ILUSTROWANA ENCYKLOPEDJA
TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO

ILUSTROWANA

ENCYKLOPEDJA

TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO

Z WIELOMA MAPAMI, TABLICAMI
I ILUSTRACJAMI W TEKŚCIE

OPRACOWANA POD REDAKCJĄ
Dra STANISŁAWA LAMA

TOM PIĄTY

Si—Z

NAKŁADEM KSIĘGARNI TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO
WARSZAWA, KRAKOWSKIE-PRZEDMIEŚCIE NR. 13 GMACH HOTELU EUROPEJSKIEGO

SKŁADANO I ODBITO TEKST ORAZ CZARNE TABLICE W DRUKARNI NARODOWEJ W KRAKOWIE
KLISZE I MAPY CZĘŚCIOWO WYKONANO WEDŁUG »BROCKHAUS HANDBUCH DES WISSENS IN VIER BÄNDEN« U F. A. BROCKHAUSA W LIPSKU INNE U »HELIOSA« W WARSZAWIE

Si

Si, symbol chemiczny pierwiastka krzemu (Silicium).

Si, w muzyce nazwa siódmego stopnia gamy, urobiona z początkowych liter słów Sancte-Johanes (hymn Gwidona z Arezzo); zastąpiła dawne b. quadratum czyli h.

Si (łac.), jeżeli.

Si augur augurem... (łac.), gdy augur spotka augura...; wyrażenie przypisywane Katonowi o wróżbitach, którzy przy spotkaniu śmieją się ze siebie.

Si Deus nobiscum, quis contra nos? (łac.), jeżeli Bóg z nami, któż przeciw nam? Słowa św. Pawła w liście do Rzymian (VIII. 31).

Si duo faciunt idem, non est idem (łac.), jeżeli dwaj robią to samo, to nie jest to samo.

Si fabula vera (łac.), jeżeli prawdą jest, co mówią.

Si finis bonus, laudabile totum (łac.), jeśli zakończenie jest dobre, chwalebna jest całość.

Si fractus illabatur orbis... (łac.), choćby się cały świat rozpadał... (człowiek uczciwy pozostanie niewzruszony); cytata z Horacego.

Si parva licet componere magnis (łac.), jeżeli wolno porównywać rzeczy małe z wielkiemi.

Si tacuisses, philosophus mansisses (łac.), gdybyś był milczał, pozostałbyś filozofem.

Si vis me flere, dolendum est primum ipsi tibi (łac.), jeżeli chcesz, bym płakał, sam musisz cierpieć przedtem; rada dla poetów, by pisali, przejęci sami uczuciem, jeśli je chcą wzbudzić w czytelnikach (Horacy).

Si vis pacem, para bellum (łac.), jeżeli pragniesz pokoju, szykuj się do wojny.

Si vis vincere, disce pati (łac.), jeśli chcesz zwyciężyć, naucz się cierpieć.

Sialkot, m. w płn. Pendżabie (Indje bryt.). 64.900 mieszk.; miejsce pielgrzymek.

Sialolity czyli p t y a l o l i t y, kamienie śliniankowe, twór patologiczny; składają się z fosforanów wapnia, magnezu i żelaza, kształt mają wrzecionowaty; umiejscawiają się w przewodach wyprowadzających większych gruczołów ślinowych. Powodować mogą zastój śliny. Powstają jako następstwo zmian zapalnych w śliniankach.

Sialon (greck.), ślina.

Sian albo **Singan-fu,** stol. prow. Szensi (Chiny płn.), 900.000 mieszk.

Siano, pasza z traw łąkowych lub innych roślin pastewnych, zachowana na pożywienie dla inwentarza. S. powstaje przez przesuszenie pokosów, gromadzenie ich w wały, układanie w kopice; suszenie s. odbywać się może na tzw. rogalach, koźlinach i ostrzenkach, co jest nawet bardziej celowe, gdyż s. nie ulega kruszeniu względnie gniciu, które występuje przy suszeniu na pokosach. Rośliny trudno schnące, prasowane w większych ilościach dają tzw s. b r u n a t n e; najpospolitsze jest s. ł ą k o w e, a najlepsze jego gatunki pochodzą z łąk górskich i żyznych nizin. Drugi pokos daje tzw. p o t r a w lub o t a w ę. Siano tzw. k w a ś n e (z łąk błotnistych) nie nadaje się do żywienia zwierząt, gdyż wywołuje choroby przewodu pokarmowego i moczowego. Wartość s. zależna jest od gleby, nawozu łąk, pory sprzętu i jego sposobu oraz rodzaju roślin, które wchodzą w skład pokosu.

Siara, ob. k o l o s t r u m.

Siarczan magnezu, ob. g o r z k a s ó l.

Siarczana wątroba, mieszanina siarczku potasu (K_2S) i wielosiarczków potasowych (np. K_2S_5 i in.), otrzymywana przez prażenie potażu z węglem i siarką; barwa brunatno-czerwona; stosowana w lecznictwie.

Siarczane wody mineralne, wody mineralne, zawierające znaczniejsze ilości s i a r k o w o d o r u, H_2S (przynajmniej 0,01 gr. w 10 litrach wody). Ponadto zawierają siarczany sodu, potasu, wapnia i magnezu. Stosowane są jako woda do picia (działanie przeczyszczające) oraz jako kąpiele (działanie drażniące na skórę, przyśpieszanie przemiany materji). Większość wód s. są to cieplice. W Polsce są tylko źródła zimne: Busk, Solec, Truskawiec, Lubień, Krzeszowice, Swoszowice, Niemirów.

Siarczany, sole kwasu siarkowego (H_2SO_4), który, jako kwas dwuwartościowy, daje dwa szeregi soli: obojętne czyli normalne — X_2SO_4 oraz kwaśne $XHSO_4$. S., z wyjątkiem siarczanów strontu, radu, baru i ołowiu, są **rozpuszczalne** w wodzie.

Siarczany eter, nieprawidłowa nazwa eteru etylowego (ob. e t e r y); nazwa ta pochodzi od sposobu otrzymywania eteru etylowego przez działanie kwasu siarkowego na alkohol etylowy.

Siarczany kwas, nieużywana obecnie nazwa kwasu siarkowego.

Siarczek allilu, związek organiczny $(C_3H_5)S$; ciecz o ostrym swoistym zapachu, temp. wrzenia 140°; stanowi główną część składową olejku czosnkowego, występuje oprócz tego w licznych roślinach cebulkowych.

Siarczek rtęciowy, ob. cynober.

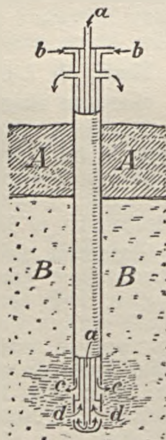
Siarczek węgla, ob. węgla siarczek.

Siarczki, sole kwasu siarkowodorowego (H_2S), który jako kwas dwuwartościowy daje dwa szeregi soli: obojętne — X_2S oraz kwaśne — XHS.

Siarczyny, sole kwasu siarkawego (H_2SO_3); kwas siarkawy jako kwas dwuwartościowy daje dwa szeregi soli: obojętne X_2SO_3 oraz kwaśne $XHSO_3$. Tlen powietrza zwolna utlenia s. na siarczany.

Siarczyński Franciszek, ksiądz, literat i pedagog, * 1758, † 1829; pijar, prof. geografji i historji w Collegium Nobilium w Warszawie, sekretarz królewski, 1827 pierwszy dyrektor Zakładu Ossolińskich we Lwowie; ogłosił: „Dzień trzeci maja r. 1791" (1791), „Obraz wieku panowania Zygmunta III" (4 t., 1828 i 1843 do 1858) i in.

Siarka (Sulfur), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 32,07; metaloid, należący do grupy VI układu okresowego; istnieje w trzech odmianach: 1) zwykła, żółta, rombowa, temp. topn. 114°, ciężar wł. 2,06; 2) jasno-żółta, jednoskośna, temp. topn. 119°.3, ciężar wł. 1,96; odmiana ta trwała jest w granicach ponad 96° do 119°; 3) bezpostaciowa, ciemno-żółta, ciężar wł. 1,92; odmiana ta jest trwała w granicach 120 —260°; w temp. 445° s. wrze. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwu-, cztero- i sześciowartościowy, dając związki typu SX_2, SX_4 i SX_6; z tlenem tworzy bezwodniki kwasów siarkawego SO_2 i siarkowego SO_3. S. jest bardzo rozpowszechniona w przyrodzie żywej i martwej, oprócz tego występuje w stanie wolnym niekiedy w olbrzymich ilościach, np. w Sycylji (rocznie otrzymuje się przeszło 400.000 tonn) oraz w Ameryce Północnej (przeszło 300.000 tonn). Ma bardzo obszerne zastosowanie: kwas siarkowy, siarczek węgla, wulkanizacja kauczuku, proch itp.; znana jest z czasów starożytnych.

Wydobywanie siarki metodą Frascha: *AA* pokład piasku; *BB* pokład siarki; *a* doprowadzenie gorącego sprężonego powietrza; *bb* doprowadzenie pary wodnej; *cc* wypływ pary wodnej; *dd* wpływ stopionej siarki, która górą wypływa.

Siarkawy bezwodnik, związek nieorganiczny SO_2, gaz bezbarwny, o ostrym zapachu, temp. topn. —76°, temp. wrzenia —8°, temp. krytyczna 157°. Łatwo rozpuszcza się w wodzie (w 100 objęt. wody — 5 000 obj. SO_2), tworząc roztwór kwasu siarkawego.

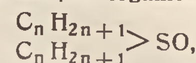
Siarkawy kwas, związek nieorganiczny $H_2SO_3 . nH_2O$, roztwór wodny bezwodnika siarkowego (dwutlenku siarki).

Siarkoantymoniany, sole nieistniejącego w stanie wolnym kwasu siarkoantymonowego H_3SbS_4; ob. Schlippe'go sól.

Siarkoarseniany, sole nieistniejącego w stanie wolnym kwasu siarkoarsenowego H_3AsS_4.

Siarkoarseniny, sole nieistniejącego w stanie wolnym kwasu siarkoarsenawego H_3AsS_3.

Siarkotlenki, związki organiczne o wzorze:

$$\begin{matrix} C_nH_{2n+1} \\ C_nH_{2n+1} \end{matrix} > SO,$$

powstają przez utlenianie tioeterów.

Siarkowodorem otrucie zdarza się w fabrykach przetworów chemicznych, w kopalniach siarki, przy czyszczeniu kanałów i dołów kloacznych (gazy kloaczne zawierają do 8% s.). Przy znacznych ilościach s. w powietrzu wdychanem, otrucie przebiega bardzo szybko, prawie piorunująco (nagła utrata przytomności, śmierć w przeciągu kilku godzin); przy mniejszej zawartości s. przebieg jest powolniejszy (bóle i zawroty głowy, osłabienie, omdlenia, drgawki, śpiączka). S. należy do trucizn krwi (wywołuje przeobrażenie hemoglobiny w sulfohemoglobinę).

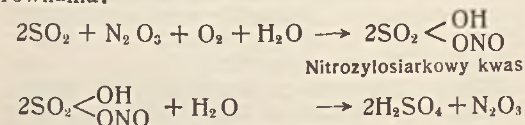
Siarkowodór, związek nieorganiczny H_2S; gaz bezbarwny o zapachu zgniłych jaj, temp. topn. —82,°9, temp. wrzenia —60°; łatwo rozpuszczalny w wodzie: 360 obj. H_2S w 100 obj. wody (10° C). Roztwór s. posiada odczyn kwaśny, jest silnie trujący (ob. siarkowodorem otrucie). Występuje w większych ilościach w źródłach mineralnych, gazach wulkanicznych itp.

Siarkowski Władysław ks., etnograf i historyk, * 1840, † 1900; prace: „Wesele włościan z okolic Sobkowa i Chmielnika" (1871), „Dzwony gub. kieleckiej" (1878), „Materjały do etnografji ludu polskiego z okolic Kielc" (1880), „Materjały do etnografji z okolic Pińczowa" (1885), „Wiadomość o zabytkach przedhistorycznych w okolicach Kielc" (1887) i in.

Siarkowy bezwodnik, związek nieorganiczny SO_3; w temperaturze zwykłej ciecz oleista, temp. topn. 14°,8; temp. wrzenia 46°; na powietrzu dymi i, pochłaniając wodę, tworzy kwas siarkowy (H_2SO_4). Ślady wody przemieniają SO_3 na inną odmianę polimeryczną $(SO_3)_2$; odmiana ta w 50° topi się i przechodzi w SO_3. Ob. siarkowy kwas.

Siarkowy kwas, związek nieorganiczny H_2SO_4, ciecz oleista (przy zwykłej temp.), temp. topn. 10°, temp. wrzenia 330°, ciężar wł. 1,85 (15° C); miesza się w każdym stosunku z wodą; przy zmieszaniu z wodą wywiązuje się duża ilość ciepła; znajduje zastosowanie w wielkich ilościach w technice i przemyśle, otrzymuje się zapomocą dwóch procesów: komorowego i kontaktowego. 1) Proces komorowy: bezwodnik siarkawy (SO_2) wytwarza się w szeregu pieców, w których spalamy piryt itp.; po wyjściu z pieców gazy przedostają się do wielkiej komory, w której uwalniają się od pyłu

i mieszają się z powietrzem; z komory gazy przenikają do tzw. wieży Glovera, gdzie mieszają się z tlenkami azotu; po oziębieniu mieszaninę umieszcza się w szeregu (3—5) komór ołowianych o pojemności do 5.000 m³; w komorach następuje całkowite zmieszanie się gazów; do komór tych wdmuchujemy wodę w postaci pary lub pyłu, a wytwarzający się s. k. gromadzi się na dnie komór. Pozostałe gazy, składające się głównie z bezwodnika azotowego oraz azotu, uchodzą do tzw. wieży Gay-Lussaca; w wieży tej zachodzi pochłanianie tlenków azotu przez stężony kwas siarkowy, wytwarza się przy tem kwas nitrozylosiarkowy, który przetłaczany jest do zbiornika wieży Glovera. Kwas nitrozylosiarkowy pod działaniem wody wydziela tlenki azotu, potrzebne do początkowego procesu. S. k., otrzymany tą metodą, jest około 60—70-procentowy; dla otrzymania mocniejszego kwasu poddajemy go odparowywaniu i otrzymujemy w ten sposób 93,5%. Podług Lunge'go przebieg procesu komorowego daje się wyrazić przez następujące równania:

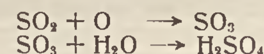

$$2SO_2 + N_2O_3 + O_2 + H_2O \longrightarrow 2SO_2 < \begin{matrix} OH \\ ONO \end{matrix}$$

Nitrozylosiarkowy kwas

$$2SO_2 < \begin{matrix} OH \\ ONO \end{matrix} + H_2O \longrightarrow 2H_2SO_4 + N_2O_3$$

2) Proces kontaktowy: przepuszczamy mieszaninę bezwodnika siarkawego (SO_2) z podwójną ilością teoretycznie potrzebnego tlenu (powietrza) nad katalizatorem (kontaktem) w temp. 400°; otrzymany SO_3 pochłaniamy stężonym kwasem siarkowym lub wodą. Przebieg tego procesu wyraża się przez równania:

$$SO_2 + O \longrightarrow SO_3$$
$$SO_3 + H_2O \longrightarrow H_2SO_4$$

Siarkowym kwasem otrucie. Dawka śmiertelna = 4 gr. kwasu stężonego. Objawy: czarne strupy na wargach i policzkach, czarne zabarwienie śluzówki jamy ustnej oraz czarne, jak węgiel, wymiociny. Dzięki silnemu działaniu żrącemu kwas s. stężony niszczy skórę, na którą zostaje wylany; następstwem są rozległe zniekształcające blizny.

Siary, w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie), nad rz. Siarką, 900 mieszk.; kop. nafty.

Siateczkowata tkanka, ob. retykularna tkanka.

Siatka, niewielka sieć do chwytania ptaków lub połowu ryb.

Siatka dyfrakcyjna, przyrząd do otrzymywania widm przez uginanie światła. Rozróżniamy: 1) siatki przezroczyste, uginające światło przechodzące, sporządzane na szkle przez wyrycie szeregu delikatnych linij, nieprzezroczystych dla światła, i 2) siatki odbijające, wyryte na zwierciedle metalowem i mające do 20.000 linij na 1 cm. S. Rowlanda sporządzone są na zwierciadłach wklęsłych, przez co otrzymuje się obraz ugięcia w ognisku zwierciadła, bez pomocy soczewek. Zdolność rozszczepiająca s. jest tem większa, im gęściej wyryte są linje, a więc im mniejszy jest odstęp pomiędzy niemi, tzw. stała siatki. S. d. używane są do sporządzania dokładnych spektrometrów. Naturalnemi s. przestrzennemi są kryształy, posiadające regularną budowę wewnętrzną. Kryształy uginają promienie Röntgena i dają, dzięki temu, widma tych promieni.

Siatka geograficzna powstaje na mapie przez wykreślenie południków (szerokość geogr.) i równoleżników (długość geogr.) według ustalonego rzutu i podziałki, i służy do oznaczenia każdego punktu mapy.

Siatka planktonowa, stożkowata siatka z jedwabnej gazy, zakończona metalowym zbiornikiem z kranem, służąca do połowu drobnych organizmów planktonowych.

Siatkówka, retina, ob. oko.

Siatkówki choroby, s. zapalenie, ob. retinitis. S. odwarstwienie, ablatio (amotio) retinae, oddzielenie się (oderwanie) s. od pozostałych błon oka. Najczęściej bywa na tle urazu, szczególnie u osób ze znaczną krótkowzrocznością. Nowotwory (mięsaki) naczyniówki również mogą spowodować odwarstwienie s. Objawem odwarstwienia s. jest nagłe częściowe zaślepnięcie (najczęściej w górnej połowie pola widzenia). Odwarstwienie s. bywa przeważnie w jednem oku.

Šiauliai, ob. Szawle.

Siąg, rozpiętość, tj. odległość od siebie dwóch końców rozpostartych skrzydeł ptaka.

Sibbern Fr. Krystjan, filozof duński, * 1785, † 1872; od 1813 prof. filozofji na uniwersytecie w Kopenhadze; z dzieł: „Duchowa natura i istota człowieka" (2 t., 1819—28), „Psychologi" (4 wyd., 1862), „Logillens Elementer" (3 wyd., 1866).

Sibelius Jean, kompozytor fiński, * 1865; jeden z głównych przedstawicieli muzyki młodofińskiej; napisał: poematy symfoniczne „Saga", „Finlandja", „Karelja", „Peleas i Melisanda", operę „Dziewica z wieży" (1916), symfonje, pieśni, utwory fortepianowe.

Sibenik, ob. Szybenik.

Sibiela, postać demoniczna, podobna do boginki lub południcy; nazwę jej urobił lud polski z imienia Sybilli.

Sibillini (Monti), pasmo górskie w płd. Apeninach rzymskich; szczyty: Monte Rotondo 2.103 m. i Monte Vittore 2.478 m.

Sibinjanin Janko, ob. Hunyady János.

Sibiu (węg. Nagy-Szeben, niem. Hermannstadt), m. w Siedmiogrodzie (Rumunja), 33.500 mieszk.; siedz. bisk. ewang., ośrodek Sasów niemieckich, fabr. sukna, wyroby skórzane.

Sibretkowie, przezwisko Mazurów, znane już powszechnie w XVII w.

Sic (łac.), tak.

Sic fata tulere (łac.), tak losy mieć chciały.

Sic itur ad astra (łac.), tak dąży się do gwiazd (do sławy).

Sic transit gloria mundi (łac.), tak przemija sława tego świata.

Sic volo, sic iubeo (łac.), tak chcę, tak każę.

Sic vos, non vobis (łac.), tak to wy nie dla siebie (pracujecie); cytata z Wergiljusza.

Sicard François, rzeźbiarz francuski, * 1862; dzieła: „Pomnik poległych w 70 r." (Tours), „Pomnik George Sand" (1903, Luksemburg), „Pomnik Puget'a" (ogród Carrousel) i in.

Siccard von Siccardsburg August, architekt austrjacki, * 1813, † 1868; dzieło główne: Nowa Opera w Wiedniu.

Sichem, ob. Nabulus.

Sichota Alin, łańcuch górski wzdłuż wybrzeża wsch.-azjat., od Władywostoku do ujścia Amuru, wys. do 1.100 m.

Sichulski Kazimierz, malarz, * 1879; kształcił się w Krakowie i Wiedniu; maluje sceny ludowe, przeważnie z huculszczyzny; pejzaże, karykatury wybitnych osobistości ze świata literackiego i artystycznego; prof. Państw. Szkoły Przemysłu Artyst. przy Państw. Szkole Przemysłowej we Lwowie.

Siciliana, taniec włoski w takcie $^6/_8$ lub $^{12}/_8$; charakter melodji spokojny, pasterski, wskutek czego sicilianę używano w dawnych sonatach (Händel) jako Andante. Według Desrata s. była tańcem żywym w rodzaju passe-pied. W operze Verdiego „Vespri siciliani", arja sopranowa nazwana S., ma takt $^3/_4$ i rytm bolera.

Siciński Władysław, poseł trocki, podstarości w Upicie, sługa hetm. Janusza Radziwiłła; doprowadził do zerwania sejmu 1652 założeniem „veta" przeciw prolongacie sejmu poza termin 6-iu tygodni; niesłusznie uważany za pierwszego sprawcę zerwania sejmu przy pomocy veta, bo dokonał tego w tenże sposób Jerzy Lubomirski w 1639.

Sickel Theodor, historyk austrjacki, * 1826, † 1908; wydawca dokumentów średniow., autor: „Beiträge zur Diplomatik" (1861—82); od 1857 prof., od 1892 dyr. Instytutu Hist. w Wiedniu.

Sickingen Franz von, rycerz niemiecki, * 1481, † 1523; bojownik dawnej wolności rycerskiej, wypieranej przez nowe formy życia państwowego, zwolennik i obrońca reformacji, której wyznawcom dawał schronienie w swych dobrach.

Sicz, obozowisko i główna siedziba Kozaków na jednej z wysepek na Dnieprze, za porohami (stąd Kozaków zwano siczowymi albo Zaporożcami), zrównana z ziemią za Piotra W. przez Mienszykowa po obaleniu autonomji Kozaków; Sicz nowa, założona bliżej ujścia Dniepru, przetrwała do 1775, kiedy z rozkazu Katarzyny II przesiedlono resztę Kozaków nad Don i Ural.

Sida, ślazownica, roślina z rodziny Malvaceae (ślazowate); zioła lub podkrzewy okolic zwrotnikowych. S. retusa (Indje Wsch.), roślina włóknista.

Siddons Sarah, aktorka angielska, * 1755, † 1831; 1780—1812 pierwsza tragiczka w teatrze Drury-Lane w Londynie.

Siddur (hebr.), nazwa modlitewnika żydowskiego.

Siderodromophobia, chorobliwa bojaźń przed ewentualną katastrofą w czasie jazdy koleją żelazną, tramwajem itp. Zdarza się u neurasteników.

Siderostat, rodzaj heliostatu.

Sideroxylon, żelaźnik (złotorąb), drzewa lub krzewy zwrotnikowe z rodziny Sapotaceae (sączyńcowate). S. inermez Afryki płd.-wsch. dostarcza bardzo twardego i ścisłego drewna („drewno żelazne"), używanego w budownictwie.

Sidgwick Henry, filozof angielski, * 1838, † 1900; prof. w Cambridge; zwolennik utylitaryzmu; ogłosił: „Methods of Ethics" (1875), „The elements of Politics" (1891), „The philosophy of Kant" (1905) i in.

Sidi-bel-Abbes, m. okręg. w dep. orańskim w Algerji franc. (Afryka płn.), 37.800 mieszk.

Sidlo Franciszek A., pedagog i pisarz czeski, * 1868; założył „Centr. związek postępowych nauczycieli na Słowaczyźnie", organ nauczycielski „Věstník"; wyd. i redagował „Nową bramę języków"; ogłosił: „Aforyzmy i cytaty", „Słowa genjuszów" i in.

Sidney Algernon, angielski mąż stanu, * 1622; republikanin; w wojnie domowej bronił sprawy parlamentu; za należenie do spisku ks. Monmouth ścięty 1683.

Sidney Philip, pisarz angielski, * 1554, † 1586; autor romansu pasterskiego „Arcadia".

Sidon, ob. Sydon.

Sidonius Apollinaris, przedstawiciel gallo-rzymskiej literatury V w., * ok. 430 w Lyonie; ok. 470 biskup w Clermont; poezje po części panegiryczne; listy do rodziny i przyjaciół.

Sidorowicz Zygmunt, pejzażysta, * 1846, † 1881; po ukończeniu politechniki lwowskiej kształcił się w malarstwie w Wiedniu i Monachjum; oprócz krajobrazów malował większe kompozycje: „Adam i Ewa nad zwłokami Abla", „Pani Twardowska" i in.

Sidorów, w. w pow. kopyczynieckim (dawniej husiatyńskim) w woj. tarnopolskiem, 7.000 mieszk.; ruiny zamku Kalinowskich z XVI w.

Sidra, m-ko w pow. sokólskim (woj. białostockie), nad rz. Sidrą, dopływem Biebrzy, 900 mieszk.

Sidra, ob. Syrta Wielka.

Siebeck Hermann, filozof niemiecki, * 1842, † 1920; prof. w Giessen; ogłosił: „Untersuchungen zur Philsophie der Griechen" (2 wyd., 1888), „Geschichte der Psychologie" (1884), „Lehrbuch der Religionsphilosophie" (1893).

Siebenbürgen, ob. Siedmiogród.

Sieber Natalja, wieloletnia asystentka i współpracowniczka Marcelego Nenckiego, † 1917; pozostawiła kilkadziesiąt prac naukowych z chemji fizjologicznej, biologji i bakterjologji.

Sieberechts Jean, malarz flamandzki, * 1627, † 1703; pejzażysta; obrazy w muzeach Brukseli, Antwerpji itd.

Siebold Karl Theodor, zoolog niemiecki, * 1804, † 1885; prof. w Erlangen, Freiburgu, Wrocławiu i Monachjum; odkrywca partenogenezy u owadów.

Siebold Philipp Franz, podróżnik niemiecki, * 1796, † 1866; udał się 1822 jako lekarz na Jawę, a następnie do Japonji, powrócił 1830 do Europy; 1859—62 zwiedził powtórnie Japonję; pozostawił kilka dzieł o faunie, florze i języku japońskim.

Siechnowicze Małe, w. w pow. kobryńskim (woj. poleskie), miejsce urodzenia Tadeusza Kościuszki.

Sieciarki, ob. Neuroptera.

Sieciech, wojewoda, zarządca dworu (comes palatinus) i doradca Władysława Hermana; odsunięty od władzy i wygnany za sprawą Bolesława Krzywoustego i Zbigniewa w 1100.

Sieciechów, m-ko w pow. kozienickim (woj. kieleckie), na l. brzegu Wisły, 1.000 mieszk.; klasztor Benedyktynów; pamiętne najazdami Tatarów w XIII w.

Sieczek, ludowa nazwa derkacza.

Sieczenow Iwan, fizjolog rosyjski, * 1829, † 1905; wykrył w mózgowiu ośrodki, wpływające hamująco na odruchy rdzeniowe (1863); prace: „Fizjologja układu nerwowego", „Fizjologja procesów wegetatywnych", „Odruchy mózgowia" i in.

Sieczka, słoma, siano lub zielona pasza, pocięta na drobne kawałki w celu ułatwienia wymieszania z paszą więcej pożywną.

Sieczkarnie, maszyny rolnicze, służące do cięcia słomy lub siana na sieczkę. Składają się z: 1) lady, skrzyni drewnianej, w którą nakłada się słomę, zakończonej gardłem, tzw. stalnicą, która powinna być robiona ze stali; 2) noży, osadzonych na ruchomem kole (typ gilotynowy) lub bębnie (typ bębnowy); 3) walców, wysuwających paszę naprzód i poddających ją pod działanie noży.

Sieczna, 1) ob. gonjometrja, 2) sieczna krzywej, prosta, posiadająca z krzywą dwa punkty wspólne (rzeczywiste, różne).

Sieczna broń, rodzaj białej broni, przeznaczonej do zadawania cięć: szabla, miecz, tasak, wszelkiego rodzaju broń o typie siekiery, jak berdysz, halabarda itp.

Sieć, płat ze sznurków, najczęściej konopnych różnej grubości, wiązanych w oka, do chwytania zwierząt, ryb, ptaków itp. Gatunki sieci: 1) dziwocza, kliniasta, do łowienia ptaków drapieżnych, nazywanych dawniej dziwokami; 2) krzawa, na ptaki; 3) kuropatwia zimowa, do łowienia kuropatw przy świtaniu lub o zmroku; 4) lepowa, o sznurkach omazanych lepem, do łowienia ptaków w nocy; 5) lotowa, do łowienia lecących kuropatw; 6) mrzeżna, na cietrzewie; 7) nagonna, pod którą napędza się ptaki; 8) nakrywalna, na kuropatwy, ciągniona pieszo lub konno; 9) pochodniowa, do łapania ptaków przy świetle pochodni lub latarni; 10) podgajna, na kuropatwy; 11) rozjezdna, ciągniona z łodzi po morzu dla połowu ryb; 12) stronna, do łowienia białych ryb.

Sieć, gwiazdozbiór, ob. gwiazdozbiory (tabl.).

Sieć, w anatomji, ob. omentum.

Sieć płaska, w krystalografji płaszczyzna, na której przeprowadzone są dwa przecinające się układy prostych, w każdym układzie równoległych i równoodległych.

Sieć przestrzenna, w krystalografji nazwa utworu geometrycznego, jaki powstaje od założenia trzech układów wzajemnie przecinających się płaszczyzn, w każdym układzie równoległych i równoodległych. Płaszczyzny te dzielą przestrzeń na równoległościany przylegające, których wierzchołki są zbiorem punktów, ułożonych w przestrzeni jednostajnie (ob. siatka dyfrakcyjna).

Sieć rzeczna, rzeka główna wraz ze wszystkiemi dopływami, inaczej system rzeczny.

Siedlce, m. pow. (woj. lubelskie), w dolinie rz. Liwca, 31.000 mieszkańców; ratusz, kościół w stylu włoskim, pałac Czartoryskich, brama triumfalna, zbudowana na przyjazd Stan. Augusta (obecnie dzwonnica); browar, fabr. wyrobów metalowych i cementowych. Siedlecki pow., 1.289 km², 98.701 mieszk.

Siedlecki Franciszek, grafik * 1867; kształcił się w Monachjum i Paryżu; rysunki, akwarele i prace graficzne, m. in. portrety Fr. Nietzschego, Norwida; Album Warszawy — cykl autolitografij.

Siedlecki Józef, malarz, prof. rysunków w Zakładzie im. Baranieckiego w Krakowie. Witkiewicz poświęcił mu książkę pt. „Dziwny człowiek".

Siedlecki Michał, zoolog, * 1873; studja na Uniwersytecie Jagiellońskim, w Neapolu i Paryżu; 1900 docent, 1914 prof. zoologji na Uniwersytecie Jagiellońskim, 1919 prof. i rektor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie; oprócz szeregu rozpraw specjalnych ogłosił: „Jawa, przyroda i sztuka" (1913), „Opowieści malajskie" (1927).

Siedlecki Grzymała Adam (pseud. Jan z Marnowa), literat, * 1876; 1906—11 kierownik literacki teatru miejskiego w Krakowie, 1913—15 w Warszawie, 1916—18 dyrektor teatrów miejskich w Krakowie, następnie krytyk i publicysta w Warszawie; ogłosił tom nowel „Z galerji moich bliźnich" (1911), powieść „Samoseki" (1925), wspomnienia „Cud Wisły" (1920), studjum literackie: „Wyspiański, cechy i elementy twórczości" (1909); wystawił sztuki: „Sublokatorka" (1922), „Spadkobierca" (1925), „Popas Króla Jegomości".

Siedliszcze, m-ko w pow. chełmskim (woj. lubelskie), 900 mieszk.

Siedm cudów świata, w staroż. nazwa siedmiu wspaniałych budowli i innych dzieł sztuki; należały tu: piramidy egipskie, wiszące ogrody Semiramidy w Babilonie, świątynia Diany w Efezie, Zeus Olimpijski, dzieło Fidjasza, mau-

zoleum w Halikarnasie, kolos rodyjski i latarnia morska w Aleksandrji.

Siedmiogród (rum. Ardealu, węg. Erdèly, niem. Siebenbürgen), kraina w Rumunji, otoczona od płn. górami Marmaroskiemi i Rodniańskiemi, od wsch. Karpatami Siedmiogrodzko-Mołdawskiemi (Pietrosul, 2.107 m.), od płd. Alpami Transylwańskiemi (Negoj, 2.544 m.), od zach. górami Biharskiemi i Rudawami Siedmiogrodzkiemi; budowa wewnętrznego łańcucha krystaliczna, zewnętrznego flisowa i wapienna; występują góry wulkaniczne; wyżyna S. 400—800 m. wys., gleba lesowa, klimat kontynentalny; lasy 50% powierzchni, rolnictwo, chów bydła, wielkie bogactwa mineralne: złoto, ruda żel., węgiel, sól, nafta; ludność: Rumuni przeszło 50%, Niemcy 10%, Węgrzy 35% (tzw. Szeklerzy), resztę stanowią Rusini, Żydzi, Cyganie i Serbowie. S. był w czasach rzymskich częścią Dacji, od XI w. prowincją Węgier, od 1526 księstwem udzielnem w rękach Jana Zapolyi, od 1571 rodu Batorych; 1686 S. uznał zwierzchnictwo Austrji; 1697 połączony z Węgrami; 1765 w. księstwo; od 1849 kraj koronny Austrji; 1867 wcielony do Węgier i gwałtownie madziaryzowany, od 1918 przyłączony do Rumunji.

Siedmioletnia wojna, ob. wojna siedmioletnia.

Siedmiu braci śpiących, według podań kościelnych za czasów prześladowania chrześcijan przez Decjusza siedmiu chrześcijan, mieszkańców Efezu, zamurowonych w jaskini, po 200 latach snu przebudzonych; imiona ich były: Maksym, Martynjan, Dionizy, Serapjon, Malchus, Jan i Konstanty; pamiątka kościelna 27 lipca.

Siedmiu mędrców, w czasach starożytnych nazwa siedmiu filozofów greckich: Solona, Pittakosa, Talesa, Biasa, Chilona, Kleobula, Perjandra.

Siedzeniowa kość, ob. kulszowa kość.

Sieg, pr. dopływ Renu, dług. 131 km.; ujście poniżej Bonn.

Siegburg, m. pow. w rej. kolońskiej w Nadrenji (Prusy), nad rz. Sieg, 18.100 mieszk.; wyroby żelazne, fabr. maszyn.

Siegemundin Justine, akuszerka na berlińskim dworze królewskim w końcu XVII w. Wynalazła zabieg położniczy (zamiana położenia czaszkowego na nóżkowe), do dziś zwany zabiegiem podwójnym S.

Siegen, m. pow. w rej. arnsberskiej w Westfalji (Prusy), nad rz. Sieg., 29.000 mieszk.; wielkie piece, walcownie, przemysł żelazny; w okolicy kop. węgla, rudy żel., srebra, ołowiu i miedzi.

Siegen Luis de, rytownik holenderski, * 1609, † 1680; wynalazca tzw. „sztuki czarnej" (mezzotinto), którą zastosował po raz pierwszy w „Portrecie regentki Amelji Elżbiety"; odkrył swą tajemnicę ks. Rupertowi, który ją rozpowszechnił w Anglji.

Siegfried Hermann, kartograf szwajcarski, * 1819, † 1879; dyrektor urzędu topograficznego federalnego, redaktor atlasu topograf. Szwajcarji (591 plansz w skali 1 : 25.000 i 1 : 50.000).

Sieglingia, izgrzyca, rodzaj traw (rodz. Graminae). W Polsce S. decumbens, i. przyziemna, trawa trwała, gęsto kępkowa, 1.5—6 dm. wys., o źdźbłach gładkich, prostych i silnych, pochwach liściowych długo orzęsionych, blaszkach płaskich, sztywnych, na brzegach szorstkich; kwiatostan — wiecha krótka, wąska, 4—12 kłoskowa, z gałązkami do góry skierowanemi; kłoski jasno-zielone 3—5 kwiatowe, o plewach dłuższych od kwiatów, 3—4 nerwowych. Dość pospolita na bagniskach, jałowych łąkach, w lasach.

Sie-Ho, malarz i krytyk chiński, * 479, † 501; sformułował sześć słynnych kanonów malarstwa chińskiego: pierwiastek duchowy, ruch, życie, rysunek anatomiczny pendzlem, poprawność konturu, kolor odpowiedni do natury przedmiotu.

Sieja, ob. Coregonus maraena.

Siekacze, ob. zęby.

Siekańce, ucinki z wałeczka ołowiu, służące do nabijania strzelb, używane dziś tylko przez kłusowników w braku śrutu.

Siekiera, narzędzie drwalskie i ciesielskie do rąbania, ścinania i obrabiania drzewa; składa się z żelaznego klina, osadzonego w rękojeści z drzewa ścisłego, niekruchego (buk, klon). Istnieją różne typy s., o różnym kształcie żelaza i rękojeści; najważniejsze: polski (podhalański), rosyjski, szwedzki i amerykański. W czasach przedhistorycznych s. kamienne, bronzowe, żelazne, służyły jako broń. S. o szerokiem i płaskiem ostrzu i krótkiej rękojeści nazywa się toporem.

Siekierki Wielkie i Małe, dwie w. w pow. i woj. warszawskiem, nad Wisłą, od 1916 stanowią dzielnicę m. Warszawy.

Siekiernicowe, ob. Hedysareae.

Siekierz, herb polski: w polu czerwonem strzała, żeleźcem wgórę zwrócona, z krzyżem w środku; koniec jej rozdarty na dwie części, rozchodzące się w przeciwne strony; u szczytu trzy pióra strusie.

Sielanka, ob. idylla.

Sielawa, Coregonus albula, ob. Coregonus maraena.

Sielawa Anastazy, unicki arcybisk. połocki i metropolita kijowski od 1642, † 1655; ogłosił: „Żywot błogosławionego Józefata Kuncewicza" (1625) i in.

Sielce, 1) dzielnica m. Warszawy z parkiem i pałacykiem pod Warszawą, 10 ha, przyłączona do Belwederu; 2) w. i osada w pow. będzińskim (woj. kieleckie), nad rz. Czarną, kop. węgla.

Sielec, m-ko w pow. prużańskim (woj. poleskie), nad rz. Jasiołdą, 1.000 mieszk.

Sielpia Wielka, w. i osada fabr. w pow. koneckim (woj. kieleckie), nad rz. Pilicą, kop. rudy żel.

Sieluń, w. w pow. makowskim (woj. warszawskie), od XIII w. do początku XIX w. ośrodek tzw. księstwa sieluńskiego, obejmującego rozległe dobra katedralnych proboszczów płockich po obu brzegach Narwi.

Siem, ob. mitologja słowiańska.

Siemaszko Wincenty, przyrodnik, * 1887; prof. fitopatologji w Szkole Głównej Gosp. Wiejskiego w Warszawie; ogłosił szereg prac, dotyczących grzybów pasorzytniczych Kaukazu i Polski.

Siemaszkowa Wanda z Sierpińskich, artystka dramatyczna, * 1870; debiutowała 1887 w Krakowie, gdzie występowała do 1902, potem zaangażowana do teatrów warszawskich, po 1920 dyrektorka teatru w Bydgoszczy.

Siemens Charles William sir, metalurg angielski, * 1822, † 1883; wynalazł piec generatorowy i in.

Siemens Werner, fizyk i inżynier niemiecki, * 1816, † 1892; wynalazca min podwodnych, maszyny dynamoelektrycznej i in.; założyciel wielkiej firmy Siemens i Halske w Berlinie.

Siemianowice, w. i osada górnicza w pow. katowickim (woj. śląskie), 28.500 mieszk.; kop. węgla, wielkie piece, huta cynkowa.

Siemiatycze, m. w pow. bielskim (woj. białostockie), nad rz. Kamionką, 6.000 mieszk.; bitwa 7. II. 1863.

Siemieniak, u ludu gatunek drozda.

Siemieniec, polewka z tartych nasion konopi, zaprawiona mlekiem.

Siemienowicz Kazimierz, artylerzysta polski, rodem z Litwy; kształcił się w sztuce artyleryjskej w Holandji na koszt Władysława IV; napisał po łacinie traktat o artylerji „Artis magnae artilleriae pars I" (Amsterdam, 1650), tłumaczony na francuski (1651), niemiecki (1676), angielski (1729) oraz holenderski.

Siemieński Józef (pseud. J. Bróg), historyk, * 1882; studja w Warszawie i Lwowie; 1915—19 prof. Uniw. Warszawskiego; 1920 dyr. Archiwum Głównego w Warszawie; prace: „Organizacja sejmiku z. Dobrzyńskiej", „Historja ustroju Polski w zarysie", „Ze studjów nad Archiwum koronnem", „O kierunek badań ustrojowych", „Metodologja wydawnictw".

Siemieński Lucjan, literat i poeta, * 1809, † 1878; uczył się u Pijarów w Lublinie; walczył w 1831, osiadł potem we Lwowie; przez półtora roku więziony; 1838 uciekł do Francji; od 1848 w Krakowie; redaktor „Czasu", profesor literatury powszechnej na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił: „Poezje" (1844), „Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie" (1845), „Wieczory pod lipą" (1845), „Rapsody historyczne i liryki" (1853), „Wieczornice" (3 t., 1854), „Portrety literackie" (5 t., 1865—1875), „Obóz klasyków" (1866) i in.; tłumaczył „Odyseję" (1873—74) i „Ody" Horacego (1869); „Dzieła" (10 t., 1881—82).

Siemiewskij Michaił, historyk rosyjski, * 1837, † 1892; członek komitetu do spraw włościańskich; od 1870 redaktor miesięcznika „Russkaja Starina"; ogłosił wiele materjałów do dziejów polskich.

Siemię lniane, ob. Linum.

Siemiradzki Henryk, malarz polski, * 1843, † 1902; studja na uniwersytecie charkowskim, w Petersburskiej Ak. Szt. P., w Monachjum i Rzymie, gdzie mieszkał przez prawie całe życie; tam powstały jego obrazy: „Wazon czy kobieta", „Chrystus i jawnogrzesznica", „Sąd Parysa", „Sprzedaż amuletów", „Cyrce chrześcijańska" i in.; namalował jeden tylko obraz współczesny: „Chopin u Radziwiłła", poza tem kurtyny do teatrów krakowskiego i lwowskiego. Podczas jubileuszu Kraszewskiego w Krakowie 1879 ofiarował krajowi swój obraz „Pochodnie Nerona" i w ten sposób zapoczątkował założenie Muzeum Narodowego.

Siemiradzki Józef, geolog, * 1858; studja w Dorpacie; 1887 docent geologji na Uniwersytecie Lwowskim; 1901 profesor paleontologji tamże; przeprowadził badania geologiczne wielu okolic kraju; parokrotnie odbywał podróże do Ameryki Południowej dla zbadania warunków bytu wychodźców polskich; ogłosił: „Z Warszawy do równika" (1895), „Za morze. Szkice z wycieczki do Brazylji" (1899), „Szlakiem wychodźców" (2 t., 1900), „Szkic geologiczny Królestwa Polskiego, Galicji i krajów przyległych" (wraz z Dunikowskim, 1891), „Geologja ziem polskich" (2 t., 1903), „Płody kopalne Polski" (1923) i in.

Siemiradzki Tomasz, dziennikarz i działacz polsko-amerykański, * 1850; w późniejszym już wieku przybył do Stanów Zjednoczonych; redagował przez szereg lat „Zgodę", organ „Związku Polskiego". Napisał kilka rozpraw z dziedziny historji oraz „Porozbiorowe Dzieje Polski".

Siena, stol. prow. S. w Toskanji (Włochy płn.), 45.900 mieszk.; katedra i uniwersytet z XIII w., galerja obrazów; przemysł metalurgiczny i włókienniczy.

Pallazo pubblico w Sienie (ok. 1300 r.).

Sieniawa, m. w pow. jarosławskim (wojew. lwowskie), 2.000 mieszkańców; pałac Czartoryskich ze zbiorami.

Sieniawska Zofja, malarka, * 1879; kształciła się w Krakowie i Paryżu; maluje portrety, krajobrazy, typy ludowe; wystawia przeważnie w Poznaniu.

Sieniawski Adam Mikołaj, od 1706 hetman w. kor. i kasztelan krak., † 1726; stronnik Augusta II, czynny w konfederacji sandom., później zaprzedany Rosji; więziony w 1716 przez konfed. tarnogrodzką; 1717 odstąpił Flemmingowi komendę nad wojskiem cudzoziemskiego autoramentu.

Sieniawski Mikołaj, wojewoda ruski, *1489, † 1569; od 1539 hetman polny kor. (pierwszy w Polsce); 1552 samowolnie pomagał w osiągnięciu władzy w Mołdawji Aleksandrowi Lapusneanu, przyjąwszy wprzód od niego hołd dla Zygmunta Augusta. Król rozkazał mu wycofać się z Mołdawji.

Sieniawski Mikołaj, syn poprzedniego, † 1592; odbył wyprawę do Mołdawji dla po-

parcia hospodara Bohdana, syna Aleksandra Lapusneanu.

Sienity, skały magmowe, głębinowe, jednostajnie ziarniste, składające się z ziarn skalenia potasowego, lub sodowego. Najczęstsze są sienity ortoklazowe. Oprócz skalenia zawierają najczęściej biotyt albo amfibol, rzadziej piroksen. Rozpowszechnienie sienitów jest mniejsze niż granitów. Piękne s. ornamentacyjne (piroksenowe z błękitnie połyskującemi skaleniami) ma Norwegja południowa. Powszechnie znane sienity znajdują się około Plassen i Meissen w Saksonji oraz około Biella w Piemoncie.

Sienity eleolitowe, skały magmowe, głębinowe, jednostajnie ziarniste, rzadziej porfirowe, składające się z ziarn skalenia potasowego lub sodowego i eleolitu. Skały te nie są powszechne; znane w Siedmiogrodzie, na Uralu, na południu Rosji.

Sieniuta, herb polski: w polu czerwonem pół chorągwi kościelnej białej, u jej wierzchołka krzyż wiszący; w hełmie u szczytu trzy pióra strusie.

Sienkiewicz Henryk, powieściopisarz polski, * 1846 w Woli Okrzejskiej w pow. łukowskim na Podlasiu; nauki gimn. odbył w Warszawie; studja filologiczne w Szkole Głównej; 1870 ukończył Uniw. Warszawski; pod pseud. Litwos napisał nowele: „Stary sługa“ (1875), „Hania“ (1876); 1876—78 odbył podróż do Ameryki Płn. („Listy z podróży“ w „Gaz. Pol.“); dalsze nowele: „Szkice węglem“ (1877), „Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela“ (1879), „Janko muzykant“, „Niewola tatarska“ (1880), „Przez stepy“, „Bartek zwycięzca“, „Latarnik“, „Z puszczy Białowieskiej“ (1882), „Sachem“ (1883); 1882 objął redakcję dziennika „Słowo“ i tu 1883 rozpoczął druk powieści historycznej „Ogniem i mieczem“ (4 t., 1884), która rozsławiła szeroko jego imię, zarówno jak i dalsze utwory z tego cyklu: „Potop“ (6 t., 1886) i „Pan Wołodyjowski“ (3 t., 1887—88); po tej trylogji ogłaszał Sienkiewicz kolejno: „Bez dogmatu“ (1891), „Listy z Afryki“ (1892), „Rodzina Połanieckich“ (3 t., 1895), „Quo vadis“ (3 t., 1896), „Na jasnym brzegu“ (1897), „Krzyżacy“ (4 t., 1900), „Na polu chwały“ (1907), „Wiry“ (1910), „W pustyni i puszczy“ (1911), „Dwie łąki“ (1908; znajdują się tu listy otwarte, szkice, nowele i pisma pomniejsze), wreszcie „Legjony“ (1918, nieskończone); wydanie zbiorowe „Pisma“ wyszło w 38 t. w Warszawie (1880—1913), nadto „Pisma nieobjęte wydaniem zbiorowem“ (5 t., 1901—4); w 1900 podczas obchodu 30-lecia pracy literackiej naród ofiarował Sienkiewiczowi nabyty ze składek majątek Oblęgorek pod Kielcami, gdzie odtąd Sienkiewicz przeważnie przebywał; w końcu 1914 zmuszony do wyjazdu do Szwajcarji, został tam prezesem Komitetu Pomocy Polakom, ofiarom wojny; † 15. XI. 1916 w Vevey; zwłoki przewiezione zostały do Warszawy (1924) i złożone w Katedrze.

Sienkiewicz Karol, literat, * 1792, † 1860; pseud. Karol z Kalinówki; wychowaniec liceum w Krzemieńcu, sekretarz Adama ks. Czartoryskiego i bibljotekarz w Puławach; po 1831 na emigracji w Paryżu; sekretarz wydz. hist. Tow. Histor.-Literackiego i organizator Bibljoteki Polskiej w Paryżu; ogłaszał poezje, przekłady, redagował „Kronikę Emigracji Polskiej“, wydał „Skarbiec historji polskiej“ (4 t., 1839—42); „Pisma“ (2 t., 1862—64).

Siennica, m-ko w pow. mińsko-mazowieckim (woj. warszawskie), nad rz. Sienniczką, dopływem Świdra, 1.000 mieszk.

Siennicki Ludwik, regimentarz dywizji białoruskiej, wzięty do niewoli przez Rosjan pod Bychowem 1707, zesłany do Tobolska i Jakucka, wydał po powrocie do kraju pierwszy polski opis Syberji pt.: „Dokument osobliwego miłosierdzia boskiego“ (1757).

Siennicki Mikołaj, marszałek izby poselskiej; jeden z przywódców walki o „egzekucję praw“; obrońca reformacji; 1565 domagał się zwołania Soboru narodowego; 1569 czynny w dziele unji z Litwą.

Siennicki Stanisław, bibljograf, * 1835, † 1896; prace: „Opis historyczny Kościoła rzymsko-katolickiego w Petersburgu od 1763 do 1872“ (1872), „Drukarnia na Jasnej Górze w Częstochowie i wyszłe z tej oficyny druki 1688—1864 r.“ (1873), „Les elzevirs de la Bibliothèque de l' Université imper. de Varsovie“ (1874).

Siennik Marcin, pisarz z XVI w., mieszczanin krakowski, szczegóły życia nieznane; ogłosił: „Nauka rządzenia ciał człowieczych“ (1563), „Herbarz to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie“ (1568), „Lekarstwa doświadczone“ (1564) i in.

Sienno, 1) m-ko w pow. iłżeckim (woj. kieleckie), 1.700 mieszk.; 2) m. pow. w gub. mohilewskiej (Białoruś Sow.), nad jez. S., 4.400 mieszkańców.

Sienny nieżyt, sienna gorączka, niem. Heufieber, choroba, opisana w 1817 przez lekarza angielskiego Bostock'a: corocznie okresowo występujące objawy nieżytu nosa, krtani, spojówek, gorączka, biegunka, niekiedy dołączają się objawy dychawicy oskrzelowej (asthma bronchiale); występuje u osób specjalnie wrażliwych; wywoływany jest przez wdychanie pyłku kwitnących traw.

Sieradz, m. pow. (woj. łódzkie), stol. dawnego ks. sieradzkiego, na l. brzegu Warty, 10.000 mieszk.; miejsce sądów i sejmików w XV w.

Sieradzanie, grupa etniczna polska, zamieszkała w okolicach Sieradza między Ślązakami, Wielkopolanami i Małopolanami.

Sieradzki Włodzimierz, prof. medycyny sądowej na Uniwersytecie Lwowskim, * 1870; napisał: „Uwagi o sekcji zwłok rozkawałkowanych“, „O tzw. mors thymica“, „Przypadek urazowego pęknięcia dwunastnicy i żołądka“.

Sierak, opończa wierzchnia włościan, z sukna tzw. sieraczanego czyli tkanego z czystej wełny.

Sierakowski Jan, referendarz kor., kasztelan kaliski, wojewoda łęczycki; jeden z bojowników „egzekucji“ i przywódców „wojny kokoszej“; mówca sejmowy, * 1498, † 1589.

Sierakowski Józef, generał-major w. pol., * ok. 1750, † 1817; 1812 zastępca ministra wojny, senator wojewoda Królestwa Kongresowego.

Sierakowski Józef, działacz polityczny, * 1765, † 1831; 1789 sekretarz poselstwa polskiego w Sztokholmie, 1807 członek deputacji litewskiej do Napoleona w Tylży, 1812 członek Rządu Tymczasowego na Litwie; ogłosił: „O mitologji Słowian“, „Récit de deux mois d'emprisonnement“ (1816).

Sierakowski Michał Roman, biskup latyczowski 1795—98, targowiczanin; † 1808.

Sierakowski Sebastjan, jezuita, * 1743, † 1824; rektor Akademji Krakowskiej; ogłosił: „Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budynków“ (2 t., 1812), „O statystyce Polski, krótki rzut wiadomości“ (1809) i in.

Sierakowski Wacław, proboszcz sandomierski, potem katedralny krakowski, * 1740, † 1806; oprócz dzieł treści religijnej ogłosił: „Szkoła muzyki dla młodzieży krajowej“ (3 t., 1795—6), „Rękodzieło fabryki sukiennej, które w Krakowie 1786 dla wielu pożytków i zatrudnienia ubogich pracą jest ustanowione“ (3 cz., 1797), „Postać ogrodów itd.“ (1798) i in.

Sierakowski Wacław Hieronim, arcybiskup lwowski, * 1699, † 1784; kolejno biskup inflancki, kamieniecki, przemyski, 1759 arcybiskup lwowski.

Sierakowski Zygmunt, powstaniec z 1863 roku; * 1827; 1848 skazany do bataljonów orenburskich, ukończył potem Akademję Wojskową w Petersburgu; w 1863 naczelny wódz powstania na Litwie i Żmudzi, ranny ciężko w bitwie pod Birżami, stracony w Wilnie 27. VI. 1863.

Sieraków, m. w pow. międzychodzkim (woj. poznańskie), nad rz. Wartą, 2.800 mieszk.; kop. węgla brunatnego.

Sierawski Jan Kanty Juljan, generał wojsk polskich, * 1777, † 1849; brał udział w bitwie pod Racławicami, Opatowem; pod Maciejowicami wzięty do niewoli; przez Wołoszczyznę przedostał się do legjonów Dąbrowskiego; 1797 brał udział w bitwie nad Adygą; 1800 walczył w legji naddunajskiej, 1809 pod Sandomierzem; był komendantem Modlina, następnie Zamościa; 1831 walczył pod Wronowem; po powstaniu wyemigrował do Paryża.

Sierdzień, gwóźdź ruchomy, przechodzący przez przód wozu i przez koniec rozwory, łączący w ten sposób przednią część wozu z tylną. Nazwa używana w Wielkopolsce i zach. Małopolsce, w pozostałej Małopolsce, na Kujawach i na Mazowszu gwóźdź ten nazywa się sworzeń.

Siero (Pola de), m. pow. w Asturji, w prow. Oviedo (Hiszpanja), nad rz. Norą, 27.200 mieszkańców.

Sierociniec Polski w Milwaukee (St. Zjedn. Am. Płn.), posiada własny gmach, szkołę i wychowuje przeszło tysiąc dzieci polskich.

Sierociniec Polski w Niles, jeden z najpiękniejszych i największych sierocińców w Stanach Zjednoczonych, założony pod Chicago przez Polonję chicagowską. Wychowuje się w nim przeszło 2.000 dzieci polskich.

Sierociński Jan, ksiądz, działacz patrjotyczny, prowincjał Bazyljanów owruckich, za udział w powstaniu 1831 zesłany do wojska na Syberję, stanął tam na czele spisku zesłańców polskich z celem opanowania fortecy w Omsku i poruszenia przeciw Rosji ludów tubylczych; ujęty skutkiem zdrady, skazany na 6 tys. kijów, † 1837 podczas egzekucji w Omsku.

Sierociński Teodozy, pedagog i krytyk literacki, * 1789, † 1857; wychowaniec Liceum w Krzemieńcu; naucz. w szkołach w Szczebrzeszynie, Warszawie i Puławach; prace: „Pamiątka po dobrym ojcu“ (1825), „Uwagi o sonecie w ogólności z załączonym krytycznym rozbiorem sonetów Adama Mickiewicza“ (1827), „Pedagogika“ (1846).

Sierosławski Stanisław, literat, * 1877 w Krakowie; studja w Uniw. Jagiellońskim; ogłosił m. in. zbiory nowel: „Okno naprzeciw“ (1902), „Noc ślubna“ (1912).

Sieroszewski Wacław, powieściopisarz, * 1860; 1878 uwięziony za sprawy polityczne, zesłany na Syberję, spędził tam lat 15; w 1902 jako delegat Petersb. T-wa Geogr. wyjechał do Japonji na studja nad plemieniem Ajnów; 1914 wstąpił do Legjonów; oprócz studjów „Dwanaście lat w kraju Jakutów“ oraz „Korea“ (1905), ogłosił powieści: „Na kresach lasów“ (pod pseud. Sirko, 1894), „W matni“ (1896), „Risztau“ (1900), „Brzask“ (1900), „Latorośle“ (1901), „Powieści chińskie“ (1903), „Kartki z podróży“ (1904), „Powrót“ (1904), „Ucieczka“ (pod pseudonimem Bagrynowski, 1905), „Oi Soni-Kisań“ (1906), „Małżeństwo“ (1909), „Zamorski djabeł“ (1909), „Z fali na falę“ (1912), „Zacisze“ (1913), „Nowele“ (1914), „Beniowski“ (1916), „Ocean“ (1917), „Łańcuchy“ (1920), „Topiel“ (1921), „Bajka o żelaznym wilku“, monografję „Józef Piłsudski“ (1915) i in.; od 1922 wychodzi zbiorowe wydanie „Pism“.

Sierow Aleksandr, kompozytor rosyjski, * 1820, † 1871; z oper: „Judyta“, „Rogneda“.

Sierow Walentin, malarz rosyjski, * 1865, † 1911; dzieła: „Portret W. S. Mamontowej“, „Dziewczyna w słońcu“, „Portret ks. Orłow“, „Ida Rubinstein“, „Porwanie Europy“, cykle: „Odyseja“ i „Piotr Wielki“.

Sierp, narzędzie żniwne o charakterystycznie półksiężycowato zakrzywionej klindze roboczej. Rozróżniamy 2 odmiany sierpa: 1) o klindze nazębionej — do sprzętu zbóż i 2) gładkiej, silnie zakrzywonej — do sprzętu traw.

Sierpc, m. pow. (woj. warszawskie), nad rz. Sierpienicą, 6.800 mieszk.; browary, garbarnie, fabr. maszyn.

Sierpień, ósmy miesiąc roku, u staroż. Rzymian był miesiącem szóstym, dlatego zwany Sextilis, dopóki cesarz August nie nazwał go własnem imieniem Augustus.

Sierpik, ob. Serratula.

Sierpik (drepanium), kwiatostan, w którym każda oś (szypułka) kończy się kwiatem i wydaje z boku, zawsze z tej samej strony, nową szypułkę, również kwiatem zakończoną; kwiatostan taki jest jednostronnie sierpowato wygięty, np. u niezapominajki.

Sierpiński Wacław, współczesny matematyk polski, * 1882; prof. Uniw. Warsz. (od 1919); wykładał na Kursach Naukowych w Warszawie (od 1906) i na Uniw. Lwowskim; od 1920 redaktor „Fundamenta Mathematicae"; napisał podręczniki uniwersyteckie: „Teorja liczb niewymiernych" (1910), „Zarys teorji mnogości" (1912 i 1923), „Teorja liczb" (1914 i 1925), „Analiza", t. I (1916—1925), „Funkcje przedstawialne analitycznie" (1925).

Sierpiński Zenon, literat, * 1818, † 1843; ogłosił: „Historyczny opis Lublina" (1843), powieści: „Robert djabeł" (1842), „Pięć powieści oryginalnych" (1843).

Sierpuchow, m. pow. w gub. moskiewskiej (Rosja środk.), nad rz. Norą, 28.000 mieszk.; fabr. sukna i płócien, wyroby skórzane.

Sierra de Gredos, ob. Gredos.

Sierra de Guadarama, ob. Guadarama.

Sierra Gata, ob. Gata.

Sierra Leone, kol. i protektorat bryt. w Górnej Gwinei (Afryka zach.), 83.160 km^2, 1,403.000 mieszk.; stol. Freetown; obejmuje właściwą kolonję S. L., pas nadbrzeżny bagnisty, i protektorat we wnętrzu kraju, pagórkowatą krainę; klimat, świat roślinny i zwierzęcy podzwrotnikowe (żółta febra); uprawa ryżu, bawełny, bananów, chów bydła; wywóz ziarn palmowych, orzechów ziemnych, kauczuku, kości słoniowej, skór.

Sierra Madre, ob. Madre (Sierra).

Sierra Morena, łańcuch górski w Hiszpanji, dług. 400 km., tworzący płd. odnogę wyżyny Kastylskiej; najw. szczyt Rebollera (1.169 m.); przełęcz Despeñaperros tworzy drogę z południa do Madrytu.

Sierra Nevada, ob. Nevada (Sierra).

Siersza Wodna, w. i osada górnicza, w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie), kop. węgla, fabr. cementu.

Sierść, ob. szerść.

Sierżant, w średniowieczu zawodowy ciężkozbrojny żołnierz konny, nieszlacheckiego pochodzenia, nie posiadający zatem prawa do ostróg rycerskich; odpowiednikiem jego jest knecht niemiecki; w nowszych czasach stopień podoficerski (w armji austrjacko-węgierskiej feldfebel); st. sierżant zjawił się w wojsku polskiem z legjonami Dąbrowskiego; obecnie w piechocie mamy dwa stopnie s.: sierżanta i sierżanta starszego; odpowiednikiem s. w kawalerji jest wachmistrz.

Siesta (hiszp.), odpoczynek południowy.

Siestrzan, ob. stragarz.

Siestrzeńcewicz-Bohusz Stanisław ks., arcybiskup - metropolita mohylowski, * 1731, † 1825; 1751 wychowawca u Radziwiłłów, 1763 ksiądz rz.-kat., 1774 biskup białoruski, 1782 pierwszy arcybiskup mohylowski, 1798 metropolita rz.-kat. w Rosji; ogłosił: „Gecja w Taurydzie", tragedja (1783), „Histoire de la Tauride" (1800), „Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves..." (1812) i in.

Siestrzeńcewicz-Bohusz Stanisław, malarz, * 1870, † 1927; kształcił się w Petersburgu; malował portrety, piórkiem sceny rodzajowe z targów i wogóle życia małomiasteczkowego na Litwie.

Siestrzyński Jan, lekarz i pedagog, * 1788, † 1824; badacz fizjologji mowy; pozostawił w rękopisie pracę pt.: „Teorja i mechanizm mowy z zastosowaniem do nauki czytania dla wszystkich a do nauki wymawiania dla głuchoniemych dzieci, z dodanemi uwagami nad sposobem uczenia tychże itd." (wyd. 1826).

Sietnik, człowiek wiążący sieci lub rozstawiający je przed łowami.

Sievers Jakow, baron, mąż stanu rosyjski, * 1731, † 1808; ambasador rosyjski w Polsce w 1792—3; przeforsował zwołanie sejmu grodzieńskiego, wymusił na nim ratyfikację traktatów rozbiorowych z Rosją (1793) i Prusami (23—5 września); przeprowadził rozwiązanie konfederacji targowickiej, a zawiązanie (15 września) grodzieńskiej.

Sievers Wilhelm, geograf i podróżnik niemiecki po Ameryce Płd., * 1860, † 1921; prof. uniw. w Giessen, wydawca „Allgemeine Länderkunde".

Siewiernaja Dwina, ob. Dźwina.

Siewierska ziemia albo **Siewierszczyzna,** nazwa, nadawana obszarowi dorzecza Desny na l. brzegu Dniepru, w obrębie dzis. płn. części gub. czernihowskiej, i przyległym częściom gub. mohilewskiej i smoleńskiej.

Siewierz albo **Siwer** (Siewierskie jezioro), jezioro w pow. dyneburskim w Inflantach polskich (Łotwa), 18 km^2, odpływ przez rz. Dubnę do Dźwiny.

Siewierz, m-ko w pow. będzińskim (woj. kieleckie), nad rz. Czarną Przemszą, stol. dawnego ks. siewierskiego, kupionego 1443 od Piastów śląskich dla biskupów krakowskich przez biskupa Zbigniewa Oleśnickiego, i wcielonego w 1790 do Korony; ruiny zamku bisk. krakowskich; kop. węgla brun.; pamiętne bitwą między Wład. Łokietkiem a Henrykiem Probusem w 1289.

Siewniki, maszyny rolnicze, służące do siewu nasion. Rozróżniamy s. rzutowe i rzędowe. S. rzutowe składają się ze skrzyni z aparatami wysiewnemi, oraz z deski rozdzielającej, umieszczonej pod skrzynią; ziarno, wysypując się strumieniem z otworów skrzyni, padając na deskę rozdziela się i spada pojedyńczo na ziemię. W siewnikach rzędowych deska rozdzielająca zastąpiona jest przez rurki — przewody nasienne, zakończone radlicami, umieszczającemi ziarno w ziemi. S. rzutowe rozrzucają wprawdzie ziarno dostatecznie równo, wykonywują robotę pośpiesznie (1 człowiek i para koni w siewniku 12-o stopowym obsiewa dziennie do 10 ha), a że pozwalają regulować gęstość siewu, gwarantują równomierny wysiew całej obsiewanej przestrzeni, jednak użycie ich przedstawia tę niedogodność, że siewu same nie przykrywają, zachodzi więc potrzeba przykrycia nasion innem narzędziem, np. broną, drapaczem. Żadne z tych narzędzi nie jest w stanie przykryć siewu dokładnie, dużo nasion zostaje na wierzchu, dużo bywa zbyt głęboko zagrzebanych.

Zalety s. rzędowego: oszczędność na ziarnie siewnem, dochodząca od 25% do 35%, możność umieszczania nasion w rzędach równo odległych, w głębokości odpowiadającej rodzajowi ziarna i gatunkowi gleby, równomierniejsze wschody i, co zatem idzie, równomierniejsze plony (mniej pośladu).

Siewruga, ob. sterlet.

Sieyès Emanuel Joseph hr., publicysta i mąż stanu francuski, * 1748, † 1836; wikary generalny biskupa z Chartres, autor słynnego pamfletu: „Qu'est-ce que le tiers-état?" (1789); członek Zgromadzenia Narodowego i konwentu, przygotował deklarację praw człowieka, później członek rady pięciuset, 1799 dyrektorjatu, poparł zamach 18 Brumaire'a; za Napoleona senator i hrabia, po 1815 na wygnaniu do 1830.

Sieża, przyrząd do połowu ryb.

Sigalon Xavier, malarz francuski, * 1788, † 1837; malował obrazy historyczne i rodzajowe: „Młoda kurtyzana", „Widzenie św. Hieronima".

Sigel Francis, gen. płn.-amerykański, * 1824, † 1902; brał udział w rewolucji badeńskiej 1848, 1849 powstańczy minister wojny; walczył pod Mierosławskim, 1852 wyemigrował do Ameryki; brał udział w amerykańskiej wojnie domowej, 5. VII. 1861 zwycięzca pod Kartaginą i 7—8. III. 1862 pod Pearidge. Od 1865 redaktor w Baltimore.

Sighetul Maramuresului (węg. Marmarossziget), m. pow. w Siedmiogrodzie (Rumunja płn.-zach.), nad rz. Cisą, 21.400 mieszk.; handel drzewem; miejscowość pamiętna więzieniem Legjonistów polskich przez władze austrjackie (1917).

Sighişoara (węg. Segesvár, niem. Schässburg), m. w Siedmiogrodzie (Rumunja), 11.600 mieszk.; przemysł włókienniczy, uprawa wina; pamiętne klęską powstańców węgierskich pod dowództwem gen. Bema 31. VII. 1849.

Sigillaria, rośliny kopalne z klasy Lycopodinae (widłaki); występują w systemie węglowym; okazałe rośliny drzewiaste o potężnych, rosnących na grubość, pojedyńczych lub słabo rozgałęzionych pniach, zakończonych w górze pękiem długich, szydłowatych liści.

Sigillum (łac.), pieczęć.

Sigmaringen, gł. m. rej. S (Prusy), dawniej stol. księstwa S., nad Dunajem, 5.300 mieszkańców; zamek, muzeum, zakład dla obłąkanych.

Sigmoideum colon, ob. S. romanum.

Signac Paul, malarz i grafik francuski, * 1863; przedstawiciel neoimpresjonizmu i pointillizmu; przeważnie krajobrazy.

Signach, m. we wsch. Gruzji (Rosja płd.), 800 m. n. p. m.; 16.700 mieszk.

Signatura apostolica, najwyższy trybunał w Kościele katolickim, ob. sądownictwo duchowne i sądy duchowne.

Signorelli Luca, malarz włoski, * 1441, † 1523, zwany „malarzem-rzeźbiarzem" dla swego zamiłowania do nagich, muskularnych postaci ludzkich w ruchu gwałtownym; 1479 freski Sagrestia della Cura w Loreto, 1497 w Monte Oliveto, 1499—1502 w Orvieto, „Sąd ostateczny"; obrazy: „Paw wśród pasterzy" (Berlin), „Zwiastowanie" (1491), „Zdjęcie z krzyża" (kol. Benson'a).

Signoria, władza zwierzchnia, nazwa rady rządzącej we Florencji w wiekach średnich, także nazwa tyranji, później nieraz dziedzicznej władzy monarchicznej w XIV i XV w. w wielkich miastach włoskich, wyrastającej z różnych istniejących władz, np. podestów, kapitanatów, wikarjatów papieskich lub ces. i in.

Signum temporis (łac.), znak czasu.

Sigwart Christoph, filozof niemiecki, * 1830, † 1904; napisał m. in.: „Logik" (2 t.).

Sikanderabad, m. i bryt. stacja wojskowa w państwie Hajderabad, 80.000 mieszk.

Sikhowie, „uczniowie", sekta religijna w Indjach brytyjskich płn.-zach., stworzona przez Nanaka ok. 1500 z ideą połączenia braminizmu z islamem; jej wyznawcy utworzyli w XVII w. republikę żołnierską w Pendżabie i Kaszmirze, zamienioną 1794 w monarchję despotyczną, włączoną 1849 do posiadłości W. Brytanji; najlepsi żołnierze armji brytyjsko-indyjskiej. Ogółem 3,014.500 głów; ośrodek sekty Amritsar.

Si-kiang, rz. w Chinach płd., dług. 1.800 km.

Sikkim, państwo hołdownicze w Himalajach środk., między Nepalem a Botanem (Indje bryt.), 7.000 km^2, 81.800 mieszk.; tędy prowadzi główny traktat handlowy z Bengalji do Tybetu; gł. m. Gangtok.

Siklawa, największy wodospad w dolinie Pięciu Stawów Polskich w Tatrach Wysokich, przy wejściu do doliny Roztoki, 67 m. wys.

Siklawica, wodospad 14 m. wys. w dolinie Strążyskiej w Tatrach zachodnich.

Sikora, ob. sikory.

Sikornik, pasmo wzgórz wapiennych na zach. od Krakowa, 3 km. dług., obejmuje: a) Górę św. Bronisławy albo Sikornik; b) Las Wolski z Panieńskiemi Skałami i c) Las Bielański z klasztorem Kamedułów; Góra św. Bronisławy naprzeciwko klasztoru Norbertanek posiada kapliczkę, obok której usypano w 1820 Kopiec Kościuszki, otoczony później fortyfikacjami.

Sikorski Antoni, lekarz naczelny i prezes zarządu szpitala dziecięcego w Warszawie, * 1834, † 1913; inicjator założenia pierwszego szpitala dziecięcego w Warszawie (przy ul. Solnej, w 1869), przeniesionego następnie na ul. Kopernika (1874).

Sikorski Bolesław, działacz społeczny, * 1884; studja w Monachjum, Berlinie i Wrocławiu; szef wydziału dyrekcji kolejowej w Poznaniu, 1921—22 minister kolei.

Sikorski Józef, krytyk muzyczny, * 1815, † 1896; wydawca „Ruchu muzycznego" (1857—1862), redaktor „Gazety Polskiej" (1865—75); pisywał do „Biblj. Warsz.", „Gazety Codz." i in.; napisał kilka mszy i muzykę do „Dzwonu" Schillera; wydał „Podręcznik muzyczny" (1852).

Sikorski Władysław, generał i polityk, * 1881; studja politechniczne we Lwowie; jako inżynier prowadził regulację brzegów Wisły;

prezes Drużyn Strzeleckich; w czasie wojny członek N. K. N. w Krakowie, jako szef departamentu wojskowego; 1918 internowany przez Austrjaków na Węgrzech, potem generał w służbie czynnej; 1921—22 szef sztabu generalnego, od grudnia 1922 do maja 1923 prezes ministrów i minister Spraw Wewnętrznych, 1924—25 minister Spraw Wojskowych, od listopada 1925 dowódca D. O. K. we Lwowie; ogłosił: „O polską politykę państwową", „Polesie jako węzeł strategiczny", „Organizacja naczelnych władz wojskowych".

Sikory, Paridae, nazwa rodziny ptaków z podrzędu Oscines; rząd Passeriformes (wróblowate). Drobne ptaki o miękkiem, barwnem upierzeniu i skrzydłach średniej długości. Dziób stożkowato zaostrzony, krótki, gruby i mocny. Palce z silnie zakrzywionemi pazurami. Niezmiernie towarzyskie, odznaczają się wielką ruchliwością. Żywią się głównie larwami i dojrzałemi owadami, prócz tego jadają nasiona roślin. Bardzo pożyteczne. Z licznych gatunków na szczególną uwagę zasługują: 1. Parus major, sikora bogatka, dług. ciała ok. 16 cm., głowa czarna, granatowo połyskująca, policzki białe, płaszcz oliwkowo zielony, spód żółty, czarna smuga po środku piersi i brzucha. Rozpowszechniona prawie w całej Europie, w Polsce przez cały rok wszędzie pospolita i liczna. 2. Cyanistes caeruleus, s. modra, dług. ok. 12 cm.; wierzch głowy, skrzydła i ogon błękitne, policzki białe, wpoprzek skrzydeł biała przepaska, płaszcz oliwkowo-zielony, spód żółty. Znaczna część Europy, w Polsce pospolita, zimuje. 3. C. cyanus, s. lazurowa, dług. ok. 15 cm.; głowa i spód białe; płaszcz, skrzydła i ogon lazurowo-błękitne. Europa wschodnia, środk. i płn.; w Polsce bardzo rzadka. 4. Poecile palustris, s. uboga północna, dług. ok. 13 cm.; wierzch głowy błyszczący czarny; płaszcz, skrzydła i ogon szaro-brunatne; policzki, boki szyi i spód białe; gardło z czarną plamą. Zamieszkuje Skandynawję, Łotwę, Estonję, Litwę, Prusy wsch. i Polskę płn. Pokrewne formy zamieszkują Małopolskę (P. palustris stagnalis) oraz Śląsk, Poznańskie i Pomorze (P. palustris communis). 5. Poecile atricapillus, s. czarnogłówka, odznaczająca się czarną czapeczką bez połysku, występuje w licznych podgatunkach. 6. Periparus ater, s. sosnówka, dług. około 12 cm.; głowa, szyja i kark czarne; policzki i plama na potylicy białe; płaszcz popielato-szary, spód brudno-białawy. W lasach iglastych pospolita, zwłaszcza w zimie. Zamieszkuje znaczną część Europy. 7. Lophophanes cristatus, s. czubatka, dług. ok. 13 cm.; wierzch głowy czarny, z szerokim, zaostrzonym na końcu czubkiem; płaszcz, skrzydła i ogon szaro-brunatne. W Polsce pospolita w lasach iglastych. 8. Aegithalus caudatus, raniuszek białogłowy, dług. ciała około 15 cm., ogona 10 cm.; głowa i spód białe, środek grzbietu czarny, boki ciała czerwonawe, skrzydła i ogon czarne. W Polsce pospolity. 9. Remiz pendulinus, remiz, dług. ok. 12 cm.; wierzch głowy i kark blado-popielate, czoło i boki głowy czarne, spód ciała białawy, skrzydła i ogon czarniawe. W Polsce pospolity na Polesiu, w innych częściach kraju zdarza się rzadko. 10. Panurus biarmicus russicus, wąsatka wschodnia, dług. ok. 16 cm.; wierzch głowy i policzki popielate, płaszcz rdzawo-rudy; spód biały, po bokach różowy. Samce posiadają szerokie czarne wąsy z odstających piórek. Zamieszkuje błotniste zarośla nad wodami we wschodniej Małopolsce.

Silanion, rzeźbiarz ateński z IV w. przed Chr., współczesny Praksytelesowi; według Plinjusza wykonał dla Olimpji posąg zapaśnika Satyrosa z Elidy; portret Platona (z bronzu) i Safony.

Silberstein Ludwik, fizyk polski, * 1872; studja w Heidelbergu i Berlinie; 1899 docent fizyki matematycznej w Bolonji, 1904 w Rzymie; prace główne nad elektromagnetyzmem; napisał „Elektryczność i magnetyzm" (2 t., (1908—10) i in.

Silene, lepnica, rośliny zielne z rodziny Caryophyllaceae (goździkowate). W Polsce: S. venosa, l. rozdęta, bylina 35—95 wys., o kielichu rozdętym beczułkowato, kwiatach białych; pospolita na łąkach, w zaroślach. S. nutans, l. zwisła, bylina 35—65 cm. wys., odznaczająca się kielichem kosmatym, kwiatami zwisłemi; lasy, wzgórza. S. chlorantha, l. zielonawa, bylina 30—90 cm. wys., o kwiatach żółto-zielonych, zebranych w grono jednostronnie zwieszone; miejsca piaszczyste, słoneczne wzgórza, lasy sosnowe. Kwitną VI—VIII.

Silentium (łac.), milczenie.

Silesia, łac. nazwa Śląska.

Silicium, ob. krzem.

Silikany, związki chemiczne, połączenia rodników organicznych z krzemem, np.: $Si(CH_3)_4$, krzemometyl; $(C_2H_5)_3SiH$, krzemoheptan itp.; posiadają własności podobne do odpowiednio zbudowanych związków węgla.

Siliqua, łuszczyna, ob. owoc.

Silistria, ob. Sylistrja.

Silius Italicus Tiberius Catius, poeta rzymski, * 25, † 101 po Chr.; prawdopodobnie identyczny z autorem epopei: „Punica" i metrycznego (łacińskiego) streszczenia Iliady pt.: „Homerus Latinus", wzgl. „Pindarus Thebanus".

„Sillon (Le)", nazwa organu młodocianych demokratów katolickich we Francji, założonego 1894 w Paryżu przez Marca Sangnier, potem nazwa całej organizacji, której organem codziennym jest „La Démocratie".

Silnik, ob. motor.

Silnik Diesel'a, ob. Diesel'a motor.

Silpha atrata, ob. Silphidae.

Silphidae, omarlicowate, nazwa rodziny owadów z grupy Staphylinoidea; podrząd Polyphaga, rząd Coleoptera (tęgopokrywe). Czułki 10—11-członowe. Pokrywy obejmują zwykle cały odwłok. Żyją na padlinie zwierzęcej i na rozkładających się resztkach roślinnych. Niektóre są drapieżne (owadożerne), inne żywią się grzybami lub napadają na rośliny naczyniowe, stając się niekiedy szkodnikami roślin uprawnych. Na szczególną uwagę zasługują: Silpha atrata, omarlica czarna, wyrządzająca szkody, głównie wśród roślin okopowych (buraków, kartofli, rzepaku). Przedstawiciele rodzaju grabarza, Necrophorus (np. N. vespillo, N. germanicus, N. humator), żywią się padliną, podkopują się pod trupy zwierząt i zagrzebują je w ziemi. Z jaj, złożonych przez samice grabarzy, wylęgają się larwy, pożerające padlinę. Różne gatunki rodzajów Anisotoma i Liodes są grzybożerne.

Silurus glanis, sum, ryba z rodziny Siluridae, rząd Ostariophysi, podgromada Teleostei (kostnoszkieletowe). Głowa szeroka, płaska, z przodu zaokrąglona. Usta głęboko wcięte, o 6 wąsach: dwóch długich na górnej, czterech krótkich na dolnej szczęce. Paszcza wielka z szeregami drobnych zębów. Oczy małe, nad kątami ust. Ciało z przodu szerokie, spłaszczone, ku tyłowi ścieśnione z boków; skóra naga, śliska. Płetwa podogonowa długa, dochodzi do ogonowej; ta ostatnia zaokrąglona. Dochodzi do 4 m. dług. Żyje samotnie w rzekach i jeziorach całej Polski.

Silva rerum (łac., dosł. „las rzeczy"), używana dawniej nazwa ksiąg domowych, służących do zapisywania najrozmaitszych notat, uwag i odpisów o charakterze zarówno publicznym, jak i prywatnym.

Silvestre Israël, grafik francuski, * 1621, † 1691; wykonał około 1.000 rytów na tematy z życia ulic i salonów Francji i Włoch.

Silvestre Louis de, portrecista francuski, * 1675, † 1760; pracował w Paryżu i na dworze saskim w Dreznie i w Polsce; główny malarz królewski i dyrektor Akademji w Dreznie; z dzieł: portrety Augusta III, „Nessus i Dejanira", freski w Wilanowie: „Afrodyte i Satyr", „Amor", „Wenus w odwiedzinach u Wulkana" i in., „Portret konny Augusta II".

Silvretta, pasmo górskie w Alpach szwajc., w kantonie Gryzonów, na granicy Tyrolu, do 3.283 m. wys. (Silvrettahorn).

Silybum, ostropest, rośliny zielne z rodziny Compositae (złożone), S. Marianum, o. plamisty (Europa płd., Azja Mniejsza), odznacza się liściem lśniącym, biało plamistym, kwiatami purpurowej barwy; roślina ozdobna.

Siła, pojęcie, mające źródło w ujmowaniu zjawisk jako „skutków" pewnych „przyczyn"; w fizyce wprowadza się pojęcie siły czysto formalnie, w celu uproszczenia sposobu opisywania zjawisk; w mechanice siłą nazywa się ogólnie przyczynę zmiany prędkości (co do wartości bezwzględnej albo kierunku), tj. przyśpieszenia. Ciała stawiają zmianie prędkości pewien opór, którego miarą jest ich masą. Iloczyn przyśpieszenia przez masę nazywa się siłą. $P = m.a.$ Jednostką teoretyczną siły jest dyna, tj. siła, nadająca masie 1 gr. przyśpieszenie $1\frac{cm}{sek^2}$. Jednostką praktyczną siły jest gram (Gr.), równy średnio 981 dyn; 981 — przyśpieszenie ciężkości (zależne od szerokości geograficznej). Rozróżniamy siły, działające na materję, tzw. siły ponderomotoryczne i siły, wywołujące zmiany w eterze, tzw. s. elektromotoryczne i magnetomotoryczne; np. przyciąganie przez magnes opiłków żelaznych jest siłą ponderomotoryczną, a ich namagnesowanie — siłą magnetomotoryczną. Siły są wektorami i dodają się według ogólnych prawideł dodawania wektorów. Siła, zastępująca działanie wielu sił (składowych), nazywa się ich wypadkową. Można zawsze znaleźć wypadkową kilku sił, z wyjątkiem przypadku pary sił, wywołującej ruch obrotowy ciała. Iloczyn z siły przez jej ramię nazywa się momentem siły.

Siła dośrodkowa, ob. dośrodkowa siła.

Siła odśrodkowa, ob. odśrodkowa siła.

Siła wyższa (vis maior, force majeure), w prawie zdarzenie, niezależne od woli jednostek, wywołane przez działanie sił przyrody lub wynikające z potężnych wytworów ludzkiej działalności, jak również z rozkazów lub zakazów władzy publicznej; dłużnik, który z powodu siły wyższej nie wykonał przyjętego zobowiązania, względnie wykonał je z opóźnieniem, nie jest odpowiedzialny za skutki tego niewykonania, gdyż przeważająca ilość ustawodawstw cywilnych wychodzi z założenia, że siła wyższa zwalnia od obowiązku odszkodowawczego. W tem znaczeniu za siłę wyższą uznawane są: pożar, grad, wylew rzeki, wojna, nakaz wywłaszczenia majątku itp.

Siłka, pętla z włosienia, sznura lub drutu, nastawiana przeważnie przez kłusowników na ptaki i zwierzęta.

Siłomierz, to samo co dynamometr (ob.).

Siły cząsteczkowe (molekularne), siły, działające między cząsteczkami (molekułami) ciał; według kinetycznej teorji materji, cząsteczki, z których materja się składa, są w ciągłym ruchu; s. c. powodują, że cząsteczki się nie rozlatują; s. c. są bardzo małe i dają się zauważyć tylko z odległości kilkudziesięciu miljonowych milimetra. Kula, opisana dookoła cząsteczki, wewnątrz której daje się zauważyć siła przyciągająca cząsteczki, nazywa się sferą działania cząsteczki; przyciąganie się cząsteczek tego samego ciała jest źródłem cechy ciał, zwanej spójnością, przyciąganie się cząsteczek dwóch różnych ciał jest źródłem przylegania, np. kleju do drzewa.

Sima, ob. pirosfera.

Šimáček Franciszek, publicysta i wydawca czeski, * 1834, † 1885; redaktor dziennika „Narod" (1863—66) oraz miesięcznika, później dziennika ekonomicznego „Posel z Prahy" (1857—83).

Šimáček Ludmila, literatka czeska, żona poprz., * 1844, † 1879; działaczka na polu uświadamiania ekonomicznego i społecznego kobiet; założyła w 1872 wydawnictwo książek „Libuše"; napisała studjum „O wybitnych kobietach, działających poza kołem rodzinnem" i in.

Šimáček Maciej Anastazjusz, poeta, powieściopisarz i dramaturg czeski, * 1860, † 1913; redagował przez długie lata tygodnik ilustrowany „Světozor".

Šimák Józef W., historyk czeski, * 1870; prof. uniw. w Pradze; napisał historyczną monografję miasta Tarnowa, powiatu mnichowohradištskiego, popularną kronikę czeskosłowacką; wydał kronikę średniowieczną Bartosza Pisarza, Bohemica i in.

Simanskij Pantelejmon, generał rosyjski, pisarz wojskowy, * 1866; oficer sztabu generalnego; w czasie wojny światowej dowodził 61 dyw. piechoty, od 1917 XLVII korpusem; 1919 wyemigrował do Polski; prace: „Diplomaticzeskija snoszenja Rosii s Japonjej", „Suworow w chudożestwiennych izobrażenjach"; drukowane w Polsce: „Panika" i studjum „Gorlice".

Simaruba, biegunecznik, roślina z rodziny Simarubaceae (biegunecznikowate). Drzewa Ameryki Płd. i Indyj Zach. S. officinalis, S. amara, rośliny lekarskie; kora z korzeni, tzw. symaruba, „Cortex Simarubae", używana jest przeciw biegunce.

Simarubaceae, biegunecznikowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Therebintales (terpentynowe). Przeważnie drzewa lub krzewy okolic zwrotnikowych, o liściach zazwyczaj pierzastych; rodzaje: Ailanthus, Quassia, Simaruba.

Simba, narzędzie muzyczne Kafrów.

Šimek Otokar, literat i krytyk czeski, * 1878; tłumacz i propagator Balzaca, autor „Historji literatury francuskiej" i in.

Simeto, inna nazwa rzeki Giaretta (ob.),

Simia (łac.), małpa.

Simiae, ob. Primates.

Similia similibus curantur (łac.), podobne leczy się podobnem; dewiza medycyny homeopatycznej.

Similor, ob. mosiądz.

Simla, m. w prow. Pendżab (Indje bryt.), u stóp Himalajów, 2.150 m. n. p. m., w zimie 14.000, w lecie 30.000—40.000 mieszk.; rezydencja letnia wice-króla bryt., sanatorja.

Simler Josias, geograf szwajcarski, * 1530, † 1576; autor dzieła „De Alpibus commentarius" (Zurych, 1574), zawierającego syntetyczny opis Alp.

Simmel Georg, filozof niemiecki, * 1858, † 1918; napisał: „Einleitung in die Moralwissenschaft", „Probleme der Geschichtsphilosophie", „Philosophie des Geldes", „Soziologie", „Hauptprobleme der Philosophie", „Rembrandt", „Goethe" i in.

Simmental, dolina rz. Simme, dopływu Kanderu, na wyżynie berneńskiej w Szwajcarji; hodowla specjalnej rasy bydła.

Simmler Józef, malarz polski, * 1823, † 1868; kształcił się w Dreznie i Monachjum; malował obrazy historyczne, religijne i portrety: „Zgon Barbary", „Przysięga Jadwigi", „Katarzyna Jagiellonka w więzieniu", „Wychowanie Zygmunta Augusta" i in.; portrety Reszkowej, hr. W. Moszczeńskiej i in.

Simon Edward, poseł na sejm galicyjski, prezes Izby Handlowej, dyrektor Banku Kredytowego, członek Rady m. Lwowa, członek Wydziału Galicyjskiego Towarzystwa Łowieckiego; † 1889.

Simon Gustaw, ekonomista polski i działacz społeczny, * 1878; studja w Berlinie i Paryżu; w czasie wojny członek Rady Stanu; 1921—25 wice-minister i kierownik Minist. Pracy i Opieki Społecznej, następnie członek państwowej Rady Emigracyjnej, przewodniczący Kom. Opinjodawczej Pracy przy Komit. Ekon. Min.

Simon Jules, francuski filozof i mąż stanu, * 1814, † 1896; 1839—51 prof. w Sorbonie paryskiej, 1870—73 minister oświecenia publicznego, 1876—77 prezes ministrów; ogłosił: „Le gouvernement de M. Thiers" (2 t., 1878), „Le soir de ma journée" (1901) i in.

Simone da Pesaro, ob. Cantarini Szymon.

Simone di Martino, ob. Memmi.

Simonides z Keos, liryk grecki, * 556 przed Chr., † 468; jeden z najwybitniejszych przedstawicieli liryki chóralnej; z poezyj jego pozostały tylko ułamki, epigramy, przeważnie nieautentyczne.

Simons Walter, dyplomata niemiecki, *1861; 1919 generalny komisarz delegacji pokojowej niemieckiej, 1920—21 minister spraw zagranicznych.

Simonsen Niels, malarz duński, * 1807, † 1885; prof. akademji w Kopenhadze; malował bitwy morskie.

Simonstown, m. port. w kraju Przylądkowym (Afryka płd. bryt.), wpobliżu Kapsztadu, 6.600 mieszk.; stacja floty i arsenał.

Simplex (łac.), prosty. Simplicitas, prostota.

Simplex servus Dei (łac.), prosty sługa boży, prostaczek.

Simplicia, ob. leki.

Simplicidentata, ob. Rodentia.

Simplicissimus (łac.), najprostszy, głupi; 1) bohater powieści Grimmelshausena; 2) tytuł tygodnika satyrycznego, zał. w 1896 w Monachjum, opozycyjnego wobec rządów przedwojennych w Niemczech, zwłaszcza w stosunku do Wilhelma II.

Simplicius z Cylicji, filozof grecki z VI w po Chr. Po zamknięciu ateńskich szkół filozoficznych przez Justyniana w 529, wywędrował do Persji, aby tam kontynuować swą pracę. Główną zasługą S. jest komentarz do dzieł Arystotelesa.

Simplon (włosk. Sempione), przełęcz w Alpach Wallijskich (Szwajcarja), 2.010 m. wys.; droga z Brig do Domo d'Ossola, zbudowana przez Napoleona I 1800—06, i tunel 19.731 m. dług., przebity 1898—1905.

Simpson James Young, ginekolog angielski, * 1811, † 1870; prof. w Edymburgu; odkrył działanie chloroformu (1847), wynalazł kilka instrumentów chirurgicznych.

Simson Eduard, polityk i prawnik niemiecki, * 1810, † 1899; 1848—49 prezes Zgromadzenia Narodowego w Frankfurcie, 1860—61 sejmu pruskiego, 1867—73 parlamentu, 1879—1891 sądu najwyższego w Lipsku.

Simulia, ob. Simuliidae.

Simuliidae, mustyki, nazwa rodziny owadów z grupy Nematocera; podrząd Orthorhapha, rząd Diptera (dwuskrzydłe). Drobne, ciemno ubarwione muchówki o krępej budowie ciała i szerokich skrzydłach, sięgających daleko poza koniec odwłoka. Nogi silne. Ssawka krótka, przystosowana do kłucia. Larwy żyją w czystych, bieżących wodach i zapomocą tarczowatej przyssawki na końcu ciała przytwierdzają się do podwodnych kamieni, roślin itp. Poczwarki, również osiadłe, okryte są rurkowatemi oprzędami. Mustyki w niektórych miejscowościach występują w olbrzymich ilościach, stając się plagą dla bydła, koni i człowieka. Szczególnie niebezpiecznemi dla bydła i ludzi są samice gatunku Simulia kolumbaczensis, rozpowszechnionego w okolicach dolnego biegu Dunaju, które wprowadzają do krwi jadowitą ślinę, powodując owrzodzenia, febrę, rozedmę płuc, a nawet śmierć. U nas pospolitym mustykiem jest Simulia reptans, latająca gromadnie wieczorami w wilgotnych lasach.

Simum, ob. samum.

Sin, babil.-asyryjski bóg księżyca.

Sinai, ob. Synaj.

Sinaia, m. w Rumunji, nad rz. Prahova, 800 m. n. p. m., 2.600 mieszk.; miejscowość klimatyczna, letnia rezydencja króla rumuńskiego; wpobliżu zamek Pelesz.

Sinaloa, stan w Meksyku płn.-zach., nad zatoką Kalifornijską, 71.380 km², 333.500 mieszk.; górnictwo; stol. Culiacán.

Sinapis, gorczyca, rośliny zielne z rodziny Cruciferae (krzyżowe). S. arvensis, g. polna, ognicha (Rys.: *a* kwiat, *b* owoc dojrzały, pękający, *c* korzeń), podobna do łopuchy, wyróżnia się kwiatem złocistożółtym; kwitnie VI—VIII; pospolity chwast polny. S. alba, g. biała, roślina uprawna, z nasion wyrabiana jest musztarda. Nasiona obu gatunków mają zastosowanie w medycynie do przygotowywania synapizmów.

Sinapis arvensis.

Sincere et constanter (łac.), szczerze i stale; dewiza pruskiego orderu Orła Czerwonego.

Sinclair Upton, pisarz amerykański, * 1878; autor powieści: „The jungle" (1906), „Money Changers" (1908), „King coal" (1917) i in.

Sind albo **Sindhu**, ob. Indus.

Sind (ang. Sindh), kraina w prow. bombajskiej (Indje bryt.), nad dolnym Indusem, 121.896 km², 3,278.500 mieszk.; stol. Karaczi.

Sindbad żeglarz, podróżnik arabski w bajkach „Tysiąca i jednej nocy".

Sinder, stol. krainy Damerghu (kol. franc.), między rz. Nigrem i jez. Czad, 10.000 mieszk.

Sinding Christian, kompozytor norweski, * 1856; kwintet fortepianowy C-moll, utwory symfoniczne i liczne kompozycje fortepianowe.

Sinding Stephan, rzeźbiarz norweski, brat poprz., * 1846; dzieła: „Dwoje ludzi", „Modlitwa", „Noc", biusty Ibsena i Björnsona.

Sine ira et studio, bez uprzedzenia; cytata z Tacyta.

Sine labore non erit panis in ore (łac.), kto nie pracuje, nie ma chleba w ustach.

Sine qua non (łac.), bez tego — nie; konieczne.

Singan-fu, ob. Sian.

Singapur (ang. Singapore), wyspa na płd. od półwyspu Malakka. 555 km², 423.800 mieszkańców; należy do bryt. posiadłości Straits Settlements; stol. S., 260.000 mieszk.; największy port Azji płd.-wsch., baza morska floty bryt.

Singen, m-ko w Badenji, nad rz. Aach, 10.600 mieszk.; fabr. konserw.

Singer Paul, socjalista niemiecki, * 1844, † 1911; od 1874 członek parlamentu.

Singpo, ob. Kakjen.

Singultus (łac.), ob. czkawka, łkanie.

Sinia (Sinieja albo Siniucha), l. dopływ rz. Wielkiej w Inflantach Polskich i w Rosji, dług. 160 km.

Siniak, 1) gatunek zająca bielaka, który tylko od brzucha do połowy boków bieleje na zimę; 2) gołąb dziki; 3) ob. siniec.

Sinica, cjanoza, cyanosis, sinawe lub całkowicie sine zabarwienie powłok skórnych; najbardziej wydatna jest na obwodowych częściach ciała (wargi, nos, uszy, palce rąk i stóp), stąd nazwa akrocjanoza (greck. akros, obwód); występuje przy chorobach serca, płuc, opłucnej (wysięki, zrosty), przy utrudnieniu oddychania wskutek chorób krtani lub tchawicy, przy drgawkach, w agonji. Powody: niedostateczne utlenianie krwi (zastoje przy chorobach serca lub naczyń). S. zjawia się ponadto przy niektórych otruciach (aniliną, chloranem potasu, nitrobenzolem).

Sinice, ob. Schizophyceae.

Siniec, siniak, wylanie się krwi z uszkodzonych naczyń włoskowatych w przestwory tkankowe. Wylana krew krzepnie, skrzep ulega początkowo przemianom wstecznym, następnie zaś wessaniu. Podczas przemian wstecznych barwnik krwi, hemoglobina, przeobraża się początkowo w methemoglobinę, następnie w hematynę i hematoidynę, wskutek czego s. zmienia barwę, zrazu siną, na oliwkowo-żółtą. S. powstają przy urazach (stłuczeniu). Samoistne, bez działania urazu, występowanie s. zdarza się przy chorobach krwi (białaczka, skazy krwotoczne), przy chorobach zakaźnych (ospa krwotoczna, dur plamisty), przy gnilcu (scorbutus) itd.

Sining, m. w prow. Kan-su (Chiny zach.), 60.000 mieszk.; ważny węzeł drogowy, handel z Tybetem.

Siniucha, l. dopływ Bohu na Ukrainie, 110 km. dług.

Sin-kiang, prow. państwa Chińskiego, obejmująca Turkiestan wsch., Dżungarję i Kaszgarję, 1,426.000 km², ok. 2,000.000 mieszk.; stol. Urumczi.

Sinko Tadeusz, filolog-klasyk i historyk literatury, * 1877; studja na Uniw. Jagiellońskim, potem zagranicą; prof. filologji klasycznej na Uniw. Jagiell.; prace: „De Romanorum viro bono" (1903), „Sententia Platonica de philosophis regnantibus" (1904), „Historja poezji łacińskiej humanistycznej w Polsce" (1916), „Jerzy Karol Skop, chłop humanista XVII w." (1907), „Polski głosiciel stanu natury z pocz. XVIII w." (1908), „Poetyka Sarbiewskiego" (1918), „Hellenizm J. Słowackiego" (1909), „Antyk Wyspiańskiego" (1916), „Wyspiański i Krasiński" (1920), „Rapsody historyczne Wyspiańskiego" (1923), „O tradycjach klasycznych A. Mickiewicza" (1923), „Echa klasyczne w literaturze polskiej" (1923) i in.

Sinnfein, związek niepodległościowców irlandzkich, założ. 1905 przez Griffitha. W 1916 pod kierownictwem De Valera przyjął hasła republikańskie, 1918 zdobył większość mandatów irlandzkich do parlamentu; 1919 wiódł krwawe walki o niepodległość, zakończone 1921 uznaniem przez Anglję odrębności Irlandji.

Sinob, ob. Synopa.

Sinobrody (franc. Barbe-bleu), bohater opowieści Perrault'a, morderca sześciu żon.

Sinolog, znawca języka chińskiego.

Sinometr, ob. cjanometr.

Sinowe związki, to samo, co cjanowe związki; pochodne kwasu cjanowodorowego.

Sinowodór, sin, ob. cjanowodór.

Sint ut sunt, aut non sint (łac.), muszą być jakimi są, lub niech nie istnieją; słowa ostatniego w XVIII w. generała zakonu Jezuitów, Ricci.

Sinus czyli wstawa, ob. gonjometrja.

Sinus, zatoka, anatomiczna nazwa różnego rodzaju uchyłków, zagłębień, wydrążeń lub jam, występujących w licznych narządach.

Sinus frontalis, ob. zatoka czołowa.

Sinus mammarum, podłużne wgłębienie między sutkami (mammae) piersi kobiecej.

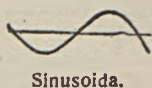
Sinus urogenitalis, ob. zatoka moczopłciowa.

Sinus venosus, ob. zatoka żylna.

Sinusoida, krzywa płaska, stanowiąca wykres funkcji:

$$y = \sin x$$

w prostokątnym układzie współrzędnych.

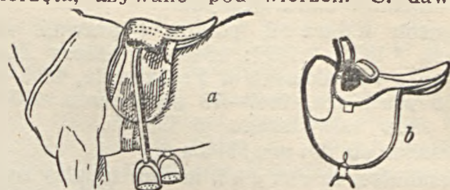

Sinusoida.

Siodełko, ob. strzemię.

Siodełkowy nos (niem. „Sattelnase"), znaczne wklęśnięcie grzbietowej części nosa, jedna z cech charakterystycznych kiły wrodzonej (szczególnie u niemowląt); zdarza się ponadto przy złamaniach kości nosowych w młodym wieku.

Siodło, siedzenie dla jeźdźca, nakładane na zwierzęta, używane pod wierzch. S. dawniej tworzyły rodzaj krzesła z oparciem ztyłu i zprzodu. Obecnie używa się siodeł angielskich (gładsze, prostsze i lżejsze), względnie francuskich (bardziej wycięte). Damskie s. przystosowane jest do siedzenia jednostronnego.

Siodło: *a* s. angielskie, *b* damskie siodło.

Siodło, szczyt w Tatrach Wysokich w obrębie Jaworzyny Spiskiej, 1.278 m. wys.

Siodło, w geologji wyniosła część fałdu, przeciwieństwo do łęku, wklęsłej części fałdu.

Siodło tureckie, sella turcica, głębokie wklęśnięcie na górnej powierzchni trzonu kości klinowej (os sphenoidale, jedna z kości podstawy czaszki). W zagłębieniu s. t. leży narząd, zwany przysadką mózgową (hypophysis cerebri).

Sion (niem. Sitten), stol kantonu Wallis (Szwajcarja płd.), 7.000 mieszk.; katedra z XV wieku.

Siostry miłosierdzia, osoby, poświęcające się opiece nad chorymi i ubogimi: a) s. m. św. Wincentego à Paulo; b) Boromeuszki, zajmujące się także opieką nad dziećmi i szkolnictwem; c) s. m. Czerwonego Krzyża; d) Elżbietanki.

Siostry Najśw. Rodziny z Nazaretu, ob. Nazaretanki.

Siostry szkolne, zgromadzenia religijne, zajmujące się nauczaniem i wychowywaniem młodzieży.

Siostry szpitalne, zgromadzenia zakonne i religijne, zajmujące się pielęgnowaniem chorych, opieką nad sierotami, starcami i kalekami: a) s. miłosierdzia od św. Krzyża w Ingebohl, b) s. Opatrzności, c) s. Jezusa.

Siostrzan, siestrzan, ob. stragarz.

Sioux City, m. w stanie Jowa (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Missuri, 71.300 mieszk.; rzeźnie handel bydłem.

Sipaje lub **sepoje** (ang. seapoys), wojska angielskie, utworzone z tubylców w Indjach bryt.

Sipek Karol (Peška Józef), literat czeski, * 1855, † 1922; utwory: „Żartem i na serjo", „Spód i wierzch", „Za wiatrem", „Wesołkowie" („Lidé šprýmovní"), „Karnawał i popielec" i in.

Siphnos (Sifanto), jedna z wysp Cykladów (Grecja), na morzu Egejskiem, 74 km², 3.800 mieszk.; kop. rudy; stol. Artemon.

Siphonaptera, Aphaniptera, pchły, nazwa rzędu owadów z grupy Dipteroidea; podgromada Holomerentoma. Małe, bezskrzydłe, bocznie ściśnione owady, pasorzytujące prawie wyłącznie na zwierzętach ciepłokrwistych. Części gębowe kłująco-ssące. Oczu złożonych brak. Nogi tylne wydłużone, skoczne. Larwy wolno żyjące, beznogie, z gryzącemi przysadkami gębowemi. Należy tu jedna tylko rodzina Pulicidae. Na uwagę zasługują następujące gatunki: Ceratopsyllus gallinae, pasorzyt kur, gołębi i innych ptaków; Ctenocephalus canis, żyjący na psach i będący przenosicielem tasiemca psiego, Dipylidium caninum. Pulex irritans, pchła ludzka; Sarcopsylla penetrans, pchła piaskowa, rozpowszechniona w Ameryce płd. i środk., została następnie zawleczona do Afryki, Madagaskaru, Persji, Indyj i Chin. Zapłodnione samice tego gatunku wnikają człowiekowi pod paznokcie nóg, powodując silne owrzodzenia, opuchliny i stan ropny. W miarę dojrzewania jaj, odwłok samicy nabrzmiewa do wielkości ziarna grochu. Dojrzałe jaja wydostają się wraz z ropą z ran i dalszy rozwój odbywa się na wolności.

Siphonogamae, łagiewkowe, synonim gromady roślin jawnopłciowych (Phanerogamae).

Siphonophora, rurkopławy, nazwa rzędu zwierząt stułbiopławy (Hydrozoa). Morskie stułbiopławy, tworzące swobodnie pływające kolonje, w których poszczególne zwierzęta (polipy) różnią się znacznie między sobą, w związku z daleko posuniętym podziałem pracy. Jedne z nich utrzymują kolonję w stanie zawieszonym w wodzie, inne warunkują jej ruchy. Istnieją polipy, odżywiające cały zespół, podczas gdy inne pełnią wyłącznie tylko funkcję rozrodczą. Prócz tego kolonja zawiera osobniki, które odgrywają rolę zaczepno-odporną. Rozród płciowy. Z zapłodnionego jaja rozwija się larwa, planula, która przez pączkowanie daje początek polimorficznej kolonji. Rząd ten rozpada się na podrzędy: Calyconectae, Physonectae, Cystonectae i Disconectae. Z licznych gatunków należą tu np.: Monophyes irregularis, Praya maxima, Physophora hydrostatica, Physalia caravella, Velella spirans, Porpita mediterranea.

Siphonophora pisi, mszyca grochowa, owad z rodziny Aphididae (mszycowate); podrząd Homoptera, rząd Rhynchota (pluskwiaki). Pojawia się często na grochu, opadając młode pędy i powodując nieraz znaczne szkody. Pokrewna S. rosae wywołuje szkody na różach.

Sipiagin Dmitrij, mąż stanu rosyjski, * 1853; od 1900 minister spraw wewnętrznych, zabity przez studenta Bałmaszewa 1903.

Sipunculoidea, Gephyrea achaeta, nazwa podgromady pierścienic (Annelida). Ciało walcowate, pozbawione segmentacji, robakowato wydłużone. Przód ryjkowaty, wysuwalny. Otwór gębowy często otoczony wieńcem czułków. Powierzchnia ciała pozbawiona szczecinek. Wtórna jama ciała silnie rozwinięta. Układ krwionośny zredukowany. Rozdzielnopłciowe. W rozwoju przechodzą metamorfozę z larwą typu trochofory. Wszystkie S. są wyłącznie morskie. Żyją na dnie w piasku, w szczelinach skalnych i w muszlach mięczaków. Należą tu dwie rodziny: Sipunculidae z rodzajami Sipunculus, Aspidosiphon, Phaseolosoma itd. i Priapulidae z rodzajami Priapulus i Halicryptus.

Sipunculus, ob. Sipunculoidea.

Sir, w Anglji tytuł barona, stosowany do wszystkich mężczyzn o przyzwoitym wyglądzie; tytuł, używany przy zwracaniu się do króla i książąt krwi królewskiej.

Siredon pisciformis, ob. Urodela.

Sirena, sympus, w teratologji i anatomji patologicznej nieprawidłowość rozwojowa: zrośnięcie obu kończyn dolnych w jedną całość.

Sirenia, syreny, nazwa rzędu ssaków (Mammalia) z podgromady Monodelphia. Należą tu duże zwierzęta o ciężkiej i niezgrabnej budowie, lecz doskonale przystosowane do życia w wodzie. Ciało nagie lub skąpo uwłosione, kształtu rybiego, zwężające się do tyłu i zakończone płaską, poziomą płetwą ogonową. Głowa mała, wyraźnie wyodrębniona od grubego, walcowatego tułowia. Pysk gruby, wargi ze szczecinami. Nozdrza mieszczą się na końcu pyska. Uszu zewnętrznych brak. Oczy małe. Uzębienie niezupełne. Kłów i siekaczy dolnych nie posiadają. Siekacze górne zwykle wypadają (wyjątek: Halicore). Palce przednich kończyn okryte skórą, nazewnątrz niewidoczne, tworzą rodzaj płetw, ruchomych w stawie łopatkowym i łokciowym. Obojczyka i tylnych kończyn brak. Dwa sutki na piersiach. Roślinożerne. Obejmują 3 rodziny: Manatidae, Halicoridae i Hydrodamalidae. Na uwagę zasługują: Manatus latirostris, lamantyn, brzegowiec amerykański; dług. ciała ok. 3 m., waga do 300 kg. Płetwy piersiowe ze szczątkowemi paznokciami, ogonowa zaokrąglona. Uwłosienie rzadkie, szczeciniaste. Dorosłe zwykle bez siekaczów. Zamieszkuje morze Karaibskie i wybrzeża Florydy oraz płn. Brazylji. Często wchodzi w górę Amazonki i Orinoko. Mięso i tłuszcz jadalne. Pokrewny M. senegalensis żyje wzdłuż afrykańskich wybrzeży Atlantyku. Halicore dugong, piersiopławka indyjska, dochodzi do 3,5 m. dług. Skóra rzadko uwłosiona. Płetwa ogonowa półksiężycowato wycięta. U samców jeden z siekaczy górnych nie wypada, lecz znacznie się wydłuża (do 25 cm.) i wystaje z pyska. Zamieszkuje ocean Indyjski. Hydrodamalis gigas (Rhytina stelleri), krowa morska, dłg. ok. 7 m., o skórze zupełnie nagiej, z półksiężycowatą płetwą ogonową, była zupełnie bezzębna. Została zupełnie wytępiona wskutek nadmiernych polowań i braku ochrony jeszcze w połowie XIX w. Waga jej dochodziła do 4.000 kg.

Siret, ob. Seret.

Sirex, ob. Uroceridae.

Sirhen, ob. Kufra.

Sirko, pseud. Wacława Sieroszewskiego.

Sirocco, wiatry płd. lub płd.-wsch. na wybrzeżach Algieru i Tunisu, na Sycylji, we Wło-

szech i Grecji; w trzech pierwszych gorący i suchy, w dwóch ostatnich ciepły i wilgotny. Sirocco w Saharze i Algierze nosi nazwę samum, na brzegach Gwinei harmatan, w Egipcie khamsin, w Alpach i Pirenejach Foehn; powstaje przy równoczesnym niżu barometrycznym na m. Śródziemnem i wyżu nad Afryką płn.

Sirolina, roztwór thiocolu w syropie pomarańczowym; płyn o przyjemnym słodkawym smaku, stosowany przy chorobach płucnych.

Siromacha, nazwa wilka na Polesiu.

Sirotci (sieroty), w czasie walk husyckich stronnictwo, wierne zasadom Jana Żyżki, powstałe po jego śmierci, o kierunku umiarkowanym; zwyciężone razem z Taborytami w bitwie pod Lipanami 1434.

Sirupus (łac.), syrop, stężony roztwór cukru w wodzie destylowanej (s. simplex) lub w soku owocowym, stosowany w celu poprawy smaku leków płynnych.

Sisak, m. w Chorwacji (Jugosławja), 9.000 mieszk.

Sisenna Lucius Cornelius, historyk rzymski; * 119, † 67 przed Chr.; 78 pretor, 67 legat Pompejusza w wojnie z piratami. Jego dzieło „Historiae" obejmowało m. in. także swawolne anegdoty.

Sisley Alfred, malarz francuski, * 1839, † 1899; jeden z przywódców impresjonizmu; malował pejzaże: „Bords de Rivière", „Les bords du Loing", „Mort de Moret" i in.

Sismondi Jean Charles Léonard Simonde de, historyk i ekonomista szwajcarski, * 1773, † 1842; ogłosił: „Histoire des républiques italiennes du moyen âge", „Nouveaux principes d'économie politique" (1819), „Histoire des Français" (3 t., 1821—1844), „Histoire de la chute de l'empire romain" (2 t., 1835) i in.

Sisto Fra, dominikanin i architekt florencki, † 1289; zbudował (wspólnie z Fra Ristoro) kościół Santa Maria Novella we Florencji.

Sistrum, ob. machul.

Sisymbrium, stulisz, rośliny zielne z rodziny Cruciferae (krzyżowe). W Polsce: S. officinale, s. lekarski, S. sophia, s. właściwy; kwitną jasno-żółto V—X. Chwasty pospolite po śmietniskach, koło murów, dróg i płotów.

Sisyrinchium, miecznica, roślina zielna z rodziny Iridaceae (kosaćcowate). S. angustifolium, m. wąskolistna, bylina o kłączu cienkiem, czołgającem się, łodydze do 30 cm. wysok., spłaszczonej nakształt liścia, liściach trawiastych, kwiatach dzwonkowatych barwy liljowej; kwitnie V—VI. Pochodzi z Ameryki Płn., w Polsce rośnie dziko na Pokuciu, w dolinie Prutu; roślina ozdobna.

Sit, ob. Juncus.

Sit (łac.), niech będzie.

Sit pro ratione voluntas (łac.), niech wola moja zastąpi rację; cytata z Juvenala.

Sit tibi terra levis (łac.), oby ziemia była ci lekką; napis na nagrobkach w dawnym Rzymie.

Sit venia verbo (łac.), niech wolno będzie powiedzieć.

Sitarstwo, wyrób sit, przemysł domowy, szczególnie w niektórych okolicach Polski, np. dawniej w Krakowskiem, a do dziś w Biłgorajskiem.

Sitka, stol. Alaski (Am. Płn.), na wyspie Baranow, 1.200 mieszk.; rybołówstwo; siedziba biskupa prawosławnego St. Zjedn.

Sitko madreporowe, ob. madreporowe sitko.

Sitkowe rurki, tkanka roślinna, służąca do rozprowadzania materyj organicznych, wytworzonych w tkankach zielonych, po całej roślinie. Rurki sitkowe powstają z szeregów wydłużonych komórek, których ściany poprzeczne uległy przedziurawieniu licznemi otworami; otwory te rozmieszczone są równomiernie, gdy ściana poprzeczna nie jest ustawiona skośnie; w przeciwnym przypadku są skupione w oddzielne grupy. Rurki sitkowe zawierają protoplazmę oraz sok komórkowy, bogaty w białko, węglowodany i sole nieorganiczne. Sitkowate przedziurawienia ścianek poprzecznych umożliwiają ruch całej masy protoplazmatycznej, a więc materyj białkowych, które, jako koloidalne, trudno przenikają przez zwykłe błony.

Sito Eratostenesa, wynaleziona przez greckiego matematyka Erastotenesa metoda wyznaczania kolejnych liczb pierwszych (ob. podzielność). Aby ją zastosować, wypisujemy kolejne liczby naturalne (w pewnym zakresie, np. mniejsze od 100); następnie wykreślamy co drugą, począwszy od 2-ch, ale 2 pozostawiamy; dalej wykreślamy co trzecią, począwszy od 3-ch, ale 3 pozostawiamy itd. Liczby, które do końca nie ulegną wykreśleniu, okażą się liczbami pierwszemi.

Sitokrzew, ob. Spartium.

Sitowie, ob. Scirpus.

Sitowski Ludwik, zoolog, * 1880; studja na Uniw. Jagiell.; 1909 asystent tamże, 1919 prof. zoologji ogólnej i entomologji na Uniw. Poznańskim; ogłosił: „Motyle Pienin" (2 cz., 1906—10), „Charakter i osobliwość przyrody pienińskiej" (1923) i in.

Sitta caesia, ob. bargiel kowalik.

Sitten, ob. Sion.

Situla, wiadro bronzowe lub żelazne, rozszerzające się ku górze i opatrzone żelaznym, ruchomym pałąkiem. Wspaniałe s. z trybowanemi scenami z życia bogów i ludzi w st. okr. żelaza wyrabiano w płn. Włoszech i w iliryjskich krajach alpejskich.

Situs inversus, ob. viscera.

Situs viscerum, ob. viscera.

Siuksowie (Sioux), grupa językowa Indjan Am. Płn., na wsch. i zach. od rz. Missuri, podbita 1852—1890; zamieszkuje obecnie rezerwaty (Arkansas, Saskaczewan) środk. St. Zj. Am. Płn., ok. 50.000 głów.

Sium, marek, roślina błotna z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate); zioła półkuli płn. S. latifolia, m. szerokolistny, bylina o łodydze dętej, do 15 dm. wys., bróździowanej, liściach powietrznych pojedyńczo pierzastych, o odcinkach lancetowatych, wodnych

podwójnie pierzastych, o odcinkach równowąskich; kwitnie VII—VIII. Rowy, stawy. S. sisarum, m. kuczmerka (cukrowy korzeń), pochodzący z Azji Środkowej; uprawiany niekiedy po ogrodach dla słodkich, bulwiastych korzeni, jadanych jako jarzyna.

Siut, ob. Assiut.

Siuta, dorosła samica sarny, koza.

Siwa, ob. hinduska religja.

Siwah, oaza w płn. pustyni Libijskiej (Egipt), ruiny świątyni Ammona; palmy daktylowe, oliwki.

Siwaici, ob. hinduska religja.

Siwas, stol. wilajetu S. w środk. Azji Mn., nad rz. Kizil-Irmak, 65.000 mieszk.

Siwasz czyli morze Gniłe (ros. Gniłoje morie), zach. część m. Azowskiego, złączona z niem za pośrednictwem cieśniny Gieniczewskiej; 2.454 km².

Siwiński Edward, literat, * 1831, † 1897; 1861 prof. literatury polskiej na kursach przygotowawczych Szkoły Głównej; 1863 członek Rządu Nar., redaktor pism tajnych, potem na emigracji w Paryżu; napisał „Poezje".

Siwosz, nazwa konia siwej maści.

S. J., skrót łac. Societatis Jesu — Towarzystwa Jezusowego, czyli Jezuita.

Själland, duńska nazwa wyspy Zelandji.

Sjöberg Erik, poeta szwedzki, * 1794, † 1828; pisywał pod pseud. Vitalis; wydanie kompletne „Samlade Dicter" (1828).

Sjöberg Gabriel, filozof szwedzki, † 1704; prof. logiki w Upsali, w Dorpacie i Parnawie; wydał: „Pernavia literata breviter concinnata et in lucem publicam emissa" (1703).

Skadar, ob. Skutari.

Skafander (greck.), dzwon nurków; ubiór gumowy nieprzemakalny, połączony z miedzianą banią, zaopatrzoną w szkła na oczy, komunikujący się z okrętem zapomocą rury gumowej, przez którą wtłaczane jest powietrze.

Skagen, m. w Danji na Skagensrifft (płn. cypel Jutlandji), 2.400 mieszk.

Skagerrak, część morza, oddzielająca półwysep Jutlandzki od Norwegji, łącząca morze Północne z Kattegatem; 31. V.—1. VI. 1916 miejsce bitwy morskiej między flotą brytyjską i niemiecką.

Skakanka, 1) przerwa w ogrodzeniu zwierzyńca, przez którą zwierz dostać się może do wnętrza zwierzyńca, lecz nie może wyjść; 2) sznur do skakania, zakończony drewnianem ujęciem, przyrząd gimnastyczny.

Skala, 1) podziałki, umieszczone na przyrządach mierniczych, służące do odczytywania mierzonej wielkości; 2) stosunek liczbowy terenu do mapy, umożliwiający odczytanie rzeczywistych długości w metrach i kilometrach.

Skala Baumé'go, ob. Baumé'go skala.

Skala Forela, ksantometr, zbiór 13 barwnych płynów, stanowiących stopniowe przejście od koloru błękitnego do żółtego. S. F. używa się w hydrologji do oznaczania barwy wody w jeziorach.

Skala Mohsa, ob. skala twardości.

Skala muzyczna, szereg tonów, używanych w muzyce. S. danego instrumentu, szereg tonów tego instrumentu (również głosu ludzkiego). S. w ściślejszem znaczeniu to samo co gama.

Skala twardości, skala Mohsa, szereg z 10 minerałów, ułożonych według ich twardości. Każdy minerał następny w tym szeregu rysuje zaostrzonym końcem minerał poprzedni: 1) talk; 2) gips lub sól kamienna; 3) spat wapienny (islandzki); 4) fluoryt (fluspat); 5) apatyt; 6) spat polny (ortoklaz); 7) kwarc; 8) topaz; 9) korund; 10) diament.

Skála ze Zhorzi Paweł, historyk czeski, * 1583, † 1640; prace: „Chronologja kościelna" oraz „Historja kościoła".

Skalar, wielkość liczbowa, w odróżnieniu od wektoru czyli wielkości kierunkowej. Do określenia s. potrzebna jest albo liczba oderwana, wyrażająca stosunek dwóch jednorodnych wielkości, albo liczba mianowana, wskazująca liczbę pewnych jednostek, np.: 5 sek., 20 gr. i in.

Skalarka, ob. Mustelidae.

Skalbmierz albo Skalmierz, m-ko w powiecie pińczowskim (woj. kieleckie), nad rz. Nidzicą 1.700 mieszk.; kolegjata z pocz. XIV w.

Skalda, franc. Escaut, niem. Schelde, rzeka we Francji i Belgji, wypływająca w dep. Aisne, wpada do morza Północnego, żeglowna, dług. 359 km.

Skaldowie (skand.), w dawnej Skandynawji nazwa poetów, opiewających czyny żyjących lub zmarłych bohaterów; z utworów ich dochowały się tylko ułamki.

Skale termometru, ob. termometr.

Skalenie, felspaty, minerały, glinokrzemiany potasu $K_2Al_2Si_6O_{16}$, sodu $Na_2Al_2Si_6O_{16}$ i wapnia $CaAl_2Si_2O_8$. Największe masy skał głębinowych i wylewnych oraz łupków krystalicznych składają się przeważnie ze skaleni, a więc znaczenie ich w powłoce ziemskiej jest pierwszorzędne. Kształt ogólny ich kryształów jest wspólny wszystkim ogniwom tego szeregu, chociaż rodzaj ich symetryczności jest różny: są one jednoskośne i trójskośne. Jednoskośny jest ortoklaz (potasowy), sanidyn (potasowy), trójskośne są: mikroklin (potasowy), albit (sodowy), anoryt (wapniowy), plagjoklazy, tj. skalenie sodowapniowe.

Skalenoedr, w krystalografji dwunastościan z trójkątów równobocznych.

Skalenoedr dwutrygonalny, forma krystalograficzna, ograniczona dwunastoma ścianami o nierównych odcinkach osiowych, właściwa najczęściej kryształom kalcytu.

Skalenoedr tetragonalny, forma krystalograficzna, ograniczona ośmioma ścianami.

Skalice, ob. skałki.

Skaliste Góry, ang. Rocky Mountains, pasmo fałdowych gór w Kordyljerach Am. Płn, zbudowanych ze skał archaicznych, ciągnące się od Meksyku do półwyspu Alaska, dług. ok. 4.500 km.; w stanie Kolorado dochodzą do najwyższej wysokości (Blanca Peak, 4.410 m. wysokości), z wulkanicznemi szczytami, gejzerami, kanjonami itp.; wielkie bogactwa mineralne (złoto, srebro, miedź, ołów, cynk, węgiel i olej skalny).

Skalmierz, ob. S k a l b m i e r z.

Skalne Wrota (niewłaściwie zwane Żelazne Wrota), przełęcz w Tatrach Bielskich, 1.603 m. wys.

Skalnica, ob. S a x i f r a g a.

Skalnicowate, ob. S a x i f r a g a c e a e.

Skalny olej, to samo, co r o p a n a f t o w a (ob.).

Skalpel, mały nożyk z zaostrzonym brzuścem, używany przy operacjach w chirurgji, ginekologji, okulistyce itp.

Skalpowanie, zwyczaj u dawnych Indjan Ameryki Płn. zdzierania skóry z włosami z czaszek zabitych lub rannych nieprzyjaciół; skóry takie czyli skalpy uważane były za najpiękniejsze trofea bojowe.

Skålpund, dawna szwedzka jednostka ciężaru, równa 425,08 Gr.

Skała, ob. s k a ł y.

Skała, 1) m. w pow. borszczowskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Zbruczem, 4.000 mieszk.; ruiny zamku obronnego z XVI w.; 2) m-ko w pow. olkuskim (woj. kieleckie), wpobliżu Ojcowa, ruiny klasztoru Klarysek, 3.600 mieszkańców.

Skała Kmity, skała wapienna w pow. i woj. krakowskiem, w dolinie rz. Rudawy; prostopadła ściana, do której przywiązana jest legenda o śmierci Stanisława Kmity.

Skałat, m. pow. (woj. tarnopolskie), nad rz. Gnilą, dopływem Zbrucza, 6.000 mieszk.; ruiny zamku Poniatowskich.

Skałka, kościół św. Stanisława w Krakowie, nad skalistym brzegiem Wisły, stąd S. nazwany. Od najpierwszych czasów chrześcijańskich w Polsce istniał na tem miejscu kościół pod wezwaniem św. Michała. W murach jego św. Stanisław Szczepanowski, bisk. krak., poniósł śmierć męczeńską. Ciało Świętego spoczywało tu pierwotnie, zanim je przeniesiono do Katedry na Zamek król. Obecnie znajdują się w podziemiach kościoła groby zasłużonych Polaków (Długosz, L. Siemieński, T. Lenartowicz, J. I. Kraszewski, Wyspiański).

Skałka do strzelby, krzemień, osadzony w kurku strzelby, używany do zapalania prochu przed wprowadzeniem pistonów i iglicówek.

Skałki albo **skalice**, nazwa płaszczowiny wapiennej w Karpatach, zniszczonej przez erozję wodną, o bardzo stromych kształtach i malowniczym krajobrazie; przykładem takiej formy skał są Pieniny.

Skałkowa broń, broń, zaopatrzona w skałki.

Skałkowski A d a m, historyk, * 1877; studja we Lwowie; 1913 docent, potem zastępca na katedrze historji nowożytnej na Uniwersytecie Lwowskim; 1919 profesor tegoż przedmiotu na Uniwersytecie Poznańskim; ogłosił: „Jan Henryk Dąbrowski. Cz. I" (1903), „O cześć imienia polskiego" (1908), „Les Polonais en Egypte, 1798—1801" (1910), „O kokardę legjonów" (1912), „Książę Józef" (1913), „Polacy na San Domingo 1802—1809" (1921), „Korespondencja księcia Józefa Poniatowskiego z Francją" (2 t., 1921—23), „Pułkownik Niegolewski" (1924), „Kościuszko w świetle nowszych badań" (1924), „J. H. Dąbrowski przed wyprawą do Wielkopolski" (1925), „Z dziejów insurekcji 1794 r." (1926) i in.

Skałkówka, ob. s k a ł k o w a b r o ń.

Skałon G e o r g i j, generał rosyjski, * 1847, † 1914 w Warszawie; ukończył szkołę junkrów gwardji, uczestniczył w wojnie 1877—78, był pułkownikiem ułanów gwardji, 1901 generał dywizji kawaleryjskiej, 1903 generał adjutant, 1905 generał-gubernator warszawski.

Skałotocz, ob. H e t e r o d o n t a.

Skały, zespoły minerałów o jednakowym powszechnie składzie i budowie, występujące w powłoce ziemskiej jako utwory, tworzące wielkie pasma górskie, płaskowzgórza itp. Skałą zatem nazywamy w nauce każdy taki zespół, choćby był sypki i luźny; piaski, gliny itp. są to również skały, jak wapienie, granity itp. Skały są przedmiotem osobnej nauki, zwanej p e t r o g r a f j ą.

Skały jednostajnie ziarniste, skały, składające się z ziarn, nie mających formy określonej, bezpośrednio do siebie przylegających, mniej więcej jednakowej wielkości, jak np. ziarnka cukru w cukrze kostkowym lub głowowym. Skały jednostajnie ziarniste są zarówno magmowe (np. granity), jak osadowe (np. marmury). Budowa jednostajnie ziarnista jest właściwa głównie głębinowym skałom magmowym.

Skały łupkowe, ob. ł u p k i.

Skały magmowe, zespoły mineralne, powstałe z zastygłej masy ognistociekłej, zwanej magmą. Są to przeważnie zespoły krzemianów i glinokrzemianów.

Skały okruchowe, skupienia okruchów skał, powstałe przez niszczące działanie wody i atmosfery: wszelkie piaski i gliny oraz skały, powstałe z ich stwardnienia. Ob. d r u z g o t, z l e p i e ń c e.

Skały oliwinowe, ob. o l i w i n y.

Skały porfirowe albo s k a ł y o b u d o w i e p o r f i r o w e j, skały magmowe, składające się z tzw. ciasta skalnego albo masy osadniczej i prakryształów czyli kryształów porfirowych. Prakryształy utworzyły się jeszcze w magmie ciekłej, a potem magma zakrzepła. Ciasto skalne bywa krystaliczne, felsytowe albo szkliste, nieskrystalizowane. W większości miast Małopolski ulice brukuje się porfirem z Mienkini pod Krakowem.

Skały przerywające, nazwa, używana niekiedy na oznaczenie skał magmowych z tego powodu, że skały magmowe są to albo masy intruzyjne, które wdarły się i wtłoczyły pomiędzy skały przed niemi istniejące, albo przerwały je i wylały się na powierzchnię ziemi. Nazwa ta nie jest zupełnie ścisła, gdyż skały magmowe, zależnie od warunków lokalnych, przerywają wszystko co jest na ich drodze, a więc również i dawniej od nich powstałe skały magmowe. Skały magmowe bywają więc i przerywające i przerywane, a tylko osadowe są przerywane, same nigdy innych skał nie przerywając podczas swego powstawania.

Skamander, ob. M e n d e r e s.

Skamandrios, ob. H e l e n o s.

Skamieliny lub s k a m i e n i a ł o ś c i, resztki twardych części zwierząt i roślin, jak szkielety kręgowców, skorupy mięczaków, szkielety gąbek i korali, pnie drzew itp., zachowane w skałach skorupy ziemskiej; skamielinami zajmuje się paleontologja; ważne są dla określania względnego wieku warstw.

Skand (S c a n d i u m), pierwiastek chemiczny, należący do tzw. „ziem rzadkich"; ciężar atomowy 45,10. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek trójwartościowy, dając związki typu ScX_3. S., przepowiedziany przez Mendelejewa w 1871 i nazwany ekaborem, odkryty został przez Nilsona w 1878.

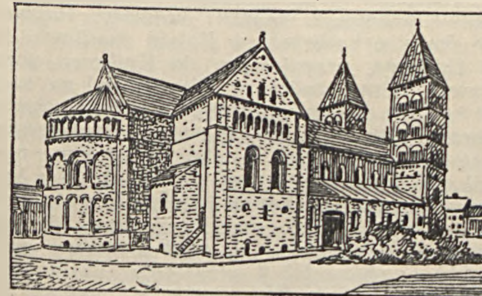
Skanderbeg ks. A l e k s a n d e r, właściwie J e r z y K a s t r i o t a, syn władcy Albanji, * 1404, † 1468 w Alesso; wywalczył niezależność Albanji i panowanie nad nią, przywodząc powstaniu w 1444.

Skandować (łac.), wybijać rytm w czytaniu, deklamowaniu.

Skandynawja, ob. S k a n d y n a w s k i p ó ł w y s e p.

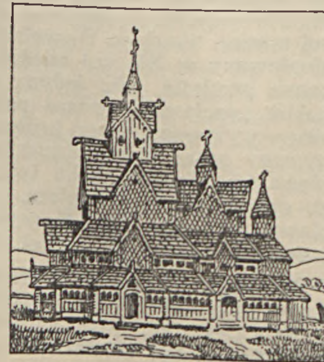
Skandynawska literatura, ob. n o r w e s k a l i t e r a t u r a, s z w e d z k a l i t e r a t u r a.

Skandynawska sztuka, nazwa, obejmująca dziedzinę sztuki szwedzkiej i norweskiej.

Katedra w Lund.

W Szwecji architektura rozwijała się w dobie romanizmu (katedra w Lund), ostrołuku (katedra w Upsali) i Odrodzenia (liczne zamki i pałace), szczytem jej rozkwitu była epoka późnorenesansowa; architekt Tessin (1615 do 1681) i jego syn (1654—1728); w XVIII przemożny wpływ ma sztuka francuska; w XIX w. z początku kierunek klasyczny (Nyström), później eklektyzm (Sholander). Do najwybitniejszych architektów XIX w. należą: Boberg, Holmgren, Zetterwall. Rzeźba w średniowieczu i w ep. Odrodzenia służyła głównie dekoracyjnym celom (figury, płaskorzeźby w portalach, nagrobki); w XVII w. występuje portret; w XVIII i XIX w. idealny i rodzajowy kierunek kompozycyjny; artyści: Sergel, Byström, Göthe, Vogelberg, Quarnström, Mollin, Kjelberg. Hasselberg, Börjeson, itd. Malarstwo po okresie kościelno-dekoracyjnym w średniowieczu i Renesansie ożywia się w XVII w. we wszystkich kierunkach w szkole, założonej przez E h r e n s t r a h l a († 1698). XIX w. jest epoką rozwoju nowożytnego malarstwa stalugowego. Do najgłośniejszych malarzy końca XIX w. i początków XX w. należą: Larsson, Liljefors, Jansson, Nordström, ks. Eugenjusz, Zorn. W Norwegji architektura romańska i renesansowa ukształtowała się pod wpływem Anglji. Do najwybitniejszych budowli ostrołukowych należą: katedra w Trondhjem i hala królewska w Bergen. Charakterystyczny jest rozwój rodzimej architektury norweskiej drewnianej (XII i XIII w.), upadek jej następuje w epoce Reformacji. Rzeźba przez dłuższy okres używała jako materjału drzewa i kości, dopiero w XIX w. zaczęła być monumentalną. Rozwój malarstwa, pierwotnie prawie wyłącznie religijnego, datuje się dopiero od XIX w. Większość malarzy emigruje do Niemiec (Tidemand, O. Sinding, Krogh) lub Paryża (Thaulow); do wybitnych indywidualistów należy Munch. W sztuce norweskiej istnieje oryginalna bogata sztuka ludowa w wielu działach.

Kościół w Hitterdal.

Larsson: Śniadanie.

Walkirja Sindinga.

Skandynawska tarcza, według Suessa skandynawsko-fińska masa skał archaicznych; inna nazwa: Fennoskandja.

Skandynawski Półwysep, półwysep w płn. Europie, 1870 km. dług., 370—750 km. szer., około 771.000 km², 8,500.000 mieszk.; zach. część obejmuje wysokie góry, zw. Alpami Skandynawskiemi, obfitujące w liczne lodowce i skaliste wyżyny (fjeldy), stoki zach. silnie rozczłonkowane tworzą charakterystyczne zatoki (fiordy), głęboko w ląd się wciskające; wsch. część płw. opada łagodnie ku morzu Bałtyckiemu; klimat na zach. łagodny, na wsch. kontynentalny, rzeki krótkie, liczne jeziora (najważn. Wener, Wetter, Hjelmar i Mälar). Płw. S. obejmuje dwa królestwa: Szwecję i Norwegję.

Skåne (niem. Schonen), najbardziej na południe wysunięta część Szwecji, obejmuje okręgi (län) Kristianstad i Malmöhus, 11.274 km², 690.400 mieszk.

Skapolity, szereg minerałów jednopostaciowych, które możemy uważać za kryształy mieszane dwóch minerałów: m e j o n i t u (oznaczamy symbolem Me) $Ca_8Al_6Si_{12}O_{50}$ i m a r j a l i t u (Ma) $Na_6Al_3Si_{18}O_{48} . 2NaCl$. Rozróżniamy grupy następujące: 1) grupa mejonitu (minerały: werneryt, skapolit, parantyn i in.), Me do Me_2Ma (40—48% SiO_2); 2) grupa miconitu... Me_2Ma do $MeMa_2$ (48—56% SiO_2); 3) grupa marjalitu — $MeMa_2$ do Ma (56—64% SiO_2). Tetragonalne; twardość 5—6, ciężar wł. 2.5—2.8; barwy żółtawej, zielonkawej, czerwonawej, szarej, niebieskiej, niekiedy bezbarwne. Szeroko rozpowszechnione.

Skarabeusz, ob. S c a r a b a e u s s a c e r.

Skarabeusze, w starożytnym Egipcie święte żuki, w których upatrywano symbol siły twórczej z powodu rozpowszechnionego mniemania o ich samorodztwie; wyobrażenia s. wyrabiano z kamieni i noszono na szyi na sznurku; umieszczano je również na gemmach, monetach, mumjach, obeliskach itd.

Skaraborg, okręg (län) w Szwecji, między jez. Wener i Wetter, 8.480 km², 245.400 mieszkańców; gł. m. Mariestad.

Skarb, w znaczeniu prawnem każda rzecz ukryta lub zakopana, której własności nikt usprawiedliwić nie może i która w sposób przypadkowy lub nieprzypadkowy została odkryta. Większość ustawodawstw uznaje, że własność skarbu należy do tego, kto go znajduje w swojej nieruchomości, jeżeli zaś skarb znaleziony został w cudzej nieruchomości, należy w połowie do tego, kto go odkrył, a w drugiej połowie do właściciela nieruchomości.

Skarb Państwa, inaczej fiskus, podmiot praw majątkowych. Każde państwo posiada majątek w znaczeniu prawno-cywilistycznem, tzn. jest właścicielem dóbr, lasów, przedsiębiorstw, zawiera umowy, z których wypływają prawa i obowiązki. Jako podmiot praw majątkowych, państwo zajmuje w ustroju prawnym takie samo położenie, jak zwykła osoba prawnicza, i jest reprezentowane przez swe organy.

Skarb rawski, ob. p o d s k a r b i o w i e w P o l s c e.

Skarbek A l e k s a n d e r, ziemianin i działacz polityczny, * 1874, † 1921; 1911—18 poseł do parlamentu austrjackiego; poseł na Sejm Ustawodawczy; jeden z organizatorów obrony Lwowa 1918—19.

Skarbek F r y d e r y k hr., ekonomista i historyk, * 1792 w Toruniu, † 1866 w Warszawie; nauki w Warszawie i Paryżu, 1818 profesor ekonomji politycznej na Uniwersytecie Warszawskim, 1845 prezes rady głównej zakładów dobroczynnych, 1854—1858 dyrektor główny Komisji Sprawiedliwości; dzieła ekonomiczne: „Gospodarstwo narodowe“ (4 t., 1820—21), „Rys ogólny nauki finansów“ (1824), „Ogólne zasady nauki gospodarstwa narodowego“ (2 t., 1859); powieści: „Życie i przypadki Faustyna Feliksa na Dodoszach Dodosińskiego“ (1838), „Pamiętniki Seglasa“ (1845); prace historyczne: „Dzieje Księstwa Warszawskiego“ (2 t., 1860), „Królestwo Polskie 1815—1863“ (2 t., 1877), „Pamiętniki“ (1878).

Skarbiec albo **skarbnica,** zdrobniale s k a r b c z y k, miejsce do przechowywania klejnotów, kosztowności i pieniędzy. Skarbce posiadali panujący, możni i kościoły. Pierwotny skarbiec królewski w Polsce znajdował się w Gnieźnie, przeniesiony do Krakowa pozostawał (mimo stolicy w Warszawie) na zamku król. na Wawelu, mieszcząc w sobie skarby Korony, Litwy i Rusi, Piastów i Jagiellonów. Litewski s. był na zamku Wileńskim, mieścił tylko klejnoty i archiwa. W skarbcu krakowskim, oprócz koron i insygnjów królewskich, tzw. regalij, przechowywano klejnoty i ważne dokumenty. S. mógł otwierać podskarbi w obecności 7 senatorów (każdy miał oddzielny klucz). Do straży s. dodany był kapłan, ze względu na religijny charakter insygnjów królewskich. Dla wyniesienia ze skarbca jego zawartości musiała istnieć uchwała Senatu i zezwolenie Stanów Koronnych na Walnym Sejmie. W chwilach groźnych dla Rzplitej, s. królewski ukrywano w bezpiecznych miejscach (Jasna Góra). Z liczby s. kościelnych, do najbogatszych należą: s. jasnogórski i katedralny na Wawelu. Wojny, najazdy i rabunki zniszczyły skarby i skarbce polskie w znacznej mierze. Skarbiec Wawelski (rodzaj kaplicy, zbudowany w XV w.) mieści dotychczas bezcenne pamiątki, jak: jedyny w świecie katolickim „racjonał“, rodzaj paljusza arcybiskupiego, wykonany przez królową Jadwigę, drogocenny ornat Piotra Kmity, w relikwiarzach: głowa św. Florjana, ręka św. Stanisława z jego cudownym pierścieniem, szczątki św. Wacława, włócznia św. Maurycego, ofiarowana przez ces. Ottona III-go Bol. Chrobremu.

Skarbnik, urzędnik zbierający, przechowujący i pilnujący skarbu (majątku) publicznego, (państwa, gminy, instytucji). W Polsce za Jagiellonów s. był tytularnym ostatnim urzędnikiem ziemskim. S. zwano również dawniej w Polsce wozy specjalnie przygotowane do przewożenia skarbców. Rozróżniano s.

wojenne i zwykłe, służące do wożenia pieniędzy, ściągniętych z podatków.

Skarbnik, ziemny duch, opiekuńczy demon górników w Olkuskiem, także w Dąbrowskiem.

Skarbona, zdrob. skarbonka, skrytka, służąca do przechowywania wrzuconych do niej pieniędzy.

Skarbowe bony, asygnaty, ob. 1) a s y g n a t y, 2) b o n y.

Skarbowość, nauka o majątku i dochodach państwa; dzieli się, na dwie pod-grupy: historyczną i normatywną. Historyczna o p i s u j e jakie różne państwa posiadały majątki, jakiemi rozporządzały dochodami i jak je osiągały. Normatywna d a j e w s k a z ó w k i w jaki sposób państwo w i n n o zarządzać swoim majątkiem, osiągać dochody i rozporządzać nimi. Państwo czerpie dochody z majątku państwowego (ziemie, lasy, gmachy publiczne, często koleje itd.), z monopoli (spirytus, tytuń), z ceł wwozowych lub wywozowych, kompleksu dochodów, objętego mianem podatków pośrednich (akcyzy, stemple), z których wiele zniesiono, jak np. mostowe, pobierane za prawo przejazdu mostu, brukowe itp., wreszcie z podatków bezpośrednich, nakładanych indywidualnie na majątek, mieszkanie, dochód, obroty handlowe itd. danego obywatela. Nauka skarbowości obejmuje również finanse komunalne. Ob. ponadto: P r a w o S k a r b o w e R z e c z y p o s p o l i t e j P o l s k i e j.

Skarga P i o t r ks. (właściwe nazwisko P a w ę s k i), pisarz i kaznodzieja, * 1536 w Grójcu, † 1612 w Krakowie; kształcił się w Akademji Krakowskiej; 1555 rektor szkoły paraf. św. Jana w Warszawie, 1564 kanonik lwowski, kanclerz i kaznodzieja kapituły lwowskiej, 1569 wstąpił w Rzymie do zakonu Jezuitów, 1571 kaznodzieja i nauczyciel kolegium jez. w Pułtusku; organizował kolegja w Poznaniu i Jarosławiu, od 1573 rektor kolegium, od 1579 nowozałożonej akademji jezuickiej w Wilnie; 1582 założył kolegjum jezuickie w Połocku; 1588—1612 kaznodzieja nadworny Zygmunta III; 1606 przyczynił się do udaremnienia edyktu tolerancyjnego dla różnowierców; z pośród licznych pism najważniejsze: „O jedności Kościoła Bożego“ (1577), „Żywoty Świętych“ (1579), „Siedm filarów, na których stoi katolicka nauka o Przenajświętszym Sakramencie Ołtarza“ (1582), „Bractwo miłosierdzia w Krakowie“ (1588), „Upominanie dla Ewangielików“ (1592), „Kazania na niedziele i święta całego roku“ (1595), „Synod brzeski i jego obrona“ (1597), „Kazania o siedmiu sakramentach“ (1600), „Wsiadanie na wojnę, kazanie gdy niezwyciężony i Bogu miły król polski i szwedzki Zygmunt III. Pan nasz miłościwy, na konia swego do Inflant z wojskiem wsiadać miał“ (1602), „Roczne dzieje kościelne“ (1607), „Zawstydzenie nowych Arjanów“ (1604), „Próba zakonu Soc. Jesu“ (1607), „Dyskurs na konfederację“ (1607), „Żołnierskie nabożeństwo“ (1608), „Kazania przygodne“ (1610), „Wzywanie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i księstw jej podległych“ (1609), „Wzywanie do jednej zbawiennej wiary“ (1611), „Na moskiewskie zwycięstwo kazanie“ (1611), „Messjarz arjański“ (1619), „Kazania sejmowe“ (od 1600 przeszło 10 wydań).

Skarga powodowa, ob. p o w ó d z t w o.

Skarpa, 1) ściana zewnętrzna wału, schodząca aż do rowu fortecznego; 2) w bud. podpora muru w kształcie klinowatego wystającego filaru, szerszym końcem wspartego o ziemię; w gotyckiem bud. s. stanowiła charakterystyczną cechę konstrukcyjną; s. u szczytu zdobiono często pinaklami lub posągami.

Skarpy trójkąt, t r i g o n u m S c a r p a e, w anatomji opisowej i topograficznej trójkątna przestrzeń w górnej ⅓ uda ludzkiego między mięśniem k r a w i e c k i m (s a r t o r i u s) i przywodzącym długim (a d d u c t o r l o n g u s). W trójkącie S. przebiegają wielkie naczynia udowe (a r t e r i a i v e n a f e m o r a l i s).

Skarszewski W o j c i e c h, arcybiskup warszawski, * 1742, † 1827 w Warszawie; 1780 biskup chełmski, 1792 podkanclerzy wielki kor. po Kołłątaju, konsyljarz konfederacji targowickiej, więziony za rewolucji kościuszkowskiej, 1824 arcybiskup prymas; pisma: „Prawdziwy stan duchowieństwa w Polsce“ (1776), „Uwagi polityczne, imieniem stanu duchownego do zbioru praw polskich podane“ (1778) i in.

Skarszewski-Żuk T a d e u s z, powieściopisarz i publicysta, * 1858; studja w Strassburgu, Krakowie i Wiedniu; współpracownik wielu pism pod rozmaitemi pseudonimami; powieści: „Pustka“, „Rumak Światowida“.

Skarszewy (niem Schönck), m. w pow. kościerskim (woj. pomorskie), nad rz. Wietcisą, 3.100 mieszk.; fabr. maszyn.

Skartabellat, ob. s c a r t a b e l l a t.

Skaryfikacja, wykonywanie nacięć, wzgl. nakłuć powierzchownych na skórze; s. stosowana jest: 1) w dermatologji w celu wywołania łatwiejszego i szybszego bliznowacenia tkanek patologicznych; 2) w medycynie wewnętrznej w celu usunięcia z tkanki podskórnej obrzęków.

Skaryfikator, przyrząd, do skaryfikacji; składa się z 10—12 ostrzy, poruszanych zapomocą jednej sprężyny.

Skaryszew, m-ko w pow. radomskim (woj. kieleckie), 2.100 mieszk.

Skarżysko, w. i osada przemysłowa w pow. koneckim (woj. kieleckie), punkt węzłowy; fabr. żelaza, odlewnie, fabr. osełek.

Wrotka.

Skating-Ring (ang.), tor do ślizgania się na łyżwach z kółkami czyli wrotkach.

Skatol = β-metyloindol, związek organiczny $C_8H_7N . CH_3$; ciało stałe o b. nieprzyjemnym zapachu, temp. topn. 95°, temp. wrzenia 265°. Znajduje się w kale, powodując głównie jego zapach; powstaje podczas gnicia białek.

Skatularna teorja, ob. s z u f l a d k o w a t e o r j a.

Skauting (ang. s c o u t i n g), ob. h a r c e r s t w o.

Skawa, pr. dopływ Wisły, wypływa w Beskidach zach. w pow. makowskim, dług. 92 km., rybna (łososie i pstrągi).

Skawina, m. w pow. i woj. krakowskiem, nad rz. Skawiną, 4.000 mieszk.; wapienniki.

Skawinka, pr. dopływ Wisły, wypływa w pow. myślenickim, dług. 25 km.

Skaza, ob. d i a t e z a.

Skaza kurczowa, ob. s p a z m o f i l j a.

Skaza neuropatyczna, ob. n e u r o p a t j a.

Skażenie alkoholu uskutecznia się przez dodanie substacyj, czyniących alkohol etylowy niezdatnym do picia, np.: alkoholu metylowego pirydyny i in.; alkohol skażony jest zwolniony od akcyzy.

Skąposzczety, ob. O l i g o c h a e t a.

Skąpotchawce, ob. M y r i a p o d a.

Skeat W a l t e r W i l l i a m, językoznawca angielski, * 1835, † 1912; prof. w Cambridge; prace: „Etymological English Dictionary", „Principles of English Etymology", „The Science of Etymology" (1912).

Skelton and Brotton, m. w hr. York (Anglja), 15.600 mieszk.; kopalnie rudy żel.

Skępe albo **Skempe,** m-ko w pow. lipnowskim (woj. warszawskie), 2.000 mieszk.; kościół z XV w. z obrazem M. Boskiej, słynącej cudami.

Ski, ob. n a r t y.

Skiaskopja (greck.), metoda przedmiotowego (objektywnego) badania stanów refrakcji oka, podana przez C u i g n e t'a w 1873; polega na badaniu odblasków, rzucanych do oka zapomocą wziernika o płaskiem zwierciedle, tzw. s k i a s k o p u.

Skiathos, jedna z wysp w płn. części grupy Sporadów, nal. do nomarchji Magnesia (Grecja), 62 km², ok. 3.000 mieszk.

Skiba, 1) pas roli, odkrojony i odłożony przy orce; 2) geologicznie feld, oderwany od swej podstawy i wsunięty pomiędzy łuskę i następny pokład tektoniczny (w Karpatach fliszowych).

Skiba E d w a r d, fizyk, * 1843, † 1911; studja w Szk. Głównej i na Uniw. Jagiellońskim; 1869 docent, potem prof. fizyki matematycznej na Uniw. Jagiellońskim; prace: „Teorja zjawisk włoskowatości" (1869), „Przyczynek do teorji sprężystości" (1871) i in.

Skiba M i c h a ł, pseudonim Józefa Szujskiego.

Skiba W o ł o d y, pseud. Władysława Sabowskiego.

Skibicki F r a n c i s z e k, literat, * 1796, † 1877; wychowaniec Liceum Krzemienieckiego; ogłosił m. in.: „Życie Tadeusza Czackiego".

Skidel, m-ko w pow. grodzieńskim (woj. białostockie), 2.900 mieszk.

Skiedel J a n, budowniczy polski; pod jego kierunkiem w 1498 rozpoczęto budowę kościoła katedralnego w Wilnie i obwarowywanie Wilna.

Skien, stol. okręgu Brutsberg (Norwegja), nad Skienself; 16.500 mieszk.

Skierniewice, m. pow. (woj. warszawskie), nad rz. Skierniewką, 15.500 mieszk.; pałac i park; oddział S. [illegible]ły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie; fabr. sukna, kilka zakładów przemysłowych, garbarnie, browar; dobra stołowe arcybisk. gnieźn., darowane marsz. Davout przez Napoleona; w 1884 odbył się tutaj zjazd 3 cesarzy: Rosji, Austrji i Niemiec dla spraw polityki wschodniej.

Skierniewka, pr. dopływ Bzury, wypływa w pow. skierniewickim.

Skilling, dawna drobna moneta srebrna duńska = $^1/_{96}$ rigsdalera, w Szwecji = $^1/_{48}$ rigsdalera.

Skimborowicz H i p o l i t, literat, * 1815, † 1880; redaktor i wydawca „Gazety Porannej" (1839—1841), „Piśmiennictwa krajowego" (1840—1841), „Przeglądu Naukowego" (wespół z E. Dembowskim, 1842—48), „Księgi Świata" (1859—63); 1863 urzędnik Bibljoteki Publicznej, 1873 naucz. języka polskiego; prace: „Życiorys Jędrzeja Śniadeckiego" (1840), „Żywot i prace Heweljusza" (1860), „Żywot i nauka Jakóba Józefa Franka" (1866), „Album Wilanowa" (1876) i in.

Skimborowicz H i p o l i t, ksiądz, synowiec poprzedn., * 1862, † 1927; redaktor i właściciel „Kroniki Rodzinnej", autor wielu prac z dziedziny religijno-społecznej w perjodycznych pismach warszawskich, długoletni proboszcz kościoła św. Krzyża w Warszawie.

Skina zjawisko (w fizyce) polega na tem, że prąd przemienny płynie głównie na powierzchni przewodników.

Skioptikon, s c i o p t i k o n, ob. l a t a r n i a c z a r n o k s i ę s k a.

Skippund, jednostka ciężaru w Danji = 160 Kg.

Skipton, m. w hr. York (Anglja), nad rz. Aire, 12.000 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Skir, ob. s c i r r h u s.

Skirgiełło, syn Olgierda, brat Jagiełły, * 1354, † 1396; po śmierci Kiejstuta ks. trocki; od 1387 namiestnik Jagiełły na Litwie ściślejszej; ugodo ostrowska 1392 pozbawiła go Trok na rzecz Witolda, dając mu wzamian Kijów, który objął w posiadanie w 1394.

Skirmunt H e n r y k, literat i kompozytor, * 1869 w Mołodowie, czynny w Petersburgu, Paryżu i Warszawie; napisał libretto i skomponował operę „Pan Wołodyjowski".

Skirmunt K o n s t a n t y, dyplomata, * 1866; studja na uniw. petersburskim; 1909—17 członek ros. Rady Państwa z wyboru, 1917—19 członek Komitetu Narodowego w Paryżu, 1919—21 poseł polski przy Kwirynale w Rzymie, 1921—22 minister spraw zagr., od 1922 poseł w Londynie.

Sklepienie, strop z kamieni klinowatych, ułożonych w ten sposób, że, wywierając wzajemnie na siebie ciśnienie, utrzymują się w równowadze. Ciśnienie s. przenosi się na mury, starając się je rozsunąć i to tem więcej, im bardziej płaskie jest s. Kamień, znajdujący się w wierzchołku s., nazywa się z w r o t n i k i e m, kamienie, na których opiera się s. — s t o p a m i. Zależnie od kształtu rozróżniamy s. c y l i n d r y c z n e (koliste, eliptyczne, paraboliczne), s. o s t r o ł u k o w e (gotyckie), s. powstające przez przecięcie powierzchni walcowych (s. klasztorne i krzyżowe), oraz sklepienia, powstałe przez obrót linji krzywej (s. kopulaste, żaglowe, wachlarzowe). S. k r z y ż o w e, w a c h l a r z o w e i ż a g l o w e mogą być wsparte nie na murach, lecz na kolumnach. Oprócz kamieni używa się do budowy s. cegieł zwykłych lub specjalnych, betonu albo żelbetu. S. znane były starożytnym Egipcjanom, Asyryjczykom i Persom. Do Europy wprowadzili je Etruskowie, udoskonalili Rzymianie. S. gotyckie rozwinęło s. krzyżowe, architektura starochrześcijańska oraz Renesans — s. kopulaste. W mostach używane są s. cylindryczne.

Sklepienie niebieskie, ob. s f e r a.

Sklerenchyma, (sclerenchyma), t w a r d z i e l, tkanka mechaniczna roślin, złożona zazwyczaj z komórek martwych, o błonach silnie zgrubiałych i zdrewniałych.

Skleroklaz, minerał, siarczek ołowiawoarsenawy, $PbS \cdot As_2S_3$; rombowy. Twardość 3, ciężar wł. 5,4. Szwajcarja.

Sklerometr, przyrząd do mierzenia twardości ciał, polegający na rysowaniu powierzchni ciała badanego ostrzem obciążonem. Wielkość obciążenia jest miarą twardości.

Skleroproteidy, ciała białkowe, z których zbudowane są elementy podporowe tkanek roślinnych i zwierzęcych (tkanka łączna, chrząstki, wiązadła, kości). Nie rozpuszczają się w wodzie, w solach, w rozcieńczonych kwasach lub zasadach.

Skleroza (greck.), miażdżyca tętnic, ob. a r t e r j o s k l e r o z a.

Skład Apostolski czyli s y m b o l, krótkie wyznanie wiary, ułożone przez Apostołów przed rozejściem się ich na opowiadanie Ewangelji, zaczynające się od słów „Wierzę w Boga"; składa się z 12 artykułów, stanowiących główną treść religji rzymsko-katolickiej.

Składacz albo **zecer,** ob. d r u k a r s t w o.

Składanie wektorów (sił, prędkości i in.), ob. w e k t o r y.

Składkowski S ł a w o j F e l i c j a n, lekarz i działacz polityczny, * 1885; studja w Warszawie i Krakowie; 1914 w Legjonach Piłsudskiego; po wojnie ukończył Wyższą Szkołę Wojskową w Warszawie; w maju 1926 komisarz rządu m. Warszawy, w październiku t. r. minister Spraw Wewnętrznych.

Składnia, ob. g r a m a t y k a.

Składniki, ob. d o d a w a n i e.

Składy towarowe, przedsiębiorstwa, przyjmujące towary do przechowania. Jako dowód przyjęcia towaru wydają świadectwo, zwane warrantem; podejmują się również ubezpieczenia ogniowego powierzonych im towarów, jak również komisowej sprzedaży z polecenia właścicieli towarów. Z tranzakcjami składowemi niejednokrotnie łączy się interes udzielania pożyczek pod zastaw złożonych towarów.

Skłodowska-Curie M a r j a, ob. C u r i e.

Skobel F r y d e r y k K a z i m i e r z, lekarz, * 1806, † 1876; profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego; pracował nad historją medycyny polskiej i nad stworzeniem oraz ustaleniem polskiego słownictwa lekarskiego; pozostawił również kilka opisów krajowych zdrojowisk (Jaworza, Krynicy itd.).

Skobelew, ob. F e r g a n a.

Skobelew M i c h a i ł, generał rosyjski, * 1843, † 1882; odznaczył się 1877 pod Plewną i Łowczą; 1881 podbił plemię Turkmenów i zajął Geoktepe.

Skoczek, ob. A l a c t a g a.

Skoczek, taniec ludowy, polegający na tupaniu, znany na Kujawach i na Mazowszu.

Skoczek pienik, A p h r o p h o r a s p u m a r i u s, owad z rodziny C e r c o p i d a e, podrząd H o m o p t e r a, rząd R h y n c h o t a. Larwa jego wydziela z odbytu obfitą pianę, do złudzenia przypominającą plwocinę.

Skoczki, 1) ob. C h y t r i d i a c e a e; 2) ob. J u m p e r s.

Skoczów, m. w pow. bielskim (woj. śląskie), nad Wisłą, 3.500 mieszk.; fabr. sukna.

Skoczylas W ł a d y s ł a w, malarz i grafik polski, * 1883; kształcił się w Wiedniu i Krakowie; oprócz malarstwa akwarelowego uprawia grafikę, specjalnie drzeworyt; prof. w Szkole Przem. w Zakopanem, 1920—22 dyrektor Warsz. Szk. Rysunkowej, od 1922 prof. w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie.

Skoda J o s e p h, lekarz austrjacki, * 1805 † 1881; prof. w Wiedniu; praca: „Über Perkussion und Auskultation" (1839) pchnęła diagnostykę chorób wewnętrznych na zupełnie nowe tory.

Skoda zakłady, wielkie przedsiębiorstwo w Czechach, obejmujące fabrykację dział, maszyn, lokomotyw itp., założone w Pilznie 1869 przez inż. niem. Emila von Skoda, przekształcone 1899 na tow. akc.; do 1919 w ręku i pod kierunkiem rodziny założyciela, przeszło z nakazu rządu czeskiego w ręce czesko-francuskie; zatrudnia (1923) ok. 20.000 urzędników i robotników.

Skok (w matematyce), ob. p r z e k r ó j.

Skok śruby, ob. ś r u b a.

Skoki, m. w pow. wągrowieckim (woj. poznańskie), 1.400 mieszk.

Skole, m. pow. (woj. stanisławowskie), 438 m. n. p. m., 6.000 mieszk.; wielkie tartaki, letnisko górskie.

Skolecyt, minerał, glinokrzemian wapnia $CaAl_2Si_3O_{10}+3H_2O$; jednoskośny; twardość 5—5,5, ciężar wł. 2,2—2,4: bezbarwny lub biały, żółtawy i czerwonawy. Islandja, Ameryka Płn. (Kolorado), Alpy.

Skolia (greck.), s k o l j o n, u staroż. Greków krótkie, zwykle jednostrofowe, różnorodnej treści pieśni, które śpiewano na ucztach dla rozweselenia biesiadników.

Skolimów, w. i letnisko w pow. i woj. warszawskiem, obok Konstancina, na płd. od Warszawy.

Skolioza, s c o l i o s i s, wygięcie kręgosłupa ku bokowi, boczne skrzywienie kręgosłupa, najczęściej (30%) zdarzające się zniekształcenie kręgosłupa. Powoduje asymetrję klatki piersiowej i miednicy oraz wyższe ustawienie jednej łopatki. Występuje przeważnie na tle

krzywicy lub jako tzw. skrzywienie nawykowe (scoliosis habitualis) u dzieci szkolnych wskutek siedzenia na nieodpowiednio zbudowanych ławkach. Ogólna słabość mięśni (szczególnie u dziewczynek), właściwa wiekowi szkolnemu, odgrywa również poważną rolę przyczynową w powstawaniu s. nawykowej.

Skończone ciągi, zbiory, ob. ciąg, zbiór.

Skopas, rzeźbiarz i architekt grecki z IV w. przed Chryst., rodem z wyspy Paros; z dzieł pozostały resztki grupy polowania Meleagra na szczycie św. Ateny w Tegea.

Skopcy (rzezańcy), sekta religijna w Rosji, w 2-ej połowie XVIII w., zorganizowana przez K. Seliwanowa. Nauka s. opiera się na opacznym wykładzie Pisma św., w szczególności słów Jezusa w Ewang. św. Mat. 18, 8 n. i 19, 11.; pojmując je dosłownie, s. dokonywują wycinania narządów płciowych u mężczyzn, a piersi u kobiet.

Skopelos, grecka wyspa na morzu Egejskiem w grupie Sporadów, 123 km², 4.700 mieszk.

Skoplje (tur. Üsküb), m. w okręgu S. w Macedonji serbskiej (Jugosławja), 41.100 mieszk.; siedz. metropolity gr.-wsch., dwa wydz. uniwersyteckie, wiele meczetów, ożywiony handel.

Skopolamina, hyoscyna, związek organiczny $C_{17}H_{23}NO_3$, alkaloid; bezbarwne kryształki, łatwo rozpuszczalne w wodzie. Występuje w roślinach Scopolia japonica i S. antropoides. Używana w lecznictwie jako środek uspakający.

Skorbut, scorbutus, szkorbut, gnilec, choroba, wywoływana przez nieodpowiednie jednostronne odżywianie się: brak świeżych jarzyn i owoców oraz świeżego mięsa w spożywanych pokarmach. Panuje przeważnie endemicznie (na okrętach podczas wypraw polarnych, w więzieniach, podczas oblężenia miast itp.); należy do tzw. awitaminoz (brak witaminy C). Objawy: osłabienie, bóle mięśniowe, wybroczynki krwawe na skórze i śluzówkach, krwotoczne zapalenie dziąseł, stany podgorączkowe.

Skorodyt, minerał, arsenian żelazowy $FeAsO_4+2H_2O$; rombowy; twardość 3.5—4, ciężar wł. 3.1—3.2; barwy zielonkawej do zielonoczarnej. Brazylja, Ural, Syberja, Saksonja, Karyntja.

Skoropadski Iwan, hetman kozacki, za Mazepy pułk. starodubowski, z polecenia Piotra Wielkiego wybrany po nim na hetmana na radzie w Głuchowie 1708.

Skoropadski Paweł, generał rosyjski, hetman ukraiński, * 1873; uczestniczył w wojnach japońskiej i światowej; 1917 dowódca 34-go korpusu rosyjskiego; w kwietniu 1918, z ramienia państw centralnych dyktator i hetman Ukrainy; w listopadzie t. r. musiał uciekać do Berlina.

Skorpjony, ob. Scorpionida.

Skorupiaki, ob. Crustacea.

Skorupka Ignacy Jan ks., bohater obrony Warszawy w 1920; notarjusz kurji metropolitalnej warsz., prefekt gimn., kapelan-ochotnik 236-go pułku och. w. pol., poległ pod Ossowem 14. VIII. 1920.

Skorupkowy sąd, ob. ostracyzm.

Skoryna Franciszek, pierwszy tłumacz Pisma świętego na język białoruski, rodem z Połocka, dr. medycyny, wychowaniec Uniw. Jagiellońskiego; przełożył Pismo św. z Wulgaty na język białoruski i wydawał je częściami w Pradze Czeskiej i Wilnie w ciągu pierwszej ćwierci XVI w.

Skorzęcińskie jezioro, jezioro w pow. gnieźnieńskim (woj. poznańskie), 748 ha; odpływa przez jez. Łakoskie do Noteci.

Skośne, krzywe, proste, ob. krzywa, prosta.

Skośny szyk, zastosowany po raz pierwszy przez Epaminondasa, polega na skierowaniu przeważających sił na jedno ze skrzydeł przeciwnika przy posuwaniu się skrzydeł oddziałów schodami na front przeciwnika; oddziały te mają unieruchomić ten front i przez to utrudnić odparowanie głównego ciosu, który wywołuje rozprzężenie się całego szyku. Szyk ten Epaminondas zastosował pod Leuktrą i Mantineą, po nim Aleksander Wielki. W nowszych czasach udoskonalił s. s. Fryderyk Wielki.

Skotak, skotarz, nazwa ludowa pastucha bydła.

Skotnicki Czesław, inżynier-mechanik, * 1872; studja w Rydze; 1907—20 dyrektor Tow. Meljoracyjnego w Warszawie, 1919 prof. meljoracyj rolnych na Politechnice Warszawskiej; ogłosił m. in.: „Zarys teorji drenowania", „Nauka meljoracyj".

Skotnicki Jan, malarz współczesny, * 1876; kształcił się w Krak. Ak. Szt. P.; maluje przeważnie krajobrazy; pracował w Depart. Kultury i Sztuki; po ustąpieniu Fałata został dyrektorem tego departamentu 1922.

Skotofiliczne zwierzęta, zwierzęta, bytujące w ciemnych miejscach.

Skotopaski, nazwa sielanek u dawnych pisarzy polskich.

Skotoplankton, plankton zwierzęcy, zamieszkujący głębiny morskie poniżej 500 m. głęb., tj. strefę, do której nie dochodzą promienie słońca.

Skotyzm, nazwa doktryny filozoficznej scholastyka średniowiecznego Dunsa Szkota; według skotyzmu teologja jest nauką odrębną od filozofji; dogmatów wiary chrześc. niepodobna dowieść rozumowo, wiara nie jest więc rzeczą rozumu, lecz woli, która posiada pierwszeństwo przed rozumem.

Skowronek borowy, ob. Lullula arborea.

Skowronek polny, s. rolak, Alauda arvensis, ptak z rodziny Alaudidae (skowronki); podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała ok. 19 cm. Dziób krótszy od głowy, prosty. Upierzenie z wierzchu szaro-rudawe, brunatno upstrzone; pierś rudawa, brunatno plamkowana. Bardzo pospolity w całym kraju. Przylatuje już w lutym, pozostając często do końca października. Gnieździ się na polach, rzadziej na łąkach, żywi się owadami i ziarnem. Pożyteczny. Gatunki pokrewne: Galerita cristata, dzierlatka, śmieciucha, pośmieciuszek; Lullula arborea (ob.); Eremophila alpestris, skowronek górniczek.

Skowronnek Fritz, pisarz niemiecki, * 1858; powieść „Krew mazurska", podręczniki polowania i rybołówstwa i in.

Skowyra, 1) u ludu pies; 2) pies stary, nienadający się do polowania (wyga).

Skójka, ob. Unio.

Skóra, cutis (łac.), derma, zewnętrzna pokrywa ciała u ludzi i zwierząt. U ssaków składa się z 3-ch warstw: 1) z grubej warstwy zrogowaciałego na powierzchni, wielowarstwowego nabłonka płaskiego (naskórek, epidermis), 2) z warstwy tkanki łącznej, zawierającej włókna sprężyste oraz gruczoły łojowe i potne (s. właściwa, corium) i 3) z tkanki tłuszczowej (tkanka podskórna — subcutis). Naskórek dzieli się na dwie warstwy: a) warstwę zrogowaciałą — stratum corneum i b) warstwę rozrodczą — stratum germinativum czyli Malpighii. S. służy: 1) do ochrony ciała przed czynnikami zewnętrznemi, 2) do utrzymywania stałej temperat. ustroju, 3) do wydzielania potu i łoju, 4) jako narząd zmysłowy, pośredniczący w odczuwaniu dotyku, bólu i temperatury. Wytworami s. są: łuski, pióra, włosy, paznokcie, kopyta, rogi. S. bezkręgowców posiada naskórek jednowarstwowy, warstwa zaś s. właściwej (corium) jest bardzo cienka.

Skóra łojkowa, gatunek psiej skóry.

Skóra marokańska, ob. safjan.

Skórczewski Bolesław, lekarz, * 1848; prace: „O zachowaniu się tętnic i żył pod wpływem strumienia gazu węglowego" (1878), „Klimatologja Krynicy, jako zakładu zdrojowo-kąpielowego" (1883) i in.

Skórka (epidermis), tkanka, okrywająca liście, młode łodygi i korzenie (starsze okrywa korek, tkanka okrywająca wtórna) roślin wyższych. Budowa komórek skórki jest rozmaita, zależnie od organu, który pokrywa; inna jest na korzeniu, gdzie służy do pobierania wody, inna na łodygach i liściach, które chroni przedewszystkiem przed zbytniem parowaniem. Typowo wykształcona skórka jest prawie zawsze jednowarstwowa, składa się z komórek płaskich, ściśle przylegających do siebie; zewnętrzne błony kom. skórki są zazwyczaj grubsze niż wewnętrzne i promieniste, przyczem powierzchniowe ich warstwy są (z wyjątkiem skórki korzeni) w mniejszym lub większym stopniu przeniknięte związkami tłuszczowemi, tworząc tzw. nabłonek (cuticula).

Skórka gęsia, ob. gęsia skórka.

Skórkowski Adam, lekarz, * 1848, † 1895; prace: „Choroby duszy i odpowiedzialność moralna" (1881), „Szkice przyrodoznawcze" (1886) i in.

Skórkowski Karol Wincenty, biskup krakowski, * 1768, † 1851; mianowany biskupem 1830.

Skórne choroby, choroby skóry i jej przydatków (włosów, paznokci); wywoływane są przez bakterje chorobotwórcze (gronkowce, paciorkowce), grzybki (tzw. grzybice: woszczyna, favus, trichophytiasis), pasorzyty zwierzęce (świerzba, wszawica), czynniki chemiczne (środki drażniące), czynniki termiczne (oparzenia, odmrożenia) lub świetlne (promienie słoneczne, promienie Röntgena). W wielu chorobach s. nie można wykryć tła (pęcherzyca — pemphigus, nowotwory skóry); często tłem są zaburzenia przemiany materji, np. pryszczyca przy dnie, lub zaburzenia czynności narządów o tzw. wydzielaniu wewnętrznem. Choroby s. łączą się ściśle z chorobami wenerycznemi, z których najważniejsza, kiła, daje wiele wysypek skórnych. Nauka o chorobach s. nosi miano dermatologji.

Skórnik, Dermestes lardarius, ob. Dermestidae.

Skórnikowate, ob. Dermestidae.

Skóry czucia (wrażenia) zmysłowe, zespół czuć zmysłowych, których narządy mają swe siedlisko w skórze. Są to: 1) czucia ucisku lub dotyku, których doświadczamy nie na całej powierzchni skóry, lecz jedynie w specjalnych jej punktach, rozsianych na skórze z niejednakową gęstością; przeciętnie przypada 25 punktów ucisku na 1 cm² skóry, na końcach palców i na głowie — 200 na cm². Według obliczeń v. Frey'a ilość tych punktów wynosi ok. pół miljona (oprócz głowy). Posiadają one niejednakową wrażliwość; 2) czucia ciepła i zimna (temperatury), których doświadczamy również w specjalnych punktach temperatury na skórze. Pewne punkty dostarczają wyłącznie czuć zimna, inne wyłącznie czuć ciepła. Na 1 cm² przypada mniej więcej 12—13 punktów zimna i 1—2 punktów ciepła. Sommer oblicza ilość punktów zimna na skórze na ok. 500.000, punktów zaś ciepła na ok. 30.000. Bodźcem czuć temp. jest temp. w granicach — 10° C. do + 70° C. Punkty zimna, drażnione temperaturą + 45° C., dają czucie zimna (tzw. paradoksalne czucie zimna). Wrażenie silnego gorąca jest kombinacją czuć ciepła z czuciami zimna; 3) czucia bólu, doświadczane w tzw. punktach bólu, których ilość oblicza v. Frey na 2—4 milj.; 4) czucia wibracji, których doświadczamy, gdy powierzchnia skóry, a pośrednio i kości, stykają się z przedmiotem wibrującym, np. z widełkami stroikowemi, wprawionemi w drganie. Czucia wibracji w połączeniu z dotykiem czynnym informują nas o takich własnościach przedmiotów, jak sprężystość, twardość, szorstkość, gładkość itp. Odgrywają znaczną rolę w życiu głuchoniemych, którzy doświadczają wibracyj, spowodowanych tonami.

Skórznie, buty z długiemi cholewami.

Skradin (włosk. Scardona), m. w Dalmacji (Jugosławja), wpobliżu wodospadów Krka, 11.700 mieszk.

Skraplacz (kondensator), aparat do skraplania pary; ob. kondensator w maszynie parowej.

Skram Asbjörn Oluf Erik, powieściopisarz duński, * 1847; z dzieł: „Herregaardsbillcder“ (pod pseud. Hernholdta), „Sjur Gabriel“, „To Venner“; żona jego Amalja S., powieściopisarka norwesko-duńska, * 1847 w Bergen, † 1905 w Kopenhadze.

Skramasax, krótki miecz, używany niegdyś przez Franków i inne ludy germańskie.

Skraplanie, przechodzenie ciał ze stanu lotnego w stan ciekły; odbywa się przez oziębianie ciała lotnego lub poddawanie go ciśnieniu zewnętrznemu, albo przez współdziałania obu powyższych czynników; samo ciśnienie wystarcza jedynie wtedy, kiedy temperatura gazu lub pary nie przekracza temperatury krytycznej. Powyżej temperatury krytycznej nie wystarcza do skroplenia największe nawet ciśnienie. Pierwszy obserwował zachowanie się par w temperaturze krytycznej Cagniard de Latour w 1822. Skraplanie gazów możliwe stało się po pracach Andrews'a (1869), który dowiódł konieczności oziębienia gazu poniżej temperatury krytycznej w celu skroplenia go. W ten sposób niema zasadniczej różnicy pomiędzy gazem a parą; gazami nazywa się ogólnie te ciała lotne, których temperatura krytyczna jest bardzo niska, które więc do skroplenia wymagają znacznego oziębienia. Pierwsze doświadczenia w tym kierunku wykonał Cailletet (1877), następne i zasadnicze Wróblewski i Olszewski w 1883, którym po raz pierwszy udało się skroplić tlen. W 1888 Dewar po raz pierwszy skroplił wodór, w 1908 Kamerlingh-Onnes skroplił hel, Kamerlingh-Onnes i Crommelin skroplili neon (1915). Linde w 1900 wynalazł maszynę do skraplania gazów. Niskie temperatury otrzymuje się przez adiabatyczne rozprężenie gazu skraplanego. Skraplanie połączone jest z oddawaniem otoczeniu ciepła utajonego.

Skrawki mikrotomowe, ob. skrawków metoda.

Skrawków metoda, metoda, stosowana na szeroką skalę w zoologicznej, botanicznej i lekarskiej technice mikroskopowej, umożliwiająca dokładne histologiczne i cytologiczne badanie różnych narządów. Polega na sporządzaniu cienkich skrawków z badanego narządu, otrzymywanych przy pomocy specjalnych przyrządów, zw. mikrotomami, rzadziej przy pomocy dobrej brzytwy. Narząd, który ma być krajany na mikrotomie, podlega uprzednio całemu szeregowi manipulacyj (utrwalaniu, odwodnieniu i zatopieniu w parafinie lub celloidynie), mających na celu zachowanie naturalnych kształtów tkanek oraz nadanie im twardszej konsystencji, zezwalającej na robienie dowolnie cienkich skrawków (od 15 μ do 1 μ grub.). W pewnych przypadkach skrawki otrzymuje się bezpośrednio, krająć tkanki zamrożone. Skrawki mikrotomowe przykleja się następnie na szkiełkach przedmiotowych, usuwa przepajającą je parafinę lub celloidynę, barwi w celu uwydatnienia szczegółów struktury komórek i tkanek, odwadnia i wreszcie zamyka w silnie załamującem światło środowisku konserwującem (balsam kanadyjski, lak dammar, gliceryna itp.). Sporządzone w ten sposób preparaty mikroskopowe noszą nazwę preparatów stałych. Z serji skrawków, zamkniętych w preparatach, można drogą rekonstrukcji odtworzyć nie tylko całość badanego organizmu wzgl. narządu, lecz wzajemny stosunek i topografję poszczególnych części składowych.

Skrbensky von Hriste Leon baron, arcybiskup praski, * 1863; od 1899 arcybiskup, od 1902 kardynał.

Skręcenie płaszczyzny polaryzacji, odkryte przez Arago w 1811, polega na tem, że niektóre ciała mają własność skręcania płaszczyzny polaryzacji światła spolaryzowanego — skręcenie naturalne. Płaszczyzna polaryzacji promienia, wychodzącego z ciała skręcającego, tworzy pewien kąt z płaszczyzną polaryzacji promienia, wpadającego do ciała. Rozróżniamy s. na prawo i na lewo w stosunku do obserwatora, a w związku z tem ciała prawoskrętne i lewoskrętne. Kwarc bywa zarówno prawo, jak i lewoskrętny. Kąt skręcenia jest proporcjonalny do grubości ciała, przez którą promień przeszedł. Cukier również skręca płaszczyznę polaryzacji. Ponieważ kąt skręcenia w roztworze jest proporcjonalny do koncentracji roztworu, z wielkości tego kąta można obliczać koncentrację. Przyrządy, służące do tego celu (dla cukru), nazywają się sacharymetrami. Oprócz naturalnego, istnieje s. magnetyczne. Rozróżniamy tu zjawisko Faraday'a, polegające na s. płaszczyzny polaryzacji w ciałach przezroczystych, umieszczonych w polu magnetycznem, i 2) zjawisko Kerra, polegające na s. płaszczyzny polaryzacji przez odbicie promienia spolaryzowanego od powierzchni magnesu. W pierwszym przypadku kąt skręcenia jest proporcjonalny do natężenia pola magnetycznego i do długości drogi promienia w polu magnetycznem, w drugim, przy prostopadłem padaniu — do stopnia namagnesowania.

Skrętek, ob. Spirillum.

Skrętki białkowe, powrózki białkowe, chalazae, dwa, śrubowato skręcone, pasma włóknistej substancji białkowej, przeciągające się od wewnętrznej warstwy białkowej ku obu biegunom skorupy jaj ptasich. Służą prawdopodobnie jako urządzenie, chroniące właściwą komórkę jajową od szkodliwych wstrząśnień.

Skrętnica, ob. Spirogyra.

Skriabin Aleksandr, kompozytor rosyjski, * 1872, † 1915; pisał symfonje, sonaty, tańce itd.

Skripu, ob. Orchomenos.

Skrobanie macicy, abrasio, usuwanie błony śluzowej macicy, zwykle wraz z jajem płodowem, przy pomocy ostrej łyżeczki („kiuretki“ — „curette“).

Skrobanki, rysowanki, pisanki, ob. pisanki.

Skrobia, amylum, związek organiczny z grupy węglowodanów, ob. krochmal.

Skrobiowate zwyrodnienie narządów, degeneratio amyloidea organorum, amyloidosis organorum, to samo co amyloidowe zwyrodnienie (ob.).

Skrochowski Eustachy ks., badacz sztuki chrześcijańskiej, * 1843, † 1895; początkowo inżynier, budował zakład w Kulparkowie; 1877 kapłan; 1891 prof. historji kościelnej na Uniw. Lwowskim; prace: „O wykopaliskach asyryjsko-babilońskich wobec Biblji“ (1894), „Nowa teorja powstania świata Herwego Faya“ (1886) i in.

Skrocz, specjalny sposób kłusowania i cwałowania u niektórych koni, polegający na jednoczesnem podawaniu nóg tej samej strony naprzód i wtył, przez co cały ruch jest kołyszący się.

Skroda, dawna nazwa brony, stąd ludowe „skródlić“ w znaczeniu włóczyć broną.

Skrodzki Eugenjusz, literat i publicysta, * 1821, † 1896; pisał m. in. wiele wspomnień pod pseud. Wielisław.

Skrofuły, ob. zołzy.

Skrom, tłuszcz zajęczy, któremu dawniej przypisywano własność gojenia ran.

Skronie, tempora, boczne części czaszki ludzkiej. Skroniowa kość, os temporale, symetryczna kość czaszki, zajmująca okolice skroni, posiada budowę bardzo zawiłą; składa się z 3 części (z tzw. łuski — squama, z części bębenkowej — pars tympanica, i z piramidy czyli części skalistej — pyramis). We wnętrzu zawiera narząd słuchowy. Piramida kości skroniowej tworzy ku tyłowi duży, zaokrąglony, łatwo wyczuwalny za małżowiną uszną wyrostek, zwany sutkowym (processus mastoideus). Wyrostek ten często ulega zmianom zapalnym (mastoiditis).

Skroup Franciszek, kompozytor czeski, * 1801, † 1861; autor hymnu czeskiego „Gdzie jest mój dom“ (Kde domov muj), opery „Druciarz“ (Drátenik) i in.

Skrucha, stan duszy, przejętej żalem z powodu popełnionego występku czyli grzechu i pragnącej uzyskać darowanie winy.

Skrupuł, 1) najmniejsza złota moneta rzymska; 2) miara aptekarska, obecnie mało stosowana (obowiązuje w Anglji) = 20 granom = $\frac{1}{3}$ drachmy, odpowiada 1,25 grama.

Skrutynjum (łac.), obliczanie głosów, oddanych przy głosowaniu, wyborach.

Skrwa, pr. dopływ Wisły, wypływa w pow. rypińskim (woj. warszawskie), dług. 108 km.

Skryba (łac. skriba), pisarz, gryzmoła.

Skrypt (łac. scriptum), dokument, rękopis, pokwitowanie, zobowiązanie piśmienne.

Skrypt dłużny, ob. oblig.

Skrytobójstwo, morderstwo, popełnione z ukrycia.

Skrytopłciowe, ob. Cryptogamae.

Skrytopłciowe — naczyniowe, ob. Pteridophyta.

Skrzat, 1) ob. domowy; 2) duch, straszący w lesie.

Skrzeczka, przynęta, dawana w żelaza lub inne pułapki na zwierzęta.

Skrzek, jaja płazów, ślimaków, głowonogów itp., nagromadzone w nieregularnych lub powrózkowatych skupieniach i zespolone śluzowatą lub galaretowatą, pęczniejącą w wodzie, substancją trzeciorzędnych osłon jajowych.

Skrzeki, synonim nazwy: płazy (Amphibia).

Skrzekot, „Tetrao urogalloides“, krzyżówka cietrzewia Tetrao tetria z głuszycą Tetrao urogallus.

Skrzela, branchia, narządy, służące do oddychania w środowisku wodnem. Są to cieniutkie, delikatne blaszki skórne, zwykle pierzasto ukształtowane (w celu zwiększenia powierzchni respiracyjnej) i obficie zaopatrzone w włoskowate naczynia krwionośne. U ryb i płazów powstają one z wypukleń jelita przedniego. Blaszki skrzelowe są osadzone na specjalnych utworach wzmacniających, zwanych łukami skrzelowemi. Narządy, odpowiadające skrzelom ryb, istnieją i u innych zwierząt wodnych: robaków, skorupiaków, mięczaków i osłonic.

Skrzelec, Protopterus, ob. Dipnoi.

Skrzelodyszne, ob. Branchiata.

Skrzep krwi, cruor sanguinis, skrzepła krew, masa gęsta, galaretowata, krucha, kurczliwa, powstająca przy wydostaniu się krwi poza obręb naczyń krwionośnych; badany pod mikroskopem przedstawia się, jako gęsta siatka cieniutkich niteczek, między któremi tkwią czerwone i białe ciałka krwi. Siateczka, tworząca osnowę skrzepu, zbudowana jest z ciała białkowego — fibryny czyli włóknika. (O przemianach fizyko-chemicznych, odbywających się przy tworzeniu skrzepu, ob. krwi krzepnięcie). O ile krew krzepnie szybko, skrzepy mają barwę czerwono-wiśniową, o ile zaś powoli — barwę żółtobursztynową. Zdarzają się również skrzepy mieszane (wiśniowo-bursztynowe). Skrzepy tworzą się ponadto w komorach serca i w naczyniach krwionośnych podczas agonji. Stwierdzenie u trupa skrzepów wiśniowych (lub nawet krwi płynnej) jest jednym z dowodów śmierci nagłej.

Skrzetuski Kajetan, pedagog, * 1743, † 1806; pijar; prof. historji, nauki moralnej i prawa w Korpusie Kadetów w Warszawie; ogłosił: „Prawidła początkowe nauki obyczajowej“ (1793), „Historja powszechna dla szkół narodowych“ (1781) i in.

Skrzetuski Wincenty ksiądz, historyk, * 1745, † 1791; pijar, nauczyciel w kolegjach w Rzeszowie i Warszawie, proboszcz w Grodnie; ogłosił: „Mowy polityczne“ (1773), „Dzieje królestwa szwedzkiego“ (1772), „Prawo polityczne Narodu Polskiego“ (2 t., 1782—84).

Skrzydlak, ob. owoc.

Skrzydlik, ob. pterygium.

Skrzydła, alae, 1) u owadów: uwypuklenia ścianek ciała, przystosowane do lotu; 2) u ptaków: wydłużone kończyny przednie, z osadzonemi na nich lotkami i piórami, tworzącemi pokrywy skrzydłowe. Ob. upierzenie.

Skrzydło, w wojsku nazwa krańca szyku lub ugrupowania wojska; dawniej środek, tzw. korpus, oraz dwa skrzydła stanowiły zasadniczą formę szykowania się do boju i posiadały specjalnych dowódców; niekiedy wojsko dzielono nawet w marszu na k. i s.; skrzydło stanowi słabą część szyku, gdyż łatwo może ulec oskrzydleniu lub obejściu.

Skrzydłonogi, ob. Pteropoda.

Skrzydłowe mięśnie, musculi pterygoidei, u człowieka 2 pary mięśni, przebiegających między kością klinową (jedna z kości podstawy czaszki) a szczęką dolną (żuchwą). Mięśnie s. czynne są przy ruchach żucia pokarmów.

Skrzydłowe natarcie, natarcie, skierowane na skrzydła uszykowania nieprzyjaciela. Przeciwdziałanie takiemu natarciu możliwe jest tylko przy pomocy oddziałów, wysuniętych z odwodów.

Skrzynecki Jan Zygmunt, generał, * 1787, † 1860; w wojsku Król. Kongresowego dowodził 8 p. p. l.; w 1831 po bitwie grochowskiej naczelny wódz; przez brak inicjatywy, pomimo osobistej odwagi, w kwietniu i maju t. r. dopuścił do wydobycia się Rosjan z nader ciężkiego położenia, 26. V. przegrał bitwę pod Ostrołęką; 10. VIII. złożył dowództwo pod Bolimowem; po upadku powstania przebywał w Pradze, następnie w Belgji, gdzie czasowo sprawował naczelne dowództwo do 1839.

Skrzynia, 1) w rybactwie naczynie drewniane z nieoheblowanych desek, o ścianach przepuszczających wodę, zbudowane nakształt tratwy, którem rybak, stojąc, kieruje; służy do przewożenia żywych ryb wodą, głównie na Wiśle; 2) główna część lisiej nory, w której lisy spoczywają.

Skrzynia ludowa spotyka się w Polsce w różnych odmianach. Na obszarach górskich są skrzynie o kształtach sarkofagowych lub gotyckie, z ornamentem rytym; poza tem w Polsce mamy skrzynie renesansowe o ornamencie malowanym, zwłaszcza piękne w Łowickiem, Krakowskiem i Wielkopolsce.

Skrzynno, m-ko w pow. opoczyńskim (woj. kieleckie), nad rz. Radomką, 600 mieszk.

Skrzyński Aleksander hr., dyplomata i polityk, * 1882; studja w Wiedniu; 1910—12 sekretarz ambasady austrjackiej przy Watykanie, potem w Berlinie i Paryżu; 1919—22 poseł polski w Bukareszcie, 1922—23 minister Spraw Zagranicznych, 1923 stały delegat pełnomocny Rządu Polskiego przy Lidze Narodów, 1924—25 minister Spraw Zagranicznych, 1925—26 prezes Rady Ministrów.

Skrzypce (włosk. violino, franc. violon), instrument smyczkowy najwyższy o czterech strunach: g, d^1, a^1 i e^2, z których, przy odpowiedniem przyciśnięciu palcami lewej ręki i jednoczesnem pocieraniu smyczkiem, trzymanym w prawej, wydobyć można skalę diatoniczną lub chromatyczną od g. do c^4 i wyżej. Ton, wydobywany nie smyczkiem lecz wprost palcami prawej ręki, szczypiącemi strunę, daje tzw. pizzicato, podobne do dźwięku gitary lub mandoliny. Do dalszych specjalności instrumentu należą jeszcze tzw. flażeolety, otrzymywane przez lekkie dotykanie struny w pewnych określonych miejscach, co wytwarza dźwięk fletowy. Tłumik (sordino), nałożony na struny, przysłania jasny dźwięk instrumentu. Pochodzenie skrzypiec nie jest dokładnie wyjaśnione; instrumenty wschodnie w czasach odległych dały im początek, poczem z całego rozgałęzionego rodzaju wioli wyrobiły się dzisiejsze instrumenty smyczkowe ze skrzypcami na czele. Wiek XVII przyniósł rozkwit najwyższy, dzięki takim lutnikom (wytwórcom skrzypiec) jak Stradivarius, Guarneri, Amati. Gaspar de Salo i w. in. W Polsce słynęli jako wytwórcy Groblicz i Dankwart, a „skrzypce polskie" ich wyrobu znane były w Europie środkowej.

Skrzypce djable, instrument używany w orkiestrach ludowych w Wielkopolsce i na Kurpiach, który ma zastępować basy i czynele; ma za zadanie raczej utrzymywać takt, aniżeli prowadzić melodję.

Skrzypy, ob. Equisetaceae.

Skrzyżowanie zbiorów, zwłaszcza figur geometrycznych, tyleż co iloczyn zb. (ob. iloczyn).

Skubiszewski Ludwik, lekarz, anatomo-patolog, * 1886; studja w Kijowie; 1923 prof. anatomji i histologji patologicznej na Uniw. Poznańskim; ogłosił szereg rozpraw specjalnych w języku polskim i rosyjskim.

Skuherský Franciszek Zdenko, kompozytor czeski, * 1830, † 1892; teoretyk muzyczny.

Skulice, ob. Glomeridae, Myriapoda.

Skulsk, m-ko w pow. słupeckim (woj. łódzkie), 900 mieszk.

Skulski Leopold, polityk, * 1877; studja w Karlsruhe; 1907 prezes Sokoła w Łodzi; poseł na sejm ustawodawczy; 1919—20 prezes Rady Ministrów; 1920—21 min. Spraw Wewnętrznych.

Skultety Józef, literat i uczony słowacki, * 1849; filolog i historyk literatury, krytyk literacki, redaktor miesięcznika „Slovenske Pohlady", działacz narodowy na Słowaczyźnie.

Skuner, ob. szkuner.

Skunksy, futro drapieżnika amerykańskiego Mephitis mephitis, z rodziny kun, zwanego śmierdzielem lub skunksem.

Skupczyna, skupsztyna, parlament serbski, dziś jugosłowiański.

Skupienie uwagi, ob. koncentracja uwagi.

Skupniów Upłaz lub **Skupniowy Upłaz,** grzbiet w Tatrach zach., okalający dolinę Olczyską.

Skupolit, jeden z wernerytów (ob.).

Skurcz, choroba nóg u koni, polegająca na skróceniu ścięgien lub mięśni skutkiem ich zapalenia.

Skurcz głośni, ob. laryngospasmus.

Skurcz mięśniowy izometryczny, ob. izometryczny skurcz mięśniowy.

Skurcz mięśniowy izotoniczny, ob. izotoniczny skurcz mięśniowy.

Skurcz odźwiernika, ob. pylorospasmus.

Skurcz pisarski, graphospasmus. mogigraphia, ob. pisarski skurcz.

Skurcz przełyku, ob. oesphagospasmus.

Skutari, jez. na pograniczu Albanji i Czarnogóry (Jugosławja), 373 km²; odpływ tworzy rz. Bojana, dług. 22 km., wpadająca do Adrjatyku.

Skutari, 1) (alb. Szkodra, serbsk. Skadar), m. w Albanji, nad jez. S., 23.100 mieszk.; budowa okrętów, tkactwo jedwabnicze, rybołówstwo, handel; 2) w staroż. Chrysopolis, tur. Iskudar, obecnie przedmieście Konstantynopola nad Bosforem (Turcja), 60.400 mieszk.

Skutek, w fizyce, to samo, co dzielność (ob.).

Skutek, zjawisko, spowodowane innem, zwanem przyczyną (ob. przyczyna).

Skwa albo **Rozoga,** niekiedy Szkwa, pr. dopływ Narwi, dług. 42 km.

Skwer (ang. square, kwadrat), przestrzeń gruntu na publicznych placach lub ulicach, zasiana trawą, czasem ozdobną roślinnością.

Skwierzyna albo **Skwirzyna** (niem. Schwerin), m. pow. w Marchji poznańsko-pruskiej (Grenzmark Posen - Westpreussen), nad rz. Wartą, 6.400 mieszk.; fabr. maszyn, mebli i cygar.

Skwira, m. pow. na Ukrainie, w gub. kijowskiej, nad rz. Skwirką, 15.000 mieszk.

Skwirczyński Zdzisław, rysownik współczesny; kształcił się we Lwowie i Krakowie; autor popularnych rysunków z sejmu i politycznych karykatur, umieszczanych w czasopismach warszawskich.

Skwirzyna, ob. Skwierzyna.

Skye, najw. wyspa w grupie wewnętrznych Hebrydów (Szkocja), wulkaniczna, 1.533 km², 13.800 mieszk.; chów owiec, rybołówstwo; stol. Portree.

Skyros, wyspa w grupie Sporadów (Grecja), na morzu Egejskiem, 208 km², 4.200 mieszk.

Skyscraper, [illegible] nieba, drapacz chmur, nazwa amerykańskich wysokich domów. W latach osiemdziesiątych zaczęto stawiać z cegły pierwsze s. wysokości 8—10 pięter; później zaczęto stosować budowę tzw. szkieletową, składającą się z systemu odpowiednio usztywnionych słupów żelaznych, połączonych żelaznemi belkami. Taki szkielet żelazny wypełnia się następnie murami ceglanemi.

Sládek Józef W., poeta czeski, * 1845, † 1912; tłumaczył utwory Longfellow'a, Byrona, Burnsa i w in., oraz wszystkie prawie dramaty Szekspira. Z literatury polskiej przełożył Mickiewicza „Konrada Wallenroda"; oryginalne poezje: „Jasnym szlakiem", „Przez słońce i cień", „Chłopskie pieśni", „Czeskie sonety", „W zmroku" i in. Redagował pismo literackie „Lumir".

Sládkovič Andrzej (Braxatoris), poeta słowacki, * 1820, † 1872; główne utwory: poemat liryczno - epiczny pt. „Marina", wielkie epos narodowe pt. „Detvan", epos „Graf Mikulasz Zriński" i in.

Sladkovský Karol, prawnik i polityk czeski, * 1823, † 1880; jeden z przywódców rewolucji w 1848.

Slagelse, m. na wyspie Zelandji (Danja), 13.500 mieszk.

Slaný, m. w Czechosłowacji, 9.100 mieszk.; przemysł, kopalnie węgla kamiennego i rudy żelaznej.

Slatin-Pasza Rudolf, generał anglo-egipski, podróżnik afrykański, * 1857; 1878 wicegubernator w Sudanie, 1881 gubernator w Darfur; walczył przeciwko Mahdiemu; 1883 wzięty przez tegoż do niewoli, 1895 uciekł do Egiptu; 1900—14 generalny inspektor w Sudanie.

Slave Coast, ob. Niewolników Wybrzeże.

Slaviček Antoni, malarz czeski, impresjonista, * 1870, † 1919; widoki z południowych Czech i in.

Slavkov (niem Austerlitz), m. pow. na Morawach nad rz. Cezawą (Czechosłowacja), 4.500 mieszk.; zwycięstwo Napoleona I nad Austrjakami i Rosjanami 2. XII. 1805.

Slawonja, niegdyś wraz z Chorwacją niezależne księstwo, podbite w XI w. przez Węgrów, w XVI w. przez Turków; od 1683 a ostatecznie od 1699 (pokój karłowicki) należała do Austrji, od 1918 do Jugosławji.

Sleeping car (ang.), wagon sypialny.

Slejhar Józef K., powieściopisarz czeski, * 1864, † 1914; napisał: „Kurczę-melancholik", cykl „Wrażenia z natury i społeczeństwa", „O czem życie zapomina", „Ciemno", „Z ponurych widnokręgów", „Lipa" i in.

Slevogt Max, malarz i grafik niemiecki, * 1868; jeden z przywódców malarstwa impresjonistycznego w Niemczech; portrety, krajobrazy, ilustracje książkowe.

Slezská Ostrava, ob. Ostrawa Polska.

Sliač, miejscowość kąpielowa na Słowaczyźnie, w pow. zwoleńskim nad rzeką Hronem; gorące źródła mineralne oraz węglano-żelaziste.

Sligo, stol. hr. S. w zach. Irlandji, port, 11.200 mieszk.

Slingeland Pieter van, malarz holenderski, * 1640, † 1691; dzieła: „Portret rodziny", „Śpiewaczka".

Slip, rodzaj samołówki na niedźwiedzie.

Sliwen albo **Sliwno,** m. w okręgu Burgas (Bułgarja), 28.700 mieszk.; wyroby włókiennicze, jedwabne, gorzelnie, winnice.

Sliwno, ob. Sliwen.

Sliwnica, w. na płn.-zach. od Sofji (Bułgarja), pamiętna zwycięstwem Bułgarów 19. XI. 1885 nad Serbami.

Slodtz René-Michel, zw. Michałem-Aniołem, rzeźbiarz flamandzki, * 1705, † 1765; dzieła: grobowiec Languet'a w kościele Saint Sulpice w Paryżu, siedm płaskorzeźb, wyobrażających trzy cnoty teologiczne, sprawiedliwość, siłę, temperament i przezorność (tamże).

Slöjd (szwedzk.), wyrabianie zręczności rąk przez roboty ręczne i wprawianie się w używaniu narzędzi rzemieślniczych.

Sloup, m. na Morawach; wejście do podziemnych grot stalaktytowych Morawskiego Krasu.

„Slovanský prehled", miesięcznik czeski, zaznajamiający z współczesnym rozwojem umysłowym, gospodarczym i politycznym Słowian oraz propagujący zbliżenie i współpracę międzysłowiańską; założ. 1898; red. był prof. Adolf Černý.

„Slovenský dennik", najbardziej rozpowszechniony dziennik słowacki, założ. 1903 przez dra

Milana Hodżę i propagujący rozbudowę polityczną, kulturalną, społeczną i ekonomiczną Słowaczyzny w oparciu o ideę zacieśnienia jedności narodowej czeskosłowackiej; po przewrocie politycznym organ Czeskosłowackiego Stronnictwa Republikańskiego (agrarjuszów) na Słowaczyźnie.

„Slovo České", dziennik stronnictwa socjalistów narodowych w Czechosłowacji, założony 1906 przez dra J. Klofáča.

Slukov Jakób Vojta, aktor czeski, * 1847, † 1903; działacz społeczny, długoletni prezes organizacji centralnej aktorów czeskich „Ustredné Jednota Herecká".

Sluter Klaus, rzeźbiarz holenderski, od 1384 czynny w Dijon, gdzie pracował przy grobowcu Filipa Śmiałego; dzieło główne: „Studnia Mojżesza" w Dijon.

Słabnica, gatunek sieci rybackiej.

Słapa Aleksander, historyk literatury, * 1895; studja na Uniw. Jagiellońskim; napisał: „Goszczyński na Podhalu, kartka z przeszłości Podhala i Tatr" (1915), „Fryderyk Skarbek, jako powieściopisarz" (1918).

Sławatycze, m-ko w pow. bialskim (woj. lubelskie), nad Bugiem, 1.900 mieszk.

Sławeczna, pr. dopływ Prypeci, dług. 126 km.; żeglowna.

Sławiańsk, m. pow. w gub. donieckiej (Ukraina Sow.), 12.000 mieszk.; warzelnie soli.

Sławikowski Antoni, lekarz, * 1796, † 1870; 1821—51 prof. okulistyki w szkole chirurgicznej lwowskiej, 1838—51 lekarz lwowskiego zakładu ociemniałych, 1851—69 prof. zwyczajny okulistyki na Uniw. Jagiell., 1868—69 dziekan wydziału tegoż uniwersytetu. Prace z dziedziny okulistyki, parazytologji oraz epidemjologji cholery.

Sławinek, w. i miejscowość kąpielowa w pow. i woj. lubelskiem, nad rz. Czechówką, dopływem Bystrzycy lubelskiej; źródła wody żelazistej, zakład zdrojowy.

Sławiński Kazimierz, chemik, * 1870; studja na Uniw. Warsz.; asystent, potem prof. Politechniki Warsz., od 1919 Uniw. Stefana Batorego w Wilnie; szereg rozpraw specjalnych w języku polskim, niemieckim i rosyjskim.

Sławiński Piotr, astronom, * 1794, † 1856; studja na uniw. wileńskim, 1826 prof. astronomji tamże, 1832—43 dyrektor obserwatorjum w Wilnie; ogłosił: „Początki astronomji teoretycznej i praktycznej" (1825), „Extrait des observations faites à l'observatoire de Vilna" (za lata 1832—42) i w. in.

Sławkowski Szczyt, szczyt w głównym grzbiecie Tatr Wysokich, 2.453 m. wys.

Sławków, m-ko w pow. olkuskim (woj. kieleckie), nad rz. Czarną Przemszą, 3.750 mieszkańców; pokłady rudy żel., walcownia blachy cynkowej, kop. węgla.

Sławnik, ojciec św. Wojciecha, książę na Libicy w X w. Potomkowie Sławnikowice, książęta libiccy, rywalizowali w X w. z Przemyślidami praskimi. W 995 zniszczeni przez najazd Werszowców, stracili niezależność; ocalała część rodu emigrowała do Polski.

Sławno (niem. Schlawe), m. pow. w rej. koszalińskiej (Prusy), nad rz. Wieprzem, 7.100 mieszk.

Sławuta, m-ko w pow. zasławskim, gub. wołyńskiej (Ukraina Sow.), nad rz. Horyniem; niegdyś rezydencja Sanguszków; fabr. sukna, zakład kumysowy.

Słoboda, w dawnych ustawach polskich wolna osada.

Słoboda bobrowa, osada bobrów.

Słoboda Rungurska, w. w pow. peczeniżyńskim (woj. stanisławowskie), jedno z pierwszych ognisk górnictwa naftowego (pierwszy szyb powstał w 1771); obecnie szyby z powodu wyczerpania nieczynne, kilka otworów wiertniczych; źródła słone, letnisko.

Słobódka, m-ko w pow. brasławskim (woj. wileńskie), nad jez. Niedrowskiem, 600 mieszk.

Słodkogórz, ob. Solanum Dulcamara.

Słodowa kawa (niem. „Malzkaffe"), palone ziarna kiełkującego słodu; łatwo strawna, przyjemna w smaku (słodkawa), nie zawiera kofeiny; stosowana jest w dietetyce chorych sercowych.

Słodowa zupka, ob. Liebiga zupka słodowa.

Słodowe piwo, piwo czarne (niem. „Malzbier"), piwo, zrobione z przepalonego słodu; wbrew przyjętym poglądom, wartość odżywcza piwa słodowego nie przewyższa innych gatunków piwa.

Słodowy cukier, ob. maltoza.

Słodowy wyciąg, extractum malti, wyciąg wodny z nasion kiełkującego jęczmienia. Płyn gęsty, brunatny, o smaku słodkim, lekko mdłym. Zawiera dekstryny, maltozę, białko, nieco tłuszczu oraz soli nieorganicznych (przeważnie fosforanów); środek odżywczy, odgrywający dużą rolę w dietetyce niemowląt, chorych na zaburzenia w trawieniu i przyswajaniu pokarmów.

Słodycz klejowa, to samo, co glikokol (ob.).

Słoje roczne, warstwy współśrodkowe, widoczne w drewnie na poprzecznych przekrojach pni lub gałęzi. S. r. powstają wskutek tego, że skład drewna, wytwarzanego przez miazgę twórczą, zmienia się z porą roku. Na wiosnę, gdy miazga rozpoczyna swą działalność, tworzą się elementy drewna (naczynia i cewki) o dużych średnicach, w lecie i pod jesień, gdy działalność miazgi ma się ku końcowi (w naszych szerokościach geograficznych wytwarzanie drewna kończy się w drugiej połowie sierpnia), powstają elementy węższe, grubościenne, bardziej zwarte; przejście od drewna wiosennego przez letnie do jesiennego jest stopniowe, natomiast przejście od drewna jesiennego do drewna wiosennego następnego roku jest nagłe, co właśnie powoduje ostre, widoczne dla gołego oka, rozgraniczenie słojów rocznych. Zazwyczaj w ciągu jednego okresu wegetacyjnego tworzy się jeden słój roczny, tak, że według ilości słojów można określać wiek drzew.

Słoma, źdźbła roślin zbożowych po usunięciu z nich przez młockę ziarna. S. ma szerokie zastosowanie: w rolnictwie jest pospolicie używana na paszę i podściół dla inwentarza, do pokrywania dachów; w technice służy do wyrobu plecionek (mat, słomianek, pudełek, pantofli, kapeluszy) oraz przerabia się ją na papier.

Słomiński Zygmunt, prezydent m. st. Warszawy, * 1879; z zawodu inżynier; studja w Politechnice Warsz.; 1918 inspektor drogowy; 1919 dyr. rob. publ. w Lublinie; 1924 nacz. inż. m. Warszawy; 1927 prezydent m. st. Warszawy; projekty, budowa i przebudowa licznych gmachów publ. i kościołów w Sandomierzu, Radomiu i Lublinie; wydał m. in.: „Historja i stan dróg w ziemi Radomskiej" (1911), „Zapiski i wspomnienia z czasów kom. rządu pol. w Radomiu" (1922) mapy gub. radomskiej oraz woj. lubelskiego, „Regulacja Wielkiej Warszawy" (1926), „Rozwój Warszawy" (1927).

Słomka, ob. Scolopacidae.

Słomniki, m. w pow. miechowskim (woj. kieleckie), nad rz. Szreniawą, 4.800 mieszk.

Słone Jezioro, ob. Wielkie Jezioro Słone.

Słone wody mineralne, źródła wód mineralnych, ciepłych lub chłodnych, o znaczniejszej zawartości (do 26%) chlorku sodu (NaCl), zawierające zwykle kwaśny węglan sodu $NaHCO_3$ (wody alkaliczno-słone) lub sole jodowo-bromowe. S. w. m. o zawartości 0,1—1,5% soli kuchennej używane są do picia przy nieżycie żołądka lub jelit; wody o zawartości powyżej 1,5—5%, tzw. solanki, stosowane są wyłącznie do kąpieli. Prócz tego wód słonych używa się do wziewań przy nieżytach górnych dróg oddechowych.

Słoneczna kąpiel, słoneczno-powietrzna kąpiel, wykonywanie ćwiczeń gimnastycznych lub wygrzewanie się na otwartej przestrzeni, dobrze oświetlonej promieniami słonecznemi. Pacjenci, używający kąpieli s., winni być bez ubrania. Czas trwania kąpieli od 15 min. do 1 godz. Po kąpieli użyć można dla ochłody zimnego natrysku (10—15° C.). Kąpiele s. przyśpieszają przemianę materji oraz wzmagają siły obronne ustroju w walce z zakażeniami przewlekłemi (szczególnie z gruźlicą kości, gruczołów, otrzewnej). Kąpiele s. znane były już za czasów greckich (Herodot, 484 przed Chr.) i rzymskich („solaria", urządzenia do kąpieli słonecznych na dachach domów i will).

Słoneczna paralaksa, kąt, pod którym widoczny jest promień równikowy ziemi ze średniej odległości słońca = 8",8.

Słoneczna stała, ilość ciepła słonecznego w kalorjach gramowych, otrzymywanego w ciągu 1 minuty przez 1 cm^2 powierzchni ziemi (nie uwzględniając absorbcji w atmosferze ziemskiej; wynosi według Abbot'a ok. 1,93.

Słoneczne plamy, ciemne utwory, zaobserwowane na tarczy słonecznej po raz pierwszy przez Galileusza w lipcu lub sierpniu 1610; niezależnie od Galileusza odkrycia tego dokonali: Thomas Harriot 18. XII 1610, Johann Fabricius 9. III. 1611 oraz w październiku tegoż roku jezuita Christoph Scheiner. Scheiner z początku uważał p. s. za niewielkie planety, następnie zmienił pogląd, uważając je za utwór na powierzchni słońca; na zasadzie przesunięć p. s., oznaczył on okres obrotu słońca dookoła osi. Według encyklopedji chińskiej „Ma Tuan Lin" (1922) przypuszczać należy, że p. s. znane były Chińczykom przed 1300. (Ob. słońce).

Słoneczne porażenie, insolatio, ob. udar słoneczny.

Słonecznice, ob. Heliozoa.

Słonecznikowe, ob. Heliantheae.

Słonecznikowy olej, olej trudno schnący, barwy jasno-żółtej, o przyjemnym zapachu i delikatnym smaku; otrzymywany przez wyciskanie nasion słonecznika na zimno, używany jako tłuszcz spożywczy; prasowany na gorąco służy do wyrobu mydeł itp.

Słoneczny układ, układ, składający się ze słońca, jako ciała centralnego, 8 planet wielkich, wielkiej ilości planetoid (do 1927 znanych powyżej 1000) oraz komet okresowych. Planety, planetoidy i komety okresowe poruszają się dookoła słońca, które znajduje się w jednem z ognisk ich orbit eliptycznych.

Słoneczny zegar, ob. zegar słoneczny.

Słonia order, ob. ordery najsławniejsze.

Słonie, ob. Proboscidea

Słonik orzechowiec, ob. Balaninus nucum.

Słoniki, ob. Curculionidae.

Słonim, m. pow. (woj. nowogródzkie), nad rz. Szczarą, 13.000 mieszk.; młyny, browary, gorzelnia, garbarnia, wyroby bawełniane; w XVII w. miejsce odbywania sejmików generalnych litewskich.

Słonimski Antoni (pseud. Pro-rok), literat, * 1895; studja malarskie w Monachjum i Warszawie; należy do grupy „Skamandra"; ogłosił osobno: „Sonety" (1918), „Harmonja" (1919), „Czarna Wiosna" (1919), „Parada" (1920), „Wycieczki osobiste" (1921), „Teatr w więzieniu" (powieść, 1921), „Godzina poezji" (1923), „Torpeda czasu" (powieść, 1924), „Podróż na wschód" (1924), „Pod zwrotnikami" (1926), „Z dalekiej podróży" (1926), „Wieża Babel" (poemat dramatyczny, 1927), „O dzieciach, warjatach i grafomanach" i in.

Słoniowa kość, ob. kość słoniowa.

Słoniowa rzeka, ob. Olifant River.

Słoniowacizna, ob. elephantiasis.

Słonka, ob. Scolopax rusticola.

Słonka ziemniaczana, ob. Chrysomelidae.

Słonkiewicz Marcin, prof. Akad. Krakowskiej, † 1658; przełożył satyry Persjusza pt.: „Aulus Persius Flaccus..." (Kraków 1651).

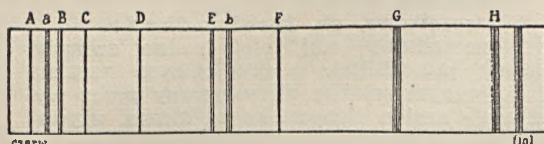
Słoń, ob. Elephas africanus, Proboscidea.

Słoń morski, ob. Cystophora proboscidea.

Słońca order, założony w Persji 1808, udzielany cywilnym i wojskowym, dzieli się na 5 klas.

Słońce, ciało główne naszego układu planetarnego ze względu na jego przemożną masę jak i źródło światła i ciepła; kula gazowa o efektywnej temperaturze około 6.000°, nie posiadająca żadnego wyjątkowego znaczenia w układzie gwiazd, gwiazda „karzeł" (ob.

Russela hipoteza rozwoju gwiazd), absolutnej wielkości = 4,9, o typie widmowym G, na dość zaawansowanym szczeblu ewolucji. Wymiary i charakterystyczne dane: masa 333.432 razy masa ziemi; średnica linjowa 1,391.000 km. lub 109.05 razy średnica ziemi; średnica kątowa (średnia odległość od ziemi) 31'59''.3, stąd wynika, że kątowi = 1" z ziemi odpowiada 725 km.; ob-

Widmo słońca.
Główniejsze prążki Fraunhofera.

jętość 1.3 miljona razy objętość ziemi; średnia odległość od ziemi 149.500.000 km.; promień świetlny przebiega tę odległość w ciągu 498 sekund; paralaksa czyli kąt, pod jakim widać ze S. promień równikowy Ziemi = 8''.80; gęstość = 0.26 gęstości Ziemi albo 1.43 gęstości wody; powierzchnia 12.000 razy powierzchnia ziemi; czas obrotu dookoła osi ok. 25,7 dni (różne warstwy S. posiadają niejednakowy czas obrotu, 25—27 dni); nachylenie płaszczyzny równika do ekliptyki 7°15'; siła ciężkości na powierzchni S. = 27,9 razy siła ciężkości na powierzchni Ziemi. Utwory na S. Widzialną powierzchnię S. nazywamy fotosferą. Ma ona wygląd ziarnisty (granulacje), prędko zmienny, uchwytny jednak dla zdjęć fotograficznych, wykonywanych w wyjątkowo pomyślnych warunkach atmosferycznych. Znacznie powolniejszym zmianom wyglądu podlegają tzw. plamy (Rys.), przypuszczalnie powstające w związku ze spadkiem ku jądru słońca dolnych warstw fotosfery, na których miejsce wznoszą się inne warstwy z wnętrza. Powstawanie plam poprzedza zazwyczaj ukazanie się wewnątrz granulacyj ciemnych punktów, por, otoczonych jasnemi pochodniami. Temperatura tych ostatnich jest o kilkaset stopni wyższa, zaś plam, pomimo, że wydają się prawie czarne, o 2.000° zaledwie niższa od przeciętnej temperatury fotosfery (pośrodku ok. 6000°, po brzegach tarczy ok. 5.000°). Warstwa gazów nieskondensowanych, znajdująca się ponad fotosferą, a oddzielona od niej cienką warstwą tzw. odwracającą (powodują-

Wyskoki.

cą ciemne linje w widmie słonecznem), nosi nazwę chromosfery. Z niej to wychylają się, widoczne najlepiej podczas zaćmień całkowitych słońca, płomyki ogniste, wykazujące zawartość wodoru, helu i wapnia, zwane wyskokami lub protuberancjami (Rys.). Ponad chromosferą roztaczają się obszary promieniste korony, składającej się może z cząsteczek stałych (kryształki azotu?) i będącej pod silnem działaniem ciśnienia promienistego oraz wyładowań elektrycznych. Ilość plam na słońcu ulega znacznym wahaniom; Schwabe (1843), uwzględniając spostrzeżenia z trzech stuleci, wykrył u nich przeciętny okres jedenastoletni.

Lata maximów	Lata minimów
1848	1856
1860	1867
1871	1879
1884	1890
1894	1902
1906	1913
1918	1924

Lata maximów plam na słońcu, przedstawiające okres wzmożonej działalności słońca, sprowadzały zazwyczaj wiele zaburzeń i w dalszem sąsiedztwie słońca (zorze polarne, zakłócenia w magnetyzmie ziemskim, w stanie elektrycznym atmosfery ziemskiej itd.). Robiono również próby uzależnienia dat klęsk żywiołowych na ziemi (kataklizmów, nieurodzaju, chorób a nawet wojen) od dat występowania zwiększonej liczby plam na słońcu, lecz bez większego powodzenia. Plamy zjawiają się zwykle w pasie od + 30° do — 30° szerokości heljograficznej, w przypadkach wyjątkowych niekiedy do ± 50° szerokości. Skład chemiczny słońca. O nim poucza nas najłatwiej analiza widmowa światła słonecznego całkowitego lub poszczególnych jego utworów (plam, wyskoków, korony itd.), badanych najlepiej zapomocą spektroheljografów w świetle monochromatycznem jakiejś określonej linji widma. Wygląd widma światła słonecznego całkowitego, otrzymanego przez spektroskop o małej dyspersji, przedstawia się jako widmo ciągłe, poprzecinane licznemi prążkami ciemnemi: sa to tzw. prążki (linje) Fraunhofera (Rys.). Liczba wyznaczonych już przez F. prążków była dość znaczna, w dalszych badaniach (Rowland) na drodze fotograficznej, przy użyciu siatek dyfrakcyjnych o wielkiej dyspersji, liczba ta wzrosła do 20.000. Nie wszystkie z naogół obserwowanych linij powstają z powodu absorbcji na słońcu; niektóre z nich powoduje absorbcja w atmosferze Ziemi; są to linje pochodzenia ziemskiego, t. zw. telluryczne, pochodzące od absorbcji, powodowanej głównie przez parę wodną, tlen i ozon. Oddzielając te ostatnie, możemy wnioskować o składzie chemicznym różnych warstw słońca przez zestawienie ich widma

Plamy słoneczne.

z widmami pierwiastków chemicznych pochodzenia ziemskiego. Pierwiastki, których istnienie na słońcu jest pewne: żelazo, nikiel, tytan, mangan, chrom, kobalt, węgiel, wanad, cyrkon, cer, wapń, skand, neodym, lantan, itr, niob, molibden, palad, magnez, sód, krzem, wodór, hel, stront, bar, glin, rad, erb, cynk, miedź, srebro, beryl, german, ołów, cyna, potas, kadm, rod, dysproz, europ, gal, ind, wolfram i iterb; pierwiastki, których obecność nie jest dostatecznie potwierdzona: iryd, osm, platyna, tal, ruten, tor, neon, tlen, azot, jod, prazeodym, chlor, brom, fluor; nieobecne: arsen, bizmut, cer, złoto, rubid, selen, bor, tręć, fosfór i siarka.

Słońce średnie, słońce fikcyjne; wyobrażamy sobie, że porusza się ono w równiku z jednostajną prędkością, równą przeciętnej prędkości ziemi.

Słończewski Andrzej, kartograf polski, * 1844, † 1909; współpracownik przy 19-to tomowej „Nouvelle Géographie universelle" E. Reclus'a.

Słońsk, w. w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), nad Wisłą; starożytna osada, niegdyś gród kasztelański; w XIII w. warzelnie soli.

Słoński Edward, poeta i powieściopisarz, * 1874, † 1926; napisał: „Dla mojej Pani" (1888), „Z wiosennych dum" (1898), „Poezje" (1898), „Zeszyt bez tytułu" (1900), „Poematy i Pieśni Mary" (1901), „Do Boga" poemat (1901), „Noc" (1902), „Okruchy" (1904), „Pieśń nad pieśniami" (1904), „Fragmenty" (1905), „Bezimieńce" (1907), „Przebudzenie" (1907), „Jeszczem wciąż pełen wiosny" (1909), „Z pod szronu" (1910), „W więzieniu" (1911), „Partja" (1911), „Wybór poezji" (1911), „Niezżęty kłos" (1913), „Powrót" (1914), „Miłość" (1915), „Ta, co nie zginęła" (1915), „Idzie żołnierz borem, lasem" (1916), „Jak to na wojence" (1916), „Już ją widzieli idącą" (1917), „Prawdziwa wojna" (1917), „Bajka o białym orle" (1917), „Wiśniowy sad" (1918), „Śmierć we mnie rośnie" (1919), „Zatopione królestwo" (1919), „Na progu Polski" (1921), „Maj ostatni" (1922).

Słoński Gabrjel albo Słoninka albo Słoniński, budowniczy polski, * ok. 1520 † 1598; uczeń Antoniego da Fiesole; 1564 do 1569 budowniczy miejski w Krakowie, od 1560 do 1567 prymas cechu murarskiego; wykonał szereg domów w Krakowie, arsenał miejski (tamże, 1566), wykończył pałac biskupi w Krakowie (1568), rozpoczęty przez Jana Marję Padovano.

Słoński Stanisław, filolog, * 1879; studja w Krakowie, Warszawie, Heidelbergu i Lipsku; prof. filologji słowiańskiej w Uniw. Warszawskim; prace: „Die Uebertragung der griechischen Nebensatzkonstruktion in dem Altbulgarischen" (1908), „Psałterz Puławski" (1916), „Przyczynki do słownika Psałterza Florjańskiego" (1913), „Perfectum w językach słowiańskich" (1923).

Słop, samołówka na dzikiego zwierza, sporządzona z drewnianych kloców.

Słopiec, pułapka do chwytania ptaków i zwierząt ssących.

Słota lub **Złota** (Stanisław Pleszowita), autor najdawniejszego polskiego wiersza świeckiego („Pieśń o chlebowym stole"), który powstał ok. 1400; szczegółów o autorze brak.

Słotwiński Feliks, prawnik, * 1788, † 1862; studja we Lwowie i Krakowie; 1811 prof. prawa natury na Uniw Jagiellońskim; poseł na sejmy; prace: „O historji prawa natury, o systematach różnych jego pisarzów" (1812), „Prawo narodów naturalne, połączone z praktyką państw europejskich" (1822) i in.

Słotwiński Konstanty, od 1831 dyrektor Z. N. I. Ossolińskich, * 1793; w 1834 uwięziony przez władze austrjackie za druk nielegalnych wydawnictw patrjotycznych, skazany na więzienie w twierdzy Kuffstein w Tyrolu, gdzie pozostawał do 1843; zamordowany w czasie rzezi chłopskiej w Głobikowej 1846.

Słowacja, kraj, wchodzący w skład republiki Czechosłowackiej, 48.659 km², 2,993.500 mieszk.; obejmuje Karpaty wewnętrzne, składające się 1) z Tatr wysokich 2) Tatr niższych, Małych Karpat, Hal Wiaternych, Małej i Wielkiej Fatry i Słowackich Rudaw i 3) z grup gór wulkanicznych (Matra, Bukowe, Hedżiala i in.); rzeki: Wag, Hron, Hernad, Bodrog; kraina rolnicza, (owoce, wino), chów bydła, mleczarstwo, bogactwa mineralne: złoto (Krzemnica), srebro (Stiawnica), miedź, ołów, rudy żel.; w Tatrach miejscowości klimatyczne i kąpielowe; Szmeks, ośrodek turystyczny.

Słowacka literatura, samodzielnie i w szybkiem tempie rozwijająca się gałąź piśmiennictwa czeskiego. Do drugiej połowy XVIII wieku była na Słowaczyźnie wspólność z literaturą czeską zupełna. Dopiero filolog Antoni Bernolák (1762—1813) wystąpił z tezą odrębności narodowej Słowaków i narzecze zachodnio-słowackie ogłosił za język literacki słowacki. Idea ta znalazła słaby odgłos na Słowaczyźnie, i to wyłącznie w środowisku pisarzy katolickich, grupujących się około uniwersytetu jezuickiego w Trnavie. Wybitniejsze znaczenie pod względem literackim i kulturalnym posiadająca grupa pisarzy-ewangelików z Jerzym Palkowiczem (1769—1850) i Bogusławem Tablicem (1769—1832) na czele, utrzymała dawną łączność z Czechami; Słowacy Jan Kollár, P. J. Šafařík i inni są najwybitniejszymi przedstawicielami kultury czeskiej wogóle. Głównemi ogniskami życia duchowego na Słowaczyźnie w pierwszej połowie XIX w. były Bratislawa (Preszpurk), Lewocza oraz Bańska Bystrica, gdzie działalność rozwijał zwłaszcza Karol Kuzmány (1806—1866), uczony i poeta słowacki. Tendencje gwałtownej madziaryzacji ludu słowackiego w latach czterdziestych XIX w. wywołały wśród ówczesnych przywódców słowackich dążenie do wyodrębnienia narodowego Słowaków i stworzenia własnej literatury, niezależnej od piśmiennictwa czeskiego. Najwybitniejszymi propagatorami tego dążenia byli: Ludevít Štúr (1815—1856), Józef Miloslaw Hurban (1817—1888), Michał Milo-

sław Hodža (1811—1870) i in. W epoce tej rozwijała się poezja słowacka; główni przedstawiciele jej: Andrzej Sládkovíč (1820—1872), Samo Chalúpka (1812—1883), Janko Král (1822—1876) i Jan Botto (1829—1881). W prozie przodowali: J. Kalinčák, M. Š. Ferienčík, W. Pauliny-Tóth, J. Francisci Rimavský i in. W latach osiemdziesiątych wskutek prześladowania Słowaków przez władze madziarskie, zerwane węzły narodowej jedności pomiędzy Słowakami i Czechami znowu nawiązały się. Poprzez falę utopijnego rusofilizmu literatura na Słowaczyźnie poddała się szybko wpływom zachodu i zbliżyła się zpowrotem do kultury czeskiej. Używając własnego już języka, literatura słowacka wzbogaciła się dziełami poetów, jak Svetozar Hurban-Vajanský (1847—1916), równocześnie powieściopisarz, największy dotychczas z poetów słowackich Hviezdoslav (Pawel Orszagh; 1849—1921) i byronista słowacki Ludevít Kubáni (1830—1869), powieściopisarzy jak Elena Maróthy-Šoltesová (* 1855), Tereza Vansová (* 1857), Ludmila Podjavorinská (* 1872) oraz Marcin Kukučín (Maciej Bencúr, * 1860). Wybitne miejsce w literaturze słowackiej w epoce tej zajmuje pedagog i literat Samuel Ormis (1824—1875). Nowe prądy duchowe, zwłaszcza ideje humanizmu i realizmu, głoszone przez prof. T. G. Masaryka i jego zwolenników, znalazły żywe odbicie i na Słowaczyźnie, zwłaszcza wśród literatów, zgrupowanych około czasopisma „Hlas“ w l. 1898—1905 (redaktorowie: Paweł Blaho i Vavro Šrobár). Najwybitniejsi przedstawiciele literatury słowackiej od tego czasu: w poezji Iwan Krasko (Jan Botto mł., * 1876), Iwan Gall (Halla, * 1880), Janko Jesenský (* 1873), Włodzimierz Roy (* 1886), Marcin Rázus (* 1888), Emil Bolesław Lukáč, Jan Smrek (J. Čietek), E. Poničan, Ignacy Grebáč-Orlov i in.; w prozie Józef Gregor-Tajovský (* 1874), Jan Čaják (* 1860), Jan Hrušovský, Hana Gregorová (* 1885), Andrzej Kalina (J. Smetanay; * 1872), Timrava (Božena Slánčiková; * 1867), Jégé (Lad. Nádaši) i in. Oprócz kilku utworów starszych i wielkiego poematu dramatycznego Hviezdoslava pt.: „Herodes i Herodias“, dramat współczesny reprezentowany jest przez utwory realistyczne, zaczerpnięte głównie z życia ludu słowackiego. Z autorów ostatniej epoki dla teatru tworzą: Józef Hollý (1879—1912), Paweł Sochán (* 1862), Ferko Urbánek (* 1859), J. Gregor-Tajovský i Włodzimierz Hurban. Nowoczesną krytykę literacką reprezentują: Franciszek Votruba, Neresnicki, Stefan Krčmery, Paweł Bujnák i in. Współczesne czasopisma literackie i naukowe: „Sborník Matice Slovenskej“; najstarsze czasopismo literackie pt.: „Slovenské Pohlady“, założone przez Józefa Škultetyego (* 1849), obecnie redagowane przez St. Krčmeryego, oraz „Prúdy“, założone w 1909 przez J. Páričkę. W publicystyce współczesnej najwybitniejsze miejsce zajmują: historyk, prawnik i dyplomata Milan Hodža (* 1882), Vavro Šrobár (* 1867), Antoni Štefánek, St. Janšák, ks. Andrzej Hlinka i inni.

Słowacki Euzebjusz, ojciec Juljusza, pedagog i literat, * 1773 w Podhorcach, † 1814 w Wilnie; 1792 geometra królewski; 1807 prof. wymowy i poezji w gimnazjum wołyńskiem w Krzemieńcu; od 1811 prof. tych przedmiotów na Uniw. Wileńskim; 1812—1814 redaktor „Kurjera Litewskiego“; ogłosił przekład „Henrjady“ Woltera (1803), „Prawidła wymowy i poezji, wyjęte z dzieł“ (1826), „Dzieła z pozostałych rękopisów ogłoszone“ (4 t., 1826—27).

Słowacki Juljusz, poeta, jeden z najświetniejszych mistrzów słowa polskiego, * 1809 w Krzemieńcu, † 1849 w Paryżu; syn Euzebjusza i Salomei z Januszewskich (2-o v. Bécu); do 1814 przebywał w Wilnie, do 1818 w Krzemieńcu, znów w Wilnie, gdzie ukończył gimnazjum i studja prawnicze na uniwersytecie, 1828—29 z matką w Krzemieńcu; potem urzędnik w Warszawie, 8. III. 1831 wyjechał w misji rządowej do Paryża i Londynu; 1831 do 1832 mieszkał w Paryżu, 1833—35 w Szwajcarji, 1836 we Włoszech; 1836—37 odbył dziewięciomiesięczną podróż na Wschód, do Egiptu, Palestyny i Syrji; 1837—38 przebywał we Florencji, potem w Paryżu, gdzie 1842 wstąpił do koła Towiańczyków; pierwsze próby poetyckie datują się z lat 1826—28 („Duma ukraińska“, „Do Ludwika Spitznagla“, „Sonety“, „Szanfary“); w 1829 powstały: „Hugo, powieść krzyżacka“ i „Mindowe, obraz historyczny“, w 1830 „Mnich“, „Jan Bielecki“, „Marja Stuart“, dramat historyczny, „Oda do wolności“ i „Hymn do Bogarodzicy“, w 1831 „Żmija, romans poetyczny“, „Pieśń legjonu litewsko-ruskiego“, w 1832 „Lambro“, powieść poetycka, „Duma o Wacławie Rzewuskim“, „Godzina myśli“, w 1833 „Kordjan“, w 1834 dwie tragedje: „Mazepa“ i „Balladyna“, w 1835 „Horsztyński“, w 1836 „W Szwajcarji“, „Beatrix Cenci“ i „Podróż do Ziemi świętej“, w 1837 „Anhelli“, „Ojciec zadżumionych“ i „Poemat Piasta Dantyszka o piekle“, w 1838 „Wacław“, w 1839 „Lilla Weneda“, w 1841 „Beniowski“, „Nowa Dejanira“, „Złota czaszka“, w 1843 „Książę Niezłomny“ (z Calderona de la Barca), „Ksiądz Marek“, „Sen srebrny Salomei“, w 1844 „Genezis z ducha“, „Zawisza Czarny“, „Samuel Zborowski“, w 1845 „Rozmowa z matką Makryną Mieczysławską“, 1846—49 poemat „Król Duch“, oraz fragmenty filozoficzne; pierwsze zbiorowe wydanie „Poezyj“ w 3 t. (Paryż, 1832—33), następne 4 t., (Lipsk, 1869 i Lwów, 1880) itd; „Pisma pośmiertne“ (3 t., 1866).

Słowacy, szczep Słowian zachodnich, zamieszkujący Słowację, pod względem językowym zbliżony zarówno do Polaków, jak do Czechów.

Słowaczyński Andrzej, geograf i statystyk polski, po 1831 zamieszkały w Paryżu;

wydawca pierwszego słownika historyczno-geograficznego Polski (Paryż, 1833—38) i innych prac.

Słowenja, dawna Kraina, najbardziej ku płn.-zach. wysunięta dzielnica Jugosławji, do 1918 jeden z krajów koronnych austrjackich, 17.654 km², 875.100 mieszk.; stol. Lublana.

Słoweńcy, gałąź narodu serbsko-chorwackiego (Jugosłowian), w zach. części Jugosławji, w Słowenji (dawn. Krainie).

Słoweńska literatura. Najdawniejszy pomnik jęz. słoweńskiego stanowią tzw. „Freysingeńskie fragmenty“, znalezione w jednym z klasztorów w Bawarji. Są tam formuły spowiedzi, urywki z kazań, dekalog w jęz. słoweńskim. Reformacja XVI w. wywołała wśród Słoweńców pewien ruch literacki. Primus Trubar v. Truber (1508—86) wydał słoweński przekład „Ewangelji“, katechizm, psałterz Dawida, postyllę i tłumaczenie pieśni Lutra. Juraj Dalmatin (1546—89) ogłosił przekład całej Biblji. Adam Bohoricz w 1584 wydał gramatykę słoweńską. Pieśni religijne układali różni, a w 1595 Sebastjan Krell zebrał je w całość. W końcu XVI w. zaczęła się reakcja katolicka, na której czele stał biskup Chrön († 1630); ogłosił wiele pism polemicznych oraz Listy i Ewangelje. Po słoweńsku od tego czasu nic nie pisano. Jedyny z tego okresu pomnik „Chwała księstwa Kraińskiego“ przez Valvasora († 1634) był napisany po łacinie. Słoweńcy pisali teraz po chorwacku, jak Kaniźlicz, Doszen, Właszyc, Relkowicz, Welikanowicz i in. Walenty Vodink (1738—1819) zaczął wydawać pierwsze pismo słoweńskie „Lublanské Novice“, wydawał kalendarze, powiastki ludowe, ułożył gramatykę; Jerzy Jappel (1744—1807) i B. Kumosłej (1784—1802) ogłosili nowy katolicki przekład Biblji; ze świeckich autorów Linhartz przełożył „Wesele Figara“. France Preszern (1800—49), liryk, pisywał też po niemiecku, a wszystkie jego dzieła na niemiecki język przetłumaczył jego uczeń i przyjaciel, Anastazjusz Grün. Jan Bleiweis (1808—1881) zwany jest „ojcem narodu“, jako założyciel pisma „Kmetijske ni rokodilske novice“ (1847), które stało się centralnym organem życia umysłowego słoweńskiego; zreformował on ortografję i odświeżył język, oczyszczając go z elementów niemieckich, serbskich i włoskich. Anton Janežicz (* 1828) założył „Glasnik na literaturo i umetnost“ (1858), wydał „Cvetje iz domoczich in tudjich lugod“, wybór poezyj słoweńskich i tłumaczonych, ułożył „Slovensky slovar“. Ivan Vesel Koseski (1798—1884), wierszopis patrjotyczny, wprowadził do poezji słowackiej heksametr (Razne dela pesniszke in igrokazne). Biskup Ant. Sloniszek (1800—62) wydawał „Rocznik“ i pisał liczne poezje oraz opowiadania ludowe. Simon Jenko (1835—69), autor hymnu narodowego: „Naprej zastava Slave!“ (Naprzód, chorągwi słowiańska!). Fr. Levstik (1831—87) pisał powieści ludowe; również życie chłopów z Krainy odtwarzał Janko Krsnik (1852—97); Ivan Tavczar (* 1851) pisał powieści tendencyjne z życia towarzyskiego. Simon Gregorczicz († 1907) był poetą pesymizmu. Krek pisał liryki erotyczne („Poezije“, 1850). Józef Jurczicz jest autorem pierwszej tragedji słoweńskiej („Tuhomer“, 1877) oraz romansu („Deseti brat“); nadto wydał wielką antologję pt.: „Klasje z domaczeho polja sbirka najboljszich del slov. pisateljev“. W 1870 Józef Stritar (* 1836) zaczął wydawać w Wiedniu pismo słow. „Zvon“, tworząc nowy ośrodek literatury słoweńskiej; pod pseudonimem Boris Miran pisał poezje, sonety, „Elegje Dunajskie“, powieści „Zorin“ (1870) i „Pan Mirodolski“ (1846). Modernizm słoweński reprezentuje Ivan Prijatelj (* 1849). W 1860 założono Slovenską Maticę, która wydaje dzieła literackie i naukowe.

Słowianie, gałąź szczepu indoeuropejskiego w Europie wsch. i płd.-wsch., dzieli się na S. zach. (Polaków 25 milj., Czechów 6 milj., Słowaków 1,8 milj., Łużyczan i szczątki S. Połabskich), S. wsch. (Rosjan 58 milj., Rusinów-Ukraińców 30 miljonów, Białorusinów 5 milj.) i S. płd. (Serbów 7 milj., Chorwatów 3,5 milj., Słoweńców 1,5 milj., Bułgarów 4,5 milj.).

Słowianofilstwo, kierunek, powstały w Rosji ok. 1835 (Kirejewskij Iwan, Chomiakow i inni), głoszący kult wszystkiego, co słowiańskie, z odrzuceniem obcych wpływów i wzorów, zarazem dążący do zjednoczenia Słowian pod opieką Rosji (ob. panslawizm).

Słowiański zjazd odbył się z inicjatywy Czechów, pod przewodnictwem Palackiego w Pradze w czerwcu 1848 dla stworzenia przeciwwagi parlamentu niemieckiego w Frankfurcie, dokąd należące do Austrji narody nie chciały posłać swych przedstawicieli.

Słowiańskie mity nie noszą śladów ani monoteizmu, ani dualizmu wschodniego, ani hierarchji. Kult bogów słow. nie znał wielkich świątyń, posągów, bogactw; był politeistyczny, antropomorficzne bóstwa jego pełniły funkcje najrozmaitsze; znaczny rozwój osiągnął jeszcze w dobie prasłowiańskiej, do punktu kulminacyjnego wzniósł się przed nadejściem ery chrześcijańskiej. Przyjęcie chrześcijaństwa szybko zniweczyło świątynie bogów i kapłanów, pozostała tylko wiara domowa w nimfy wodne i leśne, w duchy domowe i w związane z tem gusła i obchody ważniejszych wydarzeń życiowych, chrzcin, ślubów i pogrzebów. Brak źródeł uniemożliwia ścisłe badania, bowiem chrześcijaństwo podcięło odrazu kult bogów, niszcząc wszelkie prawie ślady, i mity słowiańskie same do mitu raczej należą (wedł. Al. Brücknera). Na polu badań mitologji słowiańskich pracowali w dobie ostatniej: Niederle, Jenko, Aniczkow i Brückner.

Słowieńcy, ob. Kaszubi.

Słowik, ob. Passeriformes.

Słowikowski Józef, inżynier i matematyk, * 1843, † 1905; asystent geodezji na Politechnice Lwowskiej, potem inżynier wodociągów w Warszawie; ogłosił m. in.: „Znaczenie figur Kopernika i Keplera w przyrodzie, nauce, technice“ (1903), „Charakterystyka Wisły i o zjawiskach, towarzyszących zamarzaniu rzek“ (1892).

Słowińcy, resztki Słowian pomorskich, 2—3 tys. głów, w Pomeranji pruskiej, w pow. bytowskim, lęborskim i słupskim

„Słowo“, dziennik wileński o zabarwieniu monarchistycznym, organ stronnictwa Chrz. Nar.; założony w 1922.

„Słowo Polskie“, dziennik lwowski, organ stronnictwa Zw. Lud.-Nar.; założony w 1897.

Słód, produkt zbożowy, uzyskiwany przez powolne kiełkowanie zwilżonego ziarna przy niskich temperaturach; słodowanie ma na celu wyprodukowanie w ziarnie tzw. enzymów, mających zdolność przemiany skrobji na cukier i rozpuszczania substancyj białkowych (ob. *piwo*). Najczęściej używanem ziarnem na s. jest jęczmień; s. używany bywa głównie do wyrobu piwa (*słód piwowarski*) i spirytusu (tzw. s. *gorzelniczy*), poza tem używa się s. również do wyrobu niektórych preparatów odżywczych, surogatów kawy, karmelków słodowych itp.

Słuch, *auditus*, zmysł wyższy, przystosowany do percepcji fal dźwiękowych i do przerabiania ich za pośrednictwem ośrodków kory mózgowej na odpowiednie (swoiste) wrażenia słuchowe. U zwierząt wyższych (kręgowców) zmysł s. jest połączony ze zmysłem równowagi (statyki). Narządem obu tych zmysłów jest *ucho* (*ślimak* — narząd s., *kanały półkoliste* — narząd *równowagi*, ob. ucho). U ryb i zwierząt bezkręgowych brak właściwych narządów słuchu, posiadają one jedynie narządy równowagi (*statocysty* itp.).

Słuch absolutny, zdolność rozpoznawania i nazywania tonów słyszanych bądź ze względu na ich jakość, bądź też na wysokość, oraz związana z tem zdolność samodzielnego odtwarzania, tj. śpiewania tonów, których nazwy podajemy. S. a. jest najczęściej zdolnością wrodzoną, choć można go sobie wyrobić przez ćwiczenie, solfeggio itp. Nie jest niezbędnym warunkiem muzykalności, w której dużo większą rolę odgrywa tzw. słuch *względny*, zdolność rozpoznawania interwałów muzycznych bez rozpoznawania wysokości i jakości składających się na nie tonów.

Słuchawka, 1) *stetoskop*, przyrząd do osłuchiwania (*auskultacji*), używany w medycynie, wynaleziony przez *Laënnec'a*: rurka (metalowa, drewniana, kauczukowa), wzmacniająca dźwięki (szmery oddechowe, tony serca itp.). S., używane w położnictwie do wysłuchiwania tętna płodu, mają szerokie nasady dolne. Do Polski s. wprowadzone zostały w 1825; 2) przyrząd do odbierania wrażeń słuchowych, znajdujący się przy tele- i radjotelefonie.

Słuchawka.

Słuchowe czucia (wrażenia), czucia, których doświadczamy na skutek podrażnienia ucha drganiami fal powietrza. Bodźce słuchowe wywołują kolejno procesy fizjologiczne w uchu zewnętrznem, środkowem i wewnętrznem, gdzie wprawiane są w drgania włókna tzw. błony podstawowej wraz z narządem Corti'ego na mocy rezonansu (ob. *rezonansowa teorja słyszenia Helmholtza*). C. s. dzielą się na czucia tonów muzycznych i czucia szmerów. Bodźcami, wywołującemi czucia tonów, są drgania perjodyczne, szmerów zaś — nieperjodyczne. Dźwięki mowy są połączeniem tonów i szmerów (dźwięki samogłosek — tony, dźwięki spółgłosek — szmery). Czucie tonu posiada własności następujące: 1) *jakość tonu*, tj. własność podstawową, zmienną w obrębie oktawy i stanowiącą o nazwie tonu, np. c, a, itd.; *wysokość tonu* (albo jego jasność), stanowiącą o miejscu, jakie zajmuje on w skali tonów, np. c w sub-contra, w oktawie dwukreślnej itp.; 3) *natężenie tonu*, tj. jego siła, głośność, której rozmaite stopnie oznaczamy takiemi słowami, jak pianissimo, forte, fortissimo itp.; 4) *barwę tonu* (*timbre*), tj. tę jego własność, którą różni się ten sam ton, wzięty na rozmaitych instrumentach. Ucho ludzkie rozróżnia tony w obrębie od ok. 20 do ok. 20.000 drgań na sekundę, muzyka jednak używa tonów w obrębie 30—3.600 drgań na sekundę, co stanowi siedm oktaw. Czułość (wrażliwość na różnice) ucha muzykalnego, gdy chodzi o wysokość tonów, jest bardzo wielka, choć nierównomierna w rozmaitych oktawach; największa jest dla oktawy jednokreślnej (środkowej), w której obrębie można rozróżnić do 1.000 tonów. Zmniejsza się znacznie w oktawach dolnych i górnych. Ogółem ucho bardzo czułe może rozróżnić około 10.000 tonów. W starości zatraca się zdolność słyszenia tonów bardzo niskich i bardzo wysokich.

Słuchowy nerw, *nervus acusticus*, u człowieka VIII-a para nerwów mózgowych (czaszkowych). Składa się z nerwu ślimakowego (*nervus cochlearis*), dochodzącego do właściwego narządu słuchu (*ślimaka*) i z nerwu przedsionkowego (*nervus vestibularis*), dochodzącego do narządu równowagi (do przewodów półkolistych w uchu wewnętrznem).

Słuchowy typ wyobrażeniowy (pamięciowy), typ, posiadający tendencję do posługiwania się w różnorodnych czynnościach umysłowych przeważnie wyobrażeniami słuchowemi. Tendencja ta oparta na wydatniejszym rozwoju słuchowych dyspozycyj wyobrażeniowych, jest najprawdopodobniej wrodzona. Typ słuchowy pamięta najlepiej i najłatwiej słuchową stronę zdarzeń, o ile, naturalnie, te ostatnie ją posiadają, w przeciwnym bowiem razie będzie zmuszony zapamiętać daną rzecz inaczej, np. wzrokowo, gdy chodzi o zapamiętanie jakiegoś rysunku itp.; podany mu wzrokowo, np. na kartce, materjał pamięciowy, transponuje instynktownie na szereg dźwięków, wymawiając je głośno, bądź też słysząc w sobie (wewnętrznie) słowa w brzmieniu głosu własnego lub cudzego. Tak samo zachowuje się podczas dokonywania rachunków w myśli. Podczas myślenia słyszy w sobie myśli, które mu przychodzą do głowy itp. Czysty typ słuchowy jest dosyć rzadki. Najczęściej występuje on z domieszką tendencji ruchowej ku wewnętrznemu wymawianiu słów lub uczuciu przypominanych melodyj, co się przejawia w udziale impulsów i wyobrażeń kinetycznych. Mówimy wówczas o typie słuchowo-ruchowym.

Słuchy, uszy zająca.

Słuck, m. pow. na Białorusi sow. (Rosja zachodnia), niegdyś stol. księstwa słuckiego, nad rz. Słuczą, 16.000 mieszk.; starodawny monaster prawosławny, 2 kość. kalwińskie; browary, gorzelnie, cegielnie; do 1395 własność ks. kijowskich, w XV—XVI w. książąt słucko- kopylskich Olelkowiczów, w XVII w. Radziwiłłów (przez małżeństwo Janusza R. z ostatnią ks. Olelkowiczówną); ognisko kalwinizmu (zbór, szkoła, drukarnia). W 1750 założ. fabrykę pasów słuckich.

Słuckie pasy. Pas stanowił zawsze nierozdzielną część stroju polskiego. Początkowo noszono pasy klamrowe, metalowe lub skórzane z nabijanemi z kruszcu guzami, potem jedwabne, złotem i srebrem przetykane. W XVIII w. zaczęto wyrabiać pasy w Polsce. Pierwsza fabryka powstała w Słucku. Michał Kaz. Radziwiłł sprowadził 1458 Jana Madżarskiego i założył „persjarnię“ czyli pasiarnię. Po Janie Madżarskim prowadził persjarnię jego syn Leon do 1811, potem Borsuk do połowyXIX w. Pasy słuckie mają wyjątkowy połysk przędzy metalicznej.

Słucz, 1) S. poleska albo północna, l. dopływ Prypeci, dług. 184 km., wypływa na Białorusi Sow., przyjmuje z pr. str. rz. Morocz i odtąd tworzy granicę polsko-ros.; 2) S. wołyńska albo południowa, pr. dopływ Horynia, wypływa w pow. starokonstantynowskim na Podolu ros., dług. 439 km.

Słup (techn.), belka, zwykle pionowa, na którą działają ciężary cisnące. S. nazywamy także pręty w belkach kratowych.

Słup wilczy, bal dębowy, dług. 8 stóp, szer. 12 cali, wkopany w ziemię. Na wierzchu wyrzyna się piłką dwa kliny pod kątem ostrym ku dołowi, po których wyjęciu tworzą się dwie szpary, zwężające się ku dołowi także pod kątem ostrym. Na wierzchu słupa przywiązuje się żywą sztukę drobiu, po którą wilk, skacząc, wsuwa łapę w wyrznięte szczeliny i, nie mogąc ich wyciągnąć, zostaje żywcem złapany.

Słupca, m. pow. (woj. łódzkie), nad rz. Meszną, dopł. Warty, 5.500 mieszk.; tkactwo.

Słupcie, samołówki na niedźwiedzie, używane głównie w Karpatach.

Słupek (pistillum), narząd płciowy żeński roślin okrytonasiennych (Angiospermae); wytwór organów liściastych, tzw. owocolistków: jednego — słupek jednokrotny, lub kilku — sł. wielokrotny. Na słupku rozróżniamy: część dolną rozszerzoną, tzw. *zalążnię* (*ovarium*), zawierającą wewnątrz zalążki, część wąską, w którą zwężając się przechodzi zalążnia; jest to *szyjka* (*stylus*); szyjka kończy się bardzo rozmaicie ukształtowanym *znamieniem* (*stigma*), służącem do przyjmowania pyłku. Szyjka nie stanowi istotnej części słupka, często jej brak lub jest tak skrócona, że znamię wydaje się siedzące na zalążku. Zbiór słupków w kwiecie nazywamy słupkowiem, *gynaeceum* (ob.).

Słupia, rz. w Pomeranji pruskiej, wpada do Bałtyku, dług. 150 km.

Słupia Nowa, m-ko w pow. i woj. kieleckiem, nad rz. Pokrzywianką, u stóp Łysej Góry, 2.200 mieszk.

Słupica, ob. *pług*.

Słupkookie, ob. *Thoracostraca*.

Słupkowie, ob. *gynaeceum*.

Słupsk (niem. Stolp), m. w pow. w rej. koszalińskiej w Pomeranji pruskiej, nad rz. Słupią, 37.600 mieszk.; zamek; fabr. maszyn, tytuniu i krochmalu.

Słupski *Feliks*, malarz, * 1869; kształcił się u prof. Gersona i w Paryżu; oprócz obrazów maluje minjatury, zabiera również w prasie głos w sprawach artystycznych i pedagogicznych.

Słupski *Stanisław z Rogowa*, autor poematu „Zabawy orackie“ (1618, wyd. nowe 1891); szczegóły życia nieznane.

Słupy krystalograficzne, ob. *dwupiramida*.

Słupy nerkowe, *columnae renales*, grube, pasmowate utwory, złożone z *substancji korowej* (*substantia corticalis*) nerki, znajdujące się między *piramidami nerkowemi* (*pyramides renales*).

Służba łączności, ob. *łączność*.

Służebności czyli *serwituty*, ciężary, włożone na dziedzinę (majątek nieruchomy) dla użytku i korzyści dziedziny, należącej do innego właściciela. Służebności bywają ustanawiane przez prawo lub umowę. Do pierwszej kategorji należą: służebność widoku, służebność przechodu i przegonu (czyli prawo przegonu), polegające na możności przechodzenia i przepędzania bydła przez dziedzinę, sąsiadującą z drogą, służebność przyjmowania wody itp. W majątkach, mających uregulowaną hipotekę, służebności winny być zapisane do księgi hipotecznej.

Służebności międzynarodowe, ograniczenia praw zwierzchniczych państw nad pewnym obszarem jego terytorjum, ustanowione na korzyść innego państwa drogą umowną.

Służebność gruntowa czyli **serwitut**, ob. *służebności*.

Służewo, m-ko w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), 1.000 mieszk.

Słyszenie barwne, zjawisko paradoksalne, napotykane mniej więcej u 5% ludzi, polegające na tem, że osoby te, słysząc melodje, dźwięki mowy ludzkiej, nawet niekiedy i szmery, doznają jednocześnie wrażeń, a właściwie wyobrażeń rozmaitych barw i świateł, co skłania te osoby do twierdzenia, że dźwięki, szmery, głosy posiadają kolory. U niektórych osób, obdarzonych jednocześnie absolutnym słuchem, poszczególne tony albo całe tonacje posiadają odmienne barwy, u innych o barwie, towarzyszącej tonom czy też całej melodji, decyduje barwa dźwięku. U niektórych osób barwy posiadają nawet i spółgłoski. Dla pewnych osób imiona własne wywołują wrażenie kolorów (np. Jadwiga jest różowa itp.), dla innych znów cyfry, dni w tygodniu, miesiące itd. Zjawisko to jest dość częste również i u ociemniałych,

u których występuje w rok, dwa po utracie wzroku. Pomimo pozornej kapryśności tego zjawiska, da się tu stwierdzić pewna prawidłowość: tony niskie posiadają barwy najczęściej ciemne, tony wysokie — jasne: samogłoska *u* jest zazwyczaj najciemniejsza, samogłoska *i* najjaśniejsza. Zjawisko to występuje w najwcześniejszem dzieciństwie, znika niekiedy albo słabnie w późniejszym wieku. Prawdopodobne jest tłumaczenie fizjologiczne: podrażnienie mózgowe ośrodków słuchowych promieniuje na ośrodki wzrokowe wskutek zwiększonej pobudliwości tych ostatnich.

S. M., skrót: S a M a j e s t é (I m p é r i a l e lub R o y a l e, franc.), Jego Cesarska lub Królewska mość.

Sm, symbol chemiczny pierwiastka samaru.

Smaczelina, ob. G a r c i n i a.

Smaczliwka, ob. P e r s e a.

Smagłowski W i n c e n t y, twórca legendowego „spisku koronacyjnego", potem spiskowiec, więzień i emigrant, w końcu założyciel bibljoteki publicznej w Stanisławowie, * 1806, † 1883.

Smak, g u s t u s, g u s t a t u s, zmysł swoisty, pouczający o składzie substancyj, wprowadzanych do jamy ustnej. Narządem s m a k u jest język (jego koniec, brzegi i tylna część powierzchni górnej). Nerwami s m a k o w e m i są: nerw językogardłowy (g l o s s o p h a r y n g e u s), językowy (l i n g u a l i s) i błędny (v a g u s). Narządami obwodowemi są tzw. k u b k i s m a k o w e, twory owalne, baryłkowate, znajdujące się w brodawkach językowych.

Smakowe czucia (wrażenia) zmysłowe, czucia, których doświadczamy wskutek podrażnienia tzw. kubków smakowych, znajdujących się w brodawkach smakowych w języku i miękkiem podniebieniu. Bodźcami smakowemi są substancje rozpuszczalne, znajdujące się w stanie płynnym i gazowym (np. słodki smak chloroformu). Dziedzina czuć smakowych jest uboga w odmiany jakościowe, istnieją bowiem tylko cztery rodzaje smaków: słodki, słony, kwaśny i gorzki. Tzw. smak metaliczny i alkaliczny nie są odrębnemi odmianami jakościowemi, lecz połączeniem smaków bądź słodkiego, bądź gorzkiego i kwaśnego z innemi rodzajami czuć smakowych. Większość wrażeń, przypisywanych zmysłowi smaku, to przedewszystkiem czucia powonienia, które zlewają się z czuciami smakowemi w jedną całość. Po zatkaniu nosa nie rozróżniamy „smaku" jabłka, cebuli, kartofla itd. Podczas silnego kataru, znoszącego wrażliwość na zapachy, potrawy zdają się tracić „smak". Oprócz czuć powonienia, na tzw. „smak" składają się również i czucia dotyku, mięśniowe, temperatury a nawet kłucia (np. przy napojach musujących). Teorji fizjologicznej czuć smakowych nie posiadamy.

Smaland, kraina w płd. Szwecji na płw. Gotlandji.

Smalenene, dawny okręg w Norwegji, na wsch. brzegu Kristianiafiordu z gł. m. Frederikshald.

Smalkaldzki związek, ob. s z m a l k a l d z k i z w i ą z e k.

Smallthorne, m. w hr. Stafford (Anglja), 14.000 mieszk.

Smalta, barwnik niebieski; zmielone szkło kobaltowe, otrzymane przez stapianie piasku, tlenku kobaltowego i azotanu potasowego; s. używana jest do malowania porcelany i wyrobu farb malarskich.

Smaltyn, minerał $CoAs_2$, regularny; najczęściej w sześcianach. Twardość 5.5, ciężar wł. 6,4—7,3; barwy białej do stalowo-szarej; w żyłach kobaltowych w towarzystwie kwarcu i kruszców srebra. Saksonja, Czechy.

Smardz, ob. M o r c h e l l a.

Smarownica, ob. l u b r y k a t o r.

Smary, preparaty, służące do zmniejszania tarcia i wywołanego przez nie rozgrzewania oraz do ochrony przed ścieraniem ruchomych części maszyn. S. bywają roślinne (olej lniany, rycynowy), zwierzęce (łój) i mineralne (destylaty lub rafinaty ropy naftowej). W częściach maszyn, gdzie panuje wysoka temperatura, stosowany jest grafit, jako smar niepalny. Od s. wymaga się dostatecznej przyczepności oraz odporności na wysoką i niską temperaturę.

Smederevo albo **Semendria**, m. pow. i twierdza nad Dunajem w Serbji (Jugosławja), 7.100 mieszk.; winnice; rezydencja królów serbskich 1430—1459.

Smegma praeputii, ob. p e n i s.

Smegmae Bacillus, B a c i l l u s s m e g m a e p r a e p u t i a l i s, drobny nieruchomy prątek, bytujący w mazi napletkowej (s m e g m a); wyglądem zewnętrznym i własnościami barwienia się przypomina prątki gruźlicze.

Smerdowie, ludność rolnicza na Rusi w XII wieku.

Smetana A u g u s t y n, filozof czeski, * 1814, † 1851; dzieła: „Myśli o przyszłości ludzkości", „Zwrot w rozwoju filozoficznego myślenia", „Dzieje ekskomunikowanego" i in.

Smetana F r y d e r y k, kompozytor czeski, twórca czeskiej muzyki narodowej, * 1824, † 1884; kompozycje operowe: „Sprzedana narzeczona", „Dalibor", „Pocałunek", „Tajemnica", „Dwie wdowy", „Libusza" i inne, symfoniczne: cykl „Moja ojczyzna" i in., pieśni „Tańce czeskie" i in.

Smetánka E m i l, filolog czeski, * 1875; prof. uniwersytetu w Pradze; wydawca wzorowej edycji dzieł P. Chelčického i innych utworów dawnej literatury czeskiej.

Smethwick, m. w hr. Stafford (Anglja środk.), 75.800 mieszk.; przedmieście Birminghamu.

Smetona A n t o n i, polityk litewski, * 1874; początkowo adwokat w Wilnie, 1917 prezes Taryby, 1919—20 i od 1926 prezydent Litwy.

Smętek, „s m a n t k", nazwa ducha, niby djabła wedle wierzeń kaszubskich.

Smichov, zach. przedmieście m. Pragi, na l. brzegu Wełtawy (Czechosłowacja), 56.300 mieszkańców; dzielnica przemysłowa.

Smilax, k o l c o r o ś l, roślina z rodziny Liliaceae (liljowate), zawsze zielone krzewy przeważnie okolic zwrotnikowych, pnące się przy pomocy odrostków ogonków liściowych, podobnych do wąsów. S. s y p h i l i t i c a, S. o f f i c i n a l i s i inne dostarczają korzeni „Ra-

dix sarsaparillae", mających zastosowanie w medycynie, jako środek moczopędny. Rosnący w Azji wsch. S. c h i n a, dostarcza korzenia chinowego „Tubera Chinae", używanego jako środek napotny.

Smiles S a m u e l, pisarz filozoficzny i moralista angielski, * 1812, † 1904; prace: „Duty", „Character", „Self help" i in.

Smilovský A l o j z y W o j c i e c h, powieściopisarz czeski, * 1837, † 1885; jeden z pierwszych realistów czeskich; napisał: „Kum Rozumec", „Kapitan Drzewnicki", „W zorzy porannej", „Filozof ze Starej Góry" i in.

Smith A d a m, ekonomista angielski, * 1723, † 1790; profesor uniwersytetu w Edymburgu i Glasgowie, następnie towarzysz i nauczyciel młodego księcia Buckle; ważniejsze prace: „Theory of moral sentiments" (1759), „Considerations concerning the first formation of languages" (1777), „Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations" (1776).

Smith D a v i d E u g e n e, matematyk i historyk matematyki ameryk., * 1860; profesor uniwersytetu w New Yorku (od 1901).

Smith G e o r g e, asyrjolog angielski, * 1840, † 1876; ogłosił: „Assyrian discoveries" (1875), „The Chaldean account of Genesis" (2 wyd., 1880).

Smith J o h n, miedziorytnik angielski, * 1652, † 1742; stosował z powodzeniem „technikę czarną" (mezzotinto); pozostawił ok. stu kilkudziesięciu rytów, odtwarzających obrazy włoskie i portrety pendzla Knellera, nadto portrety Locke'a, Newtona, Knellera, ks. Marlborough, Lady Howard.

Smith J o h n R a p h a e l, miedziorytnik angielski, * 1752, † 1812; stosował technikę mezzotinty i robił barwne miedzioryty z obcych i własnych wzorów; z rytów: „Prince de Galles", „Miss Stanhap", „Lady Hamilton, jako bachantka".

Smith S o p h u s B i r k e t, historyk duński, * 1838, † 1919; dyrektor bibljoteki w Kopenhadze.

Smith W i l l i a m, geolog angielski, * 1769, † 1839; stworzył wielki zbiór skamielin i wydał liczne mapy geologiczne.

Smith W i l l i a m R o b e r t s o n, orjentalista angielski, * 1846, † 1894; prof. w Aberdeen, potem w Cambridge; z prac: „The old testament in the Jewish Church" (1881).

Smith W i l l i a m S i d n e y, admirał angielski, * 1764, † 1840; w 1793 spalił okręty francuskie w Tulonie; 1798 wsławił się obroną St. Jean d'Acre przeciwko gen. Bonapartemu.

Smith-Dorrien H o r a c y L o c k w o o d, generał angielski, * 1858; w 1914—1915 dowodził 2 armją angielską; 1915—1916 walczył we wschodniej Afryce.

Smitha cieśnina (S m i t h s u n d), oddziela ziemię Ellesmere od Grenlandji płn.-zach.; odkryta 1616 przez Bylota i Baffina.

Smithson J a m e s, chemik i mineralog amerykański, * 1765, † 1829; ufundował Smithsonian Institution w Waszyngtonie.

Smithsonian Institution, instytut naukowy utworzony 1846 w Waszyngtonie przez rząd St. Zj. Am. Płn. z zapisu James'a Smitsona; obejmuje muzeum, biuro etnograficzne, obserwatorjum astrofizyczne, organizuje wyprawy oceanograficzne i geologiczne, wydaje publikacje naukowe.

Smitsonit, minerał, $ZnCO_3$, rodzimy węglan cynku. Rombowy. Twardość 5. Ciężar właściwy 4,1—4,5. Bezbarwny, żółty, brunatny. Cenny kruszec cynku. W Polsce obficie występuje w paśmie olkusko-bytomskiem; mieszanina jego ziarnista lub zbita z wodorokrzemianem cynku, kalaminem, $H_2Zn_2SiO_5$, nosi nazwę galmanu.

Smitt F r y d e r y k, historyk wojsk. rosyjsk., * 1787 w Narwie, † 1865; 1812 wstąpił do wojska; 1831 towarzyszył hr. Toll w czasie wojny polsko-rosyjskiej, jako redaktor komunikatów wojskowych; 1859 mianowany historjografem sztabu głównego; najważniejsza dla nas praca: „Geschichte des polnischen Aufstandes u. Krieges in den Jahren 1830—31" i „Feldherrnstimmen aus und über den polnischen Krieg von Jahre 1831".

Smoczek, to samo, co i n j e k t o r (ob.).

Smoczkouste, polska nazwa gromady C y c l o s t o m a t a.

Smocznice, to samo, co p r z y w r y, ob. T r e m a t o d e s.

Smogorzewski J a z o n J u n o s z a, metropolita ruski grecko-unicki, * 1714, † 1788; bazyljanin; 1762 biskup połocki, 1779 metropolita; zbudował klasztor Bazyljanów w Warszawie.

Smogorzewski K a z i m i e r z, współczesny publicysta polski; stale przebywa w Paryżu; wydał: „T. Kościuszko, szkic biogr." (1917), „J. Piłsudski et ses Légions polonaises" (1917), „La politique polonaise de la France" (1926), „Poland of to-day" (1926), „La Pologne restaurée" (1927).

Smogorzewski Z y g m u n t, orjentalista i podróżnik po wschodzie mahometańskim, * 1883; od 1924 profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie.

Smogulecki M i k o ł a j, pisarz polsko-łaciński; studja w Rzymie; poseł na sejmy, od 1639 jezuita; 1646 jako misjonarz wyjechał do Chin, † 1648; ogłosił: Quinque odae in laudem Sigismundi III, Regis Poloniae" (Rzym, 1629).

Smok, gwiazdozbiór, liczne gwiazdy podwójne; piękna mgławica planetarna 6543, o średnicy 20".

Smok latający, ob. D r a c o v o l a n s.

Smok morski, ob. E n a l i o s a u r i u s.

Smok podwawelski, zwierzę bajeczne, ogniem ziejące, które według legend, miało jaskinię swoją na wzgórzu wawelskiem; s. p. należy do tego samego typu mitów, które zna historja innych narodów.

Smoking (ang.), wieczorowa czarna marynarka męska, pierwotnie strój klubowy, używany przy paleniu papierosów (stąd nazwa).

Smokovec, ob. S z m e k s.

Smokowiec, ob. D r a c a e n a.

Smokowski W i n c e n t y, malarz i rysownik, * 1797, † 1876; kształcił się w akademji w Pe-

tersburgu, ukończył kursy lekarskie w Wilnie, gdzie został nauczycielem rysunków na uniw.; prace: „J. Kochanowski z Urszulką", „Jagiełło i Jadwiga", sceny ludowe; pierwszy zaprowadził w Polsce drzeworyt; napisał życiorysy Orłowskiego, Rustena, Wańkowicza; cenne są jego „Albumy" z rysunkami kredą lub ołówkiem.

Smolarski Mieczysław, poeta i powieściopisarz, * 1888; studja w Krakowie; ogłosił: „Pieśni i śpiewy rycerskie" (1910), „Poeta wiersza do legjonów, Cyprian Godebski" (1910), „Poezja powstania listopadowego" (1910), „Poezja legjonów" (1911), „Wolter w Polsce" (1919), „Archiwarjusz Gordon", powieść (1921), „Warneńczyk" (1921), „Gwiazdy Warny" (1921), „Miasto światłości", „Uczta Baltazara", „Człowiek bez przeszłości", „Czarcie kręgi" i in.

Smoleńsk, 1) m. gub. w Rosji zach., nad rz. Dnieprem, 57.000 mieszk.; 35 cerkwi, niegdyś 4 kościoły, katedra i klasztor; wyroby skórzane, handel oliwą i lnem; stary gród, zależny od Litwy w XIV w., przyłączony przez Witolda w 1403; przedmiot walk we wszystkich prawie wojnach polsko-moskiewskich, jako twierdza, stanowiąca klucz do Litwy; w 1514 zdobyty przez cara Wasyla, w 1611 odzyskany, w 1654 znowu zajęty przez cara Aleksego, co sankcjonował pokój andruszowski 1667. W wyprawie mosk. 1812 zwycięstwo Napoleona 17 sierpnia; 9—13 listopada zbiórka armji francuskiej w odwrocie; 2) dzielnica m. Krakowa.

Smoleński Jerzy, geograf, * 1881; prof. Uniw. Jagiellońskiego; ogłosił: „Krajobraz polski" (1913) i inne prace z zakresu morfologji.

Smoleński Kazimierz, inżynier technolog, * 1876; studja w Petersburgu; 1916 prof. instytutu technologicznego tamże, 1919 profesor technologji ogólnej na Politechnice Warszawskiej; szereg prac z dziedziny chemji i technologji chemicznej, z cukrownictwa; kierownik Centralnego Laboratorjum Cukrowniczego w Warszawie.

Smoleński Tadeusz, historyk i egiptolog, * 1884, † 1909; studja na Uniwersytecie Jagiellońskim; 1905—1909 prowadził badania w Egipcie; ogłosił: „Wczesna młodość Stanisława Orzechowskiego, 1513—32" (1908), „O dzisiejszym stanie badań egiptologicznych" (1906), „Wykopaliska egipskie 1901—1906" (1907) i in.

Smoleński Władysław, historyk, * 1851, † 1926; studja na Uniw. Warszawskim; nauczyciel szkół, 1919 prof. historji polskiej na Uniw. Warszawskim; prace: „Kuźnica Kołłątajowska" (1885), „Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII" (1891), „Ostatni rok Sejmu Wielkiego" (1896), „Dzieje narodu polskiego" (2 t., 1897—98), „Pisma historyczne" (3 t., 1901—1903), „Konfederacja targowicka" (1903), „Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej" (1908), „Emigracja polska w latach 1795 do 1797" (1911), „Publicyści anonimowi z końca wieku XVIII" (1912), „Jan Dekert, prezydent Starej Warszawy" (1912), „Mieszczaństwo warszawskie w końcu XVIII wieku" (1917) i in.

Smoler Jan Ernest, działacz serbsko-łużycki, * 1816, † 1884; twórca „Macierzy Łużyckiej", założyciel „Serbskich Nowin"; zbieracz pieśni ludowych z Górnych i Dolnych Łużyc, autor wielkiego słownika górnołużyckiego.

Smoler Marek, wydawca i redaktor dziennika Serbów Łużyckich „Serbskie Nowiny", * 1857; literat i działacz narodowy łużycki.

Smolewicze, m-ko na Białorusi (Rosja zach.), w pow. borysowskim, 4.000 mieszk.

Smolik Jan, pisarz, * ok. 1555, † po 1613; dworzanin Stefana Batorego; 1588 walczył pod Byczyną; utwory jego (Fraszki, Pieśni erotyczne, przekład niektórych ód Horacego i in.) pozostają dotychczas w rękopisie.

Smolik Przecław, lekarz i literat, * 1877; napisał: „W imię Krzyża" (1908), „Po drodze", poezje oryginalne i przekłady (1909), „Figle y fraszki przez Imci Pana Niby-Reya" (1911), przekłady z Karola de Coster: „Dyl Sowizdrzał", powieść (1914) i „Wesołe bractwo tłustych gąb", legendy flamandzkie (1921); „Przez lądy i oceany" (Sześć lat na Dalekim Wschodzie) (1921), „Z ojczyzny Dżyngis-Chana, legendy Dalekiego Wschodu" (1921), „Druk i książka" (1922).

Smolikowski Paweł ks., rektor kolegjum polskiego w Rzymie, * 1849, † 1926; studja w Warszawie i w Rzymie, gdzie wstąpił do zgromadzenia Zmartwychwstańców; napisał „Historja zgromadzenia Zmartwychwstańców" (4 t.).

Smolikowski Seweryn, filozof i estetyk, * 1850, † 1920; ogłosił: „W sprawie szczerbca Bolesławowego" (1879), „Cywilizacja i jej prawa" (1880), „Sofiści greccy i współcześni" (1880) i in.

Smoliński Józef, malarz i archeolog, * 1865, † 1927; kształcił się w Petersburgu; wykonał wiele rysunków do dzieł Glogera; pisuje artykuły z dziedziny archeologji i sztuki.

Smoliński Józef, oficer armji amerykańskiej, w której dosłużył się stopnia pułkownika; był pod koniec życia urzędnikiem ministerjum spraw zagr. w Waszyngtonie, gdzie † 1912. Żywo zajmował się sprawami Polski i był jednym z pilnych strażników sprawy budowy przez rząd amerykański pomnika Pułaskiego w Waszyngtonie.

Smolka Franciszek, polityk i parlamentarzysta polsko-austrjacki, * 1810, † 1899; studja we Lwowie; 1840 adwokat; 1841—45 więziony i skazany na śmierć za udział w tajnych spiskach; 1848 poseł, wiceprezes parlamentu; 1849 prezes sejmu w Kromieryżu, potem adwokat, po 1861 poseł do sejmu i parlamentu; jeden z przywódców ruchu federalistycznego w Austrji; 1879 pierwszy wiceprezes, 1881—93 prezydent parlamentu austrjackiego.

Smolka Franciszek Ksawery, docent na Uniwersytecie Lwowskim, * 1882; prace: „O tragedji Owidjusza pt. Medea" (1906), „Szkolnictwo greckie w starożytnym Egipcie"

(1921), „Zarys polityki handlowej Ptolemeuszów" (1924) i in.

Smolka Stanisław, historyk, syn Franciszka, * 1854, † 1924; studja w Krakowie i Getyndze; 1875 docent, 1880 prof. historji austrjackiej, 1883 historji polskiej na Uniw. Jagiellońskim; 1902 ustąpił z powodu choroby; od 1885 kierownik ekspedycji historycznej rzymskiej Akad. Umiej., od 1902 dyrektor Archiwum aktów grodzkich i ziemskich w Krakowie, 1919 profesor Uniw. Lubelskiego; dzieła: „Henryk Brodaty" (1872), „Mieszko Stary i jego wiek" (1881), „Szkice historyczne" (2 serje, 1882—83), „Rok 1386, w pięciowiekową rocznicę" (1886), „Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego, rozbiór krytyczny" (1890), „Jan Długosz, jego życie i stanowisko w piśmiennictwie" (wraz z M. Bobrzyńskim, 1893), „Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowem" (2 t., 1907), „Korespondencja Lubeckiego z ministrami, sekretarzami stanu Ignacym Sobolewskim i Stefanem Grabowskim" (4 t., 1909) i in; wydał pamiętniki arcybisk. Z. S. Felińskiego i generała N. Sierawskiego oraz „Dziennik" swego ojca, Franc. Smolki.

Smollett Tobias, powieściopisarz szkocki, * 1721, † 1771; lekarz okrętowy; powieści: „Roderick Random", „Peregrine Pickle", „Humprey Clinker" i in.

Smoluchowski Marjan, fizyk, * 1872, † 1917; studja w Wiedniu; 1898 docent, 1900 profesor fizyki teoretycznej na Uniw. Lwowskim, potem Krakowskim; napisał: „O zależności promieniowania od rodzaju ośrodka otaczającego" (1896), „O przewodnictwie cieplnem ciał sproszkowanych" (1910), „Ewolucja teorji atomistycznej" i in; ważne prace z dziedziny koloidów i mech. stat.

Smoła, ogólna nazwa rozmaitych produktów destylacji ciał organicznych (drzewa, torfu, węgla kam., kości itp.); fabrykuje się specjalnie lub otrzymuje się jako produkt uboczny. Są to ciemne, oleiste, mniej lub więcej gęste ciecze o przykrym zapachu, nierozpuszczalne w wodzie, o składzie zależnym od materjału, z którego zostały wyprodukowane; zastosowanie: jako smary, do wyrobu papy dachowej, parafiny, w fabrykacji skóry juchtowej, do wyrobu różnych związków chemicznych, służących do fabrykacji barwników, środków leczniczych itp.

Smoła pogazowa, produkt uboczny, powstający podczas suchej destylacji węgla kamiennego przy otrzymywaniu gazu świetlnego; gęsta, czarna ciecz o swoistym zapachu, nadzwyczaj złożona mieszanina różnorodnych związków organicznych o charakterze obojętnym, zasadowym i kwaśnym. Główne części składowe produktów obojętnych: naftalina (5—10%), benzol i toluol (1—1,5%), antracen i in; zasadowych: w nieznacznej ilości pirydyna i in.; kwaśnych: fenol (głównie) i in. W celu rozdzielenia części składowych stosujemy metody chemiczne oraz destylację frakcjonowaną, przyczem otrzymujemy następujące frakcje: 1) frakcja lekka, wrząca do 170°; 2) frakcja karbolowa, wrząca 170°—230°; 3) frakcja ciężka, kreozotowa, wrząca 230°—270°; 4) frakcja antracenowa, wrząca ponad 270°; reszta, której nie można przedestylować bez rozkładu, pozostaje jako czarna masa, zwana pakiem; s. p. jest cennym produktem wyjściowym dla różnorodnych syntetycznych związków organicznych (barwniki, preparaty farmaceutyczne i in.).

Smoła ziemna, ob. asfalt.

Smołowiec, szkliwo wulkaniczne, które przybrało z atmosfery nieco wody i utraciło pierwotny połysk (ob. obsydjan) i pozór szkła, a przybrało połysk matowy.

Smorgonie, m. w pow. oszmiańskim (woj. wileńskie), 6.500 mieszk.

Smorgończyk, niedźwiedź, wyuczony w specjalnym zakładzie, tzw. Akademji Smorgońskiej, która znajdowała się za dawnych czasów polskich w miasteczku Smorgoniach.

Smosarski Władysław, meteorolog, *1876; studja w Warszawie; od 1909 wykładał meteorologję i matematykę w Towarzystwie Kursów Naukowych, później w Wolnej Wszechnicy oraz w Wyższej Szkole Rolniczej; 1920 zast. prof. meteorologji na Uniw. Poznańskim; ogłosił m. in.: „Badania teoretyczne wahań temperatury" (1922), „Temperatura i opady w Wielkopolsce i na Pomorzu" (1923).

Smotrawa, ob. Telekia.

Smotrycki Melecy, działacz religijny, polonista i gramatyk, † 1633; ukończył Akademję jezuicką w Wilnie; 1620 archimandryta kościoła wschodniego tamże, 1625 przeszedł w Rzymie na unję, w końcu arcybiskup hieropolitański, opat w Dermaniu na Wołyniu; ogłosił: „Trenos albo lament jednej, świętej, powszechnej, apostolskiej, wschodniej cerkwi" (1610), „Weryfikacja niewinności i omylnych po wszystkiej Litwie i Białej Rusi rozsiewanych, żywot i uczciwe cnoty cnego narodu ruskiego o upad przyprawić zrządzonych nowin". „Prawilnaja Syntagma czyli gramatyka języka słowiańskiego" (1619) i in.

Smotrycz, l. dopływ Dniestru na Podolu ros., dług. 150 km.

Smólski Grzegorz, publicysta i badacz stosunków narodowościowych, * 1837, † 1911; napisał: „Ślady słowiańskie na ziemiach dawnej Recji i Windelicji" (1906), „Orawa i jej ludność polska" (1910), „O polskiem czasopiśmiennictwie najstarszej doby" (1910), „Gwara tatrzańska i jej piśmiennictwo" (1911) i in.

Smólski Stefan, polityk, * 1879; studja w Kijowie i Odesie; adwokat w Warszawie; 1920—21 wojewoda wołyński, 1921—22 wiceprezydent m. Warszawy, od 1922 senator, 1923 minister Pracy i Opieki Społecznej.

Smółka, ob. meconium.

Smółka, ob. Viscaria.

Smółka uranowa, ob. uraninit.

Smreczyński Franciszek, ob. Orkan Władysław.

Smreczyński Staw, staw w Dolinie Kościeliskiej w Tatrach Zachodnich, 0,84 ha, 1.226 m. n. p. m.

Smreczyński Wierch, szczyt w Tatrach Zach., 2.068 m. wys.

Smrżovka, m. w Czechach, w żupie Boleslav Mlada, w górach Izerskich, 7.100 mieszk.

Smug, bezdrzewne miejsce w mokrym lesie.

Smug metoda stosuje się w fizyce do obserwacji najdrobniejszych niejednorodności w ciałach przezroczystych, zależnych np. od ruchu albo różnic temperatury w ciałach ciekłych i lotnych, albo różnic istniejących stale (np. w szkle). Metoda ta ma źródło w zależności spółczynnika załamania światła od gęstości ośrodka i daje rezultaty już przy zmianie spółczynnika załamania o jedną miljonową. Dzięki metodzie smug można fotografować np. fale głosowe w powietrzu. Metodę tę zastosował po raz pierwszy Toepler (1866).

Smuglewicz Franciszek, malarz, * 1745, † 1807; kształcił się w Rzymie; 1797 prof. Akademji w Wilnie; zostawił 182 obrazy religijne i historyczne, „Przysięga Kościuszki na Rynku Krakowskim 1794 r.“, „Śmierć generała Jakóba Jasińskiego 1794 r.“ i in.; portrety króla i znakomitości owczesnych.

Smulski Jan, działacz polsko-amerykański, * 1867 w Poznańskiem; kształcił się w Chicago i poświęcił się adwokaturze; radny i syndyk m. Chicago, wreszcie skarbnik stanu Illinois; zorganizował w 1906 pierwszy Bank Polski w Chicago pod nazwą „North-western Trust et Savings Bk.“, który rozwinął się w poważną i wielką instytucję finansową, a niemało przyczynił się do wzniesienia zasobności finansowej Polonji chicagowskiej; w okresie Wielkiej Wojny, kiedy zorganizowano w Chicago „Polski Wydział Narodowy“, powołano S. na prezesa.

Smuts Jan Cristiaan, generał i polityk południowo-afrykański, * 1870; 1916—17 wódz sił zbrojnych angielskich w płd. Afryce przeciw Niemcom; 1919 przedstawiciel płd. Afr. na konferencji w Wersalu.

Smycz, 1) para chartów; 2) rzemień, na którym charty prowadzi się na polowanie.

Smyczek, 1) używana dawniej bardzo lekka szabla, przeważnie węgierskiego pochodzenia; 2) przyrząd, służący do grania na instrumentach strunowych (smyczkowych); sporządzony z włosia końskiego, elastycznie naciągniętego na długi drewniany pręt; 3) sidło z włosów końskich na kabłąku w drzewo wetknięte, służące do łowienia ptaków (głównie drozdów i kwiczołów).

Smyrna (tur. Ismir), m. na zach. wybrzeżu Azji Mniejszej (Turcja), 100.000 mieszk. (połowa Greków); wyrób dywanów; ważny port wywozowy fig, rodzynków, bawełny, tytuniu; w staroż. najważniejsze m. handl. Jonji.

Sn, symbol chemiczny pierwiastka cyny.

Snake River, l. dopływ rz. Kolumbji w St. Zj. Am. Pln., tworzy głęboki i wąski kanjon, dług. 1.450 km.

Snayers Peter, malarz flamandzki, * 1592, † 1667; malarz nadworny arcyksięcia Albrechta; batalista; obrazy w muz. Drezna, Brukseli, Madrytu, Wiednia.

Sneek, m. w prow. Fryzji (Holandja), na zach. od jez. S., 13.500 mieszk.

Sneeuwbergen, łańcuch górski w kraju Przylądkowym (Unja Płd. Afryki), do 2.738 m. wys.

Snehätten, najwyższy szczyt grupy Dovre w Alpach Skandynawskich (Norwegja), 2.321 m.

Snellen Hermann, lekarz holenderski, oftalmolog, * 1834, † 1908; prof. kliniki ocznej w Utrechcie; skonstruował i ustalił tablice z próbnemi literami, do określania ostrości wzroku.

Snellena tablice, tablice do określania ostrości wzroku; składają się z szeregu coraz to zmniejszających się liter lub znaków. Litery najmniejszego szeregu widziane są w całości z odległości 6-ciu metrów pod kątem 5', poszczególne zaś części składowe tych liter widziane są z tej samej odległości pod kątem 1' (= ostrość wzroku oka miarowego). Następne szeregi liter widziane są pod kątem 2, 3, 4, 6 i 10-krotnie większym, czyli przez oko miarowe odczytywane być winny z odległości 12, 18, 24, 36 i 60 metrów. Stosunek odległości, z jakiej czyta dany szereg liter oko badane (d), do tej odległości, z jakiejby dany szereg mogło przeczytać oko miarowe (D), daje miarę ostrości wzroku ($v = \frac{d}{D}$).

Snellius Willebrord, matematyk holenderski, *1591, † 1626; prof. uniw. w Lejdzie; pierwszy dokonał pomiaru triangulacyjnego przy pomocy sieci trójkątów; odkrył prawo załamania światła.

Snelliusa prawo głosi, że stosunek sinusa kąta padania światła na granicę dwóch różnych ośrodków do sinusa kąta załamania jest wielkością stałą, zależną od rodzaju tych ośrodków.

Snob (ang.), z łac. sine nobilitate, nieszlachcic; w znaczeniu szerszem człowiek bez wykształcenia, udający wykształconego znawcę, zwłaszcza w literaturze i sztuce.

Snop, wiązanka zboża zżętego, związana powrósłem słomianem.

Snorre Sturluson, pisarz islandzki, * 1179, zamordowany 1241; autor poematu „Hattatal“, dzieła „Heimskringla“, zawierającego dzieje królów norweskich do 1177, Młodszej Eddy.

Snow, pr. dopływ Desny na Ukrainie, dług. 224 km.

Snowadła, narzędzie tkackie, składające się z dwóch ram prostokątnych, ustawionych do siebie pod kątem prostym i zawdzianych na drążek; przyrząd ten służy do snucia nici z kłębków na krosna.

Snowdon, najwyższa góra w Carnarvon w Walji, 1.085 m.; kolej zębata.

Snowsk, m. w gub. czernihowskiej (Ukraina Sow.), pow. horodniański, 6.700 mieszk.

Snoza, kijek cienki, którym się zasuwa z boku jarzmo podgardlicowe.

Snów, m-ko w pow. nieświeskim (woj. nowogródzkie), nad rz. Snówką, 600 mieszk.

Snudy, jez. w pow. brasławskim (woj. wileńskie), 7 km. dług., 5 km. szer., 59 km.², składające się z czterech jezior, połączonych cieśninami (jez. Snudy, Strusty, Wojsa, Niedrowo).

Sny, ob. marzenia senne.

Snycerstwo, nazwa sztuki rzeźbiarskiej, zwłaszcza, jeśli za materjał dla rzeźby służy drzewo; wykonujący taką rzeźbę zwie się snycerzem.

Snyders Frans, malarz flamandzki, * 1579, † 1657; pomocnik i przyjaciel Rubensa, animalista: dzieła: „Polowanie na jelenia“, „Polowanie na niedźwiedzie“, „Krokodyl“, „Wilk pożerający konia“, „Martwa natura“, „Koncert ptaków“, „Igrające małpy“.

S. O., skrót łac. salvis omissis — opuszczenie zastrzeżone; także sine obligo — bez rękojmi.

Soane John Sir, architekt angielski, * 1753, † 1837; 1809 prof. akademji w Londynie; wybudował wiele gmachów w Londynie: pałac, Saint-James, pokoje parlamentu, Westminster etc.

Sob, l. dopływ Bohu na Ukrainie, dług. 95 km., tworzy w swym biegu 21 stawów.

Sobański Teodor Oskar, * 1877; studja rolnicze na Uniw. Jagiellońskim w Krakowie; zajmował liczne stanowiska w dziedzinie rolnictwa i przemysłu w związku z interesami rodziny Jaroszyńskich w Kijowie; kierownik ministerstwa aprowizacji 1919.

Sobat, pr. dopływ Białego Nilu w Sudanie anglo-egipskim, żeglowny, dług. 900 km.

Sobecki Jan, współczesny malarz rodzajowy, * 1875; kształcił się w Krakowie; maluje sceny rodzajowe i krajobrazy.

Sobeski Michał, filozof, * 1877; studja w Lipsku, Berlinie, Getyndze; 1910 docent filozofji na Uniwersytecie Jagiellońskim, 1919 prof. na Uniwersytecie Poznańskim; ogłosił: „Wyspa Cytera“ (1908), „Przędziwo Arachny, studja z pogranicza sztuki i filozofji“ (1909), „Cieszkowskiego Prolegomena do historjozofji“ (1910), „Filozofja sztuki“ (1917), „Na marginesie Don Kiszota“ (1919) i in.

Sobienie-Jeziory, m-ko w pow. garwolińskim (woj. lubelskie), w dolinie Wisły, 1.900 mieszk.

Sobień, ruiny staroż. zamku Kmitów na pr. brzegu Sanu w pow. liskim (woj. lwowskie).

Sobierański Wacław, profesor farmakologji na Uniw. Lwowsk., * 1860, † 1902; 1890 docent farmakologji i farmacji w Marburgu; liczne prace specjalne.

Sobieski Jakób, ojciec Jana III, krajczy kor. (1628), wojew. bełzki (1638), ruski (1641), kaszt. krak. (1646), wielokrotny marszałek sejmowy (1623, 6, 8, 32); uczestnik wyprawy moskiewskiej 1617 i pełnomocnik w układach 1618, negocjator pokoju z Turcją 1621, †1646; z pism: „Commentariorum belli Chotimensis libri tres“.

Sobieski Jan, ob. Jan III Sobieski.

Sobieski Marek, wojewoda lubelski; odznaczył się w wyprawach Stefana Batorego pod Toporcem, Pskowem i Lucynem; Zamoyski zawdzięczał mu swe zwycięstwo pod Telczynem w Multanach; † 1606.

Sobieski Marek, syn Jakóba, brat króla Jana III, odznaczył się pod Zborowem i Beresteczkiem; 1652 dostał się do niewoli tatarskiej pod Batohem i został ścięty z rozkazu Chmielnickiego.

Sobieski Wacław, historyk, * 1872; studja w Krakowie i Lipsku; 1908 docent, 1910 profesor historji powszechnej na Uniwersytecie Jagiellońskim; rozpoczął wydawnictwo korespondencji hetmana J. Zamoyskiego; dzieła: „Nienawiść wyznaniowa stanów za rządów Zygmunta III“ (1902), „Szkice historyczne“ (1904), „Trybun ludu szlacheckiego“ (1905), „Henryk IV wobec Polski i Szwecji (1907), „Zabiegi Dymitra Samozwańca“ (1908), „Polska a Hugonoci po nocy św. Bartłomieja“ (1910), „Studja historyczne“ (1912), „Pamiętny sejm“ (1913), „Żółkiewski na Kremlu“ (1920).

Sobieskiego tarcza, ob. tarcza Sobieskiego.

Sobieszczański Franciszek Maksymiljan, badacz przeszłości Warszawy, * 1814, † 1878; napisał: „Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce“ (2 t., 1847—49), „Rys historyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy od najdawniejszych czasów do 1847 r.“ (1848) i in.

Sobieszyn, w. w pow. garwolińskim (woj. lubelskie), wpobliżu rz. Wieprza; niższa szkoła rolnicza z zapisu Kickiego.

Sobk, bóg egipski, któremu poświęcony był krokodyl.

Sobk.

Sobków, m-ko w pow. jędrzejowskim (woj. kieleckie), nad rz. Nidą, 900 mieszk.

Sobole, futro z sobola (Martes Zibellina), jedno, z najdroższych i najbardziej niegdyś w Polsce poszukiwanych.

Sobolewski Bronisław Paweł, prawnik polski, * 1870, † 1924; studja na wydziale prawnym Uniw. Warszawskiego; praktyka w sądzie warsz.; od 1901 adwokat; czynny w organizacji sadownictwa polskiego; 1917 prokurator Sądu apelacyjnego; 1918 prezes tegoż sądu; 1919 minister sprawiedliwości; 1920 członek sądu apelacyjnego, 1921 ponownie minister sprawiedliwości, potem prokurator Sądu najwyższego.

Sobolewski Ignacy hr., mąż stanu, * 1770, † 1846; 1806 sekretarz rady stanu Księstwa Warszawskiego; 1815—22 min. sekr. stanu Król. Polskiego, 1825 minister sprawiedliwości.

Sobolewski Paweł, tłumacz na język angielski znacznej liczby utworów poetyckich polskich, * 1842, † 1891; tytuł jego dzieła: „Poets and Poetry of Poland, including a short Account of the History of Polish Poetry, with sixty Biographical Sketches of Poland's Poets and Specimens of their Compositions“.

Sobolewski Walenty, namiestnik Król. Polskiego, * 1770, † 1831; poseł na sejm czteroletni, 1810 senator-wojewoda, 1816—19 minister sprawiedliwości, 1819 minister stanu, od 1826 prezes Rady administracyjnej i namiestnik Król. Polskiego.

Sobory, zgromadzenia biskupów i prałatów, zwoływane zgodnie z prawem kościelnem celem naradzania się w sprawach kościelnych; dzielą się na 2 grupy: na sobory powszechne czyli ekumeniczne, i partykularne, które są albo narodowe, albo prowincjonalne, albo diecezjalne. Pierwsze mogą być zwoływane tylko przez papieża, drugie przez metropolitę co trzy lata, względnie przez biskupa corocznie. Do soborów powszechnych zalicza kościół katolicki następujące: 1) nicejski I w 325, 2) konstantynopolski I w 381, 3) efeski w 431, 4) chalce-

doński w 451, 5) konstantynopolski II. w 553. 6) konstantynopolski III. w 680, 7) nicejski II. w 787, 8) konstantynopolski IV. w 849, 9) lateraneński I. w 1123, 10) lateraneński II. w 1139, 11) lateraneński III. w 1179, 12) lateraneński IV. w 1215, 13) lyoński I. w 1245, 14) lyoński II. w 1274, 15) wienneński 1311—12, 16) konstancjeński 1414—18, 17) ferraro-florencki 1439—45, 18) lateraneński V. w 1512, 19) trydencki 1545—1563, 20) watykański 1869—70. Kościół wschodni zalicza do powszechnych soborów tylko 7 pierwszych, kościół ewangelicki tylko 4 pierwsze.

Sobota, m-ko w pow. łowickim (woj. warszawskie), nad rz. Bzurą, 800 mieszk.

Soboty, ob. S o p o t.

Sobotka P r i m u s, literat czeski, * 1841, † 1921; tłumacz poezji angielskiej, zwłaszcza Tennysona, Longfellowa i in.; długoletni redaktor tygodnika „Světozor" oraz encyklopedji „Ottův Slovnik Nauczny".

Sobótka (niem. Zobten), odosobnione pasmo górskie na Śląsku Pruskim między rz. Bystrzycą i Ślężą; najwyższy szczyt 718 m. wys.; u stóp pasma m-ko S. (Zobten), 2.500 mieszk.; letnisko.

Sobótka, uroczysty obchód wiosenny, odprawiany w czasie letniego przesilenia, w wilję św. Jana. Nazwa pochodzi stąd, że s. urządzano w soboty przed świętem; w czasach pogańskich święto to miało inne miano. Główne rysy tej uroczystości są w całej Polsce podobne: palenie ognia, skoki przez ogień, kąpanie się i wieńczenie zielem. Na Podlasiu i Mazowszu zwie się „kupalnocką", a na Rusi „kupałą". Wówczas oczyszcza się ogień domowy, siebie i bydło. Prócz tego obchodzą tę uroczystość zwłaszcza dziewczęta, które śpiewają stare pieśni obrzędowe.

Sobranje, zgromadzenie ustawodawcze w Bułgarji.

Sobrero A s c a n i o, chemik włoski, * 1812, † 1888; prof. chemji w Turynie; prace z chemji organicznej; odkrył nitroglicerynę.

Socha, 1) prototyp pługa, narzędzie prawie całe drewniane, z okutym, podwójnym, formy widełkowatej lemieszem (tzw. sosznikami); dziś jeszcze używana w lekkich ziemiach Litwy, Polesia i Prus książęcych; 2) w rybactwie widełki drewniane do opierania podrywki przy wyciąganiu jej z wody; 3) słupy widlasto u góry zakończone, które niegdyś służyły do podtrzymywania dachu w polskich chałupach, a dziś jeszcze w stodołach.

Sochaczew, m. pow. (woj. warszawskie), nad rz. Bzurą, 5.100 mieszk.; ruiny zamku; fabryka sztucznego jedwabiu, bawełny strzelniczej i prochu; wyrób biszkoptów; jedno z najstarszych miast na Mazowszu; od pocz. XIII w. stolica kasztelanji, od pocz. XIV w. ziemi; w 1476 wcielony przez Kazimierza Wielkiego (wraz z ziemią) do Korony.

Sochocin, m-ko w pow. płońskim (woj. warszawskie), nad rz. Wkrą, 1.600 mieszk.

Societas Jablonoviana, ob. J a b ł o n o w s k i c h T o w. N a u k o w e.

Societas Jesu, ob. J e z u i c i.

Société (Archipel de la), ob. T o w a r z y s k i e w y s p y.

Socjalistyczny Związek Międzynarodowy, ob. M i ę d z y n a r o d o w e S t o w a r z y s z e n i e R o b o t n i c z e, M i ę d z y n a r o d ó w k a.

Socjalizm, kierunek społeczno-polityczny, stawiający sobie za cel zniesienie własności prywatnej, środków wytwarzania (ziemi, kopalń, fabryk, środków komunikacji itp.) i przekształcanie ludzkości w bezklasowe społeczeństwo, oparte na wspólnem władaniu środkami produkcji. Ob. M a r x K a r l, L a s s a l l e F e r d i n a n d.

Socjalizm agrarny, ustrój rolny, polegający na wspólnej własności ziemi, przyczem pojęcie wspólnoty może być dość rozciągłe. W najdalej posuniętym systemie ziemie orne, pastwiska i lasy są wspólne. Ziemie orne mogą być jednak, np. drogą losu, dzielone co pewien czas pomiędzy dorosłych mężczyzn itp.

Socjalizm państwowy, kierunek społeczno-polityczny, pragnący przekazać państwu jaknajwiększą liczbę funkcyj gospodarczych i społecznych, bez naruszenia zasadniczych podstaw własności prywatnej.

Socjalizm z katedry, szkoła ekonomiczna, rozpowszechniona szczególnie w Niemczech, głosząca konieczność ingerencji państwa w dziedzinie stosunków społecznych. Główni przedstawiciele: Adolf Wagner, Sombart, Schmoller, Herkner.

Socjalna demokracja, organizacja polityczna, dążąca do ukształtowania stosunków politycznych i społecznych według zasad socjalizmu (ob.); „S o c j a l d e m o k r a c j a K r ó l e s t w a P o l s k i e g o i L i t w y", partja socjalistyczna, zorganizowana w 1893 z żywiołów, odrzucających program patrjotyczny P. P. S., działała przez długi czas na terenach polskich samodzielnie, akcentując przedewszystkiem międzynarodowość ruchu robotniczego, 1906 na zjeździe w Sztokholmie weszła oficjalnie w skład Ros. Partji Robotniczej Socjal.-Demokr.; po wojnie i rewolucji ros. przekształciła się na partję komunistyczną.

Socjologja, nauka o prawach, rządzących rozwojem społeczeństw. Twórcą socjologji jest August Comte;szkoły socjologiczne dadzą się podzielić na 3 grupy: psychologiczną, organiczną i materjalistyczną. Do socjologji zaliczają zwykle i badania nad rozwojem poszczególnych instytucyj, np. historję rodziny, historję własności, badania życia, zwyczajów i wierzeń istniejących ludów pierwotnych (Tylor, Morgan, Baldwin, Spencer).

Socorro, 1) m. w prow. Santander w Kolumbji (Am. Płd.), 17.000 mieszk.; fabryka kapeluszy słomkowych i konserw owocowych; 2) ob. R e v i l l a G i g e d o.

Socyn F a u s t u s, głowa socynjan, * 1539 w Sienie (Włochy), † 1604; studjował prawo i teologję. Po dłuższym pobycie we Florencji, Bazylei, Siedmiogrodzie, przeniósł się do Krakowa (1579); starał się o zjednoczenie unitarjan polskich, zwalczał nonadorantów, nieuznających czci dla Chrystusa, zwolenników preegzystencji Logosu (Słowa), radykalnych anabaptystów i chiliastów, jak Budnego. Pozostawił liczne pisma teologiczne. Grób jego znajduje się w Lusławicach koło Zakliczyna.

Socyn L e l j u s z, teolog, * 1525 w Sienie (Włochy), † 1562; w czasie podróży po Szwajcarji, Francji, Anglji i Niemczech, zapoznał się z reformatorami; w 1551 przyjechał do Polski. Wydał kilka dzieł teologicznych, w których wypowiadał własne poglądy na Pismo Św. i Trójcę Św.

Socynjanie (B r a c i a P o l s c y), sekta religijna, której zasady w klasyczny sposób zostały ujęte w katechizmie rakowskim, a której nazwa pochodzi od Faustusa Socyna, głównego przedstawiciela tego kierunku: źródłem wiary jest Pismo Św., którego prawdy poznać można rozumem. Biblja nie zawiera nic, coby było niezgodne z rozumem. Dlatego s. odrzuca dogmat o Trójcy św., o ofierze zastępczej Jezusa, sakramenty, zmartwychwstanie ciała, grzech pierworodny, predestynację. Jezus był człowiekiem, którego Bóg, w nagrodę za posłuszne spełnienie swej woli, podniósł do godności władcy nieba i ziemi. Chrystus jako zastępca Boga godzien jest czci. Człowiek obdarzony wolną wolą i, mając przykład Chrystusa w Jego nauce, życiu i śmierci, może dążyć do poprawy i uzyskać zbawienie. Dopomaga mu do tego wiara, jako akt uznania praw Boskich, objawionych przez Jezusa. Starając się urządzić życie zgodnie z prawdami Pisma św., socynjanie czyli polscy arjanie, stosowali w praktyce surową karność kościelną; w stosunku do państwa popadali w liczne konflikty, gdy chodziło o służbę wojskową, używanie broni, piastowanie urzędów publicznych. Położyli wielkie zasługi na polu oświaty przez zakładanie szkół i Akademji w Rakowie, „Polskich Atenach". Wypędzeni z Polski na mocy uchwały sejmu z 1658, przenieśli się do Prus, Holandji i Siedmiogrodu. Potomkowie ich żyją jeszcze w Anglji i Ameryce wśród tzw. unitarjan.

Soczewica, ob. L e n s.

Soczewka, os. fabr. w pow. gostyńskim (woj. warszawskie), wielka papiernia.

Soczewka, ciało przezroczyste, ograniczone powierzchniami krzywemi albo płaszczyznami. S. dla światła wyrabiane są z różnych gatunków szkła i z kwarcu, dla promieniowania cieplnego — z soli kamiennej (dla promieniowania elektrycznego—z różnych izolatorów). Najważniejsze są s. s f e r y c z n e, których powierzchnie ograniczające są częściami kuli (lub płaszczyznami). Teorja rozróżnia soczewki grube i cienkie, których grubość przyjąć można w przybliżeniu za równą z e r u. Soczewki bywają z b i e r a j ą c e, które są najgrubsze w środku, i rozpraszające — w środku najcieńsze. Pod względem geometrycznym rozróżniamy s. z b i e r a j ą c e: dwuwypukłe, płaskowypukłe i wklęsłowypukłe oraz s o c z e w k i r o z p r a s z a j ą c e: dwuwklęsłe, płaskowklęsłe i wypukłowklęsłe. Fizykalne własności s. zależą od współczynnika załamania materjału, z którego są zrobione i (dla s. cienkich) od wielkości ich promieni krzywizny, liczonych ze znakiem p l u s, jeżeli światło lub inne fale padają na powierzchnię wypukłą, a ze znakiem m i n u s, jeżeli padają na powierzchnię wklęsłą. O g n i s k i e m s. nazywa się punkt, w którym po załamaniu zbierają się promienie, równolegle padające na s. O d l e g ł o ś c i ą o g n i s k o w ą f nazywa się odległość ogniska od soczewki (dla s. cienkich). Odległość ogniskowa, w zależności od spółczynnika załamania n i od promieni krzywizny r_1 i r_2, wyraża się wzorem zasadniczym: $\frac{1}{f} = (n-1)\left(\pm \frac{1}{r_1} \pm \frac{1}{r_2}\right)$. S. zbierająca daje obrazy rzeczywiste, odwrócone i leżące po przeciwnej stronie s., jeżeli odległość przedmiotu od s. jest większa, niż jej odległość ogniskowa, a urojone, proste i leżące po tej samej stronie, co przedmiot, poza przedmiotem, jeżeli odległość przedmiotu od s. jest mniejsza, niż odległość ogniskowa. S. rozpraszająca daje zawsze obrazy urojone, proste, leżące przed przedmiotem po tej samej stronie, co i przedmiot. We wszystkich przypadkach wielkości obrazu i przedmiotu są proporcjonalne do odległości obrazu i przedmiotu od soczewki. Dla układu dwóch lub więcej stykających się cienkich s. odwrotność odległości ogniskowej układu równa jest sumie odwrotności odległości ogniskowej poszczególnych soczewek. Dla s. grubych stosunki powyższe są bardziej skomplikowane: do teorji wprowadza się tzw. punkty i płaszczyzny główne. Soczewki posiadają wiele wad, z których najważniejsze są: a b e r a c j a c h r o m a t y c z n a i a b e r a c j a s f e r y c z n a. Wady te są usuwane przez odpowiednie układy s., tzw. s. a c h r o m a t y c z n e i a p l a n a t y. S. c y l i n d r y c z n e dają obrazy zniekształcone w jednym kierunku. Używane są do wyrobu a n a s t y g m a t ó w, korygujących a n a s t y g m a t y z m, np. oka ludzkiego. Soczewki używane są do wyrobu wszelkich przyrządów optycznych i okularów.

Soczewka oczna, ob. o k o.

Soczewka przedmiotowa, ob. o b j e k t y w.

Soda ob. s o d u w ę g l a n.

Soda, minerał rodzimy, dziesięciowodny węglan sodu, $Na_2CO_3 . 10H_2O$, jednoskośna. Twardość 1—1,5, ciężar wł. 1,4—1,5; bezbarwna. Węgry, Włochy (Wezuwjusz, Etna); najwięcej w jeziorach sodowych: Egipt, Tybet, Persja, Indje Wschodnie, Syberja, Kalifornja.

Soda żrąca, nazwa potoczna wodorotlenku sodowego.

Sodalicja, stowarzyszenie wiernych, założone dla wykonywania dzieł pobożności i miłosierdzia, posiadające osobowość prawno-kościelną.

Sodalicje Marjańskie, kongregacje, założone pierwotnie dla uczniów gimnazjum, mające na celu „pod słodką opieką i niejako w szkole Matki pięknej miłości poprowadzić swych członków drogą zbawienia do szczytu doskonałości chrześcijańskiej". Zorganizował je Jan Lennis z Liège w 1564.

Sodalis marianus (łac.), towarzysz marjański, członek Sodalicji Marjańskiej.

Sodalit, minerał, $3Na_2Al_2Si_2O_8 . 2NaCl$; regularny; bezbarwny i przeźroczysty, czasami błękitny, żółtawy, szary lub zielonawy. Twardość 5,5. Cięż. właśc. 2,1—2,3. W postaci niewielkich

kryształków, przeważnie nawet mikroskopowych ziarenek, w ilościach niewielkich w wielu skałach magmowych, szczególnie powierzchniowych młodocianych; zdarza się i w skałach głębinowych, np. w Siedmiogrodzie. Najpiękniejsze kryształy na Wezuwjuszu.

Sodalit, związek chemiczny kaolinianu sodowego $Na_2Al_2Si_2O_8$, z różnemi solami sodowemi. Sztucznie otrzymano bardzo różnorodne s. Rodzime: minerał sodalit, ajuin, nosean, lazuryt.

Sodankylä, m-ko w Finlandji płn. pod 67° 22' szer. płn., obserwatorjum magnetyczne, założone 1914 r.

Soddy F r e d e r i k, fizyko-chemik i radiolog angielski, * 1877; zapomocą klasycznego doświadczenia stwierdził tożsamość α-promieni i helu; bardzo liczne prace i odkrycia z dziedziny pierwiastków promieniotwórczych; sformułował prawo, dotyczące zmian chemicznych pierwiastków promieniotwórczych podczas przemian, którym ulegają (prawa Soddy'ego i Soddy'ego i Fajansa); napisał „The chemistry of the Radioelements" (1911) i in.; otrzymał 1922 nagrodę Nobla.

Soddy'ego prawo, ob. p r o m i e n i o t w ó r c z e p i e r w i a s t k i.

Soddy'ego i Fajansa prawo, ob. p r o m i e n i o t w ó r c z e p i e r w i a s t k i.

Soden, miejscowość kuracyjna w prow. Hessen Nassau (Prusy), u stóp gór Taunus; gorące źródła solankowe (15°—30° C.).

Söderblom N a t h a n, teolog szwedzki, *1866; 1901—14 prof. w Upsali, 1912—14 w Lipsku; od 1914 arcybiskup Upsali; napisał: „Religja a rozwój społeczny", „Wstęp do historji religji" i in.

Söderhamn, m. port. w okręgu (län) Gefleberg (Szwecja), nad zat. Botnicką, 11.300 mieszkańców.

Södermanland (Sudermanlandja), kraina w Szwecji środk., 8.800 km²; część główna tworzy okrąg (län), 6.810 km², 191.800 mieszk.; główne m. Nyköping.

Södertelge, m. w okręgu (län) sztokholskim (Szwecja), nad jez. Mälar, 15.000 mieszk.

Sodoma, właśc. G i o v a n n i A n t o n i o B a z z i, malarz włoski, * 1477, † 1549; 24 malowidła ścienne w klasztorze Monte Oliveto, freski w willi Farnesina (Rzym); „Wesele Aleksandra z Roksaną", „Chrystus przywiązany do słupa", „Stygmaty św. Katarzyny".

Sodoma i Gomora, legendarne m. w Palestynie, na miejscu Martwego morza, za czasów Abrahama, wskutek rozpusty i bezbożności mieszkańców zburzone.

Sodomja, z o o p h i l i a, nierząd ze zwierzęciem, zboczenie płciowe, karalne według ustaw karnych niemieckiej i austrjackiej; ustawa karna rosyjska z 1903 o sodomji nie wspomina.

Sodowa woda, sztuczna woda mineralna; woda zawierająca niewielkie ilości chlorku i dwutlenku sodowego i nasycona dwutlenkiem węgla.

Sodu azotan (saletra czylijska), związek nieorganiczny $NaNO_3$, bezbarwne kryształki, temp. topn. 316°, cięż. wł. 2,27; w wodzie łatwo się rozpuszcza. S. a. używany jest w wielkich ilościach jako nawóz sztuczny.

Sodu bromek, związek nieorganiczny $NaBr + 2H_2O$; bezbarwne kryształki, temp. topn. 760° (bezwodny); łatwo rozpuszcza się w wodzie. Używany w lecznictwie itd.

Sodu chlorek, ob. h a l i t.

Sodu czteroboran, to samo, co b o r a k s (ob.).

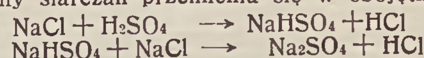
Sodu dwuchromian, związek nieorganiczny, $Na_2Cr_2O_7 + 2H_2O$; czerwone kryształy, temp. topn. 320° (bezwodny), ciężar wł. 2,52; łatwo rozpuszcza się w wodzie; używany jest w technice i przemyśle.

Sodu dwuwęglan (kwaśny węglan), związek nieorganiczny, $NaHCO_3$; bezbarwne kryształki, ciężar wł. 2,21; podczas ogrzewania rozkłada się, przechodząc w węglan sodu; używany jest do proszków lekarskich w lecznictwie i in.

Sodu jodek, związek nieorganiczny, $NaJ + 2H_2O$; bezbarwne kryształki, temp. topn. 664° (bezwodny); b. łatwo rozpuszcza się w wodzie. Używany w lecznictwie.

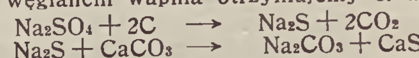
Sodu siarczan, ob. g l a u b e r s k a s ó l.

Sodu węglan, soda, związek nieorganiczny. $Na_2CO_3 + 10H_2O$; wielkie kryształy jednoskośne; na powietrzu wietrzeje, wydzielają 9 cząsteczek wody; bezwodny topi się w 853°; w wodzie łatwo się rozpuszcza. Z powodu różnorodnego zastosowania w technice i przemyśle wyrób szkła itp.) otrzymuje się w wielkich ilościach. Sposoby otrzymywania: 1) Le Blanc'a; sól kuchenna (NaCl) przemienia się najpierw w kwaśny siarczan sodu ($NaHSO_4$), następnie kwaśny siarczan przemienia się w obojętny

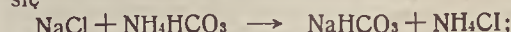
$$NaCl + H_2SO_4 \longrightarrow NaHSO_4 + HCl$$
$$NaHSO_4 + NaCl \longrightarrow Na_2SO_4 + HCl$$

ogrzewając następnie siarczan sodu z węglem oraz węglanem wapnia otrzymujemy s. w.

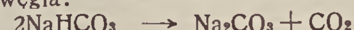
$$Na_2SO_4 + 2C \longrightarrow Na_2S + 2CO_2$$
$$Na_2S + CaCO_3 \longrightarrow Na_2CO_3 + CaS$$

2) S o l v a y'a: przez amonjakalny roztwór soli kuchennej, ogrzany do 40°, przepuszczamy dwutlenek węgla; powstający dwuwęglan amonowy (NH_4HCO_3) reaguje z solą kuchenną, tworząc dwuwęglan sodu i chlorek amonu; dwuwęglan sodu jako trudniej rozpuszczalny strąca się

$$NaCl + NH_4HCO_3 \longrightarrow NaHCO_3 + NH_4Cl;$$

dwuwęglan sodu ogrzewany daje s. w. i dwutlenek węgla:

$$2NaHCO_3 \longrightarrow Na_2CO_3 + CO_2$$

S. w. otrzymany zapomocą metody Solvay'a jest daleko czystszy od otrzymanego metodą Le Blanc'a.

Sodu wodorotlenek, związek nieorganiczny NaOH; ciało krystaliczne, bezbarwne; temp. topn. 318°, ciężar wł. 2,13; bardzo łatwo rozpuszcza się w wodzie; używany jest w mydlarstwie i w wielu innych gałęziach przemysłu chemicznego.

Sodu związki, pochodne metalu sodu, posiadają wielkie znaczenie, np. sodu chlorek NaCl, S. siarczan Na_2SO_4, s. węglan Na_2CO_3, wodorotlenek NaOH oraz inne.

Soest, m. pow. w rej. arnsberskiej w Westfalji (Prusy), 20.200 mieszk.; fabr. maszyn, wyroby metalowe, cukrownie, handel bydłem; w wiekach średnich miasto hanzeatyckie z własnem prawem.

Sofajnetos, pisarz i wódz grecki, współczesny K s e n o f o n t o w i. Brał razem z Ksenofontem udział w odwrocie 10.000 Greków. Pochód ten opisał, przedstawiwszy ujemnie postać Ksenofonta. „Anabasis" Ksenofonta ma być odpowiedzią na dzieło S.

Sofala, 1) część wybrzeża w Afryce wsch. portug., od rz. Zambezi do zat. Delagoa (Mozambik); 2) m. S., 1.300 mieszk.

Soffici A r d e n g o, malarz i literat włoski, * 1879; impresjonista, potem futurysta, współzałożyciel pisma „La Voce"; poezje, powieść „Lemmonio Boreo" (1911), szkice estetyczne: „Primi principi d'una Estetica futurista" (1920).

Sofiści (greck. sofistés — mędrzec), nauczyciele filozofji i wymowy politycznej w Atenach; początek ich działalności przypada na koniec V w. przed Chr. Jednym z najwybitniejszych sofistów był P r o t a g o r a s z Abdery, twórca relatywizmu. Według s. niema stałych, bezwzględnych prawd ani wartości, i każde twierdzenie może zostać dowiedzione. Wszystko zależy od punktu widzenia, z którego daną rzecz rozpatrujemy. Prawdą jest to, co się komu prawdą wydaje, a wszelka argumentacja powinna mieć wobec tego na oku obronę własnych interesów i służyć własnej wygodzie. Groźnym przeciwnikiem i krytykiem sofistów był S o k r a t e s. Do najsłynniejszych s. należeli oprócz Protagorasa: Thrasymachos, Kritias, Gorgias.

Sofizmat (greck.), fałszywy dowód, w którym zręcznie i świadomie ukryto błąd logiczny, w przeciwieństwie do paralogizmu, będącego mimowolnym błędem logicznym.

Sofja, stol. Bułgarji nad rz. Iskerem, dopł. Dunaju, 154.400 mieszk.; uniwersytet, katedra gr.-kat.; przemysł włókienniczy, fabrykacja spirytusu, cukru, fabr. wyrobów jedwabnych i skórzanych. S., staroż. Sordica, zdobyta była 809 przez Bułgarów, w 1382 przez Turków, w 1878 przez Rosjan.

Sofja.

Sofokles, pisarz dramatyczny grecki, * 496 przed Chr., † 406 przed Chr.; wybitny przedstawiciel klasycznego okresu Aten, twórca całego szeregu znakomitych tragedyj (przeszło 120), z których tylko 7 dochowało się do naszych czasów: „Ajas", „Elektra", „Edyp król", „Antygona", „Trachinki", „Filoklet" i „Edyp w Kolonie". W trójcy najwybitniejszych tragików greckich — obok Ajschylosa i Eurypidesa — odznacza się największej harmonijną formą twórczości. Przekłady polskie Węclewskiego, Fr. Wężyka, A. Małeckiego, K. Kaszewskiego, K. Morawskiego (Kraków, 1916) i in.

Sofron, poeta grecki. Żył w V w. przed Chr. Autor tzw. mimów.

Sofronjusz św., zakonnik z Damaszku, potem patrjarcha Jerozolimy, po jej zdobyciu 636 przez Saracenów wymógł dla chrześcijan swobodę wykonywania obrzędków religijnych; pamiątka 11 marca.

Softa (persk.), w Turcji młodzieniec, poświęcający się nauce, słuchacz wyższych szkół.

Sogetto, wyraz muzyczny, występujący w fudze jako określenie głównego tematu; f u g a a d u e s o g e t t i, utwór o dwóch tematach.

Sogn och Fjordane, okręg w Norwegji zach., 18.473 km², 90.000 mieszk.

Sognefjord, jeden z większych fiordów na zach. wybrzeżu Norwegji, dług. 141 km., wśród skał 1.200 m. wys.

Sohag, stol. prow. Girge w Egipcie Górnym (Afryka płn.-zach.), 20.800 mieszk.

Sohar, m. port. nad zat. Oman (Arabja płd.-wsch.), 24.000 mieszk.

Sohm R u d o l f, prawnik i historyk niemiecki, * 1841, † 1917; 1872 prof. w Strassburgu, 1887 w Lipsku; dzieła: „Institutionen des römischen Rechts" (1889), „Fränkische Reichs- und Gerichtsverfassung" (1871).

Sohrau, ob. Ż o r y.

Soignies, m. w prow. Hainaut (Belgja), nad rz. Senne, 11.100 mieszk.

Soissons, rzymsk. Augusta, m. w dep. Aisne (Francja płn.), nad rz. Aisne, 4.500 mieszk.; twierdza, katedra z XIII w., ruiny z czasów rzymskich; w 486 zwycięstwo Chlodwiga nad Rzymianami.

Soja hispida (Glicine hispida), soja, roślina z rodz. Papilionaceae (motylkowate), zioła roczne, właściwe Azji wsch. Mają pędy sztywne, gęsto pokryte rdzawemi włoskami, liście trójlistkowe, kwiaty jasno fioletowe, strąki płaskie, gęsto owłosione, 2—5 nasienne; nasiona okrągławe lub podługowate, barwy żółtej, bronzowej lub zielonawej, odznaczają się wysoką zawartością białka i tłuszczu. W Chinach i Japonji nasiona używane są na pokarm oraz wyciskany jest z nich tłuszcz, używany na pokarm i do celów technicznych. Wytłoczyny (makuchy) są wysoce wartościową paszą treściwą dla bydła.

Soja.

Sojoci, według własnego określenia T u b a, szczep koczowniczy turko-tatarski we wsch. Altaju i płn. Tannu-ola, częściowo zmongolizowany, ok. 50.000 głów; panujący żywioł w rep. Urianchaj.

Sojusz, ob. p r z y m i e r z e.

Sok, s u c c u s, 1) wyciśnięty miąższ tkanek roślinnych lub zwierzęcych; 2) wydzielina gruczołów trawiennych u zwierząt: s. żołądkowy, trzustkowy, jelitowy; 3) s. m l e c z n y, ob. r u r k i m l e c z n e.

Sok jelitowy, ob. j e l i t o w y s o k.

Sok komórkowy, ciecz, wypełniająca wewnętrzną przestrzeń sokową wyrośniętych komórek roślinnych. Zawiera rozmaite rozpuszczone substancje nieorganiczne (azotany, siar-

czany, fosforany) i organiczne (cukier trzcinowy, gronowy, inulinę), kwasy org. i ich sole (kw. jabłkowy, szczawiowy, winny), alkaloidy, glukozydy, barwniki (przeważnie autocjan). S. k. narówni z błoną jest wytworem protoplazmy.

Sokal, m. pow. (woj. lwowskie), nad rz. Bugiem, 10.200 mieszk.; klasztor Bernardynów; fabryka maszyn i kotłów parowych, drobny przemysł garncarski.

Sokal Franciszek, inżynier technolog, * 1881; od 1919 delegat Rządu Polskiego do rady administracyjnej Międzynarodowego Biura Pracy przy Lidze Narodów w Genewie; 1924 do 1925 minister Pracy i Opieki Społecznej, 1926 delegat Polski do Ligi Narodów; ogłosił: „Ubezpieczenia społeczne w Niemczech" i in.

Sokia, m. w Azji Mniejszej (Turcja), 15.000 mieszk.

Sokol Józef, pedagog czeski, * 1831, †1912; ogłosił: „Naród i jego wychowanie", „Studja i mowy z dziedziny wychowania narodowego", „Nauczanie rzeczowe w szkołach powszechnych" i in.

Sokol Karol Stanisław, polityk czeski, działacz oświatowy i społeczny, * 1867, † 1921; wydawał „Bibljotekę ogólnokształcącą", „Bibljotekę nauk socjalnych", „Bibljotekę oświatową", miesięcznik ludowy pt. „Kronika" i in.

Sokol-Elgart Karol, czeski powieściopisarz i krytyk teatralny, * 1873; utwory: „Dzieci", „Słońce", „Nawałnica", „Złote runo", „Szkice", „Miłości włóczęgi" i in.

Sokol-Tuma Franciszek, powieściopisarz i dramaturg czeski, * 1856, † 1925; napisał trylogję „Czarne Królestwo", dramat „Pasiecznicy" i in.

Sokola, herb polski: na tarczy dwudzielnej w polu prawem przednia połowa dzika, w lewem tylna połowa niedźwiedzia; pola oddzielone są od siebie pręgą czerwoną pionową; u szczytu w hełmie pół niedźwiedzia.

Sokolnicki Michał, generał polski, * 1760, † 1816; ukończył szkołę kadetów; 1787 wykładał topografję wojskową w Wilnie; brał udział w kampanjach 1792 i 1794; następnie wyemigrował do Francji, uczestniczył w org. legji Kniaziewicza; 1807 walczył pod Gdańskiem; 1809 wsławił się pod Raszynem, Górą i obroną Sandomierza; odbył kampanję 1812 i 1813.

Sokolnicki Michał, historyk i dyplomata, * 1880; studja w Paryżu i Niemczech; od 1914 w Legjonach; 1920 poseł w Helsingforsie; 1926 szef wydziału hist.-nauk. w Ministerstwie Spraw Zagranicznych; ogłosił: „Wojna r. 1809" (1909), „Les origines de l'emigration polonaise en France 1831—1832" (1910), „Generał Michał Sokolnicki" (1912), „Skrzynecki" (1913), „Polska w pamiętnikach Wielkiej Wojny" (1923).

Sokolnictwo, 1) sposób polowania na ptactwo zapomocą specjalnie wyuczonych sokołów i wogóle ptaków drapieżnych; 2) sztuka układania ptaków do łowów.

Sokolnik, 1) w dawnej Polsce noszący wytresowane do polowania sokoły; 2) układający sokoły do łowów lub polujący z niemi (sokolniczy); 3) kierownik polowania z sokołem; 4) u panów sługa, a u panujących urzędnik dworski, zarządzający sokolnictwem.

Sokołow Nikołaj, chemik rosyjski, * 1826, † 1877; 1859 docent, następnie profesor uniw. petersburskiego, 1865—71 uniw. w Odesie, 1872—77 prof. Instytutu Leśnego w Petersburgu; prace jego dotyczyły głównie chemji organicznej.

Sokołowski lub **Sokołowicz**, ob. Falconius.

Sokołowski Alfred, lekarz, * 1849, † 1924; stały sekretarz Tow. Lekarskiego Warszawskiego, założyciel Tow. Przeciwgruźliczego oraz sanatorjów w Zakopanem i Rudce (wespół z doktorem Teodorem Duninem); 1913 prof. honorowy Uniw. Krakowskiego, 1918 rzeczywisty i honorowy prof. Uniwersytetu Warszawskiego; prace: „Choroby tchawicy i oskrzeli" (1902), „Choroby płuc" (1903), „Choroby opłucnej i śródpiersia", „Suchoty płucne" (1906), „O chorobach proletarjatu", „Wielkie klęski społeczne".

Sokołowski August, historyk, *1846, †1921; studja we Lwowie; 1876 docent, 1880 profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego; 1890—1900 poseł do parlamentu; prace: „Konrad ks. na Mazowszu i zakon niemiecki" (1873), „Dzieje Polski ilustrowane" (5 t., 1895—97), „Dzieje Polski porozbiorowe" (4 t., 1898), „Historja powstania listopadowego" (1908), „Powstanie styczniowe" (1910), „Generał Ignacy Prądzyński w świetle własnych pamiętników, korespondencyj i nowszych badań" (1912), „Wyprawa Dwernickiego na Wołyń" (1918) i in.

Sokołowski Czesław ks., biskup-sufragan podlaski, * 1877; magister teologji Akademji duchownej w Petersburgu, potem doktór teologji, 1905 prof. seminarjum warszawskiego, 1913 kanclerz kurji metropolitalnej, 1919 biskup-sufragan z siedzibą w Siedlcach, 1924 rektor Uniw. katolickiego w Lublinie; ogłosił wiele prac naukowych.

Sokołowski Marjan, historyk sztuki, *1839, † 1911; studja w Heidelbergu i Wiedniu; od 1882 prof. historji sztuki na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił: „Malarstwo portretowe" (1874), „Ruiny na Ostrowie jeziora Lednicy" (1876), „Badania archeologiczne na Rusi galicyjskiej" (1883), „O malarstwie ruskiem" (1885), „Studja i szkice z dziedziny sztuki i cywilizacji" (1899), „Dwa gotycyzmy: wileński i krakowski, w architekturze i złotnictwie" (1906) i in.

Sokołowski Stanisław, pisarz, * 1537, † 1593; magister nauk wyzw. i fil. Akademji Krakowskiej, kanonik krak. i prof. Akad. Krakowskiej, potem kaznodzieja nadworny i spowiednik Stefana Batorego; napisał: „Conciones quattuor" (1583), „De verae et falsae ecclesiae discrimine" (1589), „Orationes ecclesiasticae septem" (1587) i in.

Sokołów, 1) m. pow. (woj. lubelskie), nad dopływem Bugu, 8.100 mieszk.; fabryka octu, świec, garbarnie; 2) m. w pow. kolbuszowskim (woj. lwowskie), 3.600 mieszk.

Sokołówka, m-ko w pow. złoczowskim (woj. tarnopolskie), 2.600 mieszk.; miejsce śmierci Stefana Czarnieckiego 16. II. 1665.

Sokoły, m. w pow. wysoko-mazowieckim (woj. białostockie), 2.200 mieszk.

Sokora, topola czarna, ob. Populus.

Sokoto, państwo w Sudanie śodkowym, należące do bryt. Nigerji Płn.; stol. Wurno.

Sokotra, bryt. wyspa na wsch. od Somali (Afryka wsch.), 3.579 km², 12.000 mieszk.; wywóz daktyli i masła; gł. m. Tamrida.

„Sokół", organizacja społeczno-wychowawcza, istniejąca na ziemiach polskich od lat 60-ciu; ma na celu podniesienie dzielności fizycznej narodu i wyrobienie wszelkich cnót obywatelskich, stanowiących istotną podstawę miłości ojczyzny. Do osiągnięcia powyższych celów organizacja dąży przez szerzenie zamiłowania do ćwiczeń fizycznych, wszelkich sportów, gier i zabaw ruchowych, urządzanie zlotów gimnastycznych, popisów i zawodów lekkoatletycznych, współdziałanie w przysposobieniu wojskowem młodzieży, urządzanie obchodów, odczytów i zebrań kulturalno-oświatowych, szerzenie ducha braterskiego wśród stowarzyszonych. Organizacja ma charakter demokratyczny, wszyscy członkowie nazywają siebie wzajemnie „druhami" i pozdrawiają się hasłem: „czołem". Pierwsze towarzystwo powstało we Lwowie w 1867. Jest to najstarsze towarzystwo w sokolstwie, zwane „Sokół-Macierz". W chwili obecnej istnieje ponad 1.000 towarzystw. Towarzystwa, istniejące w Rzeczypospolitej Polskiej i na ziemi francuskiej, stanowią związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół" w Polsce, z siedzibą w Warszawie. Przed powstaniem Związku ogólno-polskiego istniały w czasach zaborczych trzy odrębne Związki, z których najstarszy w dawnym zaborze austrjackim we Lwowie od 1893, najmłodszy w b. Kongresówce od 1905. W 1918 wszystkie trzy związki zlały się dobrowolnie w jeden, obecnie istniejący. Związek liczy obecnie około 80.000 członków mężczyzn i kobiet i około 20.000 młodzieży obojga płci. Posiada około 180 własnych gmachów, około 200 boisk, około 500 sztandarów, majątek ruchomy w przyrządach gimnastycznych, bibljotekach, urządzeniach itp. wartości kilkunastu miljonów. Związek dzieli się na 7 dzielnic sokolich z siedzibami w Warszawie, Lwowie, Krakowie, Katowicach, Poznaniu, Bydgoszczy, Lens (Pas-de-Calais, Francja płn.). Każda dzielnica dzieli się na szereg okręgów; w całym związku istnieje 78 okręgów. Poza związkiem w Polsce istnieje od lat 20 Związek Tow. Gimn. „Sokół" w Am. Płn. z siedzibą w Pittsburgu, liczący 15 okręgów i ok. 15.000 członków. Poza tem istnieją: Związek Tow. Gimn. „Sokół" w państwie niemieckiem z siedzibą władz w Westfalji, posiadający kilkadziesiąt towarzystw, parę tysięcy członków i kilka okręgów, z których najlepiej rozwija się okręg V w Berlinie, i Związek Czechosłowacji, powstały z gniazd sokolich na ziemiach, przyłączonych do Republiki Czechosłowackiej, liczący zaledwie kilka towarzystw, obecnie jeszcze w stadjum organizacji. Związek Sokoli w Polsce wydaje od lat 44 własny organ pt.: „Przewodnik Gimnastyczny „Sokół", a ponadto wychodzą pisma perjodyczne sokole w dzielnicach: małopolskiej, krakowskiej, śląskiej, wielkopolskiej, we Francji i w Ameryce Płn. Związek wydaje szereg podręczników fachowych z dziedziny gimnastyki i ćwiczeń lekkoatletycznych.

Sokół, ob. falkonet.

Sokół, ob. Falco.

Sokółka, m. pow. (woj. białostockie), nad rz. Sokółką, 6.100 mieszk.; browar, fabr. świec.

Sokrates, filozof grecki, * 469 przed Chr. w Atenach, † 399 tamże; nie pisał traktatów filozoficznych, lecz poglądy swe rozwijał w rozmowach i dyskusjach na ulicach Aten. Zapomocą zręcznie stawianych pytań starał się o to, aby wydobyć ze swego rozmówcy pogląd głębszy niż ten, jakiego ów rozmówca bronił początkowo; nazywał to metodą „akuszeryjną" (maieutyczną), twierdząc, że rola jego polega jedynie na pomocy tego samego rodzaju, jakiej udziela akuszerka położnicy, ułatwiając jej wydanie na świat dziecka. Metodę tę nazwano później sokratyczną. Działalność filozoficzno-pedagogiczna S. polegała na krytykowaniu sofistów oraz przeciwstawianiu ich destrukcyjnej doktrynie relatywistycznej poglądów, opartych na niezłomnych podstawach rozumu. Punktem wyjścia S. było przeciwstawienie pewnej wiedzy rozumowej złudnym i błędnym mniemaniom. Najwyższy cel jego dociekań zawarty jest w przypisywanem mu powiedzeniu: „poznaj siebie samego". Człowiek postępuje niemoralnie, ponieważ nie przeniknął rozumem prawdy. Kto wie, czem jest dobro, ten będzie również cnotliwie postępował, albowiem cnota polega na wiedzy. To utożsamienie cnoty z wiedzą jest rysem charakterystycznym intelektualizmu Sokratesa. Oskarżony o deprawowanie młodzieży i bezbożność, został skazany na karę śmierci przez wypicie cykuty. Nie skorzystał ze sposobności ucieczki, umożliwionej mu przez uczniów.

Sokul, m-ko w pow. łuckim (woj. wołyńskie), nad rz. Styrem, 1.000 mieszk.

Sol (łac.), słońce, bóg słońca; u Greków Helios.

Sol lub **sold** (łac., solidus), obecnie sou, drobna moneta francuska, dawniej 12 deniers, dziś nazwa monety 5-centymowej.

Sol, również g, nazwa tonu muzycznego.

Sol, ob. zol.

Sol ubique triumphat (łac.), słońce wszędzie triumfuje.

Solamen miseris socios habuisse malorum (łac.), pociechą dla nieszczęśliwego jest mieć towarzyszów niedoli.

Solanaceae, psiankowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Tubiflorae (rurkokwiatowe). Zioła lub drobne rośliny drzewiaste z liśćmi naprzemianległemi bez przylistków i prawie zawsze promienistemi kwiatami, o koronie płaskiej lub rurkowatej; słupek dwukrotny i dwukomorowy; owoc — torebka lub jagoda. Rodzina rozpowszechniona na

całej kuli ziemskiej, szczególnie w Ameryce zwrotnikowej. Należy do niej wiele roślin użytkowych, dostarczających bądź pokarmu, np. ziemniak (Solanum tuberosum), pomidor (Solanum lycopersicum), bądź używek, np. tytuń (Nicotiana), bądź mających zastosowanie w lecznictwie, np. wilcza jagoda (Atropa Belladonna), bieluń (Datura stramonium), lulek (Hyoscyamus niger).

Solanina, $C_{52}H_{93}NO_{18}$, trujący alkaloid, zawarty w ziemniakach (S o l a n u m t u b e r o s u m), w słodkogorzu (S o l a n u m d u l c a m a r a) i w psiance czarnej (S o l a n u m n i g r u m). Powoduje zapalenie jelit i nerek oraz porażenia mięśniowe. S. bywała nieraz powodem masowych otruć.

Solanka, ob. S a l s o l a.

Solanki, źródła mineralne o znacznej zawartości soli kuchennej (2%—25%), stosowane wyłącznie do kąpieli.

Solankowe kąpiele, kąpiele w rozczynach soli kuchennej o stężeniu 2—5%. Bywają naturalne (w zdrojowiskach wód słonych) lub sztuczne (3—9 kg. soli kuchennej, morskiej lub stassfurckiej na wannę wody). Działają drażniąco na skórę, przyśpieszają przemianę materji, wzmacniają czynności serca i oddechu, wpływają dodatnio na wessanie tworów zapalnych, szczególnie wysięków.

Solanum, p s i a n k a, rośliny z rodziny Solanaceae (psiankowate). Zioła lub bezbronne półkrzewy o łodydze tylko poczęści zdrewniałej, właściwe przeważnie Ameryce zwrotnikowej. Kwiaty mają w gronach lub podbaldaszkach w kątach liści. Korona kółkowa o rozpostartym brzegu. Pręciki nachylone ku sobie pylnikami, stykającemi się lub zrosłemi w rurkę, znacznie dłuższemi od b. krótkich nitek i otwierającemi się krótką szparą na szczycie. Owoc jagoda. Dziko w Polsce: S. d u l c a m a r a, p. słodkogórz (Rys.), półkrzew o łodydze głównej zdrewniałej, gałązkach zielnych, leżących lub pnących się; kwitnie fioletowo VI—VIII; owoc czerwony; wilgotne zarośla, brzegi wód. S. n i g r u m, p. czarna, pospolita przy murach, około płotów i dróg, roślina jednoroczna, kwitnie biało VII—X; jagody po dojrzeniu czarne. Roślinami uprawnemi są: S. t u b e r o s u m, ziemniak (ob.), S. l y c o p e r s i c u m, pomidor, S. m e l o n g e n a — oberżynka. Pomidor pochodzi z Ameryki Płd., ma pędy gruczołowato owłosione, lepkie, 6—12 dcm. wys., korzenie włókniste, bez bulw, liście pojedyńczo lub podwójnie pierzastodzielne, kwiaty jasno żółte. Jadanym jest owoc — jagoda duża, czerwona lub (rzadziej) żółta, zazwyczaj spłaszczono-kulistawa, gładka lub rowkowana, o miąższu soczystym, kwaskowatym. Podobnie jak pomidor użytkowana jest oberżynka, zwana czasami gruszką miłosną; pochodzi z Indyj Wsch., ma jagody duże, jajowate, podłużne, barwy fiołkowej, czasami żółtawej. Wiele obcokrajowych gatunków psianki uprawia się w ogrodach jako rośliny ozdobne.

Solanum dulcamara.

Solari A n t o n i, budowniczy polski, * 1700, † 1763; budował razem z Józefem Fontaną szpital z klasztorem i kościołem Bonifratrów w Warszawie (1728), kierował budową zamku warszawskiego 1741—1748, wykonał projekt kościoła Pijarów w Łukowie.

Solari B o n a w e n t u r a, architekt polski; z prac: plan teatru Narodowego w Warszawie przy ul. Długiej (1779), odbudowa zachodniej elewacji katedry poznańskiej (1789).

Solari C r i s t o f o r o, architekt i rzeźbiarz lombardzki, * ok. 1465, † po 1515; dzieła: kościół S. Maria della Passione w Medjolanie, grobowiec Beatrice d'Este i in.

Solari F r a n c i s z e k, architekt polski; kierował budową kościoła św. Anny w Krakowie (1689—1703), w 1686 zbudował kościół Panien Wizytek w Krakowie.

Solari J a k ó b, architekt polski, fortyfikował Przemyśl w 1659.

Solaris plexus, s p l o t s ł o n e c z n y, połączenie zwojów współczulnych w jamie brzusznej, na przedniej powierzchni tętnicy głównej (aorty), tuż poniżej przyczepu przepony (d i a p h r a g m a). Uderzenie gwałtowne w górną część brzucha może spowodować śmierć nagłą wskutek porażenia splotu słonecznego.

Sola-weksel, ob. w e k s e l.

Solc W a c ł a w, poeta czeski, * 1838, † 1871; liryki: „Pierwiosnki", „Pieśni o bladej dziewczynie"; epiki: „Uskocy", „Pieśni o Marku hajduku" i in.

Solcza, lewy dopływ Mereczanki w dorzeczu Niemna, ujście wpobliżu m-ka Olkienik, dług. 52 km.

Soldanella, u r d z i k, rośliny z rodziny Primulaceae (pierwiosnkowate); drobne zioła gór Europy (Alpy, Karpaty, Pireneje); mają liście w różyczce, skórzaste, okrągławo nerkowate, ciemno-zielone, na długich ogonkach, kwiaty dzwonkowate, fioletowe. S. a l p i n a, u. alpejski, wyrasta zwykle na najwyższych szczytach Alp i Pirenejów. S. h u n g a r i c a, u. karpacki, 5—20 cm. wysok., bardzo częsty w lasach, zaroślach, na łąkach i skałach Tatr, Karpat, na Pokuciu, na Babiej Górze.

Soldau, ob. D z i a ł d o w o.

Soldo (łac., solidus), dawna drobna moneta we Włoszech, odpowiada 5 centesimi.

Sole, związki chemiczne, powstające podczas zobojętniania kwasów zasadami; rozróżniamy następujące sole: 1) kwaśne, w których tylko część wodoru kwasowego podstawiona jest przez metal, np. $NaHSO_4$; 2) mieszane, posiadające więcej niż dwa rodzaje rodników, w roztworze dające więcej niż dwa rodzaje jonów, np.: $KNaCO_3$ itp.; większość s. mieszanych zaliczana jest do soli podwójnych; 3) normalne lub obojętne, w których wodór kwasowy jest całkowicie zastąpiony przez metal, np. Na_2SO_4; 4) podwójne, składające się z dwóch różnych soli, lecz zwykle posiadające jednakowe rodniki kwasowe, np. $FeSO_4 . (NH_4)_2SO_4 + 6H_2O$; 5) uwodnione, z zawartością wody krystalizacyjnej, np. $Na_2CO_3 + 10H_2O$; 6) zasadowe, s. zasad wielokwasowych, w których grupy wodorotlenowe nie są zastąpione całkowicie przez rodniki kwasowe, np. $Pb(OH)Cl$; 7) zespolone: niektóre sole metaliczne, łącząc się z innemi, dają s. zespolone; metal tworzy tu składnik rodnika ujemnego, np. $K_4 . Fe(CN)_6$.

Sole mineralne są niezbędnym składnikiem wszystkich istot żywych, zarówno zwierzęcych, jak i roślinnych. Do życia ustrojów organicznych przedewszystkiem niezbędne są sole s o d o w e (Na), p o t a s o w e (K), w a p n i o w e (Ca) i m a g n e z o w e (Mg). Stężenia tych soli winny znajdować się w pewnym stałym do siebie stosunku. Z anjonów najważniejszą rolę odgrywają chlorki (Cl') i fosforany (PO_4'''). Ustrój zwierzęcy przy braku w pożywieniu s. mineralnych ginie wcześniej, niż przy całkowitem głodzeniu. Rolą s. mineralnych w ustrojach zwierzęcych jest zobojętnianie kwasów, powstających podczas przemiany materji. Przy chorobach przewlekłych wyniszczających następuje zubożenie ustroju w s. m i n e r a l n e (d e m i n e r a l i z a c j a), szczególnie w sole wapniowe (przy gruźlicy, nowotworach złośliwych itp.). Rośliny pobierają s. mineralne z gleby, zwierzęta — z pokarmów roślinnych.

Solea vulgaris, p o d e s z w i c a, ryba z rodziny P l e u r o n e c t i d a e; rząd A c a n t h o p t e r y g i i, podgromada T e l e o s t e i (k o s t n o s z k i e l e t o w e). Dług. ok. 60 cm., waga do 4 kg. Ciało niesymetryczne, spłaszczone. Oczy na stronie prawej. Wierzch i brzegi płetw piersiowych czarne; spód brunatny. Morze Śródziemne, Północne, zachodn. część Bałtyku.

Solec, dawniej przedmieście Warszawy, pierwotnie targowisko nadrzeczne, obecnie dzielnica fabryczna Warszawy; pamiętny w dziejach powstania listopadowego 1831.

Solec, 1) w. i miejscowość kąpielowa w powiecie stopnickim (woj. kieleckie), 550 mieszk.; zakład zdrojowy, źródła siarczano-słone; 2) m-ko w pow. iłżeckim (woj. kieleckie), 2.600 mieszk.; 3) Kujawski, m-ko nad Wisłą, w pow. bydgoskim (woj. poznańskie), 3.200 mieszk.

Solecki Ł u k a s z ks., biskup przemyski, * 1827, † 1900; prof. Uniw. Lwowskiego.

Solecyzm (od założonego w Cylicji przez Ateńczyków miasta S o l n o i, którego mieszkańcy źle mówili po grecku), dwuznaczność w wysławianiu się, błąd składni.

Soleczniki Małe, m-ko w pow. i woj. wileńskiem, nad rz. Wisińczą, 100 mieszk.

Soleczniki Wielkie, m-ko w pow. i woj. wileńskiem, nad rz. Solczą, 500 mieszk.

Soleil N., fizyk francuski, * 1798, † 1878; ogłosił liczne prace z dziedziny opyki; zajmował się głównie polaryzacją światła; zbudował tzw. kompensator Soleila, mający zastosowanie w licznych przyrządach optycznych, oraz specjalny typ sacharymetru.

Soleillet P a u l, podróżnik francuski, * 1842, † 1886; 1873—74 dotarł do oazy Insalah, 1881 objął w posiadanie Francji kraj Somalów; ogłosił: „Exploration du Sahara central" (1874) i „Obok" (1886).

Solenny (łac. solemnis), uroczysty.

Solenobia, ob. T i n e i d a e.

Solenoconchae, ob. S c a p h o p o d a.

Solenocyty, ob. u k ł a d w y d a l n i c z y.

Solenoid, drut, zwinięty w linję śrubową, który włącza się do obwodu elektrycznego. S. zawiesza się w ten sposób, że może swobodnie obracać się dookoła osi poprzecznej. S., przez który płynie prąd elektryczny, zachowuje się jak magnes, tzn. ustawia się równolegle do południka magnetycznego, przyczem biegunem północnym jest ten koniec s., w którym prąd płynie w kierunku przeciwnym kierunkowi skazówek zegara, jeżeli patrzeć na niego z zewnątrz. Jednoimienne bieguny dwóch s. odpychają się, różnoimienne przyciągają się. Układ linij sił pola magnetycznego s. jest analogiczny do układu linij sił pola magnesu. Zjawisko to posłużyło Ampère'owi do stworzenia teorji magnetyzmu, według której każdy magnes składa się z tzw. magnesów elementarnych, tj. cząsteczek, okrążanych przez prąd elektryczny. Teorja elektronowa prądu elektrycznego prowadzi do teorji magnetyzmu, zgodnej w zasadzie z teorją Ampère'a.

Solent, odnoga morska w Anglji płd. między lądem stałym a wyspą Wight.

Solesmes, m. w dep. Nord (Francja płn.), nad rz. Selle, 6.300 mieszk.

Soleure, franc. nazwa m. Solothurn w Szwajcarji.

Solfatary, kratery lub pęknięcia, któremi wydobywają się pary siarki i jej gazowe związki.

Solfeggio (włosk.), ćwiczenia do śpiewu z wymawianiem nazw nut: do, re, mi, fa, sol, la, si, do.

Solferino, w. nad jez. Garda w Lombardji, w prow. Mantua (Włochy płn.), 1.600 mieszk.; pamiętna klęską Austrjaków 24. VI. 1859 w walce z Francuzami.

Solfeż, ob. s o l f e g g i o.

Solidago, n a w ł o ć, rośliny z rodziny Compositae (złożone), zioła trwałe, żółto kwitnące, pochodzące przeważnie z Ameryki Płn. S. v i r g a-a u r e a, n. pospolita, 1,5—5 dm. wys., o łodydze prostej, w górze rozgałęzionej, liściach lancetowatych, kwiatach zebranych w prosto wzniesione, wielokształtne grona, pospolita w suchych lasach (zwłaszcza sosnowych), zaroślach, na zboczach. Kwitnie VII—IX. Roślina pszczelna, w ogrodach uprawiana często jako roślina ozdobna. S. c a n a d e n s i s, n. kanadyjska, z Ameryki Płn., u nas spotykana dziko na aluwjach nadrzecznych, w wiklinach nad większemi rzekami, szczególnie nad Wisłą. Ma łodygę prostą, 6—10 dm. wys., kwiaty zebrane w daleko odstające, jednostronne, na końcach często wygięte miechowate grona.

Solidarność (łac.) w prawie bywa dwóch rodzajów: czynna i bierna. W pierwszym przypadku, tj. przy solidarności między wierzycielami, każdy z nich ma prawo żądania zapłaty całkowitej sumy od dłużnika, a zapłata uczyniona jednemu z wierzycieli uwalnia go od długu względem innych; np. A, B, C są wierzycielami solidarnymi względem D do wysokości

1.000 zł., wówczas każdy z wierzycieli ma prawo domagać się od D zapłaty całego długu. Przy solidarności między dłużnikami każdy z dłużników jest na żądanie wierzyciela zobowiązany do zapłaty całego długu; np. A, B i C są solidarnymi dłużnikami D do wysokości 1.000 zł., wówczas D ma prawo wyboru i żądania całej sumy od każdego z dłużników.

Solidaryzm, doktryna, głosząca, że zarówno w naturze, jak i w społeczeństwie, obok interesów rozbieżnych istnieją interesy zbieżne (solidarne). Stąd pogląd na społeczeństwo, jako na wzajemnie obowiązkowe towarzystwo ubezpieczeń od nędzy i ciemnoty, z czego wynika postulat powszechnych ubezpieczeń od choroby, starości itd. oraz powszechnego szkolnictwa. W stosunkach między klasami społecznemi s. widzi również zasadniczą zbieżność interesów, dlatego popiera np. sądy rozjemcze pomiędzy robotnikami a przedsiębiorcami. W stosunkach międzynarodowych s. głosi potrzebę Trybunału Rozjemczego i jest zwolennikiem Ligi Narodów, dążąc do wyrugowania wojny. Twórcą solidaryzmu jest polityk francuski Léon Bourgeois; jego kontynuatorami są: C. Bouglé, Emil Durkheim. Na gruncie polskim doktrynę tę propagowali: J. K. Potocki i J. Kurnatowski.

Solidus, w staroż. Rzymie moneta złota, wartości późniejszego dukata.

Soliflukcja, spływanie ziemi, zsuwanie się wodą nasyconej ziemi na pochyłej podstawie.

Solifuga, ob. T r a c h e a t a.

Solignac P i e r r e J o s e p h d e l a P i m p i e, historyk francuski, * 1687, † 1773; sekretarz przyboczny Stanisława Leszczyńskiego podczas jego pobytu w Lotaryngji; napisał „Histoire de Pologne“ (przekład polski w 5 t., 1763 do 1767).

Solikamsk, m. pow. gub. permskiej (Rosja wsch.), nad rz. Usołką, dopł. Kamy, 15.000 mieszk.

Solikowski J a n D y m i t r, pisarz polityczny, * ok. 1539, † 1603; od 1564 sekretarz królewski; stronnik Walezego; 1583 arcyb. lwowski; autor dzieła: „Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sig. Augusti“.

Soliman (Sulejman), imię sułtanów tureckich, 1) S. I, 1520—66, * 1496, syn Selima I, najznakomitszy z sułtanów; sprzymierzeniec Franciszka I przeciwko Karolowi V, zdobył 1521 Belgrad, 1522 Rodos; zwyciężywszy pod Mohaczem 1526, opanował Węgry, 1529 zajął Budę; nie zdołał wziąć Wiednia; walczył zwycięsko z Wenecją, Genuą, Persją; zginął 1566 pod Sziget; 2) S. II, 1687—91.

Solimões, nazwa średn. biegu rz. Amazonki.

Solin, staroż. S a l o n a e, od 155 przed Chr. stol. Dalmacji, w 639 po Chr. zburzona przez Awarów, obecnie w. w Dalmacji (Jugosławja); ruiny z czasów Dioklecjana; wpobliżu istniało m. Spalatum z pałacem Dioklecjana, obecnie Split, włosk. Spalato.

Solingen, m. pow. w Nadrenji w rej. düsseldorfskiej (Prusy), nad rz. Wupper, 49.000 mieszkańców; ośrodek przemysłu metalurgicznego, wyroby stalowe.

Solipsowie (łac.), szydercze przezwisko Jezuitów, jako samolubów, głównie o sobie tylko myślących, rozpowszechnione przez dzieło Inochofera (J. K. Scotti): „Monarchia Solipsorum“ (Wenecja 1645, przekłady).

Solipsyzm (łac. solus ipse — sam jeden), kierunek filozoficzny, ob. p o z n a n i a t e o r j a.

Soliród, ob. S a l i c o r n i a.

Solis V i r g i l, rytownik niemiecki, * 1514, † 1562; z licznych sztychów ważniejsze: „Łaźnia anabaptystów“, ilustracje do „Metamorfoz“ Owidjusza.

Solis y Ribadeneira A n t o n i o d e, historyk i poeta hiszpański, * 1610, † 1686; główne dzieło: „Historja Meksyku“ (1684); pisał poezje i komedje.

Soliter, t a s i e m i e c, ob. T a e n i a.

Soliter, u jubilerów wielki diament, oddzielnie oprawny.

Solka, m-ko na Bukowinie (Rumunja), w pow. gurahumorskim, 3.300 mieszk.; stacja klimatyczna, źródła słone.

Solmizacja, system muzyczna Gwidona z Arezzo (XI w.), polegający na zastosowaniu początkowych sylab Hymnu do św. Jana w nauce śpiewu i w ćwiczeniach słuchu. Sylaby te (ut, re, mi, fa, sol, la) padały na sześć nut tzw. heksakordu, a kto je umiał intonować w sposób właściwy, uważany już był za biegłego w solmizowaniu.

Solmona, m. w prow. Aquila degli Abruzzi (Włochy płd.), 18.600 mieszk.; miejsce urodz. Owidjusza.

Solms - Laubach H e r m a n n h r., botanik niemiecki, * 1842, † 1915; prof. w Strassburgu; napisał: „Leitende Gesichtspunkte einer allgem. Pflanzengeographie“ (1905) i in.

Solna formacja, część miocenu polskiego, ciągnąca się pasem u podnóża Karpat; formacja z gipsem, bogata w pokłady soli kamiennej (Wieliczka i Bochnia), a także soli potasowych (Kałusz).

Solnica, ob. l i z a w k a.

Solnik, ob. l i z a w k a.

Solny kwas, ob. c h l o r o w o d ó r.

Solnym kwasem otrucie. Dawka śmiertelna 10—20 gr. kwasu stężonego. Wskutek lotności swej kwas s. drażni śluzówkę krtani i powoduje jej obrzęk, co może doprowadzić do śmierci z powodu uduszenia wkrótce po zażyciu tej trucizny. Częściej wszakże śmierć następuje po wchłonięciu kwasu s.

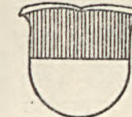
Solo (włosk.), w muzyce dzieło lub jego ustęp, gdzie pojedyńczy głos lub instrument występuje sam jeden bez wtóru albo góruje nad innemi, tj. posiada bezwzględną przewagę.

Solomon Islands, ob. S a l o m o n a W y s p y.

Solon, prawodawca ateński, jeden z tzw. „siedmiu mędrców“, * ok. 640, † 560 przed Chr. w Atenach. Wybrany 594 na archonta, otrzymał zlecenie uporządkowania ustroju wewnętrznego państwa i zastąpienia drakońskich praw nowemi. Prawa S. wprowadziły reformę gospodarczą i społeczną w duchu demokra-

tycznym. Prawa polityczne obywateli uzależnił od wysokości ich majątku, dzieląc ludność na 4 klasy, według ich stanu posiadania.

Solothurn (franc. Soleure), kanton w Szwajcarji zach., 791 km², 130.600 mieszk.; uprawa roli, leśnictwo, nieznaczna uprawa wina; kamieniołomy, przemysł włókienniczy, fabr. papieru, zegarków; stol. S., 13.200 mieszk.; muzeum, wyrób zegarków; miejsce pobytu i śmierci T. Kościuszki.

Solothurn.

Solpuga, ob. T r a c h e a t a.

Solska I r e n a z P o ś w i k ó w, aktorka, * 1878; żona Ludwika Solskiego; od 1897 występuje w Krakowie, Lwowie, Warszawie itd.

Solski L u d w i k, artysta dramatyczny, * 1855; pierwszy występ w teatrze krakowskim 1875; występował potem kolejno w Poznaniu, Krakowie, Lwowie i Warszawie w rolach charakterystycznych i dramatycznych; reżyser kilku teatrów.

Solski S t a n i s ł a w, matematyk, * 1623, † 1701; jezuita, nauczyciel matematyki i retoryki w kolegjum w Krośnie; przez 8 lat spowiednik jeńców w Konstantynopolu; prace: „Geometra polski“ (1683—86), „Architekt polski, to jest nauka ulżenia wszelkich ciężarów“ (Księga I, 1690) i in.

Soltesová-Marothy E l e n a, powieściopisarka słowacka, * 1855; powieści: „Przeciw prądowi“, „Mój syn“; nowele: „W czernickiej szkole“, „Na wsi“ i in.; redaktorka czasopisma „Živena“.

Solum mihi superest sepulcrum (łac.), czeka mnie już tylko grób; wyrzeczenie Hioba.

Solura, ob. S o l o t h u r n.

Solutio (łac.), ob. r o z t w ó r.

Solutio arsenicalis Fowleri, ob. F o w l e r a k r o p l e.

Solutio Pearsoni, P e a r s o n a r o z t w ó r, roztwór wodny arsenianu sodowego, często używany środek wzmacniający.

Solutrejska kultura, nazwana od m. Solutré we Francji; nawiązuje do staropaleolitycznej techniki wyrobów krzemiennych, zaszczerbianych powierzchniowo. Wykształciła się w Europie wsch. i doszła do Francji w mł. paleolicie po okresie oryniackim.

Solvay E r n e s t, chemik, przemysłowiec i filantrop belgijski, * 1838, † 1922; wynalazł nową metodę fabrykowania sody systemem amonjakalnym; założyciel tow. „Solway et Co“, w którego rękach znajduje się 60% światowej produkcji sody; twórca wielu instytucyj naukowych i humanitarnych, m. in. Instytutów fizjologicznego i socjologicznego w Brukseli; autor wielu prac naukowych.

Solvay'a proces, ob. s o d u w ę g l a n.

Solwatacja, w chemji łączenie się cząsteczek ciała rozpuszczonego z rozpuszczalnikiem.

Solway Firth, zatoka m. Irlandzkiego między Anglją a Szkocją, 64 km. dług., z mostem żelaznym 2.400 m. dług.; niebezpieczna dla żeglugi, bardzo rybna.

Soła, pr. dopływ Wisły, wypływa w pow. żywieckim (woj. krakowskie), dług. 70 km.

Sołacz, płn.-zach. dzielnica m. Poznania.

Sołectwo, ob. s o ł t y s.

Sołłogub W ł a d i m i r, powieściopisarz rosyjski, * 1814, † 1882; powieści, opowiadania, komedyjki, m. in. „Tarantas“, „Istorja dwuch kałosz“, „Bolszoj swiet“; zbiór w 5 t. (1855 do 1856).

Sołodkowce, m-ko w pow. uszyckim, gub. podolska (Ukraina Sow.), 3.000 mieszk.

Sołogub F i e d o r (właśc. Tietiernikow F.), poeta i literat rosyjski, * 1863, † 1927; napisał: „Tieni“, „Politiczeskija skazoczki“, „Tiażełyje sny“ i in.

Sołokija, l. dopływ Bugu w woj. lubelskiem, dług. 84 km.

Sołotwina, m-ko w pow. bohorodczańskim (woj. stanisławowskie), nad rz. Bystrzycą, 2.200 mieszk.; kop. nafty.

Sołotwina, u ludu na kresach wschodnich gęste zarośla leśne.

Sołowieckie wyspy, wyspy na m. Białem, w gub. archangielskiej (Rosja płn.), 305 km², 500 mieszk.; klasztor prawosł.; obecnie najsurowsze miejsce zesłania.

Sołowij A d a m, lekarz polski, * 1859; od 1907 prof. położnictwa i ginekologji na Uniw. Lwowskim oraz dyrektor lwowskiej kliniki położniczo-ginekologicznej.

Sołowijówka, w. na Ukrainie, pow. radomyski, gub. kijowska, pamiętna rzezią studentów polskich z Kijowa 9. V. 1863.

Sołowjew J e w g e n i j, pisarz rosyjski, * 1863, † 1905; napisał: „Oczerki iz istorji russkoj litieratury“ (1903), „W razdumji“ (1893), „Opyt filosofji russkoj istorji“ (1905) i in.

Sołowjew S i e r g i e j, historyk rosyjski, * 1820, † 1879; prof. uniwersytetu w Moskwie; główne dzieło: „Istorja Rossii“ (29 t., 1851—79), doprowadzona do r. 1780.

Sołowjew W ł a d i m i r, filozof i publicysta rosyjski, * 1853, † 1900; prof. uniw. w Moskwie; napisał: „L'idée russe“ (1888), „La Russie et l'Eglise universelle“ (1889) i in.; „Połnoje sobranje soczinienij“ (12 t., 1901).

Sołtan W ł a d y s ł a w, polityk polski, * 1870; studja prawnicze w Dorpacie; zrazu adwokat, później sędzia pokoju; 1919 naczel. wydz. org. w Min. Spraw Wewn., 1922 delegat Rządu pol. w Wilnie; 1923 minister Spr. Wewn., 1919 i 1924 wojewoda warszawski.

Sołtyk K a j e t a n, od 1758 biskup krak., * 1715, † 1788; przeciwnik reform; członek konfederacji radomskiej, przywódca opozycji przeciwko równouprawnieniu dysydentów; za opór, stawiany projektowi Repnina na sejmie 1767 aresztowany i wywieziony do Kaługi; 1773 prowadził akcję przeciwko ulegalizowaniu rozbioru.

Sołtyk R o m a n, polityk i historyk, * 1791, † 1843; 1810 podpułk. artylerji, uczestnik kampanij 1809 i 1812, wzięty do niewoli pod Lipskiem; po 1815 poseł na sejmy, wiceprezes T-wa Patrjotycznego; 1829 podał projekt uwłaszczenia chłopów; walczył 1831, potem na emigracji; prace: „Napoléon en 1812“ (1836), „La Pologne, précis historique, politique et mili-

taire de sa révolution" (2 t., 1833), „Relation des opérations de l'armée aux ordes du prince J. Poniatowski pendant la campagne de 1809 en Pologne contre les Autrichiens" (1841).

Sołtyk Stanisław, synowiec Kajetana S., stronnik reform na Sejmie 4-letnim i marszałek sejmu 1811; w Królestwie Kongresowem senator i kasztelan; czynny w Tow. Patrjot.; aresztowany 1825, sądzony przez sąd sejmowy 1827—28 w liczbie 8-miu oskarżonych o zdradę stanu.

Sołtykowicz Józef, prawnik, * 1762, † 1831; prof. prawa politycznego i karnego w Akademji Krakowskiej; 1826 senator; prace: „O stanie Akademji Krakowskiej..." (1810), „O przyczynach wewnętrznych i najbliższych nędzy naszych włościan" (1815) i in.

Sołtys, sołectwo, w dawnej Polsce stanowisko dziedziczne, utrzymywane we wsiach na prawie niemieckiem przez zasadźcę, sprowadzające się do podwójnej roli: 1) zastępcy pana wobec osadników, od których m. in. ściągał dochody dla pana; 2) głowy samorządu, głównie sądowego (sąd gajony z ławnikami). S. otrzymywał uposażenie w ziemi, wolnej od czynszu, $^1/_6$ czynszów osadników, $^1/_3$ z kar i opłat sądowych, często prawo polowania, rybołówstwa, karczmę, młyn i inne. Sołtysa obowiązywała służba wojskowa. W XVI w. dziedzicznych s. zastępowano przez czasowych; pan wsi kupował prawa s. (skup sołectw) i mianował s. usuwalnego, zależnego od siebie, co ograniczało samorząd wiejski.

Sołtys Adam, dr. muzyki, * 1890; profesor Konserwatorjum, dyrygent orkiestry Tow. Muzycznego, lektor Uniw. we Lwowie; liczne feljetony muzyczne w pismach lwowskich; utwory symfoniczne, uwertury, warjacje fortepianowe, pieśni orkiestralne i chóralne.

Sołtys Mieczysław, kompozytor, * 1863; dyrektor Konserwatorjum i Polskiego T-wa Muzycznego we Lwowie; napisał: oratorjum „Śluby króla Jana Kazimierza", opery: „Rzeczpospolita Babińska", „Opowieść Ukraińska", „Panie Kochanku", „Jezioro Dusza", „Nieboska", kilkanaście kantat, pieśni, koncert fortepianowy i in.

Soma (greck.), ciało; somatyczny, cielesny, odnoszący się do ciała.

Somali, lud murzyńsko-hamicko-semicki w Afryce wsch., od Dżibuti do ujścia Dżuby, ok. 2 milj. głów; hodowcy bydła.

Somali, kraj położony we wsch. Afryce, obejmujący półwysep S.; wnętrze kraju zajmuje wyżyna Ogaden, otoczona górami krawędziowemi; wybrzeże płaskie, diuny; dzieli się na S. franc., bryt. i włosk., reszta należy do Abisynji i do bryt. Afryki wsch.

Somateria mollissima, ob. edredon.

Somatologja, nauka o ciele, synonim anatomji.

Somatoza, sztuczny środek odżywczy, otrzymywany z mięsa. Składa się głównie z mieszaniny albumoz i soli mineralnych.

Somatyczna plazma, plazma zawarta we wszystkich komórkach ciała, z wyjątkiem komórek rozrodczych. Przeciwstawienie — zarodkowa plazma.

Somatyczne komórki, komórki cielesne: przeciwstawienie: komórki generatywne (płciowe).

Somatyczny, cielesny, fizyczny; przeciwstawienie: umysłowy, psychiczny.

Sombart Werner, ekonomista niemiecki, * 1863; 1890 prof. w Wrocławiu, 1919 w Berlinie; prace: „Sozialismus und soziale Bewegung" (1896), „Die Juden und das Wirtschaftsleben" (1911), „Die deutsche Volkswirtschaft im 19 Jahrh." (4 wyd. 1919), „Der moderne Kapitalismus" (2 t., 1902), „Grundlagen und Kritik des Sozialismus" (2 cz., 1919—22) i in.

Sombor (niem. i węg. Zombor), m. w Baczce (Jugosławja), w prow. Vojvodina, 31.300 mieszkańców; młyny, handel zbożem.

Sombrero, wysepka w Antylach płn., należąca do W. Brytanji; pow. 50 ha; latarnia morska.

Sombrero (hiszp.), kapelusz z wielkiem rondem, zrobiony z liści palmowych.

Somerset, hr., w płd.-zach. Anglji, 4.223 km², 465.600 mieszk.; stol. Bath.

Somerville, przedmieście Bostonu (St. Zjedn. Am. Płn.), 87.000 mieszk.; znaczny przemysł.

Somma, Monte S., płn. szczyt Wezuwjusza, 1.132 m., pozostałość dawnego krateru; u płn. podnóża miejsc. S. Vesuviana, 10.400 mieszk.

Somme, rz., wypływająca w dep. Aisne (Francja), wpada do kanału La Manche, dług. 245 km.; połączona kanałami z Oise i Skaldą; pamiętna zaciętemi walkami w wojnie światowej 1914—1918.

Somme, dep. w Pikardji (Francja płn.), 6.277 km², 452.600 mieszk.; stol. Amiens.

Sommer Feliks, lekarz polski, * 1834, † 1921; studja w warsz. Akademji Medyko-chirurg.; 1862—65 asystent przy klinice terapeutycznej prof. Chałubińskiego; wydał: „O podskórnych wstrzykiwaniach chlorku rtęci przy leczeniu przymiotu" (1869) i in.

Sommer Wiktor, ekonomista polski, * 1839, † 1874; emigrant po r. 1863; po powrocie red. „Ekonomisty"; ogłosił: „Des domaines de l'état en Autriche" (1867).

Sömmerda, m. w rej. erfurckiej (Prusy), nad Unstrutem, 7.100 mieszk.; wyroby metalowe, fabr. maszyn.

Sommerfeld, m. w rej. frankfurckiej (Prusy), 10.700 mieszk.

Sommerfeld Arnold, fizyk niemiecki, * 1868; od 1906 prof. fizyki teoretycznej w Monachjum; główne prace nad teorją budowy atomów; napisał: „Atombau und Spektrallinien" (4 wyd., 1924).

Sommerfeld Piotr, budowniczy gdański z XV w., wspólnie z Mikołajem Tyroldem budował ok. 1473 kościół św. Jana w Warszawie.

Sömmerring Samuel Thomas, anatom niemiecki, * 1755, † 1830; 1804—20 prof. w Monachjum; prace: „De basi encephali" (1778), „Bau des menschlichen Körpers" (1791—96) i in.

Somnambulizm, ob. lunatyzm.

Somnolentia (łac.), senność, stan snu patologicznego, podczas którego chory może być na jakiś czas obudzony; zdarza się przy na-

gminnem zapaleniu mózgowia (encephalitis epidemica) oraz przy zapaleniach opon mózgowych (meningitis).

Somnus, bóg snu u Rzymian, odpowiadający greckiemu Hypnosowi.

Somosierra albo **Samosierra,** wąwóz w górach Sierra de Guadarrama (Hiszpanja środk.), 1.430 m. n. p. m.; pamiętny bohaterską szarżą kawalerji polskiej w 1808.

Somow Konstantin, malarz rosyjski, * 1869; obrazy rodzajowe, portrety, krajobrazy.

Sompolno, m-ko w pow. kolskim (woj. łódzkie), 2.000 mieszk.

Sonata, nazwa utworu instrumentalnego, pochodząca od słowa „suonar" (dźwięczeć), w przeciwstawieniu do kantaty („cantar" — śpiewać), będącej utworem wokalnym; s. początkowo nie miała formy określonej dość ściśle, była jednoczęściowa i spełniała zadanie poważnego wstępu do szeregu utworów wokalnych lub instrumentalnych. Domenico Scarlatti uprawiał s. jako utwór samoistny, jednoczęściowy, w tymże jednak wieku (XVIII) s. przekształciła się w kilkoczęściową formę cykliczną (Haydn), złożoną z Allegra, Adagia, Menueta i Finału. Beethoven wprowadził w miejsce Menueta Scherzo. Nowoczesna s. powraca często do jednoczęściowości, gdyż głównym warunkiem tej formy jest nietyle cykliczność, ile poważny, patetyczny ton, poza którym wymagana bywa pewna specjalność konstrukcji. Polega ona na wprowadzeniu dwóch tematów w następującem ugrupowaniu: I temat (tonika), II temat (dominanta), przeróbka, powrót głównych tematów: I (tonika), II (tonika). W minorowych sonatach II temat występuje raz w równoległej majorowej, a raz w równoimiennej. Dawnemi czasy sonata przybierała charakter utworu kościelnego (S. da chiesa) lub świeckiego (S. da camera), dziś przedstawia się jako utwór kameralny lub koncertowy na jeden instrument lub najwięcej dwa, gdyż większa ilość instrumentów nakazuje już stosowną zmianę nazwy na trio, kwartet lub kwintet, mimo, że posługują się one w każdym razie formą sonaty.

Sonatina (włosk.), mała sonata, skomponowana najczęściej dla dzieci, złożona z 2 lub 3-ch części.

Sonchus, mlecz, roślina z rodziny Compositae (złożone); zioła roczne lub byliny, pospolite w Europie, Azji, Afryce. S. oleraceus, m. zwyczajny, ziele roczne; S. arvensis, m. polny, bylina, pospolite chwasty polne i ogrodowe. Kwitną żółto od VI do jesieni.

Sonda, ob. zgłębnik.

Sonderborg, m. na wyspie Alsen (Danja), 36.700 mieszk.; zamek; port i kąpielisko morskie.

Sonderbund, ob. Szwajcarja.

Sondershausen, m. w rep. turyngijskiej (Niemcy), do 1918 stol. ks. Schwarzburg-S., nad rz. Wipper, 7.600 mieszk.; zamek; wyroby wełniane.

Sondrio, stol. prow. S. w Lombardji (Włochy płn.), 9.600 mieszk.; przędzalnia jedwabiu.

Sonet, utwór poetycki, złożony z 14 wierszy jedenasto- lub trzynastozgłoskowych w czterech strofach; 2 pierwsze strofy są czterowierszowe, 2 drugie — trzywierszowe. Formę tę wprowadził do poezji Petrarka.

Song-do, ob. Kai-song.

Song-ka, rz. w Tonkinie (Indochiny franc.), wpada do zat. Tonkińskiej, dług. 500 km.

Sonklar von Innstätten Karl, geograf austrjacki, * 1816, † 1885; prof. akad. wojskowej w Wiedniu, badacz Alp; ogłosił: „Reiseskizzen aus den Alpen und Karpathen" (1857), „Oetztaler Gebirgsgruppe" (1861), „Allgem. Orographie" (1873) i in.

Sonnblick (Hoher), szczyt w Alpach salzburskich, w paśmie Hohe Tauern, 3.103 m.; stacja meteorologiczna od 1886, najwyższa w Alpach austrjackich.

Sonneberg, m. pow. w rep. turyngijskiej (Niemcy), 15.400 mieszk.; fabr. szkła i zabawek (lalek).

Sonnino Sidney, polityk włoski, * 1847, † 1922; 1893—96 minister skarbu, 1906 i 1909 do 1910 prezes ministrów, 1914—19 minister spraw zagranicznych.

Sonometry, przyrządy do mierzenia bezwzględnej wysokości tonu albo do porównywania wysokości dwóch tonów. Najważniejsze typy: s. Scheiblera, kamertonowy, Appuna, piszczałkowy, zegar kamertonowy Königa. Najbardziej czułe są metody optyczne i fotograficzne Appuna, Schulzego i in. Do tonów bardzo wysokich używana jest piszczałka Galtona o zmiennej długości, pobudzana do wydawania tonów przez wdmuchiwanie powietrza zapomocą gruszki gumowej; przyrząd ten służy specjalnie do wyznaczania górnej granicy słyszalności tonów.

Sonora, stan w Meksyku płn.-zach. (Am. Płn.), nad zat. Kalifornijską, 198.496 km², 269.200 mieszkańców; kop. miedzi; gł. m. Hermosillo.

Sonsonate, m. w rep. Salvador (Am. Środk.), 14.800 mieszk.

Soor, pleśniawki, choroba jamy ustnej, wywoływana przez grzybki Oidium albicans; białe, dość łatwo dające się usunąć naloty na śluzówce policzków, języka i podniebienia. Choroba, występująca przeważnie u niemowląt; u dzieci starszych i u dorosłych tylko przy wyniszczeniu innemi osłabiającemi chorobami.

Sophokles, ob. Sofokles.

Sophora, perełkowiec, roślina z rodziny Papilionaceae (motylkowate). S. japonica (z Japonji, Chin), drzewo o liściach do 25 cm. dług., podobnych do liści akacji, złożonych z 4—7 par jajowato-eliptycznych listków, kwiatach białych, w gronach, strąkach zielonych, bardzo soczystych i grubych, paciorkowato przerywanych. Drzewo ozdobne, u nas rzadko sadzone. Drewno stosowane przy wyrobie mebli.

Sopikow Wasilij, bibljograf rosyjski, * 1765, † 1818 w Petersburgu; ogłosił: „Opyt rossijskoj bibljografji" (5 t., 1813—21).

Sopka (ros.), nazwa gór stożkowatych na Syberji i Kamczatce, przeważnie wygasłych wulkanów.

Sopleńce, ob. s t a l a k t y t y.

Sopoćkinie, m-ko w pow. augustowskim (woj. białostockie), wpobliżu kanału Augustowskiego, 1.800 mieszk.

Sopor (łac.), stan głębokiego snu z zachowaniem pewnego oddziaływania na podniety zewnętrzne (w odróżnieniu od ś p i ą c z k i, c o m a); zdarza się przy chorobach zakaźnych, samozatruciach lub zatruciach alkaloidami, szczególnie morfiną.

Sopot, mylnie Soboty (niem. Zoppot), m. i miejscowość kąpielowa nad zatoką Gdańską na obszarze W. M. Gdańska, 18.400 mieszk.; kąpiele morskie, dom zdrojowy, dom gry.

Sopran, skala głosu kobiecego, sięgająca od jednokreślnego C do trzykreślnego F, najwyższy głos kobiecy. Sopran bywa: koloraturowy, liryczny, dramatyczny.

Sopran

Sopron (niem. Ödenburg), m. w Burgenlandzie (Węgry), nad jez. Neusiedlerskiem, 35.300 mieszk.

Soracte, góra o 40 km. na płn. od Rzymu, ze słynną w staroż. świątynią Apollina, obecnie M o n t e S a n t'O r e s t e (Monte Soratte), 691 m.

Sorapiss, szczyt w Dolomitach, w Tyrolu włoskim, koło Cortina d'Ampezzo, 3.229 m.

Sorau, m. pow. w Brandenburgji (Prusy), w Łużycach Dolnych, 15.700 mieszkańców; zamek z XIII w.; przemysł włókienniczy i żelazny.

Sorbet (arab.), napój chłodzący, przyrządzany z soków owocowych i cukru.

Sorbit, związek organiczny $C_6H_{14}O_6$, alkohol sześciowodorotlenowy; znany w kilku odmianach izomerycznych: d — s. (prawoskrętny) $C_6H_{14}O_6+H_2O$, ciało krystaliczne o temp. topn. 111°, występuje w dojrzałych owocach jarzębiny (Sorbus aucuparia); l — s. (lewoskrętny) $C_6H_{14}O_6+{}^1/_2H_2O$, ciało krystaliczne o temp. topn. 75°.

Sorbona, nazwa kompleksu gmachów uniwersyteckich w Paryżu, ofiarowanych na cele naukowe w XIII w. przez Roberta de Sorbon, 1808 przekazanych całkowicie na potrzeby uniwers., 1884 z gruntu przebudowanych; mieszczą się tu wydziały hist.-filoz. oraz matem.-przyrodniczy wraz z biblioteką uniw.

Sorbowie, ob. Ł u ż y c z a n i e.

Sorboza, związek organiczny $C_6H_{12}O_6$, należy do grupy ketoz (monosacharydów); ciało krystaliczne o temp. topn. 165°; prawoskrętna; rozpuszczalna w wodzie. Występuje w owocach jarzębiny (Sorbus aucuparia). Powstaje przez utlenienie sorbitu.

Sorbus, j a r z ą b, drzewa lub krzewy z rodziny Rosaceae (różowate), właściwe płn. strefie umiark. Mają liście pierzaste lub pojedyńcze, kwiaty w obfitych baldachogronach. S. a u c u p a r i a, j. pospolity, jarzębina (Rys.; *a.* i *b.* kwiat, *c.* owoc w przekroju pudłużnym), drzewo nieduże (4—6 m. wys.) lub krzew o liściach nieparzystopierzastych, owocach kulistych, szkarłatnych; kwitnie biało V. Lasy, zarośla na niżu i w górach aż po kosodrzew, często sadzona. S. d o m e s t i c a, j. domowy, drzewo do 13 m. wys., różniące się od poprzedniego owocami nieco wydłużonemi, gruszeczkowatemi, znacznie większemi (1.5—2 cm. dług.), żółtawo-czerwonawemi. Pochodzi z Europy płd., niekiedy hodowany. Owoce w smaku przyjemne, jadalne, używane jako przyprawa przy wyrobie win owocowych. Liście pojedyńcze posiadają: S. a r i a, j. mączny, drzewo 3—15 m. wys., o liściach podwójnie piłkowanych, pod spodem pięknie kutnerowatych, nieco skórzastych, owocach jabłuszkowatych, czerwonych; kwitnie różowo V. Lasy okolic górzystych, u nas w całym łuku Karpat, na niżu tylko wyspowo; S. t o r m i n a l i s, brzęk (brekinia), drzewo do 13 m. wys., o liściach nagich, nierówno wcinano-klapowanych, brzegiem drobno, ostro piłkowanych, owocach podłużno jajowatych, brunatnych. Lasy liściaste, zarośla. Liczne mieszańce powyższych gatunków (np. między S. aucuparia, S. aria), drzewa ozdobne lub alejowe.

Sorbus aucuparia.

Sordent plerumque domestica (łac.), często brzydzimy się tem, co swojskie; cytata z Plinjusza (Hist. nat. 35. 10. 88).

Sordes gastricae, ob. s a b u r r a.

Sordino, tłumik, mały przyrząd drewniany, kauczukowy lub metalowy, służący do zakładania na struny instrumentu muzycznego, w celu przytłumienia tonu.

Soredia, u r w i s t k i, drobne kawałki plechy porostów (Lichenes), które, odrywając się, przenoszone wiatrem, przyczyniają się do ich rozmnażania.

Sorel A g n e s, kochanka króla franc. Karola VII, * 1410, † 1450; 1441 dama dworu królowej.

Sorel A l b e r t, historyk francuski, * 1842, † 1906; 1872 prof. w Paryżu, 1898 w Szk. Wojsk. w Saint-Cyr, od 1894 członek Akademji; prace: „Histoire diplomatique de la guerre franco-allemande" (2 t., 1875), „L'Europe et la révolution française" (7 t., 1885—1904), „Montesquieu" (1887) i in.

Sorel G e o r g e s, publicysta i polityk francuski, * 1847, † 1922; inżynier budowy dróg i mostów, współtwórca teorji syndykalizmu francuskiego; ogłosił: „L'avenir socialiste des syndicats" (1898), „Les polemiques pour l'interprétation du marxisme" (1900), „Les réflexions sur la violence" (1909), „Matériaux d'une théorie du proletariat" (1919) i in.

Sorex vulgaris, r y j ó w k a p o s p o l i t a, s o r e k, maleńki ssak z rodziny S o r i c i d a e (ob.). Dług. ciała ok. 7 cm., ogona 4,5 cm. Dolne siekacze ząbkowane od wewnątrz. Ryjek niezbyt długi. Wierzch ciała czerwcnawobrunatny, spód jaśniejszy. Zamieszkuje lasy, pola i wilgotne łąki. W zimie dostaje się często do mieszkań ludzkich. Karmi się głównie myszami; pożyteczny. Pospolity w całym kraju. S. m i n u t u s, r. m a l u t k a, brunatno-popielata z białym spodem. Najmniejszy ssak w Polsce; dług. ciała 5 cm., ogon 3 cm.

Sorge G e o r g A n d r e a s, kompozytor i organista niemiecki, * 1703, † 1778; napisał Preludja i Fugi w 24 tonacjach, wzorowane na Bachu; był jednym z pierwszych teoretyków, który zaobserwował występujące w dźwiękach t o n y k o m b i n a c y j n e („Vorgemach musikalischer Composition", 1740).

Sorge R e i n h a r d, literat niemiecki, * 1892, † 1916; twórca dramatu „Der Bettler" (1912), jednej z pierwszych sztuk ekspresjonistycznych w Niemczech.

Sorgo, inaczej A n d r o p o g o n S o r g h u m (ob.).

Sori, ob. H o k u s a i.

Sori, k u p k i, skupienia licznych zarodni na liściach paprotników (Pteridophyta).

Soria, stol. prow. S. w Starej Kastylji (Hiszpanja), nad rz. Duero, 7.800 mieszk.; wpobliżu ruiny staroż. m. Numancji.

Soriano, prow. Urugwaju (Am. Płd.), 9.223 km², 59.300 mieszk.; stol. Mercedes.

Soricidae, r y j ó w k o w a t e, nazwa rodziny ssaków (M a m m a l i a) z rzędu I n s e c t i v o r a (o w a d o ż e r n e). Bardzo małe ssaki, przypominające nieco z wyglądu myszy. Pysk ryjkowato wydłużony. Oczy i uszy małe. W miednicy brak spojenia (symphisis). U większości istnieją na bokach ciała i u nasady ogona gruczoły piżmowe, których wydzielina działa odstraszająco na inne zwierzęta. Para przednich siekaczy dłuższa od trzonowych. U niektórych końce zębów zabarwione brunatno. Kończyny tylne dłuższe od przednich. Sierść miękka i delikatna. Ogon długi, owłosiony. Tryb życia nocny. Odznaczają się wielką drapieżnością i żarłocznością. Żywią się owadami, myszami i innemi małemi kręgowcami. W sen zimowy nie zapadają. Prócz rodzaju S o r e x (ob. S. v u l g a r i s), należą tu: N e o m y s f o d i e n s, r z ę s o r e k w o d n y, dochodzący do 7,5 cm, dług. Wierzch ciała aksamitno-czarny, spód biały. Boki stóp i palców okryte długiemi włosami. Ogon czworograniasty, dług. ok. 5 cm., owłosiony od spodu. Zamieszkuje nory nad brzegami wód, dobrze pływa i nurkuje. Żywi się owadami, żabami, ikrą rybią i drobnemi rybkami. Zjada też myszy i owady lądowe. Występuje w całym kraju. Czasami bywa szkodliwy w gospodarstwach rybnych. C r o c i d u r a r u s s u l u s, z ę b i e ł e k m y s z a t y, dług. ciała ok. 7 cm., ogona 4,5 cm.; zębów 28, dolne siekacze ząbkowane. Ogon zaostrzony, okryty krótkiemi włosami. Wierzch brunatno - szary, spód szary. Żyje na polach i w ogrodach, zwykle trzyma się sąsiedztwa ludzi i spotyka się w piwnicach, spiżarniach itp. Żywi się owadami, robakami; zjada również nieżywe myszy.

Sorlingues, ob. S c i l l i (W y s p y).

Sorö, wyspa, należąca do okręgu Finnmarken (Norwegja), 971 km².

Soroczyńce, m. w pow. mirgorodzkim. gub połtawska (Ukraina Sow.), 7.000 mieszk.; jarmarki.

Soroki (rum. Soroka), m. pow. w Besarabji (Rumunja), nad rz. Dniestrem, 19.100 mieszk.; winnice.

Soroksar, m-ko w komitacie peszteńskim (Węgry środk.), nad Dunajem, 15.800 mieszk.; młyny parowe.

Sorolla Bastida J o a q u i n, malarz hiszpański, * 1862; impresjonista; sceny karnawałowe, morskie, cyrkowe, pochody itp.

Sorrento, m. portowe w Kampanji, w prow. neapolitańskiej (Włochy płd.), miejscowość kąpielowa i stacja klimatyczna, 10.000 mieszk.; miejsce urodzenia Torquata Tassa.

Sortyment (franc.), wybór różnych gatunków jednego i tego samego towaru; w księgarni dobór książek różnych wydawców.

Soryt, sorites (greck.), łańcuch sylogizmów, mający zazwyczaj formę następującą:

Wszystkie *A* są *B*
wszystkie *B* są *C*
wszystkie *C* są *D*
wszystkie *D* są *E*
A więc wszystkie *A* są *E.*

S. O. S. (ang. S a v e o u r s o u l s, ratujcie nasze dusze), międzynarodowe wzywanie zapomocą telegrafu iskrowego o pomoc na morzu przez okręty w niebezpieczeństwie.

Sosna, pr. dopływ Donu w gub. orłowskiej (Rosja środk.), dług. 224 km.

Sosna, ob. P i n u s.

Sosnkowski J e r z y, literat i architekt, * 1894; studja na Politechnice Lwowskiej i Warszawskiej; zbiorki nowel: „Czerwone wyłogi" (1916), „Dom filozofów" (1923), „Auto, ty i ja" (1925), „Bosman Finta" (1926).

Sosnkowski K a z i m i e r z, generał, * 1885; studja we Lwowie i w Szwajcarji; przed wojną szef sztabu Związków Strzeleckich, 1914—16 szef sztabu 1-szej brygady Legjonów; 1917—18 więziony z Piłsudskim w Magdeburgu; 1919 wiceminister; 1920—1924 minister spraw wojskowych; 1925 dowódca O. K. w Poznaniu; 1927 inspektor armji.

Sosnogrom, ob. S e q u o i a.

Sosnowe olejki, mieszanina olejków eterycznych (terpenów), otrzymywana z żywicy swojskich gatunków sosny, znana pod nazwą t e r p e n t y n y. Olejki sosnowe, otrzymywane z k o s o d r z e w u (P i n u s m o n t a n a) i znane pod nazwą O l e u m p i n i p u m i l i o n i s, stosowane są do wziewań (inhalacyj) przy chorobach krtani i oskrzeli.

Sosnowiec, m. fabryczne w pow. będzińskim (woj. kieleckie), w klinie rz. Brynicy i Czarnej Przemszy, 87.000 mieszk.; ognisko górnictwa i przemysłu, huty cynkowe, walcownie blachy, fabryki żelaza, szkła, cementu, przetworów chemicznych i materjałów wybuchowych.

Sosnowski J a n, zoolog, * 1876; studja w Warszawie; prof. fizjologji zwierząt w Szkole Głównej Gosp. Wiejsk.; kilkadziesiąt prac w czasopismach fachowych.

Sosnowski J e r z y, działacz polityczny i społeczny, * 1871, † 1926; pełnomocnik Czerwonego Krzyża Amerykańskiego na froncie wschodnim, potem generalny kontroler zamówień wojennych Rosji w Ameryce; ogłosił: „Prawda dziejowa".

Sosnowski J ó z e f, wojew. smoleński, od 1775 hetman polny lit.; zabronił córce swej Ludwice poślubić Tadeusza Kościuszkę; † 1783.

Sosnowski O s k a r, architekt, * 1880; studja w Warszawie; 1914 prof. na katedrze projektowania Politechniki Lwowskiej, 1919 prof. architektury polskiej na Politechnice Warszawskiej.

Sosnowski P a w e ł, geograf, * 1865; autor podręczników geografji szkolnej i prac z zakresu metodyki geografji; 1919—1925 dyr. Państwowego Instytutu Pedagogicznego.

Sosnówka, ob. s i k o r y.

Sospiro, nazwa półtaktowej pauzy w muzyce.

Sostenuto (włosk.), w muz. umiarkowanie, powstrzymując się.

Soswa, l. dopływ rz. Obi na Syberji, dług. 693 km.

Sosylos, historyk grecki, który przebywał w obozie Hannibala i opisywał jego życie. Fragment dzieła S. odnaleziono na papyrusie; zawiera opis bitwy morskiej między Rzymianami i Kartagińczykami.

Soszka lepowa, tyka, do której przymocowuje się rózgi lepowe do łapania ptaków.

•**Sosznik**, ob. s o c h a.

Sośnica, m. pow. w gub. czernihowskiej (Ukraina Sow.), przy ujściu Ubiedzi do Desny, 7.600 mieszk.

Sośnice, ob. S a s s n i t z.

Sotades, poeta grecki z Krety, względnie z Tracji, ok. 280 przed Chr. utopiony podobno w Egipcie z rozkazu Ptolemeusza Filadelfa. Autor wyuzdanych utworów jońskiej erotyki.

Soter (greck.), zbawca, zbawiciel.

Soter św., papież 166, † ok. 176; pamiątka 22 kwietnia.

Sotion z Aleksandrji, pisarz grecki, żył na przełomie III/II w. przed Chr. Autor biografij znanych filozofów; do biografji dołączał wykaz dzieł, zarys systemu i sentencje, przypisywane danej osobie. Jego dzieło było podstawą późniejszych życiorysów.

Sotkiewicz A n t o n i, biskup sandomierski, * 1826, † 1901, 1860 prof. prawa kanonicznego w Akademji duch. w Warszawie, 1883 mianowany biskupem.

Sotnia albo **secina,** oddział Kozaków, odpowiadający szwadronowi.

Sotnik albo **setnik,** stopień oficerski u Kozaków, odpowiadający stopniowi rotmistrza.

Soto F e r n a n d o d e, podróżnik hiszpański, * 1500, † 1542; uczestnik wyprawy Pizarra do Peru (1532), zdobywca Florydy (1539), pierwszy Europejczyk, który dotarł do rz. Missisippi.

Sotteville-lès-Rouen, m. w dep. Seine-Inférieure (Francja zach.), nad Sekwaną, 22.600 mieszk.; wyroby bawełniane.

Sottie (franc. sottise, głupstwo), alegoryczne przedstawienia we Francji w XV w.

Sotto voce (włosk.), w muz. półgłosem, głosem stłumionym.

Sou (franc.), we Francji nazwa monety 5-centymowej.

Soubise B e n j a m i n d e R o h a n ks., wódz hugonotów, * 1583, † 1642; bronił się w 1627 w La Rochelle i po jej wzięciu wyjechał do Anglji.

Soubise C h a r l e s d e R o h a n ks. de, marszałek francuski, * 1715, † 1787; gubernator Flandrji; w wojnie 7-o letniej pobity pod Rossbach 5. XI. 1757.

Souchon W i l h e l m A n t o n, admirał niemiecki, * 1864; w 1914 przełamał blokadę morza Śródziemnego.

Soufflot J a c q u e s G e r m a i n, architekt francuski, * 1709, † 1780; główne dzieła: kość. św. Genowefy i Panteon.

Soufrière (La), czynny wulkan na wyspie St. Vincent w M. Antylach, 1128 m.; ostatni silny wybuch 1902—4.

Soukup F r a n c i s z e k, polityk czeski, * 1871; jeden z przywódców socjaldemokracji czeskosłowackiej.

Soulouque, ob. F a u s t y n I.

Soult N i c o l a s J e a n d e D i e u, ks. Dalmacji, marszałek i par Francji, * 1769, † 1851; 1805 rozstrzygnął bitwę pod Austerlitz; 1807 książę; 1808—14 prowadził wojnę w Hiszpanji; 1814 i 1830—4 minister wojny, zreorganizował wojsko francuskie; 1839—1847 prezes ministrów.

Sousse, ob. S u z a.

South (ang.), południe, południowy.

South Bend, m. w stanie Indiana (St. Zjedn. Am. Płn.), 71.000 mieszk.; chów owiec.

South Carolina, ob. K a r o l i n a P o ł u d n i o w a.

South Dakota, ob. D a k o t a.

South Downs, ob. D o w n s.

South Georgia, ob. G e o r g j a P o ł u d n i o w a.

South Orkneys, ob. O r k a d y P o ł u d n i o w e.

South Shetland-Islands, ob. S z e t l a n d z k i e w y s p y p o ł u d n i o w e.

South Shields, m. port. w hr. Durham (Anglja), nad rz. Tyne, 116.700 mieszk.; wywóz węgla, budowa okrętów.

South Uist, wyspa szkocka w archipelagu Hebrydów, 285 km², 4.800 mieszk.; chów bydła, rybołówstwo.

South Shields, m. port. w hr. Durham (Anglja), na zach. od Londynu, 30.300 mieszk.; przemysł chemiczny.

Southampton, hr. w Anglji płd., znane jako hr. Hampshire, 3.814 km², 940.000 mieszk.; stol. Winchester.

Southampton, m. port. w hr. S. (Anglja płd.), 161.000 mieszk.; doki, budowa okrętów, fabr. maszyn, kotłów i kabli.

Southend on Sea, m. i miejscowość kąpielowa nad ujściem rz. Tamizy, w hr. Essex (Anglja płd.-wsch.), 106.000 mieszk.

Southey R o b e r t, pisarz i poeta angielski, * 1774, † 1843; napisał: „Thalaba", „Madoc", „The curse of Kehama", „Life of Nelson" i in.

Southgate, m. w hr. Middlesex (Anglja), płn. przedmieście Londynu, 39.100 mieszk.

Southport, m. w hr. Lancaster (Anglja), 76.600 mieszk.; kąpiele morskie.

Southwark, dzielnica Londynu na pr. brzegu Tamizy, 184.400 mieszk.

Soutman P i e t e r, malarz i rytownik holenderski, * ok. 1580, † ok. 1657; uczeń Rubensa w Antwerpji; sztychy z obrazów Rubensa („Polowanie").

Souvestre E m i l e, literat francuski, * 1806, † 1854; powieści: „Un philosophe sous les toits", „L'Homme et l'Argent" i in.

Sova A n t o n i, poeta czeski, * 1864; poezje: „Realistyczne wiersze", „Kwiaty intymnych nastrojów", „Z mego kraju", „Współczucie i bunt" i in.; powieści: „Romans Iwona", „Toma Bojar" oraz cykl nowel „O flircie, miłości i zdradzie".

Sovereign, angielska złota moneta, bita od 1489; funt szterling.

Sowa biała, ob. N y c t e a n y c t e a.

Sowerby J a m e s, przyrodnik i malarz angielski, * 1757, † 1822; główne prace: „English botany" (36 t.), „British mineralogy" (5 t.), „Mineral conchology of Great-Britain" (6 t.).

Sowie Góry (niem. Eulengebirge), pasmo górskie w Sudetach na Śląsku środk., zbudowane z gnejsów; najwyższy szczyt Wysoka Sowa, 1.004 m. wys.

Sowiety (ros.), rady ludowe. Nazwa ta obecnie w Rosji oznacza formę organizacyjną dyktatury proletarjatu, opartą na zasadach Karola Marksa, udoskonaloną przez Lenina. Pierwsze S. pojawiły się w październiku 1905 w Petersburgu i Moskwie. W rewolucji lutowej 1917 nazwa S. stała się nazwą zgromadzenia delegatów robotników, żołnierzy i włościan, jako najwyższego ciała prawodawczego i administracyjnego w ustroju komunistycznym republiki rosyjskiej. Obok S. naczelnych (Wszechrosyjska Rada Deputowanych) istnieją S. poszczególnych państw sowieckich na obszarach Rosji, miast i gmin.

Sowiński J ó z e f L o n g i n, generał polski, * 1777, † 1831 przy obronie Woli; wychowaniec korpusu kadetów, w 1794 walczył pod dowództwem Dąbrowskiego; po upadku powstania wszedł do służby pruskiej; 1811 wrócił do wojska ks. Warszawskiego, 1812 stracił nogę pod Możajskiem i dostał się do niewoli (do 1813). W wojsku Królestwa dyrektor arsenału, w 1820 komendant szkoły aplikacyjnej.

Sowiński L e o n a r d, poeta i literat, * 1831, † 1887; 1862—68 na zesłaniu w Rosji; ogłosił: „Widziadła" (1859), „Z życia" (1860), „Studja nad literaturą ukraińską" (1860), „Taras Szewczenko i przekład Hajdamaków" (1861), „Satyra" (1871), „Słowo bytu" (1870), „Na Ukrainie" (1873), „Petro" (1882), „Wspomnienia szkolne" (1884), „Poezje" (2 t., 1875), „Rys dziejów literatury polskiej" (5 t., 1874—78).

Sowiński W o j c i e c h, kompozytor, * 1805, † 1880; od 1828 zagranicą; utwory: „Chants polonais nationaux et populaires" (2 zeszyty), oratorjum „Św. Wojciech" (1845), „Złote gody", opera 2-aktowa, „Mazepa", uwertura symfoniczna, kilka mszy, chórów itd.; napisał: „Les musiciens polonais et slaves" (1857) oraz „Słownik muzyków polskich" (1874).

Sowiński Z d z i s ł a w A n t o n i, doktór medycyny, prof. chorób skórnych i wenerycznych na Uniw. Wileńskim, * 1872.

Sownarkom (ros.), skrót wyrazów: „Sowjet Narodnych Komisarow" (Rada Komisarzy ludowych), instytucja złożona z 18 członków, zastępujących Radę Ministrów innych państw, stanowiąca właściwą władzę rządzącą w Rosji. S. jest wybierany przez „I s p o ł k o m" (skrót: „Ispołnitielnyj Komitiet"). Komitet Wykonawczy, liczący 200 członków, wybieranych przez ogólnorosyjski kongres deputowanych, będący w czasie posiedzeń tegoż najwyższą instancją Republiki Rad; Ispołkom ma jednak prawo zawiesić lub zmienić każdą uchwałę Sownarkomu.

Sowy, ob. S t r i g e s.

Soxhlet F r a n z, chemik niemiecki, * 1848, † 1926; prof. Wyższej Szkoły Techn. w Monachjum; podał metodę określania zawartości mleka i odżywiania niemowląt sterylizowanem mlekiem krowiem.

Soxhleta cukier odżywczy, biały, łatwo w wodzie rozpuszczalny proszek o słodkawym smaku; składa się z jednakowych części cukru słodowego (maltozy) i dekstryny, zawiera sole mineralne. Dodawany do rozcieńczonego mleka krowiego, odgrywa ważną rolę w dietetyce niemowląt.

Soxhleta przyrząd, przyrząd do wyjaławiania (sterylizacji) mleka krowiego i do przechowywania mleka w stanie jałowym. Składa się z wodnej kąpieli i z wstawionej do tej kąpieli podstawki z flaszeczkami, wypełnionemi mlekiem.

Sozański A n t o n i, historyk i publicysta, * 1823, † ok. 1894; prace: „Materjały do konfederacji Barskiej" (1851), „Imienne spisy osób, które od r. 1764—72 w rządzie Rzplitej udział brały" (1866) i in.; przekłady z Machiavella, Spinozy i Pascala.

Sozański M i c h a ł A d a m, malarz, * 1853; kształcił się w Wiedniu; akwarele.

Sozjuszowie bracia („Sosii fratres"), firma księgarska w epoce Horacego, który wymienia ich jako swoich wydawców.

Sozojodol, ob. s o z o j o d o l o w y k w a s.

Sozojodolowy kwas, kwas dwujodparafenolosulfonowy, związek organiczny, $C_6H_2J_2(OH)SO_3H$. W lecznictwie używane są sole k. s.: sodowa, potasowa, cynkowa i rtęciowa, tzw. preparaty sozojodolowe.

Soż, l. dopływ Dniepru, wypływa w pow. smoleńskim na Białorusi, dług. 542 km.

Sód (Natrium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 23,00; metal miękki, barwy srebrzystej, temp. topnienia 95°,6, temp. wrzenia 742°, ciężar właściwy 0,971. Pierwiastek bardzo czynny, na powietrzu utlenia się, rugiuje wodór z wody itd.; w związkach chemicznych występuje jako pierwiastek jednowartościowy, dając związki typu NaX. W przyrodzie

występuje w olbrzymich ilościach, jako chlorek $NaCl$, siarczan (sól glauberska) Na_2SO_4 oraz azotan (saletra) $NaNO_3$. Po raz pierwszy w stanie czystym otrzymany przez Davy'ego w 1807 na drodze elektrolitycznej.

Sól, nazwa potoczna chlorku sodowego.

Sól angielska, ob. gorzka sól.

Sól Bertholleta, ob. chloran potasowy.

Sól glauberska, ob. mirabilit.

Sól gorzka, ob. gorzka sól.

Sól kamienna, ob. halit.

Sól kuchenna, ob. halit.

Sól lodowata, ob. halit.

Sól oczkowa, ob. halit.

Sól perłowa, ob. halit.

Sól spiżowa, ob. halit.

Sól szybikowa, ob. halit.

Sól włosista, ob. keramohalit.

Sól zielona, ob. halit.

Sół, drewniany budynek czworograniasty, czasem piętrowy, ze schodami zewnętrznemi, który był niegdyś w Polsce śpichlerzem oraz służył na pomieszczenie zapasów.

Sóweczka, ob. Striges.

Sówka pódźka, ob. pódźka.

Sówki, ob. Noctuidae.

Spa (Spaa), m. i miejscowość kąpielowa w prow. Liège (Belgja), 8.200 mieszk.; źródła żelazisto- i kwaso-węglowe; w 1918—19 siedziba komisji do rokowań pokojowych, 5—16 lipca 1920 konferencja aljantów z Niemcami w sprawie rozbrojenia i reparacyj.

Spaa, ob. Spa.

Spaccaforno, m. w prow. Syrakuzy, na Sycylji (Włochy), 10.900 mieszk.; groty stalaktytowe.

Spach Louis, pisarz francuski, * 1800, † 1879; napisał „Histoire de la Basse Alsace" i in., pisał również powieści pod pseudonimem Louis Lavater.

Spacja (łac. spatium, przestrzeń, odstęp), w drukarstwie czcionka bez litery, którą się oddziela litery lub słowa; spacjować, rozdzielać litery spacjami, rozstawiać; druk spacjowany, druk rozstrzelony.

Spad, ob. gradjent.

Spadek, scheda, przejście majątku osoby zmarłej na rzecz jednej lub kilku osób żyjących, względnie instytucyj; ob. 1) prawo spadkowe; 2) spadek wakujący.

Spadek, miara nachylenia danej płaszczyzny względem płaszczyzny poziomej; s. wyraża się styczną kąta nachylenia i (przy małych kątach) oblicza się w promilach (s. Wisły pod Krakowem — 0,35‰).

Spadek ciał, ruch ciał na ziemi, dzięki któremu zbliżają się one do środka ziemi; przyczyną s. jest ciążenie (grawitacja), tj. wzajemne przyciąganie się mas, w przypadku s. ciała spadającego i ziemi. Przy badaniu praw s. ruch ciał odnosimy do ziemi, przyjętej za nieruchomą; z powodu wielkiej masy ziemi, ruch ziemi w kierunku ciała spadającego jest stosunkowo bardzo nieznaczny. Jeżeli pominiemy impuls, nadany ciału spadającemu, i przeszkody ruchu (opór powietrza), mówimy o s. swobodnym. Ciała spadają swobodnie ruchem jednostajnie przyśpieszonym, a więc: 1) prędkości są proporcjonalne do czasów spadku; 2) drogi, przebyte w ciągu poszczególnych jednostek czasu, są proporcjonalne do kolejnych liczb nieparzystych szeregu naturalnego; 3) drogi, przebyte w ciągu całych czasów, liczonych od początku s., są proporcjonalne do kwadratów odpowiednich czasów. Przyśpieszenie spadku, tzw. przyśpieszenie ciężkości, jest niezależne od ciężaru ciała i dla wszystkich ciał w próżni równe średnio 981 cm/sek^2. Na biegunach wynosi ok. 983 cm/sek^2, na równiku 978 cm/sek^2, w kopalniach więcej, na górach mniej, niż na powierzchni ziemi. W powietrzu, wskutek jego oporu, ciała spadają tem wolniej, im są lżejsze i bardziej płaskie. Prawa s. bada się przy ruchu sztucznie zwolnionym, na równi pochyłej (Galileusz 1602) albo zapomocą maszyny Atwooda. Na tej ostatniej ciało spadające zawieszone jest na nici, przerzuconej przez blok; na drugim końcu nici zawiesza się ciało lżejsze, przeciwdziałające spadkowi ciała pierwszego. Wskutek obrotowego ruchu ziemi kierunek s. ciał jest nieco odchylony od pionu — odchylenie spadku, proporcjonalne do pierwiastka kwadratowego z wysokości spadku.

Spadek wakujący, spadek, pozostały po zmarłym spadkodawcy, gdy sukcesorowie nie są znani. Pieczę nad s. w. sąd powierza kuratorowi ad hoc mianowanemu. W razie niezgłoszenia się sukcesorów w terminach przez prawo spadkowe przewidzianych, spadek wakujący przechodzi na własność państwa.

Spadiciflorae, kolbokwiatowe, rząd roślin jednoliściennych (Monocotyledones); o charakterze ogólnym tego rzędu stanowi swoisty kwiatostan — kłos o osi nabrzmiałej, grubej, często mięsistej, którą zowiemy kolbą (spadix); należą tu rodziny: Araceae, Cyclanthaceae, Lemnaceae, Palmae.

Spadix, 1) rodzaj kwiatostanu, ob. Spadiciflorae; 2) narząd kopulacyjny u samców głowonoga Nautilus.

Spadkobierca, ob. prawo spadkowe.

Spadkodawca, ob. prawo spadkowe.

Spadochron, przyrząd, zbudowany nakształt parasola, służący do powolnego opuszczania się z wysokości na ziemię; średnicę ma do 8 m. długości; wskutek znacznej rozpiętości s. powietrze przeciwstawia mu opór, zmniejszający jego prędkość; pomysł s. pochodzi od Montgolfier'a.

Spagna Giovanni Pietro, malarz szkoły umbryjskiej, Hiszpan z pochodzenia, † ok. 1530; dzieła: „Madonna z świętymi" (ratusz w Spoleto), „Złożenie do grobu" (1520, kośc. della Lagrima w Trevi), „Madonna" (St. Francesco w Asyżu).

Spagnoletto, malarz włoski, ob. Ribera.

Spahis lub sipahis, dawna nieregularna jazda perska i turecka; od poł. XIX w. pułki konne arabskie w służbie francuskiej w Algierze.

Spahn Peter, katolicki polityk niemiecki, * 1846, † 1925; 1890 poseł do parlamentu; od 1912 przewodniczący centrum; 1917—18 pruski min. sprawiedliwości.

Spalania ciepło, ilość ciepła, oswabadzająca się przy spalaniu ciała; oblicza się na 1 gram ciała spalanego i mierzy się zapomocą tzw. bomby kalorymetrycznej, tj. bomby żelaznej, emaljowanej lub platynowanej w środku i wypełnionej tlenem pod ciśnieniem do 25 atm., w której umieszcza się badane ciało i doprowadza do palenia się przez ogrzewanie zapomocą prądu elektrycznego. Bombę umieszcza się w kalorymetrze wodnym i z podwyższenia jego temperatury wnosi się o ilości oswobodzonego ciepła. S. ciepło mierzy się w kalorjach.

Spalatin Georg, właść. Burckhardt, przyjaciel Lutra, jeden z głównych krzewicieli reformacji w Niemczech, * 1484, † 1545; pisma jego są ważnem źródłem do dziejów ruchu religijnego w XVI w.

Spalato, ob. Split.

Spalax typhlus, ślepiec ziemny, ssak z rodziny Spalacidae; sekcja Myomorpha, podrząd Simplicidentata, rząd Rodentia (gryzonie). Ciało niezgrabne, wałkowate, grube i krępe, z szeroką głową i tępym pyskiem. Oczy zupełnie zarosłe skórą. Uszu zewnętrznych i ogona brak. Kończyny krótkie, pięciopalcowe, z mocnemi grzebnemi pazurami. Sierść miękka, gęsta, gładko przylegająca do ciała, żółtawo-brunatna, na głowie szara. Dług. ok. 20 cm. Zamieszkuje Europę płd.-wschodnią i Azję zach. U nas spotyka się zrzadka w Małopolsce wschodn., na Podolu i Wołyniu. Podziemnym trybem życia przypomina kreta. Żywi się podziemnemi częściami roślin. Na zimę nie zasypia.

Spale Wacław, malarz czeski, * 1885; pejzaże, martwe natury i kompozycje.

Spalinowe motory (silniki), silniki, zamieniające energję chemiczną paliwa wprost na energję mechaniczną; źródłem energji jest spalanie się mieszanki paliwa z powietrzem bez nowego dopływu tlenu. Zasadą s. m. jest czterosuw: 1) ssanie mieszanki, 2) sprężenie mieszanki i palenie bardzo szybkie (wybuch), 3) rozprężanie spalin (suw pracy) i 4) wydalenie spalin (ob. Diesel'a motor). Istnieją też silniki dwusuwowe. Paliwa dla s. m. wybuchowych: gaz świetlny, gaz wodorowoczadowy, gaz wielkopiecowy, benzyna, benzol, spirytus; dla silników Diesel'a: ropa naftowa i rzadziej dystylaty ropne. Zasadniczą częścią s. m. jest cylinder z tłokiem i urządzeniami suwakowemi, wpuszczającemi mieszankę i usuwającemi spaliny. Do chłodzenia cylindra s. m. służy chłodnica wodna lub powietrzna. Pierwszy s. m. zbudował Lenoir w 1870, właściwym jednak twórcą s. m. jest Otto, którego silnik przetrwał do dziś bez zasadniczych zmian.

Spaliny, gazy, powstające w motorach przez spalanie paliwa; przy motorach spalinowych czterosuwowych s. powstają przy suwie pierwszym, a wydalone zostają przy czwartym, ob. spalinowe motory.

Spallanzani Lazaro, przyrodnik włoski, * 1729, † 1799; prof. w Pawji; odkrył zapładnianie jaj przez plemniki; napisał: „Viaggi alle due Sicilie..." (6 t., 1792).

Spalmatori (tur. Kujun Adassi, Wyspy Owcze), w staroż. Oenussae, grupa wysp pomiędzy wyspą Chios a wybrzeżem Azji Mniejszej (Turcja), 1700 mieszk.

Spała, letnia rezydencja prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z pałacem myśliwskim i parkiem, w pow. rawskim (woj. warszawskie).

Spandau, ob. Szpandawa.

Spangenberg Gustav, malarz niemiecki, * 1828, † 1891; prof. Akademji Sztuk Pięknych w Berlinie; dzieła: „Pochód śmierci", „Łapacz szczurów", „Wilja św. Jana w Kolonji" i in.

Spaniel, gatunek psa myśliwskiego.

Spaniel Otokar, współczesny rzeźbiarz i medaljer czeski, autor licznych portretów i modeli metalowych koron czeskich.

Spaniole, potomkowie Żydów, wygnanych w końcu XV w. z Hiszpanji, mówiący po hiszpańsku, zamieszkali na półwyspie Bałkańskim i w Azji Mniejszej; główny ośrodek Saloniki.

Spanish Town, poprzednio Santiago de la Vega, m. na Jamajce w Antylach bryt., nad rz. Cobre, 7.100 mieszk.

Spann Othmar, ekonomista i socjolog austrjacki, * 1878; prof. uniw. w Wiedniu; prace: „System der Gesellschaftslehre", „Fundament der Volkswirtschaftslehre", „Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre" i in.

Sparceta, ob. Onobrychis.

Sparek, ptak uwiązany sznurkiem za nogę i umieszczony w sieci, nastawionej na drapieżne ptaki.

Sparganiaceae, jeżogłówkowate, rodzina roślin jednoliściennych (Monocotyledones), z rzędu Pandanales (pochutnikowe); należy tu jeden tylko rodzaj — Sparganium.

Sparganium, jeżogłówka, roślina z rodziny Sparganiaceae; zioła, porastające błota i brzegi wód okolic pozazwrotnikowych. Mają liście trawiaste, kwiaty skupione w kuliste kwiatostany; owoc pestczak. U nas: s. ramosum, j. gałęzista, bylina 3—10 dm. wys., o łodydze w górze rozgałęzionej; S. simplex, j. pojedyńcza, 2—8 dm. wys., o łodydze nierozgałęzionej. Obydwa gatunki pospolite nad brzegami wód, w rowach, na błotach, stawach. Kwitną VI—VIII.

Sparks Jared, historyk amerykański, * 1789, † 1866; prof. w Cambridge (Massachusetts); ogłosił: „Diplomatic correspondence of the American revolution", „Correspondence of the American revolution", „Library of American biography" (24 t., 1834—56) i in.

Sparmannia, jeżałka, roślina z rodziny Tiliaceae (lipowate). S. africana, j. afrykańska, krzew, dorastający w swojej ojczyźnie, tj. na Przylądku, do 6 m. wysokości, o pędach pokrytych włoskami, liściach szerokich, sercowatych, klapowanych, kwiatach białych, zebra-

nych w baldaszki; owoc torebka. Roślina ozdobna, pospolicie hodowana w szklarniach.

Sparr Otto Christoph, feldmarszałek brandenburski. * ok. 1605, † 1668; odznaczył się w wojnie trzydziestoletniej; 1656—57 dowodził wojskiem, wysłanem do Polski; zorganizował artylerję pruską.

Sparta, dzisiaj Sparti, starożytna stolica Lacedemonji, nad rz. Eurotas, założona przez Doryjczyków około 1000 r. przed Chr., obecnie stolica nomarchji lacedemońskiej, 4.500 mieszk.; wpobliżu ruiny dawnej Sparty. Pobiwszy Achajów, Doryjczycy zdobyli ich posiadłości, rozszerzając podboje na Peloponez; w VI w. przed Chr. S. stała się pierwszem państwem na Peloponezie, a wkrótce w całej Grecji. Kiedy Ateny po wojnach perskich dorównały S. stanowiskiem, S. pokonała je w wojnie peloponeskiej (431—404) i odzyskała na krótko hegemonję (404 przed Chr.); straciła ją w 371 na rzecz Tebańczyków, pokonana przez nich w bitwie pod Leuktrą; w 221 podbita przez Macedończyków, w 146 przed Chr. przez Rzymian. Na czele państwa stali 2 królowie, rada starców (ob. geruzja) i eforowie. Ludność dzieliła się na helotów i periojków oraz spartjatów, tj. zdobywców doryckich, mających pełnię praw politycznych. Wychowanie dzieci od 6 roku życia należało do państwa i odbywało się w zakładach publicznych o organizacji wojskowej; za główny cel miało zdrowie i siłę fizyczną.

Spartakus, przywódca zbuntowanych niewolników rzymskich, rodem z Tracji, uszedł 73 przed Chr. z 70 gladjatorami z Kapui, powiększył niebawem swój oddział dzięki napływowi licznych zbiegów i usadowił się w Kampanji, gdzie 72 i 71 pobił wysłanych przeciw niemu wodzów rzymskich; poległ 71 w walce z Krassusem.

Spartakusowcy, rewolucyjna grupa komunistów niemieckich; pod wodzą Karola Liebknechta i Róży Luxemburg w 1918 usiłowali wprowadzić w Niemczech dyktaturę proletarjatu; ruch ten, mający oparcie zwłaszcza w Berlinie i Saksonji, zgnieciony został krwawo przez niemiecką Reichswehrę.

Spartanburg, m. w stanie Karoliny Płd. (St. Zjedn. Am. Płn.), 22.600 mieszk.; kopalnie rudy żel. i złota.

Sparteina, sparteinum sulfuricum, alkaloid, zawarty w Spartium scoparium (sitokrzew); białe, w wodzie łatwo rozpuszczalne kryształki o gorzkim smaku; środek nasercowy.

Spartel (hiszp. Cabo Espartel), płn.-zach. przylądek Afryki, u zach. wjazdu do cieśniny Gibraltarskiej, 325 m., latarnia morska.

Spartium, sitokrzew, roślina z rodziny Papilionaceae (motylkowate). S. junceum, s. giętki, krzew rozpowszechniony w okolicach śródziemnomorskich, niekiedy hodowany w ogrodach, ma pędy zielonawe, do łodyg situ podobne, kwiaty wielkie, żółte, wonne, strąki kosmate.

Spas, w. i letnisko podgórskie nad Dniestrem, w pow. starosamborskim (woj. lwowskie), 350 m. n. p. m.

Spasmus, ob. kurcz.

Spasowicz Włodzimierz, prawnik, publicysta i historyk literatury, * 1829, † 1906; do 1862 prof. prawa kryminalnego w Petersburgu, potem adwokat; 1876—1901 założyciel i współwydawca „Ateneum" warsz.; napisał: „Dzieje literatury polskiej" (1885), „Literacki i polityczny spadek po Al. Wielopolskim" (1882), „Najnowsze prądy w nauce prawa karnego" (1892), „Schiller i Goethe w pamiętnem dziesięcioleciu ich przyjaźni od połowy 1794 do początku 1805" (1895), „Pisma" (8 t., 1892—1903).

Spastyczny, w neurologji: kurczowy.

Spat błękitny, ob. lazulit.

Spat brunatny, to samo, co dolomit (ob.).

Spat cynkowy, to samo, co smitsonit (ob.).

Spat gorzki, to samo, co dolomit (ob.).

Spat islandzki, ob. kalcyt.

Spat karminowy, ob. karminit.

Spat malinowy, to samo, co dialogit (ob.).

Spat manganowy, to samo, co dialogit (ob.).

Spat skalny, to samo, co skaleń (ob. skalenie).

Spat wapienny, ob. kalcyt.

Spatha, długi miecz żelazny obosieczny, używany przez żołnierzy celtyckich i germańskich, zaciąganych do służby w armji rzymskiej. W grobach germańskich z okresu wędrówek ludów często znajduje się obok skramasaxa.

Spatula clypeata, płaskonos, ptak z rodziny Anatidae (kaczki); podrząd Anseres, rząd Anseriformes. Dług. ciała ok. 45 cm. Dziób nieco dłuższy od głowy, przy końcu mocno rozszerzony, w nasadzie wąski i wysoki. Oczy żółte. Ogon ostro zakończony. Lusterko u obu płci zielone z białą pręgą od przodu i tyłu. U samca głowa zielono połyskująca, piersi i spód szyi białe. U nas niezbyt pospolity.

Spausta Władysław, przyrodnik, pisarz łowiecki, * 1847, † 1898; ogłosił: „Na tropach, obrazki przyrodniczo-łowieckie" (1896), „Cis" (1894), szereg wspomnień i opisów w „Łowcu".

Spawanie, stapianie, szwejsowanie, łączenie dwóch kawałków tego samego metalu przez doprowadzenie, dzięki rozgrzaniu, zetkniętych części do stanu płynności. Wykonywa się przy pomocy gazów (najczęściej autogenu), termitu, elektryczności. Używane w konstrukcji i naprawie maszyn, rur, instalacyj itp., obecnie zaczyna wchodzić w użycie także przy konstrukcjach dachowych i mostowych. Pod Łowiczem jest obecnie w budowie pierwszy na świecie most żelazny spawany, projektu prof. Bryły.

Spazier Richard Otto, publicysta niemiecki, * 1803; od 1833 osiadł w Paryżu; główna praca: „Historja powstania narodu polskiego" (3 t., Paryż 1833), ogłoszona w jęz. niemieckim, francuskim i polskim.

Spazm, spasmus, ob. kurcz.

Spazmofilja, skaza kurczowa, tężyczka ukryta (tetania latens), stan wzmożonej pobudliwości ośrodkowego i obwodowego układu nerwowego u dzieci w ciągu pierwszych dwóch lat życia; szczególnie częsta u dzieci krzywiczych, przekarmianych, wychowywanych zdala od słońca. Najczęściej na wiosnę przechodzi w tężyczkę jawną (tetania manifesta).

Spągowiec czerwony, dolna warstwa dyasu, składająca się z czerwonego piaskowca, glin i zlepieńców o słabej zawartości resztek fauny; czerwona barwa osadu pochodzi od laterytu, posiadającego znaczną zawartość żelaza.

Speaker (ang. mówca), 1) przewodniczący parlamentu angielskiego; 2) wygłaszający przemówienia przez radjo.

Species, ob. gatunek.

Species, ziółka lecznicze: drobno pocięte kwiaty, liście, owoce, korzenie, kora, łyko itp., stosowane jako napar lub odwar; działanie moczopędne (wilżyna, lubczyk, pietruszka), przeczyszczające (senes), wykrztuśne (ślaz, lukrecja).

Speckbacher Joseph, jeden z przywódców powstania Tyrolczyków w 1809, * 1764, † 1820.

Specularia, zwrotnica, roślina z rodziny Campanulaceae (dzwonkowate); zioła płn. strefy umiark. S. Speculum Veneris, z. zwierciadło Wenery, roślina roczna, 1,5—2,5 dm. wys., krótko owłosiona, o łodydze prostej, liściach jajowatych, kwiatach dzwonkowatych, fioletowych, z białą plamą w środku lub (rzadko) białych, zebranych w luźną wiechę; kwitnie VI—VIII. Pochodzi z okolic nadśródziemnomorskich, gdzie rośnie między zbożem; u nas (rzadko) na gliniastych i piaszczystych polach i ugorach. Roślina ozdobna.

Speculum (łac.), wziernik, przyrząd metalowy do oglądania wnętrza jam ciała ludzkiego: jamy nosowej, pochwy, przewodu słuchowego zewnętrznego; s. do oglądania pochwy mogą być również zrobione z matowego szkła lub z porcelany.

Specyficzne cechy, cechy gatunkowe.

Specyficzne środki, specyfiki, specifica, swoiste środki, leki o wybiórczem (elektywnem) działaniu na pewne tylko mikroby chorobotwórcze, np. chinina na pasorzyty zimnicy, lub na pewne tylko chore narządy, np. naparstnica na serce.

Specyficzne zakażenie, zakażenie kiłowe.

Specyficzny, typowy.

Specyfikacja, wyszczególnienie części, z których składa się całość.

Spedytor, ekspedytor, pośrednik w przesyłce towarów i w załatwianiu formalności celnych.

Spee Friedrich, jezuita niemiecki, * 1591, † 1635; autor pieśni kościelnych; odznaczył się zwalczaniem wiary w czary i czarownice.

Spee Maximilian hr. von, admirał niemiecki, * 1861. Na początku wojny światowej szef eskadry krążowników, 1. XI. 1914 odniósł zwycięstwo pod Koronelami, 10. XII. 1914 został rozbity przez przeważające siły jap.-ang. koło wysp Falklandzkich i zginął wraz z okrętem „Scharnhorst".

Speke John Hanning, podróżnik angielski, * 1827, † 1864; zbadał wnętrze Afryki wsch., odkrył jez. Tanganika i Wiktorji, ustalił bieg Białego Nilu; napisał: „Journal of the discovery of the source of the Nile" (2 t., 1863).

Spektr, spektralny, ob. widmo, widmowy.

Spektrofotometr, przyrząd do fotometrowania widm, tj. do wymierzania natężenia świetlnego widm.

Spektrograf, przyrząd, służący do fotografowania widm. Jest to spektroskop, opatrzony, zamiast okularu, kamerą fotograficzną. Różnica między spektrografem astronomicznym czyli astrospektrografem a zwykłym spektrografem polega na tem, że kolimator pierwszego posiada soczewkę cylindryczną, która służy do rozszczepiania widma gwiazdy.

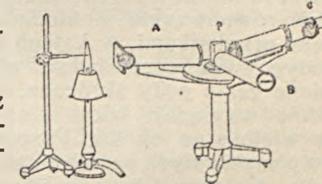
Spektrografja, dział astrofizyki, zajmujący się badaniem widm ciał niebieskich na mocy ich zdjęć fotograficznych.

Spektroheljograf, przyrząd, pozwalający fotografować tarczę słoneczną w świetle monochromatycznem czyli w świetle poszczególnej linji widma słonecznego; fotografując słońce w świetle linij wodoru lub wapnia, możemy otrzymać bardzo ciekawe wnioski o stanie powierzchni słońca; największy tego rodzaju przyrząd znajduje się w obserwatorjum na Mount Wilson w Ameryce.

Spektrometr, przyrząd do wywoływania, obserwacji i wymierzaniu widm.

Spektrometrja, nauka o wymierzaniu widm.

Spektroskop, spektrometr bez skali, służący jedynie do obserwacji widm.

Spektroskop.
A kolimator; *C* lunetka; *B* skala; *P* pryzmat.

Spektroskopja, nauka o widmach. S. stosowana bywa w medycynie sądowej: 1) w celu wykrycia obecności krwi; 2) w celu wykazania trucizny we krwi.

Spekulacja (łac.), 1) w nauce snucie rozmyślań teoretycznych o przedmiotach lub pojęciach, dotyczących przedmiotów, nie danych w doświadczeniu albo mu niedostępnych, w przeciwstawieniu do badania empirycznego; 2) w handlu przedsiębranie interesów niepewnych, połączonych z dużem ryzykiem.

Spekularyt, ob. hematyt.

Speleologja lub speologja, nauka o jaskiniach.

Spelerpes, ob. Urodela.

Spenborough, niedawno utworzone m. w hr. Yorkshire Zach. (Anglja), 31.100 mieszk.

Spencer Herbert, filozof angielski, * 1820, † 1903; podstawowem pojęciem jego filozofji jest idea ewolucji, której rolę logiczną w świecie organicznym podkreślał i uzasadniał jeszcze przed Darwinem. Dzieła: „Progress, its Law and Cause", „First Principles"; główne

dzieło: „A system of synthetic philosophy", złożone z „The principles of biology" (1864—1867), „Psychology" (1870—72), „Sociology" (1876—79), „Ethics" (1879).

Spencera zatoka, zatoka na płd. wybrzeżu Australji, pomiędzy półwyspami York i Eyria.

Spener P h i l i p p J a k o b, niemiecki teolog protestancki, * 1635, † 1705; założyciel tzw. p i e t y z m u w kościele ewang.-augsb.; dzieło: „Pia desideria" (1675).

Spengler O s w a l d, historyk i filozof niemiecki, * 1880; ogłosił: „Der Untergang des Abendlandes" (1918—22), „Preussentum und Sozialismus" (1920) i in.

Spennymoor, m. w hr. Durham (Anglja), 18.200 mieszk.; kopalnie węgla, huty żelazne.

Spenser E d m u n d, poeta angielski, * ok. 1552, † 1599; dzieła: „Shepherd's Calendar", „Epithalamion", „Fairy Queen"; w utworach swych używał włoskiej stanzy, pomnożonej aleksandrynem (tzw. s t a n z a s p e n s e r o w s k a).

Speologja, ob. s p e l e o l o g j a.

Speranskij M i c h a i ł, mąż stanu rosyjski, * 1772, † 1839; prof. matematyki i fizyki; 1810—1814 na zesłaniu, od 1819 gen.-gubern. Syberji; naczelnik komisji do ułożenia praw rosyjskich; główne dzieło „Polnoje sobranje zakonow" (45 t., 1830) oraz wyciąg z niego: „Swod zakonow" (12 t., 1833).

Spergula, s p o r e k, roślina z rodziny C a r y o p h y l l a c e a e (goździkowate). Zioła roczne stref umiarkowanych; mają liście równowąskie z błonkowatemi przylistkami, w kątach liści łodygowych znajdują się ulistnione gęsto pędy skrócone, stąd liście wyglądają jakby ułożone w wielolistne okółki. Pospolity po piaszczystych polach i ugorach. S. a r v e n s i s, s. polny (Rys.), roślina pastewna. Kwitnie biało VII—IX.

Spergula arvensis.

Spergularia, m u c h o t r z e w, zioła roczne, dwuletnie lub trwałe z rodziny C a r y o p h y l l a c e a e (goździkowate); w Polsce: S. c a m p e s t r i s, m. polny, roślina roczna lub dwuletnia, 4—25 cm. wys., o pędach płożących się, liściach nitkowatych, kwiatach czerwonych; pospolity na piaszczystych miejscach, po miedzach, przydrożach, wśród zboża. Kwitnie V—IX.

Sperma, n a s i e n i e m ę s k i e, płyn gęsty, biały, ciągnący się, o zapachu palonych kasztanów, wydzielany z cewki męskiej. Składa się z p l e m n i k ó w czyli ciałek nasiennych (s p e r m a t o z o a), z lecytyny, z wielokształtnych kryształków, tzw. s p e r m i n y czyli kryształków B ö t t c h e r a. Najważniejszym składnikiem n. męskiego są plemniki (u mężczyzny w 1 mm³ wydzielonego nasienia przeszło 60.000 plemników).

Spermacet, o l b r o t, biała, płynna, oleista masa tłuszczowa, wypełniająca jamiste przestrzenie w przedniej części głowy u o l b r o t o w c a, P h y s e t e r (C a t o d o n) m a c r o c e p h a l u s. Spermacetu używa się do wyrobu kosmetyków, maści, świec i tp.

Spermarium, inna nazwa męskiego gruczołu płciowego (j ą d r a — t e s t i s).

Spermatium, s p e r m i u m, s p e r m a t o s o m a, to samo, co s p e r m a t o z o o n, plemnik.

Spermatocyty, dojrzewające plemniki, powstające podczas s p e r m i o g e n e z y z podziału s p e r m a t o g o n j ó w. Każde spermatogonjum dzieli się na 4 s. W dalszym rozwoju s. przekształcają się w s p e r m a t y d y.

Spermatofory, p l e m n i o m i e s z k i, t o r e b k i n a s i e n i o n o ś n e, różnego rodzaju zbiorniki, wypełnione spermą, często zaopatrzone w specjalne urządzenia, ułatwiające wyrzucanie nasienia. Spermatofory służą do wprowadzenia plemników do ciała samicy, zwłaszcza w przypadkach, kiedy właściwe spółkowanie nie odbywa się. Utwory tego rodzaju rozpowszechnione są u wielu robaków, mięczaków (zwłaszcza u głowonogów), skorupiaków, owadów i u płazów ogoniastych.

Spermatogeneza, s p e r m i o g e n e z a, proces tworzenia się i dojrzewania plemników w jądrach (t e s t e s) samców. Polega na skomplikowanych podziałach i przekształceniach s p e r m a t o g o n j ó w (ob.), które, przechodząc przez stadja tzw. s p e r m a t o c y t ó w (ob.) I r z ę d u i p r a e s p e r m a t y d, czyli s p e r m a t o c y t ó w II r z ę d u, tworzą s p e r m a t y d y (ob.), ostatecznie rozwijające się w dojrzałe plemniki. U mężczyzn i większości ssaków oswojonych (domowych) czynność ta odbywa się stale od chwili dojrzewania płciowego (p u b e r t a s) aż do starości (50—60 lat u ludzi). U zwierząt dzikich odbywa się tylko okresowo, podczas rui.

Spermatogonja, niedojrzałe plemniki w najwcześniejszym okresie rozwoju: małe, okrągłe, słabo zróżniczkowane komórki, znajdujące się na obwodzie zrazików jądra.

Spermatophyta, n a s i e n n e, rośliny, wydające nasiona; synonim jawnopłciowych (P h a n e r o g a m a e).

Spermatorrhoë, p o l l u t i o d i u r n a, z m a z a d z i e n n a, wydzielanie nasienia męskiego bez erekcji członka podczas oddawania stolca lub moczu; zjawisko patologiczne, zdarzające się przy silnej neurastenji płciowej (n e u r a s t h e n i a s e x u a l i s).

Spermatosoma, ob. s p e r m a t i u m.

Spermatozoa, s p e r m a t o z o i d y, s p e r m i a, p l e m n i k i, przeważnie ruchome męskie komórki płciowe, podstawowa część składowa nasienia męskiego (s p e r m a); komórki małe, zwykle w kształcie długiej, cieniutkiej nitki, zakończonej z przodu rozszerzeniem (g ł ó w k a). Główka plemnika u niektórych zwierząt zaopatrzona jest w ostre zakończenie (p e r f o r a t o r i u m), przeznaczone do przebijania błony jajowej przy zapłodnieniu. Ilość p., wyprodukowanych w ciągu życia przez mężczyznę, wynosi około 340 biljonów. Podczas jednego wytrysku nasienia (e j a c u l a t i o) wydalane zostaje około 200 miljonów s.

Spermatozoid, ob. s p e r m a t o z o a.

Spermatydy, plemniki prawie zupełnie dojrzałe, nie posiadające jednak witki (ogonka) i nie mające zdolności poruszania się, czem różnią się od plemników dorosłych. Powstają ze s p e r m a t o c y t ó w, przekształcają się w plemniki dorosłe czyli s p e r m a t o z o a.

Spermina, e t y l e n o i m i n a, związek organiczny C_2H_5N; ciecz oleista o zapachu zbliżonym do amonjaku, temp. wrzenia 55—56°; na powietrzu dymi, z wodą miesza się, tworząc silnie alkaliczny roztwór. Jako sól fosforawa występuje w nasieniu męskiem.

Spermina Poehla, wyciąg z jąder zwierzęcych, płyn gęsty, syropowaty, rozpuszczalny w wodzie, glicerynie i alkoholu; środek wzmacniający, stosowany przy starości przedwczesnej, stanach osłabienia oraz przy neurastenji.

Spermiogeneza, ob. s p e r m a t o g e n e z a.

Spermiści lub a n i m a l k u l i ś c i, zwolennicy błędnej teorji, rozpowszechnionej w XVII i XVIII w., według której plemniki (spermatozoa, „animalcula") nasienia męskiego miały zawierać w sobie wszystkie składowe części ustroju, płeć zaś przyszłego potomstwa miała zależeć wyłącznie od płci plemnika. Rola komórki jajowej sprowadzała się, w pojmowaniu spermistów, tylko do odżywiania i ochrony wnikającego do niej plemnika. Do szkoły spermistów należeli między innemi: Leeuwenhoek, Gautier, Andry i Hartsoeker. Przeciwnikami wspomnianej teorji byli tzw. o w u l i ś c i.

Spermium, ob. s p e r m a t i u m.

Spermocentrum, miejsce, odpowiadające centrozomowi plemnika, który wniknął do komórki jajowej w chwili zapłodnienia.

Spermophilus, synonim nazwy rodzaju C i t e l l u s (ob.), s u s e ł.

Spermoviductus, p r z e w ó d o b o j n a c z y, w układzie płciowym niektórych mięczaków brzuchonogich (Gastropoda) wspólny przewód, wyprowadzający plemniki i jaja. Rozwijające się w g r u c z o l e o b o j n a c z y m komórki płciowe, dostają się do przewodu obojnaczego w stanie niezupełnie dojrzałym (w celu uniknięcia samozapłodnienia). W swym dalszym przebiegu s p e r m o v i d u c t u s dzieli się na dwa odrębne przewody — o v i d u c t u s, jajowód, i v a s d e f e r e n s, przewód wyprowadzający dojrzałe plemniki.

Spermovium, zapłodniona przez plemnik (s p e r m i u m, s p e r m a t o z o o n), komórka jajowa (o v u m).

Spes, rzymska bogini nadziei (greck. Elpis), przedstawiana zazwyczaj z kwiatem w ręku, niekiedy z kotwicą.

Spessart, lesiste pasmo górskie w Bawarji, rejencja dolno-frankońska, zbud. z piaskowca, dług. 75 km., wys. do 585 m. (Geiersberg).

Spetsä lub P e t s a (włosk. S p e z z i a), mała skalista wyspa grecka u wejścia do zatoki Nauplji (Grecja), 23 km², 4.300 mieszk.

Spey, rz. w Szkocji płn., wpadająca do m. Północnego, dług. 174 km.

Speyer, ob. S p i r a.

Spezia (La), port wojenny w prow. Genua, w Ligurji (Włochy płn.-zach.), nad zatoką S., 73.600 mieszk.; kąpiele morskie, doki, przemysł metalurgiczny, drzewny, kamieniołomy; zimowa stacja klimatyczna.

Spezzia, P e t s a, ob. S p e t s a.

Spędzanie płodu, zabiegi, mające na celu usunięcie płodu z ciała matki. Jeżeli s. ulega płód już zdolny do życia, wówczas ustawy mówią o „zabiciu dziecka w łonie matki". S. płodu jest karalne według wszystkich ustaw obowiązujących. Karze ulegają również osoby pomagające lub namawiające do s. płodu. Dozwolone jest tylko przy wskazaniu lekarskiem z powodu grożących życiu matki chorób.

Sphacella segetum, ob. s p o r y s z.

Sphagnum, t o r f o w i e c, rodzaj mchów liściastych z rzędu S p h a g n a l e s (torfowce). Bytuje w miejscach błotnistych, tworząc wielkie poduszkowate darnie. Ma łodyżki cienkie, długie, bogato rozgałęzione, gęsto ulistnione, szaro-zielonawej barwy. Listki jajowate, całobrzegie, złożone są z jednej wastwy komórek, które bywają dwojakiego rodzaju: jedne wąskie, zawierające chlorofil i protoplazmę, tworzą siatkę, której oczka wypełniają wielkie, martwe, bezbarwne, zawierające wodę lub powietrze komórki o błonach, pokrytych spiralnemi zgrubieniami i otworami. Komórki martwe służą do przyciągania wody z podłoża; wskutek tego rodzaju budowy darnie torfowców bywają od dołu do góry nasycone wodą. W miarę energicznego wzrostu części wierzchołkowych łodyg, starsze części tych mchów obumierają i powoli przeistaczają się w t o r f. (Rys.; *a* puszka zarodnikowa na końcu gałązki łodyżki).

Sphagnum.

Sphenodon punctatum, ob. R h y n c h o c e p h a l i a.

Sphingidae, f e r t a k i, z a w i s a k i, nazwa rodziny motyli (L e p i d o p t e r a) z podrzędu F r e n a t a e. Przeważnie duże, zwykle jaskrawo ubarwione motyle, o grubem ciele i silnej budowie. Ssawka przeważnie bardzo długa. Skrzydła przednie wydłużone, stosunkowo wąskie, tylne szerokie, lecz znacznie krótsze. Gąsienice nagie, jaskrawo ubarwione, z długim rogowatym wyrostkiem na grzbiecie ósmego segmentu. Przepoczwarczają się w ziemi bez oprzędu. Należą tu liczne rodzaje, np. Sphinx, z pospolitemi gatunkami S p h. l i g u s t r i, S p h. p i n a s t r i, S p h. c o n v o l v u l i; S m e r i n t h u s, np. S m. o c e l l a t u s; A c h e r o n t i a a t r o p o s, t r u p i a g ł ó w k a; D e i l e p h i l a i w. in.

Sphinx, ob. S p h i n g i d a e.

Sphygmologia, nauka o tętnie.

Sphygmoscopia, badanie tętna.

Sphygmus, tętno (ob.).

Sphyrna zygaena (Z y g a e n a m a l l e u s), m ł o t, ryba z rodziny C a r c h a r i i d a e; podrząd S e l a c h i o i d e i, rząd P l a g i o s t o m i. Głowa rozszerzona na boki w kształcie młota. Oczy mieszczą się na brzegach płaszczyzny czołowej. Paszcza podkowiasta. Reszta ciała przypomina inne żarłacze. Wierzch ciała szaro-bronzowy, spód brudno-biały. Żyworodna. Długość dochodzi do 3—4 m., waga

do 300 kg. Szeroko rozpowszechniona w ciepłych morzach.

Spianato, spokojnie, gładko, z prostotą. Wyraz muzyczny, rzadko używany, jednakże Andante spianato Szopena, poprzedzające Polonez op. 22, należy do bardzo wybitnych utworów.

Spica, kłos, kwiatostan, złożony z kwiatów bez szypułek, osadzonych wzdłuż wydłużonej osi głównej.

Spiccato, krótki, odrywany ton skrzypiec, należący do specjalnych wirtuozowskich efektów.

Spicymierz, w. w pow. tureckim (woj. łódzkie), nad Starą Wartą, odnogą rz. Warty, niegdyś gród, siedziba kasztelanji.

Spiczak, jednoroczny jeleń lub łoś, któremu po raz pierwszy wyrastają rogi.

Spiczyńce, m-ko na Ukrainie w pow. berdyczowskim, gub. kijowska, nad rz. Rosią, 1.500 mieszk.; cukrownia.

Spiczyński Hieronim, patrycjusz i rajca krakowski, nadworny lekarz Zygmunta Augusta, † 1550; dzieło: „O ziołach tutecznych i zamorskich i o mocy ich, a k temu księgi lekarskie" (1542).

Spiekeroog, wyspa na m. Północnem, naleź. do Hanoweru (Prusy), 14 km², 221 mieszk.; stacja ratunkowa dla rozbitków morskich, kąpiele morskie.

Spielberg, góra pod Bernem na Morawach (Czechosłowacja), 288 m. wysok.; cytadela, w której więziono przestępców politycznych austrjackich, m. in. spiskowców polskich z Galicji w latach 1833—60.

Spielhagen Friedrich, powieściopisarz niemiecki, * 1829, † 1911; powieści: „In Reih' und Glied", „Hammer und Amboss", „Problematische Naturen" i in.; nowele, dramaty.

Spillar Jarosław, malarz czeski, * 1869, † 1918; motywy ludowe.

Spina, kolec; w anatomji zaostrzony wyrostek kostny; s. bifida, w patologji rozszczepienie kręgosłupa, wada rozwojowa: niecałkowite zamknięcie się części tylnych (łuków) w jednym lub kilku kręgach; w botanice cierń, pęd skrócony, służący roślinie do obrony przeciw zwierzętom.

Spina scapulae, ob. scapula.

Spinacia, szpinak, roślina z rodziny Chenopodiaceae (komosowate). Jednoroczne lub dwuletnie zioła z szerokiemi, trójkątnemi albo strzałkowatemi liśćmi; kwiaty rozdzielnopłciowe, dwupienne; kłębiki kwiatów męskich zebrane w bezlistne kłosy, umieszczone w kątach liści, na wierzchołku łodygi i jej rozgałęzień; kłębiki kwiatów żeńskich bezpośrednio w kątach liści. Owoc otoczony stwardniałym okwiatem. S. oleracea, sz. warzywny, roślina uprawiana jako warzywo (dla jadalnych liści), nie znaleziona nigdzie w stanie dzikim. Pochodzi prawdopodobnie od S. tetrandra, rosnącego dziko za Kaukazem, w Persji i Turkiestanie.

Spinak, 1) sznur do pętania koni; 2) rzemień, wiążący u dołu kleszcze chomąta, inaczej proc.

Spinel, minerał, $MgAl_2O_4$, regularny. Glinian magnezu z domieszką innych połączeń analogicznych (ob. spinele), twardość 8, ciężar właściwy 3,5—4,1. Spinel szlachetny różowy, czerwony, karminowy: rubin-spinel; bladoróżowy: rubin-balais; żółtawo-czerwony: rubicel; niebieskawo-czerwony: spinel - almandyn. Najwięcej na Cejlonie. Pleonastem (cejlonit) nazywamy spinele ciemne lub czarne, zawierające duże domieszki analogicznych związków żelaza: $MgFe_2O_4$, $FeFe_2O_4$.

Spinele, minerały, kryształy mieszane z połączeń chemicznych, analogicznych glinianom: $MgAl_2O_4$, $MgFe_2O_4$, $CaCr_2O_4$, $ZnAl_2O_4$ itp. Krystalizują się regularnie, twarde; niektóre z nich, mające ładne kolory, są używane jako klejnoty (ob. spinel).

Spinelli Niccola, kompozytor włoski, * 1865, † 1909; opery: „Catilina". (1890), „A basso porto" (1895).

Spinello Arctino, malarz florencki, * 1328, † 1410; freski w zakrystji w S. Miniato we Florencji, wyobrażające dzieje św. Benedykta.

Spinet, ob. szpinet.

Spinifex, ostra i kłująca trawa na wielkich obszarach pustynnej Australji wewn.

Spinosus processus, ob. vertebra.

Spinoza (Spinosa) Baruch (Benedictus), filozof holenderski, * 1632 w Amsterdamie, † 1677 w Hadze; pochodził z rodziny Żydów hiszpańskich. Wpływ filozofji i mistyki żydowskiej przejawił się w jego własnej filozofji, lecz krytyczne stanowisko, jakie zajął wobec teologji żydowskiej, sprawiło, że w 1656 został wyklęty przez synagogę. Do żadnej innej gminy wyznaniowej nie przystąpił. Proponowanej mu katedry filozofji w Heidelbergu nie przyjął, stawiając swoją niezależność myśli ponad wszystko. Pierwszem jego pismem był wykład filozofji Descartes'a metodą matematyczną pt.: „Renati Descartes Principia philosophiae" (1663). Następnie ukazał się „Tractatus theologico-politicus" (1670). Po śmierci S. ukazały się dalsze jego pisma, wśród których miejsce naczelne zajmuje „Ethica, more geometrico demonstrata", pisana metodą matematyczną. Filozofja S. miała znaczny wpływ na niemiecką filozofję idealistyczną (spinozyzm).

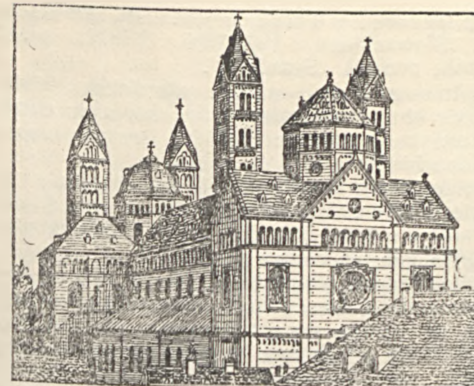
Spintaryskop, przyrząd, skonstruowany przez Rutherforda, służący do obserwacji scyntylacyj, wywoływanych przez uderzanie cząsteczek α o ekran fluoryzujący.

Spintriae, ob. moneta rzymska.

Spionskop, góra w zach. Natalu (Afryka płd.), nad górną Tugelą, na zach. od Colenso; zdobyta 24. I. 1900 przez Boerów po zażartej walce z Anglikami.

Spira (niem Speyer), stol. rej. Palatynatu w Bawarji (Niemcy), nad Renem, 23.300 mieszkańców; katedra z XI w. z grobami cesarskiemi, muzeum historyczne Palatynatu, biskupstwo; przemysł bawełniany, fabr. maszyn, tytuniu, wyrób obuwia, winnice; 1294—1801 wolne miasto, jedno z miejsc odbywania sejmów Rzeszy niemieckiej.

Spira, 1) Johannes, pierwszy drukarz wenecki, † 1470; pierwszy druk z 1469; 2) Wendelin, brat poprzedn., drukował pisma Danta i in.

Katedra w Spirze z XI w.

Spiraculum, pryskawka, 1) nazwa otworu oddechowego u licznych mięczaków brzuchonogich (Gastropoda) oraz u larw (kijanek) płazów (Amphibia); 2) szczelina, otwierająca się tuż za okiem u niektórych ryb spodoustych (Selachii) i kostołuskich (Ganoidei), będąca szczątkową pozostałością pierwszej szczeliny skrzelowej. U wyższych kręgowców (zaczynając od płazów bezogonowych, Anura), odpowiednikiem pryskawki ryb jest jama bębenkowa ucha i trąbka Eustachjusza (tuba Eustachii).

Spiraea, tawuła, roślina z rodziny Rosaceae (różowate). Zioła lub krzewy o liściach pojedyńczych, krótkoogonkowych, bez przylistków, kwiatach drobnych, białych, różowych, zebranych w sklepione, półkuliste baldachy lub baldachogrona. S. salicifolia, t. bawolina (Europa płd., Azja, Ameryka płn.-zach.), krzew 1.5—2 m. wys., o liściach podłużno eliptycznych, kwiatach różowych, zebranych w piramidalne, wiechowate kwiatostany, stojące na szczytach długich pędów. Często sadzona w ogrodach, bardzo często zdziczała na brzegach potoków i w wilgotnych lasach w Sandomierskiem, na Wołyniu, w Puszczy Białowieskiej. W ogrodach hodują wiele pięknych gatunków tego rodzaju, np. S. prunifolia (Chiny), S. hypericifolia (Azja, Rosja płd.), S. japonica (Japonja, Chiny), S. tomentosa (Ameryka Płn.) oraz liczne ich mieszańce.

Spirale Airy'ego, ob. optyka kryształów.

Spiralna linja, krzywa płaska, określona przez Archimedesa jako miejsce geometryczne końca promienia, posiadającego stały punkt początkowy, gdy długość promienia wzrasta proporcjonalnie do kąta, opisanego przez ten promień. W określeniu linji spiralnej logarytmicznej (Descartes, 1638) zawarty jest warunek proporcjonalności: długości zakreślonego łuku krzywej do kąta opisanego przez promień. Istnieją oprócz tego inne krzywe, posiadające również nazwę krzywych spiralnych.

Spiralna zastawka, ob. valvula spiralis.

Spiralne mgławice, mgławice, które mają kształt spiralny; analiza widmowa wykazuje, że są to skupienia gwiazd (ob. mgławice).

Spiralny ornament, znany już z młodszego paleolitu, częsty jest na południowo-europejskiej ceramice neolitycznej oraz na wyrobach metalowych z epoki bronzu.

Spirdingsee, ob. Śniardwy (jezioro).

Spirillum (greck.), skrętek, forma (rodzaj) bakteryj w postaci pałeczek, zgiętych śrubowato. S. comma (Vibrio cholerae), skrętek przecinkowy, jest powodem cholery azjatyckiej. W błotach i wodach stojących występuje pospolicie S. undula.

Spirituale, spirytualni lub zelatores, zelanci, zwolennicy surowszego kierunku w zakonie franciszkańskim w pierwszym wieku jego istnienia, przestrzegający ślubów ubóstwa.

Spiritus flat, ubi vult (łac.), duch objawia się, gdzie chce.

Spiritus movens (łac.), duch poruszający.

Spiritus promptus est, caro infirma (łac.), duch jest chętny, ale ciało mdłe.

Spiritus rector, pojęcie, używane przez alchemików dla oznaczenia czynnika, który ma zdolność przemiany w złoto innych substancyj oraz przedłużania życia ludzkiego.

Spiritus sanctus (łac.), Duch Święty.

Spirochaeta, spirochaete, ob. krętek.

Spirogyra, skrętnica, rodzaj wodorostów z klasy Conjugatae (sprzężnice), charakteryzujący się chloroplastami, występującemi w komórkach pod postacią spiralnie zwiniętych wstęg. Liczne gatunki są pospolicie spotykane w wodach stojących w postaci swobodnie pływających zielonych nitek.

Spirometr, przyrząd do mierzenia objętości powietrza, wydychanego z płuc, używany w fizjologji.

Spirytualista, wyznawca spirytualizmu.

Spirytualizm, pogląd filozoficzny, polegający na przeświadczeniu, że istnieją tylko istoty duchowe, a cały świat materjalny egzystuje tylko jako wytwór wrażeń i myśli (przeciwieństwo poglądów materjalistycznych). Pierwszym filozofem-spirytualistą w filozofji europejskiej był Platon; w filozofji nowożytnej spirytualistami są m. in. Leibniz, Berkeley i in.

Spirytus, ob. alkohol zwyczajny.

Spirytus drzewny, ob. metylowy alkohol.

Spirytus winny, alkohol etylowy, ob. alkohol zwyczajny.

Spirytysta, zwolennik i wyznawca poglądów spirytystycznych.

Spirytyzm (łac. spiritus — duch), nazwa, oznaczająca naukę, zajmującą się badaniem zjawisk, których istnienie przez wielu uczonych podawane jest w wątpliwość, a które nie dadzą się wytłumaczyć znanemi naukom przyrodniczym fizycznemi prawami natury, ponieważ są rzekomo wynikiem sił niematerjalnych, nadnaturalnych, pochodzących z krainy duchów (przeważnie osobistości zmarłych), które są sprawcami tych zjawisk. Do zjawisk tych należeć mają po pierwsze fakty skądinąd pospolite, jak pukanie, stukanie, poruszanie się

różnych przedmiotów fizycznych (tzw. telekinezja), granie na instrumentach, pisanie itp., które jednak mają występować w warunkach niezwykłych, po drugie zaś fakty same przez się ze stanowiska przyrodoznawstwa nienaturalne, jak np. lewitacje, tj. unoszenie się w powietrzu materjalnych przedmiotów, zwiększanie się lub zmniejszanie się ciężaru przedmiotów, które skądinąd nie uległy żadnej zmianie, dalej tzw. materjalizacje, tj. ukazywanie się przedmiotów i zjaw w postaci świecącego obłoku albo nawet ludzkiej figury itp., wreszcie przenikanie nieprzenikliwej materji. Zdaje się nie ulegać najmniejszej wątpliwości, że w znacznej mierze te zjawiska są produktem sugestji, jakiej ulegają uczestnicy seansów spirytystycznych, inscenizowanych przez medja, które niejednokrotnie zostały zdemaskowane jako oszuści (np. Anna Rothe, Eusapja Palladino, Guzik i in.). Okoliczność ta utrudnia dokładne ustalenie faktycznego stanu rzeczy. Ze względu na niezbędne dla dojścia do skutku tych zjawisk pośrednictwo osób, specjalnie do tego uzdolnionych, tzw. medjów, dziedzina tych faktów oznaczana jest również mianem medjumizmu.

Spisa, rodzaj broni, w rodzaju lancy (ob.).

Spiski Zamek, to samo co Podgrodzie Spiskie.

Spisko-orawski powiat, utworzony w 1920 z przyłączonych do Polski wsi Spisza i Orawy, 583 km², 22.700 mieszk.; obecnie wcielony do powiatu nowotarskiego (woj. krakowskie).

Spisz (węg. Szepes, niem. Zips), obszar na płd. stoku Beskidów zach. i Tatr, tworzący dawniej odrębną ziemię spiską, następnie hrabstwo wzgl. żupanat spiski, 3.668 km², 173.000 mieszk. (około 35.000 Polaków), należał pierwotnie do Polski. Po zgonie Bolesława Krzywoustego zajęty przez Węgrów; 1412 przez Zygmunta luksemburskiego zastawiony Polsce za 40.000 kóp groszy praskich (Lubowla, Gniazdo i 14 pozostałych miast; Lewocza, Kiezmark i in. miasta pozostały w rękach węgierskich). W 1769 Austrja, pod pozorem przeprowadzenia kordonu sanitarnego od strony Polski, zajęła Spisz, który wszedł w skład Węgier. Po wojnie 1914—18 Polska wysunęła żądanie przyłączenia płn. części S. (z Jaworzyną); projektowany plebiscyt nie doszedł do skutku i granica została przeprowadzona na podstawie decyzji Rady Ambasadorów z 28. VII. 1920, pozostawiając około 40 wsi polskich w granicach państwa czechosłowackiego.

Spithead, odnoga morska w Anglji, oddzielająca wyspę Wight od lądu stałego, ufortyfikowana koło portu Portsmouth.

Spitsbergen, ob. Szpicberg.

Spitteler Karl, poeta i powieściopisarz szwajcarski, * 1845, † 1924; napisał: „Prometheus und Epimetheus" (1881), „Extramundana, kosmische Dichtungen" (1883), „Balladen" (1896), „Olympischer Frühling" (1900—1903), „Glockenlieder" (1906), „Imago" (1906) i in.; 1919 otrzymał wraz z Hamsunem nagrodę Nobla.

Spitzer Rudolph, ob. Lothar Rudolph.

Spitznagel Ludwik, orjentalista, przyjaciel Jul. Słowackiego, * ok. 1806, † 1827; przeł. z arab. poemat „Szanfary".

Spitzweg Karl, malarz niemiecki, * 1808, † 1885; obrazy rodzajowe, dydaktyczne; dzieła ważniejsze w muz. berlińskiem, Dreznie, Lipsku i Monachjum.

Spiże, stopy miedzi np.: 1) spiż armatni zawiera 10% cyny i 90% miedzi; 2) spiż do odlewania dzwonów, 25% cyny i 75% miedzi.

Splanchna, ob. viscera.

Splanchnicus, nervus s., nerw trzewny, u człowieka nazwa dwóch par nerwów, należących do układu współczulnego i dochodzących do mięśniówki i naczyń krwionośnych jelit.

Splanchnologja, nauka o wnętrznościach, dział anatomii, zajmujący się budową narządów wewnętrznych ciała ludzkiego lub zwierzęcego.

Splanchnoptosis, ob. Glénarda choroba.

Splątek (protonema), ob. Musci.

Spleen (ang.), hipochondrja, śledziennictwo.

Splen, śledziona (ob.).

Splendid isolation (ang.), wspaniałe odosobnienie; wyrażenie Salisbury'ego dla określenia angielskiej niechęci do zawierania przymierzy.

Splendor (łac.), świetność, okazałość, przepych.

Splenomegalia, znaczne powiększenie śledziony przy zimnicy przewlekłej, chorobie Banti'ego, białaczce, niektórych postaciach niedokrewności itd.

Splenomegalia tropica, ob. kala-azar.

Split (włosk. Spalato), gł. m. i port w Dalmacji (Jugosławja), 25.000 mieszk.; muzeum starożytności, zabytki z czasów rzymskich (pałac Dioklecjana, świątynia Jowisza, Porta aurea); w okolicy wykopaliska w Solinie.

Splot, w anatomji, ob. plexus.

Splot słoneczny, ob. solaris plexus.

Splügen, przełęcz w Alpach, w kantonie Gryzonów (Szwajcarja), 2.117 m. wys.

Spław, 1) naturalny bieg wody; 2) część wędki z kory, pływająca po wodzie.

Spław drzewa, sposób transportu drzewa drogą wodną (w dół rzeki) w postaci wiązanych tratw, albo luzem; s. luzem jest możliwie ograniczany, gdyż niszczy urządzenia regulacyjne.

Spodouste, ob. ryby.

Spodumen, tryfan, minerał, pirofilicjan litowy $Li_2Al_2Si_4O_{12}$; jednoskośny; twardość 6,5—7, ciężar wł. 3,1—3,2; barwy zielonkawej do szmaragdowej. Rzadki.

Spohr Ludwig, kompozytor niemiecki, wirtuoz-skrzypek, * 1784, † 1859; opery romantyczne: „Faust", „Duch gór", „Jessonda", 9 symfonij i 15 koncertów skrzypcowych.

Spojenie łonowe, ob. symphysis.

Spojówka, ob. oko.

Spokane Falls, m. w stanie Waszyngton (St. Zj. Am. Płn.), nad Spokane River, 105.000 mieszkańców; fabr. maszyn, młyny, handel węglem i drzewem.

Spokojny ocean albo **Wielki,** zwany także Pacyfikiem (Pacific), największy zbiornik wody na kuli ziemskiej, między Azją, Australją i Ameryką Płn. i Płd., 152,440.000 km²; kształt ma elipsy i jest jakby jednym wielkim rowem o brzegach stromych i urwistych; największe głębie morskie: rów Tonga 9.184 m., rów Kermadec 9.427 m., rów Marjański 9.636 i rów Filipiński 9.788 m. głęb.; średnia głębokość 3.340 m., zasolenie 35‰; prądowi atlantyckiemu Golfstromowi odpowiada prąd Kuro-szio (wpobliżu Japonji).

Spoleto, m. w Umbrji, w prow. Perugji (Włochy), 26.000 mieszk.; kop. rudy, węgla brunatnego, fabr. jedwabiu, oliwy; do XIII w. stol. Longobardji.

Spoljacja, łupiestwo, rabunek, bezprawne wyzucie z posiadania podstępem lub gwałtem.

Spolium (łac.), w liczbie mnogiej spolia, zdobycz wojenna; u dawnych Rzymian zdobyta na nieprzyjacielu zbroja, jako oznaka zwycięstwa; spolia opima — zbroja zdobyta przez wodza rzymskiego na wodzu nieprzyjacielskim. W wiekach średnich części uzbrojenia rycerskiego: hełm, tarcza itp., wystawiane przy pogrzebach i innych uroczystościach.

Społeczeństwo, łączenie się ludzi w celach wspólnych, wynikających z współżycia; najwyższemi związkami społecznemi są: naród i państwo. Podział pracy tworzy w społeczeństwie klasy społeczne (rolnicy, przemysłowcy, urzędnicy, uczeni itp.).

Społeczna medycyna, ob. medycyna społeczna.

Społeczne nauki, termin, obejmujący wszystkie nauki, dotyczące społeczeństwa ludzkiego; przedewszystkiem najogólniejsza, choć najmniej jeszcze skrystalizowana socjologja, która bada zasadnicze prawa rozwoju społecznego i określa jego stadja (Comte, Spencer, Durkheim etc.), następnie historja, która opisuje rozwój społeczny i dzieli się z kolei na cały szereg poddziałów: historja polityczna, historja gospodarcza, historja cywilizacji, historja sztuki, archeologja i paleontografja, tj. nauka o wykopaliskach z czasów tzw. przedhistorycznych, czyli takich, po których nie pozostało łatwo dostępnych śladów piśmiennych. Wogóle każda ludzka instytucja ma swoją przeszłość, a więc i swoją historję. Specjalny dział tworzą nauki o strukturze fizycznej człowieka (antropologja), o jego strukturze i działalności psychicznej (psychologja). Inny bardzo obszerny dział nauk społecznych tworzą nauki, dotyczące struktury, bogactwa i prawideł (norm) zbiorowego działania społecznego. Wymienić tu należy historję prawa, dalej ekonomję polityczną, wreszcie wszystkie nauki tzw. normatywne, a więc prawo, historję doktryn ekonomicznych i politycznych, politykę socjalną, przemysłową, rolną itd. Do nauk społecznych należy zaliczyć również pedagogję z jej licznemi poddziałami.

Spondej, spondeus, stopa wierszowa, złożona z dwóch zgłosek długich (— —).

Spondias, rozpestlin, roślina z rodziny Anacardiaceae (nanerczowate); drzewa okolic zwrotnikowych. S. purpurea, (Antyle) dostarcza jadalnych owoców, podobnych do śliwek, zwanych śliwkami mombin lub jabłkami otahejtyskiemi. Z drewna tego gat., podobnie jak z drewna gat. S. mangifera (wybrzeża Indyj Wsch.), otrzymywana jest żywica arura, używana do wyrobów perfumeryjnych. S. dulcis (wyspy Pacyfiku) i S. lutea (Antyle), drzewa owocowe okolic podzwrotnikowych.

Spondylitis, zapalenie kręgów, próchnica kręgów (caries vertebrarum); najczęściej bywa na tle gruźliczem (s. tuberculosa).

Spondylus (greck.), krąg (kość).

Spongia (łac.), gąbka: 1) Spongiae, synonim nazwy Spongiaria; 2) Spongia, właściwie Euspongia officinalis, gatunek gąbki, używany do kąpieli, wraz z cenniejszemi (o miękkim szkielecie) odmianami: mollissima, g. lewantyńska, i dalmatica, g. dalmacka. Prócz tego w handlu znajduje się twardsza od gąbki kąpielowej — Eusp. zimocca.

Spongiaria, Spongiae, Porifera, gąbki, nazwa typu zwierząt. Najniższe tkankowce (Metazoa), z nielicznemi wyjątkami morskie, prowadzące życie osiadłe. Zasadniczy workowaty lub kubkowaty kształt ciała, stale przytwierdzonego do podłoża, zmienia się zazwyczaj do niepoznania u form kolonjalnych, obrastających rozmaite przedmioty podwodne, przyczem w nieregularnych kolonjach często trudno rozróżnić poszczególne osobniki. Powierzchnia ciała przedziurawiona drobnemi porami, przez które wnika woda, przynosząca pokarm, do jamy środkowej, wysłanej rzęskowemi komórkami. Często istnieją w ciele gąbek specjalne kanały i komory urzęsione. Zużyta woda zostaje wydalona przez otwór wyrzutowy (osculum), leżący na stronie przeciwległej tej, którą zwierzę przytwierdza się do podłoża. Ściany ciała składają się z ekto- i entodermy, między któremi znajduje się bezkształtna, galaretowata mezenchyma. Warstwa mezenchymatyczna produkuje szkielet wewnętrzny, tj. wapienne lub krzemionkowe igiełki (spicula), wzgl. zrogowaciałe włókna spongin owe. W mezenchymie rozwijają się również jaja i plemniki. Z zapłodnionego jaja powstaje swobodnie pływająca, urzęsiona larwa (planula), która, przeszedłszy stadjum gastruli, osiada na jakiemś podłożu i stopniowo rozwija się w dojrzałą gąbkę. Prócz rozmnażania płciowego, gąbki mnożą się drogą bezpłciową, przez pączkowanie lub wytwarzanie tzw. gemmul. W związku z nader prostą organizacją, gąbki są pozbawione utworów mięśniowych, układu nerwowego i narządów zmysłowych. Spongiaria obejmują trzy gromady: Calcispongia z rzędami Homocoela i Heterocoela; Hexactinellida (Triaxonia) z rzędami Hexasterophora i Amphidiscophora; Demospongia (Tetraxonia) z rzędami Tetraxonida, Monaxonida i Keratosa. W wodach słodkich występuje tylko rodzina Spongillidae z pospolitemi gatunkami Spongilla

lacustris (nadecznik) i Ephydatia fluviatilis.

Spongina, ciało białkowe o własnościach chemicznych, zbliżonych do kollagenów, lecz bardziej odporne na działanie zasad; przez hydrolizę powstaje ze s. leucyna i glikokol; główna część składowa szkieletu gąbek.

Spongiosa, substanstia s., istota kostna gąbczasta, utkanie beleczkowe kości długich i płaskich.

Spongiosus, gąbczasty.

Spontaniczny, to samo, co samorzutny; spontaniczne odmiany, w genetyce nazwa odmian, powstających bez wszelkich widocznych przyczyn.

Sponte sua (łac.), dobrowolnie, nieprzymuszenie, z własnej woli.

Spontini Gasparo, kompozytor włoski, * 1774, † 1851; jeden z twórców opery heroicznej; od 1804 w Paryżu, od 1820 w Berlinie; opery: „Westalka" (1807), „Fernynand Kortez" (1809), „Olimpja" (1819).

Sponton albo esponton (franc.), w XVIII w. używany przez piechotę rodzaj piki 2 m. dług., z żeleźcem szerokiem, 25 cm. dług.

Sporady, archipelag na morzu Egejskiem (większość wysp należy do Grecji, reszta do Turcji), górzysty, zamieszkany przeważnie przez Greków; uprawa wina, owoców płd., kop. marmuru; S. dzielą się na: 1) Sporady Płn., grupa 77 wysp na płn.-wsch. wybrzeżu Grecji, najw. wyspa Skyros, gł. m. Skopelos na wyspie Skopelos i 2) Sporady Płd., zw. Dodekanez (ob.).

Sporadyczny (greck.), pojawiający się oddzielnie, rzadko.

Sporae, spory, zarodniki, 1) utwory jednokomórkowe, zazwyczaj mikroskopowej wielkości, wytwarzane przez rośliny skrytopłciowe (Cryptogamae) w celach rozmnażania. Powstają bądź w przekształconych komórkach wegetatywnych plechy (np. u bakteryj, sinic, zielenic), bądź w drodze pączkowania i oddzielania na wierzchołkach swoistych trzonków rodzajnych (np. zarodniki zewnętrzne — konidja lub basidia grzybów), bądź wewnątrz (zarodniki wewnętrzne, endosporae; askospory workowców) specjalnie w tym celu wytwarzanych, jedno- (np. u grzybów) lub wielokomórkowych (np. u mszaków, paprotników), kulistych lub owalnych utworów, zwanych zarodniami (sporangium). Zarodniki noszą nazwę pływek (zoospora), gdy są zaopatrzone w rzęsy i mogą się swobodnie poruszać w wodzie, lub zarodników nieruchomych (aplanospora), gdy są pozbawione rzęs; 2) u pierwotniaków (Protozoa), spory są przeważnie utworami wielokomórkowemi i morfologicznie nie odpowiadają zarodnikom roślinnym.

Sporangium, zarodnia, ob. sporae.

Sporek, ob. Spergula.

Sporidium, zarodniczek, utwór jednokomórkowy, powstający u podstawczaków (Basidiomycetes) w rzędach Uredinales, Ustillaginales, Auriculariales na rozwijającej się przy kiełkowaniu zarodników przedgrzybni (promycelium).

Sporny Józef, inżynier polski, * 1817, † 1888; pierwszy wprowadził w Polsce roboty świdrowe przy poszukiwaniu wody; praca: „Hydraulika agronomiczna" (2 t. z atlasem, 1860—61).

Sporocarpium, nibyowoc, utwór kulisty lub owalny, powstający z zarodnioliścia paproci wodnych (Hydropteridales); zawiera wewnątrz zarodnie.

Sporocysta, ob. Trematodes.

Sporofit, ob. przemiana pokoleń u roślin, mszaki, Pteridophyta.

Sporogonium, sporofit mszaków (Bryophyta); powstaje z zapłodnionej komórki jajowej; składa się z krótszej lub dłuższej nóżki, wrosłej ssawką w tkankę rośliny pokolenia płciowego i osadzonej na niej kulistej lub owalnej puszki zarodnikowej.

Sporophyllum, zarodnioliść, ob. Pteridophyta.

Sporophyta, zarodnikowe, rośliny, rozmnażające się przy pomocy zarodników; synonim skrytopłciowych (Cryptogamae).

Sporotrichosis, przewlekła choroba skórna, przypominająca kiłę lub gruźlicę skóry: tworzenie się w tkance podskórnej guzków i guzów, łatwo rozpadających się i wrzodziejących. S. wywoływana jest przez grzybki chorobotwórcze, wykryte w 1912 przez de Beurmanna i nazwane Sporotrichum Beurmanni. Grzybki te pasorzytują na jarzynach zielonych i ziemniakach. Ludzie zakażają się przez skaleczenia lub ubytki naskórka.

Sporowce, ob. Sporozoa.

Sporowskie jezioro, jezioro w woj. poleskiem, na pograniczu pow. kossowskiego i drohiczyńskiego, otoczone bagnami, ok. 9 km².

Sporozoa, sporowce, nazwa gromady pierwotniaków (Protozoa) z podtypu Plasmodroma. Bytują jako pasorzyty (często chorobotwórcze) wewnątrz ciała u przedstawicieli najrozmaitszych typów zwierzęcych. W okresie dojrzałości nie posiadają żadnych organoidów ruchu, mogą jednak, w wielu przypadkach, przechodzić podczas rozwoju stany, przypominające wiciowce lub ameby. Odżywiają się endosmotycznie, przy pomocy całej powierzchni ciała. Wodniczek tętniących nie posiadają. Rozmnażanie odbywa się za pośrednictwem spor. Rozwój zwykle nader złożony i często związany z przemianą pokoleń. Należą tu dwie podgromady: Telosporidia i Cnidosporidia (=Neosporidia). Do Telosporidia zaliczają się sporowce jednojądrowe, produkujące spory dopiero przy końcu wegetatywnego okresu rozwoju. Podgromada ta obejmuje 3 rzędy: Gregarinida, Coccidia i Haemosporidia. Cnidosporidia z rzędami Myxosporidia, Microsporidia, Actinomyxidia i Sarcosporidia, odznaczają się posiadaniem wielu jąder i sporulacją, odbywającą się przez cały okres wegetatywny.

Sport, wykonywanie czynności i ruchów gimnastycznych, według ustalonych norm lub indywidualnie postawionego sobie zadania, nie dających materjalnych korzyści; dążenie dla osiągania w nich jak najlepszych wyników i rozwoju kultury i sprawności fizycznej. Przejawy życia społecznego, oparte na powyższych zasadach, zrodziły się w starożytnej Grecji pod nazwą olimpizmu, który poprzedziły długie wieki urabiania pokoleń na dzielnych żołnierzy, sprawnych gimnastyków i zdrowych obywateli. Przy uroczystościach, poświęconych pamięci zmarłych lub czczeniu bóstw opiekuńczych, starano się zawsze uwzględniać popisy, wykazujące tężyznę i piękno ciała ludzkiego. W poł. VI w. rozpowszechniły się igrzyska po całej Grecji, które przygasły, począwszy od III w. Cesarstwo rzymskie wskrzesiło je na krótko. Resztki ich przetrwały po wielkich miastach do IV w. po Chr. Igrzyska Olimpijskie przetrwały do czasów Justynjana, który specjalnem rozporządzeniem położył im kres faktyczny. Uprawiano: biegi krótko i długodystansowe, skok, rzut dyskiem (4 kg.), oszczepem, strzelanie z łuku, wyścigi na wozach, walkę ostrą w pancerzach, walkę na pięści, wioślarstwo, wyścigi z pochodniami, biegi na wytrwałość, pięciobój, zapasy hipiczne itd. Pokrewnym temu kierunkowi ruchem w średniowieczu były ćwiczenia i turnieje rycerskie. W pocz. XIX w. zaczęto uprawiać ćwiczenia fizyczne, zwane sportami. Z postępującym rozwojem środków komunikacji powstawały stowarzyszenia i związki państwowe sportowe, później międzynarodowe, normujące życie danej gałęzi sportu na jednolitej podstawie. Kultura fizyczna zaczęła się stawać hasłem i dążeniem wszystkich narodów. Współzawodnictwo między niemi wzrastało w coraz szybszem tempie. Powstały następujące rodzaje sportów: lekka atletyka, zapasy w stylu grecko-rzymskim, dźwiganie ciężarów, szermierka, pływanie, lawn-tennis, kolarstwo. Lekka atletyka obejmowała początkowo konkurencje: biegi 100, 400, 800, 1.500 m. płaskie, maratoński 42 km. 195 m., biegi przez płotki 110 m., skoki wzwyż, wdal, o tyczce, trójskok, rzuty dyskiem, kulą. W pierwszej ćwierci XX w. powstały nowe gałęzie sportu: piłka nożna, rugby, piłka nożna association, strzelanie, zapaśnictwo, boks, gimnastyka, wioślarstwo, żeglarstwo, polo, hipika, pięciobój klasyczny i nowoczesny, base-ball, piłka siatkowa, koszykowa, haska hazzenna, hockey ziemny, hockey na lodzie, łyżwiarstwo, narciarstwo, curling, bobsleigh, turystyka górska, golf, kricket itd. Do 1920 St. Zj. Am. Płn. przodowały w następujących gałęziach lekkiej atletyki, osiągając bezkonkurencyjne wyniki: biegi 100, 200 m. płaskie, 110, 400 m. przez płotki, sztafety 4×100, drużynowy 3.000 m., skok wzwyż, rzut młotem, W pływaniu: 100 m., 400, 1.500 m., st. dowol., 100 m. nawznak, sztafety 4×200, skoki z trampoliny, z wieży zwykłe. St. Zj. przejęły od Anglji boks, doprowadzając go do najwyższego poziomu; we wszystkich kategorjach wag posiadają od wielu lat mistrzostwa świata. W tennisie została Ameryka zdystansowana przez Francję w 1926. Przoduje w wioślarstwie, rugby nożnem, strzelaniu, polo konnem. Od 1924 (Olimpjada paryska) państwa europejskie zaczynają intensywnie pracować nad rozwojem sportu u siebie. Coraz popularniejsze międzynarodowe spotkania, mecze, zawody, igrzyska, wpływają dodatnio na ambicję, która podnosi poziom wszystkich sportów, uprawianych w Europie. W l. 1924—26 cały szereg nowych rekordów został ustanowiony przez zawodników europejskich. Powstały na wzór Ameryki państwowe urzędy, czuwające nad rozwojem fizycznym, katedry wychowania fizycznego i sportów przy uniwersytetach, szkoły, kształcące instruktorów. W budżetach wstawiono specjalne sumy na popieranie wych. fizycznego. Z krajów europejskich najwyżej pod względem sportu stoją, według osiąganych wyników: Finlandja, Francja, Anglja, Szwecja, Norwegja, Szwajcarja, Włochy, Belgja, Holandja, Danja, Węgry, Austrja, Czechosłowacja, Polska. Specjalnościami krajów są: Finlandji — lekka atletyka, narciarstwo, łyżwiarstwo; Francji — kolarstwo, tennis; Anglji — piłka nożna, lekka atletyka, rugby; Szwecji — pływanie, lekka atletyka, narciarstwo; Norwegji — narciarstwo; Szwajcarji—piłka nożna, gimnastyka; Włoch—hipika, szermierka; Belgji—hipika, szermierka; Holandji—kolarstwo, gimnastyka; Danji—boks, szermierka; Węgier — piłka nożna, pływanie, piłka wodna; Austrji — piłka nożna; Czechosłowacji — hockey na lodzie, piłka nożna, narciarstwo. W Polsce przed odzyskaniem niepodległości podział na trzy zabory uniemożliwiał rozwój sportów i utworzenie związków sportowych, obejmujących wszystkie dzielnice. Jedynie w byłej Galicji zaznaczał się minimalny postęp przez podporządkowanie się austrjackiej centrali. Pierwszym przejawem wszechpolskiej organizacji był I-szy Zjazd Polskich Zrzeszeń Sportowych w Warszawie w lecie 1918. Po odzyskaniu niepodległości sport polski rozwija się w szybkiem tempie, organizując się na wzór zagranicy. Polskie Związki sportowe zrzeszyły się, powołując do życia, jako najwyższą swą organizację sportową, „Związek Polskich Związków Sportowych" (w skróceniu Z. Z.). Zarząd Z. Z. jest zarazem Polskim Komitetem Olimpijskim. W stosunkach z zagranicą, obok nazwy polskiej, używa Z. Z. nazwy francuskiej „Union des Fédérations Sportives de Pologne". Siedzibą Z. Z. jest Warszawa, terenem działalności Rzeczpospolita Polska, z zachowaniem miejscowych praw o stowarzyszeniach. Z. Z. stanowi osobę prawną, korzystającą z całej pełni praw cywilnych w Polsce. Cel: popieranie sportu amatorskiego. Członkami Z. Z. są: Polskie Tow. Gimn. Sokół, Związek Strzelecki, Polski Związek Piłki Nożnej, Polska Liga Piłki Nożnej, Pol. Zw. Lekkoatletyczny, Pol. Zw. Tow. Wioślarskich, Pol. Zw. Narciarski, Pol. Zw. Tow. Kolarskich, Pol. Zw. Lawn-Tennisowy, Pol. Zw. Łyżwiarski, Pol. Zw. Pływacki, Pol. Zw. Szermierczy, Pol. Zw. Bokserski, Pol. Zw. Palanta i Gier Ruchowych, Pol. Zw. Żeglarski, Pol. Zw. Hockeya na lodzie, Pol. Zw. Motocyklowy, Pol. Zw. Hockeya na trawie, Pol. Zw. Jeździecki. Najwyżej stoją w Polsce: hipika (Włosi i Polacy najlepsi jeźdźcy na świecie), posiadająca dzisiaj własny styl, wzorowany na włoskiej szkole jazdy Caprilliego; narciarstwo, które do 1927 zdobyło w konkurencji męskiej mistrzostwo

Czechosłowacji i Austrji, w konkurencji pań — mistrz. Francji, Austrji, Tatr Płd; piłka nożna — kilkanaście zwycięstw w spotkaniach międzypaństwowych; kolarstwo — drugie miejsce na VIII Olimpjadzie paryskiej w wyścigu drużynowym na 4.000 m.; hockey na lodzie, lekka atletyka, wioślarstwo. Pozostałe sporty z roku na rok podnoszą swój poziom, lecz do klasy europejskiej jeszcze nie doszły.

Sport samochodowy i motocyklowy rozwinął się w ostatnich latach po udoskonaleniu maszyn typu wyścigowego. Istnieje szereg rekordów: I. rek. kilometrowe od 1—10 km. start z rozbiegu, od 1—3.000 km. start z miejsca. II. Rekordy milowe (mila ang.), start z rozbiegu od 1—5 mil, start z rozbiegu od 1—1.000 mil. III. Rekordy godzinne, start z miejsca, od 1—24 godzin. Ważniejsze międzynarodowe zawody o mistrzostwo urządzane są corocznie od początku XX w.: o puhar Gordon Benetta (do 1905), o Grand Prix de l'Indianopolis (804 km.), Targa Florio, Mont Ventoux itd. Wyniki w chronologicznem zestawieniu podaje „Almanach de Miroir des Sports" z 1925. Zawody o mistrzostwo Europy wprowadziła Międzynarodowa Federacja Automobilowa w 1923 pod postacią wyścigu o Grand Prix de l'Europe. Odległość 800 km. W 1923 pierwsza nagroda J. Salamano na samoch. Fiat-Rivelli w 5 g. 27 m. 38 s. (przec. 146 km, 00,2 m. na godz.), w 1924 na torze pod Lyonem I. Campari na Alfa-Roneo w 7 g. 5 m. 34 s. (przec. 114 klm. 208 m. na g.). Zawody o mistrzostwo Polski nie odbywają się. Automobilklub Polski urządza od 1921 rajdy samochodowe o charakterze międzynarodowym dla wypróbowania wytrzymałości samochodów i dostosowania ich do dróg polskich. Wyścig o mistrzostwo Europy 1925 r. na torze w Spa (805 km.) wygrał Aseavi na Alfa-Roneo w czasie 6 g. 42 m. 47 s. (przec. 119,7 km. godz.). W motocyklizmie rekordy światowe ustala Międz. Fed. Motocyklistów, osobno dla motorów 250 cm., 350 cm., 500 cm., 750 cm., 1000 cm., w każdej kategorji odrębnie dla startu z rozbiegu i z miejsca. Rekordów polskich oficjalnych niema. Za najlepszego motocyklistę uchodzi dotychczas Henryk Choiński (W. T. C.), twórca nieoficjalnych rekordów na zawodach motocyklowych. Zawody o mistrzostwa Europy odbywają się od 1924 według 3 kategoryj: 250 cm. — 200 km., 350 cm. 300 km., 500 cm. — 400 km.

Sportowy profesjonalizm (zawodowstwo), pobieranie wynagrodzenia za wykonywanie ćwiczeń sportowych. Profesjonalizm ukryty, to samo w formie zwrotu kosztów za wydatki, podróże, stracony czas, zarobek itd. przy pewnych nadwyżkach, pozostających w kieszeni zawodnika. W krajach o wysokim poziomie sportowym s. p. rozwija się w ostatnich latach coraz silniej (Ameryka, Anglja, Francja, Austrja). Zapoczątkowany w zapaśnictwie (walka francuska), zdegenerował te gałąź sportu, zamieniając ją w pokazy cyrkowe, płatne według norm, obowiązujących w berlińskim zawodowym związku atletycznym. Następnie ogarnął piłkę nożną (Anglja, Austrja, Węgry, Czechosłowacja), gdzie istnieją „ligi" zawodowców, grających w barwach klubów, płatnych według kontraktów, na stałych gażach, plus gratyfikacje za strzelone bramki. Boks amerykański zawodowy doprowadził honorarja za spotkania w ciężkich wagach o mistrzostwo świata do wysokości miljona dolarów za mecz (Dempsey 900.000 dol, Turmay 200.000 dol.). Państwa walczą z profesjonalizmem, popierając sport w szkołach, na wsi, w sferach robotniczych, wprowadzając odznaki sportowe za sprawność, odciągając publiczność od widowisk sportowych na rzecz czynnego uprawiania ćwiczeń fizycznych. Według ostatnich pojęć zawodowcem jest osoba, przyjmująca wynagrodzenie pieniężne za uprawianie sportu, ciągnąca z niego dochód główny lub uboczny, stająca do zawodów o nagrody pieniężne, względnie sprzedająca lub zastawiająca nagrody honorowe. Wedle zasad Międz. Kom. Olimp. amatorem jest sportowiec, który z uprawiania sportu nie ciągnie żadnych korzyści materjalnych, dających się oszacować pieniężnie. W poszczególnych federacjach rozmaite są definicje amatorów i zawodowców, różny pogląd na kwestję, czy zawodowiec w jednym sporcie może być amatorem w innym, oraz czy zawodowy nauczyciel sportu lub gimnastyki może być amatorem. Wedle pojęcia niektórych związków, płatni funkcjonarjusze kancelaryjni klubu stają się zawodowcami. Otrzymywanie posad głównych lub ubocznych za pośrednictwem klubu bywa zaliczane do zawodowstwa. Najpełniej określa pojęcie profesjonalizmu i zawodowstwa Międzynarodowa Federacja Lekkoatletyczna F. I. F. A. według postanowienia, przyjętego na kongresie w Lyonie 10 i 11. VI. 1914. Międzynarodowy Kom. Olimp. wobec tego, że do zawodów olimpijskich dopuszczani są tylko amatorowie, ustala na kongresach sportowych (co cztery lata) pojęcie amatorstwa i profesjonalizmu. Gracz, uznany za zawodowca w jednem państwie, jest za takiego uważany we wszystkich innych.

Sportsman (ang.), człowiek, oddający się z zamiłowaniem sportom.

Sporty zimowe, sporty, uprawiane na śniegu i lodzie: narciarstwo, curling, hockey na lodzie, łyżwiarstwo (jazda szybka i figurowa), sport saneczkowy. C u r l i n g pochodzi ze Szkocji, gdzie powstał na pocz. XIV w.; w drugiej połowie XIX w. przeszczepiony na kontynent, przyjął się głównie w Szwecji, Francji i Szwajcarji. Drużyna curlingu składa się z czterech graczy. Boisko lodowe miewa różne wymiary, długość nie przekracza jednak 40—50 m. Na każdej jego połowie znajdują się tarcze średnicy 428 cm. o trzech kołach. Celem gry jest umieszczenie jaknajwiększej ilości żelaznych kręgów wagi do 15 kg. na, lub przy tarczy przeciwnika. Kręgi mają spód wklęsły. Rzuca się je zapomocą rękojeści, umieszczonej na wierzchu. Zawody dzielą się na szereg spotkań, w ilości około 25. W każdem spotkaniu każdy gracz rzuca dwa kręgi. Dla ułatwienia przesuwania się kręgów, tak w celach ataku, jak obrony, gracze zamiatają lód przed mknącym kręgiem ryżowemi miotłami. H o c k e y n a l o d z i e, gra na łyżwach krążkiem gumowym, którym grający strzelają bramki, odbijając go zakrzywionemi łopatkowato kijami. Drużyna składa się z 6 graczy: bramkarza, 2 obrońców, 3 napastników. Boisko lodowe otoczone jest dookoła drewnianemi bandami. Odbijanie krążka o bandy należy do taktyki gry, opartej na zasadach, podobnych do piłki nożnej. Gra trwa 2 razy po 25 min. Zwycięża drużyna, która strzeliła przeciwnikowi więcej bramek. Hockey powstał w Kanadzie, gdzie jest sportem narodowym, masowo kultywowanym, czemu sprzyjają ostre, długotrwałe zimy, i osiągnął nadzwyczajnie wysoki poziom; na Olimpjadzie Zimowej (Chamonix 1924) osiągnęli Kanadyjczycy druzgocące wyniki, strzelając przeciwnikom (Szwecja, Szwajcarja, Czechosłowacja, Anglja, Francja) po kilkadziesiąt bramek do 0. W klasyfikacji ogólnej: 1) Kanada 6 pkt., 2) St. Zjednoczone 4 pkt., 3) Anglja 2 pkt., 4) Szwecja 0 pkt. Międzynarodowa Federacja Hockeyowa (Ligue Internationale de Hockey sur Glace), zał. w 1908, z siedzibą w Brukseli, ma 14 związków państwowych: Anglja, Austrja, Belgja, Czechy, Francja, Hiszpanja, Kanada, Rumunja, St. Zj. Am., Szwajcarja, Szwecja, Włochy, Węgry, Polska. Do Polskiego Związku Hockeyowego w Warszawie przystąpiły: Sekcja Hockeyowa A. Z. S. Warszawa, K. S. Warszawianka, K. S. Polonia, Warszawskie T-wo Łyżwiarskie, T-wo Łyżw. w Poznaniu, Klub Łyżw. Toruń, K. S. Pogoń, K. S. Cracovia. Ł y ż w i a r s t w o, szybka jazda na łyżwach, jeden z najstarszych sportów; przed wprowadzeniem metalowych łyżw ł. uprawiane było przez lud na drewnianych łyżwach z twardego drzewa, podkutych żelazną obręczą lub drutem. Najpopularniejszy sport w Skandynawji (Szwecja, Norwegja, Finlandja). W jeździe szybkiej najwyższą klasę od Olimpjady 1924 posiadają Finnowie. W programie olimpijskim biegi 500, 1.500, 5.000, 10.000 m. Wygrali je: 500 m. Jewtraw, St. Zj. Am., 44 sek.; 1.500 m. Thunberg (Finlandja), 2 m. 20,8 sek.; 5.000 m. Thunberg, 8 m. 39 sek.; 10.000 m. Skuttnabb, 18 m. 4,8 sek. Międzynarodowy Związek Łyżwiarski (International Skating Union), założony w 1892, Sztokholm. Do związku należą: Anglja, Austrja, Belgja, Czechy, Danja, Finlandja, Francja, Holandja, Kanada, Niemcy, Norwegja, Polska, Rosja, Szwecja, Szwajcarja, Włochy, Węgry, Stany Zjednoczone Ameryki Płn. Do Polskiego Związku Łyżwiarskiego, założonego w 1921 w Warszawie, należą: Warsz. T-wo Łyżwiarskie, Lwowskie Tow. Łyżw., Wileńskie Tow. Łyżw., Sekcja Łyżw. W. T. C., A. Z. S. Warszawa, A. Z. S. Kraków. J a z d a f i g u r o w a n a ł y ż w a c h polega na wykonywaniu ewolucyj, ocenianych według stylu na punkty. Ewolucje składają się z jazdy figurowej panów, pań, parami w ćwiczeniach obowiązkowych, popisowych, skokach, figurach, piruetach (na jednej nodze, z przysiadaniem, wstawaniem), kombinowanych piruetach na końcach łyżew. Najlepsza i najpopularniejsza jest szkoła wiedeńska. S p o r t s a n e c z k o w y, zjeżdżanie specjalnemi torami na saneczkach, przeważnie typu bobsleighowego. Tory bywają różnej długości i nachylenia, od paruset m. do kilkunastu km. Szybkość, osiągana przy zjeździe, dochodzi do 70 km. na godzinę. Rozgrywane są zawody saneczkowe, przyczem decyduje czas zjazdu. Bobsleigh'e wchodzą w program Olimpjady zimowej. Każda drużyna odbywa cztery zjazdy, łączna suma czasów decyduje o zwycięstwie. Federacja Międzynarodowa sportów saneczkowych, „Fédération Internationale de Bobsleigh et de Tobogganning", Paryż, założona w 1923 przez związki Francji, Szwajcarji, Anglji, Włoch, Belgji. W Federacji reprezentowane są związki sportów zimowych powyższych państw.

Sporulacja, s p o r u l a t i o, wytwarzanie spor przez pierwotniaki (S p o r o z o a, M y c e t o z o a) lub przez grzyby, mchy, widłaki i paprotniki.

Sporysz, C l a v i c e p s p u r p u r e a, grzyb z rodziny H y p o c r e i n e a e, rzędu P y r e n o m y c e t e s (jądrzaki), pasorzytujący w młodych zalążniach traw, zwłaszcza żyta. Przetrwalniki (S e c a l e c o r n u t u m) tego grzyba, zwane pospolicie s p o r y s z e m, widzieć można latem, wyrastające z kłosów żyta w postaci zakrzywionych, długich, czarnych rożków. Rozwijają się tu one zamiast ziarna, które uległo całkowitemu stoczeniu. Rożki te, wewnątrz białe, składają się ze zbitych i gęsto splecionych strzępek grzybni. Dojrzały przetrwalnik wypada z kłosa i zimuje, na wiosnę zaś roku następnego wyrasta z niego podkładka (s t r o m a) w postaci fioletowych trzoneczków z czerwonemi główkami na szczycie. W główkach wytwarzają się liczne owalne otocznie. Każda otocznia posiada w swej podstawie pewną liczbę worków z 8-oma długiemi, nitkowatemi a s k o s p o r a m i. Worki dojrzewają w okresie kwitnienia żyta. Nitkowate zarodniki, wyrzucane przez otwór otoczni i przenoszone wiatrem, dostają się na słupki kłosów traw, gdzie kiełkują. Powstająca stąd grzybnia rozrasta się w zalążni oraz tworzy na jej powierzchni biały wojłok, złożony ze strzępek, które na końcach swych oddzielają konidje. Jest to konidjalna postać grzybka, która była dawniej uważana za odrębny gatunek pod nazwą S p h a c e l i a s e g e t u m. W czasie wytwarzania konidjów grzybnia produkuje słodkawą ciecz, tzw. rosę miodową. Ciecz tę, wraz z pogrążonemi w niej konidjami, zbierają bardzo gorliwie rozmaite gatunki owadów, a przelatując z kłosa na kłos, przyczyniają się do przenoszenia zarodników. W końcu lata tworzenie się konidjów i wydzielanie rosy miodowej ustaje, strzępki zaś grzybni poczynają się gęsto gałęzić i plątać ze sobą w zbitą masę, tworząc w ten sposób wyżej opisane przetrwalniki. Obfite występowanie sporyszu odbija się ujemnie nietylko na urodzaju żyta, lecz co gorsza, mąka z ziarna, w którem było dużo przetrwalników sporyszu, nabiera własności trujących (s. zawiera związki trujące: ergotynę i kornutynę). W medycynie s. używany bywa pod nazwą S e c a l e c o r n u t u m celem pobudzenia skurczów porodowych u położnic.

Sporyszem zatrucie, ob. e r g o t i s m u s.

Sporzyński K s a w e r y, fizyk i pedagog, * 1863, † 1922; studja w Warszawie; podróżnik po Islandji i Martynice; popularyzator wiedzy przyrodniczej; ogłosił: „Z ostatniej doby wulkanizmu" (1903), „Dziwy elektryczności" (1904) i in.

Sposalizio (włosk.), ślub; zaślubiny N. M. Panny ze św. Józefem, temat ulubiony w malarstwie włoskiem w okresie Odrodzenia; słynne S. Rafaela w muzeum Brera w Medjolanie.

Spottiswoode W i l l i a m, matematyk i fizyk angielski, * 1825, † 1883; dyrektor drukarni królewskiej, podróżnik po Rosji; ogłosił: „A tarantasse, journey through Eastern Russia" (1857), „Polarisation of light" (1874) i in.

Spowiedź, w Kościele katolickim sakrament, ustanowiony przez Chrystusa, wyznanie grzechów przed upoważnionym do tego kapłanem, celem uzyskania odpuszczenia czyli rozgrzeszenia. Kapłana - spowiednika obowiązuje zachowanie tajemnicy spowiedzi.

Spożycie (konsumpcja) jest to wynik wytwórczości (produkcji). W ogólnym procesie zaspakajania potrzeb s. utrzymuje w biegu całą gospodarczość. S. może być zupełne, gdy przedmiot wytworzony jest całkowicie spotrzebowany (wyzyskany), lub też przetwórcze (reprodukcyjne), kiedy spotrzebowana bywa jedna forma pewnego dobra, a równocześnie nadawana inna, mająca większe zastosowanie spożywcze. Niektórzy ekonomiści uważają, jako samoistne pierwiastki gospodarstwa spożywczego: oszczędność, ubezpieczenia i inne zjawiska, mające pośrednią łączność z właściwem spożyciem. Ekonomja społeczna stawia postulat, że zadaniem umiejętnej pracy gospodarczej całego społeczeństwa jest zaspokojenie potrzeb spożywczych wszystkich jego członków.

Spożywców Rada powstała w Polsce na podstawie rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 28. VI. 1924 o utworzeniu R. S. (Monitor Polski Nr. 148, p. 451) w brzmieniu, ustalonem rozporządzeniem tegoż ministra z dnia 23. II. 1927 (Monitor Polski Nr. 55, p. 119), oraz z dnia 7. IX. 1927 (Monitor Polski Nr. 210, p. 541) w celu rozważania zagadnień z dziedziny zaopatrzenia ludności w artykuły żywnościowe i inne przedmioty powszedniego użytku, jako organ doradczy i opinjodawczy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. R. S. składa się z 30 członków.

Spójnik (łac. c o n j u n c t i o), część mowy nieodmienna, służąca do oznaczania stosunków, zachodzących między pojęciami lub zdaniami.

Spójność, k o h e z j a, własność ciał, polegająca na tem, że cząsteczki związane są ze sobą siłami przyciągającemi, nie pozwalającemi im rozlecieć się. W ciałach stałych s. jest największa, w ciałach ciekłych mniejsza, w gazowych znikomo mała, ponieważ każda cząsteczka znajduje się poza sferą działania innych. Dzięki s. ciało stałe stawia opór siłom, starającym się je rozerwać. Ob. s i ł y c z ą s t e c z k o w e.

Spółczynnik (koeficjent), w mat. w i a d o m y czynnik iloczynu, stanowiącego jeden z wyrazów danego równania, albo s t a ł y czynnik iloczynu, występującego we wzorze dla danej funkcji.

Spółczynnik prężności gazów, stosunek przyrostu ciśnienia gazu, ogrzewanego w stałej objętości, do poprzedniego ciśnienia i do przyrostu temperatury; w przybliżeniu jest dla wszystkich gazów wielkością stałą, równą $^1/_{273}$ (0,00366); spółczynnik ten w pewnej mierze zależny jest od ciśnienia i od temperatury gazu.

Spółczynnik rozszerzalności cieplnej, ob. r o z s z e r z a l n o ś c i s p ó ł c z y n n i k.

Spółczynnik tarcia, ob. t a r c i e.

Spółczynnik temperaturowy oporu elektrycznego, stosunek wzrostu oporu elektrycznego przewodnika do wzrostu temperatury i do poprzedniego oporu; s. t e m p e r a t u r y wskazuje więc o jaki ułamek wzrasta opór elektryczny przy ogrzaniu przewodnika o 1° C; liczba ta dla większości metali wynosi około 0,004. Tak więc opór przewodnika przy 250° C. jest dwa razy większy, niż opór tego przewodnika przy 0° C.; jeżeli s. temperatury jakiegoś przewodnika jest znaczny, można ze wzrostu jego oporu obliczać przyrost temperatury. Na tej zasadzie oparte jest działanie t e r m o m e t r ó w o p o r o w y c h, do których, jako przewodnika, używa się zwykle drutu platynowego. Bardzo nieznaczny s. temperatury mają niektóre stopy metali, tzw. s t o p y o p o r o w e (ob.), jak manganin, konstantan i in., używane do wielu przyrządów elektrycznych w celu uniezależnienia działania tych przyrządów od wpływu zmian temperatury.

Spółczynnik tłumienia, ob. d r g a n i e.

Spółczynnik załamania pewnego ośrodka rozchodzenia się fal elektromagnetycznych (a więc i fal świetlnych) względem innego ośrodka, z którego promień wpada, jest to wielkość stała dla dwóch danych ośrodków, równa stosunkowi wstawy (sin.) kąta padania promienia na granicę tych ośrodków z ośrodka pierwszego, do wstawy kąta załamania w ośrodku drugim (prawo Snelliusa). Jeżeli s. z. jest większy od jedności, ośrodek, do którego promień wpada nazywamy o p t y c z n i e g ę s t s z y m od pierwszego i o d w r o t n i e. Jeżeli ośrodkiem, z którego promień pada, jest próżnia, mówimy o bezwzględnym s. z.; ponieważ bezwzględny s. z. powietrza jest bardzo bliski jedności, b e z w z g l ę d n e s. z. innych ciał można wyznaczyć ze znacznem przybliżeniem względem powietrza. S. z. zależny jest tylko od długości fali. Bezwzględny s. z. powietrza równy jest średnio: 1,00029. Z zasady Huyghensa wynika, że s. z. równy jest stosunkowi prędkości rozchodzenia się ruchu falowego w ośrodku, z którego promień pada, do tej prędkości w ośrodku, do którego promień pada. S. z. rośnie wraz ze zmniejszającą się długością fali. Ponieważ wszelki ruch falowy ulega załamaniu na granicy dwóch ośrodków, mamy więc w fizyce do czynienia również z s. z. fal głosowych.

Spółdzielnia, ob. k o o p e r a c j a.

Spółgłoski, dźwięki mowy, niezdolne brzmieć samodzielnie, bez współudziału samogłoski.

Spółka, 1) rodzaj zrzeszenia osób, celem osiągnięcia zysków; 2) sama umowa, normująca stosunki między kontrahentami, tj. wspólnikami. Zysk, jako cel spółki, odróżnia to zrzeszenie od innych, które powstają w celu zapewnienia ich uczestnikom rozmaitych korzyści społecznych, ekonomicznych, kulturalnych itp. Spółki bywają dwojakiego rodzaju: cywilne i handlowe. Spółka jest cywilna wtedy, gdy przedmiotem jej nie są czynniki handlowe. S. posiada odrębny od wspólników majątek i dlatego stanowi samoistną osobę prawną.

Spółka akcyjna, ob. s p ó ł k i h a n d l o w e.

Spółki handlowe. Istnieje pięć zasadniczych typów spółek handlowych: 1) spółka firmowa, 2) s. komandytowa zwykła i s. komandytowa na akcje, 3) s. akcyjna, 4) s. z ograniczoną odpowiedzialnością i 5) spółka cicha czyli stowarzyszenie na udział. 1) Spółka jawna czyli firmowa jest to umowne zrzeszenie dwóch lub więcej osób, które ma na celu wspólne prowadzenie przedsiębiorstwa pod jedną firmą spółkową, na zasadach nieograniczonej i solidarnej odpowiedzialności wszystkich uczestników; 2) spółka komandytowa jest to zrzeszenie kilku osób, które zgadzają się prowadzić przedsiębiorstwo pod wspólną firmą, przyczem jedni wspólnicy przyjmują odpowiedzialność nieograniczoną i solidarną, drudzy zaś ograniczoną do wysokości wkładów. Spółka finansowo-komandytowa ma dwa rodzaje wspólników: f i r m o w i odpowiedzialni są za długi spółki, podobnie, jak członkowie spółek firmowych, tj. całego majątku, i k o m a n d y t o w i, odpowiadający tylko do wysokości swoich wkładów. W s. komandytowej na akcje udziały wspólników komandytowych stanowią akcje; 3) spółka akcyjna, korporacyjne zjednoczenie osób, występujące pod własną firmą, zorganizowane w celu osiągnięcia pewnych zgóry oznaczonych celów, z kapitałem stałym, liczbowo oznaczonym, podzielonym na równe, łatwo zbywalne udziały (akcje). Akcjonarjusze mają obowiązek opłacania nabywanych przez nich akcji, innych zobowiązań w stosunku do spółki nie mają; odpowiedzialność ich sięga jedynie do wysokości udziału. Ta cecha jest najbardziej charakterystyczna dla spółki akcyjnej, nadając jej wybitne piętno kapitalistyczne, usuwając na drugi plan czynnik osobowości uczestników; 4) spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, związek osób, oparty na kapitale zgóry oznaczonym, składa się z wkładek wspólników, lecz z podkreśleniem indywidualności wspólników, którzy poza obowiązkiem uiszczenia wkładki, mogą być ponadto obowiązani do dopłat i pomocniczej odpowiedzialności. Z reguły wszyscy wspólnicy są zarządcami spółki. Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością jest formą pośrednią między spółką finansową a akcyjną; 5) spółka cicha nie ma ani nazwy, ani siedziby, tworzona jest zazwyczaj dla przeprowadzenia określonego przedsięwzięcia. Spółka ta jest ukryta przed okiem osób trzecich, dla których istnieje tylko ten ze wspólników, który występuje nazewnątrz.

Spółrzędne (w geom. analitycznej), liczby, określające położenie elementu geometrycznego. W układzie prostokątnym płaskim spółrzędnemi punktu są liczby względne, wyrażające odległości tegoż punktu od dwóch osi kierunkowych, wzajemnie prostopadłych (Descartes); liczby takie nazywamy, odpowiednio, o d c i ę t ą i r z ę d n ą punktu.

S. P. Q. R., skrót łac. Senatus Populusque Romanus, senat i naród rzymski; oficjalny tytuł państwa rzymskiego, napis na monetach, budowlach i sztandarach dawnego Rzymu.

Sprawa dyscyplinarna, ob. d y s c y p l i n a.

Sprawność, ob. d z i e l n o ś ć.

Spree, ob. S z p r e w a.

Spreewald, bagnista nizina, 30 km. dług. w Łużycach Dolnych (Prusy), przecięta ramionami Szprewy, 275 km², ok. 30.000 mieszk., przeważnie słowiańskich Wendów czyli Łużyczan.

Spremberg, ob. G r o d k.

Spręża, ob. H e v e a.

Sprężyce, e l a t e r a e, długie komórki roślinne o śrubowatych zgrubieniach na błonach, wytwarzane w puszkach zarodnikowych u większości wątrobowców (H e p a t i c a e). Początkowo pośredniczą w dopływie substancyi odżywczych do komórek zarodkowych, po otwarciu puszki służą do rozluźniania lub wyrzucania zarodników.

Sprężyk zbożowy, ob. E l a t e r i d a e.

Sprężyki, ob. E l a t e r i d a e.

Sprężyna, część przyrządu lub maszyny, sporządzona z ciała bardzo sprężystego, służąca do działań, wynikających z jego sprężystości: do wywierania ciśnień, wprawiania w ruch mechanizmów (zegary), łagodzenia uderzeń (bufory), mierzenia sił (waga sprężynowa, dynamometr); s. bywają płaskie lub spiralne; wykonywane są najczęściej ze stali.

Sprężyste ciała, ciała, posiadające znaczną sprężystość; teoretycznie wszystkie ciała są ciałami sprężystemi.

Sprężystość, e l a s t y c z n o ś ć, g i ę t k o ś ć, opór ciała przeciwko zmianom względnego położenia jego części, powodowanym przez siły zewnętrzne, występujący p o d c z a s działania tych sił; stosunek wywołanej zmiany do ciśnienia lub ciągnienia działającego nazywa się s p ó ł c z y n n i k i e m s p r ę ż y s t o ś c i, stosunek ciśnienia lub ciągnienia do zmiany, nazywa się m o d u ł e m s p r ę ż y s t o ś c i. Ciśnienie lub ciągnienie (stosunek siły do powierzchni) działające nazywa się c i ś n i e n i e m (ciągnieniem) s p r ę ż y s t e m i mierzy się teoretycznie w dynach na cm², albo praktycznie w kilogramach na mm². Rozróżniamy dwa rodzaje zmian sprężystych: z m i a n y o b j ę t o ś c i (bez zmiany postaci) i z m i a n y p o s t a c i (bez zmiany objętości), tzw. d e f o r m a c j e. Zmiany objętości mogą być ściśnieniem, k o n t r a k c j ą, albo rozciągnięciem, d y l a t a c j ą. Rozróżniamy więc moduły: deformacji, kontrakcji i dylatacji, przyczem w poszczególnych przypadkach moduł deformacji bywa modułem zginania albo skręcania. Zmiany objętości wywoływane są przez siły prostopadłe, zmiany postaci przez siły stycz-

ne. Ciecze mają wielką sprężystość objętości a znikomą sprężystość postaci. Według prawa Hooke'a odkształcenie ciał sprężystych jest proporcjonalne do ciśnienia (ciągnienia) odkształcającego. Proporcjonalność ta jest zachowana jednak tylko do pewnej granicy: powyżej pewnego określonego (dla różnych ciał i dla różnych odkształceń — różnego) ciśnienia (ciągnienia), tzw. granicy sprężystości, ciało odkształcone nie powraca do stanu pierwotnego. Ciało sprężyste odkształca się nie natychmiast, ale w ciągu pewnego czasu; również nie natychmiast powraca do stanu pierwotnego po ustaniu działania siły odkształcającej — opóźnienie sprężyste. Sprężystość ciał umożliwia rozchodzenie się w nich ruchu falowego; s. ziemi jest powodem falowego rozchodzenia się trzęsienia ziemi, s. powietrza — rozchodzenia się głosu, s. eteru, według undulacyjnej teorji światła, powodem rozchodzenia się światła.

Springer Anton, niemiecki historyk sztuki, * 1825, † 1891; prof. w Lipsku; główna praca: „Handbuch der Kunstgeschichte“ (4 cz., 1901—1902).

Springer Julius, firma wydawnicza w Berlinie, założona 1842 przez J. S. (* 1817, † 1877); zakres działania: matematyka, nauki przyrodnicze, technika, medycyna, prawo i ekonomja; poza tem pisma specjalne i wydawnictwa urzędowe i półurzędowe.

Springfield, 1) stol. stanu Illinois (St. Zjedn. Am. Płn.), 60.000 mieszk.; kop. węgla, przemysł włókienniczy; 2) m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Connecticut, 130.000 mieszk.; arsenał, fabryki broni; 3) m. w stanie Missuri (St. Zjedn. Am. Płn.), 40.000 mieszk.; fabr. wagonów, kop. cynku i ołowiu; 4) m. w stanie Ohio (St. Zjedn. Am. Płn.), 61.000 mieszk.; wyrób maszyn rolniczych.

Sprottau, ob. Szprotawa.

Sprowadzenie do niedorzeczności lub do sprzeczności, stosowana w matematyce już przez Euklidesa metoda dowodzenia, polegająca na przypuszczeniu, że zdanie, którego fałszywości dowodzimy, jest słuszne i na wykazaniu, że przypuszczenie to prowadzi do sprzecznych (niedorzecznych) wniosków.

Sprudel, „Sprudelsalz“, sól, otrzymywana przez odparowanie naturalnej wody karlsbadzkiej. Składa się prawie wyłącznie z soli glauberskiej (siarczanu sodowego).

Sprue, aphthae tropicae, choroba podzwrotnikowa, panująca w Indjach, Chinach i Am. Płd.; atakuje tylko Europejczyków lub mieszańców. Objawy: przewlekłe biegunki (bez śluzu i krwi), zanik śluzówki języka i jamy ustnej. Istota choroby nieznana.

Spruner von Merz Karl, historyk i geograf niemiecki, * 1803, † 1892; generał artylerji; główne dzieło: „Histor.-geogr. Handatlas“.

Sprzągle, ob. Tunicata.

Sprzążnik, gospodarz, mający jednego konia, którego sprzęga do pracy z koniem, pożyczonym od innego gospodarza.

Sprzeczne pojęcia (łac. notiones contradictoriae), para pojęć, z których jedno (pozytywne) jest zaprzeczeniem drugiego (negatywnego), np. biały i niebiały; sprzeczne sądy (propositiones contradictoriae), para sądów, wyłączających się wzajemnie, tj. takich, że jeżeli jeden z nich jest prawdziwy, to drugi musi być fałszywy i odwrotnie. Są to 1) sądy: ogólnotwierdzący i szczegółowo przeczący (A i O), 2) ogólnoprzeczący i szczegółowo twierdzący (E i I).

Sprzeczności logiczna zasada (lex principium contradictionis), jedna z zasad logicznego myślenia, będąca pewnikiem logicznym i głosząca, że jest niemożliwością logiczną, aby ta sama cecha przysługiwała i nieprzysługiwała jednocześnie i pod tym samym względem tej samej rzeczy (Arystoteles); inne sformułowania tej samej zasady: dwa sądy, z których jeden twierdzi to, czemu drugi zaprzecza (*S* jest *P* i *S* nie jest *P*), nie mogą być jednocześnie prawdziwe; żadna rzecz nie może być i nie być zarazem.

Sprzeczność, 1) stosunek, zachodzący między dwoma zdaniami wtedy, gdy jedno z nich jest równoważne negacji drugiego; 2) fakt ukazania się w rozumowaniu lub w nauce dwóch zdań sprzecznych.

Sprzedawca, ob. kupno.

Sprzedaż, ob. kupno.

Sprzeniewierzenie, ob. przywłaszczenie mienia.

Sprzęgło, część maszyny, służąca do połączenia dwóch wałów; istnieją s. tarczowe i in.; pochewkowe, przy chwilowem połączeniu wałów stosuje się s. rozłączne (np. s. samochodowe).

Sprzężenie, ob. conjugatio.

Sprzężniaki, ob. Zygomycetes.

Sprzężnice, ob. Zygophyta.

Sprzężone liczby, dwie liczby zespolone w postaci: $a + bi$, $a - bi$, a więc takie, które różnią się jedynie znakami spółczynników jednostki urojonej. Suma i iloczyn dwóch liczb zespolonych sprzężonych są jednocześnie liczbami rzeczywistemi: $2a$, $a^2 + b^2$.

Sprzężone średnice, dwie średnice stożkowej, posiadające tę własność, że każda z nich jest miejscem geometrycznem środków dla układu cięciw, równoległych do pozostałej średnicy.

Spulchniacze, kultywatory, radła, maszyny rolnicze, służące do uprawy roli, uzupełniające lub zastępujące częściowo pług; składają się pospolicie z ramy, na której osadzone są łapy, tzw. radlice, spulchniające i mieszające rolę; do głębszego spulchniania roli już oranej używa się radeł o radlicach sztywnych, mocno w ramie osadzonych (tzw. gruberów); do płytszej roboty można używać radeł o łapach sprężynowych (sprężynówki).

Spuller Eugène, polityk francuski, * 1835, † 1896; sekretarz Gambetty; autor „Histoire parlamentaire de la seconde République“ (1891).

Spuma (łac.), piana; spumosus, pienisty, spieniony, piankowaty.

Spumellaria, ob. Radiolaria.

Sputum, plwocina, ob. flegma.

Spy, w. w prow. Namur (Belgja), 3.700 mieszkańców; w 1886 wykopaliska jaskiniowe (2 szkielety ludzkie typu neandertalskiego, ko-

ści Rhinoceros Merkii, mamuta, rena, hieny jaskiniowej).

Spytek z Melsztyna, ob. Melsztyński.

Spytkowice, w. w pow. wadowickim (woj. krakowskie), na pr. brzegu Wisły: kop. węgla.

Squalius cephalus, kleń, ryba z rodziny Cyprinidae; rząd Ostariophysi, podgromada Teleostei. Kształt wydłużony (dług. do 60 cm.), grzbiet i brzuch zaokrąglone, głowa gruba z szerokiem czołem i spłaszczonym pyskiem. Usta szerokie, kątami sięgają oczu. Ubarwienie mosiężno lub srebrzysto połyskujące. Łuski duże. Waga do 4 kg. Bardzo pospolity w szybko płynących rzekach; nader żarłoczny.

Squama, łuska, utwór nader rozmaitego pochodzenia, okrywający ciało wielu zwierząt. U owadów, np. u łuskoskrzydłych (Lepidoptera), ł. składają się z delikatnych płytek chitynowych. U ryb spodoustych (Selachii) są to skostniałe wytwory skóry właściwej (cutis), oraz naskórka (epidermis), zwane łuskami plakoidalnemi. U innych ryb łuski tworzą się wyłącznie ze skóry właściwej (cutis). Należą tu romboidalnego kształtu łuski ganoidalne u ryb kostołuskich (Ganoidei) oraz ktenoidalne i cykloidalne łuski ryb kostnoszkieletowych (Teleostei). Łuski gadów (Reptilia), łuskowate utwory na skoku nóg ptasich, oraz łuski, okrywające ciało łuskowców (Manidae) wśród ssaków, a także występujące na ogonie bobra, myszy i szczurów, są zrogowaciałemi wytworami naskórka (epidermis).

Squamata, łuskonośne, nazwa rzędu gadów (Reptilia), obejmującego 3 podrzędy: Lacertilia, Rhiptoglossa i Ophidia.

Squatters (ang.), nazwa osadników w zach. stanach Ameryki Płn., którzy osiedlają się na miejscach pustych, nie nabywszy jeszcze do nich praw stałych.

Sr, symbol chemiczny pierwiastka strontu.

Šrámek Fráňa, literat czeski, * 1877; dramaty: „Czerwiec“, „Księżyc nad rzeką“; powieści i nowele: „Sława życia“, „Kamienie, serca i obłoki“, „Osika“, „Srebrny wiatr“ i in.

Šrámek Jan, polityk czeski, * 1870; przywódca stronnictwa ludowego (klerykalnego), minister.

Srb Adolf, publicysta czeski, redaktor „Polityki“, * 1850; napisał: „Historja polityczna narodu czeskiego od 1861 r.“, studja z dziedziny polityki czeskiej i słowiańskiej w byłej Austrji.

Srdínko Otokar, profesor embrjologii na uniw. w Pradze, * 1875; członek stronnictwa agrarjuszów czeskich, minister.

Srebra piorunian, zw. organiczny C.NOAg.; bezbarwne kryształki, trudno rozpuszczalne w wodzie; przy ogrzewaniu lub od uderzenia silnie wybucha; jest mniej trwały od piorunianu rtęci.

Srebra związki, pochodne metalu srebra; azotan $AgNO_3$, używany w lecznictwie; chlorowcopochodne, chlorek AgCl, bromek AgBr i jodek AgJ, używane przy fotografji.

Srebrenica, miejscowość kuracyjna w Bośni (Jugosławja), 17.000 mieszk.; źródła żelaziste.

Srebrnik, moneta, wspominana w Piśmie Świętem, zapewne tzw. sekel (siclus) srebra, których 3.000 szło na talent.

Srebrny lew, ob. Felis leo.

Srebro (Argentum), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 107,88; metal błyszczący barwy białej; temp. topn. 960°, temp. wrzenia ok. 2.000°, ciężar właśc. 10,5. Chemiczne własności s. są pośrednie między własnościami miedzi i złota; niekiedy zbliża się do metali alkalicznych; należy do grupy metali szlachetnych, gdyż z tlenem daje bardzo nietrwałe związki, na powietrzu zaś nie utlenia się. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek jednowartościowy, dając związki typu AgX; tworzy łatwo związki zespolone. Występuje w przyrodzie jako s. rodzime oraz jako siarczek Ag_2S, pirargiryt (siarkoantymonin) Ag_3SbS_3, prustyt (siarkoarsenin) Ag_3AsS_3 oraz rzadziej jako s. rogowe (chlorek) AgCl. S. pojawiło się w wykopaliskach znacznie później niż złoto; znane już z końcem neolitu, pojawiło się w znaczniejszej ilości dopiero przy końcu epoki bronzu. Znane są zabytki s. z II miasta Troi, z osady w Remedello we Włoszech i Koszyłowiec na Podolu. Znaczna produkcja s. rozpoczęła się w VII w. przed Chr. w Grecji, gdzie wybijano monety srebrne. U Rzymian monety srebrne przyjęły się dopiero od III w. przed Chr. W 1911 wytwórczość światowa srebra wynosiła 7.700 tonn.

Srebro koloidalne, ob. collargol.

Srebro rodzime, srebro wolne, zawiera domieszki złota, miedzi, żelaza, arsenu, czasami platyny; występuje w żyłach minerałów kruszcowych w towarzystwie arsenu lub minerałów srebro zawierających, gdyż pochodzi z ich samorzutnego rozkładania się w przyrodzie; rzadko znany je w postaci kryształów, pospolicie jako płytki, blaszki, i szczególnie w postaci wyciągniętej włosistej; najsłynniejsze i najbogatsze złoża srebra rodzimego znajdują się w Kongsbergu, na półwyspie Skandynawskim.

Srebro rogowe, ob. kerargiryt.

Srebro żywe, średniowieczna nazwa rtęci.

Srebrzenie, pokrywanie metali cienką warstwą srebra; dokonywa się głównie sposobem elektrolitycznym, przy użyciu podwójnego cjanku potasowo-srebrowego $AgK(CN)_2$.

Srebrzyca, ob. argyrosis.

Sredec (bułg.), nazwa m. Sofji.

Srinagar, stol. Kaszmiru (Indje wsch.-bryt.), nad rz. Dżelam, 141.600 mieszk.; wyrób dywanów, rezydencja letnia władców Kaszmiru.

Srjem (łac. Sirmia), nazwa wschodniej części prowincji Slawonji w Jugosławji, leżącej między Dunajem a Dolną Sawą; pochodzi od starożytnego miasta Sirmium (późniejszej Mitrowicy), położonego niegdyś w Panonji, w którem już w pocz. IV w. założone było biskupstwo; po zniszczeniu miasta 582 przez Awarów nazwa jego przeniesiona została na całą rozległą okolicę; S. był potem kolejno posiadłością Chorwatów, Franków, Bułgarów, Bi-

zancjum, Węgrów, Turków, Węgrów i Austrjaków; mieszk. Serbowie wyznania wschodniego.

Srobár Vavro, polityk słowacki, * 1867; działacz narodowy i kulturalny na Słowaczyźnie; jeden z pierwszych ministrów republiki.

Sroka, ob. Corvidae.

Srokosz, ob. Lanius excubitor.

Srokowski Konstanty, literat i publicysta, * 1878; współpracownik pism krakowskich, warszawskich i petersburskich, współredaktor „Nowej Reformy" w Krakowie; 1913 poseł na sejm galicyjski; ogłosił osobno: „W stolicy białego cara" (1903), „Upadek imperjalizmu Austrji" (1913), „Na przełomie" (1916), „N. K. N." (1923) i in.

Srokowski Mieczysław, powieściopisarz, * 1873, † 1910; napisał: „Chore sny", poezje (1898); powieści: „Epigoni" (1904), „Krew" (1906), „Ich tajemnica" (1908), „Kult ciała" (1909), „Jak łza" (1910), „Anachroniści" (1911).

Srom niewieści, pudendum muliebre, ob. narząd rodny kobiecy.

Sromnik, ob. Phallus.

Sromotnik, ob. Phallus.

Srożypląt, ob. Rhizophora.

Srożyplątowate, ob. Rhizophoraceae.

Srzezoga, śrezoga, mgła na pogodę.

Ssaki, miejscowość kuracyjna na Krymie wpobliżu Eupatorji; klimat suchy, gorący; jako miejscowość kuracyjna znana od 1832.

Ssaki, ssące, ssawce, Mammalia, nazwa gromady owodniowców (Amniota) z podtypu Craniota (czaszkowce); typ Vertebrata (kręgowce). Zwierzęta o stałej ciepłocie krwi. Skóra porośnięta włosami, rzadziej naga, lub skąpo uwłosiona, czasem okryta łuskami lub płytkami kostnemi. Kończyny w ilości dwóch par, przyczem tylnych niekiedy brak (u Sirenia), lub są szczątkowe (u Cetacea). Czaszka złączona z kręgosłupem za pośrednictwem dwóch kłykci potylicowych (condyli occipitales). Prawie wszystkie ssaki (wieloryby tylko w życiu płodowem) posiadają uzębienie, wyjątek stanowią Myrmecophagidae, Manidae i rodzaj Tachyglossus. Ilość i jakość zębów stoi w związku z rodzajem pożywienia. Zęby są zawsze osadzone w zębodołach i zazwyczaj wyraźnie różnicują się na siekacze, kły i trzonowe (typ heterodontyczny). Niezróżnicowane zęby (t. homodontyczny) zdarzają się dość rzadko (u Delphinidae i Dasypodidae), jako cecha wtórnie nabyta. U wszystkich prawie ssaków (wyjątek Cetacea i większość Edentata) odbywa się w młodym wieku zmiana uzębienia, tzw. mlecznego na stałe. Mózg, a zwłaszcza półkule mózgowe (hemisphaerae) potężnie rozwinięte. Płuca parzyste, zwykle płatowate. Jama piersiowa oddzielona od jamy brzusznej za pośrednictwem mięsistej przepony (diaphragma). Żołądek często jest podzielony na kilka odcinków. Serce składa się z dwóch komór i dwóch przedsionków. Prawa połowa serca jest żylna, lewa tętnicza. Krążenie podwójne i zupełne. Nerki (renes = metanephros) leżą w okolicy lędźwiowej i zapomocą moczowodów (ureteres) uchodzą do pęcherza moczowego (vesica urinaria). tylko u Monotremata moczowody otwierają się bezpośrednio do zatoki moczowopłciowej. Cewka moczowa (urethra) stoi w mniej lub więcej ścisłym związku z przewodami płciowemi. Jądra (testes) u samców leżą bądź w pobliżu nerek, względnie w okolicy miednicy, bądź (stale lub okresowo) mieszczą się w mosznie (scrotum). Macica rozmaicie wykształcona (ob. uterus). Pochwa (vagina) pojedyńcza lub podwójna. Z wyjątkiem jajorodnych stekowców, wszystkie ssaki są żyworodne. Młode żywią się mlekiem, tj. wydzieliną gruczołów mlecznych, otwierających się do sutków (mammae). Łożyska (placenta) i błona doczesna (decidua) istnieją nie u wszystkich ssaków, stąd podział na Aplacentalia (bezłożyskowce), Placentalia deciduata (łożyskowce z doczesną) i Pl. adeciduata (ł. bez doczesnej). Mammalia obejmują trzy podgromady: Monotremata (stekowce), Marsupialia (torbacze) i Monodelphia (jednomaciczne).

Ssanie, swoisty mechanizm pobierania pokarmów płynnych, głównie mleka matczynego; czynność fizjologiczna u osesków zwierząt ssących oraz u niektórych zwierząt dorosłych (jednokopytne, przeżuwające, świnia).

Ssawce, ob. ssaki.

Ssawki, ob. radix.

S. S. S. R., ob. Rosja.

S. T., skrót łac. salvo titulo, z zastrzeżeniem tytułu, lub sine titulo, bez tytułu.

St., Ste, skrót franc. i ang. sant(e) lub niem. sankt (St.), poprzedzający liczne nazwy geograficzne w krajach chrześcijańskich.

Sta sol, ne movearis (łac.), słońce, powstrzymaj swój bieg; okrzyk urobiony ze słów Jozuego.

Sta viator! (łac.), zatrzymaj się przechodniu! napis częsty na nagrobkach dawnych Rzymian.

Stabat Mater (łac.), hymn religijny, śpiewany jako sekwencja w dzień N. P. M. Bolesnej. Autorem miał być Jacoponus z XIII lub XIV w. Do najsłynniejszych kompozycyj muzycznych S. M. należą: Palestriny, Pergolesi'ego, Haydna i Rossini'ego.

Stabiae, w staroż. m. nadmorskie w Kampanji (Włochy), ze źródłami mineralnemi; zniszczone wraz z Pompei i Herkulanum podczas wybuchu Wezuwjusza.

Stabio, w. i miejsc. kąpielowa w kantonie Tessin (Szwajcarja), 1.900 mieszk.; źródła siarczane.

Stablewski Florjan ks., prymas, * 1841, † 1906; 1876—91 poseł do sejmu pruskiego, od 1891 arcybiskup gnieźnieńsko-poznański.

Stabrowski Kazimierz, malarz, * 1870; kształcił się w Petersburgu; jeden z założycieli i przez kilka lat dyrektor Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie. Prace: „Mahomet w puszczy", nastrojowe pejzaże: „Biała noc", „Zmierzch w Łazienkach" i in.

Staccato (włosk.), w muzyce gra odrywana. S. zupełne odbiera nutom $^3/_4$ ich wartości

i oznacza się kreskami w formie przecinka, postawionego nad nutą; s. połowiczne odbiera $^1/_2$ wartości, oznacza się punktami; s. ciężkie (s.-legato) odbiera $^1/_4$ wartości, oznacza się punktami i łukiem.

Stachelberg, miejsc. kąpielowa w kantonie Glarus (Szwajcarja), nad rz. Linth, 664 m. n. p. m., źródła siarczane (9,5° C.).

Stachiewicz Juljan, generał, * 1890; walczył w Legjonach Piłsudskiego; ogłosił: „Działania zaczepne 3-ej armji na Ukrainie" (1925).

Stachiewicz Piotr, malarz i ilustrator, * 1858; kształcił się we Lwowskiej Politechnice, w Szkole Szt. Pięknych w Krakowie i Monachjum; prace: „Legendy o Matce Boskiej" (cykl 10 obrazów en grisaille), „Wieliczka", „Wieczory zimowe", „Baśnie", ilustracje do „Quo Vadis" i in.

Stachowicz Michaił, polityk i działacz społeczny rosyjski, * 1861; 1905 jeden z założycieli partji „październikowców", poseł do 1-ej i 2-ej Dumy.

Stachowicz Michał, malarz polski, * 1768, † 1835; prace: „Przysięga Kościuszki na Rynku krakowskim", „Wejście ks. Józefa do Krakowa", „Konik Zwierzyniecki", „Bitwa pod Racławicami", „Klęska Maciejowicka".

Stachys, czyściec, roślina z rodziny Labiatae (wargowe); zioła roczne lub byliny, rozpowszechnione w licznych gatunkach na całej kuli ziemskiej, z wyjątkiem Australji i Nowej Zelandji. W Polsce: S. germanica, cz. kosmaty, S. alpinus, cz. górski, S. silvaticus, cz. leśny, S. palustris, cz. błotny, S. arvensis, cz. polny, S. rectus, cz. prosty, S. annuus, cz. roczny. Gatunek płd.-europejski, S. lanata jest hodowany jako roślina ozdobna.

Staciwa, warsztat tkącki dawnego systemu.

Stacja, miejsce zatrzymywania się pociągów dla wsiadania i wysiadania podróżnych, przyjmowania i wydawania towarów transportowych i dla wykonywania wszystkich czynności, złączonych z ruchem pociągów. Stacje są: końcowe, na końcu linji kolejowej, pośrednie i węzłowe, w których zbiega się parę linij kolejowych. Stacja musi mieć odpowiednią ilość torów dla ruchu osobowego i towarowego, dworzec, w którym mieszczą się poczekalnie, bufety, kasy, przechowalnie bagażu, pomieszczenia służbowe itd., perony, magazyny, ładownie, ewentualnie parowozownie.

Stacja biologiczna, instytut do badań biologicznych w miejscowościach szczególnie ciekawych pod względem przyrodniczym, np. w lasach zwrotnikowych, w terenach wysokogórskich itp.

Stacja hydrobiologiczna, ob. zoologiczne stacje morskie i słodkowodne.

Stacje Męki Pańskiej, miejsca, gdzie zatrzymuje się procesja dla rozpamiętywania i modlitwy; droga krzyżowa składa się z 14 stacyj.

Stacje zoologiczne morskie i słodkowodne, ob. zoologiczne stacje morskie i słodkowodne.

Stackelberg Otto Magnus hr., poseł i nadzwyczajny ambasador rosyjski w Polsce, * 1736, † 1800; od 1766 poseł ros. w Madrycie, od 1772 w Warszawie; pod jego presją dokonane zostało ulegalizowanie przez sejm pierwszego rozbioru oraz nadanie nowej formy rządu (1775); odgrywał w Polsce wszechwładną rolę aż do odwołania w 1790; później poseł w Sztokholmie.

Stade, gł. m. rej. S. w Hanowerze (Prusy), nad rz. Schwinge, 10.600 mieszk.; fabr. maszyn, warsztaty okrętowe; niegdyś wolne miasto hanzeatyckie.

Stadera, dawna jednostka wagi w Grecji = 1,28 kg.

Stadhouder (holend.), rządca kraju, namiestnik.

Stadium evolutionis (łac.), okres rozwojowy.

Stadium maturationis (łac.), okres dojrzewania.

Stadion Franz Seraphin, austrjacki mąż stanu, * 1803, † 1853; gubernator Galicji 1846—1848, minister spraw wewnętrznych 1848—49; zwalczał echa rewolucji 1848 w Galicji; rozpędził Radę Narodową, rozniecał antagonizm polsko-ruski; utworzył Radę Świętojurską.

Stadion Johann Philipp Karl hr., austrjacki mąż stanu, * 1763, † 1824; 1806—09 min. spraw zagranicznych; jeden z inspiratorów wojny 1809; 1814 minister finansów.

Stadjon, miejsce rozgrywania zawodów sportowych, obejmujące boiska i trybuny.

Stadjum (łac., z greck. stadion), odstęp, odcinek; chwilowy stan w rozwoju danej sprawy.

Stadnicki Aleksander hr., prawnik i historyk, * 1806, † 1861; studja we Lwowie; ogłosił: „O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat" (1848), „Materjały do historji miast galicyjskich" (1856), „Wykład popularny Statutów Wiślickich" (1857) i in.

Stadnicki Antoni hr., historyk, † 1836; ogłosił: „Rys historji ludu żydowskiego w Europie, jako wstęp do dziejów ludu tegoż na ziemi polskiej" (1834), „Postrzeżenia nad wiekiem XIV" (1837) i in.

Stadnicki Kazimierz, historyk i heraldyk, * 1818, † 1886; studja w Wiedniu; radca namiestnictwa we Lwowie; prace: „Synowie Gedymina" (2 t., 1849—53), „Bracia Władysława Jagiełły" (1867), „Olgierd i Kiejstut" (1870), „Korjat Gedyminowicz i Korjatowicze" (1877), „Przyczynek do heraldyki polskiej w średnich wiekach" (1879) i in.

Stadnicki Stanisław ze Żmigrodu, pan na Łańcucie, † 1610; wojownik i awanturnik, zwany „Djabłem łańcuckim"; 1598 starosta zygwulski, jeden z przywódców rokoszu Zebrzydowskiego.

Stadnicze, opłata, pobierana od stanowienia klaczy.

Stadnik, reproduktor, samiec, używany wyłącznie do płodzenia potomstwa: ogier, kiernoz, buhaj.

Stadthagen, m. w rep. Schaumburg-Lippe (Niemcy), 7.100 mieszk.; wyroby szklane.

Staël-Holstein Anne Louise Germaine bar. de, pisarka francuska, * 1766, † 1817;

córka francuskiego ministra finansów Neckera; występowała ostro przeciw Napoleonowi I, wygnana przez niego z Paryża. Powieści: „Delphine", „Corrine", dzieło „De l'Allemagne" i in.

Staff Leopold, poeta polski, * 1878; studja we Lwowie; ogłosił: „Sny o potędze" (1901), „Mistrz Twardowski" poemat (1902), „Dzień duszy" (1903), „Skarb" (1904), „Ptakom niebieskim" (1905), „Godiwa" (1906), „Gałąź kwitnąca" (1908), „Igrzysko" (1909), „Uśmiechy godzin" (1910), „W cieniu miecza" (1911), „To samo" (1912), „Wawrzyny" (1912), „Łabędź i lira" (1914), „Siew doli" (1916), „Tęcza łez i krwi" (1918), „Wino miłości" (1919), „Oczy otchłani" (1919), „Pieśń o skowronku" (1919), „Sady" (1919), „Ścieżki polne" (1920), „Południca" (1920), „Szumiąca muszla" (1921), „Żywiąc się w locie" (1922), „Wybór poezji" (1921), „Ucho igielne" (1927); 1927 nagroda państwowa.

Staffa, wyspa w grupie Hebrydów (Szkocja płn.-zach.), 2,5 km²; słynne kolumny bazaltowe (grota Fingala).

Stafford, hr. w zachodniej Anglji, 3.033 km², 1,349.000 mieszk.; stol. Stafford.

Stafford, stol. hr. S. w Anglji, nad rz. Sow, 28.600 mieszk.

Stagira lub **Stageira**, m. w staroż. Grecji na wsch. wybrzeżu półwyspu Chalcedońskiego, miejsce urodzenia Arystotelesa, zwanego z tego powodu Stagirytą.

Stagnacja (łac. stagnatio), zastój.

Stagnelius Erik Johann, poeta szwedzki, * 1793, † 1823; ogłosił: „Lilje z Saronu", „Bachantki" oraz szereg utworów dramatycznych.

Stahl Ernst, botanik niemiecki, * 1848, † 1919; prof. w Strassburgu, potem w Jenie; prace: „Ueber den Einfluss des sonnigen oder schattigen Standorts auf die Ausbildung der Laubblätter" (1883), „Regenfall und Blattgestalt" (1893) i in.

Stahl Georg Ernst, chemik i lekarz niemiecki, * 1660, † 1734; prof. uniw. w Halli; twórca teorji flogistonu; napisał: „Theoria medica vera" (1707), „Experimenta observationes et animadversiones chemico-physicae" (1731) i in.

Stahlhelm, związek niemiecki o charakterze pangermańskim, założony 1918 przez zdemobilizowanych wojskowych; organizacja wojskowa i polityczna; główne punkty programu: opanowanie niemieckiego życia gospodarczego i politycznego, zniesienie traktatu wersalskiego.

Staja, wielki szałas huculski z izbą i komorą, bez okien i powały, z ogniskiem na środku; służy głównie do warzenia serów.

Stajanie, przestrzeń pola, dług. 60 lub więcej kroków, po której zaoraniu oracz zawraca, by zaorać nieco dalej takąż przestrzeń, czyli następne stajanie.

Staje (stajanie), dawna miara długości w Polsce, używana do mierzenia gruntów; wielkość s. nie jest ściśle określona. Według Solskiego s. wynosiło 1/36 mili polskiej, według Czackiego s. równało się 220 krokom; s. statutowe równało się 84 łokciom.

Stajnia Augjasza, ob. Augjasz.

Staked Plain, ob. Llano Estacado.

Stal, żelazo, zawierające nie więcej nad 1,5% węgla, wolne od fosforu, siarki i krzemu. Stal narzędziowa zawiera węgla 0,9—1,5%, stal budowlana 0,2—0,6%, stal miękka 0,2% lub mniej; stal jest twarda i elastyczna; o ile zawartość węgla nie jest zbyt wysoka, daje się kuć i spawać. Metody otrzymywania stali: 1) proces Bessemerowski: surowiec stopiony spływa do tzw. gruszki i tu przez otwory w dolnej części gruszki przedmuchuje się przez niego powietrze, które utlenia krzem, mangan, węgiel, siarkę i niewielką część żelaza; gruszka zwykle bywa wyściełana gleiną czyli materjałem kwaśnym; przez dodanie żelaza lanego lub kutego albo węgla drzewnego otrzymujemy stal o pożądanej zawartości węgla; 2) proces Thomasa-Gilchrista, odmiana procesu Bessemera, stosuje się, gdy surowiec zawiera fosfór; wtedy surowiec przerabia się w gruszkach z wyściółką zasadową, składającą się z wapna i magnezji; 3) proces Siemens'a-Martin'a; żelazo lane stapia się z odpadkami żelaza kutego w piecu tyglowym, wyłożonym krzemionką; ogrzewa się piec zwykle gazem generatorowym. Wyższe gatunki stali przyrządza się z surowca przetapianego i rafinowanego w piecach elektrycznych.

Stal damasceńska, ob. damascena.

Stalagmity lub nacieki, stożkowate wzniesienia w grotach wapiennych pod stalaktytami, powstałe z kropel, ściekających z sopli, które, parując, osadzają wapień.

Stalaktyty lub nacieki, zwane również soplеńcami, różnokształtne sople, powstałe w grotach wapiennych i zwieszające się ze sklepień i pochyłych ścian.

Stalimene, ob. Lemnos.

Stalin, właściwie Dżugaszwili Josif Wissarjonowicz, jeden z głównych kierowników Rosji Sowieckiej po zgonie Lenina; z pochodzenia Gruzin, syn włościanina z gub. tyfliskiej, * 1876; z zawodu buchalter; od 1906 członek partji bolszewickiej; po rewolucji 1917 komisarz do spraw narodowości, inicjator programu bolszewickiej polityki narodowościowej, jeden z autorów konstytucji federacyjnej z 6 lipca 1923, organizator federalizmu sowieckiego.

Stalle, nazwa zazwyczaj ozdobnych ław w prezbiterjum kościelnem dla prałatów, kanoników i dygnitarzy świeckich.

Stallupönen, ob. Stołupiany.

Stalmach Paweł, pisarz i działacz polski na Śląsku, * 1824, † 1891; od 1848 redaktor „Tygodnika Cieszyńskiego", zamienionego 1851 na „Gwiazdkę Cieszyńską"; założyciel „Macierzy Szkolnej" 1885; osobno ogłosił: „Zbiór pieśni śląskich" (1849), „Księgi rodu słowiańskiego" (1889) i in.

Stalnica, ob. sieczkarnie.

Stalobeton, materjał budowlany, mieszanina betonu z drobnemi cząstkami stali, używana na podłogi, schody, chodniki, pochylnie do zsuwania materjałów, kanały, zbiorniki wodne itp.

Stalorytnictwo, reprodukcja obrazów zapomocą rytych płyt stalowych, wynaleziona 1820 przez Anglika Karola Heatha.

Stalówka, pióro do pisania, wyrabiane z cienkiej, drobno ziarnistej blachy stalowej. Pierwsze stalówki miały być wyrabiane przez Wisego w Birmingham w 1803.

Stalugi (sztalugi), drewniane podstawy, tzw. kozły, do umieszczania na nich tablic rysunkowych lub obrazów; rodzaj drewnianego rusztowania, służącego do ustawiania obrazów wyżej lub niżej, w miarę potrzeby.

Stalugowe malarstwo, malarstwo obrazów przenośnych, podczas malowania umieszczanych na stalugach, w przeciwieństwie do malarstwa obrazów stałych, wykonywanych na murze. W XIX w. określenie to stosowało się do obrazów, stanowiących całość oderwaną, niezwiązaną dekoracyjnie z żadnem tłem architektonicznem.

Stalybridge, m. w hr. Lancaster (Anglja), 27.000 mieszk.; wyroby bawełniane, fabr. maszyn.

Stała (w matemat.), ob. zmienna; funkcja stała, ob. funkcja.

Stała dielektryczna, ob. dielektryczna stała.

Stała elektrotermiczna, ob. Joule'a ciepło.

Stała grawitacji, ob. ciążenie powszechne.

Stała Plancka, ob. Plancka stała.

Stała rozpadu, ob. promieniotwórczość.

Stała słoneczna, ob. słoneczna stała.

Stały Trybunał Sprawiedliwości polubownej w Hadze powstał w 1899, zreformowany na II-ej konferencji haskiej w 1907; składa się z sędziów, wyznaczanych po 4-ch od państwa, z którego to grona strony spór wiodące wybierają komplet sądzący.

Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej (Cour permanente de justice arbitrale), utworzony na mocy statutu, uchwalonego przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów 13. XII. 1920; składa się z 11 członków i 4 zastępców, wybranych większością głosów przez Radę i Zgromadzenie Ligi Narodów.

Stambul Bogazi, ob. Bosfor.

Stambuliński Aleksander, polityk bułgarski, * 1879; 1908 poseł; 1915 skazany na więzienie dożywotnie pod zarzutem zdrady stanu, 1918 ułaskawiony; 1920 dyktator Bułgarji; 1923 zastrzelony.

Stambuł, ob. Konstantynopol.

Stambułow Stefan, polityk bułgarski, * 1855; przywódca stronnictwa liberalnego; 1884 prezydent sobranja, po abdykacji ks. Aleksandra regent i faktyczny dyktator kraju; opierał się energicznie wpływom Rosji; 1887—94 prezes gabinetu; 1894 ustąpił ze stanowiska; zamordowany w Sofji 1895.

Stamen, pręcik, ob. pręcikowie.

Stamford, m. w stanie Connecticut (St. Zjedn. Am. Płn.), nad Long-Island-Sund, 35.100 mieszkańców; przemysł, kąpiele morskie.

Staminodia, staminodja, prątniczki, ob. pręcikowie.

Stamitz Johann, kompozytor niemiecki, * 1717, † 1757; dyrektor orkiestry nadwornej ks. Pfalzu; pisał symfonje, sonaty, koncerty.

Stammler Rudolf, prawnik niemiecki, * 1856; prof. w Halli, od 1916 w Berlinie; prace: „Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung" (1896), „Wesen des Rechts und der Rechtswissenschaft" (2 wydania, 1913) i in.

Stampalia (greck. Astropalia), wyspa na m. Egejskiem, 99 km², 2.000 mieszk.; należy do włosk. Dodekanezu.

Stan trzeci, ob. mieszczanie.

Stan wyjątkowy, stan prawny, w którego czasie zostają zawieszone prawa jednostki, zagwarantowane w ustawie konstytucyjnej; podyktowany bywa bądź niebezpieczeństwami, grożącemi wewnętrznemu porządkowi państwa, bądź niebezpieczeństwem zewnętrznem, np. wojną. Art. 124 naszej konstytucji stanowi, że zawieszenie takie zarządzić może tylko Rada Ministrów za zezwoleniem Prezydenta Rzplitej, przyczem w czasie trwania sesji sejmowej może natychmiast być przedstawione Sejmowi do zatwierdzenia; w razie odmowy zatwierdzenia przez sejm stan wyjątkowy traci natychmiast moc obowiązującą.

Stanca (włosk. stanza), zwrotka ośmiowierszowa, oktawa; stance, freski Rafaela w Watykanie.

Stanco, ob. Kos (wyspa).

Standard (ang.), 1) normalny, wzorcowy; 2) w układzie miar angielskich, nazwa jednostek wzorcowych; 3) w hodowli roślin odmiany o cechach ustalonych, z któremi porównywujemy odmiany nowo wyhodowane.

Standard-deviation, ob. zmienności spółczynnik.

Standard Hill, wzgórze w hr. York (Anglja), pamiętne zwycięstwem Anglików w walce ze Szkotami 1138.

Stanecki Tomasz, fizyk, * 1826, † 1891; prof. na Uniw. Lwowskim; prace: „Krótki rys meteorologji", „Fizyka doświadczalna" (1874) i in.

Staněk Franciszek, polityk czeski, * 1867; jeden z przywódców agrarjuszów czeskich, były minister.

Stanford Leland, bogacz amerykański, zwany królem kolejowym, * 1824, † 1893; wypracował i wykonał 1861—69 plan kolei, łączącej ocean Atlantycki ze Spokojnym (Pacific Railroad), założył nazwany jego imieniem i nazwiskiem uniwersytet w Palo Alto.

Stanhope Esther Lucy lady, siostrzenica Pitta, * 1776, † 1839; pomagała mu w prowadzeniu korespondencji; 1810 przeniosła się do Syrji, gdzie zbudowała zamek Dżihun na Libanie; zostawiła „Memoirs" (3 t., 1845).

Stanhope Philipp Henry, wicehr. Mahon, historyk angielski, * 1805, † 1875; prace: „History of England from the peace of Utrecht"

(7 t.), „History of the reign of queen Anne", „The life of the great Condé", „The life of Joan of Arc" i in.

Staniątki, w. w pow. bocheńskim (woj. krakowskie), kościół i klasztor Benedyktynek z XIII w. z zakładem wychowawczym.

Staniewicz C e z a r y, lekarz, ichtjolog i pamiętnikarz, * 1839, † 1909; ogłosił: „Wspomnienia z powiatu trockiego" (1906), „Zbiór wiadomości z dziedziny gospodarstwa wodnego i rybactwa" (1908) i in.

Staniewicz J a n, jeden z dowódców powstania 1863 na Żmudzi, * 1823, † 1904; 1863 stanął na czele powstania w pow. szawelskim pod nazw. Pisarskiego.

Staniewicz L e o n, dr. elektrotechniki, * 1871; studja w Petersburgu; asystent i prof. matematyki w wyższych zakładach naukowych w Petersburgu; 1920 prof. elektrotechniki teoretycznej na Politechnice Warszawskiej, 1921 i 1922 rektor; prezes Polskiego Komitetu Elektrycznego; szereg prac specjalnych.

Staniewicz W i t o l d, ekonomista, * 1888; studja w Krakowie i Monachjum; 1919 starosta trocki, 1921 poseł na sejm Litwy Środkowej, 1924 docent Uniw. Stefana Batorego w Wilnie, 1926 prof. Politechniki Lwowskiej; minister reform rolnych.

Stanimaka (greck. Stenimachos), m. w Bułgarji płd., 14.000 mieszk.; winnice.

Staniola, ob. c y n a, c y n f o l j a.

Stanisław, książę mazowiecki, * 1500, † 1524; pochowany w katedrze św. Jana w Warszawie.

Stanisław ze Szczepanowa św., biskup krakowski 1072—79; z niewyjaśnionych powodów popadł w zatarg z Bolesławem Śmiałym, prawdopodobnie stanął wśród zwolenników brata król., Władysława Hermana, którego część możnowładców starała się osadzić na tronie. Król za bunt skazał biskupa na śmierć (obcięcie członków, 1079). Na tle tych wypadków powstał w XII i XIII w. cały szereg legend. Konsekrowany 1253; święto 8 maja.

Stanisław August Poniatowski, król polski 1764—1795, * 1732, † 1798; stolnik litewski, poseł Rzeczypospolitej Polskiej w Petersburgu; 1757 poseł mielnicki na Sejm; 1762 dążył do naprawy ustroju państwowego i odrodzenia narodu; gorliwy opiekun nauk, literatury i sztuk pięknych; własnym kosztem założył wielką bibljotekę nadworną, gromadził bogate zbiory naukowe, sprowadzał do Polski włoskich malarzy jako nauczycieli, wielu uczonym i literatom moralnem i materjalnem poparciem umożliwił działalność; popierał oświatę, założył „Korpus Kadetów" w Warszawie; popierał działalność Komisji Edukacji Narodowej; pod jego egidą powstał teatr narodowy, założony przez W. Bogusławskiego; rozwinęła się architektura, znana w historji sztuki pod nazwą „Stylu Stanisławowskiego". Wespół z Radą Nieustającą wziął w opiekę mieszczaństwo i chłopów, porządkował gospodarkę gminną i wspierał finansowo miasta podupadłe; dbał o rozwój handlu (wywóz zboża do portów czarnomorskich) i przemysłu, pociągając za swoim przykładem magnaterję, przeprowadził ważne drogi komunikacyjne (kanał Królewski); nie umiał stawić czoła naciskowi Rosji i ulegał posłowi carowej Katarzyny, Stackelbergowi, doprowadzając do rozbiorów Polski; jednak na Konstytucję 3-go Maja zaprzysiągł wraz z sejmem i senatem; przystąpił do konfederacji targowickiej, zwróconej przeciw Konstytucji; podczas powstania Kościuszki zachował się biernie; po trzecim rozbiorze Polski 1795 abdykował tego roku w Grodnie, gdzie przebywał do śmierci carowej Katarzyny (1796); przewieziony następnie przez cara Pawła do Petersburga.

Stanisław Kostka św., * 1550, † 1568; syn Jana Kostki, kasztelana zakroczymskiego, i Małgorzaty z Kryskich; wysłany w 14-tym roku życia na naukę zagranicę, przebywał w Wiedniu, potem w Augsburgu i w Rzymie, gdzie 1567 wstąpił do zgromadzenia Jezuitów; jako wzór czystego młodzieńca ogłoszony 1604 błogosławionym, 1726 zaliczony w poczet świętych.

Stanisław Leszczyński, ob. L e s z c z y ń s k i S t a n i s ł a w.

Stanisława św. order, ob. o r d e r y p o l s k i e.

Stanisławczyk, 1) m-ko w pow. radziechowskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Styrem, 1.200 mieszk.; 2) m-ko w pow. winnickim, gub. podolska (Ukraina), 3.000 mieszk.

Stanisławów, 1) m. pow. i woj., w klinie rz. Bystrzycy Sołotwińskiej i Nadwórniańskiej, 44.700 mieszk.; siedz. bisk. gr.-kat., zamek Potockich (obecnie szpital wojsk.), ratusz, kolegjata i dawny klasztor (obecnie więzienie); warsztaty kolejowe, rafinerja nafty, fabr. olejów, kilimów i dywanów; 2) m-ko w pow. mińsko-mazowieckim (woj. warszawskie), 2.000 mieszk.; dawniej siedziba władz pow. stanisławowskiego.

Stanisławska A n n a, pierwsza autorka polska, wojewodzianka kijowska, 1-v. Warszycka, 2-v. Oleśnicka, 3-v. Zbąska; autobiografja jej wierszem pt.: „Tranzakcja albo opisanie całego życia jednej sieroty przez żałosne treny od tejże samej pisane r. 1685" (w 76 trenach) w rękopisie w dawnej Bibljotece Załuskich.

Stanisławski A n t o n i, prawnik i poeta * 1817, † 1883; studja w Kijowie i Kazaniu; prof. prawa rzymskiego na uniw. kazańskim, potem encyklopedji prawa na uniw. charkowskim; dokonał przekładu „Boskiej Komedji" Danta (1870).

Stanisławski J a n, malarz, * 1860, † 1907; po ukończeniu wydziału matematycznego w Warszawie kształcił się w Warsz. Szk. Rysunkowej, Krakowskiej Szkoły Szt. Pięknych i w Paryżu; 1897 prof. pejzażu w Krakowie; założyciel Stowarzyszenia artystycznego „Sztuka", którego aż do śmierci był przewodniczącym; malował przeważnie drobne szkice pejzażowe, których wiele znajduje się w Krakowskiem Muzeum Narodowem.

Stanisławski O s k a r, literat, * 1814; urzędnik rady administracyjnej w Warszawie; redaktor „Czytelni niedzielnej" i „Opiekuna domowego"; powieści: „Stepy", „Zabielscy" i in.; szereg przekładów.

Stanisławskij (pseud. sceniczny K o n s t. A l e k s i e j e w a), artysta dramat. rosyjski, * 1863; założył 1898 w Moskwie wraz z literatem Włodz. Niemirowiczem-Danczenką „Teatr artystyczny", który obudził zainteresowanie w Europie zach.

Staniszewski S t a n i s ł a w, działacz społeczny, * 1864, † 1925; studja na Uniw. Warszawskim; adwokat w Suwałkach, redaktor „Tygodnika Suwalskiego", potem radca prokuratorji Król. Polsk. w Warszawie; 1916 prezes zarządu Rady Głównej Opiekuńczej; 1918 minister Opieki Społecznej i Ochrony Pracy.

Staniszkis W i t o l d, rolnik i polityk, * 1880; studja w Warszawie i Krakowie; prof. Szkoły Głównej Gosp. Wiejskiego w Warszawie; poseł na sejm 1919 i 1922; ogłosił: „Uprawa szczegółowa roślin", „Sprawa rolna" i in.

Stankar F r a n c i s z e k, działacz religijny, Włoch, * 1501, † 1574; zwolennik ruchu reformacyjnego; 1547 prof. języka hebrajskiego w Akademji Krakowskiej; więziony, jako heretyk; prace: „Grammatica institutio linguae hebreae" (1547), „Canones reformationis ecclesiarum polonicarum" (1558) i in.

Stankiewiczówna Z o f j a, malarka i graficzka, * 1861; kształciła się w Warszawie i Paryżu; prace: „Noc Ukraińska", „Kamieniec w nocy", „Bezdomni", cykl widoków „Starej Warszawy", „Wawel" i in.

Stanley H e n r y M o r t o n (właśc. J a m e s R o w l a n d), podróżnik angielski po Afryce, * 1841, † 1904; odszukał Livingstone'a (1871), przejechał rz. Kongo (1874), założył liczne stacje handlowe w obrębie państwa Kongo; 1888 odszukał Emina baszę. W licznych podróżach poczynił ważne odkrycia geograficzne, jak jezioro Edwarda, Kagera (Nil Aleksandry) itd. Podróże swoje i przejścia opisał w dziełach: „Jak znalazłem Livingstone'a" (1891), „Kongo i założenie państwa Kongo" (1887), „Listy o uwolnieniu Emina baszy", „W najciemniejszej Afryce", „Podróże i przygody w Ameryce i Azji" i in.

Stanley, 1) m. w hr. Durham (Anglja), 25.100 mieszk.; 2) m. w hr. York (Anglja), 14.700 mieszk.; źródła gorące; 3) stol. wysp Falklandzkich, 950 mieszk.

Stanley Falls, 1) szereg wodospadów na rz. Kongo w Afryce równikowej; 2) osada w Kongo belg. wpobliżu wodospadów S.

Stanley Pool, jezioro, utworzone przez rz. Kongo, 210 km², 17 wysp, odkryte 1877 przez Stanley'a, który 1882 założył na płd. brzegu osadę Leopoldville; na płn. wybrzeżu osada francuska Brazzaville.

Stanleyville, stol. wsch. prow. Konga belg. (Afryka środk.), wpobliżu wodospadów Stanley'a, stacja telegrafu iskrowego.

Stannica, 1) dawna nazwa stanowisk i leży drobnych oddziałów wojska; 2) w Rosji nazwa osiedli kozackich.

Stano J e r z y, dyplomata polski, chorąży sanocki, † 1649; jeździł dwukrotnie w poselstwie do Porty Otomańskiej i raz do Moskwy; napisał wierszem: „O poselstwach w różne kraje wschodnie i wyprawach rycerskich ksiąg trzy".

Stanowe Góry (ros. S t a n o w o j C h r e b i e t), pasmo górskie do 2.500 m. wys. w Syberji wsch., nad morzem Ochockiem aż do cieśn. Beringa; część płd. nosi nazwę gór Jabłonnych.

Stanowisko, 1) miejsce, na którem strzelec oczekuje zwierza, pędzonego przez naganiaczy; 2) legowisko zwierzyny leśnej.

Stanowniczy, w dawnej Polsce znawca kniei i przechodów zwierzyny; rozstawiający myśliwych.

Stans albo **Stanz**., stol. półkantonu Nidwalden w kantonie Unterwalden (Szwajcarja), 3.000 mieszk.; w płd. części Stanser Horn, 1.900 m. wys.; pomnik Winkelrieda.

Stante pede (łac.), natychmiast, bez zwłoki.

Stany Generalne, instytucja doradcza we Francji, złożona z przedstawicieli duchowieństwa, szlachty i miast; po raz pierwszy zwołane przez Filipa Pięknego w 1302 w sprawie zatargu z pap. Bonifacym VIII, stopniowo wywalczyły sobie prawo decydowania o podatkach (1312) oraz wpływ na sprawy państw., sądowe, administr. etc. Ostatni raz zebrały się w 1614. Kiedy Ludwik XVI zwołał je w 1789 dla zaradzenia potrzebom finansowym, przekształciły się samorzutnie w Zgromadzenie Narodowe.

Stany prowincjonalne we Francji, zwoływane niegdyś przez króla zgromadzenia przedstawicieli duchowieństwa, szlachty i miast poszczególnych prowincyj franc., dla spraw administracji lokalnej oraz uchwalania żądanych przez króla podatków.

Stany skupienia. Pod względem zachowania się ciał wobec ciśnień odkształcających rozróżniamy t r z y s t a n y s k u p i e n i a: s t a ł y, c i e k ł y i l o t n y. Ciała stałe mają zarówno sprężystość objętości, jak i sprężystość postaci. Ciała ciekłe mają znaczną sprężystość objętości, ale niezmiernie małą sprężystość postaci. Ciała lotne mają również bardzo małą sprężystość postaci, a sprężystość objętości tylko przy ściskaniu; przy rozszerzaniu objętości (dylatacji) nie przeciwstawiają żadnego oporu, przeciwnie, mają dążność do zajmowania coraz większej objętości. W fizyce operuje się fikcją c i e c z y i d e a l n e j (doskonałej), posiadającej nieskończenie wielką sprężystość objętości (tzn. n i e ś c i ś l i w e j) i nie posiadającej zupełnie sprężystości postaci (tzn. pozbawionej l e p k o ś c i — tarcia wewnętrznego), jak również fikcją g a z u i d e a l n e g o, zachowującego się zupełnie zgodnie z prawami Gay-Lussac'a i Boyle-Mariotte'a. Popularnie można określić ciała stałe, jako ciała, posiadające określoną objętość i określoną postać; ciała ciekłe, jako ciała, posiadające określoną objętość, ale nie posiadające określonej postaci; ciała lotne, jako ciała, nie posiadające ani określonej objętości, ani określonej postaci. Ciała stałe są albo i z o t r o p o w e, tzn. mające we wszystkich kierunkach jednakowe wła-

sności, albo heterotropowe, tzn. mające w różnych kierunkach własności różne, jak np. kryształy. Ciała ciekłe (z wyjątkiem ciekłych kryształów) i lotne są izotropiczne. Stan skupienia ciała nie jest jego cechą istotną. Ciało, pod wpływem działań zewnętrznych, może przechodzić z jednego stanu skupienia w drugi. Przejście ze stanu ciekłego w stały nazywa się krzepnięciem, ze stanu stałego w ciekły — topnieniem, ze stanu lotnego w ciekły — skraplaniem (kondensacją), ze stanu ciekłego w lotny — parowaniem albo wrzeniem, ze stanu stałego bezpośrednio w lotny — sublimacją. Najważniejszemi środkami do zmiany stanu skupienia ciała jest zmiana temperatury i zmiana ciśnienia, przyczem należy w ogólności stosować te dwa środki jednocześnie (ob. krytyczny stan). Specjalnym sposobem przeprowadzenia ciała ze stanu stałego w stan ciekły jest rozpuszczanie.

Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (United States of America, skróc. U. S. A.), republika federacyjna i największe państwo w Am. Płn., od płn. graniczące z Kanadą, od płd. z Meksykiem i zat. meksykańską, od zach. z oceanem Spokojnym, od wsch. z Atlantykiem, razem z terytorjum Alaski i wyspami Hawajskiemi 9,339.064 km^2, 105,827.000 mieszk.; stol. Waszyngton. Linja brzegowa słabo rozwinięta, jedynie płn. pas atlantycki posiada liczne zatoki i porty, a na Pacyfiku jest tylko jedna zatoka San Francisco. Ukształtowanie powierzchni: St. Zj. obejmują następujące krainy: 1) pas nadatlantycki z górami Apalachami do 2.000 m. wys., odwadniany przez rz. Connecticut, Hudson, Delavare, St. James i in.; 2) część środkową: basen rz. Mississippi między Apalachami a grzbietem Rocky Mountain, równinny, na wsch. bogaty w lasy, na zach. prerje i 3) zach. wyżynę, okoloną górami Skalistemi na wsch.. Sierrą Nevadą i Górami Nadbrzeżnemi na zach., ponad 4.000 m. wysok.; rzeki: Kolumbja. Kolorado, Sacramento i in. Klimat. W pasie nadatlantyckim oceaniczny, wilgotny, w dorzeczu rz. Mississippi i na zach. wyżynie kontynentalny, suchy, na płn. na pograniczu z Kanadą zimny, na płd. ciepły, łagodny, jak również na wąskim pasie nadbrzeżnym oceanu Spokojnego. Świat roślinny urozmaicony, na wsch. lasy liściaste, na zach. prerje, a na wyżynie zach. stepy, gdzieniegdzie obszary pustynne, stoki górskie lesiste; flora natomiast Stanów płd. podzwrotnikowa. Ludność dzieli się na 1) pierwotną (Indjanie), coraz bardziej zanikającą, ok. 250.000 głów, mieszkającą przeważnie w specjalnych rezerwatach; 2) ludność napływową białą, przybyłą w XVII i XVIII w. jako koloniści (Anglicy, Szkoci, Irlandczycy, Francuzi, Szwedzi, Hiszpanie, Portugalczycy i in.), która stopiła się w jeden naród amerykański, a którego elementem podstawowym są Anglo-Sasi; ci Anglo-Amerykanie (tzw. Yankees) tworzą dzisiejszą warstwę panującą, odznaczającą się niezwykłą energją życiową, sprytem, przedsiębiorczością i rzutkością. Oprócz tych są jeszcze emigranci, którzy na stałe się osiedlili: Niemcy 10,000.000, Włosi 3,500.000, Polacy ok. 3,000.000, wreszcie Żydzi, Francuzi, Czesi, Słowacy, Rusini i in. i 3) ludność napływową murzynów, 10.500.000 przybyłych jako niewolnicy i uwolnionych po 1860, rz.-kat., mówiących po angielsku, mieszkających w stanach płd.; następnie Azjaci (Chińczycy 62.000 głów i Japończycy 110.000 głów), tworzący wraz z mulatami, Filipińczykami, Hindusami i Malajami 11% ogólnej liczby mieszkańców. Immigracja do St. Zj. została w ostatnich czasach silnie ograniczona, szczególnie po wojnie światowej; wydano dekrety, zabraniające osiedlania się rasie żółtej, zabezpieczając się przed tzw. „żółtem niebezpieczeństwem". Polacy osiedlać się zaczęli w II-ej poł. XIX w. i liczba ich dochodzi do 3,000.000 głów; kolonij rolniczych jest 1.115, parafij rzym.-kat. 762 i 50 parafij kościoła narodowego, 21 parafij baptystów i 21 parafij niezależnych; towarzystw polskich około 6.800, czasopism perjodycznych ok. 107. Ludność St. Zj. pod względem religijnym obejmuje ok. 200 sekt; rasa biała i czarna, oraz część Indjan, wyznaje religję rzym.-kat.; przeciętna gęstość zaludnienia 13,7 na 1 km^2, najgęściej zaludnione stany wschodnie; ludność miejska 52% ogółu ludności, 100 miast ponad 100.000

N. Jork	5,621.000	Waszyngton	437 600
Chicago	3,100 000	Newark	414.000
Filadelfja	1.824.000	Cincinnati	414.000
Detroit	1,118.000	N. Orlean	387.000
Boston	1,072.000	Minneapolis	380.600
Cleveland	797.000	Kansas	324.500
St. Louis	772.900	Seattle	315.300
Baltimore	796.000	Indianopolis	314.000
Pittsburg	588.200	Jersey City	297.900
Los Angeles	576.000	Rochester	296.000
Buffalo	539.000	Portland	258.300
San Francisco	507.000	Denwer	256.500
Milwaukee	457.000		

mieszk. (z czego 3 ponad 1,000.000, 12 ponad 500.000). Poziom oświaty średni, wykształcenie przeważnie praktyczne, 6% analfabetów (wśród murzynów 26%), liczne szkoły zawodowe, średnie i szkoły wyższe tzw. kolegja, uniwersytety i akademje. Stosunki gospodarcze. Zasoby produkcji rolniczej, minerałów i surowców tak wielkie, że po zaspokojeniu własnych potrzeb pozostaje nadwyżka na eksport. Rolnictwo: 19% ziemi ornej, 30% łąk i pastwisk, 36% lasów, 15% nieużytków; uprawa pszenicy, owsa, ziemniaków bawełny, kukurydzy, ryżu, trzciny cukrowej, tytuniu, sadownictwo i warzywnictwo silnie rozwinięte; roczna produkcja (stan z 1923 do 1924): pszenica 21,400.000 tonn, owies 19,000.000 tonn, kartofle 27,700.000 tonn, kukurydza 77,400.000 tonn, bawełna 2,200.000 kg. (65% produkcji światowej), tytuń 669,000.000 kg. (35% prod. światowej); ok. 6,500.000 gospodarstw rolnych od 10—200 ha. Chów bydła wysoko rozwinięty (st. z 1924): 66.800.000 sztuk bydła rogatego, 18,263.000 koni, 65,300.000 świń i 38,361.000 owiec; gospodarstwo mleczne

Posiadłości Stanów Zjedn. Ameryki Północnej.

	Obszar w km^2	Gęst. zalud. na 1 km^2	Ilość mieszk.	Stolica
Terytorja:				
Alaska (1867)	1,530.327	0·04	65.036	Juneau
Hawai (1898)	16.702	11·—	284.538	Honolulu
Porto Rico (1889)	9.340	135·—	1,240.000	San Juan
	1,556.369	—	1,589.574	
Kolonje:				
Filipiny (1899)	296.310	34	10,350.000	Manila
Wyspy Dziewicze (1917)	397	66	26.051	Charlotte Amalie
Samoa ameryk. (1900)	264	30	8.056	Pago Pago
Guam (1898)	514	25	15.000	Agaña
Strefa Kanału Panamskiego (wydzierżawiona 1904)	1128	19	31.000	Balboa
	298.613	—	10,430.107	
Ogółem	1,854.982	—	12,019.681	

rozwinięte (wyrób masła, serów, mleka skondensowanego). Leśnictwo rozwinięte szczególnie w stanie Oregon, Waszyngton i Stanach płd.; z leśnictwem związane jest myślistwo na niedźwiedzie, wilki, lisy, szopy, rysie, żbiki, antylopy, gronostaje itd.; rybołówstwo kwitnie na wybrzeżach Atlantyku i na Wielkich jeziorach. Górnictwo. Największa produkcja węgla kamiennego (stan z 1923) 59,120.000 tonn (39% produkcji świat.), żelaza 47,600.000 tonn (36% prod. świat.), miedzi 71,600.000 tonn (60% prod. świat.), cynku 46,300.000 tonn (36% prod. świat.), ołowiu 49.800.000 tonn (36% prod. świat.), siarki 2,100.000 tonn (51% produkcji świat.), soli 6,500.000 tonn, nafty 1.169,000.000 hl. (36% prod. świat.), złota 70.000 kg., srebra 2,079.000 kg., poza tem w wielkiej ilości fosfaty, rtęć, antymon i drogie kamienie; ogólna wartość wydobytych minerałów w 1922 — 4,652.000 dolarów; węgiel w Pensylwanji, Illinois, Ohio, Alabama i zach. Wirginji, ruda żelazna w Minnesota, Michigan i Alabama, nafta w Kalifornji, Oklahoma i Illinois, złoto w Kalifornji, Kolorado, Nevada i terytorjum Alaski, srebro w Montana, Nevada i Kolorado. Przemysł. Rozwój przemysłu St. Zj. i jego gwałtowny rozrost datuje się od drugiej poł. XIX w.; w 1850 było zakładów przemysłowych 124.000, w 1920 przeszło 290.000; wartość ogólna wytwórczości w 1919 wynosiła 62.910,000.000 dolarów. Wywóz obejmuje zboże, wełnę, bawełnę, węgiel, drzewo, naftę, kopaliny, wyroby żel. i stalowe, maszyny, automobile, i wyrażał się w 1922 sumą 3.765,090.000 dol., przywóz 3.112,747.000 dol.; Stany Zjedn. utrzymują stosunki handlowe z W. Brytanją, Kanadą, Francją, Japonją, Brazylją, Niemcami, Włochami, Argentyną i in.; flota handlowa (stan z 1923) 8.060 parowców, 3.061 żaglowców, 10.886 motorówek, 5.010 barek, ogółem przeszło 27.000 statków; największy ruch w portach atlantyckich, potem na wielkich jeziorach, najmniejszy na Pacyfiku. Komunikacja. Sieć kolejowa: kolej żelazna 426.522 km. dług., sieć kanałowa ok. 5.000 km., sieć tramwajowa i kolei elektrycznej 783.000 km., liczba samochodów osobowych i towarowych (stan z 1925—26) 19,999.000 sztuk. (83% ilości światowej) i ok. 300.000 motocykli; dług. linij telegraficznych 398.000 km., linij telefonicznych 13,300.000 km., 15 stacyj telegrafu iskrowego. Ustrój polityczny. Pod względem politycznym tworzą St. Zj. republikę demokratyczną i federacyjną; władza wykonawcza: prezydent (wybierany na 4 lata) i odpowiedzialna rada ministrów; władza prawodawcza: kongres, składający się z izby reprezentantów (435 członków, wybieranych na 2 lata) i senatu (96 senatorów); władza sądownicza: najwyższy sąd związkowy (Federal Court) i sądy wyższe stanowe (State Courts); pod względem administracyjnym dzielą się na 48 stanów (States), te na hrabstwa (Counties), a te na obwody i 1 okręg związkowy (Kolumbja). Siła zbrojna: obszar St. Zj. podzielony jest na 9 okręgów korpuśnych, do tego dochodzi 1 okręg wojskowy na Filipinach, 1 na wyspach Hawajskich i 1 w obwodzie strefy Panamskiej. Liczebność na stopie pokojowej: 16.654 oficerów, 157.882 żołnierzy, 65 pułków piechoty, 17 kawalerji, 12 inżynierji, 32 pułki i 2 baony artylerji pol., 1 korpus artylerji brzegowej, 9 pułków i 4 baony artylerji brzegowej; gwardja narodowa obejmuje 8.111 oficerów i 142.777 żołnierzy. Flota wojenna składa się z 18 okrętów wojennych I klasy, z 14 okrętów woj. II-ej klasy, 11 krążowników, 12 lekkich krążowników, 278 torpedowców I-ej kl., 21 torpedowców II-ej kl., 59 łodzi podwodnych I-ej kl. i 27 łodzi podwodnych II-ej kl.; oprócz tego przewidywana budowa 70 okrętów; skład osobowy 20.570 oficerów, 296.200 marynarzy. Kolonje. W ciągu XIX i XX w. rozszerzyły St. Zjedn. swe posiadłości kolonjalne, które istnieją bądź jako terytorja z ograniczonym samorządem, bądź jako kolonje, zarządzane przez urzędników St. Zjedn. (ob. tabl.); oprócz tego St. Zj. rozciągnęły protektorat wojskowy nad republ. San Domingo i Haiti i wywierają militarną kontrolę na Kubie i w rep. Nikaragua. Histo-

rja. St. Zjedn. Am. Płn. powstały z 13 kolonij angielskich, utworzonych w ciągu XVII i XVIII w. (płd.: Wirginja, Maryland, Karolina Płn. i Płd., Georgja; płn.: Massachusetts, Connecticut, New-Hampshire, Rhode-Island, Pensylwanja, Delaware, N. Jork, N. Jersey). Większość emigrantów stanowili purytanie. W 1765 wybuchł spór między kolonjami a metropolją o narzucenie im podatku stemplowego, w 1773 o wprowadzenie ceł prohibicyjnych; doprowadziło to do powstania i wojny z Anglją (1775—1783). Zwołany do Filadelfji kongres powszechny 4. VII. 1776 proklamował niepodległość kolonij i utworzenie z nich demokratycznej republiki federacyjnej pod nazwą Stanów Zjednoczonych. Pod naczelnem dowództwem Jerzego Washingtona, przy współudziale ochotników z Europy (z Polski Pułaski Kazimierz, Kościuszko; z Francji Lafayette) wojska St. Zjedn. odniosły zwycięstwo nad armją angielską (kapitulacja 1777). W 1778 Francja uznała St. Zj. Wybuchła stąd wielka wojna morska, która wciągnęła i inne państwa Europy, zakończona pokojem w Wersalu 3. IX. 1783, i uznaniem przez Anglję niepodległości St. Zj. Odtąd St. Zj. rosną w potęgę terytorjalną i materjalną, zachwianą chwilowo jedynie na skutek wojny domowej między stanami południ. a półn., wynikłej z różnic ekonomicznych, z walk partyj republikanów i demokratów na tle pojmowania wzajemnych stosunków między poszczególnemi stanami a federacją oraz ze sporu o niewolnictwo murzynów. Istniało ono tylko w St. połudn., gdzie przeważała gospodarka plantacyjna. St. płn. (uprzemysłowione) żądały wyzwolenia murzynów. Stany połudn. wystąpiły z Unji St. Zj., tworząc nowe Stany, tzw. skonfederowane (1861). W wynikłej stąd wojnie (tzw. secesyjnej 1861—65) zwyciężyły Stany płn., ratując Unję Stanów Zjedn. i znosząc niewolnictwo (1863). Ekspansja terytorjalna i polityczna w II-ej połowie XIX w. dała Stanom Zjednoczonym wyspy: Kubę, Portorico, Filipiny, Hawai oraz wpływ polityczny w Chinach. Panowanie na Pacyfiku umocniły St. Zjedn. budową kanału Panamskiego (1904—14). Do wielkiej wojny europejskiej Stany Zjedn. przyłączyły się w 1917 (3. II. 1917 zerwanie stosunków z Niemcami, 6. IV. wypowiedzenie wojny).

Stanza, ob. stanca.

Stańczyk, trefniś, błazen nadworny królów: Aleksandra Jagiellończyka, potem Zygmunta I; odznaczał się śmiałością i prawdziwym dowcipem, który pozwalał mu mówić otwarcie prawdę wszystkim.

Stańczyków stronnictwo, przezwisko, nadane partji konserwatywnej krakowskiej po wydaniu przez nią zbiorowego pamfletu: „Teka Stańczyka" (1869), zwalczającego wszelkie gorętsze odruchy patrjotyczne; autorami tego pamfletu byli: Stan. Tarnowski, Józef Szujski i in.

Stapelia, rodzaj roślin z rodziny Asclepiadaceae (trojeściowate). Rośliny podobne do kaktusów, bezliste, o łodygach mięsistych, kwiatach wielkich, bezszypułkowych, zwykle brudno plamistych na tle żółtem, wydających wstrętną woń padliny. Pochodzą z Ziemi Przylądkowej. Niektóre gat., np. S. variegata, są uprawiane jako rośliny szklarniowe.

Stapes, ob. ucho.

Staphylaea, kłokoczka, roślina z rodziny Staphyleaceae (kłokoczkowate); krzewy lub małe drzewka o liściach przeciwległych, nieparzysto pierzastozłożonych lub trójlistkowych, z opadającemi przylistkami, kwiatach białych lub różowych w zwisłych, groniastych kwiatostanach; owoc 2—3 komorowa, błoniasta, rozdęta torebka, pękająca wzdłuż szwu. S. pinnata, k. południowa (Europa płd., Azja Mniejsza), S. trifoliata, k. trójlistna (Ameryka Płn.), krzewy ozdobne, sadzone w parkach. S. pinnata także dziko w Polsce na Wyżynie Małopolskiej, na Wołyniu, Podolu, Pokuciu stepowem.

Staphylococcia, choroby, szczególnie skórne, wywoływane przez gronkowce: zapalenia torebek włosowych, ropnie itp.

Staphylococcus, staphylococci, gronkowce, bakterje chorobotwórcze: małe okrągłe ziarenka, układające się w postaci gron; barwią się na niebiesko według metody Grama; są nieruchome; powodują ropienia, wydzielają jady, uszkadzające komórki ustrojowe, zwłaszcza czerwone ciałka krwi. Bytują normalnie na skórze, pod paznokciami, w przewodzie pokarmowym.

Staphyloma, garbiak, nieprawidłowe uwypuklenie gałki ocznej na jej biegunie przednim lub tylnym. S. anterius, s. anticum, garbiak przedni, uwypuklenie rogówki w postaci garbu, zniekształcającego gałkę oczną; następstwo szerokiego przedziurawienia rogówki wskutek urazu lub owrzodzenia. S. posticum, garbiak tylny, uwypuklenie nadmierne tylnego bieguna gałki ocznej wskutek wrodzonej mniejszej sprężystości twardówki, jeden z głównych powodów krótkowzroczności postępującej (myopia progressiva).

Stapianie, ob. spawanie.

Stapiński Jan, polityk, działacz ludowy, * 1867; od 1889 redaktor „Przyjaciela Ludu" w Krakowie; 1898—1918 poseł do parlamentu austrjackiego, były prezes Polskiego Stronnictwa Ludowego; 1919—22 poseł na Sejm Ustawodawczy.

Stappen Charles van der, rzeźbiarz belgijski, * 1843, † 1910; dyrektor Akademji brukselskiej; wykonał posągi, studnie itd.

Staps Friedrich, syn pastora, * 1792; usiłował zabić Napoleona I 12 września 1809 w Schönbrunnie; rozstrzelany 16. IX. w Wiedniu.

Stapulensis, ob. Faber.

Stará Boleslav, starożytne miasto w Czechosłowacji, 3.900 mieszk.; miejsce zamordowania św. Wacława (929) na rozkaz brata jego Bolesława.

Stara Kastylja, ob. Kastylja.

Stara Marchja, ob. Altmark.

Stara Sól, m. w pow. starosamborskim (woj. lwowskie), 1170 mieszk.; żupy solne, obecnie nieczynne.

Stara Woda (niem. Altwasser), osada przemysłowa na Śląsku pruskim, w rej. wrocławskiej, 18.000 mieszk.; kop. węgla, gisernie żelaza, fabr. porcelany.

Stara Zagora (tur. Eski-Zagra), m. okręg. w płd. Bułgarji, 25.500 mieszk.; winnice, produkcja olejku różanego, fabr. dywanów.

Starachowice, w. i osada fabryczna w pow. iłżeckim (woj. kieleckie), nad rz. Kamienną, 4.000 mieszk.; kopalnie rudy żel., wielkie piece, odlewnie żelaza, wielkie zakłady przemysłowe, fabr. broni i amunicji.

Staraja Russa, m. pow. w gub. nowgorodzkiej (Rosja płn.), nad rz. Polist, dopł. Łowaci, 16.500 mieszk.; solanki.

Starczak, sokół ułowiony od stycznia do marca, nieco trudny do wyuczenia.

Starczewski Eugenjusz, działacz polityczny i publicysta, * 1863, † 1927; studja w Moskwie; 1919 naczelny komisarz Zarządu Cywilnego ziem Wołynia i frontu podolskiego, prezes Tow. Kresów Wschodnich; ogłosił: „L'Europe et la Pologne" (1913), „Ku odbudowie" (1917), „Możnowładztwo polskie na tle dziejów" (2 tomy), „Początki Polski ludowej" i in.

Staremiasto, m. w pow. podhajeckim (woj. tarnopolskie), 1.270 mieszk.

Stargard, 1) ob. Starogród; 2) S. Preussisch, ob. Starogard.

Starhemberg Ernst Rüdiger hr. von, feldmarszałek austrjacki, * 1638, † 1701; odznaczył się obroną Wiednia w 1683 w czasie oblężenia miasta przez Turków przed przybyciem Jana III Sobieskiego z odsieczą.

Starhemberg Guido hr. von, feldmarszałek austrjacki, * 1657, † 1737; odznaczył się w obronie Wiednia 1683; walczył w wojnie sukcesyjnej we Włoszech i Hiszpanji; 1710 zwycięzca pod Almenarą i pod Saragossą.

Stark James, malarz angielski, * 1794, † 1859; malował pejzaże.

Stark Johannes, fizyk niemiecki, * 1874; prof. w Akwizgranie, Gryfji, Würzburgu; pracuje głównie nad elektrycznością i analizą spektralną; dzieła: „Die Elektrizität in Gasen" (1902), „Prinzipien der Atomdynamik" (3 cz., 1910—15); w 1919 otrzymał nagrodę Nobla w dziedzinie fizyki.

Starka, w języku myśliwskim dorosła kuropatwa-samica.

Starka zjawisko, jedno ze zjawisk elektrooptycznych, polegające na rozszczepieniu linij widmowych w polu elektrycznem, analogiczne do zjawiska Zeemana, tj. do rozszczepienia linij widmowych w polu magnetycznem, odkryte przez J. Starka w 1913. Stark obserwował rozszczepienie linij widmowych na linje składowe w silnem polu elektrycznem (przeszło 100.000 wolt na centymetr), otrzymując widma, wywołane świeceniem promieni kanalikowych. Rozszczepienie jest tem większe, im mniejszy jest ciężar atomowy pierwiastka świecącego i im bliżej fiołkowego końca widma leży dana linja. Dla danej linji danego pierwiastka rozszczepienie jest proporcjonalne do natężenia pola elektrycznego. Linje różnych seryj rozszczepiają się różnie. Niektóre linje rozszczepiają się na kilkadziesiąt linij składowych. Zjawisko S. wynika teoretycznie z modelu atomu Bohra (ob. atomu modele). Dokładną teorję tego zjawiska, zgodną z doświadczeniem, podali Schwarzschild i Epstein (1916).

Starkel Juljusz, literat, * 1834, † 1918; uczestnik powstania 1863; ogłosił szereg zbiorków poezyj i opowiadań: „Na rozdrożu", „Życie w puszczy", „W kniei i wśród ludzi" (1894), „Rok 1848" (1899) i in.

Starkenburg, prow. w Hesji płd.-wsch. (Niemcy), 3.027 km², 598.400 mieszk.; stol. Darmstadt.

Starkiewicz Szymon, lekarz, * 1878; założyciel pierwszego w Polsce uzdrowiska dla dzieci gruźliczych w Busku.

Starnberg, m. w Bawarji Górnej, nad jez. S., 4.200 mieszk.

Starobielsk, m. pow. w gub. charkowskiej (Ukraina), nad rz. Ajdarą, 14.000 mieszk.

Starochrześcijańska sztuka. Architektura. W związku z rozpowszechnieniem chrystjanizmu ukształtowanie typu grobów i świątyń, zastosowanych do potrzeb nowego kultu. Centra rozwojowe: Rzym, Syrja, Azja Mniejsza, północne wybrzeże Afryki. Rzym. Od I w. grobowce podziemne, katakumby (od III w. otwarte), składające się z korytarzy podziemnych z prostokątnemi grobami w ścianach (loculi) lub zamkniętemi łukiem (arcosolium), z większemi czworobocznemi pomieszczeniami, kryptami. Najstarsze katakumby: Priscilli i Flavii Domitilli (I w.), Kaliksta, św. Lucyny, Crypta quadrata (II w.). Memorje sklepione z rzutem w kształcie liścia koniczyny (Cella Trichora, S. Sisto). Powstanie typu kościoła bazylik. (zastosowanie do potrzeb kultu planu domu rzymskiego): budynek trójnawowy, z główną nawą podwyższoną, kryty stropem płaskim i spadkowemi dachami; nawa środkowa zakończona łukiem (tęcza), za którym znajduje się półkolista apsyda; przed bazyliką, otoczony kolumnadą wewnętrzną, kwadratowy dziedziniec (atrjum), ze studnią (cantharus) pośrodku. Bazylika św. Piotra (347), i S. Paolo fouri le mura (386, uk. 400), S. Giovanni in Laterano (IV w.), Św. Pudencjana, S. Maria Maggiore (V w.), S. Sabina (V w.), S. Lorenzo fuori le mura z VI w. i S. Agnes z VII w. z emporami, św. Praksedy (IX w.), S. Clemente. Palestyna: Bazylika 5-cio nawowa (około 335), bazylika w Betleem (św. Kalewa). Afryka. Wpływy Aleksandrji; system bazylikowy (Hidra, Menas) i typ syryjski. Bazyliki 5-cio nawowe (Orleansville, 325), 7-io nawowe (Tipaza), 9-io nawowe (Damus el Carità), kopułowe (kościoły klasztorne Anba w Szenute i Anba Biszai ok. Sohag w Egipcie Górnym). Syrja. Wpływ miejscowej architektury kamiennej. Od IV w. bazylika w Turmansin z dwiema wieżami fasady, w Kalb-Luzeh, kościół św. Szymona Słupnika w Kalat Siman z rzutem w kształcie równoramiennego krzyża. Przeważają bazyliki trójnawowe (w Taksza z wieżą trzypiętrową z IV albo V w.), 5-io nawowa (w Suweda). W północnej Syrji typ bazyliki z kopułą w nawie

głównej; budowle klasztorne w Szakka; mezopotamskie kościoły ze sklepioną nawą główną i trzema apsydami (Mar Jakób w Salah, VII w.), kościół klasztorny w Kodsza Koleszi, V w. Azja Mniejsza. Wpływy hellenizmu, Syrji i Egiptu; bazyliki sklepione z fasadą wieżową. Kościoły w Bimbirklisza (21 kośc. , jednonawowe kościoły w Jedikapalu, bazylika w Sagalassos, kościół w Güt-bagtoze, w Begötjo Kosu (z podkowiastą apsydą), kośc. N. M. P. w Efezie (V w.); rozpowszechniony typ rzutu ośmiokątnego; kopuły w Naziansie i Antiochji (526), katedra w Ezra z kopułą w kształcie hełmu, z oknami w tamburze, katedra w Basra. Architektura kościelna w Azji Mn. założyła podwaliny budownictwa romańskiego: zastąpienie stropu drewnianego sklepieniami, usunięcie atrjum i związane z tem ukształtowanie fasady z dwiema wieżami, zastosowanie systemu podpór, słupów do połowy uwięzionych w murze, łączenie rzędem dwóch albo trzech okien arkadowych. Rawenna — bud. V i VI w.; bazyliki trójnawowe: S. Apolinare nuovo (z czas. Teodoryka), S. Apollinare in Classis (pośw. 549), grobowiec Galli Placidi (V w.), grobowiec Teodoryka), Kośc. św. Witalisa (ośmioboczny, sklepiony), baptysterja ortodoksów i arjan (452) są zarazem budowlami przejściowemi do architektury bizantyjskiej. Rzeźba tego okresu rozwija się głównie, jako zdobnictwo architektury (głowic, fryzów itp.); nowe motywy zdobnicze pod wpływem sztuki wschodniej: inicjały Chrystusa, symbole, wić bez końca, motywy paskowe, pozostałości schematyczne z liścia akantu. Okrągłe rzeźby niezmiernie rzadkie („Dobry Pasterz" w Lateranie); przeróbka częściowa antycznych sarkofagów i od II w. do VI w. nowe płaskorzeźby na sarkofagach (tematy ze Starego Testamentu). Rzeźbione drzwi kośc. św. Sabiny w Rzymie (V w.) i kośc. św. Ambrożego w Medjolanie, tron biskupa Maksymjana w Rawennie (ok. 550). Malarstwo. W katakumbach kształtują się cykle tematowe chrześcijańskie w symbolicznym związku z ideą odkupienia i życiem zagrobowem: Mojżesz, Daniel w lwiej jamie, trzej młodzieńcy w piecu ognistym, Zuzanna, Łazarz, Abraham. Jonasz, Noe, Hiob; postacie młodocianego Chrystusa w perskim ubiorze. Najstarsze malowidła katakumb (II w.) nawiązują do tradycyj antycznych (podział na pola geometryczne, surowe dostosowanie scen mitologicznych do nowego kultu). Późniejsze wyobrażają sceny pejzażowe, sceny ze Starego i Nowego Testamentu, rzadko wizerunki portretowe. Freski z kośc. S. Maria antiqua w Rzymie. Rozwój mozaiki: w S. Constanza, kaplica św. Rufina i Lacunda, IV w.; posadzka katedry w Akwilei; mozaiki w apsydach bazylik w Medjolanie (386), kośc. S. Salina w Rzymie (V w.), w apsydzie kośc. św. Pudencjany, S. Maria Maggiora (ok. 440), św. Pawła, w bazylice S. Cosma e Damiano (530), św. Agnieszki (ok. 638). Mozaiki rawenackie; w mauzoleum Galli Placidi, S. Giovanni in Fonte, S. Apollinare nuovo, S. Apollinare in Classis, w kaplicy arcybiskupa Maksymjana (556), w S. Vitale (słynne mozaiki Justynjana i Teodory). Wyroby przemysłu artystycznego: statuetki Dobrego Pasterza, lampki gliniane, malowidła na szkle pozłacanem, figuralne scenki, rzeźbione w kości słoniowej, dyptyki, okładki ksiąg itp.

Starodub, m. pow. w gub. homelskiej (Rosja zachodn.), nad rz. Babińcą, 10.000 mieszk.; pamiętne walkami; zdobyte w 1534 i 1616 przez Polaków, 1648 przez Kozaków; od 1663 pod władzą Rosji.

Starogard (niem. Preussisch Stargard), m. pow. (woj. pomorskie), nad rz. Wierzycą, 10.500 mieszk.; fabr. maszyn, mebli, tytuniu.

Starogród (niem. Stargard), m. pow. w rej. szczecińskiej w Pomeranji (Prusy), nad rz. Iną, 28.600 mieszk.; ratusz z XVI w., kościół (Marienkirche) z XIV—XV w.

Starokatolicy, wyznawcy odłamu Kościoła katolickiego, który zrodził się z opozycji przeciwko dogmatowi o nieomylności papieża, ogłoszonemu na soborze watykańskim 18. VII. 1870. Opozycja, na której czele stał historyk kościoła dr. Döllinger, popierana przez część profesorów teologji i profesorów świeckich, zwróciła się także przeciwko wielu praktykom i zwyczajom Kościoła, zarzucając im niezgodność z duchem pierwotnego chrześcijaństwa. Potępiona przez Kościół, zorganizowała się jako tzw. kościół starokatolicki, ustanawiając na czele nowego kościoła synod, złożony z przedstawicieli parafij, i radę synodalną z biskupem, jako władzą wykonawczą.

Starokonstantynów, m. pow. w gub. wołyńskiej (Ukraina), nad rz. Słuczą, 20.000 mieszk.; fabr. cukru i tytuniu.

Staroleśniański Wierch, albo **Staroleśna Turnia**, szczyt w Tatrach Wysokich; wys. 2.492 m.

Staroluteranie, nazwa organizacji kościelnej, powstałej w XIX w. z protestu przeciwko unji wyznaniowej w Prusach i mieszaniu się państwa do stosunków kościelnych, a będącej także wyrazem odrodzenia ducha konfesjonalizmu. S. utrzymali się w Polsce w kilku tylko zborach w Poznańskiem i na Pomorzu.

Staroobrzędowcy, ob. raskolnicy.

Staropochodne zjawiska, ob. zjawiska staropochodne.

Starorzecze, dawne łożysko rzeki, wypełnione zazwyczaj wodą stojącą.

Starosielce, m. w pow. i woj. białostockiem, 2.400 mieszk.; warsztaty kolejowe.

Starosta. W Polsce starostowie zjawili się w końcu XIII w.; mieli oni charakter namiestników królewskich, funkcje ich dotyczyły zarówno zarządu krajem, jak i wojskowością, oraz obejmowały sądownictwo. Małopolska do śmierci Kazimierza Wielkiego wogóle starostów nie miała dlatego, że król w tej dzielnicy stale przebywał, nie było więc potrzeby stwarzania jego zastępcy. W pierwszej połowie XIV w. dobra, wydzielone z kasztelanji, król pooddawał w każdej dzielnicy jej staroście; w ten sposób połączenie w jednej osobie funkcyj publicznych (zastępstwo króla) z atrybucjami gospodarczemi stanowiło cechę charakterystyczną tego urzędu. Starostowie otrzymywali dobra albo do wiernych rąk, tzn. obowiązkiem ich było wyliczyć się z dochodów tych

dóbr, albo jako arendy, tj. za opłatą stałego rocznego czynszu, lub jako zastaw do czasu spłacenia przez króla określonej sumy. W XVI w. właściwy zarząd kraju pozostawał w dalszym ciągu w rękach starostów, jednakże już w końcu XV w. starostowie utracili władzę wojskową. Na Litwie urząd starosty łączył się z godnością wojewódzką. Inaczej niż w pozostałych częściach Polski, ewolucja tego urzędu przedstawiała się w Małopolsce. Gdy po śmierci Kazimierza Wielkiego zjawili się pierwsi starostowie, nie byli to namiestnicy królewscy na całą dzielnicę względnie województwo, lecz przedstawiciele władzy królewskiej na jeden lub kilka powiatów ziemskich lub sądowych. Jako utrzymanie starostowie w Małopolsce otrzymywali pewne dochody w pieniądzach; zarząd dóbr królewskich nie mógł im być powierzony, gdyż dobra te wcześniej otrzymał wielkorządca krakowski. W XVI w. właściwi starostowie zwali się grodowymi, w przeciwstawieniu do niegrodowych czyli tenutarjuszy; nazwę starostów generalnych otrzymali starostowie: wielkopolski, ruski, podolski, ze względu na większy zakres ich władzy. W 1775 przeprowadzono tzw. reformę emfiteutyczną, na której zasadzie starostowie grodowi stopniowo mieli być pozbawiani zarządu dobrami królewskiemi; uposażenie ich w ziemi winno było być przekazywane na rzecz Skarbu. Zakres władzy starostów pozostał bez zmiany, natomiast wybór odtąd należał do sejmików. Po odzyskaniu niepodległości starosta został kierownikiem władzy politycznej pierwszej instancji.

Starosta weselny, starszy gospodarz, przewodniczący obrzędowi weselnemu, szczególnie w Polsce południowej.

Starostwo morskie. Na zasadzie Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 30. X. 1926 (Dz. Ust. Nr. 117 poz. 678) utworzony został powiat morski z siedzibą władz w Gdyni, wchodzący w skład województwa pomorskiego, obejmujący większość gmin dawnego pow. puckiego, który uległ zupełnemu skasowaniu, oraz część pow. wejherowskiego wraz z miastem Gdynią. Szczegółowo granice zostały określone przez rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28. XII 1926 (Dz. Ust. Nr. 128 poz. 760). Najważniejsza różnica zakresu działania starosty morskiego w porównaniu z władzą pozostałych starostów polega na tem, że poszczególni ministrowie działów administracji, zespolonych z administracją ogólną, upoważnieni są do przekazywania wojewodzie pomorskiemu w odniesieniu do spraw, dotyczących powiatu morskiego, kompetencyj zastrzeżonych im dotychczas w toku instancji, staroście morskiemu zaś niektórych kompetencyj, zastrzeżonych dotychczas wojewodzie pomorskiemu.

Starościna weselna, najdostojniejsza z mężatek, przewodząca w niektórych obrzędach na wsi; zwłaszcza musi umieć śpiewać wszystkie pieśni weselne, piec korowaj, utrzymywać porządek między weselnikami; w kościele przy ślubie zastępuje matkę, która zostaje w domu.

Starość, senium, okres fizjologiczny między 40—70 rokiem życia, cechujący się: 1) postępującą miażdżycą tętnic (arteriosclerosis), 2) zanikiem narządów wewnętrznych (serca, wątroby, nerek, narządów rodnych), 3) rozedmą płuc, 4) zmniejszeniem objętości mózgu, 4) zwiotczeniem i ścieńczeniem mięśni, 5) kruchością i łamliwością lub zmiękczeniem kości (osteomalacia), 6) zmniejszeniem sprężystości skóry. Powodem s. jest wyczerpanie sił życiowych ustroju. Miecznikow uważał za powód s. procesy gnilne w przewodzie pokarmowym (teorja obecnie obalona).

Starow Iwan, architekt rosyjski, * 1743, † 1808; pierwszy „klasyk" rosyjski; z dzieł: pałac Taurydzki w Petersburgu (1788), sobór św. Trójcy przy Aleksandro-Newskiej ławrze.

Starowiejski Stanisław, działacz polityczny i społeczny, * 1815, † 1895; poseł na sejmy; 1860 wraz z Maurycym Krasińskim powołany do tzw. „Wzmocnionej Rady Państwa", przygotowującej podstawy konstytucji.

Starowiercy lub **staroobrzędowcy**, ob. raskolnicy.

Starowolski Szymon, * 1588, † 1656; nauki w Akademji Krakowskiej; sekretarz hetmana Chodkiewicza, potem mentor syna hetmana Koniecpolskiego; 1639 ksiądz, kanonik; polihistor krakowski; prace: „De rebus Sigismundi I Libri IV" (1616), „Sarmatiae Bellatores" (1631), „Scriptorum Polonicorum Hecatontas seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae" (1626), „Polonia sive status regni Poloniae descriptio" (1632), „Kazania", „Lament utrapionej matki Korony Polskiej", „Monumenta Sarmatorum" (1655) i in.

Starożytność, ob. świat antyczny.

Starszy żołnierz (s. ułan, s. kanonjer, s. saper), pierwszy stopień szarży dla szeregowych; s. ż. nie jest podoficerem; pełni obowiązki pomocnika kaprala; w b. armji austrjackiej, niem. i ros., nosił tytuł gefreitra.

Starszyzna wojskowa, u Kozaków zaporoskich: ataman koczowy, sędzia, asaułowie, pisarz wojskowy oraz 38 atamanów kurennych. Należeli do niej również zasłużeni starzy Kozacy, którzy piastowali niegdyś te godności.

Starunia, w. w pow. bohorodczańskim (woj. stanisławowskie), 2.500 mieszk.; kop. wosku ziemnego, źródła solne i siarczane; tu wykopano w 1907 mamuta, znajdującego się obecnie w muzeum we Lwowie.

Stary Sambor, m. pow. (woj. lwowskie), nad rz. Dniestrem, 4.300 mieszk.; jarmarki.

Stary Sącz, m. w pow. nowosądeckim (woj. krakowskie), w widłach rz. Dunajca i Popradu, 4.000 mieszk.; klasztor Klarysek z XIII w. z internatem dla dziewcząt.

Stary styl, rachuba czasu podług kalendarza Juljańskiego, używana do niedawna w Rosji; różni się teraz od kalendarza Gregorjańskiego czyli nowego stylu o 13 dni.

Stary Testament, nazwa kanonu ksiąg pierwszej części Biblji, w przeciwstawieniu do Nowego Testamentu, zawierającego ewangelje i listy apostolskie.

Staryca, m. pow. w gub. twerskiej (Rosja środk.), przy ujściu rz. Starycy do Wołgi, 6.000 mieszk.

Staryj Krym, m. w rep. krymskiej (Rosja płd.), 7.200 mieszk.; dawna stol. Tatarów Krymskich; winnice.

Staryj Oskoł, m. pow. w gub. kurskiej (Rosja środk.), 5.600 mieszk.

Starykoń, herb polski; w polu czerwonem koń biały ze złotemi kopytami, wpół przepasany czarnym popręgiem; u szczytu w hełmie topór, niższym końcem ostrza dotykający korony.

Starynkiewicz S o k r a t, generał rosyjski, * 1820, † 1902; od 1875 prezydent miasta Warszawy.

Starzec, ob. S e n e c i o.

Starzeński L e o p o l d hr., pisarz dramatyczny, * 1835, † 1904; napisał: „Czaple pióro" (1883), „Sen trefnisia" (1883), „Żart królewicza" (1885), „Gwiazda Syberji" (1897) i in.

Starzewski R u d o l f, publicysta, * 1870, † 1920; od 1893 współpracownik, od 1901 redaktor „Czasu"; napisał: „Wrażenia z pobytu w Warszawie" oraz studjum krytyczne pt.: „Wesele".

Starzyński S t a n i s ł a w (pseud. S t a c h D o l i w a lub S t a c h z Z a m i e c h o w a), poeta, * 1784, † ok. 1851; autor wielu popularnych niegdyś wierszy i piosenek: „Tam na błoniu błyszczy kwiecie" i in.; ogłosił: „Śpiewki i wiersze Podolanina" (1830), „Poezje Stacha Doliwy" (1851), 1822 wystawił w Warszawie tragedję „Matka rodu Dobratyńskich" (druk. 1851).

Starzyński S t a n i s ł a w, prawnik i polityk, * 1853; studja we Lwowie; 1883 docent, 1889 profesor prawa politycznego powszechnego i austrjackiego na Uniwersytecie Lwowskim; 1884 poseł do parlamentu wiedeńskiego; napisał: „Uwagi o prawnej stronie równouprawnienia narodowości" (1883), „Sprawa języka państwowego w Austrji" (1884), „Konstytucja 3 Maja na tle współczesnego ustroju innych państw europejskich" (1892), „Historja Uniwersytetu Lwowskiego" (wraz z L. Finklem, 1894), „Studja z zakresu prawa wyborczego" (1897) i in.

Stas J a n S e r v a i s, chemik belgijski, * 1813, † 1891; prof. uniw. w Brukseli; prace jego dotyczyły głównie określania ciężarów atomowych pierwiastków; podważył hipotezę Prout'a, gdyż stwierdził, że ciężary atomowe pierwiastków nie są wyrażone liczbami całkowitemi. Wspólnie z Dumas'em przeprowadził analizę bezwodnika kwasu węglowego.

Stašek A n t a l (właśc. Zeman Antoni), literat czeski, * 1843; tłumacz Słowackiego; studja uniw. w Krakowie; ogłosił: „Nieukończony obraz", „Marzyciele z podgórza" (Glouznivci našich hor), „Na kresach" (Na rozhraní), „Fantom", „Bogactwo", tom nowel pt. „Stary mechanizm" (Otrelá kolećka) i in.

Stasiak L u d w i k, malarz, powieściopisarz i badacz dziejów sztuki, * 1858, † 1924; obrazy historyczne, kompozycje na tle podań ludowych, krajobrazy; powieści: „Brandenburg, kraina słowiańskich mogił" (1903), „Obrona sztandaru" (1905), „W zapadłym szybie" (1908), „Rycerze śpiący w Tatrach" (1908) i in.; szereg rozpraw w obronie polskości Wita Stwosza: „O narodowości Wita Stwosza" (1910), „Prawda o Piotrze Vischerze" (1910), „Rewindykacje własności naszej" (1911), „Wit Stwosz źródłem natchnień Albrechta Dürera" (1911), „Polska plastyka średniowieczna" (1912) i in.

Stasiński J a n, lekarz-okulista, * 1869; 1922 docent okulistyki na Uniwersytecie Poznańskim; szereg rozpraw specjalnych.

Stasiulewicz M i c h a i ł, historyk i publicysta rosyjski, * 1826, † 1911; 1858 prof. historji powszechnej na uniw. petersburskim; założyciel i redaktor (1865) miesięcznika „Wiestnik Jewropy"; szereg prac z zakresu dziejów starożytnych i średniowiecznych.

Stasow W ł a d i m i r, rosyjski historyk sztuki, * 1824, † 1906; kierownik oddziału historji sztuki w Bibljotece Publicznej w Petersburgu; szereg prac o sztuce rosyjskiej, architekturze Koptów i Etjopów, o ornamentach rękopisów ormiańskich i in.

Stassfurt, m. w rej. magdeburskiej (Prusy), 16.500 mieszk.; wielkie saliny, kop. soli potasowych, ośrodek przemysłu chemicznego.

Staszic F r a n c i s z e k, publicysta i etnograf polski w drugiej połowie XIX w.; ogłosił: „Zwyczaje wielkanocne nad Wartą" (Tyg. illustrowany, 1860), „Dożynki Wielkopolskie" (tamże), „Obrazy wielkopolskie" (tamże) i w. in. Używał pseudonimu Franek z Wielkopolski.

Staszic S t a n i s ł a w, pisarz społeczny, uczony i mąż stanu, * 1755 w Pile, † 1826 w Warszawie; studja przyrodnicze w Lipsku, Getyndze i Paryżu; po 1776 wychowawca synów Jędrzeja Zamojskiego; 1779 ksiądz; 1807 członek Izby Eduk.; 1808 prezes Tow. Przyj. Nauk; po 1815 członek Komisji wyznań religijnych i oświecenia publ. oraz dyr. jen. Wydziału Przemysłu i kunsztów w Komisji Spraw Wewn.; 1824 minister stanu; z licznych prac najważniejsze: „Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego" (1785), „Przestrogi dla Polski" (2 t., 1790), „O ziemiorództwie Karpatów" (1815), „O statystyce Polski" (1807); „Dzieła" (9 t., 1816—20); osobno wyszła Ustawa Tow. Rolniczego Hrubieszowskiego, złożonego z włościan jego majętności, którym zapisał cały swój majątek.

Staszicyt, minerał, zasadowy arsenian wapnia, miedzi i cynku $Me_3(AsO_4)_2 . 2Me(OH)_2$, gdzie Me = Ca, Cu, Zn. Zbity. Twardość $5^1/_2$—6, ciężar właściwy 4,227. Odkrył go Józef Morozewicz w Miedziance (woj. kieleckie).

Staszkowski S t a n i s ł a w, starszy nad armatą (prefectus artilleriae), tj. niejako inspektor i dowódca artylerji 1526—1534; kierował w 1531 artylerją koronną w bitwie pod Obertynem; † 1534.

Staszów, m. w pow. sandomierskim (woj. kieleckie), 8.400 mieszk.; drobny przemysł; w okolicy pokłady gipsu i wapienia.

Stat magni nominis umbra (łac.), stoi (tam) cień wielkiego imienia; słowa Lukana, wypowiedziane o Pompejuszu.

Statek parowy, ob. p a r o w i e c.

Staten Island, wyspa naprzeciwko ujścia rz. Hudson do zat. N. Jorku (St. Zj. Am. Płn.), 154 km^2, 116.000 mieszk.

Stater, moneta starogrecka, bita w złocie

Stater złoty (I wiek po Chr.).

(w Attyce) lub w srebrze (s. egejski, s. eubejski, koryncki).

Statia, ob. S a i n t - E u s t a c h e.

Statius P u b l i u s P a p i n i u s, poeta rzymski, * ok. 40, † ok. 96. Utwory swe okolicznościowe (opisy nowych budowli, pieśni, powinszowania ślubne, pocieszenia, powitania, pożegnania itp.) nazwał ogólnie „Silvae" (5 ks.); napisał też: „Thebais" (epopeja w 12 ks., walka siedmiu przeciw Tebom), „Achilleis" (mała epopeja w 2 ks., młodzieńcze losy Achillesa).

Statkowski R o m a n, kompozytor, * 1859, † 1925; prof. konserwatorjum w Warszawie, dyrektor Filharmonji, twórca oper: „Filenis" (1904) i „Marja" (1906).

Statolity, ob. o t o l i t y.

Statorjusz (S t o j e ń s k i) P i o t r, pisarz polsko-łaciński, rodem Francuz z Thionville, uczeń Kalwina; od 1556 nauczyciel w szkole w Pińczowie, potem jej kierownik, arjanin, † ok. 1591; pisał po łacinie wierszem i prozą; autor pierwszej całkowitej gramatyki języka polskiego: „Polonicae grammatices institutio" (Kraków, 1568).

Stattler H e n r y k, syn Wojciecha, rzeźbiarz, * 1834, † 1887; kształcił się w Rzymie; ważniejsze prace: „Kordecki", „Niewinność", „Madonna"; medaljony Matejki, Woronicza, Andrzeja Zamoyskiego i in.

Stattler J u l j u s z, kompozytor, * 1844, † 1901; kształcił się w Krakowie i Rzymie; prof. Instytutu Muzycznego; kwartety, sonaty, utwory fortepianowe.

Stattler W o j c i e c h K o r n e l, malarz i pedagog, * 1800, † 1882; kształcił się w Krakowie i Rzymie; prof. Szkoły Sztuk Pięknych w Krakowie; malował w stylu nazarejczyków; ważniejsze prace: „Święta rodzina", „Machabeusze", portrety: Mickiewicza, pani Becu, ks. A. Czartoryskiego i in.

Statua (łac.), posąg, figura, popiersie wielkości naturalnej lub większej. Rzymianie rozróżniali trzy rodzaje s.: s. curulis — rzeźba, wyobrażająca portretowaną osobę na wozie; s. equestris — posąg konny; s. pedestris — posąg, wyobrażający figurę wolnostojącą.

Statuetka, posążek lub figurka wielkości mniej niż naturalnej, stawiana dla ozdoby na stołach, etażerkach itp.

Statura (łac.), postać, wzrost.

Status (łac.), stan; 1) s. g r a v i s, stan ciężki; 2) s. p r a e s e n s, stan obecny chorego; 3) s. t h y m i c u s, stan g r a s i c z y, zbyt długotrwałe pozostawanie grasiczy, która zwykle koło drugiego roku życia zaczyna zanikać.

Status in statu (łac.), państwo w państwie.

Status quo ante (łac.), stan dawniejszy rzeczy.

Statut, w dawnem prawie polskiem termin, służący do oznaczania prawa, ustawy, np. Statut Wiślicki, Statut Litewski. W współczesnej terminologji statut obejmuje przepisy, dotyczące organizacji osób prawnych, np. spółek akcyjnych, stowarzyszeń itp.

Statut Litewski. Rozmaitość praw, obowiązujących na ziemiach litewskich i ruskich, z których jedne opierały się na dawnych zwyczajach, inne wywodziły swe pochodzenie z przywilejów; w związku z dążeniem szlachty tych ziem do uniezależnienia się z pod przemożnej władzy wielkich książąt, zrodziły na początku XVI w. potrzebę kodyfikacji zarówno prawa publicznego, jak i prywatnego. Na sejmie wileńskim w 1529 wydany został Statut Litewski (tzw. później Pierwszy). Wkrótce okazało się, że kodeks ten nie czyni zadość wymaganiom szlachty, która wszelkiemi sposobami zmierzała do zrównania swego położenia ze stanem szlachty polskiej. W tych warunkach na sejmie brzeskim w 1544 Zygmunt I zgodził się na rewizję Statutu, która przeprowadzona została za panowania Zygmunta Augusta na sejmach 1564, 1565 1566. Ostateczna redakcja nowego Statutu Litewskiego (tzw. Drugiego) zatwierdzona została przez przywilej z 1 marca 1566. Po kilkunastu latach wyłoniła się kwestja nowej rewizji statutu, którą zajmował się zjazd w Wołkowysku w 1584 oraz sejm konwokacyjny w 1584. Ostateczna redakcja zatwierdzona została na sejmie konwokacyjnym w 1588. W tymże roku Statut Litewski (tzw. Trzeci) wydany został w Wilnie w języku ruskim, jako tekst autentyczny, przez podkanclerzego Leona Sapiehę. Poczynając od 1616 pojawiają się liczne tłumaczenia Statutu Litewskiego na język polski. Statut obejmował przepisy z zakresu prawa prywatnego, karnego oraz publicznego. W ten sposób na Litwie doszło do powszechnej kodyfikacji, gdy w Koronie, mimo licznych prób w tym względzie, żadna nie doprowadziła do pożądanego wyniku. W okresie porozbiorowym Statut Litewski obowiązywał niemal w całości do 1840, a po tej dacie nieliczne z jego części nie straciły mocy na rubieżach południowo-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.

Statut Łaskiego, ob. p r a w o p o l s k i e.

Statut Wiślicki, ob. p r a w o p o l s k i e.

Statyczny moment siły, iloczyn z siły przez ramię jej działania; w przypadku równowagi ciała suma momentów statycznych wszystkich sił działających musi być równa zeru, przyczem momenty sił, starających się obrócić ciało w jednym kierunku, brane są ze znakiem dodatnim (p l u s), a momenty sił, starających się ciało obrócić w kierunku przeciwnym — ze znakiem ujemnym (m i n u s).

Statyka, część mechaniki, traktująca o równowadze ciał, znajdujących się pod działaniem sił, znoszących się wzajemnie, w odróżnieniu od d y n a m i k i, traktującej o ruchu ciał pod wpływem sił działających; warunki równowagi wyrażają się najogólniej w zasadzie p r z e s u n i ę ć p r z y g o t o w a n y c h, według której w przypadku równowagi suma iloczynów z sił przez odpowiednie przesunięcia, zgodne z warunkami, jest równa z e r u. Innemi słowami, e n e r g j a p o t e n c j a l n a ciała w przypadku równowagi musi być albo w i e l k o ś c i ą s t a ł ą, albo mieć m a x i m u m lub m i n i m u m w porównaniu ze wszystkiemi innemi stanami ciała. Wynikają stąd trzy różne rodzaje równowagi: o b o j ę t n a, c h w i e j n a i s t a ł a. W technice zamiast metody rachunkowej używa się często metody wykreślnej (graficznej) — s t a t y k a w y k r e ś l n a (graficzna).

Statyka budowli, nauka, określająca warunki należytej stałości i wytrzymałości budowli inżynierskich na podstawie równowagi sił zewnętrznych, działających na nie (ciężar własny, ciężar ludzi, towarów, śniegu, ciśnienie wiatru itd.), i sił wewnętrznych, powstających w tych budowlach. Na podstawie obliczeń statycznych określa się wymiary budowli, takie, aby budowla była należycie wytrzymała, a przytem oszczędna.

Statysta, ob. f i g u r a n t.

Statystyczna metoda, forma fizykalnego opisu zjawisk, polegająca na tem, że zjawiska przedstawiane są jako p r a w d o p o d o b n e rezultaty wielkiej liczby zjawisk oddzielnych, atomowych, cząsteczkowych, jonowych i elektronowych; s. m. stosowana jest do teorji materji (Boltzann), do termodynamiki (Gibbs), do teorji promieniowania (Planck).

Statystyka, nauka i metoda systematycznego grupowania liczb, oznaczających fakty (przejawy) wszelkich dziedzin życia ludzkiego. W miarę wytwarzania się typu nowożytnego państwa, rola statystyki staje się coraz potrzebniejsza jako ważny instrument i przewodnik w rękach rządów, ułatwiający administrację wewnętrzną i międzynarodowe współżycie. Skutki polityki państwowej w niemałej mierze opierają się na troskliwie uporządkowanej statystyce. W działalności współczesnych urzędów statystycznych rozróżniamy 4 główne kierunki: 1) służbę produkcyjną, 2) s. recepcyjną, 3) s. informacyjną, 4) s. publikacyjną i analityczną. Postęp nowożytnej s. polega na wydzielaniu działalności obliczeniowej z zakresu działania władz administracyjnych i poruczaniu jej fachowym urzędom, zorganizowanym przy ministerstwach. W państwach zorganizowanych oddawna, jak Francja, Anglja, Stany Zjednoczone, Belgja, Szwecja, Finlandja, przeważa system specjalnych urzędów s., istnieje jednak tendencja do gruntownej reformy na korzyść centralizacji; usiłowania te zwyciężyły w Holandji (1899), w Danji (1896), w Kanadzie (1918). Obecnie szerokie warstwy ludności korzystają z cyfr s., z publikacyj i prac, wydawanych przez odpowiednie urzędy s., zawierających rozbiór krytyczny i naukowy ogłoszonych cyfr s.

Statystyka bezrobocia, zestawienie liczbowe danych o stanie bezrobocia; statystyka w ścisłem słowa znaczeniu prowadzona jest jedynie w krajach, które mają ustawowe ubezpieczenie od bezrobocia, i to w stosunku do robotników, objętych zakresem działania tej ustawy; w innych przypadkach dokonywana jest jedynie ocena bezrobocia, wykazująca w stosunku do rzeczywistego stanu nieraz znaczne odchylenia; ścisła statystyka bezrobocia prowadzona jest w Anglji, Włoszech, Holandji, Belgji; w Polsce jedynie w stosunku do robotników, zatrudnionych w zakładach pracy, mających powyżej 5 robotników.

Statystyka Państwowa Rzeczypospolitej Polskiej. Organizacja statystyki państwowej w Polsce została określona ustawą 21. X. 1919 „O organizacji statystyki administracyjnej", Dz Ust. Nr. 85 poz. 454. Przepisy tej ustawy i statutu, określające zakres działania i stosunek „Głównego Urzędu Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej", który jest naczelnym organem państwowej s. administracyjnej, do innych władz, zostały w niektórych szczegółach zmienione ustawą z dnia 1. VI. 1923, Dz. Ust. Nr. 60 poz. 436. W myśl tej ustawy i dodanego do niej statutu Gł. Urz. St., podlega obecnie urząd ten bezpośrednio Ministrowi Spraw Wewnętrznych. Na podstawie przepisów powyższych ustaw ogniskuje się (z niektórymi wyjątkami) w Gł. Urz. St. opracowywanie danych statystycznych ze wszystkich dziedzin statystyki. Podział Gł. Urz. St. na wydziały i zakres działania każdego z nich został określony rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 18. III. 1921. Monitor Polski Nr. 74. dzieli Gł. Urz. St. na wydział prezydjalny, w. wydawnictw i pomocy naukowych, w. spisu ludności, w. ruchu naturalnego ludności, w. s. szkolnej, w. s. rolniczej, w. s. pracy i przemysłu, w. s. handlu zagranicznego, w. s. finansów i samorządu, w. s. kryminalnej. W. wydawnictw i pomocy naukowych redaguje: „Rocznik Statystyki", „Kwartalnik Statystyczny", „Wiadomości statystyczne", „Statystykę Pracy" oraz częściowo inne wydawnictwa, wydawane przez wydziały fachowe: „Miesięcznik Handlu Zagranicznego" i „Statystykę Polski". Oprócz tego wydział posiada biuro tłumaczeń na język francuski i biuro prac graficznych; wydziałowi podlegają: biblioteka i archiwum Gł. Urz. St.; wydział udziela informacyj statystycznych instytucjom zagranicznym.

Statystyka polsko-amerykańska do czasu obecnego prawie nie istnieje; czyniono kilka prób zestawienia jej, ale trudności, powodowane stosunkami krajowemi, uniemożliwiają należyte przeprowadzenie zadania. Najbardziej kompletną, ale dziś już zupełnie nie miarodajną jest statystyka Polaków w Ameryce, robiona przez ks. Wacława Kruszkę. Po nim próbował przeprowadzić statystykę taką „Polski Wydział Narodowy", ale i ta próba, jak kilka innych, nie dała rezultatu pomyślnego. Ogólną liczbę Polaków amerykańskich podają dziś na ok. trzy miljony.

Statystyka wydzielona, zogniskowana w jednym urzędzie st.

Wyszczególnienie	Polski	Czecho Słowacji 1925	Węgier 1910/11	Węgier 1924/25	Łotwy 1925	Estonji 1925	Rzeszy Niem. 1913/14	Rzeszy Niem. 1924/25	Prus 1913/14	Prus 1924/25
Ogólna liczba pracowników	469	774	290	400	176	64	759	1111	121	287
Dochody Urzędu w tysiącach złotych . .	2041	2339	657	227	—	—	2282	2303	34	18
Wydatki Urzędu w tysiącach złotych . . .	1876	1845	1267	822	357	171	3437	3734	829	845

Statystyka wydzielona, opracowywana w kilku państwowych urzędach st.

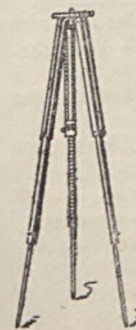
a) Stany Zjednoczone Ameryki Północnej.

Wyszczególnienie	Razem	Biuro cenzusowe	Biuro s-i pracy	Rocznik s-i	Biuro s-i żniw	Biuro taryfowe	Biuro s-i szkolnej
Ogólna liczba pracowników	1344	936	177	7	71	147	6
Wydatki Urzędu w tysiącach złotych	15404	8974	1255	104	2134	2853	84

b) Francja, Austrja, Findlandja, Szwajcarja.

Pracownicy	Francja 1924		Austrja 1924			Republ. Austrj. 1925		Findlandja		Szwajcarja 1924	
	służba s-i jeneralnej	służba s-i handlu zagranicz.	Centralna komisja s-i	S-a handlu zagranicz.	S-a pracy	Związkowy urząd s-y	S-a handlu zagranicz.	Centralne Biuro s-ne	Innych 11 biur s-ych	Związkowe biuro s-e	S-a handlu zagranicz.
Ogólna liczba pracowników	117	300	116	209	34	80	96	87	141	129	62
Dochody w tysiącach złotych	—	13183	18	775	—	4	663	—	—	1	1400
Wydatki w tysiącach złotych	287	—	566	746	—	219	227	332	—	961	602

Statyw, 1) podstawa przyrządów lub aparatów fotograficznych; najczęściej trójnóg do składania; 2) s. B u n s e n a, laboratoryjny przyrząd pomocniczy; jest to pręt najczęściej żelazny, umocowany pionowo w płaskiej, szerokiej podstawie, służący do przymocowywania do niego różnych przyrządów i części aparatury naukowej.

Statyw.

Statz V i n z e n z, budowniczy niemiecki * 1819, † 1898; budował w stylu gotyckim kościoły, zamki, wille; główne dzieło: katedra w Linz; napisał: „Gothisches Musterbuch" (1856—61), „Gotische Entwürfe" (1854—61) i in.

Staubbach, wodospad 300 m. wys., w dolinie Lauterbrunnen, w kantonie berneńskim (Szwajcarja).

Staufen, ob. H o h e n s t a u f e n.

Stauffacher W e r n e r, jeden z 3-ch legendarnych szwajcarskich inicjatorów zaprzysiężenia przeciw Austrji na górze Rütli w 1307.

Staunton, m. w stanie Wirginja (St. Zj. Am. Płn.), nad Lewis Creek, 10.600 mieszk.; uniwersytet.

Staunton G e o r g e, lekarz i podróżnik angielski, * 1737, † 1801; autor opisu Chin (1797—1798).

Staurolit, minerał, kwaśny glinokrzemian żelazawy, składu zawiłego, który tylko w sposób przybliżony oddaje wzór $H_2(Fe,Mg)_2Al_{10}Si_4O_{26}$. Rombowy; znany powszechnie z powodu krzyżowych kryształków bliźnięcych. Twardość 7—7,5, ciężar właściwy 3,3—3,8; przeświecający lub nieprzezroczysty; barwa najczęściej żółto-brunatna; pokładów samoistnych nie tworzy, ale jest pospolitą częścią składową wielu łupków łyszczykowych.

Stauropigja (greck.), w kościele wschodnim klasztor, zależny nie od archiereja eparchjalnego, ale bezpośrednio od patrjarchy lub synodu; w Polsce istnieje bractwo ruskie stauropigjalne we Lwowie, założone 1453 przy cerkwi wołoskiej, jako starsze bractwo cerkiewne; 1586 wyłączone z pod władzy biskupów przez patrjarchę Joachima, 1708 przystąpiło do Unji, 1784 uzyskało zatwierdzenie cesarza Józefa II, jako greck.-kat. Instytut Stauropigjański, którego głównem zadaniem jest utrzymywanie konwiktu ubogich uczniów wyznania greck-kat.

Stavanger, stol. okręgu S. (Norwegja płd.-zach..), nad Stavangerfiordem, 44.000 mieszk.; katedra z XII w.; warsztaty okrętowe, fabr. konserw rybnych; stacja telegrafu iskrowego.

Stavelot, m. w prow. Liège (Belgja), nad rz. Amblève, 5.200 mieszk.; do 1801 księstwo Rzeszy Niemieckiej pod władzą miejscowych opatów benedyktyńskich.

Staw, articulatio, diarthrosis, ruchome połączenie dwóch lub więcej kości, rozwojowo najpóźniej występująca postać połączeń kostnych; każdy s. składa się z dwóch dostosowanych do siebie powierzchni kostnych, pokrytych chrząstką, zwaną stawową (cartilago articularis) i rozdzielonych od siebie wolną przestrzenią (jama stawowa, cavum articulare). S. w całości otoczony jest torebką stawową (capsula articularis), która wydziela jasną ciągnącą się ciecz (maź stawowa, synovia); torebkę s. wzmacniają wiązadła (ligamenta).

Staw, 1) zbiornik wody zamknięty lub posiadający dopływ. Pod względem zarybienia dzielimy stawy na karpiowe, pstrągowe, szczupakowe i o rybach mieszanych. W gospodarstwie rybnem staw bywa co rok na zimę spuszczany, a ryby przechowywane w zimochowach. Wysuszone dno stawu, po zalaniu wodą z wiosną, dostarcza obfitego pożywienia rybom; 2) w Tatrach polskich nazwa jezior górskich.

Staw, m-ko w pow. kaliskim (woj. łódzkie), nad rz. Cienią, 700 mieszk.

Staw barkowy, ob. barkowy staw.

Staw biodrowy, ob. biodrowy staw.

Staw kolanowy, ob. kolano.

Staw łokciowy, łokieć, articulatio cubiti, staw między kością ramieniową a kośćmi przedramienia (łokciową i promieniową); staw ten jest zawiasowo-obrotowy (tzw. trochoginglymus). Najczęstszem zachorzeniem stawu jest gruźlica.

Staw rzekomy, ob. pseudarthrosis.

Stawarka, namuł, pokrywający dno stawów; zalany przez kilka lat wodą gnije, a wytwarzane przy tem gazy (np. metan) są szkodliwe dla ryb (ob. sapropel).

Stawiacze min, okręty lekko uzbrojone, zastosowane do stawiania min morskich.

Stawiski, m-ko w pow. kolneńskim (woj. białostockie), 3.000 mieszk.

Stawiski Edmund, rolnik i ekonomista, * 1813, † 1890; ogłosił: „Poszukiwania do historji rolnictwa krajowego".

Stawiszcze, m. w gub. kijowskiej na Ukrainie, nad rz. Gniłym Tykiczem, 7.000 mieszk.

Stawiszyn, m-ko w pow. kaliskim (woj. łódzkie), 2.600 mieszk.

Stawonogi, ob. Arthropoda.

Stawropol, 1) m. gub. na Kaukazie (Rosja płd.), 64.000 mieszk.; 2) m. pow. w gub. samarskiej (Rosja wsch.), nad rz. Wołgą, 11.000 mieszk.

Stągiew, naczynie drewniane w kształcie beczki, u dołu rozszerzonej, służące do przechowywania wody; dawna miara objętości ciał płynnych, obejmowała 2 beczki czyli 50 garncy.

Stąporków, w. w pow. koneckim (woj. kieleckie), 600 mieszk.; kop. rudy żel., wielki piec, fabr. wyrobów żelaznych.

Stead William Thomas, dziennikarz angielski, * 1849, † 1912 podczas katastrofy okrętu „Titanic"; kupiec, potem publicysta, redaktor „Review of reviews"; występował w obronie idei pokoju; pierwszy wprowadził w prasie „interview".

Steamer (ang.), parowiec.

Steapsyna (greck.), lipaza trzustkowa, zaczyn (ferment) trawienny, rozkładający tłuszcze; działa tylko na tłuszcze płynne; wytwarzany jest przez trzustkę (pancreas); część składowa soku jelitowego.

Stearyna, mieszanina kwasów stearynowego i palmitynowego, używana do wyrobu świec stearynowych. S. otrzymujemy w sposób następujący: tłuszcze rozkładamy na glicerynę i wolne kwasy, otrzymaną masę o konsystencji miękkiej poddajemy działaniu specjalnych pras, oddzielając płynny kwas oleinowy; pozostała biała masa nosi nazwę stearyny.

Stearynowy kwas, związek organiczny $C_{17}H_{35}COOH$, nasycony kwas o normalnej budowie łańcucha; ciało stałe o temp. 96°, temp. wrzenia 232° (przy 15 mm. ciśnienia). Jako ester glicerynowy stanowi główną część (razem z kwasami palmitynowym i oleinowym) tłuszczów roślinnych i zwierzęcych, skąd też możemy go otrzymać w stanie wolnym przez zmydlenie ługiem lub kwasem.

Steatopygia, nadmierne, dochodzące do potwornych rozmiarów, stłuszczenie pośladków u kobiet niektórych plemion afrykańskich.

Steatosis (greck.), stłuszczenie, nadmierne gromadzenie się tłuszczu w tkankach lub komórkach; zmiana patologiczna, występująca przy nadmiernem spożywaniu lub przy niedostatecznem utlenianiu tłuszczów przez ustrój.

Steatyt, ob. talk.

Stebelski Ignacy, historyk kościoła, bazyljanin, † 1790; napisał: „Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim z cieniów zakonnych powstające, czyli żywoty śś. panien i matek, Eufrozyny i Parascewji" (3 t., 1781—83) i in.

Stebelski Włodzimierz, poeta i literat, * 1848, † 1893; studja w Wiedniu i Lwowie; nauczyciel gimn. we Lwowie, od 1880 publicysta w Warszawie; ogłosił: „Roman Zero" (1883).

Stebnicki Hieronim, typograf polski w służbie rosyjskiej, generał, kierownik wojskowo-topograficznego oddziału Sztabu Generalnego, * 1832, † 1897; wykonał mapy Kaukazu i Turcji azjatyckiej, przeprowadził niwelację Rosji europejskiej.

Stebnickij, ob. Leskow Nikołaj.

Stebnik, zabudowania, przeznaczone do przechowywania uli przez zimę.

Stebnik, w. w pow. drohobyckim (woj. lwowskie), 2.500 mieszk.; pokłady soli, źródła słone, państwowa warzelnia soli.

Stech Wacław, literat czeski, * 1859; autor humoresek i szkiców: „Małomiasteczkowy pieprz", „Darnina" (Hloží), powieści: „Spiżowe ręce", „Szczęście złotego grona winnego", „Grzech pani Hyrowej" i in., komedyj: „Małomiasteczkowe tradycje", „Ziemia ognista", „Trzecie dzwonienie", „Habada i Jordan" i in.

Stech Wacław Włodzimierz, czeski historyk i krytyk sztuki, * 1885; tom szkiców „Wczoraj", studjum „O przejawianiu się w formie plastycznej" i in.

Stecher Piotr, architekt polski z XIV w., budowniczy kościoła archikatedralnego we Lwowie i in.

Stecker Karol, kompozytor czeski, organista i teoretyk muzyki, * 1861, † 1918; głównie kompozycje z zakresu muzyki kościelnej.

Stecki Henryk, pamiętnikarz i numizmatyk, * 1825; ogłosił: „Rodowody królów i książąt polskich" (1861), „Wspomnienia mojej młodości" (1895).

Stecki Jan, ekonomista i polityk, * 1871; studja w Warszawie i Bonn; 1894—99 członek redakcji „Głosu"; poseł do 1-ej i 2-ej Dumy rosyjskiej, prezes Towarzystwa Rolniczego w Lublinie; 1918 minister spraw wewnętrznych; prezes Związku Ziemian; 1922 senator; ogłosił: „Zasady ogólne ekonomji społecznej" (1898), „Stosunki rolne w Królestwie Polskiem" (1906) i in.

Stecki Tadeusz Jerzy, literat i etnograf, * 1838, † 1888; 1863 oficer w oddziale Edm. Różyckiego, przez kilka lat na emigracji we Włoszech, po powrocie zesłany do Orenburga; oprócz powieści i opisów podróży, prace: „Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym" (2 t., 1864—71), „Łuck starożytny i dzisiejszy" (1876), „Miasto Równe" (1880), „Z boru i stepu, obrazy i pamiętniki" (1888) i in.

Stecknitz, prawy dopływ rz. Trawy w płn. Niemczech, tworzy wraz z rz. Delvenau drogę wodną między rz. Elbą a Trawą dług. 67,6 km.

Steczkowski Jan Kanty, matematyk, * 1800, † 1881; 1842 prof. na Uniw. Jagiellońskim; prace: „Elementarny wykład matematyki", obejmujący: „Arytmetykę" (1851), „Algebrę" (1852), „Planimetrję i stereometrję" (1858), „Trygonometrję prostokreślną i sferyczną" (1859) i „Geometrję analityczną linij i powierzchni rzędu drugiego" (1859).

Steczkowski Jan Kanty, ekonomista i mąż stanu, * 1862; adwokat we Lwowie, od 1913 dyrektor Banku Krajowego Galicyjskiego, 1917 minister skarbu, 1918 prezes ministrów i minister skarbu, 1920 dyrektor P. K. K. P., 1920—21 minister skarbu, 1922—27 prezes Banku Gospodarstwa Krajowego.

Stedingowie, w średniowieczu plemię Fryzów, zamieszkałe nad rz. Wezerą w dzisiejszym Oldenburgu; w obronie wolności toczyli w XII i XIII w. zażarte walki z hrabiami Oldenburga i duchowieństwem niemieckiem; skutkiem ogłoszonej 1233 przez papieża Grzegorza IX krucjaty, wytępieni niemal zupełnie; resztki poddały się 1235.

Stedman Edmund Clarence, poeta północno-amerykański, * 1833, † 1908; poezje, dzieło o Poëm.

Steel Flora Annie, z domu Webster, literatka angielska, * 1847; do 1889 inspektorka szkół w Pendżabie; ogłosiła: „Tales from the Punjab" (1894), „The hosts of the Lord" (1900), „In the guardianship of God" (1903) i in.

Steele, m. w rej. düsseldorfskiej (Prusy), nad rz. Ruhrą, 16.000 mieszk.; kop. węgla, odlewnie żelaza.

Steele Richard, pisarz angielski, * 1672, † 1729; pisał komedje (wyd. zbiorowe 1761), od 1709 wydawał kolejno czasopisma: „Tatler", „Spectator" i „Guardian".

Steen Jan, malarz holenderski, * ok. 1626, † 1679; z dzieł: „Posiłek rodziny" (Luwr), „Menażerja" (Haga), „Chora" (Amsterdam).

Steensby Hans Pedro, etnograf i antropolog duński, * 1875, † 1920; prof. geografji w Kopenhadze; badania nad arktyczną Ameryką Płn. i Grenlandją; jego hipoteza o pochodzeniu Eskimów od Indjan płn.-amerykańskich potwierdzona została 1922 przez odkrycia Rasmussena.

Steenstrup Japetus, zoolog duński, * 1813, † 1897; prof. w Kopenhadze; prace o hermafrodytyzmie, o rozradzaniu przemiennem oraz, z zakresu prehistorji, o usypiskach z odpadków kuchennych w Danji.

Steenstrup Johannes, syn poprz., * 1844, † 1913; prof. archeologji skandynawskiej w Kopenhadze; główne dzieło: „Normannerne" (4 t., 1876—82).

Steenwijk Hendrik van, Młodszy, malarz holenderski, * ok. 1580, † po 1649; malował architekturę, wnętrza kościołów, perspektywy ulic.

Steenwijk Hendrik van, Starszy, malarz holenderski, perspektywista, * 1550, † ok. 1603; malował wnętrza kościołów gotyckich.

Steeple chase (ang.), wyścigi z przeszkodami.

Stefan, imię dziewięciu papieży; S. I, św., 254—7, ścięty podczas prześladowania chrześcijan 2. VIII, 257; S. X, 1057—58, zwalczał gorliwie symonję; ob. papieże (tablica chronologiczna).

Stefan (Szczepan), imię 5 królów węgierskich, 1) S. I święty, 997—1038, syn ks. Gejzy i Szarolty, siostry Mieszka I. W 1000 otrzymał od papieża Sylwestra II tytuł króla apostolskiego i koronę królewską; kanonizowany w 1807; patron Węgier; 2) S. II, syn Kolomana, 1114—31; 3) S. III, syn Gejzy II, 1161—73; walczył z anty-królem, 4) S. IV, stryjem swym; 5) S. V, 1270—72, syn Beli IV.

Stefan, imię władców Serbji, dynastji Nemanja (ob.).

Stefan, hospodar mołdawski; uznawał się naprzemian lennikiem Polski, Węgier i Turcji; zdradził Polskę w 1497 w czasie wyprawy przeciw Turcji, zadając klęskę Olbrachtowi w lasach bukowińskich; w 1502, sprzymierzony z Moskwą i Turcją, zajął Pokucie.

Stefan Batory, ob. Batory Stefan.

Stefan de Blois, król angielski 1135—1154, siostrzeniec Henryka I; walczył o tron z córką jego Matyldą; w 1153 uznał następcą syna jej, Stefana Boltzmanna.

Stefan Joseph, fizyk austrjacki, * 1835, † 1893; prace nad rozchodzeniem się głosu, polaryzacją światła, teorją promieniowania; odkrył prawo promieniowania, zwane prawem Stefana Bolzmanna.

Stefana prawo, zw. również prawem Stefana-Boltzmanna, głosi, że energja promieniowania ciała czarnego jest wprost proporcjonalna do czwartej potęgi bezwzględnej temperatury ciała.

Stefani Jan, kompozytor oper polskich, * 1746 w Pradze, † 1829 w Warszawie; skrzypek nadworny w Wiedniu; od 1771 koncertmistrz królewskiej orkiestry Stanisława Augusta; opera „Krakowiacy i Górale", skomponowana do tekstu Bogusławskiego (1794).

Stefani'ego agencja telegraficzna, ob. agencja telegraficzna.

Stefánik Milan Rostislaw, uczony czeski, rodem Słowak; astronom w służbie francuskiej i polityk, * 1880, † 1919; współpracował z prof. Masarykiem podczas jego dyplomatycznej akcji zagranicznej; brał czynny udział w wojnie światowej po stronie Serbji jako lotnik, organizował legje czeskosłowackie we Francji i we Włoszech; pierwszy czeskosłowacki minister spraw wojskowych.

Stefanit, minerał Ag_5SbS_4, rombowy; połysk metaliczny, barwa żelazno-czarna; twardość 2—2,5, ciężar właśc. 6,2—6,3; cenny kruszec srebra; częsty w żyłach kruszcowych Saksonji, Czech, a także w Newadzie (słynna żyła Comstock koło Virginia City).

Stefanja, córka króla belgijskiego, Leopolda II, * 1864; wdowa po arcyksięciu Rudolfie Habsburgu, zaślubiła ponownie 1900 r. hr. Elemera Longay.

Stefanji jezioro, bezodpływowe jez. w bryt. Afryce wsch., na płn.-wsch. od jez. Rudolfa, na pograniczu Abisynji i teryt. Kenia, 930 km², 8 m. głęb.

Stefanowska Michalina, dr. nauk przyrodniczych, * 1870; studja w Genewie i Brukseli; 1903 docentka fizjologji ogólnej na uniw. genewskim, 1908 na Wyższych Kursach Naukowych w Warszawie; 1912—17 dyrektorka gimnazjum żeńskiego w Łodzi; 1922 docentka, 1923 prof. fizjologji układu nerwowego i zmysłów na Uniw. Poznańskim; kilkadziesiąt rozpraw naukowych, przeważnie w jęz. francuskim.

Stefanowski Bohdan, inżynier mechanik, * 1883; studja we Lwowie, Dreznie i Charlottenburgu; 1914 prof. pomiarów maszyn na Politechnice Lwowskiej, 1919 prof. termodynamiki technicznej na Politechnice Warszawskiej; ogłosił: „Termodynamika techniczna" (1925), „Gospodarka cieplna" (1925) i in.

Stefanowski Stojan, literat, * 1890; były redaktor „Hasła" w Sosnowcu; napisał „Poezje Legjonowe".

Stefansson Vilhjalmur, amerykański badacz krajów polarnych i życia Eskimów, * 1879; 1913—18 kierownik kanadyjskiej wyprawy arktycznej, podczas której odkrył nowe wyspy na płn. od archipelagu Parryego; ogłosił: „My life with the Eskimo" (1913), „The friendly Arctic" (1921), „Hunters of the Greath North" (1922), „The Northward Course of Empire" (1922).

Stefanyk Wasyl, literat ruski, * 1871; studja w Krakowie; 1911 poseł do parlamentu z partji radykałów ukraińskich; zbiory nowel: „Synia knyżeczka" (1899), „Kaminnij chrest" (1900), „Opowiadania" (1905); pisywał również po polsku.

Stefczyk Franciszek, działacz społeczny, twórca kooperatyw raiffeisenowskich w Polsce, * 1861, † 1924; napisał: „O spółkach kredytowych systemu Raiffeisena"; od 1904 wydawca „Czasopisma dla spółek"; w Warszawie organizował Państwowy Bank Rolny, Radę Spółdzielczą, zjazdy przewodników spółdzielczości polskiej.

Steffani Agostino, kompozytor włosko-niemiecki, † 1654, † 1728; kapelmistrz nadworny kurfirsta bawarskiego, potem króla hanowerskiego; opery: „Marco Aurelio", „Il Solone", „Alarico il Baltha" i in., duety salonowe, sonaty na skrzypce itd.

Steffeck Karl, malarz niemiecki, * 1818, † 1890; prof., potem dyrektor Akademji w Królewcu; obrazy historyczne, portrety i in.

Steffen Gustaf Frederik, socjolog szwedzki, * 1864; prof. uniw. w Göteborgu, socjalista; napisał „Pokój światowy i związane z nim trudności" (1918) i in.

Steffens Henrik, filozof, przyrodnik i literat niemiecki, pochodz. norweskiego, * 1773, † 1845; 1811 prof. fizyki na uniw. wrocławskim, 1832 prof. w Berlinie; ogłosił: „Antropologie" (1822), „Novellen" (1837—38), autobiografję: „Was ich erlebte" i in.

Stefko Kamil, prawnik, * 1875; od 1910 prof. prawa procesowego cywilnego na Uniwersytecie Lwowskim; prace: „O omieszkaniu wedle austrjackiej procedury cywilnej" (1907), „Główne zasady polskiej procedury cywilnej" (1919) i in.

Steganopodes, rudlonogie, nazwa podrzędu ptaków z rzędu Ciconiiformes. Ptaki wielkie lub średnie, przystosowane do życia wodnego. Głowa stosunkowo nieduża, szyja niezbyt wydłużona; skrzydła długie, zwykle szpiczaste; nogi krótkie, rudlowate. Doskonale latają, pływają i nurkują, na lądzie poruszają się ociężale i chodzą przeważnie źle. Gnieżdżą się na ziemi lub na drzewach. Wysiadkowe. Należą tu rodziny Pelecanidae (pelikany), Phalacrocoracidae (kormorany), Phaëthontidae (faetony), Sulidae i in.

Stegerwald Adam, polityk niemiecki, * 1874; sekretarz generalny chrześcijańskich związków zawodowych, poseł do parlamentu, 1920—21 min. zdrowia publicznego i pruski prezydent ministrów.

Steglitz, gmina w rej. poczdamskiej (Prusy), 86.400 mieszk.; od 1920 włączona do Berlina.

Stegman Joachim, matematyk i działacz protestancki w Polsce, rodem z Brandenburgji, sprowadzony przez arjanów polskich; rektor w Rakowie, później przeniósł się do Siedmiogrodu, † 1632; ogłosił m. in.: „Institutionum mathematicarum libri II" (Raków, 1630).

Stegocephala, ob. płazy.

Stegosaurus ungulatus, gad, pochodzący z górnej jury Ameryki Północnej.

Stehlík z Čenkova Emanuel, literat czeski, * 1868; poezje: „Z mego albumu", „Eros i Psyche", „Rok w samotności", i in.; nowele: „Motyle i chimery"; powieści: „Romantycy" i in.; tłumaczenia dzieł W. Hugo, Bourget'a, Richepin'a, Prevost'a i in.

Steiermark, ob. Styrja.

Steigerwald, lesiste pasmo górskie we Frankonji bawarskiej, wys. do 498 m. (Scheinberg).

Steijn Martinus, prezydent byłej republiki Oranje, * 1857, † 1916; adwokat, później sędzia w Bloemfontein; 1896 prezydent; walczył razem z Transwalem przeciwko Anglji; przegrana wojna doprowadziła do utraty niepodległości Oranje.

Stein Bartłomiej (Bartholomeus Stenus), geograf i humanista niemiecki, Ślązak, rodem z Brzegu; studjował w Krakowie, wykładał geografję na uniw. w Wittembergu; osiadłszy w klasztorze wrocławskim, sporządził opis Śląska i jego stolicy („Descriptio totius Silesiae et civitatio regiae Vratislaviensis"), † ok. 1520.

Stein Charlotte, przyjaciółka Goethego, * 1742, † 1827; żona koniuszego dworu w Wejmarze; po zerwaniu z poetą napisała tragedję „Dido" (wyd. 1867); listy Goethego do niej są ważnem źródłem do jego biografji (2 t., 1899—1900).

Stein Heinrich, filozof i estetyk niemiecki, * 1857, † 1887; główne dzieło: „Die Entstehung der neueren Aesthetik"; wydał razem z R. F. Glasenappem leksykon, poświęcony twórczości Ryszarda Wagnera, pt. „Wagner-Lexikon".

Stein Hermann, generał pruski, * 1854; na początku wojny światowej kwatermistrz generalny; 1916—18 pruski min. wojny; ogłosił: „Erlebnisse und Betrachtungen aus der Zeit des Weltkriegs" (1919).

Stein Karl, mąż stanu pruski, * 1757, † 1831; od 1804 członek gabinetu, 1807—8 wszechwładny minister; twórca reform w duchu liberalnym; usunięty za akcję przeciw Napoleonowi, kontynuował ją w Austrji i Rosji; 1819 zainicjował wydawnictwo „Monumenta Germaniae historica".

Stein Lorenz, socjolog i ekonomista niemiecki, * 1815, † 1890; 1846 prof. w Kilonji, 1855 w Wiedniu; dzieła: „Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich seit 1789" (3 t., 1850), „Lehrbuch der Finanzwissenschaft" (1886), „Verwaltungslehre" (8 t., 1884), „Die Frau auf dem Gebiete der Nationaloekonomie" (6 wyd., 1886) i in.

Stein Ludwig, filozof i socjolog niemiecki, * 1859; redaktor „Archiv für systematische Philosophie" oraz „Archiv für Geschichte der Philosophie"; pisał o Spinozie, Leibnizu, Nietzschem i in.; oprócz tego: „Die soziale Frage im Lichte der Philosophie".

Stein Marek Aureljusz, archeolog i podróżnik węgierski w służbie bryt. w Indjach, badacz Azji środk. (Kaszmiru, Turkiestanu, Chin i Iranu), * 1862; autor prac z historji kultury tych krajów.

Stein am Rhein, m. w kantonie Szafuza (Szwajcarja), 2.100 mieszk.; niegdyś znajdowało się tutaj opactwo benedyktynów.

Steinach, m-ko w Turyngji (Niemcy), 7.500 mieszk.; łomy kamienia łupkowego, wyroby szklane, porcelanowe, zabawki.

Steinach Eugen, fizjolog austrjacki, * 1861; od 1895 profesor w Pradze, od 1912 kierownik Instytutu fizjolog. przy doświadczalni biologicznej Akad. Umiejętności w Wiedniu; prace nad powstawaniem i zależnością cech płciowych oraz nad zjawiskami odmładzania ssaków i ludzi; napisał: „Verjüngung durch experimentelle Neubelebung der alternden Pubertätsdrüse" (1922) i in.

Steinamanger, ob. Szombathely.

Steinbach-Hallenberg, m-ko w Prusach, rej. kasselska, w Lesie Turyngijskim, 450 m. n. p. m., nad rz. Schwarzą, 5.200 mieszk.: fabryki cygar.

Steinen Karl von den, lekarz, etnolog i podróżnik niemiecki, * 1855; odbył szereg podróży do Ameryki Płd., Oceanji itd.; 1900—6 prof. etnologji w Berlinie; prace: „Durch Zentralbrasilien" (1886), „Die Bakaïrisprache" (1892), „Unter den Naturvölkern Zentralbrasiliens" (1894) i in.

Steiner Christian Gottlieb, prawnik i filolog polsko-niemiecki, * 1746, † 1811; prof. łaciny, historji staroż. i prawa cywilnego polskiego w Szk. Kadetów w Warszawie; prace: „Exercitationes ad jus polonicum tam publicum quam privatum" (1786), „Polnische Bibliothek" (9 t., 1787—88), „Ueber das polnische Reichsgrundgesetz: Neminem captivabimus, nisi jure victum etc" (1791) i in.

Steiner Jakob, matematyk szwajcarski, * 1796, † 1863; prof. w Berlinie; pracował nad teorją przecięć stożkowych i geometrją rzutową; najważniejsze dzieło: „Systematische Entwickelung der Abhängigkeit geometrischer Gestalten voneinander" (1832) i in.

Steiner Johann, budowniczy; 1723—33 wykończył wieżową elewację kościoła OO. Bernardynów w Poznaniu.

Steiner Rudolf, literat niemiecki, * 1861, † 1925; twórca antropozofji; prace: „Theosophie" (19 wyd., 1922), „Die Geheimwissenschaft" (4 wyd., 1913), „Die Rätsel der Philosophie" (2 t., 1914), „Die Kernpunkte der sozialen Frage" (1920) i in.

Steinhaus Hugon, matematyk, * 1887; od 1920 prof. Uniw. Lwowskiego; prace: „Der Begriff der Grenze" (1911), „Niektóre własności

szeregów trygonometrycznych" (1916), „Sur les défauts de convergence" 1919) i in.

Steinhausen Georg, niemiecki historyk kultury, * 1866; bibljotekarz w Jenie, potem w Casselu; ogłosił: „Geschichte des deutschen Briefs" (2 t., 1889—91), „Geschichte der deutschen Kultur" (1904), „Kulturgeschichte der Deutschen im Mittelalter" (1910) i in.

Steinheil Karl August, fizyk i matematyk niemiecki, * 1801, † 1870; 1835 prof. matematyki i fizyki w Monachjum; 1855 założył instytut optyczny; ulepszył achromatyzację lunet, skonstruował i ulepszył liczne narzędzia astronomiczne.

Steinitz Wilhelm, szachista międzynarodowy, * 1837 w Pradze, † 1900; 1862 nagroda na turnieju międzynarodowym w Londynie; ogłosił „Modern chess instructor" (1889).

Steinkeller Piotr Antoni, przemysłowiec i działacz społeczny, * 1799 w Krakowie, † 1854; kupiec i inicjator fabryki w Żarkach, młynu parowego w Warszawie, ulepszenia komunikacji pocztowej, projektu kolei warszawsko-wiedeńskiej, pierwszych parowców na Wiśle i in.

Steinle Eduard, malarz niemiecki, * 1810, † 1886; obrazy historyczne i religijne; dzieła główne w Aegidikirche wMonasterze i w katedrze kolońskiej.

Steinthal Heymann, lingwista i psycholog niemiecki, * 1823, † 1899; od 1863 prof. uniw. w Berlinie; napisał m. in.: „Ursprung der Sprache"; razem z Lazarusem założył „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft".

Steinway & Sons, amerykańska fabryka fortepianów i pianin, założona w XIX w. przez Henryka Steinwaya w Brunświku, a następnie przeniesiona (1853) do Nowego Jorku, gdzie w niedługim czasie nabrała światowego rozgłosu.

Steinweg Heinrich (Steinway), rodem z Harzu, założyciel w Brunświku i 1853 w Nowym Jorku wielkiej fabryki fortepianów.

Stek, ob. kloaka.

Stek łzowy, lacus lacrimalis, ob. oko.

Stekert Aleksander, historyk polski, * 1828, † 1902; po 1863 emigrował do Francji; profesor prawa w liceum w Tuluzie; opracował wraz z bratem Augustem „Słownik biograficzno-historyczny polski" (pierwszy i jedyny zeszyt wyszedł 1885); ogłosił: „Riche ou Richilde (dona Rica), princesse polonaise, reine d'Espagne, comtesse de Provence et de Toulouse" (1881) i in.

Stekowce, ob. Monotremata.

Stela (greck.), słup kamienny lub wydłużona płyta stojąca, służąca za nagrobek, często rzeźbiona lub pokryta malowidłami.

Stelegrafja (greck.), sztuka rytowania napisów na kolumnach.

Stella (łac.), gwiazda.

Stellaria, gwiazdnica, roślina z rodziny Caryophyllaceae (goździkowate); zioła zwykle trwałe, o łodyżkach gałęzistych, kładących się przynajmniej nasadami na ziemi, kwiatach zazwyczaj białych, w rozpierzchłych wierzchołkach; płatków 5(4), rozciętych prawie do nasady; pręcików 10; słupek o 3 szyjkach; owoc — torebka kulista lub jajowata, pękająca głęboko sześcioma ząbkami. S. media, g. pospolita, roślina rozpowszechniona na całej kuli ziemskiej, w Polsce pospolita w zarośłach, ogrodach, po przydrożach.

Stelleryt, minerał, jeden z zeolitów, $CaAl_2Si_7O_{18}.7H_2O$, rombowy; odkrył go mineralog polski Józef Morozewicz na wyspach Komandorskich (pomiędzy Kamczatką i Alaską, na morzu Beringa).

Stellwaga objaw, jeden z objawów choroby Basedowa: rzadkie mruganie powiek.

Stelmach albo **kołodziej**, rzemieślnik, wyrabiający koła, szprychy oraz pudła wozów i bryczek.

Stelmachowski Bronisław, prawnik, * 1883; studja w Berlinie, Monachjum i in.; adwokat, następnie sędzia Sądu Najwyższego w Warszawie; 1919 zastępca prof. procesu cywilnego na Uniw. Poznańskim; ogłosił: „Zarys procedury cywilnej, cz. I" (1923).

Stelvio (Giogo lub Passo dello S.), niem. Stilfser Joch, przełęcz w Alpach tyrolsko-włoskich (grupa Ortler); do 1918 granica między Tyrolem a prow. włoską Sondrio, obecnie całkowicie we Włosezch, do 2.755 m. wysok.

Stelwaga (niem.), drewno wpoprzek na dyszlu, do którego przymocowane są orczyki.

Stemma (greck.), liczba mnoga stemmata, wieńce, któremi starożytni zdobili wizerunki swych przodków.

Stempel, 1) rodzaj opłaty, pobieranej przez Skarb Państwa lub władze komunalne od obywateli przy zawieraniu przez nich tranzakcyj lub przy zwracaniu się do władz z podaniami; opłaty stemplowe państwowe dla całego obszaru Rzeczypospolitej zostały jednolicie unormowane przez ustawę z dnia 1. VII. 1926 (Dz. Ust. Nr. 98, poz. 570); 2) ob. dracz.

Sten Jan, ob. Bruner Ludwik.

Stenbock Magnus hr., generał szwedzki, * 1664, † 1717; towarzyszył Karolowi XII w wojnie płn. i przyczynił się do zwycięstwa pod Narwą; 1706 dowódca w Polsce; namiestnik w Saksonji; 28. II. 1710 pobił Duńczyków pod Helsingborgiem; 16. V. 1713 wzięty do niewoli pod Tönning, zmarł w więzieniu.

Stendal, m. pow. Saksonji pruskiej, w rej. magdeburskiej (Prusy), 29.400 mieszk.; wyroby włókiennicze, fabr. maszyn, papieru.

Stendhal, ob. Beyle Henri Marie.

Steniczne wzruszenia, termin, którym posługuje się Kant, dla oznaczenia wzruszeń gwałtownych, jak gniew, wściekłość, nienawiść, entuzjazm itp., w przeciwstawieniu do wzruszeń astenicznych, osłabiających, jak lęk, strach, wstyd, zmartwienie, rozpacz itp.; wzruszeniom st. towarzyszy rozszerzanie się naczyń krwionośnych, spotęgowany puls i oddech oraz interwencja mięśni, gdy wzruszenia asteniczne cechuje zwężenie się naczyń krwionośnych (zblednięcie), osłabienie pulsu, oddechu i energji mięśniowej; tamte wzruszenia są podniecające, te zaś przygnębiające.

Stenobatyczne zwierzęta, zwierzęta wodne (przeważnie morskie), żyjące tylko w pewnej określonej strefie głębinowej. Przeciwstawienie: zw. eurybatyczne, rozpowszechnione w strefach różnej głębokości.

Stenocardia (greck.), angina pectoris, ob. dusznica bolesna prawdziwa.

Stenofagiczne zwierzęta, zwierzęta pobierające tylko pewien, ściśle określony rodzaj pokarmu. Przeciwstawienie: zw. euryfagiczne, żywiące się pokarmem różnorodnym.

Stenografja (greck. stenós, ciasny, grafo, piszę), sztuczne pismo ekonomiczne, tj. pismo, które stara się osiągnąć możliwą krótkość; podaje środki, które pozwalają podążyć pismem stenograficznem za najszybszą mową. Środki stenograficzne: 1) uproszczenie ortografji (brak np. wielkich liter); 2) ustanowienie nowych znaków, które są krótkie i biegłe, tzn. dają się łatwo kreślić i łączyć, przytem są tak dobrane, że głoski, najczęściej się powtarzające w mowie, mają znaki najkrótsze i najbieglejsze; są też znaki na częste grupy głosek; 3) łączenie znaków jest krótsze niż w piśmie zwykłem. pewne głoski oznacza się symbolicznie, tzn. zapomocą jakiejś charakterystycznej cechy (symbolu), wyrażonej w danym znaku; 4) na często się powtarzające wyrazy lub ich części (przybranki, przyrostki, końcówki) istnieją stałe skróty, tzw. znaczniki; 5) opuszcza się końcówki, wynikające ze związku gramatycznego wyrazów; 6) opuszcza się części wyrazów lub całe wyrazy, o ile ich się można domyśleć z logicznego związku wyrazów w zdaniu. Systemy stenograficzne dzielimy na geometryczne, tj. takie, które jako znaków używają punktu, kreski prostej w różnem położeniu i koła oraz jego części (półkola, łuku), i na kursywne czyli graficzne, których znaki są częściami kursywy pisma zwykłego. Stenografję zaczęto stosować prawdopodobnie około 350 przed Chr., jak to wskazują szczątki pisma na kamieniu, znalezionym w 1883 na Akropolu; brak bliższych szczegółów o tej stenografji, jak też o późniejszej greckiej stenografji; rzymska s. utrzymała się do dziś dobrze. Wynalazcą jej był M. Tullius Tiro (103—3 przed Chr.), wyzwoleniec, przyjaciel i sekretarz Cycerona: system jego, znany jako „noty tyrońskie", podawał skróty na całe wyrazy, także na przybranki, końcówki. Pierwsze zastosowanie znalazły noty 5. XII. 63 przed Chr., przy spisywaniu mowy Katona młodszego przeciwko Katylinie. Noty, uzupełniane i doskonalone, rozpowszechniły się po całem imperjum rzymskiem; na zgromadzeniach kościelnych odegrały też ważną rolę. Z upadkiem państwa zachodnio-rzymskiego zanikały noty, upadła stenografja, by odżyć w nowożytnym systemie geometrycznym Johna Willisa (1602). Twórcą naukowej stenografji był John Byrom (1741). Na nim oparł się sławny angielski stenograf, Samuel Taylor (1786), którego system był pierwszym przełożonym na prawie wszystkie kulturalne języki. Sławę Taylora przyćmił angielski mistrz geometrycznej stenografji Isaac Pitman (1837), którego system opanował kraje o mowie angielskiej i Japonję. W ostatnich jednak czasach osiągnął w Stanach Zj. Am. Płn. system geometryczno-kursywny J. R. Gregga stanowczą przewagę. Systemy geometryczne objęły również kraje romańskie. We Francji, obok kierunku stenografji Taylora, uwzględniającej mało samogłoski (Bertin, Prévost, Prévost-Delaunay), powstały oryginalne systemy geometryczne, uwzględniające samogłoski (Conen de Prépéan, Aimé Paris, Guénin), z których największe znaczenie osiągnął system Emila Duployé. Kolebką systemów graficznych są Niemcy. Fr. K. Gabelsberger utworzył udatny system kursywny (1817, 1834, 1843), który wkrótce opanował północną, środkową, wschodnią i południowo-wschodnią Europę. Reformatorzy, po części opierając się na wynalazku Gabelsbergera, po części wnosząc nowe pomysły, stworzyli w krótkim czasie cały szereg systemów: w krajach niemieckich systemy: Stolzego, Arendsa, Rollera, stenotachygrafji, Faulmanna, Scheithauera, Schreya, Stolze-Schreya, które wiodły zacięte walki; walka ta zakończyła się dla Niemiec ustanowieniem przez rząd niemiecki w 1924 jednolitej stenografji, obowiązującej na całem terytorjum („Einheitskurzschrift"). Czechosłowacja, przeszedłszy przez szkołę Gabelsbergera (Heger, „Těsnopis") i po kilku próbach narodowej i ogólnosłowiańskiej stenografji, przyjęła na podstawie konkursu system oryginalny Herout i Mikulika; w Rosji są żywotne tłumaczenia Gabelsbergera, Stolzego i Stolze-Schreya, u południowych Słowian panują tłumaczenia Gabelsbergera. W Polsce istnieją tłumaczenia systemów geometrycznych, nie znalazły jednak zastosowania. Jako tłumacze systemu Gabelsbergera wystąpili we Lwowie ok. 1860 prawie równocześnie Józef Poliński i Lubin Olewiński. Zacięta walka, w której wziął udział jeszcze inny autor stenografji polskiej, adwokat dr. Felicjan Jackowski, skończyła się zwycięstwem Polińskiego, którego system najbardziej rozpowszechnił się w Polsce. System ten został obrobiony i ulepszony w całym szeregu podręczników: R. Polińskiego (11 wyd., 1920), K. Czajkowskiego (1910—11), W. Bojarskiego (1909), Jańca i Mesusego (1912), wszystkich we Lwowie, St. Korbela (1917—22) w Krakowie, Ign. Sekułowicza (1909—13) oraz A. i R. Wojnara (1925) w Warszawie. Zwolennicy tego systemu, grupujący się w „Centralnym Związku" w Warszawie, odbyli 3 kongresy (1922, 23, 24); organem tego systemu jest „Stenograf Polski" w Warszawie. (Najdawniejsze czasopisma tego systemu wychodziły w 1864). System Stolzego tłumaczyli: inż. D. Polakiewicz i wiceprezes sądu J. Gumiński (1900). Przekład ostatni osiągnął lokalne znaczenie w Warszawie, liczy kilkudziesięciu zwolenników (W. Suchecka, T. Zgliński), ma największą ilość stenografów w biurze stenograficznem sejmu i senatu, tworzy „Związek Stenografów", wydaje nieregularnie (kwartalnik) „Przegląd Stenograficzny". System Stolze-Schreya tłumaczyli: Mellin, Napolski, Hamszczyk, Balczyńska - Bartoszewiczowa, Skorsetz, Majewski. Z tych tylko Balczyńska-Bartoszewiczowa (1919) cieszy się pewnem powodzeniem na Śląsku (Katowice). Rozpowszechnienie s. w Polsce jest bardzo słabe.

Istnieją dwie państw. komisje egzaminacyjne dla stenografów: we Lwowie od 1865 i w Krakowie od 1921. Badaniem częstości występowania głosek, zgłosek i wyrazów w języku polskim zajmuje się Józef Kapuściński, dyrektor szkoły handlowej. Istnieją s. dla języków sztucznych (Esperanto, Ido), s. międzynarodowe dla wszystkich języków, tzw. panstenografje, s. dla ślepców, dla muzyki, barw, telegrafu oraz maszyny stenograficzne.

Stenogram, to, co zostało napisane pismem stenograficznem.

Stenohaliczne zwierzęta, zwierzęta wodne (przeważnie głębinowe), niezmiernie wrażliwe na wszelką zmianę zawartości soli mineralnych, rozpuszczonych w wodzie. Raptowne przeniesienie stenohalicznych zwierząt z wody słonej do słodkiej lub odwrotnie działa na nie szkodliwie, nawet zabójczo. Przeciwstawienie: euryhaliczne zwierzęta.

Stenojoniczne organizmy, zwierzęta i rośliny, niezmiernie czułe na wszelkie wahania kwasoty wody, tj. stopnia koncentracji jonów wodorowych. Przeciwstawienie — organizmy euryjoniczne, bytujące zarówno w wodach kwaśnych, jak i w alkalicznych, tj. znoszące różną koncentrację jonów wodorowych.

Stenops, ob. Prosimiae.

Stenosis (greck.), zwężenie światła jakiegokolwiek przewodu: przełyku, jelit, odźwiernika (w żołądku), ujścia macicznego itp; s. valvularum, zwężenie ujść żylnych lub tętniczych serca, następstwo ostrego zapalenia wsierdzia (endocarditis acuta), wada, w znacznym stopniu utrudniająca krążenie krwi.

Stenotelegraf (greck.), aparat telegraficzny wynalazku Cassagnes'a w Paryżu 1885, mogący przy pomocy specjalnych maszyn stenograficznych zapisać do 400 wyrazów na minutę.

Stenotermiczne zwierzęta wodne, zwierzęta wodne, znajdujące odpowiednie dla siebie warunki bytowania jedynie w wodach o temperaturze stałej, wzgl. ulegającej tylko minimalnym wahaniom. Nie są zdolne do życia w zbiornikach wodnych, których temperatura waha się w znacznych granicach. Ob. psychrofiliczne zwierzęta w., termofiliczne zw. w.

Stenotypja (greck.), pisanie przy pomocy maszyn stenograficznych.

Stenozoniczne organizmy, rośliny lub zwierzęta, które w swem rozmieszczeniu pionowem wykazują ścisły związek z pewną, zupełnie określoną strefą wysokości. Przeciwstawienie: organizmy euryzoniczne, żyjące w strefach różnych wysokości.

Sten Sture, ob. Sture.

Stentando (włosk.), w muzyce: wahająco, powstrzymująco.

Stentato (włosk.), w muzyce: mozolnie, z widocznym wysiłkiem (o śpiewie).

Stenterello, typ mazgajowatego lokaja, figura komiczna włoskiej komedji dell'arte.

Stentor, jeden z wojowników greckich pod Troją, mogący krzyczeć, jak 50 mężów (Homer, Iljada); stąd głos stentorowy.

Stenzel Gustav, historyk niemiecki Śląska, * 1792, † 1854; od 1820 prof. i archiwarjusz we Wrocławiu; prace: „Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte etc. in Schlesien" (1832), „Geschichte Schlesiens" (1853), „Scriptores rerum Silesiacarum" (5 t., 1835), „Urkundenbuch zur Geschichte des Bisthums Breslau" (1846) i in.

Stenzler Adolph Friedrich, sanskrytolog niemiecki, * 1807, † 1887; od 1833 prof. we Wrocławiu; ogłosił m. in.: „Elementarbuch der Sanskritsprache" (10 wyd., 1923).

Step, ob. stepy.

Stěpánek Jan Nepomucen, literat i dramaturg czeski z epoki odrodzenia narodowego, organizator czeskich przedstawień teatralnych w Pradze, * 1783, † 1844.

Stepań, m-ko w pow. rówieńskim (woj. wołyńskie), nad rz. Horyniem, 2.500 mieszk.

Stepenitz, prawy dopływ Elby w Brandenburgji (Prusy), ujście pod Wittenbergiem, dług. 78 km.

Stephanos, rzeźbiarz grecki w I w. przed Chr., uczeń Pasitelesa; „Posąg efeba" w willi Albani (Rzym).

Stephanus Robertus (ojciec, † 1559) i Henricus (syn, † 1598), przedstawiciele zasłużonej rodziny drukarskiej, działającej od 1526 w Paryżu, a od 1552 w Genewie. Henryk S. ogłosił podstawowe wydania Ksenofonta, Thukydidesa, Teokryta, Platona i in. Główne zasługi na polu leksykografji. Robert S. wydał słownik jęz. łacińskiego, Henryk S. słownik języka greckiego. Ten ostatni do dzisiejszego dnia nie wyszedł z użycia.

Stephen Leslie sir, literat angielski, * 1832, † 1904; 1871—82 wydawca „Cornhill Magazine"; do 1891 redaktor „Dictionary of National Biography" (26 t.); ogłosił: „Hours in a library" (1874—79), „History of English thought in the 18-th century" (1876), „The English utilitarians" (1900), „Science of Ethics" (1882); „Collected Essays" (10 t., 1907) i in.

Stephens James, przywódca Fenjan irlandzkich, * 1823, † 1901; inżynier; od 1847 uczestnik spisków młodej Irlandji, kilkakrotnie więziony, działał również wśród rodaków w Ameryce Płn.

Stephenson, 1) George, twórca kolei żelaznej, wynalazca angielski, * 1781, † 1843; zbudował 1814, jako dyrektor kopalni węgla pod Darlington, pierwszą lokomotywę na potrzeby tej kopalni; od 1824 właściciel fabryki maszyn w Newcastle, 1825 wykończył i oddał do użytku publicznego pierwszą kolej żelazną ze Stockton do Darlington, 1830 z Liverpool do Manchesteru, prowadził potem budowę wielu jeszcze kolei żelaznych w Anglji i na kontynencie; 2) Robert, syn poprzedn., inżynier, * 1803, † 1859; budował koleje żelazne oraz wielkie mosty, m. in. na rzece św. Wawrzyńca w Kanadzie.

Stepy, obszerne, bezdrzewne lub bardzo ubogie w drzewa równiny, o klimacie suchym, kontynentalnym, porosłe trawą i rozmaitemi

ziołami. Napotykają się pod różnemi nazwami (np. puszty na Węgrzech, prerje w Ameryce Płn., pampasy w Ameryce Płd.) we wszystkich częściach świata.

Stepney, dzielnica Londynu, w East End, na l. brzegu Tamizy, 249.800 mieszk.

Ster albo rudel, przyrząd na statku, statku powietrznym lub samolocie, służący do nadawania kierunku.

Ster (greck.), w systemie metrycznym miara objętości, zwłaszcza dla drzewa, równa metrowi sześciennemu.

Sterculia, zatwar, roślina z rodz. Sterculiaceae (zatwarowate); drzewa okolic zwrotnikowych. S. foetida, drzewo Indyj Wsch., o wielkich palczastych liściach, kwiatach ciemno-karminowych, nieprzyjemnej woni. Z nasion otrzymuje się olej, używany na pokarm, do celów technicznych (przy wyrobie mydła). Z niektórych gatunków, np. S. tragacantha (Afryka zach.), otrzymywana jest guma, podobna do tragakantu.

Sterculiaceae, zatwarowate (orzesznikowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Columniferae (wiązkowe). Zioła lub rośliny drzewiaste, niekiedy ljany, rozpowszechnione w okolicach zwrotnikowych. Ważniejsze rodzaje: Sterculia, Theobroma, Cola.

Stercus, kał, odchody stolcowe; stercoralis, kałowy, nazwa gatunkowa wielu zwierząt, żywiących się odchodami.

Stercz, ob. prostata.

Sterdyń, m-ko w pow. sokołowskim (woj. lubelskie), 800 mieszk.

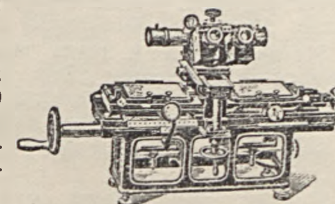
Stereidy, komórki roślinne, odgrywające rolę elementów mechanicznych.

Stereo... (greck.), w wyrazach złożonych: bryłowaty, wypukły.

Stereochemja, dział chemji, badający przestrzenne rozmieszczenie atomów w cząsteczkach związków chemicznych.

Stereochromja, technika malarstwa ściennego, wynaleziona 1832 w Monachjum, polegająca na zastosowaniu szkła wodnego, którem pokrywa się grunt i z którem łączą się pokrywające grunt farby.

Stereofotogrametrja, przez Pulfricha (Jena) wynaleziona metoda wymierzania zdjęć fotograficznych; pomiary odbywają się zapomocą przyrządu, zw. stereokomparatorem (ob.).

Stereofotogrametrja: stereokomparator.

Stereograficzny rzut, ob. rzut stereograficzny.

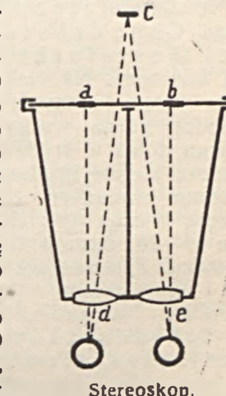
Stereoizomerja, ob. izomerja związków organicznych.

Stereokomparator, przyrząd stereoskopowy, pozwalający mierzyć na fotografjach stereoskopowych rzeczywiste różnice odległości od nas dwóch różnych punktów przedmiotu sfotografowanego; używany do celów topograficznych, również do mierzenia wysokości gór i głębokości kraterów księżyca.

Stereometr, przyrząd do mierzenia objętości brył nieregularnych.

Stereometrja czyli geometrja przestrzeni, dział geom. (zwłaszcza elementarnej), dotyczący własności figur geometrycznych przestrzennych; ob. geometrja.

Stereoskop (greck. stereos — bryłowaty, skopein — patrzeć), przyrząd optyczny, umożliwiający otrzymanie wrażenia wzrokowego bryłowatości (trójwymiarowości). Istnieją stereoskopy różnej konstrukcji. Najprostszą konstrukcję posiada s. Brewstera (Rys.). Oczy spoglądają poprzez soczewki pryzmatyczne (d, e) na parę rysunków lub fotografji tego samego przedmiotu, bardzo mało się od siebie różniących: rysunek po lewej stronie (a) daje widok przedmiotu tak, jak on się przedstawia dla lewego oka, rysunek zaś po prawej stronie (b) to samo dla prawego oka. W (c) ukazuje się przedmiot, przedstawiony na rysunkach, bryłowato. Soczewki pryzmatyczne sprawiają ten skutek, że przedmiot, wywołujący wrażenie bryłowatego, widzimy wyraźnie i w znacznej odległości. S. jedynie ułatwia osiągnięcie wrażenia trójwymiarowości, które przy pewnej wprawie można uzyskać i bez aparatu, posiadając jedynie odpowiednie rysunki i skierowując na nie wzrok umiejętnie.

Stereoskop.

Stereoskopja, widzenie przestrzenne zapomocą dwojga oczu; ażeby zapomocą dwojga oczu widzieć przedmiot tylko jeden, należy osie oczu ustawić w ten sposób, żeby obrazy przedmiotu wypadły na odpowiadających sobie miejscach siatkówki. Każde oko widzi przedmiot z innego kierunku, obrazy więc na siatkówkach różnią się między sobą: stąd wynika widzenie plastyczne albo przestrzenne. Patrząc jednem okiem, widzimy przedmioty płasko; widzenie przestrzenne przy patrzeniu jednem okiem ma źródło w naszem doświadczeniu i wiedzy o przedmiocie oglądanym.

Stereotyp, 1) płyta z metalu czcionkowego, odlana z matrycy drukarskiej; służy do drukowania kilku wydań danego dzieła lub jednoczesnego druku wielkiego nakładu pisma perjodycznego; 2) druk, wykonany z takiego odlewu.

Stereotypja ruchowa, w psychjatrji stałe wykonywanie tych samych, często dziwacznych ruchów, objaw, występujący przy wielu chorobach umysłowych, szczeg. przy katatonji.

Stereotypowy (greck.), jednakowy, podobny, powtarzający się.

Sterigma, nóżka, ob. basidia.

Sterilis (łac.), 1) jałowy, wyjałowiony, pozbawiony bakteryj chorobotwórczych; 2) bezpłodny.

Sterilitas, niezdolność zapłodnienia, względnie zajścia w ciążę, niepłodność.

Sterkobilina (greck.), związek organiczny, powstający z bilirubiny w jelitach, według niektórych badaczy identyczny z urobiliną.

Sterkoryzacja (łac.), sterkoracja, uprawa gruntów przy pomocy nawozów naturalnych.

Sterkrade, m. w Nadrenji (Prusy), 46.300 mieszk.; fabr. żelaza.

Sterlet, Acipenser ruthenus, ryba z rodziny Acipenseridae (jesiotry); rząd Chondrostei, podgromada Ganoidei (kostołuskie). Głowa pokryta płytami kostnemi. Na ciele pięć podłużnych szeregów tarcz kostnych. Ryj długi, szydłowaty. Między górną wargą a ryjem cztery wąsy; warga dolna w środku przerwana. Zębów brak. Tarcze kostne brudno białe, rozmieszczone na ciemno brunatnym grzbiecie w ilości 11—14: tarcze boczne niewielkie, silnie zwarte, w liczbie 60—70; tarcz brzusznych 10—18. Ryba wędrowna. Zamieszkuje dorzecza morza Czarnego i Kaspijskiego. Gatunki pokrewne: Acipenser sturio, jesiotr zachodni; A. güldenstädti, j. wschodni; A. stellatus, siewruga; A. huso, wyz; A. gmelini, czeczuga.

Sterling Kazimierz, publicysta i poeta, z zawodu adwokat, * 1875; studja na Uniw. Warszawskim; ogłosił: „Abbadonat“, poemat (1899), „Nastroje“, zbiór poezyj (1900), „Państwowość polska a żydzi“, „Projekt reformy żydostwa polskiego“ i in.

Sterling-Okuniewski Stefan, dr. med., * 1884; docent medycyny wewnętrznej na Uniwersytecie Warszawskim, redaktor miesięcznika „Gruźlica“; wydał: „Dur osutkowy“, „Technika badań bakterjologicznych“ oraz szereg rozpraw naukowych.

Sterlitamak, stol. rep. Baszkirskiej (Rosja wsch.), 16.700 mieszk.; meczet; fabr. skór; znaczny handel.

Štermberka Kacper hr., * 1761, † 1838, oraz Franciczek hr., * 1763, † 1830, założyciele Muzeum Czeskiego.

Stern Abraham, mechanik i pisarz polsko-żydowski, * 1769, † 1842; zachęcony przez Staszica, zajął się mechaniką, skonstruował machinę rachunkową i in.; 1818 dyr. Szkoły Rabinów.

Stern Alfred, historyk niemiecki, * 1846; prof. w Bernie, potem w Zurychu; ogłosił: „Geschichte der Revolution in England“ (1881), „Das Leben Mirabeaus“ (1889), „Geschichte Europas von 1815 bis 1871“ (2 wyd., 8 t., 1913—21) i in.

Stern Anatol, literat, * 1898; ogłosił: „Mój czyn miłosierny w Paragwaju“ (1919), „Nagi człowiek w śródmieściu“ (1919), „Gga: pierwszy polski almanach futurystyczny“ (wspólnie z Al. Watem), „Nóż w brzuchu“ (1921), „Bieg do Bieguna“ (1927) i in.

Stern Daniel, ob. Agoult.

Stern William, psycholog, pedagog i filozof niemiecki, * 1871; prof. psychologji na uniwers. wrocławskim, później hamburskim; pracował nad psychologją dziecka i psychologją pedagogiczną; ogłosił: „Psychologie der frühen Kindheit“ (wraz z Klarą Stern), „Die Sprache des Kindes“, „Intelligenz der Kinder und der Jugendlichen“, „Psychologie der Veränderungsauffassung“, „Die menschliche Persönlichkeit“, w której rozwija swą koncepcję tzw. personalizmu, „Person und Sache“ (3 t., 1906—23) i in.

Sterna hirundo, rybitwa, rybołówka zwyczajna, ptak z rodziny Laridae (mewowate); podrząd Lari, rząd Charadriiformes. Dług. ciała ok. 38 cm. Upierzenie zwierzchu jasno popielate, wierzch głowy czarny, spód ciała biały. Koniec dzioba czarny, poza tem dziób i nogi czerwone. Pokrewna S. minuta, rybitwa białoczelna, różni się białą barwą czoła i ogona, żółtemi nogami i dziobem, oraz mniejszą wielkością (ok. 22 cm.). Obie rybitwy są pospolite nad brzegami Bałtyku i wewnątrz kraju dość częste nad rzekami w czasie lęgowym. Do Małopolski wsch. zalatują rzadko.

Sternal Tadeusz, historyk, † 1896; ogłosił: „Oblężenie Kamieńca w powieści i historji“ (1890), „O autorze djarjusza z lat 1696—1697“ (1891) i in.

Sternbach Leon, filolog, * 1864; studja we Lwowie i Lipsku; 1889 docent, 1892 prof. Uniw. Jagiellońskiego; szereg dzieł i rozpraw w języku łacińskim, głównie z zakresu późnej literatury greckiej i bizantyjskiej; prezes komisji wydawniczej Ojców Kościoła w Polskiej Akademji Umiejętności.

Sternberg, herb polski: w polu błękitnem ośmioramienna gwiazda złota; w szczytu w hełmie pawi ogon.

Sternberg, ob. Šternberk.

Šternberk (niem. Sternberg), m. na Morawach (Czechosłowacja), 13.300 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Sterne Lawrence, powieściopisarz-humorysta angielski, * 1713, † 1768; napisał: „Tristram Shandy“, „Sentimental journey...“ i in.

Sternheim Karl, poeta niemiecki, * 1878; utwory dramatyczne: „Don Juan“, „Tabula rasa“; komedje satyryczne: „Die Hose“, „Bürger Schippel“ i inne; powieść „Europa“.

Sternik, marynarz, obsługujący ster na statku.

Sternity, gazy bojowe, wywołujące kichanie; organiczne pochodne arsenu, np. dwufenylochloroarsina i dwuchlorofenyloarsina — $(C_6H_5)_2As.Cl$ — sternit I i $(C_5H_6)As.Cl_2$ — sternit II czyli niemiecki, adamsyt czyli sternit III i inne.

Sternocleidomastoideus musculus, mięsień mostkowo-obojczykowo-osutkowy, mięsień powierzchowny szyi, przebiegający w postaci silnego, widocznego i wyczuwalnego, skośnego pasma; zaczyna się na wcięciu szyjnem mostka i na górnej powierzchni obojczyka, kończy się na wyrostku sutkowym kości skroniowej.

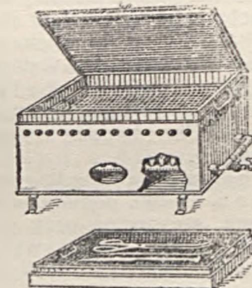
Sternum, ob. mostek.

Sterowiec, ob. lotnictwo.

Sterówki, rectrices, dłuższe pióra ogonowe, któremi się ptak w locie kieruje.

Sterro, ob. mosiądz.

Sterylizacja, sterilisatio, wyjaławianie, niszczenie wszelkich drobnoustrojów i ich zarodników zapomocą sposobów fizycznych, głównie przez ogrzewanie do pewnej temperatury oraz filtrowanie, naświetlanie promieniami ultrafioletowemi i in. Przyrządy zwykłe, np. igły, lancety, noże itp., wyjaławiamy przez bezpośrednie ogrzanie w płomieniu. Większe przedmioty w celu wyjałowienia wstawiamy do zamkniętej przestrzeni, w której krąży para wodna, ogrzana do 100° C, albo pod ciśnieniem do wyższej temp. Do ogrzewania przedmiotów w parze o temp. 100° C, służy tzw. wyjaławiacz Kocha, do wyjaławiania parą pod ciśnieniem służą hermetycznie zamykane kotły parowe, tzw. autoklawy. Płyny można wyjałowić przez ogrzanie lub filtrowanie. Najczęściej wyjaławiamy je przez ogrzanie. Sposób, w jaki to się odbywa, temperatura oraz czas trwania ogrzewania zależą od właściwości danego płynu. Płyny, któreby wskutek ogrzania do 100 lub więcej stopni niekorzystnie zmieniały swój skład, wyjaławiamy cząstkowo (tyndalizacja). Zabieg ten polega na podgrzaniu płynu do pewnej, niskiej stosunkowo (55—60°) temp. Przy tej temp. zarodniki drobnoustrojów nie giną, giną natomiast wegetatywne ich komórki. Raz ogrzany płyn w którym wegetatywne komórki zostały zabite, pozostawia się na pewien czas w spokoju, aby pozostałe zarodniki wykiełkowały; wtedy ogrzewa się płyn po raz drugi do tej samej temp., niszcząc w ten sposób nowo rozwinięte organizmy. Takie ogrzewanie i studzenie płynu celem wykiełkowania zarodników powtarzamy kilkakrotnie. Wyjaławianie płynów przez filtrowanie jest o tyle korzystne, że nie zmienia ich składu. Najczęściej używa się przy tym sposobie tzw. filtrów Chamberlanda z wypalonej porcelany lub palonej ziemi okrzemkowej.

Przyrząd do sterylizacji.

Stesichoros, poeta liryczny grecki, z Himery na Sycylji, żył, zdaje się, ok. 600 przed Chr.; z utworów jego, pomiędzy któremi znajdowała się słynna inwektywa na Helenę trojańską pt. „Helena“, i przeproszenie jej pt. „Palinodia“, zachowały się tylko fragmenty.

Stesłowicz Władysław, przemysłowiec, * 1867; poseł do parlamentu austrjackiego 1911—1918; poseł na Sejm Ustawodawczy 1919—1922, minister Poczt i Telegrafów 1920 do 1922.

Stessel Anatolij, generał rosyjski, * 1848, † 1915; odznaczył się 1877 w wojnie z Turcją i 1900 w wojnie z Chinami; od 1903 komendant Portu Artura, 2. I. 1905 poddał fortecę Japończykom, 1908 skazany za to na śmierć, 1909 ułaskawiony na areszt w twierdzy.

Stetograf (greck.), przyrząd, wypisujący ruchy oddechowe klatki piersiowej w postaci linij krzywych.

Stetoskop (greck.), ob. słuchawka.

Stettin, ob. Szczecin.

Stettiner Haff, ob. Szczeciński zalew.

Steubenville, m. w stanie Ohio (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Ohio, 28.500 mieszk.; kopalnie węgla, fabryki żelazne, stalownie.

Stevens Alfred, malarz belgijski, * 1828, † 1906; obrazy rodzajowe i portrety.

Stevens Point, m. w stanie Wisconsin (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Wisconsin, 11.400 mieszk.; przemysł drzewny.

Stevenson Robert Louis, powieściopisarz szkocki, * 1850, † 1894; utwory na tle przygód fantastycznych: „Treasure Island“ (1883), „Kidnapped“ (1886), „Weir of Hermiston“ (1887) i in.; szkice literackie: „Virginibus Puerisque“ (1881); „Works“ (20 t., 1907).

Steward (ang.), zarządzający, nadzorca prowjantu; służący, kelner na okręcie.

Stewart Balfour, fizyk angielski, * 1828, † 1887; pracował nad teorją wysyłania i pochłaniania światła, magnetyzmem, fizyką słońca; oprócz prac specjalnych ogłosił kilka podręczników.

Stewart Dugald, filozof szkocki, * 1753, † 1828; prof. filozofji moralnej w Edymburgu; przedstawiciel tzw. filozofji zdrowego rozsądku; dzieła: „Philosophy of the active and moral powers“ (2 t., 1828), „Elements of the philosophy of the human mind“ (3 t., 1792—1827) i in.

Stewart Island, wyspa na płd. od N. Zelandji, 33 km², 250 mieszk.

Steyr, m. pow. w Austrji Górnej nad ujściem rz. S. do Enns, 20.200 mieszk.; fabryka broni, automobilów, rowerów; wpobliżu dawny klasztor benedyktynów (obecnie więzienie).

Stęczyński Zygmunt Bogusz, pisarz i rysownik, * 1828, † 1890; wydał poemat opisowy „Tatry“ z drzeworytami według własnego rysunku.

Stępa, 1) przyrząd do tłuczenia ziarna, który ma w Polsce dwojaką formę: stępa ręczna lub nożna — gruby pień wyżłobiony pionowo i ręczny tłuczek, albo pień wyżłobiony podłużnie ze stęporem, nogą poruszanym; 2) rodzaj samotrzasku na niedźwiedzie.

Stępica, samołówka drewniana lub żelazna na wilki, lisy, borsuki, zające, kuny itd., ustawiana w brózdach lub na ścieżkach, chwytająca zwierzę za nogę, gdy stąpi w jej środek.

Stępka, ob. kolumna masztu.

Stępniewski Tymoteusz, lekarz, * 1834, † 1901; założyciel i kierownik Instytutu Wyrobu Limfy Ochronnej i Szczepienia Ospy w Warszawie; napisał: „Kobieta, jej udział w rzeczach miłosierdzia, lecznictwa i niezależnej pracy“ (1876), i in.

Stępowski-Junosza Kazimierz, artysta dramatyczny, * 1882; pierwsze występy 1901 w Łodzi, poczem od 1908 stała praca sceniczna w teatrze poznańskim; od 1912 w Warszawie w teatrach Szyfmana, „Rozmaitościach" i Teatrze Narodowym.

Stępski Wiktor, malarz, * 1869; kształcił się w Warsz. Szkole Rysunkowej; maluje widoki miast, targi, stare kościoły prowincjonalne i in. zabytki architektoniczne.

Stęszew, m. w pow. i woj. poznańskiem, nad rz. Samicą, dopł. Warty, 2.000 mieszk.; drobny przemysł rolniczy.

Stężenie lub stężenie bezwzględne, ilość molów substancji, zawarta w 1 cm^3 układu.

Stężenie pośmiertne, ob. rigor mortis.

Stężyca, m-ko, w pow. garwolińskim (woj. lubelskie), nad rz. Wisłą, 1,500 mieszk.; niegdyś stolica osobnej ziemi, później powiatu; zjazd w 1575 r., który uznał fakt bezkrólewia po ucieczce Henryka Walezjusza.

Stężyński, ob. Bandtkie Jan Wincenty.

Štiavnica Bańska a Bela (niem. Schemnitz), m. w Słowacji (Czechosłowacja). 13.000 mieszk.; akademja górnicza i leśna; kop. złota, srebra, miedzi i ołowiu.

Stichomancja (greck.), w staroż. Rzymie wróżenie z wierszy poezji, z karteczek, wyciągniętych na los szczęścia.

Sticta, rodzaj porostów (Lichenes), rozpowszechnionych przeważnie w okolicach zwrotnikowych i podzwrotnikowych. S. pulmonaria, płucnica, porost skórkowaty, spotykany u nas na pniach drzew, używany był przeciw chorobom płucnym.

Stieda Wilhelm, ekonomista niemiecki, * 1852; prof. w Dorpacie, Rostoce, Lipsku; napisał: „Die Nationalökonomie als Universitätswissenschaft" (1906) i in.

Stieglitz Heinrich, poeta niemiecki, * 1801, † 1849; napisał: „Bilder des Orients" i in.

Stieler Adolf, kartograf niemiecki, * 1775, † 1836; opracował „Handatlas" (z 50 plansz., 1817—23).

Stiepniak, ob. Krawczinskij Siergiej.

Stifter Adalbert, pisarz niemiecki, * 1805, † 1868; napisał: „Studien" (6 t., 1844—51), „Bunte Steine" (1853), „Witiko" (3 t., 1865—67) i in.

Stigell Robert, rzeźbiarz finlandzki, * 1852; liczne posągi na nowych gmachach w Helsingforsie; główne dzieło: „Rozbitki".

Stigma (greck.), znak, 1) znamię, ob. słupek; 2) nazwa tzw. „plamki ocznej", zabarwionej na kolor czerwony, występującej u wielu wiciowców (Flagellata); 3) ob. stygmat.

Stigmata, przetchlinki, drobne otworki, znajdujące się na poszczególnych odcinkach ciała owadów, pajęczaków i wijów, za których pośrednictwem powietrze dostaje się do rurek oddechowych układu trachealnego (tchawkowego). Często w przetchlinkach istnieją różne urządzenia, zasłaniające otworek tchawkowy.

Stigmata degenerationis, ob. neuropatja.

Stigmata hysterica, cechy cielesne, świadczące o histerji: brak odruchów spojówki oka (zamykanie oka przy dotknięciu spojówki), brak odruchu połykowego (skurcz mięśni podniebienia przy dotknięciu), znieczulenia pewnych punktów lub stref skóry przy nadmiernej wrażliwości innych punktów, zwężenie pola widzenia i in.

Stilfser Joch, ob. Stelvio.

Stilicho Flavius, wódz rzymski, z pochodzenia Wandal, 395 opiekun młodego cesarza Honorjusza; pobił 403 króla Wizygotów, Alaryka, 405 Germanów; stracony 408.

Stillfried-Rattonitz Rudolf Maria Bernhard hr., historyk niemiecki, * 1804, † 1882; od 1858 grand portugalski z tytułem hr. Alkantary, przełożony domowego archiwum królewskiego pruskiego, członek Akademji Nauk w Berlinie; dzieła: „Altertümer und Kunstdenkmäler des Hauses Hohenzollern" (2 t., 1836—1867), „Monumenta Zollerana" (7 t., 1843—62), „Die Attribute des neuen deutschen Reichs" (3 wyd., 1882).

Stilling Benedikt, anatom i chirurg niemiecki, * 1810, † 1879; ugruntował naukę o nerwach naczynio-ruchowych, poczynił ważne badania nad anatomją mózgu; dzieła: „Untersuchungen über den Bau des Rückenmarks" (1842—59), „Untersuchungen über den Bau und Verrichtungen des Gehirns" (1846—64) i in.

Stilo Lucius Aelius Praeconinus, pierwszy rzymski gramatyk, * ok. 150, † ok. 90 przed Chr.; badacz archaicznych zabytków literackich.

Stimulantia (łac.), excitantia, analeptica, środki, pobudzające czynność serca i oddech, stosowane przy zapaści (collapsus): eter, olejek kamforowy, kofeina, alkohol, rum, koniak, wino (szczególnie stary tokaj), mocna czarna kawa, flaszki z gorącą wodą, zimne oblewania itp.

Stimulus (łac.), ob. podnieta.

Stinnes Hugo, wielki przemysłowiec niemiecki, * 1870, † 1924; poseł do parlamentu z ramienia „Deutsche Volkspartei"; brał udział w najważniejszych pertraktacjach finansowych Rzeszy; przeciwnik wypłaty odszkodowań i polityki porozumienia; wkrótce po jego śmierci koncern S., prowadzony przez jego synów Edmunda i Hugona, rozpadł się i zbankrutował.

Stipites laminariae, ob. Laminaria.

Stirling, stol. hr. S. w Szkocji środk., 21.400 mieszk.; zamek, dawniej siedz. królów szkockich; hr. S., 1159 km^2, 162.000 mieszk.

Stirner Max (właściwie Schmidt Kaspar), filozof niemiecki, twórca anarchizmu indywidualistycznego, * 1806, † 1856; w dziele pt. „Der Einzige und sein Eigentum" (1845) uzasadniał poglądy krańcowego indywidualizmu.

Štítného (z) Tomasz, pisarz i uczony czeski, * ok. 1331, † 1401; religijno-filozoficzne traktaty; „Pogadanki" (Reči besedni), „Sześcioksiąg o ogólnych sprawach chrześcijańskich", „Przemówienia niedzielne" i in.

Stiuk, mieszanina wapna i gipsu mielonego z dodatkiem kleju, służąca w budownictwie do

wykonywania płaskorzeźb, najczęściej zdobniczych, zwanych niekiedy sztukaterją.

Stłuczenie, contusio, obrażenie, zadane narzędziem tępem; uszkodzenie (rozdarcie, zgniecenie) tkanek miękkich, znajdujących się między skórą a kością bez równoczesnego przerwania ciągłości skóry; wskutek pęknięcia naczyń krwionośnych włoskowatych przy stłuczeniu wytwarzają się sińce.

Stłumienie, matitas, w medycynie przy opukiwaniu odgłos opukowy o bardzo małej amplitudzie drgań. S. dają tkanki bezpowietrzne: mięśnie, płuca patologicznie zmienione (nacieczone), płyn w jamie opłucnej lub otrzewnej itp.

Stłuszczenie narządów, nacieczenie tłuszczowe narządów, infiltratio adiposa organorum, gromadzenie się tłuszczu w komórkach narządów miąższowych (wątroba, serce, nerki); najczęściej zdarza się w wątrobie u gruźlików lub nałogowych alkoholików.

Sto dni (franc. Cent Jours), czas panowania Napoleona I od jego powrotu z wyspy Elby do drugiego upadku, tj. od 20 marca (wjazd do Paryża) do 28 czerwca 1815.

Stoa (greck.), nazwa portyku greckiego, galerji przystępnej dla publiczności, zwłaszcza w Atenach, gdzie filozof Zenon miewał wykłady, zwane stąd nauką stoików.

Stober, ob. Stobrawa.

Stobniczka Jan, ob. Jan ze Stobnicy.

Stobrawa (niem. Stober), pr. dopływ Odry na Śląsku Pruskim, dług. 90 km.

Stochód, pr. dopływ Prypeci, wypływa w pow. włodzimierskim (woj. wołyńskie), dług. 198 km.; miejsce zaciętych walk pozycyjnych w wojnie światowej.

Stöcker Adolf, teolog niemiecki i polityk, * 1835, † 1909; 1881 poseł do parlamentu, przywódca grupy chrześcijańsko-społecznej.

Stockerau, m. w Austrji Dolnej, nad Dunajem, 10.300 mieszk.; fabr. mydła i świec.

Stöckhard Ernst Theodor, agronom niemiecki, * 1816, † 1898; 1850 prof. rolnictwa w szkole przemysłowej w Chemnitz, 1861 na uniwersytecie w Jenie; ogłosił: „Die Drainage" (1872) i in., oraz założył 1855 pismo „Zeitschrift für deutsche Landwirte".

Stockholm, ob. Sztokholm.

Stockholm, okrąg (län) w Szwecji, 7.739 km^2, 251.000 mieszk.

Stockport, m. w hr. Chester (Anglja), nad rz. Mersey, 123.300 mieszk.; wyroby bawełniane i jedwabne.

Stockton, m. w stanie Kalifornji (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. S. Slough, 40.300 mieszk.; młyny.

Stockton-upon-Tees, m. port. w hr. Durham (Anglja), nad rz. Tees, 64.200 mieszk.; wielkie piece, przemysł metalurgiczny, fabr. płótna żaglowego, budowa okrętów.

Stoczek, m-ko w pow. łukowskim (woj. lubelskie), nad rz. Stoczkiem, przy ujściu jej do Świdra, 3.000 mieszk.; pamiętne zwycięską bitwą, stoczoną 14. II. 1831 przez gen. Dwernickiego z Rosjanami.

Stocznia, to samo co doki; ob. dok.

Stoddard Richard Henry, poeta amerykański, * 1825, † 1903; napisał: „Poems" (1851), „Songs of summer" (1856), „Recollections" (1903).

Stodor Adam (właśc. nazw. Cehak), literat i pedagog, * 1872; ogłosił: „Adoracja", poezje (1899), „Z cichych tragedyj", nowele (1904), „Atlantyda", fantazja liryczna (1904) i w. i.

Stodoranie, ob. Hawelanie.

Stodółkiewicz Alojzy, matematyk, * 1856; studja w Warszawie; prace: „Zasady rachunków wyższych", „Wykład trygonometrji prostokreślnej" (1906), „Początkowa teorja logarytmów" (1907), „Kosmografja" (1907) i szereg rozpraw z teorji liczb i równań różniczkowych.

Stoffel Eugène baron de, francuski pisarz wojskowy, * 1823, † 1907; w 1866—70 attaché wojskowy w Berlinie; ważniejsze dzieła: „Rapports militaires" i „La guerre civile de César".

Stoicyzm, nazwa kierunku filozoficznego, ob. filozofja.

Stoik, 1) filozof, wyznający poglądy stoicyzmu; 2) człowiek o niezłomnym charakterze moralnym, panujący nad przeciwieństwami losu.

Stoiński Jan Stefan, * 1884 w Górce Pabjanickiej (pow. łaski); studja ekonomiczne i socjologiczne odbywał na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, w Paryżu i w Warszawie; pracował kolejno w wielu instytucjach finansowo-przemysłowych; sekretarz i kierownik biurowości przy Generalnym Komisarzu Polskim w Lublinie 1918; naczelnik Wydziału w Minist. Aprowizacji 1. XI. 1918; wicedyrektor Państwowego Urzędu Zakupu Artykułów Pierwszej Potrzeby 1. VIII 1920; wicedyrektor Urzędu Zaopatrywania Pracowników Państwowych; 21. VI. 1921 kierownik Ministerstwa Aprowizacji.

Stojak, stołek z okrągłym otworem do nauki stania dla niemowląt.

Stojałowski Stanisław ks., polityk, mówca i agitator, redaktor pisemek ludowych: „Wieniec", „Pszczółka", „Piast"; poseł do sejmu lwowskiego i do parlamentu wiedeńskiego; † 1911.

Stojanów, m-ko w pow. radziechowskim (woj. tarnopolskie), 3.200 mieszk.

Stojące fale, rodzaj ruchu falowego, polegający na tem, że wszystkie punkty, biorące w nim udział, mają te same fazy, ale różne amplitudy, podczas, gdy w fali postępowej punkty mają różne fazy a równe amplitudy; na fali stojącej wszystkie punkty mają jednocześnie największe wychylenia z położeń równowagi; punkty, mające największe amplitudy, nazywają się strzałkami fali, punkty, mające amplitudę najmniejszą, w przypadku specjalnym równą zeru — węzłami fali; odległość pomiędzy dwoma najbliższemi punktami o równych amplitudach jest równa połowie długości fali; do demonstracji s. fal głosowych, powstających przez odbicie, służą figury Kundt'a.

Stojowski Zygmunt, muzyk i kompozytor, * 1870; studja w Krakowie i Paryżu; utwory:

„Suita", symfonja; „Wiosna" na chór mieszany z orkiestrą; „Dwie sonaty" (wiolonczelowa i skrzypcowa), „Pieśni" (do słów Asnyka), „Sielanki polskie" (na fortepian) itd.

Stok naturalny, zewnętrzna pochyła powierzchnia ziemi naturalnej; stok sztuczny, zewnętrzna powierzchnia budowli ziemnej; stoki sztuczne chroni się przed wpływem opadów atmosferycznych itd. przy pomocy obsiania, darni, płotków, bruku murów okładzinowych, oporowych i podporowych.

Stoke-upon-Trent, m. w hr. Stafford, (Anglja), 240.500 mieszk.; wyroby ceramiczne.

Stokes George Gabriel, fizyk i matematyk angielski, * 1819, † 1903; pracował nad fluorescencją, teorją głosu, hydrodynamiką; podał prawo spadku ciał w cieczy (prawo Stokes'a); zbiór prac: „Mathematical and physical papers" (1880—1883), „On light" (1887).

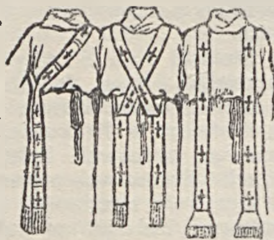
Stokliszki, m-ko na Litwie kowieńskiej, w dawnym pow. trockim, 1.600 mieszk.; źródła siarczano-słone.

Stokłosa, ob. Bromus.

Stokrocica górska, ob. Bellidiastrum Michelii.

Stokrotka, stokroć, ob. Bellis.

Stola (łac.), u Rzymian nazwa sukni kobiecej, noszonej na tunice i spiętej poniżej piersi paskiem w szerokie fałdy; w Kościele katolickim część ubioru kapłańskiego, długi pas, noszony na ramionach (stuła).

Stola.

Stolarski Błażej, działacz polityczny i społeczny, * 1880; drobny rolnik, długoletni prezes kółka rolniczego, współpracownik pism ludowych; 1916—17 członek Rady Stanu; 1918—19 minister Rolnictwa; 1919 i 1922 poseł na sejmy; do 1922 prezes stronnictwa ludowego „Wyzwolenie"; praca: „Sługocice. Obraz życia i pracy jednej wioski" (1925).

Stolarzewicz Ludwik, bibljograf, * 1890; studja w Krakowie; ogłosił: „Bibljografja Mickiewiczowska" (1924), „Bibljografja wydań Mickiewicza" (1924), „Bibljografja o Krasickim" (1925) i in.

Stolba Józef, literat czeski, * 1846; autor opisów podróży po krajach europejskich i po Ameryce oraz szeregu komedyj z życia małomiasteczkowego.

Stolberg im Rheinland, m. w Nadrenji (Prusy), 16.000 mieszk.; zamek z XII w.; przemysł metalowy, chemiczny i szklany.

Stolce, rodzaj szczudeł w dawnej Polsce; w przenośni: szczeble, stołki.

Stolec, 1) pierwotnie w jęz. polskim: stół, stolica, tron, krzesło; 2) w budownictwie: pewna część więźby dachowej, złożona z ław i słupków, na których opierają się krokwie; 3) w dawnej Polsce obowiązek szlachcianki niewychodzenia zamąż w przeciągu pół roku po śmierci męża; 4) w medycynie: kał ludzki.

Stolem, olbrzym, wedle wierzeń kaszubskich.

Stolica Apostolska, nazwa stolicy papieża, oznaczająca pierwszeństwo i prymat władzy naczelnej nad całym Kościołem katolickim.

Stolik mierniczy, przyrząd, używany przy pomiarach gruntu, wynaleziony przez J. Praetoriusa († 1616); zasadniczą jego częścią składową jest płyta, ustawiona poziomo na statywie zapomocą odpowiednich śrub, i oklejona z wierzchu papierem; przy pomocy celownicy rysuje się na płycie trójkąt, podobny do trójkąta, wyznaczonego na polu przez trzy tyki, i z trójkąta tego, jak również odległości s. m. od jednego z wierzchołków trójkąta na ziemi, oblicza się wymiary tego ostatniego trójkąta.

Stolin, m. pow. (woj. poleskie), nad rz. Horyniem, 5.000 mieszk.

Stolnik, urząd dworski w dawnej Polsce; początkowo do obowiązków stolnika należało podawanie potraw przy ucztach króla i zarząd jego kuchnią; z biegiem czasu urząd ten przekształcił się w honorowy, do którego nie były przywiązane żadne funkcje.

Stolo prolifer, ob. wegetatywny rozród.

Stolones, ob. rozłogi.

Stolonizacja, ob. wegetatywny rozród.

Stolp, ob. Słupsk.

Stoltzman Karol Bogumił, działacz patrjotyczny polski, * 1793, † 1854; oficer artylerji, uczestnik rewolucji listopadowej; na emigracji w Awinjonie; 1833 uczestnik wyprawy sabaudzkiej, jako jej szef sztabu; 1834 członek komitetu „Młodej Polski"; 1836 zamieszkał w Londynie; 1844 ogłosił „Partyzantkę" (w Poitiers), która zyskała wielki rozgłos, zwłaszcza w kołach młodzieży; 1854 wybrany do Centralizacji Tow. Demokratycznego.

Stolze Wilhelm, stenograf niemiecki, * 1798, † 1867; twórca nowego systemu stenografji; ogłosił: „Anleitung zur deutschen Stenographie" (63 wyd., 1895) i in.

Stołowicze, m-ko w pow. baranowickim (woj. nowogródzkie), nad rz. Szczarą, 700 mieszk.; 23. IX. 1771 bitwa konfederatów barskich z wojskiem rosyjskiem.

Stołp, okrągła, murowana wieża (pod Chełmem, Kamieńcem Lit. i in.); stołpy takie wznosili książęta ruscy, jako strażnice przy swoich grodach.

Stołpce, m. pow. (woj. nowogródzkie), nad rz. Niemnem, 3.000 mieszk.; wywóz produktów rolnych, znaczny handel; komora celna.

Stołupiany (niem. Stallupönen), m. pow. w rej. gąbińskiej (Prusy Wschodnie), 6.600 mieszk.; młyny, gorzelnie, fabr. maszyn.

Stołyhwo Kazimierz, antropolog, * 1880; studja w Warszawie i zagranicą; kierownik Instytutu Nauk Antropologicznych Tow. Nauk. Warsz., prof. Wolnej Wszechnicy Polskiej, docent Uniwersytetu Jagiellońskiego; napisał: „Czaszki z grobów w Nowosiółce" (1903), „Koza w pojęciach i praktykach ludu polskiego" (1905), „Ślady prarasy ludzkiej na ziemiach polskich w okresie historycznym" (1907), „W sprawie człowieka kopalnego i jego poprzedników w Argentynie" (1911), „Analiza typów antropologicznych" (1924) i in.

Stołypin Piotr, rosyjski mąż stanu, * 1862; 1906 minister spraw wewnętrznych, potem prezes ministrów; ograniczył prawo wyborcze, stłumił ruch rewolucyjny i zainicjował reformę agrarną (gospodarka indywidualna chłopska zamiast wspólnoty gminnej); zabity we wrześniu 1911 w Kijowie.

Stoma (greck.), usta, pysk, gęba.

Stomachica (łac.), środki wzmacniające łaknienie i przyśpieszające wchłanianie w żołądku: goryczki, ostre przyprawy.

Stomachus (łac.), żołądek.

Stomata, ob. szparki oddechowe.

Stomatitis (greck.), zapalenie (nieżyt) błony śluzowej jamy ustnej, choroba częsta u niemowląt, wywoływana przez czynniki mechaniczne, chemiczne, cieplne lub bakteryjne, działające na jamę ustną; jeden z pierwszych objawów zatruć solami metali ciężkich (rtęci, miedzi).

Stomatitis aphthosa, ob. aphthae.

Stomatologja (greck.), dział medycyny, zajmujący się chorobami zębów i jamy ustnej.

Stomatopoda, ob. Malacostraca.

Stomatoskop (greck.), przyrząd, służący do oglądania wnętrza jamy ustnej.

Stomodaeum, nazwa przedniego odcinka przewodu pokarmowego u zwierząt bezkręgowych, powstałego z ektodermy. Odpowiedni odcinek tylny (od końca jelita entodermalnego do otworu odbytowego) nazywa się proctodaeum.

Stomoxys calcitrans, bolimuszka, owad z rodziny Stomoxyidae; podrząd Cyclorapha, rząd Diptera (dwuskrzydłe, muchówki). Zewnętrznie przypomina nieco muchę domową, lecz jest mniejsza i jaśniej ubarwiona. Larwy żyją w nawozie. Mucha ta kłuje bardzo boleśnie, napastując człowieka i bydło. Ponieważ często przebywają na rozkładających się trupach zwierząt, z łatwością mogą spowodować zakażenie jadem trupim. Prócz tego przyczyniają się do roznoszenia bakteryj karbunkułu. Do pokrewnego rodzaju Glossina należą dwie ważne muchówki: Gl. morsitans, mucha tse-tse, przenosząca w Afryce zarazki (Trypanosoma brucei) epidemicznej choroby bydła, zwanej Nagana; Gl. palpalis wyprowadza do krwi ludzkiej, przy ukłuciu, zarazki (Trypanosoma gambiense) śpiączki afrykańskiej.

Stone (ang. kamień), waga ang. = 6,35 kg.

Stonehaven, stol. hr. szkockiego Kincardine, przy ujściu rz. Carron do m. Północnego, 4.900 mieszk.; kąpiele morskie.

Stonehenge (ang.), przedhistoryczne kręgi kamienne; kamienie megalityczne w hr. Wiltshire (Anglja), wpobliżu m. Salisbury; służyły prawdopodobnie do określania czasu lub stanowią szczątki świątyni druidów.

Stonehenge.

Stonoga, stonóg, popularna w mowie potocznej, nazwa różnych gatunków równonogów (Isopoda), np. takich, jak Oniscus asellus i Porcelio scaber.

Stonyhurst, ang. kolegjum jezuickie w hr. Lancaster; muzeum, bibljoteka, obserwatorjum astronomiczno-meteorologiczne.

Stopa, jednostka długości. Dawna polska stopa koronna = 0,29777 metra, litewska = 0,32485 m., chełmińska stara = 0,28811 m., chełmińska nowa = 0,29266 m., polska nowa = 0,288 m. Dawna s. francuska (pied de roi) = 0,32484 m. = 12 cali = 144 linij; s. angielska = s. rosyjskiej = 1/3 yarda = 0,30478 m.

Stopa, pes, końcowy odcinek kośćca kończyny dolnej u kręgowców; u człowieka i większości ssaków składa się z 7 kości stępu (tarsus), 5 długich kości śródstopia (metatarsus) oraz z kości palców (phalanges) po 3 kości dla 4 palców bocznych, 2 kości dla palca wielkiego. U zwierząt kopytnych (Ungulata) ilość palców i ilość kości śródstopia ulega redukcji (od 4-ch — tapir, do 1-go koń). U ptaków kości stępu częściowo zlewają się z kością goleniową (tibiotarsus), częściowo z kośćmi śródstopia (tarsometatarsus); wytwarza się przytem bardzo ważny pod względem czynnościowym staw między kośćmi stępu (articulatio intertarsalis). Stopa ludzka (w całości) ma kształt podwójnie wysklepionego mocnego łuku kostnego.

Stopa dyskontowa, norma procentu, podług której oblicza się dyskonto weksli; decydujące znaczenie dla każdego kraju posiada stopa dyskontowa, przyjęta przez bank emisyjny danego państwa, u nas przez Bank Polski; w stosunkach prywatnych stopa dyskontowa zazwyczaj o kilka punktów przewyższa stopę, pobieraną przez bank emisyjny; stopa dyskontowa stanowi dla banków centralnych potężny oręż, przy którego pomocy banki te są w możności oddziaływać na rynek pieniężny i stosownie do potrzeb zwiększać lub zmniejszać obieg banknotów; gdy należy powstrzymać nadmierny odpływ złota, bank podnosi stopę dyskontową, odwrotnie obniżą ją, gdy w skarbcu gromadzi się nadmiar gotówki. Od chwili powstania Banku Polskiego (28. IV 1924) stopa dyskontowa ulegała następującym zmianom: do 27. XI 1924 wynosiła 12%, od 28. XI 1924 do 11. VIII 1925 — 10%, od 12. VIII 1925 do 6. VII 1926 — 12%, od 7. VII 1926 do 12. XII 1926 — 10%, od 13. XII 1926 do 10. II 1927 — 9½%, od 11. II 1927 do 10. III 1927 — 9%, od 11. III 1927 — 8½%.

Stopa madurska, ob. madurska stopa.

Stopa mennicza, rozporządzenie, ustalające jakość i ciężar wybić się mających pieniędzy w złocie i srebrze.

Stopa procentowa, ob. procenty.

Stopa zajęcza, choroba tylnych nóg u koni.

Stopczański Aleksander, chemik, * 1835, † 1912; studja w Krakowie; prof. chemji lekarskiej na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił: „Rozbiór chemiczny wody mineralnej w Krynicy" (1868) i in.

Stopień, w muzyce pojedyncza nuta gamy.

Stopień, 1) jedna dziewięćdziesiąta część kąta prostego; symbol stopnia: 1°; kąt prosty ma 90° (dziewięćdziesiąt stopni), półpełny 180°, pełny 360°; 2) st. pierwiastka, potęgi, równania, wielomianu, ob. p i e r w i a s t e k itd.

Stopień geotermiczny, ob. g e o t e r m i c z n y s t o p i e ń g ł ę b o k o ś c i.

Stopień równoleżnika, długość łuku, zawartego pomiędzy dwoma południkami, zależna od szerokości geograficznej, np. przy szerokości 0 długość stopnia równoleżnika wynosi 111.324 m., przy 45° szer. — 78.853 m.. przy 90° równa się 0 (biegun).

Stopień temperatury, $^1/_{100}$ skali Celsjusza, $^1/_{80}$ skali Réaumura albo $^1/_{180}$ skali Fahrenheita. Ob. t e r m o m e t r, t e m p e r a t u r a.

Stopnica, niegdyś również S t o b n i c a, m. pow. (woj. kieleckie), 4.400 mieszk.; dawny zamek; fabr. sukna, garbarnie; w kościele parafjalnym pamiątki po Kazimierzu Wielkim.

Stopy łatwotopliwe, ob. d'A r c e t a s t o p, R o s e g o s t o p, W o o d a s t o p.

Stopy oporowe, stopy metali, mające tę własność, że ich przewodnictwo elektryczne jest w bardzo nieznacznej mierze zależne od temperatury; do s. tych należy k o n s t a n t a n (60% miedzi, 40% niklu) i manganin (84% miedzi, 12% manganu i 4% niklu); druty z tych stopów używane są do przyrządów elektrycznych i elektrotechnicznych.

Storczyk, ob. O r c h i s.

Storczykowate, ob. O r c h i d a c e a e.

Storno, w rachunkowości poprawienie pozycji, błędnie do księgi wpisanej, przez wprowadzenie przeciwnej pozycji, równej wartości; s t o r n o w a ć, wpisać storno do księgi buchalteryjnej celem sprostowania błędu.

Storożyniec (rum. Storojinet), m. pow. na Bukowinie (Rumunja), nad Seretem, 10.300 mieszk.; targi.

Storthing, parlament w Norwegji.

Stos galwaniczny, połączenie ogniw w ten sposób, że biegun dodatni jednego połączony jest z biegunem ujemnym sąsiedniego ogniwa, tzn. p o ł ą c z e n i e s z e r e g o w e o g n i w; siła elektrobodźcza s. jest równa sumie sił elektrobodźczych poszczególnych ogniw. Pierwotny s. V o l t y (1800) składał się z szeregu okrągłych krążków cynkowych i miedzianych, stykających się po dwa i ułożonych jeden na drugim w kształt pionowego słupa; każda para cynkowo-miedziowa odgrodzona jest od sąsiedniej krążkiem sukiennym, napojonym wodą zakwaszoną; wszystkie krążki cynkowe zwrócone są w jedną stronę (ku górze), a miedziane w drugą (ku dołowi); ostatni krążek cynkowy s. stanowi jego biegun dodatni, miedziany — ujemny. S. t e r m o e l e k t r y c z n y, połączenie ogniw termoelektrycznych w ten sposób, że wszystkie parzyste miejsca zlutowania poszczególnych ogniw zwrócone są w jedną stronę, a nieparzyste w stronę przeciwną; przez utrzymywanie każdego z tych szeregów miejsc zlutowania w innej temperaturze, otrzymuje się g e n e r a t o r prądu; s. termoelektryczny może, odwrotnie, służyć do pomiarów temperatury; jeden szereg miejsc zlutowania utrzymuje się w temperaturze topniejącego lodu, a drugi umieszcza w otoczeniu, którego temperaturę należy wyznaczyć; do obwodu s. włącza się galwanometr, którego wychylenie jest miarą natężenia wzbudzonego prądu elektrycznego, a więc i różnicy temperatur obu szeregów miejsc zlutowania. Najstarszym typem s. termoelektrycznego, służącego do pomiarów temperatury, jest s. Nobiliego.

Stos pacierzowy, ob. v e r t e b r a, k r ę g o s ł u p.

Stosunek, w matematyce, 1) to samo, co z a l e ż n o ś ć; 2) s. liczb (lub wogóle wielkości), to samo, co i l o r a z (ob.).

Stosunek, w logice jedna z czterech kategoryj logicznych, w której wyrażony jest stan rzeczy, zachodzący pomiędzy jakiemiś dwoma przedmiotami, np. równość, różnica, podobieństwo, większy, mniejszy, wcześniej, później, na prawo, na lewo, u góry, u dołu, bliżej, dalej, stosunek przyczyny i skutku itd. Warunkiem naczelnym zachodzenia stosunku jest obecność dwóch przedmiotów (*a* jest podobne do *b* itd.), które dają stosunek w odniesieniu jeden do drugiego. Należy odróżnić stosunek, zachodzący objektywnie pomiędzy dwoma przedmiotami, od subjektywnego z naszej strony dostrzeżenia go i ujęcia; warunkiem subjektywnym ujęcia stosunku jest uwaga na przedmioty, pomiędzy któremi on zachodzi.

Stosunek anharmoniczny, ob. d w u s t o s u n e k.

Stotinka, najdrobniejsza moneta bułgarska = $^1/_{100}$ lewa czyli franka.

Stou, najwyższy szczyt w Karawankach, 2.239 m.

Stourbridge, m. fabryczne w hr. Worcester (Anglja), nad rz. Stour, 18.000 mieszk.

Stourdza, rodzina bojarska w Mołdawji, ob. S t u r d z a.

Stowaina, syntetyczny związek organiczny, drobne błyszczące kryształki, łatwo rozpuszczalne w wodzie; środek znieczulający, zastępujący kokainę, od której jest mniej trujący.

Stowarzyszenie, dobrowolny związek osób dla określonego celu; cele te mogą być: oświatowo-kulturalne, ekonomiczne, sportowe, artystyczne, towarzyskie. Organizacja stowarzyszeń jest zawsze demokratyczna, tzn., że najwyższą władzą jest ogólne zebranie członków, które wybiera radę; przed radą odpowiedzialny jest zarząd.

Stowarzyszenie Ludu Polskiego, zawiązane w 1835 w Krakowie celem wyzwolenia Polski, rozszerzyło się na cały zabór austrjacki i przeniosło na Królestwo Kongresowe, Litwę i Ruś; duszą tej organizacji w Galicji był Seweryn Goszczyński, w Królestwie Kongresowem Wężyk i Ehrenberg, na Litwie i Rusi Szymon Konarski; skutkiem aresztowań stowarzyszenie zostało rozbite w 1839.

Stoy K a r l V o l k m a r, pedagog niemiecki, * 1815, † 1885; napisał: „Herbatianer im eigentlichen Sinne des Wortes", „Enzyklopädie, Methodologie und Literatur der Pädagogik" (1878), „Pädagogische Bekenntnisse" (1884—85) i in.

Stożek, bryła, utworzona przez zbiór takich odcinków, które łączą wszystkie punkty danego obszaru płaskiego (p o d s t a w y s t o ż k a) z punktem nie leżącym na płaszczyźnie tego obszaru (w i e r z c h o ł k i e m s t o ż k a). Odcinek, łączący wierzchołek s. z dowolnym punktem obwodu podstawy — t w o r z ą c a s.; odcinek, poprowadzony z wierzchołka s. prostopadle do podstawy — w y s o k o ś ć s.; zbiór tworzących stanowi p o w i e r z c h n i ę b o c z n ą s., a wraz z podstawą — p o w i e r z c h n i ę c a ł k o w i t ą s. Przez nieograniczone przedłużenie tworzących otrzymuje się p o w i e r z c h n i ę s t o ż k o w ą n i e o g r a n i c z o n ą; część przestrzeni, ograniczona tą powierzchnią — s. n i e o g r a n i c z o n y. Część s., zawarta między podstawą a płaszczyzną, przecinającą s. i równoległą do podstawy — s. ś c i ę t y czyli p i e ń s t o ż k a. W geometrji elementarnej rozważa się wyłącznie s. k o ł o w e p r o s t e, tj. stożki o równych tworzących; stożek taki jest bryłą, powstałą z obrotu trójkąta prostokątnego dookoła jednej z przyprostokątnych — wysokości lub o s i stożka.

Stożek wzrostu, w botanice szczyt pędu lub korzenia, złożony z komórek embrjonalnych.

Stożki Segera ob., S e g e r a s t o ż k i.

Stożkowa, nazwa ogólna dla krzywych płaskich stopnia drugiego (elipsy, paraboli i hiperboli). Krzywe takie mogą być otrzymane jako przecięcia płaskie nieograniczonej powierzchni stożka kołowego.

Stożkowatość rogówki, ob. k e r a t o c o n u s.

Stóg, większa ilość siana, ułożona w kształcie piramidy dokoła pionowego drąga, opatrzonego poziomemi szczeblami.

Stół (G ó r a s t o ł o w a), gwiazdozbiór, ob. g w i a z d o z b i o r y (tabl.).

Stół honorowy krzyżacki, uczta uroczysta, na którą zapraszano ograniczoną ilość (10—12) najbardziej zasłużonych rycerzy; zakon krzyżacki miał wyłączne prawo urządzania tej uczty.

Stpiczyński W o j c i e c h, publicysta i dziennikarz, * 1893; wydawca i redaktor dziennika i tygodnika warszawskiego pt.: „Głos Prawdy", organów radykalizmu polskiego.

Strabismus, ob. z e z.

Strabon, geograf grecki, * ok. 63 przed Chr. w Amazji pontyjskiej, † 19 po Chr. w Rzymie; autor dzieła historycznego „Hypomnemata" w 43 księgach i „Geographika", 17 ksiąg geografji opisowej, uwzględniającej również jej stronę fizyczną i antropogeograficzną.

Stradella, m. w Lombardji (Włochy płn.), 8.300 mieszk.

Stradella A l e s s a n d r o, kompozytor i śpiewak włoski, * 1645, † 1681; tworzył opery („La forza dell'amor paterno") oratorja („Sw. Jan Chrzciciel"), kantaty, madrygały i pieśni religijne („Modlitwa").

Stradivari A n t o n i o, fabrykant skrzypiec, uczeń Niccola Amati, * 1644, † 1737; najcenniejsze są jego skrzypce z lat 1700—23.

Stradioci, lekka kawalerja w służbie weneckiej i francuskiej w XV i XVI w., rekrutująca się przeważnie z Albańczyków.

Stradom, płd.-wsch. dzielnica Krakowa.

Strafford T h o m a s W e n t w o r t h hr., angielski mąż stanu, * 1593; jeden z twórców p e t y c j i o p r a w a 1628, później wraz z arcybiskupem Laud był ostoją absolutyzmu Karola I; 1632 namiestnik Irlandji, 1640 dowódca wojsk królewskich przeciwko Szkotom; oskarżony o zdradę stanu i skazany na śmierć przez parlament, stracony 1641.

Stragarz, s i e s t r z a n, s i o s t r z a n, s o s r ą b, t r a m, obrobiony bal, podciągnięty pod belkami dla podtrzymania sufitu.

Strait of Dover, ob. K a l e t a ń s k a c i e ś n i n a.

Straits Settlements, bryt. posiadłości na półwyspie Malakka i wyspach sąsiednich (Azja płd. wsch.); obejmują prow. Malakka z m. M., Singapur i Pulo-Pinang, 4.140 km², 882.000 mieszkańców; stol. i siedziba gubernatora Singapuru; wywóz cynku, kauczuku i korzeni.

Strajk albo **strejk** (ang. s t r i k e), zbiorowe dobrowolne porzucenie pracy przez robotników w celu polepszenia warunków umowy, a w szczególności płacy (strajk ekonomiczny); strajk polityczny ma na celu wywarcie presji na politykę państwową; strajki powszechne zazwyczaj mają charakter polityczny, czasami jednak wywołane są również poczuciem solidarności klasy robotniczej, chcącej w ten sposób poprzeć żądania strajkującego odłamu; strajk taki objąć może określony okręg, pewną gałąź przemysłu lub nawet całe państwo; odpowiednikiem społecznym strajku po stronie pracodawców jest lokaut. Jeszcze w XIX w. strajk we wszystkich krajach uważany był za przestępstwo. Pierwszym krajem, który zniósł zakaz koalicji, tj. zrzeszania się celem poprawy bytu, była Anglja (1824); podobne prawa wydano we Francji (1864), w Niemczech (1869), w Rosji (1906). W myśl naszej konstytucji (art. 108) obywatele mają prawo koalicji, przez co zagwarantowana została wolność strajków i lokautów. Pod względem długotrwałości i rozmiarów na specjalną uwagę zasługuje strajk w angielskich kopalniach węgla (1926), który trwał pół roku.

Strajk włoski, zmowa (ob. s t r a j k) pewnej ilości (grupy) pracujących wobec właściwej władzy, polegająca na zbyt powolnem tempie pracy, najczęściej jako następstwo ścisłego, bezwzględnego oraz dosłownego trzymania się litery prawa, obowiązujących regulaminów i przepisów, w celu uniemożliwienia należytego wykonywania samej pracy, dla zmuszenia władzy do wypełnienia żądań strajkujących.

Strakonice, m. pow. w żupie budziejowickiej (Czechosłowacja), 7.700 mieszk.

Stralsund, stol. rej. S. w Pomeranji (Prusy), port nad m. Bałtyckiem, nad Strelasund, 36.800 mieszk.; budowa okrętów, fabr. maszyn, lamp łukowych, kart do gry, rybołówstwo; w 1628 oblegany przez Wallensteina, 1648—1815 w posiadaniu Szwecji.

Stram, słupek w saniach, osadzony w sanicy, na którym opiera się nasad.

Stramburek, (niem. Trachenberg), m. na Śląsku pruskim, w pow. milickim, rej. wrocławska, nad rz. Baryczą, 3.400 mieszk.; zamek.

Stramonii folia, liście bielunia podwórzowego (Datura stramonium), środek leczniczy; składnik papierosów przeciwastmatycznych; znosi kurcze mięśni oskrzelowych.

Strand, dzielnica Londynu pomiędzy City i West End.

Strandberg Wilhelm August, poeta i publicysta szwedzki, * 1818, † 1877; tom pieśni: „Sangar i pansar" (1835), „Poezje", liczne przekłady.

Stránecká Franciszka, literatka czeska, * 1839, † 1888; autorka szeregu powieści z życia małomiasteczkowego i wiejskiego na Morawach.

Strangulacja (łac.), zapętlenie, zawęźlenie: 1) ucisk pętli na szyję przy powieszeniu lub zadzierzgnięciu; 2) s. jelit, zwężenie światła jelit przy przepuklinie uwięźniętej (hernia incarcerata) lub przy zrostach jelitowych; powoduje objawy ostrej niedrożności jelit (ileus), wymaga natychmiastowego zabiegu operacyjnego; strangulacyjna brózda, ob. wisielcza brózda.

Stránský Adolf, polityk czeski, przed przewrotem politycznym 1918 leader stronnictwa ludowo-postępowego na Morawach, założyciel dziennika „Lidové Noviny" 1893, przez pewien czas minister w rządzie Republiki Czechosłowackiej.

Stránský Paweł, uczony czeski, * 1583, † 1657; po bitwie pod Białą Górą zamieszkał w Polsce, gdzie był profesorem i kierownikiem gimnazjum w Toruniu; z prac literackich najwybitniejsza kilkutomowa „Respublica Bohemiae".

Strasburg in Westpreussen, ob. Brodnica.

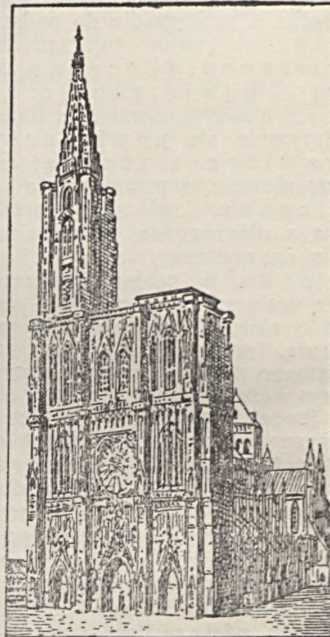
Strasburger Edward, botanik polski, * 1844 w Warszawie, † 1912 w Bonn; kształcił się w Warszawie, Paryżu i w Bonn; 1866 docent Szkoły Głównej Warszawskiej, 1869 prof. i dyrektor ogrodu botanicznego w Jenie, 1880 w Bonn. Zapoczątkował nową erę w badaniach, mających na celu poznanie komórki roślinnej. Prace: „Krótki przewodnik do zajęć praktycznych z botaniki mikroskopowej" (wyd. 1887, 2 wyd. według IX niemieckiego w 1924), „Das botan. Praktikum" (6 wyd. 1921), „Lehrbuch der Botanik" (12 wyd. 1921) i in.

Strasburger Edward, ekonomista polski, * 1882, † 1923; od 1916 prof. skarbowości na Uniw. Warszawskim; ogłosił: „Kooperacja spożywcza" (1909), „Gospodarka naszych wielkich miast" (1914), „Nauka skarbowości" (1923) i in.

Strasburger Henryk, * 1887 w Niemcach (ziemi Piotrkowskiej), studja w Heidelbergu i Charkowie; pracował w instytucjach przemysłowych, handlowych i społecznych; podsekretarz stanu w Ministerstwie Przemysłu i Handlu 23. X. 1918, tymczasowy kierownik tegoż ministerstwa 4. XI. 1918, dwukrotnie kierownik tegoż ministerstwa w 1921, 1922, Polski Generalny Komisarz w Gdańsku od 4. II. 1924.

Strassburg, do 1918 stol. Alzacji i Lotaryngji, obecnie dep. Bas-Rhin (Francja wsch.), twierdza nad rz. Ill i kanałem Ill-Ren, 169.000 mieszk.; katedra w stylu późno-romańskim i gotyckim (1277—1439), uniwersytet; fabr. maszyn, tytuniu, papieru, handel zbożem, drzewem i winem; w czasach rzymskich Argentoratum, najdawniejsza siedziba bisk.; w 1250 należał do Rzeszy, od 1681 do Francji, od 1871 do Prus, w 1919 wrócił wraz z Alzacją do Francji.

Strassburg.

Katedra w Strassburgu.

Strassburg, ob. Nagy Enyed.

Straszak, ob. Holocephali.

Straszewicz Józef, pisarz i wydawca polski na emigracji; * 1801, † 1838; po 1831 we Francji; ogłosił: „Les Polonais et les Polonaises ou 100 potraits et biographies des personnes qui ont figuré dans la dernière guerre" (2 t., 1832—37), „Emilie Plater" (1835), „Armée Polonaise, costumes militaires" (1835), „Les femmes célèbres de tous les pays" (1835) i in.

Straszewicz Ludwik, publicysta, * 1857, † 1913; członek zarządu partji realistów; pisywał w „Słowie" i „Kraju"; 1897 założyciel i redaktor „Kurjera Polskiego"; napisał: „Nasze czasy" (1890), „Fantazje" (1895) i in.

Straszewicz Zygmunt, inżynier, pedagog i ekonomista, * 1860, † 1927; studja w Warszawie i Zurychu; 1909 redaktor „Przeglądu Technicznego"; pierwszy rektor i profesor geometrji wykreślnej (1915), a następnie mechaniki teoretycznej (od 1916) na Politechnice Warszawskiej; szereg prac specjalnych, naukowo-popularnych oraz podręczników szkolnych.

Straszewski Maurycy, filozof, * 1848, † 1921; studja w Pradze i Wiedniu; 1872 docent, 1875 prof. na Uniw Jagiellońskim; prace: „O dzisiejszem stanowisku filozofji i jej do innych umiejętności stosunku" (1872), „Jan Śniadecki, jego stanowisko w dziejach oświaty i filozofji w Polsce" (1875), „Filozofja Spinozy i dzisiejszy panteizm" (1877), „Uwagi nad filozofją Stuarta Milla" (1877), „Józef Kremer i Karol Libelt" (1875), „Dzieje filozofji w zarysie" (1887), „Dzieje filozofji na Wschodzie" (1894), „Filozofja św. Augustyna na tle epoki" (1906), „Logika" (1907), „W dążeniu do syntezy" (1908), „W poszukiwaniu prawdy" (1910), „Dzieje filozoficznej myśli polskiej w okresie porozbiorowym" (1912) i in.

Straszkiewicz Stanisław, malarz, * 1870, † 1925; kształcił się w krakowskiej Akad. Szt. Pięknych; malował mgły, moczary, stogi siana lub podmokłe łąki, w dyskretnej szarej barwie.

Straszykowate, ob. Phasmodea.

Straszyński Leonard, malarz, * 1827, † 1879; studja w Akademji petersburskiej; obrazy: „Król Lear", „Zygmunt August i Giżanka", „W pracowni Bacciarellego", „Zamordowanie Rizzia", „Wallenstein w Czechach" i in.; liczne portrety.

Stratagema (greck.), podstęp, fortel wojenny.

Strategiczny manewr, manewr, mający na celu zajęcie dogodnego położenia strategicznego w stosunku do przeciwnika.

Strategja, sztuka prowadzenia wojny; jako nauka traktuje o wyborze celu działań, mobilizacji i koncentracji armji, wyborze kierunków i celów operacyjnych itd.; jako sztuka ma na celu wytworzenie takich warunków bitwy, aby wyniki jej miały decydujące znaczenie dla całego przebiegu wojny (odpowiednie zgromadzenie sił, zagrożenie komunikacjom przeciwnika, narzucenie mu walki w niedogodnych warunkach itd.); do naczelnych zasad strategji należą: zasada ekonomji sił i środków walki, zasada zespolenia wysiłków, zasada zachowania inicjatywy i swobody działań i in. Za ojca strategji uważany jest Lloyd; z jego następców celniejsi: Bülow, Willisen, Clausevitz, Jomini, Leer, Foch i in.

Strategowie (greck.), w starożytnych Atenach 10 wodzów, sprawujących kolejno dowództwo nad wojskiem.

Stratford, 1) m. w hr. Lancashire (Anglja), 46.500 mieszk.; 2) m. w prow. Ontario (Kanada), 16.000 mieszk.; 3) m. w stanie Connecticut (St. Zjedn. Am. Płd.), 12.400 mieszk.

Stratford de Redcliffe, znany jako Sir Stratford Canning, dyplomata angielski, * 1786, † 1880; 1825—58 z małemi przerwami poseł w Konstantynopolu.

Stratford on Avon, m. w hr. Warwick (Anglja), 10.000 mieszk.; miejsce urodzenia i śmierci Szekspira.

Strathclyde, druga nazwa hr. Lanark w Szkocji.

Stratificatio (łac.), ob. stratyfikacja.

Stratiotes, osoka, rośliny wodne z rodziny Hydrocharitaceae (żabiściekowate). S. aloides, o. aloesowa, bylina o krótkiem i grubem kłączu z wydłużonemi rozłogami, liściach zebranych w gęstą różyczkę, sztywnych, siedzących, równowąsko-trójkanciastych, ostrych, na brzegu kolczasto piłkowanych, nieco podobnych do liści aloesu, kwiatach białych, dwupiennych. Kwitnie od V do VIII. Wody stojące lub powoli płynące w Europie środkowej, Syberji zachodniej.

Stratosfera, górna warstwa atmosfery, bez opadów i chmur (z wyjątkiem obłoków świecących); nad Europą średnia wysokość 11 km., temperatura —60° C.

Stratowulkan, warstwowany wulkan, nasypany przez wybuch materjału luźnego; wysokość takiego wulkanu może dochodzić do kilkuset metrów.

Stratum, w anat. warstwa, np. w tkance skórnej u płazów, gadów, ptaków i ssaków wyróżnia się warstwy: rogową (stratum corneum) i twórczą (str. germinativum = str. mucosum = str. Malpighii).

Stratum corneum, ob. rogowa warstwa.

Stratus, ob. chmura.

Stratyfikacja, stratificatio, 1) uwarstwienie, np. tkanek; 2) postępowanie, mające na celu przygotowanie nasion długo kiełkujących (np. nasion róż, drzew owocowych) do wysiewu; polega na przechowaniu nasion w naczyniach (skrzynkach, doniczkach) w wilgotnym piasku; warstwy nasion przesypuje się warstwami piasku. Zastrafikowane na zimę nasiona przechowuje się w piwnicy lub zakopane w ziemi na taką głębokość, by mróz do nich nie dochodził; na wiosnę nasiona wysiewamy.

Stratygrafja, część geologji, zajmująca się określeniem wieku poszczególnych warstw skorupy ziemskiej, na podstawie znalezionych w nich skamielin.

Straubing, m. pow. w Dolnej Bawarji (Niemcy), nad rz. Dunajem, 23.000 mieszk.; zakład dla głuchoniemych.

Strauss David Friedrich, filozof i teolog niemiecki, * 1808, † 1874; dzieła: „Das Leben Jesu" (1835), w którem stara się przeprowadzić dowód, że opowieści Ewangelji nie są ani historycznem odzwierciedleniem dziejów ani też zmyśleniem, lecz mitami, wytworami nieświadomej poezji, której źródłem były ideje religijne, ożywiające epokę i lud, powstałe pod wpływem tradycyj mesjanistycznych i pod wpływem głębokiego wrażenia, jakie wywarł założyciel chrześcijaństwa na swoich uczniach; „Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwickelung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft dargestellt", w którem dowodzi, że wiara chrześcijańska nacechowana jest w silnym stopniu dualizmem, wyrażającym się w przeciwstawieniu idei boskości idei człowieczeństwa; „Der alte und der neue Glaube", które ujmuje zagadnienia religijne w oświetleniu filozofji i przyrodoznawstwa społecznego.

Strauss Johann, kompozytor wiedeński, * 1825, † 1899; tańce, zwłaszcza walce, oraz operetki: „Nietoperz", „Baron cygański" i in.

Strauss Richard, kompozytor niemiecki, zwolennik neoromantyzmu, przedstawiciel modernizmu w muzyce, * 1864; 1889 nadworny kapelmistrz w Weimarze, następnie w Monachium, od 1898 w Berlinie; od 1919 kapelmistrz opery wiedeńskiej; kompozycje symfoniczne: „Don Juan", „Śmierć i Wyzwolenie", „Makbet", „Till Eulenspiegel", „Don Quixote", „Życie bohatera", „Sinfonia domestica", „Tak rzekł Zaratustra"; opery: „Guntram", „Feuersnot" (1901), „Salome" do dramatu Wilde'a (1909), „Elektra", „Kobieta bez cienia", „Arjadna na

Naxos", „Kawaler srebrnej róży" itd.; napisał też szereg pieśni.

Strawa, ob. stypa.

Strawa, pr. dopływ Niemna na Litwie, dług. 65 km.

Strawinskij Igor, kompozytor rosyjski, reprezentant najbardziej radykalnego odłamu w muzyce rosyjskiej, * 1882; główną formą jego twórczości jest balet: „Petruszka", „Ptak ognisty", „Święto wiosny", „Śpiew słowika".

Strawiński Gustaw, dowódca powstania wołkowyskiego w 1863, * 1837, † 1905; były oficer rosyjski; pod pseud. „Młotek" dowodził partją powstańczą w swoim powiecie; walczył pod Michalinem, Miłowodami, Żarkowszczyzną itd.

Strawiński Stanisław, konfederat barski; doręczył królowi na zamku warszawskim akt detronizacji, ogłoszony przez generalność konfederacji 9. VIII. 1770; uplanował porwanie króla, dokonał zamachu w nocy 3. XI. 1771; skazany zaocznie na śmierć, przyjął w Rzymie pod obcem nazwiskiem święcenia zakonne.

Straż boczna, oddział, wysunięty w stronę przeciwnika w czasie marszu bocznego (flankowego); zadaniem s. b. jest zapewnienie bezpieczeństwa marszu sił głównych.

Straż ogniowa lub **pożarna**, organizacja społeczna lub rządowa, utworzona dla walki z klęskami pożarów. S. o. zawodowe nowoczesne zastąpiły dawne, jeszcze do XVIII w. istniejące w różnych europejskich krajach, tzw. „porządki ogniowe". W Polsce w drugiej połowie XVIII w. w Warszawie została zorganizowana s. o., stanowiąca część składową milicji marszałkowskiej. Pierwsza s. o. zawodowa powstała w Wilnie 1802. W okresie porozbiorowym w każdym z trzech zaborów stosunki w dziedzinie obrony pożarowej kształtowały się odmiennie.

Straż ogniowa ochotnicza, organizacja społeczna do walki z pożarem, powstała wskutek potrzeby zabezpieczenia ludności przed pożarem w miejscach, nie posiadających s. o. zawodowych. W Polsce powstanie pierwszych s. o. o. przypada na drugą połowę XIX w. Organizacja s. o. o. obecnie w Polsce łączy się z całokształtem sprawy pożarnictwa (ob.).

Straż Piśmiennictwa Polskiego, instytucja, powstała przy Tow. Literatów i Dziennikarzy Polsk. 27. V. 1926. Główne zadania: studjowanie ruchu literackiego ze stanowiska czystości języka polskiego, doroczne wydawanie między 1—15 XII. odpowiedniego biuletynu; przyznawanie co rok nagrody, w postaci zaszczytnej odznaki, za najlepsze dzieło literackie. O nagrodę mogą się ubiegać dzieła i prace, ogłoszone w ciągu ostatnich 12 miesięcy. S. P. P. stanowi 15 pisarzy; powstaje drogą balotowania kandydatów przez istniejących już honorowych członków T-wa Lit. i Dz. Polskich na wniosek zarządu T-wa, lub na wniosek któregobądź z członków honorowych. Członkami honorowymi Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich mogą być pisarze Polacy, którzy położyli szczególne zasługi dla piśmiennictwa polskiego, oraz cudzoziemcy, zasłużeni dla spraw polskich. Do S. P. P. jest wybierany pisarz, odznaczający się pięknością języka polskiego. Pisarz, wybrany do S. P. P., piastuje tę godność dożywotnio. Po śmierci jednego z członków S. P. P. wybiera się jego następcę, nie później niż po upływie 2 miesięcy od daty jego zgonu. Do S. P. P. należą obecnie: Berent Wacław, Dębicki Zdzisław, Kraushar Aleksander, Lange Antoni, Oppman Artur (Or-Ot), Przesmycki Zenon (Miriam), Przybyszewski Stanisław †, Rodziewiczówna Marja, Sieroszewski Wacław, Staff Leopold, Strug Andrzej, Świętochowski Aleksander, Tetmajer Kazimierz, Wojciechowski Stanisław, Weysenhoff Józef.

Straż Praw Narodowych czyli **Rada Królewska** powołana została do życia w myśl Konstytucji 3-go Maja 1791. W skład straży wchodzili: król, prymas i pięciu ministrów: jeden z marszałków jako minister policji, jeden z kanclerzy jako minister pieczęci czyli spraw wewnętrznych, drugi kanclerz jako minister spraw zagranicznych, jeden z hetmanów jako minister belli (wojny), jeden z podskarbich jako minister skarbu, dwóch sekretarzy, z których jeden prowadził protokół straży, drugi protokół spraw zagranicznych; ponadto do straży miał wchodzić następca tronu po dojściu do pełnoletności oraz marszałek sejmowy, przyczem dwaj ostatni oraz sekretarze byli pozbawieni prawa głosu. Ministrów do straży mianował król z pośród ministrów co dwa lata. Straży podporządkowane były wszystkie urzędy; znosiła się ona z niemi przez komisje wielkie. W stosunku do króla straż była tylko radą, przyczem uchwały tej rady króla nie wiązały, byle jeden z ministrów, zasiadających w straży, kontrasygnował zarządzenia króla. W razie sporu straży z królem miał król, względnie marszałek sejmowy, gdyby król tego uczynić nie chciał, zwołać sejm, który natenczas powołany był sprawę ostatecznie rozstrzygnąć. Za wszystkie akta, wychodzące w imieniu króla, a przez jednego z ministrów kontrasygnowane, odpowiedzialni byli ministrowie. Ministrowie, zasiadający w straży, nie mogli zasiadać w komisjach. Większość ²/₃ głosów połączonych izb poselskiej i senatorskiej władna była domagać się od króla odwołania ministra ze straży lub urzędu. Uchwała taka, zapadła w tajnem głosowaniu, obowiązywała króla. Straż z królową, względnie z prymasem na czele stanowiła, według konstytucji majowej, regencję.

Straż przednia, oddział, maszerujący przed siłami głównemi; zadaniem jej jest zapewnienie tym siłom możności swobodnego i bezpiecznego rozwinięcia się do walki, rozpoznanie sił przeciwnika, opanowanie pewnych kierunków i związanie na nich nieprzyjaciela.

Straż tylna, oddział, wysunięty najdalej w stronę przeciwnika w czasie odwrotu sił głównych; zadaniem jej jest zapewnienie możności odwrotu siłom głównym.

Strażnik, wysoki urząd w dawnej Polsce; rozdawnictwo jego było przywilejem hetmanów (od 1776 samego króla). Obowiązkiem strażników było zrazu pilnowanie granic kraju przed napadami wrogów, zwłaszcza Tatarów. Było 4 strażników: Koronny Wielki i Polny, oraz Litewski Wielki i Polny. Od 1768 był to urząd honorowy; strażników wliczono między dygnitarzy, od 1776 przyznano im pensje stałe; jedynym odtąd obowiązkiem strażników było zasiadanie w sądach wojskowych.

Strażyński Aleksy, malarz, * 1860, † 1902; studja w Krakowie i Monachjum; obrazy: „Gladjatorzy", „Epizod z dziejów inkwizycji w Hiszpanji", „Walgierz Wdały", portret Adama Asnyka i in.

Strącanie, ob. precypitacja.

Strączek rosisty, ob. Merulius lacrimans.

Strąk, ob. owoc, Legumen.

Strąkowe, ob. Leguminosae.

Strążyska dolina, dolina w Tatrach wpobliżu Zakopanego, u stóp płn. ściany Giewontu, 4 km. dług., jedna z piękniejszych dolin tatrzańskich.

Strefa, pas, smuga, linja (stopień) wysokości, warstwa przestrzenna; najczęściej jeden z pasów, na które podzielono powierzchnię ziemi pod względem klimatycznym; istnieją strefy: gorąca między obu zwrotnikami, strefy umiarkowane między zwrotnikami a kołami biegunowemi, strefy zimne między kołami biegunowemi a biegunami.

Strefnić, uczynić coś „trefnem", niekoszernem, nieczystem, wedle przepisów religii mojżeszowej.

Strefy Heada, ob. Heada strefy.

Strehlen, ob. Strzelin.

Strehlenau, ob. Lenau.

Strehlitz (Gross), ob. Wielkie Strzelce.

Strejk, ob. strajk.

Strelasund, cieśnina na Bałtyku między Stralsundem a Rugją.

Strelbickij Iwan, generał rosyjski, topograf i kartograf, * 1825, † 1900; napisał „La superficie de l'Europe" (1882), wydał wielką mapę Rosji europ. (178 arkuszy w skali 1:420.000).

Strelitz, ob. Meklemburg (Strelitz).

Strelitzia, roślina z rodziny Musaceae (bananowate); zioła, pochodzące z Przylądka Dobrej Nadziei. Niektóre gat., np. S. Reginae, są z powodu okazałych kwiatów hodowane w cieplarniach.

Strepet, Otis tetrax, ptak z rodziny Otididae (dropie); rząd Gruiformes. Dług. ciała ok. 50 cm. Upierzenie z wierzchu rudawe, brunatno prążkowane. Spód czysto biały. Samce posiadają szyję czarną, podgardle popielate. Na tyle karku znajduje się pęczek długich, wąskich piórek. Dawniej bardzo licznie zamieszkiwał stepy południowej Rosji i pusztę węgierską, obecnie spotyka się rzadziej. Wgłąb Polski zalatuje przypadkowo, częściej zdarza się w Małopolsce wschodniej, na Podolu i Wołyniu.

Strepitoso (włosk.), w muz. hałaśliwie, całą siłą.

Strepsiptera, wachlarzoskrzydłe, nazwa rzędu owadów z grupy Coleopteroidea. Drobne, uwstecznione pod wpływem pasorzytnictwa owady, odznaczające się wybitnym dymorfizmem płciowym. Samce z wyraźną głową, uskrzydlone. Pierwsza para skrzydeł zmarniała, tylne promienisto użyłkowane, składają się w spoczynku wachlarzowato. Narządy gębowe zredukowane. Samice bezskrzydłe, czerwiowatego kształtu, ślepe i pozbawione odnóży, prowadzą życie wyłącznie pasorzytnicze wewnątrz ciała różnych błonkówek (Hymenoptera), podobnie jak larwy, które po pierwszej wylince stają się czerwiowate i dla dalszego rozwoju wnikają do larw błonkówek. Bardziej znane gatunki: Xenos vesparum i Stylops melittae.

Streptobacillus, rodzaj bakteryj: laseczniki (prątki), ułożone w kształcie łańcuszka; najbardziej znany S. Ducrey-Unnae.

Streptocarpus, roślina z rodziny Gesneriaceae (ostrojowate); zioła, pochodzące z Przylądka Dobrej Nadziei. Hodowany wraz z innemi gatunkami dla ozdobnych kwiatów S. pohyanthus, jest rośliną ciekawą botanicznie: liści nie wykształca, rozwija tylko jeden ze swych liścieni, który jest trwały i dosięga znacznych rozmiarów, a u podstawy swojej wydaje pędy kwiatowe.

Streptococcia, choroby, szczeg. skórne, wywoływane przez paciorkowce: róża, liszajec, nieszczowice i in.

Streptococcus, streptococci, paciorkowce, rodzaj bakteryj, kształtu ziarniaków, ułożonych w postaci paciorkowatych łańcuszków; S. erysipelatis, S. pyogenes występują stale przy róży przyrannej i innych ropieniach.

Streptotrix, 1) rodzaj bakteryj: wygięte, faliste, rozgałęziające się nitki komórkowe; według Baumgartena zaliczane są do Trichobacteria; przeważnie chorobotwórcze; S. madurae wywołuje stopę madurską; 2) według Cordy (botanika francuskiego, * 1809, † 1849), rodzaj grzybów pasorzytniczych, tworzących śrubowato wygięte nitki z okrągłemi rozszerzeniami na biegunach; najbardziej znany grzybek promieniczy (S. actinomyces).

Stresemann Gustav, polityk niemiecki, * 1878; z zawodu adwokat, syndyk wielkich towarzystw przemysłowych; 1907 poseł do parlamentu ze stron. narodowo-liberalnego; w czasie wojny zwolennik wojny podwodnej i najdalej idących aneksyj; po wybuchu rewolucji założył oportunistycznie nacjonalistyczną „Deutsche Volkspartei", w której przez długi czas decydujący głos miał Hugo Stinnes; przesunął się na lewo i stworzył wielką koalicję rządową ze swego stronnictwa, centrum demokratów i socjalistów; od 1923 min. spraw zagran.

Stretford, m. w hr. Lancaster (Anglja), 46.500 mieszk.; przemysł bawełniany.

Stretti Wiktor, malarz czeski, * 1878; portrety, cykle grawjur „Ze starej Pragi".

Stretto di Messina, ob. Mesyńska cieśnina.

Streuvels Stijn (wł. Lateur Frank), poeta flamandzki, * 1872; utwory z życia chłopskiego:

„Minnehandel" (1903), „De vlaschaard (1907) i in.

Strętwa, ob. Gymnotus electricus.

Stria, w anat. zagłębienie, brózda, fałd.

Stribog ob. mitologja słowiańska.

Stricte (łac.), ściśle, dokładnie.

Strictura (łac.), zwężenie; w medycynie zwężenie jakiegokolwiek kanału (np. przełyku) lub przewodu wyprowadzającego (cewki moczowej, odbytu itp.); bywa na tle blizn, nowotwerów, skurczów mięśniowych.

Stridor (łac.), oddech charczący, rzężący.

Striegau, ob. Strzygłów.

Striges, sowy, nazwa podrzędu ptaków z rzędu Coraciiformes. Ciało krótkie, krępe, z dużą, okrągłą głową. Dziób krótki, zagięty od nasady. Oczy wielkie, skierowane ku przodowi. Upierzenie ciemne, miękkie i nastroszone. Pióra w okolicy oczu zwykle są ułożone promienisto, tworząc na przodzie głowy tzw. szlarę. Uszy opatrzone skórzastą przykrywką. U większości nad uszami istnieją ruchome czubkowate pęczki piór. Skrzydła długie i szerokie, ogon przeważnie krótki. Nogi upierzone do palców lub do nasady pazurów. Skrajny palec wtył zwrotny. Pazury ostre, mocno zakrzywione. Drapieżne, naogół kosmopolityczne ptaki, o nocnym trybie życia. Bardzo pożyteczne. Należy tu jedna tylko rodzina Strigidae. Z krajowych sów zasługują na uwagę: 1) Strix flammea, sowa płomykowata; dług. ciała ok. 38 cm.; szlara wyraźna sercowata; oczy ciemne, upierzenie delikatnie prążkowane i plamkowane, wierzch popielaty, spód rudawy lub biały. Gnieździ się w starych zabudowaniach, murach, wieżach itp.; pospolita. 2) Asio otus, s. uszata, dług. ok. 37 cm. Nad uszami pęczki piór; szlara wyraźna; dziób czarny; oczy żółte (w dzień widzi nieźle); niezbyt pospolita. 3) Glaucidium passerinum, sóweczka, najmniejsza z naszych sów, dług. ok. 18 cm.; szlara niezupełna, oczy żółte, upierzenie szare, biało plamkowane; dość częsta w Polsce środkowej. 4) Athene (Carine) noctua, sówka pudźka, dług. 25 cm.; dziób i oczy żółte, wierzch szary, białawo upstrzony, spód biały w ciemne plamy; pospolita. 5) Syrnium aluco, puszczyk, dług. ok. 43 cm. Upierzenie popielato- lub rdzawo-szare, brunatno prążkowane; bardzo pospolity. Poza tem inne gatunki, jak Bubo bubo, puhacz, Surnia nisoria, sowa jarzębata, Ephialtes scops, syczek. Nyctea nivea, sowa biała.

Strigidae, ob. Striges.

Strigilis (łac.), skrobaczka bronzowa z rękojeścią, która służyła do zeskrobywania kurzu i olejów z ciał zapaśników greckich i rzymskich po odbytych igrzyskach.

Strigonium, ob. Esztergom.

Strindberg August, pisarz i dramaturg szwedzki, * 1849, † 1912; realista, wróg kobiet; dramaty: „Panna Julja", „Ojciec", „Pogorzelisko" i in.; powieści i nowele: „Czerwony pokój", „Syn dziewki", „Spowiedź głupca" i in.

Stringendo (włosk.), coraz prędzej (w muzyce).

Stringops habroptilus, ob. Psittaci.

Strix flammea, ob. Striges.

Strobilacja, ob. wegetatywny rozród.

Stroboskop, przyrząd, składający się najczęściej z pionowej obręczy, w której znajdują się w odpowiedniej od siebie odległości pionowe niezbyt szerokie szpary, poprzez które oczy widza spoglądają na umieszczony na wewnętrznym obwodzie tej obręczy za szparami karton w formie wstęgi; na wstędze tej znajdują się rysunki, przedstawiające szereg kolejnych faz jakiegoś zdarzenia (np. tańczącej pary, galopującego konia itp.). Podczas obrotu (niezbyt powolnego, lecz również i niezbyt szybkiego) obręczy, otrzymujemy, spoglądając poprzez przesuwające się przed naszym wzrokiem szpary, złudzenie prawdziwego ruchu: kolejne rysunki, z których każdy przedstawia pewną pozycję tańczącej pary, zlewają się we wrażenie prawdziwego tańca. Przyrząd ten nosi oprócz tego jeszcze nazwy: koła życia, fenakistoskopu, praksynoskopu, itp. Jest on prototypem kinematografu.

Stroboskopja, ogólna nazwa zjawisk, polegających na przerywanem widzeniu przedmiotów. Wrażenie w oku pozostaje przez ok. 0,1 sek. po ustaniu bodźca; jeżeli różne obrazy tworzą się na siatkówce oka częściej, niż co 0,1 sek, zlewają się w nieprzerwane następstwo albo w obraz, zmieniający się sposobem ciągłym. Na tem zjawisku oparty jest przyrząd stroboskop oraz kinematograf.

Strobylus, ob. Elbrus.

Strofa (greck.), część poematu, złożona z kilku wierszy, stanowiąca zamkniętą w sobie, na stałym wzorze opartą, rytmiczną całość.

Strofantyna, związek organiczny $C_{31}H_{48}O_{12}$, glikozyd; bezbarwne kryształki o temp. topn. 185°; posiada smak wybitnie gorzki. Występuje w nasionach rośliny Strophantus hispidus i in. Środek nasercowy o szybkiem i silnem działaniu.

Stroganow Jakow i Grigorij, bracia, otrzymali od Iwana Groźnego (1574) prawo prowadzenia wojny z księciem sybirskim Kuczumem; brat ich Semen oraz bratankowie przy pomocy kozaka Jermaka Timofiejewa pobili 1581 Kuczuma i przyłączyli Syberję zach. do Rosji.

Stroganow Paweł Aleksandrowicz, powiernik ces. Aleksandra I, * 1774, † 1817; wraz z Koczubejem i Nowosilcowem członek tzw. triumwiratu: twórca projektów reformy włościańskiej i oświaty ludowej; od 1807 senator.

Stroiczka, ob. Lobelia.

Stroik, ob. kamerton.

Stroikowe instrumenty muzyczne, instrumenty dęte, posiadające stroik (języczek): obój, klarnet, fagot, niektóre fujarki organowe; ob. piszczałki.

Stroisz, drążek do ujęcia podrywki, przytwierdzony do niej w miejscu skrzyżowania się jej kabłąków.

Strojew Paweł, archeolog i bibljofil rosyjski, * 1796, † 1876; prace: „Sudiebnik" (1819), „Sofijskij Wremiennik" (2 t., 1820—21), „Sobranje gosudarstwiennych gramot i dogoworow" (wespół z Kałajdowiczem, 4 t., 1823—1828), „Akty istoriko-juridiczeskije" (4 t., 1837) i in.

Strojnowski Hieronim ks., pijar, profesor prawa przyrodzonego w kolegjach pijarskich, * 1752, † 1815; członek Komisji Edukacyjnej, rektor Akademji Wileńskiej, biskup wileński. Autor podręcznika pt. „Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomji politycznej i prawa narodów" (1805). Wyznawał poglądy fizjokratów.

Strojnowski Leonard, malarz * 1858; kształcił się w Krakowie; prace: „Do chorego", „Nocturn", „Wspomnienie", tryptyk „Cmentarz" oraz wiele obrazów treści religijnej.

Strojnowski Stanisław, geograf, * 1820, † 1878; wydał wielką mapę Europy (1868), wypisy geogr. „Ziemia i jej mieszkańcy" (wyd. 1879—86, 3 t.), 1 tom „Geografji" i in.

Strojnowski Walerjan, ekonomista, * ok. 1759, † 1834; prawnik, poseł na sejm czteroletni, potem hrabia, senator i tajny radca rosyjski; prace: „Ekonomja powszechna krajowa narodów" (1816), „O ugodach dziedziców z włościanami" (1808) i in.

Strojowe widełki, ob. kamerton.

Stroma (greck.), osnowa, zrąb, podścielisko, 1) swoiste wybujałości tkanki łącznej, tworzące rodzaj rusztowania dla właściwej tkanki gruczołowej, np. w gruczołach płciowych, śledzionie itp.; 2) słabo barwiąca się (achromatynowa) delikatna siateczka z substancji lininowej w jądrze komórkowem (nucleus).

Stromboli, wyspa w grupie wysp Liparyjskich (Włochy płd.), 13 km^2, 2.000 mieszk.; słynny wulkan Tempone del Brucatio.

Stromeyer Friedrich, chemik niemiecki, * 1776, † 1835; prof. uniw. w Getyndze; liczne prace z chemji nieorganicznej; odkrył pierwiastek chemiczny kadm.

Stromeyeryt, minerał, siarczek miedziawosrebrowy $Cu_2S \cdot Ag_2S$; rombowy; twardość 2,5; ciężar wł. 6,2—6,3; blask metaliczny; nieprzezroczysty. Kupferberg (Śląsk), Chile, Peru, Argentyna, Syberja.

Strömgren Elis, współczesny astronom duński, dyrektor obserwatorium w Kopenhadze; główne prace z mechaniki niebios; wykazał, że hiperboliczny charakter niektórych komet powstaje z zakłóceń ich ruchu przez planety.

Stroncjanit, minerał $SrCO_3$, rodzimy węglan strontu; rombowy; połysk szklisty; twardość 3,5; ciężar właściwy 3,6—3,8. W Szkocji około Strontian, w Westfalji, na Śląsku (pod Skoczowem).

Stronczyński Kazimierz, numizmatyk i archeolog, * 1809, † 1896; prace: „Pieniądze Piastów od czasów najdawniejszych do roku 1340" (1848), „Dawne monety polskie dynastji Piastów i Jagiellonów" (1883), „Pomniki książęce Piastów" (1888) i in.

Stroner Władysław, historyk sztuki, * 1863; od 1915 dyr. miejskiego Muzeum Przemysłowego we Lwowie, od 1917 członek Grona Konserwatorskiego Galicji Wschodniej; prace: „Fajanse warszawskie za czasów Stanisława Augusta" (1911), „Czara włocławska", „Krzyż złoty w skarbcu katedralnym na Wawelu", „O witrażach średniowiecznych katedry włocławskiej" i inne.

Stronnictwa polityczne, jako zrzeszenia ludzi o specyficznej organizacji, mające na celu bezpośrednie lub pośrednie oddziaływanie na kierownictwo władzą państwową, są tworami stosunkowo nowemi. Organizacje te nie były znane światu starożytnemu ani też średniowiecznemu, aczkolwiek w każdem społeczeństwie istniały grupy, mające różne poglądy na cele i zadania państwa. Stronnictwa, czyli partje polityczne we współczesnem pojęciu powstały na kontynencie europejskim dopiero po Wielkiej Rewolucji Francuskiej. W Anglji, gdzie rozwój polityczny bardzo wcześnie poszedł innemi drogami, również i organizowanie życia politycznego znacznie wyprzedziło kontynent europejski. (Ob. stronnictwa polityczne w Anglji). Życie polityczne Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, podobnie jak i Anglji, do obecnej chwili opiera się na dwóch stronnictwach, które naprzemian zyskują większość w Kongresie i wysuwają swego kandydata na stanowisko prezydenta. Stronnictwami temi są republikanie (obrońcy wielkiego kapitału) i demokraci. Na kontynencie europejskim zróżniczkowanie polityczne przedstawia zgoła inny obraz niż w krajach anglo-saskich. Zarówno we Francji, jak w Niemczech i we Włoszech, panuje silne rozdrobnienie stronnictw. W parlamencie obok 3—4 większych klubów (np. we Francji lewicy republikańskiej, radykałów-socjalistów i socjalistów; w Niemczech niem. partji ludowej, centrum, socjalistów) istnieje cały szereg drobnych grup, liczących po kilkunastu przedstawicieli. Podstawą podziału stronnictw jest stosunek do podstawowych zagadnień polityki państwowej, a w szczególności do spraw ekonomiczno-socjalnych, wojny, pokoju, kościoła, oświaty itp. Bywają stronnictwa wyznaniowe, narodowościowe, klasowe, stronnictwa dążące do zmiany podstaw ustroju społeczno-politycznego, do utrzymania istniejącego stanu rzeczy lub do powrotu do dawnego (np. monarchiści w państwach republikańskich). W Polsce zróżniczkowanie polityczne społeczeństwa uwydatniło się zupełnie wyraźnie w czasie wyborów do Sejmu Ustawodawczego. W obecnej chwili liczba wszystkich stronnictw i związków politycznych, działających na terenie Rzeczypospolitej, sięga 100, w tem połowa przypada na organizacje mniejszości narodowych (nie wszystkie z tych ugrupowań mają swe przedstawicielstwa w Sejmie i Senacie). Pod względem układu sił skład ciał ustawodawczych, wybranych w listopadzie 1922, przedstawia się jak następuje:

1) Zw. Ludowo-Narodowy	99 posł.	30 sen.
2) Polsk. Stron. Lud. Piast	51 „	12 „
3) P. S. L. Wyzw. i Jedn. Lud.	76 „	6 „
4) Str. Chrześc.-Demokr.	41 „	8 „

5) Polsk. Partja Soc.	41	posł.	7 sen.
6) Koło Żydowskie	34	„	12 „
7) Str. Chrześc.-Narod.	22	„	9 „
8) Narodowa Partja Rob.	18	„	3 „
9) Klub Zjedn. Nar.	17	„	5 „
10) Klub Ukraiński	15	„	6 „
11) Klub Związku Chłopsk.	11	„	— „
12) Niezależna Partja Chł.	7	„	— „
13) Polsk. Stron. Katol.-Lud.	7	„	— „
14) Klub Pracy	6	„	2 „
15) Komuniści	6	„	— „
16) Klub Ukraińsko-Włośc.	5	„	— „
17) Chł. Str. Radykalne	4	„	— „
18) Klub Biał. Robotn. Hromada	4	„	— „
19) Bez przynależn. klub.	3	„	4 „

Najbardziej na prawo posuniętem ugrupowaniem parlamentarnem jest Stronnictwo Chrześcijańsko-Narodowe, skrajną lewicę stanowi Frakcja Komunistyczna. W centrum zasiada Piast i N. P. R. Do centrum również należy zaliczyć Klub Żydowski. Lewica włościańska reprezentowana jest przez Wyzwolenie i Związek Chłopski, lewica robotnicza przez P. P. S. Kluby mniejszości narodowych pod względem społecznym stanowią połączenie najrozmaitszych grup, np. Klub Żydowski (ortodoksi, syjoniści, kupcy). Zjednoczenie Niem. obejmuje również przedstawicieli robotniczych. Dalej idące zróżniczkowanie uwydatnia się w klubach białoruskich i ukraińskich. Z pośród głosów, które padły na większe stronnictwa w czasie wyborów w 1922, wymienić należy:

1) Str. Chrześc.-Nar.	ok. 341.000	głosów
2) Zw. Lud.-Nar.	ok. 1,435.000	„
3) Chrześc.-Dem.	ok. 635.000	„
4) P. S. L. Piast	1,132.962	„
5) Wyzwolenie	959.022	„
6) N. P. R.	472.737	„
7) P. P. S.	894.163	„

Pierwsze (1, 2, 3) trzy stronnictwa stanowiły wspólną listę Nr. 8.

Stronnictwa polityczne w Anglji. Dzieje Anglji przez długi okres czasu stanowiły historję zmagań rządów dwóch stronnictw: konserwatywnego (torysów) i liberalnego (wigów). Dopiero ostatnie dziesiątki lat wysunęły na arenę trzeci czynnik, jakiem stała się reprezentacja klasy robotniczej w postaci partji pracy (Labour Party).

Stront (S t r o n t i u m), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 87,6; metal barwy srebrzystej; temp. topn. ok. 800°, ciężar wł. 2,54; pod względem własności chemicznych i fizycznych podobny jest do wapnia. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwuwartościowy, dając związki typu SrX_2; w przyrodzie spotyka się jako stroncjanit (węglan strontu) $SrCO_3$ oraz celestyn (siarczan s.) $SrSO_4$.

Strontu związki, pochodne metalu strontu; najważniejsze: wodorotlenek $Sr(OH)_2$, stosowany w cukrownictwie, azotan $Sr(NO_3)_2$, używany do ogni bengalskich.

Stroński S t a n i s ł a w, publicysta i polityk, * 1882; studja we Lwowie, Wiedniu i Paryżu; 1909 docent, 1910 prof. romanistyki na Uniw. Jagiellońskim; 1913—14 poseł na sejm galicyjski. Internowany przez władze austrjackie 1914—17 w Mürzzuschlag; 1919 redaktor tygodnika „L'Independance Polonaise" w Paryżu, od 1920 redaktor dziennika „Rzeczpospolita", od 1924 dziennika „Warszawianka" w Warszawie; od 1922 poseł na sejm ze stronnictwa chrześcijańsko-narodowego.

Strop, budowla, przykrywająca przestrzeń, całkowicie lub częściowo zamkniętą murami, i oddzielająca jedną kondygnację od drugiej; dźwiga ustawione na nim obciążenie i stanowi izolację cieplną i głosową. S. drewniany składa się z belek, szalowania, zasypki (właściwa warstwa izolująca), legarów oraz podłogi. S. na belkach żelaznych mogą być wykonane z cegieł lub betonu; lekkie i mocne są stropy żelazo-betonowe.

Strophanthus, roślina z rodziny A p o c y n a c e a e (toinowate); przeważnie liany Afryki zwrot. i Azji płd. Nasiona „S e m i n a S t r o p h a n t h i" gatunków: S. h i s p i d u s (Afryka zach.), S. K o m b é, S. g r a t u s (Afryka wsch.) zawierają strofantynę, używaną w medycynie przy chorobach sercowych Z gat. S. K o m b é krajowcy otrzymują truciznę do strzał, zwaną kombe, ince lub onage.

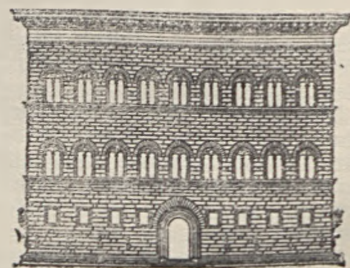
Strophulus, l i c h e n u r t i c a t u s, ognik, wysypka skórna, występująca we wczesnem dzieciństwie: niewielkie żółtawe twarde guzki, silnie swędzące; umiejscawiają się przeważnie na wyprostnej powierzchni kończyn; występują okresowo; często powtarzający się s. dowodzi, iż u dzieci zczasem rozwinąć się może świerzbiączka (p r u r i g o).

Strossmayer J ó z e f J e r z y, patrjota serbsko-chorwacki, * 1815, † 1905; od 1849 biskup djakowski i srjemski; główny założyciel Akademji Południowo - Słowiańskiej w Zagrzebiu.

Stroupežnický L a d i s l a w, dramaturg czeski, * 1850, † 1892; napisał: „Czarne dusze", „Skrzat na Zwikowie", „Harde dusze wioskowe" i in.

Strozzi B e r n a r d, zw. il C a p u c c i n o, malarz włoski, * 1581, † 1644; obrazy treści religijnej.

Strozzi F i l i p p o, potomek możnej rodziny florenck. z XV w., * 1428, † 1491; podjął w 1489 budowę słynnego pałacu S.

Elewacja zewnętrzna pałacu Strozzich we Florencji.

Strój bobrowy, ob. c a s t o r e u m.

Strójpląt, ob. M a u r a n d i a.

Strubicz M a c i e j, szlachcic z Inflant, pisarz królewski, bawił na dworze ks. pruskiego Albrechta; bliższe szczegóły życia nieznane; ogłosił: „Descriptio Livoniae" (1577), przełożył dzieło ks. Albrechta o sztuce wojennej, wydane 1858 pt. „Księgi o rycerskich rzeczach w sprawach wojennych"; wydał

szczegółową mapę Polski, Litwy oraz Inflant (1589).

Struensee J o h. F r i e d r., od 1771 hr. von, duński mąż stanu; * 1737; darzony zaufaniem i łaskami królowej Karoliny Matyldy, wyzyskał swój wpływ dla przeprowadzenia liberalnych reform w duchu oświecenia; spisek reakcyjny wymógł na królu skazanie go na śmierć w 1772.

Strug **A n d r z e j**, ob. G a ł e c k i T a d e u s z.

Strugi sił, ob. r u r k i s i ł.

Strukczaszy, w dawnej Polsce dworzanin, usługujący panującym przy stole podczas uczty.

Struktura (łac. s t r u c t u r a), budowa, układ.

Struktura kataklastyczna wielu skał polega na tem, że ziarna ich minerałów skałotwórczych, a szczególnie kwarcu, nie są jednorodne, lecz składają się z drobniutkich ziarenek; struktura ta pozostaje pod wpływem ciśnienia górotwórczego, które każde ziarno miażdży na skupienie drobniutkich ziarenek, jednak bez rozerwania całości ziarn; te drobniejsze ziarenka są to raczej szczątki ziarenek pierwotnych z poprzemieszczanemi cząsteczkami.

Struktura skał, stosunek przestrzenny minerałów, z których skała się składa, np. jednostajnie ziarnista (ob. s k a ł y j e d n o s t a j n i e z i a r n i s t e); najpospolitsze budowy skał są: jednostajnie ziarnista, porfirowa, łupkowa.

Strukturalne wzory związków chemicznych, wzory, w których wartościowość poszczególnych pierwiastków, wchodzących w związek, oznaczamy zapomocą kresek, np.: K — Br jest związkiem dwu jednowartościowych pierwiastków, $Sn<^{Cl}_{Cl}$ — jednego dwuwartościowego i dwu jednowartościowych, $\begin{matrix}O = Fe \\ O = Fe\end{matrix}>O$ — dwu trójwartościowych z trzema dwuwartościowemi itd.

Struma (łac.), ob. w o l e.

Struma, rz. na półwyspie Bałkańskim, wypływa w Bułgarji, wpada do zat. Orfani na morzu Egejskiem, dług. 265 km.

Strumica, m. w Macedonji serbskiej (Jugosławja płd.), 12.000 mieszk.; uprawa bawełny i tytuniu.

Strumień, ob. s t r u m y k.

Strumień, rzeka, właściwie l. odnoga Prypeci w pow. pińskim.

Strumień, m. w pow. bielskim (woj. śląskie), nad Wisłą, 1.600 mieszk.

Strumieński O l b r y c h t, pisarz z XVI w., rządca w Balicach pod Krakowem; szczegóły życia nieznane; autor drugiej (po Grzebskiego „Geometrji" 1566) technicznej książki polskiej pt.: „O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów..." (1573).

Strumiłło J ó z e f, ogrodnik, * 1774, † 1847; 1801—26 sekretarz szlachty gub. wileńskiej; napisał: „Ogrody północne" (3 t., Wilno, 1820), „Rocznik ogrodniczy" (1830), „Pszczelnictwo ogrodnicze czyli domowe" (1837), „Słownik kwiatowy" (1834), „Traktat czyli nauka o georginjach" (1845).

Strümpell A d o l f, patolog niemiecki, * 1853, † 1925; prof. w Lipsku, Erlangen, Wrocławiu i Wiedniu; napisał: „Lehrbuch der speziellen Pathologie und Therapie der inneren Krankheiten" (24 wyd., 2 t., 1922) i in.

Strümpell L u d w i g, filozof i pedagog niemiecki, * 1812, † 1899; prof. teoretycznej i praktycznej filozofji i pedagogiki w Dorpacie, 1892 w Lipsku; ważniejsze prace: „Erziehungsfragen" (1869), „Psychologische Pädagogik" (1880), „Pädagogische Pathologie" (1890).

Strumpf E d w a r d, botanik polski, * 1873, † 1901; napisał: „Z histologji sosny", „O przyrodzie w Panu Tadeuszu" (1899), „Obrazy Kaukazu" (1900) i in.

Strumyk (s t r u m i e ń), połączenie kilku strug na równinie (potok w górach), wypływających ze źródeł lub bagnisk; kilka strumieni tworzy rzekę.

Struna, ciało w zasadzie jednowymiarowe, o stałym przekroju i doskonale giętkie; dla zachowania postaci prostolinijowej musi być umocowana na końcach; jeżeli wygnie się, wykonywa drgania sprężyste i wydaje ton. Częstość drgań jest wprost proporcjonalna do pierwiastka kwadratowego z napięcia, a odwrotnie do długości s. i do pierwiastka kwadratowego z jej gęstości; ton, odpowiadający tej częstości drgań, nazywa się t o n e m z a s a d n i c z y m, który wydawany jest przez strunę, drgającą jako całość. Poza tem powstają t o n y g ó r n e albo h a r m o n i c z n e przez podział struny na 2, 3 itd. równe części drgające, oddzielone od siebie w ę z ł a m i. Strunę można wzbudzać zapomocą s z a r p a n i a (harfa), u d e r z a n i a (fortepian), t a r c i a (skrzypce); pierwsze dwa sposoby dają d r g a n i a w ł a s n e, trzeci — d r g a n i a w y m u s z o n e s.; b a r w a d ź w i ę k u z ł o ż o n e g o, wydawanego przez s., zależy od wzajemnego stosunku tonów górnych. Prawa drgania s. sprawdza się na m o n o c h o r d z i e.

Struna grzbietowa, ob. c h o r d a d o r s a l i s.

Strunowce, ob. C h o r d a t a.

Struny głosowe, ob. g ł o s o w e s t r u n y.

Strup, c r u s t a, z a s c h ł y w y s i ę k, cieńsza lub grubsza, łatwo pękająca, krucha błonka, powstająca na skórze lub śluzówce wskutek zaschnięcia jakiejś wydzieliny zapalnej (wysięku zapalnego); na skórze najczęściej tworzy się przy wyprysku (e g z e m a) oraz przy liszajcu (i m p e t i g o c o n t a g i o s a).

Strupień, ob. i m p e t i g o, w o s z c z y n a.

Strupieszenie, ob. m u m i f i k a c j a.

Strusów, m-ko w pow. trembowelskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Seretem, 2.600 mieszk.

Strusty, jez. w pow. brasławskim (woj. wileńskie), dług. do 4 km., szer. do 5 km.; łączy się z jez. Snudy; rz. Drujka odprowadza wody jego do Dźwiny.

Struś, ob. Sawicki-Stella Jan dr.

Struś Józef, lekarz, * 1510 w Poznaniu; studjował we Włoszech; lekarz królowej węgierskiej Izabeli, a potem Zygmunta Augusta; napisał: „O pulsie“.

Struś afrykański, ob. Struthiocamelus.

Struś amerykański, ob. Rhea americana.

Struthio camelus, struś afrykański, ptak z rodziny Struthionidae (strusie); rząd Struthiones. Największy z żyjących obecnie ptaków, dochodzi do 2,5 m. wysokości i 2 m. długości, przy wadze ok. 75 kg. Dziób szeroki, płaski. Głowa, szyja i uda prawie nagie, porosłe rzadkiemi, szczecinowatemi piórkami. Skrzydła niezdatne do lotu, dość duże, złożone z wielkich piór o nader wiotkich rozpierzchłych chorągiewkach. Takież pióra znajdują się w ogonie zamiast sterówek. Nogi wysokie, silne, dwupalcowe. Samce różnią się od samic czarnem upierzeniem i białemi piórami w skrzydłach i ogonie. Upierzenie samic brunatno-popielate. Jaja, dochodzące do 16 cm. dług., 12 szerokości i do 2 kg. wagi, są wysiadywane kolejno przez samice i samce. Pokarm składa się z roślin, owadów i drobnych kręgowców. Zamieszkują stepy i pustynie Afryki i Azji zach. (Sahara, Nubja, Arabja, Palestyna płd., Mezopotamja). Pokrewne gatunki: S. massaicus, S. molybdophanes i S. australis. Hodowany w kraju Przylądkowym, Algerze i Kalifornji.

Strutyński Juljusz, pseud. Berlicz Sas, literat i pamiętnikarz, * 1810, † 1878; napisał: „Chmury przeszłości“ (1844) „Miscellanea“ (1855), „Obrazy z natury“ (1872), „Gawędy“ (1873), „Moskwa“ (1873), „Dwie babki: pani kasztelanowa trocka, pani starościna horodelska“ (1876), „Obrazki czasu i ludzi“ (1876) i in.

Struve Gustav von, niemiecki agitator republikański, * 1805, † 1870; w kwietniu 1848 wywołał zbrojne powstanie w celu zaprowadzenia republiki w Badenji; po bitwie pod Staufen 25. IX. 1848 uwięziony; uwolniony przez powstanie 1849, zbiegł do Szwajcarji a potem do Ameryki; 1863 powrócił do Europy; napisał: „Geschichte der drei Volkserhebungen in Baden“, „Die Revolutionszeit“ i in.

Struve Henryk, filozof polski, * 1840, † 1912; profesor filozofji w Szkole Głównej w Warszawie, po jej skasowaniu — uniwersytetu warszawskiego od 1871 do 1903; napisał: „Wykład systematyczny logiki“ (Warszawa, 1871), „Życie i prace Józefa Kremera“ (Warszawa, 1881), „Wstęp krytyczny do filozofji“ (Warszawa, wyd. 2, 1911) i in.

Struve Karl Hermann, astronom niemiecki, * 1854, † 1920; 1883 adjunkt Obserwatorjum Pułkowskiego; głównie obserwacje satelitów w układzie Saturna, Neptuna, Marsa i częściowo Jowisza oraz badania teoretyczne nad ich ruchem; 1895 dyrektor Obserwatorjum w Królewcu; 1904 dyrektor Obserwatorjum berlińskiego; 1906 powierzona mu została budowa nowego obserwatorjum w Babelsbergu.

Struve Otto Wilhelm, astronom rosyjski, * 1819, † 1905; dyrektor Obserwatorjum Pułkowskiego; pierwszą pracą jego było wyznaczenie stałej precesji; obserwował gwiazdy podwójne, opublikowane w IX i X tomach „Observations de Poulkowa“, mgławice, komety, satelity planet, pierścień Saturna etc.; opracowywał paralaksy gwiazd; powtórzył obserwacje tzw. pasa gwiazd Bessela, gwiazdy między + 15° a + 45° deklinacji.

Struve Piotr, publicysta i polityk rosyjski, * 1870; socjalista, potem umiarkowany liberał; 1902 na emigracji wydawca pisma „Oswobożdienje“; 1905 powrócił do Petersburga; członek centr. komitetu partji kadetów; 1906—7 poseł do Dumy, od 1907 wydawca mies. „Russkaja Mysl“; 1920 min. spraw zagr. w rządzie gen. Wrangla, odtąd na emigracji w Paryżu.

Struve Wilhelm Friedrich Georg, astronom rosyjski pochodzenia niemieckiego, * 1793, † 1864; w 1816 prowadził triangulację w Liflandji; w 1822 i 1827 uczestniczył przy pomiarach stopnia południka ziemskiego; w 1824, po zmontowaniu w Dorpacie dużego refraktora, rozpoczął obserwacje gwiazd podwójnych; 1839—62 dyrektor Obserwatorjum w Pułkowie pod Petersburgiem. Dzieła: „Catalogus novus stellarum duplicum etc.“ (1827), „Mensurae micrometricae stellarum duplicum etc.“ (1837), „Positiones mediae stellarum imprimis duplicum“ (1852); pozostawił wiele obserwacyj słońca i gwiazd w celu wyznaczenia ich położenia oraz wyprowadzenia stałych astronomicznych.

Struwit, minerał, sześciowodny ortofosforan amonowomagnezowy $NH_4MgPO_4 . 6H_2O$; jest to jedna z istotnych części składowych guano, stąd nazywają go też guanit. Twardość 1.5—2, ciężar wł. 1,7—1,8; bezbarwny lub żółtawy.

Strwiąż, l. dopływ Dniestru, wypływa w pow. liskim (woj. lwowskie), dług. 98 km.

Strwolotka pospolita, ob. Dactylopterus volitans.

Strycharstwo, rzemiosło, polegające na rozrabianiu gliny i formowaniu cegły, wypalanej następnie przez ceglarza.

Strychnina, związek organiczny $C_{21}H_{22}O_2N_2$, alkaloid, pochodna indolu; ciało krystaliczne o smaku gorzkim; temp. topn. 265°; w wodzie prawie nierozpuszczalna. Występuje w niektórych roślinach, np. we wroniem oku, czyli nasionach kulczyby (Strychnos) i in.; silna trucizna; przyjęta wewnątrz nawet w małych ilościach wywołuje kurczowe zdrętwienie mięśni; stosowana w lecznictwie jako środek pobudzający układ nerwowy.

Strychniną zatrucie. Objawy: trwoga, uczucie ciągnienia w mięśniach z pojedyńczemi drgawkami, później napady ogólnego skurczu tężcowego wszystkich mięśni z nadmiernem łukowatem wygięciem kręgosłupa ku przodowi, a głowy ku tyłowi, tzw. opistotonus, z chwilowem zawieszeniem oddychania i z sinicą.

Strychnos, kulczyba, roślina z rodz. Loganiaceae (połatowate); drzewa, krzewy lub opatrzone haczykami pnącza, właściwe okolicom zwrotnikowym. Mają liście naprzeciwległe, pojedyńcze, całobrzegie, kwiaty drobne, białe lub zielone, zebrane w baldaszki; owoc — jagoda kulista, o twardej skorupie, której wodnisty miąższ zawiera kilka krążkowatych nasion. S. nux vomica (Rys.: *a* kwiat przecięty wzdłuż i rozwinięty, *b* owoc, *c* nasienie), drzewo Indyj Wsch., dostarcza nasion „Semina Strychni“, zwanych pospolicie wroniem okiem, zawierających alkaloidy: strychninę i brucynę. Liczne gat., głównie S. toxifera (Ameryka Płd.), dostarczają kurary, trucizny, którą Indjanie amerykańscy zaprawiali swe strzały. Z kory korzeni gat. S. tieute (Jawa), Jawańczycy otrzymują straszną truciznę, zwaną upas albo tieute. Drewno gat. S. colubrina (pnącz wsch.-indyjski) pod nazwą drewna wężowego uchodzi za środek przeciw ukąszeniom wężów jadowitych.

Strychnos.

Strychowanie, nieprawidłowy bieg konia, gdy koń, skutkiem złego podkucia, wąskiego ustawiania nóg, krótkiego zaprzęgu w pojedynkę itp., uderza kopytem drugą nogę po wewnętrznej stronie pęciny, wywołując tem obtarcia, zgrubienia skóry, owrzodzenia itp.

Strychulec, 1) pasek gumowy lub skórzany, zabezpieczający nogę końską od skaleczenia przy strychowaniu; 2) ogon wyżła; 3) deszczułka albo wałek, któremi zbiera się nadmiar ziarna z miarki; 4) deszczułka do ostrzenia kosy.

Strychy, ryby w trzecim roku życia, które się pierwszy raz trzeć zaczynają.

Stryhun, u ludu źrebak, młody koń nieujeżdżony.

Stryj, pr. dopływ Dniestru, wypływa w Beskidach wsch. w pow. stryjskim, dług. 221 km.

Stryj, m. pow. (woj. stanisławowskie), nad rz. S., 27.400 mieszk.; rafinerje nafty, fabr. maszyn i narzędzi wiertniczych, posadzek i zapałek, tartaki parowe.

Stryjanka, starożytny taniec polski, składający się z dwóch części: poważnego drabanta i właściwej, żywo tańczonej s.

Stryjeńska Zofja z Lubańskich, malarka, * 1894 w Krakowie; prace: „Poranek“, „Wieczór“, „Koncert Beriota“, „Ilustracje góralskie“, „Ilustracje do trenów Kochanowskiego“ i in.; rysunki do „Monachomachji“ Krasickiego, „Kolendy i pastorałki“, dekoracje w pawilonie polskim na wystawie paryskiej 1925 i in.

Stryjeński Aleksander, kartograf wojskowy, * 1803, † 1876; po rewolucji listopadowej pracował w szwajcarskiem biurze topograficznem pod kierunkiem generała Dufoura.

Stryjeński Karol, architekt współczesny; dyr. Szkoły Przemysłu Drzewn. w Zakopanem, autor planu regulacji budowlanej Zakopanego; 1927 prof. Warsz. Szk. Sztuk Pięknych.

Stryjeński Kazimierz, syn emigranta, pisarz polsko-francuski, * 1853, † 1912; prof. wydziału literackiego w Grenobli, potem w Sorbonie paryskiej; wydał wiele pośmiertnych pism Stendhala oraz „Mémoires“ Anny z Tyszkiewiczów Potockiej (1897); napisał: „Deux victimes de la Terreur, la Princesse Lubomirska et M-me Chalgrin“ (1889), „Une capitale d'autrefois: Cracovie“ (1911) i in.

Stryjeński Tadeusz, architekt, * 1849; studja w Paryżu i Zurychu; pracował w Krakowie, gdzie zbudował i odnowił wiele gmachów; 1892—1902 przeprowadził odnowienie zamku w Baranowie itd.

Stryjkowski, ob. Strykowski.

Strykowski (Stryjkowski) Maciej, kronikarz i poeta, * 1547 w Strykowie na Mazowszu, † po 1582; dzieło główne: „Która przedtym nigdy światła nie widziała, Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi...“ (Królewiec, 1582). Tekst „Kroniki“ przeplatany wierszami, tworzącemi odrębną całość, np. „Bitwa pod Zawichostem“; we wstępie rymowanym opisał swą podróż do Turcji (1574) w orszaku poselskim Andrzeja Taranowskiego; wykonał mapę Turcji i plan Adrjanopola.

Stryków, m. w pow. brzezińskim (woj. łódzkie), nad rz. Moszczenicą, dopływem Bzury, 4.100 mieszk.

Strypa, lewy dopływ Dniestru, wypływa w pow. złoczowskim w postaci czterech strug, dług. 150 km.

Strzał, wyrzucenie pocisku z broni miotającej: przy pomocy naciągnięcia cięciwy z łuku lub kuszy, lub przy pomocy wybuchu ładunku prochu z broni palnej.

Strzała, 1) pocisk do strzelania z łuku, składający się z ostrza czyli żeleźca, zwanego bełtem, i pręta drewnianego, zwanego brzechwą. Najlepsze są strzały angielskie, sporządzane z paru gatunków klejonego drzewa. Istnieją cztery zasadnicze typy s. o wadze 21, 24, 27 i 30 gramów; 2) jedna poła czyli bok sieci.

Strzała, gwiazdozbiór, gwiazdy podwójne; ob. gwiazdozbiory (tabl.).

Strzałczan albo flesza, mały fort odosobniony, używany dla osiągnięcia specjalnych celów strategicznych.

Strzałecki Wandalin, malarz, * 1855, † 1917; kształcił się w Warsz. Szkole Rys., potem w Petersburgu. Malował obrazy historyczne i batalistyczne pod wpływem Matejki i Brandta.

Strzałka, ob. Sagittaria.

Strzałkowa kość, fibula, ob. kończyny.

Strzałkowa płaszczyzna, sagittalna pł., płaszczyzna symetrji, równoległa do pł. środkowej ciała zwierzęcego.

Strzałkowy przekrój, sagittalny p., w biologji przekrój w płaszczyźnie strzałkowej, przekrój przednio-tylny.

Strzałkowy szew, sutura sagittalis, szew, łączący kości ciemieniowe; przebiega w linji środkowej sklepienia czaszki.

Strzałowe, 1) nagroda pieniężna dla służby leśnej od ubitej zwierzyny szkodliwej; 2) część zabitego zwierza, jako nagroda dla my-

śliwego; 3) opłata za chybione na polowaniu strzały, obracana na cele humanitarne.

Strzebla, ob. Phoxinus laevis.

Strzecha, słomiane pokrycie dachu. W okolicach błotnych używa się trzciny zamiast słomy do pokrywania dachu. Słomę układa się na dachu gładko lub tarasowato. Szczególnie dachy czterospadkowe mają w Polsce charakterystyczne ostrzeszki.

Strzelanie (strzelectwo) sportowo najwyżej stoi we Francji, Ameryce, Danji, Szwajcarji; mając praktyczne znaczenie dla obrony narodowej, jest wzorem dla strzelectwa wojskowego; do zawodów stają przeważnie wojskowi, używając jednak broni dowolnej, bardziej precyzyjnej, niż wojskowa, posiadając wszelkie dopuszczalne udogodnienia, specjalną amunicję itd. Rodzaje broni konkursowej: karabinki kaliber 22, waga ok. 5 kg., przekrój lufy do 30 mm. (karbowana dla zwiększenia powierzchni promieniowania i ostygania), muszki w osłonach, przed celownikiem dioptr, spust cyngla z rychlikiem 2—3 gr. nacisku. W Ameryce i Francji jest w użyciu broń amerykańska fabryki Springfielda: spust 2—3 gr. nacisku, celownik do regulowania łożyska, nastawiany przy pomocy śrub. Konkurencje: 1) strzelanie z karabinków kal. 22, z pistoletów automatycznych, rewolwerów, z dowolnej broni długiej, jednostkowe na 500 m., drużynowe na 400, 600, 800 m. S. myśliwskie: do jelenia biegnącego, jednostkowe strzał pojedyńczy, drużynowe strzał pojedyńczy, jednostkowe strzał podwójny, drużynowe strzał podwójny, do rzutków glinianych. Wyniki mistrzostwa świata, 1924 Olimpjada paryska: strzelanie z karabinu kal. 22: 1) Coquelin de Lisle (Francja) 398 pkt. (400 możl., odległość 50 m.); pistolety automatyczne: 1) Bailey (Stany Zjedn. Am. Płn.), 18 pkt. (18 możliwych), odległość 25 m.; dowolna broń długa, jednostkowe: 1) sierżant Fisher (St. Zjedn. Am. Płn.), 95 pkt. (100 możl.), odległość 600 m.; drużynowe 400, 600, 800 m.: 1) St. Zjedn. Am. Płn. 675 pkt., Polska 477 pkt. Myśliwskie do jelenia biegnącego: 1) St. Zj. Am. Płn. 40 pkt. (50 możl.), odl. 100 m.; drużynowe, strzał pojedyńczy: 1) Norwegja 160 pkt. (200 możl.); jednostkowe, strzał podwójny: 1) L. Olsen (Norwegja) 76 pkt. (100 możl.); drużynowe, strzał podwójny: 1) Anglja 263 pkt. (400 możl.); do rzutków glinianych, jednostkowe: 1) Halasy (Węgry) 98 pkt. (100 możl.); drużynowe: 1) Stany Zjednoczone Am. Płn. 363 pkt. Wzięło udział 14 państw, tytuł mistrza świata zdobył Amerykanin Fisher, osiągnąwszy 1.075 punktów na możliwe 1.200. Według narodowści na maximum 6.000 pkt., osiągnięto: 1) Ameryka 5.284 (rekord), 2) Szwajcarja 5.184, 3) Francja 5.097, 4) Argentyna 5.093, 5) Danja 5.072, 6) Finlandja 5.036. Zawody o mistrzostwo Polski zapoczątkowano w 1924; zdobył je por. M. Borzemski, 19 p. p.: 157 pkt. (300 możl.). Rok rocznie odbywają się: zawody o mistrzostwo Polski, o mistrzostwo Związku Strzeleckiego, mistrzostwa miast, strzelnic. Organizacja: Międzynarodowy Związek Strzelecki (Union Internationale de Tir), Paryż. Protektorami związku są ministrowie spraw zagranicznych Belgji, Francji, Grecji, Holandji, Monaco, Polski, Szwajcarji, Włoch. Należą do niego 22 państwa. Naczelną organizacją polską jest tymczasowo Związek Strzelecki w Warszawie; 16 okręgów, ok. 2.000 oddziałów. Poza tem istnieje kilkadziesiąt Bractw Kurkowych, oraz towarzystwa o charakterze przysposobienia wojskowego: Związek Bezpieczeństwa Kraju w Wilnie, Zw. Powstańców Górnośląskich w Katowicach, Zw. Powstańców i Wojaków w Grudziądzu. Strzelaniem zajmują się też organizacje sokolskie i harcerskie.

Strzelba, broń palna, wyrzucająca pocisk dzięki wybuchowi prochu, składająca się z trzech głównych części: lufy, zamku i łoża czyli kolby. Do strzelb należą wszelkiego systemu karabiny oraz broń myśliwska; pierwotnie strzelba była ładowana od wylotu lufy i zapalanie prochu odbywało się przy pomocy lontu, zczasem zaczęto używać do tego celu krzesiwa; następnym etapem była broń kapiszonowa (perkusyjna), zastępująca krzesiwo (skałkę) kapiszonem, który był przy strzale rozbijany przez kurek, skutkiem czego piorunian rtęci, umieszczony w kapiszonie, powodował zapalenie prochu. Obecnie używana jest wyłącznie broń odtylcowa, tj. ładowana od zamku nabojami pojedyńczemi, wzgl. większą ich ilością naraz (repetjer).

Strzelbicki-Daniłowicz Kazimierz, literat i antropolog, * 1873; powieści: „Blichtr" (1899), „Półtony" (1901), praca „Wskazówki dla badań antropometrycznych" (1892) i in.

Strzelce (niem. Friedeberg), m. pow. w rej. frankfurckiej (Prusy). 5.500 mieszk.; fabryki sukna, garbarnie.

Strzelce Wielkie, ob. Wielkie Strzelce.

Strzelcy (ros. strelcy), oddziały lekkiej piechoty lub kawalerji w XIX w.; w Rosji oddziały strzelców syberyjskich, turkiestańskich i in. istniały jeszcze w czasie wojny światowej, lecz nie różniły się od reszty piechoty ani wyszkoleniem ani uzbrojeniem.

Strzelczyk, ob. Toxotes jaculator.

Strzelec, gwiazdozbiór, zmienne gwiazdy X i W; liczne skupienia gwiazd oraz mgławice; najciekawsze: mgławica „omega", oraz skupienie M 22 o średnicy 6', dostrzegalne przez małe lunetki.

Strzelecki Adolf, literat i publicysta, * 1869, † 1911; napisał: „Szekspir i Bacon", „Materjały do bibljografji ludoznawstwa polskiego", „Z życia Chopina" (1903); powieści: „Ego" (1905) i „Jak we śnie" (1906).

Strzelecki Feliks, fizyk, * 1826, † 1883; prof. Politechniki Lwowskiej; ogłosił „Badania fizykalne" i in.

Strzelecki Henryk, leśnik, * 1819, † 1901; od 1874 dyr. Szkoły Gospodarstwa Lasowego we Lwowie; prace: „Las w stanie natury" (1874), „Przewodnik dla leśniczych" (1886), „O rozpoznawaniu drewna drzew leśnych krajowych" (1887) i „Gospodarstwo lasowe" (1889).

Strzelecki Paweł Edmund, podróżnik polski, osiadły w Anglji, * 1796, † 1873; zwiedził Amerykę Płn. i Płd., Indje Wsch., Oceanję, Australję; w Alpach Australijskich nadał nazwę szczytowi Kościuszki (Townsend Mount), odkrył złoto w tej części Australji; wydał w Londynie (1845) w jęz. ang. monografję zbadanych części Australji.

Strzeleckie organizacje powstały po wojnie rosyjsko-japońskiej, jako kadra przyszłego wojska polskiego na wypadek powstania; twórcą ruchu strzeleckiego był Józef Piłsudski. W ruchu strzeleckim zaznaczyły się dwa kierunki: związki strzeleckie i drużyny strzeleckie. Oba te kierunki połączyły się w chwili wybuchu wojny światowej i zapoczątkowały legjony, walczące za sprawę polską po stronie państw centralnych. Obecnie organizacje strzeleckie mają na celu przygotowanie rezerw na wypadek wojny.

Strzeleckiego rzeka, ob. Cooper's Creek.

Strzelichowate, ob. Marattiaceae.

Strzelin (niem. Strehlen), m. pow. w rej. wrocławskiej na Śląsku pruskim, nad rz. Oławą, 10.000 mieszk.; kop. granitu i łupku.

Strzeliska Nowe, m-ko w pow. bobreckim (woj. lwowskie), 1850 mieszk.

Strzelnicki Władysław, poeta i powieściopisarz, * 1820, † 1864; napisał: „Dwaj Uzbeki" (1860), „Mahmudek" (1860), „Poezje" (1860), „Szkice Kaukazu" (1861).

Strzelno, m. pow. (woj. poznańskie), 5.000 mieszk.; drobny przemysł i handel.

Strzemienne, w dawnej Polsce ostatni toast, wznoszony na pożegnanie gościa w chwili, gdy miał siadać na konia i wkładać nogę w strzemię.

Strzemieszyce Wielkie, w. w pow. będzińskim (woj. kieleckie), nad rz. Rakówką, dopływem Przemszy, 10.500 mieszk.; kop. węgla, wapienia i galmanu; fabr. przetworów chemicznych.

Strzemię, rodzaj stopnia w kształcie pętli, w którą jeździec stawia stopę, wsiadając na konia i jadąc konno. Pierwsze strzemiona były drewniane, następne metalowe.

Strzemię.

Strzemię, strzemionko, siodełko, cienkie żelazo, zwykle drut o średnicy 5—10 mm., zgięty najczęściej w kształcie litery U na wkładkach belek i słupów żelazobetonowych.

Strzemię, ob. ucho.

Strzemię, herb polski: w polu czerwonem złote strzemię starożytnego kształtu; u szczytu w hełmie pięć piór strusich.

Strzemiński Kazimierz, malarz, * 1888; kształcił się w Krakowskiej Akad. Szt. Pięk.; maluje przeważnie krajobrazy; jeden z założycieli „Związku Zawodowych Artystów Malarzy".

Strzemiński Władysław, malarz i teoretyk sztuki, * 1893; kształcił się w Szkole Sztuk Pięknych w Moskwie; nowator, zwolennik unizmu w malarstwie; napisał: „Unizm i dualizm w sztuce" („Droga", 1927).

Strzępiel, ob. Serranus scriba.

Strzępki, ob. Hyphae.

Strzybnica, w. w pow. tarnogórskim (woj. śląskie), 6 km. od Tarnowskich Gór, 233 mieszkańców; największa w Polsce huta ołowiu i jedyna w Polsce huta srebra.

Strzyga, w podaniach ludowych widmo nocne, powstające z dzieci, które się rodzą z zębami.

Strzygłów (niem. Striegau), m. pow. w rej. wrocławskiej na Śląsku pruskim, 15.000 mieszk.; łomy granitu, odlewnie żelaza, fabr. maszyn.

Strzygoń, według wierzeń ludowych człowiek o dwóch duszach i dwóch sercach, który po śmierci staje się upiorem, bo ksiądz przy chrzcie może ochrzcić tylko jednego ducha, a drugi duch, o ile nie został bierzmowany, pozostaje w ciele i wyprowadza ciało z mogiły, aby dusiło ludzi i zwierzęta.

Strzygowski Józef, historyk sztuki i estetyki, * 1862; Polak piszący po niemiecku, profesor historji sztuki na uniwersytecie wiedeńskim; zajmuje się głównie sztuką bliskiego Wschodu; główne dzieła: „Die koptische Kunst", „Kleinasien", „Bildende Kunst der Gegenwart" i in.

Strzykawka, ob. szpryca.

Strzykwy, ob. Echinodermata.

Strzyża (niem. Striessbach), l. dopływ Wisły na obszarze W. M. Gdańska, dług. 52 km.

Strzyżak, 1) młody konik, któremu jeszcze nie odrosła postrzyżona grzywa; 2) dzik.

Strzyżawka, m-ko w pow. winnickim, gub. podolska (Ukraina), nad rz. Bohem, 2.000 mieszk.

Strzyżowski Antoni, lekarz, * 1831, † 1917; 1874 powołał w Piotrkowie pierwszy w Polsce Komitet sanitarny; 1885 założył w Piotrkowie Tow. Dobroczynności dla chrześcijan; 1906 prezes Koła Piotrkowskiego Polskiej Macierzy Szkolnej.

Strzyżów, m. pow. (woj. lwowskie), nad rz. Wisłokiem, 2.200 mieszk.

Strzyżyk, ob. Troglodytes parvulus.

Stuart (Steward), nazwa szkockiej gałęzi ang.-normandzkiego rodu Fitz-Alanów, pochodząca od dziedzicznej w XII w. w rodzie tym godności lorda-stewarda, tj. marszałka dworu, majordoma szkockiego; w 1371 S. zasiedli na tronie Szkocji (ogółem 14 władców; ob. Marja S.), w 1603 na tronie ang. (ob. Jakób I, Karol I, Karol II, Jakób II, Anna). Po rewolucji angielskiej 1688 pretendenci do korony (ob.: Jakób III, Karol Edward).

Stuart Gilbert, malarz amerykański, * 1755, † 1828; portrecista.

Stubbs William, historyk angielski, * 1825, † 1901; prof. w Oksfordzie; prace: „Constitutional history of England" (2 wyd., 3 t., 1875 do 1878) i in.

Stübel Alphons, wulkanolog i podróżnik niemiecki po Afryce płn. i Ameryce Płd., * 1835, † 1904; twórca teorji wulkanizmu i genezy wulkanów.

Stubielewicz Stefan, fizyk, * 1762, † 1814; prof. Uniw. Wileńskiego; napisał: „Wpływ elektryczności na ekonomję zwierzęcą czyli teoretyczny wykład doświadczeń i postrzeżeń nad elektrycznością" (1819) i in.

Stubła, 1) pr. dopływ Styru w woj. wołyńskiem, dług. 67 km.; 2) l. dopływ Horynia w woj. wołyńskiem, dług. 75 km.

Stuck F r a n z, malarz niemiecki, * 1863; prezes Secesji monachijskiej; obrazy symboliczne: „Grzech“, „Sfinks“, „Wojna“ (Pinakoteka Monachijska) i in.

Stückelberg E r n s t, malarz szwajcarski, * 1831, † 1903; portrety, obrazy rodzajowe i historyczne z dziejów rzymskich i szwajcarskich.

Student, słuchacz wyższej uczelni.

Studnia, zagłębienie w ziemi, naturalne lub sztuczne, w którem zbiera się woda podskórna lub źródlana. Dla powstrzymywania osypywania się gruntu przy kopaniu studni otacza się otwór ocembrowaniem (szalowaniem) drewnianem lub murowanem (betonowem). Do czerpania wody ze studni służą wiadra, osadzone na kołowrotach wzgl. żórawiach, albo pompy różnej konstrukcji. Rodzaje studzien zależą od konstrukcji, sposobu kopania i mechanizmu, czerpiącego wodę; rozróżniamy s. rurowe, amerykańskie, artezyjskie itd. W górnictwie s.: otwory pionowe, wykopane w ziemi, prowadzące do kopalń, zwane również szychtami lub szybami.

Studniarski S t e f a n, leśnik, * 1870; studja na uniw. wrocławskim i w Akademji leśnej w Tharandt; inspektor lasów w Galicji; 1923 prof. administracji i rachunkowości leśnej na Uniwersytecie Poznańskim.

Studnicki W ł a d y s ł a w, publicysta i polityk, * 1867; za propagandę socjalistyczną zesłany 1890 na Syberję; 1896 wyjechał do Wiednia i Londynu, gdzie studjował nauki ekonomiczne i pisywał do londyńskiego „Przedświtu“; 1901 przeniósł się do Lwowa i wstąpił do stronnictwa ludowego; 1906 założył w Warszawie pismo „Naród a Państwo“; podczas wojny przedstawiciel skrajnego aktywizmu; prace: „Współczesna Syberja“ (1897), „Wyodrębnienie Galicji“ (1902), „Od socjalizmu do nacjonalizmu“ (1904), „Polityka Rosji względem szkolnictwa od Katarzyny II“ (1905), „Historja ustroju Rosji“ (1906), „Finlandja i sprawa finlandzka“ (1910), „Sprawa polska“ (1910), „Wskazania polityczne irredentyzmu polskiego“ (1912), „Współczesne państwo litewskie“ (1921), „Zarys statyst.-ekonomiczny ziem północno-wschodnich“ (1922), „Zarys państw bałtyckich“ (1923), „Stosunki gospodarcze polsko-niemieckie“ (1925) i in.

Studzianka, w. na Białorusi (Rosja zach.), nad rz. Berezyną, miejsce przeprawy 27—29. XI. 1812 wojsk Napoleona w odwrocie z Moskwy.

Studzianna, w. w pow. opoczyńskim (woj. kieleckie), wpobliżu rz. Pilicy; kościół pofilipiński z 1776 z obrazem M. Boskiej, słynącym cudami; liczne pielgrzymki pobożnych.

Studzienica, l. dopływ Dniestru na Podolu ros., dług. 74 km.

Studzieniczna, w. w pow. augustowskim (woj. białostockie), nad jez. S. i kanałem Augustowskim; kościół z obrazem M. Boskiej, słynącym cudami; liczne pielgrzymki pobożnych.

Stuhlmann F r a n z, zoolog i podróżnik niemiecki, * 1863; dyr. instytutu biologiczno-rolniczego w Amani (Afryka wsch. niem.), 1908 sekretarz gen. instytutu kolonjalnego w Hamburgu; ogłosił: „Mit Emin Pascha ins Herz von Afrika“ (1894) i in.

Stuhlweissenburg, ob. S z é k e s f e h é r v á r.

Stuhm, ob. S z t u m.

Stuhna, pr. dopływ Dniepru w pow. białocerkiewskim i kijowskim na Ukrainie, ujście wpobliżu m-ka Trypola, dług. 65 km.

Štulc W a c ł a w, literat czeski, * 1814, † 1887; przełożył szereg utworów Mickiewicza i Krasińskiego.

Stüler A u g u s t, architekt niemiecki, * 1800, † 1865; zbudował: Nowe Muzeum w Berlinie, uniwersytet w Królewcu, muzeum w Kolonji i in.; w Polsce: kościół w Retowie, kościół św. Pawła w Poznaniu, części architektoniczne mostów w Tczewie i Malborgu.

Stuliny, rozdzielenie pieczywa weselnego między gośćmi po oczepinach.

Stulisz, ob. S i s y m b r i u m.

Stultorum infinitus est numerus (łac.), liczba głupich jest nieskończona.

Stultorum plena sunt omnia (łac.), głupich pełno jest wszędzie.

Stultum facit fortuna, quem vult perdere (łac), kogo los chce zgubić, czyni go głupim.

Stuła, ob. s t o l a.

Stułbia, ob. H y d r a.

Stułbiopławy, ob. H y d r o z o a.

Stummer J a n, lekarz polski, * 1784, † 1845; prof. Uniw. Krakowskiego i Warszawskiego; 1815 nacz. lekarz wojska polskiego.

Stumpf K a r l, psycholog i filozof niemiecki, * 1848; prof. filozofji w Würzburgu, Pradze, Halli, Monachjum i Berlinie; prace: „Über den Ursprung der Raumvorstellung“ (1872), „Tonpsychologie“ (2 t., 1884), „Die Anfänge der Musik“, „Philosophische Reden und Vorträge“ (1910) i in.

Stupa (Stipa), o s t n i c a, rodzaj traw (rodz. Gramineae), rozpowszechnionych przeważnie na stepach Europy płd., Afryki płn., Ameryki; odznaczają się plewką dolną, opatrzoną na szczycie bardzo długą, kolankowato przegiętą ością, w dolnej części śrubowato skręconą. S. p e n n a t a, o. stepowa, trawa szaro-zielona, gęsto kępkowa, do 7 dm. wysok., o liściach bardzo wąskich, szydełkowatych, wiesze ściśnionej; ość do 30 cm. dług., silna, w dolnej części aż do przegięcia naga, wyżej piórkowato owłosiona. Charakterystyczna ta trawa, znamionująca stepy czarnomorskie oraz pusztę węgierską, zjawia się w Polsce tylko na Podolu i Pokuciu. Używana jest do bukietów zimowych. S. t e n a c i s s i m a (z Hiszpanji i Afryki płn.), przez Arabów zwana „halfa“, dostarcza włókien „Esparto“, z których wyrabia się maty, kosze, grube liny, odznaczające się wielką trwałością, nie ulegające gniciu; słoma używaną jest w Anglji na wielką skalę do wyrobu papieru.

Stupnicki H i p o l i t, literat, † 1878 we Lwowie; ogłosił: „Galicja pod względem topograficznym, geograficznym i historycznym“ (1849), „Geograficzno-statystyczny opis królestwa Galicji i Lodomerji“ (1864), „Herbarz polski“ (3 t., 1855—61), „Imionospis poległych i straconych ofiar powstania 1863 i 1864 r.“ (1865); redagował tygodnik „Przyjaciel domowy“.

Stupor (łac.), o d r ę t w i e n i e, b e z r u c h, stan całkowitego unieruchomienia z przybieraniem często dziwacznych, niewygodnych pozycyj i z nieoddziaływaniem na podniety zewnętrzne.

Stuprum (łac.), zgwałcenie kobiety.

Stúr L u d w i k, pisarz, publicysta i polityk słowacki, * 1815, † 1856; napisał poezje epiczne: „Svatoboj“, „Matúš z Trenčina“ i in.; studjum „O pieśniach i opowieściach ludowych poszczególnych szczepów słowiańskich“; redagował czasopismo „Orol Tatranski“ i „Slovenskje Narodnje Novini“.

Stura, 1) dopływ rz. Tanaro, wypływa z Alp Nadmorskich, dług. 110 km.; 2) dopływ rz. Po w Lombardji, wypływa z Alp Graickich.

Sturdza albo **Stourdza,** ród bojarów mołdawskich: 1) J a n, hospodar mołdawski 1822—28; 2) M i c h a ł, hospodar mołdawski 1834—49; 3) A l e k s a n d e r, autor „Mémoire sur l'état actuel de l'Allemagne“ (1818), pracy, oskarżającej uniwersytety niemieckie, * 1791, † 1854; 4) D e m e t e r, polityk rumuński, * 1833, † 1914; brał udział w obaleniu ks. Cuzy w 1866; wielokrotny członek gabinetu i premjer.

Sture, ród szwedzki, który wydał trzech namiestników, obrońców niezależności Szwecji, oraz bojowników praw mieszczan i chłopów przeciw przywilejom szlachty i duchowieństwa: 1) S t e n, siostrzeniec Karola VIII, † 1503; namiestnik 1470—1503, 1477 założył uniwersytet w Upsali; 2) S v a n t e N i l s s o n, namiestnik 1504—12; 3) S t e n M ł o d s z y, namiestnik 1512—20; † w walce z Danją 1520.

Stürgkh K a r l hr. von, austrjacki mąż stanu, * 1859; 1909 min. oświaty; od listopada 1911 premjer; zabity 21 października 1916 w Wiedniu przez socjalistę Fryderyka Adlera.

Sturm J a c q u e s C h a r l e s, matematyk i fizyk francuski, * 1803 w Genewie, † 1855 w Paryżu; prof. analizy w Szkole Politechn. w Paryżu (od 1840) i następca Poissona na katedrze mechaniki w Sorbonie; przeprowadził wraz z Colladonem badania nad ściśliwością cieczy i prędkością głosu w wodzie; napisał szereg prac z dziedziny algebry, analizy i geometrji.

Sturm de Hirschfeld F e r d y n a n d, lekarz korpusu kadetów za Stanisława Augusta, radca rady lekarskiej za Ks. Warszawskiego.

Sturm- und Drangperiode, okres literatury niemieckiej 1767—80 (nazwany tak według dramatu Klingera „Sturm und Drang“), w którym młodzi poeci zwalczali stare formy i przesądy estetyczne i etyczne. Na czele tego ruchu stali Klinger, Lenz, Leisewitz, Goethe i Schiller.

Stürmer B o r y s, rosyjski mąż stanu, * 1848, † 1917; reakcjonista; 1916 premjer i min. spr. zagr.

Sturnus vulgaris, s z p a k, ptak z rodziny S t u r n i d a e; podrząd O s c i n e s, rząd P a s s e r i f o r m e s. Dług. ciała ok. 24 cm. Dziób dość długi, prosty, stopniowo zwężający się ku końcowi. Upierzenie czarne, zielonawo i fioletowo połyskujące; grzbiet rudawo, spód biało nakrapiany. Pióra na ciele długie, zaostrzone. Pospolity w całym kraju; na zimę odlatuje; żywi się głównie owadami. Umie naśladować głosy innych ptaków, mowę ludzką i najrozmaitsze dźwięki.

Štursa J a n, rzeźbiarz czeski, * 1880, † 1925; profesor Akademji Sztuk Pięknych w Pradze; twórca szeregu pomników, m. in. Świętopełka Čecha, prez. Masaryka, aktorki Hanny Kvapilowej oraz licznych rzeźb.

Sturzo L u i g i, ksiądz i polityk włoski, przywódca partji katolickiej „popolarów“, przeciwnik Mussoliniego, zmuszony 1924 do opuszczenia kraju.

Stuttgart, ob. S z t u t g a r d.

Stwardnienie, ob. i n d u r a c j a.

Stwardnienie pierwotne, ob. s c l e r o s i s i n i t i a l i s.

Stwardnienie wieloogniskowe mózgu i rdzenia, ob. s c l e r o s i s m u l t i p l e x.

Stwiga lub **Stwiha,** pr. dopływ Prypeci, wypływa w pow. owruckim na Polesiu, dług. 130 km.

Stwosz W i t, rzeźbiarz, rytownik i malarz polski, * ok. 1438 w Krakowie, † 1533 w Norymberdze; szczegóły życia z pierwszych czasów mało znane; mieszkał i pracował w Krakowie, a po 1495 przeniósł się do Norymbergi, gdzie, oskarżony o fałszerstwo wekslu, był 1503 torturowany i piętnowany; najwybitniejsze dzieła w Polsce: Wielki ołtarz w kościele Marjackim w Krakowie, Krucyfiks tamże, Sarkofag Kazimierza Jagiellończyka w Katedrze na Wawelu; na Spiszu w Bardjowie: tryptyk „Narodzenie Pańskie“; w Norymberdze: „Matka Boska z Dzieciątkiem Jezus“, Wielki ołtarz i Ołtarz boczny Św. Różańca w kościele N. M. P., „Chrystus na Krzyżu“ w kościele św. Sebalda i in.

Stychel A n t o n i ks., działacz polityczny i społeczny, * 1859; studjował inżynierję w Berlinie, potem teologję w Gnieźnie i Würzburgu; założyciel katol. Tow. Robotników Polskich, prałat i proboszcz kolegjaty (fary) w Poznaniu; 1898—1913 poseł do sejmu pruskiego, 1904—1918 do parlamentu niemieckiego, 1919 do sejmu w Warszawie; 1922 senator i wicemarszałek senatu.

Styczna, 1) funkcja kątowa (tangens), ob. g o n j o m e t r j a; 2) graniczne położenie prostej, występującej jako łącznica dwóch punktów krzywej, z których jeden jest punktem stałym, stanowiącym jednocześnie graniczne położenie pozostałego, zmiennego punktu krzywej. Stały punkt krzywej nazywamy wtedy p u n k t e m s t y c z n o ś c i. O k r ę g i, k r z y w e s t y c z n e, takie, które posiadają w pewnym wspólnym punkcie wspólną styczną. O k r ą g ś c i ś l e s t y c z n y d o k r z y w e j, graniczne położenie okręgu, przecinającego krzywą w trzech punktach, gdy dwa z nich zbli-

żają się nieograniczenie do trzeciego punktu styczności (okręgu i krzywej). W geometrji różniczkowej rozważa się nadto płaszczyzny styczne do powierzchni, płaszczyzny ściśle styczne do krzywych itd.

Styczyński Jan Gwalbert, pedagog i literat, * 1786, † 1845; oprócz wielu rozbiorów literackich ogłosił „Bajki“ (1823 i 1825) oraz romans historyczny: „Mendog, król litewski“ (1825).

Styczyński Wincenty, działacz społeczno-narodowy na Śląsku, * 1876; dr. medycyny, osiadły od 1902 w Gliwicach; wybrany tamże 1919 do rady miejskiej, przewodniczący frakcji polskiej, zamordowany 1922 przez Niemców.

Stygmaty (greck.), rany na ciele ludzi świątobliwych, jakgdyby odbicie ran Chrystusowych. Zwykle występują na rękach, nogach i lewym boku, nie ropieją ani nie podlegają zapaleniu. Po raz pierwszy ukazały się 17. IX. 1224 u św. Franciszka z Asyżu. Kościół katolicki zalicza je do znaków nadprzyrodzonych i darów bożych.

Styk, rodzaj szpicruty z uszkiem na końcu, używanej do jazdy konnej.

Styka Jan, malarz polski, * 1854, † 1925; oprócz wielu portretów i obrazów historycznych, wykonał panoramy: „Racławice“ (przy współudziale W. Kossaka), „Golgota“, „Prześladowanie chrześcijan za Nerona“, 15 obrazów do „Quo Vadis“ i in.

Styks, w podaniach greckich rzeka w świecie podziemnym, przez którą Charon przewoził dusze zmarłych; na jej wody bogowie greccy (u Homera) składali swoje najuroczystsze zaklęcia.

Styl (greck. stylos, łac. stilus), pierwotnie u starożytnych Greków i Rzymian rylec do pisania na tabliczkach woskowych, w następstwie w retoryce sztuka wymowy w ogólnem znaczeniu; w estetyce oznacza charakter indywidualizmu twórczego, rodzaj sztuki, okres historyczny sztuki itd.

Styl w muzyce oznacza, podobnie jak w innych sztukach, sposób wyrażania się artysty w związku z duchem czasu. Stąd można mówić zarówno o stylu Szkoły Niderlandzkiej (XV w.) jak o stylu Palestriny czyli Wzniosłym (XVI), o stylu Mannheimczyków, mozartowskim, beethovenowskim lub wagnerowskim. Ponadto istnieją jeszcze style, związane z formą, np. styl a capella (głosy bez akompanjamentu), styl operowy, styl wiązany (kontrapunktyczny), ścisły, swobodny i in.

Stylben, symetryczny dwufenyloetylen, związek organiczny, $C_6H_5 . CH : CH . C_6H_5$; ciało krystaliczne; temp. topn. 124°, temp. wrzenia 307°.

Stylbit, minerał, jeden z zeolitów: $CaAl_2Si_6O_{16} . 5H_2O$; jednoskośny. Twardość 3,5—4, ciężar właśc. 2,1—2,2; bezbarwny lub zabarwiony.

Styli caustici, długie cienkie pałeczki, używane w medycynie do przyżegania, kształtem przypominające ołówki, zrobione najczęściej z ałunu, lapisu, siarczanu miedzi lub z mieszaniny ługu potasowego (KOH) z azotanem potasu (KNO_3 — saletra).

Stylici (łac. sancti columnares), nazwa ascetów chrześcijańskich z V w., którzy, wzorem Szymona Stylity (Słupnika), przez szczególną pobożność i dla odłączenia się od świata, przez pewien czas lub nawet większą część życia spędzali na szczytach wysokich słupów lub wież; na Wschodzie zwyczaj ten utrzymał się do XII w.

Stylisko, rękojeść albo trzonek narzędzi.

Stylistyka, systematyczny układ prawideł dobrego pisania.

Stylolity (greck.), kamienie słupowe, utwory geologiczne, występujące w wapieniach i dolomitach w postaci długich słupów, ułożonych prostopadle do kierunku uwarstwienia.

Stymfalidy, w podaniach greckich ptaki drapieżne o bronzowych skrzydłach, przebywające nad jez. Stymfalijskiem w Arkadji, wytępione przez Herkulesa.

Stypa, dawny zwyczaj pogański odprawiania uczt na pogrzebach ludzi możniejszych; obecnie przyjęcie, urządzane niekiedy dla osób, towarzyszących pogrzebowi; u dawnych Słowian obrzęd ten składał się z uczty, zwanej strawa, oraz z igrzysk, zwanych trizna. Te zabawy, urządzane przy zwłokach, przetrwały do dziś u wschodnich Słowian.

Stypendjum (łac.), zapomoga pieniężna, wyznaczona z odsetek pewnych funduszów publicznych lub prywatnych, wypłacana przez określony czas niezamożnej uczącej się młodzieży; stypendysta, korzystający ze stypendjum.

Styptica (greck.), środki lecznicze, zmniejszające krwawienia; niektóre stosowane są miejscowo: ocet, chlorek żelazowy (Fe_2Cl_6), inne drogą zastrzyknięć podskórnych (żelatyna, ergotyna), domięśniowych (pepton) lub dożylnych (10% chlorek wapnia $CaCl_2$, 10% sól kuchenna NaCl), albo też drogą doustną (chlorek wapnia, sól kuchenna, żelatyna); środki, zmniejszające krwawienia maciczne: sporysz, styptycyna i in.

Styptycyna, chlorowodorek kotarniny, środek przeciw krwawieniom macicznym.

Stypulacja (łac.), umowa, zobowiązanie, ugoda, oparta na kontrakcie.

Styr, pr. dopływ Prypeci, wypływa z Woroniaków w pow. złoczowskim, dług. 454 km.; miejsce zaciętych walk pozycyjnych w czasie wojny światowej.

Styracaceae, styrakowate, rodzina roślin dwuliściennych, z rzędu Diospyrales (przysporowe). Należą tu krzewy lub niewysokie drzewa o liściach pojedyńczych, najczęściej całobrzegich, skórzastych, właściwe okolicom zwrotnikowym i podzwrotnikowym Ameryki i Azji. Ważniejszy rodzaj Styrax.

Styrakowate, ob. Styracaceae.

Styrakowiec, ob. Styrax.

Styrax, styrakowiec, roślina z rodziny Styracaceae (styrakowate); drzewa lub

krzewy okolic zwrotnikowych i podzwrotnikowych. S. officinalis, s. lekarski, drzewo rosnące w Europie płd. i na Wschodzie, dostarcza żywicy, zwanej styraksem „Storax officinalis“, mającej zastosowanie w lecznictwie oraz używanej do pachnideł. S. benzoin, s. benzoesowy (Rys.: a kwiat w przekroju podłużnym, b owoc, c owoc z usuniętą częściowo łupiną) z Sumatry, Jawy, Wysp Moluckich, dostarcza lekarskiej żywicy benzoesowej.

Styrax benzoin.

Styrja (niem. Steiermark), związkowy kraj alpejski rep. Austrjackiej, 16.375 km², 947.000 mieszk.; stol. Graz; obejmuje części Alp wsch. krystalicznych (Niskie Taury) i Alp wapiennych z żyznemi dolinami rzek Anizy, Mury i Drawy; uprawa zboża, winnice, chów bydła; kop. rudy żel., węgla brunatnego, soli, grafitu (Leoben); przemysł metalurgiczny: odlewnie żelaza, walcownie stali, fabr. lokomotyw, wagonów, automobilów, rowerów i broni (Steyer); liczne źródła mineralne. Płd. część S. wraz z Mariborem przypadła na podstawie traktatu w St. Germain Jugosławji.

Styrja.

Styrol, związek organiczny $C_6H_5 . CH : CH_2$, ciecz o temp. wrzenia 145°.

Sua cuique fortuna in manu est (łac.), każdy ma w ręku swój los, każdy jest sprawcą swego losu.

Sua narret Ulisses (łac.), niech Ulises opowiada swoje czyny (tj. chwali się; cytata z Metamorfoz Owidjusza).

Sua sponte (łac.), samo z siebie, z własnego popędu.

Suaheli (Wasuaheli), lud mieszany arabsko-persko-murzyński (Bantu) w Usambarze (Afryka wsch. bryt.); mahometanie; używają języka, zw. kisuaheli.

Suakin, port na zach. wybrzeżu morza Czerwonego w Sudanie anglo-egipskim, 10.000 mieszkańców.

Suarez Francisco, scholastyk hiszpański, jezuita, * 1548, † 1617; dzieła: „Disputationes metaphysicae“, „Disputiones“.

Suaviter in modo, fortiter in re (łac.), łagodnie w formie, stanowczo w rzeczy.

Suazi (Swazi), plemię Bantu płd. (Kafrów) w płd.-wsch. Transwalu (Suaziland).

Sub (łac.), pod.

Sub conditione (łac.), pod warunkiem.

Sub divo (łac.), pod niebem, na otwartem powietrzu.

Sub Iove (łac.), pod Jowiszem, pod niebem, na wolnem powietrzu.

Sub rosa (łac.), w zaufaniu.

Sub sigillo (łac.), pod pieczęcią (tajemnicy).

Sub specie aeternitatis (łac.), pod kątem widzenia wieczności.

Subaciditas (łac.), zmniejszenie kwasoty soku żołądkowego.

Subaltern (łac.), podwładny, zależny od kogoś innego, młodszy urzędnik, oficer itd.

Subalternacja (łac.), podporządkowanie sądu szczegółowego sądowi ogólnemu. Wnioskowanie przez s., takie wnioskowanie bezpośrednie, w którem sąd nowy, tj. wywnioskowany, różni się od sądu, z którego został wyprowadzony, jedynie tzw. ilością. Sąd ogólny, z którego wyciągnięto wniosek, nosi nazwę propositio subalternans, wywnioskowany zaś sąd szczegółowy — propositio subalternata. Poprawny logicznie wniosek, wyprowadzony z sądu ogólnego, nosi nazwę „a majori ad minus“ albo „ad subalternam propositionem“; błędny logicznie wniosek od sądu szczegółowego do ogólnego — „a minori ad majus“ albo „ad subalternantem propositionem.

Subcutaneus (łac.), podskórny; injectio subcutanea, zastrzyknięcie podskórne jakiegoś leku, zabieg lekarski, bardzo często stosowany.

Subdiakonat, piąty stopień święceń kapłańskich; subdiakonem może zostać ten tylko, kto ma ukończone 21 lat; właściwą funkcję subdiakonów stanowi asystowanie przy uroczystej Mszy św.

Subdominanta, IV-ty stopień gamy, czyli ton, leżący pod dominantą tj. V-tym stopniem gamy, w gamie C-dur ton F.

Šubert Franciszek Adolf, dramaturg czeski, * 1849, † 1915; autor dramatów: „Jan Výrava“, „Miłość Rafaela“, „Ziemianin“, „Dramat czterech biednych ścian“, „Żniwo“ i in.; długoletni dyrektor czeskiego Teatru Tymczasowego i później Teatru Narodowego.

Subglacjalny, podlodowcowy, pod lodowcem położony. Niektóre formy, jak ozy, drumliny, powstają subglacjalnie. Wody subglacjalne odgrywają wielką rolę przy przenoszeniu i wypłukiwaniu moreny dennej.

Subhastacja (łac.), ob. licytacja.

Subiaco, m. w prow. rzymskiej (Włochy), nad rz. Teverone, 8.600 mieszk.; ruiny willi Nerona, niegdyś rezyd. letnia papieży; wpobliżu 3 klasztory, założone przez św. Scholastykę, najstarszy przez św. Benedykta.

Subintabulat, ob. intabulacja.

Subito, włoski wyraz, wskazujący w muzyce wykonanie dwu utworów bez przerwy.

Subjekt, wyraz muzyczny, ob. sogetto.

Subjektywność, subjektywizm, ob. podmiotowość.

Sublamina, rtęciowy związek organiczny, połączenie siarczanu rtęciowego ($HgSO_4$) z etylendwuaminą, $C_2H_4(NH_2)_2$; białe, w wodzie łatwo rozpuszczalne kryształki o zawartości 44% rtęci (Hg); środek dezynfekujący, używany zamiast sublimatu.

Subleyres Pierre, malarz francuski, * 1699 † 1749; z dzieł: „Evanouissement de l'empereur Valins assistant à une messe célébrée par Saint Basile“ (1745).

Sublimacja, 1) przestalanie, bezpośrednie przejście ciała ze stanu stałego w stan lotny; 2) ob. psychoanaliza.

Sublimat, chlorek rtęciowy, związek nieorganiczny $HgCl_2$; bezbarwne kryształki; temp. topn. 275°, temp. wrzenia 301°; rozpuszcza się w wodzie, eterze i alkoholu. Stosuje się w lecznictwie jako środek odkażający itd.

Submersio (łac.), utonięcie.

Submikrony, cząsteczki koloidalne o średnicach, leżących w granicach od 100 μμ do 6 μμ wykrywane zapomocą ultra mikroskopu. Cząsteczki koloidalne, posiadające mniejsze rozmiary, od 6 μμ do 1 μμ, nazywamy amikronami, których zapomocą obserwacji bezpośredniej (ultramikroskop) wykryć nie możemy.

Submisja (łac.), sposób wypuszczania pożyczek państwowych, obligacyj komunalnych itp., polegający na tem, że instytucja emitująca oddaje całą pożyczkę za umówioną cenę konsorcjum bankowemu, które ze swej strony pożyczkę tę wypuszcza na rynek, sprzedając ją kapitalistom; ob. subskrypcja.

Submucosa, podśluzówka, warstwa tkanki łącznej luźnej, leżąca pod śluzówką (mucosa) i oddzielona od ostatniej warstwą mięśni gładkich.

Suboneracja, ob. intabulacja.

Subordynacja, 1) w logice podporządkowanie pojęcia mniej ogólnego pojęciu bardziej ogólnemu; 2) wszelkie podporządkowanie się cudzej woli, posłuszeństwo.

Subotić Jovan, poeta serbsko-chorwacki, * 1817, † 1886; czynny w ruchu narodowym 1848; prezes Macierzy Serbskiej; pisał poezje liryczne, dramaty; zbiorowe wyd. dzieł w 8 t. (1858—60).

Subotica (niem. Maria-Theresiopel, węg. Szabadka), m. w Baczce (Jugosławja), 102.000 mieszk.; tkactwo; uniwersytet; handel zbożem, winem i końmi.

Subotów, w. na Ukrainie, pow. czerkaski, gub. krzemieńczucka, nad rz. Taśminą, 12 km. od Czechryna; w połowie XVII w. siedziba Chmielnickiego.

Subrepcja (łac. subrepo, podpełzać), błąd w myśleniu logicznem.

Subretka (franc.), sprytna pokojówka w komedjach francuskich.

Subrogacja, ob. podstawienie.

Subsekwentne rzeki, rzeki nie płynące w kierunku upadu warstw (np. Warta od źródeł do Częstochowy).

Subsidium charitativum. W Polsce przedrozbiorowej duchowieństwo w zasadzie było wolne od podatków; wszakże w razie uchwały poboru (w wyższej wysokości) duchowieństwo dawało państwu ryczałtową kwotę, jako dobrowolny zasiłek, zwany subsidium charitativum; poczynając od 1717 r. danina ta była stałym podatkiem, płaconym w postaci ryczałtowej kwoty, której rozłożenie było wewnętrzną rzeczą duchowieństwa; w epoce reform po pierwszym rozbiorze, duchowieństwo podniosło swe s. ch. do 600.000 zł. Od s. ch., płaconego przez duchowieństwo, odróżnić należy pogłówne, jako stały podatek, opłacany przez szlachtę od 1717, pod nazwą s. ch. od szlachty; w ten sposób starano się unikać właściwej nazwy pogłównego, jako obrażającego ówczasne pojęcia szlachty.

Subskrypcja (łac.), najbardziej rozpowszechniony sposób emitowania pożyczek państwowych, komunalnych, akcyj, obligacyj itp.; instytucja, emitująca dany papier, lub bank, działający w jej imieniu, podaje do wiadomości warunki emisji; gdy suma zapisów dorównywa sumie emisji, każdy subskrybent otrzymuje taką ilość walorów, na jaką się zapisał; gdy zapisy nie pokrywają sumy emisji, w większości przypadków konsorcjum bankowe, zajmujące się subskrypcją, przejmuje niepokrytą część pożyczki lub resztę akcyj względnie obligacyj na swój rachunek; jeżeli subskrypcja przewyższa wysokość emisji, to zapisy ulegają stosunkowej redukcji; wówczas mówi się, że emisja 2-krotnie, 3-krotnie itd. pokryta została przez subskrypcję.

Substancja (łac.), podścielisko, podwalina tego, co istnieje, świata zjawisk, to, co pozostaje niezmiennie przy wszelkich zmianach, jakim podlegają zjawiska; według Descartes'a s. jest to, co istnieje w sobie, samodzielnie, i do istnienia czego nic innego nie jest niezbędne (w odróżnieniu od rzeczy innych kategoryj, które dla swego istnienia wymagają istnienia innych rzeczy); według Descartes'a istnieją dwie substancje: myśl i rozciągłość (dusza i ciało), według Spinozy jedna jedyna: jest nią Bóg czyli natura; dla Kanta s. jest kategorją rozsądku.

Substancja intercelularna, ob. intercelularny.

Substancja kitowa, ob. kitowa substancja.

Substancje kontaktowe, ob. kontaktowe substancje.

Substantia compacta, ob. kości.

Substantia eburnea, ob. zębina.

Substantia spongiosa, ob. kości.

Substratum, substrat, podłoże, nosiciel, to, co stanowi niezmienną, stałą istotę, będącą podłożem, którego modyfikacjami są cechy, zmiany, zjawiska, procesy. Pojęcie s. jest synonimem pojęcia substancji. Substratem zjawisk i procesów fizycznych i chemicznych jest materja. Według psychologji metafizycznej takim substratem zjawisk i procesów psychicznych miała być substancja duchowa, dusza. W filozofji nowożytnej pojęcie substancji duchowej poddał po raz pierwszy krytyce filozof angielski David Hume.

Substytucja (łac.) ma dwojakie znaczenie prawne: 1) przelanie pełnomocnictwa, ob. pełnomocnictwo; 2) rodzaj darowizny lub zapisu testamentowego, obciążonego warunkiem przekazania go określonej osobie. Substytucja, której mocą majątek nieruchomy przechodzi z ojca na syna itd. bez prawa zbywania go i obciążania, stanowi ordynację czyli majorat.

Substytut, ob. pełnomocnictwo.

Subsumcja (łac.), podporządkowanie pojęcia mniej ogólnego pojęciu bardziej ogólnemu, np. gatunku — rodzajowi.

Subsydjum (łac. subsidio), zasiłek, wsparcie, pomoc pieniężna.

Subtilis, cienki, delikatny, szczupły, ścisły, subtelny.

Subumbrella, nazwa wewnętrznej, skierowanej ku dołowi, części dzwonkowatego ciała meduz, w przeciwstawieniu do części zewnętrznej, zwanej exumbrella.

Subwencja (łac.), zasiłek pieniężny, udzielany przez państwo związkowi publicznemu lub przedsiębiorstwu, względnie towarzystwu, którego działalność uznana jest za szczególnie pożyteczną dla społeczeństwa.

Succatori Jan, budowniczy królewski z XVII w.; wzniósł kościół i klasztor ks. Kamedułów na Bielanach pod Krakowem (1642).

Succès d'estime (franc.), powodzenie, oparte na szacunku dla twórcy, nie na rzeczywistej wartości dzieła.

Succinum (łac.), bursztyn.

Succisa, czarcikęs, roślina z rodziny Dipsaceae (szczeciowate); zioła bez kolców i kłujących szczecinek. W Polsce pospolity S. pratensis, cz. łąkowy, bylina o kłączu krótkim, uciętem, łodyże 5 (10) dm. wys., gałęzistej, liściach dość grubych, lśniących, kwiatach niebiesko-fioletowych, w kulistawych główkach na długich szypułkach. Kwitnie VII—IX. Łąki, zwłaszcza mokre, zarośla.

Succuba (łac.), nałożnica.

Succubus, ob. incubus.

Succulenta, rośliny, których organy wskutek rozrostu tkanki wodnej nabierają charakteru mięsistego (np. Sedum, Sempervivum, Agava, kaktusy); charakterystyczne są dla okolic bezwodnych.

Succulentus (łac.), soczysty.

Succus, dosł. sok; zagęszczony wyciąg z tkanek roślinnych; S. liquiritiae depuratus, wyciąg z korzenia lukrecji, środek wykrztuśny o słodkawym, mdłym smaku, używany także do wyrobu pigułek. S. carnis expressus, świeżo wyciśnięty sok z mięsa, zawierający 6—7% białka; środek odżywczy, stosowany przy chorobach gorączkowych i chorobach przewodu pokarmowego.

Succus gastricus, sok żołądkowy, ob. ventriculus.

Succus prostaticus, płyn sterczowy, wydzielina gruczołu krokowego, sterczu (prostata), mleczna ciecz, reagująca słabo zasadowo i zawierająca ferment (vesiculasa), powodujący krzepnięcie nasienia męskiego. Płyn sterczowy warunkuje ruchliwość plemników.

Suceava, ob. Suczawa.

Sucha, m. w pow. żywieckim (woj. krakowskie), nad rz. Skawą, 5,200 mieszk.; zamek Tarnowskich z XVI w. z kaplicą, bibljoteką, parkiem; letnisko.

Sucha destylacja, ob. destylacja.

Sucha dieta, ob. dieta.

Sucha igła, pointe sèche, odbitka z rysunku na płycie miedzianej, wykonanego igłą stalową, osadzoną na drewnianym trzonku (ob. miedziorytnictwo).

Sucha mgła, ob. mgła.

Sucharda Stanisław, rzeźbiarz czeski, impresjonista, prof. praskiej Akademji Sztuk Pięknych, * 1866, † 1916; prace: pomnik Fr. Palackyego w Pradze, plakiety do ballad K. J. Erbena, grobowce i in.

Suche dni, nazwa trzech dni postu: środy, piątku i soboty w każdej z czterech pór roku; s. d. ustanowione zostały na pocz. III w. przez papieża Urbana I, celem nakłonienia wiernych, aby pokutą i modlitwą poświęcali każdą porę roku i wypraszali łaskę dla nowych duchownych, którzy w tych dniach zwykle byli święceni.

Suche komnaty, herb polski: w polu czerwonem czarny róg myśliwski w złoto oprawny, w środku niego krzyż złoty; w hełmie trzy pióra strusie.

Suche zapłodnienie, ob. zapłodnienie suche.

Suchecki Henryk, filolog, * 1811, † 1872; studja we Lwowie; 1865 prof. filologji słow. na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił: „Zwięzła nauka języka polskiego“ (kurs wyższy, 1856), „Zagadnienia z zakresu języka polskiego wywodem lingwistycznym i filologicznym rozjaśnione“ (1871) i in.

Suchedniów, osada górnicza i przemysłowa w pow. i woj. kieleckiem, nad rz. Łączną; wielkie piece, stalownie, fabr. żelaza, wyrobów metalowych, maszyn i narzędzi rolniczych; letnisko.

Suchej Wody dolina, ob. Gąsienicowych Stawów dolina.

Suchet Louis ks. Albufera, marszałek i par Francji, * 1770, † 1826; za zdobycie Tarragony (1811) marszałek, za zdobycie Walencji (1812) książę; zostawił pamiętniki z wojen hiszpańskich.

Suchodolski January, malarz, * 1795, † 1875; po upadku powstania 1831 wyjechał do Rzymu; malował dla cara Mikołaja wielkie panoramiczne płótna, ilustrujące wojnę na Kaukazie, szereg obrazów z wojen napoleońskich oraz sceny rodzajowo-historyczne.

Suchodolski Rajnold, poeta, * 1804, † 1831 w bitwie pod Warszawą; urzędnik ministerjum skarbu w Warszawie, 1830 podchorąży strzelców pieszych; autor licznych piosenek z czasów powstania: „Dalej bracia do bułata“, „Patrz Kościuszko na nas z nieba“ i in; wydał zbiór pt. „Ulubione pieśni“ (1831).

Suchodolski (Suchodolec) Samuel, kartograf i inżynier polski w służbie pruskiej, * 1649, † ok. 1720; autor mapy Prus Wsch. i okolic Poczdamu.

Suchodolski Zdzisław, syn Januarego, malarz, * 1835; kształcił się w Düsseldorfie, mieszkał stale zagranicą; w krak. Muzeum Narodowem jest jego „Święta Rodzina“.

Suchomlinow Władimir, rosyjski min. wojny 1909—15; nie odwołał powszechnej mobilizacji z 30. VII. 1914 mimo wyraźnego rozkazu cara, za co skazany na więzienie przez sąd rewolucyjny w lecie 1917; † 1926 w Berlinie.

Suchona, jedna ze źródłowych rzek Dźwiny (Rosja płn.), dług. 556 km.

Suchorosty, ob. kserofity.

Suchorzewski Jan, poseł kaliski na Sejm Czteroletni; wsławił się teatralnym protestem przeciwko uchwaleniu Konstytucji 1791.

Suchoty, tuberculosis, ob. gruźlica.

Suchowola, m. w pow. sokólskim (woj. białostockie), nad rz. Olszanką, 2.500 mieszk.

Süchteln, m. w Nadrenji (Prusy), 10.000 mieszk.; wyroby aksamitne i jedwabne.

Suchum, zwane także Suchumkale, m. port. i stol. Abchazji w Gruzji (Kaukaz płd.), nad morzem Czarnem, 47.000 mieszk.; miejscowość klimatyczna.

Sucre, jednostka monetarna w Ekwadorze, nominalnie = 5 fr. 10 cent. = 1 condorowi (mon. złota).

Sucre, stol. Boliwji (Am. Płd.), 2694 m. n. p. m., 30.000 mieszk.; siedz. arcybisk., uniwersytet.

Sucre, stan w Wenezueli, 11.800 km², 150.000 mieszk.

Sucrol, ob. dulcyna.

Suctio, ssanie, proces pobierania pokarmu mlecznego przez młode ssaki i oseski ludzkie.

Suctoria, Acinetina, wymoczki ssące, nazwa podgromady pierwotniaków (Protozoa) z gromady wymoczków (Ciliophora). Uposażone w rzęski (cilia) tylko w okresie młodocianym. Otwór gębowy zastępują specjalne rurki ssące, zapomocą których wymoczki te wchłaniają pokarm (zawartość ciała innych wymoczków). Rozmnażają się przeważnie przez pączkowanie. Należą tu dwie rodziny: Acinetidae i Dendrocometidae. Ważniejsze rodzaje: Acineta, Podophrya, Ephelota, Dendrocometes. Pospolity Dendr. paradoxus żyje na blaszkach skrzelowych kiełża (Gammarus pulex).

Suczawa (rum. Suceava), l. dopływ Seretu na Bukowinie, dług. 150 km.

Suczawa, rum. Suceava, m. pow. na Bukowinie (Rumunja), nad rz. Suczawą, 12.000 mieszk.; ruiny zamku hospodarów mołd., liczne cerkwie; stary gród, do poł. XVI w. stol. Mołdawji, 1497 oblegany przez Jana Olbrachta.

Su-czou (ang. Soochow), stol. prow. Kiangsu (Chiny wsch.), nad kanałem cesarskim, 1,027.000 mieszk.; przemysł jedwabniczy, wyroby artystyczne z drzewa i kości słoniowej.

Suda, zatoka na płn. wybrzeżu wyspy Krety (Grecja), wrzynająca się 16 km. wgłąb lądu; stacje węglowe, przystań morska.

Sudamina, sudamen, potówki, wyprysk skórny (dermatitis), występujący przy nadmiernem poceniu się.

Sudan, wielka kraina w Afryce, rozciągająca się od 7° do 17° szer. płn. pomiędzy strefami wielkich lasów podzwrotnikowych a strefą wielkiej pustyni Sahary, obejmuje stepy i sawanny, ok. 5,000.000 km², ok. 70,000.000 mieszk.; zbudowana ze skał archaicznych, granitów, gnejsów i łupków krystal.; śr. wysok. 400—600 m., z wulkanicznym masywnem Dżebel Marra (1830 m.) na wsch. i górami Futa Dżalon, Kong i Adamaua (1.500—3.000 m. wys.) na zach.; dzieli się na: 1) S. wschodni (anglo-egipski), zapadłość między wyżynami Kordofanu i Darfuru a Abisynją; przepływa ją górny Nil; 2) S. środkowy (część franc., część ang.), obejmujący zapadłość bezodpływowego jeziora Czad; 3) S. zachodni (franc.), równinny, obejmujący dorzecze Senegalu i Nigru z grupą górską Air (1.700 m. wys.), aż po Atlantyk; klimat gorący, na zach. i płd. wilgotny; na płd. od Sahary ciągnie się pas stepów, równolegle biegnie pas sawannów, graniczący na płd. z pasem lasów Konga belg.; płn. pas zamieszkują Arabowie i Berberowie, płd. Murzyni sudańscy i mieszańcy; rolnictwo i hodowla bydła; handel głównie solą i bydłem, wywóz bawełny, ryżu, gumy arabskiej, kości słoniowej i piór strusich, przywóz wyrobów europejskich; komunikacja karawanowa zapomocą wielbłądów, mułów i osłów; ważniejsze miasto Timbuktu na granicy strefy pustyń.

Sudan anglo-egipski, kraj, obejmujący część Sudanu wsch. i Nubji, 2,549.500 km², 5,913.000 mieszk.; stol. Chartum; kraina płn. pustynna, sucha, kraina płd. pagórkowata i górzysta (Dżebel Marra), stepowa, obejmuje sawannę, pokrytą rzadkiemi drzewami (akacje, mimozy), na samym płd. błota z powodu obfitych opadów atmosferycznych; ludność stanowią Murzyni sudańscy i ludy pochodzenia mieszanego, na płn. Nubijczycy pochodzenia chamicko-murzyńskiego i Arabowie; religja mahometańska; uprawa roli, pasterstwo, myślistwo; wywóz bydła i produktów zwierzęcych, drzewa, korzeni, bawełny, gumy, kości słoniowej i złota; handel w rękach arabskich; dług. linij kolejowych 2.414 km. Zajęty 1820—25 przez Egipt, od 1896 okupowany przez W. Brytanję, pozostaje pod jej władzą.

Sudan francuski, kolonja w obrębie Afryki zach.-francusk., utworzona 1909 z dawnych terytorjów Senegalu, Gambji i Nigru, 923.000 km², 2,540.000 mieszk.; stol. Bamako.

Südekum Albert, socjalistyczny polityk niemiecki, * 1871; poseł do parlamentu, 1916—1920 pruski min. skarbu.

Sudermanlandja, ob. Södermanland.

Sudermann Hermann, pisarz niemiecki, * 1857; dramaty: „Ehre", „Sodoms Ende", „Die Schmetterlingschlacht", „Wie die Träumenden" i in.; powieści: „Frau Sorge" i in.

Sudety, pasmo gór w Europie środk., ciągnące się od bramy Łużyckiej po bramę Morawską i zamykające kotlinę Czeską od płn.-wsch.; składają się z Gór Izerskich, Olbrzymich (Śnieżka 1.605 m.), Gór Orlich, właściwych Sudetów (Pradziad 1.490 m.) i Jesionika; są to stare góry, nie tworzące jednolitego łańcucha, obfitujące w liczne przejścia (8 linij kolejowych).

Sudhoff Karl, lekarz niemiecki, * 1853; od 1905 profesor i dyrektor Zakładu Historji medycyny w Lipsku; prace z zakresu historji medycyny; wydawca „Archiv für Geschichte der Medizin".

Sudiebnik, statut czyli księga praw rosyjskich, założony 1497 przez diakona Gusiewa z rozkazu cara Iwana III; Nowy S. ułożony i przyjęty został 1551 przez cara Iwana IV.

Sudjenice, ob. Rodjanice.

Sudor (łac.), ob. pot.

Sudoriferum medicamentum (łac.), lek napotny.

Sudra, najniższa, najbardziej pogardzana kasta w Indjach.

Sudraka, król hinduski, domniemany autor dramatu „Mriczakatika"; według jednych badaczy żył w III w., według innych w V w. po Chrystusie.

Sudrowski Stanisław, teolog kalwiński, * ok. 1550, † 1600; kaznodzieja, potem senjor kalwiński w Wilnie; ogłosił: „Nauka i utwierdzenie o tem, z czem się ma pokazać i popisać przed majestatem Bożym człowiek chrześcijański niemocą złożony" (1580), „Wykład na modlitwę Pańską, którą pospolicie pacierzem zowią" (1580) i in.

Sue Eugène, powieściopisarz francuski, * 1804, † 1857; napisał: „Tajemnice Paryża", „Żyd wieczny tułacz", „Siedem grzechów głównych" i in.

Sueca, m. w prow. Walencji (Hiszpanja), 14.400 mieszk.; uprawa ryżu.

Sueski kanał, kanał, łączący m. Śródziemne z m. Czerwonem na przesmyku Sueskim, dług. 161 km., szer. powierzchni wody 58—100 m. (szer. dna 22 m.), głęb. 8 m.; myśl przekopania przesmyku Sueskiego istniała już w staroż.: w XIV w. przed Chr. Egipcjanie pierwszy raz zbudowali kanał, poprawiany następnie przez Rzymian, a później przez Arabów; w XVII w. po Chr. został zasypany i dopiero w XIX w. Lesseps utworzył towarzystwo budowy kanału, który 1859—1869 został wybudowany kosztem ok. 480,000.000 franków; zupełnie zneutralizowany i otwarty dla wszystkich statków tak w czasie pokoju jak i wojny, jest jedną z najważniejszych dróg wodnych, skracających podróż z Europy do Azji prawie o połowę czasu; najważniejsze znaczenie ma dla W. Brytanji, łącząc ją najkrótszą drogą z azjatyckiemi i australijskiemi kolonjami; w 1922 przebyło K. S. 4.620 okrętów (w tem 2.700 brytyjskich) i 275.000 pasażerów; wzdłuż K. S. biegnie linja kol. z Kairu do m. Suezu.

Sueski przesmyk, wąski pas lądu między zat. Sueską a m. Śródziemnem, oddzielający Afrykę od Azji, szer. 120 km., wys. 16 m.; tu przekopano kanał Sueski.

Suetonius Gaius Tranquillus, uczony i retor rzymski, * ok. 70, † ok. 160 po Chr.; sekretarz osobisty cesarza Hadrjana. Z licznych jego dzieł zachowały się: „De vita Caesarum" (żywoty 12 pierwszych cesarzy) i części z dzieła historyczno-literackiego pt.: „De viris illustribus".

Suevia, łac. nazwa Szwabji (Niemcy).

Suez, m. port. w Egipcie Dolnym, nad zatoką S., 31.000 mieszk.

Suffczyński Kajetan (pseud. K. S. Bodzantowicz), literat, * 1807, † 1872; kształcił się w konwikcie Pijarów na Żoliborzu w Warszawie, służył w wojsku, po 1831 osiadł na wsi w Lubelskiem; gawędy i opowiadania: „Chwila zapomnienia" (1868), „Rodzina konfederatów" (1856), „Boje polskie i przygody żołnierskie" (1871), „Opowiadania historyczne" (1875), „Zawsze oni" (3 t., 1875) i in.

Suffolk East, hr. w Anglji wsch., 2.222 km², 291.000 mieszk.; stol. Ipswich.

Suffolk West, hr. w Anglji wsch., 1.582 km²; 109.000 mieszk.

Suffragium (łac.), głos przy wyborach, prawo głosowania.

Sufiks (łac.), przyrostek, sylaba dołączona.

Sufizm, ob. islam.

Sufler (franc.), podpowiadacz; funkcjonarjusz teatralny, podpowiadający po cichu aktorom ich role w czasie prób i przedstawień.

Sufragan, biskup rezydujący, podległy metropolicie; mianem sufraganów niesłusznie tytułują u nas koadjutorów.

Sufrażetki (ang.), zwolenniczki prawa głosowania dla kobiet. Nazwę tę nadano w Anglji działaczkom kobiecym, które drogą gwałtownych demonstracyj walczyły o zdobycie tego prawa.

Sugerować, sugestjonować (łac.), poddawać, podsuwać osobie drugiej jakiś pogląd, myśl, uczucie, działanie itp. z tym zamiarem, aby osoba ta pod wpływem sugestji przyjęła je za swoje, nie zdając sobie sprawy z tego, że te myśli, poglądy itp. pochodzą z zewnątrz.

Sugestja (łac.), czynność poddawania komuś jakiegoś przedstawienia, myśli, opinji, uczucia, działania, które osoba ta przejmuje i bierze za swoje własne i w które wierzy, nie przeciwstawiając im własnej krytyki i oporu; podatność na s. albo tzw. sugestyjność jest rozmaita u różnych osób, zależy m. in. od wieku (dzieci są znacznie bardziej sugestyjne niż dorośli), poziomu inteligencji (osoby bardziej inteligentne i krytyczne są odporniejsze na s. od osób o inteligencji nierozwiniętej), od stopnia uczuciowości (osoby emocjonalnie łatwo pobudliwe są podatniejsze na s. od innych), od stopnia samodzielności charakteru (osoby o charakterze niesamodzielnym są łatwo sugestyjne), od otoczenia (np. ilość osób w tłumie, uniform wojskowy, wykład w audytorjum itp.); nie wszystkie bodźce (np. myśli poddane, zręcznie sformułowane pytania, podsuwające zgóry pewną określoną odpowiedź, gesty itp.) posiadają jednakową zdolność oddziaływania w kierunku sugestji; tę własność bodźców wywoływania sugestji nazywamy sugestywnością; tak pojęta sugestja jest zjawiskiem codziennem i normalnem. Ulegamy jej wszyscy, czego wyrazem jest wpływ prasy, opinji publicznej, mody itp. S. jest zjawiskiem podstawowem w hipnozie: fakty halu-

cynacyj, paraliżów itp., wywoływanych w hipnozie, tylko sugestji zawdzięczają powstanie; przejścia od s. normalnej do s. hipnotycznej są nieznaczne.

Sugestjonować, ob. s u g e r o w a ć.

Sugestyjność, ob. s u g e s t j a.

Suhak, ob. S a i g a t a t a r i c a.

Suhl, m. w rep. Erfurckiej (Prusy), w płd. części Lasu Turyngijskiego, 15.000 mieszk.; źródła słone; fabr. broni (karabiny maszynowe), narzędzi stalowych, zabawek i porcelany.

Sui generis (łac.), swego rodzaju; termin ten stosuje się do przedmiotów tak osobliwych, że niełatwo umieścić je w jednej klasie z innemi; stanowią one swój własny rodzaj.

Suicidium (łac.), ob. s a m o b ó j s t w o.

Sui-czou, m. okręg. w prow. Seczuan (Chiny zach.), 150.000 mieszk.

Suidae, ś w i n i e, nazwa rodziny ssaków (M a m m a l i a) z podrzędu N o n r u m i n a n t i a (n i e p r z e ż u w a j ą c e); rząd A r t i o d a c t y l a (p a r z y s t o k o p y t n e), podgromada M o n o d e l p h i a. Zwierzęta średniej wielkości, o ciężkiej i niezgrabnej budowie. Ciało ścieśnione z boków. Głowa szpiczasto zaostrzona, pysk wyciągnięty w krótki ryj. Uszy duże, oczy stosunkowo niewielkie. Uzębienie zupełne; kły wydłużone, bezkorzeniowe, stale narastające i zwykle (przeważnie u samców) wystające z pyska, przyczem górne często są zagięte do góry. Zęby trzonowe sęczkowane. Żołądek podzielony niewyraźnemi przewężeniami na trzy przedziały. Nogi stosunkowo cienkie, 4-palcowe, przyczem 2 skrajne palce nie sięgają ziemi; kości śródręcza (m e t a c a r p u s) i śródnoża (m e t a t a r s u s) rozdzielone. Skóra gruba, z dużym pokładem tłuszczu, porośnięta rzadką szczeciną. Ogon krótki i cienki. Wszystkożerne. Zamieszkują lesiste i bagniste miejscowości strefy gorącej i umiarkowanej całego świata, z wyjątkiem Australji. Należą tu liczne gatunki, między innemi: S u s s c r o f a (ob.), dzika świnia, dzik. P o r c u s b a b y r u s s a b a b i r u s a, odznacza się charakterystycznemi długiemi kłami górnemi, które przebijają kości twarzowe i zaginają się ku tyłowi ponad pyskiem. Zamieszkuje Celebes i wyspy Moluckie. Obyczaje podobne do dzika. Mięso jadalne. P o r c u l a s a l v a n i a, małe zwierzę, zamieszkujące południowe zbocza Himalajów. P o t a m o c h o e r u s p o r c u s z Afryki zach. (Liberja, Kamerun), trybem życia przypomina naszego dzika. P o t a m. l a r v a t u s żyje na Madagaskarze. P e c a r i t a j a c u, p e k a r i, żyje dużemi stadami w lesistych miejscowościach Ameryki Śr. i Płd., posiada na grzbiecie gruczoł, wydzielający płyn o silnym, specyficznym zapachu. Zbliżonym do niego gatunkiem jest T a y a s s u p e c a r i z Ameryki Płd. i Śr. Tu należą również: P h a c o c h o e r u s a f r i c a n u s i Ph. a e t h i o p i c u s.

Sus scrofa: dzik.

Suidas, leksykograf bizantyjski z IX w., opracował wielki słownik grecki w rodzaju encyklopedji, ważny dzięki wiadomościom, dotyczącym nieznanych dziś utworów literackich.

Suisse, ob. S z w a j c a r j a.

Suita (muz.) należy do form cyklicznych, ilość jednakże części i ich charakter są tu swobodniejsze niż w sonacie. Powstała z dwóch tańców, spokojnego i skocznego, do których dodawano liczne odmiany (warjacje). Później ilość tańców zwiększała się, przyczem styl kontrapunktyczny zmieniał silnie charakter taneczny utworów i ich pierwotne przeznaczenie. Suita, z powodu jednej tonacji zatrzymanej przez cały szereg utworów, uważana była za formę spokojniejszą i lżejszą niż sonata. Rozpoczynała się zwykle tańcem Allemande, po którym następowały: Courante, Sarabanda, Menuet i Gigue. Oprócz Händla, pisał słynne suity J. S. Bach (francuskie, angielskie i niemieckie, zwane partitami); dzieła te posiadają do dzis dnia wysoką, aktualną swą wartość. W XIX stuleciu spotykamy nierzadko suity, złożone z rozmaitych, lecz niekoniecznie tanecznych utworów.

Sujkowski A n t o n i, geograf, * 1867; prof. Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie, 1919 członek Delegacji Polskiej w Paryżu, dyrektor dep. w Głównym Urzędzie Statystycznym, od lipca do końca września 1926 minister Wyznań Relig. i Oświec. Publiczn.; ogłosił: „Geografja ekonomiczna", „Geografja ziem dawnej Polski" (2 wyd.), „Polska niepodległa".

Suk J ó z e f, kompozytor czeski, członek „Kwartetu Czeskiego" (drugie skrzypce), * 1874; autor szeregu kompozycyj fortepianowych oraz symfonij: „Praga", „Asrael", „Dojrzewanie" i in.

Sukcesja, spadek.

Sukcesor, ob. p r a w o s p a d k o w e.

Sukcesyjna wojna austrjacka, ob. a u s t r j a c k a w o j n a s u k c e s y j n a.

Sukcesyjne państwa, nazwa państw, które wchodziły w skład b. monarchji austrjackiej (bądź częściowo, jak Polska, Jugosławja, Rumunja, bądź w całości, jak Czechosłowacja, Węgry, Austrja) i przejęły część długów państwowych b. Austrji.

Sukertowa E m i l j a z Z a c h e r t ó w, działaczka narodowa wśród Mazurów pruskich, * 1887; redaktorka „Gazety Mazurskiej", wychodzącej w Działdowie; wydała pięć roczników „Kalendarza Mazurskiego", „Polskość Mazowsza pruskiego" (1923), „Legendy grunwaldzkie" (1924), „Mazurzy w Prusach Wschodnich" (1927) i in.

Sukiennica, budynek, przeznaczony na skład sukna, kramy sukienne; stąd nazwa S u k i e n n i c na rynku w Krakowie.

Sukmana, wierzchnia odzież z sukna, noszona niegdyś powszechnie przez lud polski; długa, ciemna i mało strojna na Mazowszu i w Wielkopolsce, krótka, jasna i ozdobniejsza w Małopolsce.

Sukno, nazwa tkanin, wyrabianych z wełny zgrzebnej. Cechą charakterystyczną s. jest opilśniona powierzchnia; opilśnienie osiąga się zapomocą folowania, kosmacenia, strzyżenia, szczotkowania i prasowania. P o s t a w s u k n a, taki kawał sukna, jaki wychodzi cały z warsztatu, wał sukna; 1/20 beli sukna = 32 łokciom polskim.

Sula (holend. Soela), grupa wysp w Indjach Wsch. holend., na wsch. od w. Celebes, 5.529 km², ok. 7 tys. mieszk.; gł. wyspy: Tali Abu i Mangoli; stol. Sanana.

Sula bassana, g a p b i a ł y, g ł u p t a k, ptak z rodziny S u l i d a e; podrząd S t e g a n o p o d e s, rząd C i c o n i i f o r m e s. Dług. ciała ok. 90 cm. Dziób dłuższy od głowy, prosty, w nasadzie gruby i okrągły, przy końcu ścieśniony i lekko zagięty, na brzegach drobno piłkowany, barwy błękitnej. Skrzydła i ogon bardzo długie. Upierzenie czysto białe, lotki skrzydeł ciemne. Żywi się rybami. Lata doskonale. Na lądzie siada tylko na noc i w porze lęgowej. Samica znosi tylko jedno jajo. Zamieszkuje obszary północnego Atlantyku: Nordkap, Islandję, wyspy Färöer, wybrzeża Anglji i Szkocji. W zimie zalatuje do zatoki Meksykańskiej i na wyspy Kanaryjskie.

Sulak, rz. na Kaukazie płn., wpada do m. Kaspijskiego, dług. 130 km.

Sulcus, r o w e k, b r ó z d a; w anatomji płytsze lub głębsze wyżłobienie na powierzchni mózgu, serca lub kości, przeznaczone najczęściej do przebiegu naczyń krwionośnych.

Sulcus centralis Rolandi, ob. R o l a n d a b r ó z d a.

Suleja A n d r z e j, gazda i pisarz ludowy, * 1855, † 1915; napisał wiele opowiadań góralskich, wydrukowanych przeważnie w „Przeglądzie Zakopiańskim" i „Gazecie Podtatrzańskiej".

Sulejman, ob. S o l i m a n.

Sulejman, kupiec arabski; pozostawił opis podróży drogą morską z Maskatu (państwa Oman) do Indyj i Chin w 851, uzupełniony przez Abu Zeid Hassana w 916.

Sulejman (Dag), łańcuch górski na pograniczu wyżyny Irańskiej, Indyj i Afganistanu, do 3.440 m. (Tacht-i-Sulejman).

Sulejmanije, m. w Mezopotamji płn., w wilajecie mosulskim, 30.000 mieszk.

Sulejów, m-ko w pow. piotrkowskim (woj. łódzkie), nad rz. Pilicą, 5.700 mieszk.; kościół romański z XII w. z dawnym klasztorem Cystersów; zakłady wapienne.

Sulejówek, letnisko, 17 km. na wschód od Warszawy, w pow. i woj. warszawskim; willa i letnia siedziba marszałka J. Piłsudskiego.

Sulerzyski N a t a l i s, działacz polityczny i społeczny, pamiętnikarz, ziemianin z Pomorza, * 1801, † 1878; poseł na sejmy pruskie, więziony 1846 i 1863; ogłosił „Pamiętniki" (3 t., 1871—72).

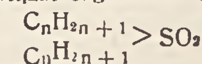
Sulfanilowy kwas, kwas para - aminobenzolosulfonowy, związek organiczny, $NH_2 . C_6H_4 . SO_3H + H_2O$; ciało krystaliczne o temp. topn. 280—300° (z rozkładem); w wodzie rozpuszcza się trudno. Ma wielkie znaczenie w fabrykacji barwników.

Sulfikar, przełęcz między Turkiestanem a Afganistanem, w dolinie rz. Herirud, wys. 600—700 m.

Sulfomethemoglobina, s u l f o h e m o g l o b i n a, H_2S—h e m o g l o b i n a, związek, powstający przy działaniu siarkowodoru na hemoglobinę; wytwarza się przy zatruciu gazami kloacznemi oraz przy gniciu zwłok; przy analizie widmowej wykazuje smugę absorbcyjną między linjami Fraunhofera C i D (między pomarańczową a żółtą częścią widma).

Sulfonal, związek organiczny $(CH_3)_2C(SO_2 . C_2H_5)_2$; ciało krystaliczne o temp. topn. 126°; silny środek nasenny.

Sulfony, związki organiczne o wzorze:

$$\begin{matrix} C_nH_{2n+1} \\ C_nH_{2n+1} \end{matrix} > SO_2$$

powstają przez silne utlenianie tiocterów bądź siarkotlenków.

Sulfur (łac.), s i a r k a (ob.).

Sulgostowski D u n i n, ob. D u n i n S u l g o s t o w s k i.

Sulgostów, w. w pow. opoczyńskim (woj. kieleckie), nad rz. Drzewiczką; w pierwszej połowie XIX w. dziedzictwo Konst. Świdzińskiego, który tu i w Chodorkowie na Ukrainie gromadził słynne zbiory bibljoteczne i archiwalne.

Suligowski A d o l f, prawnik i ekonomista, * 1849; prof. honorowy prawa administracyjnego na Uniw. Warszawskim, poseł na sejm ustawodawczy 1919—22; prace: „O kanalizacji m. Warszawy ze stanowiska ekonomicznego" (1891), „Produkcja rolna i taryfy kolejowe" (1895), „Warszawa i jej przedsiębiorstwa miejskie" (1903), „Miasto analfabetów" (1905), „Z ciężkich lat" (1905), „Bibljografja prawnicza polska XIX i XX w." (1911) i in.

Sulima, herb polski: na tarczy ściętej, w polu górnem złotem pół orła czarnego z skrzydłami rozwiniętemi, z dziobem w lewą stronę zwróconym; w dolnem czerwonem trzy kamienie; u szczytu pół orła, jak na tarczy.

Sulima N i k o ł a j, generał rosyjski, * 1777, † 1840; uczestniczył w szturmie Warszawy; 1832 prezes sądu najwyższego w Warszawie, następnie gen.-gubernator Syberji.

Sulima S t e f a n, ataman koszowy Kozaków zaporoskich, 1633—35 hetman Kozaków ukraińskich, 1633 spustoszył wybrzeże tureckie morza Czarnego; 1635 wymordował załogę Kudaku; rozbity przez Koniecpolskiego i ścięty w Warszawie.

Sulimierski F i l i p, przyrodnik i literat, *1843, † 1885; studja w Szkole Głównej; od 1875 redaktor „Wędrowca", inicjator i redaktor „Słownika Geograficznego ziem polskich" (doprowadził to wydawnictwo do litery M, 6 tomów), jeden z inicjatorów „Kasy im. Mianowskiego".

Sulimowski A n t o n i, architekt, *1809, †1867; wykonał projekt gimnazjum w Lublinie, restaurację kościoła i klasztoru na Bielanach pod Warszawą i zabudowań pałacu Kazimierzowskiego.

Sulina, m. port. w Dobrudży (Rumunja), nad Dunajem, 8.000 mieszk.; handel zbożem.

Sulioci, dawni mieszkańcy okolicy górskiej Suli w Epirze, pochodzenia albańsko-greckiego; przez długi czas niezależni od nikogo, 1803 i 1822 pobici przez Turków, uciekli przeważnie na okrętach angielskich na Kefalonję i wzięli udział w wojnie o niepodległość Grecji.

Sulla Lucius Cornelius Felix, wódz rzymski, * 137, † 78 przed Chr.; odznaczył się w wojnie z Jugurtą (107—5) jako kwestor Marjusza; 92 propretor Cylicji, 88 konsul; w wybuchłej między optymatami a demokratami wojnie domowej zwyciężył Marjusza i został prokonsulem; pokonawszy w wojnie 87—83 w Azji Mitrydatesa, zdobył 82 w Rzymie władzę dyktatora i zaprowadził rządy arystokratyczno-konserwatywne (leges Corneliae), gnębiąc demokratów okrutnemi represaljami (masowe proskrypcje); 79 złożył dyktaturę.

Sullivan Arthur, kompozytor angielski, * 1842, † 1900; pieśni, oratorja, operetki („Mikado" i in.), opery („Ivanhoe" i in.), uwertury, kantaty i in.

Sully James, filozof angielski, * 1842; prof. pedagogiki w Londynie; ogłosił: „Sensation and intuition" (2 wyd., 1880), „Pessimism, a history and a criticism" (1877), „Illusion, a psychological study" (3 wyd., 1887), „Outlines of psychology" (6 wyd., 1889) i in.; w przekładzie polskim J. K. Potockiego: „Umysłowość ludzka" (1897), A. Szycówny: „Psychologja wychowania" (1905).

Sully Maximilien de Béthune baron de Rosny ks. de, minister i współpracownik Henryka IV w dziele uzdrowienia finansów i podniesienia dobrobytu Francji, * 1560, † 1641; pozostawił „Mémoires".

Sully-Prudhomme René, poeta francuski, * 1839, † 1907; utwory liryczne o podkładzie filozoficznym: „Stances et poèmes" (1865), „Les destins" (1872), „Vaines tendresses" (1875), „Justice" (1878), „Le bonheur" (1888), „Testament poétique" (1901); „Oeuvres" (8 t., 1833—1908); 1901 otrzymał nagrodę Nobla.

Sulmierzyce, m. w pow. odolanowskim (woj. poznańskie), 2.700 mieszk.

Sulmona, dawn. Sulmo, m. w prow. Aquile degli Abruzzi (Włochy środk.), 19.000 mieszk.; siedz. bisk.; miejsce urodzenia Owidjusza.

Sulówka, gatunek strzelby myśliwskiej, od miejscowości Suhl w Saksonji pruskiej, gdzie istnieją fabryki broni.

Sulpicia, poetka rzymska z I w. przed Chr. W zbiorze poezyj Tibullusa przechowało się siedem utworów, jej przypisywanych; wszystkie mają charakter miłosny; forma ich jest dość nieudolna, ale odznacza się śmiałością wypowiadania uczuć.

Sulpicius, ród rzymski: 1) Publius S. Galba Maximus, 211 i 200 przed Chr. konsul, walczył szczęśliwie z Filipem Macedońskim; 2) Publius S. Rufus, * 124 przed Chr.; świetny mówca; zamordowany 82 za sprawą Sulli jako stronnik Marjusza.

Sulpicius Severus, historyk chrześcijański, zakonnik, * 365, † 425; napisał zarys dziejów powszechnych i kościoła od Adama do 400 r. po Chr. pt.: „Chronica".

Sulpicjanie (Congrégation de St. Sulpice), zgromadzenie kapłanów świeckich, założone przez J. J. Olier w 1642 w Paryżu celem kształcenia kleru.

Sulzbach, osada fabr. w okręgu Sary (okupacja franc.), 22.500 mieszk.; kop. węgla, przemysł żelazny i chemiczny.

Sulzer Johann Georg, filozof, psycholog i estetyk niemiecki, * 1720, † 1779; główne dzieła: „Allgemeine Theorie der schönen Künste" (1771—74), „Vermischte philosophische Schriften" (1773—1785).

Suła, 1) pr. dopływ Niemna, wypływa w woj. nowogródzkiem, dług. 54 km.; 2) l. dopływ Dniepru, na Ukrainie, dług. 413 km.

Sułkowski Aleksander, minister Augusta III, * 1695, † 1762; generał saski, 1733 hrabia, 1752 książę, pan na Rydzynie i Bielsku.

Sułkowski Antoni ks., wojewoda gnieźnieński, * 1735, † 1796; trzeci ordynat rydzyński, kanclerz w. kor. 1793 z ramienia Targowicy.

Sułkowski Antoni Paweł ks., generał polski, * 1785, † 1836; czwarty ordynat rydzyński; 1807 pułkownik, odznaczył się 1809 pod Almenacid i Occana w Hiszpanji, 1810 generał gubernator Malagi i generał, 1813 po zgonie ks. Józefa naczelny wódz armji polskiej, 1815—18 gen. dyw. i członek Komisji wojskowej, 1824 marszałek pierwszego sejmu poznańskiego.

Sułkowski Józef, oficer polski, * 1770, † 1798; 1792 odznaczył się w bitwie nad Zelwą, następnie wyemigrował; wstąpił do wojska francuskiego i był adjutantm Napoleona; zginął 21. IX. 1798 w czasie zwiadu pod Kairem, rozsiekany przez Arabów; zostawił „Pamiętniki historyczne, polityczne i wojskowe o rewolucji polskiej 1792—1793, kampanjach włoskich 1796 do 1797, wyprawie tyrolskiej i kampanjach egipskich" (wyd. 1864).

Sułkowski Józef, prawnik, * 1892; studja w Wiedniu; 1919 docent prawa cywilnego na Uniw. Jagiellońskim, 1921 prof. prawa handlowego i wekslowego na Uniw. Poznańskim; ogłosił: „Prawo służebności na rzeczy własnej" (1913), „O stosunkach prawnych kopalin niezastrzeżonych" (1919) i in.

Sułtan (arabsk.), władca; ogólny tytuł władców mahometańskich na Wschodzie.

Sum, ob. Silurus glanis.

Suma (łac. summa), wyraz, występujący w kilku działach matematyki w różnem znaczeniu: 1) s. liczb, w arytmetyce pojęcie pierwotne (ob. wyraz pierwotny); 2) s. odcinków (w geometrji), odcinek, dający się podzieli na odcinki, równe odcinkom danym; analogicznie s. kątów; 3) s. zbiorów (w teorji mnogości), zbiór, złożony ze wszystkich elementów, które należą przynajmniej do jednego ze zbiorów danych; 4) s. logiczna zdań czyli dyzjunkcja (w logice matematycznej), zdanie, utworzone z dwóch zdań danych przez połączenie ich wyrazem „lub"; 5) s. szeregu (ob. szereg). Symbolicznie suma a i b: „$a+b$". Dwie liczby, których suma jest równa 0 — liczby przeciwne.

Suma (łac. summa missa), nazwa mszy św., uroczyście odprawianej w niedziele i święta.

Suma hipoteczna, dług zabezpieczony na hipotece.

Sumak, ob. Rhus.

Sumarokow Aleksandr, literat rosyjski, * 1718, † 1777; dyrektor pierwszego teatru w Petersburgu; pisał tragedje: „Chorew" (1747), „Hamlet" (1750), „Łże-Dimitrij" (1771), komedje: „Opiekun", „Lichoimiec" i in.

Sumatra, po Borneo najw. wyspa w archipelagu Wielkich Wysp Sundzkich (Indje wsch. holenderskie), 433.795 km², 6,295.000 mieszk. (przeważnie Malajów); dzieli się na gubernatorstwo płd.-wsch. i płd.-zach., Atszyn i na prowincje: Tapanuli, Benkulen, Sampong, Palembang, Dżambi, pod władzą gen. gubernatora Holandji; z płn. na płd. ciągną się wysokie góry z czynnemi wulkanami (Korinti 3.800 m. wys.), na wsch. niziny, często zalewane, z licznemi i długiemi rzekami; klimat podzwrotnikowy; uprawa ryżu, tytuniu, trzciny cukr., kawy, korzeni, kauczuku; kop. węgla, złota, nafty; miejscowości: Padang, Benkulen, Palembang; kolonizacja holenderska od 1664; należy do Holandji.

Šumava, ob. Las Czeski.

Sumba (holend. Soemba), wyspa w archipelagu Małych Wysp Sundzkich (Indje wsch.-holenderskie), 11.082 km², 200.000 mieszk.; należy do prow. Timor; stol. i gł. port Waingapu.

Sumbawa (holend. Soembava), wyspa w archipelagu Małych Wysp Sundzkich (Indje wsch.-holend.), 13.283 km², 150.000 mieszk.; wulkaniczna (Tambora, 2.760 m. wys.), należy do prow. Celebes; uprawa ryżu, bawełny i tytuniu, wywóz drzewa sandałowego; stol. Bima.

Sumen, nazwa wymienia u świń.

Sumienie, poczucie zgodności lub niezgodności naszego działania lub intencyj z uznanemi przez nas normami postępowania etycznego; s. przejawia się w nas jako zadowolenie lub niezadowolenie z siebie samych ze względu na nasze postępki.

Sumin Jerzy (właśc. Amalja Vrbová), powieściopisarka czeska, * 1864; utwory: „Zapadły kąt", „Zdradliwe nurty", „Zbawienie", cykle nowel: „Przez urwiska", „W osamotnieniu dusz", „Dwie nowele", „Kiedy fale opadły" i in.

Sumiński Artur hr., pisarz łowiecki, * 1865, † 1910; prace: „Hodowla gołębia rasowego i standard polski", „Myśliwy"; pisywał dla „Łowca" monografje polskich zwierząt łownych i słownik gwary łowieckiej.

Summa cum laude (łac.), z najwyższą pochwałą.

Summer-kanon, ob. kanon.

Summum genus (łac. najwyższy rodzaj), termin, używany w logice formalnej dla oznaczenia pojęcia najbardziej ogólnego w danej dziedzinie przedmiotów, tj. takiego, które będąc najwyższym szczeblem uogólnienia, nie da się podporządkować pojęciu jeszcze ogólniejszemu.

Summum ius, summa iniuria (łac.), zbyt ścisła sprawiedliwość bywa często najwyższą niesprawiedliwością; cyt. z Cycerona.

Sumner Charles, prawnik i mąż stanu amerykański, * 1811, † 1874; od 1851 w senacie związkowym zażarty wróg niewolnictwa; 1861 do 1870 przewodniczący komisji senatu do spraw zagr., później przeciwnik polityki Granta.

Sumowanie, to samo, co dodawanie; w szczególności sumowanie szeregu, wyznaczanie sumy szeregu (ob. szereg).

Sumowanie podniet, w fizjologji jedna z podstawowych właściwości ośrodkowego układu nerwowego: łatwiejsze otrzymywanie odruchów przy zastosowaniu kilkakrotnych słabych podniet, niż przy stosowaniu jednej silnej podniety; w małym stopniu zdolność s. podniet posiada wszelka materja żywa.

Šumperk, m. pow. w żupie ołomunieckiej na Morawach (Czechosłowacja), 13.000 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Sumy, m. pow. w gub. charkowskiej na Ukrainie, 37.100 mieszk.; cukrownia, handel zbożem, jarmarki.

Sumy bajońskie, ob. bajońskie sumy.

Sumy neapolitańskie, ob. neapolitańskie sumy.

Sun, japońska jednostka długości = 3,03 cm.

Sunbury, m. w stanie Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Suskehanną, 15.800 mieszk.

Sund lub **Öresund,** cieśnina między wyspą Zelandją (Danja) a wybrzeżem Szwecji, łącząca Kategat z morzem Bałtyckiem, 4—28 km. szer., 50 km. dług., ok. 30 m. głęb.

Sundarban, płd. część delty Gangesu w Indjach, 19.507 km², dług. wybrzeża 265 km; obfitość lasów i dzikich zwierząt; okolica niezdrowa i słabo zaludniona.

Sunderland, m. port. w hr. Durham (Anglja), nad ujściem rz. Wear, 160.000 mieszk.; doki, fabr. maszyn, huty szklane, wywóz węgla.

Sundman Karl, astronom współcz., dyrektor obserwatorjum astronomicznego w Helsingforsie; prace z mechaniki niebios i astrografji; uzasadnił możliwość rozwiązania zagadnienia 3-ch ciał.

Sundsvall, m. port. w okręgu (län) Westernorrland (Szwecja), 17.000 mieszk.; tartaki.

Sundzka cieśnina, cieśnina między wyspami Sumatrą a Jawą (Indje wsch. holend.), dług. 170 km., szer. 26 km., głęb. ok. 60 m.

Sundzki archipelag, właściwie archipelag Malajski (Azja płd.-wsch.), dzieli się na: 1) Wielkie Wyspy Sundzkie (Sumatra, Borneo, Celebes i Jawa) i 2) Małe Wyspy Sundzkie (Bali, Lombok, Sumbawa, Flores, Sumba, Timor i in.). Archipelag S. przeważnie jest w posiadaniu Holandji i tworzy Indje wsch. holenderskie (ob. Malajski archipelag).

Sundzkie morze, morze między wyspami Celebes, Flores i Sumbawa (Indje wsch. holend.).

Sungari, pr. dopływ rz. Amuru w Mandżurji (Azja wsch.), wraz z gł. dopływem Nonni dług. 4.705 km.

Sunium, obecnie Kap Kolonaes, płd.-wsch. przylądek Attyki ze słynną świątynią Ateny, z której do dziś pozostało 11 kolumn.

Sunna (arabsk.), obyczaj, prawidło; u prawowiernych muzułmanów nazwa tradycyj religijnych, związanych z mowami i czynami Mahometa, zebranych w jedną księgę; zwolennicy s. nazywają się sunnitami; należą do nich prawie wszyscy mahometanie w Turcji, Syrji, Arabji, Egipcie i całej płn. Afryce; tylko mieszkańcy Persji należą do sekt szyitów.

Sunt lacrimae rerum (łac.), są łzy nad nieszczęściami ludzi; cytata z Eneidy.

Sun-Yat-Sen, polityk chiński, * ok. 1863, † 1925; po ogłoszeniu republiki w płd. prow. Chin w grudniu 1911 prezydent; po zawarciu z Juanszikajem umowy, w której przeprowadził abdykację rodziny cesarskiej, złożył w lutym 1912 urząd; w 1913 usiłował wywołać powstanie przeciw Juanszikajowi i po niepowodzeniu zbiegł do Japonji; od 1917 czynny znów w Kantonie; od kwietnia 1921 do czerwca 1922 ponownie prez. Chin płd.

Suomi lub **Suomenmaa**, fińska nazwa Finlandji.

Supan Alexander, geograf niemiecki, * 1847, † 1920; prof. uniw. we Wrocławiu; autor dzieł: „Grundzüge der physischen Erkunde" (1884, V wyd. 1916), „Die Bevölkerung der Erde" (1910), „Die territoriale Entwicklung der europ. Kolonien" (1906) i in.

Super (łac.), nad; w połączeniu z innemi wyrazami oznacza wyższość lub nadmiar.

Super flumina Babilonis (łac.), nad rzekami Babilonu; początek 136-go psalmu Dawida.

Superaciditas, to samo, co hiperaciditas (ob.).

Superarbiter (łac.), rozjemca, sędzia polubowny, rozstrzygający przez przychylenie się do zdania jednego z arbitrów.

Superarbitrium, ostateczne orzeczenie.

Superata (łac.), przewyżka.

Supercilium (łac.), brew; musculus corrugator supercilii, mięsień marszczący brwi, część mięśnia okrężnego oka (musculus orbicularis oculi), biegnąca ku górze i kończąca się w skórze czoła tuż nad górnym brzegiem oczodołu.

Superdywidenda (łac.), udział w zysku, stanowiący przewyżkę ponad zgóry określoną dywidendę.

Superficies (łac.), dosł. powierzchnia; w myśl starorzymskiej zasady superficies solo cedit, wszystko, co znajduje się na powierzchni ziemi, np. zabudowania, roślinność itp. stanowi własność osoby, do której należy grunt.

Superfoecundatio (łac.), ciąża wielokrotna, równoczesne zapłodnienie więcej, niż jednego jaja lub podział świeżo zapłodnionego jaja na 2 lub więcej zupełnie od siebie niezależnych komórek jajowych; bliźnięta, rodzące się przy pierwszym rodzaju s., mogą być płci odmiennej, przy drugim są płci jednakowej i są do siebie bardzo podobne.

Superfoetatio (łac.), zapłodnienie dodatkowe, ponowne zapłodnienie kobiety, będącej w tym czasie już w ciąży; według nowszych badań s. kobiety jest niemożliwe.

Superfosfat, technicznie otrzymywany, pierwszorzędowy fosforan wapniowy $CaH_4(PO_4)_2$; otrzymuje się przez działanie kwasu siarkowego na fosforyty (trzeciorzędowy fosforan) $Ca_3(PO_4)_2$:

$$Ca_3(PO_4)_2 + 2H_2SO_4 \longrightarrow 2CaSO_4 + CaH_4(PO_4)_2$$

jest rozpuszczalny w wodzie, z tego powodu rośliny przyswajają go z łatwością; s. podwójny, wysokowartościowy s., otrzymywany zapomocą kwasu fosforowego: $Ca_3(PO_4)_2 + 4H_3(PO_4) \rightarrow 3CaH_4(PO_4)_2$, zawiera więcej kwasu fosforowego, gdyż nie zawiera siarczanu wapniowego, wytwarzającego się podczas reakcji z kwasem siarkowym; ob. nawozy sztuczne.

Superintendent (łac.), dawniej superattendent, duchowny, sprawujący zwierzchni nadzór nad duchowieństwem i zborami danej diecezji. S. danego kraju podlegają generalnemu superintendentowi. W Polsce używa się także nazwy senjor.

Superior (łac.), górny, wyższy.

Superior, m. port. w stanie Wisconsin (St. Zjedn. Am. Płn.), nad jez. Górnem, 40.000 mieszkańców; handel drzewem i mąką.

Superior Lake, ob. Górne jezioro.

Superjor (łac.), zwierzchnik albo przełożony zgromadzenia zakonnego.

Superlatyw (łac.), stopień najwyższy w stopniowaniu przymiotników; w przenośni: najwyższe obiecanie itd.

Superregeneracja, regeneracja, prowadząca do wytworzenia się nadliczbowych części ciała, nie istniejących u normalnego osobnika. Zdarza się np. przy regenerowaniu sztucznie usuniętego zaczątka kończyny u larw płazów. W miejscu operowanem może się wówczas wytworzyć kilka nadliczbowych kończyn.

Superrewizja (łac.), ponowny przegląd, ponowna rewizja.

Supersecretio, hipersecretio, zwiększone (nadmierne) wydzielanie soków trawiennych.

Superstycja (łac.), przesąd, zabobon.

Supinatio (łac.), supinacja, położenie odwrotne; s. ręki, odwracanie ręki, zwracanie ręki dłonią ku górze; przeciwstawienie pronacja; przy s. obie kości przedramienia (łokciowa i promieniowa) leżą równolegle do siebie, przy pronacji zaś kości te krzyżują się; mięśnie, wykonywujące s., noszą nazwę supinatorów. S. stopy, podnoszenie przyśrodkowego brzegu stopy.

Supiński Józef, ekonomista, * 1804, † 1893; studja na Uniw. Warszawskim; walczył 1831; na emigracji we Francji do 1844, potem urzędnik we Lwowie; 1870 ociemniał; prace: „Myśl ogólna fizjologji powszechnej" (1860), „Szkoła polska gospodarstwa społecznego" (2 t., 1862 do 1865), „Kilka szczegółów społecznej treści" (1867), „Siedm wieczorów, opowiadania z życia społecznego" (1871), „Pogadanki o rzeczach pożytecznych" (2 wyd., 1879); „Pisma" (5 t., Lwów 1872 i Warszawa 1883).

Supiński Leon, prawnik, * 1873; od 18. XI. 1918 do 10. IX. 1919 minister sprawiedliwości, od 15. X. 1919 prezes Sądu apelacyjnego w Warszawie.

Suplement (łac.), uzupełnienie, dodatek.

Suplent gimnazjalny (łac.), w dawnym zaborze austrjackim pomocnik, zastępca nauczyciela

gimnazjalnego; funkcje s. pełnili kandydaci na profesorów szkół średnich przed złożeniem egzaminów ostatecznych.

Suplika (łac.), prośba na piśmie.

Suplikacje (łac.), modlitwy w czasie wielkich nieszczęść publicznych.

Supozycja (łac.), przypuszczenie, założenie.

Suppé Franz, kompozytor austrjacki, *1820, † 1895; dyrektor orkiestry w teatrach wiedeńskich; twórca operetek: „Piękna Galatea" (1865), „Lekka kawalerja" (1866), „Fatinica" (1876), „Boccaccio" (1879) i in.

Suppositoria (łac.), czopki, stożkowate, walcowate, okrągłe wycinki, utworzone z obojętnej, łatwo topiącej się masy (oleju kakaowego, żelatyny, mydła) z dodatkiem leków. Służą do wprowadzenia leków do odbytnicy i pochwy.

Suppressio mensium (łac.), czasowe zatrzymanie się miesiączkowania u kobiet płciowo dojrzałych, jedna z prawdopodobnych cech ciąży.

Suppuratio (łac.), zropienie; suppurativus, ropny.

Supranaturalizm (łac.), wiara w istnienie świata nadprzyrodzonego.

Supraport (włosk.), malowidło lub płaskorzeźba, umieszczone w ścianie ponad drzwiami.

Suprarenina, związek organiczny $C_9H_{13}O_3N$, ob. adrenalina.

Suprascapula, nadłopatka, chrząstkowa część łopatki (scapula), znajdująca się na stronie grzbietowej pasa barkowego u płazów (Amphibia).

Supraśl, 1) pr. dopływ Narwi, wypływa w woj. białostockiem, dług. 95 km.; 2) m. w pow. i woj. białostockiem, nad rz. Supraślą, 2.500 mieszk.; fabr. sukna i papieru; niegdyś gł. siedziba zakonu Bazyljanów.

Supremacja (łac.), pierwszeństwo, górowanie, panowanie.

Supremat (łac.), najwyższa władza papieża nad biskupami.

Supremus (łac.), najwyższy.

Supresja (łac.), zniesienie, skasowanie, np. klasztoru lub zakonu.

Sur, w staroż. Tyr, metropolja kolonij fenickich, obecnie port w Syrji, 7.000 mieszk.; wywóz tytuniu i bawełny.

Sura, nazwa tytułu rozdziału w Koranie.

Sura, łydka, nazwa potężnego nabrzmienia mięśniowego w tylnej okolicy goleni (crus), tuż pod dołem podkolanowym (fossa poplitea).

Sura, 1) pr. dopływ Dniepru na Ukrainie, dług. 66 km.; 2) pr. dopływ Wołgi (Rosja wsch.), dług. 848 km., żeglowna od Penzy.

Surabaja (holend. Soerabaja), stol. rezydencji holend. S. na płn. wybrzeżu Jawy, 192.000 mieszk.; główny ośrodek handlowy Indyj wsch. holend.

Surachany, przedmieście m. Baku na Kaukazie, 9.300 mieszk.

Surakarta (holend. Soerakarta), stol. rezydencji holend. S. na Jawie, 134.500 mieszk.

Surat, m. w prow. bombajskiej (Indje wsch. bryt.), nad rz. Tapti, 118.300 mieszk.; liczne meczety i świątynie; wyroby bawełniane; niegdyś ośrodek handlu światowego z licznemi faktorjami europejskiemi.

Suraż, 1) m. w pow. i woj. białostockiem nad rz. Narwią, 2.000 mieszk.; 2) m. pow. w gub. homelskiej (Rosja zach.), nad rz. Ipucią, 5.000 mieszk.; 3) m. pow. w gub. witebskiej (Rosja zach.), nad rz. Dźwiną, 3.000 mieszk.

Surbiton, m. w hr. Surrey (Anglja), nad rz. Tamizą, w pobliżu Londynu, 19.600 mieszk.; liczne wille.

Surditas (łac.), ob. głuchota.

Surdus (łac.), głuchy.

Surdomutus (łac.), głuchoniemy.

Surdynka, przyrząd, służący do ściszania gry na instrumentach smyczkowych.

Suresnes, przedmieście Paryża.

Surge et ambula! (łac.), wstań i idź! (Ewangelja św. Mateusza).

Surinam czyli **Gujana Holenderska**, kolonja holenderska w płn.-wsch. Am. Płd., między Gujaną franc. a bryt., 129.100 km², 108.000 mieszk. (w tem 12.000 Murzynów i Indjan); uprawa trzciny cukrowej, kakao, kawy i ryżu; z bogactw mineralnych złoto; wywóz cukru, rumu, kakao i kawy; stol. Paramaribo.

Surja, w dawnej mitologji indyjskiej bóg słońca; jako twórca życia nosił miano Savitar.

Surma, trąba metalowa, obszyta w skórę, używana dawniej przez trębaczy.

Surogat, materjał, mogący zastąpić inny, kosztowniejszy lub trudniejszy do zdobycia.

Surogat, sędzia duchowny, zasiadający w konsystorzu.

Surowica krwi, serum sanguinis, płyn przezroczysty, bursztynowo-żółty, otrzymywany przy krzepnięciu krwi ludzkiej lub zwierzęcej; składa się z wody, soli mineralnych, ciał białkowych (serumalbuminy i serumglobuliny, fibrynogenu), tłuszczów, lipoidów, cukru gronowego oraz tzw. azotu resztkowego (azotu niebiałkowego: mocznik, kreatyna, amoniak i inne); ponadto s. krwi zawiera ciała odpornościowe (aglutyniny, bakterjolizyny, hemolizyny, precypityny, przeciwjady) oraz fermenty (katalazy, peroksydazy); ciała białkowe s. są swoiste (odrębne) dla danego gatunku zwierząt; w niektórych stanach patologicznych skład s. różni się brakiem fibrynogenu.

Surowice lecznicze, serum, l. mn. sera, surowice zwierząt, najczęściej koni, którym uprzednio zastrzykiwano pod skórę wzrastające ilości bakteryj lub jadów chorobotwórczych; zawierają ciała odpornościowe (niweczniki); wprowadzone zostały do lecznictwa w 1893 przez Behringa; stosowane są w celach leczniczych lub zapobiegawczych przy chorobach zakaźnych, najczęściej przy błonicy i tężcu, rzadziej przy innych chorobach. Ostatnio (1925—26) wprowadzona została przez badaczy amerykańskich Dicków s. przeciwpłonicza. Przy kilkakrotnem stosowaniu podskór-

nem, domięśniowem lub dożylnem s. u tego samego osobnika, otrzymać można objawy choroby posurowiczej.

Surowicówka, ob. surowicza błona.

Surowicza błona, surowicówka, membrana serosa, cienka, delikatna, przeświecająca błona, wyściełająca wnętrze jam ciała: opłucnej, osierdziowej i otrzewnej; składa się z tkanki łącznej, pokrytej jednowarstwowym płaskim śródbłonkiem (endothelium); wytwarza przezroczysty bursztynowy płyn białkowy, zwany surowiczym.

Surowicze płyny bywają: 1) fizjologiczne, płyny, zawarte w jamach ciała (opłucnej, osierdziowej i otrzewnej), płyn mózgowo-rdzeniowy oraz tzw. ciecz wodna (humor aquaeus) z komór ocznych; 2) patologiczne, przesięki (transsudaty), powstające przez przesączanie (filtrację) z osocza krwi; zawierają soli i substancyj wyciągowych tyle, co osocze krwi, białka zaś mniej.

Surowiec, produkty naturalne i półfabrykaty (rudy, smoła pogazowa itp.), podlegające dalszej przeróbce w celu otrzymania wytworów użytkowych.

Surowiecki Karol, ksiądz, pisarz, * 1754, † 1824; ogłosił: „Cygan z gandziarą" (1792), „Góra rodząca" (1792), „Świstak warszawski wyświstany" (1821) i in.

Surowiecki Wawrzyniec, historyk, *1769, † 1827; dzieła: „O upadku przemysłu i miast w Polsce", „Śledzenie początków narodów słowiańskich" i in.

Surowy jedwab, ob. jedwab.

Surra, epidemiczna choroba koni, mułów, wielbłądów, bydła, słoni i bawołów, rozpowszechniona w Indjach, w północnej Australji, na Jawie i na wyspach Filipińskich. Wraz z choremi końmi zawleczona do wschodniej Afryki. Zarazek, Trypanosoma Evansi, jest przenoszony na zwierzęta przez muchy z rodzin Tabanidae i Stomoxyidae; objawy: gorączka, powiększenie śledziony, zmniejszenie ilości czerwonych ciałek krwi, obrzęki przemijające, wyniszczenie; w końcowych stadjach choroby objawy mózgowe (śpiączka).

Surrey, hrabstwo w Anglji płd., 1.963 km², 930.400 mieszk.; stol. Guildford.

Surrey Henry Howard hr., poeta angielski, * ok. 1517; wojak i mąż stanu; oskarżony o zdradę stanu, ścięty 1547; pierwszy wprowadził formę sonetu do literatury angielskiej.

Surrogator, w dawnej Polsce nazwa namiestników starostów grodowych, pisarzy ziemskich i grodzkich, wyznaczanych przez sejmy do pełnienia ich obowiązków.

Sursum corda! (łac.). wznieście serca! cytata z Trenów Jeremjasza (III, 41).

Surzycki Juljan, działacz patrjotyczny, literat, * 1820, † 1882; inżynier komunikacji; 1845 zesłany do wojska na Kaukaz, powrócił 1857; budował szosy i mosty; ogłosił „Obraz Dagestanu" (1858) i in.

Sus scrofa, dzik, dzika świnia, guziec, ssak z rodziny Suidae. Dług. ciała ok. 180 cm., ogona 25 cm., wysokość ok. 1 m., waga do 200 kg. Budowa silna, ciało stosunkowo szczupłe, głowa wielka, szpiczasta, ze sterczącemi uszami. Zębów 44, siekacze górne skierowane wdół, dolne ku przodowi, przystosowane do rycia w ziemi. Kły duże, silne, zagięte do góry i nazewnątrz, szczególnie rozwijają się u samców i służą jako broń. Ubarwienie brunatno-szare; młode są pręgowane w podłużne paski, barwy brunatnej i płowej. Zamieszkuje wilgotne lasy w całym kraju. Od dzika europejskiego i od innych dzikich świń azjatyckich pochodzą różne rasy świni domowej — Sus scrofa domestica.

Sušak, m. port. w Chorwacji (Jugosławja), nad zat. Quarnero, przedmieście m. Rjeki, 13.500 mieszk.; znaczny handel.

Susam-Adassi, ob. Samos.

Suseł, ob. Citellus citellus.

Sušice, m. w tzw. Poszumawiu, w płd.-zach. Czechach (Czechosłowacja), 7.500 mieszk.; przemysł zapałczany.

Sušil Franciszek, literat czeski, * 1804, † 1868; zbieracz pieśni ludowych na Morawach: „Róże i ciernie", „Poezje", „Nowe poezje" i in.; tłumacz poetów łacińskich (Owidjusza, Katullusa, Propercjusza i in.).

Suso lub Seuse Heinrich (właśc. von Berg), mistyk niemiecki, * ok. 1295, † 1366; dominikanin, kaznodzieja misyjny; główne dzieło: „Buch von der ewigen Weisheit" (wyd. 1482).

Suspensa, cenzura kościelna, pozbawiająca duchownego prawa spełniania władzy kościelnej; suspensa ab ordine zawiesza w wykonywaniu czynności kapłańskich; s. ab iurisdictione — w sprawowaniu władzy jurysdykcyjnej; s. a beneficio — w pobieraniu dochodów, płynących z beneficjum.

Suspensje, ob. koloidy.

Suspensoidy, ob. liofobowe koloidy.

Suspensorium, podpaska mosznowa, woreczek, przeciwdziałający u mężczyzn nadmiernemu opuszczaniu się jąder przy stanach zapalnych samych jąder (orchitis) lub przyjądrzy (epididymitis); s. mammae, opaska (bandaż), podtrzymująca gruczoł sutkowy u kobiety, stosowana przy zapaleniu gruczołu sutkowego (mastitis).

Suspicio (łac.), podejrzenie; s. morbi, podejrzenie o chorobę, szczególnie zakaźną.

Susquehanna, rz. w stanie Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.), wpada do zatoki Chesapeake, żeglowna, dług. 730 km.

Süss Hans, ob. Kulmbach Hans.

Süss-Oppenheimer Joseph (Jud Süss), bankier ks. Karola Aleksandra Wirtemberskiego; po jego śmierci za oszustwo uwięziony 1738 i powieszony w żelaznej klatce.

Sussex, hr. w Anglji płd.: 1) S. East, 2.092 km², 532.000 mieszk.; 2) S. West, 1.626 km², 196.000 mieszk.; rolnictwo, chów bydła i owiec; liczne miejscowości kąpielowe; stol. Lewes.

Šusta Józef, historyk czeski, * 1874; prof. uniw. w Pradze; dzieła: „Warunki historycz-

ne nowoczesnego imperjalizmu", „Pius IV przed pontyfikatem", „Dwa tomy dziejów czeskich", „Historja wieku nowego" i in.

Sustine et abstine (łac.), cierp i panuj nad sobą; dewiza stoików greckich.

Susz (niem. Rosenberg), m. pow. w rejencji kwidzyńskiej (Prusy Wschodnie), nad jez. S., 3.500 mieszk.

Sutanna, wierzchnia szata duchownych katolickich, sięgająca od szyi aż do kostek; biskupi noszą fioletową s., kardynałowie czerwoną, papież białą.

Sutasz (węgier.), wąska plecionka, używana do naszywek na ubraniach.

Sutek, ob. mamma.

Sutener, człowiek, wyzyskujący prostytutkę, pozostający na jej utrzymaniu.

Suterena (franc.), część budynku, znajdująca się pod poziomem gruntu, mieszkanie pod parterem.

Sutherland, hr. w Szkocji płn.-zach., 5.252 km², 18.000 mieszk.; stol. Dornoch.

Sutowicz Juljan, historyk, * 1841, † 1900; prace: „Sprawa Zborowskich na sejmie 1585" (1875), „Zjazd łucki" (1875), „Walka Kazimierza Jagiellończyka z Maciejem Korwinem o koronę czeską" (1877); pisywał poezje pod pseudonimem Jana Leśniowskiego.

Sutra (osnowa, wątek); nazwa dzieł dydaktycznych literatury hinduskiej.

Sutsos Alexander, poeta nowogrecki, * 1803, † 1863; prof. w Atenach; napisał: „Histoire de la révolution grecque" (1829), poezje satyryczne, komedje, powieści itd.

Suttermans Juste, malarz flamandzki, * 1597, † 1681; portrety: „Ks. duński" (gal. Pitti), „Młoda kobieta" (Akad. w Lucce), „Ferdynand II Medici" (gal. Pitti) i in.

Suttner Berta, powieściopisarka niemiecka, propagatorka pokoju, * 1843, † 1914; główna powieść „Die Waffen nieder" (2 t., 1889), za którą otrzymała 1905 nagrodę pokoju Nobla.

Sutton, przedmieście Londynu, 21.000 mieszkańców.

Sutton Coldfield, m. w hr. Warwick (Anglja), 23.000 mieszk.

Sutton-in-Ashfield, m. w hr. Nottingham (Anglja), 24.000 mieszk.; kop. węgla; pończosznictwo.

Sutura parietalis, ob. ciemieniowy szew.

Suturae, szwy, miejsca nieruchomego połączenia ze sobą dwóch, ściśle dostosowanych do siebie kości, spojonych za pośrednictwem tkanki łącznej. Tego rodzaju szwy występują głównie w czaszce, w której łączą w jedną całość wszystkie kości z wyjątkiem żuchwy.

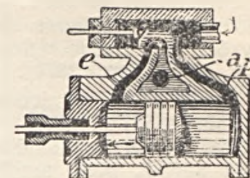
Suum cuique (łac.), każdemu, co mu się należy.

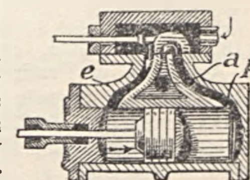
Suva, stolica wysp Fidżi, port na wyspie Witi Lewu, 1.700 mieszk.

Suwak (wysówka), przyrząd ułatwiający wykonywanie działań arytmetycznych; zastępuje do pewnego stopnia tablice logarytmiczne (zwłaszcza tzw. wysówka logarytmiczna, używana przeważnie w technice).

Suwak, ruchoma część składowa celownika długiej broni ręcznej i karabinów maszynowych, służąca do nastawiania na potrzebne odległości przy strzelaniu.

Suwak, część cylindra maszyny parowej (lub innej, opatrzonej cylindrem i tłokiem), regulująca dopływ pary do cylindra; suwak jest połączony z tłokiem w ten sposób, że podczas ruchu tłoka otwiera raz jeden, a raz drugi kanał, któremi dostaje się para do cylindra. Rys. wskazuje s. w dwóch różnych położeniach; *a* wypływ pary; *e* i *p* kanały, któremi para wchodzi do cylindra; strzałki wskazują kierunek pary.

Cylinder z tłokiem i suwakiem.

Suwałki, m. pow. (woj. białostockie), nad rz. Czarną Hańczą, 16.800 mieszk.; browary, młyny.

Suweren (franc.), 1) panujący monarcha, władca; 2) moneta złota, bita 1620—1790 w Niderlandach austrjackich.

Suwerenność (franc.), cecha władzy państwowej, polegająca na jej całkowitej niezawisłości od innych władz.

Suworin Aleksiej, literat i publicysta rosyjski, * 1834, † 1912; dramaty: „Tatjana Riepina" i in.; od 1876 redaktor reakcyjnego dziennika „Nowoje Wremia" w Petersburgu.

Suworow Aleksandr, ks. Italijski, hr. Rymnicki, feldmarszałek rosyjski, * 1729, † 1800; w 1768 walczył w Polsce z Pułaskim; zajął Kraków; 1773 —74 walczył przeciwko Turkom, 1777 pokonał chana krymskiego Dewlet-Gireja, 1787 pobił Turków pod Kirburn, 1789 zwyciężył pod Fokszanami, 22. IX. 1789 pobił wielkiego wezyra nad rz. Rymnikiem (stąd przydomek Rymnicki, nadany przez Katarzynę II); 1794 wyrżnął Pragę; w 1799 objął dowództwo nad armją austrjacko-rosyjską we Włoszech; 27. IV. t. r. pobił Francuzów pod Cassano, 17—19. VII. t. r. nad Trebją, 15. VIII t. r. pod Novi (stąd przydomek Italijski); przeszedł Alpy i walczył w Szwajcarji.

Suza, 1) włosk. Susa, m. w Piemoncie (Włochy płn.-zach.), 5.000 mieszk.; 2) arab. Sussa, franc. Sousse, m. port. w Tunisie wsch. (protekt. franc.), 20.000 mieszk.; wywóz oleju; 3) asyr. Sušan, stol. staroperskiej prow. Suziana i zimowa rezydencja królów med. i perskich, obecnie ruiny.

Lew bronzowy z Suzy (Sušan).

Suzdal, m. pow. w gub. włodzimierskiej (Rosja środk.), nad rz. Kamienką, 10.000 mie-

szkańców; starożytne m., niegdyś siedziba księstwa suzdalskiego, przyłączonego w 1392 do w. ks. moskiewskiego.

Suzeren, ob. lenno.

Suzin Adam, filareta, * 1800, † 1879; kształcił się na uniw. wileńskim; zesłany 1824 do Orska, następnie do Orenburga, 1838 powrócił do kraju; ogłosił: „Wycieczka w stepy kirgiskie“ (1870).

Suzin Paweł, jeden z przywódców powstania 1863, * 1839, † 1863 pod Staciszkami; oficer wojsk rosyjskich, od 1860 czynny w ruchu narod., prof. artylerji w Szkole wojskowej w Cuneo.

Švabinský Maksymiljan, malarz czeski, * 1873; portrecista, prof. sztuk graficznych w Akademji w Pradze.

Švanda ze Semcic Paweł, organizator teatru czeskiego, * 1825, † 1891; dyrektor teatru w Pilznie, w Bernie mor. i Teatru Krajowego w Pradze.

Svátek Józef, powieściopisarz i dziennikarz czeski, * 1835, † 1897; historyczne powieści: „Anna z Kunsztatu“, „Praga i Rzym“, „Pamięci rodziny katowskiej mydlarzów w Pradze“, „Upadek rodu Smirzyckich“, „Żelazna korona“.

Svatobor, w 1862 przez Fr. Palackyego założone towarzystwo czeskie, mające za cel wspieranie materjalne znajdujących się w potrzebie literatów.

Sveaborg, ob. Sweaborg.

Švehla Antoni, polityk czeski, przywódca stronnictwa republikańskiego (agrarjuszów), * 1873; kilkakrotnie minister i premjer rządu Republiki.

Svendborg, stol. okręgu S. (Danja), 14.200 mieszk.; port.

Svendsen Johann, kompozytor norweski, * 1840, † 1911; dzieła: symfonje, uwertura „Romeo i Julja“, kompozycje kameralne, rapsodje, „Romans“ G-dur na skrzypce z orkiestrą op. 16.

Sverdrup Johan, norweski mąż stanu, * 1816, † 1892; przywódca radykalnej partji chłopskiej; 1884—9 premjer.

Sverdrup Otto, żeglarz norweski, * 1854; towarzysz Nansena w wyprawie do Grenlandji i do Arktydy; napisał: „Nyt Land“ (2 t., 1903).

Sverige, ob. Szwecja.

Světlá Karolina, powieściopisarka czeska, * 1830, † 1899; napisała: „Rozbijacz skał“, „Powieść wiejska“, „Krzyż u potoku“, „Córka wiejskiego nauczyciela“, „Frantina“, „Sekciarz“ i in.

Svinhufvud Per Edwin, polityk finlandzki, * 1861; adwokat, potem sędzia, od 1894 członek sejmu z partji młodofińskiej, 1907 prezes sejmu; 1914 zesłany na Syberję, powrócił 1917; od listopada t. r. przewodniczący senatu finlandzkiego.

Svoboda Franciszek Ksawery, powieściopisarz i dramaturg czeski, * 1860; utwory poetyckie: „W rodzimem powietrzu“, „Kwiaty moich łąk“, „Dojrzało do żniwa“, „Nowi włościanie“, „Piotr Liszka“ i in.; powieści: „Rozkwit“, „Rzeka“, „Fala za falą płynie“, „Walerja Zloch“ i in.

Svoboda Karol, malarz czeski, * 1824, † 1870; obrazy: „Śmierć Wacława IV w Kundracicach“, „Wyrzucenie namiestników cesarskich z okien zamku praskiego“, „Koronacja Wratisława“, „Medjolańczycy przed Barbarossą“ i in.

Svobodová Růžena, powieściopisarka czeska, * 1868, † 1920; powieści: „Rozbicie“, „Na piaszczystym gruncie“, „Splątane nici“, „Kochanki“, „Ogród śremski“ (6 t.); nowele: „Przeciążony kłos“, „Ścieżynkami serca“, „Płomienie i płomyki“, „Czarni myśliwcy“ i in.

Svojsík Alojzy, literat czeski, * 1875, † 1918; autor opisów podróży, głównie po Japonji.

Swacha, wedle ludowego określenia każda mężatka, uczestnicząca w obrzędzie weselnym.

Swadeshi, ruch narodowy w Indjach wsch. bryt., dążący narazie do wytworzenia przemysłu krajowego, aby w ten sposób uniezależnić się od Anglji.

Swadźba, staropolska nazwa na określenie aktu zawarcia małżeństwa.

Swakop, rz. na terytorjum Afryki płd.-zach. bryt., wpada do Atlantyku, dług. 400 km.

Swakopmund, port teryt. S. w Afryce płd.-zach., przy ujściu rz. Swakop do Atlantyku, 1.200 mieszk.

Swammerdam Jan, przyrodnik holenderski, * 1637, † 1685, prace z zakresu entomologji i embrjologji; „Biblia naturae“, „Miraculum naturae, seu uteri muliebris fabrica“ (1672).

Swan River, rz. w Australji płd.-zach., wpada do oceanu Indyjskiego pod Fremantle.

Swanecja, część rep. Gruzińskiej na Kaukazie, nad górnym biegiem rz. Ingura i Cchenis-Cchali, zamieszkana przez Swanetów (15.700 głów).

Swansea, m. port. w hr. Glamorgan w Walji (Anglja zach.), nad rz. Tawe, 158.000 mieszk.; wyroby miedziane, cynowe, żelazne; doki.

Swantewit albo Świętowid, ob. mitologja słowiańska.

Swaracka Karolina z Wołowniów, powieściopisarka, * 1820, † 1846; napisała: „Teatr małego miasteczka“, „Marzenia i rzeczywistość“, „Nawrócona“.

Swarożyc, ob. mitologja słowiańska.

Swaróg, ob. mitologja słowiańska.

Swart Claudius Clarus, geograf i kartograf duński, * 1388; wykonał mapy Skandywji i krajów płn., jako uzupełnienie prac Ptolemeusza.

Swarth Helene, poetka holenderska, *1859; ogłosiła w języku francuskim zbiory poezji: „Fleurs du rêve“ (1879), „Les Printanières“ (1882), w holenderskim: „Eenzame Bloemen“ (1884), „Blauwe Bloemen“ (1884), „Beelden en stemmen“ (1887), „Aquarellen“ (1888), „Late Rozen“ (1921) i in.

Swarzewo, w. w pow. puckim (woj. pomorskie), nad zat. Pucką; letnisko i kąpiele morskie.

Swarzędz, m-ko w pow. i woj. poznańskiem, 3.400 mieszk.

Swastyka, znak symboliczny w kształcie krzyża z zagiętemi u góry w jedną stronę ramionami (krzyże gnostyków, Hakenkreuz), używany do celów kultowych niemal u wszystkich ludów świata. Najstarsze rys. swastyk pochodzą z młodszej epoki kamiennej.

Swat, pełnomocnik lub poseł pana młodego, wysłany celem nawiązania układu w sprawie małżeństwa, który w dzisiejszych obrzędach ludowych spełnia nieraz rolę dziewosłęba, męża zaufania obu rodzin.

Swat, l. dopływ rz. Kabul w Afganistanie, dług. 300 km.

Swatow, ob. Sza-tou.

Swaziland, protekt. bryt. na płd.-wsch. od Transwalu (Unja Afryki płd.), 16.928 km², 133.000 mieszk. Kafrów; kraj górzysty (500—1.500 m. wys.); uprawa kukurydzy, tytuniu; chów bydła i owiec; kop. złota i cyny; stol. Mbabane.

Sweaborg albo Sveaborg (fińsk. Viaport), twierdza na wyspie wpobliżu Helsingforsu (Finlandja), zbudowana w 1749 przez Szwedów, od 1808 w posiadaniu Rosji, od 1919 Finlandji.

Sweating system (ang.), dosłownie system wyciskania potu, system pracy w pocie czoła, termin, używany dla oznaczenia przemysłu chałupniczego.

Swedenborg Emanuel, mistyk szwedzki, filozof, * 1688, † 1772; autor wielu dzieł z zakresu filozofji przyrody, teologji i mistyki, w których starał się podać mechanicznogeometryczne wytłumaczenie zagadki kosmosu, duszy w stosunku jej do ciała, jako szaty; stworzył system teozoficzny, oparty na licznych wizjach, w których porozumiewał się ze światem duchów. Wywierał wielki wpływ na Goethego, Herdera i in. Zwolennicy jego utworzyli w 1788 organizację kościelną w Londynie. Do dziś dnia resztki swedenborgjan żyją w Anglji i Ameryce.

Swedomani, ob. Fennomani.

Sweertia, niebielistka, rośliny zielne, trwałe z rodziny Gentianaceae (goryczkowate); wyrastają na torfiastych łąkach, polanach, po brzegach potoków, zazwyczaj wśród gór, w Europie, Azji i Ameryce. W Polsce S. perennis, n. trwała, 2—6 dm. wys., o liściach okrągławych, całobrzegich, kwiatach fioletowo-stalowych, zebranych w kwiatostan szczytowy, gałęzisty; kwitnie VII—VIII; wilgotne łąki, polany w Karpatach i na niżu.

Sweet Henry, filolog angielski, * 1845, † 1912; uznawał fonetykę za podstawę nauki o języku; ogłosił: „Handbook of phonetics“ (1877), „Primer of phonetics“ (2 wyd. 1902), „English grammar“ (2 cz., 1892—98), „Practical study of languages“ (1899) i in.

Swetonjusz, ob. Suetonius.

Swewowie (łac. Suevi), u Rzymian zbiorowa nazwa ludów pochodzenia germańskiego, później nadawana plemionom pojedyńczym, ostatecznie przyjęta przez plemię germańskie, osiadłe w płn. Alpach i nad rz. Nekarem; stąd później miano Szwabów i Szwabji.

Swędrnia, pr. dopływ Prosny, dług. 35 km.

Swiatyj Krest, m. pow. w gub. stawropolskiej (Rosja płd.), 15.000 mieszk.

Swierdłowsk, ob. Ekaterynburg.

Swietenia, mahoniowiec, roślina z rodziny Meliaceae (miedlinowate); drzewa Indyj wsch. i Ameryki zwrotn. S. Mahagoni, m. zwyczajny, z Indyj zach., dostarcza wysoko cenionego drewna mahoniowego, które jest nader ściśle, barwy czerwonawobrunatnej, oraz tzw. kory amarantowej, mającej zastosowanie w lecznictwie, jako środek przeciw febrze.

Swift Jonathan, satyryk i pisarz polityczny angielski, * 1667, † 1745; główne utwory: „Tale of a tub“ (1704), „Gulliver's travels“ (1726), „Letters of M. B. Draper“ (1714), „Journal to Stella“ (wyd. 1766—68); „Prose works“ (12 t., 1908), „Correspondence“ (5 t., 1910—13).

Swift Lewis, astronom amerykański, * 1820, † 1913; 1882 dyrektor wybudowanego przezeń obserwatorjum Warnera w Rochester; 1893 dyrektor obserwatorjum Lowe'a w Kalifornji płd.; odkrył 12 komet oraz wielką ilość mgławic.

Swijaga, pr. dopływ Wołgi w gub. symbirskiej i kazańskiej (Rosja wsch.), dług. 363 km.

Swinburne Charles Algernon, poeta angielski, * 1837, † 1909; dramaty liryczne: „Atalanta in Calydon“ (1865), „Mary Stuart“ (1881); zbiory hymnów i in. utworów poetyckich: „Poems and ballads“ (1866 i 1878), „Song of Italy“ (1867), „Songs before sunrise“ (1876), „Tristram of Lyonesse“ (1882), „The tale of Balen“ (1896); studja literackie: „George Chapman“ (1875), „A study of Shakespeare“ (3 wyd., 1895) i in.

Swindon, m. w hr. Wiltshire (Anglja), 55.000 mieszk.; warsztaty kolejowe.

Swine, ob. Świna.

Swinemünde, ob. Świnioujście.

Swinnerton Frank Arthur, powieściopisarz angielski, * 1884; wydał powieści: „The Merry Heart“, „Nocturn“ i in. oraz studja krytyczne o R. L. Stevensonie i G. Gissingu.

Swinton and Pendlebury, m. w hr. Lancaster (Anglja), 31.000 mieszk.; wyroby włókiennicze; kop. węgla.

Swir, rz. w gub. ołonieckiej (Rosja płn.), odpływ jez. Oneskiego do jez. Ładoskiego, dług. 233 km.; tworzy część tzw. systemu kanałowego Maryjskiego.

Swisztow (bułg. Svištov), m. w płn. Bułgarji, na pr. brzegu Dunaju, 17.000 mieszk.; znaczny handel; pamiętne zawartym pokojem między Austrją a Turcją 4. VIII. 1791.

Sworzeń, ob. sierdzień.

Swoszowice, w. i miejscowość kąpielowa w pow. wielickim (woj. krakowskie), nad rz. Krzywicą; źródła siarczane, zakład zdrojowy, łazienki.

Syagrius, ostatni rzymski wielkorządca Galji, pobity przez Chlodwiga 486 pod Soissons, wzięty do niewoli i skrycie zamordowany.

Sybaris, staroż. m. w płd. Italji, założone przez Greków w 709 przed Chr.; słynęło z pełnego zbytku życia mieszkańców; w 510 zburzone przez Krotończyków, obecnie w. w Kalabrji, w prow. Cosenza (Włochy płd.); ruiny.

Sybaryta (od m. S y b a r i s), człowiek zamiłowany w zbytku, prowadzący życie zniewieściałe.

Sybel H e i n r i c h, historyk niemiecki, *1817, † 1895; 1845 prof. w Marburgu, 1856 w Monachjum, 1861 w Bonn; od 1875 dyr. arch. w Berlinie; założyciel „Histor. Zeitschrift" (1859); główne dzieła: „Geschichte der Revolutionszeit 1789—1800" (1853—60), „Die Begründung des deutschen Reichs durch Wilhelm I" (7 t., 1889—94).

Syberja lub **Sybir**, obszar w Azji płn. między Uralem a oceanem Spokojnym, 12,479.970 km², 11.071.000 mieszk.; obejmuje ogromną nizinę syberyjską na zach. i turańską na płd.-zach., wyżynę syberyjską na wsch., która ku płn.-wsch. przechodzi w krainę górzystą; od reszty Azji oddzielają S. góry krawędziowe Kaukazu, wyżyny irańskiej i środk.-azjatyckie (Ałtajskie, Stanowe i Jabłonne). Rzeki S. stanowią zlewisko oceanu Lodowatego Płn.: Ob z Irtyszem, Jenisej z Tunguzką, Lena i Jana; w nizinie turańskiej Syr - Darja i Amu - Darja, wpadające do jez. Bałkasz; do zlewiska oceanu Spokojnego należy Amur; jeziora najw. Bajkał i Bałkasz; klimat kontynentalny, wielkie różnice temperatur; zimy mroźne i długie (obniżenie temperatury do 70° niżej zera, w Wierchojańsku tzw. „biegun zimna"); trzy pasy roślinności: płn. kraina tundry, środk. kraina tajgi, płd. podgórski i górskie krainy lesiste, rolnicze i górnicze, na płd.-zach. stepowe; bogactwa mineralne: złoto, srebro, ołów, węgiel, miedź, ruda żel., grafit, nafta i sól; na płn. myślistwo i rybołówstwo, na płd.-zach. uprawa zbóż, ryżu, bawełny, hodowla jedwabników, wzdłuż kolei syberyjskiej rolnictwo, chów bydła i owiec; ludność rasy mongolskiej, na nizinie turańskiej Kirgizi i Turkmeni, na nizinie i wyżynie syberyjskiej: Samojedzi nad rz. Ob, Tunguzi nad Jenisejem po Lenę, Burjaci nad Bajkałem, Jakuci nad Leną, dalej na wsch. Czukcze i Kamczadale; przemysł rolniczy na płd.-zach., gorzelnie, młyny, garbarnie, przemysł drzewny, handel skórami. S. kolonizowana jest od trzech wieków przez Rosjan, z początku przez poszukiwaczy futer i minerałów, potem przez chłopów - kolonistów; także kolonja karna. W rozwoju gospodarczym S. i wyzyskaniu bogactw naturalnych przełomową chwilą było zbudowanie kolei syberyjskiej z Czelabińska do Władywostoku dług. 8.000 km. (1893—99) i kolei zakaspijskiej od morza Kaspijskiego do Samarkandy. Pod względem politycznym stanowi część składową S. S. S. R. Podbijana stopniowo od czasów Iwana Groźnego (ob. J e r m a k, S t r o g a n o w), w poł. XVII w. znalazła się cała pod panowaniem Rosji; 1858 przyłączono kraj Nadamurski, 1875 Sachalin. Miejsce zesłania, osiedlenia i ciężkich robót dla przestępców kryminalnych i politycznych.

Syberyt, ob. t u r m a l i n y.

Sybilla kumejska.

Sybilla, natchniona wieszczka w starożytności, która żyć miała przeszło 1000 lat. Opowiadano o 10 Sybillach, pochodzących z różnych stron ówczesnego świata. Najsłynniejsza w Italji była S. kumejska (od m. Cumae w Kampanji), któ-rå miała przynieść królowi rzymskiemu Tarkwinjuszowi Pysznemu 9 ksiąg przepowiedni.

Sybillińskie księgi, nazwa zbioru przepowiedni Sybilli kumejskiej. Zbiór ten, przechowywany na Kapitolu, zaginął w 83 przed Chr. Księgi sybillińskie (rzekome odpisy zaginionych), istniały w Rzymie do 408 po Chr. W związku z tradycją tych ksiąg powstaje sybillińska poezja Żydów i chrześcijan, nieraz w celach apologetycznych. Z żydowskich ksiąg sybillińskich, pochodzących z czasów od II w. przed Chr. do II w. po Chr., posiadamy dość znaczne partje. Z chrześcijańskich ksiąg sybillińskich zachowało się (bardzo niekompletnie) ksiąg 14 (bez księgi 9 i 10).

Sychnurja, częste oddawanie moczu.

Sycosis barbae, f i g ó w k a, choroba skórna, umiejscawiająca się na podbródku lub wargach (szczególnie górnej), wywoływana przez bakterje ropotwórcze lub przez grzybki (T r i c h o p h y t o n); często występuje przy zakażeniu się podczas golenia.

Syców (niem. Polnisch- albo Gross-Wartenberg), m. pow. w rej. wrocławskiej na Śląsku pruskim, 5.000 mieszk.; dwa zamki, park z bażantarnią.

Sycylijskie nieszpory, powstanie ludowe przeciwko Francuzom, wybuchłe w Palermo w czasie nieszporów 30. III. 1282; przyczyniło się do zrzucenia panowania Andegawenów na Sycylji.

Sycylja (włosk. Sicilia), najw. wyspa na morzu Śródziemnem (Włochy płd.-zach), oddzielona od półwyspu Apenińskiego cieśniną Mesyńską, wulkaniczna, 25.461 km², 3,000.000 mieszk.; stol. Palermo. Wnętrze kraju wyżynne z krawędziowemi górami na płn. (wulkan Etna 3.179 m.); rzeki: Simeto, Anapo, Salso; bujna roślinność (palmy); uprawa pszenicy, wina, oliwek, owoców południowych, hodowla jedwabników, rybołówstwo, kop. siarki, asfaltu, soli; wywóz produktów rolnych. Zamieszkana pierwotnie przez Sykanów, wypartych w XII w. przed Chr. przez Sykelów; kolonizowana przez Fenicjan, od VIII w. prz. Chr. przez Grecję (Syrakuzy), której wpływy wypierała od V w. Kartagina; od 241 prowincja rzymska. 493 po Chr. pod panowaniem Ostrogotów, 535 Bizancjum, 827 Saracenów, 1061—91 Normanów; 1130 zjednoczona z Neapolem; 1296—1410 niezależne królestwo; od 1412 należała do Aragonji, 1713 pod panowaniem Wiktora Amadeusza II Sabaudzkiego, od 1720 Austrji, od 1738 wraz z Neapolem pod Burbonami hiszp., od 1860 włoska.

Sycylja, Królestwo obojga Sycylij, nazwa nadana w 1816 dawnemu królestwu Neapolu (Włochy płd.) i Sycylji, zjednoczonym 1130 w rękach dynastji normańskiej, od 1189 Hohenstaufów, 1266 Karola Andegaweńskiego. W 1282 Sycylję odebrała Aragonja, która 1442 zdobyła Neapol. Rozdzielone 1458—1504, odtąd znowu razem pod władzą wicekrólów hiszpańskich. W 1713 Neapol, a w 1720 Sycylja dostały się Austrji, w 1738 Don Carlosowi (sekundogenitura hiszp. Burbonów). Syn jego, Ferdynand IV, dwukrotnie pozbawiony przez Francję Neapolu (1798—99 i 1806—15), przywrócony do władzy przez kongres wiedeński, przybrał 1816 tytuł Króla Ob. S., zachowany przez jego następców do 1860, kiedy plebiscyt rozstrzygnął o włączeniu K. O. S. do Włoch.

Syczek, ob. S t r i g e s.

Sydenham, płd. przedmieście Londynu, 52.000 mieszk.; pałac, w którym odbywają się wystawy.

Sydenham T h o m a s, lekarz angielski, * 1624, † 1689; pracował nad reformą medycyny praktycznej; pozostawił „Opera" (nowe wyd. 1827).

Sydenhama pląsawica, taniec ś-go Wita, choroba, opisana przez lekarza angielskiego S., ob. c h o r e a.

Syderyt, minerał, $FeCO_3$, rodzimy węglan żelazawy; heksagonalny; barwa grochowo-żółta, żółtawo-szara, żółtawo-brunatna; połysk szklisty; przeświecający; dwójłomność duża; twardość 3,5—4,5, cięż. wł. 3,7—3,9; kryształy pospolite w żyłach minerałów kruszcowych; zdarzają się również wielkie masy ziarniste: pas w Alpach północnych pomiędzy Semmeringiem i Brennerem, Erzberg koło Eisenerz w Styrji, koło Hüttenberg w Karyntji. Zmieszany z gliną (syderyt ilasty) tworzy wśród skał osadowych liczne wtrącenia, przyczem często bywa w postaci buł i konkrecyj (sferosyderyt ilasty) tak, iż całe pokłady z nich się składają. W tej postaci występuje w Polsce w piaskowcach i łupkach podkarpackich od Prutu i Bystrzycy do Żywca, oraz w wapieniach środkowojurskich od źródeł Warty (Zawiercie) przez Rudniki i Częstochowę do Kluczborka na Górnym Śląsku.

Sydney, stol. Nowej Płd. Walji (Australja płd.-wsch.), nad zat. Port Jackson, port wojenny i handlowy, 900.000 mieszk.; uniwersytet, obserwatorjum sejsmograficzne, ogród zoologiczny i botaniczny, znaczny przemysł (budowa okrętów, fabryka wagonów i parowozów) i handel.

Sydney, stol. i port wyspy bryt. Kap Breton, 22.500 mieszk.

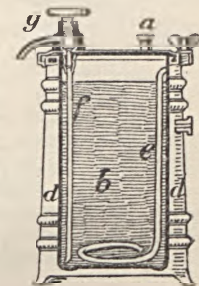
Sydon (S i d o n), najstarsze wraz z Tyrem miasto Fenicji, obecnie S a i d a; metropolja wielu kolonij fenickich; 348 przed Chr. zburzone przez Persów.

Sydow E m i l, geograf i kartograf niemiecki, * 1812, † 1873; pułk. i kierownik wydziału geograficzno - statystycznego sztabu generalnego; opracował i wydał wiele map ściennych, „Handatlas" (30 map, 4 wyd. 1870) i „Methodischer Schulatlas" (15 wyd., 1912).

Syfilidologja (greck.), dział medycyny, zajmujący się specjalnie kiłą (syfilisem).

Syfilis (greck.), ob. k i ł a.

Syfon, 1) przyrząd do wyprowadzania cieczy z naczynia nieruchomego; rurka, zgięta w kształt litery U, o kolanach nierównej długości; kolano krótsze zanurza się do cieczy w naczyniu, z dłuższego, zwróconego otworem ku dołowi, wyciąga się powietrze, poczem ciecz sama wylewa się nadal, póki poziom jej w podstawionym zbiorniku nie zrówna się z poziomem w naczyniu; 2) s. w k a n a l i z a c j i, część przewodu rurowego, wygięta ku dołowi w kształcie litery U. Woda przez s. przepływa pod ciśnieniem. S. buduje się, gdy rurociąg napotyka na przeszkodę w postaci toru kolejowego, tunelu, kanału itd. W domowych urządzeniach kanalizacyjnych (zlewy, klozety) syfony zapobiegają przedostawaniu się gazów z kanałów do mieszkań; 3) naczynie do cieczy, zawierających rozpuszczony dwutlenek węgla, z którego ciecz zostaje wypychana przez ciśnienie zbierającego się nad nią dwutlenku węgla. Rys.: s. do wody selcerskiej; *a* otwór do napełniania, *b* woda, *c* otwór do wprowadzania dwutlenku węgla, *d* ścianka rezerwuaru, *e* rurka do wprowadzania dwutlenku węgla, f rurka, przez którą wypływa woda, *g* kran.

Syfon.

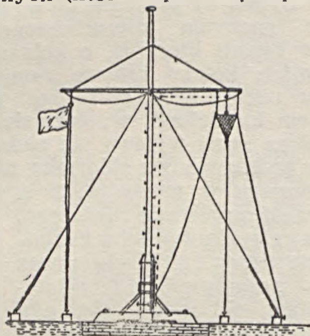
Sygański J a n ks., jezuita, historyk, * 1865, † 1918; prace: „Nowy Sącz, jego dzieje i pamiętniki dziejowe" (1892), „Nowy Sącz w epoce Wazów" (1900), „Historja Nowego Sącza" (3 t., 1900—02), „Z życia domowego szlachty sandeckiej w epoce Wazów" (1910), „Listy ks. Piotra Skargi z lat 1566—1610" (1912), „Działalność ks. Piotra Skargi na tle jego listów" (1912), „Kartka z dziejów dawnego sądownictwa prawa magdeburskiego w Polsce" (1917) i in.

Sygietyński A n t o n i (pseud. Gosławiec), literat, * 1850, † 1923; studja w Warszawie, Lipsku i Paryżu; profesor konserwatorjum muzycznego w Warszawie, krytyk muzyczny; napisał powieści i nowele: „Na skałach Calvados" (1884), „Wysadzony z siodła" (1891), „Drobiazgi" (1899), „Święty ogień" (1886); wydał „Album braci Gierymskich" (1886), studjum o Maksymiljanie Gierymskim (1906) i in.

Sygilaria (Sigillaria), rodzaj kopalnych roślin drzewiastych, pokrewnych widłakom (należą do klasy Lycopodiineae — widłaki); wy-

stępują w paleozoicum, głównie w karbonie; mają pnie pokryte sześciobocznemi śladami po opadłych liściach.

Sygnał (łac.), znak, hasło, ostrzeżenie, dawane w pewnym celu; istnieją s. optyczne i akustyczne, zależnie od tego, czy przeznaczone są dla oka, czy dla ucha. Do najczęściej używanych (w kolejnictwie) należą semafory; w nocy lub w czasie mgły latarnie różnokolorowe lub perjodycznie rzucane błyski światła, stosowane zwłaszcza w latarniach morskich. W wojsku obok s. akustycznych używa się i optycznych (które zapomocą odpowiednich przyrządów tworzą znaki specjalnego alfabetu optycznego) albo chorągiewek (również używanych w kolejnictwie). S. akustyczne, otrzymywane zapomocą rozmaitych dźwięków i przyrządów (dzwon, gwizdawka, trąba, bęben), używane są w pewnych przypadkach w fabrykach, szkołach, wojsku, marynarce itd. S. triangulacyjne są to wieże najczęściej z drzewa, wznoszone w punktach, stanowiących wierzchołki trójkątów przy pomiarach ziemi.

Sygnał, podający kierunek wiatru.

Sygnały czasu, znaki konwencjonalne, nadawane dawniej telegraficznie, obecnie radjotelegraficznie, w ściśle określonych momentach pewnego czasu lokalnego, np. greenwichskiego; najdokładniejsze, używane w astronomji i geodezji, są paryskie, wysyłane przez Biuro Międzynarodowe Czasu (Service International de l'Heure) z wieży Eiffla, i naueńskie z Obserwatorjum Morskiego w Hamburgu; poza tem komunikuje czas radjofonicznie cały szereg innych stacyj z mniejszą dokładnością; stacja warszawska („Polskie Radjo") nadaje obecnie czas z dokładnością do kilku sekund.

Sygnaturka, najmniejszy dzwonek na wieży kościelnej.

Sygnet, (łac.), ob. pierścień.

Syjam, królestwo w Indochinach (Azja płd.-wsch.), nad zatoką S., 600.000 km², 8,820.000 mieszk.; stol. Bangkok; kraj górzysty, przecięty z pln. ku płd. łańcuchami gór, na płd. nizinny, nadbrzeże urodzajne; rzeki: Menam, Nammun, Mekong; na pln. lasy, dostarczające drzewa tekowego; mieszkańcy: Syjamczycy (plemiona Szan zmieszane z Malajami), Chińczycy, Malajowie, Anamici i in.; uprawa ryżu, pieprzu, tytuniu, trzciny cukr.; górnictwo: węgiel, żelazo, cyna, drogie kamienie (rubiny); znaczny przemysł drzewny; sieć kolej. 2.120 km. Pod względem politycznym S. tworzy monarchję, rządzoną absolutnie.

Syjam.

Syjamskie bliźnięta, bliźnięta, zrośnięte ze sobą klatkami piersiowemi (thoracopagi). Zwykle są płci jednakowej. Mogą pozostawać przy życiu przez długie lata (słynni bracia s. Eng i Chang, * 1811, † 1874). Podejmowano z dodatnim wynikiem operację rozdzielania bliźniąt syjamskich.

Syjon, wzgórze na płd.-wsch. krańcu Jerozolimy (744 m. wys.), ze świątynią i pałacem króla Salomona.

Syjoniści, ob. Syjonizm.

Syjonizm, idea odrębności narodowej Żydów, dążąca do stworzenia własnego państwa żyd. w Palestynie; główny propagator T. Herzl; pierwszy kongres s. 1897 w Bazylei; idea s. została częściowo urzeczywistniona przez oświadczenie Anglji z d. 2. XI. 1917, jako mandatarjuszki Palestyny ze strony Ligi Narodów. Pierwsze kolonje Żydów-emigrantów powstały w Palestynie 1880—90 przy poparciu finansowem bar. Rotschilda z Paryża.

Syjońskie Siostry, ob. Szkolne Siostry.

Sykatywa (łac.), różne związki, głównie tlenki metali (ołowiu, cynku, itp.), dodawane do farb olejnych i pokostowych dla przyśpieszenia ich schnięcia.

Sykofant (greck.), w staroż. Atenach dozorca, pilnujący wywozu fig z Attyki i donoszący rządowi o tych, co czynili to potajemnie; stąd nazwa donosicieli i wszelkiego rodzaju darmozjadów.

Sykomora albo **figa sykomorowa** (Ficus sycomorus), roślina z rodz. Moraceae (morwowate), drzewo wsch.-afrykańskie; dostarcza jadalnych owoców, które są drobniejsze i mniej smaczne od owoców figi właściwej, oraz bardzo twardego drewna. Święte drzewo star. Egipcjan.

Sykstus, imię 5-iu papieży: S. I, 116—125(?) i S. II, 257—258 ponieśli śmierć męczeńską; S. III, 432—440, zwalczał ruch nestorjański i wysłał św. Patryka do Irlandji; S. IV, 1471—1484, generał Franciszkanów, upiększył Rzym, zbudował kaplicę Sykstyńską, zaprowadził 1480 inkwizycję w Hiszpanji; S. V, 1585—90, *1521, franciszkanin, znakomity kaznodzieja, wybitny organizator; ozdobił Rzym nowemi budowlami (bibljoteka Watykańska), przeprowadził nową organizację Kościoła, ustanawiając 15 kongregacyj.

Sykstyńska kaplica, kaplica papieska w pałacu Watykańskim w Rzymie, zbudowana 1473, ozdobiona malowidłami Michała Anioła (Stworzenie świata, Grzech pierworodny, Siedmiu proroków, Sąd ostateczny itd.), freskami Perugina, Botticelliego, Ghirlandaja i in.

Sylaba, ob. zgłoska.

Sylabizowanie, składanie pojedyńczych głosek w zgłoski czyli sylaby.

Sylen (greck. Seilenos), w mitologji greckiej syn Hermesa czy Pana i nimfy, wychowawca i towarzysz Dionyzosa, przedstawiany w postaci wesołego starca, miłośnika śpiewu i tańca.

Sylfy (łac.), nazwa duchów powietrznych, zajmujących miejsce pośrednie pomiędzy istotami materjalnemi i niematerjalnemi.

Sylimanit, minerał, polimorfon bezwodnika glinowo-krzemowego, zwanego bezwodnikiem margarytowym, Al_2SiO_5; rombowy; w postaci długich przecinków lub igiełkowych kryształków rozpowszechniony w wielu skałach, jako ich część składowa nieistotna. Twardość 6,5—7, ciężar właściwy 3,2—3,3. Ta sama substancja Al_2SiO_5 istnieje jeszcze w postaci dwuandaluzytu i cjanitu czyli dystenu.

Sylistrja (rum. Silistria), m. i twierdza rumuńska nad Dunajem, 12.000 mieszk.; do 1913 bułgarska.

Syllabus (greck.), spis, wyliczenie; w szczególności wyliczenie nauk błędnych, sprzecznych z zasadami kościoła katolickiego. Znany jest S. Piusa IX z 8. XII. 1864, zawierający 80 błędów, i S. Piusa X z 3. VII. 1907, zwracający się w 65 zdaniach przeciwko katolickim modernistom; zaczyna się od słowa „Lamentabili".

Sylogistyka, część logiki formalnej, traktująca o sylogizmach.

Sylogizm, zestawienie dwóch myśli; wnioskowanie pośrednie, polegające na wyprowadzaniu nowego sądu, zw. wnioskiem lub konkluzją, z dwóch innych sądów, zw. przesłankami, np.: wszyscy ludzie są śmiertelni, Cajus jest człowiekiem, a więc Cajus jest śmiertelny. Uprawnieniem objektywnem wnioskowania sylogistycznego jest zasada, zw. „dictum de omni et nullo" (Quidquid de omnibus valet, valet etiam de singulis; quidquid de nullo valet, nec de singulis valet"— co jest prawdą o całej klasie przedmiotów, jest prawdą i o poszczególnych przedmiotach, należących do tej klasy; co nie jest prawdą o całej klasie, nie jest prawdą również i o przedmiotach poszczególnych tej klasy). Aby wniosek był poprawny, musi czynić zadość następującym ośmiu prawidłom: 1) każdy s. zawiera trzy i tylko trzy terminy (ob. major (P), minor (S), medius); 2) każdy sylogizm składa się z trzech i tylko trzech sądów (ob. przesłanka); 3) termin średni musi być przynajmniej raz wzięty w zakresie całkowitym i powinien obydwa razy być wzięty w tem samem znaczeniu; 4) żaden termin, który nie był wzięty w przesłankach w zakresie całkowitym, nie może być wzięty w zakresie całkowitym wniosku; 5) z dwóch przesłanek przeczących nic nie wynika; 6) jeżeli jedna z przesłanek jest przecząca, to i wniosek musi być przeczący; odwrotnie: aby wniosek był przeczący, jedna z przesłanek musi być przecząca; 7) z dwóch przesłanek szczegółowych nic nie wynika; 8) jeżeli jedna z przesłanek jest szczegółowa, to i wniosek musi być szczegółowy. Wobec tego, że zarówno przesłanki, jak wniosek mogą posiadać rozmaitą tzw. jakość i ilość, sylogizm może przybrać najrozmaitsze formy, zw. trybami. Logika formalna rozróżnia dziewiętnaście trybów poprawnych, należących do czterech rozmaitych figur s.. Dla lepszego zapamiętania trybów prawidłowych stworzono dla każdego z nich specjalne nazwy, których następstwo tworzy kilka wierszy mnemotechnicznych w formie heksametru a mianowicie: Barbara, Celarent, Darii, Ferioque prioris; Cesare, Camestres, Festino, Baroko secundae; Tertia Darapti, Disamis, Datisi, Felapton, Bocardo, Ferison habet; Quarta insuper addit Bramantip, Camenes, Dimarsi, Fesapo, Fresison. Tryby figur II, III i IV-tej dadzą się sprowadzić do trybów figury I-ej. Sylogizm, w którym obie przesłanki są sądami kategorycznemi, nosi nazwę kategorycznego (1). Oprócz tego logika formalna rozróżnia jeszcze 2) s. hipotetyczny (warunkowy), w którym przesłanka większa jest sądem hipotetycznym, mniejsza — kategorycznym (np. o formie: jeżeli *A* jest *B*, to *C* jest *D*; *A* jest *B*; a więc *C* jest *D*); 3) sylogizm dyzjunktywny (rozjemczy), ob. rozjemczy sylogizm i 4) tzw. dylemat, np. o formie: jeżeli *A* jest *B*, to *C* jest *D* i jeżeli *E* jest *F*, to *C* jest *D*; albo *A* jest *B*, albo *E* jest *F*; a więc *C* jest *D*.

Sylt, wyspa pln.-fryzyjska w Szlezwigu (Prusy), 96 km², 5.000 mieszk.; najważniejsze miejscowości Keitum, Tinnum i Morsum.

Sylur, silur, druga formacja ery paleozoicznej, złożona z 6.000 m. grubej warstwy piaskowców, wapieni, łupków iłowych, kwarcytów, z bogatą formą graptolitów, trylobitów, ramienionogów, korali, liljowców i mięczaków.

Sylva Carmen, ob. Carmen Sylva.

Sylvester James Josephus, matematyk angielski, * 1814, † 1897; autor epokowych prac z teorji niezmienników; wykładał na uniwersytetach angielskich i amerykańskich: w Londynie, Wirginji, Woolwich (Akad. wojsk.), Baltimore i Oksfordzie.

Sylvia, pokrzewka, rodzaj ptaków z rodziny Muscicapidae (muchołówki); podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dziób krótszy od głowy, przy nasadzie wyższy niż szeroki. W kątach ust szczeciowato zmienione piórka. Ogon na końcu zaokrąglony. Z krajowych gatunków należą tu: Sylvia atricapilla, pokrzewka czarnołbista, dług. ciała ok. 16 cm.; upierzenie z wierzchu szaro-oliwkowe, spód ciała biały. Wierzch głowy u samca czarny, u samicy rudawy. Sylvia hortensis, pokrzewka ogrodowa, wielkość jak u poprzedniej. Wierzch szary, szyja, piersi i boki szarawe, spód białawy. S. nisoria, p. jarzębata, dług. ok. 18 cm.; upierzenie szaro-popielate, biało plamkowane; sterówki biało zakończone; spód biały, szaro pręgowany. S. cinerea, p. cierniówka, dług. ok. 15 cm.; wierzch rudawo-szary, spód różowawo-biały, lotki rdzawo obramowane. S. curruca, p. mała, piegża, dług. ok. 14 cm., wierzch ciemno-szary, spód biały, głowa popielata. Wszystkie pokrzewki są u nas pospolite. Na zimę odlatują.

Sylvii aquaeductus, ob. wodociąg mózgu.

Sylwan (łac. Silvanus), bóstwo starolatyńskie, opiekun lasów, pól i trzód.

Sylwanit, minerał, tellurek srebrowo-złotowy $(Au,Ag)Te_2$; jednoskośny. Twardość 1,5—2, ciężar wł. 8,0—8,3. Blask metaliczny, barwa biała, szara lub żółtawa. Niemcy, Ameryka Północna (Colorado, Kalifornja).

Sylwanka, 1) strzelba myśliwska; 2) zwierzyna leśna, zwłaszcza sarny.

Sylwerjusz św., papież, 536—537; pamiątka 20 czerwca.

Sylwester, imię papieży: S. I św., 314—335; pamiątka 31 grudnia; S. II, 999—1003 (Gerbert de Aurillac), 991 arcybiskup Reims, 998 — Raweny, 999 wyniesiony na tron papieski przez Ottona III; filozof i matematyk.

Sylwestrowicz-Dowojna Aleksander, działacz społeczny, * 1857, † 1911; studja na Uniw. Warszawskim; przekłady prac naukowych, m. in. „Kapitału" Marksa; pisywał do pism wileńskich

Sylweta (franc. „silhouette"). Używanie s. w sztukach plastycznych znane było w odległej starożytności; s. nowożytną, w znaczeniu techniki plastycznej, stworzył E. de Silhouette ok. 1759. Dziwak i fantasta, swój zamek Berg sur Marne ozdabiał portretami, ściślej wyrażając się profilami, które otrzymywał z obrysowywanych konturów cieni, rzucanych na mur przez figury ludzi i zwierząt. Można rozróżnić 3 rodzaje s.: 1) s. malowana na szkle, porcelanie lub papierze (zbliżona do miniatury); 2) s. wycinana z materji, skóry itp., stosowana w technice hafciarskiej, aplikacjach itd.; 3) wycinana z papieru, najb. pospolity rodzaj; technika ta wchodzi do zakresu wycinanek (ob.). Sztukę tworzenia sylwet zwano zczasem „papyrografją" lub „szadografją" (ang.: shadow, cień), a zawodowych wycinaczy s. papyrografistami, lub scissorgrafistami (ang. „scissor", nożyce). S. były nadzwyczajnie modne na przełomie XVIII i XIX w. Mistrzem s. był August Eduart w Paryżu, przyczyniając się pośrednio do wynalazku dagerotypu, pierwocin dzisiejszej fotografji. W dziejach teatru s. gra dużą rolę w Europie, znana była już w XII w. i święciła triumfy w teatrze D. F. Seraphina w Paryżu (1771).

Sylwin, minerał, rodzimy chlorek potasu, KCl; regularny, sześcian o doskonałej łupliwości, równoległej do ścian sześcianu (ob. halit). Twardość 2, ciężar wł. 1,9—2. W stanie czystym bezbarwny, w Stassfurcie różowy, w Kałuszu często błękitny, podobnie jak halit. Towarzyszy halitowi w wielu złożach. Cenny jako nawóz sztuczny.

Sylwjusza rowek, fissura (fossa) Sylvii, brózda, oddzielająca płat czołowy mózgowia od płatu skroniowego; częste siedlisko zmian gruźliczych (przy gruźlicy opon mózg.).

Symbabje, nazwa ruin płd.-afrykańskich, pomiędzy rz. Limpopo i Zambezi, odkrytych 1871; niektórzy badacze przypisują im pochodzenie semickie, inni uważają je za dzieło Murzynów z XV lub XVI w.

Symbionty, ob. symbioza.

Symbioza (greck. symbiosis), trwałe współżycie dwóch organizmów różnego pochodzenia, w którem obie strony, zwane symbiontami, odnoszą pewne, wzajemne korzyści. Powyższa definicja jest słuszną dla, stosunkowo rzadkich, przypadków symbiozy właściwej, w której wzajemne przystosowanie się organizmów sięga tak daleko, że rozdzielenie zespolonych symbiontów staje się rzeczą nader trudną lub wręcz niemożliwą, wzgl. obustronnie zakłóca równowagę życiową. W przeważającej większości zjawisk współżycia, zaznacza się brak wyraźnej granicy pomiędzy prawdziwą symbiozą, a pasorzytnictwem z jednej strony, lub też mutualizmem, wzgl. biernym komensalizmem z drugiej. Prócz klasycznego przykładu porostów (Lichenes), pod postacią których bytują w trwałem połączeniu, splątki grzybów i komórki glonów — zielenic lub sinic, na szczególną uwagę zasługują następujące przypadki symbiozy. Raki-samotniki z rodzajów Eupagurus i Pagurus żyją w opuszczonych muszlach różnych mięczaków brzuchonogich, przyczem z otworu muszli, chroniącej miękki odwłok raka, wystają nazewnątrz odnóża, umożliwiając ruchy zwierzęcia. Na powierzchni muszli osiedlają się ukwiały z gatunków Adamsia palliata i Sagartia parasitica, lub też hydroidy z rodzajów Hydractinia i Podocoryne. Korzystają one z resztek pokarmu raka, oraz z możności przesuwania się z miejsca na miejsce. Współżycie to jest korzystne i dla raka. Broniąc się przed wrogami, rak chowa się wgłąb muszli, ukwiały zaś odstraszają napastnika swemi parzydełkami. Gdy rak zmienia muszlę, zbyt już ciasną, na większą, przytwierdza swych towarzyszy do ścianek nowej skorupy. Mniej określony charakter posiada współżycie małych rybek z rodzaju Fierasfer, bytujących w kloace i płucach wodnych u strzykw, lub też pewnego gatunku ryb w dzwonach niektórych meduz, wzgl. w ciele rozgwiazdy Culcita i małża Pinna. Liczne pierwotniaki, jak ameby, promieńce (Radiolaria) i niektóre wymoczki współżyją z jednokomórkowemi glonami (tzw. zoochlorellae i zooxanthellae). Tegoż rodzaju symbioza intracelularna glonów ze zwierzętami, znaną jest wśród gąbek, parzydełkowców, robaków, mszywiołów, mięczaków, szkarłupni i osłonic. Znane są również stosunki symbiontyczne zwierząt, zwłaszcza owadów, z pewnemi grzybkami i niektóremi bakterjami, przyczem wspomniane organizmy roślinne często gromadzą się w specjalnych komórkach lub narządach zwierzęcia — tzw. mycetocytach wzgl. mycetomach, a przy rozrodzie zostają, za pośrednictwem jaj, przenoszone na potomstwo. Szeroko rozpowszechnione zjawisko świecenia się zwierząt daje się sprowadzić, w większości przypadków, do obecności symbiontycznych bakteryj świecących, nagromadzonych w tzw. narządach świetlnych. Liczne bakterje, niektóre wymoczki i wiciowce, spotykane w jelicie przeżuwaczy lub np. termitów, żywiących się drewnem, ułatwiają niewątpliwie trawienie, rozkładając celulozę. Do zjawisk symbiozy zaliczyć można przypadki współżycia pewnych gatunków mrówek z określonemi roślinami (myrmecophilia), oraz stosunek mrówek do mszyc i innych zwierząt, żyjących w mrowiskach.

Symbirsk, Leninsk, m. gub. w Rosji wsch., nad rz. Wolgą, 77.000 mieszk.; wielki most kolejowy na Wołdze; handel wełną i produkt. roln. Od 1926 Uljanowsk.

Symblepharon (greck.), zrost powiek z gałką oczną, następstwo rozległych oparzeń lub błoniczego (dyfterytycznego) zapalenia spojówki.

Symbol, 1) znak, który na podstawie umowy służy do oznaczenia jakiegoś przedmiotu tak, że postrzeżenie lub wyobrażenie znaku nasuwa nam myśl o danym przedmiocie; np. znak (—) w matematyce jest symbolem odejmowania itd.; 2) w sztuce ogólne typowe znaczenie, jakie przypisujemy jakiejś indywidualnej, reprezentatywnej postaci, poszczególnemu zdarzeniu czy czynnościom, przedstawionym przez poetę i artystę.

Symbol Wiary jest wyrazem przekonań, wierzeń danej jednostki; ściśle: krótkim zbiorem zasadniczych prawd danej doktryny lub religji. W Kościele katolickim najstarszym jest S. Apostolski, powstały pod koniec I-ego w.; był on używany przy udzielaniu chrztu św., jak to do dziś dnia się praktykuje; jest to krótki zbiór kardynalnych prawd chrześcijanizmu.

Symbole chemiczne, określone znaki, oznaczające poszczególne pierwiastki chemiczne. Obecne s. ch. urabia się z nazw łacińskich pierwiastków chemicznych; s. jednoliterowe oznacza się pierwszą literą nazwy pierwiastka, np.: s. ch. tlenu: O (*o*xygenium), s. ch. siarki S (*s*ulfur), oraz s. dwuliterowe, składające się z pierwszej litery nazwy pierwiastka i jednej z następnych, np.: s. ch. miedzi Cu (*cu*prum), s. ch. srebra Ag (*a*r*g*entum) itd. Chcąc wyrazić skład związku chemicznego umieszcza się obok siebie symbole zawartych w nim pierwiastków, oznaczając zapomocą wskaźników ilość atomów poszczególnych pierwiastków wchodzących w skład cząsteczki związku np.: siarczan sodu = Na_2SO_4.

Symbole matematyczne, znaki graficzne, stosowane w matematyce dla oznaczenia rozmaitych pojęć matematycznych.

Symboliczne księgi, pisma, w których została zredagowana całość wierzeń danej grupy ludzkości; każda religja (wyznanie) posiada swe k. s. Kościół katolicki posiada swe s. k. w orzeczeniach soborów, bullach i encyklikach papieży. Ponieważ bulle i encykliki papieskie niezawsze mają wartość dogmatyczną, rozróżniane są k. s. pierwszorzędne, mające wartość dogmatyczną, i k. s. drugorzędne, które tej wartości nie posiadają. Do najważniejszych k. s. Kościoła katolickiego należą: „Canones et Decreta oecumenici et generalis concilii Tridentini"; „Professio fidei Tridentinae"; „Catechismus romanus ex decreto concilii Tridentini ad parochos"; bulla Piusa IX: „De Immaculata Conceptione". Kościół grecki uznaje za k. s. Skład Wiary patrjarchy Gennadjusza (Confessio Gennadii 1530). Do k. s. wyznania ewangielicko-augsburskiego należą: Confessio Augustana, dwa katechizmy Marcina Lutra (1528), jego Artykuły Szmalkaldzkie i „Formulae Concordiae inter Saxonicas et Svevicas Ecclesias" (1580).

Symbolika, nauka, mająca za cel wykład i objaśnienie symbolów, wyrażających szczegóły wierzeń, ich znaczenie dogmatyczne, przenośne i historyczne. Ojcem s., jako systematycznej nauki, był G. J. Planc (1796) i Ph. Marheineckie w kościele protestanckim, J. A. Möhler w kościele greckim.

Symbolismus sexualis, zboczenie płciowe; zaspakajanie popędu płciowego przez pewne czynności symboliczne, które zastępują właściwy akt płciowy; najczęstsze przejawy: fetyszyzm i ekshibicjonizm.

Symbolistyka Freuda, ob. psychoanaliza.

Symbolizm, kierunek poezji, zapoczątkowany w drugiej poł. XIX w., jako reakcja przeciwko tzw. parnasistom, przez poetów francuskich: Verleine'a, Rimbaud'a, Mallarmé'go i in. Celem głównym był nie opis plastyczny przedmiotów i zdarzeń, lecz poddawanie ogólnych nastrojów, wywoływanych samym rytmem i muzyką wiersza.

Symeon, drugi syn Jakóba i Lii, praojciec plemienia S., które dosyć wcześnie utraciło samoistny byt.

Symeon św., drugi biskup jerozolimski po św. Jakóbie, ukrzyżowany za Trajana 120 r.; pamiątka 18 lutego.

Symetrja, w geometrji wspólna nazwa dla trzech szczególnych odpowiedniości punktowych. Symetrja środkowa jest szczególnym przypadkiem jednokładności, określonym w ten sposób, że istnieje wspólny środek dla wszystkich odcinków, łączących punkty jednego układu z odpowiedniemi punktami układu pozostałego. Symetrję osiową albo symetrję względem płaszczyzny otrzymujemy wtedy, gdy odcinki, łączące pary punktów odpowiednich, posiadają środki na jednej linji prostej, wzgl. na jednej płaszczyźnie, i są do niej prostopadłe.

Symetrja ciała zwierzęcego. Przez ciało zwierzęcia dają się przeprowadzić tzw. płaszczyzny symetrji, które go dzielą na symetryczne części. Zapomocą takiego podziału otrzymujemy zasadnicze typy symetrji, wzgl. zasadnicze postacie ciała zwierzęcego; 1) postać wszechstronnie symetryczna (homaksoniczna), rozpowszechniona wśród planktonowych pierwotniaków (Radiolaria, Heliozoa, Volvox), odznacza się kulistym (sferycznym) kształtem, przyczem wszystkie osie ciała są sobie równe, wszystkie zaś płaszczyzny, przeprowadzane przez stały punkt środkowy, są płaszczyznami symetrji: 2) postać jednoosiowa (monaksoniczna), charakterystyczna dla stadjum rozwojowego — gastruli, posiada oś główną, łączącą dwa różne bieguny (gębowy i szczytowy), przez którą można przeprowadzić dowolną ilość prostopadłych do niej, równowartościowych osi pobocznych; 3) postać promienisto-symetryczna (radjalna), występująca u większości Echinodermata i Coelenterata, określa oś główna i stosunkowo nieliczne, prawidłowo ułożone, równowartościowe osie poboczne (promienie, radii), między któremi leżą linje dodatkowe (międzypromienie, interradii). Płaszczyzny symetrji, przepro-

wadzone przez międzypromienie, dzielą ciało na tyle części przeciwległych (antimerów), ile w niem występuje promieni; 4) postać dwupromienno-symetryczna, spotykana u Actiniaria i Ctenophora, posiada trzy, nierównowartościowe, prostopadle do siebie ułożone osi: główną, poprzeczną i strzałkową. Zwierzęta te dają się podzielić symetrycznie płaszczyznami, przeprowadzonemi przez oś główną i poprzeczną lub też przez główną i strzałkową; 5) postać dwubocznie-symetryczna (bilateralna) odznacza się tem, że może być podzielona na dwie tylko części symetryczne, prawą i lewą, które otrzymujemy, prowadząc przekrój południkowy (strzałkowy) w kierunku osi podłużnej i strzałkowej. Przekrój czołowy (przez oś podłużną i poprzeczną) dzieli ciało na części niesymetryczne, grzbietową i brzuszną; 6) postać asymetryczna, rozpowszechniona wśród pierwotniaków i gąbek, zupełnie nie daje się podzielić na części symetryczne.

Symetryczność, własność stosunku, polegająca na spełnieniu warunku: jeżeli dowolny przedmiot jest w tym samym stosunku do drugiego, w jakim drugi do pierwszego; np. pokrewieństwo jest stosunkiem symetrycznym.

Symferopol, obecnie Akmeczet, stol aut. rep. Krymskiej (Rosja płd.), 79.000 mieszk.; winnice, handel produktami rolnemi.

Symfonja (muz.), instrumentalna forma, identyczna z sonatą, lecz posługująca się całą orkiestrą, a niekiedy, w nowszych czasach, i środkami wokalnemi (symfonja — oda). Różnica między symfonją a sonatą polega ponadto na ogólnym nastroju i na szerokości rozmiarów. Zasadniczo s. składa się z czterech części: Allegro, Andante lub Adagio, Scherzo i Finale, niekiedy jednak ilość ich bywa większa. W nowszych czasach nierzadko spotykamy s. jednoczęściową, przybiera ona wówczas nazwę poematu symfonicznego, do którego kompozytorowie (Berlioz, Liszt, Strauss) lubią dodawać osobny program. S. wytworzyła się z dawnej włoskiej formy jednoczęściowej, zwanej Sinfonia, równającej się uwerturze. Główny rozwój klasycznej symfonji przypada na drugą połowę XVIII w. i pierwszą XIX w., Haydn, Mozart, Beethoven, Mendelssohn, Schumann i Brahms są właściwymi jej twórcami. W Polsce pierwszą symfonję napisał Milwid (XVIII w.), w nowszych czasach komponowali symfonje: Dobrzyński, Żeleński, Noskowski, Stojowski, Paderewski, Szymanowski, poematy zaś symfoniczne: Karłowicz, Różycki, Opieński i in.

Symmachja (greck.), przymierze zaczepno-odporne państw staro-greckich.

Symon Albin, arcybiskup, * 1841, † 1918; studja w Żytomierzu i Akad. Duchownej w Petersburgu; 1891 biskup-sufragan archidiecezji mohilewskiej. 1897 biskup-nominat płocki, za niedopuszczenie do rusyfikacji kościoła na Litwie aresztowany 1897 i zesłany do Odesy; po 4 latach mógł wyjechać do Rzymu; mianowany arcybiskupem atalijskim, osiadł jako proboszcz kościoła N. M. P. w Krakowie.

Symonds John Addington, angielski poeta i historyk sztuki, * 1840, † 1893; napisał: „History of the Italian renaissance" (7 t., 1875—86), „Shakespeare's predecessors" (1884), „Essays" (2 t., 1890—93), „Life of Michelangelo" (2 t., 1893), poczje: „New and old" (1880), „Vagabunduli libellus" (1884) i in.

Symonja (świętokupstwo), występek kupczenia świętościami; termin s. wywodzi nauka katolicka od imienia Szymona Czarnoksiężnika, który chciał kupić od św. Piotra dar czynienia cudów. Symonja przy obsadzaniu urzędów i beneficjów kościelnych była rozpowszechniona w średniowieczu; według przepisów kanonicznych kontrakty symonijskie są nieważne, zawierający je podpadają pod klątwę Stolicy Apostolskiej.

Symonowicz Jan Jakób, lwowski arcybiskup ormiański, * 1740, † 1816.

Sympathicotonia (greck.), stan wzmożonego napięcia układu współczulnego, pojęcie wprowadzone do patologji w 1910 przez prof. wiedeńskich Eppingera i Hessa. Przejawy: duże, błyszczące źrenice, skóra sucha, biada, tętno przyśpieszone, tętnice twarde, ciśnienie krwionośne podwyższone, skłonność do zwiotczenia (atonji) mięśniówki żołądka i jelit, łatwe występowanie cukromoczu pokarmowego (glycosuria alimentaris). Przeciwstawienie do s. — vagotonia.

Sympathicus, ob. współczulny układ.

Sympatja (greck.), 1) w znaczeniu obszernem współodczuwanie wszelkich stanów uczuciowych, jakie dostrzegamy u osób otaczających nas; 2) upodobanie, jakie odczuwamy instynktownie w stosunku do osób nam miłych. Przeciwieństwem tak pojętej s. jest antypatja.

Sympatyczne leczenie, jedna z metod lecznicczych medycyny ludowej, szeroko stosowana przez znachorów: leczenie amuletami, talizmanami, zaklęciami itp. Leczenie s. działa na psychikę chorych i może być skuteczne przy niektórych nieorganicznych chorobach nerwowych, szczególnie przy histerji. Środki s. znane były na Wschodzie w V—VI w. przed Chr.

Sympatyczne ubarwienie, ob. ochronna barwa.

Sympatyczny atrament, atrament chemiczny, atrament, pozostawiający przy pisaniu znaki niewidoczne, które wywołuje się zapomocą środków chemicznych albo przez ogrzanie.

Sympatyczny układ, ob. współczulny układ.

Sympatyk, człowiek, odnoszący się z sympatją do pewnego kierunku ideowego, społecznego, politycznego, artystycznego itp.

Sympetalae, zrosłopłatkowe, podklasa roślin dwuliściennych (Dicotyledones). Cechy: kwiaty rozczłonkowane na kielich i koronę, płatki, korony zrosłe. Obejmuje rzędy: Bicornes, Contortae, Cucurbitales, Diospyrales, Ligustrales, Plumbaginales, Primulales, Rubiales, Synandrae, Tubiflorae.

Symphoricarpus, śnieguliczka, roślina z rodziny Caprifoliaceae (przewiertniowate). S. racemosus, ś. amerykańska, krzew do 2,5 m. wys., o liściach naprzeciwległych, eliptycznych, krótkoogonkowych, kwiatach drobnych, różowych. Owoce piękne, duże, śnieżno-białe jagody, skupione po kilka obok siebie, utrzymują się prawie przez całą zimę. Pochodzi z Ameryki płn.-zach.; sadzony często w ogrodach.

Symphysis (greck.), spojenie, połączenie dwóch kości za pośrednictwem warstwy chrząstki włóknistej. S. ossium pubis, spojenie łonowe, spojenie kości łonowych.

Symphytum, żywokost, roślina z rodziny Boraginaceae (szorstkolistne); zioła trwałe, właściwe Europie środk. i okolicom nadśródziemnomorskim. W Polsce pospolity S. officinale, ż. lekarski, cały szorstko owłosiony, o łodydze grubej, wzniesionej, 3—10 dm. wys., gałęzistej, liściach jajowatych lub lancetowatych, szeroko zbiegających wzdłuż całego międzywęźla, kwiatach o koronie dzwonkowatej, fioletowej lub (rzadko) białej, zebranych w jednostronne, zwisłe grona. Kwitnie V—VI. Wyrasta w miejscach wilgotnych, na łąkach, nad rowami, brzegami wód.

Symplecticum, kość łączna, nazwa kości, występującej w szkielecie twarzowym u ryb kostnoszkieletowych (Teleostei), za której pośrednictwem łączą się ze sobą os hyomandibulare (kość gnykowożuchwowa) i os quadratum (kość czworokątna).

Symplegma, w sztuce starożytnej nazwa grupy kilku posągów, stanowiących całość kompozycyjną, np. grupa Nioby, Laokoona i in.

Symplicjusz św., papież 468—483, zwalczał monofizytyzm; pamiątka 2 lub 3 marca.

Sympodia, wrodzony zrost kończyn dolnych.

Sympozjon (greck.), u staroż. Greków wesoła uczta, podczas której główną przyjemność stanowiły lekka rozmowa, wino, muzyka i taniec.

Symptom (greck.), symptomat, objaw, oznaka jakiegoś zjawiska lub zaburzenia, pozwalająca wnioskować o jego obecności.

Symptomatologja (greck.), dział medycyny, zajmujący się objawami poszczególnych chorób.

Symptomatyczne leczenie, objawowe leczenie, leczenie, usuwające objawy, a nie usuwające przyczyny danej choroby; przeciwstawienie: leczenie przyczynowe.

Sympus, ob. sirena.

Symulacja (łac.), udawanie objawów choroby cielesnej lub umysłowej; symulant, człowiek, udający jakąś chorobę.

Synagoga (greck.), zgromadzenie lub miejsce zebrań i nabożeństw religijnych u Żydów.

Synaj, 1) ang. Sinai, półwysep na płn. krańcu m. Czerwonego między zat. Sueską a zat. Akaba, 30.000 km², ok. 3.000 mieszk. (koczowniczych Beduinów); pod względem politycznym należy do Egiptu; 2) masyw górski na płd. półwyspu Synajskiego, do 2.602 m. n. p. m.; u podnóża klasztor św. Katarzyny.

Synandrae, główkozrosłe, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Sympetalae (zrosłopłatkowe); zioła lub (rzadziej) rośliny drzewiaste o liściach skrętoległych, kwiatach promienistych lub grzbiecistych, zwykle 5-okrotnych; pręcików tyleż co płatków, o pylnikach najczęściej zrosłych; słupek 1—5 krotny i komorowy. Ważniejsze rodziny: Campanulaceae, Compositae, Lobeliaceae.

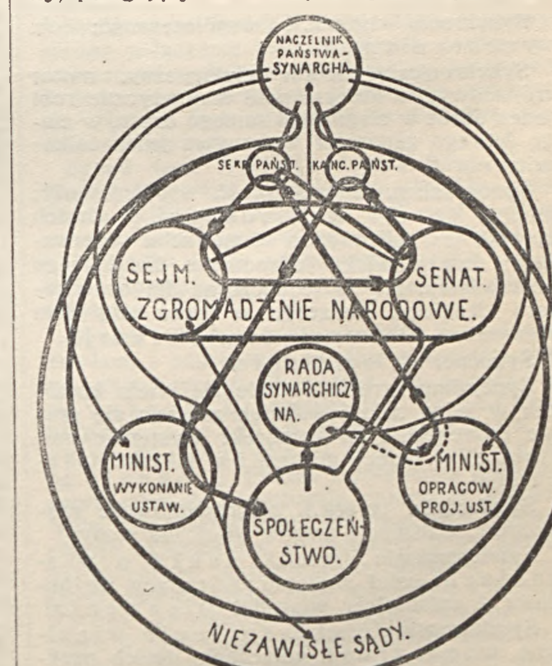
Synapizm, sinapismus (łac.), charta sinapisata, Rigollot, gorczycznik, plaster gorczyczny: drobno sproszkowane i pozbawione olejków tłustych nasiona gorczycy, naklejone na papier nieprzemakalny; s. przykłada się do skóry po uprzedniem zmoczeniu ich wodą, w celu wywołania miejscowego przekrwienia.

Synarcha, naczelnik państwa w rzeczypospolitej synarchicznej, ob. synarchja.

Synarchista, 1) zwolennik kierunku synarchicznego; 2) tytuł organu Polskiego Związku Synarch., wydaw. od 1. XI. 1926.

Synarchizm, ob. synarchja.

Synarchja (greck.), ustrój społeczno-polityczny, polegający na usunięciu sprzecznych dążności społecznych, zwalczających się stronnictw i wprzęgnięciu ich do współpracy w kierunku celowego rozwoju organizmów społecznych. Zasady: hierarchja społeczna na podstawie zasług osobistych i równość obywateli wobec prawa, dokładny podział i ścisłe ustalenie funkcyj poszczególnych organów życia

Schemat podziału władzy i biegu spraw w ustroju synarchicznym: cieńsze strzałki wskazują pochodzenie władz; linja gruba ciągła wskazuje bieg spraw.

państwowego. Pojęciu międzynarodowości s. przeciwstawia wszechnarodowy związek państwowy, oparty na celowej organizacji indywidualności narodowej, odrzucając przewagę militarną; s. nar. opiera się na wynikach polskiej filozofji narodowej, zwłaszcza Hoene-Wrońskiego; odrzuca kompromis zwalczających się antytez i stawia zasadę jedności ponad sprzecznościami u kresu celowego ich rozwoju. W życiu gospodarczem spór między pracą i kapitałem ma rozwiązywać zapewnienie pracownikom udziału w zysku przedsiębiorstw i umożliwienie sprawiedliwego rozrachunku na podstawie systemu monetarnego, odrzucającego złoto jako miernik wartości, opartego na towarowej jednostce obliczeniowej. Organizacją, wcielającą w życie zasady s., jest Polski Związek Synarchiczny, zalegalizowany 21. V. 1924.

Synarthrosis, staw nieruchomy, staw ścisły, rodzaj stawu, w którym dwie, przylegające do siebie kości są połączone bezpośrednio i nieruchomo zapomocą tkanki łącznej lub chrząstnej. Przeciwstawienie — diarthrosis, staw ruchomy, st. wolny.

Synchondrosis, chrząstkozrost, spojenie chrząstkowe, rodzaj nieruchomego połączenia dwóch kości zapomocą tkanki chrząstnej.

Synchronia (greck.), współczesność; ob. synchronizm.

Synchroniczny motor elektryczny, motor trójfazowy, w którym pole magnetyczne robi jeden obrót w ciągu tego samego czasu, w ciągu którego generator wykonywa jeden całkowity obrót.

Synchronizm, jednoczesność, współczesność; według teorji względności s. dwóch zjawisk jest zależny od stanu ruchu obserwatora: dwa zjawiska jednoczesne dla jednego obserwatora, nie są jednoczesne dla obserwatora drugiego, będącego w ruchu względem pierwszego. Ob. względności teorja.

Syncope, ob. omdlenie.

Syncytium (greck.), zlanie się wielu komórek w jedną całość wskutek zatarcia się granic poszczególnych komórek; występuje najtypowiej w tkance mięsnej i w łożysku (placenta).

Syndactylia (greck.), nieprawidłowość rozwojowa: zrośnięcie palców dłoni lub stopy.

Syndesmologja (greck.), nauka o wiązadłach; dział anatomji, zajmujący się budową i czynnością wiązadeł (ligamenta).

Syndesmosis (greck.), spojenie więzistе, więzozrost, połączenie dwóch przyległych kości przy pomocy zbitej tkanki łącznej; kości, łączące się zapomocą s., są nieruchome względem siebie.

Syndesmus (greck.), wiązadło.

Syndetikon, gęsta ciecz żółta lub brunatna, silnie klejąca, wyrabiana z odpadków rybich (wnętrzności, pęcherze pławne itd.).

Syndrom (greck.), zespół objawów, charakterystycznych dla pewnej choroby (jednostki chorobowej).

Syndyk (greck.), upełnomocniony przedstawiciel gminy, stowarzyszenia lub związku gospodarczego.

Syndyk masy upadłości, osoba, zarządzająca majątkiem masy upadłości, ob. upadłość.

Syndykalizm, określenie, obejmujące kilka doktryn społecznych, których wspólną cechą jest przypisywanie szczególnego znaczenia związkom zawodowym. 1) Syndykalizm rewolucyjny (teoretycy: Sorel, Lagardelle, Berth i in.), rozpowszechniony we Francji i we Włoszech przed wojną, poczęści w Niemczech (anarchosocjalizm), dąży do wywołania drogą strajku powszechnego i tzw. akcji bezpośredniej (psucie maszyn, materjałów itp.) rewolucji socjalnej, którąby wprowadziła ustrój syndykalistyczny. Ustrój ten polega na tem, że każdą gałęzią produkcji administruje odnośny robotniczy związek zawodowy; o sprawach ogólnych decyduje federacja różnych związków zawodowych; wszelkie inne władze i instytucje, jako zbyteczne, usuwa się. 2) Trade-unionizm (ang. trade-union, związek zawodowy), który robotniczym związkom zawodowym wyznacza rolę obrony interesów pracowników, lecz nie dąży do rewolucji socjalnej ani do objęcia przez związek zawodowy funkcyj przedsiębiorców itd. Główni teoretycy: Beatrice i Sidney Webb w Anglji, Eugenjusz Fournière we Francji, Bernstein w Niemczech i in.; 3) Neosyndykalizm, francuski kierunek powojenny (Maxime, Leroy, Roger Francq i in.), dąży do tworzenia przedsiębiorstw mieszanych, w których zarządzie byłyby reprezentowane wszystkie czynniki zainteresowane w prowadzeniu przedsiębiorstwa: praca, kapitał, spożycie i państwo. Polityczne neosyndykaliści sprzeciwiają się rewolucji socjalnej i żądają uzupełnienia parlamentaryzmu przez Izbę Gospodarczą, któraby przygotowywałaby projekty „zindustrjalizowanej nacjonalizacji".

Syndykat oznacza w Polsce organizacje wielkich właścicieli ziemskich dla zbiorowego zakupu przedmiotów użytku gospodarczego i częściowo dla zbiorowej sprzedaży produkcji; są to tzw. syndykaty rolnicze, które są właściwie kooperatywami rolniczemi, ograniczonemi do wielkiej własności ziemskiej. Niekiedy wyraz ten bywa używany w znaczeniu „kartel", w zastosowaniu przeważnie do przemysłów spożywczych, np. syndykat spirytusowy. We Francji syndykat oznacza robotniczy związek zawodowy.

Syndykat Dziennikarzy Warszawskich, instytucja zrzeszająca (od 1919) warszawskich dziennikarzy wszystkich ugrupowań politycznych w celu obrony moralnych i materjalnych interesów zawodowych; ponadto istnieje w Warszawie Związek syndykatów dziennikarzy polskich, obejmujący syndykaty lokalne (warszawski, lwowski, krakowski, poznański, łódzki, wileński, pomorski i śląski).

Synekdoche (greck.), figura retoryczna, polegająca na oznaczaniu całości lub ogółu przedmiotów przez część lub szczegół i odwrotnie.

Synekura (łac. sine cura, bez kłopotu), posada, zapewniająca dochody bez pracy.

Synergetica, medicamenta s., leki współdziałające.

Synergia (greck.), współdziałanie.

Synergista (greck.), w fizjologji mięsień współdziałający wraz z innemi w wykonywaniu jakiejś złożonej czynności; przeciwstawienie — antagonista, mięsień przeciwniczy.

Synergizm, 1) doktryna teologiczna, według której człowiek sam współdziała w swojem zbawieniu; 2) w fizjologji i neurologji współdziałanie kilku grup mięśniowych w wykonywaniu pewnej złożonej czynności, np. przy zginaniu lub prostowaniu kończyny; 3) w farmakologji współdziałanie kilku leków.

Synestezja, termin ogólny dla oznaczenia występującego u niektórych osób zjawiska, polegającego na tem, że pewnemu wrażeniu albo postrzeżeniu zmysłowemu, wywołanemu przez odpowiedni bodziec fizyczny, np. dźwiękowi, towarzyszy pewien jakby naddatek w postaci doznania, należącego do zupełnie innej dziedziny zmysłowej i nie wywołanego żadnym specjalnym bodźcem zewnętrznym, np. barwa, smak itp. Z tego powodu np. dźwięki, słyszane przez te osoby, są jakby bogatsze we własności: oprócz cech właściwych normalnie dźwiękom, posiadają jeszcze i cechy zapożyczone ze świata barw, czy smaków, są więc czerwone, kwaśne itp. Najczęściej zdarzają się przypadki przypisywania właściwości barwnych dźwiękom, i dla zjawisk tych utarła się nazwa „słyszenia barwnego" („audition colorée"). U niektórych osób zjawiska barwne towarzyszą smakom, zapachom, dotknięciom. Niekiedy barwy towarzyszą uczuciom, wzruszeniom, nastrojom, np. dla kogoś uczucie gniewu ma kolor granatowy, postępki szlachetne mają inny kolor niż postępki złe. Niekiedy barwy towarzyszą imionom własnym, kiedyindziej imiona te posiadają rozmaity smak. Niekiedy, choć znacznie rzadziej, występuje nie jedna synestezja, lecz cały ich szereg: dla pewnej osoby samogłoska „o" jest czerwona, słodka i ciepła. Istnieją rozmaite próby wyjaśnienia tych zjawisk, zarówno psychologiczne, jak i fizjologiczne; żadna z nich jednak nie daje wyjaśnienia całkowitego.

Syngalezi, lud rolniczy w płd.-zach. części i wnętrzu Cejlonu, powstały z pierwotnych mieszkańców Drawida i napływowych szczepów indo-aryjskich, ok. 2,7 milj. głów; buddyści.

Syngenit, ob. kałuszyt.

Syngnathidae, iglicowate, nazwa rodziny ryb z rzędu Catosteomi; podgromada Teleostei (kostnoszkieletowe). Pysk rurkowato wydłużony, pozbawiony zębów. Skóra opancerzona tarczkami. Skrzela zebrane w pęczki. Płetwy piersiowe małe, brzusznych brak. Na stronie spodniej ciała u samców, tuż za otworem odbytowym, istnieje zwykle obszerna torba lub kieszeń lęgowa, wypełniona galaretowatą substancją. Do kieszeni tej samica składa jaja, które tam pozostają aż do wylęgu. Na uwagę zasługują: Syngnathus acus, iglica, dochodząca do 46 cm. dług., o ciele silnie wydłużonem, zamieszkująca Atlantyk, morze Śródziemne oraz Północne, podobnie, jak Hippocampus hippocampus, konik morski, odznaczający się nader charakterystycznym wyglądem i posiadaniem chwytnego ogona. Szczególnie oryginalną postać ma Phyllopteryx eques, zamieszkująca morza Australji, u której całe ciało jest pokryte kolcami i wstęgowatemi wyrostkami, do złudzenia przypominającemi liście roślin podwodnych.

Syngnathus acus, ob. Syngnathidae.

Synhedrion, ob. sanhedryn.

Syniewski Wiktor, chemik, * 1865, † 1927; prof. Politechniki Lwowskiej; szereg prac naukowych.

Synijska formacja, szereg warstw Chin płn., 6.000 m. grub., składających się z piaskowców, kwarcytów i wapieni, należących do kambru.

Synkategorematyczny termin, ob. kategorematyczny termin.

Synklina, niecka tektoniczna, rodzaj dolin, leżących między grzbietami antyklinalnemi.

Synkopa, wyraz muzyczny, połączenie słabszej części taktu z silniejszą zapomocą łuku w ten sposób, że ton (przy tej samej wysokości) otrzymuje wspólną wartość obu i raz się tylko uderza; powstaje stąd tzw. akcent dynamiczny, w przeciwieństwie do akcentu taktowego.

Synkretyzm (greck.), pomieszanie i niekrytyczne połączenie poszczególnych części rozmaitych, obcych sobie wzajemnie, systematów w jeden nowy systemat, będący nie organiczną całością, lecz zewnętrznym zlepkiem. Rodzaj eklektyzmu.

Synod (ros. Światiejszij Sinod), urząd państwowy, ustanowiony w 1721 przez Piotra Wielkiego, który do 1917 stał w Rosji na czele kościoła prawosławnego; składał się z biskupów i oberprokuratora, osoby świeckiej, jako zastępcy cara, głowy kościoła prawosławnego.

Synod, zebranie zwierzchników kościelnych, zwołane i odprawione według przepisów prawa kanonicznego. Rozróżnia się synody: a) powszechne, zwane też soborami, b) patrjarchalne, c) prowincjonalne, d) diecezjalne i e) narodowe albo plenarne. Prawo zwoływania soborów powszechnych przysługuje papieżom, których wola jest niezbędnym dla ważności uchwał soboru składnikiem. W soborach biorą udział: kardynałowie, patrjarchowie, prymasi, metropolici, biskupi, opaci oraz przełożeni zakonów. Synody prowincjonalne zwołuje metropolita; biorą w nich udział biskupi, opaci, administratorzy i wikarjusze apostolscy, przełożeni zakonów oraz po 2 delegatów od kapituł; uchwały synodu prowincjonalnego podlegają przed ogłoszeniem rewizji Stolicy Apostolskiej. Synody diecezjalne zwołuje ordynarjusz przynajmniej raz na 10 lat; celem ich jest udoskonalenie duszpasterstwa.

Synodyczny miesiąc, ob. księżyca fazy.

Synodyczny obrót, ob. obrót synodyczny.

Synogarlica, ob. Turtur.

Synonimy (greck.), słowa o podobnem znaczeniu, np. koń, rumak, szkapa itp.

Synopa albo Sinope (tur. Sinob), m. portowe w Azji Mniejszej, nad m. Czarnem, 8.000 mieszk.; w starożytności kolonja milezyjska, 183 przed Chr. stolica królów Pontu, od 45 rzymska; pamiętna zniszczeniem floty tureckiej przez Rosjan 30. XI. 1853.

Synopsis (greck.), zwięzły przegląd, skorowidz, np. S. Ewangelij, zawierający wybór miejsc z Ewangelij, traktujących o jednym przedmiocie.

Synoptyczny (greck.), pozwalający jednym rzutem oka objąć rozmaite części większej całości, systemu (np. s. mapy).

Synoradzki Michał, powieściopisarz, * 1857, † 1922; 1886—87 red. „Korespondenta Płockiego", potem „Biesiady Literackiej"; powieści: „Krwawe dzieje" (2 t.), „Muszkieter króla jegomości" i in.; pisał również drobne monografje krajoznawcze.

Synostosis (greck.), kościozrost, połączenie dwóch przyległych kości przy pomocy zbitej tkanki kostnej; istnieje np. w czaszce między kością klinową a podstawą kości potylicznej (s. sphenobasilaris).

Synotus barbastellus, ob. Vespertilionidae.

Synovia, maź stawowa, płyn żółtawy, lepki, ciągnący się, o oddziaływaniu alkalicznem, zawarty w jamach stawowych; zwilża powierzchnie stawowe kości i zmniejsza tarcie kości przy ruchach.

Synsacrum, ob. sakralizacja.

Syntaksa (syntaxis), ob. gramatyka.

Syntaktyka, w dawnych szkołach jezuickich nazwa klasy czwartej, w której uczono piękniejszych i trudniejszych zwrotów w języku łacińskim.

Syntalina, pochodna guanidyny, nowy środek przeciwko cukrzycy.

Syntetyczna geometrja, ob. geometrja.

Syntetyczna metoda, ob. analityczna metoda.

Syntetyczne definicje, ob. definicja.

Syntetyczne związki chemiczne, s. środki, związki chemiczne lub środki lecznicze, sztucznie otrzymywane.

Syntetyczny sąd, według Kanta taki sąd, w którym treść orzeczenia, przypisywanego podmiotowi, dochodzi do tego ostatniego jako coś zupełnie nowego, nie tkwi w nim od początku; np. w sądzie: ziemia jest kulista — pojęcie kulistości dołącza się do pojęcia ziemi dopiero na podstawie doświadczenia; w samem pojęciu ziemi pojęcie kulistości nie jest zawarte. Przeciwieństwem sądów s. są sądy analityczne, w których treść orzeczenia od samego początku tkwi już implicite w treści podmiotu. Sąd analityczny rozwija jedynie treść podmiotu, nie dodając doń nic nowego, lecz co najwyżej wyjaśniając jego treść.

Synteza (greck.), metoda postępowania naukowego, polegająca na łączeniu większej liczby pierwiastków w jedną całość, na przechodzeniu stopniowem od rzeczy i pojęć prostych do rzeczy i pojęć złożonych, od zasad do konsekwencyj, jakie z nich wypływają, od przyczyn do skutków; przeciwieństwem s. jest analiza.

Syntonina, acidalbumina, jeden z produktów przemiany białek właściwych (protein); powstaje przy działaniu kwasów na białka.

Syntonja (greck.), dosł. współdźwięk, pojęcie, wprowadzone przez psychjatrę szwajcarskiego Bleulera; „współdźwięczenie" psychiczne ze światem zewnętrznym, łatwe dostosowywanie się do warunków, charakter jednolity, przeważnie wesoły, pogodny, nieraz rubaszny: przeciwstawienie — schizothymia (odcięcie się psychiczne od świata zewnętrznego). Sch. jest podłożem, na którem rozwinąć się może choroba psychiczne — manja.

Synurella ambulans, goplana, skorupiak z rodziny Gammaridae; podrząd Gammaroidea, rząd Amphipoda, podgromada Malacostraca. Zewnętrznie przypomina zwykłego kiełża (Gammarus pulex), różni się mniejszemi rozmiarami, znacznym dymorfizmem obu płci, odmienną budową odwłoka i charakterystyczną, cytrynowo-żółtą plamą na głowie. Poza tem wykonywa ruchy kroczące, zbliżone do sposobu poruszania się ośliczki (Asellus). Żyje w wodach stojących (rowy, jeziora) lub słabo płynących. Najliczniej występuje w Polsce, w Niemczech, na Węgrzech i na Morawach. Nie jest znana w Europie zach.

Syoul, ob. Seul.

Syphilidophobia (greck.), chorobliwa obawa przed zakażeniem się kiłą (syfilisem).

Syphilidy (greck.), wykwity skórne, występujące przy kile, szczególnie w III okresie.

Syphilis, ob. kiła.

Sypniewski Feliks, malarz, * 1833, † 1902: kształcił się w Warsz. Szkole Sztuk Pięknych i w Paryżu; obrazy historyczne: „Bitwa pod Płowcami", „Wjazd Henryka Walezjusza", „Sobieski pod Wiedniem", „Wacław przy trupie Marji" i in.

Sypy, u ludu: piórka na ptakach świeżo wyległych lub liniejących na wiosnę.

Syra, staroż. Syros, wyspa na m. Egejskiem w grupie Cykladów (Grecja), 81 km², 27.400 mieszk.; uprawa zbóż, wina, wywóz rudy żel. i manganu; stol. Hermupolis.

Syrakuse, m. w stanie N. Jork (St. Zjedn. Am. Płn.), nad kanałem Erie, 172.000 mieszk.: uniwersytet; wyroby stalowe, fabr. maszyn.

Syrakuzy (włosk. Siracusa), stol. prow. S. i m. port. na Sycylji (Włochy płd.), 65.000 mieszk.; zabytki z czasów greckich i rzymskich; wywóz środków żywności i wina; założone w 734 przed Chr. przez osadników korynckich, od 483 rządzone przez tyranów (Gelon, Dionizjusz St. i Mł., Hieron I i II), 212 zdobyte i częściowo zniszczone przez Rzymian.

Syr-Daria, 1) staroż. Jaxartes, rz. w Azji środk. ros., wpada do morza Aralskiego, dług. 2.860 km.; 2) prow. auton. rep. Turkiestańskiej, 393.000 km², 1,840.000 mieszk.; stol. Taszkient.

Syrena, przyrząd do wyznaczania wysokości tonów; użycie s. polega na tem, że doprowadza się ją do wydawania tonu, zgodnego z tonem, którego wysokość wyznaczamy, i oblicza częstość drgań, odpowiadającą temu tonowi. S. Seebecka składa się z okrągłej tarczy metalowej, obracającej się dookoła osi pionowej i opatrzonej pierścieniem okrągłych otworów. Z dołu, przez rurkę metalową, umieszczoną pod pierścieniem otworów, wdmuchuje się powietrze, a tarczę wprowadza się w ruch obrotowy. Podczas każdorazowego przejścia otworu nad wylotem rurki, powietrze nad otworem ulega zgęszczeniu, wskutek czego powstaje ruch falowy powietrza i s. wydaje ton. Tarczę obraca się tak prędko, aby ton s. miał wysokość żądaną. Wtedy z liczby obrotów na sekundę i z liczby otworów oblicza się częstość drgań. S. Savarta jest to koło zębate, obracające się dookoła osi poziomej, i zahaczające zębami o brzeg karty ze sztywnego papieru. Karta zostaje wprawiona w drgania i wydaje ton. Z liczby obrotów na sekundę i liczby zębów na obwodzie koła oblicza się częstość drgań. Bardziej złożoną budowę mają s. Cagniard Latoura, Königa i in.

Syrenia, ożotka, rodzaj roślin zielnych z rodziny Cruciferae (złożone).

Syreny, pierwotnie dusze zmarłych, którym zaniedbano złożyć należne ofiary, następnie upiory, których cechą jest łaknienie krwi i miłości. O ile czary ich zawodzą, odbierają sobie życie. Jako upiory są wszechwiedzące, dlatego też poznały Odyseusza, który wracając z pod Troi, mijał ich krainę; Odyseusz pozostał niewzruszony na ich pokusy. W sztuce starożytnej s. mają postać ptaków z połową tułowia kobiety. S. przedstawiane bywają również jak pół-ryby i pół-kobiety.

Syreny (zool.), ob. Sirenia.

Syreński (Syrenius) Szymon, naturalista polski, * 1541, † 1611; studja na Uniwersytecie Jagiellońskim; zwiedził Niemcy, Węgry, Szwajcarję i Włochy. W Padwie otrzymał stopień doktora medycyny. W 1589 objął katedrę botaniki w Akademji Krakowskiej; opracował dzieło pt. „Zielnik" (wyszło po jego śmierci niewykończone w 1613).

Syrewicz Bolesław, rzeźbiarz, * 1835, † 1899; kształcił się w Warsz. Szkole Sztuk Pięknych, w Berlinie, Monachjum i Rzymie; wykonał wiele figur do kościołów, medaljonów oraz portretów; ważniejsze prace: płaskorzeźba w kościele św. Jana w Warszawie, „Venus" w pałacu Łazienkowskim, biusty Chopina, Moniuszki itd.

Syringa, lilak, roślina z rodziny Oleaceae (oliwnikowate); przeważnie krzewy o liściach przeciwległych, pojedyńczych, całobrzegich, kwiatach drobnych, lila lub białych, o bardzo miłym zapachu, zebranych w duże wiechy. Pochodzą z płd.-wsch. Europy i Azji. W ogrodach hodują: S. vulgaris, l. pospolity, krzew lub małe drzewo do 7 m. wys., o liściach szeroko jajowatych, w nasadzie płytko sercowatych, spodem jasno-zielonych, kwiatach zebranych w bogate, gęste, piramidalne wiechy; pochodzi z półwyspu Bałkańskiego. S. persica, l. perski (z Persji), krzew do 2 m. wysok., o liściach długich, wąskolancetowatych, kwiatach jasno-lila, o zapachu słabszym, w dużych, lecz nie tak gęstych jak u gat. poprzedzającego, wiechach. Dziko w Karpatach rośnie S. Josikea, l. Josiki, krzew do 4 m. wys., o liściach eliptycznych, spodem sinych, kwiatach drobnych, ciemno fioletowych w dużych wiechach; wilgotne łąki, zarośla.

Syringa (syrinx), ob. grecka muzyka.

Syringomyelia (greck.), jamistość rdzenia, przewlekła choroba nerwowa, której istotą jest tworzenie się wydłużonych, rurowatych jam w rdzeniu kręgowym; podstawowy objaw — zniesienie czucia bólu i temperatury przy zachowaniu czucia dotyku; często dołączają się zaniki mięśniowe, skrzywienia boczne kręgosłupa (scoliosis) oraz zaburzenie odżywcze w skórze, kościach i stawach; odpadać mogą nawet całe palce, podobnie jak przy trądzie. Choroba występuje u mężczyzn 3 razy częściej, niż u kobiet.

Syrinx, według podań greckich nimfa arkadyjska; uciekając przed Panem, przemieniona została w trzcinę, z której później Pan wykroił sobie fujarkę (syringa); ob. grecka muzyka.

Syrja (arabsk. Suria albo Szam), do 1918 część Turcji azjat., kraina między Azją Mniejszą, Mezopotamją a Egiptem, obejmująca na zach. Liban, na wsch. Antiliban; Liban (górzysty) 3.360 m. wys., wybrzeże nad morzem Śródziemnem, urodzajne. Płn. część przepływa rz. Orontes (Nahr-el-Asi), płd. część rz. Jordan z jez. Genezaret i morzem Martwem; na wsch. klimat kontynentalny, na wybrzeżach śródziemnomorski; uprawa zbóż, wina, tytuniu, oliwek; chów bydła; liczne bogactwa naturalne (żelazo, węgiel, miedź, nikiel) niewyzyskane; przemysł słabo rozwinięty; gł. ogniska handlu: Damaszek i Alep; wywóz wełny, jedwabiu, warzyw, owoców i oliwy; linja kol. Bagdadzka, pozatem drogi samochodowe. S. (Federation Syrienne) jako protektorat franc. obejmuje z mandatu Ligi Narodów od 1920 prow.: 1) Wielki Liban (samodzielne państwo: Grand Liban), 2) Damaszek, 3) Alep, 4) Hauran i 5) wojsk. obszary pograniczne, ogółem 168.000 km², 2,822.000 mieszkańców, przeważnie mahometańskich semitów, mówiących po arabsku; stol. Bejrut. Od XI w. przed Chr. S. przechodziła kolejno pod panowanie Asyrji, Babilonji, Medji, Persji, Aleksandra W.; 312—364 niezależne państwo (dynastja Seleucydów); w 64 po Chr. opanowana przez Rzymian, 635 przez Arabów, 1099—1187 przez Krzyżowców, potem przez sułtanów egipskich, od 1517 przez Turków.

Syrjusz, najjaśniejsza gwiazda gwiazdozbioru Psa wielkiego; paralaksa 0,"38, odpowiadająca 9 l. świetlnym.

Syrjusza odległość, mało używana jednostka odległości gwiazd, odpowiadająca parala-

ksie = 0",2 (około 16 lat świetlnych). Rzeczywista odległość Syrjusza wynosi 9 lat świetlnych.

Syrlin Jörg, snycerz szwabski, * ok. 1430, † 1491; dzieło główne: stalle w katedrze ulmskiej, bogato zdobione figurami.

Syrmja, wsch. część Slawonji (Jugosławja), 6.866 km², pomiędzy Dunajem a dolną Drawą i Sawą, 414.000 mieszk.; stol. Vukovar; niegdyś rzymska kraina (Syrmium), do 1688 turecka, później księstwo pod zarządem Austrji, 1872—1912 węg. komitat Széremség.

Syrnium aluco, puszczyk, ptak z rodziny Strigidae; podrząd Striges (sowy), rząd Coraciiformes. Dług. ciała ok. 43 cm. Upierzenie popielato-szare lub rdzawe, brunatno prążkowane. Szlara okrągła, szaro-biaława. Oczy duże, ciemno-brunatne. Ogon klinowato wycięty. Bardzo pospolity w całym kraju. Gnieździ się w dziuplach, starych murach, na strychach itp. Niezmiernie pożyteczny, żywi się przeważnie myszami.

Syroczyński Leon, inżynier, działacz patrjotyczny, * 1844, † 1925; jako student uniwersytetu kijowskiego czynny w powstaniu 1863, na emigracji ukończył politechnikę w Liège; 1878—97 inżynier górniczy Wydziału Krajowego we Lwowie, prof. Politechniki tamże; ogłosił: „Zasoby węgla kamiennego w Galicji" (1909), „O geologiczno-górniczej i górniczo-przemysłowej mapie kraju", wspomnienia „Z przed 50 lat" (1913) i in.

Syrojadka, syrowiatka, ob. Russula.

Syrokomla, herb. polski: w polu czerwonem rysunek, jak w herbie Abdank, na wierzchu w środku krzyż złoty; w hełmie nad koroną takiż Abdank biały z krzyżem.

Syrokomla Władysław, pseud. Ludwika Kondratowicza.

Syrop (łac.), ob. sirupus.

Syrop kartoflany, ob. cukry.

Syrrhaptes paradoxus, pustynnik, ptak z rodziny Pteroclidae (stepówki); podrząd Pterocles, rząd Charadriiformes. Dług. ciała ok. 50 cm., ogona ok. 20 cm.; głowa mała, osadzona na krótkiej szyi. Dziób krótki, prosty, na szczycie zaokrąglony. Nogi upierzone, trzypalcowe (bez palucha), o grubych, zrośniętych ze sobą, upierzonych palcach. Skrzydła długie, szpiczaste. Wole niewielkie. Upierzenie piaskowo-rudawe, czarno poprzecznie pręgowane; wierzch głowy i szyja szare, przód brzucha czarny, spód ciała biały. Zamieszkuje stepy i pustynie Azji środkowej. Od czasu do czasu zjawia się w Europie, niekiedy masowo, np. w 1863, 1888 i 1908.

Syrski Szymon, lekarz, zoolog i podróżnik, * 1829, † 1882; 1867 dyr. muzeum historji naturalnej w Trieście, 1868 wysłany do Chin i Japonji; 1876 prof. zoologji na Uniw. Lwowskim; prace: „Fauna morza Adrjatyckiego" (1869), „Specjalne sprawozdanie z wyprawy austrjacko-węgierskiej do Syjamu, Chin i Japonji" (1872) i in.

Syrta Mała, ob. Gabes.

Syrta Wielka albo Sidra, zatoka między Trypolisem a Cyrenajką.

Syrus Publilius, autor mimów łacińskich, z pochodzenia Syryjczyk z Antjochji; przybył do Rzymu jako niewolnik; wyzwolony, poświęcił się pisaniu mimów oraz sztuce aktorskiej. Zachowały się drobne fragmenty jego mimów oraz wybór sentencyj z jego dzieł.

Syryjska literatura i język. Język syryjski jest pokrewny hebrajskiemu, a jeszcze bardziej aramejskiemu, którym mówiono w Palestynie od II w. po Chr. Z alfabetu syryjskiego później powstał alfabet arabski. Kultura była najprzód pod wpływem egipsko-asyryjskim, później, od Aleksandra Wielkiego, greckim. Niektóre stare pisma moralne zachowały się w okresie chrześcijańskim, większość zaginęła. W II w. przedewszystkiem tłumaczono Pismo Święte. Około 400 r. przełożono cały Stary i Nowy Testament, który pod nazwą Peszita stał się urzędowym tekstem kościoła syryjskiego. Barde Sanes (Bar Dai San 154—222) napisał dialog pt. „Księga obyczajów krajowych"; pisał też hymny religijne, pieśń o młodzieńcu, który z paszczy węża wydobył perłę. Biskup Afrahat (IV w.) napisał wielką homilję, Afrem z Nilibis († 373) pisał pobożne „Hymny nisilijskie", liczne kazania i modlitwy oraz żywot Jeuzsa. Balai z Alepu i Kyrillonas pisali poezje kościelne i historyczne o zdarzeniach współczesnych. Walka ortodoksów z nestorjanami wywołała żywą polemikę literacką. Izaak z Antjochji († 462) napisał 200 utworów polemicznych. Oprócz literatury religijnej, istniała i świecka, zresztą półkościelna. Biskup Rabbula († 435) ułożył powieść „O człowieku bożym" (legenda o Aleksym). Z VI w. pochodzi powieść o Juljanie Apostacie. W V—VI w. Syryjczycy przełożyli wszystkie niemal dzieła Arystotelesa; z tego tłumaczenia korzystali później Arabowie. Od VIII w. Syryjczycy zaczęli pisać po arabsku. Pod wpływem arabskim powstał nowy styl syryjski, proza rymowana. Kościelną poezję uprawiali w XIII w. Giwargie Warda, w XIV Abdiszo, obaj nestorjanie. Jakób, biskup Edessy (640—708), wprowadził do pisma syryjskiego samogłoski, ułożył gramatykę syryjską, komentarz do biblji oraz kronikę. Patrjarcha Michael ułożył ok. 1100 r. „Historję powszechną". Bar Szako (Severus, † 1241) ułożył „Księgę skarbu" oraz „Księgę dialogów", rodzaj encyklopedji. Abulfaradż Gregorios, syn żyda chrzczonego, zwanego Baltabracus, pisał dzieła encyklopedyczne oraz kronikę wszechświatową, którą sam tłumaczył na jęz. arabski. Język klasyczny syryjski wymierał; liczne dialekty żywe nie wyrobiły się tak, aby mogły służyć za materjał literacki. Arabszczyzna opanowała wszystko. Ostatnie dzieło syryjskie, to bezimienna „Biografja" Katolikosa Jaballaha.

Syryjska pustynia, arab. Badiet es Szam, pomiędzy Syrją i Mezopotamją w Arabji płn. (Azja płd.-zach.), równina kamienista, uboga w wodę, na krańcach stepowa.

Syryjsko-nestorjański kościół narodowy, ob. Nestorjusz.

Syrzeniec, szeroka sieć rybacka na dwóch prętach skrzyżowanych.

Sysak albo sysun, ob. mleczak.

System (greck.), zespół myśli, powiązanych w jedną harmonijną całość, np. 1) geometrja Euklidesa, 2) zespół przedmiotów, współdziałających harmonijnie w osiągnięciu jednolitego celu, np. s. nerwowy; 3) stałość i planowość metody postępowania.

System dedukcyjny, ob. metoda dedukcyjna.

System de Hondt'a, ob. de Hondt'a system.

System muzyczny, układ tonów, przyjęty za podstawę w pewnym okresie muzyki. Obecny system (od XVII w.) polega na dwojakiej tonalności majorowej i minorowej, wyrażonej w dwóch gamach, transponowanych do wszystkich 12-tu tonacyj.

System naturalny, ob. systematyka zwierząt oraz systematyka roślin.

System numeracji, ogół metod, któremi się posługujemy przy oznaczaniu liczb naturalnych zapomocą stałych symboli — cyfr. Powszechnie dziś używany (przynajmniej w praktyce) dziesiętny s. num. opiera się na następujących umowach: liczba jedność jest jednostką 1-go rzędu, dziesięć — 2-go rzędu, sto — 3-go rzędu itd., słowem dziesięć jednostek danego rzędu tworzy jednostkę następnego rzędu; każdą liczbę naturalną oznaczamy przy pomocy układu cyfr arabskich, napisanych kolejno jedna za drugą; cyfra, stojąca na pierwszem miejscu z prawej strony, oznacza jednostki 1-go rzędu, zaś każda cyfra, stojąca bezpośrednio na lewo od innej cyfry, oznacza jedn. następnego rzędu. Tak więc „324" oznacza liczbę, która posiada 3 setki, 2 dziesiątki i 4 jednostki ($324=3.100+2.10+4=3.10^2+2.10+4$). Dzięki powyższym umowom każdą liczbę naturalną można wyrazić w jeden tylko sposób przy pomocy układu cyfr arabskich. Liczba 10 — zasada numeracji. Geneza dzies. systemu numeracji tkwi przypuszczalnie w tem, że liczba 10 jest ilością palców u obu rąk. W matematyce rozważa się niekiedy syst. num. przy innej zasadzie numeracji, np. 2, 3, 5. Zwłaszcza dwójkowy system numeracji posiada duże teoretyczne znaczenie; w systemie tym np. $1101 = 1.2^3 + 1.2^2 + 0.2 + 1 = 13$. Znacznie mniej doskonały jest rzymski syst. num.

System zoologiczny, ob. zoologiczny system.

Systema corporis, układy narządów ciała.

Systema nervorum centrale, ob. nerwowy układ ośrodkowy.

Systemat, ob. system.

Systemat rzeczny, rzeka główna wraz z dopływami; ich opisem i rozwojem zajmuje się hydrografja, ich szybkością i ilością — hydrologja, zużytkowaniem (biały węgiel) do meljoracyj lub sztucznego namulania — hydrotechnika.

Systematyka roślin, dział botaniki, którego celem jest wykrycie stosunków pokrewieństwa pomiędzy istniejącemi dziś roślinami i wyjaśnienie pochodzenia jednych grup roślin od drugich. Jest to zadaniem naturalnego systemu, stworzonego w końcu XIX w. przez niemieckiego botanika Brauna, uzupełnionego następnie przez Eichlera, Englera, Wettsteina i in. Systemowi naturalnemu przciwstawiamy systemy sztuczne, które, mając na widoku jedynie cel praktyczny, starają się ugrupować rośliny w taki sposób, by nazwę każdej z nich można było możliwie łatwo odnaleźć. Z dotychczasowych systemów sztucznych najbardziej odpowiada temu celowi i największem cieszy się uznaniem system, stworzony przez Karola Linneusza w 1735, oparty na cechach płciowych.

Systematyka zwierząt, dział zoologji, mający na celu uporządkowanie, w postaci jasnego i praktycznego systemu, olbrzymiej ilości poznanych i opisanych organizmów zwierzęcych. Jednocześnie dąży systematyka do wykazania, o ile to możliwe, naturalnego pokrewieństwa pomiędzy zwierzętami, zarówno dziś żyjącemi, jak i wymarłemi, oraz próbuje wyjaśnić pochodzenie poszczególnych form zwierzęcych. Metodologicznie posługuje się ona różnemi kategorjami (jednostkami) systematycznemi, podrzędnemi i nadrzędnemi względem siebie, oraz krótkiemi diagnozami opisywanych zwierząt, umożliwiającemi łatwe ich oznaczanie w praktyce. Pierwszą próbę takiego uporządkowania świata zwierzęcego uczynił jeszcze Arystoteles, zwany „ojcem zoologji". Za twórcę jednak właściwej systematyki zwierząt uważany jest K. Linneusz, który pierwszy wprowadził tzw. binominalną nomenklaturę i prócz pojęcia gatunku (species), wprowadzonego przez J. Ray'a (1693), ugruntował takie jednostki systematyczne, jak rodzaj (genus), rząd (ordo), gromada (classis). System Linneusza (1735), oparty o zasadę niezmienności gatunków, był systemem zupełnie sztucznym, zezwalającym jedynie na stwierdzenie, że dany organizm należy do tego, a nie do innego gatunku. Pod wpływem poglądów ewolucyjnych powstały liczne systemy naturalne, stosowane w nowoczesnej systematyce. Dąża one do wykazania istotnych pokrewieństw pomiędzy organizmami zwierzęcemi. Rodzaje, rodziny, rzędy i klasy wskazywać mają na bliższe lub dalsze pokrewieństwo pomiędzy różnemi zwierzętami, zaliczanemi do powyższych kategoryj systematycznych. O pokrewieństwie gatunków sądzi się na podstawie badań anatomiczno-porównawczych, embrjologicznych, paleontologicznych, fizjologicznych itp. Systemy sztuczne mają nadal praktyczne zastosowanie, w postaci tzw. kluczy do oznaczania lub przeglądowych tablic synoptycznych. Głównymi, od czasów Linneusza, badaczami na polu systematyki zw. byli: Lamarck, Cuvier, Geoffroy St. Hilaire, C. E. v. Baer, J. Müller, Huxley, Gegenbaur, v. Siebold, Leuckart, Milne Edwards, E. Haeckel, Claus, A. Kowalevski, Ray Lankester, Miecznikow, Hatschek, Grobben, R. Hertwig, Ziegler. Najważniejsze kategorje systematyczne państwa zwierzęcego (Regnum animale) są następujące: podkrólestwo (subregnum); typ (Typus, Phylum); klasa, gromada (classis); podklasa,

podgromada (subclassis); legjon (legio); rząd (ordo); podrząd (subordo); rodzina (familia); podrodzina (subfamilia); rodzaj (genus); podrodzaj (subgenus); gatunek (species); podgatunek (subspecies); odmiana (varietas) i osobnik (individuum).

Systemy geologiczne, okresy geologji historycznej, na które dzielimy większe okresy, tzw. ery (grupy). Ob. geologja (tabl.).

Systole, ob. skurcz rytmiczny mięśnia sercowego.

Syzrań, m. pow. w gub. symbirskiej, w Rosji wsch., nad Wołgą, 52.000 mieszk.; kop asfaltu, chemikalja, wyroby skórzane, handel mąką.

Syzyf, w mitologji greckiej najchytrzejszy z ludzi, skazany w państwie podziemnem za liczne nieprawości na ciągłe wtaczanie na ogromną górę wielkiej skały, która za każdym razem, gdy już dochodzi do szczytu, spada wdół; stąd „praca Syzyfa", praca bezowocna.

Syzygje, momenty nowiu i pełni księżyca.

Szabadka, ob. Subotica.

Szabas (żarg.), ob. sabat.

Szabasówka, mała świeczka łojowa.

Szabaśnik, 1) żyrandol, pająk z obsadzonemi świecami w bóżnicy żydowskiej; 2) piec do pieczenia chleba i ciasta.

Szabazyt, minerał, glinokrzemian wapnia o wzorze przybliżonym $CaAl_2Si_4O_{12} + 6H_2O$; heksagonalny. Twardość 4—4,5 ciężar wł. 2,1—2,2. Bezbarwny, żółtawy, czerwonawy lub szary; niekiedy przezroczysty.

Szaber, ob. tłuczeń.

Szabla rodzaj krzywego pałasza pochodzenia wschodniego. W Polsce sz. była bronią ulubioną; używano szabel tureckich, perskich oraz węgierskich. W XVI w. słynęły tzw. batorówki; w XVIII w. wyrabiano w Staszowie tzw. staszówki. Lekkie sz. zwano smyczkami, sz. paradne, zazwyczaj bardzo bogato ozdobione, zwano karabelami.

Szablodziób, ob. Recurvirostra avocetta.

Szablon, wzór, forma, kontur, według którego wykonywana jest wielka liczba przedmiotów jednakowych. Głównie używa się sz. jako formy obrabiania powierzchni i wykonywania rysunków lub robót malarskich w garncarstwie, stolarstwie, kamieniarstwie itp. W przenośni wyraz szablonowy znaczy to samo, co pospolity, nieoryginalny.

Szabolcs, komitat na równinie górnej Cisy (Węgry), 4.639 km², 319.000 mieszk.; gł. m. Nyiregyhaza.

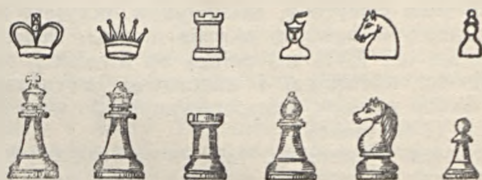
Szabrański Antoni, literat i sędzia, * 1802, † 1882; studja na Uniwersytecie Warszawskim i wrocławskim; sędzia apelacyjny w Warszawie; 1838 redaktor „Panoramy literatury krajowej i zagranicznej", 1840—43 pierwszy redaktor „Bibljoteki Warszawskiej"; napisał: „Poezje" (2 t 1826), przekład „Pieśni o Nibelungach" (1881).

Szach, w jęz. perskim tytuł władcy kraju, wielkorządcy.

Szachmatow Aleksiej, filolog i etnograf rosyjski, * 1864, † 1920; prof. języka rosyjskiego na uniw. petersburskim; prace: „Oczerk drewniejszago perioda istorji russkago jazyka", „Drewniejszija sud'by russkago plemieni" i in.

Szachowskoj Iwan ks., gen. rosyjski, * 1776, † 1860; walczył w 1794 w Polsce, brał udział w kampanjach 1805, 1806, 1812 i 1814. W 1831 dowodził korpusem grenadjerów i walczył pod Białołęką, Ostrołęką i Warszawą; później prezes wydziału wojny w radzie państwa.

Szachy, gra umysłowa, prawdopodobnie wymyślona w Indjach w VI w. po Chr., rozpowszechniona w Europie po wyprawach krzyżowych; składa się z 32 figur; grają dwie strony (kamienie białe i czarne), z których każda ma 16 figur; wygrana polega na zabraniu króla czyli daniu mu mata (arabsk. mat = zabity).

Figury szachowe.

Szack, m. w gub. tambowskiej (Rosja środk.), nad rz. Szaczą, dopł. Cny, 16.000 mieszk.

Szadek, m. w pow. sieradzkim (woj. łódzkie), 3.100 mieszk.

Szadek Tomasz, kompozytor polski z XVI w.; wybitny polifonista; kompozycje Sz. znajdują się w archiwum na Wawelu: msza „Dies est laetitiae" i motet „Introitus Annuntiationis B. M.", zachowane jedynie w fragmentach, w całości zaś msza „Officium in melodiam motetae Pisneme"; utwory Sz. cechuje nadzwyczajna prostota, liryzm i śpiewność.

Szadów, m. na Litwie, pow. poniewieski, 3.200 mieszk.

Szadrynsk, m. pow. w gub. ekaterynburskiej (Rosja wsch.), nad rz. Isetią, 17.000 mieszk.

Szadurska Stanisława, poetka, zamordowana 1919; napisała: „Fale" (1906), „Kain" (1907), „W południe" (1909), „Te, co kochały" (1914), „Nie do życia" (1914) i in.

Szafarkiewicz Stanisław, budowniczy, * 1853, † 1885; redaktor czasopisma „Inżynierja i Budownictwo".

Szafarzyk, ob. Šafařík Paweł Józef.

Szafer Władysław, botanik, * 1886; studja w Wiedniu, Krakowie i Lwowie; 1912 prof. Wyższej Szkoły Leśnej we Lwowie, 1914 prof. botaniki na Uniwersytecie Jagiellońskim; prace: „Studja nad geograficznemi zasiągami roślin w Polsce" (1912), „Zasługi Wincentego Pola dla geografji roślin w Polsce" (1916), „O geograficznem rozmieszczeniu i hodowli roślin lekarskich w Polsce" (1918), „Flora polska" (tom. I, red. wspólnie z prof. M. Raciborskim 1919, t. III, 1927).

Szafir, ob. korund, glin, drogie kamienie.

Szafir wodny, to samo, co kordjeryt (ob.).

Szafirek, ob. Muscari.

Szaflary, w. w pow. nowotarskim (woj. krakowskie); 1.100 mieszk.; tartaki, młyny.

Szafnagel Kazimierz przyrodnik i działacz polityczny, * 1856, † 1923; ogłosił: „Zapiski bryologiczne" (1908) oraz kilka rozpraw i listów politycznych.

Szafot (franc.), rusztowanie, na którem dokonywa się krwawych egzekucyj.

Szafran (Crocus), rośliny zielne, trwałe, z rodz. Iridaceae (kosaćcowate); mają łodygę zgrubiałą bulwiasto u nasady, rok rocznie odnawianą, liście wąskie, trawiaste, kwiaty wielkie, kielichowate, promieniste, zalążnią (dolną częścią bardzo długiej rurki odkwiatowej) tkwiące pod ziemią. W Polsce na łąkach, polanach i stepach rośnie kilka gatunków: C. Heuffelianus, sz. Heuffela (Karpaty, Podole, Wołyń), o kwiatach liljowych, rozwijających się wczesną wiosną; C. Scepusiensis, sz. spiski (Tatry, Beskidy Zach.), podobny do poprzedniego, lecz zwykle o kwiatach nieco mniejszych. Na Wschodzie oddawna uprawiany jest C. sativus, sz. siewny (z Azji Mniejszej), którego znamiona kwiatowe, po ususzeniu, dają żółty barwnik, zwany „szafranem"; na 1 kg. „szafranu" trzeba zebrać około 8000 świeżych znamion. Inne gat. są hodowane jako rośliny ozdobne.

Szafranek, ob. Šafránek Jan.

Szafraniec Jan herbu Starykoń, biskup, * 1363, † 1433; rektor Akad. Krakowskiej, 1426 biskup kujawski.

Szafuza (niem. Schaffhausen), stol. kantonu S. (Szwajcarja płn.-wsch.), nad rz. Renem, 20.200 mieszk.; klasztor i zamek Munot z XVI w.; wyroby włókiennicze, przemysł metalurgiczny, winnice; wpobliżu słynny wodospad Renu (Rheinfall), 24 m. wys.

Szafuza (niem. Schaffhausen), kanton w płn.-wsch. Szwajcarji, 294 km², 50.500 mieszk.; uprawa roli, winnice, sadownictwo; wyroby aluminjowe, żelazne, fabr. wagonów, przędzalnie wełny, fabr. zegarków; stol. Szafuza.

Szafuza.

Szagryn, gatunek skóry o nierównej powierzchni („groszkowanej"), wyrabiany na Wschodzie ze skór końskich i oślich, używany do oprawy książek i do wyrobów galanteryjnych.

Szahdżehanpur (ang. Shâhjahânpur), m. w prow. Agra Oudh (Indje bryt.), 73.000 mieszk.

Szahi, moneta perska = 50 dynarom, bita z miedzi; waży 5 gramów.

Szahin Antoni, astronom polski, * 1798, † 1845; prof. geodezji na Uniw. Wileńskim, potem prof. astronomji na uniw. charkowskim; prace: „Geodezja wyższa" (1829), „Miernictwo i równoważenie" (1829) i in.

Szajnocha Karol, historyk, * 1818, † 1868; 1835—37 więziony przez władze austrjackie; współpracownik pism lwowskich, od 1852 redaktor „Dziennika Literackiego"; 1853—58 zastępca kustosza Zakładu im. Ossolińskich; działalność literacką rozpoczął od powiastek, wierszy i dramatów; dzieła: „Szkice historyczne" (4 t., 1854—69), „Jadwiga i Jagiełło (3 t., 1855—56), „Lechicki początek Polski" (1858), „Opowiadanie o Janie III" (1860), „Dwa lata dziejów naszych, 1646 i 1648" (2 t., 1865—69), wydanie zbiorowe: „Dzieła" (10 t., 1876—79) oraz „Pisma" (2 t., 1887).

Szajnocha Władysław, geolog, * 1857; studja w Wiedniu; 1882 docent, 1888 prof. geologji i paleontologji na Uniw. Jagiellońskim; prace: „Studja geologiczne w Karpatach Galicji Zachodniej" (2 cz., 1884—86), „Źródła mineralne Galicji" (1891), „Płody kopalne Galicji, ich występowanie i zużytkowanie" (2 t., 1894), „Powietrze jako czynnik geologiczny" (1901), „Atlas geologiczny Galicji" (szereg zeszytów) i in.

Szakal, ob. Canis.

Szaki, m. pow. na Litwie, dawniej pow. władysławowski, nad rz. Sesarką, 1.000 mieszk.

Szakłak, ob. Rhamnus.

Szakłakowate, ob. Rhamnaceae.

Szakłakowe, ob. Rhamnales.

Szal, rodzaj podłużnej albo kwadratowej chustki wełnianej lub jedwabnej do zarzucania na ramiona, ozdobionej często haftowanemi wzgl. tkanemi wzorami.

Szala, szalka, część składowa wagi; zwykła waga belkowa ma dwie sz., z których na jednej kładzie się odważniki, a na drugiej przedmiot ważony.

Szalad, ob. Zala.

Szalanda, rodzaj galara, wielki statek płaskodenny, używany do przewożenia towarów w kanałach i zatokach.

Szalapin Fiedor, śpiewak rosyjski, * 1873; od 1896 występował w teatrach w Moskwie i Petersburgu, w ostatnich latach zagranicą, głównie w Ameryce Płn.

Szalej, ob. Cicuta virosa.

Szaleństwo, w psychjatrji nazwa polska manji.

Szalony Wierch, szczyt w Tatrach Bialskich, 2.061 m. wys. na Podhalu Spiskiem.

Szalowanie (deskowanie, opierzenie), ściana z desek drewnianych o kształcie, zależnym od przeznaczenia, która służy do wykonywania budowy, np. betonowej, osłonięcia pewnego miejsca itp.

Szalówki, ob. deski.

Szalupa, mocna łódź żaglowa lub wiosłowa, zawieszona na statku ponad burtą, spuszczana na wodę często zapomocą bloków.

Szał, furor, w psychjatrji stan najwyższego podniecenia, podczas którego chory rzuca się, krzyczy, wymyśla, tłucze przedmioty, bije otoczenie, mówi bezładnie itp.; bywa przy manji, amencji, histerji, epilepsji.

Szałamajka, fujarka w rodzaju oboja. Nazwa w Polsce używana, pochodząca od francuskiego chalumeau (trzcina).

Szałas, budynek mieszkalny w górach, posiadający formę zwykle prymitywną, jako chwilowe mieszkanie pasterskie.

Szałaśnictwo, gospodarka ekstensywna w górach, polegająca na pasterstwie i leśnictwie.

oraz zakładaniu osad luźnych i sezonowo zamieszkałych.

Szaława, herb polski: w polu niebieskiem koło złote, mające w środku trzy krzyże złote; u szczytu ręka zbrojna z mieczem.

Szałwja, ob. Salvia.

Szaman, czarnoksiężnik syberyjski lub czarnoksiężnik wogóle, obdarzony tajemniczą mocą.

Szamarzewski Augustyn ks., działacz społeczny i kooperatysta, * 1832, † 1891; 1862 założył pierwszą kasę pożyczkowo-oszczędnościową w Środzie; 1872—1891 patron Związku Spółdzielni Zarobkowych i Gospodarczych w Poznańskiem.

Szamba (franc. Chaamba), szczep arabski w Saharze algerskiej, u płd. stóp Atlasu; gł. ośrodek oaza Uargla (Ouargla); mahometanie, przeciwnicy berberyjskich Tuaregów, najlepszy pierwiastek francuskich wojsk kolonjalnych: kadry meharzystów (méharistes), tj. jazdy na wielbłądach.

Szambelan (franc.), godność na dworach monarszych, odpowiadająca polskiemu podkomorzemu; istnieje również godność szambelana papieskiego.

Szamil Ben Mohammed Sz. Effendi, kapłan, prorok oraz wódz górali kaukaskich w powstaniach i walkach przeciw Rosji (1830—1859), * 1797, † 1871.

Szamo, chińska nazwa pustyni Gobi.

Szamocin, m-ko w pow. chodzieskim (woj. poznańskie), 1.600 mieszk.

Szamos (rum. Somes), l. dopływ Cisy, składa się z Wielkiego i Małego Szamos; gł. rz. w Siedmiogrodzie, dług. 500 km.

Szamotowe wyroby (franc. chamotte), wyroby z gliny ogniotrwałej, tj. czystej, pozbawionej domieszek alkaljów, wapna, tlenku żelaza itp. W bardzo wysokiej temperaturze nie pękają i nie topnieją.

Szamotulski (z Szamotuł) Grzegorz, prof. prawa w Szkole Poznańskiej i w Akad. Krakowskiej, † 1551; prace: „Processus juris brevior Joannis Andr. per Gregorium Shamotulanum juris pontificii doctorem etc." (1524, 3 wyd. 1537) i in.

Szamotulski Mateusz, astronom z XVI w., prof. Akademji Krakowskiej; ogłosił: „Joannis de Sacrobosco astronomi opusculum cum lucida et familiari expositione" (Kraków, 1522).

Szamotulski (z Szamotuł) Wacław, kompozytor nadworny Zygmunta Augusta, * przed 1529, † 1572; przebywał na dworze królewskim do 1554; reprezentant stylu niderlandzkiego w Polsce; pisał eksklamacje, officia, pieśni, lamentacje, drukowane w Norymberdze (Montanus i Neuber 1554—1564).

Szamotuły, m. pow. (woj. poznańskie), nad rz. Samicą, dopływem Warty, 6.800 mieszk.; zamek z XVI w.; cukrownia, fabr. mebli, tartak parowy.

Szampanja, ob. Champagne.

Szampańskie wina, wina musujące, wyrabiane głównie w Szampanji (Francja), najcenniejsze z okolic Reims.

Szamuazyt, minerał, kwaśny glinokrzemian żelazowomagnezowy $H_6(Fe,Mg)_3Al_2Si_2O_{13}$; bezpostaciowy. Twardość 3, ciężar wł. 3,0—3,4. Szwajcarja.

Szan (Shan), państewko górskie w Birmie (Azja płd.-zach.), zamieszkałe przez mongolskie szczepy Szan, 110.000 km², 1,500.000 mieszk.; pod kontrolą W. Brytanji.

Szandlerowski Antoni ks., poeta, * 1877, † 1911; pisał pod pseud. Antoni Ziemic i Poświat; napisał: „Marja z Magdali", „Samson", „Tryumf sztuki", „Sąd wam niosę", „Paraklet" — poemat dramatyczny, „Poezje", „Confiteor".

Szanghaj (ang. Shanghai), m. w prow. Kiangsu (Chiny wsch.), wielki port nad oceanem Spokojnym, 1,000.000 mieszk.; gł. ośrodek handlowy Azji wsch. jedwabiem i herbatą; przemysł bawełniany i jedwabniczy, papiernie, budowa statków; miasto dzieli się na dzielnicę chińską, na koncesję francuską i na osadę międzynarodową pod zarządem europ. (International Settlement), obejmującą 22 km² i ok. 14.000 Europejczyków.

Szanh-hai-king, chińska księga gór i wód z XV w. przed Chr.; jeden z najstarszych pomników geograficznych, zawierający opis geografji Chin i wiadomości fantastyczne o innych dalekich krajach.

Szaniawski Franciszek Ksawery, prawnik, profesor Uniwersytetu Warsz., * 1768, † 1830; prace: „Kodeks cywilny francuski" (6 wyd., 1830), „Organizacja notarjuszów i szkół prawa" (1807), „Uwagi o hipotece" (1820) i in.

Szaniawski Jerzy, literat, * 1887; studja w Genewie; wystawił sztuki: „Murzyn" (1917), „Papierowy kochanek" (1920), „Ewa" (1921); wydał: „Miłość i rzeczy poważne" (1924), „Łgarze pod złotą kotwicą" (1928).

Szaniawski Józef Kalasanty, uczony i działacz polityczny, * 1764, † 1843; uczestnik powstania 1794; po powrocie z emigracji reakcjonista i narzędzie polityki Nowosilcowa, jako dyrektor Wychowania Publicznego w Komisji rządowej Wyznań Relig. i Oświecenia oraz prezes Wydziału Cenzury; napisał: „Co to jest filozofja" (1802), „Rady przyjacielskie" (1805), „Rzut oka na dzieje filozofji od czasu jej upadku u Greków i Rzymian aż do epoki odrodzenia nauk" (1804) i in.

Szaniawski Klemens (pseud. Klemens Junosza), powieściopisarz i dziennikarz, * 1849, † 1898; napisał: „Z mazurskiej ziemi", „Don Kiszot żydowski" (1885), „Szkapa", „Panowie bracia" (1888), „Łaciarz", „Przez różowe szkiełka" (1887), „Pająki" (1894), „Żywota i spraw imci pana Symchy Borucha Kaltkugla ksiąg pięcioro" (1895), „Czarne błoto", „Pisma" (10 t.).

Szaniawski Konstanty Felicjan, biskup krakowski, * 1668, † 1732; 1705 biskup kujawski, jeden z twórców konfederacji sandomierskiej; pozostawił szereg pism łacińskich.

Szaniec, ob. bateria.

Szaniecki Jan Olrych, prawnik i polityk * 1783, † 1840; 1830 poseł na sejm; rzecznik interesów włościańskich i mieszczańskich; 1831 wystąpił z wnioskiem o nadanie włościanom

ziemi i o przyznanie praw obywatelskich Żydom; na emigracji w Paryżu współpracownik „Demokraty Polskiego"; 1838 prezes Komisji funduszów emigracyjnych; jego „Pamiętnik" ogłosił M. Handelsman (1912).

Szanjor Franciszek, ogrodnik polski, * 1853; studja fachowe we Francji; po powrocie do kraju asystent w Ogrodzie Pomologicznym w Warszawie; 1877 dyrektor Ogrodu Saskiego i przyległej dzielnicy; 1883 główny ogrodnik m. Warszawy; od 1879 (wspólnie z braćmi Kaczyńskimi i E. Jankowskim) wydawca czasopisma „Ogrodnik polski"; 1917—24 prowadził to pismo pod tytułem „Ogrodnik".

Szankier mieszany (chancre mixte), ob. ulcus.

Szankier miękki, ob. ulcus.

Szankier twardy, ob. sclerosis initialis.

Szanser Władysław, poeta i literat (pseudonim: Wład. Ordon), * 1846; napisał: „Poezje" (1869), dramat „Pojedynek" (1873) i in.; przekłady z Boccaccia i Hamerlinga.

Szan-si (ang. Shansi), prow. w Chinach płn. (Azja wsch.), 207.300 km², 14.000.000 mieszk.; kraina lesowa, bardzo żyzna, uprawa zbóż i owoców; kop. węgla i rudy żelaznej; stol. Tai-juen, dawna rezydencja.

Szanta, ob. Marrubium.

Szantaż, przestępstwo, polegające na skłonieniu kogokolwiek do oddania mienia, ustąpienia prawa majątkowego albo zawarcia innej niekorzystnej umowy majątkowej, zapomocą groźby ogłoszenia wiadomości zmyślonych lub prawdziwych; groźbą taką szantażysta zmierza do wzbudzenia w zagrożonym przekonania, że w jego interesie leży kupić sobie milczenie grożącego.

Szantroch Tadeusz, poeta, * 1888; studja w Wiedniu i Krakowie: ogłosił: „Pozje" (1906), „Z lutni żołnierza" (1916), „W zorzach krwi" (1918).

Szan-tung (ang. Shantung), prow. w Chinach płn.-wsch. (Azja wsch.), nad m. Żółtem, obejmująca półwysep górzysty S. z przylegającą żyzną równiną Hoang-ho i pagórkowatą krainą, bogatą w węgiel, 147.500 km², ok. 30.000.000 mieszk.; uprawa zbóż, bawełny, hodowla jedwabników; przemysł jedwabniczy i szklany, wywóz jedwabiu i wyrobów słomianych; stol. Tsi-nan.

Szantyr Stanisław ks., jezuita, historyk kościoła, † 1840; asesor w kolegjum duch. rz.-kat. w Petersburgu, potem proboszcz w Słucku; ogłosił „Zbiór wiadomości o Kościele i religji katolickiej w cesarstwie rosyjskiem od 1773 do 1826" (wyd. 1843).

Szańkowski Bolesław, malarz, * 1871; kształcił się w Krakowie, Monachjum i Paryżu; maluje portrety.

Szapirograf, aparat do powielania, przy pomocy którego napisany specjalnym atramentem oryginał lub rysunek, przenosi się na specjalnie przygotowany papier lub taśmę, z której uzyskuje się odbitki na papierze.

Szapon, sieć w postaci worka na kiju do zastawiania na ryby.

Szar Dag, masyw górski na półwyspie Bałkańskim, w płn. Albanji i Macedonji serbskiej, do 2.400 m. wys., zbudowany ze skał archaicznych.

Szara maść, maść koloru szaro-niebieskiego, zawierająca domieszkę rtęci, stosowana jako środek do wcierania przeciw kile.

Szara waka, ob. szarogłazy.

Szaraczki, w dawnej Polsce nazwa ubogiej szlachty zaściankowej, chodzącej w szarych kapotach i żupanach.

Szarada (franc.), zagadka, w której odgadnąć trzeba wyraz wielozgłoskowy na podstawie określenia znaczenia zgłosek pojedyńczych.

Szarak, ob. Leporidae.

Szaraku Toskusai, drzeworytnik japoński z XVIII w.; wykonywał ryty wielkich głów, zwłaszcza tancerzy i aktorów.

Szaran, narybek karpi.

Szaraniewicz Izydor, historyk i archeolog, * 1829, † 1901; prof. Uniw. Lwowskiego; prace: „Die Hypatios-Chronik...", „Patrjarchat wsch. wobec kośc. rusk. i Rzplitej polsk.", „O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI w." i in.

Szarańcza wędrowna, Pachytylus migratorius, owad z rodziny Acrididae; rząd Orthoptera (prostoskrzydłe). Dług. ciała samca do 48 mm., samicy do 55 mm., rozpiętość skrzydeł do 10 cm. Barwa oliwkowo-zielona, żółtawa lub brunatna. Skrzydła bezbarwne lub żółtawe, ciemniejsze na końcach. Zamieszkuje stepy połudn.-wschodniej Europy. Dawniej była plagą dla miejscowości, masowo przez nią nawiedzanych. Obecnie w znacznym stopniu wyniszczona. Pokrewne gatunki: Schistocerca peregrina, szarańcza afrykańska, Stauronotus maroccanus, sz. marokańska.

Szarańczyn, ob. Ceratonia siliqua.

Szari (franc. Chari), rz. w środk. Sudanie (Afryka równikowa franc.), 1.200 km. dług., wpada do bezodpływowego jeziora Czad, żeglowna na przestrzeni 300 km.

Szarkije (ang. Sharqiya), prow. Egiptu Dolnego, 4.344 km², 956.000 mieszk.; stol. Zagazig.

Szarkowszczyzna, m-ko w pow. dziśnieńskim (woj. wileńskie), nad rz. Dzisienką, 1.000 mieszkańców.

Szarlatan (franc.), kłamca, oszust, człowiek udający lekarza, sprzedający fałszywe lekarstwa itd.

Szarlej, w. w pow. świętochłowickim (woj. śląskie), osada górnicza, 10.700 mieszk.; do 1920 stanowiła część Bytomia; kop. węgla, rudy żel., fabr. maszyn i kotłów.

Szarlej Biały, w. w pow. świętochłowickim (woj. śląskie), 3 km. od Bytomia, 1.300 mieszk.; największe w Polsce i w Europie kopalnie rudy cynkowej.

Szarlier, ob. balon.

Szarłat, ob. Amaranthus.

Szarłatowate (Amarantaceae), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Centrospermae (środłożne). Należą tu jednoroczne albo trwałe zioła, krzewy lub (rzadziej) drzewa, rozpowszechnione głównie w okolicach podzwrotnikowych;

ważniejsze rodzaje: Amarantus, Celosia, Somphrena.

Szarłowski A l o j z y, literat i pedagog, * 1845, † 1911; walczył w powstaniu 1863, więziony i zesłany do Rosji; od 1869 przebywał w Krakowie; prace: „Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym" (1887), „Z dziejów Państwa Kościelnego" (1903), „Od absolutyzmu do konstytucji w Rosji, 1548—1905" (1906) i in.

Szarogłazy, skały okruchowe, utwory pośrednie pomiędzy druzgotami, zlepieńcami i piaskowcami; zawierają okruchy kwarcu, skaleni, łyszczyków, a czasami różnych skał osadowych (łupków ilastych lub krzemieni). Okruchy te spaja lepiszcze krzemionkowe, czasami węglanowe. Skały te zwykle są szarej barwy, stąd nazwa. Niektórzy nazywają je z niemiecka s z a r e w a k i (Grauwacken). W utworach paleozoicznych są bardzo rozpowszechnione (Kieleckie).

Szarogród, m-ko w pow. mohylowskim, gub. podolskiej (Ukraina), 2.000 mieszk.; okolica polska.

Szarota J a n, literat i pedagog, * 1881, † 1926; ogłosił: „Wyzwolenie St. Wyspiańskiego w stosunku do jego dzieł poprzednich" (1903), „Współczesna poezja francuska" (1917).

Szarota M a r c e l i, dyplomata i publicysta, * 1876; studja w Paryżu i Bernie szwajc.; 1914 w Legjonach Polskich, 1919 kierownik poselstwa polskiego w Wiedniu, 1921 poseł nadzw. i min. pełnomocny, delegat rządu polskiego w Kłajpedzie, 1923—4 kierownik poselstwa polskiego w Charkowie na Ukrainie, 1927 naczelny redaktor „Gazety Lwowskiej".

Szarotka, s z a r o t a, ob. G n a p h a l i u m l e o n t o p o d i u m.

Szarpie, s k u b a n k a, nici skubane ze starego płótna lnianego, używane niegdyś do opatrywania ran, obecnie zarzucone.

Szarski M a r c i n, finansista i polityk, * 1868; studja na Uniw. Jagiellońskim; od 1910 nacz. dyrektor Polskiego Banku Przemysłowego we Lwowie, prezes giełdy lwowskiej, od 1922 senator ze stronnictwa Chrześc.-Nar.; prace: „Die Gründe des Preisfalles der Waren" (1896), „Kurs dewiz i ruch złota" (1892), „Polityka bankowa" (1915), „Waluta polska" (1917) i in.

Szaruga, deszcz z wiatrem, słota, pluta, zadymka, zamieć.

Szarukin, ob. S a r g o n.

Szarvas, gmina w komitacie Bekés na Węgrzech, nad rz. Körös, 25.000 mieszk.

Szarwark, nazwa opłaty, pobieranej przez rząd łącznie z podymnem w b. Kongresówce, przeznaczonej na utrzymanie dróg bitych w kraju.

Szarzyński S ę p M i k o ł a j, poeta, * 1555, † 1581; wprowadził do poezji polskiej formę sonetu; napisał: „Rytmy albo wiersze polskie" (wyd. 1601).

Szarża (franc.), 1) natarcie konnicy; 2) stopień wojskowy.

Sza-si (ang. Shasi), m. w prow. Hupe (Chiny środk.) nad rz. Jan-tse-kiang, 105.000 mieszkańców; handel.

Szaster A n t o n i, lekarz, * 1759, † 1839; prof. farmacji i farmakologji w Akademji Krakowskiej 1793—1802; prace: „O korze drzewa angustury", „Rozprawa o terapji natury, czyli o siłach natury leczącej" i in.

Szaster J a n, lekarz, * 1741, † 1793; pierwszy w Polsce profesor farmacji (w Krakowie od 1783 do śmierci); inicjator założenia ogrodu botanicznego w Krakowie.

Szaster W i n c e n t y, lekarz * 1757, † 1816; 1782—1802 prof. anatomji i fizjologji w Krakowie; pierwszy opisał mięśnie nie podług ich działania, lecz podług układu anatomicznego.

Szatan (hebr.), wróg, oskarżyciel, uosobienie zła, sprzeciwiającego się Bogu i wpływającego na postępowanie człowieka; zły duch, pierwiastek zła.

Szatan, szczyt w płd. części Tatr Wys., 2.423 m. wys.

Szat-et-Arab, rz. w Mezopotamji płd., dolny bieg połączonych rzek Tygrysu i Eufratu, dług. 150 km., wpada do zatoki Perskiej.

Szater, rodzaj sieci na cietrzewie i inne ptaki, rozpinanej na kiju.

Szaterek, budka z zielonego płótna lub zielonych gałązek z liśćmi, w której ptasznik czatuje na ptaki.

Szaternik, 1) ptasznik, ubrany w płótno zielone, gałęziami osłoniony, z potrzaskiem na głowie i żywym wabikiem albo rózgami lepowemi i „sówką"; 2) ptasznik tak samo ubrany, podchodzący ze strzelbą lotną zwierzynę; 3) kij, na którym rozpina się sieć, zw. s z a t e r e m.

Szatmar, komitat na Węgrzech, na l. brzegu Cisy, stol. Nagykaroly; wsch. część komitatu ze stol. S. odpadła po 1919 do Rumunji.

Szatmar-Németi, ob. S a t m a r.

Sza-tou (ang. S w a t o w), m. port. w pow. Kwan-tung (Chiny płn.-wsch.), nad cieśniną Formozy, 83.000 mieszk.; wywóz tytuniu i cukru.

Szaty, m-ko na Litwie w pow. kiejdańskim, nad rz. Abelą, 2.000 mieszk.

Szauhsing, m. w pow. Cze-kiang (Chiny wsch.). 300.000 mieszk.; ośrodek hodowli jedwabników.

Szawa, ob. S a w a.

Szaweł, ob. P a w e ł ś w. a p o s t o ł.

Szawle, lit. Siauliai, m. pow. na Litwie, nad jez. Szawelskiem, 21.000 miesz.; gorzelnie, browary, młyny, fabr. tytuniu.

Szczakowa, w. i osada przemysłowa w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie), 4.000 mieszkańców; fabr. tlenu, azotu, portland-cementu, huta szklana, garbarnie.

Szczara, l. dopływ Niemna, wypływa w powiecie nowgródzkim, dług. 320 km., połączona kanałem Ogińskiego z dorzeczem Prypeci.

Szczaw, ob. R u m e x.

Szczawiany, sole kwasu szczawiowego; znane są obojętne $C_2O_4X_2$ i kwaśne C_2O_4HX, a także tzw. c z t e r o s z c z a w i a n y, np. $C_2O_4HK.H_2C_2O_4$. Tylko sz. metali alkalicznych są rozpuszczalne w wodzie.

Szczawik, ob. O x a l i s.

Szczawikowate, ob. O x a l i d a c e a e.

Szczawiowy kwas, związek organiczny $(COOH)_2 + 2H_2O$, najprostszy dwuzasadowy kwas nasycony; bezbarwne kryształki o temperaturze topnienia 189°,5 (bezwodny); rozpuszcza się w wodzie; występuje w licznych roślinach, np. szczawiku leśnym (Oxalis acetosella), szczawiu pospolitym (Rumex acetosa) w postaci kwaśnego szczawianu potasowego, w innych roślinach w postaci szczawianu wapnia.

Szczawiowym kwasem otrucie, dość częste, samobójcze lub wypadkowe; objawy: ból żołądka, wymioty, osłabienie mięśniowe, spadek temperatury ciała, drgawki, szczękościsk, krwawa biegunka, bezmocz, tętno ledwo wyczuwalne, śmierć.

Szczawnica, w. i miejscowość zdrojowo-kąpielowa w pow. nowotarskim (woj. krakowskie), otoczona od zach. pasmem Pienin; jeden z najpiękniejszych i najbardziej malowniczych zakątków górskich, ok. 500 m. n. p. m.; 8 źródeł szczaw alkaliczno-słonych, zakład kąpielowy; podczas sezonu 4.000 gości.

Szczawy, ob. a l k a l i c z n e w o d y m i n e r a l n e.

Szczawy Sławkowskie, ob. S z m e k s.

Szczątkowe narządy, r u d i m e n t a, przeważnie bezużyteczne dla organizmu resztki narządów, niegdyś dobrze rozwiniętych u przodków danego osobnika, które w rozwoju filogenetycznym uległy lub ulegają uwsteczenieniu i zanikowi. Typowe przykłady u człowieka: fałd półksiężycowy oka, mięśnie muszli usznej, kręgi ogonowe, zęby mądrości, jelito ślepe, sutki i dźwigacz jąder u mężczyzn, nadjajnik, przyjajnik i kanał Gartnera u kobiet. U zwierząt: zanik oczu u form jaskiniowych, palców u koni, miednicy u beznogich jaszczurek itp.

Szczebiotka żółtobrzucha, ob. H i p p o l a i s h i p p o l a i s.

Szczebrzeszyn, m. w pow. zamojskim (woj. lubelskie), nad rz. Wieprzem, 6.300 mieszk.; młyn, tkactwo lniane, fabr. wyrobów drzewnych.

Szczecin (niem. Stettin), stol. Pomeranji pruskiej i rej. szczecińskiej, nad rz. Odrą, 233 tys. mieszk.; doki okrętowe, wielkie zakłady żelazne, fabr. cukru i chemikalij, pierwszorzędny punkt handlowy Prus; w XVI w. należał do związku hanzeatyckiego.

Szczecina, s e t a, włos bydła nierogatego, w szczególności świń; zastosowanie w szczotkarstwie i fabrykacji pędzli.

Szczecinek (niem. Neustettin), m. pow. w Pomeranji (Prusy), 14.000 mieszk.; fabr. maszyn, wyroby filcowe, fabr. mydła, młyny parowe.

Szczeciński zalew (niem Stettiner Haff, Pommersches Haff), zalew w Pomeranji pruskiej, utworzony przy ujściu Odry przez usypiska wysp Usedom i Julin (Wollin), ok. 800 km².

Szczeciogony, ob. T h y s a n u r a.

Szczecionogi, ob. C h a e t o p o d a.

Szczeć, ob. D i p s a c u s.

Szczedrin, ob. S a ł t y k o w M i c h a i ł.

Szczedrin S i e m i o n, malarz rosyjski, * 1745, † 1804; obok A. I. Bielskiego, pierwszy pejzażysta rosyjski; malował dekoracyjnie ujęte kompozycje pejzażowe, przeważnie z podmiejskich okolic Petersburga.

Szczedrin S i l w e s t r, malarz rosyjski, * 1791, † 1830; pejzażysta; pracował przeważnie we Włoszech; z dzieł: „Sorrento", powtarzane wielokrotnie (Muz. Rosyjskie w Petersburgu, gal. Tretjakowa i Rumiancewa w Moskwie).

Szczekociny, m-ko w pow. włoszczowskim (woj. kieleckie), nad rz. Pilicą, 5.600 mieszk.; pałac, dawniej Dembińskich, z XVIII w.; pamiętne bitwą T. Kościuszki 6. VI. 1794.

Szczelina (w anatomji), ob. f i s s u r a.

Szczelina, pęknięcie w skale skutkiem wietrzenia (krótkie i płytkie) lub ruchów tektonicznych (szerokie i głębokie); przez szczeliny w wulkanach (szczelinowych) wydobywa się często lawa.

Szczelina w przyrządach spektroskopijnych, wąska szpara o zmiennej szerokości, wyrżnięta w pokrywce kolimatora i znajdująca się na odległości ogniskowej od jego soczewki; przez sz. wpada do przyrządu światło badane.

Szczeniowski I g n a c y, inżynier, ziemianin i przemysłowiec, * 1865; 1919 minister Przemysłu i Handlu.

Szczeniowski T y t u s, literat, * 1808, † 1880; ogłosił: „Przygotowania do nauki dziejów powszechnych i historji rozwinięcia się umysłu i ducha ludzkiego" (1842), „Bigos hultajski" pod pseud. I z a s ł a w a B l e p o ń s k i e g o (4 t., 1844—49), „Powieści domowe" (1852).

Szczepan św., pierwszy diakon i męczennik gminy jerozolimskiej; oskarżony przed sanhedrynem o bluźnierstwo przeciw świątyni i zakonowi, ukamienowany; pamiątka 26 grudnia.

Szczepan, król węgierski, ob. S t e f a n.

Szczepanik J a n, wynalazca polski, * 1872, † 1925; początkowo nauczyciel ludowy; zastosował fotografję do wyrobu rastrów tkackich; w Berlinie pracował nad zastosowaniem do filmu fotografji ruchowej w barwach naturalnych.

Szczepanowski S t a n i s ł a w, biskup, ob. S t a n i s ł a w z e S z c z e p a n o w a.

Szczepanowski S t a n i s ł a w, działacz społeczny i pisarz, * 1846, † 1900; 1889 poseł do sejmu, potem do parlamentu wiedeńskiego; prace: „Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego" (1888), „Idea polska wobec prądów kosmopolitycznych" (1901), „Myśli o odrodzeniu narodowem" (1903), „Pisma" (t. I, 1903; t. II, 1912).

Szczepański A l f r e d, literat i publicysta, * 1840, † 1909; studja na Uniw. Jagiellońskim; czynny w ruchu narodowym 1863, więziony w Ołomuńcu; współredaktor „Kraju" krakowskiego; ogłosił: „Po burzy" (1880), „Na greckiej lirze" (1882) i in.

Szczepański K o r n e l, porucznik artylerji Legji Polskiej na Węgrzech 1848, * 1828, † 1900; 1855 kapitan artylerji Kozaków Sułtańskich w Konstantynopolu.

Szczepański Ludwik, poeta i publicysta, * 1872; studja na Uniw. Jagiellońskim i w Wiedniu, założyciel tygodnika „Życie" w Krakowie (1897), przez 10 lat redaktor „Nowin", obecnie współpracownik „Ilustrowanego Kurjera Codziennego"; napisał: „Srebrne noce Lunatica" (1897), „Hymny" (1897), „Pieśni i hymny" (1898), „Pieśń polska w latach wielkiej wojny", antologja (1916), „Nowy romantyzm w poezji polskiej" (1917) i in.

Szczepański Władysław ks., archeolog i orjentalista, * 1877, † 1927; studja na Uniw. Jagiellońskim, w Bejrucie w Syrji i w Insbruku; szereg podróży naukowych po Wschodzie; 1909—1918 prof. palestynologji w Instytucie Biblijnym w Rzymie, 1918 prof. Pisma św. i archeologji na Uniwersytecie Warszawskim; prace: „W Arabji skalistej" (1907), „Na Synaju" (1908), „Geographia historica Palestinae antiquae" (1912), „Jeruzalem i Jerycho w świetle dziejów i wykopalisk" (1917), „Mieszkańcy Palestyny pierwotnej" (1920), „Palestyna za czasów Chrystusa" (1920), „Egipt" (1921), „Babilon" (1923), „Egea i Hatti" (1923), „Palestyna po wojnie światowej" (1924), „Jezus z Nazaretu w świetle krytyki" (1925), „Bazyliki Rzymu" (1925), „Impedimenta matrimonialia apud Hebraeos et in jure canonico" (1925).

Szczepienie, ob. inokulacja.

Szczepienie, sposób uszlachetniania roślin, polegający na tem, że na dziczek (podkładkę) przenosimy część pędu (tzw. zraz) odmiany szlachetnej i przez ścisłe dopasowanie zmuszamy je do zrośnięcia się. Szczepienie wykonywamy zazwyczaj w stanie spoczynku roślin (zima, wczesna wiosna). Na zrazy wybieramy zwykle gałązki, w ciągu minionego lata wyrosłe, i tniemy je na kawałki, opatrzone 3 lub 2-ma oczkami. Sposobów szczepienia jest b. wiele, w praktyce stosowanych jest kilka, odznaczających się prostotą i łatwością wykonania: stosowanie (łączenie), szczepienie w klin (triangulacja), szczepienie w szparę, sz. za korę (kożuchówka). We wszystkich przypadkach szczepienia, potrzeba części złożone ze sobą jaknajściślej spoić i od wpływu powietrza zabezpieczyć. Dla osiągnięcia pierwszego celu miejsce szczepienia obwiązujemy (najlepiej rafją), mocno zaciskając, zabezpieczamy je zaś od wpływu powietrza przez zasmarowanie maścią ogrodniczą (np. smołą szewską, pół na pół z łojem zmieszaną i roztopioną).

Szczepienie ospy, ob. ospy szczepienie.

Szczepionki, vaccinae, osłabione lub zabite hodowle bakteryj chorobotwórczych, przeznaczone do czynnego uodporniania (immunisatio) ludzi lub zwierząt przeciw chorobom zakaźnym, drogą szczepień ochronnych.

Szczepkowski Jan, rzeźbiarz, * 1878; kształcił się w Akademji Krakowskiej; prof. rzeźby i dyrektor miejskiej Szkoły Zdobnictwa i Malarstwa w Warszawie; na wystawie sztuki stosowanej w Paryżu 1925 jego projekt „Kaplicy" zwrócił na siebie powszechną uwagę.

Szczerbate, szczerbaki, bezzębne, Edentata, przestarzała i nie używana obecnie nazwa rzędu ssaków (Mammalia) z podgromady Monodelphia. W nowoczesnym układzie zoologicznym rzędowi temu odpowiadają dwa rzędy odrębne i niezależne: Nomarthra i Xenarthra.

Szczerbatow Michaił hr., historyk rosyjski, * 1733, † 1790; ogłosił: „Rossijskaja istorja" (15 t., 1770—93), „Kratkaja powiest' o bywszich w Rossii Samozwancach" (1774) i in.

Szczerbicz Paweł, pisarz polsko-łaciński, * 1552, † 1609; syndyk i pisarz m. Lwowa, sekretarz królewski od 1582, proboszcz sandomierski, kanonik warszawski; ogłosił: „Speculum Saxonum... na polski język przełożone" (1581), „Jus municipale, to jest prawo miejskie magdeburskie..." (1581) i in.

Szczerbiec, miecz przypasywany królom polskim przy koronacji, prawdopodobnie miecz koronacyjny Władysława Łokietka; według podania miecz ten wyszczerbił Bolesław Chrobry uderzeniem w Złotą Bramę podczas wjazdu do Kijowa.

Szczerbina, wycięcie na celowniku broni palnej, ułatwiające wraz z muszką celowanie.

Szczerców, m-ko w pow. łaskim (woj. łódzkie), 4.400 mieszk.

Szczerzecz, m. w pow. i woj. lwowskiem, 1.000 mieszk.; fabr. gipsu.

Szcześniak Władysław Maksymiljan ks., biskup-sufragan warszawski, * 1858, † 1926; studja w Warszawie i Petersburgu; 1885—98 prof. i wiceregens Seminarjum Duch. w Warszawie, 1925 biskup-sufr.; prace: „Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej", „Historja Kościoła w zarysie", „Słownik apologetyczny wiary katolickiej" (1894) i in.

Szczeżuja, ob. Unionidae.

Szczęka dolna, ob. żuchwa.

Szczęka górna, maxilla superior, kość symetryczna, u człowieka nieprawidłowo-pięcioboczna, ograniczająca przyśrodkowym brzegiem kostny otwór nosowy, a powierzchnią dolną tworząca część podniebienia twardego (palatum durum); zawiera we wnętrzu pustą jamę, wysłaną błoną śluzową i zwaną zatoką Highmora (antrum Highmori).

Szczękościsk, ob. trismus.

Szczęsny Aleksander, literat, * 1885; napisał: „To, co się stało" (1910), „Kolorowe okienko" (1912), „Baśnie wiosenne" (1914), „Pieśń białego domu" (1915), „O ziemi cudownej" (1916), „Tarnina" (1919), „Dla was" (1921).

Szczmiel biały, ob. Boehmeria nivea.

Szczodraki, ob. szczodry wieczór.

Szczodry wieczór, w dawnej Polsce nazwa wieczoru, poprzedzającego święto Trzech Króli, gdyż rozdawano wówczas upominki dzieciom i czeladzi; stąd placuszki, wypiekane na ten dzień, zwano szczodrakami.

Szczotecznica, ob. Dasychira pudibunda.

Szczotka pęcinowa, ob. pęcina.

Szczucin, m-ko w pow. dąbrowskim (woj. krakowskie), na pr. brzegu Wisły, 1.400 mieszkańców.

Szczucka Zofja z Kossaków (Kossak-Szczucka), literatka, * 1890; napisała wspomnienia „Pożoga" (1922); ponadto: „Beatum scelus" (1924), „Z miłości" (1926), „Wielcy i mali" (1926).

Szczucki Wincenty, lekarz, * 1786, † 1832; 1818 zastępca profesora terapji na Uniwersytecie Warszawskim, 1819 profesor zwyczajny patologji i historji medycyny; prace: „Krótki zbiór zasad medycyny praktycznej" (1818), „De viribus naturae medicatricibus oratio academica" (1820), „Ogólny rys wiadomości lekarskich, czyli propedeutyka do nauk medycyny napisana" (1825).

Szczuczyn, 1) m. pow. (woj. białostockie), nad rz. Wissą, 4.500 mieszk.; kościół z grobami Pijarów; młyny, gorzelnie, browary; 2) m-ko w pow. lidzkim (woj. białostockie), 1.500 mieszk.

Szczudła.

Szczudła, drągi drewniane z oparciami dla stóp, służące do chodzenia z ich pomocą i umożliwiające długie kroki; sz. b. długie, przywiązywane do nóg, służą ludności do chodzenia w bagnistych okolicach dep. Landes (Francja płd.).

Szczuka Stanisław Antoni, sekretarz królewski, * 1654, † 1710; od 1699 podkanclerzy litewski; ogłosił: „Eclypsis Poloniae orbi publico demonstrata, autore Candido Veronensi" (1709).

Szczupak, ob. Esox lucius.

Szczur Faraona, ob. Mungos ichneumon.

Szczur piżmowy, ob. Fiber zibethicus.

Szczur śniady, ob. Muridae.

Szczur wędrowny, ob. Muridae.

Szczur wodny, ob. nornica.

Szczurowice, m-ko w pow. radziechowskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Styrem, 1.200 mieszkańców.

Szczurowski Tymoteusz ks., kaznodzieja i pisarz religijny, * 1740, † 1812; przeor klasztoru Bazyljanów w Białej Podlaskiej; autor mnóstwa pieśni religijnych i pism: „Hasła zbawienne nauki apostolskiej (4 t., 1780—1783), „Misja bialska" (4 t., Supraśl, 1792) i in.

Szczusiew Aleksandr Wikientjewicz, współczesny architekt rosyjski, przedstawiciel „narodowego" kierunku w budownictwie rosyjskiem, zwolennik tradycyj architektury nowgorodzkiej; członek Akad. Szt. P. w Petersburgu; z dzieł: Dworzec Kazański w Moskwie.

Szczwacz, człowiek trudniący się zachęcaniem psów do gonienia na polowaniu.

Szczwalnia, dawna nazwa cyrku, gdyż pierwotnie szczuto w nim dzikie zwierzęta, zwłaszcza niedźwiedzie.

Szczwół, ob. Conium maculatum.

Szczygieł, Carduelis elegans, ptak z rodziny Fringillidae; podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała ok. 14 cm. Dziób średniej wielkości, nieco wyższy niż szeroki. Upierzenie pstre: przód twarzy czerwony, skrzydła czarne z żółtemi przepaskami, sterówki biało plamkowane. Ogon widłowaty, czarny. W całym kraju pospolity. Karmi się nasionami ostów (Carduus) i innych chwastów, w lecie w czasie gniazdowania żywi się owadami. Pożyteczny.

Szczygliński Henryk, malarz, * 1876; kształcił się w Monachjum i Krakowie; krajobrazy: „Ruiny Tenczynka", „Padający śnieg", „Mały Rynek w nocy", „Kościół Dominikanów" i in.

Szczypawka, ob. Carabidae.

Szczypawkowate, ob. Carabidae.

Szczypce kostne, ob. kostne szczypce.

Szczypiorek, roślina warzywna z rodziny liljowatych (Liliaceae), gatunek czosnku.

Szczypiorno, w. w pow. i woj. kaliskiem, 1916—1918 obóz wojskowy niemiecki i miejsce więzienia legjonistów polskich; pomnik, wystawiony w 1927.

Szczyr, ob. Mercurialis.

Szczyrbskie jezioro (słow. Strba), jezioro na płd. stokach Tatr Wys., 1.350 m. n. p. m., pow. 20,4 ha., głęb. ok. 20 m.; brzegi pokryte lasami, malownicze położenie, szereg hoteli i will; kolejka zębata łączy jezioro ze st. Szczyrba, kolejka elektryczna ze Szmeksem.

Szczyt góry, najwyżej wzniesiona część góry w formie iglicy (turnie), kopuły lub płaszczyzny (góry stołowe).

Szczyt płucny, wierzchołek płuca, apex pulmonis, część płuca, leżąca u człowieka powyżej pierwszego żebra; ma kształt trójściennego ostrosłupa sferycznego; najczęstsza siedziba wczesnych zmian gruźliczych w płucach (tzw. nieżyty sz.).

Szczytno (niem. Ortelsburg), m. pow. na Mazowszu pruskiem, w rej. olsztyńskiej (Prusy Wschodnie), 10.000 mieszk.; zamek; fabr. maszyn.

Szczytowy krąg, ob. vertebra.

Szebeko Ignacy, prawnik i polityk, * 1860; prokurator sądu okręgowego w Permie, potem adwokat w Warszawie, współwłaściciel Banku Wawelberga (obecnie Bank Zachodni), 1909 i 1912 członek Rady Państwa, 1919—21 poseł w Berlinie, 1922 poseł na sejm.

Szech Antoni (właśc. Izydor Kajetan Wysłouch), pisarz społeczny, * 1868; 1896 kapucyn w Nowem Mieście; 1908 porzucił zakon i stan kapłański; ogłosił szereg broszur i rozpraw: „Uwagi o socjaliźmie", „O pracy katolickiej", „Religja ludzkości" (1909) i in.

Szechenyi Bela, syn Stefana, podróżnik węgierski po Ameryce, Algerji i Chinach środk. i zach., * 1837, † 1918; dotarł przez jez. Kuku-Nor do Bamo w Birmie.

Szechenyi Ferencz hr., działacz polityczny i społeczny, * 1755, † 1820; prezes Izby Panów; założyciel 1802 Muzeum Narodowego węgierskiego.

Szechenyi Stefan hr., działacz narodowy węgierski, * 1792, † 1860; zainicjował 1825 założenie Akademji Nauk w Budapeszcie, 1832—

teatru narodowego tamże; regulował koryto Cisy i Dunaju; 1848 min. robót publicznych.

Szefel (niem. Scheffel), dawna miara niemiecka objętości ciał sypkich; sz. pruski = 54,96 litra.

Szegedin, stol. komitatu Csongrád (Węgry), nad rz. Cisą, 110.000 mieszk.; jedwabnictwo, gorzelnie, fabr. sody, młyny, wyrób salami, znaczny handel.

Szegzárd, gł. m. komitatu Tolna (Węgry), nad kanałem Sarviz, 14.000 mieszk.; wina czerwone.

Szeherazada, opowiadaczka baśni w „Tysiącu i jednej nocy".

Szeich-ul-Islam, ob. Mufti.

Szeik (arab.), naczelnik szczepu arabskiego.

Szekel, ob. monety żydowskie.

Székesfehérvar (niem. Stuhlweissenburg), stol. komitatu Sz. (Węgry środk.), 39.000 mieszkańców; przemysł włókienniczy, fabr. maszyn, farb; winnice; dawna rezydencja Arpadów, 1543—1688 w posiadaniu Turków.

Szekina (hebr. zamieszkać), obecność Boga nad arką przymierza; w teologji rabinów pośrednik między Bogiem i ludźmi, później pojęcie oderwane.

Szeklerów kraj, nazwa obszaru we wsch. Siedmiogrodzie (Rumunja), zamieszkałego przez wychodźców węgierskich (ok. 415.000 głów).

Szeksna, l. dopływ Wołgi, wypływa z jez. Białego, połączenia kanałowe z m. Bałtyckiem i Morzem Białem, dług. 446 km.

Szekspir, ob. Shakespeare.

Szela Jakób, przywódca bandy, która dokonała w 1846 rzezi oddziału powstańców oraz napadów na szlachtę, księży i dwory w powiatach: tarnowskim, rzeszowskim i bocheńskim.

Szellak, żywica, otrzymywana z kilku gatunków drzew figowych, głównie z Ficus religiosa; ma zastosowanie przy wyrobie lakierów, politur i tzw. apretur do skór, a także w kapelusznictwie; najlepszy gatunek pochodzi z Bengalu. Ob. Tachardia lacca.

Szeląg, ob. monety polskie.

Szelag (niem. Schillingsee), jez. w Prusach Wschodnich w pow. ostródzkim, wąskie i długie, 6,8 km^2, do 34 m. głęb., połączone kanałem z jez. Drwęskiem.

Szelągowski Adam, historyk, * 1873; prof. Uniw. Lwowskiego; prace: „Wzrost państwa polskiego w XV i XVI wieku", „Polska na przełomie wieków średnich i nowych" (1903), „Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego" (1903), „Walka o Bałtyk 1544—1621" (1903), „Sprawa północna w w. XVI i XVII" (3 cz., 1904—5), „Rozkład Rzeszy i Polska za panowania Władysława IV" (1907), „Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie bizantyjsko-arabskim" (1909), „Z dziejów współzawodnictwa Anglji, Niemiec, Rosji i Polski" (1910), „Kwestja ruska w świetle historji" (1911), „Polska współczesna" (1925), „Z zagadnień dydaktyki historji" (1925), szereg podręczników i in.

Szelążek Eustazy Wacław, literat, * 1888; zbiorki poezyj: „Kłosy i kąkole" (1914), „Ojczystym szlakiem" (1915), „O miłości, o wiośnie i jesieni życia" (1918) oraz kilka studjów literackich.

Szelężnik, ob. Rhinanthus.

Szelf, ob. oceany.

Szelif (franc. Cheliff), najw. rz. w Algerze (Afryka płn.), w prow. Oran, wpada do m. Śródziemnego, dług. 650 km.

Szeliga, herb polski: w polu czerwonem półksiężyc złoty, rogami do góry, w środku niego krzyż podobny do miecza, z prostą krzyżową rękojeścią; w hełmie pawi ogon albo pięć piór strusich.

Szeliga Marja (z Mireckich, 1-o v. Czarnowska, 2-o v. Loevy), * 1855, † 1927; działaczka na polu emancypacji kobiet; przewodnicząca Ligi Kobiet w Paryżu, założycielka Ligi przeciw okrucieństwom, od 1921 redaktorka tygodnika „Ognisko" dla wychodźtwa polskiego we Francji; powieści: „Dwór i dworek", „Dla ideału", „W przeddzień", „Na przebój" i in.

Szelinga, 1) fala, zalewająca wybrzeże i wracająca do morza; 2) wybrzeże, zalewane taką falą.

Szeliniak jodłowiec, ob. Curculionidae.

Szelit, minerał, rodzimy wolframian wapnia $CaWO_4$; tetragonalny; twardość 4,5—5, ciężar wł. 5,9—6,2; bezbarwny, biały, szary, brunatny, żółty. W szczelinach granitów i łupków krystalicznych, gdzie mu towarzyszą: kasyteryt, topaz, fluoryt, apatyt, wolframit, kwarc. Nazwa pochodzi od nazwiska Scheele'go, chemika szwedzkiego.

Szell Kolman, liberalny polityk węgierski. * 1842; od 1867 poseł sejmowy, 1875—78 min. skarbu, 1899—1903 prezes gabinetu i minister spraw wewn.

Szeluto Apolinary, kompozytor, * 1884; utwory na fortepian: „Fugetta Fis-dur", „Variations E-dur", „5 préludes", „Nokturn D-dur", „Impromtu Des-dur"; pieśni do słów Heinego na głos z tow. fort.; w rękopisie: „Kalina" (opera 3-aktowa), „Pani Chorążyna" (opera 4-aktowa), „Świteź" (balet w 10 odsłonach), symfonja D-dur, „Pan Tadeusz" (suita symfoniczna na orkiestrę), „Cyrano de Bergerac" (poemat symfoniczny na orkiestrę), szereg pieśni i utworów fortepianowych.

Szełoń, rz. w gub. pskowskiej i nowogrodzkiej (Rosja płn.-zach.), dopływ jez. Ilmen, dług. 235 km.

Szemacha, m. w rep. Azerbejdżańskiej, (Kaukaz płd.), 10.000 mieszk.; wyroby jedwabne.

Szembek Jerzy, arcybiskup - metropolita mohilewski, * 1851, † 1905; 1901 biskup płocki, 1903 arcybiskup.

Szembek Krzysztof Antoni, prymas, arcybiskup gnieźnieński, * 1670, † 1748; 1712 biskup inflancki, 1716 poznański, 1719 kujawski, 1739 arcybiskup.

Szembek Krzysztof Hilary, biskup płocki, * 1722, † 1797; zwolennik reform na Sejmie Czteroletnim.

Szembek Stanisław, prymas, * 1650, † 1721; stronnik Sasów.

Szembera Alojzy Wojciech, ob. Šembera.

Szemesz Adam, malarz, * 1808, † 1864; studja na Uniw. Wileńskim; obrazy religijne, portrety, typy ludowe; napisał: „Wspomnienie o szkole malarskiej wileńskiej w r. 1826—1829" (w Athenaeum Kraszewskiego, oddz. IV, t. VI).

Szemlik, ob. Cerambycidae.

Szenajch Władysław, docent pedjatrji na Uniw. Warszawskim, * 1879; lekarz naczelny szpit. dziecięcego im. Karola i Marji w Warszawie.

Szenoa August, powieściopisarz i publicysta chorwacki, *1839, † 1881; red. pisma „Vienac" w Zagrzebiu; szereg powieści obyczajowych i historycznych.

Szensi, prow. w Chinach płn. (Azja wsch.), 199.300 km^2, 9,500.000 mieszk.; pokłady węgla kam., w płn. części żyzne obszary lesowe, płd. część górzysta; stol. Si-ngan (Si-an), dawna rezydencja.

Szenszin, ob. Fet Afanasij.

Szentes, m. w komitacie Csongrád (Węgry wsch.), 32.400 mieszk.; młyny, chów drobiu.

Szenwicowa Emilja, historyk sztuki, * 1889; od 1926 członek „Associazione della Stampa Italiana"; z prac: „Sztuka snycerska w Perugji" („Sztuki Piękne"), „Stalle włoskie", „Malowidła na sprzętach włoskich", „Sprzęty w obrazach włoskich".

Szeol (hebr.), hades Żydów, podziemie, dokąd według wierzeń żydowskich zstępują dusze zmarłych.

Szepes Váralya, ob. Podgrodzie Spiskie.

Szepetówka, m-ko w pow. zasławskim, gub. wołyńska (Ukrainą), węzł. stacja kol., 3.000 mieszk.; cukrownia; źródła żelaziste.

Szepielewicz Leon, historyk literatury powszechnej, * 1863, † 1909; 1894 prof. filologji romańskiej na uniw. charkowskim; napisał w języku rosyjskim: „Ze studjów o Dantem: Widzenie apokryficzne św. Pawła", „Kudruna", „O królu Janie" i „O Henryku VIII" Szekspira, „Życie Cervantesa i jego utwory" i in; po polsku pisywał do „Kraju" i „Wisły".

Szeptycki Andrzej Roman hr. ks., arcybiskup grecko-katolicki lwowski i metropolita halicki, * 1865; dr. praw, filozofji i teologji; 1892 ksiądz greck.-kat., bazyljanin pod imieniem Andrzeja, 1899 biskup greck.-kat. stanisławowski, 1900 arcybiskup, 1901 wicemarszałek sejmów krajowych galicyjskich, członek austrjackiej izby panów, propagator idei złączenia kościoła wschodniego z Rzymem.

Szeptycki Atanazy, arcybiskup metropolita unicki kijowski, biskup lwowski 1715, arcybiskup 1729, † 1746; fundator katedry św. Jura we Lwowie, organizator zakonu Bazyljanów.

Szeptycki Stanisław, generał, brat Andrzeja, * 1867; ukończył Akademję sztabu generalnego w Wiedniu, służył w wojsku austrjackiem; 1904—05 attaché wojskowy przy głównej kwaterze rosyjskiej w Mandżurji, 1914 szef sztabu 2-go korpusu wojsk austrjackich, 1916 z ramienia władz austrjackich dowódca Legjonów Polskich, 1917 generał - gubernator ziem okupowanych przez Austrję w b. Kongresówce; 1918 po traktacie brzeskim podał się do dymisji; w końcu t. r. szef sztabu generalnego wojsk polskich, 1919 dowódca dywizji litewsko-białoruskiej, generał broni, 1918 i 1923 minister spraw wojskowych, od 1926 w stanie spoczynku.

Szereg, niekiedy to samo, co ciąg, najczęściej jednak sz. (nieskończonym) nazywa się ciąg, utworzony z innego ciągu nieskończonego przez kolejne dodawanie jego wyrazów. Wyrazy ciągu pierwotnego: a_1, a_2, a_3... — składniki sz.; wyrazy nowego ciągu: $a_1, a_1 + a_2, a_1 + a_2 + a_3$... — sumy cząstkowe sz.; granica nowego ciągu — suma sz. Sz. dzielą się na zbieżne i rozbieżne, zależnie od tego, czy posiadają sumę, czy też nie. W analizie dużą rolę odgrywają sz., których składnikami są funkcje pewnej kategorji. Najważniejsze z nich są sz. potęgowe i trygonometryczne. Składnikami sz. potęgowych są funkcje typu $a_n . x^n$ lub ogólniej — $a_n(x-c)^n$, zaś składnikami sz. trygonometrycznych — funkcje $a_n . \sin nx + b_n . \cos nx$ ($a_1, a_2..., b_1, b_2...$ i c są tu dowolnemi liczbami). Pewien specjalny rodzaj sz. trygonometrycznych stanowią sz. Fouriera.

Szeregi homologiczne, ob. homologony.

Szeregowe połączenie ogniw galwanicznych, połączenie dwóch lub więcej ogniw w ten sposób, że dodatni biegun jednego połączony jest z ujemnym biegunem następnego.

Szeregowe połączenie przewodników (oporów), wprowadzenie przewodników do obwodu elektrycznego jeden za drugim, w odróżnieniu od połączenia równoległego. Dla sz. p. mamy następujące prawa: 1) natężenie prądu we wszystkich przewodnikach jest jednakowe; 2) opór wspólny równy jest sumie oporów poszczególnych przewodników.

Szeregówka, wieś, składająca się z dwóch zwartych szeregów domów; typ ten występuje w Polsce na wschodzie po dawnej komasacji w XVI w.

Szeremietiew Fiedor, wojewoda rosyjski; 1615 bronił Pskowa przeciwko Szwedom, 1618 zawarł z Polską przymierze w Deulinie, 1634 zawarł traktat polanowski; † 1650.

Szeremseg, ob. Syrmja.

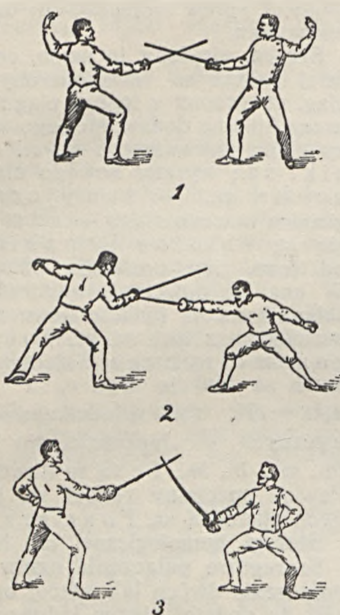
Szerer Mieczysław, socjolog i publicysta, * 1884; 1927 dyrektor depart. w min. Wyznań Rel. i Oświecenia Publ.; napisał: „Kara" (1910), „Socjologja wojny" (1916), „Idea narodowa w socjologji i polityce" (1922), „Sprawa urzędnicza w demokracji" (1925) i in.

Szereszów, m-ko w pow. prużańskim (woj. poleskie), nad rz. Leśną, 3.300 mieszk.

Szeriat el Kebire, ob. Jordan (rzeka).

Szermentowski Józef, malarz, * 1833, † 1876; kształcił się w Warsz. Szk. Szt. Piękn. i w Paryżu; obrazy rodzajowe, rysunki do pism polskich, krajobrazy: „Wiejski kościół", „Gwiazda zaranna" i in.

Szermierka (f e c h t u n e k), prawidłowe prowadzenie i nauka walki białą bronią; dzieli się na dwa rodzaje: pchnięciową (floret, szpada, bagnet) i cięciowo-pchnięciową (rapier, szabla). W nowożytnej szermierce istnieją szkoły: włoska i francuska. Szermierkę uprawiają również panie; najwyższy poziom: Dunki, Angielki. Najlepsi szermierze europejscy: Francuzi, Włosi, Węgrzy; słynni: Gaudin i Ducret (Francuzi). Międzynarodowy Związek Szermierczy (Fédération Internationale d'Escrime), zał. w 1913, siedziba Paryż. Należą do niego następ. związki państwowe: Anglja, Argentyna, Belgja, Czechosłow., Danja, Egipt, Francja, Holandja, Monaco, Norwegja, Portugalja, Rumunja, Szwajcarja, Szwecja, Stany Zj. Am. Płn., Węgry, Włochy. Polski Związek Szermierczy, założ. 1922, Kraków. Kluby szermiercze w Polsce: Lwowski Klub Szermierczy, Lwów; Wojskowy Klub Szermierczy, Warszawa; Sekcja Szermiercza A. Z. S., Kraków. Ponadto istnieje dużo sekcyj szermierczych, nie należących do Związku: przy A. Z. S. w Warszawie, Poznaniu, Lwowie, klubach wojskowych i sportowych.

S z e r m i e r k a: 1) walka na floręty; 2) na rapiery 3) na szable.

Szermierz, człowiek, umiejący walczyć prawidłowo na białą broń.

Szerner W ł a d y s ł a w, malarz polski, * 1836, † ok. 1914; kształcił się w Szkole Szt. Piękn. w Warszawie; po powstaniu emigrował zagranicę; przeważnie obrazy rodzajowe, często osnute na tematach historycznych.

Szeroka Jaworzyńska, szczyt w płn. paśmie Tatr Wysokich, nad doliną Jaworzyny, 2.221 m. wys.

Szerokonose małpy, ob. P r i m a t e s.

Szerokość, 1) e k l i p t y k a l n a, kąt pomiędzy promieniem, poprowadzonym ku ciału niebieskiemu (ze środka ziemi lub słońca) a płaszczyzną ekliptyki; 2) g a l a k t y c z n a, kąt między promieniem, łączącym środek kuli niebieskiej z ciałem niebieskiem, a płaszczyzną galaktyki; 3) g e o g r a f i c z n a, kąt między pionem w miejscu obserwacji a płaszczyzną równika.

Szerokouch, ob. V e s p e r t i l i o n i d a e.

Szerszeń, ob. V e s p i d a e.

Szerść, p i l i, całokształt, charakterystycznego dla ssaków (M a m m a l i a), uwłosienia ciała. U większości szerść ulega dwa razy do roku (wiosna, jesień) zmianie, czyli l i n i e n i u.

Szeruda J a n ks., religjoznawca i bibljograf, * 1889; prof. teologji ewangelickiej na Uniw. Warszawskim; napisał: „Słowniczek hebrajsko-polski" (1921), „Charakter narodowy i uniwersalny religji izraelskiej" (1922), „Początki piśmiennictwa ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim" (1923), „Spór o Stary Testament" (1925), „Bibljografja polsko-ewangelicka XIX i XX w." (1925) i in.

Szeryf (ang.), ob. s h e r i f f.

Szeskie góry, najwyższe wzgórza na pojezierzu Mazurskiem (Prusy Wschodnie), na płd. od Gołdapia, do 320 m. wys.

Szeszupa, l. dopływ Niemna, wypływa z pojezierza suwalskiego, dług. 170 km.

Sześcian, ob. h e k s a e d r.

Sześcian piramidalny (p i r a m i d o w y), ob. s z e ś c i a n p o c z w ó r n y.

Sześcian poczwórny, sześcian piramidowy albo p i r a m i d a l n y, t e t r a k i s h e k s a e d r, jeden z wielościanów krystalograficznych regularnych czyli teneralnych; każda jego ściana odcina od dwóch osi prostokątnych dwa odcinki nierówne, a do trzeciej jest równoległa.

Sześciokąt, s z e ś c i o b o k, figura płaska, ograniczona sześcioma bokami; każdy bok s z. f o r e m n e g o równy jest promieniowi opisanego na nim koła.

Sześciometylen, cykloheksan, związek organiczny C_6H_{12}; ciecz bezbarwna o swoistym zapachu, temp. wrzenia 70°.

Sześciooksybenzol, związek organiczny, $C_6(OH)_6$, ciało krystaliczne bezbarwne; bardzo łatwo się utlenia; trudno rozpuszczalny w wodzie, alkoholu i eterze.

Sześciowodorocymol, ob. m e n t a n.

Szetlandzkie wyspy (ang. Shetland Islands), grupa ok. 100 wysp na płn.-wsch. od Szkocji, 1.421 km², 26.000 mieszk.; wnętrze górzyste i skaliste; chów koni i owiec, rybołówstwo; najw. wyspa Mainland; stol. Lerwick.

Szetlandzkie Wyspy Południowe (ang. South-Shetland-Islands), grupa wysp na płd. Atlantyku, wchodząca w skład bryt. kol. wysp Falklandzkich w Antarktydzie płn.-zach., pochodzenia wulkanicznego.

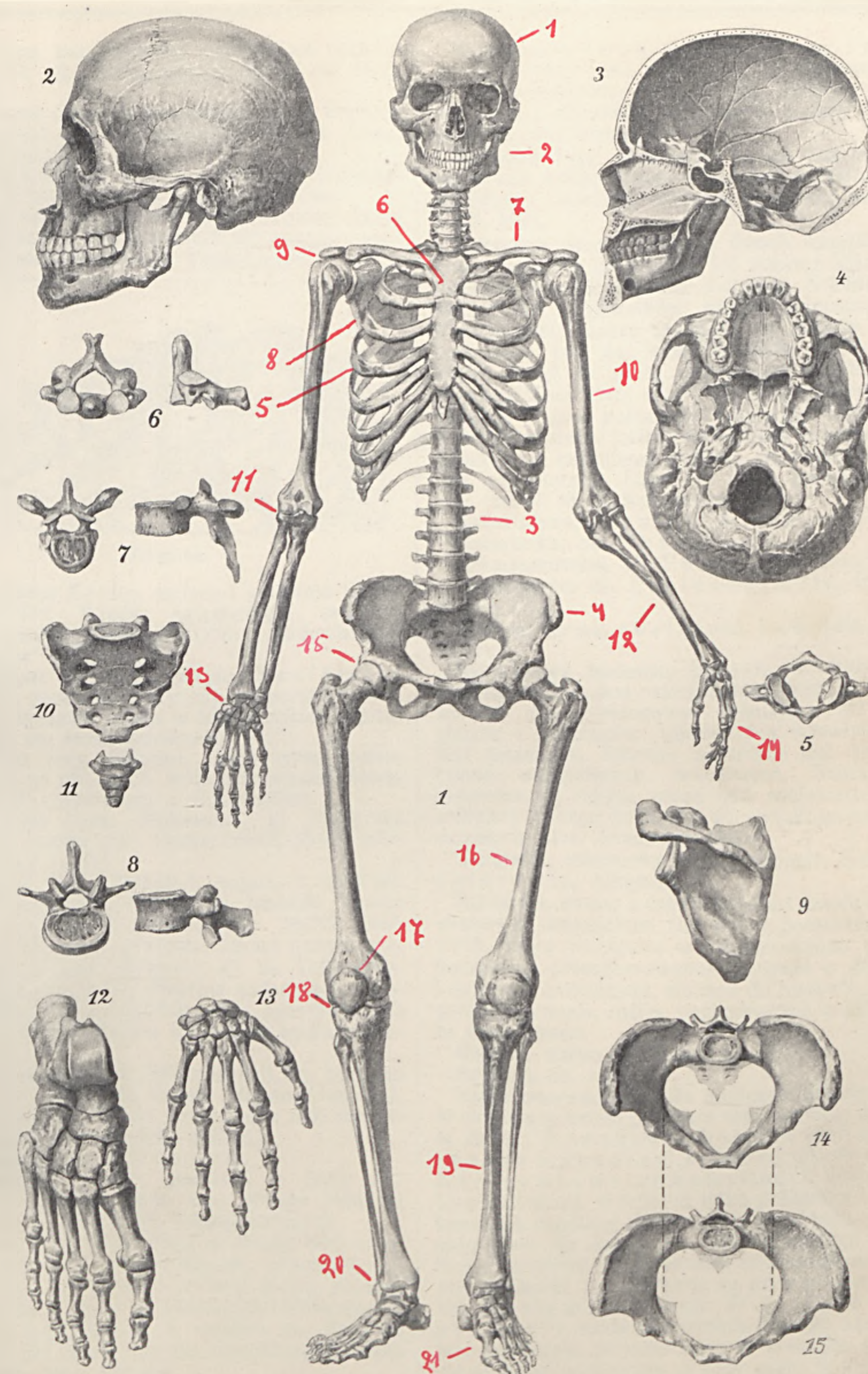
Szewczenko T a r a s, poeta ruski (ukraiński), * 1814, † 1861; zbiór poezji: „Kobzar", poematy: „Tarasowa noc" i „Hajdamaki"; 1847 aresztowany za napisanie poematu „Kaukaz" i zesłany do batalionów karnych w Orenburgu, powrócił do kraju 1857.

Szewczyk F e l i k s, malarz, * 1863; kształcił się w Warszawie; maluje przeważnie akwarelą sceny rodzajowo-batalistyczne.

Szewket M a h m u d P a s z a, generał i polityk turecki, * 1860, † 1913; przywódca stronnictwa młodotureckiego; dowódca armji, która 1909 opanowała Konstantynopol i pozbawiła władzy sułtana Abdul Hamida; 1910 głównodowodzący w Albanji, później min. wojny; 1913 zamordowany.

SZKIELET I.

Szkielet człowieka

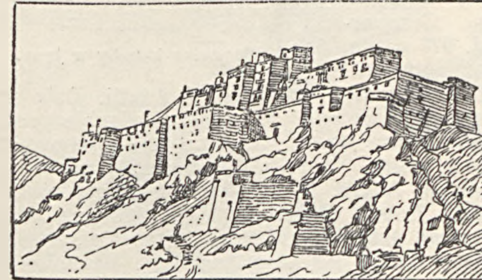
1. Szkielet, widziany z przodu. 2. Czaszka 3. Czaszka, przekrój podłużny przez środek. 4. Podstawa czaszki. 5. Pierwszy krąg szyjny, czyli krąg szczytowy (atlas), widziany z góry. 6. Drugi krąg szyjny, czyli obrotowy (epistropheus), z góry i z boku. 7. Jeden z kręgów piersiowych (środkowy), z góry i z boku. 8. Czwarty krąg lędźwiowy z góry i z boku. 9. Łopatka z tyłu. 10. Kość krzyżowa z przodu. 11. Kość ogonowa z przodu. 12. Kościec stopy prawej, z góry. 13. Kościec ręki prawej, z góry. 14. Miednica męska, z góry. 15. Miednica kobieca, z góry.

Szewron, kąt galonowy naszyty na rękawie mundurów dla szeregowych, oznaka za długą służbę.

Szępopel (niem. Schippenbeil), m. w Prusach Wschodnich, rej. królewiecka, nad rz. Łyną, 2.500 mieszk.

Sziba Kokan, malarz i rytownik japoński, * 1746, † 1818; fałszerz rytów Harunobu.

Szi-ga-tse, m. w płd.-zach. Tybecie (Azja środk.), nad rz. Bramaputrą, 9.000 mieszk.; wpobliżu klasztorne miasto Taszi-Lunpo.

Szi-ga-tse.

Szigemaza Kitao, malarz i rytownik japoński, * 1739, † 1819; najcelniejsze sztychy: „Zwierciadło piękności" (1776), „Hodowla jedwabników" (1786).

Szigligeti Edward (właśc.: Szathmary Józef), pisarz dramatyczny węgierski, * 1814, † 1878; dyrektor teatru w Budapeszcie; napisał przeszło sto sztuk ludowych.

Szihi-to (ang. Shihito), grupa wysp wulkanicznych na płd.-wsch. wybrzeżu wyspy Hondo (Japonja); największa z nich Oszima.

Szikarpur (ang. Shikarpur), m. okręgowe w prow. bombajskiej (Indje bryt.), 55.000 mieszkańców; handel.

Szikoku (ang. Shikoku), najmn. z czterech wysp, tworzących archipelag Japoński, razem z 75 wysepkami sąsiedniemi 18.210 km², 3,300.000 mieszk.; górzysta, klimat oceaniczny, wilgotny, bujna roślinność; gł. m. Tokuszima.

Szilukowie, szczep Negrów sudańskich w dolinie Nilu, około 1,000.000 głów, mieszkających w 300 wsiach; uprawa roli, chów bydła, rybołówstwo.

Szimonoseki (ang. Shimonoseki), m. port. na płd.-zach. wybrzeżu wyspy Hondo (Japonja), 72.000 mieszk.; wywóz węgla; tu w 1895 zawarty został pokój japońsko-chiński.

Szintoizm, ob. szyntoizm.

Sziokuado, malarz japoński, † 1639; należał do szkoły Kano; jego obrazy religijne zaliczają w Japonji do najpiękniejszych.

Sziraz, stol. prow. Fars w Persji płd.-wsch. (Azja płd.-zach.), 50.000 mieszk.; przemysł jedwabniczy, bawełniany, wywóz olejku różanego; wpobliżu ruiny m. Persepolis i Pasargardä.

Szire (ang. Shire), l. dopływ rz. Zambezi (Afryka płd.-wsch.), często wysychający, liczne katarakty, dług. 600 km.

Szirua (ang. Shirwa), niegdyś jez. w kraju Niassa w Afryce płd., ok. 1.640 km², bezodpływowe, od 1903 wyschłe; w 1859 odkryte przez Liwingstone'a.

Sziszmanow Iwan, bułgarski uczony i mąż stanu, * 1862; prof. literatury porównawczej na uniw. sofijskim; 1903—7 min. oświaty; szereg prac z dziedziny literatury i historji bułgarskiej oraz etnografji.

Szizuoka (ang. Shizuoka), m. na płd.-wsch. wybrzeżu wyspy Hondo (Japonja), 50.000 mieszkańców; zburzone wskutek trzęsienia ziemi 1. IX. 1923.

Szkaplerz (łac.), szata z dwóch kawałków sukna, noszona na habicie. Od połowy XIII w. poczęły je nosić i osoby świeckie. Szkaplerz składa się z kawałków sukna, połączonych 2 sznurkami; można go nosić na ubraniu lub pod niem tak, że jeden kawałek spada na piersi, drugi na plecy. Może być ozdobiony obrazem Zbawiciela lub P. Marji. Z noszeniem szkaplerza jest połączone uzyskanie odpustu, o ile dopełniono ściśle określonych przepisów. Szerzeniem szkaplerza zajmują się różne bractwa szkaplerzne. Dzień 16 lipca poświęcony jest czci N. M. P. Szkaplerznej.

Szkarlatyna, płonica, ob. scarlatina.

Szkarłatka, ob. Phytolacca.

Szkarłatkowate, ob. Phytolaccaceae.

Szkarłupnie, ob. Echinodermata, Pelmatozoa.

Szkielet (greck. skeleton), kościec, ob. kości.

Szkieletowe budowle, budowle, w których główną częścią jest szkielet drewniany, żelazny lub żelazo-betonowy, składający się ze słupów i podciągów; szkielet ten wypełniony jest ściankami, których zadaniem jest stworzenie zamkniętych przestrzeni. Szkielety betonowe są lekkie, mogą być wielopiętrowe, szkielety żelazne dochodzą do wysokości kilkudziesięciu piętr (drapacze nieba).

Szkiperja, miejscowa nazwa Albanji; Szkipetarowie, Albańczycy.

Szklarnie, zwane z cudzoziemska i często niewłaściwie oranżerjami (od drzew pomarańczowych, które wyłącznie w odpowiedniego typu budowlach przechowywano), budynki o dachu i ścianach oszklonych, służące do hodowli albo przechowywania roślin, pochodzących z klimatu cieplejszego.

Szkliste ciałko, szklistka, ob. oko.

Szkliwo, ob. zęby.

Szkła poprawcze, szkła optyczne, stosowane w okulistyce celem poprawy wad wzroku; dzielą się na: 1) soczewki kuliste czyli sferyczne (sphaerae), będące odcinkami kuli; 2) soczewki walcowe (cylindri), posiadające krzywiznę w jednym tylko południku i załamujące najsilniej promienie w przekroju, prostopadłym do osi walca, nie załamujące zaś wcale promieni w przekroju, równoległym do osi; soczewki te stosowane są przy niezborności (astigmatismus); 3) trójgranypryzmaty, szkła w kształcie klinów; odchylają promienie, przechodzące w kierunku podstawy klina; stosowane są przy zezie. S. kuliste i walcowe mogą być: 1) wypukłe czyli zbierające, oznaczane zwykle znakiem +, stosowane przy dalekowzroczności (hipermetropia), lub 2) wklęsłe czyli roz-

praszające, oznaczane znakiem —, stosowane przy krótkowzroczności (myopia). Siła załamująca soczewek, wyrównywujących wadę wzroku, wyraża się w dioptrjach.

Szkło, pr. dopływ Sanu, wypływa w pow. jaworowskim (woj. lwowskie), dług. 70 km.

Szkło, zdrojowisko siarczane w pow. jaworowskim (woj. lwowskie); jedno z najstarszych zdrojowisk polskich, opisane w 1617 przez Erazma Syxta w dziele „O cieplicach w Szkle".

Szkło, bezpostaciowa mieszanina różnorodnych krzemianów; poddane ogrzewaniu zwolna mięknie, nie okazując wyraźnego punktu topliwości; w wodzie rozpuszcza się bardzo trudno lub wcale; przetrzymane w temperaturze, w której zaczyna mięknąć, mętnieje, gdyż poszczególne składniki zaczynają krystalizować się; zjawisko to nazywamy „odszkleniem". Pospolite sz. jest krzemianem podwójnym sodu i wapnia lub jednorodną mieszaniną tych krzemianów z kwasem krzemowym. Sz. otrzymuje się przez stapianie węglanu sodu, węglanu wapnia oraz piasku czystego: $Na_2CO_3 + CaCO_3 + 6SiO_2 \longrightarrow Na_2O . CaO . 6SiO_2 + 2CO_2$. Dla otrzymania szkła łatwotopliwego bierze się mniej piasku. W zależności od gatunku sz. zmienia się jego skład, np. używając potażu (K_2CO_3) zamiast sody, otrzymujemy twarde i trudnotopliwe szkło; jeżeli tlenek wapnia zastąpimy przez tlenek ołowiu, otrzymamy szkło o zdolności mocnego załamywania promieni świetlnych, tzw. flintglas itd. Sz. barwne otrzymuje się przez dodawanie rozmaitych tlenków metali, łączących się z kwasem krzemowym, np. tlenek kobaltu (Co_2O_3) barwi sz. na niebiesko, chromowy (Cr_2O_3) i miedziowy (CuO) na zielono itd.

Szkło kwarcowe, ob. kwarc.

Szkło potasowe, ob. crown-glas.

Szkło wodne, mieszanina krzemianów potasu i sodu lub krzemian sodu (Na_2SiO_3); używa się do nadawania ogniotrwałości drzewu itp; łatwo rozpuszcza się w wodzie z odczynem silnie alkalicznym.

Szkłów, m-ko na Białorusi Sow., pow. mohilewski, nad Dnieprem, 5.200 mieszk.

Szkocja (ang. Scottland, celt. Alban), obejmuje płn. część wyspy W. Brytanji, 78.746 km², 4.900.000 mieszk.; wybrzeże urozmaicone (liczne fiordy); pod względem ukształtowania pionowego dzieli się na 1) Sz. płn., górzyste wyżyny (Highlands), zbudowane ze skał archaicznych, 2) środkową nizinną (Lowlands) i 3) płd. górzystą (Southern Uplands); stare góry kaledońskie, zniszczone, przedstawiają wielkie płaskowyże, nieurodzajne, najwyższe z nich Grampian Mounts; klimat górski; pasterstwo oraz chów owiec i bydła na Lowlandzie; kop. węgla, przemysł metalurgiczny i włókienniczy; ludność pochodzenia celtyckiego, na niektórych obszarach zachował się jeszcze język galijski; stosunki polityczne i ekonomiczne, ob. Brytanja Wielka. Zamieszkiwana pierwotnie przez Celtów, zwanych przez Rzymian, którzy podbili ich częściowo w 80 po Chr., Kaledończykami. Poza wałem rzymskim zjawili się w IV w. Piktowie i Szkoci, przybyli z Irlandji; w V w. napadli oni i pustoszyli Brytanję, opuszczoną przez Rzymian; wyparci przez Anglów i Sasów. W VI wieku przyjęli chrześcijaństwo. W 844 zjednoczeni przez króla Kennetha w jedno państwo, powiększone w 945 o płn. Cumberland, 970 o płn. Nordhumberland, otrzymany w lenno od Anglji. Dało to asumpt królom ang. do roszczenia sobie praw zwierzchności lennej nad Sz. i było powodem długich wojen. W 1175 Wilhelm Lew uznał się lennikiem Anglji. Na krótko wywalczył niezależność Robert Bruce 1328. W 1371 zasiadła na tronie szkockim dynastja Stuartów, której w 1603 dostał się tron angielski. W połowie XVI w. rozpowszechniła się w Sz. reformacja, zaprowadzono kościół prezbiterjański, w którego obronie wybuchło w XVIII w. szereg powstań i walk, przyczem obudził się ruch narodowy szkocki. W 1707 nastąpiło ostateczne zjednoczenie z Anglją w jedno państwo W. Brytanji ze wspólnym parlamentem.

Szkocja: ruiny katedry w Jona.

Szkodra, ob. Skutari.

Szkody i straty czyli **odszkodowanie.** Osoba, wyrządzająca czynem swym drugiej osobie uszczerbek (szkodę), w myśl zasad, przyjętych przez wszystkie kodeksy cywilne od najdawniejszych czasów, obowiązana jest do naprawienia szkody stąd powstałej. Odszkodowanie może obejmować zarówno rzeczywisty, wyrządzony uszczerbek (damnum emergens), jak i stracone korzyści (lucrum cessans), np. zranienie, obowiązuje winowajcę do poniesienia kosztów leczenia oraz do wynagrodzenia za okres, w którym poszkodowany, z powodu niezdolności do pracy, pozbawiony był zdolności zarobkowania; poza szkodami materjalnemi, współczesne prawo dopuszcza dochodzenie szkód moralnych, np. odszkodowania za ból, za zniesławienie, za stratę dziecka itp.

Szkolna higjena, dział higjeny, zajmujący się warunkami zdrowotnemi pracy szkolnej: dostatecznem przewietrzaniem pomieszczeń, czystością, wystarczającem oświetleniem klas, celową budową ławek szkolnych, przeciążaniem uczniów nauką itp.

Szkolne Siostry, nazwa licznych religijnych żeńskich zgromadzeń w Kościele katolickim, poświęcających się nauczaniu i wychowywaniu młodzieży. Do ważniejszych należą: S. S. N. M. P., Kanoniczki, S. S. Św. Dominika, S. S. 3-go Zakonu Św. Franciszka (Franciszkanki), S. S. Św. Krystyny, S. S. Miłosierdzia, S. S. Matki Bożej, córki i panie nauczania chrześcijańskiego i Dzieciątka Jezus, S. S. nauczające Św. Doroty (Dorotanki). S. S. Zjednoczenia Chrześcijańskiego, Felicjanki, Genowefki, Loretanki. Nazaretanki, Siostry Syjońskie, Rodzina Marji, Urszulanki.

SZKIELET II.

Czaszki i szkielety zwierząt

1. Czaszka lwa, 2. kuny, 3. zająca, 4. Czaszka jeża, 5. świni domowej, 6. krowy, 7. konia. 8. Szkielet kangura, 9. żórawia, 10. żółwia błotnego, 11. żaby. 12. Czaszka krokodyla nilowego, 13. grzechotnika. 14. Szkielet dorsza.

Szkolni Bracia, nazwa licznych zgromadzeń religijnych, zajmujących się wyłącznie wychowywaniem i kształceniem młodzieży męskiej; należą do nich: instytut Braci szkół chrześcijańskich z 1681, Bracia nauczania chrześcijańskiego z 1817 (Frères de l'instruction chrétienne), Br. szk. św. Franciszka Ksawerego z 1839, Br. szkół chrześcijańskich miłosierdzia z 1842 i in.

Szkolnictwo w Polsce, ob. 1) polskie szkolnictwo powszechne; 2) polskie szkolnictwo średnie ogólnokształcące i 3) polskie szkolnictwo wyższe.

Szkoła Nauk Politycznych, założona w Warszawie w 1915 przez dra E. J. Reymana przy współudziale „Koła Lipszczan" na wzór paryskiej, posiada 4 wydziały: dyplomatyczny, społeczny, administracyjny i finansowy; kurs dwuletni; w ciągu pierwszego dziesięciolecia wypuściła 300 dyplomowanych absolwentów; utrzymywana jest przez Instytut Społeczny, który w 1924 powołał do życia podobną uczelnię w Łodzi pod nazwą „Wyższa Szkoła Nauk Społecznych i Ekonomicznych".

Szkoła Nauk Politycznych, École libre des Sciences Politiques, uczelnia paryska, założona przez ekonomistę A. Leroy-Beaulieu; kurs dwuletni.

Szkoła podchorążych, ob. Podchorążówka.

Szkoła (klasa) rysunkowa Warszawska powstała na miejsce zamkniętej po powstaniu 1863 Szk. Szt. Pięknych. Z inicjatywy szambelana Lachnickiego utworzono tzw. „klasę rysunkową", której zadaniem miało być kształcenie rzemieślników w rysunku; do tej instytucji weszli dawni profesorowie Szkoły Szt. Pięknych, która w ten sposób w zmniejszonej postaci przetrwała najcięższe czasy prześladowania rosyjskiego; pierwszym dyrektorem był Lachnicki, po jego ustąpieniu w 1904 Pius Weloński, za czasów okupacji niem. architekt Rakiewicz. Obecnie szkoła ta przeszła pod zarząd miasta jako „Szkoła Zdobnictwa i Malarstwa"; dyrektorem jest J. Szczepkowski.

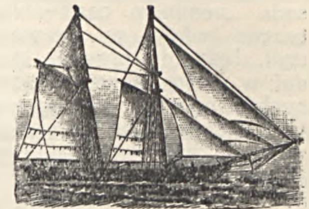
Szkoła Sztuk Pięknych w Warszawie, zainicjowana przez art. malarza K. Stabrowskiego, ma prawa akademickie, posiada kurs czteroletni. Od wstępujących uczniów wymagana jest matura.

Szkoły wojskowe w Polsce datują się od Korpusu kadetów Stanisława Augusta; przedtem szkołę zastępowała służba na pograniczu i doświadczenie wojenne, jakkolwiek już od czasów Henryka Walezjusza, Pacta Conventa nakładały na królów obowiązek założenia szkoły wojennej. Za czasów Królestwa Kongresowego istniały korpusy kadetów, szkoła podchorążych i szkoła aplikacyjna, przygotowująca oficerów kwatermistrzostwa. Obecnie, poza korpusami kadetów, istnieje Szkoła podchorążych w Ostrowiu, przeniesiona tam z Warszawy w 1926; po jej ukończeniu słuchacze przechodzą do szkoły oficerskiej właściwej broni: piechoty w Ostrowiu, kawalerji w Grudziądzu, artylerji w Toruniu, inżynierji w Warszawie, lotnictwa w Grudziądzu. Oficerowie rezerwy kształcą się w szkołach podchorążych rezerwy; najwyższy szczebel w wykształceniu wojskowem stanowi Wyższa Szkoła Wojenna w Warszawie, kształcąca oficerów Szt. Gen.; poza tem istnieje szereg kursów specjalnych oraz Centrum Wyższych Studjów w Rembertowie.

Szkopek, ob. dojnica.

Szkorbut, ob. skorbut.

Szkółkarstwo, ob. ogrodownictwo.

Szkuner.

Szkuner albo goleta, okręt dwu-, trzy- lub czteromasztowy ze skośnemi żaglami.

Szkuta, w dawn. Polsce statek, zwykle 5 sążni dług., 2 s. szer., z osadą 16—20 ludzi, mogący zabrać conajmniej 54 łasztów zboża.

Szlachetne kamienie, ob. drogie kamienie.

Szlachta oznacza stan społeczny, który wytworzył się u wszystkich ludów kulturalnych z grup rycerskich, opierających się na własności ziemskiej, związkach rodowych i nadanych przez panujących prawach i przywilejach. U ludów europejskich geneza sz. jako początkowo warstwy rycerskiej, sięga w czasy wczesno historyczne, zaś jako stanu do XIII w. na zachodzie Europy, XIV i XV w środkowej. Podstawy prawne dla sz. zachodnio-europejskiej stworzył ustrój feodalny.

Szlachta polska. Geneza szlachty tkwi w ustroju społecznym Polski XI i XII w., mianowicie wiąże się z istnieniem w tej epoce 2 grup: możnowładztwa i wojów. Pochodzenie grupy pierwszej nie jest jasne, częściowo da się wyprowadzić od dawnych książąt plemiennych oraz dygnitarzy książęcych; grupa druga stanowiła drużyny przyboczne książąt lub możnowładców. Rozwój własności ziemskiej wpłynął na zmianę stosunków; tworzyły się ściślejsze związki rodowe w obrębie grupy pierwszej, które już w XIII w. zaczynały się wyodrębniać wskutek tradycji rodowej i organizacji wojskowej, a w związku z tem wytworzyły się nazwy rodów, związane z dotychczas używanemi hasłami bojowemi (zawołaniami), oraz oznaki (herby). Ustalenie się dziedziczności herbów stworzyło ród herbowy (heraldyczny), który stał się podstawą organizacji stanu rycerskiego, a zarazem dał mu późniejszą nazwę szlachty. Obok pierwotnej, możnowładczej szlachty, istniała w XIII i XIV w. odrębnie grupa włodyków, wywodząca się od wojów drużynnych; stopniowo ta grupa zaczęła wchodzić w skład grupy szlacheckiej, lub wskutek zubożenia spadała do rzędu włościan. W XIV w. ustaliło się ostatecznie pojęcie szlachectwa (szlachcicem był ten, kto potrafił udowodnić swe pochodzenie z rodu szlacheckiego). Na tem tle dochodzi do zamknięcia się szlachty jako stanu, mianowicie przez wprowadzenie tzw. nagany szlachectwa, któ-

ra zmuszała obwinionego o nieszlachectwo do udowodnienia swego szlacheckiego pochodzenia. Obok urodzenia się szlachcicem można było zostać nim przez adopcję do rodu szlacheckiego lub nobilitację. Poczynając od XIV w. szlachta otrzymywała coraz dalej idące przywileje, zmniejszające podatki (przywilej koszycki 1374), nadające prawa osobiste (zasada „neminem captivabimus"), prawa polityczne (udział w sprawowaniu władzy, sejmy). Jednolity prawnie stan szlachecki posiadał w swym obrębie dużo różnic, wynikających z podstaw gospodarczych; rozróżniano: 1) szlachtę zwykłą, posiadającą od XV w. wsie z ludnością poddańczą i folwarkami; 2) szlachtę zagrodową, nie posiadającą poddanych i pracującą bezpośrednio na roli. W XVI i XVII w. równość szlachecka uległa faktycznemu zachwianiu wskutek tego, że powstały wielkie rody magnackie, które najsilniej oddziaływały na politykę państwa. Przewaga szlachty w życiu politycznem i społecznem kraju doprowadziła do upadku dwa pozostałe stany: mieszczan i włościan, a tem samem do gospodarczego upadku kraju i politycznej anarchji. Reformy XVIII w. nie zmieniły niemal przewagi szlachty, choć niektóre jej prawa (tzw. złota wolność) zostały przez Konstytucję 3-go maja znacznie ograniczone. Rządy zaborcze wpłynęły na zmniejszenie znaczenia szlachty w życiu politycznem, nadto także społecznem i gospodarczem (uwłaszczenie włościan itd.), przedewszystkiem zaś usunięto zamknięcie stanowe, wprowadzając w szerszych rozmiarach stosowaną nobilitację. W Galicji podzielono szlachtę na 2 stany: magnacki i rycerski; dla ustalenia przynależności do stanu szlacheckiego zaprowadzono w 1782 metrykę szlachecką. Różnice stanowe usuwała całkowicie konstytucja 1848, powtórzyła je ustawa zasadnicza z 1867; od tego czasu szlachectwo utrzymało się tylko jako tytuł honorowy. W Wielkiem Księstwie Poznańskiem zasadę równouprawnienia stanów wprowadziły konstytucje 1848 i 1850. W Królestwie Kongresowem konstytucja 1815 utrzymywała prymat polityczny szlachty, rozszerzono jednak zczasem (od 1817) zakres nobilitacji; rusyfikacja kraju (zwłaszcza po 1863/4) odebrała szlachcie wszystkie jej prawa i przywileje. W Polsce niepodległej konstytucja marcowa w art. 96 skasowała wszelkie przywileje rodowe i stanowe, herby, tytuły rodowe itd.

Szlachtuz (niem.), to samo, co rzeźnia.

Szlagowski A n t o n i ks., pisarz i mówca kościelny, * 1864; studja w Akademji duchownej w Petersburgu; 1894 prof. Seminarjum duch. warszawskiego; 1907 kanonik metropolitalny warszawski; prof. Uniw. Warszawskiego, 1927 rektor; napisał: „Nowy Testament" (1900), „Żywot, charakterystyka i dzieła Fabjana Birkowskiego" (1901), „Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego" (1908), „Mowy pogrzebowe" (1909), „Kazania pasyjne" (3 serje, 1899—1909), „Mowy akademickie" (1924), „Mowy narodowe" (1927).

Szlak, klatka, potrzask na ptaki.

Szlaka, ob. ż u ż e l.

Szlaki, drogi, któremi niegdyś ciągnęli Tatarzy, napadając ziemie polskie; najbardziej znane były trzy takie szlaki na Rusi: c z a r n y, k u c z m a ń s k i czyli p o d o l s k i i w o ł o s k i.

Szlaki nerwowe, ob. t r a c t u s.

Szlakówka, pułapka na wróble, z czterech cegieł ustawiona.

Szlam, l i m u s, rzadki muł różnorodnego pochodzenia, pokrywający dna zbiorników wód stojących i bieżących.

Szlavy J ó z e f, węgierski mąż stanu, * 1818, † 1900; premjer 1872—74, prezes parlamentu węgierskiego 1878, minister finansów 1880—82.

Szlezwik.

Szlezwik (niem. Schleswig), dawne księstwo duńskie na płn. od rz. Eider, zamieszkane przez Duńczyków i częściowo przez Niemców; od 1866 część prow. pruskiej Szlezwik-Holsztyn; po plebiscycie w 1920 część płd. przypadła Prusom, kilka zaś powiatów płn., ogółem 3.983 km², 167.000 mieszk., włączono do Danji.

Szlezwik-Holsztyn.

Szlezwik-Holsztyn (niem. Schleswig-Holstein), prow. Prus na półwyspie Jutlandzkim, 15.027 km², 1,500.000 mieszk. (do 1920 19.018 km², 1,621.000 mieszk., resztę utraciły Prusy na rzecz Danji); stol. Szlezwik, 17.000 mieszk., zamek. Hrabiowie Holstein w 1386 przyłączyli Szlezwik i utworzyli księstwo, które w ciągu wieków przechodziło różne koleje, należąc bądź do Danji, bądź do Rzeszy Niem., i dopiero w pokoju praskim 1866 włączone zostało do Prus jako prow.; w 1920 płn. część na podstawie plebiscytu przypadła Danji.

Szlezygier J ó z e f a, współczesna śpiewaczka, sopranistka kolor. opery warszawskiej; po opuszczeniu sceny z powodu niełaski, w jaką popadła u władz rosyjskich, poświęciła się pieśniarstwu; Zarzycki, Żeleński, Noskowski, Gall, Niewiadomski, Maszyński, Pankiewicz i Karłowicz zawdzięczają jej popularność swych utworów.

Szliács, miejscowość kuracyjna na Węgrzech; gorące źródła żelaziste z dużą zawartością dwutlenku węgla (CO_2).

Szlichtyng J o n a s z, ob. S c h l i c h t i n g.

Szlifierski papier, papier, pokryty cienką warstwą szmerglu, piasku lub proszku szklanego, używany do szlifowania.

Szlifierskie kamienie, ob. s z l i f o w a n i e.

Szlifowanie, czynność wygładzania metali, szkła, kamieni, drzewa itp. Do szlifowania używa się kamieni szlifierskich, pumeksu, węgla szlifierskiego, proszków szlifierskich, papieru szlifierskiego. Proszki szlifierskie zarabia się wodą lub olejem; najważniejsze: szmergiel, pumeks, węgiel drzewny. Kamienie szlifierskie są: ręczne podłużne, obrotowe (okrągłe), obracające się koło osi, z jądrem żelaznem; wyrabiane są z piaskowca, łupku lub

wapienia. Sztuczne kamienie sz. otrzymuje się przez wypalanie gliny ogniotrwałej, przez ogrzewanie szellaku z ostroziarnistym piaskiem kwarcowym, kauczuku ze szmerglem itd.

Szlifowanie diamentów, ob. d i a m e n t.

Szlify, ob. n a r a m i e n n i k.

Szlisselburg, m. pow. w gub. petersburskiej (Rosja płn.-zach.), przy wypływie rz. Newy z jez. Ładoskiego, 6.000 mieszk.; twierdza, zniesiona po 1810 i zamieniona na więzienie; w 1917 zburzona w czasie rewolucji; fabr. prochu.

Szlupas J a n dr., działacz litewski w Ameryce Płn., dokąd przybył w 1885; † 1907; krzewiciel uświadomienia narodowego wśród Litwinów amerykańskich i organizator ich życia społecznego; zakładał towarzystwa, pisma, wydawnictwa.

Szluszetel, ob. g i e ł d a.

Szłyk (tureck.), czapka futrzana w rodzaju kaptura.

Szmalkaldzka wojna wybuchła w 1546 między członkami Zw. Sz. a Karolem V; niezgoda wewnętrzna związku dopomogła cesarzowi do rozbicia go 1547 przez pokonanie jego przywódców, Jana Fryderyka, elektora saskiego, i Filipa Heskiego.

Szmalkaldzki Związek zawarli między sobą po sejmie augsburskim książęta protestanccy w m. Szmalkalden w 1531, w celu wzajemnej obrony przed cesarzem Karolem V i katolikami.

Szmalkaldzkie artykuły, księga symboliczna kościoła ewangelicko-augsburskiego, napisana w 1536 przez Lutra, częściowo także przez Melanchtona, jako podstawa pertraktacyj (na soborze w Mantui), na które nie zgodziły się stany ewangelickie, zebrane w Schmalkalden.

Szmaltyn, ob. s m a l t y n.

Szmaragd, minerał, ciemno-zielona (szmaragdowa) odmiana berylu (ob.).

Szmeks, Nowy Smokowiec, (czesk. Smokovec, węg. Tatrafüred, dawna nazwa polska Szczawy Sławkowskie), miejscowość klimatyczna i kąpielowa na Spiszu w Słowacji (Czechosłowacja), na płd. stokach Tatr Wys., obejmuje: Stary, Nowy i Niżny Sz.; źródła szczaw alkalicznych, zakład zdrojowy.

Szmer, 1) w fizyce i fizjologji wrażenie słuchowe, wywołane przez szereg drgań nieregularnych i o nierównem natężeniu: trzeszczenie, syczenie, skrzypienie, drapanie itp.; przeciwstawienie: t o n i d ź w i ę k; 2) s z m e r y s e r c o w e, nieprawidłowe zjawiska akustyczne, otrzymywane przy osłuchiwaniu serca; świadczą o zmianach chorobowych w zastawkach serca (sz. o r g a n i c z n e), o nadmiernem rozszerzeniu któregoś z odcinków serca lub o chorobach ogólnych (s z m e r y n i e o r g a n i c z n e czyli c z y n n o ś c i o w e).

Szmergiel, ob. k o r u n d.

Szminka, kosmetyk, używany do upiększania skóry i charakteryzacji; mieszanina pudru ryżowego, talku, bizmutu etc. z odpowiedniemi barwnikami (karmin, biel cynkowa itp.), z dodatkiem różnych perfum; zwykle w postaci proszków lub pręcików (ołówków). T ł u s t e s z m i n k i, mieszanina proszku sz. z tłuszczami (lanolina, masło kakaowe). S z m i n k a d o b a r w i e n i a o c z u była używana w Egipcie od młodszej epoki kamiennej; składała się z mieszaniny sproszkowanego węgla, sadzy i antymonu. Szminkę, noszoną w woreczkach skórzanych, nakładano na powieki i brwi pałeczkami z drzewa lub kości, często u góry nadpalonemi.

Szmirowy ornament na ceramice neolitycznej był wykonywany przez odciśnięcie szmira w mokrej glinie ścian naczyń przed ich wypaleniem. Ceramika szmirowa jest charakterystyczna dla Danji i środk. Europy; z końcem mł. epoki kamiennej została przeniesiona przez migracje etniczne aż na Ukrainę, do Rosji i Finlandji.

Szmok, nazwisko dziennikarza z komedji Freytaga „Dziennikarze", pogardliwe określenie wyrobnika dziennikarskiego bez charakteru i indywidualności, piszącego, co mu każą.

Szmuklerstwo, ob. p a s a m o n i c t w o.

Szmurło A u g u s t y n, filolog i pedagog, * 1821, † 1888; ogłosił m. in. przekład „Iljady" Homera (1887).

Szmurło J a n, prof. zwyczajny laryngologji i otjatrji na Uniw. Wileńskim, * 1867; napisał „Choroby krtani" (1927).

Sznabl J a n, lekarz i entomolog, * 1838, † 1912; prosektor przy katedrze anatomji porównawczej; pozostawił prace specjalne.

Sznur, dawna polska jednostka długości, zawierająca 10 prętów = 43,2 m.

Sznur, ślad drapieżnego zwierza, idący w prostej linji.

Sznurek nasienny, ob. v a s d e f e r e n s.

Sznurek pępkowy, ob. p ę p o w i n a.

Sznurowanie, w myślistwie sposób chodzenia wilków, które, gdy biegną razem, idą zwykle jeden za drugim, a każdy następny stawia łapy w tropy poprzedniego tak, że trudno obliczyć, ile ich przeszło.

Szoa (ang. Shoa), kraina w Abisynji płd. (Afryka płn.-wsch.); gł. m. Adis Abeba.

Szober S t a n i s ł a w, filolog i pedagog, * 1871; studja w Warszawie i Moskwie; prof. filologji polskiej na Uniw. Warszawskim; napisał: „Kwestjonarjusz do dialektologji polskiej" (1902), „O podstawach psychicznych zjawisk językowych" (1907), „O poprawności języka" (1913), „Gramatyka języka polskiego" (3 t., 1914—16), „Gramatyka polska w ćwiczeniach" (szkolna), „Zasady nauczania języka polskiego" (1921), „Pisownia polska, jej historja, uzasadnienie i prawidła" (1917), „Zarys językoznawstwa ogólnego".

Szofer (franc.), prowadzący samochód.

Szogun, dziedziczna godność naczelnego wodza, od 1603 faktycznego (świeckiego) władcy w Japonji; w 1867 szogunat zniesiono i przywrócono pełnię władzy cesarzowi; między 1854 a 1867 sz. używał w stosunku z cudzoziemcami tytułu t a j k u n.

Szojec, ob. s e j e c.

Szok, ob. w s t r z ą s.

Szokalski W i k t o r F e l i k s, lekarz polski, * 1811, † 1891; naczelny lekarz Instytutu Oftal-

micznego, profesor Akademji Med. i Szkoły Głównej, członek rady lekarskiej; liczne prace w czasopismach lekarskich krajowych i zagranicznych; członek redakcji „Kliniki“ i „Pamiętników Tow. Lekarskiego“.

Szolapur (ang. Sholapur), m. w prow. bombajskiej (Indje wsch. bryt.), 120.000 mieszk.; tkactwo.

Szolc Kazimierz, malarz, * 1846, † 1880; kształcił się w Monachjum i Dreznie, poczem osiadł w Rzymie, gdzie malował widoki ruin, krużganki klasztorne oraz widoki Kampanji. W 1879 przeniósł się do Krakowa.

Szolc-Rogozińska (Hajota), ob. Pajzderska Helena Janina.

Szolnok, stol. komitatu Jász-Nagy-Kun-S. na Węgrzech środk., nad rz. Cisą, 33.000 mieszk.; młyny, gorzelnie.

Szombathely (niem. Steinamanger), stol. komitatu (Węgry zach.), 35.000 mieszk.; uprawa wina; warsztaty kolejowe.

Szop, ob. Procyonidae.

Szopen, ob. Chopin.

Szopienice, osada przemysłowa w pow. katowickim (woj. śląskie), 9.700 mieszk.; huty cynkowe, kop. węgla.

Szopka, mały teatrzyk ze sceną Bożego Narodzenia i ruchomemi figurkami, obnoszony zwykle w czasie od św. Szczepana do M. B. Gromnicznej. Najbogatsza jest szopka krakowska, ale wiele znamion charakterystycznych posiadają również szopki: kaliska, lubelska, siedlecka i kujawska.

Szopowicz Franciszek, filolog i matematyk, * 1762, † 1839; prof. matematyki na Uniw. Krakowskim; rozprawy w obu specjalnościach.

Szopówka, na Podhalu nazwa kuny domowej.

Szopski Felicjan, kompozytor i krytyk muzyczny, * 1865; napisał operę trzyaktową „Lilje“ (wyst. w Warszawie 1916), kompozycje fortepianowe, pieśni, opracowania pieśni ludowych i narodowych, kompozycje chóralne.

Szopy, ob. Procyonidae.

Szor, 1) u ludu rogacz; 2) w rybactwie głębia na morzu zdala od brzegu; 3) silny prąd wody; 4) piasek na dnie rzeki, unoszony prądem wody z miejsca na miejsce; 5) dwadzieścia par skórek zwierzęcych.

Szorstkolistne, ob. Borraginaceae.

Szory, część zaprzęgu konia, idącego od chomąta wzdłuż grzbietu i po bokach konia.

Szos, podatek w Polsce przedrozbiorowej, pobierany od mieszkańców miast w razie potrzeby, złożony z szeregu podatków: od domów, od majątków, od przedsiębiorstw. Podatek ten, początkowo pobierany na rzecz miast, zanikł zupełnie w XVI w. Ustalił się zwyczaj, że w razie poboru (łanowe), płaconego przez szlachtę, miasta opłacały na rzecz państwa określone kwoty ryczałtowe. Od poł. XV w. zamiast ryczałtu zaczęło państwo, w razie potrzeby, pobierać na rzecz swoją szos (państwowy). Przez pewien czas utrzymywał się równolegle szos miejski i szos państwowy. W XVII w. szos ustąpił miejsca podymnemu.

Szosa, ob. droga bita.

Szostakowski Tadeusz, chemik i poeta, † 1826; prof. chemji w Liceum w Krzemieńcu; przekłady pt. „Pieśni i anakreontyki“ z Horacego (1818).

Szoszonowie, plemię Indjan Ameryki Płn., w Górach Skalistych, na płd. od rz. Kolumbji, ok. 10.000 głów.

Szoty (franc. chotts), słone bezodpływowe jeziora na obszarach pustynnych, zwłaszcza na Saharze i na wyżynach Atlasu.

Szowinizm (franc.), przesadny patrjotyzm; nazwa pochodzi od Chauvin, nazwiska postaci z komedji „Le soldat laboureux“ Scribe'a.

Szpachla, łopatka stalowa lub drewniana, używana przez malarzy do wygładzania gruntu pod malowidło.

Szpada, rodzaj broni białej z prostą klingą, o jednem lub dwóch ostrzach. Używana w szermierce sportowej, składa się z różnego rodzaju kling i gard.

Szpadkowski Telesfor, budowniczy, * 1817, † 1903; zesłany był na Kaukaz; napisał: „Nauka malarstwa“, „Wiązania murowe z kamienia i z cegły w murach ciągłych, w słupach, w kominach domowych i fabrycznych“ (1894).

Szpak, ob. Sturnus.

Szpakownica, budka dla szpaków.

Szpalery (włosk.), 1) niegdyś nazwa alej w ogrodach polskich, nakształt ścian z drzew gęsto sadzonych, niekiedy strzyżonych, zazwyczaj osłaniających sad owocowy; 2) ob. gobeliny, dywany.

Szpalta, 1) w drukarstwie kolumna drukowanych wierszy. Na stronicę druku składa się albo jedną albo więcej, zazwyczaj oddzielonych od siebie pionową kreską; 2) w introligatorstwie nazwa desek, przytrzymujących książki podczas obcinania brzegów i złocenia.

Szpandawa (niem. Spandau), m., w 1920 włączone do Berlina, nad ujściem Szprewy do Elby, 95.500 mieszk.; fabr. prochu, broni, amunicji, wagonów (do 1919 fabr. armat).

Szpara łonowa, ob. vulva.

Szpara sromowa, ob. vulva.

Szparag, Asparagus, zioła trwałe z rodziny Liliaceae (liljowate); mają krótkie kłącza podziemne, pędy gałęziste, na nich liście łuskowate, niezielone, drobne, w kątach liści iglaste lub lancetowate gałęziaki, zastępujące liście zielone; owoc — jagoda czerwona, kulista. Pospolicie uprawiany w ogrodach warzywnych jest sz. lekarski, Asparagus officinalis (Rys.: *a* pęd kwitnący, *b* pęd z owocami, *c* kwiat powiększony, *e* owoc w przekroju), rosnący dziko w Europie środk. i płd. oraz Azji środk.: słoneczne suche wzgórza, zarośla, miedze. Ma łodygę 4—10 dm. wys., rozpierzchło gałęzistą, gładką, liście łuskowate, gałęziaki iglaste, w pęczkach po 3—6, sztywne, kwiaty pojedyńcze lub po 2 wyrastające, dzwonkowate, zwisłe, białawe

Szparag.

lub żółte. Kwitnie V. Jadane są pędy niezazieleniałe (f), poczynające wiosną (IV—VI) wydostawać się nad powierzchnię ziemi. A. plumosus, A. Sprengeri (Afryka płd.), są hodowane jako rośliny ozdobne, szklarniowe.

Szparagówka (mucha szparagowa), ob. Platyparea poeciloptera.

Szparki oddechowe (stomata), przestwory międzykomórkowe, znajdujące się w skórce roślin, przez które odbywa się parowanie wody i krążenie gazów. Leżą nie między zwykłemi komórkami skórki, lecz otoczone są każda dwiema tzw. komórkami zamykającemi, które wyróżniają się mniejszemi rozmiarami, charakterystycznym kształtem (w widoku z powierzchi przypominającym często zarys ziarna fasoli) i zawartością ciałek zieleni, których w zwykłych komórkach skórki przeważnie niema. Bezpośrednio pod szparką znajduje się zawsze stosunkowo wielki przestwór międzykomórkowy, zwany jamą przededechową, z którego rozchodzą się w różne strony drobniejsze przestwory międzykomórkowe, ciągnące się pomiędzy komórkami wewnętrznych tkanek. Cały więc system powietrzonośnych przetworów rośliny łączy się za pośrednictwem szparek z atmosferą. Komórki zamykające posiadają nader ważną dla funkcji szparek zdolność zmieniania swego kształtu i wielkości, a przez to regulowania szerokości szparek lub nawet całkowitego zamykania ich. Mechanizm zamykania lub otwierania się szparek polega na zmianach w ilości wody, zawartej w komórkach zamykających. Przy większej obfitości wody objętość kom. zamyk. zwiększa się, a ponieważ ścianki tylne są rozciągliwsze od przednich, które są silnie zgrubiałe, przeto stają się one bardziej wypukłe, wysokość komórek także się zwiększa, kom. zamyk. wówczas wyginają się, szparka się rozszerza. Przy niedostatku wody następują odwrotne zmiany w wielkości i kształcie komórek zamykających, co powoduje ich zbliżenie się i zacieśnienie szparki. Dzięki temu urządzeniu rośliny mogą regulować parowanie wody. Sz. spotykają się wyłącznie na organach napowietrznych, zazwyczaj występują w dużej ilości na dolnej stronie liści. Oprócz sz. oddechowych istnieją tzw. szparki wodne (hydathodae). Służą one do wydzielania wody w stanie ciekłym, są większe od sz. oddechowych i nie posiadają zdolności zamykania się i otwierania, pozostając stale rozwarte.

Szpat, ob. łogawizna.

Szpat, spat, minerał; różne gatunki sz. ob. według dodatku pod spat.

Szpat ciężki, ob. baryt.

Szpat zajęczy albo skok zajęczy, nieprawidłowe wygięcie tylnej części stawu skokowego u konia.

Szpatel (niem.), spłaszczony niewielki przyrząd szklany lub metalowy, używany do nabierania maści lub do przyciskania języka przy zaglądaniu do gardła itp.

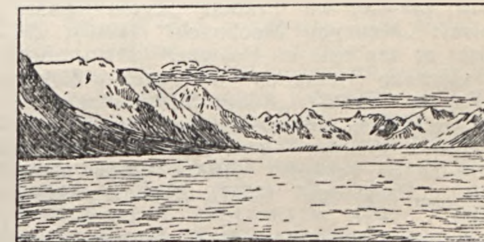
Szpela, przyrząd rybacki w kształcie kołowrota, używany przy ciągnięciu niewodów morskich.

Szperl Ludwik, chemik, * 1879; studja w Warszawie; 1901—1915 asystent na Uniw. Warszawskim; docent (od 1915) i profesor chemji ogólnej (od 1919), a następnie prof. chemji organicznej (od 1927) na Politechnice Warszawskiej; rektor Politechniki (od 1926); ogłosił szereg prac z chemji organicznej.

Szpic, rasa psa domowego, wyprowadzająca się z gatunku Canis familiaris palustris. Odznacza się szeroką głową, szpiczastym pyskiem i małemi, stojącemi uszami, ostro zakończonemi. Grzbiet i nogi krótkie; szerść gęsta, miękka, biała lub czarna; ogon wzniesiony ku górze i skierowany na jedną stronę. Różne odmiany sz. różnią się wielkością i ubarwieniem.

Szpic.

Szpicberg (norw. Spitsbergen), archipelag na oceanie Lodowatym Płn., pod 76—80° szer. płn., 66.600 km², 1.400 mieszk.; wiele fiordów, górzysty (Hornsundtind 1.390 m. wys.), klimat na zach. łagodny wskutek działania Golfstromu, pastwiska, lasy brzozowe; świat zwierzęcy: reny, lisy niebieskie, niedźwiedzie polarne; połów wielorybów; kop. węgla; gł. osada Long Year City, 500 mieszk.; odkryty w 1596 przez Holendrów, od 1921 włączony do Norwegji (prow. Svalbard).

Szpicberg.

Szpicruta (niem.), giętki pręt, najczęściej z plecionej skóry, używany przez jeźdźców do popędzania konia.

Szpieg, 1) cywilny, członek policji tajnej, używany do wykrywania wszystkiego, co sprzeciwia się widokom danego rządu; 2) wojskowy, agent obcego państwa, starający się zdobyć tajemnice wojskowe państwa, na którego terenie działa, celem doręczenia ich swym mocodawcom; prawo wojenne wszystkich państw chwyconego sz. w. karze śmiercią.

Szpik kostny, ob. kości.

Szpiku kostnego zapalenie, ob. osteomyelitis.

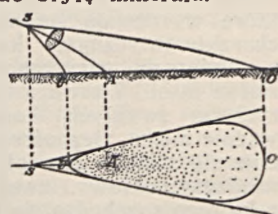
Szpile, wyrostki rogowe powyżej raciczek u sarny, jelenia itp.

Szpilki entomologiczne, stalowe, czarno lakierowane szpilki o małych główkach, używane do nabijania owadów w zbiorach entomologicznych.

Szpilowski Hilary, budowniczy * 1754, † 1827; prof. wydziału sztuk pięknych Uniw. Warszawskiego; prace: elewacja pałacu Kazimierowskiego (1824), pałac w Walewicach (1784).

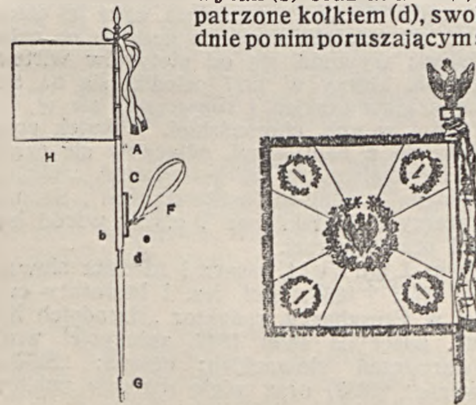
Szpinak, ob. Spinacja.
Szpinet albo spinet, ob. klawesyn.
Szpital, zakład użyteczności publicznej, przeznaczony do leczenia chorych obłożnych.
Szpitalne Siostry albo **Szpitalniczki,** nazwa zgromadzeń zakonnych i religijnych w Kościele katolickim, których członkinie poświęcają się głównie pielęgnowaniu chorych, opiece nad sierotami, starcami i kalekami.
Szpitalni Bracia, członkowie bractw, poświęcających się wyłącznie chorym w szpitalach; najwięcej wsławił się zakon Szpitalnych Braci Św. Jana Jerozolimskiego.
Szponton, krótka pika, w XVIII w. odznaka stopnia oficerskiego dla niższych oficerów piechoty.
Szpony, falculae, potężne, zaostrzone i silnie zakrzywione pazury ptaków drapieżnych, rozwijające się z warstwy rogowej (stratum corneum) naskórka (epidermis). Służą jako narządy chwytne i obronne.
Szpotański Stanisław, historyk, literat i publicysta, * 1880; studja w Krakowie; dyrektor Polskiego Biura Prasowego przy ambasadzie w Paryżu, 1923 redaktor pisma dla emigracji polskiej we Francji „Życie Polskie"; napisał: „Maurycy Mochnacki" (1910); „Piłsudski et son rôle en Pologne" (1919), „Sprawa Górnego Śląska na konferencji pokojowej w Paryżu" (1922), „Adam Mickiewicz i jego epoka" (1922), „Materjały do historji Towarzystwa Filomatów" (2 t., 1920—21), powieści: „Skradziony rękopis" (1925), „Bez słońca" (1926), „Przysięga" (1927), „Synowie klęski" (1928).
Szprewa (niem. Spree), l. dopływ Haweli, wypływa z Górnych Łużyc; połączona kanałami z Odrą, żeglowna, dług. 398 km.
Szprot, ob. Clupea.
Szprotawa (niem. Sprottau), m. pow. w rej. lignickiej, na Śląsku Pruskim, nad rz. Bobrawą, 7.500 mieszk.; fabr. maszyn, chemikalja, pończosznictwo.
Szpryca (niem.), strzykawka, szklany lub metalowy cylinder rozmaitej pojemności, zaopatrzony w podziałki oraz posiadający tłok i nasadkę na igłę, opatrzoną kanałem, stosowany do wstrzykiwań podskórnych, domięśniowych, dożylnych itp.
Szprycha, promień w kole wozu.
Szpula, 1) cewka, drewienko w kształcie rurki z wystającemi brzegami, do nawijania nici; w tkactwie pracowniczka, nawijająca nici na sz. zwie się szpularką; 2) ob. cewka indukcyjna.
Szpularka, ob. szpula.
Szpunt, korek, czop, zatyczka; zatykanie otworu korkiem zwie się szpontowaniem. W ciesielstwie: wyskok środkiem brzegu deski (dla wejścia w drugą), heblem podłużnie wyrobiony; w murarstwie: brzeg muru przyległy futrynie, jako jej oparcie.
Szpyrkówna Marja Helena, współczesna powieściopisarka; wydała m. in.: „Gdy będziesz maleńka" (1920), „Wielki cham" (1921), „Człowiek, który zwarjował" (1925), „Tajemnica mańskiego zegara" (1926), „Godzina bije" (1927) oraz szereg książek dla dzieci.

Szrafirowanie, cieniowanie kreskami równoległemi i przecinającemi się, metoda rysunkowa, używana często w rytownictwie (sztycharstwie); przy wykonywaniu map geograficznych sz. służy do oznaczania wyniosłości i większych obszarów wód; w heraldyce oznacza się barwy zapomocą odpowiednio ułożonych równoległych kresek i kropek.
Szrama lub **szram,** blizna, bródza, powstała z zabliźnionej rany, rysa na jakimś przedmiocie; w sukiennictwie szramować: rozciągać na ramach sukno; w górnictwie szramować: robić odcios, wyłamywać bryłę minerału.
Szrapnel, granat kartaczowy, pocisk armatni wydrążony, napełniony kulami ołowianemi, wynaleziony przez pułk. angielskiego Shrapnel'a 1803, wybuchający ponad celem. Rys.: stożek rozrzutu sz. w przekroju pionowym i poziomym; *S* miejsce wybuchu; *A* punkt uderzenia sz. niewybuchłego; *U* punkt uderzenia dolnej kuli; *O* punkt uderzenia górnej kuli.

Szrapnel: rozrzut.

Szreniawa, l. dopływ Wisły, wypływa w Jurze Krakowskiej, dług. 76 km.
Szreniawa, herb polski: w polu czerwonem rzeka srebrna naukos płynąca, z krzyżem u góry; u szczytu lew między dwiema trąbami myśliwskiemi; u każdej z nich wiszą cztery dzwonki.
Szreń, śnieg, zamieniony w grudki ziarniste pod wpływem ciśnienia i zmian temperatury w obszarach arktycznych i ponad linją wiecznego śniegu; ze szrenia tworzą się lodowce.
Szreńsk, m-ko w pow. mławskim (woj. warszawskie), nad rz. Mławką, 1.900 mieszk.
Szretter Jakób, dowódca powstania białostockiego 1831, * 1771, † 1842; nadleśny puszczy Białowieskiej; uczestnik rewolucji listopadowej wraz z pięciu synami.
Szretter Piotr, syn poprz., * 1812; po 1831 na emigracji we Francji; ogłosił: „Rys historyczny powstania w puszczy Białowieskiej w roku 1831" (1893).
Szron, ob. opady atmosferyczne.
Szrut, ob. śrut.
Sztab, w wojsk. personel dowództwa jednostek od dywizji wzwyż.
Sztab generalny, urząd wojskowy, zajmujący się opracowywaniem planów mobilizacyjnych, planów wojny, kierowaniem wyszkolenia wojska itd. W państwach demokratycznych szt. g. jest podporządkowany ministrowi wojny, względnie inspektorowi generalnemu.
Sztaba (niem.), 1) drąg, szyna, listwa metalowa; 2) krzywa sztuka drzewa, przeciągnięta przez środek spodu okrętowego.
Sztabowe żelazo, w handlu nazwa żelaza kutego w postaci prętów prostokątnych.
Sztabowy oddział, oddział, znajdujący się przy dowództwie jednostek, w którego skład wchodzą żołnierze, nie pełniący służby w sze-

regach: gońcy, pisarze, ordynansi, podoficerowie funkcyjni itp.
Sztachety, ogrodzenie ze szczebli, prętów, połączonych poprzecznemi listwami, tworzącemi kratę lub ułożonemi w pewien wzór.
Sztafaż (franc.), w malarstwie postacie ludzi lub zwierząt, wprowadzone do kompozycji tła obrazu w celu ożywienia go, najczęściej w obrazach architektonicznych i pejzażach.
Sztafeta (franc.), 1) goniec, pośpieszny posłaniec konny; 2) przywiezione przezeń wiadomości.
Sztalugi, ob. stalugi.
Sztanca, tłok ze stali lub bronzu z brzegami gładkiemi lub ostremi o formie wzgl. deseniu takim, jaki ma być wytłoczony lub wycięty na innym przedmiocie; zagłębienie w sz. odpowiada wypukłości na tłoczonym przedmiocie; zwykle sz. składa się z 2 tłoków, jeden w drugi wchodzących. Do sztancowania służą młoty lub wszelkiego rodzaju prasy.
Sztandar, rodzaj chorągwi; podczas kiedy ta ostatnia była znakiem porozumiewawczym i oznaką poszczególnych jednostek piechoty, sz. jest wyłącznie oznaką jazdy. Odmianami sz. są: kornet, używany przez dragonów, i proporczyk, umieszczany dla oznaczenia pewnych miejsc lub osób. Sz. składa się z drzewca (A), które dla łatwiejszego utrzymania go posiada wytak (b) oraz imadło (c), opatrzone kołkiem (d), swobodnie po nim poruszającym się;

Sztandar.

na kółko zakłada się haczyk (e) od bandoljery (F), którą sztandarowy zarzuca przez lewe ramię, ażeby uchronić się w razie upadku z konia od wypuszczenia sz. z rąk. Drzewce sz. wsunięte jest w tulejkę (G) koło strzemienia, dla większego oporu. Na prawej stronie bławatu (H) znajduje się godło państwa, na lewej jego stronie oznaka specjalna pułku, wizerunek święty, herby, napisy itp. Stroną prawą bławatu według Gembarzewskiego jest ta, która ukazuje się przed naczelnym wodzem, zwierzchnikiem państwa, w czasie uroczystej defilady, gdy szyki zachodzą z lewego skrzydła ku prawej stronie. Sz. jako oznaka jednostki bojowej jest uważana za szczytną i cenną własność, zdobycie sz. na polu bitwy jest wielką zasługą, pociągającą za sobą stosowne nagrody; niejednokrotnie utrata sz. pociąga kary, pułk, któremu zdobyto sz., bywał rozwiązywany. Zabranie sztandaru nie okupione krwią uważane jest za prostą grabież. W Polsce sztandary (proporce) były od najdawniejszych czasów używane przez rycerstwo, co widać już na pieczęciach Mieszka I. Dużo sztandarów polskich zostało zrabowanych w czasie najazdów na Polskę.
Sztandar, 1) stojak rybacki, tj. kijek z chorągiewką czerwoną, podtrzymywany pływakami pionowo w wodzie, połączony liną z kamieniami na dnie morza, wskazujący, gdzie jest sieć zapuszczona; 2) stojący w lesie pień drzewa, złamanego lub ściętego.
Sztencel Maurycy, malarz, * 1856; kształcił się w Warszawie i Monachjum; maluje obrazy rodzajowe, studja portretowe itd.
Szteper, narzędzie szewskie do robienia sztychów w butach myśliwskich.
Szterling, ob. monety angielskie.
Szternbergit, minerał, siarczek żelazowo-srebrowy $AgFe_2S_3$; rombowy. Twardość 1—1,5, ciężar wł. 4,2—4,3. Barwy brunatnej. Czechy, Niemcy.
Sztof, rosyjska miara cieczy $= ^1/_8$ wiadra $=$ 1,5374 litra.
Sztokholm (szwedzk. Stokholm), stol. i m. port. Szwecji nad wypływem jez. Mälar do Bałtyku, 425.000 mieszk.; zbudowany na wyspach: Staden (pałac król.), Södermalm, Norrmalm, Kungsholmen, Skansen; uniwersytet, politechnika, akademja leśna, akademje umiejętności, sztuk i muzyczna; odlewnie żelaza, fabr. wyrobów włókienniczych, skórzanych, tkactwo, budowa okrętów; znaczny handel.

Sztokholm.

Sztolcman Jan, współczesny przyrodnik (ornitolog) i podróżnik polski, wicedyrektor Państwowego Muzeum Przyrodniczego w Warszawie; prócz wielu rozpraw specjalnych, ogłosił: „Nad Nilem niebieskim" (1902), „Ornitologja łowiecka" (1905), „Peru, wspomnienia z podróży" (2 t., 1912), „Łowiectwo", podręcznik dla szkół leśnych i rolniczych (II wyd., 1920) i in.
Sztolnia, chodnik w kopalniach, rodzaj galerji pryzmatycznej lub eliptycznej, której oś jest pozioma lub skierowana pod kątem do poziomu. Są dwa rodzaje sztolni: ukryte na całej swej długości pod ziemią i wychodzące na powierzchnię ziemi; dla dostania się do sztolni ukrytych urządza się studnię czyli szyb.
Sztrekacz, u ludu przepiórka.
Sztucer, broń o lufach gwintowanych; krótki karabin silnie bijący, używany przeważnie do polowania na grubego zwierza.
Sztuczna polispermja, ob. zapłodnienie sztuczne.
Sztuczne ognie, ob. ognie sztuczne.
Sztuczne zapłodnienie, ob. zapłodnienie sztuczne.
Sztuczny dobór, ob. darwinizm.
Sztuka, umiejętność, zręczność w postępowaniu, środek, prowadzący do jakiegoś celu. Wskutek rozszerzenia z biegiem czasu pojęcia sztuki jako biegłości w tworzeniu i wykonywaniu pewnych prac, poezję zaliczono do sztuk wyzwolonych (Artes Li-

berales). Kiedy w okresie Odrodzenia urabiać się zaczynał typ indywidualnego artysty, zyskały jego prace na przełomie XVIII i XIX w. wśród klasyfikowania działów umiejętności i nauk nazwę s z t u k p i ę k n y c h, rozszerzenie dawniejszego pojęcia sztuk wyzwolonych. Sztuka w tem znaczeniu jest organem rozwoju duchowego ludzkości i posiada swoje własne cele, do których dąży. Badaniem owych celów zajmuje się filozofja sztuki, a badaniem dróg, po których sztuka dąży, śledzeniem jej rozwoju, zajmuje się historja sztuki. Badaniem środków, jakiemi sz. się posługuje, zajmuje się estetyka. Do najzwyklejszych podziałów sztuk należy podział na sz. w s p o c z y n k u (plastyczne): architektura, rzeźba, malarstwo, i sz. w r u c h u: muzyka, śpiew, poezja i taniec. Do najwybitniejszych filozofów i historyków sz. w XIX w. należeli H. Taine i M. Carrière. W Polsce pierwszym nowożytnym filozofem sz. był Kremer. Rozwój historji sztuki w Polsce datuje się od drugiej połowy XIX w., z chwilą utworzenia katedr tej nauki oraz katedr archeologji na Uniw. Krakowskim i Lwowskim. Obecnie badania teoretyczne sztuki (filozofja sz., historja sz., estetyka) obejmują znaczny dział nauki polskiej. Stosownie do działów sztuki, które w praktyce nieraz łączą się ściśle i pokrywają, sztuka obejmuje: architekturę, literaturę, teatr, taniec, malarstwo, rzeźbę, muzykę, kinematograf, rzemiosła i w niezliczonych kierunkach wnika w życie ludzkie. Ujawnienie się sztuki w życiu codziennem i zastosowanie jej do praktycznych celów, nazwano w połowie XIX w. s z t u k ą s t o s o w a n ą. Prądy nowe, zwracające się do pierwiastków s z t u k i l u d o w e j, poczęły się w Anglji (Ruskin, prerafaelici) i we Francji (impresjoniści) i rozszerzyły się szybko u wszystkich narodów o kulturze łacińskiej; zczasem twórczość artystów zaczęła sięgać do sztuk narodów Wschodu, Południa i pierwotnych ludów nowych kontynentów (sztuki egzotyczne), wprowadzając ich pierwiastki do zdobyczy nowożytnej sztuki, zwanej m o d e r n i s t y c z n ą. Sz. stosowana w a r c h i t e k t u r z e zwie się także sz. d e k o r a c y j n ą. W Polsce prądy sztuki stosowanej ujawniły się na szerszą skalę w 1910, z chwilą powstania w Krakowie „Tow. Sztuki Stosowanej", przy równoczesnym zwrocie w twórczości artystycznej do sztuki ludowej.

Sztuka ludowa bywa ujmowana w znaczeniu szerszem i ciaśniejszem. W ciaśniejszem pojęciu zalicza się do sztuki ludowej tylko sztukę plastyczną i dekoracyjną, a więc budownictwo, sprzęty, środki komunikacji, narzędzia rolnicze i gospodarcze, rozpatrywane nie pod względem ich technicznej konstrukcji, ale ich walorów estetycznych, szczególnie ornamentu. Tutaj zalicza się też wszystkie malowidła, dywany tkane i haftowane, ceramikę, szkło, plecionkarstwo, koszykarstwo, roboty z papieru, tektury itd., tkaniny, stroje, obrazy i rzeźby ludowe. Czasem zalicza się do sztuki ludowej także muzykę i pieśni ludowe, przedstawienia dramatyczne, orszaki, święta ludowe i tańce. W Polsce szczególnie bogata jest sztuka na Podhalu w Nowosądecczyźnie, na huculszczyźnie, w Łowickiem i na Kurpiach, przyczem na obszarach lesistych wyrażają się upodobania estetyczne ludu szczególnie w drzewie, jak np. na Podhalu, u Hucułów i w puszczy Kurpiowskiej. W Łowickiem szczególnie częste są wycinanki w tkaninie i papierze, Nowosądeckie odznacza się pięknemi malowidłami, krajobrazowi wileńskiemu dodają zaś wiele uroku ozdobne krzyże przydrożne.

Sztuka poszczególnych narodów, ob. pod odpowiedniemi narodami.

Sztuka starochrześcijańska, ob. s t a r o c h r z e ś c i j a ń s k a s z t u k a.

Sztukaterje (włosk. s t u c c o), ozdoby, wyrabiane z miękkiej masy gipsowej i wapiennej, umieszczane jako ozdoby w budownictwie na płaszczyznach architektonicznych. Technika ta znana była już w starożytności.

Sztuki plastyczne, ob. p l a s t y k a.

Sztum (niem. Stuhm), m. pow. w rej. kwidzyńskiej (Prusy Wschodnie), 5.000 mieszk.; handel; zwycięstwo hetm. w. kor. Koniecpolskiego 27. VI. 1629 nad Gustawem Adolfem.

Sztumsdorf, S z t u m s k a w i e ś, w. w dawn. woj. malborskiem, wpobliżu m. Sztumu, pamiętna zawarciem rozejmu ze Szwecją na 26 lat 16. IX. 1635.

Sztunda, sekta religijna w Rosji, nazwana od wyr. niem. S t u n d e (godzina), gdyż jej członkowie zbierają się w pewne godziny na nabożeństwa; wywodzi się od pietystów wirtemberskich, którzy w 1817 osiedlili się na stepach czarnomorskich i rozszerzyli się w Besarabji i w gub. chersońskiej. Wskutek połączenia się z baptystami, odłączyła się część, zw. ewangelicznymi chrześcijanami, „Sztundą duchowną", „sztundo-paszkowjanami". Sztunda rozszerzyła się także na Wołyniu wśród ludności prawosławnej.

Sztur L u d e v i t, pisarz i patrjota słowacki, * 1825, † 1856; prof. jęz. i literatury czeskiej w Preszburgu, redaktor „Narodnich Nowin", poseł na sejm 1847, założyciel wielu stowarzyszeń słowackich; ogłosił: „Spievy a pisnie" (1853) oraz wiele rozpraw publicystycznych.

Szturm, ob. n a t a r c i e.

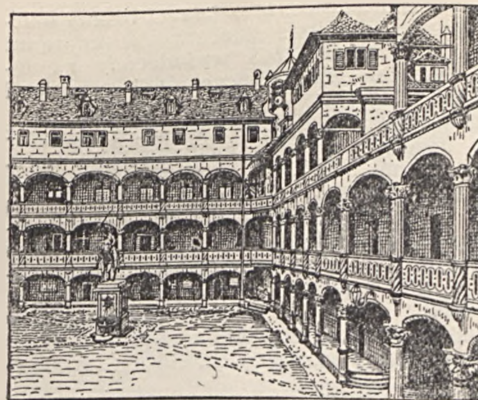
Szturmak, 1) pozbijana i odrutowana strzelba kłusownika; 2) inaczej s z t u r m h a k, ob. h a k o w n i c a.

Sztutgard (niem. Stuttgart), stol. Wirtembergji (Niemcy płd.), nad rz. Neckarem, 331.000 mieszk.; zamek z XVIII w., muzeum starożytności, muzeum sztuk pięknych, muzeum etnograficzne i etnologiczne, akademja sztuk pięknych, dwa konserwatorja, akademja weterynarji, politechnika, ratusz; przemysł księgarski, tkactwo, fabr. automobili, chemikalja.

Sztycharstwo, sztuka graficzna (płaska), odpowiadająca rytownictwu, stosowana głównie do rytowania na metalu (miedź, stal i in.), według rozmaitych sposobów (ob. m i e d z i o r y t n i c t w o).

Sztygar (niem.), nadzorca górniczy.

Sztyrmer L u d w i k (pseud. G i e r w a z y B o m b a i E l e o n o r a S z t y r m e r), po-

Sztutgard: podwórze w Starym Zamku.

wieściopisarz, * 1809, † 1886; wychowaniec korpusu kadetów w Kaliszu i Szkoły Wojsk. Aplikacyjnej w Warszawie; 1831 wzięty do niewoli, na zesłaniu wstąpił do wojska rosyjskiego; ogłosił: „Powieści nieboszczyka pantofla" (2 t., 1844), „Kataleptyk" (2 t., 1846), „Światło i cienie" (2 t., 1847—48), „Noc bezsenna" (3 t., 1859).

Sztywność karku, ob. r i g i d i t a s n u c h a e.

Szuanie (franc. c h o u a n s), rojaliści, walczący od 1793 przeciw rewolucji i republice francuskiej, głównie chłopi Bretanji, Normandji i Wandei; nazwa prawdopodobnie od przezwiska wodza J. C h o u a n (od słowa c h a t - h u a n t = puszczyk), właściwie Jean C h o t t e r e a u.

Szubert L e o n, rzeźbiarz polski, * 1830, † 1857; kształcił się w Krakowie, Wiedniu i Rzymie; rzeźby jego znajdują się w krakowskich kościołach: Chrystus błogosławiący u Dominikanów, figura Chrystusa u Franciszkanów i in.; najlepsza praca: „Przekleństwo barda".

Szubert M i c h a ł, botanik polski, * 1787, † 1860; prof. leśnictwa i botaniki, 1825 dyr. Ogrodu botanicznego w Warszawie; ogłosił: „Opisanie drzew i krzewów leśnych Królestwa Polskiego" (1827) i in.

Szubin, m. pow. (woj. poznańskie), nad rz. Gąsawką, 2.700 mieszk.; drobny przemysł i handel.

„Szubrawców towarzystwo", założone 1817 w Wilnie przez Kazimierza Kontryma, rozwiązane 1822, miało charakter satyryczny; pierwszym jego prezydentem był Jakób Szymkiewicz, drugim (od 1819) Jędrzej Śniadecki; członkowie dzielili się na „urbanów", członków miejskich, i „rustykanów", członków wiejskich; każdy z członków przybierał przezwisko od nazw bożków litewskich, czerpanych z mitologji Łasickiego, np. Lotwaros (Jędrzej Śniadecki), Auszlawis (Michał Baliński), Gulbi (Ignacy Szydłowski), Pergrubius (Leon Borowski) itd.; organem Towarzystwa były „Wiadomości brukowe".

Szubrawiec, wyrzutek społeczeństwa, od łacińskiego: sub Rava viventes, jak określano dawniej w Polsce przestępców, zesłanych na osiedlenie pod Rawą Mazowiecką.

Szuchiewicz W ł o d z i m i e r z, etnograf polsko-ruski, * 1850, † 1915; praca: „Huculszczyzna" (4 t., 1908).

Szufata, sieć rybacka, osadzona na dwóch składanych drążkach.

Szufladkowa teorja, t. s k a t u l a r n a, t. p r e f o r m a c j i, t. e w o l u c j i, t. w t ł o c z e n i a, t. p r e d e l i n e a c j i, błędna teorja, oparta na zasadzie: „nulla est epigenesis", rozpowszechniona w XVII i XVIII w., według której rozwój zarodka polega na ewolucji narządów, zgóry zawartych w jaju, wzgl. w plemniku w stanie już całkowicie wykształconym. Zwolennikami t. sz. byli tzw. owuliści i animalkuliści. Ob. w e i s m a n n i z m.

Szu-fu-hien, ob. K a s z g a r.

Szuhaleja, na Polesiu nazwa obszernych łodzi, mogących pomieścić do 30 ludzi.

Szuja, m. pow. w gub. iwanowo-wozniesieńskiej (Rosja środk.), 6.000 mieszk.

Szujski J ó z e f, historyk, poeta i publicysta polski, * 1835, † 1883; studja w Krakowie i Wiedniu; 1863 red. tajnego „Naprzodu" w Krakowie, 1866 wraz ze Stan. Tarnowskim i Stan. Koźmianem założyciel „Przeglądu Polskiego"; 1867 poseł na sejm galic., 1869 prof. historji polskiej na Uniw. Jagiell., 1873 sekretarz Akad. Umiej., 1879 członek izby panów w Wiedniu; pisał poezje, dramaty: „Halszka z Ostroga", „Jerzy Lubomirski", „Zborowscy", „Kopernik" i in.; powieści: „Bezimienna truczna" (1867), dzieła historyczne: „Rys dziejów piśmiennictwa świata niechrześcijańskiego" (1867), „Kilka prawd z naszych dziejów" (1867), „Teka Stańczyka" (wraz z Tarnowskim i Koźmianem, 1868—69), „Opowiadania i roztrząsania historyczne" (1876—82), „Odrodzenie i reformacja w Polsce" (1881), „Historji polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście" (1880), „Die Polen und Ruthenen in Galizien" (1882); tłum. Ajschylosa, Arystofanesa, Szekspira i Calderona; wydawał źródła dziejowe; wydanie zbiorowe „Dzieł" w 20 tomach (1885—96).

Szujskij D i m i t r i j, brat cara W a s y l a S z., pobity przez Żółkiewskiego pod Kłuszynem, 1610 wzięty w Moskwie do niewoli, † 1613 w Polsce.

Szujskij W a s i l i j, ob. W a s y l, c a r r o s y j s k i.

Szukalski S t a n i s ł a w, rzeźbiarz, stale mieszkający w Ameryce; wystawił w 1923 w Warszawie rzeźby, rysunki, akwarele i pomysły architektoniczne.

Szukiewicz A l e k s a n d e r, literat i publicysta, * 1816, † 1885; studja w Pradze i Wrocławiu; od 1852 współredaktor „Czasu"; napisał powieść „Obłąkana" (1841).

Szukiewicz M a c i e j, literat, * 1870; studja na politechnice praskiej i na Uniw. Jagiellońskim; kustosz Domu Matejki w Krakowie; napisał: „Poezje", „Z ziemi fjordów i fjeldów", „Na głębiach", „Po szarym dniu... słońce", „Na swojską nutę", „Noc św. Mikołaja" i in.

Szukiewicz W a n d a l i n, archeolog, * 1852, † 1919; ogłosił: „Szkice z archeologji przed-

historycznej Litwy" (1901), „Krzyże zdobne z gub. wileńskiej" (1903), „Poszukiwania archeologiczne" (1910), „Cmentarzysko ciałopalne płaskie pod wsią Naczą w pow. lidzkim" (1913) i in.

Szukiewicz Wojciech, publicysta i działacz na polu emigracji, * 1867; studja w Krakowie i Pradze; jeden z „inicjatorów ruchu współdzielczego w Warszawie i Tow. Emigracyjnego; ogłosił: „Zasady ruchu spółdzielczego" (1905), „Odrodzenie etyczne" (1907), „Sprawa wychodźtwa" (1910).

Szu-king, historja Chińczyków z XIX w. przed Chr.; w księdze Jü-Kung zawarta jest ówczesna geografja Chin; badali ją Richthofen i sinolog polski B. Richter.

Szulc Dominik, historyk polski, * 1797, † 1860; prace; „O znaczeniu Prus dawnych", „O Pomorzu Zaodrzańskiem" i in.

Szulc Gustaw, lekarz, * 1884; docent higjeny na Uniw. Warszawskim, major-lekarz, wykłada w oficerskiej Szkole Sanitarnej; autor licznych prac specjalnych, szczególnie z zakresu higieny odżywiania.

Szulc Kazimierz, meteorolog, * 1866; studja w Petersburgu, Dorpacie i Lipsku; 1891 docent, 1900 prof. fizyki i meteorologji w Akad. Rolniczej w Dublanach, 1919—1925 wicedyrektor Państwowego Instytutu Meteorologicznego, 1919 docent meteorologji na Politechnice Warszawskiej; ogłosił szereg prac specjalnych.

Szulc Michał, architekt polski, * 1769, † 1812; studja na uniw. wileńskim, od 1798 profesor tamże. Po śmierci Gucewicza kierował robotami przy katedrze wileńskiej, stawiał w ogrodzie Botanicznym w Wilnie dla uniwersytetu teatr anatomiczny i salę chemji.

Szulczewski Bronisław, lekarz, * 1878, † 1926; studja w Monachjum i Würzburgu; 1921 docent pedjatrji na Uniw. Poznańskim; ogłosił kilkanaście rozpraw specjalnych.

Szuli, plemię murzyńskie, należące do grupy niloskiej, pokrewne Szimkom.

Szułdrzyński Tadeusz, działacz społeczno-polityczny, * 1864; studja w Jenie; długoletni prezes Centralnego Tow. Gospodarczego w Poznaniu, 1922 senator, prezes stronnictwa Chrześcijańsko-Narodowego.

Szumadija, lesiste pasmo górskie w Serbji środk., do 1.169 m. wys. (Rudnik).

Szuman Henryk, pisarz i polityk polski, * 1822, † 1910; studja we Wrocławiu, Bonn i Berlinie; 1863 red. „Dziennika Poznańskiego", poseł do sejmu pruskiego, 1870 prezes Koła polskiego; napisał: „Rys życia Karola Libelta", „Sprawa polska na kongresie berlińskim", „Rys historyczny zawiązku i rozwoju parlamentaryzmu polskiego w Prusiech" i in.

Szumen, ob. Szumla.

Szumka, taniec ludowy na Rusi, zbliżony w tempie i ruchach do kołomyjki.

Szumla (bułg. Szumen), stol. okręgu Sz. w Bułgarji, 24.000 mieszk.; wyroby jedwabne, skórzane i tytuniowe.

Szumlański Atanazy, 1688 biskup unicki łucki, † ok. 1694.

Szumlański Józef, brat poprz., biskup unicki lwowski, rotmistrz pancerny w chorągwi hetm. Sobieskiego, 1668 wyświęcony na biskupa kościoła wschodniego, 1681 przystąpił do unji, † 1708.

Szumowski Władysław, dr. med., profesor histprji i filozofji medycyny na Uniw. Jagiellońskim, * 1875.

Szumsk, 1) m-ko w pow. krzemienieckim (woj. wołyńskie), 2.400 mieszk.; ruiny zamku dawn. Jeło-Malińskich z XVI w.; 2) m-ko w pow. i woj. wileńskiem, 200 mieszk.; kościół z XVI w.

Szungit, minerał, węgiel bezpostaciowy o blasku metalicznym (Rosja północna).

Szunso Katsukawa, ob. Shunso Katsukawa.

Szupinka, ob. owoc.

Szusza, m. w rep. Azerbejdżańskiej (Kaukaz płd.), 30.000 mieszk.; wyrób dywanów.

Szuszter, stol. Arabistanu (Persja), 20.000 mieszk.; meczety, przędzalnie bawełny.

Szuszwa, pr. dopływ Niewiaży na Litwie, dług. 130 km.

Szuter, ob. tłuczeń.

Szuwałow Paweł hr., generał i dyplomata rosyjski, * 1830, † 1908; od 1885 ambasador w Berlinie, 1894—96 generał-gubernator warszawski.

Szuwałow Piotr, mąż stanu rosyjski, * 1827, † 1889; 1874—9 poseł w Londynie, 1878 pełnomocnik rosyjski na kongresie w Berlinie.

Szuwar, sitowina na stawie; zarośla na miejscach niskich i błotnistych, niekiedy całkiem zalanych wodą.

Szwabja (niem. Schwaben), rej. w Bawarji (Niemcy), rozciągająca się od Alp Algawskich i jez. Bodeńskiego przez szwabsko-bawarską wyżynę do Jury, 9.834 km², 837.000 mieszk.; stol. Augsburg; dawniej ks., położone między Renem, jez. Bodeńskiem, Palatynatem, zamieszkałe przez Celtów, w II w. przez Alemanów, w 496 przez Franków, od 1079 jako ks. w posiadaniu Hohenstaufów, od 1268 bezpośrednio podległe Rzeszy Niemieckiej.

Szwabscy cesarze, ces. szwabskiej dynastji książęcej Hohenstaufów (1152—1254).

Szwabska szkoła poetycka, grupa poetów, na której czele stał Uhland, obok niego Kerner, Mörike, Schwab i in.

Szwabski związek utworzyły w 1376 miasta Szwabji w celu wzajemnej obrony, zwłaszcza przeciwko zachłanności Wirtembergii. Wielki związek szwabski w 1488 zapoczątkował pokój wewnętrzny, ustanowiony 1495 przez ces. Maksymiljana I.

Szwabskie zwierciadło, księga praw Niemiec południowych z XIII w.

Szwadron, oddział kawalerji, odpowiednik kompanji.

Szwajcarja (franc. Suisse, włosk. Svizzera, niem. Schweiz), republika związkowa, 41.298 km², 3,950.000 mieszkańców, 22 kantony, z których trzy dzielą się półkantony; stol. Bern; pod względem ukształtowania powierzchni dzieli się na obszar alpejski (58%), wyżynę podalpejską (30%) i Jurę szwajcarską (12%); rzeki: Ren, Rodan, Inn, Ticino; jeziora: Genewskie, Bodeńskie, Czterech kantonów, Zurychskie, Lugano, Lago Maggiore i in.; klimat górski, na płd. śródziemnomorski. Ludność: 67,8% Niemców, 20,8% Francuzów, 8,9% Włochów, 2,5% innych; w kantonie Gryzonów mieszkają ludy retoromańskie (około 1,5%). Forma rządu: państwo związkowe, składające się z 22 kantonów czyli małych republik, rządzących się własnemi prawami; parlament związkowy (189 posłów) i rada związkowa (144 posłów) jako władza ustawodawcza; na czele państwa stoi prezydent. Oświata stoi bardzo wysoko, niema analfabetów; uniwersytety w Bernie, Zurychu, Bazylei, Genewie, Lozannie i Fryburgu, politechnika w Zurychu. Stosunki gospodarcze: role 17%, łąki i pastwiska 37%, lasy 28%, nieużytki 15%; znaczny chów bydła; 134.000 koni, 1,425.000 bydła, 639.000 świń, 242.000 owiec; wyrób sera i mleka zgęszczonego; gł. zajęciem i podstawą bogactwa kraju jest przemysł: włókienniczy (koronkarstwo, jedwabnictwo), zegarmistrzostwo, wyrób instrumentów precyzyjnych, fabr. lokomotyw, aluminjum, karbid, wyrób czekolady. S. nie posiada zupełnie węgla, dla celów przemysłowych wykorzystano siłę wodną. Przywóz węgla i surowców, wywóz wyrobów bawełnianych, jedwabnych, zegarków, maszyn, czekolady i sera; wydatnem źródłem dochodów jest tzw. „przemysł turystyczny", polegający na budowaniu dróg komunikacyjnych, turystycznych kolejek, hoteli, will i pensjonatów (rocznie przybywa do Szwajcarji około 1,000.000 turystów). Dług. linij kol. (1922) 5.780 km., telegr. 2.361 km. W I w. przed Chr. Szwajcarja zamieszkała była przez Helwetów, w V w. zajęta w większej części przez Alemanów, od 536 należała do państwa frankońskiego, w 843 podzielona (Aar był granicą) między państwo Lotara i Ludwika, w XI w. zależna od Niemiec, rządzona przez namiestników, wójtów, z których najważniejsi Zähringowie; po ich wymarciu (1218) w rękach kilku władców, z których najważniejsi: na płd. ks. Sabaudczy, na płn. Habsburgowie, władcy Zurychu, zwierzchnicy kantonów (gm.) leśnych: Schwyz, Uri i Unterwalden. Zostawszy cesarzami, Habsburgowie chcieli uzależnić kantony leśne od Austrji. W obronie przed bezpośrednią zależnością od cesarstwa, kantony leśne zawarły 1291 (odnowiony 1315) wieczysty związek i wywalczyły niezależność od Austrji zwycięstwami pod Morgarten 1315, Sempach 1386, i Näfels 1388. Wzmocniony przystąpieniem (1353) Luzerny, Zurychu, Glarusu, Zugu i Bernu, związek walczył w XV w. przeciwko Karolowi Burgundzkiemu (zwycięstwa pod Granson i Murten 1476, Nancy 1477) oraz przeciwko cesarzowi Maksymiljanowi I, który traktatem w Bazylei 22. IX. 1499 uznał niezależność związku szwajcarskiego, potwierdzoną pokojem westfalskim 1648. Dookoła oswobodzenia Szwajcarji powstała w XVI w. legenda o zaprzysiężeniu 3 inicjatorów związku na górze Rütli w 1307, o Tellu i in. Reformacja wywołała w Sz. długoletnie wojny religijne między kantonami, oparte o antagonizm polityczny kantonów miejskich z wiejskiemi (katolick.). Ośrodkiem reformacji był początkowo Zurych (Zwingljusz), później Genewa (Kalwin). W 1640 Sz. ogłosiła neutralność w polityce zewn., szanowaną przez sąsiadów do 1798, kiedy za sprawą Francji przetworzono Sz. w Republikę Helwecką (18 kantonów, 5 dyrektorów), która stała się teatrem wojny franc.-ros.-austr. 1799. Za Napoleona I Sz. pozostawała pod protektoratem Francji, do której przyłączono jej kąt płd.-zach., przyjąwszy 1803 ustawę medjacyjną Napoleona (republika federacyjna), zniesioną przez koalicję w 1813. Kongres Wied. 1815 ogłosił wieczystą neutralność Sz. Reformy liberalne po 1830 napotkały na silny opór reakcji katol.; wybuchły walki wewnętrzne; kantony katol. utworzyły odrębny związek (Sonderbund), rozwiązany 1846. W 1848 wprowadzono nowy ustrój (państwo związkowe), zreformowany w duchu liberalnym w 1874. W wojnie europ. 1914 Sz. zachowała neutralność.

Szwajcarja.

Szwajcarja Kaszubska, nazwa płn. części pojezierza pomorskiego, na płn. od borów tucholskich a mieszczącego się w obrębie Rzplitej Polskiej; obejmuje wzniesienie szymbarskie w paśmie wzgórz Kościersko-Kartuskich, najwyższe wzniesienie Wieżyca 330 m. wys., słynie z malowniczych widoków; wzgórza pokryte lasami, liczne jeziora i strumienie, głazy narzutowe; wśród jezior najpiękniejsze Klasztorne pod Kartuzami.

Szwajcarja Mazurska, nazwa płd. części pojezierza mazurskiego (pruskiego), pokrytego morenowemi wzgórzami (najwyższe koło Tannenberga i szeskie koło Gołdapi); liczne i wielkie jeziora, położone malowniczo wśród lasów sosnowych (jez. Śniardwy, Mamry i in.).

Szwajcarja Saska, najpiękniejsza część gór piaskowych saskich, na pograniczu Czechosłowacji i płd. Saksonji; z powodu malowniczych partji górskich otrzymała swą nazwę.

Szwajkart Stanisław, dziennikarz polsko-amerykański, * 1857, † 1917; do Ameryki przybył w 1881 i zaciągnął się odrazu do dziennikarstwa; najdłużej pracował przy „Dzienniku Chicagowskim"; brał udział czynny w życiu polonji amerykańskiej.

Szwajnfurcka zieleń, związek nieorganiczny $Cu(C_2H_3O_2)_2 . Cu_3As_2O_6$, podwójna sól, octan i arsenin miedziowy, barwy jasno zielonej; z powodu własności trujących rzadko używana jako barwnik.

Szwarce Bronisław, ob. Nowakowski Edward.

Szwarcwald (niem. Schwarzwald), pasmo górskie w płd.-zach. Niemczech, ok. 1.500 m. wys., ciągnące się wzdłuż pr. brzegu Renu na przestrzeni 160 km.; płd. część zbudowana z gnejsów i granitów, płn. część pstre piaskowce; rolnictwo, chów bydła, przemysł domowy (zegary, wyroby snycerskie); źródła mineralne.

Szwarno, syn Daniela Halickiego, zięć Mendoga, po którego śmierci sprawował krótko rządy na Litwie.

Szwecja (szwedz., Sverige), królestwo konstytucyjne na półwyspie Skandynawskim, nad m. Bałtyckiem i cieśniną Kattegat, 448.460 km², 6,005.000 mieszk.; 24 okręgów (län), stol. Sztokholm. Pod względem ukształtowania powierzchni dzieli się na: 1) Nordland czyli Sz. Północną, wyżynną z pasem nizinnym nad zat. Botnicką, 2) nizinną zapadłość płd.-szwedzką z jez. Mälar, Wener i Wetter oraz 3) niewielką wyżynę na płd. od krainy jezior, i żyzną krainę, zwaną Skone, na płd. wydłużeniu półwyspu; krótkie rzeki o bystrym biegu (najw. Götaelf do Kategattu), niewielkie jeziora (Mälar, Wener, Wetter, Hjelmar); klimat przeważnie lądowy, ciepłe lata, ostre zimy, ilość opadów zmniejsza się ku wsch.; ludność jednolita pochodzenia germańskiego; dziedziczna konstytucyjna monarchja, parlament dwuizbowy, 11 ministerstw; budżet za 1925/26: wydatki 713,300.000, dochody 713,300.000 koron szwedzkich, dług państwowy 1.743,000.000 kor. szw. (1 szw. korona=100 öre, 100 kor. szw.=26.8 dol.); wojsko: 95.000 żołn., flota woj. 66.000 tonn brutto; religja ewang.-luter.; oświata stoi bardzo wysoko, 4 uniwersytety, 1 politechnika, akademja umiejętności; nauka obowiązkowa. Stosunki gospdarcze: 9% role, 49% lasy, 4% łąki i pastwiska, 38% nieużytki; gł. bogactwem kraju są lasy; uprawa owsa, jęczmienia, tytuniu i buraków cukr.; produkcja nieznaczna; górnictwo: kop. rudy żel. i miedzi; przemysł: wyroby żelazne, fabr. zapałek, cukrownie, przemysł włókienniczy, fabr. likierów, browary; 15.061 km. linij kolejowych; wywóz drzewa, rudy żel., masła, skór; przywóz: węgiel, zboże, wyroby przemysłowe i towary kolonjalne. Sz. zamieszkana była pierwotnie przez liczne plemiona, z których najważniejsze: Goci na płd. i Szwedzi na płn. Powoli chrystjanizowana (król Olaf ok. 1000), ostatecznie w pocz. XII w. Unja kalmarska 1397, jednocząca Sz. z Danją i Norwegją (zerwana 1448, odnow. 1450), wywołała szereg walk z Danją, która obsadziła tron Sz. (Chrystjan I i II). Zarządzona przez Chrystjana II rzeź Sztokholmu 1520 wywołała powstanie narodowe pod wodzą Gustawa Wazy (ob. Wazowie), obwołanego 1523 królem. W 1527 wprowadzono reformację luterańską. W drugiej połowie XVI i pocz. XVII w. Sz. pochłonięta była walką z reakcją katolicką oraz dążeniem do zawładnięcia wybrzeżami Bałtyku. Wywołało to (wraz ze sporami dynastyczn.) wojny z Polską (1601—11; 1617—29, 1655—60) i z Danją. Wmieszanie się (1630) do wojny 30-toletniej dało Sz. zdobycze terytorjalne w Danji i Niemczech płn. i uczyniło ją jednem z pierwszych mocarstw Europy. Wojna płn. (1700—21) zadała cios Sz.: 1719, 1720 utraciła zdobycze w Niemczech płn., 1721 Inflanty i Estonję, 1743 część, 1809 resztę Finlandji (na rzecz Rosji).W 1814 unja personalna z Norwegją, rozwiązana w 1905. Co do ustroju polit. Sz. była monarchją z przedstawicielstwem stanowem (analogicznem do Polski); rządy absolutyst. zaprowadził drogą przewrotu państwowego (1682, 1693) Karol XI.; nastały rządy oligarchiczne; władzę król. próbował wzmocnić Gustaw III. W 1866 dokonano reformy liberalnej, 1909 reformy wyborczej (system proporcj.). W wojnie światowej Sz. zachowała neutralność.

Szwecja.

Szwedzka drabina, ob. drabina.

Szwedzka gimnastyka, ob. gimnastyka.

Szwedzka literatura rozwinęła się dopiero w XVIII w.. Dzięki wpływom francuskim powstał klasycyzm szwedzki. Założycielem szkoły klasycznej i wogóle ojcem lit. szw. był Olaf Dalin (1708—63), autor wielu tragedyj w stylu francuskim oraz kierownik czasopisma „Argus". Uczniowie Dalina O. Celsius, E. Skioldebrand pisali dramaty; Gyllenborg i Karolina Nordenflycht nowele i liryki; król Gustaw III pisał tragedje w stylu Corneille'a: „Gustaw Waza", „Gustaw Adolf", „Friggå". I. Wallenberg napisał „Zuzannę", L. Oxenstierna układał ody i elegje. Karol Bellmann oderwał się od klasycyzmu i tworzył piosenki w stylu ludowym; zwany Anakreonem szwedzkim. W końcu XVIII w. ukazał się głośny Swedenborg. T. Thorild teoretycznie zajął się romantyzmem. Powstał związek poetów Aurora, którzy wydawali czasopismo „Fosforos", skąd powstała nazwa fosforyści. Pod wpływem angielsko-niemieckim rozwinęli wielką fantastyczność, jak ich przywódca Daniel Atterbom, autor „Błękitnego ptaka" i „Wyspy szczęśliwości". Liryk-humorysta K. Dahlgren później zerwał z fosforystami i wyszydził ich w komedji „Argus na Olimpie". Biskup Olaf Wallin przełożył psalmy Dawida. Fosforyzm wprowadził do poezji pierwiastek narodowy; stanowczo na tę drogę weszła szkoła gotycka. Eryk Geijer wydał Ballady i Romanse w stylu Eddy, zbierał pieśni ludowe; napisał „Dzieje Szwecji". Do tej szkoły należeli Arold Afzelius, Henryk Ling, K. A. Nikander, Eryk Stagnelius, autor poematu „Wladimir", dramatu „Męczennicy" i in. Jezajasz Tegner napisał poematy: „Mędrzec" (jeszcze w stylu klasycznym), „Svea", epos patrjotyczne, „Axel", „Frithiof-Saga". Miał wielu naśladowców. W Finlandji, której literatura wypowiada się po fińsku i po szwedzku pisał Jan L. Runeberg po szwedzku; „Powieści podchorążego Stahla", tragedje z dziejów fińskich. Zach. Topelius, dziejopis Finlandji napisał opowiadania historyczne. Naśladowców Tegnera: K. Strandberg, B. Malmström, autor „Ariadny", Gunar Wennerberg, J. Nyblom. Poeci narodowi szwedzcy: król Karol XV i brat jego Oskar II. K. Snoilsky napisał „Obrazy szwedzkie", „Savonarola". Powieść głównie uprawiały kobiety, niektóre z nich, jak Fryderyka Bremer, Emilja Carlen, Szwarcowa były tłumaczone na języki obce, jako lektura dla panien. Wyższy poziom osiągnęły Anna Edgren, Helena Nyblom, Victoria Benedictson. Powieść historyczną uprawiał Victor Rydberg. Modernizm pod nazwą „Renässans" wprowadził do Szwecji V. Heidenstam, poeta i powieściopisarz („Karolinerna", „Hans Alienus"). Ola Hansson, nowelista i autor studjów literackich, Ellen Key, autorka studjów społecznych; August Strindberg, autor powieści: „Czerwone komnaty", „Ludzie z Hemsoe", „Syn służącej", „Inferno", „Droga do Damaszku", dramaty: „Ojciec", „Panna Julja", „Wierzyciele", „Karol XII". Z najnowszych autorów: Gustaw Geijerstam („Książka o małym braciszku"), Selma Lagerlöf.

Szwejcer Jerzy (pseud. Jotes), współczesny karykaturzysta i rysownik polski, * 1892; wykonał mnóstwo karykatur wybitnych osobistości w kraju.

Szwejsowanie, ob. spawanie.

Szweryn (niem. Schwerin), stol. rep. Meklemburg-Schwerin (Niemcy), nad jez. Szweryńskiem, 45.500 mieszk.; zamek, katedra gotycka z XVI w., 2 muzea; fabr. maszyn, fortepianów, wyroby srebrne, młyny.

Szweykowski Wojciech ks., pijar, pedagog, * 1773, † 1838; profesor literatury w Liceum warszawskiem, profesor teologji na Uniw. Warszawskiem, 1831 dyrektor edukacji publicznej; napisał „Uwagi nad wyższemi szkołami polskiemi w porównaniu do niemieckich" (Warszawa, 1808).

Szwoch Franciszek, malarz polski, *1883; kształcił się w Krakowie; w 1922 zbiorowa wystawa w Zachęcie; szkice i notatki z wojny, typy Tatarów i Kałmuków; część roku spędza nad morzem Bałtyckiem, gdzie prowadzi szkołę „pleinairu".

Szwojnicki Roman, malarz, * 1845, † 1915; uczestnik powstania 1863, zesłany na Syberję; po powrocie do kraju studja w Warszawie i Monachjum; malował sceny kontuszowe: „Dysputa polityczna", „Siuprem zieleniaczek", „Rozprawa sejmikowa", „Kaptowanie", „Pogoń za ideałem" itd.

Szwoleżerowie (franc.), lekkokonni, pułk gwardji Napoleona I, utworzony dekretem z 6 kwietnia 1807, mający składać się wyłącznie z Polaków warstw wyższych, odznaczył się w Hiszpanji, zwłaszcza w słynnym ataku pod Somosierrą; dowódcą pułku był gen. Wincenty Krasiński; obecnie istnieją pułki szw. w wojsku polskiem.

Szwy, ob. suturae.

Szwyc, ob. Schwyz.

Szyb, w kopalniach ganek, galerja, chodnik kształtu pryzmatycznego lub walcowatego, którego oś jest pionowa lub zbliżona do pionu, służący do wydobywania minerałów, wyprowadzania wody, do wchodzenia i wychodzenia górników. W hutnictwie wnętrze wielkiego pieca.

Szybenik, Šibenik (włosk. Sebenico), m. powiatowe i port. w Dalmacji (Jugosławja), nad ujściem rz. Kerka, 13.000 mieszk.; uprawa wina i oliwek.

Szybikowa sól, ob. halit.

Szybki bieg, w starożytności należał do 5-cioboju podczas Olimpjad helleńskich; obecnie należy również do 5-cioboju lekkoatletycznego w postaci biegu na 200 m., w 10-cioboju w postaci 100 i 400 m. W ostatnich czasach w terminologji sportowej „S. B." jako określenia nie używa się, zastąpiono go terminem: „Biegi krótkie"; do nich należą w zawodach lekkoatletycznych: biegi na 100, 200, 400 m.; biegi średnie: 800, i 2.500 m.; biegi długie od 3 km. do 40.200 m. (maratoński). Obecny rekord światowy: 10,4 sek. Ch. Paddock St. Zj. Am. Płn. na 100 m. 1921 i 20,8 sek. na 200 m. tenże 1921, powtórnie 1924; 47,4 sek. na 400 m. J. E. Meredith St. Zj. Am. Płn. 1916. Rekord Polski 10,9 sek. na 100 m. Aleksander Szenajch (K. S. Warszawianka) Warszawa 1925, powtórnie na 200 m. 1926; 22,7 sek. Zygmunt Weiss (A. Z. S.) Warszawa 1914; 50,8 sek. na 400 m. S. Kostrzewski (A. Z. S.) Warszawa 1927.

Szybkobiegacz, ob. laufer.

Szybowce, ob. lotnictwo, płatowiec.

Szyc Joachim, pisarz polski, * 1824, †1896; za udział w rewolucji węgierskiej zesłany na Syberję, powrócił 1858; czynny w 1863, zesłany ponownie, wreszcie urzędnik kolejowy w Warszawie; ogłosił: „Legjony polskie na Węgrzech" (1850), szereg powieści oraz podręczników szkolnych.

Szycówna Aniela, działaczka pedagogiczna, * 1869, † 1921; profesor pedagogiki na Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, założycielka i przewodnicząca Polskiego Towarzystwa Badań nad dziećmi, redaktorka (1902—05) pisma dla dzieci „Moje pisemko", od 1908—19 „Nowych Torów"; współpracowniczka licznych czasopism oraz Encyklopedji Wychowawczej. Ważniejsze prace: „Nauka w domu, Przewodnik dla wychowawców" (1896), „Rozwój pojęciowy dziecka w okresie lat 6—12" (Warszawa, 1899), „O zadaniach i metodach psychologji dziecka" (Lwów, 1901, II wyd. pt.: „Jak badać umysł dziecka", Warszawa, 1904), „Ogólne zasady nauczania" (Warszawa, 1917), „Metodyka wypracowań" (Warszawa, I — 1919, II — 1921), „Gramatyka języka polskiego dla dzieci, zaczynających uczyć się systematycznie, z przykładami, ćwiczeniami i wskazówkami dla nauczyciela" (Warszawa, wyd. III, 1909) i in.

Szydelski Szczepan ks., teolog, * 1872; od 1912 profesor teologji fundamentalnej i historji religji na Uniw. Lwowskim; prace: „Archidjecezja lwowska na synodzie w r. 1641" (1910), „Konstanty Zieliński, arcybiskup lwowski" (1910), „Początki chrześcijaństwa" (1911), „Studja nad początkami religji" (1916), „Kult ogniska domowego i przodków" (1917) i in.

Szydłowiec, m. w pow. koneckim (woj. kieleckie), nad rz. Korzeniówką, 7.500 mieszk.; ruiny zamku Szydłowieckich z XVI w., kościół i ratusz z XV w.; pokłady rudy żel., łomy piaskowca.

Szydłowiecki Krzysztof, kanclerz kor. od 1515, wojew. i kasztelan krak. od 1527, doradca królewski, * 1467, † 1532. Humanista i mecenas nauki i sztuki.

Szydłowiecki Mikołaj, brat poprz., kasztelan sandomierski, od 1515 podskarbi wielki koronny, † 1532.

Szydłowski Ignacy, pedagog, pisarz i cenzor, * 1793, † 1846; należał do „Tow. Szubrawców", od 1819 redaktor „Tygodnika Wileńskiego", 1835—43 „Wizerunków i roztrząsań naukowych"; ogłaszał w pismach wileńskich ody, fraszki i epigramaty.

Szydłowski Marjan, przemysłowiec i polityk, * 1884; ukończył Akademję Górniczą w Leoben; współredaktor „Przeglądu Naftowego", naczelny dyrektor Tow. przedsiębiorstw górniczych „Tepege", 1922 poseł na sejm ze stronnictwa „Piast", 1923 minister przemysłu i handlu.

Szydłowski Tadeusz, historyk sztuki, studja w Krakowie i Wiedniu; 1914 konserwator zabytków w Galicji, 1920 docent hist. szt. U. J.; napisał: „Wit Stwosz", „Ołtarz kościoła Marjackiego", „Dwór w Rogowie" i in.

Szydłów, m-ko w pow. stopnickim (woj. kieleckie), 2.200 mieszk.; zabytki budownictwa średniowiecznego.

Szyfman Arnold, założyciel i dyrektor Teatru Polskiego w Warszawie, * 1882; studja filozoficzne i hist. sztuki w Krakowie i Berlinie; wydał: „Pankracy August I" (szkic powieściowy) i „Fifi" (dramat); założył Teatr Polski w 1913; 1915—1918 prowadził Teatr Polski w Moskwie; 1917—18 reżyser wytwórni kinematograficznej „Biofilm" w Moskwie; od 1918 dyrektor Teatru Polskiego, Teatru Małego, jednocześnie 1922/23 Teatru „Komedja" w Warszawie i 1925—27 Teatru Miejskiego w Łodzi.

Szyfr (franc.), cyfra, monogram; tajny alfabet, używany w doniosłych sprawach w służbie dyplomatycznej i wojskowej.

Szygell Stanisław, malarz polski, * 1881; kształcił się w Krakowie i Paryżu; maluje pejzaże oraz sceny rodzajowe: „Nowi goście", „Patrol", „Zabawa w koniki" i in.

Szyici, sekta muzułmańska, nie uznająca „sunny", zbioru mów i czynów Mahometa, czcząca jego zięcia Aliego, ok. 8 milj. wyznawców (z czego ok. 7 milj. w Persji).

Szyja, ob. collum.

Szyjka, drewniana część strzelby i karabinu, którą obejmuje się ręką przy strzelaniu.

Szyjka macicy, ob. uterus.

Szyjka zęba, ob. zęby.

Szyjkonitka, ob. Orchidaceae.

Szyjkonitkowce, ob. Gynandrae.

Szyjkowski Marjan, historyk literatury, * 1883; prof. literatury polskiej na Uniw. Jagiellońskim, od 1923 w Pradze; ogłosił: „Génie du Christianisme, a prądy umysłowe w Polsce porozbiorowej" (1908), „W. L. Anczyc, życie i pisma" (1908), „Myśl J. J. Rousseau'a w Polsce XVIII w." (1913), „Schiller w Polsce" (1915), „Zarys rozwoju piśmiennictwa polskiego" (1918), „Dzieje nowożytnej tragedji polskiej", „Dzieje komedji polskiej w zarysie" (1921), „Współczesna literatura polska z wypisami 1863—1923" (1923) i in.

Szyk bojowy, celowe ustawienie oddziału do walki, uwzględniające położenie taktyczne, zdolność do ruchu, widzialność, działanie ognia własnego i nieprzyjacielskiego.

Szykana (franc.), rozmyślne robienie komuś niepotrzebnych utrudnień, przykrości, w celu dokuczenia lub okazania swej przewagi.

Szylarski Walenty, prof. wymowy w kolegjum kanoników regularnych w Krakowie. Żył w XVIII w., daty urodzenia i śmierci nieznane. Napisał: „Rhetorica ecclesiastica" (Kraków, 1765), „Początki nauk dla narodowej młodzieży, tj. gramatyka języka polskiego" (Lwów, 1770).

Szyldkret, masa rogowa z pancerza żółwi morskich, w wyższej temp. giętka, w niższej krucha; żółty, przeświecający, zawiera ciemne żyłki. Daje się, podobnie jak róg, dobrze obrabiać; używany do wyrobu grzebieni i galanterji ozdobnej. Najlepsze gatunki pochodzą z Indyj Wsch. i z wysp Moluckich. Imitacje sporządzane bywają z celuloidu, z rogu odpowiednio zabarwionego, z kleju itp.

Szyling, ob. monety angielskie, monety Rzeszy niemieckiej.

Szyller Stefan, architekt polski, * 1857; studja w Petersburgu; jeden z organizatorów Muzeum Rzemiosł w Warszawie; zbudował: Tow. Zachęty Sztuk Pięknych, gmach główny Politechniki Warszawskiej, szereg kościołów i kamienic.

Szyłka, jedna z rzek źródłowych Amuru, powstaje z połączenia Ingody i Ononu w kraju Zabajkalskim, od Nerczyńska żeglowna, dług. 490 km.

Szyłokarczma (niem. Heydekrug), m. pow. w okręgu Kłajpedy (Litwa), 2.300 mieszk.

Szymanowicz Józef, dr. med., * 1886; docent położnictwa i ginekologji na Uniw. Jagiellońskim.

Szymanowska Marja, pianistka, * 1790, † 1832; koncertowała z powodzeniem w Niemczech. Matka Celiny Sz., późniejszej żony A. Mickiewicza (od 1834).

Szymanowska Natalja, ob. Krzyżanowski Anatol.

Szymanowski Jan, prawnik, * 1805, † 1864; członek Rady Stanu Król. Polskiego, 1862 prof. prawa handlowego i procedury sądowej w Szkole Głównej; napisał: „Wykład kodeksu handlowego" (1866), „Wykład kodeksu postępowania cywilnego" (1866) i in.

Szymanowski Józef, wierszopis szkoły klasycznej, * 1748, † 1801; poemat „Świątynia Wenery w Knidos" i in.

Szymanowski Józef, generał i pamiętnikarz, * 1779, † 1867; odbył kampanje 1794, 1806—13 i 1831, potem na emigracji w Niemczech i we Włoszech; pozostałe po nim „Pamiętniki" (1806—14) ogłosił Stan. Schnür-Pepłowski (1898) wraz z notatkami do kampanji 1831.

Szymanowski Karol, kompozytor, * 1883; oprócz szeregu dzieł symfonicznych (Uwertura koncertowa, symfonja F-moll, B-dur), napisał liczne utwory fortepianowe: preludja, etiudy, sonaty, Romans na skrzypce z fortepianem i wiele pieśni (m. in. op. 17, pieśni Hafisa, Muezina Szalonego, Słopiewnie op. 46); opery „Król Roger" i „Hagit".

Szymanowski Wacław, literat i dziennikarz, * 1821, † 1886; redaktor „Kurjera Warszawskiego"; wystawił szereg dramatów i komedyj: „Salomon", „Sędziwój", „Matka"; napisał „Gawędy i satyry", „Poezje i dramata".

Szymanowski Wacław, malarz i rzeźbiarz * 1855; kształcił się w Paryżu; prace „Powrót z kościoła", „Tkacz", „Upał", „Sielanka", tryptyk „Modlitwa". Około 1900 przerzucił się do rzeźby i wykonał „Pochód na Wawel", pomnik Grottgera, pomnik Szopena.

Szymanowski Wojciech, artysta dramatyczny i literat, * 1799, † 1861; wojskowy, potem aktor w Warszawie; ogłosił: „Środki zgłębienia sztuki teatralnej" (1837), „Świat dramatyczny" (1838—39) oraz liczne przekłady.

Szymanowski Zygmunt, prof. bakterjologji na wydz. weterynaryjnym Uniw. Warszawskiego, * 1873.

Szymański Adam, literat, * 1852, † 1916; studja na Uniw. Warszawskim; aresztowany 1878, więziony przez rok w cytadeli warszawskiej, zesłany na Syberję, pozostawał tam do 1894, potem w Petersburgu i Krakowie; ogłosił 2 tomy „Szkiców" z Syberji (1886—91), „Aksinja" (1910), „Z jakuckiego olimpu" (1910); wydawał w Krakowie czasopismo „Reforma szkolna".

Szymański Benjamin ks., biskup podlaski, * 1793, † 1868; komisarz generalny Kapucynów w Król. Polskiem, 1857 wyświęcony na biskupa; wydał: „Rys historyczny zgromadzeń zakonnych obojej płci wraz z rycerskiemi zakonami i orderami państw" (według Weitza i Rohmana, 3 t., 1848—49) oraz „List pasterski z powodu objęcia rządów diecezji" (1857).

Szymański Juljusz, lekarz, * 1870; prof. okulistyki na Uniw. Wileńskim, uprzednio prof. w Kurytybie (Parana); napisał „Okulistykę", podręcznik uniwersytecki.

Szymański Roman, publicysta i polityk, * 1840, † 1908; redaktor „Orędownika", od 1906 „Kurjera Poznańskiego", organizator i kierownik ruchu ludowego w Wielkopolsce; ogłosił: „O siłach moralnych w ustroju społeczeństwa".

Szymbark, w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie), nad rz. Ropą, 2.300 mieszk.; zamek z XVI w.; kop. nafty.

Szymkiewicz Dezydery, współczesny botanik polski, prof. botaniki na Politechnice Lwowskiej; wydał: „Botanika, podręcznik dla szkół akademickich" (1928).

Szymkiewicz Jakób, lekarz wileński, † 1818; przez pewien czas nadworny medyk cara Aleksandra I, założyciel i prezes T-wa „Szubrawców" w Wilnie; wydał kilka prac z zakresu chirurgji i pedjatrji.

Szymon Magus, współczesny apostołom, znany ze sztuki czarodziejskiej; chciał za pieniądze kupić od Piotra i Jana moc czynienia cudów; założyciel sekty gnostycznej.

Szymon Słupnik św., zakonnik, spędził dla umartwienia 37 lat na wysokim słupie; † 459; pamiątka 5 stycznia.

Szymon Zelotes lub Chananejczyk, dla odróżnienia od Sz. Piotra, apostoł Jezusa; według legendy poniósł śmierć męczeńską w Persji. Pamiątka 28 października.

Szymon z Cyreny, Żyd-hellenista, według tradycji ewangelicznej niósł krzyż Jezusa na miejsce stracenia.

Szymon z Łowicza, lekarz, † 1538; kształcił się w Akademji Krakowskiej; pozostawił kilka dzieł lekarskich.

Szymon-Lingwen, brat Jagiełły, od 1382 ks. mścisławski; 1389—92 i 1407—12 namiestnik W. Nowogrodu, † po 1431.

Szymonowicz Szymon (Simonides, Bendoński), poeta polski i łaciński, * 1557, † 1629; studja w Akademji Krak.; 1590 mianowany „poetą nadwornym"; organizator Akademji Zamojskiej; napisał po łacinie: dramat „Castus Joseph" (1587), wiersze „Stanislaus Caesus", „Flagellum livoris" (1583), „Aelinopean" (1589), „Imagines dietae Zamoscianae" (1604); w języku polskim „Sielanki" (1614) i in.

Szymonowicz Władysław, dr. medycyny, profesor histologji i embrjologji na Uniw. Lwowskim, * 1869; ogłosił: „Badania nad czynnością nadnercza" (1895—96), szereg prac o zakończeniach nerwowych, „Podręcznik histologji i anatomji mikroskopowej".

Szympans, ob. Primates.

Szyna, walcowana belka stalowa, spoczywająca na podkładach poprzecznych lub legarach podłużnych, po której toczą się koła pojazdów kolejowych. Istnieją dwa zasadnicze typy sz. kolejowych: sz. Vignoles'a o płaskiej stopie, przymocowywane do podkładów drewnianych hakami lub wkrętami, do żelaznych zaś specjalnemi śrubami, oraz s. Stephensona o dwóch główkach, umocowywane w siodełkach żelaznych przy pomocy klinów. Sz. tramwajowe mają profil specjalny z rowkiem dla obręczy kół.

Szyny na skrzyżowaniach.

Szyna, w chirurgji odpowiednio wygięta deseczka z drzewa, blachy, drutu itp., przeznaczona do unieruchomiania kończyn przy złamaniach.

Szyndler Pantaleon, malarz polski, *1846, † 1905; kształcił się w Warszawie, Monachjum, Rzymie i Paryżu; obrazy: „Odaliska", „Hercogowinka", „Portret Norwida", „Ewa" (obraz ten znajduje się w Zbiorach T. Z. S. P.) i in.

Szynszyla, ob. Viscaciidae.

Szynszyle, miękkie, delikatne, nader ciepłe i bardzo kosztowne futro, otrzymywane z szynszyli (Chinchilla brevicaudata i C. laniger).

Szyntoizm (shinto), religja japońska panteistyczna, mieszanina kultu przyrody, przodków i bohaterów narodowych. Na czele bóstw i duchów, których jest 8 miljonów, stoi bogini słońca Amaterasu, pramatka mikada; inni bogowie są praojcami Japończyków. Świątynie i obrzędy są bardzo proste; wiara w życie po-

zagrobowe łączy się z podziemiem, miejscem kary, i niebem, miejscem szczęścia. Sz. był 1868—89 religją państwową.

Szyper, ob. flis.

Szypka, przełęcz w łańcuchu Bałkanów (Rumelja wsch.), 1.333 m. n. p. m.; pamiętna wzięciem armji tureckiej do niewoli przez Rosjan w 1878.

Szyrma Lach Krystyn, literat polski, * 1791, † 1866; studja w Wilnie; 1825 prof. filozofji na Uniw. Warsz., po 1831 na emigracji w Anglji; ogłosił: „Anglja i Szkocja, przypomnienie z podróży" (3 t., 1828), oraz wiele prac i przekładów w jęz. angielskim.

Szyrting, ob. katun.

Szyrwid Konstanty ks., jezuita, filolog i kaznodzieja, * 1564, † 1631; autor pierwszej gramatyki litewskiej i słownika polsko-łacińsko-litewskiego; ogłosił: „Clavis linguae lithuanicae" (1629), „Dictionarium trium linguarum in usum studiosae juventutis" (1629) i in.

Szyrwinta, 1) l. dopływ Szeszupy na Litwie, dług. 47 km.; 2) l. dopływ Świętej na Litwie, dług. 50 km.

Szyszak, ob. hełm.

Szyszka, conus, kwiatostan żeński roślin iglastych (Coniferae), złożony z licznych, spiralnie na osi osadzonych, łuskowatych liści podpierających, oraz owocolistków, stojących w ich pachwinach.

Szyszko-Bohusz Adolf, architekt i historyk sztuki, * 1883; studja w Akademji Sztuk Pięknych w Petersburgu; sekretarz Komisji historji sztuki Akad. Umiej., kierownik odbudowy Wawelu; ogłosił szereg rozpraw i monografij z dziedziny architektury polskiej.

Szyszko-Bohusz Michał, archiwista i literat, * 1811, † 1877; studja na Uniw. Wileńskim; archiwista ks. Radziwiłłów; przekłady: „Wyznania św. Augustyna" (2 t., 1844), „Wybór pism św. Bernarda" (1850), „Podróży" Humboldta, J. Arago i in.

Szyszkogon, ob. Zonurus.

Szyszkow Aleksandr, pisarz rosyjski, * 1754, † 1840; 1814 prezes Akademji petersburskiej, 1824—34 minister oświaty; utwory, zebrane pt.: „Soczinienja", wyszły w 17 t.

Szyszkowate ciało, to samo co szyszynka, ob. epiphysis.

Szyszyłowicz Ignacy, botanik, * 1857, † 1910; studja na Uniw. Jagiellońskim; 1891 prof. botaniki w Wyższej Szkole Rolniczej w Dublanach, potem prof. systematyki i morfologji roślin na Uniw. Lwowskim; ogłosił szereg rozpraw specjalnych.

Szyszynka, ob. epiphysis.

Ś

Ściana, 1) bok sieci, tajnika; 2) długi rząd rozstawionych sieci myśliwskich; 3) choroba kopyta u koni, polegająca na oddzielaniu się mięśni od rogu kopytowego.

Ściana wielościanu, ob. wielościan; ś. boczna graniastosłupa, ostrosłupa, ob. graniastosłup, ostrosłup.

Ściany kryształów, nazwa płaszczyzn, które są powierzchniami kryształów, tj. wielościanów rodzimych, samorzutnie się tworzących.

Ściągające środki, ob. adstringentia.

Ściborowski Władysław Ludwik, chirurg i balneolog, * 1833; założyciel Krakowskiego T-wa Lekarskiego; od 1880 przewodniczący Komisji Balneologicznej; liczne prace specjalne, przeważnie z zakresu chirurgji i balneologji.

Ściegienny Piotr ks., spiskowiec, reformator społeczny, * 1800, † 1890; proboszcz w Chodlu w Lubelskiem; zorganizował 1844 spisek chłopski o celach narodowo-społecznych; zdradzony, zesłany do katorgi nerczyńskiej; po amnestji wrócił do kraju.

Ścienne, ob. Parietales.

Ścierciałka (włodyka), drugorzędna, nie mająca herbów i niepełna szlachta w dawnej Polsce, zwana półszlachtą; znikła w ciągu XV w.; w XVII w. ob. scartabellat.

Ścierwica, ob. Sarcophaga.

Ścięgnista tkanka, ob. ścięgno.

Ścięgniste odruchy, niezależne od woli, skurcze mięśni przy uderzeniu młoteczkiem lekarskim lub ręką ich ścięgien; najwydatniejszy jest odruch kolanowy, czyli rzepkowy.

Ścięgniste piętna (smugi), inscriptiones tendineae, nazwa ścięgien, występujących śródmięśniowo. Ś. p. szczególnie wyraźnie przebiegają w mięśniu prostym brzucha (musculus rectus abdominis).

Ścięgno, tendo, końcowa część mięśnia, zapomocą której mięsień przymocowuje się do kości; posiada barwę perłowo-srebrzystą; zbudowane jest ze zbitej nieelastycznej tkanki łącznej o włóknach, równolegle przebiegających (tzw. tkanka ścięgnista); służy do przenoszenia siły skurczów mięśniowych na kości, dzięki czemu wywołuje ich ruchy.

Ścięgno (techn.), pręt, na który działają siły rozciągające.

Ścięgno Achillesowe, ob. Achillesowe ścięgno, piętowa kość.

Ścięgnowe czucia, czucia napięcia, jakich doświadczamy wskutek podrażnienia ścięgien, zaopatrzonych w zakończenia nerwów czuciowych; występują zazwyczaj w towarzystwie czuć mięśniowych i stawowych, tworząc zespół czuć kinestetycznych.

Ściśliwość, własność ciał, polegająca na zmniejszaniu się ich objętości pod wpływem zwiększonego ciśnienia; ciała stałe i ciecze mają ściśliwość bardzo nieznaczną, gazy znaczną; gazy idealne (doskonałe) podlegają prawu Boyle-Mariotte'a, według którego objętość pewnej masy gazu, utrzymywanego w stałej temperaturze, jest odwrotnie proporcjonalna do ciśnienia.

Ścisłe nauki, określenie tych nauk, których przedmiot i metoda dozwala na wyprowadzanie wniosków dokładnych i na dowodzenia ścisłe; stosuje się głównie do matematyki i nauk na niej opartych, jak astronomji, mechaniki, fizyki; często używane jest i w stosunku do wszystkich gałęzi nauk przyrodniczych.

Ścisły staw, ob. synarthrosis.

Śkubera, ludowa nazwa wiewiórki.

Śląski Bolesław, lingwista i badacz Pomorza polskiego, * 1870; studja na Uniw. Warszawskim; ogłosił: „Przywileje dawnego cechu rybackiego w Warszawie" (1909), „Słownik rybacki" (1912), „Słownictwo rybackie i żeglarskie u Kaszubów nadmorskich" (1911), „Lustracja starostwa puckiego z 1664" (1913), „Materjały i przyczynki do dziejów nadmorskiego miasta Pucka" (1916), „Z dziejów marynarki polskiej" (1920), „Z rodzimego nadmorza, zbiorek podań z różnych źródeł" (1923) i in.

Ślaz, ob. Malva.

Ślazowate, ob. Malvaceae.

Ślazownica, ob. Sida.

Ślazówka, ob. Althaea, Lavatera.

Śląsk (niem. Schlesien, czesk. Slesko, łac. Silesia), kraina, położona między Sudetami a Wyżyną Małopolską, na południe opierająca się o Beskid zach., ku północy przechodząca łagodnie w krainę Pasa Wielkich Dolin. Pod względem ukształtowania powierzchni obejmuje na północy nizinę śląską w dorzeczu górnej Odry czyli „Śląsk Dolny" i na płd. pogórze śląskie czyli „Śląsk Górny"; nizina śląska jest tektoniczną zapadłością, zbudowaną ze skał paleozoicznych, przykrytych utworami trzeciorzędowemi; pogórze śląskie jest krainą pagórkowatą, której podłoże stanowi formacja węglowa i triasowa; najwyższe wzniesienie: Góra św. Anny (430 m. wys.), bazaltowej budowy. Na obszar Ś. wywarł wielki wpływ, zwłaszcza w płn. części, okres lodowcowy (moreny denne i końcowe); gleba w płd. części nieurodzajna, duże lasy, w płn. części żyzna; gł. bogactwami Ś. są kopaliny; węgiel kamienny, ruda żel., cynkowa i ołowiana; rozwinięty na wielką skalę przemysł górniczy, metalurgiczny i włókienniczy. Pod względem politycznym Śląsk stanowił niegdyś dzielnice Polski i był jedną z najstarszych części składowych Rzeczypospolitej. Po śmierci Bolesława Krzywoustego dzielnica ta, wskutek rozdrobnienia na liczne księstewka i zniemczenia Piastowiczów śląskich, odpadła w 1327 do Czech, a wraz z niemi do Austrji; w 1742 kraj ten zagarnęły Prusy prawie w całości; dzielił się przed 1918 na dwie części: pruską i austrjacką; Ś. pruski był podzielony na trzy rejencje: wrocławską, lignicką i opolską i obejmował księstwa: wrocławskie, głogowskie, opolskie, hr. kładzkie i margrabstwo łużyckie, ogółem 40.300 km². Śląsk austrjacki obejmował księstwo cieszyńskie i opawskie i był podzielony na powiaty: bielski, frysztacki, frywałdzki, bruntalski, karniowski, cieszyński i opawski, ogółem 5.150 km². Po traktacie wersalskim i plebiscycie na Górnym Śląsku nastąpił nowy podział na Śląsk Dolny (Prov. Niederschlesien) i Śląsk Górny pruski (Prov. Oberschlesien); południowo-wschodnia część pogórza śląskiego na skutek plebiscytu przyłączona została do Polski jako Śląsk Górny polski i włączona do woj. śląskiego, do którego wcielono przyznane Polsce przez Radę ambasadorów części Śląska austrjackiego, a mianowicie część księstwa cieszyńskiego. W przewidywaniu przyłączenia do Polski części Śląska Cieszyńskiego i Górnego Śląska, Sejm Ustawodawczy uchwalił ustawę z dnia 15 lipca 1920 (Dz. Ust. Nr. 73, poz. 497), zawierającą statut organiczny województwa śląskiego. Na zasadzie powyższej ustawy w skład województwa śląskiego wchodzą: 1) część Śląska Cieszyńskiego, przyznana Polsce na podstawie konferencji ambasadorów z dn. 28 lipca 1920 oraz 2) część Górnego Śląska, która przypadła Polsce w związku z wynikami plebiscytu z dn. 20 marca 1921 w myśl decyzji konferencji ambasadorów z dn. 20 października 1921. Na zasadzie ustawy z dn. 15 lipca 1920 województwo śląskie stanowi autonomiczną jednostkę administracyjną Państwa Polskiego, z własnym sejmem, wojewodą i Radą Wojewódzką. Do kompetencji sejmu śląskiego należy szeroki zakres ustawodawstwa autonomicznego; wszystkie inne sprawy regulowane są przez ustawy państwowe. Ustawy śląskie ogłaszane są w Dzienniku Ustaw Województwa Śląskiego. Sejm śląski pochodzi z wyborów pięcioprzymiotnikowych. Naczelnemi organami administracji są: wojewoda jako reprezentant Rządu Centralnego oraz Rada Wojewódzka, złożona z 5 przedstawicieli sejmu Śląskiego, wojewody jako przewodniczącego i jego zastępcy. O ile ustawy państwowe lub śląskie stosownie do swych kompetencyj nie postanowią inaczej, wojewoda łączy zakres praw naczelnego prezesa regencji w Prusach, względnie prezydenta kraju w Austrji. Rada wojewódzka korzysta z praw ustawy z dnia 15. VII. 1920 lub późniejszemi ustawami nadanych, a w szczególności z praw, przysługujących pruskiej Radzie Prowincjonalnej względnie Wydziałowi Prowincjonalnemu, lub z praw, nadanych przez Austrję Wydziałowi Krajowemu. Instancją apelacyjną dla sądów województwa śląskiego jest Sąd apelacyjny w Katowicach. Województwo śląskie ma odrębny system podatkowy i własną skarbowość, przyczem Skarb Śląski na cele ogólno-państwowe z własnych dochodów oddaje kwotę, obliczoną według następującego wzoru $\frac{c}{2}-\frac{d\,a}{2\,b}$, gdzie *a* oznacza ludność cywilną województwa śląskiego, *b* całą ludność cywilną Rzeczypospolitej z województwem śląskiem, *c* dochód Skarbu Śląskiego, *d* ogólny dochód Skarbu Państwa łącznie z dochodem Skarbu Śląskiego. W wykonaniu decyzji konferencji ambasadorów z dn. 20. X. 1921 Polska zawarła z Niemcami konwencję genewską dnia 15 maja 1922, normującą sze-

reg najważniejszych kwestyj, wynikających z podziału Górnego Śląska pomiędzy temi państwami. W następstwie zawartych zostało kilkanaście umów specjalnych, dotyczących przejęcia wymiaru sprawiedliwości, stosunków komunikacyjnych, amnestji, własności górniczej i hutniczej, ubezpieczeń społecznych itp.

Śląsk Cieszyński, ob. Cieszyńskie księstwo.

Śląsk Dolny (niem. Prov. Niederschlesien), przed 1918 zach. część dawnej prowincji pruskiego Śląska (Schlesien), od 1919 prow. w republice pruskiej (Rzesza Niemiecka), obejmująca dwie rejencje, wrocławską i lignicką, 26.595 km², 2,988.600 mieszk.; stol. Wrocław. Gleba żyzna lesowa, rolnictwo, chów bydła, przemysł fabryczny wysoko rozwinięty; handel zbożem i wełną.

Śląsk Górny, 1) polski, część płd.-wsch. dawnej pruskiej prowincji Górnego Śląska, na mocy traktatu wersalskiego i wyników plebiscytu włączona do Polski, 3.214 km², 891.700 mieszk.; tworzy wraz ze Śląskiem Cieszyńskim woj. śląskie, 4.234 km², 6 pow. 17 miast, 1,231.100 mieszk., w tem 71,5% Polaków, 27,8% Niemców (przeważnie po miastach), 0,5% Żydów, 0.2 in.; stol. Katowice. Gleba nieurodzajna, piaszczysta, wielkie lasy, olbrzymie bogactwa mineralne; kop. węgla kamiennego, rudy żel., cynkowej i ołowianej; górnictwo, wysoko rozwinięty przemysł metalurgiczny, huty żelazne i cynkowe, odlewnie żelaza, walcownie stali, wielkie piece, fabr. maszyn itp., przemysł chemiczny; główne ośrodki: Królewska Huta, Katowice, Mysłowice, Hajduki Wielkie, Chorzów i in.; 2) pruski, (niem. Prov. Oberschlesien), przed 1918 płd.-wsch. część prow. pruskiej Śląska (Schlesien), od 1919 prow. w republice pruskiej (Rzesza Niem.), obejmująca 9.695 km², 1,298.900 mieszk., w której skład wchodzi płd.-zach. część dawnej rej. wrocławskiej i rej. opolska bez obszaru, przyznanego na podstawie plebiscytu Polsce; stol. Opole; gleba nieurodzajna, ogromne bogactwa mineralne: kop. węgla kamiennego (koks.) i rudy żel., wielki przemysł metalurgiczny (huty żelaza, cynku, odlewnie, walcownie, fabr. maszyn), przemysł chemiczny. Gł. ogniska przemysłu: Bytom, Zabrze, Gliwice. W obrębie pruskiego Górnego Śląska mieszka przeszło 700.000 Polaków.

Śląskie wojny, 3 wojny Fryderyka II z Austrją o posiadanie Śląska. Pierwsza 1740—42, zakończona pokojem wrocławskim, który zatwierdził panowanie Prus nad zdobytym w wojnie całym prawie Śląskiem. Druga 1744 do 1745, zamknięta pokojem drezdeńskim, który zachował stan posiadania Prus na Śląsku. Trzecia 1756—63, ob. wojna siedmioletnia.

Ślązak Anioł, ob. Angelus Silesius.

Śledziennica, ob. Chrysosplenium alternifolium.

Śledziennictwo, polska nazwa hipochondrji.

Śledziennik, hipochondryk.

Śledziona, lien, splen, u człowieka narząd nieparzysty, długości 10—12 cm., wagi 150—200 gr., znajdujący się w górnej części jamy brzusznej po stronie lewej. Od góry przylega bezpośrednio do przepony (diaphragma); barwę posiada od szaroniebieskiej do żywo-czerwonej; ukrwienie bardzo obfite; służy: 1) do tworzenia białych ciałek krwi, szczególnie limfocytów; 2) do niszczenia ciałek czerwonych i płytek krwi; 3) do regulowania przemiany żelaza w ustroju; 4) do regulowania przepływu krwi przez narządy jamy brzusznej; 5) do tworzenia niweczników przy chorobach zakaźnych. Śledziona nie jest narządem niezbędnym dla ustroju (doświadczenia na zwierzętach, operacje u ludzi). Przy chorobach zakaźnych, białaczce (leukaemia), niektórych postaciach niedokrewności (anaemia splenica), ś. ulega znacznemu powiększeniu.

Śledztwo. Termin ten ma dwojakie znaczenie: 1) obejmuje dochodzenie, prowadzone przez organ sądowy (sędziego śledczego) w celu ustalenia okoliczności, towarzyszących spełnieniu przestępstwa i wykrycia jego sprawcy; czynności te w terminologji sądowej noszą nazwę śledztwa wstępnego lub pierwiastkowego i służą jako materjał do sporządzenia przez prokuratora aktu oskarżenia; śledztwo pierwiastkowe wszczynane jest tylko w sprawach ważniejszych; w pozostałych dla oskarżenia wystarcza materjał, zebrany przez dochodzenia, prowadzone przez policję lub prokuratora; 2) śledztwo sądowe oznacza tę część rozprawy w sprawie karnej, która poświęcona jest badaniu dowodów (przesłuchiwanie świadków, biegłych itp.). Po zamknięciu śledztwa sądowego następują głosy stron.

Śledź, ob. Clupea harengus.

Ślemię, belka kalenicowa, stropowa, wsparta na rozwidlonych u góry sochach, podpierająca konstrukcję dachu w dawnem budownictwie słowiańskiem.

Śleńdziński Ludomir, malarz i rzeźbiarz, * 1889; kształcił się w Ak. Szt. P. w Petersburgu; założyciel Wileńskiego T-wa Plastyków; członek T-wa „Rytm"; od 1925 prof. malarstwa monumentalnego na Wydziale Sztuki przy Uniwersytecie St. Batorego w Wilnie; twórca Szkoły wileńskiej. Ważniejsze dzieła: plafon w gmachu Rady Ministrów w Warszawie (1922), portret ks. Marchewki (muzeum w Bydgoszczy), „Portret zbiorowy" (Muz. Narodowe w Sztokholmie), marszałka Piłsudskiego, gen. Rydza Śmigłego, „Portret żony" (muz. Narod. w Warszawie), prof. Lalewicza; „Straż Polski" (pałac Belwederski w Warszawie), obrazy płaskorzeźbione („Pani z filiżanką", „Mniszka", „Autoportret"), polichromowany biust „Żony", cięty w drzewie, i takiż posąg „Futbalisty".

Śleńdziński Wincenty, malarz, * 1837, † 1909; kształcił się w Wilnie i Moskwie; prace: „Dzieci litewskie", „Portret Ad. Kirkora", „Ostra Brama", „Św. Kazimierz królewicz na modlitwie" i in.

Ślepa amunicja, ob. ślepy nabój.

Ślepa kiszka, ob. ślepe jelito.

Ślepa plamka, ob. Mariotte'a ślepa plamka.

Ślepak, ob. Tabanus bovinus.

Ślepak, w myślistwie zając; ślepaki, oczy zająca, gały, wytrzeszcze.

Ślepe jelito, ślepa kiszka, kątnica, caecum, intestinum caecum, typhlon, początkowy odcinek jelita grubego, znajdujący się u człowieka w dolnej części brzucha po stronie prawej; ma kształt worka długości 6—8 cm. i takiejże szerokości; od dolnej części odchodzi wąski, długi, palcowaty wyrostek (wyrostek robaczkowy, processus vermiformis); w górnej części otwiera się zastawka Bauhina; u zwierząt roślinożernych ślepe jelito dosięga znacznej długości; ptaki posiadają dwa jelita ślepe. Ślepej kiszki zapalenie, nazwa potoczna dla zapalenia wyrostka robaczkowego (appendicitis).

Ślepiec ziemny, ob. Spalax typhlus.

Ślepota, brak możności widzenia przedmiotów; według Schmidt-Rimplera za ślepego uznany być winien człowiek, który przy zwykłem oświetleniu liczyć może palce najwyżej z odległości 1/3 metra. Powody ślepoty: a) zmiany w ośrodkach przeziernych oka (w rogówce — bielmo, leucoma; w źrenicy — zarośnięcie jej, jako wada wrodzona lub jako następstwo zapalenia tęczówki; w soczewce — zaćma, cataracta); b) zmiany w siatkówce (zapalenia, nowotwory, wylewy krwawe, miażdżyca tętnic itp.); c) zmiany w nerwie wzrokowym (zanik przy wiądzie rdzenia, tabes dorsalis); d) zmiany w ośrodkach mózgowych (nowotwory mózgowia, wodogłowie, itp.); e) samozatrucia (mocznica, uraemia; rzucawka porodowa, eclampsia) lub zatrucia (alkoholem, ołowiem, chininą). Zaniedbana jaglica, zapalenie rzeżączkowe spojówek oraz jaskra również doprowadzić mogą do ślepoty. Niekiedy ślepota bywa cierpieniem dziedzicznem (przy tzw. Leberowskim zaniku nerwu wzrokowego lub przy chorobie Tay-Sachsa). Ślepota, wywoływana przez samozatrucia, ma zwykle charakter przejściowy, inne rodzaje są stałe. Ślepota, wywołana przez zmiany w ośrodkach oka, daje się niekiedy usunąć.

Ślepota barwna, ob. daltonizm.

Ślepota dzienna, ob. nyktalopja.

Ślepota kurza, ob. hemeralopja.

Ślepota połowicza, niedowidzenie połowicze, ob. hemianopsja.

Ślepowron, ob. Nycticorax nycticorax.

Ślepowron, herb polski; w polu błękitnem podkowa srebrna, barkiem do góry, na niej krzyż, na którym kruk czarny ze wzniesionemi jak do lotu skrzydłami, ze złotym pierścieniem w dziobie; w hełmie u szczytu takiż kruk.

Ślepowronka, w myślistwie kraska, Coracias garrula.

Ślepy nabój, ślepa amunicja, nabój, zaopatrzony w pociski, nie mogące szkodzić (drewniane lub papierowe), rozpryskujące się zaraz po wyjściu z lufy; nabojów takich używa się do ćwiczeń, do oddawania salwy honorowej na uroczystościach wojskowych itp.

Ślepy punkt, punctum caecum, ob. Mariotte'a ślepa plamka.

Ślesin, m-ko w pow. konińskim (woj. łódzkie), 2.100 mieszk.

Ślesińskie jezioro, jezioro w pow. konińskim (woj. łódzkie), należące do grupy jezior gopłańskich (niegdyś odnoga Gopła), 6 km²; ma kształt podłużny.

Śleszkowski Sebastjan, lekarz Zygmunta III; * 1569, † 1648; prace: „Opera medica duo" (1618), „Tajemnice ku leczeniu potrzebne" i in.

Ślewiński Władysław, malarz, * 1854. † 1918; studja w Paryżu; 1908 profesor warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych; stanowisko to wkrótce opuścił, zakładając własną uczelnię; po kilkuletnim pobycie w kraju powrócił do Paryża. W 1925 w Zachęcie zbiorowa wystawa jego prac: widokie morskie, pejzaże tatrzańskie, stylizowane martwe natury i kilka autoportretów.

Ślęza (niem. Lohe), l. dopływ Odry na Śląsku pruskim, dług. 70 km.

Śliga lekarska, ob. Scincus officinalis.

Ślimak, cochlea, właściwy narząd słuchu; spiralnie zwinięty przewód, znajdujący się w uchu wewnętrznem i zawierający narząd Corti'ego oraz rozgałęzienia nerwu słuchowego (nervus acusticus).

Ślimak winniczek, ob. Helix pomatia.

Ślimaki, ob. Gastropoda.

Ślimakopylne, ob. Malacophilae.

Ślina, saliva, sok trawienny jamy ustnej; płyn, wydzielany przez gruczoły ślinowe (ślinianki); ciecz opalizująca, ciągliwa, nieco mętna, bez smaku i zapachu, o ciężarze właściwym 1.002—1.006 i oddziaływaniu zasadowem; zawiera ze składników nieorganicznych: fosforany i chlorki sodu, potasu, wapnia i magnezu oraz rodanek potasu (KCNS), ze składników organiczn.: białko, mucynę, mocznik, oksydazy oraz zaczyn, rozkładający skrobię (ptyalinę); u człowieka ilość ś., wydzielanej w ciągu doby, wynosi przeciętnie 1—2 litrów. Wydzielanie ś. regulują nerwy, dochodzące do ślinianek. Podnietami do wydzielania ś. są bodźce smakowe lub węchowe oraz podniety psychiczne, powstające w korze mózgowej (np. myśl o jedzeniu).

Ślinianki, gruczoły ślinowe, glandulae salivales, 3 pary dużych (ś. przyuszna — parotis, podżuchwowa czyli podszczękowa—submaxillaris i podjęzykowa—sublingualis) oraz cały szereg małych gruczołków, otwierających się przy pomocy przewodów wyprowadzających w jamie ustnej, i produkujących ślinę. Jedne ś. (ś. przyuszna) wydzielają ś. bardzo płynną (surowiczą), inne (ś. podjęzykowa i podżuchwowa) ś. gęstą, ciągnącą się (śluzową). U niektórych zwierząt ś. produkują substancje trujące (kwas siarkowy u rodziny mięczaków Doliidae, pochodne tyrozyny u głowonogów itp.).

Ślinotok, ob. ptyalismus.

Śliwa, ob. Prunus.

Śliwicki Józef, aktor, * 1867; występował przez lat kilka w Krakowie, od 1898 w teatrze „Rozmaitości" w Warszawie, potem w Teatrze Narodowym; reżyser dramatu i komedji.

Śliwień, u ludu żmija jadowita.

Śliwiński Artur, historyk i polityk, * 1877; studja w Lipsku; 28. VI.—7. VII. 1922 prezes ministrów; 1926 prezes Teatrów Miejskich w Warszawie; ogłosił: „Maurycy Mochnacki, żywot i dzieła" (1910), „Powstanie Listopadowe" (1911), „Powstanie Styczniowe", „Jan Sobieski", „Joachim Lelewel" i in.

Śliwiński Hipolit, architekt i polityk, * 1866; 1911—18 poseł do parlam. austrjackiego; wiceprezes Polskiego Stronnictwa Postępowego w Małopolsce, potem wiceprezes Stronnictwa Demokratycznego w Warszawie, obecnie w stronnictwie chłopskiem; 1919 i 1922 poseł na sejm.

Śliwiński Stanisław, ekonomista, * 1869; właściciel ziemski; poseł do 1-ej Dumy ros. z gub. lubelskiej, 1919—21 minister aprowizacji.

Śliwiński Stanisław, malarz współczesny, dekorator Teatru Polskiego w Warszawie; szkice architektoniczne, portrety, martwe natury.

Śliwka Jan, pisarz śląski dla ludu i młodzieży, * 1823, † 1874; naucz. gimn. w Cieszynie; napisał: „Krótka historja reformacji" (1858), „Piosenki dla dziatek z melodjami" (1857), „Geografja" (1863), „Rocznik ewagelicki" i in.

Śliwnicki Maciej, prawnik, proboszcz katedralny poznański, † 1551; przygotował do druku dzieło: „Opis praw i ustaw", wydane 1859 w Biblj. Ordynacji Myszkowskiej.

Śliwodaktyl, ob. Diospyros.

Śliwowica, wódka pędzona ze śliwek, wyrabiana głównie w Jugosławji i Bułgarji.

Śliz, ob. Nemachilus barbatula.

Ślizgawka, zamarznięta sadzawka lub staw; śl. sztuczna — plac, wylany wodą, która zamarzła.

Ślizień Stefan Jan, pisarz z XVII w.; marsz. trybunału litewskiego, pisarz ziemski oszmiański, autor poematu, opiewającego zwycięstwa Sobieskiego z 1672 i 1673, pt. „Haracz krwią turecką Turkom wypłacony" (Wilno, 1674).

Ślósarski Antoni, zoolog, * 1843, † 1897; studja w Szkole Głównej; współred. „Wszechświata"; prace: „Materjały do fauny malakologicznej Król. Polskiego" (1872), „Materjały do fauny wijów krajowych" (1883), „Zwierzęta zaginione — dyluwjalne" (1882) i in.

Ślub cywilny. Ustawodawstwo i sądownictwo w sprawach małżeńskich, poczynając od IX do XVI w., należało do wyłącznej kompetencji władz kościelnych; dopiero reformacja wpłynęła na to, że państwo stopniowo zaczęło zmierzać do odzyskania wpływów w zakresie normowania tej dziedziny życia społecznego. Ś. c. jest przeciwstawieniem ślubu religijnego, jako koniecznej formy zawarcia związku małżeńskiego w postaci aktu religijnego. Bezpośrednim powodem uznania przez państwo ślubu cywilnego była okoliczność, że Kościół nie uznawał małżeństw mieszanych, co w okresie po reformacji, zarówno w krajach katolickich, jak i protestanckich, wywoływało liczne trudności. Dla ważności ślubu cywilnego wystarczające jest oświadczenie przed urzędnikiem stanu cywilnego, skoro prawodawstwo uznało, że małżeństwo przestało być sakramentem a stało się umową. W obecnej chwili większość państw stoi na stanowisku obligatoryjności ślubu cywilnego; tzw. ważność związku małżeńskiego uzależniona jest od złożenia oświadczenia przed urzędnikiem stanu cywilnego. Fakultatywny ślub cywilny polega na tem, że jednostce przysługuje prawo wyboru między formą religijną a świecką, przyczem w obliczu prawa obie formy mają jednakową moc. Tego rodzaju forma zawarcia związku małżeńskiego przyjęta jest przez prawodawstwo anglo-saskie.

Ślubni bracia. W dawnej Polsce istniał zwyczaj zaprzysięgania sobie wzajemnej dozgonnej miłości braterskiej przez ludzi, złączonych przyjaźnią. Ślub ten był wiernie dochowywany do grobu, a ci, co go wykonywali, nosili miano Ślubnych Braci.

Śluby, w pojmowaniu nauki katolickiej obietnice, uczynione Bogu, zobowiązujące do spełnienia czynu dobrego i możliwego; w odróżnieniu od zwykłej obietnicy, śluby stanowią przyjęcie zobowiązań pod grzechem. Przepisy kanoniczne rozróżniają śluby: 1) publiczne, przyjmowane w imieniu Kościoła przez właściwego przełożonego kościelnego, i 2) prywatne: a) zastrzeżone, od których może dyspensować tylko Stolica Apostolska, b) niezastrzeżone. Do kategorji ślubów prywatnych zastrzeżonych należą śluby bezwzględnej czystości i śluby wstąpienia do zakonów o ślubach uroczystych.

Ślusarstwo, rzemiosło, któremu za materjał służą: żelazo i stal, a które zajmuje się obrabianiem tych metali przy pomocy stosownych narzędzi. Najważniejszemi wyrobami ś. są zamki do drzwi, okucia etc.

Śluz, mucus, płyn białkowy gęsty, ciągnący się, bezbarwny, oddziaływania zasadowego, wydzielany przez gruczoły błon śluzowych; składa się z mucyny; barwi się w preparatach histologicznych na kolor czerwony mucykarminem.

Śluz Whartona, ob. Whartona śluz.

Śluza, drewniana lub żelazna ruchoma przegroda w grobli lub jazie, pozwalająca przepuszczać dowolną ilość wody (np. spuszczanie stawów). Ś. komorowe, urządzenia w kanałach żeglownych w postaci przegród, zamykanych wrotami i dzielących kanał na odcinki o różnym poziomie wody. Kolejne zrównywanie poziomów wody w sąsiednich komorach pozwala statkowi płynąć w żądanym kierunku (tzw. śluzowanie statków). Ś. komorowe stosuje się w kanałach, łączących zbiorniki wody o różnych poziomach, lub w kanałach, przecinających wzniesienia terenu.

Śluzak, ob. myxoma.

Śluzakowy obrzęk, ob. myxoedema.

Śluzowa błona, ob. śluzówka.

Śluzowce, ob. Myxomycetes.

Śluzowy kwas, związek organiczny $HOOC.(CHOH)_4.COOH$, drobne kryształki o temp. topn. 213°; w wodzie rozpuszcza się trudno.

Śluzówka, śluzowa błona, membrana (tunica) mucosa, miękka, wilgotna błona barwy blado-różowej, wyściełająca wnętrze przewodu pokarmowego, oddechowego, moczopłciowego, ucho środkowe, przednią część gałki ocznej itd.; składa się z trzech warstw: 1) z nabłonka (jedno- lub wielowarstwowego) płaskiego, walcowatego lub migawkowego, często tworzącego uwypuklenia (kosmki); 2) z warstwy tkanki łącznej zbitej, obfitującej w gruczoły (właściwa b. ś. — lamina propria) i 3) z warstwy tkanki łącznej luźnej (wiotkiej), przeważnie pozbawionej gruczołów — błona podśluzowa — submucosa. Błonę ś. od podśluzowej oddziela warstwa mięśni gładkich. Gruczoły błon śluzowych produkują śluz albo swoiste wydzieliny: sok żołądkowy, jelitowy itp.

Śluźnica, ob. Cyclostomata.

Śmiałek, ob. Aira.

Śmiałek Wincenty, filolog klasyczny, * 1863; wiele prac z zakresu filologji klasycznej i pedagogji.

Śmiarowski Eugenjusz, adwokat, działacz społeczny i polityczny, * 1878; od 1922 poseł na sejm; 1919—20 wiceminister sprawiedliwości; wydał: „Mowy obrończe 1920—25" (1925).

Śmiech, risus, zmodyfikowany ruch oddechowy: jeden wdech, po którym następuje szereg krótkich, głośnych, przerywanych wydechów. Twarz przy śmiechu nabiera charakterystycznego wyglądu: usta rozszerzają się, kąty ich unoszą się ku górze. Ś. jest odruchem, wywołanym przez bodźce (podniety) umysłowe (wesołość, komizm itp.) lub cielesne (łechtanie skóry). Ś. przymusowy, ś. poniewolny (niem. Zwangslachen), napady bezprzyczynowego śmiechu u niektórych chorych z organicznemi chorobami nerwowemi, najczęściej z tzw. stwardnieniem wieloogniskowem mózgu i rdzenia — sclerosis multiplex; ś. przymusowy łatwo przechodzi w płacz przymusowy (niem. Zwangsweinen).

Śmiech sardoniczny, ob. risus sardonicus.

Śmieciuszka, ob. Galerita cristata.

Śmierć, mors, nieunikniony koniec życia, bezpowrotne ustanie wszelkich czynności życiowych (oddychania, skurczów serca, czucia, ruchów). Ś. naturalnej jakoby nie podlegają istoty jednokomórkowe (pierwotniaki, bakterje), których protoplazma dzieli się, dając początek dwóm nowym osobnikom. Ś. u człowieka nastąpić może: 1) wskutek normalnego wyczerpania się energji życiowej (fizjologiczna ś. w starości); 2) wskutek przyśpieszonego zużycia sił życiowych przez przygodne szkodliwe okoliczności (choroby); 3) wskutek nagłego przerwania sił życiowych w pełni pozornego zdrowia (ś. nagła). Ś. fizjologiczna następuje niepostrzeżenie i zbliża się do uśnięcia; śmierci wskutek przedwczesnego wyczerpania sił życiowych towarzyszą na schyłku życia objawy walki życia ze ś. (konanie, agonja); przy ś. nagłej niema konania. Oznaki ś.: oziębienie ciała, bladość, plamy opadowe, stężenie pośmiertne, wysychanie powierzchni ciała, gnicie; ś. gwałtowna następuje wskutek przyczyn nienaturalnych: otrucia, uduszenia, utopienia, ran itp.

Śmierć cywilna, pozbawienie praw majątkowych skazanego. Współczesne prawodawstwa karne, w przeciwieństwie do dawnych ustaw, nie znają śmierci cywilnej i nie przewidują konfiskaty majątku skazanego, bez względu na surowość kary, jaka mu została wymierzona. W razie skazania na karę śmierci, majątek skazanego przechodzi drogą zwykłej sukcesji na jego dziedziców.

Śmierć pozorna, ob. pozorna śmierć.

Śmieszek Antoni, filolog, * 1881; studja na Uniw. Jagiellońskim; prof. uniw. w Tomsku, 1920 prof. języków starożytnego Wschodu wraz z sanskrytem na Uniw. Poznańskim; ogłosił: „Przyczynki do objaśnienia napisów staroperskich" (1912), „Awestyjskie podanie o wieku złotym i potopie" (1913), „O nazwach rzeki Nilu" (1922).

Śmigiel, m. pow. (woj. poznańskie), 3.750 mieszk.

Śmigielska Józefa, z męża Dobieszewska, literatka, * 1820, † 1899; redaktorka „Kółka Domowego", 1856—7 wydawała dla młodzieży „Zabawy przyjemne i pożyteczne" (6 t.); napisała „Wychowanie kobiet wobec dzisiejszych dążeń społecznych" (1871).

Śmigielski Adam, partyzant z XVIII w.; służbę wojskową rozpoczął za Sobieskiego, towarzysząc mu pod Chocim; początkowo stronnik Augusta II, przeszedł na stronę Stanisława Leszczyńskiego; 1714 starosta gnieźnieński.

Śmiglecki Marcin, pisarz polsko-łaciński, * 1562, † 1618; jezuita, dr. teologji, prof. w Wilnie; ogłosił: „Logica selectis disputationibus et quaestionibus illustrata" (1618), „O lichwie i trzech przedniejszych kontraktach... wyderkowym, czynszowym i towarzystwa kupieckiego" (1596) i szereg rozpraw polemicznych.

Śmigownica, rodzaj długiej armaty, używanej w XVII w., strzelającej 5-o, 8-o lub 10-cio funtowemi pociskami.

Śmigus, ob. dyngus.

Śmiła (ros. Śmieła), m. na Ukrainie w pow. czerkaskim, nad rz. Taśminą, 10.000 mieszk.; cukrownia.

Śniadecka Ludwika, córka Jędrzeja, późniejsza żona Michała Czajkowskiego; * ok. 1800, † 1866; pierwsza miłość Juljusza Słowackiego, której wspomnienia znajdują się w „Godzinie myśli", „Kordjanie" (Laura), „Podróży na Wschód", „Beniowskim", w urywkach z „Pamiętnika" i w listach.

Śniadecki Jan, astronom, matematyk i filozof, * 1756, † 1830; studjował w Akademji Krakowskiej, w Getyndze i w Paryżu; 1780 prcfesor matematyki i astronomji w Krakowie, 1802—25 prof. anatomji w Wilnie, 1807—14 rektor Uniwersytetu Wileńskiego. Napisał:

„Rachunku algebraicznego teorja przystosowana do linij krzywych“ (2 t.), „Trygonometrja kulista“, „Geografja“, „O filozofji“, „O metafizyce“, „O logice i retoryce“, „Filozofja umysłu ludzkiego, czyli rozważny wywód sił i działań umysłowych“ (1818) i in. Pozostawił szereg prac w rękopisach, przechowywanych w zbiorach Akademji Umiejętności w Krakowie i w Bibljotece Jagiellońskiej. Jako filozof wyznawał empiryzm i sensualizm.

Śniadecki Jędrzej, brat poprzedn., lekarz i przyrodnik, * 1768, † 1838; 1797—1822 profesor chemji w Akademji Wileńskiej. Napisał: „Początki chemji“ (Wilno, 1800), „Teorja jestestw organicznych“ (1804), „O fizycznem wychowaniu dzieci“ (wydane oddzielnie w Warszawie w 1840) oraz szereg prac z dziedziny przyrodoznawstwa. Jako pedagog kładł nacisk na potrzebę wychowania fizycznego, wypowiadał się przeciwko stosowaniu w nauczaniu metody wyłącznie książkowej, żądał oparcia wychowania i nauczania na psychologji dziecka. Jego poglądy pedagogiczne nawiązują do systematów pedagogicznych wieku Oświecenia.

Śniadowo, m-ko w pow. łomżyńskim (woj. białostockie), 900 mieszk.

Śniardwy (niem. Spirdingsee), największe jez. na Mazowszu Pruskiem, 106 km²; posiada kilka wysepek, najw. Czarci Ostrów (niem. Spirdingswerder); rz. Pissa odprowadza jego wody do Narwi; malownicze brzegi, pokryte lasami.

Śniatyn, m. pow. (woj. stanisławowskie), nad rz. Prutem, wpobliżu granicy rumuńskiej, 10.500 mieszk.

Śnica, osada dyszla, złożona z dwóch drewien, które rosochato rozchodzą się od końca dyszla, przechodzą przez oś, mocno w niej utkwione, i łączą się z końcami rozwory, tworząc z nią razem trójkąt.

Śnieć, ob. Tilletia.

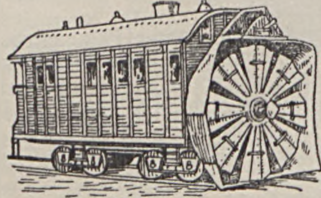
Śniedek, ob. Ornithogalum.

Śniedź, warstwa zasadowego węglanu miedziowego, którą pokrywa się miedź w powietrzu wilgotnem.

Śnieg, ob. opady atmosferyczne.

Śnieg czerwony, czerwone plamy na śniegu w krajach północnych i wysokogórskich, spowodowane gromadnem występowaniem glonu Chlamydomonas nivalis.

Śniegowy pług, urządzenie do oczyszczania ze śniegu dróg lub torów kolejowych: ś. p. może być ciągniony przez konie, pchany przez lokomotywę albo poruszany parą lub elektrycznością. Rys. przedstawia ś. p. kolei Gotarda (wedł. Rölla).

Śniegowy pług.

Śnieguliczka, ob. Symphoricarpus.

Śnieguła, ob. Plectrophenax nivalis.

Śnieżka (niem. Schneekoppe), najwyższy szczyt w Górach Olbrzymich (Sudety) na Śląsku Dolnym, 1.605 m. wys.; stacja meteorologiczna, dwa schroniska.

Śnieżyca, ob. Leucojum.

Śparogi, ozdoba nadszczytowa, powstająca ze skrzyżowania się nad szczytem dwóch skrajnych krokwi, nieraz ozdobnie wyciętych w kształcie rogów, łbów końskich lub psich, siekier. Forma ta występuje przeważnie na Mazowszu, czasem na Pomorzu i w Wielkopolsce.

Śpiący Bracia, nazwa dawana siedmiu męczennikom, którzy w Efezie ok. 250 wyznali mężnie wiarę w Chrystusa i zostali zato żywcem zasypani w jaskini pod miastem. Nazwa Śpiących Braci pochodzi stąd, że lud nie wierzył w ich śmierć. Odkryto ich za panowania Teodozjusza Wielkiego. Kościół katolicki czci ich dnia 27. VII., grecki d. 4. VIII. i 22. X.

Śpiączka, coma, stan głębokiego snu, cechującego się całkowitą utratą świadomości oraz brakiem oddziaływania na podniety zewnętrzne. Występuje przy cukrzycy (ś. cukrzycowa, coma diabeticum), mocznicy (coma uraemicum), zapaleniach opon mózgowo-rdzeniowych (meningitis) oraz przy padaczce; kończy się przeważnie śmiercią (wyjątek: padaczka), rzadziej powrotem do świadomości i wyzdrowieniem. Powodem ś. jest zatrucie ośrodków nerwowych.

Śpiączka afrykańska, choroba zakaźna nagminna, wywoływana przez świdrowca Trypanosoma gambiense, wykrytego w 1901 przez Duttona; świdrowce przenoszone są przez muchę „tse-tse“ (Glossina palpalis); panuje w Afryce zwrotnikowej, w dorzeczach Nigru, Kongo oraz górnego Nilu; objawy: nieregularne napady gorączki, obrzęk gruczołów chłonnych, wysypki skórne, przemijające obrzęki skóry; w okresach końcowych (przedśmiertnych) wyniszczenie, mowa niewyraźna, senność (zasypianie podczas pracy lub jedzenia).

Śpiączka nagminna, ob. encephalitis lethargica.

Śpichlerz lub **śpichrz**, budynek gospodarski, w którym przechowywane jest zboże w ziarnie.

Śpiew, czynność krtani, a w szczególności rozmaicie położonych i natężonych strun głosowych, które stosownie do naszej woli wydają dźwięki o pewnej określonej wysokości, zwane tonami, i wytwarzają w ten sposób melodję. Śpiew może być naturalny (nieuczony) i kunsztowny. Sztuka zna rozmaite metody i szkoły śpiewu, za najlepszą uważana jest ogólnie szkoła włoska.

Śpiew figuralny, ob. figura.

Śpioch, myśliwska nazwa zająca.

Średnia arytmetyczna dwóch liczb (odcinków) a i b, taka liczba c, iż $a - c = c - b$; jest to połowa sumy liczb danych: $c = \frac{a+b}{2}$, np. śr. ar. 2 i 8 jest równa 5.

Średnia geometryczna lub średnia proporcjonalna dwóch liczb (odcinków) a i b, taka liczba c, iż $a : c = c : b$. Liczbę tę wyznacza wzór: $c = \sqrt{ab}$. Np. śr. geom. 2 i 8 jest równa 4.

Średniawski Andrzej, działacz ludowy i polityk, * 1857; włościanin, 1908—18 poseł do parlamentu wiedeńskiego, członek „Piasta“, 1919—22 poseł na Sejm Ustawodawczy, 1922 senator z woj. krakowskiego.

Średnica krzywej (wzgl. powierzchni) stopnia drugiego, cięciwa, przechodząca przez środek.

Średnie szkoły, ob. polskie szkolnictwo średnie ogólnokształcące.

Średnie wieki, średniowiecze, okres historji od upadku cesarstwa zach.-rzymskiego (476) do odkrycia Ameryki (1492); ob. Historja (tabl.: Chronologja historyczna).

Średnik (łac. semicolon), znak pisarski (;), używany do oddzielania zdań równorzędnych, niekiedy mniejszych okresów w zdaniu; oznacza przestanek dłuższy od przecinka, a krótszy od kropki.

Średnio-europejski czas, czas południka o 15° na wschód o Greenwich (0°), czyli czas o 1 godzinę większy od greenwichskiego. Nazwa śr.-europ. cz. powstała z tego, że przyjęty został przez państwa, położone w Europie środkowej: Austrję, Danję, Czechosłowację, Jugosławję, Niemcy, Norwegję, Polskę, Szwajcarję, Szwecję, Węgry, Włochy.

Średniówka albo cezura, miejsce, gdzie kończy się jedna połowa wiersza, a zaczyna druga, w wierszach więcej niż 9-cio zgłoskowych; w wierszach parzystych przypada w samym środku, w nieparzystych w pierwszej części wiersza ma o jedną zgłoskę więcej.

Średzkie prawo, dawne prawo niemieckie miasta Środy na Śląsku, przyjęte przez szereg innych miast w Polsce.

Śrem, m. pow. (woj. poznańskie), nad Wartą, 7.000 mieszk.; fabr. zegarków, garbarnie.

Śreżoga, ob. śrzeżoga.

Środa (niem. Neumarkt), m. pow. (woj. poznańskie), 7.200 mieszk.; cukrownia, wyroby bawełniane.

Środek, ośrodek lub medjum, w fizyce substancja (materjalna lub eter), w której rozchodzi się promieniowanie; ś. fal głosowych są wszelkie materjalne ciała sprężyste; ś. fal elektromagnetycznych jest eter lub (zgodnie z zasadami względności) pusta przestrzeń, obdarzona pewnemi fizycznemi własnościami.

Środek ciężkości, ob. ciężkości środek.

Środek elipsy, okręgu, koła, hiperboli, kuli, ob. elipsa itd. Śr. odcinka, punkt, dzielący odcinek na dwie części równe. Śr. rzutów, rzut środkowy, ob. rzut.

Środek inwersji, symetrji środkowej, ob. inwersja, w geom. symetrja.

Środek masy, ob. masy środek.

Środek obrotu, ob. obrotowy ruch ciała.

Środek trzęsienia, ob. epicentrum.

Środki lecznicze, ob. leki.

Środki nasenne, ob. hipnotica.

Środki żrące, ob. caustica.

Środkowa, odcinek, łączący wierzchołek trójkąta ze środkiem przeciwległego boku.

Środkowy Kanał (niem. Mittellandkanal), ważna droga wodna w Niemczech, prowadząca z zach. na wsch., tworząc połączenie Renu z Elbą przez kanał Dortmundzko-Emski; częściowo w budowie.

Śródbłonek, ob. endothelium.

Śródbłoniak, ob. endothelioma.

Śródborów, osada podmiejska, w przyszłości miasto-ogród wśród lasów sosnowych, 30 km. na płd.-wsch. od Warszawy.

Śródbrzusze, ob. mesogastrium.

Śródciałko, ob. centrosoma.

Śródjądrze, ob. testes.

Śródkoście, ob. diploë.

Śródłożne, ob. Centrospermae.

Śródmiąższowy, ob. interstycjalny.

Śródowocnia, ob. owoc.

Śródpiersie, ob. mediastinum.

Śródpoście, ob. Półpoście.

Śródręcze, ob. metacarpus.

Śródstopie, ob. metatarsus.

Śródszaniec, dzieło fortyfikacyjne, służące do przedłużenia oporu w razie niepowodzenia obrony pozycji, cieśniny lub innego ważnego punktu, względnie do osłonięcia ewentualnego odwrotu.

Śródziemne (morze), odnoga oceanu Atlantyckiego, położona między Europą płd., Afryką płn. i Azją Mniejszą, przez cieśninę Gibraltarską łącząca się z Atlantykiem, 2,967.570 km², największa głębia 4.404 m. na zach. od Krety; dzieli się na część zach.: zagłębie Alborańskie między Hiszpanją a Afryką, Balearskie i m. Tyrreńskie, oraz część wschodnią: m. Jońskie, Adrjatyckie, Egejskie i zagłębie Lewantyjskie między Syrją i Egiptem a cieśninami Bosforu i Dardaneli wraz z m. Marmara, połączone z morzem Czarnem. Dno morskie urozmaicone; zach. część posiada wygasłe wulkany, we wsch. części występujące na obszarze morza Egejskiego; słabe prądy, wys. fal dochodzi najwyżej do 5 m.; barwa wód błękitna (ciemnoniebieska), zawartość soli 35‰, temperatura wody w lecie 23—25°, w zimie 13—17°, klimat łagodny i ciepły; połów tuńczyków, sardynek i sardeli, zbieranie ostryg, gąbek, korali i ślimaków: do m. Śr. wpadają w Europie rzeki: Ebro, Rodan, Tyber, Po, Adyga, Wardar, Marica, w Afryce Nil. Najważniejsze porty: Barcelona, Marsylja, Genua, Neapol, Triest, Saloniki, Konstantynopol, Aleksandrja. M. Śr. odegrało ważną rolę w dziejach i kulturze Europy; w starożytności narody śródziemnomorskie wytworzyły wysoką kulturę (Grecja) i potężne organizmy państwowe (cesarstwo rzymskie), w wiekach średnich m. Śr. było najważniejszą drogą handlową między Wschodem a Zachodem; w późniejszych wiekach, wskutek odkryć geograficznych w XV i XVI w. oraz skierowania się handlu światowego na ocean Atlantycki i Spokojny, straciło swoje znaczenie, które odzyskało w XIX w. wskutek przekopania kanału Sueskiego, łączącego je z oceanem Indyjskim, jako najkrótsza droga morska do Azji płd. i Australji. Największe znaczenie ma m.

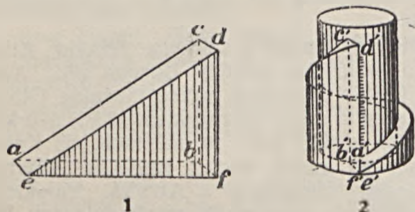
Śr. dla W. Brytanji, wskutek czego opanowane zostały przez Anglików najważniejsze punkty strategiczne: Gibraltar, Malta, Cypr i Suez.

Śródziemne morze Amerykańskie, część oceanu Atlantyckiego w Ameryce środk., oddzielająca Amerykę Płn. od Ameryki Płd.; dzieli się na: 1) Zatokę Meksykańską, odgraniczoną półwyspami Jukatan i Florydą i wyspą Kubą na wsch. i płd., a St. Zjedn. Am. Płn. i Meksykiem na płn. i zach.; najw. głęb. 3.875 m.; 2) Morze Karaibskie, zwane także morzem Antylskiem, położone między wybrzeżem Ameryki środk. i płd. a Antylami; najw. głęb. 6.269 m.; m. K. przez Kanał Panamski łączy się z oceanem Spokojnym.

Śródziemne morze Japońskie, to samo, co Japońskie morze (ob.).

Śródziemnomorska rasa. Zaliczano do niej dawniej ludy o jasnym kolorze skóry w Europie, Afryce płn. i wsch., Azji zach. i Indjach, dzieląc je według języka na Aryjczyków, Hamito-Semitów i grupę kaukaską. Nauka obecna nie uznaje tego podziału.

Śruba, jedna z maszyn prostych, oparta na zasadzie równi pochyłej. Teoretycznie śr. wyobrazić sobie można jako walec, dookoła którego owinięta jest równia pochyła. Odległość

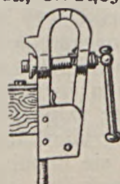

Śruba: 1) równia pochyła: $cb = df$ wysokość równi, ab podstawa równi; ac długość równi; 2) równia nawinięta na walec: $c'b' = cb$(1) skok śruby; $a'b' = ab$(1) obwód walca; $a'c'$ linja śrubowa.

pomiędzy sąsiedniemi skrętami nazywa się skokiem śr. Zapomocą śr. można siłę większą (opór) zrównoważyć przez siłę mniejszą (siłę czynną). Stosunek oporu do siły czynnej jest, w przypadku równowagi, równy stosunkowi skoku do obwodu śruby. Jak do wszystkich maszyn prostych, do śruby stosuje się złota reguła mechaniki, tzn. że śr. nie daje nam zysku pracy, ile razy bowiem oszczędzamy na sile, tyle razy tracimy na drodze. Śruba jest częścią składową wielu maszyn złożonych. O systemach nacinania śrub, ob. gwint.

Śruba Archimedesa, śruba bez końca, przyrząd, wynaleziony przez Archimedesa, służący do podnoszenia wody; ob. Archimedes.

Śruba okrętowa, stalowe skrzydła ukośne na końcu wału statku, wprawiające go w ruch dzięki oporowi wody.

Śrubsztak.

Śrubsztak, imadło, narzędzie ślusarskie, służące do przytrzymywania obrabianych przedmiotów metalowych; składa się z dwóch bak żelaznych, z których jedna jest nieruchoma, a druga ruchoma; ś. o bace ruchomej, przesuwającej się w jednej płaszczyźnie — ś. równoległy, o bace ruchomej, otwierającej się wzdłuż łuku — ś. kowalski (Rys.).

Śrut (szrut), drobne pociski ołowiane w postaci kulek różnej wielkości, używane do strzelania ptaków i drobniejszej zwierzyny. Istnieje śrut cienki, gruby i hartowany czyli twardy z ołowiu z pewną domieszką innych metali, w przeciwieństwie do śrutu z miękkiego ołowiu. Ś. ze względu na wielkość ma różną numerację. Najczęściej spotykana jest numeracja angielska i francusko-niemiecka; im jest grubszy, tem niższy ma numer. Zależnie od zwierzyny, na jaką używa się, ś. zowie się sarniak, zajęczak itp.

Śrutownica, woreczek skórzany na śrut lub na proch.

Śrutówka, mała strzelba, która dobrze bije śrutem.

Śrzeżoga albo **śreżoga,** 1) zważenie się od zimna kwiatów, liści; 2) mgła; 3) szron.

Świadek, osoba, która składa świadectwo, świadczy, zeznaje w sądzie; przy pojedynkach — sekundant.

Świadki (góry), pozostałości dawnych pasm górskich, zniesionych przez działania atmosferyczne, np. w Afryce pustynnej.

Świadomości zaburzenia, nieprawidłowy przebieg czynności psychicznych; dzielą się: 1) na całkowite lub częściowe zniesienie ś., ob. śpiączka, sopor, somnolentia i 2) na zamroczenia ś., stany, cechujące się wadliwą orjentacją co do czasu, miejsca, otoczenia, własnej osoby, rozluźnieniem całego życia psychicznego i zamglonem wspomnieniem po przeżyciu danego stanu: stany majaczeniowe, stany pomroczne, sennowłóctwo, psychoza Korsakowa i in.

Świadomość, termin psychologiczny, posiadający kilka różnych znaczeń, niezawsze ściśle rozróżnianych w psychologji. Dla większości psychologów współczesnych ś. jest to najbardziej ogólna i charakterystyczna właściwość wszelkich naszych doznań psychicznych, właściwość cechująca procesy poznawcze i procesy uczuciowe i woli. Według innych ś. jest równoznaczna mniej więcej z pojęciem zamiaru, intencji. „Obrazić kogoś świadomie" znaczy obrazić umyślnie, z zamiarem, i odwrotnie: „nieświadomie" oznacza niechcący, nieumyślnie. Niekiedy wyraz ten równoznaczny jest z wyrazem: „uznaję", „przyznaję się do czegoś", np. w wyrażeniu: „mam świadomość swojej winy". W tych dwóch znaczeniach ostatnich wyraz ten w psychologji jest używany bardzo rzadko, natomiast częściej w życiu potocznem.

Świat, w potocznej mowie oznacza ziemię wraz z jej mieszkańcami, wskutek czego posługujemy się określeniami: część ś., historja ś. itp.; w pojęciu filozoficznem ś. oznacza wszystko istniejące, a więc ogół wszystkich zjawisk i pojęć i zależnie od tego rozróżniamy: a) ś. zmysłowy czyli przyrodzony, to jest wszystko, co pod zmysły nasze podpada i b) ś. nadzmysłowy (nadprzyrodzony), wprawdzie pod zmysły nie podpadający, ale znany nam z doświadczenia duchowego, a dotyczący myśli, uczuć, wierzeń itp.; w najobszerniejszem pojęciu oznacza „Kosmos" albo wszechświat (ob.).

Świat, u ludu wyobrażenie kuli ziemskiej, robione z opłatka w wigilję Bożego Narodzenia i wieszane u powały.

Świat antyczny obejmuje ziemie, które były terenem rozkwitu lub oddziaływania kultury greckiej, objęte przez nią przed epoką wielkiej wędrówki narodów. Kolonizacja grecka skierowała się całemi plemionami w określonych kierunkach — plemię eolskie zajęło płn. wybrzeże Azji Mniejszej i Lesbos; jońskie środek wybrzeża (miasta Efez, Milet, Fokea), dorycki — południowe wybrzeża i Rodos. Miasta, założone w czasie kolonizacji plemiennej (XI—X w. przed Chr.), same rozpoczęły zakładanie własnych kolonij (IX—VIII—VII—VI w. przed Chr.), głównie wzdłuż wybrzeży morskich; kolonizacja ta objęła trzy tereny: a) Propontyda (morze Marmara) i morze Czarne. Punktem wyjścia były tu kolonje na wybrzeżu trackiem — Chersonez (około dzisiejszego Gallipoli). Stąd w kierunku północnowschodnim wyruszyli koloniści greccy na założenie Bizancjum (Konstantynopol) i Chalcedonu (na azjatyckiem wybrzeżu Bosforu). Wzdłuż wybrzeży morza Czarnego założyli Istr (u ujścia Dunaju), Tomi (dzisiejsza Konstanca), Olbję (u spływu Dniepru z Bohem); kolonizowali półwysep Krym, grecki Chersonez Taurydzki (miasta Teodozja, Panticapeum—dzis. Kerez, Tanais u ujścia Donu). Wszystkie te kolonje eksportowały zboże do Grecji macierzystej. b) Wielka Grecja (tak nazywano ze względu na wielką ilość greckiej napływowej ludności, południe półwyspu Apenińskiego i Sycylję). Kolonje greckie były tu bardzo liczne i wszystkie niemal w stanie kwitnącym. Rozkwit ich i dalsze promieniowanie spotykało opór dwóch potęg tego okresu, Kartaginy i Etrurji. Najważniejsze miasta greckie tego terenu: Tarent, Sybaris, Krotona, Locri, Neapol, Messyna, Syrakuzy. c) Wybrzeża morza Śródziemnego. Kolonizacja grecka objęła tu wyspę Cypr, deltę Nilu (kolonja Naukratis, ważny punk handlowy). Na zachodzie najważniejszemi kolonjami były: Marsylja (która ze swej strony założyła Niceję i Monako). Nowy silny prąd kolonizacyjny rozpoczął się w epoce hellenistycznej, tj. po podbojach Aleksandra Wielkiego. Aleksander Wielki założył około 70 kolonij, z których wszystkie otrzymały nazwę Aleksandrja. Z nich najpotężniejszą jest Aleksandrja w Egipcie, późniejsza stolica królestwa Ptolomeuszów. W jego ślady wstępowali Ptolemeusze, Seleucydzi i inni, którzy zakładali wielkie miasta greckie na terenach, sięgających Beludżystanu i Afganistanu na wschód, górnego biegu Nilu na południe. Najważniejsze: Antjochja (stolica państwa Seleucydów), Seleucja i Edessa nad Tygrysem, Ptolemaida nad Nilem, Nikomedja (stolica państwa Bitynji). Od III w. coraz silniej, a w wieku II definitywnie, Rzym wywierał wpływ na cały obszar kultury greckiej, i centrum polityczne przeniosło się do Italji. W III w. rozpoczęła się ekspansja mocarstwowa Rzymu, która w chwili stabilizacji objęła (epoka cesartswa rzymskiego) następujące ziemie: I) Europa, 1) Sycylja, Sardynja, Korsyka; 2) Hiszpanja z zachodnim kresem świata antycznego, Kadyksem-Gades (łac.); 3) Galja, zarówno południe, dawna „provincia" (dzisiejsza Prowansalja), jak i północna Belgja, zdobyte przez Cezara. Stolica Galji Lugdunum, dzisiejszy Lyon; 4) Germanja, tereny nad Renem i górnym Dunajem; 5) Wyspy Brytyjskie — Brytanja, Szkocja, Islandja (Hibernia), z tych tylko pierwsza opanowana definitywnie w pierwszym wieku po Chr.; 6) prowincje naddunajskie Raetium, Noricum, Panonja, placówki przeciw barbarzyńcom północnym; 7) Illirja; 8) Maesia; 9) Tracja; 10) Grecja i Macedonja (przyłączone już w II w. przed Chr.); II) Azja, 1) tereny Azji Mn., Pont, Bitynja, Galacja, Cylicja; 2) Syrja z Fenicją i Palestyną; 3) Arabja (częściowo); 4) Armenja; 5) Mezopotamja; III) Afryka, 1) Egipt, 2) Afryka północno-zachodnia, tereny dawniej Kartaginy, Syrta (dzis. Trypolis), Libja, Numidja, Mauretanja (mało opanowana wskutek dzikości mieszkańców; dzisiejsze Marokko). Hekataios (około r. 500 przed Chr.) tworzy pierwszą mapę i daje do niej opis. Mapy takie (pinakes) były uzupełniane przez opisy podróżników, np. Pyteasa z Massalji, który w czasach wypraw Aleksandra Macedońskiego zwiedził Brytanję.

Świątkowski Marcin, prof. Akademji Krakowskiej, kustosz Kolegjaty skalbmierskiej, † 1740; studjował filozofję w Halli, następnie został prof. Akademji Krak., gdzie wykładał filozofję według systemu Wolfa; z dzieł: „Prodromus Polonus eruditae veritatis, seu tractatus de dignitate et utilitate impedimentis et subsidiis..." (Berlin, 1765).

Światła rok, rok świetlny, astronomiczna jednostka odległości, równa ilości kilometrów, którą promień świetlny przebiega w ciągu roku; przyjmując prędkość światła = 300.000 km. na sekundę, a rok = 365¼ dnia, otrzymamy, że r. ś. równa się około 9,467.000,000.000 km.

Światło. Wrażeniem światła i związanym z niem kompleksem zjawisk świata wewnętrznego zajmują się fizjologja i psychologja, odpowiednikiem tego wrażenia w świecie zewnętrznym zajmuje się fizyka. Dział fizyki, traktujący o świetle, nazywa się optyką. Początki optyki sięgają czasów starożytnych. Filozof grecki Epikur sądził, że widzenie odbywa się zapomocą promieni, wysyłanych przez oko obserwatora, ale już Platon, wprowadził hipotezę synaugji, tłumacząc widzenie przez spotykanie się promieni, wysyłanych przez przedmiot świecący, z promieniami, wychodzącemi z oka obserwatora. Arystoteles zwalczał hipotezę o wypływie promieni z oka, ale jeszcze

Alhazen (XI w.) musiał wypleniać z nauki resztki tej hipotezy, pochodzące z upodabniania zmysłu wzrozu do zmysłu dotyku. Optyka dzieli się na optykę geometryczną i optykę fizyczną w znaczeniu ściślejszem. Pierwsza zajmuje się prawami, rządzącemi zjawiskami świetlnemi, dającemi się ująć geometrycznie, bez wnikania w istotę światła, druga zajmuje się fizykalną istotą światła i z niej wyprowadza prawa optyczne. Optyka geometryczna opiera się na fakcie prostolinijnego rozchodzenia się światła, którego najprostszym dowodem jest konstrukcja cienia i tworzenie się obrazów w przyrządzie, zw. camera obscura (ob.). Przez konstrukcje geometryczne tłumaczy się odbijanie światła i załamywanie światła. Nauka o odbijaniu światła (katoptryka) sformułowana była matematycznie już przez Euklidesa, który znał prawo równości kątów padania i odbicia promienia światła, a rozwinięta przez Herona z Aleksandrji, Ptolemeusza, Alhazena. Naukę o załamywaniu światła (dioptrykę) zapoczątkował również Euklides, zajmowali się nią w dalszym ciągu Ptolemeusz, Alhazen, Vitello, a ugruntowali ostatecznie Kepler, Snellius, który pierwszy wypowiedział w matematycznie słusznej formie prawa załamywania, i Descartes. Niezależnie od teorji rozwinęła się nauka o przyrządach optycznych. Grecy znali działanie zwierciadeł wklęsłych, w wykopaliskach rzymskich znaleziono soczewki. Luneta wynaleziona została przez Zachariasa Joannidesa w Middelburgu w 1590, mikroskop prawdopodobnie przez Franciscusa Fontana w 1618. Pierwsza luneta, nadająca się dobrze do obserwacyj astronomicznych, skonstruowana została przez Keplera. Początki fotometrji, tj. działu optyki, traktującego o dzielności źródeł światła i o oświetleniu, podał Kepler, naukę tę rozwinęli Bouguer i Lambert. Zagadnieniem rozszczepiania światła, specjalnie zjawiskiem tęczy, zajmowali się pierwsi, po Arystotelesie, dominikanin Teodoricus de Saxonia (pocz. XIV w.), Descartes i Dominis, a Marcus Marci umiał już połączyć zjawisko rozszczepienia światła ze zjawiskiem załamywania. Newton ogłosił w 1672 swoje słynne doświadczenia z pryzmatem. Zagadnienie o istocie światła zostało postawione na poziomie naukowym w drugiej połowie XVII w., kiedy toczył się spór pomiędzy Newtonem a Huyghensem. Newton twierdził, że istota światła polega na wysyłaniu przez ciało świecące niezmiernie drobnych cząsteczek barwnych (teorja emisyjna albo korpuskularna), Huyghens zaś stworzył teorję undulacyjną, polegającą na tłumaczeniu zjawisk świetlnych przez falowy ruch eteru. Do pocz. XIX w. większość fizyków przyjmowała teorję Newtona, dopiero w pierwszej poł. XIX w. ugruntowała się ostatecznie teorja undulacyjna, tłumacząc dokładnie zjawisko uginania się światła, odkryte przez Grimaldi'ego, zjawisko polaryzacji, odkryte w 1809 przez Malusa, zjawisko interferencji, opisane dokładnie przez Younga w 1807, zjawisko podwójnego załamania, obserwowane po raz pierwszy przez Bartholinusa w 1670, i wogóle, wszystkie znane wtedy zjawiska optyczne. Według teorji undulacyjnej światło polega na poprzecznych falach eteru, rozchodzących się w próżni z prędkością 300.000 km. na sek. (obliczoną po raz pierwszy przez Römera w 1675), o dług. 0,4—0,8 mikronów w widzialnej części widma, a krótszych w pozafiołkowej i dłuższych w pozaczerwonej części widma. Do czasów Maxwella panowała w fizyce teorja sprężystego eteru, jako ośrodka rozchodzenia się fal świetlnych. Maxwell dowiódł teoretycznie, że fale elektromagnetyczne rozchodzą się z prędkością światła i ugruntował w ten sposób elektromagnetyczną teorję światła, według której fale świetlne są falami elektromagnetycznemi. Teorja ta panuje i w fizyce współczesnej, została jednak zmodyfikowana w 1905 przez Einsteina, który w swojej teorji względności odrzucił koncepcję eteru. W związku z podaną przez Plancka (1900) teorją kwantów, istnieją próby zbudowania teorji światła, jako ruchu nieciągłego, składającego się z oddzielnych impulsów. Odkrycie analizy widmowej przez Kirchhoffa i Bunsena w 1859 dało bodziec do szukania wewnątrz atomów mechanizmów, wysyłających światło. Tak powstał w 1913 model atomu Bohra, a w 1916 model atomu Sommerfelda, którego konsekwencje teoretyczne zgodne są w zupełności z danemi doświadczalnemi. Ob. atomu modele, eter.

Światło Drummond'a, ob. Drummond'a światło.

Światłocień, ob. clair-obscur.

Światłodruk, nazwa ogólna różnych metod otrzymywania płyt drukarskich przy pomocy fotografji (fototypja, heljograwiura i in.).

Światłowstręt, ob. fotofobja.

Światłozwrotność, ob. fototropizm, heljotropizm.

Światosław, w. ks. Rusi, syn Igora i Olgi; rozszerzył granice państwa aż po Kaukaz, pobił Chazarów, podbił Bułgarję; pokonany przez ces. greckiego, zabity w odwrocie przez Pieczyngów 972.

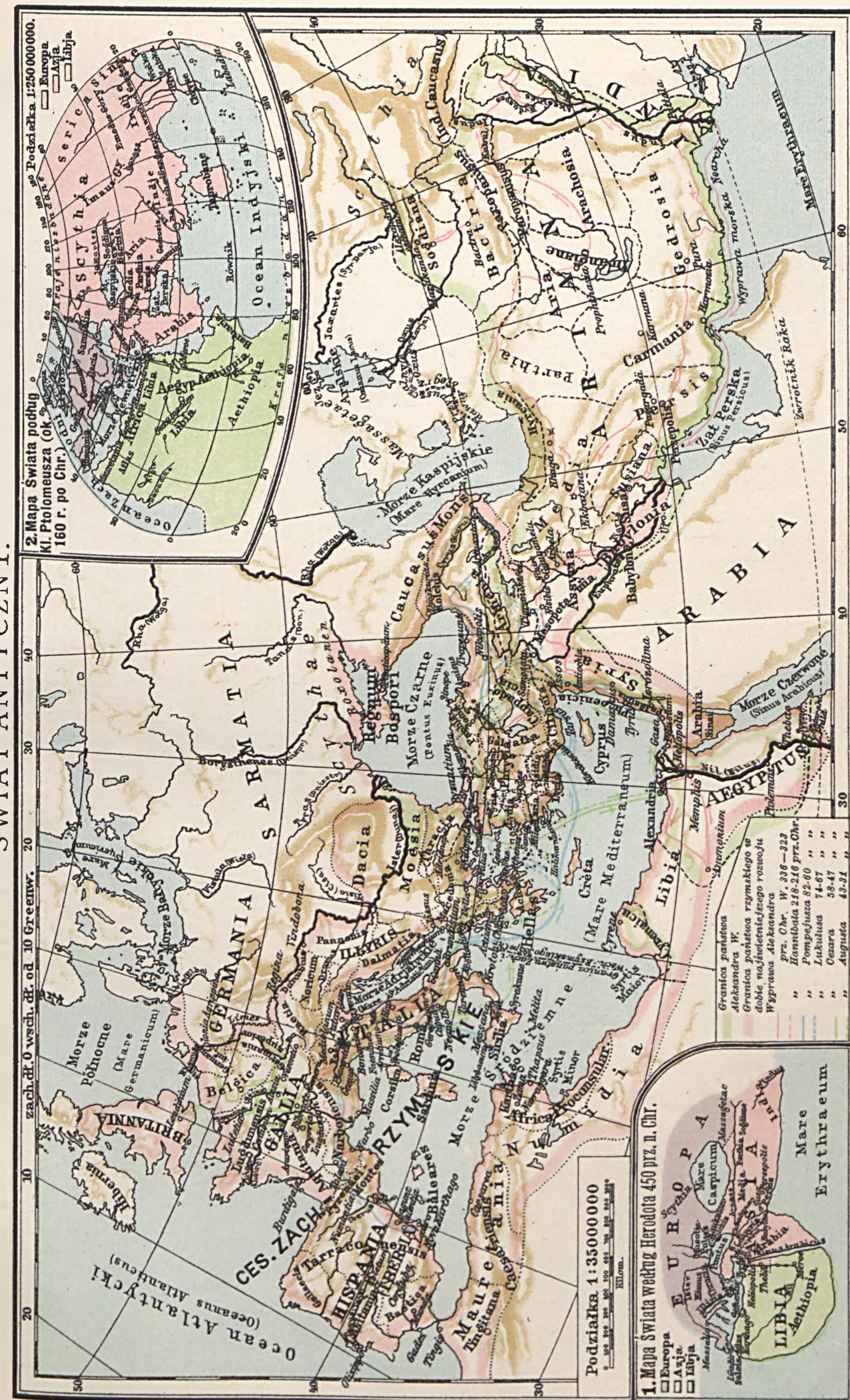
Światowit albo **Świętowit,** ob. mitologja słowiańska.

Świąd, swędzenie, świerzbienie, pruritus, wrażenie swoiste o charakterze nieprzyjemnem, zbliżone do łaskotania, zawiera pierwiastki kłucia i bólu tępego; powstaje przy zadrażnieniu skóry.

Świątniki Górne, w. w pow. wielickim (woj. krakowskie); szkoła ślusarska, wyrób kłódek i narzędzi ślusarskich.

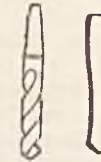
Świątynia, nazwa kościoła lub miejsca, przeznaczonego do składania czci Bogu. Św. Jerozolimska, wybudowana przez króla Salomona, zburzona została w 586, odbudowana w 520—516 (św. druga lub św. Zorobabela), gruntownie odnowiona przez Heroda W.

Świca, pr. dopływ Dniestru, wypływa z Gorganów, dług. 100 km.

Świda A d o l f, polityk, * 1855, † 1921; studja na Uniw. Warszawskim; poseł na Sejm Ustawodawczy; ogłosił: „Powrót do kraju", „Kolonizacja i komasacja" i in.

Świder, narzędzie do wiercenia otworów, używane w robotach stolarskich, ciesielskich, ślusarskich, kamieniarskich górniczych i in.; ś. wykonywane są z twardej stali narzędziowej; ś. do kamienia zaopatrzone są w koronę z czarnego djamentu lub karborundu. Zależnie od przeznaczenia ś. mają rozmaite kształty, wymiary i oprawy.

Świdry.

Świder, pr. dopływ Wisły, wypływa w pow. łukowskim, dług. 84 km.

Świder, letnisko w pow. i woj. warszawskiem, na płd.-wsch. od Warszawy; pierwsze i jedyne w Polsce obserwatorjum magnetyczne.

Świderska A l i n a, literatka, * 1875; powieści: „W pół drogi" (1901, pod pseud. Juljusz Sielski), „Obok szczęścia" (1903), „Trudno inaczej" (1908); przekłady wierszem: „Epipsychidion" Shelley'a (1897), „Kain" Byrona (1908) i in.

Świderska M a r j a z B o h o w i t y n ó w K o z i e r a d z k i c h, literatka, * 1849, † 1926; ogłosiła: „Z przed lat sześćdziesięciu, dziennik małej patrjotki" oraz szereg powieści („Garbusek" i in.).

Świderski F a u s t y n, humorysta i satyryk, * 1821, † 1885; pod pseud. E x - B o c i a n pisywał 1858 do „Wolnych żartów", potem w „Kolcach"; ogłosił „Pisma humorystyczne" (t. I, 1883—84).

Świderski J ę d r z e j, wierszopis z pocz. XIX w., oficer napoleoński, później podpułkownik, szczegóły życia nieznane; napisał: „Zabawki wierszem i prozą" (1804), „Muza Polska" (1807), „Galicja oswobodzona" (1910), „Józefada" (1818), „Syn marnotrawny" (1824).

Świderski L e o p o l d, prawnik i komedjopisarz, * 1853; utwory sceniczne: „Pokusa", „Jesienią", „Ojcowizna" i in.

Świdnica (niem. Schweidnitz), m. pow. w reg. wrocławskiej na Śląsku pruskim, nad rz. Bystrzycą, 27.000 mieszk.; wyroby metalowe, fabryka maszyn, tkactwo; od 1278 stol. ks. świdnickiego, od 1450 w posiadaniu Czech, od 1741 Prus.

Świdrak okrętowiec, ob. T e r e d o n a v a l i s.

Świdrowce, ob. T r y p a n o s o m a.

Świdrowiec, ob. T r y p a n o s o m a.

Świdrygiełło, brat Władysława Jagiełły, * ok. 1370, † 1452; po śmierci Witolda (1430) zagarnął władzę wielkoksiążęcą, łamiąc unję, szukając oparcia w dzielnicach ruskich i przymierzu z Krzyżakami; klęska Zakonu pod Wilkomierzem 1. IX. 1435 nad rz. Świętą zmusiła go do poddania się Koronie i zrzeczenia się władzy i ziem na rzecz Zygmunta Kiejstutowicza; 1442—52 ks. Wołynia.

Świdrzyk, ob. C l a u s i l i a.

Świdwa, dereń pospolity, ob. C o r n u s.

Świdwin (niem. Schivelbein), m. prow. i rej. koszalińskiej w Pomeranji (Prusy), nad rz. Regą, 8.000 mieszk.; zamek z XIII w.; fabryka maszyn, handel wełną.

Świdwiński A l e k s a n d e r, malarz i rysownik, * 1887; studja na Politechnice Lwowskiej, potem w Akad. Krak. i Warsz. Szk. Szt. Piękn.; wykonał wiele okładek artystycznych do książek i czasopism oraz mnóstwo rysunków humorystycznych w dziennikach warszawskich.

Świdziński K a r o l, poeta, jeden z organizatorów ruchu 1863, * 1841, † 1877; student w Puławach, wyprowadził wszystkich kolegów do powstania; po upadku ruchu zbrojnego na emigracji w Paryżu; napisał „Poezje" (wyd. 1878).

Świdziński K o n s t a n t y, bibljofil, * 1793, † 1855; 1830 poseł opoczyński; zgromadził wielką bibljotekę; zbiory i majątek zapisał ordynacji Myszkowskich z warunkiem udostępnienia bibljoteki pracownikom naukowym w Warszawie; Al. margrabia Wielopolski, ordynat Myszkowski, przewiózł zbiory do Chrobrzy, lecz po procesie oddano je ordynacji Krasińskich w Warszawie.

Świebodzin (niem. Schwiebus), m. w Brandenburgji (Prusy), 9.000 mieszk.; zamek; fabr. sukna, likierów i maszyn; w czasach piastowskich stolica ziem Ś.

Świeca, praktyczna jednostka dzielności źródła światła; 1) ś w i e c a H e f n e r - A l t e n e c k a (1884), ob. H e f n e r - A l t e n e c k a ś w i e c a; 2) ś w i e c a m i ę d z y n a r o d o w a, ustalona w 1908 przez Instytuty państwowe Francji, Anglji i St. Zjedn. Am. Płn., wynosi 1,11 ($^{10}/_{9}$) św. Hefnera; 3) ś w. d e c y m a l n a (b o u g i e d é c i m a l e), ustanowiona na kongresie międzynarodowym w 1896, wynosi $^{1}/_{20}$ jednostki Violle'a, równa się 1,12 św. Hefnera, obecnie mało używana; 4) dawna parafinowa św. niemiecka (1868) wynosi 1,2 św. Hefnera; 5) dawna św. angielska wynosi 1,14 św. Hefnera; 6) św. pentanowa (10-ta część dzielności tzw. dziesięcioświecowej pentanowej lampy Harcourt'a), ustanowiona w 1911, wynosi 1,11 św. Hefnera.

Świeca, cylindryczna pałeczka z materjałów palnych, z knotem pośrodku, służąca do oświetlania; wyrabia się z rozmaitych materjałów; istnieją św. z czystej s t e a r y n y (najlepsze), ś w. p a r a f i n o w e z mieszaniny stearyny z parafiną, w o s k o w e (kościelne) i cerezynowe. Celem uczynienia knotów łatwiej palnemi, nasyca się je tzw. zaprawami (chloran potasu, saletra itp.).

Świeca, w myślistwie: 1) kieł dzika; 2) oko jelenia, sarny.

Świecenie zimne, świecenie ciał, niewywołane przez wzrost temperatury, jak fosforescencja, fluorescencja i in.; ob. l u m i n e s c e n c j a.

Świecie, m. pow. (woj. pomorskie), na l. brzegu Wisły, 6.500 mieszk.; ruiny zamku; cukrownia.

Świecznik, podpora do osadzania świec, lichtarz o kilku lub kilkunastu świecach, zwany również niekiedy k a n d e l a b r e m lub p a j ą k i e m.

Świejkowski E m a n u e l, historyk sztuki, * 1874, † 1909; studja w Krakowie; adjunkt Akad. Umiejętności w dziale sztuki; prace:

„Monografja Dukli“ (1903), „Minjatury Muzeum Narodowego w Krakowie“ (1903), „Zarys rozwoju tkactwa i hafciarstwa“, „Pałac w Krystynopolu według planów współczesnych“ (1907) i in.

Świencickyj Ilarjon, slawista, * 1876; studja we Lwowie, Petersburgu i Wiedniu; na polecenie metropolity A. Szeptyckiego zaczął od 1905 organizować Cerkiewne Muzeum, przekształcone od 1908 na „Nacjonalny Muzej“, w którem objął stanowisko dyrektora. Liczne prace naukowe z zakresu filologji wschodniosłowiańskiej, literatury słowiańskiej średniowiecznej i ikonografji bizantyjsko-słowiańskiej.

Świerczek, herb polski: w polu błękitnem litera N złota, ze środkową laską wygiętą; u szczytu trzy pióra strusie.

Świerczyński Rudolf, architekt, * 1883; studja w Warszawie, Darmstacie i Dreznie; 1918 prof. projektowania wiejskiego na Pol. Warsz.

Świerk, ob. Picea.

Świerszcz domowy, ob. Gryllus domesticus.

Świerzawski Karol Boromeusz, artysta teatru Bogusławskiego, * 1731, † 1806; były woźny trybunalski; aktor z tytułem „pierwszego aktora Polski“, nadanym mu przez Stanisława Augusta.

Świerzba, scabies, choroba pasorzytnicza skóry, wywoływana przez świerzbowce (u człowieka: Sarcoptes scabiei); samice św. tworzą w naskórku ludzi i innych zwierząt ssących kilkumilimetrowe, lekko pokręcone chodniki, w których składają jaja; rycie chodników powoduje silne, uporczywe swędzenie; chodniki świerzbowców umiejscawiają się najczęściej między palcami rąk, na dłoniach, pod pachami, na brodawkach sutkowych oraz na prąciu; zakażenie następuje przy bliskim kontakcie z chorym. Powikłania: zdarcia naskórka (ekskorjacja), wypryski (eczema), drobne powierzchowne owrzodzenia.

Świerzbiączka, ob. prurigo Hebrae.

Świerzbienie, swędzenie, ob. świąd.

Świerzbowiec, ob. Sarcoptes scabiei.

Świerzeń Nowy, m-ko w pow. stołpeckim (woj. nowogródzkie), nad Niemnem, 1.200 mieszkańców.

Świerzopa, staropolska nazwa klaczy, która przestała być źrebięciem, ale nie rozwinęła się jeszcze zupełnie.

Świerzyński Saturnin, malarz, * 1820, † 1884; prace: „Zygmunt III na katafalku“, „Wnętrze katedry na Wawelu“ i in.

Świeszewski Aleksander, malarz, * 1839, † 1895; kształcił się w Warszawskiej Szkole Szt. Pięknych; po powstaniu emigrował zagranicę, gdzie pozostawał do śmierci; malował przeważnie krajobrazy.

Świetlanka, ob. Schistostega.

Świetlica, biała izba, izba gościnna w chacie, w przeciwieństwie do czarnej izby.

Świetlik, to samo, co nocoświetlik, ob. Lampyris.

Świeża Mierzeja, ławica piaszczysta, dług. 70 km., oddzielająca Zalew Świeży od Bałtyku, na obszarze W. M. Gdańska i Prus Wsch.

Świeżawka (niem. Frisching), rz. w Prusach Wschodnich; wpada do Zalewu Świeżego, dług. 49 km.

Świeżawski Sulimczyk Ernest, historyk, * 1843, † 1919; prace: „Zarys badań hist. nad dziejami, historjografją i mitologją do XV w.“ (1871—3) i in.

Świeży Ignacy ks., działacz społeczny na Śląsku Cieszyńskim, * 1839, † 1902; jeden z założycieli Macierzy Szkolnej dla Śląska oraz gimnazjum polskiego w Cieszynie, twórca Tow. św. Jana Sarkandra, dostarczającego ludowi pouczających książek polskich; od 1878 poseł do sejmu śląskiego, od 1885 poseł do parlamentu.

Świeży Zalew (niem. Frisches Haff), zwany także Wiślanym, mylnie Fryskim, odnoga morza Bałtyckiego, oddzielona wąskim, piaszczystym wałem, zwanym Mierzeją Świeżą lub Wiślaną, tworzy jakby jezioro (lagunę) 860 km², dług. 65 km., szer. 7,5 km.; zach. część zamulona, głęb. 2,5—5 m., dla okrętów nieprzystępna; nad zalewem liczne porty: Piława, Królewiec, Elbląg i in.

Świeżyński Józef, doktór medycyny, * 1868; poseł do wszystkich czterech dum z gubernji radomskiej; podczas okupacji niemieckiej prezes Koła międzypartyjnego w Warszawie; 1918 prezes Rady Ministrów (przez 13 dni), która ogłosiła manifest, pozbawiający władzy Radę Regencyjną (tzw. zamach stanu Świeżyńskiego); prezes Polskiej Macierzy Szkolnej.

Święcenie ziół, zwyczaj ludowy, związany ze świętem Matki Boskiej Zielnej (15 sierpnia). Lud niesie wówczas do kościoła równianki ze zboża, jarzyn, traw i kwiatów, które po poświęceniu nabywają cudownych własności i bywają stosowane tak w chorobie, jak innych nieszczęściach.

Święciany, m. pow. (woj. wileńskie), 4.000 mieszk.

Święcicki Andrzej, geograf i historyk, † ok. 1631; autor opisu krajoznawczego Mazowsza: „Topographia sive Masoviae descriptio“ (1634, nowsze polskie opracowanie Wład. Smoleńskiego).

Święcicki Heljodor, lekarz i działacz społeczny, * 1854, † 1923; inicjator i główny założyciel Uniwersytetu Poznańskiego; redaktor „Nowin Lekarskich“, po arcybiskupie Likowskim prezes Tow. Przyjaciół Nauk w Poznaniu; 1919 prof. położnictwa i chorób kobiecych; ogłosił szereg rozpraw specjalnych w języku polskim i niemieckim.

Święcicki Juljan Adolf, literat, * 1848; studja w Szkole Głównej; wydał: „O własnej sile“, komedja (1884), „U wrót szczęścia“, dramat (1885), „O poetach i poezji arabskiej przed Mahometem“ (1878), „Najznakomitsi komedjopisarze hiszpańscy“ (2 serje, 1881—87), „Historja literatury chińskiej, japońskiej, arabskiej i perskiej“ (w „Dziejach literatury powszechnej“, 1885—87), „Historja literatury hiszpańskiej, portugalskiej i francuskiej“ (tamże, 1889), ponownie „Historja literatury powszechnej“ (babilońsko-asyryjskiej, egipskiej, chiń-

skiej, japońskiej, arabskiej, indyjskiej, perskiej i żydowskiej) w Bibl. Dzieł Wybor. (1901—03).

Święcicki Paulin, literat, * 1841, † 1876; po powstaniu 1863 osiadł we Lwowie; pod pseudonimem Paulin Stachurski ogłosił powieści: „Przed laty“, „Trójka“, „Opowieści stepowe“; dramaty: „Posadnica Marta“, „Światosław Igorowicz“ i in.

Święcickie jezioro, ob. Wygonowskie jezioro.

Święciechowa, m-ko w pow. leszczyńskim (woj. poznańskie), 1.300 mieszk.

Święcki Tomasz, prawnik i historyk, * 1774, † 1837; napisał pierwszą geografję historyczną Polski pt.: „Opis starożytnej Polski“ (2 t., 1816), „Historyczne pamiątki znakomitych rodzin i osób dawnej Polski“, uzupełnione przez J. Bartoszewicza (2 t., 1858).

Święcki Wojciech, rzeźbiarz, * 1826, † 1873; liczne medaljony gipsowe, popiersia, figury oraz pomniki na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie.

Święcone, zastawa wielkanocna w Polsce, według starodawnego zwyczaju poświęcana przez kapłana w Wielką Sobotę (stąd nazwa), składająca się z jaj, babek, placków, szynek i rozmaitego mięsiwa.

Święczyc, herb polski: w polu złotem krzyż podwójny; w hełmie trzy pióra strusie.

Święta, uroczyste dni, poświęcone ważnym wypadkom w dziejach danej religji lub kościoła. W kościele chrześcijańskim rozróżnia się święta publiczne i kościelne, wielkie i małe, niedzielne i roczne, ruchome i nieruchome, zwyczajne i nadzwyczajne. Sposób obchodzenia określają w kościele katolickim rytuały i brewjarze, w kościele ewangelickim agendy.

Święta, pr. dopływ Wilji, wypływa na Litwie kowieńskiej z jeziora Święte, dług. 215 km.; nad jej brzegami zwycięstwo rycerstwa polskiego nad Krzyżakami 1435.

Święta Anna, 1) osada klasztorna w pow. częstochowskim (woj. kieleckie), miejsce wypoczynku pielgrzymów; kościół wraz z klasztorem z pocz. XVII w.; 2) niem. Annaberg, w. na Śląsku Pruskim, w pow. wielkostrzeleckim; wpobliżu góra z kościołem i dawnym klasztorem Reformatów z XVI w. z obrazem Matki Boskiej, słynącym cudami; miejsce pielgrzymek.

Święta Katarzyna, w. i klasztor Bernadynek z XV w., na stokach Łysicy w paśmie gór Świętokrzyskich, w pow. i woj. kieleckiem.

Święta Lipka (niem. Heiligenlinde), w. kościelna w pow. rastemborskim na pograniczu Warmji i Mazowsza pruskiego (Prusy Wsch.); kościół z XVII w. z obrazem Matki Boskiej, słynącym cudami.

Święta Siekierka (niem. Heiligenbeil), m. pow. w rej królewieckiej (Prusy Wschodnie), nad rz. Jarftą, 5.000 mieszk.; fabr. maszyn, młyny.

Święte przymierze zawarli 26. IX. 1815 z inicjatywy Aleksandra I monarchowie Rosji, Austrji i Prus, zobowiązując się do utrzymywania pokoju w myśl chrześcijańskiej zasady braterstwa ludów, sprawiedliwości i miłości; św. prz. stało się ostoją polityki reakcyjnej.

Święte rzymskie państwo narodu niemieckiego, nazwa państwa niemieckiego 962—1806.

Święte wojny, w Grecji staroż. trzy wojny w obronie świątyni delfickiej: 1) ok. 600—590, 2) 355—346, 3) 339—338 przed Chr.

Świętego Pawła wyspa, francuska wyspa wulkaniczna na Oceanie Indyjskim, na płd. od wyspy N. Amsterdam, 15 km².

Świętego Wawrzyńca rzeka (ang. St. Lawrence River, franc. St. Laurent), wielka rzeka w Am. Płn., wypływa z jez. Ontario, wpada do zat. Św. Wawrzyńca, dług. 1.000 km.; tworzy słynne progi, zw. „Tysiącem Wysp“; bardzo ważna arterja komunikacyjna; kanałem Erie połączona z rz. Hudson.

Świętej Heleny wyspa (ang. Saint Helena), brytyjska wyspa na oceanie Atlantyckim, na południowy zachód od Afryki, pod 16° szerokości płd. i 6° długości wsch., wulkanicznego pochodzenia, 123 km², 3.900 mieszk., przeważnie murzynów i mulatów; klimat łagodny i wilgotny, roślinność uboga z powodu wycięcia lasów i zniszczenia flory; rosną drzewa owocowe, eukaliptusy i cedry; ze zwierzyny pojawiają się dzikie kozy; uprawa roli i chów bydła; wyspa ma znaczenie tylko jako stacja węglowa, stacja telegrafu iskrowego i punkt wyjścia wypraw na wieloryby; w głębi wyspy leży m. Longwood, pamiętne pobytem Napoleona 1815—21.

Święto umarłych u ludu polskiego obchodzi się w dzień zaduszny, u Słowian wschodnich szczególnie w okresie wiosennym. W dniu tym także w Polsce zaznaczają się u ludu dawne wierzenia, nakazujące karmienie dusz zmarłych.

Świętochłowice, m. pow. (woj. śląskie), 23.000 mieszk.; kop. węgla i miedzi, wielkie piece, przemysł metalurgiczny, fabr. rur.

Świętochowski Aleksander, pisarz i publicysta, * 1849; studja wyższe w Szkole Głównej i na Uniw. Warsz.; kolejno redaktor „Przeglądu Tygodniowego“, „Nowin“, „Prawdy“; ogłosił osobno: „O powstawaniu praw moralnych“ (1877), „Wolter w setną rocznicę jego śmierci“ (1870), „O epikureizmie“ (1800); pod pseudonimem W. Okońskiego szereg dramatów: „Niewinni“ (1875), „Ojciec Makary“ (1876), „Antea“ (1876), „Za maską“ (1876), „Helvia“ (1876), „Poddanka“ (1877), „Piękna“ (1878), „Błazen“ (1878), „Aspazja“ (1885), „Aureli Wiszar“ (1888), „Regina“ (1889), „Duchy“; zbiór nowel: „O życie“ (1879); studja: „Utopje w rozwoju historycznym“ (1910), „Źródła moralności“ (1912), powieść „Drygałowie“ (1914) i in.

Świętojurcy, stronnictwo ruskie w b. Galicji, nazwane tak od miejsca zebrań, odbywanych w kościele św. Jura we Lwowie. Od 1846 popierane i forytowane przez rząd austrjacki, podsycający antagonizm narodowościowy w b. Galicji.

Świętokradztwo, kradzież przedmiotu, otoczonego czcią religijną; przestępstwo to ulega karze surowszej niż zwykła kradzież.

Świętokrzyskie Góry, to samo so Łysogóry (ob.).

Świętokrzyskie kazania, najstarszy zabytek prozy polskiej; przechował się w 18 paskach pergaminowych w oprawie rękopisu łacińskiego, należącego niegdyś do klasztoru Benedyktynów na Świętym Krzyżu w Sandomierskiem; pochodzi z początku XIV w. lub końca XIII w.

Świętokrzyżcy, miano uczestników organizacji warszawskiej Stowarzyszenia Ludu Polskiego, zbierających się przeważnie w mieszkaniu Aleksandra Krajewskiego przy ulicy Świętokrzyskiej albo w domu przy kościele św. Krzyża; po wykryciu tej organizacji w 1838 przez policję rosyjską, wszyscy jej członkowie zesłani zostali na Syberję.

Świętokupstwo, ob. symonja.

Świętopełk, ks. wielkomorawski 871—894; rozszerzył granice państwa od Drawy i Dunaju po górną Łabę, uzyskał zwierzchnictwo nad Czechami oraz księstwem Wiślan.

Świętopełk II, książę pomorski, syn Mszczuja, † 1266; wyłamał się z pod zwierzchnictwa Polski; sprzymierzywszy się potajemnie z Odonicem, napadł na książąt, zebranych w Marcinkowie pod Gąsawą, przyczem Leszek Biały został zabity (1227).

Świętopietrze, danina na korzyść papieża, składana w niektórych krajach; istniała najpierw w Anglji, w Polsce znana już za Bolesława Chrobrego.

Świętosławski Wojciech, fizyko-chemik, * 1881; studja na politechnice kijowskiej; za liczne prace z dziedziny termochemji uzyskał na uniwersytecie w Moskwie stopień doktora chemji. Pracował nad termochemją azo-, diazo- i nitrozwiązków i in. Zaproponował kwas benzoesowy jako substancję wzorcową przy spalaniach w bombie kalorymetrycznej; wzorzec ten przyjęty został przez Unję Międzynarodową Chemji Czystej i Stosowanej w 1921; prace nad równowagą chemiczną. Napisał podręczniki: „Podręcznik do ćwiczeń z chemji fizycznej, termochemji i elekrochemji" (1921), wspólnie z M. Centnerszwerem; „Chemja fizyczna" (t. I, 1923, t. II, 1924, t. III, 1928).

Świętosławski Zenon, działacz radykalny na emigracji, * 1813, † 1875; po 1831 przebywał na wyspie Jersey w Anglji; członek Tow. Demokratycznego; 1836 przystąpił do organizacji „Ludu Polskiego"; napisał „Ustawy kościoła powszechnego" (1844).

Świętowit, ob. mitologja słowiańska.

Święty Bernard (niem. Sankt Bernhard), dwie przełęcze w Alpach: 1) wielka przełęcz św. Bernarda w Alpach Penińskich, 2.472 m. wys.; droga prowadzi z doliny Rodanu do Dora Baltea; na szczycie słynny klasztor Augustjanów z X w. ze schroniskiem dla ratowania podróżnych (psy bernardyńskie); 2) mała przełęcz św. Bernarda w Alpach Grajskich, 2.157 m. wys., droga z doliny Izery do Dora Baltea.

Święty Gotard (niem. Sankt Gotthard, włosk. San Gotardo), masyw górski w Alpach Lepontyjskich, w grzbiecie Pizzo Rotondo, 3.197 m. wys., gł. dział wodny rzek szwajcarskich (Reuss ku płn., Ticino ku płd., Ren ku płn.-wsch., Rodan ku płd.-wsch); w masywie znajduje się przełęcz św. Gotarda (2.114 m. wys.) i kolej Lucerna—Bellinzona—Chiasso z tunelem (1872—1880) między miejscowościami Göschenen i Airolo, dług. 14.998 m.

Święty Marcin Turczański, m. w żupie trenczyńskiej w Słowacji (Czechosłowacja), 5.500 mieszk.; główny ośrodek umysłowego życia Słowaków, muzeum narodowe słowackie.

Świętych obcowanie, dogmat katolicki, wyrażony w symbolu wiary; świętych obcowanie polega na jedności wiernych, tworzących jeden mistyczny organizm, i na wspólnem używaniu środków zbawienia.

Świna (niem. Swine), środkowy z trzech kanałów naturalnych, któremi Zalew Szczeciński połączony jest z m. Bałtyckiem, przedziela wyspy Usedom i Wolin.

Świnia domowa, ob. Sus scrofa (domestica).

Świnia piżmowa, Dicotyles labiatus, ob. Dicotyles torquatus.

Świniarz, w myślistwie wilk niewielkiego wzrostu.

Świnica, szczyt w gł. grzbiecie Tatr Wys., nad doliną Stawów Gąsienicowych, 2.305 m. wys., z rozległym widokiem na Tatry.

Świnie, ob. Suidae.

Świnioujście (niem. Swinemünde), m. pow. i port. na wyspie Usedom w Pomeranji (Prusy), nad rz. Swiną, 16.000 mieszk.; latarnia morska, kąpiele morskie; od 1920 główny punkt oparcia floty wojennej niemieckiej (przedtem Kilonja).

Świniuchy, m-ko w pow. horochowskim (woj. wołyńskie), 1.200 mieszk.

Świnka, herb polski: w polu czerwonem wieprzowa głowa, której pysk rozdziawia ręka w błękitnym rękawie; w hełmie pół panny z rozczesanym warkoczem, trzymającej się rękami pod boki.

Świnka, ob. parotitis epidemica.

Świnka Jakób, ob. Jakób I, arcyb. gnieźnieński.

Świnka morska, ob. Cavia cobaya.

Świr, 1) jezioro w pow. święciańskim (woj. wileńskie), o kształcie wydłużonym, dług. 14 km., szer. 2 km., głęb. 7 m., rybne; 2) m-ko w pow. święciańskim (woj. wileńskie), 1.000 mieszk.; 3) rz. w Rosji płn., płynie z jeziora Onega do jez. Ładogi, dług. 233 km.

Świren lub **świron**, dawny śpichlerz litewski na zboże, lamus, skarbiec, śpiżarnia w osobnym budynku.

Świrz, 1. dopływ Dniestru, wypływa z Gołogór, dług. 70 km.

Świrz, m-ko w pow. przemyślańskim (woj. tarnopolskie), 2.300 mieszk.

Świrzepa, łopucha, ob. Raphanus.

Świsłocz, 1) l. dopływ Niemna, wypływa w pow. wołkowyskim (woj. białostockie), dług. 118 km.; 2) pr. dopływ Berezyny (dnieprowej), wypływa w pow. mińskim na Białorusi, dług. 270 km.

Świsłocz, m. w pow. wołkowyskim (woj. białostockie), nad rz. Świsłoczą, 2.900 mieszk.

Świstak, ob. Marmota marmota.

Świstawka, w myślistwie odmiana dzikiej kaczki.

Świstówka, grzbiet w Tatrach Wys. ,nad doliną Roztoki i Pięciu Stawów Polskich; przez Ś. prowadzi droga piesza do Morskiego Oka.

Świszczek, suseł.

Świt, 1) słabe światło przed wschodem słońca, pochodzące od odbicia jego promieni, inaczej brzask, przedświt; 2) czas, gdy już dnieje, początek ranka.

Świta, 1) orszak, poczet, oddział, towarzyszący dostojnikowi, panującemu; 2) ś. lub świtka, wierzchnia odzież wieśniacza, inaczej siermięga.

Świtezianka, ob. Goplana.

Świtezianka, ob. Odonata.

Świteź, 1) jez. w pow. i woj. nowogródzkiem, 195 m. n. p. m., 1,5 km², do 13 m. głęb., opiewane przez Mickiewicza; 2) niekiedy Świtiaź, jez. w pow. lubomelskim (woj. wołyńskie), 163 m. n. p. m., 26,8 km².

Świtka, ob. świta.

Świtkowski Piotr, publicysta, * 1744, † 1793; jezuita, naucz. w kolegjach w Łęczycy i Poznaniu; wydawał trzy czasopisma: miesięcznik „Pamiętnik historyczno-polityczny" (1782—92), „Magazyn Warszawski" (1784—85) i „Zabawy obywatelskie" (1792—93); napisał „Budowanie wiejskie" i in.

T

T, 20-ta litera alfabetu polskiego; T. znaczyło u Rzymian Titus; p. t., pod tytułem; t. a. (łac. testantibus actis), jak świadczą akta; T. na franc. monetach oznacza mennicę w Nantes; t., skrót słowa tonna = 1.000 kg.

Ta, symbol chemiczny pierwiastka tantalu.

Taaffe Eduard hr. von, austrjacki mąż stanu, * 1833, † 1895; 1867 min. spraw. wewn., 1868—70 i 1879—93 prez. gabinetu i min. spr. wewn.; prowadził politykę klerykalno-federalistyczną.

Taal, m. port. na wyspie Luzon (Filipiny), 35.000 mieszk.; wyroby bawełniane.

Tabago albo **Tobago**, wyspa bryt. w grupie Małych Antylów, 295 km², 18.800 mieszk.; lasy dziewicze; wywóz bawełny i cukru; stol. Scarborough.

Tabaka, tytuń w proszku, odpowiednio przyrządzony do wdychania przez nos, tzw. zażywania.

Tabakierka, płaska puszka do noszenia tabaki. W Polsce t. weszły w modę za panowania Sasów. Najdawniejsze t. były ze srebra i z perłowej konchy; wewnątrz wyzłacane, gładkie lub zdobne, również wykonywane w kształcie rożków z rogów wołowych lub łosich kopytek, misternie złotem lub srebrem nabijanych. Lud używał do wyrobu t. rogów prostych z drzewa lub blachy, kształtu podługowatego, z otwieranem okienkiem dla nabrania tabaki; wyrabiano je także z czarnego twardego papieru (kartonu), szyldkretu, porcelany, miedzi. Monarchowie lub możni dawali w podarunku t. złote, brylantami kameryzowane, zdobne minjaturami.

Tabakierka anatomiczna, małe trójkątne zagłębienie między ścięgnami na zewnętrznej powierzchni wielkiego palca dłoni; w t. a. wyczuć można tętno tętnicy promieniowej (arteria radialis).

Tabanus bovinus, bąk bydlęcy, owad z rodziny Tabanidae; podrząd Orthorhapha, rząd Diptera (dwuskrzydłe). Ssawka krótka, wystająca ku przodowi, przystosowana do kłucia i wysysania krwi. Tylne piszczele bez ostróg. Napastuje ludzi i zwierzęta, zwłaszcza spocone konie i bydło. Larwy drapieżne, żyją w wilgotnej glebie. Zbliżone rodzaje: Haematopa, jusznica, i Chrysops, ślepak, również napastują ludzi i zwierzęta, w szczególności podczas dni parnych i upalnych.

Tabarije, ob. Tyberjada.

Tabarije Bahr, ob. Genezaret.

Tabarin, komedjant i szarlatan francuski, * ok. 1584, † 1633; sprzedawał balsamy na placu Delfina w Paryżu; dialogi jego wydane zostały pt. „Questions".

Tabasco, stan nadbrzeżny Meksyku wsch., 26.871 km², 125.400 mieszk.; stol. San Juan Bautista; uprawa zbóż, kawy, tytuniu, kakao; wywóz kauczuku i nafty.

Tabela likwidacyjna, ob. likwidacyjna tabela.

Taberna medica, skład materjałów leczniczych.

Tabernaculum, niegdyś namiot, dom, obecnie w kościele rzymsko-katolickim skrzynka, w której przechowywany jest Najświętszy Sakrament.

Tabernaculum.

Tabernaemontana, mlekowiec, roślina z rodziny Apocynaceae toinowate); zioła lub krzewy okolic zwrotnikowych. T. utilis (z Gujany) dostarcza słodkiego soku mlecznego, używanego na pokarm.

Tabes dorsalis (łac.), wiąd rdzenia, organiczna choroba nerwowa na tle przebytej kiły; postępujące zwyrodnienie szlaków tylnych (pęczków Goll'a i Burdachel'a) w rdzeniu kręgowym. Występuje zarówno u kobiet. jak u mężczyzn. Zaczyna się po upływie 5—15 lat po zakażeniu kiłą. Objawy wczesne: niepewność przy chodzeniu o zmroku, nagłe bóle „strzelające" w kończynach, „opasanie" w krzyżu, utrudnienie oddawania moczu i stolca, napadowe bóle żołądka z wymiotami, bóle innych narządów; zmiany w źrenicach (brak odruchu źrenicznego — zwężenia źrenic przy naświetlaniu — objaw Argyll-Robertsona, nie-

równość źrenic itp.); brak odruchu kolanowego (objaw Westphala), zaburzenia czucia. Objawy późniejsze: wiotkość mięśni, chód niepewny (ataktyczny) z nadmiernem wyrzucaniem kończyn, niemożność stania z zamkniętemi oczami (objaw Romberga), zmiany w stawach, szczeg. kolanowym (arthropathia tabetica), nietrzymanie moczu, odleżyny, owrzodzenia stóp (mal perforant du pied). Niekiedy początkowym objawem jest stopniowo rozwijająca się ślepota wskutek postępującego zaniku nerwu wzrokowego. U dzieci jest wyrazem kiły wrodzonej (lues congenita).

Tabes mesaraica, gruźlica gruczołów krezkowych w jamie brzusznej u dzieci, wywoływana prawdopodobnie odmianą prątka gruźliczego, typus bovinus.

Table d'hôte (franc.), wspólne obiady i kolacje w restauracjach i pensjonatach.

Tabletki, tabulettae, tabloids, leki stałe, sprasowane w kształcie zbitych pastylek. Do robienia t. istnieją specjalne prasy. Odmianą t. są tzw. kompretty.

Tablice logarytmiczne, tablice, w których podane są przybliżone wartości logarytmów (dziesiętnych) wszystkich liczb naturalnych w pewnym zakresie (np. mniejszych od 1000). Przy pomocy tabl. log., korzystając z zasadniczych własności logarytmów, można sprowadzić wykonanie bardziej złożonych działań do prostszych (np. mnożenia do dodawania). Tabl. log. są przeto bardzo użyteczne przy rachunkach na liczbach wielocyfrowych. Pierwsze tabl. log. ułożył Briggs (1633). Por. W. Wojtowicz: „Tablice logarytmiczne".

Tablice Snellena, ob. Snellena tablice.

Tabliczki szyfrowe, ob. łupki.

Tablier des Hottentotes (franc.), Hottentotinenschürze (niem.), charakterystyczne dla Hotentotek, nadmiernie rozwinięte i zwisające między udami wargi sromne mniejsze (labia pudendi minora).

Taboparalysis progressiva, organiczna choroba nerwowa: porażenie postępujące (paralysis progressiva), dołączające się do uprzednio istniejącego wiądu rdzenia (tabes dorsalis).

Tabor, m. pow. w żupie praskiej (Czechosłowacja), nad rz. Lużnicą, 12.600 mieszk.; ratusz i fara z XVI w.; niegdyś twierdza husytów, założona w 1420 przez Żiżkę.

Tabor, góra w Palestynie na płd.-zach. od jez. Tyberjadzkiego, 562 m. wys.; pamiętna z czasów Jezusa Chrystusa.

Tabor, wozy, wiozące za wojskiem sprzęt bojowy, żywność, zaopatrzenie, amunicję itd. Obecnie oddziały taborowe stanowią specjalny rodzaj służby w wojsku. W czasach rewolucji francuskiej tabory straciły na znaczeniu z powodu wprowadzenia systemu rekwizycji. W XV w. husyci Żiżki wprowadzili specjalny sposób walki taborem, polegający na tem, że z wozów wojennych, spiętych ze sobą, tworzono rodzaj umocnienia. Ten sposób walki został rychło przeniesiony do Polski i udoskonalony, zwłaszcza przez Jana Tarnowskiego. T. z wozów, często obwarowany jeszcze przy pomocy przykopów, stanowił ośrodek, dookoła którego toczyła się walka. W 1531 Tarnowski odniósł przy pomocy taboru świetne zwycięstwo pod Obertynem.

Tabora, stol. prow. T. na terytorjum Tanganiki (Afryka wsch.), 40.000 mieszk.; ważny punkt kolejowy i handlowy.

Táborský Franciszek, poeta czeski, * 1858; napisał: „Poezje", „Melodje", „Marzenia bohaterskie", epos „Alleluja", satyrę „Stara komedja" i in.

Taboryci, ob. husyci.

Tabrys, ob. Tebrys.

Tabu (polinez., święte), obyczaj religijny, rozpowszechniony w Polinezji i innych krajach archipelagu południowego, polegający na tem, że pewne osoby, zwierzęta i przedmioty uważane są za święte i nietykalne; wszelkie zetknięcie się z niemi uchodzi za profanację i karane jest śmiercią.

Tabula Peutingeriana, mapa z wykazem stacyj rzymskich, analogiczna do Itinerarium provincyj Antonina Augusta, której kopja pochodzi z XII wzgl. XIII w. Przechowywał ją w XVI w. Konrad Peutinger, obecnie mieści się w bibljotece państwowej w Wiedniu. Została wydana w r. 1888.

Tabula rasa (łac., niezapisana tablica), obraz, którym posługiwali się stoicy i in., mówiąc o duszy dziecka nowonarodzonego, nie posiadającej po przyjściu na świat żadnych idej wrodzonych, i którą dopiero, jak tablicę, zapisuje doświadczenie; pogląd empirystów i sensualistów.

Tabularjum, pokój w domu rzymskim, wzniesiony na jeden stopień i łączący atrjum z perystylem; miejsce, w którem znajdowało się archiwum domowe. W jednem z największych tabularjów w Rzymie w świątyni Saturna przechowywały się archiwa senatu i skarbiec publiczny.

Tabularna własność, ob. intabulacja.

Tabularne dobra, ob. intabulacja.

Tabulata, kopalne organizmy, podobne do korali, pochodzące prawie wyłącznie z paleozoikum.

Tabulatura, 1) nazwa zbiorowa reguł, według których układano teksty i komponowano melodje pieśni Meistersingerów; 2) nazwa pisma muzycznego dawnego, opartego na zgłoskach i cyfrach, które było używane przez kilka wieków w całej środkowej i południowej Europie. Istniały rozmaite tabulatury: włoska (intavolatura) organowa, francuska, niemiecka, hiszpańska. Osobny dział stanowiła tabulatura lutniowa. Znaki właściwe tabulaturze nie wykluczały linij, których dawano ponad pięć.

Tabun, stado dzikich lub zdziczałych koni, pasących się na stepach; stado koni tatarskich lub mołdawskich.

Tacchini Pietro, astronom włoski, * 1838, † 1905; od 1870 dyrektor obserwatorjum Collegio Romano; zajmował się głównie obserwaciami słońca; założyciel Società degli Spettroscopisti Italiani.

Tacet, wyraz dopisywany w partji wokalnej lub instrumentalnej w razie dłuższego pauzowania lub całkowitego milczenia przez ciąg jednego numeru partytury.

Taceta, ob. Narcissus.

Tachardia lacca, owad z rodziny Coccidae; podrząd Homoptera, rząd Rhynchota (pluskwiaki). Żyje w Indjach i Indochinach na pniach i gałęziach Ficus religiosa, wywołując przez nakłucie tego drzewa obfite sączenie się soku, szybko zasychającego na powietrzu i znanego w przemyśle pod nazwą szellaku (schellack), używanego do wyrobu lakierów.

Tachira, stan Wenezueli (Am. Płd.), 11.100 km², 147.100 mieszk.; stol. San Cristobal; uprawa kawy i kakao.

Tachistoskop (greck.), przyrząd, używany w psychologji eksperymentalnej, umożliwiający krótkotrwałą, trwającą tysiączne części sekundy, ekspozycję bodźców wzrokowych; rodzaj deski pionowej z niewielkim otworem pośrodku, w którym umieścić można kartony, zapisane rozmaitemi słowami, literami, cyframi, figurami geometrycznemi, znakami itp. Dzięki odpowiedniemu urządzeniu otwór można uczynić widocznym na przeciąg bardzo krótkiego czasu, który można ściśle regulować. T. jest używany do badania zakresu uwagi, procesu czytania i wogóle postrzeżeń.

Tachometr, tachymetr, licznik obrotów, albo pośrednio prędkości; w celu pomiaru liczby obrotów koła, t. umocowuje się do jego osi; mechanizm z kół zębatych przenosi ruch obrotowy osi na wskazówkę t., która na cyferblacie wskazuje liczbę obrotów; t. bywają połączone z małemi dynamomaszynami, których napięcie jest proporcjonalne do częstości obrotów (t. elektryczne). Rys. przedstawia t., opatrzony młynkiem, służący do pomiarów prędkości wiatru.

Tachometr.

Tacht-i-Dżemszid, ob. Persepolis.

Tachycardia, przyśpieszenie tętna, nadmiernie przyśpieszona działalność serca (150—200 skurczów na minutę); bywa przy organicznych i funkcjonalnych chorobach serca, przy chorobie Basedowa, u osób nerwowych, przy wzruszeniach itp.

Tachygeneza, tachygenesis, przyśpieszony rozwój ontogenetyczny zwierzęcia, spowodowany zanikiem pewnych , występujących z reguły, stadjów larwalnych. Typowa t. istnieje np. u raka rzecznego (Potamobius astacus), który rozwija się prawie zupełnie bez metamorfozy, w przeciwstawieniu do pokrewnych morskich raków dziesięcionogich, przechodzących przez stadja larwalne(typu Nauplius, Protozoëa, Zoëa, Mysis). Zjawisko to spotyka się również wśród szkarłupni (Echinodermata) i niektórych płazów (Amphibia).

Tachymetr, ob. tachometr.

Tachymetrja, optyczny pomiar wysokości i odległości przy pomocy tachymetrów.

Tachypnoë, przyśpieszony oddech.

Tacitus, ob. Tacyt.

Tacitus Marcus Claudius, ces. rzymski 275—6 po Chr., zamordowany przez żołnierzy.

Tacitus consensus (łac.), milczące zezwolenie.

Tacjan, apologeta chrześcijański, potem założyciel sekty gnostyczno-enkratycznej żył w II w. po Chr., autor dzieł: „Oratio ad Graecos" i (niezachowanego) „Diatessaron".

Tacna, stol. prow. T. w Chile płn. (Am. Płd.), 14.400 mieszk.; prow. T., 23.958 km², 39.000 mieszkańców; należała do Peru, zajęta w 1883 przez Chile; bogactwa mineralne (ruda żel., siarka, miedź, cyna i in.).

Tacoma, m. w stanie Waszyngton (St. Zjedn. Am. Płn.), 97.000 mieszk.; wielkie tartaki, młyny, stolarnie, fabr. mebli; wywóz mąki i drzewa.

Tactus, ob. dotyk.

Tacubaya, m. okręg. w stanie Meksyku, 35.800 mieszk.; obserwatorjum astronomiczne.

Tacyt (Tacitus Cornelius), historyk rzymski, * ok. 55, † 120 po Chr.; 88 pretor, 97 konsul; autor dzieł: „Dialogus de oratoribus" (rozprawa o stanie wymowy za cesarstwa), „De vita et moribus Iulii Agricolae", „De origine, situ, moribus ac populis Germanorum" (opis Germanji ówczesnej). Dzieła historyczne: „Historiae", „Annales", obejmujące czasy od śmierci Augusta (14 po Chr.) do śmierci Domicjana (95 po Chr.), zachowane tylko częściowo. Największy z rzymskich historyków.

Taczała, herb polski: na tarczy ściętej w polu górnem czarnem i dolnem złotem żóraw szary z lewą nogą podniesioną; po obu stronach głowy ptaka po jednej gwieździe srebrnej.

Taczanka (ros.), wózek uzbrojony w karabin maszynowy, po raz pierwszy wprowadzony przez armję konną Budiennego.

Taczanowski Edmund, jeden z przywódców powstania 1863, * 1822, † 1878; 1849 walczył we Włoszech; 1863 naczelnik województwa kaliskiego.

Taczanowski Władysław, ornitolog, * 1819, † 1890; kustosz gabinetu zoologicznego w Szkole Głównej Warszawskiej; napisał: „Tabelle ruchu ptactwa w latach 1845—48", „O ptakach drapieżnych w królestwie Polskiem" (1860), „Ptaki krajowe" (2 t., 1882—3), „Ornithologie du Pérou" (2 t., 1884—5), „Faune ornithologique de la Sibérie orientale" (1891) i in.

Tadema Alma, ob. Alma Tadema.

Tadeusz Juda św., apostoł, brat Jakóba Mniejszego, syn Kleofasa i Marji, autor listu powszechnego w Nowym Testamencie.

Tadmor, ob. Palmira.

Tadorna tadorna, ohar, podgorzelec, kaczka norowa, ptak z rodziny Anatidae; podrząd Anseres, rząd Anseriformes. Dług. ciała ok. 70 cm.; dziób na końcu spłaszczony, w nasadzie wysoki, u samców z guzowatą naroślą. Upierzenie zasadnicze białe. Skrzydła długie, szerokie, z dużem zielonem lusterkiem. U samców głowa i boki grzbietu czarne, na piersiach szeroka, kasztanowo-brunatna obroża. U samic obroża na szyi wąska, głowa szaro-brunatna. Najliczniej gnieździ się na brzegach mórz i na wyspach, zamieszkując

zwykle nory, opuszczone przez króliki, lisy itp. W Polsce dość częsty na wybrzeżu Bałtyku.

Tadżykowie, mówiąca po persku w Azji środkowej i w Afganistanie część ludności miejskiej, pozostałość dawnych Irańczyków; ogółem ok. 450.000 głów, z tego 100.000 w Afganistanie.

Taedium vitae (łac.), zniechęcenie do życia.

Taenaron, ob. Matapan.

Taenia, nazwa rodzaju tasiemców (Cestodes), z rodziny Taeniidae. Czerwioch (scolex) opatrzony przyssawkami i, przeważnie podwójnym, wieńcem haczyków, które u pewnych gatunków zanikają. Człony (proglotydy) ciała dłuższe niż szerokie. Finna (wągier) występuje w postaci tzw. cysticercus, cysticereoid, coenurus i echinococcus. Ważniejsze gatunki: Taenia solium, tasiemiec uzbrojony, dług. do 3 m.; finna (cysticercus cellulosae) w mięśniach świni, rzadziej w mięśniach, płucach lub mózgu człowieka; stadjum płciowo dojrzałe w jelicie ludzkiem. T. saginata, t. nieuzbrojony, dług. 4—10 m., scolex pozbawiony haczyków; finna (Cysticercus bovis) w mięśniach bydła domowego, dojrzały tasiemiec w jelicie u człowieka. T. echinococcus, bąblowiec, dług. tylko 3—6 m., żyje w jelicie psa, wilka i szakala; finna (Echinococcus polymorphus) występuje w wątrobie i płucach u owiec, bydła i świń. Stosunkowo często zdarza się i u ludzi, np. wśród myśliwych, zwłaszcza zaś u kobiet, wskutek zbyt poufałego traktowania psów (głaskanie, całowanie, karmienie z ręki lub z własnego talerza). W organizmie ludzkim finny bąblowca wywołują nader ciężkie, prawie nieuleczalne zaburzenia, przeważnie kończące się śmiercią. Największy tasiemiec ludzki, Dibothriocephalus latus, bruzdogłowiec szeroki, tylko zewnętrznie przypomina robaki z rodzaju Taenia.

Tafik bej, ob. Łapiński Teofil.

Tafilelt, grupa oaz w płd. Atlasie w Marokku (Afryka płn.), 1.380 km², 100.000 mieszk.; jedna z rezydencyj sułtańskich; uprawa daktyli.

Taft William Howard, prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki Płn. 1909—13, * 1857; członek partji republik.; sędzia Sądu Najwyższego od 1921.

Tag (hiszp. Tajo), największa rzeka półwyspu Pirenejskiego, dług. 910 km., wpada do Atlantyku; dopływy: Jarama, Tietar, Alagon, Zezere.

Tagale, najliczniejszy szczep malajski na Filipinach, przeważnie chrześcijański.

Taganrog, m. pow. na Ukrainie w gub. donieckiej, 70.000 mieszk.; port zbożowy nad m. Azowskiem.

Tagetes, aksamitki, rośliny z rodziny Compositae (złożone); zioła roczne okolic gorących Ameryki, o liściach zazwyczaj pierzastodzielnych, naprzeciwległych, kwiatach żółtych lub bronzowych; cała roślina odznacza się ostrą i silną wonią. Gatunki: T. palutus, T. erectus (z Meksyku), pospolicie hodowane w ogrodach jako rośliny ozdobno-kwiatowe.

Tagilit, minerał, zasadowy fosforan miedziowy $Cu_3(PO_4)_2 . Cu(OH)_2 + 2H_2O$; jednoskośny; twardość 3, ciężar wł. 4,07—4,08; barwy szmaragdowo-zielonej.

Tagliacozzo, m. w prow. Aquila (Włochy), 9.000 mieszk.; pamiętne zwycięstwem Karola Andegaweńskiego nad Konradynem 1268.

Tagliamento, rz. w prow. Udine (Włochy płn.-wsch.), wpada do Adrjatyku, dług. 165 km.

Tahaa, jedna z większych francuskich Wysp Towarzyskich na oceanie Spokojnym, 82 km², 1.100 mieszk.; dwa porty.

Tahiti lub Otaheiti, największa z Wysp Towarzyskich na oceanie Wielkim, pod protektoratem Francji, 1.042 km², 11.700 mieszk.; górzysta i wulkaniczna; wywóz pereł i kopry; stol. Papeete.

Tahta, m. w prow. Girge (Egipt Dolny), 18.000 mieszk.

Tai lub **Thai**, ludy płn. Indyj wsch. i płd.-zach. Chin, grupa pośrednia pomiędzy Chińczykami, Tybetańczykami i Malajczykami; należą do nich Syjamczycy, szczepy Lao i Szan.

Taichow, ob. Tai-czu.

Tai-czu (ang. Taichow, chińsk. Tai-wan-fu), m. port. na wyspie Formozie (Japonja), 76.500 mieszk.; wywóz cukru.

Taida (greck. Thais), słynna hetera ateńska, kochanka Aleksandra Wielkiego, następnie żona Ptolemeusza Lagi.

Taihoku (chińsk. Tai-pe-fu), stol. wyspy Formozy (Japonja), 107.700 mieszk.; handel z Indjami.

Tai-juen, stol. prow. Szan-si (Chiny płn.), nad rz. Fen-ho, 250.000 mieszk.

Taille (la), jeden z podatków częściowo dochodowych, częściowo od nieruchomości we Francji, od którego wolna była tylko szlachta i duchowieństwo, zniesiony przez Wielką Rewolucję.

Taine Hippolyte, psycholog, filozof, estetyk i historyk francuski, * 1828, † 1893; główne dzieło filozoficzne: „De l'intelligence" (1870); jako estetyk i historyk sztuki rozwinął w „Philosophie de l'art" słynną tezę o znaczeniu środowiska („le milieu"); główne dzieło historyczne: „Les origines de la France contemporaine" (1876—94); autor „Histoire de la littérature anglaise" i in.

Tai-pe-fu, ob. Taihoku.

Tairow Aleksandr, kierownik teatru w Rosji, * 1885; 1907 reżyser teatru wędrownego w Petersburgu; 1913 w Moskwie; założył tam 1914 wraz z artystką Alicją Koonen teatr kameralny.

Taiserbo, ob. Kufra.

Taiwan, 1) ob. Tai-czu; 2) ob. Formoza.

Tajemna wiedza, ob. wiedza tajemna.

Tajemnica lekarska, według ustawy z 2. XII. 1921 (Dziennik Ustaw 105, § 762, art. 11), dotyczy wszystkiego, co lekarz „spostrzeże, usłyszy lub przeniknie podczas i na skutek wykonywania swego zawodu". Wyjątek od obowiązku zachowania t. l. stanowią przypadki: a) gdy powierzający t. l. lub jego ustawowy zastępca (opiekun, kurator itp.) zezwala na jej ujawnienie; b) gdy powierzający jest niewłasnowolny; c) jeżeli zachowanie tajemnicy może spowodować niebezpieczeństwo dla otoczenia; d) gdy lekarza zapytują w drodze urzędowej władze lekarskie Kas Chorych. Pozatem t. l. nie obowiązuje względem władz sądowych oraz względem władz sanitarno-administracyjnych w przypadkach chorób zakaźnych.

Tajemnica listów i korespondencji, zakaz ustawowo ustalony, zabraniający władzom i komukolwiek innemu, niż osobie wymienionej w adresie, czytania korespondencji podczas jej przewożenia przez pocztę. Art. 106 Konstytucji polskiej pozwala na naruszenie tajemnicy korespondencji tylko w przypadkach prawem przewidzianych.

Tajęża jednostronna, ob. Goodyera repens.

Tajfun albo **tyfon**, ob. cyklony.

Tajga, pas lasów iglastych w zach. Syberji, na płd. od pasa tundry, składający się ze świerka, modrzewia, limby, jodły i sosny; w płd. i wsch. części pojawiają się drzewa liściaste na moczarach i bagniskach, w płd.-zach. części tajga przechodzi w stepy; świat zwierzęcy w płn. pasie: niedźwiedzie, bobry, sobole, gronostaje i lisy, na moczarach gromady ptactwa błotnego; ludność bardzo rzadka, osady tylko nad rzekami, które są jedynemi drogami komunikacyjnemi; główni mieszkańcy Ostjacy, na wsch. Tunguzi i Burjaci, zajmujący się myślistwem i rybołówstwem.

Tajgetos, w staroż. nazwa pasma górskiego na Peloponezie, obecnie Pentedaktylon.

Tajkun, tytuł szoguna w stosunkach z cudzoziemcami, którzy go uważali za „świeckiego cesarza Japonji".

Tajmyr, półwysep na płn. Syberji, na którym znajduje się przylądek Czeluskin, należący do gub. jenisejskiej, pokryty tundrą, z jez. (2.653 km²) i rzeką T., wpadającą do zatoki Tajmyrskiej oceanu Lodowatego Płn.

Tajo, 1) ob. Tag; 2) rz. na wyspie Luzon (Filipiny), wpada do oceanu Spokojnego, dług. 300 km.

Tajstra, rodzaj myśliwskiej torby na żywność.

Taka-diastaza, zaczyn (ferment), otrzymywany z pleśni japońskiej Aspergillus oryzae (kropidlak ryżowy). Scukrza energicznie skrobię, przemieniając ją w maltozę i izomaltozę. Działa przy odczynie kwaśnym. Stosowana jest w lecznictwie przy nadkwaśności żołądka lub przy chorobowo zmniejszonem wydzielaniu śliny.

Takamatsu, m. port. na wyspie Szikoku (Japonja), 48.300 mieszk.

Takaoka, m. na wyspie Hondo (Japonja), 36.600 mieszk.; hodowla jedwabnika.

Takasaki, m. na wyspie Hondo (Japonja), 43.700 mieszk.

Take Jonescu, ob. Jonescu Take.

Ta-Kiang, nazwa, nadawana przez Chińczyków rzekom: 1) Jang-tse-kiang na przestrzeni pomiędzy ujściem rz. Ja-lung i Uczang; 2) rz. Sungari w Mandżurji.

Takla, wędka do łowienia łososi, obciążona kamieniem, utrzymująca się na wodzie zapomocą pławów, używana na głębokich wodach.

Takla Makan, wielka pustynia w Turkiestanie chińskim w obszarze rz. Tarym.

Taksa, prawnie ustalona opłata.

Taksometr, licznik obrotów kół, podający w dorożkach konnych lub samochodowych należną opłatę za przejazd.

Takt (łac. tactus — dotyk), zdolność wyczucia tego, jak należy w danej sytuacji postąpić.

Takt, w muzyce równomierny podział czasu, wskutek czego każdy utwór muzyczny dzieli się na pewną ilość równych cząstek czyli taktów, w piśmie nutowem oddzielanych linijkami taktowemi. Ponieważ każdy takt może, stosownie do utworu, obejmować pewną liczbę równomiernych uderzeń, z których pierwsze jest najsilniejsze a następne mniej lub więcej słabsze, rozróżniamy takty proste (dwa uderzenia lub trzy z akcentem na raz) i takty złożone: cztery uderzenia (z 2-ma akcentami, silniejsze na „raz", słabsze na „trzy"), sześć uderzeń (z dwoma akcentami na „raz" i na „cztery"), dziewięć i dwanaście. Istnieją również takty nieregularne (pięcio- lub siedmioczęściowe). Wyraz takt oznaczał w dawnych czasach ruch ręką na dół i do góry, którą to czynność nazywamy dawaniem taktu lub taktowaniem. Jednostką taktową była w przeszłości nuta semibrevis czyli dzisiejsza cała nuta. Linijka taktowa w muzyce wokalnej nie była znana do końca XVI w.; w tabulaturach instrumentalnych organowej lub lutniowej pojawiła się znacznie wcześniej.

Taktowanie, ob. takt (w muzyce).

Taktyka, 1) metoda postępowania w prowadzeniu bitwy; 2) nauka wojskowa o poszczególnych rodzajach broni, ich właściwościach bojowych i zastosowaniu do walki (taktyka elementarna); na wyższym szczeblu (taktyka ogólna) traktuje o użyciu poszczególnych rodzajów broni do walki i ich współdziałaniu. Jako sztuka wojenna opiera się na tych samych zasadach co strategja.

Taku, m. port. w prow. Czi-li (Chiny płn.-wsch.), nad rz. Pai-ho; niegdyś silna twierdza, oblegana w 1900 przez wojska europejskie.

Takyr, nazwa pustyni w Azji środk., pokrytej słoną gliną, stanowiącej dno wyschniętych płytkich jezior.

Tal (Thalium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 204.4; metal barwy srebrzystej, miękki; temp. topn. 303°, temp. wrzenia ok. 1.500°, ciężar właściwy 11,85. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek jedno- i trójwartościowy, dając związki typów TlX i TlX_3. W przyrodzie spotyka się w niewielkich ilościach; najwięcej zawiera go minerał crookezyt $(CuTlAg_2)Se$; odkryty przez Crooksa w 1861; znaczenia praktycznego nie posiada.

Talaat Pasza Mehemed, polityk turecki, * 1874, † 1921; przywódca stronnictwa młodotureckiego, prezes „Komitetu jedności i postępu"; 1909—17 parokrotnie min. spraw wewn.,

1917—18 wielki wezyr, 1919 uciekł do Berlina, 1921 zamordowany przez studenta armeńskiego.

Talami złoto, ob. mosiądz.

Talar, ob. monety polskie, monety Rzeszy niemieckiej.

Talayoty, olbrzymie przedhistoryczne okrągłe lub owalne wieże kamienne na wyspach Balearskich; pochodzą prawdopodobnie z okresu miceńskiego i służyły jako schrony w czasach wojen. Są zbudowane z ciosów kamiennych bez zaprawy murarskiej, na podobieństwo murów cyklopich.

Talbot, rasa psa gończego o białych łatach, dziś już zaginiona.

Talbot John, ob. Shrewsbury.

Talca, stol. prow. T. w Chile (Am. Płd.), nad Rio Claro, 36.100 mieszk.; prow. T., 9.948 km², 134.000 mieszk.; uprawa zbóż, winnice, owoce, chów bydła.

Talcaguano, m. i port. wojenny w prow. Concepcion Chile (Am. Płd.), 22.100 mieszk.

Talent, nieprzeciętne uzdolnienie umysłowe w pewnym kierunku, np. do matematyki, rysunków, muzyki, w odróżnieniu od nieprzeciętnego uzdolnienia ogólnego, inteligencji.

Talentum, talent, w starożytności rachunkowy ciężar złota lub srebra w monetach.

Talerz, 1) naczynie płaskie z metalu, porcelany lub drzewa; 2) żelaza na zwierzęta drapieżne, zwłaszcza na lisy; 3) krąg drewniany w wilczym dole, do którego przywiązuje się żywe zwierzę na przynętę.

Talerze (piatti, cinelli), instrument orkiestralny, perkusyjny, wywodzi się z dawnej wojennej kapeli janczarskiej. Dźwięk wydają płaskie brzegi talerzy, a nie środek, który jest przewiercony. Posiadają ton nieokreślony pod względem wysokości. W orkiestrze symfonicznej używa się jednego talerza, w który uderza się młotkiem, obciągniętym skórą.

Tales z Miletu, pierwszy filozof joński, *640 przed Chr., †550; nauczał w swojej kosmogonji, że woda jest początkiem wszechrzeczy, wypowiadając w ten sposób myśl o jedności świata.

Talienwan, ob. Dairen.

Talizman, nazwa wizerunku lub znaku na drzewie, kamieniu lub kruszcu, mającego moc, zapewniającą szczęście właścicielowi.

Srebrny talizman z Kaszmiru.

Talja, ob. karty do gry.

Talja, w mitologji greckiej jedna z muz, opiekunka dramatu.

Talk, minerał, hydrokrzemian magnezu, $H_2Mg_3Si_4O_{12}$, jednoskośny. Twardość 1, ciężar właściwy 2,8. Minerał znany z powodu swej miękkości i łagodności w dotknięciu. Z powodu doskonałej łupliwości i miękkości używany jako smar, gdzie nie można użyć tłuszczu, np. do maszyn drewnianych (młyny, wiatraki), do wkładania ciasnego obuwia lub rękawiczek, w farmacji do przyrządzania pigułek i jako przysypka, do wyrabiania wytwornych kred do pisania i ogniotrwałych palników do lamp gazowych. W postaci pięknych blaszkowych skupień jasno-zielonej barwy występuje z łupkami krystalicznemi, a często sam jest ich minerałem skałotwórczym. Talk zbity nazywamy steatytem. Najsłynniejsze złoża talku: Briançon (Francja), Lowell (stan Massachusetts), Göpfersgrün (Bawarja). Ze steatytu Chińczycy i Japończycy rzeźbią figurki i galanterję. Nazywanie go łojkiem, jakoby od niemieckiego „Talg“, jest błędem. Dawniej w Polsce znano go pod nazwą kredy hiszpańskiej.

Talko-Hryncewicz Julian, lekarz, publicysta, antropolog i etnolog polski, *1850; prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego; badacz ludów syberyjskich: Tunguzów, Burjatów, Czuwaszów i in.; prace: „Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi południowej“ (1893), „Opyt fiziczeskoj charakteristiki drewnich wostocznych Sławjan“ (1910), „Człowiek na ziemiach naszych“ (1913), „Muślimowie“ (1924) i in.

Talleyrand-Périgord Charles Maurice de, ks. Benewentu, dyplomata francuski, *1754, †1838; 1788 biskup w Autun; za udział w przeprowadzeniu cywilnej konstytucji duchowieństwa wyklęty 1791 przez Piusa VI i wygnany, udał się do Ameryki Płn.; 1797 min. spraw zagranicznych, czynny w zamachu stanu 18 brumaire'a; 1804 szambelan, 1806 książę Benewentu; 1814 przyczynił się do restauracji Burbonów; do września 1815 min. spraw zagranicznych; odegrał wybitną rolę w czasie kongresu wiedeńskiego; 1830—35 poseł w Londynie. Autor „Mémoires“.

Tallien Jean Lambert, rewolucjonista francuski, *1767, †1820; 1792 sekretarz rady gminnej; w konwencie członek „Góry“; pod wpływem żony, pani de Fontenay (późn. księżnej Chimay), zw. M-me de Thermidor, zaczął występować przeciw terrorowi, doprowadził do obalenia Robespierre'a 9 thermidora; prezes komitetu bezpieczeństwa publicznego, 1795 członek Rady Pięciuset.

Tallin, ob. Rewel.

Talma François Joseph, aktor francuski, *1763, †1826; wprowadził grę realistyczną w repertuarze tragicznym francuskim.

Talmud, ob. hebrajska literatura.

Talowski Teodor, architekt, *1857, †1910; od 1901 prof. Politechniki Lwowskiej; prace: kościoły w Tarnopolu, we Lwowie (pod wezwaniem św. Elżbiety, 1912), w Wadowicach górnych (1904), w Suchej (1901) i in.; grobowiec hr. Rejów w Przecławiu (1902); dwory: w Oborach (1903), w Łaszczowie, w Grodkowicach (1906), w Dobrzechowie (1890); szereg domów mieszkalnych w Krakowie, szpital OO. Bonifratrów tamże.

Talpa europaea, kret europejski, ssak z rodziny Talpidae; rząd Insectivora (owadożerne), podgromada Monodelphia. Ciało wałkowate, ok. 15 cm. dług. Kończyny przednie krótkie, grzebne, zwrócone nazewnątrz i łopatkowato rozszerzone; palce zakończone potężnemi, szerokiemi pazurami. Mostek z silnie rozwiniętym grzebieniem (crista sterni); obojczyki mocne; spojenia miednicowego brak. Pysk ryjkowato wydłużony. Zębów 44; kły większe od siekaczów, zęby trzonowe nader ostro szczękowane. Oczy szczątkowe, ukryte pod sierścią, podobnie jak małe uszy. Uwłosienie krótkie, gęste, aksamitno czarne, rzadziej pstre, popielate lub białawe. Ogon krótki, ok. 2,5 cm. Żyje w podziemnych norach, od których rozchodzą się we wszystkich kierunkach długie korytarze. Kopiąc, pożera napotkane pod ziemią dżdżownice, owady i ich larwy, żywi się również drobnemi kręgowcami: żabami, jaszczurkami i myszami.

Talus, kość skokowa, napiętek, najwyżej leżąca kość stępu (tarsus), łączy goleń (crus) ze stopą (pes).

Tama, rodzaj wału z ziemi, narzutu kamiennego lub faszyny. Służy jako ochrona gruntów nabrzeżnych przed zalewem, a także do uregulowania koryta rzeki.

Tama bobrowa, grobla, którą budują bobry celem utrzymania poziomu wody na równej wysokości z ich mieszkaniem, aby nie opadła i przez to nie osuszała ich budowli.

Tamandua tetradactyla, ob. Myrmecophagidae.

Tamański półwysep, półwysep między m. Czarnem a Azowskiem, w gub. kubańsko-czarnomorskiej (Rosja płd.), tworzy zatokę Tamańską; źródła naftowe.

Tamaricaceae, tamaryszkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Parietales (ścienne). Drzewa lub krzewy o liściach igiełkowatych lub łuskowatych, kwiatach zebranych w groniaste lub kłosowate kwiatostany. Działek i płatków 4—5, pręciki w ilości płatków lub dwa razy liczniejsze, słupek jeden z 2—4, często zrosłemi, szyjkami. Rodzina rozpowszechniona głównie w okolicach nadśródziemnomorskich i Azji środk. Należą tu rodzaje: Tamarix, Maricaria, Reaumuria.

Tamarindus, tamaryndowiec, roślina z rodziny Papilionaceae (motylkowate). T. indica, t. indyjski, piękne drzewo Afryki zwrotnikowej, obecnie uprawiane we wszystkich gorących krajach; dorasta do 25 m. wys., ma liście parzysto pierzaste, kwiaty o kielichu 4-działkowym i 3 żółtawych, czerwonawo żyłkowanych, wgórę wzniesionych płatkach, zebrane w grona na końcach bocznych rozgałęzień; owoc — strąk do 15 cm. dług., o mięsistej papkowatej śródowocni, która pod nazwą „Pulpa tamarindorum“ ma zastosowanie w lecznictwie, jako środek lekko przeczyszczający. Strąki niedojrzałe używane są na pokarm. Drewno jest materjałem stolarskim, kora używana jest w garbarstwie.

Tamarix, tamaryszek (września), roślina z rodziny Tamaricaceae (tamaryszkowate); drzewa lub krzewy, właściwe Azji, Afryce i Europie, o liściach drobnych, wrzosowatych, kwiatach zazwyczaj różowych, zebranych w wiechowate kwiatostany. W ogrodach sadzone bywają T. gallica, T. africana (z okolic nadśródziemnomorskich), T. tetrandra (Wschód), T. dahurica (Syberja). Kora wielu gatunków ma zastosowanie w garbarstwie. T. mannifera (Egipt, Arabja, Persja) wydziela rodzaj manny skutkiem ukłuć owadu Eriococcus manniparus.

Tamaryndowiec, ob. Tamarindus.

Tamaryszek, ob. Tamarix.

Tamaryszkowate, ob. Tamaricaceae.

Tamaulipas, stan Meksyku płn.-wsch., 79.861 km², 286.000 mieszk.; stol. Ciudad Victoria.

Tambor, ob. paluba.

Tambour-major, dowódca doboszów, względnie szef orkiestry wojskowej. T. zjawili się w wojsku Napoleona i odtąd przetrwali we wszystkich prawie wojskach.

Tambow, m. gub. w Rosji środkowej, nad rz. Cna, 70.000 mieszk.; handel zbożem i suknem.

Tamburica, kroacki i serbski instrument narodowy, składający się z korpusu, podobnego do mandoliny, i z czterech strun metalowych, strojonych rozmaicie, stosownie do sześciu rozmaitych wielkości instrumentu, odpowiadających całkowitej skali tonalnej.

Tamburino, ob. tamburyn.

Tamburo grande, wielki bęben; t. rullante, bęben wojskowy.

Tamburyn (tamburino), instrument perkusyjny, złożony z obręczy, w której otworach poruszają się metalowe brzękadła, i ze skóry, naciągniętej na obręcz. Bębenek taki, zwany baskijskim, służy w krajach południowych i na Wschodzie do akompanjowania tańcom. Tamburyn prowansalski jest również bębenkiem, natomiast t. gaskoński należy do instrumentów strunowych. Obydwu tym ludowym instrumentom towarzyszy zazwyczaj piszczałka (galoubet), którą grający trzyma w lewej ręce.

Tamburine.

Tamerlan (Timur, Timur Leng, Timur Beg), od 1370 władca mongolski, *1336, †1405; zdobywca Azji środkowej, Persji, Indyj; w 1395 podbił Złotą Hordę; w 1402 pod Angorą wziął do niewoli sułtana Bajazeta.

Tamga (tugra), znak na monetach tureckich i tatarskich, zawiera w monogramach imię sułtana lub chana.

Tamile, lud Drawida w Indjach płd. i na wyspie Cejlon, rolnicy i kupcy.

Tamiza (ang. Thames), rz. w Anglji płd.-wsch., dług. 350 km., wpada do morza Północnego, żeglowna; liczne połączenia kanałowe, wielki ruch statków, doki i składy.

Tammany Society, stowarzyszenie polityczne w Stanach Zjedn. Am. Płn., zwane tak od własnego gmachu w Nowym Jorku (Tammany Hall); istnieje od 1789; zachowuje pewne obrzędy, zapożyczone od Indjan; podlega wpływom partji demokratycznej.

Tammerfors (fińsk. Tampere), m. w Finlandji, 46.800 mieszk.; muzeum, przemysł włókienniczy i papierniczy.

Tamowe jezioro, ob. jezioro.

Tampa, m. w stanie Florydy (St. Zj. Am. Płn.), nad zat. T., 51.600 mieszk.; zimowa stacja klimatyczna.

Tampere, ob. Tammerfors.

Tampico, m. portowe w stanie Tamaulipas w Meksyku, nad zat. Meksykańską, 16.500 mieszk.; wywóz złota, skór i nafty.

Tampon (franc.), kawałek gazy lub waty, odpowiednio zwinięty, wprowadzany do naturalnych lub sztucznych jam ciała (jamy nosowej, pochwy, ran itp.) w celu rozszerzenia, wprowadzenia leków, zatamowania krwawienia.

Tamponowanie, wprowadzanie tamponów, zabieg często stosowany w chirurgji.

Tam-sui, m. port. na płn. wybrzeżu wyspy Formozy (Japonja), 8.000 mieszk.; wywóz herbaty i kamfory.

Tam-tam, ob. g o n g.

Tamuz, bóstwo babilońskie, uosobienie śmierci i zmartwychwstania, odpowiadające greckiemu Adonisowi.

Tana, ob. T u p a j a f e r r u g i n e a.

Tana albo D a n a, rz. na terytorjum Kenja (Afryka zach. bryt.), dług. 576 km., wpada do oceanu Indyjskiego.

Tana albo **Tsana**, jez. w zach. Abisynji (Afryka wsch.), 1.755 m. n. p. m., 3.630 km², z którego wypływa Nil Niebieski.

Tanacetum, w r o t y c z, roślina z rodziny C o m p o s i t a e (złożone); zioła trwałe płn. umiarkowanej strefy. W Polsce T. v u l g a r e, w. pospolity (Rys.), do 15 dm. wys., o liściach dużych, pierzasto lub podwójnie pierzastosiecznych, kwiatach żółtych, w koszyczkach, zebranych w szczytowy baldachokształtny kwiatostan; kwitnie VII—X. Wzgórza, zarośla, brzegi lasów, przychacia; pospolity na całym niżu. T. b a l s a m i t a, w. wonny (z Europy płd.), odznaczający się liściem niepodzielnym, eliptycznym, karbowanym, mocnej woni, siewany jest niekiedy jako roślina ozdobno-kwiatowa.

Tanacetum vulgare.

Tanaelv, rz. w Norwegji, tworzy granicę z Finlandją w górnym biegu, wpada do oceanu Lodowatego Płn., dług. 280 km.

Tanagra, w staroż. m. w Beocjii (Grecja); wykopaliska licznych wyrobów terrakotowych, muzeum archeologiczne.

Tanagryjskie figurki, gliniane figurki, 10—20 cm. wysokości, znajdywane w grobach koło dawnej Tanagry, malowane różnemi barwami, z IV lub III w. przed Chr.; od nich poszła nazwa dla podobnych figurek terrakotowych, odkrywanych w Azji Mniejszej, Grecji, Italji i Egipcie. Przedstawiają figury pojedyńcze lub grupy, dyskretnie malowane niebieską, czerwoną i białą farbą, pięknie stonowaną.

Tanaici (hebr.), nauczyciele, którzy zajmowali się przerabianiem i porządkowaniem tradycji religijno-prawnej Żydów.

Tanais, 1) ob. D o n; 2) staroż. kolonja grecka, obecnie Azow.

Tananarivo albo A n t a n a n a r i v o (ob.).

Tanaro, pr. dopływ rz. Po w Piemoncie (Włochy płn.-zach.), dług. 205 km.

Tanatos (greck. t h a n a t o s), bóstwo śmierci; wg. Hezjoda syn Nocy. Eurypides mówi o nim, jako o postaci ponurej z czarnemi skrzydłami. Na zabytkach figuralnych występuje jako skrzydlaty młodzieniec, za czasów cesarstwa jako chłopiec ze zgaszoną pochodnią.

Tanatosphresia, według niektórych uczonych średniowiecznych zdolność wyczuwania powonieniem specjalnej woni, jaką rzekomo wydzielają osoby, mające niebawem umrzeć.

Tanatyzm, nazwa doktryny, według której dusza ludzka jest śmiertelna.

Tancerstwo, jedna ze sztuk pięknych; jej dziełami są tańce poszczególne.

Tandem, pojazd o dwóch kołach, zaprzężony w dwa konie, jeden za drugim; również rower o kilku, najczęściej dwóch siedzeniach.

Tandem.

Tandżur (ang. T a n j o r e), m. w prow. madraskiej (Indje bryt.), nad rz. Kaweri, 60.300 mieszk.; wyroby srebrne, jedwabne.

Taneczna muzyka istniała od niepamiętnych czasów, jednak dopiero w XVI w. przybiera formy artystycznie zaokrąglone. Zasadą główną w tworzeniu melodyj tanecznych było prawo kontrastów: po tańcu spokojnym Basse danse następowała skoczna Saltarella. Melodje taneczne najczęściej wychodziły z ludu; razem z charakterystycznym swym tańcem dostawały się do wyższych klas społecznych, a w końcu na dwór królewski i scenę baletową. Stąd szły w świat, opracowane już harmonicznie i uformowane należycie. W suitach i partitach pojawiały się ułożone w odpowiednim porządku, a bardzo często zaopatrzone w liczne zmiany czyli warjacje, do czego zwłaszcza trzy tańce służyły obowiązkowo: Follia, Passacaglia i Ciaconna. Liczne suity taneczne nie dają obrazu tak wiernego w stosunku do autentycznych melodyj w praktyce używanych, ażebyśmy mogli na nich ściśle polegać, ale jednak zachowały główne cechy tych tańców. Jako najpopularniejsze utrzymywały się typy melodyjne menueta i gawota w XVII i XVIII w. Następnie wszedł walc (XIX w.), rozpowszechniony zarówno w zastosowaniu praktycznem jak i artystycznem, równocześnie z nim polka, galop, kadryl, nie mówiąc o tańcach specjalnych narodowych hiszpańskich, włoskich, węgierskich, polskich i rosyjskich. Nowoczesne melodje taneczne: foxtrotty, shimmy, charlestony i in. pochodzą od Negrów i związane są ściśle z zespołem instrumentalnym, zwanym jazz-band; ob.: 1) t a n i e c, 2) t a ń c e w P o l s c e.

Tanew, pr. dopływ Sanu, wypływa w pow. cieszanowskim (woj. lwowskie), dług. około 105 km.

Tanfana, nazwa bogini germańskiej, czczonej u ludu Marsów koło Ems w świątyni, zbudowanej w 14 r. po Chr. przez Germanikusa.

Tanga, m. na terytorjum Tanganiki (Afryka wsch.-bryt.), nad oceanem Indyjskim, 5.700 mieszkańców.

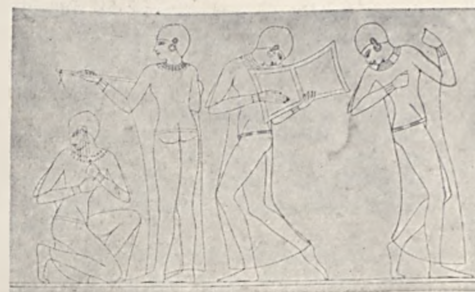
Tanganika, jezioro w Afryce równikowej, 35.600 km², dług. 645 km., szer. 30—80, głęb. na płn. ok. 1.277 m., a na płd. ok. 800 m., na

TANIEC I.

Tańce narodowe, ludowe i religijne

1

2

3

4

5

6

7

8

9

1. Ekstatyczny taniec przed bóstwem śmierci na wyspie Bali (archipelag malajski). 2. Taniec wojenny wschodnio-afrykańskiego plemienia murzyńskiego Watussi. 3. Tańczące kobiety (wizerunek egipski; Prisse d'Avennes). 4. Taniec bachiczny (płaskorzeźba hellenistyczna), 5. Tańcząca para wieśniaków (miedzioryt Dürer'a; 1514). 6. Flamandzki taniec wiejski (Rubens; 1636—1640). 7. Tarantella (włoski taniec narodowy). 8. Fandango (hiszpański taniec narodowy). 9. Krakowiak (taniec polski).

zach. i wsch. otoczone górami; odkryte 1858 przez Burtona i Speke'a.

Tanganika (terytorjum), ang. Tanganyika Territory, kraina wyżynna we wsch. Afryce bryt., między oceanem Indyjskim na wsch., jez. Wiktorji i masywem Kilimandżaro na płn., 945.450 km², 4,125.000 mieszk. Dawniej część Niem. Afryki wsch. W 1919 utworzono terytorjum T. i oddano z mandatu Ligi Narodów pod władzę W. Brytanji.

Tangens (łac.), styczna, ob. g o n j o m e t r j a.

Tanger, port w Marokku płn. (Afryka płn.), nad cieśniną Gibraltarską, 46.300 mieszk.; na podstawie układów w 1913 i 1914 wraz z neutralną strefą (580 km², 74.000 mieszk.) pod opieką Francji, W. Brytanji i Hiszpanji.

Tangermünde, m. w Saksonji pruskiej w rej. magdeburskiej (Prusy), nad rz. Elbą, 13.100 mieszk.; ratusz z XVI w.; największa rafinerja cukru w Niemczech.

Tango, taniec na $^2/_4$, przypominający rytmem habanerę, dość powolny; dawny swój charakter rozpasania utracił w Europie, gdzie go w 1911 zaczęto rozpowszechniać. Stosownie do swego pochodzenia, istnieje tango brazylijskie i argentyńskie.

Tanguci, lud pokrewny Tybetańczykom, mieszkający w Tybecie płn. i w chińskiej prow. Kan-su; grupa Tangutów z Karakorum jest rolnicza.

Taniec, ruch ciała, uregulowany podług pewnego rytmu i ujęty w stałe formy, wyrażający w sposób kunsztowny rozmaitą skalę uczuć. Jako sztuka od zarania ludzkości posiadał charakter r e l i g i j n y, s p o ł e c z n y i t o w a r z y s k i, związany był z kultem oraz magiczno-czarnoksięskiemi praktykami i przeradzał się nieraz na tem podłożu w ekstatyczno-orgjastyczne misterja lub też ceremonjalne pochody albo zabawy weselne. W starożytnej epoce tańce o charakterze religijnym przy świątyniach były uprawiane u Egipcjan, Hindusów, Asyryjczyków, Hebrajczyków, Italów i w całej zachodniej Azji. W Helladzie t., związane z kultem (misterja Eleuzyjskie), podczas uroczystości na cześć poszczególnych bóstw (Dionizosa, Artemidy, Apollina i in.), dały początek przedstawieniom mimicznym, które w połączeniu z orchestryką wytworzyły p a n t o m i n e. Pantomimus równocześnie z pomocą gimnastyki osiągnął doskonałość ruchów i uwidocznił się w tańcach w o j e n n y c h Sparty i Krety (hibasis, geranos, t. pyrryjski) oraz towarzyskich (hermos). Z pantominy religijnej zrodziły sie przedstawienia teatralne nietylko w starożytnej Helladzie, lecz również w wielu krajach Azji. Wytworzyły się osobne kasty tancerzy i tancerek (hinduskie Devadasis, późn. bajadery, japońskie gejsze i in.), grupujących się jużto w pewnych miejscach, zależnie od charakteru t. (świątynie, dwory panujących i możnych), jużto wędrujących z miejsca na miejsce. Kiedy w epoce średniowiecza zaczęły się wybitnie różniczkować odrębności narodowościowe z równoczesnem przenikaniem wpływów italskich względnie bizantyjskich, t. l u d o w e zachowały pierwiastki prastarych kultów i nabrały zdecydowanych, oryginalnych cech, wytwarzając t. n a r o d o w e. Kościół chrześcijański pozwalał na wprowadzenie t. do kościelnych obrzędów, lecz nadużycia, jakie się stąd zakradły, sprowadziły zakazy papieży i koncyljów (od VIII w.). R e l i g i j n a p a n t o m i n a t a ń c z o n a, z kościelnej stała się zczasem świecką. W epoce Odrodzenia powstał t. b a l e t o w y, uświetniający uroczystości i obchody dworskie i państwowe. Zczasem wytworzyły się tańce towarzyskie („pavana", „braule", „gaillarde", „volte" i in.) we Włoszech, Hiszpanji i Francji, skąd rozeszły się po innych krajach Europy. Galanterja dworu francuskiego XVII i XVIII w. odbiła się na ówczesnych salonowych t., przedewszystkiem na menuecie. Z upadkiem dworu wersalskiego czasy rewolucji wprowadziły t. żywsze, swobodniejsze: kontredans, kadryl. W XIX w. zyskały wstęp do salonów zmodyfikowane t. ludowe. W XX w. spopularyzowały się ludowe t a ń c e e g z o t y c z n e, przeważnie ameryk. murzyńskie, jak „cake-walk", „one-step", „two-step", „shimmy", „black-bottom", „blues" i „tango".

Taniec ludowy występuje w Polsce albo jako pozostałość dawnych tańców obrzędowych, np. wojennych (zbójnicki), albo rodzinnych czy świątecznych (koło, polonez), albo jako wytwór lokalny pewnej ziemi (krakowiak, kujawiak, mazur, obertas i in.).

Taniec szkieletów, częsta scena w malarstwie religijnem, występująca wśród tematów artystycznych wczesnego cesarstwa rzymskiego; najwspanialej przedstawiona na czarze srebrnej słynnego skarbu z Boscoreale.

Taniec św. Wita, ob. c h o r e a.

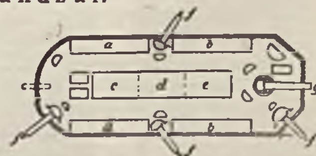
Taniec tatarski, ob. t a t a r s k i t a n i e c.

Taniejew S e r g i e j, kompozytor rosyjski, * 1856, †1918; kompozycje: symfonja, uwertura, kwartety, kwintety smyczkowe, opera „Oresteja"; napisał podręcznik o kontrapunkcie.

Tanina, pięciometadwugaloiloglikoza, związek organiczny $C_6H_7O_6[C_6H_2(OH)_3.CO.O.C_6H_2(OH)_2.CO]_5 = C_{76}H_{52}O_{46}$; ciało bezpostaciowe barwy białej lub żółtawej, ogrzewana rozkłada się; łatwo rozpuszcza się w wodzie, trudno w alkoholu. Występuje w orzeszkach galasowych, które zawierają do 65% t. (orzechy tureckie). Budowę cząsteczki t. podał w 1910 E. Fischer, jakkolwiek ostatecznie budowa ta nie jest potwierdzona. T. jest typowym garbnikiem.

Tanjore, ob. T a n d ż u r.

Tank (ang.), opancerzony wóz bojowy, poruszający się zapomocą popędu motorowego na łańcuchowych ślimacznicach, uzbrojony w karabiny maszynowe i działa. W wielkiej wojnie t. zostały wprowadzone przez Anglików 15. X. 1916 w bitwie nad rz. Somme. Rys. przedstawia t. systemu francuskiego: *a*, *b* osłony na koła; *c* elektromotor; *d* dynamo; *e* motor benzynowy; *f* karabiny maszynowe; *g* armata.

Tank systemu francuskiego.

Tankred, bohater pierwszej wyprawy krzyżowej, † 1112; odznaczył się 1099 przy zdobywaniu Jerozolimy oraz w bitwie pod Askalonem; 1111 książę Antjochji; uwieczniony przez Tassa w „Jerozolimie wyzwolonej".

Tankred, król Sycylji 1189—94; syn naturalny Rogera, ks. Apulji.

Tanna, wyspa w grupie Nowych Hebrydów na oceanie Spokojnym, 380 km², 10.000 mieszk.

Tannenberg, w. w Prusach Wschodn., w rej. olsztyńskiej, obok Grunwaldu; pamiętna walną rozprawą wojsk polskich z Zakonem krzyżackim w 1410 i klęską wojsk rosyjskich w bitwie, zw. Bitwą nad jeziorami mazurskiemi, w 1914.

Tanner B e r n a r d, jezuita, dworzanin ks. Czartoryskich, przyłączył się 1678 do poselstwa polskiego, wysłanego do Moskwy, i ogłosił opis tej podróży: „Legatio polono-lithuanica in Moscoviam anno 1678 feliciter suscepta" (Norymberga, 1680 i 1689).

Tannhäuser (zrękopisu średniowiecznego).

Tannhäuser, w niemieckich podaniach średniowiecznych nazwisko rycerza, który żył długo w rozkoszach na górze Wenery (Venusberg), potem, tknięty wyrzutami sumienia, udał się po rozgrzeszenie do papieża, a po odmowie powrócił znów do Wenery; tytuł opery Wagnera, opartej na tem podaniu.

Tanrek, k r e t o j e ż b e z o g o n o w y, C e n t e t e s e c a u d a t u s, ssak z rodziny C e n t e t i d a e; rząd I n s e c t i v o r a (o w a d o ż e r n e). Dług. ciała ok. 28 cm. Przypomina nieco jeża, lecz nie może skręcać się w kulę. Ciało podłużne, okryte giętkiemi kolcami. Pysk ryjkowato wydłużony. Ogon szczątkowy. Zamieszkuje Madagaskar. W suchej porze roku zapada w sen letni.

Tanta, stol. prow. Garbije w Egipcie Dolnym, 74.200 mieszk.; jarmarki.

Tantal (T a n t a l u m), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 181,5; metal barwy szarej; temp. topn. ok. 2.850° C., ciężar wł. 16,6. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek jedno-, dwu-, trój-, cztero- i pięciowartościowy, dając związki typów TaX do TaX_5 włącznie. W przyrodzie spotyka się rzadko w minerałach: fergusonit (Australja) = $YTaO_4$, tantalit = $[(Nb,Ta)O_3]_2(Fe,Mn)$ i in. Stosowany jest w większej ilości do wyrobu nici metalowych, używanych w żarówkach elektrycznych. Odkryty przez Hatchett'a w 1801. Rys.: żarówka tantalowa; *g* drucik z tantalu, *h* haczyki podtrzymujące.

Żarówka tantalowa.

Tantal, mityczny władca frygijski, ojciec Pelopsa i Nioby, ukarany przez bogów za dumę, w którą wzbiło go obcowanie z niebianami (raz podał bogom na uczcie ciało własnego syna); za karę stoi w Hadesie spragniony i zgłodniały pod drzewem z owocami i nad strumieniem, nie mogąc dosięgnąć niczego. Wcześniejsze zabytki figuralne przedstawiają Tantala drżącego w obawie przed skałą, która w każdej chwili może się nań stoczyć. Męki Tantala stały się przysłowiowe.

Tantalit, minerał, tantaloniobian żelazawo-manganowy (Fe,Mn) $[(Ta,Nb)O_3]_2$, 30—86% Ta_2O_5 i 0—30% Nb_2O_5; rombowy; twardość 6—6,5, ciężar wł. 6,3—8,0; barwy czarnej. Finlandja, Szwecja, Rosja, Ameryka Północna. Rzadki.

Tanti es, quantum habes (łac.), tyleś wart, ile posiadasz.

Tantjema, 1) udział w zyskach przedsiębiorstwa handlowo-przemysłowego, przyznawany jako dodatek do stałego wynagrodzenia, wypłacany zazwyczaj osobom, należącym do organów kierowniczych przedsiębiorstwa, np. dyrektorom, prokurentom, w spółkach akcyjnych członkom zarządu itp.; 2) rodzaj dodatkowej płacy, polegający na zainteresowaniu wyższych funkcjonarjuszy przedsiębiorstwa w możliwym wzroście jego zysku.

Tany, malarz japoński, * 1601, † 1674; niezwykle popularny w Japonji reprezentant szkoły Kano. Dwa arcydzieła jego znajdują się w świątyni Nikko.

Tańce, ob. 1) t a n i e c i 2) t a n e c z n a m u z y k a.

Tańce w Polsce. Do starodawnych t. (pląsów) polskich należały rej, firlej, cenar (cynar), pierwotnie cyganer, tj. cygański, drobny, drobuszka, galarda, goniony, hajduk, hołubiec, koło, kupka, okrągły, mieniony, śpiewany, świeczkowy, wyzwany, wielki, sejduk, stryjanka, gniotek, gniewus, t. Macieja i Konrata i in. Niekóre były obcego pochodzenia, jak: t. angielski, padwan, pasamer, kapreola. Rzemieślnicy mieli pewien t. do każdego cechu oddzielnie zastosowany i nazwany, naśladujący w ruchach właściwe danemu cechowi zatrudnienie. Do najcharakterystyczniejszych należą: polonez, mazur, oberek (obertas), kujawiak, krakowiak. Polonez czyli t. polski nazywano w jego odmianach: pieszym, klaskanym, odbijanym, okrągłym; wszedł najpierw do liczby t. dworskich i stał się typowym t. polskim narodowym, podobnie jak t. towarzyskie: mazur i oberek (kujawiak).

Tańska K l e m e t y n a, ob. H o f f m a n o w a.

Tański C z e s ł a w, malarz, * 1863; studja w Warszawie, Monachjum i Paryżu; maluje krajobrazy, akty, portrety.

Tański I g n a c y, ojciec Klementyny Tańskiej, tłumacz Wergiljusza, autor wierszy okolicznościowych, sielanek, komedyj i broszur politycznych, * 1761, † 1805.

Tański J a n u s z, działacz socjalistyczny, * 1864, † 1899; studja w Warszawie; więziony przez rok w cytadeli warsz.; ukończył politechnikę w Karlsruhe; utworzył w Warszawie organizację socjalistyczną „Związek robotniczy".

TANIEC II.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

1. Zabawa taneczna na dworze flamandzkim (minjatura; XV w.). 2. Karnawał wenecki (Hieronymos Francken; 1564). 3. Bal paré (miedzioryt Augustyna de St. Aubin; XVIII w.). 4. Walc (drzeworyt Gavarni'ego; ok. 1840). 5. Kankan (obr. ol. G. Seurat'a; ok. 1890). 6. Siostry Wiesenthal. 7. Camargo (obr. ol. Lancret'a; XVIII w.). 8. Tancerka (sztych Gottfr. Schadow'a pocz. XIX w.). 9. Tancerka (akwarela C. Guys'a ok. 1860). 10. Izadora Duncan.

Tański Józef, publicysta i pamiętnikarz, * 1805; oficer wojsk polskich; po 1831 na emigracji, służył w legji cudzoziemskiej francuskiej oraz w wojsku hiszpańskiem; kierownik biura korespondencji w czasie kampanji krymskiej; ogłosił: „L'Espagne en 1843 et 1844, lettres sur les moeurs, politique et sur la dernière revolution de ce pays" (1844), „Tableau statistique, politique et moral du système militaire de la Russie" (1833), „Cinquante années d'exil, souvenirs intimes et humoristiques" (2 t., 1880), „Wspomnienia z wygnania" (1881).

Tański Kazimierz, generał wojsk polskich, pamiętnikarz, * 1774, † 1853; odbył kampanje 1792 i 1794, potem w Legjonach Dąbrowskiego, 1806—07 walczył przeciw Prusom, 1810 w Hiszpanji, 1812—14 w Rosji i Niemczech; 1818 dym. w stopniu generała; jego wspomnienia: „Piętnaście lat w legjonach" ukazały się drukiem 1905.

Taoizm (chińsk. tao — rozum), religja warstw ludowych w Chinach, stworzona w VI w. przed Chr. przez mędrca chińskiego Lao-tse, według której najwyższą istotą jest tao, tj. rozum. Charakterystyczny dla t. jest kult przodków oraz wiara w wędrówkę dusz.

Taormina, m. port. w prow. mesyńskiej na Sycylji (Włochy płd.), 5.000 mieszk.; dobrze zachowane ruiny amfiteatru greckiego; wywóz wina i oliwy.

Ruiny amfiteatru greckiego w Taorminie.

Tapajoz, pr. dopływ Amazonki w Brazylji środk. (Am. Płd.), dług. 1.992 km., żeglowny na przestrzeni 330 km.

Tapetum lucidum, metalicznie połyskująca warstwa naczyniówki ocznej (chorioidea), leżąca u wielu zwierząt (np. u ryb i licznych ssaków) nazewnątrz od siatkówki (retina) i zawierająca kryształki guaniny. Dzięki załamaniu i odbiciu się promieni świetlnych w warstwie tap. lucid. powstaje znane powszechnie zjawisko świecenia oczu zwierzęcych (np. wilka, kota) w ciemności.

Tapety, obicia z papieru barwnego do wylepiania ścian wewnętrznych w budynkach. Tapety mogą być jedno- lub wielobarwne, bywają pokryte wzorzystym (jedno- lub wielobarwnym) rysunkiem (malowidłem), mogą być również wytłaczane zapomocą odpowiednich form (sztanc). Tapety w dawnej Polsce zwały się kołtrynami.

Taphrina, rodzaj grzybków workowców (Ascomycetes) z rzędu Exoascales (workowce niższe). Pasożytują w tkankach gałęzi, liści i owoców rozmaitych drzew. T. bullata powoduje powstawanie na liściach pigwy wzdęć (bąbli), na których dolnej powierzchni wyrastają worki, przedstawiające się dla gołego oka jako nalot białawy. T. amentorum pasorzytuje na olszy, zniekształcając szyszki, które wyrastają wtedy w długie rożki. Podobne zniekształcenia kotek żeńskich powodują u topoli gat. T. Johansonii i T. rhizophora; T. aurea wywołuje wzdęcie na liściach topoli.

Tapir, ob. Tapiridae.

Tapiridae, tapiry, nazwa rodziny ssaków z rzędu Perissodactyla (nieparzystokopytne). Zwierzęta średniej wielkości, zewnętrznie nieco podobne do świń. Skóra okryta krótką, przylegającą szerścią. Nogi stosunkowo cienkie, przednie o 4, tylne o 3 palcach. Pysk wydłużony w krótką, nagą, ruchliwą trąbę. Uzębienie zupełne; zębów 42. Ogon krótki, szczątkowy. Dawniej szeroko rozpowszechnione (kopalne znane również z Europy), obecnie zamieszkują niewielkiemi gromadami wilgotne obszary zwrotnikowych lasów Ameryki Płd. i Azji wsch. Trzymają się wpobliżu rzek i błot, prowadząc życie napół wodne; doskonale pływają i nurkują. Na poszukiwanie pokarmu wychodzą wieczorami i nocą. Żywią się owocami i liśćmi drzew. Należą tu: Tapirus pinchaque, tapir górski, żyje w górzystych miejscowościach Ameryki Płd.; T. terrestris (americanus), t. amerykański, dochodzący do 2 m. dług. i ok. 1 m. wys., z krótką sztywną grzywą. Zamieszkuje płd. i wsch. części Ameryki Płd. Często wyrządza znaczne szkody w plantacjach roślin uprawnych. Mięso jadalne. Skóra używana do wyrobu rzemieni, uprzęży, postronków itp. T. indicus, t. indyjski, ok. 2,5 m. dług., bez grzywy na karku, z wielką białą plamą na całej tylnej części grzbietu i bokach ciała. Zamieszkuje Indje wsch., Chiny płd. i Sumatrę. Wszystkie tapiry są bardzo łagodne i łatwo oswajają się.

Tapirus, ob. Tapiridae.

Tapiry, ob. Tapiridae.

Tapjoka, ob. Manihot.

Tapjolit, minerał, tantaloniobian żelazawy $(Fe,Mn)[(Ta(Nb)O_3]_2$; tetragonalny; twardość 6, ciężar wł. 7,4—7,8; barwy czarnej.

Taquary, l. dopływ rz. Paragwaj w Brazylji środk. (Am. Płd.), dług. 750 km., żeglowny.

Tara, waga zewnętrznego opakowania towarów; ciężar całego towaru stanowi wagę brutto, po odjęciu od niej t. pozostaje waga netto; ważenie opakowania celem ustanowienia t. zwie się tarowanie.

Taraban, rodzaj bębna, używany w dawnej jeździe polskiej: kociołek miedziany z naciągniętą na nim skórą. Później nazwy tej używano dla określenia wogóle bębna.

Tarabulus, ob. Trypolis.

Tarakanowa Jelizaweta, księżna, pretendentka do tronu rosyjskiego, * 1755, † 1777; miała być córką ces. Elżbiety i feldm. Razumowskiego; wychowana w pałacu ces., usunięta po objęciu tronu przez Katarzynę II, przebywała w Dubrowniku z Karolem ks. Radziwiłłem; zwabiona podstępnie przez Orłowa na statek ros. w Neapolu, więziona była do śmierci w twierdzy Petropawłowskiej.

Taramit, jeden z amfibolów, zawierający bardzo dużo sodu i potasu.

Taran, dawniej używana machina wojenna do burzenia murów, stosowana już przez Rzymian, belka, zakończona na przodzie ciężarem z żelaza lub bronzu w kształcie głowy baraniej.

Taranis, germański bóg piorunu.

Taranowski Andrzej, dyplomata, † w pocz. XVII w.; wysyłany był kilkakrotnie do Turcji, Moskwy itd.; zostawił: „Krótkie wypisanie drogi z Polski do Konstantynopola, a stamtąd zaś do Astrachanu itd.", wyd. przez J. I. Kraszewskiego w 1860.

Tarant, koń lub pies maści białej, czarno nakrapiany.

Tarantas (ros.), obszerny powóz podróżny, mający pudło kryte, podobne do pudła karety, osadzone na drągach zamiast na resorach, używany głównie w Rosji.

Tarantella, ludowy taniec południowo-włoski, pochodzący z miejscowości Tarent, niezmiernie ruchliwy i szybki; muzyce jego w takcie 6/8 towarzyszą zawsze uderzenia tamburina. Według niektórych nazwa pochodzi od tarantuli, której ukąszenie ma wywoływać gwałtowne ruchy ciała (pląsawicę). W sztuce poważnej rytm t. znajduje niejednokrotnie zastosowanie. Słynne są tarantelle Aubera (Niema z Portici) i Rossiniego.

Tarantismus, ob. Tarentula fasciiventris.

Taranto, ob. Tarent.

Taratula, ob. Tarentula fasciiventris.

Tarapaca, prow. nadmorska w Chile płn. (Am. Płd.), 46.957 km², 100.600 mieszk.; stol. Iquique; pokłady guana, kop. rudy żel., złota, miedzi; złoża saletry i soli.

Taras, ataman kozacki, wódz buntu 1630 i rzezi wojska polskiego, rozłożonego na leżach zimowych, zw. nocą Tarasa; pobity pod Perejasławiem przez Koniecpolskiego.

Taras, nasyp ziemny podmurowany, płaszczyzna wzniesiona sztucznie, podmurowana, otoczona niekiedy balustradą (sztachetami); ukształtowanie gruntu zniżające się w uskokach. W dawn. artylerji polskiej t. wałowym zwał się nasyp ziemny, przytykający z jednej strony do skarpy, z drugiej do przedpierścienia.

Tarascon sur Rhône, m. w dep. Bouches-du-Rhône (Francja płd.), nad Rodanem, 9.000 mieszkańców; dawny zamek królewski.

Tarasiewicz Michał, artysta dramatyczny, * 1871, † 1923; grywał role bohaterskie w wielkim repertuarze na scenach lwowskich, krakowskich oraz w Teatrze Narodowym w Warszawie; 1919—21 dyrektor teatru lwowskiego.

Tarasp-Schuls, miejsc. lecznicza w kantonie Gryzonów (Szwajcarja), 1.200 m. n. p. m., 300 mieszk.; źródła mineralne, podobne do karlsbadzkich.

Tarasy rzeczne powstają w górnym biegu przez żłobienie sobie drogi przez rzekę (erozyjne), w średnim i dolnym przez materjał, przyniesiony z biegu górnego (akumulacyjne, wydmowe i zalewowe). T. jeziorne i morskie powstają skutkiem obniżenia się poziomu wód i pogłębienia dna (abrazyjne).

Taraszcza, m. pow. na Ukrainie, w gub. kijowskiej (Rosja płd.), nad rz. Kotłujem, dopł. Rosi, 16.000 mieszk.; handel.

Taratatka, strój polski, noszony powszechnie w XVIII w., kapota, dochodząca do kolan, z potrzebami szmuklerskiemi.

Taraxacum, mniszek, roślina z rodziny Compositae (złożone); zioła trwałe z sokiem mlecznym, o liściach w różyczce, podługowatych, bardzo rozmaicie wcinanych, kwiatach żółtych, zebranych w koszyczek na końcu bezlistnej, pustej łodygi; owoce zaopatrzone białym puchem, osadzonym na długim, cienkim dzióbku, tworzą znaną powszechnie foremną kulę, którą wiatr z łatwością rozwiewa. Rozpowszechnione są w Europie i Azji zach. T. officinale (Leontodon taraxacum), m. lekarski (Rys.), 5—50 cm. wys., o liściach głęboko wcinanych, łatkach często podłużnie trójkątnych, zwróconych ku nasadzie liści, jest pospolity na łąkach, miedzach, trawnikach, dziedzińcach, zaroślach w całej Polsce. Kwitnie V—VI. Roślina lekarska, dostarcza korzeni „Radix Taraxaci" i liści „Herba Taraxaci", z których wyciąg używany jest przeciw osłabieniu dróg trawiennych. Młode liście jadane jako sałata.

Taraxacum.

Tarbagatai albo **Tarbaga,** pasmo górskie na pograniczu Azji środk. ros. i Dżungarji, do 3.633 m. wys.

Tarbes, stol. dep. Hautes-Pyrénées (Francja płd.), nad rz. Adour, 26.600 mieszk.; hodowla koni; przemysł żelazny.

Tarchanow Iwan, fizjolog rosyjski, * 1846, † 1908; wykrył odruch psychogalwaniczny.

Tarcie, opór stykających się ciał przeciwko przesuwaniu się względem siebie ich powierzchni zetknięcia. Jeżeli chodzi o dwa różne ciała, mówimy o tarciu zewnętrznem, jeżeli chodzi o przesuwanie się warstw tego samego ciała względem siebie, mówimy o tarciu wewnętrznem. Rozróżniamy tarcie zewnętrzne przy ślizganiu się i przy toczeniu się. Tarcie przy ślizganiu się jest niezależne od wielkości stykających się powierzchni, ani od względnej prędkości ciał, zależne zaś od siły przyciskającej i do niej wprost proporcjonalne. Jeżeli przez T oznaczymy tarcie, przez P prostopadłą siłę przyciskającą, to mamy: $T = s.P$, gdzie s jest spółczynnikiem tarcia. Wartości spółczynnika tarcia: skóra na metalu 0,55, drzewo na drzewie 0,4, żelazo na żelazie 0,15, żelazo na lodzie (łyżwy) 0,025. Tarcie zmniejsza się przez wygładzanie powierzchni albo przez wprowadzenie pomiędzy powierzchnie ciał stałych warstwy cieczy (smarowanie). Tarcie odgrywa ważną rolę przy rozpraszaniu energji, zamienia bowiem część energji kinetycznej na energię cieplną. Dzięki tarciu możliwy jest ruch postępowy ciał przy pomocy kół (pociąg). Przyrządy, służące do pomiarów tarcia, nazywają się trybometrami. Tarcie wewnętrzne nazywa się inaczej lepkością (ob. lepkość). Tarcie wewnętrzne cieczy oblicza się z tzw. prawa Poiseuille'a.

Tarcza albo puklerz, drewniana, pokryta skórą lub blachą, służyła jako uzbrojenie ochronne od najdawniejszych czasów. Dawni Grecy używali t. osłaniającej całego wojownika (sakos, aspis). Rzymianie w piechocie używali t. okrągłej (scutum), w kawalerji owalnej (clypeus). Utrata t. uważana była za hańbę. W Rzymie oddziały całe łączyły tarcze, tworząc ochronny dach (testudo). W wiekach śr. t. z początku duża, prawie trójkątna, w miarę ulepszania uzbrojenia ochronnego coraz to była zmniejszana. Umieszczano na niej rozmaite znaki symboliczne, z których powstały herby. W walce pieszej używano t. dużej drewnianej, za którą chronił się rycerz, opierając ją o ziemię. Specjalny gatunek t. stanowiła tzw. pawęż, noszona przez pawężnika i podpierana przez jego pachołków; za nią stawał pikinier lub kusznik. Z rozwojem broni palnej t. wyszły z użycia. Obecnie nosi nazwę tarczy płyta stalowa przy dziale lub karabinie maszynowym, mająca chronić ich obsługę przed pociskami.

Tarcza: walka Achillesa z Memnonem.

Tarcza nerwu wzrokowego, ob. papilla nervi optici.

Tarcza Sobieskiego, gwiazdozbiór, leżący na tle Drogi Mlecznej; liczne skupienia gwiazd: NGC 6705 jedno z najładniejszych skupień, widoczne okiem nieuzbrojonem; NGC 6712 średnica 2'. Zmienna gwiazda R.

Tarczka, ob. scutellum.

Tarczka, tarsus, w anatomji oka ob. palpebrae.

Tarczka jajonośna, cumulus oophorus, discus proligerus, wypuklina błony ziarnistej (membrana granulosa) w pęcherzykach Graafa (folliculi Graafi), bezpośrednio otaczająca komórkę jajową.

Tarczka zarodkowa, blastodiscus, discus blastodermicus, płaski, tarczowaty zawiązek zarodka, powstający z żółtka twórczego w okresie brózdkowania jaj ryb, gadów i ptaków.

Tarczowa chrząstka, ob. krtań.

Tarczownica, ob. Parmelia.

Tarczowy gruczoł, tarczyca, glandula thyreoidea, nieparzysty narząd gruczołowy, leżący na szyi, przylegający do dolnej części krtani i górnej części tchawicy. Kształt ma u człowieka czworoboczny; składa się z dwóch symetrycznych połów (płatów), połączonych wąziutkim przesmykowatym płatem środkowym. Barwa czerwono-brunatna, wielkość średniego jaja kurzego. Zawiera wiele naczyń krwionośnych i chłonnych. Nie posiada przewodu wyprowadzającego i wydzielinę swą, obfitującą w jod, wydziela bezpośrednio do krwi. Wzmożona czynność wydzielnicza gruczołu t. daje objawy choroby Basedowa, zmniejszona prowadzi do obrzęku śluzakowego (myxoedema). Wrodzone niedokształcenie gruczołu t. powoduje matołectwo (cretinismus).

Tarczyca (bot.), ob. Scutellaria.

Tarczyca, ob. tarczowy gruczoł.

Tarczyn, m-ko w pow. grójeckim (woj. warszawskie), nad rz. Tarczanką, 2.500 mieszk.

Tarczyński Franciszek, archeolog, †1900; liczne prace i przyczynki do pradziejów ziemi płockiej, m. in. „Materjały do mapy archeologicznej gub. płockiej" (1899).

Tardando, tardato, to samo, co ritartando (ob.).

Tarde Gabriel, socjolog francuski, * 1843, † 1904; napisał: „La criminalité comparée", „Philosophie pénale", „Les transformations du pouvoir", „L'opinion et la foule" i in.

Tarde venientibus ossa (łac.), spóźniającym się do stołu dostają się tylko kości.

Tardenuaski okres lub kultura, tzw. od m. Fère-en-Tardenois w Francji. Oznacza krąg kulturowy pochodny od kultur młodszego paleolitu w płn. Afryce, który w okresie polodowym u schyłku dyluwjum rozszerzył się w Hiszpanji, Włoszech, Francji, Anglji, Niemczech, Polsce i Rosji. Kultura ta odznacza się małemi wyrobami z krzemienia, tzw. mikrolitycznemi, które, należąc do ludu myśliwskiego, przedstawiają głównie typy grotów do strzał, nożyków wkładkowych do harpunów, skrobaczy i drapaczy, wykonanych z niewielkich wiórów i odłupków. U nas pojawiają się one najczęściej na wydmach piaszczystych i trwały do początku neolitu.

Tardieu André (pseud. dziennikarski Georges Villiers), polityk i publicysta francuski, * 1876; 1914 poseł, 1919—20 minister oswobodzonych prowincyj; napisał: „La conférence d'Algeciras" (1908), „Le mystère d'Agadir" (1912), „La paix" (1921) i in.

Tardigrada, niesporczaki, drobne, najwyżej ok. 1 mm. dług., niezgrabne zwierzęta, o nader powolnych i leniwych ruchach. Ciało nagie lub opancerzone, niewyraźnie segmentowane, walcowatego lub owalnie wydłużonego kształtu. Mięśnie gładkie. Cztery pary krótkich, nieczłonkowanych odnóży, zakończonych kilkoma ruchomemi pazurkami. Otwór gębowy

uzbrojony w parę zwapniałych sztylecików, przystosowany do wysysania mchów i porostów. Układ nerwowy składa się z mózgu, zwoju podprzełykowego i brzusznego łańcucha nerwowego. Serca, układu krwionośnego i oddechowego brak. Rozdzielnopłciowe; gruczoły rozrodcze otwierają się do jelita tylnego. Jaja często zostają składane przez samicę do wnętrza zrzucanej przy linieniu skórki. Rozwój zazwyczaj prosty. Oczy, istniejące nie u wszystkich gatunków, mają postać czarnych lub czerwonych plamek pigmentowych. Żyją wśród mchów, wątrobowców, porostów, w darninach roślin kwiatowych, w strzechach itp., szczególnie w miejscach suchych i naświetlanych przez słońce. Rzadziej spotykają się w wodach słodkich (np. rodzaj Macrobiotus) i w morzu. W razie nadmiernej suszy incystują się i zapadają w stan pozornej śmierci, aby z nawrotem przychylnych warunków powrócić do aktywnego życia. Stanowisko systematyczne niewyjaśnione. Dawniej zaliczane do pajęczaków (Arachnida), obecnie są traktowane, wraz ze zbliżonemi morfologicznie Linguatulida i Myzostomida, jako odrębna grupa pierścienic (Annelida).

Tardigrada, nieużywana obecnie, nazwa leniwców, Bradypodidae.

Tarent (włosk. Taranto), m. na wysepce i w zatoce T. u wybrzeża Apulji, w prow. Lecce (Włochy płd.), 69.500 mieszk.; port woj. i handlowy, siedziba arcybisk.; wywóz oliwy, zbóż, przywóz węgla; w staroż. Tarentum, niegdyś kolonja grecka w 705 przed Chr. założona, w 272 przed Chr. przez Rzymian podbita.

Tarentola (Platydactylus) mauritanica, gekon mauryt**a**ński, gad z rodziny Geckonidae; rząd Sauria, gromada Reptilia. Dług. ciała ok. 15 cm. Skóra okryta łuskami niejednakowego kształtu. Wzdłuż grzbietu kilka rzędów brodawek. Ubarwienie z wierzchu ciemno-brunatne; spód żółtawo-biały. Źrenica pionowa. Palce opatrzone przylgami, dzięki którym może chodzić po pionowych skałach i murach. Żywi się owadami. Dzień spędza w ukryciu. Zamieszkuje obszar śródziemnomorski z wyjątkiem Azji zach. i półwyspu Bałkańskiego.

Tarentula fasciiventris (Lycosa tarentula), tarantula, pająk z rodziny Lycosidae; podrząd Dipneumones; rząd Araneida, gromada Arachnida (pajęczaki). Ukąszenie t. niesłusznie jest uważane za niezmiernie jadowite; jakkolwiek bolesne, w rzeczywistości nie jest zbyt niebezpieczne. W średniowieczu pająk ten był usilnie tępiony we Włoszech (gdzie się często spotyka), ponieważ, według ówczesnych pojęć, ukąszenia jego miały powodować chorobliwą manję tańca (pląsawicę, tj. taniec św. Wita.)

Targioni Cipriano Antonio, chemik włoski, * 1672, † 1748; pierwszy dokonał doświadczenia nad spalaniem diamentu.

Targlica (błyskawka), połyskująca rybka z cyny, której używają rybacy jako przynęty na większe żarłoczne ryby, puszczając ją na sznurku do wody.

Targoviștea, gł. m. pow. Dimbovița (Rumunja), nad rz. Jałomitą, 10.200 mieszk.

Targowica, m-ko w pow. humańskim na Ukrainie (Rosja płd.), nad rz. Siniuchą, 700 mieszkańców; pamiętne zawiązaniem konfederacji targowickiej 1792.

Targowicka Konfederacja, zawiązana w 1792 z inicjatywy Szczęsnego Potockiego, Seweryna Rzewuskiego i Ksawerego Branickiego w celu obalenia Konstytucji 3 maja i przywrócenia dawnej formy rządu (elekcja, liberum veto, przywrócenie władzy hetmanów), uplanowana została w Petersburgu, gdzie zapewniono sobie opiekę i pomoc ces. Katarzyny. Akt konfederacji gener. spisano i zaprzysiężono tamże przy udziale gen. Popowa, datując go rzekomo w Targowicy 14 maja; ogłoszono go w Polsce po wkroczeniu wojsk rosyjskich na Ukrainę 18. V. 1792. Marszałkiem K. T. koronnej był Szczęsny Potocki, sekretarzem Dyzma Bończa Tomaszewski, hetmanami Ksawery Branicki i Seweryn Rzewuski, na Litwie Szymon Kossakowski towarzyszył wojskom Kreczetnikowa; po zajęciu przez nie Wilna doprowadził do zawiązania Konfederacji gen. W. K. Litewskiego 25. VI. 1792. Marszałkiem był Aleksander Sapieha, hetm. poln. lit. Szymon Kossakowski. Wkroczenie wojsk rosyjskich wywołało wojnę. Wojsko polskie pod wodzą ks. Józefa Poniatowskiego, cofając się od Tulczyna ku Bugowi, stoczyło szereg walk: pod Połonnem, Boruszkowcami, Zieleńcami i pod Dubienką. Przystąpienie króla do K. T. 23. VII. 1792 przerwało wojnę. 11 września nastąpiło w Brześciu Lit. zjednoczenie obu konfederacyj (kor. i lit.) w Najjaśniejszą Konf. Obojga Narodów. Rządy jej obaliły konstytucję 3-go maja, powołały przed sąd jej twórców, zaprowadziły cenzurę, potępiły działalność Kom. Eduk., przyczem uprawiano łupiestwo majątku publicznego. K. T. została zaskoczona traktatem rozbiorowym 1793. Większość przywódców podała się do dymisji. 15. IX. 1793 K. T. rozwiązano, zawiązując Grodzieńską.

Targówek, dzielnica m. Warszawy między Bródnem a Nową Pragą.

Targu-Mures (węg. Maros Vásárhely), ob. Osorhei.

Tarifa, m. port. w Andaluzji, w prow. Kadyksu (Hiszpanja płd.), 11.750 mieszk.; rybołówstwo; przylądek T., najdalej na płd. wysunięty punkt Europy.

Tarija, prow. Boliwji wsch. (Am. Płd.), 85.561 km², 164.700 mieszk.; stol. T., 11.600 mieszk.

Tarim, główna rzeka we wsch. Turkiestanie (Azja środk.), powstaje z połączenia rzek Kaszgar-Darja i Jarkend-Darja, wpada do jezior i bagien Karaburzan, tworzących smugę jezior Lob-Noru; zbadana przez Swen Hedina.

Tarkwinjusz Pyszny, Tarquinius Superbus Lucius (534—510 przed Chr.), według podania ostatni król rzymski, tyran, po zbrodni syna Sekstusa, dokonanej na Lukrecji, wypędzony przez Brutusa L. Juniusa.

Tarkwinjusz Stary, Tarquinius Priscus Lucius, według podania piąty król rzymski (616—578 przed Chr.); przypisują mu budowę cyrku, murów miejskich, świątyni Jowisza na Kapitolu i kanałów w Rzymie.

Tarlatan, lekka tkanina bawełniana (muślinowa), używana do strojów kobiecych.

Tarło, czas, kiedy ryby składają ikrę, a samce, płynąc tuż obok samic, zapładniają natychmiast znoszone jaja.

Tarło Adam, stronnik Potockich, * 1713, † 1744; marszałek Konfederacji Dzikowskiej 1734; wojewoda lubelski 1736; zginął w pojedynku z Kazimierzem Poniatowskim.

Tarło Jan, stronnik Potockich, * 1684, † 1750; woj. lubelski 1719, sandomierski 1735; współtwórca konfederacji na rzecz Leszczyńskiego.

Tarłowski Kazimierz dr., leśnik, * 1859, † 1912; nadzwyczajny prof. Szkoły Politechnicznej we Lwowie; napisał monografję „Gospodarstwo lasowe".

Tarłów, m-ko w pow. iłżeckim (woj. kieleckie), nad Wisłą, 2.000 mieszk.

Tarn, dep. Francji płd., 5.780 km², 295.600 mieszk.; stol. Albi.

Tarn, pr. dopływ rz. Garonny (Francja płd.), dług. 375 km.

Tarnawa, herb polski: w polu czerwonem krzyż biały równoramienny, przy nim u spodu z lewego boku półksiężyc złoty; u szczytu pięć piór strusich.

Tarnawski Apolinary, lekarz, * 1851; studja na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie; założyciel i kierownik przyrodoleczniczego zakładu w Kosowie.

Tarnawski Władysław, anglista, * 1886; prof. anglistyki na Uniwersytecie Lwowskim; liczne prace, m. in. „O polskich przekładach dramatów Szekspira" (1914), „Krzysztof Marlowe" (1922), „Historja literatury angielskiej" (1926), „Z Anglji współczesnej" (1927).

Tarn-et-Garonne, dep. Francji płd.-zach., 3.731 km², 159.600 mieszk.; stol. Montauban.

Tarnina, ob. Prunus.

Tarnobrzeg, m. pow. (woj. lwowskie), na pr. brzegu Wisły, 3.200 mieszk.; klasztor Dominikanów, zamek.

Tarnogóra, m-ko w pow. krasnostawskim (woj. lubelskie), nad rz. Wieprzem, 1.600 mieszkańców.

Tarnogrodzka Konfederacja Generalna powstała 26. XI. 1715 w Tarnogrodzie pod laską podkomorzego krzemienieckiego Stanisława Ledóchowskiego w celu usunięcia z kraju sprowadzonych przez Augusta II wojsk saskich. Za pośrednictwem Piotra W. stanęła w 1716 ugoda w Warszawie, potwierdzona 31. I. 1717 na sejmie tamże. Konfederacja Tarnogrodzka, zwracając się o pośrednictwo do cesarza, przyczyniła się do wmieszania się Rosji do spraw wewnętrznych Polski oraz do narzucenia jej warunków, podważających jej niepodległość: zmniejszenia armji do 24.000 oraz zakazu tworzenia na przyszłość konfederacyj.

Tarnogród, m-ko w pow. biłgorajskim (woj. lubelskie), 4.800 mieszk.; płóciennictwo.

Tarnopol, m. pow. i woj. nad Seretem, 31.000 mieszk.; kościół Dominikanów, niegdyś zamek, obecnie koszary, muzeum sztuki ludowej, park; znaczny handel; woj. tarnopolskie, 16.240 km², 1,430.000 mieszk.; żyzne czarnoziemy, uprawa pszenicy, przemysł rolniczy.

Tarnoruda, m-ko w pow. skałackim (woj. tarnopolskie), nad Zbruczem, 600 mieszk.

Tarnowa Jan (z), wojownik polski, odznaczył się przy zdobyciu Lwowa i podbiciu Rusi za Kazimierza W. Jako hetman walczył z Krzyżakami za Wł. Jagiełły.

Tarnowski Jan, wojownik i statysta, * 1488, † 1561; kasztelan krak., hetman w. kor. od 1526; zwyciężył Petrylę pod Obertynem 1531; odzyskał Pokucie; od 1553 w opozycji przeciwko Zygmuntowi Augustowi.

Tarnowski Marcin, działacz patrjotyczny, * 1772, † 1862; wystawił 1809 cały pułk własnym kosztem, odbył kampanję 1812; uczestnik Tow. Patrjotycznego na Wołyniu, więziony 1826—29.

Tarnowski Stanisław hr., historyk literatury, * 1837, † 1917; 1863—5 więziony za udział w powstaniu; 1866 założył z Koźmianem i Szujskim „Przegląd Polski"; 1867 poseł na sejm; 1869 docent, 1872 do 1909 prof. literatury polskiej na Uniw. Jagiellońskim; od 1891 prezes Akademji Umiejętności; prace: „Romans polski na początku XIX w." (1871), „Artur Grottger" (1874), „Andrzej Maksymiljan Fredro" (1876), „Komedje Aleksandra Fredry" (1876), „Pisarze polityczni XVI w." (2 t., 1886), „Jan Kochanowski" (1888), „Zygmunt Krasiński" (1893), „O dramatach Schillera" (1896), „Henryk Sienkiewicz" (1897), „O Adamie Mickiewiczu" (1898), „Historja literatury polskiej" (6 t., 1900—7), „Józef Szujski jako poeta" (1901), „Julian Klaczko" (2 t., 1909), „Rozprawy i sprawozdania" (4 t., 1895—98), „Z wakacyj" (2 t., 1888), „Z doświadczeń i rozmyślań" (1891), „Studja polityczne" (2 t., 1895) i in.

Tarnowski Władysław hr., poeta, kompozytor i pianista, * 1841, † 1878; jako poeta pisał pod pseudonimem Ernesta Buławy.

Tarnowskie góry, pasmo wzgórz 300 m. wys.; w pośrodku wyżyny śląskiej, od źródeł rz. Kłodnicy do Małej Panwi; obfituje w pokłady rudy żel., ołowianej i cynkowej.

Tarnowskie Góry, m. pow. (woj. śląskie), 15.000 mieszk.; kop. rudy żel. i ołow., huty.

Tarnów, m. pow. (woj. krakowskie), nad rz. Białą, dopływem Dunajca, 36.000 mieszk.; siedziba bisk., katedra, ratusz z XIV w., ruiny zamku Tarnowskich, muzeum; fabr. maszyn rolniczych, koronek i haftów, tkalnia.

Taro lub Tarot, karty hieroglificzne, będące streszczeniem symbolicznem religijnej, naukowej i politycznej doktryny starożytnego świata. Symbole t. wyprowadzone są z gwiazd (planet) i z ich stosunku do znaków zodjaka. Pochodzenie t. ginie w pomroce dziejowej, znany był on niewątpliwie w ośrodkach wtajemniczeń kapłańskich w Egipcie, w Chaldei, w Chinach, również w kołach bractwa kabalistycznego Krzyża i Róży, gdzie prawdziwe jego znaczenie zachowywano w tajemnicy. T. zawiera 22 karty zasadnicze, tzw. „Wielkie Arkany", wyrażające główne jego pojęcia, z których wyprowadzają się wszelkie inne, oraz 56 kart, zw. „Arkany Małe", podzielonych

na 4 znaki, odpowiadające kolorom (maściom), w dzisiejszych kartach do gry. W każdym znaku (kolorze) jest zawartych 10 liczb, począwszy od asa do dziesiątki, oprócz tego 4 figury: król, dama, kawaler, walet. 4 znaki t. są: laska (trefl cz. żołądź), kubek (pik cz. wino), szpada (kier cz. czerwień), denar (karo cz. dzwonek), jako hieroglificzne wyobrażenie czterech zasadniczych głosek abecadła hebrajskiego: Jod, He, Wau, Hej i symbolicznych oznak: ognia, wody, ziemi, powietrza, lub też symboli 4-ch żywiołów, tj. materji w stanie stałym, płynnym, gazowym i promienistym, wszystkie zaś te elementy w połączeniu ze sobą tworzą Wszechświat cz. Naturę, imię której: Jehowa. Nowoczesne karty do gry biorą początek w kartach t., osobliwie karty do gry, zwanej tarokiem, popularnej w niektórych krajach europejskich (Włochy, Tyrol, Austrja, Węgry).

Tarocco, ob. karty do gry.

Tarok, ob. taro.

Tarot, ob. taro.

Tarowanie, ob. tara.

Tarpan, Equus caballus gmelini, doszczętnie wytępiony dziki koń, który niegdyś zamieszkiwał obszary południowej Rosji. Przez niektórych badaczy był uważany za jednego z przodków konia domowego.

Tarpejska skała, stroma skała w Rzymie na płd.-zach. zboczu kapitolu. Nazwa wg. legendy pochodzi od Rzymianki Tarpei, która tędy wprowadziła Sabinów, a następnie została przez nich zamordowana. Strącenie ze skały T. było karą dla wolnych obywateli winnych zdrady (perduellio), fałszywego świadectwa i kazirodztwa.

Tarquinia, dziś Corneto, starożytne miasto w prowincji rzymskiej, ze słynnem cmentarzyskiem z okr. willanowskiego z st. epoki żelaza. Są tam też bogate grobowce etruskie, bogato wewnątrz malowane, z VIII—VI w. przed Chrystusem.

Tarquinius, ob. Tarkwinjusz.

Tarragona, stol. prow. T. i port w Katalonji (Hiszpanja płn.-wsch.), 28.000 mieszk.; siedz. arcybisk., katedra, zabytki z czasów rzymskich (amfiteatr, łuk triumfalny, akwadukt); wywóz wina i oliwy.

Tarrasa, m. w Katalonji, w prow. barcelońskiej (Hiszpanja płn.-wsch.), 30.600 mieszk.; wyroby sukienne.

Tarsiidae, ob. Prosimiae.

Tarsis, staroż. kolonja fenicka, wspominana często w Starym Testamencie; prawdopodobnie dzisiejsze Tartassus nad Gwadalkwiwirem.

Tarsius spectrum, ob. Prosimiae.

Tarsometatarsus, skok, charakterystyczna długa kość tylnej kończyny ptaków, powstała ze zrośnięcia się kości stępu (tarsus) z kośćmi śródnoża (metatarsus).

Tarsus, w anatomji oka tarczka, ob. palpebrae.

Tarsus, stęp, 1) nazwa końcowej części odnóża u owadów (Insecta), złożonej z kilku (3—5) członów. Ostatni człon stępu posiada swoiste zakończenia w postaci pazurków (unguicula) i przylg (pulvillae); 2) u kręgowców (Vertebrata) nazwa podwójnego szeregu kości (ossa tarsi), łączących stopę (pes) z golenią (crus).

Tarsza Edward, ob. Grabowski Michał.

Tartaglia Nicolo (Nicolo Fontana), matematyk włoski, * ok. 1500, † 1557; pracował nad równaniami stopnia trzeciego; opracował nowy system budowy twierdz obronnych; napisał: „Trattato de numeri e misure" (Wenecja, 1556) i in.

Tartak, maszyna do piłowania drzewa, której główną częścią składową jest piła, poruszana siłą wody, pary, elektryczności; również zakład przemysłowy, w którym wyrabia się deski.

Tartana (włosk.), łódź rybacka o jednym maszcie, odkryta, używana do połowu ryb na morzu Śródziemnem.

Tartaricum acidum, ob. winny kwas.

Tartarja, dawna nazwa Azji środk., ob. Tatarja.

Tartaros (greck.), w podaniach greckich głęboka otchłań podziemna, w której cierpieli po śmierci potępieńcy za wykroczenia przeciw woli bogów.

Tartronowy kwas, związek organiczny $CO_2H.CHOH.CO_2H$, najprostszy nasycony dwuzasadowy oksykwas; ciało krystaliczne o temp. topn. 186°. Łatwo rozpuszcza się w wodzie i alkoholu.

Tartu, ob. Dorpat.

Tartuffe (Świętoszek), tytuł komedji Molière'a, napisanej w 1664; nazwa pochodzi podobno od francusk. wyrazu gwarowego „tartoufle" (trufle), kórych amatorem miał być biskup z Autun, prototyp głównej postaci komedji.

Tarutino, w. w gub. kałuskiej (Rosja środk.), nad rz. Narą, pamiętna zwycięstwem Rosjan nad wojskiem Napoleona 18. X. 1812.

Tarvisio, węzeł st. kol. w prow. Venezia Giulia (Włochy płn.), u wejścia do przełęczy Tarvisio, 4.000 mieszk.; wpobliżu miejsce pielgrzymek na górze Lusciari.

Taryba, litewska rada krajowa, powołana w 1917 z wyboru, w czasach okupacji niemieckiej; 20 członków.

Taryfa (franc.), urzędowy wykaz cen, np. taryfa kolejowa osobowa i towarowa, czyli cennik przewozu osób i towarów kolejami; taryfa celna, stawki opłat celnych od poszczególnych towarów zagranicznych przy wwozie ich do danego kraju.

Taryfa celna autonomiczna, ob. autonomja.

Taryfa konsularna, spis opłat, ustanowionych za czynności, uskuteczniane przez konsulów.

Taryfa konwencyjna, ob. polityka handlowa.

Taryfa maksymalna, ob. polityka handlowa.

Tarzowisko, 1) miejsce po bekowisku jeleni; 2) moczar, w którym chłodzi się jeleń, rozgrzany w czasie bekowiska.

Tasak, 1) ciężki i szeroki nóż myśliwski, kordelas; 2) ob. kartusz.

Tasiemecznik, ob. Hagenia.

Tasiemiec, ob. Taenia.

Tasiemnica, ob. Zostera.

Tasman Abel, żeglarz holenderski, * ok. 1602, † 1659; odkrył 1642 Tasmanję, Nową Zelandję, Now. Brytanję, Now. Irlandję, wyspy Tonga i Fidżi, 1644 zbadał wybrzeże Australji.

Tasmana morze, nazwa części oceanu Spokojnego między Nową Zelandją i Australją.

Tasmanja, wyspa na płd. wsch. od Australji, oddzielona od niej cieśniną Bass'a, 67.894 km², 214.000 mieszk.; górzysta (przedłużenie Alp Australskich) i wyżynna, ok. 1.200 m. wys.; klimat wilgotny, umiarkowany, bujna roślinność, lasy eukaliptusowe, buki i drzewa iglaste, uprawa zbóż, hodowla bydła i owiec; bogactwa mineralne (złoto, srebro, miedź, cyna, ołów); wywóz wełny i minerałów. T. odkryta została przez Tasmana w 1642; Anglicy w 1804 założyli tam kolonję karną; od 1853 kolonja bryt., od 1901 jako osobny stan weszła w skład Związku Australijskiego. Do T. należą administracyjnie wyspy w cieśninie Bass'a i wyspy Maquarie, 440 km².

Tasmańczycy, ludność wyspy Tasmanji, pokrewna Melanezyjczykom, stojąca cywilizacyjnie na bardzo niskim stopniu, wymarła w 1877. Tasmańczycy posiadali kulturę egzogamiczno-płciowo-totemistyczną, a resztki kultury tasmańskiej przetrwały u niektórych ludów płd.-wsch. Australji, np. Kurnajów i Kulinów w Wiktorji.

Tasmański djabeł, ob. Sarcophilus satanicus.

Tassaert Johann Peter Anton, rzeźbiarz belgijski, * 1729, † 1788; od 1775 rzeźbiarz nadworny Fryderyka Wielkiego, rektor Akad. Szt. Pięknych w Berlinie. Z dzieł: posąg marmurowy Fryderyka Wielkiego, liczne grupy i posągi.

Tassili, nazwa skalistych wyżyn Sahary na płd.-zach. od Hoggaru, 900—1.200 m. wys.

Tasso Bernardo, epik i liryk włoski, * 1493, † 1569; główne dzieło „L'Amadigi" (1560).

Tasso Torquato, poeta włoski, syn Bernarda, * 1544, † 1595; przebywał przez czas długi na dworze księcia Alfonsa II w Ferrarze; dzieła: poemat opisowy z czasów pierwszej wyprawy krzyżowej „Jerozolima Wyzwolona" (1581), drobne utwory: „Rime", utwór pasterski „Aminta" i in.

Tasto solo, w basie cyfrowanym ustęp, grany solowo przez klawisze basowe, bez wypełniania ich akordami w górnych głosach.

Taszkient, stol. rep. Turkiestańskiej w Azji środk. ros., 245.000 mieszk.; niegdyś stol. chanatu, gł. ośrodek handlu ros. ze środk. Azją i Indjami.

Tasznik pospolity, ob. Capsella bursa pastoris.

Taszycki Mikołaj, jeden z najwymowniejszych rzeczników żądań szlachty za panowania Zygmunta I na sejmach oraz w obozie pod Lwowem 1537; uczony prawnik; na zlecenie sejmu 1531—32 współpracował w ułożeniu projektu praw, zw. statutem Taszyckiego, odrzuconego przez sejm z końcem 1534.

Taśma miernicza, taśma, używana do pomiarów długości; są stalowe, długości 20—50 m. i płócienne, długości 10—20 m.

Taśmin lub **Taśmina,** prawy dopływ Dniepru w pow. czerkaskim i czehryńskim na Ukrainie, przepływa koło Śmiły i Czehryna, ujście przed Kryłowem, dług. 170 km.

Taśmowce, inna nazwa tasiemców (Cestodes).

Taśtaki, przezwisko wieśniaków z nad Warty od dawnej granicy ku Nowemu Miastu, nadane im od nawoływania na konie „taśta".

Tatar-Pazardżyk, ob. Pazardżyk.

Tatarak, ob. Acorus calamus.

Tatarja lub **Tartarja,** w wiekach średnich nazwa w ogólności Azji środkowej; hordy, napadające stamtąd na zachód, oznaczano ogólnem mianem Tatarów. Później odróżniano Tartarję małą albo europejską od wielkiej czyli azjatyckiej. Pierwsza oznaczała część państwa Rosyjskiego, która niegdyś pod nazwą Krymskiego chanatu obejmowała kraj od Astrachania do Kazania, szczególnie zaś oznaczała Krym i okolice Niższego Dniepru i Donu. Tatarja azjatycka obejmowała przestrzenie pomiędzy morzem Kaspijskiem, Syberją, pustynią Gobi, Afganistanem i Persją, zwane dawniej Czangutajem lub Dżangatajem, dziś Turkiestanem.

Tatarka, ob. Fagopyrum.

Tatarka, polska nazwa czapki, podobnej do rogatywki, używanej przez pewien czas w wojsku austrjackiem przez pułki ułanów.

Tatarkiewicz Jakób, rzeźbiarz, * 1798, † 1854; uczeń Thorwaldsena; dzieła: „Chrystus w cierniowej koronie", pomnik Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu i in.

Tatarkiewicz Jan Adam, artysta dramatyczny, * 1843, † 1894; grywał w Krakowie i Warszawie; od 1878 reżyser dramatu i komedji, przez czas jakiś dyrektor tych działów w Warszawie.

Tatarkiewicz Władysław, filozof i historyk sztuki, * 1886; studja w Warszawie, Zurychu, Marburgu; 1915—19 docent filozofji na Uniw. Warszawskim, 1919—21 prof. filozofji na Uniw. Wileńskim, 1921—23 prof. teorji i historji sztuki na Uniw. Poznańskim, od 1923 prof. filozofji na Uniw. Warszawskim; prace: „Die Disposition der Aristotelischen Prinzipien" (1910), „Ueber die natürliche Weltansicht" (1912), „Rozwój w sztuce" (1913), „O materjałach dotyczących Zamku królewskiego w Warszawie" (1914), „Budowa pałacu w Łazienkach" (1916), „Rządy artystyczne Stanisława Augusta" (1919), „O bezwzględności dobra" (1919), „Dwa klasycyzmy, wileński i warszawski" (1921), „Materjały do dziejów nauczania filozofji na Litwie" (1922), „Pięć studjów o Łazienkach Stanisława Augusta" (1926), „O pewnej grupie kościołów polskich z początku XVII w." (1926) i in.; redaktor „Przeglądu filozoficznego".

Tatarów, w. w pow. nadwórniańskim (woj. stanisławowskie), w dolinie Prutu, otoczonej z północy i zachodu górami; 1.100 m. n. p. m.; stacja klimatyczna.

Tatarska autonomiczna republika w Rosji Sowieckiej, po obu brzegach środk. Wołgi, utworzona w 1920 z części gub. kazańskiej, u-

fańskiej, samarskiej, wiackiej i symbirskiej, ogółem 66.593 km², 2,853.000 mieszk. (Tatarów, Czuwaszów, Mordwinów, Czeremisów i Wotjaków); główne zajęcie rolnictwo; stol. Kazań.

Tatarska jazda, lekka jazda, składająca się z Tatarów, po raz pierwszy uformowana za czasów Zygmunta Augusta, pozbawiona uzbrojenia ochronnego, zbrojna w szablę i łuk.

Tatarski przesmyk, zw. przełęczą Jabłonicką w Beskidach Wschodnich, 931 m. n. p. m.; kolej na Ruś Zakarpacką.

Tatarski taniec, w dawnej Polsce nazwa szyku bojowego tatarskiego, wprowadzonego przez Tamerlana, polegającego na formowaniu przez całą hordę półkola jeźdźców, zwróconego wklęsłością do nieprzyjaciela, celem oskrzydlenia przeważającemi siłami nacierającego wroga.

Tatarskie morze albo **Tatarska cieśnina** w Azji płn., oddzielająca wyspę Sachalin od lądu, łączy morze Japońskie z m. Ochockiem.

Tatarzy, pierwotnie nazwa jednego z ludów mongolskich, później zbiorowa nazwa różnych drobnych narodowości, należących do gałęzi uralo-ałtajskiej, plemienia mongolskiego, zamieszkałych przeważnie nad dolną Wołgą i Uralem oraz nad morzem Kaspijskiem i Czarnem: T. krymskich, azerbejdżańskich, nogajców, kumyków, T. nadwołżańskich, uralskich i syberyjskich (z nad Irtyszu). Według spisu ludności z 1897 zaliczone zostały w poczet plemienia Tatarów w obrębie państwa rosyjskiego ludy następujące:

Kirgizi	4,084.139	głów
Tatarzy	3,737.627	„
Baszkirzy	1,492.982	„
Sartowie	968.655	„
Czuwasze	843.755	„
Uzbekowie	726.534	„
Turkmeni	281.357	„
Jakuci	227.384	„
Turcy Osmanlisi	208.822	„
Kara - Kirgizi	201.682	„
Kara - Kałpachowie	104.274	„
Nogajcy	64.080	„
Rozmaici i nieokreśleni	659.959	„
Ogółem	13,601.250	głów.

Z pośród właściwych Tatarów 1,953.155 zamieszkiwało Rosję europejską, 1,509.785 Kaukaz, 210.154 Syberję, 60.197 Azję środk., 4.336 b. Król. Polskie. Według nowego spisu ludności z 1920 naliczono w S. S. S. R. samych Tatarów (bez spokrewnionych z nimi ludów, należących do plemienia tatarskiego) ogółem 5,141.607 głów, z czego 1,373.603 przypadało na aut. rep. Tatarską, 226.902 na aut. rep. Baszkirską, 160.022 na Krym, 128.972 na rep. Kirgizką, 450.994 na Syberję, 1,182.554 na Azerbejdżan i 375.663 na Armenję. W dawnej Rzplitej Polskiej T. tworzyli dość poważną grupę ludności, osiadłą na roli, przeważnie od czasów w. ks. Witolda w okolicach Wilna, Trok, Grodna, Nowogródka itd.; obecnie w państwie polskiem pozostało ok. 4.000 mahometan, z których część tylko podała się przy spisie 1921 za Tatarów, reszta, jako ojczysty, podała język polski lub białoruski; w woj. nowogródzkiem było 1.776 mahometan, w białostockiem 441, w wileńskiem przeszło 1.000.

Tatarzy litewscy czyli M u ś l i m o w i e zamieszkują w ziemi mińskiej, wileńskiej, grodzieńskiej i kowieńskiej, ok. 12.000 głów.

Taternictwo, turystyka, uprawiana na obszarze Tatr polskich i czeskich. Pierwsi twórcy taternictwa: T. Chałubiński, ks. J. Stolarczyk, St. Witkiewicz, J. G. Pawlikowski. Od 1873 taternictwem opiekuje się Polskie Towarzystwo Tatrzańskie. Na przełomie XIX i XX w. na wzór turystyki zagranicznej rozwija się taternictwo wysokogórskie, polegające na zdobywaniu najbardziej niedostępnych szczytów, wyszukiwaniu nowych przejść i dróg. Równocześnie ze zmianami, zachodzącemi w ideologji turystycznej alpejskiej, zmienił się kurs polityki tatrzańskiej. Po odkryciu i udostępnieniu Tatr (budowa schronisk, ścieżek, przejść, klamer) dla olbrzymiej ilości turystów z całej Polski, przy wielotysięcznym ich napływie, dalsze uprzystępnienie groziło zniszczeniem w Tatrach terenów turystycznych. Postanowiono podnosić, cywilizować podnóża gór, zachowując wnętrze Tatr w pierwotnej dzikości, ochraniając faunę i florę. Nowych schronisk, ścieżek, przejść budować się więcej nie będzie, ulepszając obecnie istniejące. Pierwsi zdobywcy głównych szczytów tatrzańskich: Garłuch (2.663 m.) Jan Still z Nowoleśnej (Spiż) z 4 strzelcami na kozice w 1864; Łomnica (2.634 m.) Dawid Fröhlich, dyr. liceum w Kiezmarku, ok. 1615 (w Alpach turystyka górska była wówczas zupełnie nieznana); Lodowy (2.630 m.) ks. J. Stolarczyk w 1867; Wysoka (2.565 m.) M. Dechy, M. Spitzkopf, J. Ruman w 1874; Durny (2.625 m.) dr. Téry w 1877; Rysy (2.503 m.) E. Blasy w 1840; Krywań (2.496 m.) pastor A. Czirborz z Nowej Wsi Spiskiej w 1773; Świnica (2.306 m.) St. Librowski, Br. Gustawicz, E. Janota w 1867. Terenami taternictwa wysokogórskiego są Tatry Wysokie (granitowe) od Liljowego po przełęcz pod Kopą, w zach. grupa Rohacze-Salatyński Wierch. Związki turystyczne polskie: Polskie T-wo Tatrzańskie (1873), Sekcja Turystyczna P. T. T., Sekcja Turystyczna A. Z. S. Kraków; niemieckie: Karpatenverein (1873); węgierskie: Magyar Turista Egyesület (1891), Magyar Tátra Egyesület (1892), Bud. Eg. Turista Egyesület (1908), Magyar Turista Szövetség; czeskie: Klub Československých Turistú (1888). Od 1925 istnieje konwencja turystyczna polsko-czechosłowacka, udostępniająca zwiedzanie całkowitego terenu tatrzańskiego w obrębie ustanowionej strefy pogranicznej turystom obydwóch krajów. Ważniejsze schroniska w typie alpejskim, polskie: na Hali Gąsienicowej, przy Morskiem Oku, w dolinie Pięciu Stawów Polskich; węgierskie: Téry'ego w dol. Pięciu Stawów Spiskich, Śląski Dom w dol. Wielickiej; czeskie: przy Jeziorze Popradzkiem, w dolinie Zielonego Stawu Kiezmarskiego. Punkty wyjścia dla wycieczek turystycznych: Zakopane, Bukowina, Łomnica Tatrzańska, Smokowiec, Szczyrba. Przewodniki tatrzańskie: J. Chmielewski „Przewodnik po Tatrach", 4 tomy (1908—12), dr. M. Śwież „Przewodnik po Ta-

TATRY

1

2

3

4

5

6

7

8

1. Zielony Staw i Kościelec w zimie; 2. Zielony Staw w Kaczej Dolinie: 3. Zawrat; 4. Dolina Strążyska; 5. Świnica; 6. Kościelec; 7. Czarny Staw; 8. Morskie Oko.
(Fot. 1, 2, 5 i 8, ze zbiorów Pol. Tow. Krajoznawczego w Warszawie, fot. 3, 4, 6, 7, J. Michalskiego)

trach i Zakopanem" (1921), dr. Gyula Komarnicki „Hochgebirgsführer der Hohen Tatra" (1918, 4 tomy), J. Chmielowski i dr. M. Śwież „Przewodnik po Tatrach", uwzględniający najnowsze przejścia i drogi wysokogórskie.

Tatersal (ang.), ujeżdżalnia; również zakład, przeznaczony do publicznej sprzedaży koni, powozów itd.

Tatiszczew Wasilij, historyk rosyjski, * 1686, † 1750; główne dzieło: „Istorja ros. ot samych drewniejszych wremien czerez 30 let sobrana i opisana".

Tatomir Lucjan, historyk polski, * 1836, † 1901; popularyzator hist. i geografji, autor podręczników szkolnych: „Dzieje Polski", „Geografja polski", „Geografja Galicji i in.

Tatowie, lud pochodzenia irańskiego na płd.-wsch. Kaukazie, nad m. Kaspijskiem, ok. 95.000 głów.

Tatrawisko, u ludu miejsce, na którem siedzą kuropatwy.

Tatry, masyw górski w obrębie Karpat, położony na pograniczu Polski i Czechosłowacji, 52 km. dług., 15 km szer., ok. 1.000 km²; wewn. łańcuch zbudowany jest ze skał krystalicznych (granity, gnejsy i łupki), zewnętrzy ze skał osadowych (wapieni i piaskowców); najwyższą część tworzą Tatry Wysokie, zbudowane z granitów, o ostrych szczytach (wierchy, turnie, krzesanice), Garłuch 2.663 m., Łomnica 2.634 m., Lodowy 2.630 m., Wysoka 2.565 m., Krywań 2.496 m., Rysy 2.503 m. (najwyższy szczyt na polskiej stronie), Świnica 2.305 m. i in. T. Zach. zbudowane są przew. z gnejsów i łupków; szczyty ich mają kształty zaokrąglone: Bystra 2.250 m., Czerwone Wierchy 2.128 m., Rohacze 2.126 m. i in. Główny trzon tatrzański otaczają skały wapienne, które dzielą się: na 1) T. Zakopiańskie z Giewontem i malowniczemi dolinami (Kościeliska, Strążyska i in.), 2) T. Bielskie z Hawraniem 2.151 m., Szalonym Wierchem 2.062 m. i ze słynnemi grotami Bielskiemi i 3) T. Orawskie z Siwym Wierchem 1.086 m. wys. Liczne jeziora pochodzenia lodowcowego; do najważniejszych należą: Morskie Oko, głęb. 54 m., Czarny Staw, Pięć Stawów Polskich, Stawy Ciemnosmreczyńskie i in. Roślinność: do 1.500 regle (puszcza jodłowo-bukowa), do 1.800 m. kosodrzewina, wśród których rozciągają się hale; charakterystycznem drzewem jest limba. Świat zwierzęcy: świstak i kozica. Ludność góralska zajmuje się pasterstwem i wyrąbem drzewa, poza tem przemysłem turystycznym (hotelarstwo i przewodnictwo); głównym punktem i ośrodkiem ruchu turystycznego jest po stronie polskiej Zakopane, po czecho-słowackiej Szmeks (Smokowiec).

Tatry Niżne, zw. także Tatrami Liptowskiemi, pasmo górskie, ciągnące się równolegle do Tatr Wysokich na płd. od doliny rz. Wagu, dług. 75 km., najwyższy szczyt Dziumbir, 2.045 m. wys.; zbudowane ze skał granitowych.

Tatrzańska Łomnica, klimatyczna i wodolecznicza miejscowość w okręgu spiskim (Czechosłowacja), u podnóża szczytów Łomnickiego (2.634 m.) i Kieżmarskiego (2.556 m.), 900 m. n. p. m.

Ta-tsing-szan, Lang-szan, pasmo górskie na pograniczu Chin właściwych i Mongolji.

Tatuowanie, nakłuwanie skóry i wcieranie w miejscu nakłucia nierozpuszczalnych barwników (ultramaryna, tusz, cynober, minja, popiół roślinny, proch strzelniczy itp.), zwyczaj, istniejący u pierwotnych ludów Azji, Afryki i Australji. W Europie zdarza się u marynarzy oraz u zbrodniarzy i prostytutek. Treść t. stanowią inicjały, słowa, zdania, alegoryczne i symboliczne obrazy itp. Dobrze wykonane t. pozostaje przez całe życie.

Tauber, l. dopływ Menu w środk. Frankonji (Niemcy płd.), dług. 120 km.

Tauchnitz Bernhard, księgarz i wydawca niemiecki w Lipsku, * 1819, † 1895; wydawca tzw. „Bibljoteki Tauchnitza".

Tauern, łańcuch górski w Alpach Wschodnich, ciągnący się od przełęczy Brennerskiej na zach. do Katschberg na wsch., dzieli się na Wysoki T., obejmujący 5 grup: 1) Alpy Zillertalskie (do 3.523 m. wys.), 2) Weneckie (do 3.600 m. wys.), 3) Glocknerskie (do 3.798 m. wys.), 4) Goldberskie (do 3.256 m. wys.) i 5) Ankogelskie (do 3.355 m. wys.); dalszy ciąg Wysokiego T. tworzy Niski T. (do 2.863 m. wys.), ciągnący się do Styrji i Salzburga.

Tauler Johannes, mistyk niemiecki z zakonu Dominikanów, * 1300, † 1361; zwolennik mistyki spekulatywnej, którą starał się praktycznie zastosować w kazaniach.

Taumaturg (greck.), cudotwórca.

Taumaturgja, sztuka czynienia cudów.

Taunton, 1) stol. hr. Somerset (Anglja płd.), 23.200 mieszk.; wyroby jedwabne i rękawicznicze; 2) m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 37.100 mieszk.; przemysł metalurgiczny.

Taunus, płd.-wsch. część Reńskich Gór Łupkowych, na pr. brzegu Renu, do 800 m. wys.; liczne miejscowości lecznicze (Wiesbaden i in.).

Taurellus Nicolaus, protestancki filozof niemiecki, * 1547, † 1606; zwalczał filozofję Arystotelesa i wogóle wszelki autorytet w dziedzinie myślenia.

Taurinensis, planetoida, odkryta przez Wolfa w 1903.

Tauris, ob. Tebrys.

Tauriskos, rzeźbiarz grecki z II w. przed Chr., rodem z Tralles; wraz z bratem Apolonjuszem twórca słynnego „Byka Farnezyjskiego" (muzeum w Neapolu).

Taurogi (lit. Tauragiai), m. w pow. rosieńskim (Litwa), nad rz. Jurą, 5.500 mieszk.; pamiętne podpisaniem zawieszenia broni pomiędzy Rosją a Francją 1807 i w 1812 konwencją neutralności.

Taurus, ob. Byk.

Taurus, łańcuch gór, zamykający od płd. wyżynę Azji Mniejszej, od Eufratu aż do morza Egejskiego, zwany przez Turków na płn.-wsch. Ala-Dag, na płd.-zach. Bulgar-Dag, wys. do

3.560 m. (Aidost); odgałęzienie tych gór od wsch. ku płn. nosi nazwę Anti-Taurus; tworzy ono dział wodny między Kizil-Irmakiem i Eufratem; w 1918 T. przecięty został linją kolei bagdadzkiej (tunel 3.800 m. dług.).

Tauryda, ob. Krym.

Taurydy, rój meteorów okresowych, maximum w listopadzie.

Taurydzki półwysep, ob. Krym.

Taurydzkie jezioro, ob. Urmja.

Tausig Karol, pianista polsko-niemiecki, * 1841, † 1871; studja w Warszawie i Wejmarze, 1866 nadworny pianista dworu berlińskiego; ogłosił etiudy koncertowe i fantazję „Geisterschiff".

Tautogram (greck.), utwór wierszowany z temi samemi początkowemi literami we wszystkich wierszach.

Tautologja (greck.), błąd w określaniu, polegający na powtórzeniu w określeniu terminu, którego znaczenie miało zostać wyjaśnione. Błąd ten nosi również nazwę łacińską „idem per idem" (to samo przez to samo).

Tautomerja (desmotropja), zjawisko występowania związków organicznych w dwóch odmianach izomerycznych: ketonowej i enolowej (alkoholowej); odmiana enolowa zawiera podwójne wiązane. Klasycznym przykładem jest ester acetylooctowy; odmiana ketonowa $CH_3.CO.CH_2.CO.OC_2H_5$ (temp. topnienia —39°), enolowa $CH_3.C(OH):CH.CO.OC_2H_5$ (temp. topn. ca. —50°). Oprócz odmiennych własności fizycznych, pod względem chemicznym obie odmiany zachowują się różnie: odmiana ketonowa w odróżnieniu od enolowej nie przyłącza bromu oraz nie barwi się od dodania chlorku żelazowego ($FeCl_3$).

Tavastjerna Karl, poeta fińsko-szwedzki, * 1860, † 1898; przedstawiciel realizmu w piśmiennictwie szwedzkiem w Finlandji; wydał kilka zbiorów poezji oraz romansów.

Tavira, m. port. w prow. Algarve (Portugalja), 11.700 mieszk.; wywóz wina i owoców.

Tawastehus (fińsk. Hämeenlinna), m. w Finlandji, 6.000 mieszk.; zamek. Okręg T. (län) 21.584 km², 357.100 mieszk.

Tawuła, ob. Spiraea.

Taxaceae, cisowate, rodzina roślin iglastych (Coniferae), charakteryzująca się kwiatem żeńskim, złożonym z 1-go owocolistka z zalążkiem szczytowym, nasionami jagodokształtnemi. Z drzew krajowych należy tutaj tylko rodzaj Taxus. Obcokrajowe: Phyllocladus, Podocarpus, Torreya.

Taxidermia, metodyka wypychania i konserwowania zwierząt muzealnych, oparta na ścisłe naukowych podstawach.

Taxil Leo (właść. Gabriel Jogand), pisarz francuski, * 1854, † 1907; zrazu pisywał do pism antyklerykalnych, potem występować zaczął przeciwko wolnomularzom i liberałom; ogłosił: „Tajemnice wolnomularstwa"; wraz z Bataill'em wydał książkę: „Djabeł w XIX w.", która nabrała wielkiego rozgłosu, sam autor jednak 1897 przyznał, że była to mistyfikacja.

Taxis, dosłownie nastawianie, wprawianie, zabieg bezkrwawy, mający na celu odprowadzenie uwięzgniętej przepukliny.

Taxodium, cypryśnik, rodzaj wyniosłych drzew iglastych z rodziny Cupressaceae (cyprysowate), właściwych Ameryce Płn. T. distichum, c. błotny, płn. amerykańskie drzewo miejsc błotnistych (na błotach wytwarza wyrastające z ziemi, kolanowate korzenie oddechowe); dorasta 30—46 m. wys., ma koronę parasolowatą, szpilki jasno zielone, cienkie, bardzo miękkie, ustawione płasko, dwurzędowo, na delikatnych (5—12 cm. dług.) pędach bocznych, z któremi razem w jesieni opadają; szyszki kuliste, wielkości orzecha włoskiego. Blisko spokrewniony T. mexicanum c. meksykański, rozpowszechniony, na płaskowyżu meksykańskim, drzewo wiecznie zielone (szpilki opadają co 2 lata); z gatunku tego słynny jest „Cyprys Montezumy" wpobliżu Oaxaca, oszacowany przez Humboldta na 4000 lat, mający 40 m. wys. i 9 m. średnicy pnia.

Taxus, cis, drzewa lub krzewy iglaste z rodziny Taxaceae (cisowate), o szpilkach trwałych, równowąskich, ustawionych na pędach wydłużonych; kwiaty męskie o kilkunastu tarczowatych pręcikach, z których każdy o 5—9 zarodniach; kwiaty żeńskie na dolnej stronie gałązek, otulone kilkoma łuskami u nasady i zakończone jednym prostym zalążkiem o dziobkowato wysuniętem okienku; podczas dojrzewania zalążek obrasta kubkowato soczystą osnówką. T. baccata, c. pospolity (Europa i okolice pozazwrotnikowe płd.-zach. Azji), drzewo lub krzew do 10 m. wys., o korze szaro-wiśniowej, łuszczącej się, koronie stożkowatej, szpilkach ustawionych dwustronnie na gałązkach, w wierzchołku zaostrzonych, miękkich i niekłujących, zwierzchu ciemno-zielonych, połyskujących, spodem bez białych pasków, trujących; nasienie czarne, błyszczące, ujęte w czerwoną, kubkowatą osnówkę, jadalną i soczystą. Kwitnie IV—V. W Polsce w stanie dzikim dawniej nierzadki, dziś wytępiony w niektórych obszarach doszczętnie; występuje w lasach cienistych Karpat oraz na niżu w rozproszonych stanowiskach (największy las cisowy w Polsce znajduje się dzisiaj w Kniaźdworze pod Kołomyją, większe skupienia w tucholskich borach, w Olkuskiem, Kieleckiem i w Krośnieńskiem), często sadzony w parkach. Drewno cisowe jest ściśle i twarde, barwy czerwono-brunatnej, przyjmuje po wygładzeniu połysk prawie szklisty; w wyrobach stolarsko-tokarskich bardzo wysoko cenione.

Tay, rz. w Szkocji, wpada do m. Północnego, dług. 200 km.

Tayassu pecari, ob. Suidae.

Taylor Bayard, literat płn.-amerykański, * 1825, † 1878; ogłosił: „Poems of the Orient" (1854), liczne opisy podróży, powieści, dramaty.

Taylor Brook, matematyk angielski, * 1685, † 1731; pracował nad analizą, zwłaszcza nad teorją funkcyj i rachunkiem nieskończonostkowym (szereg T.). Dzieła główne: „Methodus incrementorum directa et inversa" (1715), „Linear perspective etc." (1719).

Taylor Edward, ekonomista polski, * 1884; profesor ekonomiki i skarbowości na Uniwersytecie Poznańskim; ogłosił: „Istota spółdzielczości" (1916), „Statyka i dynamika w teorji i ekonomji" (1919), „Reforma podatku gruntowego w Polsce" (1919), „Prawo skarbowe Rzplitej Polskiej" (1920), „Inflacja polska" (1926) i in.

Taylor Frederick Winslow, inżynier i przemysłowiec amerykański, * 1856, † 1915; twórca systemu naukowej organizacji pracy, zw. tayloryzmem.

Taylor Karol, inżynier polski, * 1878; studja w Darmsztadzie; od 1915 wykładał o silnikach spalinowych w zakładach nauk. warsz., 1919 prof. w Politechnice Warszawskiej.

Taylor Tom, dramaturg angielski, * 1817, † 1880; pisał przeważnie komedje i dramaty mieszczańskie (przeszło 100 utworów); 1874—1880 wydawał pismo „Punch".

Taylor Zachary, generał amerykański, * 1784, † 1850; prezydent St. Zjedn. Amer. Płn. od 1849; odznaczył się w wojnie meksyk. 1846—47.

Taylora system, ob. tayloryzm.

Tayloryzm, Taylora system, system stworzony przez inżyniera amerykańskiego Taylora, mający na celu zbudowanie podstaw naukowej organizacji pracy, unikającej trwonienia energji i czasu robotnika i dążącej do maksymalnego spotęgowania wytwórczości przez wyzyskanie jego pracy fizycznej, odbywającej się w warunkach, ustalonych na podstawie specjalnie przeprowadzanych studjów eksperymentalno-psychologicznych.

Tazos, ob. Thasos.

Tb, symbol chemiczny pierwiastka terbu.

Tbc, skrót lekarski, używany dla oznaczenia gruźlicy (tuberculosis).

Tchad, ob. Czad.

Tchawica, trachea, część dolnych dróg oddechowych: u człowieka walcowata rura o rusztowaniu chrząstkowem, biegnąca poniżej krtani w środkowej płaszczyźnie szyi i klatki piersiowej od 7-go kręgu szyjnego do 4-go kręgu piersiowego, w którem to miejscu rozgałęzia się na dwa oskrzela główne.

Tchawki, ob. tracheae.

Tchawkodyszne, ob. Tracheata.

Tchlin, ob. Pancratium.

Tchnienie nasienne, ob. nasienne tchnienie.

Tchórz pospolity, ob. Mustelidae.

Tchórznicki Józef, lekarz, * 1849, † 1910; propagator higjeny, założyciel instytutu szczepienia ospy w Warszawie (1899); pozostawił 19 rozpraw z zakresu higjeny społecznej.

Tchórzówka, wielka czapka z futra tchórza.

Tczew (niem. Dirschau), m. pow. (woj. pomorskie), na l. brzegu Wisły, 21.000 mieszkańców; szkoła morska, cukrownia, fabryki maszyn rolniczych i wyrobów metalowych; 2 mosty przez Wisłę (kolejowy 785 m. dług.).

Te, symbol chemiczny pierwiastka teluru.

Te Deum (łac.), hymn liturgiczny, zaczynający się od słów: „Ciebie Boże", napisany przez nieznanego autora na pocz. VI w.

Teakowe drzewo, ob. Tectona.

Teano Kaliksta z hr. Rzewuskich księżna, córka Wacława, * 1810, † 1842; ogłosiła dzieło o muzyce, pisała powieści, z nich: „Łaska i przeznaczenie" ogłosił H. Rzewuski.

Teatr anatomiczny, theatrum anatomicum, ob. prosektorjum.

Teatr. Teatr antyczny. Najdawniejsze przedstawienia w Grecji odbywały się na gładko ubitej kolistej przestrzeni, najczęściej u stóp wzgórza, na którem rozmieszczali się widzowie. W środku tego placyku znajdował się ołtarz; do placyku zwykle prowadziły dwa dojścia (późniejsze „parodoi" dla chóru). Wyćwiczony odpowiednio chór obywateli gminy, pod przewodnictwem tzw. eksarchonta wchodził na placyk i tańczył oraz śpiewał. Gdy wyodrębniła się postać aktora, stawał on początkowo na stopniach ołtarza, gdzie siedział fletnista, akompanjujący do śpiewu i tańca. Z rozwoju tych zarodków powstały zasadnicze części teatru greck. Koliste miejsce tańców i śpiewu chóru zamieniło się później na orchestrę (gr. orchéomai — tańczę), wzgórze nad orchestrą (dawniejszym placykiem) dało półkolistą widownię, tzw. théatron (greck. theáomai — patrzę, podziwiam); rozwój akcji dramatycznej spowodował konieczność przebierania się aktora; aby ułatwić to, zaczęto stawiać za ołtarzem namiot (greck. skené), gdzie aktor mógł przed każdem wyjściem do chóru zmieniać kostjum. Początkowo całość tej budowli drewnianej rozbierano po ukończeniu przedstawienia. Gdy rusztowanie tego rodzaju w czasie przedstawienia w 500 r. w Atenach zawaliło się, przystąpiono do budowy podmurówek i nasypów pod widownię, a wkrótce i scena (w pierwotnem znaczeniu) zamieniła się na obszerną drewnianą szopę z trojgiem drzwi w ścianie, zwróconej do widzów, która wyobrażała zwykle front pałacu królewskiego. W IV w. przed Chr. budynki drewniane ustąpiły miejsca kamiennym. Scena, początkowo wąska budowla z dodaną następnie nadbudówką, opartą na dwóch kolumnach, stanowiła tło dla gry aktorów. Sporne są poglądy uczonych co do samego miejsca gry aktorów: a) Dörpfeld i Reisch uważają, że w epoce klasycznej (V i VI w.) aktorzy grali na jednym poziomie z chórem; b) Bethe, Puchstein, Frickenhaus sądzą, że aktorzy grali początkowo na niewysokiem podjum, następnie na wysokiej (2,5—4 m.), lecz wąskiej przestrzeni przed sceną, tzw. proskenion, na które aktorzy wychodzili przez troje drzwi z wnętrza sceny. Przez drzwi środkowe wychodził protagonista. Dörpfeld uważa, że proskenjon stanowiło jedynie ścianę do dekoracji tła gry aktorów, a na niem ukazywali się jedynie aktorzy, grający role bogów. Z obu stron sceny oskrzydlały ją tzw. paraskenia — boczne zakończenia miejsca gry aktorów. Pomiędzy kolumny proskenionu i paraskeniów

można było wstawiać malowane dekoracje, które po prawej stronie wyobrażały ojczyznę bohaterów dramatu, a po lewej drogę do kraju obcego. Najważniejsze maszyny teatralne teatru greckiego, to e k k y k l e m a — małe ruchome podjum na której ukazywano akcję rozegraną wewnątrz domu (sceny) oraz tzw. mechané, na którem ukazywali się bogowie (stąd zwrot „deus ex machina"). Istniały też maszyny, służące do wywoływania złudzeń burzy, do zapadania się w ziemię, tzw. Charonowe schody. Wznosząca się dokoła orchestry w i d o w n i a (théatron) miała w pierwszym rzędzie pięknie rzeźbione siedzenia (zwłaszcza dla kapłana boga Dionizosa), następnie wznosiły się stopnie, służące jednocześnie za siedzenia i za oparcie dla nóg widza, siedzącego wyżej. Teatr ateński mógł pomieścić 17.000 osób (inne nawet 40.000 do 50.000), miał 78 rzędów siedzeń, podzielonych 14 linjami schodów (kerkides), schodzącemi się do orchestry, jak promienie do środka koła; całą widownię dzieliły poprzecznie dwa przejścia (diadzoma). Teatr rzymski różnił się od greckiego przedewszystkiem kształtem orchestry, która była bardziej półokrągła od greckiej; stawiano na niej krzesła dla senatorów, gdyż chór znajdował się na szerokiej i głębokiej lecz niskiej scenie. Od deszczu lub spiekoty chroniło publiczność pokrycie z purpurowej materji. Od 133 przed Chr. wprowadzono kurtynę. Pierwszy teatr kamienny w Rzymie zbudował Pompejusz w 55 r. T. ś r e d n i o w i e c z n y. Po upadku Rzymu triumfalny pochód chrześcijaństwa zerwał nić teatralnej tradycji grecko-rzymskiej na długie wieki. Kościół stał się kołyską nowej sztuki teatralnej. Opowieści biblijne a zwłaszcza dzieje męki Chrystusa układano w djalogi i rozwijano w akcji, tworząc w ten sposób dramaty kościelne czyli m i s t e r j a. Miejsca akcji na scenie średniowiecznej oznaczano zapomocą lekkich budynków, ustawianych odrazu dla całej sztuki. Obszerna scena mieściła niekiedy po 40 takich budynków, wyobrażających: niebo, piekło, raj, pałac etc. Misterja wykonywało najpierw duchowieństwo, a później organizowały je bractwa i towarzystwa, przeważnie z rzemieślników złożone. Obok misterjów kwitła sztuka ludowa, krotochwilna, przez wędrownych wesołków produkowana. Na dworach i w pałacach możnych ludzi grywano pouczające m o r a l i t a t e s i p a s t o r a l e. W państwach zachodniej Europy teatr średniowieczny rozwijał się według jednakowego typu. W Niemczech djalogi rymowane znajdują się już od XIII w. u m e i s t e r s ä n g e r ó w, a misterja kwitną w XIV i XV w. W tej samej epoce powstały satyryczne sztuki karnawałowe (F a s t n a c h t s s p i e l e). Augsburg i Norymberga słynęły z najlepszych trup i najlepszych widowisk. We Francji przedstawienia religijne tzw. m i r a c l e s, wyjaśniające dogmaty, odbywały się w kościołach lub na placach przed kościołami do XIV w. W połowie XV w. powstały misterja i zyskały takie powodzenie, że zajęły się niemi specjalne towarzystwa. Najsławniejsze z nich było „Bractwo Pasyjne", które zbudowało swój własny teatr i grywało utwory, mające po 60.000 wierszy. W 1548 parlament zabronił „Bractwu pasyjnemu" grywania „Pasji" i „innych świętych misterjów", gdyż łączono je z nieprzystojnemi anegdotami. Misterja ustąpiły miejsca tzw. s o t i e s, sztukom umoralniającym, które ośmieszały kler i szlachtę. W Anglji t. rozpoczął się również od przedstawień religijno-legendowych (Miracle-plays), które w epoce reformacji ustąpiły miejsca sztukom moralnym (Moral-plays) oraz tzw. „interludy", wprowadzonym przez J. Heywooda. T. n o w o c z e s n y. A n g l j a. Sztuka dramatyczna angielska narodziła się z i n t e r l u d ó w, które traktowały postacie nie w sposób alegoryczny, ale ogólno-ludzki. W XVI w powstała plejada pisarzów, oczyszczających t. ludowy z różnych naleciałości i tworzących prawdziwie narodowy dramat: T. Kyd, T. Ladge, J. Peele, R. Green oraz genjalny Krzysztof Marlowe. Sławę literatury angielskiej stanowi jej teatr, który za czasów królowej Elżbiety osiągnął oryginalny i wspaniały rozwój. Wystąpił na widownię największy genjusz dramatyczny świata, Wiliam Szekspir, który naśladując swych poprzedników w różnych rodzajach, doszedł do pełnego rozwoju swej potęgi twórczej. W epoce szekspirowskiej utworzyły się w Anglji dwie szkoły dramatyczne: jedna trzymała się tradycji teatru ludowego (Munday, Heywood, Dekker, Cheltle, Midleton, Rowley i Wester); druga zaś wchodziła w sferę klasycznej uczoności, naśladowała Francuzów i Włochów (Ben Johnson, Beaumont i Fletcher). Aktorzy Angielscy zasłynęli w Europie, dawali bowiem przedstawienia w Danji, Hollandji, Belgji a nawet w Polsce pod nazwą „angielsko-niderlandzkich towarzystw". Po upadku Stuartów, purytanizm zniszczył na długie lata rozwój teatru. Dopiero w końcu XVIII w. zabłysnął świetny komedjopisarz, Ryszard B. Sheridan. — S. Foote, D. Garrick, Keanowie genjalną grą wypierają z teatru wpływy francuskie, wskrzeszając Szekspira. Ale dramat angielski nie odzyskał już swej dawnej świetności, pomimo, że G. Byron zasłynął arcydziełami scenicznemi, a pisał też wspaniałe tragedje Percy Shelley. Od stu lat teatr angielski nie przynosi wielkich dzieł sztuki. W ostatnim pięćdziesięcioleciu nie tylko stracił samodzielność, ale i obniżył bardzo swój poziom, przerabiając nawet Szekspira. Z nowoczesnych angielskich pisarzy dramatycznych zasłynęli na kontynencie: Oskar Wilde i Bernard Shaw. — F r a n c j a. Nowoczesny teatr francuski rozpoczyna się w XVI w. od naśladowania Włochów i Hiszpanów. Na czoło twórczości dramatycznej wysunęła się komedja i farsa, które w ciągu kilku wieków stanowiły sławę Francuzów. Po upadku „Bractwa Pasyjnego" rozgościł się w Paryżu teatr włoski, który swą „commedia dell'arte" wywarł wielki wpływ na twórczość francuską. Zrazu pisarze francuscy (Jodelle, Ronsard, Baif) tłómaczyli bezpośrednio pisarzy starożytnych. Następnie inna grupa (Rotrou, Mairet, Desmarets de Saint-Sorlin, Scarron, T. Corneille, Quinault, Cyrano de Bergerac, Gillet de la Tessonnerie, T. l'Hermite) brali tematy do swych utworów przeważnie z kome-

TEATR I.
Scena

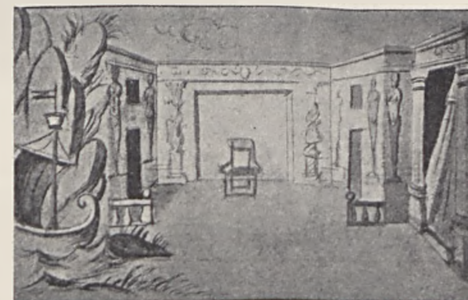

1

2

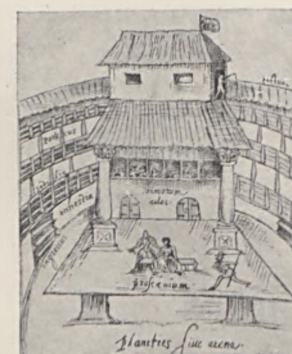

3

4

5

6

7

8

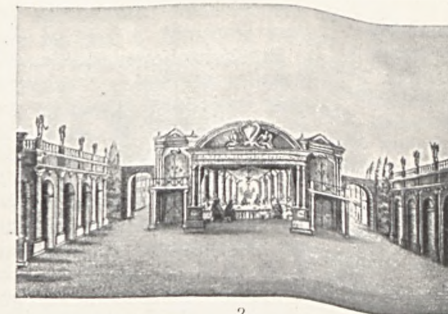

9

1. Stała scena antyczna (scena z teatru w Aspendos; rekonstrukcja). 2. Średniowieczna scena zespołowa. 3. Scena Terencjusza XV w. 4. Scena renesansowa ze stałą dekoracją perspektywiczną (wg. Serlio). 5. Scena francuskiego teatru tragikomedjowego. 6. Scena münsterdamskiego teatru Jakóba van Kampen. 7. Teatr londyński. 8. Scena kulisowa. 9. Teatr ogrodowy.

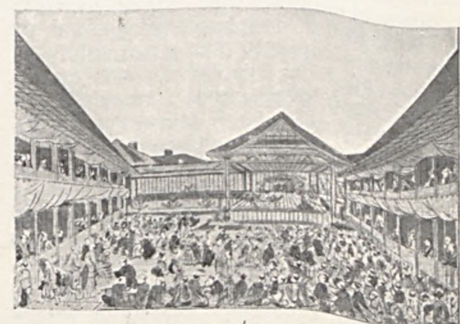
dji hiszpańskiej. Z wyjątkiem Piotra Corneille'a, komedjopisarze francuscy aż do czasów Molliera tonęli w nieprawdopodobnych intrygach i konwencjonalności figur. Dopiero Molier, największy genjusz komiczny Francji i Europy, obserwował bezpośrednio człowieka a typom swej epoki dał cechy ogólno-ludzkie, nakazując poddawać się naturze i rozsądkowi. W 1680 powstał w Palais Royal „Théatre Français", który, pod późniejszą nazwą „Comédie Française", ustalał przez trzysta lat najświetniejszą tradycję teatru francuskiego. Trzej autorowie komiczni słyną pod koniec panowania Ludwika XIV: Regnard (naturalność i ścisłość obserwacji), Dancourt (realizm) i Le Sage (gorzka satyra). W XVIII w. Marivaux uwolnił się od tradycji klasycznej i reguł. Destouches tworzył komedje z charakterów z tendencją moralną; Nivelle de la Chaussée tworzył „komedję płaczliwą", która była zapowiedzią późniejszego dramatu mieszczańskiego. Z tego samego założenia wyszły niektóre komedje Voltaire'a. Wielki talent Beaumarchais'go łączył doświadczenia swych poprzedników, walczył z nadużyciami „ancien regime'u" i nadał formę ówczesnej komedji francuskiej. Romantyzm nie sprzyjał rozwojowi komedji we Francji. Alfred Musset ze swemi świetnemi „Komedjami i przysłowiami" stał dość odosobniony. Przez pierwsze 50 lat XIX w. panowała w teatrze francuskim komedja Scribego i Dumasa (ojca), oparta przeważnie na intrydze. Rywalizowała ona z **wodewilem** niezmiernie płodnego i popularnego Labiche'a. Po 1850 r. zyskał sławę Dumas (syn) i Augier, którzy w sztukach swych stawiali tezy społeczne i moralne. W ostatnich kilkudziesięciu latach komedję we Francji uprawiali popularni w całej Europie pisarze: Sardou, Halevy, Meilhac, Gondinet, Barrière, Pailleron, Becque, J. Lemaître, F. de Curel, Donnay, Lavedan, Rostand, Hervieu, Bergerat, Flers i Caillavet etc. Dramat i tragedja nie osiągnęły we Francji takiego rozkwitu, jak komedja. Renesans zainstalował tam na długie lata tragedję klasyczną, do której zabierali się powołani i niepowołani. Pisarzy obowiązywała jedność czasu, miejsca i akcji. Tradycję wielkiej tragedji francuskiej rozpoczął P. Corneille swem arcydziełem „Cydem". Obok niego tworzył arcydzieła tragedji pseudo-klasycznej Rasyn, malując w swych utworach dwór Ludwika XIV, ukazując pod antycznemi nazwami księżniczki współczesne. W XVIII w. tragedja francuska kłoniła się do upadku, przetwarzając niewolniczo wzory starożytne. Voltaire rymował poprawnie, ze smakiem, ale chłodno. Pod wpływem Diderota niektórzy pisarze usiłowali oderwać się od wzorów klasycznych: Sedaine, Beaumarchais, Mercier, Lemercier. Pewne powodzenie zyskał C. Delavigne („Ludwik XI"). Rewelacją w dramacie stał się dopiero genjusz Wiktora Hugo, który całkowicie przełamał przesądy klasyków. Obok Wiktora Hugo zgrupowali się wybitni pisarze: Musset, A. de Vigny, Dumas (ojciec), Merimée. Od 1828—45 dramat święcił we Francji wielkie triumfy. Potem ustąpił miejsca komedji obyczajowej i sztukom psychologicznym. W ostatnich czasach zasłynęli w dramacie: Coppée, Richepin, A. Dumas (syn), Augier, Becque, Curel, Lavedan, Hervieu, Rostand i Lenormand. Próbę reformy teatralnej rozpoczął we Francji A. Antoine, zakładając w 1887 „Théâtre libre", w którym domagał się od aktorów prostoty i naturalności, a publiczności dawał najwybitniejsze utwory literatury europejskiej. — **Włochy**. Pierwsze wzory klasycznej sztuki dramatycznej zjawiły się we Włoszech. W początkach XVI w. Trissino ogłasza najdawniejszą z regularnych tragedyj („Sofonisbe"). W pięćdziesiąt lat później Tasso i Guarini wydali swe dramaty pasterskie. Jednocześnie zjawiły się pierwsze komedje („Calendaria" kardynała Bibbieny i „Mandragora" Macchiavellego). Pisali też komedje: Aretino, Grazzini, Dolce, Firenzuola, Cechi i d'Ambra — pisali dla dworów i możnych. Lud bawił się swoją „commedia dell' arte", związaną jeszcze z tradycją starej rzymskiej sztuki ludowej. Oryginalność komedji „dell'arte" polegała na tem, że aktor otrzymywał plan sztuki, wszystkie zaś szczegóły sytuacyjne, djalogi, odpowiedzi i dowcipy tworzyć musiał sam. Wyobraźni jego pomagała okoliczność, że w tej improwizowanej komedji pozostawały zawsze te same, ustalone z góry typy: Arlekin, Brighella, Doktór, Kapitan, Pantalon, Scaramuzzia, Pulcinella etc. „Commedia dell'arte", ulubiona przez lud przetrwała do końca XVIII w. Do dramatów wprowadzono z czasem chóry. W ten sposób powstała **opera**, która stała się najulubieńszym we Włoszech rodzajem teatralnym i zatamowała rozwój tragedji. W pierwszej połowie XVIII w. pisali jeszcze tragedje, według wzorów klasycznych, Maffei i Conti. Mdłe i ckliwe tragedje liryczne tworzył Metastasio. Wielką sławę zyskał twórca narodowej tragedji włoskiej, Alfieri, piszący stylem mocnym, pełnym elokwencji, piętnujący zbrodnie despotów. Reformatorem komedji stał się w końcu XVIII w. Goldoni, uczeń Moliera, pisarz wielkiego talentu i obfitej twórczości. Goldoni zwalczał nieprawdopodobieństwa intrygi, uprawiane przez Gozziego i wyparł używanie masek komedji „dell'arte". Dzieła Goldoniego wyszły we Florencji w 1827 w 53 tomach. W tragedji obok Alfierego stoi Monti, który wiele uczynił dla udoskonalenia poezji włoskiej. Romantyzm, który we Włoszech dość szybko pokonał klasyków, wydał w tragedji piękne utwory Manzoniego oraz jego następców: Niccoliniego i Silvio Pellico. Z innych głośnych pisarzy dramatycznych najcelniejsi: Marenno, De Christoforis, Rossini, Battaglia, Giacometti, Gualtieri, Fortis, Revere, Dall'Ongaro, Arabia, Alberti, Ferrari. W dziedzinie komedji zasłynęli: Nota, del Terta, Ferrari, Bon i Ambri. W początkach bieżącego stulecia sławę europejską zyskali w dramacie włoskim: d'Annunzio, Bracco, Verga, Butti, Sanfelice, Niccodemi. W ostatnich latach zwraca uwagę gatunkiem swej fantazji i techniką sceniczną wybitny dramatyk, Pirandello. — **Niemcy**. Śród narodów europejskich Niemcy pochwalić się mogą najdawniejszym dramatem, pisanym w języku ojczystym. Z 1322 pochodzi komedja niemiecka o dziewię-

ciu dziewicach szalonych i dziewięciu rozsądnych, napisana przez księży. Przez pewien czas pisano po łacinie komedje w duchu Plauta i Terencjusza (Reuchlin, Frischlin, Celtes i inni). Pod wpływem reformacji zaczęto używać w teatrze mowy ludowej, ściągając tłumy widzów w Turyngji, Saksonji i na Śląsku. Do końca XVI w. teatr niemiecki rozwijał się pod wpływem trup „niderlandzkich". W 1515 zjawiła się pierwsza drukowana komedja niemiecka „Proroctwo Ś-go Volharda" Gengebacha. Wybitnem zjawiskiem XVI w. była działalność Hansa Sachsa, który napisał 208 komedyj i tragedyj, osnutych na tematach biblijnych i legendach średniowiecznych. J. Ayrez wprowadził pierwszy muzykę do sztuk dramatycznych. Jego „Opus theatricum zawierało 36 sztuk karnawałowych i 30 komedyj. Po wojnie trzydziestoletniej wpływy „niderlandzkie" osłabły, gdy zjawili się zdolni pisarze: Opitz, tłumacz i twórca kunsztowny, wyższy od innych swą wytwornością, autor pierwszej opery komicznej „Dafne"; A. Gryphius, znawca literatury włoskiej, który wprowadził chłopów na scenę, co przed nim nie było znane; Lochenstein, twórca licznych tragedyj. W XVII w., pod wpływem tzw. „słynnej trupy" elektorsko-heskich komedjantów Velthena komedja molierowskich charakterów doszła w Niemczech do szczytu. Jednocześnie zjawiały się wpływy literackie dramatu, który na dworach rozporządzał aktorami francuskimi. Wywołało to w początku XVIII w. długą kampanję Gotscheda, który zwalczał trywialność i cudzoziemską pstrokaciznę prozy. Założycielami nowoczesnego teatru narodowego w Niemczech byli: Schröder, Schlegel i Lessing. Od tego ostatniego teatr niemiecki wszedł na nową drogę. Lessing dziełami swemi i pracą krytyczną utrwalił zasady teatru narodowego. Głównemi centrami teatralnemi były w owe czasy: Hamburg i Manheim. Schröder szerzył kult Szekspira i przeniósłszy się do Wiednia, rozwinął tam i ustalił poglądy „szkoły hamburskiej". Wystąpienie na widownię wielkiego genjusza niemieckiego Goethego, stanowi epokę. Pod jego wpływem rozwinęła się szkoła rycerskich dramatów oraz greckiej prostoty i wzniosłości. Romantyczny genjusz dramatyczny Schillera wstrząsnął umysłami młodzieży w całej Europie. Wielce popularny Kotzebue naśladuje w swych komedjach Francuzów. Do narodowej tradycji niemieckiej wracają: Kleist, Tieck, Grillparzer. Rewolucja 1830 skierowała ku wpływom francuskim także Gutzkowa i Laubego. Wierni są duchowi sceny: potężny F. Hebel, Freytag, O. Ludwig. Od 1870 meiningeńczycy rozpoczęli działalność w kierunku stworzenia w teatrze harmonji zespołów aktorskich oraz ściśle historycznych dekoracyj. „Reforma" ta zrazu imponowała środkami, wkrótce jednak zapomniano o niej. Pod wpływem paryskiego „Théâtre Libre" powstała w Berlinie „Die freie Bühne". Od tej pory mnożą się w Berlinie próby teatrów eksperymentalnych, zwłaszcza od chwili, gdy zasłynął tam świetny reżyser, M. Reinhardt. Po 1870 teatr niemiecki rozwinął się ogromnie pod względem ilości gmachów i zespołów aktorskich. Wśród dramatopisarzy ostatniej epoki wymienić należy: P. Lindaua, Bürgera, O. Blumenthala, L. Fuldę, Wilbrandta, Wildenrauba, Sudermana, Halbego i Hauptmanna. — Hiszpanja. Hiszpanja znała bardzo wcześnie komedję, którą zawdzięczała Rzymianom. Najazd Gotów zniszczył teatry i rozproszył aktorów, którzy zjawili się dopiero po podboju półwyspu przez Arabów. Narodowy dramat hiszpański powstał z uroczystości religijnych i z zabaw wiejskich. Rozwinął się świetnie w XVI w. przez połączenie eposu dawnych romanc ludowych z liryką poetów. Wyłoniły się odrazu dwa kierunki: sztuki bohaterskich czynów i intrygi (Comedias de capa y espada), oraz dramaty charakterów, komedje i krotochwile, w których zasłynęli Gil Vincente i Lope de Rueda. Jednocześnie rozwijały się widowiska kościelne dwóch typów: pierwszy, przypominający średniowieczne moralitates i nazywany „Autos sacramentales" i „Autos del Nacimiento"; drugi podobny do misterjów, nazywany „Comedias divinas", inscenizował historję świętą i legendy o świętych. Dopływ klasycyzmu, objawionego przez Odrodzenie, nie zdołał powstrzymać rozwoju bogatej narodowej twórczości dramatycznej. W najwspanialszej epoce rozkwitu dramatu hiszpańskiego (od końca XVI do końca XVII w.), twórcy skupiają się w dwie wielkie grupy, którym przewodzą: Lope de Vega (napisał sam 1800 komedyj) i genialny Calderon. Do wybitniejszych poprzedników i następców Lope de Vegi należą: Cueva, Cervantes, de Castro, de Montalvan, Tirso de Molina i de Alarcon. Ci pisarze świetnej i bujnej fantazji byli istotnymi twórcami hiszpańskiego teatru narodowego. Calderon do ich bogatej inwencji dodał żar uczuciowy oraz troskę artystyczną i stworzył szereg pierwszorzędnych utworów, które postawiły dramat hiszpański na najwyższym poziomie. Wśród następców i naśladowców Calderona najwybitniejsi: de Rojas, Moreto, Fragoso, Diamante, de Mendoza, de Solis, de Salazar y Torres. W końcu wieku zasłynęli jeszcze: Bances Candamo, Canizares i de Zamora, którzy rozwinęli dalej domedję charakterów. W XVIII w. Hiszpanja uległa wpływom francuskim. Z Burbonami przybył do Hiszpanji pseudo-klasycyzm francuski. Trwał dość długo. Tylko w „sainetes" Ramona de la Cruz wrócił dawny duch narodowy. Romantyzm francuski także znalazł w Hiszpanji dość niewolniczych naśladowców, którzy utwory francuskie zaszczepili na scenach hiszpańskich. Reakcję przeciw tym obcym wpływom rozpoczęli szeregiem pięknych dzieł oryginalnych: Breton de la Rosa, Tapia, Saaveda oraz ich następcy: Gil y Zarate, Hartzenbusch, de Larra, Garcia Gutierrez, Zorilla Moral, Ventura de la Vega, Trueba, Patricio de la Escosura, Campoamor, Rubi, de Ayala. W ostatniem pięćdziesięcioleciu zasłynął w całej Europie Echegaray. — Kraje skandynawskie (Danja, Szwecja, Norwegja). Rozkwit narodowej literatury duńskiej rozpoczął się dopiero w XVIII w. Złoty jej wiek wiązał się z nazwiskiem genjalnego pisarza,

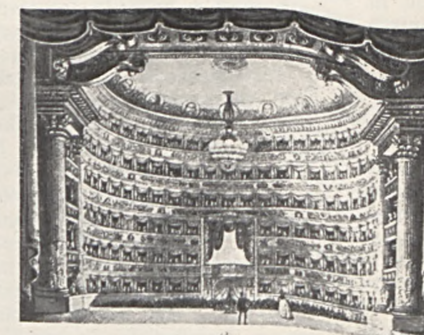

1

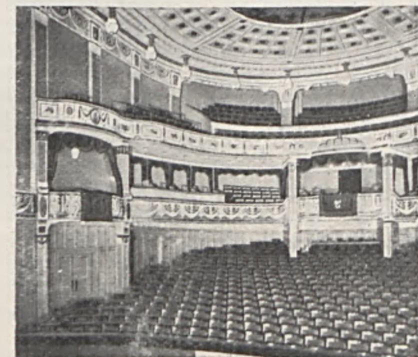

2

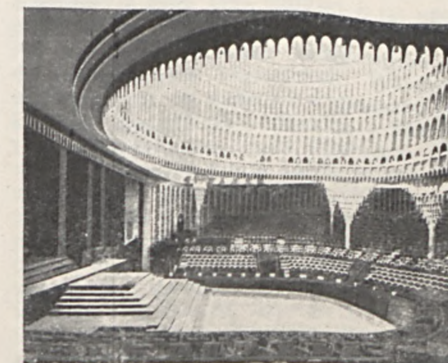

3

4

5

6

7

8

Scena: 1. Scena opery z kulisami łukowemi (dekoracja Giuseppe'a Galli-Bibiena). 2. Scena jezuicka (Oberammergau, 1820). 3. Scena nowoczesna z dekoracjami markowanemi i światłem reflektoru. 4. Teatr japoński (scena z widownią). **Widownia:** 5. Teatr antyczny w Epidaurze. 6. Teatr piętrowy (Teatro della Scala w Medjolanie). 7. Teatr współczesny (Weimar, 1908). 8. Teatr arenowy (Grosses Schauspielhaus w Berlinie, 1919).

Ludwika Holberga, założyciela teatru narodowego. W drugiej połowie XVIII w. zasłynął świetny poeta liryczny i dramatyk, Jan Ewald, który zwalczał skutecznie niewolnicze wpływy francuskie. Obok nich pisali dla sceny znakomici poeci: Samsoë, Falsen, P. A. Heiberg, Wessel, Olufsen i Thaarup. W epoce romantycznej wpływy wywierał swemi utworami dramatycznemi Ingemann oraz L. Heiberg. który podniósł znaczenie sceny duńskiej. W drugiej połowie XIX w. odznaczyli się, jako dramatycy: Boye, Bredhol, Hertz, Bögh, Chievitz, Rosenhoff, Fibiger i Philipsen. Wielki ruch ideologiczny w sprawach teatru wywołał w Danji krytyk europejskiej sławy, Jerzy Brandes. Po narodowem wyodrębnieniu się Norwegji, teatr norweski w drugiej połowie ubiegłego wieku i na początku bieżącego zyskał sławę w całej Europie dzięki twórczości Björnstierne-Björnsona, a zwłaszcza genialnego Henryka Ibsena, który napisał szereg głębokich dramatów, roztrząsających zagadnienia moralne i społeczne bieżącej epoki. Śród dramatopisarzy szwedzkich szerokiem uznaniem na scenach europejskich cieszył się August Strindberg. — R o s j a. Pierwsze próby rosyjskiej poezji dramatycznej pochodzą z XVII w. Były to dramaty religijne, do których pobudziły wzory polskie. Pisali je: Piotr Mohyła, Symeon Połocki i Dymitry, metropolita rostowski. Właściwe widowiska teatralne organizowali w Rosji aktorzy niemieccy. Piotr Wielki kazał wybudować w Moskwie teatr dla wszystkich „chętnych widzów", ale niemieccy aktorzy nie mogli go zadowolić. Przy następnych panowaniach istniały dorywcze teatry dworskie. Gdy wstąpiła na tron Katarzyna II, zastała przy dworze operę włoską, balet i dramat rosyjski. W 1756 wydała ukaz o założeniu teatru rosyjskiego w Petersburgu; w trzy lata później otwarto teatr w Moskwie. Komedje i dramaty dla tych teatrów pisali: Sumarokow i Michał Łomonosow, twórca nowego okresu w literaturze rosyjskiej. Za czasów Katarzyny II, Akademja nauk wydała zbiorowy „Teatr rosyjski", zamknięty w 43 tomach. Poezja dramatyczna rosyjska naśladowała w tej epoce wzory klasyczne. Najwybitniejsze utwory komedjowe i dramatyczne pisali: Kniaźnin, Abiesimow, von Wizin, Bogdanowicz, Majkow i Chemnitzer. W pierwszej połowie XIX w. w twórczości dramatycznej odznaczyli się: Ozierow, książę A. Szachowski, Efinajew, Kluszyn a zwłaszcza Gryboiedow, autor znakomitej komedji „Gore od uma". Jako oddzielne zjawisko twórcze w dziedzinie komedji postawić należy arcydzieło komedji M. Gogola pt. „Rewizor". Istotnym założycielem narodowego teatru rosyjskiego był Ostrowski, który rozwinął bardzo płodną działalność i wywierał szerokie wpływy. W przeciągu 40 lat napisał pięćdziesiąt sztuk pełnych talentu. Ruch teatralny, jaki wydała twórczość Ostrowskiego, wzbudził w całej Rosji wielkie zamiłowanie sceny. Śród rosyjskich pisarzów dramatycznych ostatniego półwieku celniejsi są: Gedeonow, Potiechin, Pisemski, hr. A. Tołstoj, Czechow. Do pisarzy najbliższej doby należą: Andrejew i Jewreinow. Teatr rosyjski od trzydziestu lat zwracał na siebie uwagę nowemi, wybitnie reformatorskiemi dążeniami reżyserskiemi. W 1898 Stanisławski założył w Moskwie razem z dramaturgiem Niemirowiczem-Danczenką sławny „Teatr Artystyczny", w którym usiłował wprowadzić idealną harmonję pomiędzy autorem, aktorem i reżyserem. W znakomitym teatrze swym Stanisławski najlepiej wystawiał realistyczne sztuki Czechowa. Od tej pory Moskwa stała się siedliskiem nowych prób reformy reżysersko-teatralnej. W ostatnich latach wielki wpływ wywołały inscenizacje wybitnych reżyserów: Meyerholda i Tairowa. — T e a t r w P o l s c e. Polska, związana kulturą i religją z Europą zachodnią, poszła w jej ślady w tworzeniu pierwszych zaczątków teatru narodowego. Misterja zjawiły się u nas prawdopodobnie w końcu XII w., o ile sądzić można z bulli papieża Inocentego II, który zabronił występować w widowiskach teatralnych księżom i, śród krajów, popełniających taki grzech, wymienia Polskę. Do misterjów włączono później sceny krotochwilne i rubaszne, o których pewne wyobrażenie mogą dać nasze „kantyczki" ludowe. W końcu XV w. takie widowiska znane były w Krakowie. Brały w nich udział bractwa kościelne, żaki szkolne i uczniowie akademji, przedstawiający tematy religijne przeplatane wesołymi epizodami. W 1516 odegrano wobec Zygmunta i Barbary djalog (ogłoszony drukiem) pt. „Ulyssis prudentia in adversis". Pozostał również z tych czasów djalog „Sand Parysa" przez Stanisława z Łowicza, w którym podano nawet spis aktorów. Ocalał również djalog dominikański z 1533, trwający cztery dni i zawierający 108 scen. „Żywot Józefa" Reja i „Komedje Justyna i Konstancjej" M. Bielskiego wyszły drukiem, ale grane nie były. To samo stało się z tragedjami Szymonowicza „Castus Joseps" i „Pentesilea". Tylko Kochanowski miał szczęście, że jego „Odprawę posłów greckich" wystawiono z powodu wesela Jana Zamojskiego z Gryzeldą Batorówną. Nie ma dowodu, aby oglądały scenę takie utwory, jak „Tragedja żebracza" z 1552, „Wyprawa plebańska" z 1590 lub „Albertus z wojny" z 1596. Inne zabytki z tej epoki były przekładami. W początku XVII w. mieliśmy już wyraźniejsze ślady zamiłowania szlachty do przedstawień teatralnych. Władysław IV urządził teatr na zamku i wyposażył go w dekoracje, maszynerję, orkiestrę i balet, o którym pamiętnikarze cuda opiewają. Przedstawienia odbywały się w czasie sejmu i podczas uroczystości dworskich. W XVII w. grywano u nas sztuki karnawałowe, tzw. djalogi mięsopustne. Najcelniejszą ze znanych była krotochwila Piotra Baryłki „Z chłopa król", wystawiona na dworze ziemianina sieradzkiego. W ciągu stu lat (od 1650 do 1750) w szkołach jezuickich grywała młodzież dramaty religijno-alegoryczne. Jako owoc wpływów teatru Władysława IV zanotować trzeba: „Wybawienie Ruggiera" Jagodyńskiego, „Daphnis" Twardowskiego, „Cyd" w przekładzie Morstina. Za Sasów powstał stały teatr dworski w gmachu przy ulicy Królewskiej w Warszawie. Wystawiano w nim dwa razy w tygodniu opery i ko

medje. Po reformie Konarskiego rozwinęły się mocno dramaty szkolne zarówno w szkołach pijarskich jak jezuickich. Jednocześnie magnaci polscy budowali własne, prywatne teatry w kilkunastu miescowościach kraju. 1765 król Stanisław otworzył w Warszawie Teatr Narodowy sztuką Bielawskiego „Natręci". Przedsięwzięcie było bardzo trudne wobec dozwolonej konkurencji trup włoskich, francuskich i niemieckich. W 1779 powstał ze skarbu królewskiego specjalny gmach teatru Narodowego przy placu Krasińskich. Na widownię wystąpił wielki działacz teatralny, dyrektor, reżyser, tłumacz i aktor, Wojciech Bogusławski, który rozpoczął olbrzymią działalność, kładąc podwaliny pod stały byt teatru polskiego. Jeździł po prowincji ze swą trupą, organizował teatr we Lwowie, wystawiał sztuki w Dubnie, Mińsku i Wilnie, walczył z konkurencją teatrów cudzoziemskich, którym udzielono nadmiernych przywilejów. Bogusławski opracował, przerobił lub napisał oryginalnie z górą 60 sztuk. Wystawił „Powrót posła" Niemcewicza a potem swoich „Krakowiaków i Górali", któremi zyskał popularność w całym kraju. Walka Bogusławskiego z konkurencją i brakiem środków trwała do 1810, w którym ustanowiono rządową dyrekcję teatrów, dano teatrowi narodowemu subwencję i założono pierwszą szkołę dramatyczną. Dyrektorem teatru został Bogusławski i grywał przeważnie sztuki oryginalne. W 1814 dyrekcję teatru objął jego zięć, Ludwik Osiński, mówca i tłumacz. Zjawiły się pierwsze utwory Aleksandra Fredry, które tworzyły komedję narodową. Ze sceny nie schodziły dzieła: Niemcewicza, Dmuszewskiego, Felińskiego, Kropińskiego. W 1829 powstała w sali Tow. Dobroczynności druga scena nazwana „Teatrem Rozmaitości". W 1825 wybudowano w Warszawie „Teatr Wielki", zajęty przez balet i operę Prześladowania po powstaniu 1830 zatamowały rozwój rodzimej twórczości dramatycznej. Punkt ciężkości sztuki dramatycznej przesunął się ku popisom gry aktorskiej. Po za Fredrą i Korzeniowskim wystawiano same drobiazgi. Gdy dyrekcję rozmaitości objął Chęciński, utorował drogę Narzymskiemu i nowemu ówczas pokoleniu autorów, jak: Lubowski, Sarnecki, Zalewski, Bliziński. Sztuki otrzymały takich świetnych wykonawców, jak: Królikowski, Żółkowski, Rychter, Modrzejewska, Popielówna, Leszczyński, Rapacki. Pod względem aktorskim teatr warszawski zajmował ówczas jedno z najpierwszych miejsc wśród teatrów europejskich. Zrzadka grywano Słowackiego. Nastąpiła w teatrach warszawskich długa faza panowania tzw. „sztuk mieszczańskich". Repertuar zasilali: Szymanowski, Zalewski, Gawalewicz, Bałucki, Zapolska, Przybylski itd. W ostatnich latach przed wojną z wielkim rozgłosem wstąpili na scenę ze swymi utworami Przybyszewski, Rydel i Kisielewski, a obok nich do najpopularniejszych pisarzy scenicznych należą: Rostworowski, Zapolska, Krzywoszewski, Perzyński, Kawecki, Ritner, Konczyński, Gorczyński, Kozłowski. Z trudem dostał się na sceny warszawskie za czasów zaboru genialny Wyspiański i dopiero po wojnie poznała Warszawa najwybitniejsze jego utwory. Wśród pisarzy doby ostatniej celniejsi są: Grubiński, Kiedrzyński, Wroczyński, Nowaczyński. Przez cały czas rozwoju scen warszawskich pracowały intensywnie sceny galicyjskie, poznańska i prowincjonalne (pod dyrekcją: Teksla, Trapszy, Dobrzańskiego, Doroszyńskiego etc.). W Krakowie do rozwoju sceny przyczynili się Koźmian, Pawlikowski, Kotarbiński i Solski. We Lwowie podwaliny pod stały byt tej sceny dał J. N. Kamiński a od jego czasów scena ta spełnia chlubnie swe zadanie. W Łodzi od 1901 istnieje stały teatr polski, prowadzony w ostatnich czasach przez: Zelwerowicza, Gawalewicza, Wroczyńskiego, Szyfmana i Gorczyńskiego. W 1912 powstał w Warszawie prywatny teatr Polski, zorganizowany przez A. Szyfmana i przez niego prowadzony a poświęcony wielkiemu repertuarowi. W 1928 było w Polsce 33 teatry polskie, korzystające przeważnie z subsydjów rządowych lub komunalnych. W teatrach tych pracuje około 1.800 artystów, zrzeszonych w „Związku Artystów Scen Polskich".

Teatralna cenzura, prawo przysługujące władzom rządowym oceniania sztuk teatralnych przed ich wystawieniem na scenie pod względem idei moralnej i politycznej. W Polsce t. c. wykonują władze administracyjne I-ej instancji lub Min. Spraw Wewn. (wydział prasowy).

Teatrologiczny Instytut Polski, założony 1925 w Warszawie pod protektoratem Ministerstwa Oświaty. Twórcą P. I. T. był Brumer, a prezesem Rady dyrektor Teatru Narodowego w Warszawie, Jan Lorentowicz. Podstawą P. I. T. są wydawnictwa oraz bibljoteka (ok. 2.500 dzieł), obfitująca w dzieła, tyczące się historji teatru, twórczości dramatycznej, operowej, techniki teatralnej, kostjumologji, dekoracji, teatrologji itp.

Teatyni (Clerici regulares Theatini lub Cajetani), zakon, założony w Neapolu 1524 przez św. Kajetana de Thiene, mający na celu podniesienie poziomu życia moralnego i naukowego kleru.

Tebaina, związek organiczny $C_{10}H_{21}O_2N$, alkaloid izochinolinowy, dwumetylowy eter kodeiny; ciało krystaliczne o temp. topn. 193°; w wodzie nie rozpuszcza się. Znajduje się w niewielkiej ilości w opjum.

Tebańska legja (Legio Thebaica), według podania oddział przysłany ze Wschodu cesarzowi Maksymjanowi, złożony z samych chrześcijan; zmuszona do brania udziału w prześladowaniu chrześcijan (303), za namową swego dowódcy Mauritiusa odmówiła posłuszeństwa i została wycięta w pień; święto 22. IX.

Tebrys, Tabrys albo Tauris, stol. Azerbejdżanu perskiego, w dolinie jez. Urmja, 200.000 mieszk.; ważny węzeł drogowy, końcowa stacja kolei z Dżulfa (S. S. S. R.); gł. ośrodek handlu płn. Persji jedwabiem, bawełną i owocami.

Teby (egipsk. Uezet albo Net), w starożytności miasto stołeczne Górnego Egiptu

nad Nilem; rozkwit jego przypada na 1600—1100 przed Chr.; za czasów ces. rzymskiego spadło do rzędu mniejszych miast. Za panowania Arabów na obszarze dawnych T. powstały osady: Karnak i Luksor na prawym, Medinet Habu i Gusnach na l. brzegu Nilu. W nowszych czasach wykopaliska Flienders-Petrie'go odsłoniły tam zwaliska wspaniałych ongiś świątyń; w Przylibijskiej skalistej ścianie znajdują się kolosy Memnona i groby królewskie 18—20 dynastji.

Teby, w starożytności gł. m. w Beocji (Grecja), założone według podania przez Kadmusa; za czasów Epaminondasa i Pelopidasa doszło do rozkwitu i zdobyło hegemonję nad Grecją (378—362); 355 zburzone przez Aleksandra W., później odbudowane, nie doszło już do znaczenia; obecnie na tem miejscu m-ko Thiva (3.500 mieszkańców) w nomarchji beockiej.

Techniczna chemja, technologja chemiczna, dział chemji, traktujący o otrzymywaniu przetworów chemicznych. T. ch. obejmuje: 1) wielki przemysł organiczny (barwniki, preparaty farmaceutyczne, gorzelnictwo, cukrownictwo itp.); 2) wielki przemysł nieorganiczny (kwasy: solny, azotowy, siarkowy; ługi. sole itp.); 3) metalurgję itd.

Technika, praca przemysłowa, zbiór środków, potrzebnych do wytworzenia pewnego produktu; również wprawa, biegłość w wykonywaniu; nazwa technicznego zakładu naukowego; wojska techniczne — saperzy, pionierzy, oddziały kolejowe, telegraficzne itd.

Technika w muzyce, pojęcie przywiązane do wprawy, ujawnionej przez wykonawcę utworu muzycznego, instrumentalnego lub wokalnego, pojęcie nietylko mechanicznej biegłości ale i doskonałego władania wszystkiemi środkami, jakiemi rozporządza śpiewak, instrumentalista czy kompozytor.

Technologja, nauka o przetwarzaniu surowych materjałów w przemyśle i rękodzielnictwie; dzieli się na t. mechaniczną (przeróbka metali, włókna itd.. obrabianie drzewa, wyrób papieru itp.), oraz chemiczną.

Tecoma, roślina z rodziny Bignoniaceae (surmiowate); drzewa lub wijące się krzewy Środkowej i Płn. Ameryki. T. radicans (Campsis), krzew wijący się, o liściach pierzastych, kwiatach trąbkowatych, czerwonej barwy; pochodzi ze wschodnich stanów Ameryki Płn., uprawiany w Europie jako roślina ozdobna.

Tectander Józef (Zimmermann), lekarz i rymopis polsko-łaciński, * 1500; studja w Krakowie i Padwie, lekarz nadworny królowej Bony, † 1543; ogłosił: „Morbi gallici curandi ratio exquisitissima a variis iisdemque peritissimis medicis conscripta" (1536), „Elegiae III de peregrinationibus suis ad Petrum Kmita" (1542) i in.

Tectonia, teczyna, roślina z rodziny Verbenaceae (werbenowate). T. grandis, wysokie, wiecznie zielone drzewo Indyj wsch., Jawy, o liściach pojedyńczych, skórzastych, spodem kutnerem okrytych, kwiatach drobnych, białych, zebranych w groniaste kwiatostany; dostarcza drzewa teakowego (tekowego), ciężkiego (c. wł. 0,89), brunatnej barwy, cenionego jako materjał do budowy okrętów. Drzewo teakowe afrykańskie pochodzi z drzew Pterocarpus erinaceus oraz Oldfieldia africana.

Tecuci albo Tecuczi, gł. m. okręgu T. w Rumunji, nad rz. Berlad, 15.000 mieszk.

Teczyna, ob. Tectonia.

Tedesco (a la tedesco), muzyczny utwór w charakterze niemieckim; nazwa służyła tańcowi Allemande, umieszczanemu na początku suity, także i szybkiemu walcowi w takcie $^3/_8$.

Tedesco, ob. Piero di Giovanni Tedesco.

Tedesco Adamo, ob. Elsheimer Adam.

Tees, rz. w Anglji wsch., wpada do m. Północnego, dług. 105 km.

Tefilim (hebr.), 2 skrzyneczki, przywiązywane rzemyczkami do lewej ręki powyżej łokcia (T. ręczne) i na czole (T. główne). Wewnątrz nich umieszczone są wiersze z Pięcioksięgu, wypisane na pergaminie. Żydzi noszą T. podczas modlitwy porannej, z wyjątkiem sabatów i świąt.

Tefroit, minerał, krzemian manganawy Mn_2SiO_4; zawiera nieco FeO i MgO; bezpostaciowy, występuje w masach zbitych, lub też trójskośny; twardość 5,5—6, ciężar wł. 4,0—4,1; barwy szarej, brunatnej, czerwonej.

Tefryty, skały, odmiana bazaltów, zawierających, prócz plagjoklazów i piroksenów, jeszcze nefelin albo leucyt. Jeżeli oprócz tego zawierają jeszcze oliwin, noszą nazwę basanitów.

Tegal, rezydencja (okręg) wyspy Jawy (Indje wsch. holend.), 3.771 km², 1,200.000 mieszk.; stolica T., 30.000 mieszk.; wywóz cukru.

Tegazzo Franciszek, malarz polski, * 1829, † 1879; obraz „Ostatnia komunja" znajduje się w zbiorach Tow. Zachęty w Warszawie.

Tegenaria domestica, ob. Tracheata.

Tegern, jez. w Bawarji, 6 km. dług., 2—3 km. szer., 1.063 ha.

Tegetthoff Wilhelm, admirał austrjacki, * 1827, † 1871; 1864 dowodził połączoną flotą austr.-pruską, 9. V. stoczył walkę pod Helgolandem, 20. VII. 1866 rozbił flotę włoską adm. Persano pod Lissą; 1868 inspektor generalny marynarki.

Tegner Esaias, poeta szwedzki, biskup, * 1782, † 1846; napisał: „Frithiofssaga", „Axel" i in.

Tegucigalpa, stol. rep. Honduras (Am. Środk.), nad rz. Choluteca, 39.000 mieszk.; uniwersytet, bibljoteka.

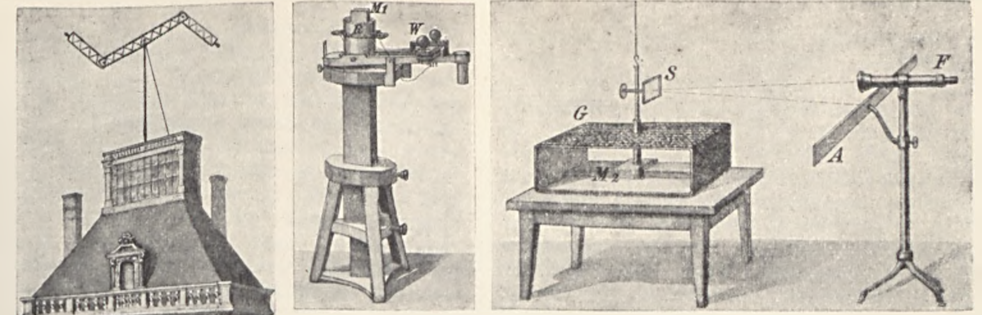
Tegwiksyn, ob. Tupinambis teguixin.

Teheran, stol. Persji, u płd. podnóża gór Elburs, 220.000 mieszk.; politechnika, szkoła dyplomatyczna.

Tehuantepec, 1) przesmyk w Am. Środk. w stanie Oaxaca (Meksyk), pomiędzy zat. T. oceanu Spokojnego i zat. Campeche m. Śródziemnego Amerykańskiego, 200 km. szer.; 2) m. w stanie Oaxaca (Meksyk), nad zat. T., 11.000 mieszk.; palmy i drzewa pomarańczowe.

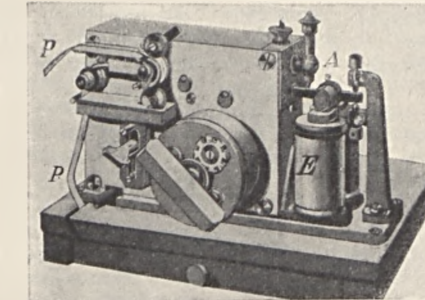
Tehuelcze, ob. Patagończycy.
Teichmann (Stawiarski) Ludwik Karol, anatom polski, * 1823, † 1895; liczne prace specjalne; wykrył kryształki heminy.
Teina, ob. kofeina.
Teisseyre Wawrzyniec, współczesny geolog i paleontolog polski, * 1860; profesor Uniw. Lwowskiego; badacz tektoniki, szczególnie Karpat.
Teista, wyznawca teizmu.
Teizm (greck. theós — bóg), nazwa poglądu filozoficzno-religijnego, przyjmującego istnienie Boga, twórcy świata, na którego losy wpływa, i posiadającego właściwości, cechujące osobistość indywidualną, będącą poza światem; wyraz poglądów panujących religij monoteistycznych.
Tejsak, na Litwie i Żmudzi nazwa skórzanej torby na pistolety.
Teju, ob. Tupinambis teguixin.
Tekiel (niem.), pies jamnik, daks.
Tekińcy (Teke-Turkmeni), koczownicze plemię w Rosji środk.-azjatyckiej, ok. 290.000 głów, na stepach pomiędzy Persją, Afganistanem, Bucharą i Chiwą.
Tekirdagh, ob. Rodosto.
Tekla św., rodem z Ikonjonu, nawrócona przez św. Pawła, skazana na męczeństwo, oszczędzona przez zwierzęta w cyrku; pamiątka 23 września.
Teksas, ob. Texas.
Teksaska febra, piroplasmosis texana, choroba bydła, w objawach przypominająca zimnicę i związana z hemoglobinurją, rozpowszechniona zwłaszcza w Stanach Zjedn. Am. Płn., wywoływana przez sporowca Babesia bigemina z rodziny Piroplasmidae, pasorzytującego w czerwonych ciałkach krwi. Przenosicielami zarazków są kleszcze z rodzaju Boophilus, np. amerykański Boophilus annulatus.
Tektologja, tectologia, nauka o budowie (strukturze) organizmów.
Tektoniczna dolina, ob. dolina.
Tektoniczne góry, ob. góry.
Tektoniczne jezioro, ob. jezioro.
Tektoniczne rowy, ob. rowy tektoniczne.
Tektoniczne zjawiska, wszelkie ruchy skorupy ziemskiej, jak uskoki, fałdowania, załamania itp.
Tektonika, nauka o budowie skorupy ziemskiej, stanowi obok stratygrafji główny dział geologji; pozwala odczytać przeszłość geologiczną danego obszaru pod względem ruchów i zmian, którym dane pokłady uległy.
Tektura, gruby wyrób papierowy, otrzymywany ze szmat, odpadków papieru itd.; t. czyli papa smołowcowa, ob. papa dachowa.
Tela (łac.), tkanka.
Tela adiposa, tkanka tłuszczowa.
Tela conjunctiva, tkanka łączna, ob.
Tela elastica, tkanka sprężysta, ob. tkanka łączna.
Tela fibrosa, tkanka włóknista, ob. tkanka łączna.
Tela muscularis, tkanka mięsna, tkanka, posiadająca wybitną zdolność kurczenia się, przeznaczona do czynnych ruchów w ciele zwierzęcem. Składa się z komórek mięsnych, produkujących kurczliwe włókienka (fibryle) i włókna mięsne, gładkie u większości zwierząt bezkręgowych, poprzecznie prążkowane u stawonogów i kręgowców.
Tela subcutanea, tkanka podskórna, warstwa tkanki łącznej, złożonej z luźno ułożonych włókien, między któremi nagromadza się tkanka tłuszczowa. Przy znaczniejszym rozwoju tkanki tłuszczowej, tkanka podskórna przybiera postać tzw. podściółki tłuszczowej (panniculus adiposus). Brak tłuszczu w tkance podskórnej zdarza się rzadko, np. w małżowinie usznej i w mosznie.
Tela submucosa, tkanka podśluzowa.
Telaw, m. pow. w aut. rep. gruzińskiej na Kaukazie, nad rz. Turdo, 10.000 mieszk.
Tel-Awiw, m. w Palestynie, od 1924 gł. ośrodek immigracji żyd. i ruchu syjonistycznego, 3.000 mieszk.
Telechany, m-ko, pow. kossowski (woj. poleskie), nad kanałem Ogińskiego, 1.000 mieszk., niegdyś znane fabryki fajansu i szkła.
Telefon, urządzenie do przesyłania głosu na odległość zapomocą prądu elektrycznego. Pierwszy t., służący do przeprowadzania tonów muzycznych, zbudował Reis w 1860. Rozwój swój zawdzięcza telefonja Bellowi. Telefon Bella (1876) składa się z dwóch magnesów stałych, których końce, odwrócone od siebie, np. bieguny północne, owinięte są zwojami drutu. Te uzwojenia połączone są ze sobą przewodnikami prądu. Naprzeciwko północnych biegunów magnesów znajdują się dwie membrany z blachy żelaznej, mogące wykonywać drgania sprężyste. Jeden z tych magnesów wraz z membraną służy do nadawania głosu, drugi do odbierania. Jeżeli mówi się obok membrany nadawczej, mebrana ta, uderzana przez fale głosowe, wprawiona zostaje w drgania i przybliża się albo oddala od północnego bieguna magnesu. Wskutek przybliżania i oddalania się membrany od magnesu, zmienia się perjodycznie liczba linij sił magnetycznych wewnątrz uzwojeń, owiniętych dookoła magnesu. Dzięki temu powstają w nich indukowane prądy elektryczne, przenoszące się po przewodnikach do uzwojeń magnesu w aparacie odbiorczym. Prądy te wzbudzają się i znikają w rytmie fal głosowych, i w tym samym rytmie zmieniają pole magnetyczne wewnątrz magnesu odbiorczego. Dzięki temu magnes ten przyciąga słabiej lub silniej ustawioną przed nim membranę, która w ten sposób wprawiona zostaje w drgania i drgania te przenosi na otaczające powietrze. Dzięki temu urządzeniu aparat odbiorczy oddaje wiernie dźwięki, przyjęte przez aparat nadawczy. Telefon Bella nie posiadał baterji galwanicznej i nie nadawał się do przesyłania głosu na znaczne odległości, prądy indukcyjne bowiem, w nim wywoływane, były zbyt słabe. Mikrofon, wynaleziony przez Hughesa zaradził tej trudności. Mikrofon oparty jest na zjawisku, polegającem na tem, że luźnie połączone ze sobą sztabki przewodni-

TELEGRAF I TELEFON I

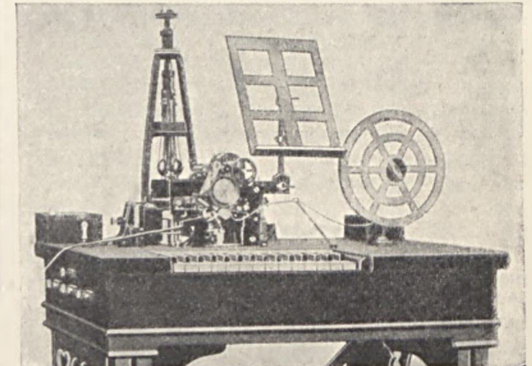

1. Telegraf wzrokowy według Chappe'go (1794): sygnalizacja przez ustawianie ramion.

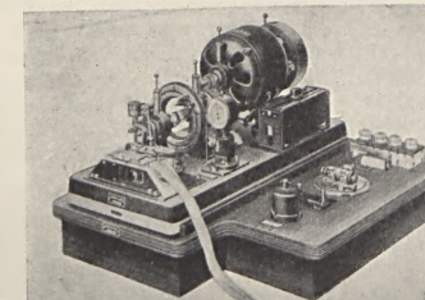
2 a) 2 b) Telegraf igłowy Gaussa i Webera (1833); a) stacja nadawcza: M_1 pręt magnesowy, R cewka, przełączana zapomocą przełącznika kołyskowego W; b) stacja odbiorcza: G galwanometr z prętem magnesowym M_2, którego odchylenia są obserwowane w zwierciadełku S przy pomocy lunetki F i skali A.

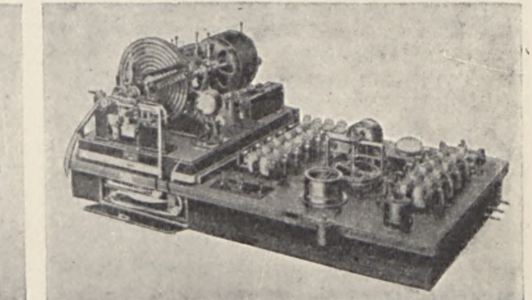
3. Atramentowy aparat odbiorczy (pisak) Morse'a, 1857: E elektromagnes z kotwicą A, której ruchy pozostawiają na taśmie P kreski i kropki.

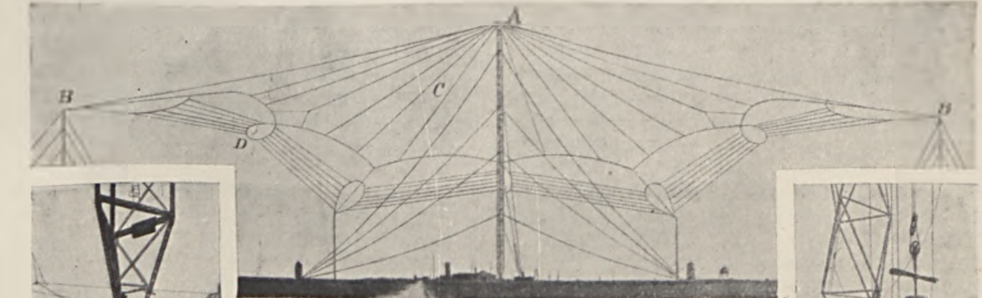
4. Drukujący aparat telegraficzny Hughes'a (1899).

5. Pośpieszny drukujący aparat Siemens'a: wysyłacz.

6. Pośpieszny drukujący aparat Siemens'a: odbiornik.

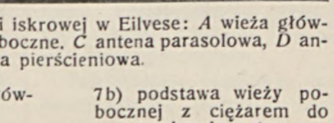

7. Antena wielkiej stacji iskrowej w Eilvese: A wieża główna (250 m), B wieże poboczne, C antena parasolowa, D antena pierścieniowa.

7 a)

7 a) Podstawa wieży głównej.

7 b)

7 b) podstawa wieży pobocznej z ciężarem do napinania anten.

ka stawiają prądowi elektrycznemu opór mniejszy lub większy, zależnie od tego, czy się znajdują pod większem lub mniejszem ciśnieniem. Mikrofon Hughesa składał się początkowo z drewnianego pudła rezonansowego, do którego przymocowane są dwa pręty węglowe. Pręty te opatrzone są zagłębieniami, w których luźno osadzony jest trzeci pręt węglowy. Przez te pręty węglowe płynie z baterji galwanicznej prąd elektryczny, doprowadzony przy pomocy drutów do telefonu. Jeżeli mówi się wpobliżu mikrofonu, pudło rezonansowe wprawione zostaje w drgania, które udzielają się luźno osadzonemu prętowi węglowemu; pręt ten styka się z prętami stałemi to mocniej, to słabiej, drgając w rytmie wydawanych dźwięków i powodując wzmocnienia i osłabienie natężenia prądu. Te zmiany prądu powodują w telefonie, służącym jako słuchawka, drgania membrany, udzielające się otaczającemu powietrzu. Zczasem pręty węglowe zastąpione zostały przez proszek węglowy. W aparatach telefonicznych dzisiejszych telefon i mikrofon są ze sobą połączone. Do łączenia abonentów sieci telefonicznej służą tzw. stacje telefoniczne, łączące dwa dowolne aparaty, z których jeden sygnalizuje chęć rozmowy; łączenie może odbywać się również automatycznie. Dzisiejsze mikrofony nie posiadają własnych bateryj, ale zasilane są prądem przez stację centralną.

Telegonja, pogląd, szeroko rozpowszechniony wśród hodowców zwierząt, jakoby samica czystej rasy, zapłodniona przez samca innej, mniej szlachetnej rasy, stawała się, dzięki temu, zupełnie niezdolną do produkowania rasowego potomstwa. Potomstwo takiej samicy, spłodzone przy udziale rasowego samca, ma wykazywać cechy nierasowego ojca poprzedniego miotu. Zjawisko telegonji próbowano tłumaczyć wpływem spermy pierwszego ojca na ciało matki, powodującym możność działania poprzedniej ciąży na następne. Ścisłe badania nad telegonją istnienia jej nie potwierdziły i nie udowodniły.

Telegraf i telefon bez drutu, praktyczne zastosowanie fal Hertza, powstających w o s c y l a t o r z e, tj. obwodzie, składającym się z cewki indukcyjnej, kondensatora i iskiernika, połączonego z biegunami wtórnego uzwojenia cewki; fale elektromagnetyczne rozchodzą się we wszystkie strony, gdy przez pierwszorzędne uzwojenie cewki płynie prąd elektryczny; ob. r a d j o t e l e g r a f j a i r a d j o t e l e f o n j a.

Telegraf elektromagnetyczny albo t e l e g r a f M o r s e'a służy do przesyłania depesz zapomocą prądu elektrycznego wzdłuż przewodnika. Pierwsze urządzenie telegraficzne skonstruowali w 1833 pomiędzy obserwatorjum a zakładem fizycznym w Getyndze Gauss i Weber; telegraf ten nie posiadał jeszcze urządzenia zapisującego. Rozwój telegrafu datuje się od wprowadzenia przez Morse'a ok. 1844 tzw. przenośników czyli r e l a i s, pozwalających na zapisywanie przesyłanych wiadomości. Relais jest to zwykły elektromagnes (ob.), stosowany również przy dzwonkach elektrycznych, którego kotwica, połączona ze sprężyną, jest przyciągana przez rdzeń elektromagnesu podczas zamknięcia prądu w jego zwojach, a odskakuje przy przerwaniu prądu. Zasadnicze urządzenie stacji wysyłającej składa się z baterji galwanicznej, której jeden biegun jest uziemiony, a drugi połączony poprzez klucz telegraficzny z przewodnikiem, idącym do stacji odbiorczej. Jeżeli klucz jest zamknięty, prąd płynie przez przewodnik do obwodu pierwszego stacji odbiorczej, składającego się z klucza telegraficznego i relais, którego uzwojenie jest z jednego końca uziemione. Jeżeli klucz ten jest we właściwej pozycji, prąd ze stacji odbiorczej płynie przez ten obwód do ziemi i wzbudza relais, którego kotwica zostaje przyciągnięta przez rdzeń i automatycznie zamyka drugi obwód stacji odbiorczej, składający się z baterji galwanicznej, elektromagnesu i przyrządu zapisującego. Zasadniczo wystarczyłby do odbierania depesz pierwszy obwód stacji odbiorczej, jednakże prąd w nim byłby zbyt słaby, wobec czego zastosowany jest obwód drugi, posiadający własną baterję, a rola obwodu pierwszego ogranicza się tylko do zamykania obwodu drugiego. Kiedy ten ostatni jest zamknięty, elektromagnes, w nim umieszczony, przyciąga kotwicę, opatrzoną pierwotnie (w systemie Morse'a) ostrzem, które zostaje wtedy przyciśnięte do przesuwającej się przed nim wstążki papierowej przyrządu zapisującego. Przez przerywane zamykanie i otwieranie prądu zapomocą klucza w obwodzie wysyłającym, otrzymuje się na wstążce przyrządu zapisującego kropki lub kreski, odpowiadające, według umowy, literom, cyfrom i znakom pisarskim. Siemens i Halske (1848) wprowadzili ulepszenie, polegające na tem, że ostrze przyrządu zapisującego nie wytłacza, ale zapisuje farbą kreski i kropki alfabetu. Udoskonalenia telegrafu polegają na automatycznem wysyłaniu depesz (Wheatstone), na możliwości przesyłania kilku depesz jednocześnie na jednym przewodniku w jedną i drugą stronę, na przesyłaniu depesz zapomocą kabli podmorskich, na drukowaniu liter i cyfr przez przyrząd zapisujący (H u g h e s, 1861) itd. A l f a b e t t e l e g r a f i c z n y, ob. M o r s e'a a l f a b e t.

Teleki S a m u e l, geograf węgierski, * 1845, † 1916; podróżnik po Afryce, odkrywca jez. Rudolfa i Stefanji, zwiedził również Indje bryt. i holenderskie.

Telekia, s m o t r a w a, roślina z rodziny Compositae (złożone). T. s p e c i o s a, s. pokaźna (z Europy płd.), bylina 1—2 m. wys., o łodydze prostej, tęgiej, w górze rozgałęzionej, liściach bardzo dużych, sercowatych, prawie siedzących, kwiatach ciemno żółtych, w dużych koszyczkach, zebranych w szczytowy kwiatostan; kwitnie VI—VIII. Roślina ozdobna, niekiedy dziczejąca.

Telekinezja (greck.), rzekome poruszanie się przedmiotów bardziej lub mniej odległych od medjum, wskutek tajemniczych sił i właściwości, które jakoby mają w niem tkwić; jeden

z objawów tzw. fizycznych, na które powołuje się medjumizm.

Telemach (Telemachos), według mitologji greckiej syn Odyseusza i wraz z nim jeden z głównych bohaterów Odysei.

Telemak, ob. Telemach.

Telematyzm, ob. woluntaryzm.

Telemetr, ob. dalekomierz.

Teleobjektyw, objektyw, składający się z dwóch części: zbierającego układu soczewek i rozpraszającego układu soczewek, nadający się do wielu celów optycznych, specjalnie do fotografji, dając obrazy o lepszej perspektywie niż objektywy zwykłe.

Teleologja, doktryna filozoficzna, według której zjawiskami rządzą tzw. przyczyny celowe, tj. takie, ze względu na które zachodzi właśnie zjawisko, które ma zostać wyjaśnione. Innemi słowy dane zjawisko jest realnie wyznaczone przez cel, jakiemu służy. Tłumaczenie teleologiczne zjawisk stosują niektórzy przyrodnicy w biologji. Interpretacji teleologicznej przeciwstawia się interpretacja mechanistyczna, operująca wyłącznie przyczynami sprawczemi. Ob. mechanistyczny światopogląd.

Teleosaurus, gad, rodzaj krokodyla z okresu jurajskiego.

Teleosis, termin, używany przez biologa niemieckiego Ernesta Haeckla dla oznaczenia doskonalenia się organizmu.

Teleostei, kostnoszkieletowe, nazwa rzędu ryb (Pisces) z podgromady Teleostomi. Szkielet kostny. Skóra okryta łuskami typu ktenoidalnego lub cykloidalnego (ob. squamae), rzadziej płytkami kostnemi. Skrzela, przykryte zawsze okrywą skrzelową (operculum), występują przeważnie w ilości czterech z każdej strony. Serce nie posiada tzw. bulbus cordis. W jelicie brak zastawki spiralnej (valvula spiralis). Należą tu rzędu: Malacopterygii, Ostariophysi, Symbranchii, Apodes, Haplomi, Heteromi, Catosteomi Peresoces, Anacanthini, Acanthopterygii, Opisthomi, Pediculati i Plectognathi.

Telepatja (greck. tele — daleko, na odległość, pathos — odczuwanie, jasnowidzenie), tajemnicza, niewyjaśniona dotychczas zdolność, jaką mają być obdarzone niektóre jednostki, polegająca na tem, że odczuwają one albo przeczuwają w sposób nadnormalny zdarzenia, które się odbywają (względnie odbędą) w znacznej od nich odległości. Do dziedziny telepatji należy również zdolność widzenia zdarzeń, miejsc i osób, znajdujących się na znacznej odległości i niedostępnych z powodu przeszkód materjalnych dla normalnego wzroku. Taką zdolnością „drugiego widzenia" był obdarzony słynny w XVIII w. mistyk i teozof Swedenborg. W Polsce tę zdolność ma posiadać inżynier Ossowiecki.

Telephos, wedł. greckiej mitologji syn Herkulesa i Auge, władca Myzji, zraniony przez Achillesa, uleczony rdzą z tej samej włóczni, która mu ranę zadała.

Teleplazma, ob. metapsychika.

Telesfor św., papież 125—136, poniósł śmierć męczeńską; pamiątka 5 stycznia.

Telesilla, poetka grecka, żyła około 510 przed Chr.; uprawiała poezję liryczną; broniła na czele zastępu kobiet rodzinnego swego miasta Argos przed inwazją spartańską.

Telesio Bernardino, filozof włoski, * 1508, † 1588; jeden z twórców filozofji nowożytnej; zwalczał filozofję Arystotelesa, będącą według niego zaporą w samodzielnem badaniu przyrody; założył w Neapolu towarzystwo przyrodnicze „Academia Telesiana"; główne dzieło „De natura juxta propria principia".

Teleskop, ob. luneta.

Teleskop zenitalny, ob. zenitalny teleskop.

Teleskopowe oczy, oczy, złożone z wielkiej kulistej soczewki, osadzonej w słupkowato wydłużonej gałce ocznej, występujące u niektórych ryb głębinowych.

Telestereoskop, stereoskop, urządzony w ten sposób, że umożliwia widzenie trójwymiarowe (bryłowate) odległych przedmiotów, których widok bez telestereoskopu byłby, z powodu znacznej ich odległości, płaski.

Teleuci, lud szczepu tureckiego, zamieszkały na Syberji w powiatach: kuznieckim (szamaniści), tomskim, (mahometanie) i bijskim (chrześcijanie), ogółem 5 do 6 tys. głów, przeważnie rolnicy.

Teleutospory, ob. Uredinales.

Telewizja, widzenie na odległość; przenoszenie obrazów na odległość odbywa się zapomocą elektryczności; pierwsze przesłanie fotografji zapomocą komunikacji bez drutu z Europy do Ameryki zostało dokonane 7 czerwca 1922.

Teligul albo **Tyligul**, rz. i liman na Ukrainie w gub. odeskiej, dług. rz. 151 km.; liman 90 km².

Telizm, ob. woluntaryzm.

Tell, nazwa pagórków w Marokku, Algierze i Tunisie, których stoki płn. pokryte są winnicami i drzewami oliwnemi.

Tell Wilhelm, według legendy z XV w. obrońca wolności Szwajcarji; uwolnił kantony leśne od ucisku Austrji, zabijając znienawidzonego wójta Uri, Gesslera; utonął 1354. Legenda o zestrzeleniu jabłka z głowy syna przejęta jest z kroniki XII w.

Zestrzelenie jabłka z głowy syna przez W. Tella (rys. z 1545 r.).

Tell Basta, ob. Bubastis.

Tell el-Amarna, wioska w Egipcie, 300 km. na płd. od Kairu, w której odnaleziono w 1887 tabliczki, zapisane pismem klinowem. Główną treść stanowi korespondencja namiestników palestyńskich z faraonem Amenhotepem III i jego synem Amanhotepem IV w latach 1500—1300 przed Chr.

1. Iskrowa stacja odbiorcza w Geltow.

2. Antena na parowcu.

3. Antena ramowa.

4. Prądnica o wysokiej częstotliwości.

5. Wysyłacz Poulsena.

6. Wysyłacz lampowy

7. Telefon Reisa (1861); *A* wysyłacz z błoną, której drgania zmieniają natężenie prądu; *B* odbiornik: cewka z rdzeniem żelaznym, który wykonywa drgania podłużne pod wpływem zmiennego pola magnetyczn.

8. Telefon Bella (1877): *a* pręt magnesowy, *b* błona, której drgania wywołują prądy indukcyjne w cewce *c*; prądy te wprawiają w drgania błonę telefonu odbiorczego.

9. Mikrofon Berlinera: pomiędzy bryłą węglową *K* i błoną węglową *m* znajduje się proszek węglowy, którego opór elektryczny ulega zmianom, odpowiednio do drgań płyty *m*.

10. Skrzynka z cewkami Pupin'a, włączanemi do przewodników telefonicznych w celu zwiększenia ich indukcyjności.

11. Kabel telefoniczny: 7 żył kablowych w rurkach papierowych, *b* płaszcz ołowiowy, *d* druty płaskie.

12. Łącznica skrzynkowa stacji telefonicznej.

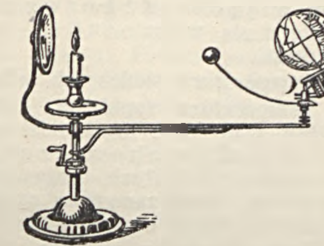
13. Współczesny aparat telefoniczny z automatycznem łączeniem.

Tellez Gabriel (pseud. Tirso de Molina), dramaturg hiszpański, * 1585, † 1648, jako przeor klasztoru; napisał podobno ok. 300 komedyj, z czego pozostało 68; był zakonnikiem w klasztorze Braci Miłosierdzia; jego „Comedias de capa y espada" dotychczas wystawiane są z powodzeniem.

Tellur (Tellurium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 127,5; ciało krystaliczne o barwie srebrzystej; strącony z roztworu ma postać proszku czarnego; temp. topn. 452°, temp. wrzenia 1.390°; ciężar wł. 6,25 (kryst.), 5,9 (bezpostaciowy). Własności chemiczne podobne do własności siarki. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwu-, cztero- i sześciowartościowy, dając związki typów TeX_2, TeX_4 i TeX_6. W przyrodzie występuje w postaci rodzimej oraz w związkach ze złotem, srebrem, bizmutem itp. Odkryty przez Müllera von Reichenbacha w 1782; nazwa pochodzi od tellus — ziemia.

Telluriens, ziemski, dotyczący kuli ziemskiej.

Tellurjum, model pedagogiczny, służący do pokazania zjawisk dnia i nocy oraz pór roku wskutek obrotu ziemi dokoła osi i dokoła słońca, jak również faz księżyca wskutek jego obrotu dokoła ziemi.

Tellurjum.

Tellurowe minerały, rodzime związki telluru i złota lub srebra. Występują przeważnie razem. Najdawniej i najlepiej znany sylwanit, tellurek złota, Au_2Te; występuje na Węgrzech i w Kalifornji.

Telluryczne prążki, ciemne prążki w widmach ciał niebieskich, pochodzenia ziemskiego, wywołane absorbcją światła w atmosferze ziemskiej.

Telofaza, ob. telophasis.

Telophasis (greck.), telofaza, okres tworzenia się jąder potomnych przy podziale komórki, ostatni (czwarty) okres w procesie podziału komórkowego.

Telosporidia, ob. Sporozoa.

Telšiai, ob. Telsze.

Telson, ostatni, pozbawiony odnóży, blaszkowaty segment odwłoka (abdomen) u skorupiaków z podgromady Malacostraca. U raków dziesięcionogich (Decapoda), np. u naszego raka rzecznego, płaskie odnóża przedostatniego (6-go) segmentu odwłokowego tworzą, wraz z telsonem, potężną, wachlarzowatą płetwę ogonową, służącą do pływania.

Telsze (lit. Telšiai), m. pow. na Litwie, nad jez. Majstis, 4.500 mieszk.

Telugu, lud grupy Drawida, żyjący w Indjach, na płn. od Tamilów, ok. 21 milj. głów.

Temat, 1) myśl zasadnicza, zakres dzieła literackiego, naukowego; 2) w muzyce podstawowa melodja, która służy jako materjał do kompozycji.

Temberski Stanisław ks., historjograf Akademji Krakowskiej, † 1679; ogłosił znaczną liczbę panegiryków, zawierających szczegóły historyczne i genealogiczne.

Temblak, opatrunek, unieruchomiający kończynę górną przy złamaniach lub zwichnięciach: chustka trójkątna lub bandaż, podłożone pod zgięte przedramię i zawiązane wysoko na karku.

Temesvar, ob. Temişoara.

Temesz (węg. Temes, chorw. Tamis), l. dopływ Dunaju w Banacie, dług. 440 km.

Temida (Themis), ob. Justitia.

Temir-Chan-Szura, od 1922 urzędowa nazwa Bujnak, stol. aut. rep. Dagestańskiej na Kaukazie wsch. (Rosja płd.), u stóp płn. gór Kaukaskich, 14.000 mieszk.

Temistokles, wódz i mąż stanu ateński, * ok. 525, † 460 przed Chr.; stanął na czele państwa po usunięciu Arystydesa; twórca potęgi morskiej Aten; zwyciężył Persów pod Salaminą 480; na skutek antagonizmu między T. a Kimonem, wygnany przez ostracyzm 471 przed Chr.

Tempelburg, ob. Czaplinek.

Tempera, nazwa rodzaju malarstwa średniowiecznego, w którym farby mieszane były z żółtkiem jaj i klejem z wygotowanych skrawków pergaminu; po wprowadzeniu farb olejnych rodzaj ten został poniechany.

Temperament, przyrodzone usposobienie, przeważnie w dziedzinie uczuciowej. Pierwsza próba psychologicznego podziału usposobień uczuciowych pochodzi od lekarza greckiego Galena, który rozróżnia cztery t.; psychologja kieruje się zazwyczaj różnicami, jakie się dają zauważyć w natężeniu uczuć, charakterystycznem dla rozmaitych t., w szybkości, z jaką występują i mijają oraz w przeważającej tendencji do optymizmu, wzgl. pesymizmu. Są to: 1) t. sangwiniczny (krewki), 2) flegmatyczny, 3) choleryczny i 4) melancholijny. Psychologja nowoczesna próbuje wyjść poza te cztery klasyczne t., np. psycholog holenderski Heymans dołącza do wyżej wymienionych punktów widzenia (siły i szybkości) stałość wzgl. zmienność usposobienia, wytrwałość i zdolność kierowania się raz powziętemi zasadami, stopień ciągłości i konsekwencji w działaniu; dochodzi on do podziału na ośm t.: 1) t. bezpostaciowy, nijaki (usposobienie nieuczuciowe, bierne i niestałe), 2) t. apatyczny (usposobienie nieuczuciowe, nieaktywne, stałe), 3) t. nerwowy (usposobienie uczuciowe, nieaktywne, niestałe), 4) t. sentymentalny (usposobienie uczuciowe, nieaktywne i stałe), 5) t. sangwiniczny (usposobienie nieuczuciowe, aktywne, niestałe), 6) t. flegmatyczny (usposobienie nieuczuciowe, aktywne, stałe), 7) t. choleryczny (usposobienie uczuciowe, aktywne, niestałe), 8) t. namiętny (usposobienie uczuciowe, aktywne, stałe).

Temperatura, stan ciała, zależny od jego energji cieplnej i pojemności cieplnej. T. i zmiany jej poznajemy zapomocą zmysłu temperatury, który jest niedokładny i pozwala tylko na przybliżone i względne określenie

temperatury. Do pomiarów dokładnych służą termometry. Istnieją trzy praktyczne skale t.: Celsiusa, Réaumure'a i Fahrenheita oraz teoretyczna skala bezwzględna. Za zero tej skali przyjmuje się —273° C. Ponieważ spółczynnik rozszerzalności cieplnej gazów idealnych równy jest $^1/_{273}$, wynika stąd, że przy zerze bezwzględnem objętość (albo prężność) gazu idealnego jest równa zeru. Termodynamika (ob.) pozwala na teoretyczne określenie temperatury: temperatury bezwzględne dwóch ciał są to liczby, proporcjonalne do dwóch ilości ciepła, z których jedna jest oddawana przez jedno z tych ciał, a druga pobierana przez ciało drugie, w przypadku, jeżeli między temi ciałami zachodzi proces odwracalny. Teorja promieniowania daje również możność określenia temperatury: całkowite promieniowanie ciała bezwzględnie czarnego jest proporcjonalne do czwartej potęgi temperatury bezwzględnej ciała (prawo Stefana-Boltzmanna).

Temperatura krytyczna, ob. krytyczny stan ciała.

Temperatura krzepnięcia, ob. krzepnięcie.

Temperatura powietrza, stan cieplny powietrza, nagrzewanego przez energję słoneczną bezpośrednio i przy udziale powierzchni ziemi oraz przez ciepło, pochodzące z wnętrza ziemi. Najwięcej energji cieplnej wchłaniają warstwy powietrza najgęstszego, znajdującego się u powierzchni ziemi, nasyconego parą wodną i bezwodnikiem węglowym. Im wyżej, tem temperatura jest niższa, zmniejszając się przeciętnie o 0,5° C co 100 m. Ta reguła stała ulega zmianie przy inwersji temperatury, kiedy skutkiem silnego promieniowania powierzchni ziemi podczas nocy przy czystem, bezchmurnem niebie, przyległe do niej warstwy powietrza oziębiają się szybko. T. mierzy się termometrami, zazwyczaj 3 razy dziennie, w Polsce o godz. 7, 13 (1-szej w południe) i 21 (9-tej wieczorem), według czasu danego południka, przechodzącego przez punkt, w którym dokonywane są pomiary. Według tego można obliczyć t. średnią dobową w ten sposób, że do t. rannej dodaje się południową i dwa razy wieczorną, i liczbę uzyskaną dzieli się przez 4. Średnia arytmetyczna temperatur dobowych daje t. średnią miesięczną, średnia t. mies. — t. średnią roczną; z 25, 50 lub 100 t. średnich rocznych oblicza się t. normalną. Najniższa t. w ciągu doby przypada przed wschodem słońca, najwyższa około godz. 14—15 (2—3 popoł.). Różnica pomiędzy tem minimum i maximum dziennej t. nazywa się amplitudą dzienną t., różnica pomiędzy t. najzimniejszego i najcieplejszego miesiąca zowie się amplitudą roczną t. Z danych średnich wykreśla się izotermy.

Temperatura przestrzeni międzygwiazdowej według przypuszczeń teoretycznych powinna być wyższa niż —273° (zero bezwzględne temperatury).

Temperatura rosy, temperatura, przy której wilgotność względna powietrza wynosi 100%, i przy której następuje skraplanie. Wyznaczanie t. rosy przy danej wilgotności powietrza stanowi jedną z metod określania wilgotności powietrza, zastosowaną po raz pierwszy przez Charles le Roy'a (1771), a rozwiniętą przez Daniella (1827), Regnaulta i Alluarda. Do tego celu służy higrometr kondensacyjny. W postaci, podanej przez Alluarda, składa się on z naczynia, w którem znajduje się eter i którego przednia ścianka jest pozłocona. Zapomocą przedmuchiwania powietrza eter doprowadza się do szybkiego parowania, przez co naczynie zostaje ochłodzone. Na termometrze, zanurzonym w eterze, obserwuje się temperaturę, przy której na przedniej ściance naczynia zaczyna osiadać rosa — temperatura rosy. Obserwację ułatwia blaszka pozłacana, otaczająca przednią ściankę higrometru, która w momencie osiadania rosy na higrometrze pozostaje błyszcząca. Z tablicy gęstości (albo prężności) pary wodnej nasyconej odczytuje się tę gęstość dla punktu rosy, tzn. wilgotność bezwzględną, a z niej oblicza się wilgotność względną powietrza.

Temperatura słońca, ob. słońce.

Temperatura topnienia, temperatura, przy której ciało stałe przechodzi w stan ciekły. T. t. związków chemicznych, jedna z najważniejszych stałych, szczególnie w chemji organicznej, gdyż zapomocą oznaczenia jej określamy czystość otrzymanego związku.

Temperatura w muzyce, wyrównanie skali chromatycznej instrumentu na stałe strojonego (fortepian, organy) w ten sposób, że każdy ton może być toniką i dać początek gamie diatonicznej twardej lub miękkiej. W pierwszej połowie XVIII wprowadzono temperaturę wyrównaną czyli dzisiejszą enharmonję. J. S. Bach, dając swoim preludjom i fugom nazwę „Das wohltemperirte Clavier", zaznaczył nią wyraźnie, iż utwory te mogą być grane jedynie na klawikordzie o wyrównanej temperaturze czyli stroju. Ton cis, jakkolwiek matematycznie powinien być niższy niż des, przy wyrównanej temperaturze nie różni się niczem od des (podobnie dis i es, fis i ges itd.). Inaczej jest w praktyce przy instrumentach smyczkowych lub w śpiewie. Tu istnieje zawsze skłonność, ażeby cis było wyższe, bo ciągnie ku d, a des niższe, jako prowadzące do c, ucho zaś przeciw temu nie protestuje, ponieważ chodzi tu o minimalne różnice. W czasach najnowszych pojawiają się coraz częściej próby konstruowania instrumentów, wyłamujących się z pod temperatury.

Temperatura wrzenia, temperatura, przy której ciało ciekłe przechodzi w stan gazowy. Prężność pary ciała wrzącego równa jest ciśnieniu zewnętrznemu.

Temperaturowy spółczynnik oporu elektrycznego, ob. spółczynnik temperaturowy oporu elektrycznego.

Tempio Pausania, m. w prow. Sassari na wyspie Sardynji (Włochy), 16.500 mieszk.; wywóz korków.

Tempka Tadeusz, współczesny lekarz polski, * 1885; docent, obecnie zastępca profesora

przy katedrze medycyny wewnętrznej na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Templarjusze, zakon rycerski, założony w 1118 przez rycerzy francuskich dla obrony pielgrzymów w Palestynie i walki z niewiernymi, w 1291 przeniesiony na Cypr, później do Francji. Filip IV, żądny bogactw T., podjął w 1307 akcję przeciw nim, zarzucając im herezję; po procesie inkwizycyjnym zakon został zniesiony 1312. W Polsce T. byli w Zagościu i Żukowie.

Temple, nazwa wielkiego budynku w Paryżu, pierwotnie siedziby Templarjuszów, w końcu XVIII w. więzienia stanu, w którem trzymany był król Ludwik XVI.

Temple William, filozof angielski, * 1553, † 1626; zwalczał filozofję scholastyczną; główne pisma: „Petri Rami dialecticae etc." (Cambridge, 1584).

Tempo, w muzyce stopień szybkości, przejawiającej się w całej skali, od najpowolniejszego ruchu do najszybszego. Rozróżniamy następujące główne tempa: Largo lub Adagio (najwolniejsze t.), Andante (t. umiarkowanego kroku), Allegro (wesoło, żwawo), Presto (szybko), Vivace (żywo); końcówka issimo zwiększa pojęcie, określone wyrazem, końcówka ino, lub etto zmniejsza. Vivacissimo zatem, Prestissimo lub Allegrissimo wskazują najwyższy stopień szybkości. Larghetto jest mniej wolne niż Largo, podobnie jak Andantino mniej wolne niż Andante, wskutek czego schodzi się prawie z tempem Allegretto, mniej szybkiem niż Allegro. W nutach tempo otrzymuje jeszcze dokładniejsze wskazówki zapomocą metronomu czyli taktomierza. Przy wykonywaniu utworu zbiorowego wokalnego lub instrumentalnego, tempo nadaje kapelmistrz ruchami swej batuty.

Tempora, ob. skronie; temporalis, skroniowy.

Tempora mutantur et nos mutamur in illis (łac.), czasy się zmieniają, a wraz z niemi i my podlegamy zmianom.

Temporarii dentes, ob. zęby.

Temporarius (łac.), czasowy, przejściowy, przemijający.

Temps (Le), wpływowy dziennik paryski, założony 1861.

Tempus (łac.), czas, w anatomji skroń.

Tempus edax rerum (łac.), czas pożerający wszystko; cytata z „Metamorfoz" Owidjusza.

Temriuk, m. w gub. kubańsko-czarnomorskiej (Rosja płd.), na półwyspie Tamańskim, nad limanem T. morza Azowskiego, 19.000 mieszk.

Temuco, stol. prow. Cautin w Chile (Am. Płd.), 28.600 mieszk.

Temudżyn, ob. Dżengis-Chan.

Temulentia (łac.), upojenie, spicie się.

Ten. (tenuto), wskazówka, aby ton należycie wytrzymać w całej wartości. Odnosić się również może do stopnia dynamiki, np. piano tenuto — piano bez zmiany.

Tenaculum, cedzidło rozpięte na ramkach, używane przez aptekarzy.

Tenantyt, minerał z grupy tetraedrytów.

Tenardyt, minerał, bezwodny siarczan sodowy Na_2SO_4; rombowy; twardość 2,5, ciężar wł. 2,68; bezbarwny lub czerwonawy; przezroczysty. Na powietrzu pochłania wodę. Hiszpanja, Ameryka Północna, Azja środkowa, Chile.

Tenasserim, 1) kraina w Indochinach, 120.663 km², 1,160.000 mieszk.; stol. Mulmen; 2) rz. w Indochinach, wpada do zat. Bengalskiej, dług. 550 km.

Tencalla Constante, architekt, budowniczy nadworny Władysława IV; projektował część architektoniczną kolumny Zygmunta III (1644, Warszawa); zbudował pałac dla Stanisława Koniecpolskiego (1654), obecnie gmach Prezydjum Rady Ministrów (Warszawa).

Tenczyn albo **Tęczyn**, malowniczo położone ruiny zamku z XIV w. w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie).

Tenczyna Jan (z), kasztelan krakowski, egzekutor testamentu królowej Jadwigi; jeden z dobrodziejów Akad. Krak.

Tenczynek albo **Tęczynek**, w. w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie), kop. węgla, kamieniołomy, suszarnia owoców i jarzyn; 1000 mieszkańców.

Tendencja, skłonność, usposobienie, dążenie; zespół warunków, sprzyjających wystąpieniu pewnej określonej czynności.

Tender, 1) jaszczyk, węglarka, wagon zawierający zapas paliwa i wody dla parowozu, połączony z parowozem; zbiornik na wodę w kształcie podkowy, otaczający przestrzeń, przeznaczoną na węgiel; 2) ob. kuter.

Tendineus, ścięgnisty.

Tendo (łac.), ścięgno.

Tendorrhaphia, operacja zeszycia ścięgna.

Tène (La), miejscowość nad jez. Neuchâtelskiem w Szwajcarji, gdzie odkryto osadę palową z młodszej epoki żelaza. Miejscowość ta nadała nazwę młodej epoce żelaza, pomiędzy 500 a 1 rokiem przed Chr.

Tenebrio molitor, ob. mącznik młynarek.

Tenebrionidae, czarnuchowate, nazwa rodziny chrząszczy (Coleoptera), z podrzędu Polyphaga, nader obfitującej w gatunki (ponad 10.000). Należą tu chrząszcze różnej postaci, przeważnie średniej wielkości, ciemno lub czarno ubarwione. Tylne skrzydła często zredukowane. Pokrywy okrywają cały odwłok, u gatunków zaś pozbawionych tylnych skrzydeł, zrastają się w szwie. Większość posiada gruczoły, produkujące wydzielinę o wstrętnej woni. Larwy żyją przeważnie w obumarłych roślinach. Owady dorosłe prowadzą nocny tryb życia. W największej ilości występują w krajach zwrotnikowych. Z gatunków krajowych zasługują na uwagę: Blaps mortisaga, pokątnik złowieszczyk, ok. 3 cm. dług., matowo czarny, żyjący w ciemnych zakątkach mieszkań, w piwnicach itp.; Tenebrio molitor, mącznik młynarek, którego larwy, żywiące się mąką i otrębami, bywają hodowane na pokarm dla zwierząt, jako tzw. „robaki mączne".

Tenedos (tur. Bogdża Adassi), wyspa turecka na m. Egejskiem, u wybrzeża Troi, 42 km², 6.100 mieszk.; winnice; stol. T.; zwycięstwo floty greckiej nad turecką 10. XI. 1822.

Tenerani Pietro, rzeźbiarz włoski, * 1796, uczeń Canovy, prezydent akademji sztuk pięk-

nych w Rzymie, †,1859; prace: „Wenus raniona cierniem róży", „Psyche omdlała", „Anioł sądu ostatecznego" i in.

Tenere, teneramente, w muzyce: łagodnie, delikatnie, z powściągliwością.

Teneryfa (hiszp. Tenerife), najw. wyspa w archipelagu Kanaryjskim, na zach. od wybrzeży Afryki, 2.026 km², 180.000 mieszk.; wulkaniczna (Pico de Teyde, 3.710 m. wys.), bardzo żyzna, winnice, owoce południowe; stol. i m. port Santa Cruz de Tenerife.

Tenesmus (greck.), parcie; t. alvi lub ani, parcie na stolec; t. vesicae, parcie na mocz.

Teniers David młodszy, malarz flamandzki, * 1610, † 1690; obrazy historyczne, rodzajowe, martwe natury, pejzaże i portrety; z dzieł: „Mędrzec w gabinecie" (Wiedeń), „Mężczyzna z fajką" (Luwr) „Kermessa" (Luwr), „Wielka kuchnia" (Haga), „Alchemik" (Drezno).

Teniers David starszy, malarz flamandzki, * 1582, † 1649; malował kompozycje historyczne i rodzajowe; z dzieł: „Artysta w pracowni" (Ermitaż), „Podwórze fermy" (kol. Arenberga), „Jezus wśród doktorów", „Lekarz" (Florencja), „Kuszenie św. Antoniego".

Tenimber, ob. Timorlaut.

Tennant Charles, chemik i przemysłowiec angielski, * 1757, † 1838; założył w Glasgowie pierwszą fabrykę wapna bielącego.

Tennessee, stan St. Zj. Am. Płn., na wsch. od rz. Mississippi, 108.832 km², 2,321.000 mieszk. (ok. 500.000 Murzynów); na wsch. górzysty (góry Apalachy), na zach. nizinny; rolnictwo (uprawa zbóż, bawełny, kukurydzy, tytuniu), chów bydła, bogactwa mineralne (węgiel, ruda żelazna, miedź, marmur), przemysł słabo rozwinięty; stol. Nashville, najw. m. Memfis.

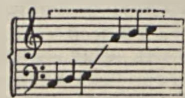
Tennessee, l. dopływ rz. Ohio (St. Zjedn. Am. Płn.), dług. 1.600 km., częściowo żeglowny.

Tennis, ob. lawn-tennis.

Tenno, ob. mikado.

Tennyson Alfred, poeta angielski, * 1809, † 1892; napisał: „The Princess", „Maud", „Idylls of the King", „Enoch Arden", liryki „In Memoriam" i in.

Tenor, w muzyce dawnej zawierał główną treść utworu czyli cantus firmus, był więc jednym z głosów środkowych i śpiewał nutami dłuższemi, wytrzymywanemi (tenere—trzymać), stąd nazwa, dawana wysokiemu głosowi męskiemu, sięgającemu zasadniczo do g^1 (od e począwszy), przy zadaniach solistycznych wyżej, bo nawet aż do c^2. W praktyce teatralnej rozróżniamy trzy rodzaje głosów tenorowych: dramatyczny, liryczny i lekki (tenorino). Nazwa t., dodawana do instrumentów, jak puzon, fagot, waltornia, trąbka lub kornet, oznacza, że posiadają one obszar tonów, odpowiadający głosowi tenorowemu.

Tenor.

Tenorowy klucz, znak muzyczny, umieszczony na czwartej linji systemu nutowego, licząc zdołu, wskazuje na tejże linji leżące c^1, wskutek czego głos tenorowy może swobodnie rozporządzać miejscem odpowiedniem swej tesyturze.

Tenoryt, minerał, tlenek miedziowy CuO; trójskośny lub jednoskośny; barwy czarnej; twardość 3—4, ciężar wł. 5,8—6,3. Wezuwjusz.

Tenos albo **Tinos**, wyspa na morzu Egejskiem, w grupie Cykladów (Grecja), 201 km², 11.800 mieszk.; gł. m. Hagios Nikolaos, zbudowane na ruinach staroż. m. T., 2.600 mieszk.

Tenotomja (greck.), przecięcie ścięgna, zabieg operacyjny, stosowany przy przykurczach mięśniowych.

Tenshi, ob. mikado.

Tensio (łac.), naprężenie.

Tensor, musculus t., mięsień napinający, naprężacz.

Tentacula, macki, czułki, podłużne, ruchome wyrostki ciała, uposażone w narządy czuciowe, występujące u wielu zwierząt niższych, przeważnie w okolicy otworu gębowego. Często zawierają komórki parzydełkowe i służą wówczas jako organy ochronne, wzgl. zaczepne. W wielu przypadkach pełnią rolę narządów chwytnych.

Tentaculata, czułkowce, 1) nazwa zbiorowa grupy zwierząt, obejmującej gromady: Phoronidea, Bryozoa ectoprocta (mszywioły) i Brachiopoda (ramienionogi); w nowszej systematyce zoologicznej nazwa ta zastąpiła dawną: Molluscoidea (mięczakowate); 2) nazwa podgromady żebropławów (Ctenophora), posiadających mniej lub więcej rozwinięte czułki (tentacula); należą tu rzędy: Cydyppidea, Lobata, Cestoidea i Platyctenida.

Tentakulit, małe, grubościenne, zaostrzone rurki wapienne zagadkowych zwierząt, które zaliczane bywają do mięczaków. Zwierzęta owe żyły w sylurze i wygasły w dewonie.

Tentamen suicidii (łac.), zamach samobójczy.

Tentyra, ob. Dendera.

Tenuta, dzierżawa, rata dzierżawna; tenutarjusz, dzierżawca.

Teobald św., pustelnik, * 1017, † 1066, syn Arnulfa, hrabiego Szampanji; z klasztoru w Reims udał się na pustynię; pamiątka 1 lipca.

Teobromina, 3,7-dwumetylo- 2,6-dwuoksypuryna, związek organiczny $C_7H_8O_2N_4$; ciało krystaliczne o temp. topnienia 337°; w wodzie i alkoholu rozpuszcza się trudno. Występuje w nasionach kakao (do 2%).

Teocalli z Tusapan.

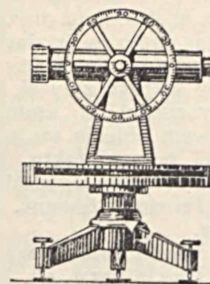
Teocalli (Teopan), świątynie dawnych mieszkańców Meksyku, budowane w kształcie czworościennych piramid.

Teocyna, ob. teofylina.

Teodat, król Ostrogotów, zamordowany 536.

Teodolinda, od 589 żona Autarycha, króla Longobardów, po jego śmierci (590) ks. Agilulfa; nawróciła na katolicyzm Longobardów arjańskich.

Teodolit, przyrząd, używany w miernictwie do pomiaru kątów poziomych i pionowych; posiada koło poziome i pionowe, opatrzone w podziałkę. Na osi koła pionowego osadzona jest luneta, mogąca się koło niej obracać, poza tem koło pionowe wraz z lunetą obraca się dookoła osi pionowej tak, że luneta może być skierowana na dowolny punkt. T. z siatką tachymetryczną w lunecie i libelą niwelacyjną na lunecie nazywa się instrumentem uniwersalnym i służy do optycznego pomiaru odległości i wysokości oraz do niwelacji. Instrument uniwersalny o uproszczonej budowie, dozwalający na szybki postęp pracy, zwie się tachymetrem (szybkomierzem) i jest używany do szybkich, mniej dokładnych zdjęć.

Teodolit.

Teodor, ces. Abisynji, * 1818, † 1868; pokonany przez Anglików, odebrał sobie życie.

Teodor I, król Korsyki, ob. Neuhof Theodor.

Teodor, imię 2 papieży: T. I 642—649; T. II, antypapież, X—XII 687.

Teodor św., żołnierz rzymski w czasach prześladowania za Maksymina i Galerjusza, poniósł śmierć męczeńską w 306; pamiątka 9 listopada, w kościele wschodnim 17 lutego.

Teodor św. z Canterbury, organizator kościoła w Anglji, * 602, † 690; pamiątka 19 września.

Teodora, imię 3 cesarzowych bizantyjskich: 1) żona ces. Justynjana I, na którego miała nieograniczony wpływ; † 548; 2) żona Teofilosa, po jego śmierci, jako regentka, przywróciła 842 kult obrazów; usunięta od władzy 856, † 867; 3) córka ces. Konstantyna VIII, od 1042 współcesarzowa, 1055—6 cesarzowa, † 1056.

Teodora, Rzymianka, żona konsula Teofilaktusa, matka Marozji, miała wielkie wpływy w Rzymie i stolicy apostolskiej 890—920.

Teodorowicz Józef ksiądz, arcybiskup metropolita lwowski obrządku ormiańskiego, * 1864; 1897 grem. kanonik przy katedrze we Lwowie; 1902 arcybiskup; były członek Izby Panów w Wiedniu; poseł na Sejm Ustawodawczy (1919—1922); wybrany w 1922 do Senatu, zrzekł się w 1923 mandatu; sławną była jego mowa na temat sprawiedliwości dziejowej, wypowiedziana w austrjackiej Izbie Panów w 1918; ogłosił m. in.: „Na przełomie", „Rozmyślania", „Okruchy ewangeliczne".

Teodoryk, imię królów wizygockich: T. I, * 419, † 451, w bitwie na polach katalauńskich, przyczyniwszy się do zwycięstwa nad Attylą; T. II 453—466.

Teodoryk Wielki, król Ostrogotów, * 454, † 526; władca Mezji, skąd wyruszył 488 do walki przeciw Odoakrowi; zwyciężywszy go, utworzył 493 państwo Ostrogotów w Italji ze stolicą w Rawennie.

Teodozja (ros. Feodosja, włosk. Kaffa, tatar. Kefe), m. port. w auton. rep. krymskiej (Rosja płd.), nad zat. T., 38.000 mieszk.; winnice, kąpiele morskie; w staroż. kolonja grecka, w średniowieczu kolonja genueńska, zw. Kaffa.

Teodozjusz Wielki, ostatni cesarz całego cesarstwa Rzymskiego 394—5; od 379 współregent Gracjana; zwalczał pogaństwo i arjanizm.

Teodozjusz II Młodszy, syn Arkadjusza, wnuk poprz., cesarz wschodniego państwa Rzymskiego 408—450; wydał zbiór konstytucyj ces. od czasów Konstantyna W., tzw. kodeks teodozjański.

Teodyceja (greck. theós — bóg, diké — sprawiedliwość), usprawiedliwienie Boga ze względu na zło, panujące w świecie, które wydaje się nie do pogodzenia z wszechmiłością, wszechmocą i wszechdobrocią boską. Ze wszystkich filozofów najobszerniej opracował t. Leibniz w dziele pt. „Essais de la Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal" (1710, Amsterdam).

Teofanja, cesarzowa bizantyjska, sprawczyni śmierci cesarza Konstantyna VII oraz dwóch swoich mężów, ces. Romana II (963) i Nicefora Fokasa (969); córka jej Teofanja, 972 żona ces. niemieckiego Ottona II, † 991; dała posiłki Mieszkowi I, król. polskiemu, przeciwko Czechom.

Teofanja (greck. theós — bóg, phainomai — zjawiam się), objawienie się bóstwa w przyrodzie, w duszy ludzkiej.

Teofil, mnich westfalski, żyjący około 1100; pozostawił dzieła o technikach artystycznych pt. „Schedulla diversarum artium" i „Lumen animae".

Teofilantropja (greck. theós — bóg, filein — kochać, anthropos — człowiek), doktryna filozoficzno-religijna z czasów Dyrektorjatu we Francji, oparta na wierze w Boga, lecz negująca kult.

Teofilos, patrjarcha aleksandryjski, † 412; przeciwnik Originesa i jego zwolenników, przyczynił się do usunięcia i wygnania Chryzostoma.

Teofrast (Theophrastos z Eresos), uczony grecki, ok. 372, † ok. 287 prz. Chr.; uczeń Arystotelesa i po jego śmierci kierownik szkoły perypatetyków, którą doprowadził do rozkwitu. Liczne dzieła naukowe z dziedziny logiki, metafizyki i przyrodoznawstwa, szczególnie ważne prace z dziedziny botaniki, której był pierwszym naukowym badaczem. Zachowały się dwa dzieła botaniczne: opisowa hist. naturalna roślin i zarys botaniki geograficznej oraz dzieło „O charakterach".

Teofylina, teocyna, 1,3 — dwumetyloksantyna, związek organiczny $C_7H_8O_2N_4 + H_2O$, ciało krystaliczne, temp. topn. 264°; rozpuszcza się w wodzie i alkoholu.

Teognis (Theognis), poeta grecki z VI w. przed Chr., rodem z Megary; z elegij jego, w których sławi wino i miłość, zachowało się około 1.500 wierszy. Cechuje go duma arystokratyczna i nienawiść do motłochu.

Teogonja, doktryna o pochodzeniu bóstw, ew. nauka o tradycyjnych doktrynach i mitach, dotyczących pochodzenia bóstw.

Teokracja (greck. theós — bóg, krátos — siła), ustrój państwowy, w którym władzę, uważaną za pochodzącą od bóstwa, dzierżą kapłani.

Teokryt (Theokritos), poeta grecki, * ok. 305 przed Chr.; autor krótkich, w poetycką formę ujętych, realistycznych obrazków z życia codziennego, zwanych eidyllia (idylle), których zachowało się 30. U naśladowców tego gatunku literackiego (począwszy od Wergiljusza), utwory te przybrały cechy sielanek w naszem pojęciu.

Teologja (greck.), nauka o Bogu; t. stara się ująć objawienie boskie w formach myślenia ludzkiego, zdać sprawę z treści wiary religijnej, korzystając z metod naukowych. Początki t. sięgają czasów pierwszego chrześcijaństwa. Wybitnymi przedstawicielami t. w późniejszych czasach byli Ojcowie Kościoła. Ze względu na przedmiot badań rozróżniamy t.: a) historyczną, która zajmuje się historycznemi podstawami wiary; należy tu t. egzegetyczna — biblijna, badająca Pismo św., historja Kościoła, historja dogmatów, symbolika; b) systematyczna, do której należy dogmatyka czyli systematyczny wykład wiary, i etyka (t. moralna), filozofja religji, apologetyka (t. fundamentalna); c) praktyczna, w której skład wchodzi t. pasterska, liturgika, katechetyka, homiletyka. T. dzielą także na 3 grupy, z których pierwsza zajmuje się stroną historyczną wiary i dogmatyką, druga zewnętrznem życiem Kościoła (prawo kościelne, t. pasterska, liturgika), trzecia życiem chrześcijanina (t. moralna, mistyka, ascetyka). Jest jeszcze podział t. na przyrodzoną (t. naturalis) i nadnaturalną, pozytywną czyli objawioną. Badaniami teologicznemi zajmują się wydziały uniwersyteckie, akademje, seminarja lub instytuty teologiczne.

Teologja pasterska, ob. pastoralna teologja.

Teomancja, wieszczenie, prorokowanie na mocy natchnienia ze strony bóstwa.

Teon, 1) Eljusz T. z Aleksandrji, współczesny Kwintyljana, autor podręcznika ćwiczeń dla szkół retorskich; 2) gramatyk z epoki ces. Augusta i Tyberjusza, komentator Teokryta.

Teopomp (Theopompos), dziejopis grecki, * ok. 376 prz. Chr. na Chios; główne dzieła: „Hellenika" (12 ksiąg), kontynuacja historji Thukidydesa, i „Philippika" (58 ksiąg, historja Grecji od 360 przed Chr.). Cechuje go skłonność do patosu i silne zabarwienie retoryką.

Teorban, instrument muzyczny, podobny do lutni basowej, zwanej także archilutnią. W XVI w. był bardzo rozpowszechniony, tak w kościele, jak (później) w operze, gdzie spełniał zadanie instrumentu, grającego najniższe nuty, fundamenty akordów. Strun posiadał 16, z których część (8) swobodnie naciągnięta była poza listwą chwytową czyli gryfbretem.

Teorban.

Teoremat (greck.), to samo, co twierdzenie (ob.).

Teoretyczny, odnoszący się do teorji.

Teoretyk, człowiek, zajmujący się teorją, a nie praktyką.

Teorja (greck. theoria, od theorein — rozpatrywać), 1) uporządkowany i logicznie powiązany system wiadomości naukowych, dotyczących pewnej dziedziny zjawisk, np. t. liczb, t. funkcyj itp.; przeciwieństwem pojęcia teorji w tem znaczeniu jest pojęcie praktyki, przez którą rozumie się zastosowanie tych wiadomości w działaniu praktycznem codziennego życia oraz samo to działanie; 2) próba systematyczna naukowego wyjaśnienia z jednej lub kilku zasad szeregu zjawisk danej dziedziny, np. t. elektryczności, t. atomistyczna itp.; przeciwieństwem pojęcia teorji w tem drugiem znaczeniu jest pojęcie faktu, zjawiska, które ma zostać teoretycznie wyjaśnione.

Teorja Altmanna, ob. teorja granularna.

Teorja autogenezy, ob. witalizm.

Teorja barw, ob. Younga-Helmholtza teorja barw.

Teorja błędów, dział matematyki stosowanej, którego celem jest podanie metody wyrównywania sprzecznych obserwacyj (zwłaszcza pomiarów) i uzasadnienie tej metody z punktu widzenia teorji prawdopodobieństwa; metoda, stworzona przez Gaussa, szeroko stosowana w astronomji i geodezji.

Teorja chromosomów, teorja, ugruntowana przez Oskara Hertwiga, Ed. Strasburgera, A. Weismanna, Boveri'ego i w. in., uznająca chromosomy za podścielisko cech dziedzicznych i wyjaśniająca wszelkie zjawiska dziedziczności odpowiedniem zachowaniem się wspomnianych utworów.

Teorja dedukcji, elementarny dział logiki matematycznej, który bada związki, zachodzące między dowolnemi zdaniami (bez względu na ich postać) i ustala prawa, dotyczące najprostszych wyrazów, które występują w każdem rozumowaniu: „jeżeli, to", „nie", „lub", „i".

Teorja degeneracji, błędna teorja, podana przez Michelisa i Svella, według której wszystkie zwierzęta miały wytworzyć się bezpośrednio z człowieka, drogą stopniowej, powolnej degeneracji morfologicznej ciała ludzkiego.

Teorja descendencji, ob. descendencja, lamarckizm.

Teorja doboru naturalnego, ob. darwinizm.

Teorja Einsteina, ob. względności teorja.

Teorja elektronów, ob. elektron, elektryczność.

Teorja epigenezy, ob. epigenezy teorja.

Teorja ewolucji, t. rozwoju, 1) światopogląd, przyjmujący stopniowy rozwój i doskonalenie się wszechświata i organizmów, odbywające się pod wpływem czynników fizycznych; 2) ob. darwinizm; 3) ob. szufladkowa teorja.

Teorja funkcyj, dział analizy (matematyki), której przedmiotem są funkcje, przedewszystkiem zaś funkcje zmiennej rzeczywistej i zmiennej zespolonej; teorja ta rozpada się na dwa działy, niemal wcale ze sobą nie związane: 1) t. f. analitycznych bada funkcje analityczne, tj. takie f. zmiennej zespolo-

nej, które dla każdej wartości swego argumentu (oraz dla wartości, dostatecznie mało różniących się od wartości rozważanej) dają się rozwinąć na szereg potęgowy. Z tej podstawowej własności funkcyj analitycznych płyną liczne konsekwencje, w szczególności ciągłość i różniczkowalność tych f. F. analityczne, stanowiąc dość szczególną kategorję f. zmiennej zespolonej, obejmują wszystkie te funkcje, które znalazły dotychczas zastosowanie w naukach przyrodniczych, zwłaszcza w fizyce; należą do nich m. in. wszystkie tzw. funkcje elementarne (ob. funkcja). Inne kategorje funkcyj zmiennej zespolonej nie są dotychczas niemal wcale zbadane. T. f. analitycznych, stworzona w XIX w. przez Cauchy'ego, Riemanna i Weierstrassa, jest w chwili obecnej jednym z najbardziej rozwiniętych działów matematyki; 2) t. f. dowolnych lub f. zmiennej rzeczywistej zajmuje się wyłącznie funkcjami zmiennej rzeczywistej, usiłuje natomiast wciągnąć w zakres swych badań możliwie obszerne kategorje powyższych funkcyj; teorja ta bada w chwili obecnej nietylko funkcje nieróżniczkowalne, lecz i nieciągłe, które dawniejsi matematycy pozostawiali całkowicie poza zakresem swych rozważań. Jest to nauka względnie młoda, która dziś rozwija się bardzo szybko, silnie ulegając wpływom teorji mnogości. T. f. dowolnych została ugruntowana jako odrębna nauka w końcu XIX w. przez Diniego, duże zasługi dla jej rozwoju położyli matematycy współcześni, Baire, Borel, Lebesgue, z Polaków Sierpiński. Do t. f. zalicza się częstokroć badania nad rozwinięciami funkcyj na dowolne szeregi, w szczególności zaś teorję szeregów trygonometrycznych.

Teorja gastrei, ob. gastrei teorja.

Teorja granularna, teorja, wypowiedziana przez Altmanna, zmierzająca do wyjaśnienia subtelnej morfologicznej budowy protoplazmy. Ta ostatnia, zdaniem Altmanna, ma się składać z drobniutkich ziarenek (granula), zawartych w podstawowej, galaretowej substancji międzyziarenkowej (intergranularnej). Granula, inaczej bioplasty, mają być właściwem podścieliskiem życia.

Teorja grup przekształceń, stworzona przez S. Lie'go w drugiej połowie XIX w., jest działem matematyki, który bada własności grup przekształceń, zwłaszcza ciągłych (ob. grupa przekształceń). Młoda ta nauka znajduje coraz więcej zastosowań w różnych dziedzinach matematyki.

Teorja idjoplazmy, ob. idjoplazma.

Teorja intracellularnej pangenezy, teorja, wygłoszona w 1889 przez botanika Hugona de Vries'a, przyjmująca za podścielisko dziedziczności drobne utwory, tzw. pangeny, znajdujące się w idjoplazmie wszystkich jąder komórkowych. W przeciwstawieniu do t. pangenezy Darwina, de Vries odrzuca wędrówkę pangenów w organizmie, przyjmując, iż jądra komórek somatycznych i płciowych zawierają już zgóry wszystkie, charakterystyczne dla danego osobnika pangeny.

Teorja jąder, ob. Laurent Auguste.

Teorja kataklizmów, ob. kataklizm.

Teorja konkrescencji, ob. zrostów teorja.

Teorja kosmozoontów (kosmozoidów), teorja, wypowiedziana przez Richtera, według której organizmy, żyjące na ziemi, nie powstały na niej samorodnie, przez archigonję, lecz rozwinęły się z hipotetycznych zarodków (kosmozoon), unoszących się w przestrzeniach wszechświata. Zarodki te mogły się dostać na ziemię również z innych planet, za pośrednictwem meteorytów.

Teorja kwantów, ob. kwantów teorja.

Teorja Lamarcka, ob. lamarckizm.

Teorja liczb, dział analizy (matematyki), poświęcony badaniom własności liczb całkowitych i pewnych ich uogólnień (liczb całkowitych zespolonych i algebraicznych, liczb idealnych czyli ideałów); t. liczb można więc uważać za wyspecjalizowany dział arytmetyki teoretycznej. Zagadnieniami z zakresu liczb zajmowali się już starożytni Grecy: Euklides, Eratosthenes, Diophantes, badania ich kontynuowali matematycy nowożytni z XVII i XVIII w.: Fermat, Wilson, Euler; w pracach Gaussa z pierwszej połowy XIX w. t. liczb występuje jako oddzielna nauka. Z późniejszych matematyków duże zasługi dla rozwoju t. liczb położyli: Lejeune-Dirichlet, Czebyszew, Hilbert, Landau, z Polaków: Sierpiński. T. liczb posiada małe znaczenie dla innych działów matematyki (głównie dla algebry wyższej); dzieli się na elementarną i analityczną; ta ostatnia posługuje się w swych badaniach pojęciami i metodami analizy wyższej, zwłaszcza pojęciem granicy.

Teorja magnetyzmu Ampère'a, ob. magnetyzm.

Teorja migracyj, ob. migracyjna teorja.

Teorja mnogości, nauka matematyczna, której przedmiotem są zbiory czyli mnogości, zwłaszcza zbiory nieskończone. Najważniejszemi działami t. mn. są: teorja działań nad zb. (dodawania, mnożenia itd.), teorja liczności cz. mocy zbiorów i teorja uporządkowania zbiorów; działy te tworzą tzw. abstrakcyjną t. mn. Ponadto do t. włącza się t. mn. punktowych, która jest, ściśle biorąc, działem geometrji, zbliżonym do topologji: t. mn. p. przeprowadza klasyfikację dowolnych tworów przestrzennych, bada najogólniejsze ich własności. T. mn. stała się niezbędnym czynnikiem dla należytego ugruntowania podstaw geometrji, w zakresie zaś analizy (zwłaszcza teorji funkcyj i rachunku całkowego) wskazała nowe metody i kierunki badania; znaczenie swe dla filozofji zawdzięcza przedewszystkiem temu, że dokonała gruntownej analizy pojęcia nieskończoności, które uprzednio było źródłem nieustannych nieporozumień.

Teorja mutacji, ob. ewolucjonizm, mutacja.

Teorja muzyczna, rozważanie wszystkiego, co w dziedzinie tonów, ujętych w całość, pojawić się może i z czego w danym razie utwo-

rzyć można pewne prawidła, służące następnie wszelkiej dalszej pracy za podstawę. T. zajmuje się budową utworu muzycznego (melodją, harmonją, kontrapunktem i formą), sztuką wykonawczą i zagadnieniami piękna muzycznego. Teorja m. może być skierowana do wykształcenia jednostki, poświęcającej się sztuce, w celu osiągnięcia w niej wyższego stopnia w zakresie twórczości lub wykonawstwa i jest wówczas przedmiotem nauki praktycznej, może też być traktowana czysto spekulatywnie jako przedmiot muzykologji.

Teorja neuronów, teorja sformułowana przez anatoma hiszpańskiego Ramon y Cajal'a, według której komórka nerwowa wraz z włóknem nerwowem tworzy jeden niepodzielny organizm. Ob. neuron.

Teorja obecności i nieobecności, (teorja „presence - absence"), wypowiedziana przez Bateson'a teorja, według której w zjawiskach krzyżowania zwierząt lub roślin, cecha panująca w parze wyłączających się cech (allelomorfów), zawdzięcza swoje „panowanie" obecności genu (czynnika), którego niema w recesywie.

Teorja ortogenezy, ob. Wawiłowa prawo.

Teorja pangenezy Darwina, podana w 1866, dążyła do wytłumaczenia zjawisk dziedziczności. Według przypuszczenia Darwina, ze wszystkich komórek ciała wyodrębniają się nader drobne cząsteczki, „gemmulae", które nagromadzają się w komórkach płciowych i po akcie zapłodnienia warunkują dziedziczenie się cech rodzicielskich, nietylko wrodzonych, lecz i nabytych.

Teorja panspermizmu, ob. panspermia.

Teorja pentactaei, podana przez Semona teorja wspólnego pochodzenia wszystkich szkarłupni (Echinodermata) z hipotetycznej dwubocznie symetrycznej formy pierwotnej, zw. Pentactaea.

Teorja perygenezy, teorja, ogłoszona w 1875 przez E. Haeckla, według której komórki rozrodcze przenoszą na potomstwo nietylko chemiczne właściwości plazmy rodzicielskiej, lecz i charakterystyczny dla tej plazmy ruch molekularny jej cząstek, zwanych plastidulami.

Teorja plastyd, teorja, wygłoszona w 1870 przez E. Haeckla, według której wszystkie organizmy wyższe mają pochodzić z istot pierwotnych, zw. plastydami, niezmiernie prostych w budowie i pozbawionych jądra komórkowego (nucleus).

Teorja plazmy zarodkowej, ob. zarodkowa plazma.

Teorja pochodzenia, ob. descendencja.

Teorja połączeń, ob. kombinatoryka.

Teorja poznania, ob. poznania teorja.

Teorja prawdopodobieństwa, nauka matematyczna, której przedmiotem jest pojęcie prawdopodobieństwa i pojęcia z niem związane, np. poj. wartości prawdopodobnej i zboczenia średniego. T. pr. wyrosła na gruncie obserwacyj nad grami hazardowemi (zwłaszcza grą w kości), stworzyli ją w XVII w. Pascal i Fermat, rozwijali i pogłębiali Bayes, Laplace, Czebyszew, Markow, Bertrand i Poincaré. Podstawy naukowe t. prawd. dziś jeszcze nie są należycie ugruntowane, natomiast zakres jej zastosowań stale się rozszerza, obejmując astronomję (teorja błędów), fizykę (mechanika statystyczna), nauki o przyrodzie żywej (biometryka) i ekonomję społeczną (statystyka matematyczna i matematyka ubezpieczeniowa).

Teorja predelineacji, to samo, co teorja preformacji.

Teorja preformacji, ob. szufladkowa teorja.

Teorja „presence - absence", ob. teorja obecności i nieobecności.

Teorja przecięć stożkowych, ob. przecięcia stożkowe.

Teorja rozwoju, ob. teorja ewolucji.

Teorja równań całkowych, dział analizy (matematyki), który bada równania całkowe, tj. równania, w których niewiadomemi są znaki pewnych funkcyj, a które wyrażają zależności między temi funkcjami i ich całkami. Teorja ta, stworzona jako oddzielna nauka w pocz. XX w. przez Fredholma i Hilberta, jest w okresie szybkiego rozwoju, znalazła liczne zastosowania w innych działach matematyki i w fizyce teoretycznej.

Teorja równań różniczkowych, dział analizy (matematyki), który bada równania różniczkowe. W równaniach tych jako niewiadome występują funkcje (ściślej znaki funkcyj), wyrażają zaś one związki między temi funkcjami a ich pochodnemi dowolnych rzędów — w skończonej ilości; funkcje, będące rozwiązaniami równ. różn., nazywają się całkami równań. Równ. różn. znane były od chwili powstania rachunku różniczkowego i całkowego, badał je w szczególności Euler (XVIII w.), twórcami dzisiejszej ich teorji są Cauchy i Riemann (XIX w.). Z pośród późniejszych badaczy duże zasługi dla rozwoju t. równ. różn. położyli Poincaré, Picard, Goursat, z Polaków Zaremba. Teorja ta rozpada się na dwa działy: t. równ. różn. zwyczajnych i t. równ. o pochodnych cząstkowych. T. równ. różn. posiada duże znaczenie w samej matematyce, znajdując np. zastosowania w geometrji różniczkowej, przedewszystkiem jednak jest najważniejszym działem matematyki dla fizyków i astronomów. Fizyka teoretyczna formułuje swe najbardziej zasadnicze prawa w postaci równ. różn.

Teorja selekcji, to samo, co teorja doboru, t. Darwina.

Teorja separacji, to samo, co migracyjna teorja.

Teorja skatularna, ob. szufladkowa teorja.

Teorja stosunków, dział logiki matematycznej, stworzony przez Peirce'a i Schrödera, bada ogólne własności stosunków, np. zwrotność, symetryczność, przechodniość.

Teorja stosunku plazmo-jądrowego, podana w 1902 przez zoologa niemieckiego R. Hertwiga, polega na tem, że dla normalnego życia komórki niezbędny jest pewien ściśle określony stosunek pomiędzy wielkością (masą) plazmy a wielkością jądra. W przypadku nadmiernego powiększenia się masy jądra musi nastąpić podział komórki macierzystej na pochodne.

Teorja szeregów trygonometrycznych, dział analizy (matematyki), który bada własności szeregów trygonometrycznych, zwłaszcza ustala warunki, w których szeregi te są zbieżne i w których dane funkcje (zmiennej rzeczywistej) dają się rozwinąć na szeregi powyższej kategorji. Najważniejszym działem t. sz. t., posiadającym liczne zastosowania w fizyce teoretycznej, jest teorja pewnych specjalnych sz. t., tzw. szeregów Fouriera. T. sz. t. ugruntowali Fourier i Riemann (XIX w.), rozwijali Cantor, Lebesgue, Łusin, z Polaków Steinhaus i Rajchman.

Teorja szufladkowa, ob. szufladkowa teorja.

Teorja transformizmu, ob. descendencja.

Teorja transmutacji, to samo, co t. descendencji, ob. descendencja.

Teorja typów, teorja, dotycząca podstaw organizacji zwierząt, wygłoszona w 1812 przez G. Cuvier'a. Cały świat zwierzęcy składa się, zdaniem jego, z czterech niezależnych, zamkniętych w sobie typów organizacyjnych (Embranchements): Vertebrata (kręgowce), Articulata (członowce), Mollusca (mięczaki) i Radiata (promieniowce). Każdy z tych typów powstał jako odrębne dzieło Stwórcy, wobec czego żadne pokrewieństwo pomiędzy zwierzętami nie zachodzi (zarówno pomiędzy przedstawicielami poszczególnych typów, jak i w obrębie każdego z nich). T. t. Cuvier'a była przeciwstawieniem panującego wówczas poglądu (reprezentowanego głównie przez Buffon'a i Geoffroy St. Hilair'a) o jedności organizacji świata zwierzęcego.

Teorja Weismanna, ob. Weismanna teorja.

Teorja wtłoczenia, ob. szufladkowa teorja.

Teorja wyznaczników, ob. wyznaczniki.

Teorja względności, ob. względności teorja.

Teorja zrostów, ob. zrostów teorja.

Teozis (theosis), zjednoczenie się z bóstwem, ubóstwienie.

Teozofja (greck.), mądrość boska, wiedza, dążąca w przeciwieństwie do teologji, do bezpośredniego intuicyjnego poznania istoty Boskiej i ujęta w pewien skończony system. Ojczyzną t. są Indje. Początków nowoczesnej t. należy szukać w związku okultystycznym, założonym w 1875 w N. Jorku przez K. P. Bławatską i płk. Olcott. Obierając Madras za główną siedzibę ruchu, szerzyli oni t. we wszystkich krajach kulturalnych, głosząc powszechne braterstwo, które ma być osiągnięte przez oświecenie teozoficzne. Głównym jego celem jest „poznanie prawdziwej natury ludzkiej, lub istoty boskiej, która jest podstawą i jednością wszelkiego bytu". Po śmierci Bławatskiej, główną propagatorską t. jest Annie Besant. Ruch t. w Polsce reprezentuje „Polskie Towarzystwo teozoficzne"; jego organem jest „Przegląd teozoficzny", wychodzący w Warszawie od 1921.

Tepa Bruno, malarz i rysownik polski, * 1864, † 1898; malował przeważnie akwarelą, rysował do czasopism humorystycznych.

Tepa Franciszek, malarz polski, * 1828, † 1889; autor znanego portretu Mickiewicza; malował przeważnie akwarelą wschodnie sceny rodzajowe oraz portrety.

Tepic, stol. stanu Nayarit (Meksyk zach.), nad oceanem Spokojnym, 16.800 mieszk.

Tepico, ob. Diamantina.

Tepidarjum (łac.), 1) w łaźniach starorzymskich miejsce, przeznaczone do kąpieli letnich; 2) cieplarnie, posiadające temperaturę 6—11° C.

Tepito de Fenua, ob. Wielkanocna Wyspa.

Teplice Šanow, m. w żupie Louny (Czechosłowacja), u stóp Rudaw, 28.800 mieszk.; zamek książęcy; przemysł włókienniczy, żelazny i szklany; źródła mineralne.

Teplice Weckelsdorf, miejscowość w płn.-wsch. Czechach, wejście do „Miasta skał" („Skalní město"), dziwacznie uformowanych grup skalistych.

Tepterzy, naród szczepu turecko-tatarskiego w Rosji wsch., w gub. permskiej, wiackiej i orenburskiej, ok. 160.000 głów.

Teramo, stol. prow. T. w Abruzzach (Włochy środk.), nad rz. Tordino, 25.100 mieszk.

Terapeuci (greck.), nazwa sekty pustelników żydowskich za czasów Jezusa, wpobliżu Aleksandrji, nad jez. Meris.

Terapja (greck. therapia), dział medycyny, nauka o leczeniu chorób; terapeutyczny, leczniczy, np. zabiegi terapeutyczne.

Teratogenja, dział embrjologji, traktujący o powstawaniu i rozwoju zarodkowym potworów (terata).

Teratologja (greck.), nauka o potwornościach.

Teratoma (grec.), ob. potworniak.

Teratosis, potworność.

Terb (Terbium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 159,2; należy do tzw. „ziem rzadkich". W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek trój- i czterowartościowy, dając związki typów TbX_3 i TbX_4. Odkryty przez Marignac'a w 1880.

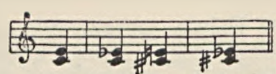
Terborch Gerhard, malarz holenderski, * 1617, † 1681; malował obrazy z życia towarzyskiego i portrety; w Münster podczas kongresu pokojowego wykonał „Kongres pokoju" (1648); z dzieł: „Autoportret" (Haga), „Depesza" (Haga), „Wizyta" (Amsterdam), „Koncert" (Luwr), „Lekcja muzyki" (Luwr), „Oficer piszący list" (Drezno).

Terceira, wyspa portugalska w Afryce, w archipelagu Azorów, 421 km², 49.000 mieszk.; wulkaniczna, żyzna; stol. Angra.

Tercet, utwór wokalny trzygłosowy. Nazwa ta przysługuje głównie numerom operowym, w których na scenie biorą udział trzy osoby.

Tercja, odległość trzech stopni (tonów kolejnych) gamy, np. c—e, d—f, itd. Nazywamy ją

wielką (majorową), gdy obejmuje dwa całe tony, lub małą (minorową), gdy obejmuje półtora tonu. W pierwszym przypadku brzmi jasno, w drugim smętnie. Zmieniwszy tercję trójdźwięku wielkiego c, e, g ma małą (e na es), otrzymujemy trójdźwięk mały.

tercja: wielka; mała; zmniejszona.

Tercjarki, ob. Kapucynki.

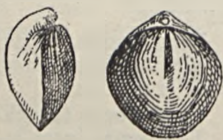
Tercjarskie stowarzyszenia, zatwierdzone przez władze kościelne zrzeszenia wiernych, których członkowie, pracując nad wewnętrznem udoskonalaniem się w duchu danego zakonu i pod jego kierownictwem, zachowują tryb życia ludzi świeckich.

Tercyna (włosk.), strofa, składająca się z trzech wierszy, z których pierwszy i trzeci rymują się, zaś drugi, środkowy, rymuje się z pierwszym i trzecim strofy następnej. Tercyną jedenastozgłoskową napisał Dante „Boską komedję".

Terebinthales, terpentynowe, rząd roślin dwuliściennych, z podklasy Choripetalae (wolnopłatkowe). Zwykle rośliny drzewne, mające liście złożone, kwiaty o dnie kwiatowem z rozwiniętą tarczką, pręcikach zazwyczaj dwa razy liczniejszych od płatków; w miękiszu często zbiorniki olejków lub żywic. Ważniejsze rodziny: Rutaceae, Simarubaceae, Meliaceae, Polygalaceae, Anacardiaceae, Sapindaceae, Aceraceae, Burseraceae, Hypocastanaceae, Balsaminaceae.

Terebinthia cypria, ob. Pistacia.

Terebratulidae, nazwa rodziny ramienionogów (Brachiopoda), z rzędu Testicardines. Należące tu gatunki mają gładkie lub pofałdowane skorupy wapienne, wydłużonego lub owalnego kształtu, opatrzone zamkiem. Skorupa brzuszna posiada otwór, przez który przechodzi łodyżka, przytwierdzająca zwierzę do podłoża. Jelito ślepo zakończone. Terebratulidae były nadzwyczaj rozpowszechnione w okresie mesozoicznym. Do czasów obecnych przetrwały tylko nieliczne rodzaje, jak Liothyrina (Terebratula), Terebratella, Terebratulina, Magerlia, Waldheimia, Argiope.

Terebratula.

Terebrum, ovopositor, pokładełko, rurkowate narządy, występujące na końcu odwłoka u samic wielu owadów i służące do składania jaj.

Teredo navalis, świdrak okrętowy, mięczak z rodziny Teredinidae; rząd Teleodesmacea, podgromada Lamellibranchiata (małże). Ciało silnie wydłużone, okryte cienką rurkowatą osłoną wapienną i opatrzone z przodu maleńką muszlą. Skrzela w tylnej okolicy; u podstawy syfonów dwie drobne płytki wapienne (palettae). Bardzo szkodliwy, ponieważ drąży kanały w drewnie okrętowem i niszczy drewniane urządzenia portowe. Zamieszkuje morza europejskie.

Terek, gł. rz. w Gruzji na Kaukazie, wpada do morza Kaspijskiego, dług. 616 km.

Terencjusz (Terentius Publius) z przydomkiem Afer (Afrykańczyk), komedjopisarz rzymski, rodem z Kartaginy, * 185, † 159 lub 158 przed Chr.; komedje swe tworzył ściśle według wzorów greckich; do naszych czasów doszło 6 jego utworów: „Andria", „Heauton timorumenos", „Eunuchus", „Phormio", „Hecyra" i „Adelphoe"; wpływ jego na rozwój komedji europejskiej był obok wpływu Plauta dość znaczny.

Terenowe deszcze, ob. opady atmosferyczne.

Terentius Publius, ob. Terencjusz.

Teresa św., * 1515, † 1582; zreformowała zakon Karmelitów, założyła 16 klasztorów Karmelitanek bosych; pisała dzieła mistyczne. W 1622 zaliczona w poczet świętych, patronka Hiszpanji. Pamiątka 15 października.

Teresa św. od Dzieciątka Jezus, karmelitanka bosa z Lisieux, * 1873, † 1897; kanonizowana 1925.

Teresa Jadwiga, ob. Papi Jadwiga.

Terespol, m. w pow. bialskim (woj. lubelskie), nad rz. Bugiem, 5 km. od Brześcia, 2.000 mieszk.; przed w. wojną końcową stacja linji kol. warsz.-terespolskiej.

Terezin, m. w płn. Czechach (Czechosłowacja), do 1882 forteca, 1800 mieszk.

Terjańskie Stawy (Wyżni i Niżni), stawy w Tatrach Wys., u płd. zbocza Hrubego.

Terlecka Anna z Schugtów (pseud. Anna z Krakowa), poetka, * 1810, † 1835; żona Hipolita T.; utwory jej drukował „Słowianin" lwowski w 1837 i 1839.

Terlecki Alfred, malarz współczesny, * 1880; maluje przeważnie widoki tatrzańskie.

Terlecki Cyryl, biskup łucki, zwolennik i współtwórca unji kośc. 1596; posłował w tej sprawie do Rzymu; † 1607.

Terlica, 1) siodło w kształcie deski, wygiętej do grzbietu konia, obszytej skórą; pod nią podkłada się wojłok, samą przykrywa się dużym czaprakiem baranim lub sukiennym; 2) drzewo w kulbace, kulbaka jeszcze nie obita.

Terlica Mieczysław, ob. Jaworski Hipolit.

Terlikowski Feliks, gleboznawca, * 1885; studja w Genewie; 1919 prof. gleboznawstwa i rolnictwa na Uniw. Poznańskim; ogłosił: „Chemiczna analiza gleb" (1924) i in.

Terlizzi, m. w Apulji w prow. Bari (Włochy płd.), 24.700 mieszk.

Termes bellicosus, termit wojowniczy, bielec bitny, nazwa termita, szeroko rozpowszechnionego w Afryce zwrotnikowej, budującego kopce naziemne do 4 m. wysokości. W niektórych okolicach wspomniane kopce są tak liczne, że nadają charakterystyczne piętno krajobrazowi. Wypełniony jajami odwłok królowej tego gatunku nabrzmiewa do potwornych wielkości, przewyższającej prawie 2.000 razy pojemność pozostałych części ciała. Żołnierze odznaczają się wielkiemi głowami i nader potężnemi szczękami.

Termestezjometr (greck. thermos — ciepły, aisthánomai — odczuwam, métron — miara), przyrząd używany w fizjologji i psychologji do mierzenia stopnia wrażliwości w dziedzinie zmysłu temperatury.

Termiczny równik, ob. równik termiczny.

Termidor, ob. Thermidor.

Termin (łac.), 1) w znaczeniu prawnem granica, kres, czas, wyznaczony na spełnienie pewnej czynności, czas ostatecznego załatwienia, np. termin zapłacenia długu, termin objęcia dzierżawy itp.; 2) w logice nazwa wszelkiego pojęcia.

Termin mniejszy, ob. minor terminus.

Termin średni, ob. medius terminus.

Termin techniczny, terminus technicus, nazwa ustalona w nauce albo w zawodzie dla oznaczenia jakiejś rzeczy, pojęcia, procesu lub czynności, należących do tej nauki lub zawodu.

Termin większy, ob. major terminus.

Terminalia, roślina z rodziny Combretaceae (trudziczkowate); drzewa lub krzewy stref zwrotnikowych i podzwrotnikowych. T. cattapa (pobrzeża Afryki i Polinezji) dostarcza jadalnych oleistych nasion o smaku migdałów, z których także wyciskają olej. Owoce, zawierające około 45% garbników, oraz kora, używane są do garbowania i barwienia na kolor czarny. W tym samym celu sprowadzane są do Europy pod nazwą „Mirobalan" owoce gat.: T. chebula, T. citrina, T. belerica, rosnących w Indjach oraz na wyspach Oceanu Indyjskiego.

Terminalis (łac.), końcowy, krańcowy, ostateczny, graniczny.

Terminanta erozyjna, ob. krzywa erozyjna.

Termini generales, ob. colloquia.

Termini Imerese, m. port. w prow. Palermo na Sycylji (Włochy płd.), 18.000 mieszk.; muzeum; gorzkie źródła mineralne.

Terminizm, nazwa teorji scholastycznego filozofa angielskiego, Wilhelma Occama, według którego wrażenia zmysłowe, odbierane od przedmiotów fizycznych, działających na nasze zmysły, stanowią dla nas znaki tych przedmiotów; teorja ta w zupełności, według Occama, wystarcza do wytłumaczenia faktu, że postrzegamy przedmioty. Teorja ta przeciwstawiła się poglądowi starożytnych filozofów greckich, według których przedmioty fizyczne wysyłają do naszych zmysłów obrazy, będące podobiznami tych przedmiotów, i dopiero te właśnie obrazy są źródłem poznania przedmiotów. Takiemi samemi znakami są, według Occama, nazwy ogólne, reprezentujące w naszem myśleniu pojęciowem ogólne klasy przedmiotów i odgrywające rolę pojęć ogólnych. Z tego ostatniego względu t. jest odmianą nominalizmu.

Terminologja, mianownictwo, słownictwo, zespół terminów naukowych, oznaczających pojęcia, któremi posługuje się dana dziedzina wiedzy.

Terminus, według mit. rzymskiej bóg granic. Jako samodzielne bóstwo dopiero od czasów cesarstwa, pierwotnie w łączności z kultem Jowisza.

Terminus a quo (łac.), dosł. „granica, od której"; punkt wyjścia.

Terminus ad quem (łac.), dosł. „granica, do której"; punkt dojścia, cel, do którego się dąży.

Terminus technicus, ob. termin techniczny.

Termity, Termitida, Isoptera, bielcowate, nazwa podrzędu owadów z rzędu Corrodentia (gryzki). Wielopostaciowe owady, żyjące gromadnie w społeczeństwach, zorganizowanych na podstawie daleko posuniętego podziału pracy. Bytują w ukryciu w podziemnych budowlach, w pniach drzew, w nadrzewnych gniazdach oraz w wielkich kopcach naziemnych (termitjerach), osiągających często kilka metrów wysokości. Od światła stronią, opuszczając gniazda tylko w nocy. Większość termitów, zamieszkujących osadę, składa się z dwóch kast, różniących się postacią i budową: robotników i żołnierzy, tj. niedorozwiniętych płciowo i pozbawionych skrzydeł osobników płci obojga. Zadaniem robotników jest budowanie i naprawa gniazd oraz dostarczanie pokarmu dla całej osady. Żołnierze, posiadający potężne szczęki, nie tylko służą do obrony gniazda, lecz również współdziałają przy budowie. U niektórych gatunków występują tzw. nasuti — żołnierze o głowie wydłużonej w kształcie nosa, zawierającej gruczoły, których wydzielina działa odstraszająco na wrogów. Owady płciowo dojrzałe, za młodu uskrzydlone, żyją w gnieździe, jako tzw. „para królewska", obok której mogą istnieć mniej lub więcej liczne samce i samice dopełniające. Po zapłodnieniu samice tracą skrzydła, odwłok zaś ich, wypchany olbrzymią ilością jaj, nabrzmiewa do potwornych często rozmiarów. W związku z obfitą produkcją jaj (mniej więcej jedno jaje co 2 sekundy), samica nie bierze czynnego udziału w życiu osady, pozostając na opiece i utrzymaniu robotników. Żywią się termity głównie pokarmem roślinnym, zwłaszcza drewnem, z tego też powodu należą do najgroźniejszych szkodników na plantacjach i w drzewostanach. Walka z niemi jest niezmiernie trudna. Termity żyją prawie wyłącznie w okolicach podzwrotnikowych i zwrotnikowych; w strefie umiarkowanej są bardzo nieliczne. W Europie płd. występują dwa tylko gatunki: Leucotermes lucifugus i Calotermes flavicollis. Dotychczas opisano ponad 1000 gatunków, należących do ok. 70 rodzajów, zaliczonych do 4 rodzin: Mastotermitidae, Protermitidae, Mesotermitidae i Metatermitidae. Nazwa „białe mrówki", niewłaściwie nadawana termitom, które z mrówkami mają jedną tylko cechę wspólną — życie społeczne, pochodzi od przeważnie jasnego ich ubarwienia.

Termobarometr, przyrząd do mierzenia ciśnienia atmosferycznego przez określanie temperatury wrzenia wody.

Termochemja, dział chemji fizycznej, badający przemiany cieplne reakcyj chemicznych. Podstawowem prawem t. jest prawo Hess'a.

Termochroza, własność wielu ciał, polegająca na ich przezroczystości dla niektórych tylko długości fal promieni podczerwonych (cieplnych). Widmo absorbcyjne tych ciał wykazuje prążki absorbcyjne, analogiczne do prążków absorbcyjnych, powstających w widzialnej części widma po przejściu promieni świetlnych przez ciała, przezroczyste dla niektórych tylko barw.

Termodynamika, dział nauki o cieple, zajmujący się przemianą ciepła na inne rodzaje energji i odwrotnie. Pierwsze podstawy t. stworzyli Rumford (1798) i Davy (1799) przez stwierdzenie powstawania ciepła wskutek tarcia, a więc zamiany energji mechanicznej na ciepło. Joule w 1843 oznaczył po raz pierwszy równoważnik mechaniczny ciepła, znalazł mianowicie, że 427 kilogrammetrów pracy (Joule znalazł liczbę trochę inną) daje zawsze 1 kalorję kilogramową ciepła. Odwrotnie, $^1/_{427}$ kal. zamienia się na 1 kgm. pracy mechanicznej. Do otrzymywania pracy kosztem ciepła służą maszyny parowe. T. współczesna opiera się na dwóch głównych zasadach: 1) stosunek ciepła do energji, z której to ciepło powstało, jest wielkością stałą — zasada zachowania energji; 2) zamiana ciepła na pracę zapomocą maszyny, niezasilanej żadną inną energją, jest możliwa tylko wtedy, kiedy źródło, dostarczające ciepło, posiada temperaturę wyższą niż temperatura otoczenia — zasada entropji, wypowiedziana po raz pierwszy przez Sadi Carnot w 1824. W sformułowaniu matematycznem entropja jest pewną wielkością, która przy wszystkich procesach nieodwracalnych (naturalnych) stale wzrasta i nigdy nie może maleć. Zasada entropji, jak i zasada zachowania energji, są zasadami czysto doświadczalnemi, nie dającemi się wyprowadzić na drodze teoretycznej. Z pierwszej zasady wynika niemożność zbudowania perpetuum mobile pierwszego rodzaju, tzn. maszyny, dającej pracę bez podsycania jej energją zzewnątrz; z drugiej zasady wynika niemożność zbudowania perpetuum mobile drugiego rodzaju, tzn. maszyny, któraby dawała pracę kosztem ciepła zbiornika o temperaturze nie wyższej, niż temperatura otoczenia. Przemiana ciepła na pracę mechaniczną odbywa się w praktyce zawsze ze stratą (rozproszeniem) pewnej ilości energji, a więc z pracy otrzymanej nie można, odwrotnie, otrzymać całkowitego ciepła zużytego, innemi słowy niema maszyn całkowicie odwracalnych (Carnot). Wydajnością maszyny parowej nazywa się stosunek ciepła, zamienionego na pracę, do ciepła, dostarczonego maszynie. Wydajność zależy od różnicy temperatur źródła ciepła i chłodnicy (kondensatora), tj. tej części maszyny parowej, w której para ulega skropleniu i oziębieniu. W przyrodzie istnieje dążność do zamiany pracy mechanicznej na ciepło: przy wszelkich przemianach energji część energji ulega rozproszeniu. Stąd wypływa wniosek, że bieg zjawisk w przyrodzie odbywa się w pewnym określonym kierunku, mianowicie w kierunku upośledzenia zapasów energji. Zczasem więc wszystkie rodzaje energji, jak energja mechaniczna, fal świetlnych i głosowych, energja elektryczna, magnetyczna i chemiczna, zamienią się na ciepło. Wtedy znikną różnice temperatur pomiędzy ciałami i — zgodnie z drugą zasadą termodynamiki — żadna praca nie będzie mogła powstać. Myśl tę wypowiedział po raz pierwszy Lord Kelvin (William Thomson) w 1852. W 1906 wygłosił Nernst zasadę, zwaną trzecią zasadą termodynamiki, która głosi, że przy bezwzględnem zerze temperatury entropja ciał stałych i ciekłych jest równa zeru. Termodynamika ma zastosowanie w teorji kinetycznej gazów, teorji roztworów, teorji promieniowania i wielu innych działach fizyki i chemji (Ostwald, van't Hoff i in.). Ob. energja, entropja.

Termoelektryczna baterja, ob. termoelektryczność.

Termoelektryczne ogniwo, cb. termoelektryczność.

Termoelektryczność, zjawisko (Seebecka zjawisko, 1823), polegające na otrzymywaniu prądów elektrycznych wskutek ciepła. Jeżeli połączyć różne przewodniki w obwód, przyczem przylutować je do siebie końcami, to w obwodzie powstaje prąd elektryczny (zw. termoelektrycznym) przez utrzymywanie miejsc spojenia w niejednakowych temperaturach. Kombinacja dwóch w ten sposób spojonych metali nazywa się ogniwem termoelektrycznem, połączenie wielu ogniw, stosem albo baterją termoelektryczną. Powstająca przez ogrzewanie siła elektrobodźcza jest funkcją drugiej potęgi różnicy temperatur obu miejsc spojenia ogniwa i jest zależna od rodzaju stykających się metali. Termoelektryczną siłę elektrobodźczą oblicza się zwykle w stosunku do pewnego metalu, przyjętego za normalny, i opatruje się ją znakiem +, jeżeli przez bezpośrednie miejsce spojenia metali w ogniwie prąd płynie od danego metalu do metalu normalnego, znakiem — w przypadku przeciwnym. Np. termoelektryczna siła elektrobodźcza w stosunku do ołowiu wynosi przy różnicy temperatur obu miejsc spojenia, równej 1° C.: Bizmut —65,0 mikrowolt (10^{-6} wolt), srebro + 2,14 m.-wolt, antymon + 23,4 m.-wolt. Siłę elektrobodźczą ogniwa z dwóch dowolnych metali otrzymuje się drogą odejmowania sił elektrobodźczych tych metali wzgl. metalu normalnego. Ogniwa termoelektryczne służą do mierzenia temperatury, przyczem skalę miliwoltmetru można wycechować bezpośrednio w stopniach temperatury. Zjawisko termoelektryczne Seebecka jest odwrotnością zjawiska Peltier'a.

Termoelektryczny prąd, ob. termoelektryczność.

Termoelektryczny stos, ob. termoelektryczność.

Termoelement, to samo, co ogniwo termoelektryczne.

Termofiliczne zwierzęta wodne, stenotermiczne zwierzęta wodne, bytujące wyłącznie w wodach ciepłych (np. w ciepłych morzach lub źródłach krajów zwrotnikowych), względnie pojawiające się tylko w ciepłym okresie roku, kiedy woda w zbiornikach jest odpowiednio ogrzana. Przeciwstawienie — psychrofiliczne zw. w.

Termofor, przyrząd leczniczy do miejscowego ogrzewania ciała, jak flaszka gumowa z ciepłą wodą, kompres elektryczny i in.

Termograf, ob. termometr.

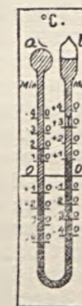
Termokauter, przyrząd lekarski, stosowany w chirurgji, wynaleziony przez Paquelin'a; t. służy do tamowania krwi, również do usuwania owrzodzeń; jest to zbiornik benzyny, połączony zapomocą rurek gumowych z gruszką gumową i palnikiem platynowym; stosuje się przez utrzymywanie palnika w wysokiej temperaturze zapomocą pompowania gruszką.

Termokauter.

Termoluminescencja, ob. luminescencja.

Termomagnetyczne zjawiska, ogół zjawisk, polegających na wpływie pola magnetycznego na stan cieplny przewodnika, przez który płynie prąd elektryczny.

Termometr, każdy przyrząd, służący do mierzenia temperatury, specjalnie przyrząd, oparty na zjawisku rozszerzalności cieplnej ciał. Zasadą działania t. jest równość temperatur dwóch stykających się ze sobą ciał; t. musi być zetknięty z ciałem, którego temperaturę mierzymy. Zależnie od budowy, rozróżniamy t. metalowe, t. z cieczami i gazowe. T. metalowy w najprostszej postaci jest to pręt metalowy, którego jeden koniec jest unieruchomiony, a drugi przesuwa się przy wydłużaniu się pręta przez ogrzanie; do końca ruchomego przyczepiona jest wskazówka, która porusza się wzdłuż skali, wycechowanej empirycznie w stopniach temperatury. T. metalowy, składający się z dwóch prętów, ob. termoskop. Z termometrów, opartych na rozszerzaniu się cieczy, najbardziej rozpowszechniony jest t. rtęciowy; składa się z zatopionej rurki szklanej, zakończonej zbiornikiem, w którym znajduje się rtęć; rurka ta zmontowana jest zwykle na deseczce i opatrzona jest skalą temperatury; przestrzeń w rurce ponad rtęcią jest opróżniona z powietrza. Ponieważ zczasem skala t. staje się nierzetelna wskutek zmian, zachodzących w szkle, należy od czasu do czasu sprawdzić punkty stałe skali. Często wykonywa się t., służące do mierzenia temperatury w wąskich granicach np. t. lekarski (35° C—42° C), t. do wrzenia wody (80° C—120° C). T., najczęściej metalowe, połączone z przyrządem zapisującym, nazywają się termografami; rysują one linję krzywą na papierze, opatrzonym skalą temperatury, który jest nawinięty na obracający się walec i przesuwa się przed zapisującą wskazówką. T. maksymalny wskazuje najwyższą temperaturę, na jaką był wystawiony, t. minimalny najniższą. T. do mierzenia temperatur bardzo wysokich nazywają się pirometrami.

Termometr maksymalny i minimalny (w bańkach *a* i *b* znajduje się alkohol).

Termometr gazowy, ob. gazowy termometr.

Termometru skale R, C, F, trzy rozmaite skale termometryczne do mierzenia stanu cieplnego według podziałek Réaumura, Celsiusa i Fahrenheita, idących wgórę od temperatury zamarzania do temperatury wrzenia wody: 0° R, 0° C, + 32° F; + 80 R, + 100° C, + 212° F. Z tego wynika, że 80° R = 100° C = (212 — 32) 180° F, czyli, że:

1° R = $^5/_4$° C = $^9/_4$° F
1° C = $^4/_5$° R = $^9/_5$° F
1° F = $^4/_9$° R = $^5/_9$° C.

Tablica porównawcza trzech skal.

C	R	F	C	R	F	C	R	F
—40	—32	—40	5	4	41	55	44	131
—35	—28	—31	10	8	50	60	48	140
—30	—24	—22	15	12	59	65	52	149
—25	—20	—13	20	16	68	70	56	158
—20	—16	— 4	25	20	77	75	60	167
—17,8	—14,2	0	30	24	86	80	64	176
—15	—12	5	35	28	95	85	68	185
—10	— 8	14	40	32	104	90	72	194
— 5	— 4	23	45	36	113	95	76	203
0	— 0	32	50	40	122	100	80	112

Za przykładem Francji w życiu naukowem i praktycznem przyjęta jest skala Celsiusa; skala Fahrenheita w życiu codziennem używana jest w Anglji i St. Zj. Am. Płn.; skala Réaumura utrzymała się najdłużej w Rosji i pod jej wpływem w b. Kongresówce. Obecnie obowiązuje w Polsce skala Celsiusa.

Termonastja, ruchy organów roślinnych (liści, kwiatów), wywoływane wahaniem temperatury.

Termonatryt, minerał, jednowodny węglan sodowy $Na_2CO_3 . H_2O$; rombowy; twardość 1,5, ciężar wł. 1,5—1,6; bezbarwny; towarzyszy minerałowi sodzie.

Termonde, ob. Dendermonde.

Termopile, wąwóz w górach Oeta w Grecji, przejście z Tesalji do Hellady; pamiętny bohaterską śmiercią Leonidasa w walkach z Persami w 480 przed Chr.

Termos, naczynie szklane, utrzymujące zawarte w niem ciecze w stałej temperaturze, używane przeważnie do przechowywania ciepłych napojów. Termosy są praktycznem zastosowaniem naczyń Dewara (ob. Dewara naczynia).

Termoskop, wszelki przyrząd, służący do wykazywania różnic temperatury. T. oparte są na różnych zjawiskach, których przebieg zależny jest od temperatury. Często używany t. metalowy składa się z dwóch pręcików z metali, rozszerzających się pod wpływem ciepła niejednakowo i zlutowanych ze sobą, np. stali i mosiądzu. Przy ogrzaniu t. zgina się tak, że metal, rozszerzający się więcej, w tym przypadku mosiądz, znajduje się po stronie wypukłej. Istnieją również t. elektryczne, oparte na zmianie oporu elektrycznego przewodników, zależnie

od temperatury. Zapomocą t. temperatury mierzyć nie można. Do tego celu służą termometry.

Termostat (greck.), cieplarka, przyrząd, używany w laboratorjach bakterjologicznych, chemicznych itp. do utrzymywania stałej temperatury. Dopływ ciepła regulowany jest automatycznie przy pomocy tzw. termoregulatora.

Termotelefon, przyrząd odbiorczy w radjotelefonji. Działanie jego polega na tem, że drgania prądu nie przenoszą się na powietrze zapomocą elektromagnesu i membrany, jak w telefonie zwykłym, ale wywołują fale głosowe przez zmiany temperatury, występujące w cienkich drutach, umieszczonych w termotelefonie.

Termoterapja, leczenie chorych ciepłemi kąpielami, okładami itp.

Termy, ob. cieplice.

Termy Caracalli, ob. Caracalla.

Ternate, wulkaniczna wyspa w archipelagu Moluków (Indje Wsch. Holend.), 137 km², 9.000 mieszk.; stol. T., 3.000 mieszk.

Terni, m. w prow. Perugja (Włochy), nad rz. Nerą, 33.000 mieszk.; miejsce urodzenia Tacyta.

Terno, ob. loterja.

Ternstroemiaceae (Theaceae, Camelliaceae), cistronkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Guttiferales (soczne); obejmuje drzewa lub krzewy okolic zwrotnikowych i podzwrotnikowych, o liściach pojedyńczych, naprzemianległych, skórzastych, zazwyczaj wiecznie zielonych, kwiatach promienistych z licznemi pręcikami, zrosłemi często w nasadzie w 5 wiązek, słupku 2- wielokomorowym; owoc torebka lub nielupka. Należy tu Thea (Camellia) Sinensis, krzew herbaciany.

Terpander (Terpandros), liryk i muzyk grecki z pierwszej połowy VII w. przed Chr., rodem z Antissy na wyspie Lesbos; pierwszy wprowadził w użycie cytry siedmiostrunowe; z poezyj pozostały tylko ułamki o autentyczności niepewnej.

Terpenismus, zatrucie terpenami.

Terpentyna, ciecz żółtawa o przyjemnym zapachu, otrzymywana przez suchą destylację, lub też z parą wodną, żywicy i drzew iglastych; w zależności od pochodzenia t. zawiera te lub inne terpeny (ob.).

Terpentynowe, ob. Terebinthales.

Terpentynowy olejek, oleum Terebinthinae, — olejek eteryczny, otrzymywany przez destylację z terpentyny, a następnie oczyszczany wodą wapienną. Stosowany do wcierań przy nerwobólach.

Terpeny, związki organiczne, uwodorodnione pochodne cymolu; występują w wielkich ilościach w państwie roślinnem, szczególnie w roślinach iglastych; prawie wszystkie posiadają przyjemny zapach (ob. limonen, mentan, mentol, pulegon, terpina, terpineol).

Terpina, związek organiczny $C_{10}H_{18}(OH)_2$, pochodna mentanu, alkohol dwuwodorotlenowy; ciecz o przyjemnym zapachu, temp. wrzenia 258°. Po przyłączeniu cząsteczki wody daje krystaliczny wodan terpiny $C_{10}H_{20}O_2 + H_2O$, bezbarwne kryształki o temp. topn. 117°, używane w lecznictwie przy chorobach dróg oddechowych.

Terpineol, związek organiczny $C_{10}H_{18}O$, należy do grupy terpenów. Występuje w dwóch postaciach izomerycznych: α — t., ciało krystaliczne o zapachu bzu, temp. topn. 35°, temp. wrzenia 218°; β — t., ciało krystaliczne o temp. topn. 32°, temp. wrzenia 210°; α — t. otrzymuje się przez odwodnienie terpiny, w którą też łatwo przechodzi, tworząc wodan terpiny.

Terpinhydrat, wodan terpiny, ob. terpina.

Terpiny wodan, ob. terpina.

Terpsychora, jedna z dziewięciu muz, opiekunka tańca i śpiewu chóralnego.

Terra (łac.), ziemia; terra firma (włosk.), ląd stały.

Terra di Siena, ob. bolus.

Terra d'Otranto, dawna nazwa prow. Lecce (Włochy).

Terra incognita (łac. ziemia nieznana), w geografji obszary dotąd niezbadane, oznaczane na mapach białemi plamami; obecnie należą jeszcze do nich znaczne przestrzenie krajów polarnych, części pustyni Libijskiej i Sahary zach. w Afryce, płd. część Arabji środk. i Tybetu w Azji, wnętrza Australji i Nowej Gwinei oraz część Brazylji środk. w Ameryce Płd.

Terra nigra, naczynia gliniane sztucznie czernione pokostem, rodzajem politury czarnej, którym powlekano ściany naczyń po ich wypaleniu. Pochodzą ze starszego okresu cesarstwa rzymskiego i trwały do czasu wędrówek ludów.

Terra rossa (czerwona ziemia), ił czerwony, bogaty w tlenek żelaza; powstaje przez wietrzenie wapieni w ciepłych okolicach; znamienny jest dla dolin triasu, w których pokrywa dno.

Terra Sancta (łac.), Ziemia Święta, dawniej często używana nazwa Palestyny.

Terra sigillata, naczynia gliniane z odciskanym w specjalnych formach ornamentem plastycznym. Wynalezione w Arretium w Italji w I w. przed Chr., były masowo na zbyt wytwarzane w Galji i Germanji w fabrykach rzymskich w I—III w. po Chr.

Terra tripolitana, ob. trypla.

Terracina, m. w prow. rzymskiej (Włochy), port nad m. Tyrreńskiem, na płd. krańcu błot pontyjskich, 11.100 mieszk.; kąpiele siarczane.

Terrakota, wyroby ceramiczne o skorupie porowatej ze zwykłych, żółto wypalających się gatunków gliny, nie pokryte szkliwem; wyroby terrakotowe służą przeważnie do celów zdobnictwa (figurki, naczynia, wazy itp.). Płytki terrakotowe, używane na podłogi, chodniki, ściany itd., mają powierzchnię polerowaną, zabarwioną, często ozdobnie malowaną lub rzeźbioną.

Terral, wiatr gwałtowny, wiejący w Hiszpanji, podobny do foehnu (ob.); powstaje na środk. wyżynie i wieje w kierunku ku płd.

Terramary osady palowe lądowe w półn. Włoszech, wzniesione na pagórkach i w dolinach rzecznych. Często są otoczone wałem i fosą. Pochodzą z epoki bronzu i zanikły około 1200 przed Chr.

Terranova, m. na Sycylji (Włochy), przy ujściu rz. Olivo do m. Śródziemnego, 24.000 mieszk., ruiny staroż. Geli.

Terrarjum, rodzaj klatki oszklonej lub zrobionej z drucianej siatki, służący do hodowania w laboratorjum lub w mieszkaniu mniejszych zwierząt lądowych, głównie owadów, płazów i gadów. Dno t., często obsadzone roślinami, pokrywa piasek, próchnica, żwir, kamienie itp. Wewnątrz znajdują się naczynia z wodą i pokarmem. Przy hodowli zwierząt z krajów ciepłych, terrarja mają odpowiednie urządzenia ogrzewające.

Terre Haute, m. w stanie Indiana (St. Zjedn. Am. Półn.), nad rz. Wabash, 66.100 mieszk.; politechnika; kop. węgla, przemysł metalurgiczny.

Terre Louis-Philippe, ob. Ludwika Filipa ziemia.

Terre-Neuve, ob. Nowa Fundlandja.

Territoire du Niger, ob. Niger.

Territory of Papua, ob. Papua.

Terror (łac., strach, trwoga), metoda gwałtu dla osiągnięcia pewnych celów; nazwa utarta od czasu rewolucji francuskiej; zapomocą t. utrzymywali się jakobini przy władzy.

Terscy Kozacy, nazwa Kozaków, osiedlonych przez Iwana Groźnego nad rz. Terekiem, później przeniesionych w okolice Kizlaru na Kaukazie.

Terski okręg, okręg na płn. Kaukazie (Rosja płd.), obejmuje płn. stoki gór Kaukaskich w dorzeczu rz. Tereku, 28.800 km², 616.300 mieszk.

Tersteegen Gerhard, mistyk reformowany niemiecki, * 1697, † 1769; autor licznych pieśni religijnych i tłumacz dzieł mistycznych.

Tersytes, postać z Iljady Homera, Grek szpetny, tchórzliwy, uczestnik wyprawy trojańskiej, łżący bohaterów.

Tersytes, pseudonim Jerzego Bandrowskiego.

Tertiana, malaria tertiana, febris tertiana, trzeciaczka, rodzaj zimnicy, wywoływanej przez sporowce Plasmodium vivax; charakteryzuje się atakami gorączki co trzeci dzień.

Tertiarius (łac.), trzeciorzędny.

Tertium comparationis (łac.), trzecie porównanie, właściwość przedmiotów, że dwa przedmioty, porównywane ze sobą, zgadzają się.

Tertium non datur (łac.), coś trzeciego — wykluczone; zwrot, używany przy formułowaniu zasady logicznej wyłączonego środka.

Tertius gaudens (łac.), trzeci, cieszący się; korzystający (gdy dwóch się bije).

Tertullianus Quintus Septimius Florens, teolog chrześcijański, * ok. 160, † 230; pod koniec życia montanista; autor licznych dzieł z dziedziny apologetyki, etyki i dogmatyki, m. in.: „De idolatria", „Apologeticum", „De anima", „Ad nationes".

Teruel, stol. prow. T. w Aragonji (Hiszpanja płn.), nad rz. Gwadalkwiwirem, 12.500 mieszk.

Terytorjalna armja składa się, w przeciwstawieniu do armji czynnej, ze starszych roczników wojska (np. we Francji), lub z dobrowolnie zaciągniętych ochotników milicji (np. w W. Brytanji).

Terytorjalne oddziały, we Francji oddziały, tworzone z rezerwistów, formowane w pewnych okręgach terytorjalnych; odpowiadają w przybliżeniu niemieckim oddziałom rezerwowym.

Terytorjalny samorząd, ob. samorząd terytorjalny.

Terytorjum (łac.), obszar zamknięty określonemi granicami. W wiekach średnich okręg (kraj), rządzony przez wasalów, podległych władzy cesarskiej. W St. Zj. Am. Płn. państwowa jednostka administracyjna, nie posiadająca pełnych praw stanu, przedewszystkiem nie mająca przedstawiciela w kongresie.

Tesalja, kraina płn.-wsch. Grecji, położona między morzem Egejskiem a górami Olimpu, Pindos i Oeta; w staroż. siedziba szczepów helleńskich, dzieliła się na arystokratyczne republiki; 344 przed Chr. podbita przez Filipa II Macedońskiego, 146 przed Chr. przez Rzymian, następnie w posiadaniu Gotów, Hunnów, a później Bułgarów; od 1393 turecka, od 1881 grecka.

Těšin Česky, ob. Cieszyn Czeski.

Tesla Nicola, kroacki inżynier elektryk, * 1857; przebywa w Ameryce Płn.; m. in. zbudował tzw. transformator T.

Tesli transformator, transformator o bardzo wysokiem napięciu i wielkiej frekwencji (częstości zmian napięcia), przewyższającej 10^6 na sekundę. Wskutek wysokiego napięcia widoczny jest wypływ elektryczności z przewodników poprzez izolację, w postaci świetlnych snopów, T. t. nadaje się do wykonywania bardzo efektownych demonstracyj, np., jeżeli w jedną rękę ująć jeden z biegunów uzwojenia transformatora (przy jednoczesnem uziemieniu drugiego), a w drugiej trzymać rurkę próżniową, to będą odbywały się w niej wyładowania elektryczne.

Těsnohlídek Rudolf, powieściopisarz czeski, * 1882; utwory: tom nowel pt. „Kwiaty i szron", powieści „Poseidon", „Łysek-Bystrouszek", „Wierzba zielona" i in.

Tespis (Thespis), twórca sceny attyckiej, wystawił w 534 przed. Chr. pierwszą tragedję, występując jako pierwszy aktor wobec swego chóru. Według podań objeżdżał ze swą trupą na wozie miasta greckie („Wóz Thespisa").

Tessarczyk Antoni, pisarz i dziennikarz, * 1799, † 1869; nauczyciel gimn. w Krakowie; 1834—36 redaktor „Kurjera Krakowskiego"; ogłosił osobno: „Rzeź galicyjska w r. 1846" (1848), „Rzeczpospolita Krakowska" (1863) i in.

Tessera, ob. moneta rzymska.

Tesseralne kryształy, to samo, co regularne k., ob. kryształy.

Tessin.

Tessin (włosk. Ticino), płd. kanton Szwajcarji, 2.808 km², 152.700 mieszk. (przeważnie Włochów); płn. część górzysta (Alpy Lepontyjskie), płd. część żyzne pogórze z gł. rz. Tessin (Ticino); stol. Bellinzona.

Tessin (włosk. Ticino), l. dopływ rz. Po, wypływa z pod masywu Św. Gotarda w Alpach wsch., przepływa kanton Tessin i jez. Lago Maggiore, dług. 237 km.

Tessyńskie Alpy, część łańcucha Alp Lepontyjskich na obszarze kantonu Tessin w Szwajcarji, 2.000—2.800 m. wys. (najw. szczyt Basodino 3.276 m.).

Test, ob. inteligencja, psychotechnika.

Testa, 1) okrywa, złożona z substancji organicznej, z ziarenek piasku itp. u niektórych korzenionóżek (Testacea); 2) muszla mięczaków (Mollusca); 3) pancerz żółwi (Chelonia); 4) wapienna skorupa jaj ptasich.

Testact (ang.), akt, wydany przez króla angielskiego Karola II w 1673 na żądanie parlamentu, celem niedopuszczenia katolików do piastowania godności i urzędów państwowych, zniesiony 1829.

Testament (łac.), akt ostatniej woli, zawierający rozporządzenie całością lub częścią majątku na wypadek śmierci. Osoba, rozporządzająca swym majątkiem, zwie się testatorem. Spadkobranie testamentowe wyłącza spadkobranie prawne, o ile są zachowane przepisy prawa co do części rozrządzalnej (ob. prawo spadkowe). Testament może być sporządzony w rozmaitych formach. W myśl prawa, obowiązującego w byłym zaborze austrjackim, testament można sporządzić poza sądem lub przed sądem, pisemnie lub ustnie. Kto sporządza testament ustnie, musi poważnie oświadczyć swą ostatnią wolę przed trzema świadkami, którzy są równocześnie obecni i w przyszłości będą w możności w każdej chwili potwierdzić, że przy objawieniu ostatniej woli nie miały miejsca ani oszustwo, ani błąd. Według Kodeksu Napoleona i prawa niemieckiego testament winien być bezwarunkowo sporządzony na piśmie, przyczem istnieją dwie zasadnicze jego formy: testament własnoręczny i testament publiczny (urzędowy), tj. akt ostatniej woli, zeznany przed notarjuszem lub 2 notarjuszami w obecności świadków, względnie przed sądem. Ponadto prawo francuskie zna tzw. testament mistyczny, który może być napisany własnoręcznie przez testatora, bądź przez osobę trzecią. Testament taki winien być złożony u notarjusza, który po zapieczętowaniu go, zgodnie z oświadczeniem, sporządza w obecności świadków akt nadpisu, stwierdzający, że w kopercie znajduje się t. określonej osoby. Spadkobiercy testamentowi zwą się legatarjuszami lub zapisobiercami. Testator może mianować w testamencie jednego lub kilku wykonawców testamentowych, do których obowiązków należy czuwanie nad tem, aby ostatnia wola została ściśle wykonana. T. może być odwołany przez testatora bądź milcząco przez sporządzenie późniejszego testamentu, bądź wyraźnie przez oświadczenie w formie aktu notarjalnego o zmianie ostatniej woli. Większość prawodawstw stoi na tem stanowisku. Małoletni do pewnego wieku, np. lat 16, nie mogą zupełnie rozporządzać swym majątkiem drogą testamentów, a po dojściu do określonego wieku tylko połową majątku, którym mogliby dysponować, gdyby byli pełnoletni.

Testament Stary i Nowy, nazwa obu głównych części Biblji.

Testard Robinet, malarz francuski, minjaturzysta z XV w., „enlumineur et valet de chambre" ks. d'Angoulême; autor licznych minjatur w rękopisach francuskich Bibliothèque Nationale w Paryżu.

Testator, ob. testament.

Testes, testiculi, jądra, męskie gruczoły rozrodcze, wytwarzające plemniki (ob.). U kręgowców są to narządy elipsoidalnego kształtu, mieszczące się zwykle w mosznie (scrotum), okryte tzw. osłonkami jądrowemi. Miąższ jądra (parenchyma testis) składa się z bardzo licznych zrazików jądra (lobuli testis), ograniczonych przegródkami (septula testis), odchodzącemi od tzw. śródjądrza (mediastinum testis). Zraziki, uposażone w przewody odprowadzające, tzw. canaliculi recti (cewki proste), składają się z silnie pokręconych cewek krętych (canaliculi contorti), produkujących plemniki. Między niemi leży tkanka śródmiąższowa (intersticjalna), wytwarzająca tzw. męskie hormony płciowe.

Testiculus, jądro, ob. testes.

Testimonium (łac.), świadectwo. T. paupertatis, świadectwo ubóstwa.

Testis, jądro, ob. testes.

Testis unus, testis nullus (łac.), jeden świadek — żaden świadek; zasada prawna, wyrażająca myśl, że zeznanie jednego świadka nie jest dostateczne dla uznania niewątpliwej autentyczności danego faktu.

Testitis, zapalenie jądra.

Testium (testiculorum) descensus, ob. zstępowanie jąder.

Testudinata, ob. żółwie.

Testudo, ob. żółwie.

Tesytura (tessitura, osnowa), wyraz muzyczny, stosowany do głosu i jego jakości oraz obszaru.

Tet (La), rz. w Pirenejach wsch. (Francja płd.), wpada do morza Śródziemnego, dług. 125 km.

Tetania, ob. tężyczka; t. latens, ob. spazmofilja.

Tetanus (łac.), ob. tężec.

Tête-à-tête (franc.), sam na sam, w cztery oczy.

Tetera Paweł, hetman kozacki 1662—1665.

Teterów, pr. dopływ Dniepru na Ukrainie, dług. 300 km.

Tetmajer Włodzimierz, malarz, * 1862, † 1923; malował lud krakowski, poza tem kilka historycznych obrazów i dekoracyj kościelnych, które mają również podkład chłopski. Oprócz malarstwa zajmował się literaturą i polityką. Parokrotnie wybierany do austrjackiej Rady Państwa, należał do partji ludowej, której był jednym z założycieli.

Tetmajer-Przerwa Józef, matematyk i poeta, * 1804, † 1880; oficer sztabowy wojsk polskich, emigrował po 1831 do Francji, wrócił do kraju po 1871; ogłosił „Pieśni" (1820) i „Poezje historyczne" (1830); dzieła matematyczne w języku francuskim: „Formules pour le développement des fonctions implicites" (1853), „Théorème générale sur la convergence des séries" (1858), „Intégration des fonctions goniométriques" (1861) i rozprawy matematyczne po polsku w wyd. Akad. Umiejętności.

Tetmajer - Przerwa Kazimierz, poeta, * 1865; poezje: „Poezje" (7 seryj, 1891—1910); „Na skalnem Podhalu" (5 seryj, 1903—10), „Bajeczny świat Tatr" (1906); powieści: „Maryna z Hrubego" (1909), „Janosik Nędza Litmanowski" (1911), „Panna Mery" (1901), „Anioł śmierci" (2 t., 1902); nowele: „Ksiądz Piotr", fantazja dramatyczna „Zawisza Czarny" i in.

Tetra... (greck.), w wyrazach złożonych oznacza: cztery.

„Tetra" (greck.), szczepionka „t", czwórszczepionka, szczepionka ochronna przeciw durowi brzusznemu, durom rzekomym A i B (paratyphus) oraz cholerze; stosowana była w armji polskiej 1919—21.

Tetrabranchiata, ob. głowonogi.

Tetrachord, 1) starożytny instrument muzyczny, rodzaj liry o czterech strunach; 2) ob. tetrakord.

Tetractys, nazwa, którą posługiwali się pitagorejczycy dla oznaczenia zespołu liczb: 1, 2, 3, 4, których suma daje świętą, według nich, liczbę 10.

Tetradekan, związek organiczny $C_{14}H_{30}$, należący do grupy parafin; ciecz o swoistym zapachu, temp. topn. 5°, temp. wrzenia 252°,5, ciężar właściwy 0,765.

Tetrady, nazwa charakterystycznych ugrupowań chromosomów po cztery, występujących zazwyczaj przy podziałach redukcyjnych podczas spermio- i owogenezy.

Tetradymit, minerał, siarkotellurek bizmutu Bi_2Te_2S, zawiera też ślady selenu; heksagonalny; twardość 1—2, ciężar wł. 7,4—7,5; barwy białej, stalowo-szarej. Niemcy, Węgry, Ameryka Północna.

Tetraedr (greck.), to samo, co czworościan (ob.).

Tetraedrycznie pentagonalny dwunastościan, ob. dwunastościan.

Tetraedryty, minerały, niejako połączenia trzech cząsteczek sulfoantymoninu z jedną sulfoantymonianu, np. $3Cu_3SbS_3 . CuZn_2SbS_4$; regularne; twardość 3—4, ciężar właśc. 4,2—5,6; barwy stalowo-szarej do czarnej. Zawierają wszystkie miedź i siarkę oraz arsen i antymon w ilościach zmiennych, gdyż jedne z nich są wymienionemi wyżej połączeniami antymonu, inne odpowiedniemi związkami arsenu, jeszcze inne równopostaciowemi mieszaninami tych połączeń. Oprócz pierwiastków wymienionych zawierają jeszcze zmienne ilości cynku, żelaza, srebra, bizmutu i czasami rtęci. Wszystkie krystalizują się w czworościanach lub formach pochodnych czworościanu, mają połysk metaliczny i nie mają łupliwości; cenione kruszce metali ciężkich, przeważnie żyłowe.

Tetragonalne kryształy, kryształy, których forma jest podobna do słupa prostego o podstawie kwadratowej.

Tetragonalny dwusfenoid, ob. dwusfenoid rombowy.

Tetragonalny skalenoedr, ob. skalenoedr tetragonalny.

Tetragonia, trętwian, roślina z rodziny Aizoaceae (pryszczyrnicowate); zioła półkuli płd., o liściach mięsistych, kwiatach bezkoronowych. T. expansa (Japonja, Polinezja, Australja, Ameryka Płd.), roślina warzywna, uprawiana niekiedy w ogrodach europejskich pod nazwą szpinaku nowozelandzkiego.

Tetragonolobus, roślina z rodziny Papilionaceae (motylkowate); zioła środk. i płd. Europy oraz Azji zach., o liściach 5-listkowych, kwiatach w krótkich gronach, strąkach o 4 uskrzydlonych kantach. Strąki gatunku T. purpureus (środk. i płd. Europa), purpurowo kwitnącego, jadane są jako warzywo. Dziko w Polsce (Poznańskie, Pomorze, Ciechocinek, około Krakowa, Cieszyna) T. siliquosus, kwitnie żółto V—VII.

Tetragram (greck.), nazwa 4 spółgłosek Jhwh (Jahwe, popularnie Jehowa), których Żydom nie wolno było wymawiać.

Tetrakisheksaedr, ob. sześcian poczwórny.

Tetrakord, grecka nazwa czterech następujących po sobie kolejno tonów. Dwa tetrakordy tworzyły oktawową gamę, poszczególne odległości tetrakordów wynosiły dwa całe i jeden półton; od położenia półtonu zależała nazwa tetrakordu, np. tetrakord dorycki (e, f, g, a) w muzyce greckiej miał między 1-szym a 2-gim stopniem odległość półtonu, między następnemi całego tonu. W muzyce kościelnej zatrzymano nazwy, nadając je innym układom tetrakordu: dorycki tetrakord (d, e, f, g) zawiera półton między 2-gim a 3-cim tonem, nie zgadza się zatem z greckim.

Tetralogja, u staroż. Greków nazwa poczwórnego utworu dramatycznego, złożonego z trzech tragedyj czyli jednej trylogji oraz dramatu satyrycznego, tworzących jedną całość ideową; twórcą takiej t. był Eschilos, którego trylogję „Oresteja" uzupełniał zaginiony dramat satyryczny „Proteus".

Tetrameros (greck.), czworodzielny.

Tetrametr, w metryce poetyckiej wiersz czterostopowy, obejmujący 4 części czyli takty.

Tetrao (Lyrurus) tetrix, cietrzew, ptak z rodziny Tetraonidae. Dług. ciała ok. 65 cm. Upierzenie odmienne u obu płci; samiec czarny z białą pręgą na skrzydłach, białem podogoniem i lirowato wygiętym ogonem; samica rdzawa, czarno i biało upstrzona, z białem lusterkiem na skrzydłach. Żyje w poligamji i na wiosnę odbywa toki. Gnieździ się na ziemi. Karmi się roślinami i owadami. W łowiectwie stanowi cenną zwierzynę. W Polsce dość szeroko rozpowszechniony, miejscami (głównie na wschodzie) pospolity.

Tetrao urogalloides, ob. skrzekot.

Tetrao urogallus, głuszec, ptak z rodziny Tetraonidae. Dług. ciała do 110 cm., siąg ok. 135 cm., waga do 6 kg. Upierzenie samca z wierzchu popielate, skrzydła rdzawo-brunatne, pierś zielono połyskująca. Ogon zaokrąglony, kolisto roztaczalny. U samicy pierś rdzawa, upierzenie rude, biało i brunatno upstrzone. Za-

mieszkuje wielkie lasy płn. i środk. Europy (w Polsce głównie na kresach wschodnich, częściowo w Karpatach) oraz Azji płn. U nas dawniej bardzo pospolity, w wielu miejscach jest już zupełnie wytępiony. Stanowi bardzo cenną, ale trudną do zdobycia zwierzynę. Najłatwiej daje się podejść na wiosnę, kiedy poligamiczne samce odbywają toki i są mniej ostrożne. Samice i młode karmią się owadami i robakami, samce żywią się głównie młodemi pędami i pąkami roślin, wobec czego mogą być szkodliwe dla gospodarki leśnej.

Tetraonidae, głuszce, nazwa rodziny ptaków z podrzędu Galli; rząd Galliformes (kurowate). Ptaki przeważnie dość duże, przyczem samce są zwykle większe od samic i okazalej ubarwione. Dziób krótki i gruby, na końcu zagięty i zaokrąglony. Nad oczami wyodrębnia się część skóry półksiężycowatego kształtu, zupełnie naga, brodawkowata i czerwono zabarwiona. Skrzydła krótkie, zaokrąglone. Nogi upierzone, często wraz z palcami. Ostróg brak. Mono- lub poligamiczne. Gnieżdżą się na ziemi. Pokarm głównie roślinny. Prócz rodzajów Lagopus i Tetrao należy tu Tetrastes bonasia, jarząbek, dług. ok. 45 cm., z czubkiem na głowie, pstro (jarzębato) upierzony, przyczem samce mają czarne podgardle. Żyje w monogamji. Spotyka się niezbyt licznie w lasach całego kraju. W łowiectwie zalicza się do bardzo cennych ptaków.

Tetraplegia (greck.), równoczesne porażenie obu kończyn górnych i dolnych.

Tetrapoda, Quadrupeda, czworonogi, starożytna, wprowadzona przez Arystotelesa nazwa kręgowców, posiadających cztery kończyny; według Arystotelesa należały tu Tetrapoda vivipara — ssaki, i T. ovipara — gady i płazy. Użyta przez Karola Linneusza nazwa Quadrupeda, obejmowała wyłącznie ssaki (Mammalia).

Tetrarcha (greck.), władca na czwartej części jakiegoś kraju.

Tetrastes bonasia, ob. Tetraonidae.

Tetraxonia, ob. Spongiaria.

Tetronal, związek organiczny $(C_2H_5)_2:C:(SO_2.C_2H_5)_2$, pochodna sulfonalu; bezbarwne błyszczące kryształki, temp. topn. 85°; rozpuszcza się w wodzie, eterze i alkoholu. Środek nasenny, obecnie rzadko stosowany.

Tetrozy, związki organiczne o wzorze ogólnym $C_4H_8O_4$, węglowodany, monosacharydy o łańcuchu, składającym się z czterech atomów węgla.

Tetschen, ob. Děčin.

Tettigia orni, ob. manna.

Tetuan, m. na płn. wybrzeżu Marokka (protektorat hiszpański), wpobliżu morza Śródziemnego, 43.000 mieszk.

Tetyda, wielkie morze śródziemne w dawnych okresach geologicznych (od paleozoikum do starszego trzeciorzędu), które sięgało od oceanu Wielkiego przez Amerykę Środkową, ocean Atlantycki, Europę południową i Afrykę północną do oceanu Indyjskiego.

Tetyda, w mit. greckiej matka Achillesa, boginka wodna.

Teubner Benedictus Gotthelf, księgarz i drukarz niemiecki w Lipsku, * 1784, † 1856; założyciel wielkiej firmy nakładowej B. G. Teubner w Lipsku, wydającej głównie dzieła z zakresu kultury klasycznej.

Teucrium, ożanka, roślina z rodz. Labiatae (wargowe); zioła lub krzewy płn. umiarkowanej strefy. W Polsce dziko: T. botrys, o. pierzastosieczna, bylina, rosnąca na suchych wzgórzach, skałach wapiennych (rzadko, tylko na płd.-zach.); T. scordium, o. czosnkowa, bylina o czosnkowej woni, napotykana w miejscach wilgotnych, bagnach, rowach, na łąkach; T. chamaedrys, o. właściwa, krzewinka, rosnąca na suchych wzgórzach, stepach wyż. Lubelskiej i Małopolskiej, Pokuciu step., Podolu, Wołyniu, Podkarpaciu. Wszystkie kwitną jasno-purpurowo VII—IX. T. montanum, o. górska, krzewinka żółto kwitnąca VII—VIII, napotykana na skałach, suchych zboczach Pokucia step., Podola, Wołynia i Pienin.

Teukros, w podaniach greckich: 1) syn Skamandrosa, boga rzek, oraz nimfy Idai, pierwszy król Troi; 2) syn Telamona i Hezjony, przyrodni brat Ajaksa, jeden z wojowników greckich pod Troją; ważna postać w tragedji greckiej i rzymskiej.

Teurgja (greck. theós — bóg, ergon — dzieło), rodzaj magji, opartej na obcowaniu z duchami i bóstwem, mającej na celu wywieranie na nie wpływu i wykorzystywanie ich dla celów osobistych.

Teutoburski Las (niem. Teutoburger Wald), wapienne pasmo wzgórz ok. 470 m. wys. na wyżynie wezerskiej (Niemcy), dług. 100 km., szer. 7—15 km.; pamiętny zwycięstwem Arminjusza nad Varrusem 9 po Chr.

Teutoni, dawne plemię zachodnio-germańskie, z którem walczyli Rzymianie; nazwa, nadawana później Niemcom.

Teutonico, ob. Piero di Giovanni Tedesco.

Tever Feliks (właśc. Anna Lauermannowa), powieściopisarka czeska, * 1855; powieści i nowele: „Jej młodszy brat", „W zmierzchu", „Pan poeta", „Dusze niespokojne" („Duše nezakotvené"), „Dzieci" i in.

Tewfik-pasza, kedyw egipski 1879—92, * 1852, † 1892; syn Ismaela paszy; przywróceniem nad Egiptem kontroli finansowej Francji i Anglji wywołał wybuch powstania narodowego 1881; walka z powstaniem dała asumpt Anglji do okupacji Egiptu 1882.

Tewfik-pasza Achmed, turecki mąż stanu, * 1843; 1884 poseł w Berlinie, 1895—1909 min. spraw zagranicznych, 1909 i 1918—19 wielki wezyr. Stronnik koalicji.

Texas, największy stan w płd. St. Zj. Am. Płn., obejmujący 688.644 km², 4,664.000 mieszk. (16% Murzynów, około 20.000 Polaków); równinny z bagnistem wybrzeżem, płn. część pustynna; rolnictwo (ryż, bawełna, kukurydza), chów bydła, górnictwo (węgiel, ruda żel., nafta, wielkie rzeźnie i młyny; stol. Austin. T.

należał pierwotnie do Meksyku, od 1836 niezależny, w 1845 przystąpił do Unji St. Zjedn., w 1861 do Secesji Stanów Płn.

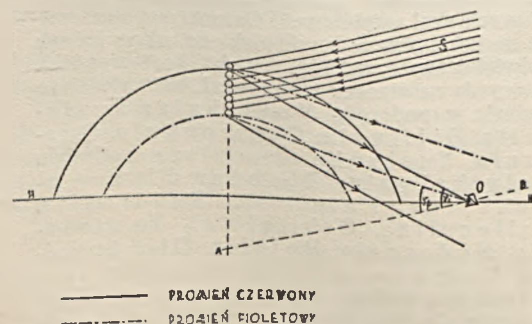
Texel, wyspa na morzu Północnem, należąca do prow. Holandji Płn. (Holandja), 190 km², 7.300 mieszkańców; chów owiec.

Textura, to samo, co struktura.

Teza (greck. thesis, od czas. tithemi — kładę), 1) twierdzenie naukowe, które winno być uzasadnione; 2) rozprawa naukowa, przedstawiona wydziałowi wyższej uczelni w celu uzyskania stopnia naukowego.

Tezeusz (greck. Theseus), mityczny narodowy bohater starożytnych Aten, syn ateńskiego króla Egeusza (według innych podań Posejdona) i Ajthry. Dokonał wielu bohaterskich czynów; zabił rozbójników Periphetesa, Sinisa, Skejrona i Prokrustesa, byka maratońskiego, zgładził przy pomocy Arjadny Minotaura. Wstąpiwszy na tron po śmierci ojca, połączył oddzielne państewka Attyki w jedną całość ze stolicą Atenami i przeprowadził doniosłe zmiany polityczne; zwyciężył amazonki; królową ich Hippolitę pojął za małżonkę. Brał udział w wyprawie Argonautów i w polowaniu kalidońskiem; walczył z centaurami; kiedy próbował uprowadzić Persefonę z Hadesu, został tam zatrzymany, póki go nie uwolnił Herakles. Wskutek powstania Ateńczyków uciekł do Likomedesa, króla Skiros i zdradziecko został przez niego zamordowany. W Atenach miał sobie poświęconą świątynię, w wiekach średnich zamienioną na kościół chrześcijański, potem na muzeum, zwane Tezejon (Theseion).

Tęcza, zjawisko świetlne w formie łuku na niebie, o 7-u barwach zasadniczych (czerwony, pomarańczowy, żółty, zielony, błękitny, niebieski, fioletowy), przyczem czerwony łuk jest największy, fioletowy najmniejszy. Tęcza powstaje wskutek odbicia i rozszczepienia promieni słonecznych w kroplach wody, zawieszonych w powietrzu, zwykle po deszczu. Rozszczepienie promieni białego światła słonecz-

nego następuje wskutek różnych kątów załamania promieni barwnych; największy kąt tworzą promienie czerwone (42°30'), najmniejszy fioletowe (40°20').

Tęcznik, ob. Carabidae.

Tęczówka, ob. iris, oko.

Tęczówki zapalenie, ob. iritis.

Tęczyn, ob. Tenczyn.

Tęczynek, ob. Tenczynek.

Tęczyński Jan, wojewoda sandomierski, kasztelan bełzki, posłował do Szwecji 1561 w sprawie zawarcia pokoju; † w więzieniu w Kopenhadze, schwytany przez Duńczyków w drodze do Szwecji, dokąd udawał się w konkury (1562), zakochawszy się w Cecylji, siostrze króla Eryka XIV. Uwieczniony przez Niemcewicza w powieści „Jan z Tęczyna".

Tęgoborski Ludwik, syn Walerjana, ekonomista i finansista, * 1792, † 1857; urzędnik ros. min. spraw zagr.; napisał: „Etudes sur les forces productives de la Russie" (4 t., 1851—55) i in.

Tęgoborski Walerjan, szambelan Stanisława Augusta, † ok. 1820; szef gabinetu do interesów zagranicznych; napisał: „Eloge historique de Stanislas Auguste Roi de Pologne par un citoyen" i in.

Tęgopokrywe, ob. Coleoptera.

Tęgoskór, ob. Scleroderma.

Tętna przyśpieszenie, ob. tachycardia.

Tętna zwolnienie, ob. bradycardia.

Tętniak, ob. aneuryzmat, arterjoskleroza.

Tętnica basilarna, ob. basilarna tętnica.

Tętnica dogłowowa, ob. carotis.

Tętnica ramieniowa, arteria brachialis, nazwa przedłużenia tętnicy pachowej (a. axillaris), unaczyniającego mięśnie ramienia (brachium). W swoim przebiegu wydaje tętnice pochodne: t. głęboką ramienia (a. profunda brachii), górną i dolną poboczną t. łokciową (a. collateralis ulnaris superior et inferior) i t. promieniową (a. radialis). Kończy się t. łokciową (a. ulnaris) i t. międzykostną (a. interossea).

Tętnice, ob. arterje, naczynia krwionośne.

Tętnice wieńcowe, ob. wieńcowe tętnice.

Tętnicza hiperemja, ob. hiperaemia.

Tętno, sphygmus, pulsus, puls, rytmiczne rozszerzanie się światła tętniczych naczyń krwionośnych, uwarunkowane: 1) przez rytmiczne skurcze komór sercowych (systole), 2) przez elastyczność ścianek naczyniowych. Każdemu skurczowi komór sercowych odpowiada rozszerzenie się światła naczyń tętniczych, odczuwane jako „uderzenie" przy obmacywaniu tętnic powierzchownych. Ilość uderzeń t. (częstość t.) na minutę odpowiada ilości skurczów serca w tym samym czasie. Częstość t. wynosi: u noworodka 140—160, w 1-szym roku życia 110—115, w dzieciństwie i do lat 14-tu 80—85, u ludzi dorosłych 70—75 u mężczyzn, 80 u kobiet. T. ulega fizjologicznemu przyśpieszeniu po jedzeniu, przy wysiłkach fizycznych oraz w wieku starczym.

Tężec, tetanus, 1) w fizjologji skurcz tężcowy, stan stałego skurczu mięśnia poprzecznie prążkowanego lub gładkiego, spowodowany szeregiem podniet, działających na dany mięsień (uderzenia prądu indukcyjnego, podniety, idące z ośrodkowego układu nerwowe-

go itp.). T. mięśnia towarzyszy zawsze pewien ton, powodowany przez drganie danego mięśnia. Ponieważ każdy skurcz dowolny ma charakter sumy krótkotrwałych tężców, to ton mięśniowy łatwo można stwierdzić, np. przy silnem zaciśnięciu szczęk (skurcz mięśni żwaczy) i równoczesnem zatkaniu uszu. Słyszy się wówczas jakby we wnętrzu głowy rozlegające się słabe mruczenie; 2) w patologji ostra choroba zakaźna, wywoływana przez jady dość długich beztlenowych Gram-dodatnich zaokrąglonych pałeczek (Bacillus tetani), wykrytych 1884 przez Nicolaiera. Pałeczki t. często posiadają na obwodzie drobne okrągłe zarodniki czyli spory, bardzo odporne na działanie czynników zewnętrznych (środków dezynfekcyjnych, suszenia itp.). Zarodniki i pałeczki t. znajdują się w ziemi ogrodowej, nawozie końskim, pyle ulicznym. Zakażenie ludzi następuje najczęściej przy zanieczyszczeniu ran ziemią (np. przy ranach odłamkami granatów, rzadziej kulami karabinowemi). Jad t. (tetanospasmina) posiada wybitne powinowactwo do ośrodkowego i obwodowego układu nerwowego. Wędrowanie jadu tężcowego z miejsca zakażonego do ośrodkowego układu nerwowego (rdzenia kręgowego) odbywa się wzdłuż nerwów obwodowych. Okres wylęgania t. 4—14 dni. Pod względem klinicznym t. cechuje się: a) stanem stałego skurczu niektórych mięśni (mięśni żwaczy — trismus, szczękościsk; m. karku — sztywność karku, opisthotonus; m. mimicznych twarzy, tzw. risus sardonicus; m. kończyn itd.); b) stanem okresowo (odruchowo) występujących drgawek tonicznych (ob. drgawki), obejmujących wszystkie prawie mięśnie. Przypadki t. zdarzają się nawet u noworodków (tetanus neonatorum) wskutek zakażenia pałeczkami tężcowemi pępowiny.

Tężnie, urządzenia do zagęszczania słabych solanek; wysokie warstwy chróstu z rynną na wierzchu; przez otworki w rynnie solanka spływa na chróst i, staczając się kroplami, paruje; jednocześnie osiadają na chróście rozmaite zanieczyszczenia. Pod t. znajduje się odpowiedni zbiornik, w którym gromadzi się stężony roztwór solny. Powietrze w okolicy t. przesycone jest parą wodną i zawiera trochę rozpylonej solanki. T. w Polsce znajdują się w Ciechocinku.

Tężnik, konstrukcja, mająca na celu usztywnienie poprzeczne masztu, dachu itp., najczęściej przeciwko ciśnieniu wiatru (wiatrownica).

Tężyczka, tetania, choroba, cechująca się nadmiernem wzmożeniem pobudliwości obwodowego układu nerwowego. Występuje u ludzi młodych, przeważnie zajmujących się krawiecczyzną lub szewctwem, u kobiet ciężarnych lub karmiących, u dzieci, szczególnie krzywiczych; poza tem zdarza się w przebiegu niektórych chorób zakaźnych, zatruć, chorób żołądkowo-jelitowych. Spowodowana jest przez nieprawidłową przemianę soli mineralnych w ustroju (zmniejszenie ilości soli wapniowych, zbytnie zalkalizowanie krwi). W powstawaniu t. odgrywają ważną rolę schorzenia gruczołów przytarczycznych (ciałek Sandströma), jako narządów, regulujących przemianę mineralną. T. dzieli się na t. ukrytą i t. jawną. Przy t. jawnej występują skurcze mięśniowe (drgawki) samoistnie, bez żadnych podniet zewnętrznych. Tężyczka ukryta, ob. spazmofilja.

T. F., skrót wyrazów francuskich: Travaux forcés, litery wypalane dawniej we Francji na ciele skazańców, wysyłanych na galery.

Th, symbol chemiczny pierwiastka toru.

Thackeray William Makepeace, powieściopisarz-moralista angielski, * 1811, † 1863; napisał: „Vanity fair“ (1846—48), „Arthur Pendennis“ (1850), „Henry Esmond“ (1852), „The Newcomes“ (1853) i in.

Thadmor (Tadmor), ob. Palmira.

Thai, ob. Tai.

Thais, ob. Taida.

Thalamencephalon, ob. thalamus opticus.

Thalamophora, Foraminifera, Testacea, otwornice, nazwa rzędu korzenionóżek (Rhizopoda), posiadających wapienne, rzadziej pseudochitynowe lub krzemionkowe skorupki, oraz delikatnie rozgałęzione, często siatkowe pseudopodja. U form z podrzędu Monothalamia, skorupki zawierają jedną tylko komorę, podczas gdy u przedstawicieli podrzędu Polythalamia ilość komór może być bardzo znaczna. Pseudopodja wychodzą z ciała plazmatycznego za pośrednictwem jednego lub wielu otworów, przebijających powierzchnię skorupy. Stąd podział na grupy Imperforata i Perforata. Prawie wszystkie Monothalamia żyją jedynie w wodach słodkich, Polythalamia, przeciwnie, obejmują wyłącznie tylko formy morskie. Większość Thalamophora należy do organizmów dennych, rzadziej zdarzają się formy planktoniczne. Grupa ta odegrała ważną rolę w dziejach ukształtowania skorupy ziemskiej, przyczyniając się do wytworzenia potężnych pokładów kredy i innych skał wapiennych. Gatunki kopalne znane są już z okresu kambryjskiego, okres jednak największego rozkwitu tych korzenionóżek przypada na starszy trzeciorzęd. Najważniejsze rodzaje z podrzędu Monothalamia: Arcella, Difflugia, Centropyxis, Quadrula, Euglypha, Gromia; z podrzędu Polythalamia: Rhabdammina, Ammodiscus, Patellina, Peneroplis, Triloculina, Orbitolites, Textularia, Nodosaria, Rotalia, Globigerina, Polystomella, Nummulites.

Thalamus opticus, thalamencephalon, wzgórek wzrokowy, wielkie złogi szarej substancji mózgowej, obejmujące od boków tzw. trzecią komorę mózgową (ob. mózg), ważna stacja pośrednia dla wrażeń zmysłowych najrozmaitszego rodzaju (wzrokowych, dotykowych, bólowych i in.), ośrodki dla wyrażania mimiki psychicznej (śmiech, płacz itp.).

Thalassidroma (Procellaria) pelagica, nawałnik burzowy, petrel burzyk, ptak z rodziny Procellariidae; rząd Procellariiformes. Dług ciała 14 cm. Dziób

krótki, prosty, na końcu zakrzywiony, czarny. Nozdrza mieszczą się w błoniastej rurce, dochodzącej do połowy dzioba. Nogi krótkie, słabe. Upierzenie sadzowo czarne. Tryb życia napwół nocny. Żywi się drobnemi rybkami. Zamieszkuje Atlantyk i Pacyfik; zrzadka zjawia się u brzegów Europy (przypadkowo zalatuje na Bałtyk), zapędzany przez burze nawet daleko wgłąb lądu. Podczas wielkich burz lata tuż nad wodą, ślizgając się po powierzchni fal przy pomocy skrzydeł i płetwowatych nóg.

Thalassophobia, chorobliwa obawa morza i podróży morskich.

Thale, m. w Saksonji Pruskiej, w rej. magdeburskiej (Prusy), 12.400 mieszk.; huty żelazne, walcownie; źródła mineralne.

Thales, ob. Tales z Miletu.

Thaliacea, ob. Tunicata.

Thalictrum, rutewka, roślina z rodziny Ranunculaceae (jaskrowate); bylina północnej umiarkowanej strefy oraz zwrotnikowych okolic górzystych. Z gatunków, dziko u nas rosnących, najpiękniejsza jest T. aquilegiifolium, r. orlikolistna, bylina 40—120 cm. wys., o liściach 2—3 razy pierzastych, listkach okrągławych, kwiatach liljowych, zebranych w baldachogrona; kwitnie V—VII. Napotyka się na łąkach śródleśnych, w wilgotnych zaroślach w całym kraju, a także w ogrodach, gdzie jest sadzona jako ozdobnokwiatowa.

Thalium, ob. Tal.

Thallophyta, plechorośle, rośliny niższe, których ciało — plecha (thallus) nie wykazuje morfologicznego rozczłonkowania na korzeń i pęd ulistniony. Według systemu Wettsteina rośliny plechowate podzielone są na 5 typów: Schizophyta (rozprątki), Zygophyta (siemieniowce), Phaeophyta (brunatnice), Rhodophyta (krasnorosty) i Euthallophyta (plechorośle właściwe).

Thallus, plecha, ciało roślin niższych, niezróżnicowane na morfologicznie ściśle określone narządy: łodygę, liście, korzenie.

Tham Karol Ignacy, literat czeski, * 1763, † 1816; ułożył słownik czesko-niemiecki, gramatykę języka czeskiego i in.

Tham Wacław, brat poprz., literat czeski, * 1765, † 1816; organizator teatru czeskiego, aktor, poeta i dramaturg; napisał: „Wlasta i Szarka“, „Brzecisław i Jitka“, „Wojna szwedzka w Czechach“ i in.

Thames, ob. Tamiza.

Thanatologia (greck.), dział fizjologji, traktujący o śmierci.

Thanatophobia, chorobliwa obawa śmierci.

Thapsus, w staroż. m. w Afryce płn. (dzis. Mahedja), pamiętne zwycięstwem Cezara 46 przed Chr. nad Pompejanami.

Thasos, wyspa grecka na morzu Egejskiem u wybrzeży Tracji, 393 km², 15.200 mieszk.; górzysta; winnice, oliwki, wielkie lasy pinjowe.

Thaulow Frits, malarz norweski, * 1847, † 1906; malował pejzaże (gal. Luksemburska, Pinakoteka monachijska, National Galerie w Berlinie, muz. w Sztokholmie i Oslo).

Thaumetopoea (Cnethocampa) processionea, prządka wędrowna, niewielki motyl z rodziny Bombycidae. Skrzydła szare z ciemnemi przepaskami, tylne z ciemną plamą. Pstro ubarwione gąsienice pokryte są brodawkami, opatrzonemi długiemi włosami, oraz posiadają krótkie, kolczaste „włosy jadowe“. Żyją gromadnie w oprzędach-gniazdach, ogałacając drzewa liściaste (przeważnie dęby) i powodując zamieranie gałęzi. Na żer wychodzą zwykle wieczorami, postępując jedna za drugą, lub też tworząc zwartą kolumnę, poprzedzaną przez jedną gąsienicę-przodowniczkę. W czasie pochodu, odbywającego się w nadzwyczajnym porządku, poszczególne kolumny łączą się niekiedy w jedną, dochodzącą do kilkudziesięciu metrów dług., cała zaś procesja, poruszająca się w miarowem tempie, przybiera wygląd długiego, wijącego się między drzewami węża. W ten sposób gąsienice opanowują coraz to nowe drzewa, aby rankiem powrócić do swoich oprzędów. Przepoczwarczają się we wspólnem gnieździe, lecz każda tworzy własny kokon. Zasługuje na uwagę niezmiernie szkodliwe działanie na ustrój ludzki i zwierzęcy drobniutkich kolczastych włosków, odrywających się z łatwością od porzuconych wylinek, chwytanych przez wiatr i masowo unoszących się w powietrzu. Wskutek mechanicznego drażnienia powodują owe „włoski jadowe“ ciężkie stany zapalne i owrzodzenia skóry, oczu, gardła, płuc oraz narządów płciowych, zwłaszcza kobiecych. W miejscowościach, gdzie prządka zjawia się masowo, należy unikać wchodzenia do lasu i wypasania w pobliżu bydła.

Thaya, ob. Dyje.

Thea (Camellia) chinensis, roślina z rodziny Theaceae (Camelliaceaee); krzew 3—10 m. wys., o wiecznie zielonych, podłużnie eliptycznych, piłkowatych, skórzastych, lśniących liściach i różowawych (podobnych do kamelji) kwiatach. Pochodzi z gór Assanu; uprawiany jest od wieków i uszlachetniony w Chinach, dziś w wielu odmianach hodowany w Indjach Wsch., Japonji, na Jawie, wyspie Cejlon, Formozie, w Brazylji i na Kaukazie. Młode liście i końce gałązek po poddaniu fermentacji i wysuszeniu dostarczają herbaty. Plantacje krzewu herbacianego dają w ciągu roku około 3-ch zbiorów młodych pędów (ob. herbata).

Thea japonica, ob. Camellia japonica.

Theäitetos (Teetet), tytuł jednego z ważniejszych dialogów Platona.

Theca, w botanice: 1) komory pyłkowe, ob. pręcikowie; 2) puszka zarodnikowa mchów, ob. Musci.

Theer Otokar, poeta czeski, * 1880, † 1917; napisał: „Wyprawy do siebie“, „Trwogi i nadzieje“, „Wszystkiemu naprzekór“, poemat dramatyczny „Faethon“.

Theiner Augustin, kanonista i historyk niemiecki, * 1804, † 1874; prefekt tajnego Archiwum Watykańskiego 1855—70, usunięty na skutek oskarżenia Jezuitów, że udzielał uchwał soboru trydenckiego przeciwnikom dogmat...

o nieomylności papieża. Wydawca dokumentów: „Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae", „Codex diplom. dominii temporalis S. Sedis", kontynuacja „Annales ecclesiastici... ab a. 1572...", Aktów soboru trydenckiego i in.; autor dzieł: „Die neuesten Zustände der kathol. Kirche in Polen und Russland seit Katharina II", „Geschichte des Pontifikats Klemens XIV" i in.

Theiss, ob. Cisa.

Thelyphonus caudatus, ob. Uropygi.

Themis, według oddalenia siódmy satelita Saturna, odkryty przez Pickeringa w 1904 drogą fotograficzną; odległość = 24,2 promieni równikowych Saturna; obrót gwiazdowy $20^d 20^h 24^m$; wielkość gwiazdowa 13.

Themis, ob. Justitia.

Thenar (greck.), kłąb palca wielkiego, wyniosłość na dłoniowej powierzchni ręki, wytworzona przez mięśnie, dochodzące do palca pierwszego. Przeciwstawienie — hypothenar, kłąb palca małego, kłąbik.

Thénard Louis Jacques, chemik francuski, * 1774, † 1857; odkrywca błękitu Thénard'a.

Thenard'a błękit, związek nieorganiczny, glinian kobaltu $Co(AlO_2)_2$; proszek krystaliczny barwy niebieskiej; w wodzie nierozpuszczalny.

Theobroma Cacao, kakaowiec, roślina z rodziny Sterculiaceae (zatwarowate); drzewo Ameryki zwrotn., dziś powszechnie uprawiane w odpowiednich klimatach Afryki i Azji. Dochodzi do 12 m. wysok., ma liście krótkoogonkowe, pojedyncze, podłużnie jajowate, całobrzegie, skórzaste i lśniące, barwy ciemno zielonej (liście młode jasno czerwonawe); czerwonawe kwiaty powstają na pniu lub starszych gałęziach; owoc jednokomorowy, wielonasienny, 10—16 cm. dług., 5—8 cm. średnicy, żółto-czerwonej barwy. Nasiona koloru bronzowego służą do wyrobu kakao.

Theodoros z Samos, grecki rzeźbiarz, architekt, pisarz, cyzeler gemm z drugiej połowy VI w. przed Chr., uczeń Rhoikosa; im dwum tradycja przypisuje wynalazek techniki odlewania z bronzu; zbudował świątynię Heraion w Sparcie, kierował budową świątyni Artemidy w Efezie, stworzył (razem z Teleklesem z Samos) typ stojących posągów Apollina, ciętych w drzewie.

Theodotos, architekt grecki z VI w. przed Chr.; ok. 580 zbudował świątynię Asklepiosa w Epidauros, stwarzając nowy typ świątyni „megaronowej", bez opisthodomu.

Theofan Grek albo Greczyn, malarz bizantyjski z XIV w., pierwszy znany mistrz rosyjskich malarzy, twórca fresków w cerkwi Fiedora Stratiłata (ok. 1370) w Nowgorodzie i w cerkwi Spasa Torgowawo tamże.

Theophrastos z Eresos, ob. Teofrast.

Theotokopuli Kiriatos, ob. Greco Domenico.

Thera, ob. Santorin.

Theresina, stol. stanu Piauhy w Brazylji płn. (Am. Płd.), 57.500 mieszk.

Thermidor, jedenasty miesiąc kalendarza rewolucyjnego franc. (od 19 lipca do 17 sierpnia); 9 Th. II r. (27 lipca 1794) pamiętny obaleniem Robespierre'a.

Thermopenetratio, ob. diatermja.

Théroigne de Méricourt Anne, tzw. „amazonka wolności", * 1762, † 1817; jedna z uczestniczek rewolucji francuskiej, aresztowana i wychłostana publicznie pod zarzutem udziału w spisku, umarła w obłąkaniu.

Thesauri, ob. worki podpyskowe.

Thesaurus (greck.), skarb; w wyd. naukowych nazwa zbiorów materjałów, zwłaszcza językoznawczych.

Theseus, ob. Tezeusz.

Thesis, ob. 1) mocna część taktu; 2) ob. teza.

Thesium, leniec, roślina z rodziny Santalaceae (sandałowcowate); zazwyczaj byliny, wyjątkowo zioła, pasorzytujące na korzeniach innych roślin przy pomocy ssawek. Mają liście równowąskie, naprzemianległe, siedzące, bez przylistków; kwiaty obupłciowe, niepozorne, opatrzone dwoma przykwiatkami, o okwiecie dzwonkowatym, zielonawym, zebrane w rzadkie grona lub wiechy; owoc — jednonasienny pestkowiec lub orzeszek. Właściwe są Europie środkowej oraz Afryce płd. W Polsce: Th. ebracteatum, l. bezpodkwiatowy, Th. alpinum, l. alpejski, Th. pratense, l. łąkowy, Th. intermedium, l. pośredni, Th. Bavarum, l. górski.

Thessaloniki, ob. Saloniki.

Thetys, według oddalenia trzeci satelita Saturna, odkryty przez Cassini'ego 1684; odległość = 4,88 promieni równikowych Saturna; obrót gwiazdowy $1^d 21^h 18^m 26^s.1$: wielkość gwiazdowa 11—12; średnica = 989 km.

Theunis Georges, polityk belgijski, * 1873; minister skarbu 1920—21, premjer 1921—25.

Theuriet Claude André, poeta francuski, * 1833, † 1907; poematy: „Le chemin des bois", „Le bleu et le noir" i in., powieści: „Raymonde", „Le fils Maugars" i in.

Thevet André, franciszkanin, podróżnik i geograf francuski, * 1502, † 1550; opisał Brazylję i kraje wschodnie, wydał geografję powszechną.

Thiaki, ob. Itaka.

Thibaudeau Antoine Claire hr., historyk francuski, * 1765, † 1854; 1792 w konwencie stronnik Góry, 1796 przewodniczący Rady Pięciuset, za Napoleona radca stanu, 1815—30 na wygnaniu; prace: „Mémoires sur la Convention et le Directoire", „Mémoires sur le Consulat et l'Empire", „Ma biographie, mes mémoires 1765—92" i in.

Thibault, ob. France Anatol.

Thibaut IV, hrabia Szampanji, truwer, * 1201, † 1253; autor „Jeux partis" i „Chansons".

Thiele Thorvald Nicolai, astronom duński, * 1838, † 1910; 1875—1906 dyrektor obserwatorjum w Kopenhadze. Prace jego dotyczyły głównie astronomji rachunkowej.

Thierry Amédée Simon, historyk francuski, * 1797, † 1873; dzieła: „Histoire des Gaulois", „Histoire d'Atilla" i in.

Thierry Augustin, brat poprzedn., historyk francuski, * 1795, † 1856; dzieła: „Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands", „Lettres sur l'histoire de France", „Récits des temps mérovingiens", „Essai sur le tiers Etat" i in.

Thiers, m. okręg. w Owernji, w dep. Puy-de-Dôme (Francja), nad rz. Durolle, 17.500 mieszkańców; wyrób noży.

Thiers Adolphe, mąż stanu i historyk francuski, * 1797, † 1877; od 1821 publicysta w Paryżu, 1830 wydawca dziennika „National", inspirator protestu przeciw ordonansom, współtwórca rewolucji oraz monarchji lipcowej; 1832 min. spr. wewn., potem handlu i robót publ.; 1834 spr. wewn., 1836 (II—VIII) i 1840 (III—X) prezes gabinetu; w zgromadz. prawod. 1848—9 orleanista; 1851 wygnany, wrócił 1852 i poświęcił się badaniom naukowym; od 1863 deputowany, w ostrej opozycji przeciwko II-u cesarstwu; w 1870 wysłany do dworów europejskich, nie zdołał wyjednać interwencji na rzecz Francji; 1871 szef egzekutywy, zawarł pokój z Prusami; stłumił powstanie komuny paryskiej; 31. VIII. 1871 wybrany prezydentem Republiki, obalony 24. V. 1873 przez Zgromadzenie Narodowe. Dzieła: „Histoire de la Révolution française" (1824—27), „Histoire du Consulat et de l'Empire" (1854—62) i in.

Thiersch Friedrich von, architekt niemiecki, * 1852; od 1879 profesor Wyższej Szkoły Technicznej w Monachjum i Akad. Szt. Pięknych tamże; dzieła: most na Renie ok. Moguncji i na Neckarze w Mannheimie, gmach pałacu Sprawiedliwości w Monachjum.

Thiersch Karl, chirurg niemiecki, * 1822, † 1895; od 1867 profesor w Lipsku; prace o raku i in. Zapoczątkował transplantację tkanek.

Thietmar, ob. Dytmar.

Thigenol, organiczny związek siarkowy; ciemna, gęsta, w wodzie, alkoholu i glicerynie łatwo rozpuszczalna masa, podobna do ichtjolu; działanie przeciwgnilne i przeciwpasorzytnicze. Przyśpiesza wchłanianie produktów patologicznych (pozapalnych).

Thimoteos, ob. Tymoteusz.

Thiocol, sól potasowa siarczanu gwajakolu, związek organiczny, $CH_3O.C_6H_3(OH).SO_3K$; biały, w wodzie rozpuszczalny proszek. Środek wykrztuśny i lekko dezynfekujący, stosowany przy gruźlicy płuc.

Thiol, „sztuczny ichtjol", związek organiczny, otrzymywany przez działanie siarki na węglowodory nienasycone. Środek leczniczy, używany w dermatologji jako maść lub płyn.

Thionville (niem. Diedenhofen), m. w Lotaryngji, w dep. Moselle (Francja wsch.), nad rz. Mozelą, 14.000 mieszk.

Thira, ob. Santorin.

This Aleksander, prawnik polski, * 1804, † 1846; studja na Uniwersytecie Warszawskim; prokurator senatu, jeden z założycieli i redaktorów „Themidy Polskiej".

Thlaspi, tobołki, roślina z rodziny Cruciferae (krzyżowe); zioła półkuli płn., o liściach niepodzielonych, w nasadzie sercowato strzałkowatych, kwiatach drobnych, białawych lub różowawych; owoc—łuszczynka uskrzydlona, u góry wycięta, 2—wielo nasienna. W Polsce pospolite na polach, koło dróg, między zbożem i warzywem T. arvense, t. polne.

Thoma Hans, malarz i rytownik niemiecki, * 1839, † 1924; malował portrety, pejzaże, sceny mitologiczne i religijne; z dzieł: „Autoportret z 1880" (Drezno), „Chata w Thals", „Krajobraz wiosenny" (tamże), „Nimfy źródlane" (Stuttgart), „Samotność" (Monachjum).

Thoma Ludwig, satyryk niemiecki (pseud. Peter Schlemihl), * 1867, † 1921; współpracownik „Simplicissimusa"; powieść „Andreas Vöst", komedje: „Lokalbahn", „Moral" i in.

Thomas Albert, polityk francuski, socjalista, * 1878; zorganizował produkcję amunicji wojennej w 1914; minister uzbrojenia 1915 do 1917; od 1920 dyrektor Międzynarodowego Biura Pracy przy Lidze Narodów oraz główny kierownik wydawnictw Biura.

Thomas Charles Louis Ambroise, kompozytor francuski, * 1811, † 1896; od 1871 dyrektor konserwatorjum muzycznego w Paryżu; opery: „Mignon", „Hamlet", „Françoise de Rimini" i in., msze, Requiem, utwory fortepianowe.

Thomas Grosvenor, malarz angielski, * 1856; pejzażysta.

Thomas Sydney Gilchrist, metalurg angielski, * 1850, † 1885; wynalazł metodę otrzymywania stali. Ob. stal.

Thomasius Christian, filozof i prawnik niemiecki, * 1655, † 1728; w filozofji walczył przeciwko wpływom Arystotelesa oraz metodzie scholastyczno-sylogistycznej. Z pism ważniejsze: „Institutionum jurisprudentiae divinae libri tres, in quibus fundamenta juris naturalis secundum hypotheses ill. Pufendorfii perspicue demonstrantur" (1688), „Introductio ad philosophiam aulicam" (1688), „Introductio in philosophiam rationalem" (1701), „Ausübung der Vernunft" (1691) i in.

Thomassin Phillippe, rytownik francuski, * ok. 1556, † ok. 1635; wykonał „Recueil des portraits des souverains et des capitaines les plus illustres".

Thome Juan Macon, astronom amerykański, * 1843, † 1908; współpracownik Gould'a; od 1885 dyrektor obserwatorjum w Cordobie (Argentyna); obserwacje pasów nieba południowego od —20° do —61° deklinacji.

Thompson Silvanus Phillipps, fizyk angielski, * 1851, † 1916; od 1885 dyrektor „Technical College" w Finsbury (Londyn) i prof. fizyki; prace: „Elementary lessons in electricity and magnetism" (1881), „Dynamo-electric machinery" (1884) i in.

Thompson William, angielski ekonomista socjalistyczny, * 1785, † 1833; uczeń Owen'a i Bentham'a; napisał: „An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness", „An appeal of one half of the human race, women" (1825) i in.

Thoms Hermann, współczesny chemik i farmaceuta niemiecki, * 1862; kierownik instytutu farmaceutycznego i prof. uniwersytetu ber-

lińskiego; wydał: „Handbuch der praktischen und wissenschaftlichen Pharmazie" (6 tomów).

Thomson James, poeta angielski, * 1700, † 1748; poemat „The seasons", angielski hymn narodowy „Rule Britannia" i in.

Thomson James, poeta szkocki, * 1834, † 1882; utwory: „The city of dreadful night", „Essays and phantasies" i in.

Thomson Joseph John, fizyk angielski, * 1856; od 1883 prof. w Cambridge; ważne prace nad teorją elektronów, wyładowaniami w gazach rozrzedzonych i in; 1906 otrzymał nagrodę Nobla z dziedziny fizyki.

Thomson William, lord Kelvin, fizyk angielski, * 1824, † 1907; 1846—99 prof. w Glasgowie; pracował głównie nad elektrycznością i teorją ciepła, ulepszył telegrafy podmorskie; główne prace: „Treatise on natural philosophy" (1867), „Mathematical and physical papers" (6 t., 1882—1912).

Thomson Wyville, przyrodnik angielski, * 1830, † 1882; prof. botaniki w Aberdeen, Cork, Belfast i Edymburgu; twórca nauki o badaniu głębin morskich; ogłosił: „The depths of the sea" (1873), „The voyage of the Challenger in the Atlantic" (2 t., 1877) i in.

Thomsona zjawisko, szczególny przypadek termoelektryczności, odkryty przez W. Thomsona (lorda Kelvina) w 1856; zjawisko to polega na występowaniu nowych różnic temperatury w jednolitym przewodniku, przez który płynie prąd elektryczny, jeżeli różne miejsca tego przewodnika mają początkowo różne temperatury.

Thôr, ob. Donar.

Thoracocentesis (greck.), nakłucie ściany klatki piersiowej w celu wydobycia płynu z jamy opłucnej lub w celu wykonania sztucznej odmy piersiowej.

Thoracometria (greck.), mierzenie klatki piersiowej.

Thoracopagus (gr.), „bliźnięta syjamskie", nieprawidłowość rozwojowa: zrośnięcie dwojga bliźniąt klatkami piersiowemi.

Thoracoplastyka (greck.), operacyjne uruchomienie zesztywniałej wskutek procesów patologicznych klatki piersiowej, przez usuwanie żeber i zgrubiałej opłucnej.

Thoracoskop (greck.), przyrząd do oglądania wnętrza jamy opłucnej.

Thoracostraca, Podophthalmata, słupkookie, nazwa legjonu skorupiaków (Crustacea) z podgromady Malacostraca. Wszystkie, lub tylko przednie segmenty piersiowe zrośnięte z segmentami głowowemi w nieruchomy głowotułów (cephalothorax). Oczy złożone, osadzone na ruchomych słupkach ocznych. Należą tu rzędy: Schizopoda, Decapoda i Sympoda (Cumacea).

Thoracotomia (greck.), otwarcie ściany klatki piersiowej w celu wydobycia płynu z jamy opłucnej.

Thorax, klatka piersiowa, pierś, nazwa przedniego odcinka tułowia u ssaków i człowieka, ograniczonego zprzodu przez mostek (sternum), ztyłu przez część piersiową kręgosłupa i z boków przez żebra (costae). U innych zwierząt, np. u stawonogów (Arthropoda), nazwa thorax oznacza okolicę pomiędzy głową a odwłokiem, (abdomen).

Thoresen Magdalene, poetka norweska, * 1819, † 1903; opowiadania z życia wiejskiego.

Thorium, ob. tor.

Thornhill James, malarz angielski, * 1676, † 1734; obrazy historyczne i panneaux dekoracyjne. Z dzieł: malowidła Hall w Greenwich, apartamentów w Hampton-Court, wielkiej hali w Bleinheim, w katedrze św. Pawła.

Thoroddsen Thorvald, geograf i przyrodnik islandzki, * 1855, † 1921; autor prac o Islandji.

Thorshavn, stol. wysp Faröer, na wyspie Strömö, 2.500 mieszk.

Thorsteinson Steingrimur, poeta islandzki, * 1831, † 1913; poezje na tle życia ludu wiejskiego.

Thorwaldsen Bertel, rzeźbiarz duński, * 1770, † 1844; uczeń akademji kopenhaskiej; z dzieł: „Chrystus błogosławiący", „Płaskorzeźba pochodu Aleksandra W.", okrągłe płaskorzeźby „Dzień" i noc", pomnik ks. J. Poniatowskiego w Warszawie, pomnik Kopernika tamże; z dzieł jego utworzono muzeum Thorwaldsenowskie w Kopenhadze.

Thou Jacques Auguste, mąż stanu i historyk francuski, * 1553, † 1617; dzieło: „Historia sui temporis".

Thourout (flam. Thorhout), m. w prow. Flandrji zach. (Belgja), 11.000 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Thrasybulos, ob. Trazybul.

Thrasymedes z Paros, rzeźbiarz grecki z początku IV w. przed Chr.; wykonał posąg Asklepiosa w Epidaurze, w stylu, przypominającym Fidjasza.

Three Rivers, m. w prow. Quebec (Kanada), przy ujściu Saint Maurice do rz. Św. Wawrzyńca, 22.300 mieszk.; przemysł drzewny, papierniczy i żelazny.

Thrips, ob. Thysanoptera.

Thripsidae, ob. Thysanoptera.

Throllope Anthony, powieściopisarz angielski, * 1815, † 1882; utwory: „The Eustace Diamonds", „Barchester Towers" i in.

Thrombocyty, ob. płytki Bizzozery.

Thrombophlebitis, ob. phlebitis.

Thrombosis (greck.), zaczopowanie światła naczynia krwionośnego przez tworzący się zakrzep (thrombus).

Thrombus (greck.), zakrzep; złogi włóknika, tworzące się przyżyciowo wewnątrz naczyń krwionośnych i zamykające (zaczopowujące) ich światło; ścisłem przyleganiem do ściany naczyniowej i kruchością swą różnią się od skrzepów, które wewnątrz naczyń powstają dopiero po śmierci, a które powstają przyżyciowo, jeżeli krew wydostanie się poza światło naczyń.

Throndhjem albo Trondhjem, gł. m. okręgu Söndre Thröndelag (Norwegja), przy ujściu rz. Nidelven do fiordu T., 54.500 mieszk.;

katedra z XI w., zamek królewski, port morski; niegdyś miejsce kuracyjne królów szwedzkich.

Thugut Franz Maria baron von, austrjacki mąż stanu, * 1736, † 1818; 1793—7 min. spr. zagr.; dążył do wojny z Francją; na żądanie Napoleona usunięty 1797.

Thugutt Stanisław, polityk polski, * 1873; redaktor tygodnika „Ziemia" 1910—1914; minister spraw wewnętrznych 1918—19, były prezes stronnictwa ludowego „Wyzwolenie"; wicepremjer bez teki 1924—25.

Thugutt Stanisław Józef, mineralog, * 1862; prof. mineralogji i petrografji na Uniwersytecie Warszawskim; prace: „Mineralchemische Studien" (1891), „O reagonicie, nowym produkcie wietrzenia nefelinu" (1899) i in. Liczne badania nad krzemianami.

Thuille Ludwig, kompozytor niemiecki, * 1861, † 1907; opery: „Theuerdank", Lobetanz", „Gugeline".

Thuja, żywotnik (tuja), roślina z rodziny Cupressaceae (cyprysowate); wiecznie zielone drzewa lub krzewy, właściwe Am. Płn. (3 gatunki) oraz Azji (1 gat.), mają pędy mniej więcej poziomo ustawione, płaskie, tylko o dwóch bocznych kantach, pod spodem jaśniejsze, matowej barwy, listki łuskowate, dachówkowato na siebie zachodzące, do łodygi przyrośnięte, środkowe z żywicznemi gruzikowatemi gruczołkami; owoc — szyszeczka o 6—10 krzyżujących się, po zasuszeniu odstających, łuseczkach. U nas sadzone są po parkach jako ozdobne: T. gigantea, drzewo płn.-amerykańskie (góry Skaliste do oceanu Spokojnego), dorastające 60 m. wys.; ma końcowe rozgałęzienia pędów długie, ustawione uderzająco równolegle i gęsto, łuski szyszkowe zakończone drobnym cierniem. T. occidentalis, drzewo płn.-wsch. Ameryki, do 20 m. wys.; końcowe rozgałęzienia pędów krótsze, nie ustawione tak gęsto i regularnie, szyszeczki nieco smuklejsze, łuski bezcierniowe. Rzadziej sadzona jest T. (Biota) orientalis (Rys.: *a* forma piramidalna, *b* gałązka z szyszeczkami); drzewo Chin płn., Turkiestanu i Japonji, do 7 m. wys., o pędach, ustawionych wybitnie pionowo, gruczołkach żywicznych, umieszczonych w rynienkowatem zagłębieniu, szyszeczkach jajowatych, do 2 cm. dług., o łuskach grubych i mięsistych, zielonych z sinawym nalotem; każda łuska wybiega w hakowato wygiętą ostrogę. T. occ. oraz T. (Biota) orient. tworzą mnóstwo form, najczęściej sztucznie otrzymanych. Drewno żywotnika jest cennym materjałem meblowym.

Thuja orientalis.

Thujopsis, roślina z rodz. Cupressaceae (cyprysowate). Jedyny gat. T. dolabrata, krzew lub drzewo do 30 m. wys., o liściach łuskowatych, stosunkowo dużych, pędach wybitnie spłaszczonych, do 7 mm. szerok., zwierzchu ciemno zielonych, lśniących, spodem biało plamistych (tylko brzegi liści i nerwy środkowe pozostają zielone), szyszkach podługowatych, złożonych z 6—10 ciernistych łusek. Pochodzi z Japonji, w Europie (u nas rzadko) sadzona jako drzewo ozdobne. Drewno ma zastosowanie przy budowlach wodnych i podziemnych.

Thukidydes, ob. Tucydydes.

Thulden Théodore van, malarz flamandzki, * 1606, † 1676; uczeń Rubensa; wykonał szereg wielkich malowideł historycznych: „Skarb Brésil'a" (1651), „Niderlandy składają hołd Marji" (1654), „Powrót pokoju" (1655) i in.

Thule, planetoida, odkryta przez Palisę w 1888.

Thule, u starożytnych bajeczna wyspa, leżąca na ostatnim północnym krańcu ziemi; stąd wyrażenie: Ultima Thule, najdalsza wyspa, kres świata.

Thullie Maksymiljan, profesor Politechniki Lwowskiej i działacz polityczny polski, * 1853; 1897—1923 prezes stronnictwa katolickiego (chrześc.-dem.); od 1922 senator i prezes klubu senackiego Ch.-D.; napisał 120 dzieł i rozpraw technicznych w jęz. polskim, niemieckim i francuskim, m. in. „Podręcznik teorji mostów" (3 wydania), „Mosty drewniane", „M. żelazne" —, „M. blaszane", „M. sklepione", „M. żelbetowe" „Teorje ram" i wiele innych; jeden z twórców teorji konstrukcyj żelazobetonowych.

Thumann Paul, malarz i ilustrator niemiecki, * 1834, † 1908; prof. Akad. w Berlinie; wykonał ponad 3.000 ilustracyj; z obrazów: „Psyche przeglądająca się w wodzie", „Madonna", portrety.

Thun, m. okręg. w kantonie berneńskim (Szwajcarja), nad rz. Aar i jez. T., 14.700 mieszkańców; zamek z XII w.; gł. plac ćwiczeń wojsk szwajc.

Thun Franz, ks. von Thun i Hohenstein, austrjacki mąż stanu, * 1847, † 1916; namiestnik Czech 1889—96 i 1911—16; prezes gabinetu 1898—9; od 1911 książę.

Thun Leo hr. von, austrjacki mąż stanu * 1811, † 1888; 1849—59 min. oświaty; od 1860 członek sejmu czesk. i Rady państwa.

Thuńskie jezioro (niem. Thuner See), jezioro w kantonie berneńskim (Szwajcarja), 48 km², do 216 m. głęb.

Thur, 1) l. dopływ Renu w kantonie Sankt Gallen (Szwajcarja), dług 123 km.; 2) l. dopływ rz. Ill, w dorzeczu Renu w Wogezach, dług. 88 km.

Thurgau, ob. Turgowja.

Thüringen, ob. Turyngja.

Thüringer Wald, ob. Turyngijski Las.

Thurmberg, ob. Wieżyca.

Thurn Heinrich Mathias hr. von, * 1580, † 1640; inicjator i wódz powstania w Pradze 1618; walczył pod Wiedniem 1619; po bitwie pod Białą Górą 1620 uszedł do Siedmiogrodu; później walczył pod Gustawem Adol-

fem; 1633 zmuszony przez Wallensteina do kapitulacji pod Stinawą.

Thylacynus cynocephalus, wilk (pies) workowaty, norowiec, ssak z rodziny Dasyuridae (niełazy); podrząd Polyprotodontia, rząd Marsupialia (workowate). Dług. ciała ok. 1 m., ogona ok. 50 cm. Największy z drapieżnych workowatych. Z postaci przypomina wilka i psa; smukły, na wysokich nogach; grzbiet pręgowany, ogon długi. Zęby drapieżne, w ilości 46. Zamieszkuje Tasmanję. Napada na kangury i wyrządza szkody w stadach owiec. Obecnie prawie zupełnie wytępiony.

Thymallus thymallus, lipień, ryba z rodziny Salmonidae; rząd Malacopterygii, podgromada Teleostei. Dług. 30—50 cm., waga do 1 kg. Szczęki, lemiesz i podniebienie uzbrojone drobnemi ząbkami. Górna szczęka wystaje ponad dolną. Płetwa grzbietowa bardzo duża, wysoka, wpoprzek ciemno pręgowana. Grzbiet zielonawo-brunatny, spód srebrzysty, boki metalicznie połyskujące. Głowa i przód ciała zwykle ciemno plamkowane. Spotyka się głównie w bystrych górskich potokach Europy środk. i płn., u nas w dorzeczu Wisły i Dniestru. W okresie tarła schodzi do większych rzek.

Thymelaeaceae, wawrzynkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Myrtales (mirtowe); drzewa lub krzewy, rzadziej rośliny zielne, o liściach pojedyńczych, całobrzegich, kwiatach 4-krotnych, z dnem kwiatowem rurkowatem, 8 pręcikach, słupku 1 (2)-komorowym z 1 szyjką; owoc — jagoda, rzadziej torebka. Rodzaje: Aquilaria, Daphne, Edgeworthia, Gnidia, Thymelaea i in.

Thymitis, zapalenie grasicy.

Thymus, macierzanka (tymianek), roślina z rodz. Labiatae (wargowe); zioła lub podkrzewy Europy, Afryki i Azji, głównie okolic nadśródziemnomorskich, o liściach pojedyńczych, równowąskich, jajowatych lub eliptycznych, kwiatach zebranych zazwyczaj w główki. T. serpyllum, m. piaskowa (Rys.: *a* liść, *b* kwiat w przekroju), której gęste kępki stroją swym fioletowo-czerwonym kwiatem wzgórki, wydmy piaszczyste i pobrzeża lasów sosnowych; T. vulgaris, m. zwyczajna, rosnąca w okolicach nadśródziemnomorskich (u nas uprawiane niekiedy w ogrodach do użytku kuchennego); rośliny lekarskie, dostarczają: pierwsza „Herba Serpylli", druga „Herba Thymis", „Oleum Thymi", „Thymolum".

Thymus serpyllum.

Thymus, ob. grasica.

Thynnus thynnus, tuńczyk, ryba z rodziny Scomberidae; rząd Acanthopterygii, podgromada Teleostei. Dług. 2—3 m., waga do 300 kg. Ciało zprzodu szerokie, ku tyłowi wrzecionowato zwężone i zakończone wielką, półksiężycowatą płetwą ogonową. Pomiędzy drugą płetwą grzbietową a ogonową, oraz między tą ostatnią a odbytową ciągnie się szereg maleńkich, żółtych, czarno obrzeżonych płetw rzekomych. Grzbiet czarno-niebieski, boki jaśniejsze, spód biało-niebieskawy. Żyje gromadnie, odznacza się wielką zwinnością, szybkością i energją ruchów. Żywi się głównie śledziami, sardynkami i makrelami. Zamieszkuje Atlantyk i m. Śródziemne. Mięso, świeże i konserwowane, bardzo smaczne. Na wielką skalę połów tuńczyków odbywa się w okresie tarła, najliczniej na wybrzeżach Sycylji i Sardynji.

Thyreoiditis (greck.), zapalenie gruczołu tarczowego; powoduje zropienie lub zapalne stwardnienie tarczycy; powikłanie przy ostrych chorobach zakaźnych, zdarza się rzadko.

Thysanoptera, przylżeńce, wciórnastki, nazwa rzędu owadów z grupy Orthopteroidea. Drobne roślinożerne owady (od 0,5—10 mm.), o ciele smukłem, lekko spłaszczonem. Oczy siatkowe. Narządy gębowe ssące. Skrzydła obu par są jednakowe, listewkowatego kształtu, opatrzone na brzegach długiemi frendzlowatemi włosami. Stopy odnóży zakończone dwoma małemi pazurkami i pęcherzastemi przylgami, umożliwiającemi silne przyleganie do gładkich powierzchni. W rozwoju przechodzą niezupełną metamorfozę. U niektórych gatunków rozród partenogenetyczny. Obejmują jedną rodzinę Thripsidae, z której zasługują na uwagę szkodniki roślin uprawnych: Thrips linarius na lnie, Th. tabaci na tytuniu, Chirothrips manicatus i Limothrips cerealium w kłosach zbóż oraz Heliothrips haemorrhoidalis, szkodnik roślin cieplarnianych.

Thysanura, szczeciogony, nazwa rzędu owadów (Insecta). Ciało spłaszczone i wrzecionowato wydłużone, zazwyczaj okryte lśniącemi łuseczkami. Oczy złożone lub pojedyńcze. Czułki długie, szczeciniaste. Narządy gębowe gryzące. Najbardziej rozpowszechnione w krajach ciepłych. Żywią się głównie butwiejącemi resztkami roślin, grzybami itp. Należą tu dwie rodziny: Machilidae (przerzutkowate) i Lepismatidae (łuśniczkowate). Wraz z rzędem Diplura (skrytoszczękie) i rzędem Collembola (skoczogony), obejmującym rodziny Poduridae (pchlice), Entomobryidae (widłogony) i Sminthuridae (mysiogony), tworzą Thysanura duży zespół Thysanuroidea (Apterygota), zawierający owady zupełnie bezskrzydłe, rozwijające się bez przeobrażenia.

Ti, symbol chemiczny pierwiastka tytanu.

Tian-szan (chińsk. Góry Niebieskie), łańcuch górski w Azji Środk., płn.-wsch. przedłużenie wyżyny Pamiru, dług. 1956 km., podzielony na wiele pasm, biegnących z płn.-wsch. ku płd. zach., przechodzący na zach. w stepy Turkiestanu, na wsch. w dolinę rz. Tarymu, a na płn.-wsch. w góry Ałtajskie; na płd.-zach. główny masyw Chan-tengri, 6.950 m. wys., w górach W. Ałtaju dosięga w masywie Pik Kauffman 7.100 m. wys.; charakter alpejski, granica śniegu od 3.600—5.000 m., liczne lodowce; kop. soli; ludność Kirgizi i aryjscy Tadżykowie; liczne kolonje rolnicze; drogi komunikacyjne prowadzą przez Turfan-Urunczi i przez przełęcz Terek z Fergany do Kaszgaru.

Tiara, pierwotnie nakrycie głowy królów staroperskich, obecnie pozaliturgiczne nakrycie głowy papieża podczas uroczystego aktu jurysdykcji; powstała z białej mitry, oznaki godności papieskiej, używanej już w VII w.; gdy papieże zostali również władcami świeckimi, dodano do mitry obłogę w formie obrączki w IX w., drugą koronę dodano w XIII w., trzecią w XIV w.; słynna „tiara Saitafernesa" — falsyfikat żyda Rachumowskiego z Odesy, została niegdyś zakupiona jako oryginał przez muzeum Luwru; obecnie znajduje się w Muzeum Sztuk Dekoracyjnych w Paryżu.

Tibaldi, ob. Pellegrino.

Tibbu, lud berberyjsko-murzyński w Saharze Środk. z ośrodkiem w Tibesti, ok. 30.000 głów; częściowo mahometanie, częściowo poganie; chów kóz i wielbłądów.

Tiberius Claudius Germanicus, ob. Klaudjusz.

Tiberius Claudius Nero (Tyberjusz), cesarz rzymski 14—37 po Chr.; adoptowany przez Augusta; uduszony podobno przez swego ulubieńca, prefekta pretorjanów Makrona.

Tibesti, kraina górzysta, do 3.000 m. wys., w Saharze środk. (Afryka), ok. 260.000 km²; gł. ośrodki Tao i Bardai.

Tibia, piszczel, 1) nazwa czwartego, zwykle silnie wydłużonego, człona odnóży u owadów (Insecta); 2) u kręgowców (Vertebrata) gruba, wydłużona kość goleni (crus), odpowiadająca kości promieniowej (radius) w przedramieniu (antibrachium). Łączy się u góry z kością udową (femur), u dołu z napiętkiem (talus).

Tibia, rodzaj fletu, sporządzonego z kości, używanego przez staroż. Rzymian. U Greków nazywano tak ogólnie instrumenty w zakresie aulodji.

Tibicen septemdecim, ob. Cicadidae.

Tibiotarsus, kość szkieletu kończyn tylnych u ptaków, powstała ze zrośnięcia się w jedną całość piszczeli (tibia) z astragalus (tibiale + fibulare).

Tibullus Albius, poeta rzymski, * 54, † 19 przed Chr.; zachowały się 4 księgi elegij (Corpus Tibullianum), obejmujące, prócz utworów Tibullusa, także elegie nieznanego bliżej Lygolamusa i poetki Sulpicji.

Tiburon, wyspa w zat. Kalifornijskiej, należąca do Meksyku (Am. Środk.), 963 km², 400 mieszk.

Tic (franc.), 1) „maladie des tics", niezależne od woli drgawkowe ruchy mięśni głowy, twarzy, ramion itp.; występują u osób neuropatycznych, częste u dzieci; 2) t. douloureux, skurcze drgawkowe mięśni twarzy, występujące niekiedy przy nerwobólu nerwu trójdzielnego (neuralgia nervi trigemini).

Tichodroma muraria, pomurnik, mentel, ptak z rodziny Certhiidae (pełzacze); podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała ok. 17 cm. Dziób cienki, prawie prosty, dłuższy od głowy. Upierzenie zasadnicze popielate; skrzydła brunatno-czarniawe, od nasady do środka karminowo-czerwone. Gardziel u samców czarna, na zimę bielejąca. Ogon słabo zaokrąglony, nie służy do podpierania się. Nogi czarne, podobnie jak łukowate, ostre pazury. Zamieszkuje obszary wysokogórskie Europy, Azji i Afryki płn. W Polsce spotyka się w Tatrach i Pieninach. Gnieździ się w szczelinach skalnych i doskonale łazi po zupełnie pionowych skałach. Żywi się owadami.

Tichonrawow Nikołaj, rosyjski historyk literatury, * 1832, † 1893; prof. uniw. moskiewskiego; uważany za jednego z twórców naukowej historji literatury rosyjskiej.

Tichow Gawriił, współczesny astrofizyk rosyjski; asronom-obserwator w Pułkowie. Zakres prac: astrospektrografja itp.

Tichwin, m. pow. w gub. czerepowieckiej (Rosja płn.), nad rz. Tichwinką, 8.000 mieszk.; ważny punkt handlowy i przeładunkowy na drodze wodnej Newa—Wołga (kanał Tichwiński).

Tichý Franciszek (pseud. Zdeněk Broman), literat czeski, * 1886; słowianofil, tłumacz utworów polskich.

Tichy Karol, współczesny malarz i pedagog polski, * 1871; od 1904 profesor Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie. Szereg studjów węglowych oraz olejny obraz „Pogrzeb".

Ticino, ob. Tessin.

Ticinum, ob. Pawja.

Tideman, budowniczy gdański, † 1403; zbudował kościół N. M. P. w Kartuzach.

Tidemand Adolf, malarz norweski, * 1814, † 1876; malował obrazy historyczne i rodzajowe. Z dzieł: „Pożegnanie norweskiego wychodźcy" (Lipsk).

Tidikelt, ob. Tuât.

Tidore, wyspa w grupie Moluków (Indje Wsch. Holend.), 108 km², 8.000 mieszk.

Tieck Ludwig, poeta romantyczny niemiecki, * 1773, † 1853; dramaturg teatru nadwornego w Dreznie, później na dworze króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV. Opowiadania, dramaty („Genoveva"), bajki („Phantasus") i in.

Tiedemann Christoph, polityk niemiecki, * 1836, † 1907; jeden z założycieli Hakaty; 1881 prez. regencji bydgoskiej, 1886 członek pruskiej Rady państwa.

Tiegenhof, ob. Nowy Dwór.

Tiel (Thiel), m. w prow. Geldern (Holandja), na prawym brzegu rz. Waal, 11.500 mieszkańców; niegdyś ożywiony port.

Tielepniew-Owczina-Obolenskij Iwan ks., wódz moskiewski; 1492—93 wkroczył na Litwę, zburzył Mceńsk i Lubuńsk; 1517 pobił ar-

mię polską wpobliżu obozu Konstantego Ostrogskiego.

Tieling, m. w Mandżurji, nad rz. Lian-ho, przy kolei płd.-mandżurskiej, 28.500 mieszk.; znaczny handel.

Tienen, ob. Tirlemont.

Tientje, moneta złota holenderska = 10 guldenom.

Tien-tsin, m. port. w prow. Czi-li (Chiny płn.-wsch.), nad rz. Pei-ho, 839.000 mieszk.; handel herbatą i opjum; 1860 otwarte dla handlu europejskiego; 1860 traktat pokojowy między Chinami a Anglją i Francją; 1885 pokój między Chinami a Francją.

Tiepolo Giovanni Battista, malarz włoski, * 1696, † 1770; obrazy: „Neptun" i in. w sali de Quatro Porte w pałacu dożów w Wenecji, „Antonjusz i Kleopatra" (pałac Labbia, tamże), „Cud św. Antoniego" (kośc. w Murano).

Tierce, angielska miara płynów = 42 galonom = 190,83 l.

Tierra del Fuego, ob. Ognista Ziemia.

Tiers état (Stan trzeci), nazwa mieszczan i chłopów we Francji z przed Wielkiej Rewolucji, w przeciwstawieniu do uprzywilejowanych stanów szlachty i duchowieństwa.

Tiglat-Pilesar IV, król asyryjski 745—727 przed Chr., twórca potęgi państwa asyryjskiego.

Tigranes II Wielki, król armeński 95—36, * 121 przed Chr.; zięć Mitrydatesa, powstał w 74 wraz z nim przeciw Rzymowi; pobity 69 pod Tigranocerta przez Lukullusa; 66 poddał się Pompejuszowi, który mu zostawił właściwą Armenję.

Tigre, kraina wyżynna w płn. Abisynji (Afryka wsch.); stol. Adua.

Tigridia, tygrysówka, rośliny cebulkowe z rodziny Iridaceae (kosaćcowate), rosnące w Kordyljerach Ameryki Środk. i Płd. T. pavonia, t. pawikowata (Meksyk), której kwiaty odznaczają się wielkością, oryginalnym kształtem i żywością barwy, uprawiana jako roślina ozdobna.

Tihama, ob. Jemen.

Tikbutag, ob. Irgiz.

Tilburg, m. w prow. Brabancji Płn. (Holandja), 64.300 mieszk.; fabryki wyr. wełn.

Tilbury (ang.), lekki powozik jednokonny o dwóch kołach, używany w Anglji.

Tilia, lipa, drzewa z rodziny Tiliaceae (lipowate), właściwe płn. pozazwrotnikowej strefie; liście naprzemianległe, pojedyńcze, sercowate, piłkowane, kwiaty żółtawe, wonne, zebrane w małe baldaszkogrona, stojące na szypułkach, zrośniętych w połowie długości z wąskiemi błonkowatemi przykwiatkami; owoc — orzeszek jednokomorowy, 1—2 nasienny. W Polsce dziko w lasach: T. cordata (parvifolia), l. drobnolistna, drzewo rozłożyste, do 25 m. wys., o liściach okrągławo (nieraz nieco skośnie) sercowatych, zaostrzonych, spodem modrawo-sinych, z rudemi kępkami włosów w kątach nerwów na spodniej stronie liści, kwiatostanach 5—11-kwiatowych, wzniesionych; kwitnie VII. T. platyphyllos (grandifolia), l. szerokolistna, do 30 m. wys., mająca liście z obu stron zielone, pod spodem i często zwierzchu delikatnie, miękko owłosione, z pęczkami białych włosków w kątach nerwów; kwiatostany 2—5-kwiatowe, zwisłe; kwitnie około dwóch tygodni wcześniej niż poprzednia. W ogrodach sadzone są często: T. euchlora (Wschód), o liściach ciemnozielonych, T. tomentosa (Węgry), mająca liście pod spodem srebrzysto-białe, omszone; T. americana, T. pubescens (z Ameryki Płn.), do poprzedniej podobne, lecz o liściach większych. Drewno lipowe miękkie lecz jednolitej ścisłości, białej barwy, poszukiwane jest na wyroby snycerskie i tokarskie, a także do wyrobów stolarskich pod forniry. Łyko lipowe używane jest do wyrobu rogóżek, kobiałek, łapci i różnych opakowań. Kwiaty „Flores Tiliae" mają zastosowanie w medycynie jako środek napotny. Zebrany z kwiatów miód, zwany „lipcem", jest bardzo aromatyczny i białego koloru.

Tiliaceae, lipowate, rodzina roślin dwuliściennych, z rzędu Columniferae (wiązkowe); drzewa lub krzewy, rzadziej podkrzewy, o liściach skrętoległych, pojedyńczych, z opadającemi przylistkami, kwiatach 5-krotnych, promienistych, z kielichem po przekwitnieniu opadającym, licznych pręcikach, wolnych lub w samej nasadzie zrosłych w 5 wiązek nadległych płatkom, słupku 5-komorowym o jednej szyjce; owoc — orzeszek lub torebka. Rodzina rozpowszechniona przeważnie w okolicach zwrotnikowych. Między innemi należą tu rodzaje: Corchorus, Sparmania, Tilia.

Tiliae flores (łac.), kwiat lipowy, ob. Tilia.

Till Ernest, prawnik polski, * 1846, † 1926; studja we Lwowie; 1877 docent, 1885 prof. prawa cywilnego na Uniw. Lwowskim; wiceprezes Komisji Kodyfikacyjnej; dzieła: „Prawo prywatne austrjackie" (5 t., 1892—1904), „Zasady prawa konkursowego austrjackiego" (1908) i in.

Tillandsia, roślina z rodziny Bromeliaceae (ananasowate); narosty na drzewach w Am. zwrotnik. Nitkowate, srebrzysto-szarej barwy, pękami zwisające pędy gat. T. usneoides (płd. kraje Ameryki Płn., Ameryka Środkowa i Płd.) używane są pod nazwą mchu luizjańskiego, włosów roślinnych (crin végétal), jako materjał do wyścielania.

Tille Wacław (pseud. W. Říha), literat czeski, * 1867; prof. literatur nowoczesnych na uniwersytecie w Pradze; napisał: „Studja literackie", „Opowieści i bajki z Morawskiego Wałaszska", studjum analityczne „Bajki czeskie do roku 1848", studjum „Filozofja literatury u Taine'a" i in.

Tilletia, śnieć, rodzaj grzybków pasorzytniczych z rodziny Tilletiaceae, rzędu Ustillaginales (główniowate). Do najbardziej znanych należą: T. tritici oraz T. laevis, powodujące śnieć u pszenicy, rzadziej spotyka się T. secalis, śnieć żyta. Porażone ziarna pszenicy (żyta) zachowują swą

łupinę, wnętrze zaś wypełniają ciemno-brunatne, o śledziowym zapachu, zarodniki grzybka. Mąka z silnie porażonego ziarna, różniąca się od normalnej trochę ciemniejszą barwą i śledziowym zapachem, jest szkodliwa dla zdrowia, powodując u człowieka obfite wydzielanie się śliny, odurzenie itp. Środki zaradcze: bejcowanie (tj. moczenie) ziarna siewnego w słabych wodnych roztworach siarczanu miedzi (0,5%) i formaliny (0,15%—0,3%).

Tillier Claude, pedagog i pisarz francuski, * 1801, † 1844; walczył z systemem nauczania, zaprowadzonym przez Napoleona; napisał satyryczne opowiadanie „Mon oncle Benjamin" i in.

Tilly Johann Tserclaes hr., wódz austrjacki, * 1559, † 1632; 1610 feldmarszałek bawarski; w czasie wojny 30-letniej dowódca ligistów, 1620 zwycięzca pod Białą Górą; 1622 opanował Palatynat; 1630 generalissimus wojsk cesarskich; 1631 zdobył Magdeburg; 1631 pobity pod Breitenfeld; 1632 ranny śmiertelnie nad rz. Lech.

Tilschová Anna Marja, powieściopisarka czeska, * 1873; nowele: „Siedemnaście opowieści", „W górach", „Grzesznice", „Miasto", „Z dawnej Indji"; powieści: „Fany", „Stara rodzina", „Synowie" i in.

Tilsit, ob. Tylża.

Timaios, historyk grecki, * ok. 352, † 256, przed Chr.; dzieła o Wielkiej Grecji, z których zostały jedynie fragmenty.

Timanit, selenek rtęci HgSe; regularny; twardość 2,5, ciężar wł. 7,1—8,5; barwy stalowo-szarej lub czarnej; blask metaliczny. Argentyna, Ameryka Północna.

Timanthes z Kytnos, malarz grecki ok. 400 przed Chr., współzawodnik Parrhasiosa; dzieło: „Ofiarowanie Ifigenji" (kopja w malowidłach ściennych pompejańskich, obecnie w muzeum neapolitańskiem).

Timbre (franc. z łac. tympanum, bęben), brzmienie głosu, jego tzw. barwa, tj. ta właśność, którą różni się dźwięk o tej samej wysokości, wydobyty z rozmaitych instrumentów muzycznych. Dzięki klasycznym badaniom Helmholtza wiadomo, że timbre dźwięku zależy od ilości, wysokości i natężenia tzw. górnych tonów harmonicznych.

Timbuktu albo **Tombuktu,** handlowe miasto w Sudanie franc. (Afryka zach. franc.), 16 km. na płn. od Nigru, 7.200 mieszk.; węzeł dróg karawanowych, stacja telegr. bez drutu. W XI w. założony przez Tuaregów, w XIX w. przejściowo opanowany przez plemiona Fulbe, w 1894 zajęty przez Francuzów.

Time is money (ang.), czas to pieniądz.

Timeo Danaos et dona ferentes (łac.), lękam się Greków nawet wtedy, gdy dary przynoszą; cytata z „Eneidy" Wergiljusza.

„Times" (ang. „Czasy"), tytuł największego dziennika londyńskiego, założonego 1783, o zabarwieniu konserwatywnem.

Timgad, ob. Lambesa.

Timişoara (węg. i niem. Temesvar), m. pow. w Siedmiogrodzie (Rumunja), nad kanałem Bega, 73.000 mieszk.; do 1919 stolica komitatu węg. Temes i twierdza; znaczny przemysł, handel zbożem i drzewem.

Timok, pr. dopływ Dunaju w Serbji (Jugosławja), dług. 171 km.; w dolnym biegu tworzy granicę między Bułgarją a Jugosławją.

Timoleon, ob. Tymoleon.

Timomachos z Bizancjum, malarz grecki ok. 300 przed Chr.; dzieła główne: „Medea przed zabójstwem swych dzieci" i „Ajas".

Timor, najw. wyspa w archipelagu Małych Wysp Sundzkich, 34.907 km², 500.000 mieszk.; płd.-zach. część wyspy (16.511 km²) ze stol. Kupang należy do Indyj Wsch. Holend., płn.-wsch. część (16.106 km²) ze stol. Deli do Portugalji; wywóz kawy, kopry i wosku.

Timorlaut albo Tenimber, grupa wysp w archip. Malajskim, w płd.-zach. części morza Banda (Indje Wsch. Holend.), 5.500 km², 25.000 mieszk.; najw. wyspa T. albo Jamdua, 3.000 km².

Timpani, włoska nazwa kotłów (niem. Pauken), najważniejszego instrumentu perkusyjnego w orkiestrze.

Timrava, wł. Božena Slančiková, powieściopisarka słowacka, * 1867; powieści: „Wielkie szczęście", „Doświadczenie", „Ta ziemia cudna", „Wszystko marność", „Bohaterowie" i in.

Timur, Timur Leng, Timur Beg, ob. Tamerlan.

Tinayre Marcelle, powieściopisarka francuska, * 1877; powieści: „Avant l'amour", „La maison du péché", „L'amour qui pleure" (1908), „La douceur de vivre" (1911), „Madelaine au miroir" (1913) i in.

Tinca tinca, lin, ryba z rodziny Cyprinidae; rząd Ostariophysi, podgromada Teleostei (kostnoszkieletowe). Dług. 30—50 cm., waga do 5 kg. Skóra gruba, śluzowata, okryta nader drobnemi, podłużnemi łuskami. Płetwy mięsiste; ogonowa słabo wycięta, pozostałe zaokrąglone. W kątach pyska po jednym krótkim wąsie z każdej strony. Ubarwienie oliwkowo-zielone, metalicznie połyskujące; boki ciała i ciemne płetwy często z fioletowym odcieniem. Zamieszkuje wody stojące z dnem mulistem i zarośniętem. W zimie zapada w sen, zagrzebując się w mule.

Tinctura, ob. nalewka.

Tinctura Belladonnae, nalewka (alkoholowa), otrzymywana z liści pokrzyku, wilczej jagody (Atropa Belladonnae); barwy zielonkawo-brunatnej. Środek lekarski.

Tinctura jodi, ob. jodyna.

Tindal Mattheus, filozof angielski, * 1657, † 1733; teoretyk deizmu; główne dzieło: „Christianity as old as the creation", uważane było za biblję deizmu.

Tinea (łac.), mól, strupień, 1) dawna nazwa wielu chorób skórnych, szczególnie chorób, umiejscowionych na owłosionej części głowy; 2) ob. Tineidae.

Tineidae, mole, nazwa, obfitującej w gatunki, rodziny motyli z grupy Microlepidoptera, podrząd Frenatae, rząd Lepidoptera (łuskoskrzydłe). Drobne motyle o zredukowanem użyłkowaniu wąskich,

zaostrzonych skrzydeł, z których tylne są szersze od przednich. Gąsienice, żyjące w rurkowatych oprzędach, żywią się pokarmem roślinnym (niektóre drążą chodniki w żywych pędach) lub substancjami pochodzenia zwierzęcego. Na uwagę zasługują: Tinea pellionella, mól odzieżowy, i T. tapetiella, których gąsienice żerują w futrach, dywanach i tkaninach wełnianych. Groźnym szkodnikiem bywają niekiedy gąsienice mola ziarnowego (T. granella), żywiące się ziarnem zbóż, złożonem w śpichlerzach. Tinea cloacella opada zapasy suszonych grzybów. W pokrewnym rodzaju Solenobia (np. S. triquetrella) samice nie posiadają skrzydeł, a gąsienice budują sobie domki z grudek ziemi.

Tinkal, minerał, boraks rodzimy, $Na_2B_4O_7 + 10H_2O$; jednoskośny; twardość 2—2,5, ciężar wł. 1,7—1,8; bezbarwny, żółtawy, zielonkawy, szary. Kalifornja, Nevada.

Tinnevelly, ob. Tirunelweli.

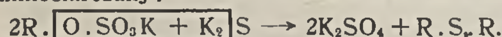
Tinos, ob. Tenos.

Tintoretto, właśc. Giacomo Robusti, malarz włoski, * 1518, † 1594; uczeń Tycjana; z wybitnych dzieł: „Cud św. Marka" (Wenecja, Akademja), „Wprowadzenie do świątyni" (kośc. Santa Maria dell'Orto w Wenecji), szereg olbrzymich fresków w Pałacu Dożów (m. in. „Sąd ostateczny", „Raj"), portrety w muzeach Florencji (Uffizzi), Drezna i Berlina i in.

Tioalkohole, ob. merkaptany.

Tiocyjanowy kwas, ob. rodanowy kwas.

Tioetery, związki organiczne, etery, w których tlen zastąpiony jest przez siarkę, o wzorze ogólnym $R_1.S.R_2$ (R_1 i R_2 rodniki alkilowe); ciała obojętne w stanie czystym, ciecze nierozpuszczalne w wodzie; otrzymują się zwykle przez działanie siarczku potasowego na alkilosiarczany:

$$2R.\boxed{O.SO_3K + K_2}S \longrightarrow 2K_2SO_4 + R.S.R.$$

Tiofen, związek organiczny heterocykliczny C_4H_4S; ciecz bezbarwna o słabym zapachu, temp. wrzenia 84°, ciężar wł. 1,062 (23°). Znajduje się w smole pogazowej; benzol, otrzymany ze smoły pogazowej, zwykle zawiera t., gdyż posiada zbliżoną temperaturę wrzenia.

Tiofenole, związki organiczne, fenole, w których tlen jest zastąpiony przez siarkę. Najprostszym przedstawicielem tego szeregu jest tiofenol C_6H_5SH, ciecz o wstrętnej woni, temp. wrzenia 170°, ciężar wł. 1,078.

Tiokwasy, związki organiczne o wzorze ogólnym R.COSH, kwasy, w których atom tlenu grupy karboksylowej zastąpiony jest przez siarkę. Ciecze bezbarwne o bardzo nieprzyjemnym zapachu.

Tiomocznik, związek organiczny $CS(NH_2)_2$, mocznik, w którym tlen zastąpiony jest przez siarkę; ciało krystaliczne, bezbarwne, temp. topn. 172°; w wodzie rozpuszcza się łatwo.

Tiosiarczan sodu (antychlor) $Na_2S_2O_3 + 5H_2O$, używany w fotografji jako utrwalacz, przy usuwaniu chloru z tkanin bielonych itd.

Tiosiarczany, sole kwasu tiosiarkowego.

Tiosiarkowy kwas, związek nieorganiczny $H_2S_2O_3$; w stanie wolnym nie istnieje; znane są sole, tzw. tiosiarczany.

Tipperary, hr. w prow. Munster (Irlandja płd.), 4.296 km², 152.000 mieszk.; gł. m. Clonmel; m. T., 6.300 mieszk.

Tippo-Saib albo **Tipu-Sahib,** sułtan Majsuru 1782—1799, syn i następca Haider-Ali'ego; padł w obronie m. Srirangapattan przed Anglikami 4. V. 1799.

Tipton, m. w hr. Stafford (Anglja środk.), 34.100 mieszk.; fabr. wagonów.

Tipu-Sahib, ob. Tippo-Saib.

Tipula, ob. Trichocera hiemalis.

Tiraboschi Girolamo, włoski historyk literatury, * 1731, † 1794; bibljotekarz w Modenie; napisał: „Storia della letteratura italiana" (16 t., 1822—26).

Tirana, m. w Albanji środk., czasowo (1918) stol. państwa, 10.100 mieszk.; wyrób dywanów.

Tirapson, ob. Trapezunt.

Tiré (franc.), pociągnięcie smyczka wdół, w przeciwieństwie do poussé (ruch do góry).

Tirlemont (flam. Tienen), m. w prow. Brabancji (Belgja), 18.700 mieszk.; przemysł wełniany, fabr. maszyn, rafinerja cukru, gorzelnie.

Tirnovo, ob. Trnova.

Tirona znaki, wynalezione przez T., wyzwoleńca Cicerona, stanowiące rodzaj stenografji, zachowane w „Lexicon Tironianum".

Tirpitz Alfred von, admirał niemiecki, * 1849; 1911 wielki admirał; organizator floty niemieckiej; jeden z przyjaciół Wilhelma II; zwolennik nieograniczonej wojny podwodnej i zaczepnych działań marynarki.

Tirreno mar, ob. Tyrreńskie morze.

Tirso albo **Fiume d'Oristano,** rz. na wyspie Sardynji (Włochy), dług. 135 km.

Tirunelweli (ang. Tinnevelly), m. prow. madraskiej (Indje bryt.), 40.500 mieszk.

Tiryns, warownia kamienna w Argolidzie, odkryta przez H. Schliemanna w 1884, pochodząca z epoki bronzu, a zburzona w 468 przed Chr. Zarysy pałacu w kształcie megaronu z resztkami wspaniałych fresków. Magazyny i galerje w grubości murów. Grobowce z okresu miceńskiego.

Tischbein Johann Friedrich August, malarz niemiecki, * 1751, † 1812; 1800—1812 dyrektor Akad. Szt. Piękn. w Lipsku; portrecista; z dzieł: portret Schillera (1805, muzeum w Lipsku), „Nieznana" (Weimar).

Tisi Benvenuto, malarz włoski, ob. Garofalo.

Tissandier Gaston, przyrodnik i pisarz francuski, * 1843, † 1899; prezes Tow. Aeronautycznego, przedsiębrał liczne wyprawy balonem; wydawał pismo „La Nature"; napisał: „Les martyrs de la science" (1879), „Histoire des ballons et des aéronautes célèbres" (1887) i in.

Tisserand François Félix, astronom francuski, * 1845, † 1896; 1866 adjunkt Obserwatorjum w Paryżu; 1873 dyrektor Obserwatorjum w Tuluzie; 1878 profesor Sorbony; członek Akademji Umiejętności i Biura Długości; założył 1884 czasopismo „Bulletin astronomique"; prace jego dotyczyły głównie mechaniki niebios i astronomji teoretycznej; dzieło: „Traité de mécanique céleste" (4 tomy).

Tissot André (według innych Simon André), lekarz szwajcarski, * 1728, † 1797; gorący zwolennik szczepienia ospy ochronnej; wydał 15 tomów dzieł popularno-medycznych; najważniejsze: „L'onanisme" (Lozanna, 1760) i „Avis au peuple sur la santé" (Lozanna, 1761).

Tissot James, malarz i grafik francuski, * 1836, † 1902; z dzieł: „Spotkanie Fausta z Małgorzatą" (muz. Luksemburskie), „Le Départ", „Le Veau gras" (1883), ok. 350 studjów akwarelowych z Palestyny do „Życia Chrystusa" (1894).

Tisza Koloman, węgierski mąż stanu, * 1830, † 1902; od 1861 przywódca lewego centrum w sejmie węgierskim, 1875—90 prezes min. i minister spraw wewnętrznych.

Tisza Stefan hr., syn poprz., węgierski mąż stanu, * 1861, † 1918; od 1886 członek parlamentu, 1903—5 prezes ministrów, 1912 prezes izby poselskiej, od 1913 prezes ministrów; przeciwnik wojny; ustąpił 1917, jako przeciwnik powszechnego prawa wyborczego; po wybuchu rewolucji zamordowany w Budapeszcie; napisał: „Od Sadowy do Sedanu".

Titania, według oddalenia trzeci satelita Urana, odkryty przez W. Herschel'a 1787; odległość = 17,63 promieni równikowych Urana; obrót gwiazdowy $8^d\,16^h\,56^m\,29^s.5$; wielkość gwiazdowa 13—14.

Titanic, olbrzymi parowiec angielski, należący do White Star Line; zatonął 15 kwietnia 1912 na płd. od Nowej Fundlandji wskutek starcia z wielką pływającą górą lodową, przyczem zatonęło 1.490 osób.

Titicaca, wielkie jezioro w Ameryce Płd., na granicy Peru i Boliwji, 3.812 m. n. p. m., 8.400 km², ok. 272 m. głęb.

Titillatio (łac.), łechtanie, ob. łaskotanie.

Titinius, rówieśnik Plauta, dramaturg rzymski, jeden z twórców rodzimej komedji rzymskiej, zw. „fabula togata".

Titius Johann Daniel, niemiecki profesor matematyki i fizyki w Wittenbergu, * 1729, † 1791; autor prawa, nazwanego szeregiem Bodego-Titiusa.

Titiusa prawo, ob. Bodego szereg.

Tittoni Tommaso, polityk włoski, * 1849; min. spraw zagran. 1903—6; zwolennik trójprzymierza; 1910—16 ambasador w Paryżu, 1919 minister spraw zagranicznych.

Titus Flavius Vespasianus (Tytus), cesarz rzymski 79—81, * 41, † 81; za rządów ojca swego, ces. Wespazjana, zdobył Jerozolimę; na pamiątkę tego zwycięstwa wzniesiono łuk triumfalny Tytusa w Rzymie.

Łuk Tytusa w Rzymie.

Titus Lucretius Carus, ob. Lukrecjusz.

Tiul, tkanina z bawełny i jedwabiu, regularnie dziurkowana; nazwa od m. Tulle we Francji.

Tiumeń, m. gub. na Syberji, nad rz. Turą, 44.000 mieszk.; wyrób dywanów, handel.

Tiurkski lud, ob. Dunganie.

Tivoli, staroż. Tibur, m. w prow. rzymskiej (Włochy środk.), nad rz. Anio, 15.000 mieszk.; siedz. bisk., zabytki starożytne.

Tiwuń, ob. ciwuń.

Tizi Uzu (franc. Tizi Ousou), m. w franc. Algerji (Afryka płn.), w dep. algerskim, 34.600 mieszk.

Tkactwo, przemysł, wytwarzający tkaniny, powstające przez regularne przetykanie nici jakiegokolwiek rodzaju. W każdej tkaninie rozróżniamy 2 kierunki nici, krzyżujących się ze sobą; nici, idące w kierunku długości, zowią się osnową, w kierunku zaś poprzecznym, wątkiem. Warsztat tkacki czyli krosna w najprostszej postaci jest ramą, w której nici osnowy są równolegle do siebie uwiązane, tkanie zaś wątku uskutecznia się ręcznie. Obecne warsztaty tkackie są bardziej skomplikowane; nici osnowy nawijają się na walce, dla utrzymania zaś równoległości nitek przepuszczane są przez otwory tzw. płochy (ramy, opatrzonej drucikami), zawieszonej na 2-ch ramionach, wprawianych w ruch wahadłowy; nadto każda nitka osnowy przeciągana jest przez uszko metalowe lub szklane, a ruch im nadaje się zapomocą pedałów. Nić wątku przepuszcza się między nitki osnowy przy pomocy czółenka, w którem nitka wątku nawinięta jest na szpulkę (cewkę), obracającą się dokoła swej osi. Do ułatwienia ruchu (na prawo i lewo) czółenka służą często kółka. Tkanina gotowa nawija się na walec, umieszczony u dołu warsztatu. Różnorodne są odmiany warsztatu tkackiego, zależnie od szerokości tkaniny i od wzoru, który ma być wykonany. Warsztaty tkackie mechaniczne, poruszane siłą pary, wody, elektromotorów, zaczęły wchodzić w powszechny użytek w połowie XIX w. i składają się w ogólności z tych samych części, co warsztaty ręczne, stanowią tylko ich udoskonalenie. Przy wyrobie tkanin wzorzystych przygotowuje się najpierw patrony czyli rysunki powiększone danej tkaniny, do których tkacz stosuje urządzenia szczegółowe warszta-

tu, by otrzymać żądany przebieg nitek wątku i osnowy. Wyrób patronów do tkanin różnobarwnych jest bardzo mozolny; znaczne ułatwienia wprowadził Szczepanik przez zastosowanie metody fotograficznej, polegającej na teorji 3 barw zasadniczych. Tkactwo jest jednem z najdawniejszych rzemiosł; Vaucanson (1747) urządził jeden z pierwszych warsztatów mechanicznych, dopiero jednak warsztat Cartwrighta w 1784, a następnie Jacquarda w 1790 otworzyły nowe drogi tkactwu, jako wielkiemu przemysłowi włókienniczemu.

Tkacze, ob. wikłacze.

Tkanek przeszczepianie, ob. transplantacja.

Tkanka galaretowata, ob. galaretowata tkanka.

Tkanka jamista, ob. wzwodna tkanka.

Tkanka łączna, tela conjunctiva, t. connectiva, jedna z najbardziej rozpowszechnionych tkanek zwierzęcych, wypełniająca wolne przestrzenie między narządami i łącząca ze sobą zarówno poszczególne części jednego narządu, jak i zespoły narządów. Przyczynia się jednocześnie do nadania większej sztywności ciału i uczestniczy w budowie utworów szkieletalnych. Odznacza się silnym rozwojem substancji międzykomórkowej, która zależnie od ilości i struktury nadaje odrębny charakter poszczególnym typom tkanki łącznej. Wyróżnia się tk. ł. komórkową, tłuszczową, śluzową, galaretowatą, włóknistą (tela fibrosa), sprężystą (tela elastica) i retykularną.

Tkanka naprężna, ob. wzwodna tkanka.

Tkanka retykularna, ob. retykularna tkanka.

Tkanka tłuszczowa, ob. tłuszczowa tkanka.

Tkanki, skupienia mniej więcej jednorodnych komórek, spełniających jednakowe czynności życiowe.

Tkanki roślinne. U roślin rozróżniamy: 1) tkanki twórcze, złożone z komórek, posiadających dwie zasadnicze zdolności: rozrostu i rozmnażania się przez podział (z takiej t. twórczej składa się cała młoda roślinka); w tych zaś organach, które odznaczają się długotrwałym wzrostem, tj. w korzeniach i w większości łodyg, t. tw. istnieje tam, gdzie jest umiejscowiony ich wzrost, przedewszystkiem w tzw. stożkach wzrostu; 2) t. stałe, tj. wykształcone. T. stałe dzielą się według W. Rotherta na: 1) t. okrywające (skórka, korek), 2) t. przeprowadzające (naczynia, rurki sitkowe), 3) tkanki mechaniczne (sklerenchyma, kolenchyma), 4) tkanki zasadnicze (zapasowe, asymilacyjne, miękiszowe), 5) na organy wydzielnicze (hydatody, gruczoły trawienne, miodniki) oraz zbiorniki wydzielnicze (rury mleczne), komórki, zawierające szczawian wapniowy (cystolity). Nauka o tkankach nosi nazwę histologji; ob. Tablica.

Tkanki zwierzęce, ob. zwierzęce tkanki.

Tkankowce, ob. Metazoa.

Tkankowe oddychanie, ob. oddychanie tkankowe.

Tl, symbol chemiczny pierwiastka talu.

Tlaxcala, stan w Meksyku środk., 3.974 km², 180.200 mieszk.; stol. T., 3.000 mieszk.; siedz. bisk.; za czasów zdobywców hiszp. była największem miastem potężnej republiki.

Tlemsen (franc. Tlemcen), m. w dep. Orańskim, w Algerji (Afryka płn.), 43.100 mieszkańców.

Tlen (Oxygenium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 16,000; gaz bez barwy i zapachu; temp. topn. —227°, temp. wrzenia —182°.8, temp. krytyczna —118°, gęstość 1,106 (powietrza = 1,000). Pod względem chemicznym t. jest bardzo czynny, łączy się ze wszystkiemi pierwiastkami z wyjątkiem fluoru i gazów szlachetnych. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwuwartościowy, w niektórych organicznych — jako czterowartościowy, tzw. oksonjowe związki. T. jest jednym z najbardziej rozpowszechnionych pierwiastków na ziemi, stanowi prawie czwartą część wagową atmosfery, ponadto woda zawiera go około 89%, zaś liczne skały, wchodzące w skład skorupy ziemskiej, około 50%. Odkryty przez Priestley'a w 1774.

Tlenek wapnia, ob. wapnia tlenek.

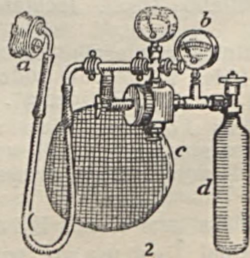
Tlenek węgla, ob. węgla tlenek.

Tlenki, związki chemiczne, składające się z pierwiastka, połączonego z tlenem. Rozróżniamy t. trzech rodzajów: zasadowe, kwasowe i obojętne.

Tlenkiem węgla zatrucie, zatrucie czystym CO, zaczadzenie (czad zawiera 0,1—0,5% CO), zatrucie gazem świetlnym (średnio 7,3% CO) lub gazem wodnym (mieszanina 40% CO z wodorem). Dawki śmiertelne: 1% CO, 5% gazu świetlnego, 10% czadu w powietrzu oddechowem. Objawy: uczucie ciężaru w głowie, nudności, zawroty głowy, wymioty, miganie przed oczami, zaczerwienienie twarzy, szum w uszach, utrata przytomności, śpiączka, niekiedy drgawki, śmierć (zwykle po kilku dniach). Istota zatrucia CO jest tworzenie trwałego połączenia z barwnikiem krwi, hemoglobiną. Wytworzone połączenie, tzw. CO — hemoglobina, nie posiada własności łączenia się z tlenem powietrza w płucach przy oddychaniu, ustrój ginie więc z powodu braku tlenu.

Tlenosiarczek węgla, związek organiczny COS, gaz bezbarwny, temp. wrzenia —47°.5; silnie działa na ustrój nerwowy.

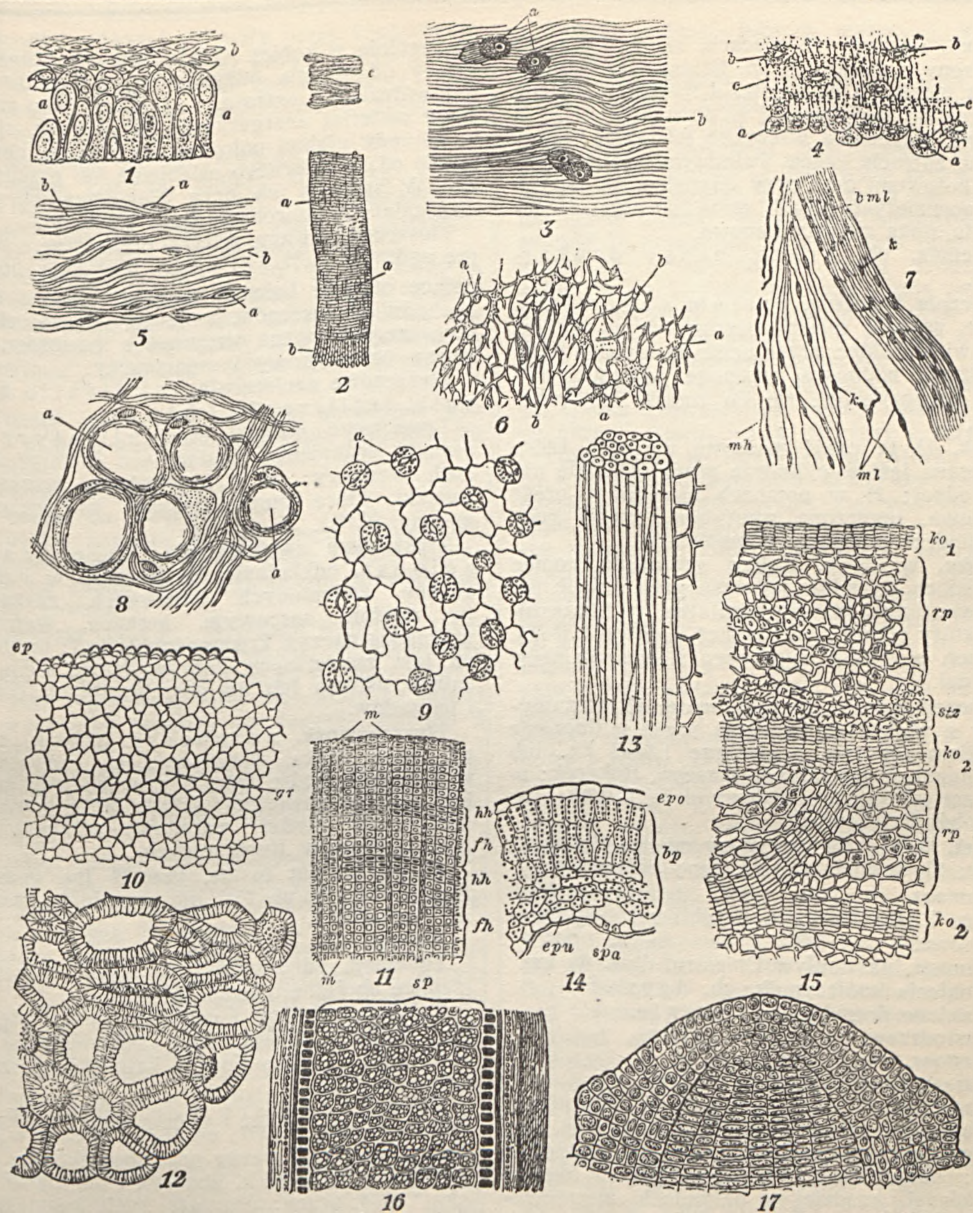

Tlenowy aparat.

Tlenowy aparat, przyrząd, dostarczający tlenu do oddychania, np. na wielkich wysokościach, albo przy ratowaniu duszących się. Ryc. 1) ap.

TKANKI

Tkanki zwierzęce: 1. Przekrój prostopadły przez tkankę nabłonkową (epithelium) rogówki (cornea) oka ludzkiego; *a* warstwa komórek walcowatych, *b* spłaszczone, zrogowaciałe komórki wierzchnie; (według Leunisa). 2. Tkanka mięsna; poprzecznie prążkowane włókno mięsne z jądrami *a*, zlanych ze sobą, poszczególnych komórek mięsnych; *b* włóknista budowa włókna, uwidoczniona działaniem kwasu octowego; *c* rozpad włókna na oddzielne blaszki pod wpływem ługu potasowego (według Kraepelina). 3. Tkanka chrząstna; *a* komórki chrząstne, *b* sprężysta substancja włóknista (według Sobotty). 4. Tkanka kostna; *a* komórki kościotwórcze (osteoblasty), *b* pojedyńcza komórka kostna, wędrująca wgłąb substancji kostnej; *c* podstawowa substancja kostna (według Gegenbauera). 5. Tkanka łączna ścięgnista; *a* komórki, *b* substancja włóknista (wedł. Rollet'a). 6. Tkanka łączna siatkowata gruczołu limfatycznego; *a* komórki, *b* włókna (wedł. Gegenbauera). 7. Tkanka nerwowa; *bml* pęczek bezrdzennych włókien nerwowych; *ml* poszczególne włókno; *mh* włókna rdzenne; *k* jądra komórek nerwowych (wedł. Stöhra). 8. Komórki tkanki tłuszczowej, zawierające krople tłuszczu *a* (wedł. Ranvier'a). — **Tkanki roślinne:** 9. Skórka ze szparkami oddechowemi na dolnej stronie liścia ciemiernika (Helleborus niger); *a* szparki. 10. Część poprzecznego przekroju młodego korzenia; *ep* skórka, *gr* tk. miękiszowa. 11. Część poprzecznego przekroju drewna jodły (Abies pectinata) o kilku słojach rocznych; *fh* drewno wiosenne, *hh* jesienne, *m* promienie rdzenne. 12. Komórki kamienne (tk. mechaniczna) z mięsa owocu gruszy. 13. Pęczek włókien (tk. mechaniczna), obok komórki miękiszu. 14. Przekrój poprzeczny liścia rzodkwi (Raphanus sativus); *epo* skórka strony górnej, *epu* skórka strony dolnej, *spa* szparka oddechowa, *bp* tk. asymilacyjna. 15. Przekrój poprzeczny kory dębu (Quercus sessiliflora); ko_1, ko_2 wytworzone kolejno po sobie warstwy korka, *rp* miękisz, *str* sklerenchyma; wszystkie te tkanki są obumarłe i tworzą tzw. martwicę. 16. Przekrój podłużny przez ziarno pszenicy (Triticum vulgare); *sp* tkanka zapasowa. 17. Przekrój podłużny przez stożek wzrostu pędu jodły (Abies pectinata), utworzony z komórek tk. twórczej; z boków brodawki, będące założeniem liści.

tlenowy, noszony na plecach, zapomocą rurki połączony z maską; 2) ap. tlenowy do ratowania: *a* maska, *b* gazometr, *d* flaszka z tlenem, *c* worek do wdychania i wydychania.

Tlenu wdychanie wskazane jest przy zaczadzeniu, zatruciu gazem świetlnym, zatruciu gazami bojowemi oraz przy duszności na tle daleko posuniętych chorób serca lub płuc; do tego celu służą aparaty tlenowe.

Tłocznia, ob. prasa, prasy drukarskie.

Tłocznia brzuszna, prelum abdominis, nazwa zespołu mięśni brzusznych u ssaków i człowieka, które, przez ucisk na trzewia jamy brzusznej, podnoszą przeponę (diaphragma), przyczyniając się do ruchów wydechowych.

Tłok, 1) ta część maszyny parowej, która poruszana jest w cylindrze przez ciśnienie pary wodnej; 2) w pompach zasadnicza część składowa, opatrzona wentylami, której ruch w cylindrze powoduje pompowanie.

Tłoka, w dawn. Polsce gromadna pomoc wszystkich sąsiadów jednemu przy żniwie lub budowie domu, zawsze bezpłatna, za poczęstunek, który potem stąd również nazywano tłoką.

Tłucz, osypka z tłuczonego ziarna dla psów lub koni.

Tłuczeń (szuter, szaber), materjał, otrzymywany z większego kamienia przez potłuczenie młotkiem ręcznym o ciężarze 1,5—3 kg., lub przy pomocy specjalnych maszyn, tłukarek; używany głównie do budowy dróg bitych oraz do robót betonowych.

Tłuk, 1) kij, którym rybacy mierzą głębokość wody; 2) dawniej strzała, tępo zakończona.

Tłumacz, m. pow. (woj. stanisławowskie), nad rz. T., 6.000 mieszk.; wpobliżu jaskinia stalaktytowa.

Tłumacz, pr. dopływ Dniestru, dług. 46 km.

Tłumienia spółczynnik, ob. drganie.

Tłumione drgania, ob. drganie.

Tłustodrzew, ob. Myroxylon.

Tłustosz, ob. Pinguicula.

Tłuszcz zwierzęcy, ob. adeps.

Tłuszczak, lipoma, nowotwór dobrotliwy, zbudowany z atypowej tkanki tłuszczowej, guz o przekroju zrazowatym, zabarwieniu żółtawem; umiejscawia się najczęściej w tkance podskórnej, rzadziej w narządach wewnętrznych.

Tłuszcze (chem.), grupa związków organicznych. Główną część składową tłuszczów roślinnych i zwierzęcych stanowią estry glicerynowe kwasów: palmitynowego, stearynowego i oleinowego. Przez zmydlanie t., przez ogrzewanie z wapnem lub z mocnym kwasem siarkowym, otrzymujemy glicerynę i wolne kwasy. Tłuszcze miękkie oraz oleje zawierają przeważnie ester kwasu oleinowego, tł. twarde — palmitynowego i stearynowego.

Tłuszczowa tkanka, tkanka łączna, w której komórkach nagromadziły się znaczne ilości tłuszczu. Ma barwę żółtą. Znajduje się w tkance podskórnej, w nasierdziu, na otrzewnej jelit grubych, w szpiku kostnym itd. Największe ilości t. t. odkładają się w okolicy lędźwiowej, szczególnie u kobiet. Odkładanie się tkanki t. zależy od stopnia odżywiania i od własności indywidualnych ustroju. T. t. służy jako zapasowy materjał energetyczny dla ustroju, chroni narządy głębiej położone od urazów, chroni ustrój od nadmiernego oziębienia lub przegrzania. W starości lub przy długotrwałych wyniszczających chorobach ulega zanikowi.

Tłuszczowe kwasy, związki organiczne o wzorze ogólnym $C_nH_{2n}O_2$, kwasy nasycone, posiadające otwarty łańcuch węglowy. Nazwa t. k. pochodzi od tłuszczów, ponieważ wyższe człony tego szeregu można otrzymać z tłuszczów, np. kwasy palmitynowy i stearynowy.

Tłuszczowe nacieczenie, infiltratio adiposa, infiltracja (ob.).

Tłuszczowe związki czyli alifatyczne, związki organiczne, posiadające otwarty łańcuch węglowy; za z. t. uważamy wszystkie związki, które można uważać za pochodne metanu (CH_4).

Tłuszczowe zwyrodnienie, degeneratio adiposa, odkładanie się tłuszczu w patologicznie zmienionych komórkach narządów (w mięśniu sercowym, nerkach, wątrobie, w ściance naczyń krwionośnych itp.); przyczyną jest zmniejszone doprowadzanie tlenu do całego ustroju lub do poszczególnych tkanek i narządów.

Tłuszczowosk, adipocera, wosk trupi, masa lekka, przeświecająca, powstająca w zwłokach, które leżą w grobach wilgotnych bez dostępu powietrza; składa się z nierozpuszczalnych mydeł wapniowo-magnezowych oraz z kwasów tłuszczowych.

To be or not to be, that is the question (ang.), być albo nie być, oto pytanie (z „Hamleta" Szekspira).

Tobago, ob. Tabago.

Tobelbad, zdrojowisko w Styrji (Austrja); cieplice obojętne o temp. 25°—30° C.

Tobjasz, pobożny i cnotliwy Żyd z plemienia Naftali; dzieje jego opowiedziane są w księdze T., którą Kościół katolicki zalicza do kanonicznych.

Tobold Adalbert von, laryngolog niemiecki, * 1827, † 1907; od 1884 profesor w Berlinie; pozostawił szereg prac specjalnych.

Tobolka Zdeněk, historyk i bibljograf czeski, * 1874; prace: „Początki życia konstytucyjnego w Czechach", „Zjazd słowiański w 1848 r.", „Karol Havliček", „Historja nowoczesnej polityki czeskiej".

Tobolsk, m. pow. w gub. tiumeńskiej, na Syberji, nad rz. Irtyszem, 21.000 mieszk.; handel rybami; dawna stol. Syberji (1708—37).

Tobol, l. dopływ Irtysza na Syberji, 1.291 km. dług.

Tobołki, ob. Thlaspi.

Tocantins, rz. w Brazylji (Am. Płd.), wpada pod nazwą Para do oceanu Atlantyckiego, dług. 2.640 km., dorzecze 979.000 km².

Toccata (włosk.), nazwa utworów instrumentalnych (na fortepian, organy), używana już w czasach dawniejszych, gdy chodziło o nieustający ruch nutami drobnemi. Toccata rozpoczynała się zwykle pełnemi akordami,

w środku pojawiał się mały ustęp kontrapunktyczny, nie mający cechy głównej, ważnej części. W nowszych czasach spotyka się tę formę (Czerny, Schumann), zasadniczo polegającą na tem samem założeniu.

Tocogonia, ob. tokogonja.

Tocqué Louis, malarz francuski, * 1696, † 1772, portrecista; z dzieł: „M. Leszczyńska" (Luwr), „M-me Danger" (tamże), „Gresset" (Wersal), „Marja Teresa hiszpańska".

Tocqueville Alexis Clérel de, historyk i mąż stanu francuski, * 1805, † 1859; od 1839 członek parlamentu, 1849 minister spraw zagranicznych; autor dzieł: „La démocratie en Amérique", „L'ancien régime et la révolution" i in.

Toczek, miejsce w lesie nie porośnięte trawą i mchem, gdzie ptasznik sypie przynętę dla ptaków.

Toczek, ob. Volvox.

Toczeń, ob. lupus.

Toczka, kawałek drzewa formy walcowatej, przymocowany do szelek, które rybacy zakładają na ramię przy wyciąganiu niewodu na brzeg morski.

Toczyski Józef, dyrektor wydziału skarbu w organizacji powstania styczniowego, * 1826, † 1864; zesłany 1848 na Syberję, powrócił 1857 i pracował jako buchalter; za udział w organizacji skazany na śmierć, stracony 5 sierpnia 1864.

Toda, plemię pasterskie żyjące w poliandrji, zamieszkujące góry Nilgiri (Indje płd.); zaliczane pod względem językowym do grupy Drawida.

Toddy, rodzaj wina palmowego, otrzymywanego z soku, wyciekającego przy nacięciu pni lub pochew kwiatowych niektórych gatunków palm (np. gat. Borassus).

Todea barbara, paproć z rodziny Osmundaceae (długoszowate); pochodzi z Afryki płd., Nowej Zelandji, Australji. Ma kłodzinę do 1 m. wys., bardzo grubą, liście podwójnie pierzaste, o odcinkach podługowato-lancetowatych. Roślina ozdobna szklarni zimnej.

Todi, m. w prow. Perugia (Włochy), nad rz. Tybrem, 17.500 mieszk.; ruiny etruskie i rzymskie.

Tödi, szczyt w Alpach Glarneńskich w płn.-wsch. Szwajcarji, z trzema wierzchołkami: Piz Rusein (3.623 m.), Glarner T. (3.601 m.) i Sandgrat (3.434 m.).

Todmorden, m. w hr. Lancaster (Anglja płn.-zach.), 24.000 mieszk.; pokłady węgla kamiennego.

Tofalka, strzelba turecka.

Tofieldia, kosatka, roślina z rodz. Liliaceae (liljowate); zioła trwałe o kłączach czołgających się, liściach odziomkowych, dwustronnie ustawionych, mieczykowatych, równowąskich, kwiatach drobnych, zebranych w wierzchołkowy, groniasty kwiatostan. W Polsce: T. calyculata, k. kielichowa, o łodydze 1—4 dm. wys., kwiatach zielono-żółtych; łąki, hale, skały w Karpatach zach. i na Pokuciu. Rzadziej występuje (tylko w Tatrach) T. palustris, k. błotna, podobna do poprzedniej, lecz o łodydze niższej, liściach węższych. Kwitną VI—VII.

Toga, wierzchnia szata starożytnych Rzymian, płaszcz z białej wełny, zarzucany przez lewe ramię na plecy tak, że koniec sięgał kostek, prawa zaś ręka pozostawała odkryta i swobodna. Używanie togi było przywilejem obywateli rzymskich, którzy zwali się „togati" lub „gens togata". T., obszyta purpurową obszywką (t. praetexta), noszona była tylko przez wyższych urzędników i wolno urodzonych chłopców do 17 roku ich życia. Togę purpurową (t. purpurea) i t. z haftem (t. picta, t. palmata) nosili triumfatorzy. Z czasem t. picta stała się przywilejem cesarzów.

Toggenburg, niegdyś hrabstwo w kantonie St. Gallen (Szwajcarja), tworzy obecnie cztery okręgi: Stary, Nowy, Wyższy i Niższy T.

Togo, kraina w Górnej Gwinei (Afryka zach.), na wybrzeżu Niewolników, 87.200 km², 1,032.000 mieszk.; wybrzeże piaszczyste, pokryte lagunami, wnętrze kraju pagórkowate o charakterze stepowym; klimat niezdrowy; główne zajęcie ludności pasterstwo, rolnictwo (uprawa bawełny), przemysł domowy (garncarstwo, koszykarstwo); T., zajęte w 1884 przez Niemcy, po wojnie światowej podzielone zostało w 1920 między Francję a W. Brytanję; Liga Narodów zatwierdziła podział i stworzyła dwa terytorja mandatowe: 1) T. francuskie, 52.000 km², około 800.000 mieszk., obejmuje całe wybrzeże, środkową i wsch. część kraju; stol. Lome; wywóz kopry, kauczuku, oleju palmowego, kokosów, bawełny itd.; 2) T. brytyjskie, 32.760 km², 188.000 mieszk., obejmuje zach. część kraju i złączone jest z bryt. kol. Wybrzeża Złotego; stol. Jendi; wywóz bawełny, oleju palmowego, kakao, kola itp.

Togo Heihachiro, admirał japoński, * 1847; zablokował w 1904 ros. flotę w Porcie Artura, 27. V. 1905 zniszczył doszczętnie flotę bałtycką admirała Rożdiestwienskiego pod Cuszimą; 1905—10 szef sztabu admiralicji.

Tojad, ob. Aconitum.

Tojeść, ob. Lysimachia.

Tokaj, gmina w komitacie Zemplin (Węgry płn.), nad rz. Cisą, u stóp gór Tokajskich, 5.100 mieszk.; winnice, wyrób win, tzw. tokajskich.

Tokaj, wina węgierskie, produkowane na podgórzu Hegyalja (w okolicy Tokaju); główne rodzaje: samorodny i maślacz.

Tokajskie góry, ob. Hegyalja.

Tokarnia, obrabiarka do metali, drzewa, kości i in.; przedmiot obrabiany trzymany jest przez tzw. „futro", wprawiane w ruch obrotowy; nóż, umieszczony w tzw. suporcie, obrabia przedmiot; t. nadaje się najlepiej do obróbki przedmiotów o przekroju kołowym, ale może im nadawać i kształt inny.

Tokarski Julian, petrograf, * 1883; od 1920 prof. mineralogji i petrografji na Politechnice Lwowskiej i na Uniwersytecie Lwowskim; liczne prace fachowe w czasopismach naukowych polskich i zagranicznych, oraz podręcznik „Petrografja" (1927).

Tokarstwo, sztuka obrabiania przedmiotów metalowych i in. na tokarni.

Tokarz, rzemieślnik, pracujący na tokarni.

Tokarz Wacław, historyk, * 1873; studja na Uniwersytecie Jagiellońskim; 1906 docent, 1909 prof. historji powszechnej tamże; 1914 w Legjonach, 1921—27 szef Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego; prace: „Ostatnie lata Hugona Kołłątaja“ (2 t., 1905), „Galicja w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety rządowej z r. 1783“ (1907), „Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 roku“ (1911), „Armja Królestwa Polskiego 1815—1830“ (1917), „Sprzysiężenie Wysockiego i Noc Listopadowa“ (1927).

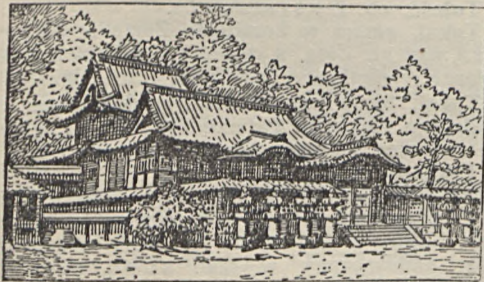
Tokarzewicz Józef, literat i publicysta (pseud. Hadi), * 1841, † 1910; po 1863 na emigracji; wydawał w Genewie „Przyszłość“, w Paryżu „Gminę“ i „Listy polskie“; 1882 powrócił do kraju; 1906 redaktor „Nowin Wileńskich“; napisał powieści: „Pan ślepy Paweł“ (1881), „Pan głuchy Gaweł“ (1891), „Wybór prac literackich“ (1898), wspomnienia „W dniach głodu i wojny“ (1900).

Tokarzewski Szymon, działacz patrjotyczny, * 1821, † 1890; za udział w spisku ks. Ściegiennego więziony przez 2 lata w Modlinie, skazany na 10 lat katorgi; po powrocie z Syberji 1857 pracował w Warszawie jako szewc; za działalność w 1863 skazany na 15 lat katorgi, wrócił do kraju 1883; napisał: „Siedem lat katorgi, pamiętniki 1846—57“ (1907), „Ciernistym szlakiem“ (1909), „Bez paszportu“ (1910), „Pośród cywilnie umarłych“ (1911) i in.

Tokat, m. w wilajecie Siwas w Azji Mniejszej (Turcja), nad rz. Jeszil-Irmak, 30.000 mieszkańców; wywóz wina i owoców.

Tokelau (ang. Union Group), grupa bryt. wysp koralowych na Oceanie Spokojnym, na płn. od wysp Samoa, 14 km², 1.000 mieszk.; pokłady guana.

Tokjo, Tokyo, dawniej Jeddo, od 1869 stol. Japonji, na płd.-wsch. wybrzeżu wyspy Hondo, nad zat. Tokijską, 2,304.000 mieszk.; liczne kanały i mosty; rezydencja cesarza, pałac cesarski; liczne świątynie buddyjskie i szyn-

Buddyjska świątynia w Tokjo.

toistyczne; niskie domki drewniane i tekturowe; uniwersytet, instytucje naukowe; przemysł jedwabniczy i porcelanowy; 1923 zniszczone częściowo przez trzęsienie ziemi (zginęło ok. 100.000 mieszk.), obecnie odbudowane.

Tokogonja, tocogonia, cytogonia, generatio parentalis, rozród, w którym uczestniczą rodzice, tj. dwa osobniki płci odmiennej, przyczem organizm potomny rozwija się z połączenia plemnika (spermium) z komórką jajową (ovum), rzadziej powstaje partenogenetycznie z jaja niezapłodnionego. Przeciwstawienie — monogonja.

Tokologja (greck.), dział położnictwa, nauka o mechanizmie aktu porodowego.

Tököly Emeryk hr., patrjota węgierski, * 1656, † 1705; 1678 przywódca powstania węgierskiego przeciwko Austrji; szukał oparcia u Turków i po ich stronie walczył pod Wiedniem 1683; 1690 uznany przez Mahometa IV księciem Siedmiogrodu.

Tokowanie, okres w życiu płciowem ptaków, żyjących w poligamji, odpowiadający okresom rui u ssaków. Podczas tokowania samce wydają charakterystyczne głosy, popisują się przed samicami skokami i prowadzą zaciekłe walki o ich posiadanie.

Tokowik, na Białorusi cietrzew, stary samiec, głowa stadka cietrzewi.

Tokowisko, 1) miejsce, gdzie dropie, głuszce, cietrzewie i jarząbki, zaspakajają popęd płciowy; 2) żerowisko ptaków.

Toksalbuminy, ciała białkowe o charakterze i własnościach jadów (toksyn), pochodzenia bakteryjnego (mykoproteiny), roślinnego (abryna, rycyna) lub zwierzęcego (ptomainy).

Toksemja, toxicaemia, nagromadzenie we krwi jadów bakteryjnych (toksyn) przy chorobach zakaźnych.

Toksoforowe grupy, grupy jadowe, przypuszczalne ugrupowania, istniejące w cząsteczkach jadu i warunkujące jego działanie trujące.

Toksoidy, modyfikacja jadów (toksyn), jady osłabione, jady o zmniejszonem działaniu trującem przy równoczesnem silnem powinowactwie do przeciwjadów (antytoksyn); powstają z jadów właściwych przy dłuższem leżeniu, nagrzewaniu do 65°, działaniu środków chemicznych itp.

Toksony, modyfikacja jadów (toksyn). jady o osłabionem powinowactwie do przeciwjadów (antytoksyn).

Toksyczny, trujący, jadowity; toksyczna dawka (dosis toxica), dawka leku, wywołująca objawy zatrucia; toksyczne objawy, objawy zatrucia ustroju.

Toksykologja, nauka o truciznach, ich własnościach fizycznych, chemicznych i fizjologicznych, oraz o metodach wykrywania ich w pokarmach, wydalinach, trupach.

Toksyna, ob. jad.

Tokuszima, m. port. na wyspie Szikoku (Japonja), 68.500 mieszk.

Tol Dominicus van, malarz holenderski, * między 1631 a 1642, † 1676; obrazy w muz. Amsterdamu i Drezna.

Toland John, filozof angielski, * 1670, † 1722; ważniejsze dzieła: „Christianity not mysterious“ (1696), „Letters to Serena“ (listy do królowej pruskiej Zofji Karoliny, 1706), „Nazarenus or Jewish, Gentile and Mahometan Christianity“ (1718), „Pantheisticon“, „Cosmopoli“ (1710, anonimowo).

Toledo, stol. prow. T. w Now. Kastylji (Hiszpanja środk.), nad rz. Tagiem, 25.300 mie-

szkańców; niegdyś rezydencja królów kastylskich; siedz. arcybisk. i prymasa hiszp., katedra z XIII w., Alkazar (pałac w stylu mauryt. z XIII w.), liczne zabytki architektury; fabryka białej broni.

Toledo, m. w stanie Ohio (St. Zjedn. Am. Płn.), na zach. wybrzeżu jeziora Erie, 243.200 mieszk. (około 20.000 Polaków); uniwersytet; przemysł metalurgiczny, młyny, wywóz zboża, drzewa, węgla i rudy żel.

Tolentino, m. w prow. Macerata (Włochy), nad Chienti, 12.400 mieszk.; pamiętne pokojem zawartym 19. II. 1797 między papieżem Piusem VI i Napoleonem I oraz klęską, zadaną Murat'owi przez Austrjaków 2—3. V. 1815.

Tolerancja, wyrozumiałość dla cudzych postępków lub poglądów nawet wówczas, gdy nie uznajemy pierwszych za właściwe, drugich za prawdziwe; 1) t. religijna, nieprzeszkadzanie innowiercom w wykonywaniu ich praktyk religijnych; 2) zdolność ustroju do przyswajania spożywanych składników pokarmu, o ile podaż tych składników nie przewyższa pewnej normy; 3) okres t. w uśpieniu chloroformowem lub eterowem, okres głębokiego uśpienia, podczas którego mogą być wykonywane zabiegi operacyjne.

Tolima, prow. Kolumbji (Am. Płd.), 47.750 km², 328.000 mieszk.; stol. Ibagué.

Toll Karl Ferdinand hr., gen. rosyjski, * 1777, † 1845; walczył pod Suworowem we Włoszech i Szwajcarji; brał udział jako szef sztabu w wojnie 1829 z Turcją; 1831 szef sztabu Dybicza, kierował szturmem Warszawy.

Tollens Hendrik, poeta holenderski, * 1780, † 1856; napisał pieśni, ballady i legendy (2 t., 1818—19) oraz poemat opisowy „De overwintering op Nowa Zembla“ (1819).

Toller Ernst, poeta i polityk niemiecki, * 1893; 1919 jeden z przywódców rewolucji bawarskiej, po stłumieniu jej aresztowany, więziony do 1924, po wypuszczeniu, wydalony z kraju; autor dramatów: „Die Wandlung“, „Masse Mensch“ i in.

Tolos, podziemny grób kopułowy, głównie z okresu miceńskiego w Grecji.

Toluca, stol. stanu Meksyk (Am. Płn.), 31.000 mieszk.; chów nierogacizny.

Toluidyna, związek organiczny $CH_3 . C_6H_4 . NH_2$; ważny produkt wyjściowy licznych barwników organicznych; istnieje w trzech postaciach izomerycznych: orto-t., ciecz, temp. topn. 24°, temp. wrzenia 201°, ciężar wł. 1.000; meta-t., ciecz, temp. wrzenia 203°, ciężar wł. 0,992; para-t., ciało stałe krystaliczne, temp. topnienia 45°, temp. wrzenia 200°, ciężar wł. 1,046.

Toluol, metylobenzol, związek organiczny $C_6H_5 . CH_3$; ciecz o zapachu swoistym, temp. topn. —93°, temp. wrzenia 110°, ciężar właściwy 0,869 (16°); w wodzie nie rozpuszcza się. Otrzymuje się obok benzolu podczas suchej destylacji węgla kamiennego. Posiada obszerne zastosowanie w przemyśle chemicznym.

Tolutański balsam, balsamum tolutanum, masa czerwono-brunatna, półstała, otrzymywana z nacięć kory drzewa Myroxylon toluifera. Środek wykrztuśny, dezynfekujący i przeciwpasorzytniczy.

Tölz, m. pow. w Bawarji Górnej (Niemcy), nad rz. Izarą, 6.000 mieszk.; źródła mineralne jodowo-siarczano-słone, wykryte w 1846.

Tołłoczko Adam ks., prof. w szkołach pijarskich, * 1727, † 1793; napisał: „Zabawki poetyckie alegoryczne“ (z łac., 2 t., 1776), przekład „Mów“ Cycerona (2 t., 1778—83) i in.

Tołłoczko Stanisław, chemik, * 1868; 1901 docent, 1905 prof. chemji na Uniw. Lwowskim; 1910 redaktor „Kosmosu“; szereg prac specjalnych, wraz z L. Brunerem: „Podręcznik chemji nieorganicznej“ (1905) i „Podręcznik chemji organicznej“ (1909).

Tołstoj Aleksiej hr., poeta rosyjski, * 1817, † 1875; napisał powieść: „Kniaź Sieriebriannyj“, dramaty: „Smiert' Iwana Groznawo“, „Fieodor Joannowicz“, „Car Boris“ (trylogja), „Don Juan“ i in., poezje liryczne.

Tołstoj Dmitrij Aleksandrowicz hr., rosyjski mąż stanu, * 1823, † 1889; minister oświaty 1866—80, w 1882 prezydent Akademji Nauk, min. spraw wewnętrznych 1882—85.

Tołstoj Lew hr., pisarz rosyjski, * 1828, † 1910; po 3-letnich studjach uniwersyteckich osiadł w Jasnej Polanie (gub. tulska), gdzie założył wzorową szkołę ludową i rozpoczął wydawanie pedagogicznego czasopisma „Jasnaja Polana“ (1862), wkrótce przez władze zamknięte; napisał: „Sewastopolskije razskazy“, „Wojna i mir“ (1869), „Anna Karenina“ 1873—1876); około 1880 zajął się kwestjami filozoficzno-religijnemi i społecznemi; za komentowanie Ewangelji w sposób niezgodny z poglądami cerkwi prawosławnej, wyklęty w 1901 przez św. synod; utwory z tego okresu: „Smiert' Iwana Iljicza“, „Właść tmy“, „Krejcerowa sonata“, „Woskresenje“, „Ispowied'“, „W czem moja wiera“ i in.

Tołstoj Piotr hr., generał rosyjski, * 1761, † 1844; brał udział w wyprawach Suworowa przeciwko Polsce i Turcji; 1807—08 poseł w Paryżu; 1813 oblegał Drezno i zajął Hamburg, 1831 dowodził korpusem rezerwowym i rozbił Chłapowskiego i Giełguda na Litwie.

Tołstojowcy, sekta zwolenników zasad Lwa Tołstoja, głoszących ewangeliczną prostotę pierwszych chrześcijan, odrzucenie ceremonij kościelnych, hasło „niesprzeciwiania się złu“.

Toltry, ob. Miodobory.

Tołumbas, kocioł obciągnięty skórą, używany dawniej przez Turków jako bęben wojenny; dzisiaj nazwa dużego bębna wojskowego.

Tołwiński Konstanty, geolog, * 1877; kierownik wydziału naftowo-ropnego Państwowego Instytutu Geologicznego, kierownik Stacji Geologicznej w Borysławiu; liczne prace specjalne.

Tołwiński Tadeusz, architekt, * 1887; od 1920 prof. na katedrze budowy miast na Politechnice Warszawskiej; ogłosił: „Miasta-ogrody“ (1909).

Tom, pr. dopływ rz. Obi w Syberji zach., wypływa z gór Ałtajskich, dług. 843 km.

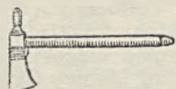
Tom Józef, współczesny malarz i grafik polski, * 1884; barwne drzeworyty, przeważnie

motywy architektoniczne; rysunki z zakresu zdobnictwa książkowego.

Tomahawk, topór wojenny Indjan północno-amerykańskich.

Toman, złota moneta perska = 10 kran (po 2 panabat, po 10 szaki, po 50 denarów) = 10 frankom.

Tomahawk.

Toman K a r o l (B e r n á š e k A n t o n i), poeta czeski, * 1877; utwory: „Opowieści krwi“, „Melancholiczna podróż“, „Słoneczny zegar“, „Miesiące“ i in.

Tomanowa Polska, szczyt i przełęcz w Tatrach zach. (1.979 m. i 1.689 m.).

Tomasz św., z przydomkiem D i d y m u s, apostoł, z zawodu rybak. Według legendy szerzył wiarę chrześcijańską w Indjach, gdzie zginął śmiercią męczeńską. Pamiątka 21 grudnia, w kościele greckim 21 lipca.

Tomasz a Kempis, właśc. T. H a m e r k e n, przeor klasztoru augustjanów w Agnetenbergu koło Zwolle, * 1380, † 1471; napisał liczne dzieła religijne; uchodzi za autora książki „O naśladowaniu Jezusa“; od XVII w. toczy się spór o właściwego autora tej księgi.

Tomasz Kanterburyjski św., ob. B e c k e t T o m a s z.

Tomasz z Akwinu św., filozof średniowiecza, * ok. 1225, † 1274; pochodził z hrabiowskiego rodu Aquino; autor szeregu dzieł, z których najważniejsze: „Summa theologiae“ i „Summa philosophica contra gentiles“ (De veritate fidei catholicae contra gentiles), „Quaestiones disputales“, „Quodlibet“, „De interpretatione“, „Analitica posteriora“, „Physica“, „Parva naturalia“, „De anima“ (ostatnie sześć pism, to komentarze do filozofji Arystotelesa), „De aeternitate mundi“, „De natura materiae“, „De principio individuationis“, „De regimine principum“ i in.

Tomasz z Celano, franciszkanin, poeta duchowny, † ok. 1255; biograf św. Franciszka z Asyżu; uchodzi za autora hymnu „Dies irae“.

Tomaszewicz W a l e r j a n, literat, * 1819, † 1861; napisał: „Wspomnienia z życia akademickiego“ (w czasopismach „Lud“ i „Czas“, 1845), „O stanowisku Schillera jako dramaturga oraz o wierszu nierymowym polskim“, „Fenomena somnambulizmu w Wilnie“ (1850) i in.

Tomaszewicz-Dobrska A n n a, pierwsza dyplomowana lekarka polska, † 1918; studja w Zurychu; kierowniczka II-go miejskiego przytułku dla położnic w Warszawie, wykładała w szkole akuszerek tamże.

Tomaszewski D y z m a B o ń c z a, konfederat barski, * 1749, † 1825; wzięty do niewoli pod Lanckoroną; sekretarz konfederacji targowickiej; poeta, komedjopisarz. Zbiorowe wydanie pism: „Pisma wierszem i prozą“ (2 t., Warszawa, 1822).

Tomaszewski F r a n c i s z e k, fizyk, * 1852, † 1912; 1907 prezes polskiego T-wa Pedagogicznego, poseł do parlamentu wiedeńskiego; prace: „Przyczynek do znajomości stałej dielektrycznej płynów“ (1887), „Chemja dla klas wyższych“ i in.

Tomaszgród, m-ko w pow. sarneńskim (woj. poleskie), 800 mieszk.

Tomaszów, 1) T. L u b e l s k i, m. pow. (woj. lubelskie), 7.200 mieszk. u źródeł rz. Wieprza; 2) T. R a w s k i albo M a z o w i e c k i, m. w pow. brzezińskim (woj. łódzkie), nad rz. Wolborką, 28.500 mieszk.; ognisko przemysłu sukienniczego, fabr. jedwabiu, dywanów i chodników, wyrób maszyn i narzędzi rolniczych.

Tomaszpol, m-ko w pow. jampolskim w gub. podolskiej na Ukrainie, 5.000 mieszk.

Tombak, ob. m o s i ą d z.

Tombeau (grobowiec), francuska nazwa utworów muzycznych XVII i XVIII w., komponowanych ku uczczeniu pamięci zmarłych dostojników, zazwyczaj w formie poważnej pawany. Utwory te zbliżone były do włoskich, zw. L a m e n t o, L a c r i m a e lub D o l o r o s a.

Tombola (włosk.), zabawa publiczna, połączona z loterją.

Tombuktu, ob. T i m b u k t u.

Tomczak K l e m e n s, podróżnik polski, * 1860, † 1884; studja w akad. górniczej we Fryburgu; uczestnik wyprawy S. S. Rogozińskiego do Afryki środk., odkrył źródła rzeki Rio del Rey.

Tomek V a c l a v V l a d i v o j, historyk czeski, * 1818, † 1905; współpracownik, później kontynuator i antagonista Fr. Palackiego; dzieło: „Dzieje królestwa czeskiego“, monografje: „Jan Žižka“, „Historja uniwersytetu czeskiego“, „Historja miasta Pragi“ i in.

Tomi, ob. K o n s t a n c a.

Tomiciana, ob. A c t a T o m i c i a n a.

Tomicka-Petrażycka J a d w i g a, literatka, * 1868; napisała: „Szkice skandynawskie“ (1913), „Z dziejów kobiety polskiej“ (1914), „W życiu i w literaturze“ (1916), „Rozmyślania o sztuce“ (1918), „Muzeum etnograficzne na Wawelu“ (1920), „Konopnicka w świetle własnych utworów“ (1920), „Słowo i obraz“ (1921) i in.

Tomicki P i o t r, biskup krakowski, ob. A c t a T o m i c i a n a.

Tomiłek, ob. H e l i o t r o p i u m.

Tomium, krający brzeg górnej połowy dzioba (r o s t r u m) ptasiego, uposażony w ząbkowaty wyrostek lub piłkowany na całej długości.

Tomizm, nazwa scholastycznego systemu filozoficznego, opartego na filozofji Arystotelesa, zbudowanego przez Tomasza z Akwinu.

Tomka (albo t o n k a), ob. A n t h o x a n t h u m.

Tomkiewicz S t a n i s ł a w, malarz i literat, * 1859, † 1896; studja na Uniwersytecie Lwowskim i Krakowskim, potem w akad. monachijskiej; wydawał w Krakowie pismo „Sztuka“; obrazy: „Przegrana sprawa“, „Dwa światy“, „Pierwsze lusterko“, „Warjatka“ i in.

Tomkowicz S t a n i s ł a w, historyk sztuki, * 1850; studja w Krakowie; 1887—99 współredaktor „Czasu“; konserwator zabytków w okręgu krakowskim, 1900 prezes grona konserwatorów Galicji Zach.; prace: „Z wieku Stanisława Augusta“ (2 t., 1882—83), „Zabytki budownictwa m. Krakowa“ (1892), „Krzyżtopór, twierdza magnacka XVII w.“ (1894), „Tyniec“ (1901), „Z życia na Wawelu“ (1910), „Przyczynki do historji kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII wieku“ (1912), „Wawel“ monografja (2 części) i in.

Tommasi D o n a t o, fizyko-chemik włoski, * 1848, † 1906. Prace z elektrochemji.

Tomsk, m. gub. w Syberji zach., przystań nad rz. Tomem, 90.000 mieszk.; uniwersytet, szkoła górnicza; znaczny handel.

Tomsonit, minerał, jeden z zeolitów, pięciowodny glinokrzemian sodowowapniowy $2(Ca, Na_2)Al_2Si_2O_8 + 5H_2O$; rombowy; twardość 5—5,5, ciężar wł. 2,35—2,38; barwy białej.

Ton, elementarna treść czucia (wrażenia) słuchowego, różniąca się tem od szmeru, że posiada określoną wysokość i czystość; składnik dźwięku muzycznego, na który składa się szereg tonów prostych, a mianowicie tzw. ton zasadniczy oraz tzw. górne tony harmoniczne.

Ton K o n s t a n t i n, architekt rosyjski, * 1794, † 1881; twórca „prawosławnego“ stylu, w którym w drugiej połowie XIX w. wykonywano wszystkie cerkwie rosyjskie; z dzieł sobór Spasitiela w Moskwie, koszary pałacu w Kremlu.

Ton barwy, nazwa, używana w malarstwie i w psychologji dla oznaczenia tzw. jakości barwy. Tony barwne, które są wywołane długiemi falami, noszą nazwę ciepłych (np. czerwone, pomarańczowe, żółte), tony zaś, którym odpowiadają fale krótkie (np. niebieskie, fioletowe) — zimnych.

Ton zasadniczy, ob. s t r u n a.

Tonacja, szereg tonów wzgl. akordów, połączonych ze sobą w całość tonalną i dających się zakończyć określoną toniką. Istnieje tyle tonacyj, ile gama chromatyczna posiada tonów w obrębie oktawy, a więc 12, podwoiwszy zaś je ze względu na dwa tryby (majorowy i minorowy), otrzymamy ich 24. Biorąc w rachubę enharmonję, otrzymać ich można znacznie więcej, w praktyce jednak nie używamy ich więcej niż 15 majorowych, ponieważ znaków przykluczowych nie wprowadzamy więcej niż 7. Jeżeli zatem do tonacji c-dur doliczymy 7 tonacyj krzyżykowych i tyleż bemolowych, to otrzymamy razem 15 majorowych, do których trzeba dodać jeszcze takąż ilość minorowych (z wykreśleniem nieużywanych: des-moll, ges-moll i ces-moll i z dodaniem: gis-moll, dis-moll i ais-moll). Tonacja, raz określona, panuje zasadniczo w każdym utworze, stąd też pochodzą nazwy, np. Ballada As-dur, Polonez A-dur, Sonata Cis-moll itp. Nie wyklucza to ani zmian tonacji w poszczególnych częściach utworów cyklicznych (2-gi koncert Chopina: I część F-moll, II As-dur, III F-moll), ani modulacyj przejściowych w ciągu kompozycji.

Tonale, przełęcz w Alpach między grupą Ortler i Adamello, wys. 1884 m.

Tonalność, stosunek zależności między poszczególnemi tonami gamy lub melodji a toniką, tj. tonem, posiadającym siłę zakończenia. Dzisiejsze poczucie tonalności, wytwarzane w ciągu wieków, ustaliło się już w pierwszej połowie XVIII w. Cała muzyka klasyczna i romantyczna (XIX w.), a nawet chromatyka wagnerowska oparte są na systemie tonalności. Dopiero czasy najnowsze przynoszą w praktyce znaczne zmiany dotychczasowego systemu tonalnego, bądź przez łączenie w całość kilku tonacyj odmiennych, brzmiących jednocześnie, bądź przez nieustanne wprowadzanie tonów, obcych systemowi. W pierwszym przypadku wytwarza się tzw. p o l i t o n a l n o ś ć, ogólnym zaś wynikiem obu jest a t o n a l n o ś ć czyli chwiejność, spowodowana brakiem toniki.

Tonaż, miara wagi lub objętości, obliczana zapomocą jednostki zw. t o n n ą cz. b e c z k ą, w skróceniu: „t.“. W Anglji tonna (ton of shipping) jako waga równa się 10161 kg. (2,240 funtów ang.), w Ameryce często tonna (short ton) równa się 907 kg. Tonna metryczna (od 1800) równa się 1000 kg. Tonna jako miara objętości wynosi 40 stóp sześciennych, dla cieczy 200 galonów.

Tonder, m. w płn. części Szlezwigu (Danja), nad rz. Wiedau, 35.700 mieszk.

Tondos S t a n i s ł a w, malarz, * 1854, † 1916; malował akwarelą widoki Krakowa i innych miast polskich.

Tonga, rów na oceanie Spokojnym, ciągnący się wzdłuż wysp Tonga, 9.184 m. głęb.

Tonga Wyspy, P r z y j a c i e l s k i e W y s p y (ang. F r i e n d l y I s l a n d s), archipelag w płd.-zach. Polinezji, na oceanie Spokojnym, składający się z 32 większych i ok. 150 mniejszych wysp, 997 km², 23.600 mieszk.; zach. łańcuch wysp górzysty i wulkaniczny, wsch. niski, koralowy; łagodny klimat, bujna roślinność; gł. produkt wywozu kopra i owoce; najw. wyspy Tongatabu i Eua; stol. Nukualofa; wyspy T., odkryte w 1643 przez Tasmana, przeszły w 1899 pod protektorat bryt., obecnie królestwo konstytucyjne pod opieką W. Brytanji.

Tongaland, obszar bryt. we wsch. części Afryki płd., nad oceanem Indyjskim, piaszczysta równina o niezdrowym klimacie, 3,320 km², 40.000 mieszk. (Kafrów); stol. Maputa.

Tongatabu, najw. wyspa w archipelagu Tonga (Polinezja), 430 km²; stol. Nukualofa.

Tongking, ob. T o n k i n.

Tongres (flam. Tongeren), m. w prow. Limburg (Belgja), 10.500 mieszk.; znane już w czasach rzymskich.

Tonica (łac.), ob. t o n i c z n e ś r o d k i.

Toniczne drgawki, ob. d r g a w k i.

Toniczne środki, t o n i c a, środki wzmacniające, wzmagają łaknienie, zwiększają ilość czerwonych ciałek krwi: związki żelazowe, arsenowe, fosforowe (fityna, lecytyna, glicerofosforany), i in., stosowane przy rekonwalescencji, w stanach niedokrwności lub przy gruźlicy początkowej.

Tonika, ton, posiadający w melodji lub gamie siłę zakończenia. Od toniki bierze nazwę tak gama, jak tonacja każdego utworu muzycznego. Tonika nie potrzebuje powtarzać się często, aby swą siłę tonalną zaznaczyć, gdyż wytwarza ją zbiorowo oddziaływanie całego sze-

regu tonów; dowodem tego jest melodja polskiego hymnu narodowego „Jeszcze Polska nie zginęła“: na 32 tony tej melodji tonika odzywa się raz tylko na zakończenie.

Tonka (albo t o m k a), ob. A n t h o x a n t h u m.

Tonkin, T o n g k i n g, kraina we franc. Indochinach (Azja płd.-wsch.), 119.750 km², 6,851.000 mieszk. (przew. Annamitów); obejmuje dwie krainy: Górny T., do 2.000 m. wys., wilgotny klimat, gęste lasy, uprawa roli (kukurydza, proso, kawa, herbata), chów bydła; Dolny T., płaska nizina, gęsto zaludniona, klimat ciepły i wilgotny (musonowy), pola ryżowe, uprawa kawy, herbaty, tytuniu, trzciny cukr., wanilji, chów jedwabnika, górnictwo (kop. węgla, cynku i cyny), wywóz ryżu; stol. z rezydencją gubernatora francuskiego Hanoi; dług. linji kolejowej ok. 700 km.; T., zajęty przez Francję w 1883, stanowił do 1897 część Annamu, obecnie rządzony jest przez rezydenta francuskiego.

Tonkińska zatoka (franc. Golfe du Tonkin), zatoka m. Chińskiego na pln. wybrzeżu Indochin; dług. wybrzeża 650 km., śr. szerokość 300 km.; gwałtowne tajfuny.

Tonna (t o n a), ob. t o n a ż.

Tonner E m a n u e l, literat czeski, * 1829, † 1900; historyk, tłumacz i wydawca łacińskich dzieł źródłowych do historji czeskiej; napisał: „Polacy i Czesi“, „Słowo szczere do Polaków i Rosjan“ i in.

Tonometr, 1) przyrząd do mierzenia ciśnienia krwionośnego; 2) przyrząd do mierzenia stanu napięcia gałki ocznej.

Tonometr.

Tönsberg, najstarsze m. Norwegji, nad fiordem T., 15.600 mieszk.; połów ryb.

Tonsilla, tonsillae (łac.), ob. m i g d a ł k i.

Tonsillaectomia, operacja całkowitego usunięcia migdałków podniebiennych.

Tonsillitis, zapalenie migdałków; synonim — a m y g d a l i t i s, t. a c u t a, a n g i n a.

Tonsillotomia, operacja częściowego wycięcia powiększonych migdałków podniebiennych.

Tonsura (łac.), wygolone kółko wielkości hostji na głowie katolickiego księdza i zakonnika. W Kościele rzymskim używana jest tonsura św. Piotra lub tzw. korona, w kościele greckim — tonsura św. Pawła, polegająca na goleniu całej głowy lub krótkiem strzyżeniu włosów.

Tontiny, ob. u b e z p i e c z e n i a n a ż y c i e.

Tonus, stan napięcia tkanek w ustroju zwierzęcym lub ludzkim. T. mięśni (poprzecznie prążkowanych i gładkich) regulowany jest przez czynność układu nerwowego.

Tonus, 1) odległość całego tonu; 2) grecka tonacja starożytna, później kościelna, jednoznaczna z wyrazem modus czyli z określeniami: dorycki, frygijski, lidyjski i in.

Tonus peregrinus, ton wędrujący czyli obcy, nazwa tonacji hymnu „In exitu Israel“, wskazująca porządek melodyczny gamy minorowej w kierunku powrotnym (zgóry nadół). Używano jej dla kilku hymnów, których tonacja nie dała się podciągnąć pod żadną z dawnych, ustalonych tonacyj kościelnych.

Tony harmoniczne, ob. h a r m o n i c z n e t o n y.

Tony serca, dwa wyraźnie odgraniczone pauzą muzykalne tony, stwierdzić się dające przy przyłożeniu ucha do klatki piersiowej w okolicy serca. Ton pierwszy, odpowiadający skurczowi serca (s y s t o l e), wywołany jest przez napięcie włókien mięśnia sercowego (ton mięśniowy); ton drugi, odpowiadający rozkurczowi serca (d i a s t o l e), wywołany jest przez zamknięcie zastawek półksiężycowych tętnicy głównej i płucnej. Przy zmianach patologicznych na zastawkach sercowych („wady serca“, miażdżyca tętnic itd.) zamiast tonów słyszy się s z m e r y.

Toń, 1) nurt wody, głębia, odmęt; 2) głębina wodna o dnie wolnem od przeszkód, gdzie zaciągnąć można sieć rybacką; 3) gatunek sieci; 4) małe jeziorka na łąkach; 5) pewien obszar morza, przeznaczony do połowu; 6) otwory w łodzie, przez które ciągną niewód; 7) jednorazowy zaciąg wielką siecią, inaczej tonia.

Toowoomba, m. w Queensland (Australja wsch.), 24.200 mieszk.; winnice.

Topacz, herb polski: w polu czerwonem sępie skrzydło czarne, z nogą szponiastą złotą; u szczytu trzy pióra strusie.

Topass J a n J o a c h i m, literat polski, * 1873; zbiór studjów „Szlakiem dusz twórczych“.

Topaz, minerał, skład chemiczny daje się wyrazić przybliżonym wzorem $5Al_2SiO_5 . Al_2SiF_{10}$; fluor często jest zastąpiony grupą wodorotlenową (OH); niektóre t. przy ogrzewaniu wydzielają do 25% wody. Rombowy. Twardość 8. Ciężar właśc. 3,5—3,7. Barwy: winnożółta, miodowo-żółta, zielona, czerwona, niebieskawa. Twardość i barwa sprawiają, że uznawany jest za drogi kamień. Występuje w szczelinach i próżniach zewnętrznych części głębinowych mas skalnych, jako wynik wyziewów fluorowych w ostatniej dobie zastygania magmy. Minerał dość pospolity. Najpiękniejsze kryształy pochodzą z Uralu (Miask) i Brazylji. U nas na Wołyniu w granicie (Jahodenka pod Horoszkami).

Topazolit, ob. g r a n a t y.

Topeka, stol. stanu Kansas (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Kansas, 50.000 mieszk.; znaczny przemysł żelazny i automobilowy, młyny.

Tophus arthriticus, złogi soli kwasu moczowego (moczanów) w stawach dłoni lub stóp, w okolicy stawu łokciowego, w małżowinach usznych itp. u osób, cierpiących na dnę (artretyzm).

Topič F r a n c i s z e k, wydawca czeski, * 1858; założyciel salonu sztuki, właściciel wielkiej księgarni ze specjalnym działem wydawnictw obcych, między innemi polskich.

Topiczna diagnostyka, w neurologji nauka o umiejscowieniu zmian patologicznych w mózgu lub rdzeniu.

Topielec, zwany też w o d n i k i e m, w podaniach ludowych duch człowieka utopionego, mieszkający w głębinach wodnych, do których wciąga kąpiących się ludzi.

Topielica, w o d n i c a, w podaniach ludowych duch wodny żeński, który ukazuje się na Wiśle w zielonym wianku na białych włosach; szyję ma ozdobioną sznurkami korali.

Topika (greck. tópos — miejsce), połączenie logiki z retoryką, pozwalające mówcy na wygłaszanie płynnej mowy na wszelki temat. T. była uprawiana w starożytności.

Topinambur, to samo, co Helianthus tuberosus, ob. H e l i a n t h e a e.

Topinard P a u l, antropolog francuski, * 1830, † 1911; od 1880 sekretarz generalny paryskiego Towarzystwa Antropologicznego; napisał kilka prac specjalnych, wydawał „Revue d'anthropologie“.

Topnienia ciepło, ob. t o p n i e n i e.

Topnienia temperatura, ob. t o p n i e n i e.

Topnienie, zamiana stałego stanu skupienia ciała na stan ciekły przy pewnej, dla każdego ciała określonej, temperaturze, tzw. t e m p e r a t u r z e t o p n i e n i a. Temperatura topnienia zależna jest od ciśnienia, pod którem odbywa się topnienie. Pod ciśnieniem normalnem (1 atm.) mamy następujące temperatury topnienia (w stopniach C.):

Hel	— 272°	Ołów	+ 327°
Wodór	— 259°	Glin	658°
Tlen	— 218°	Wapń	800°
Azot	— 211°	Miedź	1084°
Chlor	— 101°	Mangan	1250°
Brom	— 7°.3	Żelazo (czyste)	1525°
Woda	0°		
Cer	+ 28°.5	Platyna	1771°
Sód	+ 97°.7	Iryd	2350°
Cyna	+ 232	Wolfram	3000°

Dla większości ciał topnieniu towarzyszy wzrost objętości; ich temperatura topnienia wzrasta z ciśnieniem. Dla niektórych ciał, kurczących się przy topnieniu, jak woda, bizmut, wosk, temperatura topnienia obniża się ze wzrostem ciśnienia. Na tej ostatniej własności wody polega zjawisko tzw. r e g e l a c j i l o d u (ob. k r z e p n i ę c i e). Zjawisko odwrotne do topnienia, k r z e p n i ę c i e albo z a m a r z a n i e, odbywa się przy tem samem ciśnieniu w temperaturze (t e m p. k r z e p n i ę c i a), równej temperaturze topnienia. Topnienie odbywa się z pochłanianiem ciepła. Ciepło, potrzebne do przeprowadzenia 1 grama ciała ze stanu stałego w stan ciekły, nazywa się c i e p ł e m (u t a j o n e m) t o p n i e n i a. Podczas całego procesu topnienia temperatura ciała nie wzrasta, a ciepło doprowadzane spożytkowuje się całkowicie na zmianę stanu skupienia. Największe ciepło topnienia ma woda:

Woda	79,7 kal.
Benzol	30,4 „
Srebro	21 „
Siarka	19,3 „
Cyna	13,5 „
Fosfór	4,8 „

Ciepło topnienia zależne jest od temperatury topnienia i wzrasta nieznacznie z tą temperaturą. Ciepło topnienia zostaje oddane przez ciało podczas krzepnięcia. Ciała niejednolite pod względem chemicznym nie mają wyraźnej temperatury topnienia. Niektóre stopy metali mają bardzo niską temperaturę topnienia, niższą niż temperatura topnienia poszczególnych metali, wchodzących w skład stopu.

Topnik, ob. A r g y r o n e t a.

Topograficzna anatomja, ob. a n a t o m j a.

Topografja (greck., opis miejsca), ścisłe i szczegółowe oznaczenie stałych właściwości niewielkiego obszaru, rzeźby powierzchni, gruntu, lasów, dróg, linij kolej., mostów, miast, wsi, osad. Z opisu topograficznego powstały dokładne mapy o wielkich podziałkach (plany) 1 : 5.000, 1 : 10.000, 1 : 20.000 itp.

Topola, ob. P o p u l u s.

Topola (Bačka), m. w Vojvodinie (Jugosławja), 14.000 mieszk.; zamek.

Topolia, ob. Ko p a i s.

Topolka, w myśliwstwie znak biały na głowie młodego zająca (samca).

Topologja (greck. nauka o położeniu) lub a n a l y s i s s i t u s, dział geometrji, nauka o tych własnościach figur geometrycznych, które nie znikają wskutek jakiegokolwiek wygięcia, rozszerzenia lub skurczenia się (bez rozdarcia i bez zlepienia w pewnem miejscu), tj. wskutek jakiegokolwiek przekształcenia wzajemnie jednoznacznego i wzajemnie ciągłego figury. Powyższe własności figur nazywają się w ł a s n o ś c i a m i t o p o l o g i c z n e m i. Topologja bada nie linje proste, płaszczyzny, wielościany, lecz znacznie obszerniejsze kategorje tworów przestrzennych — linje, powierzchnie, bryły. Początkowe zagadnienia t. wyrosły z obserwacji życia codziennego, np. rozwiązane przez Eulera zagadnienie o 7-u mostach w Królewcu (nie można ich przejść jednym ciągiem, przez każdy jeden raz), słynne zagadnienie 4-ch barw i in.

Topolski M a c i e j, malarz, * 1766, † 1812; uczył się malowania minjatur u Lesseur'a, a potem przeszedł pod kierunek Smuglewicza; minjatury, portrety.

Topophobia, chorobliwa obawa pewnych miejscowości.

Toporów, m-ko w pow. radziechowskim (woj. tarnopolskie), 3.500 mieszk.

Topór, ob. s i e k i e r a.

Topór, pseudonim G r u ż e w s k i e g o T a d e u s z a (ob.).

Topór, herb polski: w polu czerwonem topór srebrny ostrzem w lewo; u szczytu takiż topór, ostrzem wdół pochylony.

Tor (Thorium), pierwiastek chemiczny, promieniotwórczy, ciężar atomowy 231,1; metal barwy szarej, temp. topn. ok. 1.700°, ciężar wł. 11,0. Czas półtrwania $1,31 \times 10^{10}$ lat, promieniowanie α. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek czterowartościowy, dając związki typu ThX_4. W przyrodzie występuje w niewielkich ilościach, np. toryt = $ThSiO_4$, monacyt = $(Ce, La, Di)_3(PO_4)_2$ zawiera do 18% ThO_2 i in. Odkryty przez Berzeliusa w 1845.

Tor kolejowy, 1) zasadniczo normalna odległość pomiędzy szynami. Tor kolejowy normalny ustalił się w związku z okolicznością, że pierwsze koleje żelazne służyły dla przejazdu wozów zwykłych; wynosi 1435 mm. między główkami szyn w świetle. Oprócz torów normalnych są tory kolejowe wąskie (1.000, 756 i 600 mm.) na kolejkach dojazdowych fabrycznych itp. Koleje niektórych państw posiadają tory kolejowe szersze od ogólnie przyjętego 1435 mm. (Rosja 1524 mm., Irlandja 1601 mm., Hiszpanja i Indje Wschodnie 1676 mm.). Tory te noszą nazwę szerokich; 2) szyny, spoczywające na podkładach i podsypce.

Tora (hebr.), nazwa pięcioksięgu Mojżesza.

Torbacze, ob. Marsupialia.

Torbiel, ob. atheroma.

Torbiel podjęzykowa, ob. ranula.

Torbielak, cystoma, cystadenoma, nowotwór niezłośliwy, składający się z jednej lub wielu torbieli, wypełnionych treścią surowiczą lub śluzową (pseudomucynową); dosięgać może wielkości głowy człowieka dorosłego; kształt ma przeważnie kulisty. Umiejscawia się najczęściej w jajnikach i nosi nieprawidłową nazwę torbieli jajnikowych. Często ulega przekształceniu w guzy złośliwe, raki.

Torcy Jean Baptiste Colbert markiz, francuski mąż stanu, * 1665, † 1746; 1699—1715 min. spraw zagr.

Torczyn, m-ko w pow. łuckim (woj. wołyńskie), 3.200 mieszkańców.

Tordesillas, m-ko w St. Kastylji (Hiszpanja środk.), nad rz. Duero; układ w T. (1494) między Hiszpanją a Portugalją utwalił w „Nowym Świecie" strefę interesów hiszp. i portug.

Tordion, dawny taniec francuski na trzy, podobny do gaillardy, ale spokojniejszy, bez podskoków.

Toreador (hiszp.), zapaśnik, uczestniczący w walkach byków.

Torebka, ob. owoc.

Torebka stawowa, ob. staw.

Torebka włosowa, ob. włosy.

Torebki nasienionośne, ob. spermatofory.

Torelli-Torriani Maria, powieściopisarka włoska (pseud. La Marchesa Colombi), * 1846, † 1920; powieści: „La gente per bene" (1877), „Tempesta e bonaccia" (1877), „I risaja" (1878), „Troppo tardi" (1890), „Cara speranza" (1895) i in.

Toretta Pietro Thomasi della markiz, mąż stanu włoski, * 1873; 1921 min. spraw zagranicznych.

Torf, złoża mniej lub więcej rozłożonych szczątków roślinnych; t. powstał i wytwarza się bez przerwy wskutek rozkładu obumarłych roślin błotnych i wodnych pod działaniem wody wilgotnego powietrza, bakteryj, przyczem tlen, zawarty w szczątkach roślinnych, uchodzi w postaci dwutlenku węgla, a jednocześnie wydziela się metan; pozostałe masy organiczne, w miarę postępowania procesu torfienia, stopniowo wzbogacają się w węgiel, głębsze zatem pokłady zawierają torf bogatszy w węgiel, a uboższy w tlen i wodór. Jednym z niezbędnych warunków tworzenia się torfu jest odpowiednia temperatura wody: ani zbyt niska, ani zbyt wysoka; pokłady torfu gromadzą się przeto przeważnie w strefach umiarkowanych. Skład chemiczny torfu nie jest we wszystkich torfowiskach jednakowy, zależy od składu chemicznego roślin, z których powstał; średnio skład jego wyraża się: C = 60%, H = 6%, O = 32%, N = 2%. Zależnie od tego, jakie rośliny i w jakich warunkach składają się na powstawanie torfu, rozróżniać należy 3 rodzaje torfowisk: wysokie, niskie i przejściowe. Torfowiska wysokie (w Polsce obszar ich nie przenosi 5% torfowisk niskich) tworzą się przez zarastanie mchami z rodz. Sphagnum a w suchszych miejscach wrzosem, płytkich, zaklęsłych miejsc, zalanych wodą miękką, nieznajdującą odpływu. Podłożem torfowisk wysokich jest zazwyczaj gleba nieżyzna (piaski); ich cechą charakterystyczną jest kopułowaty, słabo podniesiony kształt powierzchni. Torfy tych torfowisk zawierają mało popiołów ($1^1/_2$—$3^1/_2$%) i należą do najlepszych gatunków opałowo-przemysłowych. Torfowiska niskie czyli łąkowe, niemal wyłącznie w kraju naszym napotykane, utworzyły się na nizinach, wodą pokrytych, często wpobliżu rzek i strumieni; mają wygląd wklęsły lub płaski, w powstawaniu ich biorą udział przeważnie rośliny trawiaste: trzcina, sitowie, turzyce, skrzypy i mech rokiet (Hypnum). Torfy torfowisk niskich, zasobne w części mineralne i składniki pożywne, nadają się w większości przypadków do użytkowania na cele wytwórczości roślinnej. Ich wartość opałowa jest nader różnorodna; w torfowiskach, położonych w dolinach rzecznych, często bywa obniżana przez zanieczyszczenia mułowe przy wylewach rzek. W powstawaniu torfowisk przejściowych, spotykanych w Polsce na znacznych obszarach, biorą udział przeważnie olszyny, wierzby, sosny, brzozy a także rośliny, właściwe torfowiskom wysokim i niskim. W Polsce, według przybliżonych obliczeń, torfowiska zajmują obszar około 3,000.000 ha, z czego w województwach wschodnich 1,700.000 ha, w b. Król. Kongr. — 600.000 ha, w b. zaborze pruskim — 400.000 ha, w Małopolsce — 300.000. Torfowiska rozrzucone są po całym kraju, ze znaczną przewagą większych kompleksów w wojew. wschodnich (bagna pińskie) i zachodnich (wzdłuż dorzecza Noteci, Obry, Baryczy, Brdy oraz w okolicach nadmorskich koło Pucka, Redy). Torf warstw powierzchniowych odznacza się lekkością, ma budowę włóknistą, barwę rdzawo-brunatną, posiada wysoką zdolność pochłaniania gazów

i płynów; służy do wyrobu ściółki i proszku torfowego; produkty te w gospodarstwie rolnem zastępują słomę, w przemyśle służą do asenizacji miast i jako materjał opakunkowy, w budownictwie do celów izolacyjnych, należą bowiem do złych przewodników ciepła i tłumią głos. T. warstw głębszych ma barwę szaro-burą, budowę ziemistą; zależnie od ilości popiołów może być eksploatowany bądź w celach kultury rolnej, bądź w celach opałowych. Polskie najlepsze torfy opałowe zawierają do 7% popiołu i przy 25% wilgotności ich wartość opałowa wyraża się cyfrą 3.500—3.800 kaloryj. Za torfy średniej wartości uważa się t., zawierające 8—14% popiołu; ich wartość opałowa = 3.300—3.500 kaloryj. Za torfy najgorsze, odpowiednie jednak do celów opałowo-przemysłowych, uważa się t., zawierające 15—25% popiołu, ich wartość opałowa wynosi 2.700—3.200 kaloryj. Torf wydobywa się po uprzedniem osuszeniu torfowiska. Zależnie od sposobu wydobycia i przerobu, rozróżniamy: 1) torf wyrzynany, jeśli dobywa się przez krajanie na cegiełki przy pomocy szpatli, sztychówek itp. narzędzi; 2) torf deptany albo strychowany, gdy wydobywany jest w postaci nieforemnych bryl, następnie zaś, po poszarpaniu, z dodaniem wody wylewa się w formy lub prasy, nadając kształt cegiełek; 3) torf maszynowy, jeśli cegiełki wyrabiane są w specjalnych maszynach. Z t. opałowego wyrabiają drogą suchej destylacji koks, półkoks oraz gaz świetlny. W nowszych czasach zaczęto z t. wyrabiać spirytus i papier.

Torfowiec, ob. Sphagnum.

Torfowisko, ob. torf.

Torgau, m. pow. w Saksonji pruskiej (Niemcy), nad rz. Elbą, 13.500 mieszk.; zamek.

Torino, ob. Turyn.

Torjanit, minerał zbity, podobny do uraninitu, zawiera przeważnie tlenek toru i uranu (około 70% ThO_2 i około 20% U_3O_8) oraz bardzo wiele (około 17-tu) różnych innych pierwiastków, przeważnie rzadkich; regularny; ciężar wł. 9,3. Występuje na Cejlonie. Badali go Stanisław Tołłoczko i Wiktor Jakób we Lwowie.

Torki, kantar turecki, munsztuk dla koni.

Tormes, l. dopływ rz. Duero (Hiszpanja), dług. 230 km.

Tornado, hiszpańska nazwa cyklonu (ob. cyklony); tornady morskie — trąby morskie.

Tornaria, nazwa pelagicznej, podobnej do larw szkarłupni (Echinodermata), larwy przedstawicieli grupy Enteropneusta, np. u rodzaju Balanoglossus.

Torneaelf, rzeka na pograniczu Szwecji i Finlandji, wpada do zatoki Botnickiej, dług. 420 km.

Török-Becse, ob. Becej.

Toronto (dawniej York), stol. prow. Ontario w Kanadzie, nad jez. Ontario (Am. Płn.), 513.000 mieszk.; uniwersytet; przemysł metalurgiczny, znaczny handel.

Toropa, pr. dopływ Dźwiny, dług. 180 km.

Torosowicz Mikołaj, pierwszy unicki arcybiskup ormiański lwowski, * ok. 1604, † 1681.

Torpeda, rodzaj potężnego podwodnego pocisku, stosowanego w wojnie morskiej, kształtu cygara; w części przedniej mieści się bardzo silny ładunek wybuchowy, zapalający się przy uderzeniu o statek nieprzyjacielski; w tylnej części mieści się mechanizm, wprawiany w ruch przy pomocy zgęszczonego powietrza lub elektryczności, zapewniający t. niezmienność nadanego jej kierunku. Do wyrzucania t. służy specjalny aparat, umieszczony na statku. Szybkość t. wynosi do 30 węzłów, donośność do 16,5 km. W aparaty do wyrzucania t. uzbrojone są wszystkie statki wojenne oraz łodzie podwodne. Obecnie niektóre hydroplany

Torpeda

są również przysposobione do rzucania t. Rys.: przekrój t.; *a* ładunek wybuchowy; *b* zapalnik; *c* zbiornik ze zgęszczonem powietrzem; *d* kamera maszyn; *e* propeller; *f* ster.

Torpedo marmorata, drętwa marmurowa, ryba z rodziny Torpedinidae; podrząd Batoidei, rząd Plagiostomi, podgromada Elasmobranchii. Dług ok. 1,5 m., szerok. około 1 m. Ciało zprzodu szeroko zaokrąglone, silnie spłaszczone; ogon krótki, gruby. Skóra naga, brunatno i biało marmurkowana. Płetwa ogonowa trójkątna. Między skrzelami a płetwami piersiowemi mieści się para narządów elektrycznych, których wyładowania są zabójcze dla mniejszych zwierząt. Zamieszkuje morze Śródziemne, Atlantyk i oc. Indyjski.

Torpedowiec, lekki statek wojenny, przeznaczony do służby wywiadowczej, wykonywania nagłych napadów na okręty linjowe i zwalczania łodzi podwodnych. Zasadnicze cechy torpedowca: niewielkie rozmiary, szybkość 36—38 węzłów. Istnieją trzy typy torpedowca: torpedowiec, przeciwtorpedowiec i torpedowiec eskadrowy. Główną broń t., obok stosunkowo lekkiej artylerji, stanowią aparaty do wyrzucania torped.

Torquay, m. port. w hr. Devon (Anglja płd.-zach.), 39.500 mieszk.; wyroby terrakotowe.

Torquemada Thomas, dominikanin hiszpański, * 1420, † 1498; generalny inkwizytor Hiszpanji 1483—98.

Torre Annunziata, m. port. w Kampanji, w prow. neapolitańskiej (Włochy płd.), nad zat. Neapolitańską, 31.300 mieszk.

Torre del Greco, m. w prow. neapolitańskiej, w Kampanji (Włochy), u stóp Wezuwjusza, 36.600 mieszk.

Torre Maggiore, m. w prow. Foggia (Włochy), 12.700 mieszk.

Torrento, potok okresowy w czasie gwałtownych deszczów, z wyżłobionem korytem. Ślady licznych dolin torrentalnych, dziś suchych, świadczą o dawniejszych, większych niż obecnie, opadach.

Torreon, m. w stanie Coahuila (Meksyk), 34.300 mieszk.

Torres'a cieśnina, cieśnina, oddzielająca ląd Australji od N. Gwinei, szer. 185 km., do 50 m. głęb.; liczne rafy koralowe, niebezpieczne dla żeglugi.

Torreya, drzewa iglaste z rodz. Taxaceae (cisowate), rosnące w Azji wsch. i Ameryce płn. Mają igły podobne do igieł cisu, lecz dłuższe; w kwiatostanach męskich po 2 kwiaty. Znane są 4 gatunki, z których T. californica, drzewo do 30 m. wys., pochodzące z gór kalifornijskich, dostarcza nasion, używanych pod nazwą „Kalifornijskich orzeszków muszkatowych".

Torricelli Evangelista, fizyk i matematyk włoski, * 1608, † 1647; uczeń Galileusza; profesor we Florencji; odkrywca barometru; dzieła: „Trattato del moto", „Opera geometrica" (Florencja, 1644).

Torricelli'ego próżnia, próżnia, znajdująca się ponad rtęcią w rurce barometrycznej. Nie jest to próżnia doskonała, znajdują się w niej resztki powietrza, a przedewszystkiem nasycona para rtęci.

Torricelli'ego wzór, wzór na prędkość wypływu cieczy pod wpływem własnego ciężaru. Według tego wzoru prędkość wypływu jest taka, jakby osiągnęła ciecz, spadając z wysokości, równej wysokości poziomu cieczy w naczyniu, z którego wypływa, nad otworem, przez który ciecz wypływa.

Torrigiano Pietro, rzeźbiarz włoski, * 1470, † ok. 1528; z dzieł: grobowiec Henryka VII, jego żony i matki (kapl. Tudorów, Westminster), „Św. Hieronim" (zabarwiona terrakota, kośc. Santa Ana w Grenadzie), „Madonna z dzieciątkiem" (muz. w Sewilli).

Torrington, m. w stanie Connecticut (St. Zjedn. Am. Płn.), 22.100 mieszk.; przemysł żelazny.

Torriti Jacopo, malarz i mozaikarz włoski z końca XIII w.; z dzieł: mozaiki absydy bazyliki Santa Maria Maggiore, restauracja mozaik w kośc. św. Jana Laterańskiego (1296), malowidła w Górnym kośc. św. Franciszka z Asyżu (ok. 1288) i in.

Tors, tułów, w szczególności nazwa starożytnych posągów, pozbawionych głowy, ramion i nóg.

Tors Heraklesa w Watykanie.

Torsje (łac.), mdłości, nudności.

Torstenson Lennart hr. Ortala, 1641—46 wódz szwedzki w Niemczech w wojnie 30-letniej, * 1603, † 1651.

Torsyjne spazmy, organiczna choroba nerwowa, cechująca się zmianami w napięciu mięśniowem (tonus) oraz niezależnemi od woli ruchami obrotowemi w mięśniach tułowia i kończyn; cierpienie przewlekłe, zaczynające się przeważnie między 10—13 rokiem życia. Zdarza się najczęściej u osób pochodzenia semickiego. Istota choroby nieznana.

Torticollis, caput obstipum, „Schiefhals", skręcenie głowy i szyi ku bokowi. Bywa wrodzone lub nabyte wskutek jednostronnego skurczu mięśnia sutkowo-obojczykowo-mostkowego, wskutek gośćca stawowego, gruźlicy kręgów szyjnych itd.

Tortola, najw. wyspa w grupie bryt. Wysp Dziewiczych, 64 km², 400 mieszk.; stol. Roadtown; wywóz ananasów.

Tortona, m. okręg. w Piemoncie (Włochy płn.-zach.), 20.000 mieszk.; wyroby skórzane.

Tortosa, m. w Katalonji, w prow. Tarragona (Hiszpanja płn.-wsch.), nad rz. Ebro, 33.000 mieszk.; wywóz wina, oliwy i porcelany; obserwatorjum astronomiczne.

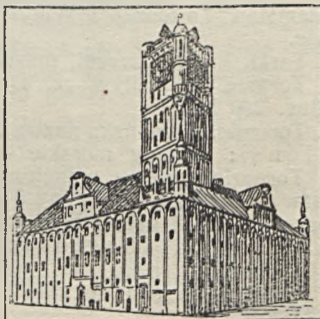
Tortuga, 1) franc. Ile de la Tortue, wyspa w grupie Antylów, należąca do rep. Haiti, 220 km²; 2) wyspa w grupie Wysp pod Wiatrem, należąca do Wenezueli (Am. Płd.), 60 km².

Tortury (łac.), męczarnie, stosowane względem obwinionych celem wydobycia przyznania się do zarzucanego przestępstwa, znane już w rzymskim postępowaniu sądowem. W Polsce zjawiły się w miastach, osadzonych na prawie niemieckiem. Powstawał przeciw t. i wartości zeznań, przy ich pomocy wymuszanych, prawnik rzymski Ulpianus. T. stosowane były w Europie w ciągu całych wieków średnich (inkwizycja) i dopiero w XVIII w. zniesione zostały pod wpływem Thomasiusa i Beccaria.

Toru związki, sole pierwiastka toru; azotan $Th(NO_3)_4 + 6H_2O$, używany do napawania siatek auerowskich do oświetlenia.

Torula, grupa grzybków drożdżowych, nie wytwarzających zarodników; komórki mają zazwyczaj kształt okrągławy, rzadziej podługowaty. Rodzaj Torula jest w przyrodzie nader rozpowszechniony, spotyka się w zmętniałem piwie, w mleku, powietrzu itp. T. kephir, drożdże kefirowe, wywołują fermentację alkoholową cukru mlecznego przy wyrobie kefiru; T. kumiss, drożdże kumysowe, powodują tworzenie się kumysu z mleka kobylego.

Toruń, m. pow. i stol. woj. pomorskiego, na pr. brzegu Wisły, miejsce urodzenia Mik. Kopernika, 40.000 mieszk.; ratusz z XIII—XIV w., ruiny zamku i resztki murów miejskich, most kolejowy dług. 997 m.; fabr. maszyn i wyrobów metalowych, fabr. pierników. Założony przez Krzyżaków, w 1233 otrzymał prawo niemieckie, w 1365 prawo składu (uzupełnione w w 1403), które dało mu pierwszorzędne korzyści i znaczenie handlowe, wzmożone jeszcze po przyłączeniu go do Polski (1454), dzięki przywilejom królewskim (1454, 1457, 1485). W 1527 zniesiono prawo składu, co stopniowo obniżyło znaczenie handl. T. Dwukrotnie zawierano w T. pokój z Krzyżakami: 1411 i 1466. Przy II-im rozbiorze T. dostał się Prusom.

Ratusz w Toruniu.

Toruńska rozmowa (Colloquium Charitativum Thoruniense) trwała od 28 sierpnia do końca listopada 1645. Na zaproszenie króla Władysława IV brali w niej udział teolodzy katoliccy, luterańscy i reformowani, naradzając się nad sprawą zjednoczenia kościołów ewangelickich z rzymsko-katolickim. Jedynym pozytywnym wynikiem tego zebrania było opracowanie wyznania wiary obu kościołów ewangelickich.

Toruńsko-eberswaldzka dolina, zwana pradoliną, ciągnie się od Torunia do Eberswaldu, zajęta jest przez Wisłę, Brdę, Noteć, Wartę i Odrę i łączy się na zachodzie z pradoliną Warszawsko-Berlińską. Kanał bydgoski został przeprowadzony na jej dnie. Powstanie tej doliny, której szerokość dochodzi niekiedy do 10 km., odnosi się do okresu lodowcowego, jako wynik erozji wód roztopowych lodowca.

Torus (łac.), łoże, łożysko; w anat.: wał.

Tory (torysi) i **Whig** (wigowie), od 1680 nazwy dwóch stronnictw politycznych w Anglji: t. (dosłownie rozbójnicy), partja arystokratyczno-konserwatywna dworska; wh. (buntownicy szkoccy), partja liberalna.

Tory Geoffroy, grafik, drukarz i pisarz francuski, * 1485, † ok. 1554; od 1530 drukarz nadworny Franciszka I; wykonał ilustracje (sztychy) do swego dzieła „Champfleury", winiety w „Heures de la Vierge", sztych „François I écoutant Macault".

Torysi, ob. Tory i Whig.

Toržok, m. pow. w gub. twerskiej (Rosja środk.), nad rz. Twercą, 13.500 mieszk.

Toscana, ob. Toskanja.

Toscanelli Paolo dal Pozzo, lekarz i astronom włoski, * 1397, † 1482; legenda, jakoby pierwszy podał myśl dotarcia do Indyj drogą morską na zachód, została rozwiana przez Vignaud'a.

Tosefta (hebr.), zbiór podań ustnych, które nie weszły w skład Miszny, pochodzący z IV w.; zawiera 59 rozdziałów, składających się ze słów Pisma św. i dyskusyj rabinów.

Toskanja (włosk. Toscana), w starożytn. Etrurja, Tyrrhenia (ob. Etrurja), kraina nad morzem Tyrreńskiem, do 1860 wielkie księstwo we Włoszech środk., 22.338 km², 1,826.300 mieszk.; od 1860 część król. włoskiego, obejmująca prow.: Arezzo, Florencja, Grosseto, Livorno, Lukka, Piza, Siena i Massa e Carrara, 24.105 km², 2,787.800 mieszk; stol. Florencja.

Toskański archipelag (włosk. Arcipelago Toscano), grupa wysp na m. Tyrreńskiem, pomiędzy Korsyką a wybrzeżem Toskanji; najw. wyspa Elba.

Tosto (włosk.), wyraz muzyczny, używany zwłaszcza wówczas, gdy chodzi o wskazanie, że tempo należy przyśpieszyć — più tosto.

Totalizator, nazwa systemu gry hazardowej przy wyścigach konnych. Każdy uczestnik wpłaca stosowną stawkę na wybranego przez siebie konia; po skończonym biegu zapomocą odpowiedniego rachunku bywa oznaczona suma wygranej, którą dzieli się między tych, co postawili na zwycięskiego konia.

Totana, m. w prow. Murcia (Hiszpanja), 13.700 mieszk. (50% Cyganów).

Totanus, brodziec, rodzaj ptaków z rodziny Charadriidae; podrząd Limicolae, rząd Charadriiformes. Dziób średniej długości, prosty lub zlekka skrzywiony wgórę, w nasadzie miękki, na końcu twardy i zaostrzony. Nozdrza wąskie, w bróździe u nasady dzioba. Nogi dość długie, czteropalcowe. Palce obrębione błonami. Ogon krótki. Ptaki błotne. Z pospolitych gatunków krajowych należą tu: 1) Totanus calidris, brodziec krwawodzioby, dług. ok. 27 cm.; dziób do połowy czerwony; płaszcz szary, czarno i rudo plamkowany, skrzydła z białem lusterkiem; nogi pomarańczowe; 2) T. glottis, b. kwokacz, dług. ok. 34 cm.; dziób popielaty z czarnym końcem, słabo wgórę zagięty; płaszcz szary, czarno plamisty; nogi zielonawe; 3) T. ochropus, b. samotny, dług. 26 cm.; dziób prosty, czarny; płaszcz czarny, zielono mieniący się, biało plamkowany; nogi ciemno zielone; 4) T. fuscus, b. śniady, dług. 30 cm.; dziób w nasadzie czerwony, upierzenie śniade, biało upstrzone; ogon biało pręgowany; nogi na wiosnę czarne, w jesieni pomarańczowo-czerwone; dość rzadki.

Totem, zwierzę, rzadziej roślina lub inny przedmiot, uważany przez dużą liczbę szczepów pierwotnych Australji, Ameryki i Afryki za przodka, od którego dany szczep pochodzi, i jako taki otaczany opieką i czczony.

Totemizm, nazwa wierzeń religijnych, pochodząca od wyrazu totem. Pewne rody (klany), wywodzące się od totemów, związane są prawem egzogamji; własnego totema nie wolno totemowcom spożywać, przeważnie nie wolno go też zabijać.

Toth Ede, dramaturg węgierski, * 1844, † 1876; pisał sztuki ludowe.

Toth Koloman, poeta węgierski, * 1831, † 1881; poezje liryczne, dramaty.

Totila, król Ostrogotów 542—552; walczył szczęśliwie z Belizarjuszem, odzyskał większość Italji, 546 zdobył Rzym; † 552 w bitwie pod Taginae, pokonany przez Narsesa.

Totleben Franciszek Edward hr., inżynier wojskowy, generał rosyjski, * 1818, † 1884; obrońca Sewastopola 1854; 1877 kierował oblężeniem Plewny; od 1879 generał-gubernator w Odesie, następnie w Wilnie.

Totonicapan, m. w rep. Guatemala (Am. Środk.), 28.300 mieszk. (Indjan); źródła gorące.

Tottenham, płn. przedmieście Londynu, 137.500 mieszk.

Tottori, m. okręg. na wyspie Hondo (Japonja), 33.000 mieszk.; przemysł jedwabniczy.

Tougourt, m. wzgl. grupa oaz w franc. Saharze algierskiej, w dep. konstantyńskim, 60.000 mieszk.; handel daktylami.

Toujours perdrix! (franc.), zawsze kuropatwy! Słowa, przypisywane spowiednikowi Henryka IV, oznaczające przesyt.

Toul, m. okręg. i twierdza w Lotaryngji (Francja wsch.), nad rz. Mozelą, 15.900 mieszk.

Toulon, m. okręg. w dep. Var (Francja płd.), nad m. Śródziemnem, port handlowy i wojenny, silnie obwarowany, 203.000 mieszk.; arsenał, muzeum marynarki, warsztaty okrętowe; handel zbożem i owocami południowemi.

Toulouse, dawn. stol. Langwedocji, obecnie stol. dep. Haute-Garonne (Francja płd.), u stóp Pirenejów, nad rz. Garonną, 175.500 mieszk.; siedziba arcybiskupa, uniwersytet z XIII w., zabytki historyczne; handel zbożem i winem; T. miała znaczenie już za czasów rzymskich; 419—507 stolica państwa wizygockiego; 778—1271 niezależne hrabstwo, odtąd wcielone do Francji.

Touraine, dawna prow. we Francji środk., nad dolną Loarą, dzis. dep. Indre-et-Loire.

Tourcoing, m. w dep. Nord (Francja płn.). 78.600 mieszk.; ośrodek przemysłu włókienniczego, handel wełną.

Tournai (flam. D o o r n i k), m. w prow. Hainaut (Belgja), nad rz. Skaldą, 35.500 mieszk.; siedziba arcybisk., katedra romańska z XI w.; garbarnie, wielkie jarmarki.

Tournefort J o s e p h P i t t o n, botanik francuski, * 1656, † 1708; napisał „Institutiones rei herbariae“ (3 t.).

Tournelle F r a n c i s z e k, architekt polski, * 1818, † 1880; prace: synagoga, dzwonnica przy katedrze i kościół ewangelicki we Włocławku, kośc. w Łodzi, w Sannikach i w Krośniewicach, szpital dziecięcy w Warszawie (1875) i in.; napisał: „O ogrzewaniu i opowietrzaniu szpitali“ (Warszawa, 1869), „Warunki budowlane szpitali“ (Warszawa, 1872).

Tours, stol. depart. Indre-et-Loire (Francja środk.), dawniej stol. prow. T o u r a i n e, nad rz. Loarą, 75.100 mieszk.: wywóz win i wódek, wyrób dywanów, jedwabnictwo.

Tourville A n n e H i l a r i o n d e C o t e n t i n hr., admirał, marszałek Francji, * 1642, † 1701; 1692 pobity przez Anglików koło przylądka de la Hogue, 1693 zwycięzca koło przylądka St.-Vincent.

Toussaint A n n a L o u i s e G e e r t r u i d a, powieściopisarka holenderska, * 1812, † 1886; napisała cykl powieści: „Lycester en Nederland“, „De drouven wan het Lycester'sche Tijdpero“ i „Gideon Florensz“ (razem 9 części, 1851—54) i in.

Toussaint l'Ouverture, murzyn z Haiti, przywódca powstańców na Santo Domingo, * 1743, † 1803; 1793 gen.-dyw., 1797 dowódca wojsk francuskich na wyspie, 1799 ogłosił się prezydentem wyspy i rozpoczął walkę z Francuzami; 1801 wzięty do niewoli przez gen. Leclerc.

Tout comme chez nous (franc.), wszystko, jak u nas (cyt. z Nolant de Fatouvillers'a „Arlequin, Empereur dans la lune“).

Tout comprendre c'est tout pardonner (franc.), wszystko zrozumieć, to wszystko wybaczyć.

Towaroznawstwo, nauka o towarach, o ich istocie, pochodzeniu, postaci, warunkach sprzedaży, przechowywaniu, gatunkach i pospolitych zafałszowaniach.

Towarzyskie Wyspy (franc. A r c h i p e l d e l a S o c i é t é), archipelag wysp w Polinezji, na oceanie Spokojnym, 1.652 km², 21.000 mieszkańców; składa się z dwóch grup: zach., zw. Wyspami pod Wiatrem, z gł. wyspą Raiatea i wsch. z gł. wyspami Moorea i Tahiti; obie grupy są pochodzenia koralowego i wulkanicznego, klimat i flora podzwrotnikowe; uprawa kawy, trzciny cukr., bananów, wanilji, kopry; stol. Papeete na wyspie Tahiti; Wyspy T., odkryte w 1606, były od 1838 w posiadaniu francuskiem, jako protektorat, od 1887 cały archipelag stał się kolonją francuską.

Towarzystwa wzajemnego kredytu, ob. k r e d y t u w z a j e m n e g o t o w a r z y s t w a.

Towarzystwa żeglugi, przedsiębiorstwa prywatne, lub napół państwowe, posiadające koncesje, obejmujące poszczególne działy marynarki handlowej.

Towarzystwo językoznawcze polskie, założone 1925 z siedzibą zarządu w Krakowie. Organ T-wa „Biuletyn Polskiego Towarzystwa językoznawczego“ wychodzi od 1927.

Towarzystwo Ludoznawcze, założone 1895 we Lwowie; prezesami byli: A. Kalina (1895—1906), J. Kallenbach (1906—1910), A. A. Kryński (1910—1917), W. Bruchnalski (1917—1926), J. Czekanowski (1926 do chwili obecnej). Organ Towarzystwa „Lud“ wychodzi od 1895.

Towarzystwo Miłośników Astronomji, założone 1921 w Warszawie, ma na celu zjednoczenie osób, pracujących na polu astronomji oraz interesujących się jej postępami, zaznajamianie członków z najnowszemi postępami wiedzy astronomicznej oraz pobudzanie do badań własnych, ułatwianie i popieranie prac astronomicznych, popularyzację wiedzy astronomicznej wśród społeczeństwa oraz wśród młodzieży. W tych celach T. M. A. urządza odczyty i zebrania, organizuje pokazy nieba (refraktor 11 cm., własność T-wa), wydaje od 1922 czasopismo „Urania“ i od 1926 „Kalendarz Astronomiczny“.

Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (skrót T. N. S. W.) powstało w 1919 z połączenia galicyjskiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, zał. w 1884, ze Stowarzyszeniem Nauczycielstwa Polskiego, czynnego od 1905 na obszarze b. zaboru rosyjskiego. Oficjalnym organem T-wa jest „Przegląd Pedagogiczny“, tygodnik, wychodzący pod redakcją profesora Henryka Gallego. Pod egidą T. N. S. W. wychodzą następujące czasopisma: „Iskry“, tygodnik dla młodzieży (redaktor prof. Władysław Kopczewski w Warszawie), „Muzeum“, kwartalnik naukowo-pedagogiczny (redaktor prof. dr. Ludwik Jaxa Bykowski we Lwowie), „Pedagogium“, pismo poświęcone sprawom seminarjów nauczycielskich (red. dyr. dr. Antoni Mikulski w Krakowie) oraz „Szkolnictwo zawodowe“, czasopismo poświęcone sprawom szkół zawodowych.

Towarzystwo Naukowe Warszawskie powstało 1907; składa się z trzech Wydziałów: 1) językoznawstwa i literatury, 2) nauk historycznych, społecznych, filozoficznych i antropologicznych; 3) nauk matematycznych i przyrodniczych. Przy Wydziałach istnieją następujące sekcje i Komisje: przy Wydz. 1): Komisja do badań nad historją literatury i oświaty; przy Wydz. 2): Komisja Atlasu Historycznego Polski, Komisja bibljograficzna, Komisja historii nauk i filozofji, Komisja historyczna, Sekcja posiedzeń naukowych Instytutu Nauk Antropologicznych, Sekcja orjentalistyczna Instytutu Nauk Antrop.; przy Wydz. 3): Komisja fizjograficzna, składająca się z Sekcyj: botanicznej, meteorologicznej i zoologicznej. Tow. utrzymuje następujące zakłady badawcze: gabinety — filologiczny, nauk historycznych, matematyczny i meteorologiczny; instytuty: Instytut Nauk Antropologicznych, który składa się z Zakładu Antropologji, Zakładu Etnologji, Muzeum Archeologicznego im. Majewskiego, Pracowni Archeologji Przedhistorycznej; Instytut Biologji Doświadczalnej im. Nenckiego, który składa się z Zakładu Biologji Ogólnej, Zakładu Embrjologji, Zakładu Fizjologji i Stacji Hydrobiologicznej na Wigrach; ponadto pracownie i zakłady: Pracownia Mineralogiczna, Radjologiczna i Zakład Neurobiologji. Tow. posiada bibljotekę centralną (12.722 nr. kat.) i szereg specjalnych. Organem Tow. jest „Rocznik“. Dnia 1. II. 1926 Tow. miało 5 członków honorowych i 129 czynnych.

Towarzystwo Naukowe we Lwowie powstało 1901 jako tow. popierania nauki polskiej, od 1920 istnieje pod dzisiejszą nazwą; celem jego jest praca nad rozwojem i postępem nauki we wszystkich gałęziach wiedzy. Towarzystwo posiada Wydziały: 1) filologiczny, 2) historyczno-filozoficzny i 3) matematyczno-przyrodniczy oraz Sekcję historji sztuki i kultury; wydaje: „Archiwum Naukowe“, „Sprawozdania“ i in.

Towarzystwo Naukowe w Toruniu, założone 1875, ma za cel badania naukowe w zakresie dziejów Pomorza Polskiego i Warmji oraz gromadzenie muzeum i bibljoteki; wydaje „Roczniki“, „Fontes“ (w jęz. łac.) i „Zapiski“.

Towarzystwo Patrjotyczne, ob. P a t r j o t y c z n e t o w a r z y s t w o.

Towarzystwo Polaków w Ameryce, jedna z najpierwszych prób organizacyjnych, zapoczątkowana w Polonji amerykańskiej w 1842 przez byłych uczestników powstania 1831 r.: głównym organizatorem był H. Kałusowski.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk na Śląsku z siedzibą w Katowicach, powstało 1920 z przekształcenia założonego 1892 w Bytomiu Tow. Literackiego; celem Tow. jest ożywienie nauki i sztuki polskiej na Śląsku przez zorganizowanie i utrzymywanie biblioteki oraz muzeum zabytków kultury polskiej i przez wykłady naukowe. Tow. wydaje „Zbiór pieśni ludu śląskiego“; organem Tow. jest „Rocznik“.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk (Poznańskie) powstało 1857 celem pielęgnowania nauki, literatury i sztuki; dzieliło się na cztery wydziały: teologiczny, lekarski, historyczno-literacki i prawniczy, wydawało „Roczniki“; zebrana przez Tow. bibljoteka (131.300 tomów) tworzy obecnie oddział Bibljoteki Uniwersyteckiej.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, założone 1909, zreorganizowane 1923, ma za cel: a) utrzymywanie polskiego ogniska naukowego dla wszystkich gałęzi wiedzy, b) poznawanie i budzenie poszanowania dla przeszłości i pamiątek Przemyśla i jego okolic, c) opiekę nad zabytkami sztuki i kultury. Tow. utrzymuje: Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, Bibljotekę Publiczną i Archiwum.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie powstało 1907, zreorganizowane 1922 przez utworzenie 3 Wydziałów: 1) filologji, literatury i sztuki; 2) nauk matematyczno-przyrodniczych i lekarskich; 3) historji, filozofji i nauk prawno-społecznych; Tow. utrzymuje bibljotekę, archiwum i zbiory muzealne przyrodnicze, ludoznawcze, archeologiczne i historyczne. Organem Tow. przed wojną były „Roczniki“ (7 tomów); obecnie każdy Wydział ogłasza „Rozprawy“, nadto Tow. wydaje „Ateneum Wileńskie“.

Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku, założone 1922, ma za cel szerzenie oświaty w duchu religijnym i narodowym polskim; Tow. ma Wydziały: historyczno-literacki, ekonomiczno-prawniczy i artystyczny; liczba członków w 1926 — 129.

Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie, założone 1867, 1885 zjednoczyło się z Krakowskiem Tow. Prz. Szt. Pięknych, 1904 otrzymało od miasta, jako stałe pomieszczenie, lokal w Muzeum Przemysłowem.

Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie, ob. „Z a c h ę t a“.

Towarzysz pancerny, ob. p a n c e r n i.

Tower (ang. wieża), nazwa zamku (cytadeli) w Londynie, wzniesionego nad Tamizą 1078 przez Wilhelma Zdobywcę, rozszerzanego do XIII w.; pierwotnie siedziba królewska, później główne więzienie stanu.

Towianizm, nauka i kierunek mistyczno-moralny, głoszony przez Andrzeja Towiańskiego; według tej nauki istnieje utajony związek między światem widzialnym żywym a światem niewidzialnym duchów, które kierują pierwszym. Zło w ogólnym planie stworzenia jest jednem z narzędzi doskonalenia się ludzkości. Doskonalenie ludzkie polega na dobrowolnej „realizacji“ ducha w ciele, tj. wyzwoleniu się ducha z ciała i przeniknięciu miłością Bożą i prawdą Ewangelji wszystkich spraw codziennych. Towiański głosił, iż cierpienia Polski są karą i oczyszczeniem, a wyzwolenie musi przyjść samo, jako owoc moralnego odrodzenia narodu. W tym punkcie uwydatniła się różnica między Towiańskim a Mickiewiczem, uważającym czyn fizyczny za moment rozstrzygający o niepodległości. Ten punkt spowodował odsunięcie się od „mistrza“ Towiańskiego niektórych jego uczniów. Pisma i korespondencje, zebrane przez zwolenników Towiańskiego, wydał w 3 tomach długoletni jego najbliższy uczeń i sekretarz Karol Baykowski (Turyn, 1882).

Towiański A n d r z e j, mistyk, twórca ruchu moralno-religijnego, * 1799, † 1878; studja w Wilnie współcz. z Adamem Mickiewiczem; 1832 przybył do Petersburga, chcąc Rosjan nakłonić do przejęcia się sprawą polską; 1834—1837 i od 1840 zagranicą. Rząd francuski, podejrzewając Towiańskiego o przeciwrządową agitację, nakazał mu wyjazd z Francji; w 1843 oskarżony przez przeciwników o anty-

katolicką propagandę, pojechał do Rzymu, ale policja papieska nakazała mu opuścić miasto. Towiański udał się do Szwajcarji; 1848 wezwany przez uczniów do Paryża, aresztowany, uwolniony staraniem Mickiewicza, zamieszkał w Zurychu.

Townsend Mount, szczyt w Alpach australijskich, nazwany przez podróżnika polskiego Edm. Strzeleckiego górą Kościuszki w mniemaniu, że jest to najwyższy szczyt Australji. Ob. Kościuszki góra.

Townsville, m. port. w Queensland (Australja), 14.000 mieszk.

Toxicosis, zatrucie ustroju ciałami jadowitemi, wprowadzonemi z zewnątrz, lub powstającemi wewnątrz ustroju, jako produkty przemiany materji.

Toxicum (łac.), trucizna; toxicus, trujący.

Toxinum (łac.), toksyna, jad.

Toxiphobia, chorobliwa obawa zatrucia.

Toxotes jaculator, pryskacz, strzelczyk, ryba z rodziny Percidae; rząd Acanthopterygii, podgromada Teleostei. Dług. ok. 20 cm. Kształt prawie romboidalny. Płetwa grzbietowa przesunięta daleko ku tyłowi. Ubarwienie zielonawo-szare, srebrzysto od spodu połyskujące. Na bokach ciała cztery, poprzecznie przebiegające, ciemne smugi. Żywi się głównie owadami, które zdobywa, strącając je z pobliskich roślin strumieniem wody, celnie wyrzuconym na dość znaczną (ok. 1 m.) odległość i opryskującym ofiarę.

Toyama, m. na płn.-zach. wybrzeżu wyspy Hondo (Japonja), 73.000 mieszk.; handel środkami leczniczemi.

Toynbee Arnold, ekonomista i reformator społeczny angielski, * 1852, † 1883; opiekun mieszkańców najuboższych dzielnic Londynu, organizator klubów i stowarzyszeń w celu niesienia ubogim pomocy materjalnej i moralnej; główna praca: „Lectures of the industrial revolution of the XVIII century in England" (1884).

Toyohashi, m. na wyspie Hondo (Japonja), 66.800 mieszk.

Tożsamości stwierdzenie, 1) w medycynie sądowej oznaczenie wzrostu i pomiarów ciała, wieku, płci oraz opis dokładny osoby z uwzględnieniem jej szczególnych znamion; 2) w kryminalistyce szereg pomiarów antropometrycznych według metody Bertillona, opis osoby, zdjęcie fotograficzne oraz odcisk palców (daktyloskopja).

Tożsamości zasada logiczna (lex identitatis), jeden z pewników logicznych, podstawa myślenia, głosząca, że przedmiot jest z sobą samym tożsamy. Wzór $A = A$.

Tożsamość, identitas, 1) to samo, co identyczność; 2) ob. równanie.

Trabanci, w średniowieczu straż przyboczna panujących, zausznicy; w astronomji: księżyce.

Trach, herb polski: na tarczy dwudzielnej w polu prawem błękitnem smok, w lewem srebrnem trzy czerwone wręby ukośne; u szczytu trzy pióra strusie.

Trachea (greck.), ob. tchawica.

Tracheae, u roślin to samo, co naczynia (ob.).

Tracheae, tchawki, narządy oddechowe zwierząt tchawkodysznych (Tracheata) i pratchawców (Protracheata). Są to wpuklenia skóry, pośredniczące w wymianie gazowej, występujące w kształcie cienkich, wypełnionych powietrzem rurek, prostych lub rozgałęziających się w rozmaity sposób wewnątrz ciała, w postaci tzw. układu tchawkowego (trachealneg,o), nazewnątrz zaś otwierających się drobnemi otworkami — przetchlinkami (stigmata), opatrzonemi zazwyczaj w specjalne urządzenia zamykające. Tchawki, wzmocnione zwykle od wewnątrz spiralnemi, elastycznemi listewkami chitynowemi, najlepiej są rozwinięte u owadów, u których dochodzą do wszystkich narządów wewnętrznych, niekiedy aż do poszczególnych włókien mięsnych. U dobrze latających lub cięższych owadów, niektóre pnie tchawkowe rozszerzają się w tzw. pęcherze tchawkowe, wypełnione powietrzem, które służy do oddychania podczas lotu, zmniejszając jednocześnie ciężar ciała. U stale bytujących w wodzie, larw licznych owadów, układ trachealny przystosowuje się do pobierania tlenu, rozpuszczonego w wodzie, przyczem przetchlinki są zamknięte, część zaś rurek tchawkowych przekształca się w delikatne, pęczkowate lub listkowate przydatki ciała, funkcjonujące jako tzw. skrzelotchawki. U larw ważek (Odonata) występują tzw. skrzela odbytowe, tj. ustawione wzdłuż jelita prostego, liściaste wypuklenia jelitowe, opatrzone siatką włoskowatych tchawek. U pajęczaków (Arachnida) narządami oddechowemi są tzw. płucotchawki. tj. woreczki skórne, wpuklone do wnętrza odwłoka i otwierające się nazewnątrz przetchlinkami. Płucotchawki występują w ilości od jednej do czterech par i są zbudowane z licznych blaszkowatych przegródek, wypełnionych krwią. Pratchawce (Protracheata) posiadają tchawki nierozgałęzione, zebrane w pęczki, przyczem przetchlinki, w przeciwstawieniu do tchawkodysznych, nie są ułożone segmentalnie.

Tracheata, Antennata, tchawkodyszne, zbiorowa nazwa stawonogów (Arthropoda) z typu Arthropodiata, obejmująca stawonogi, oddychające z reguły przy pomocy tchawek (tracheae, ob.), w przeciwstawieniu do oddychających skrzelami Branchiata. Ciało zawsze rozczłonkowane, przyczem poszczególne segmenty bądź są jednorodne i wszystkie uposażone w odnóża (Progoneata i Chilopoda), bądź też oddzielne człony zlewają się razem, tworząc wyodrębnioną głowę, tułów i pozbawiony (w stanie dorosłym) odnóży odwłok. Jako narządy wydalnicze służą przeważnie cewki Malpighiego. Należą tu dwie gromady: Progoneata i Opisthogoneata. Do pierwszej, obejmującej podgromady: Symphyla (pierwowije), Pauropoda i Diplopoda (dwuparce), należą formy o homonomicznej metamerji, uposażone w pa-

rzyste otwory płciowe, otwierające się na jednym z przednich segmentów ciała. Przedstawiciele gromady Opisthogoneata, posiadają otwory płciowe nieparzyste, umieszczone na jednym z segmentów przedodbytowych. Należą tu podgromady: Chilopoda (parecznik) i Hexapoda albo Insecta (owady). Do typu Arthropodiata, prócz tchawkodysznych, należy podtyp Chelicerata, obejmujący stawonogi, u których zamiast pary czułków (antennae), istnieją tzw. szczękorożki (chelicerae), tworzące pierwszą parę przysadek gębowych. Należą tu grupy Euchelicerata i Pantopoda. Do pierwszej zaliczają się gromady Merostomata (Palaeostraca) i Arachnida. Merostomata (staroraki) posiadają głowę wyodrębnioną od tułowia, złożonego z wolnych lub zrośniętych segmentów. Z przodu otworu gębowego istnieje jedna tylko para przysadek, odpowiadających antennom, pięć zaś przysadek głowowych służy, jako narządy żujące. Należą tu dwa rzędy: Gigantostraca (wielkoraki) i Xiphosura (ostrogony). Arachnida (pajęczaki) mają ciało krępe lub wydłużone, podzielone na głowotułów, odwłok i niekiedy zaodwłok. Przysadek gębowych dwie pary; cztery pary odnóży na głowotułowiu. Oczy pojedyncze, tzw. ocelli. Oddychają płucotchawkami, tchawkami, rzadziej za pośrednictwem skóry. Często (np. Tegenaria domestica, pająk domowy) posiadają gruczoły przędne (glandulae textoriae), uchodzące nazewnątrz przez brodawki przędne (kądzielniki, papillae textoriae) i produkujące wydzielinę, krzepnącą na powietrzu, zw. pajęczyną, której nitki mają około 0,005 mm. grub. Pajęczaki obejmują rzędy: Scorpionida, (niedźwiadki, skorpiony). Pseudoscorpionida, (zaleszczotki). Solifuga (solpugi), Pedipalpa (spawęki), Araneida (pająki). Phalangida (= Opilionidea, kosarze) i Acarida (roztocze), porówn. Linguatulida. Grupa Pantopoda (= Pycnogonida, kikutnice), zaliczana zwykle do Chelicerata, wykazuje jeszcze niepewne stanowisko systematyczne.

Tracheidy, cewki, roślinne komórki martwe, silnie wydłużone (nie dłuższe nad 1—2 mm.), o zdrewniałych, miejscami silnie zgrubiałych błonach; zależnie od kształtu zgrubień błon rozróżniamy cewki pierścieniowate, spiralne i siatkowate; do specjalnej kategorji cewek, charakterystycznych dla roślin iglastych, należą cewki z tzw. jamkami (porami) otoczkowemi. Cewki (podobnie jak naczynia) służą do przeprowadzania wody w roślinie. Z cewek i naczyń składa się naczyniowa część wiązek przeprowadzających oraz drewno drzew liściastych; w skład drewna drzew iglastych wchodzą tylko cewki.

Tracheitis (greck.), zapalenie błony śluzowej tchawicy.

Trachelos (greck.), kark.

Trachenberg, ob. Stramburek.

Tracheoskopja (greck.), oglądanie wnętrza tchawicy przy pomocy specjalnych zwierciadeł.

Tracheotomja, operacja chirurgiczna przecięcia przedniej ściany tchawicy w celu udostępnienia dopływu powietrza do płuc przy dławcu, zwężeniach krtani, zadławieniu się itp. Do rany pooperacyjnej wprowadza się wygiętą metalową rurkę, przez którą przechodzi powietrze do dolnej części tchawicy i płuc. Rurkę tę wyjmuje się po paru dniach (przy dławcu pobłoniczym po 2—3). Po wyjęciu rurki rana pooperacyjna goi się szybko.

Trachinus draco, smocznik kolczak, ryba z rodziny Trachinidae; rząd Acanthopterygii, podgromada Teleostei (kostnoszkieletowe). Ciało wydłużone, grzbiet zupełnie prosty, brzuch prawie prosty; przednia płetwa grzbietowa krótka, złożona z nielicznych twardych promieni, przylega do wstęgowatej płetwy tylnej, dochodzącej prawie do płetwy ogonowej. Płetwa odbytowa wydłużona. Ostre kolce płetwy grzbietowej, komunikujące się z jadowitemi gruczołami, powodują przy ukłuciu bolesne zapalenia. Ubarwienie szaro-czerwone z niebieskiemi i żółto-czerwonemi prążkami. Dług. ok. 30 cm. Rozpowszechniony w Atlantyku, morzu Śródziemnem, Północnem i w Bałtyku. Mięso jadalne.

Trachity, skały magmowe, wylewne, produkt krystalizacji magmy sienitowej, a więc składające się prawie wyłącznie z kryształków sanidynu. Trachitom bardzo często właściwa jest budowa fluidalna (ob. liparyty): kryształki sanidynu układają się mniej więcej równolegle w kierunku płynącej magmy tak, iż na powierzchni skały (w szczególności w preparacie mikroskopowym) widzimy jakgdyby zastygły potok. Słynne są trachity z okolic Neapolu.

Trachity nefelinowe, ob. fonolity.

Trachoma, egipskie zapalenie oczu, jaglica, nieżyt przewlekły spojówek, choroba zakaźna. Zaczyna się, jak zwykłe, przewlekłe nieżyty (światłowstręt, łzawienie, nieznaczna wydzielina); stopniowo na spojówce powiek, szczególnie górnej, w tzw. załamkach spojówkowych tworzą się grudki; brzegi powiek grubieją i czerwienieją; w następstwie grudki ulegają zbliznowaceniu, tworzą się zrosty, wywołujące podwinięcie powiek (entropjon), szczelina powiekowa zmienia się w mały otworek; ostrość wzroku ulega upośledzeniu, aż do ślepoty włącznie.

Trachysaurus rugosus, gad z rodziny Scincidae; rząd Sauria, gromada Reptilia. Ciało pokryte regularnie ułożonemi, wypukłemi łuskami, które na brzuchu są cieńsze i bardziej płaskie. Głowa wyraźnie wyodrębniona od tułowia; szyja krótka i gruba; ogon krótki, kikutowaty. Nogi krótkie, palce zakończone silnemi, zakrzywionemi pazurkami. Żyworodny. Zamieszkuje Australję.

Tracja, staroż. nazwa wsch. części półwyspu Bałkańskiego, 25.000 km², 800.000 mieszkańców; górzysta (góry Rodope), uprawa zbóż, tytuniu, jedwabnictwo; od 46 po Chr. prow. rzymska, od XV w. posiadłość turecka pod nazwą Rumelji, podczas wojny bałkańskiej 1912

do 1913 zdobyta przez Bułgarów, w 1919 przyznana Grekom, w 1922, po klęsce Greków w wojnie tureckiej, podzielona na dwie części: zachodnią grecką i wschodnią z Adrjanopolem i Galipoli turecką.

Tractus genitalis, szlak rozrodczy, nazwa całokształtu aparatu płciowego u zwierząt i u człowieka, tj. gruczołów płciowych (jąder i jajników) i dróg, wyprowadzających produkty płciowe (nasieniowody, gruczoły dodatkowe i członek kopulacyjny u samców, jajowody, macica i pochwa u samic).

Tractus intestinalis, przewód pokarmowy, przewód, zaczynający się jamą ustną i zębami, a kończący się odbytem (anus). Służy do czynności trawiennych ustroju. Składa się z zębów, jamy ustnej wraz z gruczołami ślinowemi, z języka, gardzieli, przełyku, żołądka, jelit cienkich i grubych, które kończą się odbytnicą (kiszką prostą, rectum), otwierającą się nazewnątrz przy pomocy otworu odbytowego (anus).

Tractus nervorum, szlaki nerwowe, drogi, łączące dwa oddalone od siebie punkty ośrodkowego układu nerwowego, zbudowane z białych, okrytych myeliną włókien nerwowych.

Tractus olfactorius, szlak węchowy, nazwa połączenia płatów węchowych (bulbus olfactorius) mózgu kręgowców (Vertebrata) z półkulami mózgowemi (hemisphaerae cerebri).

Tractus pyramidalis, piramidowe drogi, piramidowe pęczki, piramidowy szlak, szlak nerwowy, regulujący ruchy dowolne mięśni, łączy okolicę przednią (psychomotoryczną) jednej półkuli mózgowej z przeciwległą, a częściowo i z tą samą połową, rdzenia kręgowego. Przerwanie ciągłości dróg piramidowych po jednej stronie mózgowia (wskutek udaru mózgowego, nowotworu, postrzału itp.) powoduje porażenie przeciwległej połowy ciała (hemiplegia).

Tractus respiratorius, ob. oddechowe drogi.

Tractus urinarius, ob. moczowy narząd.

Tracy Destutt de, filozof francuski, * 1754, † 1836; zwolennik filozofji Condillac'a, którego naukę o pochodzeniu przedstawień (idej) nazwał ideologją; napisał: „Eléments d'idéologie" (1801—1815), „Commentaire sur l'esprit des lois de Montesquieu" (1819).

Tradescantia, trzykrotka, zioła trwałe z rodziny Commelinaceae (trójkowate), właściwe okolicom zwrotnikowym i podzwrotnikowym Ameryki; mają pędy opatrzone kolankami. Jako rośliny ozdobne są hodowane: T. virginica, t. wirginijska, rosnąca dziko w St. Zjednoczonych Ameryki Płn. i Meksyku; ma liście długie, lancetowate, gładkie, kwiaty błękitno-fioletowe, skupione w baldaszki prawie bezszypułkowe. T. zebrina (Zebrina pendula) z Ameryki środk., mająca pędy zwieszające się, liście eliptyczne, zwierzchu z dwiema srebrzystemi pręgami, spód liści i kwiaty purpurowe.

Trade-Unions, angielska nazwa związków zawodowych.

Traditores, ob. donatyści.

Traducjanizm (łac. traducere), doktryna jednego z ojców kościoła, Tertuljana, według której dusza nowonarodzonego dziecka bierze początek w nasieniu ojca.

Tradycja (łac. traditio — przeniesienie), przekazywanie ustne lub pisemne z pokolenia w pokolenie pieśni, opowiadań, przysłów, podań, biografij, obyczajów itp.

Tradycja kościelna, ogół przepisów prawa kościelnego, które traktuje podanie jako przekazane pokoleniom przez zwierzchników, rządzących kościołem w pierwszych wiekach chrześcijaństwa; obejmuje zarówno przepisy prawne, jak i dokumenty, świadczące o ich ustanowieniu. Z dokumentów tych na pierwszy plan wysuwają się dzieła ojców i pisarzy kościoła.

Tradycjonalizm, system wierzeń, oparty na tradycji.

Traeger Albert, polityk i pisarz niemiecki, * 1830, † 1912; od 1874 poseł do parlamentu; przywódca zjednoczenia wolnomyślnego „Freisinnige Vereinigung"; pisał poezje, komedje i in.

Trafaki, ob. eratyczne kamienie.

Trafalgar, przylądek na płd. półwyspu Pirenejskiego (Hiszpanja płd.), pamiętny zwycięstwem admirała ang. Nelsona nad flotą franc.-hiszp. 1805.

Trafiak w dawnej Polsce instrument muzyczny dęty, do wtórowania grubym basem.

Trafika (włosk.), handel, sklep; w dawnej Galicji i w Austrji nazwa sklepów tytuniowych, dystrybucyj.

Tragacantha, ob. tragant.

Tragant, tragacantha, substancja kleista, otrzymywana z liści i kolców rozmaitych azjatyckich gatunków traganka (Astragalus); w wodzie pęcznieje bardzo silnie: używana jest do wyrobu pigułek.

Tragedja (łac. tragoedia), utwór dramatyczny, nacechowany tragizmem. Według określenia Arystotelesa w jego poetyce, t. jest to naśladowcze przedstawienie w języku ozdobnym poważnej (szlachetnej) i zamkniętej w sobie akcji, która przez wzbudzenie strachu i litości ma za zadanie wyładowanie tych wzruszeń. W związku z tem mówi Arystoteles o „oczyszczeniu tych uczuć" (katharsis).

Tragedja grecka powstała z kultu Dionizosa. Kwestja powstania t. jest sporna; wybitni przedstawiciele filologji klas., m. in. Wilamowitz-Moellendorff oraz Zieliński opierają się na opinji Arystotelesa, według którego rozwój dialogu zaczął się od wyodrębniania w gronie osób, śpiewających chóralnie pieśni dytyrambiczne, osoby tzw. „wszczynającego" pieśń (exarchon). Wśród poetów peloponeskich dytyramb. Arion wprowadził do chóru osoby, przebrane za satyrów, towarzyszów Dionizosa. Oba te fakty sprawiły, że mit o Dionizosie otrzymał u Ariona postać dramatyczną: akcja była ilustrowana przez kolejny śpiew przewodnika chóru satyrów, który nazywano chórem „kozłów". Orgjastyczna pieśń dionizyjska

pasowała do chóru satyrów, przedstawicieli nieokiełznanych sił przyrody; z chwilą zastosowania formy dramatycznej do innych tematów mitologicznych, chór satyrów stał się nieodpowiedni. Wówczas nastąpił podział gatunków poezji dramatycznej na: 1) dramat satyrowy, który, będąc dalszym ciągiem dytyrambów Ariona, zachował chór satyrów (w Atenach zmieniono ich na sylenów); 2) tragedję (czyli „pieśń koźlą"), która powstała już w Atenach i zachowała w spadku po satyrach swą nazwę, miała wszakże inny chór, zastosowany do treści, na którą składał się myt bohaterski. T. miała związek formalny z kultem Dionizosa (przedstawienia w dnie świąt ku czci tego boga, zaszczytne miejsce w teatrze dla kapłana Dionizosa). Zasadniczym krokiem w rozwoju t. było wprowadzenie odrębnego aktora; aktor ten prowadził dialog z chórem w rytmie jambicznym. Była to reforma Tespisa; w ten sposób peloponeski chór „tragiczny" w połączeniu z jambiczną poezją, uprawianą wśród Jończyków, złożyły się na tragedję ateńską. Liczbę aktorów powiększył Ajschylos do dwóch, Sofokles do trzech. W ostatnich latach nową teorję o powstaniu tragedji podał uczony polski, R. Ganszyniec; według niego pierwotny chór „tragiczny" stanowili młodzieńcy, których w okresie dojrzewania płciowego nazywano w Grecji „tragoi", stąd nazwa „tragiczny", „tragedja". Dramat satyrowy nie był zaczątkiem tragedji, lecz jedynie jej parodją, wywołaną przez to, że przedstawienia tragedji, ze względu na „dojrzewających" młodzieńców, budziły asocjacje do nastroju świąt Dionizosa, boga siły rozrodczej. Prawodawcą sceny ateńskiej stał się Ajschylos, który prawdopodobnie ustalił zwyczaj wystawiania jednocześnie 3 tragedyj (jednej trylogji) oraz 1-go dramatu satyrycznego tego samego autora (razem tzw. tetralogja). Początkowo wszystkie trzy tragedje były epizodami tego samego mitu, przyczem zasadnicza akcja upływała między temi epizodami; stopniowo momenty główne akcji wchodziły do tragedji, i to umożliwiło Sofoklesowi dalszą reformę — wystawienia trzech tragedyj bez związku treściowego, czyli zerwania z zasadą trylogji. Budowa tragedji: 3 aktorów (początkowo między niemi sam autor), protagonista (pierwsza rola), deuteragonista, tritagonista (od końca V w. przed Chr. zawodowi aktorzy). Strój: odrębne, uroczyste szaty, koturny, zawsze typowe maski. Chór z 12 osób, od Sofoklesa 15, z koryfeuszem na czele. Aktor i chór — to wykonawcy mówionych i śpiewanych partyj, z których składała się grecka tragedja. Rozpoczynał ją prolog, tj., wg. Arystotelesa, część sztuki, poprzedzająca wejście na orchestrę chóru, który śpiewał w tym momencie pieśń „wejściową" — parodos. Po parodos następowało „wejście" (greck. „epejsodion", spolszczone „epizod") aktora; rozpoczynał się dialog lub monolog; cała partja mówiona trwała do następnej pieśni chóru — „stasimon" (dosł. „stojącej", bo chór śpiewał ją, stojąc lub tańcząc na orchestrze); po 3—4 epizodach, zakończonych stasimonami, następowała pieśń „wyjściowa" chóru, tzw. exodos. Przedstawienia odbywały się w czasie świąt Dionizosa, mianowicie podczas tzw. Wielkich Dionizjów wiejskich (w marcu, kwietniu) oraz tzw. Lenajów (święto ponownej próby wina, w styczniu lub lutym); trwały parę dni; autorzy rywalizowali o trzy nagrody za trylogje (tzw. agon poetów tragicznych). „Agon" rozpoczynał się z chwilą zgłoszenia się poety u archonta z żądaniem wyznaczenia chóru. Archont, po zakwalifikowaniu sztuki, wyznaczał z grona zamożnych obywateli ateńskich chorega, który ponosił koszta wyuczenia chóru; resztę płaciło państwo (od końca IV w. ogół wydatków ponosił tzw. agonothetes). Kolejność wystawiania sztuk określano losem. Orzeczenie sędziów, przyznające I-szą nagrodę, było odznaczeniem nietylko poety, lecz i chorega; nazwisko jego wciągano do protokółu urzędowego („didaskaliai"), obdarzano go zaszczytnym wieńcem i pozwalano uczcić zwycięstwo pomnikiem.

Tragelaf (greck.), bajeczne zwierzę, podobne do jelenia, wyobrażane w starożytności na naczyniach lub tkaninach; w rzeczywistości rodzaj antylop Tragelaphus.

Tragikomedja (greck.), utwór sceniczny, łączący cechy tragedji i komedji.

Tragizm, wzniosłość w cierpieniu i porażce, przejawiająca się w zachowaniu wielkości moralnej bohatera tragicznego, pomimo godzących weń ciosów. Cierpienie i porażka, nieszczęście i śmierć bez przejawiającej się w nich wielkości ducha, ulegającego w nierównej walce z losem, są jedynie smutne lecz nie tragiczne.

Tragopogon, kozibród, roślina z rodziny Compositae (złożone); zioła z sokiem mlecznym, o liściach długich, równowąskich, całobrzegich, kwiatach z koroną języczkową, o listkach okrywy koszyczka ułożonych w jednym szeregu, owocach z długim dziobkiem, zakończonym wieńcem włosków piórkowatych, splatających się; właściwe są płn. umiarkow. strefie. W Polsce dziko na łąkach, pastwiskach i miedzach: T. pratensis, k. łąkowy (Rys.: *a* owocostan). 3—7 dm. wys., o kwiatach jasno żółtych; rzadziej T. orientalis, k. wschodni, podobny do poprzedniego, lecz o kwiatach ciemno żółtych, w większych koszyczkach. Kwitną V—VII. Jako roślina warzywna uprawiany jest T. porrifolium, k. ogrodowy (salsefja) z okolic nadśródziemnomorskich; kwitnie fioletowo-czerwono; dostarcza jadalnych korzeni.

Tragopogon pratensis.

Traguloidea, kanszyle, nazwa grupy ssaków z podrzędu Ruminantia (przeżuwające); rząd Artiodactyla (parzystokopytne). Niewielkie, smukłe zwierzęta, pozbawione możdżeni, rogów i górnych siekaczy. Kły szczęki górnej wystają z pyska, zwłaszcza u samców, dolne mają kształt siekaczy. Księgi (omasus) w żołądku szczątko-

we. Należy tu jedna tylko rodzina Tragulidae. Bardziej znanym przedstawicielem jest Tragulus javanicus, kanszyl (kanchil), zewnętrznie podobny nieco do małej sarenki, dług. ok. 40 cm., z krótkim (ok. 5 cm.) ogonem. Zamieszkuje samotnie bagniste obszary lasów na wyspach Sundzkich i w Indochinach (Malakka). Mięso jadalne. Hyomoschus aquaticus, piżmowiec afrykański, żyje w puszczach Afryki zach. w pobliżu rzek. Kanszyle były bardzo rozpowszechnione w okresie trzeciorzędu.

Tragulus javanicus, ob. Traguloidea.

Tragus, skrawek uszny, niewielki klapkowany wyrostek na przedniej powierzchni małżowiny usznej; ogranicza od przodu wejście do zewnętrznego przewodu słuchowego; u nietoperzy dosięga znacznych wymiarów.

Trajan (Marcus Ulpius Trajanus), ces. rzymski 98—117 po Chr., * 53, † 117; adoptowany przez Nerwę; w wojnach 101—2 i 104—107 zdobył Dację, co upamiętnił budową Kolumny Trajana na Forum Trajani, 29,5 m. wys., pokrytą płaskorzeźbami w marmurze; w wojnie z Partami 114—16 zdobył Armenję, Mezopotamję, Asyrję.

Trajana wał, linja obronna, wzniesiona przez ces. Trajana i Konstantyna Wielkiego w Mezji, w płn. części półwyspu Bałkańskiego; obecnie resztki tej linji istnieją (ok. 60 km.) pomiędzy Czernawodą a Konstancą w Dobrudży (Rumunja.

Trajkotka błękitna, ob. Orthoptera.

Trakcja, w położnictwie akt pociągania za kleszcze przy porodzie kleszczowym.

Trakt, szeroka droga o ważnem znaczeniu komunikacyjnem, łącząca główne miasta kraju.

Traktarjanizm lub ruch oksfordzki, ruch teologiczny w kościele anglikańskim, który w latach 1833—1841 starał się zapomocą broszur (tractats) odnowić życie kościelne; znany także pod nazwą anglokatolicyzmu, rytualizmu.

Traktat, 1) układ, zawarty pomiędzy dwoma, lub więcej państwami; 2) rozprawa, studjum o pewnym przedmiocie; 3) w krajach protestanckich rozprawy (ulotki) religijno-moralnej treści, których wydawaniem zajmują się specjalne towarzystwa traktatowe (Traktatgesellschaften); pierwsze powstało w Szkocji w 1796.

Traktat brzeski, zawarty między państwami centralnemi (Niemcy, Austro-Węgry, Bułgarja i Turcja) a Ukrainą Sowiecką w Brześciu nad Bugiem 9. II. 1918, i Rosją Sowiecką 3. III. 1918. Na czele delegacji niemieckiej stał sekretarz dla spraw zagranicznych Kühlmann, austrjackiej hr. Czernin, rosyjskiej Trocki i Joffe. W myśl traktatu z Ukrainą granica zachodnia tego państwa oznaczona została w ten sposób, że w skład jego wchodziło terytorjum utworzonej w 1912 gubernji chełmskiej w zwiększonym jeszcze zakresie. Na zasadzie traktatu z Rosją, zachodnia granica oznaczona została przez linję od Dźwińska, na wschód od Święcian, przez Oszmianę i na wschód od Lidy do granicy, ustalonej przez traktat z Ukrainą. Ziemie polskie, położone na zachód od tej linji, oddane zostały do dyspozycji państwom centralnym. Przez zawarcie t. wersalskiego i t. ryskiego postanowienia traktatu brzeskiego w stosunku do Polski straciły wszelkie znaczenie prawne.

Traktat koszycki, zwany również Przywilejem K., w 1374 jako wynik polityki Ludwika Węgierskiego (1370—82) stanowił układ pomiędzy nim a Polską; w Koszycach Ludwik przyrzekł stanom polskim zmniejszenie podatku do 2 groszy z łanu, wzajemnie panowie i szlachta przyrzekli tron jednej z córek Ludwika urodzonych i mających się urodzić. T. K. usunął ostatecznie prawo dziedziczne do tronu polskiego Piastów i wprowadził zasadę wybieralności królów z domów obcych.

Traktat o mniejszościach, ob. mniejszości narodowe, językowe, rasowe i wyznaniowe.

Traktat ryski. W wyniku dwuletniej wojny z Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjal. Republ. Rad, 12. X. 1920 Polska zawarła w Rydze umowy o preleminaryjnym pokoju i rozejmie (Dz. Ust. N. 28 z 1921, poz. 161), ratyfikowane przez ustawę z 22. X. 1920 (Dz. Ust. Nr. 101, poz. 667). Stan wojeny ostatecznie zakończony zo stał przez traktat pokoju, zawarty również w Rydze 18. III. 1921 (Dz. Ust. 49, poz. 300), ratyfikowany przez ustawę z 15. IV. 1921 (Dz. Ust. Nr. 49, poz. 299). Preleminarja pokojowe określiły wschodnią granicę Polski, przyczem zaznaczone zostało, że Rosja i Ukraina zrzekają się wszelkich praw i pretensyj do ziem na zachód od tej granicy położonych. Delegacji pokojowej polskiej przewodniczył poseł na sejm Ustawodawczy Jan Dąbski, delegacji rosyjskiej — Joffe.

Traktat w Rapallo, ob. Rapallo.

Traktat w Verdun w 842 zakończył długoletnie spory i wojny o dziedzictwo korony frankońskiej Ludwika Pobożnego (814—840) pomiędzy jego synami Ludwikiem Niemieckim, Lotarjuszem i Karolem Łysym. Ludwik N. otrzymał część wschodnią, odtąd zwaną coraz częściej Niemcami, Karol Ł. otrzymał Nestrję i Akwitanję, tj. kraj zwany Francją, Lotarjusz Italję z Rzymem jako stolicą i pas ziemi między dzielnicami braci wzdłuż Renu i Rodanu, aż do morza Niemieckiego.

Traktaty międzynarodowe, oświadczenie zgodnej woli dwu lub więcej państw w celu wywołania skutku prawnego; t. są zawierane w myśl przepisów konstytucyjnych poszczególnych państw, które normują w jaki sposób prawomocna wola państwowa jest wyrażana (w Polsce art. 49 i częściowo 50 Konstyt. z dn. 17. III. 1921). Traktaty te są rodzajem umów międzynarodowych, spotykanych pod różnemi nazwami: porozumień, konwencyj, protokółów, ugód etc.

Traktaty pokojowe, zawarte w wyniku zakończenia wojny światowej 1914—18. 1) Traktat koalicji, zawarty z Niemcami w Wersalu 28. VI. 1919. Stronami kontraktującemi w tym traktacie były z jednej strony Niemcy, z drugiej 27 państw koalicyjnych, wśród których wyróżniono dwie grupy: główne mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone (Stany

Zjednoczone Ameryki Płn., Wielka Brytanja, Francja, Włochy i Japonja) oraz wszystkie inne państwa, objęte wspólną nazwą „państw sprzymierzonych i stowarzyszonych". Traktat wersalski został sporządzony w językach angielskim i francuskim, przyczem oba teksty uznano za równoważne. W imieniu Polski podpisali traktat Paderewski i Dmowski, w imieniu Francji Clemenceau i in., Anglji — Lloyd George i in., Stanów Zjedn. Am. Płn. — Wilson, Włoch — Sonnino, Niemiec — Müller i Bell. Traktat wersalski wszedł w życie 10. I. 1920, co pozostawało w związku ze spisaniem pierwszego protokółu o złożeniu dokumentów ratyfikacyjnych. Pierwszy raz protokół tego rodzaju miał być spisany, gdy nastąpi ratyfikacja traktatu z jednej strony przez Niemcy, z drugiej przez co najmniej trzy z pośród głównych mocarstw. Ratyfikacja traktatu ze strony Polski nastąpiła 31. VII. 1919, traktat ogłoszony został w Nr. 35 Dz. Ust. z 1920. Częścią składową traktatu jest pakt Ligi Narodów, specjalnie odnośnie Polski. Traktat wersalski uregulował granicę z Niemcami, postanawiając, iż ostateczne rozstrzygnięcie przynależności obszarów Warmji i części Prus Wsch. oraz Górnego Śląska oparte zostanie na wynikach plebiscytów; 2) Traktat koalicji, zawarty z Austrją w St. Germain en Laye 10. IX. 1919. Traktat ten w imieniu koalicji podpisało 5 głównych mocarstw oraz tylko 12 innych państw, gdyż nie wszystkie państwa, które wypowiedziały wojnę Niemcom, pozostawały w stanie wojny z Austrją. Traktat ten został sporządzony w trzech językach: francuskim, angielskim i włoskim. Układ traktatu wzorowany był na traktacie wersalskim. Spisanie pierwszego protokółu ratyfikacyjnego nastąpiło 16. VII. 1920. Na podstawie tego traktatu Austrja zrzekła się na rzecz głównych mocarstw praw do byłych terytorjów austrjackich poza temi, które państwu temu pozostawiono, i wyraziła zgodę na uznanie granic szeregu państw, w tej liczbie i Polski, 3) Traktat koalicji z Węgrami, zawarty w Trianon 4. VI. 1920. Pierwszy protokół spisany został 26. VII. 1921. Podobnie jak Austrja, Węgry również zobowiązały się uznać granice Polski. 4) Traktat koalicji z Turcją, zawarty 10. VIII. 1920 w Sèvres. Traktat ten nie został ratyfikowany z powodu oporu rządu rewolucyjnego w Angorze, albowiem omawiał on rozbiór państwa tureckiego pomiędzy Grecję odnośnie posiadłości europejskich, a Anglję, Francję i Włochy, odnośnie posiadłości w Małej Azji. Wskutek zdecydowanej postawy Kemala-Paszy i dzięki licznym sukcesom militarnym, Turcja w wyniku konferencji w Lozannie 1922—23 uzyskała zasadniczą zmianę warunków traktatu w Sèvres. 5) Traktat koalicji z Bułgarją, zawarty 27. XI. 1919 w Neuilly, uzyskał moc prawną 9. VIII. 1920. W myśl powyższego traktatu Bułgarja utraciła na rzecz Grecji i Jugosławji Macedonję.

Traktor, wóz motorowy, służący jako lokomotywa pociągów szosowych do przewozu towarów oraz do poruszania rozmaitych maszyn rolniczych. T. wykonywa różne roboty w rolnictwie i budowie dróg i nosi wtedy nazwę pługu motorowego, wałka szosowego itd. T. porusza się na kołach albo na taśmach gąsienicowych (czołgowych). Silniki t. bywają parowe lub spalinowe.

Traktura, ob. mechanizm gry.

Tralee, gł. m. hrabstwa Kerry (Irlandja), nad zat. T., 10.000 mieszk.

Tralles Johann Georg, matematyk i fizyk niemiecki, * 1763, † 1822; prof. w Bernie, od 1804 w Berlinie; wynalazca alkoholometru.

Tram, ob. stragarz.

Trama, ob. jedwab.

Trametes radiciperda, ob. Heterobasidion annosum.

Trampolina, inaczej odskocznia (ob.).

Tramwaj, kolejka miejska lub podmiejska. Tory z szyn rowkowych (w mieście) lub kolejowych (pod miastem) buduje się na powierzchni jezdni lub obok niej na wydzielonym pasie. T. służą przeważnie dla ruchu osobowego, a tylko ubocznie dla towarowego. Jednostki pociągowe małe, złożone z wagonu motorowego, najwyżej z dwoma przyczepnemi. Napęd obecnie prawie wyłącznie elektryczny (prąd stały o napięciu 500—600 woltów), dawniej konny. Sieć elektryczna dla t. stanowi zwykle nieizolowany przewód powietrzny, po którym ślizga się pałąk lub rolka, i szyny.

Tramy, ob. gniazda.

Tran wątrobowy, oleum jecoris aselli, płyn oleisty gęsty, żółtawy, o nieprzyjemnym smaku i zapachu, otrzymywany z wątroby ryb wątłuszowatych (Gadidae). Składa się z tłuszczów (trójglicerydów) o dużej zawartości wyższych nienasyconych kwasów tłuszczowych, z cholesteryny oraz z witaminy A w znacznej ilości. Posiada dużą wartość kaloryczną (3 łyżki t. = 400 kaloryj). Wchłania się bardzo łatwo. Jako środek leczniczy używany jest przy ogólnym złym wyglądzie, wycieńczeniu, zołzach, gruźlicy płuc, krzywicy, rekonwalescencji itp.

Trani, m. port. w prow. Bari (Włochy płd.), nad Adrjatykiem, 31.000 mieszk.; winnice.

Tranowa emulsja Scotta, ob. Scotta emulsja tranowa.

Tranquebar lub Trankebar, m. portowe w okręgu madraskim (Indje Wsch. Bryt.), przy ujściu rz. Kaweri, 13.200 mieszk.; do 1845 należało do Danji.

Tranquillamente (włosk.), w muzyce spokojny sposób wykonania.

Trans (łac.), w wyrazach złożonych oznacza: poza.

Trans, stan przemijający, podczas którego zawieszona jest całkowicie czynność woli. Bywa przy głębokiej hipnozie, przy sennowłóctwie (somnambulismus) oraz w stanach ekstazy.

Transalai, ob. Zaałajskie góry.

Transcendentalna filozofja, system zasad czystego rozumu; zajmuje się badaniem czystego poznania a priori; nazwa filozofji Kanta (ob.).

Transcendentalny, w filozofji Kanta dotyczący warunków doświadczenia, umożliwiają-

cy je, od doświadczenia niezależny, aprioryczny. Badanie t. abstrahuje od rzeczy danych w doświadczeniu i doszukuje się w czystym rozumie zasad a priori, bez których doświadczenie nie byłoby możliwe. Terminu t. nie należy mieszać z terminem „transcendentny" (ob.). Scholastyczni filozofowie nazywali transcendentalnemi pojęciami najogólniejsze pojęcia. Za takie pojęcia uważano: mens, res, bonum, verum, unum, aliquid (istota, rzecz, dobro, prawda, jedność, cośkolwiek).

Transcendentalny idealizm, ob. p o z n a n i a t e o r j a.

Transcendentny (łac. trans — pora i ascendere — wstępować, wznosić się), wykraczający poza doświadczenie, to, co jest niepoznawalne. Przeciwieństwem pojęcia t. jest pojęcie i m m a m e n t n y, tj. pozostający w obrębie doświadczenia.

Transept, w budownictwie każda konstrukcja poprzeczna, tj. przecinająca drugą konstrukcję, wskutek czego tworzy się blok murów w kształcie krzyża.

Transfer, ob. m e t a p s y c h i k a.

Transformacja, przekształcenie.

Transformatio (łac.), objaw niektórych chorób umysłowych: uważanie siebie nie za ludzi, lecz za inne istoty żywe lub martwe, najczęściej za zwierzęta.

Transformator, ob. p r z e t w o r n i c a.

Transformator Tesli, ob. T e s l i t r a n s f o r m a t o r.

Transformizm, ob. d e s c e n d e n c j a.

Transfuzja krwi, k r w i p r z e t a c z a n i e, przelewanie krwi, otrzymanej z naczyń krwionośnych jednego osobnika, do naczyń krwionośnych innego osobnika tego samego gatunku; zabieg leczniczy, znany już w XVII w. (D e n i s, 1667), wznowiony na pocz. XIX w.

Transgresja, wylewy wody morskiej na ląd stały; śladami t. są pozostałe po zalewach skamieniałości, skały wapienne, piaskowe, iły, gips, sól. Cofanie się morza po zalewach zwie się r e g r e s j ą.

Transhimalaja, zwane także górami Hedina, łańcuch gór w płd. części Tybetu w Azji środkowej, przedłużenie gór Karakorum, ciągnący się równolegle do Himalajów; najwyższy szczyt Nienczentangla, 7.300 m. wys.; nazwa T. nadana została przez Sven Hedina.

Transitivismus, w psychjatrji objaw niektórych chorób umysłowych: uważanie siebie za zdrowego i przypisywanie choroby umysłowej otoczeniu.

Transjordanja, ob. Z a j o r d a'n j a.

Transkrypcja, utwór przeniesiony ze śpiewu na jakiś instrument, lub z oryginalnego swego instrumentu na inny; może być uproszczeniem oryginału albo wzbogaceniem, co zdarza się zawsze, gdy chodzi o wydobycie pewnych efektów instrumentalnych, zwłaszcza przy transkrypcjach fortepianowych.

Transmisja, p ę d n i a, w technice urządzenie do przenoszenia siły, a właściwie energji na odległość. W zakładach przemysłowych zazwyczaj służą w tym celu zębate koła, pasy bez końca, drążki, liny itd. T. na większe odległości może być uskuteczniona przy pomocy ciśnienia wodnego, powietrznego lub przy pomocy prądu elektrycznego o wysokiem napięciu. W radjotelegrafji i radjotelefonji mamy do czynienia z t. przy pomocy fal elektromagnetycznych.

Transneptunowa planeta, hipotetyczna planeta, znajdująca się poza orbitą Neptuna. W. H. Pickering próbował niewytłumaczone anomalje ruchu niektórych komet wyjaśnić obecnością planety T. Należy przyjąć, że masa owej planety, o ile faktycznie istnieje, musiałaby być w każdym razie bardzo niewielka.

Transpadańska rzeczpospolita (za rz. Po), republika, utworzona przez Napoleona w 1796 z Lombardji, w 1797 wraz z rzeczpospolitą Cispadańską przyłączona do rep. Cisalpejskiej.

Transparent (łac.), przeźrocze, malowidło, rysunek, napis wykonany na materjale przeświecającym (płótno, papier, szkło itp.), oświetlony z tyłu tak, że malowidło itd. jest dokładnie widzialne; w t. podwójnym ognisko światła może być umieszczone między dwoma płaszczyznami, pokrytemi malowidłem itd.

Transpiracja, to samo, co perspiracja, ob. p e r s p i r a t i o.

Transplantacja (łac.), przeszczepianie tkanek lub narządów ludzkich, wzgl. zwierzęcych. Tkanka przeszczepiona powinna: 1) stać się częścią składową tkanek, do których została przeszczepiona; 2) brać udział w przemianie materji tych tkanek; 3) wypełniać czynności fizjologiczne. Istnieje kilka rodzajów transplantacji: 1) a u t o p l a s t y k a, gdy przeszczepiona tkanka pochodzi z tego samego ustroju; 2) h o m e o p l a s t y k a, gdy przeszczepieniu podlega tkanka z innego ustroju, lecz oba ustroje należą do tego samego gatunku; 3) h e t e r o p l a s t y k a, gdy materjał do przeszczepienia pochodzi z obcogatunkowego ustroju. T. skóry znana była już w starożytności (tzw. indyjska metoda operacyj plastycznych nosa przez t. płatów skórnych z czoła, ulepszona 1816 przez chirurga ang. C a r p u e'a). W wyniku transplantacji, tkanki wzgl. narządy mogą, w krótkim już czasie, pełnić właściwe sobie czynności fizjologiczne, jako tzw. i m p l a n t a t y, najzupełniej przystosowane do nowych warunków. W pewnych przypadkach, efektywne działanie przeszczepionej tkanki trwa krótko, poczem następuje powolna degeneracja implantatu, który zostaje stopniowo zastąpiony przez tkankę, właściwą osobnikowi, na którym dokonano transplantacji.

Transplantat, organ lub tkanka, użyte podczas transplantacji.

Transponujące instrumenty: waltornie, trąbki, kornety, klarnety, rożki angielskie, tuby i inne posiadają tę właściwość, że nuty dla nich pisane, stosownie do ich tzw. stroju, nie zgadzają się napozór ze smyczkowemi, gdyż tonacja według ich gamy C-dur brzmi inaczej, i tak: dla klarnetu B jak B-dur, dla trąbki F jak F-dur, dla waltorni Es jak Es-dur itp. W tymże stosunku i inne tonacje muszą być

wypisywane. Wskutek tego partytura orkiestralna wykazuje jednocześnie rozmaite (napozór) tonacje, brzmiące jednak w zespole zgodnie.

Transport, 1) przewóz; 2) w medycynie: bredzenie gorączkowe.

Transportowiec, statek, używany do przewozu ludzi, zwierząt lub towarów.

Transpositio termini, ob. d y l a c j a.

Transpositio viscerum, ob. v i s c e r a.

Transpozycja, przełożenie melodji czy utworu muzycznego z jednej tonacji do drugiej; czynność ta odbywa się 1) bezwiednie, jeżeli ktoś, śpiewając jakąś melodję, dobiera sobie położenie najwygodniejsze dla głosu i kieruje się tylko słuchem; 2) z rozmysłem, gdy w trudniejszych utworach instrumentalnych trzeba kilkogłosową treść muzyczną przenosić wyżej lub niżej, zachowując jak najściślej wszelkie odległości tonalne. Transponowanie przy instrumencie a v i s t a wymaga wielkiej wprawy, pisemne nie przedstawia wielkich trudności pod warunkiem, że transponujący ściśle przestrzegać będzie oddaleń, zasadniczo przyjętych, w zamiarze podwyższenia lub zniżenia utworu, i nie zapomni ani na chwilę, że krzyżyk podwyższa o półtonu, bemol obniża, kasownik po krzyżyku obniża, po bemolu podwyższa; np.:

podwyższone o ½ tonu chromatycznie:

przeniesione o ½ tonu diatonicznie:

przeniesione o wielką tercję na dół: itp.

Transsubjektywny, wykraczający poza świadomość subjektywną, znajdujący się poza nią.

Transsubstancjacja (łac.), przeistoczenie, nauka Kościoła katolickiego, sformułowana w 1215, według której chleb i wino ulegają, wskutek konsekracji kapłana, przeistoczeniu w Ciało i Krew Chrystusa.

Transsudatum, ob. p r z e s i ę k.

Transvaal, płn.-wsch. prow. Unji Płd. Afryki, pomiędzy rz. Vaal na płd. i Limpopo, na płn., 285.991 km², 2,085.800 mieszk., stol. Pretorja; wnętrze kraju stanowi wyżyna (1500—2000 m. wys.), przecięta łańcuchami górskiemi (Witwatersrand- i Magaliesbergen), na wsch. ciągną się Góry Smocze (Drakensbergen) z najw. szczytem Mauchberg, 2659 m. wys.; klimat suchy, stepowy; na wyżynie uprawa zbóż i chów bydła i owiec, na wsch. uprawa bawełny, trzciny cukrowej, kawy, cytryny, pomarańcz; wielkie bogactwa mineralne: kop. złota (pierwsze miejsce w produkcji światowej) i diamentów (drugie miejsce w produkcji światowej), kop. węgla; przemysł metalurgiczny, wełniany, młyny, fabr. tytoniu, garncarstwo; zamieszkały przez murzynów (Kafrów i Basutów), ludność biała stanowi 25% ludności (przeważnie Boerów i Anglików), oprócz tych ok. 50.000 Azjatów, pracujących w kopalniach; T. został skolonizowany przez Boerów, w 1852 uznany za państwo niepodległe; w wojnie boersko-angielskiej 1899—1902 ostatecznie podbity przez W. Brytanję, stanowił kolonję bryt.; od 1910 jako prow. wchodzi w skład Unji Płd. Afryki.

Transversalis (łac.), poprzeczny.

Transversus processus, ob. v e r t e b r a.

Transvestitismus (łac.), pociąg do noszenia ubrania, właściwego płci przeciwnej; według K r a f f t - E b b i n g a najniższy stopień wrodzonego homoseksualizmu.

Transwersalna płaszczyzna, płaszczyzna poprzeczna, dająca się przeprowadzić przez ciało zwierzęcia prostopadle do głównej jego osi. Często nosi nazwę p r z e k r o j u.

Tranzyt, przewóz towarów lub przejazd ludzi przez granice pewnego państwa do innego kraju bez przerywania ciągłości podróży. W 1921 odbyła się w Barcelonie międzynarodowa konwencja tranzytowa, która uregulowała przeważną część kwestyj, związanych z tranzytem w Europie.

Tranzytoryczne narządy, ob. t y m c z a s o w e n a r z ą d y.

Tranzytowe cło, ob. c ł o.

Trapa, k o t e w k a, zioła roczne z rodziny O e n o t h e r a c e a e (wiesiołkowate), rosnące w wodach stojących Europy i Azji. Mają łodygę podwodną z liśćmi równowąskiemi, obok których wyrastają piórkowate korzenie; na szczycie łodygi różyczka liści pływających, jajowato rombowych, długoogonkowych, o ogonkach zwykle rozdętych; kwiaty drobne wyrastają pojedyńczo w kątach liści; owoc — duży orzech, opatrzony 2—4 silnemi kolcami. Znane są 4 gat., z których T. n a t a n s, k. orzech wodny, spotyka się, choć rzadko u nas w stawach na niżu. Kwitnie biało VII—VIII. Owoce 2½ mm. średnicy, opatrzone czterema kolcami, są jadalne.

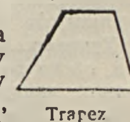
Trapani, staroż. Drepanum, m. portowe i stol. prow. T. na Sycylji (Włochy płd.), 71.200 mieszkańców; wywóz wina, sera, soli, sardynek.

Trapassi, ob. M e t a s t a s i o.

Trapecja, ob. O r j o n.

Traper, myśliwiec, polujący w Ameryce Północnej.

Trapez, czworokąt którego dwa boki są równoległe (p o d s t a w y t r a p e z u). W przypadku, gdy dwa inne boki są sobie równe, trapez jest r ó w n o r a m i e n n y.

Trapez

Trapez (w astronomji), grupa gwiazd, znajdujących się pośrodku mgławicy Orjona, kształtem przypominających trapez. Przez lunety średniej wielkości widoczne są 4 gwiazdy, przez silniejsze 6.

Trapezoedr, to samo, co dwudziestoczworościan deltoidowy (ob.).

Trapezoedr heksagonalny, forma krystalograficzna, ograniczona dwunastoma ścianami. Ma pokrój taki, jakby jedna połowa dwupiramidy heksagonalnej była obrócona około osi

głównej o kąt mniejszy od 30°, a drugą połowę pozostawiono nieporuszoną.

Trapezoedr tetragonalny, forma krystalograficzna, ograniczona ośmioma ścianami; pokrój jego jest taki, jakby cztery ściany dwupiramidy tetragonalnej, tworzące piramidę, obrócono dookoła osi o kąt mniejszy od 45°.

Trapezoedr trygonalny, forma krystalograficzna, ograniczona sześcioma ścianami. Pokrój jego jest taki, jakgdybyśmy trzy ściany dwupiramidy trygonalnej obrócili około osi o kąt mniejszy od 60°; właściwy najpospoliciej kryształom kwarcu i cynobru.

Trapezowy mięsień, kapturowy mięsień, musculus trapezius, cucullaris, duży płaski mięsień, znajdujący się powierzchownie pod skórą karku i pleców. Zaczyna się w okolicy potylicznej czaszki, kończy się na wyrostkach ościstych (processus spinosi) kręgów piersiowych. Część włókien mięśnia t. zatacza łuk, zagina się ku przodowi i kończy na grzebieniu łopatki i górnej powierzchni obojczyka.

Trapezunt albo **Trebizonda** (tur. Tirapson), 1) wilajet Turcji, 32.400 km², 1,000.000 mieszk.; 2) m. port. nad m. Czarnem, stol. wilajetu T. w Azji Mniejszej (Turcja), 60.000 mieszk.; znaczny handel.

Trapistki, zakon kontemplacyjny żeński, trybem życia wzorowany na zakonie Trapistów. Wywodzi się z klasztoru Les Clairets pod Chartres.

Trapiści, zakon religijny Cystersów ścisłej reguły, wprowadzonej przez Le Bouthillier de Rancé w klasztorze La Trappe w Normandii w 1664; według tej reguły Trapiści poświęcają codziennie 7 godzin na modlitwę i rozmyślanie, 4 godz. na pracę ręczną, przestrzegają bezwzględnego milczenia, wstrzymują się od spożywania mięsa, tłuszczu, ryb i wina.

Trapola Maciej, budowniczy polski, nadw. architekt Stanisława Lubomirskiego; przypuszczalny autor projektu warownego klasztoru OO. Karmelitów w Wiśniczu (zbud. w 1635); do prac jego należą prawdopodobnie zamki w Łańcucie, Połonnem i Wiśniczu.

Trapszo Anastazy, artysta dramatyczny, * 1831, † 1898; długoletni dyrektor trupy prowincjonalnej, od 1885 założyciel i kierownik szkoły dramatycznej w Warszawie; napisał: „Podręcznik sztuki dramatycznej dla artystów i amatorów" (Kraków, 1899).

Trapszo Irena, zamężna Chodowiecka, córka poprzedniego, artystka dramatyczna, * 1868; występowała na scenach w Krakowie, Wiedniu, Paryżu, Pradze; obecnie pracuje na scenie lwowskiej.

Trapszo Tekla, zamężna Krywultowa, siostra poprz., artystka dramatyczna, * 1871; występowała w Łodzi, Krakowie i Warszawie.

Trasa, oś projektu budowli inżynierskiej (drogi, kolei, kanału), wytyczona w terenie.

Trasant, wystawca weksla ciągnionego, ob. prawo wekslowe.

Trasat, ob. prawo wekslowe.

Trasimeno, obecnie **Lago di Perugia**, jezioro w Umbrji (Włochy środk.), 115 km²; pamiętne zwycięstwem Hannibala nad Rzymianami 217 prz. Chr.

Trasowanie, działanie i czynność, jakie należy przeprowadzić przed przystąpieniem do budowy drogi kołowej, kolei lub kanału spławnego, aby jak najlepiej odpowiadały celowi, jakiemu mają służyć. Trasowanie bywa handlowe, ustalające ogólny kierunek linji komunikacyjnej ze względu na potrzeby handlowe, wysokość kapitału itd., i techniczne, ustalające szczegółowo kierunki, określone trasą handlową.

Trasowany weksel, ob. prawo wekslowe.

Traszka, ob. Salamandridae.

Trata, weksel ciągniony, ob. weksel.

Tratwa, statek płaski z ułożonych obok siebie i powiązanych pni drzewa.

Traube Ludwig, lekarz niemiecki, * 1818, † 1876; profesor w Berlinie; zapoczątkował w Niemczech patologję eksperymentalną i naukową termometrję; pozostawił szereg dzieł specjalnych.

Traugutt Romuald, dyktator powstania 1863, * 1826, † 1864; od 1844 służył w wojsku rosyjskiem (podpułk. saperów); w powstaniu 1863 odznaczył się w walkach w Kobryńskiem na Polesiu; 17. X. 1763 objął władzę dyktatorską, podtrzymując upadające już powstanie; aresztowany 11 kwietnia 1864, powieszony na stokach cytadeli warszawskiej 5 sierpnia 1864.

Trauma (greck.), ob. uraz.

Traumatycyna, roztwór gutaperki w chloroformie, stosowany do zaklejania drobnych ran i skaleczeń.

Traun, 1) rz. w Salzkammergucie (Austrja), wpada do Dunaju, przepływając jez. T., dług. 180 km.; 2) jez. w Salzkammergucie (Austrja), 25 km².

Traunstein, m. w Bawarji Górnej, nad rz. Traun, 8.500 mieszk.; kąpiele solankowe, uzdrowisko.

Trautenau, ob. Trutnov.

Trauttmansdorff Maximilian hr., dyplomata austrjacki, * 1584, † 1650; przyczynił się do zawarcia pokoju westfalskiego (1648).

Travail (franc.), skurcze porodowe macicy.

Travancore, ob. Trawankur.

Travemünde, m. w okręgu wolnego m. Lubeki, nad ujściem rz. Trave do Bałtyku; port; kąpiele morskie.

Traviata, opera w 3 aktach; libretto ułożył M. Piave, muzyka M. Verdi; wystawiona po raz pierwszy w Wenecji w Théâtre-Italien 6. XII. 1853. Treścią jest nieszczęśliwa miłość kurtyzany Violetty i Alfreda; treść ta oparta jest na słynnym romansie pt.: „Dame aux camélias" („Dama Kameljowa") Aleksandra Dumasa (syna), druk. w Paryżu w 1848, później przez tegoż przerobionym na dramat w 5 aktach pod tym samym tytułem, i granym po raz pierwszy w Paryskim teatrze Vaudeville w 1852.

Trawa, ob. Gramineae.

Trawa kanarkowa, Phalaris canariensis, ob. Phalaris.

Trawa morska, ob. Zostera.

Trawankur (ang. Travancore), państwo hołdownicze w Indjach bryt. płn.-zach., 17.863 km², 4,005.800 mieszk.; stol. Triwandrum.

Trawers, belka poprzeczna.

Trawestacja (łac.), przekształcenie poważnego utworu literackiego, z zachowaniem zasadniczej treści, na utwór żartobliwy.

Trawienie, digestio, zespół procesów chemicznych, odbywających się w organizmie zwierzęcym, mających na celu rozkład i przeróbkę pobranego pokarmu na substancje pożywne, ulegające wessaniu i przyswojeniu.

Trawieniec, abomasus, ob. Ruminantia.

Trawy, ob. Gramineae.

Traz oz Montes, prow. Portugalji płn., 11.116 km², 437,800 mieszk.; górzysta i wyżynna; stol. Bragança; chów bydła, winnice.

Trazybul (Thrasybulos) przewódca partji demokrat. w Atenach; 403 przed Chr. uwolnił Ateny od 30 tyranów; 389 dowódca floty ateńskiej; 388 zamordowany w Aspendos.

Trazymedes, ob. Thrasymedes.

Trazymeńskie jezioro, ob. Trasimeno.

Trąba, ob. proboscis.

Trąba Mikołaj, arcybiskup gnieźnieński, * 1358, † 1422; 1402 podkanclerzy, 1410 zarazem bisk. halicki; na soborze w Konstancji zaproszony przez cesarza do pośrednictwa pokojowego między Francją a Anglją; kandydat na papieża; w 1420 zwołał synod prowincjonalny wieluńsko-kaliski.

Trąba pasterska, ludowy instrument muzyczny dęty, mający różne formy i nazwy. Na Mazowszu zowie się ligawką, w Karpatach trąbitą, na Pomorzu bogunem.

Trąbka (clarino, trompette), instrument blaszany o tonach jasnych i donośnych, posiada skalę waltorni, lecz o oktawę wyższą. W forte brzmi metalicznie i jaskrawo, wskutek czego nadaje się do wszelkich pobudek i figur marszowych (fanfara); bywa używana i do melodyj lirycznych. Tłumik zmienia charakter trąbki, czyni ją podobną w dźwięku do oboju lub do trąbki dziecinnej. W orkiestrze dzisiejszej używa się conajmniej dwóch trąbek. W partyturze występuje najczęściej w stroju F lub B, bo trąbka należy do instrumentów transponujących. Z kształtu jest najmniejszym instrumentem wśród blachy.

Trąbka Eustachjusza, ob. Eustachjusza trąbka.

Trąbka Fallopjusza, ob. Fallopjusza trąbka.

Trąbnik, ob. Phocidae.

Trąbowce, ob. Proboscidea.

Trąby, herb polski; w polu srebrnem trzy czarne trąby myśliwskie, każda z nawiązaniem złotem, zetknięte ze sobą munsztukami; u szczytu pięć piór strusich.

Trąby lądowe i morskie, ob. cyklony, tornady.

Trąd wschodni, lepra, przewlekła choroba zakaźna, wywoływana przez kwasoodporne prątki (Bacillus leprae), wykryte w 1873 przez bakterjologa norweskiego A. Hansena. Choroba, panująca od niepamiętnych czasów w Indjach i Chinach, prawdopodobnie i w Egipcie, w Europie pojawiła się w okresie wojen krzyżowych, rozpowszechniona w wiekach średnich. Obecnie panuje endemicznie w Hiszpanji, Portugalji, płd. Włoszech, Szwecji, Norwegji, Grecji, na Łotwie, w Estonji, Rosji, w Azji i w Afryce. Zakażenie odbywa się przez ranki na skórze lub przez błonę śluzową nosa. Okres wylęgania bardzo długi (10—12 lat). W krajach, gdzie trąd panuje stale, urządzane są dla trędowatych osady izolacyjne, tzw. leprosoria.

Trądzik, acne, acne vulgaris, choroba skórna, występująca u osobników, dotkniętych łojotokiem (seborrhoë): tworzenie się drobnych, stożkowatych, w następstwie ropiejących guzków na skórze, szczeg. twarzy i pleców. Istotą choroby jest nagromadzenie się łoju w ujściach torebek włosowych i gruczołów łojowych (tzw. zaskórniki, comedo). W następstwie ulega zropieniu ścianka torebki włosowej i wraz z zaskórnikiem wydzielona zostaje nazewnątrz. T. występuje najczęściej w okresie dojrzewania płciowego. T. bromowy lub jodowy, wynik zbyt długotrwałego przyjmowania związków bromowych lub jodowych (ob. jodismus).

Trąmpczyński Wojciech, polityk, * 1860; poseł do Sejmu pruskiego 1910—1918, do parlamentu niemieckiego 1912—1918; marszałek Sejmu Ustawodawczego 1919—1922, marszałek senatu 1922—27; poseł na sejm od 1928.

Trebacjusz Cajus Testa, prozaik i prawnik rzymski z I-go w. przed Chr.; nauczyciel prawnika Labeona.

Trebbia, pr. dopływ rz. Po w Emilji (Włochy płn.), dług. 93 km.; pamiętna zwycięstwem Hannibala nad Rzymianami 218 przed Chr. i zwycięstwem Suworowa nad wojskami francuskiemi 1799.

Trebič, m. pow. na Morawach (Czechosłowacja), nad rz. Igławą, 12.500 mieszk.

Trebizonda, ob. Trapezunt.

Trecento (włosk.), nazwa XIV wieku. Trecentyści, artyści z XIV w.

Trechciński Roman, inżynier elektrotechnik, * 1882; 1920 docent, 1924 prof. elektrotechniki prądów słabych w Politechnice Warszawskiej.

Tredecymowy akord, wielodźwięk ustawiony na tonice; w czterogłosowej harmonji składa się z nuty zasadniczej, septymy, undecymy i tredecymy c — h — f¹ — a¹. Rozwiązuje się na akord toniczny c — e — g, bo jest to właściwie akord nonowy V-go stopnia, uderzony jednocześnie z toniką w basie.

Tredegar, m. w hr. Monmouth (Anglja), nad rz. Sirhawy, 25.000 mieszk.; kopalnie węgla i rudy żelaznej.

Trefl (franc. trèfle, od łac. trifolium, koniczyna), jeden z kolorów kart do gry, odpowiadający żołędzi w kartach polskich.

Trèfle incarnat, pseudonim Władysławy Mukułowskiej.

Trefne, według rytuału żydowskiego nieczyste, przeciwstawienie do koszernego.

Trefniś, ob. błazen.

Treilhard Jean Baptiste hr. de, prawnik i mąż stanu francuski, * 1742, † 1810; prez.

Rady Pięciuset, członek Dyrektorjatu 1798; jeden z redaktorów Kodeksu Cyw. Napoleona.

Treitschke Heinrich von, historyk niemiecki, * 1834, † 1896; od 1874 prof. w Berlinie; 1871—88 członek parlamentu (narod.-liberał); prace: „Deutsche Geschichte im 19 Jahrh.“, „Historische u. polit. Aufsätze“, „Zehn Jahre deutscher Kämpfe 1865—74“ i in.

Trejdosiewicz Jan, geolog, * 1834, † 1900; prof. Uniw. Warsz.; prace: „O geologji i jej postępach“ (1868), „Uwagi nad poszukiwaniem pożytecznych ciał w Król. Polskiem“ (1875) i in.

Trel, ob. tryl.

Trelleborg, m. w okręgu (län) Malmöhus (Szwecja płd.), 11.600 mieszk.; prom kolejowy do Sassnitz.

Trelovuni, ob. Hymettus.

Trema, stan szczególnego zdenerwowania u prelegentów, mówców oraz artystów-wykonawców przed produkcją lub podczas niej.

Trematodes, przywry, smocznice, nazwa rzędu robaków płaskich (Plathelminthes). W stanie dojrzałym są to pasorzyty zewnętrzne lub wewnętrzne, bytujące na żywicielach wyłącznie prawie z pośród kręgowców. Ciało przeważnie silnie spłaszczone, zwykle liściowatego kształtu. Wielkość od 0,4 mm. do ok. 40 mm. (samce Gigantobilharzia acotyla dochodzą do 165 mm.). Barwa przeważnie żółtawo-biała. Wór skórno-mięśniowy okryty grubym oskórkiem. Przytwierdzanie się do narządów żywiciela i pobieranie pokarmu odbywa się za pośrednictwem różnego rodzaju przyssawek (jednej w okolicy otworu gębowego i jednej lub wielu na stronie brzusznej) lub też (zwłaszcza u pasorzytów zewnętrznych) za pomocą haczykowatych utworów. Jelito, odchodzące od krótkiego przełyku, rozgałęzia się na dwa główne kanały, wydające anastomozy lub rozgałęzione ślepe uchyłki. Odbytu brak. Układ nerwowy złożony z mózgu, pni nerwowych i nerwów obwodowych. Układ ekskrecyjny tworzą dwa, bocznie ułożone, obficie rozgałęzione przewody podłużne, uchodzące na zewnątrz na przednim (u Monogenea) lub tylnym (u Digenea) końcu ciała. Z nielicznemi wyjątkami wszystkie hermafrodytyczne. Narządy płciowe nader skomplikowanej budowy. Rozwój prosty (u większości Monogenea) lub związany z przeobrażeniem, połączonem z heterogonją i zmianą żywicieli (u Digenea). Należą tu dwa podrzędy: Monogenea i Digenea. Z przedstawicieli Monogenea zasługują na uwagę: rodzaje Gyrodactylus i Dactylogyrus, zewnętrzne pasorzyty różnych ryb; Polystomum integerrimum, o 6 przyssawkach i licznych haczykach, bytuje w pęcherzu moczowym u żab; Diplozoon paradoxum, pasorzyt ryb karpiowatych; w stanie młodym osobniki żyją oddzielnie, jako tzw. Diporpa (rys. 2), później łączą się po dwa (rys. 1, I i II) za pośrednictwem specjalnych czopków (*za*) i przyssawek (*gru*), tak zespolone pozostają przez całe życie. Z pośród Digenea najbardziej znaną jest motylica wątrobowa, Fasciola hepatica (rys. 3), przechodząca skomplikowany rozwój przez stadja: miracidium (rys. 4), sporocysta, redja i cerkarja (rys. 5); [Szczegóły, ob. Robaki pasorzytnicze]. Schistosomum haematobium (rys. 6), pasorzyt krwi ludzkiej, rozdzielnopłciowy. Osobniki żyją parami, przyczem samce (*mä*) posiadają bróżdę zw. canalis gynaecophorus, w której stale przebywa samica (*wei*).

Trematodes.

Trembecki Jakób Teodor, podczaszy rzeczycki, arjanin, † 1719; zebrał poezje poetów arjan pt. „Wirydarz poetycki“, gdzie umieścił i swoje utwory (wyd. 1910—11 przez Brücknera).

Trembecki Stanisław (pseudonimy Bielawski, Korytyński i in.), poeta pseudo-klasyczny, * 1730, † 1812; autor bajek, listów poetyckich, opisowych, wierszy satyrycznych, epigramatów, prac treści publicystycznej i historycznej, tłumacz utworów Woltera i Szekspira; agent król. przy generał. konfederacji barskiej, 1770 szambelan królewski; 1792 podpisał wraz z królem akces do Targowicy i został cenzorem przez nią mianowanym; 1795 towarzyszył królowi do Grodna, 1797 do Petersburga. Cesarz Paweł I mianował go rzeczywistym radcą stanu i bibljotekarzem bibljoteki Załuskich; 1803 lub 1804 osiedlił się jako rezydent u Szczęsnego Potockiego w Tulczynie. Główne dzieło: „Zofjówka“.

Trembowla, m. pow. (woj. tarnopolskie), nad rz. Gnieżną, 7.000 mieszk.; ruiny zamku obronnego z dzwonnicą; pamiętna odparciem licznych najazdów tatarskich, zwłaszcza obroną Chrzanowskiego w 1675 w wojnie z Turkami.

Tremens delirium, ob. delirium.

Tremiti, wapienne wyspy na Adrjatyku, należące do prow. Foggia (Włochy płd.), 3 km², 500 mieszk.

Tremolit, minerał, jeden z amfibolów, krzemian magnezowo-wapniowy $Mg_3CaSi_4O_{12}$; jednoskośny; twardość 5,5—6, ciężar wł. 2,9—3,0; barwy białej z połyskiem jedwabistym.

Tremolo (tremolando), w muz. drżenie, tj. powtarzanie pewnego tonu nutami jak najmniejszej wartości. Efekt ten, szczególne znaczenie mający w muzyce dramatycznej, najwłaściwszy jest skrzypcom; w fortepianie przydłuża ton, w instrumentach dętych również jest możliwy (flet).

Tremor, ob. drżenie.

Tremulant, jeden z rejestrów organowych, wydający głos drżący.

Tremulus (łac.), drżący, drgający.

Trencsén, ob. Trenczyn.

Trenczyn (słow. Trenčin, węg. Trencsén), m. pow. w żupie świętomarcińskiej w Słowacji (Czechosłowacja), nad rz. Wagiem, 10.500 mieszk.; do 1918 stol. węg. komitatu; obok miejsc. lecznicza Trenczyńskie Cieplice.

Trenczyńskie Cieplice, miejscowość kąpielowa na Słowaczyźnie (Czechosłowacja); źródła radjoaktywne i siarczane.

Trendelenburg Friedrich Adolf, filozof niemiecki, * 1802, † 1872; prof. filozofji w Berlinie; napisał: „Logische Untersuchungen“.

Trendelenburg Friedrich, syn poprzedn., lekarz niemiecki, * 1844, † 1924; prof. w Rostocku, Bonn i Lipsku; ogłosił szereg prac z zakresu chirurgji operacyjnej.

Trener, osoba, kierująca ćwiczeniami przygotowawczemi w sporcie; w ćwiczeniach czynność ta zwie się trenowaniem, sama czynność treningiem.

Trengganu, ob. Tringanu.

Trening, ob. trener.

Trent, rz. w Anglji wsch., dług. 240 km., dopływ rz. Derwent.

Trente et quarante (franc.), „trzydzieści i czterdzieści“, gra hazardowa, podobna do „Rouge et noir“.

Trentino, włoska nazwa Tyrolu płd., od Trento (Trydent).

Trento, ob. Trydent.

Trenton, stol. stanu N. Jersey (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Delaware, 120.000 mieszk.; przemysł porcelanowy i żelazny.

Trentowski Bronisław Ferdynand, filozof i pedagog, * 1807, † 1869; studja na Uniwersytecie Warsz., w Heidelbergu i w Paryżu; naucz. w szkole pijarskiej w Szczuczynie; w powstaniu listopadowem walczył pod Grochowem i Ostrołęką. Po upadku powstania studjował przez rok w Heidelbergu; 1838—47 wykładał filozofję i pedagogikę we Freibergu badeńskim i wstąpił do loży masońskiej; dzieła: „Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej, jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży“ (Poznań, 1842, wyd. II 1845—46), „Myśli, czyli całokształt logiki narodowej“ (Poznań, 1844, 2 tomy), „Stosunek filozofji do cyberneutyki“ (1843), „Przedburza polityczna“ (1849), „Demonomanja, czyli nauka nadziemskiej mądrości“ (Poznań, 1854), „Trzy wskazówki dążeń i usiłowań moich w Paryżu“ (1860). Po jego śmierci ukazał się 1873, 1874 i 1881 w Poznaniu „Panteon wiedzy ludzkiej, pantologja, encyklopedja wszech nauk i umiejętności, propedeutyka powszechna i wielki system filozofji“. W rękopisie pozostało tomowe dzieło pt.: „Bożyca, czyli teozofja“. Po niemiecku wydał: „Vorstudien zur Wissenschaft der Natur“ (Lipsk, 1840), „Die Freimaurerei in ihrem Wesen und Unwesen“, „Grundlage der universellen Philosophie“ (1857); po łacinie: „De vita hominis aeterna“ (1838); oprócz tego dużo artykułów w „Orędowniku naukowym“, „Roku“, „Bibljotece Warszawskiej“ i in.

Treny, 1) księga kanoniczna Starego Testamentu, której treścią jest opłakiwanie upadku Jerozolimy i świątyni. Tradycja przypisuje autorstwo tej księgi o 5 rozdziałach prorokowi Jeremjaszowi; 2) pieśń pochwalna lub żałobna, śpiewana po czyimś zgonie. Posiadamy fragmenty takich pieśni, pochodzące od Simonidesa z Keos i Pindara. U nas słynne treny Jana Kochanowskiego; 3) w muzyce pieśń żałosna, to samo co elegja, wymagająca tonacji minorowej i ruchu powolnego.

Trepan (greck.), narzędzie chirurgiczne do wypiłowywania otworów w kościach czaszki, stosowane przy trepanacji.

Trepanacja, wypiłowywanie kawałka kostnej pokrywy czaszkowej, operacja chirurgiczna, wykonywana przy pomocy dłut kostnych lub tzw. trepanów; zabieg, znany już w czasach przedhistorycznych.

Trepang, potrawa, rozpowszechniona w Azji wsch. (w Chinach uchodząca za przysmak i produkt handlowy), sporządzana z ugotowanych i wysuszonych, a następnie wędzonych strzykw z rodzajów Holothuria (głównie H. edulis) i Stichopus.

Trepele lub **treperele,** wielkie kołnierze marszczone, krezy, modne w XVII w. w Europie zach. i w Polsce.

Treperele, ob. Trepele.

Trépied Charles, astronom francuski, współpracownik Biura Długości, * 1845, † 1907; 1880 zorganizował i kierował obserwatorjum w Algierze; prace nad astrofotografją.

Trepka Edmund, inżynier technolog, chemik, * 1886; 1918—22 prof. technologji farbierstwa na Politechnice Warszawskiej; od 1922 poseł na sejm.

Trepka Eustachy, pisarz, † 1559; prace: „Pierwsza część Postylle“ (1557), „Wtóra część Postylle“ (1557), „Catechismus to jest zupełna nauka chrześcijańska przez Jana Brencjusza“ (1556), „Mleko duchowne“ (1556).

Treponema pallidum, krętek blady, krętek, wywołujący kiłę, wykryty 1905 przez Schaudinna i Hoffmanna; bardziej znany pod błędną nazwą Spirochaeta pallida.

Tréport (Le), m. port. w dep. Seine-Inférieure (Francja zach.), przy ujściu rz. Bresle do kanału La Manche, 5.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Trepow Dmitrij, generał i działacz polityczny rosyjski, * 1855, † 1906; 1896 oberpolicmajster moskiewski, 1905 generał-gubernator petersburski, w maju t. r. wiceminister spraw wewnętrznych. Organizator „zubatowszczyzny“, związków zawodowych robotników moskiewskich, zakładanych przy pomocy Zubatowa, oficera żandarmerji.

Treptow, 1) dzielnica Berlina, 30.700 mieszk.; 2) ob. Trzebiatowo.

Tres faciunt collegium (łac.), trzech stanowi kolegjum, czyli zebranie prawomocne.

Tresić-Pavicić Antoni, poeta i polityk chorwacki, * 1867; publicysta w Zagrzebiu, poseł do parlamentu wiedeńskiego; ogłosił szereg zbiorów poezyj („Glasovi s mora Jadranskoga“) i in., dramaty, nowele.

Tresura, wdrażanie zwierzęcia lub człowieka do mechanicznego wykonywania czynności, przyswojonych na skutek częstego ich powtarzania w jednakowych okolicznościach. Częste powtarzanie danej czynności jest niezbędne dla wytworzenia się mocnych i niezawodnych skojarzeń ruchowych pomiędzy kolejnemi ogniwami, składającemi się na daną czynność. Ważnemi środkami, ułatwiającemi i przyśpieszającemi wytworzenie się sprawnie działającego automatyzmu u zwierząt, są kary i nagrody.

Treść, 1) zawartość; 2) w logice formalnej treść pojęcia, zespół jego cech; 3) w psychologji treść świadomości, wszelkie doznanie subjektywne, które w warunkach sprzyjających może zostać zaobserwowane; 4) w dziele sztuki: osnowa, wątek, fabuła.

Treter Mieczysław, historyk sztuki, * 1883; 1917 prof.-adjunkt estetyki w polskiem Kolegjum uniw. w Kijowie, 1919 kustosz i kierownik Muzeum im. Lubomirskich oraz docent historji sztuki na Politechnice we Lwowie i Uniw. Warsz.; prace: „Przegląd treści dziesięciu roczników czasopisma etnograficznego Lud“ (1907), „Przewodnik po Muzeum im. XX. Lubomirskich we Lwowie“ (1909), „Przyjaciel Słowackiego, Wojciech Korneli Stattler“ (1909), „Muzea współczesne, studjum muzeologiczne“ (1918) i in.

Treter Tomasz ks., poeta, teolog i malarz polski, * 1550, † 1610; towarzysz i pomocnik kardynała Hozjusza, legat Rzplitej do Rzymu; napisał: „In Quinti Horatii Flacci poemata omnia rerum ac verborum locupletissimus Index“ (1575), „Theatrum virtutum Cardinalis Hosii‘ (1588), „Regum Poloniae Icones“ (1591), „Vitae Episcoporum Posnaniensium“ (1604) i in.

Tretiak Andrzej, historyk literatury angielskiej, * 1886; studja w Krakowie i Wiedniu; prof. Uniw. Warsz.; wydał: „Literatura angielska w okr. romantyzmu“ (1928); przełożył Szekspira „Hamleta“ i „Króla Lira“, opracował: „Otella“, „Makbeta“ i „Burzę“, oraz Byrona: „Powieści poetyckie“.

Tretiak Józef, historyk literatury, * 1841, † 1925; prof. Uniw. Jagiellońskiego; prace: „Mickiewicz w Wilnie i Kownie“ (1883), „Historja wojny chocimskiej 1621 r.“ (1889, wyd. II, 1921), „Szkice literackie“ (2 serje, 1896—1901), „Młodość Mickiewicza“ (2 t., 1898), „Najśw. Panna w poezji polskiej“ (1904), „Juljusz Słowacki, historja ducha poety i jego odbicie w poezji“ (1905), „Mickiewicz i Puszkin“ (1906), „Bohdan Zaleski, 1802—1831“ (1909), „Piotr Skarga w dziejach i literaturze Unji Brzeskiej“, „Bohdan Zaleski na tułactwie“ (1914), „Adam Mickiewicz w świetle nowych źródeł, 1815—1821“ (1917), „Finis Poloniae, historja legendy maciejowickiej i jej rozwiązanie“ (1921) i in.

Treuga Dei (łac.), pokój boży, ustanowione przez papieży w XI w. okresy 230 dni w roku, w których panowie feudalni nie mieli prawa między sobą wojować.

Tréval Emil, właśc. Wacław Walter, literat czeski, * 1859; nowele i powieści: „Ciężkie chwile“, „Maja“, „Dusza za duszę“, „Mocniejsze niż kochanie“, „Zemsta świętych“.

Trevano Giovanni albo Trevan, Trevani, Treuer, budowniczy, rodem z Lugano, † 1636; do Polski sprowadzony w celu kierowania robotami na Wawelu (od 1603). Od 1609 budowniczy królewski. W Krakowie stawiał kościoły, kamienice i sklepy. Brał udział w oblężeniu Smoleńska.

Trevelyan George Otto, polityk i pisarz angielski, * 1838; sekretarz stanu do spraw Szkocji; napisał: „American revolution“ (4 t., 1899—1909), „George III and Charles Fox“ (2 t., 1912—14) i in.

Trevigi, ob. Treviso.

Treviglio, m. w prow. Bergamo (Włochy), nad Addą, 18.100 mieszk.; fabr. jedwabiu.

Trevigno, ob. Rovigno.

Treviso, Trevigi, stol. prow. T. (Włochy), 50.000 mieszk.; siedziba bisk., katedra z XII—XV w.; przemysł metalurgiczny, jedwabniczy, sukienniczy.

Trewir (niem. Trier), rzymsk. Augusta Treverorum, 286—400 rezydencja ces. rzymskich na Zachodzie, gł. m. rej. trewirskiej w Nadrenji (Niemcy), w dolinie rz. Mozeli, 53.250 mieszk.; siedziba bisk.; zabytki z czasów rzymskich (amfiteatr, pałac cesarski, Porta Nigra, termy), katedra z VI w.; od 843 należał do Lotaryngji.

Trębacz Maurycy, malarz współczesny, * 1861; obrazy: „Samarytanin“, „Rekonwalescentka“, „Smętne myśli“, „Jankiel Cymbalista“ i in.

Trębicki Antoni, współpracownik Kołłątaja, * 1764, † 1842; poseł inflancki na Sejm Czteroletni; autor pism politycznych.

Trębicki Władysław, bibljograf i bibljofil, * 1806, † 1861; prace: „Uwagi nad pierwszym poszytem tomu drugiego Obrazu bibljograficzno-historycznego Jochera“ (1841), „Uwagi nad dziełem Wójcickiego: Teatr starożytny w Polsce“ (1843), „Zbiór wiadomości o życiu i pismach Łukasza Górnickiego“ (1843) i in.

Trędownik, ob. Scrophularia.

Trędownikowate, ob. Scrophulariaceae.

Trędzla albo trzla, uzda końska, zapomocą której jeździec kieruje wierzchowcem.

Trędzlowe, ob. oduzdne.

Trep, długi kij, służący do napędzania ryb z sitowia do nastawionej sieci stojącej.

Trętwian, ob. Tetragonia.

Trzla, ob. trędzla.

Triada, zestawienie trzech jednostek w jedną całość; w muzyce trzy najważniejsze akordy 1-ego, 4-ego i 5-go stopnia.

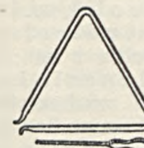
Triakisoktaedr, to samo co ośmiościan potrójny.

Triakistetraedr czyli czworościan piramidowy (piramidalny), jedna z regularnych czyli tesseralnych form krystalograficznych, ograniczona dwunastu ścianami, z których każda od dwóch osi prostokątnych odcina dwa odcinki równe, a od trzeciej mniejszy; ma pokrój taki, jakby był czworościanem, którego ściany są podstawami niskich piramid trygonalnych.

Triangulacja, trójkątowanie, wyznaczanie na gruncie i dokładne określanie współrzędnych szeregu punktów, oznaczonych stale na terenie (punktów triangulacyjnych). Ta tzw. triangulacyjna sieć służy za podstawę wszelkich pomiarów, przeprowadzanych celem pomierzenia kraju. Trójkąty o bokach powyżej 25 km. tworzą sieć I-o rzędną, o bokach 15—25 km., sieć II-o rzędną, o bokach 6—15 km., III-o rzędną, o bokach poniżej 6 km., IV-o rzędną.

Znak triangulacyjny.

Trianguł, instrumencik muz. bardzo prosty, składający się ze stalowej sztabki, zgiętej w trójkąt, i z takiejże pałeczki, którą się z trójkąta wydobywa dzwonkowy szmer, bardzo wysoki i jasny; często stosowany w orkiestrach.

Trianguł.

Trianon, dwa pałace w parku wersalskim. Wielki T., wystawiony przez Ludwika XIV dla pani de Maintenon, Mały T. — przez Ludwika XV. W Wielkim T. zawarto 4. VI. 1920 traktat pokojowy między Węgrami a państwami Ententy.

Triarcha, ob. triarchja.

Triarchja (greck.), równoczesne panowanie trzech władców, zw. triarchami.

Trias, pierwsza formacja mezozoikum, składająca się z trzech członów; pierwszy — piaskowiec pstry, drugi — wapień muszlowy, trzeci — kejper. Flora tego okresu była naogół bardzo zbliżona do permskiej, żyły jeszcze ostatnie sygilarje. Ze zwierząt zasługują na uwagę płazy i gady, niekiedy olbrzymie, np. labiryntodonty, silityosaurus i in.

Tribadia, ob. lesbijska miłość.

Triboluminescencja, ob. luminescencja.

Tribonianus, prawnik rzymski, konsul, † 545; stał na czele prac nad kodyfikacją (528—534) za Justynjana.

„Tribuna“, wielki dziennik czeski, politycznie niezależny, bliski czeskim sferom handlowo-przemysłowym, z tendencjami postępowemi; założony 1919.

„Tribuna“, wielki dziennik włoski, wychodzący w Rzymie od 1882; obecnie faszystowski.

Tribuni plebis, ob. magistratus, trybun ludu.

Triceps, musculus t., mięsień trójgłowy ramienia, znajduje się na tylnej powierzchni kości ramieniowej. Kurcząc się, prostuje przedramię oraz ramię (w mniejszym stopniu).

Trichechus rosmarus, mors, ssak z rodziny Rosmaridae; podrząd Pinnipedia (płetwonogie). Mors jest jednym z największych zwierząt płetwonogich (długość 4—5 m., waga 800—1.500 kg.). Ciało prawie zupełnie pozbawione włosów, konchy usznej brak; zębów mlecznych 34, po zmianie znaczna ilość zębów stałych wypada i pozostaje tylko 18. Na szczególną uwagę zasługują silnie rozwinięte i pozbawione korzeni kły górne, wystające z pyska (50—80 cm. dług., 1,5—3 kg. wagi) Kończyny tylne mogą być zwracane ku przodowi. Mors żyje stadami, zamieszkując morza biegunowe półkuli północnej. Żywi się głównie mięczakami; jada również i ryby. Mięso jest jadalne; tłuszcz przerabiany bywa na tran. Kły używane są do celów podobnych jak kość słoniowa. Z powodu ogromnej siły morsa, polowanie na niego jest niebezpieczne.

Trichiasis, podwinięcie rzęs, następstwo zaniedbanej jaglicy. Podwinięte rzęsy dotykają rogówki, powodując podrażnienie jej i tworzenie się łuszczki (pannus).

Trichinella (Trichina) spiralis, trychina, włosień, nazwa nicieni (Nematodes) z rodziny Trichotrachelidae. T. młode, płciowo niedojrzałe, pasorzytują w mięśniach świń, szczurów, myszy, ludzi i królików, jako cienkie spiralnie zwinięte nici, otoczone owalnemi otoczkami długości 0,4—0,6 mm.; w otoczkach zczasem odkładają się sole wapienne ($CaCO_3$), w takim otorbionym stanie t. mogą przebywać w mięśniach przez długie lata. Rozwój płciowy osiągają dopiero po przejściu do nowego gospodarza; gdy np. człowiek spożyje niedostatecznie przegotowane mięso świńskie, zakażone t., to t. uwalniają się, wędrują do jelit cienkich, i tam nabierają cech płciowych (samica 3—4 mm., samiec 1—1,5 mm.), samica w przeciągu miesiąca wydaje 1.500 młodych, poczem wraz z samcem umiera. Młode t. wędrują z jelit drogą naczyń chłonnych (limfatycznych) do mięśni, szczególnie do przepony i mięśni gałki ocznej, i tam ulegają otorbieniu; wywołują niebezpieczną, często śmiertelną chorobę włosienicę.

Trichinopoly, m. w prow. madraskiej (Indje bryt.), nad rz. Kawei, 119.500 mieszk.; liczne świątynie; wyroby wełniane i bawełniane.

Trichinosis (greck.), ob. włośnica.

Trichobranchia, nazwa skrzel, charakterystycznych dla raków dziesięcionogich (Decapoda), złożonych z licznych rurkowatych wyrostków, osadzonych na wspólnym trzonie, do którego wkraczają naczynia krwionośne.

Trichocaulon, rośliny z rodziny Asclepiadaceae (trojeściowate), z kształtu podobne do kaktusów, zamieszkujące pustynie płd.-afrykańskie.

Trichocera hiemalis, owad z rodziny Tipulidae (koziułkowate); podrząd Orthorhapha, rząd Diptera (dwuskrzydłe, muchówki). Lata w dni ciepłe podczas zimy. Do tejże rodziny Tipulidae należy rodzaj Tipula, koziułka, podobna zewnętrznie do wielkiego komara. Ciało smukłe, o długich, delikatnych nogach, nader łatwo odrywających się za dotknięciem. Skrzydła wydłużone, duże; przezmianki (halteres) na bardzo długich trzon-

kach. Larwy żyją w glebie, często wyrządzają szkody w ogrodach i szkółkach drzew leśnych, ponieważ ogryzają korzenie.

Trichocysty, swoiste utwory ochronne, występujące u niektórych wymoczków (Ciliata) z rzędu Holotricha. Są one bądź bezładnie rozproszone w plazmie, bądź ułożone mniej lub więcej prostopadle do powierzchni ciała, tuż pod pellikulą. Pod wpływem bodźców mechanicznych lub chemicznych, zostają wyrzucane (eksplodowane) z komórki, przyjmując postać szpileczek lub nitek. Prawdopodobnie mają własności trujące.

Trichodina, ob. Vorticellidae.

Trichoglossidae, lori, nazwa rodziny ptaków z podrzędu Psittaci (papugowate); rząd Cuculiformes. Koniec języka pędzelkowato rozszczepiony. Należą tu rodzaje Lorius, Trichoglossus, Nestor (ob. Psittaci) i w. in.

Trichomonas, rodzaj pasorzytniczych wiciowców, bytuje w przewodzie pokarmowym (T. intestinalis) lub w pochwie kobiecej (T. vaginalis); niechorobotwórczy.

Trichomycosis, choroby, wywoływane przez grzyby, należące do rzędu Streptotricheae. Przykładem t. jest choroba podzwrotnikowa, madurska stopa (ob). Niektórzy badacze do t. zaliczają również promienicę (actinomycosis).

Trichonympha, nazwa rodzaju wiciowców (Flagellata) z rzędu Hypermastigina. Należą tu duże i piękne formy, uposażone w nader liczne wici, dzięki którym, zewnętrznie przypominają wymoczki (Ciliata). Występują jako symbionty, wyłącznie w jelicie u termitów, żywiących się drewnem.

Trichophytiasis, trichophytia, „liszaj strzygący", zakaźna choroba skóry nieowłosionej, włosów i paznokci, wywoływana przez grzybek pasorzytniczy Trichophyton. Na skórze nieowłosionej i na brodzie t. występuje w dwóch postaciach: 1) jako zaczerwienione plamki o nierównych, girlandowatych zarysach, pokryte drobnemi łuskami lub pęcherzykami; 2) jako twarde, bolesne, zlewające się guzki, przedziurawione miejscami drobnemi otworkami, z których przy ucisku wydziela się ropa. T. włosów (tzw. herpes tonsurans) występuje u dzieci, powoduje kruchość i łamliwość włosów, zmianę ich barwy (zmatowienie), łuszczenie się skóry na głowie.

Trichophyton tonsurans (Oospora tonsurans), grzybek z grupy Hyphomycetes, podklasy Fungi imperfecti (grzyby niedoskonałe); powoduje chorobę włosów, zwaną liszajem strzygącym (Trichophytiasis).

Trichoptera, chróścikowate, nazwa rzędu owadów z grupy Lepidopteroidea. Owady średniej wielkości, z głową prostopadle ustawioną, opatrzoną długiemi szczeciowatemi czułkami. Oczy siatkowe. Narządy gębowe typu gryzącego, przekształcone w krótką ssawkę. Skrzydła uwłosione, przednie węższe od tylnych. W stanie dojrzałym żywią się sokami roślinnemi. Przebywają w sąsiedztwie wód. Larwy żyją w wodzie, w rurkowatych domkach własnej budowy, zlepianych z piasku, muszelek lub cząstek roślinnych. W nich też się przepoczwarczają. Narządy gębowe mają gryzące, a na odwłoku pęczki nitkowatych skrzelotchawek. Pospolity gatunek: Phryganea striata, chróścik; pozatem rodzaje: Limnophilus, Philopotamus, Neuronia i w. in.

Trichotomja, jedna z form podziału logicznego, mianowicie podział na trzy grupy (części).

Trichotrachelidae, ob. Nematodes.

Tricladida, wypławki, nazwa podrzędu wirków (Turbellaria). Ciało wydłużone, przeważnie listkowato spłaszczone. Przewód pokarmowy składa się z trzech, silnie rozgałęzionych ramion, z których dwa są skierowane ku tyłowi, jedno ku przodowi zwierzęcia. Wspólny otwór płciowy dla układu męskiego i żeńskiego. Należą tu formy morskie (T. maricola), np. Procerodes; słodkowodne (T. paludicola) z licznemi gatunkami, jak pospolite u nas: Dendrocoelum lacteum, Planaria lugubris, Polycelis nigra lub rzadsze Bdellocephala punctata, Planaria gonocephala, Pl. alpina, Polycelis cornuta; lądowe (T. terricola) np. Geoplana, prawie wyłącznie zwrotnikowe.

Triclinium, ob. tryklinjum.

Tricoccae, trójsiemne, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Choripetalae (wolnopłatkowe); rośliny zielne lub zdrewniałe, mają kwiaty zwykle bez okwiatu, rzadziej z okwiatem pojedyńczym lub podwójnym; owocolistki zwykłe 3, tworzą 1 słupek; w każdej komorze słupka 1—2 wiszących zalążków. Ważniejsze rodziny: Euphorbiaceae, Buxaceae.

Tridacna gigas, przydacznia, małż z rodziny Tridacnidae; rząd Teleodesmacea, podgromada Lamellibranchiata, grom. Mollusca (mięczaki). Największy ze wszystkich małży, dochodzący do 300 kg. wagi, o muszli, dosięgającej 2 metrów dług. Mięso mniejszych okazów jadalne. Z połówek muszli sporządzano niegdyś baptysterja w kościołach. Zamieszkuje ocean Spokojny.

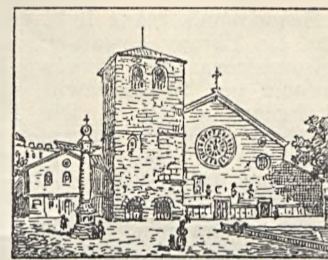
Triennium (łac.), okres trzech lat.

Trient, ob. Trydent.

Trientalis, siódmaczek, rośliny zielne z rodziny Primulaceae (pierwiosnkowate). W Polsce: T. europea, s. leśny, bylina o łodydze 1—3 dm. wys., dołem bezlistnej, na szczycie z okółkiem dużych eliptycznych lub podługowatych, zaostrzonych liści, kwiatach białych, na długich szypułkach, wyrastających w środku okółka liści. Kwitnie V—VII. Pospolity w lasach liściastych na niżu.

Trier, ob. Trewir.

Triest (włosk. Trieste), port w płn.-wsch. części Adrjatyku, nad zat. Triesteńską, stol. prow. T. (Włochy), 238.650 mieszk.; katedra San Giusto z XIV w., zabytki z czasów rzymskich, akademja marynarki, muzea, warsztaty okrętowe. T. pozostawał 1382—1919 pod władzą Austrji (1797—1814 pod okupacją francuską), od 1919 w posiadaniu Włoch.

Triest: katedra San Giusto.

Trifolium, koniczyna, zioła roczne, dwuletnie lub trwałe, z rodziny Papilionaceae (motylkowate). Mają liście zwykle trójlistkowe, kwiaty w gęstych główkowatych lub kłosokształtnych gronach; kielich i korona, której 4 dolne płatki są zrośnięte z rurką pręcikowia, nie odpadają po przekwitnieniu. Do rodzaju T. należy około 250 gatunków, z których 19 rośnie dziko w Polsce. Ważniejsze: T. pratense, k. łąkowa (czerwona), o łodydze 2—5 dm. wys., przylegająco włosistej, listkach eliptycznych, kwiatach purpurowo-czerwonych, zebranych w kulistawe lub jajowate główki; kwitnie V—IX; wyrasta dziko na łąkach, zaroślach, często wysiewana jako jedna z roślin najpospoliciej używanych na paszę dla zwierząt domowych; T. repens, k. rozesłana (biała), o pędach rozesłanych, 2—5 dm. dług., korzeniących się, listkach odwrotnie jajowatych, drobno ząbkowanych, kwiatach czysto białych, wonnych, w szpiczastych główkach; kwitnie V—IX; pospolita na łąkach, trawnikach, w rowach, często jak i gatunek poprzedni wysiewana na paszę. Rzadziej uprawiana jest T. incarnatum, inkarnatka, gatunek roczny lub dwuletni, pochodzący z Europy płd.; ma łodygę wzniesioną, 2—5 dm. wys., liście szerokie, odwrotnie jajowate, kosmate, kwiaty krwisto-czerwone, w wydłużonych, walcowatych kwiatostanach; kwitnie VII—VIII.

Trigemina, związek organiczny, pochodna piramidonu; środek przeciwnerwobólowy; białe, w wodzie rozpuszczalne igiełki, stosowane przy bólach głowy, zębów itp.

Trigemini, ob. trojaki.

Trigeminus (łac.), nervus t., ob. trójdzielny nerw.

Triglaw, najw. szczyt w Alpach Julijskich, w łańcuchu Trydenckim, na pograniczu Włoch i Jugosławji (Gorycji i Krainy), 2.864 m. wys.; liczne lodowce.

Triglaw, ob. mitologja słowiańska.

Triglochin, świbka, zioła z rodziny Juncaginaceae (błotnicowate); mają kłącze krótkie, łodygę z liśćmi tylko odziomkowemi, wąskiemi, trawiastemi, kwiaty w kłosokształtnych gronach, nasiona wrzecionowate w skórzastych łupinach. W Polsce 2 gatunki: T. palustre, ś. błotna (błotnica), pospolita na torfowiskach, błotnistych łąkach, brzegach wód, oraz T. maritimum, ś. morska, napotykana zwykle na łąkach słonych wzdłuż Bałtyku, rzadko w głębi kraju.

Trigonella, kozieradka, rośliny zielne z rodziny Papilionaceae (motylkowate), właściwe okolicom nadśródziemnomorskim; mają liście 3-listkowe, kwiaty w główkach, strąk prosty, podłużnie jajowaty, nieco dłuższy od kielicha. T. coerulea, k. błękitna, 3—6 dm. wys., odznaczająca się silną wonią (po zasuszeniu), kwiatem błękitnym, rośnie zdziczała w Polsce po polach i przydrożach, na Podolu, Wołyniu i Śląsku; w Szwajcarji używana do przyprawy sera zielonego. T. foenum graecum, k. lekarska (z Europy płd., Afryki płn.), kwitnąca żółto, dostarcza nasion „Semen Foenugraeci", mających zastosowanie w medycynie (weterynarji).

Trigonum Scarpae, ob. Skarpy trójkąt.

Trikala albo Tirhala, stol. nomarchji T. w Tesalji (Grecja), 20.200 mieszk.; przemysł wełniany i bawełniany.

Trikupis Charilaos, polityk grecki, * 1832, † 1896; parokrotnie prezydent gabinetu i minister 1875—1895.

Trikupis Spyridon, historyk, mąż stanu grecki, * 1788, † 1873; dzieło: „Historja rewolucji greckiej".

Trim, stol. hr. Meath (Irlandja), 1.600 mieszkańców; liczne ruiny klasztorów.

Trimurti (sanskr. trójkształt), trójca indyjska: Brama, Wisznu i Sziwa.

Trincomali albo **Trinconomali**, **Trikonamalai**, m. port. na wyspie Cejlon (Indje bryt.), 13.000 mieszk.

Třinec, ob. Trzyniec.

Tringganu albo Trengganu, państwo malajskie na wsch. wybrzeżu półwyspu Malakka (protektorat brytyjski), 15.600 km², 153.100 mieszk.; lasy dziewicze, uprawa ryżu; stol. Kuala T., 14.000 mieszk.

Trinidad, 1) wyspa brytyjska w Małych Antylach, na morzu Karaibskiem, 4.544 km², 392.000 mieszk.; stol. Port of Spain; wywóz: kawy, kakao i trzciny cukrowej; 2) brazylijska wyspa na oceanie Atlantyckim, ok. 1.200 km. na wsch. od Brazylji, 9 km², niezamieszkała; 3) stol. prow. Beni w Boliwji, 6.100 mieszk.; wywóz kauczuku; 4) m. port. na Kubie (Antyle), 40.600 mieszk.; 5) m. w stanie Colorado (St. Zj. Am. Płn.), 11.000 mieszk.; 6) stol. prow. Flores w Urugwaju (Am. Płd.).

Trio, 1) kompozycja na trzy instrumenty, w nowszych czasach prawie zawsze na fortepian, skrzypce i wiolonczelę; 2) środkowa część utworu tanecznego; nazwa pochodzi stąd, że w dawnych czasach pierwsza część menueta grana była dwugłosowo, a środkowa trzygłosowo.

Triola, trzy równe pod względem wartości rytmicznej nuty, zastępujące normalne dwie; może być zatem półnuta w zastępstwie dwóch półnut, ćwierciowa w zastępstwie dwóch ćwierci, ósemkowa, szesnastkowa itd.

Triola.

Triolet, zwrotka wierszowa, zapożyczona z poezji francuskiej, złożona z ośmiu wierszy, w których wiersz pierwszy, czwarty i siódmy są jednakowe, również wiersz drugi i ósmy; wiersze 1, 3, 4, 5, 7-y mają rym jednakowy, a 2, 6 i 8 inny.

Trional, związek organiczny, metylosulfonal, środek nasenny.

Triozy, związki organiczne o wzorze ogólnym $C_3H_6O_3$; węglowodany monosacharydy o łańcuchu, składającym się z trzech atomów węgla.

Triplex (łac.), potrójny.

Triplex, injectio t., lek do wstrzykiwań podskórnych, środek wzmacniający, składający się z kakodylanu sodowego, glicerofosforanu sodowego i azotanu strychniny.

Tripolis, ob. Trypolis.

Tripplin Teodor, lekarz i pisarz polski, * 1813, † 1881; praktykował we Francji i w Hiszpanji; wydał szereg opisów i wspomnień z podróży po różnych krajach.

Triquetrum, ob. paralaktyczny linjał.

Trirema, statek bojowy w starożytności, o trzech rzędach wioseł.

Trismegistos (greck. tris — potrzykroć, megistos — największy), nazwa, nadawana przez Greków starożytnych bogowi Hermesowi i bogowi egipskiemu Thot.

Trismus, szczękościsk, bolesny skurcz tężcowy mięśni żwaczy, uniemożliwiający otwarcie jamy ustnej; bywa przy tężcu (tetanus) lub przy nagminnem zapaleniu opon mózgowo-rdzeniowych (meningitis cerebro-spinalis epidemica).

Tristan, ob. Trystan.

Tristan da Cunha, brytyjska wyspa w płd. części Atlantyku, 116 km². 130 mieszk.; połów ryb; wygasły wulkan 2.329 m. n. p. m.

Triticum, pszenica, trawy (rodz. Gramineae), roczne lub trwałe, okolic pozazwrotnikowych Europy, Azji i Afryki. Cechy: kwiatostan kłos, na każdem piętrze osadki kłosowej 1 kłosek 3—wielokwiatowy, szerszą powierzchnią do osi kłosa zwrócony: 2 plewy jałowate lub lancetowate. Rodzaj T. występuje w znacznej liczbie gatunków botanicznych, mnóstwie odmian. Ważniejsze gatunki: T. vulgare, p. zwyczajna, T. spelta, p. orkisz, T. dicoccum, p. płaskurka (dwuziarnowa), T. monococcum, p. samopsza (jednoziarnowa), T. polonicum, p. polska (nie pochodzi z Polski). Najwięcej form uprawnych daje gat. T. vulgare. Tu należą następujące formy, uchodzące za gat.: T. compactum, p. zbitokłosa, T. turgidum, p. pękata, T. durum, p. twarda. Wszystkie wymienione formy odznaczają się wielką zmiennością; mogą być jare (aestivae) lub ozime (hibernae), ościste (aristatae) lub bezostne (muticae), gładkie (glabrae) lub omszone (pubescentes). Poglądy co do pochodzenia pszenic uprawnych nie są ustalone. Najstarszemi uprawnemi formami są orkisze, a właściwa im łamliwość osadki kłosowej zbliża je do wielu gatunków dziko rosnących. Istnieje przypuszczenie, że orkisze pochodzą od gatunku T. aegilopoides, spotykanego w stanie dzikim na półwyspie Bałkańskim, w Azji Mniejszej i Mezopotamji. Uprawa przenicy rozpoczęła się w różnych krajach w rozmaitym czasie; są dowody, że w Chinach uprawiano ją już na 2800 lat przed Chr., a w Egipcie, Palestynie i Mezopotamji znana była na 2000 lat przed Chr. Do Europy dostała się w I w. po Chr., wprowadzona przez Greków i Rzymian; w płn. Europie (np. Skandynawji), zaczęto uprawiać ją dopiero w XII w. Dla Polski p. posiada mniejsze znaczenie niż żyto. Większe wymagania co do gleby, jej kultury i zasobności powodują, że uprawa pszenicy nie we wszystkich okolicach kraju może znaleźć odpowiednie dla siebie warunki. W 1922—23 obsiew pszenicy wynosił 1,017.365 ha (przed wojną 1,341.000 ha), tj. 5,6% gruntów ornych. Przeważna część pszenicy siewana jest jako ozimina. W 1922—1923 zasiew pszenicy jarej wynosił 72.071 ha, tj. 7.1% ogólnego obszaru pod tem zbożem. Ogólna produkcja pszenicy w 1922—23 wyniosła 13,535.702 q (w pięcioleciu przedwojennem przeciętnie 16,835.000 q). Przeciętny plon z ha z 5-ciu lat przedwojennych — 12,6 q. Uprawiane bywają liczne, przeważnie bezostne, odmiany pszenic zagranicznych i krajowych. Z zagranicznych najbardziej są rozpowszechnione „Squarehcady“, z odmian krajowych na pierwszy plan wysuwają się: „wysokolitewka“, „złotka“, „ostka galicyjska“, „sandomierka“, „puławka“, dańkowskie: „selekcyjna“ i „sztywnosłomkowa“, „biała mikulicka“, „banatka podolska“ itd. Do rodzaju T. należy też perz, T. repens, trawa trwała, 2—15 dm. wysok., o kłączu daleko czołgającem się, tworzącem długie rozłogi, źdźbłach prostych, liściach dość wąskich, zwierzchu szorstkich, spodem gładkich, kłosach zwykle krótkich, gęstych, wgórę wzniesionych; jest to jeden z najpospolitszych uporczywych chwastów polnych i ogrodowych.

Tritoma, wstydlin, roślina z rodziny Liliaceae (liljowate); zioła trwałe o kłączu krótkiem, liściach odziomkowych, długich, trawiastych; wśród liści wyrastają na wysokich (do 1 m.) głąbikach wydłużone kłosy zwieszonych, żywo czerwonych kwiatów. Pochodzą z Afryki płd., płd.-wsch., oraz z Madagaskaru: u nas są hodowane w ogrodach jako rośliny ozdobno-kwiatowe.

Triton, ob. Salamandridae.

Tritonia (Monbretia), rośliny cebulkowe z rodziny Iridaceae (kosaćcowate), właściwe Afryce połudn. Mają liście wąskie, mieczykowate, kwiaty w 12—20 kwiatowych gronach. Sadzone są często w ogrodach jako rośliny ozdobno-kwiatowe, np. T. aurea, kwitnąca żółto, T. rosea, o kwiatach czerwonej barwy.

Tritonus, grecka nazwa interwału, obejmującego trzy całe tony; jest to albo kwarta zwiększona (f—g—a—h) albo kwinta zmniejszona (h—c—d—e—f). W dawnych teorjach była to odległość zakazana, ale już w XVI w. przestano się jej wystrzegać. Za powód zakazu należy głównie uważać trudność czystego intonowania nut f—h w obu kierunkach. W harmonji działa bardzo silnie, wywołując w następstwie trójgłos toniczny.

Triumf, wjazd uroczysty zwycięskiego wodza do Rzymu, najwyższy stopień odznaczenia w Rzymie starożytnym. Triumfator, poprzedzany przez senat i jeńców w łańcuchach, wjeżdżał do miasta z wieńcem wawrzynowym na

czole, na specjalnym wozie triumfalnym przez pole Marsowe i udawał się na Kapitol, aby złożyć ofiary bogom. T. mniejszy nazywano także ovatio.

Triumfalny Łuk czyli **Brama Triumfalna** (łac. „Arcus“ lub „Fornix triumphalis“), w Starożytnym Rzymie arkada, stojąca swobodnie, najczęściej na jednej z głównych dróg, prowadzących do miasta, dźwigająca na swej attyce posągi wodzów, cesarzów lub sławnych zwycięzców, ozdobiona stosownemi płaskorzeźbami i napisami. Do najstarszych rzymskich t. ł. należy zbudowany w 190 przed Chr. przez Scypiona Afrykańskiego (Clivus Capitolinus) i Ł. Fabjuszów. Za cesarstwa rzym. budowano wspaniałe łuki, dotąd zachowały się w Rzymie łuki Tytusa, Septima Sewera, i Konstantyna. Prócz tego istnieją ł. t. z czasów starożytnych rzymskich w wielu krajach południowej Europy. Z nowożytnych ł. t. do najsłynniejszych należą: ł. t. kr. Alfonsa I w Neapolu, Porta St. Gallo we Florencji (1745), Arco della Pace w Medjolanie (1807), Arc de L'Etoile w Paryżu (1806). W Kościele katolickim łukiem triumfalnym czyli tęczą nazywa się architektoniczny łuk poprzeczny, łączący ściany boczne, a dzielący nawę główną od prezbiterjum.

Triumfy Śmierci, uosobienie ś. w postaci kobiety ze skrzydłami, zwłok ludzkich, lub szkieletu, tratującego na koniu lub wozie ród ludzki. W plastyce do najsłynniejszych tego rodzaju przedstawień zaliczają się malowidła ścienne: „Il Trionfo della Morte“ na Campo Santo w Pizie i na ścianie pałacu Sclafani w Palermo. W poezji pod takim tytułem ukazał się szereg utworów włoskich w dobie Odrodzenia, a do najgłośniejszych należą utwory Petrarki. W tej epoce niejednokrotnie wśród rozmaitego rodzaju pochodów (cortege) bywała umieszczana alegoryczna grupa ś. jako symbol triumfu nad człowiekiem.

Triumwirat, kolegjalna władza 3 mężów w Rzymie; 1) pierwszy tr. 60—56 prz. Chr., Cezara, Pompejusza i Krassusa; 2) drugi tr. 43 przed Chr., Antonjusza, Oktawjana i Lepidusa.

Trivandrum, stol. państwa hołdowniczego Trawankur (Indje bryt.), 58.000 mieszk.

Trivium (łac. tres, trzy; via, droga), nazwa trzech sztuk (artes), których uczono w średniowiecznych szkołach: gramatyki, retoryki i dialektyki. Te trzy sztuki nazywano niekiedy również i logiką. Po przejściu trivium studjowano quadrivium, cztery nauki: arytmetykę, geometrję, muzykę i astronomję.

Trizna, ob. stypa.

Trląg albo **Pakoskie jezioro**, jezioro w woj. poznańskiem, na pograniczu pow. inowrocławskiego i mogilnickiego, 806 ha, ok. 16 m. głęb.

Trnava, (węg. Nagy Szombat), m. pow. w żupie bratislawskiej w Słowacji (Czechosłowacja), nad rz. Trnavą, 17.700 mieszk.; siedz. bisk., katedra z XIV w.

Trnova albo **Tirnovo**, m. w Bułgarji, nad rz. Jantrą, dopł. Dunaju, 12.600 mieszk.; w XII—XIV w. stol. kraju; ruiny rezydencji carów bułgarskich.

Trocadero, fort w Andaluzji obok Kadyksu (Hiszpanja płd.), zdobyty w 1823 przez Francuzów; na pamiątkę tego zwycięstwa nazwano wzgórze na pr. brzegu Sekwany w Paryżu i zbudowano pałac wystawowy.

Trochej (greck.), nazwa stopy wiersza prozodji greckiej i łacińskiej, jednostka rytmiczna dwuczłonowa, składająca się z sylaby długiej (akcentowanej) i krótkiej (— ᴗ).

Trochhelminthes, rzadko używana nazwa wrotków, Rotatoria.

Trochilidae kolibry, nazwa rodziny ptaków z rzędu Cypselomorphae. Kolibry są najmniejszemi ptakami. Ciało ich jest wydłużone, co uwydatnia się dzięki długiemu ogonowi, u niektórych gatunków widełkowato rozdzielonemu. Upierzenie zwłaszcza u samców barwne, metalicznie lśniące, bardzo bogate i rozmaite. U wielu istnieją hełmy głowowe, kołnierze piersiowe i przypominające wąsy, pęczki piór, podnoszące piękno ciała. Dziób cienki, szydełkowaty, szpiczasto zakończony, zazwyczaj długi. Krawędzie górnego dzioba są zagięte do środka, dzięki czemu między górnym i dolnym dziobem tworzy się rurkowata przestrzeń, przez którą może być wyrzucany język. Język długi, aż do nasady swej rozwidlony. Dziób i budowa języka dostosowane są do wybierania owadów z kwiatów. Nogi cienkie i słabe służą tylko do siedzenia. Skrzydła długie, wąskie, sierpowato zagięte. Budowa ich i stosunkowo silnie rozwinięte mięśnie czynią z kolibrów doskonałych latawców. Kolibry zamieszkują Amerykę, zwłaszcza Am. Płn. Znanych jest do 118 rodz. z ok. 500 gatunkami. Kolibry zamieszkują tylko określone okolice. Występowanie i rozprzestrzenienie ich związane jest z występowaniem pewnych gatunków kwiatów. W związku z tem górzyste okolice płd. i środk. Ameryki wykazują największe bogactwo gatunków. Na wymienienie zasługują: Phaetornis superciliosus, największy z pośród kolibrów (dług. 18 cm., dł. og. 7 cm., rozpiętość skrzydeł 6 cm.; płn. Brazylja, Gujana); Trochilus colubris (płd. część Ameryki Płn. i Ameryki Środk.); Lophornis magnificus, uważany za najpiękniej ubarwioną formę (Brazylja) i Chaetocercus bombus, najmniejszy z kolibrów (6,5 cm. długości).

Trochilium apiforme, przeziernik pszczołowaty, nazwa motyla z rodziny Sesiidae; podrząd Frenatae, rząd Lepidoptera. Z postaci przypomina pszczołę. Skrzydła prawie pozbawione łusek, przezroczysto szkliste, przednie wąskie, tylne szerokie. Koniec odwłoka z pęczkiem włosowatych łusek. Gąsienice żerują na topolach.

Trochisci, ob. pastylki.

Trochlearis, nervus t., nerw bloczkowy, nazwa 4-ej pary nerwów czaszkowych (mózgowych); nerw ruchowy, dochodzący do tzw. skośnego górnego mięśnia gałki ocznej.

Trochophora, rzęskowiec, rzęsokrężek, charakterystyczna larwa morskich pierścienic (Annelida) oraz Echiuroidea

i Sipunculoidea, o dużem znaczeniu morfologicznem, ponieważ budowa jej wskazuje na pokrewieństwo z wrotkami (Rotatoria), zwłaszcza z gatunkiem Trochosphaera aequatorialis. Ciało owalne, na stronie górnej często z pęczkiem długich migawek. W okolicy otworu gębowego znajdują się przedgębowy i zagębowy pierścienie rzęskowe, umożliwiające unoszenie się w wodzie. U wielu zwierząt, np. u niektórych mięczaków, występują larwy, zbliżone morfologicznie do trochophory.

Trochu Louis Jules, generał francuski, * 1815, † 1896; 1855 walczył na Krymie; 1859 odznaczył się pod Solferino; 1870 komendant Paryża oraz prezes rządu obrony narodowej.

Trociniarka, ob. Cossus.

Trock, m. w gub. samarskiej (Rosja wsch.), 12.500 mieszk.

Trockie jezioro, dawniej Brażoła albo Galwa, jezioro dług. 5 km., szer. 3 km., w ziemi wileńskiej; 12 wysepek, na największej ruiny zamku trockiego.

Trockij Lew (właśc. Leon Bronstein), polityk komunistyczny rosyjski, * 1881; za udział w ruchu rewolucyjnym 1905 zesłany na Syberję, uciekł za granicę; 1917 wrócił do Rosji; 1918 szef delegacji w Brześciu Litewskim, komisarz ludowy dla spraw wojsk., reorganizator armji sowieckiej; od 1927 przywódca opozycji przeciw Stalinowi.

Troć, ob. Salmonidae.

Troëlstra Piet Jelles, polityk holenderski, * 1860; poseł do parlamentu, przywódca stronnictwa socjalistycznego w Holandji; członek II międzynarodówki.

Troeltsch Ernst, filozof niemiecki, * 1865; profesor w Heidelbergu, od 1915 w Berlinie; zajmuje się zagadnieniami z zakresu filozofji religji; napisał: „Das Wesen der Religion und die Religionswissenschaft“ i in.

Trofea, zdobyte w walce chorągwie, broń i wszelki sprzęt wojenny.

Troficzny (greck.), odżywczy; w fizjologji t. ośrodek lub nerw, ośrodek lub nerw, regulujący odżywianie tkanek.

Troglodyci (greck.), mieszkańcy jaskiń; w starożytności nazwa ludów, zamieszkałych wśród skał Etjopji na wybrzeżu morza Czerwonego.

Troglodytes parvulus, strzyżyk, wole oczko, ptak z rodziny Troglodytidae; podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała 10 cm. Dziób krótki, zlekka zagięty. Skrzydła krótkie, tępo zaokrąglone. Ogon krótki o szerokich sterówkach, zadarty wgórę. Upierzenie rdzawo-brunatne, z ciemnemi poprzecznemi prążkami, szczególnie wyraźnemi na skrzydłach i ogonie. Nad okiem biaława kresa. Osiadły i pospolity w całym kraju. Żywi się owadami. Pożyteczny. Gniazda buduje nisko nad ziemią, prawie kuliste, zamknięte, z jednym tylko otworem z boku.

Trogus Pompeius, historyk rzymski, ob. Pompejusz Trogus.

Troick, m. pow. w gub. czelabińskiej (Rosja wsch.), nad rz. Uj, 36.100 mieszk.; garbarnie.

Troicko-Siergijewskaja Ławra, klasztor prawosławny, założony w 1337 przez św. Sergjusza w gub. moskiewskiej (Rosja środk.).

Troisty proszek, proszek lukrecjowy, pulvis liquiritiae compositus, środek przeczyszczający; mieszanina liści senesowych, korzenia lukrecjowego, siarki oczyszczonej i kopru.

Troja, zwana także Ilion, staroż. m. w płn.-zach. Azji Mniejszej, stol. prow. T. nad Hellespontem, obecnie tureck. Hissarlik; wykopaliska, rozpoczęte w 1870 przez Schliemanna. Miejsce zapasów grecko-trojańskich, opisanych w Iljadzie Homera; ob. Wojna Trojańska.

Trojaki, trigemini, trimelli, 3 bliźniąt z jednej ciąży.

Trojaki, monety srebrne, wprowadzone w Polsce od 1528; w XVII w. wybijano je w lichym bilonie srebrnym do czasu wprowadzenia za Stanisława Augusta trojaków miedzianych.

Trojanowski Edward, malarz współczesny, * 1873; liczne prace z zakresu sztuki stosowanej; profesor Warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych.

Trojanowski Wincenty, malarz, rzeźbiarz i medaljer współczesny, * 1859; prace: „Lutnista“, „Portret Aleksandra króla serbskiego“, studja ze Wschodu, urna bronzowa do pomieszczenia serca Kościuszki (na zamówienie Muzeum Rapperswylskiego), wielka ilość plakiet portretowych współczesnych znakomitości; odczyty z historji sztuki.

Trojanówka, m-ko w pow. kowelskim (woj. wołyńskie), 700 mieszk.

Trojden, wielki książę Litwy 1272—1282, pustoszył kilkakrotnie Podlasie, Mazowsze i Lubelskie; rozgromiony przez Leszka Czarnego.

Trojden, książę czerski 1313—1341, syn Bolesława i Zofji, córki Trojdena litewskiego, panował na Czersku, Warce i Warszawie; wraz z bratem Ziemowitem uznał się 1329 za hołdownika Władysława Łokietka.

Troki (troczki), rzemyki lub sznurki, nawiązane po obu stronach torby myśliwskiej lub u siodła, służące do przywiązywania upolowanej zwierzyny.

Troki, 1) T. Nowe, m. pow. (woj. wileńskie), nad jez. Trockiem, 2.000 mieszk.; ruiny zamku na wyspie, kościół z XV w.; 2) T. Stare, w. w pow. trockim (woj. wileńskie); niegdyś stol. Gedymina, przeniesiona potem do Wilna; kościół z pocz. XV w.

Trokiele, m-ko w pow. wołożyńskim (woj. nowogródzkie), 150 mieszk.

Trokówka, lekka sieć na zające.

Trollhätta, 1) m. w okręgu (län) Elfsborg (Szwecja), nad rz. Götaelf, 15.600 mieszk.; 2) wodospad wpobliżu m. T., 33 m. wys. (pięć kaskad), wielkie zakłady elektryczne.

Trollius, pełnik, roślina z rodz. Ranunculaceae (jaskrowate); zioła trwałe, właściwe przeważnie płn. umiarkowanej strefie. W Polsce T. europaeus, p. europejski

(Rys.: a owocostan, b pęknięty owoc), 30—50 cm. wys.; ma liście pięciodzielne, o odcinkach rozciętych na 3 łaty i ząbkowanych, kwiaty złocisto-żółte, prawie kuliste, o 10—15 listkach okwiatu; wyrasta na wilgotnych łąkach; kwitnie V—VI. Roślina ozdobna. W ogrodach sadzone są także: T. caucasicus, p. kaukaski (Kaukaz), wyróżniający się od poprzedniego wzrostem wyższym i żywo pomarańczową barwą kwiatów. T. asiaticus, p. azjatycki (Syberja), o kwiatach ciemniej zabarwionych.

Trollius europaeus.

Trollope Francis (wł. Féval Paul), powieściopisarz francuski, * 1817, † 1887; napisał: „Mystères de Londres“, „Le fils du diable“, „Le bossu“ i in.

Trombina, fibrynoferment, zaczyn włóknikowy, ciało organiczne, powstające z zaczynu włóknikowego nieczynnego (trombogenu) pod wpływem działania trombokinazy w obecności soli wapniowych. T., działając na rozpuszczone w osoczu krwi ciało białkowe (fibrinogen), powoduje ścięcie się jego i przekształcenie we włóknik, czyli fibrynę.

Trombita albo **trembita**, ob. trąba pasterska.

Trombogen nieczynny włóknikowy, ciało niezbędne do krzepnienia krwi, stały składnik osocza krwi.

Trombokinaza, bliżej niezbadane ciało, powstające przy rozpadzie, względnie uszkodzeniu komórek żywych (szczeg. białych ciałek krwi i płytek Bizzozery), niezbędny czynnik przy procesie krzepnienia krwi; powoduje przekształcenie zawartego w osoczu krwi nieczynnego zaczynu włóknikowego (trombogenu) na zaczyn czynny (trombinę czyli fibrynoferment). Niekrzepnienie krwi, krążącej w naczyniach krwionośnych, spowodowane jest brakiem w niej t.

Trombon, ob. puzon.

Tromsö, gł. m. okręgu (län) T. (Norwegja), na wyspie T., 7.600 mieszk.; instytut geofizyczny, muzeum etnograficzne; połów ryb, wywóz tranu.

Tron, w dawnej polszczyźnie stolec, wielkie i ozdobne krzesło, na którem monarchowie zasiadają podczas ważnych uroczystości dworskich; z tej przyczyny tron jest symbolem najwyższej władzy dziedziczno-osobistej. T. biskupi i papieski w katedrach biskupich i bazylikach papieskich służy podczas spełniania przez nich czynności liturgiczno-kościelnych, umieszczony jest zwykle w katedrze po stronie Ewangelji.

Trondhjem, ob. Throndhjem.

Tronowa mowa, przemowa, wygłaszana przez monarchę z tronu przy otwarciu parlamentu do zgromadzonych posłów; monarsze asystują w takiej chwili ministrowie i dostojnicy dworscy.

Tronu Biskupiego Asystent, kanonik, asystujący biskupowi przy spełnianiu przez niego obrzędów liturgicznych w kościele, ubrany w rokietę albo komżę, humerał i kapę. Papież ma prałatów domowych, asystujących przy tronie, zwanych Asystentami Tronu Papieskiego (asistentes solio pontificio).

Tronu następca, ob. tronu następstwo.

Tronu następstwo, w monarchjach dziedzicznych oznacza objęcie władzy najwyższej przez ustanowionego prawem dziedzica tronu, zazwyczaj najstarszego potomka panującego rodu, zwanego następcą tronu, po ustępującym panującym z chwilą jego śmierci lub abdykacji. Następca tronu posiada w rozmaitych monarchjach utarte tytuły, np. w Anglji: księcia Walji; we Francji posiadał tytuł Delfina (Dauphin); w Hiszpanji: Infanta; w krajach niemieckich miał tytuł Kronprinza.

Troostyt, minerał o składzie $(Zn,Mn,Fe,Mg)_2SiO_4$; heksagonalny; twardość 5,5, ciężar wł. 4—4,1; barwy zielonej, żółtej, brunatnej, czerwonej. Ruda cynkowa.

Trop, 1) szlak, poszlak, pęd, sznur, ślad zwierza, wydeptany na ziemi lub śniegu, albo zostawiona w śladach woń przechodzącego zwierza; 2) chód konia.

Tropaeolaceae, nasturcjowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Gruinales (dziobowe). Należy tu jedyny rodzaj Tropaeolum, nasturcja.

Tropaeolum, nasturcja, roślina z rodziny Tropaeolaceae (nasturcjowate); zioła płd.-amerykańskie, niekiedy pnące się zapomocą ogonków liściowych. Mają liście tarczowate, kwiaty grzbietobrzuszne, ostrogowe, o 8 pręcikach i 3 owocolistkach; owoc rozpada się na 3 rozłupki; w organach wegetatywnych znajdują się komórki, wypełnione myrosiną, substancją ostrą, szczypiącą, dzięki czemu liście i kwiaty „Herba et Flores Nasturtii“ znajdują zastosowanie w medycynie jako środek przeciw szkorbutowi. T. majus, n. większa (Rys.: a kwiat, b owoc) i T. minus, n. mniejsza, sprowadzone w 1648 z Peru do Europy, są powszechnie siewane w licznych odmianach po ogrodach jako rośliny ozdobnokwiatowe. Ich pączki kwiatowe oraz młode owoce są używane za przyprawę zamiast kaparów, liście są jadane pod postacią sałaty.

Tropaeolum majus.

Tropeoliny, barwniki organiczne, powstające z fenolów i związków dwuazowych.

Tropholecithus, ob. vitellus.

Trophoneurosis (greck.), trofoneuroza, zmiana odżywcza, występująca w skórze, mię-

śniach, kościach, stawach itp., wywoływana przez zmiany patologiczne w ośrodkowym lub obwodowym układzie nerwowym, np. głębokie, drążące owrzodzenie stopy lub zmiany w stawach (arthropathia tabetica) przy wiądzie rdzenia, wypadanie włosów, paznokci, zębów przy innych organicznych chorobach nerwowych.

Tropicus (łac.), zwrotnikowy, subtropicus, podzwrotnikowy.

Tropidonotus natrix, zaskroniec, gad z rodziny Colubridae; rząd Ophidia (węże), gromada Reptilia (gady). Dług. ciała do 120 cm. Głowa wyraźnie wyodrębniona od tułowia; poza skroniami, za każdem okiem znajduje się żółta (u samic i u młodych biała) plama, obrzeżona z tyłu czarną obwódką. Ubarwienie nadzwyczaj zmienne i niestałe, przeważnie szaro-oliwkowe lub szaro-niebieskawe w ciemne plamy. Spód czarno i biało plamisty. W Polsce należy do najpospolitszych węży, szczególnie w lesistych, wilgotnych okolicach. Pływa doskonale. Żywi się rybami, żabami i myszami. Pożyteczny.

Tropikalne choroby, choroby nagminne, panujące endemicznie w okolicach zwrotnikowych i podzwrotnikowych, wywoływane przeważnie przez pierwotniaki (krętki, świdrowce), przenoszone przez owady dwuskrzydłe (np. muchę „tse-tse") lub roztocze (Acarina). Do chorób t. należą: zimnica t. (malaria perniciosa seu tropica), śpiączka afrykańska, framboesia tropica, afrykańska gorączka powrotna, gorączka maltańska, żółta febra (przenosiciele moskity Stegomyia fasciata), kala-azar i in. Niektóre choroby tropikalne wywoływane są przez robaki: Ancylostomum duodenale, Filaria i in. Tropikalne choroby skóry wywoływane są najczęściej przez grzybki pasorzytnicze.

Tropina, związek organiczny $C_8H_{15}ON$, produkt hydrolizy atropiny; ciało krystaliczne o temp. topn. 62°, temp. wrzenia 233°; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze.

Tropizm, swoiste nastawienie organizmów zwierzęcych i roślinnych na działanie określonych bodźców. T. może być dodatni (w kierunku działającego bodźca) i ujemny (w kierunku odwrotnym działaniom bodźca). Są różne rodzaje t.: heliotropizm jest to określone nastawienie organizmu na działanie promieni słonecznych; geotropizm (barotropizm) określa zależność wzrostu albo położenia, zwłaszcza roślin, wobec siły ciężkości ziemi; rheotropizm warunkuje kierunek wzrostu roślin pod wpływem prądu wody; thigmotropizm jest reakcją na działanie mechanicznych bodźców ruchowych; chemotropizm jest to ruch organizmu, wywołany bodźcem chemicznym. O ile przy tropizmie następuje zmiana miejsca organizmu, wtedy mówi się o taxis (np. chemotaxis).

Troposfera, ob. atmosfera.

Tropowy kwas, związek organiczny $C_9H_{10}O_3$, produkt hydrolizy atropiny; bezbarwne kryształki o temp. topn. 117°; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze.

Troppau, ob. Opawa.

Troppo (włosk.), w muzyce wiele, zanadto. Non troppo presto, nie za prędko.

Tropy (greck. rodzaje), termin, oznaczający u sceptyków argumenty, przemawiające za koniecznością wątpienia w możliwość wiedzy wogóle. Sextus Empiricus sformułował dziesięć takich tropów.

Tropy (tropi), w śpiewie gregorjańskim tonacje kościelne, w innym przypadku rozszerzenie tekstu i melodji, dodawane do śpiewów w ten sposób, że ozdoby melizmatyczne rozdzielano, ażeby pod nie podpisać wstawiony tekst. Stąd powstały sekwencje, które następnie rozwinęły się w pieśni kościelne, śpiewane przez lud.

Trosa, gruba lina do ciągnięcia sieci rybackiej.

Trościaniec, pr. dopływ Bohu, wypływa w pow. jampolskim na Podolu, dług. 35 km.

Trotyl, ob. trójnitrotoluol.

Trouville-sur-Mer, m-ko w Normandji, w dep. Calvados (Francja zach.), 6.200 mieszk., kąpielisko morskie; obok Deauville.

Troy, m. w stanie N. Jorku (St. Zjedn. Am. Pn.), nad rz. Hudson, 72.000 mieszk.; politechnika; przemysł metalurgiczny.

Troyes, stol. dep. Aube (Francja wsch.), nad rz. Sekwaną, 55.200 mieszk.; wyroby bawełniane, pończosznictwo.

Troyon Constant, malarz francuski, * 1810, † 1865; z dzieł: „Woły, udające się do pracy" (1855, Luwr), „Karmienie kur" (Luwr), „Powrót do fermy" (1859), „Dolina La Tauque" (1853).

Trójca św. Według dogmatu Kościoła chrześcijańskiego istnieje jeden Bóg w trzech osobach, które są sobie równe i współistotne. Pierwszą z nich jest Bóg-Ojciec, drugą Bóg-Syn, trzecią Bóg-Duch Św. Nauka o T. ustalona została na soborach: nicejskim w 325 i konstantynopolskim w 381. Kościół rzymsko-katolicki przyjął na synodzie w Toledo w 589 dogmat, że Duch Św. pochodzi od Ojca i od Syna (filioque); na tem samem stanowisku stoi protestantyzm; kościół wschodni odrzuca filioque. Spory o Trójcę dotyczyły głównie osoby Chrystusa. Antytrynitarze lub unitarjusze odrzucają naukę o Trójcy, uznając jednego Boga w jednej tylko osobie. Do wrogów nauki o Trójcy należą socynjanie i racjonaliści.

Trójchlorooctowy kwas, związek organiczny CCl_3COOH; bezbarwne kryształki, temp. topn. 57°, temp. wrzenia 196°, ciężar wł. 1,62. Bardzo łatwo rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze.

Trójcy Św. Bractwa. Z Bractw i Stowarzyszeń Trójcy Św. najważniejsze są: Stow. Kapłanów Czcicieli Przen. Trójcy, założone w 1827 przez Józefa B. Cottolonlengo w Turynie; Stow. Niewiast Przen. Trójcy (Soeurs de la Trinité) założone w 1650 przez M. de Morange w Lyonie; Arcybractwo Przen. Trójcy, założ. przez Św. Filipa Nereusza w 1548; B. T. Przen., założone przez Św. Feliksa de Valois; w Polsce pierwsze Bractwo tego imienia założone zostało przy kościele Św. Anny w Poznaniu 8. I. 1632.

Trójcy Św. Okopy, ob. Okopy Św. Trójcy.

Trójcy św. święto, niedziela po Ziel. Świątkach, zaprowadzona w 1334.

Trójdzielna zastawka, valvula tricuspidalis, zastawka między prawym przedsionkiem serca a prawą komorą; składa się z 3 oddzielnych płatów (żagli).

Trójdzielny nerw, nervus trigeminus, nazwa 5-ej pary nerwów czaszkowych (mózgowych), nerw mieszany czuciowo-ruchowy; wychodzi z mózgu w okolicy mostu Varola; dzieli się na 3 pnie: 1) nervus ophtalmicus, czuciowy, dochodzący do gałki ocznej, śluzówki nosa i skóry czoła; 2) nervus maxillaris, czuciowy, dochodzący do skóry twarzy, zębów szczęki górnej i podniebienia; 3) nervus mandibularis, mieszany, zawierający włókna czuciowe dla zębów i skóry szczęki dolnej, śluzówki języka, ucha zewnętrznego, i włókna ruchowe dla mięśni dna jamy ustnej oraz dla mięśni, czynnych przy żuciu pokarmów.

Trójdźwięk konsonansowy, w muzyce nazwa akordu, składającego się z dwóch tercyj: wielkiej i małej.

Trójfenylometan, związek organiczny $(C_6H_5)_3CH$; bezbarwne kryształki, temp. topn. 92°, temp. wrzenia 359°; bardzo ważny produkt wyjściowy licznych barwników, np. rozanilinowych.

Trójfenylometyl, związek organiczny $(C_6H_5)_3C$, bardzo nietrwały związek o jednym węglu trójwartościowym; barwy żółtej; posiada bardzo silną zdolność przyłączania; na powietrzu utlenia się, przechodząc w nadtlenek $(C_6H_5)_3CO—OC(C_6H_5)_3$, łatwo polimeryzuje się, przechodząc w bezbarwny sześciofenyloetan $(C_6H_5)_3C—C(C_6H_5)_3$. Otrzymany przez Gomberga działaniem cynku na benzolowy roztwór trójfenylochlorometanu $(C_6H_5)_3CCl$; znany tylko w roztworze.

Trójgłowy mięsień, ob. triceps.

Trójkąt, wielokąt o trzech bokach; trójkąt ostrokątny, taki, którego wszystkie kąty są ostre; trójkąt rozwartokątny — posiadający kąt rozwarty; trójkąt prostokątny, posiadający kąt prosty; trójkąt równoramienny, którego dwa boki i dwa kąty są równe; trójkąt równoboczny — wszystkie boki i kąty są równe. Suma kątów trójkąta jest równa kątowi półpełnemu (180°). Wysokość trój. — odcinek prostopadłej, poprowadzonej z dowolnego wierzchołka trójkąta do przeciwległego boku.

Trójkąt śniegowy, przyrząd o kształcie trójkąta, ciągniony przez konie, służący do usuwania śniegu z jezdni drogowej.

Trójkątowanie, ob. triangulacja.

Trójlufka, ob. drylíng.

Trójmetylen, cyklopropan, związek organiczny C_3H_6, należy do grupy naftenów; gaz bezbarwny.

Trójmetyloamina, związek organiczny $N(CH_3)_3$, amina trzeciorzędowa; gaz bezbarwny o ostrym, nieprzyjemnym zapachu, temp. topn. —75°, temp. wrzenia —3°. W wodzie rozpuszcza się z rozczynem alkalicznym; podobnie do amonjaku z kwasami tworzy sole, np. chlorowodorek $(CH_3)_3N.HCl$.

Trójmetyloksantyna, ob. kofeina.

Trójmetylopirydyna, ob. kollidyna.

Trójmian, w mat. wielomian o trzech wyrazach. T. kwadratowy, to samo, co funkcja kwadratowa (2-go stopnia). Ob. wielomian.

Trójnitroceluloza, trójazotan błonnika.

Trójnitrofenol, ob. pikrynowy kwas.

Trójnitrotoluol, trotyl, związek organiczny $CH_3.C_6H_2(NO_2)_3$; ciało krystaliczne o temp. topn. 81°; jako środek wybuchowy daleko bezpieczniejszy od kwasu pikrynowego, bawełny strzelniczej itp., gdyż nie jest palny i nie podlega rozkładowi.

Trójoksymetyloantrachinon, ob. emodyna.

Trójpłatowce, ob. samolot.

Trójpolowe gospodarstwo, system gospodarstwa rolnego, polegający w swej pierwotnej postaci na tem, że przestrzeń orną dzielono na 3 pola, z których jedno obsiewano oziminą, drugie jarzyną, trzecie pozostawiono leżące ugorem; kolejność upraw: ugór, ozimina, jarzyna.

Trójporozumienie, ob. Ententa.

Trójprzymierze, układ, wiążący trzy państwa przeciwko wszystkim ich wrogom; w ostatnich latach XIX w. i początkach XX w. wielki wpływ na politykę europejską wywierało trójprzymierze Niemiec, Austro-Węgier i Włoch; rozpadło się z chwilą wybuchu wojny światowej w 1914.

Trójsiemne, ob. Tricoccae.

Trójskośne kryształy, kryształy o tak małym stopniu symetryczności, że ani nie przystają do siebie po jakimkolwiek obrocie, ani nie dzielą się na części symetryczne płaszczyzną; pomiędzy kątami ich ścian niema kąta prostego.

Trójścian, ob. naroże.

Trójwodorotlenowe alkohole (trójwartościowe), alkohole, zawierające trzy grupy wodorotlenowe; ob. gliceryna.

Trójwymiarowa figura, ob. wymiar.

Trubadurowie, rycerze-śpiewacy średniowiecza; w pieśniach ich odnajdujemy pierwsze zabytki muzyki świeckiej tych czasów, w których całkowitą przewagę miała muzyka kościelna. Jako ludzie przeważnie ze sfer wysokich (Thibaut król Navarry, Coucy, Blondel de Nesle, Peire d'Auvergne i in), powierzali wykonanie swych pieśni zawodowym muzykom, zwanym minstrelami (ménétrier), a nawet kuglarzom. Wykonanie odbywało się przy towarzyszeniu instrumentów, jak viola, lira, rotta i in. Przedmiotem pieśni były wdzięki i cnoty dam, waleczność bohaterów, czyny wybitnych mężów i ich przygody, cuda przyrody i życia na jej łonie. Wiązały się z tem rozlicz-

ne formy: rondo, ballada, romanza, canzona (chanson), pastourelle (pastorita, piosnka pasterska), serena (pieśń wieczorna), alba (poranna), estampida (taneczna), tenzona (spór na temat zadany, jak w wagnerowskim Tannhäuserze), lais (tren), plainte (skarga), sirvente (służebna) itd. Zjawiskiem, pokrewnem tym śpiewakom romańskim, byli niemieccy minnesingerzy.

Trubczewsk, m. pow. w gub. briańskiej (Rosja środk.), nad rz. Desną, 6.200 mieszk.

Trubeckoj Jewgenij książę, rosyjski pisarz i działacz społeczny, * 1863; 1904 prof. historji kościelnej na uniw. kijowskim, 1906 prof. uniw. w Moskwie; red. tyg. postępowego „Mosk. Jeżeniedielnik"; prace „Religioznoobszczestwiennyj idieał zapadnago christijanstwa w V wiekie", „Politiczeskije idieały Płatona i Aristotieła", „Oczerki po fiłosofji Nietzsche" i in.

Trubeckoj Paweł ks., rzeźbiarz rosyjski, * 1866; impresjonista; z dzieł: „Tołstoj na koniu" (gal. Luksemburska, Paryż), konny pomnik Aleksandra III w Petersburgu (1910).

Trubeckoj Sergiej ks., filozof i działacz polityczny rosyjski, * 1862, † 1905; prof. filozofji na uniw. moskiewskim, przedstawiciel poglądów liberalnych w życiu politycznem; prace: „Metafizika drewnich Grekow", „Łogos", „Woprosy idealizma" i in.

Trubież, l. dopływ Dniepru, w gub. czernihowskiej i połtawskiej.

Trübner Wilhelm, malarz niemiecki, * 1851, † 1917; secesjonista; z dzieł: portrety Wilhelma II, królowej Wirtemberskiej i in.

Trucht, bieg konia, pośredni między stępem a kłusem.

Truchtak (biegus), ludowa nazwa ptaka kulika.

Trucizny, venena, substancje, które w małej już dawce mogą wywołać zaburzenia zdrowia lub utratę życia. Niektóre trucizny, w odpowiedni sposób użyte, są cennemi lekami. Siła działania trucizny zależy od drogi, jaką dostają się do ustroju, np. curara, trucizna używana przez Indjan do zatruwania strzał, podana doustnie wcale nie działa, zastrzyknięta zaś pod skórę momentalnie wywołuje unieruchomienie wszystkich mięśni i śmierć. Do niektórych t. ustrój ludzki może się przyzwyczaić przy stopniowem zwiększaniu dawek używanych. T. dzielą się: 1) na żrące (niszczące tkanki, z któremi się zetkną): kwasy nieorganiczne, ługi, sole metaliczne; 2) t. miąższowe, ulegające początkowo wchłonięciu w przewodzie pokarmowym, a następnie uszkadzające narządy wewnętrzne, szczególnie nerki i wątrobę; 3) t. krwi, łączące się z barwnikiem krwi (hemoglobina) i uniemożliwiające przemianę gazową (oddechową) ustroju: tlenek węgla, cjanowodór; 4) t. układu nerwowego: chloroform, eter, alkohol, strychnina i in.

Truć jeleni, ziele, którego sokiem zatruwali Gallowie strzały, polując na jelenie.

Trudowicy (ros. trudowiki), „grupa pracy" w Dumie ros., reprezentująca interesy drobnomieszczaństwa, zbliżona do socjalistów-rewolucjonistów.

Trufla, ob. Tuber.

Truflarz, wyżeł, używany do wyszukiwania w ziemi trufli.

Trujillo, 1) stol. dep. Colon w republ. Honduras (Am. Środk.), port nad m. Karaibskiem, 4.000 mieszk.; wywóz kawy; 2) stol. prow. Libertad w Peru (Am. Płd.), 8.000 mieszk.; uniwersytet; 3) stol. stanu T. w Wenezueli (Am. Płd.), 12.400 mieszk.; 4) m. w Estremadurze w prow. Cáceres (Hiszpanja zach.), 12.500 mieszk.; zamek maurytański.

Trukwa, ob. Luffa cylindrica.

Truncus, pień, łodyga (oś) główna roślin drzewiastych, tworząca rozgałęzienia na pewnej wysokości ponad ziemią.

Truncus anonymus arteriosus, ob. bezimienny pień tętniczy.

Trunek wiedeński, ob. Sennae infusum compositum.

Trup, to samo, co zwłoki.

Trupa, zespół artystów dramatycznych.

Trupi jad, mieszanina zasadowych związków azotowych, powstających przy gniciu zwłok. Niektóre z nich są silnie trujące (sepsyna), inne są nieszkodliwe (kadaweryna, putrescyna, i in.).

Trupia główka (motyl), ob. Sphingidae.

Truro, m. w hr. Kornwalji (Anglja płd.), 11.000 mieszk.; huty cynkowe.

Truskawiec, w. i miejscowość kuracyjna w pow drohobyckim (woj. lwowskie), 2.500 mieszk.; 8 źródeł mineralnych, „Naftusia" (na choroby serca i nerek); zakład zdrojowy.

Truskawka (Fragaria hybrida), rośliny zielne, trwałe, z rodziny Rosaceae (różowate), powszechnie hodowane w ogrodach, w licznych odmianach dla jadalnych owoców (ob. Tabl. „Owoce" 22). Mają liście długoogonkowe, owłosione, trójdzielne, o listkach na kraju piłkowanych, zebrane w różyczki, kwiaty białe; po przekwitnięciu dno kwiatowe rozrasta się, stanowiąc główną, mięsistą i soczystą część owocu, na której osadzone są drobne owoce właściwe (niełupki), powstałe ze słupków. Odmiany truskawek powstały jako rezultat krzyżowań gatunków poziomek: F. virginiana (Am. Płn.), F. chiloensis (Am. Płd.), F. moschata (Europa); rozmnażamy je przy pomocy wici, tj. pędów tylko łuskami okrytych, które wychodzą z kątów odziomkowych liści i, zakorzeniając się u wierzchołka, dają początek nowym osobnikom.

Truskolawska Agnieszka Marjanna, artystka teatru narodowego pod dyrekcją Bogusławskiego, * 1775, † 1831; śpiewała w operach i grała w komedjach; pierwsza nauczycielka sztuki dramatycznej w Polsce.

Truskolawski Tomasz, mąż poprz., pierwszy w Polsce przedsiębiorca teatralny, † 1794; u niego rozpoczynał karjerę W. Bogusławski.

Trust, nazwa, używana w Ameryce dla określenia wspólnej organizacji przedsiębiorców

jednej lub pokrewnych gałęzi, celem usunięcia wzajemnego współzawodnictwa. W Niemczech w tem znaczeniu używa się wyrażenia kartel, niekiedy koncern, w Polsce syndykat.

Trusz Iwan, współczesny malarz rusiński, * 1869; ilustracje do „Sonetów Krymskich" Mickiewicza, obrazy z Huculszczyzny. W pismach rusińskich pomieszcza artykuły treści artystycznej.

Trutka, w myślistwie przynęta, zaprawiona trucizną.

Trutnie, ob. pszczoła.

Trutnov (niem. Trautenau), m. pow. w żupie Hradec Kralové (Czechosłowacja), nad rz. Upą, 14.700 mieszk.; gł. ognisko przemysłu lnianego.

Truwerowie (franc.), nazwa trubadurów we Francji płn.

Truwor, książę normandzki, rzekomy brat Ruryka, mitycznego założyciela państwa ruskiego; wraz z nim i Syneusem miał przybyć ze Skandynawji w 862 do ziemi Słowian.

Trybometry, ob. tarcie.

Trybun ludu, wybierany przez plebejuszów obrońca praw i interesów ludu; instytucja wprowadzona w Rzymie w 434 przed Chr., znikła za cesarstwa.

Trybunał czyli sąd, ob. sąd i sądownictwo.

Trybunał administracyjny, ob. polskie sądownictwo administracyjne.

Trybunał kompetencyjny, trybunał, powołany do rozstrzygania sporów o właściwości między władzami administracyjnemi a sądami; zakres działania oraz organizację normuje ustawa z dn. 25. XI. 1925 (Dz. Ust. Nr. 126, poz. 897).

Trybunał koronny został utworzony 1578, takiż t. dla Litwy 1581. Pierwszy sądził naprzemian w Piotrkowie i Lublinie, drugi w Nowogródku (lub Mińsku) i Wilnie. W skład tych trybunałów wchodzili deputaci, wybierani na sejmikach na okres jednego roku, i duchowni, wybierani przez niektóre kapituły. T. miał charakter instytucji sądowej szlacheckiej z wykluczeniem pierwiastka urzędniczego. T. był przedewszystkiem instytucją apelacyjną dla sądów niższych; w tym charakterze wydawał wyroki z mocą ostateczną; jedynie w sprawach duchownych, w razie braku większości, odsyłano strony na sejm. Pewne kategorje spraw trybunał rozpoznawał w pierwszej i ostatniej instancji, np. sprawy przeciwko starostom i urzędnikom grodzkim o naruszenie lub zaniedbanie obowiązków przy wymiarze sprawiedliwości. Trybunał litewski w porównaniu z koronnym miał szerszy zakres spraw, które rozpoznawał w pierwszej instancji. Obydwa trybunały sądziły sprawy według prawa pisanego i zwyczajowego, a w razie braku oparcia na podstawie prawnej, odsyłano strony po rozstrzygnięcie przed sejm.

Trybunał rewolucyjny, ob. rewolucyjny trybunał.

Trybunał skarbowy radomski, ob. podskarbiowie w Polsce.

Trybunał Stały Sprawiedliwości Międzynarodowej, ob. Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej.

Trybunał Stały Sprawiedliwości polubownej w Hadze, ob. Stały Trybunał Sprawiedliwości polubownej w Hadze.

Trybunał Stanu. W myśl art. 51 konstytucji polskiej z dn. 17. III. 1921 za zdradę kraju, pogwałcenie konstytucji lub przestępstwa karne prezydent Rzeczypospolitej może być pociągnięty do odpowiedzialności tylko przez sejm uchwałą, powziętą większością $^3/_5$ głosów, przy obecności conajmniej połowy ustawowej liczby posłów. Sprawę rozpatruje i wyrok wydaje Trybunał Stanu. Również w razie postawienia ministra w stan oskarżenia przez uchwałę sejmu, zapadłą większością $^3/_5$ oddanych głosów, sprawę jego sądzi Trybunał Stanu. Trybunał stanu składa się z pierwszego prezesa Sądu Najwyższego, jako przewodniczącego, oraz dwunastu członków, których z poza swego grona wybiera ośmiu sejm i czterech senat. Wyboru członków Trybunału Stanu dokonywują sejm i senat natychmiast po ukonstytuowaniu się, na cały okres kadencji sejmowej. Powyższe postanowienia konstytucyjne rozwija ustawa z 27. IV. 1923 o Trybunale Stanu (Dz. Ust. Nr. 59, poz. 415 z 1923).

Trybunały miłości (fr. Cours d'amour), w epoce trubadurów we Francji sądy, złożone przeważnie z dam i rozpatrujące najrozmaitsze zawiłe kwestje erotyczne.

Tryby sylogizmu, ob. sylogizm.

Trychina, ob. Trichinella spiralis.

Trychroizm, zjawisko optyczne, polegające na tem, że niektóre kryształy dwuosiowe wykazują trzy różne barwy, zależnie od kierunku padania na nie promieni; t. jest poszczególnym przypadkiem pleochroizmu.

Trydencki sobór (1545—63), przedostatni sobór kościoła rzym-kat.; powziął liczne uchwały dogmatyczne, które w logicznym porządku omawiają poszczególne prawdy wiary, zaprzeczane przez protestantyzm, i uchwalił przepisy, dotyczące karności kościelnej, tzw. decreta de reformatione.

Trydenckie Alpy, wapienna część Alp wsch. po obu stronach rz. Adygi, w płd. Tyrolu (Włochy płn.); najwyższy szczyt Cima d'Asta, 2.848 m. wysok.

Trydent (włosk. Trento, niem. Trient, staroż. Tridentum), stol. prow. Venetia Tridentina (Włochy płn.), nad rz. Adygą, 31.400 mieszk.; siedziba arcybisk., twierdza, wiele historycznych pomników włoskiej sztuki, pałace i kościoły; handel winem i owocami.

Trydymit, minerał, rombowa odmiana krzemionki SiO_2; twardość 7, ciężar wł. 2.25—2.33. W temperaturze ponad 130° heksagonalny. Bezbarwny.

Tryfan, ob. spodumen.

Tryfilin, minerał o składzie $Li(Fe, Mn) PO_4$; rombowy; twardość 4—5, ciężar wł. 3,5—3,6; barwy szaro-zielonkawej.

Tryfo, znakomity pisarz hebrajski i hellenista, żyjący w II w. po Chr., rodem z Efezu.

Tryglif, część składowa fryzu doryckiego, biegnąca naprzemian z metopami, wypukła i podzielona przez wcięcia pionowe na trzy części, u dołu zakończona tzw. łezkami.

Trygonometrja (greck. — mierzenie trójkątów), dział geometrji elementarnej, w którym ustala się związki między elementami trójkąta (bokami i kątami) i podaje metody rozwiązywania trójkątów, tj. obliczania elementów nieznanych przy pomocy znanych. T. kulista czyli sferyczna rozważa trójkąty, utworzone przez łuki kół wielkich na powierzchni kuli. W badaniach z zakresu t. posługujemy się stale funkcjami gonjometrycznemi czyli trygonometrycznemi (ob. gonjometrja), stąd nazwą „trygonometrja" obejmuje się nieraz i gonjometrję. Twórcami t. są greccy astronomowie Hipparch i Ptolemeusz (II w. przed Chr.); udoskonalili ją znacznie średniowieczni Arabowie. T. posiada liczne zastosowania w astronomji, fizyce i geodezji.

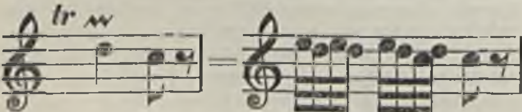
Trygonometryczne funkcje, szeregi, ob. gonjometrja, szereg.

Tryk, to samo, co kozioł.

Tryklinjum (triclinium), w staroż. Rzymie pokój jadalny, w którym ustawiano dookoła głównego stołu trzy łoża trzyosobowe; później w klasztorach sala dla ugaszczania pielgrzymów.

Tryktak czyli **puf,** rodzaj gry warcabowej w dawnej Polsce w XVIII w.

Tryl, szybka zamiana pewnej nuty z obok leżącą nutą górną; należy do rzędu najważniejszych ornamentów śpiewu i gry instrumentalnej. Dwa dźwięki, przez tryl poruszone, leżą, stosownie do gamy, na stopniach sąsiednich w odległości ½ tonu lub całego. Odległości tej nigdy nie przekraczają. Tryl powinno się zasadniczo zaczynać od nuty wyższej, a przy zakończeniu dodawać nutę o stopień niższą, np.

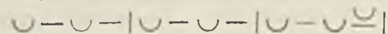
Istnieją rozmaite odmiany trylu: długi, krótki (w praktyce zmieniamy nieraz w obiegnik, a nawet w mordent podwójny) i łańcuchowy, obejmujący szereg nut obok siebie leżących. W XVI i XVII w. przez tryl rozumiano tylko pewną silniejszą wibrację głosu.

Tryl, linka do obwiązywania kamienia u sieci rybackiej.

Trylobit, wygasły, jedynie do paleozoicznej ery (kambr i sylur) ograniczony rząd skorupiaków. Ciało trylobitów pokrywał zwierzchu pancerz, który jako twardy składnik zachował się w skamielinach.

Trylski Aleksander, agronom, * 1845, † 1909; od 1877 prowadził wydawnictwo „Gazety rolniczej" w Warszawie; ukończył wydawnictwo „Encyklopedji rolniczej"; prace: „Nauka o nawozach" (1870), „Ważność i znaczenie hodowli owiec" (1875) i in.

Trymeter, w greckiej metryce poetyckiej miara wierszowa rytmu jambicznego, składająca się z trzech „miar" czyli metronów, z których każdy obejmuje dwie stopy jambiczne. Zasadniczy wzór:

Trynitarki, zakon religijny żeński, zorganizowany w 1201; ma te same cele, co zakon Trynitarzy.

Trynitarze, zakon religijny (Ordo Sanctissimae Trinitatis de redemptione captivorum), założony w 1198 w Cerfroy we Francji przez św. Jana z Mathy i Feliksa de Valois, celem wykupu jeńców chrześcijańskich z rąk niewiernych.

Trynitarze w Polsce, zakon, który w myśl swojej reguły (ob. Trynitarze), miał na celu wykup jeńców Polaków, popadłych w niewolę czyli w „jasyr" tatarski lub turecki. Trynitarze w Polsce, wskutek częstych wojen Polski ze światem muzułmańskim, byli bardzo czynni, a działalność ich niezmiernie owocna. Do Polski Trynitarzy sprowadził Jan Kazimierz Denhof, opat cysterski w Mogile w 1685 z Hiszpanji do Lwowa, gdzie powstał ich pierwszy klasztor, a w 1725 pierwsza prowincja pod wezwaniem Św. Joachima. Stąd Trynitarze (bosi) rozeszli się do Niemiec, Czech i Węgier. Na czele prowincji stał prowincjał, zw. minister provincialis (do 1850 było w Polsce 34 p.), mający do pomocy 4 definitorów i 2 socjuszów. Siedziby Trynitarzy zwały się kolegjami (przełożeni zwali się ministrami) lub rezydencjami (przełożeni — prezydenci). Wyprawy Trynitarzy po wykup jeńców zwały się redempcjami. Niezależnie od redempcyj w innych prowincjach, polska prowincja Św. Joachima odbyła 18 redempcyj od 1688—1782, do Kamieńca Podolskiego, Kili, Budżaku, Krymu. Konstantynopola, wykupując przeszło 500 osób za więcej niż pół miljona złotych. Z prowincji polskiej niemało wyszło dygnitarzy zakonnych i jeden generał Trynitarzy O. Stanisław od Najświętszego Sakramentu (Oborski), * na Wołyniu 1702, † 1772 w Krakowie; ostatnim członkiem zakonnej prowincji polskiej Św. Joachima był O. Anzelm od św. Antoniego (Nowiewicz), † 8. IX. 1907.

Trynkowski Ludwik ks., kaznodzieja wileński, * 1805, † 1849; 1836 kanonik katedralny wileński, wywieziony 1839 na Syberję za sprawę Konarskiego; prace: „Mowy pogrzebowe" (1834), „Mowa na uczczenie ś. p. Jędrzeja Śniadeckiego" i in.

Trypaflawina, chlorowodorek dwuaminometyloakrydyny, środek antyseptyczny.

Trypanosoma, świdrowiec, nazwa rodzaju pasorzytniczych, często chorobotwórczych, wiciowców (Flagellata), z rodziny Trypanosomidae (świdrowce); rząd Protomonadina. Bytują wyłącznie we krwi różnych kręgowców. Prócz jednej tylko wici, posiadają tzw. błonę falującą (membrana undulans), pełniącą rolę lokomotoryczną. Nasada wici mieści się wpobliżu tzw. blepharoplastu, utworu uważanego dawniej za jądro ruchowe (kinetonucleus). Należą tu: Trypanosoma lewisi, pasorzytująca u szczurów, T. gambiense, powodująca śpiączkę afrykańską, przenoszona na człowieka przez ukłucie muchy „tse-tse" (Glossina palpalis). T. equiperdum, wywołuje zarazę stadniczą u koni. Zarażanie się zachodzi bezpośrednio podczas spółkowania.

Trypanowa czerwień, związek organiczny, syntetyczny barwnik benzopurpurynowy; środek leczniczy przeciw świdrowcom (Trypanosoma) i innym pierwotniakom.

Tryper, gonorrhoea, wiewiór, ob. rzeżączka.

Trypla, ob. łupek szlifierski.

Tryplit, minerał, fluorofosforan żelazawo-manganawy ($(Fe,Mn)PO_4F$); jednoskośny; twardość 5—5,5, ciężar wł. 3,6—3,8; barwy brunatno-czerwonej, brunatno-czarnej.

Trypolis albo **Trypolitanja** (włosk. Tripolitania), zach. prow. kolonji włoskiej Libji nad zat. W. Syrtą w Afryce płn., 900.000 km², ok. 600.000 mieszk.; wybrzeże piaszczyste, wnętrze kraju wyżynne z licznemi oazami (Ghadames, Murzuk, Gatrum i in.); ludność na wybrzeżu stanowią Arabowie, Żydzi i Włosi, w środku kraju Berberowie; uprawa palm daktylowych, chów bydła, ogrodownictwo; handel karawanowy. T. był w starożytności skolonizowany przez Fenicjan, za czasów rzymskich stanowił część prow. Africa, VII—XVI w. pod władzą Arabów, XVI—XIX w. w posiadaniu Turcji, od 1912 włoski; stol. Trypolis.

Trypolis, 1) arabsk. Tarabulus, włosk. Tripolidi Barberia, stol. Trypolitanji i gł. port nad zat. W. Syrtą, założona przez Fenicjan, 65.000 mieszk.; wywóz wełny, skór i piór strusich; 2) arab. Tarabulus, m. port. w państwie Wielkiego Libanu (franc. mandat w Syrji), u stóp góry Libanu, amfiteatralnie zbudowany, 32.000 mieszk.; ogrodownictwo, znaczny handel; 3) stol. nomarchji Arkadji (Grecja), 12.000 mieszk.; wyrób dywanów.

Trypolitanja, ob. Trypolis.

Trypsyna, ob. fermenty.

Trypsynogen, ob. profermenty.

Tryptofan, indoloalanina, związek organiczny $C_{11}H_{12}O_2N_2$, pochodna indolu, ważny produkt rozpadu białek; ciało stałe, temp. topn. 289°; w wodzie rozpuszcza się.

Tryptyk, ob. dyptyk.

Tryskacz, ob. Ecballium elaterum.

Trystan, bohater podań celtycko-bretońskich; miał zapłonąć miłością ku Izoldzie, małżonce stryja swego, króla Marka z Kornwalji; pierwotna opowieść na tem tle pochodzi z XII. w.; na podaniu tem osnuł swój dramat muzyczny R. Wagner (1859).

Tryszak czyli straszak lub flus, dawna polska hazardowa gra w karty.

Trytef, nazwa w dawnej Polsce drogi lub grobli, sypanej na trzęsawiskach.

Tryteizm, doktryna, wysnuta przez scholastyka Roscellinusa, jako konsekwencja teologiczna teorji nominalistycznej pojęć. Według t. niema Trójcy Św., lecz istnieją trzej bogowie, a mianowicie ojciec, syn i duch święty. W 1093 Roscellinus zmuszony był tę naukę, jako heretycką, odwołać.

Tryton, w mitologji greckiej syn Posejdona i Amfitryty, podrzędne bóstwo morskie, mające postać pół człowieka i pół ryby, niekiedy pół człowieka i pół konia.

Trywjalny (łac. trivialis, od trivium — rozdroże, trzy drogi), pospolity, gminny.

Tryzna albo trizna, ob. stypa.

Tryzub, żłób z paszą, stawiany w lesie dla hodowli zwierzyny leśnej.

Trzaska, herb polski: w polu błękitnem księżyc złoty na nowiu, rogami wgórę zwrócony; w środku jego z dwóch stron przeciwnych dwa miecze z rękojeściami.

Trzaskawica, staropolska nazwa strzelby.

Trzaskawka, zakończenie bata myśliwskiego.

Trzaskowski Bronisław, filolog, * 1824; 1868 założył Tow. Pedagogiczne we Lwowie, 1869 red. „Szkoły"; prace: „Nauka o źródłosłowach i pierwiastkach języka polskiego" (1865), „Zarys organizacji szkół ludowych" (1867), „Nazwy rzek słowiańskich" (1866) i in.

Trzcianka (niem. Schönlanke), m. pow. w marchji poznańsko-pruskiej w Prusach, 7.600 mieszk.; wyrób cygar, przemysł drzewny.

Trzcianka, pr. dopływ Noteci, dług. 30 km.

Trzcianne, m-ko w pow. i woj. białostockiem, nad rz. Trzcianną, dopł. Narwi, 1.500 mieszk.

Trzciel (niem. Tirschtiegel), m. pograniczne nad Odrą w Marchji poznańsko-pruskiej (Niemcy), 2.500 mieszk.

Trzcieniec, mała podrywka, siatka na ryby.

Trzcina cukrowa, ob. Saccharum.

Trzcina pospolita, ob. Phragmites communis.

Trzciniak, Acrocephalus turdoides, ptak z rodziny Muscicapidae; podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała ok. 21 cm. Dziób nieco krótszy od głowy, u nasady z długiemi, sztywnemi szczecinami. Upierzenie zwierzchu rudawo-szare; spód jasno płowy, z białawą gardzielą. Ogon szeroki, schodkowato wykrojony. Bardzo pospolity w całym kraju; przebywa na zarośniętych brzegach wód stojących, wśród trzcin i szuwarów, na których wije workowate gniazda. Żywi się owadami. Przelotny. Zbliżony do niego i również pospolity jest trzcinniczek — Acr. arundinaceus, różniący się mniejszą wielkością (ok. 13 cm.) i rudawo-płowym spodem ciała. Na zimę odlatuje.

Trzcinniczek, ob. trzciniak.

Trzcinnik, ob. Calamagrostis.

Trzcinowy cukier, sacharoza, ob. cukry.

Trzciński Andrzej ks., pisarz, * 1749, † 1823; prof. fizyki, proboszcz w Krakowie; prace: „Dysertacja o wzroście nauk mechanicznych i wyzwolonych" (1787), „O wzroście świateł przez ducha obserwacji i doświadcze-

nia" (1791), „Pieczęć na usta lekkowiernych duchów wygotowana" (1814) i in.

Trzciński Mieczysław, malarz współczesny, * 1881; maluje przeważnie portrety kobiece.

Trzebiatowo (niem. Treptow.), m. w Pomeranji pruskiej, rej. szczecińska, nad rz. Regą, 7.700 mieszk.

Trzebicki Andrzej, podkanclerzy kor. od 1654, bisk. krak. 1657, * 1607, † 1679; zażegnał wojnę domową, przeprowadzając ugodę w Ujazdowie w 1673 między konfederacją gołąbską a konfederacją wojskową, zawiązaną przez J. Sobieskiego w Szczebrzeszynie; poparł kandydaturę Jana Sobieskiego na tron.

Trzebieniec, rzezaniec, kastrat, eunuch.

Trzebinia, m-ko w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie), 5.000 mieszk.; osada przemysłowa, rafinerje nafty, zakłady górnicze i hutnicze, fabr. narzędzi roln. i armatur, impregnacja drzewa, fabr. kwasu siarczanego.

Trzebiński Józef, botanik, * 1867; 1904—12 kierownik stacji doświadczalnej w Śmile na Ukrainie, od 1924 prof. Uniw. Wileńskiego; prace: „Flora Huty Garwolińskiej" (1899), „Flora Łotwian i okolic" (1910), „Flora Śmiły i okolic" (1913), „Choroby roślin uprawnych" (1912) i in.

Trzebiński Marjan, malarz współczesny, *1872; maluje akwarelą zabytki architektoniczne i widoki miast polskich, starych ruin i zaułków małomiasteczkowych; wydał osobno „Starą Warszawę".

Trzebiński Stanisław, dr. med., * 1861; prof. historji medycyny na Uniw. Wileńskim.

Trzebnica, m. pow. w rej. wrocławskiej na Śląsku pruskim, 8.000 mieszk.; fabr. maszyn.

Trzebnickie góry, ob. Kocie góry.

Trzech Króli lub święto Epifanji, obchodzone 6 stycznia na pamiątkę hołdu mędrców ze Wschodu, chrztu Chrystusa Pana i cudu w Kanie Galilejskiej.

Trzecia Międzynarodówka, ob. międzynarodówka.

Trzeciaczka, ob. tertiana.

Trzeciak, mała moneta z lichego srebra, której 6 sztuk szło na grosz srebrny. W Polsce znamy trzeciaki koronne, gdańskie i lenne, bite w XV, XVI i XVII w.

Trzecieski Andrzej, uczeń Erazma z Rotterdamu, † 1547; zwolennik reformacji w Polsce.

Trzecieski Andrzej, poeta łacińsko-polski i tłumacz, † 1583, syn poprzedniego; tłumacz psalmów, wyd. z muzyką W. Szamotulskiego; pisał satyry, psalmy, pieśni, dziełka katechetyczne, wiersze okolicznościowe, wydane zbiorowo pt. „Epigrammatum"; wydał biografję Reja.

Trzecieski Antoni, lekarz-fizjolog, * 1867; 1909 prof. farmakologji na uniw. w Kijowie, 1918 na uniw. ukraińskim tamże, 1922 zast. prof. fizjologji, 1923 prof. farmakologji na Uniw. Poznańskim.

Trzecieski Franciszek, działacz polityczny i społeczny, * 1807, † 1875; 1848 poseł w Wiedniu i Kromieryżu; 1861 założył Tow. Wzajemnych Ubezpieczeń w Krakowie; prowadził 1862—72 „Wydawnictwo dzieł tanich i pożytecznych"; poseł na sejm lwowski.

Trzeciorzęd, najstarsza formacja grupy kenozoicznej, składająca się przeważnie z piasków, iłów i margli. Dzieli się na paleogen (starszy trzeciorzęd) i neogen (młodszy trzeciorzęd). Pierwszy składa się z eocenu i oligocenu, drugi z miocenu i pliocenu. Podział lądów i mórz był odmienny od dzisiejszego; istniała Tetyda (ob.), Ameryka łączyła się z Europą przez Islandję i Grenlandję, a z Azją przez cieśninę Beringa. Indje angielskie łączyły się z Afryką i prawdopodobnie połączona była Azja z Australją. Trzeciorzęd był okresem intensywnych procesów górotwórczych. Powstały wówczas Alpy, Karpaty, Andy i inne góry fałdowe. Charakter flory, zwłaszcza środkowoeuropejskiej, ulegał zmianom w ten sposób, że był zrazu podzwrotnikowy, a następnie odpowiadający coraz zimniejszemu klimatowi. Gwałtowny rozwój zwierząt ssących.

Trzem, w średniowiecznej polszczyźnie: pałac, okazały budynek.

Trzemeszeńskie jezioro albo Popielewskie, jez. w pow. mogilnickim (woj. poznańskie), 313 ha, ok. 50 m. głęb.

Trzemeszno, m-ko w pow. mogilnickim (woj. poznańskie), nad jez. T., 5.200 mieszk.; kościół pcaugustjański.

Trzepowisko, mała wolna przestrzeń w lesie, posypana piaskiem, gdzie w dni upalne grzebią i kąpią się bażanty.

Trzeszczki, trzeszczkowe kości, ob. sesamoidea ossa.

Trzeszczkowska Zofja z Mańkowskich, poetka (pseud. Adam M...ski), * 1847, † 1911; poezje: „Jeden z wielu", „Przebrzmiałe akordy", „Pieśni Dorohowickie" i in.

Trześnia, ob. Prunus.

Trzetrzewiński Wojciech, ekonomista, * 1786, † 1865; 1862 członek Rady Stanu, prezes dyr. głów. Tow. Kred. Ziemskiego; napisał „O podatkach gruntowych stałych w Królestwie Polskiem" (1861) i in.

Trzewia, ob. viscera.

Trzewny nerw, ob. splanchnicus.

Trzęsawisko, to samo, co bagno lub torfowisko.

Trzęsidła, nazwa staropolska ozdób stroju kobiecego, wykonanych ze szlachetnych metali i drogich kamieni, drgających przy każdym ruchu ciała — stąd nazwa.

Trzęsidło, to samo, co Nostoc (ob.).

Trzęsienia ziemi, faliste drgania litosfery, których przyczyna leży we wnętrzu ziemi. Fale, wychodzące z ogniska trzęsienia, składają się z fal podłużnych i poprzecznych. Z punktu pierwszego wstrząśnienia, tzw. epicentrum, rozchodzą się fale promienisto. Linje, które łączą punkty równoczesnego wstrząśnienia, zowią się

homosejstami. W miarę oddalania się od epicentrum trzęsienie słabnie. Położenie ogniska trzęsienia oblicza się na 100 km. w głębi ziemi. Główne obszary trzęsienia ziemi leżą na wybrzeżu oceanu Spokojnego i nad morzem Śródziemnem, łączą się więc ze strefami gór trzeciorzędowych i stoją w związku przyczynowym z dyzlokacjami. Oprócz dyzlokacyjnych trzęsień ziemi, bywają trzęsienia wulkaniczne i zapadliskowe.

Trzęsło, ob. Batrachospermum.

Trzęślica, ob. Molinia.

Trzic, ob. Monfalcone.

Trzmiel, ob. Bombus terrestris.

Trzmielina, ob. Evonymus.

Trzmielinowate, ob. Celastraceae.

Trznadel, ob. Emberiza citrinella.

Trzon, ob. cokół.

Trzon kręgu, ob. vertebra.

Trzon włosów, ob. włosy.

Trzonowe zęby, ob. zęby.

Trzos, w dawnej Polsce worek podłużny do pieniędzy, wykonany zwykle ze skóry, którym opasywano się, zwłaszcza podczas podróży.

Trzusło, ob. pług.

Trzustka, pancreas, narząd gruczołowy, wydłużony, kształtu pryzmatycznego, barwy szarawej, o budowie wybitnie zrazikowej, znajdujący się na tylnej ścianie jamy brzusznej; narząd wydzielania zewnętrznego i wewnętrznego. Przewód t. (przewód Wirsunga), otwierający się do dwunastnicy, wydziela fermenty trawienne. Przy badaniu mikroskopowem t. wykazuje szereg zrazików, między któremi wykryć można całe grupy specjalnie ukształtowanych komórek (tzw. wysepki Langerhansa). Wydzielina wysepek L., dostając się bezpośrednio do krwiobiegu (wydzielanie wewnętrzne), reguluje przemianę węglowodanów, ułatwiając ich spalanie i powodując odkładanie nadmiaru spożytych węglowodanów w komórkach wątroby, jako substancji zapasowej (glikogenu). Zmniejszona ilość wysepek L., wrodzona lub nabyta, jest powodem cukrzycy.

Trzustkowy sok, płyn przezroczysty, jasny, pieniący się, o oddziaływaniu zasadowem, wytwarzany przez trzustkę i wydzielany drogą przewodu trzustkowego do dwunastnicy. Zawiera, obok nieznacznej ilości związków nieorganicznych, zaczyny (fermenty) trawienne, działające na substancje białkowe, na węglowodany, na tłuszcze. Nadto zawierać ma zaczyn, ścinający mleko (podpuszczka czyli ferment lab).

Trzy Radła, herb polski: w polu czerwonem trzy ostrza radeł, ku górze zwrócone; u szczytu trzy pióra strusie.

Trzydziestoletnia wojna 1618—48, szereg wojen domowych w Niemczech na tle współzawodnictwa między katolikami a protestantami, zapoczątkowana przez pogwałcenie praw i przywilejów, nadanych przez Rudolfa II protestantom czeskim; 23. V. 1618 Czesi powstali, oderwali się od Austrji i obwołali królem czeskim palatyna pfalckiego Fryderyka V, który przybył z wojskiem (wojna czeska 1618—20), pobity pod Białą Górą 1620. Zwycięzcy przenieśli się do Palatynatu, a po pobiciu stronników Fryderyka, do dolnej Saksonji. Chrystjan IV, król duński, który stanął na czele wojsk protestanckich 1624, został rozbity przez Wallensteina i zmuszony do zawarcia z cesarzem pokoju w Lubece 12. V. 1629. Król szwedzki, Gustaw Adolf, wezwany przez Stralsundczyków, których oblegał Wallenstein, przybył im na pomoc (wojna szwedzka 1630—35) i, z pomocą Francji i elektorów brandenburskiego i saskiego, pobił wojska bawarskie i wkroczył do Bawarji. Wallenstein poniósł klęskę pod Lützen 1632, w której to bitwie padł Gustaw Adolf. Nawiązane przez Wallensteina rokowania ze Szwedami i Sasami przerwane zostały wskutek zamordowania Wallensteina 1634. Wojsko cesarskie zwyciężyło armję protestancką pod Nördlingen 1634, poczem Sasi zawarli z cesarzem pokój praski (30. V. 1635). Francja weszła w ścisły sojusz ze Szwecją (wojna francusko-szwedzko-niemiecka 1635—48). Zwycięski pochód wojsk francusko-szwedzkich, które wkroczyły do Bawarji i Czech, skłoniły cesarza Ferdynanda III do zawarcia pokoju westfalskiego 24. X. 1648, który wojnę zakończył.

Trzydziestu tyranów, rząd oligarchiczny w Atenach, ustanowiony po wojnie peloponeskiej przez Spartan w 404—403 przed Chr.

Trzygłów, Triglaw, ob. mitologja słowiańska.

Trzykrotka, ob. Tradescantia.

Trzylufka, trójlufka, ob. dryling.

„Trzynasty punkt W. Wilsona". W warunkach zawieszenia broni, jako kardynalnych fundamentach pokoju po wielkiej wojnie, prezydent St. Zj. Woodrow Wilson, na wezwanie stron walczących, podał czternaście punktów, wśród których trzynasty był poświęcony Polsce; domagał się w nim odbudowy wolnej, niepodległej Polski, złożonej z ziem, zamieszkanych przez ludność rdzennie i przeważnie polską, z wolnym dostępem do morza.

Trzyniec (czesk. Třinec), osada górnicza w pow. cieszyńskim, na Śląsku czeskim (Czechosłowacja), nad rz. Olszą, 6.000 mieszk. (ok. 2.500 Polaków); wielkie huty żelazne, wielkie piece, walcownie stali, 160 pieców koksowych.

Trzypoł, nieruchoma sieć, złożona z trzech części, w którą napędza się ryby.

Trzywdar, herb polski: w polu czerwonem trzy krzyże białe, połączone z sobą tak, że dwa całe są w górze a trzecie pół krzyża stanowi jakgdyby ich podstawę; pomiędzy niemi trzy gwiazdy złote; u szczytu pięć piór strusich.

Tsaidam, kraina w płn.-zach. Tybecie (Azja środk.), pustynna, z wieloma słonemi jeziorami.

Tsana, ob. Tana.

Tsao-Fuch-Hing, malarz chiński z III w. po Chr., pierwszy znany w historji malarz chiński, wyobraziciel smoków i feniksów.

Tschirch Alexander, farmakognosta współczesny, * 1856; od 1890 profesor farmakognozji w Bernie szwajcarskim; liczne prace

z dziedziny anatomji roślin oraz powstawania olejków i żywic; wydał „Handbuch der Pharmakognosie".

Tschirnhaus Ehrenfried Walter von, filozof, matematyk i fizyk niemiecki, * 1651, † 1708; główne dzieło: „Medicina mentis sive artis inveniendi praecepta generalia" (Amsterdam, 1687).

Tschudi Aegidius, pierwszy kronikarz szwajcarski, * 1505, † 1572; autor „Helvetische Chronik"; dodał do dziejów Szwajcarji legendę o Rütli i W. Tellu.

Tschudi Johann Jakob, szwajcarski przyrodnik i podróżnik, * 1818, † 1889; opisał południową Amerykę.

Tse-tse, ob. Glossina morsitans.

Tsi-nan-fu, stol. prow. Szan-tung (Chiny płn.-wsch.), 350.000 mieszk.; fabr. jedwabiu i dywanów.

Tsing-czou, m. w prow. Szan-tung (Chiny płn.-wsch.), 80.000 mieszk.; wyroby jedwabne.

Tsing-tau, m. port. w prow. Szang-tung (Chiny płn.-wsch.), gł. ośrodek handl. terytorjum Kiao-czou, 44.800 mieszk.

Tsu, m. port. w zach. części wyspy Hondo (Japonja), 48.000 mieszk.

Tsuga, drzewa iglaste z rodz. Abietaceae (jodłowate), rosnące w Ameryce Płn. (4 gat.), Japonji (2 gat.) i Himalajach (1 gat.). Mają pędy cienkie, przeginające się, igły z jednym tylko przewodem żywicznym, płaskie, cienkie, osadzone na krótkich sęczkach, szyszki drobne, wiszące, nie rozpadające się po dojrzeniu, o łuskach miękkich, brzegiem zaokrąglonych; drewno bez przewodów żywicznych. W ogrodach sadzona jest często T. canadensis, drzewo płn.-amerykańskie, do 20—30 m. wys., o igłach 10—13 cm. dług., na końcach łagodnie zaokrąglonych, niekłujących, zwierzchu ciemno zielonych, pod spodem o dwóch biaława-sinych paskach. Dostarcza balsamu kanadyjskiego.

Tsunenobu, malarz i grafik japoński, † 1683; malował zwierzęta i kwiaty.

Tsunetaka, malarz japoński z XVIII w., razem z Motomitsu założyciel szkoły Tosa, jednej z największych szkół malarskich w Japonji, uważanej za rodzaj Akademji cesarskiej.

Tsuszima, ob. Cuszyma.

Tszang-Seng-Yeou, mistrz malarstwa buddystycznego chińskiego IV w.; z polecenia cesarza Wou wykonał liczne obrazy dla świątyń buddyjskich.

Tszao-Mong-Fou, malarz chiński, * 1234, † 1322; pejzaże na jedwabiu (British Museum).

Tsze-dżiu, ob. Quelpart.

Tszlokuwan, malarz japoński z XIV w., malował ptaki drapieżne.

Tszu-Ho-Leang, malarz chiński, * 181, † 234 po Chr.; portrecista, pejzażysta i malarz rodzajowy.

Tu, symbol chemiczny pierwiastka tulu.

Tua res agitur (łac.), o ciebie chodzi; cytata z Horacego.

Tuamotu, dawniej Paumotu, (franc. Touamotou), Wyspy Perłowe, francuski archipelag wysp koralowych we wsch. Polinezji, na oceanie Spokojnym, 860 km², 3.800 mieszk.; wywóz pereł.

Tuaregowie, lud pochodzenia berberyjskiego w Saharze środk., ok. 300.000 głów, mahometanie, koczownicy, pasterze (chów kóz, owiec i wielbłądów), w dolinach górskich na płn. rolnicy; podzieleni na cztery grupy.

Tuât, grupa oaz (Tidikelt, 8.000 mieszk.) w Saharze zach. (Afryka), dług. ok. 400 km., szer. 60 km., 15.000 mieszk.; przeszło 4,000.000 palm daktylowych.

Tuba, instrument muzyczny, używany w starożytności u Rzymian. W XIX w. skonstruowano t. z wentylami w celu wydobycia tonów najniższych dla zespołu instrumentów dętych blaszanych. Wagnerowskiemi nazywają się tuby specjalnie sporządzane dla tetralogji „Pierścień Nibelungów". Do rzędu tub, mających z reguły kilka odmian (tenorbas, kontrabas), zaliczają się także eufoniony, bombardony i helikony, używane w orkiestrach wojskowych.

Tuba.

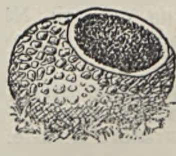
Tuba auditiva, ob. Eustachjusza trąbka.

Tuba Fallopii, ob. Fallopjusza trąbka.

Tuber, w anatomji, dermatologji itp. guz, wzniesienie, wypuklenie; t. frontale (guz czołowy), t. parietale (guz ciemieniowy), uwypuklenia na kości czołowej, wzgl. ciemieniowej.

Tuber, trufla, grzyb z rodziny Tuberaceae (truflowate), podklasy Ascomycetes (workowce). Żyje podziemnie w próchnicy leśnej, przeważnie na gruntach wapiennych; należy do grzybów, tworzących mycorhizę (ob.). Owocniki trufli tworzą w ziemi na głębokości 2—20 cm. ciała bulwkowate, o powłoce grubej, najczęściej nierównej, brodawkowatej, czarnej lub jasnej, miąższu żyłkowato-marmurkowatym; po dojrzeniu cały owocnik mięknie i gnije, nie rozpylając się tak, jak purchawka. Trufle zbierane bywają przy pomocy odpowiednio ułożonych psów lub trzody chlewnej. U nas w lasach dębowych, grabowych i bukowych

Trufla.

Tęgoskór.

przytrafia się T. aestivum, t. czarna (tabl. Grzyby 32), mająca owocniki okrągławo wielościenne, średnicy 1,5—8 cm., o powłoce brunatno-czarniawej, miąższu żółtawo-białym lub czarniawym z ciemniejszemi żyłkami (rys.; — przekrój przez owocnik); zapach mocny, aromatyczny; dojrzewa jesienią. Z gatunków obcokrajowych najcenniejsza jest T. brumale (Włochy, Francja, płd. Niemcy). Blisko spokrewniony z rodzajem T. jest rodzaj Choiromyces, którego gat. Ch. meadriformis, zwany pospolicie truflą białą, ma owocniki nieco do bulwy ziemniaczanej podobne, o powłoce barwy szarożółtej, często z jaśniejszemi szczelinami, miąższu białym z ciemniejszemi żyłkami. Za trufle brany jest często rodzaj Scleroderma, tęgoskór.

Tuberculosis, ob. gruźlica.

Tuberculosis colliquativa, ob. scrophuloderma.

Tuberculosis renum, ob. nephrophtisis.

Tuberculum, w anat. nieznaczne wzniesienie, guzek; 1) t. Darwini, t. auriculae, guzek (wzgórek) Darwina, nieznaczne guzkowate wzniesienie w górnej części małżowiny usznej u człowieka; 2) gruzełek, nieznaczne wzniesienie skóry, wielkości od ziarnka soczewicy do orzecha laskowego, występujące często przy różnych chorobach skórnych.

Tuberkulidy, charakterystyczne wykwity skórne, występujące wyłącznie u osobników gruźliczych, wywoływane prawdopodobnie przez prątki gruźlicze lub ich jady; cechują się przebiegiem łagodnym i długotrwałym. Występują przeważnie u dzieci i osób młodych.

Tuberkulina, preparat, otrzymywany z prątków gruźliczych i używany przy gruźlicy w celach rozpoznawczych (ob. Pirquet'a odczyn) lub leczniczych.

Tuberkulinowy odczyn, odczyn, występujący u osobników gruźliczych po wstrzyknięciu małych dawek tuberkuliny.

Tuberosa (Polianthes tuberosa), roślina cebulkowa z rodziny Amaryllidaceae (amarylkowate); ma liście trawiaste kwiaty białe, silnej woni, zebrane w luźny, wydłużony kłos wierzchołkowy. Pochodzi z Ameryki Środk. (Meksyk); powszechnie hodowana jako ozdobna; we Francji uprawiana w celach perfumeryjnych.

Tubiflorae, rurkokwiatowe, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Sympetale (zrosłopłatkowe); rośliny zielne, rzadziej zdrewniałe. Kwiaty grzbieciste lub promieniste, najczęściej 5-krotne. Pręcików 4 lub 2, rzadziej 5. Słupek często dwukrotny i dwukomorowy, rzadziej 3 lub 5-krotny i komorowy. Zalążki zwykle liczne. Należą tu rodziny: Convolvulaceae, Cuscutaceae, Polemoniaceae, Boraginaceae, Solanaceae, Scrophulariaceae, Lentibulariaceae, Orobanchaceae, Gesneriaceae, Bignoniaceae, Acanthaceae, Verbenaceae, Labiatae, Plantaginaceae Globulariaceae i in.

Tubinares, Procellariiformes, rurkonose, burzyki, nazwa rzędu ptaków z legjonu Colymbomorphae. Ptaki wysiadkowe, morskie, zdolne do nader wytrwałego lotu. Dziób mocny, hakowato wygięty; nozdrza rurkowato wydłużone. Skrzydła długie i ostre. Nogi krótkie, płetwowate: tylny palec szczątkowy. Należy tu rodzina Procellariidae. Na uwagę zasługuje Diomedea exulans, albatros, o lotkach najdłuższych ze wszystkich ptaków (siąg 3—4 m.). Ob. Thalassidroma pelagica.

Tübingen, m. okręg. w Szwarcwaldzie w Wirtembergji (Niemcy), nad rz. Nekarem, 20.500 mieszk.; zamek, uniwersytet.

Tubuai (franc. Toubouai), franc. archipelag wysp wulkanicznych na oceanie Spokojnym (Polinezja), 286 km², 2.550 mieszk.; najw. wyspy: Tubuai, Rurutu, Raiwawae, Rapa i Rimatara; wywóz kawy i bananów.

Tuburi (franc. Toubouri), bagna w środk. Sudanie w krainie Adamaua (franc. Afryka równikowa), 90 km. dług., odpływ do jez. Czad i do rz. Benue.

Tuchaczewskij M. dowódca armji sowieckiej w wojnie przeciw Polsce 1920; wydał wykłady swoje z Akademji Wojskowej w Moskwie pt.: „Pochód za Wisłę" (Moskwa, 1923), z któremi polemizował J. Piłsudski w książce swej pt.: „Rok 1920" (wyd. II, 1927).

Tuchla, górska stacja klimatyczna w pow. skolskim (woj. stanisławowskie), nad rz. Oporem,550 m. n. p. m.

Tuchola, m. pow. (woj. pomorskie), 4.500 mieszk.; przemysł drzewny.

Tucholczyk Jan (właśc. Jelonek, Cervus), prawnik i gramatyk, * 1500, † ok. 1557; prof. Akad. Krakowskiej; napisał: „De moribus Ecclesiae catholicae" (1530), „Institutiones grammaticae" (1533) i in.

Tucholskie bory, wielka puszcza w woj. pomorskiem, ok. 3.000 km² (w tem 1.370 km² lasów państwowych), przerywana osadami, polami i łąkami; podłoże piaszczyste, przeważają sosny, na miejscach wilgotnych brzozy; liczne jeziora.

Tuchów, m-ko w pow. tarnowskim (woj. krakowskie), nad rz. Białą, 2.500 mieszk.

Tucuman (San Miguel del), stol. prow. T. w Argentynie (Am. Płd.), 91.200 mieszk.; uniwersytet, przemysł cukrowniczy.

Tucydydes (Thukidydes), historyk grecki, * ok. 460, † po 400 przed Chr.; jako dowódca floty ateńskiej, skazany na wygnanie za spóźnienie się z odsieczą miastu Amfipolis; napisał dzieje wojny peloponeskiej (431—411), wprowadzając poraz pierwszy w historjografji europejskiej metodę pragmatyczną. Wywarł wielki wpływ na historjografję późniejszą.

Tuczne komórki (niem. Mastzellen), białe ciałka krwi (leukocyty), posiadające w protoplazmie dość grube ziarenka o silnem powinowactwie do barwników zasadowych. Przy odpowiedniem barwieniu preparatów krwi, np. błękitem metylowym i eozyną, ziarnistość komórek t. barwi się na kolor niebieskofioletowy. Ilość komórek t. stanowi ½% ogólnej ilości białych ciałek.

Tuczno, jezioro w pow. inowrocławskim (woj. poznańskie), 2 km², odpływa do Noteci.

Tuczyn, m-ko w pow. rówieńskim (woj. wołyńskie), nad Horyniem, 3.000 mieszk.

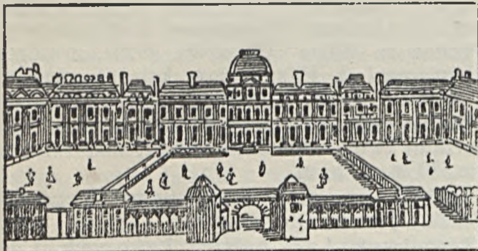
Tudor, dynastja angielska 1485—1603. Protoplasta szlachcic z Walji O v e n T., ożeniony w 1422 z Katarzyną francuską, wdową po Henryku V. Syn jego E d m u n d hr. Richmond ożenił się z Małgorzatą Beaufort, dziedziczką rodu Lancaster. Syn ich H e n r y k wstąpił na tron angielski jako Henryk VII. Ród T. wygasł na wnuczce Henryka VII, Elżbiecie, w 1603.

Tufowy wulkan, wulkan złożony głównie z tufów, ma duże a płaskie kratery.

Tufy, ob. m a r t w i c e.

Tugendbund, związek patrjotyczny „moralno-naukowy", utworzony z inicjatywy prof. Lehmanna w Królewcu w 1808, oficjalnie rozwiązany z woli króla 31. XII. 1809.

Tuileries, niegdyś zamek w Paryżu, wzniesiony 1564 na miejscu dawnej cegielni (stąd nazwa), od czasów Ludwika XVI rezydencja

Dawny pałac Tuileries.

królów i cesarzy francuskich, spalony 1871; ogród, planowany 1664 przez Le Nôtre'a.

Tuja, ob. T h u j a.

Tujałka, ob. S a l p i g l o s s i s.

Tuk, ob. T u l e j a.

Tukkum (łot. Tukums), m. pow. w Kurlandji (Łotwa), nad rz. Szlok, dopł. rz. Aa, 6.000 mieszkańców.

Tul (T h u l i u m), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 169,4; należy do tzw. „ziem rzadkich"; w związkach chemicznych występuje jako pierwiastek trójwartościowy, dając związki typu TuXs; odkryty przez Cleve'go i Lecoq de Boisbaudran'a w 1879.

Tulcea, ob. T u l c z a.

Tulcza (rum. Tulcea), m. pow. w Dobrudży (Rumunja), nad deltą Dunaju, 23.000 mieszk.

Tulczyn, m-ko w pow. bracławskim, gub. podolska, na Ukrainie, 28.000 mieszk.; park i pałac, niegdyś rezydencja Szczęsnego Potockiego.

Tuleja, 1) lub t u l e j k a, tylna część dawnej kopji rycerskiej, rozszerzająca się w kształcie lejka, służąca do osłony ręki, ujmującej rękojeść; 2) t. lub t u k, rodzaj podstawki rurkowej albo pochewki skórzanej, w której jeździec trzyma koniec kopji, lancy, piki; 3) ogólnie tulejka oznacza rurkę (otwór), w którą wprowadza się lub osadza się przedmiot zamykający (uszczelniający) rurkę.

Tulejek, rurka rogowa przy śrótownicy.

Tulejka, ob. T u l e j a.

Tulipa, t u l i p a n, rośliny cebulkowe z rodziny L i l i a c e a e (liljowate). Pochodzą z okolic cieplejszych Europy i Azji. Mają cebulę otuloną brunatną, suchą łupiną, gląbik jednokwiatowy, kwiat po rozwinięciu się wzniesiony, okazały; działek 6, wolnych, barwnych, bez mionikowego korytka w nasadzie, pręcików 6, od działek krótszych. Dziko w płd. Europie T. s i l v e s t r i s, t. dziki, żółto kwitnący. Tulipany ogrodowe (Rys.), powszechnie uprawiane w bardzo licznych odmianach, pochodzą od T. G e s n e r i a n a, rosnącego dziko w Azji Mniejszej, na pobrzeżach morza Czarnego, i sprowadzonego po raz pierwszy do Europy około 1559. Uprawą tulipanów w obecnych czasach zajmują się specjalnie Holendrzy, zwłaszcza w okolicach Haarlemu.

Tulipan ogrodowy.

Tulipan, ob. T u l i p a.

Tulipanowiec, ob. L i r i o d e n d r o n t u l i p i f e r a.

Tulle, gł. m. dep. Corrèze (Francja), nad rz. Corrèze, 16.000 mieszk.; fabryki broni; do 1810 fabryki koronek (stąd nazwa t i u l).

Tullus Hostilius, według legendy 3-ci król Rzymu 672—640 przed Chr.; przypisują mu zburzenie m. Alba Longa i wybudowanie gmachu dla senatu (C u r i a H o s t i l i a).

Tulon, ob. T o u l o n.

Tuluza, ob. T o u l o u s e.

Tuła, m. gub. w Rosji środk. nad rz. Upą, 130.000 mieszk.; fabr. broni, samowarów, wyroby metalowe.

Tułów, ob. k a d ł u b.

Tum (włosk. d u o m o), katedra, kościół katedralny.

Tum, w. w pow. łęczyckim (woj. łódzkie), kościół z 1161.

Tuma K a r o l, publicysta i literat czeski, * 1843, † 1917; długoletni redaktor dziennika „Národni Listy"; napisał: „O Jerzym Waszyngtonie", „Apostoł swobody" (G. Manzini), „Naród uciśniony" (Irlandczycy), wielką monografję „Karol Havliček-Borovský" i in.

Tumak, ob. M u s t e l i d a e.

Tumaki, futro z kun.

Tumenol, związek organiczny $C_{41}H_{51}O_2.SO_3.NH_4$, bronzowa, lepka, smolista masa; środek stosowany w chorobach skórnych przy pryszczycy; łagodzi swędzenie, zmniejsza objawy zapalne.

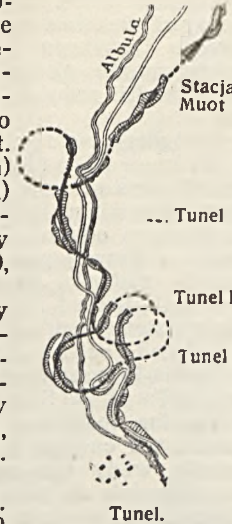
Tumor (łac.), obrzmienie, guz zapalny lub nowotworowy.

Tunbridge Wells, m. w hr. Kent (Anglja płd.-wsch.), 35.600 mieszk.; źródła mineralne.

Tundry, rozległe, bezleśne, płaskie lub słabo faliste przestrzenie Europy płn., Syberji i Ameryki Płn., porośnięte w okolicach suchych porostami oraz mchami z rodzaju P o l y t r i c h u m, w okolicach bagnistych (tzw. tundry chwiejące się) utworzone z mchów torfowców (S p h a g n u m).

Tundża, l. dopływ Maricy w Rumelji wsch., dług. 283 km.

Tunel, budowla, przeprowadzona pod ziemią, mająca na celu zmniejszenie spadku pewnej komunikacji (kolei, drogi, kanału itd.), skrócenie jej długości lub ominięcie różnego rodzaju przeszkód. Przeważnie buduje się t. w górach, a do najdłuższych należą: t. św. Gotarda (ok. 15 km) i simploński (ok. 20 km) w Szwajcarji. Do charakterystycznych należy spiralny t. Albula (ob.), przeprowadzony we wnętrzu góry, a mający na celu przedłużenie toru kolej., osiągnięcie znaczniejszej wysokości, jakiej pociąg, w prostej linji biegnący, nie mógłby pokonać. (Rys.).

Tunel.

Tung-czou, m. w pow. Czi-li (Chiny płn.), 100.000 mieszkańców; handel karawanowy.

Tungen M i k o ł a j, biskup warmiński, †1489; wybrany i zatwierdzony przez papieża w 1468 wbrew woli Kazimierza Jagiellończyka, znalazł poparcie u Macieja węgierskiego; pobity przez wojska polskie (tzw. „wojna księża" albo „popia"), złożył hołd królowi polskiemu 1479.

Tung-ting, jez. w prow. Hu-nan (Chiny środkowe), 5.500 km²; odpływ przez rz. Jang-tse-kiang.

Tunguragua, 1) prow. Ekwadoru (Am. Płd.), 103.000 mieszk.; stol. Ambato; 2) wulkan w Andach ekwadorskich, 5.087 m. wys.

Tunguzi, plemię mongolskie, spokrewnione z Mandżu. Obszar wędrówek właściwych Tunguzów (ok. 66.000) sięga od środkowego Jeniseju aż po brzeg morza Ochockiego. Do Tunguzów zalicza się także Lamutów, Oroków, Oroczonów, Olczów, Manegrów, Gołdów i in. drobne plemiona.

Tunguzka, trzy dopływy rz. Jeniseju na Syberji: 1) G ó r n a albo A n g a r a (ob.); 2) Ś r e d n i a albo K a m i e n i s t a, dług. 1.306 km. (790 km. żeglowna); 3) D o l n a, dług. 2.699 km (750 km. żegl.).

Tunica proprior pallio est (łac.), bliższa koszula ciała, niż płaszcz.

Tunicata, o s ł o n i c e, nazwa podtypu tkankowców (M e t a z o a) z typu C h o r d a t a (s t r u n o w c e). Wolno pływające albo osiadłe zwierzęta morskie workowatego kształtu, okryte galaretowatym albo mniej lub więcej stwardniałym płaszczem, zawierającym substancję zbliżoną do celulozy (T u n i c y n a). Przednia część przewodu pokarmowego przekształca się w worek skrzelowy, pełniący funkcję organu oddechowego. Serce otwiera się od przodu i tyłu do pierwotnej jamy ciała. Są hermafrodytami, jednakże obok rozrodu płciowego, znany jest rozród bezpłciowy przez pączkowanie lub podział. Obecność struny grzbietowej w rozwoju wskazuje na pokrewieństwo z A c r a n i a i V e r t e b r a t a. W stanie dojrzałym struna grzbietowa występuje tylko u C o p e l a t a. Do T. należą rzędy: 1) C o p e l a t a (wolno pływające T. z ogonem pływnym, zawierającym strunę grzbietową); 2) T h e t h y o d e a (osiadłe T. o dużym worku skrzelowym i otworem odbytowym w okolicy otworu ustnego); 3) T h a l i a c e a (wolno pływające, przeźroczyste T., posiadające na przeciwległych biegunach otwory, gębowy i odbytowy, i worek skrzelowy z dwoma rzędami otworów skrzelowych). W rozwoju występuje zmiana pokoleń.

Tunika (łac.), główna część odzieży starorzymskiej, rodzaj koszuli bez rękawów, u mężczyzn sięgająca do kolan, u kobiet do stóp; często noszono podwójną t., wewnętrzną, krótszą, oraz zewnętrzną, od czasów cesarstwa zaopatrzoną zazwyczaj w rękawy.

Tunis (arab. I f r i k i j a), kraina w płn. Afryce na wsch. od Atlasu, nad morzem Śródziemnem, 167.400 km., 2,095.000 mieszk. (25.000 Włochów); na płn.-zach. górzyste, na wsch. nizinne wybrzeże, płd. część tworzą stepy, obfitujące w szoty (słone jez.), liczne oazy; klimat w płn.-zach. części śródziemnomorski, w płd.-wsch. suchy i gorący; na płn. uprawa zboża, winorośli, oliwek, owoców płd., palma daktylowa; kopaliny (cynk, ruda ołowiana, żelaza, fosfaty); przemysł tkacki (wyrób mat i dywanów), wyroby skórzane, ceramiczne; T., skolonizowany przez Fenicjan, tworzył ośrodek państwa kartagińskiego, potem wchodził w skład prow. rzymskiej Africa, następnie zajęty przez Wandalów i Arabów, w XVI w. dostał się pod władzę Turków i tworzył autonom. król.; w 1881 przeszedł pod protektorat francuski; stol. T.; ważn. miasta: Bizerta, Suza i in.

Tunis (arab. T. e l C h a d r a), stol. i główny port Tunisu, 170.400 mieszk.; siedziba gubernatora francuskiego, politechnika, liczne meczety; obejmuje dwie dzielnice: europejską i mahometańską; znaczny handel, wywóz żelaza, fosfatów, zboża, wina i owoców; na płn.-wsch. ruiny starożytnej Kartaginy.

Tunja, stol. dep. Boyaca w Boliwji (Am. Płd.), 10.000 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Tunstall, m. w hr. Stafford (Anglja środk.), 20.000 mieszk.; przemysł chemiczny.

Tuńczyk, ob. T h y n n u s t h y n n u s.

Tupaja ferruginea, T a n a, w i e w i ó r e c z n i k r d z a w y, ssak z rodziny T u p a j i d a e (w i e w i ó r e c z n i k i); rząd I n s e c t i v o r a (o w a d o ż e r n e), podgromada M o n o d e l p h i a. Dług. ciała ok. 20 cm. Z wyglądu i nadrzewnego trybu życia przypomina wiewiórki, różni się ryjkowato wydłużonym i zaostrzonym pyskiem. Zębów 28, siekacze stożkowate. Kości goleni nie zrośnięte. Sierść rdzawa. Ogon puszysty, ok. 20 cm. dług. Żywi się owadami, jada również owoce. Zamieszkuje wyspy Sundzkie (Borneo, Sumatrę, Jawę i niektóre inne), oraz Indje Wsch.

Tupinambis teguixin, t e g w i k s y n c e n t k o w a n y, t e j u, gad z rodziny T e j i d a e; rząd S a u r i a, gromada R e p t i l i a. Dług. ok.

1 m. Ciało okryte łuskami i tarczkami. Język opatrzony łuskowatemi brodawkami. Ubarwienie błyszcząco czarne z żółtemi centkami i opaskami. Palce kończyn tylnych wyjątkowo duże. Bardzo bojaźliwy, żyje w norkach podziemnych. Żywi się owocami i drobnemi zwierzętami. Zamieszkuje Gujanę. Mięso jadalne i bardzo smaczne.

Tupy Karol Eugenjusz (pseud. Jablonský Bolesław), poeta czeski, * 1813, † 1881; od 1847 przebywał w Krakowie w klasztorze Zwierzynieckim; napisał „Poezje", wiersze dydaktyczne „Mądrość ojcowska".

Tur, ob. Bos primigenius.

Tur Jan, teratolog i anatom, * 1875;kand. nauk przyr. Uniwersytetu Warszawskiego; 1907 dr. filozofji Uniwersytetu Lwowskiego; 1918 docent Uniwersytetu Jagiellońskiego; 1919 profesor anatomji porównawczej Uniwersytetu Warszawskiego; członek-założyciel Towarzystwa Naukowego Warszawskiego; Członek Société de Biologie de Paris i w. in.; napisał przeszło 100 rozpraw specjalnych z zakresu embrjologji kręgowców i teratogenji, ogłoszonych po polsku i po francusku; książki treści ogólniejszej: „Nauka i Uczony" (1917), „Potwory i ich rozwój" (1927).

Tura, 1. dopływ Tobołu na Syberji, dług. 725 km.

Tura Cosimo (Cosma), zw. Cosmé, malarz włoski, * 1432, † 1495; malarz nadworny d'Estów; z dzieł: „Zwiastowanie", „Św. Jerzy" (katedra w Ferrarze), „Św. Antoni Padewski" (Modena), „Madonna" (Bergamo), „Madonna" (Berlin).

Turan, nazwa wielkiej niziny, położonej na płn. od Iranu, pomiędzy m. Kaspijskiem a górami Tian-Szan i Pamir, niegdyś dno dawnego morza, którego pozostałością jest dzisiejsze m. Kaspijskie i jez. Aralskie; stepowy, na wsch. pustynny; liczne oazy (uprawa bawełny); ludność koczownicza; pod względem politycznym wchodzi , poza małym skrawkiem płd., należącym do Afganistanu, w skład ros. rep. Turkiestańskiej, podzielonej w 1924 na Turkmenistan i Uzbekistan.

Turbacz, najw. szczyt w paśmie Gorców (Beskidy zach.), 1.311 m. wys.

Turbae, chóry, biorące w oratorjach udział jako żydzi lub poganie, w przeciwieństwie do chórów refleksyjnych, tj. śpiewających psalmy, hymny lub chorały.

t. hinduski; t. turecki.

Turban, zawój turecki, okrycie głowy z jednej sztuki materji, zawiniętej czterokrotnie; również nakrycie głowy innych, licznych ludów wschodnich.

Turban'a podział, podział gruźlicy płuc na trzy okresy, podany przez lekarza z Davos, Ch. Turbana; okres I-szy — zajęcie jednego lub obu szczytów, okres II-gi — zajęcie od 1/2 do 1 płata, okres III-ci — zajęcie więcej niż jednego płata.

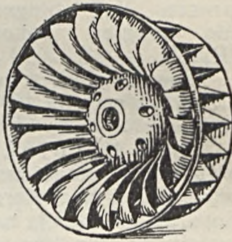
Turbato melius capiuntur flumine pisces (łac.), w mętnej wodzie ryby najlepiej się łowią.

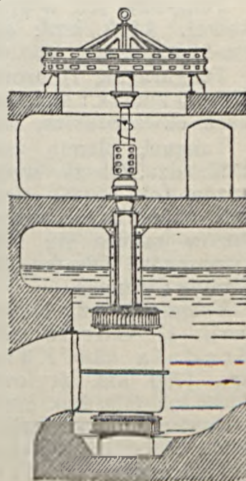
Turbator chori (łac.), psujący harmonję; nazwa symboliczna z czasów średniowiecza, oznaczająca osobę, która podczas misterjów kościelnych umyślnie psuła harmonję śpiewu chóralnego przykrym dysonansem, wyrażając w ten sposób niemożliwość ciągłej harmonji, pomyślności, radości i szczęścia na tym świecie.

Turbellaria, wirki, nazwa rzędu robaków płaskich (Plathelminthes). Ciało przeważnie listkowatego kształtu, okryte orzęsionym nabłonkiem. Jelito proste lub rozgałęzione, pozbawione odbytu. Prawie wyłącznie hermafrodyty. Rozwój przeważnie prosty. Posiadają wielkie zdolności regeneracyjne i w związku z tem możliwość rozrodu bezpłciowego. Obejmują cztery podrzędy: Acoela, Rhabdocoela, Tricladida i Polycladida.

Turbia-Krzyształowicz, ob. Krzyształowicz-Turbia Stanisław.

Turbina, maszyna, zamieniająca energję strumienia wody lub pary bezpośrednio na ruch obrotowy. T. wodna, koło z osadzonemi na obwodzie łopatkami. Napór na łopatki powstaje albo przez zmianę kierunku prędkości strumienia (t. akcyjna), albo przez zmianę kierunku i wielkości prędkości (t. reakcyjna). Woda wchodzi na t. równolegle do osi t. (t. osiowa) lub w kierunku promienia (t. promieniowa). W t. stycznobiernej strumień wody ma kierunek styczny do obwodu koła. Przy dużych ilościach wody rozdziela się strumień na kilka wirników. Regulacja energji, pobieranej i oddawanej przez t., uskutecznia się przez przekręcanie ruchomych łopatek lub przez zmianę ilości dopływającej wody.

Turbina.

Podwójna turbina Francis'a do pędzenia dynamomaszyny.

Turbina parowa, ob. maszyna parowa.

Turcja (Türk Džemhurjieti), do 1922 państwo Otomańskie albo Osmańskie, Porta Otomańska, obecnie republ. w zach. Azji i na wsch. skrawku półwyspu Bałkańskiego w Europie, obejmuje (po utracie w wojnie światowej Syrji, Mezopotamji, Palestyny i Arabji), następujące kraje: w Azji: całą Azję Mniejszą z wyspami przybrzeżnemi (oprócz Rodosu i Dodekanezu), zach. i płd. Armenję oraz zach. i środk. Kurdystan; w Europie: płd.-wsch. Trację po rz. Maricę wraz z Konstantynopolem (25.000 km²); ogółem ok. 450.000 km² i ok. 10,000.000 mieszk.; uprawa zboża, oliwek, tytuniu, owoców i winnej latorośli, wielkie lasy, chów bydła i kóz angorskich, hodowla jedwabnika, rybołówstwo; kopaliny: żelazo, węgiel, miedź, cynk, srebro, sól; przemysł słabo rozwinięty: tkalnie bawełny, jedwabiu, wyrób dywanów; tartaki, młyny. T. podzielona jest na 13 prow. (wilajetów); stol. Angora. Państwo tureckie wywodzi się od państwa Seldżuków; ok. 1242 dostało się pod panowanie Mongołów, ok. 1300 rozdzieliło się na szereg mniejszych księstewek; najważniejsze z nich było osmańskie; za pierwszych władców szybko się rozszerzało: Murad I podbił Trację i przeniósł stolicę do Adrjanopola (1365); państwo serbskie zostało rozbite po klęsce na Kosowem Polu (1389); Bajazet I (1389—1402) podbił Bułgarję, Macedonję, Tesalję, pobił wojska Zygmunta luksemburskiego pod Nikopolis (1396), został pobity przez Timura (bitwa pod Angorą, 1402); Murad II walczył z Węgrami; pobity w 1443 przez J. Hunyadiego, odniósł zwycięstwo pod Warną 1444; w 1453 Mohammed II zdobył Konstantynopol, kładąc kres państwu bizantyjskiemu, 1456 Turcja zajęła Peloponez, 1470 Albanję, 1478 uzależniła Mołdawję. Selim I (1512—20) rozszerzył posiadłości tureckie w Azji i w Egipcie (podbój państwa Mameluków); największą potęgę osiągnęła Turcja za panowania Solimana I (1520—66), który zajął znaczną część Węgier (zwycięstwo pod Mohaczem 1526), w 1529 dotarł pod Wiedeń, w 1533—36 zajął Gruzję i Mezopotamję. Za jego następców (Selim II 1566—1574, Murad III do 1595, Mohammed III do 1603, Achmed I do 1617) zaczął się rozkład wewnętrzny państwa (rewolucje janczarów); za panowania Osmana II miała miejsce wyprawa na Polskę, zakończona klęską wojsk polskich (śmierć Żółkiewskiego) pod Cecorą 1620; druga wyprawa (1621) nie powiodła się wskutek dzielnej obrony Chocima. W II-ej poł. XVII w. wzrost państwa tureckiego był wynikiem działalności wielkich wezyrów z rodu Köprülü; w 1672 T. zajęła Podole, zdobywając Kamieniec Podolski. Od czasu wyprawy wezyra Kara Mustafy na Wiedeń i zwycięstwa Jana Sobieskiego w 1683 zaczął się upadek państwa tureckiego; klęski, poniesione pod Slankamen i Zentą (1697), zmusiły T. do zawarcia pokoju w Karłowicach (1699), którego mocą Węgry i Siedmiogród dostały się Austrji, Podole wróciło do Polski; pokojem pożarowickim 1718 utraciła T. Belgrad. Mustafa III (1757—73) wystąpił przeciw Rosji w obronie niezależności Polski, lecz armja turecka poniosła szereg klęsk i T. została zmuszona do zawarcia pokoju w Kuczuk-Kajnardżi (1774), tracąc Krym i wybrzeża m. Czarnego. Wojna 1788—91 z Austrją i Rosją (pokój w Jassach, 1791) oderwała obszar nad Dniestrem (Besarabja). Próba reform cywilnych

Turcja.

i wojskowych za Selima III (1789—1807) nie powiodła się; Mohammed II (1808—39) wytępił zrewoltowanych janczarów (1826), wprowadzając nową organizację wojskową; w 1804 wybuchło powstanie serbskie, 1821 greckie, którego T. nie zdołała stłumić; od 1826 Serbja i kraje naddunajskie stały się państwami trybutarnemi; w 1829 T. pokojem adrjanopolskim, zawartym z Rosją, zagwarantowała niepodległość Grecji. W 1833 Egipt stał się tylko nominalną częścią państwa tureckiego, 1853 doszło do wybuchu wojny z Rosją, przeciwko której wystąpiła Francja i Anglja (1853—56 wojna krymska); w 1856 przeprowadzono równouprawnienie wszystkich wyznań w T.; w 1875 wybuchło powstanie w Hercegowinie, potem w Bułgarji; po wojnie z Rosją 1877—78 (pokój w S. Stefano) na kongresie berlińskim 1878 T. zrzekła się praw zwierzchnich do państw bałkańskich i została ograniczona w Europie do posiadania Albanji, części Macedonji i Tracji; w 1908 zaczął się rozwijać ruch młodoturecki, który zmusił sułtana Abdul Hamida do nadania konstytucji; w 1011—12 T. utraciła Trypolis, w wojnach bałkańskich 1912—13 niemal wszystkie posiadłości europejskie na rzecz państw sąsiednich (Serbji, Bułgarji, Grecji). W czasie wielkiej wojny stanęła T. w obozie państw centralnych (od 1. XI. 1914), z pomocą Niemiec obroniła Dardanele (1915—16); w 1918 została armja turecka pobita, 30. X. t. r. zawarto zawieszenie broni; Konstantynopol został zajęty przez wojska koalicyjne. Ruch patrjotyczny pod wodzą Mustafy Kemal Paszy doprowadził do utrwalenia rządu w Angorze (23. IV. 1920 otwarcie Zgromadzenia Narodowego); 1921 ogłoszono nową konstytucję; 22. X. 1922 sułtan Mohammed VI został zdetronizowany, jednocześnie skasowano sułtanat; 1921 w wojnie z Grecją zdobycie Smyrny; nieratyfikowany traktat w Sèvres 1920 został zamieniony układami 1922, pozostawiającemi T. wschodnią Trację; konferencja lozańska 1922—23 po dłuższych rokowaniach doprowadziła do pokoju 24. VII. 1923.

Turcy czyli Osmanowie, najbardziej na zachód wysunięty lud tiurkski, mieszka na obszarze Azji Mniejszej, w Europie w części Tracji, nad morzem Egejskiem, w Tesalji oraz w Bułgarji i w Dobrudży. Ogólna liczba około 15 miljonów głów.

Turczański Święty Marcin (słow. Turčiansky Sw. Martin), miasto w Czechosłowacji, 6.000 mieszkańców; ośrodek życia kulturalnego na Słowaczyźnie, siedziba Macierzy Słowackiej (Matice Slovenská), muzeum i in.

Turczyński Juljusz, powieściopisarz, * 1839, † 1913; napisał dramat „Kiejstut", powieści: „Tragedja życia", „Powieść o Czarnobrewcu", „Jaskinia potępieńca" i in.

Turda, (węg. Torda), m. w Siedmiogrodzie (Rumunja), 13.500 mieszk.; fabr. sody.

Turdidae, drozdowate, nazwa rodziny ptaków z podrzędu Oscines; rząd Passeriformes (wróblowate). Ptaki niewielkie lub średniej wielkości, silnie zbudowane. Dziób mierny, nieco spłaszczony, prosty i silny; szczęka górna na końcu lekko zagięta.

Skrzydła i ogon średniej wielkości. Nogi dość wysokie. Towarzyskie. Żywią się owadami, robakami itp., jadają również jagody. Najważniejszy rodzaj: Turdus, drozd, z licznemi gatunkami.

Turdus, drozd, nazwa rodzaju ptaków z rodziny Turdidae. Budowa dość smukła. Dziób krótszy od głowy, prosty. W okolicy nozdrzy i w kątach paszczy szczeciniaste piórka. Należy tu ok. 100 gatunków, rozmieszczonych na całym świecie. Z krajowych zasługują na uwagę: 1) Turdus musicus, drozd śpiewak; dług. ciała ok. 23 cm.; dziób brunatny; upierzenie zwierzchu szaro-oliwkowe, spód blado płowy, upstrzony ciemnemi plamami; brzuch czysto biały; szyja, piersi, boki i spód skrzydeł rudawe. Żywi się ślimakami. Bardzo pospolity. Przelotny (od połowy marca do listopada). Śpiewa najlepiej ze wszystkich drozdów; 2) T. iliacus, droździk, dług. ok. 22 cm.; wierzch ciemno oliwkowy, boki i pokrywy skrzydeł rdzawe; spód blado płowy, oliwkowo upstrzony. Nogi szaro-żółtawe. Pospolity wiosną i na jesieni, podczas przelotów; 3) T. viscivorus, paszkot, dług. ok. 30 cm.; wierzch oliwkowo-szary, spód blado żółty, ciemno plamkowany. Dziób barwy rogowej z żółtą nasadą. Pospolity i miejscowy. Przyczynia się do rozsiewania nasion jemioły (Viscum), zjadając na jesieni i w zimie jej lepkie jagody; 4) T. pilaris, kwiczoł, dług. ok. 28 cm.; dziób żółty z brunatnym końcem; wierzch głowy, kark i kuper popielate, grzbiet rdzawo-brunatny, szyja i pierś płowe, czarno plamkowane; wierzch skrzydeł i ogon czarne, brzuch i spód skrzydeł białe. Nogi szare. Miejscowy i bardzo pospolity. W jesieni i w zimie żywi się jagodami jarzębiny i jałowca; 5) T. (Merula) merula, kos pospolity, dług. ok. 27 cm.; samiec zupełnie czarny z żółtym lub ciemno brunatnym dziobem, samica zwierzchu czarna, od spodu rudawa. Przelotny (od pocz. kwietnia do października lub listopada), stare samce często u nas zimują; 6) T. (Merula) torquatus, drozd (kos) obroźny, dług. ok. 29 cm. Dziób brunatny; upierzenie samca sadzowato czarne, przyczem pióra są popielato obrzeżone; przód piersi z szeroką białą półobrożą; samica jaśniejsza, z brudno białą obrożą na piersiach. Rzadki, przelotny.

Turecka literatura. Poezja turecka od samego początku była pod wpływem perskiej, potem arabskiej literatury. Za ojca poezji tureckiej uchodzi Aszik-Pasza († 1332); napisał „Dywan mistyczny“ oraz „Mewlud“ (o narodzinach Mahometa). Ahmed Dai napisał „Czeng-nameh“ (księga lutni) i „Akd-ul-Dżewahir“ (Sznur pereł). Achmedi opracował „Iskender-nameh“, poemat o Aleksandrze W. (podług Firdusiego). Za Sulejmana († 1403) zapanował dialekt osmański. Sulejman sam był poetą i otoczył się gronem khanamedżi, tj. poetów epickich. Szechi (ok. 1440) przekładem Nizamiego „Chozru i Szirin“ wprowadził do literatury tureckiej epos romantyczne. Prozą w tym czasie pisali Aliwasi, autor „Księgi sułtanów“, oraz Ferdowsi, autor romansu w 70 tomach „Sulejman-nameh“. Sati († 1543) pisał pieśni religijne. Lami († 1531) przerabiał powieści arabskie. Nedżati i Baki († 1599), uchodzą za najlepszych liryków. Nefi (zamordowany 1635) pisał wiersze zjadliwe. W XVII w. wystąpił Fasli, którego poemat „Gul u Bülbül“ („Róża i słowik“) uchodzi za największe arcydzieło języka tureckiego. Godniejsi uwagi pisarze tego okresu: Weissi („Księga snów“), Wehti — liryk, Nabi — dydaktyk. W XVIII w. wyróżnili się: Fazilberg, autor „Księgi kobiet, Nasreddin Khodzi, dowcipnych „Żarcików“. Z kobiet, piszących po turecku, zdobyły rozgłos: Zeineb, Filnet, Leila-Hanum, Nikiar-Hanum. Proza. XVII i XVIII obfitowały w prace naukowe. Fetfas ułożył „Zasady prawa“, Mahmud-edil „O pielgrzymowaniu“, Abasi „Żywoty szeików“, Faik „Żywoty efendich“, Mustakim-Sade „Żywoty muftich“, Emseri „Dzieje cesarstwa tureckiego“, Essad „Dzieje upadku janczarów“, Wahib „Podbój wyspy Chios“, Behczen „Egipska kampanja Francuzów“, Iszak-Efendi „Traktat o geografji“, „Traktat o astronomji“, „Encyklopedję matematyczną“, „O fortyfikacjach“, „O kopalniach“, Szanisade „Anatomję“. Nowoczesna literatura turecka zaczęła się zbiorkiem, wydanym w 1859 pt. „Müntechebat“ (Poezje wybrane) przez Ibrahima Iskenasy, gdzie są przekłady z Racine'a, Lamartine'a i in. Francuzów. Tłumaczono też Woltera, Dumasa, Wiktora Hugo, Paul de Kocka, Eug. Sue itd. Powieści pisali: Namyk Kemal († 1888) „Przygody Ali Bejsa“; Achmet Midhat ułożył romans „Hassan żeglarz“ (na wzór Monte-Christo), „Syfryman“ oraz nowele „Ciekawe historje“. Achmed Rasim, Mechmed Münedżi, Hussen Rechmi (* 1876), Wedżiki oraz Achmed Hikmes uprawiają romans psychologiczny, Nazym maluje życie chłopów. Wszystko to są pisarze tzw. frank czyli europejscy. Przeciw nim wystąpili narodowcy (milli), którzy tworzą literaturę milli. Liryka. Namyq Kemal („Biada“, 1864), Chalyd Ziya („Poezje prozą“), Abdel-Hagq Hamyd („Ziemia“, 1879, „Oto one“ 1885), Machmud Ekrem („Jutrznia“, „Szmer krynicy“), Mualym Nadży („Iskry“, 1893; „Promienie“). Ekrem wprowadził do poezji tureckiej balladę, niektórzy zwrócili się do poezji ludowej. Abdel-Kerim Hady napisał „Skargi suchotnika“ (1891), Mechmed Emin „Pieśni Turków“ (1898), Tewfik Fiqret „Rozbita lira“. Teatr. Włoch Gaetano Mole założył w 1838 pierwszy teatr na Pera w Stambule. Zwolna sztuka ta przyjęła się w Turcji. Szinasy napisał „Małżeństwo poety“, Kemal „Nieszczęśliwe dziecko“ i dramat patrjotyczny „Silistria“ (1875), Midhaty pisał wodewile, Hamyd „Podbój Hiszpanji“ (1879), „Indyjska dziewczyna“, naśladował klasyków francuskich („Król Kaszmiry“, „Sardanapal“), Szems Sann napisał: „Słowo honoru“, „Sidi Jachja“, „Kawe“: tłumaczył „Nędzników“ Hugo. Prasa. W 1843 Anglik Churchill założył pierwszą gazetę turecką pt. „Dżeridei Havadis“; przed rewolucja 1911 wychodziło około 60 gazet; po zniesieniu cenzury ukazało się 400 pism codziennych i tygodniowych. Obecnie liczba się podwoiła.

Turecka muzyka, zespół instrumentów dętych z dodaniem licznej hałaśliwej perkusji. Typ tureckiej muzyki naśladował już Mozart w swej Sonacie A-dur, gdzie na zakończenie umieścił marsz alla turca a-moll, z charakterystyczną kodą w a-dur, harmonizowaną trzema tylko stopniami głównemi.

Turecki kamień, ob. kalait.

Turecznia, ob. Lawsonia.

Turek, m. pow. (woj. łódzkie), 10.000 mieszkańców; przemysł tkacki, browar, garbarnie.

Turenne Henri de Latour d'Auvergne wicehr. de, marszałek francuski, * 1611, † 1675 od kuli armatniej pod Sasbach; w 1644 marszałek, zdobył wraz z Kondeuszem lewy brzeg Renu do Koblencji, w 1667 Flandrję i Franche-Comté; 1672 naczelny wódz francuski w Niemczech, 29. XII. 1674 zwycięzca pod Milhuzą.

Turf (ang.), plac wyścigowy, wyścigi.

Turfan, m. w Turkiestanie wsch. (chińskim); wpobliżu ruiny licznych budowli i miast.

Turfita, zwolennik wyścigów konnych.

Turgaj, m. w rep. Kirgiskiej (Rosja Azjat.), nad rz. Turgaj, 800 mieszk.; dawna gub. turgajska, obejmująca obszar stepowy między rz. Tobołem a rz. Uralem, złączoną została z orenburską (razem 638.879 km², 1,626.000 mieszkańców) i wchodzi w skład rep. Kirgiskiej.

Turgenjew Aleksandr, badacz historyczny rosyjski, * 1784, † 1845; praca: „Historiae Russiae monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta“ (2 t., 1841—48).

Turgenjew Iwan, pisarz rosyjski, * 1818, † 1883; nowele, poezje prozą, powieści, opowiadania: „Zapiski ochotnika“, „Rudin“, „Dworianskoje Gniezdo“, „Nakanunie“, „Otcy i dieti“ i in.

Turgenjew Nikołaj, publicysta rosyjski, * 1790, † 1871; wiceminister spraw wewnętrznych, uczestnik spisku 1825, uciekł do Francji; napisał „La Russie et les Russes“ (3 t., 1847).

Turgor, ciśnienie, jakie wywiera sok komórek roślinnych na otaczającą go plazmę, a pośrednio błonę; powoduje naprężenie błon komórkowych i, co za tem idzie, jędrność organów roślinnych.

Turgot Anne Robert Jacques baron de l'Aulne, ekonomista i polityk francuski, * 1727, † 1781; minister finansów za Ludwika XVI; fizjokrata; „Oeuvres‘ (2 t., 1843).

Turgowja (niem. Thurgau), kanton w Szwajcarji płn. nad jez. Bodeńskiem i rz. Renem, 1012 km², 136.000 mieszk. (przew. Niemców); hodowla bydła, mleczarstwo, przemysł włókienniczy; stol. Frauenfeld.

Turgowja.

Turinský Franciszek, literat czeski, * 1797, † 1852; autor licznych poezyj patrjotycznych, tragedyj „Angelina“, „Virginia“, dramatów historycznych „Prażanie w roku 1848“, „Przemyśl Otokar“ i in.

Turja, pr. dopływ Prypeci, wypływa w pow. włodzimierskim (woj. wołyńskie), dług. 176 km.

Turka, m. pow. (woj. stanisławowskie), nad rz. Stryjem, 10.000 mieszk.; tartaki.

Turkawka, ob. Turtur turtur.

Turkiestan, m. w rep. Turkiestańskiej (Rosja azjatycka), nad rz. Syr-Darją, 15.000 mieszk.; st. meteorologiczna.

Turkiestan Wschodni, kraina w Azji środk. w państwie Chińskiem, obejmuje właściwy T. wsch., Kaszgarję i okręg Kuldża (Ili), graniczy na płn. z Rosją i Mongolją, na wsch. z Tybetem, na płd. z Afganistanem i Indjami bryt., 1,426.050 km², ok. 2,320.000 mieszk.; tworzy depresję, otoczoną krawędziowemi górami (Tian-Szan, Pamir, Kuen-lun i Altyn-Tag), pustynną, przeciętą rz. Tarym, wzdłuż której rozciągają się urodzajne pola; klimat suchy; ludność pochodzenia częściowo indo-europ. (Tocharowie i Baktrowie), częściowo tureckiego (Kirgizi, Tatarzy, Kipczakowie i in.); uprawa roli, chów bydła, owiec i jedwabnika, górnictwo (węgiel, złoto); handel drogami karawanowemi przez przełęcz Urumczi do Chin i przez Terek Dawan do T. sowieckiego; wywóz bawełny, skór, wyrobów bawełnianych i dywanów; T., niegdyś o wysokiej kulturze aryjskiej i hindusko-buddyjskiej, był krainą kwitnącą i kulturalną; w X. w. spustoszony przez najazdy ludów mongolskich i tureckich, od 1758 opanowany przez Chiny, wchodzi w skład państwa chińskiego i tworzy część prow. Sin-kiang; stol. Urumczi.

Turkiestańska Republika, do 1924 autonomiczna rep. w Rosji azjat., obejmowała 6 obwodów: amu-daryjski, fergański, samarkandzki, siemiereczeński, syr-daryjski i zakaspijski (tekiński), 1,481.050 km², 7,202.000 mieszk. (2,800.000 Kirgizów, 2,300.000 Sartów, 433.000 Uzbeków, 328.000 Persów, 285.000 Turkmenów, ok. 300.000 Rosjan i in.); rozległa równina, w 68% stanowiąca nieużytki, 11% uprawnej roli, reszta stepy; uprawa zbóż, chów bydła i owiec; wyrób dywanów; stol. był Taszkient. W 1924 podzielono T. R. na dwie odrębne republiki: Turkmenistan (ob.) i Uzbekistan (ob.).

Turkmenistan, socjal. sowiecka republika w rosyjskiej Azji środk., utworzona w październiku 1924 z części autonom. republ. Turkiestańskiej (ob.), 413.990 km², 1,100.000 mieszkańców; stol. ma być Czardżuj, prowizoryczną siedzibą władz jest Półtorack.

Turkmenowie, tureckie plemię koczownicze na obszarach stepowych mało- i środkowo-azjatyckich. W niektórych okolicach, zwłaszcza w Kapadocji, przeszli do stanu półkoczowniczego lub nawet osiadło-rolniczego.

Turkosi (franc. turcos), popularna nazwa piechoty francuskiej, rekrutowanej wśród rdzennych mieszkańców Algieru, Tunisu i Marokka; w czasie pokojowym istnieje 9 pułków strzeleckich.

Turks Islands, grupa wysp w archipelagu Bahama (Antyle), 430 km², 5.600 mieszk.; pod względem administracyjnym należą do Jamajki.

Turku, ob. Abo.

Turkuć podjadek, ob. Gryllotalpa vulgaris.

Turkuł Ignacy, minister Królestwa Polskiego, * 1798, † 1856; członek Rady Państwa

i Komitetu ministrów, prezes Komisji do rewizji i ułożenia praw Król. Polskiego.

Turkus, ob. kalait.

Turkus kostny, ob. kalait.

Turmaliny, minerały ditrykonalne hemimorfijne, boroglinokrzemiany potasowców i wodoru o składzie chemicznym tak zawiłym i różnorodnym, że nie możemy wyrazić go wzorem chemicznym. Twardość 7, ciężar właściwy 3,0—3,2. Od bezbarwnych, przez barwę żółtą, zieloną i czerwoną, aż do czarnych i nieprzezroczystych. W wielu przypadkach kryształy niezwykle piękne. Z powodu pięknej barwy przezroczyste okazy turmalinu cenione są jako klejnoty (karminowo-czerwone: rubelit; różowe: syberyt; czerwone z odcieniem barwy kwiatu brzoskwiniowego: apiryt; niebieskie: indygolit). Kryształy t. oddawna znane są z tego, że ogrzane, elektryzują się dodatnio i ujemnie na końcach dużych kryształów, a także z tego, że ciemne odmiany polaryzują światło przez nie przechodzące. Turmaliny nie tworzą pokładów samoistnych, ale jako nieistotna część składowa wielu skał są bardzo rozpowszechnione, szczególnie w kryształkach mikroskopowych. W granitach wołyńskich często znajdują się duże ciemne kryształy turmalinu, w Tatrach powłoki kilkumilimetrowe, złożone z czarnych mikroskopowych kryształków turmalinu.

Turn Severin, m. pow. w Rumunji, nad Dunajem, obok Żelaznych Wrót, 24.000 mieszk.

Turnbulla błękit, związek nieorganiczny, żelazocyjanian żelazawy $Fe_3[Fe(CN)_6]_2$, proszek bezpostaciowy barwy ciemno niebieskiej.

Turner Herbert Hall, współczesny astrofizyk angielski, dyrektor obserwatorjum w Oxford; liczne prace z dziedziny astrofotografji i astrofotometrji.

Turner William, malarz angielski, * 1775, † 1851; założyciel nastrojowego (impresyjnego) malarstwa XIX w.; z dzieł: „Wschód słońca we mgle" (1807), „Śmierć Nelsona koło Trafalgaru" (1808), „Temeraire" (National Gallery).

Turnera, złotokla, niżawka, roślina z rodziny Turneraceae; krzewy zwrotnikowej i podzwrotnikowej Ameryki. T. aphrodisiaca (z Meksyku) dostarcza liści, które pod nazwą „Herba Damiana" mają zastosowanie w lecznictwie, działając podniecająco na organy moczowe i płciowe; w Meksyku liście tej rośliny używane są zamiast herbaty.

Turneraceae, niewielka rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Parietales (ścienne). Należą tu zioła lub rośliny zdrewniałe, właściwe okolicom zwrotnikowym, przeważnie Am. Płd. i Indji Wsch. Ważniejszy rodzaj Turnera.

Turneryt, ob. monazyt.

Turnhout, m. w prow. antwerpskiej (Belgja), 24.200 mieszk.; fabr. wyr. lnianych, kart do gry.

Turniej, igrzyska rycerskie w wiekach średnich, które odbywały się w specjalnie zbudowanych szrankach według przepisanych reguł. Przed ich rozpoczęciem heroldowie ogłaszali warunki walki, poczem sprawdzano, czy broń jest przepisowa. Walki odbywały się w pojedynkę lub oddziałami, w szyku pieszym lub konnym. Do walki pieszej używano miecza lub maczugi bojowej, do konnej — tępej kopji.

Turnikiet (franc. tourniquet), narzędzie chirurgiczne, używane dawniej przy tamowaniu krwotoków: sprężyna lub taśma, zaopatrzona w poduszeczkę uciskającą (pelotę), nakładaną na tętnicę powyżej miejsca krwawiącego. Obecnie t. wyszły z użycia.

Turno Witold, matematyk, * 1834, † 1863; studja w szkole politechnicznej w Paryżu; napisał „Trygonometrja prostolinijna i sferyczna" (1857).

Turnov, m. w Czechach północnych (Czechosłowacja), nad rz. Izerą, 7.000 mieszk.; w okolicy złoża drogiego kamienia, zw. granatem czeskim, który w T. szlifuje się i wysyła na rynek światowy.

Turnowski Jan, poeta i teolog, synowiec Symeona, * 1568, † 1629; profesor gimnazjum w Toruniu; od 1612 senior Braci Czeskich w Wielkopolsce. Wydał szereg dzieł treści religijnej, m. in. kancjonał i Psałterz Dawidów.

Turnowski Symeon Teofil, pisarz religijny, * 1544, † 1608; rektor zborów w Ostrorogu, Koźminku i Lutomierzu, 1587 senior zborów wielkopolskich; prace: „O faryzeuszach starozakonnych i nowozakonnych" (1582), „Zwierciadło nabożeństwa chrześcijańskiego w Polsce" (1590) i in.

Turnus (łac.), kolejność, porządek kolejny; w dawnej Polsce głosowanie porządkiem województw.

Turon (geol.), drugi oddział górnej kredy.

Turoń, tur, chłopiec przebrany za capa brodatego z rogami, który chodzi z grupą kolędników w okresie Bożego Narodzenia lub zapust.

Turowski Kazimierz Józef, literat i wydawca „Bibljoteki Polskiej", * 1813, † 1874; prowadził 1855—62 wydawnictwo przedruków dzieł dawnych pisarzy.

Turpiljusz, komedjopisarz rzymski, współczesny Terencjuszowi. Zachowały się fragmenty jego utworów.

Turpin, mnich benedyktyński, od 753 arcyb. Reims, † ok. 800 Niesłusznie przypisywano mu autorstwo kroniki „De vita Caroli M. et Rolandi historia", pochodzącej z XII w.

Turr Stefan, patrjota węgierski, bojownik za wolność, * 1825, † 1908; walczył przeciwko Austrji w 1849, pod Garibaldim 1859 i 1860 (wyprawa sycylijska); w 1867 organizował powstanie na Węgrzech.

Turrecremata Joannes de, teolog hiszpański, kardynał i biskup sabiński, † 1468; jego wykład psałterza, drukowany w Krakowie ok. 1465 pt.: „Joannis de T., Cardinalis S. Sixti vulgariter nuncupati Explanatio in Psalterium", jest jedną z pierwszych książek, drukowanych w Polsce.

Turski Jan Kanty, literat, * 1833, † 1870; ogłosił szereg powieści i utworów dramatycznych.

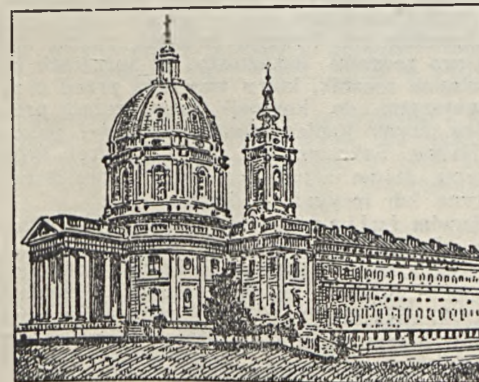
Turski Wojciech, działacz polityczny i pisarz pod pseudonimem „Albert Sarmata", * 1756, † 1824; wychowaniec Szkoły Kadetów, szambelan królewski; 1792 wystąpił przed konwencją francuską z żądaniem pomocy dla Polski, 1795 ajent polityczny francuski w Konstantynopolu; prace: „Myśli o królach, o sukcesji, o przeszłym i przyszłym rządzie" (1790), „Nawrócenie się polityczne Wojciecha Turskiego" (1792) i in.

Turtur risorius, ob. Turtur turtur.

Turtur turtur, turkawka, ptak z rodziny Columbidae; podrząd Columbae, rząd Charadriiformes. Dług. ciała ok. 30 cm. Dziób mierny, cienki; ogon mocno zaokrąglony, z białem pasem na końcu. Kark z dwiema czarnemi plamami, biało obrzeżonemi. Upierzenie pstre, czarniawo rdzawe. Bardzo pospolita w całym kraju; na zimę odlatuje. Przebywa głównie w lasach; żywi się rozmaitem ziarnem. Wydaje charakterystyczny, turkający głos (stąd nazwa). Pokrewnym gatunkiem jest Turtur risorius, synogarlica, zamieszkująca stepowe okolice Azji zach. i Afryki zach.

Turuchańsk, m. w gub. jenisejskiej na Syberji, między rz. Jenisejem a Turuchanem, ok. 200 mieszk.; stolica kraju Turuchańskiego, obejmującego olbrzymie przestrzenie pustynne aż po oc. Lodowaty Płn.; miejsce zesłania dla przestępców politycznych w Rosji.

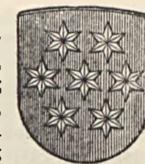
Turyn (włosk. Torino), gł. m. Piemontu, do 1860 stol. król. Sardynji, do 1865 król włoskiego, obecnie stol. prow. T. (Włochy płn.-zach.), nad rz. Po, u stóp Alp, 517.100 mieszk.; siedz. arcybisk., uniwersytet; fabr. samochodów, przemysł tkacki, porcelanowy i fajansowy.

Turyn: Kościół Superga.

Turyngijski Las (niem. Thüringer Wald), pasmo górskie w Niemczech środk., ok. 600 m. wys., pokryte lasami (sosny, jodły, buki); doliny gęsto zaludnione, przemysł drzewny (zabawki, lalki, termometry, wyroby choinkowe), wyrób broni.

Turyngja (niem. Thüringen), republika związkowa Rzeszy Niemieckiej, położona w środku państwa, utworzona w 1920 z 6-ciu dawnych księstw (Sachsen-Altenburg, Sachsen-Coburg-Gotha, Sachsen-Meiningen, Sachsen-Weimar-Eisenach, Reuss i Szwarzburg), 11.762 km², 1,508.000 mieszkańców; obejmuje kotlinę turyngijską i Las Turyngijski; gł. rz. Sala; rolnictwo, ogrodownictwo i warzywnictwo; przemysł szklany, porcelanowy, wyrób zabawek; dzieli się na 15 pow. i 9 okręgów miejskich; stol. Weimar, uniwersyteckie m. Jena.

Turyngja.

Turystyka, wycieczkowanie, przeważnie na terenach górzystych. Ruch turystyczny rozwinął się w początkach XIX w. głównie w Alpach, propagowany przez Angielski Klub Alpejski. Anglicy są twórcami alpinizmu we współczesnem jego znaczeniu. Turystyka obejmuje wszystkie tereny górskie dostępne dla człowieka. Kluby turystyczne, stowarzyszenia, których celem jest badanie terenów górskich, udostępnianie ich dla celów turystycznych, budowa schronisk, dróg, ścieżek i przejść górskich. Najstarsze stowarzyszenia: Londyński Klub Alpejski, zał. 1857, Austr. Klub Alpejski, zał. 1862, Niem. Klub Alpejski, zał. 1863, Szwajcarski Kl. Alp., Włoski Kl. Alp. W 1873 Kl. austr. i niem. połączyły się w Austrjacko-Niemiecki Związek Turystyczny. Następnie powstały: Styryjski Związek Górski, Alp. Kl. Francuski 1874. Wysokogórska turystyka — zwiedzanie najwyższych szczytów. W historji turystyki światowej znane są setki wypadków śmiertelnych, kalectwa itp. Pomocy w wypadkach górskich udzielają specjalne pogotowia ratunkowe, złożone z najlepszych turystów i przewodników. Spinaczka w turystyce wysokogórskiej oznacza wspinanie się w litej skale, przeważnie w ścianach, graniach i partjach podszczytowych, stanowiąc sportową część turystyki. Sprzęt turystyczny: kij alpejski, ciupaga (laska z toporzyskiem, używana przez górali tatrzańskich), czekan (przy przejściach przez lodowce do wybijania stopni w lodowcach i zlodowaconych śniegach), lina asekuracyjna, raki (żelazne kolce, przymocowywane do butów przy przejściach przez lodowce), buty turystyczne (podkute na podeszwach, na bokach wzmocnione hakami), plecak, skafander (nieprzemakalny kostjum gumowany, kurtka i spodnie), kubki, manierki, niegasnące na wietrze maszynki spirytusowe itd. Tereny wysokogórskie w Europie udostępnione: Alpy, Pireneje, Tatry, Gorce, Czarnohora i in.; nieudostępnione: Karpaty, Alpy Rodniańskie, Karpaty Siedmiogrodzkie i in. Turystyka krajoznawcza polega na zwiedzaniu terenów, nie wymagających znajomości techniki wysokogórskiej i spinaczki, przeważnie niższych terenów górskich, ciekawych pod względem krajobrazów i zabytków. Najstarsze w Europie Tow. Krajoznawcze: „Verschönerungsverein", zał. 1843. Organizacja międzynarodowa: w 1925 zał. Międzynarodowa Centralna Rada Turystyczna (Conseil Central du Tourisme International) z siedzibą w Paryżu przy l'Office National du Tourisme. Rada ma na celu centralizowanie prac, podejmowanych przez rządy państw, towarzystwa turystyczne, automobilowe, związki hotelarsko-przemysłowe i ciała samorządowe

dla propagandy i ułatwienia międzynarodowego ruchu turystycznego. Towarzystwa turystyczne w Polsce: Polskie Towarzystwo Tatrzańskie opiekuje się turystyką górską; Polskie Tow. Krajoznawcze organizuje turystykę płaską, wycieczki szkolne i ludowe. Beskidenverein organizuje turystów niemieckich, głównie z województwa śląskiego, opiekuje się turystyką górską i narciarstwem w Beskidach Śląskich i części Beskidu Zachodniego (schroniska, ścieżki, mapy, przewodniki). Kilka oddziałów Towarzystwa, istniejących przed wojną w części Śląska Cieszyńskiego, przyznanej obecnie Czechom, stało się po wojnie samodzielnemi towarzystwami. Niektóre kluby akademickie posiadają sekcje turystyczne. Niektóre towarzystwa oświatowe posiadają koła krajoznawcze i organizują wycieczki: Tow. Uniw. Robotniczego (T. U. R.), Koło Krajoznawcze przy Zw. Naucz. Szkół Powszechnych. Poza granicami Polski istnieje jedno tow.: Pol. Tow. Tur. „Beskid Śląski" w Orłowej po czeskiej stronie Śl. Cieszyńskiego; opiekuje się schroniskiem na Kozubowej koło Jabłonkowa.

Turzec, m-ko w pow. i woj. nowogródzkiem, 1.300 mieszk.

Turzyca, szerść zająca i sarny, zwana też pakułą; także szerść psa, kota, jelenia i lisa.

Turzyca, ob. Carex.

Turzycowate, ob. Cyperaceae.

Turzysk, m-ko w pow. kowelskim (woj. wołyńskie), 1.500 mieszk.

Tusculum, staroż. m. w Latium, zniszczone 1191; wille bogatych Rzymian; słynne Tusculanum Cycerona.

Tussilago, podbiał, rośliny zielne z rodziny Compositae (złożone). T. farfara, p. pospolity (Rys.), bylina rozpowszechniona na glebach gliniastych po brzegach wód, źródliskach, wilgotnych zaroślach w Europi i Azji. Pędy kwiatowe (*a*) 6—10 cm. wys., okryte obficie łuskami, jednokoszyczkowe, rozwijają się przed liśćmi; liście (*b*) okrągławo sercowate, nierówno ząbkowane, odziomkowe, zwierzchu za młodu, spodem trwale pokryte białym pajęczynowatym kutnerem. Roślina lekarska, liście „Folia Farfarae" używane są przeciw zaflegmieniu.

Tussilago farfara.

Tussis, ob. kaszel.

Tustanowice, m. w pow. drohobyckim (woj. lwowskie), obok Borysławia, tworzące wraz z nim ośrodek górnictwa naftowego, 13.300 mieszk.; 311 otworów wiertniczych, wielka produkcja gazu ziemnego.

Tusz, czarna farba wodna (odpowiada akwarelom), sporządzona ze starannie przygotowanej sadzy ze spalonych olejów roślinnych, zmieszanej z klejem i wysuszona (kształt płytek). Najlepszy jest t. chiński, w ostatnich czasach naśladowany w Europie, specjalnie w Niemczech, gdzie wyrabiają też tusz płynny, wygodniejszy w użyciu.

Tuszowa metoda, metoda Burri'ego, barwienie krętków kiły (Treponema pallidum) rozcieńczonym tuszem chińskim. Przy badaniu pod mikroskopem krętki mają wygląd srebrzysto-biały na ciemnem tle tuszu. Metoda t. pozwala rozpoznać pierwszy okres kiły w przypadkach, budzących kliniczne wątpliwości.

Tuszyn, m. w pow. i woj. łódzkiem, nad rz. Dobrzynką, 3.500 mieszk.

Tut-ench-Amun (Tutenchamun), faraon egipski z XIV w. prz. Chr., przywrócił kult boga Amona; 1922 lord Carnarvon odkrył niezrabowany w starożytności grobowiec z jego mumją, zawierający wiele kosztowności.

Popiersie z grobu Tut-ench-Amuna.

Tutmes, ob. Tutmozys.

Tutmozys (Tutmes), imię 4 królów Egiptu 18-ej dynastji. Najznakomitszy T. III 1514—1461 przed Chr., rozszerzył granice państwa egipskiego.

Tutti (włosk.), wyraz muzyczny, wskazujący, że wszyscy wykonawcy (orkiestra) biorą udział, w przeciwieństwie do sola, granego przez głównego skrzypka lub fortepianistę.

Tutuila, największa wyspa w grupie Samoa ameryk. (Polinezja), 199 km², 6.500 mieszk.; gł. port Pago-Pago.

Tuwalnia lub **Towalja** (włosk.), rodzaj szerokiego ręcznika, lub chusty. W sprzętach kościelnych ręcznik, który trzymają przed przystępującymi do komunji św., ręcznik przez który trzyma kapłan monstrancję wzgl. puszkę z Najśw. Sakramentem, ręcznik przez który trzyma alumn asystujący przy nabożeństwie patynę lub insygnia biskupie.

Tuwim Julian, literat i poeta, * 1894; utwory: „Czyhanie na Boga" (1918), „Rewolucja w Niemczech" (1919), „Sokrates tańczący" (1920), „Siódma jesień" (1921), „Przekłady z liryki rosyjskiej" (1921), „Czwarty tom wierszy", „Słowa we krwi" (1926), „Czary i Czarty polskie", przekład „Słowa o pułku Igora" i in.; 1928 otrzymał nagrodę m. Łodzi.

Tuxtla Gutierrez, stol. stanu Chiapas (Meksyk płd.-wsch.), 10.200 mieszk.

Tuy, m. w prow. Pontevedra (Hiszpanja zach.), 12.000 mieszk.; katedra z XII w.

Tuzla (Dolnja Tuzla), m. pow. w Bośni (Jugosławja), 13.000 mieszk.

Tvrdošin, ob. Twardoszyn.

Twain Mark (Samuel Langhorne Clemens), humorysta amerykański, * 1835, † 1910; napisał: „Innocents abroad", „The personal memoirs of Joan of Arc", „The prince and the pauper", „The gilded age", „Adventures of Tom Sawyer" i in.

Twardoszyn (słow. Tvrdošin), m. pow. na Orawie, w żupie trenczyńsko-orawskiej (Czechosłowacja), 2.000 mieszk.

Twardość, wielkość oporu, jakie ciało stałe przeciwstawienia rysowaniu go jakiemś ciałem, twardszem od niego. Ścisły pomiar tego oporu jest dość trudny; uskutecznia się go zapomocą przyrządu, zw. sklerometrem (ob.). W mineralogji opisowej twardości używamy jako jednej z cech rozpoznawczych. Mineralog wiedeński Mohs w pierwszej połowie XIX w. zaproponował, aby numerami od 1 do 10 oznaczyć twardość minerałów następujących:

1) Talk	6) Ortoklaz
2) Gips	7) Kwarc
3) Kalcyt	8) Topaz
4) Fluoryt	9) Korund
5) Apatyt	10) Diament.

Numer oznacza twardość mniej więcej równą twardości minerału okazowego, tym numerem oznaczonego, a numer z dodatkiem ułamka ½ oznacza twardość pomiędzy twardością dwóch minerałów okazowych, np. twardość 4 oznacza, że dane ciało robi rysę na kalcycie (3), a na nim robi rysę apatyt (5); twardość 4½ oznacza, że dane ciało robi rysę na fluorycie (4) a sam rysuje się apatytem. Minerały tu podane niektórzy nazywają skalą twardości Mohsa; jest to niesłuszne, bo stopnie skali winny być równe, w danym zaś razie różnice pomiędzy stopniami twardości bynajmniej równe nie są.

Twardość, w łucznictwie siła łuku, która określa się przy pomocy wagi, wskazującej jak wielka musi być siła, aby napiąć łuk na normalną długość strzały.

Twardowska Marja ze Skirmuntów, botaniczka, * 1858, † 1907; szereg przyczynków naukowych z dziedziny botaniki; zielnik swój przekazała Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu.

Twardowski Bolesław, arcybiskup i metropolita lwowski, * 1864; wyśw. na kapłana 1886, prekonizowany na biskupa w 1918, konsekrowany w 1919, mianowany arcybiskupem i metropolitą lwowskim w 1923.

Twardowski Juljusz dr., polityk, * 1874; studja w Wiedniu i we Lwowie; 1908 szef ministerstwa Robót Publicznych, 1917 minister dla Galicji, 1919—20 prezes Gł. Urzędu Likwid. w Wiedniu, od 1921 prezes Austrjacko-Polskiej Izby Handlowej w Wiedniu, 1927 prezes delegacji polskiej do rokowań handlowych polsko-niemieckich.

Twardowski Kasper, wierszopis z początku XVII w.; napisał: „Łódź młodzi, z nawałności do brzegu płynąca" (1618), „Bicz boży czyli treny zasmuconej po śmierci synów ojczyzny" (1625) i in.

Twardowski Kazimierz, filozof, * 1866; 1895 prof. filozofji na Uniwersytecie Lwowskim; 1904 założył Polskie Tow. Filozoficzne we Lwowie, którego prezesem był przez szereg lat; od 1911 redaktor i wydawca miesięcznika „Ruch filozoficzny"; prace: „Idee und Perception; eine erkenntnistheoretische Untersuchung aus Descartes" (1892), „Wyobrażenia i pojęcia" (1898), „O tak zwanych prawdach względnych" (1900), „Zasadnicze pojęcia dydaktyki i logiki" (1901), „O metodzie psychologji" (1910), „O filozofji średniowiecznej" (1910), „Rozprawy i artykuły filozoficzne" (1927).

Twardowski Mistrz (Pan Twardowski), czarnoksiężnik polski z XVI w., prawdopodobnie postać historyczna, wymieniona u Ł. Górnickiego, A. Morsztyna i in. Postać ta wywołała liczne podania, szczególnie u ludu krakowskiego i bydgoskiego.

Twardowski Samuel ze Skrzypny, poeta, epik i satyryk, * ok. 1600, † 1660; autor licznych panegiryków, poematów historycznych, powieści i drobnych wierszy; główne utwory: „Satyr na twarz Rzeczypospolitej", „Władysław IV", „Przeważna Legacja J. O. ks. Krzysztofa Zbaraskiego", „Nadobna Paskwalia", „Daphnis w bobkowe drzewo przemieniała".

Twardówka, sclera, nazwa obszernego, tylnego odcinka najzewnętrzniejszej osłony (tunica fibrosa) gałki ocznej, dzięki której ta ostatnia zachowuje swój kształt kulisty. Jest to biaława, nieprzezroczysta, nader mocna błona łącznotkankowa, która ku przodowi stopniowo przechodzi w rogówkę (cornea). Od tyłu, przez twardówkę wkracza do oka nerw wzrokowy (nervus opticus).

Twardówki choroby, ob. episcleritis, scleritis.

Twardówki zapalenie, ob. scleritis.

Twardziel, ob. sklerenchyma.

Twardziel, ob. rhinoscleroma.

Twardzina palców, ob. sclerodactylia.

Twardzina skóry, ob. sclerodermia.

Twarowski Zygmunt, budowniczy, * 1845, † 1909; studja w Warszawie w Szkole Głównej i w Petersburgu; starszy budowniczy Warszawy przez 31 lat, współnakładca „Przeglądu Technicznego"; z prac: kośc. par. w Dąbrówce (1882).

Twaróg, rodzaj sera miękkiego, który powstaje przez odstawienie mleka, zebranie śmietany i odcedzenie serwatki; pozostałość prasuje się w formach i często zaprawia korzeniami.

Twarz, facies lub regio faciei, nazwa, skierowanej ku przodowi, części głowy, obejmującej okolice: nosową (regio nasalis), ustną (r. oralis), bródkową (r. mentalis), oczodołowe (r. orbitalis) i policzkowe (r. malaris).

Tweed, rzeka pograniczna między Anglją i Szkocją, dług. 156 km., wpada do m. Północnego.

Tweeddale, ob. Peebles.

Twer, m. gub. w Rosji środk. nad rz. Twercą (dopł. Wołgi), 65.500 mieszk.; fabr. wyrobów bawełnianych; znaczny handel.

Twerca, dopływ Wołgi w Rosji środk., dług. 174 km.

Twesten Karl, polityk pruski, * 1820, † 1870; jeden z założycieli partji narodowo-liberalnej 1866.

Twickenham, m. w hr. Middlesex (Anglja), nad rz. Tamizą, 34.800 mieszk.

Twierdza, ob. forteca.

Twierdza, w myślistwie miejsce ochronne jak ciernie, chwasty, zarośla itp., gdzie ptak ukryć się może przed myśliwym.

Twierdzący sąd, sąd, w którym przypisujemy podmiotowi cechę zawartą w orzeczeniu, albo w którym podporządkowujemy zakres

podmiotu zakresowi orzeczenia. Wzór w logice formalnej: *S* jest *P*.

Twierdzenie albo teoremat, zdanie, które zostało udowodnione (ob. dowód). Twierdzenia w matematyce posiadają zazwyczaj postać okresu warunkowego, którego poprzednik nosi nazwę założenia (przesłanki, hipotezy), a następnik — tezy.

Tworki, w. w pow. i woj. warszawskiem, pod Pruszkowem; szpital dla umysłowo chorych.

Twornik, część prądnicy, w której pod wpływem pola magnetycznego powstaje indukowana siła elektrobodźcza. T. składa się zasadniczo ze zwojów drutu, które obracają się w polu magnetycznem magnesów lub są nieruchome, a magnesy poruszają się ruchem obrotowym.

Twory przestrzenne, ob. przestrzeń geometryczna.

Tworząca stożka, walca, ob. stożek, walec.

Two-step (ang.; wym. tu-step, dwa kroki), taniec, odmiana „one-step'a".

Twórczość, zespół zdolności duchowych, dzięki którym powstają w umyśle i bywają urzeczywistniane pomysły rzeczy nowych, tj. takich, które nie posiadają pierwowzorów w dotychczasowem doświadczeniu jednostki, bądź w dziedzinie techniki i życia polityczno-społecznego, bądź też w dziedzinie takich wartości duchowych, jak religja, sztuka, nauka itp. Twórczości, jako najbardziej cennemu i aktywnemu pierwiastkowi psychiki ludzkiej, przeciwstawiamy naśladownictwo, rutynę i hołdowanie przyzwyczajeniu i nawyknieniom. Twórczość jest najczęściej wyrazem aktywności całej psychiki ludzkiej, tj. nietylko inteligencji, lecz również uczuciowości i woli.

Tyber (włosk. Tevere), rzeka we Włoszech środk., wpada do morza Tyrreńskiego, dług. 390 km.

Tyberjada (arabsk. Tabarije, staroż. Tiberias), m. w Galilei (Palestyna), nad jez. Genezaret, 6.000 mieszk.; pamiętne zwycięstwem sułt. Saladyna nad wojskami chrześcijańskiemi w 1187.

Tyberjadzkie jezioro, ob. Genezaret.

Tyberjusz, ob. Tiberius Claudius Nero.

Tybet, wielki kraj wyżynno-górski w Azji środkowej, otoczony najwyższemi górami świata, Himalajami, grzbietem Karakorum, Pamirem i grzbietem Kuenlin, średnio 4.000 m. wys., ok. 2,000.000 km². We wsch. górach T. wypływają największe rzeki Chin: Hoang-ho i Jangtse-kiang; klimat suchy i kontynentalny, miejscami pustynny; wiele słonych jezior; ludności przeszło 2,000.000 pochodzenia mongolskiego; chów bydła; w dolinach uprawa roli, słabo rozwinięte górnictwo; pod względem polit. olbrzymia część T. tworzy państwo teokratyczne z Dalaj-lamą na czele, ze stol. Lassa, pod protektoratem Chin; wsch. część T. należy do chińskiej prow. Sze-czuan, płd. i zach. skrawki T. do Indyj bryt.; ożywiony handel z Chinami i Indjami bryt., wywóz rumbarbarum, wełny, metali. Państwo t. powstało najpewniej w XIII w. przed Chr.; u szczytu rozwoju było w VII—XII w. po Chr., od 1125 przejściowo zależało od Chin. Od połowy V w. przyjął się tu buddyzm, od XV lamaizm. Od 1643 władza duchowna i świecka, zjednoczona w rękach Dalaj-lamy; od XVIII w. okupowany i uzależniony od Chin, których garnizony wygnano po rewolucji w Chinach (1911).

Tybetańska literatura ma za główne dzieła dwie Encyklopedje buddyjskie: „Kandżur" (Wykład Słowa) i „Tandżur" (Wykład nauki). Pierwsza zawiera z górą 1.000 dzieł, druga, późniejsza, jeszcze więcej. Tandżur zebrał w XIII w. Buton, starszy lama klasztoru w 'Salu; napisał też „Historję Tybetu". W XIV w. działał reformator lamaizmu Tsongkhapa, autor wielu komentarzy; napisał dzieło „Droga stopniowa". Z poetów narodowych znany jest tylko lama wędrowny Mila Sarapa, bardzo popularny („Sto tysięcy pieśni Mila Sarapy"); istnieje też teatr ludowy, w którym najbardziej ulubiona jest sztuka Ninsa. W XVI w. Taranatha napisał „Dzieje buddyzmu w Indjach". Język tybetański jest pokrewny chińskiemu i również jednozgłoskowy.

Tybeto-Birmanie, jedna z dwóch wielkich gałęzi ludów indochińskich, do której należą następujące ludy: płn. Assamici, Bodo, Naga, Mikir, Kuki-czin, Birmańczycy i Kaczin, a więc prawie cały obszar od Bramaputry po Saluen.

Tybinki, sztuki skórzane lub kosztowniejsze, wiszące u siodła dla ozdoby.

Tyc Teodor, historyk polski, * 1897, † 1927; 1927 docent uniw. poznańskiego; prace: „O początkach kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckiem w Wielkopolsce", „L'immunité de l'abbaye de Wissembourg", „Z dziejów kultury w Polsce średniowiecznej" i in.

Tycho Brahe, ob. Brahe Tycho.

Tychy, w. w pow. pszczyńskim (woj. śląskie), 6.500 mieszk.; wielki browar.

Tycjan, właśc. Tiziano Vecellio, malarz wenecki, ok. 1480, † 1576; pracował w Wenecji, Padwie, Rzymie, Augsburgu; mistrz weneckiego Renesansu, znakomity kolorysta; z dzieł: „Grosz czynszowy" (Drezno), „Miłość niebiańska i ziemska" (gal. Borghese, Rzym), „Wniebowzięcie N. M. Panny" (Akademja, Wenecja), „Jezus ukazujący się św. Magdalenie" (National Gallery, Londyn), „Bachus i Arjadna" (Monachjum, Rzym), portrety Aretina, Młodego człowieka (Berlin), doży N. Marcello i in.

Tyczyn, m. w pow. rzeszowskim (woj. lwowskie), 3.100 mieszk.; białoskórnictwo.

Tydzień, okres siedmiu dni, mniejwięcej czwarta część miesiąca synodycznego, używany do mierzenia czasu u dawnych Żydów i Egipcjan; z Egiptu użycie t. przeszło do Greków i Rzymian; nazwy dni t. u wielu narodów przejęte zostały od Rzymian, u których każdy dzień t. poświęcony był innemu bóstwu (lub planecie).

Tyflis (gruz. Tpilisi), stol. auton. republ. Gruzińskiej na Kaukazie, nad rz. Kurą, 347.000 mieszk.; uniwersytet; znaczny handel; źródła siarczane.

Tyfoidalna gorączka, 1) gorączka, przypominająca swym przebiegiem gorączkę przy durze brzusznym; 2) dur brzuszny o łagodnym przebiegu.

Tyfon, ob. tajfun.

Tyfus, typhus, dur, w medycynie starożytnej i średniowiecznej nazwa zbiorowa dla chorób gorączkowych, przebiegających z bezprzytomnością i zamroczeniem świadomości. W połowie XVIII w. zaczęli lekarze rozróżniać poszczególne rodzaje t. (brzuszny, wysypkowy).

Tyfus brzuszny, typhus abdominalis, ob. dur brzuszny.

Tyfus powrotny, typhus recurrens, ob. dur powrotny.

Tyfus wysypkowy, plamisty, typhus exanthematicus, ob. dur osutkowy.

Tyfusowe bakterje, Bacillus typhi abdominalis, ob. durowe prątki.

Tygiel, naczynie ogniotrwałe, wypalane z gliny i piasku lub z gliny i grafitu, służące do topienia metali; t. ogrzewane są w specjalnych piecach; w laboratorjach chemicznych używa się małych tygielków z porcelany i z platyny.

Tygrys, rz. w Mezopotamji (Azja płd.-zach.), tworzy po połączeniu z Eufratem rz. Szat-el-Arab i wpada do zatoki Perskiej, dług. 1.870 km.

Tygrys, Felis tigris, ob. Felis leo.

Tygrysie oko, ob. krokidolit.

Tygrysówka, ob. Tigridia.

Tyka, w myśliwstwie jeden róg na głowie rogacza lub jelenia, gdy drugi mu odpadł.

Tykicz, 1) Gniły albo Zgniły, rz. na Ukrainie, dług. 32 km.; 2) Uhorski, dopływ Gniłego T., wpada wraz z nim do rz. Siniuchy.

Tykieł, w ptasznictwie kij, do którego przymocowuje się sidła.

Tykocin, m. w pow. wysokomazowieckim (woj. białostockie), nad rz. Narwią, 3.000 mieszkańców.

Tykwa (Lagenaria), roślina z rodziny Cucurbitaceae (dyniowate). Znany jest jeden tylko gatunek, L. vulgaris (z Azji i Afryki zwrotn.), o pędach długich (do 5 m.), pnących się, liściach okrągławo - sercowatych, niekiedy wycinanych, kwiatach dużych, białych; owoce rozmaitego kształtu i wielkości, służą do wyrobu flaszek (kalebasy) i innych naczyń.

Tyl Józef Kajetan, powieściopisarz i dramaturg czeski, * 1808, † 1856; twórca czeskiego teatru ludowego; napisał sztuki dramatyczne: „Dudziarz ze Strakonic", „Widzenia Jerzyka", „Uparta kobieta" („Tvrdohlavá žena"), „Córka podpalacza", „Kutnohorscy górnicy" i in.; powieści: „Dekret kutnohorski", „Rozyna Ruthardówna", „Ostatni Czech", „Pielgrzymka czeskich artystów" i in.

Tyldesley, m. w hr. Lancaster (Anglja), 15.700 mieszk.; kopalnie węgla kamiennego, wyroby bawełniane.

Tyler John, dziesiąty prezydent St. Zjedn. Am. Płn., * 1790, † 1862; 1841 wiceprezydent, potem do 1845 prezydent.

Tylicka przełęcz, przełęcz w Beskidach zachodnich, 684 m. n. p. m., trakt z Krynicy do Bardyjowa (Czechosłowacja).

Tylicz, m-ko w pow. nowosądeckim (woj. krakowskie), 1.300 mieszk.

Tyliwuziki, w niektórych okolicach Polesia nazwa małych bekasików.

Tylkowski Wojciech ks., jezuita, * ok. 1629, † 1695; rektor seminarjum w Wilnie; prace łacińskie i polskie: „Philosophia curiosa" (9 t., 1669), „Uczone rozmowy" (1692) i in.

Tylman (Tilman) di Camerini, budowniczy polski, pomagał Jerzemu Lubomirskiemu przy pomiarach Warszawy w 1693; według jego planów zbudowano kośc. św. Anny w Krakowie (1703); twórca kośc. św. Bonifacego w Czerniakowie (1691) oraz pałacu w Ujazdowie pod Warszawą; współpracował przy budowie pałacu Krasińskich, zw. pałacem Rzeczypospolitej (1690—92); wzniósł w Warszawie sklepy murowane dookoła ratusza staromiejskiego (1701), kośc. PP. Sakramentek na Nowem Mieście i wielki ołtarz w kościele OO. Karmelitów (1701).

Tyloma, modzelowatość, znaczne zgrubienie naskórka.

Tylopoda, wielbłądy, nazwa grupy ssaków z podrzędu Ruminantia (przeżuwające); rząd Artiodactyla (parzystokopytne), podgromada Monodelphia. Przeważnie duże zwierzęta, pozbawione możdżeni, rogów i ratek. Uzębienie zupełne (zębów 34); pomiędzy mocnemi kłami a siekaczami istnieje przerwa. Warga górna rozcięta i bardzo ruchliwa. Kości napięstka (carpus) i stępu (tarsus) nie zrośnięte. Podeszwy nóg nabrzmiałe, racice małe i ostre. Księgi (omasus) nie wyodrębniają się od trawieńca (abomasus). Tylopoda różnią się od wszystkich innych ssaków owalnemi krwinkami. Należy tu jedna tylko rodzina Camelidae, z rodzajami Camelus i Lama. Do pierwszego należą: Camelus bactrianus, wielbłąd dwugarbowy. Dług. ciała ok. 3 m., wys. do 2.30 m. Budowa krępa i ciężka. Na grzbiecie dwa garby tłuszczowe. Szyja łukowato wzniesiona do góry. Uszy małe, zaokrąglone. Palce złączone w grubą podeszwę. Sierść gęsta, wełnista. Ogon ok. 70 cm. dług., z kitą na końcu. Zamieszkuje pustynie Azji środkowej; C. dromedarius; dromader, w. jednogarbowy, różni się od poprzedniego smuklejszą postacią, grubszą i rzadszą sierścią, przedewszystkiem zaś jednym tylko garbem na grzbiecie. Znany wyłącznie w stanie oswojonym; możliwe, że jest tylko hodowlaną rasą wielbłąda dwugarbowego. Stepy i pustynie Afryki płn., Azji zach. i Indyj. Wprowadzony do płd. części Ameryki Płn., do Australji i płd. Europy. Arabowie wyróżniają ok. 20 ras wielbłąda jednogarbowego. Zwierzęta te odznaczają się wielką wytrzymałością i niewybrednością, są przytem nadzwyczaj odporne na głód i pragnienie. Używane do dźwigania ciężarów (do 250 kg.) i do jazdy. Mięso jadalne. Mleko przerabia się na masło i ser. Skóra i sierść stanowią przedmiot handlu. Rodzaj Lama

(Auchenia) różni się od wielbłądów mniejszą wielkością, brakiem garbów, szyją wzniesioną prosto, dużemi szpiczastemi uszami, bardzo krótkim ogonem i obfitą, długą sierścią. Należę tu: Lama (Auchenia) huanachus, Huanako, Guanako. Żyje dziko w górzystych terenach zachodn. części Ameryki Płd. L. glama, lama właściwa, nieco większa od poprzedniej (dług. ciała ok. 2 m., wysok., 1,2 m.), jest oswojoną rasą poprzedniej. Używana w Peru, jako wytrzymałe zwierzę juczne. Mięso jadalne. L. pacos, Paco, Alpaka, wielkością i postacią przypomina owcę: pochodzi od dzikiej Huanako. Dostarcza długiej, cienkiej, białej i czarnej sierści, używanej na tkaniny. Najdelikatniejszej, czerwonawej, jedwabistej sierści dostarcza L. vicugna, wigoń. Podrażnione lamy wypluwają na przeciwnika nawpół strawiony pokarm.

Tylopoda (Lama).

Tylor Edward Burnett, antropolog angielski, * 1832, † 1917; prof. w Oxfordzie; prace: „Primitive culture" (1871), „Antropology" (1881) i in.

Tylża (niem. Tilsit), m. w Prusach Wsch., rej. gąbińska, na l. brzegu Niemna, 44.500 mieszkańców; fabryki papieru, połów ryb; pamiętne zawarciem pokoju między Francją a Rosją i Niemcami 7—9. VI. 1807. Dokonano tu nowego podziału Polski.

Tylnik, w rybactwie sznur do zawiązywania końca żaka.

Tyłopochylenie macicy, ob. retroversio

Tyłozgięcie macicy, ob. retrofleksja.

Tymbal, potrawa z ryb lub ptactwa, przyprawiona kremem lub pianą z białek.

Tymbark, m-ko w pow. limanowskim (woj. krakowskie), nad rz. Łososiną, 800 mieszk.

Tymczasowa Rada Stanu, ob. Rada Stanu w Polsce.

Tymczasowe narządy, tranzytoryczne lub prowizoryczne narządy, nazwa organów, właściwych tylko larwalnym postaciom zwierzęcym, a których brak formom dorosłym. Stoi to w związku z zupełnie odmiennym częstokroć trybem życia larw i ustrojów dorosłych. Do takich narządów należą np. skrzela i ogony kijanek żabich, ściśle złączone z warunkami życia w wodzie. W miarę dalszego rozwoju, narządy te zanikają.

Tymeusz z Tauromenium, historyk grecki, * 352, † 256 przed Chr.; pozostały po nim urywki z dziejów Italji i Sycylji.

Tymianek, ob. Thymus.

Tymieniecki Kazimierz, historyk, * 1887; studja na Uniw. Jagiell.; 1915—18 wykładał historję średniowieczną na Uniw. Warszawskim, 1919 prof. tegoż przedmiotu na Uniw. Poznańskim; prace: „Majętność książęca w Zagościu i pierwotne uposażenie klasztoru Joannitów" (1912), „Znaczenie Śląska w dziejach Polski" (1919), „Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich" (1921), „Sądownictwo w sprawach kmiecych, a ustalanie się stanów na Mazowszu pod koniec wieków średnich" (1922) i in.

Tymieniecki Konstanty, literat, * 1767, † 1814; 1794 kapitan wojsk polskich, 1807 radca departamentu kaliskiego; prace: „Ossjana Kaledończyka trzy poemata" (1791), „Pisma" (2 t., 1817).

Tymieniecki Wincenty, biskup łódzki, * 1871; święcenia kapłańskie 1895, prekonizowany, konsekrowany i intronizowany jako biskup łódzki 1921.

Tymol, metylopropylofenol, związek organiczny, $CH_3.C_3H_7.C_6H_3.OH$; bezbarwne kryształki o przyjemnym zapachu, temp. topn. 51°, temp. wrzenia 232°; używany w lecznictwie jako antyseptyk.

Tymoleon (Timoleon), wódz koryncki, * 410, † po 336 przed Chr.; w 345 dopomógł Syrakuzom do uwolnienia się od tyrana Dionizosa, w 343 zwyciężył Kartagińczyków nad Krimisos.

Tymon św., jeden z pierwszych siedmiu diakonów, umęczony w Koryncie; pamiątka 19 kwietnia.

Tymon Ateńczyk, mizantrop grecki, współczesny Sokratesa, bohater dramatu szekspirowskiego.

Tymoteusz (Thimoteos), wódz ateński, † 354 przed Chr.; syn Konona; pobił flotę spartańską w 375; zdobył w 365 Samos.

Tymoteusz św., jeden z najwierniejszych pomocników i uczniów św. Pawła, towarzyszył mu w jego podróżach misyjnych. Według podania ukamienowany. Pamiątka 24 stycznia.

Tymoteusz z Miletu, poeta grecki, * 447, † 357 przed Chr.; fragment z nomosu (dużych rozmiarów utwór liryczny, deklamowany z towarzyszeniem kitary), pt. „Persowie", zachował się na papyrusie z epoki Aleksandra W.; stanowi najstarszy ze znanych nam rękopisów.

Tymotka, ob. Phleum.

Tymowski Józef, minister Król. Polskiego, * 1791, † 1870; prezes Banku Polskiego w Warszawie, 1856 minister sekretarz stanu Król. Polskiego.

Tymowski Tomasz, poeta-legjonista, * 1790, † 1854; autor utworu: „Dumanie żołnierza polskiego w starożytnym zamku Maurów nad Tagiem" oraz wielu wierszy satyrycznych i lirycznych; brał udział w walkach w Hiszpanji; za Królestwa Kongresowego poseł na sejm i referendarz Stanu. Po upadku powstania 1831 emigrował do Francji.

Tympania, ob. bębnica.

Tympanon (greck.), 1) w budowlach kościelnych łukowate zakończenie portalu w kształcie płaszczyzny, ozdobionej płaskorzeźbami; 2) instrument muz. perkusyjny, w kształcie bębenka (Rys.).

Tympanon.

Tyn, staropolska nazwa ogrodzenia warownego (stąd Tyniec), ludowa nazwa tynica.

Tyndalizacja, ob. sterylizacja.

Tyndall John, fizyk angielski, * 1820, † 1893; profesor fizyki w Londynie; odkrycia i badania w zakresie diamagnetyzmu i polaryzacji światła; dzieła: „The glaciers of the Alps" (1860), „On diamagnetisme" (1856 i 1870), „On radiation" (1865), „Lectures on electricity" (1870) i in.

Tyndalla zjawisko (1864). Jeżeli wystawić na działanie promieni słonecznych cienkościenne szklane naczynie kuliste, napełnione nieprzezroczystym, ale diatermicznym roztworem jodu w siarczku węgla, to poza naczyniem, w ognisku kuli, otrzymuje się tak wysoką temperaturę, że zapalają się w nim łatwopalne materjały.

Tyndar (greck. Tyndareos), mityczny król Sparty, mąż Ledy, córki króla Etolji Thestiosa, z którą miał kilka synów i córek zw. Tyndarydami albo Dioskurami.

Tyne, rz. w Anglji płn.-wsch., dług. 117 km., wpada do m. Północnego.

Tynemouth, m. w hr. Northumberland (Anglja płn.-wsch.), nad rz. Tyne, 64.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Tynf, pierwsze złotówki srebrne, bite w Polsce w 1663—66 pod zarządem mincarza Andrzeja Tympfa.

Tyniec, w. i ruiny opactwa Benedyktynów w pow. wielickim (woj. krakowskie), najstarsze opactwo na ziemiach polskich z XI—XII w.

Tyniecki Władysław, leśnik, * 1833, † 1912; prof. w Szkole Rolniczej w Dublanach, gdzie założył ogród botaniczny; dyrektor Wyższej Szkoły Lasowej we Lwowie, redaktor „Sylwana" i „Rolnika"; dzieła: „Ogrody północne" (1880) i „Ogrodnictwo" (1911).

Tynkowanie, powlekanie ścian wapnem, zmieszanem z farbami klejowemi.

Typ, przewaga jakiejś dyspozycji psychicznej albo psychofizycznej, charakteryzującej psychikę danej jednostki pod pewnym względem. Osoby, podobne do siebie ze względu na stwierdzoną u nich przewagę tej samej dyspozycji w danej dziedzinie życia psychicznego (np. pamięci, inteligencji, uczuciowości), zaliczamy do tego samego typu. Pojęcie typu jest jednem z podstawowych pojęć psychologji różniczkowej.

Typha, pałka, rośliny z rodziny Typhaceae (rogożowate). W Polsce pospolitsze 2 gatunki: T. latifolia, p. szerokolistna (Rys.), o łodydze obłej, do 2,5 m. wys., liściach równowąskich, b. długich, do 2 cm. szerok., w nasadzie długo pochwiastych, kolbie nieprzerwanej (kolba kwiatostanowa żeńska przylega bezpośrednio do męskiej), wałkowatej, z początku brudno zielonej, później ciemno brunatnej; T. angustifolia, p. wąskolistna, podobna do poprzedniej, lecz o liściach 3—10 mm. szerok., kolbie kwiatostanowej żeńskiej, oddzielonej nieco od męskiej; kwitną VI—VIII. Liście używane są na plecionki, do wyrobu papieru.

Typha latifolia.

Typhaceae, rogożowate, rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Spathiflorae (pochwokwiatowe). Należą tu zioła trwałe, rozpowszechnione na całej kuli ziemskiej po brzegach wód, bagniskach. Mają kłącze płożące się, grube, łodygę prostą, sztywną, ulistnioną, liście długie, równowąskie, w górze płaskie, kwiaty bardzo drobne, jednopienne, skupione w gęste wojłokowate wałki (dolne utworzone z kwiatów żeńskich, górne z męskich), o powierzchni jakby pluszowej; zamiast okwiatu włosy; owoc—orzeszek. Jedyny rodzaj Typha.

Typhlitis, zapalenie jelita ślepego (kątnicy).

Typhus abdominalis, ob. dur brzuszny.

Typhus exanthematicus, ob. dur osutkowy.

Typhus recurrens, ob. dur powrotny.

Typografja, ob. drukarstwo.

Typologja mesjaniczna, w nauce chrześcijańskiej całokształt tzw. „typów", tj. szeregu osób, wydarzeń, które w Piśmie Św. oznaczały i wyobrażały Mesjasza. Każdemu t. Starego Testamentu odpowiadał analogiczny przymiot Chrystusa lub epizod z Jego życia. Do t. osobowych należą postacie: Adama, Ewy, Abla, Noego, Melchizedecha, Abrahama, Izaaka, Józefa, Hioba, Mojżesza, Dawida, Salomona, Eljasza, Jeremjasza; do t. rzeczowych: arka Noego, przejście przez morze Czerwone, manna, woda ze skały, wydobyta przez Mojżesza, wąż miedziany, baranek paschalny. T. odgrywała w sztuce średniowiecznej bardzo ważną rolę, osobliwie w monumentalnej rzeźbie portali i wnętrz ostrołukowych katedr francuskich.

Typowy, charakteryzujący typ, będący jego wcieleniem, zbliżający się doń.

Typów teorja, ob. teorja typów.

Typy antropologiczne. Jako typ antropologiczny rozumiemy grupę ludzką charakteryzującą się, tak samo jak i rasa, pewnym zespołem cech dziedzicznych, zarówno morfologicznych, jak fizjologicznych i psychicznych wreszcie, która stanowi jednak jednostkę klasyfikacyjną podrzędną w stosunku do pojęcia rasy ludzkiej. Rozumieć to należy w ten sposób, iż w obrębie pewnej rasy wyróżniamy mniejszą lub większą ilość grup, różniących się pomiędzy sobą jedną lub kilku cechami dziedzicznemi, które nie zostały uwzględnione przy charakterystyce rasy, do której rozpatrywane grupy należą. Niejednokrotnie jednak wobec braku dokładnego określenia, jakie grupy ujmować należy jako „rasy", oba te pojęcia, rasa i typ, często stosowane bywają do jednych i tych samych grup. Jako przykład ilustrujący tego rodzaju wątpliwości przy klasyfikowaniu poszczególnych grup ludzkich, służyć może różnorodne ujmowanie stosunków antropologicznych, występujących na terenie Europy. Jeśli bowiem cały szereg autorów wyodrębnia wśród jej mieszkańców pewną ilość grup, charakteryzujących się specyficznemi zespołami cech, odróżniającemi każdą z nich od innych (niejednokrotnie na tym samym terenie obok współistniejących), to, jakkolwiek charakterystyka tych grup podana

przez rozmaitych autorów jest jednakowa, to jednak kwestja sprecyzowania ich stanowiska klasyfikacyjnego bywa najzupełniej różną. Jedni autorzy nazywają wyodrębnione grupy rasami, inni natomiast typami, należącemi jakby do większej jakiejś grupy, którąby można było nazwać rasą. Stąd spotykamy określenie „rasa nordyjska", jak też i „typ nordyjski", stosowane do jednej i tej samej grupy wysokorosłych, niebieskookich, długogłowych i długotwarzowych blondynów, występujących przedewszystkiem na północo-zachodzie Europy, albo „rasa dynarska lub adrjatycka" na równi z nazwą „typ dynarski wzgl. adrjatycki" w odniesieniu do grupy charakteryzującej się krótkogłowością, ciemnemi oczyma i włosami, podłużną twarzą, wysokim wzrostem; itd., itd.

Typy budowy ciała ludzkiego, czyli typy konstytucjonalne, związane z całokształtem cech anatomicznych, fizjologicznych i psychicznych człowieka, zostały ujęte przez licznych badaczy w różne (często zupełnie odmienne) kategorje, oparte zarówno na cechach biologicznych ustroju, jak i na danych patowzgl. psychopatologicznych (zboczenia, psychozy itp.). Prócz podziałów, wyprowadzonych wyłącznie z charakterystycznych zboczeń lub predestynacyj do pewnych chorób (typy: asteniczny, thymolymphatyczny, hypoplastyczny, neuroarthrytyczny, oraz gruźliczy), istnieją ściślej biologiczne podziały konstytucjonalne, jak np. wyróżniane przez szkołę francuską typy: respiratoire, digestif, musculaire i cérébral; typy: leptosomatyczny, atletyczny i pykniczny w terminologji E. Kretschmera, oraz typy: nadnerczowy, tarczycowy, płciowy i mięśniowy, według podziału H. Sochańskiego. We wszystkich kategorjach istnieje typ mieszany, łączący cechy kilku typów. Konstytucjonalizm człowieka jest oparciem dla nauki o temperamentach i charakterach.

Typy pamięciowe, ob pamięć.

Tyr, staroż. m. fenickie, ob. Sur.

Tyraljerka, ob. linja tyraljerska.

Tyraljerzy, oddziały piechoty, przeznaczone do walki w szyku rozproszonym. Dawniej istnieli jako specjalny rodzaj piechoty, zdatny do tego rodzaju walki. Obecnie nazwa ta pozostała tylko w niektórych pułkach we Francji. Tyralierem w mowie potocznej nazywa się strzelec pojedyńczy.

Tyran, w staroż. jedynowładca; w szczególności ten, kto zagarnął władzę przez obalenie uprzedniej formy rządu.

Tyras, ob. Dniestr.

Tyraspol (ros. Tiraspol), m. pow. w gub. odeskiej na Ukrainie, nad rz. Dniestrem, 23.000 mieszk.; fabr. tytuniu, znaczny handel.

Tyrawa Wołoska, m-ko w pow. sanockim (woj. lwowskie), 1.500 mieszk.

Tyrchowski Władysław, lekarz, * 1812, † 1901; od 1861 profesor Akademji Medyczno-chirurgicznej w Warszawie, następnie prof. Szkoły Głównej i dziekan wydziału lekarskiego; prace z zakresu położnictwa.

Tyreoidyna, thyreoidinum, wysuszony i sproszkowany gruczoł tarczowy owiec, środek leczniczy, używany przy obrzęku śluzakowym (myxoedema) oraz przy nadmiernej otyłości.

Tyroglyphidae, nazwa rodziny roztoczy (Acarina) z gromady Arachnoidea (pajęczaki). Bardzo małe zwierzęta, pozbawione oczu i układu tchawkowego. Ciało wydłużone, o szczypcowatych szczękorożkach (chelicerae) i długich, czepnych odnóżach. Bytują na najrozmaitszem organicznem podłożu. Na uwagę zasługują: Tyroglyphus siro, serowiec, żeruje na starych, rozkładających się serach; Glyciphagus domesticus, opada zapasy suszonych owoców; Aleurobius farinus, spotyka się w starej mące, serach itp.

Tyrol (niem. Tirol), kraina górska w Alpach wsch., obejmująca Alpy Oetztalskie, Zillertalskie, Hohe Tauern i in., zamieszkała pierwotnie przez Retów, Illirów, Celtów, od 15 r. przed Chr. prowincja rzymska (Recja), od 476 pod panowaniem Ostrogotów, od 552 Longobardów i Bawarów, od VIII w. Franków. W XII w. rządzony przez hrabiów T. Henryk Ostatni zostawił T. córce, Małgorzacie Maultasch, która zapisała go w 1363 książętom habsburskim. Odtąd T. należał do Austrji. W 1805, na mocy pokoju preszburskiego, dostał się Bawarji, co wywołało w 1809 powstanie narodowe; 1814—1919 hrabstwo, należące do Austrji, 26.683 km², 1,093.000 mieszk.; na mocy traktatu wersalskiego większą część T. (16.200 km², 670.000 mieszk.) włączono do Włoch jako Venetia Tridentina, wiele miejscowości klimatycznych (Meran, Bozen, Arco i in.); płn. część, która pozostała przy Austrji, wynosi 12.399 km², 306.000 mieszk.; stol. Insbruck; chów bydła i przemysł drzewny.

Tyrolit, minerał, zasadowy arsenian miedziowy, zawierający węglan wapnia, $3Cu_3(AsO_4)_2 . 2Cu(HO)_2 . CaCO_3 + 7H_2O$; rombowy; twardość 1,5—2. ciężar wł. 3,0—3,1; barwy zielonej, niebieskiej. Tyrol, Turyngja.

Tyroljena, ob. lendler.

Tyrolka, gatunek broni myśliwskiej.

Tyronowie, w dawnej Polsce stopień w bractwie „Sodalis Marianus" (ob. Sodalicje Marjańskie). Kongregacja S. M. dzieliła się na dwa stopnie: sodalisów i tyronów.

Tyrozyna, związek organiczny, $C_9H_{11}O_3N$, α-amino kwas; jeden z ważnych produktów rozpadu białek; ciało stałe o temp. topn. 235°.

Tyrreńskie morze (włosk. Mar Tirreno), zach. część morza Śródziemnego pomiędzy Korsyką, Sardynją, Sycylją a półwyspem Apenińskim, do 3.700 m. głęb.

Tyrrhenia, ob. Etrurja.

Tyrš Mirosław, filozof czeski, esteta i historyk sztuki, * 1832, † 1884; twórca systemu wychowania fizycznego i gimnastyki, stosowanego w założonej przez niego organizacji „Sokół"; prace: „Laokoon, dzieło epoki rzymskiej", „O stylu gotyckim", niedokończona „Historja sztuk plastycznych", „Historyczny

wstęp do filozofji Schoppenhauera", przekłady z Taine'a i in.

Tyršová Renata, etnografka czeska, *1854; współpracowniczka literacka męża swego, Mirosława Tyrša, kontynuatorka jego studjów krytycznych w dziedzinie sztuki.

Tyrsus, laska pasterska, ozdobiona bluszczem i winoroślą, którą nosiły bachantki i menady w czasie uroczystości Bachusa.

Tyrteusz (Tyrtaios), poeta grecki z VII w. przed Chr.; pieśniami swemi budził zapał u Spartan w wojnie przeciwko Meseńczykom; z utworów jego zachowały się tylko fragmenty.

Tyrteusz St., ob. Janik Michał.

Tyryjski Synod, synod w Tyrze, starożytnem mieście fenickiem, odbył się w 345; zwołał go ces. Konstantyn za namową biskupów arjańskich, wrogo usposobionych ku św. Atanazemu; przewodniczył Euzebjusz z Cezarei. Synod złożył z godności biskupiej św. Atanazego, zabronił powracać mu do Aleksandrji i wezwał biskupów do zerwania z nim łączności kościelnej. Ces. Konstantyn, ulegając wpływom Arjan, skazał św. Atanazego na wygnanie do Trewiru.

Tysiąc i jedna noc (arab. Alif laila walaila), zbiór baśni arabskich, związanych w jedną całość, które miała opowiadać Szehezerada, córka w. wezyra, swemu sułtanowi Szariarowi, z dynastji Sassanidów. Szariar, zdradzony przez ukochaną małżonkę, mszcząc się, wydał rozkaz dostarczania sobie każdego dnia jednej córki ze znakomitych rodzin poddanych, którą po zaślubieniu, następnego dnia skazywał na śmierć. Szehezerada uprosiła ojca, ażeby przyprowadził ją do Szariara i tutaj umiała wdziękiem i poezją swych bajek, opowiadanych szachowi przez 1001 nocy, złagodzić rozpacz i złość Szariara, tak, że cofnął swój okrutny rozkaz. Opowiadania te z biegiem wieków ustaliły swój całokształt ostatecznie w XV w. w Egipcie. Europa zapoznała się z nim w tłumaczeniu Gallanda 1704—1717; polskie tłumaczenie ukazało się 1873 w Warszawie.

Tysiąc Wysp (holend. Duizend Eilanden), grupa wysp na płn.-zach. od Jawy (Indje Wsch. Holend.).

Tysiącznik, ob. Erythraea.

Tyssowski Józef, działacz polityczny, * 1817, † 1857; 1846 jeden z naczelników spisku krakowskiego, ogłoszony dyktatorem; po upadku powstania zbiegł zagranicę; więziony w Königstein w Saksonji, potem wyjechał do Ameryki Płn.

Tyszkiewicz Eustachy, archeolog, * 1814, † 1873; kurator szkół, założyciel Muzeum Starożytności w Wilnie, od 1855 prezes wileńskiej Komisji Archeologicznej; prace: „Rzut oka na źródła archeologji krajowej" (1842), „Badania archeologiczne" (1850), „Opisanie powiatu borysowskiego" (1847), „Źródła do dziejów Kurlandji i Semigalji" (1870), „Birże" (1869), „Groby rodziny Tyszkiewiczów" (1873) i in.

Tyszkiewicz Konstanty, brat Eustachego, archeolog i krajoznawca, * 1806, † 1868; studja na uniw. wileńskim; 1828—31 urzędnik ministerjum skarbu w Warszawie; prace: „Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach, i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi Litewskiej" (1859), „O kurhanach na Litwie i Rusi zachodniej" (1868), „Wilja i jej brzegi pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym" (wyd. 1871) i in.

Tyszkiewicz Ludwik, marszałek wielki litewski, † 1830; 1780 hetman polny litewski; podpisał traktat rozbiorowy; wysłany z Grodna do Petersburga dla podziękowania za traktat przymierza z carową.

Tyszowce, m-ko w pow. tomaszowskim (woj. lubelskie), nad rz. Huczwą, 4.500 mieszk.; pamiętne zawiązaniem konfederacji w 1655 przeciw Szwedom.

Tyszowiecka konfederacja, zawiązana z inicjatywy hetmanów hr. Rewera Potockiego i Stanisława Lanckorońskiego w Tyszowcach 29. XII. 1655, przeciwko królowi szwedzkiemu Karolowi Gustawowi w obronie wiary i swobód narodowych; rozwiązana 1658.

Tyszyński Aleksander, krytyk literacki, * 1811, † 1880; prof. literatury polskiej w Szkole Głównej. członek Akademji Umiejętności w Krakowie, jeden z założycieli czasopisma „Bibljoteka Warszawska"; prace: „Rozbiory i krytyki" (Petersburg, 1854), „Wizerunki polskie" (Warszawa, 1875), „Pisma krytyczne" (Kraków, 1904).

Tyśmienica, 1) pr. dopływ Wieprza, dług. 70 km.; 2) pr. dopływ Bystrzycy, dopł. Dniestru, dług. 44 km.; 3) m. w pow. tłumackim (woj. stanisławowskie), nad rz. Woronką, 7.000 mieszk.

Tytan (Titan), według oddalenia szósty satelita Saturna, odkryty przez Huyghensa 1655; odległość = 20,22 promieni równikowych Saturna; obrót gwiazdowy $15^d 22^h 41^m 27^s.0$; wielkość gwiazdowa 9; średnica = 2.443 km.

Tytan (Titanium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 48,1; szary proszek bezpostaciowy; temp. topn. 2350°, ciężar wł. 3,6. Ogrzany na powietrzu spala się, dając tlenek. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwu-, trój- i czterowartościowy, dając związki typów TiX_2, TiX_3 i TiX_4. W przyrodzie w licznych minerałach, głównie jako rutyl = TiO_2, ilmenit = $FeTiO_3$ i in. Odkryty przez W. Gregora.

Tytani, w mitologii greckiej przedolimpijski ród bogów, dzieci Urana i Gai (Tytanidzi); jeden z nich, Kronos, strącił z tronu i wytrzebił własnego ojca, który za to przekłął swe dzieci; po długiej, zażartej walce cały ród został pokonany przez Zeusa i strącony do Tartaru, a panowanie nad światem objęli bogowie olimpijscy.

Tytanit, minerał, $CaTiSiO_5$, jednoskośny tytanokrzemian wapnia. Piękne kryształy o postaciach bardzo urozmaiconych. Twardość $5\frac{1}{2}$. Ciężar właściwy 3,5. Silny połysk, prawie dia-

mentowy. Barwa żółta, zielona, brunatna. W rozpadlinach granitów i łupków krystalicznych (Tyrol, Szwajcarja, Piemont, Ural). Pospolita część składowa nieistotna, podrzędna, bardzo wielu skał głębinowych. Nazywamy go też s f e n e m.

Tytularni biskupi, biskupi, wyświęcani z tytułem biskupim, przywiązanym do kościoła, zostającego pod panowaniem niewiernych. Dawniej nazywano ich biskupami „in partibus infidelium“, nazwę tę skasował pap. Leon XIII w 1882. Od tego czasu stolice biskupie jedne zowią się t y t u l a r n e m i (S e d e s t i t u l a r e s) i mają biskupów tytularnych, inne r e z y d e n c y j n e m i (S e d e s r e s i d e n t i a l e s) i mają biskupów rezydencyjnych, zwanych d i e c e z j a l n y m i lub o r d y n a r j u s z a m i. Biskupi tytularni w Polsce zowią się s u f r a g a n a m i, gdzieindziej zwano ich: „e p i s c o p i n u l l a t e n s e s“ albo „a n n u l a r e s“. Początek biskupów tytularnych sięga walk Kościoła katolickiego z muzułmanizmem i osiadania biskupów, wypędzonych z macierzystych diecezyj, w stolicach biskupich krajów katolickich Europy. Biskupi tytularni, posiadający kanonikaty w kościołach katedralnych, noszą rokietę i mantolet na wzór biskupów kurji rzymskiej barwy fioletowej. Po promocji na biskupa nie tracą posiadanych beneficjów i mogą nabywać nowe. Wzywani są na sobory powszechne z głosem stanowczym (suffragium decisivum); mianuje ich papież, najczęściej na przedstawienie biskupa diecezjalnego, po przeprowadzeniu procesu informacyjnego.

Tytuł, 1) napis, nagłówek, objaśnienie dzieła literackiego, malowidła rzeźby itd; 2) zasada uprawniająca czynności lub stanowiąca podstawę praw; 3) nazwa, oznaczająca godność dożywotnią, lub dziedziczną, nadaną jednostce przez panującego za pewne zasługi przez tę jednostkę wyświadczone dla państwa lub monarchy. Tytuły i związane z nimi godności urzędowe (rangi) powstały w odległej starożytności w państwach, rządzonych przez samowładców (Egipt, Wschód azjatycki). W Europie dwór cesarzy bizantyjskich wprowadził podział urzędników na 3 klasy (Illustres, Spectabiles, Clarissimi). Wybitni członkowie ich rodzin mianowali się „Nobilissimi“, podrzędni zaś „Perfectissimi“ i „Egregii“. Za panowania ces. Konstantyna powstały tytuły książąt (duces) i hrabiów (comites). W Kodeksie ces. Teodozjusza z 438 znajduje się rozróżnienie całej hierarchji politycznej i tytularnej, na czele z cesarzem, posiadającym tytuł „Waszej Boskości“ (Divinitas). Większa część tych tytułów znikła podczas wędrówek ludów w epoce upadku państwa rzymskiego, pozostał tytuł „Wasz Majestat“, wznowiony w Niemczech przez Karola V, we Francji przez Ludwika XI, w Anglji przez Henryka VIII. Za przykładem królów i książąt oddzielne stany przybierały tytuły, a starsi rodów szlacheckich zwali się „Seniori“, stąd francuskie: „Seigneur“, włoskie „Signor“, z czego później wytworzył się tytuł królewski i lordowski „Sire“ i „Sir“. Burmistrzowie, radcowie, uczeni, kupowali sobie tytuły „Magnificencji“, Munificencji“, „Amplissimusa“, „Dobrze urodzonych“, „Wysoko Uczonych“, „Wielce Łaskawych“ itd. Ludwik XIV nazwał się „królem najwięcej chrześcijańskim“ (Rex Christianissimus). Oznaczanie szlacheckiego pochodzenia od władania daną miejscowością uwidoczniane bywało nazwą tej miejscowości, łączoną z imieniem rodowem (polskie „z“, francuskie „de“, hiszpańskie „don“, irlandzkie „o'“, niemieckie „von“; holend. „van“ itd.). W Polsce przed rozbiorami nie były uznawane żadne tytuły obcego pochodzenia, poza tytułami, związanemi z godnością piastowanego przez jednostkę urzędu. Tytuły „comites“ i „barones“, używane po Bolesławie Krzywoustym, oznaczały urząd rajcy królewskiego i nie były dziedziczne. Wszelkie próby wprowadzenia przez królów tytułów oparły się o stanowczy sprzeciw szlachty, a sejmy w 1638, 1641, 1673 wyraźnie to określiły, naznaczając kary za używanie obcych tytułów. Chęć zaskarbienia sobie względów wybitnych magnatów lub szlachty przez obcych monarchów była niejednokrotnie powtarzana i ostatecznie dla ominięcia prawa polskiego, utytułowani używali najczęściej tytułu „świętego państwa rzymskiego“ (Sacri Romani Imperii). Za panowania Augusta II Sasa równocześnie z ustanowieniem orderu „Orła Białego“ król zaczął coraz częściej obdarzać poszczególnych członków znakomitszych rodzin polskich tytułami hrabiów i książąt, jednocześnie coraz jawniej na podstawie dawnych nadań przez obcych panujących, zaczęto przyznawać się do cudzoziemskich tytułów. Sejm koronny za Stanisława Augusta przyznał braciom królewskim tytuł książęcy, a na podstawie tego prejudykatu sięgnęło po tytuły książęce kilka rodów magnackich (Massalscy, Ponińscy, Ogińscy). Najwięcej przywilejów książęcych powstało po pierwszym rozbiorze na Sejmie 1773—1775. Uchwalenie wniosku posła austrjackiego Rewitzky'ego tzw. „Konstytucji wzajemności“ otworzyło szerokie pole do wprowadzenia do Polski wielu tytułów książęcych. Tytuły hrabiowskie w Polsce zaczęły się ukazywać dopiero po pierwszym rozbiorze; dwory zaborcze wynagradzały niemi w prowincjach przyłączonych jednostki, piastujące poprzednio wysokie godności Rzeczypospolitej (wojewodów, podkanclerzych, kasztelanów itd.). Francja podczas W. Rewolucji, ogłaszając nowe zasady rządu w „Deklaracji Praw Człowieka“, 4. VIII. 1789 zniosła wszelkie przywileje i tytuły stanowe. Tytuły w ustrojach demokratycznych państw amerykańskich również nie znalazły uznania. Wskutek przewrotów i zmian stosunków społecznych, zaszłych po wielkiej wojnie, wiele państw zniosło używanie tytułów rodowych, zatrzymując jedynie naukowe. W Rzeczypospolitej Polskiej konstytucja z 17. III. 1921 r. (art. 96) głosi, iż Rzeczpospolita Polska nie uznaje przywilejów rodowych, ani stanowych, herbów, tytułów rodowych i innych, z wyjątkiem naukowych, urzędowych i zawodowych. Obywatelowi Rzeczypospolitej nie wolno przyjmować bez zezwolenia Prezydenta Rzeczypospolitej tytułów ani orderów cudzoziemskich.

Tytuł wykonawczy, dokument, wydawany przez sądy b. zab. rosyjskiego celem stwierdzenia, że wyrok podlega wykonaniu, co odpowiada uchwale, zezwalającej na egzekucję w pozostałych zaborach.

Tytuniem zatrucie, nikotyną zatrucie: 1) z a t r u c i e o s t r e (przy pierwszych próbach palenia papierosów lub cygar): nadmierny ślinotok, ból głowy, wymioty, bicie serca, osłabienie, senność, niekiedy duszność, biegunki, drgawki, śpiączka. Ostre zatrucia t. zdarzają się również przy przykładaniu liści tytuniowych do ran (środek ludowy); 2) z a t r u c i e p r z e w l e k ł e: niepokój, bicie serca, ból w piersiach (za mostkiem), promieniujący ku kończynom górnym, drżenie rąk, okresowe bóle w łydkach, utrudniające chodzenie, zaburzenia żołądkowe, upośledzenie wzroku (widzenie czarnego punktu), bezsenność.

Tytuń, ob. N i c o t i a n a.

Tytus św., uczeń i towarzysz św. Pawła, pierwszy biskup wyspy Krety. Pamiątka 4 stycznia.

Tytus, ob. T i t u s F l a v i u s V e s p a s i a n u s.

Tytusa łuk. Brama, zbudowana w Rzymie na pamiątkę zwycięstwa cesarza rzymskiego Tytusa nad Żydami i zburzenia Jerozolimy w 70, po których to czynach Tytus odbył wspaniały wjazd tryumfalny do Rzymu. Łuk Tytusa jest jednym z szeregu wielkich dzieł budowlanych tego cesarza jak np. C o l o s s e u m i in.

Tywercy, szczep wschodnio słowiański, który mieszkał zrazu nad dolnym Dnieprem, a potem między Bohem i Dniestrem, wreszcie po upadku państwa Chazarów, podobnie jak Ulicze, został zmiażdżony przez najazd szczepów tureckich.

Tyzenhaus A n t o n i, podskarbi nadworny litewski i zarządca dóbr stołowych na Litwie, * 1733, † 1785; świetny administrator oraz organizator przemysłu; założył szereg fabryk, angażując instruktorów z zagranicy, tworząc szkoły zawodowe. Nieszczęśliwe okoliczności oraz intrygi zawistnych przyprawiły go w 1780 o bankructwo i ruinę majątkową.

Tyzenhaus K o n s t a n t y, ornitolog, * 1786, † 1853; studja na uniw. wileńskim; 1812—13 pułkownik wojsk polskich; prace: „Ornitologja powszechna“ (3 t., 1843—46), „Ornitologja ptaków polskich“ i in.

U

U, 21 litera alfabetu polskiego, samogłoska czysta, twarda; symbol chemiczny pierwiastka uranu; u Rzymian oznaczała U r b s (miasto, Rzym); U. C. = u r b i s c o n d i t a e, tj. od założenia miasta, Rzymu; w numizmatyce na monetach francuskich oznacza mennicę Pau.

Uadaj (franc. Ouadai, ang. Wadai), dawny sułtanat we wsch. Sudanie, pomiędzy Saharą a źródliskami rz. Szari, włączony w 1913 do francuskiej Afryki równikowej, ok. 250.000 km², 1—2,000.000 mieszk.; gł. m. Abeszr.

Uargla (franc. Ouargla), osada w Saharze algerskiej, w dep. algerskim (Afryka płn.), 3.800 mieszk.; oaza U., ok. 900.000 palm daktylowych i ok. 160.000 drzew owocowych, 7.000 mieszk. (Berberów).

Uaupes, rz. w Kolumbji (Am. Płd.), górny bieg Rio Negro, dopływu Amazonki.

Ubangi, pr. dopływ rz. Kongo, tworzy w środkowym i dolnym biegu granicę między franc. Afryką równikową a belg. Kongo, dług. 2.500 km., żeglowny.

Ubangi-Szari (franc. Oubangui-Chari), kolonja franc. w Afryce równikowej, pomiędzy Kamerunem i Sudanem anglo-egipskim, 350.000 km², 608.000 mieszk.; stol. Bangi; wywóz kauczuku i oleju palmowego.

Ubarwienie sympatyczne, ob. o c h r o n n a b a r w a.

Ubeda, m. w prow. Jaén w Andaluzji (Hiszpanja), 23.000 mieszk.; wyroby tkackie, skórzane; winnice, wywóz oliwy i fig.

Uberaba, m. pow. w stanie Minas Geraes (Brazylja), 60.000 mieszk.; chów bydła.

Überbrettl (niem.), nadscenka, kabaret literacki, wzorowany na francuskim „Chat noir“, wprowadzony do Niemiec przez E. Wolzogen'a w 1901.

Ubermanowicz S e b a s t j a n, kaznodzieja, * 1698, † 1764; jezuita, prof. filozofji i fizyki w Akad. Poznańskiej; kaznodzieja i spowiednik nadworny Stanisława Leszczyńskiego w Nancy; kazania jego wydane zostały pt. „Religja chrześcijańska po kaznodziejsku wykładana“ (5 t. Kalisz, 1764—66), „Kazania“ (7 t. Kalisz), „Kazania moralne i świąteczne“ (Kalisz, 1769).

Übermensch (niem.), nadczłowiek, wyrażenie Nietzschego na oznaczenie ideału, do którego ludzkość dążyć powinna.

Überweg F r i e d r i c h, filozof niemiecki, * 1826, † 1871; 1862 prof. w Królewcu; napisał „Geschichte der Philosophie“.

Ubezpieczenia morskie, umowy, których mocą ubezpieczający zobowiązuje się za pewną opłatą wynagrodzić ubezpieczonemu szkodę, dającą się ocenić w pieniądzach. Przedmiotem ubezp. mogą być: 1) okręt, 2) ładunek, 3) koszt przewozu towarów lub osób, 4) przypuszczalny zysk, 5) koszty bodmerji, 6) awarja. Szkody ustala w porcie komisarz awarji na podstawie protokółu oględzin.

Ubezpieczenia na życie (a s e k u r a c j a) mają na celu, przez wnoszenie pewnych określo-

nych rocznych wpłat, ubezpieczenie bądź rodziny wpłacającego na wypadek jego śmierci, bądź starości samego wpłacającego od umówionego wieku, bądź też jego dzieci z chwilą powstania pewnych warunków (dojścia do pełnoletności, zamążpójścia itp.). W pewnej postaci ubezpieczenia na życie ukazały się w XV w., jako hazardowne zakłady. Ubezpieczający się wpłacał ubezpieczającemu pewną sumę z warunkiem, że, gdy wróci z podróży morskiej cały i zdrów, otrzyma sumę podwójną. W XVII w. rząd francuski za radą Tonti'ego wprowadził tzw. tontiny. Pierwszą założono w 1653. Zasada tontin polegała na tem, że rząd wypuszczał imienne pożyczki a kapitał, pozostający po zmarłych, dzielił pomiędzy pozostałymi przy życiu. Oprócz Francji tontiny istniały w Anglji i Holandji do początków XIX w. Współczesne ubezpieczenia na życie opierają się na masowych danych statystycznych, pozwalających określić przeciętny termin śmierci osobnika zależnie od jego wieku w chwili zawierania ubezpieczenia, jak również na statystyce śmiertelności w związku ze strukturą organizmu. Pierwsze towarzystwo powstało w Anglji w 1765 (The Equitable Society for the Assurance of Life und Survivorshipe). Na kontynencie pierwsze tow. ub. na życie powstało we Francji w 1819. Ubezpieczenia na życie należą zawsze do kategorji ub. prywatnych.

Ubezpieczenia od ognia stanowią podstawowy dział ub. rzeczowych. Ub. te są zadaniem licznych prywatnych towarzystw. W Warszawie istnieje, oparte na kapitałach krajowych, Warszawskie Two ubezpieczeń od ognia, założone w 1870. Przed wojną na ziemiach polskich powstało wzajemne towarzystwo ubezpieczeń od ognia „Snop" w Warszawie i „Tow. ubezpieczeń wzajemnych w Krakowie" (ogień, życie, grad). W niepodległej Polsce powstała znaczna ilość prywatnych akcyjnych towarzystw ubezpieczeń od ognia. Oprócz ubezpieczeń od ognia większość towarzystw ubezpieczeniowych obejmuje działy: kradzieży, transportu, gradu, odpowiedzialności cywilnej, nieszczęśliwych wypadków, uszkodzeń maszyn, inwentarzy, koni, szyb, strat wodociągowych, wypadków automobilowych (autocasco), pośrednich strat pożaru. Ubezpieczenia prywatne i wzajemne są dowolne. W stosunkach do budowli tylko do pewnej części ich wartości i tylko od ognia przymus ubezpieczeniowy istnieje. Na tej zasadzie Lubecki w Królestwie Kongresowem (1815—1830) utworzył „Polską Dyrekcję Ubezpieczeń", przekształconą następnie w „Polską Dyrekcję Ubezpieczeń Wzajemnych". Instytucja ta jest oparta na zasadzie wzajemności i jednocześnie na zasadzie przymusu ub. i ingerencji państwa. W byłym zaborze pruskim przymusu ubezpieczeniowego niema; działają tam „Krajowe Tow. ubezpieczeń" poznańskie i pomorskie, oparte na zasadach wzajemności i samorządowości z wydatną pomocą państwa, w których faktycznie większość budowli jest ubezpieczona. Działalność tow. ub. od ognia polega też niekiedy na popieraniu rozwoju ogniowych straży ochotniczych, na propagandzie wśród włościan idei zamiany łatwopalnych dachów słomianych na dachy z dachówki wypalonej, na uświadamianiu młodzieży o niebezpieczeństwie ognia itp.

Ubezpieczenia robotnicze i społeczne mają na celu zabezpieczenie od wypadków losowych i różnią się tem od ubezpieczenia na życie, że stosują się tylko do robotników, lub tylko do całej niezamożnej części ludności kraju. Przeważnie nie są oparte na ścisłych wyliczeniach statystycznych, lecz na zasadach wzajemności i solidarności społecznej. W Anglji od XVII-go, we Francji od XVIII-go w. istniały towarzystwa wzajemnej pomocy (friendly society, sociétés de secours mutuel), w których skład wchodzili członkowie niezamożni, wnoszący składki i korzystający ze świadczeń, oraz honorowi, jedynie wnoszący składki. W Anglji robotnicze związki zawodowe od połowy XIX w. usiłowały ubezpieczać swoich członków od choroby, starości itd. Gdy Niemcy wprowadziły przymusowe ub. robotnicze (1883), państwa, w których już istniały dobrowolne instytucje ub., poszły za ich przykładem, lecz częstokroć zamiast tworzyć nowe urządzenia rozszerzyły tylko zakres działania dawnych. Ub. robotnicze i społeczne, zależnie od ryzyka, od którego chronią, dzielą się na: ub. od wypadków przy pracy, ub. od choroby, ub. od starości i niedołęstwa (inwalidności), oraz ub. od braku pracy. Każdy z tych czterech podziałów ub. ogniskuje się w specjalnych instytucjach, opartych na różnych zasadach organizacyjnych. 1) W ub. od wypadków przy pracy pierwszy podział jest skutkiem samego określenia wypadku przy pracy. Wypadkiem przy pracy jest zarówno wypadek, mający charakter katastrofy i wymagający pomocy chirurgicznej, jak złamanie nogi, ręki, itp., jakoteż jest nim również tzw. choroba zawodowa, którą się z konieczności rzeczy nabywa, pracując dłuższy czas w danej gałęzi, jak np. choroby płucne u tkaczy, lub choroby kości u robotników, manipulujących rtęcią. Dzieląc prawodawstwa ub. na tej zasadzie, mamy z jednej strony wszystkie państwa, z drugiej Anglję i Szwajcarję, która za wypadki przy pracy, objęte ubezpieczeniem, uznaje nietylko wypadki o charakterze katastroficznym, lecz i choroby zawodowe. Pod względem administracyjnym należy przyjąć inną zasadę podziału. W kilku prawodawstwach obowiązuje jeszcze dawniej powszechna zasada poszukiwania winnego, oparta na art. 1382 i 1384 Kod. Cyw. Poszkodowany robotnik o tyle tylko otrzymuje wynagrodzenie, o ile jest sądownie dowiedzione, że wypadek, który spowodował kalectwo, nie był skutkiem jego własnej winy. Sprawę rozstrzygają zwykłe sądy. Żadnych specjalnych instytucji ub. niema. Grupę prawodawstw przyjmujących zasadę „poszukiwania winnego" stanowią Bułgarja, Grecja, Portugalja, Ameryka Północna, Kraje Ameryki Południowej i Japonja. Wszystkie pozostałe prawodawstwa przyjęły zasadę ryzyka zawodowego. Wypadki przy pracy są tu uważane, jako konieczność, nieodłączna od ryzyka, z którym związana jest każda praca. Poszukiwanie winnego wypadku jest tu zatem całkiem usunięte, a wynagrodzenie jest włożone całkowicie na barki przedsiębiorcy. Ponieważ wynagrodzenie całkowicie ma wypłacać przedsiębiorca, więc prawodawca żąda od niego gwarancji wypłacalności, która może być trojaka: a) dług uprzywilejowany, to znaczy, że wynagrodzenie poszkodowanego robotnika ma prawnie zastrzeżone pierwszeństwo przed wszystkiemi innemi długami przedsiębiorcy (Anglja, Danja i Hiszpanja), b) stowarzyszenia ubezpieczeniowe, złożone z samych przedsiębiorców, którzy łączą się w związek i dają solidarną gwarancję wypłacalności poszkodowanemu (system ogólnie przyjęty) i c) fundusz gwarancyjny, to znaczy, że w zasadzie wypłaca wynagrodzenie sam przedsiębiorca, lecz zbankrutowanych przedsiębiorców zastępuje państwo, w zamian za co na wszystkich przedsiębiorców zostaje nałożony specjalny podatek (Francja, Belgja, Szwajcarja). 2) W ub. od choroby należy rozróżniać trzy systemy: a) system samopomocy wspieranej, to znaczy, że ubezpieczeniem trudnią się towarzystwa wzajemnej pomocy; nikt nie jest zmuszony należeć do tych towarzystw, rząd natomiast udziela im subwencji; na dochody towarzystw składają się w ten sposób składki ich członków rzeczywistych i honorowych, oraz zapomogi państwowe; system ten funkcjonuje we Francji i w Belgji; do towarzystw wzajemnej pomocy, w charakterze członków rzeczywistych, mogą należeć ludzie niezamożni bez różnicy klas; b) system ub. robotniczych, w którym rząd nie daje żadnych zapomóg, ale zmusza robotników do ubezpieczania się, a przedsiębiorców do dopomagania im. Utworzone — w duchu tego systemu — „Kasy chorych" są zasilane ze składek robotników i przedsiębiorców. System ten zapoczątkowany w Niemczech, przejęła w 1919 i Polska. Zwykle do Kas chorych dowolnie mogą należeć ludzie niezamożni, nie pochodzący z klasy robotniczej, lecz ci płacą za siebie całą składkę. Przeważnie jednak to dodatkowe dowolne ubezpieczenie niezamożnego drobnomieszczaństwa, przyłączone do przymusowych ubezpieczeń robotniczych, pozostaje martwą literą ustawy i w życie nie wchodzi; c) system ubezpieczeń społecznych, wprowadzony w Anglji, który jest syntezą dwóch uprzednich; cała niezamożna ludność kraju, bez różnicy klasy, musi być ubezpieczona od choroby (i od inwalidności, gdyż w Anglji dwa te rodzaje ubezpieczeń są połączone); ubezpieczać mogą towarzystwa wzajemnej pomocy lub związki zawodowe, lecz dla osób, które nie korzystają z usług tych stowarzyszeń, istnieje przymusowe ub. rządowe. Wynagrodzenie jest jednakowe dla wszystkich, lecz składka ubezpieczonych jest proporcjonalna do ich dochodów: im kto ma mniej, tem mniejszą płaci składkę; fundusze ubezpieczenia są zasilane ze składek robotników, przedsiębiorców i państwa; gdy chodzi o robotników, ze składek osób zainteresowanych, gdy chodzi o ludzi niezamożnych, z innych klas. 3) W ub. od starości i niedołęstwa należy przedewszystkiem określić te pojęcia; starość „ubezpieczeniowa" rozpoczyna się od 55-go, 60-go, 65-go lub 70-go roku życia; niedołęstwem (inwalidnością) jest wszelka niezdolność do pracy, o ile nie wynika z wypadku przy pracy (lub niekiedy z choroby zawodowej), gdyż wówczas podlega ubezpieczeniu od wypadków przy pracy. Ubezpieczenia od starości i niedołęstwa zwykle bywają połączone, jedynie w Anglji połączono ub. od niedołęstwa z ub. od choroby. W tej dziedzinie mamy również trzy systemy, mianowicie: a) samopomoc wspieraną, tj. ubezpieczeniem trudnią się subwencjonowane przez rząd towarzystwa wzajemnej pomocy (Włochy); w Belgji samopomoc wspierana przybiera postać osobistej przezorności wspieranej, tj. rząd, prowincja i gmina wnoszą pewne kwoty od siebie na osobistą książeczkę emerytalną, o ile właściciel już sam na nią coś wniósł; b) ub. robotnicze, obowiązkowe dla robotników, dowolne dla niezamożnego drobnomieszczaństwa; gdy chodzi o robotników, fundusz ubezpieczeniowy powstaje ze składek robotników, przedsiębiorców i państwa (potrójna składka); w dowolnem ub. składka jest podwójna (zainteresowanego i państwa); na tych zasadach oparte jest prawodawstwo niemieckie, austrjackie i kilka innych; c) ub. społeczne, obowiązkowe dla całej, niezamożnej ludności kraju. Za niezamożnego uważany jest każdy, kto ma dochód niższy od pewnej kwoty, uznanej za niezbędną do życia i osiągnął pewien wymagany wiek. Żadnych składek niema. Emerytura równa się różnicy pomiędzy kwotą, uznaną za niezbędną do życia, a rzeczywistym dochodem ubezpieczonego, — przyczem, aby nie zniechęcać do robienia drobnych oszczędności lub do poszukiwania drobnych zajęć, małe dochody nie są zupełnie brane w rachubę. System ten zainaugurowany w Danji, przyjęły Australja i Anglja; 4) W ub. od braku pracy należy zaznaczyć, że brak pracy, podlegający ubezpieczeniu, musi być skutkiem niemożności jej znalezienia, nie zaś niechęci. Popieranie więc robotników strejkujących lub zlokautowanych nie wchodzi w zakres rzeczonych ubezpieczeń. Następnie środki walki z brakiem pracy dzielą się na dwie wielkie kategorje, a mianowicie na wyszukiwanie pracy i na wypłacanie indemnizacji za czas przymusowego bezrobocia. Pomiędzy temi środkami powinna istnieć łączność; kto otrzymał pracę, traci prawo do indemnizacji. W wyszukiwaniu pracy mamy trzy główne systemy, które są właściwie fazami rozwojowemi jednego i tego samego procesu: a) samopomoc zwykła, wyraża się w osobistym poszukiwaniu pracy, w tworzeniu prywatnych biur pośrednictwa pracy, wreszcie w pośrednictwie pracy, zorganizowanem przez związki przedsiębiorców, przez towarzystwa wzajemnej pomocy i przez robotnicze związki zawodowe; b) samopomoc wspierana. Ogniskuje się w miejskich bezpłatnych biurach pośrednictwa pracy i w biurach tzw. paritär (równoległych), zapoczątkowanych w Esslingen, w południowych Niemczech, gdzie na czele biura stoi komitet, złożony z delegatów przedsiębiorców i robotników w równej liczbie z przewodniczącym, wybranym przez obie strony; c) państwowe pośrednictwo pracy, wprowadzone w Anglji (i za jej przykładem w Pol-

sce), gdzie utworzono specjalny urząd państwowy (tzw. Clearing House), a kraj podzielono na 20 okręgów z okręgowemi biurami pracy i 261 pod-okręgów z lokalnemi biurami pracy. Wszystkie te instytucje są połączone telefonicznie i Clearing House londyński ma codzień dokładne wiadomości o zapotrzebowaniu i zaofiarowaniu pracy w całym kraju, odpowiednio do czego kieruje zainteresowanych; administracja spoczywa przeważnie w rękach urzędników państwowych. W wypłacaniu indemnizacji samopomoc wyrażała się w działalności robotniczych związków zawodowych, które niekiedy wypłacają indemnizację członkom pozbawionym pracy, ściśle przestrzegając, aby członek, który otrzymał miejsce, nie korzystał nadal z indemnizacji. Samopoc wspieraną wynalazło w tej dziedzinie belgijskie miasto Gandawa, zorganizowawszy ją w ten sposób, że kasa miejska subwencjonuje związki zawodowe, ubezpieczające od braku pracy; wzamian związki zawodowe — w tej części swojej działalności — podlegają kontroli miasta; system gandawski znalazł naśladownictwo w całym szeregu miast belgijskich, francuskich, niemieckich, szwajcarskich i włoskich; zastosowały go nawet dwa państwa: Francja i Danja; jednak we Francji wskutek wadliwej organizacji związków zawodowych system gandawski dał bardzo nikłe rezultaty; natomiast w Danji, gdzie ogromna większość robotników jest zsyndykowana, system gandawski przyjął się. Państwowe przymusowe ub. od braku pracy przyjęto w Anglji (po wojnie: w Niemczech, Austrji, Polsce. Czechosłowacji itd.). Zbieranie składek od robotników, od przedsiębiorców i od państwa, oraz wypłacanie indemnizacji powierzono państwowym biurom pośrednictwa pracy, zawarowawszy sobie, że komu biuro wynajdzie zajęcie, temu przestaje wypłacać odszkodowanie.

Ubezpieczenie, zasada oparta na tej przewodniej myśli, że ocenienie na pieniądze każdego ryzyka, któremu pewna kategorja osób lub rzeczy ulegać może, choć nie musi, i równomierne rozłożenie tego ryzyka, wyrażone również w pieniądzach, na wszystkich zainteresowanych, usuwa zupełnie lub zmniejsza do minimum dane ryzyko, tj. ubezpiecza przed niem. Z pobranych kwot, rozłożonych na wszystkich tych, którzy mogli podlec ryzyku, lecz faktycznie mu nie podlegli, tworzy się fundusz, przeznaczony na wynagrodzenie istotnie poszkodowanych. Zasada ubezpieczeń daje się zastosować do wszelkiego rodzaju ryzyka, któremu podlegają zarówno rzeczy, jak i osoby. Dzielą się one na dwa wielkie działy: ub. rzeczowych (np. ubezpieczanie domów od ognia, zboża od gradu, szyb od tłuczenia) i ubezp. osobowych (np. ub. na życie, od starości, kalectwa, choroby). Organizacja danego rodzaju ub. może być rezultatem wzajemnego porozumienia i zbiorowego wysiłku zainteresowanych (u. wzajemne) lub organizatorem jest prywatny kapitalista, który od włożonego w przedsiębiorstwo ubezpieczeniowe kapitału żąda zysku (ub. prywatne). Ubezpieczenia mogą być przymusowe, gdy państwo w pewnych wypadkach (np. domów od ognia, robotników od choroby) wprowadza przymus ubezpieczeniowy, lub dowolne, gdy państwo pozostawia ub. uznaniu zaintresowanych. Państwo może wprowadzić w pewnych wypadkach nietylko przymus ubezpieczeniowy, lecz samo partycypować w płaceniu składek i mieć udział w zarządzie ub. Ma to miejsce przeważnie w ub. robotniczych od choroby, starości itd. (ub. państwowe i przymusowe). Świadczenia przeważnie bywają wydawane w pieniądzach, niekiedy mogą być dawane w usługach lub w naturze (bezpłatne leczenie, bezpłatne lekarstwa), bywają też wydawane częściowo w pieniądzach, częściowo w usługach lub naturze. Ub. często są z łacińska nazywane asekuracją. Najstarsze są ubezpieczenia od ognia i od pomoru bydła, które znajdujemy w Islandji w XII w. We Flandrji w XV w. istniały ub. morskie. W XV w. w Londynie, Paryżu, Szlezwigu i Holsztynie działały pierwsze wzajemne tow. ub. od ognia (Brandgilden). W początku XVII w. powstały akcyjne t-wa ub., głównie morskie, zabezpieczające okręty i towary angielskiej i holenderskiej Kompanji Wschodnio-Indyjskiej. Pierwszą wielką instytucją ub. od ognia był założony w 1710 w Londynie „Sun-Fire-Office". Do początku XVIII w. znane były tylko ub. nieruchomości od ognia i ub. morskie. W XVIII w. powstały ub. ruchomości oraz ub. na życie, w końcu XVIII w. ub. od gradobicia. W tym czasie Condorcet pierwszy rzucił myśl ub. robotniczych. Pełny rozwój wszystkich gałęzi ub. przypada na XIX w.

Ubezpieczenie na wypadek choroby lub kalectwa, ob. ubezpieczenia robotnicze i społeczne.

Ubezpieczenie od przypadku, ob. ubezpieczenia robotnicze i społeczne.

Ubezpieczenie w wojsku posiada na wojnie ogromne znaczenie; zadaniem jego jest zapewnienie oddziałom bezpieczeństwa spoczynku na postoju, swobodnego rozwinięcia się do walki poza strefą ognia nieprzyjaciela, bezpiecznego przemarszu itp., dowództwu zaś możność powzięcia decyzji niezależnie od woli przeciwnika; osiąga się je przez wysunięcie specjalnych oddziałów ubezpieczenia, tworzących pewien system (straż przednia, czaty itd.).

Ubezwłasnowolnienie czyli pozbawienie własnej woli, postanowienie prawa cywilnego, polegający na pozbawieniu przez sąd prawa rozporządzania swoją osobą i swoim majątkiem; pozbawiony własnej woli nie może przedsiębrać żadnych czynności cywilnych względem osób trzecich. Ubezwłasnowolnienie stosuje się do osób dotkniętych chorobą umysłową. Z chwilą uznania osoby za ubezwłasnowolnioną cała władza nad jej osobą i majątkiem przechodzi na opiekę.

Ubi amici, ibi opes (łac.), gdzie bogactwa, tam przyjaciele.

Ubi bene, ibi patria (łac.), gdzie dobrze, tam ojczyzna.

Ubiel, w. na Białorusi, w pow. ihumeńskim (Rosja). miejsce urodzenia Stanisława Moniuszki.

Ubijowie (łac. Ubii), plemię germańskie, mieszkające za czasów Cezara na prawym brzegu, później osiadłe na lewym brzegu Renu; stolicą ich miała być Colonia Agrippina (dzis. Kolonja).

Ubiorek, ob. Iberis.

Ubiory są jednym z objawów kultury każdego narodu; w nich odzwierciadlają się najlepiej upodobania czasów, one dostosowane są do zwyczajów panujących, świadczą o odrębności narodowej czy etnicznej. Na ogół ubiory podzielić można na a) ubiory ludowe, właściwe ludowi osiadłemu na pewnem terytorjum (np. stroje łowickie, krakowskie, kurpiowskie), b) ubiory narodowe, spotykane tylko u danego narodu (np. polski kontusz, węgierski dolman), c) ubiory ogólne (np. ubiory cywilne, przyjęte u wszystkich narodów: frak, marynarka) i d) ubiory wojskowe, stanowiące oddzielną grupę (ob. umundurowanie). Prócz tego najogólniejszego podziału można wprowadzić podgrupy np. ubiorów stanowych (np. księży, urzędników, sędziów, profesorów wyższych uczelni). Ubiory, jako dział kultury, stały się przedmiotem studjów historyków kultury i sztuki i mają w muzeach wyodrębnione działy (kostjumologia); z badaczy obcych głównie wymienić należy M. v. Boehna („Die Mode" XVI—XX w.), z polskich: O. Kolberga (ubiory ludowe) J. Matejkę, Eljasza Radzikowskiego, Wł. Łozińskiego, Al. Lessera, Br. Gembarzewskiego.

Ubiory polskie, ob. polskie ubiory.

Uboczne działanie leków, niepożądane objawy dodatkowe, występujące po zażyciu niektórych leków, np. szum w uszach po chininie lub salicylanach; nieżyty górnych dróg oddechowych po związkach jodowych; wysypki po związkach bromowych, antipirynie itp.

Uborć, pr. dopływ Prypeci, wypływa w pow. zwiahelskim na Wołyniu, dług. 255 km.

Uboże, ob. Domowy.

Ubranie, w myśliwstwie piękne ubarwienie ptaków.

Ubychowie, plemię górali kaukaskich, zamieszkałe na płd.-zach. stokach gór, ok. 25.000 głów; po stłumieniu powstania Czerkiesów w 1864 wywędrowali przeważnie wraz z nimi do Azji Mniejszej.

Ubysz Aleksander, literat, * 1832, † 1890; oficer w powstaniu 1863, współpracownik „Łowca"; wydał monografję „Chart" (1880) i gawędę myśliwską wierszem „W borze i klasztorze" (1886).

Ubytek, ob. usura.

Ucayali, pr. dopływ górnej Amazonki, dług. 1.400 km.

Uccello Paolo, malarz florencki, * ok. 1397, † 1475; perspektywista; z dzieł: freski w Santa Maria Novella (Florencja), 3 obrazy batalistyczne (Uffizi, Luwr, National Gallery), wielki jednobarwny portret konny kondotjera John'a Hawkwood'a (katedra florencka).

Uccle, przedmieście Brukseli, 32.000 mieszk.; instytut astronom.-meteorol.

Uchanie, m-ko w pow. hrubieszowskim (woj. lubelskie), 1.700 mieszk.; ruiny zamku z XV w.

Uchańsciana, zbiór dokumentów, związanych z osobą arcyb. gnieźń. Jakóba Uchańskiego; wydał T. Wierzbowski (Warszawa, 5 t., 1884—1891).

Uchański Jakób, prymas, arcybiskup gnieźnieński, * 1501, † 1581; 1550 bisk. chełmski, 1557 kujawski, 1562 arcybiskup gnieźnieński; pomawiany o popieranie reformacji, usiłował stworzyć kościół narodowy w Polsce; zczasem głowa stronnictwa katolickiego; w 1572, wbrew uroszczeniom marszałka w. kor., wywalczył dla prymasów prawo pierwszeństwa (interrex) w czasie bezkrólewia oraz przodownictwa w elekcji; popierał kandydaturę Henryka Walezjusza a po jego ucieczce Maksymiljana.

Uchatius Franz, austrjacki generał artylerji, * 1811, † 1881; wynalazca w zakresie sprzętu artyleryjskiego, oraz tzw. bronzu stalowego.

Uchatki, ob. Otariidae.

Ucho, auris, parzysty, symetryczny narząd słuchu i równowagi u kręgowców. Znajduje się częściowo we wnętrzu (w tzw. wyrostku skalistym) kości skroniowej, częściowo wystaje nazewnątrz. U ssaków i u człowieka składa się z trzech części: u. zewnętrznego, środkowego i wewnętrznego, czyli błędnika albo labiryntu (labyrinthus). U. zewnętrzne i środkowe przeznaczone są do przewodzenia, wewnętrzne do odbierania fal głosowych. U. zewnętrzne składa się z małżowiny usznej i przewodu słuchowego zewnętrznego, wygiętego esowato kanału, częściowo chrząstkowego, częściowo kostnego, zaczynającego się otworem na małżowinie i przenikającego w głąb kości skroniowej. Skóra, wyściełająca przewód słuchowy zewnętrzny, wydziela żółtą woskowatą masę (woszczek, cerumen). U. zewnętrzne odgranicza od środkowego cienka, skośnie ustawiona błonka, silnie napięta w dolnej części, wiotka w części górnej (błona bębenkowa, membrana tympani). Ucho środkowe znajduje się we wnętrzu kości skroniowej, w tzw. jamie bębenkowej (cavum tympani) i składa się z trzech, połączonych ze sobą, kosteczek słuchowych: młoteczka (malleus), kowadełka (ambos, incus) i strzemienia (stapes), oraz z trąbki Eustachjusza (tuba Eustachii), kanału łączącego ucho środkowe z jamą nosowo-gardzielową. Zadaniem trąbki E. jest przewietrzanie ucha środkowego. Ku tyłowi ucho środkowe (jama bębenkowa) łączy się z komorami kostnemi tzw. wyrostka sutkowego (processus mastoideus) kości skroniowej. Ucho środkowe od wewnętrznego oddzielają dwa otwory, zwane okienkami: okienko owalne (fenestra vestibuli), w którem znajduje się podstawa strzemiączka i okienko okrągłe (f. cochleae), zamknięte błoną łącznotkankową. Z kosteczek u. środkowego młoteczek łączy się z błoną bębenkową, strzemiączko z u. wewnętrznem. W ten sposób wytwarza się połączenie między u. zewnętrznem a wewnętrznem. U. wewnętrzne czyli błędnik (labyrinthus), umieszczone w głębi kości skro-

niowej, posiada budowę najbardziej zawiłą. Ma ono kształt wyżłobienia kostnego (błędnik kostny, l. osseus), wewnątrz którego znajduje się jakby odlew błoniasty (błędnik błoniasty, l. membranaceus). Błędnik kostny składa się z części środkowej, przedsionka (vestibulum labyrinthi), w którym otwiera się okienko owalne i okrągłe, ze ślimaka (ku przodowi) i z 3 przewodów półkolistych (ku tyłowi od przedsionka). Ślimak (cochlea) u człowieka zawiera 2½ skręty (zawoje). Przewody półkoliste (canales semicirculares) położone są w 3, prostopadłych do siebie, płaszczyznach. Rozróżniamy przewód poziomy, pionowy przedni i pionowy tylny. Błędnik błoniasty składa się z części środkowej (tzw. woreczka (sacculus) i mieszka (utriculus), ze ślimaka błoniastego, właściwego narządu słuchu, i z 3 błoniastych przewodów półkolistych, narządu równowagi. Ślimak błoniasty przedstawia się jako spiralnie skręcony przewód o przekroju trójkątnym, zawierający w dolnej ścianie końcowy narząd percepcyjny zmysłu słuchu, tzw. narząd Corti'ego (organon spirale Cortii). Składa się on z całego szeregu różnorodnych komórek, spoczywających na cienkiej bezpostaciowej błonie (tzw. błona podstawna, membrana basilaris), u góry przylegających do twardej, elastycznej błony, zwanej błoną Corti'ego (m. tectoria). W błonie podstawnej rozpięte są włókna, których ilość ma dosięgać 24.000 i które, według Helmholtza, odgrywają rolę rezonatorów, odpowiadających najrozmaitszym tonom w granicach percepcji (od 16 drgań na sek. = C_2 do 20.000—24.000 = c_7—g_7). W narządzie Corti'ego znajdują się zakończenia nerwu słuchowego (nervus acusticus). Przewody półkoliste zawierają na jednym końcu flaszkowate rozszerzenie, bańkę (ampulla). Wewnątrz każdej bańki znajdują się zakończenia komórek zmysłowych, cieniutkie włoski, połączone ze sobą jednolitą masą w jeden stożek. Do baniek dochodzi nerw przedsionkowy (nervus vestibularis) z VIII-ej pary nerwów mózgowych. Drgania włosków przy ruchach głowy lub obrotowych ruchach tułowia wywołują, za pośrednictwem nerwu przedsionkowego, czucie równowagi. Wewnątrz błędnika kostnego krąży płyn chłonny, perilimfa. Podobny płyn (endolimfa) krąży również w błędniku błoniastym. Endolimfa nigdzie nie łączy się z perilimfą. Drgania endolimfy wywołują rezonację włókien w błonie podstawnej narządu Corti'ego i wywołują drgania włosków w bańkach przewodów półkolistych.

Ucho środkowe, ob. ucho.

Ucho wewnętrzne, ob. ucho.

Ucho zewnętrzne, ob. ucho.

Uchra, l. dopływ Szeksny, w Rosji środk., dług. 136 km.

Uchron, legowisko zwierza.

Uchtomskij Esper książę, pisarz i publicysta rosyjski, * 1861, † 1921; towarzyszył 1890—91 późniejszemu carowi, Mikołajowi II, w podróży na Daleki Wschód i ogłosił jej opis pt. „Putieszestwije na Dalnij Wostok" (3 t., 1893—97); od 1896 redaktor i wydawca liberalnego dziennika „Sankt-Pietierburskija Wiedomosti".

Uchwała, postanowienie, decyzja ciała zbiorowego, np. sejmiku powiatowego, magistratu, zebrania spółki, stowarzyszenia itp.

Uchwat, ob. kałkan.

Uciana, m. pow. na Litwie, 5.000 mieszk.

Ucich, u ludu miejsce spokojne nad brzegiem rzeki; zatoka w rzece.

Ucin, pieniek żelazny do strzelby na dziki, zaostrzony w jednym końcu.

Uciskowa martwica, obumarcie (martwica, nekroza) powierzchownych tkanek, wywołane przez ucisk na nie ciał obcych (nieumiejętnie założonych szyn; rurki, zakładanej do krtani przy tracheotomji; zalegających mas kałowych, mogących spowodować martwicę u. ścianki jelit itp.). Najczęstszym przykładem martwicy u. są odleżyny.

Uciskowy opatrunek, opatrunek z gazy, waty i bandaża, nakładany na rany lub skaleczenia w celu zatamowania krwawienia.

Ucisku czucia (wrażenia), ob. skóry czucia.

Uckermark lub **Ukermark**, północna część Brandenburgji (Prusy), przecięta rz. Uker (Ücker, dług. 104 km.), liczne jeziora; rolnictwo.

Uckia lub **ockiat**, 1) dawna srebrna moneta zdawkowa w Marokku; 2) jednostka wagi w Afryce Pdn.: w Algierze = 34,13, w Tunisie = 31,68, w Trypolisie = 30,52, w Egipcie = 37,07 g.

Uczęstnicy, ob. chlebojedźcy.

Uczep, ob. Bidens.

Uczepka, ob. Orchidaceae.

Uczkur, oczkur, pasek jedwabny, siatkowy, na który nawlekano i zawiązywano spodnie w pasie, aby nie opadły.

Uczta obrzędowa, występująca w zwyczajach wszystkich ludów, jako najważniejsza część każdego obrzędu dorocznego lub rodzinnego; ma na celu ugoszczenie sił przychylnych, przebłaganie sił wrogich oraz uproszenie o dalszą żywność.

Uczty lukullusowe, ob. Lukullus.

Uczucie, sensatio, swoiste doznanie psychiczne, występujące w świadomości jako przyjemność lub przykrość. Psychologja dawniejsza uważała u. bądź za procesy poznawcze niższej kategorji, za niewyraźny i mętny rodzaj poznania, bądź zaliczała je do klasy pożądań. Mendelssohn, Sulzer, Tetens i Kant byli pierwszymi filozofami, którzy poczęli uważać dziedzinę uczuciową za odrębną klasę doznań, różną od sfery poznawania i woli. Ten pogląd przeważa i obecnie, choć istnieją również próby uważania uczuć za pewien specjalny przypadek treści poznawczych. Jedna z nich to teorja wzruszeń James'a i Langego, którą Lange starał się rozciągnąć i na uczucia proste, przyjemności i przykrości, druga — to teorja Bourdon'a i Stumpf'a. Według pierwszej teorji wzruszenia to nic innego, jak zespoły tzw. czuć ustrojowych, będących echem psychicznem zmian fizjologicznych wewnątrz organizmu, wywołanych odruchowo przez bodziec zewnętrzny. Według Langego elementarne uczucia przyjemności i przykrości są również zespołami czuć ustrojowych, nie stanowią więc odrębnej klasy przeżyć, lecz jako czucia ustrojowe należą do dziedziny poznawczej. Bourdon i Stumpf uważają uczucia za pewnego rodzaju swoiste czucia zmysłowe obok innych czuć zmysłowych, tzw. czucia przyjemności i przykrości. Owe czucia przykrości mają być, według tej teorji, znanemi czuciami bólu, czucia zaś przyjemności miałyby być swoistemi czuciami łechtania. Większość współczesnych psychologów upatruje zasadniczą różnicę pomiędzy czuciem (wrażeniem) zmysłowem a uczuciem: czucie zmysłowe, informując nas o własnościach przedmiotu świata zewnętrznego, nosi charakter bardziej objektywny, jest czemś przedmiotowem, podczas gdy uczucie, będąc wyrazem tego, jak nam jest na duszy wskutek działania na nas owych przedmiotów, ma charakter raczej subjektywny, jest stanem, modyfikacją naszego „ja". Różnica, zachodząca pomiędzy czuciem a uczuciem, uwydatnia się w stosunku obu tych procesów do uwagi: czucie zmysłowe pod wpływem uwagi, skierowanej na nie, staje się jaśniejsze i wyraźniejsze, gdy skierowanie uwagi na uczucie osłabia i niszczy uczucie. Do dziś dnia niema zgody pomiędzy psychologami w sprawie ilości odmian elementarnych uczuć. Według Wundt'a, oprócz przeciwieństwa przyjemności i przykrości, istnieją jeszcze jakościowo różne od nich „kierunki" życia uczuciowego, mianowicie uczucia podniecenia i przygnębienia, oraz uczucia naprężenia i odprężenia. Teorji tej postawiono zarzut, że rzekome uczucia podniecenia i przygnębienia, wzgl. naprężenia i uspokojenia, nie są odrębnemi uczuciami, lecz czuciami kinestetycznemi i ustrojowemi, towarzyszącemi uczuciom przyjemności i przykrości. Niema zgody również co do zagadnienia, czy różnorodne uczucia przyjemności i przykrości są zawsze jednakowe i różnią się jedynie pod względem natężenia i trwania, czy też istnieją jakościowe odrębne przyjemności i przykrości. Ustalenie zależności uczuć od bodźców fizycznych jest niezmiernie trudne, ponieważ uczucie jest nietylko wynikiem oddziaływania bodźca, lecz i zmiennego za każdym razem stanu fizjologicznego organizmu: kawałek chleba inaczej smakuje nam, gdy jesteśmy głodni, inaczej, gdy jesteśmy syci. Twierdzono niejednokrotnie, że bodźce umiarkowane sprawiają przyjemność, bodźce zaś zbyt słabe lub zbyt silne są przykre. Sformułowanie to nie jest jednak ścisłe. Dokładniej sformułował tę zależność Külpe: spotęgowanie bodźca przykrego potęguje przykrość, osłabienie go, osłabia przykrość; spotęgowanie bodźca przyjemnego może zarówno spotęgować jak i osłabić przyjemność, osłabienie go, osłabia przyjemność. Przyjemności towarzyszą inne objawy fizjologiczne, niż przykrości: w przyjemności puls jest naogół zwolniony i silniejszy, oddech przyśpieszony i płytszy, w przykrości zaś odwrotnie. Uczucia są prawdopodobnie wyrazem przemiany materji w mózgu: gdy proces psychofizyczny w mózgu nie wymaga większego zużycia energji w ośrodkach nerwowych, niż tyle, ile mu może zostać dostarczone przez przemianę materji, odczuwamy przyjemność, gdy zaś energja zużyta nie może zostać pokryta przez przemianę materji, to ten deficyt odczuwamy jako przykrość.

Uczuciowość, 1) zdolność doświadczania stanów uczuciowych wogóle, jak np. przyjemności i przykrości, wzruszeń, jak np. strachu, gniewu, oraz nastrojów, jak np. smutku, pogody itp.; 2) łatwość, z jaką poszczególne jednostki zdolne są do doświadczania różnorodnych stanów uczuciowych; 3) zespół zjawisk, należących do dziedziny uczuciowej, tj. uczucia właściwe, wzruszenia i nastroje w przeciwstawieniu do zjawisk intelektualnych (poznawczych) i woli.

Uczuciowy, 1) odnoszący się, należący do dziedziny uczuć w przeciwstawieniu do sfery intelektu i woli; charakterystyczny dla tej dziedziny; 2) posiadający łatwość wzbudzania w sobie różnorodnych uczuć, łatwo dostępny uczuciom (o człowieku); 3) posiadający łatwość wzbudzania, wywoływania uczuć (np. o utworze artystycznym).

Uczulacze, ob. sensybilizatory, sensybilizacja.

Uczulanie, ob. sensybilizacja.

Uczulenie, nadwrażliwość, anafilaksja, zjawisko biologiczne, zaobserwowane w 1902 przez fizjologów francuskich Richet'a i Portier'a: stan, wytwarzający się w ustroju zwierzęcym lub ludzkim po wprowadzeniu dożylnem, domięśniowem lub podskórnem obcogatunkowego białka; powtórne wprowadzenie (dożylne, domięśniowe, podskórne) danemu („uczulonemu") zwierzęciu tegoż obcogatunkowego białka, po upływie 2—3 tygodni od pierwszego zastrzyknięcia, wywołuje gwałtowne objawy tzw. wstrząsu uczuleniowego. Stan u. u ludzi nosi miano allergji. U. powodują prawdopodobnie produkty rozpadu obcogatunkowego białka. Stanami u. w ustroju ludzkim tłumaczy współczesna patologja ogólna wiele chorób i objawów: chorobę posurowiczą, dychawicę (astmę) oskrzelową, tzw. gorączkę sienną, „pokrzywkę", idjosynkrazję względem niektórych leków i pokarmów, tzw. odczyn Pirqueta u gruźlików itp.

Uczuleniowy wstrząs, anafilaktyczny shock, zespół objawów, występujących u ludzi lub zwierząt przy powtórnem wprowadzeniu, z ominięciem przewodu pokarmowego, tj. drogą dożylną, domięśniową lub podskórną, obcogatunkowego białka; aby wystąpiły objawy wstrząsu u., okres między pierwszem a powtórnem wprowadzeniem danego białka wynosić winien więcej niż 2—3 tygodnie; objawami wstrząsu u. są u świnki morskiej: niepokój, drgawki, zatrzymanie oddechu wskutek skurczu mięśni oskrzeli i oskrzelików, spadek ciepłoty ciała, często śmierć. U psów wstrząs u. powoduje wymioty, biegunki oraz spadek ciśnienia i niekrzepliwości krwi;

śmierć występuje rzadko. U ludzi wstrząs u. powoduje objawy choroby posurowiczej, niekiedy przebiegać może jako gwałtowny spadek ciśnienia krwionośnego (zapad, collapsus), kończący się śmiercią.

Ud, rzeka w Syberji Wschodniej, wypływa z Gór Stanowych, wpada do m. Ochockiego, dług. 700 km.

Ud (ang. Oudh albo Audh), dawne król. w Indjach bryt., obecnie wchodzi w skład prowincji Agra-Oudh.

Udajpur (ang. Oodeypoor albo Mewar), państwo hołdownicze w Radżputanie (Indje bryt.), 32.814 km², 1,393.300 mieszk.; stolica U., 46.000 mieszk.

Udar mózgowy, apoplexia cerebri, ictus apoplecticus, nagłe zahamowanie czynności mózgowia, przebiegające wśród objawów całkowitej utraty przytomności, zniesienia odruchów, nietrzymania moczu i stolca, nieoddziaływania na podniety zewnętrzne, oddechu charczącego, śpiączki; powodem może być: a) wylew krwawy do mózgu na tle miażdżycy lub kiły naczyń mózgowych, b) rozmiękanie mózgowia (encephalomalacia), c) nagłe zaczopowanie naczyń mózgowych (embolia) na tle wad sercowych, zakrzepów żylnych itp. U. m. kończy się śmiercią albo prowadzi do trwałych porażeń lub niedowładów mięśniowych (najczęściej do tzw. porażeń połowiczych — hemiplegji).

Udar słoneczny, porażenie słoneczne, insolacja, szereg objawów, występujących przy długotrwałem, bezpośredniem działaniu promieni słonecznych na okolicę głowy lub karku, albo przy długotrwałej pracy mięśniowej (np. marszu) na ciepłem, wilgotnem powietrzu. Przyczyną u. s. jest przegrzanie ustroju z powodu niemożności dostatecznego parowania. Czynniki usposabiające: zmęczenie, ciężki ubiór, brak przewiewu, marsz zwartą kolumną, nadmierna otyłość, użycie alkoholu podczas marszu itp. Objawy: zawroty głowy, ćmienie przed oczami, suchość w ustach, podwyższenie ciepłoty ciała (często do 40°—42°), bicie serca, poty, przyśpieszenie oddechu, niemożność utrzymania się na nogach, utrata przytomności, drgawki, zblednięcie i śmierć z powodu porażenia oddechu; niekiedy u. s. wywołuje objawy podrażnienia psychicznego (ostrej psychozy); śmiertelność 8—10%.

Udawanie, ob. symulacja.

Uddevalla, m. port. w okręgu (län) Göteborg (Szwecja), 13.800 mieszk.; wywóz śledzi.

Uden Lucas van, malarz flamandzki, * 1595, † 1672; współpracownik Rubensa przy malowaniu pejzaży; z dzieł: „Pejzaż z chmurami deszczowemi" (Drezno), „Pejzaż z tęczą" (tamże).

Uderzenie krwi, ob. krwi uderzenie.

Udi, osada w Nigerji płd. (Bryt. Afryka zach.); kop. węgla; kolej do Port Harcourt.

Udine, stol. prow. di Friuli (Włochy płn.-wsch.), 56.000 mieszk.; siedziba arcybisk.; przemysł metalurgiczny i tkacki; w czasie wojny świat. siedziba gł. kwatery włoskiej frontu nad rz. Isonzo.

Udine Giovanni da, malarz włoski, * 1487, † 1564; wykonawca ozdób z kwiatów i festonów.

Udławienie, zadławienie, rodzaj śmierci gwałtownej, występującej wskutek zatkania dróg oddechowych przez ciało stałe lub płyn, a przeto przez odcięcie dostępu powietrza do płuc.

Udo, udowa kość, femur, długa rurowata kość, wchodząca w skład szkieletu kończyny dolnej u kręgowców i łącząca kości miednicowe z kośćmi podudzia, najdłuższa kość w ustroju; składa się z trzonu i dwóch nasad; na górnej nasadzie znajduje się kulista główka, wchodząca do zagłębienia stawowego, czyli tzw. panewki stawowej kości miednicowej; główkę łączy z trzonem cienka szyjka, nachylona u człowieka względem trzonu pod kątem 120°—130°, często ulegająca złamaniom, zwłaszcza u osób starszych (tzw. złamaniu szyjki kości udowej — fractura colli femoris); dolna nasada zawiera powierzchnie stawowe dla tzw. rzepki (patella).

Udometr, to samo, co deszczomierz (ob.).

Uduszenie, zaduszenie, suffocatio, rodzaj śmierci gwałtownej, występującej wskutek odcięcia dostępu powietrza do dróg oddechowych i płuc; wystąpić może: 1) wskutek zatkania otworów nosowych i jamy ustnej; 2) wskutek zatkania krtani, tchawicy lub oskrzeli przez ciało stałe lub płyn; 3) wskutek ucisku na szyję (powieszenie, zadzierzgnięcie, zagardlenie); 4) przez unieruchomienie klatki piersiowej wskutek zgniecenia lub przygniecenia ciała. Objawy duszenia się występują prawie natychmiast po odcięciu dostępu powietrza do płuc i polegają na duszności, drgawkach, sinicy, utracie przytomności, występowaniu zimnego potu, śmierci w 3—8—10 minut. Na zwłokach osób uduszonych znajdują się obfite plamy opadowe, płynność krwi w sercu i naczyniach, liczne wybroczynki pod spojówkami, opłucną, osierdziem i wśród podskórnej tkanki czaszki.

Udynowie lub **Udowie**, grupa górali kaukaskich, zamieszkująca płd. zbocza wsch. pasma gór Kaukaskich; pod względem językowym należy do grupy lezgińskiej, która uległa zupełnie wpływom tatarskim; według spisu z 1897 liczyli 7.100, obecnie ok. 10.000 głów.

Udział w zyskach, system często stosowany w stosunku do dyrektorów banku i innych wielkich przedsiębiorstw w postaci tzw. tantjem; we Francji i Anglji pewna ilość przedsiębiorstw daje udział w zyskach i robotnikom; poraz pierwszy system ten w 1842 zastosował fabrykant Leclaire w Paryżu; niekiedy zysku nie wypłaca się robotnikom, lecz konwertuje się na ich udziały w przedsiębiorstwie.

Udziela Seweryn, etnograf i badacz przeszłości, * 1857; od 1911 kustosz Muzeum Etnograficznego w Krakowie; prace: „Materjały etnograficzne z miasta Ropczyc i okolicy" (1886), „Lud polski w powiecie ropczyckim" (1892), „Świat nadzmysłowy ludu krakowskiego"

(1900), „O strojach, budowlach i sprzętach w Sądecczyźnie" (1905), „Krakowiacy" (1924) i in.

Udżajn (ang. Ujain), stol. państwa Sindhia w Indjach bryt., terytorjum Gwaljoru, nad rz. Siprą, 40.000 mieszk.; jedno z siedmiu świętych miast w Indjach z wielu świątyniami i słynnem obserwatorjum.

Udżda (franc. Oudjda), oaza i m. w francuskim Marokku płn., 22.400 mieszk.; hodowla bydła, znaczny handel.

Udżidżi (ang. Ujiji), kraina na terytorjum Tanganiki (bryt. Afryka wsch.); gł. m. U. na zach. wybrzeżu jez. Tanganiki, 14.000 mieszk.

Udżi-Jamada (ang. Uji-Yamada), m. port. na wyspie Hondo (Japonja), 40.000 mieszk.

Uea, ob. Wallis.

Ueba, miara objętości w Tunisie = 40 l.

Uezan (franc. Ouezzan), m. w francuskim Marokku płn., 16.000 mieszk.; siedz. muzułmańskiej sekty Taibia; wywóz oliwy.

Ufa, rzeka w Rosji, bierze początek w górach Uralskich, wpada do rz. Białej, dopł. Kamy, dług. 600 km.

Ufa, m. gub. w Rosji wsch., na pr. brzegu rz. Białej, 93.000 mieszk.; od 1921 stol. rep. aut. Baszkirskiej.

Uffizi (Palazzo degli), pałac we Florencji, wzniesiony 1560—74 przez wielkiego księcia Cosimę I według planów Vasari'ego na pomieszczenie wszystkich urzędów państwowych, upiększany i rozszerzany przez książąt toskańskich z domu Lotaryńskiego; słynna galerja obrazów.

Pałac Uffizi we Florencji.

Ufnal, to samo co hufnal (ob.).

Ugadugu (franc. Ougadougou), stol. kol. franc. Górnej Wolty (Afryka zach.), 18.000 mieszk.

Uganda, państwo murzyńskie pod protektoratem bryt. w Afryce wsch., na płn.-zach. od jez. Wiktorji, 13.300 km², ok. 500.000 mieszkańców; kraina wyżynna, do 1.300 m. wys., częściowo lesista, klimat wilgotny; uprawa bawełny, trzciny cukr., kawy, tytoniu; z kopalin ruda żel.; stolica dawniej Rubaga, obecnie Mengo Kampala.

Uganda-Protektorat, kolonja bryt. w Afryce wsch., na płn. i płn.-zach. od jez. Wiktorji, 284.000 km², 3,100.000 mieszk., stol. Entebbe; od Mombasa nad oceanem Indyjskim do Port-Florence kolej ugandzka, 936 km. dług., liczne drogi samochodowe, flotylla na Nilu i jez. Wiktorji; wywóz kauczuku, bawełny, kości słoniowej i in.; handel z W. Brytanją, St. Zjedn. Am. Płn. i Indjami.

Ugier, to samo, co ochra i umbra.

Uginanie się światła, dyfrakcja, zjawisko, obserwowane poraz pierwszy przez Grimaldi'ego, teoretycznie uzasadnione przez Fresnel'a i Fraunhofer'a, polega na odchylaniu się promieni światła z drogi prostolinijnej przy przejściu przez wąskie otwory albo przejściu obok ostrych krawędzi. Grimaldi obserwował cień włosa i zauważył, że na ekranie powstaje nie ostry cień, jakby wynikało z geometrycznej konstrukcji, opartej na zasadzie prostolinijnego rozchodzenia się światła, ale szereg barwnych prążków. Zjawisko to tłumaczy się na zasadzie, podanej przez Huygens'a, głoszącej, że każdy punkt, trafiony przez fale świetlne, można uważać za samodzielne źródło światła i nowy początek fali. Z wąskiego otworu albo z każdego punktu krawędzi rozchodzą się promienie światła i, po zebraniu ich zapomocą soczewki, ulegają interferencji i dają na ekranie szereg tzw. obrazów ugięcia. Obrazy te są jednobarwne w przypadku światła monochromatycznego (jednobarwnego), barwne w przypadku światła złożonego, np. białego. Jeżeli światło przechodzi nie przez pojedyńczą szczelinę, ale przez szereg wąskich szczelin (ob. siatka dyfrakcyjna), otrzymujemy na ekranie bardzo wyraźne obrazy ugięcia, poprzedzielane ciemnemi przestrzeniami; odległość kątowa tych obrazów od środka jest zależna od odległości wzajemnej szczelin: jej sinus jest wprost proporcjonalny do liczby porządkowej obrazu (liczonej od środka) i do długości fali, i odwrotnie proporcjonalny do wzajemnej odległości szczelin siatki, tzw. stałej siatki. W przypadku światła białego otrzymujemy na ekranie szereg widm, tzw. widm ugięcia; zdolność rozszczepiająca siatki jest tem większa, im gęściej położone są szczeliny siatki. Zjawiska u., powstające nie na ekranie, ale subjektywnie, przy patrzeniu na źródło światła przez wąski otwór albo obok krawędzi, nazywają się zjawiskami Fraunhofer'a. Można obserwować je, jako koła barwne, występujące nieraz dookoła księżyca albo dookoła latarni ulicznych podczas mgły. Zjawisko u. ogranicza zdolność działania mikroskopu, bowiem obrazy zbyt małych przedmiotów wskutek u. ulegają zniekształceniu. Przedmiotów mniejszych niż 0,003 mm. nie można przez mikroskop obserwować, dlatego jest bezcelowe uzyskiwanie powiększenia większego niż ok. 1.700. Powiększenie ponad 2.000 daje się uzyskać zapomocą mikrofotografji w promieniach o krótkich falach, niebieskie — pozafiołkowe. Dokładną teorję mikroskopu, opartą na teorji uginania się światła, podał Abbe (1874).

Uginanie się głosu, zjawisko, analogiczne do zjawiska uginania się światła. Każda fala na krawędzi zasłony ulega ugięciu, jak to wynika teoretycznie z zasady Huyghens'a, tyczy się to również i fal głosowych. Doświadczalnie sprawdził uginanie się głosu Altberg, współczesny fizyk moskiewski.

Uglicz, m. pow. w gub. jarosławskiej (Rosja środk.), nad rz. Wołgą, 10.300 mieszk.; miejsce zamordowania 1591 carewicza Dymitra.

Ugłowica, uździenica na konia.

Ugo da Carpi, sztycharz włoski XVI w.; rozpowszechnił drzeworyty z obrazów, wykonywane zapomocą kilku desek; z dzieł: „Herkules i Anteusz", „Eneasz i Anchizes" (1518) i in.

Ugór, pole nie obsiane przez rok cały (u. czarny) lub znaczną część lata i uprawiane narzędziami. Pole nie obsiane i pozostawione bez uprawy nazywamy, w przeciwstawieniu do ugoru, odłogiem. Ugorowania używamy w celu osiągnięcia pulchności i zgruźlenia ziemi przez powtarzaną uprawę, a także w celu wyczyszczenia roli z chwastów.

Ugra, lewy dopływ Oki w gub. smoleńskiej i kałuskiej (Rosja środk.), ujście powyżej m. Kaługi, dług. 380 km.

Ugriumow Grigorij, malarz rosyjski, * 1764, † 1823; prof., potem rektor Akademji petersburskiej; portrety i obrazy historyczne: „Zdobycie Kazania 1552", „Powołanie Michała Romanowa na cara" i in.

Ugryjskie ludy, nazwa Ostjaków (ob.). Wogułów (ob.) i Madziarów (ob. Węgry).

Uhde Fritz von, malarz niemiecki, * 1848, † 1911; secesjonista; z dzieł: „Uczniowie w Emaus", „Boże Narodzenie", „Tobjasz", „Wieczerza".

Uherské Hradiště (pol. Hradyszcze Węgierskie), m. na Morawach (Czechosłowacja), nad rz. Morawą, 6.000 mieszk.; cukrownia; ufortyfikowane 1253 przez Ottokara II, 1469—73 bezskutecznie oblegane przez Macieja Korwina.

Uherský Brod (pol. Brod Węgierski), m. pow. w płd.-wsch. Morawach (Czechosłowacja), 4.500 mieszk.; miejsce urodzenia Komenskiego.

Uhland Ludwig, poeta, uczony i polityk niemiecki, * 1787, † 1862; poseł do sejmu wirtemberskiego i parlamentu niemieck. w 1848; przywódca szwabskiej szkoły poetyckiej; pisał ballady, dramaty („Herzog Ernst von Schwaben", „Ludwig der Bayer"), studja nad poezją ludową („Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage", „Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder").

Uhlenhuth Paul, bakterjolog niemiecki, * 1870; 1897 asystent prof. Kocha, 1916 dyr. działu bakterjologicznego w państwowym urzędzie zdrowia, 1911 prof. w Strassburgu, 1923 we Fryburgu w Bryzgowji; wynalazca metody różnicowania rodzajów krwi (ludzkiej i zwierzęcej); prace: „Hygienisches Praktikum" (1914), „Handbuch der mikroskopischen Technik" (1922) i in.

Uhlich Leberecht, teolog niemiecki, * 1799, † 1872; 1845 pastor w Magdeburgu, usunięty 1847 z powodu wyrzeczenia się chrześcijaństwa; przewodniczący Wolnej Gminy.

Uhlig Victor Karl, geolog austrjacki, * 1857, † 1911; prof. geologji w Wiedniu; prace: „Die Geologie des Tatragebirges" (1897), „Bau und Bild der Karpathen" (1903), „Über die Tektonik der Karpathen" (1907).

Uhnów, m. w pow. rawskim (woj. lwowskie), nad rz. Sołokiją, 3.600 mieszk.

Uhrich Jean Alexis, generał francuski, * 1802, † 1886; bronił Strassburga przeciwko Prusakom w 1870. Wydał cenne źródło do historji oblężenia tej twierdzy pt. „Documents relatifs au siège de Strassbourg".

U-hu (ang. Wuhu), m. w prow. Ngan-hui (Chiny wsch.), 130.000 mieszk.; wywóz ryżu.

Uigurowie, plemię tureckie w Turkiestanie, zanikłe w średniowieczu wskutek zmieszania się z sąsiedniemi ludami; w wsch. (chińskim) Turkiestanie żyją potomkowie Uigurów zmieszani z różnymi ludami aryjskiemi i mongolskiemi; nazywają się Jerłykami, Kaszkarłykami i Jetiszerłykami (ok. 200.000.

Uist, nazwa dwóch wysp w Hebrydach (Szkocja płn.-wsch.): 1) North-U., 207 km², 3.500 mieszk. i 2) South-U., 285 km², 6.000 mieszk.

Uistiti, ob. Hapalidae.

Uitlenderzy (holend.), obcokrajowcy; nazwa, nadawana w Transwalu cudzoziemcom białym, którzy nie otrzymali praw obywatelskich.

Uj, l. dopływ Tobołu (Syberja zach.), dług. 411 km.

Ujazd, w dawnej Polsce nazwa rozległych obszarów przedmiejskich, zwykle nad rzekami położonych, przeznaczonych do użytku publicznego, gdzie każdemu wolno było popasać, zostawać na nocleg, łowić ryby i zakładać pasieki pod warunkiem oddawania właścicielom w naturze pewnej cząstki dochodu.

Ujazd, 1) m-ko w pow. brzezińskim (woj. łódzkie), nad rz. Czarną, 2.000 mieszk.; 2) w. w pow. opatowskim (woj. kieleckie); ruiny zamku Ossolińskich z XVII w. („Krzyżtopór").

Ujazdowski Marcin, prof. wymowy i wielokrotny rektor Akademji krakowskiej, † 1599; prace: „Aristotelis de arte rhetorica Libri III" (1577), „Cosmographia Moscoviae et aliarum partium adjacentium".

Ujazdowski Tomasz, krajoznawca, * 1796, † 1830; wydawał 1829—30 w Warszawie „Pamiętnik sandomierski" (2 t.).

Ujazdów, ob. Jazdów.

Ujejski Józef, historyk literatury, * 1883; studja w Krakowie; 1919 prof. uniw. w Warszawie; napisał: „Pojęcia Reja dotyczące Polaka i Polski" (1905), „Kordjan Słowackiego" (1909), „Główne problemy Nieboskiej Komedji" (1912), „Ogólny rzut oka na prądy społeczno-religijne emigracji po r. 1831" (1915), „Główne idee w Anhellim Słowackiego" (1916), „Nacjonalizm jako zagadnienie etyczne" (1917), „Antoni Malczewski" (1921), „Król Nowego Izraela" (1924).

Ujejski Kornel, poeta, * 1823 w Beremianach na Podolu, † 1897 w Pawłowie; mieszkał przeważnie na wsi (w Lubszy, Pawłowie, Podlipcach, Zubrzy); utwory: „Gęśl Jeremjasza" (1845), „Pieśni Salomona" (1846), „Skargi Jeremiego" (wyd. 1847), chorał „Z dymem pożarów", „Maraton", poemat (1847), „Kwiaty bez woni" (1848), „Zwiędłe liście" (1849), „Melodje biblijne" (1852), „Pogrzeb Kościuszki" (1853), „Wieść o Adamie Mickiewiczu" (1856), „Ustęp z powieści sybirskiej" (w zbiorze „Dla Moskali" 1862), „Tłumaczenia Szopena" i „Część druga Skarg Jeremiego" (w wydaniach zbiorowych „Poezyj"); prozą: „Listy z pod Lwowa" (1860) i „Żywe słowa Jeremiego" (1877); wydania zbiorowe: „Poezje" (2 t., Lipsk, 1866, Przemyśl, 1893).

Ujemne liczby, ob. liczba.

Ujemny biegun magnetyczny, ob. magnetyczne bieguny.

Ujeżdżalnia, ob. hipodrom.

Ujfalvy de Mezökövesd Karol Eugenjusz, lingwista i podróżnik węgierski, * 1842, † 1904; odbył szereg podróży do Rosji, Syberji, Azji środkowej i Persji; napisał: „Expédition scientifique française en Russie, en Sibérie et dans le Turkestan" (6 t., 1878—80), „L'ethnographie de l'Asie" (1874) i in.

Ujhely, ob. Sátoralja-Ujhély.

Uji Yamada, ob. Udżi-Jamada.

Ujpest (niem. Neupest), Nowy Peszt, m. w komitacie peszteńskim (Węgry), nad Dunajem, 56.000 mieszkańców; przedmieście Budapesztu.

Ujście, m-ko pograniczne przy ujściu rz. Głdy do Noteci, w pow. chodzieskim (woj. poznańskie), 1.900 mieszk.; pamiętne kapitulacją pospolitego ruszenia pod wodzą K. Opalińskiego przed Szwedami w 1655.

Ujście cewki moczowej, ob. urethra.

Ujście maciczne, ob. uterus.

Ujście pochwy, ob. vagina.

Ujvidek, ob. Novi-Sad.

Ukaz (ros.), nazwa dekretów, wydawanych przez carów i senat w dawnej Rosji.

Ukerewe, ob. Wiktorji jezioro.

Ukermark, ob. Uckermark.

Uklej, ob. polypus.

Układ, ob. umowa międzynarodowa.

Układ ambulakralny, układ wodny, charakterystyczny dla szkarłupni (Echinodermata), układ kanałów, wysłanych wewnątrz nabłonkiem migawkowym, komunikujących się z narządami ruchu, tj. z nóżkami ambulakralnemi. Woda morska, wnikająca przez płytkę (sitko) madreporową dostaje się do tzw. przewodu kamiennego, z którego uchodzi do okrężnego, otaczającego przełyk, kanału wodnego. W związku z tym ostatnim pozostają specjalne pęcherzykowate zbiorniki, zw. pęcherzami Poli'ego. Od kanału okrężnego odchodzą przewody ambulakralne, przebiegające w każdym promieniu ciała i wydające liczne kanaliki, które dochodzą do poszczególnych nóżek ambulakralnych. Pod wpływem zmian w ciśnieniu wody, wypełniającej układ ambulakralny, nóżki te mogą się wydłużać wzgl. kurczyć, co, w związku z obecnością na nich przyssawek, umożliwia lokomocję zwierzęcia.

Układ CGS, ob. C G S.

Układ galaktyczny, ob. galaktyczny układ.

Układ imersyjny, ob. imersja.

Układ miar w fizyce opiera się na trzech zasadniczych jednostkach: długość, masa i czas; długość mierzy się w centymetrach, masa w gramach, czas w sekundach.

Układ naprzemianległy, ob. ulistnienie.

Układ nerwowy autonomiczny, inaczej układem wegetatywnym lub roślinnym zwany, układ nerwów w ustrojach zwierząt kręg., niezależny pod względem czynnościowym od ośrodkowego układu nerwowego, wyodrębniony w 1898 dzięki pracom angielskiego fizjologa Langley'a. Unerwia: 1) niezależne od woli mięśnie gładkie skóry, oka (tzw. mięśnie wewnętrzne oka), naczyń krwionośnych, oskrzeli, żołądka, jelit, moczowodów, pęcherza moczowego, macicy itd.; 2) gruczoły; 3) niektóre mięśnie poprzecznie prążkowane (przełyk, prącie, mięsień sercowy). Cechą charakterystyczną układu aut. jest to, że wszystkie włókna nerwowe tego układu ulegają w przebiegu swym przerwie przez stacje pośrednie — zwoje nerwowe (ganglia), podczas gdy nerwy mózgowo-rdzeniowe przebiegają drogą nieprzerwaną od ośrodkowego układu n. aż do obwodowych zakończeń. Pod względem anatomicznym i fizjologicznym układ aut. dzieli się na dwa odrębne, niezależne od siebie, układy: sympatyczny czyli współczulny i parasympatyczny (ob. parasympaticus). Układ współczulny składa się z szeregu zwojów nerwowych, leżących symetrycznie na tylnej ścianie klatki piersiowej (z obu stron kręgosłupa) i połączonych między sobą szaremi włóknami nerwowemi. Od zwojów tych odchodzą nerwy do naczyń krwionośnych, mięśni gładkich skóry, gruczołów potnych, oka oraz narządów wewnętrznych jamy brzusznej i klatki piersiowej. Każdy z narządów wewnętrznych posiada unerwienie podwójne (sympatyczne i parasympatyczne), antagonistyczne względem siebie: np. układ sympatyczny przyśpiesza czynność serca, rozszerza źrenice, zwalnia ruchy jelit, podczas gdy układ parasympatyczny hamuje czynności serca, zwęża źrenice, przyśpiesza ruchy jelit. Wzajemna korelacja układów sympatycznego i parasympatycznego warunkuje prawidłowe czynności fizjologiczne wszystkich, niezależnych od woli narządów ustroju. Układowi autonomicznemu, jako unerwiającemu mięśnie gładkie i narządy wewnętrzne, da się przeciwstawić tzw. układ n. animalny czyli zwierzęcy, unerwiający mięśnie podległe woli ustroju.

Układ nerwowy ośrodkowy, ob. nerwowy układ ośrodkowy.

Układ okresowy pierwiastków chemicznych, ob. okresowy układ pierwiastków chemicznych.

Układ pojednawczy, umowa, której mocą strony kończą spór już wszczęty lub uprzedzają spór powstać mający.

Układ różnoosiowy, ob. różnoosiowy układ.

Układ słoneczny, ob. słoneczny układ.

Układ spółrzędnych czyli podstawa spółrzędnych, układ tworów geometrycznych, względem których wyznacza się położenie dowolnego elementu geometrycznego przy pomocy liczby lub układu liczb, podporządkowanych temu elementowi (spółrzędnych danego elementu). Na płaszczyźnie najczęściej używa się prostokątnego ukł. sp. (Descartes'a), układu dwóch prostych prostopadłych: proste — osie spółrzędnych, jedna

z nich — oś odciętych (oś x-ów), druga — oś rzędnych (oś y-ów), ich punkt przecięcia — początek u. sp. U. sp. prostokątny w przestrzeni składa się z trzech prostych, przecinających się w jednym punkcie i wzajemnie prostopadłych. Inne, częściej używane u. sp. — ukośnokątny, trójkątowy, biegunowy, krzywolinjowy.

Układ sympatyczny i parasympatyczny, ob. układ nerwowy autonomiczny.

Układ wegetatywny albo **roślinny**, ob. układ nerwowy autonomiczny.

Układ wodny, ob. układ ambulakralny.

Układ współczulny, ob. współczulny układ.

Układ wydzielniczy (wydalniczy), u. ekskrecyjny, nazwa całokształtu narządów, przeznaczonych do wydzielania z ciała zwierzęcego w stanie płynnym, wszelkich nieużytecznych wzgl. szkodliwych produktów przemiany materji. U pierwotniaków (Protozoa) służą ku temu wodniczki tętniące. U robaków niższych (Plathelminthes, Aschelminthes, Entoprocta, Nemertini) narządami wydzielania są tzw. protonephridia, podczas gdy robaki wyższe, pierścienice (Annelida) są uposażone w nephridia, narządy segmentalne oraz solenocyty. U większości mięczaków (Mollusca) układ wydzielniczy składa się z nerek, komunikujących się z jamą osierdzia (pericardium). Małże (Lamellibranchiata) posiadają tzw. narządy Bojanusa. U skorupiaków (Crustacea) wydzielanie odbywa się za pośrednictwem gruczołów czułkowych wzgl. grucz. skorupkowych. Rolę narządów wydzielniczych u owadów (Insecta) pełnią cewki Malpighi'ego. Kręgowce (Vertebrata) są uposażone w nerki (renes) typu pronephros, mesonephros i metanephros.

Ukmerge, ob. Wiłkomierz.

Ukośnica (Begonia), zioła trwałe z rodz. Begoniaceae (ukośnicowate); mają pędy soczyste, wznoszące się lub pełzające, liście długoogonkowe, o blaszce niesymetrycznej, całobrzegiej lub klapowanej, kwiaty barwne, zebrane w podbaldaszki; owoc—torebka. Należy tu około 400 gatunków, rozpowszechnionych w okolicach zwrotnikowych Ameryki Płd., Azji, w Afryce płd. Liczne gatunki i ich mieszańce są powszechnie uprawiane jako rośliny ozdobne bądź z liści, np. B. rex (Azja zwrotn.), B. ricinifolia, B. metallica (Brazylja), bądź z kwiatów, np. B. semperflorens (Brazylja), B. evansiana (Azja wsch.), B. tuberosa (Andy).

Ukośnik czyli romb, równoległobok, którego wszystkie boki są równe.

Ukraina (Mała Ruś), nazwa historyczna obszarów stepowych, położonych na wsch. od Podola, w dorzeczu dolnego Dniepru i Bohu do rz. Dońca i przechodzących ku płd. w niż czarnomorski; Dniepr dzieli U. na dwie części: zachodnią prawobrzeżną czyli Przeddnieprze, i wschodnią lewobrzeżną czyli Zadnieprze; pod względem ukształtowania powierzchni część zachodnia przedstawia wyżynę (masyw naddnieprzański, zbudowany z granitów i gnejsów, 150—300 m. wys.), część wsch. nizinę naddnieprzańską, 100—200 m. wys., a płd. obejmuje niż czarnomorski poniżej 150 m. wys.; rzeki wrzynają się głęboko w skały krystaliczne, tworząc progi („porohy Dnieprowe") i wpadają limanami do m. Czarnego; klimat suchy, stepowy, brak lasów, gleba czarnoziemna w zach. i płd.-zach. części, lesowa i piaszczysta na wsch. i płd.-wsch. Ludność: Rusini czyli Ukraińcy, w mniejszych ilościach Żydzi, Polacy, Niemcy, na wsch. i płd Rosjanie, Tatarzy i Kałmucy. Rolnictwo wysoko rozwinięte, uprawa pszenicy, buraków cukr., tytuniu, chów koni i bydła; górnictwo rozwinięte w zagłębiu donieckim: kop. węgla, rudy żelaznej, na płd.-wsch. sól i nafta; cukrownie, młyny, fabr. tytuniu, przemysł metalurgiczny; rybołówstwo nad m. Czarnem; główne porty: Odesa, Mikołajów, Chersoń. Pod względem politycznym obecna Ukraina jest rep. związkową U. S. F. S. R.: Ukraińska Socjalistyczna Federacyjna Sowiecka Republika, (wchodzącą w skład S. S. S. R.: Związek Socjalistycznych Republik Rad, ob. Rosja); obejmuje 9 gubernij, 442.000 km², 26,765.000 mieszk.; stol. Charków. U. w XVI w. zaczęła zaludniać się ludnością ruską (przeważnie kozacką); w 1648 Bohdan Chmielnicki wywołał bunt przeciw Polsce i mimo klęski beresteckiej nie został przez Polskę uzależniony; w 1654 układem w Perejesławiu poddał się państwu moskiewskiemu; ugoda hadziacka (1658) związała U. z Polską na zasadzie unji; po wojnie z Moskwą 1658—67 część zachodnia U. (na prawym brzegu Dniepru) została przy Polsce. W 1667 hetman Doroszenko poddał się Turcji; w 1709 starał się uniezależnić od Rosji hetman Mazepa, klęska połtawska rozbiła jednak te plany; w 1764 skasowano godność hetmana a w 1775 Sicz zaporoską; w 1793 polska część U. weszła w skład państwa rosyjskiego. Rewolucja 1917 proklamowała początkowo autonomiczną Ukrainę w unji z Rosją, potem (po zajęciu przez bolszewików) zupełnie niezależne państwo ukraińskie traktatem pokojowym brzesko-litewskiem uznane przez państwa centralne i Turcję. Na czele państwa z ramienia państw centralnych stanął hetman Skoropadski (1918). Po ustąpieniu Niemców rządy objął Petlura; w 1920 powstała republika sowiecka.

Ukraina.

Ukraińcy, ob. Rusini.

Ukraińska literatura, zwana też rusińską, ruską albo małoruską (w przeciwieństwie do wielkoruskiej czyli rosyjskiej), zaczęła się w X w. i przetrwała XII—XIII w. (ob. ruskie piśmiennictwo), poczem zlała się z literaturą wielkoruską i dopiero w końcu XVIII w. zaczęła się wyodrębniać w literaturę samoistną. W 1775 Ukraina zadnieprzańska przeszła ostatecznie pod władzę rosyjską; samopoczucie

narodowe wzmogło się a romantyzm wskazał drogę ku pieśniom i tradycjom ludowym. Ku nim też zwrócił się filozof narodowy Skoworoda oraz pierwszy poeta małoruski Iwan Kotlarewskij (ob.). Na wzór Kotlarewskiego zaczęli pisać Konst. Dymytrjaszko (1814—86), Petro Hułak Artemowskij (1790—1866) i in. Grygorij Kwitka-Osnowjanienko (1778—1813) napisał 17 powieści w duchu romantycznym. Tymko Padura (1801—71), rodem Polak, pisywał dumy na wzór ludowych i na sposób Bohdana Zaleskiego (Konaszewicz, Sirko, Teteria, Rewucha tj. Emir Rzewuski i in.). Eugenjusz Hrybinka (1812—48) sam pisał po rosyjsku, zebrał jednak i wydał antologję poetów ukraińskich pt. „Łastiwka" (Jaskółka", 1841). W Galicji twórcą i organizatorem umysłowości ruskiej był Marjan Szaszkiewicz (1811—43), który wraz z Gołowackim i Wagilewiczem stworzyli tzw. Trójcę ruską. Zbierała ona dawne pieśni i podania, pisała samodzielnie i tłumaczyła autorów obcych. Do romantyków należeli nadto Aleksy Mełtyński (1814—70), Mikoła Ustjanowicz (1811—85), Anton Mohilnickij (1811—73), Kazanowicz i in. Wołodymer Szaszkiewicz pisał dramaty (Syta ljubowy, Tymko Chmielnicki). Ambroży Mietlickij (1814—1870) w 1854 wydał 800 pieśni ludowych, pozostawił liczne pieśni i dumki (Kozaczja smert', Smert bandurysta); Taras Szewczenko (1814—61) wyzyskał ton pieśni ludowej i materjał w niej zawarty tak, że jego poezja stała się sama poezją ludową. Najważniejsze jego zbiory: „Kobzar", „Hajdamaki", „Hus", „Kaukaz", „Posłowie do martwych i żywych", „Nadar Stodolja", dramat, powieść o sobie „Chudożnik". Nikoła Ustjanowicz pisał powieści (Mest werchowińcia, Strastnyj Czetwerg). Syn jego Kiryło Ustjanowicz (* 1839) pisał tragedje (Oleg Światosławicz Owrucki, Jaropołk I) na wzór Szekspira. Na Bukowinie ruch literacki rozpoczął Osyp Fedkowicz (1834—1888). Wydał: Poezje J. F., tragedję „Dowbusz", powieści. Bracia Izydor i Grygory Worobkiewicze pisali opowiadania prozą: „Tureckii brańci", „Chto wynen", „Mustrowany kiń", „Hryhory, prawosławny pop u Lwowi", dumy historyczne i dramaty. Pantałejmon Kulisz (1819—1897) zajmował się etnografją (Zapyski o južnoj Rosji), historją (Istorja wozsojedynenia Rosyi, Materjały historyczne); tłumaczył Biblję i Psałterz Dawida; pisał powieści historyczne (Czornaja Rada), studja literackie (O Gogolu), poezje liryczne (Orusia, Doświtky, Dzwin) i dramaty (Bajda kniaź Wysznewecki). Marko Wowczok (1829—1907), właściwie Marja Markowiczowa, pisała po rosyjsku i po małorusku. Ołeksa Storożenko (1805—1874), doradca Murawjewa w 1863, napisał 24 opowiadania humorystyczne z życia ludu ukraińskiego. Leonid Hlibiw (1827—1893) pisał bajki na wzór Kryłowa. Aleks. Koszyckij (1836—1900) opisywał Ruś podkarpacką. Wołod. Aleksandriw napisał dramaty: „Oj ne chody Hryciu taj na weczernyciu", „Za Nemen idu". Mich. Starycki napisał sztuki: „Bohdan Chmielnicki", „Ne sudyłoś", tłumaczył Szekspira, założył pierwszy teatr. Karpenko Karyj pisał komedje (Czumaki), Lew Łopatyński farsy (Swekrycha, Do Brazylji). Nik. Kostomarow przeważnie pisał po rosyjsku; po rusku wydał rzecz o Chmielnickim, o Unji, Akty južnoj i zachodnoj Rosyi — 11 t. Ant. Petruszewski wydał Słownik etnograficzno-historyczny. Szaraniewicz (1829—1901) był historykiem Galicji. Mych. Hruszewskyj napisał historję ziemi kijowskiej; główne jego dzieło: „Istorja Ukrainy-Rusyi. Młoda Ukraina wystąpiła około 1880. Na jej czele stał dziennikarz i poeta Iwan Franko (pisywał po polsku i po rusku); pisał powieści, dramaty, prace naukowe, wiersze, tłumaczył pisarzy greckich, niemieckich, indyjskich. Wołod. Masłacz (1886), poeta liryk; A. Czajkowski, nowelista; B. Hrinczenko, powieściopisarz. Omeljan Ogonowski w 1887—93 wydał obszerną historję literatury ruskiej.

Ukwiały, Actinaria, nazwa rzędu koralowców (Anthozoa) z podgromady Hexanthida. Koralowce żyjące pojedyńczo, o licznych, jaskrawo zabarwionych czułkach. Przeważnie nieruchomo przytwierdzone do podłoża. Szkieletu wewnętrznego nie posiadają. Należy tu rodzina Actinidae, obejmujące liczne rodzaje, np. Actinia, Anemonia, Actinoloba, Adamsia, Sagartia i in.

Ul, ob. pszczelnictwo.

Ulanowski Bolesław, historyk, * 1860, † 1919; studja w Krakowie; prof. w Krakowie, od 1901 sekretarz generalny Akademji Umiejętności; prace: „O założeniu i uposażeniu klasztoru Benedyktynek w Staniątkach", „Drugi napad Tatarów na Polskę", „Szkice historyczne XIII w." i in.; z wydawnictw źródłowych: „Dokumenty kuj.-mazow. XIII w.", „Najdawniejsze księgi sądowe krak. 1374—90", „Acta capitulorum", „Materjały do hist. ustawodawstwa synodalnego w Polsce XVI w.".

Ulanów, m. w pow. niskim (woj. lwowskie), u spływu Tanwi i Sanu, 2.200 mieszk.

Ulcinj, ob. Dulcigno.

Ulcus (łac.), wrzód, owrzodzenie; u. (właściwie ulcera) cruris, wrzód goleni, cierpienie bardzo uporczywe, bywa często na tle żylaków; u. durum, u. induratum, wrzód (szankier) twardy, ob. sclerosis initialis; u. molle, u. venereum, szankier miękki, wrzód weneryczny, owrzodzenie płaskie, ograniczone, o brzegach podminowanych, o dnie ropiastem, umiejscawiające się najczęściej na zewnętrznych narządach płciowych; powstaje w 2—3 dni po zakażeniu (drogą płciową); wywoływane jest przez prątki Ducrey-Unny, przebiega w odróżnieniu od tzw. owrzodzenia twardego (początkowego okresu kiły), jako cierpienie miejscowe, powodując jedynie bolesny obrzęk gruczołów chłonnych pachwinowych (dymienica — bubo inguinalis). U. molle daje się wyleczyć w ciągu kilku do kilkunastu dni. U. mixtum, szankier

mieszany, równoczesne zakażenie kiłą i wrzodem miękkim. U. rotundum, u. pepticum, wrzód okrągły żołądka.

Uldyński Józef, pedagog, * 1792, † 1863; prof. prawa i historji w Winnicy, potem w liceum krzemienieckiem; praca: „Geografja starożytna, stosowana do dzisiejszej etc." (1819).

Ule Otto, przyrodnik niemiecki, * 1820, † 1876; wydawca czasopisma „Natur"; napisał: „Das Weltall" (3 wyd., 1859), „Ausgewählte kleinere Schriften" (5 t., 1865—68).

Ulea, 1) rz. w Finlandji, wpada do zatoki Botnickiej, dług. 104 km.; 2) jez. w Finlandji, 984 km², odpływ tworzy rz. Ulea.

Uleåborg, ob. Oulu.

Ulehla Józef, pedagog czeski, * 1852; propagator nowoczesnych tendencyj w szkolnictwie; ogłosił: „Listy pedagogiczne", „Historja matematyki" i in.; założył i redaguje „Bibljotekę encyklopedyczną".

Ulemowie (arabsk.), w Turcji prawnicy i duchowni; stan ten obejmuje imamów (kapłanów), muftich (wykładowców prawa) i kadich (sędziów).

Ulepek, mieszanina syropów z lekarstwem, dla nadania przyjemniejszego smaku wzgl. zapachu; stosowany u dzieci.

Ulex, kolcolist, krzewy z rodz. Papilionaceae (motylkowate), o liściach szydlastych, kłujących, kwiatach żółtych; właściwe Europie zach. i Afryce płn. U. europaeus, k. zachodni, krzew do 1,5 m. wys., rosnący dziko w Europie zach. i Alpach, użytkowany jest jako pasza dla owiec. U nas wysiewają go niekiedy po lasach, także sadzą w ogrodach dla ozdoby.

Ulęgałki, cierpkie owoce dzikiej gruszy, jadalne dopiero po dłuższem odleżeniu się.

Ulfilas (Wulfila), biskup i apostoł zach. Gotów, * ok. 311, † 383; wyznawca zasad Arjusza, tłumacz pisma świętego na język gocki; przekład ten, należący do najważniejszych zabytków języka germańskiego, zachował się tylko w fragmentach, z których tzw. Codex Argenteus znajduje się w bibljotece uniwersytetu w Upsali.

Ulga, przyjemny stan uczuciowy odprężenia, będący przeciwstawieniem uczuciowego stanu napięcia, naprężenia, a często i następstwem tego ostatniego. Według Wundta uczucia napięcia i ulgi stanowią oddzielną klasę uczuć, odrębną od uczuć przyjemności i przykrości.

Ulija, rz. w Syberji wsch. wypływa z Gór Stanowych, wpada do m. Ochockiego, dług. 480 km.

Ulicówka, w., składająca się z dwóch zwartych, niezbyt długich szeregów domów, położonych po obu stronach drogi lub rzeki; główny obszar istniejących do dziś ulicówek w Polsce leży na wschód od linji Bug-Muchawiec-Roś-Niemen.

Ulicze, szczep wschodnio-słowiański, mieszkał nad dolnym Dnieprem, następnie między Bohem i Dniestrem, później zupełnie rozbity przez najazdy szczepów tureckich.

Ulisses, ob. Odyseusz.

Ulistnienie, sposób ułożenia liści na łodydze. Rozróżniamy ulistnienie okółkowe, jeśli z każdego węzła łodygi wyrasta po 2 lub więcej liści, oraz ulistnienie skrętoległe, jeśli z każdego węzła wyrasta tylko 1 liść, a linja, przeprowadzona przez nasady liści, skręca się śrubowato. W ulistnieniu okółkowem liście leżą wokół łodygi na jednej wysokości, tworząc tzw. okółki. Jeżeli z okółka wyrastają tylko 2 liście i leżą naprzeciw siebie, to ulistnienie takie nazywa się również naprzeciwległem (np. u bzu perskiego, roślin wargowych). Okółki liści wyrastają na łodydze w mniej więcej równych ponad sobą odstępach. Liście okółka górnego mogą być osadzone albo ponad liśćmi okółka dolnego, albo międzylegle. Linja prosta, która łączy liście osadzone ponad sobą, nazywa się prostnicą. W ulistnieniu okółkowem prostnic jest tyle, ile liści w okółku lub 2 razy więcej, co ma miejsce wówczas, gdy liście wyżej położonego okółka leżą nie na linji prostej z liśćmi okółka dolnego, lecz na linji przechodzącej między niemi. W ulistnieniu skrętoległem ilość prostnic bywa bardzo różna; w przypadku istnienia dwóch tylko prostnic mówimy o układzie naprzemianległym; liście wówczas wyrastają z dwóch stron łodygi tak, że pomiędzy dwoma liśćmi jednej strony wypada 1 liść strony przeciwnej. Skrętoległy układ liści przyjęto wyrażać liczbowo ułamkami, mianowicie: $1/2$ (układ naprzemianległy), $1/3$, $2/5$ itp. W ułamkach tych mianownik wyraża ile podłużnych szeregów (prostnic) tworzą liście na łodydze oraz ile węzłów trzeba od któregokolwiek liścia przejść wgórę lub nadół, by natrafić na liść stojący w tym samym szeregu; licznik wyraża ile razy, wychodząc od któregokolwiek liścia, linja, przeprowadzona przez nasadę liści, musi okrążyć łodygę naokoło, nim dojdzie do liścia stojącego w tym samym szeregu.

Ulitzka Karl ks., działacz polityczny niemiecki na Śląsku Górnym, * 1873; od 1910 proboszcz w Raciborzu, przewodniczący katolickiej partji ludowej na Śląsku, 1919—20 członek Zgromadzenia Narodowego w Berlinie, od 1920 parlamentu.

Uljanow Władimir Iljicz, ob. Lenin.

Uljanowsk, ob. Symbirsk.

Ullstein, księgarska akc. spółka wydawnicza i zakłady drukarskie w Berlinie; założ. w 1877 przez Leopolda Ullsteina; od r. 1898 wyd. „Berliner Morgenpost", 1914 przejęła „Vossische Zeitung" (istniejącą od 1704); ponadto wydaje: „Berliner Zeitung am Mittag", „Berl. Illustr. Zeitung", „Die Dame", „Uhu", „Die Koralle"; nakłady księgarskie („Ullsteinbücher", „Ullsteins-Weltgeschichte") i in.

Ulm, m. pow. w Wirtembergji (Niemcy), nad Dunajem, 56.000 mieszk.; kościół i ratusz z XV w.; przemysł włókienniczy, graficzny, wyrób instrumentów muzycznych; pamiętne kapitulacją armji austrjackiej 17. X. 1805.

Ulmaceae, wiązowate, rodzina roślin dwuliściennych, z rzędu Urticales (pokrzywowe). Należą tu drzewa, rzadziej krzewy, o liściach pojedyńczych, niesymetrycznych, ustawionych w 2 szeregach, kwiatach drobnych, obupłciowych, osadzonych pojedyńczo lub pęczkami w kątach zeszłorocznych liści; okwiat najczęściej pięciodzielny z tyluż wolnemi pręcikami; owoce: skrzydlaki lub pestkowce. Ważniejsze rodzaje: Ulmus, Celtis, Zelkowa.

Ulmanis Karol, polityk łotewski, * 1877; studja w Lipsku; 1905—13 przebywał w Ameryce, potem wydawca pisma rolniczego „Seme", członek związku włościańskiego; 1918—1921 pierwszy prezes ministrów republiki Łotewskiej.

Ulmanit, minerał, NiSbS; regularny; tward. 5—5,5, ciężar wł. 6,2—6,5; występuje z blendą cynkową i chalkopirytem w Nassau i w Karyntji.

Ulmann Benjamin, malarz francuski, * 1829, † 1884; malował obrazy historyczne i batalistyczne; z dzieł: „Płonąca ferma", „Séance du 17 juin 1873 à la Chambre".

Ulmus, wiąz, drzewa liściaste z rodziny Ulmaceae (wiązowate), właściwe płn. umiark. strefie; mają liście krótkoogonkowe, zmiennej wielkości i kształtu, zwykle szerokoeliptyczne, podwójnie ząbkowane, zwierzchu mniej lub więcej szorstkie; kwiaty zakwitające przed rozwinięciem się liści, zebrane w baldaszkowate pęczki; owoce — skrzydlaki błoniaste, jajowate lub sercowate, w górze rozcięte, z jednem nasieniem, umieszczonem środkowo. W Polsce (Europie) rozpowszechnione są: U. foliacea (U. campestris), w. pospolity (Rys.: *a* pęd kwitnący, *b* kwiat, *c* słupek z przekrojonym zalążkiem, *d* owoc, *e* gałązka z owocami), drzewo średniej wielkości lub krzew o korze pnia czarniawo-szarej, głęboko popękanej, gałązkach gładkich, liściach podłużnie eliptycznych, zwierzchu szorstkich, skrzydlakach nagich, z nasieniem przesuniętem ku górze; tworzy odrośla korzeniowe. Występuje w lasach jako przymieszka, także sadzony przy drogach i w parkach. U. scabra (U. montana), w. górski, brzost, duże, cieniste drzewo bez odrośli korzeniowych, o korze pnia szarej, pędach włochatych, pączkach zimowych szerszych niż u poprzedniego, owłosionych, liściach dużych, zwierzchu szorstkich, kwiatach i skrzydlakach na krótkich szypułkach; skrzydlaki nagie. Rzadziej występuje U. laevis (U. pedunculata — U. effusa), w. szypułkowy, drzewo do 30 m. wys., o korze pnia jasnej, płytko łuszczącej się, gałązkach wiotkich, z ostro stożkowatemi, cienkiemi pączkami, liściach wiotkich, zwierzchu nieco szorstkich, spodem omszonych, kwiatach i skrzydlakach długo szypułkowych, częściowo zwisających; skrzydlaki brzegiem orzęsione. Drewno wszystkich opisanych wiązów jest bardzo trwałe i posiada wielką odporność na ciśnienie; poszukiwane jest przez stelmachów, kołodziejów, tokarzy i stolarzy, ponieważ nadaje się doskonale do obróbki. Jako drzewo opałowe dorównywa pod względem wartości drewnu dębowemu.

Ulmus campestris.

Ulna, ob. kończyny.

Ulothrix, wodorosty nitkowate z klasy Chlorophyceae (zielenice), zamieszkujące wody słodkie; nitki wielokomórkowe, nierozgałęzione, są przymocowane do podłoża zapomocą komórki chwytnikowej. Rozmnażają się: bezpłciowo, zapomocą czterorzęsych pływek, wytwarzanych w komórkach nitki po jednej lub po kilka, oraz płciowo, zapomocą pływek dwurzęsych, drobniejszych i wytwarzanych w komórkach w daleko większej ilości niż poprzednie. Pływki bezpłciowe przez pewien czas pływają swobodnie, poczem wyrastają w nowe nitki. Pływki płciowe łączą się po wydostaniu z komórki parami, tworząc zygoty, które po pewnym okresie spoczynku kiełkują, wydając nowe osobniki.

Ulpianus Domitius, prawnik rzymski, * ok. 170 po Chr., † 228, zamordowany przez pretorjanów; za Aleksandra Sewera praefectus praetorio; z licznych jego pism dochowała się część „Pandektów".

Ulrich (Ulryk), książę wirtemberski 1498—1550, * 1487, † 1550; w 1519 wygnany przez związek szwabski, w 1534 osadzony na tronie przez Filipa landgrafa heskiego; wprowadził reformację w Wirtembergji; członek Związku Szmalkaldzkiego.

Ulrich Chrystjan, syn Jana, ogrodnik, * 1809, † 1881; w 1842 założył pierwszą szkołę ogrodniczą w Warszawie na zasadzie zezwolenia Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Urzędu Municypalnego m. Warszawy.

Ulrich Jan, pionier ogrodownictwa polskiego, wnuk Jana Mencke'go, nadwornego ogrodnika Augusta Mocnego i założyciela Ogrodu Saskiego, * 1772, † 1844; założył w Warszawie 1805 pierwsze w Polsce zakłady ogrodnicze (nasiennictwo, szkółkarstwo, kwiaciarstwo, rośliny itd.), do dziś dnia istniejące.

Ulrich Karl, socjalistyczny polityk niemiecki, początkowo ślusarz, * 1853; od 1907 poseł do parlamentu, 1919—20 do Zgromadzenia Narodowego, od 1919 heski minister spraw zagranicznych i prezes ministrów.

Ulrich Leon, literat polski, * 1811, † 1885; studja na Uniw. Warszawskim; po 1831 na emigracji we Francji; 1848 redagował w Krakowie z Al. Szukiewiczem „Jutrzenkę"; napisał obraz dramatyczny „Powstańcy polscy w r. 1833" (1834); przełożył dramaty Szekspira w 12 t. (1895).

Ulrich von Lichtenstein, poeta niemiecki, * ok. 1200, † ok. 1275; napisał epos „Frauendienst", tworzył pieśni (Minnelieder).

Ulrich von Türheim, poeta niemiecki; między 1242 a 1250 stworzył epos „Der starke Rennewart" (dotychczas niewydrukowany), który jest dalszym ciągiem „Willehalm" Wolframa von Eschenbach.

Ulrici Hermann, filozof niemiecki, teista, * 1806. † 1884; wydawca „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik"; napisał „Das Grundprinzip der Philosophie" i in.

Ulryka Eleonora, królowa szwedzka od 1718, * 1688, † 1741; w 1720 zrzekła się władzy na rzecz swego męża, Fryderyka I.

Ulryka Ludwika, ob. Ludwika Ulryka.

Ulster, dawna płn. prow. Irlandji, 22.189 km², 1,582.000 mieszk. (44% rzymsk.-kat.), złożona z 9 hrabstw; stol. Belfast; obecnie 3 hrabstwa (Donegal, Cavan i Monaghan) zostały włączone do Wolnego Państwa Irlandzkiego, 6 pozostałych (Antrim, Armagh, Down, Fermanagh, Londonderry i Tyrone) tworzy Irlandję Płn., przeważnie protestancką.

Ultima ratio regum (łac.), ostatni argument królów (tj. armaty).

Ultima Thule, ob. Thule.

Ultimatum, nota dyplomatyczna, zawierająca oświadczenie państwa, że w razie niezastosowania się państwa drugiego do jego życzeń w określonym terminie, ucieknie się ono do wojny.

Ultimo (łac.), ostatni dzień miesiąca; na giełdzie termin regulowania zobowiązań.

Ultimum refugium (łac.), ostatnie schronienie.

Ultra (łac.), z tamtej strony, nadmiernie; w wyrazach złożonych: skrajny.

Ultra captum (łac.), więcej niż rozum może objąć.

Ultra posse nemo obligatur (łac.), nikt nie jest obowiązany do zdziałania czegoś, co jest ponad jego możność.

Ultraczerwone promienie, infraczerwone promienie, ob. podczerwone promienie.

Ultrafioletowe promienie, ob. promienie pozafioletowe.

Ultramaryna, związek nieorganiczny o wzorze przybliżonym $4NaAlSiO_4 . Na_2S_2$; proszek bezkształtny o barwie niebieskiej. W wodzie nie rozpuszcza się i tworzy zawiesinę; poddana działaniu kwasów, wydziela siarkowodór (H_2S) i odbarwia się. Używana jest do nadawania cukrowi barwy czysto białej, do niebieszczenia bielizny itd; w starożytności i jeszcze w XIII w. sporządzano u. z kamienia lazurowego, ścieranego na proszek.

Ultramikroskop, ob. mikroskop.

Ultramontanin (łac.), dosł., znajdujący się z tamtej strony gór, tj. Alp; gorliwy stronnik interesów Kościoła katolickiego, wszechwładztwa papieża i duchowieństwa.

Ultramontanizm (łac.), kierunek kościelno-polityczny, który przyznaje papieżowi wyłączną władzę kościelną, uszczuplając prawa zgromadzeń kościelnych i kościołów w poszczególnych krajach, kładzie nacisk na zewnętrzne formy kościelne i uznaje w całej pełni prawo Kościoła do bezwzględnego przeprowadzania swej nauki.

Ulua, gł. rz. w rep. Honduras (Am. Środk.), wpada do morza Karaibskiego.

Ulugh-Beg, astronom tatarski, * 1394, † 1449; zbudował w Samarkandzie obserwatorjum astronomiczne; wyznaczył na nowo położenie gwiazd, zawartych w katalogach Ptolemeusza, wykazujących pewne niezgodności w zestawieniu z katalogiem Al-Sufi'ego.

Ululas Athenas ferre (łac.), sowy do Aten nosić, przysłowie greckie, przytoczone przez Cycerona, stosowane w starożytności do kupców, dostarczających towary do miejsc już w nie obfitujących; powstało z powodu istnienia w Atenach wielkiej ilości wizerunków sów jako symbolów bogini Pallas Ateny, opiekunki miasta.

Ulva, wodorosty morskie z klasy Chlorophyceae (zielenice); plecha ma postać dużych, zielonych, liściowatych płatów. U. lactuca, sałata morska, gatunek pospolity przy brzegach Europy; jadana jako sałata.

Ulverston, m. w hr. Lancaster (Anglja), nad zatoką Morecambe, 10.100 mieszk.

Ułamek lub liczba ułamkowa, liczba, która, nie będąc liczbą całkowitą, daje się przedstawić jako iloraz dwóch liczb całkowitych a i b $\left(\frac{a}{b}\right)$; a nazywa się licznikiem, b — mianownikiem u. U. dzielą się na dodatnie, większe od 0, i ujemne, mniejsze od 0; wśród dodatnich wyróżnia się u. właściwe, mniejsze od 1, i niewłaściwe, większe od 1. Każdy u. niewłaściwy można przedstawić jako sumę liczby naturalnej i u. właściwego, np. $\frac{8}{3} = 2 + \frac{2}{3} = 2\frac{2}{3}$. U., których mianownik jest równy 10, 100 itd. (tj. jakiejkolwiek potędze liczby 10 stopnia naturalnego) — u. dziesiętne. U. dziesiętne zapisujemy w ten sposób, iż opuszczamy mianownik, zaś w liczniku oddzielamy przecinkiem, licząc od strony prawej ku lewej, tyle cyfr, ile zer zawiera mianownik; przytem w razie potrzeby umieszczamy przed licznikiem odpowiednią ilość zer, by jedno z nich pozostało przed przecinkiem, np. $\frac{13}{10} = 1{,}3$, $1\frac{7}{100} = \frac{107}{100} = 1{,}07$, $\frac{23}{1000} = 0{,}023$. Niekiedy u. lub u. algebraicznym nazywa się dowolne wyrażenie, które przedstawia pewną liczbę, jako iloraz dwóch innych liczb. Funkcja ułamkowa, funkcja, która nie będąc funkcją całkowitą (wielomianem), daje się wyrazić jako iloraz dwóch funkcyj całkowitych, np. $y = \frac{x-1}{x+1}$.

Ułani, jazda lekka (nazwa pochodzi od tatarskiego uhłon, chłopiec), która w XVIII i XIX w. rozpowszechniła się z Polski po całej Europie; w Polsce ułani mieli się zjawić już w czasach Batorego; jako jazda regularna istnieli dopiero od Stanisława Augusta. Największy ich rozgłos przypada na czasy napoleońskie oraz 1831; wtedy wytworzył się typ ułana, przybranego w czako ułańskie, zbrojnego w lancę, pałasz i parę pistoletów. Dzisiaj ułani stanowią najliczniejszy rodzaj kawalerji polskiej, jakkolwiek niczem nie różnią się od innych rodzajów jazdy.

Ułanka (Fuchsia), rośliny krzewiaste z rodz. Oenotheraceae (wiesiołkowate); mają liście jajowato lancetowate, naprzeciwległe, kwiaty duże i barwne, zwisające na długich szypułkach pojedyńczo z kątów liści. Należy tu około 60 gat., rozpowszechnionych przeważnie w Ameryce Środk. i Płd.; liczne z nich są uprawiane jako rośliny ozdobnokwiatowe, np. F. coccinea (Chile), której kwiaty w stanie pierwotnym mają kielich szkarłatny, płatki fioletowe, F. fulgens (z Meksyku), o kwiatach szkarłatnych i in.

Ułannik, w języku staropolskim rodzaj psa myśliwskiego.

Ułanów, m-ko w pow. lityńskim, gub. podolska (Ukraina sow.), nad rz. Śniwodą, 2.000 mieszkańców.

Ułaskawienie, prawo darowania lub złagodzenia kary, oraz darowania skutków zasądzenia karno-sądowego; przysługuje ono na podstawie art. 47. Konstyt. Rzplitej Polskiej z d. 17 marca 1921 w poszczególnych przypadkach, prezydentowi Rzeczypospolitej. Amnestja ogólna może być udzielana tylko w drodze ustawodawczej.

Ułaszkowce, m-ko w pow. czortkowskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Seretem, 2.000 mieszk.

Ułaszyn Henryk, filolog polski, * 1874; studja w Kijowie, Krakowie, Wiedniu i Lipsku; 1917 prof. Wyższych Polskich Kursów Naukowych w Kijowie, 1919 prof. języka polskiego na Uniwersytecie Lwowskim, 1922 prof. slawistyki na Uniwersytecie Poznańskim; prace: „Kontrakty kijowskie" (1900), „Runy słowiańskie" (1908), „Miscellanea językowe" (1912), „Do fonetyki grup spółgłoskowych" (1921) i in.

Ułla, 1) l. dopływ Dźwiny, wypływa z jez. Lepelskiego, dług. 98 km.; 2) l. dopływ Mereczanki, dług. 45 km.

Ułomność, zniekształcenie kośćca kończyn lub tułowia (nieprawidłowe ustawienie lub skrócenie kończyn, skrzywienia kręgosłupa itp.).

Ułomny bimetalizm, ob. pieniądz.

Ułożenie à la vache, u. kolankowołokciowe, opieranie się chorego na łokciach i kolanach przy badaniu chirurgicznem odbytnicy oraz przy porodach u niektórych narodów pierwotnych.

Ułożenie kolankowołokciowe, ob. u. à la vache.

Ułożenie płodu w łonie matki. Położnictwo dla określenia u. płodu w łonie matki rozróżnia 3 pojęcia zasadnicze: 1) położenie (situs), tj. stosunek osi długiej płodu do osi długiej matki (p. podłużne, poprzeczne i skośne); 2) ustawienie (positio), tj. stosunek poszczególnych części płodu do poszczególnych części macicy (ustawienie I, gdy plecy płodu skierowane są w stronę lewą, ustawienie II, gdy w prawą), 3) ułożenie (habitus), tj. stosunek poszczególnych części płodu względem siebie; u. bywają: a) prawidłowe, gdy wszystkie części płodu są zgięte względem siebie i b) nieprawidłowe — przy rozgięciu poszczególnych części płodu. Zamiast określenia, położenie podłużne, ustawienie I, ułożenie płodu prawidłowe z główką, skierowaną ku dołowi — mówi się położenie czaszkowe I (najczęstsze).

Ułudka, ob. Omphalodes.

Ułu-kem, ob. Jenisej.

Ułus, obozowisko koczujących plemion tatarskich.

Ułybyszew Aleksandr, historyk i krytyk muzyczny rosyjski, * 1794, † 1858; ogłosił: „Nouvelle biographie de Mozart" (1843) oraz „Beethoven" (1857).

Umangit, minerał, selenek miedziawomiedziowy $Cu_3Se_2(Cu_2Se+CuSe)$; bezpostaciowy; twardość 3, ciężar wł. 5,62. Argentyna.

Umań albo Humań (ob.).

Umballa, ob. Ambala.

Umbella, baldach, kwiatostan, utworzony z kwiatów szypułkowych, wyrastających z jednego miejsca osi głównej.

Umbelliferae, baldaszkowate, rodzina roślin z rzędu Umbelliflorae; rośliny zielne (rzadko krzewy) o liściach skrętoległych, zwykle podzielonych, kwiatach promienistych, pięciokrotnych, zebranych w pojedyńcze lub złożone baldachy; owoc rozpada się na 2 rozłupki, zawieszone na wspólnem wieszadełku. Należą tu rodzaje: Daucus (marchew), Pastinaca (pasternak), Petroselinum (pietruszka), Cicuta (szalej) i in.

Umbelliflorae, baldachokwiatowe, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Choripetalae (wolnopłatkowe). Należą tu rośliny zielne, rzadziej drzewne, o kwiatach zwykle promienistych, 5-cio, rzadko 4-o krotnych, zebranych w baldachy. Rodziny: Cornaceae, Araliaceae, Umbelliferae.

Umber, gatunek psa gończego.

Umbertide, m. w prow. Perugia (Włochy), nad rz. Tybrem, 13.000 mieszk.

Umberto, ob. Humbert I.

Umbilicus, pępek, bliznowaty ślad po odpadnięciu pępowiny; znajduje się w przybliżeniu w centrum ściany brzusznej; częste miejsce tworzenia się przepuklin.

Umbo, okucie zewnętrzne tarczy przedhistorycznej, a potem rzymskiej, ochraniające dłoń, dzierżącą imadło tarczy, od cięcia przeciwnika.

Umbra albo **ugier**, minerał limonit w odmianie ochrowej, tj. drobnoziemistej.

Umbrja (włosk. Umbria), kraina we Włoszech środk., w dorzeczu rz. Tybru, dzisiejsza Perugia.

Umbrjel, drugi według oddalenia satelita Urana; odkryty przez Lassel'a 24. X. 1851; odległość 249.000 km.; obrót gwiazdowy $4^d\,3^h\,27^m\,37^s{,}2$; wielkość gwiazdowa 16—17.

Umbrowie, lud staroitalski, zamieszkały w płn. części Italji środk., podbity przez Rzymian w 295 przed Chr.

Umdruk (z niem.), przedruk, odbitka drukowana do przeniesienia na kamień litograficzny.

Umea, gł. m. okręgu (lān) U. (Szwecja), nad rz. Umea-Elf, 5.800 mieszk.

Umiastowski Roman, geograf wojskowy, * 1893; prace: „Terytorjum Polski pod względem wojskowym" (1921), „Podstawy obrony państwa" (1922), „Geografja wojenna Rzeczypospolitej Polskiej i ziem ościennych" (1924).

Umiędzynarodowiona rzeka, ob. rzeka umiędzynarodowiona.

Umiński Jan Nepomucen, generał polski, * 1780, † 1851; 1806 odznaczył się pod Gdań-

skiem i Tczewem, formował 10 p. huzarów Ks. Warszawskiego, 1812 odznaczył się pod Możajskiem, 1813 ranny i wzięty do niewoli pod Lipskiem, 1821 zreformował tajne towarzystwo patrjotyczne; 1826 osadzony przez Prusaków w więzieniu w Głogowie, 1831 uciekł z więzienia i objął dowództwo kawalerji; brał udział w obronie Warszawy, po jej upadku chwilowo naczelny wódz; po powstaniu wyemigrował.

Umiński Piotr, numizmatyk, * 1832, † 1906; po 1863 osiadł w Krakowie; prace: „Medale polskie lub do Polski odnoszące się, tudzież medale znakomitych Polaków i ludzi Polsce zasłużonych" (1885).

Umiński Władysław, pisarz dla młodzieży, * 1875; 1904 redaktor „Czytelni dla Wszystkich", 1909—12 „Wieczorów Rodzinnych"; napisał: „Zwycięzcy Oceanu", „Balonem do bieguna", „Podróż bez pieniędzy", „W pustyniach Australji", „Tajemnicza bandera", „Wędrowna wyspa", „W nieznane światy", „Na falach Atlantyku", „W krainie wschodzącego słońca", „Biały mandaryn", „Z Warszawy do Ojcowa", „Synowie puszczy", „Człowiek leśny", „W czarnej otchłani", „Samolotem naokoło świata", „Czarodziejski okręt", „Podróż naokoło Warszawy" i in.

Umocowanie Cardana, ob. Cardana umocowanie.

Umorzenie, to samo, co amortyzacja (ob.).

Umowa, wyrażenie zgody jednej, dwóch lub więcej osób na zawarcie pewnej tranzakcji, tj. na spełnienie pewnych zobowiązań; w tem znaczeniu umowa jest podstawą, na której opiera się obrót gospodarczy zarówno pomiędzy poszczególnemi jednostkami, jak i poszczególnemi państwami. Nauka o umowach prawa prywatnego doprowadzona została do doskonałości przez prawników rzymskich. Teorja umów składa się z następujących działów: 1) klasyfikacja umów: umowy dwustronne i jednostronne (w pierwszych każda ze stron zobowiązuje się względem drugiej, w drugich tylko jedna strona zaciąga zobowiązanie), umowy obciążliwe i umowy darmowe; 2) powstanie i ważność umów; umowa winna być wyrazem wolnej i nieprzymuszonej woli stron, niema więc umowy, gdy zachodzi podstęp, przymus lub błąd; 3) wykładnia umów; 4) rozwiązanie umów. Rodzajem umowy są czyny człowieka czysto dobrowolne, z których wynikają jakieś zobowiązania względem osób trzecich, np. zobowiązania, wynikające z niesłusznego wzbogacenia, z dobrowolnego prowadzenia cudzych spraw itp.

Umowa międzynarodowa, ob. traktaty międzynarodowe.

Umowa otwarta, umowa międzynarodowa, do której mogą przystępować nowi kontrahenci bez specjalnej zgody poprzednich kontrahentów.

Umowa społeczna (Contrat social), dzieło J. J. Rousseau, mające podstawowe znaczenie dla ideologji i urządzeń demokratyczno-parlamentarnych.

Umowa zamknięta, umowa międzynarodowa, do której w myśl przepisów, zawartych w tekście tych umów, nie mogą przystępować nowi kontrahenci, lub mogą przystępować jedynie za wyraźną zgodą wszystkich poprzednich kontrahentów.

Umowa zbiorowa, umowa, dotycząca warunków pracy i wysokości zarobków, zawierana przez przedsiębiorcę zbiorowo ze wszystkimi zatrudnionymi robotnikami. Umowy zbiorowe powstają niekiedy na skutek decyzji sądów wzajemnych. Obecnie w wielkich gałęziach przemysłu przeważają umowy zbiorowe, zawierane zwykle na rok pomiędzy związkami zawodowemi przedsiębiorców i robotników.

Umowny procent, ob. procenty.

Umowny sekwestr, ob. sekwestr.

Umowy Bancrofta, ob. Bancrofta umowy.

Umundurowanie, wprowadzenie jednolitego ubioru dla wojska, urzędników, korpusu dyplomatycznego, służby państwowej, policji, straży pożarnej i i. U. wojska ustala Prezydent Rzplitej na wniosek ministra spraw wojskowych zgodnie z art. 13 Ustawy o podstawowych obowiązkach i prawach of. W. P. z d. 23. III. 1922 (Dzien. Ust. Nr. 32 poz. 256) oraz rozporz. wykonawczego do tej ustawy Rozdz. X. § 70—72. U. urzędników: służby admin. określa Okól. M. S. Wewn. Nr. 28702 z r. 1919. (Dzien. Urzęd. M. S. Wewn. Nr. 5. poz. 661); funkcj. pocztowych: Dzien. Urzęd. Min. Poczt. Nr. 42 poz. 172 z r. 1923; urzęd. skarbowych: Dzien. Urzęd. Min. Skarb. Nr. 5 poz. 76 z r. 1919. U. korpusu dyplomatycznego ustala Rozp. Rady Min. z dn. 19. II. 1926 (Dzien. Ust. Nr. 33 poz. 200). U. policji: Rozp. M. S. Wewn., z d. 2. III. 1920 (Dzien. Ust. Nr. 26, poz. 159. i Dzien. Ust. Nr. 49, poz. 336 z r. 1925).

Umysł, 1) w znaczeniu obszernem, które wychodzi jednak z użycia, całokształt dyspozycyj duchowych jednostki, a więc zarówno intelekt, jak i uczucie i wola; 2) w znaczeniu ciaśniejszem — zespół funkcyj intelektualnych, jak postrzeganie, uwaga, pamięć, wyobraźnia, myślenie, w przeciwstawieniu uczuciu i woli; 3) wreszcie w znaczeniu najciaśniejszem — funkcje wyłącznie myślowe, jak sądzenie, abstrahowanie, analiza i synteza, rozumowanie itp., będące wyrazem inteligencji w przeciwstawieniu pamięci i wyobraźni.

Umysłowe choroby, psychiczne choroby, zespół chorób wrodzonych lub nabytych, ostrych lub przewlekłych, cechujących się zaburzeniami w zakresie świadomości (przykład: ostry obłęd — amentia), intelektu (otępienie u. — dementia; niedorozwój umysłowy wrodzony) lub też nastroju i woli (psychoza manjakalno-depresyjna, ob. manja). Tłem chorób u. jest obarczenie dziedziczne, kiła lub alkoholizm rodziców, kiła, alkoholizm lub inne zatrucia przewlekłe danego osobnika, zaburzenia w czynności tzw. gruczołów o wydzielaniu wewnętrznem. Leczenie chorób u. polega na izolowaniu chorych w specjalnych zakładach lub szpitalach i na dostarczeniu im odpowiedniej pracy podczas okresów poprawy.

Umysłowe niedołęstwo, stan wrodzonego niedorozwoju umysłowego, cechujący się nieumiejętnością przystosowania się do życia, słabym zasobem pojęć, szczeg. oderwanych, brakiem hamujących czynników moralnych.

Umysłowe otrętwienie, stupor, stan całkowitego bezruchu, często z przyjmowaniem dziwacznych, niewygodnych pozycyj, z nieoddziaływaniem na podniety zewnętrzne, zaniemówieniem itp. Objaw niektórych chorób umysłowych, najczęściej katatonji.

Umysłowość, zespół cech, charakteryzujących dyspozycje umysłowe (ob. umysł) jednostki lub grupy, wraz z jej nałogami myślowemi, poglądami i przekonaniami.

Umysłowy rozstrój, popularne, nienaukowe określenie zaburzeń umysłowych lżejszego stopnia.

Umysłu osłabienie, ob. osłabienie umysłu.

Una navi ne committas omnia (łac.), jednemu okrętowi nie powierzaj wszystkiego.

Una salus victis nullam sperare salutem (łac.), jedynym ratunkiem dla zwyciężonych jest nie spodziewać się znikąd ratunku.

Unaczynienie, ob. vascularisatio.

Unalaszka, najważniejsza wyspa w grupie Aleutów (St. Zj. Am. Płn.); połów fok.

Unam sanctam (łac.), początkowe słowa bulli Bonifacego VIII, wydanej w 1302 w czasie sporu z Filipem Pięknym, królem francuskim. Bulla ta, określająca stosunek Kościoła do państwa według poglądów średniowiecznych, głosi m. in. następujące zasady: poza jedynym Kościołem, którego głową jest Chrystus a jego zastępcą biskup rzymski, niema zbawienia; władza duchowna stoi nad świecką; do osiągnięcia zbawienia konieczne jest podleganie papieżowi.

Unamuno Miguel, pisarz hiszpański, *1864; 1892 prof. literatury greckiej na uniwersytecie w Salamance; za walkę przeciw dyktaturze wygnany przez Primo de Rivera w 1924 na wyspę Kanaryjską Fuerteventura, skąd uciekł do Paryża; pisze powieści, poezje i studja literackie, m. in. „Vida di Don Quijote y Sancho" (1914).

Unanimiter (łac.), jednomyślnie.

Uncaria (Ourouparia), krzewy wijące się z rodziny Rubiaceae (marzanowate), właściwe Indjom Wsch. oraz Archipelagowi Malajskiemu. Gatunek U. Gambir dostarcza tzw. „Gambir-catechu" (ob. Gambir).

Uncinula necator (U. spiralis), ob. mączniaki.

Uncja (łac., dosł. dwunasta część całości), 1) aptekarska jednostka ciężaru, dawniej używana = $^1/_{12}$ (w Anglji = $^1/_{16}$) części funta aptekarskiego = 30 gramom; 2) ob. onza.

Uncle Sam (ang.), Wuj Sam, żartobliwa nazwa Stanów Zjedn. Ameryki Płn., powstała ze skrótu nazwy kraju: U. S. Am. (United States of America).

Undae maris (fale morskie) albo tremulant, nazwa jednego z rejestrów organowych, wydającego kołyszący się dźwięk.

Unde fames homini vetitorum tanta ciborum? (łac.), dlaczego ludzie tak pożądają tego, co zakazane?

Unde venis et quo tendis? (łac.), skąd przychodzisz i dokąd dążysz?

Undecyma, jedenasty stopień w skali tonów, liczony od pierwszego, np. w skali C-dur odległość c—f[1], tj. kwarta, powiększona o oktawę.

Undecymowy akord albo **septymowy dominantowy**, akord, oparty na tonice (c—g—h—d[1]—f[1]). W czterogłosowej harmonji opuszcza się g albo d, przyczem akord charakteru nie zmienia.

Undekan, związek organiczny $C_{11}H_{24}$, węglowodór nasycony, należący do szeregu parafin; ciecz o swoistym zapachu; temp. topn. —27°, temp. wrzenia 195°, ciężar właśc. 0,682.

Undulacja, w geologji bieg fałdu, odznaczający się przez przebieg jego osi, która nieazawsze jest pozioma; wzdłuż przebiegu mogą siodła podnosić się i opadać; są to ich wahania czyli undulacje.

Undulacyjna teorja, ob. światło.

Undulans membrana, błona falująca, nazwa delikatnej, kurczliwej błonki plazmatycznej, wykonywującej charakterystyczne ruchy faliste. Membrana undulans istnieje u licznych pasorzytniczych wiciowców (Flagellata), np. u świdrowców (Trypanosoma, Trypanoplasma), oraz występuje wzdłuż witki ogonowej niektórych plemników. U wymoczków (Ciliata) błona falująca tworzy się z szeregu zrośniętych z sobą rzęsek (cilia).

Undyna, ob. Ondyna.

Unerwienie, ob. innerwacja.

Unerwienie liści czyli nerwacja, ob. liść.

Ung, do 1919 komitat w płn. Węgrzech, 3.229 km², 161.800 mieszk.; należy obecnie do Słowacji i Rusi Podkarpackiej (Czechosłowacja).

Unger Joseph, prawnik i mąż stanu austrjacki, * 1828, † 1913; 1855 prof. na uniw. wiedeńskim, 1871—79 minister bez teki, 1881 prezes sądu najwyższego; główne dzieło: „System des österr. allgem. Privatrechts" (5 wyd., 1892).

Unger Józef, drukarz i wydawca polski, * 1817, † 1873; właściciel drukarni w Warszawie, od 1859 wydawca „Tygodnika Ilustrowanego", od 1863 „Wędrowca".

Ungler Florjan, uczony i drukarz krakowski, † 1543; założył 1522 w Krakowie własną drukarnię, która wkrótce stała się pierwszą w Polsce; opracował: „Obrachunki astronomiczne z lat 1529, 1530 i 1531" oraz „Objaśnienia tychże z rozlicznych astronomów krótko zebrane, z wielu bardzo użytecznemi przydatkami" (1529).

Unguentum, ob. maść.

Ungues, paznokcie, twory zrogowaciałe, płaskoowalne, u człowieka blado różowe, znajdujące się na końcowych falangach (pa-

liczkach) palców dłoni i stóp u człowieka, małp i małpiatek. Istniejący w tylnej partji paznokcia półokrągły wycinek, różniący się barwą od otoczenia, nosi miano matrix i jest miejscem wzrostu paznokcia.

Unguibus et rostro (łac.), pazurami i dziobem; słowa Owidjusza, odnoszące się do sępa, który targał wnętrzności przykutego do skały Prometeusza.

Unguis incarnatus, paznokcia wrośnięcie, przewlekłe ropne zapalenie obrąbka paznokciowego; umiejscawia się najczęściej na wielkim palcu stopy; spowodowane bywa przez niewygodne obuwie lub przez nieprawidłowe wzrastanie paznokcia.

Ungula, kopyto, charakterystyczne, zrogowaciałe zakończenie palców na kończynach zwierząt kopytnych (Ungulata, ob.). Pod względem pochodzenia utwór ten odpowiada poszczególnym, potężnie rozwiniętym warstwom naskórka i skóry właściwej. Zewnętrzna osłona kopyta, tzw. puszka rogowa, powstaje z warstwy rogowej naskórka (stratum corneum), warstwa twórcza (matrix) kopyta odpowiada warstwie twórczej (stratum germinativum) naskórka. Głębsze części kopyta (tzw. miazdra i poduszka) odpowiadają warstwom skóry właściwej. Kopyta u bydła i świń, zwane racicami, mimo swych kształtów odmiennych, mają zasadniczo tę samą budowę wewnętrzną.

Ungulata, kopytne, nazwa ogólna, obejmująca ssaki, u których końcowe człony palców uposażone są w kopyta wzgl. racice. Należą tu rzędy: Proboscidea (trąbowce), Sirenia (syreny), Hyracoidea (góralki), Perissodactyla (parzystokopytne) i Artiodactyla (nieparzystokopytne).

Unguligrada, kopytochodne, nazwa ssaków, stąpających przy chodzeniu na samych tylko końcach palców, opatrzonych kopytami. Należą tu tzw. ssaki kopytne (Ungulata ob.). Przeciwstawienie: digitigrada (palcochodne) i plantigrada (stopochodne, nastopne).

Ungvár, ob. Użhorod.

Unici, ob. grecko-unickie kościoły.

Unickie kościoły, ob. grecko-unickie kościoły.

Unie, wielka, nowocześnie zorganizowana i fachowo wyposażona instytucja graficzna i wydawnicza w Pradze czesk., zał. w 1902.

Unieczynnianie surowic, ob. inaktywacja surowic.

Uniejów, m. w pow. tureckim (woj. łódzkie), nad rz. Wartą, 3.700 mieszk.; stary zamek arcybiskupi i park.

Uniens (łac.), łączący.

Unieruchomienie, ob. immobilizacja.

Unierzyski Józef, malarz, * 1863; kształcił się w Warsz. Szkole Rysunkowej, we Włoszech i w Krakowie; 1889 profesor w Krakowie; maluje przeważnie obrazy religijne; „Zdjęcie z krzyża" w Muzeum Narodowem w Krakowie.

Uniesienie, maksymalny stopień natężenia wzruszenia (afektu) stenicznego (ob.), jak np. gniewu, nienawiści itp., w którym umysł osobnika, tracącego panowanie nad sobą i zaślepionego namiętnością, staje się niezdolny do kierowania się motywami rozumnego postępowania, ulega ślepym popędom jako jedynym motywom działania i znajduje się w stanie, podobnym do zamroczenia.

Uniewinnienie, uznanie oskarżonego przez sąd niewinnym dokonania przestępstwa, zarzucanego mu przez oskarżenie.

Unifikacja (łac.), zjednoczenie, połączenie części w całość.

Uniform, to samo co mundur (ob.).

Uniformis (łac.), jednokształtny, jednakowy, jednostajny, prosty.

Uniformizm, dążenie do jednakowego ukształtowania państw i religij.

Unigenitus (łac.), Jednorodzony, pierwszy wyraz bulli z 1343 r. w sprawie odpustu, z 1713 przeciwko Jansenistom.

Unikat (łac.), jedyny w swoim rodzaju, nadzwyczajnie rzadki.

Unilateralny (łac. unilateralis), jednostronny.

Unio, skójka, rodzaj małży (Lamellibranchiata) z rodziny Unionidae. Obie połówki muszli jednakowe, o grubej warstwie perłowej, zwierające się za pośrednictwem zębatego zamku. Noga językowata. Zamieszkuje rzeki i jeziora. Należą tu bardziej znane gatunki: Unio pictorum, skójka malarska, U. tumidus, U. crassus.

Unio hypostatica lub unio personalis (łac.), nazwa zjednoczenia natury Boskiej z naturą ludzką w jedną osobę w Chrystusie.

Unio mystica (łac.), nazwa mistycznego złączenia się z Bogiem.

Union (La), 1) m. w prow. Murcia (Hiszpanja), 30.300 mieszk.; kop. rudy żelaznej, manganu i srebra; 2) m. port. w. rep. Salvador (Am. Środk.).

Union Group, ob. Tokelau.

Union Jack (ang.) ludowa angielska nazwa sztandaru brytyjskiego.

Union monetaire latine, ob. monety związku łacińskiego.

Union postale universelle, ob. Powszechny Związek Pocztowy.

Unionidae, nazwa rodziny małży (Lamellibranchiata) z podrzędu Schizodonta; rząd Prionodesmacea. Skorupy muszli symetryczne, jednakowego kształtu. Brzegi płaszcza (pallium) zrośnięte tylko przed otworem wyrzutowym. Noga wielka, stożkowata. Rozdzielnopłciowe. Jaja rozwijają się między listewkami zewnętrznych blaszek skrzelowych. Larwy, tzw. glochidia, wydostawszy się z ciała matki, przytwierdzają się za pośrednictwem nitkowatego bisioru (byssus) do płetw lub skrzel rybich i tu bytują jako pasorzyty. Po zupełnem wykształceniu się, młode małże opadają na dno zbiornika wodnego. Należą tu formy wyłącznie słodkowodne: rodzaje Unio, skójka, Anodonta, szczeżuja (różni się od skójki brakiem zębatego zamku), Margaritana, Aetheria i niekt. inne.

Unipolaris (łac.), jednobiegunowy.

Unisono, śpiew jednogłosowy, także interwał dwóch głosów instrumentalnych, powtarzających ten sam ton jednocześnie (harmonicznie) lub po sobie (melodyjnie). Oddalenie takich dwóch tonów równa się O.

Unitarjanie, ob. unitarjusze.

Unitarjusze albo **unitarjanie** (łac.), nazwa chrześcijan i sekt, uznających tylko jedną osobę w Bogu, Chrystusa zaś jako natchnionego nauczyciela. Nazwa ta, użyta w 1600 w Siedmiogrodzie, oznacza głównie antytrynitarzy siedmiogrodzkich, zorganizowanych w 1774 przez Teofila Lindsey'a w Londynie, i amerykańskich, pochodzących z kół kongregacjonalistycznych. Pod wpływem amerykańskich u. rozwinął się nowszy unitarjanizm angielski, mający swój synod generalny, 3 uczelnie teologiczne i stowarzyszenie (British and Foreign U. Association) dla szerzenia literatury religijnej.

Unitas fratrum (łac.) albo Jednota Braci Czeskich (ob.).

United Free Church, nazwa zjednoczonego,od państwa niezależnego, Kościoła w Szkocji, którego charakter jest kalwiński.

United States of America (skrót: U. S. A.), ob. Stany Zjednoczone Ameryki Północnej.

Universalia, termin, którym posługiwali się filozofowie średniowieczni dla oznaczenia pojęć ogólnych, wzgl. przedmiotów, im odpowiadających. W wiekach średnich o u. toczono zacięte spory; ob. realizm, nominalizm, konceptualizm.

Universalis (łac.), powszechny.

University extension movement (ang.), ob. uniwersytet ludowy.

Universum (łac.), wszechświat.

Uniwersalizm, ob. indywidualizm.

Uniwersalne narzędzie, altazymut, narzędzie geodezyjno-astronomiczne, służące do pomiarów kątowych wysokości i azymutów. Istotnemi częściami są: luneta, wpuszczona w oś noniusza, spoczywająca na ruchomej dookoła drugiej osi pionowej podstawie, i koła podziełcze (poziome i wierzchołkowe), osadzone na osiach; części pomocnicze: libelki, mikroskopy, mikrometry.

Uniwersalny, 1) powszechny, ogólny; 2) wszechstronny.

Uniwersały (łac.), listy królewskie w dawnej Polsce, odpowiadające dzisiejszym manifestom, wydawane w ważnych chwilach dziejowych; nazwa powstała z pierwotnego wyrazu formuły, używanej stale w tytule tych listów: Universis et singulis, praesentibus et futuris (wszystkim i każdemu zosobna, dzisiejszym i przyszłym).

Uniwersyteckie seminarjum, ob. seminarjum uniwersyteckie.

Uniwersytet (łac. universitas — powszechność), wyższa uczelnia. W starożytności u. istniały w Rzymie (Ateneum, założone przez cesarza Hadrjana), w Aleksandrji, w Bizancjum; w średniowieczu powstały na przełomie XII i XIII. w. Do najstarszych należą: u. paryski, założony w 1200 (Sorbona, od nazwiska fundatora Sorbon'a), oksfordzki, założ. w 1214, padewski w 1222, boloński, neapolitański w 1224, w Salamance 1255, w Pizie 1346, w Pawji 1361, w Krakowie 1364, w Heidelbergu 1386, w Kolonji 1388, w Erfurcie 1392, w Turynie 1404, w Lipsku 1409, w Louvain 1425, w Barcelonie 1430, w Glasgow 1450, w Bazylei 1459, w Upsali 1477. Początkowo naczelną władzę nad u. sprawował papież, który je zatwierdzał i nadawał im prawo udzielania stopni naukowych, o rozwój zaś materjalny dbał król, ew. książę panujący. U. rządziły się autonomicznie; rektor i dziekani wydziałów byli obieralni. Na u. składały się wydziały: 1) sztuk wyzwolonych (facultas artium), 2) lekarski, 3) prawniczy i 4) teologiczny. Studja każdy student musiał rozpoczynać od wydziału sztuk wyzwolonych i dopiero po uzyskaniu stopnia mistrza sztuk wyzwolonych (magister artium) mógł studjować na wydziałach pozostałych, a po ich ukończeniu uzyskać tytuł doktora. Najniższym stopniem naukowym był stopień bakałarza, który otrzymywano po przeprowadzeniu połowy studjów na wydziale. Nauczanie odbywało się w postaci wykładu (lectio), ćwiczeń (exercitatio) i dysputy (disputatio), która odgrywała w średniowieczu znaczną rolę. Podział na cztery wydziały przetrwał zasadniczo do naszych czasów. Wydziałowi sztuk wyzwolonych odpowiada wydział filozoficzny wraz z jego rozgałęzieniami, z których szczególnie rozrosły się w czasach ostatnich sekcje przyrodnicze, w niektórych u. stanowiące odrębne wydziały. Większość u. i obecnie rządzi się autonomicznie.

Wykład w dawnym uniwersytecie (Według starego drzeworytu niem.).

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, najstarszy w Polsce, należy również do najstarszych w Europie. Powstał z założonego w 1364 przez Kazimierza Wielkiego studium generale, które posiadało trzy wydziały: sztuk wyzwolonych (artium), medycyny i prawa, przyczem najwięcej katedr posiadał wydział prawny. Ustrój studium generale był włoski: uczniowie wybierali z pośród siebie rektora i mieli prawo wybierania profesorów. W 1400 królowa Jadwiga dokonała reorganizacji akademji, przekształcając ją na wzór paryski: przybył wydział teologiczny; naczelna władza znalazła się w rękach papieża; rektor był obierany przez profesorów. Za czasów Kom. Eduk. na-

dano U. J. nazwę „Szkoły głównej koronnej“, przyczem zmieniono jego ustrój; utworzono dwa kolegja: moralne (teologja, prawo, literatura) i fizyczne (matematyka, fizyka, medycyna). W latach 1846—70 U. J. był niemczony. Od 1870 językiem wykładowym został język polski. W 1900 U. J. obchodził jubileusz pięćsetlecia. Oprócz zwykłych czterech wydziałów posiada studjum pedagogiczne, rolnicze i farmaceutyczne.

Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie powstał na podstawie przywileju, jaki otrzymali w 1661 Jezuici od Jana Kazimierza. Na przeszkodzie otwarciu tej uczelni stanęła niechęć, jaką żywiła w stosunku do mającej powstać akademji Akademja Krakowska, niechcąca wypuścić ze swych rąk monopolu na nauczanie. W 1758 August III potwierdził przywilej, nadany przez Jana Kazimierza, a po zgodzie, wyrażonej w 1759 przez papieża Klemensa XIII, akademja została otwarta, przetrwała jednak tylko do 1773, w którym to roku zakon Jezuitów uległ skasowaniu. Uczelnia ta zmartwychwstała za Józefa II, przez jakiś czas funkcjonując jako liceum; w 1817 stała się znów uniwersytetem z językiem wykładowym niemieckim. W 1879 rozpoczęło się jego polszczenie; obecnie uniwersytet ten posiada 5 wydziałów: prawa, medycyny, humanistyki, matem.-przyrodn. i teologji. Wydział lekarski powstał w roku akademickim 1894—95.

Uniwersytet Lubelski, wyższy zakład naukowy, powstały wskutek inicjatywy ks. pr. I. Radziszewskiego i K. Jaroszyńskiego, utrzymywany z funduszów prywatnych. Do studjów dopuszczeni są jedynie chrześcijanie; posiada wydziały: 1) prawa i nauk społeczno-ekonomicznych, 2) humanistyczny, 3) teologiczny i 4) prawa kanonicznego i nauk moralnych. Istnieje od 1918. Statut U. L. został zatwierdzony 1928 przez ministra Wyznań i Oświecenia Publicznego; U. L. posiada osobowość prawną na podstawie konkordatu.

Uniwersytet ludowy, szkoły, ew. kursy, na które składają się cykle wykładów z rozmaitych dziedzin wiedzy, przeznaczone dla szerokich warstw społecznych i mające na celu uzupełnienie i pogłębienie ich wykształcenia. Istnieją rozmaite systemy u. l. Najbardziej znane są: 1) system Grundvig'a (duński), popularny w krajach skandynawskich, polegający na organizowaniu specjalnych szkół z internatami, przystosowany głównie do potrzeb ludności wiejskiej, oraz 2) system angielski (tzw. university extension — rozszerzenie uniwersytetu), polegający na organizowaniu cyklów wykładów, wygłaszanych przez szereg prelegentów w rozmaitych miastach. Twórcą university extension był profesor z Cambridge, James Stuard. University extension nie ogranicza się do cyklów wykładów, lecz stosuje również system ćwiczeń praktycznych, odpowiadających seminarjom uniwersyteckim, oraz system korespondencyjny, polegający na tem, że student, mieszkający w innej miejscowości, przesyła na piśmie nauczycielowi swoją pracę na dany temat i otrzymuje na piśmie jej ocenę, informacje itp.

Uniwersytet Ludowy w Chicago, próba polsko-amerykańska stworzenia w stolicy tamtejszej Polonji najwyższego typu uczelni powszechnej i popularnej; założycielem jej w 1908 i pierwszym sekretarzem był dr. Juljusz Szymański; po jego wyjeździe z Chicago instytucja podupadła i zeszła do rodzaju odczytowej pracy, prowadzonej przez szczupłe grono pracowników.

Uniwersytet Poznański, najmłodszy z uniwersytetów polskich, otwarty w 1919, rozwijał się stopniowo; początkowo istniały na nim wydziały: prawny, filozoficzny i rolniczo-leśny; później powstał wydział lekarski, oddziały farmaceutyczny i mierniczy.

Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie powstał z Akademji, założonej w 1578 przez Jezuitów na zasadzie przywileju, nadanego przez Stefana Batorego i potwierdzonego w rok później przez papieża Grzegorza XIII; 1641 Władysław IV pozwolił na założenie wydziałów prawa i medycyny, na które przywilej dawny nie pozwalał, oraz na udzielanie tytułów naukowych; za rządów jezuickich wydziału lekarskiego nie założono; autonomji uniwersytet ten wówczas nie posiadał; władzę naczelną sprawował jenerał zakonu Jezuitów, który mianował rektora, kierującego się instrukcjami, nadsyłanemi z Rzymu; 1773 po zniesieniu zakonu Jezuitów Komisja Edukacyjna dokonała reformy Akademji, przekształconej na Szkołę Główną Litewską (z językiem wykładowym polskim) o dwóch „kolegjach“: fizycznem i moralnem. Stan ten trwał do 1795, tj. do przejścia Wilna pod panowanie Rosji. Od 1796 do 1802 Szkoła Główna Litewska posiada cztery wydziały: literacki, moralny, fizyczno - matematyczny i medyczny. W 1803 uczelnia została przemienlona na cesarski uniwersytet wileński z językiem wykładowym polskim i czterema wydziałami: literatury i sztuk wyzwolonych, nauk moralnych i politycznych (wraz z prawem i teologją), fizyczno-matematycznym i lekarskim; profesorami byli m. in. Lelewel i Jan Śniadecki; ok. 1820 rozpoczął się okres represyj (Nowosilcow), a po powstaniu listopadowem uczelnia została zamknięta. W 1919 została powołana na nowo do życia dekretem Naczelnego Wodza, pod nazwą Uniwersytetu Stefana Batorego, z wydziałami: teologicznym, filozoficznym (z sekcjami: humanistyczną i przyrodniczo-matematyczną), prawa i nauk społecznych, lekarskim (z oddziałem farmaceutycznym) i sztuk pięknych.

Uniwersytet Warszawski powstał w 1818 pod nazwą „Królewski Uniwersytet Warszawski“ z pięciu wydziałami: teologicznym, prawa i administracji, lekarskim, filozoficznym oraz nauk i sztuk pięknych; nie posiadał autonomji pełnej, był podporządkowany „Komisji rządowej wyznań i oświecenia publicznego“, która rządziła za pośrednictwem rektora. Istniał do 1831. W 1862 został ponownie otwarty pod nazwą Szkoły Głównej Warszawskiej, składającej się z czterech wydziałów: prawnego, matematyczno-fizycznego, filologiczno-historycznego i lekarskiego, powstałego z „Cesarsko-królewskiej warszawskiej medyko-chirurgicznej akademji“. W 1869 Szkoła Główna została przekształcona na „Cesarski Uniwersytet Warszawski“ z językiem wykładowym rosyjskim. W 1915, po opuszczeniu Warszawy przez Rosjan, wydział oświecenia Komitetu Obywatelskiego m. Warszawy powołał na nowo do życia uniwersytet polski. W 1917—18 były czynne już cztery wydziały; dołączono wydział teologiczno-ewangelicki (1920/21), potem studjum teologji prawosławnej, wydziały farmacji (1926) i weterynarji (1927).

Unja (łac.), połączenie dwóch państw na zasadzie równorzędności z zachowaniem samodzielności państwowej obu, czy to przez posiadanie wspólnej władzy (unja personalna), czy przez wspólne instytucje (unja realna).

Unja (łac.), w terminologji religijno-kościelnej połączenie kościołów. 1) Unja Kościoła rzymsko-katolickiego z kościołami wschodniemi była przedmiotem narad soborów w Lyonie 1274, w Ferrarze, Florencji i Rzymie 1438—1445. Próby unjonistyczne objęły później tylko część kościołów narodowych wschodnich. W nowszych czasach dzieło unji podjęli papieże Benedykt XIV, Pius IX i Leon XIII. 2) Unja kościołów ewangelickich. W okresie reformacyjnym starano się o zbliżenie między luteranami a reformowanymi. Dysputa religijna w Marburgu w 1529 była bezowocna. Pozytywną wartość miały unje luteran, reformowanych i Braci czeskich czyli tzw. ugoda sandomierska w 1570. W nowszych czasach doszła do skutku unja kościoła ewangelicko-luterańskiego z kościołem reformowanym w Prusach w 1817; za przykładem Prus poszły inne kraje niemieckie. Do tej unji przyznaje się kościół ewangelicko- unijny w Poznańskiem i na Pomorzu oraz kościół ewangelicki na Górnym Śląsku. 3.) a) Porozumienie między kościołem anglikańskim a prawosławnym, między kościołem szwedzkim luterańskim a kościołem anglikańskim w sprawach komunji św.; b) dwie konferencje międzynarodowe kościelne w sprawach współpracy kościołów: konferencja ekonomiczna, poświęcona zagadnieniu współpracy na podstawie praktycznego chrześcijaństwa (Universal Christian Conference on Life and Work w sierpniu 1925 w Sztokholmie), i konferencja w sprawach wiary i ustroju (Conference on faith and order w Lozannie w 1927). Obie konferencje miały przedstawicieli kościołów ewangelickich i prawosławnych.

Unja Kalmarska powstała jako przeciwwaga potęgi Hanzy na północy Europy, wskutek połączenia się państw skandynawskich, Danji, Szwecji i Norwegji. Z tych państw jedynie Danja posiadała siłę, pozostałe osłabiały częste wojny domowe. Dopiero Małgorzata, kr. duńska, córka Waldemara III, pozyskała korony wszystkich 3-ch krajów i przywiodła możnowładców tych krajów do zawarcia Unji Kalmarskiej w 1397. Główne punkty tego układu były: monarchja z królem wybieralnym (elekcyjnym), panujący zamieszkuje naprzemian w jednem z 3-ch połączonych królestw, każde z nich zachowuje swój senat, prawa i przywileje, polityka zagraniczna jest jednolita (wspólne wojny z zewnętrznym nieprzyjacielem). Szwecja wypowiedziała posłuszeństwo U. K. w 1434, wznowiła ją w 1438, zerwała ponownie w 1523. Ostatecznie łączność między Szwecją a Norwegją, proklamowaną w 1814 w Mors, zerwano w 1906.

Unja Międzyparlamentarna, w 1888 założony związek członków parlamentów różnych krajów, mający na celu wzajemne zbliżenie narodów i pacyfikację świata.

Unja personalna, ob. personalna unja.

Unja Polska Rzymsk.-Kat., jedna z organizacyj polsko-amerykańskich, powstała przez oderwanie się części członków od „Związku Narodowego Polskiego“ w 1889; siedziba w Buffalo, gdzie wydaje tygodniowy swój organ „Unista“; posiada kasę pośmiertną, wypłaca ,wsparcie rodzinom zmarłych swych członków.

Unja Polsko-Litewska, oparta była na szeregu aktów państwowych, a mianowicie: 1) u. krewska z dnia 14. VIII. 1385, niesłusznie zwana unją; był to akt, w którym Jagiełło zobowiązał się m. in. do wcielenia Litwy do Polski; 2) u. wileńska 1401; 3) u. horodelska 1413, była nie tylko związkiem obu państw, ale ponadto zbrataniem się obu narodów, przyczem szlachta polska przyjęła bojarów litewskich do swych herbów; 4) u. grodzieńska 1432; 5) u. wileńska 1499 (odnowienie unji horodelskiej); 6) u. mielnicka 1501; wreszcie 7) u. lubelska, najdonioślejszy akt z dziejów Polski, zawarty na sejmie w Lublinie 1. VII. 1569, mocą którego Polska i Litwa, a także wszystkie inne części Rzeczypospolitej związały się w nierozerwalną całość; głównemi postanowieniami u. l. było: Korona i W. Ks. Litewskie stanowią nierozerwalną całość, mają wspólnego króla na wspólnym sejmie wybranego i wspólne sejmy; pozostały tylko oddzielne urzędy marszałka, kanclerza, podkanclerzego, podskarbiego i hetmanów.

Unja Południowej Afryki, ob. Afryka.

Unja realna, związek dwóch lub więcej państw zwierzchniczych, posiadających stale, w myśl ich prawa konstytucyjnego, wspólną osobę monarchy, np. Polska z Litwą po Unji Lubelskiej, Szwecja z Norwegją od 1814 do 1905.

Unja Utrechcka, ob. Utrechcka unja.

Unja Związków Spółdzielczych w Polsce, związek związków stowarzyszeń spółdzielczych, opartych na ideologji Schultze-Delitzscha, z siedzibą w Poznaniu. W 1925 U. Z. S. zrzeszała 932 spółdzielnie różnego typu (kredytowe, rolniczo-handlowe, spożywców, mleczarskie i in.) z 647.952 członkami.

Unna, m. w Westfalji (Prusy), 17.100 mieszk.; przemysł żelazny; wpobliżu kąpiele słone.

Unna albo Una, pr. dopływ rz. Sawy w Bośni, dług. 230 km.

Unna Paul Gerson, dermatolog niemiecki, * 1850; badania nad pryszczycą (eczema), trądem, łojotokiem (seborrhoea) itd.; napisał „Die Praxis der Hautkrankheiten“ (1908), „Kriegsaphorismen eines Dermatologen“ (1917).

Unosiciel, w jęz. myśliwskim, układający ptaka drapieżnego do łowów.

Unruh Fritz, ekspresjonistyczny dramaturg niemiecki, * 1885; napisał: „Offiziere", „Ein Geschlecht", „Platz", „Stürme" i in.

Unst, najbardziej ku północy wysunięta wyspa z grupy Szetlandów, 126 km², 1.800 mieszk.

Unstrut, l. dopływ rz. Sali w Turyngji (Niemcy), dług. 172 km.

Untermais, w. w Tyrolu włoskim koło Meranu, 7.300 mieszk.; zimowa stacja klimatyczna.

Unterwalden, kanton w Szwajcarji (jeden z tzw. 4 kantonów leśnych), nad jez. Czterech Kantonów, 765 km², 31.600 mieszk.; dzieli się na dwa półkantony: U. ob dem Wald albo Obwalden, 475 km², 17.700 mieszkańców, stol. Sarnen, i U. nid dem Wald albo Nidwalden, 290 km², 13.900 mieszk.; stol. Stans.

Unterwalden.

Unża, 1) l. dopływ Oki w Rosji środk., dług. 128 km; 2) l. dopływ Wołgi w Rosji płn., dług. 527 km., żeglowny.

Uodpornienie, to samo, co immunizacja (ob.).

Uogólnienie (generalizacja), 1) czynność umysłowa tworzenia pojęcia ogólnego przez dostrzeżenie i abstrahowanie cech, wspólnych grupie przedmiotów, podobnych pod pewnym względem; 2) czynność umysłowa, na podstawie której stosujemy do całej klasy przedmiotów obserwacje, które początkowo zostały dokonane na pewnej ograniczonej liczbie przedmiotów tej klasy.

Uomo (włosk.), w dawnej muzyce operowej primo uomo, pierwszy tenor lub pierwszy sopranista.

Uosobienie, ob. personifikacja.

Upa, dopływ Oki w Rosji środk., ujście powyżej m. Lichwina, dług. 210 km.

Upadek sił, znaczne osłabienie na tle przebytych chorób zakaźnych, gruźlicy, nowotworów złośliwych, niedokrewności itp. Leczenie: dobre odżywianie, środki wzmacniające (fosfór, arsen, żelazo, tran itd.).

Upadłość, instytucja prawna, stosująca się do dłużnika, zaprzestającego wypłat; prawo francuskie, obowiązujące w byłem Królestwie Kongresowem, zna tylko upadłość handlujących, natomiast inne prawodawstwa, w tej liczbie niemieckie, austrjackie i rosyjskie, znają również upadłość osoby niehandlującej. Upadły jest ten, kto zaprzestaje wypłat, przyczem upadłość może być ogłoszona zarówno osobie fizycznej jak i prawnej. Z chwilą ogłoszenia upadłości, upadły wyzuty zostaje z zarządu swym majątkiem. Odtąd zarząd przechodzi do władz upadłości (kuratora, syndyka, zarządcy upadłości, komisji wierzycieli itp.). Ogłoszenie upadłości wywiera ponadto ten skutek, że pewne czynności, przed upadłością przez upadłego zdziałane, są nieważne lub podlegają unieważnieniu. Upadłość może być ogłoszona bądź wskutek wniosku wierzycieli, bądź wskutek podania samego dłużnika. Niektóre prawodawstwa, np. francuskie na ogłoszenie upadłości zezwalają sądowi bez wniosku, jeśli rozporządza danemi, a dłużnik znajduje się w stanie niewypłacalności. W języku potocznym zupełnie wadliwie utożsamia się upadłość z bankructwem, tymczasem niezawsze bankructwu towarzyszyć musi upadłość. Bankructwo pochodzi od włoskich słów banca rotta (ławka rozbita) i czyni aluzję do dawnego zwyczaju włoskiego rozbijania ławki, znajdującej się na placu publicznym, należącej do kupca, który przestał wywiązywać się ze zobowiązań. Bankructwo bywa dwóch rodzajów: 1) proste czyli zwykłe, gdy wskutek niedbalstwa i lekkomyślności upadły stał się rozrzutny ze szkodą wierzycieli; 2) podstępne, polegające na rozmyślnem uszczuplaniu majątku przez dłużnika, celem pokrzywdzenia wierzycieli. Bankructwo jest przestępstwem karanem przez kodeks karny, gdyż narusza normy porządku publicznego.

Upadły, osoba, której sąd ogłosił upadłość.

Upaniszady, nazwa najdawniejszych traktatów teologiczno-filozoficznych w piśmiennictwie sanskryckiem.

Upas, malajska trucizna do zatruwania strzał, zawierająca strychninę.

Upernivik, najdalej na płn. wysunięta duńska osada Grenlandji, pod 72° 48' szer. płn.; 1.100 mieszkańców.

Upice (niem. Eipel), m. pow. w Czechach, nad rz. Upą, 6.000 mieszk.

Upicie się, stan zniesienia bodźców hamujących kory mózgowej po nadużyciu alkoholu. Cechuje się nadmierną wesołością i ruchliwością, łatwością (ale zarazem i powierzchownością) kojarzeń myślowych, agresywnością. Kończy się chwilowem wyczerpaniem czynności mózgowia — snem, po którym następuje wytrzeźwienie.

Upierzenie, nazwa charakterystycznego pokrycia ciała ptaków (Aves), złożonego z piór, tj. swoistych, bardzo różnorodnych co do postaci wyrostków naskórka (epidermis), odpowiadających pod względem pochodzenia łuskom gadów (Reptilia). Każde pióro składa się z osi (rhachis), której część nasadowa, pusta wewnątrz, tzw. dudka (calamus), zestawia się ruchomo ze skórą za pośrednictwem specjalnych mięśni (arrectores plumarum). Od górnego odcinka pióra, zwanego stosiną (scapus) i odznaczającego się gąbczastą budową, odchodzą na dwie strony symetrycznie ułożone promienie (rami), z których wyrastają gałązki boczne, promyki (radii), zazwyczaj uposażone w haczykowate wyrostki (hamuli). Całość tworzy tzw. chorągiewkę (vexillum), osadzoną na osi pióra. Jeśli oś jest nierozwinięta lub szczątkowa, pióro nazywa się puchem (pluma). Pióra o miękkich, długich promieniach, osadzonych na cienkiej osi, nazywają się puchowatemi (pennopluma). Niekiedy oś pióra silnie się wydłuża, a promienie zanikają; tego rodzaju pióra nazywają się nitkowatemi.

Upiór, ob. mitologja słowiańska.

Upita, m-ko na Litwie w pow. poniewieskim, nad rz. Upitą, dopływem Niewiaży; do 1843 m. pow., dziś 100 mieszk.; grób Sicińskiego (tzw. „Posła upickiego").

Upławy, fluor, nieprawidłowy wypływ nazewnątrz różnych cieczy z kobiecych narządów rodnych. Są barwy od szaro-białawej do

żółto-brunatnej lub czekoladowej. Upławy różowe, przypominają popłuczyny mięsne, cuchnące, bywają przy raku szyjki macicznej. Upławy żółte, piekące, pochodzą z pochwy. Powodem upławów są zmiany zapalne w kobiecym narządzie rodnym, najczęściej na tle rzeżączki. Upławy szkliste, białe (fluor albus), są pochodzenia niezapalnego, bywają często u kobiet niedokrwistych i nerwowych (nawet u dziewic) i wymagają ogólnego leczenia wzmacniającego.

Upojenie patologiczne, ebrietas, zamroczenie świadomości z niepoznawaniem miejsca, otoczenia, nieorjentowaniem się w czasie, halucynacjami i iluzjami, uczuciem lęku lub wściekłości, zjawiające się nagle po użyciu alkoholu, nieraz w małej nawet ilości; bywa u nałogowych alkoholików oraz u osób z wrodzoną zmniejszoną tolerancją względem alkoholu (intolerantia alcoholica); zachowanie się osób w stanie upojenia patologicznego jest zwykle niebezpieczne dla otoczenia (skłonność do podpalania, czynów gwałtownych itp.). Za czyny, popełnione podczas upojenia patologicznego, nie ponosi się odpowiedzialności przed prawem (niemiecka ustawa karna § 51; austrjacka ustawa karna § 2 c.; ros. ust. karna z 1903 § 39).

Upolu, wyspa w grupie zach. wysp Samoa, 868 km², 19.800 mieszk.; stol. i gł. port Apia; wywóz kopry.

Upoważnienie, ob. plenipotencja.

Upór, trwanie przy raz powziętych postanowieniach wbrew rozumnemu argumentowi, wykazującemu niezbędność poddania ich rewizji.

Upper ten thousand (ang.), dosł. górne dziesięć tysięcy, grupa najbogatszych.

Uprawnienie. Uznanie przez rodziców dzieci, zrodzonych poza małżeństwem, za dzieci prawe, nazywa się uprawnieniem. Najpospolitszą formą uprawnienia jest uznanie w akcie małżeństwa, zawartego po urodzeniu dziecka nieślubnego.

Uprka Joża, malarz-plenerzysta czeski, * 1861; obrazy z życia ludu słowackiego na Morawach i na Słowaczyźnie: „Pielgrzymki do św. Antoniego", „Wiosna", „W kościele" i in.

Uprząż, przybory na konie, potrzebne do jazdy w zaprzęgu; uprząż krakowska, u. polska z rogami i suknami na chomątach, z kółeczkami i brząkadłami; w Polsce zaprzęga się konie pojedyńczo lub parą do wozu, do dyszla. Na obszarach płn.-wschodnich Polski mamy pojedyńczy zaprząg w hołoblach z dugą, czyli parabolicznie wygiętym kabłąkiem.

Uprzywilejowany ołtarz, ob. odpusty.

Upsala (szwedzk. Uppsala), gł. m. okręgu (län) U. w Szwecji, nad rz. Fyris, 29.000 mieszkańców; katedra gotycka z XIII w., uniwersytet z XV w. z wielką bibljoteką (ok. 316.000 tomów i 15.000 rękopisów), obserwatorjum astronomiczne.

Upupa epops, dudek, ptak z rodziny Upupidae; podrząd Coraciae, rząd Coraciiformes. Dług. ciała ok. 30 cm. Dziób znacznie dłuższy od głowy, cienki, słabo łukowato wygięty. Na głowie rozwijalny czub, złożony z piór rudych, czarno zakończonych. Upierzenie czerwonawo-rude; skrzydła czarne, w białe poprzeczne pasy; ogon czarny z białą przepaską. Nogi stosunkowo krótkie. U samic gruczoł kuprowy prcdukuje wydzielinę o przykrej woni. Gnieździ się na brzegach lasów. Żeruje na polach i łąkach, wybierając z ziemi larwy owadów, które podrzuca wgórę i chwyta otwartym dziobem. Pożyteczny. Rozpowszechniony w całym kraju, ale nigdzie licznie nie spotyka się. Zjawia się w połowie kwietnia, odlatuje w początkach września.

Upust krwi, ob. krwi upust.

Ur, miasto w Chaldei, dziś El-Mukajjar; wykopaliska wielkiej świątyni bóstwa księżyca Sin.

Ur, w chemji fizjologicznej Ur+, mocznik, Ur—, kwas moczowy.

Urachus, moczownik, przewód, łączący u zarodków ludzkich i zwierząt ssących zawiązek przyszłego pęcherza moczowego z omocznią (allantois); u osobników dorosłych ulega uwstecznieniu, przekształcając się w wiązadło, łączące szczyt pęcherza moczowego z pępkiem.

Uraemia, ob. mocznica.

Uragan albo huragan (ob.).

Uragoga (Psychotria), Ipecacuanha, roślina brazylijska z rodziny Rubiaceae (ob. Ipecacuanha).

Ural, dawniej Jaik, rzeka w Rosji wsch., wypływa w płd. górach Uralskich, wpada do m. Kaspijskiego, dług. 2.396 km.; tworzy granicę między Europą a Azją.

Uralsk, m. gub. w aut. rep. Kirgiskiej (Rosja wsch.), nad rz. Uralem, 58.300 mieszk.; handel rybami.

Uralskie góry, staroż. Montes Hyperborei albo Riphaei, pasmo gór, ciągnące się od morza Karskiego z płn. na płd. (Rosja wsch.); tworzą granicę między Europą i Azją (Syberją), dług. 2.560 km. i ok. 70 km. szer., najw. szczyt Tel-pos-is, 1.688 m. wys.; dzielą się na: a) Ural Płn., dziki, przechodzący ku płn. w tundrę, b) Ural Środk., najniższy, obfitujący w kopaliny (złoto, platyna, miedź, żelazo, rtęć, sól, kamienie szlachetne) i c) Ural Płd., średnio wysoki, dobrze zalesiony.

Uralsko-ałtajskie ludy dzielą się na dwie grupy: uralską i ałtajską. Do grupy uralskiej należą ludy fińsko-ugryjskie i Samojedzi, do ałtajskiej — ludy koreańskie, japońskie, mongolskie, tunguskie i tureckie.

Uran, siódma, według oddalenia od słońca, planeta naszego układu; odległość od słońca 2,873,000.000 km.; obrót gwiazdowy $30.688^{d}.45$; mimośród orbity 0,046; nachylenie orbity do płaszczyzny ekliptyki 0° 46'; obrót synodyczny $369^{d}.66$; masa = $^{1}/_{22869}$ masy słońca; średnica kątowa widoczna z ziemi 3".2—3".9; średnica równikowa 50.700 km.; gęstość = 1,47 (wody = 1,00); czas obrotu dookoła osi ok. 11^{h} (przypuszczalny); nachylenie równika do płaszczyzny orbity 97° 51'; natężenie światła słonecznego = 0,003 (na ziemi = 1.000). U. został odkryty przez Herschela w 1781, jako gwiazda 6-ej wielkości. Cztery jego satelity: Arjel, Umbrjel, Tytanja i Oberon posiadają ruch wsteczny, płaszczyzny ich orbit są prostopadłe

do płaszczyzny orbity Urana. Z powodu wielkiego od nas oddalenia U., czas obrotu dookoła osi, powierzchnia itd. nie są dotąd dostatecznie zbadane. Po wyznaczeniu przybliżonej orbity Urana okazało się, że był wielokrotnie obserwowany przed 1781 (np. przez Flamsteed'a w 1690) i uważany wtedy za gwiazdę stałą. Bouvard, opracowując elementy orbity Urana z uwzględnieniem zakłóceń, powodowanych przez Jowisza i Saturna, natknął się na trudności pogodzenia starych obserwacyj U. (z przed 1781) z nowemi (po 1781) i odrzucił pierwsze. Dopiero Bessel w 1840 wypowiedział domysł, że przyczyną tej niezgodności może być istnienie jakiejś wielkiej planety nazewnątrz drogi Urana. Domysł ten potwierdzony został teoretycznie przez Leverrier'a i Adams'a, zaś praktycznie przez Galle'go, który we wskazanej przez Leverrier'a okolicy nieba odkrył w 1846 ósmą wielką planetę Neptuna.

Uran = **Uran I** (Uranium), pierwiastek chemiczny promieniotwórczy; metal barwy szarej, ciężar atomowy 238,2, temp. topn. 1.700°, ciężar wł. 18,7. Czas półtrwania $4{,}67 \times 10^9$ lat, promieniowanie α. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwu-, trój-, cztero-, pięcio- i sześciowartościowy, dając związki typów UX_2 do UX_6 włącznie. W przyrodzie dość rzadki, np. jako blenda smolista = U_3O_8 itp.; odkryty przez Klaproth'a w 1789.

Uranin, to samo, co uranit.

Uraninit, to samo, co uranit (ob.).

Uranit, minerał $(U, Pb_2)_3(UO_6)_2$; regularny; kryształy bardzo rzadkie, zazwyczaj zbity, smołowo-czarny, nieprzezroczysty; twardość 5—6, ciężar właśc. 8—9,7. Zawiera drobne ilości rzadkich pierwiastków szeregu itrowocerowego i in. (ThO_2, Nb_2O_5, Y_2O_3, La_2O_3), gazów szlachetnych (hel) oraz pierwiastków promieniotwórczych, produktów przemiany promieniotwórczej szeregu uranowego, które w nim Curie-Skłodowska odkryła (polon, rad, aktyn). Najsłynniejsze występowanie w Jachimowie w Czechach. Cenny jako kruszec uranu i pierwiastków promieniotwórczych. Znany pod wieloma nazwami trywialnemi, jak smółka uranowa, pechblenda, nasturan, otustit itp.

Uranit wapniowy, minerał, fosforan uranylowowapniowy $Ca(UO_2)_2(PO_4)_2 + 12H_2O$; rombowy; twardość 2—2,5, ciężar wł. 3—3,2; barwy zielonej, żółtej. Saksonja, Francja, Anglja, Ameryka Północna. Źródło uranu oraz pierwiastków promieniotwórczych.

Uranizm, **uranismus**, (od Uranosa, ojca Afrodyty Uranji, według legendy zrodzonej bez współudziału kobiety), popęd płciowy mężczyzn do osób tej samej płci, homoseksualizm; przeciwstawieniem do uranistów czyli urningów są ludzie o prawidłowym popędzie płciowym czyli diurningowie.

Urania, jedna z dziewięciu muz, opiekunka astronomji, przedstawiana zwykle ze sferoidą.

„Urania", czasopismo Towarzystwa Miłośników Astronomji, wychodzi od 1922 (od 1925 kwartalnik), jedyny w Polsce organ popularyzacji astronomji. Począwszy od 1926 pod egidą U. wychodzi Kalendarz Astronomiczny na każdy rok naprzód, obejmujący cały zasób wiadomości, mogących zainteresować miłośnika astronomji.

Uranofan albo **uranotyl**, minerał, $CaU_2Si_2O_{11} + 6H_2O$; trójskośny; barwy żółtej, zielonkawej; twardość 2—3, ciężar właściwy 3,81—3,96.

Uranografja (greck.), opis nieba, zwłaszcza ciał niebieskich, widzialnych gołem okiem.

Uranometrja Argentina, atlas nieba półkuli południowej, opracowany przez Goulda.

Uranometrja Bayera, najstarszy atlas nieba, opracowany przez J. Bayera w 1603.

Uranometrja Oxoniensis, katalog fotometryczny gwiazd, dostępnych dla nieuzbrojonego oka, zawartych między biegunem północnym a deklinacją południową —10°, opracowany przez astronoma angielskiego C. Pritchard'a.

Uranoplastyka (greck.), operacja plastyczna usuwania wrodzonych lub nabytych zniekształceń (ubytków) w podniebieniu twardem.

Uranos (greck.), niebo; w mitologji greckiej syn i małżonek Gei, ojciec tytanów.

Uranoschisis, ob. palatoschisis.

Uranospinit, minerał, arsenian uranylowapniowy $Ca(UO_2)_2(AsO_4)_2$; prawodopodobnie rombowy; barwy zielonej; twardość 2—3, ciężar wł. 3,45. Schneeberg.

Uranotalit, minerał, węglan uranowowapniowy $2CaCO_3 . U(CO_3)_2 + 10H_2O$; rombowy; barwy zielonkawej; twardość 2,5—3. Jachimów (Czechy).

Uranotyl, ob. uranofan.

Uranu związki, pochodne metalu uranu; dwuuranian sodowy $Na_2U_2O_7 + 6H_2O$, używany do wyrobu szkła uranowego o pięknej żółto-zielonej fluorescensji; związek ten ma nazwę handlową „żółcień uranowa"; azotan uranylowy $UO_2(NO_3)_2 + 6H_2O$ ma zastosowanie w fotografji.

Ura-Tiube, m. w obwodzie samarkandzkim, w ros. Turkiestanie (Rosja środk. azjatycka), 20.000 mieszk.

Uraty, moczany, sole kwasu moczowego.

Uraz, trauma, wszelkie mechaniczne uszkodzenie (obrażenie) ciała; następstwem u. może być zakażenie lub ujawnienie utajonej dotąd gruźlicy (np. kostnej). U. psychiczny, nagłe, silne przeżycie duchowe (strach, lęk), powodować może czynnościowe zaburzenia nerwowe (nerwice).

Urazol, związek organiczny, $C_2H_3O_2N_3$, pochodna mocznika; ciało krystaliczne, temp. topn. 244°; łatwo rozpuszczalny w wodzie.

Urazowa nerwica, nerwica lękowa, zespół czynnościowych objawów nerwowych, występujących u osobników neuro- i psychopatycznych po urazie mechanicznym lub psychicznym.

Urban, imię 8 papieży; U. I. św., 223—230, umęczony za cesarza Aleksandra Sewera; pamiątka 25 maja; U. II, 1088—99, zapoczątkował wojny krzyżowe ognistą mową na koncyljum w Clermont 1095; U. IV, 1261—64, ustanowił uroczystość Bożego Ciała; U. VIII, 1623—1644, wspierał nauki i sztuki, założył 1627 Collegium de propaganda fide.

Urbanistyka, ob. urbanizm.

Urbanizacja, proces opuszczania wsi przez ludność i przenoszenia się do miast; procesowi temu ulegają wszystkie kraje zachodnio-europejskie o wysokiej kulturze, najsilniej zaznacza się we Francji.

Urbanizm albo **urbanistyka**, gałąź wiedzy stosowanej, dotycząca racjonalnej i higienicznej budowy i rozbudowy miast. W wielu krajach istnieją stowarzyszenia urb., odbywają się międzynarodowe kongresy urb., w niektórych wyższych uczelniach istnieją katedry urbanistyki.

Urbano da Cortona, rzeźbiarz włoski z XV w., pracował pod wpływem Donatella w Sienie i Perugji; z dzieł: „Cristofore Felice" (San Francesco, Siena), „Św. Bernardyn wśród aniołów" (muz. Opery, tamże), grobowiec biskupa Baglioni w katedrze w Perugji.

Urbanowska Zofja, powieściopisarka dla dzieci i młodzieży, * 1849; utwory: „Gucio zaczarowany" (1884), „Cudzoziemiec" (1883), „Księżniczka" (1890), „Wszechmocni" (1892), „Atlanta" (1893), „Wojna w czasie pokoju" (1896), „Róża bez kolców" (1903).

Urbański Antoni, ekonomista i historyk, * 1875; studja w Kijowie i Krakowie; od 1914 prezes Podolskiego T-wa Rolniczego, od 1923 prof. historji sztuki na Wolnej Wszechnicy w Warszawie. Napisał: „Pasy polskie kontuszowe", „Z czarnego szlaku i tamtych rubieży" oraz szereg rozpraw ekonomicznych i historycznych.

Urbański Aureli, poeta i literat, * 1844, † 1901; ogłosił: „Miatież", zbiór poezyj o 1863 (wyd. IV, 1895), „Utwory poetyczne" (1884), „Watażka", dramat (1888), „Z za kulis i ze świata", szkice, obrazki, humoreski" (7 t., 1894—99).

Urbański Eugenjusz, malarz, * 1888; kształcił się w Monachjum i Paryżu; maluje kompozycje fantastyczne.

Urbański Wojciech, fizyk, * 1820, † 1889; od 1857 prof. na Uniw. Lwowskim; prace: „Fizyka umiejętna" (2 t., 1867), „Pisma pomniejsze" (1868) i in.

Urbi et orbi (łac.), miastu i światu, formuła ogłaszania prawa powszechnego lub błogosławieństwa, udzielanego przez papieża w Wielkim Tygodniu z krużganka kościoła św. Jana Laterańskiego lub balkonu bazyliki św. Piotra.

Urbino, m. w prow. Pesaro e Urbino (Włochy środk.), 18.200 mieszk.; uniwersytet; przemysł jedwabniczy; miejsce urodzenia Rafaela Santi.

Urbs (łac.), miasto, zwłaszcza w staroż. Rzym.

Urchan, ob. Orchan.

Urda (dawniej Chanskaja Stawka), jedyne m. w gub. bukiejewskiej w rep. Kirgiskiej (Rosja płd.-wsch.), 2.100 mieszk.

Urdu zaban, ob. hindustani.

Urdzik, ob. Soldanella.

Ure Andrew, chemik angielski, * 1778, † 1857; wydał „Dictionary of Chemistry".

Urea pura, chemicznie czysty, syntetycznie otrzymywany mocznik, środek moczopędny, stosowany przy obrzękach na tle chorób serca lub nerek.

Ureaza, ferment, rozkładający mocznik [$CO(NH_2)_2$] na amoniak (NH_3) i bezwodnik kwasu węglowego (CO_2); znajduje się w bakterjach moczognilnych, w grzybach i pleśniach oraz w nasionach roślin motylkowatych.

Uredinales, rdzawnikowe, rząd grzybków z podklasy Basidiomycetes (podstawczaki). Należą tu wyłącznie grzybki pasorzytnicze, których grzybnia rozrasta się w przestrzeniach międzykomórkowych roślin porażonych, wysyłając do komórek krótkie ssawki. Skupienia zarodników tworzą na powierzchni łodyg i liści rdzawo-żółte, później czarne plamy, kształtu kropek lub podłużnych kresek. Zarodniki występują w 3-ch postaciach: początkowo grzybnia wydaje jednokomórkowe, o cienkiej błonie, żółto-brunatne zarodniki letnie, tzw. uredospory, zapomocą których choroba szybko się rozpowszechnia. W ciągu lata grzybnia wytwarza zarodniki zimowe czyli teleutospory, utwory dwukomórkowe, barwy ciemno brunatnej, opatrzone grubą błoną. Teleutospory zimują i kiełkują na wiosnę w przedgrzybnię, z której komórek powstają pojedyńczo drobne zarodniczki (sporidja). Sporidja wytwarzają wiosenne pokolenie grzybków rdzawnikowych. Rozwija się ono albo na następnem pokoleniu roślin tego samego gatunku, na którym rozwijały się grzybnie, wydające uredospory i teleutospory (rdze jednodomowe — autoecia), lub też na roślinach innego gatunku (rdze różnodomowe — heteroecia). Powstająca ze sporidjów grzybnia wydaje znowu odmienne zarodniki, zwane letniemi albo aecidiosporami. Są one owalne, jednokomórkowe, powstają w kubeczkowatych utworach, tzw. ognikach (aecidia). Aecidia występują zawsze grupami, zazwyczaj na spodniej stronie liści, tworząc duże pomarańczowe plamy. Aecidiospory, skoro tylko dostaną się na odpowiedni gatunek rośliny, kiełkują w grzybnię, wytwarzającą po upływie pewnego czasu uredospory, później zaś teleutospory. Prócz ogników niektóre gatunki rdzy tworzą na górnej stronie liści drobne, dzbankowate, pomarańczowej barwy utwory, tzw. spermogonia; dno ich wyściełają końce strzępek, oddzielających od siebie drobne zarodniki — spermatia. Spermatia nie są zdolne wywoływać zarażenia roślin; znaczenie ich dla rdzy nie zostało zbadane. Do rzędu U. należą rodziny: Pucciniaceae, Melampsoraceae.

Uredospory, ob. Uredinales.

Uretan, związek organiczny, $NH_2.CO.OC_2H_5$; ciało krystaliczne bezbarwne; temp. topn. 50°, temp. wrzenia 184°; łatwo rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze.

Uretany, związki organiczne o wzorze ogólnym $R.NH.CO.OC_2H_5$ (R = rodnik organiczny). Ob. uretan.

Ureter, moczowód, nazwa dwóch rurowatych, nieco spłaszczonych przewodów, odprowadzających u kręgowców (Vertebrata) mocz z nerek (renes) do pęcherza moczowego (vesica urinaria). Każdy moczowód zaczyna się w dolnej części miedniczki nerkowej (pelvis renalis) i otwiera się do pęcherza szczelinowatem ujściem (orificium ureteri). Długość moczowodu ludzkiego wynosi ok. 27. cm.

Urethra, cewka moczowa, moczopust, nazwa przewodu, wyprowadzającego nazewnątrz mocz z pęcherza moczowego (vesica urinaria) kręgowców (Vertebrata). U samców ssaków (Mammalia, z wyjątkiem Monotremata) pozostaje w ścisłym związku z narządami płciowemi, służąc jednocześnie do wytryskiwania nasienia przy spółkowaniu. U mężczyzny jest to kanał (urethra virilis) dług. od 14 do 22 cm., normalnie (przy nienaprężonym członku) tworzący esowate zagięcie. Odcinek początkowy, prowadzący od ujścia wewnętrznego cewki (orificium urethrae internum), otoczony jest przez gruczoł krokowy (prostata) i nazywa się częścią krokową cewki (pars prostatica urethrae); następna, krótka część błoniasta cewki (pars membranacea urethrae), stanowi przejście do długiej części jamistej (pars cavernosa urethrae), leżącej całkowicie w prąciu (penis) i otoczonej ciałem jamistem cewki (corpus cavernosum urethrae). Ujście zewnętrzne (orificium urethrae externum) leży na końcu dołu łódkowatego (fossa navicularis) żołędzi prącia (glans penis). U samic ssaków krótki kanał cewki moczowej stanowi bezpośrednie przedłużenie pęcherza moczowego i otwiera się do przedsionka pochwy (vestibulum vaginae). Cewka kobieca (urethra muliebris), mająca ok. 3—4 cm. dług., uchodzi poniżej łechtaczki (clitoris). W odróżnieniu od mężczyzn, u kobiet przez cewkę przechodzi jedynie mocz. U samic niekt. gryzoni (Rodentia), owadożernych (Insectivora) i małpiatek (Prosimiae) cewka uchodzi na szczycie samej łechtaczki.

Urethritis (greck.), zapalenie błony śluzowej cewki moczowej; najczęściej bywa na tle zakażenia rzeżączkowego. Objawy: a) przy u. ostrej: przy zajęciu przedniej części cewki pieczenie lub kłucie przy oddawaniu moczu, wyciek początkowo szarawo-biały, następnie żółty (ropny); przy zajęciu tylnej części cewki silne parcie na mocz, częste oddawanie moczu, domieszka krwi w moczu; b) przy u. przewlekłej: wyciek nieznaczny, śluzowo-ropny, często w postaci kropli u ujścia cewki (tzw. goutte militaire), w moczu ciągnące się nitki. Po nadmiernem użyciu alkoholu lub po wysiłkach fizycznych wyciek staje się ropny.

Uretroskop, wziernik cewkowy, przyrząd do oglądania błony śluzowej cewki moczowej, używany w urologji.

Uretrotomja (greck.), operacja przecięcia ściany cewki moczowej w celu usunięcia ciał obcych lub zbliznowaceń.

Urfa, m. star. Edessa (ob.).

Urga (chińsk. Ku-luen), stol. Mongolji (Azja środk.), 30.000 mieszk.; ośrodek mongolskiego lamaizmu.

Urgens (łac.), pismo przynaglające.

Urginea, ckliwica, rośliny zielne, cebulkowe, z rodziny Liliaceae (liljowate); mają liście duże, szerokie i mięsiste, kwiaty białe, zebrane w długie grona. Cebule gat. U. (Scilla) maritima, ckliwicy (cebuli) morskiej, pospolitej na wybrzeżach śródziemnomorskich, mają zastosowanie pod nazwą „Bulbus Scillae“ w medycynie (środek moczopędny), oraz używane są do trucia szczurów.

Urgować (łac.), nalegać, przyśpieszać, upominać.

Url.

Url, kanton w Szwajcarji, 1.076 km², 24.000 mieszk.; wyżynny, przecięty rz. Reuss; stol. Altdorf.

Urla grylle, nurek nurnik, ptak z rodziny Alcidae (alki); podrząd Lari, rząd Charadriiformes. Dług. ciała ok. 34 cm. Dziób długi, prosty, silnie zaostrzony. Upierzenie czarne, skrzydła z dużą białą (u młodych czarno nakrapianą) plamą. W zimie spód ciała białawy. Nogi czerwone. Zrzadka spotyka się na brzegach Bałtyku. Pokrewny gatunek Uria troile, nurek nurzyk, dochodzi do 44 cm. dług., poza tem różni się brunatno-czarnem ubarwieniem, czarnemi skrzydłami z białym pasem i ciemno brunatnemi nogami. Dość licznie występuje nad Bałtykiem.

Uriage, zdrojowisko w depart. Isère (Francja), wpobliżu Grenobli, 1.600 mieszk.; 414 m. n. p. m.; gorące źródła siarczane (27,2° C.).

Uricedyna, mieszanina nieorganicznych i organicznych soli sodowych (siarczanu, chlorku, cytrynianu, octanu, jabłczanu, winianu itd.); środek leczniczy przeciwko dnie (artretyzmowi).

Uriel Acosta, ob. Acosta.

Urim i Tummim (hebr.), światło i doskonałość, nazwa losów wyroczni, mieszczących się w efodzie, tzn. szacie kapłańskiej, później w napierśniku arcykapłana izraelskiego, który służył do badania woli Bożej.

Urina, ob. mocz.

Urinaria, ob. organa excretoria.

Uri-Rothstock, szczyt w Alpach Berneńskich, 2.932 m. wys.

Urjanchaj, kraina w Azji środkowej, pomiędzy górami Sajańskiemi a Mongolją; urodzajna gleba, bogactwa mineralne (złoto, sól, marmury, azbest), 55.000 mieszk.; obecnie wchodzi w skład R. S. F. S. R., jako rep. aut.

Urjańskie perły (prawdopodobnie z franc. Orient — Wschód), nazwa prawdziwych pereł o najpiękniejszym blasku.

Urjasz, imię kilku osób biblijnych: a) kapłana za króla Achaza w VIII w., b) proroka, współczesnego Jeremjaszowi, c) wodza króla Dawida, Hetyty, z którego żoną Betsabą dopuścił się Dawid cudzołóstwa; U., wysłany na rozkaz Dawida na najniebezpieczniejsze miejsce, zginął w walce o Rabbat-Ammon.

Urk, wyspa na Zuiderzee, w prow. Nord-Holland (Holandja), 80 km², 2.700 mieszk.; rybołówstwo.

Urle, u ludu mokry paśnik i las.

Urle, letnisko w pow. radzymińskim (woj. warszawskie), wśród lasów sosnowych.

Urlop, uwolnienie na pewien czas pracownika, wojskowego lub robotnika od pełnienia obowiązków; urlop może mieć rozmaite cele, np. wypoczynkowy, zdrowotny itp. Kwestję urlopów dla pracowników państwowych lub osób wojskowych normuje ustawa o służbie cywilnej wzgl. wojskowej oraz przepisy specjalne, odnośnie zaś pracowników, zatrudnionych w przemyśle i handlu, ustawa z dn. 16. V. 1922.

Urmja albo Tebryskie jezioro, bezodpływowe jezioro słone w Azerbejdżanie perskim (Azja płd.-zach.), 5.575 km², 16 m. głęb.

Urmja, m. w Azerbejdżanie perskim (Persja płd.-zach.), wpobliżu jeziora U., 33.000 mieszk.

Urmowski Klemens, literat, * 1780, † 1827; prokurator generalny Król. Polskiego, profesor Uniw. Warszawskiego; wydał: „Almanach lubelski“ (1815), „Wiadomość o życiu i pismach sławnego w świecie uczonym Izraelity polskiego, Salomona Majmona“ i in.

Urning, ob. uranizm.

Urny czyli **popielnice**, naczynia z gliny, spiżu itd., używane w starożytności do przechowywania popiołów zmarłych wraz z osobistemi ich drobiazgami.

Urobilina (hydrobilirubina), związek organiczny $C_{32}H_{40}N_4O_7$; barwnik czerwono-brunatny, występujący w moczu człowieka i zwierząt. Powstaje przez redukcję bilirubiny.

Urobilinogen, mezobilirubinogen, związek organiczny $C_{33}H_{44}N_4O_6$; bezbarwne ciało, występujące w małych ilościach w moczach prawidłowych; rozpuszcza się w eterze, chloroformie i alkoholu amylowym; pod działaniem czynników utleniających, powietrza i światła, zamienia się w urobilinę (ob.); powstaje z barwników żółciowych (bilirubiny i biliwerdyny) wskutek redukcji ich w jelitach przez bakterje gnilne; wytworzony w jelitach ulega wchłonięciu przez ściankę jelitową i drogą żyły wrotnej (vena portae) dostaje się do wątroby, w której zpowrotem przerobiony zostaje na barwniki żółciowe. Przy niewydolności wątroby zwiększa się ilość u. w moczu.

Urobilinurja, zwiększenie ilości urobiliny lub urobilinogenu w moczu; świadczy przeważnie o niewydolności komórki wątrobowej przy niektórych chorobach wątroby, przy płonicy i zapaleniu płuc, przy zatruciach; bywa przy znacznych wylewach krwawych do tkanek lub jam ustroju oraz przy niedokrewności złośliwej (anaemia perniciosa).

Uroceridae, nazwa rodziny błonkówek (Hymenoptera) z podrzędu Symphyta (rośliniarki). Duże owady o wałkowatem ciele i długich nitkowatych czułkach. Samice, za pośrednictwem długiego pokładełka, składają jaja do pni drzew iglastych (sosna, jodła, świerk). Należy tu np. szkodnik budulcowy Sirex gigas, trzpiennik pospolity, którego larwy żerują w drewnie sosen.

Urochrom, żółty barwnik moczu prawidłowego; związek organiczny, zawierający azot i siarkę; według badań chemików polskich Bądzyńskiego i Dąbrowskiego powstaje z rozpadu kwasów oksyproteinowych.

Urochromogen, związek organiczny, ciało bezbarwne, występujące w moczach patologicznych (przy ciężkiej gruźlicy, durze brzusznym itd.); pod wpływem czynników utleniających, np. rozcieńczonego rozczynu nadmanganianu potasu $KMnO_4$, przyjmuje żółtą barwę urochromu.

Urocystis, głownia, grzybki pasorzytnicze z rodziny Ustilaginaceae (głowniowate). U. occulta, gł. żytnia, wytwarza latem na liściach czarne podłużne plamki, wypełnione zarodnikami; liście skręcają się i zamierają, kłosy pozostają zdrowe, są jednak słabo rozwinięte, przez co urodzaj się zmniejsza. U. cepulae, gł. cebulowa, powoduje na cebuli wzdęcia, wypełnione czarnym proszkiem; porażone siewki giną, starsze egzemplarze rosną licho.

Uroczysko, u dawnych Słowian miejsce święte przed świątynią, najczęściej w głębi puszczy lub pod poświęcanem drzewem koło wsi; później nazwa miejsc odludnych i tajemniczych.

Urodela, Caudata, płazy ogoniaste, nazwa rzędu płazów (Amphibia) o ciele wydłużonem i nagiej skórze. Ogon dobrze wykształcony, zarówno u larw, jak u osobników dorosłych. Kończyny krótkie, słabo rozwinięte, w ilości dwóch par. U przedstawicieli Sirenidae kończyny przednie są szczątkowe, tylnych brak zupełny. W stanie dojrzałym oddychają płucami, obok których mogą występować szczeliny skrzelowe (od 3 do 1-ej) oraz trzy pary rozgałęzionych skrzel zewnętrznych, zachowujących się przez całe życie u Sirenidae i Proteidae. U Amphiumidae i Salamandridae skrzela występują tylko u postaci larwalnych. Proces oddychania odbywa się niekiedy wyłącznie (np. u pozbawionych płuc Spelerpes, Desmognathus i in.) za pośrednictwem skóry i obficie unaczynionej jamy gębowej. Zapłodnienie wewnętrzne; wobec braku narządów spółkowania, odbywa się za pośrednictwem spermatoforów. Larwy, opatrzone skrzelami zewnętrznemi, niewiele różnią się od postaci dorosłych, niekiedy osiągają nawet dojrzałość płciową (np. tzw. Axolotl, larwalna postać gatunku Amblystoma tigrinum, opisywana dawniej pod nazwą Siredon pisciformis, jako gatunek odrębny). Rząd Urodela zawiera rodziny: Sirenidae, Proteidae, Necturidae, Amphiumidae, Plethodontidae, Amblystomatidae i Salamandridae. Na uwagę zasługują z rodziny Sirenidae: neotenicznе, pozbawione tylnych kończyn gatunki Siren lacertina, o 3 parach szczelin skrzelowych (Texas, Karolina Południowa), i północno amerykański Pseudobranchus striatus, o jednej parze szczelin. Do rodzaju Proteidae należy jaskiniowy Proteus anguineus, odmieniec; Necturus maculatus zamieszkuje większe rzeki Ameryki Płn., podobnie jak Amphiuma means; w górskich potokach Japonii i Chin żyje Megalobatrachus maximus (Cryptobranchus japonicus), największy z żyjących obecnie płazów, przekraczający długość jednego metra. Z rodziny Plethodontidae zasługują na uwagę formy o szczątkowych płucach, Spelerpes fus-

cus, spotykany we Włoszech, oraz amerykański rodzaj Plethodon. Do rodziny Salamandridae należą różne gatunki rcdzajów Salamandra i Molge (Triton).

Uroerytryna, związek organiczny; czerwony barwnik, występujący w moczu i nadający barwę ceglastą osadowi z soli moczanowych (sedimentum lateritium).

Urogenitalia, narządy moczopłciowe.

Urogenitalis sinus, ob. zatoka moczowopłciowa.

Urojenia, fałszywe, nie dające się skorygować wnioski, jeden ze znamiennych objawów chorób umysłowych; dzielą się na u. wielkościowe, prześladowcze, u. grzeszności, małości lub nicości itp.; urojenia ksobne (egocentryczne), odnoszenie przez chorych obojętnych nawet zdarzeń do swej osoby; w niektórych chorobach umysłowych (np. w paranoi) u. łączą się w świadomości chorych w jedną, logicznie umotywowaną całość (usystematyzowanie się urojeń).

Urojona jednostka, ob. liczba.

Urok, według wierzeń ludowych złe spojrzenie złego człowieka, który oczyma swemi zadać może chorobę chwilową, długotrwałą lub śmiertelną; obmywaniem wcdą, w której gaszono żarzące się węgle lub moczono chleb, wycieraniem nadołkiem koszuli oraz odmawianiem tajemniczych formuł, baby wiejskie leczą czyli odczyniają uroki.

Urolity, kamienie moczowe, kamienie dróg moczowych (miedniczek nerkowych, pęcherza).

Urologja, dział medycyny, zajmujący się chorobami narządów moczowych: nerek i moczowodów, pęcherza i cewki moczowej, gruczołu krokowego itd.

Uromelaniny, ciemne (brunatne) barwniki organiczne moczu, powstające prawdopodobnie z urochromu.

Urometr (greck.), skalowany areometr do określania ciężaru właściwego moczu.

Uromyces, omarnik, grzybki pasorzytnioze z rodziny Pucciniaceae, rzędu Uredinales (rdzawnikowe). U. Pisi, rdza grochowa, powoduje na liściach i pędach grochu kropki brunatne, aecidia na wilczomleczach (Euphorbia).

Uropoëtica organa, narządy, wytwarzające u ssaków mocz; narządy moczowe.

Uropygi, nazwa podrzędu pajęczaków (Arachnoidea) z rzędu Pedipalpa (spawęki). Głowotułów podłużny, niesegmentowany. Odwłok z 12 segmentów. Trzy ostatnie człony odwłoka zrośnięte w krótką rurkę, zakończoną nitkowatym, segmentowanym wyrostkiem cgonowym. Nogogłaszczki zakończone kleszczami. Przednia para odnóży cienka i silnie wydłużona. Ukąszenie bardzo jadowite. Należy tu Thelyphonus caudatus, dochodzący do 32 mm. dług., barwy czerwonawo-brunatnej, zamieszkujący Jawę.

Uropygium, 1) tylne zakończenie ciała ptaków, uposażone w sterówki (rectrices); odpowiada ogonowi innych kręgowców; 2) to samo, co kość ogonowa, guzica (os coccygis) ssaków.

Urorozeina, związek organiczny, pochodna skatolu; barwnik moczu barwy czerwonej; występuje w moczu normalnym w ilości skąpej, zwiększa się przy procesach gnilnych w jelitach.

Urosepsis, gorączka na tle zakażenia dróg moczowych; często bywa następstwem nieaseptycznej kateteryzacji.

Uroskopja, badanie moczu.

Urostyl, u ptaków to samo, co pygostyl; u płazów bezogcnowych (Anura) to samo, co kość ogonowa (os coccygis); u ryb (Pisces) nazwa końcowego odcinka kręgosłupa, wzmacniającego płetwę ogonową (pinna caudalis), złożonego z kręgów ogonowych, zrośniętych w jednolitą kość.

Uroteobromina (paraksantyna), związek organiczny $C_5H_2(CH_3)_2N_4O_2$; ciało krystaliczne, bezbarwne, występujące w moczu ludzkim.

Urotropina, czteroamina sześciometylenu, związek organiczny $C_6H_{12}N_4$; ciało krystaliczne, bardzo higroskopijne; otrzymuje się przez połączenie formaldehydu z amonjakiem; używana w lecznictwie jako środek odkażający drogi moczowe.

Urquamata, ob. Notoryctes typhlops.

Urquhart David, pisarz i publicysta angielski, turkofil, * 1805, † 1877; zwalczał wpływy rosyjskie w Turcji; prace: „Observations on European Turkey" (1831), „Turkey and its resources" (1833), „La crise, ou la France devant les quatres puissances" (1840).

Ursidae, niedźwiedzie, nazwa rodziny ssaków (Mammalia) z podrzędu Arctoidea; rząd Carnivcra. Zwierzęta przeważnie duże, o ciele krótkiem i grubem, często niezgrabnem, opierające się przy chodzeniu całą stopą (nastopne — plantigrada). Głowa owalna, pysk wydłużony i zaostrzony. Szyja krótka i gruba, oczy małe, uszy niewielkie. Uzębienie przystosowane do pckarmu mieszanego; zębów 36—42, zęby trzonowe podłużne, tępo sęczkowane; ząb tnący niewielki, często go brak. Nogi średniej długości, pięciopalcowe; podeszwy szerokie, zwykle nagie; pazury duże, tępe, niewysuwalne. Jelita ślepego nie posiadają. Gruczołów Cowpera brak. Członek kopulacyjny opatrzony kością prątną (os penis). Ogon przeważnie krótki, często zupełnie szczątkowy. Z przedstawicieli tej rodziny zasługują na uwagę: Ursus arctos, niedźwiedź brunatny (pospolity), dług. ciała do 2 m., wysok. do 125 cm., waga do 300 kg. Samice są nieco mniejsze od samców. Szerść długa i gęsta, ubarwienie zmienne, przeważnie ciemno brunatne. Odznacza się wielką siłą, dobrym węchem i słuchem; wzrok ma stosunkowo słaby. Na człowieka napada tylko w stanie silnego rozdrażnienia. Żywi się prawie wyłącznie pokarmem roślinnym. Na zimę zapada w sen. Zamieszkuje górskie lasy Karpat, półwyspu Bałkańskiego, Alp i Pirenejów, prócz tego żyje w Europie płn.-wschodniej i w całej Syberji. W Polsce niegdyś dość pospolity, obecnie spotyka się tylko w Karpatach Wschodnich i bardzo rzadko w Tatrach. Ursus horribilis, niedźwiedź siwy, Grizzly, do 2,5 m. dług. najniebezpieczniejsze zwierzę Ameryki Półn., na człowieka napada nawet nie będąc zaczepiony. Często napada na bawoły. Futro bardzo cenione. U. americanus, Baribal, nieco mniejszy od europejskiego (dług. do 2 m., wysok. ok. 1 m). Roślinożerny, często wyrządza znaczne szkody w gospodarstwie rolnem. Dostarcza cennego futra i smacznego mięsa. Zamieszkuje Amerykę Północną. U. malayanus, niedźwiedź malajski, zamieszkuje obszar indyjsko- malajski. Roślinożerny, żywi się przeważnie owocami i z tego powodu często wyrządza szkody na plantacjach. Bardzo łatwo oswaja się. Thalarctos maritimus, n. biały, największy ssak drapieżny północy (obszar palearktyczny i nearktyczny). Różni się od innych niedźwiedzi białą, gęstą szerścią, dłuższą szyją i owłosionemi podeszwami. Pływa i biega doskonale; żywi się głównie rybami i fokami. Dla człowieka niebezpieczny. W sen zimowy zapadają tylko samice. Wymiary: dług. ok. 2,5 m. wysok. do 135 cm., waga do 800 kg.

Ursinus, antypapież 366—367, walczył z Damazym I.

Ursinus, ob. Niedźwiedzki Jan.

Ursus, ob. Ursidae.

Ursyn, ob. Zamarajew Jan.

Ursynów, pałac z parkiem, 5 km. na płd. od Warszawy, założony w pocz. XIX w. przez Juljana Ursyn-Niemcewicza, dziś seminarjum nauczycielskie.

Urszula św., według podania córka króla angielskiego (przed X w.); chcąc uniknąć ślubu z księciem pogańskim, przedsięwzięła na czele 11.000 dziewcząt pielgrzymkę do Rzymu i w drodze powrotnej poniosła wraz z niemi wpobliżu Kolonji śmierć męczeńską z rąk Hunnów; pamiątka 21 października.

Urszulanki, zgromadzenie zakonne, założone w 1535 przez św. Angelę Merici. Na zasadzie bulli papieża Pawła V z 1612, założyły klasztor w Paryżu. Zajmują się wychowaniem dziewcząt ze sfer wyższych. W Polsce założone zostało zgromadzenie U. najpierw w Wielkopolsce.

Urtica, ob. bąbel.

Urtica, pokrzywa, zioła roczne lub trwałe, z rodziny Urticaceae (pokrzywowate); rośliny opatrzone włoskami parzącemi. Włoski (Rys., *d*) są jednokomórkowe, w nasadzie rozszerzone i pogrążone w kubkowatym wyroście, utworzonym z tkanki podskórnej, w górnej części silnie wydłużone i nabrzmiałe u wierzchołka w małą kuleczkę. Za najlżejszem dotknięciem ścianka włoska, która przesiąknięta jest krzemionką, kruszy się, ostry jego koniec przebija skórę, przyczem trujący sok komórkowy wypływa do ranki, wywołując zapalenie; łatwe odkruszanie się główki powodowane jest przez to, że ścianka włoska tuż pod główką posiada miejsca bardzo cienkie (*e*). W Polsce pospolitsze: U. dioica, p. zwyczajna (Rys. *b* kwiat męski, *c* żeński), roślina dwupienna, trwała, tworząca rozłogi; ma łodygę 4-kańciastą do 1 m. wys., liście jajowato podługowate, ząbkowane, kwiatostany dłuższe od ogonków liściowych; kwitnie VII—V. U. urens, p. żegawka, roczna, do 50 cm. wys., o liściach jajowato romboidalnych, ząbkowanych, długoogonkowych, kwiatach w mieszanych kwiatostanach, krótszych od ogonków liściowych; kwitnie V—X. Oba gatunki są uprzykrzonemi chwastami w sąsiedztwie siedzib ludzkich; młode liście jadalne są jak szpinak. Po starych parkach spotyka się U. cannabina, p. konopiolistna, trwała, do 2 m. wys., mająca liście 3—5 dzielne, na brzegu głęboko nacinane, włoski parzące tylko na kwiatostanach; pochodzi z Syberji, gdzie jest uprawiana dla włókna.

Urtica.

Urticaceae, pokrzywowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Urticales (pokrzywowe). Należą tu zioła lub byliny, rzadziej rośliny drzewne, o liściach naprzeciwległych, z przylistkami, kwiatach niepozornych, zwykle rozdzielnopłciowych, skupionych w groniaste kwiatostany; pędy często okryte włoskami parzącemi. Ważniejsze rodzaje: Boehmeria, Parietaria, Urtica.

Urticales, pokrzywowe, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Choripetalae (wolnopłatkowe). Rośliny zdrewniałe lub zielne o liściach skrętoległych lub naprzeciwległych, kwiatach jedno- lub obupłciowych z okwiatem 4—6 dzielnym, rzadziej bez okwiatu; pręcików tyleż co listków okwiatu, którym są naprzeciwległe, słupek jeden górny, 1—2 krotny, 1 komorowy z jednym zalążkiem; owoce — pestkowce lub orzeszki. Należą tu rodziny: Ulmaceae, Urticaceae, Moraceae, Cannabaceae.

Urticaria, ob. bąbel.

Uruguay, ob. Urugwaj.

Urugwaj (hiszp. Uruguay), rz. w Am. Płd., wypływa z gór Serra Geral w Brazylji, wpada do Rio de la Plata, dług. 1.600 km. (ok. 600 km. żegl.); tworzy granicę między Argentyną a Brazylją i rep. Urugwajską.

Urugwaj (República Oriental del Uruguay), rep. w Am. Płd., nad Atlantykiem, 178.700 km^2, 1,495.000 mieszk.; płyta wyżynna, zbudowana z granitów, falista z licznemi pasmami wzgórz (do 300 m. wys.), dobrze nawodniona (La Plata, Urugwaj, Rio Negro), klimat ciepły, zimą chłodniejszy, flora stepowa; ludność stanowią dawni koloniści hiszpańscy, metysi i liczni emigranci europejscy; uprawa zbóż, winnej latorośli, tytuniu, oliwek, lnu i in., chów bydła, owiec, koni, świń; kopaliny (złoto, srebro, miedź, ołów, lignit); wywóz płodów rolniczych, bydła, mięsa, ekstraktów mięsnych i skór; dług. linij kolejowych 3.213 km.;

Urugwaj.

stol. Montevideo. U., skolonizowany przez Hiszpanów i Portugalczyków, był przez długi czas sporną kolonją obu tych państw; w pocz. XIX w. zajęty przez Argentynę i Brazylję, w 1828 ogłosił się rep. demokratyczną i dzieli się na 19 departamentów.

Urumczi albo **Urumtsi**, m. w Dżungarji w prow. Sin-kiang (Chiny), 30.000 mieszk.; twierdza.

Urundi, kraina w Kongo belg. (Afryka równikowa), przed 1918 należąca do Afryki wsch. niem., między jez. Tanganika a Ruandą, wyżyna (do 3.000 m.), 54.000 km², 1,500.000 do 2,000.000 mieszk.; uprawa roli, hodowla bydła.

Uruski Seweryn hr., ekonomista i heraldyk, * 1814, † 1890; 1857 marszałek szlachty gub. warszawskiej; napisał: „Polemika o kwestji włościańskiej w r. 1856—57" (1857), „Sprawa włościańska, wyjątki z nowożytnych polskich ekonomistów" (2 cz., 1858—60), „Gospodarstwo łąkowe (1889).

Urwistki, ob. Soredia.

Urycz, w. w pow. stryjskim (woj. stanisławowskie), wpobliżu Truskawca; kop. nafty, 139 otworów wiertniczych; grupa skał zwietrzałego piaskowca, na których wznoszą się ruiny zamku Tustań.

Urykaza, ferment, rozkładający kwas moczowy ($C_6H_4O_3N_4$) i zmieniający go w allantoinę ($C_4H_6O_3N_4$); występuje u wszystkich ssaków z wyjątkiem człowieka.

Uryna, mocz (ob.).

Urząd kościelny (officium), urząd, z którym związany jest określony zakres władzy kapłańskiej lub jurysdykcji, nadawany według przepisów kanonicznych; składnikami istotnemi u. k. są: a) stałość przedmiotowa, b) powstanie, oparte na prawie bożem lub kościelnem i c) rozdawnictwo, dokonywane na podstawie przepisów kanonicznych. Oficja kościelne można otrzymać ważnie tylko od władzy kościelnej; tytuł prawny stanowi prowizja kanoniczna. Uzyskać oficjum może tylko ten, kto należy do stanu duchownego, ma przepisany wiek, może wykazać prawość pochodzenia i ma odpowiednie wykształcenie. Ze sprawowaniem urzędu związane jest posiadanie beneficjum, jako tytułu majątkowego.

Urządzający komitet, władza, utworzona w Królestwie Kongresowem po stłumieniu powstania 1863—4, złożona wyłącznie z Rosjan; dokonała reorganizacji ustroju Królestwa Polskiego według planów Milutina.

Urzeckie kryształy, wyroby szklane, słynące od prawie dwustu lat. Karol ks. Neuburski założył w Urzeczu wytwórnię kryształów ozdobnych, udoskonaloną potem przez Radziwiłłów. W Urzeczu wyrabiano kryształowe gotowalnie stylowe, kinkiety, pająki wieloramienne, apliki, kandelabry, świeczniki, szkła biesiadne, „puzderka", kielichy, flety, szampanki, puhary, roztruchany, flasze, lampki, butlki. Ozdoby na szkle i napisy wykonywane były tylko ręcznie rylcami i diamentem. Wśród ozdób na urzeckich kryształach znajdują się rzeczy ze scenami mitologicznemi, symbole bitw, sztandary, herby, kwiaty (bławatki, stokrotki, koniczyny, głogi, dzwonki, róże polne, osty, niezapominajki), u brzegów puharów i kielichów szlak szlifowany lub cyzelowany w delikatne koronki i festony. Te ozdoby są wyraźną cechą kryształów urzeckich, tylko na nich spotykaną. Odcienie kryształów bywają fioletowe, opalowe, żółte, niebieskie, różowe, zielone. Często można spotkać obwódki złote i srebrne. Wytwórnia istniała od połowy XVIII w. do czterdziestych lat XIX w., gdy Wittgenstein, spadkobierca radziwiłłowskiej fortuny, fabrykę urzecką zamknął. Okazy urzeckie obecnie mają wartość muzealną i zachowały się w zbiorach Radziwiłłów, Weyssenhoffów, Bykowskich, Bukatych, Lipskich, Jodków.

Urzecze, m-ko na Białorusi sow., pow. bobrujski; w XVIII w. radziwiłłowska fabryka szkła i wyrobów szklanych.

Urzeł barwierski, ob. Isatis tinctoria.

Urzędowa (z) Marcin, lekarz nadworny w. hetmana koronnego Jana Tarnowskiego, dziekan wydziału filozoficznego Akademji Krakowskiej * ok. 1502, † 1573; napisał: „Herbarz polski, to jest o przyrodzeniu ziół y drzew rozmaitych y innych rzeczy do lekarstw należących — księgi dwoje" (Kraków, 1595).

Urzędów, m-ko w pow. janowskim (woj. lubelskie), nad rz. Urzędówką, 3.600 mieszk.

Urzędy celne, komory celne, urzędy upoważnione do badania zawartości przesyłek zagranicznych i nakładania na nie cła według obowiązującej taryfy celnej, ob. cło.

Urzędy międzynarodowe, ob. międzynarodowe związki i międzynarodowe urzędy.

Urzędy w dawnej Polsce. Godności urzędowe w Polsce występują już w XII i XIII w. W następnych wiekach nadworni urzędnicy królewscy („regales", „regii") lub, jak król ich nazywał, „curiae nostrae", stali się urzędnikami koronnymi. Województwa i ziemie, z dawnych księstw powstałe, zatrzymały niektóre urzędy; urzędnicy koronni przybierali tytuł „wielkich" (supremi, magni) na całą Koronę, po Unji istnieli również wielcy litewscy na całą Litwę. W Koronie wskutek podziału administracyjnego były u. wojewódzkie, ziemskie i powiatowe, grodzkie i miejskie. Na Litwie znano tylko województwa i powiaty. Województwo wołyńskie, bracławskie i kijowskie otrzymało ustrój ziemski w 1578, województwo czernihowskie w 1635, zrównane w tym kierunku z Koroną, wskutek czego województwa te posiadały analogiczne do Korony urzędy. Już na dworach Piastów zaczęły rozdawać się u., np. cześników na podczaszych, stolników na podstolich itd. Po Unji Lubelskiej regulowało te objawy życia publicznego prawo. Rzplita nie pozwalała mnożyć tylko u. elekcyjnych, gdyż te posiadały jurysdykcję. Wybór tych urzędników odbywał się na sejmikach, umyślnie w tym celu zwoływanych, poczem z 4-ch kandydatów, przedstawionych przez sejmik, wybierał jednego król wedle swego uznania. W podobny sposób wybierano podkomorzych i sąd ziemski, złożony z sędziego, podsędka i pisarza. Nazwy poszczególnych u. w Rzplitej przed rozbiorami były następujące: Aquaeductor lub

Rormagister — u. zarządzający wodociągami w większych miastach; asesor; budowniczy, architectus, aedilis; burgrabia, burgravius; burmistrz, proconsul, magister civium; cechmistrz, cechmagister; celnik, telonarius; chorąży, vexillifer signifer; chorąży Petyhorski, wexillifer, cataphractae, cohortis; ciwun, tivunus; cześnik, pincerna, pecillator; delegat, delegatus, legatus; deputat, deputatus; dozorca, custos, inspector, curator; dworzanin, aulicus; ekonom, oeconomus, economus; generał, generalis; grododzierżca, castellanus; hetman, dux exercitus, princeps militum, exercituum; hetman wielki koronny lub litewski, supremus dux exercituum Regni lub Magni Ducatus Lituaniae; hetman polny, campiductor; horodniczy, arcis, castelli praefectus; instygator, instigator; kanclerz, cancellarius; kapitan, praefectus cohortis; kasztelan, castellanus; kasztelanic, castellanida; klucznik, promus; komisarz, commissarius; komornik, camerarius; koniuszy, praefectus stabuli; koniuszy wielki koronny, magister stabuli regni; podsędek, subjudex; podskarbi, thesaurarius; podstarosta, vice-capitaneus; podstoli, subdapifer; podwojewodzy, vice-palatinus; poseł, legatus; prymas, primas, princeps archiepiscoporum; pułkownik, colonellus; rachmistrz, calculator; rajca, consul, vir consularis; referendarz, referendarius; regent, regens; regestrant, registrator;regimentarz, regimentarius; sekretarz, secretarius; senator, senator; krajczy, incisor; krajczy koronny lub litewski, incisor regni Poloniae lub Magni Ducatus Lituaniae; książę, princeps, dux; kuchmistrz, praefectus culinae; kustosz, custos; ławnik, assesor, scabinus; łowczy, venator; łowczy nadworny, venator aulicus; margrabia, marchio; marszałek, mareschalcus; marszałek wielki koronny lub litewski, Magnus Regni Poloniae, albo Magni Ducatus Lituaniae Mareschalcus; miecznik, ensifer; miernik, mierniczy, geometra; mostowniczy, praefectus pontium; namiestnik, zastępca, vicarius, commissarius; notarjusz, notarius; oboźny, castramntator; opat, abbas; pisarz, scriba (w niższem znaczeniu), notarius (w wyższem znaczeniu); piwniczy, cellarius; poborca, exactor; podchorąży, subsignifer, vicarius vexilliferi; podczaszy, pincerna, pocillator; podczaszyc, filius pocillatoris; podkanclerzy, vice-cancellarius; podkomorzy, succamerarius; podkoniuszy, supraefectus stabuli; sędzia ziemski, judex terrestris; sędzia grodzki, judex castrensis; skarbnik, thesaurarius; sołtys, scultetus; stanowniczy, hospitiorum militarium designator; starosta, capitaneus; stolnik, dapifer; strawnik, convictor; szambelan lub podkomorzy królewski, camerarius; vice-gerent, vice-gerens; włodarz, vlodarius; wojewoda, palatinus; wojewodzic, palatinida; wojski, tribunus; woźny, ministerialis lub praeco; woźny generalny albo jenerał na całe województwo, generalis ministerialis; wójt miejski, advocatus, praetor; żupnik, zupiarius, salinator, praefectus salinarum.

Urzędy Zdrowia, wojewódzkie i powiatowe instytucje sanitarno-lekarskie, mające bezpośredni dozór nad zdrowotnością publiczną, wykonywaniem praktyki lekarskiej oraz działalnością aptek, składów aptecznych (drogeryj) itp.

Urzędy ziemskie, ob. ziemskie urzędy.

Urżum, m. pow. w gub. wiackiej (Rosja płn.), nad rz. Urżumką, 6.600 mieszk.

U. S. A., skrót, oznaczający Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (United States of America).

Usadka, w myślistwie czatowanie na zwierzynę przeważnie przy nastawionej przynęcie.

Usambara, kraina terytorjum Tanganiki (Afryka wsch. bryt.), wyżynna, 800—2000 m. wys., 5.000 km², ok. 18.000 mieszk.; gł. m. Luszoto.

Usamowolnienie, instytut prawa cywilnego, polegający na nadaniu osobie niepełnoletniej pełni praw cywilnych. Większość ustawodawstw uważa, że usamowolnienie jest możliwe po dojściu do lat piętnastu, niektóre dopuszczają usamowolnienie z samego prawa przez fakt zawarcia małżeństwa przez małoletniego.

Usedom, wyspa na Bałtyku, naprzeciwko ujścia Odry, w Pomeranji pruskiej, 408 km²; gł. m. U., 1.700 mieszk.; kąpieliska morskie (Swinioujście i in.).

Usener Hermann, filolog niemiecki, * 1834, † 1905; wydawca „Epicurea", tj. fragmentów lub krótkich zabytków literackich, odnoszących się do osoby Epikura lub pochodzących od niego; napisał: „Götternamen", „Vorträge und Aufsätze", „Kleine Schriften" (4 t.) i in.

Ushuaia, stol. terytorjum Ziemi Ognistej w Argentynie (Am. Płd.), 300 mieszk.

Usiłowanie, w prawie karnem działanie, rozpoczynające wykonanie przestępstwa, którego popełnienia pragnął winowajca, a które nie zostało dokończone z powodu okoliczności, niezależnej od woli winowajcy.

Uskok, w myślistwie lot przepiórki i derkacza.

Uskok, w geologji, ob. dyzlokacja.

Uskoki (chorw. zbiegowie), nazwa, nadawana mieszkańcom płn. wybrzeży morza Adrjatyckiego, którzy w pocz. XVI w. zbiegli tu z Serbji i Bośni przed prześladowaniem tureckiem.

Uskokowe źródło, źródło przywiązane do uskoku.

Üsküb, ob. Skoplje.

Usmaiten, Uszmata, jez. w Kurlandji (Łotwa), w pow. goldyngeńskim, 39,7 km².

Usmań, m. pow. w gub. tambowskiej (Rosja środk.), nad rz. Usmanią, dopływem Woroneża, 9.500 mieszk.

Usnea barbata, brodaczka, pakość brodata, ob. Lichenes.

Usolje, w. w gub. irkuckiej (Syberja wsch.), gł. miejsce zesłania powstańców polskich po 1863 roku.

Uspakajające środki, ob. sedativa.

Uspienskij Gleb, pisarz rosyjski, * 1840, † 1902; powieści i szkice z życia chłopów i drobnomieszczan: „Czornaja rabota", „Włast' ziemli", „Nrawy Rastierajewoj ulicy" i in.

Usposobienie, predyspozycja, wrodzona lub nabyta właściwość fizjologiczna (np. usposobienie powolne, energiczne) albo psychiczna (usposobienie melancholijne, krewkie itd.). Wrodzone usposobienie psychiczne i psy-

chofizyczne w dziedzinie uczuciowości nosi nazwę temperamentu, w dziedzinie woli — charakteru.

Usque adeone mori miserum est? (łac.), czy jest aż tak wielkiem nieszczęściem umierać?

Usque ad finem (łac.), aż do końca.

Usque ad nauseam (łac.), aż do mdłości, do znudzenia, do obrzydliwości.

Ussa, pr. dopływ rz. Peczory (Rosja płn.), dług. 718 km.

U. S. S. R., skrót.: Ukraińska Socjalistyczna Sowiecka Republika.

Ussuri, pr. dopływ Amuru w Syberji wsch., dług. 900 km.; wraz z dopływem Sungaczi tworzy drogę wodną.

Usta, ustna szczelina, rima oris, podłużna szczelina, oddzielająca wargi i stanowiąca wejście do jamy ustnej.

Usta lina, os tincae, w średniowiecznej anatomji ludzkiej nazwa zewnętrznego ujścia macicy (ostium uteri externum), ograniczonego dwiema wargami części pochwowej macicy (labia portionis vaginalis uteri), mającemi przypominać zakończenie pyszczka u lina (Tinca).

Ustalający opatrunek, opatrunek, zakładany w celu unieruchomienia kości i stawów przy złamaniach, zwichnięciach, gruźlicy kości lub stawów tp. Do opatrunków u. należą: szyny, opatrunki gipsowe, opatrunki ze szkła wodnego, opaski twardniejące (krochmalone) itp.

Ustanie miesiączki, ob. climacterium, suppressio mensium.

Ustawa, w znaczeniu materjalnem każda norma prawna, stanowiąca o prawach i obowiązkach jednostki. W znaczeniu formalnem — wszelki akt władzy ustawodawczej, wyrażony w przepisanej formie. Przy interpretacji ustawy decydujące znaczenie odgrywa wola ustawodawcy, czyli pobudki, jakiemi kierowano się przy redagowaniu określonego przepisu (motywy ustawodawcze).

Ustawodawcze Zgromadzenie, ob. konstytuanta.

Ustawodawczy sejm, ob. sejm ustawodawczy.

Ustawodawstwo, inaczej prawodawstwo. Zmiany w ustawodawstwie następują bądź w drodze powoływania do życia nowych instytutów prawnych, bądź w drodze zmiany podstaw poprzednio istniejących urządzeń prawnych. Ta częściowa zmiana przepisów prawnych, bez zmiany samego układu ustawy, zwie się nowelą ustawodawczą.

Ustępująca cecha, ob. Mendla prawa.

Usti nad Labem (niem. Aussig), m. pow. w żupie Česka Lipa (Czechosłowacja), nad rz. Elbą, 40.000 mieszk.; znaczny przemysł, kop. węgla brunatnego.

Ustilaginaceae, głowniowate, rodzina grzybków pasorzytniczych z rzędu Ustilaginales; przedgrzybnia wielokomórkowa, sporidia wytwarzane są z boku, pojedyńczo z każdej komórki.

Ustilaginales, głowniowe, rząd grzybków pasorzytniczych z podklasy Basidiomycetes (podstawczaki). Grzybnia żyje w przestrzeniach międzykomórkowych żywiciela, wysyłając do wnętrza komórek ssawki. W określonych organach (słupkach, pręcikach) wytwarza grzybnia olbrzymią ilość strzępek, które rozpadają się na liczne, ciemno zabarwione zarodniki; zarażony organ nabrzmiewa, a gdy zarodniki dojrzeją, wysypują się z niego w postaci brunatnego proszku. Zarodniki głowni kiełkują na wiosnę, wytwarzając przedgrzybnię (promycelium), na której powstają drobne, owalne, bezbarwne zarodniczki (sporidia). Sporidia, dostawszy się na swego żywiciela, kiełkują w grzybnię, przerastającą jego tkanki. Do rzędu U. należą rodziny: Ustilaginaceae i Tilletiaceae.

Ustilago, głownia, grzybki pasorzytnicze z rodziny Ustilaginaceae (głowniowate). Do największych szkodników należą głownie zbożowe; w porażonych kłosach tych roślin zamiast ziarna znajdujemy między plewami rozpylające się lub zbite, czarne masy zarodników. Należą tu następujące gat.: na pszenicy U. Tritici, na jęczmieniu U. nuda i U. Hordei, na owsie U. Avenae i U. laevis, na kukurydzy U. Maydis, na prosie U. Panici miliacei. Środki zaradcze: bejcowanie (moczenie) nasion w słabych roztworach wodnych koperwasu miedziowego (½%) i formaliny (0,15—0,3%).

Ustiug Wielikij, m. gub. w gub. siewierodwinskiej (Rosja płn.), nad rz. Suchoną, 11.000 mieszkańców.

Ust'-Kamienogorsk, m. pow. w gub. semipałatyńskiej, w rep. kirgiskiej (Rosja azjat.), nad rz. Irtyszem, 16.000 mieszk.

Ust'-Miedwiedickaja, m. pow. w gub. dońskiej (Rosja płd.-wsch.), nad rz. Donem, 15.000 mieszkańców.

Ustna jama, cavum oris, początkowy odcinek przewodu pokarmowego; półowalna przestrzeń, zawarta w dolnej części twarzy pomiędzy szczękami; rozpoczyna się szczeliną ustną czyli ustami (rima oris), ku tyłowi przechodzi w jamę nosowogardzielową, ku górze jest oddzielona podniebieniem twardem od jamy nosowej; jama ustna pokryta jest błoną śluzową, zawiera język, zęby i ujścia gruczołów ślinowych (przyusznych, podszczękowych i podjęzykowych). Służy: 1) jako miejsce żucia i pierwszych procesów trawienia pokarmów (skrobi), 2) jako siedlisko zmysłu smaku, 3) jako siedlisko narządów mowy.

Ustriałow Nikołaj, historyk rosyjski, * 1805, † 1870; prof. uniwersytetu petersburskiego; prace: „Skazanja sowremiennikow o Dimitrii Samozwance" (5 t., 1832—34), „Skazanja kniazia Kurbskago" (2 t., 1833), „Russkaja istorja" (4 t., 1838), „Ob otnoszenjach Litowskago Kniażestwa k Rossii" (1859) i in.

Ustrojowe czucia (wrażenia), zw. także organicznemi albo życiowemi, różnego rodzaju czucia, których doświadczamy wskutek podrażnienia różnych narządów, znajdujących się wewnątrz naszego ciała i pełniących najważniejsze funkcje biologiczne. W narządach tych znajdują się liczne zakończenia czuciowych włókien nerwowych, których podrażnienia dochodzą do mózgu i dzięki temu dają znać świadomości o stanie tych narządów. Bodźce, wywołujące w tych narządach zmiany, są natury fizjologicznej. Można wyróżnić czucia, pochodzące od podrażnienia aparatów, służących czynności odżywiania (np. głód, pragnienie, sytość, przesyt, mdłości itd.), od aparatu ruchowego (czucie zmęczenia, rzeźkości), aparatu seksualnego (czucia, związane z zaspakajaniem potrzeb płciowych), aparatów wydzielania (zbieranie się na płacz, potrzeba wydzielania moczu itd.), aparatu krążenia krwi (zmiana czynności serca (bicie serca, lęk bez powodu, niepokój w sercu), aparatu oddechowego (duszność, lekkość przy oddychaniu pełną piersią itp.). Czucia te występować mogą w rozmaitych kombinacjach, miewają charakter rozsiany, co często utrudnia, a nawet uniemożliwia ich umiejscowienie; niektóre z nich mają charakter perjodyczny (senność, głód itd.). Do kompleksów czuć ustrojowych należą: niepokój wewnętrzny, świeżość, samopoczucie itp. Jest rzeczą prawdopodobną, że te zespoły czuć ustrojowych dadzą się sprowadzić do elementarnych czuć ucisku, kinestetycznych, temperatury (ciepła i zimna) i bólu (tępego). Czucia te odgrywają doniosłą rolę jako składniki stanów wzruszeniowych, są również ważnym składnikiem świadomości naszego „ja"; ich zaburzenia mogą prowadzić do zaburzeń poczucia osobowości.

Ustroń, m-ko w pow. cieszyńskim (woj. śląskie), nad Wisłą, malowniczo położone u podnóża Beskidów zach., 4.000 mieszk.; letnisko górskie, zakład kąpieli mułowych.

Ustrój, to samo, co organizm.

Ustrzał, ubicie zwierzyny z broni palnej.

Ustrzycki Jędrzej Wincenty, wierszopis i tłumacz, proboszcz katedralny przemyski, opat mogilski, † 1710; napisał: „Sobiesciadas seu de laudibus Joannis Magni Regis Poloniarum invictissimi Carminum libri quinque" (Wenecja 1686), przekład Klaudjusza „Porwanie Prozerpiny" (1689) i in.

Ustrzyki Dolne, m. w pow. liskim (woj. lwowskie), nad rz. Strwiążem, 3.300 mieszk.; kop. nafty, rafinerja.

Ust'-Sysolsk, m. pow. w obw. auton. zyrjańskim (Rosja płn.), nad rz. Sysolą, dopł. Wyczegdy, 6.000 mieszk.

Ust'-Urt, stepowa wyżyna w auton. rep. kirgiskiej (Rosja azjat.), między morzem Kaspijskiem a jez. Aralskiem.

Usura (łac. zużycie), ubytek tkanki wskutek procesów patologicznych.

Usus (łac.), zwyczaj.

Usypiające środki albo **nasenne środki,** ob. hipnotica.

Usza, 1) l. dopływ Niemna w woj. nowogródzkiem, dług. 67 km.; 2) l. dopływ Wilji w pow. i woj. wileńskiem, dług. 75 km.; 3) l. dopływ Wilji w pow. oszmiańskim (woj. wileńskie), dług. 64 km.; 4) pr. dopływ Berezyny dnieprowej na Białorusi Sow., dług. 70 km.; 5) pr. dopływ Prypeci na Polesiu, dług. 180 km.

Uszacz, l. dopływ Dźwiny (Rosja zach.), dług. 79 km.

Uszak, m. w Azji Mniejszej (Turcja), 25.000 mieszk.; wyrób dywanów.

Uszak, ob. Plecotus auritus.

Uszkodzenie ciała, ob. obrażenie.

Uszlachetnianie roślin, polepszanie, udoskonalanie przymiotów (cech) roślin użytecznych; polega albo na prostem sortowaniu nasion do siewu i wybieraniu ziarn najlepszych, albo na corocznym wyborze hodowlanym (selekcji) całych roślin takich, które odznaczają się pewnemi cennemi cechami. Nasienie tych roślin wysiewa się każdej rośliny osobno i rozmnaża, odrzucając co rok rośliny mniej wartościowe. Tym sposobem w ciągu paru lat z jednej lub kilku roślin najlepszych otrzymuje się większą ilość nasienia na obsiew. Hodowlę przez rozmnażanie z jednej wybranej rośliny nazywamy hodowlą rodowodową (genealogiczną, a z angielskiego pedigree). Odmiany nowe otrzymujemy dwojakim sposobem: 1) drogą wyboru tzw. mutantów, tj. roślin o nagle zmienionych cechach, 2) drogą sztucznego krzyżowania. Mutanty powstają samorzutnie, z niezbadanych dotąd przyczyn — cechy ich są dziedziczne; spostrzegłszy taką odrębną roślinę, zaznaczamy ją sobie, zbieramy oddzielnie nasienie, rozmnażamy, badając czy ta odrębna forma przedstawia jakąś wartość. Krzyżowanie polega na sztucznem zapylaniu słupka w kwiatach jednej rośliny pyłkiem rośliny innej; otrzymujemy wtedy roślinę o pośrednich lub połączonych cechach obydwu roślin skrzyżowanych ze sobą, a w drugiem pokoleniu po skrzyżowaniu, na skutek prawa rozszczepiania się cech (ob. Mendla prawa), otrzymujemy rośliny z rozmaitemi połączeniami i kombinacjami cech rodzicielskich. Z tych kombinacyj wybieramy te, które wydają się nam użyteczne, i rozmnażamy je, starając się je ustalić. Wartość roślin, otrzymanych drogą uszlachetniania, badamy przez uprawę porównawczą z innemi odmianami. Odmianę, której cechy uważamy za miarę, zowiemy standardem.

Uszna małżowina lub **koncha,** ob. ucho.

Uszny skrawek, ob. tragus.

Uszor (rum. Ouşor), szczyt stożkowaty w Karpatach bukowińskich, 1642 m. wys.

Uszu zapalenie, otitis media, najczęstsza choroba ucha środkowego. Nieżyty ucha środkowego przebiegają bez bólów i gorączki, zapalenia natomiast (szczeg. ropne) powodują bardzo silne bóle, gorączkę, upośledzenie słuchu, ciężki stan ogólny; występują przeważnie jako powikłania przy chorobach nosa, gardła lub chorobach zakaźnych (płonicy, odrze, ospie, grypie). Następstwem zapaleń bywa zwykle przebicie błony bębenkowej (otitis perforativa), zniszczenie kosteczek słuchowych i trwałe upośledzenie słuchu. Powikłaniem ostrego ropnego zapalenia ucha środkowego jest ropne zapalenie wyrostka sutkowego (mastoiditis acuta); powikłaniem przy przewlekłem zapaleniu u. mogą być ropnie mózgowia lub ropne zapalenia opon mózgowo-rdzeniowych.

Uszyca, l. dopływ Dniestru na Podolu ros., dług. 112 km.

Uszyca, dwa m. w gub. podolskiej na Ukrainie: 1) U. Nowa, nad rz. Kalusem, 5.000 mie-

szkańców; 2) U. Stara, nad Dniestrem, 4.000 mieszk.

Uście, 1) U. Biskupie, m. w pow. borszczowskim (woj. tarnopolskie), nad Dniestrem, 1.500 mieszk.; 2) U. Ruskie, m-ko w pow. gorlickim (woj. krakowskie), nad Ropą, 900 mieszk.; 3) U. Solne, m-ko w pow. bocheńskim (woj. krakowskie), nad Wisłą, 1.400 mieszk.; handel solą; 4) Zielone, m-ko w pow. buczackim (woj. tarnopolskie), nad Dniestrem, 2.300 mieszk.

Uścieczko, m-ko w pow. zaleszczyckim (woj. tarnopolskie), nad rz. Dniestrem, 1.900 mieszk.

Uściług, m-ko w pow. włodzimierskim (woj. wołyńskie), przy ujściu rz. Ługu do Bugu, który odtąd staje się spławny, 3.700 mieszk.

Uśmierzające środki, kojące środki, analgetica, środki, zmniejszające odczuwanie wrażeń bólowych wskutek ośrodkowego lub obwodowego zmniejszenia pobudliwości układu nerwowego: morfina, pantopon; eter, chloroform, alkohol; piramidon, antypiryna; kokaina i in.

Uśpienie, ob. narkoza.

Uświat, 1) albo Uświata, pr. dopływ Dźwiny w gub. witebskiej (Rosja zach.), dług. 99 km.; 2) jez. w gub. witebskiej, 7 km², odpływ stanowi rz. Uświata.

Uświat, m-ko w pow. wieliskim, gub. witebska (Rosja zach.), nad jez. U., 2.700 mieszkańców, niegdyś gród warowny, pograniczny między Polską a Moskwą.

Ut, nazwa pierwszego tonu solmizacji Gwidona z Arezzo, wymyślonej w celach pedagogicznych, wzięta z początkowej sylaby hymnu do św. Jana (Ut queant laxis...), później, jako niewygodna do wokalizowania, zastąpiona sylabą *do*, używaną w solfeżu do dziś dnia.

Ut aliquid fiat lub **ut aliquid fieri videatur** (łac.), aby się coś robiło, albo wydawało, że się cośkolwiek czyni; zapisywanie lekarstw jedynie dla uspokojenia chorego, względnie jego otoczenia.

Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas (łac.), choć sił nie starczyło, to wolę dobrą należy pochwalić (Owidjusz).

Ut exemplum docet (łac.), jak przykład uczy.

Ut fama fert (łac.), jak wieść niesie.

Ut fata trahunt (łac.), jak losy prowadzą, na łasce losów.

Utah, zach. stan St. Zjedn. Am. Płn., 220.115 km², 450.000 mieszk. (75% mormonów); kraj równinny, , przeważnie stepowy, przecięty górami Wahsatch; rolnictwo, chów bydła, górnictwo (żelazo, miedź, złoto, ołów i sól); stol. stanu Salt Lake City.

Utakamund (ang. Ootacamund), m. w prow. madraskiej (Indje bryt.), w górskiej okolicy, 20.000 mieszk.; st. klimatyczna, rezydencja letnia gubernatora Madrasu.

Utamaro Kitagawa, malarz i rytownik japoński, * 1753, † 1806; portrecista i malarz rodzajowy. Dzieła: „Wybór owadów", „Sto krzykaczy", „Pamiątki odpływu".

Utamaro: podpis.

Utarczka, ob. potyczka.

Utemperowana jednostajna skala muzyczna, ob. chromatyczna skala.

Utensylja (łac.), sprzęty, narzędzia, przybory.

Uterinus, maciczny.

Uteroscopia, badanie macicy.

Uterus, delphys, macica, narząd, w którym u samic żyworodnych ssaków odbywa się podczas ciąży rozwój przyszłego potomstwa, od zapłodnionego jaja począwszy, aż do zupełnego sformowania się płodu, zdolnego do życia samodzielnego. Prócz ochrony i odżywiania zarodka, macica uczestniczy w wydalaniu dojrzałego płodu z ustroju matki. Rozwojowo narząd ten odpowiada środkowym odcinkom przewodów Müllera (ductus Mülleri), mniej lub więcej ściśle zrośniętym z sobą. U stekowców (Monotremata), torbaczy (Marsupialia) i wielu gryzoni (Rodentia) macica ma jeszcze charakter narządu podwójnego (uterus duplex), uchodzącego do dwóch, niezależnych pochew (vaginae), tj. dolnych odcinków przewodów Müllera. U zwierząt owadożernych (Insectivora), wielorybów (Cetacea), kopytnych (Ungulata) i drapieżnych (Carnivora) występuje macica dwurożna (uterus bicornis), o wspólnym trzonie, z którego wybiegają dwa, niezrośnięte z sobą rogi. U niektórych gryzoni (Rodentia) macica, jakkolwiek zewnętrznie jednolita, wewnątrz wykazuje jeszcze podział na dwie, odrębne komory. Jest to macica dwudzielna (u. bipartitus). U samic małp i u kobiety jama macicy (cavum uteri), w związku z całkowitym zanikiem wewnętrznej przegrody podłużnej, jest już zupełnie jednolita. Macica tego rodzaju nazywa się pojedyńczą (u. simplex). W macicy kobiecej, kształtu spłaszczonej gruszki, mającej (poza ciążą) ok. 7 cm. dług. i 4—5 cm. szerok., wyróżnia się część górną (powyżej ujść jajowodów), zwaną dnem macicy (fundus uteri), środkowy trzon (corpus uteri) i wydłużoną szyjkę maciczną (cervix uteri), wkraczającą swym dolnym odcinkiem, częścią pochwową (pars vaginalis uteri) do pochwy (vagina). Na szczycie części pochwowej mieści się otwór, zw. ujściem zewnętrznym macicy (ostium uteri externum). Nazwy uterus używa się często w przenośni u zwierząt bezkręgowych dla niektórych odcinków narządów płciowych samiczych, odmiennych co do budowy i pochodzenia, lecz odpowiadających macicy pod względem fizjologicznym.

Uterus bicornis, ob. uterus.

Uterus bipartitus, ob. uterus.

Uterus duplex, ob. uterus.

Uterus masculinus, utriculus masculinus, utriculus prostaticus, macica męska, łagiewka sterczowa, płytki uchyłek w gruczole krokowym (prostata) u mężczyzn i wielu ssaków; pod względem anatomicznym homolog macicy; znaczenia fizjologicznego nie posiada.

Uterus simplex, ob. uterus.

Uti possidetis (łac.), w granicach teraźniejszych; formuła prawa cywilnego rzymskiego, przyjęta zczasem w dyplomacji (po raz pierwszy 1667 przy spisywaniu traktatu pokojowego w Bredzie).

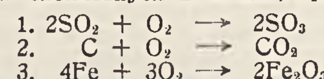
Utica, m. w stanie N. Jorku (St. Zj. Am. Płn.), nad kanałem Erie, 94.000 mieszk.; przemysł metalowy i tkacki, młyny, tartaki.

Utica, kolonja fenicka w płn. Afryce, na zachód od Kartaginy.

Utile cum dulci (łac.), pożyteczne z przyjemnem.

Utinam falsus vates sim (łac.), obym był fałszywym prorokiem.

Utlenianie, łączenie się pierwiastków lub związków chemicznych z tlenem, np.:

1. $2SO_2 + O_2 \longrightarrow 2SO_3$
2. $C + O_2 \longrightarrow CO_2$
3. $4Fe + 3O_2 \longrightarrow 2Fe_2O_3$

U., któremu towarzyszy wydzielanie się światła i ciepła, nazywamy paleniem, np. reakcja (2).

Utonięcie, submersio, rodzaj śmierci gwałtownej, spowodowany przez przedostawanie się płynów do dróg oddechowych, wskutek czego uniemożliwione jest oddychanie; najczęściej następuje wskutek pogrążenia całego ciała wraz z głową w jakiemś środowisku płynnem; możliwe są jednak przypadki śmierci z utonięcia wskutek zanurzenia w płynie tylko otworów nosowych i jamy ustnej (śmierć noworodków przy nagłym porodzie wskutek zanurzenia głowy do naczynia z wodą, do kałuży wód płodowych itp.). Śmierć z u. następuje w ciągu 2,5—6 minut od chwili pogrążenia się w wodę. Na zwłokach topielców stwierdza się: pofałdowanie i odpadanie naskórka na stopach i dłoniach (tzw. skóra praczek), plamy opadowe na twarzy i głowie, silne zmiany gnilne, muł i wodorosty na ciele, piana w krtani i tchawicy, płuca powiększone, puszyste, suche, blade, rozdęte (tzw. rozedma wodna, emphysema aquosum), w sercu (w lewej komorze) rozcieńczenie krwi i drobne wodorosty.

Utopja (greck.), kraj szczęśliwy, wymarzony przez poetów i filozofów, w którym panują idealne stosunki; nieziszczalne marzenie. Nazwa pochodzi od nazwy wyspy „Utopja" z powieści polityczno-społecznej T. Morusa, wielkiego kanclerza Anglji za Henryka VIII, pt. „De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia" (1516), w której przedstawiony został ideał państwa demokratycznego. Później takie „utopje" pisali Campanella (1623), Bacon (1625) i in.

Wyspa Utopja (z dzieła Morusa).

Utrakwiści, ob. husyci, kališnik.

Utrata, pr. dopływ Bzury, dług. 78 km.

Utrata pamięci, spowodowana chorobą lub nieszczęśliwym wypadkiem niemożność odtworzenia pewnych wyobrażeń. Rozróżnia się rozmaite rodzaje u. p., a mianowicie: 1) ze względu na okres czasu, do którego należą zapomniane przeżycia; 2) ze względu na stopień zaburzenia pamięci i 3) ze względu na treść zapomnianych wyobrażeń.

Utrata przytomności, zawieszenie czynności kory mózgowej przy zachowanej czynności serca, oddychania i przy zachowanych odruchach. Bywa po ciężkich urazach, przy wstrząsie mózgowym, chorobach gorączkowych, narkozie, śpiączce cukrzycowej, mocznicy (uraemia) itp.

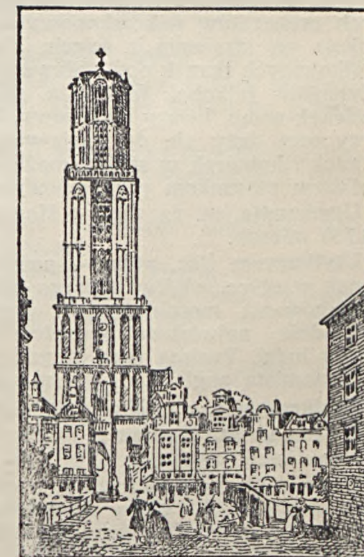
Utrata zdatności do pracy zachodzi wówczas, gdy pracownik przestaje czynić zadość wymaganiom fizycznym, niezbędnym dla wykonywania wszelkiej, lub ściśle określonej pracy.

Utrata zdatności do służby wojskowej polega na tem, że określony mężczyzna, wskutek pewnych ułomności, nie czyni zadość warunkom fizycznym, wymaganym dla członka siły zbrojnej.

Utrechcka unja, unja zawarta w Utrechcie 23. I. 1579 między siedmiu północnemi protestanckiemi prowincjami niderlandzkiemi (Holandja, Zelandja, Utrecht, Geldrja, Fryzja, Groninga i Overyssel), stanowiąca podstawę niezależności Niderlandów.

Utrechcki pokój, podpisany 11. IV. 1713, zamknął wojnę o sukcesję hiszpańską.

Utrecht, stol. prow. U. (Holandja), w delcie Renu, 144.000 mieszk.; katedra gotycka z XIII w., uniwersytet; pamiętny zawarciem pokoju między Francją, Anglją i Niderlandami 11. IV. 1713.

Wieża katedralna w Utrechcie.

Utrera, m. w prow. Sewilla (Hiszpanja), 15.000 mieszkańc.; chów byków, używanych do walk cyrkowych.

Utricularia, pływacz, roślina z rodziny Lentibulariaceae (pływaczowate). Owadożerne zioła wodne lub błotne, w okolicach zwrotnikowych rozpowszechnione także jako narosty; mają kwiaty o koronie dwuwar-

gowej z ostrogą, liście zaopatrzone w pęcherzyki (utriculi), służące jako łapki na drobne zwierzątka; pęcherzyki te posiadają otwór, zamknięty klapką, odchylającą się tylko do środka, co pozwala zwierzątkom dostać się do ich wnętrza, uniemożliwia jednak ucieczkę. W Polsce spotyka się dość często w stawach i jeziorach U. vulgaris, p. zwyczajny (Rys.: *a* kwiat, *b* liść z pęcherzykiem, *c* pęcherzyk w przekroju), roślina pływająca, 3—10 dm. dług., o liściach pociętych na wąskie nitkowate łatki, z licznemi pęcherzykami; kwitnie żółto VI—VIII. Głąbik kwiatowy wystaje na 2—3 dm. ponad wodę.

Utricularia vulgaris.

Utriculus, ob. ucho.

Utriculus masculinus, ob. uterus masculinus.

Utriculus prostaticus, ob. uterus masculinus.

Utriusque juris doctor (łac.), doktór obojga praw (rzymskiego i kanonicznego).

Utroja, l. dopływ rz. Wielkiej w Inflantach Polskich i gub. pskowskiej (Rosja zach.), dług. 163 km.

Utrwalanie, fixatio, w technice mikroskopowej nazwa czynności, mających na celu utrzymanie tkanek organicznych w stanie utrwalonym, tj. umożliwiającym sporządzenie stałych preparatów mikroskopowych. Utrwalanie polega na strąceniu i ścięciu się substancyj białkowatych tkanek pod wpływem różnych odczynników (alkohol, formalina, sublimat, czterotlenek osmu, kwasy chromowy, octowy itp.), przyczem dąży się do zachowania struktury tkanek i komórek w stanie, możliwie odpowiadającym stosunkom przyżyciowym.

Utsunomija, m. na wyspie Hondo (Japonja), 63.700 mieszk.

Utylitaryzm (łac. utilis — pożyteczny), kierunek w etyce, według którego normą i celem postępowania moralnego jest pożytek ogółu, względnie największe szczęście największej liczby ludzi. Twórcą tego kierunku był filozof i ekonomista angielski Jeremy Bentham.

Uusikaupunki, ob. Nystad.

Uusimaa, ob. Nyland.

Uva (łac.), jagoda.

Uvea (łac.), jagodówka, w okulistyce nazwa zbiorowa dla błony średniej oka (tunica vasculosa oculi), tj. dla naczyniówki, tęczówki i ciałka rzęskowego.

Uvula, ob. palatum.

Uwaga, zjawisko psychiczne, przejawiające się w tem, że z pośród większej liczby wrażeń i wogóle treści, wypełniających naszą świadomość, niektóre z nich wysuwają się na plan pierwszy, dominując nad resztą; treści, dominujące nad innemi, stanowią przedmiot u. Zjawisko u. jest wyrazem elementarnego faktu tzw. wąskości albo cieśni świadomości. Liczba niepowiązanych z sobą elementów, które jednocześnie mogą zostać zauważone w jednym akcie uwagi, stanowi o większym lub mniejszym zakresie uwagi. Zakres uwagi mierzymy przy pomocy tachitoskopu, w którego otworze umieszczamy kartony z literami, cyframi, figurami itp. Znaleziono, że maximum zakresu uwagi to pięć do sześciu elementów. Zakres uwagi dzieci jest mniejszy. Zdolność dzielenia u. w życiu codziennem mierzymy liczbą czynności, jakie dany osobnik może wykonać naraz. Znaleziono, że tylko wówczas można wykonać dwie czynności naraz, gdy jedna z nich może zostać wykonana mechanicznie. W przeciwnym przypadku jedna czynność przeszkadza drugiej. Stopień jasności i wyraźności, jaki osiąga treść dominująca, stanowi o skupieniu czyli koncentracji uwagi. Mierzy ją się najczęściej testem Bourdon'a, polegającym na tem, że poleca się osobie badanej wykreślanie pewnych liter (np. *a* i *r*) w tekście w przeciągu kilku minut. Stan uwagi ulega wahaniom, które próbowano mierzyć eksperymentalnie. Rozmaite powody składają się na to, że z pośród szeregu bodźców, pretendujących do naszej uwagi, te a nie inne zdobywają sobie pierwszy plan w świadomości. Są to m. in. siła bodźca fizycznego, jego wnikliwość, wielkość, nagłość, nowość, poruszanie się bodźców, powtarzanie się bodźca (niezbyt częste), wartość uczuciowa bodźca (bodźce przyjemne i przykre przyciągają bardziej u., niż bodźce obojętne), a nawet nagłe zaprzestanie bodźca, które zostaje zauważone. Oprócz tego ważnemi motywami u. są oczekiwanie bodźca, który ma nastąpić, zainteresowanie i wreszcie wola (powodująca wystąpienie tzw. u. dowolnej). Co do podłoża psychofizycznego, dotyczącego rodzaju procesów materjalnych w mózgu, warunkujących zjawisko psychiczne u., to rozporządzamy jedynie przypuszczeniami bardziej lub mniej prawdopodobnemi. Uwaga jest wyrazem pewnego wyboru: te bodźce zostają z pośród innych wybrane, które w danej sytuacji są najbardziej ważne i wymagają z naszej strony zajęcia wobec nich stanowiska.

Uwaga mimowolna, ob. mimowolna uwaga.

Uwagi koncentracja, ob. koncentracja uwagi.

Uwagi skupienie, ob. koncentracja uwagi.

Uwarow Fiedor, generał rosyjski, * 1769, † 1824; odznaczył się w 1805 i 1807; 1810 brał udział w oblężeniu Szumny i Ruszczuku, 1812 pod Możajskiem dowodził prawem skrzydłem.

Uwarow Sergiej hr., rosyjski mąż stanu, * 1786, † 1855; minister oświaty 1832—48; reakcjonista.

Uwertura, instrumentalny utwór muzyczny, grany na otwarcie przedstawienia operowego w miejsce dawnego trzykrotnego uderzenia w bęben. Uwerturę wprowadzono w szkole neapolitańskiej w XVII w.; za jej twórcę uważany jest Al. Scarlatti, we Francji J. B. Lully. U. włoska składała się z zespolonych w całość trzech

części: żywej, powolnej i żywej, francuska pomiędzy dwiema wolnemi zawierała jedną żywą. Forma ta wykształciła się później (Mozart, Gluck, Beethoven), przybierając całkowite podobieństwo do I-ej części sonaty czy symfonji z tą różnicą, że w u. występowały tematy operowe w kontrastach nieraz dość silnych (K. M. Weber) i w ilości, przekraczającej klasyczną miarę. W XIX w. dodawano uwertury do dramatów (Egmont Beethovena) a nawet komponowano je bez połączenia z jakimkolwiek utworem dramatycznym (Hybrydy Mendelssohna). Obecnie formy tej zaniechano.

Uwiąd, ob. marasmus; u. starczy, marasmus senilis, ob. marasmus.

Uwięzienie, pozbawienie wolności obywatela przez władzę sądową, drogą zamknięcia go w specjalnie przeznaczonem na to miejscu. W potocznem znaczeniu uwięzienie utożsamia się z zaaresztowaniem; areszt, jako kara lżejsza, stosuje się do drobnych przestępstw.

Uwłaszczenie włościan, ob. chłopi.

Uwłosienie nadmierne, ob. hipertrichosis.

Uwznioślenie, sublimacja, ob. psychoanaliza.

Uxbridge, m. w hr. Middlesex (Anglja), nad rz. Colne, 13.000 mieszk.; odlewnie żelaza, budowa okrętów.

Uxor (łac.), żona, małżonka.

Uzara, wyciąg z korzenia bliżej nieznanej rośliny afrykańskiej z rodz. trojeściowatych (Asclepiadaceae); środek leczniczy, stosowany przy czerwonce.

Uzbekistan, sow. socj. rep. w rosyjskiej Azji środk., utworzona w październiku 1924 z aut. rep. Turkiestańskiej (ob.); obejmuje dawne państewka Chiwę i Bucharę, oraz te części rep. Turkiestańskiej, które nie wchodzą w obręb Turkmenistanu (ob.); 550.675 km², 4.400.000 mieszk.; stol. Samarkanda; inne m. Kokand, Buchara, Namangan i in.

Uzbekowie, lud turecko-tatarski wyznania mahometańskiego w ros. Azji środk. (Uzbekistan), dawniej dzielony przez władze rosyjskie na właściwych U. (w 1897 r. 726.000 głów.) oraz na Sartów (968.000), od 1923 uznany urzędownie za jeden naród; mieszkają również w płn. Afganistanie (ok. 400.000 głów).

Uzda, 1) rzemienna uprząż na głowę konia, z lejcami i żelaźcami do pyska, służąca do kierowania koniem; w dawnej Polsce znano uzdę „gończą" z węzdidłem gończem i uzdę „kry-gową" z nagębkiem; 2) przestrzeń między okiem i nasadą dzioba u ptaków.

Uzdolnienie, wrodzona albo nabyta dyspozycja w dziedzinie intelektualnej ew. ruchowej, przejawiająca się w większym lub mniejszym stopniu sprawności, osiągniętej w danej dziedzinie, np. w dziedzinie muzyki, matematyki, tańca, fechtunku itd.

Uzdrowiska, w myśl ustawy z 1922 za u. uważać należy: a) miejscowości, posiadające cieplice lub zdroje lecznicze, czyli tzw. zdrojowiska; b) stacje klimatyczne i letniska klimatyczne; c) kąpieliska morskie (art. 2). U. znajdują się pod specjalną opieką sanitarno-administracyjną Państwa (art. 1 i 5) oraz korzystają z odrębnych przywilejów, przyznawanych przez Państwo (art. 6—9). Ob. Tablica na szp. 723—728.

Uzębienia wzory, ob. wzory uzębienia.

Uzębienie, ob. zęby.

Uziembło Henryk, malarz polski, * 1879; kształcił się w Wiedniu i Krakowie; maluje sceny z życia ludu krakowskiego, uprawia również sztukę stosowaną. Wykonał wraz z Tetmajerem polichromję kościoła w Sosnowcu.

Uziemienie, w elektrotechnice połączenie przewodu z ziemią (której potencjał przyjmuje się za porównawczy — równy zeru), a właściwie z przewodzącemi częściami ziemi (woda). Warunkiem dobrego u. jest, żeby elektryczność rozkładała się z dostateczną ścisłością na całej ziemi. U. uskutecznia się przez przyłączenie do sieci rur wodociągów, a w braku ich przez wykopanie dołu aż do wody podskórnej i założenie płyty o wymiarach mniej więcej 1 × 1 metr, żelaznej lub miedzianej, z przewodnikiem, wyprowadzonym nazewnątrz. Jeżeli woda podskórna znajduje się zbyt głęboko, to zakłada się pod powierzchnią ziemi długie rozgałęzione druty.

Uziębło Lucjan, literat, * 1864; badacz przeszłości Wilna, zbieracz wspomnień wileńskich; napisał: „Zaniedbana niwa" (1902), „Szkoła kowieńska" (1904) i in.

Uznanie państwa, oświadczenie państw, składane państwu nowopowstałemu, że uważają je za przedmiot im równorzędny; uznanie państwa jest konieczne dla istnienia stosunków dyplomatycznych między niem a innemi mocarstwami.

Uzupełnienie danego zbioru (w teorji mnogości), zbiór, złożony z tych wszystkich przedmiotów, które nie należą do zbioru danego.

Uzurpacja (łac.), bezprawne przywłaszczenie władzy; uzurpator, przywłaszczyciel władzy.

Uzwojenie, drut, nawinięty spiralnie, np. przy elektromagnesach.

Użątek, zżęte zboże, plon zboża.

Użhorod (węg. Ungvár), stol. Rusi Podkarpackiej (Czechosłowacja), nad rz. Uhem, 20.300 mieszk.

Użice, m. pow. w Serbji (Jugosławja), nad rz. Cetynją, 6.000 mieszk.

Użocka przełęcz, przełęcz w Beskidach Wsch., na pograniczu z Czechosłowacją, 889 m. n. p. m.; trakt i kolej do Rusi Podkarpackiej.

Użowie, szczep Kumanów czyli Połowców, od którego wyprowadzono też nazwę Hucułów.

Użytkowanie skrzydeł, ob. venae alariae.

Użytkowanie, prawo używania rzeczy, których własność należy do kogoś innego, w taki sam sposób, jak to służy samemu właścicielowi, z obowiązkiem wszakże zachowania ich istoty. Użytkowanie może być ustanowione zarówno na majątku ruchomym, jak i nieruchomym; użytkownik ma prawo korzystania z wszelkiego rodzaju przychodów, jakie rzecz wydaje;

UZDROWISKA W POLSCE.

Lp.	Nazwa, położenie, źródła mineralne i t. p.	Środki lecznicze	Wskazania lecznicze
1	**Busk,** m. w pow. stopnickim (woj. kieleckie), wśród wzgórz, 5 zdrojów słono-siarczanych (temp. ok. 11°), zawierających siarkowodór, siarczany, oraz ślady jodu i bromu; borowina siarczana.	Zdroje do kąpieli, kąpiele mułowe.	Gościec przewl. mięśni i stawów; porażenia i niedowłady uraz. albo zapalne; wysięki błon surow.; przewl. zapal. narz. kob.; kiła, choroby skórne.
2	**Bystra,** w. w pow. bielskim (woj. śląskie), na Śląsku Cieszyńskiem, 470 m. n. p. m., st. klimatyczna u stóp Beskidów.	Zakład wodoleczn., kąpiele borowinowe i igliwiowe, leczenie elektr.	Choroby nerwowe, niedokrwistość; pocz. gruźl. płuc.
3	**Ciechocinek,** m. w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), solanka jodowo-bromowa, 11 źródeł.	Zdroje do picia: Nr. 2, Nr. 5 i Nr. 8, reszta kąpiel. i do wytwarzania soli; borowina solankowa; łazienki solank., borow., zakład wodoleczniczy.	Zołzy i krzywica; dna, skaza moczan.; gościec stawowy i mięśn.; przewlekły nieżyt dróg oddech.; przewl. chor. narządu krąż. (wczesne okresy sklerozy); przewl. cierp. narz. płc. kob.; nerwice; chor. żołądka, kiszek i wątroby.
4	**Czarniecka Góra,** letnisko, w pow. koneckim (woj. kieleckie), 500 m. n. p. m., wśród wielkich lasów, klimat podgórski, znaczna insolacja.	Zakład wodoleczniczo-dietetyczny.	—
5	**Druskieniki,** m. w pow. grodzieńskim (woj. białostockie), 200 m. n. p. m., miejsc. klimat., 18 źródeł słonych, zbliżonych do wód Ciechocinka i Kissingen.	Źródła do picia (Nr. 1 i Nr. 2); źródła do kąpieli, borowina i muł solankowy, kąpiele rzeczne.	Zołzy i krzywica; gościec stawowy i mięśn.; dna w okr. pocz.; chor. kobiece; nieżyt żołądka i jelit; nieżyt pęcherza i miedniczek nerk.; chor. skórne; ogólne otłuszczenie.
6	**Gdynia,** m. w pow. wejherowskim (woj. pomorskie), kąpielisko morskie nad Bałtykiem, klimat morski, zawierający w pow. dużą ilość ozonu.	Kąpiele morskie.	Zołzy, krzywica, niedokrwistość; przewl. nieżyt górn. dróg oddech.; wczesne okresy gruźl. płuc; chor. nerwowe (czynnościowe).
7	**Głębokie,** w. w pow. nowo-sądeckim (woj. krakowskie), szczawa alkaliczna.	Zdrój Kingi.	—
8	**Inowłódz,** m. w pow. rawskim (woj. warszawskie), nad Pilicą, st. klimat. wśród lasów.	—	—
9	**Inowrocław,** m. pow. (woj. poznańskie), 90 m. n. p. m., solanka jodowo-bromowa o zawart. 30% soli.	Solanka, ług, borowina.	Wskazania (ob. Ciechocinek).
10	**Iwonicz,** w. w pow. krośnieńskim (woj. lwowskie), 410 m. n. p. m., klimat podgórski, solanka jodowo-bromowa („Książe wód jodowych"), 4 zdroje (szczawy słono-jodowe): Karola, Amelji, Emmy i Heleny; zdrój Józefa zawiera oprócz tego żel.; stacja klimatyczna.	Zdroje do picia i kąpiele słono-jodowe, borowinowe i muł solankowy; zakład wodoleczniczy i ortopedyczny.	Zołzy, krzywica, kiła; gościec i dna; chor. kości, okostnej i stawów; przewl. chor. kobiece.
11	**Jaremcze,** w. w pow. nadwórniańskim (woj. stanisławowskie), st. klimatyczna u stóp Beskidów Wsch.	Zakład wodoleczniczy.	—
12	**Jastarnia,** w. w pow. puckim (woj. pomorskie), kąpielisko morskie nad Bałtykiem.	Kąpiele morskie.	Wskazania (ob. Gdynia).
13	**Jastrzębie,** w. w pow. rybnickim (woj. śląskie), solanka jodowo-bromowa radjoaktywna.	Kąpiele solankowe, borowinowe; hydro- i elektroterapja.	Gościec stawów i mięśni; zapalenie nerwów; chor. kob. i dziecięce (krzywica), nerwice, niedokrwistość, dna, chor. serca.
14	**Jaszczurówka** pod Zakopanem, w. w pow. nowotarskim (woj. krakowskie).	Jedyna cieplica obojętna, temp. stała wynosi 20·4°.	—
15	**Jaśkowice,** w. w pow. i woj. krakowskiem, 300 m. n. p. m., st. klimat.	Zakład wodoleczniczy.	—
16	**Jaworze,** w. pow, bielskim (woj. śląskie), 380 m. n. p. m., st. klimatyczna u stóp Beskidów Zach.	Zakład wodoleczniczy, kąpiele słoneczne.	Wskazania (ob. Bystra).
17	**Kosów,** m. w pow. i woj. stanisławowskim, 400 m. n. p. m., klimat podgórski; zakład leczniczy Dra Tarnawskiego.	Wodolecznictwo, kąpiele powietrzne, dieta.	Choroby nerwowe; niektóre przewlekłe chor. przewodu pokarm.; niedokrwistość; zołzy, skaza moczanowa.

Lp.	Nazwa, położenie, źródła mineralne i t. p.	Środki lecznicze	Wskazania lecznicze
18	**Krościenko,** mko w pow. nowotarskim (woj. krakowskie), 400 m. n. p. m., szczawa alkaliczna, 3 źródła radjoaktywne, najważn. źródło „Stefana" (składnik CO_2).	Źródło do picia; znakomita woda stołowa, wysyłana poza uzdrowisko.	Przewl. nieżyt żołądka; cierp. dróg oddech.; chor. narządów mocz.
19	**Krynica,** w. w pow. nowosądeckim (woj. krakowskie), 600 m. n. p. m., wśród malowniczo zalesionych wzgórz, klimat górski; 18 zdrojów, w użyciu 4: Zdrój Główny do picia i kąpieli; „Słotwinka" do picia i kąpieli; „Józefa" i Dobrodziej" do kąpieli; ostatnio czynne dwa nowe zdroje: „Zuber" b. silny i „Karol" moczopędny.	Zdroje do picia i do kąpieli; kąpiele mineralne i borowinowe; Zakład wodoleczniczy i fizjoterapeutyczny; zakład dietetyczny.	Blednica, chor. krwi; chor. serca i naczyń; nieżyt kwaśny śluz. żołądka, nieżyt jelit; nieżyt pęcherza, miedniczek nerk., przewl. zapalenie nerek; dna i skaza moczan.; chor. kobiece; chor. układu nerwowego (neurastenja).
20	**Krzeszowice,** m-ko w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie), 270 m. n. p. m., kilka zdrojów siarczano-wapiennych.	Kąpiele siarczane.	Dna, gościec stawowy: chor. skóry; porażenia i niedowłady uraz., przewl. wysięki błon surow.
21	**Lubień Wielki,** w. w pow. gródeckim (woj. lwowskie), 298 m. n. p. m., kilka zdrojów siarczano-wapiennych (z zawart. siarkowodoru) radjoaktywnych; zdrój Ludwiki.	Kąpiele siarczane, mułowe i borowinowe (siarczano-żelaziste), zakład zanderowski.	Dna, gościec stawowy; porażenia pourazowe; przewl. chor. kobiece; nieżyty dróg oddech.; chor. skóry.
22	**Maków,** m. w pow. myślenickim (woj. krakowskie), klimat podgórski, miejscowość klimatyczna.	Kąpiele w Skawie, kąpiele powietrzne.	—
23	**Morszyn,** w. w pow. stryjskim (woj. stanisławowskie), 320 m. n. p. m., wśród lasów, 6 zdrojów, solanka słono-gorzka; najważn. zdrój Bonifacego i Magdaleny.	Zdrój Bonifacego do picia, kąpiele solankowe, borowinowe (z zawart. kwasu mrówcz.), igliwiowe i solankowo-gazowe, kąpiele słoneczne; woda gorzka morszyńska, zbliżona do podobnych wód niemieckich.	Dna, otyłość; chor. wątroby (kamienie żółc.); przewl. cierp. przew. pokarm.; chor. nerw.; zołzy, krzywica; chor. kobiece.
24	**Muszyna,** mko w pow. nowosądeckim (woj. krakowskie), o 10 km. od Krynicy, klimat podgórski, miejsc. klimatyczna.	Kąpiele rzeczne.	—
25	**Nałęczów,** w. w pow. puławskim (woj. lubelskie), 250 m. n. p. m., szczawa żelazista.	Zdroje do picia, kąpiele mineralne, borowinowe (żelaziste), zakład wodoleczniczy i dietetyczny, fizjoterapja.	Blednica i niedokrwistość; przew chor. żołądka i kiszek; chor. pęcherza i miedniczek nerk.; chor. nerwowe; przewl. chor. kobiece.
26	**Niemirów,** m. w pow. rawskim (woj. lwowskie), źródła siarczano-wapienne radjoaktywne.	Kąpiele siarczane, borowinowe, wodolecznictwo.	Dna, gościec staw. i mięśn.; porażenia i niedowłady; choroby kobiece i chor. skóry.
27	**Nowe Miasto,** m. w pow. rawskim (woj. warszawskie). miejsc. klimatyczna.	Kąpiele rzeczne, zakład dietetyczny.	—
28	**Oblęgorek,** w. w pow. i woj. kieleckiem, szczawa alkaliczna.	Źródło Ursus.	—
29	**Ojców,** w. w pow. olkuskim (woj. kieleckie), w dolinie rz. Prądnika, 405 m. n. p. m., miejsc. klimatyczna.	Wodolecznictwo, kąpiele rzeczne i sztuczne kwaso-węgl., igliwiowe, fizjoterapja.	Chor. nerwowe, niedokrwistość; przewl. chor. dróg oddech. (pocz. gruźlica płuc).
30	**Otwock,** m. w pow. i woj. warszawskiem, wśród sosnowych lasów, miejsc. klimatyczna.	Kilka sanatorjów, wodolecznictwo, zakład dietetyczny.	Przewl. chor. dróg oddech. (pocz. gruźlica płuc); zołzy, krzywica, zimnica i anemja; przewlekłe choroby nerwowe.
31	**Puck,** m. w pow. i woj. pomorskiem, nad Bałtykiem, kąpielisko morskie.	Kąpiele morskie i powietrzne.	Wskazania (ob. Gdynia).
32	**Pustomyty,** w. w pow. i woj. lwowskiem, źródła siarczane.	Zakład kąpiel. siarczany, borowina siarczana.	—

Lp.	Nazwa, położenie, źródła mineralne i t. p.	Środki lecznicze	Wskazania lecznicze
33	**Rabka,** w. w pow. myślenickim (woj. krakowskie), 540 m. n. p. m., klimat podgórski, solanka jodowa-bromowa, 7 źródeł: Marji, Rafaeli, Kazimierza, Krakusa i in.; st. klimat.	Zdroje do picia i do kąpieli, kąpiele solankowe i borowinowe.	Zołzy, krzywica; gruźlica kości i stawów; dna i gościec; przewl. nieżyt dróg oddech.
34	**Rymanów,** m. w pow. sanockim (woj. lwowskie), 364 m. n. p. m, wśród lasów, klimat podgórski, szczawa słona z zawart. jodu i bromu, 4 zdroje (zdrój Klaudji zbliżony do Kissingen).	Zdroje do picia i do kąpieli; sól jodowo-bromowa; borowina.	Zołzy; nieżyty żołądka i jelit; przewl. chor. narz. płc. kob.; gościec stawowy i mięśn.; skaza moczanowa.
35	**Sławinek,** w. w pow. i woj. lubelskim, 4 zdroje wapniowo-żelaziste.	——	——
36	**Solec,** w. w pow. stopnickim (woj. kieleckie), zdroje siarczane (słono-wapn.-gorzkie).	Jedno źródło do picia i do kąpieli, kąpiele mułowe i igliwiowe.	Dna, gościec staw. i mięśn.; chor. zapalne stawów; zołzy, krzywica; chor. ukł. nerwow.; chor. skóry; przewl. chor. zap. narz. kob.
37	**Swoszowice,** w. w pow. i woj. krakowskiem, źródła siarczane.	Dwa zdroje do picia i kąpieli, borowina siarcz.	Wskazania (ob. Krzeszowice).
38	**Szczawnica,** w. w pow. nowotarskim (woj. krakowskie), 500 m. n. p. m., klimat podgórski (łagodny), szczawa alkaliczno-słona, 7 źródeł alkal.-słonych, radjoaktywnych: Magdaleny, Józefiny, Szymona, Stefana, Jana i in.	Źródła do picia, kąpiele słone, powietrzne, wodolecznictwo.	Chor. narz. oddech. (gruźl. płuc); nieżyt żołądka, niektóre cierpienia wątroby.
39	**Truskawiec,** w. w pow. drohobyckim (woj. lwowskie), wśród lasów, 400 m. n. p. m., klimat podgórski, łagodny, solanka siarcz.-słono-alkaliczna, liczne źródła solankowe radjoaktywne: Marji, Bronisławy i in., zdrój „Naftusia", szczawa alkaliczna.	Zdroje do picia i do kąpieli; kąpiele solankowe, siarczane i borowinowe.	Zołzy, krzywica; gościec, dna, otłuszczenie; przewl. chor. narz. krążenia, przewl. chor. narz. mocz. i choroby kob.; niedowład jelit; cierp. dróg żółciowych; przewl. nieżyty dróg oddechowych; zapal. nerwów.
40	**Ustroń,** m-ko w pow. cieszyńskim (woj. śląskie), miejsc. klimatyczna nad Wisłą.	Zakład kąpieli mułowych.	——
41	**Wisła,** w. w pow. bielskim (woj. śląskie), stacja klimatyczna podgórska wpobliżu Baraniej Góry.	Zakład wodoleczniczy.	——
42	**Worochta,** w. w pow. nadwórniańskim (woj. stanisławowskie), 700 m. n. p. m., klimat górski, st. klimatyczna i turystyczna.	Sanatorjum Dra Michalika.	Chor. dróg oddechowych (gruźlica).
43	**Wysowa,** w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie), 525 m. n. p. m., zdroje mineralne podobne do Krynicy i Żegiestowa.	Zakład zdrojowy.	Wskazania (ob. Żegiestów).
44	**Zakopane,** m. w pow. nowotarskim (woj. krakowskie), ok. 900 m. n. p. m., klimat górski, wielkie natężenie promieni słon., słynna st. klimatyczna i turystyczna w Polsce.	Liczne zakłady lecznicze: Sanatorjum Czerwonego Krzyża, sanatorjum Dra Hawranka, sanatorjum Dra Dłuskiego (1050 m. n. p. m.) na b. wys. poziomie urządzeń nowocz.; liczne zakłady wodolecznicz. i dietet.	Chor. przewl. narz. oddech.; gruźlica płuc., gruźlica narz. ruchu i grucz. chłonnych; zimnica i następstwa.
45	**Zawoja,** w. w pow. makowskim (woj. krakowskie), 530 m. n. p. m., u stóp Babiej Góry, klimat podgórski, st. klimatyczna.	——	——
46	**Żegiestów,** w. w pow. nowosądeckim (woj. krakowskie), 486 m. n. p. m., szczawa wapniowo-żelazista, zbliżona do wód krynickich.	Zdrój do picia, kąpiele mineralne, borowinowe i rzeczne.	Blednica i chor. krwi; przewl. chor. żołądka i jelit; chor. nerw.; przewl. choroby kobiece.

jeżeli użytkowanie nie zostało określone przez termin, to kresem jego jest w każdym razie śmierć użytkownika.

Użytkowe rośliny, ob. rośliny użytkowe.

Używki, ciała organiczne pochodzenia przeważnie roślinnego, przeznaczone do użytku codziennego i działające podniecająco na układ nerwowy: alkohol, kawa, herbata, kakao, tytuń, przyprawy itp.; nadużywanie u. jest szkodliwe dla zdrowia.

Uździenica, uzda bez wędzideł.

V

V, spółgłoska w alfabecie łacińskim, odpowiadająca polskiej literze W; w skróceniach oznacza: vide — obacz, verte — przewróć, vel — albo; chemiczny symbol pierwiastka wanadu; w mechanice i statyce budowli oznacza siłę pionową (wzgl. składową pionową siły ukośnej).

Va banque (franc.), w grze hazardownej gra o całą sumę w banku.

Vaal, pr. dopływ rz. Oranje w Afryce Płd., dług. 680 km.

Vaasa, ob. Waza.

Vacat (łac.), wakuje: wolne, niezajęte miejsce.

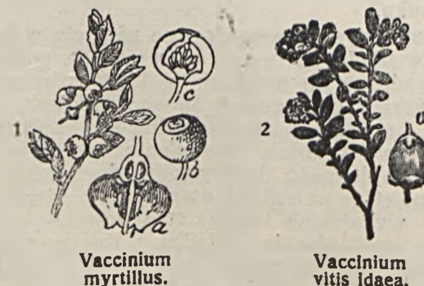
Vacatio causaria (łac.), uwolnienie z powodu kalectwa.

Vacatio honesta (łac.), uwolnienie z powodu starości.

Vaccinae (łac.), ob. szczepionki.

Vaccinatio, wakcynacja, ob. ospy szczepienie.

Vaccinium, borówka, krzewy lub podkrzewy z rodziny Ericaceae (wrzosowate), właściwe płn. umiark. strefie. V. myrtillus, czernica (Rys. 1; *a* kwiat w przekroju podłużnym, *b* jagoda, *c* jagoda w przekroju), drobny podkrzew, tworzący u nas często obfite podszycie sosnowych borów; ma liście szeroko eliptyczne, żywo zielone, spodem nagie, na zimę opadające, kwiaty czerwonawo-zielonkawe, wyrastające pojedyńczo z kątów liści; kwitnie IV—V. Owoce — czarne jagody, są jadalne oraz znajdują zastosowanie przy wyrobie win owocowych. V. uliginosum, b. bagienna, krzew 15—80 cm. wys., o liściach szeroko zaokrąglonych, spodem sino-zielonych, opadających, kwiatach białych lub różowawych, zebranych po kilka w grona na końcach gałązek; kwitnie V—VI. Owoce — sino oszronione jagody, mają własności odurzające. Rozpowszechniona na torfowiskach, w wilgotnych lasach. V. vitis idaea, b. brusznica (Rys. 2; *a* kwiat), krzew 15—60 cm. wys., o liściach zimotrwałych, skórzastych, z brzegiem podwiniętym, zwierzchu ciemno-zielonych, lśniących, spodem jaśniejszych, gruczołowato kropkowanych kwiatach białych lub różowych, zebranych w zwisłe grona na końcach gałązek; kwitnie V—VII; pospolita u nas w lasach i na wrzosowiskach. Jagody w stanie dojrzałym koralowo-czerwone, zwane pospolicie borówkami lub brusznicami, używane są na konfitury, do wyrobu win owocowych. Gatunek płn. amerykański V. macrocarpum, b. wielkoowocowa, jest niekiedy uprawiany jako krzew owocowy w Europie zach.; owoce dochodzą wielkości wiśni.

Vaccinium myrtillus. Vaccinium vitis idaea.

Vacherot Etienne, filozof francuski, * 1809, † 1897; 1839—52 prof. w Sorbonie; napisał: „La métaphysique et la science", „Histoire de l'école d'Alexandrie", „Le nouveau spiritualisme" i in.

Vacquerie Auguste, dziennikarz i autor dramatyczny francuski, * 1818, † 1895; napisał: „Jean Baudry", „Tragaldabas" i in.

Vacs, m. w komitacie Peszt-Pilis-Solt (Węgry płn.), nad Dunajem, 20.000 mieszk.; siedziba bisk., katedra z XVIII w.; winnice; pamiętne licznemi walkami z Turkami w 1597 i 1684, bitwą Węgrów z Rosjanami w 1849.

Vacuolae, wodniczki, mniej lub więcej liczne przestrzenie różnej wielkości, w postaci wypełnionych płynem pęcherzyków lub kanalików, zawarte w protoplazmie komórek roślinnych i zwierzęcych. Bardzo znamienne zwłaszcza dla pierwotniaków (Protozoa), u których, jako tzw. wodniczki odżywcze, bezładnie rozrzucone w plazmie, służą do trawienia pobranego pokarmu, lub też są zlokalizowane w określonych tylko miejscach ciała komórkowego w postaci tzw. wodniczek tętniących, które, kurcząc się rytmicznie, umożliwiają wydalanie płynnych produktów przemiany materji.

Vacuum (łac.), próżnia; vacuus, próżny.

Vadder Lodowyck de, malarz flamandzki, * 1605, † 1655; z dzieł „Trzej rycerze" (Gal. monachijska).

Vade in pace! (łac.), idź w pokoju!

Vade retro satanas! (łac.), odstąp szatanie!

Vadem, jednostka długości w żegludze holenderskiej = 1,6988 m.

Vademecum (łac., idź ze mną), książka, podręcznik w formacie kieszonkowym.

Vadianus de Watt Joachim, poeta, * 1484, † 1551; rektor akademji wiedeńskiej; po zwiedzeniu żup solnych w Wieliczce i Bochni ogłosił ich opis: „De salisfodinis Bochnensis narratio" (1605).

Vadium, ob. wadjum.

Vadsö, najbardziej ku płn.-wsch. wysunięty port Norwegji, nad Varangerfiordem, 1.900 mieszk.

Vaduz, stol. ks. Lichtenstein, niedaleko pr. brzegu Renu, 1.200 mieszk.; zamek.

Vae invalidis! (łac.), biada słabym!

Vae soli! (łac.), biada człowiekowi samotnemu!

Vae victis! (łac.), biada zwyciężonym! według Liwjusza okrzyk zwycięskiego wodza Gallów Brennusa w czasie rokowań z Rzymianami ok. 390 przed Chr.

Vaenius (Veen) Otto, malarz flamandzki, * 1558, † 1629; dzieła: Powołanie św. Mateusza", „Miłosierdzie św. Mikołaja", „Żywot N. M. P.", „Wskrzeszenie Łazarza".

Vaga Perino del, malarz włoski, * 1500, † 1547; przyjaciel i uczeń Rafaela; freski i ozdoby Palazzo Doria w Genui.

Vagans (łac., wędrujący), w dawnej muzyce wokalnej piąty głos zespołu, nazwany tak, ponieważ mógł to być drugi sopran lub drugi tenor (najczęściej), uzupełniający cztery głosy (sopran, alt, tenor, bas).

Vagantes (łac.), w średniowieczu duchowni, wyświęcani na kapłanów, nie posiadający żadnego urzędu kościelnego; przenosili się często z miejsca na miejsce, pełniąc przygodnie funkcje kapłańskie; święcenia takich księży (ordinatio vaga) zabronił sobór trydencki; wytworzyli oni specjalny rodzaj wesołej poezji średniowiecznej w jęz. łacińskim.

Vagina, pochwa, nazwa końcowego odcinka wewnętrznych narządów płciowych żeńskich, służącego do wprowadzania męskiego organu kopulacyjnego (penis) przy spółkowaniu, oraz do wydalania z ciała matki dojrzałych jaj, wzgl. żywego potomstwa. W celu przechowania spermy, złożonej w akcie płciowym, pochwa wielu zwierząt komunikuje się ze specjalnemi zbiornikami nasiennemi (receptacula seminis). Pod względem rozwojowym, pochwa kręgowców odpowiada zrośniętym z sobą końcowym odcinkom przewodów Müllera (ductus Mülleri). U ssaków jest to narząd z reguły nieparzysty, tylko torbacze (Marsupialia), posiadające podwójną macicę, mają dwie pochwy. Pochwę kobiecą stanowi mięsisty, nader rozciągliwy, sprężysty przewód, dług. 7—9 cm., wysłany delikatną błoną śluzową i otwierający się nazewnątrz do przedsionka pochwy (vestibulum vaginae) wąskim, szczelinowatym otworem, zw. wejściem do pochwy (introitus vaginae). Górny odcinek pochwy, obejmujący szyjkę wpuklonej do niej części pochwowej macicy (pars vaginalis uteri), tworzy kolistą szczelinę, której głębsza część tylna nazywa się tylnem, płytsza zaś przednia przednim sklepieniem pochwy (fornix vaginae posterior resp. anterior). W szczelinie sklepień pochwy gromadzi się nasienie męskie (ejakulat), wytryśnięte przy stosunku, przyczem skurcze mięśnia zwieracza pochwy (musculus bulbocavernosus) i dźwigacza odbytu (m. levator ani), zwężając pochwę, utrudniają wówczas wypływanie ejakulatu nazewnątrz. W stanie fizjologicznego spoczynku obie ściany pochwy, przednia, dług. 7—9 cm., i tylna, dług. 9—11 cm., bezpośrednio przylegają do siebie. Wzdłuż wałkowatych wzniesień obu tych ścian tworzy błona śluzowa pochwy liczne fałdy poprzeczne, silnie rozwinięte u dziewic i kobiet młodych, zwane zmarszczkami pochwowemi (rugae vaginales), ustawionemi w tzw. przednie i tylne rzędy zmarszczek (columna rugarum anterior i posterior). Wielokrotne stosunki płciowe i porody powodują stopniowy zanik i wygładzanie się zmarszczek. Wąski, sam w sobie, otwór zewnętrzny pochwy przesłania w znacznym stopniu u dziewic błona dziewicza (hymen, zonula virginea) przeważnie półksiężycowatego (hymen semilunaris) lub pierścieniowatego (h. annularis) kształtu. Ulega ona przerwaniu przy pierwszym akcie płciowym (defloratio). Pierwszy poród niszczy błonę zupełnie; pozostałe nieznaczne resztki noszą nazwę strzępków błony dziewiczej lub strzępków mirtowych (carunculae hymenales resp. myrtiformes). Prócz kobiety, błona dziewicza istnieje u małp, małpiatek, kopytnych, gryzoni i torbaczy. Biologiczne i fizjologiczne znaczenie tego utworu dokładnie nie jest znane.

Vaginalis, pochwowy.

Vaginismus, pochwica, bolesny skurcz mięśni krocza, występujący niekiedy u kobiet nerwowych przy próbach spółkowania.

Vaginitis, ob. kolpitis.

Vaginoscopia, badanie pochwy zapomocą wziernika.

Vagotonia, stan wzmożonego napięcia układu nerwów błędnych (nervus vagus), pojęcie, wprowadzone do patologji w 1910 przez prof. wiedeńskich Eppingera i Hessa; przejawy v.: łatwe pocenie się, oziębienie kończyn, wzmożony ślinotok, zwolnienie akcji serca i tętna, skłonność do napadów dychawicy oskrzelowej (asthma bronchiale), zwiększone wydzielanie soku żołądkowego (stąd częste owrzodzenia żołądka i dwunastnicy), skłonność do skurczów mięśniówki żołądka i jelit, eozynofilja we krwi. Przeciwstawieniem v. jest sympaticotonia.

Vagus, nervus vagus, inaczej pneumogastricus, nerw błędny, nazwa 10-ej pary nerwów czaszkowych (mózgowych), odchodzących u kręgowców (Vertebrata) od dołu równoległobocznego (fossa rhomboidea); nerw mieszany (czuciowo-ruchowo-wydzielniczy); dochodzi do narządów wewnętrznych ustroju (do krtani, serca, płuc,

przełyku, pęcherza pławnego, żołądka i narządów górnej części brzucha dochodzą włókna ruchowe n. bł.; włókna czuciowe unerwiają śluzówkę gardła, tchawicy i przełyku oraz zewnętrzny przewód słuchowy); należy do tzw. układu nerwowego wegetatywnego czyli autonomicznego. W ustroju żywym n. v. znajduje się stale w stanie pewnego (fizjologicznego) napięcia.

Vah, ob. Wag.

Vaihinger Hans, filozof niemiecki, * 1852; prof. we Wrocławiu, Freiburgu badeńskim, Wiedniu i w Halli; dzieła: „Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft", „Die Philosophie des Als-Ob"; założyciel od 1896 „Kantstudien", od 1918 „Annalen der Philosophie".

Vaillant Jean Baptiste, marszałek Francji, * 1790, † 1872; w. 1845 kierował fortyfikacją Paryża, 1849 marszałek, 1854—59 minister wojny, 1860—70 minister dworu.

Vaillant Marie Edouard, polityk francuski, * 1840, † 1915; 1871 organizator i członek Komuny paryskiej; przywódca blankistów.

Vaillant Wallerant, malarz i sztycharz flamandzki, * 1623, † 1677; jeden z pierwszych zastosował technikę mezzotinto, wynalezioną przez Ludwiga von Siegena; pozostawił około 200 plansz, przeważnie portretów i scen rodzajowych.

Valabrègue Albin, komedjopisarz francuski, * 1853; utwory: „Les vacanses du miariage", „Durand et Durand", „Le premier mari de France" i in.

Valais (Le), francuska nazwa kantonu Wallis w Szwajcarji.

Valcea (Balcea, Balcza albo Bilcea), prow. na Wołoszczyznie (Rumunja), 4.239 km², 191.000 mieszk.; gł. m. Rimnicul-Valcea.

Val-de-Grâce, niegdyś klasztor, ufundowany w Paryżu 1645—65 przez królową francuską Annę Austrjaczkę; od czasów W. Rewolucji szpital wojskowy i wojskowa szkoła sanitarna.

Valdepeñas, m. w prow. Ciudad Real (Hiszpanja środk.), nad rz. Jalon, 25.200 mieszk.; produkcja wina czerwonego.

Valdes Leal Juan de, malarz hiszpański, * 1630, † 1691; z dzieł: „Wniebowzięcie", „Madonna złotników", „Biczowanie Chrystusa".

Valdieri, m-ko w prow. włoskiej Cuneo, w dolinie Gesso, 2.300 mieszk.; 8 źródeł siarczanych.

Valdivia, m. port. i stol. prow. V. w Chile płd. (Am. Płd.), 27.000 mieszk.; przemysł spożywczy, handel.

Vale (łac.), bądź zdrów!

Valence, stol. dep. Drôme (Francja płd.-wsch.), nad Rodanem, 28.700 mieszk.; siedziba bisk., zabytki z czasów rzymskich; przemysł spożywczy, handel owocami.

Valencia, 1) ob. Walencja; 2) stol. stanu Carabobo w Wenezueli (Am. Płd.), 29.500 mieszk.; uniwersytet; wyroby bawełniane.

Valencia de Alcantara, m. ufortifikowane w prow. Cáceres (Hiszpanja), 9.400 mieszk.

Valenciennes, m. w dep. Nord (Francja płn.), nad rz. Skaldą, 34.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny, dawniej wyrób słynnych koronek; wpobliżu kop. węgla.

Valens, cesarz rzymski, od 364 z bratem swym Valentinianusem współwładca państwa dla Wschodu; 366 pobił antycesarza Prokopjusza; † w bitwie z Wizygotami pod Adrjanopolem 378.

Valentia, wyspa na płd.-zach. wybrzeżu Irlandji, 26 km²; punkt wyjścia kabla telegraficznego do Ameryki.

Valentin Jean de Boullongue, zw. le V., malarz francuski, * 1591, † 1634; z dzieł: „Koncert", „Sąd Salomona", „Stary skrzypek".

Valentin Veit, współczesny historyk niemiecki, * 1885; wydał: „Bismarck und seine Zeit" (1915), „Kolonialgeschichte der Neuzeit" (1915), „Deutschlands Aussenpolitik, 1890—1918" (1921) i in.

Valentinianus, imię trzech cesarzy rzymsk.: 1) V. I Flavius 364—375, * 321, oddał Wschód jako współrządcy swemu bratu Valensowi, pobił Alemanów, † 375 w czasie wyprawy na Kwadów; 2) V. II, syn poprzedn., 375 współwładca swego brata Gracjana, zamordowany 392; 3) V. III Flavius Placidus, następca (od 423) Honorjusza; zamordowany 455 przez Petronjusza Maximusa.

Valentinus, 1) ob. Walentyn św.; 2) filozof i teolog aleksandryjski, jeden z wybitniejszych twórców gnostycyzmu; nauczał do 135 w Aleksandrji, do 160 w Rzymie.

Valenza, m. w prow. Alessandria (Włochy), na pr. brzegu Po, 10.700 mieszk.

Valera Eamon de, polityk irlandzki, * 1883; działacz niepodległościowy, w czasie powstania 1916 aresztowany, skazany na karę śmierci, ułaskawiony na dożywotnie więzienie, w 1917 uwolniony, od 1917 prezes Sinn-feinu; w 1919 wybrany przez południowo-irlandzkie Zgromadzenie Narodowe prezydentem republiki irlandzkiej, w 1922 złożył tę godność i wystąpił przeciwko rządowi irlandzkiemu.

Valera Juan, poeta hiszpański, * 1827, † 1905; napisał powieści: „Pepita Iimenez", „Las ilusiones del doctor Faustino" i in.

Valeriana, kozłek, zioła trwałe z rodziny Valerianaceae (kozłkowate), właściwe przeważnie północnej umiarkowanej strefie. W Europie rozpowszechniony jest V. officinalis, k. lekarski, bylina o łodydze prosto wzniesionej, niegałęzistej, bruzdowanej, 3—20 dm. wys., liściach pierzastodzielnych, zwykle 11—21 listkowych, kwiatach obupłciowych, wonnych, dzwonkowatych, barwy różowawej lub lila, zebranych w baldachokształtne kwiatostany. Wyrasta na łąkach wilgotnych, w zaroślach. Kwitnie VI—VIII. Z kłączy i korzeni „Radix Valerianae" tego gatunku otrzymuje się nalewkę walerjanową (tinctura valeriana), stosowaną w medycynie jako środek uspakajający.

Valerianaceae, kozłkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rubiales (marzanowe). Należą tu rośliny zielne lub podkrzewy z liśćmi naprzeciwległemi, często pierzasto-

dzielnemi, bez przylistków, kwiatami słabo grzbietobrzusznemi, o koronie 4—5 krotnej, 3 pręcikach, słupku trójkrotnym, z jedną tylko komorą rozwiniętą; owoc orzeszkowaty. Rodzina ta właściwa jest okolicom śródziemnomorskim i Ameryce Płd. Ważniejsze rodzaje: Centhranthus, Valeriana, Valerianella.

Valerianella, roszpunka, zioła roczne z rodziny Valerianaceae (kozłkowate), właściwe okolicom śródziemnomorskim. W Polsce uprawiana jest jako roślina warzywna V. olitoria, r. warzywna, o łodydze 1—3 dm. wys., widlasto gałęzistej, liściach łopatkowato-lancetowatych, całobrzegich, kwiatach niebieskich, w główkokształtnych pęczkach na szczytach rozgałęzień łodygi; młode liście jadane są pod postacią sałaty.

Valerianus Publius Licinius, cesarz rzymski 253—60, powołany na tron przez legjony gallijskie; w 254 uczynił swego syna Galliena współregentem; dostał się do niewoli perskiej pod Edessą w 260; † 266 w Persji.

Valerius, rzymski ród patrycjuszowski: 1) Publius V., konsul 509 przed Chr., wydał prawa, dotyczące swobód politycznych obywateli rzymskich (Leges Valeriae); 2) Lucius V. Flaccus, konsul wraz z Cynną, przeciwnik Sulli.

Valerius Flaccus, epik rzymski, † ok. 90 po Chr., autor epopei „Argonautica", poświęconej cesarzowi Wespazjanowi, wzorowanej na analogicznym utworze Apolonjusza z Rodos.

Valerius Maximus, historyk rzymski w I w. po Chr.; napisał „Factorum et dictorum memorabilium libri IX".

Valerius Publius Cato, poeta rzymski I-go wieku przed Chr., przywódca kierunku poetyckiego, do którego zaliczał się również Katullus.

Valéry Paul Ambroise, poeta francuski, * 1871; symbolista; utwory: „Album de vers anciens", „La jeune Parque", „Charmes ou Poèmes" i in.

Valetta (La), stol. i gł. port wyspy Malty na m. Śródziemnem, 26.000 mieszk.

Valideh, tytuł matki sułtana tureckiego.

Validol, związek organiczny, walerjanian mentolu; środek uspokajający, stosowany najczęściej przy nerwicy serca.

Valjevo, m. okręg. w Serbji (Jugosławja), 7.000 mieszk.

Valla Laurentius, humanista włoski, * ok. 1407, † 1457; kanonik i sekretarz papieski; napisał: „De elegantia latinae linguae" (wyd. 1471) i in.

Valladolid, 1) stol. prow. V. (Hiszpanja środk.), dawna stol. Starej Kastylji, 77.000 mieszk.; katedra z XVI w., uniwersytet z 1346, muzeum archeologiczne; przemysł lniany, jedwabniczy, wyroby złote i srebrne; 2) inaczej Morelia (ob.).

Valle Pietro della, podróżnik włoski, *.1586, † 1652; badał Wschód 1614—26 w charakterze pielgrzyma; ogłosił „Viaggi in Turchia, Persia ed India" (2 t., 1662—63).

Valle de Cauca, prow. Kolumbji (Am. Płd.), 10.825 km², 272.000 mieszk.; stol. Cali.

Valleix'a punkty, punkty bolesne na dotyk przy nerwobólach (neuralgia), opisane przez lekarza paryskiego François V. (* 1807, † 1855); odpowiadają punktom wyjścia na powierzchnię (pod skórę) większych pni nerwowych lub ich rozgałęzień.

Vallejo, m. w stanie Kalifornji (St. Zj. Am. Płn.), 21.100 mieszk.

Vallès Jules, socjalistyczny pisarz i polityk francuski, * 1833, † 1885; 1871 członek komuny; napisał powieść „Jacques Vingtras".

Vallisneria, nurzaniec, rośliny słodkowodne z rodziny Hydrocharitaceae (żabiściekowate). Najbardziej znany jest gatunek V. spiralis, n. śrubowaty, rozpowszechniony w okolicach zwrotnikowych i w Europie płd.; roślina rozdzielnopłciowa o liściach podwodnych, wstęgowatych, kwiatach żeńskich, osadzonych pojedyńczo na długich, śrubowato skręconych szypułkach, kwiatach męskich skupionych w główkowate krótkoszypułkowe kwiatostany. W okresie rozkwitania kwiaty żeńskie wypływają na powierzchnię wody i wówczas następuje ich zapylenie przez pyłek kwiatów męskich, które, oderwawszy się od szypułek, pływają po wodzie swobodnie; po zapłodnieniu kwiaty żeńskie, skręcając szypułki, skrywają się pod wodą, by tam wykształcić owoce.

Vallombrosa, niegdyś opactwo benedyktyńskie w Toskanji, założone 1015, skasowane 1866.

Vallotton Félix, malarz i grafik francuski, * 1865, † 1926; przedstawiciel kierunku syntetycznego, wyrazisto traktowanej formy; m. in. drzeworyty „Maski" do książki R. de Gourmonta, zawierające portrety współczesnych znakomitości.

Valls, m. w prow. Tarragona (Hiszpanja), 12.600 mieszk.; pamiętne zwycięstwem Francuzów nad Hiszpanami 25. II. 1809.

Valmiera, ob. Wolmar.

Valmy, w. w dep. Marne (Francja wsch.), 400 mieszk.; pamiętna zwycięstwem wojsk francuskich nad Prusakami 20. IX. 1792.

Valois, obecnie depart. Oise i Aisne w prow. Ile-de France (Francja), stol. Crépy; dawniej hrabstwo, od 1406 księstwo, oddane przez Filipa III w 1285 jego trzeciemu synowi, Karolowi; potomkowie Karola stanowili młodszą gałąź dynastji królewskiej we Francji, zwaną Valois (Walezjusze), która w 1328 w osobie Filipa VI otrzymała tron francuski; w linji głównej V. posiadali tron francuski do 1498 (Karol VIII), w bocznych (Orléans i Angoulême) do 1589 (Henryk III).

Valois Georges, ekonomista i polityk francuski; należał do rojalistów, zgrupowanych w „Ligue d'Action Française"; 1925 wystąpił z niej, tworząc samodzielną organizację faszystowską oraz pismo „Le Nouveau Siècle"; inicjator związków zawodowych, opartych na współdziałaniu wszystkich czynników, biorących udział w produkcji; napisał: „L'homme qui vient" (1906), „La Monarchie et la classe

ouvrière" (1910), „L'économie nouvelle" (1919), „La Reconstruction économique de l'Europe" (1922) i in.

Valona, m. port. w Albanji, nad Adrjatykiem, 6.500 mieszk.; wpobliżu włoska wysepka Saseno; uprawa fig i oliwek.

Valor notarum (łac.), wartość nut.

Valparaiso, stol. prow. V. i port w Chile (Am. Płd.), nad oceanem Spokojnym, 182.200 mieszk.; uniwersytet; przemysł metalurgiczny, browary, fabr. tytuniu; punkt wyjścia kolei transandyjskiej.

Valsalva Antonio Maria, anatom włoski, * 1666, † 1723; prof. w Bolonji.

Valsalvy próba, usiłowanie silnego wydechu przy zatkanym nosie i ustach, powodujące wypuklenie (nazewnątrz) błony bębenkowej wskutek zagęszczenia powietrza w trąbce Eustachjusza i w uchu środkowem; przy pękniętej błonie bębenkowej otrzymuje się przy próbie V. charakterystyczny świszczący szmer powietrza, wydostającego się nazewnątrz.

Vals-les-Bains, miejscowość kąpielowa w dep. Ardèche (Francja), nad rz. Volane, 4.400 mieszkańców; źródła mineralne alkaliczne.

Value received (ang.), pokwitowanie; wartość otrzymana.

Valuta per dato (łac.), wartość według dnia dzisiejszego, procent podług dnia dzisiejszego.

Valvae (łac., podwójne drzwi), w zool. nazwa obu połówek muszli małży (Lamellibranchiata).

Valverde, 1) gł. m. wyspy Ferro w grupie Wysp Kanaryjskich, 7.000 mieszk.; 2) V. del Camino, m. w Andaluzji w prow. Huelva (Hiszpanja płd.), 7.000 mieszk.

Valvula, w anatomji zastawka, szcz. zastawki sercowe (ob. serce, zastawki).

Valvula Bauhini, ob. Bauhina zastawka.

Valvula bicuspidalis, ob. mitralna zastawka.

Valvula ileocaecalis, ob. Bauhina zastawka.

Valvula mitralis, ob. mitralna zastawka.

Valvula spiralis, zastawka spiralna, śrubowato skręcony fałd śluzówki w jelicie cienkiem u wielu ryb: Selachii (spodouste), Ganoidei (kostołuskie) i Dipnoi (dwudyszne). Służy do zwiększenia powierzchni chłonnej jelita.

Valvula tricuspidalis, ob. trójdzielna zastawka.

Vambery Armin, podróżnik i orjentalista węgierski, * 1832, † 1913; zwiedził 1863 całą Persję i Azję środkową; prof. uniw. w Budapeszcie; napisał: „Podróż do Azji środk." (1873), „Islam w XIX-em stuleciu" (1875) i in.

Vampyrus spectrum, wampir, ssak z rodziny Phyllostomatidae (liścionose); podrząd Microchiroptera, rząd Chiroptera (nietoperze). Dług. ciała ok. 16 cm., siąg błon lotnych 70 cm. Nozdrza uposażone w lancetowato zaostrzony wyrostek. Uszy dość duże, z koziołkiem (tragus) u wejścia. Warga dolna opatrzona dwiema nagiemi brodawkami. Ogon szczątkowy. Zamieszkuje Brazylję płn. i Gujanę. Żywi się przeważnie owocami, jada również i owady. Wcale nie napastuje zwierząt i ludzi śpiących, jak mu to niesłusznie przypisują. Podania tego rodzaju odnoszą się w rzeczywistości do innych amerykańskich nietoperzy, np. do zamieszkującego Amerykę Środk. (Meksyk, Boliwja) Desmodus rotundus, który w rzeczywistości napada niekiedy na konie i muły i wysysa im krew.

Van (holend.), z, przed nazwiskiem oznacza miejscowość, z której pochodzi dany ród szlachecki.

Van der Waals Johannes Dietrich, fizyk holenderski, * 1837, † 1923; od 1877 prof. fizyki w Amsterdamie; 1910 otrzymał nagrodę Nobla; liczne prace z nauki o cieple i termodynamiki; podał słynny wzór na stan gazu.

Van der Waalsa wzór, wzór na stan gazów niedoskonałych i cieczy, będący rozszerzeniem prawa Clapeyrona, słusznego tylko dla gazów doskonałych; wzór ten daje zależność pomiędzy ciśnieniem, objętością i temperaturą bezwzględną pewnej masy gazu. Do wzoru tego wchodzą cztery wielkości stałe, z których jedna zależna jest od sił międzycząsteczkowych, druga od objętości, zajmowanej przez cząsteczki gazu, trzecia jest tzw. „stałą gazu" i zależy od jego rodzaju, czwarta jest wielkością stałą dla wszystkich gazów i równą spółczynnikowi ich rozszerzalności cieplnej.

Van Diemena cieśnina, cieśnina między wyspami Kiu-sziu (Japonja) a Tanega i Jaku.

Van Diemena zatoka, zatoka w Australji płn. między płw. Coburg a wyspą Melville.

Van Diemena ziemia, pierwotna nazwa Tasmanji.

Van Dyck, ob. Dyck van Anthonis.

Van Eyck, ob. Eyck.

Van Loo Jacob, malarz holenderski, * 1614, † 1670; przedstawiciel kierunku akademickiego szkoły amsterdamskiej; z dzieł: „Parys i Oenone".

Van Loo Jean Baptiste, malarz francuski, * 1684, † 1745; portrecista; z dzieł: portrety Ludwika XV, Marji Leszczyńskiej, Stanisława i Katarzyny Opalińskich, „Institution de l'Ordre du Saint-Esprit par Henri II".

Vána Jan, literat czeski, * 1848, † 1915; lingwista, wydawca szeregu słowników, tłumacz dzieł filozofów i estetyków angielskich, autor studjów literackich.

Vana sine viribus ira est (łac.), próżny jest gniew bezsilnego.

Vanbrugh John sir, dramaturg i architekt angielski, * 1664, † 1726; komedje: „The Relaspe", „The provoked wife", „The Confederacy"; budowa zamku Blenheim pod Oxfordem.

Vancouver, wyspa na oceanie Spokojnym, odkryta 1774 przez Hiszpanów, należąca do bryt. Kolumbji (Kanada), 33.100 km², 20.000 mieszk.; górzysta, do 2.200 m. wys., liczne fiordy, pokryte wielkiemi lasami sosnowemi, bogactwa mineralne (kop węgla, rudy żel. i miedzi), rybołówstwo; gł. m. Victoria, stol. bryt. Kolumbji.

Vancouver, 1) m. port. nad oceanem Spokojnym, na wybrzeżu bryt. Kolumbji w Kanadzie (Am. Płn.), 180.000 mieszk. (wielu Chińczyków); fabr. maszyn, papiernie, cukrownie, handel drzewem i jedwabiem, budowa okrętów; 2) m. w stanie Waszyngton (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Kolumbją, 12.600 mieszk.

Vancouver George, żeglarz angielski, * 1758, † 1798; towarzysz Cooka w jego 2-ej i 3-ej podróży, 1790 kierownik wyprawy do wybrzeży płn.-zach. Ameryki; napisał „A voyage of discovery to the North Pacific Ocean and round the world in the years 1790—95" (3 t., 1798).

Vančura Jindrich, uczony czeski, historyk i tłumacz historycznych dzieł Ernesta Denisa, * 1855; prace: „Koniec niepodległości czeskiej", „Czechy po klęsce pod Białą Górą", „Wojna" i in.

Vančura Józef, prawnik czeski, * 1870; profesor prawa rzymskiego na uniwersytecie w Pradze.

Vandal Albert, historyk francuski, * 1853, † 1910; liczne prace o okresie napoleońskim.

Vandalitia, ob. Andaluzja.

Vandamme Dominique René, generał francuski, * 1770, † 1830; jeden z najdzielniejszych i najmniej wykształconych generałów Napoleona; 1792 sformował oddział ochotników, 30. VIII. 1813 wzięty do niewoli pod Kulm i wysłany na Syberję, po powrocie 18. VI. 1815 pobił wraz z Grouchy Prusaków pod Wavre; po upadku Napoleona wygnany z Francji.

Vanderbilt Cornelius, przemysłowiec amerykański, zwany „królem kolejowym", * 1794, † 1877; zapomocą szczęśliwych spekulacyj stał się jednym z najbogatszych ludzi świata.

Vandervelde Emile, belgijski polityk i teoretyk socjalizmu, adwokat, * 1866; od 1894 poseł do parlamentu, wielokrotny minister; przedstawiciel ewolucyjnego kierunku w socjalizmie; napisał: „Le collectivisme et l'évolution industrielle" (1900), „Le socialisme et l'agriculture" (1906), „Problèmes d'après guerre" (1918), „Le socialisme contre l'Etat" (1922) i in.

Vanellus cristatus, czajka, ptak z rodziny Charadriidae (siewki); podrząd Limicolae, rząd Charadriiformes. Dług. ciała ok. 34 cm. Dziób prosty, cienki, na końcu zgrubiały, krótszy od głowy. Na głowie długi, wąski czubek z piór. Upierzenie zwierzchu zielone, metalicznie połyskujące; spód biały, pióra nadogonowe i podogonowe rudawe. Wierzch głowy i podgardle czarne. Skrzydła szerokie, tępo zaokrąglone. Wydaje głos charakterystyczny, płaczliwie przeciągły. Gnieździ się na trawiastych kępach wśród bagien, na podmokłych łąkach, zalewiskach itp. Przelotna. Bardzo pospolita w całym kraju.

Vanessa, rusałka, nazwa rodzaju motyli z rodziny Nymphalidae; podrząd Frenatae, rząd Lepidoptera (łuskoskrzydłe). Należą tu liczne gatunki, zwykle duże i świetnie ubarwione; np. Vanessa io, pawie oczko; Vanessa (Pyrameis) atalanta, admirał; V. cardui, osetnik; V. antiopa, żałobnik; V. polychroa, rusałka wierzbowiec; V. urticae, pokrzywnik i w. in.

Vanikoro, jedna z wysp Santa Cruz, 164 km².

Vanilla, wanilja, rodzaj storczyków (rodzina Orchidaceae) nadrzewnych z okolic zwrotnikowych. Najważniejszy gat. V. planifolia, w. płaskolistna (tab. Rośl. użyt. I. 9), pochodząca z Meksyku, powszechnie uprawiana w okolicach zwrotnikowych; pędy długie, czepiające się kory drzew zapomocą korzeni przybyszowych, liście naprzemianległe, eliptyczne, kwiaty okazałe, biało-zielonawe, zebrane w grona. Owoce — torebki do 20 cm. dług., mięsiste, pękające po dojrzeniu dwoma podłużnemi szwami, używane pod nazwą wanilji jako przyprawa korzenna i stosowane w perfumerji. Kwiaty wanilji w dzikim stanie są zapylane przez pewne motyle i tylko wówczas wydają owoce; kwiaty wanilji, uprawianej w innych okolicach świata (Madagaskar, Seszele, Jawa), gdzie tych motyli niema, muszą być zapylane sztucznie. W miesiąc po zapyleniu owoce wanilji, początkowo zielone i bez zapachu, zaczynają żółknąć; wówczas zbiera się je, poddaje fermentacji i suszy; dzięki tym czynnościom owoce nabierają zapachu i pokrywają się białemi kryształkami waniliny. Najlepsze gat. wanilji pochodzą z wyspy Réunion.

Vanini Lucilio, filozof i wolnomyśliciel włoski, * 1584; napisał: „Amphitheatrum aeternae providentiae" (1615); „De admirandis naturae arcanis" (1616); oskarżony o ateizm, spalony na stosie 1619 w Tuluzie.

Vanitas vanitatum (łac.), próżność nad próżnościami (słowa Salomona).

Vannes, stol. dep. Morbihan w Bretanji (Francja płn.-zach), 21.400 mieszk.; siedz. bisk., muzeum archeologiczne, szkoła hydrograficzna i artyleryjska.

Vannucci, ob. Perugino Pietro.

Vansová-Medvecká Tereza, literatka słowacka, * 1857; redaktorka czasopisma „Denica"; napisała powieści: „Sierota Podhradskich", „Suplikant", „Zapowiedzi", „Danko i Janko" i in.

Vanua Lava, największa wyspa Banka na oceanie Spokojnym, 352 km², 2.000 mieszk.; górzysta, porośnięta lasem; od 1921 pod wspólnym zarządem ang.-francuskim; port Patterson.

Vanua Levu, bryt. wyspa z grupy Fidżi, wraz z sąsiedniemi wyspami 6.492 km², 30.000 mieszkańców; do 1.260 m. wys. (Mount Thurston).

Vanua Mbalavu, wyspa w grupie Fidżi, 80 km², 1000 mieszk.

Vanves, m. w dep. Seine (Francja), płd. przedmieście Paryża, 16.000 mieszk.; fort.

Vanvitelli Luigi, architekt neapolitański, * 1700, † 1733; budowa pałacu królewskiego de Caserte.

Vapereau Louis Gustave, literat francuski, * 1819, † 1906; twórca „Dictionnaire universel des contemporains" (6 wyd. 1893).

Vaporarium (łac.), łaźnia parowa.

Vaquez'a choroba cechuje się nadmiernem powiększeniem ilości czerwonych ciałek krwi (7—10 miljonów w 1 mm³) oraz powiększeniem śledziony; charakterystyczną cechą chorych jest żywo czerwone zabarwienie twarzy i widocznych błon śluzowych.

Var, rz. we Francji płd., wpada do morza Liguryjskiego, dług. 120 km.

Var, dep. Francji płd.-wsch., 6.023 km², 323.000 mieszk., stol. Draguignan.

Vara (łokieć), jednostka długości w Hiszpanji i Ameryce hiszp. = 0,835 m., w Portugalji i Brazylji = 1,1 m.

Varangerfjord, najbardziej ku północy wysunięty fiord norweski na oceanie Lodowatym Płn., niezamarzający, dług. 110 km., szer. 53 km.; płn.-wsch. wybrzeże należy od 1920 do Finlandji.

Varanidae, warany, nazwa rodziny gadów (Reptilia) z rzędu Sauria (jaszczurki). Wielkie, drapieżne jaszczurki o wydłużonej szyi. Zęby duże, zakrzywione ku tyłowi. Język głęboko rozcięty, w stanie spoczynku ukryty w specjalnej pochewce. Tułów smukły, kończyny silne, pięciopalcowe z długiemi, ostremi pazurami. Ogon znacznej długości. Odznaczają się wielką siłą i zręcznością. Zwierzęta lądowe lub nawpół wodne. Należy tu kilka gatunków rodzaju Varanus, np. V. niloticus, waran nilowy, rozpowszechniony w Afryce płn., dochodzący wraz z ogonem do 170 cm. dług. Ubarwienie grzbietu ciemno zielone w czarne plamy i żółte pręgi, spód biały, brunatno pręgowany. Przebywa głównie nad brzegami wód. Żywi się myszami, małemi ptakami, jaszczurkami, żabami, owadami itp., prócz tego pożera jaja krokodyle i świeżo wylęgnięte młode. Jako wróg krokodyli, był czczony w starożytnym Egipcie. Pozatem inne gatunki, jak np. V. griseus i V. salvator.

Varanus, ob. Varanidae.

Varazze, m. port w prow. Genui (Włochy), nad zat. Genueńską, 10.300 mieszk.

Varaždin, m. w Chorwacji (Jugosławja), nad rz. Drawą, 14.000 mieszk., zamek; do 1918 stol. komitatu węg.

Varchi Benedetto, historyk włoski, * 1503, † 1565; autor historji Florencji z lat 1527—38.

Vardanes, ob. Kubań.

Vardar, ob. Wardar.

Vardö, m. i forteca nad Varangerfjordem, w okręgu Finnmarken (Norwegja płn.-wsch.), 3.000 mieszk.; połów ryb, wyrób tranu.

Vare, redde mihi legiones meas! (łac.). Varusie, oddaj mi moje legjony! według Swetonjusza okrzyk ces. Augusta na wiadomość o klęsce Varusa.

Varennes-en-Argonne, m. w dep. Meuse (Francja płn.), nad rz. Aire, 1.100 mieszk.; pamiętne aresztowaniem Ludwika XVI 22. VI. 1791.

Varese, m. w prow. Como (Włochy płn.-zach.), nad jez. V., 21.600 mieszk.; przemysł jedwabniczy.

Vargas Louis de, malarz hiszpański, * 1502, † 1568; z dzieł: „La Gamba", „Pokłon pasterzy".

Vari, ob. Prosimiae.

Varia (łac.), rzeczy różne, rozmaitości.

Variabilitas (łac.), zmienność; variabilis, zmienny. Ob. zmienność.

Variae sunt rerum figurae (łac.), różnie się rzeczy przedstawiają.

Varicella, ob. ospa wietrzna.

Varices (łac.), liczb. pojed. varix, ob. żylaki.

Varices haemorrhoidales, ob. hemoroidy.

Varicocoele, rozszerzenie żył (żylaki) powrózka nasiennego (funiculus spermaticus); częściej zdarza się po stronie lewej, niż prawej; bywa cierpieniem wrodzonem.

Varietas, odmiana, nazwa pewnego zespołu osobników danego gatunku rośliny lub zwierzęcia, różniących się od innych (tzw. typowych) osobników tegoż gatunku, mniej lub więcej znacznemi, dziedziczącemi się odchyleniami. O ile w obrębie gatunku odchylenia dotyczą tylko pojedyńczych, nielicznych osobników, wówczas zespół różnic od typu zowie się aberacją (aberratio).

Varietas delectat (łac.), rozmaitość bawi.

Variétés (franc.), teatr, w którym odbywają się różnorodne przedstawienia.

Varillaeus Pyrhys de Varille, publicysta francuski, nauczyciel w rodzinie Sanguszków w Polsce, † 1780; szereg rozpraw o stosunkach polskich: „Lettre sur l'éducation d'un seigneur polonais" (1757), „Refléxions politiques sur la Pologne" (1772) i in.

Varillas Antoine, historyk francuski, * 1626, † 1696; napisał „Histoire des hérésies", obejmującą okres 1374—1589.

Varin Jean, ob. Warin Jean.

Variola, ob. ospa naturalna.

Variolatio, warjolacja, szczepienie ludziom lub zwierzętom zawartości krost lub strupów ospowych. U zwierząt (koni, krów) powoduje schorzenia miejscowe, u ludzi wywołuje ogólną ospę o stosunkowo łagodnym przebiegu; w. u zwierząt rozpoczął Jenner, u ludzi stosowana była niegdyś na Wschodzie; do Europy przeniesiona została w 1717 przez Lady Montegue. Obecnie w. u ludzi, jako metodę niebezpieczną, zastępuje szczepienie ochronne tzw. krowianki czyli vacciny.

Variolois, ob. ospówka.

Varius Rufus, poeta rzymski epoki Augusta, autor tragedyj (zachowało się kilka fragmentów); pierwszy wydawca Eneidy.

Varnhagen von Ense Karl August, pisarz niemiecki, * 1785, † 1858; pisał biografje, pamiętniki; zbiór „Ausgewählte Schriften" (19 tomów, 3 wyd. 1887).

Varnsdorf, m. pow. w żupie Česka Lipa (Czechosłowacja), 20.200 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Varola most, pons Varoli, część podstawy mózgowia, łącząca rdzeń przedłużony z tzw. konarami mózgu (pedunculi cerebri); ma kształt szerokiej płaskiej taśmy; zawiera ośrodki IV—VIII-ej pary nerwów czaszkowych oraz ważne szlaki nerwowe (ruchowe i czuciowe).

Varoli pons, ob. Varola most.

Varolio (Varolius) Constanzo, anatom włoski, badacz budowy mózgu, prof. w Bolonji i Rzymie, * 1543, † 1575; główne dzieło: „De nervis opticis".

Varotari Alessandro il Padovanino, malarz włoski, ob. Padovanino.

Varro Marcus Terentius (Warron), ob. rzymska literatura.

Varro Publius Terentius, zw. Atacinus, poeta rzymski, * 82 przed Chr.; dzieła (zachowane fragmenty): „Wojna sekwańska" (Walki Cezara z Arjowistem), satyry, epopea „Argonauci".

Varus Publius Quinctilius, wódz rzymski, od 6 r. po Chr. namiestnik w Germanji, w 9 r. pobity przez Arminijusza w lesie Teutoburskim, odebrał sobie życie.

Vas, komitat w zach. Węgrzech, 4.877 km², 394.000 mieszkańców.

Vas, w anat. naczynie, ob. naczynia chłonne, naczynia krwionośne.

Vas deferens, przewód nasienny, nasieniowód, parzysty kanał, rozwijający się z zarodkowego przewodu Wolffa (ob.), służący do wyprowadzania spermy, wytworzonej w jądrach (testes). U samców ryb spodoustych (Selachii) i płazów (Amphibia), v. def. jednocześnie pełni funkcję moczowodu. U mężczyzny jest to grubościenny przewód, dochodzący do 45 cm. dług., rozpoczynający się w dolnej części moszny (scrotum), bezpośrednio od przewodu najądrza (ductus epididymidis). Po wyjściu z worka mosznowego, v. def. przebiega wraz z naczyniami i nerwami nasiennemi w postaci tzw. sznurka wzgl. powrózka nasiennego (funiculus spermaticus), wkracza do kanału pachwinowego (canalis inguinalis), przechodzi na tylną ścianę pęcherza moczowego, rozszerzając się przytem w tzw. bańkę nasieniowodu (ampulla vasis deferentis) i łączy się tutaj z przewodem pęcherzyka nasiennego (vesicula seminalis, ob.). Końcowy odcinek nasieniowodu, uchodzący do części krokowej cewki moczowej, tworzy tzw. ductus ejaculatorius, przewód wytryskowy.

Váša Paweł, literat i publicysta czeski, * 1874; historyk literatury; napisał „Katechizm historji literatury czeskiej" i in.

Vasa capillaria, naczynia włoskowate, ob. włoskowatość.

Vasa Malpighii, cewki Malpighi'ego, cewkowate utwory gruczołowe, ektodermalnego pochodzenia, uchodzące do jelita tylnego i pełniące rolę narządów wydzielniczych u stawonogów (Arthropoda).

Vasa sanguinea, ob. naczynia krwionośne.

Vasa vasorum, naczynia odżywcze naczyń, małe naczynia krwionośne, przebiegające w ściance większych naczyń, przeznaczone do ich odżywiania.

Vásárhely, Maros Vásárhely, ob. Osorhei.

Vasari Giorgio, architekt, malarz i biograf włoski, * 1511, † 1574; uczeń Andrea del Sarto, naśladowca Michała Anioła, pracował w Rzymie i Florencji; główną jego budowlą jest pałac Uffizich we Florencji; napisał dzieło biograficzne o artystach włoskich: „Vite de piu eccellenti Architetti, Pittori ed Scultori" (1550).

Văscăuti, ob. Waszkowce.

Vasco Fernandez, malarz portugalski, † między 1541 a 1543; autor czterech obrazów ołtarzowych katedry w Vizen; z nich „Św. Piotr" i „Domine quo vadis?" zyskały mu przydomek „Grand V.".

Vasco da Gama, ob. Gama Vasco da.

Vasconcellos Carolina Michaelis, żona Joaquima V., romanistka, * 1851, † 1925; prof. w Oporto; wydawała włoskich i hiszpańskich autorów, napisała: „Historja literatury portugalskiej", „Uriel da Costa" i in.

Vasconcellos Joaquim da Fonseca e, literat portugalski, * 1849; napisał: „Reforma de ensino de bellas artes" (3t., 1877—79), „Goësiana" (4 t., 1879—81) i in.

Vascularisatio, unaczynienie, zespół wszystkich naczyń krwionośnych, zaopatrujących w krew dany narząd.

Vaselinum oxydatum, ob. vasogen.

Vaslui, m. pow. w Mołdawji wsch. (Rumunja), 10.000 mieszk.

Vasmer Max, slawista, * 1886, objął katedrę slawistyki w uniw. berlińskim po prof. A. Brücknerze. Red. „Zeitschrift f. slawische Philologie" i „Grundriss d. slaw. Phil. u. Kulturgesch.". Prace: „Osteurop. Ortsnamen" (1921), „Untersuchungen üb. d. ältesten Wohnsitze d. Slawen" (1923) i w. in.

Vasoconstrictores nervi, nerwy, zwężające światło naczyń krwionośnych (tętniczych, prawdopodobnie i żylnych), wykryte w 1851 przez Claude Bernard'a; należą do układu nerwu współczulnego (n. sympathicus); podrażnienie v. n. powoduje wzrost ciśnienia krwionośnego (tętniczego); przeciwstawieniem do v. n. są vasodilatatores n.

Vasodilatatores nervi, nerwy, rozszerzające światło naczyń krwionośnych; przebiegają, przeważnie pomieszane z nerwami zwężającemi (vasoconstrictores n.), i tylko do niektórych narządów dochodzą jako nerwy samodzielne.

Vasogen, vaselinum oxydatum, utleniona wazelina, masa żółto-brunatna, gęsta, o oddziaływaniu słabo alkalicznem, stosowana, jako zaróbka do maści; z wodą tworzy emulsję; rozpuszcza wiele leków (jod, jodoform, ichtjol, rtęć, kamforę itp.) i ułatwia ich wchłanianie.

Vasomotores nervi, nerwy naczynioruchowe, nerwy, regulujące wielkość światła naczyń krwionośnych.

Västeras, ob. Westeras.

Vasto d' Aimone, m. w prow. Chieti (Włochy środk.), 15.000 mieszk.; rybołówstwo.

Vat (beczka), miara objętości w Holandji = 1 hl., dawniej jako miara wódki = 225 l., jako miara wina = 931,34 l.

Vater Abraham, anatom i botanik niemiecki, prof. w Wittenbergu, * 1684, † 1751;

odkrył w 1720 wspólne ujście przewodów żółciowego i trzustkowego w dwunastnicy (tzw. uchyłek V.) i w 1741 zakończenia nerwów czuciowych w skórze (tzw. ciałka V.-Pacini'ego).

Vater-Pacini'ego ciałka, ob. Pacini'ego ciałka.

Vateria, drzewa z rodziny Dipterocarpaceae (dwuskrzydlcowate), właściwe Azji zwrotn. V. indica, drzewo kopalowe, rośnie w Indjach Wsch., na Cejlonie, Seszelach; wydziela przy nacięciu kory pnia żywicę, twardniejącą na powietrzu; kora używana jest na werniksy oraz do kadzenia; z nasion otrzymywany jest tłuszcz, łój malabarski „Piney Tallow", stosowany przy wyrobie świec, mydła.

Vatnajökull, najw. lodowiec na wyspie Islandji, 9.000 km², do 1.900 m. wys.

Vattel Emmerich von, dyplomata szwajcarski, * 1714, † 1767; 1746 poseł saski w Bernie; napisał „Droit des gens" (1758).

Vauban Sébastien le Prêtre de, marszałek Francji, inżynier wojskowy, * 1633, † 1707; w 1669 gen. insp. fortów, 1703 marszałek; stworzył własny system fortyfikacji, założył szereg twierdz; twórca kanału langwedockiego i portu w Toulon.

Vaucanson Jacques, mechanik francuski, * 1709, † 1782; twórca słynnych automatów.

Vaucheria, glony nitkowate z klasy Chlorophyceae (zielenice), rozpowszechnione w stojących wodach słodkich oraz na wilgotnej ziemi na całej kuli ziemskiej.

Vaucluse, dep. w Prowancji (Francja płd.-wsch.), 3.578 km², 220.000 mieszk.; dawniej posiadłość papieska, stol. Avignon; miejsce pobytu Petrarki 1337—53.

Vaud (Pays de), niem. Waadt, kanton w Szwajcarji zach., między jez. Genewskiem a Neuchatelskiem, 3.252 km², 311.000 mieszk. (przeważnie Francuzów); znaczny przemysł, zegarmistrzostwo, wyrób instrumentów muzycznych, fabr. czekolady; stol. Lozanna.

Vaud.

Vaughan Henry, zw. Silurist, poeta angielski, * 1622, † 1695; napisał poematy religijno-mistyczne: „The retreat", „Beyond the veil" i in.; „Works" (1896).

Vaugirard, płd.-zach. dzielnica Paryża, 200.000 mieszk.

Vautier Benjamin, malarz szwajcarski, * 1829, † 1898; obrazy rodzajowe: „Pierwsza godzina lekcji tańca", „Wesele chłopskie".

Vauvenargues Luc Clapier marquis de, filozof-moralista francuski, * 1715, † 1747; autor „Réflexions et maximes", „Introduction à la connaissance de l'esprit humain".

Vaux, jeden z fortów Verdun (Francja), 8 km. na płn.-wsch. od twierdzy, słynny z walk obronnych w 1916.

Vauxhall, płd.-zach. dzielnica Londynu.

Vavau, płn. grupa brytyjskich wysp Tonga, 187 km².

Vchynský ze Vchynic, ob. Kinsky.

Veber Jean, malarz i grafik francuski, * 1864; portrety, alegorje, karykatury, sceny fantastyczne.

Vecchietta Lorenzo di Pietro malarz i rzeźbiarz włoski, * ok. 1412, † 1480; z dzieł: bronzowe Tabernaculum w katedrze sieneńskiej, „Wniebowstąpienie".

Vecchio Palma Jacopo, malarz wenecki, ob. Palma.

Vecellio Tiziano, malarz wenecki, ob. Tycjan.

Veda (sanskr., wiedza), zbiór pism literatury hinduskiej z przed 800 r. przed Chr., dotyczących wierzeń religijnych i kultu; składają się na nie: 1) Rigveda, 2) Samaveda, 3) Yajurveda i 4) Atharvaveda.

Vedanta, system filozoficzny monizmu Hindusów z okresu, późniejszego od ksiąg Veda.

Veen Otto van Vaenius, malarz flamandzki, ob. Vaenius.

Vega Garcilaso de la, poeta hiszpański, * 1503, † 1536; wiersze liryczne, poematy pasterskie.

Vega (La), stol. prow. V. na wyspie i w rep. San Domingo (Antyle), 8.000 mieszk.

Vega Lope Felix Carpio de, komedjopisarz hiszpański, * 1562, † 1635; autor ok. 1.500 komedyj, jeden z twórców narodowej sztuki scenicznej hiszpańskiej.

Vegetius Flavius Renatus, rzymski dostojnik, * ok. 383, † ok. 450 po Chr.; autor zarysu wojskowości rzymskiej oraz podręcznika weterynarji, tzw. mulomedicina.

Veggio Maffeo (Vegius Maffeus), humanista i pedagog włoski, * 1406, † 1458; prof. poezji i prawa na uniw. w Pawji; autor traktatu pedagogicznego „De educatione liberorum et eorum claris moribus libri sex" (1491).

Veglia, ob. Krk.

Vehiculum contagii, przenośnik zarazy, np. komar z rodzaju Anopheles, przenoszący zarazki zimnicy (malarji).

Veile, m. okręg. w Danji, nad Veilefjordem, 22.000 mieszk.; przemysł.

Veintena, do 1848 złota moneta hiszpańska.

Veit Philipp, malarz niemiecki, * 1793, † 1877; z dzieł: „Triumf religji", „N. M. P. w chwale".

Veji, dawny gród Etrusków, zdobyty przez Rzymian pod wodzą Camillusa 396 przed Chr.; pozostałości koło Isola di Farnese.

Vel (łac.), albo, czyli.

Vela Vincenzo, rzeźbiarz włoski, * 1822, † 1891; liczne posągi i pomniki: „Spartacus", „Kolumb", „Ostatnie dni Napoleona", „Cavour" i in.

Vela Učka, ob. Monte Maggiore.

Velarium (łac.), w staroż. Rzymie zasłona ponad teatrem, osłaniająca widzów od blasku i żaru słonecznego.

Velasquez Diego Rodriguez de Silvay, malarz hiszpański, * 1599, † 1660; głowa szkoły hiszpańskiej, jeden z najlepszych portrecistów świata, pracował w Sewilli i Madrycie; dzieła: „Pijacy", „Kuźnia Wulkana", „Chrystus na krzyżu", „Las Lanzas", „Poddanie Bredy", „Prząśniczki", portrety dam dwo-

ru Filipa IV, papieża Inocentego X, „Wenus z lustrem".

Velbert, m. w Nadrenji (Prusy), 24.500 mieszkańców; przemysł metalowy, fabr. tytuniu i cygar.

Veld, nazwa stepowych obszarów (1.000—1.300 m. wys.) w Afryce płd.

Velde Adrian van de, malarz holenderski, * 1636, † 1672; pejzaże, widoki miast i wsi.

Velde Esaias van de, malarz holenderski, * ok. 1590, † 1630; pejzaże i obrazy rodzajowe; główne dzieła w muz. w Amsterdamie.

Velde Willelm van de (młodszy), malarz holenderski, * 1633, † 1707; od 1677 malarz nadworny króla angielskiego, pracował w Amsterdamie i Londynie; malował widoki i bitwy morskie: „Wystrzał armatni", „Okręt na pełnem morzu".

Veldes (słoweń. Bled), miejscowość kuracyjna w Krainie (Jugosławja), nad jez. Bled; sanatorjum, zakład kąpielowy.

Velebit, łańcuch górski w Karście w Chorwacji i Dalmacji (Jugosławja); najw. szczyt Vaganjski Vrh, 1.758 m. wys.

Veleda lub **Velleda**, ob. Weleda.

Velenovský Józef, botanik czeski, * 1858; prof. uniw. w Pradze; napisał „Filozofja natury" i in.

Veles, m. w Macedonji serbskiej (Jugosławja), nad rz. Wardarem, 20.000 mieszk.; siedziba arcybisk.; winnice, hodowla jedwabników.

Veleslavina (z) Daniel Adam, drukarz i uczony czeski, * 1545, † 1599; prace: „Kalendarz historyczny", „Kroniki dwie o założeniu państwa czeskiego", cztery „Słowniki" i in. W odziedziczonej po teściu, Melantrichu z Aventina, drukarni wydał wiele dzieł uczonych współczesnych i przedruków wydawnictw dawniejszych.

Velez Malaga, m. w prow. Malaga (Hiszpanja płd.), nad rz. Velez, 25.000 mieszk.; zamek maurytański.

Velez Rubio, m. w prow. Almeria (Hiszpanja), nad rz. Chirivel, 10.100 mieszk.; źródła mineralne.

Veliger, charakterystyczna, wolno pływająca larwa morskich mięczaków z rzędów Prosobranchia (przodoskrzelne) i Opisthobranchia (tyłoskrzelne), poruszająca się za pośrednictwem urzęsionego żagielka (velum). Pod względem morfologicznym odpowiada larwie trochophora (ob.) pierścienic.

Velino, rzeka we Włoszech, l. dopływ Nery w dorzeczu Tybru, wypływa z Abruzzów, tworzy trzy wodospady („Cascate delle Marmore", 200 m. głęb.), dług. 74 km.

Velleius Paterculus Gaius, historyk rzymski w czasach Tyberjusza, którego sławił przesadnie; napisał „Historia Romana".

Velletri, m. w prow. rzymskiej (Włochy), 22.000 mieszk.

Vellore, ob. Wellur.

Veloce (włosk.), biegle, lotnie wyraz muzyczny, używany przy grze instrumentalnej, zwłaszcza fortepianowej.

Velpeau Louis, chirurg francuski, * 1795, † 1867; prof. w Paryżu; V. opatrunek, opatrunek unieruchomiający przy złamaniach obojczyka.

Velsen albo **Velzen**, w. i letnisko w prow. Holandja Płn. (Holandja), 29.000 mieszk.

Velum, żagiel, żagielek, 1) nazwa kolistej, uposażonej we włókna mięsne obwódki ektodermalnej, występującej na dolnej, wklęsłej stronie dzwona hydromeduz (Medusae craspedotae). Odgrywa ważną rolę przy pływaniu; 2) urzęsiony narząd ruchowy u planktonicznej larwy veliger (ob.); 3) nazwa dwóch trójkątnych płatów skórnych, okrytych nabłonkiem migawkowym i mieszczących się w okolicy otworu gębowego u małży (Lamellibranchiata). Utwory te służą do napędzania, zawieszonego w wodzie pokarmu; 4) v. palatinum, podniebienie miękkie.

Vena (łac.), żyła, ob. żyły.

Vena cava, ob. krwi obieg.

Venae alariae, żyłki wzgl. żeberka skrzydłowe, delikatne kanaliki chitynowe, stanowiące rusztowanie skrzydeł owadów, komunikujące się z jamą ciała. Służą do unerwienia i odżywiania skrzydeł oraz doprowadzają do nich powietrze. W tym celu żyłki te stoją w związku z układem nerwowym, u. krążenia i systemem tchawkowym. Ułożenie, ilość i przebieg żyłek są bardzo rozmaite u różnych owadów.

Venaepunctio (łac.), nakłucie żyły w celu dokonania upustu krwi (250—500 cm³) lub w celu pobrania próbki (5—10 cm³) do badań analitycznych.

Venaesectio (łac.), przecięcie żyły w celu dokonania upustu krwi; wykonywa się najczęściej na jednej z powierzchownych żył przedramienia.

Venaissin, hrabstwo i posiadłość papieska 1272—1790; obecnie dep. Vaucluse (Francja).

Venantius Fortunatus, poeta łaciński, * ok. 535, † 600 po Chr.; prezbiter w Poitiers; pisał utwory religijne i świeckie prozą i wierszem.

Venator, ob. łowczy.

Vendée (Wandea), dep. Francji zach., nad Atlantykiem, 7.016 km², 397.300 mieszk.; stol. Roche-sur-Yon.

Vendémiaire, nazwa pierwszego miesiąca w kalendarzu rewol. franc. (22 września — 21 października); 13 V. czwartego roku republiki (4. X. 1795) stłumił gen. Bonaparte rojalistyczne powstanie sekcyj paryskich przeciwko konwentowi.

Vendetta (włosk.), krwawa zemsta za krew przelaną.

Vendôme, m. w dep. Loire-et-Cher (Francja środk.), nad rz. Loarą, 10.000 mieszk.

Vendôme, hrabstwo od 1412 w rękach Burbonów, od 1515 księstwo we Francji; tytuł linji Burbonów; Antoni ks. V., * 1518, † 1562; od 1555 król Navarry, 1557—62 przywódca hugonotów; syn jego, Henryk IV, król francuski, dał księstwo V. swemu naturalnemu synowi, Cezarowi ks. V. (* 1594, † 1655); wnuk tego ostatniego, Louis Joseph, * 1654, † 1712, min. francuski; linja V. wygasła w 1727 na Filipie, bracie poprzedniego.

Vendôme, plac w Paryżu ze słynną kolumną Wielkiej Armji, 44 m. wys., okrytą bronzami z 1.200 armat, zdobytych w 1805.

Venena, ob. trucizny.

Venerabilis (łac.), szanowny, czcigodny.

Venerari parentes liberos decet (łac.), dzieci winny czcić rodziców.

Venereus morbus (łac.), choroba weneryczna.

Veneris mons, ob. mons pubis.

Venetus Paulus, ob. Sarpi Paolo.

Venezia, ob. Wenecja.

Venezia Euganea, kraina (compartimento) we Włoszech płn.-wsch., 24.547 km², 3,733.000 mieszk.; obejmuje prowincje: Belluno, Padua, Rovigo, Treviso, Udine, Vicenza, Venezia i Verona.

Venezia Giulia, kraina we Włoszech płn.-wsch., 9.530 km², 940.000 mieszk.; utworzona w 1923 z ziem, odebranych Austrji, obejmuje Istrję, Gorycję, wyspy dalmatyńskie i okręg Zara; gł. ośrodki Triest i Pola (bez Fiume).

Venezia Tridentina, kraina we Włoszech płn., 14.037 km², 648.000 mieszk. (ok. 250.000 Niemców); utworzona w 1923 z ziem, odebranych Austrji, obejmuje płd. Tyrol; gł. ośrodki: Trydent, Bolzano i Meran.

Veneziano Antonio di Francesco, malarz włoski z XIV w.; freski z życia św. Rainera w Campo Santo w Pizie.

Venezuela, ob. Wenezuela.

Veni Creator, (łac. przybądź, Stwórco!), początkowe wyrazy hymnu, śpiewanego w dzień Zesłania Ducha Świętego i przy niektórych ważniejszych obrzędach kościelnych.

Veni, vidi, vici (łac.), przybyłem, ujrzałem, zwyciężyłem; słowa Juljusza Cezara, w których doniósł przyjacielowi swemu, Amincjuszowi, o zwycięstwie swojem pod Zelą nad Farnacesem, królem Pontu.

Venia legendi (łac.), dosł. pozwolenie na czytanie; prawo wykładania w szkole akademickiej, udzielane docentowi po przedstawieniu wydziałowi rozprawy habilitacyjnej i złożeniu odpowiednich egzaminów.

Venizelos Eleutherios, grecki mąż stanu, * 1864; 1899—1901 minister sprawiedliwości, 1910—15 prezydent ministrów i minister wojny, zwolennik czynnego wystąpienia Grecji po stronie ententy; po abdykacji króla Konstantyna (czerwiec 1917) prezydent ministrów do 1920; 1924 prezydent ministrów, nie utrzymał się długo i wyjechał zagranicę.

„Venkov", wielki dziennik stronnictwa agrarjuszów czeskich.

Venlo, m. w prow. limburskiej (Holandja), nad rz. Mozą, 21.200 mieszk.

Venosa, m. w prow. Potenza (Włochy), 9.500 mieszk.; w staroż. Venusia, miejsce urodz. Horacego.

Venostasis, ob. hiperaemja.

Vent (Iles sous le), ob. Wyspy pod Wiatrem.

Venter, ob. brzuch.

Venter non habet aures (łac.), żołądek nie ma uszu.

Ventimiglia, m. port. i twierdza w prow. Porto Maurizio (Włochy płn.-zach.), 14.000 mieszk.

Ventnor, m. w hr. Hampshire (Anglja), na płd. wybrzeżu wyspy Wight, 6.100 mieszk.; stacja klimatyczna, kąpiele morskie.

Ventôse, szósty miesiąc w kalendarzu rewol. franc. (19. II.—20. III).

Ventotene, jedna z wysp w archipelagu Pontyjskim.

Ventoux (Mont), szczyt w Alpach wapiennych w Prowancji, w dep. Vaucluse, 1912 m. wys.

Ventre à terre (franc.), galopem, w cwał, co koń wyskoczy.

Ventriculus, gaster, stomachus, żołądek, 1) nazwa rozszerzonej, najobszerniejszej części przewodu pokarmowego u kręgowców (Vertebrata), połączonej od przodu z przełykiem (oesophagus), od tyłu zaś komunikującej się z jelitem cienkiem (intestinum tenue) wzgl. z dwunastnicą (duodenum). Kształt i wielkość żołądka zależą zarówno od ogólnej postaci ciała, jak i od rodzaju pobieranego przez zwierzę pokarmu. W większości przypadków, jest to narząd workowaty, leżący mniej lub więcej poprzecznie w jamie brzusznej. Zwierzęta o ciele walcowatem (np. węże) posiadają żołądek wrzecionowato wydłużony. Wielkość żołądka u zwierząt mięsożernych jest stosunkowo niewielka, podczas gdy u roślinożernych dochodzi on znacznych rozmiarów i często (np. u przeżuwaczy, Ruminantia, ob.) odznacza się bardzo skomplikowaną budową. Pod wpływem fermentów soku żołądkowego (succus entericus, s. gastricus), odbywa się trawienie substancyj białkowych, tj. przerabianie ich na albumozy i peptony. O szczegółach budowy żołądka ludzkiego ob. żołądek; 2) w sercu komora sercowa prawa (v. dexter) lub lewa (v. sinister); 3) w mózgu nazwa komór mózgowych (tzw. 2-óch komór bocznych, oraz komory III-ej i IV-ej); 4) w krtani v. laryngis — kieszonka Morgagni'ego.

Venulet Franciszek, lekarz polski, * 1878; 1912—1918 prosektor przy katedrze patologji ogólnej w Moskwie; 1918 kierownik państwowego Zakładu Epidemjologicznego w Łodzi, od 1922 prof. patologji ogólnej i doświadczalnej na Uniwersytecie Warszawskim; prace z zakresu patologji i serodiagnostyki kiły.

Venus, ob. Afrodyte.

Venus, nazwa rodzaju małży (Lamellibranchiata) z rodziny Veneridae; rząd Teleodesmacea. Kształt muszli zaokrąglony lub owalny, powierzchnia karbowana i ząbkowana; odznaczają się bardzo pięknem ubarwieniem. Liczne gatunki, np. Venus verrucosa, V. paphia, V. gallina. Zamieszkują Atlantyk, morze Śródziemne i m. Północne.

Venus vulgivaga, fornatrix, lupa, nazwy zarejestrowanych prostytutek w starożytnym Rzymie, w przeciwstawieniu do wybrednych, dystyngowanych kokot (meretrix).

Ver sacrum (łac., święta wiosna), starorzymski zwyczaj ofiarowywania Marsowi płodów wiosennych.

Veracini Francesco Maria, kompozytor włoski, * 1685, † 1750; tworzył sonaty.

Veracruz, wsch. stan Meksyku, nad zat. Meksykańską, 72.216 km², 1,017.000 mieszk.; wnętrze wyżynne, pobrzeże stepowe z licznemi źródłami ropy naftowej; stol. Jalapa.

Veracruz, m. port. nad zatoką Meksykańską (Meksyk płn.-wsch.), 49.000 mieszk.; gł. port Meksyku, wywóz skór i wanilji.

Veramon, połączenie weronalu z pyramidonem. Środek nasenny i kojący bóle.

Veratrum, ciemiężyca, zioła trwałe z rodziny Liliaceae (liliowate), rosnące w Europie, Azji, Afryce płn. V. album, c. biała, pokaźna bylina naszych łąk, ma łodygę 6—15 dm. wys., gęsto włosistą, liście szeroko eliptyczne, spodem uwłosione; szczyt pędu wieńczy kwiatostan — wiecha, dorastający przeszło metrowej wysokości o zielonawych kwiatach. Roślina trująca, o nieprzyjemnym zapachu. Kłącze „Rhizoma Veratri", zawierające protoweratrynę i inne alkaloidy, ma zastosowanie w medycynie. V. nigrum, c. czarna, pochodzi ze wsch. Europy, Syberji; roślina uprawiana po ogrodach dla ozdoby; różni się od poprzedniej liśćmi nagiemi, tworzącemi kępiastą różyczkę, kwiatami ciemno purpurowej barwy. Oba gat. kwitną VI—VIII.

Verba docent, exempla trahunt (łac.), słowa uczą, przykłady pociągają; odpowiednik polskiego przysłowia: lepszy przykład niźli rada.

Verba non sunt verbera (łac.), słowa to nie uderzenia.

Verba puellarum foliis leviora caducis (łac.), słowa panieńskie lżejsze są od liści znikomych.

Verba veritatis (łac.), słowa prawdy.

Verba volant, scripta manent (łac.), słowa ulatują, pismo zostaje.

Verbascum, dziewanna, zioła dwuletnie, z rodziny Scrophulariaceae (trędownikowate), rozpowszechnione w Europie, Azji Mniejszej i Afryce płn. W roku pierwszym tworzą potężną różyczkę liści przyziemnych, zwykle pokrytych gęstym żółtawym lub białawym kutnerem gwiazdkowatych włosków, w roku drugim sztywno wznoszący się, do 2 m. wys., pęd kwiatonośny; kwiaty o koronie żółtej lub fioletowej ustawione są na osi głównej bądź w pęczkach po 2—5, bądź pojedyńczo, tworząc długi kłos. U nas pospolitsze: V. nigrum, dz. czarna (pospolita), V. lychnitis, dz. firletkowa, V. thapsus, dz. drobnokwiatowa, V. thapsiformae, dz. wielkokwiatowa — kwitną żółto VII—IX; V. phoeniceum, dz. fioletowa, kwitnąca purpurowo-fioletowo V—VI. Wszystkie rosną na glebach płonnych i suchych. Kwiaty „Flores Verbasci" gat. V. thapsiformae mają zastosowanie w lecznictwie przy chorobach piersiowych. Niektóre gat., przeważnie pochodzące ze Wschodu, są uprawiane jako rośliny ozdobne.

Verbena, werbena, zioła trwałe z rodziny Verbenaceae (werbenowate), właściwe przeważnie okolicom zwrotn. W Polsce na suchych wzgórzach, przy drogach, rośnie V. officinalis, w. pospolita (Rys. 1; *a* kwiatostan, *b* kwiat), bylina o łodydze wzniesionej, 3—7 dm. wys., wgórze gałęzistej, 4-kątnej, liściach szorstkich, wcinano karbowanych, dolnych całych, na ogonkach, górnych 3-dzielnych i siedzących; kwiaty blado lila, zebrane w wierzchołkowy luźny kłos. Kwitnie VI—IX. Niepozorne to ziele miało wielkie znaczenie w ceremonjach religijnych starożytnych Rzymian i druidów gallickich. Liczne mieszańce (Rys. 2) gat. amerykańskich są uprawiane w ogrodach jako rośliny ozdobne.

Verbena officinalis.

Verbenaceae, werbenowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Tubiflorae (rurkokwiatowe). Należą tu drzewa lub krzewy, rzadziej rośliny zielne, o ulistnieniu naprzeciwległem, krzyżującem się, kwiatach grzbiecistych z koroną dwuwargową. Ważniejsze rodzaje: Avicenia, Clerodendron, Lantana, Tectona, Verbena, przeważnie mieszkańcy okolic zwrotnikowych.

Verbigeratio (łac.), określenie, wprowadzone przez psychjatrę niemieckiego Kahlbauma; stereotypowe powtarzanie jednego i tego samego zdania lub słowa, objaw, występujący przy katatonji.

Verboeckhoven Eugène, malarz belgijski, * 1799, † 1881; obrazy z życia zwierząt; celniejsze dzieła w muz. w Lipsku.

Verbum (łac.), słowo, czasownik; verbum nobile, słowo szlacheckie.

Vercelli, m. w prow. Novara (Włochy płn.-zach.), 32.000 mieszk.; katedra z XIII w., muzeum.

Vercingetorix, wódz Gallów (Arwernów), w 52 przed Chr. zwierzchni wódz związku plemion gallijskich, skierowanego przeciw J. Cezarowi; po obronie Gergowji oblężony w Alesji i zmuszony do poddania się; 46 stracony w Rzymie.

Verdaguer Jacinto ksiądz, poeta kataloński, * 1845, † 1902; napisał epopeję „La Atlantida" (1879) i in.

Verde (Cabo), ob. Zielony Przylądek.

Verden, m. pow. w Hanowerze (Prusy), nad rz. Aller, 10.000 mieszk.; machiny rolnicze, garbarnie.

Verdi Giuseppe, kompozytor włoski, * 1813, † 1901; twórca oper: „Nabucco" (1842), „Ernani (1844), „Macbeto" (1847), „Rigoletto" (1851), „Il trovatore" (1852), „La Traviata" (1853), „Un ballo in maschera" (1859), „La forza di destino" (1862), „Don Carlos" (1866), „Aida" (1869), „Otello" (1887), „Falstaff" (1893).

Verdun, m. w dep. Meuse (Francja wsch.), nad rz. Mozą, 29.000 mieszk.; silna twierdza, pamiętna zaciętemi walkami w czasie wojny światowej, zwłaszcza 21. II.—9. IX. 1916; traktat w V. 11. VIII. 843 podzielił państwo frankońskie na trzy części.

Verdy du Vernois Julius, gen. i pisarz wojsk. niemiecki, * 1832, † 1910; prace: „Studien über Truppenführung", „Kriegsgeschichtliche Studien", „Studien über den Krieg 1870—71" i in.

Verespatak (rum. Rosia), m-ko w Siedmiogrodzie (Rumunja), położone w Górach Kruszczowych siedmiogr., 3.400 mieszk.; kop. złota, znane już za czasów rzymskich na pobliskiej górze Kirnik.

Veretrum (łac.), członek męski (penis).

Verga Giovanni, literat włoski, przedstawiciel weryzmu włoskiego, * 1840, † 1922; pisał powieści i nowele: „Una peccatrice", „Capinera", „I Malavoglia", „La Lupa", libretto do opery Mascagni'ego „Cavalleria rusticana" i in.

Vergilius (albo Virgilius) Publius Maro, rzymski poeta, * 70 przed Chr. w Andes (okolice Mantui), † 19 przed Chr.; z dzieł: „Bukoliki" (poematy pasterskie), pisane 42—39, wzorowane w pewnej mierze na mimach i idyllach Teokryta; postacie poematów zdradzają cechy osobistości z najwyższych sfer rzymskich, stąd alegoryczny charakter bukolik; „Georgiki" (poemat o „Ziemiaństwie"), oparte na poezji Hezjoda, poetach aleksandryjskiej epoki, dziełach Katona i Varrona, ale przedewszystkiem na własnej znajomości pracy rolnika i głębokiem umiłowaniu życia wiejskiego; „Eneida", rzymska epopea narodowa. Treść jej stanowią wędrówki Eneasza, który po spaleniu Troi z gromadą wygnańców dotarł do brzegów Italji. Zachęta do dzieła wyszła od cesarza Augusta. Jego to tendencjom społecznym i narodowym hołduje poeta, stawiając przed Rzymianami idealny obraz wielkiej przeszłości. Epopei swej nadał V. charakter historji narodowej, wprowadzając szereg szczegółów antykwarycznych i epizody, które nawiązywały do wielkich wydarzeń w historji Rzymu.

Verhaeren Emile, poeta belgijski, * 1855, † 1916; utwory liryczne, opowiadania, szkice z zakresu historji sztuki („Rembrandt"); napisał: „Les Flamandes" (1883), „Les Moines" (1886), „Les flambeaux noirs" (1890), „Les visages de la vie" (1899), „Les heures claires" (1909), „Les ailes rouges de la guerre" (1916) i in.

Verillon, instrumencik muzyczny, utworzony z 8—12 szklanych kieliszków, dających oktawową skalę. Kieliszki można stroić, dolewając wodę. Już w XVIII w. zabawka ta była znana, istnieli specjalni wirtuozowie tego instrumentu.

Veritas (łac.), prawda.

Veritas odium parit, obsequium amicos (łac.), prawda wznieca nienawiść, pochlebstwo zjednywa przyjaciół.

Verlaine Paul, poeta francuski, * 1844, † 1896; napisał: „Poèmes saturniens" (1866), „Fêtes galantes" (1869), „Les poètes maudits" (1884), „Romances sans paroles" (1887), „Confessions" (1895), „Invectives" (1896) i in.

Verlat Charles, malarz belgijski, * 1824, † 1890; dyrektor Akademji w Weimarze (1869) i Antwerpji; portrety i obrazy z życia zwierząt; z dzieł: „Vox populi, vox Dei", „Obrona stada".

Vermeer van Delft, ob. Meer Jan van der.

Vermes, Helminthes, robaki, nazwa zbiorowa obszernej grupy zwierząt bezkręgowych, odznaczających się znacznem z reguły wydłużeniem ciała, mających układ nerwowy odmienny od mięczaków (Mollusca) i różniących się od stawonogów (Arthropoda) brakiem rozczłonkowanych odnóży. Z tego też względu Vermes traktowane były dawniej jako zamknięty w sobie typ zwierzęcy. W nowszych czasach wartość systematyczna tej jednostki upadła, nazwa zaś ma dzisiaj charakter raczej historyczno-tradycyjny. Zwierzęta, które do tego typu były zaliczane, zostały ujęte w nowe, naukowo bardziej uzasadnione ugrupowania. Jednym z najbardziej używanych, jest podział, w którym dawnym Vermes odpowiadają odrębne gromady: Plathelminthes (płazińce), Rotatoria (wrotki), Gastrotricha (brzuchorzęski), Nemathelminthes (obleńce), Acanthocephali (kolcogłowy), Annelida (pierścienice), Gephyrea (gwiazdnice), Chaetognatha (szczecioszczękie) i niekt. inne.

Vermicularis, vermiformis (łac.), robaczkowy; processus vermiformis, ob. ślepe jelito.

Vermifuga, vermicida, środki lekarskie, stosowane przeciw pasorzytniczym robakom.

Vermis, robak, nazwa przyśrodkowego, wałkowatego nabrzmienia w móżdżku (cerebellum) u ssaków.

Vermont, płn.-wsch. stan St. Zjednoczonych Am. Płn., 24.770 km², 353,000 mieszk. (ok. 3.500 Polaków); pagórkowaty; rolnictwo, chów by-

dła; kopalnie marmuru; młynarstwo, papiernictwo; stol. Montpellier.

Vermuth, białe wino, wódka lub likier, destylowane przez liście i kwiaty piołunu.

Vernatio, wiosenne linienie się ssaków.

Verne Jules, pisarz francuski, * 1828, † 1905; autor popularnych powieści i opowiadań naukowo-fantastycznych: „20.000 mil podmorskiej podróży", „Tajemnicza wyspa", „Podróż naokoło świata w 80 dniach", „Dzieci kapitana Granta" i in.

Vernet Anton Charles, zw. Carle V., malarz i litograf francuski, * 1758, † 1836; litografje z ówczesnego życia towarzyskiego (polowania, wyścigi, przejażdżki itp.); z dzieł: „Incroyables", „Merveilleuses", „Śmierć Hipolita" i in.

Vernet Claude Joseph, malarz francuski, marynista i pejzażysta, * 1714, † 1789; z dzieł: „Burza na morzu".

Vernet Horace, malarz francuski, * 1789, † 1863; jeden z pierwszych realistów Francji XIX w.; wielkie obrazy batalistyczne w Wersalu, „Bitwa pod Jemmages", „Śmierć Poniatowskiego", „Żołnierz z pod Waterloo", „La Barrière de Clichy", „Pracownia Horacego".

Vernet-les-Bains, miejsc. kąpielowa w dep. Basses Pyrénées (Francja płd.), 1.350 mieszk.; źródła siarczane (8—65° C.).

Verneuil Auguste, chirurg francuski, prof. w Paryżu, * 1823, † 1895; badania nad tężcem i gruźlicą.

Vernier Pierre, geometra francuski, * 1580, † 1637; w dziele pt. „Construction, usage et propiétés du quadrant nouveau de mathématique" (1631) opisał użycie przyrządu, znanego pod nazwą wernjera (nonjusza).

Vernissage (franc.), dosłownie pokostowanie; otwarcie wystawy obrazów.

Vernix caseosa, mazidło płodowe, tłusta wydzielina, zbliżona do łoju, pokrywająca śliską powłoką ciało płodu w okresie porodu. Mazidło płodowe ułatwia przesuwanie się płodu przez drogi rodne żeńskie.

Verona, ob. Werona.

Verona Guido da, literat włoski, * 1887; napisał powieści: „Colei che non si derve amare", „La vita comincia domani", „Lettere d'amore alle sartine d'Italia", „Yvelise" i in.

Veronal, ob. weronal.

Veronese Bonifazio de Pitati, zw. Bonifazio V., malarz wenecki, * 1487, † 1553; „Odnalezienie Mojżesza".

Veronese Paolo Caliari, malarz wenecki, * 1528, † 1588; obrazy biblijne: „Uczty", „Gody w Kanie", „Pielgrzymi z Emaus", „Pokłon trzech króli", „Apoteoza Wenecji", „Porwanie Europy" i in.

Veronica, przetacznik, zioła lub krzewy z rodziny Scrophulariaceae (trędownikowate), rozpowszechnione na całej kuli ziemskiej. Mają kwiaty drobne, błękitne lub białe, o koronie kółkowej, w kwiecie tylko dwa pręciki; kwiaty stoją pojedyńczo w kątach liści lub zebrane są w luźne wierzchołkowe grona. Do rodzaju tego należy około 200 gat., z których przeszło 30 rośnie dziko w Polsce. Najpospoliciej spotykane: V. chamaedrys, p. ożankowy, o kwiatach lazurowo-błękitnych, oraz V. officinalis, p. leśny, kwitnący blado lila. Rosną na łąkach, pastwiskach, miedzach, w wilgotnych lasach i zaroślach. V. spicata, p. kłosowy, również u nas pospolity na suchych wzgórzach, w zaroślach, oraz niektóre gatunki obcokrajowe są uprawiane po ogrodach jako rośliny ozdobne.

Verres Gajus, rzymski zarządca Sycylji 73—71 przed Chr., † 43 przed Chr.; od 70 na wygnaniu.

Verrier le, ob. Leverrier.

Verrius Flaccus, uczony rzymski z epoki cesarza Augusta. Autor słownika encyklopedycznego (De verborum significatu), poświęconego głównie objaśnieniu dawnych zwyczajów i instytucyj; z dzieła V. zrobił w II-im w. po Chr. wyciąg Festus; opracowanie Festusa skrócił w epoce Karola Wielkiego Paulus Diaconus, którego praca daje pewne wyobrażenie o zaginionem dziele V.

Verrocchio Andrea del, malarz i rzeźbiarz włoski, * 1436, † 1488; jeden z najwybitniejszych plastyków wczesnego Renesansu; dzieła: grobowiec Medyceuszów (San Lorenzo we Florencji), „Chłopak z Delfinem" (grupa bronzowa studni w dziedzińcu pałacu Vecchio, Florencja), „Dawid", „Chrystus i św. Tomasz", pomnik Colleoni'ego w Wenecji; z obrazów: „Chrzest Chrystusa", „Zwiastowanie".

Verruca, ob. brodawka; verrucosus, brodawkowaty.

Versailles, ob. Wersal.

Versecz, ob. Vršac.

Versio, ob. obrót.

Verso (łac.), odwrotna strona kartki.

Versus Leonini, ob. leonińskie wiersze.

Verte (łac.), obróć.

Vertebra, spondylus, krąg, poszczególny człon lub ogniwo kostne, wchodzące w skład kręgosłupa (columna vertebralis) kręgowców (Vertebrata). Największą częścią kręgu, zwróconą ku przodowi i rozwijającą się dokoła zarodkowej struny grzbietowej (chorda dorsalis) jest tzw. trzon kręgu (corpus vertebrae), od którego ku stronie grzbietowej ciała odchodzi łuk kręgu (arcus vertebrae), uposażony od tyłu w ostry wyrostek kolczasty (processus spinosus), szczególnie silnie rozwinięty w siódmym kręgu szyjnym i dlatego łatwo wyczuwalny pod skórą karku (stąd nazwa siódmego kręgu karkowego — krąg wystający, vertebra prominens). Od boku łuku kręgowego odchodzi z każdej strony wyrostek poprzeczny kręgu (processus transversus vertebrae). Ku górze i ku dołowi wystają z łuku dwie pary wyrostków stawowych (processus articulares), za pośrednictwem których poszczególne kręgi zestawiają się w kręgosłup (stos pacierzowy, spina dorsalis). Szereg otworów łuków kręgowych tworzy przytem kanał kręgowy (canalis vertebralis, c. spinalis), osłaniający rdzeń kręgowy (medulla spinalis). Wszystkie wyrostki kręgów mają w różnych miejscach kręgosłupa mniej lub więcej odmienne kształty. Dotyczy to również i wyglądu samych kręgów, które mogą poza tem posiadać u różnych zwierząt odmiennie wykształcone powierzchnie, zarówno przednią jak i tylną. Kręgi o wklęsłej przedniej i tylnej powierzchni nazywają się amphicoelicznemi, o wypukłej przedniej i wklęsłej tylnej — opisthocoelicznemi, o wklęsłej przedniej i wypukłej tylnej — procoelicznemi. W kręgosłupie ludzkim dają się wyróżnić okolice: karkowa o 7 kręgach, piersiowa o 12 kręgach, lędźwiowa o 5 kręgach, krzyżowa o 5 kręgach i ogonowa o 4—6 kręgach. Krąg 1-y karkowy, zw. kręgiem szczytowym (atlas), różni się od innych zanikiem trzonu i znacznie większym otworem kręgowym (foramen vertebrale), drugi — obrotowy (epistropheus) posiada wydłużony trzon, opatrzony zębem (processus odontoideus), umożliwiającym ruchy obrotowe atlasu. U niektórych zwierząt, np. krokodyli, istnieje przed kręgiem szczytowym krąg przedszczytowy (proatlas).

Vertebra prominens, ob. vertebra.

Vertebralis columna, ob. vertebra.

Vertebrata, Craniota, kręgowce, czaszkowce, nazwa podtypu tkankowców (Metazoa) z typu Chordata (strunowce). Są to zwierzęta o ciele dwubocznie symetrycznem, rozczłonkowanem na głowę, tułów i ogon, uposażone z reguły w dwie pary kończyn. Charakterystyczną cechę kręgowców stanowi wewnętrzna metamerja i kostny wzgl. chrząstkowy szkielet osiowy, występujący w postaci czaszki (cranium) i kręgosłupa (columna vertebralis), złożonego z oddzielnych kręgów (vertebrae). Szkielet powstaje w miejscu zarodkowej struny grzbietowej (chorda dorsalis). Układ nerwowy przebiega po stronie grzbietowej, a pokarmowy po stronie brzusznej w stosunku do szkieletu osiowego. System krwionośny zamknięty, uposażony w serce. Narządy oddechowe (skrzela wzgl. płuca), tworzą się w związku z przewodem pokarmowym. Układ wydzielniczy ma charakter metameryczny, jakkolwiek u form wyższych cecha ta występuje tylko w życiu embrjonalnem. Z nielicznemi wyjątkami rozdzielnopłciowe. Stosownie do braku wzgl. obecności owodni (amnion) w rozwoju kręgowców, dzielą się one na Anamnia (bezowodniowce), obejmujące gromady: Cyclostomata (smoczkouste), Pisces (ryby) i Amphibia (płazy), oraz Amniota (owodniowce), z gromadami: Reptilia (gady), Aves (ptaki) i Mammalia (ssaki).

Vertex, kierunek prądu gwiazd. Kapteyn postawił hipotezę, że istnieją dwa kierunki, w jakich porusza się większość gwiazd; są to punkty na niebie, oznaczone przez spółrzędne: 1) wznoszenie proste $(\alpha) = 91^{\circ}$, zboczenie $(\delta) = +13^{\circ}$; 2) $\alpha = 271^{\circ}$, $\delta = -13^{\circ}$.

Vertex (łac.), szczyt, wierzchołek; v. cranii, ciemię, szczyt czaszki kręgowców i głowy stawonogów.

Vertigo (łac.), ob. zawrót głowy.

Vertumnus, staroitalski bóg zmieniających się pór roku; na jego cześć obchodzono 13. VIII. Vertumnalia.

Verus Lucius Aelius, cesarz rzymski, adoptowany syn Antoninusa Piusa, od 161 współregent cesarza Marka Aureljusza, † 169 po Chr.

Verveni, ob. Peneios.

Verviers, m. w prow. Liège (Belgja), nad rz. Vesdre, 42.500 mieszk. (z przedmieściami 69.500); przemysł sukienniczy, farbowanie wełny, garbarnie.

Verworn Max, fizjolog i biolog niemiecki, * 1863, † 1921; prof. fizjologji w Jenie, Getyndze i Bonn; napisał: „Allgemeine Physiologie", „Mechanik des Geisteslebens", „Archäolithische Reisestudien", „Die physioplastische Kunst" i in.

Vesalius Andreas, anatom belgijski, *1514, † 1564; prof. w Padwie, Pizie, Bolonji, Madrycie; lekarz nadworny Karola V, potem Filipa II; prace jego stanowią epokę w anatomji; naukę tę oparł na dokładnem badaniu rozczłonkowanego ciała; główna praca „De corporis humani fabrica" (1543).

Veselá-Calma Marja, współczesna literatka czeska, tłumaczka szeregu utworów z literatury polskiej, zwłaszcza Weyssenhoffa; propagatorka pieśni i muzyki polskiej.

Veselý Adolf, poeta czeski, * 1886; napisał poezje: „Mowa ziemi", „Księga miłości", „Lotnik", „Dom nadziei" i in.

Vesica (łac.), pęcherz.

Vesica natatoria, nectocystis, pęcherz pławny, charakterystyczny dla ryb narząd hydrostatyczny, umożliwiający pływanie dzięki dowolnym zmianom ciężaru właściwego tych zwierząt w stosunku do wody. Istnieje u ryb kostołuskich (Ganoidei), u większości kostnoszkieletowych (Teleostei) oraz u dwudysznych (Dipnoi). Jest to przeważnie nieparzysty, wypełniony specjalnym gazem, błoniasty worek wydłużonego kształtu, często podzielony przewężeniami na kilka odcinków. Powstaje jako wypuklina ścianek przełyku i zwykle komunikuje się z tą częścią układu pokarmowego za pośrednictwem przewodu powietrznego (ductus pneumaticus). Morfologicznie jest odpowiednikiem płuc kręgowców lądowych, przyczem już u ryb dwudysznych funkcjonuje okresowo, jako narząd oddechowy. Pęcherze pławne używane są w przemyśle do wyrobu kleju, żelatyny, prezerwatywów i błon do dializatorów.

Vesica urinaria, ob. moczowy pęcherz.

Vesicantia (łac.), środki lekarskie, drażniące skórę i powodujące tworzenie się na niej pęcherzy, wypełnionych surowicą lub ropą: kan-

tarydy, olejek krotonowy, gorczyca itp.; działając jako bodziec zapalny na skórę, v. miały zmniejszać przekrwienie w narządach głębiej leżących (środki odciągające); obecnie mało stosowane.

Vesicula, ob. pęcherzyk.

Vesicula germinativa, pęcherzyk zarodkowy, dawna nazwa jądra (nucleus) komórki jajowej (ovum).

Vesicula seminalis, pęcherzyk nasienny, nazwa gruczołowatego wypuklenia przewodu nasiennego (vas deferens, ob.) w którem u mężczyzny i wielu ssaków gromadzi się sperma, wytryskiwana podczas spółkowania. W związku z obecnością wzgl. brakiem tych utworów, stoi długość wykonywania aktu płciowego przez samca. U zwierząt nieposiadających pęcherzyków nasiennych kopulacja trwa znacznie dłużej.

Vesle, l. dopływ rz. Aisne (Francja), dług. 143 km.

Vesna, czeska instytucja społeczna na Morawach, poświęcona wychowaniu i kształceniu kobiet; utrzymuje szereg średnich i fachowych szkół dla dziewcząt w Bernie Morawskim.

Vesontio, ob. Besançon.

Vesoul, stol. dep. Haute-Saône (Francja wsch.), 11.000 mieszk.; winnice.

Vespa, ob. Vespidae.

Vespasianus Titus Flavius, cesarz rzymski 69—79 po Chr., * 9, † 79; w 51 konsul, potem prokonsul w Afryce, w 66 stłumił powstanie Żydów.

Vesper (łac.), wieczór, nieszpory.

Vespertilio, nocek, nazwa rodzaju nietoperzy (Chiroptera) z rodziny Vespertilionidae. Zewnętrzny brzeg ucha kończy się pod nasadą koziołka (tragus). Zębów trzonowych po 6 w każdej szczęce. Otwory nosowe skierowane ku przodowi. W Polsce występują: Vespertilio murinus, n. duży; V. mystacinus, n. wąsatek; V. daubentoni, n. rudy; V. dasycneme, n. łydkowłosy i niekt. inne.

Vespertilionidae, gładkonosy, nazwa rodziny ssaków z podrzędu Microchiroptera; rząd Chiroptera (nietoperze). Odznaczają się brakiem narośli skórnych na nosie, posiadaniem języczkowatego koziołka usznego (tragus) i długim, cienkim ogonem, całkowicie objętym błoną lotną (patagium). Należy tu większość krajowych nietoperzy, z których prócz rodzajów Vespertilio i Vesperugo, zasługują na uwagę rodzaje: Plecotus, Synotus i Miniopterus. Plecotus auritus, uszak, gacek wielkouch, dosięga tylko 4,5 cm. długości, wobec czego szczególnie wielkiemi wydają się jego uszy, tejże prawie długości. Spotyka się głównie w bardziej południowych częściach kraju. Żyje parami lub samotnie, zwykle w pobliżu osiedli ludzkich. Niezbyt często stym u nas jest również Synotus barbastellus, mopek, szerokouch, zrosłouszek mopsowaty, trzyma się on głównie okolic górzystych i lesistych. Żyje samotnie; żeruje o zmierzchu i przed świtem. Dług. ciała dochodzi do 9,5 cm., z czego na ogon przypada ok. 5 cm. Błony lotne nieco szersze niż u gacka, do 27 cm. rozpiętości. Miniopterus schreibersi, podkasaniec Schreibersa, dochodzący do 11 cm. dług., o błonach ok. 30 cm. rozpiętości, należy do bardzo rzadkich nietoperzy krajowych. Notowany w obrębie Pienin.

Vesperugo, mroczek, nazwa rodzaju nietoperzy (Chiroptera) z rodziny Vespertilionidae. Uszy wielkości nieznacznej, niezrośnięte z sobą. Otwory nosowe półksiężycowate. Błony lotne wąskie i długie. Ogon nieco dłuższy od tułowia. Należy tu większość krajowych nietoperzy, jak np. Vesperugo serotinus, m. późny; V. noctula, m. borowiec; V. pipistrellus, m. karlik (dług. ciała wraz z ogonem ok. 7 cm.).

Vespidae, osowate, nazwa rodziny owadów z grupy Aculeata; podrząd Apocrita, rząd Hymenoptera (błonkoskrzydłe). Należą tu błonkówki duże lub średniej wielkości, posiadające charakterystycznie załamane czułki o 12 (u samic) lub 13 (u samców) członach. Oczy złożone, nerkowatego kształtu. Aparat żądłowy dobrze wykształcony. Żądło gładkie. Żyją samotnie, wzgl. parami, bądź też towarzysko, w większych gromadach. W pierwszym przypadku każda z samic buduje własne gniazdo, umieszczając je na ziemi, na ścianach lub gałęziach. Larwy są żywione przez matkę różnemi owadami i ich larwami. W ten sposób żyją np. rodzaje Pterochilus i Celonites, gnieżdżące się w kopulastych budowlach z piasku lub gliny; Odynerus parietum, bolica murówka, umieszcza swe gniazda w szczelinach ściennych. Osy towarzyskie sporządzają gniazda z bibulastej masy, otrzymywanej z przeżutego i zmieszanego ze śliną drewna. Masa ta, po wyschnięciu, nabiera cech papieru lub kartonu. Jaja składane są do bibulastych komórek, otwartych ku dołowi, z wyglądu i ułożenia podobnych do plastrów pszczelich. Plastry te, zazwyczaj ułożone piętrami, otoczone są nazewnątrz osłoną, nadającą gniazdom postać kulistą lub jajowatą z otworem wejściowym u dołu. Niekiedy, np. u Polistes gallica, zewnętrznej osłony brak. U os towarzyskich, prócz zwykłych samic, istnieją tzw. robotnice, pracujące przy rozbudowie gniazda i produkujące partenogenetyczne jaja, z których lęgną się samce. Z os tych zasługują na uwagę: Vespa germanica, osa niemiecka, gnieżdżąca się pod ziemią, V. vulgaris, osa zwykła, budująca gniazda z masy papierowej. Największym gatunkiem krajowym jest V. crabro, szerszeń, dochodzący do 3 cm. dług.; żyje on w bardzo dużych gniazdach i w dziuplach drzewnych; kłuje żądłem nader boleśnie, liczne ukłucia mogą być niebezpieczne.

Vespucci Amerigo, ob. Amerigo Vespucci.

Vesprém, stol. komitatu V. (Węgry zach.), 16.000 mieszk.; katedra, zamek biskupi.

Vesta, u staroż. Rzymian bogini ognia, odpowiadająca Hestji greckiej, uważana za opiekunkę ogniska domowego; nierozerwalnie związana z kultem Penatów.

Vesta, jedna z najjaśniejszych planetoid, w najlepszych warunkach dostrzegalna dla oka nieuzbrojonego, odkryta przez Olbers'a w 1807; średnica = 381 km. (Barnard).

Vesterow, ob. Westerów.

Vestfold, okręg w Norwegji, 2.326 km², 124.200 mieszk.; najgęściej zaludniony; stol. Laurvik.

Vestibulares glandulae, ob. Bartholiniego gruczoły oraz vestibulum vaginae.

Vestibulum vaginae, przedsionek pochwy, nazwa zatoki moczopłciowej (sinus urogenitalis) u kobiety. Jest to płytkie zagłębienie, ograniczone zprzodu przez łechtaczkę (clitoris), ztyłu przez wędzidełko warg sromnych mniejszych (frenulum labiorum pudendi) i z boków przez wargi sromne mniejsze (labia pudendi minora). W obrębie przedsionka leży zprzodu zewnętrzne ujście cewki moczowej (orificium urethrae externum), ztyłu wejście do pochwy (introitus vaginae), przesłonięte u dziewic błoną dziewiczą (hymen). W okolicy otworu cewki znajdują się ujścia gruczołów przycewkowych (glandulae paraurethrales), odpowiadających gruczołowi krokowemu (prostata) mężczyzny. Po obu stronach przedsionka mieszczą się zdolne do erekcji sploty żylne, zw. opuszkami przedsionka (bulbi vestibuli), odpowiedniki ciała jamistego cewki mężczyzny (corpus cavernosum urethrae virilis). Tuż pod tylnym końcem każdej opuszki leży gruczoł przedsionkowy wielki lub gruczoł Bartholini'ego (glandula vestibularis major = gl. Bartholini), odpowiadający gruczołowi opuszkowocewkowemu (gland. bulbourethralis = gl. Cowperi) mężczyzny i mający ujście przy nasadzie błony dziewiczej, wzgl. jej strzępiastych resztek (carunculae hymenales). Śluzowata, nader lepka wydzielina gruczołów przedsionkowych, ułatwia wprowadzenie erygowanego członka męskiego do pochwy.

Vestigia me terrent (łac.), ślady (innych) mnie odstraszają (Horacy).

Vestis virum reddit (łac.), suknia przedstawia człowieka (jak cię widzą, tak cię piszą).

Vesuvio, ob. Wezuwjusz.

Veterinaria medicina, weterynarja.

Veto (łac. zabraniam), w staroż. Rzymie formuła, której mocą trybunowie ludowi ogłaszali postanowienia senatu za nieważne. W ustrojach współczesnych (konstytucyjnych) zwierzchnikowi państwa może przysługiwać w stosunku do ustaw ciał prawodawczych veto absolutne (nieograniczone), kasujące ustawy, lub v. ograniczone, zawieszające je na pewien okres czasu. Veto w Polsce przedrozbiorowej, ob. liberum veto.

Vetriolo, włoskie zdrojowisko wód żelazisto-arsenowych w Alpach (1470 m. n. p. m.).

Vetter Alojzy Rudolf, prof. anatomji, fizjologji i okulistyki w Krakowie 1803—1806, † 1806.

Veuillot Louis, pisarz francuski, * 1813, † 1883; od 1848 kierownik dziennika ultramontańskiego „Univers"; napisał: „Le parfum de Rome" (2 t., 1861), „Jésus Christ" (1875), „Paris pendant les deux sièges" (1876) i in.

Vevey, m. w kantonie Vaud (Szwajcarja), nad jez. Genewskiem, 13.000 mieszk.; miejsc. klimatyczna.

Vézère, pr. dopływ rz. Dordogne (Francja), dług. 192 km.

Via (łac.), droga.

Via Appia, staroż. droga z Rzymu do Capui (później przedłużona do Brindisium), zbudowana w 312 przed Chr. przez Claud. Caecusa Appiusa.

Via crucis (łac.), droga krzyżowa.

Via sacra, „droga święta", w staroż. Rzymie droga triumfalna, prowadząca przez Forum do świątyni Jowisza.

Via trita, via tuta (łac.), droga utarta to droga bezpieczna.

Viadana, m. w prow. Mantua (Włochy płn.), nad rz. Po, 17.000 mieszk.

Viapori, fińska nazwa m. Sveaborga.

Viardot-Garcia Pauline, śpiewaczka francuska, * 1821, † 1910; 1839—62 artystka opery londyńskiej i paryskiej, potem nauczycielka śpiewu, autorka wielu pieśni i operetek.

Viareggio, m. port. w prow. Lucca (Włochy środk.), nad morzem Śródziemnem, 21.200 mieszkańców; molo z latarnią morską, kąpiele morskie.

Viaud Julien, ob. Loti Pierre.

Viborg, 1) ob. Wyborg; 2) gł. m. okręgu V. w Jutlandji (Danja), nad jez. V., 14.200 mieszk.; siedziba bisk., katedra z XII w.

Vibrato (włosk.), drżąco, wyraz muzyczny, którego nie należy rozumieć w znaczeniu tremolanda, lecz raczej dostatecznej pełni dźwięku.

Vibrio, przecinkowiec, bakterja o ciele śrubowato zgiętem, tworzącem ¹/₄ obrotu linji spiralnej.

Vibrio cholerae (Spirillum comma), bakterja, powodująca chorobę, zwaną cholerą; ma kształt krótkiej pałeczki, skręconej śrubowato, zaopatrzonej na jednym końcu w długą wić.

Vibrissae, krótkie twarde włoski, osadzone w nozdrzach zewnętrznych; u zwierząt (szczeg. kotów) odgrywają rolę narządów dotykowych, u ludzi są narządami szczątkowemi.

Viburnum, kalina, krzewy z rodziny Caprifoliaceae (przewiertniowate), właściwe płn. umiarkowanej strefie; mają liście naprzeciwległe, pojedyńcze, ząbkowane lub klapowane, kwiaty drobne, białe, w baldachokształtnych kwiatostanach. U nas w lasach i zaroślach pospolita V. opulus, k. koralowa, krzew do 4 m. wys., o gałązkach nagich, liściach 3—5-cio dłoniasto klapowych, kwiatach drobnych, białych, w płaskich baldaszkogronach; brzeżne kwiaty większe i płonne; owoce — pestkowce

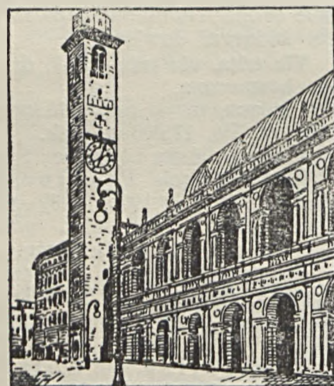
szkarłatno-czerwonej barwy. Kwitnie V—VI. W parkach sadzona bywa często, pod nazwą „buldeneżu“, odmiana o wszystkich kwiatach płonnych, zebranych w duże, regularne, białe kule. W płd.-wsch. Polsce rośnie dziko V. lantana, k. hordowina, krzew 1—2,5 m. wys., mający młode pędy szaro-filcowato owłosione, liście jajowato eliptyczne, ząbkowane, kwiaty białe, drobne, w baldachogronach; owoce przy dojrzewaniu czernieją. Jak gat. poprzedni hordowina jest sadzona dla ozdoby w parkach i ogrodach. Kwitnie IV—V.

Vicarius apostholicus (łac.), wikarjusz apostolski, dostojnik kościelny, obdarzony specjalnem pełnomocnictwem przez papieża.

Vicdessos, w. w dep. Ariège (Francja), 800 mieszk.; największa kopalnia węgla we Francji.

Vice (łac.), na miejsce, w zastępstwie; przed tytułem urzędowym oznacza zastępującego lub urząd niższy, np. wiceminister.

Vicenza, stol. prow. V. (Włochy płn.-wsch.), 60.300 mieszk.; katedra got., liczne pałace, muzea, akademja umiejętności; prow. V., 2.735 km², 548.200 mieszk

Vicenza: Bazylika Palladiana.

Vicepraefectus stabuli, ob. podkoniuszy.

Vichy, m. w depart. Allier (Francja środk.), 16.500 mieszk.; miejsc. kąpielowa, 14 źródeł leczniczych (12—45°); znana za czasów rzymskich jako Vicus calidus.

Vicia, wyka, zioła roczne lub trwałe z rodziny Papilionaceae (motylkowate), rozpowszechnione w płn.-umiarkowanej strefie oraz w górach Ameryki Płd.; mają liście parzystopierzaste, zakończone wąsem lub kończykiem. W Polsce rośnie około 19 gatunków; pospolitsze: V. dumentorum, w. zaroślowa, mająca liście złożone z 3—5 par jajowatych listków, kwiaty purpurowe, zebrane po 6—12 w grona. V. silvatica, w. leśna, liście o 6—12 parach jajowatych listków, kwiaty białawe, zebrane po 10—15 w luźne grona. V. cracca, w. ptasia, liście złożone z 6—10 par równowąskich listków, kwiaty niebiesko-fioletowe w długich, jednostronnych, wielokwiatowych gronach. V. villosa, w. kosmata, cała miękko owłosiona, mająca liście złożone z 8—10 par podługowatych listków, kwiaty niebiesko-fioletowe w gęstokwiatowych gronach. V. angustifolia, w. wąskolistna, liście o 3—5 parach równowąskich listków, kwiaty fioletowe, osadzone pojedyńczo lub po 2 w kątach liści. Ostatnie 3 gatunki wyrastają często jako chwasty między zbożem. Rośliny uprawiane: V. sativa, w. siewna, 4—8 dm. wys., o liściach składających się z 4—8 par odwrotnie jajowatych listków, kwiatach niebiesko-fioletowych, wyrastających po 2 z kątów liści; siana głównie na paszę zieloną, także na pognój oraz ziarno. V. Faba (Faba vulgaris), bób zwyczajny, odznaczający się łodygą grubą, mięsistą, 4—10 dm. wys., liśćmi złożonemi z 3 par dużych, dość grubych, eliptycznych listków, kwiatami białemi z czarną plamą na skrzydełkach, wyrastającemi po 2—4 z kątów liści; nasiona duże, podługowate, spłaszczone, są jadalne jako warzywo. Pastewna odmiana bobu, zwana bobikiem (V. F. minor), bywa siana na paszę dla koni i trzody chlewnej.

Vicksburg, m. w stanie Mississippi (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Mississippi, 18.100 mieszk. (ok. 50% murzynów); uprawa bawełny.

Vico Francesco de, astronom włoski, Jezuita, * 1805, † 1849; dyrektor obserwatorjum Collegio Romano; 1846 odkrył kometę okresową, nazwaną jego imieniem; oznaczył okres obrotu dookoła osi planety Wenus (ok. $23^h.4$).

Vico Giovanni Battista, filozof włoski, * 1668, † 1744; twórca psychologji narodów; przyjmuje istnienie różnych okresów rozwojowych w życiu poszczególnych narodów i przeprowadza ideę postępu rodu ludzkiego; zwalczał filozofję Descartes'a; napisał: „De antiquissima Italorum sapientia“ (1710), „De uno universi juris principio et fine uno“ (1720), „Prinzipii di una scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni“ (1725) i in.

Vico de kometa, okresowa kometa, odkryta przez astronoma de Vico w 1846; okres obiegu około 5.5 lat.

Vicomte (franc.), ang. viscount, włosk. visconte, po polsku vice-hrabia, tytuł pośredni między hrabią i baronem, w Polsce nieużywany.

Victor Aurelius, ob. Aurelius Victor Sextus.

Victor Emanuel Mounts, ob. Wiktora Emanuela góry.

Victor-Perrin Claude ks. de Belluno, marszałek Francji, * 1764, † 1841; w 1807 odznaczył się pod Frydlandem, 1808—12 w Hiszpanji, 1812 osłaniał przeprawę przez Berezynę, 1821—23 minister wojny.

Victoria, 1) Nossa Senhora da, stol. stanu Espirito Santo w Brazylji (Am. Płd.), 22.000 mieszk.; 2) stol. Kolumbji bryt. w Kanadzie na wyspie Vancouver i port nad cieśniną San-Juan de Fuca, 38.800 mieszk.; wywóz węgla, złota i drzewa; 3) Ciudad de, ob. Ciudad Victoria; 4) stol. stanu Tamaulipas (Meksyk), 12.100 mieszk.; 5) stol. stanu Aragua w Wenezueli (Am. Płd.), 12.000 mieszk.; 6) gł. m. wyspy i posiadłości bryt. Hong-kong; 7) gł. m. wyspy Labuan, 1.500 mieszkańców; 8) m. port. w Nigerji (Afryka zach.), w dawnym Kamerunie niem.; 9) stol. i gł. port wysp Seszeli (Seychelles).

Victoria, rośliny wodne z rodziny Nymphaeaceae (grzybieniowate). Jedynym znanym gatunkiem jest V. regia, rosnąca w rzekach Ameryki zwrot., głównie w Amazonce i jej dopływach; tarczowate jej liście o brzegach odgiętych wgórę, pływające po powierzchni wody, mają do 2 m. średnicy, olbrzymie kwiaty początkowo białe, później różowawe, wznoszące się w okresie rozkwitania na kilka cm. ponad wodę, po zapłodnieniu skrywają się pod jej powierzchnię. Kolczaste owoce wielkości dużego jabłka zawierają mączyste nasiona, jadane przez krajowców. Roślina, hodowana niekiedy w szklarniach (u nas w Poznaniu i w Krakowie), kwitnie już w pierwszym roku.

Victoria, ob. Wiktorja.

Victoria Desert, ob. Wiktorji pustynia.

Victoria Falls, ob. Wiktorji wodospad.

Victoria Lake, ob. Wiktorji jezioro.

Victoria Nyanza, ob. Wiktorji jezioro.

Victoriahavn, ob. Narvik.

Victorialand, ob. Wiktorji ziemia.

Victorinus Gaius Marius, retor rzymski w IV w. po Chr.; przed przyjęciem chrystjanizmu napisał dzieło „De definitionibus“ i przełożył kilka pism Arystotelesa; po przyjęciu chrztu pisał dzieła teologiczne.

Victors Jan, malarz holenderski, * ok. 1620, † po 1676; uczeń Rembrandta; z dzieł: „Znalezienie Mojżesza“, „Anna z synem Samuelem przed kapłanem Heli“.

Vida Marco Girolamo, poeta nowołaciński, * ok. 1480, † 1566; biskup Alby; pisał utwory religijne i dydaktyczne: „Christias“, „De arte poetica“ i in.

Vidal de la Blache Paul, geograf francuski, * 1845, † 1918; prof. uniwersytetu w Nancy, potem w Paryżu; jeden z założycieli „Annales de Géographie“ (1891); prace: „Tableau de la géographie de la France“ (1903), „La France de l'Est“ (1917), „Principes de géographie humaine“ (1922), „Atlas général“ i in.

Vide (łac.), obacz, patrz; vi-de, wyraz często używany w muzyce, wskazujący skrócenie, ustęp do wypuszczenia przeznaczony, objęty w takim razie dwiema sylabami vi-de. Pochodzą stąd popularne wyrażenia: zrobić wide (skrócić), powtierać wide, tj. przywrócić napowrót poskracane miejsca.

Vide cui fide (łac.), patrz komu ufasz.

Videant consules, ne quid respublica detrimenti capiat (łac.: niechaj konsulowie baczą, aby rzeczpospolita nie poniosła jakiej straty), formuła, zapomocą której dawano konsulom nieograniczoną władzę w okresie grożącego państwu niebezpieczeństwa.

Videha, nazwa kraju w starożytnych Indjach, w którym panował Janaka, mityczny król, występujący w Upaniszadach (Brihadaranjaka).

Video meliora proboque, deteriora sequor (łac.), widzę i uznaję, co jest lepsze, jednak wybieram gorsze (Owidjusz).

Vidin, ob. Widyn.

Vidov dan, u Serbów dzień św. Wita (15 czerwca), rocznica bitwy na Kosowem Polu.

Vidus Vidius, właściwie Guido Guidi, anatom włoski, prof. w Paryżu i Pizie, † 1569; napisał: „De anatomia corporis humani“.

Viebig Klara, powieściopisarka niemiecka, * 1860; napisała: „Das Weiberdorf“, „Die Wacht am Rhein“, „Das schlafende Heer“ i in.

Viella, w wiekach średnich nazwa smyczkowego instrumentu, włosk. viola, hiszpańsk. vihuela, łaciń. fidula, niemiec. Fidel; instrumenty smyczkowe obecne wytworzyły się z v.

Vielle (franc.), lira (ob.).

Vien Marie Joseph, malarz francuski, * 1716, † 1809; dzieła: „Kazania św. Dionizego“, „Dżuma“, „Śpiący pustelnik“.

Vienne, l. dopływ rz. Loary (Francja), dług. 174 km., żeglowny.

Vienne, dep. Francji zach., 7.044 km², 306.300 mieszk.; stol. Poitiers.

Vienne, m. w dep. Isère (Francja płd.-wsch.), nad rz. Rodanem, 23.800 mieszk.; katedra got., zabytki z czasów rzymskich; przemysł metalurgiczny i włókienniczy.

Vienne (Haute), dep. Francji zach., 5.555 km², 350.300 mieszk.; stol. Limoges.

Vierendeel Artur, współczesny inżynier belgijski, prof. uniwersytetu w Leodjum; w budownictwie, zwłaszcza żel.-betonowem, wprowadził odmienny kształt belek, zw. belkami bezprzekątniowemi lub belkami Vierendeela.

Vierge Urrabieta Ortiz Daniel, malarz i rysownik hiszpański, * 1851, † 1904; ilustrator powieści V. Hugo („Straszny Rok“, „Człowiek śmiechu“, „Pracownicy morza“); z dzieł: „Don Kiszot“, „W kraju don Kiszota“.

Vierkandt Alfred, niemiecki etnolog i socjolog, * 1867; prof. w Berlinie; napisał: „Natur- und Kulturvölker“, „Die Stetigkeit im Kulturwandel“, „Gesellschaftslehre“, „Der Dualismus im modernen Weltbild“ i in.

Vierordt Karl, fizjolog i psycholog niemiecki, * 1818, † 1884; zajmował się szczegółowo badaniem krwi; napisał: „Grundriss der Physiologie“, „Die Lehre vom Arterienpuls“.

Viersen m. w Nadrenji (Prusy), 30.000 mieszkańców; przemysł włókienniczy, wyroby pluszowe i aksamitne.

Vierwaldstättersee, ob. Czterech Kantonów jezioro.

Vierzon-Ville, m. w dep. Cher (Francja środk.), 12.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny (fabr. automobili, rowerów) i porcelanowy.

Viète François, matematyk francuski, * 1540, † 1603; pierwszy wydał prace Apoloniusza z Pergi; pracował nad algebrą.

Vieussens Raymond de, anatom francuski, prof. w Montpellier, * 1641, † 1716; badania nad anatomją i fizjologją serca; dzieło: „Traité nouveau de mouvement du coeur“ (1715).

Vieuxtemps Henri, wirtuoz na skrzypcach i kompozytor belgijski, * 1820, † 1881; tworzył koncerty, fantazje itd.

Vigan, m. na wyspie Luzon (Filipiny), 18.000 mieszk.

Vigeland Gustav, rzeźbiarz norweski, * 1869; secesjonista; dzieło główne: „Piekło“.

Vigevano, m. w prow. Pavia (Włochy płn.), nad rz. Tessino, 28.000 mieszk.; handel jedwabiem.

Vighnecwara, ob. G a n e ç a.

Vigilantibus iura (łac.), prawa służą tym, co się o nie troszczą (należy dbać o swe prawa).

Vigilate et orate (łac.), czuwajcie i módlcie się.

Vigilius, papież 537—555.

Vigna, zioła roczne z rodziny P a p i l i o n a c e a e (motylkowate), wyglądem zbliżone do fasoli, właściwe Azji zwrot. i Afryce. V. s i n e n s i s, pochodząca z Persji, mająca kwiaty białe lub różowe, do 30 cm. dług., strąki walcowate lekko spłaszczone, roślina powszechnie uprawiana w Azji, Afryce, Ameryce i w okolicach nadśródziemnomorskich Europy, dostarcza jadalnych nasion oraz zielonej paszy.

Vignaud H e n r y, amerykański badacz życia Kolumba, * 1830, † 1922; wyjaśnił wiele legend i nieścisłości, dotyczących Kolumba.

Vigne P a u l d e, rzeźbiarz belgijski, * 1843, † 1901; dzieła: „La Poverella"; „Triumf sztuki" i in.

Vignemale, najwyższy szczyt w Pirenejach franc., 3.290 m.

Vignola, ob. B a r o z z i G i a c o m o.

Vignolles de, ob. L a H i r e E t i e n n e.

Vignon B e r t h é l e m y, architekt francuski, * 1762, † 1846; wykonał szereg prac w Malmaison dla ces. Józefiny.

Vignon P i e r r e A l e x a d r e, architekt francuski, * 1763, † 1828; z polecenia Napoleona I przebudował kościół Madelaine w Paryżu.

Vigny A l f r e d d e, poeta romantyczny francuski, * 1797, † 1863; poezje: „Poèmes" (1822); powieści hist.: „Cinq-Mars" i in.; dramaty: „Chatterton" i in.

Vigo, m. port. w prow. Pontevedra (Hiszpanja płn.-zach), 53.100 mieszk.; wywóz wina i sardynek.

Viipuri, ob. W y b o r g.

Vijnita, ob. W y ż n i c a.

Viková-Kunětická Božena, powieściopisarka czeska, * 1863; powieści: „Justyna Holdanowa", „Przeszłość", „Medrzycka", „Bunt", „Pan" i in.; komedje: „Nieznany ląd", „Balast", „Warkocz"; dramaty: „Dziewczynka", „Ludzie" i in.; posłowała do Zgromadzenia Narodowego czeskosłowackiego.

Vilagos, m. w dawn. komitacie węg. Arad (Rumunja), 6.700 mieszk.; ruiny zamku z XII w.; pamiętne kapitulacją wojska węg. pod wodzą Görgeya 13. VIII. 1849.

Vilaine, rz. w Bretanji (Francja zach.), wpada do Atlantyku, dług. 220 km., żeglowna.

Vile donum, vilis gratia (łac.), mały dar, małe podziękowanie.

Vilímek J ó z e f R., wydawca czeski, * 1860; zbiorowe wydawnictwa pisarzy czeskich i obcych, wśród innych i polskich.

Villa Boa de Goyaz, ob. G o y a z.

Villa Cisneros, stol. posiadłości hiszp. Rio de Oro w płd. Marokku (Afryka płn.-zach.).

Villa de Punta, ob. P u n t a A r e n a s.

Villa Franca do Campo, m. port. na wyspie Sao Miguel (Azory), 8.000 mieszk.

Villa Hermosa de Tabasco, to samo co S a n J u a n B a u t i s t a (ob.).

Villa Mercedes, ob. M e r c e d e s.

Villa nova de Gaya, m. w prow. Minho (Portugalja), nad rz. Duero, 14.800 mieszk.

Villa Rica del Espiritu Santo, m. w rep. Paragwaj (Am. Płd.), 26.000 mieszk.

Villach, m. pow. w Karyntji (Austrja), nad rz. Drawą, 22.000 mieszk.; cieplé źródła (30° C.); przemysł i handel.

Villafranca, ob. V i l l e f r a n c h e-s u r-M e r.

Villafranca di Verona, m. w prow. Verona (Włochy środk.), 11.300 mieszk.; zamek średniowieczny; pamiętne zawarciem preliminaryj pokojowych między Napoleonem III a Franciszkiem Józefem I dn. 11. VII. 1859.

Villancico, hiszpańskie pieśni kościelne, odznaczające się tem, że chór je rozpoczynał i kończył, w środku zaś grupowały się tzw. Coplas, pieśni solowe.

Villanella, piosenka uliczna wesoła, taneczna, trochę rubaszna, w odróżnieniu od szlachetniejszego madrygału; przeważał w niej styl homotoniczny, jakkolwiek śpiewano ją chóralnie; bardzo rozpowszechniona w XVI wieku. W czasach późniejszych można pod tą nazwą spotkać utwory instrumentalne.

Villani G i o v a n n i, historyk włoski, † 1348; napisał kronikę Florencji, którą kontynuował do 1363 jego brat Matteo.

Villanova, m. koło Bolonji, gdzie w r. 1853 odkryto ogromne cmentarzysko ze starszej epoki żelaza; stąd poszła nazwa okresu wilanowskiego, między 900 a 700 przed Chr.

Villanueva, 1) V. d e l a S e r e n a, m. w prow. Badajoz (Hiszpanja), 14.000 mieszk.; 2) V. d e l G r a o, m. port nad m. Śródziemnem obok Walencji (Hiszpanja wsch.), 7.000 mieszk.; kąpiele morskie; 3) V. y G e l t r u, m. port. w Katalonji (Hiszpanja płn.-wsch.), 12.000 mieszk.; wyrób koronek.

Villarceau A n t o i n e F r a n ç o i s J o s e p h Y v o n, astronom francuski, * 1813, † 1883; wyznaczył orbity licznych planetoid i komet, 1855 odkrył okresowość komety d'Arrest; 1863 wynalazł metodę kompensacji chronometrów; liczne prace z zakresu mechaniki nieba, geodezji, astronomji stelarnej.

Villard d e H o n n e c o u r t, architekt francuski z XIII w.; szkice, zachowane w Bibljotece Narodowej w Paryżu, służą jako źródło poznania ówczesnej obyczajowości, życia i sposobów budowli; budowniczy katedry w Reims.

Villari P a s q u a l e, historyk i mąż stanu włoski, * 1827, † 1917; od 1884 senator; 1891—1892 minister oświaty; dzieła: „Savonarola ed i suoi tempi" (1859—61, 2 t.), „Niccolo Machiavelli" (1877—81, 3 t.).

Villarica, dawne, dziś podupadłe m. w prow. Valdivia (Chile), nad jeziorem i wulkanem V. (2.865 m. wys.); niegdyś bogate pokłady złota.

Villarosa, m. na Sycylji, nad rz. Imerą (Włochy płd.), 12.000 mieszk.; kop. siarki.

Villarreal, m. w prow. Castellon de la Plana (Hiszpanja), nad rz. Rio Mijares, 16.500 mieszkańców.

Villars C l a u d e L o u i s H e c t o r ks. de, marszałek Francji, * 1653, † 1734; odznaczył się w czasie hiszp. wojny sukcesyjnej pod Friedlingen 1702, pod Hochstädt 1703; pobity pod Malplaquet 1709.

Villaviciosa, 1) V. de O v i e d o, m. w prow. Oviedo (Hiszpanja), nad zat. V., 21.000 mieszk.; kopalnie węgla kam.; 2) V. d e C o r d o b a, m. w prow. Cordoba (Hiszpanja), nad rz. Guadiato, 10.000 mieszk.

Villefranche de Rouergue, m. okręg. w dep. Aveyron (Francja płd.), 9.000 mieszk.

Villefranche-sur-Mer (włosk. Villafranca), m. port. w dep. Alpes-Maritimes (Francja płd.), nad zat. V., 4.700 mieszk.; port wojenny, arsenał; morska stacja zoologiczna.

Villefranche-sur-Saône, m. w dep. Rhône (Francja wsch.), 16.500 mieszk.

Villegas J o s é, malarz hiszpański, * 1848, † 1921; obrazy rodzajowe i historyczne.

Villehardouin G e o f f r o y d e, kronikarz francuski, * ok. 1160, † 1212; autor historji 4-ej wyprawy krzyżowej.

Villemain A b e l F r a n ç o i s, pisarz i polityk francuski, * 1790, † 1870; prof. Sorbony; 1840—45 min. oświaty; napisał: „Tableau de la littérature au moyen âge", „Tableau de la littérature au XVIII-e siècle", „Souvenirs contemporains d'histoire et de littérature" i in.

Villemessant A u g u s t e C a r t i e r d e, dziennikarz francuski, * 1812, † 1879; założyciel konserwatywnego dziennika w Paryżu „Figaro".

Villemin J e a n A n t o i n e, lekarz francuski, * 1827, † 1892; pierwszy uznał gruźlicę za chorobę zakaźną, pierwszy przeszczepiał na zwierzęta gruzełki z płuc osób, zmarłych na gruźlicę.

Villena, m. w prow. Alicante (Hiszpanja), nad rz. Vinalapo, 14.100 mieszk.

Villeneuve d'Agen, m. w dep. Lot-et-Garonne (Francja), nad rz. Lot, 13.200 mieszk.

Villeroi F r a n ç o i s d e N e u f v i l l e s e i g n e u r d e, marszałek Francji, * 1643, † 1730; pobity 1700 pod Chiari przez Eug. Sabaudzkiego i 23. V. 1706 pod Ramillies przez Malborough.

Villeroi N i c o l a s d e N e u f v i l l e s e i g n e u r d e, minister 4 królów (od Karola IX do Ludwika XIII), * 1542, † 1617; pozostawił „Mémoires d'état".

Villers-Cotterets, m. w dep. Aisne (Francja), 5.700 mieszk.; zamek; miejsce urodzenia A. Dumas'a.

Villette (La), płn.-wsch. przemysłowa dzielnica Paryża.

Villeurbanne, m. w dep. Rhône (Francja wsch.), 56.000 mieszk.; przemysł włókienniczy i chemiczny.

Villi intestinales, ob. k o s m k i j e l i t o w e.

Villiers de l'Isle-Adam P h i l i p p e A u g u s t e, poeta i pisarz francuski, * 1840, † 1889; pisał poezje w stylu parnasistów; dramaty: „Elen" (1865), „Morgané" (1866), „La révolte" (1870); powieści fantastyczne: „Isis" (1862), „L'Ève future" (1886), „Contes cruels" (1883); „Oeuvres" (1914).

Villingen, m. pow. w Badenji (Niemcy), nad rz. Brigach, 12.500 mieszk.; fabryka zegarów, odlewnie dzwonów.

Villon F r a n ç o i s, poeta francuski, * 1431; prowadził życie włóczęgi, za liczne kradzieże skazany na śmierć, ułaskawiony, znikł z widowni od 1463; pieśni: „Le petit Testament", „Lais", „Le grand Testament"; pierwsze wydanie jego utworów ukazało się w 1489.

Villota, w XVI w. nazwa wesołej ludowej piosenki włoskiej, często mieszana z villanellą; rozróżniano v. neapolitańskie, paduańskie, weneckie i inne.

Villus (łac.) kosmyk; kudły u psów, niedźwiedzi itp.; v i l l o s u s, kosmaty.

Vilvorde, m. w prow. Brabancji (Belgja), 16.700 mieszk.

Vimeiro, w. w prow. Estremadura (Portugalja), nad rz. Rio de Alcabrichelle, 700 mieszk.; pamiętna zwycięstwem Wellingtona nad Francuzami 21. VIII. 1808.

Viña del Mar, m. w prow. Valparaiso w Chile środk. (Am. Płd.), 33.500 mieszk.; st. klimatyczna.

Vinarický K a r o l, literat czeski, * 1803, † 1869; napisał: poemat satyryczny „Sejmy zwierząt", poemat „Ojczyzna" („Vlast"), tom poezyj „Harfa i lira" i in.

Vinata (vinetta), piosenka włoska do wina, śpiewana bądź przy winobraniu, bądź przy stole.

Vinca, b a r w i n e k, rośliny krzewinkowe z rodziny A p o c y n a c e a e (toinowate), właściwe przeważnie okolicom zwrotnikowym, rzadsze w strefach umiarkowanych. W Polsce: V. m i n o r, b. pospolity, krzewinka o łodyżce pełzającej, liściach naprzeciwległych, eliptycznych, krótkoogonkowych, skórkowatych, zimotrwałych, kwiatach dość dużych, jasno niebieskich, o pięciopłatkowej koronie, wyrastających pojedyńczo na szypułkach z kątów liści; kwitnie III—IV. Rozpowszechniony niegdyś w lasach i zaroślach, dziś wyniszczony przez człowieka, spotyka się często w ogrodach. Jako rośliny szklarniowe (pokojowe) uprawiane są: V. m a j o r, b. większy (Europa płd.), odznaczający się od poprzednio opisanego silniejszym wzrostem i liściem szerszym, jajowatym, oraz V. r o s e a, b. różowy (Ameryka zwrotn., wyspy Kanaryjskie), kwitnący różowo lub biało.

Vincennes, 1) wsch. przedmieście Paryża, 42.000 mieszk.; zamek i park, szkoła artylerji; 2) m. w stanie Indiana (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Wabash, 17.500 mieszk.; kop. węgla, przemysł żelazny, fabr. maszyn.

Vincent F r a n ç o i s A n d r é, malarz francuski, * 1746, † 1816; obrazy: „Henryk IV i Sully", „Zeus, wybierający modelki z pośród najpiękniejszych córek Krotona" i in.

Vincent G e o r g e, malarz angielski, * 1796, † 1830; członek szkoły z Norwich; malował pejzaże i widoki morskie.

Vincenti angina, (A. ulceromembranosa), silne owrzodzenie migdałków, wywołane przez prątki wrzecionowate (Bacillus fusiformis) i krętki Vincent'a (Spironema Vincenti).

Vincentius Bellovacensis, dominikanin francuski, † ok. 1264; polihistor, autor wielkiego dzieła encyklopedycznego „Speculum triplex" (1-e wyd. 1473—76, 7 tomów).

Vincetoxicum officinale, ciemiężyk białokwiatowy, ziele trwałe z rodziny Asclepiadaceae (trojeściowatych), wyrastające u nas dość pospolicie na suchych wzgórzach, skałach, w widnych zaroślach; ma łodygę obłą, do 6 dm. wys., liście jajowate, krótkoogonkowe, kwiaty lejkowate, o białawych, jajowatych płatkach, zebrane po kilka w podbaldachowate kwiatostany, wyrastające z kątów liści i na szczycie łodygi; kwitnie V—VII.

Vinci Leonardo da, malarz włoski, ob. Leonardo da Vinci.

Vinck-Boons, Dawid, malarz, sztycharz i witrażysta holenderski, * 1578, † 1629; pejzaże i sceny rodzajowe: „Napad zbójców", „Kiermasz", „Odwet chłopów", „Jarmark chłopski".

Vinçotte Thomas, rzeźbiarz belgijski, * 1850; z dzieł: „Giotto", „Pogromca", frontony pałacu królewskiego w Brukseli, portret Leopolda I.

Vindelicia, w staroż. kraj, zamieszkiwany przez ludy celtyckie (Windelików), między jez. Bodeńskiem, rz. Innem, Alpami i Dunajem, ze stol. Augusta Vindelicorum, obecnie Augsburg.

Vindobona, łac. nazwa Wiednia, stanowiącego w czasach rzymskich stały obóz armji rzymskiej.

Vindonissa, obecnie Windisch w kantonie Aargau w Szwajcarji, dawne miasto-obóz legjonów rzymskich; ruiny amfiteatru.

Vineta (Urbs Venetorum), Julin albo Jumne, stara osada handlowa nadmorska na miejscu dzisiejszego Wolina, 1184 zniszczona przez Duńczyków.

Vingt-quatre violons du roi, kapela, złożona z 24 skrzypków (Grande Bande) na dworze francuskim, założona przez Ludwika XIII; za Ludwika XIV osiągnęła sławę pod Lullym, który utworzył obok niej mniejszą, zwaną „Les petits violons".

Viniegra y Lasso Salvador, malarz hiszpański, * 1862, † 1915; sceny z walk byków i in.

Vinh, m. w Annamie (Indochiny franc.), 15.000 mieszk.

Vinohrady Kral., przedmieście Pragi, włączone do Wielkiej Pragi, 84.000 mieszk.; winnice.

Vinolentia (łac.), opilstwo.

Vinum (łac.), wino; vina medicata, wina lecznicze.

Vinum stibiatum, ob. emetykowe wino.

Vioform, syntetyczny związek organiczny: jod-chloroksychinolina; brunatno-żółtawy proszek bez zapachu; środek odkażający, stosowany zamiast jodoformu.

Viola, dawny instrument smyczkowy, z którego powstały wszystkie dzisiejsze odmiany: skrzypce, wiola, wiolonczela, kontrabas. Początkowo znano v. w dwóch odmianach: v. da braccio i v. da gamba; później były w użyciu v. d'amore, v. pomposa (skonstruowana przez J. S. Bacha), v. da spalla, viola piccola, violetta, różniące się między sobą rozmiarami i ilością strun.

Viola, fiołek, zioła roczne lub trwałe z rodziny Violaceae (fiołkowate); należy tu przeszło 250 gatunków, rozpowszechnionych na całej kuli ziemskiej. W Polsce w stanie dzikim występuje około 29 gatunków; pospolitsze: V. odorata, f. wonny (Rys.; *a* kwiat w przekroju, *b* owoc — torebka wraz z nasionami), bylina z rozłogami, 3—12 cm. wys., o liściach okrągławych, w nasadzie głęboko sercowatych, kwiatach wonnych, zwykle fioletowych; kwitnie IV—V. Rośnie dziko w zaroślach, lasach wilgotnych, często uprawiany w ogrodach. V. tricolor, f. trójbarwny, bratek (Rys.), ziele

Viola odorata.

Viola tricolor.

roczne lub dwuletnie, o łodydze podnoszącej się lub rozesłanej, 1—4 dm. wys., gałęzistej, liściach lancetowatych, kwiatach o płatkach górnych fioletowych, płatkach bocznych i dolnych żółtych; kwitnie IV—X. Występuje pospolicie na polach piaszczystych, między zbożem, w zaroślach. Ze skrzyżowania V. tricolor z V. altaica (Syberja płd.) i V. lutea (Tatry) pochodzą bratki ogrodowe, V. hortensis (Rys.), które w licznych odmianach siane są w ogrodach.

Viola hortensis.

Violaceae, fiołkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Parietales (ścienne). Należą tu zioła, krzewy lub drzewa, rozpowszechnione we wszystkich strefach kuli ziemskiej; mają liście naprzeciw- lub skrętoległe, kwiaty grzbieciste z 5 pręcikami i jednym słupkiem. U nas rośnie tylko rodzaj Viola.

Violatio (łac.), zgwałcenie kobiety, ob. gwałt.

Violente (włosk.), w muzyce gwałtownie, namiętnie.

Violetta, ob. Trawiata.

Violino (violon), ob. skrzypce.

Violle'a jednostka, praktyczna jednostka dzielności źródła światła, reprezentowana przez 1 cm² powierzchni krzepnącej platyny przy prostopadłem wysyłaniu promieni; 1 świeca Hefnera = $^1/_{19}$ j. V.

Viollet-le-Duc Eugène Emmanuel, architekt francuski, * 1814, † 1879; badacz i znawca architektury średniowiecznej, restaurował szereg słynnych budowli średniowiecznych, m. in. Notre-Dame w Paryżu; wydał „Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-e au XVI-e siècle" (10 t., 1854—68).

Violone, to samo, co kontrabas (ob.).

Viomenil Antoine Charles baron de, oficer francuski w konfederacji barskiej, * 1728, † 1792; zastępował 1771 Dumouriez'a; listy jego wyszły pt.: „Lettres particulières du baron de Viomenil sur les affaires de Pologne en 1771 et 1772" (1808, przekład polski 1863).

Viotti Giovanni Battista, wirtuoz i kompozytor włoski, * 1753, † 1824; pisał na skrzypce koncerty, sonaty, etiudy.

Vipera berus, żmija, łbieniec, to samo, co Pelias berus (ob.).

Viperidae, żmije, nazwa rodziny gadów (Reptilia) z rzędu Ophidia (węże). Odznaczają się silnie skróconą szczęką górną, opatrzoną z każdej strony długim, wydrążonym zębem jadowym, który przy zamkniętej paszczy skierowany jest ku tyłowi, przy otwartej zaś wyprostowuje się ku przodowi. Budowa krępa, ciało zakończone stosunkowo krótkim ogonem. Przeważnie żyworodne. Tryb życia nagół nocny. Ukąszenie nader niebezpieczne, często zabójcze. Działanie jadu przejawia się niekiedy momentalnie. Należą tu bardzo liczne rodzaje, z których zasługują na uwagę następujące gatunki: Vipera ammodytes, żmija piaskowa, posiada charakterystyczny wyrostek rogowy na nosie (Europa płd.); Pelias (Vipera) berus (ob.), ż. zygzakowata, jedyny wąż jadowity w Polsce; Bitis arietans, lirogłów, nadzwyczajnie jadowity; podrażniony, nadyma się do potwornych rozmiarów; żyje w Afryce; Crotalus horridus, grzechotnik, niezmiernie jadowity, wydaje charakterystyczny szelest zapomocą grzechotki ogonowej, złożonej z szeregu pustych rogowych stożków (Ameryka Płn. i Płd.); poza tem rodzaje: Lachesis, Cerastes i w. in.

Vir (łac.), mężczyzna, mąż.

Virago (łac.), mężyca, kobieta o fizycznych lub psychicznych cechach męskich.

Virchow Rudolf, anatom, patolog i antropolog niemiecki, * 1821, † 1902; prof. w Würzburgu, od 1856 dyr. instytutu patologicznego w Berlinie; członek sejmu pruskiego i parlamentu niemieckiego; napisał „Zellularpathologie" i in.; założyciel „Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie", współwydawca „Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge"; twórca nowoczesnej anatomji patologicznej.

Virement (franc.), przekazanie długu, który się ma u kogoś, na rzecz osoby trzeciej.

Virga, ob. neumy.

Virgil, nazwa niemej klawiatury fortepianowej, wynalezionej przez Amerykanina Virgila w celu ułatwienia ćwiczeń czysto technicznych; przyrząd bez znaczenia dla celów pedagogicznych.

Virgilius, ob. Vergilius.

Virgin Islands, ob. Dziewicze Wyspy.

Virginal, angielska nazwa klawikordu, rozpowszechnionego w XVI w. wśród wyższych klas społecznych.

Virginal-Book, tytuł, nadawany wielu wydawnictwom angielskich utworów muzycznych. Fitzwilliam V. B., nazywany także V. B. królowej Elżbiety, ukazał się w 1625 i mieści w sobie 416 utworów na klawikord następujących autorów: J. Bull, W. Byrd, Th. Morley, P. Philipps, Th. Tallis, I. Dovland. W zbiorach tych spotykamy następujące formy: Pavana, Gaillarda, Passamezzo, Courente, Branlé, Allemande, Volta, Jigg, Ground (warjacje na temat basso ostinato), Fantazja, Ricercare, Preludio, a nawet i opracowania klawikordowe utworów wokalnych.

Virgines, ob. mszyce.

Virginia, ob. Wirginja.

Virginia, m. w stanie Minnesota (St. Zj. Am. Płn.), 15.000 mieszk.

Virgo (łac.), dziewica; v. intacta, dziewica w sensie anatomicznym, tj. z nienaruszoną jeszcze błoną dziewiczą (hymen).

Viribus unitis (łac.), wspólnemi siłami.

Virilia, zewnętrzne narządy płciowe męskie.

Virilitas (łac.), męskość, dojrzały wiek męski.

Viritim (łac.), wszyscy co do jednego.

Virosa mulier (łac.), namiętna i lubieżna kobieta.

Virtus vincit invidiam (łac.), cnota zwycięża nienawiść.

Virtuti Militari, ob. ordery polskie.

Virulentia, (łac. virus, jad), w bakterjologji stopień jadowitości drobnoustrojów chorobotwórczych lub wytwarzanych przez nie jadów.

Virus (łac.), jad, zarazek.

Virus fixe, jad lub zarazek wścieklizny o wzmożonym stopniu jadowitości (virulencji), wskutek kilkakrotnego zaszczepienia go królikowi; posiada stały okres wylęgania siedmiodniowy; ma zastosowanie w szczepieniach ochronnych i leczniczych przeciw wściekliźnie.

Vis (włosk. Lissa), wyspa w archipelagu Dalmatyńskim (Jugosławja), 100 km², 10.100 mieszkańców; gł. m. V., 5.200 mieszk.; uprawa wina; pamiętna zwycięstwem floty austrjackiej nad włoską 20. VII. 1866.

Vis (łac.), siła, moc, dzielność.

Vis activa (łac.), siła czynna.

Vis armata (łac.), siła zbrojna.

Vis-à-vis (franc.), naprzeciwko.

Vis gravitatis (łac.), siła ciężkości.

Vis inertiae (łac.), siła bezwładności.

Vis latens (łac.), siła ukryta.

Vis maior, ob. siła wyższa.

Vis medicatrix naturae (łac.), siła uzdrawiająca natury (przyrody); zdolność ustroju do samowyleczenia się z chorób.

Vis occulta (łac.), siła utajona.

Vis plastica, ob. nisus formativus.

Vis vitalis (łac.), siła życiowa; hipotetyczna siła, regulująca procesy życiowe w ustrojach żywych.

Visagapatam, m. port. nad zat. Bengalską w prow. madraskiej (Indje bryt.), 40.000 mieszkańców.

Visaya, archipelag w grupie Filipinów, (Azja płd.-wsch.), 56.126 km², 2,500.000 mieszkańców.

Viscacha, ob. Viscaciidae.

Viscacia viscacia, ob. Viscaciidae.

Viscaciidae, zajęcomyszy, nazwa rodziny ssaków (Mammalia) z podrzędu Simplicidentata; rząd Rodentia (gryzonie). Z wyglądu podobne są nieco do myszy i królików. Kończyny tylne silnie wydłużone, o 3 lub 4 palcach, przednie krótkie, 4-o lub 5-o palcowe. Zęby trzonowe pozbawione korzeni. Uszy duże, zaokrąglone; ogon długi, puszysty. Szerść nadzwyczajnie miękka i delikatna. Żyją towarzysko w naturalnych lub wygrzebanych norach ziemnych. Pożywienie składa się z roślin, korzeni, ziarna itp. Należą tu: Viscacia viscacia, Viscacha, zając pampaski, żyje w pampasach Paragwaju i Argentyny. Mięso jadalne. Lagidium peruanum, zajęcomysz peruwjańska, zamieszkuje górzyste okolice Peru i Boliwji; Chinchilla brevicaudata, szynszyla większa, i Ch. laniger, sz. mała, zamieszkują góry w Chile i Peru, wpobliżu granicy śniegów. Dostarczają bardzo drogiego, delikatnego i ciepłego futra.

Viscaria, smółka, zioła z rodziny Caryophyllaceae (goździkowate). U nas rozpowszechniona jest V. vulgaris (Lychnis viscaria), s. pospolita, bylina 15—75 cm. wys., o łodydze powleczonej poniżej węzłów lepką wydzieliną, liściach równowąskich, przeciwległych, zrośniętych nasadami, kwiatach czerwonych; kwitnie V—VI; wilgotne łąki, zarośla.

Viscera, trzewia, wnętrzności, zespół organów, wypełniających jamy ciała zwierzęcego (zwłaszcza jamę brzuszną i klatkę piersiową). Situs viscerum, naturalny układ wnętrzności wewnątrz ciała; situs inversus viscerum (transpositio viscerum), układ odwrotny narządów, zdarza się niekiedy jako nieprawidłowość rozwojowa.

Viscerum situs, ob. viscera.

Viscerum transpositio, ob. viscera.

Vischer Friedrich Theodor, filozof i estetyk niemiecki, * 1807, † 1887; zwolennik filozofji Hegla; napisał: „Kritische Gänge“, „Aesthetik“, „Das Schöne und die Kunst“, „Goethes Faust“ i in.; autor powieści „Auch Einer“ (1879).

Vischer Peter Starszy, odlewnik norymberski, * ok. 1455, † 1529; plastyk Renesansu niemieckiego, mistrz od 1489; dzieła: grobowiec z bronzu arcybisk. Ernesta, nagrobek biskupa Johanna, grobowiec św. Sebalda w Norymberdze i in.

Visconte, ob. vicomte.

Visconti Ennio Quirino, archeolog włosko-francuski, * 1751, † 1818; dzieła: „Iconographie grecque“ (3 t., 1808), „Iconographie romaine“ (4 t., 1817—33).

Visconti Gian Galeazzo, książę lombardzki od 1395, † 1402; zdobywca Pizy, Sieny, Padwy, Bolonji.

Visconti Luigi, architekt włosko-francuski, * 1791, † 1853; wzniósł szereg fontann w Paryżu (Duvois, f. na placu St. Sulpice, Gaillon), wykonał grobowiec Napoleona I w kośc. Inwalidów w Paryżu.

Visconti-Venosta Emilio margrabia, mąż stanu włoski, * 1829, † 1914; 1863—64, 1869—76, 1896—98 i 1899—1901 min. spraw zagraniczn.

Viscosimetria, w fizjologji mierzenie lepkości (tarcia wewnętrznego) krwi; zasadą v. jest porównywanie szybkości wypływu krwi z szybkością wypływu wody z rurek o jednakowym przekroju.

Viscum, jemioła, krzewy z rodziny Loranthaceae (gązewnikowate), pasorzytujące na gałęziach drzew. Rośliny rozdzielnopłciowe; pędy mają widlasto gałęziste, oliwkowo-zielone, liście skórzaste, podługowate, zimotrwałe, siedzące, naprzeciwległe, kwiaty niepozorne, skupione po kilka w kątach liści; owoce postaci białej jagody, kuliste, jednonasienne, zawierają lep (wiscynę). W Polsce najczęściej spotykana jest V. album, j. pospolita (Rys.: *a* kwiat męski, *b* żeński, *c* owoc, *d* owoc w przekroju — wielkość naturalna, *e* i *f* przekroje gałęzi drzew, porażonych przez jemiołę, z widocznemi ssawkami, *g* pęd wraz owocami), pasorzytująca na większości naszych drzew liściastych, rzadziej na iglastych. Owoce jemioły są chciwie spożywane przez ptaki, zwłaszcza drozdy; niestrawione nasiona, dzięki zawartości wiscyny w owocu, łatwo się przylepiają do gałęzi drzew, na których następnie kiełkują, przebijają korę i zapuszczają pod nią aż do drewna ssawki, zapomocą których czerpią pokarm ze swego żywiciela. Krzaki jemioły były używane przez druidów gallickich przy obrzędach religijnych. Z owoców, kory i liści robiono lep, służący do chwytania ptaków.

Viscum.

Vishtacpa, ob. Hystaspes.

Viso (Monte), ob. Monte Viso.

Vista, grać à vista, znaczy czytać nuty odrazu, bez przygotowania.

Vistula, łac. nazwa Wisły.

Visus (łac.), wzrok, widzenie, postać, pozór; ob. ostrość wzroku.

Visus oculi dextri, ostrość wzroku oka prawego; v. oculi sinistri, ostrość wzroku oka lewego.

Vita brevis, ars longa (łac.), życie jest krótkie, sztuka trwa długo.

Vita minima (łac.), znaczne osłabienie natężenia wszelkich procesów życiowych, np. podczas snu zimowego zwierząt, podczas stanów kataleptycznych, w latargu itp.

Vitaceae, winoroślowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rhamnales (szakłakowe). Należą tu przeważnie krzewy pnące się zapomocą wąsów, o liściach zwykle klapowanych lub dłoniastozłożonych, skrętoległych, kwiatach drobnych 5-krotnych, zebranych w wiechowate kwiatostany. Ważniejsze rodzaje: Ampelopsis, Vitis.

Vitae non scholae discimus (łac.), uczymy się dla życia, nie dla szkoły.

Vitalismus (łac.), ob. witalizm.

Vite Timoteo della, malarz włoski, *1467, † 1523; pomocnik Rafaela; z dzieł: „Św. Magdalena wśród aniołów“, „Św. Marcin i św. Tomasz“, „Zwiastowanie“.

Vitellion, Ciołek Erazm, ob. Witelo.

Vitellius Aulus, cesarz rzymski 69 po Chr., powołany na tron przez legjony, zamordowany 24. XII. 69.

Vitellus, lecithus, deutoplasma, żółtko, substancja zapasowa, znajdująca się w plazmie komórki jajowej; stanowi materjał twórczy (v. formativus) i odżywczy (v. nutritivus, tropholecithus) dla przyszłego zarodka.

Vitement (franc.), przedawnione określenie szybkiego tempa muzycznego, dzisiaj zastąpione przez allegro.

Viterbo, m. w prow. rzymskiej (Włochy środkowe), 23.300 mieszk.; resztki murów i wież lombardzkich; źródła siarczane.

Vitex, niepokalanek, krzewy lub niewysokie drzewa z rodziny Verbenaceae (werbenowate), właściwe przeważnie okolicom zwrotnikowym; mają liście dłoniasto złożone, kwiaty drobne, zebrane w grona lub wiechy, owoc — pestkowiec. W okolicach nadśródziemnomorskich występuje V. Agnus-castus, niepokalanek nadmorski, krzew o silnym zapachu, kwitnący blado lila; nasiona gorzkiego smaku, mające miarkować popęd płciowy, noszone były jako amulety.

Viti Islands albo Fiji, ob. Fidżi.

Viti Levu, ob. Fidżi.

Vitiligo (łac.), nabyty brak barwnika w skórze: tworzenie się pojedyńczych białych plam, często następstwo wysypek skórnych.

Vitis, winorośl, pnące się krzewy, należące do rodziny Vitaceae (winoroślowate), właściwe okolicom pozazwrotnikowym półkuli płn.; mają liście pojedyńcze, klapowane, kwiaty żółtawo-zielone w wiechach. Z wielu gatunków najważniejszy jest V. vinifera, w. właściwa (Rys.: *a*, *b*, *c* — kwiat w różnych stadjach rozwoju, *d* jagoda, *e* jagoda w przekroju, *f* nasienie), pnącz powszechnie uprawiany w licznych odmianach w okolicach cieplejszych; pochodzi prawdopodobnie z Kaukazu, gdzie na płd. stokach spotyka się jeszcze w stanie dzikim. Jagody zielonawe lub niebiesko-fioletowe, o bezbarwnym soku, są jadane na surowo, użytkowane na wyrób wina (granica uprawy winorośli na wyrób wina nie przekracza 45° szer. płn., wyżej jagody zawierają zamało cukru); jagody wysuszone, pod nazwą rodzynek, są stosowane jako przyprawa. Uprawiane odmiany winorośli właściwej rozmnażane są bądź z sadzonek, bądź przez szczepienie na siewkach gat. amerykańskich, głównie: V. labrusca, V. riparia, V. rupestris, które okazały się odpornemi na filokserę (Phylloxera vastatrix), najniebezpieczniejszego szkodnika winorośli właściwej.

Vitis vinifera.

Vitium (łac.), 1) w patolog. wada; v. cordis, wada serca; 2) zgwałcenie kobiety.

Vitkovice, ob. Witkowice.

Vitoni Ventura, architekt włoski z końca XV w.; zbudował w Pistoi kościół la Madonna dell'Umiltà (1494—1509) i mały kośc. San Giovanni delle Monache.

Vitoš, granitowy masyw w Bułgarji, 2.290 m. wysok.

Vitré, m. w Bretanji, w dep. Ille-et-Vilaine (Francja), nad rz. Vilaine, 11.000 mieszk., stary zamek (obecnie muzeum i więzienie); przemysł żelazny.

Vitreum corpus, ciałko szkliste, ob. oko.

Vitrum guttatum, ob. gutta.

Vitruvius Pollio, architekt i pisarz rzymski z epoki Augusta; dzieło „De architectura“ (10 ksiąg) stanowi jedyną tego rodzaju encyklopedję budownictwa z epoki klasycznej.

Vitry-sur-Seine, płd. przedmieście Paryża, 21.500 mieszk.

Vittoria, 1) stol. prow. Alava (Hiszpanja płn.), 34.200 mieszk.; twierdza; wywóz rudy żel., wyrobów sukienniczych i wina; 2) m. na Sycylji (Włochy), 32.300 mieszk.; winnice.

Vittorino da Feltre, właśc. Vittorio Ramboldini, humanista włoski, * 1378, † 1446; założyciel zakładu pedagogicznego w Mantui (Casa giocosa).

Vittorio, m. w prow. Treviso (Włochy), nad jez. Meschio, 21.500 mieszk.; przędzalnie jedwabiu.

Vituperia stultorum laus est (łac.), nagana ze strony głupców jest pochwałą.

Viva calx (łac.), średniowieczna nazwa wapna niegaszonego.

Vivaldi Antonio, kompozytor włoski, * 1680, † 1743; twórca 38 oper, 12 koncertów na 4 skrzypce, 2 wiole, wiolonczelę i organy, 12 koncertów 4-o i 5-cio głosowych; niektóre koncerty V. opracowane zostały przez Bacha na fortepian.

Vivarais, dawna prow. Langwedocji (Francja płd.), obecnie dep. Ardèche.

Vivarès François, rytownik francuski, * 1712, † 1782; osiadł w Anglji; wpłynął na powstanie szkoły rytowników-pejzażystów w Anglji.

Vivarini, 1) Antonio, malarz wenecki z XV w., szkoły z Murano; dzieła: „Pokłon trzech króli“, „Zwiastowanie“, „Tryptyk św. Franciszka della Vigna“; 2) Bartolommeo, malarz wenecki, * w Murano; malował między 1450 a 1490; dzieło „Madonna na tronie“; 3) Luigi (Alvise), malarz wenecki, malował między 1464 a 1503 w Wenecji; dzieła: „Madonna ze Świętymi“, „Zmartwychwstanie“.

Vivarium (łac.), ogólna nazwa akwarjów i terarjów.

Vivat! (łac.), niech żyje! Vivat sequens! niech żyje następny! Vivat, floreat, crescat! niech żyje, kwitnie i rozwija się!

Vivero, m. w prow. Lugo (Hiszpanja), 13.000 mieszk.; rybołówstwo.

Viverra, ob. Viverridae.

Viverridae, wiwery, łasze, łaszowate, nazwa rodziny ssaków (Mammalia) z podrzędu Herpestoidea (szczurnikowate); rząd Carnivora (drapieżne). Małe lub średniej wielkości zwierzęta, podobne nieco do kotów i kun. Ciało smukłe, wydłużone, o krótkich nogach, zaostrzonym pysku i przeważnie długim ogonie. Nogi o 5-u, rzadziej o 4-ch palcach. Przy chodzeniu opierają się częścią stopy lub tylko na palcach. U niektórych pazury są wysuwalne. Posiadają gruczoły odbytowe, produkujące wydzielinę, podobną do piżma. Samce mają gruczoły Cowpera. Tryb życia nocny. Doskonale biegają i łażą po drzewach. Odznaczają się wielką krwiożerczością, żywią się drobnemi ssakami, ptakami, płazami i gadami, jadają również jaja ptasie. Na uwagę zasługują: Viverra civetta, wiwera cyweta, ok. 70 cm. dług., z ogonem do 35 cm., brunatno-szarawa, ciemno centkowana. Zamieszkuje Afrykę. Pokrewna V. zibetha, w. zybeta, łasza zybetkowa, żyje w Azji południ.-wschodniej. Oba gatunki posiadają między odbytem i narządami płciowemi specjalne gruczoły, wydzielające substancję o silnym piżmowatym zapachu, znaną pod nazwą zybetu, używanego do wyrobu pachnideł, rozpowszechnionych na Wschodzie. Dla otrzymania większych ilości zybetu, zwierzęta te hoduje się jako domowe. Genetta genetta, w. genetta, gatunek europejski, żyjący w Hiszpanji, płd. Francji i w Afryce płn. W Tunisie używają jej w domach do tępienia myszy i szczurów. Futro bardzo cenione w handlu. Paradoxurus hermaphroditus, zamieszkujący strefę indyjsko-malajską, odznacza się nader długim, zwijającym się w kółko ogonem. Wyrządza znaczne szkody w plantacjach kawy i ananasów, żywiąc się, prócz mięsa, owocami tych roślin. Cryptoprocta ferox, pochodząca z Madagaskaru, odznacza się niezwykłą dzikością i krwiożerczością. Obecnie prawie wytępiona. Mięso jadalne. Mungos griseus, mangust, szczurnik mungo, dług. ok. 50 cm., zamieszkuje Indje. Łatwo się oswaja, tępi węże, zwłaszcza jadowite. M. ichneumon, szczurnik ichneumon, szczur Faraona, dochodzi do 65 cm. dług., z długim kiściastym ogonem ok. 45 cm. dług. Bardzo żarłoczny, tępi węże, myszy, jaszczurki, drobne ptaki i owady. Hiszpanja, Afryka płn.

Vives Juan Luis, filozof hiszpański, * 1492, † 1540; 1523—28 przebywał na dworze londyńskim, jako nauczyciel księżniczki Marji, córki Henryka VIII. Humanista, przeciwnik scholastyki, przyjaciel i współpracownik Erazma z Rotterdamu, poprzednik Descartes'a, na którego wywarł znaczny wpływ, i Bacona; jeden z pierwszych historyków filozofji starożytnej; twórca starożytnej psychologji empirycznej; napisał: „De disciplinis" (1531), „De anima et vita" (1539), „De imitus, sectis et laudibus philosophiae", „De subventione pauperum" i in.

Viviani René, francuski mąż stanu, * 1863, † 1925; deputowany socjalistyczny od 1893, 1906—10 minister robót publicznych, 1913—14 minister oświaty, 1914—15 prezes ministrów, 1915—17 minister sprawiedliwości i jednocześnie od 1916 minister oświaty.

Vivien de Saint-Martin Louis, geograf francuski, * 1802, † 1897; prof. uniw. w Paryżu; napisał: „Étude sur la géographie grecque et latine de l'Inde" (3 t., 1858—60), „Nouveau dictionnaire de géographie universelle" (wraz z L. Rousselet'em, 7 t., 1876—95) i in.

Vivipara animalia, ob. zwierzęta żyworodne.

Vivipara vivipara, żyworódka, mięczak z rodziny Viviparidae; podrząd Ctenobranchia, rząd Prosobranchia (przodoskrzelne). Muszla okrągławo-stożkowata, ok. 40 mm. wysok., 30 mm. szerok., zielonkawo-brunatna, opatrzona wieczkiem. Język taśmowaty. Oddychanie odbywa się przy pomocy skrzel. Rozdzielnopłciowa i żyworodna. Członek kopulacyjny samców mieści się w prawym czułku głowowym. Jaja są składane do jamy skrzelowej, w której przechodzą całkowity rozwój. Żyje w wodach stojących, obficie zarośniętych.

Viviparitas, żyworodność, typ rozrodu u zwierząt, w którym rozwój zarodka z jaja odbywa się w ciele macierzyńskiem, aż do ostatecznego ukształtowania się płodu. Młode, wydalane z narządów płciowych matki, są już mniej lub więcej zdolne do samoistnego życia.

Vivisectio, ob. wiwisekcja.

Vivo, vivace (włosk.), w muzyce szybko; vivacissimo, najwyższy stopień szybkości.

Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango (łac.), żywych wołam, umarłych opłakuję, błyskawice (gromy) kruszę; napis, spotykany często na dzwonach.

Vivum argentum, żywe srebro, średniowieczna nazwa rtęci.

Vizcaya lub Biscaya, jedna z prow. baskijskich (Hiszpanja), nad zatoką V., 2.165 km², 416.000 mieszk.; stol. Bilbao.

Vizcaya albo Biskajska Zatoka, odnoga oceanu Atlantyckiego między płd.-zach. wybrzeżem Francji a płn.-zach. Hiszpanją.

Vizzini, m. na Sycylji (Włochy płd.), położone na wzgórzu 600 m. wys., 21.000 mieszk.

Vlaanderen, ob. Flandrja.

Vlaardingen, m. w prow. Zuidholland (Holandja), nad rz. Nową Mozą, 22.500 mieszk.; rybołówstwo.

Vlachos Angelos, polityk i literat grecki, * 1838, † 1920; 1895 minister wyznań religijnych i ośw. publiczn.; ułożył gramatykę nowogrecką, pisał poezje liryczne.

Vlček Jarosław, czeski historyk literatury, * 1860; dzieła: „Historja literatury na Słowaczyźnie", „Słowaczyzna od czasów reakcji bachowskiej aż do zamknięcia Macierzy Słowackiej", „Historja literatury czeskiej", „Paweł Józef Szafarzyk" i in.

Vlček Wacław, powieściopisarz czeski, * 1839, † 1908; napisał: „Pani na Lichnicy", „Syn ludu swego", „Wieniec laurowy", „Złoto w ogniu" i in.

Vlemingkx'a płyn, solutio V., rozczyn wodny siarczku wapniowego (CaS), środek przeciwko świerzbie, wprowadzony przez brukselskiego lekarza wojskowego Jean'a V. (* 1800, † 1876).

Vlieger Simon de, malarz holenderski, * 1601, † 1653; pejzaże, obrazy rodzajowe i portrety, marynista; z dzieł: „Burza morska przy skalistem wybrzeżu".

Vlieland, jedna z wysp Fryzyjskich, należąca do holend. prow. Nordholland, u wejścia do Zuiderzee, 52 km², 1.000 mieszk.; latarnia morska.

Vliet Hendrik Cornelisz van, malarz holenderski, * 1611, † 1675; widoki architektoniczne: „Wnętrze starego kościoła w Delfcie".

Vlissingen (ang. Flushing, franc. Flessingue), m. port. w prow. Zeeland (Holandja), na wyspie Walcheren, nad ujściem zach. Skaldy, 22.500 mieszk.; przejazd do Anglji.

Vltava, ob. Wełtawa.

Vobornik Jan, czeski historyk i krytyk literatury, * 1854; napisał „Pięćdziesiąt lat literatury czeskiej" i szereg monografij.

Voce, wyraz włoski, używany w muzyce w znaczeniu głosu śpiewackiego dla poszczególnych partyj utworu instrumentalnego, wypisanych osobno (partytura i głosy) z całości dla użytku wykonawców.

Vocel Jan Erazm, literat czeski, * 1802, † 1871; napisał poematy epickie: „Przemyślidzi", „Labirynt sławy" i in.; poezje: „Przed marcem 1848 r.", „Po marcu 1848 r."; powieść: „Ostatni Orebita" i in.

Voces aequales (łac.), głosy równe, tj. męskie albo żeńskie, użyte z osobna w zespole; przeciwieństwo: voces inaequales, głosy mieszane, czyli męskie i żeńskie razem.

Vodák Jindřich, literat czeski, * 1867; autor studjów i krytyk literackich.

Vodena, m. w Macedonji greckiej, 9.600 mieszk.; fabr. tytuniu, wyroby włókiennicze; od 1913 w posiadaniu Grecji; w staroż. Aigai, czasowa stol. Macedonji, miejsce zamordowania Filipa II w 336 przed Chr.

Vogel Christian Leberecht, malarz niemiecki, * 1759, † 1816; prof. Akad. Drezdeńskiej; portrety dzieci, „Synowie artysty".

Vogel Hermann Carl, astrofizyk niemiecki, * 1841, † 1907; napisał: „Spektralphotometrische Untersuchungen", „Spektralanalitysche Mitteilungen", „Untersuchungen über das Sonnenspektrum", „Spektroskopische Durchmusterung", „Untersuchung über die Eigenbewegung der Sterne in Visionsradius auf spektrografischem Wege" i in.

Vogel Hugo, malarz niemiecki, * 1855; maluje obrazy historyczne, rodzajowe i portrety.

Vogel Zygmunt, malarz polski, * 1764, † 1826; kształcił się w malarni królewskiej; otrzymał od Stanisława Augusta polecenie narysowania z natury widoków kraju; od 1817 prof. rysunku i perspektywy na wydziale Sztuk Pięknych Uniw. Warsz.

Vogel von Falckenstein Eduard, gen. pruski, * 1797, † 1885; 1864 szef sztabu w wojnie duńskiej, 1866 dowódca armji Menu; 1870 kierował obroną wybrzeży.

Vogeler Heinrich, malarz i rytownik niemiecki, * 1872; kierownik warsztatów dla artystycznego przemysłu domowego.

Vogelsberg, pasmo wzgórzy bazaltowych w Hesji (Niemcy), do 772 m. wys. (Taufstein).

Vogesen, ob. Wogezy.

Voghera, m. w prow. Pawji (Włochy płn.), 23.300 mieszk.

Vogt Karl, przyrodnik i fizjolog niemiecki, * 1817, † 1895; od 1847 prof. w Giessen, usunięty z katedry za liberalne poglądy polityczne; od 1852 prof. w Genewie; zwolennik filozofji materjalistycznej, autor „Physiologische Briefe", „Säugetiere" i in.

Vogtland, w XI w. nazwa domenów państwowych w Rzeszy Niemieckiej, nad górną Elsterą i Salą, obecnie wchodzi w skład Saksonji, Bawarji, Turyngji i Prus.

Vogüé Melchior markiz de, archeolog francuski, * 1829, † 1916; 1871 ambasador w Konstantynopolu, 1875—79 w Wiedniu; napisał: „Le temple de Jérusalem" (1864—65), „L'architecture civile et religieuse dans la Syrie centrale" (1866—77), „Inscriptions sémitiques" (1869—77), „Jérusalem, hier et aujourd'hui" (1912) i in.

Vogue la galère (franc.), niech płynie łódź.

Voigt Christian August, prof. anatomji opisowej na Uniw. Krakowskim 1854—62; wykładał po niemiecku.

Voigt Jan, budowniczy gdański, od 1628 budowniczy miejski; wykonał kilka kamienic w Gdańsku, m. in. kamienicę Steffenów.

Voigt Johannes, historyk niemiecki, * 1786, † 1863; badacz dziejów Prus i Zakonu Krzyżackiego; główne dzieło: „Geschichte Preussens bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens" (9 tom., 1827—39).

Voiron, m. w dep. Isère (Francja płd.-wsch.), nad rz. Morge, 12.500 mieszk.; wyroby lniane, jedwabne, stalowe.

Voit Karl, fizjolog niemiecki, * 1831, † 1908; od 1883 prof. w Monachjum; napisał kilka prac specjalnych; wydawał z Pettenkoferem „Zeitschrift für Biologie".

Vojan Edward, aktor czeski, * 1858, † 1920; odtwórca postaci szekspirowskich.

Vola manus, ob. dłoń.

Volák Franciszek Prawosław, literat czeski, * 1829, † 1865; tłumacz powieści polskich, zwłaszcza J. I. Kraszewskiego.

Volapük, język sztuczny, wynaleziony w 1880 przez księdza bawarskiego J. M. Schleyera, dziś zarzucony.

Volens nolens (łac.), chcąc niechcąc.

Volenti non fit iniuria (łac.), chcącemu (zgadzającemu się) nie dzieje się krzywda.

Volf Józef, historyk czeski, * 1878; dyrektor bibljoteki Muzeum Narodowego w Pradze, wydawca starożytnych rękopisów i dokumentów źródłowych; badacz stosunków religijnych w XVI i XVII w. oraz życia emigracji czeskiej.

Volkelt Johannes, filozof i estetyk niemiecki, * 1848; od 1894 prof. w Lipsku; napisał: „Die Quellen menschlicher Gewissenheit", „System der Aesthetik" (3 t.), „Grillparzer als Dichter des Tragischen", „Aesthetik des Tragischen", „Zwischen Dichtung und Philosophie" i in.

Völklingen, osada górnicza w okręgu Sary (okupacja francuska), nad rz. Sarą, 18.200 mieszk.; kop. węgla, huty szklane i żelazne.

Volkmann Alfred Wilhelm, fizjolog niemiecki, * 1801, † 1877; prof. w Lipsku, Dorpacie i Halli; pozostawił szereg prac i rozpraw, głównie z zakresu fizjologji oka.

Volkmann Artur, rzeźbiarz niemiecki, * 1851; płaskorzeźby kompozycyjne i posągi: „Bachus", „Psyche", „Eros" i in.

Volkmann Hans, malarz niemiecki, * 1860; pejzażysta.

Volkmann Robert, kompozytor niemiecki, * 1815, † 1883; symfonje, kwartety, tria, serenady, miniatury fortepianowe.

Volkmann Wilhelm Fridolin, filozof niemiecki, * 1821, † 1877; prof. filozofji na uniw. w Pradze; napisał „Lehrbuch der Psychologie".

Vollmar Georg, polityk i dziennikarz socjalistyczny niemiecki, * 1850, † 1922; przywódca socjalistów bawarskich; od 1881 poseł do parlamentu.

Vollmöller Karl, poeta niemiecki, * 1878; dramaty, poezje.

Vollon Antoine, malarz francuski, * 1833, † 1900; dzieła: „Wnętrze kuchni" (1865), „Curiosités" (1868), „Widok Pont-Neuf" (1887).

Volney Constantin François de Chasseboeuf, filozof francuski, * 1757, † 1820; napisał: „Catéchisme du citoyen français" (1793), „Les ruines ou méditations sur les révolutions des empires".

Volos albo **Volo**, gł. m. nomarchji Magnezja (Grecja), nad zat. V. morza Egejskiego, 30.000 mieszk.; muzeum archeologiczne; gł. port w Tesalji.

Volpato Giovanni, sztycharz włoski, * 1733, † 1802; miedzioryty z obrazów Rafaela, Guercino'a, Cl. Lorrain'a i Poussin'a.

Volta, rzeka w Górnej Gwinei, wpada pod przylądkiem St. Paul do zatoki Gwinejskiej.

Volta, w znaczeniu czysto muzycznem jako „prima" lub „secunda", odnosi się do powtórzeń lub przeskoków od jednej części utworu do następnej.

Volta, nazwa średniowiecznego tańca wirowego, z którego, według źródeł francuskich, powstać miał późniejszy walc; podobnie jak gaillardę lub tordion, v. tańczono na trzy w ciągłych obrotach ciała. Tancerz unosił chwilowo tancerkę wgórę ponad siebie, para zaś obracała się nietylko w prawo, lecz i w lewo. Volta polonica istniała również, podaje ją Opieński w swoich układach dawnych tańców polskich; było to zapewne coś podobnego do oberka.

Volta Alessandro, fizyk włoski, * 1745, † 1827; 1779—1804 prof. uniw. w Pawji; stworzył teorję kontaktową elektryczności, zbudował tzw. stos Volty, kóry jest prototypem dzisiejszych bateryj galwanicznych; pracował poza tem nad gazami i wynalazł eudjometr.

Voltaire, właśc. François Marie Arouet de, filozof, historyk, poeta i dramaturg francuski, * 1694, † 1778 w Paryżu; 1726—29 przebywał w Londynie, gdzie zaznajomił się z astronomją, fizyką i filozofją angielską. W swoich „Lettres philosophiques sur les Anglais" (1731) pisał o nowożytnem przyrodoznawstwie i nowych urządzeniach politycznych, a mianowicie o ustroju parlamentarnym; książkę tę spalono publicznie na stosie; l. 1734—49 spędził w zamku Cirey w Lotaryngji, 1750—52 na dworze Fryderyka W. w Poczdamie, od 1758 zamieszkał w majętności swej Ferney pod Genewą; W „Éléments de la philosophie de Newton, mis à la portée de tout le monde" (1738) dał dobry wykład popularny teoryj fizycznych Newtona. Jego najważniejszem dziełem filozoficznem jest „Dictionnaire philosophique portatif" (1764). Jako filozof Voltaire był popularyzatorem filozofji Locke'a i jego sensualizmu. W „Essais sur les moeurs et l'esprit des nations" (1765) wypowiedział szereg nowych myśli z dziedziny filozofji historji i historji cywilizacji. Dzieła historyczne: „Histoire de Charles XII, roi de Suède", „Le siècle de Louis XIV", „Histoire de la Russie sous Pierre le Grand" i in.; poematy epiczne: „La Henriade", „La pucelle d'Orléans"; tragedje: „Mahomet", „Mérope"; powieści: „Candide", „Balouc", „Zadig", „Miormégas" i in. Pozostała po nim oprócz tego olbrzymia korespondencja (ok. 12.000 listów).

Volterra, m. w prow. Piza (Włochy środk.), 16.000 mieszk.; muzeum starożytności; łomy marmuru i alabastru, saliny.

Volterra Daniele da, właśc. Daniele Ricciarelli, malarz i rzeźbiarz włoski, * 1509, † 1566; dzieła: „Rzeź niewiniątek", „Zdjęcie z krzyża" i in.

Voltri, m. port. w prow. Genua (Włochy płn.), nad morzem Śródziemnem, 15.600 mieszk.; źródła siarczane; wyroby włókiennicze, stalowe, papiernie.

Volturno, rz. we Włoszech płd., w Kampanji, wpada do morza Tyrreńskiego, dług. 157 km.; zwycięstwo Garibaldi'ego nad Neapolitańczykami 1. X. 1860.

Volty stos, ob. stos galwaniczny.

Volty szereg, szereg ułożony z metali lub związków chemicznych, w którym każdy metal elektryzuje się dodatnio przez zetknięcie z jednym z metali poprzedzających, ujemnie — przez zetknięcie z jednym z metali, zajmujących w szeregu miejsce wyższe. Według Volty szereg ten jest następujący: +Zn, Pb, Sn, Fe, Cu, Ag, Au, C (grafit), MnO_2 (dwutlenek manganu). Według Auerbacha następujący szereg jest najprawdopodobniejszy: + Al, Zn, Sn, Cd, Pb, Sb, Bi, Hg, Fe, stal, Cu, Ag, Au, U, P, Pd, MnO_2, PbO_2. Różnica potencjałów końcowych metali dowolnego szeregu metali jest taka sama, jak gdyby te dwa metale stykały się bezpośrednio. Dla wytłumaczenia elektryzowania się metali przez zetknięcie powstały dwie zasadnicze teorje: teorja chemiczna, podana przez De la Rive'a (1837), zakładająca, że do występowania różnicy potencjałów konieczna jest pomiędzy miejscami zetknięcia warstwa wilgotnego powietrza, i nowa teorja elektronowa, opracowana głównie przez Gesechusa w 1907.

Voltz Friedrich, malarz niemiecki, * 1817, † 1886; malował obrazy z życia zwierząt.

Volumen (łac.), objętość; książka, tom.

Volumetria, miareczkowanie, ob. miareczkowa analiza.

Volumina legum. W 1732 Stanisław Konarski i Józef Załuski przystąpili do opracowania zbioru prawa polskiego, poczynając od Statutu Wiślickiego aż do czasów im współczesnych. Zbiór ten, znany pod nazwą „Volumina Legum", ułożony przez OO. Pijarów w 1782, składa się z 8 tomów. Treść ich jest następująca: Tom I rozpoczyna się od Statutu Wiślickiego i kończy na 1548. Tom II obejmuje okres 1550—1609. Tom III dotyczy konstytucji 1610—1640. Tom IV zawiera uchwały sejmowe 1641—1668. Tom V obejmuje uchwały sejmowe 1669—1697. Tom VI rozpoczyna się od 1697 i zawiera uchwały sejmowe, powzięte za panowania Augusta II. W tym tomie pomieszczone zostały także pakta i przywileje Księstwa Kurlandzkiego oraz Korektura pruska. Powyższe sześć tomów wyszły do 1739. Pozostałe dwa wydane zostały za panowania Stanisława Augusta; tomy VII i VIII obejmują uchwały sejmowe z okresu panowania Augusta III, Konfederacji po jego śmierci i pierwszego okresu rządów Stanisława Augusta, tj. do 1780. Okres 1782—1792 został objęty t. IX, wydanym przez Akad. Um. w 1889. W ten sposób „Volumina Legum" zawierają pełny zbiór prawa polskiego w historycznym jego rozwoju. Do „Volumina Legum" istnieją rejestra, zwane inwentarzami.

Voluntas (łac.), ob. wola.

Volvox, toczek, glony z klasy Chlorophyceae (zielenice), bytujące w wodach słodkich; tworzą kolonje kształtu kul wydrążonych, o średnicy 0,2—0,8 mm.; powierzchnia ich utworzona jest z nader licznych (20—22 tys.) jednokomórkowych osobników, z których każdy zaopatrzony jest w 2 długie wici, będące organami ruchu. Rozmnażają się drogą płciową przez zapłodnienie dużych nieruchomych komórek jajowych ruchliwemi plemnikami, bądź też wegetatywnie , przez podział kolonii na pochodne.

Volvulus (łac.), skręt (zawęzlenie) jelit, skręcenie pętli jelita naokoło osi swej krezki (mesenterium), naokoło innej pętli jelitowej albo naokoło swej własnej osi. Skręcenie możliwe jest o 90°—360°; najczęściej bywa w jelicie esowatem (S romanum); powoduje objawy ostrej niedrożności jelit i wymaga natychmiastowego zabiegu operacyjnego.

Volz Wilhelm, geograf i geolog niemiecki, * 1870; 1913 prof. uniw. w Erlangen, 1918 we Wrocławiu, 1922 w Lipsku; napisał: „Nord-Sumatra" (2 t., 1909—12), „Im Dämmer des Rimba" (1922) oraz kilka tendencyjnych prac o Śląsku.

Vomer, ob. lemieszowa kość.

Vomitivum, vomitorium, lek na wymioty.

Vomito nero, ob. żółta febra.

Vomitus (łac.), wymioty; v. gravidarum, wymioty ciężarnych; v. matutinus, poranne wymioty u nałogowych alkoholików.

Vondel Joost van den, poeta niderlandzki, * 1587, † 1679; dramaty: „Gijsbrecht van Aemstel", „Lucifer" i in.; poezje.

Vondráček Franciszek, literat czeski, * 1865; tłumacz utworów literatury polskiej.

Vondrák Wacław, uczony czeski, * 1860, † 1925; profesor języka starosłowiańskiego na uniwersytecie w Bernie Mor.; autor gramatyki języków słowiańskich; prace: „Studjum z dziedziny kościelnej literatury słowiańskiej", „O pochodzeniu listów kijowskich i fragmentów praskich", „Zabytki fryzyńskie" i in.

Vorarlberg.

Vorarlberg (Przedarulanja), kraj związkowy rep. Austrjackiej, między jez. Bodeńskiem, Arlbergiem i Renem, 2.602 km², 133.300 mieszk.; administracyjnie złączony z Tyrolem; chów bydła, przędzalnie bawełny, farbiarnie, papiernie; stol. Bregenz.

Voretsch Karl, romanista niemiecki, * 1867; prof. uniwersytetu w Halle. Prace: „Die französ. Heldensage", „Einführung in d. Studium d. altfranz. Literaturgeschichte" i in.

Vorländer Karl, filozof niemiecki, * 1860; napisał: „Kant und Marx" (1911), „Kants Leben" (1921), „Marx, Engels und Lassalle als Philosophen" (1921), „Geschichte der Philosophie" (1915) i in.

Vorlíček Franciszek Ladislaw, literat czeski, * 1827, † 1865; tłumacz utworów literatury polskiej.

Vörösmarty Michał, poeta węgierski, * 1800, † 1855; pisał tragedje, epopeje, pieśni patrjotyczne „Szosat" (Wezwanie).

Vorovka Karol, filozof i pisarz czeski, * 1879; napisał: „Studjum o zapatrywaniu w matematyce", „Sceptycyzm i gnoza" i in.

Vorstermann Lucas, miedziorytnik holenderski, * 1578, † 1656; główne sztychy: „Zdjęcie z krzyża", „Bitwa Amazonek" wg. obrazów Rubensa.

Vorticella, ob. Vorticellidae.

Vorticellidae, wirczyki, nazwa rodziny wymoczków (Ciliata) z rzędu Peritricha. Komórki kształtu przeważnie dzwonkowatego, pojedyncze lub zebrane w zespoły, zazwyczaj nieruchomo przytwierdzone do podłoża za pośrednictwem specjalnej łodyżki. Posiadają prawoskrętny wieniec rzęsek okołoustnych. Jądro większe (macronucleus) przeważnie podkowiaste. Należą tu liczne rodzaje, np.: Vorticella, wirczyk, komórki opatrzone kurczliwą łodyżką.

bytują pojedyńczo; Carchesium, komórki tworzą zespoły, osadzone na rozgałęzionych, kurczliwych łodyżkach; Epistylis, formy kolonjalne, nie posiadające włókien kurczliwych; Ophrydium, osobniki zebrane w kuliste, wolno pływające kolonje; Hastatella, formy planktoniczne o pojedyńczych, wolno pływających komórkach, uposażonych w długie kolczaste wyrostki; Cothurnia, formy osiadłe, zamknięte w dzbaneczkowatych osłonkach; Urceolaria, zewnętrzne pasorzyty wypławków (Tricladida); Trichodina, pasorzyty, bytujące na ciele stułbi (Hydra) i na skórze ryb.

Vos Cornelis de, malarz flamandzki, * 1585, † 1651; portrecista szkoły flamandzkiej; dzieła: „Rodzina artysty", „Portret Abrahama Grapheus'a, „Św. Norbert".

Vos Marten de, malarz niderlandzki, * 1532, † 1603; dzieła: „Św. Łukasz malujący N. M. Pannę", „Niewierny Tomasz", „Portret rodziny d'Anselmo".

Vosges, ob. Wogezy.

Vosges, dep. w Lotaryngji (Francja wsch.), 5.903 km², 384.000 mieszk.; stol. Epinal.

Vöslau, miejsc. klimatyczna i kąpielowa w Austrji Dolnej, 4.700 mieszk.; źródło gorące, winnice.

Voss Johann Heinrich, poeta i uczony niemiecki, * 1751, † 1826; napisał idyllę „Louise", przełożył Iljadę i Odyseję Homera.

Voss Richard, poeta niemiecki, * 1851, † 1918; napisał dramaty: „Alexandra", „Eva", „Schuldig", powieści: „Der Sohn der Volskerin", „Villa Falconieri", „Zwei Menschen" i in.

„Vossische Zeitung", najstarszy, demokratyczny dziennik berliński, założony 1725.

Vossius (Voss) Gerhard Johann, holenderski filolog klasyczny i historyk, pochodzenia niemieckiego, * 1577, † 1649; dzieła: „Aristarchus sive de arte grammatica" (rodzaj encyklopedji filologicznej), „Ars rhetorica", „De theologia gentili" i in.

Vossler Karl, romanista niemiecki, * 1872; od 1911 prof. w Monachjum; prace: „Die göttliche Komödie", „Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung", „Italienische Literatur der Gegenwart" i in.

Voto (łac.), ślubu; 1-o voto, pierwszego ślubu, 2-o voto, drugiego ślubu.

Votum (łac.), 1) ślub, uroczyste zobowiązanie; 2) przedmiot cenny, umieszczany na ołtarzu, obrazie lub posągu, jako ofiara; 3) głos, oddany przy głosowaniu.

Vota kościelne.

Votum separatum (łac.), zapisane w protokóle zdanie mniejszości, odmienne od uchwały większości.

Votum zaufania, uchwała większości, wyrażająca zaufanie kierownikom rządu, danego zgromadzenia lub pewnej organizacji.

Vouet Simon, malarz francuski, * 1590, † 1649; dzieła: „Chrystus w grobie", „Wprowadzenie do świątyni".

Vox (łac.), głos; vox clamantis in deserto, głos wołającego na puszczy; vox populi, vox Dei, głos ludu jest głosem Boga.

Vraca, ob. Wraca.

Vrana, 1) jez. słone w Dalmacji (Jugosławja), 179 km²; prawdopodobnie połączone przejściem podziemnem z morzem; 2) jez. słodkie we Włoszech, na wyspie Cherso (Adrjatyk płn.), głęb. do 78 m.

Vranckx Sebastien, malarz flamandzki, * 1573, † 1647; sceny jarmarczne, pejzaże i bitwy; z dzieł: „Wnętrze kośc. OO. Jezuitów w Antwerpji", „Ogród publiczny" i in.

Vranja, m. pow. w Serbji (Jugosławja), 10.500 mieszk.

Vráz Enrique Stanka, literat i podróżnik czeski, * 1860; napisał: „Podróże po świecie", „Z podróży E. St. Vráza", „Opowieści egzotyczne" i in.

Vrbas, pr. dopływ Sawy w Bośni (Jugosławja), dług. 170 km.

Vrchlický Jarosław (właśc. Emil Bohusz Frida), poeta czeski, * 1853, † 1912; napisał 65 tomów poezyj, 29 dramatów, kilka tomów prozy i szereg tłumaczeń z wszystkich prawie literatur świata. Polskę znał dobrze z kilkukrotnych odwiedzin i z osobistego stosunku przyjacielskiego z szeregiem pisarzy polskich; przełożył Mickiewicza „Dziady". Z utworów jego najwybitniejsze: poezje „Duch i świat", „Myty", „Legenda o św. Prokopie", „Fragmenty epopei", „Poezje epiczne", „Freski i gobeliny", legenda „Hilarjan", poemat „Twardowski", „Bar Kochba", „Pieśń o Winecie", liryki „Eklogi i pieśni", „Pielgrzymka do Eldorado", „Okna podczas burzy", „Co dało życie", „Jak obłoki płynęły", „Gorzkie ziarna", „Nim zamilknę", „Na siedmiu strunach", „Napadała rosa", „Dusza mimoza", „Drzewo życia", „Miecz Damoklesa", „Głosy w pustyni", „Sonety samotnika", „Muzyka duszy", „Moja sonata", „Vittoria Colonna", „Sfinks", „Różne maski", „Pieśni pielgrzyma", „Brewjarz człowieka nowoczesnego", „Moja ojczyzna"; dramaty: „Śmierć Odyseusza", „Juljan Apostata", „Exulanci"; trylogja „Hippodamia", „Epponina", „Księżeta"; „W beczce Diogenesa", „Noc na Karlsztejnie", „Mądrość rabina", „Zemsta Catulla", „Sąd miłości" i in.

Vrchy Slanske, ob. Hegyalja.

Vries Abraham de, malarz holenderski, † ok. 1650; portrecista; obrazy w wielu muzeach.

Vries Adriaen de, rzeźbiarz i giser holenderski, * ok. 1560, † ok. 1630; dzieła: studnie Herkulesa i Merkurjusza w Augsburgu, liczne statuetki i biusty.

Vries Hugo de, botanik holenderski, * 1848; 1878 prof. w. Amsterdamie; twórca teorji mutacji; napisał: „Die Mutationstheorie" (2 tomy, 1900—3), „Arten und Varietäten" (1905), „Die Mutationen in der Erblichkeitslehre" (1912), „Gruppenweise Artbildung" (1913) i in.

Vries Roclof Janfz van, malarz holenderski, * 1631, † 1669; pejzażysta; obrazy w muzeach Hagi, Amsterdamu i in.

Vriesea, zioła trwałe z rodziny Bromeliaceae (ananasowate), właściwe Ameryce Płd.; mają liście odziomkowe, szeroko równowąskie, często poprzecznie ciemno paskowane, kwiaty, najczęściej żółte, zebrane w wierzchołkowy gęsty kłos. Niektóre gatunki, np. V. zebrina i in., uprawiane są w szklarniach jako rośliny ozdobne.

Vriesland (niem. Friesland), ob. Fryzja.

Vrijburg, ob. Potchefstroom.

Vršac (węg. Versecz), m. w Banacie (Jugosławja), nad kan. Teresy, 27.400 mieszk.

Vršovice, m. pow. w župie praskiej (Czechosłowacja), przedmieście Wielkiej Pragi, 33.100 mieszk.

Vrtel-Wierczyński Stefan, bibljograf i historyk literatury, * 1886; od 1927 dyrektor Bibljoteki Uniwersyteckiej w Poznaniu; wydał: „Bibljografja historji literatury i krytyki literackiej polskiej za rok 1905" (1908), „Tymona Zaborowskiego Klub piśmienniczy, wydanie z rękopisu i komentarz" (1909), „Korespondencja ks. Alojzego Osińskiego" (1911), „Z dziejów satyry na emigracji po roku 1831" (1915), „O egzemplarzu obowiązkowym w Polsce i o bibljografji urzędowej" (1920), „Organizacja bibljografji w Polsce" (1921), „Bibljografja, jej istota, przedmiot i początki" (1923) i in.

Všehrd (z) Viktorin Kornel, prawnik i humanista czeski, * 1460, † 1520; dzieło: „O práviech, o súdiech i dskach země české kniby devatery".

Vukovar, m. w Slawonji (Jugosławja), nad ujściem Vuki do Dunaju, 10.300 mieszk.; winnice; przemysł jedwabniczy.

Vulcano, wyspa w płd. części archipelagu Liparyjskiego (Włochy), na morzu Tyrreńskiem, 21 km²; czynny wulkan.

Vulcanus, ob. Wulkan.

Vulci albo **Volci**, staroż. m. etruskie w prow. rzymskiej; liczne wykopaliska.

Vulgo (łac.), to jest, albo.

Vulgus amicitias utilitate probat (łac.), tłum ceni przyjaźń według korzyści.

Vulnus, ob. rana.

Vulpes, ob. Canis.

Vulpian Edme Félix Alfred, lekarz francuski, * 1826, † 1887; prof. anatomji patologicznej oraz patologji ogólnej i doświadczalnej w Paryżu; prace nad anatomją i fizjologją układu nerwowego; napisał: „Leçons sur la physiologie générale et comparée du système nerveux" (1864), „Leçons sur l'appareil vaso-moteur" (1874—75), „Maladies du systeme nerveux" (1879—1886) i in.

Vulpius Christian August, powieściopisarz niemiecki, * 1762, † 1827; autor opowieści: „Rinaldo Rinaldini" (1798) i in.

Vultur, ob. Vulturidae.

Vulturidae, sępy, nazwa rodziny ptaków z podrzędu Accipitres; rząd Falconiformes (sokołowate). Wielkie ptaki o długim, prostym, na końcu zakrzywionym dziobie. Głowa i szyja nagie lub pokryte krótkim puchem. W nasadzie szyi kołnierzykowata opaska z piór. Nogi silne, lecz pazury stosunkowo słabe i niezbyt osre. Lot dość powolny, ale bardzo wytrwały. Wszystkie żywią się prawie wyłącznie padliną, w razie głodu niekiedy napastują żywe zwierzęta. Na uwagę zasługują: Vultur monachus, sęp kasztanowaty, mnich, dług. ciała od 103 do 108 cm. (największy ptak europejski), samice większe od samców. Upierzenie ciemno brunatne; kark i boki szyi nagie; tył głowy z puszystym czubem. Zamieszkuje Europę płd., Afrykę płn. i Azję środk. U nas zjawia się rzadko i przypadkowo. Gyps fulvus, s. płowy, dług. ok. 104 cm., dziób krótszy od głowy, upierzenie szaro-rudawe, lotki i sterówki czarne. Zamieszkuje górzyste tereny Europy płd. i Afryki płn. U nas rzadki. Poza tem inne rodzaje, jak np. Neophron.

Vultus est index animi (łac.), twarz jest obrazem duszy.

Vulva, cunnus, pudendum muliebre, srom niewieści, nazwa zewnętrznych narządów płciowych kobiecych, znajdujących się pod wzgórkiem łonowym (mons pubis, m. Veneris). U kobiety stojącej widoczne są z narządów tych tylko owłosione wargi sromowe większe (labia pudendi majora), otaczające dwoma równoległemi fałdami podłużną szczelinę, zw. szparą sromową wzgl. łonową (rima pudendi). Przy udach rozsuniętych, widoczne jest lejkowate zagłębienie rozchylonego sromu, łechtaczka (clitoris), wargi sromowe mniejsze, ujście cewki moczowej (orificium urethrae externum) i otwór pochwy (ostium vaginae). Dno zagłębienia tworzy zatoka moczowopłciowa (sinus urogenitalis), zwana przedsionkiem pochwy (vestibulum vaginae, ob.). U samic większości ssaków szparę sromową ograniczają jedynie wargi sromowe mniejsze.

Vulvitis, zapalenie sromu kobiecego.

Vulvovaginitis, zapalenie sromu i pochwy.

Vydra Bohumil, filolog czeski, * 1889; lektor języka i literatury czeskiej na Uniwersytecie Warszawskim; napisał: „Rozmowy czesko-polskie", „Wybór nowoczesnej prozy polskiej", „Rzut oka na literaturę polską" („Polská literatura w prehledu"), „Juljusz Zeyer w literaturze polskiej", „Literatura polska i jej stosunek do kaznodziejskiej literatury czeskiej", „Literacko-naukowe stosunki czesko-polskie na tle historji Szkoły Głównej Warszawskiej", „Gramatyka czeska dla Polaków", „Dramat czeski od czasów epoki Odrodzenia".

Výprty (niem. Weipert), m. pow. w župie Karolowe Wary (Czechosłowacja), 10.500 mieszkańców; fabryka broni, wyr. szmuklerskie.

Vyšehrad, najstarsza dzielnica Pragi, gdzie zbudowano pierwszy gród w Czechach, siedzibę książęcą; obecnie kościół i cmentarz zasłużonych.

Vyskočil Quido Marja, literat czeski, * 1881; napisał: „Srebrne miasto", „Niebieskie góry", „Wyznawcy słońca"; dramaty: „Białe róże", „Jaś", „Chiński mur" i in.

Vysočany, przemysłowa dzielnica Pragi.

Vysoký Hynek, prof. filologji i starożytności klasycznych na uniw. w Pradze, * 1860; monografje: „Epidauros", „Praxiteles" i in.

W

W, 22-a litera alfabetu polskiego, spółgłoska twarda, odpowiadająca literze V w języku łacińskim i in.; symbol chemiczny pierwiastka wolframu. Przy obliczaniu odległości w Rosji w. oznacza wiorstę.

Wa odczyn, inaczej WR, skrót, używany w medycynie dla oznaczenia odczynu Wassermanna.

Waadt, ob. Vaud.

Waag, ob. Wag.

Waage Peter, chemik norweski, * 1833, † 1900; profesor uniwersytetu w Chrystjanji; w 1867 wspólnie z Guldbergiem sformułował po raz pierwszy „prawo działania mas", jedno z podstawowych praw chemji; prawo to wywyjaśniło ostatecznie warunki, w jakich ustala się równowaga chemiczna w układzie zamkniętym i utrzymanym w niezmiennych warunkach fizycznych.

Waagen Gustaw, niemiecki historyk sztuki, * 1794, † 1868; od 1844 prof. historji sztuk pięknych w Berlinie; napisał: „Kunstwerke und Künstler in England und Paris" (3 t., 1837—39), „Kunstwerke und Künstler in Deutschland" (2 t., 1843—45), „The treasures of art in Great-Britain" (3 t., 1854) i in.

Waal, płd. ramię w delcie Renu.

Waals, ob. Van der Waals.

Wab, wabik, 1) ptak żywy lub wypchany, używany do wabienia innych ptaków; 2) głos myśliwego, wydawany dla zwabienia ptactwa lub zwierza leśnego na strzał; 3) piszczałka z kości, drzewa, metalu itp., naśladująca różne głosy, służąca do wabienia ptaków i zwierząt ssących.

Wabash, pr. dopływ rz. Ohio w St. Zj. Am. Płn., dług. 800 km., żeglowny.

Wace Robert, poeta anglo-normandzki, * ok. 1110, † po 1174; kanonik w Bayeux; odtworzył wierszem legendy brytyjskie w dwóch utworach: „Roman de Brut" (wyd. w 2 t., 1836—38) oraz „Roman de Rou" (2 t., 1827).

Wach, pr. dopływ rz. Obi na Syberji, dług. 811 km., żeglowny.

Wachau, słynna z piękności okolica nad Dunajem, między Spitz i Krems w Dolnej Austrji.

Wachholc Leon, prof. medycyny sądowej na Uniw. Jagiellońskim, * 1867; 1890—94 asystent przy katedrze medycyny sądowej w Krakowie; 1895 prof. we Lwowie, od 1896 w Krakowie; dzieła: „Medycyna sądowa" (1919, 1920 i 1924, trzy wyd.), „Technika sekcji zwłok" (wspólnie z prof. S. Ciechanowskim, 1920), „Szpitale krakowskie" (2 cz.), „Psychopatologja sądowa" (1923), „Medycyna kryminalna" (wspólnie z prof. Olbrychtem, 1924) i in.; przetłumaczył „Fausta" Goethego.

Wachlarz, przenośny ekran, używany oddawna do sprowadzania powiewu dla ochłody; pierwotnie używano wachlarzy z liści palmowych, później również z piór ptasich (strusich, pawich itd.); od XVI w. rozpowszechniły się w Europie wachlarze składane, często zbytkowne, wyrabiane z kości słoniowej, perłowej macicy itd., przyozdobione malowidłami lub inkrustacjami.

Wachlarz, w myślistwie rozpostarty ogon głuszca.

Wachlarzoskrzydłe, ob. Strepsiptera.

Wachlarzyk (rhipidium), forma kwiatostanu wierzchotkowego: każda oś (szypułka), kończąc się kwiatem, wydaje z boku naprzemian w prawo, następnie w lewo, nową oś, również kwiatem zakończoną.

Wachmistrz (niem. Wachtmeister), najstarszy rangą podoficer w formacjach kawalerji, odpowiadający stopniowi sierżanta w piechocie.

Wacho (wachon), myśliwska nazwa zająca.

Wachowiak Stanisław, ekonomista i polityk, * 1890; studja w Berlinie, Monasterze i Monachjum; organizator szeregu spółek rzemieślniczych i robotniczych; 1918—20 prezes rady miejskiej w Inowrocławiu, 1920—22 wiceminister b. dzielnicy pruskiej, poseł na sejmy 1919 i 1922, wojewoda pomorski 1924—26.

Wachowski Jan ks., współczesny kapłan polski w Ameryce; tłumaczy celniejsze utwory poetyckie polskie na język angielski.

Wacht am Rhein, tytuł patrjotycznej pieśni niemieckiej, napisanej 1840 przez M. Schneckenburgera.

Wachtel Wilhelm, malarz polski, * 1875; kształcił się w Krakowie i Monachjum; maluje sceny rodzajowe, stylizowane głowy kobiece, portrety itd.

Wachtl Karol, dziennikarz polski w Ameryce, * 1876; 1905 wyjechał do Stanów Zj. Am. Płn., zaangażowany przez czasopismo „Promień", po którem redagował tygodnik „Naród Polski" w Chicago oraz „Dziennik Chicagowski"; współzałożyciel tygodnika „Polonia" i inicjator angielskiego pisma o Polsce „Free Poland"; wydał kilkanaście tomów poezyj oraz „Historję Polonji Amerykańskiej"; twórca i kierownik pierwszego wielkiego teatru polskiego w Ameryce, stale grającego w Chicago.

Wacław, imię książąt i królów czeskich z dynastji Przemyślidów, 1) W. I święty, syn Wratysława, książę od 926, gorliwie utrwalał chrześcijaństwo w kraju (szereg fundacyj); 935 zamordowany z polecenia swego brata, Bolesława; 2) W. II 1191—92, syn Sobiesława I, początkowo książę berneński na Morawach, od 1177 ołomuniecki; objął tron w Pradze po śmierci Konrada, po kilku miesiącach wygnany; 3) W. I, król czeski 1230—53, syn Przemyśla Ottokara I, koronowany za życia ojca 1228; w 1241 odparł najazd Tatarów na Morawy; 4) W. II, król czeski 1283—1305, syn Przemyśla Ottokara II, * 1271; rządził początkowo pod opieką Zawiszy z Falkensteinu (1283—1287), którego w 1290 kazał ściąć; 1291, po śmierci Henryka IV, ks. wrocławskiego i krakowskiego, zajął Kraków i uzależnił od siebie kilku książąt śląskich; 1292 zajął Sandomierz; 1297 koronował się na króla Czech, 1300, po zwycięzeniu i wygnaniu z Sieradza i Wielkopolski Władysława Łokietka, koronował się w Gnieźnie na króla Polski; † 1305; 5) W. III, król węgierski od 1301, czeski i polski od 1305, * 1289; w czasie przygotowań do wyprawy przeciw Łokietkowi zamordowany w Ołomuńcu 1306; ostatni z dynastji Przemyślidów.

Wacław, król czeski (IV) i król niemiecki (I), syn Karola IV, trzeci król (objął rządy po śmierci Karola w 1378), koronowany na króla rzymskiego 1376; rządy jego doprowadziły do rokoszu w Czechach i niezadowolenia w Niemczech; 1400 zrzucony z tronu niemieckiego, pozostał nadal królem czeskim; † 1419.

Wacław, imię książąt śląskich: 1) Wacław I, książę lignicki, * przed 1310, † 1364; 2) W. II, syn poprz., biskup wrocławski, * 1348, † 1419; 3) W. III, ks. oławski i niemiecki, * przed 1400, † 1423; 4) W., ks. krośnieński i zbąszyński, † 1431; 5) W., ks. oświecimski i zatorski, † 1465; 6) W. I, ks. cieszyński i bytomski, † 1467; 7) W. II, ks. cieszyński, † 1524.

Wacław z Oleska, ob. Zaleski Wacław.

Wacław z Tęczyna, budowniczy Kazimierza Wielkiego, syn Jędrzeja, wojewody krakowskiego, † 1376; z polecenia króla dokończył budowy zamku we Włodzimierzu Wołyńskim.

Waco, m. w stanie Texas (St. Zj. Am. Płn.), 38.500 mieszk.; uniwersytet; przemysł bawełniany.

Wad, ob. psylomelan.

Wada serca, ob. serca choroby.

Wadai, ob. Uadaj.

Waddington Wiliam Henry, mąż stanu i archeolog francuski, * 1826, † 1894; podróże naukowe po Azji Mniejszej; 1873 minister oświaty, 1877 spraw zagranicznych, 1879 prezes min., 1883—93 ambasador w Londynie; napisał „Inscriptions grecques et latines de Syrie" (1870) i in.

Wadera, wilczyca, wodząca młode.

Wadhwan, państwo hołdownicze w Indjach bryt., w prow. bombajskiej, 611 km^2, 42.500 mieszk.; główne m. W., 27.500 mieszk.

Wadi (arab.), dolina na pustyni, zawierająca wodę tylko w czasie deszczów; powstanie tych dolin przypada na tzw. okres pluwjalny; okres ten był równoczesny ze zlodowaceniem dyluwjalnem.

Wadi Halfa albo Halfa, stol. prow. W. w Sudanie anglo-egipskim (Afryka), nad Nilem, 3.000 mieszk.

Wadjum (łac. vadium), suma, składana na pewność dotrzymania warunków umowy; zastaw, rękojmia, w szczególności przy postępowaniu przetargowem na dostawy.

Wadowice, m. pow. (woj. krakowskie), nad rz. Skawą, 6.900 mieszk.; fabr. mebli, papieru, koronek.

Wadowita Marcin (łac. Vadovius), pisarz teologiczny, * 1567, † 1641; prof. teologji i rektor Akad. Krakowskiej; napisał 10 dzieł i rozpraw w języku łacińskim; 1598 obronił Fausta Socyna przed gwałtami ze strony podburzonych przez Jezuitów studentów krakowskich.

Wadowski Józef ks., pisarz z końca XVII w., kanonik warszawski; napisał: „Cień życia ludzkiego" (1691), „Daniel Prorok" (1699).

Wadowski Stanisław, uczony, † 1769; 1755—69 prof. anatomji opisowej w Akademji Krakowskiej, 1763—64 prokanclerz wydziału lekarskiego i filozoficznego.

Wadwicz, herb polski: na tarczy dwudzielnej w polu prawem czerwonem ryba biała, w lewem srebrnem — ryba czerwona; u szczytu pięć piór strusich.

Waechter Karl Georg, prawnik niemiecki, * 1797, † 1880; prof. w Tubindze i Lipsku; napisał „Lehrbuch des römisch-deutschen Strafrechts" (2 t., 1825—26) i in.

Wag (słow. Vah, niem. Waag), l. dopływ Dunaju w Słowacji; powstaje w Tatrach z połączenia Czarnego i Białego Wagu, dług. 398 km.

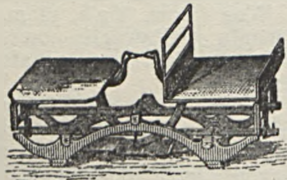
Waga, l. dopływ Dwiny w Rosji płn., dług. 500 km., żeglowny w dolnym biegu.

Waga, gwiazdozbiór; gwiazda zmienna (typu Algola, od 5 do 6.5 wielkości), gwiazdy podwójne; główna gwiazda α 2.9 wielkości.

Waga, herb polski: w polu błękitnem krzyż, na którym półksiężyc rogami wdół zwrócony, pod nim lilje tak ułożone, że tworzą trójkąty; w hełmie trzy pióra strusie.

Waga, przyrząd do wyznaczania ciężaru ciała; ponieważ ciężar ciała jest proporcjonalny do masy, w. służy jednocześnie do wyznaczania masy. W. jest zastosowaniem dźwigni (ob.) i pozwala tylko na względne wyznaczanie ciężaru, tzn. na porównywanie ciężaru danego ciała z ciężarem ciała lub kilku ciał, przyjętym za znany. W. może być dźwignią równoramienną lub nierównoramienną. Do dokładnych ważeń używa się w. równoramiennych, składających się z belki i dwóch na jej końcach zawieszonych szalek. Aby w. była w równowadze stałej, środek ciężkości jej belki powinien znajdować się pod punktem podparcia belki, ale, dla otrzymania możliwie wielkiej czułości w., jak najbliżej punktu podparcia. Do środka belki (w w. czułych) przymocowana jest wskazówka, wskazująca na skali kąt odchylenia bel-

ki w. przy ważeniu. Czułością w. nazywa się nadciężar, który trzeba umieścić na jednej szalce wagi, aby otrzymać pewne określone małe, ale dające się wyraźnie skonstatować, odchylenie. Im mniejszy jest ten nadciężar, tem większa jest czułość. Przy ważeniu doprowadza się w. do równowagi, kładąc na jedną szalkę ciało ważone, na drugą odpowiednią ilość ciał o znanym ciężarze, tzw. odważniki. Najmniejszy odważnik waży zwykle 10 miligramów. Dochodzi do tego tzw. konik (rajterek), ważący 10 mg, który umieszcza się na belce, podzielonej z jednej strony zwykle na 100 równych części; umieszczony na różnych podziałkach, w rozmaitej odległości od punktu podparcia, konik ma różne znaczenia aż do 0,1 mg. Przy ważeniu dokładnem należy uwzględnić błąd, pochodzący z parcia powietrza ku górze, tzn. ciężar znaleziony trzeba „sprowadzić do próżni" (ob. Archimedesa zasada). Dla uniknięcia wpływów nierównomiernej temperatury należy wskazówkę w. obserwować zdaleka (przez lunetę), żeby ciało obserwatora, cieplejsze niż otoczenie, znajdować się mogło na dostatecznej odległości. Przy w. talerzowej, tzw. w. Robervala, talerze, na które kładzie się odważniki i ciało ważone, znajdują się powyżej punktu podparcia belki. W. zbudowana w ten sposób, że stały, przesuwający się wzdłuż belki ciężar, wskazuje na skali bezpośrednio ciężar szukany, nazywa się bezmianem. W. dziesiętna (ob. dziesiętna waga). Waga sprężynowa (np. kuchenna) oparta jest na prawie Hooke'a (ob.), według którego wydłużenie sprężyny jest proporcjonalne do obciążenia. Użytek wagi daje się stwierdzić w epoce bronzu, tj. około 1.600 przed Chr., mianowicie do odważania miedzi i cyny, służących do aljażu bronzu. System wag zawdzięcza starożytność Babilonowi około 4.000 lat przed nar. Chr. Do Europy rozszerzyła się jego znajomość poprzez Cypr i Kretę. Wagi o poziomem ramieniu i o dwu szalkach są wyraźnie przekazane na malowidłach księgi zmarłych w Egipcie, na pomnikach grobowych Starego Państwa.

Waga talerzowa.

Waga Antoni, przyrodnik i pedagog, * 1799, † 1890; studja w Berlinie; prof. w liceum i w Instytucie Pedagogicznym w Warszawie; 1864—66 podróże naukowe do Egiptu i Nubji; prace: „Rozprawa o naukach przyrodzonych, a w szczególności o historji naturalnej" (1819), „O zwierzętach przez poetów i malarzy zmyślonych" (1820) i in.

Waga Jakób, botanik, brat Antoniego, * 1800, † 1872; studja na Uniwersytecie Warszawskim; nauczyciel w Warszawie, Radomiu, Szczuczynie i Łomży; napisał „Flora Polska" (3 t., 1847—48), przetłumaczył: Flammariona „Wielkość światów zamieszkanych" (1864) i Figuier'a „Historja roślin" (3 t., 1871—72).

Waga Teodor, pedagog i historyk, * 1739, † 1801; pijar, nauczyciel w kolegjach; napisał popularny podręcznik „Historja książąt i królów polskich krótko zebrana" (1767), „Zbiór krótki prawa politycznego Królestwa Polskiego i W. Ks. Litewskiego", „Inwentarz praw, statutów..." i in.

Waga lasu, ścieżka, przesmyk w lesie, którędy gruba i drobna zwierzyna stale przechodzi; na tych miejscach kierownik łowów wyznacza stanowiska dla myśliwych.

Waga monet. Według ordynacji menniczej każdy gatunek monet ma zgóry określoną wagę czyli ciężar brutto, oraz ziarno czyli ilość czystego metalu; na zużycie pozwala się z brutto wagi stracić 5%; moneta złota lub srebrna, która straciła więcej niż 5% pierwotnej wagi, jest przyjmowana do mennicy po zniżonej cenie, stosownie do wagi.

Waga rzymska, ob. rzymska waga.

Waga sprężynowa, ob. waga.

Wagabunda (łac.), włóczęga.

Wagant (łac.), wędrowny student w średniowieczu.

Wagenaar Jan, historyk holenderski, * 1709, † 1773 napisał: „Vaterlandsche historie" (21 t., 1749—60).

Wageningen, m. w prow. Geldrji (Holandja), 11.400 mieszk.; szkoła rolnicza.

Wagilewicz Jan, historyk polsko-ruski, * 1811, † 1866; ksiądz unicki, dziennikarz; liczne rozprawy w czasopismach; osobno: „Monastyr Skit w Maniawie" (1848).

Wagner, budowniczy-mechanik, sprowadzony w 1642 przez kapitułę wileńską do urządzenia w Wilnie kanałów podziemnych.

Wagner Adolf, ekonomista niemiecki, * 1835, † 1917; prof. w Berlinie, członek izby panów, zwolennik socjalizmu państwowego; dzieła: „Hand- und Lehrbuch der polit. Oekonomie" (3 cz.), „Agrar- und Industriestaat" (1902), „Theoret. Sozialökonomie" (2 t., 1907—09) i in.

Wagner Antoni J., malakozoolog polski; * 1860; studja medyczne i przyrodnicze w Wiedniu; od 1921 dyrektor Państw. Muzeum Zoolog. w Warszawie. Ogłosił m. i.: „Die Familie der Heliciniden", „Beiträge zur Anat. u. Syst. der Stylommatophoren" (1915), „Studien zur Molluskenfauna der Balkanhalbinsel" (1927).

Wagner Cosima, żona Ryszarda, matka Siegfrieda W., * 1837; córka Fr. Liszta, 1-o voto żona Hansa von Bülow (rozwiedziona z nim); brała udział w założeniu sceny wagnerowskiej w Bayreuth, którą po śmierci męża prowadzi nadal wraz z synem Siegfriedem.

Wagner Hermann, geograf i statystyk niemiecki, * 1840; prof. w Królewcu i Getyndze; dzieła: „Lehrbuch der Geographie" (2 t., 1882—83), „Methodischer Schulatlas" (wraz z Sydowem. 16 wyd., 1920), „Die Bevölkerung der Erde" (wraz z Behmem, 1872—93) i in.

Wagner Jewgienij Jewgienjewicz, chemik rosyjski, * 1875, † 1903; 1882 prof. Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego (Puławy), 1886—1902 Uniwersytetu Warszawskiego; napisał: „K reakcii okislenja nieprediełnych uglerodistych sojedinienij" (1888) i in.

Wagner Johann Peter, rzeźbiarz niemiecki, * 1730, † 1809; wykonał ponadto 100 ołtarzy, szereg posągów z drzewa i kamienia, płaskorzeźby, wazy; dzieło główne: sceny Męki Pańskiej w Würzburgu.

Wagner Moritz, przyrodnik niemiecki, * 1813, † 1887; prof. w Monachjum, twórca teorji migracyjnej (ob. migracyjna teorja); dzieła: „Die Darwinische Theorie und das Migrationsgesetz der Organismen" (1868), „Die Entstehung der Arten durch räumliche Sonderung" (1889).

Wagner Otto, architekt austrjacki, * 1841, † 1918; przywódca secesji wiedeńskiej; z dzieł: dworzec kolei podziemnej, pawilon cesarski na dworcu w Schönbrunn, regulacja kanału Dunaju w Wiedniu, szereg budowli prywatnych w Wiedniu.

Wagner Richard, kompozytor i poeta niemiecki, * 1813, † 1883; twórca niem. dramatu muzycznego, reformator muzyki operowej, jeden z najgłośniejszych kompozytorów; 1833—1839 dyrektor orkiestry w Magdeburgu, Królewcu i Rydze; 1839—42 w Paryżu; 1842—49 kapelmistrz nadworny w Dreźnie; po rewolucji majowej 1849 uciekł z kraju i osiadł w Zurychu; od 1859—64 przebywał w Wenecji, Lucernie, Paryżu i Wiedniu; 1864—65 wezwany przez króla baw. Ludwika II. osiadł w Monachjum; od 1865 w Lucernie; od 1872—83 w Bayreuth, umarł w Wenecji; ważniejsze dzieła: „Rienzi" (1842), „Fliegender Holländer" (1843), „Tannhäuser" (1845), „Lohengrin" (1850), „Tristan und Isolde" (1859), „Die Meistersinger von Nürnberg" (1868), tetralogja „Der Ring des Nibelungen" (1869—76, składająca się z czterech części: „Rheingold", „Walküre", „Siegfried" i „Götterdämmerung"), utwór sceniczny „Parsival" (1882), poza tem pieśni, uwertury „Faust-Ouvertüre (1855) i pisma o sztuce i muzyce: „Das Kunstwerk der Zukunft" i in.; zaprojektował stworzenie specjalnego teatru dla wystawiania własnych utworów, który wybudowano w Bayreuth (1876).

Wagner Rudolf, fizjolog i anatom niemiecki, * 1805, † 1864; od 1840 prof. w Getyndze; zwalczał kierunek materjalistyczny w badaniu przyrody; prace: „Zur vergleichenden Physiologie des Bluts" (1833), „Lehrbuch der Physiologie" (1839) i in.; wydawca „Handwörterbuch der Physiologie" (4 t., 1842—53).

Wagner Siegfried, syn Ryszarda i drugiej jego żony Cosimy (ob.), * 1869; poświęcił się początkowo studjom architekt., zwrócił się potem ku muzyce i wraz z matką prowadzi od 1908 teatr w Bayreuth; napisał opery: „Bärenhäuter (1898), „Der Kobold" (1903), „Der Schmied von Marienburg" (1920) i in.

Wagner Stanisław, literat i publicysta polski, * 1855; studja w Lipsku; red. „Wielkopolanina" w Poznaniu; szereg utworów powieściowych i studjów literackich.

Wagner-Jauregg Julius, prof. neurologji i psychjatrji na uniw. wiedeńskim, * 1857; liczne prace specjalne; zapoczątkował leczenie porażenia postępującego szczepieniem malarji (1917).

Wagnera teorja, ob. migracyjna teorja.

Wagneryt, minerał, fluorofosforan magnezu $MgPO_4F$; jednoskośny; niekiedy przezroczysty; barwy żółtej lub białej; twardość 5—5.5, ciężar wł. 3.0—3.15. Rzadki. Salzburg.

Wagon, wóz kolejowy, składa się z ostoi czyli ramy, spoczywającej za pośrednictwem resorów na zestawach kół i zaopatrzonej w sprzęgła i zderzaki oraz z pudła, przymocowanego do ramy. Konstrukcja i urządzenie wewnętrzne pudła zależą od przeznaczenia w. Rozróżniamy w. osobowe różnych klas, towarowe (platformy, w. niekryte, w. kryte, w. cysterny) oraz w. specjalne (restauracyjne, sypialne, sanitarne, bagażowe, pocztowe i in.).

Wagram, w. w Austrji Dolnej, na l. brzegu Dunaju, 4.000 mieszk.; pamiętna zwycięstwem Napoleona nad Austrjakami 5 i 6 lipca 1809.

Wagrowie, lud słowiański, osiedlony niegdyś w dzisiejszym wsch. Holsztynie; etnicznie stanowił część grupy obodryckiej.

Wahabici, członkowie sekty mahometańskiej, założonej w Nedżd w poł. XVIII w. przez Mohameda Ibn-Abd-el-Wahhab; sekta, pierwotnie religijna, z czasem polityczna, zwalczana 1811—1818 przez sułtana, który wysłał do Arabji wojska egipskie w celu jej wytępienia; odtąd tylko w Nedżd, gdzie tworzą niezależną polityczne gminę, która, wraz z obsadzoną przez nich dawniej turecką prow. El-Hasan nad zatoką Perską, liczy ok. 300.000 głów; 1924 walki przeciw angielskim państwom lennym w Arabji.

Wahacz, ob. balansjer.

Wahadło, w ogólnem znaczeniu ciało fizyczne, wykonywujące ruch drgający dokoła położenia równowagi. W. matematycznem nazywa się punkt materjalny, zawieszony na nici nierozciągliwej i pozbawionej ciężaru. W., wyprowadzone z położenia równowagi, wykonywa szereg drgań tłumionych o coraz mniejszej amplitudzie, przyczem ruch ten odbywa się izochronicznie. Okres ruchu wahadłowego $T = 2\pi\sqrt{\frac{l}{g}}$, gdzie l jest długością wahadła, a g przyśpieszeniem ciężkości. Ob. drganie.

Wahadło balistyczne, ob. balistyka.

Wahadło Huyghensa, ob. balansjer.

Wahadło rewersyjne, ob. rewersyjne wahadło.

Wahadło sekundowe, ob. sekundowe wahadło.

Wahania bieguna. Z powodu niesztywności i giętkości ziemi położenie bieguna ulega małym wahaniom o amplitudzie, zmieniającej się od ± 0".1 do ± 0".2; stąd szerokości geograficzne wahają się w tych samych granicach. Zaobserwowane w 1926 w. b. wynoszą według Kimury około ± 0".1.

Wahania Schultzego, ob. Schultzego wahania.

Wahlburg Wilhelm, lekarz polski, Szwed z pochodzenia, * 1759; † 1823; 1812 lekarz wojska polskiego; 1818 prof. akuszerji na Uniw. Warszawskim, dyrektor kliniki akuszeryjnej, asesor chirurgji w radzie lekarskiej Królestwa Polskiego.

Wahnschaffe Felix, geolog niemiecki, * 1851, † 1914; prof. w Akademji Górniczej w Berlinie; badał głównie trzeciorzęd i czwartorzęd niżu północno-niemieckiego.

Wahsatch Mounts, łańcuch górski, 170 km. dług., do 3.943 m. wys. w stanie Utah (St. Zj. Am. Płn.).

Wahuma, lud w Afryce środk., pochodzenia hamicko-murzyńskiego, zamieszkujący wyżynę między jez. Wiktorji a jez. Nilu.

Waiblingen, m. w Wirtembergji (Niemcy), 7.400 mieszk.; gród Hohenstaufenów, którzy od niego otrzymali nazwę Waiblinger, zmienioną we Włoszech na Ghibellini (ob. gibelini.).

Waigen, holenderski archipelag na płn.-zach. od Nowej Gwinei, 3.223 km², 6.000 mieszk.

Waihu, ob. Wielkanocna wyspa.

Waikato, najw. rz. na płn. wyspie N. Zelandji, dług. 380 km.

Waitz Georg, historyk niemiecki, * 1813, † 1886; od 1875 przewodniczący centralnej dyrekcji wydawnictwa: „Monumenta Germaniae historica"; napisał „Deutsche Verfassungsgeschichte" (8 t., 1843—78) i in.

Waitz Theodor, filozof, psycholog i antropolog niemiecki, * 1821, † 1864; profesor filozofji w Marburgu; prace: „Anthropologie der Naturvölker", „Allgemeine Pädagogik" i in.

Wajdelota (lit.), kapłan drugiego stopnia w świątyni Perkunasa; w. w liczbie kilkunastu stanowili radę przyboczną Krywe-Krywejtosa.

Wajgacz, niezamieszkana wyspa na oceanie Lodowatym Płn. (Rosja płn.), 3.703 km².

Wajirawudh Maha, król Syjamu, * 1881, † 1925; 1910 objął tron po zgonie ojca, Chulalongkorna, jako Rama VI.

Wakajama, m. port. na wyspie Hondo (Japonja), 83.500 mieszk.

Wakamatsu, m. na wyspie Hondo (Japonja), 47.000 mieszk.; wyroby z laki.

Wakans, nieobsadzona posada w urzędzie, w biurze.

Wakcynacja, ob. ospy szczepienie.

Wake, niezamieszkana wysepka koralowa na oceanie Spokojnym, na płn. od wysp Marshalla, 2 km²; 1898 zajęta przez St. Zj. Am. Płn.

Wakefield, m. w hr. York (Anglja płn.-wsch.), nad rz. Calder, 53.000 mieszk.; wyroby lniane, handel zbożem i bydłem.

Waksmundzka dolina, dolina w Tatrach, przedłużenie doliny Koszystej, u stóp Wołoszyna, pokryta lasami świerkowemi.

Wakuf (arab. wakf, l. mn. ewkaf), w krajach mahometańskich nazwa majętności, należących do klasztorów oraz zakładów dobroczynnych.

Wakujący spadek, ob. spadek wakujący.

Wakuole, ob. vacuolae.

Walc, taniec wirowy na trzy, posiadający ze względu na szybkość ruchu i na ilość kroków („pas", dwa lub trzy) kilka rozmaitych typów. Walc nowoczesny, oprócz bogatej literatury tanecznej, posiada bardzo liczną artystyczną (Beethoven, Weber, Schubert, Brahms, Chopin).

Walch Jakób, ob. Barbari Jacopo.

Walcheren, wyspa w prow. Zeeland (Holandja), na morzu Północnem, 209 km²; gł. m. Middelburg, gł. port Vlissingen.

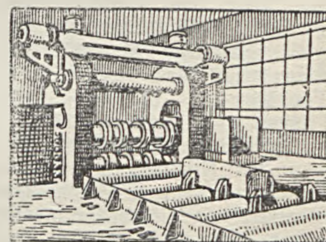
Walckenaer Charles Athanase bar., uczony francuski, * 1771, † 1852; prace: „Faune Parisienne" (2 t., 1805), „Histoire naturelle des aranéides" (5 zesz., 1805), „Histoire naturelle des insectes" (3 t., 1836), „Géographie ancienne des Gaules" (3 t., 1839) i in.

Walconogi, ob. Scaphopoda.

Walcowanie, w rybactwie, ob. łańcowanie.

Walcowate szkła, cylindryczne szkła, szkła optyczne w kształcie wycinków walca; załamują najsilniej promienie w płaszczyźnie prostopadłej do osi walca; nie załamują wcale promieni w płaszczyznach równoległych do osi; stosowane są przy niezborności wzroku (ob. astygmatyzm); użyte poraz pierwszy przez okulistę holenderskiego Dondersa.

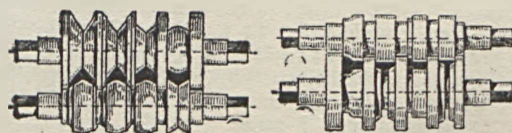
Walcownia, maszyna do wyrobu blachy, drutu i prętów metalowych o określonym przekroju. W. składa się z dwóch walców, obracających się w przeciwne strony, pomiędzy któremi przesuwa się dzięki tarciu materjał walcowany, rozgrzany do stanu plastyczności. Do wyrobu blachy służą w. o walcach gładkich; odległość między walcami można dowolnie zmieniać; zmniejszając ją, stopniowo rozpłaszczamy i wydłużamy coraz bardziej sztabę walcowaną, dopóki nie otrzymamy blachy żądanej grubości. W podobny sposób odbywa

1. Walcownia.

2. Walcowanie szyn.

3. Walce kalibrowane.

się walcowanie drutu i różnych prętów o określonym przekroju, jak szyny i kształtowniki, z tą różnicą, że walce posiadają tu odpowiednie wycięcia (walce kalibrowane — rys. 3). Sztaba walcowana przechodzi przez wycięcia coraz bardziej zbliżone do danego przekroju, aż wreszcie otrzyma kształt żądany. Wyjaśnia to najlepiej rys 2 (od strony prawej ku lewej). W. nazywa się też często oddział huty, gdzie walcowanie się odbywa.

Walcowy kocioł, ob. kocioł parowy.

Wald Franciszek, chemik czeski, profesor politechniki w Pradze, * 1861.

Wald im Rheinland, m. w Nadrenji (Prusy), rej. düsseldorfska, 25.900 mieszk.; wyroby żelazne i stalowe.

Waldeck (Freistaat Waldeck), republika w Niemczech, 1.055 km², 54.000 mieszk.; kraj górzysty (Góry Łupkowe Nadreńskie); chów bydła, rolnictwo; stol. Arolsen. Początkowo hrabstwo (wydzielone z hr. Schwalenberg w XII w.), od 1398 podzielone między 2 linje (Landau i Waldeck), złączone w 1495, powtórnie rozdzielone w tym samym roku (linja wilduńska i eisenberska); 1682 hr. Georg Friedrich otrzymał tytuł księcia Rzeszy; 1816 wprowadzono konstytucję stanową, zmienioną 1852 (zwiększenie władzy monarchicznej); 13 listopada 1918 książę Fryderyk zrzekł się tronu.

Waldeck Georg Friedrich, feldmarszałek Rzeszy Niemieckiej, * 1620, † 1692; 1651—58 w służbie brandenburskiej, od 1672 w niderlandzkiej, od 1682 w austrjackiej; brał udział w odsieczy wiedeńskiej; od 1689 walczył w Niderlandach z Francuzami.

Waldeck-Rousseau Pierre Marie, polityk francuski, * 1846, † 1904; 1881 członek izby deputowanych, 1881—82 i 1883—85 min. spraw wewn., 1894 senator, 1899—1902 prez. ministrów; ogłosił „Discours politiques" (2 wyd., 1894).

Waldemar, margrabia brandenburski 1308—1319, ostatni z dynastji askańskiej; 1316 i 1317 podejmował na Wielkopolskę zbrojne wyprawy, zakończone niepowodzeniem.

Waldemar, imię królów duńskich: W. I Wielki 1157—82, * 1131; walczył ze Słowianami połabskimi i podbił 1168 Rugję; W. II, syn poprzedniego, brat Kanuta VI, 1202—41, rozpoczął podbój wybrzeży bałtyckich, 1227 pobity przez Niemców pod Bornhöved; W. III 1326—1330, † 1364; W. IV Atterdag 1340—1375, odstąpił Szwecji Halland i Skonję 1343, odzyskał je 1360; w walkach z rosnącą w potęgę Hanzą zwyciężony 1370.

Waldemar Friedrich Wilhelm, ks. pruski, * 1817, † 1849; syn ks. Wilhelma; odbył podróże na Wschód.

Waldemaras Augustyn, polityk litewski, * 1883 w powiecie święciańskim; studja historyczno-filozof. na uniwersytecie petersburskim; 1916 prof. języków klasycznych w Permie; 1917 na tzw. Sejmie litewskim w Piotrogradzie wystąpił z zasadą niepodległości Litwy; 1917 wraz z gen. Ludendorffem, bar. Roppem i in. utworzył w Berlinie Litewską Radę Zaufania; 1918 brał udział w delegacji ukraińskiej w pertraktacjach pokojowych w Brześciu Litewskim; 1919 premjer i min. spraw zagr. Litwy; 1922 obalony przez chrześc. demokratów, zesłany do obozu koncentracyjnego; po przewrocie grudniowym 1926 ponownie premjer i minister spraw zagranicznych.

Walden Paweł Iwanowicz, współczesny fizyko-chemik rosyjski; do 1917 prof. politechniki w Rydze, obecnie profesor uniwersytetu w Rostock; napisał: „Die Lösungstheorien in ihrer geschichtlichen Aufeinanderfolge" (1910); „Oczerki istorii chimii w Rossii" (1917) i in.

Waldenburg, ob. Wałbrzych.

Waldensowie, sekta religijna, zorganizowana 1176 przez Petrusa Waldusa (Valdez) w Lyonie dla zreformowania kościoła rzymskiego w kierunku powrotu do ubóstwa i prostoty apostolskiej (zwano ich też: Pauperes de Lugduno, Sabatati); prześladowanie religijne rozbiło sektę w pocz. XIII w., resztki jej zczasem połączyły się we Włoszech z humiljatami, w Czechach z husytami, w Szwajcarji płd. z kalwinami.

Waldersee Alfred hr., generał niemiecki, * 1832, † 1904; 1866 i 1870 w pruskiej kwaterze głównej, 1871 szef sztabu ks. Meklemburskiego, 1888 szef sztabu generalnego, 1900 feldmarszałek i 1900—1901 naczelny wódz sprzymierzonych w Chinach.

Waldeyer-Hartz Wilhelm, anatom niemiecki, * 1836, † 1921; profesor we Wrocławiu, Strassburgu i Berlinie; współtwórca z Ramon y Cajalem teorji neuronów; prace: „Eierstock und Ei" (1870), „Das Becken" (1899), „Die Intraparietalnähte" (1917) i in.; od 1875 współwydawca „Archiv für mikroskopische Anatomie".

Waldheim, m. w Saksonji, 11.100 mieszk., przemysł kamieniarski.

Waldheimia, ob. Terebratulidae.

Waldmüller Ferdinand Georg, malarz niemiecki, * 1793, † 1865; obrazy rodzajowe i portrety: „Jarmark w Petersdorfie", „Adaptacja", „Obiad w konwencie" i in.

Waldow Wilhelm, mąż stanu pruski, * 1856; 1903 oberprezydent poznański.

Waldseemüller Martin, kosmograf i kartograf niemiecki; ogłosił 1507 traktat: „Cosmographiae introductio", w którym pierwszy nazwał nowy ląd, odkryty przez Kolumba, Ameryką, na cześć Amerigo Vespucci'ego, uważanego przez W. za jej odkrywcę.

Waldstein, pierwotnie Waldenstein, ród szlachecki w Czechach; z niego pochodził Albrecht Wallenstein.

Walec, w puszkarstwie u broni skałkowej część zamka, na której osadzone są kurki.

Walec (wałek) drogowy służy do ubijania i wzmacniania nawierzchni drogowej; może być konny (dziś wychodzi z użycia), parowy i spalinowy o ciężarze do 25 tonn (u nas do 20 tonn).

Walec obrotowy (cylinder), bryła geometryczna, utworzona przez obrót prostokąta dokoła jednego z boków. Bok prostokąta, przyjęty za oś obrotu, jest wysokością walca, a koła, utworzone przez obrót boków prostopadłych do osi obrotu, są podstawami walca. Boczną powierzchnią walca obrotowego jest powierzchnia krzywa, powstała z obrotu pozostałego boku, równoległego do osi. Uogólniając pojęcie bocznej powierzchni walca obrotowego, rozważanego w geom. elementarnej, otrzymujemy dowolną powierzchnię walcową, jako zbiór prostych równoległych (tworzących pow. walcowej), poprowadzonych przez

wszystkie punkty pewnej linji krzywej (kierownicy powierzchni).

Walec osiowy, wewnętrzna część łodygi lub korzenia, obejmująca wiązki przeprowadzające wraz z rdzeniem; część, leżąca nazewnątrz walca osiowego, nosi nazwę kory pierwotnej.

Walencja (Valencia), niegdyś państwo maurytańskie w Hiszpanji, 1233—53 pod władzą Aragończyków, 1319 połączone z Aragonją, zajmowało 23.015 km², 1,745.514 mieszk.; rozpadło się na prow. W., 10.968 km², 926.500 mieszk., oraz Alicante i Castellon.

Walencja (hiszp. Valencia), stol. prow. W. (Hiszpanja wsch.), nad rz. Guadalaviar, 251.500 mieszk.; siedz. arcybisk., uniwersytet; przemysł jedwabniczy, wywóz owoców i jarzyn.

Walenie, ob. Cetacea.

Walensee, jez. górskie w Szwajcarji, na pograniczu kantonów S. Gallen i Glarus, 23 km², do 151 m. głębokości, 423 m. n. p. m.

Walentkowa, szczyt w Tatrach Wys., wpobliżu Świnicy, 2.158 m. wys.

Walenty św., biskup obojga Recyj w V w., apostoł Bawarji, † 470; pamiątka 6 stycznia.

Walentyn (Valentinus) św., biskup interamneński, poniósł śmierć męczeńską 296; święto 14 lutego.

Walentynit, minerał, rodzimy bezwodnik antymonawy Sb_2O_3; rombowy; twardość 2—3, ciężar wł. 5,6—5,8. Towarzyszy antymonitowi.

Walerjanowa nalewka, ob. Valeriana.

Walerjanowy aldehyd, związek organiczny $C_4H_9.COH$; istnieje w czterech postaciach izomerycznych; normalny w. a., ciecz o swoistym zapachu, temp. wrzenia 103°; w wodzie rozpuszcza się trudno; izo-w. a., ciecz o temp. wrzenia 92°, rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze.

Walerjanowy kwas, związek organiczny $C_4H_9.COOH$; istnieje w czterech postaciach izomerycznych; normalny w. k., ciecz o temp. topn. —35°, temp. wrzenia 187°; rozpuszcza się w wodzie; drugorzędowy (metyloetylooctowy) w. k., ciecz, temp. topn. ca. —80°, temp. wrzenia 174°, zwykły w. k. (Acidum valerianicum officinale), ciecz o nieprzyjemnym zapachu; temp. topn. —38°, temp. wrzenia 177°; rozpuszcza się w wodzie; występuje w korzeniach walerjany (Valeriana officinale).

Wales, ob. Walja.

Walet (franc.), figura w kartach.

Walewska Cecylja, literatka i działaczka społeczna, * 1859; pisuje nowele, artykuły, oceny krytyczne; wydała: „Z paradoksów życia" (1891), „Podsłuchane" (1897), „Bez duszy" (1901), „Autor" (1903), „Jak liść oderwany od drzewa", „Dusze współczesne" i in.

Walewski Aleksander hr. Colonna, od 1866 książę, francuski mąż stanu, naturalny syn Napoleona I i hr. Walewskiej, * 1810, † 1868; 1854 ambasador w Londynie, 1855—60 minister spraw zagr., 1866—67 przewodn. Zgrom. Prawodawczego.

Walewski Antoni, historyk, * 1805, † 1876; 1848—72 prof. Uniw. Jag.; napisał: „Historja wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza" (2 t., 1866—68), „Historja wyzwolonej Rzeczypospolitej" (2 t., 1870—72) i in.

Walewski Cyprjan, bibljograf i historyk, * 1820, † 1873; studja na uniw. w Dorpacie; prace: „Jan Łaski, reformator kościoła" (1847), „Marcin Kromer" (1875).

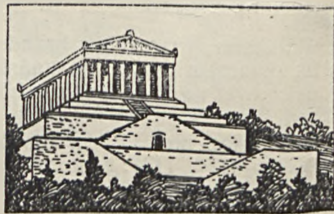
Walewski Władysław, działacz społeczny, * 1818, † 1890; znaczną ofiarą pieniężną umożliwił wydawnictwo 16-tomowego „Słownika Geograficznego".

Walewski - Wallek Bolesław, kompozytor, * 1885; prof. muzyki, dyrygent opery w Warszawie i Krakowie, dyr. Tow. Muzycznego w Krakowie; utwory: „Pieśni na głos solowy i chórowe", „Pieśni kościelne", utwory organowe; w rękopisie pozostają opery: „Dola" (wykonana w Krakowie i Warszawie), „Pomsta", „Żona dwóch mężów", opera komiczna 1-aktowa oraz szereg utworów symfonicznych (wyk. w Filharmonji Warsz.): „Paweł i Gaweł", „Suita liryczna", „Zygmunt August i Barbara" i in.

Walezjusz Henryk, ob. Henryk Walezjusz.

Walgierz Wdały, według opowieści średniowiecznej, znanej z XIV w., miał być władcą Tyńca; opowieść ta jest polską przeróbką zach.-europejskiej, pt. „Walter z Akwitanji".

Walhalla, w mitologji ludów germańskich zagrobowe miejsce pobytu bohaterów i wogóle wszystkich poległych na polu walki; pod tą nazwą wzniósł Ludwik I bawarski 1830—42 pod Donaustauf wpobliżu Ratyzbony gmach marmurowy w stylu Partenonu ateńskiego, mający stanowić rodzaj panteonu niemieckiego.

Walhalla.

Wali (tur.), zarządca prowincji tureckiej.

Walicki Aleksander, literat, * 1826, † 1893; studja w Moskwie; księgarz w Mińsku, dziennikarz w Warszawie; napisał: „Błędy nasze w mowie i piśmie" (3 wyd., 1886), „Stanisław Moniuszko" (1876) i in.

Walicki Alfons, literat, * 1800, † 1858; studja w Wilnie i Dorpacie; prof. literatury starożytnej na uniw. charkowskim; liczne przekłady z literatury greckiej i in.

Waliszewski Kazimierz, historyk, * 1849; prace: „Marysienka, Marie de la Grange d'Arquien, reine de Pologne", „Potoccy i Czartoryscy, walka stronnictw...", „Polsko-franc. stosunki w XVII w." i in.

Walja (ang. Wales, staroż. Cambria albo Siluria), księstwo w Anglji zach., 19.341 km², 2,207.000 mieszk.; obejmuje półwysep, oblany morzem Irlandzkiem, oddzielony od właściwej Anglji nizinami Dyri i Severn; górzysta, do 1.090 m. wys., (góry Kambryjskie ze szczytem Snowdon, góry Glamergan i Block Mountains); 19% ziemi stanowią role, 45% łąki i pastwiska, 35% nieużytki; chów bydła i owiec, bogactwa mineralne (węgiel, cynk, miedź i in.); ludność pierwotna celtycka, Kimrowie, zmieszała się z Brytami; początkowo niezależna, uzależniona przez Wilhelma Zdobywcę; po długotrwałych i krwawych walkach w 1283 zajęta przez Anglję, 1301 oddana następcy tronu Edwardowi, 1536 przyłączona do Anglji.

Walji książę (Prince of Wales), oficjalny tytuł następców tronu angielskiego, nadawany im od 1284.

Walka byków, publiczne widowisko w Hiszpanji, polegające na walce specjalnych zapaśników (toreadorów) z rozjuszonemi bykami; główni zapaśnicy: 1) konny pikador, zadający dzida pierwsze rany zwierzęciu; 2) pieszy banderilleros, drażniący byka; 3) główny zapaśnik espada, wbijający szpadę w pierś byka i 4) matador, dobijający byka. Od 1928 wprowadzono pancerze ochronne na konie.

Walka francuska, ob. zapaśnictwo.

Walka na pięści, ob. boks.

Walka o byt, ob. darwinizm.

Walki Polski o niepodległość trwały od 2-go rozbioru Rzeczypospolitej aż do powstania obecnego państwa polskiego. Rozpoczęło je powstanie kościuszkowskie, które wybuchło po drugim podziale Polski 24. III. 1794 w Krakowie, 17. IV. w Warszawie, 26. IV. w Wilnie. Po zwycięskiej bitwie pod Racławicami 4. IV. 1794, Kościuszko poniósł klęskę pod Szczekocinami 6. VI. 1794, oblężony w Warszawie 13. VII.—6. IX., pobity przez Fersena pod Maciejowicami 10. X., dostał się do niewoli. W 5. XI. została zajęta przez Suworowa Warszawa (4. XI. rzeź Pragi) i powstanie upadło. Żołnierze kościuszkowscy po 3-im rozbiorze Polski (1795) wyemigrowali w znacznej części zagranicę (do Włoch i Francji); w 1797 w Lombardji zaczął tworzyć z nich gen. J. H. Dąbrowski legjony polskie, chcąc wytworzyć z nich kadry dla armji, mającej wyzwolić Polskę. Legjony brały udział w kampanji Napoleona Bonapartego 1797, po pokoju w Campo Formio działały w król. neapolitańskiem. W 1799 w wojnie z 2-ą koalicją antyfrancuską, legjony poniosły wielkie straty, zostały zreorganizowane w 1800, po 1801 zaczęto je likwidować (wyprawa na San Domingo 1802). Resztki legjonów wraz z Dąbrowskim doczekały się wojny z Prusami w 1806 i stworzenia przez Napoleona Księstwa Warszawskiego (1807). Walki o utrzymanie niepodległości Księstwa trwały w 1809 (z Austrją) i 1812—13 (z Rosją). Po upadku Napoleona utworzono na kongresie wiedeńskim 1815 Królestwo Polskie, którego istnienie i stosunek do Rosji były oparte na akcie kongresowym oraz konstytucji, nadanej przez Aleksandra I. Łamanie przez Rosję konstytucji doprowadziło do wybuchu powstania listopadowego 29. XI. 1830. Walki z wojskami rosyjskiemi, dowodzonemi przez Dybicza, rozpoczęły się w lutym 1831. Dn. 25. II. stoczono bitwę pod Grochowem, która była nierozegrana, choć wojska polskie musiały się wycofać do Warszawy. Pomyślne dla wojsk polskich bitwy pod Wawrem 31. III., Dębem W. 1. IV., Iganiami 10. IV., nie dały wyników wskutek opieszałości i niedbalstwa naczelnego wodza J. Skrzyneckiego. Po zmarnowanej wyprawie na gwardje rosyjskie, stoczył Skrzynecki niepomyślną bitwę pod Ostrołęką 26. V., potem nie podjął kroków, aby uniemożliwić przejście Wisły wdół od Płocka wojskom Paskiewicza. Dn. 7. IX. 1831 zajęły wojska rosyjskie Wolę, 8. IX. Warszawę, 5. X. 1831 resztki wojska polskiego przeszły granicę pruską i zostały rozbrojone. Królestwo Polskie dostało nową ustawę i rozpoczęły się ze strony Rosji starania, aby je włączyć całkowicie do cesarstwa. Próby wzniecenia powstania (J. Zaliwski, Zawisza i in.) nie udały się. Również bez skutku pozostała próba zbrojnego ruchu w Krakowie w 1846; w 1848, w okresie „wiosny ludów", Galicja i W. Ks. Poznańskie wystąpiły do walki o prawa narodowe z zaborcą. Zwłaszcza w W. Ks. Poznańskiem, gdzie zdołano utworzyć zaczątek armji polskiej pod L. Mierosławskim, doszło do zaciętych walk z wojskami pruskiemi (Książ, Miłosna), zakończonych klęską oddziałów powstańczych (Września). Walkę o polskość podjęło po 15 latach Królestwo, rozpoczynając 22. I. 1863 powstanie styczniowe. Znaczna przewaga sił rosyjskich uniemożliwiła poprowadzenie akcji na większą skalę i trzeba się było ograniczyć do walk partyzanckich. Po upadku Mierosławskiego i Langiewicza dyktaturę powstańczą objął Romuald Traugutt, który zdołał walczyć z przewagą sił nieprzyjacielskich do wiosny 1864; po aresztowaniu i powieszeniu Traugutta 5. VIII. 1864, powstanie upadło, choć walki trwały jeszcze do wiosny 1865. Po upadku powstania pierwszą próbę walki zbrojnej z Rosją podjął w 1905 Józef Piłsudski; nie poparty przez społeczeństwo, musiał swą akcję zlikwidować i zaczął tworzyć w Galicji 1908 oddziały strzeleckie, z któremi 6. VIII. 1914 wkroczył na terytorjum Królestwa Polskiego; na mocy umowy Nacz. Kom. Nar. 27. VIII. 1914, powstała z tych oddziałów I Brygada Legjonów Polskich, która znajdowała się pod dowództwem Piłsudskiego. Oprócz tego, nieco później, utworzono II brygadę. Dzieje walk legjonów, ob. Legjony polskie, Polskie wojsko, Polska.

Walkirje (niem. Walküren), w mitologji ludów germańskich półboskie urocze dziewice, które z woli Odyna kierują losami bitw i ich uczestników oraz odprowadzają cienie poległych do Walhalli, gdzie im podają napój niebiański.

Walkowicz Jan, muzyk i kompozytor polski w Ameryce; kształcił się w Niemczech, mieszka w Chicago; ogłosił szereg kompozycyj chóralnych do śpiewu i organowych.

Wall Józef, malarz polski, uczeń Bacciarelli'ego, wysłany do Niemiec i Włoch przez Stanisława Augusta, zrobił dla niego dużo kopij z obrazów wybitniejszych mistrzów zagranicznych; z prac oryginalnych „Św. Karol Boromeusz w obłokach" (w głównym ołtarzu ko-

ścioła parafjalnego w Warszawie); u spodu obrazu scena porwania króla przez Strawińskiego.

Wall Street, ulica w N. Jorku, główna siedziba banków, światowy rynek finansowy.

Wallace Alfred Russel, przyrodnik angielski, * 1823, † 1913; jednocześnie z Karolem Darwinem sformułował teorję ewolucji; napisał: „On the geographical distribution of animals“ (2 t., 1876), „Contributions to the theory of natural selection“ (1870), „Darwinism“ (1889) i in.

Wallace Lewis, pisarz amerykański, * 1827, † 1905; napisał powieść „Ben Hur“ (1880) i in.

Wallace William, szkocki bohater narodowy, * ok. 1276; przywódca powstania antyangielskiego; 1298 po wypędzeniu Anglików namiestnik Szkocji; 1305 ujęty przez Anglików i na Towerhill stracony.

Wallace William, kompozytor i pianista angielski, * 1814, † 1865.

Wallace'a linja, w zoogeografji nazwa linji, uważanej przez A. Wallace'a, jako granica pomiędzy fauną krainy orjentalnej i australijskiej. Linja W. przebiega przez cieśninę Makasar, pomiędzy wyspami Borneo i Celebes, oraz przez cieśninę Lombok między wyspami Lombok i Bali. Nowoczesna zoogeografja nie uznaje granicy wskazanej przez Wallace'a, przyjmując za linję rozdzielczą wspomnianych krain, obszar morski pomiędzy wyspami Moluckiemi, Buru, Banda i Timor.

Wallach Otto, chemik niemiecki, * 1847; prof. w Bonn, 1889—1915 w Getyndze; liczne prace z chemji organicznej, głównie o terpenach.

Wallasey, m. port. w hr. Cheshire (Anglja zach.), płn. przedmieście m. Birkenhead, 91.000 mieszk.

Walla-Walla, m. w stanie Waszyngton (St. Zj. Am. Płn.), 16.000 mieszk.

Wallek-Walewski Bolesław, ob. Walewski-Wallek Bolesław.

Wallenrod Konrad, w. mistrz krzyżacki 1391—93; w sojuszu z Witoldem dowodził dwiema wyprawami przeciwko Litwie (1391 i 1392); uwieczniony w poemacie Mickiewicza „Konrad Wallenrod“.

Wallenstein (z Valdštejna, Waldstein) Albrecht, ks. Friedlandu, wojownik, * 1583; wychowanek Jezuitów, jeden z najbogatszych magnatów czeskich, od 1606 oficer cesarski, dopomógł do stłumienia powstania czeskiego 1618; 1624 mianowany księciem Friedlandu, 1625 zorganizował 20-tysięczną armię przeciwko związkowi dolno-saskiemu, 1626 pobił Mansfelda, 1627 wtargnął do Meklemburga, 1628 książę Meklemburgji; usunięty 1630, powtórnie powołany do utworzenia armji 1632, t. r. pobity przez Gustawa Adolfa pod Lützen; 1634 usunięty z dowództwa; zamordowany przez jednego z oficerów cesarskich 25. II. 1634.

Wallia, król Wizygotów, 415 wyruszył jako wódz rzymski na półwysep Iberyjski i założył tam państwo wizygockie; † 419.

Wallis albo Uea, francuski archipelag 12 wysp na oceanie Spokojnym, na płn.-zach. od wysp Tonga, 96 km², 4.500 mieszk.; wywóz kopry; należy administracyjnie do Now. Kaledonji.

Wallis (franc. Le Valais), płd. kanton w Szwajcarji, 5.225 km², 128.500 mieszk.; górzysty, o charakterze alpejskim, w dolinie Rodanu uprawa zbóż, winorośli, ogrodownictwo, w górach kop. rudy żel., ołowiu; stol. Sion (niem. Sitten).

Wallon Henri Alexandre, historyk francuski, * 1812, † 1904; 1875—76 minister oświaty; napisał: „Saint-Louis et son temps“, „Les représentants du peuple en mission en l'an II“, „Jeanne d'Arc“ i in.

Wallonowie, lud pochodzenia francuskiego, zamieszkujący płd.-wsch. Belgję, potomkowie Belgów gallickich; język ich, tworzący odrębny dialekt ludowy języka francuskiego, zawiera pewną domieszkę słów pochodzenia niemieckiego; według danych z 1913 było ich w Belgji 2,920.000.

Wallsend, m. w hr. Northumberland (Anglja płn.-wsch.), przedmieście m. Newcastle, 43.000 mieszk.; kop. węgla.

Walor (łac. valor), wartość.

Walory (łac.), termin, oznaczający wszelkie papiery wartościowe: akcje, obligacje, talony pożyczek państwowych lub komunalnych itp.

Waloryzacja (łac.), przerachowanie należności pieniężnej, wyrażonej w jednej jednostce monetarnej, na inną jednostkę. Sprawa waloryzacji zobowiązań specjalnego znaczenia nabrała w okresie dewaluacji szeregu walut państw europejskich po zakończeniu wojny światowej, gdyż nominalna wartość jednostki monetarnej nie pozostawała w żadnym stosunku do rzeczywistego miernika. Kwestję waloryzacji czyli przerachowania zobowiązań prywatno-prawnych normuje u nas Rozporządzenie Prezydenta Rzplitej z dn. 14. V. 1924 (Dz. Ust. Nr. 42, poz. 441), a w sprawie przerachowania zobowiązań publiczno-prawnych obowiązuje kilka rozporządzeń, ogłoszonych w Nr. 115 Dz. Ust. z 1924.

Walpole Robert hr. Oxfordu, angielski mąż stanu, * 1676, † 1745; 1721—42 lord kanclerz skarbu i kierownik polityki państwowej.

Walport Heinrich, pierwszy wielki mistrz krzyżacki od 1190; ułożył statuty zakonu; † 1200.

Walpurga św., siostra św. Wilibalda, ksieni klasztoru Heidenheim, † 780; pamiątka 1 maja; ponieważ w dniu tym przypadała niegdyś uroczystość pogańska, ustaliło się wśród ludu w Niemczech mniemanie, że w noc Walpurgi czarownice zabawiały się z djabłem na górze Blocksberg

Walpurgin, minerał, zasadowy arsenian uranylowobizmutowy $(UO_2)_3Bi_{10}As_4O_{28} + 10H_2O$; trójskośny; barwy żółtej, pomarańczowej; twardość 3,5, ciężar wł. 5,76. Źródło uranu i pierwiastków promieniotwórczych. Schneeberg (Saksonja).

Walsall, m. w hr. Stafford (Anglja środk.), 92.500 mieszk.; przemysł metalurgiczny, kopalnie węgla kamiennego.

Walter Aleksander, lekarz, † 1889; prof. anatomji na uniw. kijowskim, 1874—89 inspektor szpitali w Warszawie; założyciel uzdrowiska dla suchotników w Mieni, zaprowadził racjonalną statystykę szpitalną.

Walter Filip, chemik, * 1810, † 1847; prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego; napisał „Wykład nomenklatury chemicznej polskiej“ (1842) i in.

Walter Franciszek, lekarz, * 1885; prof. chorób skórnych i wenerycznych na Uniw. Jagiellońskim.

Walter Scott, ob. Scott Walter.

Waltham, m. w st. Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Karola, 31.000 mieszk.; przemysł automobilowy, wyroby bawełniane, zegarki.

Walthamstow, m. w hr. Essex (Anglja płd.-wsch.), płn.-wsch. przedmieście Londynu, 125.000 mieszk., wille.

Walther Johannes, geolog niemiecki, * 1860; prof. uniw. w Halli; napisał: „Vorschule der Geologie“ (7 wyd., 1920), „Das Gesetz der Wüstenbildung“ (4 wyd., 1924), „Lehrbuch der Geologie von Deutschland“ (3 wyd., 1921) i in.

Walther von der Vogelweide, minnesinger niemiecki, * 1170, † ok. 1230; uczestnik turniejów poetyckich w zamku wartburskim; tworzył liryki, pieśni miłosne i religijne.

Walton-le-Dale, m. w hr. Lancaster (Anglja), nad rz. Ribble, 12.500 mieszk.

Walton-on-Thames, m. w hr. Surrey (Anglja), nad rz. Tamizą, 15.000 mieszk.

Waltornia, instrument blaszany dęty, konstruowany w rozmaitych strojach: F, B, Es i in., używany w dzisiejszych orkiestrach w zespole harmonicznym czterogłosowym. Obszar dźwięków ten sam, co przy trąbce, lecz o oktawę niższy. Dawniej istniała jedynie w. naturalna, dzisiaj usunął ją przyrząd wentylowy, dając w jej miejsce sztuczną. W. pochodzi od rogu myśliwskiego (franc. cor de chasse, niemiecki Jagdhorn albo Waldhorn, włoskie corno di caccia).

Waluta, ob. pieniądz.

Walvis Bay, ob. Wielorybów zatoka.

Wał (w maszynach), część maszyny, posiadająca ruch obrotowy, na której umocowane są inne części, jak koła pasowe lub zębate itp. Część w. obracająca się w łożysku, zwie się czopem.

Wał, w dawnych fortyfikacjach wzniesienie, usypane z ziemi lub kamieni, często umacniane palisadami, osłaniające wewnętrzny okop, tzw. ganek, w którym umieszczano oddziały wojska i działa; dla zwiększenia obronności kopano z zewnętrznej strony głębokie rowy (fosy), napełniane wodą. W. otaczano zamki, grody i miasta. W znaczeniu ochronnem w. oznacza sztuczne usypisko ziemne dla zabezpieczenia przed powodzią lub też dla przeprowadzenia komunikacji na gruntach podmokłych, bagnistych itp.

Wał Trajana, ob. Trajana Wał.

Wałach, koń skastrowany.

Wałaszenie, castratio, wycięcie jąder (testes) u koni, kastracja; stąd wałach.

Wałbrzych (niem. Waldenburg), m. pow. na Śląsku pruskim, w rej. wrocławskiej, nad rz. Pełcznicą, 37.200 mieszk.; kop. węgla, fabr. porcelany.

Wałcz (niem. Deutsch-Krone), m. pow. na pograniczu poznańsko-pruskiem (Grenzmark Posen-Westpreussen), nad jez. Wałeckiem i Radunie, 8.600 mieszk.; gorzelnie, browary, tartaki parowe.

Wałdajska wyżyna, pasmo wzgórzy pokrytych morenami, do 322 m. wys. (Kamestik), gł. dział wodny, z którego biorą początek rzeki: Wołga, Dniepr i Dźwina.

Wałecki Antoni, zoolog, * 1815, † 1897; studja w Akad. Med.-Chirurg. w Wilnie; zesłany 1839 na Syberję, wrócił 1857; kustosz gabinetu mineralogicznego w Szk. Głównej i Uniw. Warsz.; prace: „Materjały do fauny ichtyologicznej Polski“ (1863), „Przegląd zwierząt ssących krajowych“ (1866), „Materjały do zoografji krajowej“ (w Pamiętn. Fizjogr.) i in.

Wałeczki nerkowe, cylindri, mikroskopowe odlewy kanalików nerkowych, występujące w moczu przy zapaleniach nerek, twory walcowate, wykryte 1844 przez Henlego; zbudowane być mogą z nabłonków nerkowych (w. nabłonkowe), z czerwonych ciałek krwi (w. erytrocytowe), z kuleczek tłuszczu (w. tłuszczowe), z białka ściętego w postaci jednolitej masy szklistej (w. szkliste), woskowej (w. woskowe) lub w postaci masy ziarnistej (w. ziarniste).

Wałek-Czernecki Tadeusz, współczesny historyk, * 1889; studja w Krakowie, Berlinie, Paryżu; od 1922 profesor historji starożytnej na Uniw. Warszawskim; napisał: „Die delfische Amphikthionie in der Zeit der aitolischen Herrschaft“ (dysert. 1911), „Dzieje upadku monarchji macedońskiej“ (1924) i in.

Wałęga Leon ks., biskup tarnowski, * 1859; wyświęcony na kapłana 1883; prof. teologji fundamentalnej na Uniw. Lwowskim, prekonizowany, konsekrowany i intronizowany jako biskup 1901.

Wałk, m. pow. w dawnych Inflantach szwedzkich (Łotwa), nad rz. Peddel, 11.000 mieszk.

Wałki, m. pow. w gub. charkowskiej (Ukraina Sow.), nad rz. Mżą, dopływem Dońca, 10.000 mieszk.

Wałujew Piotr, rosyjski mąż stanu, * 1814, † 1890; 1861—68 minister spraw wewnętrznych, 1872—80 minister dóbr państwowych; pozostawił pamiętnik.

Wampir, ob. Vampyrus spectrum.

Wampir, nieboszczyk, który, według rozpowszechnionych wśród wielu ludów wierzeń, wychodzi nocą z grobu, by wysysać krew żyjących.

Wampiryzm, vampyrismus, skłonności sadystyczne u kobiet; przejawiają się żądzą pastwienia się nad mężczyzną przed, w czasie lub po akcie płciowym.

Wan, stol. wilajetu W. w Armenji (Turcja) nad jez. W., (3660 km², 1718 m. n. p. m.), 30.000 mieszk.; siedziba arcybiskupa ormiańskiego.

Wanad (Vanadium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 51,0; metal barwy jasno szarej, temp. topn. ca. 1.700°, ciężar właściwy 5,5. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek jedno-, dwu-, trój-, cztero- i pięciowartościowy, dając związki typów VX do VX_5 włącznie; w przyrodzie występuje jako wanadynit — chlorowanadynian ołowiu — $Pb_5Cl(VO_4)_3$, dechenit — wanadynian ołowiu — $Pb(VO_3)_2$ itp.; odkryty po raz pierwszy przez Del Rio w 1701 i nazwany „erithronium" przez Selfströma po raz drugi w 1830.

Wanadynit, minerał, chlorowanadynian ołowiu $Pb_5Cl(VO_4)_3$; heksagonalny; barwy żółtej, brunatnej, rzadziej czerwonej; twardość 3, ciężar wł. 6.8—7.2; rzadki. Karyntja, Ural, Meksyk.

Wanda, według legendy cyklu krak.-wiślickiego, obrobionego przez W. Kadłubka, królowa polska, córka Kraka.

Wandalowie, lud wschodnio-germański; ze swych siedzib nad górną i środkową Odrą wywędrowali w II w. po Chr. do Dacji, w pocz. V w. ruszyli do Galji i Hiszpanji, w 429 pod wodzą Genzeryka do Afryki płn., gdzie utworzyli odrębne państwo, skąd najeżdżali Italję; w 455 zrabowali i spustoszyli Rzym (stąd od XVIII w. nazwa wandalizm); 533 podbici przez Belizarjusza i włączeni do państwa bizantyjskiego. Nazwa jednego z plemion W., Silingów, przechowała się w nazwie później osiadłego plemienia włościańskiego Ślęzan i dzisiejszego Śląska.

Wandea, ob. Vendée.

Wandejska wojna 1789—1795, między rojalistycznymi mieszkańcami Wandei (szuanie) a Francją republikańską, zakończyła się zwycięstwem republiki.

Wandsbek, m. pow. w rej. szlezwickiej (Prusy), przylegające do Hamburga, 40.000 mieszk.; fabr. drożdży, czekolady; jarmarki na konie.

Wandsworth, m. w hr. Surrey (Anglja płd.-wsch.), płd.-zach. przedmieście Londynu, 329.000 mieszk.

Wanganui, m. na płd. wybrzeżu wyspy Płn. Zelandji, 23.600 mieszk.; wywóz zboża, bydła i masła.

Wanilina, vanillinum, eter metylowy aldehydu protokatechowego, związek organiczny $C_8H_8O_3$; bezbarwne kryształki o silnym zapachu waniljowym, temp. topn. 81°, temp. wrzenia 285°; rozpuszcza się w wodzie, eterze i alkoholu; używa się w większych ilościach w przemyśle cukierniczym oraz do proszków od bólu głowy.

Wanilja, ob. Vanilla.

Wankie Władysław, malarz, * 1860, † 1925; kształcił się w Warszawskiej Szkole Rysunkowej, potem w Monachjum; malował początkowo małe obrazki z czasów rokoko, potem z życia marynarzy i rybaków holenderskich; 1901 przeniósł się do Warszawy, gdzie oprócz malarstwa zajmował się publicystyką, drukując sprawozdania ze sztuki.

Wanks, ob. Coco Rio.

Wanne, osada górnicza w Westfalji (Prusy), w rej. arnsberskiej, 40.500 mieszk.; kop. węgla, źródła mineralne.

Wannowski August, filolog, * 1801, † 1871; od 1829 prof. w Poznaniu; rozprawy w jęz. łacińskim: „Antiquitates romanae e graecis fontibus explicatae" (1846) i in.

Wannowskij Piotr, generał rosyjski, z rodziny polskiej, * 1822, † 1904; odznaczył się w wojnach tureckich 1853—55 i 1877—78; 1881—98 minister wojny, 1901—2 min. oświaty.

Wanstead, m. w hr. Essex (Anglja), płn.-wsch. przedmieście Londynu, 16.000 mieszk.

Wańczos, klepka dębowa do robienia beczek.

Wańkowicz Jan, entomolog, * 1835, † 1885; studja na uniw. kijowskim; szereg rozpraw w jęz. franc.

Wańkowicz Melchjor, literat, * 1891; studja w Warszawie i Krakowie; założyciel i kierownik „Gazety Wileńskiej", „Echa Grodzieńskiego", „Dziennika Białostockiego"; napisał: „Ja i moja społeczność" (1914), „Strzępy epopei" (1923), „W kościołach Meksyku" (1927) i in.

Wańkowicz Walenty, malarz, * 1799, † 1842; kształcił się w Wilnie u Rustema i w Akademji Petersburskiej; malował portrety, z których najpopularniejszy jest wizerunek Mickiewicza, opartego na skale Judahu.

Wańtuch, 1) albo pakłak, grube płótno, używane na wory; 2) wór z takiego płótna; 3) w przenośni brzuch.

Wapienie, ob. kalcyt.

Wapiti, Cervus canadensis, jeleń kanadyjski, ssak z rodziny Cervidae (jelenie); podrząd Ruminantia (przeżuwacze), rząd Artiodactyla (parzystokopytne). Największy z żyjących obecnie jeleni, dochodzący do 2 m. 60 cm. dług. i do 160 cm. wysok. Rogi potężne, silnie rozgałęzione, do 160 cm. dług. Ubarwienie żółtawo brunatne, często zlekka czerwonawe. Szyja i spód ciała ciemno brunatne, prawie czarne. Zamieszkuje Amerykę Północną, tworząc liczne rasy lokalne. W wielu miejscowościach zupełnie wytępiony. W górach Altaju i w zachodniej Mongolji żyje pokrewny wapiti syberyjski, C. canadensis sibiricus.

Wapieryt, minerał, kwaśny arsenian wapniowo-magnezawy, $2H(Ca,Mg)AsO_4 + 7H_2O$; jednoskośny; bezbarwny i przezroczysty; twardość 2—2.5, ciężar wł. 2.48.

Wapnia azotniak (cyjanamidek), związek nieorganiczny $CaCN_2$. Produkt techniczny, proszek szary, zawierający ponadto około: 21% CaO, 14% węgla, 2% SiO_2 (krzemionki) i 4% żelaza. Woda rozkłada a. w. z wydzieleniem amonjaku. Ma zastosowanie jako nawóz sztuczny, do syntezy cyjanków i niektórych związków organicznych. W Polsce otrzymywany jest przez Państwową Fabrykę Związków Azotowych w Chorzowie.

Wapnia siarczan, związek nieorganiczny $CaSO_4 + 2H_2O$: bezbarwne kryształki, trudno rozpuszczalne w wodzie; spotyka się w przyrodzie w wielkich ilościach jako gips (alabaster) oraz anhydryt, bezwodny. Gips budowlany otrzymuje się przez prażenie anhydrytu lub gipsu w temp. 1000—1300° C. Używany jest w wielkich ilościach w przemyśle budowlanym.

Wapnia tlenek (wapno palone), związek nieorganiczny CaO; proszek barwy białej, temp. topn. ca. 2000°; w wodzie rozpuszcza się trudno. Zlany wodą tworzy wodorotlenek. Otrzymuje się przez prażenie wapieni, jak marmur, kalcyt, kreda itd. Posiada obszerne zastosowanie w budownictwie.

Wapnia węglan, związek nieorganiczny $CaCO_3$; ciało stałe, krystaliczne. Występuje w przyrodzie w wielkich ilościach jako marmur, kreda, kalcyt itd. Przy ogrzewaniu, tracąc dwutlenek węgla (CO_2), daje wapno palone.

Wapnia węglik (karbid), związek nieorganiczny CaC_2, pochodna acetylenu; ciało stałe barwy białej, techniczny w. w. posiada barwę szarą; używany jest do oświetlenia acetylenowego. Ob. karbidy.

Wapnia wodorotlenek, ob. wapno gaszone.

Wapnia związki, sole pierwiastka wapnia, posiadają wielkie znaczenie, np.: węglan, fosforany, tlenek, wodorotlenek, węglik, azotniak = cyjanamidek, siarczan.

Wapniaki, ob. kalcyt.

Wapnienie, odkładanie się soli wapniowych: węglanów $CaCO_3$ i fosforanów $Ca_3(PO_4)_2$ w kościach, zębach i w tkankach obumarłych; złożony proces fizyko-chemiczny, którego zaburzenia prowadzą do krzywicy i zmięknienia kości (osteomalacja).

Wapno gaszone (wodorotlenek wapnia), związek nieorganiczny $Ca(OH)_2$; proszek biały, trudno rozpuszczalny w wodzie, otrzymuje się przez dodanie wody do wapna palonego; ma obszerne zastosowanie w przemyśle budowlanym, w garbarstwie, do oczyszczania gazu świetlnego itd.; z piaskiem i wodą daje zaprawę wapienną.

Wapno palone, ob. wapnia tlenek.

Wapń (Calcium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 40.07; metal barwy srebrzystej, temp. topn. 800°, ciężar właściwy 1,55. Pierwiastek bardzo czynny, na powietrzu łatwo się utlenia, tworząc tlenek CaO; wodę rozkłada z wydzielaniem wodoru. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwuwartościowy (CaX_2). W przyrodzie występuje w ilościach wielkich jako siarczan (gips), fluorek (fluoryt), fosforan itd.; ważny składnik kości zwierząt. W stanie wolnym otrzymany elektrolitycznie przez Davy'ego w 1808. W organizmie zwierzęcym posiada ważne znaczenie: 1) jako niezbędny składnik komórek i tkanek zwierzęcych, szczególnie tkanki kostnej i zębów; 2) jako jeden z czynników, regulujących prawidłową działalność narządów (serca, układu nerwowego itp.); 3) jako czynnik, warunkujący krzepnięcie krwi.

Waporyzacja, vaporisatio, to samo, co parowanie.

Wapowski Bernard, historyk, * 1450, † 1535; służył w wojsku, potem był księdzem, prałatem krakowskim; zostawił w jęz. łac. kronikę, ogłoszoną 1847—48 w przekładzie polskim Mik. Malinowskiego: „Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od 1380 do 1535" (3 t.) i ciąg dalszy (lata 1480—1535), wyd. przez Akademję Krakowską (1874).

Wapowski Jędrzej, kasztelan przemyski, 1573 zabity w kłótni przez Samuela Zborowskiego w czasie koronacji Henryka Walezjusza.

Wappers Gustaw baron, malarz belgijski, * 1803, † 1874; dyrektor akademji sztuk pięknych w Antwerpji; obrazy historyczne: „Powstanie belgijskie z 1830 r." i in.

Warany, ob. Varanidae.

Waraždin, ob. Varaždin.

Warbeck Perkin, przypuszczalny syn naturalny króla angielskiego Edwarda IV, * ok. 1474; pretendent do tronu przeciw Henrykowi VII, wylądował 1497 w Anglji i przybrał tytuł Ryszarda IV; 1498 pojmany, 1499 powieszony.

Warburg Emil, fizyk niemiecki, * 1846; prace nad zjawiskami elektrycznemi w gazach; odkrył pętlicę histerezyjną (1880); wydał „Lehrbuch der Experimentalphysik" (20 wyd., 1922).

Warcaby, gra, w której uczestniczą dwie osoby, polegająca na przesuwaniu pionków (kamieni) na szachownicy wzdłuż przekątnych; każdy gracz ma 12 pionków, które mogą iść naprzód tylko o jedno pole i biją napotkane pionki nieprzyjacielskie; pionek, który dostał się na ostatnią linję, staje się damą i porusza się wzdłuż całej przekątnej. Przegrywa ten, kto stracił wszystkie kamienie.

Warchałowski Edward, geodeta, * 1885; studja w Moskwie; prof. w instytucie mierniczym tamże; 1922 prof. miernictwa na Politechnice Warszawskiej; napisał „Rachunek wyrównania" (1923).

Warchałowski Jerzy, estetyk, * 1875; studja na uniwersytecie petersburskim, filozoficzne w Krakowie, artystyczne w Paryżu; 1908—1915 redaktor czasopisma „Architekt" w Krakowie; napisał: „O sztuce stosowanej" (1904), „O Muzeum Przemysłowem w Krakowie" (1906), „Książka" (1910), „Polska sztuka dekoracyjna" (1928); przekład „Sztuki stosowanej i architektury" H. Muthesiusa.

Warchlak, prosię dzika do jednego roku życia.

Ward Humphry (właśc. Mary Augusta W.), powieściopisarka angielska, * 1851, † 1920; powieści: „Robert Elsmere" (3 t., 1888), „The history of David Grieve" (1892), „Marcella" (1894), „The marriage of William Ashe" (1905), „Fenwicks career" (1906) i in.

Ward John Quincy Adams, rzeźbiarz amerykański, * 1830, † 1910; posągi portretowe, posąg konny Waszyngtona i in.

Wardar (Vardar), gł. rz. Macedonji, w staroż. Axios, wypływa z Szar-Dagu w Jugosławji, wpada do zat. Salonickiej, dług. 336 km.; wzdłuż W. biegnie główna droga komunikacyjna do m. Egejskiego (kolej Belgrad—Saloniki).

Wardęga, włóczęga, łazęga.

Wardyt, minerał, zasadowy fosforan glinu, $Al_4(OH)_6(PO_4)_2 + H_2O$; bezpostaciowy; barwy jasno zielonej, niebieskawo-zielonej; twardość 5, ciężar wł. 2.77. Używany niekiedy jako kamień ozdobny.

Warech (normandzk.) albo kelp (szkock.), popiół wodorostów morskich (glonów), z którego wydobywa się sole kwasu jodowodorowego (jodki) oraz sodę; niegdyś jedyne źródło otrzymywania jodków.

Waregowie, ob. Normanowie.

Waręż, m. w pow. sokalskim (woj. lwowskie), 1.000 mieszk.

Warga zajęcza, cheiloschisis, lagochilia, labium leporinum, częsta u człowieka nieprawidłowość rozwojowa, warunkowana niezrośnięciem się w życiu płodowem jednego (w. z. jednostronna) lub obu (w. z. obustronna) płatów bocznych wargi górnej zarodka z jej płatem środkowym.

Wargi, labia, dwie spłaszczone fałdy mięśniowo-skórne, ograniczające wejście do jamy ustnej; zewnętrzna powierzchnia w. jest pokryta skórą, porosłą włosami, powierzchnię wewnętrzną wyściela błona śluzowa jamy ustnej; pomiędzy wargami znajduje się podłużna szczelina ust (rima oris). W miąższu w. znajdują się liczne mięśnie, którym zawdzięczają w. swą wielką ruchliwość (przy chwytaniu pokarmu, mówieniu, dmuchaniu itp.).

Wargi sromowe albo **sromne,** ob. labia pudendi.

Wargocki Andrzej, tłumacz z pocz. XVII w., wychowaniec Akad. Krakowskiej, prawnik, potem ksiądz; tłumaczył Justinusa, J. Cezara, Wal. Maksyma, Kwintusa Korcjusza oraz „Peregrynację" Radziwiłła Sierotki.

Wargocki Bartłomiej, brat poprzedniego, Dominikanin z Krakowa, podróżował wielokrotnie do Rzymu; autor opisu: „O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim" (1610).

Wargowa rynienka, ob. philtrum.

Wargowe, ob. Labiatae.

Warin albo **Varin** Jean, rzeźbiarz i rytownik francuski, * ok. 1604, † ok. 1672; biusty Ludwika XIII i Richelieu'go, medale z portretami Richelieu'go, Mazarini'ego, Gassendi'ego, Ludwika XIII.

Warjacja, w znaczeniu popularnem choroba umysłowa.

Warjacje, w muz. odmiany, jakim poddajemy jeden i ten sam kilko- lub kilkunasto (i więcej) taktowy temat; pochodzą od dawnych tańców, które obok głównej melodji miewały tzw. double czyli jej odmiany, wywoływane zmianą taktu, rytmiki, harmonji lub melodyki. Hiszpańska follia lub włoskie ciaconna i passacaglia w szczególności łączone były z warjacjami; najczęściej w. pojawiały się w suitach z początkiem XVII w.; w 1613 powstały pierwsze w. na temat pieśni, utworzone przez S. Rossi'ego. Dawniejsze warjacje ograniczały się głównie do zmian ruchu akordowego i pasażowego, późniejsze szukały zmian, znacznie głębiej wchodzących w istotę tematu: zmieniały takt, rytm i tonację do gruntu, ale pozwalały zawsze słuchaczowi rozpoznać temat (Beethoven, Schubert, Mendelssohn, Chopin i Brahms). Nowoczesne w. wprowadziły „psychiczny" moment do formy tego rodzaju, uprawniający do zmian jak najfantastyczniejszych, odbiegających nieraz całkowicie od myśli głównej. W. mogą stanowić część wielkiej formy cyklicznej (np. ostatnia część III Symfonji Beethovena) lub, związane w pewien szereg, razem z tematem stanowić osobny utwór.

Warjacyjny rachunek, specjalny dział analizy matematycznej. Przedmiotem badań rach. warj. są całki, zależne od niewiadomych funkcyj, przyczem funkcje takie winny być określone w ten sposób, ażeby całki powyższe osiągnęły wartości najmniejsze, albo największe. Pierwsze badania w dziedzinie rach. warj. podjęte były przez Eulera (1744) i Lagrange'a (1762).

Warjant, w muzyce odmiana przy powrocie głównego tematu.

Warjanty (łac.), odmiany tekstów w rękopisach danego pisarza lub różnych wydaniach jednego dzieła.

Warjolacja, ob. variolatio.

Warjometr, cewka samoindukcyjna, dająca możność zmieniania samoindukcji sposobem ciągłym (bez skoków); składa się zasadniczo z dwóch uzwojeń, z których jedno wsuwa się mniej lub więcej w drugie albo daje się w niem obracać (w. kulisty); te ostatnie mają szerokie zastosowanie w telefonach bez drutu.

Warka, m. w pow. grójeckim (woj. warszawskie), nad rz. Pilicą. 4.300 mieszk.; fabr. maszyn rolniczych; 5. IV. 1656 zwycięstwo Stefana Czarnieckiego nad Szwedami.

Warkocz Bereniki, ob. Bereniki warkocz.

Warkocze komet, ob. komety.

Warkowicze, m-ko w pow. dubieńskim (woj. wołyńskie), nad Stubłą, 1100 mieszk.

Warmbrunn, cieplice siarczane (25—43° C.) na Śląsku pruskim, w rejencji lignickiej, w górach Olbrzymich; źródła mineralne.

Warming Eugenius, botanik duński, * 1841, † 1924; prof. w Sztokholmie, od 1885 w Kopenhadze; prace: „Om Grönlands vegetation" (1885), „Lehrbuch der ökologischen Pflanzengeographie" (1902) i in.

Warmja (niem. Ermland), nazwa obszaru w dawnych Prusach Książęcych, obecnie Prusach Wschodnich, położonego nad zalewem Świeżym do ujścia Pregoły, zdobytego przez Krzyżaków w 1239; ziemia warmińska stanowiła odrębną diecezję w 1243, a biskupstwo warmińskie czyli właściwa Warmja zachowało swoje granice po dzień dzisiejszy, gdyż rząd pruski, dzieląc W. na cztery powiaty: brunsberski, lidzbarski, olsztyński i reszelski, całości W. nie naruszył; w 1466 weszła w skład państwa polskiego, jako księstwo, znajdujące się w rękach biskupów warmińskich; stolicą księstwa była Brunsberga, potem Licbark (Heilsberg); 1772 zajęta przez państwo pruskie.

Warna (staroż. Odessos), m. i port na morzem Czarnem (Bułgarja), 51.000 mieszk.; siedz. metropolity bułg. i greckiego, st. zoologiczna, zamek, pomnik króla polskiego i węg. Władysława Jagiellończyka, który zginął tu w walce z Turkami 1444.

Warnemünde, m-ko i kąpielisko morskie nad Bałtykiem, w rep. Meklembursko-Szweryńskiej, 6.400 mieszk.

Warneńczyk, ob. Władysław II, król polski.

Warnia, herb polski: w polu srebrnem rak czerwony; u szczytu w hełmie pół takiegoż raka.

Warnka Stanisław, geograf, * 1845, † 1882; studja we Wrocławiu i Berlinie; napisał: „Joachima Lelewela zasługi na polu geografji" (1878), „O buncie Michała Glińskiego" i in.

Warownia, twierdza, forteca.

Warpa, ob. hałda.

Warranty, listy składowe, dowody, stwierdzające złożenie towaru w składach; są imienne i mogą być odstępowane innym osobom oraz obciążane pożyczką.

Warren, 1) m. w stanie Ohio (St. Zjedn. Am. Płn.), 27.000 mieszk.; 2) m. w stanie Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.), 14.500 mieszk.

Warrington, m. port. w hr. Lancaster (Anglja płn.zach.), nad rz. Mersey, 77.000 mieszk.; wielki przemysł metalurgiczny.

Warron (Marcus Terentius Varro), ob. rzymska literatura.

Warsaw, ang. nazwa Warszawy.

Warschau, niem. nazwa Warszawy.

Warstwa, ob. stratum.

Warstwa rogowa, ob. rogowa warstwa.

Warstwica, linja, łącząca punkty terenu o tej samej wysokości; na planach warstwicowych dla celów komunikacyjnych odstęp pionowy między w. wynosi 1—5 m., na planach melioracyjnych czasem tylko 0,25 m., na mapach topograficznych dochodzi do 10, 20 i więcej metrów; plan warstwicowy daje przejrzysty obraz ukształtowania się powierzchni terenu; zagęszczenie w. oznacza strome spadki, duże odstępy między w. — spadki łagodne.

Warszawa (łac. Varsovia, włosk. Varsavia, franc. Varsovie, ang. Warsaw, niem. Warschau), m. pow., woj. i stol. Rzeczypospolitej Polskiej, położona na wyniosłości 110 m. n. p. m., na l. brzegu Wisły (średnio 33 m. nad poziomem rzeki), rezydencja Prezydenta Rzplitej, siedziba arcybiskupa warszawskiego, władz ustawodawczych i centralnych władz wykonawczych, Uniwersytetu, Politechniki, Szk. Gł. Gosp. Wiejskiego; 1,001.937 miesz. (stan z 1. VII. 1925); składa się z kilku dzielnic o różnym typie; w płn. części Stara W. o charakterze m. średniowiecznego, na płd. od placu Zamkowego wzdłuż Krakowskiego Przedmieścia, N. Światа, Al. Ujazdowskich i ul. Marszałkowskiej — Nowa W. o charakterze wielkomiejskim i europejskim, na zach. od Starej W. dzielnica żydowska (kilkadziesiąt ulic dookoła Nalewek); na pr. brzegu Wisły przedmieście Praga o charakterze robotniczym, ten sam charakter noszą położone na peryferjach miasta na l. brzegu Wisły dzielnice: Wola, Czerniaków, Mokotów, Ochota i in.; obszar m. wynosił przed 1916 3.273 ha, w 1916, po przyłączeniu gmin, 12.100 ha (w tem ogrody i parki 142 ha); ilość domów w 1921 — 23.000, liczba mieszkań 193.826; długość kanałów 212 km. 733 m., dług. wodociągów 330 km. 903 m., linij tramwajowych 148 km. 682 m., ilość wagonów (stan z 1924) silnikowych 227, przyczepnych 140, ilość aparatów telefonicznych 30.874. Wzrost mieszkańców: w 1915 — 790.000, w 1921 (według spisu ludności) 936.713, 1. VII. 1925 (według danych wydz. stat. magistr.) 1,001.937 mieszk. W 1921 na ogólną liczbę 936.713 mieszk. było: 45,1% mężczyzn, 54,9% kobiet (czyli na 100 mężczyzn przypadało 121,9 kobiet), 597.798 (w 1925 670.265) katolików, 310.344 (w 1925 — 322.185) żydów, 18.063 prawosławnych i 10.508 innych wyznań; na ogólną liczbę 769.178 mieszk. ponad 10 lat było 15,6% analfabetów (w tem 12,6% katolików, 3% żydów); czynnych zawodowo 413.283, w tem 284.246 katolików, 113.022 żydów; z rolnictwa i leśnictwa żyło 0,9%, z przemysłu 34,4%, z handlu i ubezpieczeń 23%; w służbie publicznej i wolnych zawodach 10,8%, reszta przypada na armję i in. (4,5% bezrobotnych); ilość urodzeń (stan z 1924) 20.836, ilość wypadków śmierci 14.208 na 965.237 mieszk. Budowle wybitniejsze: Zamek królewski, zbudowany za czasów książąt mazowieckich w stylu gotyckim, przebudowany w 1570 przez Zygmunta Augusta w stylu renesansowym, obecnie w stadjum renowacji (kilkadziesiąt sal, najznaczniejsze: sala królewska, rycerska, malinowa i balowa), poniżej zamku Pałac pod Blachą, niegdyś własność ks. Józefa Poniatowskiego, zbudowany w pocz. XVIII w.; na pl. Zamkowym Kolumna Zygmunta III, postawiona w 1644 przez Władysława IV (słup 11 m., posąg króla 2,5 m. wys.); Katedra św. Jana z XIV w., w stylu gotyckim z zewnętrzną barokową ornamentacją kaplic i ołtarzów z XVII w., miejsce koronacji królów polskich od XVII w., zaprzysiężenia Konstytucji 3 maja 1791 i manifestacyj patrjotycznych w okresie porozbiorowym, wiele pomników i grobowców; 53 kościoły, najważniejsze: barokowy kościół Sakramentek z XVII w. i gotycki kościół N. P. Marji z XV w. na rynku N. Miasta, barokowy kościół Bernadynów z XVIII w., kościół Karmelitów bosych z XVII w., barokowy kościół Wizytek z XVIII w., barokowy kościół Św. Krzyża z XVII w., kościół Reformatów z XVII w.; z kościołów nowszych: kościół św. Aleksandra i Zbawiciela; Ratusz, dawny pałac Jabłonowskich, przebudowany po pożarze 1863 w stylu renesansu francuskiego (sala posiedzeń, sala Dekerta, liczne malowidła na plafonach); 47 pałaców, najznaczniejsze: Belweder, empircwy pałac z pocz. XIX w., z parkiem; pałace namiestnikowski, brühlowski z XVII w., Leszczyńskich, Mostowskich z XVIII w., Krasińskich z XVII w., saski z XVIII w. zupełnie przerobiony w XIX w., ze wspaniałą kolumnadą; pałac Staszica z pocz. XIX w. (siedziba Tow. Nauk. i Muz. Archeol. im. Er. Majewskiego), pałac Zamoyskich z XIX w. i w. in.; kilkadziesiąt okazałych gmachów i kamienic, wśród nich kamienica Baryczków z XVII w. (siedz. Tow. Opieki nad Zabytkami Przeszłości) ze zbiorami, kamienica Fukierów z winiarnią z końca XVI w.; gmach sejmowy, gmach bibljoteki ordyn. Krasińskich, pałac Sztuk Pięknych z muzeum. gmach Min. Skarbu, dawny arsenał, gmach dawnej Szkoły Podchorążych, poczty, telefonów, Filharmonja i in.; place: Zamkowy, Saski, Teatralny, Napoleona, Bankowy i in.; pomniki: kolumna Zygmunta III, pomnik ks. Józefa Poniatowskiego, Mickiewicza, Kopernika. Chopina, Sobieskiego w Łazienkach i in.; kilkanaście teatrów: Teatr Wielki (opera i balet), Narodo-

WARSZAWA
objaśnienie tablicy ilustrowanej.

1. Zamek. 2. Pałac w parku Łazienkowskim 3. Gmach Prezydjum Rady Ministrów. 4. Pałac Brühlowski przy placu Saskim. 5 Gmach Magistratu. 6. Kościół św. Aleksandra. 7. Pomnik Księcia Józefa i gmach Sztabu Generalnego. 8. Pałac Staszica. 9. Rynek Starego Miasta. 10. Pomnik Chopina. 11. Gmach Teatru Wielkiego. 12. Pomnik Kopernika.

wy, Polski, Mały, Letni, „Nowości" (operetka) i wiele innych instytucyj rozrywkowych; parki i ogrody: wielki park Łazienkowski z pałacem empirowym St. Augusta, zwanym „Łazienki" (wspaniałe sale: balowa, zielona, Salomona i stołowa), pałacyk Myśliwiecki, amfiteatr, Biały domek, Pomarańczarnia, oranżerje; park Skaryszewski, Ujazdowski, Praski i in.; ogrody: Saski, Botaniczny, Pomologiczny, Krasińskich, Frascati i in.; 14 cmentarzy, najznaczniejszy cmentarz powązkowski z katakumbami. W płn. stronie miasta, na l. brzegu Wisły u wejścia do dawnego Żoliborza cytadela z fortami, zbudowana w 1832 na rozkaz cara Mikołaja II (dziesiąty pawilon, miejsce tracenia), na stokach zach. po zburzeniu części fortyfikacyj zbudowana została nowa dzielnica Żoliborz; zakłady i instytucje naukowe: Uniwersytet z biblioteką i Muz. przyrodniczem, Politechnika, Główna Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego, Instytut Weterynaryjny, Państwowy Instytut Geologiczny, Akademja Handlowa, Wolna Wszechnica Polska, Szkoła Nauk Politycznych, Instytut Pedagogiczny, Konserwatorjum Muzyczne, Wyższa Szkoła Wojenna z wydziałem intendentury, 106 szkół średnich państwowych, miejskich i prywatnych, 51 szkół zawodowych, 177 szkół powszechnych, 48 towarzystw naukowych: Towarzystwo Naukowe, Geograficzne, Krajoznawcze, Opieki nad zabytkami przeszłości i in.; bibljoteki: uniwersytecka, publiczna, ordynacji Krasińskich, ordynacji Zamojskich i in.; muzea: muzeum narodowe i wojskowe, miejskie, archeologiczne im. E. Majewskiego, etnograficzno-przyrodnicze, przemysłu i rolnictwa, zoologiczne, sztuk pięknych i wiele prywatnych zbiorów. W. jest głównem ogniskiem handlowem, do którego zbiegają się najważniejsze linje kolejowe, ważnym portem rzecznym (trzy mosty: most Kierbedzia, most kolejowy i most im. ks. Poniatowskiego z wiaduktem 700 m. dług., zbud. 1904—13) i centrum przemysłowem: 2.036 zakładów przemysłowych (stan z 1922); przemysł mineralny 47 zakładów, 843 robotników, metalowy 579 zakł., 22.547 robotn., chemiczny 112 zakł., 3.179 rob., włókienniczy 224 zakł., 3.993 rob., papierniczy i poligraficzny 226 zakł., 6.226 rob., garbarski 69 zakł., 1.630 rob., drzewny 165 zakł., 2.497 rob., spożywczy 307 zakł., 8.510 rob., reszta gałęzi, jak galanteryjny i inne 307 zakł. i 11.171 rob. Ustrój samorządowy, wprowadzony w czasach okupacji niem., oparty jest na zasadzie dekretu o samorządzie miejskim z 1919; władza uchwalająca i kontrolująca, rada miejska (120 radnych z prezesem rady na czele); władza wykonawcza i zarządzająca, magistrat (12 ławników) z prezydentem miasta i 3 wice-prezydentami na czele. Okolice Warszawy: Wilanów, park i pałac z czasów Jana III, letniska: Konstancin i Skolimów wzdłuż kolejki wilanowskiej; Wierzbno, Piaseczno, Góra Kalwarja i Czersk wzdłuż kolejki grójeckiej; przy kolei wiedeńskiej: Pruszków, Brwinów i Milanówek; w płn. i płn.-wsch. stronie: Bielany, Młociny, Jabłonna, Radzymin, Rembertów, Otwock itd. W. występuje po raz pierwszy jako wieś w 1252; położenie na trakcie, wiodącym na wschód, poza Wisłę, sprawiło, że już pod koniec XIII w. w Warszawie skupiła się ludność kupiecka, mająca wójta na czele; w pocz. XIV w. była już ludną osadą miejską, rządzącą się prawem chełmińskiem (Stara Warszawa); 1413 Warszawa otrzymała od ks. Janusza przywilej miejski, który stał się podstawą jej rozwoju i ustroju. Zarazem od I-ej połowy XIV w. stała się Warszawa stolicą księstwa dzielnicowego mazowieckiego. W 1526 Warszawa weszła w skład Korony i rozwijała cię coraz silniej (unja polsko-litewska rozszerzyła działalność handlową kupców warszawskich, z punktu widzenia polit. zmienione warunki po przyłączeniu Litwy dawały przewagę centralnej W. nad Krakowem, dotychczasową stolicą); od 1569 Warszawa stała się stałem miejscem sejmów, a zarazem faktyczną stolicą, choć dopiero Zygmunt Waza przeniósł się na stałe do Warszawy (1596). Wojny szwedzkie (1655—6) zadały wiele strat miastu, również pożar 1660 i zaraza 1662. Wskutek polityki szlachty stopniowo i w Warszawie, jak w całej Polsce, zamierał handel, natomiast zwiększała się ilość pałaców magnackich. Dopiero XVIII w. wpłynął na zmianę stosunków. Utworzona w 1765 Komisja Dobrego Porządku wprowadziła szereg doniosłych zmian w życiu miasta; spis ludności w 1780 wykazał ok. 90.000 mieszk.; w okresie sejmu 4-letniego Warszawa rozpoczęła energiczną akcję w kierunku uzyskania praw obywatelskich dla mieszczan (prezyd. Jan Dekert) i osiągnęła ustawę dla miast król. 18. IV. 1791. Po 1795 Warszawa weszła w skład państwa pruskiego (1799 ludność 65.000); w 1806 zajęta przez wojska francuskie, 1807 stolica Ks. Warszawskiego, 1815 Królestwa Kongresowego. XIX w. był okresem stałego wzrostu Warszawy jako centrum handlowego i przemysłowego oraz kulturalnego. W 1915 Warszawę zajęły wojska niemieckie, w listopadzie 1918 stała się stolicą odrodzonego państwa polskiego.

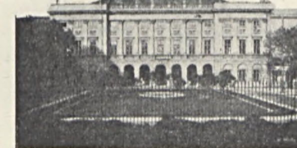
Warszawa (ang. Warsaw), nazwa kilku miasteczek i gmin w St. Zjedn. Am. Płn.

Warszawianka, wiersz Casimir'a Delavigne, przesłany polskiemu dowództwu powstania w 1831 przed bitwą pod Grochowem; w kilka dni po tej bitwie Konstanty Gaszyński podziękował autorowi wierszem polskim na cześć

WARSZAWA

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Francji. Muzyka pieśni W. jest utworem Karola Kurpińskiego; istnieją liczne jej układy, między innemi utwór symfoniczny L. Różyckiego.

Warszawska Konfederacja Generalna, akt z 28 stycznia 1573, gwarantujący swobodę wyznania w Polsce, z zastrzeżeniem dla panów prawa mieszania się do spraw sumienia poddanych.

Warszawski Uniwersytet, ob. Uniwersytet Warszawski.

„Warszawskie Czasopismo Lekarskie“, organ T-wa Medycyny Społecznej; miesięcznik wydawany od 1924 pod redakcją d-ra Z. Srebrnego, od kwietnia 1927 dwutygodnik.

Warszawskie Towarzystwo Artystyczne, założone w 1899, miało na celuześrodkowanie życia artystycznego w Warszawie, jak również stworzenie ogniska towarzyskiego. Pierwszym prezesem był W. Gerson.

Warszawskie Towarzystwo Naukowe, ob. Towarzystwo Naukowe Warszawskie.

Warszawskie Księstwo zostało utworzone z części ziem zaboru pruskiego w 1807 pokojem tylżyckim. Na mocy pokoju schönbruńskiego 1809, przyłączono do Księstwa obszar między Pilicą i Wisłą oraz Lubelszczyznę (tj. części zaboru austrjackiego). Na kongresie wiedeńskim część zachodnią (Poznańskie) oddano Prusom, pozostałe terytorjum Księstwa stało się Królestwem Kongresowem, związanem unją z Rosją.

Warszawskie województwo, 29.310 km², 23 powiaty, 58 miast, 2.112.000 mieszk. (w tem 89,8% Polaków, 7,7% Żydów, 2,2% Niemców, 0.3% in.): gleba piaszczysta, na zachodzie żyzna glinka; rolnictwo, przemysł cukrowniczy; szereg letnisk.

Warszawsko-berlińska pradolina, wielka dolina dyluwjalna, ciągnąca się od Warszawy po Berlin, zajęta przez następujące rzeki: Bzurę, Gniłę, Ner, Wartę, Obrę i kanały Obrzyckie, Odrę i Sprewę; pod Łęczycą na przestrzeni 7 km. stanowi suchą dolinę. W tem miejscu znajduje się dział wodny (102 m. n. p. m.) między dorzeczem Wisły a Odry; szerokość pradoliny waha się między 2—14 km.

Warszewicki Krzysztof, publicysta, mówca i wierszopis, * 1524, † 1603; sekretarz Stefana Batorego, kanonik krakowski; napisał po łacinie: „De optimo statu libertatis libri duo“ (1598), „Paradoxa“ (1588), „Rerum Polonicarum libri tres“ (wyd. przez T. Wierzbowskiego), „De legato legationeque liber“ (1595) i in.

Warszewicki Stanisław, teolog, * 1527, † 1591; sekretarz królewski, wychowawca królewicza Zygmunta Wazy; napisał: „Przewodnik grzesznych ludzi“ (1570), „Zwierciadło człowieka chrześcijańskiego“ (1577) i in.

Warszewicz Józef, botanik i ogrodnik, * 1812, † 1866; 1831 oficer W. P., emigrował; pracował w ogrodzie botanicznym w Berlinie, wysłany przez tamtejsze Towarzystwo Ogrodnicze do Ameryki Środk. i Płd. celem zbierania roślin; 1844—1853 zwiedził Meksyk, Gwatemalę, Honduras, Boliwję, Brazylję, gdzie odkrył i wysłał do Europy wiele gatunków nieznanych; 1853 inspektor ogrodu bot. w Krakowie. Przeszło 30 gat. roślin ma nazwę gatunkową od nazwiska W., jego nazwiskiem oznaczono 2 rodzaje: 1) Warszewiczella, roślina z rodziny Orchidaceae (storczykowate), 2) Warszewiczia, drzewo z rodziny Rubiaceae (marzanowate).

Warsztat, ogólna nazwa urządzeń w zakładach przemysłowych wszelkiego rodzaju, służąca do wykonywania pracy ręcznej, jak np. warsztat tkacki, ślusarski i in.

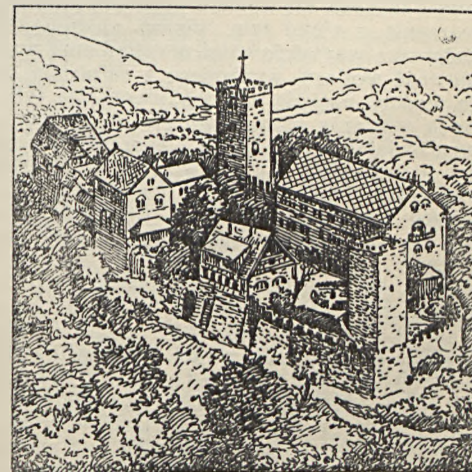
Warsztaty narodowe, ob. narodowe warsztaty.

Warta, najw. pr. dopływ Odry, wypływa w Jurze Krakowskiej, żeglowna, dług. 794 km., dorzecze 53.710 km²; w dolnym biegu tworzy wielkie bagna na terytorjum Brandenburgji (błota Wartskie); najważn. dopływy z pr. brzegu: Widawa, Ner, Wełna i Noteć, z lew. Liczwarta, Prosna i Obra.

Warta, m. w pow. sieradzkim (woj. łódzkie), nad rz. Wartą, 4.100 mieszk.; założone na prawie niemieckiem w 1255, upadło w XVII w.

Warta, oddział wojska lub policji, umieszczony w twierdzach, miastach lub na otwartem polu bądź dla ogólnego bezpieczeństwa, bądź dla wyłącznej ochrony budynków, kas, magazynów itp., bądź jako oznaka zaszczytna, przydawana osobom z rodziny panującej, najwyższym dostojnikom państwa lub wyższym dowódcom wojskowym.

Wartburg, zamek górski koło m. Eisenach w lesie Turyngijskim (Niemcy), niegdyś siedziba landgrafów turyngijskich, odnowiony 1847—1870; pamiętny pobytem Marcina Lutra 1521—22.

Wartburg.

Wartburska wojna, turniej śpiewaczy poetów niemieckich minnesingerów (Wolfram v. Eschenbach, Walther von der Vogelweide i in.) na zamku Wartburg, upamiętniony w poemacie (ok. 1260) nieznanego poety.

Wartembork (niem. Wartenburg), m. w pow. olsztyńskim w Warmji (Prusy Wschodnie), 4.100 mieszk., przeważnie Polaków.

Wartenberg Mścisław, filozof polski, * 1868; studja we Wrocławiu, Lipsku i Jenie; 1900 docent Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1903 prof. filozofii na Uniwersytecie Lwowskim: prace: „Kants Theorie der Kausalität" (1899), „Das Problem des Wirkens und die monistische Weltanschauung" (1900), „Obrona metafizyki" (1902), „O kantowskiej krytyce praktycznego rozumu i jej stosunku do krytyki czystego rozumu" (1911).

Wartkotłocznie, ob. prasy drukarskie.

Wartkowice, wzorowa wieś w pow. łęczyckim (woj. łódzkie); największa spółdzielcza mleczarnia, spółdzielcza elektrownia, dom ludowy itd.

Warton Thomas, angielski historyk literatury, * 1728, † 1790; prof. w Oxfordzie, 1785 Poeta laureatus; napisał „History of English poetry" (4 t., 1774—81).

Wartościowanie, przypisywanie, ew. odmawianie danemu przedmiotowi wartości bądź absolutnej, bądź względnej; sąd, w którym tę wartość przedmiotu wyrażamy, nosi nazwę sądu wartościującego; sądy wartościujące wypowiadamy o dziełach sztuki (wartości estetyczne), o postępkach i intencjach (wartości moralne), o prawdziwości wzgl. fałszu myśli i rozumowań (wartości logiczne), o pożytku rozmaitych rzeczy (wartości użytkowe, ekonomiczne) itd.

Wartościowe papiery, akcje, obligacje, udziały, wszelkie papiery, mające wartość wymienną na rynku.

Wartościowość pierwiastków chemicznych, zdolność łączenia się atomów z innemi atomami i tworzenia z niemi tzw. wiązań atomowych; za jednostkę wartościowości przyjmujemy wartościowość wodoru, wychodząc z założenia, że atom wodoru posiada zdolność tworzenia tylko jednego wiązania atomowego. W. p. ch. oznaczamy, badając ich związki z wodorem i tlenem, który przyjmujemy za pierwiastek dwuwartościowy. Przyjmując, że w związkach chemicznych wszystkie istniejące wartościowości muszą się wzajemnie nasycić, nie zdołamy wytłumaczyć zjawisk polimeryzacji, asocjacji, tworzenia się wodzianów, związków zespolonych itd.; zjawiska te dają się częściowo objaśnić przez przyjęcie obok tzw. wartościowości głównych, omawianych wyżej, wartościowości ubocznych (ob. Wernera teorja). Nie możemy także objaśnić, dlaczego dwa pierwiastki tworzą między sobą kilka związków, w których wartościowość jednego z nich jest zmienna; np. mangan teoretycznie może tworzyć siedm tlenków: od Mn_2O do Mn_2O_7(Mn_2O i Mn_2O_5 nieznane).

Wartość, wyrażenie gospodarczego znaczenia przedmiotów. W ekonomji istnieją różne teorje wartości: jedynie praca ludzka twerzy wartości (Ricardo i Marx); o wartości przedmiotu decyduje jego rzadkość, użyteczność (Smith); wartość to krańcowa użyteczność (Menger, Böhm-Bawerk i in.) itd.

Waruga, kolejne sprawowanie obowiązków przez załogę statku, dyżur na statku.

Waruna, jeden z najstarszych bogów hinduskich, opiewany w hymnach Rigvedy, wszystkowiedzący.

Warwick, stol. hr. W. (Anglja środk.), nad rz. Avon, 13.000 mieszk.; fabr. kapeluszy, młyny; hr. W., 2.337 km², 1,390.000 mieszk.; kop. węgla i rudy żel., rolnictwo.

Warwick: 1) Richard Beauchamp hr., wódz angielski, * 1381, † 1439; 1437 regent we Francji; 2) Richard Neville hr., zwolennik Edwarda IV, * 1428, † 1471 w bitwie pod Barnet; brał udział w walkach Białej i Czerwonej Róży.

Waryński Ludwik, działacz socjalistyczny, * 1856, † 1889 w twierdzy szlisselburskiej; studja w Instytucie Technologicznym w Petersburgu; więziony 1879 w Krakowie; założył w Warszawie tajną organizację „Proletarjat", uwięziony 1884, skazany na katorgę.

Waryscyjskie góry, fałdy karbońskie, wychodzące z wyżyny centralnej francuskiej na zachód; góry średnio-niemieckie i wyżyna Małopolska zawdzięczają tym fałdom swoje powstanie.

Warzelnia, urządzenie do odparowywania soli (warzonki) z roztworów wodnych.

Warzęcha, ob. Platalea leucorodia.

Warzno (Warsz, Warszowskie jez. albo Roś), jezioro na Mazowszu Pruskiem, w pow. jańsborskim (Prusy Wschodnie), odpływa przez rz. Pissę do Narwi, 22.1 km²; łączy się kanałem Jańsborskim z jez. Śniardwy.

Warzonka, sól, dobywana z wody przez parowanie (wywarzanie).

Warzywa, olera, rośliny, które bądź po ugotowaniu, bądź w stanie surowym, lecz odpowiednio przyprawione, stanowią pokarm dla ludzi.

Warzywnictwo, dział produkcji ogrodniczej, zajmujący się uprawą warzyw; skupia się wpobliżu wielkich miast. W Polsce do największych ośrodków warzywniczych należą okolice Warszawy, Łodzi, Poznania, Torunia, Krakowa, Lwowa, Białegostoku i Grodna. W produkcji warzyw bierze udział głównie mniejsza własność ziemska, ze względu na duże zapotrzebowanie pracy na jednostkę powierzchni. Powszechnie uprawianemi u nas warzywami są kapusta i cebula; w 1922—23 powierzchnia uprawy kapusty wynosiła 62.142 ha, powierzchnia uprawy cebuli 11.761 ha. Poza kapustą i cebulą uprawiane są buraki ćwikłowe, kalafiory, kalarepa, marchew, ogórki, pomidory, szparagi i in.

Wasal, ob. lenno.

Wasalstwo, ob. południelność.

Waselina, ob. wazelina.

Waser Maria, pisarka szwajcarska, * 1878; pisze nowele i powieści: „Die Geschichte der Anna Waser" (1913), „Scala santa" (1918), „Wir Narren von gestern" (1922) i in.

Wash, zatoka morza Północnego na wsch. wybrzeżu Anglji.

Washington, ob. Waszyngton.

Washington George, twórca niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki Półn. i pierwszy ich prezydent, * 1732, † 1799; bogaty plantator, 15. VI. 1775 wybrany naczelnym wodzem

przeciwko Anglji, wywalczył niepodległość; po zawarciu pokoju brał udział w opracowaniu konstytucji 1789; t. r. obrany prezydentem Stanów, powtórnie 1793; 1798 objął naczelne dowództwo nad armją.

Washington Cape, płn. przylądek Grenlandii.

Washington Mount, ob. White Mountains.

Washita, rzeka w St. Zj. Am. Płn., wpada do Red River, dług. 880 km.

Wasilewski Aleksander, lekarz-bakterjolog, * 1868, † 1924; kierownik Miejskiej Pracowni Bakterjologicznej w Warszawie 1922—24, lekarz dywizji syberyjskiej od 1917; pozostawił 60 prac z różnych działów medycyny.

Wasilewski Edmund, poeta, * 1814, † 1846; bibljotekarz w Książu; napisał: „Poezje" (1840), „Katedra na Wawelu" (1846).

Wasilewski Leon, polityk i publicysta, * 1870; studja we Lwowie i Pradze; przez szereg lat członek P. P. S., 1898—1904 red. londyńskiego „Przedświtu"; 1919—20 min. spraw zagranicznych, 1920 poseł w Estonji, 1921—24 przewodniczący komisji granicznej na wschodzie; napisał: „Stronnictwa polityczne w zaborze rosyjskim" (1904), „Litwa i jej ludy" (1907), „Współczesna słowiańszczyzna" (1909), „Litwa i Białoruś" (1912), „Śląsk polski" (1915), „Europa po wojnie" (1924), „Dzieje P. P. S." (1925), „Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym" (1925), „Finlandja" (1925) i in.

Wasilewski Tadeusz, działacz społeczny, * 1795, † 1850; poseł do sejmu galicyjskiego, 1840 wnioskodawca w sprawie zniesienia pańszczyzny.

Wasilewski Zygmunt, literat i publicysta, * 1865; studja na uniw. kijowskim; 1895—1899 redaktor „Głosu" w Warszawie; 1902—1915 „Słowa Polskiego" we Lwowie, 1915—17 tyg. „Sprawa Polska" w Petersburgu, 1918—25 „Gazety Warszawskiej", od 1925 „Myśli Narodowej"; ogłosił: „Jagodne", zarys etnogr. (1889), „Promieniści, Filareci i Zorzanie" (1896), „Warszawa współczesna" (1902), „Nowy Konrad" (1903), „Śladami Mickiewicza" (1906), „Spór o Słowackiego" (1906), „Od romantyków do Kasprowicza" (1907), „O sztuce i człowieku wiecznym" (1910), „Myśl przebudowy" (1912), „Orjentacja wewnętrzna" (1917), „Na wschodnim posterunku" (1919), „O życiu i katastrofach cywilizacji narodowej" (1920), „Seweryn Goszczyński" (1923), „Jan Kasprowicz" (1923), „Współcześni" (1924), „Wspomnienia o J. Kasprowiczu i St. Żeromskim" (1927) i in.

Wasiliszki, m-ko w pow. lidzkim (woj. nowogrodzkie), 1.900 mieszk.

Wasilkowski Kazimierz, malarz, * 1862; kształcił się w Krak. Ak. Szt. Pięknych i w Petersburgu; prace: „Diana", „Żądze", „Czerwona symfonja", „Bajka", „Eunice" i in.; liczne malowidła dekoracyjne.

Wasilkowski Leopold, rzeźbiarz, * 1866; kształcił się w Warszawie i w Paryżu; prace: „Głowa topielca", „Praca", „Pocałunek", „Anioł śmierci" i in.; wykonał nagrobki: Podkowińskiego, Narkiewicza-Jodko, ks. Krupińskiego, dra Matlakowskiego i in.

Wasilków, m. w pow. i woj. białostockiem, nad rz. Supraślą, 4.000 mieszk.; fabr. sukna.

Wasiutyński Aleksander, inżynier, * 1859; studja w Petersburgu; 1901 prof. dróg bitych i żelaznych, 1918 prof. dróg żelaznych na Politechnice Warszawskiej; autor projektu przebudowy węzła kolejowego warszawskiego; napisał „Drogi żelazne" (1910) i in.

Wasiutyński Bohdan, prawnik i publicysta, * 1882; studja w Warszawie; redaktor „Ekonomisty", „Przeglądu Narodowego", „Przeglądu Wszechpolskiego", 1921—25 prof. prawa administracyjnego na Uniw. Poznańskim, od 1925 na Uniw. Warszawskim, od 1928 senator; napisał: „Ubezpieczenia robotników w Europie Zachodniej" (1903—1904), „Administracja lokalna Królestwa Polskiego 1807—1905 wobec samorządu ziemskiego" (1906), „Ruch wychodźczy z Królestwa Polskiego" (1906), „Ludność żydowska w Królestwie Polskiem" (1913), „Nasza ojczyzna" (1925) i in.

Wasmann Erich, przyrodnik niemiecki, jezuita, * 1859; przeciwnik teorji Darwina; badania nad życiem i instynktem mrówek; napisał: „Vergleichende Studien über das Seelenleben der Ameisen und der höhern Tiere", „Instinkt und Intelligenz im Tierreich", „Kampf um das Entwicklungsproblem" i in.

Wasowski Józef, publicysta, * 1885; studja w Paryżu: felietonista „Kurjera Polskiego", potem „Epoki" pod pseud. Widz; ogłosił: „Powstanie i przyszłość religji" (1906), „Dla przyszłości" (1908), „Doświadczenia wojny" (1917), „Człowiek w Polsce" (1922), „Wielkie czasy" (1928).

Wassermann August von, bakterjolog niemiecki, * 1866, † 1925; 1902 prof. w Berlinie, 1906—1913 współpracownik Roberta Kocha w Berlińskim Instytucie badań nad chorobami zakaźnemi, 1913—25 kierownik Instytutu badań nad lecznictwem doświadczalnem w Berlinie. Badania nad rozróżnieniem odporności przeciwjadowej i przeciwbakteryjnej; wykrycie własności przeciwjadowych substancji mózgowej (1898), serodiagnostyka kiły (1906); próby serodiagnostyki gruźlicy.

Wassermanna odczyn, inaczej odczyn odchylenia dopełniacza (komplementu), odczyn zahamowania hemolizy, odczyn Bordet-W., Wa lub WR., odczyn serologiczny, pozwalający stwierdzić kiłę lub chorobę pokiłowe (wiąd rdzenia, porażenie postępujące); jeśli zmieszać nagrzaną powyżej 56° C. surowicę krwi lub płyn mózgowo-rdzeniowy osobnika zdrowego 1) z wyciągiem z wątroby płodu kiłowego, 2) z nagrzaną surowicą krwi królika, któremu przedtem wstrzyknięto krew barana, 3) z zawiesiną krwinek baranich i 4) z surowicą krwi świnki morskiej, to nastąpi rozpuszczenie czyli hemoliza krwinek baranich; przy użyciu surowicy krwi lub płynu mózgowo-rdzeniowego osób chorych na kiłę lub schorzenia pokiłowe, krwinki baranie nie ulegają rozpuszczeniu (zahamowanie hemolizy); stopień za-

hamowania hemolizy oznacza się + (+, ++, +++, ++++ = całkowite zahamowanie hemolizy czyli odczyn W. wybitnie dodatni); prócz kiły dodatni odczyn W. wypada przy płonicy, zimnicy, framboezji.

Wasuaheli, ob. Suaheli.

Wasyl, imię książąt moskiewskich: Wasyl I 1389—1425. syn Dymitra, zięć w. ks. litewskiego Witolda; Wasyl II Ociemniały, syn poprzedniego, † 1462; Wasyl III, syn Iwana, ojciec Iwana Groźnego, 1505—1533; rozpoczął podbój ziem litewskich, zajmując w 2-giej wojnie z Polską Smoleńsk 1514; Wasyl IV, syn Iwana, ks. Szujskij, panował 1606—1610 po zabiciu Dymitra Samozwańca; w czasie wyprawy hetmana Żółkiewskiego na Moskwę strącony z tronu i wywieziony do Polski, gdzie † 1612.

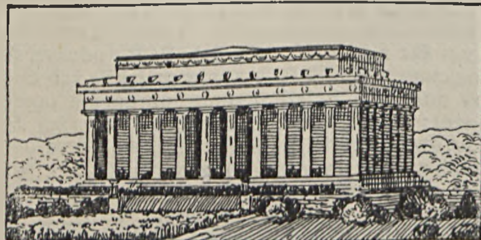
Wasyl, imię książąt ruskich: Wasyl, syn Jarosława, w. ks. 1272—76; Wasyl, syn Romana Mścisławicza, zwany Wasylko, ks. brzeski, potem włodzimierski i brzeski; walczył z Polską i Litwą; † 1269.

Wasylewski Stanisław, literat, * 1885; studja we Lwowie; napisał: „Na zachód" (1918), „U księżnej pani" (1918), „W srebrnym dworku z modrzewia" (1918), „Na dworze króla Stasia" (1919), „Romans prababki" (1920), „O miłości romantycznej" (1920), „Przypadki króla Jegomości" (1920), „Opowieści dziewczęce" (1921), „Szambelanowa z Walewic" (1921), „Historje lwowskie" (1922), „Sprawy ponure" (1922), „Sztambuch, skarbnica romantyzmu" (1922), „Ducissa Cunegundis" (1923), „Madame Zajączek" (1925), „Klasztor i kobieta", „Pod urokiem zaświatów", „Portrety Pań wytwornych", „Portrety polskie Elżbiety Vigée-Lebrun" (razem z Mycielskim), „O siedmiu duszach kobiety" (1927) i in.

Wasylków, m-ko na Ukrainie w gub. kijowskiej, 20.000 mieszk.

Waszkowce (rum. Văscăuți), m. pow. na Bukowinie (Rumunja), nad rz. Czeremoszem, 6.000 mieszk. (ok. 1.000 Polaków); szkoła i „Dom polski".

Waszyngton (ang. Washington), 1) stol. St. Zjednoczonych Am. Płn., nad rz. Potomac, założona w 1790, od 1802 stol. Unji, 438.000 mieszkańców (w tem ok. 110.000 murzynów); nowożytnie rozbudowana, o wielkich placach, ulicach i parkach, siedziba władz centralnych i prezydenta (Biały Dom), parlamentu (Kapitol), poselstw zagranicznych, wielu urzędów i licznych instytucyj naukowych, bibljotek i muzeów; 2 uniwersytety; pomniki Kościuszki i Pułaskiego; 2) m. w stanie Pensylwanji, 21.500 mieszk.

Pałac Lincolna w Waszyngtonie.

Waszyngton (ang. Washington), stan płn.-zach. St. Zjedn. Am. Płn., 179.031 km², 1,357.000 mieszk. (3.150 Polaków); przecięty górami Kaskadowemi i Nadbrzeżnemi; żyzne równiny, stoki gór zalesione; rolnictwo, znaczny chów bydła i koni, kop. węgla i rudy żel., przemysł rolniczy (młyny i rzeźnie), tartaki; stol. Olympia, gł. port Seattle.

Waszyngtona archipelag, płn. grupa wysp Markizów (Polinezja), pod protektoratem Francji.

Waszyngtońskie Obserwatorjum (United States Naval Observatory), założone w 1842; główne narzędzie refraktor 66 cm. oraz większa ilość mniejszych; zakres prac: obserwacje słońca, księżyca, planet, gwiazd fundamentalnych, planetoid, komet i satelitów; zmiany szerokości geograficznej; służba czasu.

Waśkowski Antoni, literat, * 1885; napisał: „Sąd", tragedja (1909), „Lel i Polel", dramat (1910), „Dopust" (1912), „Stance", poemat (1915), „Błędne drogi" (1917), „Poezje", dwie serje (1920 i 1921).

Waśkowski Eugenjusz, prawnik-cywilista, * 1866; prof. Uniwersytetu Wileńskiego; napisał: „Uczebnik graždanskago prawa" (2 t., 1894—1896), „Ciwilisticzeskaja mietodołogja" (1901), „Zadaczi po graždanskomu prawu" (3 wyd., 1912) i in.

Waśniów, m-ko w pow. opatowskim (woj. kieleckie), 600 mieszk.

Wat, jednostka dzielności prądu elektrycznego; 1 wat równa się iloczynowi z 1 ampera przez 1 wolt; prąd ma dzielność równą 1 watowi, jeżeli przy różnicy potencjałów końców przewodnika, równej 1 woltowi, płynie w przewodniku prąd o natężeniu 1 ampera; 1 wat = 10^7 C. G. S. (jednostek bezwzględnych); 1000 watów tworzy nową jednostkę, zwaną kilowatem. 1 K. M. (koń mechaniczny) = 736 watów.

Wat Tyler, wódz powstania chłopskiego w Anglji, wywołanego 1381 nadmiernemi podatkami za panowania Ryszarda II; zamordowany 1381 na posłuchaniu u króla.

Wata, włókna bawełny, rozluźnione i trzepane na zgrzeblarce, także włókna wełny; wata higroskopijna czyli opatrunkowa wyrabia się głównie z lepszych odpadków przędzalniczych, które przed przeróbką podlegają odtłuszczeniu i bieleniu.

Wataha (tatarsk.), gromada, czereda; watażka, przywódca w.

Waterbury, m. w stanie Connecticut (St. Zj. Am. Płn.), 92.000 mieszk.; fabr. zegarów.

Watercloset (ang.), klozet czyli ustęp, połączony z kanalizacją miejską i oczyszczany stale zapomocą wody.

Waterford, m. port. i stol. hr. W. w prow. Munster (Irlandja płd.), 27.500 miesz.; hr. W. 1868 km², 83.800 mieszk.

Waterloo, 1) w. w prow. Brabancji (Belgja), wpobliżu Brukseli, 4.500 mieszk.; pamiętna klęską Napoleona 18. VI. 1815; 2) m. w stanie Jowa (St. Zj. Am. Płn.), 36.500 mieszk.; fabr. maszyn i parowozów.

Waterloo-with-Seaforth, m. port. w hr. Lancaster (Anglja płn.), przy ujściu rz. Mersey do m. Irlandzkiego, 30.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Waterproof (ang.), nieprzemakalny.

Watertown, m. w st. Zjedn. Am. Płn.: 1) w stanie Massachusetts, 21.500 mieszk.; 2) w stanie N. Jorku, 31.300 mieszk.; fabr. maszyn i instrumentów naukowych.

Watford, m. w hr. Hertford (Anglja płd.-wsch.), nad rz. Colne, 46.000 mieszk.

Watling albo **Guanahani**, San Salvador, wyspa w grupie Bahama, 700 mieszk.; 12. X. 1492 Kolumb wylądował tu, wkraczając do Nowego Świata.

Watraszewski Ksawery, lekarz, * 1853; dermatolog i syfilidolog, 1881 ordynator szpitala Ujazdowskiego, następnie szpitala św. Łazarza w Warszawie a od 1883 lekarz naczelny.

Watson James, astronom kanadyjski, * 1838, † 1880; 1863—79 dyrektor Obserwatorjum w Ann Arbor, następnie dyrektor Washburn Observatory w Madison (Ameryka Północna); 1857—78 odkrył 26 planetoid; napisał „Theoretical Astronomy"

Watson Thomas, malarz i rytownik angielski, * 1740, † 1790; z dzieł: sztych „Lady Bampfylde" według portretu Reynoldsa i in.

Watson William, poeta angielski, * 1858; utwory: „The Prince's Quest" (1880), „Epigrams of art, life and nature" (1884), „Wordsworth's Grave and other poems" (1890), „The year of shame" (1896) i in.

Watt James, mechanik angielski, * 1736, † 1819; udoskonalił maszyny parowe, 1765 wynalazł kondensator.

Watteau Antoine, malarz francuski, * 1684, † 1721; dzieła: „Odjazd na Cyterę" (Luwr), „Zabawa wiejska" (muz. w Edymburgu), „Uroki życia" (kol. Wallace, Londyn) i in.

Wattenbach Wilhelm, historyk niemiecki, * 1819, † 1897; 1862 prof. w Heidelbergu, od 1873 w Berlinie; zajmował się głównie naukami pomocniczemi historji i historjografją; dzieła: „Deutschlands Geschichtsquellen des Mittelalters" (1858), „Das Schriftwesen im Mittelalter" i in.

Wattenscheid, m. w Westfalji (Prusy), w okręgu Ruhry, 28.200 mieszk.; kop. węgla.

Wattrelos, m. w dep. Nord (Francja płn.), 27.800 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Watts George Frederick, malarz angielski, * 1817, † 1904; jeden z głównych członków szkoły prerafaelitów; dzieła: „Dafne", „Miłosierny Samarytanin", „Endymjon", „Prometeusz", „Orfeusz i Eurydyka".

Watts-Dunton Theodore, literat i krytyk angielski, * 1832, † 1914; napisał „The coming of love" (1897), „The renascence of wonder" (1903), „Poetry" (1910—11), i in.

Watykan, rezydencja papieży, pałac i park w Rzymie.

Watykański sobór powszechny, trwający od 8. XII. 1869 do 18. VII. 1870 w Rzymie, zwołany przez papieża Piusa IX, uchwalił ogłoszenie dogmatu o nieomylności papieża (bulla „Pastor aeterneus").

Waube, rz. w Bornu (Afryka środk.), wpada do jez. Czad, dług. 800 km.

Wausau, m. w stanie Wisconsin (St. Zjedn. Am. Płn.), nad jez. Michigan, 20.000 mieszk.

Wauters Emile, malarz belgijski, * 1846; dzieło: „Szaleństwo Hugona van der Goes" i in.

Wavertree, m. w hr. Lancaster (Anglja płn.-zach.), przedmieście Liverpoolu 40.000 mieszk.

Wavre, m. w prow. Brabancji (Belgja), nad rz. Dyle, 8.600 mieszk.; 18. VI. 1815 bitwa między Prusakami a Francuzami.

Wawau, ob. Vavau.

Wawel, wzgórze wapienne na obszarze Krakowa z pieczarą „Smoczą Jamą"; na wzgórzu wznosi się zamek królewski (ob. Kraków).

Wawelberg Hipolit, filantrop i działacz społeczny; * 1843, † 1901; założył w 1895 „Szkołę techniczną im. H. Wawelberga i St. Rotwanda" w Warszawie, 1898 fundację „Tanich mieszkań", oraz „Kolonję letnią dla dzieci" w Ciechocinku (1892).

Wawelit, minerał, zasadowy fosforan glinu $Al_6(OH)_6(PO_4)_4 + 9H_2O$; rombowy, mikrokrystaliczny; bezbarwny, biały, żółtawy, szary, rzadziej zielony i niebieski; twardość 3.5—4, ciężar wł. 2.3—2.5. Brazylja, Saksonja, Czechy, Ural.

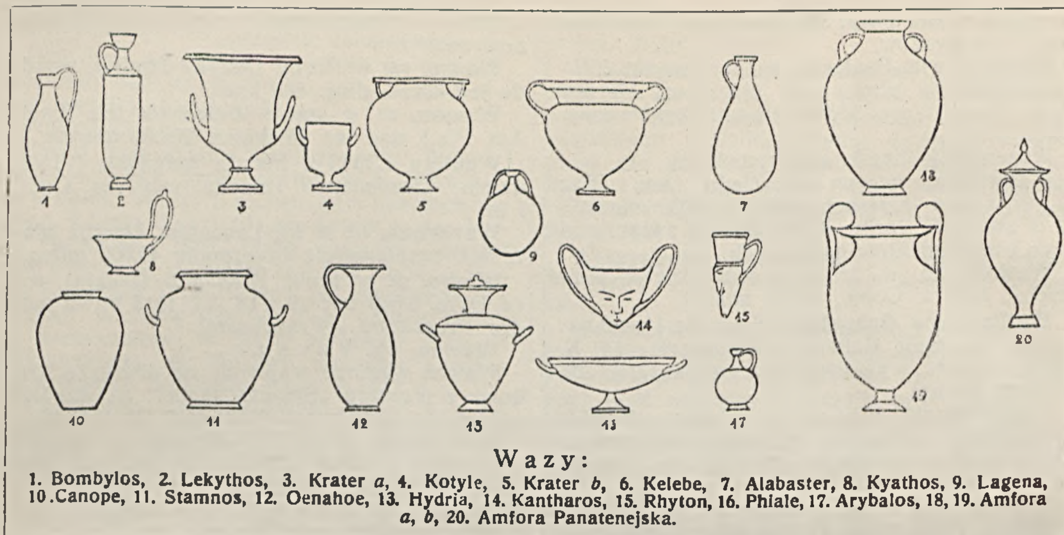
Wawer, w. w pow. i woj. warszawskiem, o 8 km. na wsch. od Warszawy, letnisko, 450 mieszk.; pamiętne bitwami 19. II. i 31. III. 1831.

Wawiłowa prawo, czyli prawo homologicznych seryj (szeregów) zmienności opiera się na tzw. teorji ortogenezy Eimera, tj. na założeniu, że ewolucja organizmów odbywa się w zupełnie określonym kierunku odnośnie do każdego, bardziej charakterystycznego zespołu cech, dążąc do ich spotęgowania wzgl. zaniku. Zdaniem N. Wawiłowa, kierunek zmienności u poszczególnych gatunków roślin i zwierząt jest jednakowy i dotyczy jednakowych cech lub organów. Gatunki pokrewne mogą wytwarzać serje cech podobnych (homologicznych) i równoległych, stąd też, znając wszystkie odmiany danego gatunku, można z wielkiem prawdopodobieństwem przewidzieć zgóry charakter zmienności gatunku pokrewnego.

Wawitu albo **Raiwawae**, jedna z wysp Tubuai na oceanie Spokojnym, 66 km².

Wawrzecki Tomasz, generał, * 1753, † 1816; po Maciejowicach naczelnik powstania; wycofał się na Pragę 18. XI. 1794; wzięty do niewoli pod Radoszycami, do 1796 więziony w Petersburgu; 1812 prezes komitetu, czuwającego nad bezpieczeństwem kraju z ramienia Aleksandra I; po upadku Napoleona członek rządu tymczasowego w Warszawie; za Królestwa przejściowo minister sprawiedliwości.

Wawrzeniecki Marjan, malarz, archeolog i etnograf, * 1863; studja w Warszawie, Krakowie, Monachjum i Paryżu; maluje na tle podań średniowiecznych obrazy tortur itp.; napisał: „Poszukiwania archeologiczne" (wraz z Jastrzębowskim, 1902), „Racławice" (1906), „Ucie-

Wazy:
1. Bombylos, 2. Lekythos, 3. Krater *a*, 4. Kotyle, 5. Krater *b*, 6. Kelebe, 7. Alabaster, 8. Kyathos, 9. Lagena, 10. Canope, 11. Stamnos, 12. Oenahoe, 13. Hydria, 14. Kantharos, 15. Rhyton, 16. Phiale, 17. Arybalos, 18, 19. Amfora *a*, *b*, 20. Amfora Panatenejska.

szne teatrum" (1906), „Krwawe widma" (1909), „Słowianie doby przed- i wczesnohistorycznej", „Zewnętrzne strony życia ludu w gub. kieleckiej" (1910) i in.

Wawrzyn, Laurus nobilis, ob. Lauraceae.

Wawrzynek, ob. Daphne mezereum.

Wawrzyniak Piotr ks., działacz społeczny, * 1849, † 1910; od 1898 proboszcz w Mogilnie, założyciel i prezes wielu instytucyj ekonomicznych w Wielkopolsce, patron Związku Spółek Zarobkowych; napisał „Wskazówki dla członków rady nadzorczej w spółkach" (1907).

Wawrzyniec (łac. Laurentius) św., ob. Laurenty św.

Wawrzyniec Giustiniani św., pierwszy patrjarcha wenecki, * 1380, † 1465; gen. przełożony zakonu Kanoników regularnych; pamiątka 5 września.

Wawrzynkowate, ob. Thymelaeaceae.

Wawrzynowate, ob. Lauraceae.

Wawrzynowiśnia, laurowiśnia, ob. Prunus.

Wawrzyńca Św. Rzeka, ob. Świętego Wawrzyńca rzeka.

Waxholm, m. na wyspie Waxö, u wypływu jez. Mälar (Szwecja), 19 km. od Sztokholmu, 1.600 mieszkańców: kąpiele morskie, twierdza, stacja radjotelegraficzna.

Waycross, m. w stanie Georgji (St. Zj. Am. Płn.), 28.000 mieszk.

Waza (fińsk. Waasa albo Vaasa, ros. Nikołajsztad), m. w Finlandji, port nad zat. Botnicką, 25.000 mieszk.; warsztaty okrętowe.

Waza (Wazowie), szwedzki ród, w osobie Gustawa Wazy (ob. Gustaw) objął tron w Szwecji 1523; panował do abdykacji Krystyny, córki Gustawa Adolfa (1654); 1587—1668 dynastja królów polskich (ob. Zygmunt Waza. Władysław IV, Jan Kazimierz).

Waza, naczynie służące do przechowywania cieczy, w ściślejszym znaczeniu n. gliniane wysuszone wzgl. wypalone i opatrzone polewą. W odległej starożytności, osobliwie świat helleński rozwinął wyrób w., skąd rozchodziły się one do krajów Morza Śródziemnego. W Italji przemysł garncarski rozwinął się pod wpływem Hellady, później zyskał cechy samoistne (Etrurja). Stosownie do użytku swego, znaczenia i epoki, w. helleńskie miały rozmaite kształty, wielkości, nazwy (ob. Rys.).

Wazelina, vaselinum, mieszanina wyższych płynnych i stałych węglowodorów nasyconych; biała masa półstała, bez smaku i zapachu; pozostałość po odparowaniu amerykańskiej ropy naftowej, używana w technice i aptekarstwie. W. stosuje się niekiedy zamiast tłuszczów roślinnych i zwierzęcych, gdyż ma tę przewagę, że na powietrzu nie ulega zmianom, nie jełczeje i jest ciałem obojętnem.

Wazogen, ob. vasogen.

Wazow Iwan, poeta bułgarski, * 1850, † 1924; min. oświaty w gabinecie Stoiłowa; napisał poezje: „Epopeja przeszłości". „Śliwnica", „Lasy i pola", „Pod naszem niebem"; powieści: „Pod jarzmem tureckiem", „Nowa ziemia", „Kazalarska caryca", utwory teatralne i in.

Ważenie, ob. waga.

Ważka płaska, ob. Odonata, Libellula depressa.

Ważki, ob. Odonata.

Wąbrzeźno (niem. Briesen), m. pow. (woj. pomorskie), nad. jez. Wąbrzeskiem i Zamkowem, 7.000 mieszk.; niegdyś rezydencja biskupów chełmińskich; ruiny zamku biskup.

Wąchock, m-ko w pow. iłżeckim (woj. kieleckie), nad rz. Kamienną, 2.400 mieszk.; kościół i klasztor pocysterski z pocz. XIII w.

Wągier, 1) finna, ob. cysticercus; 2) ob. zaskórnik.

Wąglik, „zaraza syberyjska", anthrax, ostra choroba zakaźna ludzi i zwierząt domowych (bydła rogatego i owiec), wywoływana przez dość długie, beztlenowe, Gram — dodatnie pałeczki. Poza ustrojem zwierzęcym

w trawie, na skórze zwierząt padłych od zarazy syberyjskiej itp., przy dostępie tlenu i temperaturze otaczającej między 16—43° C. pałeczki w. tworzą okrągłe, silnie załamujące światło, zarodniki (spory), bardzo odporne na działanie czynników zewnętrznych. Zakażenie ludzi następuje przez ranki na skórze lub w przewodzie pokarmowym, albo przez wdychanie spor drogą narządu oddechowego. Klinicznie rozróżniamy trzy postacie w.: 1) postać skórną czyli tzw. „czarną krostę", karbunkuł (carbunculus, pustula maligna: nieznaczna grudka, otoczona nacieczoną stwardniałą skórą, zawierająca na szczycie pęcherzyk, wypełniony ciemno brunatną, krwawą, wkrótce zasychającą, treścią; 2) postać jelitową, u ludzi rzadką: tworzenie się w jelitach cienkich, ciemno czerwonych, rozpadających się ognisk; kliniczny przebieg przypomina dur brzuszny; 3) postać płucną czyli tzw. chorobę szmaciarską, surowiczo-krwawe zapalenie płuc i opłucnej. Wszystkim trzem postaciom towarzyszą objawy ogólne: gorączka, osłabienie, bóle głowy itp.

Wągrowiec, m. pow. (woj. poznańskie), nad rz. Wełną, 6.900 mieszk.

Wągry, nazwa potoczna zaskórników (comedones), ob. zaskórnik, trądzik.

Wąsatka, ob. Panurus biarmicus.

Wąsatka, roślina, ob. Pentastemum.

Wąskonose, ob. Catarrhini, Primates.

Wąsonogi, ob. Cirripedia.

Wąsosz, m-ko w pow. szczuczyńskim (woj. białostockie), nad rz. Wissą, 1,800 mieszk.

Wąsowicz Rafał, malarz, * 1866; kształcił się w Warsz. Szkole Rys.; maluje pejzaże i obrazy rodzajowe.

Wąsowicz Wacław, malarz i grafik, * 1891; kształcił się w Warsz. Szkole Szt. Pięknych i w Krakowie; należy do grona artystów, reprezentujących nowe kierunki w sztuce.

Wąsowski Bartłomiej Nataniel, rektor kolegjum OO. Jezuitów w Poznaniu, * 1617, † 1687; wykonał projekt kośc. Św. Marji Magdaleny w Poznaniu; napisał „Callictenicorum seu de pulchro Architecturae sacrae et civilis Compedio collectorum liber unicus..." (Poznań, 1678).

Wąsy, pampini, w botanice przekształcone pędy (np. winorośl) lub liście (groch), służące jako narządy czepne.

Wątek, ob. osnowa.

Wątłusz, ob. Gadus morrhua.

Wątłuszowy olej, oleum jecoris, to samo, co tran; ob. tran wątrobowy.

Wąton, 1) sieć rybacka potrójna, nieruchoma, duża, o wielkich okach; 2) węda na dzikie kaczki.

Wątorek Karol, inżynier, * 1875; prof. budowy kolei żelaznych na Politechnice Lwowskiej; zbudował kilka linij kolejowych na Podkarpaciu; napisał „Budowa kolei żelaznych" (2 t.) i in.

Wątpienie, stan umysłowy, w którym znajdujemy się, gdy z powodu wzajemnie wyłączających się argumentów nie uważamy za możliwe ani przyjęcie, ani odrzucenie jakiejś myśli i powstrzymujemy się od wydania sądu. W. może być krańcowe i radykalne, gdy powątpiewamy zasadniczo o możliwości jakiejkolwiek pewnej wiedzy, jak to czynili starożytni sceptycy, albo wątpliwości mogą się nasunąć jedynie wówczas, gdy uważamy, że w danym poszczególnym przypadku brak nam argumentów, które przechyliłyby szalę za albo też przeciwko danemu twierdzeniu.

Wątroba, hepar (greck.), jecor (łac.), wielki gruczoł trawienny jamy brzusznej, największy z gruczołów ciała ludzkiego; narząd kształtu nieregularnie czworokątnego, o powierzchni wypukłej, barwy ciemno brunatnej, wagi u człowieka dorosłego ok. 1.500 gr., znajduje się w jamie brzusznej po stronie prawej (w tzw. prawem podżebrzu), przylega od góry do przepony (diaphragma), od strony lewej — do żołądka, od tyłu do nerki prawej i wielkich naczyń krwionośnych jamy brzusznej. Zapomocą podłużnego, prawie pionowo ustawionego rowka (fossa sagittalis) dzieli się na dwa wielkie płaty: prawy — większy i lewy — mniejszy. Na tylnej powierzchni w. znajduje się poprzeczny rowek, tzw. wrota wątroby (porta hepatis), przez które przebiega żyła wrotna, tętnica wątrobowa i tzw. przewód wątrobowy (ductus hepaticus). Poniżej porta hepatis znajduje się pęcherzyk żółciowy (vesica fellea). W. składa się z szeregu drobnych zrazików, gołem okiem mało widocznych, ale łatwo stwierdzalnych pod mikroskopem. Każdy zrazik składa się z kilku (kilkunastu) promieniście ułożonych podłużnych szeregów komórek wielokątnych, między któremi znajdują się naczynia krwionośne i początki przewodzików żółciowych (ob. żółciowe drogi). W. jest obficie unaczyniona: krew dopływa przez tętnicę wątrobową (tzw. krążenie odżywcze) i przez żyłę wrotną (krążenie czynnościowe); krew odpływa przez żyłę wątrobową. U zarodków ludzkich zawiązek w. powstaje między 18—21 dniem życia płodowego, jako uwypuklenie ściany jelitowej. W. unieszkodliwia jady, ulegające wchłanianiu przez przewód pokarmowy, magazynuje węglowodany (tworzy glikogen), wytwarza żółć, tworzy mocznik i kwas moczowy, prawdopodobnie niszczy a może i odnawia zużyte czerwone ciałka krwi (erytrocyty).

Wątroba siarczana, ob. siarczana wątroba.

Wątrobne, w czasach sokolnictwa obowiązek dostarczania wątroby bydlęcej dla sokołów pańskich.

Wątrobowa kolka, colica hepatica, okresowo występujące napady silnego bólu, umiejscawiającego się w prawem podżebrzu i promieniującego pod prawą łopatkę; napad poprzedzają odbijania, mdłości, wymioty (często żółcią), następnie dołączają się: żółtaczka, odbarwienie stolców („stolce gliniaste"), mocz ciemny (od barwników żółciowych), swędzenie skóry, bóle głowy, zwolnienie tętna, często go-

rączka; ból w podżebrzu trwa od kilku do kilkunastu godzin, żółtaczka kilka dni. K. w. bywa przy kamicy żółciowej (cholelithiasis); spowodowana jest przesuwaniem się kamieni przez przewody żółciowe do dwunastnicy; napad kolki w. kończy się zwykle wydaleniem kamieni w kale.

Wątrobowa motylica, ob. Trematodes.

Wątrobowa plama, ostuda, ob. chloasma.

Wątrobowce, ob. Hepaticae.

Wątroby choroby, zapalenia ostre lub częściej przewlekłe, inaczej marskością w. zwane (cirrhosis hepatis, ob. Laënnec'a marskość wątrobowa), kiła w., zastoje i ich następstwa (tzw. marskość zastoinowa na tle niedomogi serca), zwyrodnienie amyloidowe w. na tle gruźlicy, przewlekłych ropień, kiły; przerosty i powiększenia w. przy chorobach zakaźnych, szczególnie zimnicy, chorobach krwi (białaczka) itd.; nowotwory w. pierwotne lub przerzutowe; bąblowiec (Taenia echinococcus) w. itd. Od chorób w. odróżniać należy choroby dróg żółciowych: kamicę żółciową, zapalenie pęcherzyka żółciowego lub zapalenie kanalików (przewodów) żółciowych (cholangitis) itd.

Wąwolnica, m-ko w pow. puławskim (woj. lubelskie), nad rz. Bystrą, 3.000 mieszk.

Wąwóz, podłużne, wąskie obniżenie terenu o stromych ścianach, powstałe przez erozję wód płynących lub opadowych.

Wąż, herb polski: w polu czerwonem wąż czarny w koronie, z ogonem skręconym, w pysku trzyma gałązkę jabłoni z listkami i jabłkiem zielonem; u szczytu pięć piór strusich.

Wąż, gwiazdozbiór; najjaśniejsza gwiazda α 2,8 wielkości w odległości 58 lat świetlnych (paralaksa = 0,056").

Wąż, ob. Ophidia.

Wąż Eskulapa, ob. Coluber longissimus.

Wąż Esmarcha, ob. Esmarcha zacisk.

Wąż wodny, gwiazdozbiór; gwiazdy zmienne U i R; liczne gwiazdy podwójne; mgławica planetarna 3242 o średnicy = 1'; najjaśniejsza gwiazda α (Alphard) 2,2 wielkości w odległości ponad 800 lat świetlnych (paralaksa = 0,004").

Wążyszcze, długa lina, którą rybacy ciągną sieć na morzu.

Wchłanianie pokarmów, ob. resorbcja.

Wczele, herb polski: pole stanowi szachownica złoto-srebrna; u szczytu murzynka z taką szachownicą.

Wcześniak, foetus praematurus, dziecko niedonoszone, urodzone między 28-ym a 39-ym tygodniem życia płodowego.

Wczuwanie się, proces psychiczny, który według estetyków współczesnych, przeważnie niemieckich, jak Lipps, Volkelt i in., ma być procesem podstawowym, stanowiącym jądro wszelkich przeżyć estetycznych; polega na tem, że użyczamy wewnętrznego życia i wyrazu psychicznego przedmiotom kontemplacji estetycznej i to nietylko takim, które, jak np. ludzie i zwierzęta, tem życiem psychicznem są obdarzone, lecz i roślinom i przedmiotom nieożywionym; np. ożywiamy tchnieniem własnego ducha przyrodę, którą ujmujemy jako pełną grozy, pogody, wzniosłości itp. uczuć; barwy są łagodne, dyskretne, krzykliwe, energiczne, w linjach wyczuwamy niepokój, spokój, dążenie wzwyż, w melodjach objawia się nam bogactwo życia psychicznego itd., słowem wszelkie formy są dla nas wyrazem życia wewnętrznego; to ożywianie oraz uduchowianie przedmiotów ma być według Lippsa, źródłem wszelkiej rozkoszy estetycznej. Wypełniając przedmiot kontemplacji własnem życiem duchowem, utożsamiamy się z nim i jednoczymy (sympatyczne w.). Co się tyczy analizy psychologicznej, to niektórzy psychologowie widzą we wczuwaniu się produkt procesów skojarzeniowych (Volkelt i in.); nie wszyscy estetycy przypisują procesowi w. dominującą rolę, niektórzy odmawiają mu wszelkiego znaczenia estetycznego, nie zaprzeczając jego roli w życiu duchowem człowieka.

Wdech, inspiratio, ob. oddech.

Wdowiszewski Henryk, inżynier chemik, * 1865; studja w Akad. Techniczno-Przemysłowej w Krakowie; asystent fizyki na Uniw. Jag., asystent chemji analitycznej katedry technologji chemicznej w państw. Szkole Przemysłowej w Krakowie; do 1890 w Rosji; od 1921 pracuje w polskim przemyśle metalurgicznym; prace: „O znormalizowaniu warunków przyjmowania i odbioru materjałów surowych i gotowych produktów, używanych przy wyrobie amunicji artyleryjskiej i karabinowej" (po rosyjsku 2 wyd., 1910 i 1912), „Własności i ocena jakościowa materjałów, używanych w przemyśle fabrycznym" (Kasa Mianowskiego, 1916) i in.

Wdowiszewski Jan, architekt i historyk sztuki, * 1853, † 1904; studja architektoniczne w Wiedniu, filozoficzne w Krakowie; 1884 kustosz, 1891 dyrektor Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie; 1884—1893 prof. historji sztuki na kursach wyższych dla kobiet im. A. Baranieckiego; jeden z założycieli „Czasopisma technicznego" w Krakowie, sekretarz Tow. Techn. i redaktor organu Towarzystwa; napisał: „Sgraffito" (1880), „Wrażenia z podróży do Włoch" (1882), „Hans Makart i jego sztuka" (1885), „Artur Grottger" (1888), „O wschodnich kobiercach, a w szczególności o perskim" (1888), „Adrjan Baraniecki" (1891), „Trzej dyrektorowie monachijskiej Akademji sztuk pięknych i trzy kierunki jej malarstwa" (1891), „Sztuka w plakatach" (1898), „Przyszłe Muzeum przemysłowe miejskie w Krakowie" (1900) i in.

Wdowiszewski Wincenty Juljusz budowniczy i historyk sztuki, * 1849, † 1906, studja w Akad. Techniczno-Przemysłowej w Krakowie; od 1886 inspektor, a następnie dyrektor budownictwa miejskiego w Krakowie, sekretarz Tow. Technicznego w Krakowie, redaktor „Czasopisma technicznego", 1899 prezes Tow. Techn.; członek Komisji hist. sztuki Akad. Umiej., współtwórca Towarzystwa miłośników historji i zabytków Krakowa; bibljotekę swą wraz ze zbiorami rycin ofiarował Muzeum Narodowemu w Krakowie; napisał: „Karol Fryderyk Schinkel i architektura tegoczesna" (1872), „Kobieta w historji sztuki" (2 wyd., 1874 i 1879), „Dwaj polscy malarze. Bracia Siemianowscy" (1881), „Fryderyk Schmidt" (1891), „Gabryel Słoński, architekt krakowski XVI w." (1891), „Kurtyna teatru krakowskiego" (1894), „Przepisy budownicze, ogniowe i porządkowe dla m. Krakowa" (1891); „Cywilizator", powieść (1886); komedje: „Takich więcej", „Szambelanowie", „Ogniowe próby" i in.

Wdzydze albo **Wdzydzkie jezioro**, jez. na pograniczu pow. kościerskiego i chojnickiego (woj. pomorskie), 16 km², głęb. 55 m.; bardzo rybne; odpływa przez rz. Czarną Wodę; cztery wyspy.

Wealdstone, m. w hr. Middlesex (Anglja), 14.000 mieszk.

Weba, najcieńszy gatunek fabrycznego płótna lnianego.

Webb Beatrice z domu Potter, żona Sidneya Webba, napisała „Historję ruchu spółdzielczego w Anglji" (1885).

Webb Sidney, ekonomista angielski, jeden z twórców ruchu fabistów (Fabian Society), * 1859; adwokat, prof. ekonomji społecznej, poseł do parlamentu z partji pracy (1922); ogłosił: „The History of Trade Unionism" (1894), „Fabian Essays" (1920), „A Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain" (1920), „Consumers Cooperative Mouvement" (1921) i in.

Weber Alfred, ekonomista niemiecki, * 1868; prof. w Heidelbergu; prace: „Ueber den Standort der Industrien" (1919), „Der wahre Shakespeare" (1919) i in.

Weber Ernst Heinrich, anatom i fizjolog niemiecki, * 1795, † 1878; od 1818 prof. w Lipsku; pierwszy badał tzw. próg przestrzenny skóry zbudowanym przez siebie estezjometrem, tzw. cyrklem Webera; prace: „Der Tastsinn und das Gemeingefühl", „Annotationes anatomicae et physiologicae", „Über den Einfluss der Erwärmung und Erkältung der Nerven auf ihr Leitungsvermögen" i in.

Weber Georg, historyk niemiecki, * 1808, † 1888; napisał: „Allgemeine Weltgeschichte" (15 tom.), „Lehrbuch der Weltgeschichte" (4 t., 1846 i szereg nowych wydań do ostatnich czasów) i in.

Weber Heinrich, matematyk niemiecki, * 1842, † 1913; prof. w Strassburgu; prace: „Lehrbuch der Algebra" (III wyd., 1909), „Encyklopädie der Elementar-Mathematik" (wraz z J. Wellsteinem, 3 t., 1907—12).

Weber Karl Julius, literat niemiecki, * 1767, † 1832; napisał: „Briefe eines in Deutschland reisenden Deutschen" (4 t., 1826—28), „Demokritos oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen" (12 t., 1832—40) i in.

Weber Karl Maria, kompozytor niemiecki, przedstawiciel opery romantycznej * 1786, † 1826; opery: „Silvana", „Abu Hassan", „Freischütz", „Oberon", „Preziosa", „Die drei Pinto", „Euryanthe"; 4 sonaty fortepianowe, szereg pieśni na chór męski i in.

Weber Leonhard, fizyk niemiecki, * 1848, † 1919; prof. fizyki teoretycznej w Bonn; skonstruował fotometr, służący do pomiarów oświetlenia powierzchni.

Weber Max, socjolog i historyk niemiecki, * 1864, † 1920; 1894 prof. we Fryburgu, 1897—1903 w Heidelbergu, 1919 w Monachjum; napisał: „Römische Agrargeschichte" (1892), „Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie" (3 t., 1920—21), „Wirtschaftsgeschichte" (1923) i in.

Weber Wilhelm, fizyk niemiecki, * 1804, † 1891; od 1831 prof. w Getyndze; ważne prace z teorji falowej światła i elektromagnetyzmu; wraz z Gaussem założył w Getyndze pierwszy telegraf w 1833.

Webera prawo, ob. psychofizyczne prawo.

Webster John, dramaturg angielski, * 1580, † 1625; tragedje: „The white devil" (1608), „Appius and Virginia" (1609), „The Duchess of Malfi" (1616).

Webster Thomas, malarz angielski, * 1800, † 1886; obrazy rodzajowe; dzieła: „Do szkoły", „Szkoła starej damy" i in.

Wed, ob. Draa.

Weddella morze, wielka zatoka w Antarktydzie zach., ok. 5.000 m. głęb., pokryta prawie przez cały rok lodami.

Wedekind Frank, poeta i artysta dramatyczny niemiecki, * 1864, † 1918; utwory dramatyczne: „Frühlings Erwachen" (1891), „Der Erdgeist" (1895), „Der Marquis von Keith" (1900), „Die Büchse der Pandora" (1903), „Hidalla" (1904), „So ist das Leben" (1907), „Franziska" (1911), „Simson" (1914) i in. „Werke" (8 t., 1912—19).

Wedelicki (Vedelicius) Piotr, lekarz przyboczny Zygmunta I i królowej Bony, † 1542; profesor i rektor (1525) Akad. Krak., rajca krakowski (1526); za jego staraniem postanowiono w 1528 wystawić szpital w Krakowie.

Wedgwood Josiah, ceramik angielski, * 1730, † 1795; założyciel w hr. Stafford wielkich fabryk wyrobów kamionkowych i fajansowych, barwnie polewanych, często rzeźbionych.

Wednesbury, m. w hr. Stafford (Anglja środkowa), 30.500 mieszk.; przemysł metalurgiczny, kop. węgla i rudy żelaznej.

Wedy, ob. hinduska literatura.

Wedyzm, ob. hinduska religja.

Weenix Jan Baptist, malarz holenderski, * 1621, † 1660; malował pejzaże i martwe natury.

Weenix Jan, malarz holenderski, syn poprzedniego, * ok. 1640, † 1719; malował zwierzęta i sceny myśliwskie.

Wega, najjaśniejsza gwiazda gwiazdozbioru Lutni.

Wegele Franz Xaver von, historyk niemiecki, * 1823, † 1897; od 1857 prof. w Würzburgu; napisał: „Geschichte der deutschen Historiographie" (1885), „Dante Alighieris Leben und Werke" (1879) i in.

Wegener Alfred, geofizyk i meteorolog niemiecki, * 1880; twórca teorji powstawania kon-

tynentów (ob. Wegenera teorja), 1912—13 członek wyprawy duńskiej do płn. Grenlandji; od 1921 prof. uniw. w Hamburgu; napisał: „Die Entstehung der Kontinente und Ozeane" (3 wyd., 1922) i in.

Wegener Georg, geograf niemiecki, * 1863; prof. w Berlinie; podczas wojny sprawozdawca pism z frontu zach.; napisał: „Der Wall von Eisen und Feuer" (3 t., 1915—20), „Die geographische Ursachen des Weltkrieges" (1920) i in.

Wegenera teorja o powstawaniu lądów i oceanów, według której kontynenty składają się z lżejszej powłoki litosfery zw. „sal" (ob.), a dno oceanów z gęstszej masy zw. „sima" (ob. pirosfera). Według t. W. kontynenty nie leżą na cięższej masie „sima", lecz są w niej zanurzone, wskutek czego ulegały w ciągu dziejów przesunięciom.

Wegetacje (łac.), nadmierne powiększenie migdałka gardzielowego (tonsilla pharyngea), zwężające jamę nosowo-gardzielową i utrudniające oddychanie przez nos; cierpienie częste u dzieci.

Wegetarjanin, zwolennik wegetarjanizmu (ob.).

Wegetarjanizm, vegetarianismus, odżywianie się wyłącznie pokarmami roślinnemi, z pokarmów zwierzęcych zaś co najwyżej mlekiem, masłem, jajami, serem; ojczyzną w. jest Anglja, w której założone zostało 1847 w Londynie stowarzyszenie „Vegetarian Society"; poza Anglją w. zyskał licznych zwolenników w Ameryce Płn.

Wegetatywne (rostowe) organy, organy roślinne, służące do wzrostu i odżywiania; u roślin wyższych (kwiatowych) organami temi są łodygi, liście i korzenie.

Wegetatywny biegun jaja, ob. zwierzęcy biegun jaja.

Wegetatywny rozród, szeroko rozpowszechniony wśród roślin i zwierząt typ rozrodu bezpłciowego, w którym zaczątkiem nowego organizmu staje się jakakolwiek część ciała ustroju macierzystego, podlegająca wyodrębnieniu i usamodzielnieniu się. U roślin rozród wegetatywny odbywa się za pośrednictwem pąków i pędów przybyszowych, rozłogów, kłączy, bulw itp. Wśród zwierząt, obok podziału pojedyńczej komórki macierzystej (pierwotniaki), spotyka się podział całych organizmów wielokomórkowych, przyczem nowopowstałe osobniki mogą niekiedy w dalszym ciągu pozostawać z sobą w połączeniu, tworząc tzw. strobilę. Tego rodzaju strobilacja występuje np. u tasiemców (Cestodes), wieloszczetów (Polychaeta), w rozwoju niektórych meduz itp. O ile wielkość młodego osobnika jest nieznaczna w stosunku do ciała macierzystego, proces rozrodczy nazywa się pączkowaniem (gemmatio). Zdolność do pączkowania ogranicza się często do pewnych tylko miejsc lub specjalnych organów ciała. Podobny rodzaj pączkowania nazywa się proliferacją wzgl. stolonizacją; występuje pospolicie np. u hydropolipów i scyphopolipów. U salp (Salpae) rozłogi proliferacyjne (stolo prolifer) tworzą się stale na brzusznej stronie ciała i produkują przez pączkowanie długie łańcuchy osobników potomnych. Proliferacja pączków może odbywać się i wewnątrz organizmu. Drogą tą powstają wielokomórkowe pączki spoczynkowe—statoklasty u mszywiołów i gemmulae u gąbek.

Wegetatywny układ, ob. układ nerwowy autonomiczny.

Wegner Leon, historyk polski, * 1824, † 1873; napisał: „Jan Ostroróg i jego Pamiętnik" (1859), „Dzieje 3 i 5 maja 1791" (1865), „Konfederacja województwa wielkopolskiego w r. 1792" (1863), „Bitwa pod Maciejowicami" (1863), „Sejm grodzieński 1793 r." (1866) i in.

Wehikuł (łac. vehiculum, nosze), wóz, powóz (zwykle w znaczeniu ironicznem).

Wehlau, ob. Welawa.

Weichsel, niem. nazwa Wisły.

Weichselbauma dwoinki, meningococci, dwoinki nagminnego zapalenia opon mózgowo-rdzeniowych (meningitis cerebrospinalis epidemica), ob. dwoinki, karku drętwica.

Weichselmünde, ob. Wisłoujście.

Weide, ob. Widawa.

Weiden, m. w Bawarji, w rej. Górnego Palatynatu, nad rz. Waldnaab, 17.700 mieszk.; zamek; fabr. porcelany.

Weierstrass Karl, matematyk niemiecki, * 1816, † 1897; prof. matematyki na uniw. berlińskim; pracował nad teorją funkcyj analitycznych (twierdzenie W.) oraz nad rachunkiem warjacyjnym; napisał „Abhandlungen aus der Funktionenlehre" (1866) i in.

Weigel Ferdynand, polski działacz polityczny i społeczny, * 1814, † 1902; docent Uniw. Jagiellońskiego; 1869 poseł na sejm i do parlamentu wiedeńskiego; 1881—83 prezydent m. Krakowa.

Weigel Kasper, prof. miernictwa na Politechnice Lwowskiej, * 1880; prace: „Ueber d. Behandlung d. Fehlergleichungen, deren Koeffizienten b. d. Unbekannten nicht fehlerfrei sind" (1913), „Rachunek wyrównawczy wedle met. najm. kwadratów oraz jego zastosowanie przy rozmierzaniu kraju" (1923), „O dostosowaniu tymczasowej sieci tryangulacyjnej do ostatecznej sieci tryang." (1925) i in.

Weigel Valentin, teolog protestancki, mistyk i teozof niemiecki, * 1533, † 1588; zwolennik poglądów Mikołaja Kuzańczyka i Paracelsa.

Weigl Joseph, kompozytor operowy niemiecki, * 1766, † 1846; napisał „Singspiele", z których do najpopularniejszych należała opera „Schweizerfamilie" (1809).

Weigner Karol, uczony czeski, * 1874; prof. anatomji na uniw. w Pradze.

Wei-hai-wei, m. port. i stol. terytorjum W. na płn. wybrzeżu prow. Szan-tung (Chiny wsch.), 2.000 mieszk. (przew. Chińczyków); terytorjum W., 738 km², 155.000 mieszk., wydzierżawione W. Brytanji w 1898, ma być w przyszłości zwrócone Chinom.

Wei-ho, pr. dopływ rz. Pei-ho w prow. Czi-li (Chiny płn.-wsch.), dług. 470 km.

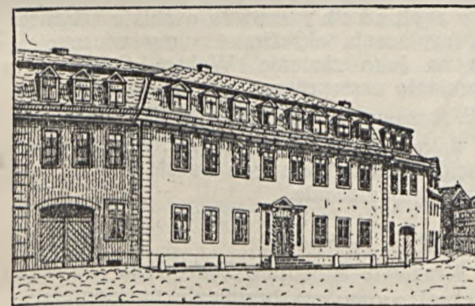
Wei-hsien, m. w prow. Szan-tung (Chiny płn.-wsch.), 100.000 mieszk.

Weil Gustav, historyk niemiecki, * 1808, † 1889; napisał: „Geschichte der Kalifen" (5 tom. 1846—62), „Geschichte der islamitischen Völker von Mohammed bis zur Zeit des Sultans Selim" (1866) i in.

Weil Stanisław, farmaceuta i chemik polski, * 1875; dyrektor Państwowego Instytutu Farmaceutycznego (obec. Państw. Zakł. Higjeny, dz. chemji), 1926 docent chemji farmaceutycznej Uniw. Warszawskiego. Liczne prace z zakresu chemji organicznej.

Weil-Felixa odczyn, odczyn serologiczny, pozwalający stwierdzić dur plamisty: zdolność zlepiania (aglutynacji) przez surowicę krwi chorych na dur plamisty, lub przez surowicę ozdrowieńców po tej chorobie —hodowli bakteryj gnilnych, zw. odmieńcem (Proteus); odczyn W.-F. daje najpewniejsze wyniki przy użyciu szczepu odmieńca, wyhodowanego przez W. i F. i zwanego szczepem X_{19}.

Weila choroba, żółtaczka zakaźna, icterus infectiosus, ostra choroba zakaźna, cechująca się gorączką, żółtaczką, białkomoczem, powiększeniem wątroby i śledziony, bolesnością mięśni, zaburzeniami trawiennemi, wysypkami lub wybroczynkami na skórze, opisana w 1886 przez niem. klinicystę W.; wywoływana jest przez krętki (Spirochaete nodosa, 1915), które przenoszone są prawdopodobnie przez szczury. W czasie wojny światowej choroba W. panowała epidemicznie na froncie zachodnim 1916—17 nad rz. Aisne.

Dom Goethego w Weimarze.

Weimar, stol. rep. Turyngijskiej (Niemcy), 37.300 mieszk.; liczne zakłady nauk. i muzea, dom Goethego i dom Schillera; fabr. pieców, kart do gry i kapeluszy.

Weimar.

Weinberga odczyn, odczyn serologiczny, pozwalający stwierdzić obecność tasiemca bąblowca (Taenia echinococcus) w ustroju ludzkim.

Weiner Ryszard, literat i publicysta czeski, * 1884; poezje: „Ptak", „Uśmiechnięta rezygnacja", „Rozdroże" i in.

Weinert Aleksander, historyk polski, * 1809, † 1879; napisał: „Starożytności Warszawy" (6 tom., 1847—58), „Zabytki dawnych urządzeń sądowych m. Warszawy" (1869—72).

Weinfeld Ignacy, ekonomista i statystyk polski, * 1877; 1920—21 wiceminister skarbu, 1922—23 wicedyrektor Głównego Urzędu Statystycznego, 1924—26 prezes Izby Skarbowej we Lwowie; ogłosił kilka „Roczników Polski", „Atlas statystyczny Polski" (wraz z E. Szturm de Sztremem i J. Piekałkiewiczem, 2 zesz., 1924—25).

Weingart Miloš, uczony czeski, * 1890; znawca języka i piśmiennictwa starosłowiańskiego, historyk nowoczesnej literatury czeskiej i bułgarskiej.

Weingartner Felix, muzyk i kompozytor niemiecki, * 1863; dyrektor opery w Wiedniu; opery („Genesius" i in.), poematy symfoniczne, kompozycje fortepianowe; napisał: „Ueber das Dirigieren" (5 wyd., 1920), „Die Symphonie nach Beethoven" (3 wyd., 1919) i in.

Weinheim, m. w Badenji (Niemcy), 15.000 mieszk.; zamek.

Weininger Otto, filozof niemiecki, * 1880, † 1903; napisał: „Geschlecht und Charakter" (1903), „Ueber die letzten Dinge" (1904).

Weir-Mitchell'a choroba, ob. erythromelalgja.

Weishaupt Adam, filozof i teolog niemiecki, * 1748, † 1830; założyciel kosmopolitycznego zakonu Iluminatów; napisał: „Über Materialismus und Idealismus" (1786), „Zweifel über die kantischen Begriffe von Zeit und Raum" (1787), „Über die Gründe und Gewissheit der menschlichen Erkenntnis" (1788), „Über Wahrheit und sittliche Vollkommenheit" (1793—1797) i in.

Weiskirchner Richard baron, polityk austrjacki, * 1861; 1897 poseł; 1907 prezydent parlamentu, 1909—11 minister handlu, 1913—19 burmistrz Wiednia, 1920 prezydent parlamentu; przywódca obozu chrześcijańsko-społecznego.

Weismann August, zoolog niemiecki, darwinista, twórca własnej teorji dziedziczności i teorji determinantów, * 1834, † 1914; 1866—1912 prof. we Fryburgu; napisał: „Amphimixis" (1893), „Das Keimplasma" (1892), „Die Allmacht der Naturzüchtung" (1895) i in.

Weismanna teorja, teorja, zwana inaczej teorją plazmy zarodkowej, ogłoszona w 1855 przez A. Weismanna, celem wyjaśnienia skomplikowanych zjawisk dziedziczności. Morfologicznym podkładem dziedziczności ma być ogół tzw. determinantów, tworzących plazmę zarodkową, zawartą w jądrach komórek rozrodczych męskich i żeńskich. Zespoły determinantów tworzą tzw. idy, z których powstają idanty, czyli chromosomy. Determinanty, uważane przez Weismanna za nosicieli cech dziedzicznych poszczególnych części lub też poszczególnych właściwości ciała, mogą już w zawiązku zarodka konkurować jedne z drugiemi, dzięki czemu odbywa się ich selekcja zarodkowa (sel. germinalna). Całość plazmy zarodkowej jest podścieliskiem całokształtu dziedziczności. Przy zapłodnieniu jaja przez plemnik, następuje zmieszanie się (amphimixis) matczynej plazmy zarodko-

wej z ojcowską, dzięki czemu zostają zmieszane zawiązki cech dziedzicznych obojga rodziców. Podczas rozwoju nowego osobnika, przechodzi plazma zarodkowa znowu do komórek rozrodczych, ma więc tu miejsce stała ciągłość plazmy zarodkowej przez szeregi licznych generacyj. Zdaniem Weismanna, czynnikiem zmieniającym gatunki jest tylko selekcja, która niszcząc osobniki o niekorzystnych dla życia właściwościach (cechach), niszczy również ich plazmę zarodkową. Tworzenie się nowych gatunków może zachodzić tylko drogą zmiany plazmy zarodkowej. Jeżeli zewnętrzne wpływy działają jedynie na komórki cielesne, a nie działają na plazmę zarodkową, nie mają one żadnego wpływu na dziedziczność, ponieważ wywołują zmiany tylko somatogeniczne, a nie blastogeniczne. Dla tego też, Weismann odrzuca możliwość dziedziczenia cech, nabytych przez osobnika w ciągu życia. Sprawę powstawania dziedziczących się odmian, tłumaczy Weismann zdolnością plazmy zarodkowej do spontanicznej zmienności.

Weiss Pierre, współczesny fizyk szwajcarsko-francuski; prof. w Genewie, Zurychu i Strassburgu; twórca teorji magnetonów (ob.), tj. elementarnych, niepodzielnych magnesów, składających się na magnetyzm ciał.

Weiss Wojciech, malarz, * 1875; kształcił się w Krakowskiej Ak. Szt. Pięknych; prof. Akademji Krakowskiej; prace: „Portret rodziców", „Melancholik", „Sprzeczka" i in.

Weisse Christian Hermann, filozof, teolog i estetyk niemiecki, * 1801, † 1866; uzasadniał system teizmu filozoficznego; napisał: „Grundzüge der Metaphysik" (1835), „Das philosophische Problem der Gegenwart" (1842), „Philosophische Dogmatik" (1855—1862) i in.

Weisse Elster, ob. Elstera.

Weissenburg, w. w kantonie berneńskim (Szwajcarja), stacja klimatyczna dla chorych na płuca, 737 m. n. p. m.

Weissenfels, m. pow. w Saksonji pruskiej nad rz. Salą, 33.500 mieszk.; zamek; fabr. maszyn, papiernie.

Weissensee, płn. przedmieście Berlina, 47.000 mieszk.

Weisshorn, nazwa kilku szczytów w Alpach; najw. w grupie Arolla w Alpach pennińskich, 4.512 m. wys.

Weisskirchen, 1) Mährisch-W., ob. Hranice; 2) Ungarisch-W., serbsk. Bijela Crkva, m. w płdn.-wsch. Banacie (Jugosławja), 12.000 mieszk.; młyny, hodowla winorośli, handel winem i zbożem.

Weistritz (polsk. Bystrzyca), nazwa 3 rzek na Śląsku pruskim, 1) Glatzer W., B. Kładzka, l. dopływ Nissy; 2) Habelschwerdter W., l. dopływ Nissy; 3) Schweidnitzer W., B. Świdnicka, l. dopływ Odry.

Weitling Wilhelm, komunista niemiecki, * 1808, † 1871; z zawodu krawiec; przebywał w Paryżu, Szwajcarji, od 1847 do śmierci w Ameryce; napisał „Garantien der Harmonie und Freiheit" (1842) i in.

Weitmar, w. w Westfalji (Prusy), 23.000 mieszk.; kop. węgla, stalownie.

Weitzau Ludolf Koenig, w. mistrz krzyżacki 1342—1345, † 1348; 24. II. 1343 zawarł z Polską pokój w Poznaniu.

Wejchert Witold, malarz, † 1904; malował przeważnie sceny myśliwskie.

Wejherowo (niem. Neustadt), m. pow. (woj. pomorskie), wpobliżu ujścia Białej do Redy, 9.000 mieszk.; fabr. cementu; letnisko.

Wejmuta sosna, Pinus strobus, ob. Pinus.

Wekerle Aleksander, węgierski mąż stanu, * 1844, † 1921; 1889 minister finansów, 1892—1895, 1906—10, 1917—18 prezydent ministrów.

Weksel, w pojęciu przeważającej ilości prawodawstw współczesnych dowód, na zlecenie wystawiony przy zachowaniu określonych formalności, zawierający jednostronną abstrakcyjną obietnicę (własną lub przekazaną innemu) zapłaty ściśle określonej sumy pieniężnej, za którą odpowiedzialne są wszystkie osoby na nim podpisane. O zasadniczych teorjach i typach weksla, ob. prawo wekslowe. Weksel ciągniony czyli trasowany (trata) zawiera polecenie zapłaty określonej sumy osobie trzeciej przez osobę drugą. Ten, który weksel wystawia, zwie się wystawcą czyli trasantem, osoba, której lub na której zlecenie weksel ma być wystawiony, nosi nazwę reminenta (okaziciela, nabywcy), osoba, mająca zapłacić czyli właściwy płatnik — akceptanta. Osoba, której reminent ustąpił weksel przez żyro (indos), zwie się indosatarjuszem, osoba ustępująca weksel przez żyro — indosantem. Weksel prosty czyli suchy zawiera osobiste zobowiązanie zapłacenia określonej sumy wierzycielowi lub na jego zlecenie. Weksel ciągniony ma brzmienie następujące:

Warszawa, 1 lipca 1927 r. Złotych tysiąc.
W dniu 1 października 1927 r. zechce Pan zapłacić za okazaniem tego weksla firmie „Orion" lub na jej zlecenie
1.000 złotych
W. P. J. Zadrowski *S.Wojacki*
W Krakowie akceptuję *Zadrowski.*

Weksel prosty ma brzmienie następujące:

Warszawa, 1 lipca 1927 r. Złotych tysiąc.
Dnia 1 października 1927 r. za tym wekslem zapłacę Janowi Zadrawskiemu lub przekaz mającemu tysiąc złotych.
S. Wojacki.

Weksel domicylowany, ob. domicyl.

Weksel in blanco, ob. blanko-weksel.

Weksel własny, ob. prawo wekslowe.

Wekslowe prawo, ob. prawo wekslowe.

Wektory, wielkości, jak prędkość, przyśpieszenie, siła, natężenie prądu elektrycznego, natężenie pola elektrycznego, magnetycznego albo grawitacyjnego itd., które oprócz wartości bezwzględnej, wyrażonej liczbą, posiadają określony kierunek. Wektory mają ważne znaczenie w fizyce teoretycznej. W. oznacza się strzałką, której długość odpowiada w pewnej określonej

skali wartości bezwzględnej wielkości, wyobrażonej przez wektor, której kierunek wskazuje kierunek tej wielkości, a strzałka określa zwrot. Wektor ma początek w punkcie, do którego odnosi się dana wielkość; punkt ten nazywa się punktem przyłożenia wektoru. Jeżeli w pewnym obszarze każdemu punktowi można przypisać pewien wektor, wyobrażający ten sam rodzaj wielkości, obszar ten nazywa się polem wektorowem. Dla odróżnienia od wielkości bezkierunkowych albo skalarów, wektory oznacza się zwykle literami gotyckiemi. Rozróżniamy wektory biegunowe, które reprezentują przesunięcia lub działania wzdłuż linji, i osiowe, reprezentujące obrót dookoła osi. Wektorowy rachunek jest to metoda, pozwalająca na wykonywanie operacyj matematycznych nad wektorami. Sumą kilku wektorów jest wektor, łączący punkt początkowy z punktem końcowym linji łamanej, powstającej z przyłożenia do siebie jeden za drugim wektorów składowych, każdego w jego własnym kierunku (dodawanie geometryczne). Jeżeli wektory leżą na jednej linji prostej, suma ich jest ich sumą algebraiczną. Rozróżniamy dwa sposoby mnożenia wektorów. Iloczyn wewnętrzny albo skalarny jest to iloczyn z wartości bezwzględnej jednego z wektorów przez rzut jego na kierunek drugiego: $\mathfrak{A} . \mathfrak{B} . \cos \alpha$; przykładem takiego iloczynu może być praca, jako iloczyn z siły przez rzut jej na drogę; iloczyn wewnętrzny jest skalarem. Iloczyn zewnętrzny albo wektorowy jest to wektor, stojący prostopadle do płaszczyzny, przesuniętej przez dwa wektory dane, i mający wartość bezwzględną równą polu równoległoboku, zbudowanego na tych wektorach: $\mathfrak{A} . \mathfrak{B} . \sin \alpha$. Przykładem takiego iloczynu jest moment z siły i ramienia dźwigni. Obok rachunku wektorowego istnieje analiza wektorowa, będąca zastosowaniem rachunku różniczkowego i całkowego do wektorów. Zasadniczemi wielkościami analizy wektorowej są: gradjent, diwergencja i wir (curl). Analiza wektorowa rozszerzona została przez Einsteina w jego teorji względności.

Welawa (niem. Wehlau), m. pow. w rej. królewieckiej (Prusy Wsch.), nad ujściem rz. Łyny do Pregoły, 5.500 mieszk.; pamiętne zawarciem traktatu między Polską a Prusami w 1657.

Welbat, ob. Jolbot.

Welcker Friedrich Gottlieb, niemiecki badacz starożytności klasycznych, * 1784, † 1868; prof. w Bonn: prace: „Die griechische Tragödien" (3 t., 1839—41), „Alte Denkmäler" (5 t., 1849—64), „Griech. Götterlehre" (3 t., 1857—62) i in.

Welcker Hermann, anatom i antropolog niemiecki, * 1822, † 1897; 1859—93 prof. w Halli; wprowadził mikrotom do techniki anatomicznej; badania nad krwią ludzi i zwierząt, budową czaszki itd.

Wele, u dawnych Słowian nazwa dusz ludzi zmarłych.

Weleci, ob. Lutycy.

Weleda (łac. Veleda, Velleda), dziewica-kapłanka pochodzenia germańskiego, która posiadała dar przepowiadania przyszłości; za czasów Wespazjana wzięta do niewoli przez Rzymian.

Welehrad, w. na Morawach (Czechosłowacja), zamek i kościół; niegdyś stolica państwa wielkomorawskiego, siedziba bisk. słow. Cyryla i Metodego; liczne pielgrzymki.

Weles albo **Wołos,** ob. mitologja słowiańska.

Welfowie, ob. Gwelfowie.

Welfów stronnictwo (Welfische Partei) powstało w Hanowerze 1869, po przyłączeniu go do Prus; opozycyjne w stosunku do Prus.

Welland Canal, kanał, łączący jez. Erie i Ontario w Kanadzie (Am. Płn.), dług. 44 km.

Wellesley, prow. w bryt. Straits Settlements, na płw. Malajskim, 780 km²; wywóz cukru i ryżu.

Wellesley Richard Cowley hr. Mornington, angielski mąż stanu, * 1760, † 1842; 1797—1805 gubernator generalny Indyj Wsch., 1809—1812 minister spraw zagranicznych; 1821—28 i 1833—34 lord-namiestnik Irlandji.

Wellingborough, m. w hr. Northampton (Anglja), 20.500 mieszk.; fabr. obuwia.

Wellington, wyspa w Chile płd. (Am. Płd.), należy do teryt. Magelana; wielkie lasy.

Wellington, 1) stol. N. Zelandji na wyspie Północnej, 108.000 mieszk.; uniwersytet, muzea; gł. port wywozowy; 2) m. w hr. Shrop (Anglja zach.), 8.200 mieszk.; przemysł żelazny; 3) m. w hr. Somerset (Anglja płd.-zach.), 7.700 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Wellington Arthur Wellesley, książę Waterloo, angielski wódz i mąż stanu, * 1769, † 1852; od 1808 dowódca wojsk angielskich w Portugalji i Hiszpanji, zwycięzca w 1809 pod Talavera, 1812 pod Salamanką, 1813 pod Vittorią; 18. VI. 1815 pobił (wraz z Blücherem) Napoleona I pod Waterloo; 1828—30 pierwszy lord Skarbu i prezydent ministerjum torysowskiego, 1834—1835 minister spraw zagranicznych.

Wellingtonia, ob. Sequoia.

Wells Herbert George, pisarz angielski, * 1866; powieści fantastyczne i obyczajowe: „The time machine" (1895), „The wheels of chance" (1896), „The invisible man" (1897), „When the sleeper wakes" (1899), „The first man in the moon" (1901), „Mankind in the making" (1903). „Kipps" (1905) „The future of America" (1907), „Mr. Britling sees it trough" (1916) i in.

Wellur (ang. Vellore), m. w prow. madraskiej (Indje bryt.), 45.000 mieszk.

Welocyped (łac. velocitas, szybkość, prędkość), nazwa pierwotnego roweru, złożonego z jednego koła dużego i jednego małego.

Weloński Pius, rzeźbiarz, * 1849; kształcił się w Warsz. Szk. Rys. i w Akad. Petersburskiej; mieszka w Rzymie gdzie powstały najlepsze jego prace: „Gladjator", „Bojan", „Scla-

vus saltans", „Kalina", pomnik kardynała Czackiego, pomnik biskupa Nowodworskiego, płaskorzeźba „Sobieski pod Wiedniem" i wiele biustów portretowych; wykonał 14 olbrzymich Stacyj Męki Pańskiej, ustawionych na stokach klasztoru częstochowskiego.

Wels, m. pow. w Austrji Górnej, nad rz. Traun, 15.500 mieszk.

Weltschmerz (niem.), ból świata, ból istnienia, poczucie niedoli ludzkiej.

Welwiczja, ob. Welwitschia.

Welwitschia, welwiczja, roślina z rodziny Tumboaceae, klasa Gnetineae (gniotowe). Jedyny gat. W. Bainesii — W. mirabilis rośnie w pustyniach Afryki płd.-wsch.; wygląda jak olbrzymi pniak, z którego wyrastają 2 liście wstęgowate, do 3 m. dług., ścielące się po ziemi; roślina dwupienna; szyszeczkowate kwiatostany cielistej barwy wychodzą z kątów liści.

Wełna, wytwór zwierzęcy, rogowy, stanowiący pokrycie głównie owiec; różni się od włosów brakiem rdzenia wewnętrznego; charakterystyczną cechą w. jest zdolność skręcania się (kędzierzawienia) w łuki falowe; liczba łuków rośnie z cienkością w. Ciężar właściwy czystej w. = 1,32. W. jest nadzwyczaj hygroskopijna, w zwykłych warunkach zawiera 13—16% wilgoci, przez wysuszenie schodzi na 7—11%. Naturalna barwa jest biała; graniczne wartości grubości w. $^1/_{90}$—$^1/_{13}$ mm. Do oznaczenia grubości służą: wełnomierze (erjometry). Pod względem technicznym rozróżnia się: w. do gremplowania i do czesania czyli w. czesankową; pierwsza (krótsza i bardziej kędzierzawa) służy do wyrobu sukna i tkanin do niego podobnych, druga (dłuższa i gładsza) służy do wyrobu tkanin gładkich (kamgarn). W. jest myta na zwierzęciu przed strzyżą, która odbywa się 2 razy do roku, stąd rozróżnia się w. jedno- i dwustrzyżną, w. jagnięca, w. garbarską i zdechlaczą (ściągniętą z padłych owiec). W handlu stosownie do gatunku w. otrzymuje nazwy: w. superelekta, elekta, pryma, sekunda, tercja, kwarta, kwinta, seksta, odpadkowa. Owca wydaje przeciętnie w. do 1 klg. rocznie. Do krajów głównie dostarczających w. należą: Australskie prowincje, Argentyna, Północ. Amerykańskie obszary, Urugwaj, Kraj Przylądkowy (Afryka połud.), Polska, Rosja.

Wełna, pr. dopływ Warty w woj. poznańskiem, dług. 95 km., rybna (węgorze i szczupaki).

Wełna drzewna, cienkie, karbowane wiórki z miękkiego drzewa, wyrabiane na specjalnych maszynach, używane jako przędziwo do wyrobu sukna drzewnego, jako materjał do pakowania i wyściełania mebli, na podściółkę dla bydła itd.

Wełniak, tkanina gruba z nici lnianych lub wełnianych, używana często przez lud polski do wyrobu ubrań.

Wełnianka, l. dopływ Wełny w woj. poznańskiem, dług. 70 km.

Wełnianka, ob. Eriophorum.

Wełtawa (czesk. Vltava, niem. Moldau), l. dopływ Elby w Czechosłowacji, wypływa w Lesie Czeskim, dług. 435 km.

Wembley, m. w hr. Middlesex (Anglja), 16.200 mieszk.; w 1924 wielka wystawa bryt.

Wenczou, m. port. w prow. Cze-kiang (Chiny wsch.), 202.000 mieszk.; wywóz herbaty.

Wenda Kazimierz, historyk farmacji polskiej, * 1852; doktór „honoris causa" uniwersytetu w Nancy.

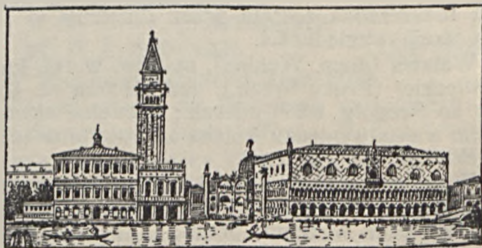
Wendell Oliver Clinton, astronom amerykański, * 1845, † 1912; 1879 asystent, 1898 profesor Harvard College Observatory; obserwacje fotometryczne gwiazd, planetoid oraz satelitów Jowisza.

Wenden, dawn. Kieś lub Kiesia (łot. Cehsis), m. w Inflantach (Łotwa), nad rz. Aa Inflancką, 7.500 mieszk.; stolica mistrzów zakonu Kawalerów Mieczowych do 1561, od 1598 województwa wendeńskiego i biskupstwa; 1660 przeszła w ręce Szwedów, 1709 — Rosji. Województwo wendeńskie znajdowało się między Dźwiną i Aa; po 1660 część województwa pozostała przy Polsce i utworzyła woj. inflanckie.

Wendowie, ob. Łużyczanie.

Wendyjska literatura, ob. łużycka literatura.

Wenecja (włosk. Venezia), m. port. i stol. prow. Venezia Euganea, 172.000 mieszk.; zbudowana na 117 wysepkach, położonych w lagunach Adrjatyku, odcięta od morza wąską mierzeją (lido), z lądem połączona groblą 3.601 m. dług., po której prowadzi kolej; gł. arterjami komunikacyjnemi są liczne kanały (najw. Canale Grande) z mnóstwem mostów (najw. Ponte di Rialto, Ponte dei Sospiri i in.); środkami lokomocji są gondole, łodzie motorowe i statki parowe; wspaniałe place i zabytki architektury: plac św. Marka, 175 m. dług. i 82 m. szer., ograniczony pałacem Dożów i prokuracjami; ok. 100 kościołów, najwspanialszy Bazylika św.

Pałac Dożów w Wenecji.

Marka z X w. (w stylu bizant., 5 kopuł, 500 słupów marmurowych, wewnątrz wyłożona marmurami, sztukaterjami i złotem), obok niej „Campanila"; pałac Dożów ze słynną salą Wielkiej Rady i galerją obrazów, połączony Mostem Weschnień z więzieniem, pałac Vendramin-Calergi, Cà d'Oro i in.; uniwersytet, akademja sztuk pięknych (ok. 800 obrazów szkoły weneckiej); przemysł szklany (Murano), mozaikowy, koronki, wyroby jubilerskie złote i srebrne, budowa okrętów; handel wysoko rozwinięty. Ustrój Wenecji niemal od początku jej istnienia miał charakter arystokratycznej republiki; na czele stali wybierani dożywotnio dożowie (od 697); władza ich została ograniczona 1172 przez utworzenie tzw. Wielkiej Rady, do której wchodzili przedstawiciele miejscowych rodów patrycjuszowskich, później ci, którzy byli zapisani do złotej księgi szlacheckiej. Rozwój handlu i bogactwa dał Wenecji już w IX w. panowanie nad Adrjatykiem; jej wpływy i zakres działania wzrosły znacznie w okresie wypraw krzyżowych, które otworzyły dla Wenecji rynki azjatyckie w czasie IV wyprawy krzyżowej; polityka doży weneckiego Enr. Dandolo doprowadziła do opanowania przez krzyżowców państwa bizantyjskiego, którego część otrzymała Wenecja. W XIII i XIV w. Wenecja rozszerzyła swe posiadłości na terenie włoskim (wojny z Genuą 1257—1381); 1404 i 1405 zdobyła Vicenzę, Veronę, Belluno, Padwę i in., 1421 Friul, 1426 Brescię, później wyspy jońskie, 1489 Cypr; XV w. był okresem największej potęgi Wenecji; od pocz. XVI w. zaczął się jej stopniowy upadek; straciła monopol na handel towarami indyjskiemi od czasu odkrycia drogi morskiej do Indyj (1498); jej posiadłości na m. Egejskiem zajęła stopniowo Turcja (1571 Cypr, 1669 Kretę); 1797 zajęta przez Francuzów, pokojem w Campo Formio przeszła w ręce Austrji; 1805 weszła w skład królestwa włoskiego, 1815 wróciła do Austrji, 1848 ogłosiła się republiką (dyktatura Manina), VII. 1849 zmuszona była ulec przewadze wojskowej Austrji. Na mocy pokoju wiedeńskiego 1866 stała się częścią królestwa włoskiego.

Wenecka szkoła oznacza w muzyce cały szereg kompozytorów, którzy działali w Wenecji, najczęściej kapelmistrzów przy kościele św. Marka; stanowi przejście od niderlandzkiej do włoskiej; rozwijała w szczególności chóry, których wielogłosowość doszła do szczytu.

Wener, najw. jez. w Szwecji, 5.568 km², 180 km. dług., 80 km. szer., do 90 m. głęb.; liczne dopływy, najw. Klarelf; odpływa przez rz. Götaelf do Skagerraku.

Wenera albo **Wenus** (Venus), w mitologji ob. Afrodyte.

Wenery wzgórek, łonowy wzgórek, ob. monspubis.

Weneryczne choroby, choroby zakaźne, nabywane przeważnie drogą stosunku płciowego, stąd inaczej chorobami płciowemi zwane: rzeżączka (wiewiór, tryper — gonorrhoea), wrzód miękki czyli weneryczny (ulcus molle), kiła (przymiot, syfilis, lues); zakażenia pozapłciowe chorobami wenerycznemi zdarzają się rzadziej (rzeżączka spojówek u noworodków, zakażenie kiłą przy pocałunku, używaniu zakażonych naczyń, brzytew itp.). Choroby weneryczne znane były już w czasach biblijnych (rzeżączka). Kiła została przywieziona do Europy w 1493 przez załogę statków Kolumba i panowała do końca XVI w., jako ostro przebiegająca choroba nagminna, następnie przybrała charakter choroby przewlekłej. W czasach przedwojennych (1910) statystyka chorób wenerycznych wynosiła dla armji niemieckiej 20,8‰, austrjackiej 54,7‰, rosyjskiej 49,9‰, włoskiej 89,1‰. Wojny, przemarsze wielkich armij, głód itp. przyczyniają się do szerzenia chorób wenerycznych. Średnia statystyka wojenna dla armji polskiej (1920) wynosi 42‰. Choroby weneryczne wpływają zwyrodniająco na jednostkę i rasę.

Wenetowie, dwa ludy w starożytności, 1) na płn. wybrzeżach morza Adrjatyckiego przy ujściu Po i Adygi; 2) lud celtycki nad oceanem Atlantyckim, na płn. od ujścia Loary.

Wenezuela (Estados Unidos de Venezuela), rep. związkowa w płn. części Am. Płd., nad morzem Karaibskiem i Atlantykiem, 1,020.400 km², 2,845.000 mieszk. (przew. mulatów); obejmuje 4 krainy: 1) na zach. górzysta (krystaliczne łańcuchy Andów), liczne lodowce; 2) nizina nad zat. Maracaibo, ku wsch. przechodząca w wyżyny; 3) na płd.-wsch. kraina wyżynna i górzysta, tzw. Gujana wenezuelska z gł. rz. Orinoko; 4) Llanos o charakterze stepowym, zajmuje ok. 300.000 km², leży w środku kraju. Stol. Caracas. Klimat zwrotnikowy, w górach chłodniejszy, wielkie lasy zwrotnikowe, jedynie na Llanosach stepowe sawanny; rolnictwo (uprawa kawy, indygo, trzciny cukr., bananów i owoców), lasy dostarczają olejku palmowego, kauczuku; chów bydła i owiec, bogactwa mineralne (złoto, miedź, olej skalny, sól), myślistwo i rybołówstwo, połów pereł; dług. linij kol. 925 km., dróg wodnych 18.856 km.; W. odkryta przez Kolumba w 1498, od 1546 kapitanat generalny hiszpański, 1811 ogłosiła się niezależną; 1821—31 część federatywnej republiki kolumbijskiej. Zatargi z Anglją 1896, Anglją, Włochami i Niemcami 1902—4, Francją i Holandją 1904—8; konstytucja uchwalona 1914, uzupełniona 1922.

Wenezuela.

Wengernalp, szczyt w Alpach Berneńskich w Szwajcarji, 1885 m. wys.; rozległy widok na Jungfrau; kolejka zębata 18 km. dług.; u stóp miejscowość klimatyczna i turystyczna Wengen.

Wengerow Siemion Afanasjewicz, rosyjski historyk literatury, * 1855, † 1920; prof. w Petersburgu; napisał: „Kritiko-biograficzeskij słowar' russkich pisatielej i uczonych" (6 t., od 1886).

Wenig Adolf, literat czeski, * 1874; autor szeregu książek dla młodzieży; redaktor bibljoteki „Osené" (Siew).

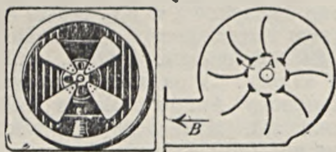
Wenta, ob. Windawa.

Wentspils, ob. Windawa.

Wentyl, ob. klapa.

Wentylacja, przewietrzanie, odświeżanie powietrza w zamkniętych pomieszczeniach czyli usuwanie powietrza zawierającego znaczny odsetek dwutlenku węgla i wprowadzanie na je-

go miejsce powietrza świeżego. Już sama nieszczelność ścian i stropów umożliwia w., lecz jest to niewystarczające. Normalnie służą przeto do w. kanały wentylacyjne w ścianach, umieszczone równolegle do kanałów dymowych i wraz z niemi wyprowadzone przez komin poza budynek. Poszczególne pomieszczenia łączą się z temi kanałami, a powietrze zepsute uchodzi nimi nazewnątrz. W lokalach, gdzie zbiera się znaczna liczba ludzi (szkoły, teatry), lub gdzie powstają poza dwutlenkiem węgla inne szkodliwe wyziewy (w fabrykach), stosuje się czasami w. zapomocą wysokich kominów (ruch powietrza wskutek różnicy temperatur), przeważnie zaś używa się różnego rodzaju wentylatorów, tj. przyrządów wywołujących silny prąd powietrza, co powoduje intensywną w. Najprostszym takim wentylatorem jest poruszany prądem elektrycznym wiatraczek, którego skrzydełka tworzą powierzchnię śrubową (ob. rys.); ruch powietrza odbywa się wzdłuż wału, na którym skrzydła są osadzone. W. kopalń i tunelów (zwłaszcza w czasie budowy) wymaga nieraz bardzo dużych instalacyj.

Wentylator.

Wentylowe instrumenty, ob. n a t u r a l n e i n s t r u m e n t y.

Wenus, ob. A f r o d y t e.

Wenus, druga według oddalenia od słońca planeta naszego układu słonecznego; odległość od słońca 108,100,000 km.; obrót gwiazdowy 224ᵈ.701; mimośród orbity 0.007; nachylenie orbity do płaszczyzny ekliptyki 3° 24'; obrót synodyczny 583ᵈ.92; masa = 1/408000 masy słońca; średnica kątowa, widoczna z ziemi 9".7 — 61".8; średnica równikowa 12.300 km.; gęstość = 5.23 (wody = 1.00); czas obrotu dookoła osi nieznany; nachylenie równika do płaszczyzny orbity nieznane; natężenie światła słonecznego = 1.911 (na ziemi = 1.000). Ponieważ planeta przesłonięta jest gęstą atmosferą, nasyconą parą wodną, powierzchnia jej nie jest zupełnie zbadana. Co do obrotu dookoła osi, to okres jego był przez różnych badaczy oceniany od kilkunastu godzin do kilkuset dni (225), i dotąd spór ten nie został rozstrzygnięty. Satelitów W. dotąd nie wykryto, choć nie brakło komunikatów o dostrzeżeniu ich wpobliżu powierzchni W. Obok Słońca i Księżyca najjaśniejsze ciało na Niebie; w najkorzystniejszych warunkach przewyższa Syrjusza, najjaśniejszą gwiazdę, o dwie wielkości. Wygląd planety, spowodowany zmienną wielkością pozorną, stale się zmienia. W złączeniu górnem ze słońcem, w odległości od nas o 250 mil. km., W. przedstawia się jako tarcza o średnicy ok. 10". W miarę przesuwania się planety poprzez elongację wschodnią do złączenia dolnego (odległość od nas 40 mil. km.) średnica pozorna wzrasta stopniowo ponad 60", zaś oświetlona część planety przechodzi przez wszystkie fazy aż do wąskiego sierpu, który ginie w złączeniu dolnem.

Wenus przejście przez tarczę słoneczną, ob. p r z e j ś c i a p l a n e t.

Weny (łac. venae), ob. n a c z y n i a k r w i o n o ś n e.

Weppers G u s t a w br., malarz belgijski, * 1803, † 1874; przywódca belgijskiej szkoły romantyków; malował obrazy historyczne; z dzieł: „Rewolucja w Brukseli w 1830 r.".

Weratrol, v e r a t r o l, eter dwumetylowy pyrokatechiny, związek organiczny $C_6H_4(OCH_3)_2$; ciecz o przyjemnym zapachu, temp. topn. 15°, temp. wrzenia 206°.

Weratryna, v e r a t r i n u m, związek organiczny $C_{32}H_{49}NO_9$, mieszanina dwóch izomerycznych alkaloidów: cewadyny i weratrydyny; bezbarwne kryształki, temp. topn. 205°; rozpuszcza się w alkoholu; silnie trująca, pobudza do kichania; występuje w nasionach rośliny Sabadilla officinalis; stosuje się w lecznictwie w przypadkach neuralgji, gośćca i in.

Werba, m-ko w pow. dubieńskim (woj. wołyńskie), nad Ikwą, 500 mieszk.

Werbalizm (łac.), nauczanie czysto słowne, bez podstawy empirycznej, nie dbające o to, aby uczeń zetknął się osobiście z faktami, które sobie przyswaja drogą wyłącznie pamięciową; pedagogika nowoczesna postawiła sobie za zadanie naczelne walkę z w., przeciwstawiając mu nauczanie poglądowe: obserwacje osobiste uczniów, wdrażanie ich do samodzielnego myślenia, ćwiczenia praktyczne w pracowniach szkolnych, szkołę pracy.

Werbalny (łac.), ustny.

Werbel (niem.), 1) bęben wojskowy; 2) szybkie uderzanie pałeczek w bęben.

Werbena, ob. V e r b e n a.

Werbenowate, ob. V e r b e n a c e a e.

Werbło morskie, ob. Z o s t e r a.

Werbunek, przyjmowanie do wojska ludzi, zgłaszających się dobrowolnie.

Werdau, m. w Saksonji, nad rz. Pleissą, 20.000 mieszk.; przemysł żelazny i włókienniczy.

Werden, m. w Westfalji (Prusy), nad rz. Ruhr, 13.000 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł włókienniczy.

Werder, ob. Ż u ł a w y.

Werder A u g u s t hr., gen. pruski, * 1808, † 1887; oblegał 1870—71 Strassburg i zmusił go do kapitulacji, przyczynił się do zwycięstw niemieckich we Francji.

Werdykt, orzeczenie ławy przysięgłych o winie podsądnego (ob. s ą d p r z y s i ę g ł y c h).

Weredyk (łac.), człowiek, mówiący wszystkim prawdę bez ogródki.

Weresajew W i k t o r (właśc. nazw. Smidowicz), powieściopisarz rosyjski, * 1867; z zawodu lekarz; utwory: „Pamiętnik lekarza" (1900), „Dwa zgony", „Ku życiu", „Na wojnie", „Tętniące życie", „W pomroce" i in.

Wereszczagin W a s i l i j, malarz i podróżnik rosyjski, * 1842, † 1904 podczas zatonięcia pancernika „Pietropawłowsk" pod Portem Artura; studja w korpusie morskim i w Akad. Szt. Pięknych w Petersburgu; służył w wojsku; realistyczne obrazy z wojen z Turkmenami i Turkami, cykl: „Napoleon w Rosji"; napisał „Putieszestwje po Zakawkazji" (1865) z własnemi rysunkami i in.

Wereszczakówna M a r y l a, * ok. 1800, † 1865; ob. P u t t k a m e r o w a M a r j a.

Wereszczyński J ó z e f, kaznodzieja i statysta, † 1599; 1589 biskup kijowski; napisał: „Kazania albo ćwiczenia chrześcijańskie" (1587), „Droga pewna do prędszego i snadniejszego osadzenia w ruskich krajach pustyń rycerstwem Królestwa Polskiego" (1590), „Ekscytarz do podniesienia wojny świętej przeciwko Turkom i Tatarom" (1592) i in.

Wereszyca, l. dopływ Dniestru, wypływa z Roztocza, dług. 60 km.

Wereżka, więcierz pojedyńczy z wiciny, często przeplatany chmielem.

Werff A d r i a e n v a n d e r, malarz holenderski, * 1659, † 1722; portrety, sceny rodzajowe i mitologiczne: „Sąd Parysa", „Wenus i Amor", „Diana i Kallista".

Wergeland H e n r i k, poeta norweski, * 1808, † 1845; kustosz bibljoteki uniw. w Chrystjanji; główne utwory: „Campbellowie" i „Wenecjanie" (1843).

Wergiljusz, ob. V e r g i l i u s.

Werlhoffa choroba, m o r b u s m a c u l o s u s W e r l h o f f i, choroba opisana przez lekarza hanowerskiego P. G. Werlhoffa (* 1699, † 1767): powstawanie wybroczyn i krwiaków na skórze, mięśniach, stawach, błonach śluzowych itp.; zwykle równocześnie występują krwotoki z nosa, jelit lub nerek (krwiomocz). Istotą choroby jest zmniejszenie krzepliwości krwi wskutek zmniejszenia ilości płytek Bizzozera.

Wermdö, wyspa w Szwecji naprzeciwko Sztokholmu, 180 km².

Wermelskirchen, m. w Nadrenji, w rej. düsseldorfskiej (Prusy), 15.200 mieszk.; wielki przemysł (włókienniczy, żelazny, stalownie, wyrób obuwia i futer).

Wermland albo K a r l s t a d, okręg (län) Szwecji środk., 19.324 km², 271.000 mieszk.; gł. m. Karlstad.

Wermut, wino, osłodzone i aromatyzowane zapomocą piołunu; w. włoski zawiera znaczną ilość dodawanego spirytusu (moc jego sięga 16%).

Werndl J o s e p h, technik autsrjacki, właściciel fabryki broni, * 1831, † 1899; obmyślił typ karabina, przyjęty 1867 w armji austrjackiej, używany do 1888.

Werne, dwie miejscowości w Westfalji (Prusy), 1) w rej. arnsberskiej, 18.300 mieszk.; walcownie drutu, fabr. chemiczne; 2) w rej. münsterskiej, 5.000 mieszk.; źródła gorące i mineralne.

Werner A b r a h a m G o t t l o b, mineralog i geolog niemiecki, * 1749, † 1817; prof. Akad. Górniczej we Fryburgu; twórca teorji neptunizmu.

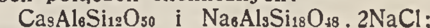
Werner A l f r e d, chemik niemiecki, * 1866, † 1919; od 1893 prof. uniw. w Zurychu; prace nad stereochemją; napisał „Neuere Auschauungen auf dem Gebiet der anorganischen Chemie" (4 wyd., 1920); 1913 otrzymał nagrodę Nobla.

Werner F e r d y n a n d, prof. farmacji, farmakognozji i zoologji w Warsz. Szkole Farmaceutycznej, potem w Akad. Medyko-Chirurgicznej i w Szkole Głównej, * 1779, † 1870.

Werner K a r l, malarz niemiecki, akwarelista, * 1808, † 1894; krajobrazy włoskie, hiszpańskie i wschodnie.

Wernera teorja związków chemicznych zespolonych wyjaśnia tworzenie się i budowę związków zespolonych; teorja wartościowości pierwiastków chemicznych nie wyjaśnia budowy tych związków, np. żelazocyjanek potasowy $K_4[Fe(CN)_6]$ według teorji wartośc. pierwiastków chem. należałoby uważać za sól podwójną $4KCN.Fe(CN)_2$, gdyż potas jest jednowartościowy, a żelazo dwuwartościowe; tymczasem badanie nad tym związkiem wskazuje, że w roztworze nie znajdujemy jonów dwuwartościowego żelaza, lecz jony czterowartościowe $[Fe(CN)_6]$; W. twierdzi, że w tym przypadku należy, obok wartościowości głównych, przyjąć obecność wartościowości ubocznych; liczbę atomów lub grup atomowych, połączonych z pierwiastkiem podstawowym, nazwał „liczbą koordynacji"; najczęściej liczba ta wynosi 4, 6 lub 12. Ostatnie badania nad budową atomu potwierdzają teorję Wernera. Liczba znanych związków zespolonych wynosi kilka tysięcy i prędko wzrasta.

Werneryty, minerały, kryształy mieszane dwóch połączeń chemicznych:

$$Ca_8Al_6Si_{12}O_{50} \text{ i } Na_6Al_3Si_{18}O_{48} . 2NaCl;$$

kryształy pryzmatyczne, tetragonalne, narosłe na lawach wulkanów współczesnych lub niedawno wygasłych. Ogniwa tego szeregu mają nazwy różne: s k a p o l i t, m e j o n i t, m a r j a l i t, m a j r o n i t itp.; ob. s k a p o l i t y.

Wernic H e n r y k, pedagog, * 1829, † 1905; napisał: „Nauka o rzeczach" (1874), „Pierwszy rok nauki systematycznej dla nauczycieli i wychowawców" (1883), „Pogadanki o życiu. Popularny wykład nauki obyczajowej" (1882), „Praktyczny przewodnik wychowania" (1891), „Myśli o wychowaniu i nauczaniu" (1895), „Wychowanie dziecka do lat 6" (Warszawa, 1902, wyd. II). Poglądy swe kształtował pod wpływem Trentowskiego, później uległ wpływowi pozytywizmu.

Wernicke K a r l, neurolog i psychjatra niemiecki, * 1848, † 1904; prof. we Wrocławiu, potem w Halli; badacz zaburzeń mowy (afazji), autor licznych prac specjalnych i podręczników.

Wernicke'go ośrodek, o ś r o d e k s e n s o r y c z n y (s ł u c h o w y) m o w y, ośrodek mózgowy, w którym powstaje wyobrażenie słowa słyszanego; znajduje się w górnym zwoju lewego płata skroniowego (T_1), jest połączony z innemi ośrodkami mowy, szczególnie z tzw. ośrodkiem motorycznym czyli ruchowym mowy, z którego wychodzi podnieta, regulująca sprawność mięśni języka i jamy ustnej przy mówieniu. Zmiany patologiczne w ośrodku W. powodują afazję sensoryczną (słuchową), tj.

zupełne nierozumienie znaczenia słyszanych słów.

Wernigerode, m. pow. w Saksonji pruskiej u podnóża Harzu, 18.500 mieszk.; zamek, ratusz z XV w.; odlewnie żelazne, fabr. czekolady, letnisko.

Werniksy, roztwory żywic i asfaltu w pokoście lnianym i olejku terpentynowym; mają zastosowanie przy wykończaniu robót drzewnych i in.

Wernyhora, kozak z Zaporoża; 1766 przybył do Polski i zamieszkał we wsi Makiedonówce w pow. kaniowskim na Ukrainie; słynny ze swych przepowiedni politycznych o losach Polski.

Werona (włosk. Verona), stol. prow. V. (Włochy płn.-wsch.), nad rz. Adygą, 95.000 mieszk.; twierdza, siedziba arcybisk., zabytki architektoniczne starożytne i średniowieczne; wyroby jedwabne, lniane, skórzane; wywóz oliwy; w V w. rezydencja króla Ostrogotów, Teodoryka, 1260—1387 siedziba rodu della Scala, 1387—1406 zależna od Medjolanu, potem od Wenecji; 1814—66 weszła w skład państwa austrjackiego, 1822 odbył się tu kongres Św. Przymierza w sprawie powstania w Hiszpanji.

Weronal, dwuetylobarbiturowy kwas, związek organiczny, $CO : (NH.CO)_2 : C(C_2H_5)_2$; ciało krystaliczne, bezbarwne; temp. topn. 191°; w wodzie rozpuszcza się trudno. Stosuje się jako środek nasenny.

Weronika św. (greck. Berenike), według legendy Chrystusowi, dźwigającemu krzyż, podała do otarcia potu swoją chustę, na której odbiło się Jego oblicze; święto 4 lutego.

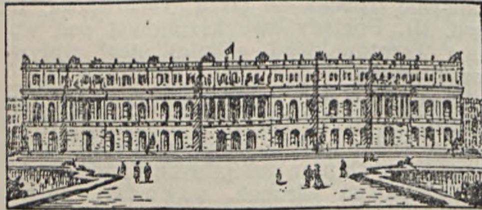
Werowski I g n a c y, artysta dramatyczny, * 1773, † 1841; występował w Wilnie, potem w teatrze narodowym w Warszawie.

Werra, pr. dopływ Wezery, wypływa w lesie Turyngijskim, dług. 270 km.

Werre, l. dopływ Wezery, wypływa w rep. Lippe, dług 96 km.

Werria (tur. Karaferia), m. w Macedonji greckiej, 12.600 mieszk.; wyroby płócienne.

Wersal (franc. Versailles), m. w dep. Seine-et-Oise (Francja), na płd.-zach. od Paryża, 65.000 mieszk.; 1672—1789 rezydencja królów

Środkowa część pałacu Wersalskiego od strony ogrodu.

francuskich, 1871—79 siedziba parlamentu francuskiego; wspaniały pałac i park, założony przez Ludwika XIV, biskupstwo, szkoła artylerji; w czasie wojny francusko-niemieckiej w 1870—71 gł. kwatera wojsk pruskich, tu ogłoszono cesarstwo niemieckie; po wojnie światowej w tej samej sali pałacu wersalskiego podpisany został 28. VI. 1919 traktat wersalski po rozgromieniu Niemiec.

Wersaliki (łac. v e r s u s — wiersz), w drukarstwie litery początkowe czyli duże.

Wersalska uchwała Entente'y (Francji, Wielkiej Brytańji i Włoch) z dnia 3. VI. 1918, oparta na art. 13 tzw. czternastu punktów Wilsona, stwierdza, że warunkiem stałego pokoju jest utworzenie Polski zjednoczonej i niepodległej, z wolnym dostępem do morza.

Wersalski traktat pokoju, podpisany 28. VI. 1919 w Wersalu, zawarty pomiędzy Ententą a Niemcami, wszedł w życie 10. I. 1920; określił zachodnią granicę Polski, przewidział sposób rozstrzygania spornych kwestyj terytorjalnych (plebiscyt na Śląsku i w Prusach Wsch.), zobowiązał Polskę do podpisania traktatu o mniejszościach narodowych, unormował różne sprawy gospodarcze i finansowe w Polsce.

Werset (franc.), wiersz lub ustęp tekstu, zawierający pewną myśl i stanowiący sam w sobie całość.

Wersja (łac.), zwrot, wyjaśnienie, pogłoska.

Wersja interlinearna, ob. i n t e r l i n e a r n y.

Wersyfikacja (łac.), wierszowanie, budowa wierszy; nauka o budowie wiersza.

Werszek, rosyjska miara długości = 1/16 arszyna czyli 44 mm.

Wertebnik, ob. m a n o w c z y k.

Werteby, łejki gipsowe, które powstają przez powolne wyługiwanie gipsów; liczne są na całem krasowem Podolu i na Pokuciu. Słynna Werteba w Bilczu Złotem z neolityczną ceramiką malowaną.

Werteks, ob. v e r t e x.

Wertheim J u l j u s z, muzyk, * 1880, † 1928; kapelmistrz Filharmonji, prof. Konserwatorjum Warsz., pianista i kompozytor; napisał: warjacje symfoniczne na orkiestrę, sonaty na fortepian i skrzypce, 24 pieśni do słów Roseggera i szereg większych utworów na fortepian.

Wertheima operacja, operacja całkowitego usunięcia macicy wraz z jajowodami, jajnikami, gruczołami chłonnemi itd., wprowadzona przez ginekologa wiedeńskiego W. (* 1864); stosowana jest przy nowotworach złośliwych szyjki lub trzonu macicy.

Werther, bohater romansu Goethego pt. „Die Leiden des jungen Werther" (1774).

Wertykalne koło, narzędzie astronomiczne, służące do pomiarów kątowych wysokości; bywa zazwyczaj większych wymiarów niż narzędzie uniwersalne i różni się od niego brakiem dokładnego koła podzielonego poziomego. O doskonałości narzędzia decyduje dokładność dokonywanych pomiarów wysokości.

Wertykalny (łac.), pionowy.

Werwa (franc.), zapał, żywość.

Werwicq, m. w prow. Flandrji Zach. (Belgja), nad rz. Lys, 10.000 mieszk.

Weryfikacja (łac.), sprawdzenie, np. weryfikacja stopni oficerskich itp.

Weryho A r t e m j u s z, literat polsko-białoruski, † 1884 w Irkucku; ziemianin z gub. witebskiej, za udział w powstaniu 1863 zesłany do

ciężkich robót na Syberję; napisał „Gawędka o swojaku przez białoruską Dudę" (1858).

Weryho W ł a d y s ł a w, filozof, * 1867, † 1916; studja w Warszawie i Berlinie; założyciel i redaktor „Przeglądu filozoficznego"; napisał: „Podania białoruskie" (1889), „Dumki białoruskie ze wsi Głębokiego w pow. lidzkim" (1889), „Podania łotewskie" (1892), „Karl Marx als Philosoph" (1894).

Weryho-Radziwiłłowiczowa M a r j a, literatka i autorka pedagogiczna; studja w Petersburgu; napisała: „Gimnastyka dla małych dzieci" (1887), „Śpiewy i zabawy w pokoju i ogrodzie" (1890), „Wśród swoich" (1901), Wychowanie przedszkolne" (1895) i in.

Weryzm (włosk. verismo), kierunek literacki we Włoszech, odpowiadający francuskiemu naturalizmowi; twórcą jego i głównym przedstawicielem był G. Verga.

Wesel, m. w Nadrenji (Prusy), do 1919 twierdza, 22.300 mieszk.; ratusz z XIV w.; handel zbożem i drzewem.

Weselna starościna, ob. s t a r o ś c i n a w e s e l n a.

Weselny starosta, ob. s t a r o s t a w e s e l n y.

Wesenberg (est. Rakwere), m. pow. w Inflantach (Estonja), 10.000 mieszk.; ruiny zamku.

Wesermünde, ob. G e e s t e m ü n d e.

Weslejanie, ob. W e s l e y.

Wesley J o h n, angielski twórca sekty metodystów, * 1703, † 1791; ksiądz, prof. jęz. greckiego, założył 1729 w Oksfordzie wraz z bratem, K a r o l e m W., sektę, zwaną także w e s l e j a n a m i.

Wespazjan, ob. V e s p a s i a n u s T i t u s F l a v i u s.

Wessel T e o d o r, podskarbi w. kor., od 1759 wojewoda łęczycki, od 1761 podskarbi.

Wessel Gansfort, poprzednik Lutra, * 1420, † 1489; reformator religijny, uczył w Kolonji, Louvain, Heidelbergu i Paryżu; pisma jego po śmierci uznane zostały przez Kościół za kacerskie i spalone.

Wesselenyi M i k o ł a j bar., polityk węgierski, * 1794, † 1852; przywódca opozycji na sejmach węgierskich, przyjaciel Kossutha, więzień, wygnaniec.

Wessenberg I g n a z H e i n r i c h bar., teolog katolicki niemiecki, * 1774, † 1860; ksiądz, poseł na sejm bawarski; ogłosił: „Die grossen Kirchenversammlungen des XV und XVI Jahrhunderts" (4 t., 1840), „Sämtliche Dichtungen" (7 t., 1834—54).

Wessex (tj. zachodnia Saksonja), jedno z siedmiu państw anglosaskich w Anglji, założone 494; 828—9 wchłonęło inne organizacje państwowe na wyspie W. Brytanji.

West, ang. i niem. zachód.

West B e n j a m i n, malarz angielski, * 1738, † 1820; prezes Akademji Królewskiej w Londynie; dzieła: „Chrystus przed Piłatem", „Orestes i Pylades", „Śmierć generała Jakóba Wolfe" i in.

West Bromwich, m. w hr. Stafford (Anglja Środk.), przedmieście Birminghamu, 74.000 mieszkańców; kop. węgla, przemysł metalurgiczny; obserwatorjum sejsmograficzne.

West Ham, m. w hr. Essex (Anglja płd.-wsch.), wsch. przedmieście Londynu, nad rz. Lea, 301.000 mieszk.; przemysł chemiczny.

West Hartlepool, m. port. w hr. Durham (Anglja płn.-wsch.), ob. H a r t l e p o o l.

West Lothian albo **Linlithgow,** ob. L i n l i t h g o w.

West New York, m. w stanie N. Jersey (St. Zjedn. Am. Płn.), przedmieście Nowego Jorku, 30.000 mieszk.

Westa (łac. Vesta), ob. H e s t j a.

Westalki, 6 dziewic, kapłanek bogini Westy, które strzegły świętego ognia i przygotowywały z pierwocin plonów ciasta ofiarne, składane bogom w czasie wielkich uroczystości. W. pozostawały pod nadzorem głównego pontyfika, miały wysokie przywileje prawne (np. nie podlegały opiekuństwu, jak inne kobiety, mogły jeździć powozami w Rzymie, co wogóle było wzbronione); musiały zachowywać śluby dziewictwa przez cały ciąg trzydziestoletniej służby; za przestępstwa karano je przez zakopywanie żywcem na tzw. c a m p u s s c e l e r a t u s (pole zbrodni).

Westarp K u n o hr., polityk niemiecki, * 1864; 1908—18 i od 1920 członek parlamentu, od 1926 przewodniczący „Deutschnationale Volkspartei"; współredaktor „Kreuzzeitung".

Westerås albo **Wästerås,** stolica okręgu (län) W. (Szwecja), nad jez. Mälar, 31.000 mieszk.; zamek, katedra z XIII w.; przemysł metalowy.

Westerbotten albo **Umea,** okrąg (län) Szwecji płn., nad zat. Botnicką, 58.935 km², 186.000 mieszkańców; gł. m. Umea.

Westerland, miejsc. kąpielowa na wyspie Sylt w Szlezwiku (Prusy), 3.100 mieszk.

Western Islands, ob. H e b r y d y.

Westernorrland, okrąg (län) Szwecji płn.-wsch., nad zat. Botnicką, 25.533 km², 269.000 mieszk.; gł. m. Hernösand.

Westerów (słow. Vesterov), w. w pow. sobockim, w żupie liptowsko-spiskiej w Słowacji (Czechosłowacja), u podnóża płd. Tatr; st. klimatyczna, sanatorjum.

Westerplatte, osada na obszarze W. M. Gdańska, nad zat. Gdańską; dom zdroj., kąpiele morskie; miejsce ładunkowe amunicji dla Polski.

Westerwik, m. port. w okręgu (län) Kalmar w Szwecji, 12.000 mieszk.; wywóz rudy żel. i drzewa.

Westfal K a r o l, malarz polski, * 1875; kształcił się w Warszawie i Monachjum; maluje przeważnie portrety i pejzaże.

Westfalit, materjał wybuchowy; skład: 92% azotanu amonowego, 5% żywicy, 3% dwuchromianu potasowego.

Westfalja (niem. Westfalen), prow. zach. Prus (Niemcy), 20.225 km², 4,488.000 mieszk. (do 1919 było ok. 400.000 Polaków, z czego ok. 3/4 przeniosło się do Francji); kraina górzysta szczeg. na płn.-wsch. (góry Wezerskie, Las Teutoburski), na zach. nizinna; gł. rz.: Wezera, Ems, Ruhr i in.; liczne kanały (najważn. kanał

Środkowy (Mittelland-Kanal), liczne błota i piachy, wielkie bogactwa mineralne: węgiel kam. (okręg Ruhry), ruda żel., cynk i miedź; wielki przemysł żelazny, włókienniczy; gł. m. Münster, uniwersytet; W. obejmuje 3 okręgi regenc.: arnsberski, mindeński i münsterski; Westfalja we wczesnem średniowieczu była zachodnią częścią księstwa saskiego, po upadku Henryka Lwa (1180) przeszła w ręce arcybiskupa kolońskiego, jako księstwo Westfalskie; w 1807 Napoleon I utworzył Królestwo Westfalskie i oddał je swemu bratu, Hieronimowi. W 1813 Westfalja, jako prowincja, weszła w skład królestwa pruskiego.

Westfalja.

Westfalski pokój, podpisany 24 października 1648 w Münster między cesarstwem niemieckiem, Francją i Szwecją, zakończył wojnę trzydziestoletnią.

Westfield, m. w st. Massachusetts (St. Zjedn. Am. Płn.), nad Westfield-River, 19.000 mieszk.; fabryki cygar.

Westhoboken, m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Płn.), przedmieście N. Jorku, 40.100 mieszkańców.

Westhoughton, m. w hr. Lancaster (Anglja), 15.600 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł włókienniczy.

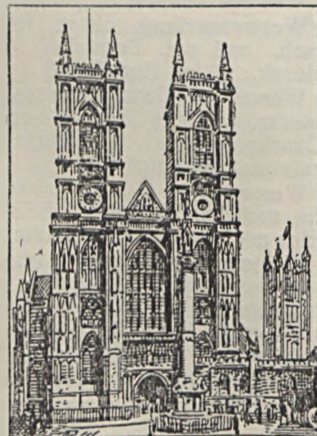
Westinghouse George, inżynier i przemysłowiec amerykański, * 1846, † 1914; założyciel i kierownik wielkich fabryk; skonstruował 1887 hamulec kolejowy.

Westinghouse'a hamulec, najwięcej rozpowszechniony na kolejach hamulec o powietrzu zgęszczonem, szybko działający, samoczynny, tzn. zaczyna sam działać w razie wypadku, jak przerwanie pociągu, zepsucie się hamulców itp.

Westmanland albo **Westerås**, okręg (län) Szwecji środk., 6.740 km², 169.000 mieszk.; gł. m. Westerås.

Westmeath, hr. w prow. Leinster (Irlandja środk.), 1835 km², 60.000 mieszk.; stol. Mullingar.

Westminster, zach. dzielnica Londynu, 160.300 mieszk.; parlament i opactwo W. (w stylu got.), założone przez Henryka III, z grobami królewskiemi; miejsce koronacji królów angielskich.

Opactwo westminsterskie.

Westmoreland, hr. w Anglji płn.-zach., 2.027 km², 66.000 mieszk.; stol. Appleby.

Weston-super-Mare, m. w hr. Somerset (Anglja), przy ujściu rz. Axe do kanału Brystolskiego, 31.700 mieszk.; kąpiele morskie.

Westphal Karl, neurolog i psychjatra niemiecki, * 1833, † 1890; autor licznych prac specjalnych.

Westphal Rudolf, filolog niemiecki, * 1826, † 1892; prof. we Wrocławiu; prace: „Metrik der griechischen Dramatiker und Lyriker" (3 t., 1854—65), „Die Musik des griechischen Altertums" (1883) i in.

Westphal'a choroba, W.-Strümpla choroba, pseudosclerosis, choroba ośrodkowego układu nerwowego, cechująca się drżeniem kończyn, mową powolną, skandowaną, zaburzeniami psychicznemi, napadami utraty przytomności (z drgawkami lub bez), tworzeniem się na oku naokoło rogówki zielonkawego obrąbka.

Westphal'a kometa, kometa okresowa, odkryta przez astronoma Westphal'a; okres obiegu 61.73 lat; ostatni raz przeszła przez peryheljum w 1913.

Westphal'a objaw, zniesienie odruchów kolanowych, jako jeden z objawów wiądu rdzenia (tabes dorsalis).

Westpoint, m. w stanie N. Jorku (St. Zjedn. Am. Płn.), akademja wojsk., pomnik Kościuszki.

Westpreussen, ob. Prusy Zachodnie.

Westray, wyspa w grupie Orkadów (Szkocja płn.-wsch.), 63 km², 1.500 mieszk.

Westvirginia, ob. Wirginja Zachodnia.

Wesz, ob. Pediculus.

Wetar albo **Wetter**, wyspa w Indjach Wsch. Holend., na płn. od Timor, 3.888 km².

Weterani, w Rzymie żołnierze, którym po zwolnieniu ze służby nadawano grunta; obecnie wysłużeni żołnierze; w wojsku Królestwa Kongresowego 1815 stanowili osobny korpus; obecnie byli powstańcy z 1863, jako weterani, posiadają pewne przywileje i wsparcie ze strony rządu tytułem emerytury.

Weterynarja, medicina veterinaria, nauka o leczeniu zwierząt domowych; początki znane były już w starożytności; greckie dzieła weterynaryjne wydane zostały w tłumaczeniu łacińskiem przez Ruelliusa (Veterinariae medicinae libri duo, 1538, Bazyleja); naukowe podstawy w. założyli Koiter w Niemczech, Herrad we Francji, Aldrovandi we Włoszech. Pierwsze szkoły weterynaryjne otwarte zostały: 1762 w Lyonie, 1765 w Paryżu, 1780 w Dreznie, 1790 w Berlinie.

Weterynarz, lekarz zwierząt.

Wetter, 1) jezioro w Szwecji, 132 km. dług., 31 km. szer., 1898 km², ok. 128 m. głęb., otoczone górami, połączone kanałem Göta z m. Bałtyckiem; najw. wyspa Wisingsö; 2) ob. Wetar.

Wetteren, m. w prow. Flandrji Wsch. (Belgja), 16.500 mieszk.; przemysł tkacki.

Wetterhorn, szczyt w Alpach Berneńskich w grupie Finsteraarhorn, 3.708 m. wys.; kolejka linowa.

Wetterlé Emile, ksiądz, polityk francuski w Alzacji, * 1861; 1898—1914 poseł do parlamentu niemieckiego, przywódca kierunku wyzwoleńczego w Alzacji; z wybuchem wojny uciekł do Francji.

Wettin, m. w rej. merserburskiej (Prusy), nad rz. Salą, 2.700 mieszk.; zamek rodowy hrabiów z W., od których wywodzi się dynastja książąt saskich. Pierwszy znany hr. z W. Dietrich († 982); 1464 ród podzielił się na 2 linje: albertyńską i ernestyńską; do linji albertyńskiej należeli elektorowie sascy, m. in. Fryderyk August I i II, królowie polscy; od 1806 elekt. sascy otrzymali tytuł królewski (do 1918); linja ernestyńska dała, poza książętami saskimi, jak Gotha, Weimar-Sachsen-Koburg etc., królów portugalskich (Piotr V od 1853), belgijskich (Leopold I od 1831) i bułgarskich (Ferdynand od 1887).

Wettstein Richard, botanik niemiecki, * 1863; 1892 prof. oraz dyr. ogrodu botanicznego w Pradze, od 1898 prof. w Wiedniu; napisał: „Grundzüge der geogr. morphol. Methode der Pflanzensystematik" (1897), „Handbuch der system. Botanik" (3 wyd. 1924) i in.

Wetula, młoda, niezdolna jeszcze do rodzenia samica kozicy.

Wetzlar, m. pow. w Nadrenji (Prusy), nad rz. Lahn, 17.700 mieszk.; kop. rudy żel., przemysł żelazny.

Weule Karl, etnolog niemiecki, * 1864; profesor i dyrektor muzeum ludoznawczego w Lipsku; napisał: „Leitfaden der Völkerkunde" (1912), „Vom Kerbstock zum Alphabet" (2 wyd., 1915), „Die Kultur der Kulturlosen" (8 wyd., 1919), „Negerleben in Ostafrika" (2 wyd., 1919) i in.

Wewnętrzna błona naczyń, ob. intima.

Wewnętrzna polityka handlowa, ob. polityka handlowa.

Wewnętrzna rzeka, ob. rzeki.

Wewnętrzne oddychanie, ob. oddychanie tkankowe.

Wexford, m. port. i stol. hr. W. w prow. Leinster (Irlandja wsch.), 11.500 mieszk.; wyroby wełniane; hr. W., 2.333 km², 102.300 mieszkańców.

Wexiö, stol. okręgu (län) Kronoberg (Szwecja), 8.400 mieszk.

Weyberg Zygmunt, chemik i mineralog, * 1872; studja w Warszawie; 1898 kustosz gabinetu mineralogicznego na Uniw. Warsz., potem prof. we Lwowie; ogłosił: „Kryształy klasy bisfenoidu tetragonalnego" (1906), „Wiadomości początkowe z mineralogji" (1907), „Badania nad krystalogenezą" (1910).

Weychert-Szymanowska Władysława, pisarka, * 1874; ogłosiła: „Program i wskazówki do nauki czytania i pisania" (1907), „Stylistyka oraz krótka teorja prozy i poezji" (3 wyd., 1905), „Świat czarów" (1910), i in.

Weyden Rogier van der, malarz flamandzki, * ok. 1400, † 1464; założyciel szkoły brabanckiej; z dzieł: „Ołtarz Najśw. Panny", „Narodzenie", „Ukrzyżowanie", „Św. Łukasz malujący Najśw. Pannę".

Weymouth, 1) m. port. w hr. Dorset (Anglja płd.), 25.000 mieszk.; kąpiele morskie; 2) m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 15.100 mieszk.

Weyprecht Karl, podróżnik podbiegunowy austrjacki, * 1838, † 1881; oficer marynarki wojennej; odbył 1872—74 wraz z Jul. Payerem podróż do bieguna północnego; napisał „Die Metamorphosen des Polareises" (1878).

Weyr Rudolf, rzeźbiarz austrjacki, * 1847, † 1914; prof. w Wiedniu; dzieła: pomnik Grillparzera, posągi na muzeach i teatrze i in.

Weyssenhoff Henryk, malarz, *1859, †1922; kształcił się w Warsz. Szk. Rys. i w Petersburgu; obrazy: „Cmentarz", „Stogi", „Dworek litewski" i in.

Weyssenhoff Jan, generał i pamiętnikarz, * 1774, † 1848; od 1789 w wojsku, 1831 dowódca całej jazdy; zesłany do Kostromy, po powrocie 1833 osiadł w Samoklęskach; zostawił „Pamiętnik" (wyd. 1903).

Weyssenhoff Józef, powieściopisarz, * 1860; studja w Dorpacie; utwory: „Lyrica" (1894), „Z Grecji" (1895), „Zaręczyny Jana Bełzkiego" (1894), „Za błękitami" (1894, „Żywot i myśli Zygmunta Podfilipskiego" (1898), „Sprawa Dołęgi" (1902), „Syn marnotrawny" (1904), „Dni polityczne: I. Narodziny działacza, II. W ogniu" (1905), „Unja" (1910), „Hetmani" (1911), „Soból i panna" (1911), „Erotyki" (1911), „Gromada" (1913), „Znai pana" (1913), „Puszcza" (1914), „Nowele" (1920), „Cudno i ziemia cudeńska" (1921), „Noc i świt" (1925), „Mój pamiętnik literacki" (1926), „O sztuce pisarskiej Pawła Cazin" (1928).

Wezera (niem. Weser), rzeka w Niemczech płn.-zach., powstaje z połączenia Fuldy i Werry pod Münden, wpada poniżej Bremerhaven do m. Północnego, dług. 432 km., dorzecze 45.548 km²; jedyna rzeka niemiecka nieumiędzynarodowiona traktatem wersalskim.

Wezerskie góry, ogólna nazwa wzgórzy, ciągnących się nad Wezerą od Münden do Minden, wys. do 494 m. (Moosberg).

Wezuwjan, minerał, kwaśny glinokrzemian wapnia (H,F) (Ca,Fe,Mg,Mn)₂ (Al,Fe,B) $(SiO_4)_2$; tetragonalny; twardość 6,5, ciężar właściwy 3,35—3,45; słynny z pięknych kryształów barwy żółtej, brunatnej lub szarej. Minerał charakterystyczny w wapieniach, przeobrażonych działaniem magmy (na Wezuwjuszu, w Tyrolu, w Siedmiogrodzie, na Uralu itd.); bywa też w szczelinach łupków krystalicznych z diopsydem i klinochlorem.

Wezuwjusz (włosk. Vesuvio), wulkan koło Neapolu w Kampanji (Włochy płd.), czynny; kolejka zębata aż pod krater; pamiętny zniszczeniem Pompei, Herculanum i Stabiae w 79 r.; znaczniejsze wybuchy w 1631, 1872, 1880 i 1906.

Wezykatorje, ob. kantarydy.

Wezyr (arab.), na wschodzie muzułmańskim tytuł wysokiego dygnitarza państwowego; w Turcji niegdyś tytuł pierwszego ministra (wielki w. — prez. ministrów).

Węch, węchowe czucia, ob. powonienia narząd i wrażenia.

Węclewski Zygmunt, filolog i tłumacz, * 1824, † 1887; studja we Wrocławiu; 1863—69 prof. filologji klasycznej w Szkole Głównej w Warszawie, 1872 na Uniw. Lwowskim; na-

pisał: „Historja literatury greckiej" (1867), „Słownik łacińsko-polski" (1851), „Słownik grecko-polski" (1869), przekłady tragedyj Eschilosa (1875) i Eurypidesa (1881—82), „Wiadomości o życiu, pismach, wydaniach i przekładach poezyj Klemensa Janickiego" (1869) i in.

Węda, ob. wędka.

Węda wilcza, ob. kapkan.

Wędka (węda), 1) przyrząd do łowienia ryb, składający się z wędliska, linki lnianej, konopnej lub włosiennej i haczyka, na który nakłada się przynętę; 2) sznur z haczykiem, na który nadziana jest przynęta na ryby; kilkadziesiąt takich sznurów, powiązanych obok siebie na jednym sznurze, tworzy sieć, zwaną motowąż.

Wędliny, wędzone i gotowane przetwory mięsne, przygotowane z mniej lub więcej posiekanego mięsa i tłuszczu zwierząt rzeźnych, zazwyczaj z dodatkiem soli, korzeni, czasem cebuli, mąki, kasz itd.

Wędlisko (wędzisko), kij, do którego przywiązuje się sznur wędki; kij ten, dług. 2,7—3,5 m., jest pojedyńczy lub złożony z 2 lub 3 części, sporządzony z amerykańskiej dżunglowej lub japońskiej trzciny albo z drzewa pieprzowego; bywają też w. stalowe; powszechnie używa się prętów leszczynowych.

Wędrogowski Wojciech (łac. Vedrogovius), poeta łaciński i moralista z drugiej poł. XVI w., prof. Akademji Krakowskiej; napisał: „Exorbitancje albo o rzeczach w każdem królestwie i we wszelkiej rzeczypospolitej szkodliwych etc." (wyd. 1603—40) i „Lekarstwo na uzdrowienie rzeczypospolitej" (wyd. 1649).

Wędrowne ryby, ryby, które dla odbycia tarła podejmują dalekie wędrówki. Niektóre, jak np. śledzie, czynią to w morzu, inne w okresie tarła wkraczają z morza do rzek, posuwając się w górę niekiedy aż do źródlisk (łososie), inne wreszcie, przeciwnie, opuszczają w tym celu rzeki, udając się daleko w morze (węgorze).

Wędrowny gołąb, ob. Ectopistes migratorius.

Wędrówka jaja, nazwa procesu, w którym jaja ssaków, wydalone z pękniętych pęcherzyków jajowych (folliculi) przesuwają się od okolicy jajnika do jamy macicy. Bierna wędrówka jaja odbywa się głównie za pośrednictwem ruchu nabłonka migawkowego strzępków jajnikowych (fimbriae ovaricae) i wnętrza jajowodu (oviductus). U kobiety wędrówka ta trwa około tygodnia.

Wędrówka plemników, ob. zapłodnienie.

Wędrówki ludów, ruchy ludów germańskich, słowiańskich i in. w IV—X w. po Chr. Za początek tych ruchów przyjmuje się najazd Hunnów w 375, który poruszył ludy Gotów z nad m. Czarnego. Faktycznie ruchy ludów germańskich są starsze (zaczynają się w I w. przed Chr.). Pod naciskiem Hunnów wyruszyli na zachód Wizygoci, Ostrogoci, którzy w V w. założyli państwo w Italji, Wandalowie, Longobardowie etc. Niemal jednocześnie zaczęło się posuwanie na zachód (po Łabę i dalej) oraz na południe, na półwysep bałkański — Słowian, których najwięcej napłynęło w VI i VII w. (pod wpływem najazdów Awarów); VIII i IX w. były okresem ustalania się państw plemiennych słowiańskich, naruszonych na pocz. X w. najazdem Węgrów, których powstrzymało w ich pochodzie na wschód w połowie X w. cesarstwo niemieckie.

Wędrówki zwierząt, są to sporadyczne lub regularnie co pewien czas powtarzające się migracje niektórych zwierząt, uwarunkowane najrozmaitszemi przyczynami. Najczęściej wchodzi tu w grę zabezpieczenie się przed niekorzystnemi warunkami klimatycznemi podczas zimy lub w czasie suchego, upalnego lata. Wędrówki ryb stoją w związku z funkcją rozmnażania. Migracje ptaków zdarzają się bądź sporadycznie (np. masowe zalatywanie do Europy azjatyckiego pustynnika, Syrrhaptes paradoxus), bądź regularnie w postaci przelotów, odbywających się co rok w określonej porze, przyczem ptaki przelotne wędrują do krajów, nieraz bardzo oddalonych od miejsc stałego gniazdowania. Podobne regularne migracje znane są i u niektórych ssaków (renifer, wół piżmowy, pewne nietoperze, niekt. małpy). W wielu przypadkach masowe wędrówki zwierząt wywoływane są nadmiernem rozmnożeniem się osobników danego gatunku w pewnej określonej okolicy i brakiem w związku z tem odpowiednich ilości pożywienia. Należą tu np. gromadne wędrówki lemingów i szarańczy. Przyczyny, powodujące nagłe masowe przeloty motyli, ważek i chrząszczy nie są bliżej zbadane.

Wędrychowski Leon, malarz, * 1854; kształcił się w Krakowie i Monachjum; prace: „Św. Franciszek w więzieniu", „Z krzyżowych dni", „Pokusa Św. Antoniego" i in.

Wędziagolski Paweł, architekt i matematyk, * 1884; studja w Akademji Sztuk Pięknych w Petersburgu; 1921—22 docent Politechniki Warszawskiej; napisał: „Rozwiązania równań II-go stopnia z dwiema niewiadomemi w liczbach całych" (1908), „Obliczanie mostów wojennych" (1920) i in.; wykonał projekt wiaduktu w Warszawie tzw. „linji średnicowej", łączącej Dworzec Główny z prawym brzegiem Wisły zapomocą mostu kolejowego; kompleks domów oficerskich na Pradze, odbudowa kość. św. Ignacego w Wilnie (1926).

Wędzidełko, frenulum, w anat. nazwa pionowych, cienkich fałdów skóry lub błony śluzowej, mieszczących się zazwyczaj w linji środkowej ciała i stanowiących przejście skóry wzgl. śluzówki z jednego narządu na drugi. Należą tu np.: w. napletka prącia (fr. praeputi penis) i w. łechtaczki (fr. clitoridis); w. warg sromowych (fr. labiorum pudendi), istniejące u kobiet, które jeszcze nie rodziły; w. języka (fr. linguae); w. wargi górnej i dolnej (fr. labii superioris resp. inferioris).

Wędzidło, żelazna część munsztuka, którą zakłada się koniowi w pysk dla łatwiejszego kierowania nim; w. krygowe używane było dla koni o twardych pyskach.

Węgiel (Carboneum), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 12,00; występuje w trzech postaciach: 1) diament, bezbarwny, krystalizuje się w układzie regularnym, ciężar właśc. 3,51; 2) grafit, szaro-czarny, krystaliczny układu heksagonalnego, ciężar właśc. 2,2—2,3; 3) amorfny (bezpostaciowy), barwy czarnej. Temp. wrzenia w. wynosi ponad 3.600°; przy zwykłem ciśnieniu ogrzewany, ulatnia się nie topiąc. W związkach chemicznych występuje zwykle jako pierwiastek czterowartościowy (CX_4), w niektórych przypadkach tylko jako dwuwartościowy (np. tlenek węgla CO) i trójwartościowy (np. trójfenylometyl). W przyrodzie jest bardzo szeroko rozpowszechniony; występuje we wszystkich trzech postaciach; niektóre węgle kopalniane (bezpostaciowe) zawierają do 100% czystego węgla (szungit). Określenie w. jako pierwiastka chemicznego zawdzięczamy Lavoisier'owi.

Węgiel brunatny, lignit, substancja roślinna niezupełnie zwęglona, zajmuje pośrednie miejsce między torfem i węglem kamiennym; w Polsce częsty w utworach trzeciorzędowych w Poznańskiem, na Pomorzu, Podolu i Wołyniu.

Węgiel drzewny, ob. carbo.

Węgiel kostny, ob. kostny węgiel.

Węgiel zwierzęcy, ob. carbo.

Węgielnica, ob. ekierka.

Węgielny kamień, kamień lub cegła włożona we fundament narożnika (węgła), będąca zazwyczaj symbolem rozpoczęcia robót przy danej budowli; przy tej sposobności zwykle wkładają ku wieczystej pamięci i zamurowywują w stosownym otworze dokumenty (historję budynku, poświęcone przedmioty, pieniądze etc.). W przenośnik. w. oznacza: główną zasadę, podstawowy warunek.

Węgierka, ob. Prunus.

Węgierska Górka, w. w pow. żywieckim (woj. krakowskie), u stóp Baraniej Góry, 406 m. n. p. m., letnisko; zakł. suchej destylacji drzewa.

Węgierska literatura. Pierwsze kroniki, tzw. Codex Vindobonensis oraz kronika Kézai'a, były pisane po łacinie (XII—XIII w.). Pierwszym pomnikiem języka madziarskiego jest „Mowa pogrzebowa" (1229). Istniały pieśni pobożne (o Bogarodzicy, o św. Stefanie, o św. Władysławie), pieśni historyczne (o królu Macieju, o podboju Panonji), legendy o świętych prozą ułożone (o św. Małgorzacie, o św. Katarzynie, o św. Franciszce). Ruch reformacyjny husycki, a potem kalwiński wywołał żywy ruch literacki. Maciej Korwin w 1473 założył pierwszą drukarnię. Komjáti, G. Mizsér, J. Silvester 1530—1540 przekładali różne części Pisma św., około 1570 Heltai z Siedmiogrodu zebrał całość Biblji po węgiersku i wydał ją w druku. Silvester wydał pierwszą gramatykę węgierską (1539), Mizsér „Słownik" (1539) oraz „Bajki Ezopa". Heltai napisał „Kronikę Węgier", „Pieśni historyczne" i przełożył łacińską księgę praw Verböczy'ego. W 1590 nowy przekład Biblji wydał kalwin Kaspar Károlyi. Molnár przełożył „Institutio" Kalwina, Katona ułożył „Śpiewnik modlów protestanckich" (1636) i wydał „Gramatykę". Reakcję katolicką wyobraża kaznodzieja Piotr Pázmány (1570—1637), jezuita. Za jego sprawą wyszedł nowy katolicki przekład Biblji (1626). Poezja świecka, Sebastjan Tinódi (1510—57) przekładał Boccaccia i Gesta Romanorum, napisał poemat „Toldi" z podań o Herkulesie węgierskim; Mikołaj Zrinyi (1620—64) na wzór Tassa ułożył poemat „Zrinyada", gdzie opisał czyny swego dziada w wojnie z Turcją; Walenty Balassi (1541—1594), twórca języka, prozodji i strof poetyckich. „Pieśni kuruczów", tj. buntowników z epoki Rakoczego w początkach XVIII w. są bezimienne. W końcu XVII w. rozwinął się teatr węgierski (M. Balassa „Pluton i Jowisz"). Proza. Jan Cseri (1625—61) ułożył „Encyklopedję węgierską"; Jan Szalárdi „Żałosną kronikę Węgier"; M. Cserei „Historję Siedmiogrodu". Jan Kemény († 1667), M. Bethlen († 1716) pisali pamiętniki. W początkach XVIII w. pisano przeważnie po łacinie pisma religijne, historyczne, prawne. Bél († 1749) pisał o języku scyto-madziarskim, Pray († 1801) o Hunnach i Węgrach. Stefan Katona zebrał monumenta historji węgierskiej (40 t.). W poezji zapanował smak francuski. G. Bessenyey († 1811) napisał dramat pseudoklasyczny „Agis"; A. Báróczy tłumaczył Calprénède'a i Marmontela. Niektórzy, jak hr. Teleki lub Fekete pisali po francusku. Péczeli († 1792) tłumaczył Woltera. P. Ányos i Dayka wzorowali się na Horacjuszu. Klasycyzm uprawiali Kazinczy, Bacsányi, Szabó (autor sztuki „Król Matjasz" w duchu liberalnym). Zamyka tę epokę i nową rozpoczyna Aleksander Kisfaludy (1772—1844), zwany węgierskim Petrarką. Na Klopstocku wzorowali się Virág, Berzsenyi, Baróti i in., jednocześnie naśladując Rzymian. Dugonics napisał pierwszą powieść „Etelka Pálóczi", epos o Hunyadym; Gvadányi († 1801) powieść o Beniowskim. Csokonai († 1805) w poemacie „Dorota" naśladował styl Pope'a. Kazinczy (1759—1831) dużo przekładał z języków obcych, zreformował (stworzył) nowoczesny język węgierski; w wierszach trzymał się wzorów rzymskich z odcieniem nowoczesnym. Z jego uczniów Vitkovich († 1829) pierwszy pisał w tonie ludowym, Szemere († 1861) pierwszy pisał sonety; Döbrentei tłumaczył Szekspira; Kármán († 1795) napisał „Fanny", powieść w stylu Wertera. Romantyzm zapoczątkował Karol Kisfaludy (1788—1830), liryk, epik, komedjopisarz, dziennikarz. Józef Katona († 1830), napisał tragedję historyczną „Bánk bán". Sztuki ludowe pisali Czakó i Obernyik († 1855). M. Vörösmarty, autor eposów i tragedyj; Jan Arany (1817—82), autor wielkiej epopei „Toldi" i licznych ballad oraz Aleksander Petőfi (1822—49), poeta-żołnierz, Jan Garay (1812—53), autor „Janka Urlopnika"; Paweł Gyulay (1829—1909), Karol Szász (tłu-

macz obcych poetów), I. Lévay, Józef Kis (* 1843), Tompa, Tóth, Vajda. Literatura dramatyczna. E. Madách (1823—64) napisał „Tragedję człowieka"; Dóczi, Szigligeti pisali liczne sztuki, Grz. Csiky (* 1842) i Stefan Toldy (1844—79) tragedje i komedje. Powieść. Mikołaj Jósika (1795—1865), węg. Walter Scot; J. Eötwös (1813—71), powieści obyczajowe („Notarjusz"); Andrz. Fáy († 1864), romans obyczajowy („Dom Bélteky"). Pálffy, Degré, Mikszatt, M. Werner, L. Abonyi, K. Abrányi, F. Herzeg, G. Gárdonyi, Viktor Rakoti, Bársony, Ambrus, Pekár, Szivós, Kabos. Poeci ostatniej doby (1879—1915): L. Tolnai († 1902), Wład. Arany († 1898), Em. Ábrányi, Alex. Endrödi, A. Kozma, J. Vargha, M. Szabolcska, Ed. Jakab, L. Bartók († 1902), J. Reviczky († 1889). Najmłodsi: L. Palagyi (* 1866), G. Szilágyi (* 1875), Andr. Ady (* 1877), Dezydery Kosztolányi (* 1882) i Juljusz Juhász (* 1883).

Węgierska muzyka różni się bardzo mało od cygańskiej, z którą ma wspólną gamę (a-h-c-dis-e-f-gis-a), wspólną homofoniczność (całkowitą przewagę melodji) i wspólną szczupłość harmonji. Typowa rytmika węgierska polega na krótkości pierwszej (silnej) nuty w takcie, po której druga (słaba) występuje z nienormalnym akcentem. Zakończenie każdej w. melodji jest tak charakterystyczne, że nie dałoby się w żadnej innej melodji zastosować. Taniec węgierski czardasz składa się z dwóch części: powolnej (Lassan) i żywej, wesołej (Frisha). Obie są w takcie 2/4. Takt 3/4 obcy jest muzyce w. W sztuce ogólnoświatowej rapsodje w. Liszta i tańce w. J. Brahmsa reprezentują typ węgierski. Węgrzy posiadają wybitnych kompozytorów: wśród dawniejszych pierwsze miejsce zajmują Erkel i Hubaj, wśród najnowszych Bela Bartok i Zoltan Kodaly.

Węgierska Zofja (Kamińska Bronisława), literatka, * 1825, † 1869; przebywała w Paryżu, skąd przysyłała kroniki literackie do „Czasu", „Bibl. Warszawskiej" i in.

Węgierski Andrzej, dziejopisarz i kaznodzieja protestancki, * 1600, † 1649; rektor szkoły w Lesznie, senjor zborów ewangelickich dystryktu lubelskiego; napisał: „Systema historico-chronologicum ecclesiarum slavonicarum" (1652), „Kaznodzieja osobny, domowy i zborny" (1646) i in.

Węgierski Kajetan, poeta, * 1755, † 1787; od 1779 we Włoszech, Ameryce, Anglji i Francji; napisał: „Organy", „Portrety pięciu Elżbiet", „Kataryneida", „Pisma wierszem" i in.

Węgierski Tomasz, kaznodzieja ewangelicki, * 1587, † 1653; minister zboru braci czeskich, 1626 superintendent zborów małopolskich wyznania helweckiego; napisał: „Asymbolum Socinianorum tj. o przedniejszych powszechnej apostolskiej wiary cząstkach" (1630), „Assertiones theologicae contra Missae sacrificium" (1617) i in.

Węgierski Wojciech, brat Andrzeja i Tomasza, kaznodzieja zboru w Krakowie, * 1604, † 1660; napisał: „Antidotum albo lekarstwo duszne przeciwko apostazjom i odstąpieniu od prawdy" (2 wyd., 1750), „Rozprawa o stateczności" (1622), „Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego" (wyd. 1817).

Węgla dwutlenek, ob. dwutlenek węgla.

Węgla siarczek, związek organiczny CS_2; ciecz prawie bezbarwna, silnie załamująca światło, o zapachu eterycznym, temp. topn. 112⁰, temp. wrzenia 46⁰, ciężar wł. 1,262 (20⁰). Zapala się łatwo; jest trujący. Obszerne zastosowanie do ługowania olejów z nasion itp.

Węgla tlenek, związek nieorganiczny CO; gaz bez barwy i zapachu, temp. wrzenia — 190⁰, gęstość 0.967 (powietrza = 1); w wodzie rozpuszcza się trudno. Powstaje często podczas niecałkowitego spalania się węgla w piecach; bardzo trujący; 10 cm^3 na 1 kg. wagi ciała wystarcza do sprowadzenia śmierci zwierzęcia.

Węgla tlenosiarczek, ob. tlenosiarczek węgla.

Węglan sodu, ob. sodu węglan.

Węglan wapnia, ob. wapnia węglan.

Węglany, sole kwasu węglowego; kw. węglowy, jako dwuwartościowy, tworzy dwa szeregi soli: normalne X_2CO_3 i kwaśne $XHCO_3$. Z wyjątkiem węglanów sodu, potasu, rubidu, cezu, talu (jednowartościowego) i amonu, pozostałe trudno lub wcale nie rozpuszczają się w wodzie.

Węglarze, ob. carbonari.

Węgleński Franciszek, minister sprawiedliwości za Królestwa Kongresowego, * 1766, † 1820; komisarz rządu Księstwa Warszawskiego dla urządzenia odłączonych od Austrji departamentów, 1819 minister.

Węgleński Jan, brat poprz., minister skarbu po Matuszewiczu za Królestwa Kongresowego 1819—21, † 1835.

Węglik krzemowy, ob. karborund.

Węglik wapnia, ob. karbidy, wapnia węglik.

Węgliki, ob. karbidy.

Węglowodany, wodany węgla, związki organiczne, aldehydo-alkohole lub ketono-alkohole o charakterystycznej grupie — CHOH. oraz CO. — Nazwa ta pochodzi stąd, że większość tych związków daje się wyrazić przez wzór $C_n(H_2O)_n$ więc jakby składających się z wody i węgla. Do w. należą cukry, krochmal i in. bardzo ważne związki; w ustrojach zwierzęcych służą jako materjał spalinowy (energetyczny: 1 gr. cukru gronowego wyzwala przy spalaniu 4,1 kaloryj); jako materjał zapasowy (glikogen w wątrobie i mięśniach); przetwarzają się w tłuszcze; regulują spalanie tłuszczów, zapobiegając powstawaniu z nich szkodliwych niedopałków materji, tzw. ciał acetonowych: acetonu, kwasu acetooctowego itd.

Węglowodory, związki węgla z wodorem; rozróżniamy następujące grupy w.: 1) tłuszczowe (alifatyczne), o łańcuchu otwartym

(nazwa pochodzi stąd, że do tej grupy należą tłuszcze i związki z nich otrzymywane); 2) pierścieniowe (cykliczne), o zamkniętym łańcuchu węglowym. Do grupy pierwszej zaliczamy: parafiny, alkileny lub olefiny i w. szeregów acetylenu (o wiązaniu potrójnem) oraz allenu i winylu (dwuolefiny, o dwóch wiązaniach podwójnych). Do grupy drugiej należą: wielometylenowe w., tzw. nafteny, nasycone związki tłuszczowe pierścieniowe i aromatyczne w., benzol i jego pochodne, oraz w. o kilku skondensowanych pierścieniach benzolowych, np.: naftalina, antracen, fenantren itd. Nazwa aromatyczne pochodzi stąd, że liczne pochodne benzolu posiadają przyjemną woń.

Węglowodory aromatyczne, ob. węglowodory.

Węglowodory nasycone, ob. węglowodory.

Węglowodory nienasycone, związki organiczne tłuszczowe, posiadające w łańcuchu węglowym podwójne lub potrójne wiązania. Odróżniają się od w. nasyconych zdolnością łatwego przyłączania różnych atomów bądź grup atomowych, przyczem w. n. przechodzą w związki nasycone.

Węglowy kwas, roztwór wodny dwutlenku węgla; posiada własności słabego kwasu.

Węglowy okres, węglowy system albo karbon, nazwany tak od olbrzymich ilości węgla kamiennego, które znajdują się w pokładach tego systemu. Wyróżnia się w o. w. dwa piętra: dolne, wykształcone jako wapień węglowy (kulm), i górne lądowe z pokładami węgla, zwane karbonem produktywnym. W systemie karbońskim znajdujemy po raz pierwszy obfite resztki roślin lądowych, jakkolwiek w dewonie już nie są rzadkie; rośliny, z których powstał węgiel, są to drzewiaste skrzypy, olbrzymie paprocie, widłaki i in.

Węglowski Romuald, dr. med., * 1877; prof. chirurgji na Uniw. Lwowskim; liczne prace specjalne, m. in. „Chirurgja operacyjna" (podręcznik uniw.).

Węgobork (niem. Angerburg), m. pow. na Mazowszu Pruskiem w rej. gąbińskiej (Prusy Wschodnie), nad rz. Węgorapią, 7.600 mieszk.; zakład dla głuchoniemych.

Węgorapia (niem. Angerapp), rz. w Prusach Wsch., odpływ jeziora Mamry, tworzy powyżej m. Wystrucia wraz z Pisą rz. Pregołę.

Węgornie, jazy bite przy młynach i upustach dla połowu węgorzy.

Węgorz, Anguilla anguilla, ryba z rodziny Anguillidae; rząd Apodes, podgromada Teleostei (kostnoszkieletowe). Ciało obłe, wężowato wydłużone (ilość kręgów 114), w okolicy ogona bocznie spłaszczone. Długość samców 40—45 cm., samic do 120 cm. Ubarwienie oliwkowo-zielonkawe. Skóra gruba, obfitująca w gruczoły śluzowe, okryta drobnemi łuskami. Głowa podłużna o wystającej szczęce dolnej. Oczy małe, żółte, umieszczone nad kątami pyszczka. Płetwy piersiowe osadzone tuż za otworami skrzelowemi, grzbietowa i podogonowa sięgają końca ogona, łącząc się z zaokrągloną płetwą ogonową. Płetw brzusznych brak. Żyje w rzekach zlewiska Atlantyku, Morza Śródziemnego, Północnego i Bałtyku. Brak go w zlewiskach Morza Kaspijskiego, Czarnego i Białego. Tryb życia nocny, dzień spędza zagrzebany w mule. Żywi się małemi rybkami, robakami i larwami owadów. Należy do ryb wędrownych; w jesieni osobniki dojrzałe opuszczają rzeki i dążą do morza, kierując się ku zachodniej części Atlantyku, gdzie między 22⁰—30⁰ szerokości północnej, a 48⁰—65⁰ dług. zachodniej znajdują się obszary tarła i wylęgania się larw. Stadjum larwalne, opisane pierwotnie pod nazwą Leptocephalus brevirostris, jako odrębny rodzaj ryb, odznacza się lancetowatą postacią i szklistą przezroczystością ciała. Młode larwy (ok. 7 mm. dług.) w ciągu pierwszego lata dorastają do 25 mm. dług. i rozpoczynają wędrówkę ku Europie. W trzecim roku życia dorastają do 75 mm. dług. i dochodzą do wybrzeży europejskich. W jesieni tegoż roku przechodzą metamorfozę, przekształcając się w przezroczyste węgorzyki, zwane elwersami. Na wiosnę elwersy rozpoczynają masową wędrówkę do rzek, posuwając się daleko w górę i przezwyciężając wszelkie przeszkody. Wędrówki te noszą nazwę montata u włoskich, wzgl. montée u francuskich rybaków. Pobyt w wodach słodkich trwa do lat 20, przyczem węgorze stopniowo osiągają dojrzałość płciową. Dojrzałe ryby znowu podążają ku morzu.

Węgorzyniec, wielki niewód, sporządzony z bawełny, używany do połowu śledzi rzecznych (sielawek), tzw. bretlingów (Clupea sprottus).

Węgrów, m. pow. (woj. lubelskie), nad rz. Liwcem, 8.500 mieszk.; garbarnie.

Węgry (Magyarország, łac. Hungaria), królestwo konstytucyjne w płd.-wsch. Europie, 92.916 km^2, 8,200.000 mieszk. (do 1918 część składowa monarchji austrj.-węg., tzw. Zalitawja, 282.870 km^2, 18.300.000 mieszk.); obejmuje niziny naddunajskie, tzw. Wielką i Małą nizinę węgierską, i płd. łańcuchy Karpat centralnych (Matra i Hegyala); nizina węgierska, niegdyś stepowa, pokryta lesem, jest jedną z najurodzajniejszych: uprawa pszenicy, kukurydzy i tytuniu; chów bydła i nierogacizny; na stokach gór uprawa winnej latorośli (wina tokajskie); przemysł: młynarstwo, cukrownictwo, abr. maszyn, włókiennictwo, wyroby metalowe, koncentruje się w Budapeszcie i okolicy; handel z Czechosłowacją, Austrją, Jugosławją i Polską; wywóz zboża, mąki, tytuniu, wina, bydła, skór i mięsa; dług. linij kol. 7.052 km., stol. Budapeszt; 4 uniwersytety i 1 politechnika. Dzieje W. rozpoczynają się w ostatniem dziesięcioleciu IX w., kiedy Węgrzy pod dowództwem Arpada zdobyli Panonję; stąd podejmowali wyprawy rabunkowe do krajów sąsiednich, rozbili państwo wielkomorawskie i zagrozili posiadłościom niemieckim; po klęsce nad Lechem (955) zostali zmuszeni do pozostania w Panonji. W okresie rządów Gejzy 972—997 i jego syna, Stefana święte-

Węgry.

go 997—1038, zostało wprowadzone chrześcijaństwo, przyczem Stefan dostał od papieża tytuł królewski i tytuł króla apostolskiego. Za rządów Władysława I 1077—95 i Kolomana 1095—1114 W. podbili i zajęli Chorwację, Slawonję i Dalmację; w XII i XIII w. rozwijać się zaczęła na większą skalę kolonizacja niemiecka. Na Andrzeju III wygasła linja męska Arpadów (1301); po krótkotrwałem panowaniu Wacława II czeskiego 1301—05, tron węgierski zajął Karol Robert andegaweński 1307—1342, po nim syn jego Ludwik 1342—82, od 1370 król Polski. Przez córkę Ludwika, Marję, Węgry objął w 1387 jej mąż, Zygmunt luksemburski, który panował do 1437, poczem tron przeszedł w ręce Albrechta Habsburga do 1439 a następnie Władysława Jagiellończyka 1440—1444. Po klęsce warneńskiej 1444 rządził Jan Hunyady jako gubernator 1446—1453; od 1458 królem został Maciej Korwin, jego syn (do 1490). Po śmierci Macieja Węgrzy powołali na tron Władysława, syna Kazimierza Jagiellończyka 1490—1516; syn i następca Władysława, Ludwik, zginął w bitwie z Turkami pod Mohaczem (1526); królem węgierskim, na mocy umów Habsburgów z Zygmuntem Starym, został Ferdynand Habsburg 1526—1564; część Węgier znalazła się pod panowaniem tureckiem. XVI i XVII w. wypełniły walki z książętami siedmiogrodzkimi, popieranymi przez Turcję, i z tą ostatnią. Zwycięstwo Sobieskiego pod Wiedniem 1683 umożliwiło cesarzowi Leopoldowi zajęcie Budy w 1686. W 1688 sejm w Preszburgu uznał dziedziczność korony węgierskiej w dynastji Habsburgów. Pokojem karłowickim 1699 Turcja zrzekła się panowania nad Węgrami i Siedmiogrodem; pozostałe terytorja (Banat) zajęto 1718. Stosunek W. do Austrji, dobry w XVIII w., zaczął się zaostrzać w XIX w. i doprowadził do ruchu opozycyjnego (Széchényi, Batthyány, Kossuth) i do wybuchu rewolucji 1848—49 (ob. rewolucja 1848). Po stłumieniu rewolucji oderwano od W. kraje koronne, dopiero w 1860 powrócono do dawniejszego stanu rzeczy; sprawy sporne uregulowano w 1867 (zasada dualizmu monarchji austro-węgierskiej). Stosunki wewnętrzne komplikowały się wskutek stałej madziaryzacji ludności słowiańskiej (Słowaków, Serbów, Chorwatów) i rumuńskiej (w Siedmiogrodzie). 11 listopada 1918 ogłoszono na Węgrzech republikę, jednocześnie wkroczyły wojska czeskie, rumuńskie i serbskie, zajmując ziemie słowiańskie i rumuńskie. W 1919 prezydent republiki Karolyi oddał władzę komunistom (Bela Khun, ob.), 5 sierpnia zajęły Budapeszt wojska rumuńskie i pozostały tu do listopada 1920. Zgromadzenie Narodowe ogłosiło W. królestwem, regentem na czas bezkrólewia wybrano admirała Horthy'ego. 24. VI. 1920 W. podpisały traktat w Trianon, na mocy którego utraciły prawie 73% dawnego obszaru i 77,6% ludności na rzecz Czechosłowacji, Rumunji i Jugosławji. Po nieudanej próbie powrotu na Węgry ces. Karola (jesień 1921), W. zmuszone zostały do ustawowej detronizacji Habsburgów. 18. IX. 1922 W. zostały przyjęte do Ligi Narodów.

Węgrzecki Stanisław, prawnik, * 1765, † 1845; 1794 prezydent m. Warszawy, nast. prezes trybunału handlowego.

Węgrzy, właśc. Madziarzy, lud należący do grupy fińsko-ugryjskiej, szczepu uralsko-altajskiej, zmieszany częściowo z Germanami i Słowianami; przybył do Europy w czasie wędrówek ludów i osiedlił się na nizinie, zw. od nich węgierską. Wprowadziwszy z końcem X w. chrześcijaństwo, przyjął cywilizację zach. i wszedł w obręb narodów kulturalnych Europy; ok. 10,000.000 głów, z czego w dzis. Węgrzech żyje ok. 7,000.000 a w Czechosłowacji, Jugosławji i Rumunji po 1,000.000.

Węgrzyn Józef, artysta dramatyczny; * 1884; odtwórca ról wielkiego repertuaru; jeden z czołowych artystów Teatru Narodowego.

Węgrzynowicz Antoni, pisarz teologiczny i kaznodzieja, * 1657, † 1721; prowincjał reformatów; napisał: „Kazań niedzielnych ksiąg dwie" (1708—14), „Nauki o czterech rzeczach ostatecznych" (1714) i in.

Węzeł (astr.), jeden z elementów orbit ciał niebieskich, punkt przecięcia się płaszczyzny orbity planety lub komety z płaszczyzną ekliptyki; rozróżniamy w. górny i dolny, kiedy ciało niebieskie przechodzi z półkuli południowej na półkulę północną, mamy w. górny i naodwrót. W. oznaczamy symbolami ☊ (w. górny) i ☋ (w. dolny).

Węzeł, miara długości, używana w żeglarstwie na oznaczenie szybkości okrętu, ok. 15 m.; szybkość oblicza przyrząd zw. log.

Węzeł gordyjski, ob. Gordjusz.

Węzeł życia, noeud vital, point vital, nazwa ośrodka nerwowego, znajdującego się na dnie IV-ej komory mózgu. Ukłucie tego miejsca za pomocą szpilki, powoduje natychmiastową śmierć z uduszenia, dzięki zahamowaniu czynności nerwu błędnego (nervus vagus).

Węzły, ob. falowy ruch.

Węże, ob. Ophidia.

Wężojad sępolan, ob. Serpentarius secretarius.

Wężowidła, ob. Ophiuroidea.

Wężownica, to samo, co linja spiralna.

Wężownik, gwiazdozbiór; gwiazdy zmienne U (od 6 do 6.8 wielk., typu Algola) i Y; liczne gwiazdy podwójne, mgławice i skupienia gwiazd. W latach 1604 i 1848 w gwiazdozbiorze W. gwiazdy nowe. Najjaśniejsza gwiazda α 2.1 wielkości w odległości 44 lat świetlnych (paralaksa = 0".074).

Wężów jad, bliżej niezbadane substancje trujące, pochodzenia niebiałkowego, wytwarzane w tzw. gruczołach jadowych i wydzielane nazewnątrz zapomocą zębów jadowych, łączących się z ujściem gruczołów jadowych. Według Koberta jad w. powoduje miejscowe zmiany zapalne w miejscu ukąszenia, zmiany we krwi (hemoliza, ob.), zmiany w ośrodkowym układzie nerwowym (porażenie ośrodka oddechowego i naczyniowego, porażenie mięśni poprzecznie prążkowanych). Najniebezpieczniejsze są ukąszenia indyjskiego okularnika

(Naja tripudians. „Kobra") i płd.-amerykańskiego grzechotnika (Crotalus horridus). Pyton (Python molurus, Azja płd., wyspy Malajskie) i dusiciel (Boa constrictor, Ameryka Płd.) nie wydzielają jadu, szkodliwego dla ludzi. W Indjach brytyjskich umiera rocznie do 22.000 ludzi od ukąszenia wężów (przy ogólnem zaludnieniu 225 miljonów, statystyka z lat 1903—05). Wśród przedstawicieli naszej fauny mamy tylko jednego jadowitego w.: żmiję Pelias (Vipera) berus. Ukąszenie żmiji powoduje przeważnie objawy miejscowe, niekiedy objawy ogólne: niepokój, zapaść (collaps), gorączkę, przyśpieszenie i utrudnienie oddechu. U dorosłych ukąszenie żmiji rzadko kończy się śmiercią.

Wężyk Franciszek, poeta i pamiętnikarz, * 1785, † 1862; poseł na sejm, senator, 1857—59 prezes Tow. Naukowego Krakowskiego; oprócz przekładów Sofoklesa („Edyp") i Wergiljusza („Eneida"), poemata „Okolice Krakowa" (1820), napisał tragedje: „Gliński" (1821), „Barbara Radziwiłłówna" (1822), „Bolesław Śmiały" (1822) i in.; pamiętnik „Powstanie Królestwa Polskiego w r. 1830 i 1831" (ogłoszony 1895).

Wężyk-Rudzki Jan, ob. Rudzki-Wężyk Jan.

Wężyk-Widawski Piotr, ob. Widawski-Wężyk Piotr.

Wężymord, ob. Scorzonera.

Wgłębna woda, to samo, co woda zaskórna.

Whartona galareta, W. śluz, miękka galaretowata substancja, złożona z jednolitej tkanki mezenchymatycznej, otaczająca wszelkie utwory, wchodzące w skład sznura pępowinowego (funiculus umbilicalis) u ssaków.

Whartoni gelatina, ob. Whartona galareta.

Wheatstone Charles, fizyk angielski, * 1802, † 1875; początkowo mechanik, później prof. Kings College w Londynie; skonstruował wiele przyrządów m. in. stereoskop (1832); podał wiele metod badania ilościowego.

Wheatstone'a mostek, specjalnie złożony obwód prądu elektrycznego, służący do mierzenia oporu elektrycznego przewodników.

Wheeling, m. w stanie Wirginji zach. (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Ohio, 56.300 mieszk.; kop. węgla, wielkie piece, stalownie.

Whewell William, przyrodnik i filozof angielski, * 1795, † 1866; usiłował uzasadnić na drodze historji nauk słuszność podstawowych koncepcyj filozoficznych Kanta; napisał: „History of the Inductive Sciences" (1837) i „Philosophy of the Inductive Sciences, founded upon their History" (1840).

Whickham, m. w hr. Durham (Anglja), nad rz. Derwent, 19.200 mieszk.; przemysł stalowy, papierniczy i chemiczny.

Whigowie, ob. liberalizm polityczny.

Whisky, wódka angielska typu przepalanek, zawiera 46—62% alkoholu.

Whistler Mac Neill, malarz amerykańsko-angielski, * 1834, † 1903; członek szkoły prerafaelitów; dzieła: portrety Carlyle'a, miss Alexander, Duret'a; „Paryż", „Tamiza", „Wenecja" i in.

Whitby, m. portowe w hr. York (Anglja), przy ujściu rz. Esk do m. Północnego, 12.500 mieszk.; kąpiele morskie; połów śledzi.

White Andrew Dickson, historyk i dyplomata amerykański, * 1832, † 1918; prof. uniwersytetu w Michigan, 1879—81 poseł w Berlinie, 1892—94 w Petersburgu, 1897—1902 w Berlinie; napisał: „The New Germany" (1882), „Seven great statesmen" (1910) i in.

White House (ang.), „Biały Dom", siedziba prezydenta Stanów Zjedn. w Waszyngtonie.

White Mountains, część Apalachów w stanie N. Hampshire (St. Zjedn. Am. Płn.); szczyt Washington Mount 1918 m. wys. z obserwatorjum meteorologicznem.

White Plains, m. w stanie N. Jorku (St. Zj. Am. Płn.), 21.100 mieszk.

White River, nazwa dwóch rzek w St. Zj. Am. Płn.: 1) pr. dopływ rz. Mississippi, dług. 1.280 km.; 2) pr. dopływ rz. Missouri, dług. 530 km.

Whiteboys (ang. biali chłopcy), tajny związek irlandzki, założony 1760; składał się z robotników rolnych i drobnych dzierżawców, mszczących się na angielskich właścicielach ziemskich i urzędnikach za złe obchodzenie się z nimi.

Whitechapel (ang.), najuboższa dzielnica Londynu we wsch. części miasta, 67.500 mieszk.

Whitefield George, współzałożyciel sekty metodystów, * 1714, † 1770; 1741 odłączył się z garstką stronników od Wesleya.

Whitehaven, m. port. w hr. Cumberland (Anglja płn.-zach.), nad m. Irlandzkiem, 20.000 mieszkańców; kop. węgla, przemysł metalurg.

Whitley and Monkseaton, m. w hr. Northumberland (Anglja), nad m. Północnem, 22.300 mieszkańców.

Whitman Walt, demokratyczno-chrześcijański poeta amerykański, * 1819, † 1892; napisał: „Drum-Taps", „Democratic vistas" i in.

Whitney, góra w Sierra Nevada w Kalifornji, 4.426 m.

Whittier John Greenleaf, poeta amerykański, * 1807, † 1892; napisał: „Snow bound" (1866), „Songs of labour", „Voices of freedom", „At sundown", „The barefoot boy" i in.

Whittington and Newbold, ob. Newbold and Dunston.

Whitworth Joseph, mechanik angielski, * 1803, † 1887; właściciel fabryki w Manchester; udoskonalił budowę armat, wyrób stali, śrub okrętowych itd.

Whymper Edward, podróżnik angielski, alpinista, * 1840, † 1911; pierwszy wdarł się na Mont Pelvoux we Francji (3.954 m.) i na Matterhorn w Szwajcarji; 1867 i 1872 podróże po Grenlandji i Kordyljerach, napisał: „Scrambles amongst the Alps in the years 1860—69" (1871), „Chamonix" (1896) i in.

Wiaczesław Władimirowicz, syn Wł. Monomacha, w. ks. kijowski; 1106 brał udział w wyprawie na Połowców, 1113 otrzymał księstwo smoleńskie (wspólnie z bratem Glebem), 1125 ks. turowskie (na Polesiu); 1129 zdobył

Izasław, 1132 otrzymał ks. perejasławskie, 1142 znów ks. turowskie, 1149 i 1151 uzyskał tron wielkoksiążęcy w Kijowie; † 1154.

„Wiadomości Brukowe“, pismo satyryczno-obyczajowe i społeczno-polityczne, wydawane 1816—22 w Wilnie, organ Tow. „Szubrawców“; wychodziły pod red. Em. Lachnickiego, Kontryma, Szymkiewicza i Ant. Marcinkowskiego.

„Wiadomości Literackie“, tygodnik, wydawany w Warszawie przez M. Grydzewskiego od 1924, poświęcony sprawom poezji i literatury.

„Wiadomości Statystyczne“, dwutygodnik wydawany w Warszawie przez Główny Urząd Statystyczny od 1923, zawiera najnowsze rezultaty badań tego urzędu.

Wiadukt, ob. most.

Wialnia, przyrząd do oczyszczania zboża od różnych przymieszek.

Wianek maciczny, ob. pessarium.

Wiano, posag, jaki żona wnosi mężowi.

Wiara, w znaczeniu religijnem cnota nadprzyrodzona, przez którą mocno wierzymy w Boga i we wszystko, co nam objawił.

Wiardunek (ferton), dawna moneta, czwarta część grzywny; w XIV w. zawierał 12 groszy.

Wiary symbol, ob. symbol wiary.

Wiatka, m. gub. (Rosja płn.), nad rz. Wiatką, 25.000 mieszk.; gub. wiacka, 105.597 km², 2,052.000 mieszk., była za czasów carskich miejscem zesłania dla przestępców politycznych.

Wiatka, pr. dopływ rz. Kamy w gub. wiackiej (Rosja płn.), dług. 1.142 km., żeglowna.

Wiatr, ruch powietrza, powstający wskutek niejednostajnego ogrzewania się i wilgotności atmosfery; wśród prądów powietrznych największą rolę odgrywają pasaty, prądy biegunowe i musony, oraz lokalne w. jak foehn, sirocco, mistral, wiatr halny itp.; zależnie od siły w. rozróżniamy wichry, huragany, cyklony, trąby powietrzne itp.; szybkość wiatru, ob. Beaforta skala.

Wiatr, w myślistwie, węch, właściwy danemu zwierzęciu; ob. pach.

Wiatr halny, ob. foehn.

Wiatrak, ob. młyn.

Wiatromierz, to samo. co anemometr.

Wiatropędne środki, carminativa, środki, ułatwiające wydalanie gazów, nagromadzonych w jelitach: koper, anyż, mięta itp.; działają prawdopodobnie przez wywoływanie zwiotczenia mięśniówki jelit.

Wiatropylne rośliny, ob. zapylenie.

Wiatrów róża, ob. róża wiatrów.

Wiatrówka, strzelba powietrzna, wyrzucająca pocisk zapomocą działania zgęszczonego powietrza.

Wiatycze, plemię Słowian wschodnich, według informacyj kronikarza Nestora pochodzenia lechickiego, obejmowało grody: Briańsk, Kozielsk i in.; w XI w. terytorjum plemienia stało się księstwem dzielnicowem.

Wiatyk (łac. via — droga), nazwa Komunji św. przyjmowanej przez chorego na łożu śmiertelnem.

Wiaziemskij Piotr, książę, poeta rosyjski, * 1792, † 1878; pisał pieśni, elegje, listy poetyckie, satyry, krytyki literackie; przekładał utwory Mickiewicza i Krasickiego.

Wiazyń, m-ko w pow. wilejskim (woj. wileńskie), 500 mieszk.

Wiaźma, l. dopływ Dniepru w Rosji zach., dług. 96 km.

Wiaźma, m. pow. w gub. smoleńskiej (Rosja zach.), nad rz. W., 21.000 mieszk.; garbarnie, fabr. pierników tzw. „wiaziemskich“; w XIII w. stolica księstwa dzielnicowego, 1403 zdobyta za Witolda, w. ks. litewskiego, w posiadaniu Litwy do 1494; Polska posiadała ją od 1611 do 1634.

Wiąd rdzenia, ob. tabes dorsalis.

Wiąz, ob. Ulmus.

Wiązadło, ob. ligamentum.

Wiązanie azotu, pobieranie (przyswajanie) azotu atmosferycznego przez pewne rodzaje bakteryj i wytwarzanie z niego związków, stanowiących pokarm wszystkich organizmów roślinnych. Do bakteryj azotobierczych należą: Bacillus (Rhizobium) radicicola, żyjące w bulwach korzeniowych roślin motylkowatych (stąd rośliny te, jako przysparzające ziemi azotu, zasiewane są na tzw. nawóz zielony), oraz pewne bakterje gleby, np. Clostridium Pasteurianum, Azotobacter chroococcum.

Wiązka, w geom. zbiór wszystkich prostych i płaszczyzn, przechodzących przez dany punkt — w. właściwa; zbiór wszystkich prostych i płaszczyzn, równoległych do danej prostej — w. niewłaściwa. Jeżeli rozważamy wyłącznie zbiór prostych, względnie półprostych, otrzymujemy w. promieni.

Wiązka promieni, ob. wiązka.

Wiązki liktorów, ob. fasces.

Wiązki przeprowadzające, w. sitkowo-naczyniowe albo łykodrzewne, pasma tkanek przeprowadzających, biegnące od korzeni przez całą długość roślin i kończące się w liściach. Składają się zazwyczaj z tkanki naczyniowej, zwanej także drzewną, w której skład wchodzą naczynia, oraz z tk. sitkowej, zwanej także łykową, złożonej z rurek sitkowych. Budowa wiązek przeprow., tj. wzajemny układ części naczyniowej i sitkowej, bywa różny; istnieją 3 zasadnicze typy wiązek: 1) współśrodkowe, gdzie tkanka naczyniowa zajmuje środkową część, a dookoła otacza ją tk. sitkowa (paprocie), lub odwrotnie (niektóre jednoliścienne — Dracena); 2) promieniste, gdzie tkanki sitkowe i naczyniowe ułożone są naprzemian, jak promienie koła (np. wiązki w korzeniach roślin dwu i jednoliściennych); 3) oboczne (kolateralne), zawierające po stronie zewnętrznej tkankę sitkową, po wewnętrznej naczyniową. Odmianą wiązek obocznych są wiązki dwuoboczne (bikolateralne); środkową część wiązki stanowi tkanka naczyniowa, po obu stronach (zewnętrznej i wewnętrznej) leżą tkanki sitkowe. Wiązki przepr. u roślin jednoliściennych składają się wyłącznie z tkanek stałych i noszą nazwę zamkniętych; u dwuliściennych i iglastych w wiązkach, między tkanką naczyniową i sitkową, znajduje się wąskie pasmo tkanki twórczej, tzw. miazgi, której komórki mnożąc się, tworzą nowe elementy tkanki naczyniowej i sitkowej, dzięki czemu wiązka rozrasta się; takie wiązki naszą nazwę otwartych.

Wiązkowate (Columniferae), rośliny, odznaczające się silnem pomnożeniem pręcików, które przytem często bywają zrośnięte ze sobą nićmi w rurkę, otaczającą słupek. Są to przeważnie rośliny podzwrotnikowe. Rośliny flory polskiej należą do rodziny ślazowatych (Malvaceae) i lipowatych (Tiliaceae).

Wiązkowe korzenie, ob. radix.

Wiązowate, ob. Ulmaceae.

Wibracja, to samo, co drganie.

Wibracji czucia, ob. skóry czucia.

Wibracji wrażenia, ob. skóry czucia.

Wiceminister albo **podsekretarz stanu**, urzędnik administracyjny, zastępujący ministra; ministerstwa mogą mieć dwóch lub kilku wiceministrów.

Wicherkiewicz Bolesław, dr. med., * 1847, † 1915; od 1895 profesor okulistyki na Uniw. Jagiellońskim; 1880 założył szpital dla niezamożnych chorych na oczy w Poznaniu; prace z dziedziny jaskry, jaglicy i przymiotu oka. Udoskonalił kilka metod operacyjnych.

Wichert Ernst, poeta niemiecki, * 1831, † 1902; powieści: „Heinrich von Plauen“, „Tilemann vom Wege“ (3 t.) i in.; dramaty: „Ein Schritt vom Wege“, „Aus eignem Recht“.

Wichita, m. w stanie Kanzas (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Arkansas, 72.300 mieszk.; handel bydłem i zbożem.

Wichita Falls, m. w stanie Texas (St. Zj. Am. Płn.), 40.000 mieszk.; handel bawełną.

Wichrowate proste, ob. prosta.

Wici, flagella, nitkowate utwory plazmatyczne, pełniące funkcję lokomotoryczną u licznych pierwotniaków zwłaszcza u wiciowców (Flagellata) i plemników (spermia) tkankowców. W przeciwstawieniu do rzęsek (cilia), wici są naogół znacznie dłuższe od ciała komórki i występują przeważnie w niewielkiej ilości (wyjątek: wiciowce z grup Polymastigina i Hypermastigina).

Wici, wieniec z łozy, który we wczesnem średniowieczu rozsyłano w Polsce i w Czechach do rycerstwa, jako rozkaz stawienia się na wyprawę wojenną; w Polsce w czasach późniejszych były to uniwersały, przywiązane do żerdzi; najczęściej rozsyłano je trzykrotnie.

Wicina, statek na Niemnie do spławiania towarów, budowany z dębu lub sosny.

Wiciokrzew, ob. Lonicera.

Wiciowce, ob. Flagellata, Protozoa.

Wicklow, stol. hr. W. i m. port. w prow. Leinster (Irlandja wsch.), 4.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Wiclef John, ob. Wiclif John.

Wiclif (Wiclef, Wycliffe), John, reformator angielski, * ok. 1320, † 1384; od 1374 proboszcz w Lutterworth; występował przeciwko roszczeniom finansowym papiestwa w stosunku do Anglji, przeciwko bogactwu duchowieństwa, żądał oparcia religji na Piśmie św., które przełożył na język angielski, utworzenia kościoła narodowego, niezależnego od papieża; od 1377 niejednokrotnie oskarżany o herezję, broniony przez dwór królewski i parlament; wypędzony z Oxfordu w 1382; sobór konstancjeński w 1415 uznał go za heretyka. Nauka W. oddziałała bardzo silnie na poglądy Hieronima z Pragi i Jana Husa.

Wicynalne płaszczyzny, ob. płaszczyzny wicynalne.

Wiczkowski Józef, dr. med., * 1877, † 1924; prof. Uniw. Lwowskiego; założył sanatorjum przeciwgruźlicze w Hołosku Wielkiem (pod Lwowem).

Widal Fernand, klinicysta francuski, prof. w Paryżu, * 1862; wprowadził serologiczne rozpoznawanie (serodiagnostykę) duru brzusznego (tzw. odczyn W.); zwrócił uwagę na rolę koloidów w płynach ustrojowych (pojęcie koloidoklazji).

Widala odczyn, Gruber-W. odczyn, zlepianie (aglutynacja) prątków durowych lub rzekomodurowych przez surowicę chorych na dur brzuszny lub dury rzekome, wzgl. przez surowicę ozdrowieńców po tych chorobach; posiada bardzo ważne znaczenie praktyczne w rozpoznawaniu różnicowem duru brzusznego lub durów rzekomych (paratyphus).

Widawa, 1) niem. Weide, pr. dopływ Odry na Śląsku pruskim, dług. 90 km.; 2) ob. Widawka.

Widawa, m-ko w pow. łaskim (woj. łódzkie), nad rz. Niecieczą, 2.200 mieszk.

Widawka albo **Widawa**, pr. dopływ Warty, dług. 78 km.

Widawski-Wężyk Piotr, poseł na sejm lubelski 1569, autor satyry: „Exorbitantiae, albo o rzeczach w każdym królestwie i w każdej rzeczypospolitej szkodliwych, na które ani prawa, ani winy żadnej nie masz“ (1603).

Widelnicowate, Plecoptera, nazwa rzędu owadów z grupy Amphibiotica. Ciało przypłaszczone. Czułki długie, nitkowate. Narządy gębowe typu gryzącego. Dwie pary podłużnych, błoniastych, na końcu zaokrąglonych skrzydeł. Odwłok zwykle o 2 długich wyrostkach (cerci). Larwy drapieżne, naogół podobne do postaci dorosłych, żyją w wodach bieżących. Należy tu jedna tylko rodzina Perlidae. Pospolite rodzaje: Perla, Chloroperla.

Widełki, 1) gałąź rozszczepiona lub deska z dwiema odnogami do naciągania skórek zwierzęcych celem ich wysuszenia; 2) skrajne pióra w ogonie młodej kuropatwy; 3) ob. obojczyk.

Widełki stroiowe, ob. kamerton.

Widliczka, ob. Selaginella.

Widliszek, ob. Anopheles.

Widłak, ob. Lycopodium.

Widłak, w myślistwie jeleń dwuroczny, mający na każdym rogu po dwie odnogi-gałęzie.

Widłaki, ob. Lycopodiinae.

Widłakowe zarodniki w rzędach Lycopodiales i Psilotales są jednakowe; pozostaja one przez długi czas połączone w tetrady i dlatego są z jednej strony okrągłe, z drugiej zaś strony mają formę trójkątnej piramidy. W rzędach Lepidodendrales, Sela-

ginellales i Isoëtales zarodniki są dwupostaciowe: makrospory i mikrospory. U widliczki (Selaginella) makrospory zaczynają kiełkować już w zarodniach, wytwarzając drobne przedrośla, które górną swą częścią wysuwają się z makrospory poprzez trzy klapy; mikrospory tworzą przedrośle, złożone z dwóch grup komórek macierzystych plemników, otoczonych ścianą, złożoną z jednej warstwy komórek.

Widłonogi, ob. Copepoda.

Widłówka, kuropatwa, której przy pierwszem pierzeniu wypadły środkowe sterówki.

Widman Karol, publicysta polski, * 1821, † 1891; współredaktor „Postępu" i „Tygodnika Lwowskiego"; więziony za udział w powstaniu 1863.

Widman Oskar, lekarz polski, * 1839, † 1900; studja w Wiedniu i Krakowie; prof. patologji i terapji na Uniw. Lwowskim; prace z zakresu chorób płucnych.

Widmann Joseph Victor, poeta szwajcarski, * 1842, † 1911; dramaty: „Önone", „Die Muse des Aretin"; poematy epiczno-dramatyczne o filozoficznym podkładzie: „Maikäferkomödie", „Der heilige und die Tiere"; powieść „Die Patrizierin", nowele i in.

Widmannstaett'a figury otrzymujemy po wytrawieniu wyszlifowanej powierzchni meteorów żelaznych; żelazo pochodzenia ziemskiego po wytrawieniu nie daje f. W.

Widmo (spectrum) powstaje przez rozkład światła złożonego na jego składniki barwne; rozkład ten nazywa się rozszczepieniem światła. Światło białe składa się z wielu barw prostych, z których każdej odpowiada określona długość fali. Widma wywoływać można przez załamanie w pryzmacie— w. załamania, albo przez uginanie — w. ugięcia; pierwsze powstają dzięki temu, że każda długość fali (barwa) ma inny współczynnik załamania, odchyla się więc w pryzmacie pod innym kątem; im krótsza fala, tem większy współczynnik załamania i silniejsze odchylenie. Jeżeli światło białe (słoneczne), np. wychodzące ze szczeliny, przepuścić przez pryzmat i za nim ustawić biały ekran, to na ekranie otrzymuje się barwny pas, zwany widmem, z zasadniczemi barwami: czerwoną, pomarańczową, żółtą, zieloną, jasno-niebieską, ciemno niebieską i fiołkową. (Pierwsze systematyczne doświadczenia wykonał Newton w 1677). Po obu stronach tej widzialnej części widma ciągną się części niewidzialne: poza końcem czerwonym widmo podczerwone (infraczerwone), mające działanie cieplne, a poza końcem fiołkowym widmo pozafiołkowe (ultrafiołkowe), mające działanie chemiczne (czerni kliszę fotograficzną). Długość fali świetlnej maleje w kierunku od promieni czerwonych do fiołkowych. Długości fal widzialnej części widma są następujące:

Barwa	Długość fali w μ (1 mikron = 0,001 mm)
czerwona	0,76 — 0,64
pomarańczowa	0,64 — 0,60
żółta	0,60 — 0,58
zielona	0,58 — 0,51
jasno-niebieska	0,51 — 0,48
ciemno-niebieska	0,48 — 0,42
fiołkowa	0,42 — 0,39.

Widma ugięcia powstają przez uginanie światła w siatkach dyfrakcyjnych. Przyrządy, służące do obserwowania widm, nazywają się spektroskopami, przyrządy, służące do mierzenia długości fal poszczególnych barw widma — spektrometrami, przyrządy do fotografowania widm — spektrografami. W astronomji powyższe przyrządy, nieco zmodyfikowane (opatrzone soczewkami cylindrycznemi), nazywają się astrospektroskopami, astrospektrografami. W. dzielą się na emisyjne i absorbcyjne; pierwsze powstają przez emisję (wysyłanie) światła przez ciała rozżarzone, drugie przez absorbcję (pochłanianie) światła w ciałach przezroczystych dla niektórych tylko barw, a pochłaniających barwy pozostałe. Widma emisyjne rozżarzonych ciał stałych i cieczy są widmami ciągłemi, tzn., że reprezentowane są w nich wszystkie barwy, których teoretycznie jest nieskończona ilość. W. rozżarzonych par i gazów są widmami linjowemi: na ciemnem tle występuje pewna liczba barwnych linij, rozrzuconych na całej długości widma, zarówno w części widzialnej, jak i podczerwonej i pozafiołkowej. Wynika z tego, że rozżarzone pary i gazy wysyłają nie wszystkie długości fali, ale tylko niektóre. Niektóre gazy i pary rozżarzone dają w. prążkowane, składające się z oddzielnych prążków, które z kolei zbudowane są z szeregu pojedyńczych linij. Naogół w wysokiej temperaturze i przy niskiem ciśnieniu występują widma linjowe, przy temperaturach niższych i ciśnieniu wyższem — widma prążkowane. To samo ciało może dawać widmo linjowe albo prążkowane, zależnie od warunków. Kirchhoff i Bunsen (1859) wykazali, że każdy pierwiastek w stanie rozżarzonej pary daje charakterystyczne dla siebie widmo; w ten sposób z wyglądu widma można wnosić o tem, jaki pierwiastek je wysyła (analiza widmowa). Napozór linje widmowe rozłożone są bezładnie, udało się jednak wykryć pewne regularności, tzw. serje widmowe, i otrzymać wzory, z których można obliczyć położenie linij w danem widmie (Balmer 1885, Kayser i Runge 1888—94, Rydberg 1890 i in.). Jeżeli na drodze światła białego wstawić ciało przezroczyste, przepuszczające tylko niektóre barwy, w widmie na tle barwnem powstają ciemne miejsca, odpowiadające pochłoniętym długościom fal — w. absorbcyjne. Jeżeli światło, wychodzące z rozżarzonej pary, przechodzi następnie przez gaz albo parę chłodniejszą, w widmie na miejscu linij jasnych występują linje ciemne, wskutek pochłaniania tych długości fali w parze lub gazie, przez które światło przed rozszczepieniem przechodzi — w. odwrócone. Na tej zasadzie tłumaczą się linje Fraunhofera, ciemne linje, występujące w widmie słonecznem: powstają one przez pochłanianie światła jądra

słonecznego w otaczających słońce chłodniejszych warstwach gazowych. Z położenia tych linij można sądzić o pierwiastkach, z których się składa chromosfera słońca. Według nowych pojęć, siedliskiem emisji i absorbcji światła są atomy ciał. Pierwszy Bohr, a następnie Sommerfeld (1916) podali takie modele atomu, które dają emisję światła, zgodną z obserwowanemi widmami par i gazów rozżarzonych. Modele te opierają się na teorji elektronów i hipotezie kwantów Plancka. Ob. atomu modele.

Widmo magnetyczne, ob. magnetyczne pole.

Widmo słońca, ob. słońce.

Widmo ugięcia, ob. uginanie się światła, widmo.

Widmowa analiza, spektralna analiza, ob. widmo.

Widmowych linij serje, ob. serje linij widmowych, widmo.

Widnes, m. w hr. Lancaster (Anglja płn.-zach.), 39.000 mieszk.; przemysł żelazny.

Widnia optyczna, ob. camera lucida.

Widnmann Max, rzeźbiarz niemiecki, * 1812, † 1895; prof. akademji w Monachjum; posąg króla Ludwika i in. rzeźby w Monachjum.

Widnokrąg, to samo co horyzont.

Widukind, kronikarz niemiecki, mnich klasztoru w Korvei (Westfalja), † 967; jego „Res gestae Saxonicae" są najważniejszem źródłem dla dziejów Henryka I i Ottona I, podają pierwsze wiadomości o Mieszku I i jego państwie (wyd. Kehra ,1904).

Widukind, wódz Sasów w czasie walk z Karolem Wielkim; w 785 poddał się i przyjął chrześcijaństwo; † 807 w wojnie ze Szwabami.

Widyn, Vidin (bułg. Widin), m. w Bułgarji, na pr. brzegu Dunaju; 18.000 mieszk.; niegdyś silna twierdza turecka.

Widze, m. w pow. brasławskim (woj. wileńskie), nad jez. Marugą, 900 mieszk.; niegdyś m. handlowe, ucierpiało znacznie podczas wielkiej wojny.

Widzenia kąt, ob. kąt widzenia przedmiotu.

Widzenia linja, linja kierunkowa, przechodząca przez środek plamki żółtej na siatkówce i przez punkt węzłowy oka (5 mm. ku tyłowi od środka rogówki); l. w. kierujemy na przedmiot, w który w danej chwili się wpatrujemy; l. w. tworzy z osią optyczną gałki ocznej kąt = 5,7°.

Widzenia pole, ob. pole widzenia.

Widzenie, ob. wzrokowe czucia (wrażenia) zmysłowe.

Widzenie podwójne, ob. diplopia.

Widzew, osada fabryczna w pow. i woj. łódzkim, właściwie przedmieście Łodzi; fabr. tkanin bawełnianych, przędzalnie wełny.

Wiec, wyraz staro-słowiański, oznaczający zebranie, radę. Charakter wieców w pierwotnej słowiańszczyźnie nie jest dokładnie wyjaśniony, w każdym razie nie były to wiece, na których decydował ogół ludności. W Polsce średniowiecznej wiece (colloquia) były podobno zebraniami dygnitarzy książęcych, którzy byli tylko doradcami księcia. Oprócz tego odbywały się w epoce dzielnicowej wiece książąt piastowskich, na których omawiano i decydowano sprawy, dotyczące całej Polski. Była to więc instytucja, która utrzymywała zasady jedności politycznej Polski. W XIV w. zjazdy dygnitarzy w poszczególnych księstwach, włączonych do nowego księstwa polskiego, były zjazdami sądowemi i prawodawczemi (wiece sądowe), które stanowiły władzę wyższą, niż sąd ziemski. Na wiecach tych była niezbędna obecność wojewody i kasztelanów (w Wielkopolsce przewodniczył starosta); w XVI w. wiece te upadły, jako zbędne po powstaniu trybunału koronnego (1578). W kierunku politycznym wiece (jako zjazd dygnitarzy) zamieniły się w XV w. na radę królewską (połączone wiece wszystkich województw), późniejszy senat, zaś z drugiej strony, jako zjazd szlachty, przekształciły się w sejmiki.

Wiecha (panicula), forma kwiatostanu groniastego; oś (szypułka) główna wydaje osie boczne, tworzące grona.

Wiechlina albo **wyklina**, ob. Poa.

Wiecowiny, ob. dożynki.

Wieczerza Pańska, sakrament ustanowiony przez Chrystusa podczas ostatniej Paschy, w postaci chleba i wina, które uosabiają Ciało i Krew Pańską, ob. transsubstancjacja.

Wieczfnia dawniej Wieczwna, dwie w. w pow. mławskim (woj. warszawskie), 1) W. Kościelna, w gm. mławskiej, nad rz. W., ramieniem Orzyca; 2) W.-Bąki, w gm. Dębsk.

Wieczko, operculum, 1) pokrywka, zamykająca skorupę jajową u wielu robaków; 2) rogowa lub zwapniała płytka, znajdująca się na tylnej części (metapodium) nogi mięczaków przodoskrzelnych (Prosobranchia) np. u żyworódki, Vivipara vivipara; 3) nazwa blaszki kostnej, wchodzącej w skład aparatu wieczkowego, przykrywającego skrzela u wielu ryb (np. u Ganoidei i Teleostei).

Wieczność, w pojęciu właściwem i ścisłem oznacza najdoskonalszy i ustawiczny rodzaj trwania, właściwy Istocie Najwyższej; ogólnie: ustawiczne posiadanie bytu życia ze wszystkiem, co go stanowi i co w nim jest, gdzie nie ma przeszłości ani przyszłości, lecz sama najbardziej obecna i najprostsza teraźniejszość. W. Boga, będąca wynikiem Jego najwyższej doskonałości, stanowi dogmat wiary katolickiej.

Wieczorkowski Michał Ignacy, orjentalista, * 1674, † 1751; jezuita, misjonarz w Rosji, Turcji, Persji itd.; napisał: „Katechizm z polskiego języka na tatarski przełożony i tatarskie niektóre błędy zbijający" (1727) i in.

Wieczorna gwiazda, inaczej Hesperus, nazwa Wenus w czasie odchyleń (elongacyj) wschodnich ze wschodniej strony zachodzącego słońca.

Wieczornik, (Hesperis), rośliny ozdobne, należące do rodziny krzyżowych (Cruciferae). Wieczornik damski (Hesperis matronalis L.), posiada kwiaty

różowe, purpurowe, fijołkowe, białe, czasem upstrzone, w nocy woniejące; znajdowano go w stanie dzikim na Litwie. W i e c z o r n i k p o s ę p n y (H e s p e r i s t r i s t i s L.), różni się od poprzedniego kwiatem niepozornej, brunatnej lub rdzawoczerwonej barwy, również w nocy woniejącym; w stanie dzikim znajdowano go na Podolu.

Wieczysta dzierżawa, ob. e m f i t e u z a.

Wied, niemiecki ród hrabiowski, później książęcy, w 1698 podzielony na dwie linje: Wied-Runkel i Wied-Neu-Wied (od 1787 książęca); z tej linji pochodził ks. Wilhelm, * 1876, powołany 1914 na księcia Albanji.

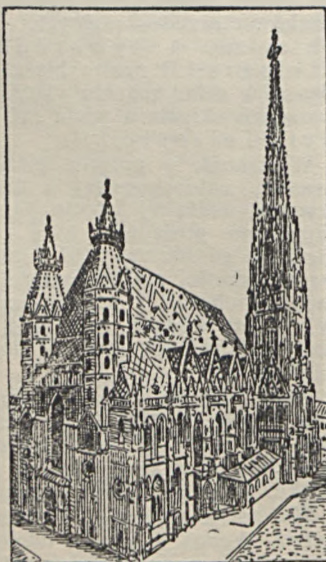
Wied G u s t a v, poeta duński, * 1858, † 1914; powieści, satyryczne komedje: „2 × 2 = 5" i in.

Wiedemann G u s t a w, fizyk i chemik niemiecki, * 1826, † 1899; prof. w Karlsruhe i Lipsku; napisał: „Die Lehre von der Elektrizität" (2 wyd., 1893—98); wydawał „Annalen der Physik und Chemie".

Wiedemanna zjawisko polega na skręcaniu się pręta żelaznego przy jednoczesnem magnesowaniu go wzdłuż osi i cyrkularnie.

Wiedeń (niem. Wien, łac. Vindobona, chorw. i węg. Becz), stol. rep. austrjackiej, na pr. brzegu Dunaju, położona u podnóża Lasu Wiedeńskiego, wśród malowniczych wzgórz, 1,842.000 mieszk.; siedziba arcybisk. i władz Związku austrjackiego, podzielona na 21 okręgów; katedra gotycka św. Szczepana z XIII w. z wieżą 137 m. wys., liczne kościoły, zamek dawniej cesarski, dwa muzea państwowe, parlament, ratusz gotycki, okazałe gmachy, teatry i pałace, uniwersytet z XIV w., politechnika, liczne zakłady naukowe, bibljoteka narodowa i uniwersytecka (po 1,000.000 tomów); liczne parki (Schönbrunn) i ogrody (Prater); fabr. maszyn, wagonów, parowozów, fortepianów, przyrządów naukow.; przemysł galanteryjny, jubilerski, wełniany, liczne browary. W. w czasach rzymskich był obozem wojskowym, wokół którego zaczęła się tworzyć osada kupiecka. Najstarsza wiadomość o Wiedniu pochodzi z 77 po Chr.; od 1160 rezydencja książąt austrjackich, 1221 otrzymał prawo miejskie, od 1556 stolica cesarstwa niemieckiego; oblegany przez Turków 1529 i 1683, obroniony przez Jana Sobieskiego 1683; 1805 i 1809 zajęty przez Francuzów; 1848 w czasie rewolucji teren zaciętych walk między rewolucjonistami i wojskami rządowemi; od 1918 stolica republiki austrjackiej.

Wiedeń.

Kościół św. Szczepana w Wiedniu.

Wiedeńska pasta, ob. p a s t a.

Wiedeński Kongres, 1) w 1515, na którym uregulowano sprawy następstwa tronu w Czechach i na Węgrzech, na wypadek wygaśnięcia tam dynastji Jagiellońskiej; rezultatem kongresu było przejście tych krajów w 1526 w ręce Habsburgów; 2) od września 1814 do czerwca 1815, w którym wzięły udział wszystkie państwa, należące do koalicji antynapoleońskiej, celem uregulowania stosunków europejskich. Tzw. akt zakończenia, podpisany przez pięć mocarstw głównych (Anglję, Austrję, Francję, Prusy, Rosję) oraz Portugalję i Szwecję, zawierał cały szereg postanowień, dotyczących zmian terytorjalnych i stosunków między poszczególnemi państwami (121 art.); m. in. rozwiązał kwestję polską w ten sposób, iż z części dawnego Księstwa Warszawskiego utworzył Król. Kongresowe; utworzono też tzw. Święte Przymierze, Związek niemiecki itd.

Wiedeński pokój, 1) 18. XI. 1738 zakończył tzw. wojnę o sukcesję polską; 2) 14. X. 1809 między Austrją a Napoleonem I, podpisany w Schönbrunie pod Wiedniem; 3) 30. X. 1864 zakończył wojnę niemiecko-duńską; 4) 14. X. 1866 między Austrją a Wenecją (odstąpienie przez Austrję Wenecji).

Wiedeński trunek, ob. s e n n a e i n f u s u m c o m p o s i t u m.

Wiedza, 1) zespół usystematyzowanych wiadomości z jednej lub wielu dziedzin naukowych, jakiemi rozporządzamy; 2) nauka.

Wiedza muzyczna dzieli się na muzykologję, tj. wiedzę traktowaną naukowo, i na wiedzę praktyczną, służącą zarówno do celów twórczych, jak i wykonawczych.

Wiedza tajemna, inaczej magja lub okultyzm. Istota wewnętrzna w. t. zwie się jej stroną duchową „ezoteryczną", zewnętrzna „egzoteryczną", podawana najczęściej pod postacią symboliczną dla zrozumienia przez masy; w. t., będąc absolutem wiedzy i umiejętności ludzkiej, posiada klucz do znajomości mocy duchowych i niewidzialnych sił przyrody, wykładników świata astralnego i jako taka może być użyta w „planie fizycznym" dla dobra powszechnego, wówczas zwie się „Białą Magją", lub dla złych, samolubnych celów, wówczas nazywa się „Czarną Magją". Mędrcy (magowie), już w zamierzchłych epokach ludzkości (Egipt, Indje) udzielali nauki wiedzy tajemnej uczniom wtajemniczonym w zamkniętych dla oka ludzkiego murach świątyń z obawy przed jej nadużyciem. Uczniowie, chcący posiadać w. t., musieli do tajemnic dochodzić na drodze doskonalenia się wewnętrznego, po złożeniu przepisanych przysiąg (ślubów).

Wiedźma, ob. c z a r o w n i c a.

Wiejska gmina, ob. g m i n a.

Wiek, okres czasu, obejmujący 100 lat; historja rozróżnia wieki starożytne, średniowieczne i nowożytne. Starożytność dzieliła rozwój rodu ludzkiego na cztery wieki: w. z ł o t y, według mitologji greckiej obejmujący szczęśliwe czasy Kronosa, a według rzymskiej Saturna, w. s r e b r n y, w którym pokój i szczęście na ziemi zostały przez samolubstwo i próżność zachwiane, w. s p i ż o w y, w którym zaginął ród olbrzymów, ustępując nowemu pokoleniu ludzkiemu i w. ż e l a z n y, w którym człowiek w trudzie i przy pomocy narzędzi zdobywać dopiero musiał środki do życia.

Wiek oświecenia, ob. o ś w i e c e n i e.

Wiek popisowy, granica wieku, po osiągnięciu której każdy obywatel jest obowiązany do stawienia się przed komisją poborową celem określenia zdatności do służby wojsk.; według obowiązujących ustaw w Rzeczypospolitej Polskiej granica ta określona została na ukończony 21 rok życia w danym roku kalendarzowym.

Wiek szkolny dziecka, według przepisów Ministerstwa W. R., O. P., rozpoczyna się 1. IX. tego roku, w którym dziecko ukończyło lat 7, i kończy się po 7 latach nauki w szkole powszechnej czyli z ukończeniem 14 lat życia.

Wieki średnie, ob. ś r e d n i e w i e k i.

Wieland C h r i s t o p h M a r t i n, poeta niemiecki, * 1733, † 1813; utwory: „Agathon" (1766 do 1767), „Musarion" (1768), „Oberon" (1770), „Das Wintermärchen", „Geron der Adelige" (1776) i in.; tłumacz Szekspira i autorów greckich i łacińskich.

Wielądko W o j c i e c h W a l e n t y, heraldyk, * 1745, † 1821; sekretarz biskupa Młodziejowskiego, ogłosił: „Heraldyka czyli opisanie familij i krwi związku rodowitej szlachty polskiej i W. Ks. Litewskiego z ich herbami" (5 t., 1794—96).

Wielbark, niem. Willenberg, m. na Mazowszu pruskiem (Prusy Wsch.), nad rz. Omulewem, 2800 mieszk.

Wielbłądy, ob. T y l o p o d a.

Wieleń (niem. Filehne), m. w pow. czarnkowskim (woj. poznańskie), nad rz. Notecią, 3.500 mieszk.; na przełomie XII i XIII w. gród pomorski, zdobyty przez Bolesława Krzywoustego (1107), potem kasztelanja.

Wielewicki J a n, jezuita, pamiętnikarz, * 1566, † 1639; prefekt kolegjów jez. w Krakowie, Lwowie, Poznaniu i Kaliszu; zostawił łac. „Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie" z lat 1579—1629 (4 t., 1881—99).

Wielhorski A l e k s a n d e r, pianista i kompozytor, * 1890; studja w konserwatorjum w Moskwie; koncertował w Paryżu i Londynie; napisał poemat symfoniczny „Ad astra", fantazję na fortepian i orkiestrę, szereg utworów na fortepian i kilkadziesiąt pieśni.

Wielhorski M i c h a ł, polityk, mówca i dyplomata, kuchmistrz wielki litewski, poseł generalicji barskiej do Paryża, † 1790; za jego namową Rousseau napisał uwagi o naprawie rządu w Polsce; ogłosił: „O przywróceniu dawnego rządu" (1775), „Mowy miane na sejmie ordynaryjnym" (1766).

Wielichowo, m-ko w pow. śmigielskim (woj. poznańskie), 1.800 mieszk.

Wielicki Szczyt, szczyt w Tatrach Wys., 2.320 m. n. p. m.

Wieliczka, m. pow. (woj. krakowskie), 7.300 mieszk.; kopalnie soli kamiennej, znane już w XIII w.; grubość pokładów solnych do 30 m., 2.500 robotników, oświetlenie elektryczne, wewnątrz kopalni jeziora słone, liczne pieczary; państwowa warzelnia soli, roczna produkcja 75.000 tonn.

Wieliczko S a m u e l, kronikarz ruski, * ok. 1670; pisarz hetmana Mazepy; napisał kronikę kozaczyzny (wydana 1854—5).

Wieliż, m. pow. w gub. witebskiej (Rosja zach.), nad rz. Dźwiną, 11.700 mieszk.; niegdyś gród, o który toczyły się walki między Polską a Moskwą, 1772 zajęty przez Rosję.

Wielka (ros. Wielikaja), rz. w Rosji zach., wpada do jez. Pejpus, dług 443 km.

Wielka (słow. Velka), m-ko na Spiszu, w żupie liptowsko-spiskiej (Czechosłowacja), nad potokiem Wielickim, dopł. Popradu, 1.400 mieszk.; najdawniejsza osada spiska, punkt wyjścia wycieczek turystycznych, liczne wille i hotele, muzeum słowackie.

Wielka Brytanja, ob. B r y t a n j a W i e l k a.

Wielka choroba, średniowieczna nazwa epilepsji.

Wielka Dolina (ang. Great Valley), dolina w górach Apalachach w St. Zjed. Am. Płn., 75—200 m. wys.; droga komunikacyjna z płn. na płd.-zach.

Wielka Grecja, u Rzymian południowa część Italji nad zatoką Tarencką, zaludniona przez osadników greckich (miasta: Tarent, Sybaris, Krotona i in.).

Wielka Hanza Niemiecka, ob. H a n z a.

Wielka Kopa Koprowa, szczyt w Tatrach liptowskich, nad doliną Cichą i Koprową, 2.053 m. wys.

Wielka Kotlina (ang. Great Basin), bezodpływowa wyżyna górska w St. Zjedn. Am. Płn., położona między górami Kaskadowemi i Sierra Nevada na zach. a górami Wahsatch na wsch., 1.500 m. wys., 700.000 km²; piaszczysta i pustynna, obfituje w jeziora słone; słabo zaludniona; kopaliny: sól, boraks i różne metale.

Wielka Niedźwiedzica, ob. N i e d ź w i e d z i c a w i e l k a.

Wielka Orda, ob. H o r d a Z ł o t a.

Wielka Pustynia Piaszczysta (ang. Great Sandy Desert), bezludny obszar pustynny w płn.-zach. Australji, pagórkowaty, pokryty scrubem i wydmami piaszczystemi, z powodu niedostępności mało zbadany.

Wielka Rafa Koralowa, ob. B a r r i e r R e e f.

Wielka schizma papieska, ob. s c h i z m a p a p i e s k a.

Wielka Sielpia, ob. S i e l p i a W i e l k a.

Wielka Wieś, w. na Kaszubach, w pow. puckim (woj. pomorskie), nad m. Bałtyckiem i zat. Pucką; kąpielisko morskie.

Wielkanoc albo **Pascha**, 1) uroczystość chrześcijańska, obchodzona na pamiątkę zmartwychwstania Jezusa Chrystusa. Na soborze nicejskim 325 postanowiono, że pamiątka Zmar-

twychwstania ma być obchodzona w niedzielę pierwszą po pełni wiosennej księżyca, przypadającej po wiosennem porównaniu dnia z nocą czyli po 21 marca, a pamiątka ukrzyżowania w poprzedzający piątek. W dawnym Kościele święto wielkanocne trwało przez cały tydzień. Sobór konstancjański 1094 ograniczył święto do 3 dni, papież Pius VI w 1775 — do 2 dni. Wielkanoc poprzedzona jest 40-dniowym postem (od środy popielcowej do soboty przed Wielkanocą); ostatni tydzień postu, od Kwietniowej Niedzieli do soboty przed Wielkanocą, nazywa się *Wielkim Tygodniem*; 2) ob. *pascha*.

Wielkanocna Wyspa, inaczej *Tepito de Fenua, Rapanui albo Waihu*, wyspa na oceanie Spokojnym, najdalej ku płd. wysunięta z całej Oceanji, pod 27° 10' szer. płd., 109° 26' dług. zach., 118 km², 300 mieszk.; pochodzenia wulkanicznego, liczne źródła gorące, uboga roślinność i fauna; liczne pomniki dawnej kultury polinezyjskiej; położona zdala od dróg handlowych, mało uczęszczana, należy wraz z wyspą Sala y Gomez do Chile.

Wielki bęben należy do grupy instrumentów orkiestralnych perkusyjnych i służy do wybijania rytmu; przeważnie połączony jest z talerzami; posiada na tylnej błonie naciągniętą strunę jelitową, która przedłuża drganie tej błony podczas uderzeń w wierzchnią błonę, przez co ton zyskuje na dźwięczności i długości brzmienia.

Wielki Cesarski Kanał, ob. *Jun-ho*.

Wielki książę, niegdyś tytuł zwierzchnika innych książąt, nie będącego królem, np. książęta królewscy w XII w., książęta kijowscy (potem moskiewscy), w. ks. litewscy itd. Na zachodzie tytuł ten istniał w XVI w. (Cosimo di Medici od 1569); od 1669 istniało w. ks. toskańskie; 1806 powstały w. księstwa Bergu (Murata), hesko-darmsztackie, badeńskie i würzburskie, 1810 moguckie.

Wielki mistrz, najwyższy przełożony w zakonach, zwłaszcza rycerskich (np. Krzyżaków, Joannitów etc.).

Wielki Mogoł, dynastja mahometańskich władców w Indjach Wschodnich (od 1526), wywodząca się od Tamerlana; państwo W. M. przestało istnieć w 1803; potomkowie dawnej dynastji przebywali w Delhi.

Wielki Obłok Magelana, ob. *Magelana Obłoki*.

Wielki ocean, ob. *Spokojny ocean*.

Wielki Staw, najw. jez. w grupie Pięciu Stawów Polskich w Tatrach Wys., 33 ha obszaru, 78 m. głęb.

Wielki Tydzień, ob. *Wielkanoc*.

Wielki Ustjug, ob. *Ustiug Wielikij*.

Wielki Wóz albo *Wielka Niedźwiedzica*, ob. *Niedźwiedzica Wielka*.

Wielkie Arkany, ob. *taro*.

Wielkie Jeziora albo **Jez. Kanadyjskie**, jeziora na pograniczu Kanady i St. Zjedn. Am. Płn., pochodzenia lodowcowego, ogółem 242.155 km²; najw. na zach. wysunięte jez. Górne (Lake Superior) łączy się przez rz. Sault Sainte Marie z jez. Huron i Michigan; wody tych trzech jezior odpływają przez rz. i jez. Saint Clair i rz. Detroit do jez. Erie, które przez rz. i wodospad Niagary połączone jest z jez. Ontario; wody wszystkich pięciu jezior odprowadza do oceanu Atlantyckiego rz. Św. Wawrzyńca.

Wielkie Jezioro Słone (ang. Great Salt Lake), bezodpływowe jez. w stanie Utah (St. Zjedn. Am. Płn.), 5.500 km².

Wielkie krążenie, ob. *krwi obieg*.

Wielkie Księstwo Poznańskie, ob. *Poznańskie Wielkie Księstwo*.

Wielkie Księstwo Włodzimierskie, ob. *Włodzimierskie Wielkie księstwo*.

Wielkie Łuki, m. pow. w gub. pskowskiej (Rosja zach.), nad rz. Łowacią, 16.000 mieszk.; niegdyś warowny gród, zależny od Nowgorodu, przyłączony 1448 do państwa moskiewskiego; 1580 zdobyty przez Stefana Batorego, od 1582 przy państwie moskiewskiem, od 1777 miasto powiatowe.

Wielkie Oczy, m-ko w pow. jaworowskim (woj. lwowskie), 1,550 mieszk.

Wielkie Strzelce (niem. Gross-Strehlitz), m. pow. na Śląsku pruskim, w rej. opolskiej, 6.000 mieszk.; zakłady żelazne, fabr. cementu.

„Wielkopolanin“, jeden ze starszych tygodników polskich w Ameryce, założony w Pittsburgu (st. Pensylwanja) przez ks. C. Tomaszewskiego.

Wielkopolska, najwięcej na zach. wysunięta nizina do 100 m. wys. w pasie Wielkich Dolin, obejmująca trzy doliny: a) dolinę Prawisły, zw. toruńsko-eberswaldzką (Brda—Noteć—Dolna Warta), b) warszawsko-berlińską wzdłuż Bzury, Warty i Obry i c) dolinę Baryczy; pomiędzy temi dolinami zamknięte są dwa obszary międzydolinne, jako pozostałości moren czołowych z epoki lodowcowej, o glebach gliniastych i piaszczystych, dzięki wysokiej kulturze rolnej bardzo wydajnych; kraina wybitnie rolnicza, produkuje dwa razy więcej, aniżeli inne dzielnice polskie; wysoko rozwinięty przemysł rolniczy: młyny, cukrownie, gorzelnie, browary. Wielkopolska była kolebką państwa polskiego z historycznemi miastami (Poznań, Gniezno, Kruszwica i in.). Pod względem politycznym obecnie część wsch. mniejsza wchodzi w skład woj. łódzkiego, część zach. większa tworzy woj. poznańskie, 26.603 km², 37 pow., 118 miast, 1,974.000 mieszk., w tem 83,1% Polaków, 16,5% Niemców, 0,1% Żydów, 0,3% in.; siedz. woj. Poznań. Nazwa W., łac. *Maior Polonia* czyli Stara Polska albo wprost Polska, w przeciwstawieniu do Śląska, Mazowsza itd., występuje już na przełomie XII i XIII w.; na mocy podziału testamentowego Bolesława Krzywoustego z 1138 otrzymał ją (z grodami: Poznaniem, Gnieznem i Kaliszem) Mieszko Stary. Na początku XIII w. Wielkopolskę posiadał Władysław Laskonogi i Władysław Odonicz (częściowo także od 1234 Henrykowie: Brodaty i Pobożny); za rządów Przemysława I i Bolesława Pobożnego Wielkopolska została podzielona na 2 księstwa (1253): kalisko-gnieźnieńskie i poznańskie; w 1295 ks. W. Przemysław II koronował się na

króla polskiego. W 1300 zajął Wielkopolskę Wacław II czeski, w 1306 Henryk głogowski, w 1314 Władysław Łokietek i przyłączył ją do swego królestwa. Od tego czasu W. dzieliła się na 2 województwa: poznańskie (powiaty: poznański, kościański, wałecki i ziemia wschowska) oraz kaliskie (pow.: kaliski, koniński, nakielski, pyzdrski, gnieźnieński, kcyński; z ostatnich 4 powiatów utworzono w 1768 woj. gnieźnieńskie). W szerszem pojęciu Wielkopolska oznaczała w XIV i XV w. także województwa sieradzkie i łęczyckie; od 1569 (i 1578) nazwa W. objęła także Mazowsze, Kujawy, Prusy Królewskie. W 1793 Wielkopolska właściwa i część Mazowsza weszły w skład państwa pruskiego, od 1807 wchodziły w skład Księstwa Warszawskiego; od 1811 jako Wielkie Księstwo Poznańskie zostały zajęte przez Prusy; na mocy traktatu wersalskiego 1919 W. weszła w skład państwa polskiego, jednak w granicach mniejszych, niż przedrozbiorowe.

Wielkorosja, nazwa Rosji właściwej czyli zamieszkanej przez Rosjan, w przeciwstawieniu do Rosji, jako państwa, obejmującego w swych granicach wiele ludów i ziem podbitych. W skład Wielkorosji wliczyć należy dawniejsze gubernie: moskiewską, twerską, pskowską, nowgorodzką, jarosławską, kostromską, włodzimierską, riazańską, tulską i kałuską, oraz pograniczne powiaty tych gubernij, które są położone na płn., płd., wsch. i zach. od wyżej wymienionych. Nazwa W. po raz pierwszy użyta została w poł. XVI w. przez Bohdana Chmielnickiego przy składaniu przysięgi na wierność carowi Aleksemu Michajłowiczowi w 1654 dla odróżnienia od Małorosji, którą to nazwą określano od dawna ziemie płd.-zach. tj. ruskie; ob. *Małorosja*.

Wielkość absolutna gwiazd, w skali fotometrycznej wielkość (jasność) gwiazdy, widzialnej z odległości 32.59 lat świetlnych (paralaksa = 0".1). W. naszego Słońca wynosi 4.9.

Wielkość gwiazd, ob. *gwiazd ilość, jasność (wielkość) i barwa*.

Wielkość liczbowa, ob. *skalar*.

Wielkowidztwo, *macropsia, megalopsia*, widzenie otaczających przedmiotów w zwiększonej wielkości (rozmiarach). Zdarza się przy nieprawidłowem ocenianiu odległości przedmiotów, najczęściej na tle zaburzeń w nastawności (akomodacji) oczu.

Wielkozarodniki, to samo, co *macrosporae*.

Wielobarwność, ob. *pleochroizm, polichromja*.

Wielobok, ob. *wielokąt*.

Wielobóstwo, ob. *politeizm*.

Wielocykliczny krajobraz, ob. *odmłodzenie krajobrazu*.

Wielodźwięczność, ob. *polifonja*.

Wielogłowski *Wacław*, malarz, * 1863; kształcił się w Krakowie; maluje konie, sceny rodzajowe i sportowe.

Wielogłowski *Walery*, publicysta, * 1805, † 1865; uczestnik powst. 1831, potem na emigracji we Francji, od 1849 w Krakowie; napisał: „Polska wobec Boga“ (1846), „Emigracja polska wobec Boga i Narodu“ (1848), „Polska na drodze pokoju i miłości“ (1850), „Dom mojej babki“ (1856), „Komornica czyli tajemnice życia wiejskiego“ (1862), „O potrzebie banków rolniczych“ (1860), „Kraków przed czterdziestu laty“ (1871) i in.

Wielokąt albo **wielobok**, część płaszczyzny, ograniczona linją łamaną zamkniętą. Punkty wspólne dwóch odcinków łamanej, *wierzchołki* wiel.; odcinki łamanej, *boki* wiel.; kąty, zawarte między dwoma bokami wiel., *kąty* wiel.; boki i kąty wiel., *elementy* wiel. Wiel. *foremne*, wiel., których wszystkie boki i kąty są równe. Wiel. dzielimy, w zależności od ilości boków, na trójkąty, czworokąty, pięciokąty itd. *Wiel. opisany na okręgu*, taki, którego wszystkie boki są styczne do okręgu; *wiel. wpisany w okrąg*, taki, którego wszystkie boki są cięciwami okręgu.

Wielokrotna lub **wielokrotność** danej liczby (odcinka, wielkości), liczba, która jest podzielna przez liczbę daną, np. 6 jest wiel. 3-ch; kilka danych liczb naturalnych posiada zawsze wspólne wiel. (np. iloczyn tych liczb), wśród nich zaś jedną najmniejszą, *najmniejszą wspólną wielokrotną*.

Wielokrotna ciąża, ob. *superfoecundatio*.

Wielokrotna rezonancja, ob. *rezonancja wielokrotna*.

Wielokrotność, ob. *wielokrotna*.

Wielokrotny owoc, ob. *owoc*.

Wielokształtność osobników zwierzęcych, ob. *polimorfizm*.

Wielokształtność płciowych osobników, zjawisko obserwowane u wielu zwierząt, szczególnie u stawonogów (*Arthropoda*), polegające na tem, że samce wzgl. samice danego gatunku występują w licznych, różniących się od siebie postaciach. Przykładem takiej wielokształtności może być afrykański motyl *Papilio dardanus*, u którego wszystkie samce są jednakowe, samice zaś występują w siedmiu różnych odmianach, u wija zaś *Tachypodoiulus albipes*, spotykają się trzy rodzaje odmiennie zbudowanych samców.

Wielometylenowe związki, związki organiczne o wzorze ogólnem C_nH_{2n}, są to nasycone związki tłuszczowe o budowie pierścieniowej. Ze względu na brak zdatności przyłączania, którą charakteryzują się związki nienasycone szeregu olefinowego (ob.), należy przyjąć pierścieniową budowę w. z. Z tego powodu, że w. z. występują w niektórych ropach naftowych np. kaukaskiej, nazywane są także naftenami.

Wielomęstwo, *polyandria*, ob. *poliandrja*.

Wielomian lub *wielomian algebraiczny*, 1) wyrażenie matematyczne, przedstawiające pewną liczbę, jako wynik kilkakrotnego dodawania lub odejmowania innych liczb, np. „$a + b - c$“. Części wielomianu, połączone znakami „+“ i „—“, *wyrazy wiel.*; 2) *w. alg.* lub *funkcja całkowita* (wy-

mierna), tego rodzaju funkcja zmiennej rzeczywistej, wzgl. zmiennej zespolonej, której każdą wartość można otrzymać z odpowiadających wartości argumentu przy pomocy dodawania lub odejmowania, mnożenia i podnoszenia do potęgi stopnia naturalnego. Ogólna postać w. algebraicznego jednej zmiennej: $y = ax^n + bx^{n-1} + ... + px + q$, gdzie a, b,... p, q — liczby dane, tzw. współczynniki w. (przyczem $a \neq 0$); liczba naturalna n — stopień w. W. 1-go stopnia — funkcja liniowa ($y = ax + b$), 2-go stopnia — funkcja kwadratowa ($y = ax^2 + bx + c$), 3-go stopnia — funkcja sześcienna. Do w. zalicza się również funkcję stałą ($y = a$), przypisując jej stopień 0. Funkcja, która daje się przedstawić jako iloraz dwóch w. — funkcja wymierna, np. $y = \frac{1}{x}$.

Wieloogniskowe stwardnienie mózgu i rdzenia, ob. sclerosis multiplex.

Wieloowockowe, ob. Polycarpiceae.

Wielopalcowość, ob. polidactylia.

Wielopeptydy, syntetyczne związki organiczne, otrzymane przez E. Fischera drogą połączenia między sobą resztek różnych kwasów aminowych, podobne do zwykłych peptonów; badania Fischera nad w. rzuciły światło na skład chemiczny białek oraz wskazały na jedną z metod, prowadzących do częściowej ich syntezy.

Wielopłatowce, ob. samolot.

Wielopole, m-ko w pow. ropczyckim (woj. krakowskie), 1000 mieszk.

Wielopolska Marja-Jehanne z Walewskich, powieściopisarka, * 1884; napisała: „Sęp", dramat (1903), nowele i powieści: „Pani El" (1911), „Faunessy" (1913), „Kryjaki" (1913), „Synogarlice" (1915), „Kontryfałowe lichtarze u św. Agnieszki" (1922), „Danina" (1923), „Femina" (1924), „Braterstwo ludów" (1926), „Księga o przyjaciołach" (wespół z Zofją Nałkowską, 1927).

Wielopolski, ród magnacki w Małopolsce, pochodzący od mieszczan krakowskich XIV w.; 1) Jan, wojewoda krakowski, hr. cesarstwa niemieckiego, † 1668; 2) Jan, syn poprz., od 1677 podkanclerzy koronny, 1678 kanclerz wielki kor., † 1680; 3) Franciszek, syn poprz., pierwszy margrabia, ordynat Myszkowski, od 1720 wojewoda sieradzki, 1728 woj. krakowski, † 1732; 4) Franciszek, margr. Myszkowski, od 1767 marszałek nadworny koronny, konfederat barski, † 1809; 5) Aleksander, ob. Wielopolski Aleksander.

Wielopolski Aleksander hr., margr. Gonzaga Myszkowski, * 1803, † 1877; studja w Warszawie i na uniwersytetach zagranicznych; 1830 poseł na sejm, na początku 1831 wysłany do Anglji w misji dyplomatycznej; 1846, po rzezi galicyjskiej, napisał list otwarty pt.: „Lettre d'un gentilhomme polonais au Prince de Metternich", gdzie uzasadniał program oparcia się społeczeństwa polskiego o Rosję. Program ten starał się wcielić w życie od 1861, kiedy przedstawił swoje plany w Petersburgu (w związku z ówczesnym nastrojem rewolucyjnym społeczeństwa polskiego) i został 26. III. t. r. dyrektorem Komisji Wyznań Rel. i Ośw. Publ. oraz 12. IV. Komisji Sprawiedliwości. 8. VI. 1862 naczelnik rządu cywilnego; na tem stanowisku rozwinął ożywioną działalność, starając się przeprowadzić szereg reform społecznych i gospodarczych (w sprawach włościańskich, miejskich, żydowskich etc.). W realizacji swego programu nie liczył się z żądaniami ani nastrojami społeczeństwa, to też w krótkim czasie swą bezwzględnością odepchnął ludzi, którzy go początkowo popierali, i został całkowicie odosobniony. Bagatelizując nastroje patrjotyczne dużego odłamu społeczeństwa i jego ideologję niepodległościową, przez zarządzenie branki do wojska młodzieży warszawskiej, doprowadził do wybuchu powstania 22. I. 1863. We wrześniu 1863 podał się do dymisji i wyjechał zagranicę.

Wielopostaciowość czyli polimorfizm, w mineralogji ob. krystalizacja.

Wieloródka, ob. multipara.

Wieloryb, gwiazdozbiór; gwiazdy zmienne Tio, tzw. cudowna (ob.) Mira Ceti; najjaśniejsza gwiazda α 2.8 wielkości w odległości 250 lat świetlnych (paralaksa = 0,013").

Wieloryb grenlandzki, ob. Balaena mysticetus.

Wielorybogłów królewski, ob. Balaeniceps rex.

Wielorybów zatoka (ang. Walvis Bay), zatoka na zach. wybrzeżu Afryki płd., nad którą leży bryt. posiadłość W., 1.184 km², 4.400 mieszk.; należy do kraju Przylądkowego.

Wieloryby, ob. Cetacea.

Wielosacharydy, ob. poliozy.

Wielosiarczki, związki nieorganiczne, otrzymywane przez rozpuszczenie siarki w siarczkach alkalicznych; posiadają skład chemiczny między R_2S_2 a R_2S_5 ($R = Na$, K, NH_4 itp.).

Wielosił, ob. Polemonium.

Wielosiłowate, ob. Polemoniaceae.

Wieloszczety, ob. Polychaeta.

Wielościan, bryła, ograniczona przez wielokąty tak, że każdy bok jest wspólny dla dwóch wielokątów. Wielokąty te nazywają się ścianami w., wierzchołki ich i boki — wierzchołkami i krawędziami w. Najważniejsze rodzaje w.: graniastosłupy (prostopadłościany, sześciany) i ostrosłupy. W. foremne, takie, w których ściany i naroża przy wierzchołkach przystają do siebie. Znamy ich 5 rodzajów: czworościan, sześcian, ośmiościan, dwunastościan i dwudziestościan. W. foremne grały pewną rolę w spekulacjach metafizycznych filozofów greckich, np. u Platona.

Wielotionowe kwasy, związki nieorganiczne o składzie chemicznym: $H_2S_2O_6$, $H_2S_3O_6$, $H_2S_4O_6$, $H_2S_5O_6$; przeważnie nietrwałe, łatwo rozkładają się na kwas siarkowy, dwutlenek siarki i siarkę.

Wielowiejski Henryk, przyrodnik, * 1860; poseł do parlamentu wiedeńskiego; prace:

„Studja nad komórką zwierzęcą" (1887), „Badania nad histologją owadów" (1888) i in.

Wielowodorotlenowe alkohole, alkohole, posiadające kilka grup wodorotlenowych (OH).

Wielowodzie, hydramnion, hydramnios, patologicznie zwiększona ilość wody płodowej; zdarza się przy ogólnych chorobach matki (w chorobach nerek, wątroby, serca), przy kile płodu, bliźniętach.

Wielozarodkowość, polyembryonia, zjawisko występujące u niektórych os pasorzytnych, oraz u pewnych wachlarzoskrzydłych (Strepsiptera) i osłonic (Tunicata), polegające na tem, że bródźkujące jajo rozpada się na poszczególne blastomery, z których każdy rozwija się dalej, dając początek licznym osobnikom potomnym.

Wieloznaczność, własność symbolu, przedewszystkiem symbolu słownego, przypisywana mu wówczas, gdy posiada więcej niż jedno znaczenie.

Wielożeństwo, polygamia, posiadanie przez jednego mężczyznę w jednym czasie kilku żon, ob. poligamja.

Wieluń, m. pow. (woj. łódzkie), 11.000 mieszkańców; cukrownia; niegdyś gród kasztelański i stolica ziemi w., w XII i XIII w. należał do Wielkopolski właściwej, w XIV w. był lennem w rękach Władysława Opolczyka; w 1395 ziemia wieluńska weszła w skład Korony Polskiej (województwa sieradzkiego); miasto było zniszczone w XVII w. w czasie najazdu szwedzkiego.

Wien, niem. nazwa Wiednia.

Wien Wilhelm, fizyk niemiecki, * 1864; prof. fizyki w Akwizgranie, Giessen, Würzburgu, od 1920 w Monachjum; nagroda Nobla w 1911; liczne prace z dziedziny elektryczności, elektronowej teorji metali i in.; w 1898 i nast. epokowe prace nad promieniami kanalikowemi; w 1893 ogłosił nowe prawo promieniowania cieplnego; ob. Wien'a prawo promieniowania, ob. Wien'a prawo przesunięć.

Wien'a prawo promieniowania głosi, że iloczyn z długości fali, odpowiadający maximum energji w widmie promieniowania ciała doskonale czarnego przez temperaturę bezwzględną ciała, jest wielkością stałą; z prawa tego (zw. „Verschiebungsgesetz") wynika, że ze wzrostem temperatury maximum energji przesuwa się w kierunku fal krótszych i odwrotnie. Prawo to w doświadczeniu okazało się słuszne tylko dla fal krótkich; przy falach dosyć długich odstępstwa rezultatów, otrzymanych zapomocą wzoru Wien'a od rezultatów doświadczalnych, są znaczne.

Wien'a prawo przesunięć (Verschiebungsgesetz) głosi, że iloczyn z temperatury bezwzględnej ciała bezwzględnie czarnego przez tę długość fali, która odpowiada największemu promieniowaniu, jest wielkością stałą: $\lambda T = A$, gdzie A równa się 2905; z prawa tego wynika, że ze wzrostem temperatury maximum energji przesuwa się w widmie w kierunku jego końca fiołkowego; prawo to ogłoszone zostało w 1894.

Wiener Otto, fizyk niemiecki, * 1862; prof. w Giessen, od 1899 w Lipsku; liczne prace z zakresu optyki, m. in. fotografji barwnej; pierwszy wykazał na drodze doświadczalnej istnienie stojących fal świetlnych.

Wiener-Neustadt, m. w Austrji Dolnej, nad rz. Fischa, 35.000 mieszk.; zamek; fabryki lokomotyw, wyrobów żelaznych i bawełnianych.

Wieniawa, herb polski: w polu złotem czarna głowa żubra, przez nozdrza przeciągnięta wić wkoło skręcona albo obręcz złota; w hełmie u szczytu pół lwa w koronie, trzymającego w lewej łapie miecz.

Wieniawski Adam Tadeusz, kompozytor i krytyk muzyczny, * 1879; studja w Warszawie, Berlinie i Paryżu; jeden z założycieli (1925) Sekcji Współczesnych Kompozytorów Polskich; napisał opery: 2-aktową „Megaë (wystawioną 1912 w Warszawie) i 4-aktową „Aktea"; balet 4-aktowy „Lalita", operetkę kontuszową 3-aktową „Zofka" (niegrane), jednoaktową operę „Wyzwolony" (1928), szereg pieśni i mniejszych utworów muzycznych.

Wieniawski Antoni, finansista, * 1871, syn Juljana (ob.); ukończył wyższą szkołę rolniczą w Berlinie; 1907—11 sekretarz Centr. T-wa Rolniczego, 1918 minister skarbu.

Wieniawski Henryk, skrzypek, wirtuoz i kompozytor, * 1835, † 1880; studja w konserwatorjum paryskiem; solista dworu cesarskiego w Petersburgu; napisał koncerty, etiudy, polonezy, mazurki itd.

Wieniawski Józef, brat poprz., pianista i kompozytor, * 1837, † 1912; kształcił się w konserwatorjum w Moskwie; dyrektor T-wa Muzycznego w Warszawie; napisał wiele utworów na fortepian.

Wieniawski Juljan, literat, ekonomista i pamiętnikarz, * 1834, † 1912; studja w Instytucie agronomicznym w Marymoncie; 1863—65 na emigracji w Paryżu, 1872 dyrektor T-wa Wzajemnego Kredytu w Warszawie; napisał: „Listy Jordana do pana Jana" (2 t., 1883—86), „Wędrówki delegata", „Ze wspomnień marymonckich" (1879), „Kartki z mego pamiętnika" (2 t., 1911) i in.

Wieniec, w. w pow. włocławskim (woj. warszawskie), nad rz. Zgłowiączką; źródła siarczano-wapienne.

Wieniec (konary, oręże), w myślistwie rogi jelenia; składają się z róży, pnia, łodygi, gałęzi i korony.

Wieniec, ob. dożynki.

Wieniec promienisty, osłonka promienista, corona radiata, nazwa warstwy komórek follikularnych, promienisto otaczających jajo ssaków, po wypadnięciu jego z pęcherzyka Graafa.

Wieniec weselny, w polskim ceremoniale weselnym ma znaczenie nietylko stroju ślubnego, ale jest symbolem zakładu, utwierdzającego dopełnienie umowy; dlatego u ludu istnieje wymiana wianków.

Wieńce Ulloa, ob. Brockenu zjawisko.

Wieńcowe tętnice, arteriae coronariae cordis, nazwa dwóch tętnic, odży-

wiających mięsień sercowy; tętnice w. odchodzą od tętnicy głównej wstępującej (a o r t a a s c e n d e n s). Miażdżyca (skleroza) tętnic w. daje objawy kliniczne dusznicy bolesnej prawdziwej i może być powodem śmierci nagłej.

Wieńcowy szew, s u t u r a c o r o n a r i a, szew czaszkowy, łączący kość czołową (o s f r o n t a l e) z kośćmi ciemieniowemi (o s s a p a r i e t a l i a).

Wieprz, 1) pr. dopływ Wisły, wypływa w woj. lubelskiem w pow. tomaszowskim, dług. 283 km.; 2) niem. Wipper, rz. w Pomeranji pruskiej, wpada do Bałtyku, dług. 150 km.

Wiera, dodatkowa sieć rybacka przy żaku oraz przy ryzie, zastawiana wpoprzek; skrzydło boczne.

Wiercenie (techn.) badanie gruntu przed rozpoczęciem budowy za pomocą świdrów udarowych lub też świdrowanie skał, które mają być wysadzone, celem założenia w otwory nabojów wybuchowych.

Wierchniednieprowsk, m. pow. na Ukrainie sowieckiej, w gub. ekaterynosławskiej, 10.000 mieszk.

Wierchnie-Isietskij Zawod, osada fabryczna pod Ekaterynburgiem (Rosja wsch.), 20.500 mieszk.

Wierchnieudinsk, m. pow. w aut. rep. Dalekiego Wschodu na Syberji, nad rz. Selengą, 15.200 mieszk.

Wierchnieuralsk, m. pow. w gub. czelabińskiej (Rosja wsch.), nad rz. Uralem, 16.700 mieszk.

Wierchojańsk, m. pow. w aut. rep. jakuckiej na Syberji, nad rz. Janą, 360 mieszk.; najniższa temperatura na kuli ziemskiej, tzw. biegun zimna (— 67,8°).

Wierix J e a n, miedziorytnik holenderski, * 1550, † 1617; cykl wizerunków do dzieł Owidjusza i in.

Wiernikowski J a n, filolog i orjentalista, * ok. 1800, † 1877; studja na uniwersytecie wileńskim; filomata, zesłany do Kazania; prof. języków wschodnich na uniw. kazańskim; przełożył „Ody" Pindara (1824) oraz „Aksel" (1842) i „Frytjof" (1861) Tegnera.

Wiernoleninsk, ob. M i k o ł a j ó w.

Wiernyj, obecnie urzęd. Ałmata, gł. m. prow. Dżetizu (dawniej prow. siemirjeczeńskiej) w rep. Turkiestańskiej (Rosja środk. azjat.), 32.600 mieszk.

Wiersz (łac. versus), szereg wyrazów lub liczb, wypełniający linję pisma lub druku; przeważnie w. oznacza w poezji szereg zgłosek idących po sobie w pewnym porządku, powiązanych z sobą rytmem i rymem, albo tylko rytmem, odpowiadający drugiemu takiemuż szeregowi. W. b i a ł y albo m i a r o w y jest bez rymu, w. m ę s k i kończy się wyrazem jednozgłoskowym, w. ż e ń s k i — wyrazem wielozgłoskowym. W. a l c e j s k i albo a l k a i c z n y jestto w. jedynastozgłoskowy. Rytmy stanowią rozwój w., a miara czyli takt jego granicę. Rodzaje wierszowania podaje nauka p r o z o d j i.

Wiersz saturnijski, ob. s a t u r n i j s k i w i e r s z.

Wiersza, sieć w rodzaju kosza w kształcie cylindra z długich i cienkich rózeg wierzbowych, ma otwór lejkowaty, zwrócony do wnętrza; służy głównie do łowienia ryb i raków a także ptaków.

Wiertarka, maszyna, służąca do wykonywania otworu wiertniczego w skale; w. mogą być ręczne lub maszynowe (pneumatyczne, hydrauliczne, elektryczne).

Wiertz A n t o i n e, malarz belgijski, * 1806, † 1865; prace: „Triumf Chrystusa", „Ostatnia armata", „Żywcem pogrzebani" i in.; dzieła jego są zebrane w specjalnem muzeum Wiertza w Brukseli.

Wierusz-Kowalski, ob. K o w a l s k i W i e r u s z.

Wieruszowa, herb polski: w polu srebrnem kozieł w przedniej połowie czarny, w tylnej w szachownicę czerwono-srebrną; u szczytu pięć piór strusich.

Wieruszów, m. w pow. wieluńskim (woj. łódzkie), nad rz. Prosną, 4.800 mieszk.

Wierzba, ob. S a l i x.

Wierzbica, m-ko w pow. radomskim (woj. kieleckie), 1250 mieszk.

Wierzbicki A n d r z e j, inżynier, działacz polityczny i społeczny, * 1877; studja w Instytucie technologicznym w Petersburgu; 1913—1919 dyrektor T-wa Przemysłowców Król. Polskiego, potem naczelny dyrektor Centralnego Związku Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów, 1918 minister przemysłu i handlu, poseł na sejmy 1919 i 1922.

Wierzbicki D a n i e l, astronom, * 1836, † 1880; adjunkt obserwatorjum w Krakowie; prace: „Astrologja u starych i nowszych ludów" (1879), „Logarytmy liczbowe i trygonometryczne" (1880).

Wierzbicki J ó z e f S t a n i s ł a w, poeta, * 1853; utwory: „Z życia" (1880), „Poezje" (1882 i 1884), „Poezje" t. I (1894), „O brzasku" (1898), „Rapsody" (1901), „Atlantyda" (1908), „Księga ciszy" (1914), „Księga sonetów" (1922) i in.

Wierzbiec, ob. M e s z n a.

Wierzbięta M a c i e j, drukarz krakowski, † ok. 1605; prowadził własny zakład od 1556—1599; napisał: „Sumarjusz wszystkiego Nowego Testamentu" (Kraków, 1570), „Gospodarstwo dla młodych a nowotnych gospodarstw" (Kraków, 1590) i in.

Wierzbiński M a c i e j, powieściopisarz, * 1862; studja w Berlinie; dziennikarz i publicysta w Warszawie; napisał: „Kniaź i Księżna" (1908), „Pod Mysią Wieżą" (1910), „Oaza miłości" (1911), „Pieść Marcina Wilczka" (1912), „Wiosna ludów" (1919), „Honor" (1918), „Dolar i spółka" (1918), „Szalony rok" (1921), „Siostra Felicja" (1922), „Menażerja" (1924), „Uśmiechy", nowele, „Jego dwie żony" (1927).

Wierzbna, herb polski: na tarczy błękitnej, przeciętej linją na pół, w polu górnem i dol-

nem po trzy lilje; u szczytu kolumna strzałą przeszyta.

Wierzbna Niedziela, lub W i e r z b o w a N i e d z i e l a, ludowa nazwa Niedzieli Kwietniowej cz. Palmowej, w której zazwyczaj święcone bywają w Polsce, zamiast palm, rózgi wierzbowe, puszczające pąki.

Wierzbnik, m. w pow. iłżeckim (woj. kieleckie), nad rz. Kamienną, 5.500 mieszk.; fabr. maszyn rolniczych, zakłady ceramiczne.

Wierzbno, płd. dzielnica Warszawy; park z pałacykiem.

Wierzbołów (lit. Virbalis), m. w pow. wiłkowyskim (Litwa), pogr. stacja kol. z Prusami, 4.000 mieszk.

Wierzbowa Niedziela, ob. W i e r z b n a N i e d z i e l a.

Wierzbowate, ob. S a l i c a c e a e.

Wierzbowe, ob. S a l i c a l e s.

Wierzbowski P i o t r P a w e ł, biskup sejneński, * 1818, † 1893; konsekrowany na biskupa 1872.

Wierzbowski S t a n i s ł a w, pamiętnikarz, * 1659, † 1728; studja w Krakowie i zagranicą; infułat kolegjaty w Łasku; zostawił pamiętniki, ogłoszone przez J. Załuskiego (1858).

Wierzbowski T e o d o r, historyk, * 1853, † 1923; studja w Warszawie; 1882 docent, 1886 prof. historji literatury polskiej na Uniw. Warszawskim; prace: „Zabiegi cesarza Maksymiljana II o koronę polską" (1879), „Krzysztofa Warszewickiego niewydane pisma, listy etc." (1883), „Uchańsciana" (4 t., 1884—92), „Krzysztof Warszewicki i jego dzieła", monografja hist.-lit. (1887), „Mickiewicz w Wilnie i Kownie" (1888), „Bibliographia polonica saeculorum XV et XVI" (3 t., 1889—94), „Jana Ostroroga Pamiętnik ku pożytkowi Rzeczypospolitej zebrany" (1891), „Nieznany fragment biblji królowej Zofji" (1892), „Jakób Uchański, 1502—81, arcybiskup gnieźnieński", mon. hist. (1895), „Materjały do historji piśmiennictwa polskiego i biografji pisarzów polskich" (2 t., 1900—04), „Matricularum regni Poloniae summaria, 1447—1548" (5 t., 1905—12), „Vademecum", podręcznik dla studjów archiwalnych (1908); prowadził dwa wydawnictwa: „Bibljotekę zapomnianych poetów i prozaików polskich z XVI—XVIII wieku" (od 1885) oraz „Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie, 1775—1794" („Raporty szkół wydziałowych i podwydziałowych").

Wierzbówka, ob. E p i l o b i u m.

Wierzchlejski F r a n c i s z e k K s a w e r y, ks., arcybiskup lwowski, * 1803, † 1884; 1846 biskup przemyski, 1860 mianowany arcybiskupem.

Wierzchlejski R o m a n, prawnik, * 1825, † 1887; studja w Petersburgu; 1867—69 prof. prawa cywilnego w Szkole Głównej; napisał: „O statystyce Królestwa Polskiego" (1867), „O prawach kobiety" (1882) i in.

Wierzchniactwo, ob. e p i s p a d j a.

Wierzchniak, mężczyzna dotknięty epispadją.

Wierzchołek kąta, ob. k ą t.

Wierzchołek paraboli, ob. parabola.

Wierzchołek płuca, ob. s z c z y t p ł u c n y.

Wierzchołek wzrostu, to samo, co s t o ż e k w z r o s t u.

Wierzchotka, forma kwiatostanu wierzchotkowego; oś główna zakończona kwiatem, z kątów listków tej osi wychodzą jedna (wierzchotka jednodzielna — monochasium), dwie (w. dwudzielna — dichasium) lub wiele (w. wielodzielna — pleiochasium) osi bocznych, zakończonych kwiatami, z których każda znów daje boczne rozgałęzienia.

Wierzchowice, m-ko w pow. brzeskim (woj. poleskie), 250 mieszk.

Wierzchowiec, koń do jazdy wierzchem, pod siodłem.

Wierzejski A n t o n i, zoolog, * 1843, † 1916; 1878 docent, 1889 prof. Uniw. Jagiellońskiego, 1891 członek Akad. Umiej.; napisał: „Zarys stawów tatrzańskich" (1883), „O gąbkach słodkowodnych galicyjskich" (1885), „Przegląd fauny skorupiaków galicyjskich" (1895) i in.

Wierzejski I r e n e u s z, lekarz-ortopedysta, * 1881; studja w Gryfji i Monachjum; 1918 naczelny lekarz wojsk wielkopolskich, 1922 docent, 1923 prof. ortopedji na Uniw. Poznańskim; szereg rozpraw w języku polskim i niemieckim.

Wierzgulica, u ludu jaskółka wodna.

Wierzyca, l. dopływ Wisły, wypływa na pojezierzu kaszubskiem, dług. 100 km.

Wierzyciel, ob. k r e d y t.

Wierzynek M i k o ł a j, mieszczanin krakowski z rodziny niemieckiej (Wirsing), † 1368; 1364 żupnik wielicki; 1363 miał podejmować w Krakowie cesarza Karola IV, Ludwika węgierskiego, Piotra, króla Cypru i Waldemara duńskiego.

Wierzyński K a z i m i e r z, poeta, * 1894; studja we Lwowie i Warszawie; utwory: „Wiosna i wino" (1919), „Wróble na dachu" (1921), „Wielka niedźwiedzica" (1923), „Laur Olimpijski" (1927); na IX Olimpjadzie 1928 w Amsterdamie otrzymał za „Laur Olimpijski" I nagrodę w dziale poezji.

Wierzytelność, należność pieniężna, suma, którą dłużnik winien uiścić wierzycielowi.

Wiesbaden, gł. m. rej. W. w prow. Hessen-Nassau (Prusy), u podnóża gór Taunus, 98.000 mieszk.; zamek, resztki murów starożytnych; miejsce kąpielowe (30 ciepłych źródeł słonych, znanych już za czasów rzymskich); od 1150 należał do hrabiów nassauskich. 1806—66 stolica księstwa Nassau, potem miasto pruskie.

Wiesdorf, w. w Nadrenji w rej. düsseldorfskiej (Prusy), 22.000 mieszk.; przemysł chemiczny.

Wiese L e o p o l d, ekonomista i socjolog niemiecki, * 1876; prof. w Kolonji; dzieła: „Zur Grundlegung der Gesellschaftslehre" (1906), „Staatssozialismus" (1916), „Einführung in die Sozialpolitik" (1921) i in.

Wieser F r i e d r i c h v o n, ekonomista austrjacki, * 1851, † 1926; 1918 minister przemysłu i handlu; napisał „Ursprung und Hauptgesetze des wirtschaftlichen Wertes" (1884), „Der natürliche Wert" (1889), „Theorie der städtischen Grundrente" (1909), „Recht und Macht" (1910) i in.

Wiesiadki, ob. żółtaczki.

Wiesiołek, ob. Oenothera.

Wiesiołkowate, ob. Oenotheraceae.

Wiesiołowski Franciszek, działacz polityczny i pamiętnikarz, * 1814, † 1867 więziony za udział w wyprawie Zaliwskiego i 1846 za udział w ruchach ówczesnych; napisał: „Ustęp z moich wspomnień" oraz „Pamiętnik z r. 1845—46" (1868).

Wiesiołowski Krzysztof, marszałek sejmu w 1609 i 1618, od 1619 marszałek nadworny litewski, 1635 marszałek wielki litewski, † 1637.

Wiesiołowski Ludwik, malarz, * 1856, † 1892; kształcił się w Akademji Petersburskiej i w Rzymie; prowadził w Warszawie szkołę malarstwa dla kobiet; ważniejsze obrazy: „Chrystus i jawnogrzesznica", „Jałmużna u OO. Kapucynów w Rzymie", „Columbarium", „Dawid grający na harfie", „Abraham i Hagar" i in.

Wiesiołowskij Aleksandr, rosyjski historyk literatury powszechnej * 1838, † 1906; profesor uniw. petersburskiego; napisał: „Boccaccio", „Badania nad pieśniami ludowemi rosyjskiemi", „Dante", „Giordano Bruno" i in.

Wiesjegonsk, m. pow. w gub. rybińskiej (Rosja środk.), nad rz. Mologą, 5.000 mieszk.

Wiesner Juljus, botanik austrjacki, * 1838, † 1916; 1873—1909 prof. w Wiedniu; zajmował się głównie fizjologją roślin; napisał: „Die heliotrop. Erscheinungen im Pflanzenreich" (2 t., 1879—80). „Die Entstehung des Chlorophylls" (1877), „Die Elementarstruktur und das Wachstum der lebenden Substanz" (1891), „Biologie der Pflanzen" (3 wyd., 1913), „Die Rohstoffe des Pflanzenreichs" (3 wyd., 3 tomy, 1921) i in.

Wieszcz, człowiek natchniony, przepowiadający przyszłość; zazwyczaj miano poety, śpiewaka, lirnika lub gęślarza mówiącego o przyszłych zdarzeniach w podniosłej formie. W starożytnym Rzymie księgi sybilińskie zwały się księgami wieszczemi; w Polsce „Księgi Narodu i Pielgrzymstwa Polskiego" Adama Mickiewicza, jako proroka narodowego, posiadają charakter pism w.

Wieszczbiarz, ob. wróżbita.

Wieszczy, wieszczyca, ludowa nazwa upiora w Polsce płn., zwłaszcza na Pomorzu.

Wieszczycki Adrjan, poeta, † ok. 1654; napisał: „Sielanki abo Pieśni" (1634), „Archetyp abo perspektywa żałosnego rozwodu" (1650) i in.

Wiesznia, ob. Serwecz.

Wietcisa, l. dopływ rz. Wierzycy na Pomorzu, dług. 35 km.

Wietek, ludowe określenie ostatniej kwadry księżyca.

Wietka, m-ko w pow. i gub. homelskiej (Białoruś sow.), nad rz. Sożą, 6.000 mieszk., przeważnie staroobrzędowców.

Wietługa, l. dopływ Wołgi w gub. wiackiej (Rosja płn.) dług. 789 km.

Wietor Hieronim, drukarz krakowski, † 1546; 1518 wspólnik Szarfenbergera, potem Unglera, od 1522 prowadził własny zakład.

Wietrzenie, 1) w mineralogji zespół procesów minerałotwórczych, odbywających się na powierzchni ziemi pod wpływem powietrza i wody, oraz wszelkie procesy utleniania się minerałów, dołączania do nich wody oraz działania na nich stale zawartego w powietrzu bezwodnika węglowego; 2) w chemji samodzielne wydzielanie przez wodziany wody krystalizacyjnej; zachodzi wtedy, gdy prężność pary wodzianu jest większa, niż prężność pary powietrza.

Wietrzna erozja, to samo, co deflacja (ob.).

Wietrzna ospa, ob. ospa wietrzna.

Wietrzno, w. w pow. krośnieńskim (wojew. lwowskie); kop. nafty (9 otworów wiertniczych), szkoła wiertnicza.

Wiewiór, ob. rzeżączka.

Wiewióreczník, ob. Tupaja ferruginea.

Wiewiórka, ob. Sciurus vulgaris.

Wieża albo baszta, ob. baszta.

Wieża babilońska, zwana także w. Babel, ob. Babilon.

Wieża ciśnień, w urządzeniach wodociągowych zbiornik żelazny, z którego woda przed rozprowadzeniem do rur wtłaczana jest pod działaniem pomp do wysokiego jej poziomu, wysokiej rury w kształcie ∩, skutkiem czego spływa z dostatecznej wysokości; wysokość w. c. powinna wynosić ok. 10 m. ponad najwyższe piętro w mieście.

Wieża Eiffel'a, ob. Eiffel'a wieża.

Wieżyca (niem. Thurmberg), najwyższe wzniesienie w tzw. „Szwajcarji Kaszubskiej", 330 m. wys., w paśmie wzgórz Kościersko-Kartuskich, na pojezierzu pomorskiem.

Więcbork, m. w pow. sępoleńskim (woj. pomorskie), 2500 mieszk.

Więcierz, samołówka rybacka kształtu stożkowatego lub walcowatego kosza z wikliny lub sznura, rzadko z drutu, o długich skrzydłach, z szeroką matnią, zprzodu napięta na obręczach, zwężająca się ku końcowi aż do zamknięcia; lejkowate wgłębienie, dzięki swej elastyczności, ułatwia rybie wejście do środka, uniemożliwia zaś wydobycie się na zewnątrz.

Więcyk, (niem. Winzig), m-ko w pow. wołowskim na Śląsku pruskim, 2000 mieszk.

Większa przesłanka, major propositio, ob. major terminus.

Większość (w mat.), jeden z podstawowych stosunków między liczbami, odcinkami itd., stosunek odwrotny względem mniejszości: gdy jedna liczba jest mniejsza od drugiej, druga jest większa od pierwszej i naodwrót; zasadnicze własności tych stosunków są zupełnie podobne. Symbolicznie zamiast „a jest większe od b" — „a > b".

Większy termin, ob. major terminus.

Więzienie i więziennictwo. Termin więzienie ma dwa znaczenia: 1) określenie samej kary oraz 2) miejsce, gdzie skazany karę tę odbywa. Jako kara więzienie jest odwetem, który państwo stosuje względem przestępcy za naruszenie norm porządku publicznego; w myśl nowoczesnych pojęć więzienie jest jednocześnie i miejscem poprawy skazanego.

Więziennictwo obejmuje cały systemat, na którym opiera się organizacja więzień. Twórcą nowożytnego więziennictwa był filantrop angielski John Howard, nieco później zjawiły się próby reformy więziennictwa w stanie Pensylwanja i stanie N. Jork (St. Zj. Am. Płn.); reformy amerykańskie dążyły do stworzenia systemu odosobnienia więźniów przez umieszczanie ich w oddzielnych celach; inny typ więzienia stanowi system angielski czyli progresywny; istota tego systemu polega na klasyfikowaniu więźniów według grup w zależności od treści wyroku, czasu odbywania kary, wieku, cech indywidualnych przestępcy, surowości kary i zachowania się skazanego w więzieniu. System ten dzieli pobyt w więzieniu na kilka stopni, z których pierwszy polega na całkowitem odosobnieniu, następny na wspólnej pracy, pozostałe na zapewnieniu więźniom większej lub mniejszej swobody w granicach życia więziennego. Nowoczesny system więziennictwa dąży przez wybór odpowiednich systemów penitencjalnych (karzących) do umożliwienia poprawy skazanemu, roztoczenia nad nim opieki i udzielenia mu pomocy po wyjściu z więzienia i niedopuszczenie do demoralizującego wpływu współtowarzyszy więziennych. Na najwyższym poziomie stoją więzienia w Stanach Zjedn. Am. Płn. i w Anglji.

Więzozrost, ob. syndesmosis.

Więzów, (niem. Wansen), m-ko w pow. oławskim na Śląsku Pruskim, 2300 mieszk.

Więzówka, Filipendula, rośliny należące do rodziny różowatych (Rosaceae), do podrodziny tawułowatych (spiraeoideae). U nas dziko rosną: tawuła łąkowa (Filipendula Ulmaria, Ulmaria pentapetala), na wilgotnych łąkach, około strumyków, w zaroślach; dorasta kilku stóp wysokości; liście ma wielkie, przerywano pierzaste, listki jajowate, szerokie piłkowane; tawuła główkorodna (Filipendula hexapetala, Ulmaria Filipendula) na łąkach suchych, miedzach, zaroślach bardzo pospolita; liście przerywanopierzaste, o listkach podłużnych, niemal pierzasto-siecznych, klapkach piłkowanych; kwiaty liczne, trochę pachnące; tworzy korzenie spichrzowe zgrubiałe.

Wigan, m. w hr. Lancaster (Anglja płn.-zachodnia), 90.000 mieszk.; kop. węgla, przemysł metalurgiczny.

Wigand z Marburga, kronikarz krzyżacki XIV w., autor niemieckiej kroniki rymowanej, przełożonej na język łaciński dla J. Długosza.

Wight, wyspa u płd. wybrzeży Anglji, 378 km², 95.000 mieszk.; należy do hr. Hampshire; żyzna; kąpiele morskie, malowniczo położone miejscowości klimatyczne; stol. Newport.

Wigierska stacja hydrobiologiczna, ob. zoologiczne stacje morskie i słodkowodne.

Wigilja (łac.), lub wilja, zowie się w Kościele katolickim dzień poprzedzający bezpośrednio uroczyste święta. Pierwotni chrześcijanie za czasów prześladowań zgromadzali się w katakumbach i kościołach w przeddzień świąt uroczystych i przepędzali w nich część nocy na czuwaniu i modłach; później nabożeństwo odprawiano w sam dzień święta, poprzedzającej zaś nocy śpiewano odpowiednie hymny. Obecnie nabożeństwo w. odbywa się w przeddzień uroczystości, stąd dzień ten pospolicie zowie się w. świętą. W. dzielą się na uprzywilejowane i zwykłe. Pierwsze dzielą się na 3 klasy: 1) w. Zielonych Świątek; 2) w. Trzech Króli; 3) w. Bożego Narodzenia; wszystkie inne w., z wyjątkiem w. Wniebowstąpienia Pańskiego, nazywają się w. zwykłemi. Wszystkie w. świąt ważniejszych Kościół katol. obchodzi między innemi postem.

Wigilja Bożego Narodzenia. Kościół katolicki obchodzi uroczyście dzień poprzedzający święto B. N.; wzbronione są w tym dniu msze żałobne, chyba, że wypadnie pogrzeb. W Polsce zazwyczaj tego dnia przy ukazaniu pierwszej gwiazdy odbywa się uroczysta wieczerza w. z towarzyszeniem rozmaitych zwyczajowych obrzędów, stosownie do okolicy kraju; wieczerzę poprzedza łamanie się opłatkiem, jako prastary zwyczaj eulogiów, pochodzący z pierwszych wieków chrześcijaństwa. Drzewko wigilijne (choinka) ma oznaczać symbolicznie wieczną zieleń.

Wigilje, pierwotnie u Żydów czas nocny dzielony był na 3 okresy cz. straże (czuwanie nocne), 1-sza, od zachodu słońca do północy zwała się — początek s. (principium vigiliarum); 2-ga od północy do pierwszych kurów — środkowa s.; 3-cia, do wschodu słońca — s. zaranna. U Rzymian był przyjęty podział nocy na 4 s.

Wigoń, ob. Tylopoda.

Wigowie (Whigowie), ob. Tory i Whig.

Wigry, malowniczo położone jezioro na pojezierzu suwalskiem czyli augustowskiem, 24 km², głęb. przeszło 50 m.; odpływa przez rz. Czarną Hańczę.

Wigtown albo **Wigton**, m. port. i stol. hr. W. w Szkocji płd.-zach., 2.000 mieszk.

Wigwam, chata Indjan w Ameryce Płn.

Wijące rośliny, to samo, co pnącza.

Wijck Thomas, malarz holenderski, * 1616, † 1677; z dzieł najważniejsze „Widok przystani włoskiej".

Wije, ob. Myriapoda.

Wikarjusz apostolski, zwierzchnik kościelny, sprawujący rządy na terytorjach misyjnych przy pomocy rady, złożonej z 3 misjonarzy; na stanowisko w. a. powołuje się naogół biskupów tytularnych; nominację uskutecznia papież przez wręczenie listów apostolskich.

Wikarjusz generalny, pomocnik biskupa do spraw administracyjnego zarządu diecezją; generalny pełnomocnik biskupa w sprawach jurysdykcji administracyjnej z wyłączeniem sądownictwa i władzy kapłańskiej; funkcje swoje wykonywuje w ściśłej zależności od ordynarjusza; jako najwyższy funkcjonarjusz kurji diecezjalnej ma pierwszeństwo przed całym klerem diecezji.

Wikarjusz kapitulny, duchowny, sprawujący władzę nad diecezją w wypadku śmierci lub utraty wolności ruchów właściwego biskupa;

wybiera go kapituła najdalej w ciągu 8 dni od chwili osierocenia stolicy biskupiej.

Wikarjusz parafjalny, zastępca i pomocnik proboszcza w sprawowaniu funkcyj duszpasterskich; prawo kościelne rozróżnia kilka kategoryj wikarjuszów parafjalnych: 1) wikarjusz aktualny spełnia funkcje proboszcza w parafjach, których probostwa znajdują się w posiadaniu osób moralnych (osób prawnych kościelnych); 2) wikarjusz administrator zarządza parafją w czasie opróżnienia probostwa; 3) wikarjusz zastępca zastępuje proboszcza nieobecnego; 4) wikarjusz pomocnik wspiera w rządach proboszcza zniedołężniałego; 5) wikarjusze współpracownicy współdziałają w zarządzie parafij rozległych lub tłumnie nawiedzanych przez wiernych.

Wikingowie, ob. Normanowie.

Wiklina, ob. Salix.

Wikłacze, tkacze, Ploceidae, nazwa rodziny ptaków z podrzędu Oscines; rząd Passeriformes. Drobne ptaki, odznaczające się grubym, stożkowatym dziobem i jaskrawem upierzeniem. Skrzydła o 10 lotkach pierwszego rzędu. Budują workowate gniazda, splecione z rozmaitych materjałów roślinnych. Tryb życia towarzyski. Większość zamieszkuje Afrykę zwrotnikową, pozatem żyją na Madagaskarze, w Indjach, na wyspach Sundzkich, w Polinezji i w Australji. Znanych około 600 gatunków. Ważniejsze rodzaje: Ploceus, Textor, Malimbus, Sitagra, Spermestes, Munia, Estrilda i in.

Wiktor, imię 3 papieży: 1) W. I św., 189—198; 2) W. II, 1054—57; 3) W. III, 1086—87.

Wiktor, imię 2 antypapieży: 1) W. (IV), Grzegorz Conti, wybrany 1138, zrzekł się 1139; 2) W. (V), Oktawjan Frascati, wybrany 1159, † 1164.

Wiktor Jan, literat, * 1890; napisał: „Oporni" (1920), „Przez łzy" (1922), „Burek" (1925), „Legendy o Grajku Bożym" (1925), „Srogi pies i sentymentalny zając" (1928).

Wiktor Amadeusz, imię książąt sabaudzkich: 1) W. A. I, 1630—37, * 1587; syn i następca Karola Emanuela I; 2) W. A. II, 1675—1730, * 1666, † 1732; syn Karola Emanuela II; 1713 otrzymał tytuł królewski i Sycylję, którą zamienił 1720 na Sardynję; 1730 abdykował na rzecz swego syna Karola Emanuela III (I jako króla sardyńskiego); 3) W. A. III, król Sardynji 1773—96, * 1726, † 1796; syn Karola Emanuela III; 1792 przyłączył się do koalicji antyfrancuskiej; pobity 1796, utracił Sabaudję i Nizzę.

Wiktor Emanuel, imię królów sardyńskich i włoskich: 1) W. E. I, król sardyński 1802—21, * 1759, † 1824; drugi syn Wiktora Amadeusza III i następca jego brata, Karola Emanuela II; 1821 abdykował na rzecz swego brata Karola Feliksa; 2) W. E. II, pierwszy król włoski 1861—78, poprzednio król Sardynji (1849—61), * 1820, † 1878; syn i następca Karola Alberta; 1848—49 brał udział w wojnie przeciw Austrji o niepodległość i zjednoczenie Włoch; po abdykacji ojca król Sardynji; 1861 (17. III.) ukoronowany na króla zjednoczonej Italji; 3) W. E. III, obecny król włoski, * 1869, syn Humberta I; wstąpił na tron 1900; ożeniony (1896) z księżniczką czarnogórską Heleną.

Wiktora Emanuela góry (ang. Victor Emanuel Mounts), łańcuch górski na wyspie N. Gwinei, do 3.600 m. wys.

Wiktorja (ang. Victoria), prow. Australji płd.-wsch., 227.610 km², 1,532.000 mieszk.; przez środek kraju ciągną się Alpy Australskie (Great Dividing-Range i Grampians) do 2.000 m. wys.; na płn. stepowa, na płd. żyzna; klimat wilgotny, łagodny, uprawa pszenicy, ogrodownictwo, winnice, wielki chów bydła, przedewszystkiem owiec (ok. 12,000.000 sztuk); kop. złota, węgla kamiennego, rud cynowych, kaolinu; wywóz złota, płodów rolniczych, bydła, wina, mięsa mrożonego; dług. linij kolejowych 11.550 km.; sol. Melbourne. W., do 1851 część Nowej Płd. Walji, następnie kolonja autonomiczna, 1901 weszła w skład Związku Australijskiego.

Wiktorja, cesarzowa niemiecka, najstarsza córka królowej Wiktorji angielskiej, * 1840, † 1901; 1858 wyszła zamąż za późniejszego cesarza Fryderyka III.

Wiktorja I, królowa Wielkiej Brytanji i Irlandji (od 1837) i cesarzowa Indyj (od 1877), * 1819, † 1901; córka Edwarda ks. Kent (syna Jerzego III), wstąpiła na tron 20. VI. 1837; 1840 wyszła za mąż za ks. Alberta Sachsen-Coburg-Gotha († 1861); okres rządów ces. Wiktorji był czasem ekspansji zewnętrznej Anglji i wzrostu jej znaczenia ekonomicznego, a w polityce wewnętrznej dalszej jej demokratyzacji (reformy wyborcze).

Wiktorji jezioro (ang. Victoria Lake, Victoria Nyanza, zwane także Ukerewe), najw. jezioro we wsch. Afryce równikowej, 1.180 m. n. p. m., 68.480 km², do 200 m. głęb.; liczne wyspy, najw. Ukerewe; odpływ stanowi rz. Nil; drugie jezioro co do wielkości na kuli ziemskiej.

Wiktorji pustynia (ang. Great Victoria Desert), pustynia w płd. części Australji.

Wiktorji wodospad (ang. Victoria Falls), wodospad na rz. Zambezi (Afryka Płd.), 140 m. wys., dwa razy szerszy od wodosp. Niagara.

Wiktorji ziemia (ang. Victorialand), 1) nazwa płd.-wsch. części ziemi ks. Alberta; 2) nazwa lądu w Antarktydzie, górzystego i wulkanicznego, położonego na wsch. od morza Rossa.

Wila, ob. Kościałkowska-Zyndram.

Wilajet, w Turcji nazwa jednostki administracyjnej, na której czele stoi wali.

Wilamowice, m. w pow. bialskim (woj. krakowskie), 1800 mieszk., tkalnie mechaniczne.

Wilamowitz-Möllendorf Hugo bar., pruski mąż stanu, * 1840, † 1905; 1884 członek Rady Państwa, 1888 — Izby Panów, 1891—99 nadprezydent Poznania.

Wilamowitz-Möllendorff Ulrich von, niemiecki filolog klasyczny, * 1849; prof. filologji klasycznej w Greifswaldzie, Getyndze, od 1897 w Berlinie; dzieła: „Einleitung in die griechische Tragödie" (1889), „Griechische Verskunst" (1921), „Platon" (1921), „Pindaros" (1922); Hellenistische Dichtung", „Heimkehr des Odysseus" i in.

Wilanowski Bolesław ks., uczony, * 1885; prof. Uniw. Stefana Batorego w Wilnie; prace:

„Proroctwa Starego Testamentu a Chrystjanizm" (1912), „Fizyka a istnienie Boga" (1916), „List św. Ireneusza do Florinusa i List św. Polikarpa do Filipensów" (1920), „List św. Polikarpa, studjum patrologiczne" (1921), „Apologia Aristidesa" (1924), „Działalność prawodawcza papieża Benedykta XV" (1925), „Dookoła nowego kodeksu" (1925) i in.

Wilanów, w. w pow. i woj. warszawskiem, nad łachą wiślaną, 2 km. na płd. od granic Warszawy; pałac i park, niegdyś rezydencja Jana III Sobieskiego i miejsce jego zgonu 17. VI. 1696; pałac zbudowany w końcu XVII w. w stylu barokowym, liczne zabytki i pamiątki z czasów Sobieskich, galerja obrazów, bibljoteka i zbiór numizmatyczny. W., nabyty przez Jana Sobieskiego w 1677, przeszedł 1724 w ręce Śreniawskich, potem Czartoryskich, Lubomirskich, Potockich, obecnie Branickich.

Wilberforce William, filantrop angielski, * 1759, † 1833; poseł do parlamentu, przeprowadził 1792 uchwałę, wzbraniającą handlu murzynami.

Wilbrandt Adolf, poeta niemiecki, * 1837, † 1911; 1881—87 dyrektor wiedeńskiego Burgteatru; napisał dramaty: „Gracchus" (1872), „Arria und Messalina" (1874), „Kriemhild" (1877), i in.; powieści: „Hermann Ifinger", „Die Osterinsel" i in., nowele, komedje.

Wilcken Ulrich, historyk niemiecki, * 1862; 1889 prof. we Wrocławiu, od 1917 w Berlinie; dzieła: „Griechische Ostraka" (2 t., 1899), „Grundzüge und Chrestomatie der Papyruskunde" (2 t., 1912) i in.; wydaje od 1900 „Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete".

Wilckens Martin, zoolog niemiecki, * 1834, † 1897; prof. Akad. rolniczej w Wiedniu; prace: „Landwirtschaftliche Haustierlehre" (2 wyd., 2 t., 1903—04), „Grundzüge der Naturgeschichte der Haustiere" (2 wyd., 1905) i in.

Wilcy albo **Weleci**, ob. Lutycy.

Wilcza jagoda, ob. Atropa.

Wilcza paszcza, cheilo-gnatho-palatoschisis, wada rozwojowa: istnienie wrodzonych luk (ubytków, „rozszczepień") w podniebieniu twardem i miękkiem, w szczęce górnej i w wardze górnej; utrudnia jedzenie i mówienie.

Wilczak, ząb u konia, odpowiadający u ludzi zębowi mądrości, usuwany u źrebaków, gdyż kaleczy im język.

Wilczarz, 1) pies śmiały i zaprawiony do polowań na wilki; 2) myśliwy, który ze szczególnem zamiłowaniem uprawia łowy na wilki.

Wilcze doły, 1) w fortyfikacji rodzaj przeszkód sztucznych, utrudniających dostęp do pozycji: zamaskowane, dosyć głębokie doły w kształcie stożka; niekiedy w środek dołu wbija się ostry pal; rozmieszczane są zazwyczaj w nieznacznych odstępach na przedpolu pozycji w szachownicy; często łączy się je z systemem przeszkód z drutu kolczastego; 2) ob. dół wilczy.

Wilcze łyko, ob. Daphne mezereum.

Wilczomlecz, ob. Euphorbia.

Wilczomleczowate, ob. Euphorbiaceae.

Wilczura, 1) burka ze skór wilczych, odwróconych włosem na zewnątrz; 2) skóra wilcza, używana w pokojach pod nogi lub jako nakrycie na nogi podczas jazdy powozem; 3) ludowa nazwa wilczycy.

Wilczy słup, ob. słup wilczy.

Wilczyn, m-ko w pow. słupeckim (woj. łódzkie), 700 mieszk.

Wilczyński Albert, literat, * 1829, † 1900; utwory: „Kłopoty starego komendanta" (1856), „Nasze dzieci" (2 t., 1858), „Drobiazgi powieściowe" (2 t., 1858), „Fotografje społeczne" (3 t., 1878), „Misja familijna" (1880), „Woły robocze" (1882), „Milutka żona" (1894), „Wycieczka na Krzyżne" (1903) i in.

Wilczyński Jan Kazimierz, lekarz, miłośnik sztuki, * ok. 1820, † 1885; wydał: „Album wileński" (1858), „Herbarz szlachty polskiej" (Paryż, 1858—59) i in.

Wilczypieprz, Thymelea, zioła lub krzewy z rodziny Thymelaeaceae (wawrzynkowate), właściwe okolicom nadśródziemnomorskim. U nas na miejscach piaszczystych, polach, przy drogach rośnie Th. passerina, w. roczny. Korzenie gat. Th. tinctoria, krzewu rosnącego w Hiszpanji i Francji płd., zawierają żółty barwnik, mający zastosowanie przy barwieniu tkanin.

Wildbad, m. w Szwarcwaldzie (Wirtembergja), 4.600 mieszk.; cieplice alkaliczne (33—37° C.).

Wilde Oscar O'Flahertie, poeta angielski, * 1856, † 1900; powieści: „The Picture of Dorian Gray" (1891), „Lord Saville's crime", obrazki: „The happy prince and other tales" (1888), utwory sceniczne. W procesie o przestępstwo przeciw moralności publicznej (1895) skazany na dwa lata więzienia.

Wildenbruch Ernst, poeta niemiecki, * 1845, † 1909; dramaty: „Karolinger", „Väter und Söhne" (1882), „Christow Marlow" (1884), „König Laurin" (1902) i in., powieści, nowele.

Wildens Jan, malarz flamandzki, * 1586, † 1653; z dzieł najważniejsze: „Panorama Antwerpji", „Pejzaż leśny", „Pejzaż".

Wilder Hieronim, antykwarjusz, * 1876; od 1906 prowadzi w Warszawie antykwarjat naukowy, wydał 23 katalogi; napisał: „Grafika, drzeworyt, miedzioryt i litografja, wskazówki dla bibljotekarzy i miłośników sztuki" (1922).

Wildgans Anton, poeta austrjacki, * 1881; 1921—23 dyrektor Burgteatru wiedeńskiego; napisał poezje: „Herbstfrühling" (1909), „Mittag" (1917) i in., dramaty ekspresjonistyczne: „Armut" (1914), „Liebe" (1916), „Dies irae" (1918), „Kain" (1920).

Wildgarn, dawna sieć na łosie i jelenie.

Wilec, ob. Ipomoea purga.

Wilejka, 1. dopływ Wilji, w pow. wileńskim, dług. 70 km.

Wilejka, m. pow. (woj. wileńskie), nad rz. Wiljа, 3.500 mieszk.

Wilemit, minerał, ortokrzemian cynku Zn_2SiO_4; heksagonalny; twardość 5.5, ciężar wł. 3.9—4.2; barwy białej, żółtej, brunatnej i czerwonej, rzadziej zielonej. Niemcy, Austrja, Grenlandja, Meksyk.

Wilenka, dawniej W i l n a, rz., wpada do Wilji w samem Wilnie.

Wileńskie województwo, utworzone w 1413 z dawnego księstwa wileńskiego, składało się z 5 powiatów: wileńskiego, oszmiańskiego, lidzkiego, wiłkomirskiego i brasławskiego; obecnie 28.409 km², 983.659 mieszk.; 57,4% Polaków, 25,4% Białorusinów, 8,2% Żydów, 9% innych narodowości; 7 powiatów; 39,6% role, 25,9% lasy, 18,3% łąki i pastwiska, 16,2% nieużytki; stol. Wilno.

Wilga, pr. dopływ Wisły w pow. garwolińskim, dług. 71 km.

Wilga, ob. O r i o l u s g a l b u l a.

Wilga H i l a r y Z d z i s ł a w, doktor medycyny, stomatolog, * 1864; dyrektor Państw. Instytutu Dentystycznego w Warszawie.

Wilgotność powietrza, masa pary wodnej, zawarta w powietrzu; rozróżniamy 1) w. b e z w z g l ę d n ą, określoną jako masa pary wodnej, znajdującej się w jednostce objętości powietrza; w. bezwzględna mierzona jest zwykle w gramach na metr sześcienny $\left(\frac{gr}{m^3}\right)$; 2) w. względną, określoną jako stosunek w. bezwzględnej do gęstości pary wodnej nasyconej w danej temperaturze (tzn. maksymalnej ilości pary wodnej, któraby mogłaby się w danej temperaturze znajdować w powietrzu); w. względna podaje się zwykle w procentach gęstości pary wodnej nasyconej. Zamiast gęstości pary wodnej można brać również pod uwagę jej prężność. Do wyznaczania wilgotności powietrza służą h i g r o m e t r y; ob. h i g r o m e t r, t e m p e r a t u r a r o s y.

Wilhelm św., z rodu hr. Nevers we Francji, zakonnik w klasztorze cystersów, potem arcybiskup w Bourges, zwany „najpokorniejszym z pasterzy", † 1209; pamiątka 10 stycznia.

Wilhelm, ks. austrjacki, syn Leopolda III Habsburga, * ok. 1371, † 1406; 1378 zaręczony z Jadwigą, córką Ludwika węgierskiego i polskiego; układy między Leopoldem a Elżbietą Bośniacką, matką Jadwigi, w sprawie doprowadzenia do zaślubin W. z Jadwigą zostały ponowione w 1385. W. tegoż roku przybył do Krakowa, popierany przez Władysława Opolczyka, nie został dopuszczony na zamek i wbrew woli Jadwigi przez panów małopolskich zmuszony do wyjazdu z Krakowa (1386).

Wilhelm, imię królów angielskich: 1) W. I Zdobywca 1066—87, * ok. 1028, † 1087; syn naturalny ks. Roberta II normandzkiego; po zwycięstwie pod Hastings 14. X. 1066 opanował Anglję, 25. XII. koronował się na króla angielskiego w Londynie; 2) W. II, syn poprz. i następca, 1087—1100, * 1056, † 1100; 3) W. III, ks. Oranji 1689—1702, * 1650, † 1702, syn stadhoudera niderlandzkiego Wilhelma II, wnuk Karola I angielskiego; 1672 wielki admirał holenderski; ożeniony 1677 z Marją, córką Jakóba II Stuarta; po ucieczce Jakóba z Anglji otrzymał od parlamentu angielskiego koronę 13. II. 1689; 4) W. IV, król Wielkiej Brytanji, Irlandji i Hanoweru 1830—37, * 1765, † 1837; od 1827 wielki admirał państwa, wstąpił na tron po śmierci swego brata Jerzego IV.

Wilhelm I, król pruski i cesarz niemiecki od 1871, * 1797, † 1888; drugi syn Fryderyka Wilhelma III; brał udział w kampanji 1814 i 1815; od 1840 pruski następca tronu, w 1848 w czasie rewolucji przebywał w Londynie; 1849 gubernator wojskowy w Nadrenji; od 23. X. 1857 zastępca chorego króla (Fryderyka Wilhelma IV), 1858 objął regencję, 2. I. 1861 tron pruski; wraz ze swym najbliższym współpracownikiem, hr. Bismarckiem, dążył do zwiększenia sił wojskowych kraju i do podporządkowania Niemiec Prusom, wyzyskując popularne hasło jedności wszystkich państw niemieckich. Po wojnie duńskiej 1864 i austrjackiej 1866 prezydent Związku północno-niemieckiego; w sierpniu 1870 objął naczelne dowództwo nad wojskami niemieckiemi w wojnie z Francją; 18. I. 1871 proklamowany w Wersalu cesarzem Niemiec.

Wilhelm II, cesarz niemiecki i król pruski, * 1859; najstarszy syn cesarza Fryderyka III; studjował 1877—79 w Bonn; objął tron 15. VI. 1888; w pierwszych latach rządów przeprowadził szereg reform społecznych, co doprowadziło do ustąpienia Bismarcka 1890 z kanclerstwa Rzeszy. Dążył do zwiększenia armji i floty. Polityka ekspansji Niemiec, imperjalizm i militaryzm doprowadziły do wybuchu wielkiej wojny europejskiej 1914. W czasie wojny brał udział w kierowaniu operacjami wojennemi i polityką państwa. Po przełamaniu frontu i wybuchu rewolucji w Niemczech zrezygnował z korony cesarskiej i królewskiej w Amerongen 28. XI. 1918 i przeniósł się 1920 do Doorn w Holandji, gdzie dotychczas przebywa. Po śmierci (1921) cesarzowej Augusty Wiktorji ożenił się 1922 z Herminą, wdową po ks. Janie Jerzym z Schönaich-Carolath. Wielką ilość mów, które wygłosił w czasie swych rządów, wydano w 4-ch tomach (1897—1913). Po wojnie napisał: „Vergleichende Geschichtstabellen" (1921), „Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878—1918" (1922), „Aus meinem Leben 1859—1888" (1926).

Wilhelm, b. następca tronu pruskiego i niemieckiego, * 1882; syn ces. Wilhelma II; dowódca V armji niemieckiej w czasie wielkiej wojny; zrzezygnował z praw do tronu 1 grudnia 1918; obecnie przebywa w swych posiadłościach na Śląsku.

Wilhelm, imię elektorów Hessen-Kassel: 1) W. I. 1803—21, * 1743, † 1821; panował od 1785, 1803 otrzymał tytuł elektorski, 1806—13 przebywał na wygnaniu w Pradze; 2) W. II, syn poprzedn., panował 1821—47, * 1777, † 1847.

Wilhelm, imię margrabiów miśnieńskich: 1) W. I, 1349—1407, syn magr. Fryderyka, * 1343, † 1407; w 1379 otrzymał Miśnię; 2) W. II, 1381—1425, * 1370, † 1425; otrzymał Miśnię 1415; 3) W. III, 1428—82, landgraf turyński, * 1425, † 1482.

Wilhelm, ks. pruski, * 1783, † 1851; trzeci syn króla Fryderyka Wilhelma II, odznaczył się w kampanji 1813—15; 1824—29 i 1834—39 generalny gubernator Moguncji.

Wilhelm, imię królów wirtemberskich: 1) W. I, 1816—64, * 1781, † 1864; w kampanji rosyjskiej 1812 dowodził wojskami wirtemberskiemi, 1814 i 1815 armjami 7 i 3; tron objął 1816; 1819 nadał państwu nową konstytucję; 2) W. II, * 1848, † 1921; syn ks. Fryderyka wirtemberskiego, objął tron 1891 po śmierci swego wuja Karola I; 29. XI. 1918 abdykował i przyjął tytuł ks. Wirtemberskiego.

Wilhelm, ks. wirtemberski, * 1828, † 1896; syn ks. Eugenjusza; 1848 walczył w armji austrjackiej, 1878 podbił zachodnią część Bośni, 1881 generał komendant Galicji, 1889 w Grazu.

Wilhelm, hr. Schaumburg - Lippe, * 1724, † 1777; 1759 dowódca artylerji armji angielsko-pruskiej, 1762 marszałek polny armji portug.

Wilhelm, margr. Badenu, * 1792, † 1859; 1812 dowódca brygady badeńskiej w Rosji.

Wilhelm, imię stadhouderów niderlandzkich: 1) W. I Milczący, hr. Oranji, hr. Nassau, twórca niepodległości niderlandzkiej, * 1533; odziedziczył 1544 ks. Oranji; 1572 zwierzchni wódz w czasie powstania wojsk niderlandzkich; 1576 doprowadził do ugody gandawskiej, która złączyła wszystkie prowincje niderlandzkie przeciw Hiszpanom; 1584 zamordowany przez Baltazara Gerharda; 2) W. II, 1647—50, * 1626, † 1650; syn ks. Fryderyka Henryka; 3) W. III, król angielski (ob.), syn poprzedniego; 4) W. IV, * 1711, † 1751; od 1747 stadhouder; 5) W. V, syn poprzedniego, * 1748, † 1806; od 1751 dziedziczny stadhouder pod opieką, od 1766 samodzielny; 1795 uciekł do Anglji wobec zajęcia kraju przez Francuzów, 1802 otrzymał Korweję i Fuldę.

Wilhelm, imię królów niderlandzkich: 1) W. I, syn W. V, stadhoudera niderlandzkiego, pierwszy król Holandji 1815—40, w. ks. luksemburski i ks. orańsko-nassauski, * 1772, † 1843; 1806 objął księstwo Nassau-Dietz, 16 marca 1815 proklamowany w Hadze królem niderlandzkim; 1830 od jego państwa oderwała się część zachodnia, tj. Belgja; 1840 oddał koronę swemu synowi Wilhelmowi II; 2) W. II, 1840—49, syn poprzedniego, * 1792, † 1849; 1848 wprowadził szereg reform; 3) W. III, 1849—90, syn poprz., * 1817, † 1890; 1866 wcielił do Niderlandów ks. limberskie; 1889 rządy objęła regencja z powodu choroby króla; ostatni z młodszej linji domu orańskiego; rządy po nim objęła córka z drugiego małżeństwa, Wilhelmina (ob.).

Wilhelm II Dobry, ostatni uznany normandzki król Sycylji i Neapolu 1166—89.

Wilhelm Ernest, w. ks. sasko-wejmarski, * 1876; syn w. ks. Karola Augusta; objął panowanie 1901; 1918 abdykował.

Wilhelm Lew, król szkocki 1165—1214, brat i następca Malkolma IV, † 1214; 1173 wzięty do niewoli, uznał się lennikiem Anglji.

Wilhelm z Holandji, król niemiecki 1247—56, * 1227; syn i następca hr. Florentyna z Holandji, wybrany 1247 przez książąt nadreńskich jako antykról Fryderyka II, uznany niemal przez wszystkich po śmierci Konrada IV (1254); zginął w bitwie z Fryzami.

Wilhelm z Kolonji (m i s t r z W i l h e l m von H e r l e), malarz niemiecki, żył ok. 1380; z dzieł najważniejsze: „Madonna z kwiatem grochu", „Św. Weronika".

Wilhelma II Ziemia (niem. Kaiser Wilhelm II-Land), nazwa wybrzeża Antarktydy, odkrytego 1901—03; szczyt Gaussberg 371 m. wys.

Wilhelmina, królowa Holandji, * 1880; córka Wilhelma III i jego następczyni od 1890; panuje samodzielnie od 1898; 1901 poślubiła za męża ks. Henryka Mecklemburg-Schwerin.

Wilhelmsburg, w. w Hanowerze w rej. lüneburskiej (Prusy), na wyspie rz. Elby, pod Hamburgiem, 28.500 mieszk.; budowa okrętów, znaczny przemysł.

Wilhelmshaven, m. port. nad morzem Północnem w Hanowerze (Prusy), 29.000 mieszk.; warsztaty okrętowe; do 1918 gł. port. wojenny Niemiec, obecnie handlowy.

Wilhelmshöhe, pałac wpobliżu Kassel, niegdyś letnia rezydencja elektorów heskich, 1870—71 miejsce pobytu Napoleona III, wziętego do niewoli pod Sedanem.

Wilibald św., zakonnik benedyktyński, * ok. 700, † 781; współtowarzysz św. Bonifacego w jego wyprawach misyjnych, pierwszy biskup i założyciel klasztoru Eichstätt we Frankonji; autor żywota św. Bonifacego; święto 7 lipca.

Wilja, ob. W i g i l j a.

Wilja (lit. Neris), pr. dopływ Niemna, wypływa w pow. borysowskim na Białorusi, dług. 559 km.

Wilja wołyńska, l. dopływ Horynia w pow. krzemienieckim (woj. wołyńskie), dług. 82 km.

Wiljandi, ob. F e l i n.

Wilk, gwiazdozbiór; najjaśniejsze gwiazdy: $\alpha = 2.9$ wielk. i $\beta = 2.8$ w.; gwiazdy podwójne: $\varkappa$, μ, ε, γ, η, ξ, π.

Wilk, ob. C a n i s l u p u s.

Wilk albo **toczeń,** ob. l u p u s.

Wilk workowaty, ob. T h y l a c i n u s c y n o c e p h a l u s.

„Wilk żelazny". Według legendy, książę Gedymin, polując w miejscu, gdzie rzeka Wilna wpada do Wilji, zabił na górze, Łysą zwanej, wielkiego tura, poczem zasnął strudzony; we śnie zobaczył ogromnego wilka żelaznego, który wył tak potężnie, jakby w nim było sto wilków. Wezwany arcykapłan Lezdejko wytłumaczył sen w ten sposób, że wilk okryty żelazem znaczy miasto i zamek warowny, a głos stu wilków — jego siłę i sławę, i to tłumaczenie miało być, podług podania, powodem założenia w tem miejscu miasta Wilna. Dziś przez takiego wilka rozumie się opowiadanie o czemś nadzwyczajnem i nieprawdopodobnem, a stąd i wyrażenie: opowiadać bajki, jak o „żelaznym wilku".

Wilken F r i e d r i c h, historyk niemiecki, * 1777, † 1840; od 1807 prof. w Berlinie; główne dzieło: „Geschichte der Kreuzzüge" (7 tom. 1807—32).

Wilkes C h a r l e s, żeglarz amerykański, * 1798, † 1877; 1839—42 odbył podróż do Antarktydy, odkrył wybrzeże, nazwane jego imieniem.

Wilkesa ziemia, nazwa wybrzeża Antarktydy, obejmująca ziemie Adeli, Knoxa, króla Jerzego V. Wielkiej Mary i in.

Wilkesbarre, m. w stanie Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.), 74.000 mieszk.; kop. węgla (antracytu), przemysł metalurgiczny.

Wilkie Collins, literat angielski, * 1824, † 1889; naśladowca Dickensa; napisał: „Antonina or the Fall of Rome", „Basil" (1852), „Hide and seek" (1854), „After dark" (1856), „The dead secret" (1857).

Wilkie Dawid, malarz angielski, * 1785, † 1841; dzieła: „Zabawa wiejska", „Ślepy grajek", „Kazanie Johna Knoxa wobec lordów kongregacji" i in.

Wilkierz, w dawnej Polsce uchwała miejska, dotycząca spraw administracyjnych miasta (ob. miasta polskie).

Wilkinsburg, m. w stanie Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.), 24.500 mieszk.; kop. węgla, przemysł żelazny.

Wilkinson John Gardnes, egiptolog angielski, * 1797, † 1875; napisał: „Manners and customs of the ancient Egyptians etc." (5 t., 1837—41), „Egypt in the times of the Pharaons" (1857) i in.

Wilkinsona maść, unguentum Wilkinsonii, maść przeciw świerzbie, składa się z dziegciu, siarki oczyszczonej, mydła szarego, węglanu wapnia ($CaCO_3$) oraz z mieszaniny tłuszczu świńskiego i owczego jako zaróbki.

Wilkołak, lycanthropus, w dawnych wierzeniach ludu człowiek przemieniony za życia lub po śmierci w wilka z głową człowieczą, długą i brodatą; istota ta, bardzo mściwa i złośliwa, czyniła głównie w owczarniach wielkie szkody; po pewnym czasie porzucała wilczą postać i stawała się człowiekiem; z wierzeniem w wilkołaki łączy się zawsze wiara w koszulę lub pas, przemieniający w wilkołaka.

Wilkom, ob. puhar.

Wilkońska Paulina z Lauczów, literatka, * 1815, † 1875; powieści i opowiadania: „Wieś i miasto" (1841), „Poranki i wieczory" (1847), „Irena" (3 t., 1857), „Obrazek poznański" (1857), „Skalińce" (3 t., 1864) i in., nadto: „Moje wspomnienia o życiu towarzyskiem w Warszawie" (1871) oraz „Moje wspomnienia o życiu towarzyskiem na prowincji w Kongresówce" (2 t., 1875).

Wilkoński August (pseud. Au. Wi. chirurg filozofji), literat-humorysta, * 1805, † 1852; studja we Wrocławiu; 1846—49 redagował „Dzwon literacki"; napisał „Ramoty i ramotki literackie" (4 t., 1845—46).

Wilkownia, ob. dół wilczy.

Willaert Adrian, muzyk niderlandzki, * ok. 1485, † 1562; 1527 kapelmistrz kościoła św. Marka w Wenecji; napisał msze, motety, nieszpory itd.

Willaerts Adam, malarz flamandzki, * 1577, † po 1665; marynista; z dzieł: „Zabawa na stawie".

Willamette River, l. dopływ Kolumbji w St. Zjedn. Am. Płn., dług. 480 km.

Wille Bruno, powieściopisarz niemiecki, założyciel „Freie Volksbühne" (Wolna Scena Ludowa), * 1860; napisał powieści: „Offenbarungen des Wacholderbaums" (1901), „Die Abendburg" (1909) i in.

Wille Johann Georg, miedziorytnik niemiecki, * 1715, † 1808; z dzieł: „Śmierć Marka Aureljusza" wg. Battoni'ego, „Marigny" wg. de Troy'a; sztychy według malarzy holend. XVII w.

Willems Jan Frans, flamandzki filolog, historyk i poeta, * 1793, † 1846; jeden z głównych przywódców narodowego ruchu flamandzkiego.

Willemstadt, stol. i port wyspy holend. Curaçao (Indje Zach.-Holenderskie), 15.000 mieszk.

Willenberg, ob. Wielbark.

Willenhall, m. w hr. Stafford (Anglja środk.), 20.000 mieszk.; przemysł żelazny.

Willesden, m. w hr. Middlesex (Anglja płd.-wsch.), przedmieście Londynu, 154.000 mieszk.

Willette Adolphe Léon, malarz francuski, * 1857; ilustrował pisma: „Chat noir", „Courrier français", „Pierrot", „Pied de nez" i in.

Williamson Alexander, chemik angielski, * 1824, † 1904; prof. w Londynie; przyczynił się znacznie do rozwoju chemji teoretycznej; badania nad budową związków chemicznych (teorja typów i in.).

Williamsport, m. w stanie Pensylwanji (St. Zj. Am. Płn.), 36.200 mieszk.; tartaki, handel drzewem.

Willibald Alexis, ob. Alexis Willibald.

Willibrord św., apostoł Fryzów, * 658, † 739; zakonnik benedyktyński, biskup Fryzji.

Willie Jacob baron, lekarz nadworny cesarza rosyjskiego Aleksandra I, rodem Szkot, * 1765, † 1854; napisał „Chirurgja obozowa" (tłum. polskie 1816).

Willigis, 975—1011 arcybiskup Moguncji i arcykanclerz cesarstwa niemieckiego, regent w czasie małoletności Ottona III.

Willington, m. w hr. Durham (Anglja), nad rz. Wear, 9.200 mieszk.; przemysł chemiczny.

Willis Thomas, anatom angielski, profesor w Oksfordzie, * 1622, † 1675; badania nad budową mózgu; napisał „Cerebri anatome" (1664).

Willisen Wilhelm von, gen. pruski, teoretyk wojskowy, * 1790, † 1879; 1848 po powstaniu w Poznańskiem przeprowadził nowy statut tej prowincji; napisał „Theorie des Grossen Krieges" (4 t., 2-e wyd. 1868).

Willmann Otto, filozof i pedagog niemiecki, * 1839, † 1920; od 1872—1903 prof. filozofji i pedagogiki w Pradze; dzieła: „Didaktik als Bildungslehre" (2 t., 1882—89), „Geschichte des Idealismus" (2-e wyd. 1907) i in.

Willmanstrand (fińsk. Lappeénvandta), m. pow. w dep. wyborskim (Finlandja), na półwyspie jez. Sajma, 3.000 mieszk.; niegdyś twierdza.

Willstätter Richard, chemik niemiecki, * 1872; prof. w Monachjum, Zurychu, Berlinie; napisał: „Über die Farbstoffe der Blüten und Früchte" (1914), „Untersuchungen über das Chlorophyl (razem ze Stoll'em 1913), „Untersuchungen über die Assimilation der Kohlensäre" (1918) i in.; 1915 nagroda Nobla.

Wilm Fiedor, chemik rosyjski, * 1845, † 1893; prace nad platynowcami; napisał: „Zur Chemie der Platinmetalle" (1882).

Wilmington, 1) m. w stanie Delavare (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Delavare i Brandywine, 110.200 mieszk.; przemysł metalurgiczny

i włókienniczy; 2) m. port. w stanie Karoliny Płn. (St. Zj. Am. Płn.), 34.000 mieszk.; wywóz bawełny, ryżu i drzewa.

Wilmslow, m. w hr. Cheshire (Anglja, 83.000 mieszk.; przedmieście willowe Manchesteru.

Wilna, ob. Wilenka.

Wilno, m. pow. i woj., stary gród wśród malowniczych wzgórz, przy ujściu rz. Wilejki do Wilji, 129.000 mieszk.; siedziba arcybisk., katedra, kaplica z XVII w. z obrazem M. B. Ostrobramskiej, słynącym cudami, 17 kościołów, ruiny zamku, uniwersytet, zakłady naukowe, bibljoteka (105.000 tomów), muzeum starożytności; wyroby metalowe, wełniane, skórzane, przemysł drzewny. W., stolica państwa litewskiego w XIV w. za panowania Gedymina, zaczęło się rozwijać za panowania Olgierda (stosunki handlowe z Rusią, Nowogrodem i Pskowem); 1378 zniszczone w znacznej części przez Krzyżaków; 1381 opanowane przez Kiejstuta, który został wyparty przez Jagiełłę; ten ostatni nadał w 1387 prawo magdeburskie; murami otoczono w 1505; zaczęło upadać od czasów unji lubelskiej 1569, w XVII w. poniosło dotkliwe klęski (pożar 1610, najazd moskiewski 1654); po 3 rozbiorze 1795 siedziba gen.-gubernatora. W pocz. XIX w. bardzo ważny ośrodek kulturalno-naukowy (uniwersytet), skupiający znaczne grono ludzi nauki.

Wilson Horace Hayman, sanskrytolog angielski, * 1786, † 1860; prof. w Oxfordzie; prace: „Sanskrit Grammar" (2 wyd., 1847), „Sanskrit Dictionary" (3 wyd., 1874), „Hindu Theatre" (3 t., 1826—27) i in.

Wilson John (pseud. Christopher North), pisarz szkocki, * 1785, † 1854; prof. filozofji moralnej w Edymburgu; napisał powieści: „Lights and shadows of Scottish life" (1822), „The city of the plague" (1816), „Noctes Ambrosianae" (1835).

Wilson Richard, malarz angielski, * 1714, † 1782; pejzażysta; dzieła: „Willa Maeceus", „Niobe" i in.

Wilson Woodrow, 28-my prezydent St. Zj. Am. Płn., syn pastora, * 1856, † 1924; prof. nauk politycznych od 1885 w Bryn Mawr College, od 1890 w Princeton; 1910 gubernator New Jersey; 1912 kandydat partji demokratycznej na prezydenta St. Zj., objął godność 4. III. 1913; przeprowadził szereg reform społecznych i gospodarczych (sprawy celne, podatek dochodowy), dotyczących m. in. zagadnień robotniczych i ochrony pracy; powtórnie wybrany na prezydenta 1916. W chwili wybuchu wielkiej wojny europejskiej polityka W. zmierzała początkowo w kierunku utrzymania neutralności Stanów; gdy Niemcy zastosowały bezwzględną walkę podwodną łodzi podwodnych i zatopiły kilka statków amerykańskich, St. Zj. wypowiedziały wojnę państwom centralnym (6. IV. 1917); w ogólnem ugrupowaniu sił walczących Stany Zjedn. miały możność inicjatywy pokojowej; 14 punktów Wilsona stały się podstawą pokoju i Ligi Narodów, której W. był głównym inicjatorem. Jego pomysły zostały znacznie zmienione wskutek polityki mocarstw europejskich (Anglji); w Ameryce program W. nie zyskał aprobaty i Stany nie przystąpiły do Ligi. W 1920 W. przepadł w czasie wyborów na prezydenta; w 1919 otrzymał nagrodę pokojową Nobla. Napisał: „The State" (1889), „History of the American people" (6 t., 1902), „The new freedom" (1916) i in.

Wilson Mount obserwatorjum, ob. Mount Wilson obserwatorjum.

Wilsona choroba, choroba ośrodkowego układu nerwowego, cechująca się wzmożonem napięciem mięśniowem, marskowatością twarzy, zaburzeniami mowy, powolnością ruchów, drżeniem kończyn i głowy, powiększeniem (a właściwie marskością) wątroby i śledziony; zaczyna się w wieku dziecięcym (7—9 rok życia); według niektórych neurologów ma charakter cierpienia dziedzicznego. Często łączy się z objawami choroby Westphala; istotą choroby W. są zmiany patologiczne w zakresie tzw. szarych jąder wewnętrznych mózgowia (w zakresie jądra soczewkowatego — nucleus lentiformis).

Wilsona czternaście punktów, zasadnicze podstawy programu pokojowego w stosunku do Niemiec, wypowiedziane przez prezydenta St. Zj. Am. Płn. Wilsona w mowie na Kongresie Stanów Zjednoczonych 8. I. 1918. Punkty te były następujące: 1) wszystkie traktaty pokojowe mają być jawne, bez tajnych uzupełnień, 2) nieograniczona wolność żeglugi morskiej w czasie pokoju i wojny, 3) usunięcie ograniczeń gospodarczych i równość handlowa dla wszystkich państw, które przystąpią do pokoju, 4) ograniczenie zbrojeń i sił zbrojnych, 5) bezstronne rozwiązanie wszelkich pretensyj kolonjalnych, 6) ewakuacja obszarów rosyjskich, 7) ewakuacja i odbudowa Belgji, 8) ewakuacja i odbudowa okupowanych ziem francuskich i oddanie Alzacji oraz Lotaryngji, 9) zmiana granic z Włochami na podstawie narodowościowej, 10) autonomja dla ludów Austro-Węgier, 11) opuszczenie i odbudowa zajętych ziem Rumunji, Serbji, Czarnogórza i zapewnienie swobodnego dostępu do morza Serbji, 12) zapewnienie samodzielności dla tureckich części Turcji, samodzielnego rozwoju innych narodowości państwa tureckiego, otwarcie i wolny przejazd przez Dardanele dla okrętów wszystkich państw, 13) utworzenie niepodległego państwa polskiego z wolnym dostępem do morza, 14) utworzenie ogólnego Związku Narodów i wzajemne gwarancje co do politycznej suwerenności i nienaruszalności terytorjalnej.

Wiltshire, hr. w Anglji płd., 3.563 km², 292.500 mieszk.; chów bydła i owiec, kop. rudy żel.; stol. Salisbury.

Wilżyna, ob. Ononis.

Wił, wedle wyobrażeń ludu polskiego demon w postaci zwierzęcej lub w kształcie piły.

Wiłkomierz (lit. Ukmergė), m. pow. na Litwie, nad rz. Świętą, 11.000 mieszk.; ruiny zamku; 1435 bitwa między Zygmuntem Kiejstutowiczem a Świdrygiełłą.

Wiłkomirski Kazimierz, malarz, * 1877, † 1913; kształcił się w Petersburgu i Krakowie;

malował przeważnie krajobrazy: „Pierwszy śnieg", „Wieczór w górach" i in.

Wiłkowyszki (lit. Vilkaviškis), m. pow. na Litwie, 7.200 mieszk.

Wiły, ob. dziwożony.

Wimbledon, m. w hr. Surrey (Anglja płd.-wsch.), 62.000 mieszk.; wille, place tenisowe.

Wimpffen Emanuel Felix baron, generał francuski, * 1811, † 1884; odznaczył się w czasie wojny krymskiej i w kampanji 1859; objął dowództwo nad armją francuską 1. IX. 1870, 2. IX kapitulował; napisał: „Le bataille de Sedan" (1887).

Wimpheling Jakob, humanista i pedagog niemiecki, * 1450, † 1528; nauczał filozofji w Heidelbergu; napisał: „Epitome rerum germanicarum" (1505), pierwszy podręcznik historji niemieckiej dla szkół, „Isodoneus Germanicus" (1497), „Adolescentia" (1500), wykład pedagogiki z uwzględnieniem psychologji wieku dziecięcego, i in.

Wina lecznicze, vina medicata, wyciągi winne z surowców lub roztwory leków w winie, np. w. chinowe (środek wzmacniający łaknienie), w. emetykowe, w. pepsynowe. Wina naturalne mają zastosowanie jako środek pobudzający działalność serca i oddychanie (excitantia, analeptica); działają dzięki zawartości w nich alkoholu etylowego (C_2H_5OH) oraz estrów i eterów szeregu metanowego („bukiet", „kwiat"). Do użytku leczniczego nadają się: w. południowe słodkie i wytrawne (Portwein, Madeira, Malaga, Xeres czyli Sherry, Tokaj — 11—16% alkoholu), w. musujące (Champagne), zawierające 10% alkoholu i wolny dwutlenek węgla CO_2; wchłaniają się szybko; w. stołowe (Bordeaux, Reńskie, Burgund), 7—10% alkoholu; w. czerwone zawierają garbniki i stosowane są przeciw biegunkom przy nieżytach jelit.

Winawer Bruno, fizyk, literat i komedjopisarz, * 1883; utwory: „Notatnik Szymona van Geldern" (1909), „Niziny" (1909), „Losy Europy" (1912), „Rokowania pokojowe" (1917), „Rycerz z łabędziem" (1918), „Roztwór dra Pytla" (1921), „Tematy i warjacje" (1921), „Księga Hioba" (1921), „Ślepa latarka" (1922), „Doktor Przybram" (1924), „Boczna antena" (1927).

Wincenty św., męczennik, archidiakon w Saragosie, poniósł śmierć męczeńską 303 w Walencji; pamiątka 22 stycznia.

Wincenty Ferrerjusz św., dominikanin, misjonarz apostolski, * 1346, † 1419; miał nawrócić z górą 100.000 kacerzy; pamiątka 13 marca.

Wincenty Kadłubek, ob. Kadłubek Wincenty.

Wincenty Leryneński św., rodem z Galji, † ok. 450; służył wojskowo, potem kapłan; napisał księgę przeciwko heretykom: „Commonitorium pro catholicae fidei antiquitate" (ok. 434); pamiątka 24 maja.

Wincenty a Paulo św., spowiednik i sekretarz przyboczny królowej Małgorzaty, * 1576, † 1660; założyciel bractwa dobroczynnego, jałmużnik galer, twórca 1624 zakonu misjonarzy, zwanych też lazarystami, 1629 zakonu sióstr miłosierdzia.

Winchester, stol. hr. Hampshire (Anglja płd.), 24.000 mieszk.; bisk., słynna katedra; W. College, niegdyś rezydencja królów anglo-saksońskich.

Winckel Franz von, lekarz niemiecki, * 1837, † 1912; profesor w Rostocku, 1872 w Dreźnie, 1883—1907 w Monachjum; napisał „Allgemeine Gynäkologie" (1909); wydawca „Handbuch der Geburtshilfe" (3 t., 1903—07).

Winckleman Johann Joachim, archeolog, historyk sztuki i estetyk niemiecki, twórca archeologji, opartej na podstawach naukowych, * 1717, † 1768 (zamordowany w Trjeście); od 1763 konserwator główny starożytności w Rzymie i okolicy; główne dzieło: „Geschichte der Kunst der Altertums" (1764).

Winckla choroba, choroba noworodków pochodzenia zakaźnego (septycznego); objawy: hemoglobinurja, sinica, żółtaczka, duszność, zaburzenia żołądkowo-jelitowe.

Winckler Hugo, orjentalista niemiecki, * 1863, † 1913; prof. w Berlinie; dzieła: „Geschichte Babyloniens und Assyriens" (1892), „Geschichte Israels" (2 t., 1895—1900), „Die Gesetze Hammurabis" (1904), „Die babylonische Geisteskultur" (2 wyd., 1919).

Wind Cave, rezerwat przyrody, park narodowy w stanie Dakoty (St. Zj. Am. Płn), 42 km², wspaniałe pieczary (stalagmity i stalaktyty); zarazem rezerwat ochrony zwierzyny.

Winda lub **dźwig,** machina do podnoszenia ciężarów, w której siła działająca przenosi się bądź bezpośrednio, bądź też za pośrednictwem lin, lub łańcuchów. Zależnie od celowości konstrukcji mechanizmu w., jak również siły wprawiającej w ruch cały jej mechanizm, rozróżniamy w. osobowe (lift) i ciężarowe, oraz w. elektryczne, parowe, powietrzne cz-pneumatyczne (t. j. poruszane działaniem powietrza zgęszczonego), ręczne, wodne cz. hydrauliczne (t. j. poruszane stosownie regulowanym słupem wody), śrubowe, zębate i in. Wielkie w. ciężarowe zwą się żórawiami (z niem. kranami), lub lewarami.

Windakiewicz Stanisław, historyk literatury, * 1863; studja w Krakowie, Berlinie i Paryżu; prof. historji literatury polskiej na Uniw. Jagiellońskim; prace: „Padwa. studjum do dziejów cywilizacji polskiej" (1891), „Mikołaj Rej z Nagłowic" (1895), „Teatr ludowy w dawnej Polsce" (1902), „Badania źródłowe nad twórczością Słowackiego" (1910), „Walter Scott i lord Byron w odniesieniu do polskiej poezji romantycznej" (1914), „Prolegomena do Pana Tadeusza" (1918), „Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej" (1922), „Dzieje Wawelu" (1925) i in.

Windawa lub **Wenta,** rz. w Kurlandji (Łotwa), wypływa z jez. Łabunowa na Litwie, wpada do morza Bałtyckiego, dług. 337 km.

Windawa (łot. Wentspils), m. pow. w Kurlandji (Łotwa), nad morzem Bałtyckiem, 15.000 mieszk.; płytki port, rybołówstwo.

Windelband Wilhelm, filozof niemiecki i historyk filozofji, * 1848, † 1915; profesor w Strassburgu, 1903 w Heidelbergu; dzieła: „Praeludien, Reden und Aufsätze zur Einleitung in die Philosophie", „Über Willensfreiheit" (1884), „Geschichte der neueren Philosophie" (1878—80), szereg prac specjalnych z dziedziny logiki, metodologji i teorji poznania.

Windermere, największe jezioro w Anglji na granicy hr. Lancaster i Westmoreland, 17,5 km. dług., 1,5 km. szer., do 73 m. głęb.

Windhuk (holend. Windhoek), stol. terytorjum płd.-zach. Afryki (Unja Afryki Płd.), 17.000 mieszk.; siedziba zarządu gub. bryt.; źródła gorące (40—50° C.).

Windisch, w. w kantonie Aargau (Szwajcarja), 3.500 mieszk.; ruiny amfiteatru rzymskiego, ob. Vindonissa.

Windisch-Grätz, ród styryjski, od 1658 hrabiowski, od 1804 książęcy: 1) Alfred, austr. feldmarszałek, * 1787, † 1862; stłumił krwawo powstanie w Pradze 1848, 31. X. t. r. zdobył Wiedeń, 1849 walczył na Węgrzech; 2) Alfred, wnuk poprzedn., * 1851; 1893—95 prezydent ministrów Austrji, 1897 przewodniczący Izby Panów.

Windsor, 1) New W., m. w hr. Berks (Anglja płd.-wsch.), nad Tamizą, 20.200 mieszk.; letnia rezydencja króla ang. z pałacem (zbud. w XIV w.), piękny park; 2) m. w prow. Ontario w Kanadzie (Am. Płn.), 38.600 mieszk. uniwersytet.

Windthorst Ludwig, polityk niemiecki, * 1812, † 1891; przywódca centrum katolickiego, 1851—53 i 1862—65 hanowerski min. sprawiedliwości, od 1867 poseł do parlamentu; przeciwnik Bismarka.

Windward Islands, ob. Wyspy pod Wiatrem.

Windward Passage, to samo, co Jamajki cieśnina.

Windykacja (łac.), żądanie zwrotu, zwrot, dochodzenie swej własności.

Windziarz lub **windarz,** osoba obsługująca windę.

Wineta (łac. Urbs Venetorum, czyli miasto Wendów), zwane również Julin lub Jumme, niegdyś m. na Pomorzu nad Bałtykiem, zburzone w 1184 przez Duńczyków; na tem miejscu m. Wolin.

Winfried, ob. Bonifacy św.

Winger Jerzy, powieściopisarz łużycki, * 1872, † 1918; tłumacz Sienkiewicza, opiekun ludu polskiego „na Saksach"; powieść historyczna „Hronow".

Winiany, sole kwasu winnego zwykłego, prawoskrętnego; kwaśny w. potasowy $C_4H_5O_6K$ występuje w soku winogronowym; strąca się z rozczynu soku podczas fermentacji, znany pod nazwą kamienia winnego (tartarus crudus); emetyk, winian antymonylo-potasowy $C_4H_4O_6(SbO)K + {}^1/_2H_2O$; sól Seignett'a, winian sodowo-potasowy $C_4H_4O_6NaK + 4H_2O$.

Winiarski Bohdan, prawnik, * 1884; studja w Warszawie, Krakowie i Paryżu; 1911—14 prof. Szkoły nauk politycznych w Krakowie, 1917—19 referent prawny Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu, radca prawny Delegacji pokojowej polskiej tamże, 1920 prof. prawa międzynarodowego na Uniw. Pozn.; napisał: „Ustrój prawno-polityczny Galicji" (1915), „Les institutions politiques en Pologne au XIX siècle" (1921), „Rzeki polskie ze stanowiska prawa międzynarodowego" (1922), „Ustrój polityczny ziem polskich w XIX w." (1923) i in.

Winiary, płn. przedmieście Poznania, nad rz. Wartą, 4.000 mieszk.; niegdyś ufortyfikowane.

Winieta, drobne ozdoby przedstawiające ornamenty, widoki, postacie ludzi i zwierząt, wreszcie kompozycje rysowane, malowane lub też graficznie odbijane bądź to na brzegach, tytułach, albo pierwszych kartach książek, bądź też na samoistnych kartach (pergaminie, płótnie) zapisanych wzgl. zadrukowanych. Pierwszym, który w ten sposób zaczął zdobić, był Jan Veldener od 1476 drukarz w Lovanium i Utrechcie; graficzne ozdoby te pierwotnie przedstawiały winne grona i stąd powstała ich francuska nazwa vignettes.

Winkelmann Eduard, historyk niemiecki, * 1838, † 1896; 1873 prof. w Heidelbergu; napisał: „Geschichte Kaiser Friedrichs II" (2 t., 1863—65), „Kaiser Friedrich II" (2 t., 1889—97), „Allgemeine Verfassungsgeschichte" (1901).

Winkelried Arnold, Szwajcar ze Stans w Nidwalden, według legendy przyczynił się przez poświęcenie swego życia do zwycięstwa Szwajcarów nad Leopoldem austrjackim pod Sempach 9 lipca 1386.

Winkler Klemens Alexander, chemik niemiecki, * 1838, † 1904; prof. akademji górniczej we Fryburgu; 1886 odkrył pierwiastek chemiczny german; ulepszył metody analizy gazów; prace: „Praktische Uebungen in der Massanalyse" (1902), „Lehrbuch der technischen Gasanalyse" (4 wyd. 1919) i in.

Winkler Konrad, estetyk i teoretyk sztuki, * 1882; studja w Krakowie; napisał: „Formizm na tle kierunków współczesnych w sztuce" (1920).

Winnebago, jez. w stanie Wisconsin (St. Zj. Am. Płn.), 510 km², odpływ przez rz. Fox River do jez. Michigan.

Winnecke August Friedrich Theodor, astronom niemiecki, * 1835, † 1897; 1872 dyrektor Obserwatorjum w Strassburgu; odkrył kilka komet, z których jedna okresowa, nazwana jego imieniem; 1862 wyznaczył z obserwacyj Marsa paralaksę słońca; obserwacje gwiazd zmiennych, wyznaczenie paralaks gwiazd.

Winnecke'go kometa, kometa okresowa, odkryta przez astronoma Winnecke; okres obiegu 5,811 lat; ostatni raz przeszła przez peryheljum w 1927.

Winnica, gł. m. gub. podolskiej (Ukraina sow.), nad rz. Bohem, 34.000 mieszk.; niegdyś sławne gimnazjum i 3 kościoły z klasztorami; liczne zakłady przemysłowe.

Winniczek, ob. Gastropoda.

Winniki, w. w pow. i woj. lwowskiem, na płd.-wsch. od Lwowa, 3.600 mieszk.; wielka fabryka tytuniu.

Winnipeg, jez. w Kanadzie (Am. Płn.), 4.000 km², do 22 m. głęb., odpływa przez rz. Nelson do zat. Hudsona.

Winnipeg, stol. prow. Manitoba w Kanadzie (Am. Płn.), przy zlewie rzek Red River i Assiniboine, 178.500 mieszk.; siedz. arcyb., uniwersytet; warsztaty kolejowe, wielki rynek zbożowy na żyto.

Winnogóra, w. w pow. średzkim (woj. poznańskie), własność i miejsce zgonu gen. Henryka Dąbrowskiego w 1818.

Winny kamień, ob. winiany.

Winny kwas, związek organiczny $C_4H_6O_6$, dwuzasadowy oksykwas, istnieje w czterech postaciach izomerycznych. Prawy k. w. (zwykły), bezbarwne kryształki o smaku wybitnie kwaśnym, temp. topn. 170°; ogrzany powyżej temp. topn. tworzy różnego rodzaju bezwodniki oraz zwęgla się, przyczem tworzą się kwasy pyrogronowy i pyrowinny; w wodzie rozpuszcza się łatwo; występuje w soku winogronowym, jarzębinie itd. Lewy k. w. posiada własności chemiczne i fizyczne identyczne z kwasem prawym, różni się jedynie kierunkiem skręcalności. Optycznie nieczynny k. w. (racemiczny), kwas gronowy, składa się z równych części optycznie czynnych izomeronów; temp. topn. 206°; w wodzie rozpuszcza się trudniej niż optycznie czynne odmiany; krystalizuje się z jedną cząsteczką wody. Mezowinny kw. jest również optycznie nieczynny.

Wino, nazwa ogólna napoju alkoholowego, otrzymywanego przez fermentację soku owocowego, w szczególności zaś soku winogronowego. Sok jagody winnej otrzymuje się wygniatając ją w stosownych prasach. Sok czyli moszcz poddaje się fermentacji, bądź z pestkami, ogonkami i skórkami winogron, bądź też po oddzieleniu ich przez przecedzenie. Zamiast wyciskania soku używa się też obecnie odśrodkowców. 1 litr soku winogronowego zawiera ok. 830 gr. wody, 150—300 gr. cukru (gronowego i śluzowego) i 20—30 gr. innych substancji (pektyny, gumy, ciał proteinowych, mineralnych, kwasów organicznych). Fermentacja soku gronowego jest dobrowolna tj. odbywa się przez wystawienie go na działanie powietrza, bez dodatku drożdży. Fermentacja główna wina rozpoczyna się przy 10—15°, odbywa się w kadziach otwartych lub zamkniętych (drewnianych, kamiennych, glinianych). Drożdże powstałe przy fermentacji opadają na spód, a nowe w., w którem się już największa ilość cukru zamieniła w alkohol i kwas węglany, ściągnięte do beczek lekko zaszpuntowanych, poddaje się fermentacji następnej czyli powolnej, podczas której na ścianach beczek osiada kamień winny, drożdże zaś wydzielają się w postaci mułu tworząc tzw. lagier winny, który się ściąga. Jeżeli w w. fermentacja jest zupełnie ukończoną i wszystek cukier jest rozłożony, otrzymujemy tzw. w. suche (vino secco, sekt), czysto wyskokowe, lub w. kwaśne (np. reńskie, austrjackie i in.), jeżeli natomiast w w. pozostaje jeszcze pewna ilość cukru nierozłożonego, z powodu braku drożdży, lub zbyt niskiej temperatury, wówczas otrzymane wina zowiemy słodkiemi a jeżeli są przytem gęste, likierowemi. Gdy moszcz winny fermentuje ze skórkami jagód niebieskich lub czerwonych, powstaje wino czerwone. Po zupełnem ukończeniu fermentacji w. staje się dojrzałem, jest ono na razie młodem, po dłuższym przeciągu czasu czyli tzw. odleżeniu, staje się starem; przy odleżaniu się nie następuje już fermentacja, lecz wytwarza się wiele substancji aromatycznych, nadających winu kwiat czyli bukiet. Jeżeli w. zawiera wiele alkoholu i ciał eterycznych, nazywa się ciężkiem. Oddzielny rodzaj w. stanowią wina pieniące się, czyli musujące, których typem jest w. szampańskie. W. mogą być sztucznie zamienione na musujące zapomocą długiego i skomplikowanego postępowania (dozowania). Trwałością odznaczają się tylko w. fermentowane naturalnie w niskiej temperaturze, a jest ona następstwem znacznej ich czystości tj. wydzielenia się ciał azotowych, mogących wywołać szkodliwe zmiany. Wartość w. zależy nietylko od jego bogactwa w alkohol i aromat, ale i od zawartości wolnego kwasu, im go jest mniej, przy równej ilości alkoholu i składników aromatycznych, tem w. jest cenniejsze. W., nie nadające się same przez się do utrzymania, mogą być w różny sposób uszlachetniane przez szaptalizację, galizowanie, petiotyzację. Dodatek gliceryny (scheelizacja) służy do nadania sztucznie młodemu w. własności wina odleżałego. Choroby w. są w ogólności następstwem niewłaściwego jego wyrabiania, należą tu: gęstnienie, kwaśnienie, gorzknienie, pleśnienie, stęchlizna, mętność. Podział w. w handlu jest najważniejszy pod względem jego pochodzenia, do najczęstszych w. należą w.: francuskie, włoskie, węgierskie, reńskie, greckie, hiszpańskie, austrjackie i in. W. znano już w odległej starożytności. Wyrób w. musującego (szampańskiego) wiąże się z wynalezieniem sposobu zamykania butelek korkami, co przypisywane jest księdzu Perignon, piwniczemu opactwa w Hautvillers (1670—1715). W początkach XVIII w. wino szampańskie było już powszechnie znane. Rozpowszechnienie się w. w Polsce przypada na dobę Zygmunta III. W XVI i XVII w. spotykamy w Polsce najczęściej w. hiszpańskie (Alikant lub Alakant), kreteńskie, endeburskie, Bomol, Kanar, małmazję, muszkatel (z Macedonji) ozoja, mozelańskie, ochlańskie, Petercyment (hiszpański), Pinioły (francuskie), Sek, seremskie, świętojerskie, Witpacher, Klaret i in. Używano również win zaprawnych jak Rozebier (woniejące różami) i w. granatowe (nalane na owoc granatu), małmazję hypsymowaną, mirtynek (przyprawne mirtą), polejek (przyprawne polejem) i esencję winną zwaną maślaczem lub masykiem; stare w. nazywano popielem.

Wino dzikie, winobluszcz, Ampelopsis (Parthenocissus), pnące się krzewy z rodziny Vitaceae (winoroślowate), o liściach dłoniasto złożonych. A. quinquefolia, winobluszcz pięciolistkowy, pnącz ozdobny, powszechnie sadzony w ogrodach, pochodzi z Ameryki płn.; ma liście pięciolistkowe, jesienią pięknie czerwieniejące.

Wino emetykowe, ob. emetykowe wino.

Wino reńskie, ob. reńskie wino.

Winobluszcz, ob. wino dzikie.

Winogrona, owoce winorośli.

Winogronowa kuracja, spożywanie w celach leczniczych większej ilości winogron (1—3 kg. dziennie); kuracja, przeprowadzana zwykle na jesieni (we wrześniu i na początku październiku) w uzdrowiskach o ciepłym klimacie i żyznej ziemi (Montreux i Territet w Szwajcarji, Arco, Pallanza, Meran we Włoszech płn., Jałta na Krymie w Rosji, u nas nadawałyby się Zaleszczyki i Okopy Św. Trójcy); spożyte winogrona działają moczopędnie i przeczyszczająco;kuracje winogronowe znane były już w starożytności.

Winona, m. w stanie Minnesota (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Mississippi, 19.000 mieszk.; handel drzewem i zbożem, fabryki maszyn rolniczych.

Winorośl, ob. Vitis.

Winoroślowate, ob. Vitaceae.

Winsford, m. w hr. Cheshire (Anglja), nad rz. Weaver, 11.000 mieszk.

Winston-Salem, m. w stanie Karoliny Płn. (St. Zjedn. Am. Płn.), 48.500 mieszk.; handel tytuniem.

Wint ob. wist.

Winter Peter von, kompozytor niemiecki, * 1754, † 1825; kapelmistrz w Monachium; napisał 18 oper, m. in. „Das unterbrochene Opferfest" (1796).

Winter Zygmunt, czeski powieściopisarz i historyk kultury, * 1846, † 1912; utwory beletrystyczne „Rakovnické obrázky", „Miniatury", „Rozina sebranec", „Magister Kampanus" i in., nadto: „Historja strojów na ziemiach czeskich od początku XV-go w." i in.

Winterfeldt Hans Karl baron, generał pruski, * 1707, † 1757; przyjaciel Fryderyka II; odznaczył się w wojnach śląskich.

Winterhalter Franz, malarz niemiecki, * 1806, † 1873; nadworny portrecista Napoleona III; portret „Cesarzowa Eugenja w otoczeniu dam dworu" i in.

Winternitz Arnold, kompozytor niemiecki, * 1874; kapelmistrz w Gracu, Wiedniu i Hamburgu; opery: „Meister Grobian" (1917), „Die versilberte Braut" (1922), melodramaty: „Die Nachtigall", „Der Fluch der Kröte", pieśni, utwory fortepianowe.

Winternitz Moritz, indolog austrjacki, * 1863; od 1902 prof. uniw. w Pradze; napisał „Geschichte der indischen Literatur" (3. t., 1905—22) i in.

Winternitz Wilhelm, lekarz austrjacki, * 1835, † 1917; prof. hydroterapji na uniw. wiedeńskim, twórca współczesnego wodolecznictwa, od 1865 kierownik zakładu w Kaltenleutgeben; napisał „Hydrotherapie" (2 t., 1877—1880).

Winterowski Leonard, * 1868, † 1926, batalista, malarz wojenny armji austrjackiej podczas okupacji w Lublinie.

Winterswijk, m. w prow. Geldern (Holandja), 15.800 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Winterthur, m. w kantonie zurychskim (Szwajcarja), nad rz. Eulach, 27.000 mieszk.; szkoła techniczna, muzeum przemysłowe; przemysł bawełniany, jedwabniczy, fabr. maszyn i parowozów, gisernie.

Winther Christian, poeta duński, * 1796, † 1876; epopeja „Hjortens Flugt", liryki.

Wintzingerode Ferdinand baron, generał rosyjski, * 1770, † 1818; służył z początku w Hesji, potem w Austrji, 1797 przeszedł do służby rosyjskiej; odznaczył się w wojnie 1812; 1813—1814 dowodził jednym z korpusów armji północnej.

Wintzingerode Georg Ernst Levin hrabia, wirtemberski mąż stanu, * 1752, † 1834; 1801 minister spraw zagranicznych, 1806—16 premjer.

Winyl, jednowartościowa grupa, posiadająca wiązanie podwójne $CH_2 = CH —$

Winyloetylen, dwuwinyl, związek organiczny $CH_2 : CH . CH : CH_2$, węglowodór szeregu winylowego; ciecz bezbarwna o temp. wrzenia 18°.

Wiochna, w jęz. myśliwskim kuna leśna z białą plamą pod gardłem.

Wiola, (altówka, altviola, alto, viola alta), dzisiejszy instrument smyczkowy, zajmujący w kwartecie miejsce między 2-giemi skrzypcami a wiolonczelą, odpowiadającą głosowi tenorowemu. Rozmiary w. są większe niż skrzypiec; budową i sposobem gry w. nie różni się od nich, natomiast obszar tonów posiada odmienny o całą kwintę na dół. Struny w. dają: c-g-d'-a', obszar jej tonów sięga do g³ i wyżej.

Wiolonczela, instrument basowy tak w kwartecie smyczkowym (względnie kwintecie), jak i w zespołach orkiestralnych. Obszar dźwięków, dających się wydobyć z czterech strun w. C. G.-d-a) dochodzi do g¹, w grze solowej i znacznie wyżej. W piśmie nutowem w. używa trzech kluczów: basowego, tenorowego i wiolinowego. Kształt w. jest ten sam, co skrzypiec, ale jej rozmiary są tak wielkie, że grając, trzeba instrument oprzeć o kolano. Specjalną właściwością w. jest możność używania wielkiego palca, wykluczona przy innych smyczkowych instrumentach; wydobywa się nim najwyższe tony struny a. W orkiestrze spełnia w. dwojaką rolę: podwaja basy lub gra melodję.

Wiolurowy kwas, związek organiczny $CO : (NH . CO)_2 : C : NOH + H_2O$, należy do grupy kwasu moczowego; ciało bezbarwne, krystaliczne, temp. topn. 100° (traci wodę krystalizacyjną); rozpuszcza się w wodzie i alkoholu.

Wiorsta, rosyjska miara drogowa = 1066,79 metra czyli ok. 1,067 km.

Wiosełczaki, ob. Cladocera.

Wiosenny punkt. Płaszczyzny równika i ekliptyki, które są pochylone do siebie pod kątem ok. 23°, przecinają się wzdłuż prostej tzw. „prostej równonocnej". Punkty, w których ta prosta przebija sferę niebieską, czyli punkty, w których przecinają nię równik i ekliptyka, nazywają się „punktami równonocnemi". Słońce w swoim ruchu pozornym dookoła ziemi przechodzi przez jeden z tych punktów na wiosnę (21 marca), podnosząc się (względem półkuli północnej) z pod równika nad równik, punkt ten nazywamy „punktem wiosennego porównania dnia z nocą" lub p. w.; przeciwległy punkt, przez który przechodzi słońce na jesieni (23 września), nazywamy „punktem jesiennego porównania dnia z nocą"; 21 marca i 23 września dzień i noc na całej ziemi są równe między sobą. Ponieważ punkty równonocne posuwają się po ekliptyce w kierunku przeciwnym obiegowi ziemi, przeto ziemia przechodzi przez punkt równonocny wcześniej niż przez ten punkt swojej orbity, który był w roku poprzednim punktem równonocnym. Wskutek precesji, która wynosi 50".3 rocznie, p. w. przypada co raz to w innych gwiazdozbiorach; obecnie znajduje się w gwiazdozbiorze Ryb.

Wiosło, drąg łopatkowato zakończony do popychania względnie kierowania na wodzie, zapomocą odpowiedniego ruchu, czółnami, statkami, tratwami itp.

Wiosna, pora roku między zimą a latem, od porównania wiosennego do przesilenia letniego, t. j. od 20—21 marca do 20—21 czerwca; przy porównaniu wiosennem ekliptyka przecina równik, przy przesileniu letniem słońce ma największe zboczenie północne.

Wioślaki, C o r i x i d a e, nazwa rodziny p l u s k w i a k ó w r ó ż n o s k r z y d ł y c h (R h y n c h o t a - H e t e r o p t e r a). Ciało wydłużone. Pokrywy skrzydłowe tęgie, skórzaste, ściśle przylegające do grzbietu. Oczy wielkie, wypukłe. Płytki brzuszne (sternity) na odwłoku u samców niesymetryczne. Pierwsza para odnóży z łopatkowato rozszerzoną stopą (tzw. p a l a, służącą do chwytania zdobyczy. Odnóża drugiej pary czepne, zakończone dwoma pazurkami. Płaskie odnóża tylne służą do pływania. Należą tu rodzaje C o r i x a, C y m a t i a i M i c r o n e c t a.

Wioślarstwo, jazda na łodziach przy pomocy wioseł. Obecnie uprawia się wioślarstwo turystyczne i sportowe. Mistrzostwem świata dla amatorów jest mistrz. olimpijskie, dla zawodowców odbywają się od 1882 corocznie zawody (przeważnie w Ameryce) o mistrzostwo na skifach na dystansie 4,5 mili (7,24 km.). Mistrzostwa Europy (amatorów) obejmują kilka konkurencyj. Wszystkie odbywają się na dystansie 2.000 m. Anglicy z zasady nie biorą udziału w zawodach o mistrz. Europy, natomiast organizują u siebie, stojące na wysokim poziomie technicznym, zawody międzynarodowe, tzw. Henley Regatte. W zawodach tych dopiero dwa razy udało się wioślarzom z kontynentu zdobyć nagrody, które stale przypadają klubom angielskim. Zawody o mistrzostwo Polski, urządzane przez P. Z. T. W., odbywają się corocznie na torze przy ujściu Brdy pod Bydgoszczą o długości 1.600 m. Połączone są z niemi regaty związkowe. Zwycięzcy mistrzostwa na czwórkach otrzymują jako nagrodę dodatkową puhar, ofiarowany w 1912 przez Oddział Wioślarski Sokoła w Krakowie. Równocześnie z zawodami o mistrzostwo urządzane są w Bydgoszczy dwudniowe regaty P. Z. T. W. z biegami panów na łodziach rozmaitego typu, zawody pań na czwórkach ze sternikiem. Kluby niemieckie w Polsce, należące do „Ruder Verband Posen-Pomerellen", urządzają na torze w Brdyujściu własne mistrzostwa z udziałem klubów niemieckich z Gdańska. Najpopularniejsze regaty zagranicznego typu, wyścig Oxford—Cambridge (załogi złożone ze studentów powyższych uniwersytetów), rozgrywany corocznie 28. III. od 1829, w biegu ósemek 6,84 km. (4 i 1/4 mili); do 1927 włącznie 41 razy zwyciężył Oxford, 37 Cambridge. Rekord tej przestrzeni ustanowiła w 1911 załoga Oxfordu w 18 m. 29 s. Program mistrzostw Europy: jedynki, dwójki ze sternikiem, czwórki, ósemki ze sternikiem, doubleseull. Program olimpijski: jedynki, dwójki wyścigowe bez sternika, dwójki wyścigowe ze sternikiem, podwójne scullingi, czwórki wyścigowe bez sternika, czwórki wyścigowe ze sternikiem, ósemki. Mistrzostwa Polski: czwórki ze sternikiem, jedynki, ósemki.

Wipper, ob. W i e p r z.

Wiprecht von Groitzsch, z rodu hrabiów z Arneburga, * ok. 1050, † 1124 jako mnich; posiadał część mniejszą Saksonji i Łużyce; walczył z Henrykiem V (wzięty do niewoli 1115); posiadał potem także Milsko.

Wir, w ogólności obrót; ruch wirowy jest równoznaczny z ruchem obrotowym, w szczególności jednak oznacza ruch obrotowy, jaki często przybiera w o d a lub p o w i e t r z e; w. takie są zwykle następstwem spotkania się dwóch prądów przeciwnych, lub też uderzenia prądu o skałę lub inną zaporę. Ruch w. powietrza, gdy obejmuje niewielką przestrzeń, nazywa się t r ą b ą p o w i e t r z n ą, gdy występuje na rozległej przestrzeni tworzy c y k l o n. Prawo ruchu w. wykazał Helmholz. Ruchy w. są to ruchy obrotowe, które dokonywują się dookoła osi, bądź statecznych, bądź też dookoła osi, pozornie zmieniających swe miejsce. Warunkiem powstawania w. w płynach jest tarcie; w cieczy idealnej, wolnej od tarcia, ruchy w. ani powstawać, ani zagładzie ulegać nie mogą. Teorję atomów w. opracował Thomson Descartes, użył teorji w. dla wytłómaczenia ruchów niebieskich i mechanizmu świata, teorja ta jednak upadła wobec teorji ciążenia powszechnego, postawionej przez Newtona. W p r z e n o ś n i w. zwie się: zamęt, gwar, zgiełk.

Wir, 1) kępka kręcących się włosów na czole żubra lub konia; 2) włosy zwierzęcia, rozchodzące się ze wspólnego środka promieniami we wszystkie strony.

Wir powietrzny, ob w i r.

Wir wodny, ob. w i r.

Wirczyk, ob. V o r t i c e l l i d a e.

Wirczyki, ob. V o r t i c e l l i d a e.

Wirek (niem. Antonienhütte), w. w pow. katowickim (woj. śląskie), 9.300 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł ceramiczny i cynkowy.

Wirgacja, widlaste rozchodzenie się łańcuchów górskich.

Wirgiljusz, ob. V e r g i l i u s.

Wirginja (ang. Virginia), stan nadatlantycki we wsch. części St. Zjedn. Am. Płn., 110.399 km², 2,310.000 mieszk. (700.000 murzynów); środek kraju górzysty (Alegany), wybrzeże nizimne; uprawa kukurydzy, bawełny, zbóż i tytuniu, chów bydła i rybołówstwo; węgiel kam. i ruda żel.; wyroby tytuniowe, młyny, papiernie; dług. linij kolejowych 7.568 km.; stol. Richmond.

Wirginja Zachodnia (ang. West Virginia), stan wsch. St. Zjedn. Am. Płn., 63.598 km², 1,464.000 mieszk. (ok. 7.400 Polaków); górzysty; rolnictwo, górnictwo (kop. węgla, nafty i gazu ziemnego), przemysł metalurgiczny i skórzany; stol. Charleston; W. Z. stanowiła do 1863 część składową Wirginji, po wojnie secesyjnej 1862—1865 z oderwanej części utworzono stan odrębny.

Wirki, ob. T u r b e l l a r i a.

Wirowe prądy, ob. F o u c a u l t a p r ą d y.

Wirownica, maszyna, której działanie polega na sile odśrodkowej; ob. c e n t r y f u g a.

Wirowy ruch, ruch obrotowy płynów; Helmholtz znalazł na drodze teoretycznej prawa ruchu wirowego cieczy idealnych; jeżeli posuwać się wzdłuż osi obrotu cząsteczek cieczy, otrzymuje się l i n j ę w i r u; jeżeli przeprowadzić linje wiru przez wszystkie punkty zamkniętej krzywej, otrzymuje się r u r k ę w i r u; ciecz, wirująca wewnątrz rurki wiru, nazywa się n i c i ą w i r u. Obszar cieczy, w którym odbywa się ruch wirowy, nazywa się p o l e m w i r o w e m. Według praw Helmholtza w cieczy idealnej ruch wirowy nie może ani powstawać, ani zanikać: jeżeli raz jest, musi trwać zawsze; dwie nici wiru nie mogą się przecinać; zamknięta nić wiru tworzy p i e r ś c i e ń w i r u, który porusza się prostopadle do swojej płaszczyzny. Przykładem pierścieni wiru są kółka z dymu tytuniowego. W każdej nici wiru iloczyn z prędkości kątowej ruchu obrotowego przez pole przekroju prostopadłego jest wielkością stałą dla całej długości nici. Nić wiru wywiera na cząsteczki cieczy, leżące zewnątrz jej, siłę analogiczną do siły, wywieranej przez prąd elektryczny na biegun magnetyczny. W cieczach nieidealnych, posiadających lepkość, wiry mogą powstawać i zanikać. W. Thomson (Lord Kelwin) podał teorję a t o m ó w w i r o w y c h, według której atomy są wirami jakiejś cieczy idealnej, wypełniającej wszechświat.

Wirowy ruch ziemi, ob. r u c h w i r o w y z i e m i.

Wirówka, ob. c e n t r y f u g a.

Wirsung J o h a n n G e o r g, anatom niemiecki, † 1643; lekarz z Augsburga; 1641 odkrył przewód wyprowadzający trzustki (przewód W.).

Wirtembergja (niem. Württemberg), republika w płd. części Rzeszy niem., między Bawarją a Badenją, 19.507 km², 2,519.000 mieszk.; obejmuje część wyżyny górno-niemieckiej (wirtemberska Szwabja); kraina wyżynna, pokryta pagórkami pochodzenia jurajskiego, nawadniana przez rz. Nekar i dopływy Dunaju; rolnictwo, warzywnictwo, winnice, chów bydła; przemysł meblarski, wyroby z bronzu i mosiądzu, galwanoplastyka, jubilerstwo, wyroby lniane, wełniane, skórzane, młyny, browarnictwo, księgarstwo; wywóz bydła, wełny, zboża; stol. Sztutgard. W. ok. 84 po Chr. zajęta przez Rzymian, w III w. opanowana przez Alemanów, pobitych w 496 przez Franków, do XIII w. tworzyła część księstwa Szwabji. Za protoplastę hrabiów W. jest uważany Konrad z Wirtineberc; hr. Ulryk (1241—65) wykorzystał upadek potęgi Hohenstaufenów, aby rozszerzyć swe posiadłości, Eberhard Dostojny (1279—1325) przeniósł stolicę do Sztutgardu; wnuk jego, Eberhard Kłótliwy (1344—92) złamał potęgę miast pod Döffingen (1388); w pocz. XV w. przyłączono do W. hrabstwo Mömpelgard; hrabiowie W. otrzymali 1495 tytuł książęcy. Rządy Ulryka (1498—1550) doprowadziły do rewolucji; wygnany, 1534 odniósł zwycięstwo pod Zauffen i odzyskał kraj; wprowadził reformację. W. bardzo ucierpiała w okresie wojny 30-letniej, pod koniec XVII w. od wojsk francuskich. W XVIII w. znalazła się w niezmiernie ciężkich warunkach gospodarczych, które dopiero pod koniec tego stulecia uległy zmianie na lepsze. W 1803 Fryderyk I otrzymał godność elektorską, w 1806 przyjął tytuł królewski i przystąpił do Związku reńskiego; w 1813 wystąpił przeciw Napoleonowi I, 1815 przystąpił do Związku niemieckiego. W 1819 otrzymała W. od Wilhelma I konstytucję, zatwierdzoną w 1849. W 1866 W. wzięła udział w wojnie z Prusami po stronie Austrji, występując przeciwko dążeniu do hegemonji Prus; po klęskach wojskowych została zmuszona do zawarcia traktatu sojuszniczego z Prusami. W wojnie 1870—71 oddziały wirtemberskie walczyły pod rozkazami pruskiego następcy tronu. W 1918 ostatni król Wilhelm II abdykował. Konstytucja 1919 oddała władzę wykonawczą w ręce rady ministrów; prezydentem państwa i rady min. był 1920—24 dr. Hieber, następnie Bazille.

Wirtembergja.

Wirtemberska M a r j a A n n a księżna, córka Adama i Izabelli książąt Czartoryskich, * 1768, † 1854; w 1784 zaślubiła Ludwika ks. wirtemberskiego, z którym się rozwiodła po jego zdradzie w czasie kampanji 1792; autorka romansu „Malwina czyli domyślność serca" (1816).

Wirth J o s e p h, polityk niemiecki, * 1879: poseł do parlamentu od 1914, minister skarbu 1920—22, premjer 1921—22; występował za wypełnieniem zobowiązań traktatowych Niemiec.

Wirth Zdeněk, czeski historyk sztuki, * 1880; ogłosił monografje o Pelhrímowie, o Kutnej Horze, „Prażskie ogrody“, „Antoni Wiehl i czeski renesans“ i in.

Wirtuoz, wykonawca muzyczny (fortepianista, skrzypek lub inny specjalista instrumentalny), który swą sztukę wykonawczą doprowadził do najwyższej doskonałości.

Wirydarz (łac.), mały ogródek kwiatowy.

Wirylista (łac.), członek parlamentu, właściwie izby wyższej w państwach monarchicznych, zasiadający w tej izbie na mocy zajmowanego stanowiska a nie na podstawie wyborów. W tem znaczeniu wirylistami mogą być biskupi, rektorowie wyższych uczelni, wyżsi urzędnicy dworscy, przedstawiciele najwyższej magistratury itp.

Wirynta, l. dopływ rz. Świętej na Litwie, dług. 51 km.

Wirzjärw, jez. w Estonji, 276 km^2, odpływ do jez. Pejpus za pośrednictwem dolnego Embachu.

Wisby, jedyne miasto na wyspie Gottland (Szwecja), 10.000 mieszk.; jedno z najstarszych miast na pobrzeżach Bałtyku, w XIII—XIV w. hanzeatyckie; zniszczone przez Duńczyków 1361; ruiny z czasów średniowiecznych.

Wisconsin, l. dopływ w górnym biegu Missisippi (St. Zj. Am. Płn.), dług. 970 km., żeglowny.

Wisconsin, stan płn.-zach. St. Zj. Am. Płn., 145.205 km^2, 2,632.000 mieszk. (150.000 Polaków); na płn. górzysty, na płd. stepowy, liczne rzeki i jeziora; rolnictwo i chów bydła, kopalnie rudy żel., miedzi i ołowiu; młyny, tartaki, wyroby skórzane, browarnictwo, fabr. samochodów, maszyn rolniczych; dług. linji kol. 12.155 km.; stol. Madison, najw. m. Milwauke.

Wiscyna, ob. Viscum album.

Wiseman Nicolas, katolicki teolog angielski, * 1802, † 1865; od 1850 arcybiskup, prymas kościoła katolickiego w Anglji i kardynał; oprócz wielu dzieł treści teologicznej napisał powieść „Fabiola“ (1853) z czasów prześladowania chrześcijaństwa.

Wisielcza brózda, strangulacyjna brózda, wgniecenie na skórze szyi u osób powieszonych, wywołane przez ucisk pętli wisielczej; brózdy w. niema, gdy zwłoki zostały bardzo szybko zdjęte z pętli lub gdy pętla była zrobiona z szerokiego i miękkiego materjału (chustka, ręcznik itp.).

Wiskitki, m-ko w pow. błońskim (woj. warszawskie), 2.800 mieszk.; niegdyś dwór myśliwski książąt mazowieckich; przywilej miejski nadany w 1595.

Wiskoza, ob. jedwab sztuczny.

Wiskozymetr, ob. lepkościomierz.

Wislicenus Walter Friedrich, astronom niemiecki, * 1859, † 1905; 1883 asystent obserwatorjum w Strasburgu; 1887 docent; 1894 profesor uniwersytetu tamże. W latach 1899—1904 wydawał czasopismo „Astronomischer Jahresbericht“.

Wisła (łac. Vistula, franc. Vistule, niem. Weichsel), gł. rzeka Rzplitej Polskiej, dług. 1076 km., dorzecze 198.510 km^2; w postaci dwóch strumieni Czarnej i Białej Wisełki wypływa z płn. stoków Baraniej Góry (1.214 m.) i tworzy na przestrzeni pierwszych 40 km. potok wybitnie górski; następnie jej biegi, górny do ujścia rz. Sanu, średni do Torunia i dolny do ujścia do morza Bałtyckiego, mają charakter nizinny; w dwóch miejscach przełamuje się, przebijając się raz przez wyżynę małopolską, gdzie dolina zwęża się do 1,5 km., a brzegi dochodzą do 80 m. wys. i następnie przez pojezierze bałtyckie doliną polodowcową, gdzie uwydatnia się czynność osadzająca rzeki; koryto W. w biegu górnym ma szer. 150—200 m., w średnim 600—1.000 m., w dolnym, wskutek regulacji, 300 m., przy ujściu 450 m.; wpada wielką deltą do morza Bałtyckiego dwiema odnogami: Nogatem do Zalewu Świeżego i właściwą Wisłą (Leniwką) do zatoki Gdańskiej (Nogat, prawe ramię W. jest martwe, lewe ramię, Leniwka, odprowadza właściwe wody do morza; w 1840 pod Neufahrwasser przebiła W. wyjście do morza i zagroziła Gdańskowi tak, że musiano zbudować wielką śluzę, która tylko tyle wody do morza odpuszcza, ile jej zbywa Gdańskowi); W. charakteryzuje niejednostajność wodostanu, wskutek czego wylewa dwa razy do roku: na wiosnę, gdy dopływy karpackie niosą masy wód z topniejących w górach śniegów, i w lecie w czasie wielkich opadów atmosferycznych tzw. „świętojańskich“; dalszą przyczyną wielkich powodzi jest nieuregulowanie brzegów; drugą cechą charakterystyczną jest zmienność koryta, przerzucanie się nurtu i tworzenie się z przyczyn powyższych łach, ławic wędrujących i mielizn. W. jest uregulowana od Torunia do ujścia i dostępna dla większych statków, dla mniejszych od Krakowa; najważniejsze dopływy z prawego brzegu: Biała, Soła, Skawa, Raba, Dunajec z Popradem, Wisłoka i San z Wisłokiem jako dopływy karpackie, Wieprz, Świder, Bug z Narwią i Drwęca; z lewego brzegu: Przemsza, Prądnik, Szreniawa, Nida, Kamienna, Pilica, Bzura, Brda, Czarna Woda, Wierzyca i Motława. W. jest najważniejszą arterją komunikacyjną Polski; dorzecze jej połączone jest kanałami: Bydgoskim z dorzeczem Odry, Królewskim z dorzeczem Dniepru i Augustowskim z dorzeczem Niemna.

Wisła, w. w pow. bielskim na Śląsku Cieszyńskim (woj. śląskie), u źródeł Wisły, 450 m. n. p. m.; stacja klimatyczna, letnisko.

Wisłocki Feliks Teofil, lekarz, * 1815, † 1881; prof. Uniw. Warsz.; prace: „Wstęp do wykładu patologji ogólnej“, „Toksykologja“ i in.

Wisłocki Władysław, bibljograf, * 1841, † 1900; studja we Lwowie; kustosz w Ossolineum, od 1874 w Biblj. Jagiellońskiej; wydał: „Przewodnik Bibljograficzny“, „Dziennik podróży J. U. Niemcewicza do Ameryki“ i in.

Wisłocki Władysław Tadeusz, bibljograf, * 1887; studja we Lwowie; kustosz Bibl. Z. N. im. Ossolińskich: prace: „Bibljografja polska 1914—1917“. (1918), „Bibljografja bibljofilstwa i bibljografji polskiej 1914—1922“ (1919—1924), „Przewodnik bibljograficzny 1920

—1921“ (1922—1926), „Bibljografja prac Aleksandra Brücknera“ (1928), „Kongres słowiański 1848“ (1928), „Jerzy Lubomirski“ 1928) i in.

Wisłok, l. dopływ Sanu, wypływa w pow. sanockim, dług. 100 km.

Wisłoka, pr. dopływ Wisły, wypływa w pow. gorlickim, dług. 155 km.

Wisłoujście (niem. Weichselmünde), przedmieście Gdańska na pr. brzegu Wisły, 1.600 mieszk.; kąpiele morskie; niegdyś silny fort.

Wismar, m. port. w rep. Meklembursko-Szweryńskiej (Niemcy), nad morzem Bałtyckiem, 25.300 mieszk.; warsztaty okrętowe, fabr. maszyn i wagonów; rybołówstwo.

Wissell Rudolf, socjalistyczny polityk niemiecki, * 1869; z zawodu robotnik w fabryce maszyn, 1919 sekretarz stanu min. gospodarstwa społecznego, 1919—20 członek Zgromadzenia Narodowego, od 1920 poseł do parlamentu.

Wissmann Herman, podróżnik niemiecki, * 1853, † 1905; służył wojskowo, od 1880 w Afryce, 1891 objął we władanie Niemiec wybrzeża Afryki wschodniej, 1895—96 gubernator niemieckiej Afryki wsch.; napisał: „Im Innern Afrikas“ (3 wyd., 1891), „Unter deutscher Flagge quer durch Afrika von West nach Ost 1880—1883“ (1889), „Meine zweite Durchquerung Äquatorial-Africas“ (1890) i in.

Wist (ang. whist = milczenie), gra w karty, pochodząca z Anglji; rozgrywa się talją pełną (52 karty), między 4-ma graczami, z których dwaj naprzeciwko siebie siedzący, stanowią sprzymierzeńców, przeciwko dwom innym. Każdy gracz otrzymuje przy rozdawaniu 13 kart, wygraną oznacza liczba wziątek (lew), wziętych ponad 6; asy i figury liczą się jako honory. Gdy przeciwna partja graczów zdobywa tylko jedną lewę, jest szlem mały (ang. „slam“), gdy nie otrzymuje żadnej szlem wielki. Odmiany tej gry są liczne, polską odmianą jest: „gieryłasz“. W. atutowy rozgrywa się z atutem, obieranym przez gracza będącego na ręku. W. z licytacją jest zbliżony do preferansa. W. rozwinięty i ze skomplikowaną licytacją jest wintem.

Wistaria, krzewy wijące się z rodziny Papilionaceae (motylkowate); mają liście nie parzysto-pierzaste, kwiaty białe lub niebieskie, zebrane w grona. Pochodząca z Chin (Mongolji) W. chinensis (Glycine chinensis) jest uprawiana jako roślina ozdobna; ma kwiaty niebieskie, wonne.

Wiszące ogrody, ob. ogrody wiszące.

Wiszelina, ob. Rhipsalis.

Wiszera, 1) l. dopływ Kamy w gub. permskiej (Rosja wsch.), dług. 500 km.; 2) pr. dopływ rz. Wołchow w gub. nowgorodzkiej (Rosja zach.), dług. 110 km.

Wisznice, m-ko w pow. włodawskim (woj. lubelskie), 1500 mieszk.

Wiszniew, 1) m-ko w pow. święciańskim (woj. wileńskie), nad jez. W., miejsce ur. Mieczysława Karłowicza; 2) m-ko w pow. wołożyńskim (woj. nowogródzkie), 1.000 mieszk.

Wiszniew albo **Wiszniewskie jezioro,** jezioro w pow. święciańskim (woj. wileńskie), 11 km^2, ok. 5 m. głęb.

Wiszniewski Michał, historyk literatury, * 1794, † 1865; nauki w liceum krzemienieckiem, potem zagranicą; 1823 prof. filozofji w Krzemieńcu, 1831 prof. historji a następnie i historji literatury powszechnej na Uniw. Jagiellońskim; 1846 i 1848 czynny podczas rewolucji krakowskiej; osiadł potem we Włoszech; prace: „Bakona metoda tłumaczenia natury“ (1834), „Pomniki historji i literatury polskiej“ (4 t., 1835—37), „Charaktery rozumów ludzkich“ (1837), „O rozumie ludzkim, jego siłach, przymiotach i sposobach kształcenia“ (1848), „Podróż do Włoch, Sycylji i Malty“ (2 t., 1848), „Myśli o ukształceniu siebie samego“ (1873) i „Historja literatury polskiej“ (10 t., 1840—57).

Wisznu (Vishnu), w mitologji hinduskiej jeden z trzech głównych bogów trójcy (Trimurti); zjawiał się wielokrotnie, aby ratować świat od zguby, grożącej jego istnieniu ze strony potężnych demonów; liczne wcielenia (awatar) w osoby Ramy, Kriszny, Buddy i w postacie zwierząt.

Wisznuici, ob. hinduska religja.

Wiszowaty Andrzej, pisarz arjański, * 1608, † 1678; wnuk po matce Socyna, pastor arjański na Wołyniu i w Lubelskiem, po 1660 osiadł w Palatynacie, potem w Holandji; autor ok. 30 rozpraw teologicznych łacińskich i polskich.

Wisztyniec albo **Wisztynieckie jezioro,** jezioro na pograniczu Polski, Litwy i Prus Wschodnich, 7 km. dług., 4 km. szer.; rybne (szczupaki i sielawy); nad jeziorem m. Wisztyniec (lit. Vištytis), 4.000 mieszk. (Polaków).

Wiślanie, jedno z pierwszych plemion polskich, przekazanych w źródłach (geograf bawarski, król Alpad, w opisie Germanji, legenda o św. Metodym), późniejsi Małopolanie.

Wiślańsko-Zatokowy kanał (niem. Weichsel-Haff-Kanal), kanał, łączący dolną Wisłę z zat. Świeżą, 19.7 km. dług., ok. 3 m. głęb., zbudowany 1845—50, jako uzupełnienie martwego ramienia Wisły Elbląskiej.

Wiślica, m-ko w pow. pińczowskim (woj. kieleckie), nad rz. Nidą, 2.150 mieszk.; niegdyś centrum plemienne, w XII w. i nast. kasztelanja, stara osada, spustoszona i złupiona w 1135; stolica księstwa Kazimierza Sprawiedliwego 1173—1177, potem Bolesława Wstydliwego 1235—1242; w 1304 Łokietek zajął W. i stąd rozpoczął dalszy podbój ks. krakowskiego i sandomierskiego. W 1347 na wiecu w W. uchwalono szereg przepisów prawnych, które stały się podstawą tzw. statutów wiślickich Kazimierza Wielkiego. Zamek w W. został spalony w 1550, doszczętnemu zniszczeniu uległ w czasie najazdu szwedzkiego 1655; obecny kościół z XIV w. został bardzo uszkodzony w 1914—15 w czasie wielkiej wojny.

Wiślicki Adam, publicysta, * 1836, † 1913; od 1866 redaktor „Przeglądu Tygodniowego“, organu pozytywizmu warszawskiego, wydawca, tłumacz i popularyzator, redaktor „Podręcznej Encyklopedji powszechnej“ (1873—75 i 1894—1901).

Wiślicki statut Kazimierza Wielkiego. Teksty statutów wykazują różną ilość artykułów i rozmaity ich układ; zwodów tych statutów mamy

kilka: 1) zwód Bandtkego IV ma art. 59 (małopolskich, niedotyczących innych części państwa); 2) zwody małopolskie, których jest 3 (Ossol. I, Petersb. III, częstochowski); 3) zwód wielkopolski (jeden tekst); 4) zwody pełne małopolsko-wielkopolskie (połączone stat. małopolskie i wielkopolskie); 5) dygesta małopolsko-wielkopolskie: 6) dygesta uzupełn.; 7) zwody najpełniejsze (B. II, Ossol. III i D. III). Z tych zwodów tylko pierwszy (Bandtkego IV) jest małopolskim, uchwalony w Wiślicy prawdopodobnie w 1347; potem został uzupełniony prejudykatami i ekstrawagantami, wydawanemi na wiecach sądowych w XIV w.; statutem wielkopolskim są 34 art. zwodu wielkopolskiego; czas powstania tego statutu jest nieznany.

Wiśnia, ob. Prunus.

Wiśniak, 1) sfermentowany sok wiśniowy, który nabiera dobroci dopiero po długiem odstaniu się; 2) koń maści wiśniowo-gniadej.

Wiśnicz Nowy, m-ko w pow. bocheńskim (woj. krakowskie), 2.700 mieszk.; zamek z XVII w., dawny klasztor karmelitów, obecnie więzienie.

Wiśniewski Antoni ks. pijar, pedagog, najbliższy współpracownik Konarskiego, * 1718, † 1774; uczył matematyki i fizyki w konwikcie Konarskiego; 1756 wziął udział w poselstwie do Turcji; 1759 zarządzający kolegjum pijarskiem, 1765 prowincjał; napisał „Propositiones philosophicae ex phisica recentiorum" (1746).

Wiśniewski Bronisław. malarz, * 1866; kształcił się w Warsz. Szk. Rysunkowej; prace: „Z życia kawalerskiego", „Golarz ukraiński", „Promyk wiosenny", główki i akty kobiece, szereg karykatur kolegów w Tow. Artystycznem, obrazy religijne i polichromje kościelne.

Wiśniewski Jan ks., kanonik sandomierski, proboszcz w Borkowicach, * 1876; napisał monografje dekanatów: opatowskiego, iłżeckiego, radomskiego, kozienickiego, koneckiego, opoczyńskiego, sandomierskiego, miechowskiego, pińczowskiego (9 tom.), „Udział księży diecezji sandomierskiej w powstaniu 1863", „Diplomata Sandomiriensia", „Bajki i aforyzmy" (1926), „Pamiętniki z podróży do Ziemi Św." i in.

Wiśniowiec Nowy, m-ko w pow. krzemienieckim (woj. wołyńskie), nad rz. Horyniem, 4.000 mieszk.; zamek niegdyś ks. Wiśniowieckich.

Wiśniowiecki, ob. Bartoszewicz Julian.

Wiśniowiecki Dymitr, pierwszy historyczny dowódca Kozaków zaporoskich, starosta czerkaski i kaniowski; 1557 przeszedł na służbę moskiewską i spalił twierdzę tatarską Islam-Kirmen; 1561 wrócił na Litwę, 1563 wyprawił się wraz z Olbrachtem Łaskim na Wołoszczyznę, pobity, ujęty i odesłany do Konstantynopola, został powieszony z rozkazu sułtana.

Wiśniowiecki Dymitr Jerzy, hetman w. kor., * ok. 1628, † 1682; od 1680 kasztelan krakowski; brał udział w wojnach z Kozakami, Szwedami i Rakoczym oraz Moskwą; odznaczył się w wyprawie chocimskiej.

Wiśniowiecki Jeremjasz Michał ks., wojewoda ruski, * 1612, † 1651; 1631 przeszedł na katolicyzm; w wojnie z państwem moskiewskiem 1623—34 odniósł zwycięstwo pod Putywlem; przyczynił się do zwycięstwa pod Żołninem 1638; po wybuchu buntu Chmielnickiego (1648) wycofał się ze swych posiadłości na Zadnieprzu na Wołyń; 1649 wytrzymał oblężenie w Zbarażu; 1651 brał udział w bitwie pod Beresteczkiem.

Wiśniowiecki Michał Korybut, król polski, syn Jeremjasza i Gryzeldy z Zamoyskich, * 1638, † 1673; wybrany 19. VI. 1669, koronowany 29. IX. 1669; panowanie W. wypełniły walki wewnętrzne stronnictw (konfederacje gołąbska i szczebrzeszyńska) oraz napad Turków 1672, który doprowadził do utraty Podola z Kamieńcem i zobowiązania Polski do haraczu na rzecz Turcji (pokój buczacki).

Wiśniowieckich ks. herb; na tarczy w polu czerwonem półksiężyc z rogami, wdół zwróconemi, na nim krzyż potrójny, pomiędzy rogami gwiazda sześciopromienna; na hełmie mitra książęca.

Wiśniowski Józef, literat, * 1878; napisał: „Poezje", 2 serje, „Dzisiejsi" (1903), „Krzak gorejący", „Lecą liście z drzewa" (1913), „Sen dnia letniego" (1912), „Dolina łez" (1913), „Pod blask słoneczny" (1917).

Wiśniowski Sygurd, literat i podróżnik, * 1841, † 1892; przebywał czas dłuższy w Australji i Ameryce Północnej, od 1876 w Warszawie; napisał: „Dziesięć lat w Australji" (2 t., 1873), „Dzieci królowej Oceanji" (1877), „Światełka w ciemnym kraju" (1879) i in.

Wiśniowski Tadeusz, geolog i paleontolog, * 1865; studja w Krakowie; 1909 prof. mineralogji i geologji w Politechnice Lwowskiej; napisał: „Zasady mineralogji" (1902), „Podręcznik zoologji" wespół z J. Nusbaumem (1904), „Przyczynki do znajomości systemu węglowego w Krakowskiem" (1910) i in.

Wiśniowski Teofil, działacz patrjotyczny, * 1806; studja we Lwowie; członek Stowarzyszenia Ludu Polskiego; 1841 członek centralizacji Tow. Demokratycznego; 1846 wykonał napad na Narajów; powieszony 1847 we Lwowie.

Wiśniowski-Prus Leszek, adjutant generała Bema, oficer legjonu polskiego na Węgrzech, * 1828; brał udział w powstaniu 1863, po bitwie pod Korytnią wzięty do niewoli, więziony we Włodzimierzu Wołyńskim, rozstrzelany 28. XI. 1863.

Wiśniowski-Prus Stanisław, wnuk Leszka W., student uniw. warsz.; ułan I pułku krechowieckiego; zginął w walce z bolszewikami 11. VIII. 1920.

Wit (Vitus) św., według podań umęczony w wieku chłopięcym za ces. Walerjana lub Dioklecjana.

Wita św. taniec, ob. chorea.

Witalizm, vitalismus, doktryna biologiczna, według której procesy życiowe nie dadzą się, jak to twierdzi mechanistyczny światopogląd, sprowadzić wyłącznie do wielce złożonych procesów fizyczno-chemicznych, lecz, będąc czemś ponadto, zmuszają do przyjęcia jeszcze

czynnika swoistego, tzw. siły życiowej, bez której niepodobna ich zrozumieć; współczesne teorje witalistyczne, według których życie rządzi się własnemi prawami o charakterze teleologicznym, noszą nazwę neowitalistycznych; te zasady teleologiczne neowitalizmu noszą miana „planowości", „woli kształtującej", „entelechji" itp. Psychowitalizm, odmiana witalizmu (wzgl. neowitalizmu), która przyjmuje, że swoista zasada teleologiczna, rządząca procesami życiowemi, jest istoty duchowej (tzw. psychoid).

Witalna siła, ob. życiowa siła.

Witaminy, czynniki uzupełniające (dodatkowe, dopełniające) pożywienia, azotowe lub bezazotowe ciała organiczne o budowie złożonej, których podawanie w pokarmach warunkuje wzrost i rozwój ustrojów zwierzęcych, a których brak wywołuje pewne schorzenia ustrojowe — awitaminozy: gnilec, beri-beri, prawdopodobnie krzywicę, pellagrę czyli rumień lombardzki, obrzęki głodowe, zeskórnienie spojówki lub rogówki i in. W. wykryte zostały w 1911 przez warszawianina dra Kazimierza Funka. Wytwarzane są przez bakterje i prawdopodobnie przez rośliny zielone, nie są syntezowane przez ustroje zwierzęce. Pod względem fizjologicznym w. dzielą się: na 1) w. A, czynnik wzrostu i przeciwkrzywicowy, ciało, rozpuszczalne w tłuszczach, alkoholu i eterze, zawarte w śmietance, mleku, maśle, tłuszczach zwierzęcych (z wyjątkiem świńskiego), w tranie, żółtkach jaj, w jarzynach zielonych. Czynnika A brak w tłuszczach i olejach roślinnych; 2) w. B, czynnik antyneurytyczny czyli przeciw beri-beri, ciało rozpuszczalne w wodzie, zawarte w nasionach roślin strączkowych, w ziarnach zbóż (w zarodku i w warstwie zewnętrznej ziarna), w żółtku jaj, drożdżach; 3) w. C, czynnik przeciwgnilcowy, rozpuszczalny w wodzie i alkoholu, nieznoszący ogrzewania, suszenia itp., zawarty w świeżych jarzynach i owocach, nieobecny w konserwach mięsnych lub jarzynowych. Według ostatniego podziału Funka w. dzielą się na dwie grupy: witaminy właściwe: B, C (p. wyżej), D (umożliwiająca wzrost bakteryj), P (przeciwko pellagrze) oraz witasteryny, nie zawierające azotu: A (przeciwko kseroftalmji), E (przeciwko krzywicy) oraz F (umożliwiająca rozmnażanie się zwierząt).

Witanowski-Rawita Michał, etnograf, * 1859; studja w Warszawie; napisał: „Lud wsi Stradomia pod Częstochową" (1893), „Monografja Łęczycy" (1899), „Kłodawa i jej okolice pod względem historyczno-ludoznawczym" (1904) i in.

Witasteryny, ob. witaminy.

Witebsk, m. gub. na Białorusi (Rosja zach.), nad rz. Dźwiną, 80.200 mieszk.; niegdyś stolica księstwa dzielnicowego, w XIV w. przyłączony do Litwy, pozostawał w granicach Rzeczypospolitej do 1772.

Witelina, ob. nukleoalbumina.

Witeljusz, ob. Vitellius Aulus.

Witela, Vitellion (Erazm Ciołek), filozof polski, syn kolonisty z Turyngji i matki Polki, * ok. 1220, † po 1270; studjował w Padwie; napisał: „Perspectiva", dzieło poświęcone zagadnieniom optyki, oparte na poglądach filozofa arabskiego Alhazena. „De elementatis conclusionibus", „Philosophia naturalis" „Scientia motuum caelestium", „Naturales animae passiones" i prawdopodobnie „De intelligentiis".

Witenes, książę litewski, 1292—1315, rzekomy protoplasta rodu Jagiellonów; parokrotnie najeżdżał Polskę, Inflanty i ziemie zakonu krzyżackiego.

Witerunek (przywiatr), masa z tłustości i wnętrzności zwierząt domowych o silnym zapachu, przyrządzana dla przynęcania wilków, lisów, wydr, kun itp. do zasadzki.

Witeryt, minerał $BaCO_3$, rodzimy węglan barowy, rombowy; twardość 3—3,5. ciężar właściwy 4,2—4,3. Połysk szklisty; bezbarwny. W żyach minerałów kruszcowych a także z barytem.

Witim, pr. dopływ Leny w Syberji wschod., tworzy granicę między obw. zabajkalskim i jakuckim; dług 1.760 km.

Witichenit, minerał, siarczek miedziawo-bizmutawy Cu_3BiS_3; rombowy; twardość 2,5, ciężar wł. 4,3; barwy stalowoszarej, ołowianoszarej.

Witkiewicz Stanisław, malarz, literat i krytyk artystyczny, * 1851, † 1915; studja malarskie w Petersburgu i Monachjum; mieszkał w Zakopanem, gdzie pracował nad rozwojem stylu zakopiańskiego w sztuce; napisał: „Sztuka i krytyka u nas" (1891), „Na przełęczy" (1891), „Juljusz Kossak" (1900), „Aleksander Gierymski" (1901—2), „Jan Matejko" (1903), „Z Tatr" (1907), „Ostatnie słowa" (1915); obrazy: „Morskie Oko", „Obłok", „Wiatr halny", „Pogrzeb" i in.

Witkiewicz Stanisław Ignacy, artysta-malarz i literat, * 1885; napisał kilka sztuk teatralnych, m. in.: „Pragmatyści" (1919), „Tumor Mózgowicz" (1920), „Kurka wodna" (1922); powieść: „Pożegnanie jesieni" (1927) oraz „Szkice estetyczne" i „Teatr" (1923).

Witkowice (czesk. Vitkovice), m. w żupie i pow. ostrawsko-morawskim na Morawach (Czechosłowacja), 27.500 mieszk.; kop. węgla, wielkie piece, walcownie stali, wielkie zakłady żelazne.

Witkowo, m. pow. (woj. poznańskie), 1.600 mieszk.

Witkowski August, fizyk, * 1854, † 1913; studja we Lwowie, Berlinie i Glasgowie; 1884 prof. na Politechnice Lwowskiej, 1888 na Uniwersytecie Jagiellońskim; główne dzieło: „Zasady fizyki" (3 t., 1892—1912).

Witkowski Georg, niemiecki historyk literatury, * 1863; od 1896 prof. w Lipsku; napisał: „Goethe", „Das deutsche Drama des 19. Jahrh.", „Miniaturen" i in.

Witkowski Romuald Adam, malarz * 1876; kształcił się w Warsz. Szkole Rys. i w Akademji Krakowskiej; malował początkowo portrety i krajobrazy z pewnem zacięciem impresjonistycznem, w ostatnich latach wystawiał przeważnie kubistyczne obrazy i studja portretowe.

Witkowski Stanisław Józef, filolog, * 1866; studja w Krakowie, Berlinie i Getyndze; 1898 docent, 1902 prof. filologji klasycznej na Uniwersytecie Lwowskim; 1902—1909 redaktor czasopisma „Eos"; prace: „Jan z Wiślicy, jego życie i dzieła" (1891), „Nowoodkryty poeta grecki, Herondas, i jego utwory" (1893), „Homer i Troja" (1893), „Dzisiejsze kierunki i zadania filologji klasycznej" (1893), „Historjografja grecka i nauki pokrewne" (1925—27) i in. w jęz. łacińskim i niemieckim.

Witków Nowy, m-ko w pow. radziechowskim (woj. tarnopolskie), 2.200 mieszk.

Witold, w. ks. litewski 1401—1430, syn Kiejstuta; 1380 uwięziony przez Jagiełłę, 1383 związał się z zakonem krzyżackim, 1384 pogodził się z Jagiełłą i otrzymał odeń jako dzielnicę Podlasie i Troki; 1386 przyjął chrzest (otrzymał imię Aleksandra); po objęciu przez Jagiełłę tronu polskiego W., oburzony, iż nie on, lecz Skirgiełło dostał w. ks. litewskie, wszedł 1390 w nowe układy z Krzyżakami; 1392 otrzymawszy jako zastępca Jagiełły Litwę, dążył do uniezależnienia jej od Polski. Klęska, jaką poniósł 1399 od Tatarów nad Worsklą, zmusiła go do nawiązania bliższych stosunków z Polską; unja wileńska dała mu pełną władzę wielkiego księcia litewskiego. Jako w. książę Witold rozszerzył znacznie granice państwa, podbijając cały szereg ziem ruskich na północy i wschodzie; w 1398 oddał Krzyżakom Żmudź, którą odzyskał 1410 po bitwie pod Grunwaldem; 1420—22 starał się poprzeć husytów w Czechach, prowadząc z nimi rokowania i wysyłając, jako swego namiestnika Zygmunta Korybutowicza; 1429, pod wpływem ces. Zygmunta luksemburskiego, zamierzał koronować się na króla Litwy pomimo oporu panów polskich; realizacji tych planów przeszkodziła śmierć 1430.

Witos Wincenty, drobny rolnik, działacz polityczny, * 1874; 1908—14 poseł do sejmu galicyjskiego, 1911—18 do parlamentu austrjackiego; prezes klubu Pol. Stron. Lud.; założyciel i kierownik stronnictwa „Piast"; poseł na sejmy 1919, 1922 i 1928; minister w Rządzie Tymczasowym lubelskim 1918; prezes rady ministrów od lipca 1920 do września 1921, od maja do grudnia 1923, od 10 do 15 maja 1926.

Witoszyński Czesław, inżynier, * 1875; studja w Petersburgu i Leodjum; 1919 prof. hydrauliki i aerodynamiki w Politechnice Warszawskiej.

Witowski Maurycy Gerard, literat, * 1787, † 1837; współpracownik „Gazety Warszawskiej"; napisał „Pustelnik z Krakowskiego Przedmieścia czyli charaktery ludzi i obyczajów" (2 t., 1818) i in.

Witraż (franc.), nazwa szkieł barwnych, tworzących szyby okienne. Początek używania tego rodzaju kolorowego szkła sięga odległej starożytności. Ze Wschodu i Południa tajemnica używania barwnego szkła przedostała się przez Rzym do Francji, gdzie ten rodzaj szyb był stosowany w budownictwie kościelnem już w VI w. Rozkwit witrażów przypada na XII—XVI w. Malowaniem witrażów zajęta była rzesza artystów najczęściej bezimiennych, tworzących nieraz w tej dziedzinie arcydzieła sztuki. W Polsce do najstarszych i najpiękniejszych witrażów należą średniowieczne w. kościoła Marjackiego w Krakowie, z nowszych w. Wyspiańskiego w kościele Franciszkanów w Krakowie, oraz tego artysty kompozycje w., przeznaczone do katedry Wawelskiej.

Witrjol żelaza, ob. melanteryt.

Witrjolej, nazwa pospolita stężonego kwasu siarkowego.

Witruwjusz, ob. Vitruvius.

Witt Jan de, niderlandzki mąż stanu, * 1625; przeciwnik domu orańskiego; zamordowany 1672.

Witte Emanuel de, malarz holenderski, * 1617, † 1692; z dzieł najwybitniejsze „Wnętrze kościoła".

Witte Karol, pedagog i pamiętnikarz, * 1814, † 1878; studja w liceum krzemienieckiem; nauczyciel szkół, dyrektor gimn. w Łomży; ogłosił pod pseud. Spectator „Krzemieniec, przygody i wspomnienia studenta pierwszej klasy" (1873) i in.

Witte Pieter de, zw. Candido, malarz, rzeźbiarz i architekt flamandzki, * 1548, † 1628; dzieła: posąg Bawarji, mauzoleum Ludwika I bawarskiego (kościół Najw. Panny w Monachjum), studnia w Wittelbachu, posągi i fontanny w Monachjum.

Witte Siergiej hr., rosyjski mąż stanu, * 1849, † 1915; 1893—1903 jako minister skarbu przeprowadził reformy: walutową i administracji finansowej, dzięki czemu zrównoważył budżet; 5. IX. 1905 zawarł pokój z Japonją w Portsmouth; 1905—6 prezydent ministrów, przeprowadził wybory do Dumy.

Wittego pepton, peptonum siccum Wittei, mieszanina albumoz i peptonów, otrzymywana przez sztuczne trawienie pepsyną i kw. solnym mięsa lub innych ciał białkowych; biały, w wodzie rozpuszczalny gorzki proszek, używany do lewatyw odżywczych i stosowania doustnego przy pokrzywce, migrenie itd.

Wittelsbach, niemiecka dynastja książęca, nazwana od grodu W. w Górnej Bawarji, wywodzi się od margrabiego Liutpolda, który zginął 907 w wojnie z Węgrami. Otton W. otrzymał 1180 księstwo bawarskie, jego syn Ludwik 1214 palatynat reński; w 1329 nastąpił podział na 2 linje: palatyńską i bawarską; ta ostatnia wygasła w 1777, jej posiadłości przeszły w ręce gałęzi palatyńskiej. Elektorami byli początkowo przedstawiciele obu gałęzi, od 1356 tylko gałąź palatyńska, od 1648 bawarska. 1654—1718 linja Dwóch Mostów gałęzi palatyńskiej panowała w Szwecji; w 1800 palatyn Maksymiljan I (z linji Dwóch Mostów) przyjął tytuł królewski, posiadany przez jego potomków do 1918.

Witten, m. pow. w Westfalji (Prusy), nad rz. Ruhrą, 47.000 mieszk.; kop. węgla, stalownie i walcownie, przemysł szklany i chemiczny.

Wittenberg, m. pow. w Saksonji pruskiej w rej. merseburskiej, nad rz. Elbą, 22.500 mieszkańców; kościół zamkowy z XV w., z grobami Lutra i Melanchtona, muzeum reformacji; fabr. maszyn, instrumentów muzycznych; rezydencja książąt i kurfürstów saskich 1260—1547, od 1502 do 1815 siedziba uniwersytetu, przeniesionego następnie do Halli.

Wittenberge, m. w Brandenburgji (Prusy), nad rz. Elbą, 24.300 mieszk.; warsztaty kolejowe.

Wittgenstein Ludwik Adolf Piotr hr., od 1834 ks., feldmarszałek rosyjski, * 1769, † 1843; brał udział w kampanji przeciw Polsce 1792; od 1799 generał, 1812 dowódca korpusu w Kurlandji, 27. II. 1813 zajął Berlin; po śmierci Kutuzowa głównodowodzący armją w wojnie z Turcją; musiał złożyć dowództwo 1829 po klęsce pod Szumlą.

Wittgensteinowa Karolina z Iwanowskich księżna, przyjaciółka Liszta, * 1819, † 1887; autorka licznych dzieł teologiczno-moralnych w jęz. francuskim.

Wittig Edward, rzeźbiarz polski, * 1877; kształcił się w Wiedniu i Paryżu; dzieła: „Macierzyństwo", „Lęk", „Nostalgja", „Walka", „Łucznik", „Summus dux Polonorum" (Piłsudski), portret damy w marmurze, pomnik dla „Lotnika Polskiego".

Wittlin Józef, poeta, * 1896; studja w Wiedniu i we Lwowie; wydał: „Hymny" (1920), „Wojna, pokój i dusza poety" (1925), przekład „Odyssei" Homera (1924) i in.

Wittyg Wiktor, archeolog, numizmatyk i heraldyk, * 1857, † 1921; studja w Odesie; ogłosił: „Wykopalisko mianowskie monet średniowiecznych polskich" (1890), „Spis monet polskich, bitych po upadku Rzeczypospolitej" (1899), „Rozsiedlenie i gniazda rodowe szlachty ziemi rawskiej w w. XVI", „Wypisy heraldyczne województwa podolskiego z lat 1563—1565" (1908), „Znaki pieczętne (gmerki) mieszczan w Polsce w XVI i XVII w." (1907), „Nieznana szlachta polska i jej herby" (1908), „Ex-librisy bibljotek polskich XVI—XX w." (2 t.).

Witwatersrand, łańcuch górski w Transvaalu (Afryka Płd.), 1.800 m. wys.; wielkie kopalnie złota.

Witwicki Stefan, poeta, * 1802, † 1847; wychowaniec liceum w Krzemieńcu; od 1820 w Warszawie, po 1831 na emigracji w Paryżu; napisał: „Ballady i romanse" (2 t., 1824), „Poezje biblijne" (1830), „Piosnki sielskie" (1830), „Moskale w Polsce" (1833), „Wieczory pielgrzyma" (2 t., 1837—42), „Listy z zagranicy" (1842), „Towiańszczyzna wystawiona i aneksami objaśniona" (1844), „Zbiór pism pomniejszych" (2 t., 1878) i in.

Witwicki Władysław, filozof i psycholog, * 1878; prof. psychologji na Uniw. Warszawskim; prace: „Analiza psychologiczna ambicji", „Analiza psychologiczna objawów woli", „O przedmiocie i podziale psychologji", „Z psychologji stosunków osobistych", „William James jako psycholog", „Z fragmentów Heraklita", „Jak nie należy uprawiać psychologji dziecka", przekłady dzieł Platona, „Podręcznik psychologji dla słuchaczów wyższych zakładów naukowych" (1926) i in.

Wiwandjerka lub **markietanka,** nazwa kobiety sprzedającej środki żywnościowe w obozie, podczas pochodu wojska, itp.; niejednokrotnie były to postacie dzielnych niewiast, umiejących w razie potrzeby mężnie walczyć, upamiętnione zwłaszcza od czasu wojen Napoleońskich licznemi piosenkami żołnierskiemi.

Wiwarjum, ob. vivarium.

Wiwisekcja (łac. vivisectio), wykonywanie zabiegów operacyjnych na żywych zwierzętach w celach doświadczalnych, jako jedna z niezbędnych metod badania w biologji, fizjologji, farmakologji i patologji doświadczalnej; do w. najczęściej używane są żaby, króliki, psy i koty; znaną była już za czasów Harvey'a (* 1578, † 1657). W Anglji 11. VIII. 1876 wydane zostało prawo (Cruelty to animals act), ograniczające wykonywanie w. i wymagające specjalnych zezwoleń; obecnie w. uznana jest jako metoda naukowa we wszystkich cywilizowanych krajach Europy i Ameryki.

Wiwjanit, minerał, ośmiowodny ortofosforan żelazawy. $Fe_3(PO_4)_2 \cdot 8H_2O$. Jednoskośny; twardość 2; ciężar właściwy 2,6—2,7. W stanie pierworodnej czystości bezbarwny lub jasnozielony, na powietrzu i w zetknięciu się z wodą deszczową staje się niebieski. Występowanie niezbyt częste ale różnorodne: w Kornwalji w próżniach pirytu, na półwyspie Kercz w minerałach kopalnych. Bywa w glinach w postaci masy ziemistej.

Wiwulski Antoni, rzeźbiarz i architekt, twórca pomnika Jagiełły w Krakowie, * 1877, † 1919; studja politechniczne w Wiedniu, rzeźbiarskie w Paryżu; według jego planu wybudowano w Wilnie pomnik na Górze Trzykrzyskiej oraz kaplicę w Szydłowie; rzeźbił pomnik Kościuszki w kościele Ś-go Jana.

Wiza (łac.), poświadczenie urzędowe, np. na paszportach.

Wizer, przyrząd, utrzymujący się na powierzchni morza i wskazujący, w którem miejscu znajduje się sieć rybacka.

Wizja, subjektywna zjawa wzrokowa natury przeważnie halucynacyjnej albo nosząca charakter iluzji, wzgl. tzw. subjektywnych obrazów zmysłowych, której nic objektywnie nie odpowiada. Człowiek, miewający wizje, niekiedy bierze je za zjawiska objektywne, wierząc w ich realny charakter; wówczas mówimy o halucynacjach. Bywają wypadki, że wizjoner zdaje sobie sprawę z subjektywnego charakteru swoich wizyj i wtedy mówimy o subjektywnych obrazach zmysłowych, wzgl. tzw. pseudohalucynacjach. W. odznaczają się naogół wielką żywością, dokładnością, plastyką i barwnością. Nie wszelkie wizje mają charakter poglądowo-zmysłowy, np. wizje św. Teresy nosiły charakter zupełnie inny: czuła ona raczej obecność Chrystusa, z którym się jednoczyła w stanach egzaltacji mistycznej; ta obecność nie posiadała charakteru wyobrażeń, czy halucynacyj wzrokowych. Powstawaniu wizyj sprzyjają: asceza, wyczerpanie, egzaltacja uczuciowa, żarliwa wiara, posty itp.

Wizjer ob. wizura.

Wizjoner, ob. wizja.

Wizna, m. w pow. łomżyńskim (woj. białostockie), nad rz. Narwią, 2.700 mieszk.; niegdyś gród, w drugiej poł. XII w. kasztelanja, spalona 1294 przez Krzyżaków, 1495 włączona do Korony.

Wizura, w i z j e r, 1) spuszczana zasłona hełmu w zbroi dawnego rycerstwa; 2) u broni palnej (karabin) przyrząd do celowania na odległość; 3) w fotografji i miernictwie: przyrząd określający, czy z danego punktu może być zdjęty obraz w żądanych rozmiarach.

Wizura na karabinie.

Wizygoci (niem. W e s t g o t e n), gałąź germańskiego szczepu Gotów; w IV w. wtargnęli w granice państwa bizantyńskiego (zwycięstwo 378 pod Adrjanopolem), w 400 pod wodzą Alaryka do Italji, 410 zdobyli Rzym, który zrabowali; 410—15 pod wodzą Ataulfa wyruszyli do Galji południowej i do Hiszpanji, pokonali Wandalów i Swewów i utworzyli królestwo wizygockie (ze stolicą w Tuluzie); w 507 wyparci z Galji przez Franków; stolicą państwa zostało Toledo; państwo to istniało do 711, kiedy po bitwie pod Xeres de la Frontera zostało podbite przez Arabów; 649—72 powstał spis praw wizygockich, zw. „Lex Visigotorum".

Wizytator, osoba mająca nadzór nad szkołami powszechnemi, średniemi i zawodowemi; zadaniem wizytatorów jest ogólny nadzór nad stanem nauki w całem państwie, oraz spełnianie pewnych funkcyj administracyjnych, m. in. tyczących personelu szkolnego.

Wizytki, zgromadzenie zakonne żeńskie, ustanowione przez św. Franciszka Salezego 1618; główne zadanie — wychowanie dziewcząt.

Wiżajny, jez. w pow. suwalskim (woj. białostockie), 3 km², odpływa przez rz. Wiżajnę do jez. Wisztynieckiego; nad jez. m-ko W., 1.400 mieszk.

Wjar, pr. dopływ Sanu, dług. 47 km.

Wklęsły kąt, ob. k ą t.

Wkładka, w budownictwie żelazo, stanowiące tzw. uzbrojenie konstrukcyj żelazno-betonowych; zwykle żelaza okrągłe, w Ameryce także o innych kształtach przekrojów.

Wkra, ob. D z i a ł d ó w k a.

Wlassics J u l j u s z bar., uczony i polityk węgierski, * 1852, † 1924; prof. prawa karnego, 1895—1903 min. oświaty, prezes węgierskiej Akademji Umiejętności, 1906 prezydent Najw. Trybunału Administracyjnego.

Wleń (niem. L ä h n), m. na Śląsku pruskim w pow. lwowskim, nad rz. Bobrawą, 1400 mieszk.

Wladikawkaz, ob. W ł a d y k a u k a z.

Wladimir, ob. W ł o d z i m i e r z.

Wladimir Aleksandrowicz, w. ks. rosyjski, trzeci syn Aleksandra II, * 1847, † 1909; 1886—1905 dowódca okręgu wojsk. petersburskiego.

Władyczko S t a n i s ł a w K a r o l, dr. medycyny, * 1878; prof. neurologji na Uniw. Stefana Batorego w Wilnie; szereg rozpraw specjalnych w jęz. polskim, rosyjskim i francuskim.

Władyka, tytuł honorowy biskupów, arcybiskupów i metropolitów w kościele wschodnim.

Władykaukaz (ros. Władikawkaz), stol. aut. rep. Górali na Kaukazie, dawniej gł. m. gub. terskiej, u podnóża gór Kaukaskich, 61.500 mieszk.; punkt wyjścia tzw. drogi Wojenno-Gruzińskiej.

Władysław, imię książąt polskich: 1) W. I Herman, drugi syn Kazimierza Odnowiciela, * 1040, † 1102; objął tron po wygnaniu Bolesława Śmiałego 1079; żonaty poraz pierwszy z Judytą, córką Władysława Czeskiego († 1086), poraz drugi z siostrą Henryka IV, wdową po królu węgierskim Salomonie; rządy Sieciecha, palatyna Hermana, doprowadziły do buntu w kraju; na czele ruchu stanął nielegalny syn W. H., Zbigniew; po walce Herman legalizował Zbigniewa (1093); w 1097 doszło do nowej walki, poczem Wł. Herman musiał wygnać Sieciecha a państwo podzielić między Zbigniewa i Bolesława Krzywoustego; 2) W. II Wygnaniec, syn Bolesława Krzywoustego, ks. krakowski i śląski 1138—1146, * 1105, † 1159; na mocy testamentu ojca objął władzę w Krakowie; opozycja możnowładców doprowadziła do walki zbrojnej z braćmi W., poczem został on wygnany z kraju i szukał pomocy u swego szwagra, ces. Konrada II; księstwa nie odzyskał; 3) W. Laskonogi, syn Mieszka Starego, * ok. 1161, † 1231, książę wielkopolski 1202—31 i krakowski 1202 i 1228; w 1205 wyprawił się na Pomorze przeciwko Duńczykom; w 1206 znalazł się w konflikcie z arcybiskupem gnieźnieńskim, Henrykiem Kietliczem, którego wypędził z kraju; w 1207 część południową państwa musiał oddać swemu bratankowi, Władysławowi Odoniczowi; ten ostatni, wygnany 1217 ze swej dzielnicy, w 1229 powrócił i wygnał Laskonogiego z państwa; 4) W. Odonicz (syn Odona, wnuk Mieszka Starego), * ok. 1190, † 1239; po wygnaniu stryja panował od 1231 samodzielnie w Wielkopolsce; w 1234 utracił część południową i zachodnią państwa na rzecz Henryka Brodatego; w 1239 pobity przez Henryka Pobożnego, zatrzymał tylko Ujście i Nakło; 5) Władysław Biały, ks. gniewkowski, syn Kazimierza Ziemomysłowicza, sprzedał swe księstwo Kazimierzowi W. za 1000 czerw. zł., opuścił kraj 1363, w 1367 przywdział habit zakonny w opactwie benedyktyńskiem w Dijon; po śmierci Kazimierza przybył do Polski 1373, i zajął swe księstwo; wypędzony w 1376, sprzedał swe księstwo powtórnie i wyruszył do Dijon; † 1388; 6) W., ks. płocki, syn Ziemowita IV, siostrzeniec Jagiełły; w 1426 otrzymał Płock, Wiznę, Zawkrze, 1442 Rawę, Sochaczew, Bełz; † 1455; 7) W. ks. płocki, syn poprzedniego, † 1462.

Władysław, imię książąt śląskich: 1) W., ks. opolski, w 1274 zajął część księstwa krakowskiego po Skawę; † 1281; 2) W., ks. oświecimski, wnuk poprzedniego, syn Mieszka, † 1321; 3) W., ks. cieszyński i górnogłogowski, † 1460; 4) W., ks. kozielski, † 1355; 5) W., ks. opolski, syn Bolesława, 1367 od Ludwika

węgierskiego otrzymał godność palatyna; 1370 otrzymał na prawie lennem ziemię wieluńską i ostrzeszowską, 1372 zarządca rusi z ramienia Węgier, 1378 otrzymał ziemie dobrzyńską i gniewkowską oraz namiestnictwo w Polsce; zwolennik kandydatury Zygmunta luksemb. do tronu polskiego; 1391 i 1392 oddał Krzyżakom w zastaw ks. dobrzyńskie, proponując jednocześnie zakonowi podział Polski; 1395—96 wygnany przez Jagiełłę ze swych posiadłości, † 1401.

Władysław, imię książąt i królów czeskich: 1) W. I, syn Wratysława, książę czeski 1109—1125; zwyciężył i wygnał z kraju swego brata Borzywoja; 2) W. II, książę, potem król czeski, 1140 objął tron. 1157 otrzymał tytuł królewski od Fryderyka Barbarossy; 1173 zrzekł się tronu na rzecz swego syna Fryderyka; † 1174; 3) W. III, ks. czeski, syn W. II, 1192 margrabia morawski; pozbawiony władzy przez biskupa praskiego Henryka Brzetysława; po śmierci Henryka 1197 zajął Pragę, po 5 miesiącach zrzekł się władzy, zatrzymując tylko Morawy; † 1222.

Władysław andegaweński, król Neapolu 1386—1414, syn Karola III, * 1375; uznany królem przez papieża Bonifacego 1390.

Władysław błogosławiony, ob. Ł a d y s ł a w z G i e l n i o w a.

Władysław IV Jagiellończyk, król czeski 1471—1516 i węgierski 1490—1516, syn Kazimierza Jagiellończyka, * 1456; wybrany na króla czeskiego po śmierci Jerzego z Podiebradu; 1479 zakończył wojnę z Węgrami (Maciejem Korwinem) układem ołomunieckim; 1490 po śmierci Macieja powołany na tron węgierski; † 1516.

Władysław I Łokietek, król polski, * 1260, † 1333; syn Kazimierza kujawskiego; po śmierci ojca otrzymał ks. brzesko-kujawskie, po śmierci Leszka Czarnego dostał 1288 ks. sieradzkie, a po śmierci Kazimierza 1293 ks. łęczyckie. W 1289 wystąpił przeciwko Henrykowi Probusowi i wraz z Bolesławem mazow. pobił go pod Siewierzem. W walce z Wacławem czeskim utracił 1292 zajęte przedtem ks. sandomierskie; 1296 zajął Wielkopolską i Pomorze; 1300 pobity przez Wacława i wygnany z kraju; 1304 z pomocą węgierską zdobył Wiślicę, 1305 Sandomierz, 1306 Kraków; w 1309 utracił Pomorze, zajęte przez Krzyżaków; 1311—12 stłumił bunt mieszczan krakowskich; 1314 odzyskał Wielkopolskę. W 1320 koronował się na króla polskiego w Krakowie; 1325 zawarł przymierze z Gedyminem. 1326—29 toczył wojnę z Brandenburgją, Krzyżakami, Janem luksemburskim; 1331, pomimo zwycięstwa pod Płowcami, utracił na rzecz Krzyżaków Kujawy.

Władysław II Jagiełło, król polski, * 1348, † 1434; syn Olgierda; od 1377 w. ks. litewski; 1382 uwięził Kiejstuta i miał go kazać zamordować, wskutek czego wynikła wojna z Witoldem i Zakonem. 1386 przybył do Krakowa, 15. II. t. r. ochrzczony, 18 II. zaślubił Jadwigę, a 4. III. ukoronował się; 1386—7 ochrzcił Litwę i przeprowadził porozumienie z Witoldem; 1409 rozpoczął wojnę z Krzyżakami; 15. VII. 1410 odniósł świetne zwycięstwo pod Grunwaldem (pokój w Toruniu 1411); 1413 przeprowadził unię polsko-litewską w Horodle; 1414 i 1422 toczył wojnę z Zakonem; od 1422 znajdował się pod coraz silniejszym wpływem biskupa Oleśnickiego; żony: 1) Jadwiga, † 1399; 2) Anna Cylejska, † 1416; 3) Elżbieta Granowska, † 1461; 4) Zofja, ks. Olszańska.

Władysław III Warneńczyk, król polski i węgierski, * 1425; syn Władysława Jagiełły; od 1434 król polski (z regentem Zb. Oleśnickim); w 1435 stłumił bunt Świdrygiełły, t. r. zawarł pokój wieczysty z Krzyżakami; w 1439 stłumił ruch husycki; w 1440 wybrany królem węgierskim i koronowany; w 1443 wyruszył przeciw Turkom, na wiosnę 1444 zawarł pokój w Szegedynie; w lecie t. r. w czasie drugiej wyprawy, zakończonej klęską pod Warną, zginął 1444.

Władysław IV Waza, król polski 1632—1648, * 1595, † 1648; syn Zygmunta Wazy i Anny ks. austrjackiej; 1610 wybrany carem moskiewskim, z powodu polityki Zygmunta tronu nie objął. Brał udział w wojnie z Moskwą 1617—18 oraz w wyprawie chocimskiej 1621; w 1633—34 toczył wojnę z państwem moskiewskiem; pokojem polanowskim odzyskał ziemie: smoleńską, czernihowską i siewierską; w 1635, pod wpływem Francji, zawarł 6-letni rozejm ze Szwecją w Sztumdorfie; w 1637 zbliżył się do Austrji (małżeństwo z Cecylją Renatą); w 1637 i 1638 zostały stłumione ruchy kozackie; próba doprowadzenia do porozumienia między katolikami i dysydentami nie powiodła się (Colloquium charitativum w Toruniu 1645), nie udał się też projekt wyprawy na Turcję 1646; w 1645 Władysław zaślubił Marję Ludwikę de Nevers, ks. Gonzaga; pod koniec jego panowania wybuchł bunt Chmielnickiego (klęski nad Żółtemi Wodami 15. IV. i pod Korsuniem 26. V. 1648).

Władysławów, 1), (lit. Naumiestis), m. pow. na Litwie, przy ujściu rz. Szyrwinty do Szeszupy, 4.000 mieszk.; 2) m. w pow. konińskim, (woj. łódzkie), 1.000 mieszk.

Władywostok, m. port. nad morzem Japońskiem, stol. obwodu w rep. Dalekiego Wschodu (Syberja), punkt krańcowy kolei transsyberyjskiej, 90.000 mieszk.; ożywiony handel z Japonją.

Władza dyscyplinarna, ob. d y s c y p l i n a.

Władza ojca rodziny, p a t r i a p o t e s t a s, w staroż. Rzymie władza ojca nad dziećmi, dająca mu prawo rozporządzania niemi według własnej woli; władza ta ustawała bądź ze śmiercią, bądź też z powodu utraty obywatelstwa przez ojca lub syna, albo też przez e m a n c i p a t i o, tj. gdy ojciec dobrowolnie syna z pod władzy swej wyzwolił.

Władze skarbowe. Władzami wykonawczemi w zakresie skarbowości w Polsce są: 1) Ministerstwo Skarbu, które dzieli się na 7 departamentów; 2) władze II-ej instancji: izby skarbowe w ilości 13 i Wydział skarbowy wojew. śląskiego; 3) władze I-ej instancji, obejmujące: a) urzędy skarbowe podatków i opłat, b)

urzędy akcyz i monopoli i c) kasy skarbowe. Ob. Prawo skarbowe Rzeczypospolitej Polskiej.

Władze Szkolne. Ustrój władz szkolnych nie jest jeszcze w zupełności ustalony, opiera się na ustawie tymczasowej. Kierownictwo naczelne należy do ministra W. R. i O. P. Państwo dzieli się na okręgi szkolne. Na czele okręgu stoi kurator okręgu, mianowany przez Prezydenta Rzeczypospolitej na wniosek ministra W. R. i O. P. Kurator administruje instytucjami wychowawczemi i naukowemi, układa projekt budżetu, zatwierdza dyrektorów szkół średnich, mianuje kierowników szkół powszechnych, przedstawia wnioski ministrowi w sprawie mianowania wizytatorów itp. Inspektorowie i wizytatorowie czuwają nad stanem szkół w swoim okręgu. Szkołą kieruje dyrektor.

Władze umysłowe (psychiczne), przyrodzone dyspozycje, które stanowią niezbędne podścielisko zachodzących w naszej świadomości procesów psychicznych, np. przyswajania sobie doświadczeń, przypominania, uwagi, myślenia, odczuwania, chcenia itp. Istnieją rozmaite poglądy na istotę tych dyspozycyj: według pewnych badaczy dyspozycje te nietylko stanowią podłoże, bez którego procesy psychiczne byłyby niemożliwe, lecz są same natury psychicznej, według zaś innych badaczy dyspozycje te sprowadzają się do właściwości układu nerwowego i jego funkcjonowania, są więc natury anatomiczno-fizjologicznej.

Własności optyczne związków chemicznych, własność skręcania płaszczyzny drgań światła spolaryzowanego. Własność tę spotykamy głównie u związków organicznych, rzadziej u nieorganicznych. Według teorji Vant Hoff'a wszystkie optycznie czynne związki organiczne zawierają przynajmniej jeden tzw. asymetryczny atom węgla, czyli taki, który jest związany bądź z czterema różnemi atomami, bądź z czterema różnemi grupami atomów. Ob. izomerja związków organicznych, oraz izomerja związków zespolonych nieorganicznych.

Własności prawo, ob. własność.

Własności topologiczne, ob. topologja.

Własność, prawo użytkowania z rzeczy i rozporządzania nią w sposób najrozleglejszy, byleby nie czyniono z niej użytku zabronionego obowiązującemi przepisami. Prawo własności mieści w sobie cztery elementy: 1) prawo użytkowania z rzeczy, 2) prawo rozporządzania rzeczą, 3) prawo posiadania rzeczy, 4) prawo do tego, co rzecz wydaje albo co jest z nią połączone w sposób naturalny i sztuczny. W myśl artykułu 99 Konstytucji z dn. 17. III. 1921 Rzeczpospolita Polska uznaje wszelką własność osobistą poszczególnych obywateli i zbiorową, jako jedną z najważniejszych podstaw ustroju społecznego i porządku prawnego oraz poręcza wszystkim mieszkańcom, instytucjom i społecznościom ochronę ich mienia a dopuszcza tylko w wypadkach, ustawą przewidzianych, zniesienie lub ograniczenie własności ze względów wyższej użyteczności za odszkodowaniem

Własność rustykalna, ob. rustykalna własność.

Własność tabularna, ob. intabulacja.

Własny ruch gwiazd, ob. motus parallacticus et peculiaris.

Właściwy ciężar, ob. ciężar właściwy.

Właściwy magnetyzm, ob. magnetyzm właściwy.

Włoch Władysław, publicysta i historyk literatury, * 1888; prace: „Polska elegja patrjotyczna w epoce rozbiorów", „Krasiński o wielkim człowieku".

Włochy (Regno d'Italia), Italja, królestwo konstytucyjne na półwyspie Apenińskim i wyspach Sardynji i Sycylji, od płn. obejmujące stoki - Alp zach. i wsch., które tworzą naturalną granicę lądową. oblane przez odnogi morza Śródziemnego, 310.122 km², 39.300.000 mieszk.; stol. Rzym (Roma). Obejmują następujące krainy naturalne: 1) Alpy włoskie, łańcuch krystaliczny Alp zach. i płd.-zach. (z grupami Monte Rosa, 4.222 m. i Gran Paradiso, 4.061 m. wys.) i taki sam łańcuch krystaliczny, pomieszany ze skałami wapiennemi Alp wsch. (z grupami Ortler, Alpy Oetztalskie, Zillertalskie i in.); liczne malowniczo położone doliny z jeziorami polodowcowemi (Como, Garda, Lago Maggiore i in.); 2) na płd. od Alp rozciąga się wielka i żyzna nizina lombardzka, przecięta rz. Po, która, znosząc wielką ilość materjału osadowego, osadza go w delcie, wskutek czego wybrzeże Adrjatyku usiane jest licznemi lagunami i mierzejami, zw. lido; klimat wilgotny, poczęści malaryczny; 3) łańcuch Apeninów, ciągnący się wzdłuż całego półwyspu, 1.600—2.000 m. wys., w środk. części dochodzi do najw. wys. w grupie Gran Sasso d'Italia (2921 m.); 4) wyżyny przedapenińskie tzw. Preapenin, obejmujący wyż. Toskanji i Kampanji rzymskiej, neapolitańskiej, Apulji i in. 5) górzyste wyspy Sardynji i Sycylji, z których ostatnia jest wulkaniczna (najw. szczyt wulkan Etna 3,279 m. wys.). Klimat wybitnie morski i łagodny na wybrzeżach i w płd. W., w części górzystej i w Lombardji ostrzejszy, w zimie chłodny; roślinność na płd. i na wybrzeżach śródziemnomorska, (mirty, oliwki, palmy, cyprysy), na reszcie obszaru środk.-europ. Ludność pochodzenia romańskiego (Italowie, Etruskowie, Retowie, Celtowie, Illirowie, Grecy, Fenicjanie po części Germanie, z pomieszania których wytworzyła się narodowość włoska), na pograniczu płn.-zach., płn. i płn.-wsch., mieszkają Francuzi, Niemcy, Słoweńcy i Chorwaci. Gęstość zaludnienia ok. 125 ludzi na 1 km². Gleba urodzajna, 53,8% zajmują role, ogrody i winnice, 1,4% drzewa kasztanowe, 14,3% lasy, 1,2% pastwiska i hale, 29,3% nieużytki; uprawa pszenicy, kukurydzy i ryżu, warzywnictwo, winnice, drzewa owocowe (gł. morele); w płd. części uprawa bawełny a na Sycylji i trzciny cukr., poza tem drzewa pomarańczowe, cytrynowe, oliwki i in.,; chów bydła i owiec rozwinięty w Alpach i wyżynach (1,000.000 koni, 1,000.000 osłów, 500.000 mułów, 7,000.000 szt. bydła rog., 2,400.000 świń i 17,000.000 owiec), wyrób se-

rów; w Piemoncie i w Lombardji hodowla jedwabnika; brak bogactw mineralnych, nieznaczne ilości rudy żel. i cynku, w poważniejszej ilości występuje siarka na Sycylji; na wybrzeżach kwitnie rybołówstwo, połów gąbek i korali, wydobywanie soli; przemysł, pomimo braku naturalnych bogactw, wysoko rozwinięty, przedewszystkiem włókienniczy (wełniany, bawełniany i jedwabniczy), fabr. maszyn i samochodów (Medjolan, Turyn), fabr. chemiczne, fabr. makaronu (Neapol), przemysł ceramiczny, szklany i zdobniczy (Wenecja); rozwinięty handel; przywóz węgla, żelaza, nafty, wełny, bawełny i in., wywóz jedwabiu, wyrobów jedwabnych i bawełnianych, kapeluszy, samochodów, ryżu, wina, serów, owoców. Emigracja włoska obejmuje ok. 3,500.000 Włochów do St. Zjedn. Am. Płn., ok. 1,500.000 do Francji, 1,000.000 do Argentyny i pewną ilość do innych krajów. Ogólna liczba emigrantów rocznie wynosi ok. 277.000 głów. Pod względem administracyjnym Włochy dzielą się na wielkie prowincje zw. „compartimento", oparte na historycznym podziale, który ustąpił nowszemu na 74 mniejszych prowincyj. Najdawniejszą historję Włoch stanowią dzieje republiki i cesarstwa rzymskiego (ob. Rzym). Od 476 W. dostały się pod panowanie władców germańskich. najpierw Odoakra, wodza Herulów, od 489 Teodoryka, króla Ostrogotów; w początkach VI w. państwo ostrogockie zostało rozbite przez Bizancjum; w 568 najechali na część północną Longobardowie pod wodzą Alboina i opanowali W. płn. i środkowe; w części południowej panowało Bizancjum; w połowie VIII w. Pipin Mały, król frankoński, utworzył ze zdobytego na Longobardach egzarchatu raweńskiego państwo kościelne; 773—4 Karol Wielki rozbił państwo longobardzkie i wcielił Włochy półn. i środk. do swego państwa. Posiadanie Włoch dało podstawę Karolowi do koronacji na cesarza rzymskiego (800); 843 W. dostały się wraz z godnością cesarską Lotarowi I., w 880 przeszły w ręce Karola Grubego; w 915 cesarzem został Berengarjusz I., ks. Friulu. Walki o posiadanie Włoch a X w. doprowadziły 961 do zajęcia ich przez Ottona I, który 962 przyjął tytuł cesarza rzymskiego; posiadanie Włoch stało się celem wszystkich królów niemieckich do XVI w. włącznie; utrzymanie ich stawało się coraz trudniejsze i przyczyniło się do osłabienia władzy cesarskiej; 1002—14 opanował Włochy Arduin z Ivrei, obalony 1014 przez ces. Henryka II; za rządów Henryka IV przyszło do walki z papiestwem, które stało się potęgą polityczną; Włochy południowe opanowali od 1042 Normanowie, którzy stworzyli tu swe państwo, lenne w stosunku do papiestwa, (1061—1101 Roger I, 1101—1154 Roger II, 1130 koronowany przez papieża na króla, 1154—1166 Wilhelm I, 1166—1189 Wilhelm II) i bronili go w czasie walk z cesarstwem. W XII w. w górnych Włoszech wzrastało znaczenie miast, zwłaszcza w Lombardji Medjolanu, Pawji, Genui i in. W związku z tem zaczęły się walki zwolenników cesarskich (Gibellinów) z ich przeciwnikami (Gwelfami); w 1162 Fryderyk Barbarossa zburzył Medjolan, w 1176 został pobity pod Legnano przez miasta włoskie, które uzyskały samodzielność komunalną. W 1186 W. południowe przeszły w ręce Henryka VI, syna Barbarossy. W związku z tem walki cesarstwa z papiestwem na terenie W. silnie się rozwinęły w XIII w. i doprowadziły do upadku Hohenstaufenów ze śmiercią Fryderyka II w 1250; korona sycylijska przeszła w 1265 na Karola andegaweńskiego, w 1282 Sycylja dostała się po „Nieszporach sycylijskich" w ręce Piotra III aragońskiego. Na przełomie XIII i XIV w. we W. półn. powstały potężne republiki miejskie (Genua, Medjolan i Florencja), które obaliły wpływy cesarskie; 1309 nastąpiło przeniesienie stolicy papieskiej do Awinjonu; wyprawy włoskie Henryka VII, Ludwika bawarskiego i Karola IV zakończyły się niepowodzeniem; w Rzymie 1347 i 1354 utworzył Cola di Rienzi republikę demokratyczną. W miastach powstały dynastje książęce: w Medjolanie od 1311 Visconti, (od 1395 książęta); od poł. XV w. Medjolan dostał się pod panowanie Sforzich; władza książęca zjawiła się 1416 w Sabaudji i Piemoncie, Mantui (Gonzaga od 1432), w Modenie 1450, we Florencji od 1434 objęli rządy Medyceusze (ród kupiecki); w Neapolu rządziła dynastja aragońska od 1435. Na przełomie XV i XVI w. zaczęły się walki między Franciszkiem I francuskim a ces. Karolem V, królem Hiszpanji; król. sycylijskie było związane z Hiszpanją. W 1530 Aleksander Medici został dziedzicznym księciem Florencji; syn jego Cosimo I 1537—74 dostał 1569 tytuł w. ks. Toskanji. Na południu W. trwały wpływy hiszpańskie, na północy coraz silniej występowały francuskie. W 1631 ks. Mantui został Karol z Nevers; w 1713 Austrja na mocy pokoju utrechckiego otrzymała Medjolan, Neapol i Sardynję, w 1708 Mantuę, Sycylję dostał ks. sabaudzki, zamienił ją na Sardynję i 1720 przybrał tytuł króla Sardynji; w 1738 w ręce hiszpańskie przeszedł Neapol i Sycylja; w 1737 wygasła dynastja Medyceuszów, Toskanja przeszła w ręce Franc. Stefana lotaryńskiego, męża Marji Teresy; Burbonowie hiszpańscy otrzymali 1748 Parmę i Piacenzę; istniały nadal 2 republiki miejskie: Genua i Wenecja. W czasie rewolucji francuskiej W. północne dostały się 1796 pod panowanie Francji. W 1797 powstała republika cyzalpińska z Lombardji i części Parmy oraz państwa kościelnego, z reszty państwa kościelnego utworzono w 1798 republikę rzymską, z Genui liguryjską. Pokojem w Campo Formio Wenecję odstąpiono Austrji; w 1798 król sardyński utracił Sabaudję i Piemont. W 1799 w Neapolu powstała republika partenopejska. W 1805 rep. cyzalpińska została zamieniona na królestwo włoskie, do którego włączono w 1805 rep. liguryjską, 1808 Parmę i Piacenzę, 1809 państwo kościelne; królem neapolitańskim został w 1806 Józef Bonaparte, 1808 Joachim Murat. Po upadku Napoleona Lombardja, Wenecja, wraz z Dalmacją przeszły w ręce Austrji, Genua — króla sardyńsko-sabaudzkiego, Parmę otrzymała cesarzowa Marja Ludwika, żona Napoleona I, W. południowe wróciły do Bur-

bonów hiszpańskich; rozwój uświadomienia narodowego wysunął hasła zjednoczenia i niepodległości W.; w 1821 wybuchły na tle haseł wolnościowych powstania w Neapolu i Sardynji, w 1830 w państwie kościelnem, Modenie i Parmie. W marcu 1848 powstała Lombardja przeciw Austrji, oraz księstwa środkowo-włoskie; z pomocą przyszedł Karol Albert sardyński; po pomyślnych początkowo walkach wojska sardyńskie zostały pobite przez Radetzky'ego pod Custozzą 25. VI. 1848; w 1849 walki wznowiono, Austrja odniosła zwycięstwo pod Novarą 23. III. 1849; Karol Albert abdykował na rzecz swego syna Wiktora Emanuela II. Od 1849 W. zaczęły skupiać się wokół królestwa sardyńskiego, które podtrzymywało ideę niepodległości i zjednoczenia Włoch; od 1852 kierownictwo przeszło w ręce Cavoura; pod jego wpływem Sardynja związała się z Francją i wzięła udział w wojnie krymskiej 1855; w 1859 wybuchła wojna z Austrją; wojska sardyńskie otrzymały pomoc Francji i ochotników z całych Włoch pod wodzą Garibaldiego; w bitwach pod Magentą 4. VI. 1859 i Solferino 24. VI. Austrjacy ponieśli klęskę; preliminarja pokojowe w Villafranca oddały Sardynji Lombardję; księstwa: florenckie, parmeńskie, modeńskie i in. po rewolucji przyłączyły się do Sardynji; 24. III. 1860, zgodnie z umową francusko-sardyńską, odstąpiono Sabaudję i Nizzę Francji. W maju 1860 Garibaldi zajął Sycylję, w sierpniu państwo neapolitańskie; 21. X. połączono król. Sycylji i Neapolu z Sardynją. 17. III. 1861 Wiktor Emanuel przyjął tytuł króla Włoch, stolicą 1865 stała się Florencja. W wojnie 1866 mimo klęsk, poniesionych pod Custozzą i Lissą, uzyskały W. Wenecję; Rzym został zajęty 1870 i od 1871 stał się stolicą W. Od 1878—1900 panował Humbert I, po zamordowaniu go 1900 Wiktor Emanuel III. W 1883 przystąpiły W. do trójprzymierza z Austrją i Niemcami. W 1911 wybuchła wojna z Turcją o posiadanie Trypolisu, który został oddany W. na mocy traktatu lozańskiego 1912. W początkach wojny światowej W. były neutralne i dopiero 23. V. 1915 wypowiedziały wojnę Austro-Węgrom a 26 VIII. 1916 Niemcom; pokój oddał w ręce włoskie znaczną część Tyrolu, oraz Pobrzeże z Istrją (Triest i Fiume), Zadar i niektóre wyspy w Dalmacji. Prądy komunistyczne i słabość parlamentu spowodowały, że w 1922 Rzym został zajęty przez faszystów i władza we W. przeszła w ręce Mussoliniego. Ob. włoska literatura, włoska sztuka.

Włochy, w. w pow. i woj. warszawskiem; fabr. maszyn, odlewnia; letnisko.

Włocławek, m. pow. (woj. warszawskie), na l. brzegu Wisły, 40.300 mieszk.; katedra z XIV w., siedziba bisk.; przystań rzeczna, fabr. maszyn roln. i parowych, organów kościelnych, mydła i świec, wyroby powroźnicze, fabr. celulozy; 1123—24 stolica biskupia, do końca XIII w. kasztelanja.

Włodarski Adrjan ks., biskup-sufragan wrocławski, *1807, †1875; studja we Wrocławiu; proboszcz w Pyskowicach, 1855 kanonik we Wrocławiu, 1860 biskup-sufragan; współpracownik „Zwiastuna górnośląskiego" w Piekarach.

Włodarski Franciszek Ksawery, matematyk, *1889; studja matematyczno-przyrodnicze we Fryburgu szwajcarskim, filozoficzne w Getyndze; prof. Wolnej Wszechnicy w Warszawie, 1921 zastępca prof. matematyki na Uniw. Poznańskim; szereg rozpraw specjalnych.

Włodawa, m. pow. (woj. lubelskie), nad rz. Bugiem, 6.300 mieszk.

Włodawka, l. dopływ Bugu, dług. 34 km.

Włodawka, m-ko w pow. brzeskim (woj. poleskie), nad Bugiem, 300 mieszk.

Włodek Ludwik, publicysta i literat, *1869, †1922; studja politechniczne w Zurychu i we Lwowie, filozoficzno-historyczne w Zurychu i Genewie; współpracownik „Głosu", „Gazety Polskiej", „Wieku"; konsul polski w Monachium; napisał: „Na północy i na południu" (1907), „Na ziemi Waszyngtona" (1909), „Polskie kolonje rolnicze w Paranie" (1910), „Bolesław Prus, zarys społeczno-literacki" (1919).

Włodowice, m-ko w pow. będzińskim (woj. kieleckie), 1200 mieszk.

Włodyka, ob. ścierciałka.

Włodzimierskie księstwo obejmowało pierwotnie cały Wołyń po obu stronach Bugu; założył je Włodzimierz św. ok. 988; o posiadanie tego księstwa walczył Bolesław Śmiały; w 1154 podzielone na 3 dzielnice, w 1188 połączone z ks. halickim.

Włodzimierskie Wielkie księstwo, założone przez ks. rostowsko-suzdalskiego Andrzeja Bogolubskiego, 1169 stol. przeniesiona do Włodzimierza nad Klaźmą, istniało jako samodzielne do 1328, następnie wraz z tytułem w. książęcym przeszło w posiadanie ks. moskiewskich.

Włodzimierz (Władimir), imię książąt ruskich: 1) W. święty (Wielki), syn Światosława, od 970 książę nowogrodzki, w 979 zajął Połock, 980 po śmierci brata swego Jaropełka Kijów; podbił Radymiczów i Wiatyczów i zajął 981 Grody Czerwieńskie. Walczył z Pieczyngami na południu; 988 przyjął chrzest w Korsuniu, zaczął gorliwie wprowadzać chrześcijaństwo w swem państwie; za jego czasów powstała „Ruska Prawda", najstarszy pomnik prawa pisanego; †1015; 2) W. Wsiewołodowicz Monomach, w. ks. kijowski 1113—25, początkowo ks. smoleński, od 1078 także czernihowski; 1111 pokonał koczowniczych Połowców; na zjeździe w Lubeczu 1097, gdzie był inicjatorem nowych zasad obejmowania tronu kijowskiego, otrzymał za Czernihów Perejasław; 1113 książę kijowski; skupił w swych rękach znaczną część Rusi; ok. 1117 spisał rodzaj testamentu („Pouczenje k'dietiam"); 3) W. Wołodarowicz, zw. Władimirko, ks. halicki, od 1126 przemyski, od 1141 trębowelski; stolicą jego państwa był Halicz; niejednokrotnie najeżdżał na Polskę; †1152; 4) W. Jarosławowicz, ks. halicki, panował od 1187; w 1188 uciekł na Węgry, gdzie został

uwięziony; w Haliczu Bela III osadził swego syna Andrzeja; w 1189 W. uciekł do Niemiec, uzyskał poparcie Fryderyka Barbarossy, który odesłał go do Kazimierza Sprawiedliwego, nakazując temu ostatniemu osadzenie W. w Haliczu; †1199; 5) W. Chrobry, syn Andrzeja, wnuk Iwana Kality, 1368 bronił Moskwy przeciw Olgierdowi, 1379 Pskowa przeciw Kawalerom mieczowym; 1392 wyprawiał się przeciwko Nowgorodowi; †1410; 6) W., syn Monomacha, w. ks. kijowski 1171; 7) W., syn Ruryka, w. ks. kijowski 1223—34 i 1236.

Włodzimierz (dawniej W. Wołyński), m. pow. (woj. wołyńskie), nad rz. Ługiem, dopł. Bugu, 11.600 mieszk.; niegdyś stolica księstwa Włodzimierskiego, zajęty 1349 przez Kazimierza W., 1795 przez Rosję.

Włodzimierz nad Klaźmą, ros. Władimir, m. gub. w Rosji środ. nad rz. Klaźmą; 32.700 mieszk.; sadownictwo; 1157—1328 stolica, do 1432 miejsce koronacyjne w. ks. moskiewskich.

Włodzimierzec, m-ko w pow. sarneńskim (woj. poleskie), 3000 mieszk.

Włok, 1) przyrząd, służący do wykonania drogi gruntowej, ciągniony przez konie lub traktory; 2) ob. niewód.

Włosienica, szata, wyrabiana z grubej prostej szorstkiej materji, początkowo z koziej, potem z wielbłądziej sierści, lub z włosia końskiego. Jestto ubiór pokutny, sięgający jeszcze czasów patrjarchów Starego Zakonu. Używano go już to jako szaty wierzchniej na znak smutku lub żałoby, już to wkładano w. pod spód, jak to czynili później pokutnicy chrześcijańscy. Pierwsi pustelnicy i mnisi chrześcijańscy nosili na gołym ciele w. długą, dla wszystkich widoczną, sięgającą kostek. Od IV w. wchodzi w użycie w. krótka i niewidzialna zzewnątrz, miała ona odtąd kształt wąskiej koszuli bez rękawów, niekiedy szerokiego pasa. Używanie w. było rozpowszechnione w dawnych klasztorach jak np. u Kartuzów; niekiedy w. nosili ludzie świeccy. Wogóle w. noszono przeważnie w pewne dni lub okresy, zwłaszcza w czasie Adwentu, lub W. Postu. Gorliwi nosili w. stale. Z początkiem XVI w. pod w. rozumiano zazwyczaj na gołym ciele pas pokutny, szerokości dłoni, spleciony z grubego drutu, ze zwróconemi ku wewnątrz ostremi końcami.

Włosień, ob. Trichinella spiralis.

Włoska literatura zaczęła się rozwijać w XI do XII w., gdy ostatecznie język łaciński w życiu wygasł i zastępować go zaczęło „narzecze pospolite" (colloquium vulgare) czyli nowoczesny język włoski. Uczeni jeszcze pisali wierszem i prozą po łacinie, ale pod wpływem trubadurów prowansalskich na dworach książęcych ukazali się trovatori, śpiewający po włosku. Jednym z pierwszych poetów włoskich był Pietro delle Vigne oraz Enzio, syn Fryderyka II, króla sycylijskiego. Wogóle dwór sycylijski był kolebką poezji włoskiej (Guinizelli, Guido d'Arezzo). Jednocześnie prawie na północy pisał po włosku św. Franciszek z Asyżu oraz inni franciszkanie. We Włoszech średniowiecznych rozpowszechniły się bardzo legendy francuskie o Karolu Wielkim i tak powstała bezimienna księga, niby kronika historyczna a właściwie bajka pt. „Reali di Francia". Z niej czerpali Pulci, Bojardo, Ariosto i in. treść do swych wielkich poematów o Rolandzie (po włosku Orlando). Włosi dzielą swoją literaturę na stulecia: trecento (XIV w.), quattrocento (XV w.), cinquecento (XVI w.) itd. Wiek XIV (trecento): Dante Alighieri, Petrarca, Giovanni Boccaccio. Naśladowali ich Franco Sacchetti (Trecento novelle) i Ser Giovanni (Il Pecorone). Wiek XV (quattrocento); Burchiello, Alberti (†1472) lisali liryki i nowele; Luigi Pulci (1432—84) napisał wielki poemat komiczny „Morgante Maggiore" z kronik o królach francuskich; Angelo Poliziano ułożył dramat liryczny „Orfeo" (początek teatru); Lorenzo de Medici, książę florencki, autor pieśni tanecznych „Canzoni a ballo". Rozwijał się teatr ludowy, tzw. „Comedia dell'arte", improwizowany, z postaciami jak Arlekin, Poliszynel, Kolombina itd., oraz „Comedia erudita" podług wzorów starorzymskich: pisarze kościelni: Jacopone da Todi, autor pieśni „Stabat mater", Maffeo Belcari oraz Girolamo Savonarola. Wiek XVI (cinquecento), właściwy wiek Odrodzenia: Matteo Boiardo, Lodovico Ariosto, Bernardo Tasso; pisano też parodje tych poematów, jak „Orlandino", dzieło T. Folenga (†1544); Fr. Berni przerobił Bojarda na język literacki z narzecza lombardzkiego. Oprócz epiki fantastycznej kwitła poezja tzw. pasterka; Jac. Sannazzaro napisał powieść „Arcadia". Lirycy (sonet, kanzona, ballada): Socolti Dovizi di Bibbiena, Molza, Firenzuola. W stylu Pietro Aretino pisali komedje i nowele: L. Dolce, M. Bandello, Straparola. Do wielkich postaci tego czasu należy Niccolo Machiavelli. Fr. Guicciardini napisał „Historję Florencji". Giordano Bruno wykładał nową filozofję i walczył z ciemnotą: Michel Angello Buonarroti pisał sonety, również Vittoria Colonna (ob. Colonna); G. Ruccellai napisał „Pszczoły". L. Alamanni „Ziemiaństwo", Trissino „Italja wyzwolona" oraz tragedję „Sofonisba". B. Castiglione napisał „Il Cortegiano", którego po polsku opracował Łukasz Górnicki („Dworzanin"). Ostatnim wielkim poetą XVI w. był Torquato Tasso. Wiek XVII (seicento), wiek stylu makaronicznego: Guarini, Gabriello Chiabrera (†1637) pisał sielanki i ody; Luigi Groto, jeden z pierwszych twórców oper („Callisto"); Bracciolini (†1647) naśladował Tassa („Krzyż odzyskany"), Tassoni (†1635) parodjował epos („Wiadro porwane"), Tommaso Campanella, autor „Città del sole". W XVII w. Giambattista Marini, twórca tzw. marynizmu.

Naśladowali go Achillini, Bruni, Ferrari. Z marynizmem walczyła tzw. Akademja arkadyjska, której głównymi poetami byli: Manzini, Redi, Guidi, Frugoni, Zappi, Manfredi, Salvatore Rosa, Forteguerri, autor komicznego poematu „Ricciardetto". W prozie: Arrigo Davila († 1631), autor „Historji francuskiej wojny domowej", Fra Paolo Sarpi, autor dziejów Soboru Trydenckiego, Galileusz; Vinzenzo Filicaia miał energiczne tony patrjoty, bolejącego nad upadkiem ojczyzny (sławny sonet „Italia", pieśń na chwałę Jana Sobieskiego). Wiek XVIII (settecento): Riccoboni († 1752), dyrektor teatru; Scipione Maffei; Carlo Goldoni osłabił wpływy francuskie. W teatrze włoskim zaczęła przeważać opera, której mistrzem był Metastasio († 1782). Carlo Gozzi († 1802) odnowił starą „Commedia dell'arte", w której występują maski; Vittorio Alfieri, którego naśladowali V. Monti, Giov. Fantoni, Pindemonte, zwiastuny odrodzenia Włoch. Giuseppe Pazini ,(† 1799) napisał satyryczny poemat „Dzień"; Muratori († 1750) napisał Historję Włoch" (Annali), Beccaria „O karze", Filangieri „O prawodawstwie". G. Tiraboschi († 1794) „Dzieje literatury włoskiej". Wiek XIX (ottocento) ulegał wpływom niemieckim i angielskim. Pierwszym zwiastunem romantyzmu był Ugo Foscolo, Al. Manzoni, Silvio Pellico. Ballady pisał Prati, satyryczne wiersze Giusti, Giacomo Leopardi. Dla teatru pisali: Niccolini, Foscarini, Lodovico Moro. Proza: Cesare Cantu (* 1895), autor „Historji Powszechnej", Pietro Colletta († 1831) napisał „Historję Neapolu". Okres 1830—70 był to czas walki o zjednoczenie Włoch; poeta tego czasu Giusti († 1880), satyryk i pieśniarz polityczny. Dramaty pisali A. Brofferio, Giuseppo Revere, Carlo Marenco, Ferrari. Romans historyczny uprawiali Massimo d'Azeglio († 1866), oraz Fr. Guerrazzi. Pisarze polityczni: Giuseppo Mazzini, Mameli (1828—1849), autor narodowego hymnu włoskiego, Fr. dall'Ongaro, autor opowiadań politycznych. Poezja nowoczesna: Giosuè Carducci; jego naśladowcy: Stecchetti, Vitt. Imbriani, Rapisardi, Fucini, Salv. di Giacome, Guido Mazzoni. Pisarze dramatyczni: Pietro Cossa, Giacosa. Powieść: Bersezio, E. de Amicis, Salvatore Farina („Il signor Io"), Matilde Serao, Luigi Capuana, Caccianiga, Ciampoli. Naturalizm włoski pod nazwą weryzmu wyobraża Giov. Verga („Cavalleria rusticana"). Antyweryzm dają w powieściach swoich Gabr. d'Annunzio, Antonio Fogazzaro, Butti, Guido da Verona, Ugo Ojetti. Poeci okresu 1880—1900: Ada Negri, Pascoli, Graf, Vitt. Aganoor, Marinetti, prorok futuryzmu. Dramat: R. Bracco, M. Praga, Chiarcelli, Pirandello, Sem Benelli, Nicodemi i in. Dziejopis literatury: de Sanctis; teoretyk sztuki i filozof: B. Croce; historyk Ferrero (hist. Rzymu); pisarze popularno-filozoficzni: Lombroso, Mantegazza, Labriola. Nagrodę Nobla otrzymali: Carducci w 1906 i Grazia Deledda w 1927.

Włoska sztuka, ob. rzymska sztuka, starochrześcijańska sztuka. Architektura. Okres romański (X—XII w.). Lombardja (za panowania Longobardów). wczesny rozwój sklepień, bogate fasady, przybudówki przed portalami kościołów; bazylikowy kościół S. Zeno w Weronie (XI w.), katedra w Modenie (od 1099), katedry w Cremonie, Parmie, Piacenzy, Ferrarze, S. Pietro e Paolo w Bolonji, S. Ambrogio w Medjolanie, S. Michele w Pawji, tumy w Zurychu i Bazylei. W Wenecji wpływ sztuki bizantyjskiej: kośc. św. Marka (założ. jako bazylika w 830, przebudow. 1094, wyłożony marmurem w XII w.), kat. w Murano i Torcello. We Włoszech środkowych: w Pizie katedra (1118, fasada 1174), baptysterjum (od 1153, Diotisalbi), 8 piętrowa pochyła dzwonnica (1174); kat. w Lucce i Pistoji; we Florencji bazylika S. Miniato (XI i XII w.), ośmiokątne baptysterjum S. Giovanni (założ. w VII albo VIII w., zbud. ok. 1200). We Włoszech południowych wpływy bizantyjskie; liczne kościoły bazyljańskie, ławry (w Rossano, Tarencie); w Sycylji (za panowania Normanów 1072—1189) stop elementów antycznych, wczesnochrześcijańskich, muzułmańskich i bizantyjskich: Capella Palatina w Palermo (ok. 1132), tamże kośc. S. Cataldo i la Mortorana (1143), kośc. klasztorny w Monreale (od 1174), kat. w Salerno (ok. 1080), w Bari (od 1034) i w Troi (1119, z bogato ozdobioną fasadą). Budownictwo świeckie: zamki, bramy z wieżami (w Bolonji, Torii Garisenda i Asinelli 1100). Okres gotycki (XIII—XIV w.), napływowy z północy, obcy architekturze włoskiej. Kośc. macierzysty OO. Franciszkanów w Asyżu (1228—1253, Filippo di Campello), kośc. S. Antonio w Padwie (od 1232), S. Maria dei Frari w Wenecji (1250). S. Paolo tamże; we Florencji — S. Croce (od 1294, Arnolfo di Cambio), S. Maria Novella (od 1278, Fra Sisto i Fra Ristoro; fasada późniejsza L. B. Alberti); Campo Santo w Pizie (1283, Giovanni Pisano); kat. w Sienie (I poł. XIII w.; od 1284 kier. Giov. Pisano), w Orvieto (od 1290; fasada z marmuru 1310, Lorenzo Maitani), we Florencji (od 1296 Arnolfo di Cambio); olbrzymi kośc. S. Petronio w Bolonji (od 1388, nieukończony), słynna kat. w Medjojanie z przeszło 6000 posągami (od 1386 Simone da Orsenigo, od 1400—47 Filippo degli Organi), Certosa w Pawji (od 1396). przebud. kat. w Lucce. Budowle świeckie: wieże i domy San Gimignano, monumentalne ratusze w Piacenzy (1281), Pistoji, Cremonie (XIII w.), Sienie (Palazzo publico 1309), Perugji; pałace Saracini, Sansedoni, Buonsignori w Sienie, pał. Vecchio, Bargello i Loggia de' Lanzi we Florencji; w Wenecji — pałac dożów (od pocz. XIV w., od strony Piazetty 1439), pałace Giustiniani, Foscari, Cà d'Oro (1437, Giovanni i Bartol. Bon); pałace w Lucce i in. miastach; wielki szpital w Medjolanie (od 1457, Antonio Filarete). Okres wczesnego renesansu ok. 1420—1500 (Quattrocento): nawiązanie do miejscowych tradycyj bud. antycznego; stopniowe przezwyciężanie elementów gotyckich; Florencja, ognisko sztuki, pracują tam: Filippo Brunelleschi (kopuła katedry florenckiej 1436, kapl. Pazzi, kośc. S. Lorenzo i S. Spirito), Michelozzo Michelozzi (pał. Ricardi), Benedetto da Majano (pał. Strozzi; gzyms — Cronaca, bud. pałacu Guadagni), teoretyk Leone Battista Alberti (zewnętrzna architektura S. Francesco w Rimini, kośc. S. Andrea w Mantui, pał. Ruccelai we Florencji); od 1440 bud. we Florencji pał. Pitti z monumentalną rustiką; w Urbino pałac książęcy (L. Laurana), w Bolonji pał. Bevilacqua; w Wenecji Pietro Lombardo (S. Maria dei Miracoli od 1480, pał. Vendramin-Calegri od 1480); fasady pał. dożów od strony dziedzińca (ok. 1500, A. Rizzo, P. Lombardo, A. Scarpagnino), Scuolo di S. Marco (1495) i S. Rocco (1550); w Weronie pał. del Consiglio (1493, Fra Giocondo); w Lombardji wczesna działalność Donato d'Angelo zw. Bramante (1472—1499 w Medjolanie: zakrystja w S. Satiro, kośc. S. Maria delle Grazie, dziedziniec klasztorny S. Ambrogio); pod jego wpływem wzniesione Santuario della Madonna ok. Cremy (1493, Giov. Battagio), wnętrze kośc. S. Maria presso san Celso w Medjolanie (od 1490, Dolcebuono), kat. w Pawji (od 1487, Christ. Rocchi), przebud. kat. w Como (Tommaso Rodari); fasada Certosy w Pawji (proj. Dolcebuona, wyk. przez G. A. Amadeo, Ben. da Briosco i in.). Okres renesansu wzniosłego („Cinquecento") ok. 1500—1540. Zrozumienie ducha konstrukcji architektury rzymskiej, usunięcie zbędnych szczegółów, akcentowanie piękna w stosunkach między całością budowli a jej częściami. Ognisko rozwoju — Rzym; w związku z twórczością Bramante'a tamże 1499—1514: pałac Cancellaria (od 1486), pał. Giraud (1504), kośc. S. Pietro in Montorio (1502), projekt przebudowy Watykanu (dziedziniec św. Damazego i Giardino della Pigna), epokowy projekt kośc. św. Piotra, jako bud. centralnej (bud. rozp. w 1506 pod kier. Bramante'a). Dzieło Bramante'a rozwijali dalej: Raffael Giovanni Santi (willa Farnesina 1511, kapl. Chigi w S. Maria del Popolo, pał. Vidoni, Villa Madama 1516—1527, pał. Pandolfini we Florencji), Baldassare Peruzzi (pał. Massimi alle Colonne), Antonio da Sangallo, mł. uczeń Bramante'a (pał. Farnese). We Włoszech północnych szkoła Bramante: Michele Sanmicheli (monumentalne warownie; w Weronie Porta Stuppa, Porta Nuova, pał. Canossa, kapl. Pellegrini; w Wenecji pał. Grimani), Jacopo Sansovino (w Wenecji: bibljoteka św. Marka od 1536, Loggia około wieży św. Marka 1540, pałac Corner della Cà Grande). Nieco późniejsza, ale należąca do renesansu wzniosłego działalność Palladio (w Vicenzy: bazylika od 1549, pałace Barbarano, Chieregati, Porto, Valmarana, teatr Olimpico, willa Rotonda; w Wenecji: kośc. S. Giorgio Maggiore od 1565, kośc. del Redentore 1592). Od poł. XVI w. do poł. XVII w. okres późnego renesansu w północnych i połudn. Włoszech (za wyjątkiem Rzymu): w Mantui od 1527 Giulio Romano (Palazzo del Tè), we Florencji Giorgio Vasari, ucz. Michała Anioła (pał. Uffizi od 1560) i Bartolommeo Ammanati (Ponte S. Trinità, fasada dziedzińcowa pał. Pitti); w Genui Galeazzo Alessi (S. Maria di Carignano, pałace Cambiaso, Lercari, Spinola, wille Pallavicini, Scassi, Giustiniani); w Medjolanie i Bolonji Pelegrino Tibaldi (kośc. i bud. świeckie); w Wenecji Vincenzo Scamozzi. Okres baroku XVII w.; w Rzymie od poł. XVI w. pod wpływem Michała Anioła Buonarotti (1547 kierown. bud. kośc. św. Piotra, projekt kopuły kośc. św. Piotra, wykonane według planów M. A. kaplica Medyceuszów i bibljoteka przy S. Lorenzo we Florencji; w Rzymie: pałace i muzeum Kapitolu, górne piętro pał. Farnese, Porta Pia) i Vignoli (zamek Caprarola w Viterbo; projekt kośc. il Gesù w Rzymie od 1568, wzór wszystkich niemal późniejszych kościołów jezuickich). Barok klasycystyczny w Rzymie: Giacomo della Porta (kopuła św. Piotra wg. modelu M. Anioła, kośc. Il Gesù, fasada S. Caterina de'Funari 1563, S. Luigi de'Farnesi, willa Aldobrandini we Frascati 1603, liczne pałace i studnie) i jego szkoła — Martino Lunghi (pał. Borghese od 1590, S. Maria della Vallicella), Onorio Lunghi (S. Carlo al Corso od 1612), Ottavio Mascherino (pał. kwirynalski), Annibale Lippi (willa Medici), Giov. Vasanzio (willa Borghese). Domenico Fontana (latarnia na kopule św. Piotra, obeliski, Lateran, jedno skrzydło Watykanu, studnie Aqua Paola i Aqua Felice w Rzymie; w Neapolu Palazzo Reale 1609 i pał. de'Studi). Dwa wybitne barokowe kośc. rzymskie wg. wzoru Il Gesù: S. Andrea della Valle (od 1594 przez Olivieri, nast. C. Maderna; fasada Carlo Rinaldi) i S. Ignazio (od 1626, Orazio Grassi wg. proj. Domenichina). Carlo Maderna zmienił (od 1605) centralne założenie kośc. św. Piotra, wydłużając nawę główną i dobudowując fasadę, bud. fasadę kośc. S. Susanna 1603, pałace Mattei di Giove, Chigi, Odescalchi, Barberini od 1624, wodotrysk na placu św. Piotra. Lorenzo Bernini, rozwinął barok rzymski (w 1667 rozp. bud. kolumnady placu św. Piotra, Scala Regia 1661, elewacja pał. Odescalchi, rozbud. pał. Barberini, pał. Ludovisi, wodotryski na placu Navona, di Spagna, del Tritone). Barok wybujały: Francesco Borromini (kośc. S. Carlo alle quattro Fontane 1667, S. Ivo alla Sapienza 1660, fasada klasztoru S. Fillipo Neri 1620) Pietro da Cortona opracował barokowy typ stropów (w pał. Pitti we Florencji, w Rzymie: w pał. Barberinich, kośc. S. Maria della Vallicella, S. Carlo al Corso: bud. kośc. SS. Luca e Martina, S .Maria della Pace), Girolamo Rainaldi i syn jego Carlo (S. Agnese na placu Navona 1652, S. Maria w Campitelli 1665), Carlo Fontana (fasada S. Marcello na Corso). W Neapolu — Cosimo Fansaga; we Florencji — Bernardo Buontalenti (fasada S. Trinità 1570, Casino della Livia, Medici, pał. Mannelli, Guadagni-

Riccardi) i jego szkoła: Giulio Parigi, Luigi Cardi zw. Cigoli (pał. Madama w Rzymie), Gherardo Silvani. W Wenecji — późnorenesansowy arch. Baldassaro Longhena (S. Maria della Salute, S. Maria ai Scalzi, pał. Pesaro). Wpływ baroku włoskiego poza granicami kraju: Guerino Guarini (St. Gregorio w Mesynie, S. Ignazio, Santuario della Madonna della Consolata i pał. Carignano w Turynie, kośc. Teatynów w Paryżu, późn. zburzony), Andrea Pozzo, mistrz tzw. „theatra sacra" (ołtarz L. Gonzagi w S. Ignazio w Rzymie, tamże ołtarz św. Ignacego w Il Gesù, kośc. uniwersytecki w Wiedniu, kośc. św. Marcina w Bambergu): na pograniczu bud. teatralnych i dekoracyjnych wsławili się Giuseppe i Carlo Galli Bibiena, prac. przeważnie w Austrji i Niemczech (opera w Bayreuth). W XVIII w. stopniowe nawracanie do umiaru i tradycyj antyczności; styl uspokojonego późnego baroku: Filippo Juvara (Superga w Turynie), Ferdinando Fuga (pał. della Consulta na Kwirynale w Rzymie, tamże pał. Corsini i fasada Maria Maggiore), Aless. Galilei (fasada S. Giovanni in Laterano w Rzymie), Nicolò Salvi (fontanna Trevi w Rzymie, 1762). Ostatnim wybitnym arch. baroku był Luigi Vanvitelli (pał. w Caserta dla króla Neapolu). W. XIX, okres elektrycyzmu i historyzmu; nawiązanie akademickie do tradycyj antyku i renesansu, pokrewne francuskiemu. Z tego okresu: galerja W. Emanuela w Medjolanie (Giuseppe Mengoni). Ożywienie ruchu bud. od czasów faszyzmu (1922): w Rzymie Marcello Piacentini (urbanista), Sante Elia (futurysta), Agnello (fabr. „Fiat" w Medjolanie. Rzeźba. Wiek IX—XI. Rzeźby z kości słoniowej (tradycje wczesnochrześcijańskie) i architektoniczne (motywy głowic i fryzów — klasyczne); odlewy z bronzu (drzwi S. Zeno w Weronie). Sprowadzenie artystów z Konstantynopola do Rzymu dla ozdoby nowego kścioła w Monte Cassino (II p. XI w.) i szkoła z Monte Cassino: wykładanki z marmurów i rzeźby dekoracyjne, tzw. „Marmorarii" (rodzina Cosmati, z których najsłynniejszy Laurentius ok. 1180). Wiek XII. Rozwój rzeźby postaciowej przeważnie we Włoszech płn.: Benedetto Antelami w Parmie; w Rzymie i na południu wpływy saraceńskie i bizantyjskie. W XIII w. działalność rodziny Pisano (ożywienie tradycyj antycznych): Niccolo Pisano (ambona w baptysterjum w Pizie, rzeźby w S. Martino w Lucce, ambona kat. sieneńskiej) i jego szkoła: A. di Cambio, Fra Guglielmo, Giovanni Pisano (dążność do natury; płaskorzeźby ambony w S. Andrea w Pistoji i w kat. pizańskiej, posągi w Arenie w Padwie i baptyst. w Pizie); szkoła Giovanni Pisano: Giotto (rzeźby dwonnicy we Florencji), Andrea Pisano (drzwi połudn. baptyst. we Florencji), Orcagna. W Sienie rzeźba pod wpływem miejscowych szkół malarskich: ozdoby kat. w Orvieto. W Lombardji grobowce Scaligerów; w Wenecji rzeźby pał. dożów (głowice); w Bolonji grobowce profesorów. W końcu XIV i poł. XV w. przebudzenie indywidualności; okres wczesnego renesansu. Lorenzo Ghiberti (płn. i zach. drzwi baptyst. we Florencji), Donatello (we Florencji: krucyfiks w S. Croce, posągi św. Marka 1412, św. Jerzego 1416 w Orsanmichele, Dawid 1416, Jan Chrzciciel 1416 w kat. florenckiej, Zuccone, grobowiec Jana XXIII; pomnik Gattemalaty 1453, ambona w S. Lorenzo). Wpływ Donatella i Jacopo della Quercia (Fonté Gaja i chrzcielnica w S. Giovanni w Sienie, rzeźby portalu S. Petronio w Bolonji). Rozwój rzeźby z majoliki barwnej: Luca della Robbia (w kat. florenckiej i w S. Miniato), Andrea della Robbia (posągi, ołtarze, fryzy, medaljony w Dei Innocenti we Florencji), Giovanni della Robia. II poł. XV w.; rzeźba z bronzu. Andrea del Verrocchio („Dawid", pomnik Colleoni'ego w Wenecji), Pollajuolo, Bernardo Rosellino (grobowiec L. Bruni w S. Croce we Florencji), Desiderio da Settignano (grob. Marsuppini w S. Croce; biusty portretowe, m. in. Marietty Strozzi), Antonio Rossellino (grob. kard. portugalskiego w S. Miniato), Benedetto da Maiano (biusty, grobowce, ołtarze we Florencji i S. Gimignano), Mino da Fiesole (Fiesole, Florencja, Rzym), Matteo Civitali (Siena, Florencja, Genua); w Lombardji: rzeźby kat. medjolańskiej i Certosy w Pawji. Okres wzniosłego renesansu (XVI w.). Na przełomie stulecia i w XVI w. działalność Michała Anioła Buonarotti („Bachus", 1497, „Pietà" w kośc. św. Piotra 1499, „Dawid" 1503, figury z pomnika papieża Juljusza II, posągi w kapl. Medyceuszów we Florencji). Uczniowie jego: Montorsoli, Raffaello da Montelupo, Guglielmo della Porta, Baccio Bandinelli. Wpływ włoskiej rzeźby na Francję (od Franciszka I). Andrea Sansovino („Chrzest Chrystusa" we Florencji, grób w S. Maria del Popolo w Rzymie), Jacopo Sansovino (posągi i grupy w pał. dożów w Wenecji); Benvenuto Cellini („Perseusz" we Florencji). Okres baroku XVII i XVIII w. Lorenzo Bernini („Tryton" z placu Barberinich w Rzymie, „Św. Teresa" w S. M. della V. Maria, tamże, pomnik Urbana VIII 1644, szkice do 162 posągów kolumnady placu św. Piotra); Giovanni da Bologna („Porwanie Sabinek" 1583, Florencja); Stefano Maderna, Francesco Duquesnoy (grob. pap. Grzegorza XIII, 1723), Alessandro Algardi, Giovanni Battista Foggini; w Genui Filipo Parodi; w Wenecji Francesco Baratta, Michele Ongaro i in. W końcu XVIII w. i na pocz. XIX w. kierunek klasycystyczny. Antonio Canova. W XIX w. styl historyczny: Pompeo Marchesi (pomnik Em. Fil. sabaudzkiego w Turynie), Carlo Finelli, Pietro Tenerani, Lorenzo Bartoldi, Giovanni Dupré, Pio Fedi, Carlo Tandardini, Giulio Monteverde, Francesco Berzaghi. Vincenzo Vela, Constantino Barbella. W XX w. rzeźba futurystyczna i kubistyczna. Malarstwo. II poł. XI w. Szkoła z Monte Cassino w Rzymie: mozaiki, nawiązujące do tradycyj starochrześcijańskich (w. S. Clemente). Malowidła ścienne pod wpływem bizantyjskim (w Carpagnano 959, w Spoleto, w S. Angelo in Formi ok. Kapui 1075; w Rzymie, w dolnym kość. S. Clemente, w S. Lorenzo, S. Urbano, S. Silvestro IX w.). Rozkwit mozaiki, zwłaszcza na Sycylji: w Capella Palatina w Palermo 1132, w Monreale,

w kat. w Cefalù 1148, w zamku król. w Palermo (pokoje Rogera II); w Rzymie mozaiki w baz. San Paolo fuori le mura 1148, w Wenecji w S. Marco (od czasów Justyniana do XIII wieku). Wiek XIV (Trecento); przełamanie tradycyj bizantyjskich: Cimabue († 1302) i jego uczeń Giotto (freski w Arenie w Padwie, w kośc. św. Franciszka w Asyżu). Szkoła Giotta: Taddeo Gaddi, Giotino, Giovanni da Milano, Orcagna, Agnolo Gaddi, Antonio Veneziano, Francesco da Volterra, Spinello Aretino; główne dzieła: w Camposanto w Pizie, w kapl. degli Spagnioli w S. Maria Novella i w Santa Croce we Florencji. Rozkwit malarstwa w Sienie: Duccio di Buoninsegna (obr. ołtarzowy w kat. sieneńskiej, 1310), Simone Martini (freski w Asyżu, „Madonna" 1315 w Pal. Publico w Sienie), Lippo Memmi, Pietro i Ambrogio Lorenzetti („Dobry i zły rząd" w pal. Publico); w XV w. Matteo di Giovanni. Wiek XV (quattrocento). Masolino (freski w Castiglione d'Olona i jego uczeń Masaccio (freski w kapl. Brancacci w S. Carmine we Florencji i w S. Clemente w Rzymie). Malarze florenccy; zainteresowanie się perspektywą i budową ciała; Paolo Uccello (bitwy perspektywiczne), Andrea del Castagno, Alesso Baldovinetti, Domenico Veneziano (portrety); Fra Beato Angelico da Fiesole (Florencja, S. Marco; Orvieto; Rzym, Watykan; także ołtarze), Fra Filippo Lippi (Prato, Spoleto, Florencja; obr. ołtarzowe), Benozzo Gozzoli (freski w pał. Ricardo we Florencji, w Camposanto w Pizie i w San Gimignano); Sandro Botticelli (Florencja, Rzym; freski, obr. ołt., mitologiczne, rysunki do Dantego); Piero di Cosimo, Filippino Lippi (Florencja, Prato, Rzym; freski i obrazy ołt.); Andrea del Verrocchio, Lorenzo di Credi, Domenico Ghirlandaio (freski w S. Maria Novella we Florencji i w Ognissanti). Szkoła umbryjska: Piero della Franceska (Rimini, Arezzo, Rzym, Urbino; freski i obr. stalugowe), Melozzo da Forli (freski w Rzymie, Urbino, Loreto), Luca Signorelli (Cortona, Rzym, Monte Oliveto, Orvieto; freski i obr. ołt.). Szkoła padewska (studjum form antycznych i perspektywy): Andrea Mantegna (Padwa, Mantua; freski, obrazy, sztychy); szkoła ferrarska (wpływ Mantegni): Francesco Cossa (freski), Cosimo Tura, Ercole Roberti, Lorenzo Costa, Ercole Grandi. W Bolonji Francesco Francia (ołtarze, freski) i jego uczniowie: Amigo Aspertini i Timoteo della Viti. Szkoła wenecka: Antonio da Murano (ok. 1440), Bartolomeo Vivarini i jego syn Luigi V., Carlo Crivelli, Antonello da Messina (wprowadził technikę olejną do malarstwa); Gentile Bellini (Wenecja, Konstantynopol), Giovanni Bellini (przeważnie „Madonny" i portrety), Vittore Carpaccio (Wenecja, Konstantynopol; „Legendy z życia św. Urszuli"), Cima da Conegliano, Marco Basaiti, Vincenzo Catena z Treviso (portrety), Andrea Previtali, Bissolo. W Vicenzy: Bartolommeo Montagna i jego uczeń Giovanni Buonconsigli zw. Marescalco. Szkoła w Weronie: Vittore Pisano, Stefano da Zevio. Szkoła Mantegna i jego wpływ: Francesco Buonsignori, Liberale da Verona, Domenico Morone (ucz. Squarcione'a), Girolamo dai Libri, Giovanni Francesco Caroto, Paolo Morando Cavazzolo. Szkoła medjolańska: Vincenzo Foppa, Ambrogio Begognone, Bramantino Guardi. Szkoła umbryjska końca XIV w.: Bernardino Pintoricchio (Rzym, Spello, Siena; freski) i założyciel malarstwa renesansu wzniosłego, mistrz Rafaela, Pietro Perugino (Perugja, Rzym, Wenecja, Florencja; freski i obr. ołt.). Renesans wzniosły (cinquecento), XVI w. Leonardo da Vinci (Florencja, „Mona Liza"; Medjolan, „Ostatnia wieczerza" 1499; Francja; liczne rysunki) i jego szkoła (medjolańska): Giov. Antonio Boltraffio, Andrea Solario, Bernardino Luini, Cesare da Sesto. Michelangelo Buonarotti (Rzym, Florencja; freski w Sykstynie, plafon 1512. „Sad ostateczny" 1541; freski w kapl. Paolina ok. 1550), Rafael Giovanni Santi (Urbino, Florencja, Rzym; freski w Stanzach w Watykanie od 1508, portrety, madonny) i jego uczniowie (szkoła rzymska): Giulio Romano (Rzym, Mantua), Francesco Penni, Pellegrino da Modena, Perino del Vaga (Rzym, Genua), Raffaelle dal Delle. Giovanni da Udine, Sebastiano del Piombo (Wenecja, Rzym; przew. portrety). We Florencji Fra Bartolommeo (obr. ołt.), Andrea d'Agnolo zw. del Sarto (Florencja, Francja; freski, obr. ołt., portrety), Franciabigio, Jacopo da Pontormo i Angelo Bronzino (Florencja; portrety). Szkoła sieneńska: Sodoma (Medjolan. Siena, Rzym; freski), Baldassare Peruzzi (Siena, Rzym). Szkoła parmeńska: Antonio Allegri da Correggio (plafony, obr. ołt., obr. mitologiczne), Parmeggianino. Szkoła ferraryjska: Benvenuto Tisi da Garofalo. Szkoła wenecka: Giorgio Barbarelli zw. Giorgione (Castelfranco, Wenecja; madonny, obr. rodzajowe, portrety); Tiziano Vecellio cz. Tycjan (Wenecja, Padwa, Rzym, Augsburg; obr. ołtarzowe, mitologiczne sceny, portrety), Palma il Vecchio (obr. ołt., portrety kobiece), Lorenzo Lotto, Giovanni Antonio da Pordenone, Paris Bordone, rodzina Bonifazio Veronese. Szkoła z Brescji: Giovanni Girolamo Savoldo, Girolamo Romanino, Alessandro Bonvicino zw. Moretto, Giovanni Battista Moroni (portrety), Giovanni Cariani z Bergamo (portrety). W końcu XVI w. malarstwo barokowe; manieryzści weneccy: Jacopo Robusti Tintoretto (Wenecja: dekoracje, obr. mitologiczne i symboliczne w pałacu dożów; Treviso, Vicenza; obrazy dekoracyjne w pałacu dożów, obrazy ołtarzone i sceny religijne). Giorgio Vasari, malarz-biograf artystów renesansu. Okres baroku w XVII i XVIII w. Schyłek renesansu: Giuseppe Cesari, Federigo Baroccio (Urbino, Rzym), Giambattista Franco (Rzym), Luca Cambiaso (Genua), Procaccini (Medjolan), Pellegrino Tibaldi (Bolonja). Akademicy eklektycy bolońscy: Lodovico Carracci, Annibale Carracci (Bolonja, Rzym; freski), Agostino Carracci. Malarze barokowi; szkoła bolońska: Guido Reni (Bolonja, Rzym, Neapol; obr. relig. i mitolog.; „Aurora" w pał.

Rospigliosi), Domenico Zampieri zw. Domenichino, Francesco Albani (Rzym, Florencja, Bolonja), Giovanni Lanfranco, Giov. Francesco Barbieri zw. il Guercino, Giacomo Cavedone, Alessandro Tiarini, Guido Canlassi zw. Cagnacci, Simone Centarini; florentczycy: Ludovico Cardi zw. Cigoli, Cristofano Allori, Carlo Dolci, Pietro da Cortona. Szkoła „naturalistyczna“: Michelangelo da Caravaggio, Jusepe da Ribera Spagnoletto (Neapol), Salvator Rosa (obr. batalistyczne), Massimo Stanzioni, Luca Giordano zw. Fa Presto; eklektyk Pompeo Batoni, Bernardo Strozzi (Genua); szkoła wenecka XVIII w.: Giovanni Battista Piazzetta, Giuseppe Nogari, Rosalba Carriera (Wenecja, Wersal, Wiedeń; portr. pastelowe), Pietro Longhi; pejzażyści: Antonio Canale zw. Canaletto (Wenecja, Rzym, Londyn), Bernardo Belotto zw. Canaletto (Wenecja, Drezno, Warszawa, Wiedeń), Francesco Guardi (Wenecja), Giovanni Battista Tiepolo (Wenecja, Würzburg, Madryt; dekor. mal. i sztychy); ostatni mistrz baroku Giovanni Battista Piranesi (Wenecja, Rzym; sztychy „Widoki Rzymu“). Wiek XIX, mal. rodzajowe i historyczne: w Neapolu Domenico Morelli, jego uczeń Francesco Paolo Michetti; na schyłku wieku realiści: Aristide Sartorio, Antonio Mancini, Camillo Innocenti, Giacomo Favretto, Bartolomeo Bezzi, Giuseppe Miti-Zanetti, Emilio Gola, Guglielmo Ciardi; impresjoniści: Giuseppe de Nittis, Giovanni Boldini, Giovanni Segantini, Gaetano Previati. W XX w. powstanie futuryzmu (ok. 1910): Gino Severini, Umberto Boccioni, Luigi Russolo, Carlo Carra.

Włoski, utwory roślinne, przeobrażone komórki skórki, które wyrosły mniej lub więcej ponad jej powierzchnię i przybrały kształt odpowiadający ich funkcji; mogą być jedno- albo wielokomórkowe, żywe lub martwe (wówczas wypełnione powietrzem i biało wyglądające), pojedyncze lub gałęziste. Spełniają rolę ochronną, 1) przed zbytniem parowaniem i insolacją (np. włoski kutnerowe), 2) przed zwierzętami (np. włoski parzące). Włoski na korzeniach, tzw. włośniki, są organami absorbcyjnemi, służącemi do pobierania z gleby wody i rozpuszczonych w niej soli mineralnych.

Włoski język powstał z jęz. łacińskiego dawnych Rzymian i należy do grupy j. romańskich; stosownie do rozmieszczenia geograficznego powstało szereg narzeczy, z których toskańskie uzyskało rolę dominującą. Od XIII w. ustalił się jednolity język literacki, z pocz. na Sycylji, później we Włoszech środk., wydoskonalony właściwie we Florencji; obecnie rozróżnia się 3 djalekty: płn.-środk.- i płd.-włoski, językiem literackim pozostał nadal djalekt florentyjski.

Włoski strajk, ob. strajk włoski.

Włoskowate naczynia, kapilary, vasa capillaria, nazwa delikatnych, kurczliwych rozgałęzień naczyń krwionośnych, pozbawionych powłoki mięsnej i łącznotkankowej, lecz okrytych tzw. przydanką włosowatą (adventitia capillaris). W postaci pętli lub sieci przenikają one wszystkie narządy, przyczem dochodzą do poszczególnych włókien mięsnych i do najcieńszych pni nerwowych.

Włoskowate rurki, ob. rurki włoskowate.

Włoskowatość, kapilarność, ogół zjawisk, wynikających ze spójności cząsteczek cieczy. Wewnątrz cieczy równoważą się siły, wywierane przez poszczególne cząsteczki w obrębie ich sfer działania, natomiast siły te występują na powierzchni cieczy; dzięki nim na swobodną powierzchnię cieczy działa ciśnienie, które jest skierowane ku środkowi cieczy w przypadku menisku wypukłego, a na zewnątrz w przypadku menisku wklęsłego. Ciśnienie to ma składową, równoległą do powierzchni swobodnej, dzięki której powierzchnia ta ma dążność do kurczenia się i stawia opór siłom, pociągającym ją — napięcie powierzchniowe, scharakteryzowane przez pewną wielkość, zwaną stałą napięcia powierzchniowego; stała ta, a z nią napięcia powierzchniowe, maleje ze wzrostem temperatury cieczy. Dzięki ciśnieniu na powierzchnię swobodną cieczy, wynikającemu z sił międzycząsteczkowych, słup cieczy w b. wąskiej rurce, tzw. rurce włoskowatej, podnosi się lub opada poniżej poziomu cieczy w zbiorniku; podnoszenie się ma miejsce w przypadku menisku wklęsłego, tzn. w rurkach, których ścianki są przez ciecz zwilżane (np. woda w rurce szklanej), wpadanie — w przypadku menisku wypukłego, tzn. w rurkach, których ścianki nie są przez ciecz zwilżane (np. rtęć w rurce szklanej). Prawo Jamin'a (1718) głosi, że wysokość, na którą słup cieczy podnosi się lub opada w rurkach włoskowatych, jest odwrotnie proporcjonalna do średnicy przekrojów tych rurek. Włoskowatością tłumaczy się wiele innych jeszcze zjawisk fizycznych, np. tworzenie się kropel, ruch kropel w rurkach o niestałym przekroju, wsysanie cieczy przez proszki i ciała porowate i in.

Włosowa brodawka, ob. włosy.

Włosowa cebulka, ob. włosy.

Włosowa torebka, ob. włosy.

Włosów choroby, strupień czyli parch (favus), woszczyna; grzybice, trichophytiasis; łupież, pityriasis: w. wypadanie, łysienie. Ob. także wszawica i tinea.

Włosy, pili, utwory naskórkowe w postaci wydłużonych cienkich nitek, okrywających u człowieka całe ciało (z wyjątkiem dłoni, podeszew, żołędzi prącia, małych warg sromnych i warg ustnych) najgęściej ustawione na ciemieniu (300 na 1 cm²), najrzadziej na grzbiecie ręki (10 na 1 cm²). Rozróżniamy: w. długie (na głowie, brodzie, pod pachami, w okolicy narządów płciowych), w. krótkie (na rzęsach, brwiach, koło otworów nosowych — vibrissae), meszek (lanugo) na reszcie ciała. W. są tworami charakterystycznemi dla ssaków, homologicznemi do paznokci, kopyt, rogów, piór, łusek gadów, zębów skórnych ryb chrzęstnoszkieletowych. W. ssaków odgrywają rolę narządów ochronnych i narządu zmysłowego (w. czuciowe, ob. vibrissae). Każdy w. składa się z tkwiącej wewnątrz skóry nasady i ze sterczącego nazewnątrz trzonu. Trzon w. składa się z szeregu obumarłych zrogowaciałych komórek. Nasada składa się z komórek żywych, ułożonych dachówkowato i tkwiących we wspólnej nabłonkowej torebce (tzw. torebce włosowej). W górnej części torebki włosowej otwierają się ujścia gruczołów łojowych. Dolna, najgłębsza część nasady włosa, rozszerzona w kształcie kopuły, nosi nazwę cebulki włosowej i jest utwierdzona na brodawce włosowej, która pod względem budowy odpowiada brodawkom skórnym. Brodawka w. posiada naczynia krwionośne i jest istotną macierzą włosa: włos, wyrwany z cebulką, odrasta z łatwością, ilekroć brodawka włosowa jest nienaruszona. Samoistne wypadanie włosów zależne jest od rogowacenia cebulki włosowej. Nadmierne wypadanie w. prowadzi do łysienia całkowitego lub częściowego. Barwa w. zależy od barwnika, zawartego wewnątrz komórek trzonu i nasady w. Siwienie w., jako objaw starzenia się, polega na gromadzeniu się powietrza między komórkami, a nawet i wewnątrz komórek włosowych. W. zwierząt (sierść) są bardziej szorstkie od ludzkich. Narządami pomocniczemi w. są mięśnie przywłośne (musculi arrectores pilorum), słabo rozwinięte u ludzi, silniej u zwierząt, np. u koni. Mięśnie te mają przebieg skośny i stoją w łączności z torebką włosową i gruczołami łojowemi. Na działaniu tych mięśni polega tworzenie się tzw. „gęsiej skórki“. Nadmierne uwłosienie u ludzi nosi miano hipertrichosis.

Włoszczowa, m. pow. (woj. kieleckie), 5.500 mieszk.

Włościanie, ob. chłopi.

Włościanin z nad Wisły, ob. Kalinka Walerjan.

Włośnia, ob. Myxomycetes.

Włośnica, ob. Setaria.

Włośnica, trichinosis, ogólne schorzenie ustroju ludzkiego lub zwierzęcego, wywołane przez włosienie (Trichinellae); zakażenie następuje przez spożywanie surowego lub niedostatecznie przegotowanego mięsa wieprzowego, w którem znajdują się młode otorbione włosienie; pierwsze objawy w 3—4 dni po zakażeniu: mdłości, wymioty, zaburzenia żołądkowo-jelitowe, zmęczenie, gorączka do 39—40°. Objawy te wywołane są przez obecność włosieni w jelitach i trwają (z wyjątkiem gorączki, która ciągnie się 3—8 tygodni) do 9 dni; w końcu pierwszego tygodnia charakterystyczny obrzęk twarzy i powiek; od 9 dnia objawy, wywoływane przez wędrowanie młodych włosieni z przewodu pokarmowego do mięśni: bolesność i stwardnienie mięśni, trudność wykonywania ruchów. Ob. Trichinella spiralis.

Włośniki, ob. włoski, radix.

Włóczebne, zwyczaj chodzenia chłopców podczas świąt wielkanocnych ze śpiewami oraz zbierania jaj i pierogów na wspólną ucztę.

Włóczek, ob. oryl (taniec).

Włóczkowie, bractwo wyrobnicze w Krakowie, trudniące się spławianiem drzewa na Wiśle; przywilej swój otrzymać miało w nagrodę waleczności przy napadzie Tatarów; zajmowało się organizacją obchodu, zwanego „Konik Zwierzyniecki“, w drugi czwartek Bożego Ciała.

Włócznia, rodzaj dzidy, kopji, broń używana już w zamierzchłych epokach pierwotnego człowieka. Z czasem stała się uzbrojeniem w wojskach. Cesarz Otto III w 1000 darował Bolesławowi Chrobremu w. św. Maurycego, jako godło władzy udzielnej (obecnie znajduje się w skarbcu katedry krakowskiej). Żołnierze uzbrojeni w. zwą się włócznikami; tworzyli oni w dawnych epokach rdzeń ciężkiej piechoty. W Helladzie zwali się hoplitami (ob.); do służby tej powołani byli wszyscy obywatele zdolni do walki, należący do pierwszych 3 klas. W czasach nowożytnych w. stanowiła uzbrojenie piechoty jeszcze w XVII w. Rycerstwo konne używało w. zwanej kopją, która była groźną bronią polskiej husarji, zamienioną z czasem na lekką pikę kawaleryjską, utrzymaną w jeździe nowożytnych armij aż do obecnej doby.

Włócznicy, ob. włócznia.

Włóka, polska miara powierzchni ziemi, zawiera 30 morgów czyli 16,8 ha.; różnej wielkości w różnych okolicach Polski.

Włóki, u ludu polskiego prymitywny środek transportu, polegający na łączeniu dwóch długich drążków pod pewnym kątem; na w. przewozi się pług, sochę, kamienie lub pnie drzewne.

Włókiennictwo, nazwa przemysłu, zajmującego się wyrobem tkanin, obejmującego tkactwo właściwe i wszelką przetwórczość włókna, jako surowca, na materjał użytkowy.

Włókna, komórki tkanki mechanicznej roślin, silnie wydłużone, wrzecionowate, zaostrzone. Długość włókien zwykle wynosi kilka mm., u niektórych roślin przenosi 10 cm. Błona w. jest mniej więcej zgrubiała, błonnikowa i pokryta nielicznemi jamkami, mającemi charakterystyczny kształt wąskich szczelin, zwykle skierowanych skośnie do osi włókna. Dzięki zgrubieniu błon a zarazem szczelnemu połączeniu się komórek tkanka włóknista odznacza się nadzwyczajną wytrzymałością, równą wytrzymałości stali; stąd praktyczne zastosowanie włókien lnu, konopi i in., które, oswobodzone z otaczających je tkanek, zostają użyte na przędzę przy wyrobie tkanin, sznurów, lin etc.

Włókna nerwowe obwodowe, ob. obwodowe włókna nerwowe.

Włókna projekcyjne, ob. projekcyjne włókna.

Włókna rzutowe, ob. projekcyjne włókna.

Włókniak, ob. fibroma i desmoid.

Włóknik, fibryna, nierozpuszczalne ciało białkowe, powstające z fibrynogenu przy krzepnięciu krwi. W krwi skrzepłej w. tworzy

gęstą siatkę, w której okach znajdują się czerwone i białe ciałka; tworzenie się w. stanowi istotę krzepnięcia krwi. Do powstawania w. z fibrynogenu niezbędny jest zaczyn czyli ferment, zwany trombiną; jeżeli krew po wypuszczeniu z naczyń ubijać zapomocą pałeczki, to w. osiada na pałeczce w postaci nitek, pozostała zaś krew (krew odwłókniona, składająca się z surowicy, z ciałek czerwonych i białych oraz z płytek Bizzozery) nie krzepnie.

Włókno nerwowe, ob. nerwowe włókno.

Wnęka, wklęsłość, zagłębienie w płaszczyźnie muru, w fasadach budynków, zazwyczaj dla celów dekoracyjnych; częstokroć w tym przypadku umieszczane są we w. rzeźby.

Wnętr, mężczyzna lub ssak płci męskiej, dotknięty wnętrostwem (ob.).

Wnętrostwo, cryptorchismus, nieprawidłowość rozwojowa: brak jednego lub obu jąder w worku mosznowym (scrotum); następstwo zatrzymania, tzw. zstępowania jąder, które w okresie zarodkowym wędrują z wnętrza jamy brzusznej do moszny poprzez kanał pachwinowy (canalis inguinalis).

Wnętrzaki, ob. entozoa.

Wnętrze bryły, obszaru, odcinka, przedziału, ob. bryły, obszary proste, odcinek.

Wnętrznia, ob. intinum.

Wnętrzności, ob. viscera.

Wniebowstąpienia Wyspa, ob. Ascension.

Wniebowstąpienie Pańskie. Po upływie 40 dni po Swem Zmartwychwstaniu Chrystus w obecności 11 Apostołów, Najświętszej Marji Panny, Świętych Niewiast, krewnych Pana Jezusa i uczniów na górze Oliwnej wstąpił do nieba, jak o tem opowiada Ewangelja św. Marka (16—29) i św. Łukasza (24 : 50—53), a obszerniej Dzieje Apostolskie (1:4—12). Na pamiątkę tego cudownego przeniesienia się Chrystusa własną mocą boską do przybytków niebieskich obchodzona jest w kościele chrześcijańskim uroczystość W. P. (festum Ascensionis Domini), przypadająca w 40 dni po Wielkanocy. Uroczystość ta uważana jest przez Kościół katol. za jedno z 4 świąt głównych; obchodzona była już za czasów Apostolskich, ustalona w czasach Ojców Kościoła. Dziś W. P. jest uroczystością rytu zdwojonego I-szej klasy i obchodzi się z oktawą uprzywilejowaną. W dniu tym na zakończenie procesji przed sumą podnosi się według rytuału Piotrkowskiego 3-krotnie krzyż w górę a pod koniec Ewangelji po słowach: „Wzięty jest do nieba" — gasi się świecę paschalną.

Wniebowzięcie jest pierwszem, najuroczystszem ze świąt, ustanowionych na cześć Najświętszej Panny a obchodzonem już w pierwotnych czasach chrześcijaństwa. W VI w. ces. Maurycy polecił je obchodzić z największą uroczystością w całem państwie. Przedmiotem uroczystości W. (Assumptio, Dormitio, Pausatio, Quies, Transitus) jest uczczenie błogosławionego uśnięcia Bogarodzicy w Panaghia-Capouli pod Efezem (według innych źródeł w Jerozolimie) i jej cudownego wstąpienia do chwały niebieskiej według powszechnej wiary kościoła. Święto W. przypada na 15. VIII. We Francji było obchodzone z największą uroczystością wskutek ślubu Ludwika XIII, który swoje królestwo, rodzinę i własną osobę, podobnie jak później król polski Jan Kazimierz, oddał pod opiekę Najświętszej Panny.

Wnikanie, ob. intussuscepcja.

Wniosek, sąd o nowej treści, wyprowadzony bądź na podstawie jednego sądu (ob. odwracanie sądów, konwersja logiczna), bądź na podstawie dwóch sądów (ob. sylogizm, wnioskowanie).

Wnioskowanie, rozumowanie, w którem dla danych sądów, uważanych za prawdziwe i pewne, szukamy następstw. Wnioski, sądy, uzyskane na drodze wnioskowania. W matematyce wnioskami nazywa się twierdzenia, które wynikają bezpośrednio z pewników lub twierdzeń, uprzednio udowodnionych.

Wnorowski Kazimierz, biskup lubelski, * 1818, † 1885; prof. umiejętności biblijnych w Akad. Duch. Warsz.; 1883 prekonizowany na biskupa; napisał: „O zasadzie i sposobie tłumaczenia Pisma Św.".

Wnukowski Apolinary, biskup płocki, * 1848, † 1909; prof. seminarjum duch. w Żytomierzu, 1898 rektor; 1904 prekonizowany na biskupa płockiego, 1908 mianowany arcybiskupem mohilewskim i metropolitą kościołów rzymsko-katolickich w ces. ros.

Wnyk, pętlica z drutu, włosienia lub sznura, nastawiana przez kłusowników na miejscach przechodu zwierzyny.

Woburn, m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 16.600 mieszk.; wyroby skórzane.

Woda, związek nieorganiczny H_2O, ciecz bez barwy (grubsze warstwy posiadają barwę niebieskawą) i zapachu, temp. topn. 0°, temp. wrzenia 100°; ciężar właściwy w. w 4° (760 mm. ciśnienia) jest przyjęty za jednostkę ciężarów właściwych. W. jest związkiem trwałym, w 2000° rozkład nie przekracza 2%; z powodu wielkiego rozpowszechnienia w przyrodzie należy do ciał najbardziej znanych; pokrywa prawie trzy czwarte powierzchni ziemi. W. naturalna zawiera liczne ciała postronne; w., zawierającą większe ilości siarczanu i węglanu wapnia oraz związki magnezu, nazywamy „twardą". W celu otrzymania czystej wody poddajemy ją kilkakrotnej destylacji i w końcu destylujemy w platynowych naczyniach bez dostępu powietrza, dodając nieco nadmanganjanu w celu utlenienia substancyj organicznych.

Woda Burowa, roztwór wodny zasadowego octanu glinu. Środek antyseptyczny, używany w postaci okładów.

Woda denna, ob. gruntowa woda.

Woda destylowana, w. przekroplona, aqua destillata, w. oczyszczona przez parowanie (ob. destylacja), czysta pod względem chemicznym i bakterjologicznym; stosowana jest w pracowniach chemicznych i farmaceutycznych do przygotowywania roztworów leków płynnych; jako rozpuszczalnik

dla leków, przeznaczonych do wstrzykiwań wśródżylnych, używa się w. dwa razy destylowanej (aqua redestillata).

Woda gruntowa, ob. gruntowa woda.

Woda kolońska, ob. eau.

Woda królewska (aqua regis), mieszanina kwasów azotowego i solnego, posiadająca własności rozpuszczania złota („króla metali") i platyny; z połączenia tych kwasów powstaje chlor, gł. czynnik rozpuszczający wspomniane metale.

Woda krystalizacyjna, ob. wodziany.

Woda mineralna selterska, ob. selterska woda mineralna.

Woda pogazowa, jedna z trzech głównych części destylatu, otrzymywanego podczas suchej destylacji węgla kamiennego; roztwór wodny amonjaku i innych zasad organicznych, głównie pirydynowych.

Woda różana, ob. różana woda.

Woda sodowa, ob. sodowa woda.

Woda święcona. W. naturalna, wskutek błogosławienia jej w Kościele katolickim staje się jednym z sakramentaljów. W. ś. jest symbolem oczyszczania z grzechów; w. ś. 1) poświęcana jest co niedziela przed sumą i tą w. zaraz kapłan skrapia lud; 2) w. gregorjańska do konsekracji kościołów zawiera domieszkę soli (symbol pokuty), popiołu (symbol pokory) i wina (symbol mocy): 3) w. chrzcielna, święcona 2 razy do roku w W. Sobotę i w sobotę przed Zielonemi Świątkami; służy tylko do chrztu.

Woda utleniona, ob. wodoru nadtlenek.

Wodan albo **Wotan**, ob. Odyn.

Wodan chloralu, związek organiczny $CCl_3 . CH(OH)_2$; ciało krystaliczne, bez zapachu, o smaku gorzkawym, temp. topn. 47°; b. łatwo rozpuszcza się w wodzie; otrzymuje się przez działanie wody na chloral (ob.); środek nasenny.

Wodany węgla, ob. węglowodany.

Wodewil, rodzaj popularnego widowiska scenicznego z piosnkami jedno i kilkogłosowemi, treści zazwyczaj satyrycznej, we Francji od początku XVIII w. bardzo rozpowszechniony. Pochodzenie wyrazu bywa wyprowadzane bądź od nazwiska ludowego poety normandzkiego Oliver de Vau de Vire († 1450), bądź od wyrażenia Ronsarda „Voix de ville" (piosnki uliczne, w mieście ulubione).

Wodna droga, ob. droga bita.

Wodna kokoszka, ob. Gallinula chloropus.

Wodne szkło, ob. szkło wodne.

Wodne znaki, wyciski, wytłaczane na mokrej masie papierowej zapomocą stempli metalowych; papier z wodnemi znakami służy przeważnie do wyrobu banknotów, weksli, stemplowego papieru oraz znaczków pocztowych.

Wodniak jądra, hydrocele, nagromadzenie się przezroczystego surowiczego płynu w otoczkach jądra u chłopców lub dorosłych mężczyzn; bywa na tle urazu, ogólnego zastoju żylnego, zapaleń jądra lub najądrza, niekiedy wrodzony.

Wodnica, ob. topielica.

Wodnicowe, ob. Helobiae.

Wodniczki, ob. vacuolae.

Wodnik, 1) ob. Rallus aquaticus; 2) ob. topielec.

Wodnik, gwiazdozbiór; zmienna gwiazda R (5,8 do 11 wielkości); liczne gwiazdy podwójne; skupienie gwiazd M2; najjaśniejsza gwiazda α 3,1 wielkości.

Wodny dział, ob. rzeki.

Wodny gaz, ob. gaz wodny.

Wodny obrzęk, ob. emphysema.

Wodny układ, ob. układ ambulakralny.

Wodociąg, urządzenie, doprowadzające do osiedli ludzkich wodę dla celów domowych, przemysłowych i przeciwpożarnych; obejmuje urządzenia: ujęcie wody (z rzeki, jeziora, ze studzien zwykłych lub artezyjskich), stację pomp, urządzenia oczyszczające wodę (osadniki, filtry, odżelaziacze i sterylizatory), zbiorniki wody, sieć rurociągów, rozprowadzającą wodę do poszczególnych domów, uzbrojenie sieci (zasuwy, klapy, hydranty pożarowe, krany domowe, odpowietrzniki itd.). W. w starożytności konstruowano przez układanie rur czy otwartych rynien, jako równi pochyłej od zbiornika wodnego do miejsca przeznaczenia. W celu pokonywania nierówności gruntu wznoszono wysokie mosty, utrzymujące stałe nachylenie w jednym kierunku, tzw. akwedukty. Wodociągi były znane od czasów przedhistorycznych w Babilonji, Asyrji, Chinach, Fenicji, Syrji, Grecji i Italji. Największy w. w starożytności z 532 prz. Chr. skonstruowano w Grecji od źródeł Leukotei tunelem przez górę Kastro do Samos.

Wodogłowie, hydrocephalus, nagromadzenie większej ilości płynu surowiczego we wnętrzu jamy czaszkowej: 1) w oponach miękkich mózgowia (tzw. w. zewnętrzne, hydrocephalus externus u osób starszych na tle starczego zaniku mózgu); 2) wewnątrz komór mózgowych (w. wewnętrzne, hydrocephalus internus na tle przebytych zapaleń mózgowia, kiły wrodzonej, krzywicy, zaburzeń rozwojowych). W. wewnętrzne u dzieci powoduje nadmierny rozrost czaszki, ścieńczenie jej kości, niedorozwój umysłowy, zaburzenia wzrokowe.

Wodolecznictwo. hydroterapja, hydropatja, w pojęciu szerokiem używanie w celach leczniczych wody słodkiej lub mineralnej, stosowanej nawewnątrz (doustnie) lub nazewnątrz (na powłoki zewnętrzne ciała). W tem pojęciu do w. należy picie wód mineralnych, kąpiele, natryski, polewania, łaźnie i inne zabiegi, stosowane na powłoki zewnętrzne. W. w pojęciu właściwem działa na skórę, jako bodziec cieplny (kąpiele ciepłe lub zimne), mechaniczny (np. natryski) i chemiczny (kąpiele mineralne lub borowinowe). Bodźce wywierają wpływy: na mięśnie prążkowane i gładkie (zwiększanie napięcia), na serce i naczynia krwionośne (zwolnienie tętna i zwężenie naczyń przy działaniu zimna, przyśpieszenie tętna i rozszerzenie na-

czyń pod wpływem gorąca), na przemianę materji (zmniejszenie przemiany materji przy zimnie, zwiększenie przy gorącu), na układ nerwowy (zmniejszenie pobudliwości przy bodźcach zimna lub umiarkowanego gorąca), na stan psychiczny (uspokojenie pod wpływem tychże bodźców). W. znane było już za czasów staroindyjskich (kąpiele morskie, źródlane itd.); rozkwitu dosięgło za czasów rzymskich (cieplice, kąpieliska morskie, łaźnie); w średniowieczu stosowano głównie parnie; podstawy naukowe otrzymało w końcu XVIII i w XIX w. Wielkie zasługi w rozwoju w. położył Priessnitz, prosty chłop niemiecki, twórca zakładu wodoleczniczego.

Wodołaz, wyżeł pointer, używany do polowania na wodach i błotach.

Wodonercze, ob. hydronephrosis.

Wodoocze, ob. buphtalmus.

Wodopój (pojnik), w gospodarstwie łowieckiem sztuczne dostarczanie zwierzynie wody w rewirach leśnych, w których niema wody naturalnej.

Wodopójka, ob Hydrachna.

Wodorosty, ob. Algae.

Wodorotlenek potasu, ob. potasu wodorotlenek.

Wodorotlenek sodu, ob. sodu wodorotlenek.

Wodorotlenek wapnia, ob. wapno gaszone.

Wodorotlenki, związki nieorganiczne, tlenki metali, w których tlen całkowicie lub częściowo jest zastąpiony przez grupę wodorotlenową (OH), np.: $FeO \rightarrow Fe(OH)_2$, $Bi_2O_3 \rightarrow BiO(OH)$. W. metali alkalicznych i ziem alkalicznych są rozpuszczalne w wodzie, inne są trudno rozpuszczalne. W roztworach w. posiadają odczyn alkaliczny (jon wodorotlenowy OH).

Wodorotlenowy jon, grupa OH^-, naładowana ujemnie, występująca w roztworach wodnych i niektórych innych, obecna zawsze tylko obok równoważnej ilości jonu dodatniego; posiada smak mydlany i odczyn alkaliczny; jon jednowartościowy, bezbarwny.

Wodorowy jon, H^+, wodór naładowany dodatnio, występuje tylko w roztworach wodnych i niektórych innych; bezbarwny. Występuje zawsze tylko w obecności równoważnej ilości jonu ujemnego. Smak i odczyn kwaśny. Różni się znacznie pod względem wszystkich właściwości od wodoru wolnego.

Wodoru nadlenek, związek nieorganiczny H_2O_2; ciecz gęsta, barwy niebieskawej, temp. topn. — 2°, temp. wrzenia 74,7° (przy 35 mm ciśnienia), ciężar właściwy 1,47; z wodą miesza się w każdym stosunku. Czysty n. w. jest bardzo nietrwały, łatwo rozkłada się, przy ogrzewaniu wybucha, wydzielając tlen; trwalsze są roztwory wodne, które zwykle zawierają od 3% (zwykła handlowa woda utleniona) do 30% (perhydrol Merck'a). Z powodu łatwego wydzielania tlenu n. w. używany jest jako silny środek utleniający i dezynfekujący; w technice używany jest do bielenia oraz do wyrobu nadboranów i innych nadtlenków; otrzymuje się zwykle zapomocą działania kwasu siarkowego na nadtlenek baru.

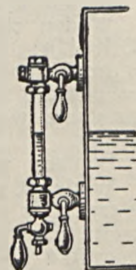
Wodospad, spadająca z pewnej wysokości masa wody, tworząca zazwyczaj jednolitą ścianę wodną; w. powstaje wskutek przerw w poziomie łożyska rzeki i występuje przeważnie w rzekach i w potokach górskich; do najznaczniejszych należą: w Europie w. alpejskie (Giessbach, 300 m. i Staubbach, 287 m.) i w Tatrach (w. Mickiewicza i Siklawa) oraz w Ameryce w. Niagara i w Afryce w. Wiktorji na rz. Zambezi. Siła w. wykorzystana bywa dla celów przemysłowych (młyny, tartaki) i elektryfikacyjnych. Do kategorji w. należą również kaskady (ob.) i katarakty (ob.).

Wodospadowe góry, ob. Cascade Range.

Wodoświnka, to samo, co kapibara, ob. Hydrochoerus capybara.

Wodotrysk lub fontanna, słup wody, wznoszący się w górę; jeżeli z wysoko położonego zbiornika doprowadza się wodę do miejsca niższego, gdzie znajduje się otwór, to na zasadzie naczyń połączonych woda wytryskuje do tej wysokości, z jakiej spływa. W przyrodzie powstają w. naturalne cz. artezyjskie studnie. Stosowny otwór nadaje słupowi wytryskującemu rozmaity kształt. Do podnoszenia wody użyć można zgęszczonego powietrza według zasady wytrysku Herona (ob. Herona bania), albo prężności pary. W. zwane kalospintechromokrene są to w. sztucznie oświetlane różnokolorowemi barwami. W parkach i ogrodach w. służą do ożywienia krajobrazu, zazwyczaj w połączeniu z rzeźbą. W Europie najpiękniejsze w. posiadają parki Włoch (Rzym), Francji (Wersal, St. Cloud i in.) i Anglji (Sydenham).

Wodowskaz, aparat, wskazujący poziom wody w rzece, zbiorniku, kotle itp. (ob. Rys.).

Wodowskaz.

Wodowstręt, to samo co wścieklizna.

Wodór (Hydrogenium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 1,0077; gaz bez barwy i zapachu, temp. topn. — 259° (przy 49 mm ciśnienia), temp. wrzenia — 252.°6, temp. krytyczna 241°; ciężar właściwy ciekłego w. 0.070 (ciecz o najmniejszym ciężarze właśc.), gęstość = 0,0695 (powietrze = 1); w wodzie rozpuszcza się trudno. Otrzymuje się przez działanie kwasów na metale, przez hydrolizę wody zakwaszonej, działaniem ługu sodowego na glin itd. W przyrodzie występuje w gazach wulkanicznych, w niektórych złożach soli kamiennej. Niektóre gwiazdy prawie całkowicie składają się z wodoru. W., jeden z głównych składników ziemi, gdyż woda zawiera 11% w., odkryty został w XVI w. przez Paracelsa; utożsamiany był z innemi gazami palnemi, dopiero w 1766 Cavendish odróżnił go od innych gazów. Używany jest do otrzymywania wysokich temperatur, napełniania balonów itd.

Wodór in statu nascendi, wodór w chwili powstawania, odznacza się silnemi właściwościami redukującemi; pochodzi to z tego, że w. ten występuje jako wodór atomowy, gdyż w. zwykły składa się z cząsteczek o dwóch atomach, daleko mniej czynnych. W. in st. nasc. powstaje: w bliskości bezpośredniej metali (cyna, cynk), rozpuszczających się w kwasach rozcieńczonych, podczas elektrolizy wpobliżu katody itd.

Wody mineralne, źródła mineralne, wody źródlane z dużą ilością ciał stałych lub gazowych albo o wyższej, niż zazwyczaj, temperaturze (powyżej 24° C.); często zawierają składniki, mogące wywrzeć wpływ leczniczy na ustrój ludzki; stosowane są do picia, kąpieli, wziewań, przepłukiwania jelit i pochwy itd. Dzielą się na: 1) cieplice obojętne czyli akratotermy, 2) w. alkaliczne, 3) w. słone czyli solanki, 4) w. żelaziste i żelazisto-arsenowe, 5) w. wapniowe i wapniowo-żelaziste, 6) w. gorzkie (przeczyszczające, zawierają siarczan sodowy Na_2SO_4 i magnezowy $MgSO_4$), 7) w. siarczane, zawierające siarkowodór (H_2S). Wiele w. mineralnych, zwłaszcza cieplicowych, działa dzięki zawartości emanacji radowej; ob. uzdrowiska w Polsce (tablica).

Wody mineralne siarczane, ob. siarczane wody mineralne.

Wody mineralne słone, ob. słone wody mineralne.

Wody mineralne sztuczne, sztucznie przygotowywane roztwory wodne soli nieorganicznych, naśladujące składem chemicznym jakościowym i ilościowym naturalne w. m.; przeważna część sztucznych w. m. jest nasycona bezwodnikiem kwasu węglowego CO_2 (gazowanie); najczęściej wytwarzane są sztucznie szczawy proste i wody gorzkie. Sztuczne w. m., w odróżnieniu od naturalnych, nie zawierają emanacji radowej; dorównywują w. naturalnym butelkowym, z których emanacja radowa w krótkim czasie uchodzi przez korek.

Wody płodowe, ob. błony płodowe, pęcherz płodowy.

Wody stołowe, wody mineralne o dużej zawartości bezwodnika kwasu węglowego CO_2: szczawy proste i słabo-alkaliczne; ułatwiają trawienie, zwiększają wydzielanie soku żołądkowego.

Wodyński Józef, artysta malarz; * 1883; dekorator teatrów miejskich w Warszawie.

Wodziany, hydraty, związki chemiczne, krystalizujące się z tzw. wodą krystalizacyjną, np.: siarczan żelazawy krystalizuje się z siedmiu cząsteczkami wody $FeSO_4 + 7H_2O$, kwas szczawiowy $(COOH)_2 + 2H_2O$ itd.

Wodzicki Kazimierz hr., ornitolog, * 1816, † 1889; poseł na sejm galicyjski i do parlamentu austrjackiego; prace: „Wycieczka ornitologiczna w Tatry i Karpaty" (1850), „Zapiski ornitologiczne" (1868—82), „Wspomnienia z życia łowieckiego" (1880) i in.

Wodzicki Ludwik hr., marszałek Galicji, działacz polityczny i społeczny, * 1834, † 1894; od 1865 poseł na sejm galicyjski, 1867—77 do parlamentu wiedeńskiego, członek dożywotni izby panów, 1877—1880 marszałek krajowy Galicji, dyrektor Länderbanku w Wiedniu.

Wodzicki Michał, podkanclerzy koronny, biskup przemyski, * 1686, † 1764.

Wodzicki Stanisław hr., mąż stanu, * 1759, † 1843; 1789—94 komisarz cywilno-wojskowy pow. sandomierskiego, 1810 prefekt departamentu krakowskiego, od 1815 prezes senatu Rzeczypospolitej Krakowskiej, od 1817 senator Królestwa Polskiego.

Wodziczko Adam, botanik, * 1887; studja na Uniwersytecie Jagiellońskim; 1920 adjunkt b. Akademji Rolniczej w Bydgoszczy, 1922 prof. anatomji i fizjologji roślin na Uniwersytecie Poznańskim; prace: „Materjały do mykologji Galicji" (1911), „Badania nad rozmieszczeniem fermentów utleniających u roślin" (1921) i in.

Wodzinowski Wincenty, malarz, 1866; kształcił się w Warszawie, Krakowie i Monachjum; profesor rysunku na kursach im. Baranieckiego w Krakowie; sceny z życia ludu krakowskiego: „Na swojską nutę", „Odpoczynek żniwiarzy", „Wesele", „Pogrzeb".

Wodzińska Marja, córka Wincentego ze Służewa na Kujawach, * 1819, † 1897; podczas pobytu w Genewie obudziła uczucie w Juljuszu Słowackim (poemat „W Szwajcarji"), potem Fryderyku Chopinie; zaślubiła 1-o voto Józefa hr. Skarbka, 2-o voto Władysława Orpiszewskiego z Kłóbki.

Wodziński, polska rodzina szlachecka: 1) Gabrjel, biskup smoleński od 1762, * 1728, † 1788; 2) Karol, parokrotnie poseł na sejmy, 1806 sędzia w Warszawie, * 1722, † 1814; 3) Ignacy, komendant korpusu kadetów w Warszawie, * 1745, † 1815; od 1791 generał-major, 1793 gen.-lejtnant; 4) Jan Paweł, poseł na Sejm Czteroletni, * 1759, † 1798; 5) Maciej, poseł w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego, od 1824 senator, 1831 wojewoda, * 1780, † 1848.

Wodziński Józef, malarz, * 1859; kształcił się w Warszawie, Krakowie i Monachjum; obrazy na tle życia zakulisowego, sylwetki kobiet w oświetleniu kinkietów, sceny z życia salonowego.

Wodzisław, 1) (niem. Loslau), m. w pow. rybnickim (woj. śląskie), nad rz. Wodzisławką, 3.500 mieszk.; fabr. obuwia, cementownia; zakład leczniczy dla chorych na gruźlicę; 2) m-ko w pow. jędrzejowskim (woj. kieleckie), 3.900 mieszk.

Woelck Aleksander Karol, dr. medycyny, * 1801, † 1869; prof. położnictwa, historji medycyny, terapji ogólnej i pedjatrji na Uniwersytecie Wileńskim; miłośnik numizmatyki.

Woerth, m. w Alzacji w dep. Bas-Rhin (Francja wsch.), 1.100 mieszk.; pamiętne zwycięstwem Niemców nad Francuzami 6. VIII. 1870.

Woëvre, kraina równinna w Lotaryngji (Francja wsch.), ok. 900 km²; uprawa zbóż.

Wogezy (franc. Vosges, niem. Vogesen), grzbiet górski między Alzacją, Lotaryngją a Franche-Comté, dzieli się na górne W. i dol-

ne W.; najw. szczyt Wielki Belchen, 1.423 m. wys.; wsch. zbocza obfitują w malownicze doliny, przedgórza z licznemi ruinami zamków; w dolinach przemysł włókienniczy, w górach chów bydła; ludność na zach. francuska, na wsch. przeważnie niemiecka.

Wogułowie, grupa językowa ugryjska, zamieszkała w zach. części Syberji, wpobliżu gór Uralskich; według spisu z 1897 było ich w gubernji permskiej 2.838 i w gub. tobolskiej 4.790, ogółem 7.628; żyją z hodowli renów, polowania i rybołówstwa.

Wöhler Friedrich, chemik niemiecki, * 1800, † 1882; 1822 odkrył kwas cyjanowy (HCNO), który posiadał skład chemiczny jednakowy z odkrytym przez J. Liebiga kwasem piorunującym ($H_2C_2N_2O_2$). Był to pierwszy stwierdzony wypadek izomerji; termin ten wprowadził Berzelius, który rozstrzygnął spór między W. a Liebigiem. W 1828 ogrzewając cyjanian amonu, otrzymał mocznik, pierwszy sztucznie otrzymany związek pochodzenia organicznego. Synteza ta obaliła hipotezę „żywej siły" oraz utorowała drogę do dalszych syntez związków organicznych. Odkrył pierwiastki chemiczne glin i beryl; napisał: „Grundriss der anorganischen Chemie" (15 wyd., 1873), „Grundriss der organischen Chemie" (11 wyd., 1887) i in.

Wohlgemut Michel, malarz i drzeworytnik niemiecki, * 1434, † 1519; nauczyciel Dürera; z dzieł: obrazy ołtarzowe w kościele Najśw. Panny w Zwickau.

Wohyń, m-ko w pow. radzyńskim (woj. lubelskie), nad rz. Piwonią, 2,600 mieszk.

Wojaż (franc.), podróż.

Wojciech św. (Adalbert), drugi biskup praski; pochodził z dynastji książąt libickich w Czechach; od 982 biskup praski, 989 złożył śluby zakonne w Rzymie w klasztorze św. Bonifacego i Aleksego; 993 powrotnie w Pradze, 995 w Rzymie, 996 w Polsce; w czasie misji wśród Prusaków zamordowany 23. IV. 997; pochowany w Gnieźnie.

Wojciech z Kalisza (Albertus Calissius), pedagog polski, arjanin, rok urodzenia nieznany, † ok.1601; rektor szkoły arjańskiej w Lewartowie, później w Lucławicach; pisał przeciwko jezuitom: „Equitis Poloni in Jesuitas actio prima" (1590), „Speculum Jesuitarum" (1590), „Schola Levartoviana restituta" (1593).

Wojciechowski Adolf, dr. med., * 1886; od 1925 docent chirurgji na Uniwersytecie Warszawskim.

Wojciechowski Józef, poeta i literat, * 1840, † 1879; dramaty: „Halszka z Ostroga", „Judyta", „Margraf Gero" i in.

Wojciechowski Konstanty, historyk i krytyk literatury, * 1872, † 1924; studja we Lwowie; napisał: „Młodość Stanisława Konarskiego 1700—1725" (1895), „Kajetan Koźmian, życie i dzieła" (1897), „Werter w Polsce" (1904), „Zagadnienia społeczne w powieści polskiej w w. XVIII i w początkach w. XIX" (1907), „Budowa pierwszych powieści polskich" (1911), „Rozwój powieści w Polsce od r. 1776—1830" (1918) „Wiek oświecenia" (1926), „Przewrót w umysłowości i literaturze polskiej po r. 1863" (1917), szereg monogr. popul. o Skardze Krasińskim, Słowackim, Krasickim, Sienkiewiczu i in.

Wojciechowski Stanisław, kooperatysta, były prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, * 1869; studja matemat. w Warszawie; jako jeden z twórców P. P. S. musiał emigrować zagranicę w 1892. W Anglji zapoznał się z ruchem spółdzielczym. W 1906 wrócił do Polski i zajął się propagandą ruchu spółdzielczego, redagował tygodnik „Społem", zorganizował szereg kooperatyw spożywczych oraz ich centralę, stworzył Towarzystwo Kooperatystów, poświęcone teoretycznym badaniom nad spółdzielczością. Z chwilą wybuchu wojny stanął po stronie Entente'y;1917 prezes Polskiego Zjednoczenia Międzypartyjnego w Moskwie; 1918—1922 profesor Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie, 1919—20 minister spraw wewnętrznych; wybrany na prezydenta głosami lewicy w grudniu 1922, zrezygnował w maju 1926 po zamachu stanu marsz. Piłsudskiego; napisał: „Ruch współdzielczy w Anglji" (1908), „Kooperacja w rozwoju historycznym" (1923).

Wojciechowski Tadeusz, historyk, * 1838, † 1919; od 1883 profesor Uniwersytetu Lwowskiego; prace: „Chrobacja, rozbiór starożytności słowiańskich" (1873), „O rocznikach polskich" (1880), „O Piaście i piaście" (1896), „Kościół katedralny na Wawelu" (1900), „Szkice historyczne XI w." (1904,2-ie wyd. 1925) i in.

Wojciechowski Zygmunt, historyk, * 1901; docent Uniwersytetu Poznańskiego; prace: „Momenty terytorjalne organizacji grodowej w Polsce piastowskiej" (1924), „Ze studjów nad organizacją państwa polskiego za Piastów" (1924), „Ustrój polityczny ziem polskich w czasach przedpiastowskich" (1927) i in.

Wojciechowskij Josif, sinolog rosyjski, * 1793, † 1850; studja w Petersburgu; przebywał 19 lat w Pekinie, jako lekarz misji rosyjskiej; od 1844 prof. języków chińskiego i mandżurskiego na uniwersytecie kazańskim; ułożył „Słownik chińsko-mandżursko-rosyjski".

Wojda Karol Fryderyk, prezydent m. Warszawy, * 1771, † 1846; służył w Legionach Dąbrowskiego; sekretarz legacji polskiej w Berlinie; 1816—31 prezydent m. Warszawy; napisał „Listy o Francji i Paryżu".

Wojejkow Aleksandr, meteorolog rosyjski, * 1842, † 1916; od 1882 prof. geografji fiz. na uniw. petersburskim; prace: „Raspredielenje opadkow w Rossiji", „Klimaty ziemnogo szara" i in.

Wojenna flota, ob. flota.

Wojenna lichwa, ob. lichwa wojenna.

Wojenna marynarka, ob. marynarka wojenna.

Wojenna rekwizycja, ob. rekwizycja wojenna.

Wojenne prawo, ob. prawo wojenne.

Wojenny obszar, ob. obszar wojenny.

Wojewoda, 1) w dawn. Polsce początkowo urz. dworski (comes palatinus), do którego należał zarząd dworem książęcym, zarazem zastępca księcia w czasie wypraw wojennych oraz na sądach. W epoce dzielnicowej każdy książę posiadał swego wojewodę; po złączeniu dzielnic w XVI w. urząd wojewody pozostał nadal i dał nazwę poprzednim księstwom (województwo); w czasach późniejszych znacznie ograniczone kompetencje wojewody sprowadzały się do dowodzenia pospolitem ruszeniem, wykonywania sądownictwa nad Żydami, nadzoru nad miarami i wagami w miastach, stanowienia cen i przewodzenia na sejmikach elekcyjnych. Z tytułu swego urzędu w. wchodził do senatu. Do 1795 byli wojewodowie: 1) w Wielkopolsce: poznański, kaliski, gnieźnieński (od 1768), sieradzki, łęczycki; 2) na Kujawach: brzeski i inowrocławski; 3) na Mazowszu: płocki, mazowiecki, rawski; 4) w Prusiech Król.: chełmiński, malborski, pomorski; 5) w Małopolsce: krakowski, sandomierski, lubelski (od 1474), bełzki (od 1462), podlaski (od 1520), ruski (od 1434), wołyński (od 1570), podolski (od 1434), bracławski (od 1569), kijowski (od 1471), czernichowski (od 1635); 6) na Litwie: wileński, trocki, smoleński, połocki, nowogrodzki, witebski, brzesko-litewski, miński, mścisławski. Po rozbiorach w. stał się godnością tytularną w Ks. Warsz. i Królestwie Kongresowem (senatorowie - wojewodowie); 2) wojewoda w Polsce odrodzonej, ob. polski ustrój administracyjny.

Wojewódka Bernard, matematyk i drukarz polski XVI w.; autor „Algorytmu" (1-sze wyd. Kraków, 1553, 2-ie wyd. Kraków, 1574, 3-ie wyd. Wilno, 1602); założył w Brześciu Litewskim drukarnię, w której 1563 drukowano Biblję brzeską.

Województwo, ob. wojewoda, polski ustrój administracyjny.

Wojkow Piotr, dyplomata rosyjski, * 1888; od 1917 członek władz Rosji sowieckiej, 1922 prezes komisji reewakuacyjnej polsko-ros., 1924 poseł w Warszawie; † 1927 w Warszawie, zamordowany przez Rosjanina Kowerdę.

Wojkowicz Jan (z), wł. Jan Nebeský, poeta i literat czeski, * 1880; liryk, autor poezyi: „Medytacja", „Sny i marzenia", „Boleści życia", „Ciemności i światła" i in., powieści: „Znikanie" (Mizené), „Gerda", nowel „Mysteria amorosa" i in.

Wojkowska Julja z Molińskich, literatka, * ok. 1815, † 1851; żona Antoniego W.; liczne rozprawy i artykuły w pismach poznańskich; osobno „Piosenki dla ludu wiejskiego" (1842).

Wojkowski Antoni, publicysta, † 1850; redaktor w Poznaniu 1838—46 „Tygodnika Literackiego", 1845 „Pisma dla nauczycieli ludu i dla ludu polskiego", 1849 „Gazety Wielkopolskiej".

Wojna, w najogólniejszem znaczeniu przeciwieństwo pokoju czyli stan, w którym wolno wojować; nie ogranicza się do walki orężnej, lecz jest sumą aktów najrozmaitszej natury, do których należą: zatrzymanie popisowych wroga, wydalenie lub internowanie obywateli obcego państwa, konfiskata okrętów nieprzyjacielskich, blokada itp. Wojnę prowadzą państwa a nie poszczególni obywatele lub związki obywateli. Rozpoczęcie działań wojennych poprzedza wypowiedzenie wojny. W braku wypowiedzenia o początku wojny rozstrzyga podjęcie kroków nieprzyjacielskich. W myśl art. 50 konst. z dn. 17. III. 1921 Prezydent Rzeczypospolitej może wypowiedzieć wojnę i zawrzeć pokój tylko za uprzednią zgodą sejmu. Wojna przerywa normalne stosunki państw. Przedstawiciele dyplomatyczni opuszczają kraj wraz z personelem poselstw i konsulatów. Opieka nad poddanymi państw nieprzyjacielskich powierzona zostaje przedstawicielowi państwa neutralnego. Obrót z krajem nieprzyjacielskim ustaje bądź faktycznie, bądź na podstawie zarządzeń stron wojujących. Wskutek wypowiedzenia traktatów obywatele wojujących stron zostają pozbawieni czasowo praw, w tych traktatach im przyznanych. Własność prywatna jest z zasady w wojnie nietykalna. Skodyfikowaniem prawa wojny lądowej państwa współczesne zajęły się poraz pierwszy na konferencji brukselskiej 1874. Projekt, przedstawiony przez tę konferencję, nie uzyskał zgody państw na niej reprezentowanych. Unormowaniem prawa wojny a w szczególności wojny lądowej zajęły się haskie konferencje pokojowe z 1899 i 1907. Rzeczpospolita Polska przystąpiła do konwencyj haskich, dotyczących rozpoczęcia kroków nieprzyjacielskich, praw i zwyczajów wojny lądowej oraz praw i obowiązków mocarstw i osób neutralnych w razie wojny lądowej. Konwencje te ogłoszone zostały w Nr. 21 Dzien. Ustaw z 1927. Idealne prawo wojny morskiej ustalone zostało przez oświadczenie londyńskie z dn. 26. II. 1909. Oświadczenie to nie zostało ratyfikowane i w czasie wojny światowej (1914—18) nie obowiązywało. Kwestję opieki nad rannymi reguluje konwencja genewska z 22. VIII. 1864, uzupełniona i zmieniona przez umowę z dn. 6. VII 1906. Do konwencji genewskiej przystąpiła również Polska.

Wojna Abraham, biskup wileński, * 1569, † 1649.

Wojna Benedykt, od 1600 biskup wileński, † 1615.

Wojna Franciszek Ksawery, dyplomata, * 1750, † 1815; od 1772 szambelan Stanisława Augusta Poniatowskiego, od 1796 prezes sądu szlacheckiego w Galicji.

Wojna Białej i Czerwonej Róży, ob. Róży Białej i Czerwonej wojna.

Wojna celna, wzajemne represje i podwyższanie stawek celnych, stosowane przez dwa lub więcej państw we wzajemnych stosunkach; wywoływana jest ilekroć jedno państwo szykanuje drugie wysokiemi stawkami celnemi lub przepisami, utrudniającemi dowóz towarów z drugiego państwa. Cła, stosowane podczas wojny celnej, noszą nazwę ceł bojowych. Wojny celne były bardzo rozpowszechnione w okresie merkantylizmu. Tzw. system kontynentalny Napoleona, będący blokadą Anglji, był rodzajem wojny celnej.

Wojna chłopska, krwawe rozruchy chłopów 1524/25 w płd. zach. i środkowych Niemczech, spowodowane złem połączeniem socjalnem ludu wiejskiego oraz propagandą religijną; na czele ruchu stali: Thomas Münzer i rycerze Florian

Geyer i Götz v. Berlichingen. Żądania chłopów zawarte były w 12 artykułach, dotyczących m. in. zniesienia poddaństwa, wolnego wyboru proboszczów, wolności polowań i rybołóstwa itd. W czasie rozruchów zniszczono wiele zamków i kościołów. Ostatecznie bunt krwawo stłumiły wojska książęce pod Frankenhausen w Turyngji.

Wojna Dega, ob. A b i s y n j a.

Wojna kokosza, ob. k o k o s z a w o j n a.

Wojna łodziami podwodnemi, ob. w o j n a z a p o m o c ą ł o d z i p o d w o d n y c h.

Wojna partyzancka, ob. p a r t y z a n t.

Wojna podwodna, ob. w o j n a z a p o m o c ą ł o d z i p o d w o d n y c h.

Wojna pozycyjna jest przeciwieństwem w. manewrowej, chodzi tu bowiem o obronę lub opanowanie pewnych punktów geograficznych, ważnych pod względem wojskowym. Współczesna w. p. pod względem form nie różni się prawie od form walki w twierdzy, z tem, że zdobycie lub przełamanie pozycyj przeciwnika ma na celu umożliwienie szukania rozstrzygnięcia w drodze manewru. Wyniki w. p. są osiągane bardzo powoli. Wymaga ona skrupulatnego i długiego przygotowania i ogromnego zużycia środków technicznych.

Wojna północna, ob. p ó ł n o c n a w o j n a.

Wojna Róży Białej i Czerwonej, ob. R ó ż y B i a ł e j i C z e r w o n e j w o j n a.

Wojna Siedmioletnia, nazwa wojny, którą król pruski Fryderyk II, wspierany przez Anglję, Hanower, Hessen-Kassel i Darmstadt, prowadził z Austrją, Rosją, Francją, Saksonją i Szwecją i armją Rzeszy Niemieckiej w latach 1756—63. Kiedy po wojnach śląskich Fryderyk II dowiedział się przez zdradę saskiego kancelisty gabinetowego Menzla o planach wielkiej koalicji mocarstw, zwróconej przeciwko sobie, wyprzedzając atak, w sierpniu 1756 wkroczył do Saksonji, gdzie utworzył podstawę operacyjną kampanji; w 1557 wkroczył do Czech, 6. V. odniósł zwycięstwo pod Pragą; 18. VI. pobity pod Kolinem, cofnął się do Łużyc, poczem udał się do Turyngji na spotkanie Francuzów i wojsk Rzeszy, które pobił pod Rossbach 5. XI.; tymczasem Austrjacy zdobyli prawie cały Śląsk. Fryderyk pobił ces. austrjackiego pod Leuthen 5. XII. Rosjanie zwyciężyli wprawdzie generała pruskiego Lehwaldta pod Grossjägerdorf 30. VIII., lecz skutkiem informacji politycznej cofnęli się, a Lehwaldt, wzmocniwszy się, odparł znowu Szwedów. W r. 1758 Fryderyk przeniósł działania wojenne do Moraw, zmuszony do odstąpienia od oblężenia Ołomuńca, wrócił na Śląsk, doznał porażki od austrjackiego generała Dauna pod Hochkirch i poniósłszy klęskę od Laudona i Rosjan 12. VIII. 1759 pod Kunersdorf, utracił Drezno i większą część Saksonji; przy ponownem wkroczeniu do Saksonji pobity pod Maxen. Zwycięstwem 15. VIII. 1760 pod Lignicą odzyskał Fryderyk Śląsk, a bitwą pod Torgau 3. XI. zabezpieczył sobie leże zimowe w Saksonji. Śmierć Jerzego II pozbawiła Prusy najważniejszego sprzymierzeńca, natomiast na Śląsku ocaliła Fryderyka II niezgoda między Rosją a Austrją, zgon zaś ces. Elżbiety w 1762 zapewnił Fryderykowi nawet na krótki czas pomoc Rosjan. Przewaga, zyskana na Śląsku, zwycięstwa ks. Brunświckiego w Westfalji, zwycięstwo ks. Henryka 29. X. pod Freibergiem, doprowadziły 24. XI. do zawieszenia broni, zamienionego 15. II. 1763 na pokój w Hubertusburgu. Rosja, Szwecja i Francja już przedtem odstąpiły od koalicji. W pokoju hubertsburgskim Prusy od Austrji otrzymały Śląsk i wywalczyły sobie miejsce w szeregu wielkich mocarstw europejskich; inne państwa nie utraciły nic ze swych posiadłości.

Wojna szmalkaldzka, ob. s z m a l k a l d z k a w o j n a.

Wojna światowa 1914—1918, największa z dotychczasowych wojen zarówno pod względem ilości zaangażowanych w niej państw, jak i wysiłku zbrojnego każdego z państw wojujących oraz objętych przez nią obszarów, przeciwstawiła sobie dwa zasadnicze ugrupowania państw, za któremi w trakcie wojny opowiedział się szereg innych: z jednej strony występowały Niemcy i Austrja, do których kolejno dołączyły się Turcja i Bułgarja, z drugiej Francja, Rosja i Anglja (państwa trójporozumienia), za któremi stanęły z kolei Serbja, Czarnogórze, Belgja, Japonja, Włochy, Rumunja, Portugalja i St. Zjedn. Am. Płn. (nie licząc państw, które ograniczyły się do samego wypowiedzenia wojny, lecz faktycznie nie wzięły w niej zbrojnego udziału). Inicjatywa sprowokowania wojny i inicjatywa strategiczna na jej początku były w ręku państw centralnych (Niemcy i Austrja), główna rola przypadła Niemcom. P l a n y w o j n y. Niemiecki plan wojny, zbudowany przez feldmarszałka Schlieffena i zmodyfikowany następnie przez Moltkego młodszego, opierał się na następujących przesłankach: z dwóch przeciwników Francja, jako mogąca szybciej zmobilizować swe siły niż Rosja, była przeciwnikiem głównym (wystąpienie Anglji uważano za bardzo wątpliwe, Belgja nie wchodziła zgoła w rachubę), należało zatem, wyzyskując swe położenie centralne, pozostawić przeciwko Rosji siły najsłabsze, zwalić się całą masą swych sił przeciwko Francji, zdruzgotać ją w jaknajkrótszym czasie, by potem całością swych sił obrócić się przeciwko Rosji. W tym celu przeciwko Rosji miała pozostać w Prusach wschodnich 1 armja (8-a), która miała wspólnie z siłami austrjackiemi wiązać Rosję; przeciwko Francji miało być skierowane 7 armij. Wobec bardzo trudnej do sforsowania linji fortyfikacyj francuskich na pograniczu francusko-niemieckiem, uzyskanie szybkiego rozstrzygnięcia w natarciu czołowem było niemożliwe, więc postanowiono gros sił rzucić (nie zważając na traktat, gwarantujący neutralność Belgji) przez Belgję na bok i tyły armji francuskiej przez Amiens i Paryż. Do akcji tej przeznaczono 5 armij, 2 pozostałe armje miały stanąć na linji Metz-granica szwajcarska. Armje francuskie, uwikłane w walki na pograniczu francusko - niemieckiem, miały być zaskoczone tem niespodzianem natarciem i, nie mając czasu na dokonanie przegrupowania, zepchnięte ku granicy szwajcarskiej, osaczone i zniszczone doszczętnie. Austrjacki sztab gen. liczył, że zdoła załatwić się z Serbją, zanim wystąpienie Rosji stanie się groźnem i przeznaczał do działań przeciwko Serbji połowę swych sił (3 a.). Na żądanie swych sprzymierzeńców musieli jednak Austrjacy równocześnie wystąpić zaczepnie przeciwko Rosji. Wskutek pierwotnego zarządzenia częściowej tylko mobilizacji przeciwko Serbji i skierowania tutaj wszystkich transportów, w koncentracji sił przeciwko Rosji musiały nastąpić pewne powikłania. Na froncie serbskim Austrjacy mieli zgnieść przeciwnika poprostu ogromną przewagą liczebną, na froncie rosyjskim armje 1-a i 4-a miały uderzyć z płn. Galicji przez Lublin-Chełm w kierunku na Kowel-Brześć, 3-a zaś armja i grupa Kövesza miały zachować postawę obronną pod Lwowem i na płd.-wsch., gdyby zaś Rosjanie nie zaatakowali, przyłączyć się do ofensywy w kierunku płn. Wesprzeć tę ofensywę miała 2-a armja, ściągnięta z frontu serbskiego. Łączność z 8-ą armją niemiecką zapewniały: austrjacka grupa Kummera pod Krakowem i niemiecki korpus obrony krajowej Woyrscha na Górnym Śląsku. Główną troską sprzymierzonych było możliwe przyśpieszenie ofensywy Rosji i uzgodnienie taktyki działań na obu widowniach w celu uniemożliwienia Niemcom swobodnego przerzucania swoich sił. W celu przyśpieszenia koncentracji sił Rosji Francja jeszcze przed wojną wydała spore sumy na rozbudowę kolei w Polsce i na Litwie. Liczono, że opierając się na systemie umocnień Verdun-Toul i Belfort-Epinal, Francja z łatwością przetrzyma okres krytyczny a nawet sama będzie mogła odpowiedzieć na zaczepną ofensywę Niemiec. Przewidywano możność tylko częściowego pogwałcenia przez Niemcy terytorjum Belgji na południe od Mozy. Francuskie armje 1-a i 2-a miały uderzyć pomiędzy Wogezami a Metzem, ich pr. skrzydłowa grupa osłonowa z Belfortu na Strassburg przez Colmar a armje 3-a, 4-a i 5-a miały ruszyć z linji Verdun-Mézières albo w kierunku Metz-Thionville albo, w razie przemarszu Niemców przez Belgję, na Arlon - Neufchâteau - Dinant. Siły angielskie miały gromadzić się pod Maubeuge i wziąć udział w ogólnej ofensywie. Plan Rosji przewidywał jednoczesne działanie w dwóch kierunkach: w Prusach Wschodnich i w Galicji. 1-a armja miała ruszyć do Prus Wschodnich z nad Niemna, 2-a armja z nad Narwi, 3-a, 4-a, 5-ta i 8-a były przeznaczone do działań w Galicji, 7-a armja pozostawiona była dla osłony granicy rumuńskiej a 6-a armja pozostawała w okolicy Petersburga (w przyszłości utworzono z niej 9-tą armję, służącą jako odwód naczelnego wodza). Zdruzgotanie obu tych wysuniętych bastjonów i zajęcie Prus Wschodnich i Galicji miały otworzyć drogę ofensywie Rosji do Niemiec i Austrji. Uderzenie na Prusy Wschodnie miało rozpocząć się możliwie najwcześniej w celu odciągnięcia części sił Niemiec z zachodniego frontu. W y b u c h w o j n y. 28. VI. 1914 został zamordowany w Sarajewie austrjacki następca tronu arcyks. Franciszek Ferdynand przez serb. stud. Princ̆ipa. Austrja uczyniła odpowiedzialną za zabójstwo Serbję i 23. VII. złożyła ostre ultimatum w Belgradzie. Odpowiedź Serbji z dn. 25. VII. uznano za niewystarczającą i 26. VII. zerwano z nią stosunki dyplomatyczne a 28. VII. Austrja wypowiedziała Serbji wojnę. Rosja, która interwenjowała w celu pokojowego załatwienia zatargu, chcąc poprzeć Serbję, ogłosiła 26. VII. pogotowie wojenne, 29. VII. częściową mobilizację, 30. VII. mobilizację ogólną. Niemcy, prowadzące już przygotowania wojenne, 31. VII. ogłosiły „stan niebezpieczeństwa wojennego“ i zażądały od Rosji zawieszenia mobilizacji a od Francji deklaracji neutralności, 1. VIII. ogłosiły mobilizację ogólną i wypowiedziały wojnę Rosji a 2. VIII. Francji. Pogwałcenie przez Niemcy neutralności Belgji 3. VIII. spowodowało wypowiedzenie przez Anglję wojny Niemcom 4. VIII. R o k 1914. F r o n t z a c h o d n i. Stosownie do planu wojny prawoskrzydłowe oddziały Niemców wtargnęły do Belgji i sprobowały w nocy 5. VIII. opanować przez zaskoczenie twierdzę zaporową Leodjum. Gen. Ludendorff wtargnął do wnętrza twierdzy, której jednak załoga ustąpiła. Forty Leodjum trzymały się jeszcze do 16. VIII. Przez zrobiony wyłom ruszyły masy Niemców i rozwinęły się do dalszego marszu w obszarze na wschód od Namur i Brukseli 18. VIII. Armja belgijska, która próbowała stawiać opór nad rz. Gette, została zepchnięta do Antwerpji. Blokował ją tutaj specjalny korpus obserwacyjny. Na południu dwukrotna ofensywa Francji w Alzacji w kierunku Milhuzy (7—9. VIII. i 17—19. VIII.) została odparta. Również i ofensywa 1-ej i 2-ej armji francuskiej w Alzacji w kierunku na Saargemünd została złamana przez armje niemieckie 6-tą i 7-ą, a Francuzi odrzuceni (20—22. VIII) na linję Toul-Epinal. 18. VIII. pięć prawoskrzydłowych armij niemieckich (1—5) rozpoczęło marsz przez Belgję i płn. Francję. Armje niemieckie 4-ta i 5-ta zepchnęły 22. VIII. pod Longwy i pod Neufchâteau ruszające do przeciwnatarcia 3-ą i 4-ą armję francuską. 22—23. VIII. 2-a i 3-a armja niemiecka pod Charleroi zmusiły do odwrotu 5-ą armję francuską. 1-a armja niemiecka pobiła Anglików 23. VIII. pod Mons i 25—27. t. m. pod Solesmes i Le Cateau. 23—30. VIII. armje niemieckie 2-a i 3-a pod Guise-St. Quentin zmusiły 5-tą armję francuską do dalszego odwrotu. Na odcinku wszystkich 5-ciu armij Niemcy przeszli w ostatnich dniach sierpnia do pościgu, gdy 5-a i 4-a armje niemieckie osiągnęły przeprawy przez Mozę pomiędzy Sedanem a Verdun. Francuzi dążyli do oderwania się od przeciwnika i przegrupowania swych armij, co sprawiało wrażenie, że po rozbiciu cofają się w zupełnym popłochu. Ścigający ich Niemcy 5. IX. znajdowali się z 5-tą armją na przestrzeni pomiędzy Paryżem a Verdun, zwróceni frontem na południe. W tym czasie armje niemieckie 6-a i 7-a próbowały bezskutecznie przebić się pomiędzy Toul, Epinal i Nancy. B i t w a n a d M a r n ą. Generał Joffre po pierwszych niepowodzeniach nad granicą zamierzał dokonać przegrupowania i stawić ponowny opór na linji

Amiens-La Fère-Laon-Reims, działając na prawe skrzydło Niemców zapomocą odwodu manewrowego (utworzona w tym celu 6 armja) z okolicy Amiens. Szybki rozwój wypadków zmusił armje francuskie do dalszego odwrotu. Wtedy powstała koncepcja cofnięcia się nad Marnę lub nawet Sekwanę i wykonania stamtąd zwrotu zaczepnego. 6-ta armja została przeniesiona w okolice Paryża i wraz z jego załogą podporządkowana gen. Galliéni'emu. Gdy armje niemieckie były w pościgu za cofającymi się Francuzami i mijały Paryż, 5. IX. z okolic Paryża pchnięto na bok i na tyły 1-ej armji niemieckiej 6-ą armję francuską. Zmusiło to 1-ą armję niemiecką, przekraczającą już Marnę, do pośpiesznego odwrotu w kierunku Paryża; wywiązała się pomiędzy obu armjami (6-a armja francuska i 1-a armja niemiecka) trzydniowa uciążliwa walka nad Ourcq. Skutkiem tego ruchu pomiędzy 1-ą a 2-ą armją niemiecką powstała luka, w którą zaczęli wtłaczać się Anglicy. 6. IX. wszystkie armje francuskie ruszyły do przeciwnatarcia. Zaskoczeni Niemcy musieli cofnąć się za rz. Aisne. Spowodowało to po stronie Niemiec zastąpienie gen. Moltkego Falkenhaynem. Chcąc uzyskać rozstrzygnięcie natarciem flankowem, obie strony zaczęły rozwijać coraz to nowe oddziały na nieopanowanej jeszcze przestrzeni. Był to początek tzw. wyścigu do morza. W końcu października po nieudałych próbach Niemców przebicia się pod Ypres i nad Izerą, obie strony dotarły do morza. W listopadzie po obu stronach ustalił się front. W czasie działań wpadły w ręce Niemców twierdze: Namur (25. VIII), Maubeuge (7. IX.) i Antwerpja (9. X). Front serbski i wschodni. Wyprawa austrjacka przeciwko Serbji zawiodła. Po wtargnięciu do Serbji Austrjacy zostali szybko odrzuceni za Drynę i Sawę. Na froncie rosyjskim austrjackie lewe skrzydło armji wtargnęło do b. Kongresówki w kierunku Lublin-Chełm. Wywiązały się ciężkie walki pod Kraśnikiem i Komarowem 22—26 VIII. Prawe skrzydło austrjackie zostało w zdecydowany sposób pobite przez Rosjan 26. VIII—10. IX pod Złoczowem, Lwowem i Gródkiem. Wskutek tych niepowodzeń musieli Austrjacy szybko wycofać swe siły poza Karpaty oraz za Wisłokę. Na froncie ros.-niem. 1-a armja gen. Rennenkampfa przekroczyła 17. VIII. granicę pruską wzdłuż linji kolejowej Kowno-Wystruć i 19. VIII. rozpoczęła walkę z 8-ą armją niemiecką pod Gąbinem. Jednocześnie 2-a armja rosyjska (Samsonow) ruszyła od Łomży i Ostrołęki w kierunku na Olsztyn. Dowódca 8-ej armji niemieckiej, zaniepokojony o bok i tyły, rozpoczął pośpieszny odwrót w kierunku Wisły. Wtedy niemieckie naczelne dowództwo zamianowało d-cą 8-ej armji gen. Hindenburga a jego szefem szt. gen. Ludendorffa. Zatrzymali oni niezwłocznie odwrót 8-ej armji niemieckiej i postanowili wyzyskać swoje położenie środkowe pomiędzy dwiema armjami rosyjskiemi, oddzielonemi od siebie znaczną przestrzenią i pozbawionemi współdziałania ze sobą. Wszystkie siły 8-ej armji niemieckiej zostały rzucone przeciwko daleko posuniętej w głąb Prus Wschodnich 2-ej armji rosyjskiej. 26—30. VIII. 2-a armja rosyjska została całkowicie zniesiona przez osaczenie pod Sztymbarkiem (Tannenbergiem). Ok. 90.000 Rosjan dostało się do niewoli. 8-a armja niemiecka skierowała się teraz na tyły 1-ej armji rosyjskiej, ta jednak już 31. VIII. rozpoczęła odwrót na jeziora Mazurskie. 5—15. IX. po bitwie na jeziorach Mazurskich 1-a armja ros. została wyparta z Prus Wschodnich. Niemcy kosztem 8-ej armji utworzyli teraz na Górnym Śląsku 9-ą armję, która wspólnie z Austrją ruszyła do natarcia w kierunku Warszawy i Dęblina, podczas gdy Austrjacy osiągnęli równocześnie linję Sanu. Główne siły rosyjskie zostały przesunięte na zagrożony odcinek Wisły i ruszyły do natarcia w kierunku Poznańskiego i Śląska. W drugiej połowie października Niemcy i Austrja musieli pośpiesznie wycofać się z płd. Polski. Natarcie ros. rozwijało się powoli. Niemcy zdążyli przerzucić 9-ą armję pod Gniezno i Toruń i pchnąć ją stąd na prawe skrzydło Rosjan w kierunku Łodzi. Ciężkie niepowodzenie Rosjan pod Łodzią spowodowało ustabilizowanie się frontu na linji Pilicy i Rawki (10. XI.—15. XII.). Rosyjskie dowództwo skierowało teraz w kierunku Karpat swoje ataki, które zostały wspólnym wysiłkiem Austrji i Niemiec zatrzymane. Ponowna wyprawa Austrji do Serbji w listopadzie i grudniu nie powiodła się. W październiku t. r. po stronie mocarstw centralnych wystąpiła Turcja. Rok 1915. Front rosyjski. Rosjanie zdołali tymczasem znowu zająć wschodnie rubieże Prus Wschodnich. Niemcy w bitwie zimowej (4—22. II.) na jeziorach Mazurskich zniszczyli 10-ą armję rosyjską, natomiast 22. III. Rosjanie na froncie galicyjskim zdobyli Przemyśl. Naogół państwa centralne znajdowały się jak w osaczonej twierdzy. Sprzymierzeni rozbudowywali swe siły i sprzęt wojenny i gotowali się do wojny na wyczerpanie, nie dopuszczając dowozu żywności przeciwnikowi. Niemcy postanowili na razie trzymać się na zachodzie obrony i główny wysiłek skierować przeciwko Rosji. Udało się do tego celu wyciągnąć ok. 8 dywizyj niemieckich z frontu zachodniego. Za punkt natarcia obrano Gorlice; w celu odciągnięcia uwagi Rosjan wykonano natarcie demonstracyjne w Kurlandji, które doprowadziło do linji Dubissy i Windawy. 2. V. nowoutworzona grupa armij austr.-niem. przełamała front rosyjski pod Gorlicami. Rosjanie musieli pośpiesznie wycofywać się. Wystąpienie Włoch po stronie sprzymierzonych 23. V. chwilowo zahamowało postępy Austrji i Niemiec. W końcu maja i na początku czerwca została sforsowana linja Sanu a 22. VI zajęty Lwów. Rosjanie trzymali się jeszcze nad Wisłą. W celu złamania ich oporu Austrja i Niemcy postanowiły wykonać podwójne natarcie w lipcu i sierpniu na skrzydła: na płd. pomiędzy Wisłą a Bugiem (walki na obszarze Kraśnik-Lublin-Chełm), na płn. od Pułtuska i Łomży poprzez Narew (walki pod Przasnyszem i nad Narwią). Natarcie to nie doprowadziło do zniszczenia sił Rosjan, gdyż wycofali się

oni zawczasu. 5. VIII. Rosjanie opuścili Warszawę, 28. VIII. Niemcy zdobyli Modlin. W dalszym pościgu w ich ręce wpadły w końcu sierpnia Brześć i Grodno. Dalsza ofensywa Niemców doprowadziła do zdobycia Kowna 18. VIII. i walk pod Wilnem 9. IX.—2. X. i Smorgonią. Front niemiecki przesunął się do Dźwiny pomiędzy Rygą a Dyneburgiem. Na płd. Niemcy stoczyli niezbyt szczęśliwe walki w rejonie twierdz Dubno-Równo-Łuck. Ostatecznie front ustalił się tu na linji Tarnopol-Łuck. Front turecki. Walka o Dardanele. W celu otwarcia sobie drogi do morza Czarnego przez Dardanele oraz ułatwienia w ten sposób położenia izolowanej Rosji, sprzymierzeni postanowili sforsować cieśninę i uderzyć na Konstantynopol. Próba, podjęta przez flotę sprzymierzonych przebicia się przez Dardanele, zakończyła się niepowodzeniem w bitwie pod Erenköi 18. III. 1915. Próba francuskiego desantu na brzegu azjatyckim pod Kum-Kalessi skończyła się niepowodzeniem. Anglicy 25. IV. wylądowali pod Sed ul Bar i Ari Burnu na półwyspie Gallipoli. Pomimo zaciekłych walk, toczonych przez lato i jesień, nie udało się rozszerzyć zdobytej tutaj podstawy i posunąć się naprzód. Widownie poboczne. Marsz Rosjan, podjęty w listopadzie 1914 w kierunku na Erzerum, postępował bardzo powoli. 3-a armja turecka Enwer Paszy wykonała przeciwnatarcie w Armenji, zakończone w styczniu 1915 ciężką klęską pod Sara-Kamysz. Pościg Rosjan zagrzął jednak na bezdrożach górskich. W Palestynie wielokrotne próby tureckie przebicia się przez półwysep Synai w kierunku kanału sueskiego pozostały bez skutku. W Mezopotamji Anglicy zajęli Basrę. Dalsze posuwanie ich skończyło się klęską pod Ktezifonem 22. XI. Resztki armji angielskiej, zepchnięte do Kut-el-Amara, musiały IV. 1916 kapitulować. Front serbski. Po ukończeniu działań przeciwko Rosji Falkenhayn i Conrad postanowili zwrócić się przeciwko Serbji, aby po jej rozbiciu uzyskać stałe połączenie z Turcją. Wystąpienie Bułgarji po stronie państw centralnych w listopadzie 1915 ułatwiło zadanie. Kierował ofensywą gen. Mackensen. Dośrodkowe natarcie miało być prowadzone przez Austrję, Niemcy i Bułgarję w kierunku Nisz-Kruszewar. 9. X. został zajęty Belgrad, wojsko serbskie zostało zepchnięte w góry Albanji (bitwa na Kosowem Polu 24—25. XI). Armja wschodnia gen. Saraill'a, która w celu współdziałania z Serbją zaczęła lądować w Salonikach 5. X., została w grudniu zepchnięta za rz. Wardar. Państwa centralne nawiązały stałe połączenie z Turcją. Front włoski. W ciągu zimy 1914—15 Włochy wysunęły w stosunku do Austrji żądanie oddania im południa. Tyrolu z Trydentem i Triestu oraz domagały się wpływów w Albanji. Próby załatwienia sprawy przez Austrję w drodze pewnych ustępstw nie dały wyniku. 26. IV. 1915 Włochy zobowiązały się do wystąpienia po stronie sprzymierzonych w ciągu 4-ch tygodni i 23. V. wypowiedziały wojnę Austrji, na co Niemcy odpowiedziały wystąpieniem po stronie Austrji. Włosi prowadzili działania nadzwyczaj powoli i mało energicznie. Rozgrywały się one na froncie rz. Soczy (Isonzo). Włosi nacierali tu w kierunku Tolmino, Gorycji i płaskowzgórza Doberdo. W ciągu 1915 stoczono 4 bitwy nad Soczą: 2-e pierwsze w końcu czerwca i na początku sierpnia, 2 drugie w połowie paźdz. do połowy grudnia, bez dodatnich dla Włoch wyników. Front zachodni. W końcu lutego oraz w marcu 1915 Francuzi i Anglicy próbowali dokonać przełamania niemieckiego frontu, stąd tzw. bitwa zimowa w Szampanji 21—23. III. i natarcie na płn. od Arras pod Neuve Chapelle 10—14. III., które nie dały pożądanego wyniku. W maju wznowiono próby przełamania frontu w celu odciążenia Rosjan, którzy po bitwie pod Gorlicami znaleźli się w ciężkiem położeniu. Natarcie prowadzono pod La Bassée i Arras (9—15. V.) oraz pod Laon i na wyżynie Nôtre-Dame de Lorette. Natarcie Francuzów dało częściowo powodzenie i spowodowało nawet pewne przesilenie, ostatecznie Niemcy nie dopuścili do przełamania frontu. Niepowodzenia sprzymierzonych na froncie rosyjskim, w Serbji i w Dardanelach wywołały trzecią ofensywę francuską i angielską. Pomiędzy Armentières i Arras mieli uderzyć Anglicy, w Szampanji pomiędzy Reims i Argonami Francuzi. W Szampanji użyto do przełamania oporu ok. 5.000 ciężkich dział. 22. IX. do 12. X. udało się sprzymierzonym uzyskać dość poważne sukcesy, zwłaszcza w Szampanji, gdzie po przełamaniu frontu, dzięki brakowi odwodów, piechota niemiecka z wielkim trudem zahamowała postępy Francuzów. Powodzenie sprzymierzonych również i teraz ograniczało się tylko do pewnych zdobyczy terenowych. Rok 1916. Położenie ogólne na początku roku. Wskutek powodzeń państw centralnych w 1915, dopiero w następnym roku koalicja mogła wystąpić całą siłą, gdyż w roku ubiegłym, korzystając ze zwrócenia się Niemiec przeciwko Rosji, Francja i Anglja prowadziły rozbudowę swego wojska. Niemiecki plan działań polegał na skierowaniu głównego wysiłku przeciwko Francji, której siły spodziewano się wyczerpać w uciążliwych walkach o Verdun; zdawano sobie sprawę, że Francja musi bronić za wszelką cenę tego obszaru i liczono na pokój po zniszczeniu siły oporu Francji. Sprzymierzeni tymczasem zamierzali sami podjąć w połowie 1916 działania rozstrzygające na wszystkich frontach. Niemiecka ofensywa we Francji. Bitwa o Verdun. 21. II. rozpoczęli Niemcy ofensywę na Verdun i w pierwszej fazie przełamali fortyfikacje płn. frontu, docierając do linji fortów wewnętrznych. 24. II. powodzenie Niemców osiągnęło punkt kulminacyjny, zachwiało nawet duchem obrońców. Obronę Verdun wziął w swoje ręce gen. Pétain i przy pomocy nadesłanych odwodów przywrócił siłę oporu. W końcu lutego front ustalił się tu i pomimo przesunięcia natarcia na zachodni brzeg Mozy od 6. III. natarcie utknęło prawie w miejscu aż do czerwca. Ofensywa Austrji we Włoszech. 15. V. Austrjacy uderzyli pomiędzy

Adygą i Brentą, przełamali front włoski pod Arsiero i Asiago i przyparli Włochów prawie do samych wyjść na równinę. 4. VI. natarcie utknęło. *Front rosyjski.* W celu odciążenia Francuzów 18. III. Rosjanie uderzyli między jeziorem Narocz i jeziorem Wiszniewskiem oraz pod Postawami w kierunku na Wilno. Natarcie to utknęło 30. IV. *Ofensywa Brusiłowa.* 4. VI. uderzyli Rosjanie na całym froncie pomiędzy Równem a Karpatami. Natarcie, pomyślane początkowo jako pomocnicze w stosunku do projektowanego natarcia na płn. od Pińska, zmieniło się w akcję zasadniczą. Front armji pod Łuckiem oraz na Bukowinie został złamany, jedynie Niemcy trzymali się mocniej na wschód od Lwowa. Rosjanie 7. VI. zdobyli Łuck, 13. VI. dotarli do Stochodu na wsch. od Kowla; na Bukowinie natarcie ich osłabło dopiero na przełęczach Karpackich i w okolicy Kołomyi. W celu ratowania położenia Niemcy musieli sprowadzić oddziały z zachodu pomimo walk pod Verdun i zagrażającej nad Sommą ofensywy. Przeciwnatarcie pod Włodzimierzem W. i Kowlem wstrzymało 16. VI. postępy Rosjan. W lipcu zatrzymana została ofensywa Rosjan również we wsch. Karpatach oraz na linji Stanisławów-Zborów. Natarcia Rosjan w kierunku Baranowicz, Kowla i Lwowa, trwające do końca września, nie dały poważniejszych wyników. *Ogólna ofensywa sprzymierzonych.* Sprzymierzeni po zgromadzeniu ogromnych zasobów środków walki, przedewszystkiem technicznych, przeszli na wszystkich frontach do działań zaczepnych. *Bitwa nad Sommą* (24. VI. do 18. XI.) została rozpoczęta po siedmiodniowem przygotowaniu artyleryjskiem, które doszczętnie zmiotło umocnienia niemieckie. Natarcie francuskie dotarło aż w okolice Péronne; do 23. VIII. prowadzono szereg natarć drobniejszych w celu wyzyskania zdobytego powodzenia. Od 24. VIII. do końca września prowadzono znów ofensywę w wielkim stylu, zyskując na terenie. Dalej walka rozdrobniła się ponownie. W ogólnym wyniku nie udało się zniszczyć sił niemieckich, jednak ofensywa mocno zachwiała zdolność bojową Niemiec i wykazała wyższość sprzymierzonych pod względem środków walki. *Przeciwnatarcie Francuzów pod Verdun.* Pod Verdun Francuzi zyskiwali również stopniowo przewagę. 11. VII. Niemcy otrzymali rozkaz trzymania się wyłącznie obrony. 24. X. Francuzi zdobyli fort Douaumont. Walki, trwające do połowy grudnia, wykazały upadek ducha po stronie niemieckiej. *Walki nad Soczą.* 6. VIII. Włosi ruszyli do natarcia nad Soczą (6 bitwa nad Soczą), które zakończyło się zdobyciem Gorycji. Trzy następne bitwy w IX, X i XI nie dały poważniejszych wyników. Siły państw centralnych zostały nadszarpnięte. Wskutek niepowodzeń 29. VIII. zastąpiono Falkenhayna duumwiratem Hindenburg-Ludendorff. 28. VIII. wystąpiła po stronie sprzymierzonych *Rumunja. Front rumuński.* W początku września 3 armje rumuńskie wtargnęły bez najmniejszego oporu do Siedmiogrodu. Nowoutworzona pod dowództwem Falkenhayna 1-a armja niemiecka pobiła Rumunów pod Sybinem (Hermannstadt) 26. IX. i w początku listopada po bitwie pod Braszowem zepchnęła ich za Karpaty, przekroczyła Alpy Siedmiogrodzkie przez przełęcz Czerwonej Wieży, rozbiła Rumunów ponownie pod Targujiul 16. XI. i przemaszerowała przez całą Rumunję. Tymczasem niem.-tur.-bułg. armja Mackenzena rozbiła Rumunów w Dobrudży pod Tutrakanem i Sylistrją, 23. XI. przekroczyła Dunaj pod Świstowem w celu współdziałania z 9-tą armją i ruszyła na Bukareszt. Bukareszt został zajęty bez walki. W krótkim czasie armja rumuńska, pomimo przysłania przez Rosję poważnych posiłków, została zepchnięta na linję: ujście Dunaju-Seret-Trotus. *Front turecki.* Rosjanie pod dowództwem w. ks. Mikołaja Mikołajewicza zdobyli w Armenji w lutym Erzerum, w marcu Bitlis, w kwietniu Trebizondę. W Mezopotamji walki nie dały ani Turkom ani Austrjakom poważniejszych sukcesów. Próba turecka zamknięcia kanału Sueskiego zawiodła. W *Macedonji* walki pomiędzy Bułgarami a armją gen. Sarrail jako jedyny wynik miały zajęcie przez sprzymierzonych Monastyru 18. XI. *Rok 1917. Położenie ogólne i plany na początku roku.* Kampanja 1916 odbiła się bardzo poważnie na stanie wewnętrznym państw centralnych. Wobec zawiedzionych nadziei i zaostrzenia się trudności aprowizacyjnych wskutek blokady powstały ostre tarcia pomiędzy władzami wojskowemi a politycznemi, jednocześnie przygnębiony nastrój panował wśród niemieckiego wojska i ludności. W Austrji zaznaczyły się dążności separatystyczne narodów słowiańskich. Liczono na możność uzyskania znośnego pokoju i w tym celu w końcu 1916 podjęto próbę wysunięcia propozycyj pokojowych. Propozycje te zostały przez sprzymierzonych odrzucone 12. XII. 1916 Niemcy zdawali sobie sprawę, że nie są obecnie w stanie prowadzić działań zaczepnych, postanowili zatem trzymać się wyłącznie obrony i prowadzić ją w celu zaoszczędzenia materjału ludzkiego przy jaknajszerszem użyciu sprzętu technicznego. Liczono się już z możliwem wystąpieniem Ameryki, uważano jednak, że nie zdoła ona przewieźć własnemi środkami wojska do Europy. W celu uniemożliwienia przewozu oraz oddziałania na Amerykę Niemcy postanowili od 1. II. 1917 prowadzić bez zastrzeżeń wojnę łodziami podwodnemi, nie licząc się z przepisami prawa międzynarodowego. Licząc się z prawdopodobieństwem ofensywy sprzymierzonych w dawnym kierunku, postanowili cofnąć się z łuku Arras-Soisson, skracając swój front i niszcząc gruntownie ewakuowany teren w celu utrudnienia prowadzenia działań zaczepnych przez sprzymierzonych. *Wypowiedzenie wojny przez Amerykę i rewolucja rosyjska.* St. Zj. Am. Płn. zerwały stosunki dyplomatyczne z Niemcami 3. IV. i 5. IV. wypowiedziały im wojnę. Zmęczenie wojną wywołało w marcu rewolucję rosyjską i upadek caratu, znacznie ograniczające dalszy udział Rosji w wojnie. *Front zachodni.* Sprzymierzeni planowali dalsze prowadzenie ofensywy na wszystkich

frontach. Na czele wojska francuskiego stanął gen. Nivelles, który miał nadzieję rozbicia Niemiec w gwałtownem uderzeniu masą. Zamierzano uderzyć po dawnemu nad Sommą, dokonane jednak przez Niemców skrócenie frontu 17. III. spowodowało, że ofensywa rozbiła się w rzeczywistości na dwa odrębne działania: a) pod Arras i b) na Chemin des Dames pomiędzy Soissons i Reims. Rozpoczęte 9. IV, przy kolosalnem zużyciu sprzętu natarcie armij, pomimo pewnego sukcesu, utknęło już 16. IV; rozpoczęta ofensywa francuska skończyła się ogromnem osłabieniem armji francuskiej bez żadnego poważniejszego sukcesu. 15. V. natarcie gen. Nivelles załamało się ostatecznie. W wojsku francuskiem zaczęły się bardzo poważne rozruchy, wywołane nieudolnem kierownictwem oraz odgłosami rosyjskiej rewolucji. Nivelles otrzymał dymisję. Stanowisko jego objął gen. Pétain, szefem sztabu generalnego został gen. Foch. Twardą ręką przywrócono porządek w wojsku i przystąpiono do przygotowań do dalszej walki. *Bitwa we Flandrji.* W celu umożliwienia Francji uporządkowania wojska oraz przygotowania się do dalszej walki, Anglicy (gen. Haig) zgromadzili we Flandrji ogromne zasoby środków technicznych i poprowadzili bardzo metodyczne natarcie w nadziei zdobycia podstawy działań niemieckich łodzi podwodnych w Zeebrugge. 7. VI. Anglicy rozpoczęli ofensywę. 31. VII. wykonano uderzenie pod Ypres, 20. IX. nastąpiło nowe uderzenie, lecz nie umiano wyzyskać powodzenia. Bitwa skończyła się w listopadzie, nie dając poważniejszych wyników. *Bitwa pod Cambrai.* 20. X. Anglicy wykonali w okolicy Cambrai gwałtowne uderzenie przy użyciu czołgów (bitwa czołgów). Niemcy zdołali zorganizowanem na czas przeciwnatarciem i tu powstrzymać posuwanie się przeciwnika. Francuzi w połowie sierpnia wykonali z dużem powodzeniem krótkie uderzenie pod Verdun, 25. X. wykonali ponownie natarcie pod Laffaux na płn. od Soissons i starli tu występujący naprzód klin pozycyj niemieckich. Niemcy musieli cofnąć się ze Chemin des Dames. *Front rosyjski. Rewolucja i anarchja w wojsku.* Wybuchła w marcu w Petersburgu rewolucja rozszerzyła się na cały kraj i doprowadziła do abdykacji cara i utworzenia republiki. Powołany 14. III. rząd tymczasowy stał na stanowisku kontynuowania wojny, powstanie jednak rad żołnierskich i robotniczych podkopało karność w wojsku i jego wartość bojową. Dowództwo niemiecko-austrjackie nie wyzyskało na razie położenia i nie wszczęło energicznych kroków wojskowych, licząc na szybki rozkład wewnętrzny wojska rosyjskiego. Szef rosyjskiego rządu tymczasowego a zarazem naczelny wódz Kierenskij w początku lipca rzucił swe armje na front niemiecko-austrjacki pod Smorgoniami oraz w Galicji. Na odcinku austrjackim ofensywa rozwijała się z nadzwyczajnem powodzeniem. Wtedy dowództwo niemieckie postanowiło skończyć ostatecznie z Rosją i w tym celu sprowadziło część sił z frontu zachodniego. Zmęczony wojną żołnierz rosyjski nie wytrzymał natarcia. 19. VII. przełamali Niemcy front rosyjski w Galicji. Rozpoczął się triumfalny pochód Niemców przez Galicję prawie bez oporu (jedyny opór stawiły pod Czortkowem polska dywizja strzelców, pod Krechowcami 1 pułk ułanów polskich i czeska brygada pod Zborowem). Na południu front ustalił się na dawnej granicy ros.-rumuńskiej. Na płn. 1—5. IX. Niemcy zdobyli Rygę i 11—20. X. wyspy Ozylję, Moon i Dagö. Rozkład wojska rosyjskiego był zupełny. Klęska wojskowa oraz tarcia wewnętrzne wytworzyły w Rosji podłoże do rewolucji bolszewickiej i obalenia Kiereńskiego 6. XI. Rząd bolszewicki postanowił dążyć do najszybszego zawarcia pokoju. 23. XI. rozpoczęły się rokowania pokojowe w Brześciu Litewskim. *Pokój odrębny z Rosją i Rumunją.* Rokowania z Rosją prowadzili Niemcy na podstawie samostanowienia o sobie narodów rosyjskiego państwa i wychodząc z tego założenia zawarli 9. II. 1918 pokój odrębny z Ukrainą, której samodzielność uznali. Wtedy przedstawiciel Rosji Trockij oświadczył, że wojnę uważa za skończoną, lecz traktatu nie podpisze. Niemcy odpowiedzieli na to ofensywą 18. II. w kierunku jeziora Pejpus, skutkiem czego 3. III. bolszewicy bez dyskusji podpisali traktat. Niemcy i Austrja obsadzili swem wojskiem Ukrainę, skąd mogli czerpać zapasy żywności. Opuszczona przez Rosję Rumunja 9. I. 1918 musiała w Fokszanach podpisać zawieszenie broni. *Front włoski.* W końcu 1917 państwa centralne postanowiły zadać Włochom cios rozstrzygający. W walkach nad Soczą 2. X.—11. XI Włosi znaleźli się w ciężkiem położeniu. Front ich został przełamany pod Caporetto (ofensywa Plezzo-Tolmino) w kierunku Tagliamento. Oddziały włoskie zostały odrzucone aż za Piawę. Dopiero przybycie oddziałów francuskich i angielskich na front przywróciło na nowo zdolność bojową armji włoskiej. *Działania na widowniach pobocznych.* Wiosną 1917 Anglicy prowadzili ofensywę w kierunku Bagdadu i Jerozolimy; przełamali front turecki pod Kut-el-Amara i zajęli 17. III. Bagdad. Pościg Anglików w ciągu 1917 dotarł poza Samarję do Tygrysu; w 1917 emir Mekki zawarł sojusz z Anglją, co znacznie ułatwiło działania Anglików w Palestynie. W marcu i kwietniu prowadzili natarcie na Gazę i Bersebę na płd. granicy Palestyny, ale zostali odparci. W jesieni powtórzono natarcie. Turcy cofnęli się na pozycję pomiędzy Martwem morzem a Jaffą, lecz i tu nie zdołali się utrzymać. 9. XII. została zajęta przez Anglików Jerozolima. Na płn. od Jerozolimy ofensywa utknęła. *Rok 1918.* Upadek Rosji przerwał łańcuch blokady, otaczający Niemcy. Groziło wobec tego sprzymierzonym, że Niemcy rzucą na front zachodni siły zwolnione z Rosji. Prowadzenie ofensywy przez sprzymierzonych wymagało w obecnym stanie ogromnych ofiar, wobec czego zdawało się celowem wyczekiwanie, aż na widowni wojny zjawią się oddziały amerykańskie. Pogrom Rosji i Rumunji dawał Niemcom możność nieco łatwiejszego zao-

patrzenia wojska i wyżywienia własnego kraju oraz umożliwiał przerzucenie na front zachodni znacznej ilości zwolnionych oddziałów, położenie jednak państw centralnych było poważne: liczebność wojska topniała nadzwyczaj szybko; w Niemczech liczono się z tem, że uzupełnienia zostaną wyczerpane w kwietniu, najdalej w maju 1918. Od tej chwili można było liczyć wyłącznie na powrót rekonwalescentów i rocznik 1900. Innych źródeł uzupełniania już nie było. Austrja była mocno wyczerpana i co najwyżej mogła wiązać Włochy. Turcja straciła odporność, Bułgarja, zawiedziona w nadziejach, była zniechęcona do wojny. Ogromne wyczerpanie odczuwało się wewnątrz Niemiec, gdzie rosło niezadowolenie i przygotowywano zdołu obalenie istniejącego ustroju. W tych warunkach dowództwo niemieckie, mające dotąd do dyspozycji wspaniałego żołnierza, mogło mieć nadzieję jedynie na rozwiązanie w drodze szybkiego zwycięstwa, zanim w Europie ukażą się posiłki amerykańskie. Postanowiono zatem prowadzić energiczne natarcie. Front zachodni. Ofensywa niemiecka 21. III—15. VII. Celem natarcia miało być zniszczenie armji angielskiej. Natarcie miało być prowadzone 74 dywizjami po obu stronach St. Quentin i po przełamaniu tutaj frontu miało zwrócić się ku płn. i zwinąć całkowicie front angielski. 21. III. po 4-godzinnym szalonym ogniu artyleryjskiem ruszyła do natarcia piechota i odrazu uzyskała duże powodzenie. Ofensywa postępowała sprawniej na lewem skrzydle, prawe natrafiło na silny opór pod Cambrai i posuwało się znacznie wolniej. Wobec tego 23. III. postanowiono skierować wysiłek w ogólnym kierunku na Amiens i Paryż z tem, żeby, uderzając w szyk armji angielskiej i francuskiej, rozdzielić je, gdyż wówczas każdy z przeciwników musiałby myśleć o osłonie swoich żywotnych ośrodków: Francuzi — Paryża, Anglicy — portów nad kanałem La Manche. Natarcie, prowadzone ośrodkowo, rozwijało się pomyślnie. Dywizje niemieckie w ciągu dwóch dni zdobyły około 25 km.; 5-ta armja angielska została zupełnie zniszczona; 26. III. oddziały niemieckie wyszły w otwarte pole i prowadziły walki pościgowe. 26. III na międzysojuszniczej radzie wojennej gen. Foch otrzymał polecenie „zapewnienia współdziałania obu wojsk“ i zaczął ściągać oddziały w kierunku Amiens. Niemieckie dowództwo zamierzało w tym czasie rozszerzyć działanie na cały front armji i, jednocześnie uderzając przez Amiens, zepchnąć Francuzów na Paryż. Dzięki zarządzeniom Focha natarcie Niemców natrafiło pod Amiens na zawzięty opór. W dwa tygodnie po rozpoczęciu natarcia Niemcy musieli znowu zasiąść w okopach. 19. IV. rozpoczęli Niemcy nową ofensywę przeciwko Amiens pod Armentiers w zamiarze dojścia do Dunkierki i Calais. Ofensywa ugrzęzła pod Ypres. 29. IV. ataki powstrzymano. Po kilku tygodniach odpoczynku niemieckie dowództwo rzuciło 1-ą i 7-ą armję do natarcia na Chemin des Dames pomiędzy Soissons i Reims. 27. V. rozpoczęta ofensywa zaskoczyła całkowicie Francuzów i 31. V. dotarła aż do Château-Thierry, zagrażając Paryżowi. Na skrzydłach jednak Niemcy natrafili na dobrze zorganizowany opór i musieli przerwać natarcie. Podjęta tymczasem przez Austrjaków ofensywa odciążająca przeciwko Włochom w Tyrolu oraz nad Piave 15. VI. załamała się całkowicie. 15. VII. Niemcy próbowali prowadzić nowe ataki nad Marną i w Szampanji. Celem natarcia było zdobycie Reims. Niemcy 16. VII. przerwali je i ze względu na wyczerpanie nie byli już w stanie podjąć ponownie inicjatywy. Przeciwnatarcie sprzymierzonych i początek wielkiej bitwy Focha. 18. VII. ruszył potężny kontratak Francuzów, wbijając się głęboko pod Soissons i zagrażając komunikacjom niemieckim, wskutek czego Niemcy musieli opróżnić w tych okolicach znaczny odcinek terenu. 24. VII. marszałek Foch przedstawił plon działań, polegający na szeregu następujących po sobie uderzeń, których zadaniem miało być zniszczenie niemieckich odwodów. Po osiągnięciu tego celu miała nastąpić ogólna ofensywa na całym froncie. 8. VIII. rozpoczęło się natarcie angielsko-francuskie pod Amiens, które przy pomocy czołgów szybko posuwało się naprzód. 11—17. VIII. zdołali Niemcy powstrzymać postępy sprzymierzonych, którzy pomiędzy Arras i Soissons dotarli aż do Harbonnières. Powodzenie przeciwnika wywarło tak mocne wrażenie na nieniemieckie dowództwo, że zażądało rokowań pokojowych. Decyzja w tym kierunku zapadła 14. VIII. w Spaa. Szukano pośrednictwa do wszczęcia rokowań. Natarcia sprzymierzonych pod Amiens trwały bez przerwy, rozszerzając się stopniowo i na inne odcinki. 21. VIII. 9-a armja niemiecka została odrzucona z odcinka Noyon-Soissons na Chauny. W tym samym dniu 17-a armja niemiecka musiała rozpocząć odwrót. W ruch odwrotowy zostały wciągnięte również armje, walczące w środku. Uderzenia pod Péronne i Arras zmusiły Niemców do odwrotu na tzw. pozycję Zygfryda (Arras-St. Quentin-Laon-Reims). 12. IX. rozpoczęło się natarcie amerykańskie pod St. Mihiel na płd. od Verdun, które spowodowało częściowy odwrót Niemców na tym odcinku. Tymczasem zachwiały się również fronty palestyński i macedoński. Klęska turecka w Palestynie. 19. XI. atak angielski przełamał front pomiędzy Jaffą a Haifą. 20. XI. kawalerja angielska wpadła do Nazaretu. Rozpoczął się paniczny odwrót. Próbę oporu pod Damaszkiem, stawianą przez Niemców, przełamały masy kawalerji angielskiej. 26. X. Anglicy zajęli Alep a następnie dotarli do linji kolei bagdadzkiej, co spowodowało runięcie frontu tureckiego w Mezopotamji. 30. X. Turcja zawarła rozejm, równy kapitulacji. W dwa tygodnie potem flota angielska stanęła w Bosforze. Załamanie się frontu macedońskiego i klęska Bułgarji. W 1918 siły sprzymierzonych na froncie macedońskim doszły do 550.000. 15. IX. ofensywa natrafiła na słaby opór, co było skutkiem rozkładu wojska bułgarskiego, spowodowanego niepomyślnemi wiadomościami z frontu zachodniego.

Wskutek dokonanego przełamania frontu i szybkiego marszu sprzymierzonych Bułgarja 29. IX. musiała podpisać rozejm. Marsz jednak trwał w kierunku granicy węgierskiej oraz Adrjanopola. W końcu października Francuzi i Serbowie stali nad Dunajem po obu stronach Belgradu, Anglicy pod Adrjanopolem. Zmusiło to Niemców do nakazania szybkiej ewakuacji Rumunji. Dalszy ciąg ofensywy Focha i ostateczna klęska Niemiec. Na froncie zachodnim nacisk został wzmocniony. W końcu października Foch nakazał natarcie pod Cambrai i St. Quentin oraz pomiędzy Reims a Mozą. Chociaż natarcie rozwijało się dość powoli, dla niemieckiego dowództwa było jasnem, że należy dążyć do najszybszego zawarcia pokoju, gdyż niezadowolenie w kraju wciąż rosło: 4. X. zwrócono się bezpośrednio do Wilsona o pośrednictwo w zawarciu zawieszenia broni. W drugiej połowie października dowództwo niemieckie musiało, wskutek niemożności dalszej obrony na pozycji Zygfryda, nakazać dalszy odwrót na linję Tournai-Rethel-Verdun, we Flandrji zaś za rz. Lys w okolice Gandawy. 24. X. Wilson oświadczył gotowość pośrednictwa na podstawie przyjęcia jego 14 punktów. Foch stale zwiększał nacisk, rozszerzając natarcie na cały front od Verdun do morza. Siły zgromadzone pomiędzy Pont à Mousson a Verdun miały wzmocnić skrzydła marszowe i zgnieść prawe skrzydło niemieckie pomiędzy granicą holenderską a Luksemburgiem, uniemożliwiając zarazem Niemcom odwrót. Działanie rozstrzygające miało rozpocząć się 14. XI. Tymczasem dowództwo niemieckie nakazało odwrót na linję Antwerpja— Moza. W tym samym czasie w Austrji rozpoczęły się poważne wrzenia: Węgry zażądały wycofania swoich oddziałów z Włoch, w Czechach rozwijał się potężny ruch niepodległościowy. 24. X. Włosi, wspierani przez Francję i Anglję, uderzyli pomiędzy Tyrolem a morzem. Front nad Piave został przełamany pod Vittorio Veneto. 30. X. Austrjacy rozpoczęli rokowania o zawieszenie broni; oddziały ich cofały się w najzupełniejszym nieładzie, nie tworząc już nawet związków taktycznych. Włosi posuwali się naprzód aż do 4. XI., w którym to dniu nastąpiło zawieszenie broni. W końcu października w Niemczech wybuchła rewolucja, zapoczątkowana w Kilonji przez marynarzy, i rozszerzała się z ogromną szybkością. Do 7. XI. opanowali marynarze Lubekę, Bremę, Hamburg i Hanower. 9. XI. cesarz niemiecki musiał abdykować. 10. XI. zostało zawarte zawieszenie broni na warunkach: cofnięcie się poza Ren w ciągu 30 dni, wydanie jeńców wojennych i ogromnej ilości broni i środków komunikacyjnych, rozbrojenie marynarki wojennej oraz unieważnienie pokojów brzeskiego i bukareszteńskiego. Pokój został zawarty w Wersalu 28. VI. 1919.; ob. traktaty pokojowe, zawarte w wyniku zakończenia wojny światowej 1914—1918. Walki w kolonjach. Kiao-czou. 15. VIII. 1914 cesarz japoński wystosował do Niemiec ultimatum z żądaniem opuszczenia kolonij i rozbrojenia okrętów, znajdujących się na wodach wschodnio-azjatyckich i 23. VIII., wobec braku odpowiedzi, wypowiedział Niemcom wojnę. 2. IX. wylądowały oddziały japońskie i przystąpiły do oblężenia Kiao-czou, które zostało zdobyte 7. XI. t. r. Wyspy oceanu Spokojnego. Togo i Kamerun. Wyspy oc. Spokojnego zostały na początku wojny bez oporu zajęte przez Japonję i wojska ang.-australskie. Togo w końcu VIII. 1914 po krótkich walkach wpadło w ręce Francji i Anglji. W Kamerunie walki trwały do lutego 1916, kiedy oddziały niemieckie zostały wyparte na terytorjum kolonij hiszpańskich. Niem. Afryka płd.-zach. W Afryce płd.-zach. Niemcy walczyli z oddziałami Unji płd.-afryk., mając za sobą powstanie Boerów. Po zgnieceniu powstania powodzenie przechyliło się wyraźnie na stronę Unji i 9. VII. 1915 oddziały niemieckie musiały złożyć broń pod Korale. Niem. Afryka Wsch. Tu walka trwała najdłużej, gdyż Niemcom udało się stworzyć armję w liczbie 3.000 Niemców i 13.000 askarysów. Do początku 1916 Niemcy bronili się skutecznie. W marcu 1916 pod naciskiem przeważających sił Niemcy musieli się cofnąć na płd. od jez. Tanganika. W ciągu zimy 1916—17 Niemcy zyskali nieco na terenie, lecz utracili go ponownie w czerwcu 1917 i musieli przekroczyć rz. Rovuma, odrzucając Portugalczyków i lokując się (w poł. 1918) w płn. części Mozambiku. Po wyczerpaniu zapasów Niemcy wtargnęli znowu do Niem. Afryki Wsch. a następnie wpadli do Rodezji Płn. 13. XI. otrzymał dowódca niemiecki wiadomość o zawieszeniu broni. Walki na morzu 1914. Niem. eskadra wschodnio-azjatycka w czasie powrotu do kraju pobiła 30. X. 1914 eskadrę angielską pod Coronel (Chile), lecz 8. XII. została przez Anglików zniszczona pod Falklandami. W 1915 Niemcy rozpoczęli ostrą walkę łodziami podwodnemi (zatopienie „Lusitanji“), lecz musieli ze względów politycznych częściowo od niej odstąpić. W 1916. Flota niemiecka musiała wobec przewagi przeciwnika trzymać się w defensywie, nie wychodząc prawie z własnych portów. 31. V. Niemcy spróbowali wyjść na otwarte morze i pod Skagerrakiem zderzyli się z flotą angielską. Obie strony rozeszły się, poniósłszy ciężkie straty. W 1917—18 wojna ze strony Niemiec ograniczyła się do wzmożonej działalności łodzi podwodnych, która sprowokowała wystąpienie Ameryki, godząc w jej handel morski. Ilość powołanych pod broń: Austrja 9,000.000, Anglja (bez kolonij) 5.700.000 (z kolonjami 6,832.600), St. Zj. Am. Płn. 3,800.000, Włochy 5,250.000, Belgja 380.000, Rumunja 1,000.000, Grecja 353.000, Serbja 1,000.000, Rosja 18,000.000, Niemcy 11,000.000, Francja z kolonjami 8,194.000, Bułgarja 500.000, Turcja 2,500.000. Straty w zabitych i zaginionych: Niemcy 1,822.545, Francja 1,354.000, Anglja 869.000, Włochy 600.000, Belgja 115.000, Bułgarja 65.000, Rumunja 159.000, Serbja 690.000, Austro-Węgry 1,500.000, Rosja 3,500.000. Udział legionów w wojnie światowej, ob. Legjony Polskie.

Wojna trojańska, wojna wywołana porwaniem Heleny, żony króla greckiego Menelausa, przez królewicza trojańskiego Parysa; w w. t. brali udział wodzowie greccy Agamemnon, Menelaus, Odyseusz, Achilles i in.; po 10-letniem oblężeniu Troi zakończyła się zburzeniem tego miasta; opisana w „Iljadzie" Homera.

Wojna trzydziestoletnia 1618—48, ob. *trzydziestoletnia wojna.*

Wojna wandejska, ob. *wandejska wojna.*

Wojna wartburska, ob. *wartburska wojna.*

Wojna zapomocą łodzi podwodnych, *wojna podwodna*, forma walki, powstała w wielkiej wojnie światowej, zapoczątkowana przez Niemcy w 1914, ogłoszona 4. II. 1915, a skierowana przeciwko koalicji; celem w. p. było niszczenie statków nieprzyjacielskich, za jakie uważane były nietylko wojenne, lecz handlowe i pasażerskie, należące do składu floty koalicyjnej. W. p. przechodziła kilka okresów łagodniejszego i zaostrzonego postępowania. Zatopienie pasażerskich statków: „Lusitanji" 7. V. 1915, „Arabica" a 24. III. 1916 Susexa, spowodowało między innemi ostatecznie wystąpienie St. Zj. Am. Płn. przeciwko Niemcom i przystąpienie do koalicji. W 1915 p. łodzie niemieckie zatopiły około 125.000 tonn. Od 1917 Niemcy prowadziły w. p. bez ograniczeń i zatopiły 781.500 tonn; liczby zatapiań rosły następnie i doszły do wysokości 1.000.000 t., poczem liczba zatapiań spadała wskutek zastosowania przez koalicję odpowiednich środków, wynalazków i organizacji. Ostatecznie cele w. p. nie zostały osiągnięte.

Wojnar *Kasper*, księgarz i literat, * 1871; studja prawnicze w Krakowie; działacz oświatowy, właściciel księgarni w Krakowie, po wojnie w Warszawie; od 1902 wydawca kalendarzy ludowych; oficer artylerji Legjonów, podpułkownik armji polsk.; napisał: „O naczelniku Kościuszce", „Wspomnienia z cytadeli" (1904), „Ilustrowane dzieje Polski porozbiorowej", „Zmartwychwstanie Polski" (1919) i in.

Wojnarowska *Karolina z Rylskich*, literatka, * 1814, † 1858; napisała: „Ostatnie rady ojca dla syna" (1842), „Do matek polskich słów kilka o przyszłości wzrastających pokoleń" (1843), „Pierścionki babuni" (1845).

Wojnarowska *Zofja z Zacharkiewiczów*, poetka i literatka, * 1887; studja na Uniwersytecie Jagiellońskim; napisała: „Poezje" (1913), „Słowa o miłości i wojnie" (1916), „Księga miłości" (1920), „Proletarjat", poemat (1921), „Rapt", poematy (1922), „Słowa o skarbach ziemi" (1922), „Tadeusz Kościuszko", dramat (1917), „Noc", dramat (1921), „Sekretarzyk czy panna", komedja (1921).

Wojniakowski *Kazimierz*, malarz, * ok. 1772, † 1812; uczeń Bacciarellego; malował portrety Stanisława Augusta, Sołtyka, Kościuszki, Fryderyka Augusta ks. warszawskiego i in.; obrazy hist.: „Sesja Sejmu Czteroletniego" i in.

Wojnicz, m. w pow. brzeskim (woj. krakowskie), 2,000 mieszk.

Wojniłów, mko w pow. kałuskim (woj. stanisławowskie), nad rz. Siwką, 3,100 mieszk.

Wojno *Tadeusz Jerzy*, mineralog, * 1884; studja w Warszawie i Zurychu; 1920 prof. mineralogji i geologji w Politechnice Warszawskiej.

Wojnowska *Paulina*, artystka dramatyczna, * 1850, † 1921; od 1869 w teatrze lwowskim, od 1872 w krakowskim, od 1896 we Lwowie.

Wojny polskie. Wojny za Piastów. *Wojny Bolesława Chrobrego z Niemcami* (1002—1018). W 1002 Bolesław Chrobry wtargnął do Miśni, opanował Budziszyn, Strelę i m. Miśnię (Meissen) i dotarł do Elstery; złożył w Merserburgu hołd Henrykowi II. Napadnięty zdradziecko przez Niemców w drodze powrotnej, przeprawił się przez Łabę, spalił miasto Strelę i uprowadził mnóstwo jeńców. W 1003 opanował Czechy, zajął Pragę i najechał Miśnię. W 1004 wyparty z Czech przez Henryka II. W 1005 Henryk II wraz z Lutykami najechał ziemie Bolesława, który musiał cofnąć się aż pod Poznań, gdy Henryk II dotarł do Międzyrzecza. Henryk II, trapiony podjazdami Chrobrego, zawarł pokój w Poznaniu. W 1007 Henryk II wypowiedział pokój poznański. Bolesław w odpowiedzi wtargnął aż pod Magdeburg i zajął Budziszyn. W 1009 z Budziszyna Bolesław wykonał nieudaną próbę opanowania Miśni. Niemcy wtargnęli na Śląsk, gdzie Chrobry bronił się w Głogowie. 1012 Bolesław zdobył szturmem Lubusz, opanował dwie pograniczne marchje i w 1013 zawarł pokój w Merseburgu. W 1015 Henryk II ruszył 3 armjami na Polskę, wywalczył przeprawę przez Odrę, dowiedziawszy się jednak, że jego armja płn. została zatrzymana, zawrócił. Polacy ruszyli do natarcia, zdobyli obóz niemiecki i prowadzili pościg w kierunku Łaby, zdobywając mnóstwo jeńców. W 1017 Henryk II ruszył na Głogowę i przystąpił do oblężenia Niemczy. Wojsko morawskie Bolesława Chrobrego zniosło Bawarczyków i wtargnęło do Czech. Henryk II, mając odciętą najkrótszą drogę, rozpoczął odwrót przez Czechy, ścigany przez Polaków. Ciężkie straty zmusiły go do zawarcia 30. I. 1018 pokoju w Budziszynie, którym zobowiązał się do dostarczenia Bolesławowi posiłków na wyprawę przeciwko Rusi. *Wyprawa ruska Bolesława Chrobrego* w 1018. Z Budziszyna ruszył Chrobry przeciwko Rusi, 22. VII. rozbił wojsko ruskie nad Bugiem i 14. VIII. 1018 wkroczył do Kijowa. *Najazd tatarski* 1241. Rozporządzając 300.000 wojskiem, wyruszył Batu-chan na Węgry od Halicza przez przełęcze karpackie, jedną armję skierował od płd. przez Siedmiogród, drugą od płn. przez Polskę. Polska, podzielona na dzielnice, mogła swe siły przeciwstawić mu tylko kolejno, nie posiadała też dosyć mocnych warowni. Tatarzy bez przeszkody złupili Lublin i Zawichost i 13. II. 1241 zdobyli Sandomierz. Oddziały wojewody krakowskiego Włodzimierza zostały zniesione pod w. Wielkie Tursko (za Połańcem). 18. III. Tatarzy znieśli pod *Chmielnikiem* wojsko mało-

polskie, 24. III. spalili Kraków, zniszczyli okolice Łęczycy, Sieradza i Wrocławia. W okolicy Lignicy postanowił stawić im opór Henryk Pobożny, który zmobilizował nawet górników i otrzymał posiłki z zachodu; wojska chrześcijańskie zostały zniesione a Henryk Pobożny zginął. Tatarzy splondrowali Łużyce i Śląsk i wtargnęli przez Morawy do Węgier. *Pierwsza zwycięska wojna z Krzyżakami* 1331—33. W czerwcu 1331 mistrz krzyżacki Luter z Brunświku poczynił wielkie zaciągi i polecił marszałkowi zakonu Dytrychowi z Altenburga uderzyć z Torunia na Wielkopolskę. Krzyżacy złupili Gniezno, Żnin, Nakło, Łęczycę, Uniejów, Sieradz, Wartę, Szadek oraz inne m. i posunęli się pod Kalisz. Z odsieczą nadszedł Władysław Łokietek, rozbił Krzyżaków pod Płowcami i ruszył w pogoń. Do Wielkopolski wpadli tymczasem Czesi i rozpoczęli oblężenie Poznania. Łokietek próbował bezskutecznie rokowań pokojowych. 19. IV. 1332 Krzyżacy zdobyli Brześć Kujawski i opanowali Inowrocław, Gniewkowo, Raciąż, Kruszwicę i Pakość. Wład. Łokietek wyruszył wówczas przez Mazowsze i dotarł do rz. Drwęcy, wobec czego wielki mistrz zaproponował w 1333 układy o rozejm. *Ważniejsze wojny za Jagiellonów. Wielka wojna z Krzyżakami* 1409—11. Wład. Jagiełło zamierzał prowadzić wojnę zaczepną. Na naradzie, odbytej z w. ks. Witoldem w XII. 1409 w Brześciu, postanowiono, że celem wyprawy ma być Malborg. Armje polska i litewska połączyły się ze sobą pod Czerwińskiem 30. VI. 1410, gdzie król przeprawił się przez Wisłę przy pomocy zbudowanego w tajemnicy w Kozienicach i spławionego rzeką mostu. Siły polsko-litewskie dochodziły do 50.000. Oddziały pomocnicze wykonały w tym czasie kilka uderzeń demonstracyjnych na Pomorzu oraz na pograniczu lit. W. Mistrz Ulryk von Jungingen osłonił drobniejszemi siłami całe pogranicze, sam zaś z siłą główną oczekiwał uderzenia na lewym brzegu Wisły pod Świeciem i Serockiem pomorskim. Wojsko polsko-litewskie, po dokonaniu przeprawy, ruszyło w kierunku Malborga przez Kurzętnik nad Drwęcą i stanęło tu 10. VII. Wielki mistrz zorjentował się w położeniu, szybko przerzucił swe siły pod Kurzętnik i umocnił brzegi Drwęcy przed przybyciem armji polsko-litewskiej. Jagiełło postanowił wtedy obejść Drwęcę u źródeł i ruszył przez Lidzbark—Działdowo na Dąbrówno, które zdobył 13. VII. Krzyżacy w celu przecięcia dróg marszu Jagielle ruszyli z pod Kurzętnika przez Lubawę i rankiem 15. VII. stali rozwinięci do walki na linji Sztumbark (Tannenberg)—Ludwikowo, flankując ewentualny kierunek marszu Jagiełły. Siły ich liczyły około 45.000 z artylerją. Rankiem tegoż dnia armja polsko-litewska nadciągnęła w okolice jeziora Łubień. Król po otrzymaniu wiadomości o Krzyżakach nakazał rozwinięcie się do boju. Gdy Jagiełło wydał rozkaz natarcia, ruszyli Litwini na prawem skrzydle, Polacy na lewem. Działa Krzyżaków zostały zdobyte a piechota spędzona z pola. Po godzinnej walce Litwini zostali zepchnięci z pola walki. Walka Polaków z Krzyżakami toczyła się ze zmiennem szczęściem, w końcu przewaga zaczęła skłaniać się na stronę polską. Polacy przełamali wreszcie front Krzyżaków i zwrócili się wszystkiemi siłami przeciw odwodowi, który został otoczony przy pomocy Litwinów i w pień wycięty. Następnie zdobyto obóz Krzyżaków wpobliżu wsi *Grunwaldu*. Armja polsko-litewska ruszyła pod Malborg i przystąpiła do jego oblężenia (23. VII). Po 8-tygodniowem bezskutecznem oblężeniu zawarto kompromisowy traktat pokojowy w Toruniu. *Wyprawa Jana Tarnowskiego przeciw Petryle* w 1531. Wskutek dokonanego w końcu 1530 przez hospodara wołoskiego Petrylę najazdu na wojew. ruskie i zajęcia przezeń Pokucia, objął dowództwo nad szczupłem wojskiem polskiem (około 6.000 i 13 dział) hetman Jan Tarnowski, który 5. VII. 1521 zajął stanowisko wyjściowe pod Rohatynem i wysłał 1.600 koni pod Marcinem Trzebińskim w celu odebrania Pokucia; 4. i 5. VIII. opanowano kraj od Czasybiesów (Jezupol) aż do Gwoźdźca. Petryło zebrał 30.000 wojska i wysłał w celu oblężenia Gwoźdźca oddział 6 tys.; 18. VIII. wkroczył Jan Tarnowski z siłą główną na Pokucie i rozbił na głowę pod Gwoźdźcem oddział wołoski, którego niedobitki ścigano aż do Śniatynia. Petryło ruszył z swą armją, wysyłając przodem 10.000, które w nocy 22. VIII. dotarły do obozującego pod Obertynem wojska polskiego; nad ranem nadciągnęły główne siły wołoskie (razem około 20.000 i 50 dział). Tarnowski uderzył wówczas na wojska Petryły i zniósł doszczętnie armję wołoską. *Wojny z Tatarami i Turkami. Wyprawa Witolda przeciw Tatarom* w 1399. Witold, sprzymierzywszy się z wygnanym ze Złotej Hordy Tochtamyszem, zebrał pod hasłem wojny z niewiernymi potężne wojsko i wyruszył z Kijowa lewym brzegiem rzeki Dniepru. Spotkanie z Tatarami nastąpiło wpobliżu ujścia rzeki Worskly. Chan, czekając na przybycie posiłków Edygi (Edygeja), wszczął rokowania, które przeciągnął przez 3 dni. Po przybyciu Edygi Witold dał się wywabić w otwarte pole, zlecając Tochtamyszowi obronę swych tyłów. Gdy Witold został oskrzydlony przez Timur-Kutłuka a Tochtamysz opuścił swe stanowisko, bitwa skończyła się zupełnym pogromem wojsk Witolda. *Wyprawa warneńska* w 1444 *przeciwko Turkom*. Pomimo zawartego z Turcją pokoju Wł. Jagiellończyk, za namową legata papieskiego Cesariniego, wtargnął na ziemie tureckie i stanął obozem wpobliżu Warny, mając, prócz Węgrów Hunyádego, około 4.000 Polaków. 10. XI. 1444 przyszło do bitwy z Turkami. Hunyády opuścił pole bitwy, ratując się ucieczką, Polacy zaś, osaczeni ze wszystkich stron, wyginęli do nogi wraz ze swym królem. *Wojny z Moskwą. Wojna* 1512—1522 zaczęła się oblężeniem Smoleńska przez Wasyla III, który zaniechał go po 6 tygodniach 25. III. 1513. Wysłany przezeń pod Połock i Witebsk Gliński, na wia-

domość, że ciągnie z odsieczą ks. Konstanty Ostrogski, cofnął się z pod Połocka, lecz został pobity pod Witebskiem. W VI. t. r. Wasyl III wznowił oblężenie Smoleńska, lecz znowu musiał się cofnąć 1. XI. W 1514 nastąpiło trzecie oblężenie Smoleńska, zakończone jego kapitulacją 31. VII. Zygmunt Stary wyprowadził wówczas armję, liczącą, prócz pospolitego ruszenia, 16.000 jazdy lekkiej pod Ostrogskim, 14.000 pod Świerczowskim i 3.000 piechoty przeciwko 80.000. Dowództwo nad siłami polskiemi objął ks.K. Ostrogski. Pierwsze spotkania nastąpiły wpobliżu Berezyny, gdzie 27.VIII. Moskale zostali pobici i cofnęli się za Orszę. Ostrogski przeprawił się przez Dniepr i ponowił natarcie. Bitwa skończyła się zupełnym pogromem Moskali, Smoleńsk nie został jednak odzyskany. W 1516 Moskale splondrowali ziemie litewskie. W 1517 nieudana wyprawa polsko-litewska na Psków skończyła się na nieszczęśliwym szturmie Opoczki. W 1519 Moskale oblegali Połock, lecz zostali rozbici przez odsiecz, prowadzoną przez Gasztołda i Boratyńskiego. Do 1522 panowała przerwa w działaniach, zakończona formalnym rozejmem. *Wojna z Moskwą o Inflanty* 1560—70. W 1560 Iwan Groźny wysłał 50.000 wojska na oblężenie Kiesi (Wenden), wojsko to odstąpiło jednak pośpiesznie za zbliżeniem się Hieronima Chodkiewicza na czele szlachty żmudzkiej. W 1561 hetman wielki litewski Mikołaj Radziwiłł Rudy wkroczył w głąb Liflandji. W 1563 Iwan Groźny z 80.000 jazdy, 200.000 piechoty i 200 działami stanął 31. I. pod Połockiem, który zajął 15. II. W 1564 stanęło 50.000 pod wodzą Sieriebriannego wpobliżu Orszy. Na spotkanie im z Połocka ciągnął w 30.000 Piotr Szujskij. 26. I. uderzyli nań w 4.000 koni obaj hetmani litewscy nad rz. Ułą i znieśli oddział doszczętnie, wobec czego Sierebrannyj uciekł, pozostawiając tabor z 85.000 wozów; ścigał go starosta orszański Filon Kmita. Kilkuletnia wojna zamieniła się w partyzantkę. W 1568 Zygmunt August zebrał 100.000 wojska, ale doszedł tylko do Radoszkowicz, nie prowadząc poważniejszych działań. *Połocka wyprawa Stefana Batorego* w 1579. Po uporaniu się z buntem gdańszczan Stefan Batory postanowił załatwić się ostatecznie z Moskwą, która ustawicznie najeżdżała Inflanty. Zgromadziwszy w Świrze 50.000 wojska z silną artylerją, 17. VII. ruszył na Dzisnę, gdzie dokonał przeprawy przez Dźwinę, zajął szereg drobniejszych twierdz i 11. IX. przystąpił do oblężenia Połocka. Wysłana przez Iwana Groźnego odsiecz zamknęła się w zamku Sokół. 30. VIII. Połock został zdobyty, 4. IX. zdobyto Sokół, padły również i lewobrzeżne zameczki. *Wielkołucka wyprawa* 1580. W poł. VII. wojsko polskie zgromadzone zostało pod Czasznikami. Celem wyprawy miały być Wielkie Łuki. Król wysłał przodem Zamoyskiego z poleceniem zdobycia Wieliża i osłaniania następnie sił głównych w marszu na Wielkie Łuki. Zamoyski 6. VIII. zdobył twierdzę. Batory przeprawił się przez Dźwinę pod Surażem, pozostawił tu w celu osłony tyłów od strony Smoleńska M. Sieniawskiego, sam zaś pociągnął wzdłuż rz. Uświaty, która służyła mu za linję komunikacyjną. Zdobył po drodze twierdzę Uświatę i 25. VIII., połączywszy się z Zamoyskim, stanął opodal Wielkich Łuków, które zdobyto 5. IX. Wobec tego, że Moskale próbowali niepokoić wojsko od strony Toropca, wysłano przeciw nim Zbaraskiego, który rozbił na głowę nad rz. Toropą 40.000 armję. 29. IX. padł Newel, wkrótce potem Jezioryszcze, 23. X. Zawołocze. W celu związania Moskali od strony Smoleńska we wrześniu wysłany został w tamtą stronę zagon przez Kmitę, który wykonał 25. XII. napad na Chołm a w początku 1581 także na Starą Russę. *Pskowska wyprawa* 1581—82. Mając w ręku Wielkie Łuki, Newel i Zawołocze, Batory postanowił przeciąć ostatnią komunikację z Inflantami i przystąpić do oblężenia Pskowa. W VI. 1581 oddział moskiewski spustoszył okolice Orszy, Szkłowa, Mohylowa i Mścisławia; wysłał więc Batory 3.000 koni pod Krzysztofem Radziwiłłem przeciwko niemu a sam 16. VII. ruszył z Połocka przez Zawołocze i Woroniec (11. VIII), zdobył 21. VIII. Ostrów i 28. VIII. przystąpił do oblężenia Pskowa. Radziwiłł złączył się z Kmitą, w 7.000 koni ruszył ku źródłom Wołgi i przybył 22. X. pod Psków. Zagon ten wywołał tak silne wrażenie w Moskwie, że car upoważnił do traktowania o pokój legata papieskiego Possewina, który z tą propozycją przybył do Batorego 5. X. Traktaty rozpoczęto 29. XI. Oblężenie Pskowa postępowało bardzo powoli. Odczuwał się brak środków, przedewszystkiem prochów i dostatecznej ilości wojska. 1. XII. król odjechał do kraju prosić sejm o podatki na wojnę. Nie zdążył jeszcze poczynić odpowiednich kroków, gdy zastępujący go pod Pskowem Zamoyski zawarł 15. I. 1582 traktat pokojowy, którym Moskwa zrzekła się Inflant. *Wojna inflancka ze Szwedami* 1600—1611. W 1600 Szwedzi zajęli Parnawę, zdobyli Dorpat (17. XII. 1600) i posunęli się w 1601 aż do Dźwiny. Panowie litewscy, nie czekając na zebranie się wojska Rzeczypospolitej, podjęli obronę własnemi siłami. W sierpniu zebrało się wojsko koronne pod Selburgiem, lecz działania zaczęło znacznie później. Dowództwo ogólne objął Jan Zamoyski i 5. XII. przystąpił do oblężenia Wolmaru, który zdobył 18. XII. W 1602 17. V. zdobył Tallin, 21. XI. Weissenstein i przekazał dowództwo Janowi Karolowi Chodkiewiczowi (29. XI). Ponieważ sejm w 1603 nie wystawił nowych oddziałów, Chodkiewicz zebrał ostatki wojska i oddziały prywatne swoich przyjaciół i na ich czele 12. IV. 1603 zdobył Dorpat; w ciągu tegoż roku wykonał wypady pod Narwę i Parnawę. 25. IX. 1604 pobił pod Weissenstein 7.000 Szwedów. W 1605 Karol Sudermański wysłał 1.000 wojska do Dźwinoujścia, 5.000 do Rewla, sam z 5.000 wylądował w Parnawie. Chodkiewicz ruszył przeciwko Szwedom. Ci nie przyjęli bitwy, lecz przesunęli się pod Rygę i zaczęli połączonemi siłami jej oblężenie. Chodkiewicz ruszył z odsieczą i pod Kircholmem pobił na głowę Szwedów 27. IX. 1605. W 1606 Szwedzi na nowo ukazali się w Inflantach i w 1607 pod nieobecność Chodkiewicza zdobyli Weissenstein, Diament i Felin. W 1609 Chodkiewicz zdobył szturmem Parnawę i oswobodził oblęganą ponownie Rygę. Śmierć Karola Sudermańskiego 30. X. 1611 spowodowała koniec działań w Inflantach. *Wyprawa moskiewska Zygmunta III.* Korzystając z zamieszek wewnętrznych w Moskwie, Zygmunt III postanowił wyprawę przeciwko niej, stawiając za główny cel zdobycie Smoleńska. Walki pomiędzy carem Wasilem Szujskim a Samozwańcem, wspieranym przez polskich awanturników, ułatwiały zadanie. 29. X. 1609 pod Smoleńskiem stanęły pierwsze oddziały piechoty i przystąpiły do oblężenia potężnej twierdzy. Oblężenie to postępowało bardzo powoli i prowadzone było nader niedołężnie. Hetman Żółkiewski zaproponował wówczas wyprawę w głąb Moskwy. Ruszył 10. VI. 1610 z pod Smoleńska i 4. VII. pobił wojska Szujskiego w bitwie pod Kłuszynem. Następnie ruszył na Moskwę i 27. VII. stanął pod jej murami. 29. VII. Wasil Szujski został zdetronizowany a 3. VIII. Moskwa oświadczyła się za wyborem na cara królewicza Władysława i 27. VIII. wykonała przysięgę na wierność. Zygmunt III, który sam pretendował do tronu moskiewskiego, odwołał Żółkiewskiego, który 10. XII. 1610 stanął pod Smoleńskiem, prowadząc ze sobą zdetronizowanego Wasila. Po odjeździe Żółkiewskiego sprawy moskiewskie zaostrzyły się wskutek uporu króla i nietaktu pozostawionego w Moskwie Gosiewskiego. Wobec grożącego tam powstania Gosiewski spalił miasto 30. VII. 1611. Smoleńsk 13. VI. zdobyto szturmem. Było to ostatnie w tej wojnie poważne powodzenie. Wysłany zamiast Żółkiewskiego Chodkiewicz nie był w stanie opanować szerzącego się żywiołowo ruchu powstańczego. *Wyprawa cecorska Żółkiewskiego* 1620. Za sprawą ks. siedmiogrodzkiego Betlena Gabora sułtan Osman wysłał na Polskę 80.000 Turków i Tatarów pod dowództwem Skinder-baszy. Hetman Żółkiewski z 8.000 rycerstwa wkroczył do Mołdawji i 12. IX. rozłożył się warownym obozem pod Cecorą, dokąd 17. IX. nadciągnęła armja tur.-tatarska. Wstrzymując mężnie dziesięciokroć liczniejszego nieprzyjaciela, 29. IX. Żółkiewski, otoczywszy się taborem z wozów, rozpoczął odwrót, ustawicznie napastowany przez masy Tatarów. 6. X. o półtorej mili od Mohilowa wszczęła się panika. Ciury obozowe rozerwały tabor i poczęły uciekać. Hetman usiłował przywrócić porządek, otoczony jednak ze wszystkich stron przez Tatarów, zginął w walce, wojsko zaś jego częściowo zostało wycięte, częściowo poszło w niewolę. *Wyprawa chocimska Chodkiewicza* 1621. Wobec zagrażającego najazdu tureckiego dowództwo nad nowoutworzonem wojskiem polskiem zlecone zostało Chodkiewiczowi, któremu do pomocy dano St. Lubomirskiego; obrano stanowisko obronne pod Chocimem. Od 2. IX. rozpoczęły się zacięte szturmy 200.000-ej armji tureckiej, w czasie których 24. IX. umarł Chodkiewicz; walka pomimo tego prowadzona była nadal z nadzwyczajną energją. Wreszcie 9. X. 1621 stanął traktat, którego mocą Turcy cofnęli się z pod Chocima. *Wojna z Gustawem Adolfem. Działania w Inflantach.* W lecie 1621 Gustaw Adolf wylądował w Inflantach, przystąpił do oblężenia Rygi i zdobył ją 26. IX. Następnie 15. X. zajęli Szwedzi Mitawę a 20. X. zdobyli Kieś. W 1622 Radziwiłł przeprowadził oblężenie Mitawy i zajął ją 5. V. Po dłuższych walkach zostało 1. V. 1623 zawarte zawieszenie broni do 30. VI. 1625. W 1625 na czele wojska inflanckiego stanął hetman wielki litewski Lew Sapieha, mając do pomocy Krzysztofa Radziwiłła. 25. VII. t. r. zdobyli Birże, 8. X. wpadła w ich ręce Mitawa, jednakże 17. I. 1626 Gustaw Adolf pobił wojsko polskie pod Walmujzą (Wallhof). Mając w swem ręku całe wybrzeże Estonji i Inflant, Gustaw Adolf postanowił przenieść działania do Prus. *Działania w Prusach.* W lecie 1626 Gustaw Adolf wylądował w Piławie, zajął Malborg, Elbląg i Puck i podsunął się pod Gdańsk; nie mogąc go zdobyć, obsadził tylko załogą Głowę i stanął pod Tczewem. Zygmunt III przybył z wojskiem we wrześniu, próbował bez powodzenia zdobyć Gniew, cofnął się do Czarliniec i czekał tu przybycia hetm. polnego kor. St. Koniecpolskiego, który przyprowadził kwarcianych i oddał mu dowództwo. 2. IV. 1627 odzyskano Puck, 17. IV. t. r. zdobyto Hamersztyn wraz z załogą szwedzką, podczas gdy gdańszczanie zdobyli na Szwedach Głowę. 12. VII. Koniecpolski zdobył Gniew, 17. i 18. VIII. 1627 stoczono nierozstrzygniętą bitwę pod Lubieszowem. W jesieni wpadły w ręce Szwedów Orneta i Dobre Miasto. 28. XI. t. r. admirał Zygmunta III Arend Dickman rozbił pod Helem flotę szwedzką. Przez 1628 działania obu stron ograniczały się do dalszych napadów na miasta, nie wywierając większego wpływu na wyniki wojny. Rzeczpospolita uchwaliła powiększenie wojska i przysłała na przysłanie austrjackiego oddziału posiłkowego Arnheima. W czerwu 1629 Gustaw Adolf, który z 8.000 piechoty i 5.000 jazdy posunął się do Kwidzynia, dowiedziawszy się o ruszeniu Koniecpolskiego, rozpoczął odwrót na Malborg. Koniecpolski 27. VII. zaatakował go w marszu pod Trzcianą, rozbił, ścigał aż do Sztumu i przystąpił do oblężenia Malborga, którego nie zdołał zdobyć. 26. IX. 1629 stanął rozejm w Altmarku. *Wyprawa smoleńska Władysława IV* 1632—1634. Silna armja moskiewska przystąpiła 14. XI. 1632 do oblężenia Smoleńska; odsiecz pod dowództwem Władysława IV nadciągnęła dopiero 4. IX. 1633 i 24. I. 1634 przeciwnik musiał kapitulować. Król zarządził marsz w głąb Moskwy. 27. V. 1634 zawarto pokój w Polanowie. *Wojny kozackie.* W 1648 Chmielnicki wszczął bunt kozacki, zawarł sojusz z Tatarami i ruszył przeciwko wojskom Rzplitej. Wysłany przez hetmanów oddział Stefana Potockiego (1.200 kwarcianych

i 6.000 kozaków rejestrowych), został przez niego zniesiony 16. V. t. r. nad Żółtemi Wodami. W tydzień później pod Korsuniem zostali rozgromieni hetmani koronni M. Potocki i Kalinowski i obaj dostali się do niewoli. Ze względu na śmierć Władysława IV chwilowo ustały działania wojenne i prowadzono pertraktacje z Chmielnickim, który jednak, przyjąwszy postawę wojenną, oczekiwał w Piławcach na przybycie Tatarów. Zebrane pospolite ruszenie (36.000 i 200.000 pachołków) stanęło 23. IX. 1648 pod Piławcami, lecz na wiadomość o przybyciu Tatarów rozbiegło się bez walki. Chmielnicki wraz z Tatarami wtargnął w głąb kraju i przystąpił do oblężenia Lwowa i Zamościa. Po wyborze 20. XI. 1648 Jana Kazimierza na króla Chmielnicki cofnął się do Kijowa. Kampanja 1649. Ponowne próby traktatów nie dały wyniku. 30.000 Kozaków wtargnęło na Białoruś, lecz zostali pobici przez hetmana polnego litewskiego Janusza Radziwiłła pod Zaholem i Rzeczycą 31. VII. 1649. Na Ukrainie stawiał na własną rękę czoło Chmielnickiemu Jeremi Wiśniowiecki. Chmielnicki zgromadził 360.000 Kozaków i czerni i 100.000 Tatarów i oblegał wojsko kwarciane przez 6 tygodni w Zbarażu. Jan Kazimierz ruszył na odsiecz, lecz pod Zborowem spotkał się z siłami kozacko-tatarskiemi 15. VIII.; po nierozegranej bitwie zawarto pokój z Tatarami i ugodę, tzw. zborowską, z Kozakami 19. VIII. 1649. Kampanja 1651. Wiosną t. r. Chmielnicki wysłał na Podole oddział Nieczaja, który został pobity przez hetm. poln. litewskiego Kalinowskiego. Chmielnicki wyprawił na Litwę w 20.000 Martyna Nebabę, który usadowił się w Czernihowie. Sam Chmielnicki ruszył przeciwko wojskom koronnym 9—12. V. i oblegał Kalinowskiego w Kamieńcu. 22. V. Kalinowski przebił się do Sokala. Zgromadziło się tutaj pod dowództwem króla około 35.000 zaciężnych i 40.000 pospolitaków. Armja ta ruszyła na spotkanie Chmielnickiego i stanęła 19. VI. na pozycji pod Beresteczkiem. W trzydniowej bitwie Tatarzy zostali zdziesiątkowani ogniem artylerji i opuścili Kozaków, uprowadzając ze sobą Chmielnickiego. 10 lipca zdobyty został tabor kozacki. Janusz Radziwił 6. VII. zniósł oddział Nebaby i połączył się z wojskiem koronnem pod Białą Cerkwią. Wskutek opieszałości hetm. wielk. Potockiego nie dokonano ostatecznego pogromu Chmielnickiego, lecz zawarto z nim ugodę tzw. białocerkiewską. Kampanja 1652. Hetman Kalinowski, chcąc przeszkodzić Chmielnickiemu w jego wyprawie na Wołoszczyznę, przeciął mu drogę, stojąc z wojskiem kwarcianem pod Batohem. 2. i 3. VI. 1652 poniosło tu wojsko polskie dotkliwą klęskę, w której zginął sam hetman. Jan Kazimierz zebrał wojsko nowego zaciągu i stanął pod Żwańcem. Po nadciągnięciu Kozaków i Tatarów został przez nich obleżony i zawarł pokój-sojusz z Tatarami, którzy stali się odtąd jego sprzymierzeńcami. Chmielnicki prowadził tymczasem pertraktacje o poddanie się Moskwie i cofnął się na Ukrainę. Najazdy moskiewski i szwedzki. Kampanja 1654. Zaraz po poddaniu się Chmielnickiego 8. I. 1654 w Perejasławiu Moskwa wypowiedziała wojnę. Car Aleksy ruszył na Litwę i 10. IX. t. r. zdobył Smoleńsk. Hetman wielki litewski Janusz Radziwiłł został pobity nad Szkłówką pod Borysowem. Cały kraj aż po Berezynę został zajęty przez Moskali. Kampanja 1655. Na Ukrainie armja moskiewska Buturlina została rozbita 22. I. 1655 pod Ochmatowem, nie przeszkodziło to jednak, że wojska moskiewsko-kozackie wtargnęły w lecie w głąb Polski. Siły główne pobiły wojsko koronne 29. IX. pod Gródkiem i od 25. IX. do 10. XI. oblegały bezskutecznie Lwów; chan, ciągnący Polsce na odsiecz, osaczył cofającego się nieprzyjaciela 20—22. XI. i zmusił go do kapitulacji pod Załoścami. Na Litwie 8. VIII. car zajął Wilno i Kowno. Wojna zakończyła się rozejmem w Niemieżu. Kampanja szwedzka 1655. Latem wkroczyły oddziały szwedzkie z Pomorza do Wielkopolski. W Polsce pospolite ruszenie, zebrane w Ujściu, zawarło 25. VII. kapitulację, wyrzekając się Jana Kazimierza i poddając się Karolowi Gustawowi. 15. VIII. wkroczył Karol Gustaw z Pomorza i zajął bez oporu Poznań i Warszawę (30. VIII.). Jan Kazimierz uciekł na Śląsk. 18. X. po 23-dniowej obronie poddał się Kraków. 3. XI. pod Sandomierzem przeszło na stronę Karola Gustawa wojsko kwarciane. Karol Gustaw wyruszył do Prus i zmusił je do hołdownictwa. Tymczasem korpus szwedzki Müllera 19. XI. przystąpił do oblężenia Częstochowy. Marszałek wielki koronny Jerzy Lubomirski wezwał do powrotu króla, który 18. XII. przybył do kraju. 29. XII. hetmani zawiązali w Tyszowcach konfederację i powołali ludność do walki z najeźdźcą. 27. XII. po 39-dniowej kanonadzie i szturmach Szwedzi cofnęli się z pod Częstochowy. Na Litwie hetman wielki litewski Janusz Radziwiłł zawarł kapitulację ze Szwedami i 10. II. ogłosił akt unji ze Szwecją. Oddziały szwedzkie zajęły Żmudź. Część wojska litewskiego wyłamała się z pod rozkazów Radziwiłła i wystąpiła przeciwko Szwedom. Wojewoda witebski Paweł Sapieha zapędził Radziwiłła do Tykocina i zdobył tę twierdzę. Kampanja szwedzka 1656. Karol Gustaw ruszył z Prus w 10.000 żołnierzy, 19. II. poturbował Czarnieckiego pod Gołębiem i dotarł do Jarosławia; 12. III., zaskoczony przez Czarnieckiego pod Rudnikami, musiał ratować się ucieczką, udało mu się jednak połączyć ze swymi generałami w widłach Sanu i Wisły. Osaczony tutaj przez siły polsko-litewskie, wymknął się 5. IV; 7. IX. Czarniecki pobił odsiecz szwedzką pod Warką. 1. VII. Jan Kazimierz zdobył Warszawę. Karol Gustaw, sprzymierzony z Prusakami, wkroczył ponownie do Polski i stoczył trzydniową bitwę pod Warszawą 28—30. VII. Wojsko polskie po wycofaniu się z Warszawy rozpoczęło zawziętą walkę partyzancką. L. Gosiewski odniósł 9. X. zwycięstwo pod Prostkami a 15. XI. Jan Kazimierz wjechał triumfalnie do Gdańska. Kampanja 1657. W celu dalszego podtrzymania wojny Karol Gustaw spowodował najazd

na Polskę Rakoczego. Rakoczy wtargnął do województwa ruskiego i 7. V. zajął w dalszym pochodzie Brześć Litewski, osaczony jednak przez Polaków ledwie zdołał w 400 koni ujść na Węgry, które w międzyczasie spustoszył Lubomirski. 30. VII. został przy pomocy austrjackiej odzyskany Kraków. Karol Gustaw wyruszył do Danji, lecz i tu wypadło mu walczyć z Polakami, gdyż działał przeciw niemu wysłany z oddziałem posiłkowym Czarniecki. 30. XII. 1658 został zdobyty przez Lubomirskiego Toruń. 22. XII. 1659 przepędzono ostatnie oddziały szwedzkie z Głowy. 3. V. 1660 został zawarty pokój w Oliwie. Dalsza wojna z Moskwą. Chwilowo przerwana wojna z Moskwą odnowiona została w 1658; 21. X. t. r. Dołhorukij pobił i wziął do niewoli Gosiewskiego, Chowanskij w 1659 opanował Nowogródek i Grodno i obległ Lachowicze; armja Trubeckiego została 7. VII. 1659 pobita na głowę przez Wychowskiego pod Konotopem. Kampanja moskiewska 1660. Wojewoda Szeremietjew zamierzał wtargnąć na Wołyń, lecz 16. IX. został powstrzymany przez armję koronną pod Lubarem. Próba przebicia się pod Lwów doprowadziła go do zamknięcia się 28. IX. w Cudnowie i oblężenia. 31. X., po kilku nieudanych próbach przebicia się, Szeremietjew podpisał kapitulację i poszedł w niewolę tatarską. Na Litwie połączone siły Sapiehy i Czarnieckiego 25. VI. pobiły armję Chowańskiego i zajęły Lachowicze. 8. X. rozbito również nad rz. Basią armję Dołhorukiego. 28. X. Czarniecki rozbił pod Druckiem ostatki armji Chowańskiego, który musiał wycofać się do Połocka; Dołhorukij cofnął się na Smoleńsk. Kampanja 1661. W lipcu wojsko litewskie zgromadziło się w okolicy Dzisny do działań przeciwko Chowańskiemu, który 25. VIII. przeprawił się pod Połockiem na lewy brzeg Dźwiny. Litwini pod dowództwem Mikołaja Judyckiego przesunęli się do Paludowicz, gdzie wojsko zawiązało konfederację i oddało władzę w ręce Kazimierza Żeromskiego, który zdołał czasowo zmusić Chowańskiego do cofnięcia się do Połocka. Od 18. X. oba wojska stały naprzeciw siebie wpobliżu wsi Kuszliki. Wojsko koronne wyzwoliło na początku października Grodno i ciągnęło, by połączyć się z Litwinami. Połączenie obu armij zostało dokonane 3. XI. pod Kuszlikami a 4. XI. obóz moskiewski został zdobyty szturmem. Pościg prowadzono aż do Połocka. W drodze powrotnej przez Głębokie—Dołhinów—Nowy Dwór Jan Kazimierz zdobył 2. XII. Wilno. Kampanja 1663. Przez 1662 na widowni wojny trwał spokój. Działania rozpoczęły się jesienią 1663; 24.000 armja koronna połączyła się z 40.000 Tatarów i Kozaków Petery pod dowództwem króla i Czarnieckiego. Przeprawiono się przez Dniepr pod monasterem Ryszczowskim, pozostawiając silną załogę w Białej Cerkwi i zdobyto Boryspol szturmem. Tu rodzielono siły: Jan Sobieski ruszył na południe, król z Czarnieckim na północ. Siły moskiewskie zostały po bitwie odrzucone z Romn. Królowi poddało się 17 miast, Sobieskiemu 52. Po nieudanem 2-tygodniowem (od 23. I. 1664) oblężeniu Głuchowa ruszono pod Siewsk celem połączenia się z Litwinami, którzy pod Michałem Pacem przyciągnęli tu od Rosławla. Rozpuszczono tutaj zagony głęboko w głąb Moskwy, gdy niespodziewanie król rozpoczął odwrót. Zaatakowana przez Kozaków pod Nowogrodem Siewierskim straż tylna rozbiła ich na głowę. Po odjeździe króla dowództwo objął Czarniecki i zdobył Czehryń, Korsuń i Stawiszcza, kończąc na tem kampanję niedługo przed śmiercią. Działania wojenne ustały. Wojna zakończyła się w 1667 pokojem andruszowskim. Wojny Sobieskiego. Kampanja podhajecka 1667. Hetmanem kozackim został 16. I. 1666 Piotr Doroszeńko. Zawarł on z Tatarami przymierze przeciwko Polsce i 19. I. 1666 zniósł razem z nimi pod Braiłowem polską dywizję Machowskiego. Sobieski mógł wyruszyć przeciwko niemu dopiero 10. IX. 1667. Chcąc osłonić kraj przed zagonami Tatarów, którzy stali pod Konstantynowem, wyzyskał teren poprzerzynany rzekami i porozstawiał swe wojsko partjami na przeprawach. Większe partje stanęły: w Tarnopolu, na Polesiu, na Pokuciu, na trakcie lwowskim i w Kamieńcu. Gdy zagony tatarskie zostały wszędzie pobite, Tatarzy wraz z Doroszeńką postanowili przebić się zwartą masą w jednym punkcie. Przełamali front pod Zbarażem i ruszyli na Lwów. Sobieski z odsieczą 4. X. stanął w Podhajcach. Szturm 6. X., przeprowadzony przez całą 100.000 masę tatarsko-kozacką, został krwawo odparty przez kilkotysięczny oddział Sobieskiego, co doprowadziło do zawarcia traktatu pokojowego w Podhajcach 16. X. 1667. Kampanja bracławska 1671. Doroszeńko poddał się ponownie Turcji i z pomocą Tatarów opanował prawobrzeżną Ukrainę. Zagony tatarskie spustoszyły okolice Baru i rzuciły się na Pokucie, Wołyń i Polesie. Sobieski stanął z główni sił pod Kamieńcem. Doroszeńko próbował zdobyć Białą Cerkiew. Sobieski z samą jazdą pospieszył pod Bracław, rozbił Tatarów na głowę i ruszył w pościg, który trwał aż do Batoha. Postrach, wywołany tym pościgiem, wyzwolił Białą Cerkiew i wyswobodził znaczną część kraju. Sobieski zdobył 7. X. Mohylów i Bracław, rozbił pod Kalnikiem Tatarów 21. X. i szykował się do dalszego podboju Ukrainy wespół z Litwinami. Gdy otrzymał wiadomość, że wojsko litewskie nie przybędzie z powodu nieotrzymania żołdu, stanął na leżach zimowych w Bracławszczyźnie. Wojna turecka 1672—77. Kampanja 1672. 9. XII. 1671 Turcja wypowiedziała wojnę. Pomimo grożącego niebezpieczeństwa sejmy rozeszły się bez uchwał wojskowych. Rzplita pozostała prawie bezbronna. W poł. VII. 1672 Kozacy wraz z Tatarami rozgromili część wojska pod Czetwertynówką a 14. VII. Turcy przystąpili do oblężenia Kamieńca. Słabo broniona twierdza kapitulowała 29. VIII. Siły nieprzyjaciela rozdzieliły się: część ruszyła na Lwów, broniony tylko przez mieszczan, część stanęła pod Buczaczem, część uderzyła w głąb kraju czar-

nym szlakiem. Pospolite ruszenie, zwołane przez króla, jeszcze się nie zebrało a król posiadał przy sobie w Janowcu tylko gwardję. Sobieski z trudem zgromadził około 4.000 żołnierza pod Zamościem i ruszył przeciwko zagonom 4. X., oczyszczając kraj z czambułów tureckich i wyzwalając z ich rąk wielką ilość jasyru. Król zawarł 16. X. traktat buczacki, ustępując Turkom Podole, Doroszeńce Ukrainę. Kampanja chocimska 1673. Traktat pokojowy nie został przez sejm ratyfikowany i uchwalono wojnę zaczepną. Sobieski objął naczelne dowództwo nad całem wojskiem i 11. X. udał się w kierunku Dniestru w zamiarze wtargnięcia na Multany. Wojska tureckie, rozłożone na Podolu i Ukrainie, zgromadziły się w obozie pod Chocimem pod dowództwem Husseina-Baszy. Siły główne Kapłana Baszy, ciągnące z odsieczą, stanęły 28. X. pod Cecorą. Sobieski postanowił znieść Husseina zanim nadciągnie mu odsiecz. W tym celu przez Pokucie 1. XI. wtargnął do Wołoszczyzny i 9. XI. stanął pod Chocimem, który zdobyto szturmem i zniszczono armję turecką. Sobieski zamierzał ruszyć przeciwko Kapłanowi, lecz Litwini odmówili dalszego udziału w kampanji, za nimi poszła i część wojska koronnego. Z pozostałem wojskiem poszedł Sobieski w kierunku Prutu, lecz po otrzymaniu wiadomości o śmierci króla musiał przerwać kampanję. Kampanja ukraińska 1674—5. Po wyborze Sobieskiego na króla wypadło mu bezpośrednio prowadzić dalszą walkę z Turcją. Gdy Turcy wtargnęli na Ukrainę i Podole, król próbował bezskutecznie zorganizować przeciw nim wspólną akcję z Moskwą. Armja koronna zablokowała Kamieniec i zdobyła Bar. Sobieski przeprawił się 27. XI. 1675 przez Boh, zdobył Kalnik, oswobodził znaczną część kraju i zamierzał wspólnie z Moskalami pójść w kierunku Dunaju. Plan ten nie został z winy Moskali wykonany i Sobieski ograniczył się do obsadzenia w kwietniu 1676 oswobodzonej Ukrainy. 2-ga Kampanja 1675. W maju 1675 Serdar Ibrahim Szyszman zdobył Mohylów i Raszków, połączył się z Tatarami pod Kamieńcem i ruszył Czarnym Szlakiem. Wiśniowiecki, hetman wielki koronny, stanął pod Brodami, Jabłonowski pod Złoczowem dla obrony traktu lwowskiego, Sieniawski obsadził Brzeżany, Pomorzany i Gołogóry, pod jego komendą pozostawały również oddziały, stojące w Międzyborzu, Konstantynowie i Krasiłowie. Sam Sobieski z garstką wojska stanął w punkcie centralnym wpobliżu Lwowa. 27. VII. Turcy zdobyli Zbaraż. Siły ich skupiły się pod Lipcami (koło Złoczowa). Stąd wyruszyła znaczna masa Tatarów w kierunku Lwowa. Sobieski, mając przy sobie zaledwie koło 6.000, rozbił ich pod Jesieńcami (pod Lwowem) na głowę. Tatarzy przystąpili do oblężenia Trębowli. Sobieski pośpieszył z odsieczą, nie zdołał jednak już ich dopędzić wobec odwrotu Ibrahima. 10. X. Sobieski ogłosił kampanję za skończoną. Kampanja żórawińska 1676. Ibrahim Szyszman połączył się z Tatarami pod Kiszyniowem i skierował się w kierunku Dniestru. W marszu armji tatarskiej nastąpiła przerwa wobec śmierci Szyszmana. Stanowisko jego objął Ibrahim Szejtano, który siły swe skierował na Chocim i w połowie września był pod Buczaczem. Oddziały polskie zostały zepchnięte na Lwów. Król stanął w obozie pod Żórawnem 22. IX, dokąd 27. IX. nadeszła turecka armja i rozpoczęła oblężenie. Próby zdobycia Żórawna szturmem zostały krwawo odparte. 17. X. zawarty został traktat pokojowy, zawieszający na razie rozstrzygnięcie w sprawie Ukrainy i Podola. Wyprawa wiedeńska 1683. Według traktatu zaczepno-odpornego z Austrją (21. III. 1683) Austrja obowiązana była w razie wojny z Turcją wystawić 60.000, Polska 40.000. Dowództwo miał sprawować ten z monarchów, który będzie obecny przy wojsku. 31. III. armja turecka wyruszyła z Adrjanopola i 14. VII. pod dowództwem Kara Mustafy oblegla Wiedeń. Cesarz opuścił stolicę. Wiadomość o tem nadeszła do Polski 16. VII, wobec czego 15. VIII. wyruszył z częścią wojska hetman polny koronny Sieniawski a 22. VIII sam król; 6. IX. zaczęto przeprawę przez Dunaj i połączono się z Austrjakami. Sobieski 11. IX. zajął Kahlenberg a 12. IX. nakazał ogólne natarcie. Pod wieczór rzucona przez króla masa husarji polskiej złamała wszelki opór. Turcy rzucili się do ucieczki. W pościgu część nieprzyjacielskiej piechoty została rozbita 7. X. pod Parkanami; 9. X. Sobieski rozbił na głowę armję turecką i zdobył Ostrzykom (Gran), następnie, zostawiwszy część wojska, pomaszerował przez Węgry cesarskie i przez Lubowlę powrócił do kraju. Wojna rosyjska 1792. Wojna toczyła się na dwóch widowniach: na Litwie 30.000-a armja Kreczetnikowa uderzyła na 14.000 wojska litewskiego, na Ukrainie 64.000-a armja Kochowskiego na niecałe 22.000 Poniatowskiego. Po wypowiedzeniu wojny 18. V. ks. Józef cofnął swe siły z Ukrainy i zajął 1. VI. pozycję pod Lubarem. 10. VI. wojsko litewskie zostało pobite pod Mirem i rozpoczęło odwrót na Grodno. Wobec zagrożenia przez Rosjan stanowisk polskich ks. Józef stawił zacięty opór 15. VI. na grobli pod Boruszkowcami i 18. VI. pod Zieleńcami, lecz musiał rozpocząć odwrót, podczas którego stoczono bitwę pod Dubienką. Dowodzący tu gen. Kościuszko został oskrzydlony i zepchnięty przez Rosjan. Na widowni litewskiej gen. Zabiełło musiał cofnąć się z Grodna do Świętoczy. 4. VII. straż przednia wojska litewskiego stoczyła bitwę pod Zelwą. 24. VII. część armji litewskiej została pobita pod Brześciem. Po nieudanej walce pod Dubienką ks. Józef cofnął się do Chełma 21. VII. a 22. VII połączył się z Kościuszką w Piaskach. 24. VII. król przystąpił do konfederacji targowickiej, kończąc tem wojnę i doprowadzając tem samem do 2-go rozbioru Polski. Wojny w okresie porozbiorowym, ob. walki Polski o niepodległość.

Wojny śląskie, ob. śląskie wojny.

Wojny święte, ob. święte wojny.

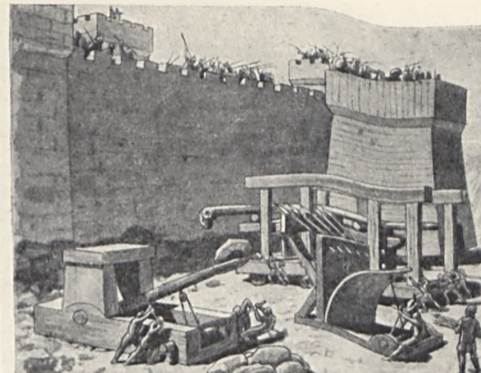
Wojsiłkowate, ob. Panorpata.

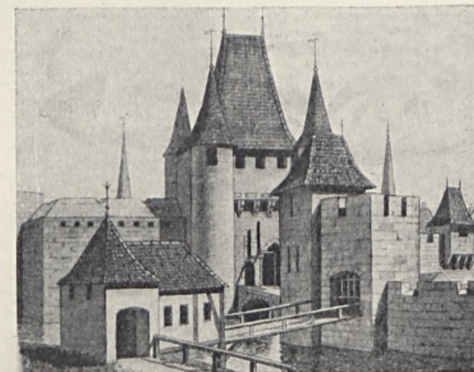
Wojska łączności, ob. łączność.

Wojska nadworne, ob. gwardja.

WOJSKO I WOJSKOWOŚĆ I

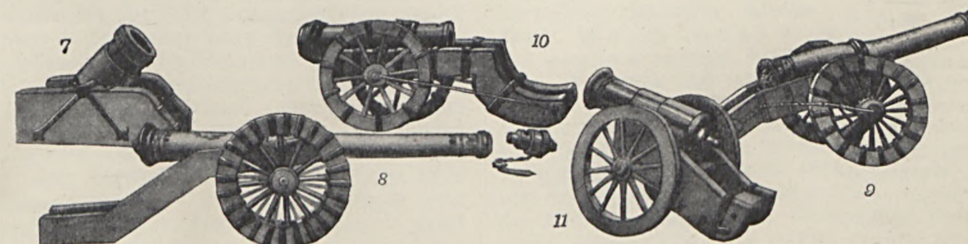

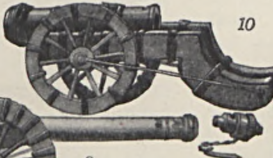

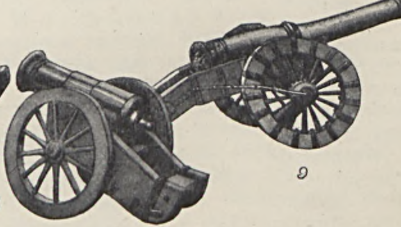

1. Falanga grecka idąca do ataku (370 r. prz. Chr.) 2. Szturmowanie oblężonej przez Rzymian twierdzy przy pomocy wieży, taranu, katapulty i procy (III w. prz. Chr.) 3. Średniowieczna warownia miejska. 4. Scena walki z początku XVI w. (rycerstwo i piechota). 5. Scena walki z 30 letniej wojny (1632 r.) 6. Scena walki z wojen fryderycjańskich (1745 r.) 7. Moździerz (koło 1550 r.) 8. Kolubryna (koło 1550 r.). 9. Działo ładowane od komory (1550 r.) 10. Armata (1650 r.) 11. Haubica (1800).

Wojski (łac. tribunus), w dawnej Polsce urzędnik ziemski, do którego atrybucji należało utrzymanie spokoju w powiecie w czasie wojny.

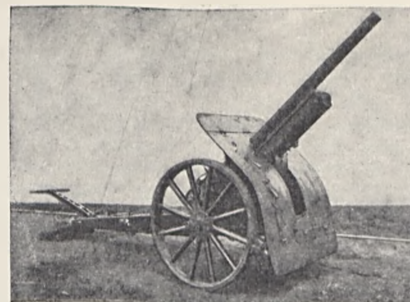
Wojsko, siła zbrojna państwa. Wojskowość, całokształt instytucyj wojskowych wraz z ich władzami. Termin wojskowość używany bywa również w znaczeniu wiedzy o wojsku i wojnie. Dzieje wojskowości. Wojsko stało na bardzo wysokim poziomie już u narodów starożytnego wschodu; dla rozwoju wojskowości europejskiej istotne znaczenie ma dopiero wojskowość grecka i rzymska. Wojskowość grecka. Podstawę wojska greckiego w okresie wojen perskich stanowiła piechota, formowana systemem milicyjnym. Składała się z ciężkozbrojnych hoplitów oraz z lekkozbrojnych psylitów (służących jednocześnie do posługi hoplitom). Hoplici zasadniczo walczyli w szyku falangi. Na skrzydłach walczyli lekkozbrojni bronią miotającą. Przy szykowaniu falangi z reguły umieszczano na prawem skrzydle doborowych żołnierzy, dzięki czemu często prawe skrzydła obu wojsk na początku bitwy zyskiwały przewagę. W miarę gromadzenia się bogactw w państewkach greckich przechodziły one stopniowo na zaciąg żołnierza zawodowego, który w okresie wojen peloponeskich zyskał duże wzięcie poza granicami Grecji (zwłaszcza w Persji). Jednocześnie oprócz hoplitów ciężkozbrojnych, prowadzących walkę wręcz w szyku zwartym, wytworzył się typ średniozbrojnej piechoty, tzw. peltastów, zdolnej zarówno do walki w szyku zwartym jak w szyku luźnym. Jazda grecka odgrywała przeważnie rolę podrzędną. Za najlepszą była uważana jazda tebańska. Epokę w rozwoju greckiej sztuki wojennej stanowił Epaminondas, który zastosował tzw. szyk skośny, polegający na zgromadzeniu na jednem ze skrzydeł potężnej grupy uderzeniowej, która druzgotała jak młotem szyk nieprzyjacielski, i na powstrzymywaniu natarcia pozostałej części szyku, która miała za zadanie wiązanie nieprzyjaciela i ułatwianie przez to działanie grupy uderzeniowej. Poza tem E. postawił na dosyć wysokim poziomie współdziałanie ze sobą poszczególnych rodzajów broni. Wojskowość macedońska. Właściwym twórcą wojska macedońskiego był Filip II. Piechota jego dzieliła się na: ciężkozbrojną (pestreterowie), średniozbrojną (peltaści i argerospidzi), lekką (łucznicy i procarze) oraz średnią piechotę, przeznaczoną do współdziałania z jazdą (hipaspiści). Jazda została zorganizowana w regularne zwarte oddziały; dzieliła się na ciężkozbrojny orszak królewski (heterowie) i kopijników (sarissofores) oraz pomocniczą jazdę lekką. Szykiem bojowym piechoty była macedońska falanga, zbrojna w długie piki (sarissa), bardziej zwarta od greckiej i mniej obrotna, ale potężniejsza w natarciu. Macedońską sztukę wojenną doprowadził do doskonałości Aleksander W. Pod względem taktycznym wzorował się on na Epaminondasie i ulepszył znakomicie zastosowanie szyku skośnego, doprowadzając jednocześnie do idealnego współdziałania piechoty i jazdy. Jazda jego odgrywała rolę decydującą, zadając cios rozstrzygający; do niej też należało energiczne prowadzenie pościgu (zjawisko nieznane prawie w Grecji). Wojskowość rzymska, ob. rzymska armja. Wojskowość średniowieczna. Wojsko nowożytnych narodów składało się pierwotnie z rodowego pospolitego ruszenia. Główną jego masę stanowiła licho uzbrojona, lecz posiadająca duży impet piechota, walcząca w zwartych gromadach. Siłę jej stanowiła solidarność członków rodu i dzika odwaga. W miarę postępów cywilizacji zanikała ta solidarność a jednocześnie poszczególne jednostki, zdobywając bogactwo, dzięki lepszemu uzbrojeniu wyzyskiwały przewagę nad licho uzbrojoną masą, nie spojoną ani więzami karności, ani wspólnem ćwiczeniem, ani solidarnością. Stopniowo jednostki, posiadające większe znaczenie w społeczeństwie, zamykały się w pewną kastę wojowników i szeregowały się w pewnej zależności od siebie w hierarchji feudalnej. Wytwarzało się w ten sposób rycerstwo, które brało na siebie obowiązek służby wojskowej, odsuwając od niej inne klasy społeczne. Walczyło ono zasadniczo w szyku konnym, zbroiło się coraz ciężej, wytwarzając zarazem wysokie ideały wojownika. Zbyt wybujałe indywidualnie nie stanowiło karnej masy i trudne było do kierowania na polu walki, wobec czego o zwycięstwie decydowała nie biegłość wodza, lecz dzielność poszczególnych rycerzy. Bitwa rycerska był to szereg pojedynków. Wojsko rycerskie było to pospolite ruszenie rycerzy-wasali, z których każdy przyprowadzał swój poczet pachołków, tzw. kopję. W miarę jak rycerz przekształcał się w ziemianina, uchylał się on od posługi wojennej; stąd konieczność zaciągu wojownika. Zjawiali się przedsiębiorcy (kondotjerzy), którzy podejmowali się dostarczania państwom żołnierza za gotówkę. Takie oddziały po ukończonej wojnie stawały się ciężarem dla kraju, który łupili niemiłosiernie z chwilą, gdy państwo przestało ich opłacać. Zmusiło to państwa do utrzymywania wojsk stałych, tzw. kompanij ordynansowych. W XIV i XV wieku potężne ruchy narodowościowe we Flandrji, Szwajcarji i Czechach wyprowadziły na widownię masy piechoty, która, walcząc w zwartych szeregach, dzięki swej karności zadawała klęskę jeździe rycerskiej. Wojskowość nowożytna. Odtąd piechota zaczęła królować na polach bitew. Walczyła ona za przykładem Szwajcarów w potężnych czworobokach (lancknechci). Nowowynaleziona broń palna stała się obok piki i halabardy bronią piechoty, stąd podział na pikinierów i strzelców (arkebuzerów, później muszkieterów). W końcu XVI i na początku XVII w. zaczęło się studjowanie wojskowości rzymskiej, które spowodowało reformę piechoty. Zaczęła ona walczyć w szykach płytkich (6—10 szeregów), przyczem środek zajmowali pikinierzy, po bokach stali strzelcy, którzy w razie natarcia nieprzyjaciela chronili się za piechotę (reforma Maurycego Orań-

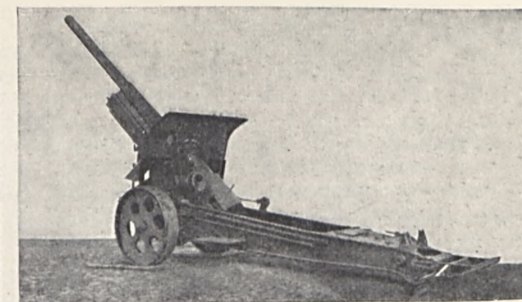
skiego). Broń palna została przeniesiona również do kawalerji; spaczyło to zupełnie jej taktykę przez zastosowanie karakoli (ob. karakola). Jednocześnie coraz większe znaczenie zaczęła odgrywać artylerja, nietylko w wojnie oblężniczej, ale i w bitwach polowych. Dalszym etapem w rozwoju wojskowości była reforma Gustawa Adolfa. Zwiększył on w piechocie ilość muszkieterów w stosunku do pikinierów i stworzył, jako szyk bojowy piechoty, brygadę szwedzką rozczłonkowaną w głąb. Kawalerja jego wskutek porażki, zadanej jej przez Koniecpolskiego pod Trzcianą (1629), zarzuciła karakolę i zaczęła szarżować białą bronią, dzięki czemu zyskała poważne sukcesy w czasie wojny 30-letniej. Gustaw Adolf szykował swe wojsko w dwóch rzutach, umieszczając na skrzydłach kawalerję a pomiędzy brygadami piechoty artylerję. Wojsko jego stało się wzorem dla innych wojsk europejskich. W drugiej połowie XVII w. Vauban stworzył system fortyfikacyjny oraz ulepszył metody prowadzenia wojny oblężniczej. Prawie jednocześnie został zreformowany system zaopatrzenia wojska, które żyło dotąd z rekwizycji. Został założony szereg magazynów, które zaopatrywały wojsko. Nie mogło ono oddalać się od nich więcej, jak na 5 marszów dziennych, stąd trudność maszerowania oraz konieczność osłony magazynów, które zmuszały do rozciągnięcia armji w kordon. W końcu XVII w. wynaleziony bagnet pozwolił na jednolite uzbrojenie całej piechoty a zwiększona szybkostrzelność karabinu — na szykowanie jej w trzy szeregi. Wojsko Fryderyka Wielkiego formowane było systemem werbunkowym. Składało się ono z rozmaitej zbieraniny, nie ożywionej bynajmniej uczuciem patrjotyzmu. Trzymała je razem tylko żelazna dyscyplina, podtrzymywana kijem kaprala. Wojsko to było wspaniale wytresowane i pod okiem dowódcy było doskonałem narzędziem walki, łatwo jednak topniało wskutek dezercji. Piechota walczyła w szyku 3-szeregowym głównie ogniem, podtrzymywanym salwami plutonów, dywizjonów a nawet bataljonów. Siła kawalerji polegała na uderzeniu w szyku zwartym w pełnym galopie bronią białą. Armję szykowało się w dwóch rzutach piechoty, po obu jej skrzydłach stała w 2—3 rzutach kawalerja. W dziedzinie taktyki Fryderyk Wielki odrodził niejako dawny szyk skośny Epaminondasa, działając przedewszystkiem na skrzydła nieprzyjaciela. Wojska narodowe. Amerykańska wojna o niepodległość, prowadzona przez mało wyćwiczonych obywateli, wprowadziła na pole bitwy szyk rozproszony pojedyńczych strzelców, prowadzących wydatnie walkę ogniową. To samo zjawisko miało miejsce w okresie rewolucji francuskiej. Wojsko rewolucyjne składało się częściowo z dawnych żołnierzy królewskich, doskonale wyćwiczonych, i z masy gorzej wyćwiczonych ochotników. Przed frontem zwartych oddziałów walczyły bandy tyraljerów, przygotowując natarcie ogniem. Zwarte oddziały w odpowiedniej chwili przełamywały front nieprzyjaciela bagnetem. Wojsko powróciło znowu do systemu zaopatrzenia w drodze rekwizycji, co wymagało dzielenia go w marszu na mniejsze kolumny (ze względu na trudność wyżywienia) bez obawy, by żołnierz-obywatel opuścił szeregi. Dawało to zarazem możność dokonania manewru strategicznego, pozwalającego narzucenie przeciwnikowi warunków walki. Napoleon doprowadził do doskonałości wojsko francuskie, uzupełniając je systemem konskrypcji. W dziedzinie sztuki wojennej stworzył on zupełny przewrót. Wojny prowadził gwałtownie, dążąc do zgniecenia przeciwnika. Dążył albo do wyjścia na tyły jego armji a potem do jej rozbicia, albo do kolejnego rozbijania jego oddziałów. Na polu bitwy koncentrował na jeden punkt masy artylerji (Wagram), zużywał stopniowo w walce siły przeciwnika, starając się wytworzyć manewrem osłabienie części jego frontu a następnie przełamać masą, rzuconą na jeden punkt. Prusy po klęsce 1806 przygotowywały w tajemnicy rezerwy do przyszłej walki, zwalniając po krótkiej służbie podćwiczonych żołnierzy. W 1813 zdołały przeprowadzić mobilizację i wystawić silną armję. Wpłynęło to powszechnie na skrócenie czasu służby czynnej i na przyjęcie systemu wojsk kadrowych, uzupełnianych w czasie wojny przez powołanie rezerwistów. Epokę stanowi w XIX w. wynalezienie broni odtylcowej, która zwiększyła ogromnie szybkostrzelność i dała możność strzelania w pozycji leżącej. Wojna burska wykazała niemożność prowadzenia walki w szykach zwartych. Wojna rosyjsko-japońska zmusiła do zastosowania w bitwie polowej łopatki i wprowadziła karabin maszynowy. Wojna światowa wyprowadziła nieznane dotąd masy: do walki stanęły całe narody pod bronią. Obok wojska cały przemysł zaczął brać udział w walce, wytwarzając sprzęt bojowy. Środki techniczne walki rozwinęły się niepomiernie (gazy bojowe, czołgi, lotnictwo itd.). Wojna, toczona na ogromnych przestrzeniach, stała się przewlekła, manewr na skrzydła stał się coraz trudniejszy, wobec czego w niektórych okresach rozstrzygnięcie można było uzyskać tylko w drodze przełamania frontu. Ogromne znaczenie zyskały również środki komunikacji (kolej, samochody), umożliwiające szybką koncentrację oddziałów, zaopatrzenie wojska w żywność i amunicję, oraz techniczne środki łączności (telegraf, telefon i radjo).

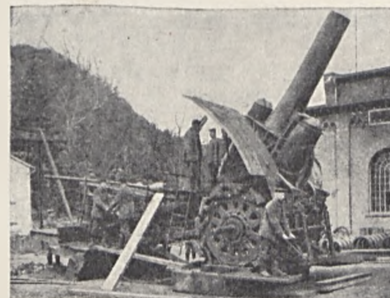
Wojsko polskie, ob. polskie wojsko.

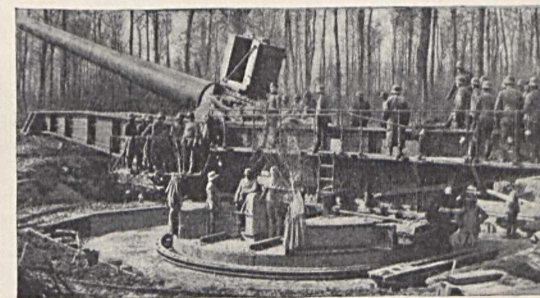
Wojskowe pogranicze, nazwa dawnego kraju koronnego b. monarchji austro-węgierskiej (w 1849) na pograniczu z Turcją, w której skład wchodziły wówczas ziemie słowiańskie półwyspu bałkańskiego, ok. 19.574 km²; p. w. składało się z trzech części: z pogranicza siedmiogrodzkiego i banacko-serbskiego, wcielonych 1851 i 1873 do Węgier, oraz kroacko-sławońskiego, wcielonego w 1881 do Kroacji i Sławonji. W. p. posiadało organizację wojskową i miało na celu obronę płd.-wsch. obszarów przed najazdem tureckim.

Wojskowe sądy, ob. sądy wojskowe.

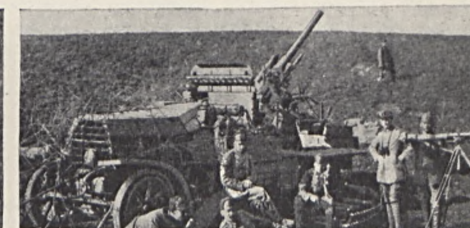

1

2

3

4

5

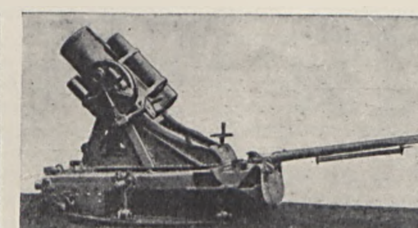

6

7

8

9

10

11

12

1. 7·5 cm-wa armata polowa L 35. 2. 15 cm-wa armata 16 L 43. 3. 42 cm-wa haubica L 12. 4. 38 cm działo kolejowe, osadzone na betonowej platformie obrotowej, gotowe do strzału. 5. Lekki miotacz min w ogniu. 6. 7·5 cm-we działo przeciw-lotnicze na samochodzie na stanowisku ogniowem. 7. Ciężki karabin maszynowy ze stojącą obok skrzynką z nabojami. 8. Angielski ręczny karabin maszynowy z ładownikiem bębenkowym (Lewis M. G.) 9. Francuski karabin maszynowy w. 17 na podstawie. 10 Czołg angielski przekraczający rów. 11. Ciężki miotacz min w. 16 na stanowisku ogniowem. 12. Miotacz płomieni.

Wojskowe szkoły w Polsce, ob. szkoły wojskowe w Polsce.

Wojskowe towarzystwa polsko-amerykańskie. W Polonji amerykańskiej istnieje wiele towarzystw, których celem miało być kontynuowanie na obczyźnie wojskowości polskiej i pogotowia zbrojnego na potrzebę ojczyzny. Warunki lokalne sprawiły, iż towarzystwa te nigdy znaczenia istotnego nie miały.

Wojskowe władze polskie, ob. polskie władze wojskowe.

Wojskowość, ob. wojsko.

Wojsławice, mko w pow. chełmskim (woj. lubelskie), 2,300 mieszk.

Wojstom, mko w pow. święciańskim (woj. wileńskie), 200 mieszk.

Wojtan Władysław, inżynier, * 1876; prof. miernictwa na Politechnice Lwowskiej; prace: „O pewnem zagadnieniu mierniczem" (1901), „Tachymetr uniwersalny prof. Laski" (1906), „Miernictwo, część I" (1926) i in.

Wojtaszek, ob. Długoraj Wojciech.

Wojtkiewicz Witold, malarz, * 1880, †1909; kształcił się w Krakowskiej Akademji; kompozycje na tle fantazyjnych przejawów życia dziecięcego.

Wojusa albo Wojuca, rz. w Albanji płd. i Epirze, wpada do Adrjatyku, dług. 200 km.

Wokalizy, ćwiczenia dla głosu, śpiewane na samogłoski bez tekstu, mniej więcej to samo co solfeż.

Wokalna muzyka obejmuje całą literaturę śpiewu, począwszy od śpiewów kościelnych najdawniejszego pochodzenia aż do utworów nowoczesnych. Głównemi formami śpiewu solowego są pieśń, arja i recitativo, zespołowego — duety, tercety itd., stosownie do ilości realnych głosów, zbiorowego — chóry unisono, dwu, trzy i czterogłosowe. M. w. miała do końca XVI w. pierwszeństwo przed instrumentalną. Pierwotny element m. w., czysto melodyjny, uległ w znacznej mierze wpływowi instrumentów i zachował się przeważnie w pieśni ludowej.

Wokanda, lista spraw, przeznaczonych do sądzenia w określonym terminie; kolejność spraw rozpoznawanych przez sąd w oznaczonym dniu.

Woking, m. w hr. Surrey (Anglja), nad rz. Wey, 24.650 mieszk.

Wola (łac. voluntas), zdolność doświadczania pragnień, pożądań, życzeń, chęci, stawiania sobie celów, powzięcia postanowień i ich urzeczywistniania. Psychologja obejmuje tą nazwą wielką klasę różnorodnych procesów psychicznych, posiadających właściwość powodowania działań, uważanych za przejawy woli. Działania te w znacznej mierze przejawiają się w rozmaitych ruchach naszego ciała i stanowią nieodłączny składnik prawdziwego aktu woli. Zdolność dowolnego wykonywania ruchów, przez nas zamierzonych i uznanych za nadające się do osiągnięcia zakreślonego celu, przedstawia końcową fazę ewolucyjną czynności, rozwijającej się stopniowo; poprzedzona jest szeregiem faz wcześniejszych o prostszej strukturze psychofizycznej i nie posiadających charakteru działań dowolnych. Temi fazami, poprzedzającemi możność wykonania prawdziwych ruchów dowolnych, są reakcje odruchowe i instynktowne oraz działania, które sobie przyswoiliśmy przez częste powtarzanie, zautomatyzowane i zmechanizowane. Wykonywanie tych ostatnich czynności pozostawia w naszym mózgu ślady, umożliwiające nam później przedstawianie sobie tych czynności w postaci wyobrażeń kinetycznych, które, wskutek wytworzenia się mocnych skojarzeń z odnośnemi impulsami ruchowemi w mózgu, powodują urzeczywistnienie się ruchów, uprzednio przez nas wyobrażonych. Wyobrażenie działania pociąga za sobą w ten sposób wykonanie działania. Wykonanie działania może być również spowodowane przez postrzeżenie wzgl. przedstawienie przedmiotu wskutek uprzedniego jego skojarzenia z ruchem, do jakiego ten przedmiot dawał powód. Te działania odruchowe, instynktowne i ideomotoryczne stanowią jakgdyby surowy materjał, składający się na tworzywa działań, będących wypływem prawdziwych aktów woli. O prawdziwym akcie woli w ścisłem znaczeniu tego słowa mówimy jedynie wówczas, gdy działanie nie zostaje wykonane automatycznie, lecz poprzedzone jest powziętym przez nas zamiarem, aktem chcenia, które je powoduje. Doniosłe dla psychologji opisowej jest pytanie, czy ów akt chcenia, powzięcia zamiaru, pożądania itp. da się sprowadzić do pierwiastków intelektualnych i uczuciowych, czy też przedstawia swoistą odmianę doświadczenia subjektywnego, noszącego charakter zupełnie nowy o zabarwieniu aktywności, charakter dążenia, różniący się od przeżyć intelektualnych i uczuciowych swą odśrodkowością. Według jednych chcenie to przedstawianie sobie tego, co ma nastąpić, według innych — to sąd albo proces natury uczuciowej, bądź swoista kombinacja czynników intelektualnych i uczuciowych. Oprócz tych zapatrywań istnieje pogląd, że akt woli jest czemś zupełnie swoistem, ani poznawczem, ani uczuciowem. Obydwa poglądy mają wybitnych przedstawicieli. Zależnie od rodzaju warunków, powodujących akty woli, mówimy o popędach albo o działaniu rozważnem, z namysłem. Motywami aktów popędowych są elementarne wzruszenia i uczucia (np. popęd ku zaspokojenia głodu itp.), działania zaś rozważne poprzedzane są ważeniem motywów. Skutki aktu woli przejawiać się mogą nietylko w ruchach przez nas wykonywanych, lecz i w poniechaniach działania, w powstrzymywaniu się od ruchów i w tzw. działaniach wewnętrznych, np. w występowaniu uwagi dowolnej, we wpływaniu na bieg przedstawień, co zajść może przy dowolnem skupieniu się na zagadnieniu, jakie pragniemy rozwiązać, w namyśle podczas przypominania dowolnego, w pewnym wpływie, nieznacznym zresztą, na uczucia.

Wola, zach. dzielnica Warszawy, dawniej Wielka Wola; pamiętna elekcjami królów od

Batorego począwszy i walkami podczas oblężenia Warszawy przez Prusaków w 1794; w czasie powstania listopadowego wsławiona bohaterską obroną i śmiercią gen. Sowińskiego 6. IX. 1831.

Wola, częsta w Polsce nazwa wsi, lokowanych na prawie niemieckiem, gwarantującem szereg zwolnień dla osadników (stąd nazwa).

Wola ostatnia, ob. testament.

Wolan Andrzej, polityk i teologiczny pisarz kalwiński, * 1530, † 1610; studja w Królewcu; sekretarz Mikołaja Radziwiłła, potem Zygmunta Augusta, Stefana Batorego i Zygmunta III; posłował do ces. Maksymiljana i do Moskwy; napisał: „Rozmowa Polaka z Litwinem przeciw sromotnemu a omylnemu Stanisława Orzechowskiego pisaniu" (ok. 1566), „Nowochrzczeństwo czyli zwierciadło wiary i pobożności Nowochrzczeńców" (1586), „De libertate politica" (1592), „Jasne i dowodne pokazanie tak z Pisma świętego, że który stolicę państwa rzymskiego opanował, jest onym Antychrystem" (1608) i in.

Wolant (łac.), 1) dawna gra towarzyska w Polsce, polegająca na przerzucaniu piłki (wolanta) zrobionej z kości słoniowej, drzewa, korka z powtykanemi weń piórkami dla lepszej lotności; piłkę taką podrzucano zapomocą rakiety; 2) rodzaj lekkiego powozu (bryczki) bez budy; 3) suknia niewieścia lekka, noszona w Polsce w epoce saskiej.

Wolanów, mko w pow. radomskim (woj. kieleckie), 550 mieszk.

Wolarz, gwiazdozbiór; liczne gwiazdy podwójne: $\varkappa$, ι, π, ε, 39, ξ, ι, δ, μ; zmienna gwiazda R (od 6 do 12 wielkości). Główna gwiazda α — Arktur 0,24 wielkości znajduje się w odległości 43 lat świetlnych (paralaksa = 0,075").

Wolastonit, minerał $CaSiO_3$, rodzimy metakrzemian wapnia; jednoskośny; twardość 4.5-5, ciężar właśc. 2.8 - 2.9; biały, żółtawy, czerwonawy. W wielu skałach wapiennych w zetknięciu się ich ze skałami ogniowemi.

Wolborka, l. dopływ Pilicy, dług. 55 km.

Wolborz, m-ko w pow. piotrkowskim (woj. łódzkie), staroż. gród kasztelański nad rz. Wolborką, 2.250 mieszk.; ratusz, dawniej rezydencja bisk. kujawskich.

Wolbrom, m-ko w pow. olkuskim (woj. kieleckie), nad rz. Pokrzywianką, 7.300 mieszk.

Wolcner Oktawjan lub Wolzner, budowniczy i kamieniarz krakowski z XII w., powołany z Krakowa przez Henryka Jasomirgotta ok. 1144 do Wiednia dla wybudowania kościoła WW. Świętych; po spaleniu go na jego węgłach zbudowany został kościół św. Szczepana. W. wpisany mylnie do ksiąg budowniczych wiedeńskich w r. 1150 jako Falkner von Krakau; do kamieniarskich dzieł W. w Wiedniu należy między innemi brama zwana „olbrzymią" kościoła św. Szczepana.

Woldenberg, ob. Dobrogniewo.

Wole, ingluvies, 1) nazwa rozszerzonej części jelita przedniego u wielu bezkręgowców, np. u owadów, w której gromadzi się pokarm bezpośrednio po przełknięciu; 2) nazwa obfitującej w gruczoły workowatej wypukliny w przełyku (oesophagus) ptaków, w której połknięty pokarm pozostaje czas jakiś, ulegając rozmiękczeniu wzgl. częściowemu trawieniu. Najsilniej rozwija się wole u ptaków, żywiących się ziarnem, tj. pokarmem twardym, suchym i trudno strawnym.

Wole, podgardlica, struma, nadmierne powiększenie gruczołu tarczowego; dotyczyć może albo całego gruczołu (w. rozlane, struma diffusa) albo poszczególnych jego części (w. guzowate, struma nodosa); bywa przy chorobie Basedowa, matołectwie czyli kretynizmie, obrzęku śluzakowym (myxoedema), nowotworach gruczołu tarczowego itp.; powodowane jest albo przez bujanie nabłonków gruczołowych (przy chorobie Basedowa), albo przez bujanie tkanki łącznej lub naczyń (przy matołectwie lub obrzęku śluzakowym), albo przez nadmierne nagromadzenie się koloidu w pęcherzykach gruczołowych (tzw. struma coloides cystica). W niektórych miejscowościach (w Alpach szwajcarskich i francuskich, w Tyrolu, Styrji, u nas w Beskidach oraz Górach Świętokrzyskich) panuje endemicznie.

Wole oczko, ob. Troglodytes parvulus.

Wole serce, bucardia, ob. cor bovinum.

Wolert Władysław, literat i publicysta; * 1890; 1916 red. „Jedności robotniczej", 1919—1921 „Trybuny"; ogłosił krytyczne wyd. „Pism" A. Dygasińskiego; wydał: „Mensologja uniwersalna czyli E. Majewskiego Nauka o cywilizacji", (1921), „Demokracja i kultura" (1928).

Wolf Friedrich August, filolog niemiecki, * 1759, † 1824; prof. w Halli i Berlinie; twórca nowoczesnej wiedzy starożytnej, autor „Prolegomena ad Homerum" (1795) i in.

Wolf Hugo, kompozytor austrjacki, * 1860, † 1903; tworzył pieśni do słów Goethego, Eichendorffa, Mörikego, cykl „Spanisches Liederbuch", „Italienisches Liederbuch"; napisał utwory na chóry a capella i z towarzyszeniem orkiestry, kwartet smyczkowy D-moll, „Italienische Serenade", poemat symfoniczny „Penthesilea" i in.

Wolf Julius, ekonomista niemiecki, * 1862; prof. w Charlottenburgu; dzieła: „System der Sozialpolitik" (1892), „Nationalökonomie als exakte Wissenschaft" (1908), „Nahrungsspielraum und Menschenzahl" (1917), „Die Steuern Deutschlands" (1920) i in.

Wolf Rudolf, astronom szwajcarski, * 1816, † 1893; 1847 dyr. obserwatorjum w Bernie; 1855 prof. astronomji w Zurychu; 1864 dyr. obserwatorjum tamże. Prowadził obserwacje plam słonecznych; stwierdził zależność między natężeniem magnetyzmu ziemskiego a aktywnością słońca; napisał: „Geschichte der Astronomie" oraz „Handbuch der Astronomie" (2 t.).

Wolf'a kometa, kometa okresowa, odkryta przez M. Wolfa w 1884; okres obiegu ok. 8,2 lat. Ostatni raz przeszła przez peryheljum

w 1925. Opracowaniem ruchu tej komety zajmuje się profesor M. Kamieński, dyrektor Obserwatorjum Uniwersytetu Warszawskiego. Z powodu perturbacyj, powodowanych przez Jowisza, elementy komety a więc i okres obiegu ulegają znacznym zmianom.

Wolf'a-Rayet'a gwiazdy, gwiazdy odkryte przez astronomów C. Wolf'a i Rayet'a (należące do klasy widmowej O), których ciągłe widmo wykazuje jasne linje lub pasma; posiadają najwyższą temperaturę, charakterem zbliżone są do mgławic gazowych; są nieliczne i słabe; znajdują się wpobliżu Drogi Mlecznej i w Obłokach Magelana.

Wolfachit, minerał (Ni, Fe) (As, S, $Sb)_2$; rombowy; twardość 4—5, ciężar wł. = 6.372; barwy srebrzystej lub białej.

Wolfenbüttel, m. pow. w rep. brunświckiej (Niemcy), nad rz. Oker, 18.200 mieszk.; fabryki konserw, przędzalnie.

Wolff Albert, rzeźbiarz niemiecki, * 1814, † 1892; z dzieł „Pogromca lwa" (schody Starego Muzeum w Berlinie)

Wolff August Ferdynand, lekarz polski, * 1768, † 1846; organizator szpitali w koszarach ujazdowskich i koronnych w Warszawie, 1796 fizyk miejski m. Warszawy i pierwszy radca lekarski przy pruskiej regencji warszawskiej, 1809 jeden z inicjatorów otwarcia szkoły lekarskiej w Warszawie, 1822 organizator i długoletni prezes Warsz. T-wa Lekarskiego; liczne prace specjalne.

Wolff Christian von, filozof niemiecki, * 1679, † 1754; profesor matematyki i filozofji w Halle; w 1723 pod groźbą kary powieszenia wygnany przez Fryderyka Wilhelma I za szerzenie bezbożnych nauk, udał się do Marburga, gdzie wykładał filozofję do śmierci Fryderyka Wilhelma I, którego następca, Fryderyk II, powołał go z powrotem do Halle. Filozofja W. to racjonalizm dogmatyczny, który przez długie lata był wykładany w uniwersytetach niemieckich; stworzył niemiecką terminologję filozoficzną; dzieła: „Vernünftige Gedanken von den Kräften des menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauch in der Erkenntnis der Wahrheit" (1712), „Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt" (1719) i in.

Wolff Józef, historyk polski, † 1900; prace: „Senatorowie i dygnitarze wielkiego księstwa litewskiego w 1386—1795" (1885), „Ród Gedymina" (1886), „Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV w." (1895).

Wolff Julius, poeta niemiecki, * 1834, † 1910; napisał romantyczne poematy: „Till Eulenspiegel redivivus", „Der Rattenfänger von Hameln", „Der wilde Jäger", powieści: „Das Recht der Hagestolze", „Der Sülfmeister" i in.

Wolff Kaspar Friedrich, anatom i fizjolog niemiecki, * 1733, † 1794; napisał: „Theoria generationis", „De formatione intestinorum" i in.

Wolff Robert, księgarz i wydawca polski, * 1832, † 1910; wspólnie z Gustawem Gebethnerem założył w 1857 w Warszawie księgarnię wydawniczą; ob. Gebethner i Wolf.

Wolff Theodor, publicysta niemiecki, * 1868; od 1906 red. naczelny dziennika „Berliner Tageblatt"; napisał: „Pariser Tagebuch" (1908), „Spaziergänge" (1909), „Vollendete Tatsachen 1914—17" (1918) i in.

Wolffa ciało, pranercze, mesonephros, parzyste narządy, znajdujące się w jamie brzusznej, przeznaczone do produkowania moczu; istnieją przez całe życie u niższych kręgowców (ryb, płazów), u kręgowców wyższych (od gadów począwszy) tylko w okresie zarodkowym (embrjonalnym), u zwierząt dorosłych przekształcają się: u samców w najądrze (epididymis), u samic w dwa narządy szczątkowe: epoophoron i paroophoron.

Wolffii ductus, przewód Wolffa, parzysty przewód, łączący ciało Wolffa ze stekiem; u ryb i płazów istnieje na stałe, u owodniowców (Amniota) tylko w stadjum embrjonalnem, przekształcając się następnie u samców w nasieniowód (vas deferens), u samic ulegając uwstecznieniu. U samic niektórych ssaków pozostałe resztki przewodu Wolffa noszą nazwę przewodu Gartnera (ductus Gartneri).

Wölfflin Eduard, szwajcarski filolog klasyczny, * 1831, † 1908; profesor fil. klas. na uniwersytetach w Bazylei, w Zurychu, w Erlangen i w Monachjum; badacz historycznej gramatyki jęz. łacińskiego; zajmował kierownicze stanowisko przy wydawnictwie wielkiego słownika jęz. łacińskiego „Thesaurus linguae latinae".

Wölfflin Heinrich szwajcarski historyk sztuki, * 1864; od 1912 prof. w Monachjum; napisał: „Die klassische Kunst" (1899), „Die Kunst Albrecht Dürers" (1904), „Kunstgeschichtliche Grundbegriffe" (1915) i in.

Wolfgang Jan Fryderyk, doktór medycyny i filozofji, * 1772, † 1859; prof. farmacji na Uniw. Wileńskim, uczeń i współpracownik Jędrzeja Śniadeckiego.

Wolfke Ludomir, matematyk, * 1882; studja w Warszawie i Petersburgu; od 1922 wykłada geometrję wykreślną na Politechnice Warszawskiej; napisał „Zasady teorji perspektywy" (Warszawa, 1927).

Wolfke Mieczysław, fizyk, * 1883; studja w Leodjum, Paryżu i Wrocławiu; 1914—1922 wykładał specjalne działy fizyki teoretycznej i doświadczalnej w Zurychu; od 1922 profesor fizyki na Politechnice Warszawskiej; szereg prac specjalnych, m. in. „Zasady teorji ciepła" (1924).

Wölfling Leopold, były arcyksiążę austrjacki Leopold Ferdynand, * 1868; 1902 pozbawiony tytułu z powodu zamierzonego mezaljansu; zamieszkał w Szwajcarji; 1921 śpiewak kabaretowy.

Wolfram (Wolframum), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 184,0; metal barwy szarej, temp. topn. ok. 3.000°; ciężar właściwy 19,1; w związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwu-, trój-, cztero-, pięcio- i sze-

ściowartościowy, dając związki typów WX_2 do WX_6 włącznie; w przyrodzie występuje jako szeelit = wolframian wapnia $CaWO_4$, wolframit = wolframian mangano-żelazawy $(Mn, Fe) WO_4$; odkryty przez Scheele'go w 1781; ma zastosowanie w przemyśle stalowym oraz przy wyrobie nici metalowych do lamp elektrycznych.

Wolfram Jan Szczepan, filolog polski, * 1824, † 1870; studja w Berlinie; prof. literatury rzymskiej w Szkole Głównej i uniwersytecie warszawskim; napisał: „O widowiskach publicznych w starożytnym Rzymie" (1865), „Rzymianka" (1872), przekład czterech komedyj Plauta (1872).

Wolfram von Eschenbach, poeta niemiecki, * ok. 1170, † ok. 1220; autor eposu „Parzival", pieśni „Willehalm" i in.

Wolframit, minerał, kryształy mieszane wolframianu żelazawego $FeWO_4$; kryształy grube, czarne, jednoskośne; połysk diamentowy, barwa brunatno-czarna; twardość 5—5,5, ciężar wł. 7,14—7,54; towarzyszy karyterytowi; ważny kruszec wolframu.

Wolframowa stal, stal zawierająca 5% wolframu; wyróżnia się twardością.

Wolfsbergit, minerał, siarczek miedziawo-antymonawy $CuSbS_2$; rombowy; twardość 3,5, ciężar wł. 4,8—5,0; barwy ołowianoszarej lub czarnej.

Wolgast, ob. Wołgoszcz.

Wolicki Konstanty, pamiętnikarz, † 1863; służył wojskowo 1831. 1833 aresztowany w sprawie Zawiszy, zesłany na Syberję, 1840 powrócił do Warszawy; współpracownik „Biblioteki Warszawskiej"; zostawił „Wspomnienia z czasów pobytu w cytadeli warszawskiej i na Syberji" (wyd. 1876).

Wolicki Teofil, arcybiskup gnieźnieński i poznański, * 1767, † 1835; studja teologiczne w Rzymie; 1807 proboszcz w Gnieźnie, 1828 arcybiskup.

Wolickie jezioro, ob. Barcińskie jezioro.

Wolin, wyspa na Bałtyku, naprzeciwko ujścia Odry, należy do rej. szczecińskiej w Pomeranji pruskiej, 245 km², 16.000 mieszk.; piaszczysta i nieurodzajna; chów bydła i rybołówstwo; kąpiele morskie.

Wolin, m. na wyspie W., 4.500 mieszk.; w XI i XII w. jedno z największych handlowych miast pomorskich.

Woljera (franc.), ptaszarnia, większych rozmiarów ogrodzona klatka na ptaki.

Wolker Jerzy, poeta czeski, * 1900, † 1923; napisał: „Gość w domu", „Święty Pagórek" (Svatý kopeček), „Ballady", „Opowieści i bajki" (Powidky a pohádky) i in.

Wollaston William, filozof angielski, * 1659, † 1724; napisał „The religion of nature delineated" i in.

Wolmar (łot. Valmiera), m. pow. w dawnych Inflantach szwedzkich (Łotwa), nad rz. Aa, 7.800 mieszk.; handel bydłem i lnem; założone w XIII w., 1561 przeszło w ręce polskie, 1601 zajęte przez Szwedów, ponownie 1625.

Wolna konkurencja, ob. liberalizm ekonomiczny.

Wolna scena, ob. Freie Bühne.

Wolna Wszechnica Polska w Warszawie, prywatna uczelnia wyższa o poziomie uniwersyteckim, powstała w 1906 pod nazwą Towarzystwa Kursów Naukowych z funduszów, zebranych przez społeczeństwo; początkowo istniały cztery sekcje: matematyczno-przyrodnicza, humanistyczna, techniczna i rolnicza, ta ostatnia w r. akad. 1913/1914 przekształcona na sekcję ogrodniczą; do czasu otwarcia uniw. warszawskiego Towarzystwo Kursów Naukowych było jedyną wyższą uczelnią polską na terenie Kongresówki; 1920 Tow. Kursów Naukowych przemianowało, po dokonaniu reform, dawne Kursy Naukowe na W. W. P., przekazując jej cały swój majątek. Obecnie W. W. P. posiada następujące wydziały: 1) matematyczno-przyrodniczy, 2) humanistyczny, 3) nauk politycznych i społecznych i 4) pedagogiczny; przy W. W. P. została założona szkoła dziennikarska i studjum pracy oświatowo-społecznej. W. W. P. zorganizowała „Collegium Publicum", cykl niedzielnych wykładów naukowych, wygłaszanych przez jej profesorów, na które wstęp jest bezpłatny. Wykładający na W. W. P. dzielą się na profesorów, docentów i lektorów. W. W. P. posiada bibliotekę, liczne pracownie naukowe i seminarja. Słuchacze W. W. P. dzielą się na rzeczywistych i wolnych. Od słuchaczy rzeczywistych wymagane są bądź świadectwa dojrzałości z ukończenia szkoły średniej, bądź egzamin wstępny.

Wolne miasta, miasta, które w połowie XII w. za pomoc okazywaną panującym w walkach z możnowładcami otrzymywały od nich szereg przywilejów, polegających na tem, iż nie składały one panującym przysięgi na wierność, lecz obdarzone samorządem tworzyły niezależne rzeczypospolite, prowadzące nawet otwarte walki z panującymi (np. wojny cesarzów rzymskich państwa niemieckiego z miastami lombardzkiemi). W. m. Hamburg, Brema i Lubeka oraz Frankfurt n. Menem zachowały przywileje swoje aż do czasu utworzenia się cesarstwa niemieckiego 1871. Każde z nich na Sejmie Rzeszy miało głos oddzielny. W 1815 Kongres Wiedeński nadał przywileje w. m. Krakowowi, oddając go przytem pod opiekę Rosji, Prus i Austrji. Stan ten przetrwał do 1846, poczem obszar w. m. Krakowa wcielono do Austrji i połączono z królestwem Galicji i Lodomerji. W. m. tworzyły związki, ob. Hanza. Do takich związków należał między innemi Nowogród, podbity ostatecznie przez Iwana Groźnego.

Wolne miasto Gdańsk, ob. Gdańsk.

Wolne miasto Kraków, ob. Krakowska Rzeczpospolita.

Wolne Państwo Irlandzkie, ob. Irlandja.

Wolni strzelcy, ob. franktirerzy.

Wolniewicz Włodzimierz, wydawca i redaktor „Ziemianina", pierwszego rolniczego pisma w Polsce, wydawanego w Poznaniu do 1866, * 1812, † 1884; autor pism ekonomicznych o Księstwie Poznańskiem; sekretarz Ligi Polskiej, w 1848 więzień stanu.

Wolnomularstwo, ob. masonerja.

Wolnomyśliciel. Sofistyka współczesna pojęcie wolnej myśli zwężyła i odwróciła od właściwego pierwotnego znaczenia; obecnie termin w. stał się synonimem człowieka, odrzucającego wiarę w objawienie i w tym przypadku w. jest deistą, albo też odrzucającego wogóle wszelką wiarę i wówczas w. jest sceptykiem; o ile zaś jednostka nie ogranicza się na powątpiewaniu, lecz zdecydowanie odrzuca potrzebę wiary, w. jest ateistą (bezbożnikiem). W tych znaczeniach za w. można uważać tak w starożytności heleńsko-rzymskich sceptyków, jak i nowożytnych deistów, począwszy od Edwarda Herberta of Cherbury. Termin w. rozpowszechnił Ant. Collins w dziele „Discours of freethinking" (Londyn, 1713) i inni pisarze angielscy z Humem na czele. We Francji w. (Esprits forts) byli przeważnie wojującymi ateistami, jak Voltaire, D'Alembert, Diderot i in.

Wolnomyślni (Deutschfreisinnige), stronnictwo w parlamencie Rzeszy niemieckiej, powstałe w 1884 z połączenia się liberałów, tzw. secesjonistów, z postępowcami, walczące o zasady wolności politycznej i ekonomicznej. Na czele stał poseł Richter. Partja istniała do 1893; rozpadła się z powodu różnic zdań, wywołanych rządowym projektem o organizacji wojska.

Wolnopłatkowe albo rozdzielnopłatkowe, ob. Choripetalae.

Wolność morza, zasada zwyczajowego prawa międzynarodowego, głosząca, że obszar morski, nie będący morzem nadbrzeżnem ani zamkniętem, nie podlega władzy żadnego państwa i jest dostępny dla okrętów wszystkich państw.

Wolność woli, właściwość woli, rozmaicie przez różnych filozofów i psychologów interpretowana; w sensie indeterminizmu absolutnego rozumie się przez w. w. niezależność woli od wszelkich przyczyn naturalnych, któreby miały wpływać na jej postanowienia. Według indeterminizmu względnego jest to zdolność działania w danych warunkach tak albo inaczej, albo zupełnego powstrzymania się od działania; tak pojęta w. w. bywa między innemi uzasadniana poczuciem subjektywnem, występującem po wykonaniu jakiegoś działania, poczuciem, że moglibyśmy byli również inaczej postąpić, niżeliśmy postąpili. Tak rozumianej w. w. przeczy postulat powszechnego determinizmu absolutnego, który głosi, że każde zjawisko a więc i postępki ludzkie zależne są całkowicie od przyczyn naturalnych. Według determinizmu względnego w. w. byłaby właściwością woli, polegającą na kierowaniu się w postępowaniu pobudkami wewnętrznemi, wolną od przymusu zewnętrznego, „nieprzymuszoną", ale uwarunkowaną przyczynowo.

Wolność zrzeszania się, ob. polityka społeczna, ob. prawo koalicji.

Wolny handel, ob. liberalizm ekonomiczny.

Wolnych Polaków Związek, tajna organizacja młodzieży polskiej, założona przez Heltmana i Piątkiewicza ok. 1820, wykryta i zniszczona przez gen. Nowosilcowa 1825.

Wolseley Garnet wicehrabia, feldmarszałek brytyjski, * 1833, † 1913; dowodził 1873—74 wyprawą przeciwko Aszantom, 1875 gubernator Natalu, zakończył pomyślnie 1879 wojnę z Zulusami; 1882 dowodził wyprawą egipską; 1894 feldmarszałek, 1895—1900 naczelny wódz armji brytyjskiej; napisał „Life of duke of Malborough" (2 t., 1894) i własną autobiografję (2 t., 1903).

Wolsey Thomas, kardynał angielski, * 1471, † 1530; arcybiskup Jorku i kanclerz Henryka VIII; uwięziony za zdradę stanu 1529.

Wolsk (ros. Wolżsk), m. pow. w gub. saratowskiej (Rosja wsch.), nad rz. Wołgą, 32.000 mieszk.; sadownictwo, warzywnictwo, handel zbożem.

Wolska Maryla z Młodnickich, poetka,* 1873; napisała: „Symfonje jesienne" (1901), „Thème varié" (1901), „Święto słońca" (1903), „Z ogni kupalnych" (1904), „Swanta, baśń o prawdzie" (1907), „Dziewczęta", (1910) i in.

Wolski Edward, artysta dramatyczny, * 1850, † 1921; 1872—1911 w teatrze „Rozmaitości" w Warszawie, głównie w rolach charakterystyczno-komicznych.

Wolski Kalikst, podróżnik, * 1816, † 1884; walczył 1831, potem na emigracji we Francji i w Ameryce Płn.; napisał: „Do Ameryki i w Ameryce", szkice obyczajowe i obrazki (1878).

Wolski Konstanty, pedagog, * 1762, † 1810; nauczyciel Liceum Warszawskiego; napisał: „Nauka początkowego czytania, pisania i rachowania" (1811), „Przepisy dla nauczycielów, dających naukę początkowego czytania" (1811).

Wolski Ludwik, ekonomista i statystyk, * 1819, † 1885; nacz. sekcji statystycznej w Komisji Spraw Wewn. i duch., 1859 prof. statystyki i ekonomji polit. w Marymoncie; prace: „Ogólna statystyka Król. Polskiego" (w Enc. Orgelbranda, t. XXIV), „Rys hydrografji Król. Polskiego" (w Bibl. Warsz., 1849) i in.

Wolski Stanisław, malarz, * 1859, † 1894; kształcił się w Warszawskiej Szk. Rys., w Krakowie i w Monachjum; malował sceny batalistyczne i rodzajowe na tle krajobrazu polskiego; oprócz malarstwa uprawiał ilustrację w „Tygodniku" i „Kłosach"; obrazy: „Rekonesans", „Wypadek w cyrku", „Epizod z pod Hanau", „Pocztyljon", „Przed karczmą" i in.

Wolski Tomasz Stanisław, podróżnik, * 1700, † ok. 1736; uczył się u pijarów w Warszawie; 1726 odbył pielgrzymkę do Jerozolimy, walczył z Turkami na morzu Śródziemnem; admirał papieża Benedykta XIII; napisał: „Illustris peregrinatio Jerosolimitana" (1737).

Wolski Wacław, poeta, * 1866, † 1927; studja na uniwersytecie warszawskim; napisał: „Wzloty na Parnas" (1902), „Nieznanym" (1902), „Ballady tatrzańskie" (1908), „Powieść tajemna", „Arcana" (1911), „Mare tenebrarum" (1912) i in.

Wolski Włodzimierz, poeta i powieścio-

pisarz, * 1824, † 1882; przedstawiciel „cyganerji“ warszawskiej; od 1863 na emigracji; napisał: „Poezje“ (2 t., 1859), „Śpiewy powstańcze“ (1863), „Promyki“ (1869); utwory powieściowe: „Opowiadania i powieści“ (2 t., 1852—1858), „Uśmiech losu“ (3 t., 1856), „Bakałarz“ (1858), „Domek przy ulicy Głębokiej“ (3 t., 1859); tekst do oper Moniuszki: „Halki“ (1847) i „Hrabiny“ (1860).

Wolski Dunin, 1) Paweł, kanclerz w. kor. od 1538, † 1546; 1544 biskup poznański; 2) Piotr, od 1574 podkanclerzy, od 1576 kanclerz w. kor., od 1577 biskup płocki, * 1530, † 1590.

Wolski Półkozic Mikołaj, od 1599 marszałek nadworny, od 1615 marszałek w. kor., * 1550, † 1630.

Wolskowie (Volsci), lud starożytnej Italji, osiadły między Samnitami i Latynami, wśród dwóch pasm gór, zwanych dotychczas górami Wolsków. Główne miasto Antium. W. w początkach Rzpltej Rzymskiej występowali niejednokrotnie jako zawzięci wrogowie Rzymu; w drugiej wojnie samnickiej 326 przed Chr. ostatecznie zostali pobici i ujarzmieni przez Rzymian. Język W. był gałęzią języka szczepu umbryjsko-sabelskiego.

Wolsztyn, m. pow. (woj. poznańskie), nad jez. Wolsztyńskiem, 4.200 mieszk.; fabr. pończoch.

Wolsztyńskie jezioro, jezioro w pow. wolsztyńskim (woj. poznańskie), 146 ha.

Wolt (skrót V), jednostka praktyczna potencjału elektrycznego; w danym punkcie pola panuje napięcie + 1 V, jeżeli przy odsunięciu dodatniego naboju elektrycznego, równego jednemu kulonowi, od tego punktu pola do nieskończoności, wykonana zostaje praca, równa 1 dżaulowi. 1 V równy jest $^1/_{300}$ jednostki elektrostatycznej i 10^8 jednostki elektromagnetycznej.

Wolta (muz.), ob. volta.

Wolta (franc.), pełny zwrot, obrót.

Wolta Górna (franc. Haute-Volta), kolonja franc. w Afryce zach., 300.000 km², 2,975.000 mieszk.; stol. Ugadugu.

Woltametr, przyrząd, służący do pomiarów natężenia prądu elektrycznego; według prawa Faraday'a masy wydzielonych na elektrodach ciał są wprost proporcjonalne do natężenia prądu i do czasu jego działania, np. prąd o natężeniu jednego ampera wydziela w ciągu jednej sekundy: 1,118 mgr. srebra, 0,3 mgr. miedzi itd. Liczby te nazywają się równoważnikami elektrochemicznemi. Z ilości wydzielonego ciała, z czasu, w ciągu którego działał prąd elektryczny, i z równoważnika elektrochemicznego można obliczyć natężenie prądu. Najdokładniejszy jest w. srebrowy, składający się z anody srebrnej (A) i katody platynowej (K), umieszczonych w naczyniu, zawierającem roztwór azotanu srebra (ob. Rys.),

Woltametr.

Wolter Charlotte, aktorka niemiecka, * 1834, † 1897; od 1862 w Burgteatrze wiedeńskim.

Woltometr, woltomierz, przyrząd do mierzenia napięcia elektrycznego albo siły elektromotorycznej; galwanometr o wielkim oporze wewnętrznym, włączany równolegle pomiędzy zaciski, których różnica potencjałów ma być zmieniona. Dzięki wielkiemu oporowi w. wywołuje tylko nieznaczne zmiany natężenia prądu w obwodzie głównym. Skala w. wycechowana jest w woltach albo w miliwoltach (tysiącznych częściach wolta).

Woltometr.

Woltomierz, ob. woltometr.

Woltyżer (franc.). W piechocie francuskiej w. nazywała się kompanja z wybranych żołnierzy, umieszczona na lewem skrzydle batalјonów, przeznaczona do walki rozproszonej. W. zostali wprowadzeni do armji przez Napoleona w 1803; z upadkiem drugiego cesarstwa oddziały te zostały zniesione; w. istnieli również w wojsku polskiem; w każdym pułku piechoty polskiej były 3 rodzaje żołnierzy: grenadjerowie, fizyljerowie i woltyżerowie. Ci ostatni wybierani byli z ludzi wytrwałych, odważnych, ruchliwych i dobrego sprawowania. Pełnili między innemi służbę wywiadowczą przedniej straży. Obecnie imieniem w. nazywa się zręcznego jeźdźca na koniu nieosiodłanym, lub wogóle linoskoka, gimnastyka. W grze krokietowej w. nazywa się kula, która skończyła już grę, ale nie dobiła jeszcze do pikiety.

Woluntaryzm (łac.), 1) doktryna psychologiczna, według której prototypem procesów psychicznych są procesy woli; 2) doktryna metafizyczna, według której istotą bytu jest wola, której wcieleniem jest świat. Termin w. wprowadził filozof niemiecki Fr. Paulsen.

Wolverhampton, m. w hr. Stafford (Anglja środk.), 103.000 mieszk.; kop. węgla i rudy żelaznej, główny ośrodek przemysłu żelaznego.

Wolzogen Ernst von, poeta niemiecki, * 1855; założyciel „Überbrettl“ w Berlinie; napisał powieści i nowele: „Kinder der Exzellenz“ (1888), „Die tolle Komtess“ (1889), „Die verdammte Liebe“ (1919) i in.; dramaty.

Wołchow, rz. w Rosji, odpływa z jeziora Ilmen, wpada do jez. Ładoskiego, dług. 229 km.

Wołczańsk, m. pow. w gub. charkowskiej (Ukraina sow.), nad rz. Wołczą, dopł. Dońca, 11.000 mieszk.

Wołczek zbożowy, ob. Curculionidae.

Wołczyn, m-ko, w pow. brzeskim (woj. poleskie), nad rz. Pulwą; dawny pałac ks. Czartoryskich; miejsce urodzenia Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Wołga, największa rz. w Rosji i Europie, bierze początek z wyżyny Wałdajskiej; przepływa 9 gubernij; nad jej brzegiem leży 39 dużych miast, przeszło 1.000 osad i wsi; wpada do niej 200 rzek; najważn. z prawej strony Oka, z lewej Kama; wpada szeroką deltą do morza Kaspijskiego; dług. 3.689 km., dorzecze 1,458.922 km²; ważna droga komunikacyjna, główny spław drzewa, nafty i soli; bardzo rybna, obfituje w jesiotry, dostarczające kawioru.

Wołgoszcz (niem. Wolgast), m. w Pomeranji pruskiej, nad rz. Pianą, 6.800 mieszk.

Wołk, pr. dopływ Bohu w gub. podolskiej (Ukraina sow.), dług. 83 km.

Wołkołata, mko w pow. duniłowickim (woj. wileńskie), 500 mieszk.

Wołkońskij Piotr, książę, feldmarszałek, * 1776, † 1852; generał-adjutant ces. Aleksandra I., od 1812 uczestnik wojen z Napoleonem; za ces. Mikołaja I mianowany ministrem dworu.

Wołkow Fedor, etnolog ruski, * 1847, † 1918; prace: „La fraternisation en Ukraine“ (1891—1892), „Le traineau dans les sites funeraires de l'Ukraine“ (1896), „Etnograficzeskija osobennosty ukraińskago naroda“ 1916).

Wołkowysk, m. pow. (woj. białostockie), nad rz. Wołkowyją, 11.100 mieszk.; drobny przemysł rolniczy i handel; stary gród ruski, od poł. XIII w. litewski.

Wołłowicz Andrzej, biskup kujawsko-kaliski, * ok. 1750, † 1822; studja w Warszawie i Rzymie; w. referendarz litewski po Kołłątaju, 1818 biskup, 1819 senator.

Wołłowicz Michał, emisarjusz powstańczy po 1831, * 1806; walczył 1831 w korpusie Giełguda, potem na emigracji we Francji, 1833 powrócił do kraju, aby poruszyć lud przeciwko Rosji; ujęty w pow. słonimskim, powieszony w Grodnie 1833.

Wołłowicz Ostafi, od 1561 marszałek i podskarbi litewski, od 1579 kanclerz, † ok. 1585.

Wołma, 1) l. dopływ Świsłoczy na Białorusi, dług. 94 km.; 2) l. dopływ Isłoczy w pow. stołpeckim, dług. 36 km.

Wołma, mko w pow. stołpeckim (woj. nowogródzkie), nad rz. Wołmą, 300 mieszk.

Wołoczyska, m-ko w pow. starokonstantynowskim, gub. wołyńska (Ukraina sow.), pograniczna z Polską stacja kolejowa, 4.000 mieszkańców.

Wołodkowicz Felicjan Filip, metropolita kijowski, * 1697, † 1778.

Wołody Skiba, ob. Sabowski Władysław.

Wołodźko Walery, powieściopisarz pod pseudonimem Koszczyc i Sahi-bej, * 1831, † 1904; po 1863 na emigracji w Turcji, potem we Lwowie; powieści: „Wybrańcy losu“ (2 t., 1881), „Ład boży“ (1882), „Gwiazda przewodnia“ (1884), „Krwawy dorobek“ (1884), „Z tajemnic Wschodu“ (1886), „Wici wyroczne“ (2 t., 1898) i in.

Wołogda, rz. w Rosji płn., dopływ rz. Suchony, dług. 140 km.

Wołogda, m. gub. w Rosji płn., nad rz. Wołogdą, 32.000 mieszk.; fabr. świec, budowa statków.

Wołomin, m-ko w pow. radzymińskim (woj. warszawskie), 6.250 mieszk.; huta szklana; letnisko.

Wołonczewski Maciej ks., biskup żmudzki, * 1799, † 1875; nauki w seminarjum w Wilnie; 1839 adjunkt teologji w Akad. Duch. wileńskiej, rektor seminarjum w Worniach, 1848 biskup; ogłosił w jęz. litewskim opis biskupstwa żmudzkiego oraz przekład dzieła Tomasza a Kempis „O naśladowaniu Chrystusa“.

Wołosi, częściowo zlatynizowana dawna ludność tracka, oraz zromanizowana dawna słowiańska ludność bułgarska, zwłaszcza w okresie drugiego państwa bułgarskiego, posiadającego dynastję wołoską. Ludność wołoska miała charakter wybitnie pasterski i ciągnęła Karpatami w XVI w. aż na Morawy.

Wołoski szlak, jedna z dróg, po której Tatarzy, wychodząc z swych koczowisk koło Oczakowa, napadali na Polskę. W. s. szedł brzegami Dniestru, pograniczem Wołoszczyzny (stąd nazwa), koło źródeł Rusawy, Żwanu, Uszycy, przez Podole na Zinków, Skałę, Buczacz i pod Lwowem łączył się z tzw. szlakiem Czarnym i szlakiem Kuczmańskim.

Wołoskie wsie, w dawnej Polsce wsie osiadłe na prawie wołoskiem, głównie w dawnem województwie ruskiem; zakładali w. w. osadnicy, garnący się z Wołoszczyzny do Polski (stąd nazwa), jak również Słowacy zakarpaccy.

Wołosza Czarna, ob. Mołdawja.

Wołoszczyzna, Wołosza Czarna albo Multany, ob. Mołdawja.

Wołoszka, suknia męska krojem wołoskim uszyta, noszona w Polsce w XVIII wieku.

Wołoszyn, koń z Wołoszczyzny.

Wołoszyn, pasmo górskie w Tatrach Wys. nad doliną Białki, do 2.080 m. wys.

Wołowiec, 1) szczyt w Tatrach zach., 2.065 m. wys.; 2) W. Mięguszowiecki, szczyt w Tatrach Wys. nad Czarnym Stawem, 2.212 m. wys.

Wołowski Ludwik, ekonomista, * 1810, † 1876; studja w Warszawie i Paryżu; po 1831 na emigracji; prof ekonomji polit. w Wyższej Szkole Sztuk i Rzemiosł w Paryżu, 1865 prezes Akademji Nauk Moralnych i Politycznych; 1852 założył Crédit Foncier de France 1848 i 1871 poseł do izby prawodawczej, 1876 senator; pisał wiele po francusku.

Wołowski Michał, powieściopisarz i dziennikarz, * 1851, † 1900; 1895 dyrektor teatru w Łodzi; szereg utworów powieściowych i komedjowych; wydał „Encyklopedję humoru“ (1889).

Wołożyn, m. pow. (woj. nowogródzkie), nad rz. Wołożynką, 2.800 mieszk.

Wołów (niem. Wohlau), m. pow. na Śląsku pruskim, rej. wrocławska, nad rz. Jezierzycą, 5.800 mieszk.; zamek piastowski.

Wołpa, mko w pow. grodzieńskim (woj. białostockie), 1,800 mieszk.

Wołyń, wyżyna, część składowa pasa wyżyn płd. (Płyty Czarnomorskiej), między górnym Bugiem a Teterowem, graniczy na płd. z Podolem, ku płn. przechodzi łagodnie w nizinę Polesia; kraina przejściowa, płd. część o charakterze wyżynnym (podolskim), płn. o nizinnym (poleskim); rzeki: Styr, Horyń ze Słuczą; gleba na płd. czarnoziemna i lesowa, na płn. piaszczysta i bagnista (osady polodowcowe); brak kopalin, w płd.-wsch. części glinka porcelanowa (niegdyś słynny w Polsce przemysł porcelanowy w Korcu i Baranówce); ludność przeważnie rusińska, Polaków ok 17%; rolnictwo, chów bydła. Część wsch. należy do Ukrainy sow., część zach. tworzy województwo wołyńskie z siedzibą w Łucku, 30.294 km², 10 pow., 31 miast, 95 gmin, 1,437.900 mieszk. (48 na 1 km²), w tem 68,4% Rusinów, 16,8% Polaków, 10,6% Żydów, 1,7% Niemców i 2,5% in. W X—XI wieku kraj zamieszkany przez Wołynian, od XI w. centrum kraju stał się Włodzimierz; w XIII w. przyłączony do ks. halickiego; w XIV w. o posiadanie W. toczyły się walki między Polską a Litwą; po upadku Świdrygiełły (księcia wołyńskiego) trwały nadal zatargi o posiadanie W.; ostatecznie uregulowano tę sprawę 1569 przez przyłączenie W. do Korony i utworzenie zeń odrębnego województwa z 3 powiatami: łuckim, włodzimierskim i krzemienieckim. Stolicą województwa był Łuck. Wschodnia część woj. została zajęta przez Rosję w czasie drugiego rozbioru (1793), pozostała — w 1795.

Wołyńska gorączka, febris wolhynica, gorączka pięciodniowa („Fünftagefieber"), ostra choroba zakaźna, cechująca się jedno- lub dwudniowemi wzniesieniami ciepłoty od 39°—40°, przedzielonemi 4—6-cio dniowemi okresami bezgorączkowemi; w okresach gorączkowych występują bóle głowy, łydek, nerwobóle, biegunki; nazwa powstała podczas wielkiej wojny, od czasu walk toczonych na Wołyniu.

Wołyński Artur, historyk, * 1844, † 1893; po 1863 na emigracji we Włoszech; zbierał materjały do dziejów powstania styczniowego, doprowadził do skutku założenie Muzeum Kopernika przy uniw. w Rzymie; prace: „Kopernik w Italji" (2 cz., 1873), „Relazioni di Galileo Galilei colla Polonia" (1873) i in.

Wołyński Jan, artysta malarz, * 1882; 1917—1926 kierownik działu ilustracyjnego „Tygodnika Illustrowanego".; szereg akwarel „Starego Miasta" oraz z Kazimierza nad Wisłą; poświęcił się fotografji artystycznej.

Wołżańscy Kozacy lub Nadwołżańscy, odłam Kozaków Dońskich, którzy osiedlili się ok. 1559 z początku nad brzegami Wołgi i przez 20 lat napadali i grabili ks. moskiewskie. Następnie podzielili się na 3 części: jedna udała się z Jermakiem na Syberję, druga p. n. Kozaków Gruzińskich pustoszyła brzegi m. Kaspijskiego wpobliżu rzeki Terek, trzecia osiedliła się na Uralu i przyjęła nazwę Kozaków Uralskich.

Wołżsk, ob. Wolsk.

Wombat, ob. Phascolomys ursinus,

Wombwell, m. w hr. York (Anglja), 19.000 mieszk.; cegielnie.

Womitorjum (łac.), nazwa miejsca, względnie przejść tunelowych (drzwi) poprzez szerokość murów amfiteatralnych dawnych cyrków rzymskich, przez które wchodził lud do miejsc i przez które po skończonem widowisku wychodził.

Womity, ob. wymioty.

Won San, ob. Gen San.

Wood Evelyn, feldmarszałek angielski, * 1838, † 1919; 1883 dowodził wyprawą do Sudanu; 1903 feldmarszałek; napisał: „Crimea in 1854 and 1894" (1895), „Cavalry in the Waterloo-Campaign" (1895), „Memoiren" (2 t., 1906).

Wood Green, m. w hr. Middlesex (Anglja), płn. przedmieście Londynu, 50.700 mieszkańców.

Wood'a stop odznacza się niską temperaturą topnienia = 60,5°, daleko niższą, niż temperatura poszczególnych składników; zachodzi to dlatego, że punkt topliwości roztworu leży niżej, niż czystego rozpuszczalnika. Skład s. W.: 4 części bizmutu (temp. topn. 271°), 2 cz. ołowiu (327°), 1 cz. cyny (232°) i 1 cz. kadmu (321°).

Woodlark lub Mudżua, wyspa brytyjska na płn.-wsch. od N. Gwinei, wraz z przyległemi wysepkami 1.246 km².

Woolwich, m. w hr. Kent (Anglja), płd.-wsch. przedmieście Londynu, na l. brzegu Tamizy, 140.500 mieszk.; szkoły wojskowe, arsenał artyleryjski.

Woonsocket, m. w stanie Rhode Island (St. Zjedn. Am. Płn.), 43.500 mieszk.; przemysł bawełniany, wyroby gumowe.

Wop', pr. dopływ Dniepru, w gub. smoleńskiej (Rosja), dług. 136 km.

Worcell Stanisław, działacz polityczny i społeczny, * 1799, † 1857; wychowanek liceum w Krzemieńcu; po 1831 na emigracji; członek Centralizacji T-wa Demokratycznego oraz Komitetu Centralnego Demokr. Europ. obok Mazzini'ego i Ledru Rollin'a; liczne rozprawy w czasopismach emigracyjnych; od 1851 redaktor „Demokraty Polskiego".

Worcester, 1) stol. hr. W. w Anglji środk., nad rz. Severn, 48.900 mieszk.; siedz. bisk., got. katedra; hr. W. 1945 km², 406.000 mieszk.; fabr. porcelany, rękawicznictwo; 2) m. w stanie Massachusetts (St. Zjedn. Am. Płn.), 180.000 mieszk. (ok. 5.000 Polaków); uniwersytet, politechnika, muzeum; przemysł metalurgiczny, fabr. dywanów, fortepianów.

Wordsworth William, poeta angielski, * 1770, † 1850; należał do grupy „lakistów" (poetów jezior) wraz z Coleridge'm i Southey'em; 1842 „poet laureate"; napisał: „Lyrical ballads" (wyd. wraz z Coleridge'm 1798), „Intimations of immortality" (1807), „The prelude" (1850), „The excursion" (1814), cykl sonetów „The River Duddon" (1820); „Poetical Works" (11 t., 1882—89).

Woreczek nasienny, ob. receptaculum seminis.

Woreczek zalążkowy, ob. zalążek.

Worek mosznowy, ob. moszna.

Worek przepuklinowy, ob. przepuklina.

Wörishofen, w. w Szwabji bawarskiej (Niemcy), 3.800 mieszk.; zakład wodoleczniczy, założony przez ks. Kneippa.

Workhouse (ang.), dom pracy dla ubogich.

Worki podpyskowe, torebki policzkowe, thesauri, nazwa rozciągliwych woreczków, istniejących po bokach jamy ustnej u wielu ssaków, np. u małp wąskonosych, licznych gryzoni i niektórych torbaczy. Worki te służą do czasowego przechowywania i przenoszenia pokarmu.

Workington, m. port. w hr. Cumberland (Anglja płn.-zach.), nad rz. Derwent, 26.500 mieszkańców; przemysł żelazny, stalownie.

Workowaty kot, ob. Dasyurus viverrinus.

Workowce, (zool.) ob. Marsupialia.

Workowce, Ascomycetes, podklasa grzybów (Fungi); charakteryzują się grzybnią wielokomórkową oraz tworzeniem maczugowatej zarodni, tzw. worka (ascus), w którym powstaje w sposób swoisty określona liczba zarodników (przeważnie 8).

Worksop, m. w hr. Nottingham (Anglja), 23.200 mieszk.; fabr. maszyn.

Wormacja (niem .Worms), m. pow. w Hesji (Niemcy), nad rz. Renem, 44.300 mieszk.; katedra rom. z XII w.; wyroby skórzane, fabr. cykorji; winnice; staroż. miasto (rzymskie Borbetogamus), do 1803 wolne m. Rzeszy niem., 1815 włączone do Hesji; pamiętne zawarciem konkordatu między pap. Kalikstem II a ces. Henrykiem V w 1122 (spór o inwestyturę).

Wormacki konkordat, ob. Wormacja.

Wormditt, ob. Orneta.

Worms, ob. Wormacja.

Worms (szwedzk. Ormsö), wyspa na Bałtyku (Estonja), między Ozylją a lądem, 94 km², 2.000 mieszk.

Wornlany, mko w pow. i woj. wileńskiem, 300 mieszk.

Wornie, m-ko na Litwie, pow. telszewski, 600 mieszk.; do 1863 siedziba biskupstwa żmudzkiego; obecnie obóz koncentracyjny dla więźniów politycznych.

Worobjew, Grigorij, historyk i archeolog rosyjski, * 1860, † 1907; kształcił się w petersburskiej Prawosławnej Akademji Duchownej, później pracował jako urzędnik gubernjalny na terenie b. Królestwa Kongresowego. Zostawił wiele prac pisanych w jęz. rosyjskim i polskim.

Worochta, w. huculska w pow. nadwórniańskim (woj. stanisławowskie), 1.200 mieszk., 749 m. n. p. m.; st. klimatyczna i turystyczna.

Worona, 1) pr. dopływ Bystrzycy w woj. stanisławowskiem, dług. 70 km.; 2) pr. dopływ Chopra w Rosji płd.-wsch., dług. 417 km.

Woroncow, hrabiowski i książęcy ród rosyjski; 1) Michaił, mąż stanu, * 1714, † 1767; od 1744 wicekanclerz, od 1758 kanclerz; ulubieniec ces. Elżbiety; 2) Aleksandr, * 1741, † 1805; 1802—1804 kanclerz; 3) Siemion, * 1744, † 1832; 1782 poseł w Wenecji, 1785—1806 w Londynie; 4) Michaił, * 1772, † 1856; 1815—18 dowódca armji rosyjskiej we Francji, 1844—54 namiestnik Kaukazu, 1845 otrzymał tytuł książęcy.

Woroncow-Daszkow Ilarjon, mąż stanu rosyjski, * 1837, † 1916; 1881—97 minister dworu i dóbr państwowych, 1905—15 namiestnik Kaukazu.

Woroneż, l. dopływ Donu w Rosji płd.-wsch., dług. 490 km.

Woroneż, m. gub. w Rosji środk., nad rz. Woroneżem, 93.800 mieszk.; uniwersytet, przeniesiony z Dorpatu; handel zbożem.

Woroniaki, pasmo wzgórz, płn. krawędź wyżyny podolskiej od Gołogór po wzgórza Krzemienieckie, ok. 445 m. wys.

Woronicz Jan Paweł, poeta, arcybiskup i prymas, *1757, † 1829; jezuita, po kasacie zakonu studja teol. w Warszawie; 1800 współzałożyciel Tow. Przyj. Nauk w Warszawie; 1815 biskup krakowski, 1828 arcybiskup warszawski i prymas; koronował Mikołaja I na króla polskiego; pisał sielanki, wiersze okolicznościowe, po rozbiorze kraju utwory patrjotyczne; „Świątynia Sybilli" poema historyczne w IV pieśniach (1818), liczne kazania, mowy pogrzebowe itd.; „Pisma" (6 t., 1832).

Woronicz Janusz, pisarz i działacz patrjotyczny, * 1805, † 1874; 1830 dyrektor kancelarji sejmowej, po powstaniu emigrował do Francji; sekretarz i ajent ks. A. Czartoryskiego; redaktor pism emigr.: „Trzeci Maj" (1841—48), „Kraj i Emigracja" (1835—43); ogłosił „Rzecz o dynastji i monarchji w Polsce" (1839).

Woroniecki Edward, literat i publicysta, * 1886; studja w Kijowie i Krakowie; przebywa stale w Paryżu, poświęcając się propagandzie literatury i sztuki polskiej; opracował I. i III. cz. „La Petite Encyclopédie Polonaise" (Lozanna, 1916); wydał „Le Martyre de la Pologne Prusienne" (1917), „Niemcy a powstanie samodzielnej Litwy" (1920), oraz powieść: „Wały graniczne" (1921).

Woroniecki Jakób, od 1585 biskup kijowski, stronnik arcyks. Maksymiljana, † 1588.

Woronów, m-ko w pow. lidzkim (woj. nowogródzkie), 1.250 mieszk.

Worsborough, m. w hr. York (Anglja), 13.800 mieszk.; kopalnie węgla, fabryki prochu.

Worskła, l. dopływ Dniepru na Ukrainie, dług. 448 km.; pamiętna klęską ks. Witolda w walce z Tatarami w 1399 i klęską Karola XII w bitwie połtawskiej 1709.

Worsley, m. w hr. Lancaster (Anglja), 14.000 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł bawełniany.

Wörther See, najw. jezioro w Karyntji (Austrja), 19 km².

Worthing, m. w hr. Sussex (Anglja), 35.200 mieszk.; kąpiele morskie.

Wosk, mieszanina różnych estrów wyższych alkoholi nasyconych; jedną z głównych części w. stanowi ester mirycylowy kwasu palmitynowego. W stanie naturalnym wosk jest wydzieliną specjalnych gruczołów skórnych, wy-

stępujących u wielu owadów, zwłaszcza błonkówek (Hymenoptera). W wielu przypadkach wydzielina woskowa w postaci cieniutkich płytek, kłaczków lub włókien może okrywać całe ciało owada. Wosk, produkowany przez różne rodzaje owadów, odznacza się odmiennym składem chemicznym.

Wosk trupi, ob. tłuszczowosk.

Wosk ziemny, ob. ozokeryt.

Woskowa maść, cerata simplex lub „album", używana w medycynie, składa się z mieszaniny wosku i oliwy.

Woskowe figury. Wyrób przedmiotów z wosku (lalek lub figur), zwany ceroplastyką, znano już w starożytności; w epoce odrodzenia doprowadzony był do wysokiego poziomu; w końcu XVIII w. tzw. gabinety f. w. czyli panoptica, zawierające podobizny sławnych i znanych jednostek, stały się bardzo popularne; wyrobem f. w. zajęte były rzesze artystów-rzeźbiarzy. Formy do odlewów w. wykonywano z drzewa lub gipsu. Obecnie do wyrobu lalek w. używa się parafiny lub cerezyny.

Woskowe kwiaty, sztuczne kwiaty z masy woskowej, otrzymywanej z wosku topionego razem z olejkiem terpentynowym.

Woskowe malowidło, starożytny sposób malowania przyrządzanemi na ciepło farbami woskowemi mianowicie, według Pliniusza, enkaustyką zapomocą łopatki zw. cestrum, rozgrzewanej przed nabraniem farby; rzadsze farby woskowe rozprowadzano grubemi i twardemi pendzlami.

Woskowe płótno, tkanina bawełniana lub lniana, powleczona masą woskową, która składa się z oleju lnianego, glejty, minji, kalafonji, terpentyny i stosownego barwika. W. p. służy jako materja nieprzemakalna.

Woskowe świece, wyrabiane są przez oblewanie masą woskową knota, rzadziej przez odlewanie w formach. W. ś. używane są obowiązkowo w liturgji kościoła rzymsko-katolickiego przy odprawianiu Mszy Św.; stosowne przepisy regulują ilość koniecznych świec; podczas konsekracji kościoła palą się tzw. zacheuszki. Rodzajem w. ś. są stoczki, długie i cienkie ś., wyrabiane przez przesuwanie knota w korytku, napełnionem woskiem stopionym wraz z łojem lub żywicą, i przeciąganie go przez tarczę metalową, mającą otwory rozmaitej średnicy.

Woskowe tabliczki, na których pisano w starożytności rylcami zw. stilusami, zrobione były z czworobocznej, wydłużonej, cienkiej deseczki drewnianej z lekko zagłębioną powierzchnią, powleczoną cienką warstwą wosku. Używano też podwójnych tabliczek, tzw. diptychonów, a nawet potrójnych, tzw. triptychonów, które razem związywano na podobieństwo książki. Tytuł dzieła, albo adres listu ryto na zewnętrznej stronie pierwszej tabliczki, potem całość obwiązywano sznurem i pieczętowano. Tabliczki takie zachowały się w Pompei i Herkulanum, z napisami kursywą grecką i łacińską.

Woskowe zwyrodnienie mięśni, ob. Zenkerowskie zwyrodnienie.

Woskownia, miejsce, gdzie w dawnej Polsce wytapiano wosk i wyrabiano z niego rozmaite przetwory, jak świece, wota i in.; w. miejskie posiadały specjalne przywileje królewskie, poza tem posiadali w. na swych terytorjach magnaci i niektóre klasztory. W 1793 wywieziono okrętami z Gdańska 5,947 kamieni wosku polskiego.

Woskownica, ob. Myrica.

Woskownicowate, ob. Myricaceae.

Woskowy papier, papier napuszczony białym woskiem, stearyną, parafiną, lub cerezyną; służy do zawijania słojów i lekarstw; obecnie zastępowany papierem pergaminowym.

Woskowy węgiel, cz. piropisyt, minerał o składzie zbliżonym do ozokerytu, barwy ziemistej, żółtej; miękki; c. wł. 0.9; łatwopalny, topi się na masę, podobną do smoły; znajduje się w pokładach węgla brunatnego; niekiedy używany do wyrobu parafiny.

Woskówka, ceroma, naga, miękka skórka, przeważnie jaskrawo zabarwiona (zwykle żółtawo), okrywająca nasadę szczęki górnej i okolicę nozdrzy u wielu ptaków. U ptaków wodnych i błotnych (np. kaczek) często obejmuje całą prawie powierzchnię dzioba. Woskówka, obfitująca w liczne zakończenia nerwowe, pełni rolę organu dotykowego.

Woskriesienskij Aleksandr Abramowicz, chemik rosyjski, * 1809, † 1880; liczne prace z chemji organicznej; podał wzór naftaliny (1838).

Wostokow Aleksandr (właściwie Osteneck), językoznawca rosyjski, * 1781, † 1864; redaktor wydawnictw Komisji Archeologicznej; prace: „Russkaja grammatika", „Ostromirowo Ewangielje", „Słowar" i „Grammatika cerkowno-sławianskago jazyka" (1863) i in.

Woszczek, ob. cerumen.

Woszczyna, strupień, choroba skórna, powstająca wskutek zakażenia grzybem woszczynowym (Achorion Schoenleinii); zmiany chorobowe występują na skórze oraz na paznokciach; cechą kliniczną strupnia jest tzw. tarczka czyli kubek woszczynowy (ob. scutulum); choroba warstw najbiedniejszych; powstaje wskutek nieprzestrzegania przepisów higjeny.

Woszczynowy kubek, ob. scutulum.

Wotan, ob. Odyn.

Wotant (łac.), każda osoba, która głosuje; w tem znaczeniu mówi się o wotancie, tj. sędziu-asesorze, jako przeciwstawieniu sędziego przewodniczącego.

Wotjacka republika, auton. socj. sow. republ. w Rosji wsch., utworzona w 1920 z części gub. wiackiej i kazańskiej, 28.890 km², 686.000 mieszk., przeważnie Wotjaków; gł. m. Iżewsk.

Wotjacy, lud należący do grupy permskiej ludów fińskich, zamieszkały w Rosji wschod., w aut. rep. wotjackiej, przeważnie na prawym brzegu dolnej Kamy; według spisu z 1897 było

ich ogółem 421.000, z 1920 — 476.046; trzymają się wierzeń pogańskich.

Wotkinsk, m. w pow. sarapulskim w gub. wiackiej (Rosja płn.), 24.500 mieszk.

Wotowie, plemię fińskie, zamieszkałe w półn. zach. Ingermanlandji, około 1,000 głów; odznacza się starodawnym językiem.

Wotum, ob. votum.

Wotywa, msza odprawiana w szczególnym celu, np. uproszenia odwrócenia nieszczęść, podziękowania za zwycięstwo itp.; w. może być odprawiana codzień, z wyjątkiem niedzieli.

Wouwerman Philips, malarz holenderski, * 1619, † 1668; pejzażysta i malarz koni; dzieła: „Atak kawalerji", „Pielgrzymi" i in.

Wouwerman Pieter, malarz holenderski, * 1623, † 1682; „Lekcja jazdy".

Wowocnia, ob. owoc.

Woyde Maurycy, lekarz, *1791, † 1877; od 1817 prof. medycyny sądowej na Uniwersytecie Warszawskim; 1827 członek Najwyższej Komisji Egzaminacyjnej, 1837—40 prezes T-wa Lek. Warszawskiego.

Woydyno Władysław, popularyzator wiedzy o sztuce, * 1873; studja malarskie w Warszawie, Paryżu i Rzymie; radca ministerjalny W. R. i O. P.; prowadzi dział sztuk plastycznych w departamencie sztuki.

Wozniesiensk, m. pow. na Ukrainie, w gub. odeskiej, nad rz. Bohem, 15.000 mieszk.; handel zbożem.

Woźnica, gwiazdozbiór; gwiazdy podwójne; skupienie gwiazd M 37; gwiazda zmienna ε; główna gwiazda Capella = α pierwszej wielkości znajduje się w odległości 49 lat świetlnych (paralaksa = 0.67").

Woźnicki Jan, nauczyciel i działacz polityczny, * 1881; 1919—1922 poseł na Sejm Ustawodawczy, 1922—27 senator i prezes senackiego Klubu Polsk. Stron. Lud. „Wyzwolenie", 1928 poseł na sejm i wicemarszałek.

Woźnicki Stanisław, estetyk i historyk sztuki, * 1893; 1924 red. „Południa", 1926 współredaktor miesięcznika „Architektura i Budownictwo".

Woźniki, w dawnej Polsce: 1) konie robocze, które każdy szlachcic posiadał z własnego chowu; 2) konie zaprzegowe do powozu.

Woźniki, mko w pow. lublinieckim (woj. śląskie), 1,600 mieszk.

Woźny, w dawnej Polsce oficjalista sądowy, wzywający strony przed sąd; obecnie niższy funkcjonarjusz w instytucjach państwowych i prywatnych.

Wódka, napój alkoholowy, wodny roztwór alkoholu etylowego o zawartości 40—50%. W większości państw sprzedaż i wyrób w. objęta jest państwowym monopolem spirytusowym.

Wójcik Kazimierz, geolog, * 1875; studja na Uniw. Jagiellońskim i w Getyndze; 1911 docent, 1919 prof. geologji i paleontologji na Uniwersytecie Jagiellońskim, 1922 prof. geologji, petrografji i mineralogji na Uniwersytecie Poznańskim; napisał: „Szkic budowy geologicznej zagłębia węglowego Śląsko-krakowskiego" (1910), „Jura Kruhela Wielkiego pod Przemyślem" (4 cz., 1913—14) i in.

Wójt, w dawnej Polsce naczelnik miasta lub wsi, rządzących się prawem magdeburskiem, posiadający szereg uprawnień skarbowych, sądowych i administracyjnych; w byłem Królestwie Polskiem od 1864 naczelnik gminy.

Wójtowskie sądy, sądy ławnicze, w których w dawnej Polsce zasiadali ławnicy (scabini), nie urzędujący stale. W. s. zwoływane czyli zagajane były w pewnych okresach, stąd zwane także s. gajonym. Przy tych s. były akty radzieckie i ławniczo-wójtowskie, zwane „magdeburgjami", czyli jurysdykcja, do której mógł każdy wpisać akt dobrowolny. Od s. w. apelowano za Piastów do Magdeburga i Halli, co zostało zniesione przez Kazimierza W., który ustanowił w 1365 krajowe s. wyższe dla miast. S. te wyszły z użycia za kr. Władysława IV, gdy rozpowszechniła się apelacja do s. zadwornego asesorskiego.

Wół, Bos taurus, nazwa zbiorowa wielu ras bydła domowego, różniących się postacią, wielkością, kształtem rogów, barwą sierści itp. Rasy te pochodzą prawdopodobnie od trzech gatunków pierwotnych, tj. od tura (Bos primigenius), wołu krótkorogiego (B. brachyceros) i w. szerokoczelnego (B. frontosus).

Wół piżmowy, ob. Ovibos moschatus.

Wóycicka Jadwiga z Zakrzewskich, literatka i nauczycielka, * 1851; opracowała „Mapy poglądowe Europy" (1883) oraz „Mapę poglądową Królestwa Polskiego" (1885).

Wóycicki Aleksander ks., ekonomista i polityk, * 1878; studja w Paryżu; prof. Akademji duch. rz.-kat. w Petersburgu, 1919 prof. Uniwersytetu w Lublinie; 1922 poseł na sejm; prace: „La classe ouvrière dans la grande industrie du Royaume de Pologne" (1909), „Instytucje społeczne i fabryczne w Królestwie Polskiem" (1915), „Dzieje klasy robotniczej w Polsce" (1918), „Socjologja" (1920), „Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce" (1921) i in.

Wóycicki Kazimierz, historyk literatury i pedagog, * 1876; studja w Warszawie i Krakowie; napisał: „Forma dźwiękowa prozy polskiej i wiersza polskiego" (1912), „Ćwiczenia porównawcze z dziedziny poetyki" (1918), „Życie polskie" (wypisy, 1928), „Walka o Parnas i na Parnasie" (1928).

Wóycicki Kazimierz Władysław, historyk i literat, * 1807, † 1879; studja na Uniw. Warszawskim; uczestnik powstania 1831, emigrował, 1834 wrócił do Królestwa; 1845 archiwista i bibljotekarz senatu; redaktor „Bibljoteki Warszawskiej", wydawca „Albumu Warszawskiego" i „Albumu literackiego", współredaktor „Encyklopedji Orgelbranda" i „Kłosów"; prace: „Przysłowia narodowe" (1830), „Starożytne przypowieści" (1836), „Pieśni ludu Białochrobatów" (1836), „Klechdy" (2 t., 1837), „Stare gawędy i obrazy" (4 t., 1840), „Teatr starożytny w Polsce" (2 t., 1841), „Zarysy domowe" (4 t., 1842), „Bibljoteka starożytna pisarzy polskich" (6 t., 1843—44), „Historja lite-

ratury polskiej w zarysach" (4 t., 1845—46), „Niewiasty polskie" (1845), „Życiorysy znakomitych ludzi" (2 t., 1849—50), „Cmentarz Powązkowski" (3 t., 1858), „Archiwum domowe" (1856), „Kawa literacka w Warszawie 1829—30" (1873), „Ostatni klasyk" (1872), „Społeczność Warszawy w początkach naszego stulecia" (1877), „Warszawa, jej życie umysłowe i ruch literacki w ciągu lat 30-tu, 1800—30" (1880) i in.

Wóycicki Zygmunt, przyrodnik, * 1872; studja w Warszawie; jeden z założycieli „Tow. Kursów Naukowych", przekształconych później na „Wolną Wszechnicę Polską", jeden z założycieli „Kursów Rolnych", zreformowanych następnie na Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego; od 1900 asystent przy katedrze morfologji i systematyki roślin na Uniw. Warszawskim, 1913 prof. botaniki we Lwowie, 1919 na Uniwersytecie Warszawskim; 1928 członek Polskiej Akad. Umiejętności; oprócz wielu prac specjalnych napisał: „Obrazy roślinności Królestwa Polskiego" (9 zesz., 1912—17).

Wóz, środek lokomocji, używany przez człowieka od najdawniejszych czasów; użytek wozu znany był w Europie już w neolicie, jak na to wskazują zabytki w torfowiskach alpejskich i w osadach palowych, mianowicie koła 4—6 sprychowe. Bojowe wozy dwukołowe, zapożyczone ze Wschodu, pojawiły się w epoce bronzu. U staroż. Greków i Rzymian w. dwukołowe były w użyciu jako bojowe i wyścigowe. W. czterokołowe znane już były w Egipcie na 4000 lat przed Chr. Słowianie i Germanie spędzali całe swe życie w pierwszym okresie rozwoju (jako nomadowie) na wozach. W XIII w. ukazały się we Włoszech pierwsze powozy, w XVIII w. weszły w użycie resory i wprowadzono wówczas pierwsze dyliżanse. W miarę rozwoju techniki zaczęto budować wozy kolejowe, elektryczne, motorowe itd.

Wóz Thespisa, ob. Tespis.

Wóz Wielki i Mały, gwiazdozbiory, ob. Niedźwiedzica Wielka i Niedźwiedzica Mała.

Wpleszcz owczy, ob. Hippoboscidae.

Wprawa, ob. nawyk.

Wprost proporcjonalna zależność, ob. proporcja.

Wpust, cardia, ob. żołądek.

Wraca albo **Vraca**, m. w Bułgarji, 16.000 mieszk.; wyroby jedwabne.

Wrangel Ferdinand bar., żeglarz rosyjski, * 1795, † 1870; 1820—24 przywódca wypraw polarnych na oc. Lodowatym Północnym; 1825—27 odbył podróż dookoła kuli ziemskiej; 1847 wiceadmirał.

Wrangel Piotr bar., generał rosyjski, * 1878, † 1928; uczestnik wojny światowej; 1920 stanął na czele wojsk przeciwsowieckich; musiał w listopadzie t. r. uciekać ze swą armją do Turcji.

Wrangla góra, wulkan na Alasce (Am. Płn.), 5.400 m. wys.

Wrangla wyspa, wyspa w płn.-wsch. części Syberji, na płn.-zach. od cieśniny Beringa, 4.680 km²; odkryta 1867 przez F. Wrangla.

Wratysław, imię królów i książąt czeskich: 1) W. I., panował na przełomie IX i X w., † ok. 926; 2) W. II, król czeski 1061—1092; w 1086 koronowany na pierwszego króla czeskiego; są ślady, że panował przejściowo w Polsce po 1079.

Wratysław, imię książąt zachodnio-pomorskich: 1) W. I, 1107—34; 2) W. III, † 1264; 3) W. IV, 1309—26; 4) W. V, 1326—90; 5) W. VI, 1365—94; 6) W. VII, 1377—94; 7) W. VIII, 1394—1415; 8) W. IX, 1417—1457; 9) W. X, 1457—78.

Wratysław, imię książąt Pomorza polskiego (wschodniego): 1) W. I, 1220—30; 2) W. II, 1267—77.

Wrażenia entoptyczne, ob. entoptyczne wrażenia.

Wrażenia mięśniowe, ob. mięśniowe wrażenia.

Wrażenia i narząd powonienia, ob. powonienia narząd i wrażenia.

Wrażenia równowagi, ob. równowagi czucia.

Wrażenia skóry, ob. skóry czucia.

Wrażenia słuchowe, ob. słuchowe czucia.

Wrażenia smakowe, ob. smakowe czucia.

Wrażenie, sensatio, impressio, 1) wszelkie działanie, jakie wywiera jakiś przedmiot zewnętrzny (widok przyrody, muzyka, wiadomość itp.) na naszą psychikę; 2) w. zmysłowe, równoznaczne z terminem czucie zmysłowe, elementarna treść psychiczna natury poznawczej, będąca wynikiem analizy psychologicznej postrzeżenia zmysłowego, pochodząca z oddziaływania bodźca fizycznego na narządy zmysłowe, np. czerwień, zieleń, smak, ucisk, ton muzyczny, głód itp.; wrażeń w tem znaczeniu (2) nie doświadczamy niemal nigdy w czystej formie, lecz w związku z postrzeżeniem, którego moment stanowią: widok ognia, smak cukru, dźwięk fortepianu itp. W. zmysłowe jest jedynie surowym materjałem postrzeżenia.

Wrażeniowy, ob. sensoryczny.

Wrażliwość, zdolność reagowania na bodźce, wzgl. zdolność dostrzegania słabych bodźców fizycznych. Im słabsze bodźce zdolni jesteśmy zauważyć, tem większą posiadamy w. Miarą w. w psychofizyce jest tzw. próg bodźca, który jest odwrotnie proporcjonalny do w.; ustala się w. zapomocą jednej z metod psychofizyki. W. na minimalne różnice bodźców nazywamy czułością; miarą czułości zmysłowej jest tzw. próg różnicy, który jest odwrotnie proporcjonalny do czułości zmysłowej.

Wrażliwość magnetyczna, ob. magnetyczna indukcja.

Wreden Feliks Romanowicz, chemik rosyjski, * 1841, † 1878; prace nad kamforą i jej pochodnemi; napisał „O kamfornoj kisłotie" 1873).

Wren Christopher, architekt angielski, * 1632, † 1723; przedstawiciel baroku w Anglji; 1668 architekt państwowy; zbudował ok. 50 kościołów, katedrę św. Pawła w Londynie (1710), kościół św. Wacława w Walbrook, kolegjum św. Trójcy w Oxfordzie.

Wrexham, m. w Walji (Anglja zach.), 19.000 mieszk.; kopalnie węgla.

Wright Almroth Edward, lekarz angielski, * 1861; prof. w St. Mary Hospital Medical School; odkrył opsoniny.

Wright Joseph, malarz amerykański, * 1756, † 1793; z dzieł: portret Washingtona.

Wright Orville i Wilbur, bracia technicy i lotnicy płn.-amerykańscy (O. W. * 1871, W. W. * 1867, † 1912); wybudowali pierwszy motor lotniczy i dokonali próby lotniczej.

Wright Thomas, historyk języka i literatury angielskiej * 1810 † 1877; profesor teologji w Trinity-College w Cambridge; autor i wydawca znacznej ilości źródeł średniowiecznych anglo-normandzkich.

Wrighta metoda lecznicza, leczenie niektórych chorób zakaźnych (rzeżączki, zakażeń ropnych itp.) szczepieniem zabitej hodowli odpowiednich bakteryj, najlepiej bakteryj, wyhodowanych z ustroju danego chorego.

Wrocław (niem. Breslau), stol. Śląska pruskiego, nad rz. Odrą, 563.000 mieszk.; uniwersytet, politechnika, ratusz z XV w., katedra, wiele kościołów, bibljoteka; przemysł włókienniczy, fabr. wagonów, browary, handel węglem, rudą, cukrem, spirytusem, zbożem, bydłem i drzewem; żegluga na Odrze; niegdyś stolica plemienia Ślęzan, potem dzielnicy księstwa śląskiego; w 1000 stolica biskupstwa, od 1138 stolica dzielnicy książęcej (Władysława II, od 1163 jego synów); w XIV w. własność Luksemburgów. W. był osadą kupiecką już w drugiej poł. XII w., według wzorów miast średniow. (na prawie niemieckim); przebudowany po 1241, prawo magdeburskie otrzymał 1261; od 2-ej poł. XIV w. należał do Hanzy, 1741 zajęty przez Prusy.

Wroczyński Jan, generał, * 1876; ukończył wojskową szkołę inżynieryjną, pracował przy budowie twierdz w Lipawie i Kownie, należał do 1-go korpusu polskiego w Bobrujsku; 1918 i 1919 kierownik min. spraw wojskowych pod bezpośredniem zwierzchnictwem naczelnego wodza, 1920 szef naczelnej kontroli wojskowej, od końca 1920 w stanie spoczynku.

Wroczyński Kazimierz, literat, * 1883; studja na Uniw. Warsz. i odeskim; poezje: „Circenses" (1904), „Z zapatrzeń" (1908), „Samolot" (1928); nowele: „Bengalskie ognie" (1913), „U szczytu" (1912), „Sylwetki" (1917); utwory sceniczne: „Wenus" (1912), „Djalogi o miłości" (1912), „Mezaljans" (kom. w 3-ch aktach do spółki z Mir. Poznańskim), „Miss Mary" (kom. 3-akt. do spółki z Brun. Winawerem), „Mąż z ekspressu" (1917), „Dzieje salonu" (1921), „Ona" (1922), „Wywczasy Don Juana" (1925), „W miłosnym labiryncie" (1926), „Aby żyć" (1927).

Wroczyński-Sokolicz Jan, literat, * 1887; szereg utworów poetyckich i nowel w czasopismach.

Wrodzone ideje (ideae innatae), przedstawienia i sądy, które według wielu dawniejszych filozofów (m. in. Platona, Descartes'a) przynosimy ze sobą na świat i które nie są wynikiem zdobytego indywidualnie doświadczenia. Do takich idej w. miała m. in. należeć idea Boga, nieśmiertelności duszy i in. W filozofji nowożytnej krytykiem i. w. był filozof angielski John Locke. Obecnie doktryna i. w. została zarzucona, jakkolwiek zachowano koncepcję dyspozycyj wrodzonych, np. inteligencji, uzdolnień, temperamentów itp.; nie pojęcia i wiadomości są wrodzone, lecz zdolność ku ich nabywaniu, rozumieniu, tworzeniu.

Wrona, ob. Corvidae.

Wronie oko, kulczyba w. o., ob. Strychnos.

Wroniec, ob. Lycopodium.

Wroniecki Antoni, generał polski, * 1790, † 1838; po 1831 na emigracji we Francji; napisał: „Mała wojna batalionowa na zasadach i doświadczeniu marszałka de Saxe" (1819), „Zdanie o tegoczesnem wojowaniu", przekład Deckera (1828), „Sprawa piesza według ducha naszego czasu" (1834), „Instrukcja służby frontowej" (1836), „Służba wojskowa w polu" (1845).

Wronka alpejska, ob. Pyrrhocorax pyrrhocorax.

Wronki, m. w pow. szamotulskim (woj. poznańskie), nad rz. Wartą, 4.600 mieszk.; fabr. mebli i posadzek; więzienie.

Wrończyk żółtodzioby, ob. Pyrrhocorax pyrrhocorax.

Wroński A., ob. Jodko-Narkiewicz.

Wroński-Hoene Józef, matematyk i filozof, * 1778 pod Poznaniem, † 1853 w Neuilly; wychowanek Korpusu Kadetów w Warszawie, walczył w powstaniu kościuszkowskiem, mieszkał potem zagranicą; napisał po francusku: „Le bombardier polonais" (1800), „Philosophie critique découverte par Kant" (1803), „Introduction à la philosophie des mathématiques" (1811), „Canons de logarithmes" (1827), „Prospectus de la philosophie absolue" (1878), „Loi téléologique du hasard" (1828), „Problème fondamental de la politique moderne" (1829), „Messianisme, union finale de la philosophie et de la religion, constituant la philosophie absolue": I. Prodrome du messianisme (1831), II. Métapolitique messianisque" (1839), „Prolégomènes du Messianisme" (1842), „Messianisme ou Reforme absolue du savoir humain" (3 t., 1847), „Philosophie absolue de l'histoire" (1852), „Propédeutique messianique, Eléments de la philosophie absolue" (2 wyd., 1855—75), „Développement progressif et but final de l'humanité" (1861) i in.

Wrostki czyli inkluzje, różne ciała obce, najczęściej kryształki innych minerałów, tkwiące w kryształach różnych minerałów; inkluzjami również bywają ciecze i gazy; maleńkie zazwyczaj próżnie w kryształach, wypełnione cieczami i gazami; pospolite są np. inkluzje roz-

tworu solnego w kryształach soli kamiennej w Wieliczce; bywają czasami tak wielkie, że widzimy je okiem nieuzbrojonem.

Wroślik, ob. Peronospora.

Wroślowate, ob. Peronosporaceae.

Wrośnięcie paznokcia, ob. unguis incarnatus.

Wrota wątroby, ob. wątroba.

Wrota Żelazne, kilka wąwozów na półwyspie Bałkańskim: w dolinie Dunaju poniżej Orsowy (Rumunja), w dolinie Wardaru w Macedonji na zach. od Strumicy.

Wrotki, ob. Rotatoria.

Wrotki, rodzaj łyżw na kółkach metalowych; przyrząd ten, przymocowany do obuwia paskami, służy do szybkiego poruszania się po gładkiej powierzchni (drzewo, asfalt); weszły w użycie ok. 1905.

Wrotna żyła, vena portae, gruby lecz krótki (6—8 cm. dług.) pień żylny, znajdujący się na tylnej powierzchni wątroby, powstający z połączenia gałązek żylnych żołądka, jelit i śledziony; dzięki układowi żyły w. cała krew żylna z narządów jamy brzusznej (z wyjątkiem dolnego odcinka odbytnicy — rectum) przepływa przez wątrobę.

Wrotnowski Antoni, działacz społeczny, publicysta, * 1823, † 1900; studja w Warszawie; dyrektor Banku Krajowego we Lwowie, poseł na sejm galicyjski; prace: „Porozbiorowe aspiracje polityczne narodu polskiego" (1882), „Autonomja Galicji i jej samorząd" (1889), „Przemysł fabryczny w Galicji" (1883) i in.

Wrotnowski Feliks, literat, * 1803, † 1871; studja na Uniwersytecie Wileńskim; żołnierz 1831, potem na emigracji we Francji; 1842—47 redaktor „Dziennika Narodowego", dyrektor Bibljoteki Polskiej w Paryżu; napisał: „Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w 1831" (1835), „Pamiętnik obywatela powiatu upitskiego" (1835), „Ogólny rys powstania Litwy" (1834), „Historja powstania w 1831 roku na Wołyniu, Podolu, Ukrainie, Żmudzi i Litwie" (2 t., 1875), „Atlas de l'ancienne Pologne" (wespół z Dufourem, 1850) i in.

Wrotnowski Lucjan, działacz społeczny, * 1850, † 1902; adwokat w Warszawie; wiceprezes Tow. Zachęty Sztuk Pięknych, redaktor i wydawca dziennika „Słowo".

Wrotycz, ob. Tanacetum.

Wróbel domowy, ob. Passer domesticus.

Wróbel mazurek, Passer montanus, ob. Passer domesticus.

Wróbel Walenty, prof. teologji w kolegium Lubrańskiego, † ok. 1538; dokonał pierwszego w Polsce przekładu psałterza Dawidowego pt. „Żołtarz Dawidów przez mistrza Walentego Wróbla z Poznania na rzecz polską wyłożony" (1539).

Wróblewski Bronisław, prawnik, * 1888; prof. Uniw. Stefana Batorego w Wilnie; prace: „Przestępstwa tłumu" (1922), „Wstęp do polityki kryminalnej" (1922).

Wróblewski Edward, chemik, * 1848, † 1892; prof. chemji analitycznej w instytucie technologicznym w Petersburgu; utracił wzrok 1881; szereg rozpraw, głównie z dziedziny teorji związków aromatycznych.

Wróblewski Konstanty, malarz, * 1869; kształcił się w Petersburgu; maluje przeważnie krajobrazy.

Wróblewski Walerjan, historyk, * 1809, † 1877; wychowaniec liceum w Krzemieńcu; ogłosił pod pseud. Koronowicza „Słowo dziejów polskich" (3 t., 1858—60).

Wróblewski Walery, dowódca w powstaniu 1863, generał komuny paryskiej 1871, * 1836, † 1908; inspektor szkoły podleśnych w Sokółce; w powstaniu 1863 naczelnik wojenny województwa grodzieńskiego; na emigracji w Paryżu podczas komuny naczelny dowódca lewego brzegu Sekwany, potem przez lat kilka w Londynie i Genewie; po amnestji powrócił do Francji.

Wróblewski Witold, geograf i pedagog, * 1838, † 1927; dyrekor własnej szkoły, potem gimnazjum państwowego w Warszawie; prace: „Jeziora święciańskie: Wiszniewskie, Świrskie i Narocz" (1883), „Stan wody na Niemnie pod Stołbcami, Grodnem i Kownem od 1877—1883" (1883 w „Pamiętniku fizjograficznym").

Wróblewski Władysław, działacz polityczny, * 1875; studja prawnicze w Krakowie; 1907 urzędnik namiestnictwa, 1911—17 dyrektor syndykatu rolniczego w Krakowie; 1917 kierownik biura prezydjalnego Rady ministrów, 1918 dyr. depart. stanu, 1921 poseł w Londynie, potem w Waszyngtonie; 1927 redaktor „Gazety Poznańskiej i Pomorskiej".

Wróblewski Zygmunt, fizyk, * 1845, † 1888; studja w Kijowie; parę lat na zesłaniu, dalsze studja zagranicą; 1882 prof. Uniw. Jagiellońskiego; szereg rozpraw specjalnych.

Wróblowate, ob. Passeriformes.

Wróżbiarstwo, przepowiadanie różnych okoliczności, wypadków, zdarzeń, mających się sprawdzić w przyszłości; w starożytności wchodziło przeważnie w zakres zawodu kapłańskiego (rzymscy augurowie); w XV i XVI w. rozpowszechniło się w Europie i dało początek astrologji, chiromancji i in.; w krajach o wyższym poziomie cywilizacyjnym zanika niemal zupełnie.

Wróżbita, wieszczbiarz, człowiek przepowiadający przyszłość.

Wrzeciądz, 1) łańcuch w ogólności, 2) łańcuch do zamykania drzwi, 3) drąg żelazny, zawora, zasuwa u wrót lub drzwi.

Wrzeciono, narzędzie drewniane roboty tokarskiej, z jednej strony grubsze, dalej coraz cieńsze i proste, służące przy przędzeniu do kręcenia włókien i nawijania nici.

Wrzeciono.

Wrzeciono karjokinetyczne, nazwa wrzecionowatego pęczka subtelnych włókienek achromatynowych, łączących oba centrosomy wzgl. bieguny komórki podczas mitotycznego podziału jądra. Włókna wrzeciona zdają się współdziałać przy dzieleniu się i rozchodzeniu chromosomów.

Wrzecionowate korzenie, ob. radix.

Wrzenia temperatura, ob. temperatura wrzenia, wrzenie.

Wrzenie, gwałtowne parowanie cieczy; parowanie na powierzchni odbywa się przy każdej temperaturze cieczy, wrzenie przy pewnej określonej temperaturze, charakterystycznej dla danej cieczy. Wrzenie odbywa się w całej masie cieczy, w przeciwieństwie do parowania. Ponieważ ciecz wrze, kiedy prężność pary równa jest ciśnieniu zewnętrznemu, temperatura wrzenia zależna jest od tego ciśnienia i wzrasta ze wzrostem ciśnienia. Na tej zależności oparta jest konstrukcja kociołka Papina: para wody wrzącej, nie mając ujścia, zwiększa ciśnienie zewnętrzne i podnosi przez to temperaturę wrzenia; w ten sposób łatwo otrzymać można wodę przegrzaną do 110° C. Rozpuszczenie ciał w cieczy podnosi również temperaturę wrzenia. Podczas całego procesu wrzenia ciecz posiada temperaturę niezmienną, dopóki reszta cieczy nie zamieni się na parę, przyczem pobierane zostaje ciepło parowania.

Tablica temperatur wrzenia różnych ciał przy ciśnieniu 1-ej atmosfery:

Hel	— 268°.5	Rtęć	+ 357°
Wodór	— 252°.8	Sód	+ 742°
Tlen	— 182°.8	Ołów ok.	+ 1600°
Amonjak	— 33°.4	Srebro ok.	+ 2000°
Eter etyl.	+ 35°.5	Żelazo	+ 2450°
Benzol	+ 80°	Złoto	+ 2677°
Woda	+ 100°	Platyna	+ 3800°
Jod	+ 184.4	Wolfram	+ 4830°

Tablica temperatury wrzenia wody przy różnych ciśnieniach:

10 mm Hg	11°.2	600 mm Hg	93°.5
50	38.1	760	100.0
100	51.6	1000	107.8
200	66.4	2 atm.	121
400	82.9	30 atm.	234

Wrzesień, dziewiąty miesiąc roku kalendarzowego; polska nazwa pochodzi od wrzosu, który w tym miesiącu kwitnie. U Egipcjan był drugim i zwał się „paofi", u Greków trzecim „predromion", w kalendarzu starorzymskim był siódmym i stąd jego nazwa September, zachowana w wielu językach nowożytnych; w. ma 30 dni, w miesiącu tym przypada 22/23 porównanie dnia z nocą.

Wrzesień A., ob. Lange Antoni.

Wrzeszcz (niem. Langfuhr), płn. przedmieście Gdańska, 4.000 mieszk.; węzł. stacja kolejowa; politechnika; wielka aleja lipowa, 2 km. dług. łączy W. z Gdańskiem.

Wrzeszcz Eugenjusz, malarz, * 1853, † 1917; kształcił się w Paryżu i Monachjum; malował widoki ukraińskie, chaty wiejskie i sceny ludowe.

Września, m. pow. (woj. poznańskie), nad rz. Wrześnią, 6.700 mieszk.; cukrownia; pamiętna bitwą 2. V. 1848 między powstańcami pod wodzą Mierosławskiego a wojskami pruskiemi, oraz prześladowaniem dzieci polskich przez rząd pruski w 1903.

Września, ob. Tamarix.

Wrześniowski August, zoolog, * 1837, † 1892; studja w Petersburgu; 1864 prof. zoologji i anatomji porównawczej w Szkole Głównej, później w uniw. warszawskim; oprócz rozpraw specjalnych ogłosił: „Tatry i Podhalanie" (1881), „Zasady zoologji" (1888).

Wrzęchowate, ob. Linguatulida.

Wrzos, ob. Calluna.

Wrzosek Adam, lekarz, historyk medycyny, * 1875; studja w Kijowie i Berlinie; 1906 docent, 1909 prof. patologji ogólnej i doświadczalnej na Uniw. Jagiellońskim, 1918 na Uniw. Warszawskim, 1920 prof. historji i filozofji medycyny na Uniw. Poznańskim; prace: „Jędrzej Śniadecki, życiorys i rozbiór pism" (2 t., 1910), „Ludwik Bierkowski" (1911), „Propedeutyka lekarska" (1913), „Myśli o reformie wydziałów lekarskich" (1919); przygotował do druku pamiętniki W. Szokalskiego, ks. J. Stolarczyka, I. Baranowskiego i in.

Wrzosiec, ob. Erica.

Wrzosowate, Ericaceae, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Bicornes (dwurożne). Należą tu krzewinki lub krzewy często o liściach skórkowatych i zimotrwałych, kwiatach promienistych 4—5 krotnych. Płatki zwykle zrosłe, pylniki często z rożkowatemi wyrostkami. Słupek górny lub dolny. Owoc torebka, pestkowiec lub jagodokształtny. Ważniejsze rodzaje: Calluna, Rhododendron, Lodum, Vaccinium. Oxycoccos.

Wrzód, ob. ulcus.

Wschodni ametyst, korund fiołkowo zabarwiony, droższy kamień szlachetny od zwykłego ametystu czyli fiołkowo zabarwionego kwarcu.

Wschodni diament, korund bezbarwny i przezroczysty.

Wschodni kościół, ob. grecko-wschodni kościół.

Wschodni szmaragd, korund zabarwiony zielono.

Wschodni topaz, korund żółto zabarwiony.

Wschodnia, l. dopływ Wisły w pow. stopnickim, dług. 53 km.

Wschodnia wojna, to samo co krymska wojna (ob.)

Wschodnie cesarstwo rzymskie, ob. Bizantyńskie Cesarstwo.

Wschodnio-indyjskie kompanje, towarzystwa prywatne, powstałe w Europie dla handlu z Indjami wschodniemi: 1) Wsch.-ind. k. angielska, założona 1600, otrzymała szerokie przywileje w Indjach, m. in. prawo wojowania i zaprowadzania własnej administracji w krajach podbitych; prawa te zostały częściowo ograniczone 1773; po powstaniu sipajów 1857 rozwiązana; 2) W. ind. k. holenderska, założona 1602, podbiła m. in. Jawę, Cejlon, Celebes i in., rozwiązana 1798, wznowiona 1824; 3) W. ind. k. francuska, założona 1664; 4) W. ind. k. duńska, 1618—1729.

Wschowa (niem. Fraustadt), m. na Śląsku

Dolnym (Niemcy), wpobliżu granicy polskiej, 6,240 mieszk.; 13. II. 1706 zwycięstwo Karola XII nad Rosjanami i Saksończykami; zajęta w XIII w. przez książąt śląskich, odzyskana przez Kazimierza W. 1346; w XV i XVI w. ważne centrum handlowe.

Wschód (w znaczeniu geogr.), określenie dla krajów, położonych we wsch. i płd.-wsch. Europie i Azji; nazwą Bliskiego W. określamy kraje bałkańskie, Turcję i zach. Azję, nazwą Dalekiego W. — Chiny, Japonję i Syberję wschodnią.

Wschód i zachód dotyczyć mogą zarówno kierunków świata, wyznaczanych przez linje przecięcia się równika z poziomem, jak i zjawiska ukazywania się lub znikania ciał niebieskich w poziomie (horyzoncie) miejsca obserwacji. Jedynie gwiazdy o zboczeniu równem 0°, abstrahując od refrakcji wschodzą i zachodzą w kierunku linji wschodu i zachodu. Gwiazdy północne o zboczeniu mniejszem, niż szerokość geograficzna, wschodzą i zachodzą dla miejscowości półkuli północnej ku północy od tejże linji. Dla mieszkańców północnej półkuli ziemi słońce wschodzi i zachodzi latem z północnej strony pierwszego południka, zimą — z południowej jego strony. W potocznem znaczeniu wschód oznacza czas i stronę nieba, w której słońce wschodzi; zachód — czas i stronę nieba, w której słońce zachodzi.

Wsielub, m-ko w pow. i woj. nowogródzkiem, nad rz. Plissą, 750 mieszk.

Wsierdzie, ob. endocardium.

Wsiesław, imię książąt ruskich: 1) W. I, ks. połocki, 1068—69 w. ks. kijowski, † 1101; 2) W. II Wasylkowicz, ks. połocki 1166—81; 3) W. Mikulicz, ks. łohojski i drucki 1181—86.

Wsiewołod, imię książąt ruskich: 1) W. Jarosławowicz, w. ks. kijowski, syn Jarosława Mądrego, ks. perejasławski, potem czernihowski; rządził w Kijowie 1078—93; 2) W. Mścisławicz, ks. nowogrodzki i pskowski 1117—38; 3) W. Dawidowicz, ks. horodeński 1113—42; 4) W. Olegowicz, ks. czernihowski od 1127 i w. ks. kijowski 1139—1146; 5) W. Jurjewicz, zw. Wielkie Gniazdo, w. ks. suzdalski 1176—1212; 6) W. Świątosławicz Czormnyj, w. ks. kijowski 1206, 1207, 1210—12.

Wskaźniki, ob. indykator.

Wskaźniki wyrazów, ob. ciąg.

Wspar (spar), 1) rodzaj sidła na ptaki; 2) wab w postaci żywego ptaka na drążku; drążek winien być tak ciężki, żeby ptak do niego uwiązany nie mógł z nim ulecieć.

Wsporniki, w budownictwie części belki, wystające poza skrajną podporę. Cała belka nazywa się wtedy belką wspornikową; mosty, których dźwigary stanowią belki wspornikowe, noszą nazwę m. wspornikowych.

Wspólnik albo spólnik, współwłaściciel spółki (ob. spółka); wspólnik przestępstwa, **współuczestnik** przestępstwa.

Wspólnota, ob. zadruga.

Współból, synalgia, promieniowanie (irradjacja) wrażeń bólowych do dalszych, bezpośrednio niedrażnionych, okolic ustroju.

Współczulny układ, sympatyczny układ, systema nervorum sympathicum, układ zwojów i włókien nerwowych, dochodzących do wewnętrznych, niezależnych od woli, narządów ustroju (serca, płuc, żołądka, jelit, naczyń krwionośnych, gruczołów), niezależny od ośrodkowego układu nerwowego; wespół z układem parasympatycznym jest zaliczany do tzw. układu nerwowego autonomicznego czyli mimowolnego, zwanego inaczej układem wegetatywnym (roślinnym); składa się z tzw. powrózka granicznego (szereg zwojów, leżących z obydwu stron kręgosłupa i połączonych z sobą włóknami nerwowemi) i z obwodowych nerwów w., idących razem z naczyniami krwionośnemi tętniczemi, tworzących sploty na powierzchni narządów wewnętrznych. Między temi splotami rozrzucone są liczne (obwodowe) zwoje nerwowe współczulne. Zwoje współczulne powrózka granicznego łączą się ze zwojami międzykręgowemi ośrodkowego układu nerwowego. Włókna nerwowe układu w. są barwy szarej i nie posiadają osłonki myelinowej (tzw. szare włókna bezrdzenne Remaka). Najważniejszemi nerwami układu w. są: nerwy przyśpieszające czynność serca (n. accelerantes) i nerwy trzewne (n. splanchnici), dochodzące do jelit. Jadem farmakologicznym, działającym na układ w., jest adrenalina. Czynność fizjologiczna układu w. polega na zwężaniu naczyń krwionośnych, przyśpieszaniu czynności serca, hamowaniu skurczu mięśni jelitowych, wzmaganiu skurczów macicy itp.

Współczynnik oddechowy, iloraz oddechowy, quotiens respiratorius, RQ, w fizjologji roślin lub zwierząt stosunek objętości wydalonego przy oddychaniu dwutlenku węgla (CO_2) do objętości pobranego tlenu (O_2) czyli $RQ = CO_2 : O_2$; przy spalaniu (utlenianiu) 1 gr. białka w. o. = 0,801, 1 gr. tłuszczu w. o. = 0,707, 1 gr. węglowodanów = 1; określanie w. o. (metoda Zuntza i Gepperta) posiada ważne znaczenie przy badaniach nad przemianą materji.

Współczynnik równania, ob. równanie.

Współczynniki wielomianu, ob. wielomian.

Współdzielnia albo **spółdzielnia**, ob. kooperacja.

Współdźwięk, ob. rezonancja, rezonansowa teorja słyszenia Helmholtza.

Współmierność dwóch odcinków (wzgl. liczb lub innych wielkości) zachodzi wtedy, gdy istnieje taki trzeci odcinek, którego wielokrotnościami są odcinki dane — ich wspólna miara, czyli gdy stosunek tych odcinków jest liczbą wymierną; fakt istnienia odcinków niewspółmiernych (np. bok i przekątna kwadratu), znany już Euklidesowi, wywarł decydujący wpływ na rozwój pojęcia liczby i na wprowadzenie liczb niewymiernych.

Współrzędne, spółrzędne, koordynaty, w geometrji analitycznej liczby, określające położenie elementu geometrycznego; ob. 1) spółrzędne, 2) układ spółrzędnych.

Współzależność, to samo, co korelacja (ob.).

Wstawa, ob. gonjometrja.

Wstawki, ob. Musci.

Wsteczny rozwój, ob. inwolucja.

Wstęga, długa, wąska tkanina z wełny, jedwabiu itp., kolorowa lub w deseń, służąca do wiązania, łączenia lub jako ozdoba; w. z tkaniny złotej lub srebrnej zwą się galonami, z wełny lub nici: taśmami, tasiemkami, bortami. Szerokość w. w poszczególnych fabrykach oznacza się numerami.

Wstęgówka, gatunek dawnej strzelby myśliwskiej.

Wstęgówka, ob. Catocala.

Wstępni, rodzice i inni przodkowie, od których dana osoba pochodzi; przeciwstawienie zstępnych czyli dzieci, wnuków itp.

Wstępny okres porodu, przygotowawczy okres porodu, ob. poród.

Wstężniaki, ob. Nemertini.

Wstręt do jedzenia (med.), nieprzezwyciężona odraza do spożywania pokarmów lub napojów u histeryczek, przy melancholji, niekiedy w czasie ciąży.

Wstrząs (choc, shock), szok, 1) stan odruchowego pobudzenia ośrodkowego układu nerwowego, występujący jako wynik nagłego silnego zadrażnienia nerwów czuciowych, np. przy zmiażdżeniu kończyn, oparzeniu, rażeniu prądem elektrycznym, zatruciu żrącemi kwasami lub ługami itp.; 2) urazy tępe w okolice ciała, obfitujące w nerwy, tzw. wstrząsorodne (szyja, brzuch, narządy rodne kobiece, jądra męskie) powodują objawy w. (zamroczenie lub utratę przytomności, rozszerzenie źrenic, chłodność i bladość skóry, zimny pot, oddech przerywany itp.). W. kończy się albo nagłą śmiercią albo szybkim powrotem do stanu prawidłowego.

Wstrząs mózgowy, wstrząśnienie mózgu, commotio cerebri, powikłanie mózgowe urazów czaszki; przejściowe (przemijające) upośledzenie czynności mózgowia bez stwierdzalnych zmian anatomicznych, występujące bezpośrednio po urazie czaszki. Objawy: utrata przytomności, bladość powłok, brak odruchów, wymioty, niekiedy drgawki, tętno zwolnione, niemiarowe, oddech charczący, utrudniony, śpiączka (coma). Niekiedy następstwem w. mózgowego są czynnościowe (funkcjonalne) zaburzenia nerwowe (nerwice). U ozdrowieńców po przebytym w. m. występuje niepamięć wsteczna (amnesia retroactiva) okoliczności, towarzyszących lub poprzedzających w.

Wstrząs nerwowy, psychiczny, stan ogólnego podniecenia i lęku, występujący jako wynik nagłego urazu fizycznego lub psychicznego; może powodować szereg czynnościowych zaburzeń w układzie nerwowym, cechujących się, prócz napadów lęku, objawami w zakresie serca i naczyń. Są to tzw. nerwice lękowe czyli nerwice urazowe Oppenheima.

Wstrząs uczuleniowy, ob. uczuleniowy wstrząs.

Wstrząśnienie mózgu, ob. wstrząs mózgowy.

Wstrzemięźliwość, to samo co abstynencja (ob.).

Wstrzemięźliwość płciowa, powstrzymywanie się od stosunków płciowych. Wbrew przyjętym poglądom w. p. nie odbija się szkodliwie na zdrowiu. W myśl zasad eugeniki w. p. jest szczególniej wskazana przed okresem wstąpienia w związek małżeński.

Wstrzemięźliwości towarzystwa. Pierwsze zorganizowane zbiorowe usiłowania społeczne przeciw nadmiernemu używaniu napojów wyskokowych sięgają XVI w. W Polsce znakomici pisarze polityczni (Andrzej Frycz Modzewski, ks. Szymon Starowolski) występowali z akcją antyalkoholiczną. Najsilniej zwalczają alkoholizm stowarzyszenia religijne. Ruch antyalkoholiczny zapoczątkował w 1517 Siegmund v. Dietrichstein, zakładając w Gracu pierwsze bractwo w. Kościół katolicki podjął gorącą walkę przeciw pijaństwu i od czasów kard. Otto Fruchsesa (1545), szereg najwybitniejszych działaczy katol. występowało i organizowało akcję antyalkoholiczną; i tak w Anglji Teobald Mathew (1790—1856) i kard. Maming (założył „związek Krzyża“), w Polsce O. Antoniewicz, arcyb. Stablewski, ks. K. Niesiołowski (koło księży abstynentów), biskup Zacharjasiewicz, arcyb. Feliński, Myśliński, Szymański. Najwcześniejsze organizacje abstynenckie polskie istniały na Śląsku, w Poznańskiem i w b. zaborze austrjackim (1844). Ok. 1855 rozpoczęła się ożywiona akcja na terenie b. Królestwa Kongresowego, którą przerwał swemi zakazami rząd rosyjski (ks. Gorczakow 1857) a opornych księży karał administracyjnie. W Ameryce głosi zasadę abstynencką pod hasłem „Ratujmy dzieci“ słynna działaczka p. Flundt, w Anglji założono „Band of Hope Union“ (Związek Nadzieji), organizację liczącą miljony członków. W St. Zjedn. Am. Płn. wprowadzono ustawowo prohibicję. Istnieje bogata literatura i prasa perjodyczna, jako organy poszczególnych związków, bractw i stowarzyszeń antyalkoholicznych tak w Polsce jak i zagranicą.

Wstrzykiwacz, ob. injektor.

Wstrzykiwanie, zastrzyk, ob. injekcja.

Wstrzymanie miesiączki, 1) fizjologiczne u kobiet w ciąży, ob. suppressio mensium, 2) patologiczne na tle zmian w kobiecym narządzie rodnym (jajnikach, macicy) lub na tle ogólnych schorzeń ustroju (gruźlica, niedokrewność, wyniszczenie, zaburzenia w czynności gruczołów dokrewnych itp.).

Wstrzymanie stolca i wiatrów, jeden z podstawowych objawów ostrej niedrożności jelit (ileus) na tle zapalenia otrzewnej, zamknięcia światła jelit, skrętu lub zawęźlenia pętli jelitowych itp.

Wstydlin, ob. Tritoma.

Wsysanie, ob. resorbcja.

Wszawica, pediculosis, phthiriasis, obecność wszy lub ich jaj (gnid) na ciele lub w ubraniu ludzkiem; następstwem w. są zmiany zapalne skóry (furunculosis — czyraczność, impetigo, liszajec i in.), umiejscawiające się przeważnie na głowie, karku, szyi i twarzy; rozpowszechniona u dzieci źle utrzymanych, u ludzi niechlujnych, u żołnierzy w polu, zmuszonych obywać się bez kąpieli itp.

Wszechświat (greck. kosmos, łac. universum), ogół wszystkich zjawisk, występujących w przyrodzie, obejmujący świat przyrodzony i nadprzyrodzony (ob. świat); w znaczeniu astronomicznem w. oznacza przestrzeń, wypełnioną ciałami niebieskiemi, której ośrodkiem według pojęcia staroż. ludów była ziemia (teorja geocentryczna ob.), około której krążą słońce i inne planety; Kopernik w XVI w., obalając tę teorję, wyznaczył słońcu właściwą rolę i dał początek teorji heljocentrycznej (ob.); od tego czasu pojęcie w., jako czegoś nieskończonego, rozszerzało się coraz więcej.

Wszeteczność, ob. rozpusta.

Wszewołod, ob. Wsiewołod.

Wszystkich Świętych uroczystość. W Kościele katol. pierwotnie cześć publiczną oddawano tylko męczennikom, potem, po wprowadzeniu kanonizacji, także wyznawcom; święta miejscowe ku czci tych świętych rozpowszechniały się i z biegiem czasu powstała wspólna uroczystość dla w. ś. męczenników i wyznawców, dając w ten sposób początek uroczystości W. Św. Kościół Wschodni uroczystość tę począł obchodzić w pierwszą niedzielę po Zielonych Świątkach. Zachodni obchodził 13. V., dopiero pap. Grzegorz IV w 835 przeniósł to święto na dzień 1. XI., jako u. W. Św. z wigilją, a pap. Sykstus IV dodał oktawę. Według niektórych historyków uroczystość ta bierze początek w darowiźnie ces. bizant. Fokasa papieżowi Bonifacemu IV rzymskiego Panteonu, zbudowanego przez Agrypę, a poświęconego wszystkim bogom, którą to świątynię pap. Bonifacy IV przemianował na kościół katolicki pod wezwaniem SS. Apostołów i Męczenników, obecnie W. Św.

Wścieklizna, wodowstręt, hydrophobia, rabies, lyssa, ostra choroba zakaźna, panująca wśród zwierząt (psów, wilków, lisów, rzadziej kotów), przenoszona na ludzi przez ukąszenie chorych zwierząt, wywoływana przez niewykryty dotąd jad lub zarazek przesączalny. Jad ten, względnie zarazek, posiadający specjalne powinowactwo do ośrodkowego układu nerwowego, znajduje się w wydzielinach gruczołów. U zwierząt po okresie wylęgania 3, 7—10 tyg. zaczyna się właściwy okres choroby: niespokojne bieganie, skłonność do szczekania i kąsania, wstręt do jadła, spożywanie pokarmów, nie nadających się do jedzenia, np. słomy, pierza itp., wychudzenie, suchość śluzówek; zaczynają się porażenia mięśniowe z drgawkami, śmierć następuje po 4—6 dn. Zdarzają się przypadki odrazu występujących porażeń bez uprzednich ostrych objawów (tzw. w. cicha). Zwierzęta z w. przenosić mogą jad już 8 dni przed wystąpieniem pierwszych objawów zachorzenia. U ludzi okres wylęgania trwa 15—60 dni (niekiedy do 1 r.). Po pierwszym okresie zwiastunowym, często cechującym się stanem depresji psychicznej, występuje okres podniecenia (1½—3 dni), cechujący się napadami bolesnych drgawek mięśni połykowych, oddechowych, mięśni kończyn i tułowia. Drgawkom towarzyszą uczucie strachu, silne pragnienie, stan majaczeniowy (delirium). Drgawki wywoływane są przez próby wypicia napoju, przez jakiekolwiek podnięty zewnętrzne (krzyk, nagłe dotknięcie itp.) Po okresie podniecenia następuje okres porażeń mięśniowych, kończący się śmiercią po 2—18 godz. Obraz sekcyjny niecharakterystyczny, jedynie przy badaniu mikroskopowem stwierdzić można zmiany w ośrodkowym układzie nerwowym (tzw. ciałka Negri'ego) i w zwojach współczulnych.

Wtłoczenia teorja, ob. szufladkowa teorja.

Wtórne cechy płciowe, cechy związane z płcią, lecz nie mające bezpośredniego związku z produkcją elementów rozrodczych i z narządami płciowemi. Związek ich ze sprawą rozrodu polega wyłącznie na ułatwianiu wzajemnego spotkania się obu płci, celem wykonania aktu płciowego. Cechy te zazwyczaj warunkują znaczne różnice w budowie i wyglądzie osobników męskich i żeńskich. Należą tu przystosowania, ułatwiające spółkowanie, jak np. różnego rodzaju kleszcze, szczypce, odpowiednio zmienione odnóża itp., służące do przytrzymywania samicy podczas stosunku. Do tejże kategorji zaliczają się narządy, umożliwiające samcom prowadzenie walk o posiadanie samic (np. rogi jelenie, ostrogi ptaków). Wtórne cechy płciowe zaznaczają się w odmiennym wyglądzie, wielkości i ubarwieniu samców (grzywa u lwów, wspaniałe i jaskrawe upierzenie, grzebienie, czuby, rogi itp.), jak również w występowaniu znamion, działających podniecająco na samice (wydawanie różnych dźwięków, śpiew samców ptaków, wydzielanie silnie pachnących cieczy itp.). U samic wtórne cechy płciowe związane są ze sprawą znoszenia jaj, pielęgnowania i karmienia młodych (pokładełka, torby lęgowe, gruczoły mleczne).

Wtórne jakości zmysłowe, ob. pierwotne jakości.

Wuchang, stol. prow. Hu-pe (Chiny środk.), nad rz. Jang-tse-kiang, ok. 500.000 mieszk.

Wuchow, m. w prow. Kuang-si (Chiny płd.), nad rz. Si-kiang, 348.000 mieszk.; wywóz skór.

Wuhu, ob. U-hu.

Wujek Jakób, jezuita, teolog i kaznodzieja, * 1540, † 1597; prefekt szkół, 1573 rektor kolegjum jez. w Poznaniu, 1578 w Wilnie; dzieła: „Postylla katolicka tj. kazania na niedziele i każde święto" (2 t., 1573—75), „Postylla mniejsza tj. krótkie kazania albo wykłady Ewangelji na każdą niedzielę i każde święto" (2 cz., 1579—80), „Biblja to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu" (1599) i in.

Wukowicz Bożydar, drukarz serbski i potomek znakomitego rodu, spokrewniony

z domem Komnenów; * ok. 1465, † 1540; założył pierwszą drukarnię serbską w Macedonji, później przeniósł ją do Gorazdu nad Driną w Hercogowinie.

Wukry, herb polski: w polu czerwonem dwa półksiężyce, zwrócone rogami do siebie, wpośrodku krzyż bez prawego ramienia, pod niemi trzy rzeki jedna pod drugą, coraz mniejsze ku dołowi; w hełmie u szczytu pięć piór strusich, z nich trzy złote, dwa srebrne.

Wular, najw. jez. w Kaszmirze, w dorzeczu rz. Indusu, 16 km^2.

Wulfenit, minerał, rodzimy molibdenjan ołowiawy $PbMoO_4$; tetragonalny; twardość 3, ciężar właściwy 6.7—7; połysk diamentowy; towarzyszy galenitowi w Karyntji, w Czechach (Przybram). Dawni mineralodzy nazywali go żółcień ołowiu.

Wulfila, ob. Ulfilas.

Wülfrath, m. w Nadrenji (Prusy), 10.500 mieszk.; wyroby żelazne i stalowe, meble.

Wulgata (łac. Vulgata), nazwa przekładu łacińskiego Biblji, uznanego przez Kościół rzymsko-katolicki za jedynie autentyczny; przekład ten powstał na przełomie IV i V w.

Wulkan, stożkowate wzniesienie, zbudowane z materjału wulkanicznego, którego krater połączony jest kanałem wybuchowym z wnętrzem ziemi. Wulkany dzielą się na pojedyńcze i złożone czyli monogeniczne i poligeniczne; składają się albo z jednego głównego stożka albo ze stożków pobocznych, tzw. pasorzytniczych. Przy wybuchu wydobywa się magma w postaci lawy, poza tem wyrzucane zostają popioły, lapilli i bomby wulkaniczne łącznie z parą wodną i gazami. Wysokość wulkanów jest rozmaita, np. Wezuwjusz koło Neapolu ma 1.223 m., Etna 3.313, Cotopaxi 6.005 m. Krater wulkanu jest zagłębieniem nakształt głębokiego kotła, niejednokrotnie o b. szerokiej podstawie (krater Wezuwjusza ma 570 m. średnicy). Przyczyną wybuchu wulkanu są zaburzenia w równowadze mas skalnych; obszary wulkaniczne są równocześnie terenami, na których zakłócona równowaga dąży do wyrównania. Oprócz wulkanów lądowych istnieją w. podmorskie, których działanie powoduje powstawanie wysp wulkanicznych.

Przekrój poprzeczny wulkanu.

Wulkan (łac. Vulcanus), rzymski bóg ognia, odpowiadający greckiemu Hefajstowi; w Rzymie oddawano mu cześć, jako bogu życiodajnego ciepła słonecznego oraz jako obrońcy przed ogniem niszczącym, żywiołem pożogi, na uroczystościach Volcanalia, urządzanych w sierpniu.

Wulkan, hipotetyczna planeta, krążąca dookoła słońca wewnątrz orbity Merkurego; obecnością W. próbowano tłumaczyć pewne nieprawidłowości ruchu Merkurego.

Wulkan tufowy, ob. tufowy wulkan.

Wulkaniczna eksplozja, wybuch wulkaniczny, podczas którego nie wydobywa się lawa, lecz z wielką siłą para wodna i popiół.

Wulkaniczne bomby, ob. bomby wulkaniczne.

Wulkaniczne burze, burze, powstające podczas silnych wybuchów wulkanu; para wodna jest wówczas pozytywna, popiół negatywny.

Wulkaniczne gazy, gazy, wydobywające się podczas lub po wybuchu wulkanu w postaci pary wodnej, chloru, azotu i in.

Wulkaniczne popioły, ob. popioły wulkaniczne.

Wulkaniczne trzęsienie ziemi, trzęsienie, które towarzyszy wybuchowi wulkanu; przeciwieństwem jest trzęsienie zapadliskowe i tektoniczne.

Wulkanizm, nazwa, obejmująca wszystkie zjawiska, związane z wydobywaniem się materjału ognistego z wnętrza ziemi.

Wulkanizowanie, poddawanie kauczuku działaniu siarki lub chlorku siarki (S_2Cl_2), przez co zwiększamy znacznie jego elastyczność, trwałość, odporność na działanie temperatury itd.

Wullenwever Jürgen, mąż stanu związku hanzeatyckiego, * ok. 1492; 1533—35 burmistrz Lubeki; zwolennik reformacji; po niepomyślnej wojnie 1534—35 ścięty 1537.

Wüllner Adolf, fizyk niemiecki, * 1835, † 1908; prof. w Bonn; napisał „Lehrbuch der Experimentalphysik" (5 wyd., 2 cz., 1894—95) i in.

Wüllner Franz, kompozytor niemiecki, * 1832, † 1902; dyrektor konserwatorjum w Kolonji; pieśni, utwory chóralne, kościelne.

Wunderer Johann Dawid, podróżnik rodem ze Strassburga, odbył liczne podróże 1589—90 po Polsce, Danji, Szwecji i Rosji; zostawił opisy tych podróży, ogłoszone drukiem w 1812 w Frankfurcie.

Wundt Wilhelm, psycholog i filozof niemiecki, * 1832, † 1920; studjował medycynę; 1875—1917 prof. filozofji w Lipsku; 1879 utworzył pierwsze laboratorjum psychologji eksperymentalnej; dał impuls do szczegółowego badania zagadnień psychologicznych; stworzył pierwsze czasopismo, poświęcone psychologji eksperymentalnej „Philosophische Studien" (1883—1903). Liczne koncepcje oryginalne: zasada tzw. syntezy twórczej, według której z połączenia elementów psychicznych tworzą się zupełnie nowe pod względem jakościowym treści, przerastające treść tamtych elementów; teorja apercepcji, kładąca nacisk na czynną stronę życia psychicznego; empirystyczna teorja postrzeżenia przestrzeni, tłumacząca przestrzenny charakter postrzeżeń syntezą (twórczą) czuć barwnych i mięśniowych; trójwymiarowa teorja uczuć; woluntaryzm, według którego procesy woli są typem wszelkich innych procesów psychicznych; pogląd, że zjawiska psychiczne noszą charakter procesów. Napisał: „Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmungen" (1859—1862), „Vorlesungen über Menschen — und Tierseele" (1863), „Grundzüge der physiologischen Psychologie" (1874, 3 t.), „Grundriss der Psychologie" (1896), „Logik" (1880—1883), „Ethik" (1886), „System der Philosophie" (1889), „Einleitung in die Philosophie" (1901), „Völkerpsychologie" (1910—20) i in.

Wuoksa, odpływ jez. Sajma, rz. w Finlandji, tworzy wodospady (Imatra), wpada do jez. Ładoskiego, rozlewając się w dolnym biegu w jezioro (719 km²).

Wurcyt, minerał, siarczek cynku z domieszkami kadmu i żelaza (Zn, Cd, Fe) S; heksagonalny; twardość 3.5—4, ciężar wł. 4.0—4.1; barwy brunatnoczarnej. Boliwja, Czechy.

Würm, czwarte zlodowacenie Alp w dyluwjum.

Wurm Emanuel, polityk niemiecki, * 1857, † 1920; 1902—17 redaktor pisma socjalistycznego „Neue Zeit", 1890—1906 i 1912—18 poseł do parlamentu, 1919—20 do Zgromadzenia Narodowego; (niezależny soc.-dem.).

Wurmser Dagobert Siegmund hr., feldmarszałek austrjacki, * 1724, † 1797; w 1796 nacz. wódz we Włoszech; zamknięty w Mantui, musiał kapitulować przed Napoleonem 2. II. 1797.

Württemberg, ob. Wirtembergja.

Wurtz Charles Adolphe, chemik francuski, * 1817, † 1884; od 1851 prof. w Paryżu; poczynił wiele odkryć; prace: „Leçons de philosophie chimique" (1864), „Traité élémentaire de chimie moderne" (2 t., 2 wyd., 1868—75), „Leçons élémentaires de chimie moderne" (6 wyd., 1892) i in.

Wurzbach Constant, bibljograf, biograf i poeta austrjacki, * 1818, † 1893; bibljotekarz min. spraw wewn. w Wiedniu; główne dzieło: „Biographisches Lexicon des Kaisertums Oesterreich" (60 t., 1857—92).

Würzburg, gł. m. rej. dolnofrankońskiej (Bawarja), nad rz. Menem, 86.600 mieszk.; rom. katedra z XII w., zamek, uniwersytet, liczne zakłady naukowe; winnice; handel winem i owocami; od 741 biskupstwo, założone przez św. Bonifacego, 1803 włączone do Bawarji, 1805 jako ks. W. do Toskanji, 1806 zamienione na w. księstwo, 1815 powtórnie wcielone do Bawarji.

Wurzen, m. w Saksonji nad rz. Muldą, 17.300 mieszk.; zamek; fabr. dywanów i tapet.

Wu-Tao-Tsu, malarz chiński z VIII w. po Chr.; malarz nadworny do 755; z dzieł najważniejsze: „Sakya-Muni, pogrążający się w nirwanie".

Wuttke Heinrich, historyk niemiecki, * 1818, † 1876; członek parlamentu frankfurckiego, prof. w Lipsku; prace: „Polen und Deutsche" (1847), „Entwickelung der öffentlichen Verhältnisse Schlesiens" (2 t., 1842—43), „Erdkunde und Karten des Mittelalters" (1854), „Städtebuch des Landes Posen" (1864) i in.

Wyandotte, m. w stanie Michigan (St. Zjedn. Am. Płn.), 13.900 mieszk.; źródła słone.

Wyatt Matthew Digby, architekt i estetyk angielski, * 1820, † 1877; prof. sztuk pięknych w Cambridge; napisał: „Art treasures of the United Kingdom" (2 t., 1851), „Fine art, a sketch of its history, theory, practise and application to industry" (1870) i in.

Wyatt Thomas, polityk i poeta angielski, * 1503, † 1542; przyjaciel Anny Boleyn; jeden z twórców poezji nowoangielskiej; zbiór poezyj: „Tottel's Miscellany" (1557).

Wybicki Józef, poseł na sejm, * 1747, † 1822; walczył z wpływami rosyjskiemi w Polsce, jeden z najżarliwszych działaczy z epoki Sejmu Czteroletniego, współtwórca konstytucji 3 maja; po upadku Rzeczypospolitej na emigracji i w legjonach; 1806 powołany do organizowania władz Księstwa Warszawskiego, od 1807 senator-wojewoda Księstwa; w Królestwie Kongresowem 1818 prezes Sądu Najwyższego; napisał: „Listy patrjotyczne do J. W. kanclerza Zamoyskiego" (2 t. 1777—8), „Myśli polityczne" (1775), „Pamiętniki" (3 t., 1840) i in.

Wybijak, żelazny przybór myśliwski do wybijania, tj. wycinania filcowych lub wojłokowych przybitek.

Wyborcze prawo, ob. prawo wyborcze.

Wyborcze rugi, ob. rugi wyborcze.

Wyborg (szwedzkie Viborg, fińsk. Viipuri), m. w Finlandji, położone na dwóch wyspach, port nad zatoką Fińską, 30.800 mieszk.; handel masłem i drzewem.

Wybory, sposób wybierania przedstawicieli do ciał ustawodawczych, samorządowych, izb przemysłowych itd. drogą głosowania. Przepisy, normujące sposób głosowania, nazywają się ordynacją wyborczą. Wybory do sejmu Ustaw. w Polsce opierały się na ord. wyb. z dn. 28. XI. 1918, następne na ord. wyb. z dn. 28. VII. 1922; do senatu o. w. z dn. 28. VII. 1922; wyborcza ord. miejska opiera się na dekr. z dn. 13. XII. 1918. Prawo wyborcze może być czynne (prawo wybierania) i bierne (prawo wybieralności); według art. 12 i 13 Konstytucji Rzplitej Polskiej z dn. 17. III. 1921 wybierać posła na sejm może każdy obywatel, który ukończył 21 lat (z wyjątkiem wojskowych i tych, co są pozbawieni tego prawa na podst. ord. wybor.), wybranym zaś na posła może być ten, kto ukończył lat 25; prawo wybierania do senatu ma w myśl art. 36 konstyt. każdy wyborca do sejmu, który ukończył 30 lat, prawo wybieralności przysługuje każdemu obywatelowi, posiadającemu prawo wybierania do senatu, o ile ukończył lat 40; ob. prawo wyborcze. W b. Austrji dawna ordynacja wyb. opierała się na systemie kurjalnym, który obejmował: 1) kurję wielkich posiadłości, 2) miast, 3) izb handl. i przemysł., 4) gmin wiejskich i 5) kurję powszechną.

Wybór, ob. selekcja.

Wybraniectwa, posiadłości łanowe w Polsce, z których, wedle dekretów Stefana Batorego i Zygmunta III (1578 i 1580), miano dostarczać dla potrzeb wojennych pewnej liczby ludzi pieszych, zwanych „wybrańcami"; prawo to trwało do 1726.

Wybrańcy, piechota wybraniecka, oddziały wojskowe, utworzone z ludzi, dostarczonych przez tzw. wybraniectwa (ob.). W 1726 stany sejmujące uchyliły osobisty obowiązek służby wojskowej z łanów i postanowiły, ażeby z każdego łanu przez wybrańca obsadzonego, lub przez starostów wzgl. dzierżawców używanego, płacono do skarbu rocznie po 180 złp. na utworzenie regularnej piechoty, oddając pod tym warunkiem zgłaszającym się wakujący łan; w ten sposób wybrańcy stawali się wieczystymi dzierżawcami tych ziem. Po rozbiorach Polski w 1808 na obszarach, wcielonych do Austrji, rząd uczynił w. wolnymi posiadaczami ziem, dotychczas przez nich dzierżawionych, zobowiązując ich jedynie do płacenia pewnych podatków (łanowego, podymnego itd.); w zaborze pruskim rząd wcielił te ziemie do posiadłości skarbowych; w Ks. Warszawskiem i w Królestwie Polskiem łanowcy zostali jak dawniej wieczystymi dzierżawcami. Ukaz 19. II. 1864 zamienił w tych posiadłościach czynsz wieczyście opłacany na zwykły czyli na podatek gruntowy, płacony od uwłaszczonych gruntów.

Wybroczynki, ob. ecchymosis.

Wybrzeże Kości Słoniowej (ang. Ivory Coast, franc. Côte d'Ivoile), kolonja franc., wchodząca w skład Afryki zach. franc., między Liberją a Złotem Wybrzeżem bryt., 315.000 km², 1,546.000 mieszkańców; stol. Bingerville; kraj wyżynny, pokryty lasami; wybrzeże obfituje w laguny; wywóz oleju palmowego, kauczuku, bawełny; gł. port Grand-Bassam; dług. linij kolej. 317 km., dróg 2.500 km.

Wybrzeże Malabarskie, ob. Malabar.

Wybrzeże Niewolników, ob. Niewolników wybrzeże.

Wybrzeże Pieprzowe, dawna nazwa zach. wybrzeży Gwinei w Afryce zach. (dzisiejszej Liberji).

Wybrzeże Złote (ang. Gold Coast), kolonja bryt. w Gwinei górnej, nad Atlantykiem (Afryka zachodnia), 207.000 km.², 2,078.000 mieszk., stol. Accra; w 1919 przyłączono połowę b. kolonji niem. Togo; bagniste i gorące wybrzeże, wnętrze wyżynne, klimat umiarkowany; z rzek częściowo spławna Volta; olej palmowy, kakao (27% produkcji światowej), orzechy kokosowe, korzenie; kopalnie złota.

Wybuch, gwałtowna reakcja chemiczna, której towarzyszy wydzielanie większej ilości ciał gazowych.

Wybuchowa żelatyna, ob. żelatyna wybuchowa.

Wychodnica, przerębel, przez który wyciąga się niewód podczas zimowego połowu ryb.

Wychodztwo, ob. emigracja.

Wychodztwo polskie, ob. emigracja polska, Polacy na obczyźnie.

Wychodztwo sezonowe, ob. emigracja sezonowa.

Wychopień, podpłomyk, placek wypiekany w postaci małych bułek w piecu piekarnianym ale przy ogniu tj. płomieniu, posypany solą i cebulą.

Wychowanie fizyczne, całokształt ruchu fizycznego. Odnośne urzędy i instytucje normują na drodze ustaw i rozporządzeń rządowych całokształt organizacyj, potrzeb, warunków i poziomu fizycznego w państwie. Do federacji międzynarodowej wychowania fizycznego, założonej w Brukseli 1923 (Fédération Internationale de Gymnastique Educative"), należą: Anglja, Belgja, Chile, Danja, Francja, Grecja, Holandja, Norwegja, Persja, Portugalja, Rumunja, Szwajcarja, Szwecja. W 1927 w Polsce ustanowiono przy Min. Spr. Wojskowych Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. Główne zadanie: szkolenie kadr instruktorskich, subwencjonowanie sportów, budowa boisk, stadjonów, pływalni, udzielanie zasiłków w postaci materjału i terenów.

Wychowawcze domy, domy opieki nad podrzutkami; w Warszawie pierwszy dom wychowawczy założony został przez Baudouin'a w 1732.

Wyciąg, extractum, ob. ekstrakty.

Wyciąg słodowy, ob. słodowy wyciąg.

Wyciągowe ciała, w. substancje, w dawniejszej farmacji i chemji farmaceutycznej i fizjologicznej wszystkie niekrystalizujące ciała organiczne, które wyciągnąć się dają z tkanek roślinnych lub zwierzęcych przy pomocy wody, alkoholu lub eteru.

Wycier, u rybaków młodziutkie rybki, wylęgłe z ikry.

Wycinanka, kawałek materjału, najczęściej papieru, tworzącego, przez wycięcie ostrem narzędziem, wzór zwykle barwny dla dekoracji wnętrza architektonicznego lub dla osłaniania przedmiotów; w polskiem zdobnictwie ludowem, w. są różnolite pod względem techniki i stylu w różnych częściach kraju i stanowią bogaty materjał dla historji ornamentyki polskiej. Najcharakterystyczniejsze są w. łowickie, kurpiowskie i podlaskie.

Wycinek koła, ob. koło.

Wycior, ob. dracz.

Wycliffe John, ob. Wiclif John.

Wyczegda, pr. dopływ Dwiny w gub. wołogodzkiej (Rosja płn.), dług. 1.121 km., żeglowny.

Wyczerpanie sił, brak sił na tle długotrwałych chorób wyniszczających (gruźlicy, zimnicy, przewlekłych zatruć itp).

Wyczha! w jęz. myśliwskim nawoływanie, zachęcające charta do ścigania zwierza.

Wyczółkowski Leon, malarz, * 1852; kształcił się w Warsz. Szk. Rys., w Monachjum i w Krakowie w Szkole Kompozycyjnej J. Matejki; 1895 prof. w Krak. Szk. Szt. Pięknych; dzieła: „Maryna Mniszchówna", „Alina", „Chrystus", „Sarkofagi", fryzy kwiatowe i in. W ostatnich czasach poświęcił się prawie wyłącznie grafice; wydał teki: „Wawel", „Kraków", „Stare Miasto", „Teka lubelska" i in.

Wyczyniec, ob. Alopecurus.

Wydajność maszyny parowej, ob. termodynamika.

Wydajność motoru, ob. motor.

Wydalenie popłodzia, ob. poród, popłód.

Wydaliny, ob. ekskrementy, ekskreta.

Wydalnicze narządy, ob. organa excretoria.

Wydalniczy układ, ob. układ wydzielniczy.

Wydawcy i nakładcy polscy genealogię swoją wywodzą od drukarzy, których sumptem ukazywały się pierwsze książki polskie. Drukarstwo (ob.) łączyło się ściśle z księgarstwem (ob.) i dopiero koniec XVIII w. wprowadził rozdział tych dwu gałęzi przemy-

słu; w tym też czasie powstały pierwsze księgarnie nakładowe z M. Gröllem w Warszawie na czele (1768—1806) a B. Pfaffem (1785) i Karolem Wildtem (1782) we Lwowie. Z późniejszych trwalej zapisali się: N. Glücksberg (1816), S. H. Merzbach (1830), G. Senewald (1832) i S. Orgelbrand (1836) w Warszawie, J. Zawadzki (od pocz. XIX w.) w Wilnie, Żupański w Poznaniu, Friedlein (1809), A. Grabowski (1818—37) i Czech (ok. 1824) w Krakowie, W. Kallenbach, Jabłoński i Piller we Lwowie. Na emigracji po r. 1831 założyli w Paryżu księgarnię: Eustachy Januszkiewicz, Karol Królikowski i Wł. Mickiewicz; przez pewien okres czasu (od 1860—1897) polskie książki wydawał F. A. Brockhaus w Lipsku. Od połowy XIX wieku zastęp firm nakładowych stale wzrastał. Kilkadziesiąt lat przetrwały i istnieją do dziś: Gebethner i Wolff, M. Arct, E. Wende i Ska (do r. 1927), oraz F. Hoesick; z nowszych: Towarzystwo wydawnicze (J. Mortkowicz), Książnica-Atlas, Trzaska, Evert i Michalski, Księgarnia Rolnicza, Bibljoteka Polska i Dom Książki Polskiej w Warszawie. Kilka dziesiątków lat istnieją we Lwowie firmy: Gubrynowicza i Syna, H. Altenberga, B. Połonieckiego; obok nich działają: K. S. Jakubowski, Księgarnia Naukowa, Lektor i in. W Krakowie prócz wspomnianej wyżej księgarni Friedleina rozwija działalność wydawniczą S. A. Krzyżanowski, Krakowska Spółka Wydawnicza, J. Czernecki, K. Wojnar (po wojnie w Warszawie) oraz „Orbis"; w Wilnie: J. Zawadzki, „Lux" (L. Chomiński) i in.; w Poznaniu: Księgarnia św. Wojciecha, Fiszer i Majewski, Wydawnictwo Polskie i K. Rzepecki; na prowincji czynne są: L. Fiszer (Łódź), F. West (Brody), Z. Jeleń (Tarnów), R. Jasielski, Renaissance oraz M. Haskler (Stanisławów), B. Kotula (Cieszyn), A. Gmachowski (Częstochowa), Książnica Naukowa (Przemyśl), Z. Pomarański (Zamość) i in. Wydawnictwem dzieł naukowych zajmuje się: Polska Akademja Umiejętności (Kraków), Kasa im. Mianowskiego, Tow. Nauk. Warsz. i Wojskowy Inst. Nauk. Wydawniczy (Warszawa), „Ossolineum" oraz Tow. Naukowe we Lwowie, Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu, Tow. Przyj. Nauk w Przemyślu i in. Krzewieniem wydawnictw popularnych zajmują się: Macierz Polska we Lwowie, Polska Macierz Szkolna w Warszawie, Tow. im. Piotra Skargi we Lwowie (do r. 1914), Tow. Szkoły Ludowej (Kraków) i in.

Wydech, ob. ekspiracja, oddech.

Wyderkafy, w dawnem prawie polskiem zakupienie dochodu z majątku, przyczem właściciel majątku zostawał w nim jako dzierżawca z prawem odkupu dóbr.

Wydma, podłużny pagórek o nierówno nachylonych zboczach, utworzony wskutek nawiania piasku przez wiatr. Kształty wydm są różne: prostolinijne, łukowe, paraboliczne i inne pośrednie. Wydmy dzielą się na śródlądowe i przybrzeżne; ostatnie powstają wzdłuż wybrzeży mórz. Odróżniamy w. stałe i wędrujące; te ostatnie powstają wskutek przenoszenia przez wiatr ziarn piasku; takie w. w. z biegiem czasu zasypują pola uprawne i niszczą roślinność. Wysokość wydm dochodzi na wybrzeżu Bałtyku do 60 m., naogół są znacznie niższe, jedynie na pustyniach przekraczają tę wysokość bardzo znacznie.

Wydra pospolita, ob. Lutra lutra.

Wydziedziczenie, pozbawienie z woli spadkodawcy dziedzictwa tego, komu ono prawnie przysługuje. Prawo polskie nie znało w., rodzice nie mogli dzieci swoich wydziedziczać, dzieciom zaś służyła akcja przeciw posiadaczom dóbr aljenowanych. Za niegodnych dziedziczenia spadku uznani byli tylko ci, którzy spadkodawcę zgładzili ze świata; spadek brali w tym przypadku dalsi krewni. Statut litewski dopuszczał wydziedziczenie z siedmiu przyczyn (Roz. VIII art. 7). Prawo miejskie dopuszczało wydziedziczenie w pewnych określonych przypadkach. Kodeks Napoleona dozwala w. tylko względem bocznych krewnych; w razie nieistnienia wstępnych i zstępnych krewnych może spadkodawca rozporządzać całością swego majątku, w razie zaś ich istnienia może rozporządzać tylko częścią.

Wydzielanie wewnętrzne, secretio interna. Prócz szeregu gruczołów (gr. ślinowe, trawienne, łzowe, łojowe, potowe, mleczne, nerki, wątroba itd.), w które zaopatrzony jest ustrój ludzki i zwierzęcy i które, dzięki specjalnym przewodom, wydzielają wyprodukowane przez siebie substancje do przewodu pokarmowego (ślina, żółć, fermenty trawienne) lub oddechowego (śluz) albo wydalają je nazewnątrz (mocz, pot, łój, łzy lub mleko), istnieją jeszcze gruczoły, które nie posiadają przewodów wyprowadzających i wydzielają swe produkty bezpośrednio do krwi lub chłonki (limfy); są to gruczoły o w. w., inaczej zwane gruczołami dokrewnemi; do gruczołów dokrewnych należą: tarczyca (glandula thyreoidea), gruczoły przytarczyczne (gl. parathyreoideae), nadnercza (gl. suprarenales), grasica (gl. thymus), przysadka mózgowa (hypophysis), szyszynka (epiphysis) i dwa gruczoły, zaopatrzone w przewody wyprowadzające; trzustka (pancreas), i gruczoły płciowe (jądra — testes i jajniki — ovaria), narządy, które, prócz wydzielania wzgl. wydalania wyprodukowanych przez się substancyj drogą przewodów wyprowadzających (tzw. czynność zewnątrzwydzielnicza), wydzielają bliżej niezbadane, niezmiernie ważne substancje bezpośrednio do krwi (czynność wewnątrzwydzielnicza). Produkty, wydzielane przez gruczoły dokrewne, przenoszone przez krew, działają na odległe nawet narządy i dlatego zaliczane są przez angielskiego fizjologa Starlinga do tzw. hormonów. Niema narządu w ustroju, któryby w czynności swej nie był zależny od gruczołów dokrewnych. Gruczoły te dzięki swym wydzielinom regulują ciśnienie krwi (nadnercza), przemianę białkową i tłuszczową ustroju (tarczyca), przemianę węglowodanową (trzustka i nadnercza), przemianę mineralną (gruczoły przytarczyczne), przemianę wodną (przysadka mózgowa), rozwój drugo- i trzeciorzędnych cech płciowych (gruczoły płciowe), wzrost olbrzymi lub karli (przysadka mózgowa), przedwczesne starzenie się (szyszynka), rozwój cech intelektualnych (tarczyca) itd. Jedne gruczoły dokrewne wpływają przez swą wydzielinę wewnętrzną hamująco lub pobudzająco na czynność innych gruczołów w. w., np. przysadka i tarczyca działają pobudzająco na nadnercza, które z kolei działają hamująco na grasicę itp., dlatego mówić można o współdziałaniu czyli korelacji gruczołów w. w. Wydzieliny niektórych gruczołów zostały dokładnie zbadane: adrenalina — wydzielina nadnerczy (Oliver i Schäfer 1894—1895, Cybulski i Szymonowicz 1895, Takamine 1901); thyreoidyna lub jodothyreoglobulina (Oswald, 1899) — w. w. tarczycy; insulina (Banting i Best 1920) — wydz. wewn. trzustki. Choroby narządów (gruczołów) w. w.: choroba Addisona, chor. Basedowa, matołectwo (cretinismus), tężyczka (tetania), akromegalja, obrzęk śluzakowy (myxoedema), moczówka cukrowa i prosta (diabetes mellitus i insipidus) i in. Bliższe poznanie narządów w. w. pozwoliło na wprowadzenie do lecznictwa wyciągów i przetworów z narządów zwierzęcych (tzw. organo- czyli opoterapja). Nauka o fizjologji i patologji gruczołów w. w. nosi miano endokrinologji.

Wydzieliny, ob. sekrety.

Wydzielniczy układ, ob. układ wydzielniczy.

Wydżga Jan Stefan, sekretarz Marji Ludwiki, † 1685; od 1659 biskup warmiński, potem kanclerz w. kor. do 1678, wreszcie arcybiskup gnieźnieński.

Wye, pr. dopływ rz. Severn w Anglji zach., dług. 207 km.

Wyg albo **Wygoziero**, jez. w aut. rep. karelskiej (Rosja płn.), 861 km², odpływ Górny W. do morza Białego, dług. 150 km.

Wyga, ob. skowyra.

Wygodzenie, inaczej komodatum (łac. commodatum), umowa, przez którą jedna ze stron daje drugiej pewną rzecz do używania z obowiązkiem, aby biorący zwrócił ją po użyciu w tej samej postaci; w odróżnieniu od zwykłej pożyczki użyczający pozostaje właścicielem rzeczy użyczonej. Ob. pożyczka.

Wygon, 1) błonie, skotnica, skotnik, w dawnej Polsce w lokacjach czyli osadach wsi włóka wolna, przeznaczona na wspólne pastwisko, zwykle wpobliżu osiedli ludzkich; 2) szeroka droga dla przegonu bydła, koni itd.; 3) w rybactwie nazwa łodzi do zapuszczania wielkich sieci.

Wygonowskie albo **Święcickie jezioro**, jezioro w pow. kosowskim (woj. poleskie), 26 km²; przekopem 2 km. dług. łączy się ze Szczarą i wchodzi w system kanału Ogińskiego.

Wygrzywalski Feliks Michał, malarz, * 1875; kształcił się w Monachjum; maluje sceny rodzajowe, widoki morskie; przez kilka lat kierownik art. teatru lwowskiego.

Wyhowski Jan, hetman kozacki, początkowo pisarz Chmielnickiego, od 1657 hetman; 1658 zawarł z Polską ugodę hadziacką; od 1659 wojewoda kijowski; oskarżony o spiski przeciw Polsce, rozstrzelany 1664.

Wyjaławianie, ob. sterylizacja.

Wyjałowienie płynów, ob. pasteryzacja.

Wyjaśnianie, wykrywanie przyczyn, od których zależy wystąpienie danego zjawiska; podporządkowanie poszczególnego zjawiska ogólnemu prawu przyrody; sprowadzenie rzeczy początkowo niezrozumiałych do rzeczy znanych i zrozumiałych; podawanie racyj logicznych, czyniących zrozumiałem jakieś twierdzenie.

Wyjątek, 1) nieprawidłowość, nienormalność; 2) zawarowanie sobie, warunek; 3) wyciąg, wypis; 4) w gramatyce odstępstwo od ogólnie przyjętej reguły.

Wyjątkowy stan, ob. stan wyjątkowy.

Wyjec, ob. Primates.

Wyka, ob. Vicia.

Wyklina, ob. Poa.

Wykładnia, to samo co interpretacja (ob.).

Wykładnicza funkcja, ob. potęga.

Wykładnik, eksponent w matem. liczba, wskazująca ile razy dana wielkość ma być podniesiona do potęgi; umieszcza się ją u góry danej cyfry (2^2, 2^3).

Wykopaliska, 1) wszelkie zabytki, jakie znajdujemy w ziemi (w kurhanach, mogiłach, cmentarzyskach), w miejscach, w których, bądź z powodu kataklizmów przyrody (trzęsienia ziemi, wybuchy wulkanów, wylewy itp.), bądź wskutek zmian przyrodniczych danej przestrzeni (nawarstwienie), nastąpiło zasypanie, wzgl. przykrycie ziemią istot żyjących, budynków, przedmiotów itp.; 2) zabytki zakopane (zamurowane) przez ludzi umyślnie dla pewnych celów (dla ochrony, ku pamięci itp.). Wykopaliska stanowią materjał archeologiczny, systematycznie klasyfikowany w odpowiednich zbiorach starożytności (muzea historyczne, archeologiczne, etnograficzne i in.); ob. muzea.

Wykrawanka, czapka sukienna czerwona z czerwonym lub siwym barankiem i klapami na uszy, noszona niegdyś na Kujawach i w Poznańskiem.

Wykres, figura geometryczna, utworzona przez wszystkie punkty, których spółrzędne względem pewnego układu spełniają daną zależność (podaną najczęściej w postaci równania, stąd wykres równania). Wykresów używa się w matematyce, np. dla zilustrowania zmienności funkcji, przyjmując (w prostokątnym ukł. sp.) odciętą punktu za wartość argumentu a rzędną za odpowiadającą wartości funkcji. Jako środek przedstawienia graficznego zależności między liczbami lub ogólnie wielkościami, wykresy znajdują szerokie zastosowanie w różnych gałęziach wiedzy (np. w statystyce, w biometrji) i w życiu codziennem (np. wykres przebiegu zmienności temperatury chorego).

Wykreślna geometrja, ob. g e o m e t r j a.

Wykrętak albo g r a j c a r, przyrząd do wyciągania z lufy wystrzelonej łuski.

Wykrot, jama powstała przez wyrwanie drzewa z korzeniami.

Wykrztuśne środki, łac. e x p e c t o r a n t i a (ob.).

Wykup, wykupiny, polski ludowy zwyczaj weselny, polegający na targu jednego z drużbów z panem młodym o pannę młodą, poczem sumę wykupna płaci się grajkowi.

Wykwit, e f l o r e s c e n c j a, w dermatologji nazwa zbiorowa dla podstawowych, najbardziej charakterystycznych składników jakiejkolwiek wysypki skórnej, np. plamki, grudki, pęcherzyka, krosty itp.

Wykwitania okres, p o k w i t a n i e, łac. p u b e r t a s (ob.)

Wylew albo p o w ó d ź, ob. r z e k i.

Wylewowe koryto, ob. i n u n d a c y j n e k o r y t o.

Wyleżyńska A u r e l j a, współczesna literatka; studja na Uniwersytecie Krakowskim; napisała: „Ryszard Berwiński", studjum (1913), „U złotych wrót", powieść (1921), „Narcyza Żmichowska w świetle swych zwierzeń" (1920), „Niespodzianki" (1924), „Czarodziejskie miasto" (1928).

Wyleżyński T a d e u s z, historyk, * 1794, † 1844; studja na Uniwersytecie Wileńskim; od 1812 służył wojskowo, dymisjonowany 1831 jako pułkownik; prace: „Opis bitwy pod Lipskiem 1813" (1841), „Opis bitwy pod Hanau 1813" (1841), „Wojna wiosenna 1813 r. w Niemczech, bitwy pod Lützen i Bautzen" (1844).

Wylęgania okres w chorobach zakaźnych, ob. z a k a ź n e c h o r o b y.

Wylęgarka, ob. i n k u b a t o r.

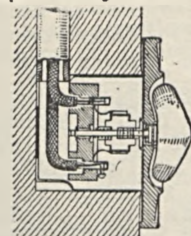
Wylinka, skóra zdjęta z węża, lub zrzucona przez niego przy linieniu.

Wylot postrzału, o t w ó r w y j ś c i o w y k u l i, przedstawia się rozmaicie w zależności od kalibru kuli, od jej właściwości i od miejsca wyjścia; przeważnie jest większy od otworu wejściowego, ma brzegi nierówne, czasami wywinięte. Szczególnie duże są otwory w. p., o ile kula, przechodząc przez ciało, zmienia swój kierunek (idzie skośnie), jeśli płaszcz kuli rozrywa się przy przechodzeniu kuli przez ciało i gdy kula na swej drodze napotyka kość (oderwane odłamki kości działają jako dodatkowe pociski).

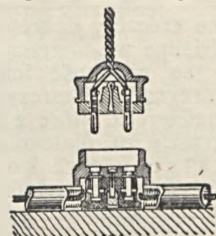
Wyloty, w dawnym ubiorze polskim rękawy od kontusza rozprute od ramienia, zarzucane na plecy.

Wyładowanie elektryczne, krótkotrwały przebieg prądu elektr. w postaci iskry elektr. między dwoma ciałami, naładowanemi różnoimienną elektrycznością, poprzez powietrze lub inny ośrodek; w. elektr. jest możliwe, gdy oba przewodniki są dostatecznie naładowane ze względu na dzielącą je odległość i opór ośrodka. Po w. elektr. ładunki na obu przewodnikach są zobojętnione. Wyładowaniu elektr. towarzyszą zjawiska świetlne, głosowe, cieplne, mechaniczne i in.

Wyłącznik elektryczny, przyrząd do zamykania i przerywania obwodu elektr., tj. do przepuszczania lub przerywania prądu w obwodzie; w. el. bywają różnych systemów: obrotowe (najczęściej stosowane), w postaci przycisku, w kształcie łańcuszka, którego pociągnięcie zamyka lub przerywa obwód itp. Przy

Wyłącznik obrotowy.

Wyłącznik przyciskowy.

oświetleniu elektr. klatek schodowych stosuje się specjalnie w., które, dzięki zastosowaniu elektromagnesu, zamykają obwód tylko na pewien określony czas (kilka minut.

Wyłącznik dźwigniowy.

Wyługowanie, e k s t r a g o w a n i e, oddzielanie jednych ciał od drugich zapomocą rozpuszczalników, w których rozpuszczone są pewne tylko składniki.

Wyłuszczenie, ob. e n u k l e a c j a.

Wyłysienie, ob. ł y s i e n i e, p i t y r i a s i s.

Wymiar, jedno z zasadniczych pojęć geometrji (zwłaszcza topologji), którego sprecyzowanie nastręcza bardzo znaczne trudności; linji prostej, okręgowi i wogóle krzywym przypisujemy 1 wym. (długość), płaszczyźnie, obszarom płaskim, powierzchni kuli lub dow. bryły — 2 wym. (długość i szerokość), przestrzeni, wielościanom, kulom i wogóle bryłom — 3 wym. (długość, szerokość i wysokość); niektórzy matematycy (np. Minkowski) jako 4-ty wymiar wprowadzają c z a s. W wyższej geometrji rozważa się ponadto przestrzenie i twory wielowymiarowe, które nie posiadają odpowiednika w świecie materjalnym.

Wymiar jednostki, ob. C G S.

Wymiary gwiazd, ob. g w i a z d o d l e g ł o ś ć i w y m i a r y.

Wymierne funkcje, liczby, ob. f u n k c j a, l i c z b a.

Wymiernych odcinków prawo, ob. p r a w o o d c i n k ó w w y m i e r n y c h.

Wymion, ob. M a m i l l a r i a.

Wymiotne środki, e m e t i c a, środki lekarskie, wywołujące mdłości i wymioty; działą się na drażniące bezpośrednio ośrodek wymiotny (a p o m o r f i n a) i na pobudzające odruchowo ten ośrodek wskutek podrażnienia błony śluzowej żołądka i jelit (wymiotnica — i p e c a c u a n h a, siarczan miedzi lub cynku — e m e t y k, w i n o e m e t y k o w e itp.); popularne środki wymiotne: łechtanie łuków podniebiennych i gardzieli, użycie pełnej łyżki soli kuchennej, rozpuszczonej w niewielkiej ilości wody, woda z mydłem itp.; środki wymiotne używane są obecnie przy niektórych zatruciach, np. arsenem, fosforem, grzybami, w celu szybkiego usunięcia trucizny z żołądka.

Wymiotnica lekarska, ob. I p e c a c u a n h a.

Wymioty, w o m i t y, v o m i t u s, zespół skoordynowanych ruchów tłoczni brzusznej, przepony i mięśniówki żołądka, prowadzący do przedostawania się treści pokarmowej z żołądka do przełyku, gardzieli i jamy ustnej. Koordynację ruchów mięśniowych przy akcie wymiotnym reguluje ośrodek nerwowy, znajdujący się w 4-ej komorze mózgowej (w rdzeniu przedłużonym). Wymioty wystąpić mogą: 1) wskutek bezpośredniego mechanicznego lub toksycznego zadrażnienia ośrodka mózgowego (przez nowotwory mózgowia, zapalenia opon mózgowych, przy mocznicy — u r a e m i a, ciąży, zatruciu apomorfiną itp.); 2) wskutek odruchowego zadrażnienia tegoż ośrodka (przez niemiłą woń lub wstrętny widok, wskutek zadrażnienia śluzówki gardzieli, żołądka, jelit itp.). Właściwy akt w. poprzedza przedwstępny okres mdłości. Akt wymiotny może odbywać się również u zwierząt z wyjątkiem przeżuwaczy, kopytnych i gryzoni.

Wymoczki, ob. I n f u s o r i a.

Wymoczki ssące, ob. S u c t o r i a.

Wymowa (łac. eloquentia), dar swobodnego i jasnego wyrażania swoich myśli; w ściślejszem znaczeniu sztuka mówienia, tj. wyrażanie myśli nietylko w sposób jasny i gramatyczny, ale zarazem w artystycznej formie; w staroż. prawidła wymowy ujęte były w zasadach r e t o r y k i (ob.)

Wymowa, ludowa nazwa dożywocia, zwanego w Wielkopolsce ł a s k a w i z n ą, na Kaszubach s t a r k o w i z n ą.

Wymóżdżenie, p e r f o r a t i o, c r a n i o c l a s i a, operacja położnicza: przedziurawienie czaszki płodu przy pomocy nożyc, następnie usunięcie mózgowia i wydobycie wymóżdżonej główki zapomocą przyrządu zw. k r a n j o k l a s t.

Wynalazek, odkrycie, wyszukanie czegoś nowego w jakiejkolwiek dziedzinie. Ob. tablicę: N a j w a ż n i e j s z e w y n a l a z k i t e c h n i c z n e, (str. 1059—1060).

Wynants J a n, malarz holenderski, * ok. 1625, † 1682; pejzażysta; obrazy: „Na skraju lasu", „Droga wśród wydm" i in.

Wyneken G u s t a v, pedagog niemiecki, * 1875; 1906 założyciel „Freie Schulgemeinde" w Wickersdorf na zasadach samorządowych; napisał: „Jahrbücher der freien Erziehungsgemeinde Wickersdorf", „Kabinett gegen freie Schulgemeinde", „Was ist Jugendkultur?" i in.

Wynicowanie narządów, ob. i n w e r s j a w p a t o l o g j i, e k t o p i a.

Wynikanie, jeden z podstawowych stosunków między zdaniami (sądami), badanych w logice, zwłaszcza w logice matematycznej; zdanie wtedy wynika z drugiego, jeżeli, ilekroć prawdziwe jest pierwsze zdanie, tylekroć i drugie musi być prawdą; pierwsze zdanie nazywa się n a s t ę p s t w e m, drugie — r a c j ą.

Wyniosłość krtaniowa, ob. p r o m i n e n t i a l a r y n g e a.

Wyniszczenie, c h a r ł a c t w o, ob. k a c h e k s j a, d e k o m p o z y c j a.

Wyobrażenie, poglądowe konkretne przedstawienie, powstające bez udziału bodźca zewnętrznego, będące bądź mniej lub więcej wiernem odtworzeniem ubiegłych postrzeżeń, bądź utworem mniej lub więcej oryginalnym, powstałym z przekształceń materjału postrzeżeniowego. Podłożem fizjologicznem w. są najprawdopodobniej ślady, pozostałe w mózgu po uprzednio doznanych czuciach i postrzeżeniach. Wyobrażenia powstają jako reprodukcja wskutek pobudzenia centralnego tych śladów, które mogą dojść do skutku rozmaitemi drogami, np. drogą perseweracji, drogą skojarzeniową, dowolnego namysłu itp.; różnią się od postrzeżeń słabszem natężeniem, mniejszą żywością, ułamkowością; posiadają często luki i trwają znacznie krócej. Doszukiwano się niejednokrotnie pomiędzy w. a postrzeżeniem różnic jakościowych, lecz próby te nie ostały się wobec faktów. Znaczna większość psychologów sprowadza te różnice do różnic stopnia, co potwierdziły zarówno badania eksperymentalne, jak i fakty z życia powszedniego. Wobec znacznej różnicy w natężeniu, jaka zachodzi normalnie pomiędzy postrzeżeniem a wyobrażeniem zrozumiałym staje się fakt, że zazwyczaj odróżniamy jedno od drugiego. Treści wyobrażeniowe posiadają, poza różnicami stopnia, te same właściwości, co i treści postrzeżeniowe, nie wyłączając właściwości przestrzennych (gdy chodzi np. o wyobrażenie wzrokowe). Treści wyobrażeniowe są również zlokalizowane w sposób bardziej albo mniej jednoznaczny, nie ukazują się jednak zazwyczaj w polu widzenia, zajętem w danej chwili przez treści postrzeżeniowe; gdy zachodzi ten ostatni wypadek, wówczas mamy do czynienia już nie z właściwemi wyobrażeniami, lecz z tzw. „obrazami subjektywno-zmysłowemi", cechującemi tzw. ejdetyków. Rodzajów wyobrażeń może być tyleż, co i rodzajów postrzeżeń: odróżniamy wyobrażenia wzrokowe, słuchowe (np. wspomnienia melodyj, głosów itp.), węchowe, smakowe, kinestetyczne, dotykowe itd. W terminologji polskiej używa się często terminu w y o b r a ż e n i e w znaczeniu nieścisłem, bardziej ogólnem, obejmującem wszelkie treści poznawcze, jak postrzeżenia, pojęcia, nawet myśli, a więc w przypadkach, gdzie należałoby raczej mówić o przedstawieniu; ten nieścisły sposób wyrażania się wprowadza zamęt do polskiej terminologji psychologicznej i jest źródłem wielu nieporozumień.

Wyobrażeniowy typ słuchowy, ob. s ł u c h o w y t y p w y o b r a ż e n i o w y.

Wyobrażeniowy typ wzrokowy, ob. w z r o k o w y t y p w y o b r a ż e n i o w y.

Wyobraźnia, zdolność poglądowego konkretnego uprzytamniania sobie w materjale wyobrażeniowym przedmiotów i sytuacyj nieobecnych. Zazwyczaj przeciwstawia się wyobraźnię pamięci, którą charakteryzuje się jako zdolność uprzytomniania sobie doznanych dawniej przeżyć, podczas gdy wyobraźnię charakteryzuje się jako zdolność uprzytomniania sobie rzeczy nowych, nienapotykanych uprzednio w doświadczeniu; praktycznie trudno przepro-

NAJWAŻNIEJSZE WYNALAZKI TECHNICZNE

Rok	Wynalazek	Wynalazca
prz. n. Chr.		
585	Magnetyzm	Tales z Miletu
140	Sikawka pożarna	Ktezybjusz
140	Pompa tłocząca	
100	Syfon i bania Herona	Heron z Aleksandrji
po n. Chr.		
1450	Drukarnia	Joh. Gutenberg
1510	Turbina wodna	Leonardo da Vinci
1510	Zegarek kieszonkowy	P. Henlein
1589	Warsztat pończoszniczy	William Lee
1590	Mikroskop	Zacharias Jansen
1590	Stolik mierniczy	Johann Praetorius
1643	Barometr	Torricelli
1650	Pompa powietrzna (wiatrociąg)	Otto von Guericke
1650	Latarnia magiczna	Kircher
1656	Zegar wahadłowy	Huyghens
1661	Manometr	Otto von Guericke
1676	Repetjer (zegar)	Barlow
1680	Wychwyt kotwicowy w zegarze	Clement
1714	Termometr rtęciowy	Fahrenheit
1742	Heljostat	s'Gravesande
1745	Ogrzewanie parowe	W. Cooke
1745	Butelka lejdejska	Kleist
1750	Pirometr (ogniomierz)	Musschenbroek
1752	Piorunochron	Benjamin Franklin
1760	Fotometr (światłomierz)	Lambert
1767	Maszyna przędzalnicza (Jenny)	James Hargreaves
1775	Przędzarka ciągła	Rich. Arkwright
1775	Elektrofor	Volta
1780	Maszyna do kopjowania	James Watt
1781	Podwójnie działająca maszyna parowa	James Watt
1783	Balon powietrzny	Montgolfier Charles
1783	Wilgociomierz (higrometr, przyrząd do określ. ilości wilgoci)	de Saussure
1785	Seismometr	Salsano
1785	Mechaniczny warsztat tkacki	Cartwright
1795	Prasa hydrauliczna	Bramah
1796	Pogłębiarka	Grimshaw
1796	Śruba wodna	Jos. Mich. Montgolfier
1799	Maszyna papiernicza	Robert

Rok	Wynalazek	Wynalazca
1802	Maszyna Jacquarda	Jacquard
1804	Maszyna siatkarska	
1807	Statek parowy	Fulton
1810	Szybka maszyna drukarska	König
1812	Śruba okrętowa	Ressel
1815	Lampka górnicza Davy'ego	Davy
1821	Wrzeciennica	Cocker i Higgins
1823	Motor elektryczny	Faraday i Barlow
1825	Lokomotywa	Stephenson
1825	Selfaktor (przędzarka wózkowa)	Roberts
1828	Maszyna do haftu	Heilmann
1830	Sikawka parowa	Ericsson i Braithwaite
1833	I-szy elektryczny telegraf	Gauss i Weber
1833	Stereoskop	Wheatstone
1835	Telegraf piszący	Morse
1839	Zegar elektryczny	Steinheil
1845	Czesarka do wełny	Heilmann
1850	Palniki Bunsena	Bunsen
1854	Akumulator ołowiany	Sinsteden
1855	Telegraf czcionkowy	Hughes
1860	Telefon	Reis
1860	Motor gazowy	Lenoir
1867	Maszyna do pisania	Sholes, Soulé i Glidden
1877	Fonograf	Edison
1878	Mikrofon	Hughes
1879	Kolej elektryczna	Werner Siemens
1884	Turbina parowa	Parsons
1885	Motor benzynowy do automob.	Daimler, Benz
1887	Gramofon	Berliner
1893	Silnik Diesela	Diesel
1895	Kinematograf	A. i L. Lumière
1896	Telegraf iskrowy	Popow, Marconi
1900	Silnikowy statek powietrzny	Zeppelin
1903	Ultramikroskop	Siedentopf i Zsigmondy
1903	Motor lotniczy	bracia Wright
1906	Telefon bez drutu	Gesellschaft für drahtlose Telegraphie
1913	Rentgenoskop	Moseley
1924	Statek rotorowy	Flettner
1927	Turbina powietrzna	Constantin

wadzić granicę pomiędzy procesami pamięci i wyobraźni, ponieważ treść wyobrażeniowa wspomnienia nigdy nie jest wierną kopją doznanych dawniej przeżyć, na treść zaś procesów wyobraźni składają się zawsze materjały, zaczerpnięte z naszych dawniejszych doświadczeń. W dojściu do skutku utworów wyobraźni (powieści, nowel, dramatów itp.), odgrywa materjał wspomnieniowy ich twórców znacznie większą rolę, niżby można było przypuszczać. Nie należy utożsamiać wyobraźni z twórczością wogóle; pojęcie twórczości jest znacznie obszerniejsze, niż pojęcie wyobraźni, która w niektórych rodzajach twórczości artystycznej (powieść, baśń, dramat, malarstwo itd.) odgrywa znaczną rolę, lecz z którą współdziałać muszą jeszcze i różne inne funkcje uczuciowe i intelektualne, np. inteligencja, przejawiająca się w komponowaniu całości, w ustosunkowaniu poszczególnych części, w samokrytyce, w stylizowaniu, w wybieraniu odpowiednich motywów, w pomijaniu rzeczy nieharmonizujących z koncepcją główną itp., Nie każdy proces twórczy wymaga udziału wyobraźni, np. różne rodzaje (nie wszystkie) twórczości naukowej. Różnicy pomiędzy pamięcią a wyobraźnią należy szukać gdzieindziej: nasze wspomnienia noszą charakter przeszłościowy, tzn. odnosimy je do jakiegoś bardziej lub mniej oddalonego momentu naszej własnej przeszłości, podczas gdy sceny, jakie snujemy w wyobraźni, noszą charakter teraźniejszościowy, tzn. rozgrywają się dla nas w chwili obecnej, zastępując nam nieinteresującą nas w danym momencie rzeczywistość, której są surogatem. Im bardziej są zabarwione uczuciowo, stanowiąc wyraz naszych tęsknot, im bardziej są żywe, im silniej wiążą się z niemi jeszcze i inne procesy, jak myślenie, postanowienie, działanie wewnętrzne itp., tem energiczniej spychają na dalszy plan sytuację realną, w której znajdujemy się naprawdę, i tem bardziej dają nam złudzenie rzeczywistości. Najbardziej typowym przejawem czynności wyobraźni są marzenia na jawie i marzenia senne. Czynność wyobraźni możnaby określić, jako myślenie, odczuwanie i działanie w sytuacjach wyobrażonych poglądowo i posiadające charakter teraźniejszościowy. Niekiedy te sytuacje, objektywnie w danej chwili nie istniejące, mogą wyrastać z przekształcenia przedmiotów i sytuacji realnych; zachodzi to w zabawach dzieci, gdy np. laska odgrywa rolę konia a lalka — nieposłusznego dziecka. Synonimem terminu „wyobraźnia twórcza“ jest termin „fantazja“.

Wyoming, stan płn.-zach. St. Zjedn. Am. Płn., 253.587 km², 195.000 mieszk.; obejmuje pasma Gór Skalistych, przedgórza i obszary stepowe; chów bydła i owiec; kopalnie węgla kam.; stol. Cheyenne; dług. linij kolej. 3.106 km.; obejmuje część parku narodowego Yellowstone.

Wypadanie narządów, ob. prolapsus.

Wypadanie rzęs zdarza się rzadko, bywa następstwem zapalenia brzegu rzęskowego powiek (blepharitis).

Wypadanie włosów bywa przy łupieżu (pityriasis), łysieniu (calvities), w następstwie chorób zakaźnych (po płonicy lub durze brzusznym, przy kile), przy schorzeniach układu nerwowego (tzw. wyłysienie plackowate — alopecia areata).

Wypadanie zębów, 1) fizjologiczne u dzieci w 6—7 roku życia; 2) patologiczne na tle ogólnych chorób ustrojowych, najczęściej na tle gnilca (skorbut).

Wypadkowa sił, ob. siła.

Wypior, 1) ptak w czasie pierzenia się, kiedy skutkiem odrastania nowych piór posiada lot mniej pewny; 2) młody ptak, pokryty dopiero puchem.

Wypławki, ob. Tricladida.

Wypowiedzenie wojny, deklaracja jednego państwa, złożona drugiemu i oświadczająca, że państwa te są od pewnego terminu w stanie wojny; sprawie w. w. poświęcona jest trzecia umowa haska z 1907; potrzeba w. w. przed rozpoczęciem działań zbrojnych powstała drogą zwyczajową.

Wyprawca, pies myśliwski, który goni zwierza nie „za wiatrem“, lecz za śladem, uważając na każdy jego odskok i zboczenie.

Wyprostne mięśnie, ob. extensores.

Wyprostowanie czyli **rektyfikacja krzywej**, 1) obliczenie długości krzywej; 2) konstrukcja odcinka prostolinjowego, równoważnego krzywej; to drugie zadanie w większości przypadków, np. dla okręgu, jest niemożliwe do rozwiązania zapomocą linjału i cyrkla.

Wyprysk, eczema, ob. egzema.

Wyprzenie, ob. intertrigo.

Wypuk, odgłos wypukowy, charakterystyczny dźwięk o pewnej wysokości i barwie, otrzymywany przy opukiwaniu klatki piersiowej lub jamy brzusznej. Odgłosy wypukowe dzielą się na w. jawny (nad powietrznemi narządami klatki piersiowej), w. stłumiony wzgl. przytłumiony (nad narządami bezpowietrznemi: serce, wątroba), w. bębenkowy (nad narządami powietrznemi o ścianach nienapiętych: jelita, rozdęte płuca przy rozedmie itp.).

Wyrafinowany, przebiegły, wyszukany, wymyślny.

Wyrak upiór, ob. Prosimiae.

Wyraz ciągu, wielomianu, ob. ciąg, wielomian; wyrazy skrajne i średnie proporcji, ob. proporcja.

Wyraz pierwotny (podstawowy, niezdefinjowany), wyraz, którym się operuje w pewnej nauce bez wyjaśnienia jego znaczenia, uznając je za zrozumiałe samo przez się.

Wyrazowa ślepota, to samo co afazja sensoryczna czyli słuchowa, ob. mowy zaburzenia.

Wyroby ceramiczne, ob. ceramika.

Wyrocznia (łac. oraculum), w starożytności wyroki bogów, ogłaszane przez osoby duchowne w przeznaczonych na ten cel miejscach, dotyczące przyszłości; wróżono według pewnych ustalonych form: albo ze znaków (lotu ptaków, zjawisk napowietrznych, z ofiar i trzewi zwierzęcych), albo z na-

tchnienia. Najsłynniejsze w. były: amońska na pustyni Libijskiej w Egipcie, delficka i dodońska w Grecji, Sybilla kumejska oraz księgi sybilińskiej w staroż. Italji.

Wyrok. Każde postanowienie sądu w znaczeniu ogólnem zwie się orzeczeniem sądowem lub decyzją sądową. Orzeczenie, którego mocą sąd uwzględnia lub oddala powództwo w sprawie cywilnej, względnie skazuje lub uniewinnia oskarżonego w procesie karnym, zwie się wyrokiem. W staropolskim języku wyrok skazujący nazywano kondemnatą. Wyrok składa się z 2 części: a) dyspozycji (samego postanowienia) czyli sentencji wyroku i b) uzasadnienia czyli motywów wyroku. Wyrok, wydany przez sąd pod nieobecność pozwanego (względn. oskarżonego), który mimo otrzymania wezwania na rozprawę nie przybył, nazywa się wyrokiem zaocznym. Z chwilą, gdy wyrok nie może być zaskarżony, staje się prawomocny i nabiera powagi rzeczy osądzonej, tj. wszelkie ustalenia w nim zawarte uważane są pomiędzy stronami procesującemi się za niewzruszone.

Wyrostek robaczkowy, ob. ślepe jelito, intestinum.

Wyrostek sutkowy, processus mastoideus ob. ucho.

Wyrostka robaczkowego zapalenie, ob. appendicitis.

Wyrównawcze cło, ob. cło.

Wyrwaczka, mosiężne kółko zębate do oswabadzania zaczepionego pod wodą haczyka u wędki.

Wyrwany, staropolski taniec, nazwany tak zapewne dlatego, iż po każdem przetańczeniu dookoła wyrywa się inna z kolei para, staje przed resztą tancerzy, śpiewa piosenkę i znowu zaczyna taniec. W., tańczony przez rycerskie i mieszczańskie warstwy, przeszedł do ludu i tutaj wyrwasami nazwane zostały krótkie taneczne piosenki w rodzaju krakowiaków.

Wyrwicz Karol, jezuita, reformator szkół jezuickich, * 1717, † 1793; od 1767 do 1773 rektor jezuickiego „Collegium nobilium" w Warszawie; napisał podręczniki: „Jeografja czasów teraźniejszych" (Warszawa, 1768), „Jeografja powszechna" (Warszawa, 1770).

Wyrwita, l. dopływ Windawy na Litwie, dług. 109 km.

Wyrzutnia, ob. elizja.

Wyrzykowski Stanisław, poeta, * 1873; oprócz utworów oryginalnych ogłosił szereg przekładów, m. in. Nietzschego, Poego, Heidenstama, Conrada-Korzeniowskiego i in.

Wyrzynanie się zębów, przebijanie się rosnącego zęba przez błonę śluzową dziąseł przy ząbkowaniu u niemowląt, przy zmianie uzębienia u dzieci, przy wyrastaniu zębów u dorosłych.

Wyrzysk, m. pow. (woj. poznańskie), nad rz. Łobżanką, 1.300 mieszk.

Wysalanie, wydzielanie ciał z roztworów przez dodanie do nich różnorodnych soli, zwykle chlorku sodu (soli kuchennej); ma miejsce wtedy, gdy ciało rozpuszczone trudno lub wcale nie rozpuszcza się w roztworach soli.

Wysepki Langerhansa, ob. Langerhansa wysepki.

Wysiedlenie, przymusowe opuszczenie terytorjum jakiegoś państwa przez cudzoziemców.

Wysięk, ob. eksudat.

Wyskok, polska nazwa alkoholu etylowego.

Wyskoki, protuberancje, ob. słońce.

Wyskokowe napoje zawierają alkoholu w %: piwo 2,5—4,5, porter 5,16, wódka 25—40% i wyżej, kwas 1,56, kumys 1,5—2, koniak 37—41, arak 50, rum 70—77, whisky 45—70, wina białe 6,75—8,54, wina czerwone 6,25—9,47, wina słodkie 7,62—16,18, wina pieniące się 9,50—10,44, wina owocowe 4,74—16%.

Wysłouch Bolesław, publicysta i polityk, * 1874; studja w Instytucie Technologicznym w Petersburgu; jeden z kierowników ruchu ludowego w Galicji, redaktor „Przyjaciela Ludu", potem „Kurjera Lwowskiego"; 1922 senator.

Wysłouch Izydor Kajetan, ob. Szech Antoni.

Wysock, m-ko w pow. sarneńskim (woj. poleskie), nad rz. Horyniem, 3.000 mieszk.

Wysocka Stanisława, artystka dramatyczna, * 1878; wstąpiła na scenę 1895, występowała w Poznaniu, Krakowie, Warszawie; podczas wojny prowadziła w Kijowie teatr „Studio".

Wysocki Alfred, dyplomata, * 1873; studja prawnicze w Krakowie; 1908 referent spraw słowiańskich w Prez. Rady Ministrów w Wiedniu, 1916—18 szef Biura polit. pras. w austr. zarządzie wojsk. Królestwa Polskiego, 1919—20 polski chargé d'affaires w Pradze, 1920—21 w Berlinie, 1923 inspektor gen. polskich placówek dyplomatycznych, 1924—28 minister pełnom. i poseł w Sztokholmie, 1928 podsekretarz stanu w M. S. Z. Współpracował od 1897 w „Życiu" krakowskiem, „Słowie" warszawskiem, „Kraju" petersburskim, „Nowej Reformie", „Gazecie lwowskiej" i in.; napisał: „Szkice skandynawskie" i „Stronnictwa polskie w Galicji".

Wysocki Jan, malarz i rzeźbiarz, * 1871; kształcił się w Monachjum; medale i plakaty w państwowych zbiorach monachijskich; prof. szkoły przemysł.-artyst. w Bydgoszczy.

Wysocki Józef, generał wojsk polskich, * 1809, † 1873; wychowaniec liceum w Krzemieńcu; po 1831 na emigracji ukończył szkołę aplikacyjną wojskową w Metzu; 1848 brał udział w powstaniu w Galicji, 1849 dowodził legjonem polskim na Węgrzech, po bitwie pod Komornem mianowany generałem; 1863 dowodził wyprawą wołyńską; napisał: „Zasady sztuki wojennej" (2 t., 1842), „Pamiętnik o legjonie polskim na Węgrzech" (1850).

Wysocki Piotr, organizator spisku, właściwy twórca wybuchu powstania 29 listopada, * 1799, † 1875; podpor. w Szkole podchorążych; walczył jako kapitan pod Grochowem, przy obronie Woli ciężko ranny, wzięty do niewoli i zesłany na Sybir; powrócił po 25 latach.

Wysocki Stanisław, inżynier elektrotechnik, * 1876; studja w Darmstadzie; budował elektrownię i sieć miejską w Mińsku Litewskim, prowadził elektrownię tramwajów miejskich w Warszawie; 1919 prof. urządzeń elektrycznych w Politechnice Warszawskiej; napisał „Obliczanie przewodów elektrycznych" (1925) i in.

Wysocki Szymon, kaznodzieja i pisarz, * 1542, † 1662; jezuita, spowiednik królowej Katarzyny Jagiellonki; napisał: „Fórtka niebieska" (2 wyd., 1599), „Nauka, jako stan wdowy przystojnie i chwalebnie może być prowadzony" (1606) i in.

Wysocki Włodzimierz, poeta, * 1846, † 1894; napisał: „Laszka" (1883), „Oksana" (1891), „Wszyscy za jednego" (1887), „Las" (1890), „Bociany" (1894) i in.

Wysocki-Godziemba Antoni, literat, * 1872; studja w Krakowie; napisał: „Dom zdrowia", szkice i obrazki (1895), powieści: „Przez kłamstwo do szczęścia" (1896), „Namiętność (1897), „Aniołowie z gliny" (1899), „Narodziny upiora" (1908); utwory sceniczne: „Słońce", dramat (1902), „Odwiedziny", dramat (1913) i in.

Wysoka, jeden z wielkich szczytów w gł. paśmie Tatr Wysokich, nad doliną Białej Wody, 2.565 m.

Wysoka, m. w pow. wyrzyskim (woj. poznańskie), 1300 mieszk.

Wysoka Porta, ob. Porta.

Wysokie Litewskie, m. w pow. brzeskim (woj. poleskie), nad rz. Pulwą, 2.100 mieszk.; pałac.

Wysokie Lubelskie, m-ko w pow. krasnostawskim (woj. lubelskie), 1100 mieszk.

Wysokie Mazowieckie, m. pow. (woj. białostockie), nad rz. Brokiem, 3.300 mieszk.

Wysokość, spółrzędna w układzie horyzontalnym, odległość kątowa punktu od płaszczyzny horyzontu (poziomu).

Wysokość bieguna, inaczej szerokość geograficzna.

Wysokość tonu, ob. słuchowe czucia.

Wysowa, w. i uzdrowisko podgórskie w pow. gorlickim (woj. krakowskie); 7 źródeł mineralnych, zakład zdrojowy.

Wysówka, ob. suwak.

Wyspa, część lądu, otoczona ze wszystkich stron morzem; grupa w. rozrzuconych, leżących blisko siebie, tworzy archipelag; szereg wysp, ciągnących się w jednym kierunku, zwie się łańcuchem w. Pod względem sposobu tworzenia się w. rozróżniamy: 1) w. przybrzeżne, powstałe wskutek oderwania się od lądu przez działanie wody lub wskutek zapadania się lądu; w. p. dzielą się na a) w. festonowe, ciągnące się łańcuchowato wzdłuż wybrzeży i b) w. pomostowe, łączące z sobą sąsiednie kontynenty (np. Cyklady, Sporady, archipelag malajski); 2) w. oceaniczne, powstałe zdala od lądu stałego na otwartym oceanie, jako a) wyniosłości dna morskiego (regresja morska), b) w. pochodzenia wulkanicznego, powstałe wskutek działania wulkanów podmorskich (np. M. i W. Antyle, szereg w. oc. Spokojnego i in.); niejednokrotnie w. takie wiodą żywot efemeryczny i znikają po pewnym czasie z powierzchni oceanu i c) w. koralowe, utworzone z atoli i raf koralowych (szereg w. Polinezji); 3) w. napływowe, które powstały z osadów rzecznych i z piasku, nanoszonego przez prądy morskie; bardzo często są rozerwane mierzejami; takiemi w. są w. Fryzyjskie. W. pochodzenia lądowego zachowują łączność z sąsiednim lądem, wykazując analogiczną florę i faunę. Powierzchnia wszystkich w. na kuli ziemskiej wynosi ok. 10.000.000 km². Do największych należą: Grenlandja, Borneo, Madagaskar, Sumatra, Nowa Gwinea, Nowa Zelandja, W. Brytanja itd.

Wyspa Bożego Narodzenia, ob. Fanning Islands.

Wyspa Dampiera, ob. Dampier.

Wyspa księcia Patryka, ob. Prince Patrick Island.

Wyspa ognista, ob. Ognista wyspa.

Wyspiański Stanisław, malarz i poeta, * 1869, † 1907 w Krakowie; studja w szkole Sztuk Pięknych w Krakowie i 1891—1893 w Paryżu; 1898 współpracownik „Życia" (krak.), 1905 prof. sztuki stosowanej w krakowskiej Akademji Sztuk Pięknych; pochowany na Skałce; utwory: „Legenda" (1897), „Meleager" (1898), „Warszawianka, pieśń z r. 1831" (1898), „Protesilas i Laodamja" (1899), „Lelewel" (1899), „Klątwa" (1899), „Bolesław Śmiały" (1900), „Kazimierz Wielki" (1900), „Legion" (1900), „Wesele" (1901), „Piast" (1903), „Henryk Pobożny" (1903), „Święty Stanisław" (ogł. 1908), „Wyzwolenie" (1903), „Bolesław Śmiały" (1903), „Achilleis" (1903), „Akropolis" (1904), „Noc listopadowa" (1904), „Skałka" (1907), przekład „Cyda" P. Corneille'a (1907), „Powrót Odysa" (1907), „Sędziowie" (1907), „Śmierć Ofelji" (1907), „Król Zygmunt August" (1907), „Samuel Zborowski" (1907), „Jadwiga" (1908), „Hymn Veni Creator, Narodu Śpiew, Ducha Św. wezwanie" (1907); zbiorowe wydanie „Dzieł" w oprac. A. Chmiela i T. Sinki ukazuje się od 1924 (dotychczas 4 tomy); prace malarskie: obok wielu stylizowanych portretów, szkiców i studjów, polichromja w kościele franciszkanów w Krakowie, trzy monumentalne witraże (Kazimierz W., Św. Stanisław i Henryk Pobożny), ilustracje do Iljady, cykl krajobrazów „Historja jednego dnia" i in.; w reprodukcjach wydano „Dzieła malarskie" (1925).

Wyspy Antylskie, ob. Antyle.

Wyspy Eolskie, ob. Liparyjskie wyspy.

Wyspy Perłowe, ob. Perlas (Las), Tuamotu.

Wyspy pod Wiatrem i Wyspy na Wietrze albo **nad Wiatrem.** 1) ang. Leewards Islands, grupa bryt. wysp w Małych Antylach (Am. Środk.), 1,861 km², 130.000 mieszk.; gł. m. i siedziba gubernatora St. John na wyspie Antigua; obejmują: Virgin Islands, Anguilla, St. Christopher, Newis, Antigua, Montferrat i Dominica; uprawa bawełny, trzciny cukr., kawy, kakao; orzechy kokosowe; wywóz rumu; 2) (franc. Iles sous le Vent), grupa M. Antylów,

ciągnących się wzdłuż Wenezueli, obejmujących wyspy holend. Aruba, Curaçao, Buenayre, wenezuelski archipelag Los Rouques i wyspy Orchilla, Tortuga, Blanquilla, Los Hermanos, Los Frailes i Margarita; 3) ang. Windward Islands, grupa M. Antylów od Martyniki (włącznie) na płd., oprócz Barbados, Tobago i Trinidad obejmują Grenadę, Grenadyny, St. Vincent i St. Lucia.

Wyspy Przyjacielskie, Friendly Islands, ob. Tonga Wyspy.

Wyssogota, herb polski: tarcza herbowa podzielona pionowo na dwie połowy, z lewej strony ma szachownicę srebrno-błękitną, z prawej pół lilji w polu czerwonem; w hełmie postać męska, trzymająca w prawem ręku pół koła, w lewem — miecz.

Wystawiacz, pies myśliwski, szukający lotnej zwierzyny i dający w porę znać myśliwemu przez zatrzymanie się w miejscu, tj. stójkę.

Występek, przestępstwo, stanowiące typ pośredni między zbrodnią a wykroczeniem, ob. przestępstwo.

Występek cywilny, wszelki czyn, wyrządzający drugiemu człowiekowi szkodę; pojęcie występku w znaczeniu cywilistycznem nie pokrywa się z przestępstwem (występkiem) karnem, albowiem istnieją przestępstwa, które nie wyrządzają szkody, i naodwrót bywają występki cywilne, które nie są karane przez kodeks karny.

Występne pieniądze, w dawnej Polsce kara pieniężna, inaczej grzywna lub wina, na którą przestępca był skazany wyrokiem sądowym.

Wystruć, jedno z ramion Pregoły w Prusach Wschodnich.

Wystruć (niem. Insterburg), m. pow. w rej. gąbińskiej (Prusy Wschodnie), nad rz. Pregołą, 35.000 mieszk.; fabr. maszyn, wyroby cementowe; chów koni.

Wystrzyca lub **Bystrzyca** (niem. Weistritz), l. dopływ Odry, wypływa na Śląsku Górnym pruskim, dług. 83 km.

Wysypka skórna, ob. exanthema.

Wysypki lekowe, ob. lekowe wysypki.

Wysypkowe choroby, choroby zakaźne, cechujące się występowaniem wysypek na skórze lub błonach śluzowych (ob. exanthema, enanthema).

Wysypkowy dur, ob. dur osutkowy.

Wyszka, lis o czarnym grzbiecie.

Wyszkowski Michał, literat i poeta, * 1770, † 1829; 1817 referendarz stanu; napisał: „Rozrywki wierszem i prozą" (1790), „Poezje" (1830).

Wyszków, m. w pow. pułtuskim (woj. warszawskie), nad rz. Bugiem, 9.100 mieszk.; fabr. maszyn roln., huta szklana.

Wyszniegradskij Iwan, rosyjski mąż stanu, * 1831, † 1895; dyrektor instytutu technologicznego w Petersburgu; 1887—92 minister skarbu.

Wyszniewołocki kanał, kanał w Rosji środk., wchodzi w skład systemu, łączącego dorzecze Wołgi z Newą, ogólnej dług. 845 km.

Wysznij-Wołoczek, m. pow. w gub. twerskiej (Rosja środk.), nad rz. Cną, 18.400 mieszk.

Wyszogród, 1) m. w pow. płockim (woj. warszawskie), na pr. brzegu Wisły, 4.300 mieszkańców; przystań rzeczna; 2) ob. Fordon.

Wyszyński Michał, malarz, * 1871; kształcił się w Petersburgu; rysunki węglowe treści fantastycznej, pomysły architektoniczne.

Wyszywki, ruskie ludowe hafty, zdobiące kołnierz, pazuchę, listwę dolną oraz górną część rękawów koszuli; szczególnie barwne na Podolu i Huculszczyźnie.

Wyś, rzeka na Ukrainie, dług. 150 km.; po połączeniu z Tykiczem tworzy Siniuchę.

Wyścigi, zawody konne, znane już u ludów starożytnych, wprowadzone przez Greków do igrzysk Olimpijskich a przez Rzymian do gonitw cyrkowych. W Anglji zapoczątkowane w epoce panowania rzymskiego, wprowadzone zostały w XII w. jako powszechna rozrywka ludowa. W nowszych czasach w. konne dla celów sportowych i dla podniesienia chowu koni wprowadzone zostały prawie we wszystkich krajach cywilizowanych. Rozróżniamy, zależnie od terenu i biegających koni, biegi płaskie z przeszkodami, myśliwskie, międzynarodowe i in. Znak rozpoczęcia (startu) daje odpowiednim sygnałem (chorągiewką) starter; dojście do celownika przez pierwszego z rzędu konia oznacza jego zwycięstwo. Zazwyczaj istnieją rozmaitego rodzaju zakłady (totalizator, bookmaker), wypłacające pewną kwotę zakładającym się o określone konie wedle przyjętych reguł. Za zwycięstwo bywają wyznaczane nagrody przez państwo, instytucje i osoby prywatne. Głównym biegiem, w którym rozgrywane są najwyższe nagrody, jest zazwyczaj bieg Derby (nazwa od lorda Derby). W Polsce w. istniały w XVI w. W 1841 zawiązane zostało Towarzystwo w. konnych pod przewodnictwem Zygmunta Kurnatowskiego; obecnie propagowaniem tego sportu zajmuje się Tow. Zachęty Hodowli Koni w Polsce z siedz. w Warszawie. W Anglji do najsłynniejszych torów w. należą tory w Doncaster, Asco, Epsom i in., we Francji — Auteuil, Chantilly, Longchams. Poza tem istnieją obecnie wyścigi kolarskie, motorowe (samochodów, motocykli), łodzi (wioślarzy), żaglówek (jachtów) i in.

Wyświecenie, rozpowszechniona w średniowieczu kara hańbiąca na złodziei i nierządnice; osoby skazane kat wyprowadzał za bramy miejskie, siekąc rózgą obnażone plecy w asyście pomocników, przyświecających pochodniami.

Wytegra, m. pow. w gub. ołonieckiej (Rosja płn.), nad rz. Wytegrą, dopływem jez. Oneskiego, 5.400 mieszk.

Wytok, to samo co martyngał (ob.).

Wytrawianie, wykwaszanie, trawienie do szczętu pewnych części w jakiemś ciele i przez to sprowadzanie go do innego stanu; w grafice w. używa się w technikach miedziorytniczych, przy rysowaniu na szkle i in.

Wytrawione figury, symetryczne wielościenne wgłębienia, które powstają na ścianach kryształów od działania rozpuszczalników albo ciał chemicznie rozkładających substancję kryształu; zjawisko to powoduje nieraz, że promienie światła, odbijając się od ścian tych figur, dają obraz gwiazdy symetrycznej (ob. asteryzm). Figury wytr. są bardzo ważne w krystalografji, według nich bowiem poznajemy rodzaj symetryczności kryształu.

Wytrych, narzędzie ślusarskie, przyrząd w formie haczyka do otwierania zamków.

Wytrysk nasienia, ob. ejakulacja.

Wytrysk przedwczesny nasienia, ejaculatio praecox, ob. ejakulacja.

Wytrysku zwolnienie, ejaculatio retardata, zbyt późne występowanie w. nasienia przy stosunku płciowym; występuje u nałogowych alkoholików, neurasteników oraz przy niektórych organicznych chorobach nerwowych.

Wytrzeszcz, ob. exophtalmus.

Wyttenbach Daniel, filolog holenderski, * 1746, † 1820; prof. w Lejdzie; dzieła: „Bibliotheca critica" (12 t., 1777—1808), „Philomathia" (3 cz., 1809—17), „Vita Ruhnkenii" (1800) i in.

Wytycz, ob. łogawizna.

Wywar, płynna masa, pozostała po oddestylowaniu alkoholu etylowego z zacieru; używa się jako pasza, gdyż białka ziemniaków lub zbóż nie ulegają zmianie podczas fermentacji.

Wywiad wojskowy polega na zbieraniu wiadomości o przeciwniku, jego planach, siłach, rozkładzie jego oddziałów, ich zaopatrzeniu itd. i bywa prowadzony przez specjalnych agentów (wywiadowców). W. w. w dzis. czasach nie ogranicza się tylko do spraw wojsk., ale wkracza niemal we wszystkie dziedziny życia państwowego.

Wywiadowca, 1) w wojsku agent, badający stan, zamierzenia i przygotowania wojenne przeciwnika i dostarczający o nich wiadomości własnemu wojsku. W. zasadniczo działa w obozie nieprzyjacielskim, różni się jednak tem od żołnierza wysłanego na zwiady (zwiadowcy), że bada te rzeczy od wewnątrz, gdy tamten obserwuje je z zewnątrz; 2) wywiadowca policyjny, detektyw, agent, obserwujący osoby podejrzane, nastroje polityczne itp.

Wywiady (med.), ob. anamneza.

Wywierzysko, źródło w terenie krasowym, przez które woda wydobywa się z grot podziemnych na powierzchnię.

Wywiórski Michał, malarz, * 1861, † 1926; kształcił się w Monachjum; pejzażysta; brał udział przy malowaniu panoramy „Berezyna"; ważniejsze prace: „Z puszczy litewskiej", „Handlarz z Tyflisu", album Księstwa Poznańskiego i in.

Wywłaszczenie (ekspropriacja), pozbawienie właściciela jego mienia na użytek publiczny za uprzedniem wynagrodzeniem. W myśl art. 99 konstytucji zniesienie lub ograniczenie własności osobistej lub zbiorowej ze względów wyższej użyteczności, za odszkodowaniem, dopuszczalne jest tylko w wypadkach ustawą przewidzianych. Szczegółowy tryb postępowania przy wywłaszczaniu normują ustawy dzielnicowe.

Wywłoka, koń wynędzniały i lichy, szkapa.

Wywłócznik, ob. Myriophyllum.

Wywołanie z kraju, to samo co banicja (ob.)

Wywoływacz, ob. fotografja.

Wywozowe cło, ob. cło.

Wywód, ceremonja kościelna, obrzędowe zakończenie okresu połogowego.

Wywód oględzin zwłok, ostateczny wniosek z oględzin i sekcji zwłok, podawany w protokóle sądowo-lekarskim, rozpatrujący przyczyny i rodzaj śmierci (samobójstwo, zabójstwo, śmierć z nieszczęśliwego przypadku, otrucie itp.).

Wywóz, ob. handel.

Wyzewski Teodor (de Wyzewa), krytyk literacki francuski, * 1863, † 1914; syn emigranta polskiego; napisał: „Philosophie de la religion" (1890), „Les grands peintres de l'Italie" (1890), „Contes chrétiens" (1883—93), „Chez les Allemands" (1895) i in.

Wyznaczanie logiczne, to samo co determinacja (ob.).

Wyznacznik, pewien wielomian, utworzony ze współczynników takiego układu równań linjowych, w którym liczba niewiadomych jest równa liczbie równań (ob. równanie, wielomian); wspólny mianownik ułamków, stanowiących pierwiastki (rozwiązania) danego układu równań. Teorją wyznaczników, będącą działem algebry wyższej, posługują się matematycy, jako cennem narzędziem pomocniczem w samej algebrze, w geometrji analitycznej oraz w teorji równań różniczkowych i całkowych.

Wyznaczników teorja, ob. wyznacznik.

Wyznanie wiary, 1) całość wiary chrześcijańskiej; 2) dokument, w którym streszczone jest w. w., ob. skład apostolski.

„Wyzwolenie", organizacja polityczna chłopów bezrolnych i małorolnych; domaga się wywłaszczenia wielkich majątków na rzecz chłopów bez odszkodowania.

Wyzwoleniec (łac. libertus), w staroż. Rzymie niewolnik, którego właściciel (patron) miał prawo z pod władzy swej wyzwolić; w. stawał się nietylko wolnym, lecz także obywatelem, różnił się jednak pod względem uprawnienia od obywatela w wolności zrodzonego (ingenuus) tem, że był wyłączony od urzędów i nie miał prawa „jus conubii" z obywatelką.

Wyzwoliny, ob. majsterszt yk.

Wyzwolone sztuki (łac.: artes liberales, ingenuae, bonae), umiejętności, należące w helleńsko-rzymskiej epoce do zakresu nauk, udzielanych ludziom wolnym w przeciwieństwie do zajęć mechanicznych niewolników (artes illiberales). Do w. s. zaliczano zwykle: gramatykę, arytmetykę, geometrję, muzykę, astronomję, dialektykę i retorykę.

Wyż barometryczny, ob. maximum barometryczne.

Wyżeł, gatunek psa myśliwskiego do polowania w lesie, w polu i na błocie, rasy angielskiej i niemieckiej. Do w. angielskich należą: 1) pointer krótkowłosy, 2) setter o długiej, kręconej, jedwabistej szerści, (lawerrack, gordon, setter szkocki, setter irlandzki).

Wyżgródek, m-ko w pow. krzemienieckim (woj. wołyńskie), 1.000 mieszk.

Wyżlin, lwia paszcza, Antirrhinum, zioła z rodziny Scrophulariaceae (trędownikowate), właściwe płn. umiark. strefie, przeważnie Ameryce płn.; mają łodygę wzniesioną, liście naprzeciw lub naprzemianległe, lancetowate, prawie siedzące; kwiaty o koronie dwuwargowej, z woreczkowatem wzdęciem u nasady, osadzone są na krótkich szypułkach, tworzą kłos wierzchołkowy. Dziko w Polsce A. orontium, w. polny, gatunek jednoroczny, kwitnie różowo od VII do IX; rośnie na polach na niżu płd. i zach. W ogrodach uprawiany jest w licznych odmianach A. majus, w. większy, gat. trwały, pochodzący z okolic nadśródziemnomorskich.

Wyżnica (rum. Vijnița), m. pow. na Bukowinie (Rumunja), nad rz. Czeremoszem, 5.300 mieszk.

Wyższa siła, ob. siła wyższa.

Wyższa Szkoła Handlowa w Warszawie, założona 1906 jako „Wyższe Kursy Handlowe", 1915 przekształcone na W. S. H., stojącą na poziomie wyższych uczelni, posiada cztery sekcje: 1) handlową, 2) administracyjną, 3) skarbowo-handlową i 4) konsularną; po ukończeniu studjów udziela dyplomów akademickich.

Wyższe alkohole, alkohole posiadające kilka grup wodorotlenowych (OH); ciała bądź oleiste (gliceryna), bądź krystaliczne.

Wyżwa, pr. dopływ Prypeci na Wołyniu, dług. 88 km.

Wyżyna, obszar lądu, wzniesiony 200—300 m. ponad poziom morza.

Wyżyna sandomierska, ob. sandomierska wyżyna.

Wyżyna środkowa francuska lub Masyw Centralny (franc. Massif Central) zajmuje prawie jedną szóstą część powierzchni Francji, pomiędzy górną Garonną na zach., górną Loarą na płn. a Saoną i Rodanem na wsch., od płd. opada ku morzu Śródziemnemu; zbudowana ze starych skał krystalicznych, łupków, porfirów i pokryta skałami bazaltowemi w Owernji (Auvergne); średn. wzniesienie ok. 800 m., najwyższy szczyt w grupie Mont d'Or, 1886 m.; płd.-wsch. część masywu opada stromo w stronę Rodanu i nosi nazwę Sewennów (Cevennes), najwyższy szczyt 1754 m.; węgiel i ruda żel. stworzyły wielkie ognisko przemysłu metalurgicznego w St. Etienne i Le Creuzot; przemysł tkacki i porcelanowy.

Wzajemna pomoc (mutualité, freendly society), rozpowszechniony w Anglji i we Francji typ stowarzyszeń, w których członkowie honorowi wnoszą składki, lecz nie korzystają ze świadczeń a członkowie rzeczywiści wnoszą składki i korzystają ze świadczeń; świadczenia te polegają na udzielaniu pomocy w razie choroby, starości, macierzyństwa itd., na organizowaniu szpitali, lecznic i różnych instytucyj użyteczności publicznej.

Wzajemność, 1) ob. mutualizm; 2) ob. zasada dwoistości.

Wzajemność w stosunkach międzynarodowych, podstawowa zasada prawa międzynarodowego, głosząca, że państwo jest obowiązane szanować prawa państw innych i ich obywateli pod warunkiem, że państwa te szanują w podobny sposób przepisy w stosunku do niego i jego obywateli.

Wzdęcie, meteorismus, ob. bębnica.

Wzdręga czerwionka, ob. Scardinius erythrophthalmus.

Względne pierwsze liczby, ob. liczba.

Względności teorja, teorja naukowa, stworzona przez fizyka niemieckiego Alberta Einsteina; fizyka XIX w. natrafiła na liczne trudności, związane z zagadnieniami elektromagnetycznemi, opartemi na koncepcji eteru; do największych trudności należało zagadnienie, czy eter, który od czasów Maxwella uważany był za ośrodek sił elektrycznych, magnetycznych, jakoteż ośrodek rozchodzenia się fal elektromagnetycznych i fal świetlnych, bierze udział w ruchu ciał, czy też ciała poruszają się poprzez nieruchomy eter. Hertz (1889) przystosował elektromagnetyczną teorję Maxwella do ciał poruszających się, zakładając, że eter jest poruszany przez poruszające się ciała. Dla wytłumaczenia zjawiska aberacji światła, odkrytego przez Bradley'a w 1727, należało założyć częściowe porywanie eteru przez poruszającą się materję. Do tego samego wniosku prowadziła teorja zjawiska Dopplera, odkrytego w 1842 (ob. Dopplera zasada); częściowe unoszenie eteru przez materję wynikało również ze słynnego doświadczenia Fizeau, dokonanego w 1851, polegającego na przepuszczaniu światła przez rurę z wodą bieżącą w kierunku i przeciw prądowi wody. Doświadczenia H. A. Wilsona, dokonane w 1905, polegające na pomiarach naboju elektrycznego, występującego na izolatorze, który porusza się w polu magnetycznem, dały wynik przeczący założeniu Hertza o porywaniu eteru przez materję. W 1880 stworzył Lorentz teorję elektronów, którą oparł na koncepcji nieruchomego, nie biorącego udziału w ruchu materji, eteru. Ażeby doświadczalnie stwierdzić słuszność założenia Lorentza, w 1881 wykonali Michelson i Morley doświadczenie, które, gdyby założenie Lorentza było słuszne, musiałoby dać wynik dodatni; chodziło o otrzymanie interferencji dwóch promieni światła, z których jeden biegnie w kierunku ruchu ziemi dookoła słońca a drugi prostopadle do tego ruchu. Z teorji, opartej na koncepcji nieruchomego eteru, wynikała konieczność otrzymania interferencji, doświadczenie Michelsona dało jednak wynik ujemny, tzn., że interferencja nie została zaobserwowana; w ten sposób nie udało się stwierdzić „wichru eteru", który powinien występować wskutek ruchu ziemi dookoła słońca w spoczywającym eterze. Ażeby wytłumaczyć ten ujemny wynik doświadczenia Michelsona, stworzył Lorentz hipotezę, że wszystkie ciała ulegają skróceniu w kierunku swego ruchu w stosunku zależnym od ich prędkości — hipoteza kontrakcji (skrócenie Fitz-Gerald'a), która nie zdołała utrzymać się w nauce. Sprzeczność, wynikającą z zestawienia koncepcji nieruchomego eteru z ujemnym wynikiem doświadczenia Michelsona, usunął Einstein, ustanawiając w 1905 teorję względności. Teorja ta opiera się na dwóch założeniach: 1) wszystkie zjawiska, zarówno mechaniczne jak i elektrodynamiczne (a więc i świetlne), odbywają się jednakowo, niezależnie od tego, do jakiego układu z dwóch, poruszających się względem siebie ruchem jednostajnym i prostolinjowym, są odniesione; 2) prędkość światła jest stała dla wszystkich układów, poruszających się względem siebie ruchem jednostajnym i prostolinjowym. Z tych dwóch założeń wynikają nowe równania (tzw. równania transformacyjne Lorentza), pozwalające każde prawo fizykalne przeliczyć z jednego układu na drugi, będący względem pierwszego w ruchu jednostajnym i prostolinjowym. Na zasadzie tych równań otrzymuje się teorję aberacji (zjawiska Dopplera, doświadczenia Fizeau itd.), zgodną z doświadczeniem, bez dodatkowych założeń ani hipotez. Z równań tych wynikają niezwykłe konsekwencje: wszystkie ciała, będące w ruchu względem obserwatora, wydają się krótsze, niż w przypadku względnego spoczynku; zegary, będące w ruchu względem obserwatora, idą wolniej, niż te same zegary w przypadku względnego spoczynku; suma dwóch prędkości, z których jedna jest równa prędkości światła, jest równa także prędkości światła, czyli prędkość światła jest prędkością graniczną; masa ciała wzrasta z jego prędkością; masa (m) ciała jest wynikiem energji, w niem zawartej i równa się: $m=\frac{E}{C^2}$, gdzie E jest energją ciała a C — prędkością światła. Te wszystkie, napozór paradoksalne wyniki, znalazły potwierdzenie w doświadczeniu, szczególnie przy badaniu elektronów, które są niezmiernie prędko (do 9/10 prędkości światła) poruszającemi się ujemnemi nabojami elektrycznemi. W 1908 wykazał Minkowski, że wszystkie wzory i wyniki teorji względności dają się prosto przedstawić, jeżeli operować tzw. „continuum czasowo-przestrzennem", tzn. przestrzenią czterowymiarową, w której czas odgrywa rolę czwartej spółrzędnej. W 1916 rozszerzył Einstein swoją teorję względności i na układy, poruszające się względem siebie ruchem zmiennym. Znalazł mianowicie taką matematyczną formę praw fizykalnych, że prawa te zostają bez zmiany przy przeliczaniu ich z jednego układu na drugi, poruszający się względem pierwszego ruchem dowolnym, np. jednostajnie przyspieszonym, jeżeli wprowadzi się nową zasadę, tzw. zasadę równoważności. Zasada ta głosi, że każde zjawisko, odbywające się w układzie, poruszającym się względem obserwatora ruchem zmiennym, odbywa się tak samo w układzie, który względem obserwatora spoczywa, jeżeli w tym układzie istnieje pole grawitacji. Można więc stwierdzić, czy jakieś zjawisko odbywa się w układzie, poruszającym się ruchem zmiennym i nieopatrzonym polem grawitacji, czy też odbywa się w układzie spoczywającym względem obserwatora, ale zato opatrzonym polem grawitacji. Jednym z wyników tej zasady równoważności jest fakt, że w polu grawitacji promień światła powinien zakreślać linję krzywą. Wynik ten został stwierdzony przez Eddingtona w 1920 przez obserwację gwiazd, widzialnych w sąsiedztwie tarczy słońca podczas jego zaćmienia. Na zasadzie rozszerzonej teorji względności otrzymał Einstein nowe prawo grawitacji (ciążenia powszechnego), którego przybliżeniem jest prawo Newtona, panujące w nauce do czasów Einsteina. Prawo Einsteina zostało potwierdzone przez wytłumaczenie ruchów planety Merkurego, które dawały odstępstwa od prawa Newtona. Ze wzorów teorji grawitacji wynika, że świat nie jest przestrzenią euklidesową, niezależną od rozkładu materji, ale że przestrzeń „pusta" jest fikcją a jej cechy są jej nadane przez materję. Świat jest continuum czasowo-przestrzennem, czterowymiarowem i ma pewną krzywiznę, zależną od rozkładu ciał niebieskich. Z rozważań nad rodzajem tej krzywizny dochodzi się do wniosku, że świat nasz jest wprawdzie nieograniczony, ale jest skończony, analogicznie do powierzchni kuli. Teorja względności obaliła ostatecznie postulaty mechaniki Newtona o absolutnej przestrzeni i absolutnym czasie i dowiodła, że miary przestrzeni i czasu są względne, tj. zależne od układu, w którym są mierzone.

Względności zasada, zasada relatywistyczna w mechanice klasycznej (Galileusza i Newtona) głosi, że równania ruchu nie zmieniają się przy przeliczaniu ich z jednego układu spółrzędnych na drugi, będący względem pierwszego w ruchu jednostajnym i prostolinjowym, tj. że wszystkie zjawiska mechaniczne odbywają się jednakowo we wszystkich układach, poruszających się względem siebie z prędkością jednostajną po linji prostej; wskutek tego zjawiska mechaniczne nie dają odpowiedzi na pytanie, czy układ, w którym są obserwowane, jest w bezwzględnym spoczynku, czy też w ruchu jednostajnym i prostolinjowym względem układu, przyjętego za bezwzględnie spoczywający. Z tego wynika, że w mechanice mówić można jedynie o ruchu względnym; Einstein uogólnił tę zasadę względności na zjawiska elektromagnetyczne, jak również na ruchy krzywolinijne, odbywające się z prędkością zmienną. Ob. względności teorja.

Względny, ob. relatywny.

Wzgórek łonowy, ob. mons pubis.

Wzgórek Wenery, ob. mons pubis.

Wzgórek wzrokowy, ob. thalamus opticus.

Wziernik, ob. speculum.

Wziernik cewkowy, ob. uretroskop.

Wziernik oczny, ob. oftalmoskop.

Wziernikowanie, oglądanie wnętrza niektórych narządów ciała: krtani, oskrzeli, żołądka, kiszki prostej, pęcherza moczowego, pochwy, „dna oka" itd.

Wziewanie, inhalacja, oddychanie powietrzem, w którem zawieszono parę wodną, rozpyloną wodę mineralną lub lotne olejki eteryczne.

Wzmacniacz, amplifikator, w radjotelegrafji przyrząd, składający się z lamp katodowych i transformatorów, który ma na celu zwiększenie intensywności drgań elektrycznych.

Wzmacniające środki, ob. toniczne środki, roborantia.

Wznoszenie proste, rektascencja, ob. gwiazd spółrzędne.

Wzorcowy kilogram, ob. kilogram.

Wzory chemiczne, ob. symbole chemiczne.

Wzory empiryczne związków chemicznych podają jakościowy i ilościowy skład cząsteczki; w odróżnieniu od wzorów strukturalnych nie dają obrazu, przedstawiającego ugrupowania atomów w cząsteczce. Otrzymujemy w. e. na podstawie analizy jakościowej i ilościowej związku; w tym celu dzielimy liczby procentowe, otrzymane dla poszczególnych pierwiastków, przez ich ciężary atomowe.

Wzory strukturalne związków chemicznych, ob. strukturalne wzory związków chemicznych.

Wzory uzębienia czyli formuły zębowe służą do zwięzłego i przejrzystego określenia ilości i jakości zębów, wchodzących w skład uzębienia danego gatunku ssaka. Jakość zębów określają początkowe litery ich naukowych nazw łacińskich: I = dentes — incisi (siekacze), C = d. — canini (kły), P = d. — praemolares (przedtrzonowe) i M = d. — molares (trzonowe). Ponieważ liczba i położenie zębów z prawej i lewej strony każdej szczęki bywa zawsze jednakowe, umożliwia to uproszczenie wzoru, w którym zamiast całkowitej liczby zębów uwzględnia się tylko ich połowę, poczynając od siekaczów. Jeśli zwierzę posiada wszystkie wymienione wyżej rodzaje zębów, formuła uzębienia jest zupełna, niezupełna zaś przy braku jednego lub dwóch rodzajów zębów. Brakujące rodzaje zębów oznacza się zapomocą O. Wzory uzębienia są przedstawiane na podobieństwo ułamków, w których liczby (wzgl. litery) nad kreską wyrażają ilość i jakość zębów w szczęce górnej, liczby pod kreską oznaczają uzębienie szczęki dolnej. Formuła zębowa człowieka wynosi: $I\frac{2}{2}\ C\frac{1}{1}\ P\frac{2}{2}\ M\frac{3}{3}$ lub też w formie prostszej: $\frac{2.1.2.3}{2.1.2.3}$. Uzębienie dydelfa (Didelfhys virginiana): $\frac{5.1.3.4}{4.1.3.4}$; wilka workowatego (Thylacynus cynocephalus): $\frac{4.1.3.4}{3.1.3.4}$; jeża (Erinaceus europaeus): $\frac{3.1.3.3}{2.1.2.3}$; zająca (Lepus europaeus): $\frac{2.0.3.3}{1.0.2.3}$; psa (Canis familiaris); $\frac{3.1.4.2}{3.1.4.3}$; byka (Bos taurus): $\frac{0.0.3.3}{3.1.3.3}$.

Wzorzec, ob. etalon.

Wzorzec kilograma, ob. kilogram.

Wzór albo formuła matematyczna, wyrażanie twierdzenia lub zasady znakami algebraicznemi; stanowi prawidło, zapomocą którego rozwiązujemy poszczególne zagadnienia.

Wzór Van der Waalsa, ob. Van der Waalsa wzór.

Wzrok, zmysł, przy którego pomocy odbieramy wrażenia świata zewnętrznego; organem w. jest oko; ob. 1) oko, 2) wzrokowe czucia.

Wzrok krótki, myopia, ob. krótkowzroczność.

Wzrok nadmiarowy, nadzwroczność, hypermetropia, ob. dalekowzroczność.

Wzrok prawidłowy, w. miarowy, ob. emmetropja.

Wzrokowa czerwień, ob. rodopsyna.

Wzrokowe czucia (wrażenia zmysłowe), czucia, odbierane za pośrednictwem zmysłu wzroku. Bodźcami fizycznemi, wywołującemi je, są drgania fal eteru, których długość waha się w obrębie 700μ—400μ (μ równa się jednej miljonowej części milimetra). Czucia wzrokowe dzielimy na dwie kategorje: na czucia barw właściwych (pełnych) i na czucia barw neutralnych (jasności, tj. odcieni od czarnego do białego). W barwach właściwych rozróżniamy następujące własności: jakość albo ton (np. czerwień, zieleń, purpura itd.), jasność (np. barwa żółta jest jaśniejsza od granatowej) i nasycenie albo stopień czystości, wzgl. przymieszki barwy neutralnej (barwa ognia jest bardziej nasycona od barwy cegły). Ton barwy zależy od długości fali (fala najdłuższa powoduje widzenie barwy czerwonej, najkrótsza — fioletowej), jasność barwy zależy od energji drgań, nasycenie — od stopnia złożoności fali eteru: fala najprostsza powoduje nasycenie maksymalne barwy (np. w barwach widma słonecznego), fala, złożona z fal wszystkich długości, daje barwę białą. Mieszanie fal rozmaitej długości powoduje czucia barw mieszanych. Nie każde miejsce siatkówki wrażliwe jest na wszelkie barwy, np. krańcami siatkówki widzimy jedynie barwy neutralne: barwa żółta wydaje się tu białą, czerwona — szarą itd. Miejsca siatkówki boczne, położone pomiędzy krańcami a sferą środkową, widzą tylko barwy żółte i niebieskie. Tylko sferą środkową siatkówki rozróżniamy wszelkie tony barwne; ta normalna ślepota na barwy jest udziałem wszystkich ludzi. Należy ją odróżniać od patologicznej ślepoty na barwy, której formą najbardziej popularną jest daltonizm. Wygląd barwy zależy oprócz tego jeszcze i od otoczenia, w jakiem ona się znajduje. Ten wpływ barwy otoczenia

na daną barwę nosi nazwę kontrastu barw. Czucie barwy trwa dłużej, niż działanie bodźca fizycznego, co się przejawia w tzw. powidokach dodatnich i ujemnych albo dopełniających, czyli czuciach następczych. Wyjaśnienie teoretyczne rozmaitych zjawisk barwnych daje teorja dwoistości, sformułowana przez Parinaud i von Kries'a, według której oko posiada oddzielne urządzenie do widzenia we dnie i do widzenia o zmierzchu. Do widzenia o zmierzchu służy tzw. aparat pręcikowy, do widzenia we dnie aparat czopkowy. Pręcikami widzimy jedynie jasność (o zmierzchu nie widzimy barw właściwych), czopkami zarówno jasność, jak i barwy właściwe. Zwierzęta dzienne, jak kury, mają rozwinięty aparat czopkowy, zwierzęta nocne, jak sowy, widzą pręcikami. Zjawiska widzenia we dnie próbują wyjaśnić teorje Younga-Helmholtza i Heringa. Według tej ostatniej istnieją w czopkach trzy rodzaje substancyj, w których zachodzą procesy tzw. antagonistyczne dysymilacji (rozkładu) i asymilacji (odbudowy). Fale pewnej długości potęgują proces pierwszy, fale inne — drugi. Dysymilacja tych substancyj jest przyczyną czucia barw czerwonej, żółtej i białej, asymilacja przyczyną czucia barw zielonej, niebieskiej i czarnej. Widzenie rozmaitych tonów barwnych zależy od rozmaitych kombinacyj tych procesów we wszystkich trzech substancjach.

Wzrokowy typ wyobrażeniowy (pamięciowy), klasa, do której zaliczamy jednostki, posiadające tę właściwość psychiczną, że podczas przyswajania sobie materjału pamięciowego kładą instynktownie główny nacisk na jego stronę wzrokową, tj. na jego wygląd, tworząc w ten sposób skojarzenia pomiędzy poszczególnemi elementami natury wzrokowej. Typ wzrokowy bądź ignoruje całkowicie, bądź zwraca mało uwagi na stronę dźwiękową materjału pamięciowego oraz na jego stronę wymawianiowo-kinestetyczną; ta przewaga dyspozycji wzrokowej nad innemi przejawia się również w tzw. reprodukcji, tj. w procesie przypominania sobie materjału przyswojonego uprzednio na drodze przeważnie wzrokowej. Przed wzrokiem duchowym wzrokowca ukazują się poszczególne elementy, np. cyfry, litery, słowa itp., które osobnik wymawia w miarę ich pojawiania się w postaci wyobrażeń wzrokowych; przynależność do typu wzrokowego można stwierdzić jedynie wówczas, gdy zasadniczo proces uczenia się i późniejszego odtwarzania może przebiegać rozmaitemi drogami: wzrokową, słuchową i wymawianiowo-kinestetyczną. Zależnie od tego, jaką drogę obierze instynktownie dany osobnik, zaliczamy go do tego, czy innego typu. Typ wzrokowy, jak zresztą wszelki typ psychologiczny, charakteryzuje się jedynie przewagą pewnej dyspozycji (w danym wypadku wzrokowej) nad innemi, nie zaś jej wyłącznością oraz brakiem innych. Dlatego granice pomiędzy rozmaitemi typami są płynne. Z tego faktu wypływa, że typy idealnie czyste bywają wyjątkami; przynależność do wzrokowego typu pamięciowego nie przesądza kwestji żywości wyobrażeń, jakiemi się dany osobnik posługuje. Wyobrażenia te nie zawsze są specjalnie żywe i barwne; zachodzą wypadki, w których wyobrażenia wzrokowe osobnika, należącego do typu wzrokowego, są mniej dokładne i mniej żywe, niż wyobrażenia wzrokowe innego osobnika, należącego do typu np. słuchowego.

Wzroku badanie polega: 1) na badaniu ostrości w. zapomocą tablic Snellena, 2) na przedmiotowem badaniu stanu refrakcji oka zapomocą skiaskopji, 3) na badaniu niezborności oka (astygmatyzmu) zapomocą oftalmometru, 4) na wziernikowaniu dna oka (oftalmoskopji), 5) na dobieraniu szkieł poprawczych. Przy badaniach specjalnych (np. u maszynistów kolejowych) przeprowadza się nadto badanie na rozróżnianie barw.

Wzroku bystrość, visus, ob. ostrość wzroku.

Wzroku miarowość, ob. emmetropja; w. niemiarowość, ob. ametropja.

Wzroku ostrość, ob. ostrość wzroku.

Wzroku ośrodek, parzysty ośrodek mózgowy w płacie potylicznym mózgowia, za którego pośrednictwem uzmysławiane są wrażenia świetlne. Każdy ośrodek w. w jednej półkuli otrzymuje wrażenia wzrokowe od obydwóch siatkówek, np. ośrodek w. w prawym płacie potylicznym — od prawej (skroniowej) strony siatkówki oka prawego i od prawej (nosowej) strony siatkówki oka lewego. Schorzenia ośrodka w. (jednostronne) powodują tzw. niedowidzenie połowiczne (ob. hemianopsja).

Wzroku wady, niedokładne widzenie przedmiotów oddalonych (ob. krótkowzroczność) i bliskich (ob. dalekowzroczność).

Wzrost karli, ob. nanosomia; w. olbrzymi, ob. gigantismus.

Wzrostu stożek, ob. stożek wzrostu.

Wzruszenia steniczne, ob. steniczne wzruszenia.

Wzruszenie, stan uczuciowy przyjemny lub przykry, którego cechami głównemi są: 1) nagłość, z jaką występuje, co się często zaznacza tem, że w. posiada charakter pewnego wstrząsu, wytrącenia z równowagi; 2) silne natężenie, którem odróżnia się od słabszych od niego nastrojów (np. zadowolenie, wesołość, troska itp.) i tzw. uczuć wyższych, np. uczucia estetyczne, moralne, religijne itd.; 3) względna krótkotrwałość w porównaniu z nastrojami: w. osiąga szybko maksymalne natężenie, które szybko opada, poczem przemija, przechodząc nierzadko w nastrój, który może trwać jeszcze dłuższy przeciąg czasu; 4) wzruszeniu towarzyszy zazwyczaj pewien jakby rezonans w całym organizmie, wyrażający się w różnorodnych zespołach czuć ustrojowych, np. czucia przyśpieszonego albo zwolnionego bicia serca, ciarki, dreszcze, naprężenie mięśni, podniecenie, czucia temperatury, dławienia itp.; 5) wzruszenie przejawia się nazewnątrz w tzw. ekspresji, tj. w rozmaitych zmianach mimiki, w ruchach (zaciskanie pięści w gniewie, szczerzenie zębów, ru-

chy obronne, ruchy ucieczki i td.) i w wydzielaniu (łzy itd.). Wzruszenia dzieli się niekiedy na steniczne i asteniczne. Wzruszenia mogą być (niewszystkie) uważane za wyraz instynktownej reakcji organizmu na sytuację, w której się nagle znalazł, za początek działania instynktownego, np. gniew z jego napastniczą postawą jest początkiem walki (instynkt walki), strach — początkiem ucieczki itp. Wbrew popularnemu poglądowi, według którego ruchy ekspresji i zmiany ustrojowe są skutkami i przejawami wzruszenia, przyjmuje teorja obwodowa James'a i Langego, że zmiany te są pierwotną reakcją odruchową organizmu na bodziec zewnętrzny, psychiczny zaś stan wzruszeniowy jest jedynie odblaskiem tych zmian w świadomości. Według tej teorji wzruszenie jest zespołem czuć ustrojowych.

Wzwodna tkanka, tkanka naprężna, t. jamista, rodzaj elastycznej, gąbczastej tkanki, występującej w narządach, podlegających okresowemu, nader znacznemu przekrwieniu, np. w sopłowatej narośli i brodawkach („koralach") szyjnych indyka, w grzebieniu koguta, w brodawce sutkowej u kobiety itp. Dzięki obecności tkanki naprężnej odbywa się powiększenie i zesztywnienie prącia w czasie erekcji (wzwodu).

Wzwód prącia bolesny, chorda venerea, bolesne skręcenie nadmiernie wyprostowanego (erygowanego) członka męskiego przy rzeżączce.

X

X, spółgłoska grecka i łacińska, używana niekiedy w wyrazach obcego pochodzenia, przyjęta w dawnej pisowni polskiej, obecnie zastąpiona zgłoskami *ks* i *gz;* jako cyfra łacińska oznacza 10; w matematyce znak ilości niewiadomej; w geom. pierwsza oś spółrzędnych nazywa się osią X.

X, symbol chemiczny pierwiastka ksenonu.

X-chromosomy, ob. zapłodnienie.

X-nogi (niem. X-Beine), kolana koszlawe (genua valga), kończyny dolne, ustawione w postaci litery X wskutek nieprawidłowego ustawienia osi podudzia; następstwo przebytej krzywicy lub zniekształcenie zawodowe u ludzi, zmuszonych do dłuższego stania (piekarze, kelnerzy, kowale itp.); przeciwstawienie: O-nogi.

X-promienie, ob. Röntgena promienie.

Xalapa, ob. Jalapa.

Xalisco, ob. Jalisco.

Xamete, rzeźbiarz hiszpański z XIV w., należał do szkoły kastylskiej; dzieła: ozdoby rzeźbiarskie katedry w Toledo, grobowce Garcia'ów w katedrze w Cuenca.

Xang, jednostka wagi i moneta w Syjamie = 80 batom.

Xanten, m. w Nadrenji (Prusy), rzymskie Castra Vetera, nad Renem; ruiny kastelu rzymsk.; w 1858 odkryto rzeźbę bronzową chłopca z pracowni greckich.

Xanthelasma, to samo, co xanthoma (ob. diabetydy).

Xanthellae, ob. Zooxanthellae.

Xanthium, rzepień, zioła roczne z rodziny Compositae (złożone), właściwe strefom umiarkowanym. X. strumarium, rz. pospolity, wyrasta wszędzie około dróg, przy płotach, na rumowiskach itp. Ma łodygę prostą, rozgałęzioną, wraz z liśćmi szorstko owłosioną, liście kolisto 3-klapowe, u nasady zwykle sercowate, kwiaty zielone, osadzone w kątach liści: pręcikowe liczne w główkach, słupkowe zamknięte po 2 w twardniejącej i kolczasto hakowatej okrywie. X. spinosum, rz. kolczasty, odznacza się łodygą, opatrzoną u nasady liści żółtemi, zwykle 3-dzielnemi kolcami.

Xanthoma, xanthelasma, ob. diabetydy.

Xanthoria parietina, jeden z najpospolitszych u nas porostów (Lichenes); ma plechę skórkowatą żółto-pomarańczowej barwy.

Xanthorrhoea.

Xanthorrhoea, rośliny drzewiaste z rodziny Liliaceae (liljowate), właściwe suchym okolicom Australji; mają liście trawiaste, zebrane pękiem u wierzchołka kłodziniastego pnia, kwiaty w kłoskokształtnych kwiatostanach, wyrastające z pośród liści. Różne gatunki, np. X. hastilis, X. australis, dostarczają żywicy akaroidowej.

Xanthoxylum, krzewy lub niewysokie drzewa z rodziny Rutaceae (rutowate), właściwe okolicom zwrotn. i podzwrotnikowym Azji wsch. i Ameryki; na pniach korkowe narosty stożkowate, liście nieparzystopierzaste, kwiaty drobne zielonawe lub białe. Owoce X. piperatum, rosnącego w Japonji, używane są zamiast pieprzu. Gatunek płn. amerykański X. americanum uprawiany bywa niekiedy jako krzew ozdobny.

Xanti (tur. Eskidsze), m. w Tracji greckiej, u podnóża gór Rodope, 17.200 mieszk.; siedz. arcybisk. greck.; handel tytuniem.

Xantopsia (greck.), widzenie przedmiotów w barwie żółtej; bywa przy żółtaczce oraz zatruciu santoniną lub kwasem pikrynowym.

Xenarthra (Edentata xenarthra), nazwa rzędu ssaków (Mammalia) z nadrzędu Edentata (szczerbate); podgromada Monodelphia. Budowa krępa; ciało pokryte kostnemi tarczkami (pancerniki) lub uwłosione (mrówkojady i leniwce). Zęby, o ile występują, nie posiadają korzeni i szkliwa (emalji). Charakterystyczna dla innych ssaków liczba 7 kręgów szyjowych u Xenarthra jest zmienna, poczynając od 6-u (u Choloepus hoffmanni) i dochodząc do 9-u (u Bradypus). Ostatni krąg piersiowy i kręgi lędźwiowe zestawiają się za pośrednictwem dodatkowych wyrostków stawowatych. Palce u nóg zaopatrzone w potężne zakrzywione pazury, służą do czepiania się gałęzi (leniwce), rozkopywania gniazd mrówek i terminów (mrówkojady) oraz do zagrzebywania się w ziemi (pancerniki). Wszystkie zamieszkują Amerykę. Należą tu rodziny: Dasypodidae (pancerniki), Myrmecophagidae (mrówkojady) i Bradypodidae (leniwce).

Xenia (greck.), u starożytnych Greków nazwa podarków, ofiarowywanych gościom; stąd nazwa XIII-ej księgi epigramatów poety łacińskiego Martialisa; w nowszych czasach tytuł ten nadali swoim epigramatom Schiller i Goethe.

Xenia, m. w stanie Ohio (St. Zjedn. Am. Płn.), 10.000 mieszk.; uniwersytet murzyński.

Xenia, w botanice zboczenia od normalnej postaci, barwy, chemizmu itp. cech, które ujawniły się na organizmie matczynym (przeważnie na nasionach i owocach) pod wpływem obcego pyłku.

Xenil (Jenil), dopływ rz. Gwaldakwiwiru w Hiszpanji płd., ujście pod Palma, dług. 240 km.

Xenokracja (greck.), panowanie obcych.

Xenokrates, filozof grecki, * 396, † 314 przed Chr.; uczeń Platona, następca jego w Akademji ateńskiej.

Xenomania (greck.), nadmierne umiłowanie rzeczy obcych.

Xenomenia, miesiączkowanie zastępcze, krwotoki z różnych organów, występujące u kobiet w czasie zatrzymania normalnych krwawień miesięcznych.

Xenon, ob. ksenon.

Xenophanes, ob. Ksenofanes.

Xenophon, ob. Ksenofont.

Xenophyophora, nazwa zbiorowa swoistych, jeszcze niedostatecznie zbadanych organizmów, zamieszkujących znaczne głębiny morskie (od 2000 do 5000 m.). Są to dość duże (2—7 cm.), kuliste, płytkowate, wachlarzowate lub plechowato rozgałęzione skupienia lub sploty nader drobnych, wypełnionych wielojądrową plazmą, rureczek o zmiennej średnicy i delikatnych ściankach, okrytych warstwą ciał obcych (ziarna piasku, igły gąbek, skorupki otwornic i promienic). Stanowisko systematyczne niepewne. Narazie są traktowane jako odrębny rząd korzenionóżek (Rhizopoda). Należą tu rodzaje: Psammeta, Psammina, Cerelasma, Stannoma, Stannophyllum i inne.

Xenos vesparum, ob. Strepsiptera.

Xeranthemum, suchokwiat, nieśmiertelnik, zioła roczne z rodziny Compositae (złożone). Mają pędy gałęziste, do 60 cm. wys., biało owłosione, liście lancetowate, całobrzegie, kwiaty drobne, rurkowate, zebrane w koszyczkowate kwiatostany, otoczone jednym lub kilku kółkami dużych, suchych i barwnych listków okrywy koszyczka. Gatunek X. annuum, s. roczny, pochodzący z Europy płd. i Azji Mniejszej, jest powszechnie siewany w ogrodach i używany do ozdabiania bukietów.

Xeres (Jeres, Sherry), bardzo mocne białe wino hiszpańskie z okolicy Xeres de la Frontera; zawiera około 16% alkoholu i 2,5% cukru.

Xeres de la Frontera, to samo, co Jerez de la Frontera (ob.).

Xeroderma pigmentosum (greck.), choroba skórna, najczęściej dziedziczna, opisana 1870 przez dermatologa węgierskiego Kaposiego; zaczyna się we wczesnem dzieciństwie; cechuje się występowaniem na odkrytych częściach skóry ognisk zapalnych, które następnie ulegają pigmentacji lub bliznowaceniu; choroba trwa latami, potęguje się nawałami (okresowo co rok na wiosnę); bezpośrednim powodem występowania ognisk zapalnych w skórze jest działanie promieni pozafioletowych.

Xeroform, kseroform, związek organiczny bismutowo-fenolowy, trójbromofenylobizmut; żółty, w wodzie nierozpuszczalny proszek, bez smaku i zapachu, używany w dermatologji jako środek antyseptyczny i wysuszający; zastępuje jodoform.

Xerophalmia (greck.), ob. xerosis conjunctivae.

Xeros, obecna nazwa zatoki Samos.

Xerosis conjunctivae, xerophtalmia, zeschnięcie lub zeskórnienie spojówki: 1) tworzenie się białych pienistych plam na spojówce w obrębie rąbka rogówki; bywa u dzieci słabych, wyniszczonych, źle odżywianych; według Kuschberta i Neissera wywoływana bywa przez prątki z rodzaju prątków błoniczych (tzw. bacillus x.), według nowszych badań jest awitaminozą; 2) właściwe zeskórnienie spojówki, głębokie zbliznowacenie i zanik spojówki po jaglicy lub oparzeniu wapnem.

Xerxes, ob. Kserkses.

Ximenes Francesco, kardynał i mąż stanu hiszpański, * 1436, † 1517; od 1495 arcybiskup Toledo, wielki inkwizytor Hiszpanji; 1509 wyprawiał się do Afryki dla podboju Maurów; 1516, jako regent Hiszpanji, zreorganizował państwo i złamał przewagę arystokracji.

Xingu pr. dopływ rz. Amazonki w Brazylji środk. (Am. Płd.), dług. 2.000 km., dorzecze 395.000 km², mało żeglowny.

Xiphiplastron, ob. żółwie.

Xiphoideus, processus x., wyrostek mieczykowaty, ob. mostek.

Xiphopagus (greck.), nieprawidłowość rozwojowa: bliźnięta, zrośnięte ze sobą klatkami piersiowemi w okolicy mieczykowatego wyrostka mostka.

Xiphosura, Poecilopoda, ostrogony, nazwa rzędu stawonogów (Arthropoda) z gromady Merostomata. Ciało okryte dużym, płasko sklepionym, rozrośniętym na boki pancerzem. W okolicy głowowej (prosoma)

mieszczą się szczękoróżki (chelicerae) i pięć par członkowanych odnóży, z których cztery pierwsze są zakończone kleszczami. Podstawowe człony wspomnianych odnóży, ustawione w okolicy otworu gębowego, służą do żucia pokarmu. Odwłok (abdomen) posiada sześć par listkowatych odnóży, z których przednia para tworzy okrywę dla pozostałych, opatrzonych na tylnej powierzchni blaszkowatemi skrzelami. Zaodwłok (postabdomen) wydłuża się w ostry kolec ogonowy. Przewód pokarmowy składa się z przełyku, żołądka żującego, żołądka trawiącego i jelita, zakończonego otworem odbytowym u nasady kolca ogonowego. W związku z żołądkiem pozostaje duży gruczoł trzustko-wątrobowy (hepatopancreas). Narządami wydzielniczemi są tzw. gruczoły koksalne, tj. zmodyfikowane narządy segmentalne. Rozdzielnopłciowe; wylęgnięte z jaj formy larwalne nie posiadają kolca ogonowego i z ogólnej postaci przypominają kopalne trylobity. Wielkość dorosłych zwierząt dochodzi do 60 cm. Należy tu jedna tylko rodzina Limulidae z rodzajem Limulus, skrzypłocz. Limulus polyphemus zamieszkuje wschodnie wybrzeża Am. Półn. L. moluccanus żyje w oceanie Indyjskim, na wybrzeżach wysp Sundzkich i Moluckich.

X. P., skrót telegraficzny słowa: exprès payé, tzn. posłaniec opłacony.

Xylografja (greck.), sztuka rytowania w drzewie; xylograf, drzeworytnik.

Xylofagiczne zwierzęta, zwierzęta żywiące się tkanką drzew żywych lub obumarłych, np. liczne chrząszcze i ich larwy, termity, niektóre mięczaki itp.

Xylopia, drzewa lub krzewy z rodziny Anonaceae (flaszowcowate), właściwe okolicom zwrotnikowym Afryki oraz Ameryki Środk. i Płd. Czerwone nasiona gatunków: X. aethiopica (Afryka płd.-zach.), X. aromatica (Afryka, Indje zach., Gujana) dostarczają tzw. pieprzu gwinejskiego.

Y

Y, w alfabecie polskim 23-a litera, samogłoska czysta, twarda; u Rzymian znaczyła 150, z położoną nad nią kreską poprzeczną 150.000; w matem. zwykle druga z niewiadomych; w geom. druga oś spółrzędnych.

Y, symbol chemiczny pierwiastka itru.

Y, ob. Ij (het).

Y bacillus, odmiana (być może odrębny gatunek) bakteryj czerwonkowych; wywołuje czerwonkę o łagodnym przebiegu; wykryty w 1903 przez Hissa i Russella.

Yadżurveda, nazwa trzeciej Wedy.

Yak, ob. Poëphagus grunniens.

Yakima, m. w stanie Waszyngton (St. Zjedn. Am. Półn.), 18.600 mieszk.

Yale, uniwersytet w New Haven, w stanie Connecticut (St. Zj. Am. Półn.), założony 1700 w Killingworth, 1717 przeniesiony do New Haven; nazwę otrzymał od jednego z założycieli, Elihu Yale, gubernatora Madrasu.

Yama, indyjski bóg śmierci.

Yamagata, m. w płd. części wyspy Hondo (Japonja), 48.000 mieszk.

Yamagata Aritomo książę, japoński generał i mąż stanu, * 1838, † 1922; 1886—90 minister spraw wewnętrznych, 1892—94 sprawiedliwości, 1894 marszałek polny i wódz naczelny w wojnie z Chinami, 1895 minister spraw wojskowych, 1898—99 prezydent ministrów, 1904—1906 szef sztabu generalnego i prezes Tajnej Rady.

Yamamoto Gombei hr., japoński admirał i mąż stanu, * 1852; 1892—1906 minister marynarki, twórca floty japońskiej, 1913 prezydent ministrów.

Yambo, ob. Jambo.

Yanaon, ob. Janaon.

Yang-Ping, ob. Jang-Ping.

Yankee, ob. jankes.

Yankee-Doodle, amerykański hymn narodowy, napisany 1755 przez jednego z oficerów lorda Amherst.

Yaounde, ob. Jaunde.

Yap, ob. Jap.

Yapura albo **Japura**, l. dopływ rz. Amazonki w Am. Płd., wypływa w Andach kolumb., dług. 1.600 km.

Yaqui, 1) rz. na wyspie San Domingo (Antyle); 2) rz. w Meksyku, wpada do zat. Kalifornijskiej, dług. 630 km.

Yaracuy, stan Wenezueli (Am. Płd.), 7.100 km², 108.000 mieszk., stol. Felipe.

Yard, ob. jard.

Yarkand, ob. Jarkent.

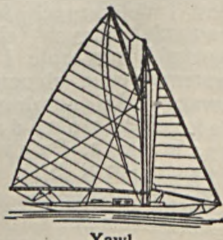
Yarmout (Great), m. port. w hr. Norfolk (Anglja wsch.), 60.700 mieszk.; warsztaty okrętowe, wywóz zboża, rybołówstwo; kąpiele morskie.

Yass-Canberra, ob. Canberra.

Yates Edmund, literat i dziennikarz angielski, * 1831, † 1894; napisał powieści: „Broken to harness“ (1865), „The forlorn hope“ (1867) i in. oraz studjum „Recollections and experiences“ (1884—85).

Yatren, kwas oksyjodochinolinosulfonowy, środek antyseptyczny, stosowany w ginekologji i niektórych chorobach zakaźnych.

Yawl (ang.), jednomasztowiec żaglowy, to samo co kuter (ob.).

Yawl

Yazoo, l. dopływ rz. Mississippi w St. Zjedn. Am. Płn., dług. 800 km., żeglowny.

Yb, symbol chemiczny pierwiastka iterbu.

Ybbs, m. w dol. Austrji, nad Dunajem, 4.300 mieszk.; zakład dla umysłowo chorych.

Ybl Nikolaus, architekt węgierski, * 1814, † 1891; dzieła: gmach opery w Budapeszcie, bazylika leopoldsztadzka.

Yeats William Butler, poeta irlandzki, * 1865; przedstawiciel kierunku mistycznego w literaturze i obrońca ideałów narodowych celtycko-irlandzkich (młoda Irlandja); napisał: „Irisch fairy and folk tales“ (1889), „The Celtic twilight“ (1893), „Poems“ (1895), „Ideas of good and evil“ (1903) i in.

Yecla, m. w prow. Murcja (Hiszpanja), nad rz. Zua, 25.400 mieszk.; zabytki z czasów rzymskich.

Yeishi, malarz i sztycharz japoński, pracował 1780—1815; dzieła: „Portrety poetów“ (1799), „Trzydzieści sześć poetek“ (1801).

Yell, wyspa w grupie Szetlandów (Szkocja płn.), 212 km², 2.500 mieszk.

Yellala, ob. Jelala.

Yellow Madder, ob. łaka roślinna.

Yellow metal, ob. mosiądz.

Yellow Poplar, ob. Liriodendron tulipifera.

Yellowstone, pr. dopływ rz. Missouri, wypływa z jez. i parku Y. w St. Zjedn. Am. Płn., 1.500 km. dług., żeglowny.

Yellowstone, park narodowy i największy rezerwat ochrony przyrody w stanie Wyoming (St. Zjedn. Am. Płn.), częściowo wchodzący w stany Montana i Idaho, 8.770 km², 2.400 m. n. p. m., w górach Skalistych; źródła gorące (gejzery), wulkany błotne, liczne kanjony, jeziora, rzeki, wodospady; ogromne lasy szpilkowe, bogata fauna (niedźwiedzie czarne i szare, łosie, jelenie, bizony, owce górskie, ok. 200 gatunków rozmaitego dzikiego ptactwa itd.).

Yemen, ob. Jemen.

Yen, jednostka monetarna w Japonji, dzieli się na 100 senów.

Yeoman, w wiekach średnich nazwa, nadawana w Anglji ludziom wolnym, nie należącym ani do stanu szlacheckiego ani do poddanych; później nazwa dzierżawców i drobnych posiadaczy gruntów; stąd yeomanry, nazwa konnej milicji ochotniczej, służącej do pilnowania wybrzeży morskich w Anglji.

Yeovil, m. w hr. Somerset (Anglja płd.-zach.), 15.000 mieszk.; fabr. rękawiczek.

Yerkes Actinometry, katalog fotograficzny gwiazd, opracowany przez astronoma obserwatorjum Yerkes'a, I. A. Parkhurst'a; zawiera gwiazdy jaśniejsze niż 9 wielkości wpobliżu bieguna północnego.

Yerkes'a obserwatorjum (Yerkes Observatory of the University of Chicago), założone 1892; zakres prac: pomiary mikrometryczne, obserwacje słońca, obserwacje spektrograficzne gwiazd, astrofotometrja i paralaksy gwiazd; główne narzędzie: refraktor z objektywem o średnicy 100 cm.

Yersin Alexandre, lekarz francuski, * 1863; odkrył zarazek dżumy i wynalazł surowicę leczniczą przeciwdżumową; wraz z Roux'em pracował nad dyfterytem.

Yersina prątek, bakterje, wywołujące dżumę, wykryte w 1894 przez Y. i niezależnie od niego przez Kitasato.

Yesd, ob. Jezd.

Yeu (Ile d'Y.), wyspa na zach. wybrzeżu Francji, należąca do dep. Wandei, 23 km², 4.200 mieszk.; gł. m. Port Breton; pomniki druidyczne.

Yggdrasill (jesion konia Ygga czyli Odyna), w mitologji skandynawskiej drzewo, obejmujące świat cały, symbol czasu i przestrzeni.

Y. M. C. A., skrót Young Men's Christian Association (Chrześcijańskie Stowarzyszenie Młodych Ludzi), powstało w połowie XIX w. w Ameryce, jako somorządna instytucja młodzieży robotniczej, założona w celu godziwego spędzania wolnego czasu; zjazd w Nowym Jorku 1869 wyłonił tzw. „Czerwony trójkąt“, jako odpowiednik „Czerwonego Krzyża“; trójkąt ma oznaczać kształcenie umysłu, ciała i ducha; „Czerwony trójkąt“ ma na celu godziwe zapełnianie wolnego czasu żołnierzom; często Y. M. C. A. dzieli się na sekcje odpowiednio do zawodów młodzieży: akademicką, kolejarską, robotniczą, nauczycielską itd. Do Polski Y. M. C. A. przybyła z armją Hallera w 1919 r., oddając zrazu usługi wojsku, później rozpoczęła działalność wśród młodzieży cywilnej. Amerykanie, którzy ofiarowali środki finansowe na zapoczątkowanie akcji, stopniowo wycofują się i oddają założone przez siebie instytucje miejscowemu społeczeństwu. Oprócz gier, zabaw itp. Y. M. C. A. organizuje kursy, odczyty, wycieczki itp. Podobną działalność prowadzi analogiczna instytucja dla kobiet: Y. W. C. A., Young Women's Christian Association (Chrześcijańskie Stowarzyszenie Młodych Kobiet).

Ymesfjeld, wyżyna górska w Norwegji, do 2.468 m. wys.

Ymir, w mitologji skandynawskiej pierwsza żyjąca istota, olbrzym, z kórego członków powstał świat.

Yogi, jeden z sześciu głównych systemów filozoficznych u Hindusów, oznacza skupienie, zagłębienie w sobie, ob. hinduska filozofja.

Yogin, ob. hinduska religja.

Yoghurt, ob. jogurt, laktobakcylina.

Yohimbinum, johimbina, $C_{22}H_{28}N_2O_3$, alkaloid, otrzymywany z kory drzewa afrykańskiego Corynanthe Yohimbe (rodz. Rubiaceae), środek wzmagający popęd płciowy; ma zastosowanie przy impotencji płciowej.

Yokohama, ob. Jokohama.

Yokosuka, ob. Jokosuka.

Yola, ob. Jola.

Yoldjowe morze, stadjum powstawania Bałtyku przy końcu zlodowacenia dyluwjalnego; charakteryzuje to stadjum mała muszla mięczaka Yoldia arctica, która wskazuje na klimat dość zimny. W okresie yoldjowym łączył się Bałtyk przez Finlandję i jeziora północnorosyjskie z morzem Lodowatem a przez jezioro Wener i Wetter z oceanem Atlantyckim; przez zamknięcie tych połączeń stał się Bałtyk mo-

rzem zamkniętem, tzw. ancylusowem, by następnie przejść w stadjum litorinowe.

Yoli Gabriel (Frances), rzeźbiarz hiszpański pochodzenia francuskiego; pracował w Teruel koło 1538; dzieła: dwa wielkie ołtarze w parafji i w prymasostwie w Teruel, wielki ołtarz w kościele Beli w Katalonji.

Yomba, ob. Jomba.

Yonezawa, ob. Jonezawa.

Yonge Charlotte Mary, literatka angielska, * 1823, † 1901; napisała powieści: „The heir of Redclyffe" (1835), „Heartsease" (1854), „The daisy chain", „Womankind" i in.

Yonkers, m. w stanie N. Jorku (St. Zjedn. Am. Płn.), 101.000 mieszk. (ok. 4.000 Polaków); fabr. dywanów; wille.

Yonne, l. dopływ Sekwany (Francja), dług. 243 km.

Yonne, dep. Francji płn.-wsch., 7.461 km², 273.200 mieszk.; stol. Auxerre.

York, stol. hr. Y. (Anglja płn.), nad rz. Ouse, 84.100 mieszk.; siedz. arcybisk. i prymasa ang.; got. katedra z 3 wieżami; przemysł metalurgiczny; hr. Y. (Yorkshire), najw. w Anglji, 15.715 km², 4,100.000 mieszk.; dzieli się na trzy dystrykty: North Riding (5510 km², 457.000 mieszk.), East Riding (3.035 km², 461.000 mieszk.) i West Riding (7.170 km² 3,182.000 mieszk.); N. R. i E. R. rolnicze, W. R. obfituje w bogactwa mineralne (węgiel kam. i ruda żel.).

York, m. w stanie Pensylwanja (St. Zjedn. Am. Płn.), 47.500 mieszk.; fabr. maszyn rolniczych.

York, półwysep w Queensland (Australja płn.-wsch.), pomiędzy oc. Spokojnym a zat. Karpentarja, z przylądkiem Y.; pola złotonośne.

York, angielski tytuł niegdyś hrabiowski, od 1385 książęcy, nadany przez Edwarda III synowi Edmundowi, założycielowi domu Y. (Białej Róży); od 1474 tytuł ten przysługuje drugiemu synowi króla angielskiego.

Yorkshire, ob. York.

Yorktown, gmina w stanie Texas (St. Zjedn. Am. Płn.), jedna z najstarszych osad i parafij polskich w Ameryce, założona w 1860.

Yoruba, ob. Joruba.

Yosemite Valley, park narodowy i rezerwat ochrony przyrody w Kalifornji (St. Zjedn. Am. Płn.), na stokach gór Sierra Nevada, 3.920 km²; wspaniałe lasy (starodrzew) najwyższe na świecie, 900—1.500 lat liczące.

Yoseu, malarz japoński, * 1752, † 1808; jeden z przedstawicieli szkoły Kano; pejzażysta.

Yoshihito Haru no Miya, cesarz japoński 1912—1925, * 1879, † 1925.

Yoshiwara, dzielnica m. Tokio.

Yosunobu, malarz japoński, * 1610, † 1685; pejzażysta.

Young Brigham, działacz sekty mormonów w St. Zj. Am. Płn., * 1801, † 1877; od 1832 członek, od 1844 głowa sekty po śmierci Smitha, 1845—47 przeprowadził wyznawców sekty nad jez. Słone w stanie Utah, gdzie parokrotnie powoływany był na gubernatora; 1852 ogłosił dogmat wielożeństwa; przyczynił się znacznie do rozkwitu gospodarczego całego stanu.

Young Charles Augustus, astrofizyk amerykański, * 1834, † 1908; podczas całkowitego zaćmienia słońca 1869 odkrył warstwę odwracającą chromosfery oraz zieloną linję widma korony słonecznej; dokonał wielu obserwacyj wizualnych i fotograficznych protuberancyj; napisał: „The Sun", „General Astronomy" i in.

Young Edward, poeta angielski, * 1683, † 1765; napisał „Night-thoughts" i in.

Young Thomas, lekarz i fizyk angielski, * 1773, † 1829; studjował w Campton, Londynie i Getyndze medycynę, matematykę, fizykę i języki wschodnie; z doświadczeń Malusa nad polaryzacją światła wyprowadził wniosek, że fale świetlne są falami poprzecznemi; 1807 poraz pierwszy dał dokładny opis i wyjaśnienie zjawiska interferencji światła; 1814 wydał pracę o odcyfrowywaniu hieroglifów; napisał: „Course of lecture on natural philosophy and the mechanical arts", „Remarks on egiptian papyri", „Hieroglyphics" i in.

Younga-Helmholtza teorja poczucia barw przyjmuje hipotezę trzech barw zasadniczych (czerwonej, zielonej i fiołkowej) i przypuszcza isnienie w siatkówce trzech rodzajów włókien nerwowych, wrażliwych tylko na jedną barwę zasadniczą; równoczesne podrażnienie zakończeń nerwowych, wrażliwych na barwę czerwoną i zieloną, daje barwę żółtą; barwa zielona z fiołkową daje wrażenie barwy błękitnej; równoczesne działanie podniety świetlnej na wszystkie trzy rodzaje zakończeń nerwowych daje wrażenie barwy białej; teorja Y. została zmodyfikowana przez Helmholtza (1852).

Youngshusband Francis Edward, podróżnik i polityk angielski, * 1863; odbył 1886 podróż po Mandżurji, 1887 po Gobi, 1889—91 po wyżynie Pamirskiej, 1892—1895 przebywał w Dardystanie i Czitralu, 1896—97 w Transwalu i Rodezji, 1903—4 uczestnik wyprawy do Tybetu; 1906 rezydent brytyjski w Kaszmirze, 1919—22 prezes Tow. Geograf. w Londynie; napisał: „The heart of a continent" (1896), „South-Africa of to-day" (1898), „The relief of Chitral" (1895), „India and Tibet" (1910), „Kashmir" (1917), „The Heart of Nature" (1921) i in.

Youngstown, m. w stanie Ohio (St. Zjedn. Am. Płn.), 132.500 mieszk. (ok. 2.500 Polaków); w okolicy kop. węgla i rudy żel.; przemysł metalurgiczny.

Yperyt, iperyt, związek organiczny, siarczek dwuchlor etylowy S $(CH_2.CH_2Cl)_2$; ciecz bezbarwna oleista, temp. topn. 12°., temp. wrzenia 217° (z rozkładem), silnie przylegająca do przedmiotów, z któremi się styka; przenika przez ubranie i wywołuje rozległe, trudno gojące się oparzenia, które występują po 4—7 godz.; powoduje oparzenia oczu, zniszczenie śluzówki górnych dróg oddechowych; środek bojowy o bardzo silnem działaniu, zastosowany 1917 przez Niemców pod Ypres.

Ypern, ob. Ypres.

Ypres (flam. Ypern), m. w prow. Flandrji zach. (Belgja), nad rz. Yperlée, 18.000 mieszk.; zabytki średniow. (katedra, ratusz, sukiennice); zburzone podczas wojny 1914—1918.

Ypsilantis, ród fanarjotów: 1) Konstantyn, hospodar Mołdawji do 1807, † 1816; 2) Aleksander, syn poprzedniego, * 1792, † 1828; generał-major w służbie rosyjskiej, 1820 stanął na czele greckich heteryj, 1821 wtargnął do Mołdawji, po ucieczce do Austrji uwięziony (do 1827); 3) Demetrios, brat poprzedniego, * 1793, † 1832; 1821 przywódca powstania greckiego, 1828—30 naczelny wódz we wschodniej Grecji.

Yriarte Ignacio, pejzażysta hiszpański, * 1620, † 1685.

Ysaye Eugène, skrzypek belgijski, * 1858; 1886—97 prof. konserwatorjum w Brukseli, od 1894 kierownik „Société symphonique".

Yssel, ob. Ijssel.

Ystad, m. port. w okręgu (lān) Malmöhus (Szwecja), nad m. Bałtyckiem, 11.700 mieszk.

Ystradyfodwg, ob. Rhondda.

Ytterbium, ob. iterb.

Yttrium, ob. itr.

Yuanszikaj, chiński mąż stanu, * ok. 1850, † 1916; 1882—94 gener. rezydent w Korei, 1899 gubernator Szantungu, po wybuchu rewolucji 1911 prez. ministrów, od II. 1912 prowizorycznie, od X. 1913 definitywnie prezydent republiki chińskiej; 1915 obrany cesarzem, abdykował 1916.

Yucca, szpilecznica, lilja palmowa, rośliny drzewiaste z rodziny Liliaceae (liljowate), właściwe Ameryce Płn. i Środk. Mają pnie pojedyncze lub rozgałęzione (rzadziej bez pni), liście tęgie, długie, mieczowate, całobrzegie lub drobno piłkowane, niekiedy kolczaste, ostro zakończone, skupione pękiem u wierzchołka; kwiaty dzwonkowate, żółtawobiałe są zebrane w wielkie, piramidalne wiechy, wyrastające z pośród liści. Liczne gatunki, np. Y. filamentosa, Y. gloriosa, są uprawniane jako rośliny ozdobne, szklarniowe.

Yucca gloriosa.

Yuga, w sanskrycie epoka, okres czasu; u Hindusów znane są cztery epoki: Krita, Treta, Dvapra i Kali, które odpowiadają wiekowi złotemu, srebrnemu, miedzianemu i żelaznemu mitologji klasycznej.

Yukon, ob. Jukon.

Yulan, ob. Magnolia.

Yverdon (niem. Iferten), m. pow. w kantonie Vaud (Szwajcarja), nad jez. Neuchâtel, 9.000 mieszk.; zamek (siedziba zakładu Pestalozziego 1804—1825, obecnie muzeum i bibljoteka); źródło siarczane.

Yvetot, m. w dep. Seine-Inférieure (Francja zach.), 7.200 mieszk.; handel owocami; do 1681 stol. księstwa udzielnego.

Yvon Adolphe, malarz francuski, * 1817, † 1893; malował obrazy historyczne i portrety; dzieła: „Pierwszy konsul zstępujący z góry św. Bernarda" (1853), „Bitwa pod Solferino" (1863), „Bitwa pod Magenta" (1863) i in.

Z

Z, 24-ta litera w alfabecie polskim, spółgłoska słaba, sycząca; w matematyce oznacza wielkości niewiadome, podobnie jak X.

Zaałajskie góry, zwane Transałai, zach. przedłużenie gór Tian-Szan (Azja środk.), ok. 7.000 m. wys. (najw. szczyt Kauffmanna, 7.100 m. wys.).

Zaandam albo **Saardam**, m. w prow. Noord-Holland (Holandja), 20.000 mieszk.; przemysł młynarski, papiernie.

Zab, dwa l. dopływy rz. Tygrys w Kurdystanie (Azja zach.): 1) Wielki Z., dług. 425 km. i 2) Mały Z., dług. 400 km.

Zabajkalski kraj, rosyjsk. Zabajkalskaja obłast', obwód w płd.-zach. części Syberji wschodniej, na wschód od jeziora Bajkalskiego, należący do 1917 do gen. gub. irkuckiego, obecnie do republiki Dalekiego Wschodu, 613.280 km², 834.000 mieszk. (przew. Rosjan, 27% Burjatów), częściowo górzysty (góry Jabłonne); gł. rz. Szyłka, Selenga, górna Angara; bogactwa mineralne (złoto, srebro, miedź i in.); gł. m. Czyta; tędy prowadzi kolej zabajkalska, dług. 1519 km., od Irkucka do granicy Mandżurji.

Zabawa, herb polski: na tarczy dwudzielnej pole lewe błękitne, w prawem szachownica biało-czerwona; w hełmie 5 piór strusich.

Zabawkarstwo, przemysł, obejmujący wyrób zabawek i galanterji drzewnej, w Polsce polega przeważnie na wytwórczości ludowej; rozwinięty głównie na Podkarpaciu, Śląsku, w okolicach Kazimierza nad Wisłą i na Kurpiach. Większa fabryczna wytwórnia istnieje w Kulikach.

Zabezpieczenie zwłok, zakaz przenoszenia zwłok osób zmarłych śmiercią gwałtowną do czasu przybycia władz sądowo-lekarskich.

Zabiegi chirurgiczne, 1) w małej chirurgji: opatrunki, przecinanie ropni, unieruchomianie kończyn po złamaniach, nastawianie zwichnięć lub złamań, przyżeganie (kauteryzacja), usuwanie brodawek i drobnych narośli itp.; 2) w wielkiej chirurgji: podwiązywanie naczyń, resekcje kości lub stawów, tracheotomja, operacje jamy brzusznej, klatki piersiowej, czaszki, mózgowia itp.

Zabiełło Henryk hr., malarz, * 1785, † 1850; obrazy: „Biwak żołnierzy polskich w korytarzach klasztoru“, „Piechota na przednich czatach“ i in.

Zabiełło Józef, od 1775 łowczy lit., zastępca marszałka, od 31 maja 1793 marszałek konfederacji targowickiej na Litwie i hetman polny lit.; uwięziony przez lud warszawski i powieszony przed ratuszem na Starem Mieście w Warszawie 1797.

Zabierzowski Aleksander, budowniczy, * 1818, † 1870; studja w Rzymie; wybudował teatr letni w Warszawie; napisał „Praktyczne budownictwo wiejskie“ (2 serje, 1857—62) i in.

Zabłocki Franciszek, komedjopisarz i literat, * 1754, † 1821; protokulista Komisji Edukacyjnej, po 1795 ksiądz, 1800 proboszcz w Końskowoli; tłumaczył Horacego, pisał ody, satyry, bajki, komedje: „Zabobonnik“ (1781), „Fircyk w zalotach“ (1781), „Sarmatyzm“ (1784); w czasie Sejmu Czteroletniego ogłosił bezimiennie szereg satyr i pamfletów politycznych; „Dzieła“ (6 t., 1829—30).

Zabłocki Łada Tadeusz, poeta, * ok. 1809, * 1847; słuchacz uniw. wileńskiego; zesłany 1839 do wojska na Kaukaz; ogłosił zbiorek: „Poezje“ (1845).

Zabłoć, m-ko w pow. lidzkim (woj. nowogródzkie), 300 mieszk.

Zabłotów, m. w pow. śniatyńskim (woj. stanisławowskie), nad rz. Prutem, 3.600 mieszk.

Zabłudów, m. w pow. i woj. białostockiem, 3.000 mieszk.; wyroby sukiennicze i garbarnie.

Zabobon, ob. gusła.

Zabokrzycki Dionizy, unicki biskup łucki, mianowany 1695, wyświęcony 1702; zwolennik Leszczyńskiego; wywieziony przez Rosjan, † w niewoli ok. 1715.

Zaborowski Cyprjan, prawnik, * 1799, † 1866; studja w Warszawie; 1841—1850 prof. prawa cywilnego, obowiązującego w Król. Pol., na uniw. petersburskim, potem senator warsz. departamentów senatu; prace: „Prawo cywilne Królestwa Polskiego“ (1847), „O stosunkach majątkowych między małżonkami“ (1859) i in.

Zaborowski Juljan, przyrodnik i matematyk, * 1824, † 1858; naucz. gimn. w Bydgoszczy i Poznaniu, 1856—58 redaktor „Przyrody i przemysłu“; napisał: „Wykład geometrji“ (1857), „Wycieczka na księżyc“ (1858) i in.

Zaborowski Paweł, teolog kalwiński, † 1621; dokonał pierwszego przekładu poematu heroikomicznego „Batrachomyomachia albo Żabomysza wojna“ (1588).

Zaborowski Sigismod, antropolog francuski, syn emigranta polskiego, * 1851, † 1928; sekretarz i bibljotekarz Tow. antropologicznego w Paryżu; napisał: Ancienneté de l'homme“ (2 t., 1874), „L'homme préhistorique“ (1878), „L'origine du langage“ (1879), „Les grands singes“ (1881) i in.

Zaborowski Stanisław, gramatyk, † ok. 1530; autor jednej z najdawniejszych gramatyk polskich „Orthographia seu modus recte scribendi et legendi polonicum idyoma“ (przetł. na język polski przez A. Kucharskiego, Warszawa, 1825).

Zaborowski Tymon, poeta, * 1799, † 1828; od 1818 wydawał w Warszawie wraz z Franc. Skomorowskim „Ćwiczenia naukowe“; jeden z pierwszych przedstawicieli szkoły romantycznej w Polsce; napisał: „Bolesław Chrobry czyli Zdobycie Kijowa“ (1818), „Dumy podolskie“ (1830), „Klub piśmienniczy“, poemat żartobliwy (ogłoszony 1909).

Zaborski Jonasz, poeta słowacki, * 1812, † 1876; pastor ewangelicki, potem ksiądz katolicki, prof. w Akad. Duch. w Koszycach, red. „Slovenskych Novin“; napisał: „Bajki“ (1840), „Drobne baśnie“ (1851) i in.

Zaborski Władysław ks., jezuita, pisarz religijny, * 1830, † 1900; uczestnik walk o niepodległość; redaktor „Misyj katolickich“; napisał: „Źródła historyczne Wschodu odnośnie do Pisma Św.“ (1888), „Religja Arjów wschodnich“ (1894), „Najstarsze ludy na świecie, studjum etniczno-religijne“ (1898) i in.

Zaborze, w. i osada górnicza w pow. zabrskim na Górnym Śląsku pruskim, 25.500 mieszkańców; kopalnie węgla, huty żelaza.

Zabójstwo, przestępstwo, polegające na pozbawieniu człowieka życia czyli zadaniu mu śmierci; zabójstwo rodziców, osoby urzędowej, duchownego itp. stanowi kwalifikację przestępstwa i wpływa na zwiększenie kary, zabójstwo, popełnione w stanie wzruszenia (afektu) — na złagodzenie kary. Kod. Karny Ros. zajmuje się zabójstwem w art. 453 i nast., Kod. Karn. Niem. w § 211 i nast., Austr. Ust. Karn. w § 134 i nast. Pojęcie zabójstwa wymaga, aby zaprzestanie funkcyj życiowych organizmu ludzkiego, stanowiące śmierć, było skutkiem działania człowieka a nie innych wydarzeń.

Zabór, 1) zawładnięcie krajem siłą orężną; 2) prowincja zdobyta lub zagarnięta; w tem ostatniem znaczeniu mówi się o b. zaborze pruskim, rosyjskim lub austrjackim, tj. tych częściach Rzeczypospolitej, które w okresie porozbiorowym należały do Prus, Rosji lub Austrji.

Za Bramką (dolina), jedna z mniejszych dolin tatrzańskich na zach. od doliny Strążyskiej, wpobliżu Zakopanego, malownicza, otoczona dzikiemi turniami i usypiskami.

Zabrze, od czasu wojny światowej przezwane Hindenburg, m. na Śląsku Górnym pruskim, nad kan. Kłodnickim, 65.000 mieszk.; kop. węgla, huty żelazne, fabr. maszyn.

Zabrzeg (czesk. Zabřeh), m. w pow. ostrawsko-morawskim (Czechosłowacja), 10.000 mieszkańców; walcownie żelaza, odlewnie stali, cementownie.

Zabrzeź, m-ko w pow. wołożyńskim (woj. nowogródzkie), 350 mieszk.; kościół z XV w.

Zaburzenia czuciowe dotyczyć mogą czucia dotyku, bólu i temperatury; cechują się nadmiernem wzmożeniem czucia (przeczulica — hiperestezja, hiperalgezja), lub zmniejszeniem, wzgl. zniesieniem czucia (hipestezja, anestezja, hipalgezja); ważny objaw organicznych i czynnościowych schorzeń układu nerwowego. Dla niektórych chorób ośrodkowego układu nerwowego (np. dla jamistości rdzenia, syringomyelia) znamienne są z. cz. temperatury (nieodróżnianie ciepła od zimna).

Zaburzenia mowy, ob. mowy zaburzenia.

Zaburzenia osobowości, ob. osobowości zaburzenia.

Zaburzenia świadomości, ob. świadomości zaburzenia.

Zabużyński Tadeusz, ob. Komar Tadeusz.

Zacatecas, stol. stanu Z. w Meksyku środk. (Am. Płn.), 26.000 mieszk.; stan Z., 63.386 km², 372.500 mieszk., wyżynny, kop. srebra.

Zaccone Pierre, powieściopisarz francuski, * 1817, † 1895; powieści kryminalne: „Les mystères du vieux Paris“ (1854), „Les drames de la bourse“ (1882), „Les avanturiers de Paris“ (1893) i in.

Zach Franz Xaver, astronom niemiecki, * 1754, † 1832; od 1786 dyrektor obserwatorjum w Seeberg. Wydał 28 tomów „Monatliche Korrespondenz“ (Gotha 1800—13).

Zacharias Otto, zoolog niemiecki, * 1846, † 1916; 1890 założyciel i dyrektor stacji biologicznej nad jez. Plön w Holsztynie; prace: „Die Tier-und Pflanzenwelt des Süsswassers“ (2 t., 1891), „Das Süsswasser-Plankton“ (1907) i in.

Zacharjasiewicz Franciszek Ksawery, biskup przemyski, * 1770, † 1845; 1800 prof. dziejów kościelnych na uniw. lwowskim, 1835 biskup tarnowski, 1840 przemyski; napisał „Wiadomość o Ormjanach w Polsce“ (1842) i in.

Zacharjasiewicz Jan Chryzostom, powieściopisarz, * 1825, † 1906; za udział w ruchu narodowym więziony 1842—44 w Spielbergu, 1851—53 w Theresienstadt; redaktor „Dziennika literackiego“ i „Kółka rodzinnego“ we Lwowie; powieści: „Uczony“ (1855), „Sierota wielkiego świata“ (1856), „Sąsiedzi“ (1858), „Na kresach“ (1860), „Święty Jur“ (1862), „W przededniu“ (1863), „Czerwona czapka“ (1869), „Zakryte karty“ (1874) i in.

Zacharjasz św., papież 741—752, odzyskał od Longobardów zabrane 4 miasta, wyniósł Pepina Małego do godności królewskiej; pamiątka 15 marca.

Zacharjewicz Juljan, budowniczy, * 1837, † 1898; studja we Lwowie i Wiedniu; 1871 prof. architektury we Lwowie; wybudował: politechnikę lwowską, kościół franciszkanek we Lwowie, kościół w Zarzeczu, synagogę w Czerniowcach i in.; wydał „Zabytki sztuki w Polsce“ (1885).

Zacheuszki, ob. woskowe świece.

„Zachęta“, właściwie „Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych“, którego celem jest budzenie zamiłowania do sztuki wśród publiczności oraz ułatwianie artystom wystawiania ew. zbywania swych dzieł. Myśl założenia takiej instytucji zjawiła się najpierw w Krakowie, gdzie z inicjatywy Walerego Wielogłowskiego powstało w 1854 Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych. Za jego przykładem poszła Warszawa 1858, Lwów 1866—7. Pierwsza wystawa w Warszawie, zorganizowana przez Schouppego, Kaniewskiego, Gersona, Kostrzewskiego, Simmlera, Sypniewskiego i in., odbyła się w prywatnem mieszkaniu Gersona 27 marca 1858. Zatwierdzenie ustawy uzyskano w październiku 1860. Prezesem z urzędu był mianowany kurator okręgu naukowego. Pierwszym wice-prezesem został wybrany bar. Rastawiecki, kasjerem Schouppe. Tow. Zachęty od czasu założenia mieściło się w prywatnych, wynajętych lokalach, dopiero 15 grudnia 1900 przeniosło się do własnego gmachu przy pl. Małachowskiego. W rok potem zbudowano krakowskie Tow. P. S. P. przy Placu Szczepańskim.

Zachłyśnięcie się, przedostanie się pokarmów płynnych do krtani lub tchawicy.

Zachorowski Stanisław, historyk współczesny; † 1918; prace: „Kraków biskupi“, „Węgierskie i polskie osadnictwo Spiża do połowy XIV w.“, „Rozwój i ustrój kapituł polskich“, „Wiek XIII i panowanie W. Łokietka“ (w Hist. polit. Polski“, wyd. Akad. Umiej. w Krak.).

Zachowawcze leczenie, ob. konserwatywne leczenie.

Zachowawcze stronnictwa. W Polsce w końcu jej istnienia do str. zach. zaliczały się wszystkie, które broniły „złotej wolności“ i przeciwstawiały się zakusom na „absolutum dominium“ ze strony władzy królewskiej (partja austrjacka w XVII w. i konfederacja targowicka w końcu XVIII w.); po rozbiorach kierunek zachowawczy wyrażał się w pogodzeniu się z narzuconym stanem i w wyjednywaniu dla kraju ulg przez osobiste stosunki z panującymi. W tym kierunku bardzo znaczne rezultaty osiągnął Adam ks. Czartoryski, który, dzięki osobistemu wpływowi na Aleksandra I, zdołał zapewnić żywiołowi polskiemu na Litwie i Rusi znośne warunki egzystencji (uniwersytet wileński, liceum krzemienieckie); podobną politykę w stosunku do Aleksandra II usiłował prowadzić Aleksander margr. Wielopolski. W końcu XIX w. w zaborze rosyjskim powstało zachowawcze stronnictwo „realistów“, którego organami były „Słowo“ w Warszawie i „Kraj“ w Petersburgu. W zaborze austrjackim działali „Stańczycy“ (Szujski, Bobrzyński, Tarnowski, Gołuchowski, Badeni itd.). W zaborze pruskim Kościelski próbował utworzyć „stronnictwo dworskie“. Organem „Stańczyków“ był „Czas“ krakowski, „stronnictwa dworskiego“ — „Dziennik Poznański“. W odrodzonej Polsce powstały: 1) Stronnictwo Prawicy Narodowej (założyciele Janusz ks. Radziwiłł, Targowski, Jan Bobrzyński, Tarnowski) z organem „Dzień Polski“, 2) Zachowawcze Str. Pracy Państwowej z organem „Słowo“ w Wilnie, 3) Włościańska Organizacja Monarchistyczna (Cwiakowski), 4) Organizacja Monarchistyczna z organem „Polak-Monarchista“. We Francji str. zach. noszą nazwę „rojalistycznych“; dzieliły się długo na zwolenników Burbonów i Orleanów, obecnie tworzą jednolitą partję z organem „Action Française“ i bojówkami „les camelots du roi“. W Anglji od końca XVII w. parlament dzieli się na dwa zasadnicze stronnictwa: zachowawcze (tory) i liberalne (whig). W krajach niemieckich istnieje wiele str. zachowawczych. Pruscy konserwatyści (hr. Westarp) odznaczają się nacjonalizmem i militaryzmem. Tradycja Bismarcka naj-

silniej utrzymała się w konserwatywnych str. pruskich. Wszystkie niemieckie str. konserwatywne dążą do restauracji monarchji.

Zachowawczy kierunek, ob. konserwatyzm.

Zachowek, ob. prawo spadkowe.

Zachód, ob. wschód i zachód.

Zachrypnięcie, ob. chrypka.

Zachwyt, ob. ekstaza.

Zaciąg, system formowania i uzupełniania wojska przez dobrowolnie wstępujących w jego szeregi ochotników. W czasach rozkwitu wojskowości staropolskiej wojsko było formowane systemem zaciągu towarzyskiego; obecnie wojsko niemieckie formowane jest systemem zaciężnym, podobnie jak angielskie.

Zacier, jednorodna rzadka masa, otrzymywana przez działanie pary przegrzanej 140°—150° na ziemniaki; dodając do z. słód, zawierający ferment diastazę, przerabiamy tzw. zacieranie czyli przemieniamy zapomocą diastazy krochmal w maltozę; gdy do otrzymanego w ten sposób roztworu maltozy dodamy drożdży, to, pod wpływem fermentu zymazy, maltoza przez glikozę daje alkohol etylowy. Fermentację przeprowadza się w temp. 33°.

Zacieranie, ob. zacier.

Zacisk Esmarcha, ob. Esmarcha zacisk.

Zacyusz Szymon, pisarz teologiczny, † ok. 1570; jeden z pierwszych działaczy protestanckich w Polsce, senjor zborów na Podlasiu, potem w Krakowie; napisał: „Wyznanie wiary zboru wileńskiego" (1559), „Akta to jest sprawy soboru chrześcijańskiego wileńskiego, które się poczęli roku Pańskiego 1557" (1559) i in.

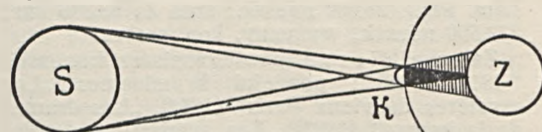
Zaczadzenie, zagorzenie, ob. czad, tlenkiem węgla zatrucie.

Zaczerwienienie, ob. rubor.

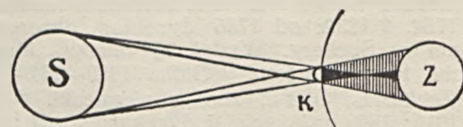
Zaczyn, ob. fermenty.

Zaćma, katarakta, zmętnienie soczewki oka, powodujące znaczne upośledzenie wzroku lub całkowitą (przeważnie jednostronną) ślepotę; powody: 1) zmiany starcze w soczewce (po 45—50 r. życia), wywoływane przez upośledzone odżywianie soczewki; 2) cukrzyca (zaćma obuoczna); 3) urazy gałki ocznej; 4) zmiany soczewki po zapaleniu tęczówki, jaskrze itd. (z. wtórna, cataracta secundaria); 5) z. wrodzona; 6) niektóre choroby narządów wydzielania wewnętrznego, np. tężyczka (tetania). Z. korowa, zmętnienie na obwodzie soczewki (z. u ludzi w wieku średnim). Z. jądrowa, zmętnienie w środku soczewki (z. starcza i cukrzycowa). Z. warstwowata, przy tężyczce. Z. biegunowa, pourazowa lub wrodzona. Ze względu na spoistość z. rozróżniamy: z. twarde (z. starcze) i miękkie, łatwo rozpływające się (z. dziecięce).

Zaćmienia w układzie planetarnym, zjawiska, podczas których planeta natrafia na cień satelity, powodowany przez słońce, lub naodwrót, satelita dostaje się w cień planety. Mogą być następujące przypadki zaćmień: 1) słońca, 2) księżyców (satelitów) i 3) specjalnie naszego księżyca. Z. słońca. Przebieg z. słońca jest następujący: zachodnia krawędź słońca dotyka wschodniej krawędzi księżyca, poczem księżyc zwolna zakrywa częściowo tarczę słoneczną. Nagół odróżniamy trzy rodzaje z. słońca: całkowite, obrączkowe i częściowe. Całkowite może nastąpić wtedy, gdy stożek cienia księżyca dosięga powierzchni planety (rys.); księżyc wydaje się wtedy większy niż słońce; obrączkowe

Zaćmienie słońca całkowite lub częściowe.

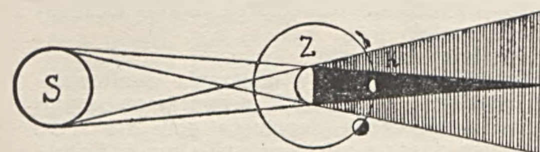
Zaćmienie słońca obrączkowe.

— kiedy stożek cienia księżyca nie dosięga planety a promień tarczy księżyca jest mniejszy niż promień słońca; częściowe stanowić może początkową lub końcową fazę zaćmienia całkowitego, względnie obrączkowego, lub całe zjawisko ogranicza się do z. częściowego. Rodzaj zaćmienia słonecznego (całkowitego względnie obrączkowego czy częściowego) zależy od stopnia spełnienia następujących warunków koniecznych: 1) księżyc musi być blisko nowiu, 2) księżyc musi się znajdować wpobliżu jednego z węzłów swej orbity. Obserwacje z. całkowitych mają doniosłe znaczenie naukowe, dlatego rządy i społeczeństwa nie szczędzą kosztów na organizowanie ekspedycyj do najodleglejszych zakątków świata. Ekspedycje takie mają głównie na celu zbadanie natury korony słonecznej i wyskoków (protuberancyj) zapomocą zdjęć fotograficznych i spektrograficznych. W ostatnich 10—15 latach badano przytem podczas każdego z. całkowitego efekt Einstein'a, polegający na odchyleniu się promieni gwiazd w polu grawitacyjnem słońca. Zorganizowana w czerwcu 1927 przez Polskie Towarzystwo Astronomiczne ekspedycja polska do Szwecji miała na celu zaobserwowanie kontaktów wewnętrznych (zetknięć tarcz słońca i księżyca) zapomocą kinematografu z objektywem długoogniskowym, odpowiednio skoordynowanego z chronografem. Zaćmienia słońca są wogóle częstsze niż z. księżyca. Te ostatnie są widzialne jednocześnie we wszystkich punktach półkuli, dla których księżyc jest nad poziomem. Z. całkowite słońca obejmują nieznaczną część ziemi i przytrafiają się bardzo rzadko. Największa ilość zaćmień słońca w ciągu roku wynosi pięć. Najdłuższy okres trwania całkowitego z. słońca nie przekracza 8 minut; w XX w. najdłuższe będzie całkowite z. słońca 20. VI. 1955 w punkcie, oznaczonym przez współrzędne geograficzne: długość 117°E,

szerokość 15°N; będzie trwało 7 min. 24.5 sek. W poniższej tablicy podane są z. całkowite słońca, widzialne w Europie; w Polsce widzialne z nich tylko z. w 1954 w punktach najbardziej wysuniętych na północ (obszar pograniczny z Łotwą i Litwą):

Rok	Data	
1936	czerwiec	19
1945	lipiec	9
1954	czerwiec	30
1961	luty	15
1990	lipiec	22
1999	sierpień	11

Z. księżyca mają miejsce, gdy księżyc zanurzy się w cień ziemi; przekrój stożka cienia w tem miejscu, gdzie napotyka go księżyc, posiada przeciętnie 3 razy większą średnicę niż

Zaćmienie księżyca

księżyc (rys.) Z. księżyca ma nieco odmienny charakter, niż z. słońca; tarcza słońca podczas z. całkowicie lub częściowo znika, gdy podczas z. księżyca tarcza tego ostatniego przybiera z początku odcień stalowy (wchodząc w półcień), następnie ciemno bronzowy, miedziany. Zjawisko to tłumaczymy rozproszeniem w atmosferze ziemskiej promieni słonecznych, częściowo oświetlających tarczę księżyca, a barwę czerwonawą — absorbcją fal krótkich w atmosferze ziemi. Bardzo rzadko następuje zjawisko zupełnego zniknięcia księżyca podczas całkowitego z.; zaobserwowane z. w 1620, 1642, 1761 i 1816 tłumaczy się obecnością gęstych chmur na brzegach tarczy ziemskiej. Konieczne warunki z. księżyca: 1) księżyc musi być w pełni i 2) księżyc powinien znajdować się wpobliżu węzłów. Poniższa tablica zawiera spis wszystkich całkowitych z. księżyca, widzialnych w Europie w ciągu XX wieku (widzialnych przeważnie i w Polsce):

Rok	Data	
1931	Kwietnia	2
1931	Września	26
1936	Stycznia	8
1938	Listopada	7
1942	Marca	3
1942	Sierpnia	26
1945	Grudnia	19
1946	Grudnia	8
1949	Października	7
1950	Kwietnia	2
1950	Września	26
1953	Stycznia	29
1954	Stycznia	19
1957	Maja	13
1961	Sierpnia	26
1964	Czerwca	25
1964	Grudnia	19
1971	Sierpnia	6
1974	Listopada	29
1975	Listopada	18
1978	Września	16
1982	Stycznia	9
1985	Maja	4
1985	Października	28
1986	Października	17
1989	Sierpnia	17
1990	Lutego	9
1992	Grudnia	9
1993	Listopada	29
1996	Kwietnia	4
1996	Września	27
1997	Września	16

Z. satelitów planet tłumaczą się w sposób analogiczny do zaćmień księżyca. Najwięcej interesujące są z. czterech jaśniejszych satelitów Jowisza, które, jako gwiazdki 6—7 wielkości, są widoczne w niewielkiej nawet lunecie. Z zaobserwowanych w 2 punktach momentów z. satelity, przyjmując znajomość poprawki chronometrów, wyznaczano dawniej różnicę długości geograficznej; układając więc zawczasu tablicę z. tych satelitów, możemy posługiwać się temi tablicami przy wyznaczaniu długości. W 1675 astronom duński O. Römer, obserwując zaćmienia satelitów Jowisza, zauważył rozbieżność między obserwacją a rachunkiem, mianowicie stwierdził, że z. tych satelitów podczas złączenia Jowisza ze słońcem (rys. J_1) następuje o *22* min. (w rzeczywistości ok. 16.5 m.) później, niż podczas opozycji Jowisza (rys. J_2). Z tego Römer wyprowadził, że promień świetlny zużywa 22 minuty do przebycia odległości, równej średnicy orbity ziemi, i stąd oznaczył prędkość światła.

Zaćmienia planet i gwiazd, ob. zakrycia gwiazd i planet.

Zaćmienia satelitów planet, ob. zaćmienia w układzie planetarnym.

Zaćmienie księżyca, ob. zaćmienia w układzie planetarnym.

Zaćmienie słońca, ob. zaćmienia w układzie planetarnym.

Zadanie delijskie, ob. podwojenie sześcianu.

Zadanie Pothenot'a, ob. Pothenot'a zadanie.

Zadar, ob. Zara.

Zadatek, suma pieniężna lub rzecz pewnej wartości, dawana przez jedną ze stron, zawierających umowę, drugiej stronie, jako rękojmię (gwarancję) dotrzymania umowy; w razie odstąpienia przez jedną stronę od umowy następuje utrata zadatku, który w ten sposób stanowi wynagrodzenie szkód i strat dla drugiego kontrahenta.

Zadławienie, ob. udławienie.

Zadni Staw w Tatrach Wys., 1) w grupie Pięciu Stawów Polskich, między Świnicą a Kołową Turnią, 1890 m. n. p. m.; 2) w dolinie stawów Gąsienicowych pod Kościelcem.

Zadnieprze, nazwa obszaru, położonego po l. brzegu Dniepru, od ujścia rz. Sożu poza ujście Samary, obejmowało tzw. Z. kijowskie i czernichowskie; pierwsze stanowiło część składową woj. kijowskiego, drugie weszło w skład Z. ukraińskiego od 1634; teren licznych walk i najazdów kozackich w XVII w.; Z. odpadło od Polski w 1667 mocą traktatu andruszowskiego.

Zadora, herb polski: w polu błękitnem lwia głowa szara, z paszczy jej wybucha pięć płomieni ognistych; w hełmie także głowa lwia.

Zadruga albo **wspólnota**, system gospodarczy, który do niedawna jeszcze istniał, a w niektórych okolicach istnieje do dziś u Słowian południowych; polegał na wspólnem posiadaniu, wspólnej pracy i użytkowaniu ziemi i jej płodów przez członków danej rodziny pod zarządem obieralnego „starjeszyny".

Zaduma, polska nazwa melancholji (ob.)

Zaduszenie, ob. uduszenie.

Zaduszki, Zaduszny dzień, uroczystość obchodzona w kościele katolickim 2. XI. ku uczczeniu zmarłych; oświetlanie grobów i składanie wieńców, w niektórych okolicach pewne obrzędy pozakościelne wskazują na zabytek z czasów pogańskich (ob. Dziady).

Zadychra, ob. Phyllopoda.

Zadzierzgnienie żołędzi, paraphimosis, hiszpański kołnierz, niemożność odprowadzenia napletka z żołędzi wskutek obrzęku lub zmian zapalnych w napletku.

Zadzierzgnięcie, śmierć z uduszenia gwałtownego, wywołanego przez ucisk narządów oddechowych szyi zapomocą pętli, zaciskanej siłą ręki ludzkiej, w odróżnieniu od powieszenia, przy którem siłę, zaciskającą pętlę, stanowi ciężar zwisającego ciała.

Zadzik Jakób, od 1635 biskup krakowski, * 1582, † 1642; sekretarz królewski, 1624 biskup chełmski, 1627 podkanclerzy, 1629 kanclerz w. koronny, 1634 prowadził układy pokojowe z Moskwą.

Zagadnienie dwóch ciał, jedno z zagadnień mechaniki niebios, polegające na wyznaczeniu ruchu względnego dwóch ciał, przyciągających się według prawa ciążenia powszechnego, np.: Ziemia-Księżyc, Słońce-Planeta, gwiazdy podwójne (pary fizyczne).

Zagadnienie czterech barw, jedno z najwcześniejszych zagadnień topologji, nierozstrzygnięte po dziś dzień; chodzi w niem o to, czy każdą mapę można pokolorować 4-ma barwami tak, aby dowolne dwa sąsiednie obszary miały różne barwy (3-ma nie można).

Zagadnienie trzech ciał, jeden z najtrudniejszych proplematów mechaniki niebios; polega na wyprowadzeniu ogólnych rozwinięć analitycznych, zapomocą których możnaby wyznaczyć dla dowolnej epoki położenie i prędkość każdego z trzech ciał niebieskich, podlegających prawu powszechnego przyciągania. Efektywnego rozwiązania tego zagadnienia w ogólnym przypadku (dowolne masy) dotąd nie posiadamy, pomimo wysiłków największych matematyków (Laplace, Lagrange, Poincaré). Szwedzki astronom Sundman wykazał zaledwie możliwość istnienia rozwiązania. W poszczególnych przypadkach (specjalna konfiguracja mas, jedna z mas nieskończenie mała, ruch kołowy dwóch innych — problème restreint) rozwiązanie analityczne jest możliwe, na co wskazał poraz pierwszy Lagrange; teorję odnośnych „rozwinięć okresowych" stworzył Poincaré. I w naszym układzie słonecznym podane zostały przypadki rozwinięć analitycznych problematu trzech ciał, którym Poincaré wytknął pewne uszczerbki „zbytniej doczesności". Czynnikiem, sprzyjającym nowym próbom podania rozwiązań w przypadku ruchu planetoid pod wpływem oddziaływania na nie mas słońca (1.000) i Jowisza (0.001), jest możność przypisania planetoidzie masy nieskończenie małej.

Zagajnik, ob. las.

Zagardlenie, śmierć z uduszenia gwałtownego, wywołana przez ucisk, wywarty na szyjne narządy oddechowe zapomocą pętli lub ręki; rodzajem z. są: powieszenie, zadzierzgnięcie i zadławienie.

Zagazig, ob. Sagâsig.

Zagleniczny Jan, inżynier i przemysłowiec, * 1866; poseł do I-ej dumy rosyjskiej w 1906; minister przemysłu i handlu w pierwszym polskim gabinecie 1917 i 1918; od 1928 senator.

Zaglul Pasza Saad, przywódca nacjonalistów egipskich; 1924 premjer, musiał ustąpić po zamordowaniu gubernatora angielskiego Lee Stacks'a.

Zagłębie Ruhry, ob. Ruhry okręg.

Zagłębienie (anatom.), ob. excavatio.

Zagłoba, herb polski: w polu błękitnem podkowa barkiem do góry; przez jej środek przechodzi szabla ostrzem do góry; nad hełmem skrzydło orle, strzałą przeszyte.

Zagłodzenie, znaczne wyniszczenie ustroju wskutek długotrwałego głodzenia się lub niedostatecznego ilościowo odżywiania.

Zagnańsk albo Zagdańsk, w. w pow. i woj. kieleckiem; łomy marmuru i kamieni budowlanych.

Zagon, w dawniejszej wojskowości większy oddział podjazdowy, złożony zazwyczaj z kawalerji; obecnie pojęcie z. zostało zarzucone a utrzymało się pojęcie rejdu (rajd) i to raczej w znaczeniu sportowem, np. rejd kawaleryjski, automobilowy itd.

Zagora, ob. Helikon.

Zagora Stara, ob. Stara Zagora.

Zagorje, kraina wpobliżu Zagrzebia (Jugosławja), zwana chorwacką Szwajcarją; liczne lasy, ogrody i winnice; m. kąpielowa Krapina-Teplic.

Zagorzałek, ob. Odontites.

Zagoskin Michaił, powieściopisarz rosyjski, * 1789, † 1852; napisał: „Jurij Miłosławskij" (3 t., 1829), „Rosławljew" (1831), „Askołdowa mogiła" (1833), „Powiesti" (1837) i in.

Zagożdżon, w. w pow. kozienickim (woj. kieleckie), 750 mieszk.; zakłady chemiczne.

Zagórów, m. w pow. słupeckim (woj. łódzkie), 3.750 mieszk.

Zagórski Adam, dziennikarz i literat, * 1883; redaktor „Wiadomości Polskich" w Cieszynie, „Dziennika Narodowego" w Piotrkowie; 1919 dyr. Teatru Letniego w Warszawie, potem kier. liter. Teatru Polskiego oraz Teatru Narodowego; recenzent teatralny „Przeglądu Wieczornego" i „Expressu Porannego".

Zagórski Apolinary, przyrodnik, * 1830, † 1858; prace: „Zarysy kosmologiczne" (1857) i „Gawędy naukowe" (2 t., 1859).

Zagórski Ignacy, numizmatyk, * 1788, † 1854; studja w Krakowie i Warszawie; urzędnik Komisji skarbu; prace: „Monety dawnej Polski, jako też prowincyj do niej niegdyś należących, z trzech ostatnich wieków" (2 t., 1845) oraz „Skorowidz monet polskich z trzech ostatnich wieków" (1847).

Zagórski Włodzimierz, poeta i dziennikarz, * 1834, † 1902; współpracownik pism we Lwowie, od 1883 w Warszawie; ogłosił pod pseud. „Chochlika" dwa tomy poezyj: „Zmierzchy i świty", „Piosnki i żarty", poemat „Król Salomon", „Wybór poezyj" (2 t.), powieści: „Wilcze plemię", „O własnych skrzydłach", „Szalone głowy", „Zbiór nowel" (4 t.).

Zagórski Włodzimierz, generał; * 1882; jako kpt. austr. szt. gen. 1914 przydzielony do Legjonów pol.; szef sztabu I Brygady; 1919 dowódca dyw. ochotn., następnie szef sztabu frontu półn.; 1923 szef dep. przem. wojen.; 1924—26 szef dep. lotnictwa.

Zagórz, w. w pow. sanockim (woj. lwowskie), nad rz. Sanem; węzł. st. kol., kop. nafty, 10 otworów wiertn.

Zagórzanie, grupa góralska, dzieląca się na Porębian i Rabczan, zamieszkująca wierzchowinę górnej Raby od Górca po wzgórza Mogielnicy i źródła Łososiny.

Zagórze, w. w pow. będzińskim (woj. kieleckie), 6.700 mieszk.; kop. węgla kam., huta cynkowa.

Zagraniczne poselstwo, ob. poselstwo zagraniczne i posłowie zagraniczni.

Zagraniczni posłowie, ob. poselstwo zagraniczne i posłowie zagraniczni.

Zagreb, ob. Zagrzeb.

Zagrodnicy, w dawnej Polsce chłopi bezrolni, posiadający prócz chałupy tylko niewielki ogród.

Zagros, łańcuch górski w Azji zach. wzdłuż zach. pogranicza Persji i zach. wybrzeży zat. Perskiej, 1,200 km. dług., ok. 200 km. szer.; składa się z szeregu pasm krystalicznych i wapiennych, ok. 5.000 m. wys. (najw. szczyt Kuh-i-Dena 5.180 m.); stoki zarośnięte, liczne pastwiska; klimat ostry, w dolinach niezdrowy (febra); chów bydła i owiec.

Zagrzeb (chorw. Zagreb, niem. Agram), stol. Chorwacji (Jugosławja), w dolinie rz. Sawy, 108.500 mieszk.; siedz. bisk., uniwersytet, akademja umiejętności, politechnika; przemysł i handel; po silnem trzęsieniu ziemi 1880 odbudowane.

Zagywa, pr. dopływ Cisy, dług. 167 km.

Zahajkiewicz Szczęsny, pisarz polsko-amerykański, * 1861, † 1917; redaktor „Światełka" we Lwowie, od 1889 w Ameryce, naucz. w Chicago; liczne powiastki i komedyjki, tom poezyj „Rymy".

Zahn Ernst, poeta szwajcarski, * 1867; nowele: „Helden des Alltags", „Der sinkende Tag" i in.; powieści: „Die Clari-Marie", „Jonas Truttmann" i in.; poezje.

Zahorowski Hieronim (według Brücknera Tomasz), szlachcic z Wołynia, żyjący w pocz. XVI w., eksjezuita, autor pamfletu przeciwko jezuitom: „Monita secreta Societatis Jesu" (1614), kilkakrotnie przedrukowywanego.

Zahorska Hanna, współczesna poetka (pseud. Savitri), studja w Krakowie i Warszawie; ogłosiła osobno: „Pieśni walki", „Brunhilda" (1909), „Pani słoneczna" (1912), „Dniom zmartwychwstania" (1921), „Utopja" (1921), „Trucizny" (1928) i in.

Zahorski Władysław, lekarz i historyk, * 1858, † 1927; studja w Moskwie; współzałożyciel Tow. Doraźnej Pomocy Lekarskiej, jeden z założycieli i prezes Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie; prace: „Troki i zamek trocki" (1902), „Katedra wileńska" (1904), „Szymon Konarski, życie i czyny" (1907), monografje historyczne kilku kościołów wileńskich, „Przewodnik po Wilnie" (1911) oraz „Podania i legendy wileńskie".

Zahradnik Wincenty ksiądz, filozof, literat i poeta czeski, * 1790, † 1836; napisał kilka tomów „Bajek" oraz wierszy dydaktycznych pt. „Godziny wywczasów" (Zábavné hodiny), studjum „O swobodzie woli ludzkiej" i in.

Zaimis Aleksander, polityk grecki, * 1855; 1890—92 min. sprawiedliwości, 1893 przew. izby poselskiej, 1897—99, 1901—2, 1915, 1916 i 1922 prezes min., 1906—11 nadkomisarz Krety.

Zajad, perlèche, angulus infectiosus, b. bolesne wąskie, szczelinowate pęknięcia naskórka koło kąta ust, wywołyane prawdopodobnie przez bakterje-paciorkowce.

Zajaz, ludowa nazwa tamy rzecznej, zatrzymującej ryby przy spuszczaniu wody.

Zajazd, w dawnej Polsce zajęcie zbrojne majątku, którego posiadacz nie chciał oddać dobrowolnie prawemu właścicielowi; zajazdy prawne odbywały się na podstawie wyroku sądowego; zdarzały się i inne, oparte wyłącznie na przemocy.

Zając, ob. Leporidae.

Zając, gwiazdozbiór, gwiazda zmienna R (ob. gwiazda malinowa Hind'a); ośmiokrotna gwiazda; ($\alpha = 5^h 36^m$, $\delta = -17.°9$) najjaśniejsza α 2.7 wielkości.

Zając pampaski, Viscacia viscacia, ob. Viscaciidae.

Zajączek Józef, gen. polski i namiestnik Królestwa Polskiego, * 1752, † 1826; adjutant hetm. Branickiego, poseł na Sejm 4-letni; walczył w 1792 i w powstaniu kościuszkowskiem; prezes kryminalnego sądu wojsk.; wydostawszy się z więzienia w Ołomuńcu, był w armji francuskiej, bił się w Egipcie; formował legję półn., walczył w kamp. 1805—6, 1809, 1812;

pod Berezyną stracił nogę i dostał się do niewoli. Mianowany 1815 namiestnikiem Król. Polskiego za protekcją W. Ks. Konstantego, stał się jego powolnem narzędziem. Pozostawił „Pamiętniki".

Zajączkowski Jan, dr. filozofji i medyc., † 1717; 1695 powołany do wydziału lekarskiego Akademji Krakowskiej, w której od 1705 wykładał anatomję.

Zajączkowski Liberat, dziennikarz, * 1840, † 1901; założyciel we Lwowie pisma humorystycznego „Szczutek" (1869), organizator i prezes Tow. Dziennikarzy Polskich tamże.

Zajączkowski Władysław, matematyk, * 1837, † 1898; studja w Krakowie, Getyndze, Berlinie i Wiedniu; 1865 adjunkt, 1867 prof. mechaniki analitycznej w Szkole Głównej w Warszawie, od 1872 prof. matem. na Politechnice Lwowskiej; prace: „Teorja funkcji potencjalnej" (1864), „Geometrja analityczna" (1884), „Zasady algebry wyższej" (1884), „Szkoła politechniczna we Lwowie, rys historyczny" (1894) i in.

Zajdler Bernard, prawnik i historyk polsko-włoski, rodem z Warszawy, † 1835; mieszkał stale we Florencji; ogłosił „Storia della Polonia" (1831).

Zaječar, m. pow. w Serbji (Jugosławja), nad rz. Czarny Timok, 9.000 mieszk.; pamiętne zwycięstwem Turków pod wodzą Osmana Paszy nad Serbami 7. VIII. 1876.

Zajęcie, ob. sekwestr.

Zajęcomysz peruwjańska, ob. Viscaciidae.

Zajęcomyszy, ob. Viscaciidae.

Zajęcza stopa, ob. stopa zajęcza.

Zajęcza warga, ob. warga zajęcza, wilcza paszcza.

Zajęcze oko, ob. lagophtalmos.

Zajęczy szpat albo skok, ob. szpat zajęczy.

Zarjordanja. Transjordanja, Kerak (ang. Transjordan), kraj, położony na wsch. od Palestyny (Azja zach.), odgraniczony od niej rz. Jordanem i m. Martwem; obszar i granice ściśle nie oznaczone, zwłaszcza na wsch. i płd., ok. 500.000 mieszk.; do 1918 w posiadaniu Turcji, od 1921 emirat, zależny od W. Brytanji i mandatu Ligi Narodów; ludność arabska (wyzn. mahomet.); rolnictwo i pasterstwo; na wsch. pustynia; bogactwa mineralne niewyzyskane; stol. Amman.

Zajsan, jez. w aut. rep. Kirgiskiej (Rosja środk.-azjat.), 2.400 km²; przepływa przez nie rz. Irtysz.

Zajście w ciążę, conceptio, połączenie się plemnika męskiego z jajem kobiecem wewnątrz narządów rodnych kobiecych (w jajowodzie) i następnie wszczepienie się zapłodnionego jaja w błonie śluzowej macicy (ciąża normalna) lub jajowodu (ciąża pozamaciczna). Niezdolność do z. w ciążę wywoływana bywa przez zmiany zapalne najczęściej na tle rzeżączki, lub przez niedorozwój kobiecych narządów rodnych (brak jajników, niedokształcenie macicy, zwężenie ujścia zewnętrznego szyjki macicznej itp.).

Zakarpacka Ruś, ob. Ruś Podkarpacka.

Zakaspijski kraj (ros. Zakaspijskaja obłast'), obwód w aut. sow. rep. Turkiestańskiej (Rosja azjat), na wsch. od morza Kaspijskiego, 598.090 km², 441.000 mieszk. (przew. Turkmenów); wielkie stepy, doliny rzek żyzne i gęsto zaludnione, stol. Aschabad; w 1921 część obwodu, położona na wyżynie Ust'-Urt, przyłączono do rep. Kirgiskiej; obecnie obszar Z. k. wynosi 389.310 km² i 450.000 mieszk.

Zakaukaski kraj, nazwa obszaru, położonego na płd. od gł. łańcucha gór Kaukaskich, obejmującego rep. sow. Azerbejdżańską, Gruzińską i Ormiańską.

Zákavec Franciszek, czeski krytyk sztuki, * 1878; studja: „Kościół odrodzenia" (Chrám znovuzrožení), „O plastykach czeskich", „Książka o M. Alszu", „Jan Preisler" i in.

Zakazowe cło, ob. cło.

Zakaźne choroby, infekcyjne choroby, choroby, wywoływane przez bakterje i pierwotniaki chorobotwórcze lub przez tzw. zarazki (jady) przesączalne; do chorób zakaźnych należą: płonica, odra, ospa (prawdziwa i wietrzna), błonica, grypa, dur brzuszny, dury rzekome, dur powrotny i plamisty, zimnica, gruźlica, nagminne zapalenie opon mózgowych, choroba Heine-Medine'a, krztusiec (koklusz), kiła, rzeżączka, wrzód miękki, róża, zakażenia paciorkowcowe i gronkowcowe (ropnica — pyaemia, posocznica — sepsis), zapalenia płuc, czerwonka, cholera, angina, niektóre postaci gośćca stawowego, śpiączka nagminna (encephalitis lethargica), choroby zakaźne podzwrotnikowe (żółta febra, śpiączka afrykańska i afrykańska gorączka powrotna), choroby skóry (grzybice: trichophytiasis, woszczyna — favus) i in. Choroby zakaźne przebiegać mogą ostro, podostro i przewlekle. Większa część chorób zakaźnych przenoszona jest przez zetknięcie się z osobnikiem chorym (choroby udzielające się, contagium dawnej medycyny), inne mogą być przenoszone bez bezpośredniego stykania się z chorym lub jego wydalinami, np. zimnica, dur powrotny i plamisty. Od czasu wtargnięcia bakteryj lub pierwotniaków chorobotwórczych mija pewien okres, zwany okresem wylęgania (inkubacji). Okres wylęgania wynosi dla błonicy 2—7 dni, cholery 2—5 dni, czerwonki 3—8 dni, duru brzusznego 2—4 tyg., duru plamistego 10—21 dni, krztuśćca (kokluszu) 5—6 dni, odry 9—11 dni, ospy wietrznej 13—17 dni, ospy naturalnej 10—14 dni, płonicy 3—11 dni, przymiotu (kiły) 20—25 dni, róży 12—61 godz., rzeżączki 1—28 dni, tężca 2—20 dni, wąglika kilka godzin do 14 dni, średnio 2—3 dni. wścieklizny 14—60—360 dni, wrzodu miękkiego 12—48 godz., zapalenia nagminnego opon mózgowych 3—13 dni, zimnicy 6—21 dni, średnio 14 dni. Po okresie wylęgania zaczyna się okres zwiastunów (prodromi), 2—4 dni trwający i przejawiający się ogólnem osłabieniem, brakiem łaknienia, bólem głowy, łamaniem w kościach, bólami mięśniowemi itp. Po okresie

zwiastunów następuje okres właściwej choroby, okres najścia (invasio), cechujący się gorączką, w niektórych chorobach wysypką, powiększeniem śledziony, niekiedy białkomoczem, ciężkim stanem ogólnym itd. Po okresie najścia następuje okres zdrowienia; spadek gorączki, blednięcie wysypki, zmniejszanie się śledziony, wzrost sił itp. W tym okresie zaczyna się również łuszczenie skóry po ostrych chorobach wysypkowych (odrze, płonicy); w tym samym okresie występują powikłania: zapalenia nerek, zropienie gruczołów szyjnych i zapalenia ucha środkowego po płonicy, porażenia mięśniowe po błonicy itp. Czas trwania ostrych chorób zakaźnych jest rozmaity: odra trwa np. 8—10 dni, płonica do 6 tyg., dur brzuszny średnio 4 tyg., błonica 7—8 dni itd. Choroby zakaźne podostre i przewlekłe trwać mogą latami (gruźlica, kiła). Przebycie ostrej choroby zakaźnej daje przeważnie odporność na nią do końca życia (np. płonicę, odrę lub ospę przebywa się tylko raz w życiu). Zapobieganie chorobom z. polega na izolacji chorych i podejrzanych, na dezynfekcji pomieszczeń, w których się chorzy znajdowali, i przedmiotów, których używali, na szczepieniach ochronnych (przeciw ospie, durowi prawdziwemu i durom rzekomym, cholerze, czerwonce itp.).

Zakażenie, infekcja, infectio, wtargnięcie bakteryj chorobotwórczych do ustroju ludzkiego lub zwierzęcego i wywołanie przez nie odpowiednich chorób zakaźnych. Drogami, przez które bakterje przenikają do ustroju (tzw. wrotami z.), mogą być drogi oddechowe (gruźlica, zapalenia płuc), śluzówka nosogardzieli (angina, błonica, nagminne zapalenie opon mózgowych, trąd), drogi pokarmowe (czerwonka, cholera, dur brzuszny), rany (tężec przyranny, róża, zakażenia gronkowcowe i paciorkowcowe, pyaemia, tzw. zakażenia krwi), ubytki naskórka (kiła, wrzód miękki) i śluzówka dróg moczopłciowych (rzeżączka). Niektóre z. przenoszone są przez owady (zimnica przez komary-widliszki, Anopheles claviger, dur plamisty i powrotny przez wszy, choroba Weila przez pchły, żółta febra przez moskity itp.), inne z. przenoszą zwierzęta (wściekliznę — zwierzęta wściekłe, dżumę—szczury). Materjałem zakaźnym, tj. zawierającym bakterje chorobotwórcze, mogą być: wydaliny chorych (mocz, kał), wydzieliny ich (plwocina), zakażone produkty spożywcze (mleko, woda), wysuszone bakterje, zawieszone w powietrzu lub kurzu (z. pyłkowe), cząsteczki plwociny, zawierające bakterje chorobotwórcze i rozpylane w powietrzu w czasie kaszlu (z. kropelkowe, bardzo ważna droga z. gruźlicą).

Zakażenie krwi, ob. krwi zakażenie.

Zakażenie połogowe, ob. processus puerperalis.

Zakażenie weneryczne, ob. weneryczne choroby.

Zaklęcie, u ludu tajemnicza formułka, wypowiadana przy dokonywaniu guślarskich zabobonów i czarów.

Zakliczyn, m-ko w pow. brzeskim (woj. krakowskie), nad rz. Dunajcem, 1.200 mieszk.

Zaklików, m-ko w pow. janowskim (woj. lubelskie), 3.100 mieszk.

Zakład, umowa, jaką zawierają dwie osoby, mające przeciwne zdanie w jednej i tej samej sprawie; wygraną z., którą otrzymuje ten, czyje zdanie okazało się prawdziwe, mogą być sumy pieniężne lub wartościowe przedmioty. Prawo nie dopuszcza skargi, której przedmiotem byłoby uiszczenie należności uzyskanej drogą zakładu.

Zakład krajowy dla głuchoniemych w Kościanie w Wielkopolsce. Początkiem zakładu była szkółka dla głuchoniemych w Bydgoszczy, 1876 zamieniona na publiczny zakład dla głuchoniemych. W 1920 zakład objęły władze polskie, 1922 przeniesiono go do Kościana i nadano mu charakter zakładu zamkniętego.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, ob. Ossolineum.

Zakładnicy, jednostki zabrane przez wroga z pośród ludności cywilnej celem zmuszenia ludności kraju zajętego do poszanowania przepisów i zarządzeń władz okupacyjnych. Czwarta umowa haska z 1907 zakazuje brania zakładników.

Zakłady Skoda, ob. Skoda zakłady.

Zakładziny, założenie fundamentów domu, połączone u ludu z licznemi zwyczajami co do czasu, miejsca i materjału budowlanego.

Zakon Inflancki, ob. Mieczowi Kawalerowie.

Zakony, zatwierdzone przez władze kościelne zrzeszenia wiernych, którzy, związani stałym trybem życia wspólnego, zobowiązali się do zachowania rad ewangelicznych posłuszeństwa, czystości i ubóstwa. Do istoty stanu zakonnego należą następujące czynniki: 1) stałość w odniesieniu do samej korporacji i czasu trwania obowiązków członkowskich, 2) profesja i 3) zatwierdzenie władzy kościelnej, tj. Stolicy Apostolskiej lub biskupa. Rozróżnia się zakony: 1) o ślubach uroczystych (ordo) i pojedyńczych (congregatio religiosa); 2) kontemplacyjne, oddane głównie ćwiczeniom ascetycznym; 3) mające organizację jednolitą i złożone z szeregu domów autonomicznych (kongregacje mnisze); 4) kleryckie, do których dostęp mają tylko kapłani, i laickie; 5) żebrzące i nieżebrzące; 6) poddane władzy biskupa i wyjęte z pod jego jurysdykcji (religio exempta). Genezy instytucji zakonów należałoby się dopatrywać we wspólnem pożyciu pustelników, których liczba w pierwszym okresie chrześcijaństwa była bardzo znaczna. Św. Pachomiusz (IV w.) pierwszy ułożył stałą regułę życia wspólnego. Udoskonalił ją na Wschodzie św. Bazyli († 349), na Zachodzie św. Benedykt (480—543); zakon benedyktynów otrzymał formę kongregacji mniszej. W okresie wojen krzyżowych rozwinęły się zakony rycerskie. Św. Franciszek z Asyżu (1226) dał początek zakonom żebrzącym. W XVI w. powstały zakony kleryckie, w XVIII w. liczne mnisze kongregacje żeńskie, oddane dziełom miłosierdzia.

Zakony rycerskie, ob. rycerskie zakony.

Zakończenia nerwowe, ob. nerwowe zakończenia.

Zakopane, m. w pow. nowotarskim (woj. krakowskie), 837—1.000 m. n. p. m., położone u stóp Tatr nad pot. Zakopianką, od płn.-wsch. otoczone wzgórzem Gubałówką, stacja klimatyczna letnia i zimowa, 8.800 mieszk.; zawod. szkoła przemysłu drzewnego, szkoła koronkarstwa, muzeum tatrzańskie im. Chałubińskiego, gł. punkt wyjścia wycieczek turystycznych letnich i zimowych, ognisko polskiego narciarstwa (w sezonie 20.000 osób).

Zakres pojęcia, zespół przedmiotów podpadających pod dany termin, wchodzących w skład danego pojęcia, w odróżnieniu od treści pojęcia, na którą składa się zespół cech, wspólnych tym przedmiotom, np. z. pojęcia roślina stanowią wszystkie gatunki roślin. Im obszerniejszy zakres posiada dane pojęcie, tem jest ono ogólniejsze, np. pojęcie rośliny ma szerszy zakres od pojęcia drzewa; im obszerniejszy jest zakres danego pojęcia, tem uboższa jest jego treść; treść pojęcia rośliny jest uboższa od treści pojęcia drzewa.

Zakres uwagi, ob. uwaga.

Zakroczym, m. w pow. i woj. warszawskiem, na pr. brzegu Wisły, 4.900 mieszk.; garbarnie; jeden z najstarszych grodów na Mazowszu (od XII w.).

Zakrycia gwiazd i planet przez księżyc powstają stąd, że bliżej położony księżyc w ruchu swoim dookoła ziemi z zachodu na wschód zakrywa dla obserwatora z ziemi tę lub inną gwiazdę (planetę). Obserwacje momentów znikania planet, szczególnie zaś gwiazd, za tarczą księżyca służą do wyznaczania spółrzędnych księżyca. Momentalne a nie stopniowe znikanie gwiazd wskazuje na brak lub wielkie rozrzedzenie atmosfery na księżycu.

Zakrycia gwiazd przez planety. Z obserwacyj tych zjawisk wnioskujemy m. in. o obecności na tej lub innej planecie atmosfery, sprawiającej stopniowe przygasanie blasku gwiazdy w miarę nasuwania się tarczy planety. W ten sposób stwierdzono, że pierścienie Saturna składają się z drobnych ciałek, nie posiadających powłoki gazowej.

Zakrystja, miejsce przy kościele, przeznaczone na przechowywanie naczyń kościelnych, szat liturgicznych i innych przedmiotów użytku kościelnego; pieczę nad z. i powierzonemi sprzętami wykonywa zakrystjan.

Zakrzep, ob. thrombus.

Zakrzewski Adam, ekonomista i antropolog, * 1856; studja na uniw. petersburskim; od 1908 naczelnik biura statystycznego w magistracie warszawskim; ogłosił: „Obliczenie ogólnej ilości Polaków" (1883), „Stosunki włościańskie w W. Ks. Poznańskiem" (1885), „Kurpie, szkic z dziejów ludu w Polsce" (1886), „Z puszczy Zielonej, materjały do etnografji polskiej" (1887), „Ludność Warszawy pod względem antropologicznym" (1895), „Statystyka rolnicza Królestwa Polskiego" (1901) i in.

Zakrzewski Ignacy, poseł poznański na sejm 4-letni, czynny w dziele reform, * 1745, † 1802; prezydent m. Warszawy 1792—1793 i 1794; członek Najwyższej Rady Narodowej.

Zakrzewski Ignacy, historyk, * 1823, † 1889; poseł na sejmy pruskie; opracował i wydał pierwsze cztery tomy „Kodeksu Wielkopolskiego".

Zakrzewski Ignacy, fizyk, * 1860; studja we Lwowie; 1887 asystent, 1893 prof. fizyki doświadczalnej na Uniw. Lwowskim; szereg rozpraw specjalnych.

Zakrzewski Jan, literat, * 1871; studja w Warszawie, Monachjum i Paryżu; napisał: „Czasopiśmiennictwo polskie na emigracji" (1907), „Ananke", dramat (1901), „Literatura powszechna. Cz. I. Literatury starożytne" (1916).

Zakrzewski Konstanty, fizyk, * 1876; studja w Krakowie, Getyndze i Lejdzie; 1910 docent, 1911 prof. fizyki na Uniwersytecie Lwowskim, 1918 Krakowskim; oprócz wielu prac specjalnych ogłosił 1916 razem z A. Witkowskim „Zarys fizyki", 1920 razem z Wł. Natansonem „Wiadomości początkowe z fizyki".

Zakrzewski Stanisław, historyk, * 1873; studja na Uniwersytecie Jagiellońskim; 1900—1902 uczestnik ekspedycji rzymskiej Akademji Umiejętności, 1903 docent, 1907 prof. historji polskiej na Uniwersytecie Lwowskim; 1908 redaktor mies. „Ateneum Polskie"; 1928 senator; prace: „Najdawniejsze dzieje klasztoru cystersów w Szczyrzycu" (1901), „Geneza narodowości polskiej" (1908), „Zagadnienia historyczne" (1908), „Bolesław Chrobry" (1925).

Zakrzewski Wincenty, historyk, * 1844, † 1918; studja w Petersburgu, Heidelbergu, Jenie, Berlinie i Lipsku; 1872—1908 prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego; uczestnik powstania 1863; prace: „Powstanie i wzrost reformacji w Polsce", „Po ucieczce Henryka", „Rodzina Łaskich w. XVI w.", „Stan. Górski", „Stefan Batory", „O wydawnictwie źródeł do dziejów XVI w.", „Podręcznik hist. dla szkół średn." i in.; wydał „Stanislai Hosii epistolae".

Zakrzewski Zygmunt, numizmatyk, * 1867; studja w Dreźnie, Karlsruhe i Bazylei; 1914 poseł do sejmu pruskiego; 1919 wykładający, 1921 docent numizmatyki i średniowiecznej skarbowości polskiej na Uniw. Poznańskim; państwowy konserwator zabytków przedhistorycznych na okręg wielkopolsko-pomorski; prace: „Przyczynek do znajomości solidów Bolesława Chrobrego" (1900), „Groby przedhistoryczne w Kleszczewie" (1901), „Początki mennictwa w Polsce" (1918) i in.

Zakynthos, ob. Zante.

Zala albo **Szalad**, komitat w zach. Węgrzech, (w 1910) 5.974 km², 466.00 mieszk.; stol. Zalaegerszek; po wojnie w 1919 część płd.-zach. przyłączona do Jugosławji.

Zalaegerszeg, stol. komitatu Zala na Węgrzech, nad rz. Zalą, 13.300 mieszk.

Zalaszowski Mikołaj, prawnik, * 1631, † 1703; prof. prawa kanonicznego i cywilnego w Akad. Krakowskiej, potem w kolegjum Lubrańskiego w Poznaniu; napisał „Jus regni Poloniae ex statutis et constitutionibus eiusdem regni et M. D. Lit. collectum" (3 wyd., 2 t., 1741) i in.

Zalau (węg. Zilah), m. w płn.-zach. Siedmiogrodzie (Rumunja), nad rz. Zalau, 10.000 mieszk.; do 1918 stol. komitatu węg. Szilagy.

Zalążek, utwór, powstający na owocolistkach, po zapłodnieniu przekształcający się w nasienie. U okrytonasiennych składa się z ośrodka zalążkowego (nucellus), odpowiadającego dużej zarodni (macrosporangium) roślin skrytopłciowych naczyniowych, oraz jednej lub dwóch osłonek (integumenta), które wyrastają z nasady ośrodka i otaczają go wokół, pozostawiając na szczycie otwór, zwany okienkiem (micropyle). Zalążek jest przytwierdzony do owocolistka przy pomocy trzoneczka, zwanego sznureczkiem (funiculus); miejsce przymocowania jednego lub więcej zalążków zowiemy łożyskiem (placenta). Kształt zalążka może być rozmaity. W najprostszym wypadku ośrodek stanowi przedłużenie sznureczka, zalążek wtedy jest prosty (ortotropowy). Zdarza się, że ośrodek jest zgięty; taki zarodek nazywamy skrzywionym (kamylotropowym). Najczęściej sznureczek zagina się silnie tak, że zalążek przylega do niego wzdłuż osłonka; mamy wówczas do czynienia z zarodkiem odwróconym (anatropowym). W ośrodku zalążkowym wyróżnia się jedna komórka większych rozmiarów, przylegająca do okienka; komórka ta nosi nazwę woreczka zalążkowego (odpowiada dużemu zarodnikowi — macrosporze skrytopłciowych naczyniowych). W trakcie rozwoju zarodka pierwotne jądro woreczka zalążkowego dzieli się trzykrotnie, wytwarzając 8 jąder pochodnych. Jądra te zebrane są początkowo po 4 w dwie grupy na przeciwległych końcach woreczka; później czwarte jądra obu grup kierują się ku środkowi woreczka zalążkowego i łączą się ze sobą, tworząc wtórne jego jądro, zaś jądra pozostałe otaczają się protoplazmą, dzięki czemu powstaje wewnątrz woreczka 6 nagich komórek. Trzy komórki, leżące w części woreczka przylegającej do okienka, tworzą aparat jajowy; dwie jednakowe komórki boczne zwiemy synergidami czyli komórkami pomocniczemi, trzecia nieco większa, położona między niemi, jest komórką jajową, która ulega zapłodnieniu i wytwarza zarodek przyszłej rośliny. Trzy komórki, leżące na przeciwległym końcu woreczka zalążkowego, noszą nazwę k. antypodalnych.

Zalążnia, ob. słupek.

Zaleska Marja Julja z Perłowskich, literatka, * 1831, † 1889; pisała opowieści i książki przyrodnicze dla młodzieży: „Wędrówki po niebie i ziemi", „Obraz świata roślinnego", „Przygody młodego podróżnika w Tatrach" (1882), „Dwie siostry" (1888), „Niezgodni królewicze" (1889), „Pamiętnik młodej dziewczyny" (1892) i in.; tłumaczyła „Mieszkaniec puszczy" i in.

Zaleski Antoni, malarz, * 1824, † 1885; kształcił się w Warszawie i Florencji; malował i rysował sceny religijne i historyczne; ilustrował „Pamiętnik Paska" i „Pamiętnik Soplicy".

Zaleski Antoni, literat i publicysta, * 1858, † 1895; wydawca i współred. „Słowa" w Warszawie; autor głośnej w swoim czasie książki „Towarzystwo warszawskie" (1886—87), wydanej pod pseud. Baronowa X. Y. Z.

Zaleski August, dyplomata i polityk, * 1883; studja w Londynie; 1918 chargé d'affaires w Bernie, 1920 poseł w Atenach, 1922 poseł przy Kwirynale w Rzymie, od czerwca 1926 minister spraw zagr.

Zaleski Bohdan, poeta, przedstawiciel „szkoły ukraińskiej", * 1802, † 1886; kształcił się w szkołach bazyljańskich w Humaniu i na uniw. warszawskim; walczył 1831, potem na emigracji we Francji; pierwsze jego utwory ukazywać się zaczęły po 1820 w czasopismach i noworocznikach warszawskich; „Poezje" (Lwów, 1838), „Poezje" (Paryż, 1841), „Duch od stepu", „Poezje" (4 t., Petersburg, 1851—52), pierwszy przekład pieśni serbskich, „Wieszcze Oratorjum" (1886), „Pisma" (4 t., 1877), „Dzieła pośmiertne" (2 t., 1891), „Wybór poezyj" (1909).

Zaleski Bohdan, astronom, * 1887, † 1927; studja w Odesie; pracował w obserwatorjum astronomicznem w Pułkowie, 1911—21 astronom w filji tegoż w Mikołajowie, 1922 zast. prof. astronomji i kierownik obserwatorjum astronomicznego przy Uniw. Poznańskim; oprócz kilku rozpraw w Zapiskach Obserwatorjum Mikołajowskiego ogłosił: „Szerokość geograficzna Obserwatorjum Uniw. Poznańskiego" (1923), „Badanie zegarów Obserwatorjum w Poznaniu" (wspólnie z Andruszewskim, 1923).

Zaleski Bronisław, literat i działacz patrjotyczny, * 1820, † 1880; studja w Dorpacie i Charkowie; 1848 zesłany do wojska w korpusie orenburskim; 1858 członek komisji włościańskiej na Litwie, od 1863 na emigracji, sekretarz i bibljotekarz Tow. historyczno-literackiego w Paryżu oraz redaktor jego „Roczników"; napisał: „La vie des steppes Kirghizes" (1865), „Zniesienie poddaństwa na Litwie" (1868), „Korespondencja krajowa Stan. Augusta" (1872), „Z życia Litwinki" (1876), „Ksiądz Hipolit Kajsiewicz" (1878), „Życie ks. Adama Czartoryskiego" (1881) i in.

Zaleski Filip, namiestnik i minister Galicji, * 1836, † 1911; studja na Uniw. Lwowskim; 1883—88 namiestnik Galicji, 1888—93 minister dla Galicji, 1894 wiceprezes, potem prezes Koła Polskiego w Wiedniu, w końcu członek izby panów.

Zaleski Jan, chemik, * 1868; studja w Warszawie; asystent prof. Nenckiego w Petersburgu, 1904—1907 prof. chemji w Akademji Rolniczej w Dublanach, następnie prof. chemji w Instytucie Medycznym dla kobiet w Petersburgu, od 1921 prof. chemji farmaceutycznej i toksykologicznej na Uniw. Warszawskim; prace z dziedziny chemji fizjologicznej, głównie barwnika krwi.

Zaleski Marcin, malarz, * 1796, † 1877; kształcił się w Paryżu, we Włoszech i Niemczech; 1846 prof. malarstwa perspektywicznego w Szkole Sztuk Pięknych; stworzył cykl widoków Warszawy i innych miast polskich.

Zaleski Stefan, ekonomista, * 1888; studja w Genewie i Paryżu; członek redakcji „Encyklopedji polskiej" w Lozannie; 1920 zast., 1925 prof. ekonomji i skarbowości na Uniw. Poznańskim; napisał: „Vie économique et sociale de la Pologne" (1916), „Démographie générale de la Pologne" (1920), „Kwestja robotnicza" (1923), „Idea słusznej płacy" (1925) i in.

Zaleski Wacław (pseud. Wacław z Oleska), literat, zbieracz pieśni ludowych, * 1799, † 1849; studja we Lwowie; 1836 sekretarz prezydenta gubernjum lwowskiego, 1848—1849 gubernator Galicji; artykuły estetyczno-krytyczne w pismach lwowskich, osobno „Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego" z muzyką, instrumentowaną przez Karola Lipińskiego (1833).

Zaleski Wacław hr., syn Filipa, * 1868, † 1913; studja we Lwowie i Wiedniu; 1911 minister Galicji, potem minister skarbu w gabinecie hr. Stürkgha.

Zaleski Władysław ks., patrjarcha antjocheński, * 1853, † 1925; studja w seminarjum duchownem w Warszawie i Akademji w Rzymie; 1886 sekretarz delegacji apostolskiej w Indjach Wschodnich, 1892 delegat apostolski tamże z rezydencją w Kandji, arcybiskup tyt. tebański, 1912 osiadł w Rzymie i otrzymał godność patrjarchy; ogłosił: „Ceylon et les Indes" (1891), „Podróż po Indochinach, Jawie i wybrzeżach chińskich w r. 1897 i 1898" (1898), „S. Francisci Xaverii Monita et exempla" (1897) i in.

Zaleski Zygmunt L., literat i krytyk, * 1882; studja w Warszawie, Monachjum i Paryżu; od 1914 wykłada literaturę polską w szkołach wyższych paryskich; napisał: „O kobiecie i kobiecości J. Słowackiego" (1910), „Zygmunt Krasiński" (1912), „Dzieło i twórca" (1914), „Na wąskiej miedzy snu i burzy" (1915), „Effort vital de la Pologne contemporaine" (1917), „La Patrie musicale de Chopin" (1916), „Dilemme russo-polonais. Deux conceptions de l'ordre et de la liberté" (1921).

Zaleski-Falkenhagen Piotr, ob. Falkenhagen-Zaleski Piotr.

Zaleszczotki, ob. Pseudoscorpionida.

Zaleszczyki, m. pow. (woj. tarnopolskie), na l. brzegu Dniestru, 4.000 mieszk.; ogrodownictwo i sadownictwo (morele); st. klimatyczna.

Zalew, część morza, odciętego mierzeją, tworząca w ten sposób płytką zatokę; charakterystyczne zalewy (niem. Haff) tworzy Bałtyk (zalew Wiślany, Kuroński, zatoka Kilońska itp.); jeżeli mierzeja zamknie dostęp do morza, wówczas z. przekształca się w jez. przybrzeżne (np. jez. Łebskie i liczne jeziora na wybrzeżu Niemiec).

Zalewski Aleksander, botanik, * 1854, † 1906; studja w Jenie i Strassburgu; 1892 docent Uniw. Lwowskiego; napisał: „Przyczynki do życioznawstwa grzybów" (1888), „O roślinności z okolicy miast Tykocina i Wyszogrodu" (1893) i in.

Zalewski Józef, prawnik polski; * 1842, † 1912; 1863 brał udział w powstaniu i uczestniczył w kilkunastu bitwach; dwukrotnie więziony i internowany w Ołomuńcu; 1863 wyemigrował do Belgji i w Gandawie oddał się studjom inżynierji. Po powrocie do kraju poświęcił się pracy sądowniczej; 1890 przeszedł do służby rejentalnej i osiadł w Warszawie.

Zalewski Kazimierz, komedjopisarz i publicysta, * 1849, † 1919; studja na uniw. warszawskim; redaktor dziennika „Wiek" w Warszawie, potem dyrektor Teatru Małego; ogłosił i wystawił utwory: „Bez posagu" (1869), „Przed ślubem" (1876), „Marco Foscarini", „Złe ziarno" (1878), „Spudłowali" (1878), „Artykuł 264" (1878), „Pani podkomorzyna" (1880), „Lis w kurniku" (1882), „Górą nasi" (1885), „Friebe" (1885), „Nasi zięciowie" (1886), „Małżeństwo Apfel" (1887), „Królowa opinja" (1888), „Prawa serca" (1893), „Jak myślicie?" (1894), „Syn" (1895), „Łotrzyca" (1896), „Ogniwa" (1898) i in.

Zależność funkcjonalna czyli jednoznaczna, tego rodzaju zależność między dwoma zbiorami, zwłaszcza zbiorami liczb, która każdemu przedmiotowi, należącemu do pierwszego zbioru (wzgl. parze, trójce przedmiotów itd.), podporządkowuje dokładnie jeden przedmiot drugiego zbioru. Pojęcie zal. funkcj. jest jednem z najważniejszych w matematyce.

Zależność odwrotnie proporcjonalna lub **wprost proporcjonalna**, ob. proporcja.

Zalitawja (niem. Transleithanien), nazwa krajów, należących do korony węgierskiej w obrębie monarchji austro-węg. w latach 1867—1918.

Zaliwski Józef, pułkownik, wysłany przez komitet narodowy w Paryżu, organizator partyzantki w b. zaborze rosyjskim 1833; aresztowany w Galicji, więziony w Kufsteinie do 1848; † 1855.

Zaludnienie, ob. ludność.

Załamania spółczynnik, ob. spółczynnik załamania.

Załamania widmo, ob. widmo.

Załamanie podwójne, zjawisko, opisane poraz pierwszy przez Bartholinusa w 1670, polegające na tem, że większość kryształów załamuje światło podwójnie: z jednej wiązki promieni, padającej na kryształ, tworzą się wewnątrz kryształu dwie wiązki, z których każda ma inny spółczynnik załamania; podwójnie załamują światło wszystkie kryształy z wyjątkiem kryształów regularnych. W kryształach jednoosiowych promień światła, rozchodzący się wzdłuż tzw. osi optycznej kryształu, nie rozszczepia się na dwa promienie, w każdym zaś innym kierunku daje dwa promienie: zwyczajny i nadzwyczajny. Oba promienie są spolaryzowane, przyczem ich płaszczyzny polaryzacji są do siebie wzajemnie prostopadłe; promień zwyczajny zachowuje się zgodnie z prawami załamania, promień zaś nadzwyczajny do tych praw się nie stosuje; nie leży w płaszczyźnie padania a stosunek sinusa kąta padania do sinusa kąta załamania nie jest stały, ale zależny od kierunku promienia. Kryształy, dla których spółczynnik załamania promienia zwyczajnego jest mniejszy niż spółczynnik załamania promienia nadzwyczajnego, tzn. w których promień zwyczajny ma prędkość większą od promienia nadzwyczajnego, nazywają się optycznie dodatnie, kryształy o własności przeciwnej optycznie ujemne. W kryształach dwuosiowych oba promienie są nadzwyczajne. Dwa kierunki, w których nie występuje podwójne załamanie, nazywają się osiami optycznemi. Do najważniejszych kryształów podwójnie łamiących należą szpat islandzki i kwarc. Kryształy podwójnie łamiące mają ważne zastosowanie w przyrządach optycznych, pozwalają bowiem otrzymywać światło spolaryzowane, np. pryzmat Nicola. Ob. polaryzacja i załamywanie światła.

Załamywanie głosu wynika teoretycznie z zasady Huygensa, słusznej dla wielkiego ruchu falowego, i odbywa się zgodnie z prawem Snelliusa, słusznem również dla światła; doświadczalnie zjawisko to stwierdzić można zapomocą pryzmatu z drzewa, ponieważ prędkość głosu w drzewie jest inna, niż w powietrzu; wskutek nierównomiernej gęstości atmosfery w powietrzu zachodzi również załamywanie się głosu; w ten sposób tłumaczy się istnienie stref, w których nie słyszy się odgłosu armat. Ob. załamywanie światła.

Załamywanie światła (refrakcja), zjawisko, polegające na załamywaniu się promieni świetlnych na granicy dwóch różnych ośrodków; zjawisko to było poraz pierwszy obserwowane przez Euklidesa (ok. 300 przed Chr.), później opisane przez Ptolomeusza (II w. po Chr.), dokładniej zbadane przez Alhazena (1100), Vitella (1270), Keplera („Dioptrice", 1611), matematycznie ujęte przez Snelliusa (1591—1626) i Descartes'a. Prawa załamywania się światła głoszą: 1) promień załamany leży w płaszczyźnie, przeprowadzonej przez promień padający i prostopadłą, wyprowadzoną do powierzchni granicznej dwóch ośrodków przez punkt padania promienia; 2) stosunek sinusa kąta padania do sinusa kąta załamania jest wielkością stałą dla dwóch danych ośrodków; przez kąt padania i kąt załamania rozumie się przytem kąty, utworzone przez promień padający i promień załamany z prostopadłą, wyprowadzoną z punktu padania do powierzchni granicznej; prawo drugie nazywa się prawem Snelliusa a stosunek przez nie określony — spółczynnikiem załamania ośrodka, do którego promień wchodzi, względem ośrodka, z którego promień wychodzi. Spółczynnik ten jest równy stosunkowi prędkości światła w dwóch danych ośrodkach. Jeżeli promień światła przechodzi przez ośrodek, który można uważać za złożony z bardzo cienkich warstw o różnej gęstości, wtedy, wskutek załamywania się na granicy każdej pary warstw, promień ma bieg krzywolinijny. W ten sposób tłumaczy się zjawisko refrakcji astronomicznej: dzięki zakrzywieniu w atmosferze ziemskiej (gęstszej w dolnych warstwach, niż w górnych) promieni świetlnych, pochodzących od gwiazd, gwiazdy widzimy przesunięte od prawdziwego położenia w kierunku zenitu. Wskutek tego, że spółczynnik załamania jest tem większy, im krótsza jest fala, różne barwy składowe światła białego ulegają niejednakowemu załamaniu w pryzmacie, dzięki czemu następuje rozszczepienie światła i widma. Ob. spółczynnik załamania, rozszczepienie światła.

Załęski Stanisław, jezuita, historyk, * 1843, † 1908; prace: „Historja zniesienia Zakonu Jezuitów", „O masonji w Polsce 1742—1822". „Jezuici w Polsce" i in.

Załęski Witold, ekonomista i statystyk, * 1836, † 1908; studja w Dorpacie; docent ekonomji politycznej i statystyki w Szkole Głównej, potem organizator i kierownik sekcji statystycznej przy magistracie warszawskim; prace: „O stosunku ekonomji politycznej do moralności, prawa i statystyki", „Rys statystyki porównawczej miasta Warszawy" (2 części), „Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego" (1876), „Teorja statystyki w zarysie" (1884) „Zasady ekonomiki, nauki gospodarstwa narodowego" (1889), „Królestwo Polskie pod względem statystycznym" (1900).

Załęże, osada górnicza w pow. katowickim (woj. śląskie), 16.000 mieszk.; kop. węgla.

Załoga, oddział wojska, zajmujący twierdzę lub umocnienie i mający za zadanie ich obronę; z. różni się tem od garnizonu, że ma zadanie obrony danego objektu (twierdzy, miasta, umocnienia), gdy garnizon oznacza poprostu oddziały, stacjonujące w danej miejscowości.

Załośce, m. w pow. zborowskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Seretem, 4.800 mieszk.; ruiny zamku z XVI wieku.

Założenie, ob. twierdzenie.

Załuska Jan, lekarz i polityk, * 1873; studja w Warszawie; sekretarz redakcji „Polaka" w Krakowie; 1915—18 lekarz w tzw. Legjonie puławskim i w korpusie Dowbora-Muśnickiego; 1919 i 1922 poseł na sejmy, od 1914 naczelny redaktor „Zorzy"; prezes Zarządu Głównego Związku Lud.-Nar.

Załuski Andrzej Stanisław, mąż stanu, * 1695, † 1758; kanclerz kor. 1735—45, biskup krakowski 1747; mecenas nauki, współtwórca bibljoteki imienia Załuskich.

Załuski Józef Andrzej, brat Andrzeja St., bibljograf i bibljofil, * 1701, † 1774; od 1728 referendarz kor., kanclerz Augusta III, od 1759 biskup kijowski; mecenas nauki i literatury; zebraną przez siebie bibljotekę oddał do użytku publicznego a potem na własność narodu. Za opozycję przeciwko projektom Repnina porwany z 13 na 14 października 1767 i wywieziony do Kaługi, gdzie przebywał do 1773. Spisał 10 fol. bibljografję pt. „Magna bibliotheca polona universalis".

Załuski Józef hr., wojskowy i pamiętnikarz, * 1787, † 1866; generał brygady wojsk polskich; napisał: „La Pologne et les Polonais, défendus contre les erreurs et les injustices des écrivains français: MM. Thiers, Ségur, Lamartine" (1855), „Wspomnienia o pułku lekkokonnym polskim gwardji Napoleona I" (1862) i in.

Zama, ob. Narraggara.

Zamacois Eduardo, malarz hiszpański, * 1842, † 1871; dzieła: „Wychowanie księcia", „Gra w szachy", „Faworyt królewski".

Zamarajew Jan, literat polski (pseud. Ursyn), * 1867, † 1924; redaktor „Kłosów Ukraińskich" w Kijowie, potem „Dziennika Wołyńskiego" w Łucku; napisał: „Pyłki" (1889), „Na palecie" (1892), „Szesnaście obrazków" (1897), „Wybór nowel" (2 t., 1900), „Pierwsze walki o niepodległość Ukrainy" (1920) i in.

Zamarstynów w. w pow. i woj. lwowskiem, nad rz. Pełtwią, przedmieście Lwowa, 8.700 mieszk.

Zamartwica, polska nazwa asfiksji, ob. asfiksja.

Zamarzanie, ob. krzepnięcie.

Zamarzły Staw, cztery stawy w Tatrach Wys.: 1) na płn. stokach Polskiego Grzebienia, 1.966 m.; 2) u stóp Wysokiej, 1.794 m.; 3) w dolinie Suchej Wody pod Zawratem, zwany Zmarzłym Stawem, 1.785 m.; 4) w dolinie Staroleśniańskiej.

Zamawianie, u ludu zażegnywanie choroby, rzuconej przez czary lub ukąszenie psa wściekłego, przy pomocy pewnej formułki słownej.

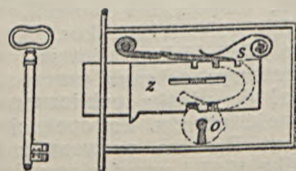
Zambezi, najdłuższa rz. płd.-wsch. Afryki, dług. 2.660 km., dorzecze 1,430.000 km², przepływa Rodezję i portug. Afrykę wsch., tworzy liczne wodospady (najw. Wiktorji), wpada deltą (8.000 km²) do oceanu Indyjskiego; żeglowna w górnym i dolnym biegu; zbadana przez Livingston'a.

Zamboanga, gł. m. na wyspie Mindanao (Filipiny), 30.000 mieszk.

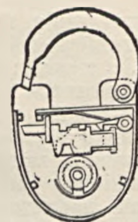
Zambrów, m. w pow. łomżyńskim (woj. białostockie), nad rz. Jabłonką, 6.200 mieszk.

Zamek (archit.), w średniowieczu budowla warowna, położona przeważnie na wzniesieniu, otoczona murem lub wałem, do której wejścia prowadził most zwodzony, rzucony przez rowy, napełnione wodą; zamek opatrzony był wieżą, na murach basztami; ob. gród.

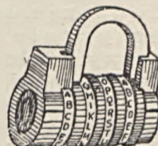
Zamek, przyrząd do zamykania drzwi, kas, skrzyń itp. Zasadniczą częścią z. jest zasuwa, poruszana przy pomocy klucza. Z. może być przymocowany lub wiszący (wtedy nazywa się kłódką). Istnieje cały szereg systemów z.; ulepszenia idą w kierunku skonstruowania z., który mógłby być otworzony tylko przy pomocy właściwego klucza. W tym celu kluczom nadaje się kształt trudny do podrobienia. Istnieją także rozmaite zamki specjalne, otwierane kilkoma kluczami; otwierane jednym kluczem, lecz dopiero po doprowadzeniu składowych części z do określonego położenia; otwierane bez klucza, przez nastawienie pierścieni, opatrzonych literami, na umówiony wyraz.

Klucz Zamek; o — otwór na klucz, z — zasuwa s — sprężyna.

Kłódka

Kłódka do nastawiania pierścieni literowych.

Zamenhof Ludwik, dr. med., okulista, twórca języka „esperanto", *1859, †1917; studja lekarskie w uniw. warszawskim; 1887 ogłosił „Podręcznik kompletny języka międzynarodowego".

Zamenis gemonensis, połoz, nazwa gatunku węża z rodziny Colubridae. Głowa jajowata, wydłużona zwierzchu płaska, wyraźnie wyodrębniona od szyi. Tarcz przedocznych, zaocznych i skroniowych po dwie. Długość wynosi od 126 cm. do 2,5 m. (u odmiany caspius, będącej najdłuższym wężem europejskim). Wąż ten występuje w czterech bardzo różnych odmianach. U nas bardzo rzadki, znany jedynie w Małopolsce wsch. Niejadowity.

Zamętnica, ob. Zannichellia.

Zamia, rośliny kłodziniaste z rodziny Zamiaceae, właściwe okolicom zwrotnikowym Ameryki; mają liście wieloletnie, skórzaste, pierzastodzielne, zebrane pękiem u wierzchołka kłodziny. Niektóre gat. są uprawiane w cieplarniach, np. Z. media, Z. muricata, Z. angustifolia.

Zamienna nuta należy w muzyce do dysonansów, tj. niezgodnych połączeń. W akordzie jest dźwiękiem obcym, melodyjnym, dysonuje silniej niż przejściowa dlatego, że pada na silną część taktu. Rozwiązywać powinna się na akordową nutę. Uderzywszy w basie trójdźwięk c-e-g a w wiolinie jednocześnie nutę d lub f, otrzymamy nuty zamienne; w pierwszym przypadku d powinno pójść na c, w drugim — f na e.

Zamieszańcy, lud ruski, mieszkający na zach. od Sanu, należący do zach. karpackiej grupy językowej, który wraz z Łemkami tworzy ruską enklawę językową w pow. jasielskim; całą tę grupę zwą Rusnakami (ob.)

Zamknięta umowa, ob. umowa zamknięta.

Zamkowa Góra, najwyższe wzniesienie w paśmie Chęcińskiem na wyżynie kielecko-sandomierskiej; kopalnie marmuru.

Zámky-Nové (węg. Ersekujvár, niem. Neuhäusel), ob. Nové Zámky.

Zamora, 1) stol. prow. Z. w Hiszpanji, nad rz. Duero, 17.200 mieszk.; siedz.-bisk; handel zbożem i winem; 2) stan Wenezueli (Am. Płd.), u podnóża Andów, 35.200 km², 55.000 mieszk.; na zach. lasy dziewicze, na wsch. llanosy; uprawa kakao i tytuniu, chów bydła; 3) m. w stanie Michoacán (Meksyk), 16.000 mieszk.

Zamora Antonio, dramaturg hiszpański, * ok. 1660, † między 1722 i 1743; szambelan Filipa V; główne dzieło komedja „El hechizado por fuerza".

Zamorski Jan, polityk i pedagog, * 1874; naucz. gimn. w Tarnopolu; 1907—18 poseł do parlamentu austrjackiego, 1913—14 do sejmu galicyjskiego, 1919 i 1922 poseł na sejm; redaktor „Wieńca i Pszczółki", członek zarządu klubu sejmowego Związku Ludowo-Narod.

Zamość, m. pow. (woj. lubelskie), nad rz. Topolnicą, 19.000 mieszk.; zamek, kolegjata, ratusz; przemysł rolniczy i drzewny, fabr. posadzek, mebli; w pobliskim Zwierzyńcu ordynacja Zamoyskich; 1595—1783 siedziba akademji.

Zamoyska Jadwiga, córka Adama Tytusa Działyńskiego, żona generała Władysława Z., * 1831, † 1923; założycielka szkoły gospodarstwa domowego w Kórniku, przeniesionej wskutek „Kulturkampfu" do Kuźnic pod Zakopanem.

Zamoyski Andrzej hr., wnuk kanclerza, * 1800, † 1874; prezes Tow. Rolniczego 1857—1862; przywódca partji „Białych" w dobie powstaniowej; aresztowany 14 września 1862, odstawiony do Petersburga, skąd wydalony zagranicę.

Zamoyski August, współczesny rzeźbiarz, należy do rzędu artystów, szukających nowych form w sztuce.

Zamoyski Jan, mąż stanu, * 1542, † 1605; studja w Paryżu i Padwie; 1576 podkanclerzy, 1578 kanclerz, 1581 hetman w. kor.; 1583 ożeniony z Gryzeldą Batorówną. Wywarł znaczny wpływ na kolejny obiór Walezego, Batorego i Zygmunta III, zwalczając ostro kandydaturę Habsburgów a później politykę austrjacką Zygmunta III (zjazd szlachty w Lublinie 1582, Jędrzejowie 1592, sejm pacyfikacyjny 1589 i inkwizycyjny 1592); walczył zwycięsko z Moskwą 1579—82 (1580 zdobył Wieliż), pobił Maksymiljana pod Byczyną 1582, 1601—2 walczył ze Szwecją o Inflanty, w wyprawach 1595 i 1600 przywrócił zwierzchnictwo Polski nad Mołdawją i Wołoszczyzną. W 1595 założył akademję w Zamościu (oficjalnie w 1600).

Zamoyski Jędrzej, mąż stanu, * 1716, † 1792; od 1764 kanclerz w. kor., złożył pieczęć po gwałcie Repnina 1767; członek Komisji Edukacyjnej, zwolennik reform, 1760 wprowadził oczynszowanie w dobrach swych w Bieżuniu na Mazowszu. Na zlecenie sejmu 1776 wypracował projekt kodeksu cywilnego i kryminalnego, wydany 1778 pt. „Zbiór praw sądowych", odrzucony przez sejm 1780.

Zamoyski Maurycy hr., polityk i działacz społeczny, ordynat na Zamościu, * 1871; 1902 prezes Filharmonji warszawskiej, 1903 prezes Tow. Rolniczego, 1906 poseł do I-ej Dumy rosyjskiej; 1917—19 członek Komitetu Narodowego w Paryżu, 1919 poseł polski w Paryżu, 1924 minister spraw zagranicznych.

Zamoyski Władysław, jenerał w. pol., * 1803, † 1868; 1831 adjutant dyktatora Chłopickiego, 1854—56 generał turecki dywizji kozaków sułtańskich, główny kierownik odłamu konserwatywno-monarchicznego na emigracji.

Zamoyski Władysław, syn generała Władysława i Jadwigi z Działyńskich, * 1853, † 1924; właściciel Zakopanego i klucza kórnickiego w Poznańskiem; utworzył fundację kórnicką i zapisał wszystkie swe dobra na rzecz Państwa Polskiego.

Zamózgowie, ob. rhombencephalon.

Zampieri Domenico, ob. Domenichino.

Zamroczenia świadomości, ob. świadomości zaburzenia.

Zamsz, skóry, wyprawione zapomocą tłuszczów; nie tracą w wodzie substancyj garbnikowych, wobec czego po praniu nie twardnieją; najodpowiedniejszym materjałem do wyrobu z. są skóry jeleni, sarn, łosi, kozic itp.; używa się również skór kóz domowych, baranów i cieląt. Z. ma zastosowanie do wyrobu rękawiczek, w galanterji itp.

Zamtuz, zantuz, dawna nazwa domu nierządu.

Zan Tomasz, poeta i działacz społeczny, twórca ruchu filareckiego wśród młodzieży wileńskiej, * 1796, † 1855; studja w uniw. wileńskim; 1817 założył związek Filomatów, 1820 — Filaretów; 1824 zesłany do Orenburga, po 17 latach wrócił do kraju; z jego utworów poetycznych głównie znane „Triolety".

Zanardelli Giuseppe, włoski mąż stanu, * 1826, † 1903; 1876—77 min. robót publ., 1878 do 1881 min. spraw wewn., 1881—98 parokrotnie min. sprawiedliwości, 1901 premjer.

Zanchi Antonio d'Este, malarz wenecki, * 1639, † 1722; dzieła: „Męczeństwo św. Antoniego", „Syn marnotrawny", „Alegorja zarazy morowej z r. 1630".

Zander Gustaw, lekarz szwedzki, * 1835, † 1920; założył 1865 w Sztokholmie pierwszy instytut gimnastyki leczniczej („zanderowski"), prostujący skrzywienia kręgosłupa przy pomocy specjalnych przyrządów.

Zanderowska gimnastyka, gimnastyka lecznicza na przyrządach, stosowana przy wrodzonych lub nabytych zniekształceniach kośćca lub przy porażeniach mięśniowych.

Zandry, piaszczyste powierzchnie w obszarach, które uległy zlodowaceniu; powstają przez akumulację żwirów i piasków przez wodę, spływającą z topniejącego lodowca u podnóża moren czołowych; przykładem zandru jest puszcza Tucholska.

Zandvoort, miejsc. kąpielowa w prow. Noordholland (Holandja), koło Haarlem, 6.600 mieszkańców.

Zanesville, m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Płn.), 30.000 mieszk.; kop. węgla kam.

Zangwill Israel, poeta angielsko-żydowski i działacz syjonistyczny, * 1864, † 1926; napisał: „Children of the Ghetto", „Ghetto comedies", „Ghetto tragedies", „Without prejudice" i in.

Zaniemyśl, m. w pow. średzkim (woj. poznańskie), nad jez. Z., 1.300 mieszk.

Zanik, atrofja, atrophia, w patologji pojęcie, wprowadzone przez R. Virchowa, zmniejszenie objętości (wielkości) komórek, tzw. z. prosty, atrophia simplex, lub zmniejszenie ilości komórek w poszczególnym narządzie, tzw. z. ilościowy, atrophia numerica; zwykle z. prosty i z. ilościowy idą w parze, prowadząc do zmniejszenia objętości narządu; powody z.: starzenie się ustroju (w starości ulegają z. prawie wszystkie narządy), niedostateczne odżywianie (z. tkanki tłuszczowej przy głodzeniu się lub chorobach wyniszczających), ucisk, wywierany na dany narząd (z. stóp u Chinek), brak czynności narządu (z. mięśni przy długotrwałem unieruchomieniu kończyny), wpływy toksyczne (z. jąder lub jajników przy naświetlaniu promieniami Roentgena), wpływ ośrodkowego układu nerwowego (z. mięśni przy schorzeniach rdzenia). Niektóre narządy ulegają fizjologicznemu z., np. grasica po 2-im roku życia, jajniki w okresie przekwitania itp. Przeciwstawieniem z. jest przerost (ob. hipertrofja) i rozrost (ob. hiperplazja). Z. mięśni postępujący, atrophia musculorum progressiva spinalis, choroba Aran-Duchenne'a, z. mięśni, zaczynający się na dłoniach i stopniowo obejmujący inne grupy mięśniowe, choroba, wywoływana przez zmiany patologiczne (zwyrodnienia i zaniki) w rogach przednich rdzenia kręgowego.

Zanik żółty wątroby, ob. żółty zanik wątroby.

Zanikanie, ob. fading.

Zankow Aleksander, bułgarski mąż stanu, * 1879; 1920—21 rektor uniw. w Sofji, 1923—26 prezes min. i min. oświecenia.

Zankow Dragan, bułgarski mąż stanu, * 1828, † 1911; 1880 i 1883—4 prezes gabinetu; przywódca panslawistów, rusofil; brał udział w obaleniu ks. Aleksandra 1886; 1902 prezes Sobranja.

Zannichellia, zamętnica, zioła trwałe z rodziny Potamogetonaceae (rdestnicowate), rozpowszechnione w słodkich i słonych wodach stojących i płynących na całej kuli ziemskiej. W Polsce 2 gat.: Z. palustris, z. błotna, oraz Z. pedicellata, z. trzonoczkowata, występują głównie wzdłuż wybrzeży Bałtyku.

Zanogcica, ob. onychia.

Zanogcica, ob. Asplenium.

Zanozy, zatyczki boczne w jarzmie podgarlicowem.

Zante albo Zakynthos, wyspa w grupie wysp Jońskich, nomarchja grecka, 410 km², 40.000 mieszk.; wywóz oliwek i rodzynek; gł. m. Z., 11.100 mieszk.; port, latarnia morska.

Zantedeschia (Richardia), potwarek, zioła trwałe z rodziny Araceae (obrazkowate); pochodzą z Afryki zwrotn., gdzie rosną na miejscach bagnistych. Z. (R) aethiopica (Rys.), odznaczająca się żółtym, kolbowatym kwiatostanem, otoczonym okazałym, śnieżnej białości liściem pochwiastym, Z. (R) Elliothiana, o liściu pochwiastym barwy żółtej, są pospolicie hodowane w pokojach i szklarniach pod niewłaściwą nazwą kalli.

Zantedeschia.

Zanzibar, protektorat bryt., przedtem sułtanat, na wsch. wybrzeżu Afryki, obejmuje 2 wyspy: Zanzibar, 1660 km², 114.000 mieszk. i Pemba, 980 km², 83.000 mieszk. (przew. Murzynów); klimat gorący i wilgotny (niezdrowy), uprawa trzciny cukr., kopry, orzechów kokosowych, goździków, pieprzu i in. korzeni: znaczny przemysł (mydło, oleje, wyroby ceramiczne i jubilerskie); gł. m. Z. na wyspie Z. i Czaki-Czaki na wyspie Pemba.

Zanzibar, stol. sułtanatu i wyspy Z. (protektorat bryt.), 35.000 mieszk.; handel kością słoniową i korzeniami; st. telegrafu iskrowego i ważna st. węglowa.

Zaoczny wyrok, ob. wyrok.

Zaofiarowanie albo oferta, ustnie lub piśmiennie wyrażona chęć zawarcia umowy.

Zaosie, w. w pow. i woj. nowogródzkiem; tu spędził swe dziecinne lata A. Mickiewicz.

Zap Karol Władysław, archeolog, historyk i kronikarz czeski, * 1812, † 1872; przez czas długi osiadły we Lwowie, propagował ideę braterstwa czesko-polskiego; redaktor wydawnictwa „Zabytki archeologiczne i topograficzne"; napisał: „Zabytki historji i sztuki praskiej", monografję „Praga", popularną trzytomową „Kronikę czeskomorawską" i in.

Zapach, wrażenie doznawane przez zmysł powonienia; ob. powonienia narząd i wrażenia.

Zapad albo **zapaść,** stan nagłego osłabienia serca, ob. kollaps.

Zapadnaja Dwina, ob. Dźwina.

Zapadnia, samołówka na ptaki i zwierzęta czworonożne.

Zapalenie, inflammatio, odczyn tkanek na wszelkie nienormalne pod względem jakościowym lub ilościowym bodźce drażniące (bakterje, ciała obce w tkankach, czynniki chemiczne, termiczne, mechaniczne, elektryczne, energja promienista itd.). Pojęcie z. znane jest od najdawniejszych czasów (Hipokrates). Galen i Celsus wyodrębnili 4 najważniejsze cechy, charakteryzujące tkanki zmienione zapalnie: zaczerwienienie, obrzmienie, podniesienie miejscowe temperatury, ból (rubor, tumor, calor, dolor); później dodano piątą: upośledzenie czynności narządu (functio laesa). Mechanizm powstawania z. wyjaśniony został dopiero w XIX w. dzięki pracom Virchowa, Rokitansky'ego, Cohnheima: pod wpływem jakichkolwiek czynników nadmiernie drażniących ulega przedewszystkiem uszkodzeniu (alteratio) sama tkanka, następnie naczynia krwionośne tętnicze w danej tkance ulegają krótkotrwałemu rozszerzeniu, prąd krwi w nich przyśpiesza się (przekrwienie czynne, hiperaemia activa); przekrwienie czynne zmienia

się wkrótce w bardziej długotrwałe przekrwienie bierne (hyperaemia passiva): rozszerzenie naczyń żylnych, zwolnienie w nich prądu krwi, układanie się ciałek białych krwi (leukocytów) na obwodzie naczyń żylnych i czynne ich przechodzenie (emigracja) do tkanek otaczających, przesączanie się surowicy krwi do tychże tkanek i krzepnięcie jej (ścinanie się włóknika); cały zespół objawów powyższych nosi miano tworzenia się wysięku (exsudatio). Równocześnie ulegają rozmnażaniu się i nowotworzeniu (proliferatio) komórki tkanki łącznej okołonaczyniowej (zmiany wytwórcze Virchow'a); im zapalenie przebiega ostrzej, tem więcej zmian wysiękowych; przy zapaleniach podostrych i przewlekłych dominują zmiany wytwórcze. Z. pod względem anatomopatologicznym można podzielić na wysiękowe i wytwórcze. Niektórzy anatomopatologowie wyodrębniają jeszcze z. alteratywne, tj. z. z nieznacznemi objawami wysiękowemi — z. tkanek pozbawionych naczyń krwionośnych (rogówka, zastawki serca itd.). Z. wysiękowe dzielą się na surowicze, krwotoczne, ropne, posokowate, włóknikowe czyli krupowe i dyfterytyczne czyli rzekomo-błonicze. Przykładem z. wytwórczych są tzw. ziarniniaki zapalne. Pod względem klinicznym z. dzielą się na ostre, podostre i przewlekłe. Z. mogą powodować i objawy ogólne: gorączkę, bóle głowy, złe samopoczucie itd.

Zapalenie błony śluzowej macicy, ob. endometritis.

Zapalenie jajników, ob. oophoritis.

Zapalenie jajowodu, ob. salpingitis.

Zapalenie jelit cienkich, ob. enteritis.

Zapalenie jelita grubego i cienkiego, ob. enterocolitis.

Zapalenie miedniczek nerkowych, ob. pyelitis.

Zapalenie naczyniówki, ob. chorioiditis.

Zapalenie nerwu, ob. nerwu zapalenie.

Zapalenie nieżytowe, ob. nieżyt.

Zapalenie odbytnicy, ob. proctitis.

Zapalenie okostnej, ob. periostitis.

Zapalenie opłucnej, ob. pleuritis.

Zapalenie osierdzia, ob. pericarditis.

Zapalenie otrzewnej, ob. peritonitis.

Zapalenie ozębnej, ob. periodontitis.

Zapalenie pęcherza moczowego, ob. cystitis.

Zapalenie pęcherzyka żółciowego, ob. cholecystitis.

Zapalenie płuc, ob. płuc zapalenie.

Zapalenie pochwy, ob. kolpitis.

Zapalenie przymacicza, ob. parametritis.

Zapalenie rogówki, ob. keratitis.

Zapalenie ropne, ob. ropienie.

Zapalenie siatkówki, ob. retinitis.

Zapalenie spojówki, ob. conjunctivitis.

Zapalenie stawów, ból, obrzęk oraz ograniczenie ruchomości kończyny przy podwyższonej ciepłocie; stosownie do przebiegu klinicznego dzielimy je na ostre i przewlekłe; przyczyny: zakażenie gośćcowe, drobnoustroje ropne, rzeżączka, gruźlica, kiła oraz inne choroby zakaźne. Zależnie od ilości zajętych stawów, rozróżniamy zapalenia jedno i wielostawowe.

Zapalenie szpiku kostnego, ob. osteomyelitis.

Zapalenie tęczówki, ob. iritis.

Zapalenie twardówki, ob. episcleritis, scleritis.

Zapalenie uszu, ob. uszu zapalenie.

Zapalenie wsierdzia, ob. endocarditis.

Zapalenie wyrostka robaczkowego, ob. appendicitis.

Zapalenie żyły, ob. phlebitis.

Zapaliczka lekarska, ob. Ferula assafoetida.

Zapalnica, przyrząd do zapalania mieszanki w silnikach spalinowych; z. płomieniowa nie jest dobra, gdyż płomień gaśnie; z. żarowa nie nadaje się do silników ruchomych; z. elektryczna ze stałemi biegunami czyli tzw. świeca używana jest w samochodach. Z. elektryczna z biegunami odrywanemi stosuje się do silników przemysłowych.

Zapał, w dawnych strzelbach skałkowych otwór, przez który dostawał się płomień zapalający proch w lufie.

Zapała Władysław ks., zmartwychwstaniec, działacz społeczny wśród Polaków amerykańskich, * 1874; 1900 w Ameryce rektor kolegjum św. Stanisława w Chicago; generalny przełożony Zgromadzenia zmartwychwstańców w Rzymie.

Zapałki, cienkie drewienka albo pręciki woskowe, które na jednym końcu powleczone są masą, zapalającą się przez potarcie. Do końca XVIII w. używano krzesiwa, następnie w pocz. XIX w. weszły w użycie z. maczane. Pierwsze z. fosforowe wynalezione zostały 1832 przez Kammerera, ulepszone 1833 przez Pröschla w Wiedniu; od 1850 Szwedzi rozwinęli fabrykację z. bezfosforowych; pierwsze fabryki zapałek w Warszawie w pierwszej połowie XIX w. posiadali E. Wasiański i Hirszenfeldowie; obecnie w Polsce z. są przedmiotem monopolu państwowego.

Zapałowicz Hugo, botanik i podróżnik, * 1852, † 1917; odbył 1888—90 podróż naokoło ziemi; ogłosił: „Uwagi krytyczne nad roślinnością Galicji", „Ze strefy roślinności karpackiej" (1910) i in.

Zaparcie stolca, ob. obstipatio.

Zapaska, fartuszek, który na Mazowszu noszą kobiety nietylko zprzodu na spódnicy, ale i na plecach w kształcie peleryny.

Zapasowy oddział, ob. oddział zapasowy.

Zapaśnictwo, atletyka, popularnie walka francuska, obejmuje dwa style walk: grecko-rzymski wolny (dopuszczone używanie pewnych chwytów poniżej pasa, nie niebezpiecznych), wolny amerykański (catch as catch can), dopuszczający wszelkie, nawet groźne dla całości przeciwnika, chwyty. Walka grecko-rzymska

powstała w zamierzchłej starożytności. Istnieje zapaśnictwo profesjonalne, zrzeszone w berlińskim związku zawodowym, oparte na bluffach. Rozgrywane są najrozmaitsze mistrzostwa według zgóry ułożonego planu; zawodnicy ci odznaczają się potwornemi kształtami, hipertrofją mięśni, ogólnem przetłuszczeniem ciała. Organizacje międzynarodowe zapaśnictwa amatorskiego: 1) Międzynarodowa Federacja Zapaśnicza (International Amateur Wrestling Federation) z siedzibą w Londynie, 2) Międzynarodowa Federacja walki wolnej (International Federation of Catch as Catch can Wrestling), 3) Międzynarodowa Federacja dla podnoszenia ciężarów (Fédération Internationale Halterophile) z siedzibą w Paryżu. W skład zarządu federacji wchodzą delegaci (prezesi) poszczególnych związków ciężko-atletycznych: Anglja, Irlandja, Belgja, Czechosłowacja, Danja, Estonja, Finlandja, Łotwa, Norwegja, Portugalja, Rumunja, Szwajcarja, Szwecja, Włochy. W Polsce funkcje zw. pol. tow. atletycznych pełni Polskie Tow. Atletyczne w Warszawie. Towarzystwa atletyczne w Polsce: inowrocławskie T. A. „Zbyszko", poznańskie T. A. „Zbyszko", Łódzkie Tow. Gimn. „Siła", Tow. Atl. fabryki Krusche-Ender, Pabjanice, Górnośląski Związek Ciężkiej Atletyki, grupujący 14 towarzystw.

Zapętlenie, ob. strangulacja.

Zapis, ob. testament.

Zaplemnienie, inseminatio, ob. zapłodnienie.

Zapłodnienie, fecundatio, nazwa procesu, w którym dokonywa się połączenie męskiej komórki płciowej — plemnika (spermium) z żeńską komórką jajową (ovum). Dzięki zapłodnieniu otrzymuje jajo pobudkę i możność do dalszego rozwoju, przyczem właściwości obojga rodziców, tj. cechy ojcowskie, wnoszone przez plemnik, i matczyne, zawarte w jaju, łączą się i zostają przekazane rozwijającemu się zarodkowi. Zapłodnienie więc staje się nietylko bezpośrednią przyczyną rozwoju, lecz umożliwia przeniesienie cech dziedzicznych rodziców na potomstwo. Przed zapłodnieniem odbywa się zawsze proces zaplemnienia (inseminatio), tj. zbliżenia się plemników do jaja. W większości przypadków następuje to po uprzednim akcie płciowym, jakkolwiek kopulacja nie jest nieodzownym warunkiem zaplemnienia. Przebieg zaplemnienia może odbywać się dwojako: zewnętrznie i wewnętrznie. W pierwszym przypadku elementy płciowe, wydalane z obu ustrojów, spotykają się nazewnątrz organizmów rodzicielskich (u większości zwierząt wodnych, jak np. jamochłony, liczne robaki i mięczaki, szkarłupnie, większość ryb, płazy itp.). W przypadku drugim zawsze odbywa się wzajemne zespolenie obu płci. Większość ptaków kopuluje przez proste zetknięcie steków, podczas gdy u ssaków, gadów i licznych bezkręgowców (np. stawonogów) samiec wprowadza podczas spółkowania swój organ kopulacyjny do pochwy wzgl. steku lub otworu płciowego samicy i tu wytryskuje nasienie, umożliwiając spotkanie się plemników z jajem wewnątrz organizmu samicy. Spotkanie to zachodzi często, np. u ssaków, dopiero po dłuższej wędrówce plemników w drogach rodnych samicy (u kobiety zwykle w jajnikowej części jajowodu). Zetknąwszy się z komórką jajową, plemnik wnika do niej (często w pewnem ściśle określonem miejscu) i zagłębia się w ooplazmie, przyczem główka plemnika, uposażona w jądro (tzw. przedjądrze męskie, pronucleus masculinus) zlewa się z jądrem komórki jajowej, czyli przedjądrzem żeńskiem (pronucleus femininus). W czasie procesu zlewania się jąder (karjogamja) następuje mieszanie się (amphimixis) zawiązków dziedzicznych, zawartych w substancji chromatynowej obu komórek płciowych. Bezpośrednio potem zaczyna się bróżdkowanie zapłodnionego jaja (spermovium), czyli tworzenie się pierwszych komórek embrjonalnych. W ścisłym związku ze zjawiskami zapłodnienia pozostaje sprawa dziedziczenia, powstawania i determinacji płci. Z punktu widzenia genetyki można uważać jedną płeć za homozygotyczną, drugą za heterozygotyczną pod względem czynnika (genu), określającego płeć. Płeć homozygotyczna produkuje gamety (tj. plemniki, wzgl. jaja) zupełnie jednakowe, heterozygotyczna wytwarza dwa rodzaje gamet w jednakowej ilości (tj. dwa rodzaje plemników wzgl. jaj), przyczem najczęściej jest to płeć męska. Czynnik, określający płeć przyszłego potomstwa, mieści się w specjalnych chromosomach płciowych (inaczej heterochromosomach, idiochromosomach lub chromosomach dodatkowych), istniejących we wszystkich komórkach ciała oraz w jądrach plemników i komórek jajowych. Różnią się one od zwykłych chromosomów (autosomów) kształtem i wielkością. U samic występują przeważnie dwa jednakowe heterochromosomy, zwane chromosomami X, podczas gdy u samców istnieje jeden tylko chromosom X; zamiast drugiego chromosomu X samce posiadają często tzw. chromosom Y, różniący się od X wielkością i kształtem. Każde dojrzałe jajo zawiera po jednym chromosomie X, dojrzałe zaś plemniki występują w dwóch rodzajach: jedne z nich są uposażone w chromosom X, drugie chromosomu tego nie posiadają, wzgl. zawierają chromosom Y. Ponieważ stosunek ilościowy plemników obu rodzajów wynosi 50% z chromosomem X i 50% bez chromosomu X, przyczem X jest czynnikiem określającym płeć, przeto podczas zapłodnienia równie często tworzą się zygoty o obu kombinacjach heterochromosomów: kombinacja XX, czyli homozygota z żeńskim zespołem (garniturem) chromosomów, oraz kombinacja XY lub tylko X (przy Y=O), czyli heterozygota z męskim zespołem chromosomów. Stąd też plemnik, uposażony w X, powoduje powstanie zarodka płci żeńskiej, plemnik bez X określa płeć męską. Człowiek po-

siada heterochromosomy X i Y. Mężczyzna produkuje plemniki dwojakiego rodzaju: typu X i Y. Wszystkie jaja kobiece zawierają X. Przy zapłodnieniu przypadkowa kombinacja XY daje chłopca, kombinacja XX dziewczynkę. Ponieważ obie możliwości zapłodnienia są równie częste, stosunek ilościowy pomiędzy osobnikami męskiemi i żeńskiemi stanowi zwykle 1 : 1 i pozostaje takim samym z pokolenia na pokolenie.

Zapłodnienie dodatkowe, ob. superfoetatio.

Zapłodnienie heterogeniczne, ob. heterogeniczny.

Zapłodnienie podwójne, zjawisko charakterystyczne dla roślin okrytozalążkowych; polega na złączeniu się jednego jądra generatywnego łagiewki pyłkowej z jądrem komórki jajowej, drugiego z wtórnem jądrem woreczka zalążkowego. Zjawisko zapł. podw. stwierdzone zostało w 1898 przez botaników: rosyjskiego Nawaszina i francuskiego Guinarda.

Zapłodnienie suche, metoda stosowana przy sztucznej hodowli ryb, polegająca na tem, że do naczynia zawierającego ikrę rybią, tylko co otrzymaną z samicy, dodaje się nieco świeżej spermy samca, wcale nie rozcieńczonej wodą, jak to ma miejsce przy metodzie „mokrej", wzgl. w warunkach naturalnych. Metoda „suchego zapłodnienia" odznacza się znaczną wydajnością.

Zapłodnienie sztuczne, stosowanie różnych metod, umożliwiających daleko lepsze wyzyskanie męskich elementów rozrodczych i większą produkcję potomstwa, niż to zachodzi w warunkach naturalnych. Jednocześnie ogranicza ono rolę aktu płciowego do niezbędnego minimum, zaoszczędzając w ten sposób siłę i zdolność rozrodczą samca. Metody sztucznego zapłodnienia polegają w zasadzie na wprowadzaniu do organów płciowych większej ilości samic niewielkich dawek spermy, otrzymanej z jednego samca. Tą drogą odbywa się w stajniach zarodowych sztuczne zapładnianie klaczy nader cennem nasieniem ogierów rasowych. W podobny sposób przeprowadza się rozmnażanie rasowego bydła, owiec, świń, psów itd. Z powodzeniem używa się sztucznego zapładniania zwierząt egzotycznych w dużych ogrodach zoologicznych i w rezerwatach lub też w hodowlach zwierząt przemysłowych, dostarczających drogich i poszukiwanych futer. Sztuczne zapładnianie stosuje się oddawna na szeroką skalę w rybactwie. W pewnych okolicznościach tego rodzaju zapłodnienie bywa stosowane i u człowieka. Należą tu przypadki, w których normalne zapłodnienie kobiety nastąpić nie może skutkiem jakichkolwiek przyczyn patologicznych. Prócz wymienionych powyżej celów natury ekonomicznej, wzgl. lekarskiej, zapłodnienie sztuczne gra wielką rolę w zagadnieniach czysto naukowych, zwłaszcza w zoologji eksperymentalnej. Umożliwia ono bezpośrednie badanie procesów zapłodnienia i początkowych stadjów rozwoju oraz przeprowadzenie badań nad sztuczną partenogenezą, nad kwestjami bastardacji i dziedziczenia cech, nad zjawiskami tzw. telegonji (ob.) itp.

Zapobiegawczy areszt, ob. prewencyjny areszt.

Zapolska Gabrjela z Korwin-Piotrowskich (zamężna Janowska), literatka, * 1860, † 1921; powieści i zbiory nowel: „Małaszka" (1883), „Akwarele" (1885), „Kaśka Karjatyda" (1888), „Przedpiekle" (1889), „One" (1890), „Fantazje i drobnostki" (1891), „Szmat życia" (1892), „Menażerja ludzka" (1893), „We krwi" (1894), „Janka" (1895), „Wodzirej" (1896), „Fin de Siècle'istka" (1897), „Antysemitnik" (1898), „Zaszumi las" (1899, pod pseudonimem „Józef Mascoff"), „Z pamiętników młodej mężatki" (1900), „A gdy w głąb duszy wnikniemy" (1904), „Modlitwa Pańska" (1904), „Pan policmajster Tagiejew" (1905), „Sezonowa miłość" (1905), „Rajski ptak" (1906), „Córka Tuśki" (1907), „Kobieta bez skazy" (1913), „O czem się nie mówi" (1912), „O czem się nawet myśleć nie chce" (1914) i in.; wystawiła na scenie: „Jojne Firułkes" (1888), „Tamten" (1896), „Małka Schwarzenkopf" (1897), „Dziewiczy wieczór" (1899), „Ahaswer" (1901), „Tresowane dusze" (1902), „Moralność pani Dulskiej" (1907) i in.

Zapolya Barbara, ob. Barbara.

Zapolya Izabela, królowa węgierska, córka Zygmunta Starego i Bony, * 1519, † 1569; w 1538 poślubiła Jana Z.

Zapolya, 1) Stefan, wojew. siedmiogrodzki, † 1499; wódz Macieja Korwina w wojnach z Turcją i ces. Fryderykiem III, aspirant do korony czeskiej, ojciec Barbary Z., żony Zygmunta Starego; 2) Jan, syn Stefana, wojew. siedmiogrodzki, hr. spiski, * ok. 1487, † 1540; 1527 obrany przez część stanów królem węgierskim; walczył o tron z Ferdynandem I, korzystając z pomocy Turków (1529); od 1533, ostatecznie od 1538 ograniczony do posiadania Siedmiogrodu. Ożeniony z Izabelą, córką Zygmunta Starego i Bony; 3) Jan Zygmunt, syn Jana i Izabeli Jagiellonki, ostatni z rodu, * 1340, † 1571; mimo poparcia Turcji i starań matki nie uzyskał tronu węgierskiego.

Zapominanie, objaw psychologiczny, powstający bądź wskutek zacierania się śladów pamięciowych w mózgu, bądź wskutek rozluźniania i słabnięcia skojarzeń, jakie się wytworzyły dawniej pomiędzy niemi, bądź (jak twierdzi teorja psychoanalizy) wskutek wyparcia nieprzyjemnego wspomnienia w głębiny podświadomości. Wbrew poglądom popularnym stwierdził psycholog niemiecki Herman Ebbinghaus na podstawie badań eksperymentalnych, że z początku zapominamy więcej, potem zaś coraz mniej. Krzywa zapominania opada początkowo raptownie, później coraz wolniej.

Zapora, zwana czasem ślepa, zamek drewniany przy drzwiach, zazwyczaj typu kłodowego, tj. z kluczem drewnianym w zasuwce lub nad nią.

Zaporoska Sicz, ob. Sicz, Zaporoże.

Zaporowe forty, ob. fort.

Zaporoże, nazwa obszaru, rozciągającego się za porohami czyli progami dolnego Dniepru

z pr. i l. brzegu; właściwie obejmowało cały niż dnieprowy o charakterze stepowym, którędy biegły tzw. szlaki (Murawski, Krymski, Czarny, Tatarski, Królewski itp.); siedziba Kozaków, tzw. Zaporożców, z główną warownią Siczą Zaporoską; po zburzeniu Siczy w 1775 przez wojska Katarzyny II Z. zostało włączone do gub. ekaterynosławskiej; w 1920 powstała gub. zaporoska, 31,889 km², 1,544.000 mieszk.

Zaporożsk, stol. gub. zaporoskiej, obecna nazwa m. Aleksandrowska.

Zapotekowie, szczep indyjski w Meksyku, niegdyś stojący na wysokim poziomie kultury, ok. 250.000 głów.

Zaprawa (zaprawy, bejce), środek utrwalający barwnik na włóknie w przypadku, gdy włókno z barwnikiem nie tworzy trwałego połączenia; z. zawyczaj są solami słabych kwasów lub słabych zasad, np. octany, sole glinu, żelaza, cyny. Materjał, przeznaczony do farbowania, zanurzamy do roztworu z., suszymy (wskutek hydrolizy na włóknie powstają tlenki lub sole zasadowe), następnie zanurzamy w roztworze barwnika; barwnik tworzy z zaprawą tzw. zabarwioną lakę, nierozpuszczalną w wodzie.

Zapta, ob. Ceuta.

Zapusty, ob. karnawał, mięsopust.

Zapuszczański trakt, dawna nazwa zach. części woj. trockiego od lewego brzegu Niemna do granicy pruskiej (później płn. Suwalszczyzna, dziś w obrębie Litwy).

Zapylenie, przeniesienie pyłku na znamię słupka (u roślin okrytonasiennych) lub na zalążek (u nagonasiennych). Zależnie od czynników, pośredniczących przy przenoszeniu pyłku, rozróżniamy rośliny: owadopylne (entomophilae) i wiatropylne (anemophilae). Pierwsze posiadają przynajmniej częściowo barwny okwiat, dzięki któremu przywabiają owady; rośliny wiatropylne mają okwiat niepozorny, zielony albo nie mają go wcale. Poza tem spotykamy się (rzadko) z roślinami wodopylnemi (hydrophilae), ptakopylnemi (ornithophilae), ślimakopylnemi (malacophilae) i nietoperzopylnemi (chiropterophilae). Dla większości roślin korzystne jest zapylenie się nie własnym, lecz obcym (z innego kwiatu lub innego osobnika pochodzącym) pyłkiem; rośliny te zwiemy obcopylnemi (alogamicznemi) w przeciwieństwie do roślin samopylnych (autogamicznych). Zapylenie jest nieodzownym warunkiem rozmnażania się płciowego u okryto- i nagozalążkowych; jest ono zazwyczaj konieczne, aby w zalążkach wytworzyły się zarodki nowych roślin a zalążki zmieniły się w nasiona.

Zapyškis, ob. Sapieżyszki.

Zara (chorw. Zadar), włoskie m. port. w Dalmacji, do 1918 stol. dalmatyńskiego kraju koronnego, należącego do Austro-Węgier, nad Adrjatykiem, 36.000 mieszk.; siedz. arcybisk. rz.-kat. i bisk. greck.-kat., katedra z XVIII w., muzeum archeolog.; po wojnie światowej przeszło wraz z okręgiem (58 km²) do Włoch, jako prow., 17.100 mieszk.

Zaragoza, ob. Saragosa.

Zarajsk, m. pow. w gub. riazańskiej (Rosja środk.), 7.000 mieszk.

Zarański Stanisław, pedagog, * 1817, † ok. 1880; napisał: „Nowy organ dydaktyki według metody Bakona" (Kraków, 1882), „Elementarz pierwszy, ułożony śladem dziejowego rozwoju nauki pisania i czytania w zastosowaniu do umysłowej potrzeby dzieci polskich" (Kraków, 1869), „Żywioł ekonomiczny w wychowywaniu publicznem" (Kraków, 1876) i in.

Zarasai albo Eżerenai, ob. Jeziorosy.

Zarathustra, ob. Zoroaster.

Zaravecchia (chorw. Biograd), m-ko w Dalmacji (Jugosławja), na płd.-wsch. od Zary, 8.600 mieszk.; do 1172 stol. królów chorw.-dalmat.

Zaraza, 1) ob. Orobanche, 2) ob. Phytophtora.

Zaraza alepska, ob. bouton d'Alep.

Zaraza kanadyjska, to samo, co moczarka kanadyjska, ob. Elodea canadensis.

Zaraza much, ob. Empusa muscae.

Zaraza pyska i racic, aphtae epizooticae, ob. jaszczur.

Zaraza syberyjska, ob. wąglik.

Zaraza ziemniaczana, Phytophtora infestans, ob. Phytophtora.

Zarazki, pierwotniaki chorobotwórcze, wywołują choroby zakaźne w ustroju ludzkim lub zwierzęcym. Medycyna dawniejsza przyjmowała dwa rodzaje z.: 1) z., udzielające się od jednego osobnika innym przez bezpośrednie zetknięcie się (contagium), 2) z., wytwarzające się w ziemi, przenoszone zapomocą powietrza lub wody i zarażające osoby, które żadnego zetknięcia z chorymi nie miały (miasma); do chorób miazmatycznych zaliczana była np. zimnica (malarja). Obecnie obydwa pojęcia (contagium i miasma) są zarzucone.

Zarazki przesączalne, jady przesączalne, mikroorganizmy, cechujące się niezwykle małemi rozmiarami; nie dają się stwierdzić pod mikroskopem ani wyhodować na pożywkach, dają się przesączyć przez „świecę Chamberlanda" (z palonej niepolewanej gliny) lub „Berkefelda" (z ziemi krzemionkowej); wywołują: ospę, wściekliznę, żółtą febrę, dur plamisty, prawdopodobnie jaglicę; badania nad z. p. przeprowadzali Löffler, Roux i Nocard, z badaczy polskich dr. Jerzy Bruner.

Zarazowate, ob. Orobanchaceae.

Zarca Vasco de la, rzeźbiarz hiszpański pochodzenia portugalskiego z XVI w.; dzieła: pomnik biskupa Alfonsa de Madrigal, grobowiec biskupa d'Avila, don Alonso Carrillo de Albornoz.

Zaremba, herb polski: w dolnej połowie tarczy mur srebrny z blankami, w górnej czerwonej lew czarny, zwrócony na lewo, widziany tylko w połowie; na murze trzy kamienie oprawne w złoto; w hełmie u szczytu takiż lew, zwrócony na lewo.

Zaremba Andrzej, biskup poznański, ob. Andrzej herbu Zaremba.

Zaremba Stanisław, matematyk, * 1863; studja w Petersburgu, Paryżu i Berlinie; od 1900 prof. matematyki na Uniwersytecie Jagiellońskim; pracuje nad algebrą, analizą, fizyką matematyczną i teorją liczb; dzieła: „Arytmetyka teoretyczna" (1912), „Wstęp do analizy" (4 t., 1914 i nast.), „Rachunek różniczkowy".

Zarembski Marjan, malarz, * 1860, † 1918; kształcił się w Warszawie, Monachjum i Orońsku pod kierunkiem Brandta; obrazy: „W stajni", „Siewca" „Zamawianie czarów" i in.

Zarębski Juljusz, kompozytor, * 1854, † 1885; jego „Minjatury liryczne" są wyrazem impresjonizmu.

Zaręby Kościelne, m-ko w pow. ostrowskim (woj. białostockie), nad rz. Brokiem, 1.700 mieszk.

Zaręczyny, umowa poprzedzająca związek małżeński, której przedmiot stanowi obietnica małżeństwa; zaręczający się noszą od tej chwili miano narzeczonych. Obrzęd z. odbywa się często w obecności świadków i kapłana, który poświęcone pierścionki wkłada na palec narzeczonych. W czasach dawniejszych niejednokrotnie rodzice robili z. w imieniu dzieci często bez ich wiedzy i zgody; papież Bonifacy VIII takie z. uznał za nieważne.

Zarodek, ob. embrjon

Zarodek (w botanice), zaczątek przyszłej rośliny w nasieniu; składa się z łodyżki, zakończonej pękiem, tzw. piórkiem oraz jednym lub kilku liścieniami i z korzonka. Przy wschodzeniu czyli kiełkowaniu rozwijający się zarodek przebija łupinę nasienną; pierwszy wydobywa się korzonek, wrastający w ziemię pod wpływem geotropizmu, potem wyrasta ku górze łodyżka, tworząc kiełek.

Zarodkowa plazma, nazwa plazmy, właściwej komórkom płciowym (plemnikom i jajom) w przeciwstawieniu do plazmy somatycznej, zawartej we wszystkich innych komórkach ciała. Tylko plazma zarodkowa jest podścieliskiem i przenosicielką cech dziedzicznych, przekazywanych z pokolenia na pokolenie. Pogląd ten został szeroko rozwinięty przez A. Weismanna w jego teorji plazmy zarodkowej. Ob. Weismanna teorja.

Zarodkowa tarczka, ob. tarczka zarodkowa.

Zarodkowej plazmy ciągłość, ob. Weismanna teorja.

Zarodkowy listek, ob. embrjologja.

Zarodkowy rozwój, ob. embrjonalny rozwój.

Zarodnia, sporangium, ob. sporae.

Zarodniczek, ob. sporidium.

Zarodniki, ob. sporae.

Zarodniki widłakowe, ob. widłakowe zarodniki.

Zarodnikowe, ob. Sporophyta.

Zarodniolist, sporophyllum, ob. Pteridophyta.

Zaródź, ob. protoplazma.

Zarpat, ob. Sarepta.

Zarszyn, m. w pow. sanockim (woj. lwowskie), 1.000 mieszk.

Zarucki Iwan, ob. Zarudzki.

Zarudzki Iwan, ataman kozacki; popierał obu Samozwańców, później Marynę Mniszchównę i jej syna; trzeci mąż Maryny; po ustaleniu się na tronie cara Michała wbity na pal 1614.

Zaruski Marjusz, poeta, marynarz i taternik, * 1867; studja w Odesie; zesłany do Archangelska; wstąpił do marynarki handlowej, ukończył potem Akademję sztuk pięknych w Krakowie; w Zakopanem założył ochotnicze Pogotowie Ratunkowe; od 1914 w Legjonach; generał, 1923—26 adjutant Prezydenta Rzpltej, następnie starosta morski; ogłosił: „Sonety morskie" (2902), „Współczesna żegluga morska" (1920), „Na morzach dalekich" (1921), „Na bezdrożach tatrzańskich" (1923).

Zaruszka, ludowa nazwa języczka u samołówki, za którego dotknięciem zamyka się potrzask.

Zarybek, ob. narybek.

Zarzuela, widowisko ze śpiewami, bardzo popularne w Hiszpanji; równa się naszej operetce.

Zarzutnia, stożkowata sieć rybacka w kształcie parasola bez rączki, która, zarzucona na wodę, zamyka się od dołu dzięki ciężarkom; ryby, będące pod nią w chwili zarzucania, zostają otoczone i złowione.

Zarzycki Aleksander, kompozytor, * 1834, † 1895; pisał pieśni, kompozycje na fortepian i skrzypce, utwory orkiestralne.

Zarzycki Andrzej, malarz, * 1877, † 1921; kształcił się w Krakowie i Monachjum; malował początkowo sceny sportowe, od 1905 oddał się wyłącznie ilustracji, zasilając swemi rysunkami „Świat" i „Tyg. Il."; wykonał wiele inicjałów, winiet i okładek do wydawnictw ozdobnych oraz ilustracyj do powieści.

Zasada Archimedesa, ob. Archimedesa zasada.

Zasada bezwładności, ob. bezwładność.

Zasada ciągłości podróży, ob. ciągłości podróży zasada.

Zasada Dopplera, ob. Dopplera zasada.

Zasada dwoistości (wzajemności), mutualizm, zasada klasyfikacji twierdzeń geometrycznych, które dotyczą stosunków wzajemnej przynależności elementów geometrycznych (twierdzenia opisowe). Według zasady dwoistości każdemu twierdzeniu opisowemu możemy przeciwstawić twierdzenie wzajemne po dokonaniu odpowiedniej zamiany elementów: punktów, prostych i płaszczyzn. W geometrji płaskiej punkty zastępujemy prostemi a proste — punktami; w geometrji przestrzennej punkty i płaszczyzny podlegają wzajemnej zamianie a każda prosta zamienia się na prostą.

Zasada entropji, ob. termodynamika.

Zasada indukcji matematycznej, zwana też zas. ind. zupełnej, jedno z najważniejszych i najbardziej płodnych twierdzeń (wzgl. pewników) z zakresu arytmetyki liczb naturalnych, głosi: ilekroć liczba 1 posiada pewną własność i ilekroć z przypuszczenia, że dowolna liczba naturalna n posiada omawianą wła-

snośč, wynika, że i liczba naturalna bezpośrednio większa czyli liczba $n+1$ — posiada tę samą własność, tylekroć każda liczba naturalna posiada rozważaną własność (ob. indukcja matematyczna). Na temat charakteru i pochodzenia zas. ind. mat. toczyła się przed kilkunastu laty ożywiona dyskusja między H. Poincaré'm a zwolennikami logiki matematycznej.

Zasada krajowości, ob. krajowości zasada.

Zasada Le Chatelier-Brauna brzmi, że działanie bodźca zewnętrznego na układ, pozostający w stanie równowagi, wywołuje zmiany, zmierzające do osłabienia pierwotnego działania bodźca. Posiada szerokie zastosowanie w fizyce i chemji.

Zasada logarytmu, pierwiastka, potęgi, ob. logarytm, pierwiastek, potęga.

Zasada logiczna sprzeczności, ob. sprzeczności logiczna zasada.

Zasada numeracji, ob. system numeracji.

Zasada osobowości, ob. osobowości zasada.

Zasada podziału władz, ob. państwo współczesne.

Zasada różnoważności, ob. bezwładność.

Zasada zachowania energji, ob. termodynamika.

Zasadnicze cło, ob. cło.

Zasadniczy ton, ob. harmoniczne tony, struna.

Zasady, związki chemiczne, wodorotlenki metali, ob. wodorotlenki, alkalja.

Zasadzka, akcja wojenna, mająca na celu wciągnięcie nieprzyjaciela na takie stanowisko, gdzie, pozbawiony ruchów, może być znienacka napadnięty i pobity; z. wykonywana bywa zazwyczaj w nocy.

Zasadźca, ob. miasta w Polsce.

Zasiedzenie, ob. przedawnienie.

Zasieki, 1) w myślistwie drzewa, poukładane jedne na drugich na pewnej przestrzeni lasu, które tamują przejście zwierzętom; 2) w wojskowości przeszkody z drutu kolczastego lub kozły żelazne, owinięte tymże drutem, mające za cel ochronę przedpola przed atakiem nieprzyjacielskiej piechoty.

Zaskórna woda, ob. gruntowa woda.

Zaskórnik, wągier, comedo, białawy lub szarawy tłusty czop, tkwiący w ujściu gruczołu łojowego, skąd daje się łatwo wycisnąć; składa się z łoju i ze zwyrodniałych komórek rogowych; umiejscawia się na twarzy (w okolicy nosa), na czole, piersiach i karku; szczególniej wiele z. tworzy się przy schorzeniu skórnem, zwanem trądzik (acne).

Zaskroniec, ob. Tropidonotus natrix.

Zasław (ros. Iziasław), m. pow. na Wołyniu (Ukraina sow.), nad rz. Horyniem, 10.000 mieszkańców; zamek Sanguszków, klasztor bernardynów.

Zasławski Dominik książę, magnat wołyński, † 1656; od 16?0 ordynat ostrogski, 1645 woj. sandomierski, 1649 krakowski; 1648 jeden z 3 regimentarzy, zw. pogardliwie „pierzyna"; uciekł z pod Pilawiec.

Zastaw, umowa, której mocą dłużnik daje określoną rzecz wierzycielowi na zabezpieczenie długu; zobowiązanie dodatkowe w stosunku do głównej umowy, którą zabezpiecza. Przedmiotem z. może być rzecz ruchoma lub nieruchoma, stanowiąca własność dłużnika lub osoby trzeciej. Z. ruchomy nadaje wierzycielowi prawo zatrzymania zastawionej rzeczy dopóki wierzytelność jego, zabezpieczona zastawem, nie zostanie zaspokojona. Wierzyciel ma prawo poszukiwania zapłaty z rzeczy oddanej w zastaw z przywilejem i pierwszeństwem przed innymi wierzycielami, przyczem może wyjednać od sądu postanowienie, upoważniające go do zatrzymania na własność rzeczy zastawionej. Bez zezwolenia sądu wierzyciel nie może przywłaszczać sobie rzeczy zastawionej; postanowienie to nie dotyczy instytucyj, udzielających pożyczek na zastaw ruchomości czyli tzw. lombardów. Przez zastaw nieruchomości wierzyciel nabywa możność pobierania przychodów z nieruchomości z obowiązkiem zarachowywania ich corocznie na odsetki, jeżeli mu się należą, a następnie na kapitał swojej wierzytelności. Dłużnik przed całkowitem uiszczeniem długu nie może domagać się użytkowania nieruchomości w zastaw danej. Hipoteka jest rodzajem zastawu nieruchomości, umożliwiającym pozostawienie nieruchomości w posiadaniu dłużnika przy całkowitem zabezpieczeniu pretensyj wierzyciela dzięki specjalnej organizacji ksiąg gruntowych.

Zastawidło, ob. parapet.

Zastawka (w techn.), część śluzy, którą można w razie potrzeby podnieść celem uzyskania większej ilości przepływającej wody.

Zastawka Bauhina, ob. Bauhina zastawka.

Zastawka dwudzielna, ob. mitralna zastawka.

Zastawka mitralna, ob. mitralna zastawka.

Zastawka spiralna, ob. valvula spiralis.

Zastawka trójdzielna, ob. trójdzielna zastawka.

Zastawki, valvulae, zdwojenia błony wewnętrznej (intima) ściany naczyń żylnych lub chłonnych; otwierają się jedynie w kierunku krążenia krwi lub chłonki (limfy).

Zastawki sercowe, zdwojenia wsierdzia (endocardium), oddzielające przedsionki serca od komór (tzw. z. żylne), lub zdwojenia błony wewnętrznej (intima) ściany wielkich naczyń tętniczych: tętnicy głównej i płucnej (tzw. z. półksiężycowe), oddzielające komory sercowe od światła wspomnianych naczyń.

Zastawne listy, papiery wartościowe, odpowiednio oprocentowane, wypuszczane przez instytucje kredytowe.

Zastawy, boczne skrzydła u sieci rybackiej.

Zastępstwo, ob. reprezentacja, pełnomocnictwo.

Zastój, stasis, w anat. patol. 1) utrudniony odpływ krwi z żył wskutek niedomogi serca lub miejscowego rozszerzenia żył, ob. hiperaemia; 2) utrudnione przechodzenie treści pokarmowej z żołądka do jelit lub utrudnione przechodzenie treści pokarmowej wzgl. kału z jednego odcinka jelit do innych — niedrożność żołądka lub jelit (na tle zwężeń, nowotworów, blizn itp.).

Zastrzał (techn.), belka ukośna, na którą działają siły cisnące.

Zastrzał, panaritium, zapalenie ropne paliczka paznokciowego (falangi paznokciowej) palców rąk, bardzo bolesne; ogniska ropne umiejscawiać się mogą pod skórą, pod paznokciem (tzw. zanogcica), w torebkach ścięgien, przebiegających na dłoniowej powierzchni palców, w okostnej lub kości, w torebce stawowej paliczków. Z. kostne powodują tworzenie się martwaków (sekwestrów) kostnych; z. na paliczkach palców 1-go i 5-go powodować mogą tworzenie się rozlanych zapaleń ropnych (ropowic, phlegmone) w okolicy nadgarstka po stronie dłoniowej.

Zasulicz Wiera, rewolucjonistka rosyjska, * 1853; dokonała zamachu na życie gen. Trepowa, gubernatora Petersburga 5 lutego 1878; uniewinniona przez sąd przysięgłych, wyjechała zagranicę.

Zasypka, to samo, co puder (ob.).

Zaściążka, wstążeczka do zawiązywania koszuli pod szyją.

Zaśniad, ob. mola.

Żatec (niem. Saaz.), m. pow. w żupie Louny (Czechosłowacja), nad rz. Ohře, 17.000 mieszkańców; warzywnictwo, browarnictwo, wyrób drożdży, handel chmielem.

Zatoka (anat.), ob. sinus.

Zatoka, część morza, wciskająca się w ląd, otoczona z trzech stron lądem a czwartą połączona z otwartem morzem.

Zatoka czołowa, sinus frontalis, nazwa kilku jam, zawartych wewnątrz kości czołowej (os frontale) u ssaków i człowieka, komunikujących ze środkowym przewodem nosowym (meatus nasium medius). U mężczyzn zatoki czołowe są zawsze dobrze wykształcone, podczas gdy u kobiet są niedorozwinięte lub brak ich zupełnie.

Zatoka Gdańska, ob. Gdańska zatoka.

Zatoka Highmora, ob. szczęka górna.

Zatoka Kotorska, ob. Bocche di Cattaro.

Zatoka moczopłciowa, sinus urogenitalis, nazwa wspólnego zbiornika, do którego u ssaków uchodzą przewody moczowe i płciowe.

Zatoka żylna, sinus venosus, nazwa kurczliwego zbiornika, istniejącego w okolicy przedsionka serca (atrium cordis) u niższych kręgowców (ryby i płazy). Zbiornik ten powstaje dzięki zespoleniu się głównych pni żylnych (ductus Cuvieri), uchodzących do serca. Już u dorosłych gadów zatoka żylna zewnętrznie nie wyodrębnia się od serca. U ptaków i ssaków występuje tylko w okresie zarodkowym.

Zatokowa linja, ob. labowa linja.

Zatokowy prąd (Golfstrom), prąd morski, powstający w morzu Karaibskiem; po połączeniu się z prądem Antylskim przybiera nazwę p. z. i płynie z pocz. wpobliżu wybrzeży St. Zj. Am. Płn.; powstrzymany przez zimny prąd Labradorski, skręca ku wsch. i wstępuje do oc. Atlantyckiego; jedna skrajna odnoga płynie na płn. ku Grenlandji, Islandji i Szpicbergu, druga na wsch. ku Europie wzdłuż zach. wybrzeży Francji, W. Brytanji i Skandynawji. Dzięki p. z. Europa zach. posiada klimat łagodny i fiordy norweskie nie zamarzają (temp. wody na skrajnym punkcie płn. Norwegji wynosi w styczniu + 3°).

Zator, 1) miejsce głębokie, topiel; 2) z. lodowy, spiętrzona kra.

Zator, ob. embolia, embolus.

Zator, m. w pow. oświęcimskim (woj. krakowskie), nad rz. Skawą, 2.000 mieszk.; niegdyś stol. udzielnego księstwa, nabytego 1494 przez Jana Olbrachta, w 1504 wcielonego do woj. krakowskiego; gospodarstwo rybne; zamek z XV w. z galerją obrazów.

Zatorski Franciszek, wierszopis, * 1800, † 1849; napisał: „Polowanie, poema opisowe" (1829), „Tryolety" (1830), „Pisma liryczne i religijne" (2 t., 1833), „Znicz nad Niewiażą", poemat z podań Litwy (2 t., 1845) i in.

Zatrucie, ob. otrucie, intoksykacja.

Zatrucie kontaktów (katalizatorów), zjawisko, polegające na tem, że kontakty, poddane działaniu pewnych substancyj, przestają działać katalitycznie. Zauważono, że substancje, działające w ten sposób, są zarazem truciznami względem organizmów żywych, np. kwas pruski, arsenowodór itp. Z. k. tłumaczymy odkształceniem lub zanieczyszczeniem powierzchni pracującej kontaktów.

Zatrucie ołowiem, ob. ołowiem zatrucie.

Zatrucie sporyszem, ob. ergotismus.

Zatrucie strychniną, ob. strychniną zatrucie.

Zatrucie tlenkiem węgla, ob. tlenkiem węgla zatrucie.

Zatrzalin, ob. Podocarpus.

Zatrzymanie moczu, ob. moczu zatrzymanie.

Zatwar, ob. Sterculia.

Zatwarowate, ob. Sterculiaceae.

Zatwór, na okręcie wielkie drzwi żelazne spuszczone, zamykające nieprzesiąkliwy przedział.

Zavřel Franciszek, dramaturg czeski, * 1885; napisał dramaty historyczne: „Samson", „Don Juan", „Oidipus i Jokasta", „Bolesław Okrutny", „Król Przemysław Otokar II"; psychologiczne: „Powrót", „Drapieżnik" i in.

Zawadowski Wacław, współczesny malarz, kształcił się w Krakowie i Paryżu; należy do grona artystów, hołdujących najnowszym prądom w sztuce.

Zawadowski Piotr hr., rosyjski mąż stanu, * 1738, † 1813; od 1802 pierwszy w Rosji minister oświecenia publicznego.

Zawadyński *Tomasz*, literat, * 1838, † 1914; studja w Kijowie; uczestnik powstania 1863, potem na emigracji, po 1871 na Ukrainie; napisał poemat „Zwykłe dzieje“ pod pseud. *Bohdana Rastawicy*, rozprawy o sztuce i sprawach politycznych w „Bibl. Warsz.“, „Niwie“, „Bluszczu“ i in.

Zawadzki *Aleksander* (ojciec Prokop), działacz społeczny, * 1859, † 1926; jeden z organizatorów Ligi Narodowej w Szwajcarji; 1887—90 na zesłaniu na Syberji; współzałożyciel Tow. Oświaty Narodowej, działacz wśród unitów na Podlasiu; 1905 członek N. D., 1907 organizator „Narodowego Związku Chłopskiego“ i „Narodowego Związku Robotniczego“.

Zawadzki *Józef*, dr. med., * 1865; jeden z inicjatorów i długoletni prezes „Pogotowia Ratunkowego“ w Warszawie; autor licznych prac z dziedziny ratownictwa.

Zawadzki *Józef*, chemik, * 1886; studja w Warszawie, Krakowie i Karlsruhe; 1918 prof. technologji chemicznej ogólnej nieorganicznej w Politechnice Warszawskiej; szereg prac specjalnych.

Zawadzki *Kazimierz*, historyk, podkomorzy malborski, potem kasztelan chełmiński, † 1691; napisał: „Gloria orbi Sarmatico“ (1670), „Tractatus super advertentiam defectuum“ (1676), „Monita politica“ (1676), „Historia arcana seu annalium polonicorum libri VII“ (1699), „Speculum repraesentans anomaliam in capitibus imperii Sarmatici“ (1690).

Zawadzki *Michał*, kompozytor muzyczny, * 1828, † 1887; tworzył szumki, tańce ukraińskie itp.

Zawadzki *Stanisław*, budowniczy, * 1743, † 1806; prof. architektury w korpusie kadetów w Warszawie, pułk. inżynierji, później gen.-major artylerji oraz budowniczy Komisji Edukacyjnej; wybudował szereg pałaców, domów i koszar w Warszawie i na prowincji.

Zawadzki *Stanisław*, malarz, * 1875; kształcił się w Warsz. Szk. rys., Krakowie i Paryżu; maluje portrety oraz studja i głowy kobiece.

Zawadzki *Władysław*, ekonomista, * 1885; prof. ekonomji politycznej w Uniw. Wileńskim; prace: „Les Mathématiques appliquées à l'Economie“ (1913), „Zastosowanie matematyki do ekonomji politycznej“ (1914), „Wartość i cena, wypisy ekonomiczne“ (1919), „Teorja produkcji“ (1923) i in.

Zawadzki *Władysław*, literat, * 1824, † 1891; studja we Lwowie i Altenburgu; napisał: „Dwa światy“, powieść (1845), „Stanisław Staszic“ (1860), „Ludwik Nabielak“ (1886), „Literatura w Galicji“ (1876), „Dziennikarstwo w Galicji“ (1878) i in.

Zawadzki *Włodzimierz*, dziennikarz, * 1863, † 1928; redaktor „Gazety Narodowej“, „Ruchu Katolickiego“ i „Dziennika Polskiego“.

Zawał, *zakrzep*, infarctus, w anat. pat. obumarcie tkanek (*martwica koagulacyjna*), wywołane przez zaburzenia w krążeniu (niedokrwienie danych tkanek wskutek zakrzepów lub zatorów w odżywiających je naczyniach krwionośnych); tkanki obumarłe mają kształt klina, szerszą powierzchnią zwróconego ku obwodowi narządu; klin ów sterczy nieco ponad powierzchnię danego narządu, jest barwy żółtawo-białej (z. *blady* czyli *anemiczny*) lub ciemno-czerwonej (z. *czerwony* czyli *krwotoczny*). Z. *blade* występują w śledzionie, nerkach, mięśniu sercowym i mózgu, z. *czerwone* — w płucach i jelitach. Z. w mózgu, mięśniu sercowym i w płucach mogą być powodem nagłej śmierci; w innych narządach śmierci nie powodują.

Zawciągowate, ob. *Plumbaginaceae*.

Zawęźlenie, ob. *strangulacja*.

Zawęźlenie jelit, ob. *volvulus*.

Zawichost, m. w pow. sandomierskim (woj. kieleckie), na l. brzegu Wisły, 3.100 mieszk.; piece wapienne; w 1205 poległ tu Roman ks. włodzimiersko-halicki w bitwie z Leszkiem Białym i Konradem Mazowieckim.

Zawidzki *Jan Wiktor*, chemik, * 1866; studja w Rydze i Lipsku; 1892 asystent w politechnice ryskiej; 1907 prof. chemji ogólnej w akad. rolniczej w Dublanach, 1917 prof. chemji nieorganicznej i fizycznej w Uniw. Jagiellońskim, 1919 prof. chemji nieorganicznej w Politechnice Warszawskiej; ok. 100 prac specjalnych z zakresu chemji fizycznej (zwłaszcza kinetyki chemicznej) oraz historji chemji; 1924—25 minister wyznań rel. i ośw. publ.

Zawiejski *Jan*, architekt, * 1854; studja w Monachjum, Wiedniu i Berlinie; od 1892 prof. wyższej szkoły przem. w Krakowie; wybudował dom zdrojowy w Krynicy, teatr miejski w Krakowie i in.

Zawiejski *Mieczysław Leon*, rzeźbiarz, * 1856; kształcił się w Wiedniu i Florencji; 1915 członek florenckiej Ak. Szt. Pięknych; wykonał biust Lenartowicza, umieszczony na domu we Florencji, gdzie poeta mieszkał, pomnik kardynała Dunajewskiego na Wawelu, figury dekoracyjne w teatrze krakowskim, wiele biustów i figur („Carmen“, „Tancerka“, „Amorek“, „Za woalem“) i in.

Zawieniec, ob. *przywianek*.

Zawieratka, ob. *Petunia*.

Zawiercie, m. fabryczne w pow. będzińskim (woj. kieleckie), nad rz. Wartą, 30.000 mieszk.; wielkie przędzalnie bawełny, warsztaty tkackie, farbiarnie, fabr. lin drucianych, maszyn rolniczych, odlewnie żelaza, huta szklana.

Zawiesina, ob. *emulsja*.

Zawiesiny, *suspensje*, ob. *koloidy*.

Zawieszenie broni, czasowe przerwanie działań wojennych.

Zawilec, ob. *Anemone*.

Zawiliński *Roman*, językoznawca i etnograf, * 1855; studja w Wiedniu i Krakowie; redaktor „Poradnika językowego“; prace: „Gwara brzezińska“, „Brzeziniacy, szkic etnograficzny“ (1881), „O polskich przekładach tragedji Sofoklesowych“ (1881), „O stosunku pokrewieństwa języków aryjsko-europejskich“ (1885), „Wskazówki do zbierania właściwości ludowych“ (1886), „O sposobie gromadzenia materjałów etnograficznych“ (1887), „Słowacy, ich życie i literatura“ (1899), „Z kresów polszczyzny“ (1912), „Dobór wyrazów; słow-

nik wyrazów bliskoznacznych i jednoznacznych“ (1926—27) i in.

Zawirski *Marek*, muzyk-teoretyk, * 1862, † 1911; prof. konserwatorjum warszawskiego; wspólnie z Z. Noskowskim wydał „Wykład praktyczny harmonji“, samodzielnie: „Nauka harmonji“ oraz przekład E. Prouta „Formy muzyczne“.

Zawisaki, ob. *Sphingidae*.

Zawistowska *Kazimiera z Jasińskich*, poetka, * 1870, † 1902; przedstawicielka „Młodej Polski“ w poezji; napisała „Poezje“ (1904).

Zawisza *Artur*, 1833 organizator walk partyzanckich w b. zaborze rosyjskim, stracony w Warszawie.

Zawisza *Krzysztof*, wojewoda miński, pamiętnikarz, * 1666, † 1721; zostawił „Pamiętniki“ (wydane 1862 przez J. Bartoszewicza).

Zawisza Czarny z *Garbowa*, rycerz z czasów Władysława Jagiełły, starosta spiski, używany przez króla do misyj dyplomatycznych w sprawach z Krzyżakami (1415 na sobór do Konstancji, 1420 na sąd cesarza do Wrocławia); walczył pod Grunwaldem oraz na służbie u cesarza Zygmunta z Turkami i husytami; 1422—1424 w niewoli czeskiej (wzięty pod Niemieckim Brodem); 1428 zamordowany w niewoli u Turków.

Zawisza z Kurozwęk, ob. *Kurozwęcki*.

Zawodowe choroby, *profesjonalne choroby*, choroby, których pochodzenie jest ściśle związane z pracą zawodową chorego: rozedma płuc u robotników, zajętych wydymaniem szkła, przewlekłe zatrucia ołowiem u robotników w odlewniach, w fabrykach farb olejnych, u malarzy, drukarzy, zecerów, przewlekłe zatrucia rtęcią u robotników w fabrykach luster, zatrucia fosforem w fabrykach zapałek fosforowych, zatrucia (przewlekłe) arsenem przy wyrobie tapet, pyłica płuc u szlifierzy, młynarzy, piekarzy, zakażenia wąglikiem w zakładach, gdzie się obrabia skóry bydlęce, zakażenia nosacizną u furmanów, kawalerzystów, weterynarzy, zatrucia substancjami chemicznemi w fabrykach barwników anilinowych, przy wyrobie gazów trujących itp. Chorobą z. pracowników umysłowych jest neurastenja. Przyczynami, wywołującemi choroby z., są: 1) kurz ze wszelkiemi szkodliwemi zanieczyszczeniami (cząsteczki kwarcu, popiołu, sadzy, sierści, rozpylony ołów lub rtęć itp.), 2) trucizny chemiczne, z któremi ma do czynienia przemysł, 3) zmęczenie (szczeg. u pracowników umysłowych), 4) tzw. *traumatyzm zawodowy*, tj. wszelkie urazy mechaniczne ciała robotników podczas pracy. Walka z chorobami z. polega: 1) na usuwaniu kurzu (prawidłowa wentylacja fabryk), 2) na zapobieganiu otruciom zawodowym przez usuwanie ciał trujących wzgl. przez zamianę ich na inne, mniej szkodliwe, 3) na walce z traumatyzmem zawodowym (udoskonalenie konstrukcji maszyn), 4) na przeprowadzaniu zasad higjeny pracy (skracanie długości dnia roboczego w zależności od rodzaju pracy, poradnie zawodowe, wykłady o szkodliwościach pracy zawodowej i ich unikaniu itp.). Organami urzędowemi, dbającemi o zapobieganie chorobom z., są inspekcje pracy (w Polsce od 1919).

Zawodowy ruch, ob. *ruch zawodowy*.

Zawodzie, w. w pow. katowickim (woj. śląskie), 13.000 mieszk.; kop. węgla.

Zawoja, w. w pow. makowskim (woj. krakowskie), nad rz. Skawicą, u stóp Babiej Góry, 530 m. n. p. m., 5.300 mieszk.; letnisko górskie.

Zawołania (*proclamationes*), hasła, któremi się zwoływały rody rycerskie; brano je bądź od imion lub przezwisk (Pomian, Starykoń), bądź od nazw topograficznych (Opole, Doliwa). Ob. *heraldyka*, *godło*.

Zawory, przełęcz w Tatrach, przejście z doliny Cichej Wody do doliny Ciemnosmreczyńskiej, 1.379 m. n. p. m.

Zawój, ob. *turban*.

Zawój, w myślistwie skóra obwisła u sarny pod gardłem.

Zawór, to samo co wentyl, klapa, ob. *klapa*.

Zawór bezpieczeństwa, to samo co klapa bezpieczeństwa, ob. *klapa*.

Zawrat, przełęcz w Tatrach Wys., 2.170 m. n. p. m., odgraniczająca dolinę Pięciu Stawów Polskich od doliny Czarnego Stawu pod Kościelcem; szlak turystyczny z Zakopanego do Morskiego Oka.

Zawrót głowy, *vertigo*, nagła utrata poczucia równowagi, wyrażająca się wrażeniem wirowania własnego ciała, wzgl. poruszania się przedmiotów otaczających; bywa na tle miażdżycy (arterjosklerozy) naczyń mózgowych, nowotworów mózgu lub móżdżku, schorzeń ucha wewnętrznego lub środkowego, przewlekłych zatruć (alkoholem, tytuniem), przy neurastenji i przy schorzeniach żołądka.

Zazdrostki, ob. *żaluzje*.

Zazlora, ob. *oczy uroczne*.

Zazula, ob. *Coccinella septempunctata*.

Zażołędny rowek, ob. *penis*.

Ząb mądrości, *dens serotinus*, ob. *zęby i ząbkowanie*.

Ząbki, w. na płn. od Pragi w pow. i woj. warszawskiem; letnisko podmiejskie.

Ząbkowanie, *dentitio*, okres wyrzynania się zębów; u człowieka i ssaków wyższych występuje dwa razy w życiu (zęby *mleczne* i *stałe* — *diphyodonta*), u ryb, płazów i gadów, jako zmiana uzębienia, dużo razy w życiu (*polyphyodonta*), u ssaków niższych (szczerbatych — *Edentata*, waleni — *Cetacea*, niektórych gryzoni — *Rodentia*) tylko raz w życiu czyli właściwie niema zmiany uzębienia (*monophyodonta*). Zawiązki zębów mlecznych powstają u człowieka w 3-cim miesiącu życia płodowego. Pierwsze z., tj. 20 zębów mlecznych, występują między 6—24 mies. życia niemowlęcia; zęby mleczne wyrzynają się w następującej kolejności: 6—8 mies. 1-szy siekacz, 7—9 drugi siekacz, 12—15 mies. 1-szy trzonowy, 16—20

mies. kieł, 20—24 mies. drugi trzonowy; opóźnienie z. powodowane bywa przez krzywicę, złe odżywianie, choroby wyniszczające. Wbrew poglądom dawnych lekarzy z. nie powoduje żadnych zaburzeń w ustroju oseska. Uzębienie mleczne utrzymuje się do 8-go roku życia, kiedy korzenie zębów mlecznych ulegają resorbcji (wchłanianiu) pod wpływem uciskających na nie zawiązków zębów stałych, same zaś zęby mleczne wypadają. Z 32 zębów stałych najpierw powstaje 1-szy ząb trzonowy stały (za trzonowemi mlecznemi) — 7-my rok życia, 1-szy siekacz — 8-my rok, 2-gi siekacz — 9-ty rok, 1-szy i 2-gi przedtrzonowy (na miejscu trzonowych mlecznych) — 10-ty i 11-ty rok, 2-gi trzonowy — 13 — 16-ty rok i 3-ci trzonowy czyli ząb mądrości — w 18—30 roku. Średnio około 24-go roku życia człowiek posiada całkowicie wykształcone uzębienie stałe.

Ząbkowice, 1) w. w pow. będzińskim (woj. kieleckie), 2.600 mieszk.; kop. rudy żel., fabr. szkła, wyroby elektrotechniczne; 2) niem. Frankenstein, m. pow. na Śląsku pruskim w rej. wrocławskiej, 10.000 mieszk.

Zbaraski Janusz, wojew. bracławski, † 1608; odznaczył się w wojnach z Tatarami i Moskwą za St. Batorego i Zygmunta III i w negocjacjach pokojowych.

Zbaraski Krzysztof książę wsławił się świetnem, opisanem przez S. Twardowskiego, poselstwem do Konstantynopola 1622 po ratyfikację warunków pokoju chocimskiego; † 1627.

Zbaraż, m. pow. (woj. tarnopolskie), nad rz. Gnieżną, 8.400 mieszk.; staroż. gród, ruiny zamku; pamiętny licznemi walkami, zwłaszcza obroną przed wojskami Chmielnickiego 1649.

Zbawiciel, Odkupiciel, Jezus Chrystus (ob.), który poniósł śmierć na krzyżu celem odkupienia win ludzkości.

Zbawienia armja, ob. Salvation Army.

Zbąski Abraham, jeden z przywódców stronnictwa husyckiego w Polsce, sędzia poznański, zwalczany przez biskupa pozn. Andrzeja Bnińskiego, † 1442.

Zbąszyń (niem. Bentschen), m. pograniczne w pow. wolsztyńskim (woj. poznańskie), nad jez. Z., 4.660 mieszk.

Zbieg przestępstw ma miejsce wówczas, gdy sprawca dopuszcza się dwóch lub więcej działań, podpadających samoistnie pod przepis ustawy karnej; przestępstwa te mogą stanowić zbieg jednorodny, tzn. działania odrębne, naruszające to samo dobro społeczne, np. kradzieże, popełniane przez tę samą osobę na szkodę rozmaitych jednostek, morderstwa w różnych czasach i na różnych osobach, dokonane przez tego samego sprawcę. Zbieg przestępstw różnorodny polega na dopuszczeniu się przez przestępcę różnych pod względem rodzaju przestępstw, np. zgwałcenia, morderstwa, kradzieży itp.

Zbieraki, dzikie gęsi, przylatujące do nas późną wiosną.

Zbierzchowski Henryk, literat, * 1881; studja we Lwowie; napisał poezje: „Impresje" (1907), „Baśnie" (1906) i in., powieści: „Przed wschodem słońca" (1903), „Na złotej przełęczy" (1904), „Malarze" (1907), „Literat" (1909), „Stepowa panienka", „Anioły płaczą"; szereg utworów scenicznych.

Zbieżność, konwergencja, w okulistyce: przy patrzeniu w dal osie wzrokowe biegną prawie równolegle, przy patrzeniu zbliska osie wzrokowe zbiegają się (przecinają); do mierzenia stopnia z. służy tzw. kąt metryczny, tj. kąt, o jaki odchylają się osie wzrokowe oczu od kierunku równoległego przy patrzeniu obuocznem w punkt, leżący na linji środkowej w odległości 1 metra od oczu. Ponieważ przy wpatrywaniu się w przedmioty bliskie oczy akomodują, to 1) siła akomodacji i stopień zbieżności pozostają ze sobą w ścisłym związku, 2) przy z., zarówno jak przy akomodacji, źrenice ulegają odruchowemu zwężeniu (miosis).

Zbieżność ciągu, szeregu, ob. ciąg, szereg.

Zbigniew, nieślubny syn Władysława Hermana, * po 1070; za sprawą macochy i Sieciecha oddany 1088—9 do klasztoru w Saksonji; wykradziony i poparty przez swych stronników, legitymizowany 1093; w przymierzu z Bolesławem Krzywoustym uzyskał 1097 władzę nad częścią kraju; 1102—1106 zwierzchni książę Polski, 1106—7 ograniczony do Mazowsza, 1107 wygnany z kraju, uzyskał poparcie ces. Henryka V (wyprawa 1109) oraz Czech; przywołany do Polski przez Bolesława, oślepiony 1112, wkrótce umarł.

Zbiorowa umowa, ob. umowa zbiorowa.

Zbiory i muzea polskie, ob. muzeum.

Zbiór lub mnogość, przedmiot badań odrębnej nauki matematycznej, zwanej teorją mnogości. Wyraz „zbiór" przyjmuje się naogół jako wyraz pierwotny; można wyróżnić dwa sposoby pojmowania wyrazu „zbiór": idealistyczny i realistyczny. Przy pierwszym sposobie pojmowania, przeważającym we współczesnej nauce (Cantor), każdy z. jest przedmiotem abstrakcyjnym, zbliżonym do idei Platona; przy drugim (Leśniewski) z. przedmiotów konkretnych jest sam przedmiotem konkretnym. Z. dzielą się na skończone i nieskończone, zależnie od tego, czy należące do nich przedmioty, ich elementy, dają się ustawić w ciąg skończony, czy też nie. Z. nieskończone, których elementy dają się ustawić w ciąg nieskończony — z. przeliczalne, pozostałe z. nieskończone — z. nieprzeliczalne; do pierwszych należy np. z. liczb naturalnych, do drugich z. liczb rzeczywistych lub punktów na prostej.

Zbiór praw Herburta, ob. prawo polskie.

Zbiór prawa mazowieckiego, ob. prawo polskie.

Zbiry, ob. sbirri.

Zboczenia płciowe, wrodzona skłonność do nienormalnego zaspakajania popędu płciowego: pederastja, sodomja, sadyzm, masochizm, ekshibicjonizm, fetyszyzm i in.

Zboczenie magnetyczne, ob. magnetyzm.

Zborowska Helena, powieściopisarka (pseudonim Bianka Halicka), * 1876; utwory: „Rozbitki" (1902), „Obok szczęścia" (1903), „Zdobywca" (1921), „Lilia mystica" (1921), „Dzień Zmartwychwstania" (1922) i in.

Zborowski, 1) Piotr, kasztel. sandomierski, † 1557; ochmistrz królewicza Zygmunta Augusta; czynny w rokoszu 1537; 2) Marcin, kaszt. krakowski, † 1565; jeden z twórców ruchu egzekucyjnego i wodzów rokoszu 1537; zabił Dymitra Sanguszkę za porwanie Halszki z Ostroga, z którą chciał ożenić syna; 3) Jan, hetman nadw.; zwyciężył zbuntowanych gdańszczan u Lubieszowskiego stawu 1577; 4) Andrzej, marszałek nadworny; zawiedziony w zabiegach o kanclerstwo, stanął przeciw Batoremu i Zamoyskiemu; stronnik Maksymiljana, wraz z nim dostał się do niewoli pod Byczyną; 5) Samuel, od 1574 banita za napaść w czasie uroczystości koronacyjnych na Tęczyńskiego i zabicie kasztel. przemyskiego Wapowskiego; w 1583 wrócił do kraju i za wichrzenia ścięty 26. V. 1584.

Zborów, m. pow. (woj. tarnopolskie), nad rz. Strypą, 3.700 mieszk.; pamiętne zawarciem ugody zborowskiej przez Jana Kazimierza po bitwie z Chmielnickim i Tatarami w 1649.

Zboże, ogólna nazwa roślin, uprawianych na ziarno. Zależnie od pory siewu odróżniamy z. jare, siewane na wiosnę (jęczmień, owies, proso, grykę, kukurudzę, rzadziej żyto i pszenicę) i z. ozime (ozimina), siewane na jesień i zbierane w roku następnym. Przed oddaniem do młyna ziarno niektórych zbóż oczyszcza się w wialniach; dla celów czyszczenia, sortowania i przechowywania z. służą wielkie spichrze, zw. elewatorami (ob.).

Zbożowe prawo, ob. corn-laws.

Zbożowy błotniak, ob. Circus cyaneus.

Zbójnicki, taniec góralski, tańczony przez mężczyzn dokoła ogniska, połączony z wywijaniem siekierkami, przysiadami i przyśpiewami.

Zbójnik, wyraz, używany na Podkarpaciu w południowych województwach Rzeczypospolitej Polskiej, oznaczał członka bandy zbójeckiej, działającej podczas okresu zimowego na równinach, z wiosną uchodzącej w góry.

Zbór, organizacja kościelna, powstała na gruncie zasad Reformacji; pierwsze zbory na ziemiach polskich powstały w ostatnich latach panowania Zygmunta Starego w Wielkopolsce i na Litwie; z powodu ograniczeń istniejących w owym czasie ewangelicy należeli do zboru w Węgrowie, zorganizowanego pod protektoratem Radziwiłłów i dopiero prawa, przywrócone ewangelikom na Sejmie 1763, pozwoliły na zorganizowanie samodzielnego zboru stołecznego. Obecnie zbór warszawski ewangelicko-augsburskiego wyznania liczy 15.000 członków i posiada liczne instytucje harytatywne, szpital, dwa średnie zakłady naukowe: gimnazjum męskie im. M. Reja i żeńskie im. Królewny Anny Wazówny. Ob. Ewangelickie kościoły, Reformacja w Polsce.

Zbrodnia, to samo co przestępstwo (ob.).

Zbrodniarz urodzony, „delinquente nato", „verbrecherische Konstitution", typ psychopatologiczny, wyodrębniony przez Lombroso'a, wykazujący zbrodniczość i okrucieństwo, jako fizjologiczny przejaw umysłowości; cechą charakterystyczną z. urodzonych jest niezdolność do poprawy. Od z. urodzonych rozróżnia Lombroso zbrodniarzy, posiadających wrodzoną skłonność, tj. usposobienie do zbrodni i dopuszczających się zbrodni pod wpływem bodźców zewnętrznych (ubóstwo, głód, namowa itp.).

Zbroja, ubiór rycerstwa średniowiecznego; w skład z. wchodziły: hełm, przyłbica, pancerz, naramienniki, nagolenniki, tarcza oraz osłony blaszane na konia; uzupełnieniem z. była broń, składająca się z miecza (szabli), koncerza, kopji i czekana a później broni palnej. Z. znana była już w starożytności i składała się z hełmu i pancerza; w pocz. średniow. używano pancerzy skórzanych z naszytemi pierścieniami żelaznemi, które później ustąpiły pancerzom z łusek kutych i siatek żelaznych. W Polsce fabrykacja z. wydoskonaliła się w XVI w.

Zbrojownia, to samo, co arsenał.

Zbrożek Dominik, matematyk, * 1832, † 1889; studja we Lwowie i w Pradze; prof. geodezji w Akademji Technicznej we Lwowie; prace: „O planimetrze biegunowym", „Zastosowanie wyznaczników do teorji najmniejszych kwadratów" i in.

Zbrucz, l. dopływ Dniestru, dług. 283 km., tworzy granicę między Polską a Ukrainą.

Zbun rogaty, ob. Palamedea cornuta.

Zbylitowski Andrzej, poeta, * ok. 1565, † ok. 1608; dworzanin Stefana Batorego i Zygmunta III, któremu towarzyszył 1593 do Szwecji; napisał: „Witanie króla nowego Zygmunta III" (1587), „Droga do Szweciey" (1597), „Żywot szlachcica na wsi" (1597), „Wieśniak" (1600); zbiorowe wyd. „Poezyj" (1860).

Zbylitowski Piotr, wierszopis, brat stryjeczny poprzedniego, * 1569, † 1649; napisał: „Rozmowa szlachcica polskiego z cudzoziemcem" (1600), „Przygana wymyślnym strojom białogłowskim" (ok. 1603), „Schadzka ziemiańska" (1605), „Patricius" (1602); wyd. zbior. „Poezyj" (1860).

Zbyszyce, m-ko w pow. nowosądeckim (woj. krakowskie), 500 mieszk.

Zdanie pierwotne (podstawowe), ob. pewnik.

Zdanowicz Aleksander, historyk i pedagog, * 1808, † 1868; studja na uniw. wileńskim; naucz. w Instytucie Szlacheckim w Wilnie; prace: „Rys chronologiczno-historyczny państw nowożytnych od V w. do dziś dnia" (1861), „Historja powszechna dla szkolnej młodzieży" (2 t., 1861), „Historja literatury polskiej", uzupełniona przez L. Sowińskiego (3 t., 1875—76) i in.

Zdanowski Juljusz, działacz polityczny, * 1874; 1922—24 senator, prezes klubu senatorskiego Związku Ludowo-Narodowego.

Zdeb towarzyski, ob. Nasua socialis.

Zderzak (bufor), płaski talerz żelazny, umocowany na sprężynie na końcach wagonów kolejowych, łagodzący uderzenia jednego wagonu o drugi.

Zdjęcie terenu, plan, przedstawiający obszar poziomy.

Zdobnictwo, tworzenie z elementów płaszczyznowych, linjowych, albo pośrednich — motywów rysunkowych, które przez miarowe powtarzanie czyli rytm, dają ornament; ob. sztuka.

Zdobnictwo ludowe zaznacza się w całej kulturze materjalnej ludu. Lud zdobi domy zarówno nazewnątrz, jak wewnątrz a rozmaitemi ozdobami pokrywa także sprzęty, wozy, sanie, łodzie, uprząż i narzędzia rolnicze i gospodarcze oraz instrumenty muzyczne. Zdobnictwo wyraża się przedewszystkiem w ceramice, plecionkarstwie i koszykarstwie, w rozmaitych wyrobach ze słomy, drutu, rogu, kości, skóry itd. i w różnego rodzaju tkaninach. Wogóle wielkie pole do popisu ma zdobnictwo we wszystkich strojach ludowych zarówno codziennych, jak odświętnych i obrzędowych. W Polsce zdobnictwo ludowe wyraża się w pięknych formach, zwłaszcza na Podhalu, w Nowosądeczyźnie, w Łowickiem, na Kujawach i na Huculszczyźnie.

Zdołbunów, m. pow. (woj. wołyńskie), 7.300 mieszk.; fabr. cementu, odlewnia; powiat zdołbunowski utworzony został w 1924 zamiast pow. ostrogskiego.

Zdrada, przestępstwo, wymierzone przeciwko istnieniu państwa. Są dwa zasadnicze typy zdrady: zdrada stanu i zdrada kraju; pierwsza jest zamachem na bezpieczeństwo wewnętrzne państwa, w szczególności na jego ustrój, ustalony w drodze praw zasadniczych, na osobę piastującą najwyższą władzę, na rząd itp.; przedmiotem drugiej jest zamach na bezpieczeństwo zewnętrzne państwa. Różnica pomiędzy obydwoma przestępstwami polega na tem, że o ile przy zdradzie stanu działanie przestępne podejmowane jest wewnątrz samej państwowości, o tyle przy zdradzie kraju w grę wchodzi obcy czynnik zewnętrzny, tj. nieprzyjaciel, który nastaje na bezpieczeństwo i niepodległość lub całość państwa, a zdrajca kraju z tym nieprzyjacielem współdziała. Działanie przestępne w tym wypadku polega na wspomaganiu (ułatwianiu) lub sprzyjaniu nieprzyjacielowi w jego czynach wojennych lub innych wrogich aktach, zwróconych przeciwko danemu państwu. We wszystkich kodeksach, obowiązujących na ziemiach Rzeczypospolitej, zarówno zdrada stanu (art. 99 K. K. Ros. i nast., § 80 K. K. Niem. i nast. oraz § 58 Austr. Ust. Karn.), jak i zdrada kraju (art. 108 K. K Ros. i nast., § 89 K. K. Niem. i nast. oraz § 58 Austr. Ust. Karn.) są zagrożone najsurowszemi karami, mianowicie karą śmierci lub ciężkiego więzienia.

Zdroje lecznicze, źródła, studnie lub otwory wiertnicze o wodzie, zawierającej mineralne, gazowe lub inne składniki, wzgl. wykazującej specjalne działanie, co nadaje jej własności i zastosowanie lecznicze.

Zdrojowiska, miejscowości, posiadające cieplice (termy) lub zdroje lecznicze, ob. uzdrowiska (tablica).

Zdrojówka, ob. Isopyrum.

Zdrowie, przeciwstawienie choroby, normalny, skoordynowany przebieg wszelkich czynności fizjologicznych w żywym ustroju.

„Zdrowie", dwutygodnik popularno-naukowy, poświęcony naukom przyrodniczym i higjenie, założony w 1878 przez K. Dobrskiego i Br. Znatowicza; obecnie wychodzi, jako miesięcznik, pod red. d-ra J. Polaka.

Zdun, rzemieślnik, trudniący się dawniej wyrobem kafli, obecnie stawianiem pieców itp.

Zduny, m-ko w pow. krotoszyńskim (woj. poznańskie), 3.000 mieszk., wpobliżu granicy niemieckiej.

Zduńska Wola, m. fabr. w pow. sieradzkim (woj. łódzkie), 19.000 mieszk.; przemysł tkacki, odlewnie żelaza, fabr. maszyn i narzędzi rolniczych.

Zdwiż, pr. dopływ Teterowa na Ukrainie, dług. 156 km.

Z dymem pożarów, początkowe słowa utworu Kornela Ujejskiego „Chorał"" (Skargi Jeremiego), do którego Józef Nikorowicz napisał melodję, harmonizując ją czterogłosowo. Obok „Jeszcze Polska nie zginęła" należy do najpopularniejszych pieśni narodowych. „Chorał" powstał w 1848 r.

Zdziarski Stanisław, literat, * 1878; studja we Lwowie i Pradze; sekretarz Tow. Ludoznawczego we Lwowie, redaktor „Ludu", członek redakcji „Kurjera Warszawskiego"; napisał: „Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX wieku" (1901), „Bohdan Zaleski, studjum biograficzno-literackie" (1902), „Szkice literackie" (1903), „Dżingis-Chan" zmartwychwstały; studja z psychopatologji rosyjskiej" (1918).

Zdziebłcowe, ob. Scitamineae.

Zdziechowski Jerzy, ekonomista i polityk, * 1880; studja w Akademji Handlowej w Antwerpji; 1914—15 wiceprezes Komitetu Obywatelskiego w Lubelskiem, 1917—18 kierownik wydziału wojskowego Rady Zjednoczenia Międzypartyjnego w Petrogradzie, 1920 prezes Rady Naczelnej Związków Drzewnych, 1922—27 poseł na sejm, 1925—26 minister skarbu; ogłosił: „Finanse Polski w latach 1924—1925" (1925).

Zdziechowski Kazimierz, powieściopisarz, * 1878; studja w Moskwie; napisał: „Fuimus" (pod pseud. Wład. Zdor, 1900), „Przemiany" (2 t., 1906), „Łuna" (2 t., 1908), „Opoka" (1911), „Kresy" (1920), „Przegrana" (1922), „Zbrodnia" (1922).

Zdziechowski Marjan, historyk literatury powszechnej, * 1861; studja w Petersburgu i Dorpacie; 1894 docent, 1899 prof. literatury powszechnej na Uniw. Jagiellońskim, 1919 na Uniw. Stefana Batorego w Wilnie; prace: „Mesjaniści i Słowianofile" (1888), „Byron i jego wiek" (2 t., 1897), „Szkice literackie" (1900), „Odrodzenie Chorwacji w XIX w." (1902), „Z epoki mesjanizmu" (1912), „Wizja Krasińskiego (1912), „Pesymizm, romantyzm, a podstawy chrześcijaństwa" (1915), „Gloryfikacja pracy" (1921), „Wpływy rosyjskie na duszę polską" (1920) i in.

Zdzięcioł, m. w pow. słonimskim (woj. nowogródzkie), nad rz. Zdzięciołką, 3.100 mieszk.; zamek.

Zdzitowiecki Józef Seweryn, chemik i agronom, * 1802, † 1879; studja w Warszawie; prof. chemji w szkole przygotowawczej do politechniki, 1853 dyr. instytutu agronomicznego w Marymoncie; prace: „Projekt nomenklatury chemicznej" (1852), „Wykład początkowy chemji" (2 części, 1850—51) i in.

Zdzitowiecki Stanisław Kazimierz ks., biskup kujawsko-kaliski, * 1854, † 1927; wyświęcony na kapłana 1877, prekonizowany i intronizowany na biskupa we Włocławku 1902.

Zea, ob. Kea.

Zea mais, kukurydza, trawa (rodz. Gramineae) roczna, pochodząca z Ameryki Płd.; ma źdźbła pojedyńcze 15—25 dm. wys., 3—5 cm. grube, wypełnione gąbczastym rdzeniem, liście płaskie, szerokie i szorstkie, kwiaty męskie skupione w dużą szczytową wiechę, kwiaty żeńskie zebrane w pojedyńcze kolby, ukryte w licznych pochwach i osadzone w kątach liści środkowej oraz dolnej części łodygi; z pochew kolb kwiatostanowych wychodzą pęczki długich nitkowatych znamion. Liczne odmiany kukurydzy, różniące się wysokością źdźbła, szerokością liści, kształtem i barwą ziarna, są powszechnie uprawiane w okolicach cieplejszych; ziarno używane jest bądź na pokarm dla ludzi, bądź na paszę dla bydła. Odmiana Z. m. dentiformis, zwana pospolicie końskim zębem, odznaczająca się ziarnem dużem, z boków spłaszczonem, z wgłębieniem u szczytu, jest uprawiana często na zieloną paszę.

Zeagonit, minerał, zwany też żysmondynem lub gismondynem, jeden z zeolitów, potasowo - wapniowy $8CaAl_2Si_3O_{10} . 3 K_2Al_2Si_3O_{10} . 55 H_2O$. Taki wzór nadał mu St. J. Thugutt, prof. uniw. warsz., jeden z bardzo nielicznych badaczów tego mało rozpowszechnionego i mało znanego minerału.

Zebra (Equus zebra), nazwa gatunku konia (rodzina Equidae, podrząd Perissodactyla, rząd: Ungulata), żyjącego stadami w stepach Afryki południowej i wschodniej. Wielkością dorównuje osłu (dług. do 1.8 m., wys. do 1.25 m.); ubarwienie ciała jasno szare z ciemnemi, podłużnemi pasami, przypominającemi rysunek skóry tygrysa; ogon uwłosiony tylko na końcu. Pokrewny gatunek kwagga (Equus quagga) posiada pręgi tylko na przedniej części ciała.

Zebrzydowice, 1) w. w pow. wadowickim (woj. krak.), pod Kalwarją; par. fabr. mebli; 2) w. i st. pograniczna w pow. cieszyńskim (woj. śląskie), 2.500 mieszk.

Zebrzydowski Mikołaj, mąż stanu, * 1553, † 1620; brał udział w wojnach z Iwanem Groźnym, 1585 starosta krakowski, 1596 marszałek w. koronny, 1601 wojewoda krakowski; występował przeciw królowi i doprowadził w 1906 do buntu szlachty zw. „rokoszem Lubomirskiego", spowodowanego błędami polit. Zygmunta III, ulegającego wpływom jezuitów; 6. VII. 1607 pobity pod Guzowem, usunął się od spraw publicznych.

Zebu, ob. Bos indicus.

Zecer, to samo co składacz, ob. drukarstwo.

Zechenter Edmund, literat i dziennikarz, * 1867; napisał: „Szkice i nastroje" (1904), „Z chłopskiej niwy" (1909), „Walkowe kochanie" (1914).

Zedlitz Joseph Christian, poeta niemiecki, * 1790, † 1862; napisał liryki: „Totenkränze" (1828), „Gedichte" (1832), dramaty: „Stern von Sevilla" (1830), „Kerker und Krone" (1834).

Zedlitz und Trützschler Robert hr. von, pruski mąż stanu, * 1837, † 1914; 1886 nadprezydent ks. Poznańskiego i przewodniczący komisji kolonizacyjnej, 1891—92 pruski min. oświaty, 1903—9 prezydent Śląska; prowadził politykę germanizacyjną.

Zeebrügge, port i st. klimatyczna w zach. Flandrji (Belgja), nad m. Północnem, 8.000 mieszkańców.

Zeeland, prow. Holandji, 1.795 km², 246.000 mieszk.; obejmuje pas nizinny wybrzeża i wyspy na m. Północnem; liczne tamy ochronne.

Zefir, 1) w mitologji greckiej skrzydlaty młodzieniec, syn Eola i Eosy; 2) nazwa przyjemnie chłodzącego wietrzyka.

Zefiryn, papież 198—217; potępił montanistów i enkratyków.

Zegadłowicz Emil, poeta, * 1888; studja na uniw. krakowskim; założyciel grupy „Czartaka"; napisał: „Drogą życia" (1908), „Nad rzeką" (1910), „Powrót" (1911), „Imagines" (1919), „Tematy chińskie" (1919), „Odejście Ralfa Moora" (1919), „Ballady" (1920), „U dnia, którego nie znam, stoję bram" (1921), „Lampka oliwna" tragedja (1924), „Dziewanny" (1927), „Dom jałowcowy" (1927), „W obliczu gór i kulis" (1927), „Godzina przed jutrznią" (1928), „Z pod młyńskich kamieni" (1928).

Zegar, przyrząd do mierzenia czasu. Dawniej używane były z. wodne (klepsydry) i słoneczne (ob.); w XIV w. pojawiły się z. wagowe, w których lina, nawinięta na walec i obciążona, powodowała obrót walca i zapomocą przekładni poruszała wskazówki. Około 1500 zbudowano pierwszy z. poruszany sprężyną. Cienka stalowa sprężyna po nakręceniu ma dążność do odwijania się i porusza cały mechanizm. Ponieważ w z. wagowych ciężar opadający porusza się ruchem przyśpieszonym a w z. sprężynowych sprężyna rozwija się ruchem niejednostajnym, konieczne są regulatory, utrzymujące ruch jednostajny. Takim regulatorem jest wahadło w z. wagowych i włos czyli balansier (spiralnie zwinięta sprężyna) w z. sprężynowych. Wahadło, względnie włos poruszane są zapomocą tzw. wychwytu, łączącego je z me-

chanizmem poruszającym. Bywają z. zaopatrzone w przyrządy bijące godziny, z. dzwoniące o żądanej godzinie (budziki), z. kontrolujące (dla stróżów nocnych) itp. Dokładne zegary, używane w astronomji i nawigacji, noszą nazwę chronometrów.

Zegar elektryczny bywa 3-ch rodzajów: 1) jeden zwykły zegar porusza przy pomocy prądu elektr. wskazówki na tarczach, rozrzuconych po mieście; mamy tutaj zupełną synchroniczność, lecz przerwanie przewodu powoduje zatrzymanie wszystkich zegarów, dlatego też lepsze są 2) z. poruszające się niezależnie, lecz elektrycznie nastawiane (stale lub co pewien czas), 3) z., w których siłą poruszającą jest elektryczność (nie posiadają one praktycznego znaczenia).

Zegar gazowy, ob. gazomierz.

Zegar słoneczny (kompas słoneczny), przyrząd do wyznaczania czasu. Najprostszy poziomy z. s. składa się z gnomonu, umieszczonego na tarczy podzielonej i znajdującego się w płaszczyźnie południka miejsca obserwacyj oraz skierowanego na biegun niebieski. Z. s. wskazuje czas miejscowy prawdziwy.

Zegar wahadłowy, gwiazdozbiór.

Zegarmistrzostwo artystyczne w Polsce. W Polsce najdawniejszy był zegar ciekący, zwany klepsydrą, który przesypywaniem się piasku oznaczał czas. Artystyczne zegary wyrabiali w Krakowie w XV w. Tomasz, potem Michał Glatz, Michał Żebrawski, we Lwowie w XIV w. Laurenty Hallenbasen, potem Jan Kamieński, Antoni Kamiński. W Gdańsku sławne zegary kaflowe robił Kressing, potem Benjamin Zol, Hevelius. W Wilnie miał sławę zegarmistrz Jakób Gierke. W Różannej robili zegary kartuzi, w Poznaniu mistrz Masłowski, w Zasławiu bronzownik Pigza, w Kamieńcu Podolskim Józef Kleczkowski, w Gnieźnie Benjamin Zabiełło. W Warszawie w XVII w. mistrzowie sztuki zegarmistrzowskiej: Fabian, Andrys Bolek, Krystjan Karoli, w XVIII w. Mikołaj Gugenmus. Syn jego Franciszek, matematyk i zegarmistrz, był nadwornym artystą Stanisława Augusta, syn Franciszka, Antoni Gugenmus, był również znanym artystą. Warszawa miała cech zegarmistrzowski. Mistrz cechu musiał wykonać własnoręcznie zegarek, bijący kwadranse. Wśród warszawskich artystów tego cechu figurują: Lilpop, Schubert, Draganowski, Franc Krantz, Taszyński, Staffel, Różycki. Zegary wieżowe tworzyli Adam Idźkowski i Zier. Szczególnem uznaniem cieszyły się zegarki warszawskie, noszone zamiast guzików. Zegary, grające pieśni kurantowe, były w szafach ozdobnych lub w bronzowych szkatułkach. W Śmiłowicach u Wańkowiczów do niedawna istniał zegar kurantowy, uwieczniony przez Moniuszkę w „Strasznym Dworze". Wsławili się Polacy zegarmistrze: Czapek i Patek, zamieszkali w Genewie. Górale tatrzańscy wyrabiają zegary, w których wszystkie kółka są drewniane.

Zeghers Gerard, malarz flamandzki, * 1591, † 1651; dzieła: „Sen Św. Józefa", „Biczowanie", „Adoracja Św. Franciszka", „Św. Alojzy Gonzaga", „Pokłon trzech króli".

Zegrze, w. w pow. pułtuskim (woj. warszawskie), nad rz. Narwią, niegdyś twierdza, obecnie obóz warowny.

Zehden, ob. Cydyna.

Zehlendorf, od 1911 przedmieście Berlina, 21.000 mieszk.; wille.

Zehsis, łotewska nazwa m. Wenden.

Zeiss Karl, fabrykant optycznych instrumentów i założyciel firmy w 1846 w Jenie (Niemcy); wyrób znanych z dobroci lornetek pryzmatycznych i objektywów fotograf.

Zeissberg Heinrich, historyk niemiecki, * 1839, † 1899; prof. historji na uniwersytecie lwowskim, później w Insbruku i Wiedniu, 1896 dyrektor bibljoteki cesarskiej w Wiedniu; prace: „Vincentius Kadlubek Bischof von Krakau und seine Chronik Polens" (1869), „Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters" (1873), „Joannes Łaski, Erzbischof von Gnesen, und sein Testament" (1874) i in.

Zeist (Zeyst), m. w prow. Utrecht (Holandja), 18.000 mieszk.; fabr. pieców porcelanowych i świec.

Zeitz, m. pow. w Saksonji pruskiej, nad rz. Białą Elsterą, 32.500 mieszk.; zamek, 968—1564 siedziba biskupów; przemysł włókienniczy i maszynowy, fabr. fortepianów.

Zejszner Ludwik, geolog i mineralog, * 1807, † 1871; 1829—33 prof. uniwersytetu Jagiellońskiego, potem dyr. górnictwa W. M. Krakowa, do 1858 urzędnik wydziału górnictwa w Warszawie; oprócz szeregu prac z zakresu geologji ziem polskich napisał „Pieśni ludu Podhalan czyli górali Tatrowych polskich" (1845).

Zelanci, ob. spirituale.

Zelandja (duńsk. Själland), najw. wyspa duńska, oddzieloną cieśniną Sund od Szwecji, 6.949 km²; stanowi wraz z innemi wyspami prow., ogółem 7.409 km². 942,600 mieszk.; pokryta morenami i gliną, gleba urodzajna, uprawa zbóż, ogrodownictwo, sadownictwo, bartnictwo i rybołówstwo; stol. Kopenhaga.

Zele, m-ko w prow. Flandrji Wsch. (Belgja), nad rz. Skaldą, 14.300 mieszk.; tkactwo.

Železná Ruda (niem. Eisenstein), m. w Czechosłowacji, ważny punkt na pograniczu bawarskiem, ośrodek ruchu turystycznego i sportowego na Szumawie.

Železný Brod, m. w Czechosłowacji, 3.000 mieszk.; zabytki starej architektury ludowej, przemysł szklarski.

Zella-Mehlis, m. w Turyngji (Niemcy), 13.000 mieszk.; wyroby metalowe, fabryki broni, rowerów, samochodów, maszyn do pisania.

Zeller Eduard, niemiecki filozof i historyk filozofji, * 1814, † 1908; od 1872 prof. filozofji w Berlinie; napisał: „Die Philosophie der Griechen", „Apostelgeschichte", „Deutsche Philosophie seit Leibniz", „Grundriss der Geschichte der griechischen Philosophie", „Friedrich der Grosse als Philosoph" i in.

Zelo domus Dei (łac.), z gorliwości o dom Boży; pierwsze słowa bulli papieża Inocentego X z 20. XI. 1648, odrzucającej pokój westfalski.

Zelów, w. w pow. łaskim (woj. łódzkie), 5.500 mieszk.; tkalnie ręczne, wyr. bawełniane.

Zelwa, m-ko w pow. wołkowyskim (woj. białostockie), nad rz. Zelwianką, 2.100 mieszk.

Zelwianka albo **Zelwa,** l. dopływ Niemna, wypływa w pow. wołkowyskim, dług. 130 km.

Zembaczyński Antoni, malarz, * 1858; kształcił się w Krakowie i Włoszech; dzieła: „Pierwsza wyprawa Bolesława Krzywoustego", „Św. Łukasz", obrazy religijne i polichromje kościelne.

Zembrzuski Ludwik, lekarz-chirurg i historyk medycyny polskiej, * 1871; napisał „Rys dziejów chirurgji wojennej polskiej" i in.

Zemplin, ob. Ziemno.

Zemuń, m. w Slawonji (Jugosławja), na pr. brzegu Dunaju, naprzeciwko Białogrodu, 18.600 mieszk.; ruiny zamku Jana Hunyadego, siedz. arcybisk.; uprawa wina, żegluga; w czasach rzymskich Taurunum, w średniow. Malevilla, w 1096 r. zajęty przez Krzyżowców, w 1521 przez Turków; w 1717 obozował tu ks. Eugenjusz Sabaudzki.

Zend, język starożytnych Persów, ob. irańskie języki, perska literatura.

Zendawesta, właściwie Avesta, nazwa ksiąg świętych religji Zoroastra (Zarathustry), którą wyznawali starożytni Persowie, dziś tylko lud Parsów, zamieszkujący w Bombaju i jego okolicach; dzielą się na: Yasna (modlitwy i hymny), Vispered (hymny), Vendidad (prawa) i Yaszts (hymny).

Zenger Wacław Karol, fizyk czeski, * 1830, † 1908; prof. politechniki praskiej; twórca teorji elektrodynamicznej.

Zenit, punkt przecięcia z kulą niebieską linji pionowej miejsca obserwacji ponad głową obserwatora; przeciwieństwo nadir (ob.).

Zenitalny teleskop, narzędzie astronomiczne, podobne do uniwersalnego, lecz posiadające większą lunetę. Jedną z najważniejszych części t. z. są bardzo czułe libelki, tzw. libelki Horrebow, sprzęgane z lunetą i kontrolujące stałość jej nachylenia. T. z. przeznaczony jest głównie do obserwacyj par gwiazd na jednakowej lub na w przybliżeniu jednakowej wysokości. Narzędzie to odegrało ważną rolę w badaniach wahań bieguna.

Zenker Friedrich Albert, lekarz niemiecki, * 1825, † 1898; prof. w Dreźnie i Erlangen; odkrył i opisał chorobę trychinową (włośnicę).

Zenkerowskie zwyrodnienie, zwyrodnienie woskowe mięśni prostych brzucha: przekształcenie się włókien mięsnych w istotę jednolitą kruchą, przypominającą wosk; bywa przy durze brzusznym i innych chorobach zakaźnych, np. grypie.

Zenobja, żona króla Odenata, po jego śmierci władczyni Palmiry 267—274, pokonana i wzięta do niewoli przez ces. rzymsk. Aureljusza w 274.

Zenodotos z Efezu, pierwszy bibljotekarz bibljoteki królewskiej w Aleksandrji, * ok. 325, † ok. 260 prz. Chr.; uczony, zajmujący się krytyką tekstu poetów epicznych. Epokowe znaczenie miała jego edycja Homera.

Zenon, cesarz wsch.-rzymski 474—491, * 426, † 491; 478—487 walczył z Ostrogotami, zamieszkującymi Mezję.

Zenon, filozof grecki, * w Kition na Cyprze pod koniec IV w. przed Chr., założyciel filozoficznej szkoły stoików w Atenach.

Zenon z Elei, filozof grecki, * pomiędzy 490 a 485 przed Chr., myśliciel ze szkoły eleatów, twórca argumentów przeciw wiarogodności poznania, opartego na zmysłach i przeciw możliwości ruchu (tzw. argumenty strzały oraz Achillesa i żółwia).

Zenta, ob. Senta.

Zeolity, minerały, zbiorowa nazwa glinokrzemianów wapnia i sodu, zawierających wodę słabo z niemi chemicznie związaną tak iż, gdy stopniowem a ostrożnem podnoszeniem temperatury usuwamy ją z nich, kryształy te nie mętnieją i zachowują jednorodność pierwotną, a gdy następnie pogrążymy je w roztwory barwne (alkohol, amonjak itp.), przybierają te ciała na miejsce wody utraconej, również nie tracąc jednorodności. Występują często pospołu, zazwyczaj wypełniają próżnie skał magmowych młodocianych, co tłumaczymy w ten sposób, że zeolity wykrystalizowały się z gorących roztworów magmowych.

Zephyria ova, niezapłodnione jaja ptasie, zaczynające się rozkładać.

Zeppelin, ob. lotnictwo.

Zeppelin Ferdinand hr., aeronauta niemiecki, * 1838, † 1917; 1885—98 oficer, od 1898 zajął się budową balonów o sztywnej powłoce, poruszanych zapomocą silników; 1900—1919 warsztaty jego wykonały 115 statków powietrznych, z czego 103 dla wojska i marynarki; główna praca teoretyczna: „Die Eroberung der Luft" (1908).

Zerbst, m. pow. w rep. Anhalckiej (Niemcy), 18.500 mieszk.; zamek książęcy, ratusz z XII w.; przemysł chemiczny, maszynowy, browary, wyroby złote i srebrne, fabr. wag i termometrów; 1603—1793 rezydencja książąt Anhalt-Zerbst.

Zerlina, planetoida, odkryta przez M. Wolfa w 1904.

Zermatt, ob. Praborgne.

Zermelo Ernst, matematyk niemiecki, * 1871; od 1906 wykładał matematykę w Getyndze, 1910—1916 w Zurychu; pracuje nad teorją mnogości (pewnik Z., twierdzenie Z.); twórca nowej metody aksjomatycznej w matematyce; napisał „Grundlagen der Mengenlehre" (Mathematische Annalen, t. 65) i in.

Zernecke Jacob Heinrich, historyk Torunia, * 1672, † 1728; 1723 burmistrz toruński; prace: „Historia Thorunensis naufragiae, tabulae oder Kern der Thornischen Chronice" (1711), „Summarischer Entwurf des geehrten und gelehrten Thorns" (1712) i in.

Zero, symbolicznie 0, liczba, która, dodana do dowolnej liczby, nie zmienia wartości tej ostatniej (a + 0 = a); ze względu na tę własność nazywamy 0 modułem dodawania. W teorji mnogości 0 czyli zbiór próżny, zbiór, nie posiadający ani jednego elementu (np. zbiór wszystkich kwadratowych kół); w logice matematycznej z e r o l o g i c z n e, fałsz lub dowolne zdanie fałszywe.

Zero M a k s y m i l j a n, ob. L i w s k i E d m u n d.

Zero bezwzględne, zero temperatury w skali bezwzględnej, tj. —273° C.

Zerotina K a r o l (z), pisarz czeski, * 1564, † 1636; napisał: „Apologja do pana Jerzyka z Hodic", „Zapiski o sądach", opis kilku sesyj sejmu czeskiego i in.

Zerwa, ob. P h y t e u m a.

Zerwanie stosunków dyplomatycznych, zaprzestanie jakichkolwiek stosunków między państwami; w razie z. s. d. posłowie i konsulowie opuszczają te kraje a opieka nad obywatelami powierzona zostaje konsulom państw trzecich.

Zerwikaptur, herb polski: w polu brunatnem 3 głowy kozłów rogatych i brodatych, jedna nad drugą; w hełmie 5 piór strusich.

Zerych R o m u a l d, rzeźbiarz polski, * 1888; dzieła: „Madonna" (1919), „Pomnik dla poległych jeńców" (Budziszyn, 1916), monumentalny „Chrystus" (1925), „Św. Franciszek z Asyżu" (1926), „Primavera" (1926), „Kontemplacja".

Zeskórnienie spojówki, ob. X e r o s i s c o n j u n c t i v a e.

Zesłanie, kara sądowa lub administracyjna, stosowana w carskiej Rosji względem przestępców kryminalnych i politycznych; polegała na pozbawieniu swobody i wysłaniu do miejscowości oddalonych od miejsca urodzenia lub pobytu, np. z Rosji europejskiej, Królestwa Kongresowego itp. na Syberję.

Zespolenie, a n a s t o m o z a, 1) w anat. połączenie rozgałęzień naczyń krwionośnych, chłonnych lub nerwów; 2) w chir. operacyjne wytworzenie bezpośredniego połączenia między światłem żołądka a jelitami lub między światłem dwóch od siebie oddalonych odcinków jelitowych.

Zespolone liczby, ob. l i c z b a.

Zespolone związki, związki chemiczne: zasady, kwasy i sole, które posiadają złożony anjon lub katjon; cechują się tem, że w stanie jonowym metal szlachetniejszy jest składnikiem jonu złożonego, np.: Ag $(NH_3)_2Cl$ (katjon Ag $(NH_3)_2$'), H_2PtCl_6 (anjon $PtCl_6$''), $K_4Fe(CN)_6$ (anjon Fe $(CN)_6$''''). Ob. W e r n e r a t e o r j a.

Zespołowe hamulce, ob. h a m u l e c.

Zestawienie zbiorów, zwłaszcza f i g u r g e o m e t r y c z n y c h, to samo co suma zbiorów (ob. s u m a).

Ześlużnia, ob. z o o g l o e a.

Zeulenroda, m. w Turyngji (Niemcy), 12.000 mieszk.; wyroby pończosznicze, metalowe.

Zeus, w mitologji greckiej bóg nieba i pogody; siedzibą jego były szczyty gór, otoczone chmurami (Olimp, Parnas, Ida). Matka Z., Rhea, uratowała go od pożarcia przez ojca, Kronosa. Z., schowany na górze Ida, wychowywał się pod opieką kapłanów, którzy płacz dziecka zagłuszali szczękiem oręża. Ogólnoaryjskie bóstwo niebiańskie; źródło światła i obrona przed złem, opiekun ogniska domowego, rodziny i społeczności ludzkiej.

Zeuxis, malarz grecki z V w. przed Chr.; pracował w Atenach i Efezie; dzieła: „Kara Marsjasza", „Menelaos na grobie Agamemnona", „Rodzina Centaurów", „Dziecko z winogronami", „Helena w kąpieli", „Amor uwieńczony różami".

Zewnętrzny przewód słuchowy, ob. u c h o.

Zeyer J u l j u s z, poeta czeski, * 1841, † 1901; napisał poezje: „Epopeja Karolińska", cykl „Wyszehrad", „Romans o czterech synach Ajmona", „Pieśni o Rolandzie", cztery tomy „Kroniki miłości", „Grizelda", „Kronika o świętym Brandanie", „Pamięci Wita Choraza" i in.; dramaty: „Bracia", „Sulamit", „Legenda z Erinu", „W różanym poranku", „Donna Sancza", „Neklan", „Raduz i Mahulena", misterjum „Pod jabłonią" i in.; powieści: „Andrzej Czernyszew", „Romans o wiernej przyjaźni Amiza i Amila", „Gompaczy i Komurasaki", „Jan Marja Plojhar"; nowele: „Siostra Paskalina", „Zmierzch bogów"; legenda „Ogród Marjański", „Trzy legendy o krucyfiksie" i in. (Obszerny wybór poezyj i nowel przełożył na polski język Miriam).

Zeyst, ob. Z e i s t.

Zez, s t r a b i s m u s, nieprawidłowe zbaczanie (ku górze, dołowi, środkowi, z. z b i e ż n y, s. c o n v e r g e n s, lub bokowi, z. r o z b i e ż n y, s. d i v e r g e n s) osi jednej lub obu gałek ocznych; powody: 1) porażenie mięśni zewnętrznych, poruszających gałkę oczną (z. p o r a ż n y, s. p a r a l y t i c u s, 2) wady refrakcji (krótkowzroczność, nadwzroczność, zwłaszcza różnorodność refrakcji w obu oczach (tzw. z. towarzyszący, s. c o n c o m i t a n s, z. przy nieporażonych mięśniach gałki ocznej); nadwzroczności towarzyszy przeważnie z. z b i e ż n y, krótkowzroczności — z. r o z b i e ż n y. Przy z. t o w a r z y s z ą c y m możliwe jest naprzemienne zezowanie obu oczu (z. n a p r z e m i a n o c z n y, s. a l t e r n a n s). Ponieważ przy z. obrazy przedmiotów padają na nieodpowiadające sobie miejsca siatkówek, możliwe jest w i d z e n i e z d w o j o n e (diplopia); przy z. t o w a r z y s z ą c y m (w celu uchronienia przed widzeniem zdwojonem) oko zezujące zostaje wyłączone z aktu widzenia; w następstwie oko zezujące niedowidzi wskutek braku ćwiczenia.

Zębata kolej, ob. z ę b n i c o w a k o l e j.

Zębate koła (tryby), ob. k o ł a z ę b a t e.

Zębiak, ob. o d o n t o m a.

Zębiełek myszaty, ob. S o r i c i d a e.

Zębina, d e n t y n a, o d o n t y n a, s u b s t a n t i a e b u r n e a, twarda jednolita substancja organiczna, przepojona solami wapniowemi, otaczająca ze wszech stron tzw. m i a z g ę z ę b o w ą; nigdzie nie leży bezpośrednio na powierzchni zęba, ale objęta jest w koronie zęba przez szkliwo (emalję), w szyjce zaś i w korzeniu przez c e m e n t; składa się z szeregu lekko skręconych długich kanalików, między któremi leżą cieniutkie włókienka substancji organicznej. Z. wytwarzają o d o n t o b l a s t y, walcowate komórki, leżące na granicy między miazgą zęba (p u l p a d e n t i s) a zębiną.

Zębnica, ob. z ę b n i c o w a k o l e j.

Zębnicowa kolej (zębata kolej) stosowana jest w terenach górskich przy spadkach większych niż 50‰, które nie mogłyby być pokonane przez kolej o szynach gładkich; pomiędzy dwiema szynami gładkiemi ułożona jest szyna zębata czyli z ę b n i c a, z którą zazębiają się napędne koła zębate parowozu; przy pochyleniach większych niż 250‰ zastosowanie kół zębatych pionowych staje się niepewne, gdyż grozi wyskoczenie ich z zębnicy; stosuje się wtedy koła poziome, z dwóch stron obchwytujące zębnice; istnieją z. k. o pochyleniu, dochodzącem do 45°; trakcja na z. k. bywa parowa lub elektryczna. Szybkość pociągów mała, do 12 km. na godz. Z. k. stosuje się czasem tylko na niektórych odcinkach danej drogi; parowozy takiej kolei mieszanej posiadają osobne mechanizmy dla ruchu po szynach gładkich i zębatych.

Zębodoły, ob. z ę b y.

Zęborożec, to samo, co n a r w a l, ob. M o n o d o n m o n o c e r o s.

Zębowy kamień, żółtawo-zielony osad, składający się z osnowy organicznej i z soli, przeważnie węglanu i fosforanu wapnia, osadzający się na zębach osób z nieczysto utrzymaną jamą ustną; powodować może zapalenie dziąseł (g i n g i v i t i s) i ropotok zębodołowy (p y o r r h o e a a l v e o l a r i s).

Zębów choroby: 1) z. p r ó c h n i c a, c a r i e s d e n t i u m, rozpuszczanie szkliwa (emalji) i zębiny, wywoływane przez działanie bakteryj, bytujących w jamie ustnej i wytwarzających kwasy (przeważnie kwas mleczny) z resztek pokarmowych; próchnica z. występuje u 90% ludzi; usposabiają do próchnicy: nieczyste utrzymywanie jamy ustnej, spożywanie słodyczy (z których łatwo powstają kwasy), choroby wyniszczające, krzywica, niektóre leki (żelazo), wrodzona słabość budowy zębów (zęby b i a ł e) itp. Próchnicy częściej podlegają zęby szczęki górnej, niż dolnej; objawy: ciemno lub kredowo-biało zabarwione miejsca na powierzchni zęba, „dziury" i ubytki w koronie zęba; bólów samoistnych próchnica nie wywołuje; następstwem próchnicy jest zapalenie miazgi zębowej i zapalenie ozębnej; 2) z ę b ó w (d z i ą s e ł) n o w o t w o r y, ob. e p u l i s; 3) r o p o t o k z ę b o d o ł o w y, ob. p y o r r h o e a a l v e o l a r i s.

Zębów wypadanie (fizjologiczne), ob. z ą b k o w a n i e.

Zęby, d e n t e s, utwory kostne, chociaż budową znacznie od kości różne, służące do gryzienia i miażdżenia pokarmów; występują u ryb (z wyjątkiem krągłoustych, u których są wytworami rogowemi), u płazów, gadów i ssaków; uległy uwstecznieniu u żółwi, ptaków, z ssaków — u s t e k o w c ó w (M o n o t r e m a t a), u niektórych wielorybów i częściowo u bezzębnych (E d e n t a t a, N o m a r t h r a i X e n a r t h r a). Z. powstały prawdopodobnie z tzw. łusek plakoidalnych ryb chrzęstno-szkieletowych (S e l a c h i i), u których z. znajdują się nietylko na brzegach szczęk, ale na całej powierzchni ciała. U płazów i gadów z. osadzone są w kościach szczęk, ale są mało zróżnicowane. Z. ssaków wyróżniają się: 1) mocnem osadzeniem w szczękach (g o m p h o s i s — wklinowanie), 2) znacznem zróżnicowaniem (h e t e r o d o n t i a), dostosowanem do rozmaitych czynności fizjologicznych (gryzienie, miażdżenie), 3) stałą liczbą z. dla każdego gatunku (człowiek i małpy wąskonose — 32, pies — 42, małpy szerokonose — 36), 4) jedną tylko zmianą uzębienia (z. m l e c z n e i s t a ł e, ob. z ą b k o w a n i e). Z. ssaków dzielą się na: s i e k a c z e (i n c i s i v i) w kształcie dłuta, o jednym korzeniu, k ł y (c a n i n i) w kształcie zaostrzonego stożka, o jednym korzeniu, p r z e d t r z o n o w e (d e n t e s p r a e m o l a r e s) o powierzchni płaskiej, szerokiej, o dwóch korzeniach, i t r z o n o w e (d e n t e s m o l a r e s) o powierzchni płaskiej i o trzech korzeniach. Z. t r z o n o w e i p r z e d t r z o n o w e przeznaczone są do miażdżenia pokarmu; mają one koronę sęczkowatą, przyczem w zależności od postaci s ę c z k ó w dzielą się na: n o ż o w a t e (s e c o d o n t y c z n e), g u z o w a t e (b u n o d o n t y c z n e), s i e r p o w a t e (l o p h o d o n t y c z n e) i p ó ł k s i ę ż y c o w a t e (s e l e n o d o n t y c z n e). Człowiek posiada w uzębieniu stałem 2 siekacze, 1 kieł, 2 przedtrzonowce i 3 trzonowce; w uzębieniu mlecznem 2 siekacze, 1 kieł i 2 trzonowce dla połowy każdej szczęki, czyli ogółem 32 z. w uzębieniu stałem, 20 w mlecznem. Z. mleczne nie zawierają przedtrzonowców. W uzębieniu stałem przedtrzonowce wyrastają na miejscu trzonowców mlecznych; trzonowce stałe nie istnieją w zębach mlecznych i wyrzynają się dopiero w uzębieniu stałem. Ostatni (trzeci) trzonowiec stały nosi miano z ę b a m ą d r o ś c i (d e n s s e r o t i n u s, d e n s s a p i e n t i a e). Każdy z. składa się z trzech części: z tkwiącego głęboko w zębodole klinowatego k o r z e n i a, z dłutowatej, stożkowatej lub rozszerzonej k o r o n y, sterczącej wolno do jamy ustnej, i z przewężonej s z y j k i, łączącej koronę z korzeniem. Szyjka z. objęta jest przez dziąsło. Na przekroju z. widać wewnątrz j a m ę (c a v u m d e n t i s), zawierającą miękką, obfitującą w naczynia i nerwy, tkankę łączną (m i a z g a z ę b o w a, p u l p a d e n t i s). Jama zębowa wraz z zawartą w niej miazgą otoczona jest przez dwie warstwy twardej substancji zębowej: w koronie (c o r o n a d e n t i s) przez z ę b i n ę i s z k l i w o, w szyjce (c o l l u m d e n t i s) i korzeniu (r a d i x d e n t i s) przez z ę b i n ę i c e m e n t (s u b s t a n t i a o s s e a), tkankę, budową przypominającą kość. Korzeń z. przymocowuje do zębodołu warstwa zbitej tkanki

łącznej — ozębna (periodontium); ob. wzory uzębienia.

Zęby mleczne, ob. mleczne zęby.

Zęby sztuczne, odlewy porcelanowe w kształcie zębów, używane po usunięciu lub wypadnięciu zębów naturalnych w celu umożliwienia żucia i usunięcia defektu estetycznego. Z. sztuczne osadzane są na płytce kauczukowej lub złotej, kształtem imitującej podniebienie lub szczękę, albo przymocowywane są do sztyficka, który wśrubowuje się do zębodołu.

Zgaga, ob. odbijanie się, dyspepsja.

Zgąbczenie kości, ob. osteoporosis.

Zgierz, m. fabr. w pow. i woj. łódzkiem, nad rz. Bzurą, 21.200 mieszk.; przemysł włókienniczy (przędzalnie, tkalnie, farbiarnie), fabr. maszyn przędzalniczych, gisernie.

Zginacze, flexores, mięśnie zginające kończynę; z kończyny górnej umieszczone są na przedniej powierzchni ramienia, przedramienia i dłoni; z. kończyny dolnej znajdują się na powierzchni tylnej uda, podudzia i stopy. Odwrotnie do z. działają prostowniki, extensores.

Zglicz, miejsce niskie, zarosłe krzakami leszczyny lub tarniny.

Zgliński Daniel (wł. Freudenson), literat, * 1847; napisał: studjum „Humor w Panu Tadeuszu" (1897), „Feljetony, humoreski i bajki" (1901); utwory dramatyczne: „Ricardo", „Jakób Warka" 1892), „Szantaż", „Mściciel" i in.; rozprawę „Wszechmoc wyobraźni twórczej" (1911) i in.

Zgliszcze, u Polan miejsce palenia ciał ludzi zmarłych.

Zgłaz, ludowa nazwa rybacka, oznaczająca głębokie miejsce w rzece o dnie kamienistem.

Zgłębnik, sonda, 1) cienki drucik metalowy gładki lub żłobkowany, używany w chirurgji do stwierdzania głębokości rany; 2) z. żołądkowy, ob. żołądkowy zgłębnik; 3) z. dwunastniczy, z. Einhorna, cienka rurka gumowa z kuleczką na końcu, przeznaczona do wprowadzania do dwunastnicy przez jamę ustną, przełyk i żołądek.

Zgłębnikowanie, sondowanie, 1) w chir. badanie głębokości rany; 2) w med. wewn. z. żołądka lub dwunastnicy, otrzymywanie treści żołądka lub dwunastnicy przy pomocy odpowiednich zgłębników.

Zgłoska albo sylaba, samogłoska sama lub w połączeniu z jedną lub więcej spółgłoskami, jednocześnie wypowiedziana; zależnie od ilości z. bywają wyrazy jedno- dwu- i więcej zgłoskowe.

Zgłowiączka, l. dopływ Wisły, wypływa w pow. nieszawskim, dług. 66 km.

„Zgoda", jedno z największych pism polskich, organ urzędowy „Związku Polskiego Narodowego" w Ameryce, wychodzi w Chicago od 1881.

Zgoda sandomierska, ob. sandomierska zgoda.

Zgodność układu pewników, ob. pewnik.

Zgorzel, gangrena, gangraena, obumarcie (martwica, necrosis) tkanek i następowa przemiana obumarłych tkanek pod wpływem czynników zewnętrznych (wysychania, bakteryj gnilnych itp.). Rozróżniamy dwa rodzaje z.: 1) z. suchą (gangraena sicca), występującą przeważnie u osób chudych, wywoływaną przez wysychanie obumarłych tkanek; tkanki te są zczerniałe, suche, skórzaste; z. sucha najczęściej umiejscawia się na kończynach (przy miażdżycy tętnic, tzw. chorobie Raynaud'a, itd.); 2) z. wilgotną (gangraena humida), występującą u osób otyłych, wywoływaną przez bakterje gnilne; tkanka obumarła jest podówczas cuchnąca, ciemno zabarwiona, wypełniona pęcherzykami gazu; jeżeli pęcherzyki te dominują, mówimy o z. gazowej. Z. wilgotna występuje na kończynach i w narządach wewnętrznych (płucach). Do z. bardzo są skłonni chorzy na cukrzycę.

Zgorzel szpitalna, gangraena nosokomialis, ob. nosokomja.

Zgorzelice, niem. Görlitz, m. pow. w rej. lignickiej na Śląsku Pruskim, nad rz. Nissą łużycką, 80.500 mieszk.; przemysł włókienniczy, fabr. maszyn, handel zbożem.

Zgromadzenie narodowe, ob. narodowe zgromadzenie.

Zgrzebło, narzędzie podobne do szczotki, służące do czesania koni i bydła, albo lnu i konopi; miejsce włosów zastępują blaszki żelazne, ułożone szeregiem.

Zgrzebło, w języku myśliwskim noga kuropatwy, bażanta i przepiórki.

Zgrzebne płótno, szare płótno lniane, używane przez lud wiejski do wyrobu bielizny itp.

Zgrzewanie, łączenie dwóch kawałków tego samego metalu przez doprowadzenie zetkniętych części do stanu ciastowatości (metal nie dochodzi jeszcze do płynności, ale staje się jak ciasto). Pod odpowiednio wielkim naciskiem dwa kawałki metalu łączą się wtedy w jedną całość.

Zgwałcenie, ob. gwałt.

Zhar, pr. dopływ Bohu na Podolu, dług. 103 km.

Ziarenkowce, Cocci, bakterje, kształtem przypominające kuleczki (ziarenka): należą tu: gronkowce (Staphylococci), łańcuszkowce (Streptococci), dwoinki zapalenia płuc (Diplococci, Pneumococci), dwoinki rzeżączkowe (Micrococcus gonorrhoeae), czworniaki (Micrococcus tetragenus), Sarcina i inne.

Ziarenkowce ropotwórcze, ob. ropotwórcze drobnoustroje.

Ziarniak, ob. owoc.

Ziarnica złośliwa (lymphogranulomatosis), ob. Hodgkinsa choroba.

Ziarnik, 1) miejsce w lesie, gdzie dla przynęcenia dzików rozsypują bukiew, żołądź lub zboże; 2) miejsce, gdzie zapada ptactwo.

Ziarnina, ob. granulacja.

Ziarniniak pępkowy, ob. sarcomphalus.

Ziarniniaki zapalne, nowotworzenie się (bujanie) tkanek pod wpływem przewlekłych bodźców zapalnych: kilaki (gummata) oraz guzy zapalne przy gruźlicy, promienicy, twardzieli itp.

Ziarnistości Pacchioni'ego, ob. Pacchioni'ego ziarnistości.

Ziban, grupa oaz w Saharze algierskiej, w okolicy Biskry; potężne źródła, lasy palmowe.

Zibethum, zybet, zybuczek, biała lub żółtawa substancja tłuszczowa o silnym zapachu piżma, gorzkim smaku i o mazisto piankowatej konsystencji, wydzielana przez specjalne gruczoły, znajdujące się między odbytem i organami płciowemi u różnych gatunków łasz (Viverridae). Wyschniętego na powietrzu zybetu używa się do fabrykacji wyrobów kosmetycznych. Dawniej był używany w medycynie, jako środek leczniczy.

Zíbrt Čeněk, historyk czeski, * 1864; dyrektor bibljoteki Muzeum Czeskosłowackiego, napisał: ciąg dalszy zapoczątkowanego przez prof. Z. Wintera dzieła „Historja strojów w ziemiach czeskich", „Spis wierzeń i zwyczajów pogańskich", „Jak się kiedy w Czechach tańczyło", „Historja kultury", „Z dziejów drukarstwa czeskiego", „Bibljografja historji czeskiej" i in.

Zichy de Vásonykeö Eugenjusz hr., podróżnik węgierski, * 1837, † 1906; odbył 1895—96 podróże po Kaukazie i Azji Środk., 1897—98 po Azji płn.; napisał „Voyages au Caucase et en Asie centrale" (2 t., 1897) i tom 6-ty wydanego pod jego redakcją dzieła: „Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Z." (węg. i niem., 6 t., 1900—5).

Zichy de Vásonykeö Geza hr., kompozytor i wirtuoz węgierski * 1849, † 1924; tworzył pieśni, opery; napisał: „Aus meinem Leben" (3 t., 1911—20), „Das Buch des Einarmigen" (5 wyd., 1916).

Židenice (niem. Schimitz), m. w żupie berneńskiej na Morawach (Czechosłowacja), 14.200 mieszk.; obecnie włączone do m. Berna Morawskiego.

Ziegler Józef Libosław, literat i pedagog czeski, * 1782, † 1846; wydawca czasopism „Przyjaciel Młodzieży", „Dobrosław" i in.; napisał „Wierny przewodnik rodziców, dzieci i nauczycieli" oraz szereg dzieł z dziedziny metodyki i gramatyki.

Ziegler Klara, dramatyczna aktorka niemiecka, * 1884, † 1909; 1869—74 w teatrze nadwornym w Monachjum.

Ziegler Theobald, filozof i psycholog niemiecki, * 1846, † 1918; 1886—1911 profesor filozofji w Strassburgu; napisał: „Das Gefühl", „Geschichte der Ethik", „Die geistigen und sozialen Strömungen des XIX Jahrhunderts" i in.

Ziehen Theodor, psychjatra, neurolog, psycholog i filozof niemiecki, * 1862; prof. psychjatrji w Jenie i Berlinie, od 1917 filozofji w Halle; napisał: „Physiologische Psychologie", „Grundlagen der Psychologie", „Erkenntnisstheorie", „Aesthetik" i in.

Ziele angielskie, ob. Piment.

Zieleni ciałka, ob. ciałka zieleni.

Zieleniewski Michał, dr. med., * 1821, † 1896; 1857 zdrojowy lekarz rządowy w Krynicy; wydawca pisma balneologicznego „Krynica", redaktor „Przeglądu Lekarskiego", sekretarz komisji balneologicznej przy Towarzystwie Naukowem Krakowskiem.

Zieleń malachitowa, ob. malachitowa zieleń.

Zieleń roślinna, ob. chlorofil.

Zieleń Scheelego, ob. Scheelego zieleń.

Zieleń szwajnfurcka, ob. szwajnfurcka zieleń.

Zieleńce, w. w pow. zasławskim na Wołyniu (Ukraina sow.), 12 km. na wschód od Zasławia; pamiętna bitwą 18. VI. 1792.

Zielewicz Ignacy, nestor lekarzy wielkopolskich, * 1841, † 1917; studja w Krakowie i Wrocławiu; założyciel szpitala Ś-go Józefa w Poznaniu, jeden z twórców „Nowin Lekarskich", organu Wydziału lekarskiego T-wa Przyjaciół Nauk w Poznaniu.

Zieliński Edward, lekarz, * 1861, † 1921; dzieła: „O chorobie Glénarda", „O zboczeniach w budowie ciała u suchotników", „O leczeniu duru powrotnego", „O drogach zakażenia gruźlicą przez kiszki".

Zieliński Gustaw, poeta, * 1809, † 1881; zesłany 1833 na Syberję; napisał: „Kirgiz" (1842), „Stepy" (1846), „Poezje" (1846) i monografję „Ziemia Dobrzyńska".

Zieliński Kazimierz, dr. medycyny, * 1863; od 1925 wiceprezes, 1928 przezes Warsz. T-wa Lekarskiego; wprowadził do lecznictwa chorób zakaźnych, zwłaszcza duru plamistego, tzw. autoliquoreterapję (zastrzykiwanie podskórne lub dożylne płynu mózgowordzeniowego, otrzymanego od danego chorego); napisał kilkanaście rozpraw specjalnych.

Zieliński Tadeusz, filolog klasyczny, historyk starożytności, badacz religij greckiej i rzymskiej, * 1859; studja w Lipsku; prof. uniw. petersburskiego, od 1920 Warszawskiego, członek Polskiej Akademji Umiejętności oraz wielu naukowych towarzystw zagranicznych; prace: „Die Gliederung der altattischen Komödie" (Lipsk, 1885), „Cicero im Wandel der Jahrhunderte" (Lipsk, 1912), „Religja starożytnej Hellady" (Warszawa, 1921), „Religja hellenizmu" (Warszawa, 1925), „La Sibylle" (Paryż, 1924), „Hellenizm i judaizm" (Warszawa, dwa tomy, 1927), „Historja kultury antycznej" (Warszawa, dwa tomy, 1922 i 1924), „Literatura starożytnej Grecji" (I tom, 1923, II-gi 1928, dalsze w druku), „Rzym i jego religja" (1920), „Z ojczystej niwy" (1923), „Z życia idej" (t. I, 1926) i in.

Zieliński Tomasz, zbieracz starożytności i książek, * 1802, † 1858; urzędnik administracyjny, od 1846 naczelnik pow. kieleckiego; zbudował w Kielcach dom na swoje zbiory sztuki.

Zieliński Walenty, poeta, * 1877; przez lat kilka redaktor pism „Wieś i dwór" oraz „Ilustracja polska"; napisał: „Czarodziejskie wiano", baśń poetycka" (1909), „Królewskim szlakiem", poezje (1910), „Szalona baterja", poemacik (1918).

Zieliński Władysław Kornel, literat, * 1836, † 1895; 1859 odbył kampanję włoską; napisał monografję Lublina i powieści: „Ostatni z rodu", „Anna Orzelska", „W kraju Arpada" i in.

Zieliński Zygmunt, generał, * 1858, † 1925; ukończył kadecką szkołę piechoty i kurs dla oficerów sztabowych w Wiedniu; w wojsku austrjackiem doszedł do rangi generała-podporucznika; 1917 dowódca tzw. „korpusu posiłkowego" (polskiego), 1918—19 walczył przeciwko Ukraińcom, 1920 przeciwko bolszewikom.

Zielnik, herbarium, 1) u dawnych pisarzy polskich opisanie roślin, znajdujących się w danej miejscowości lub kraju, to co dziś powszechnie florą nazywamy; 2) zbiór roślin, starannie zebranych, zasuszonych i w tym stanie przechowywanych między arkuszami papieru.

Zielona Góra (niem. Grünberg), m. pow. w rej. lignickiej na Śląsku pruskim, 23.000 mieszkańców; wyroby tkackie, fabr. maszyn, kop. węgla brunatnego, ogrodownictwo.

Zielonacki Józefat, prawnik, * 1818, † 1884; studja w Berlinie; prof. prawa rzymskiego w Krakowie, od 1862 we Lwowie; prace: „Nauka o posiadaniu i zasiedzeniu własności według prawa rzymskiego" (1862), „Pandekta, czyli wykład prawa rzymskiego" (2 t., 1862—1863) i in.

Zielone Świątki, w kościele katolickim uroczystość Zesłania Ducha Św., przypadająca w 50 dni po Wielkanocy; do poł. X. w. obchodzone były przez cały tydzień. Kapłani w przedzień Z. Ś. święcą wodę do chrztu.

Zielonego Przylądka wyspy, wyspy Kapwerdyjskie, portug. Ilhas do Cabo Verde, archipelag wysp na oceanie Atlantyckim, składający się z 10 wysp na zach. od przylądka Zielonego, ogółem 3.820 km², 150.000 mieszk.; najw. wyspy: Sao Thiago, Sao Vicente; wywóz kawy i skór; stol. Praia; należą do Portugalji.

Zielonka, młoda, puchem okryta kuropatwa, dostająca już pióra i zaczynająca podlatywać.

Zielonki, to samo, co ciałka zieleni (chloroplasty).

Zielony balonik, nazwa artystycznych wieczorów towarzyskich w „Jamie Michalikowej" w Krakowie przy ul. Florjańskiej w okresie 1905—1912; na tle tych wieczorów powstawały wydawnictwa ulotne i wiersze, zwane poezją Zielonego Balonika, której podwaliny stworzył Tadeusz Żeleński (Boy).

Zielony Przylądek (portug. Cabo Verde), zach. przylądek Afryki na wybrzeżu Senegalu.

Zielony Staw, nazwa kilku stawów w Tatrach: 1) w dolinie Stawów Gąsienicowych, 1.672 m. n. p. m.; 2) u podnóża Krywania, 2.026 m. n. p. m.; 3) w dolinie Kaczej, 1.577 m. n. p. m.; 4) Jaworzyński, 1.819 m. n. p. m. i 5) Kieżmarski, 1.538 m. n p. m.

Ziem Félix, malarz francuski, * 1821, † 1911; pejzażysta; dzieła: „Wschód słońca w Stambule", „Pejzaż holenderski", „Droga do Marsylji", szereg pejzaży z Wenecji.

Ziem rzadkich metale, grupa, składająca się z następujących pierwiastków chemicznych: skand, itr, cyrkon, lantan, cer, prazeodym, neodym, illinium — florentium, samar, europ. gadolin, terb, dysproz, erb, tul, iterb, lutec, hafn, tor.

Ziemacki Józef Kazimierz, lekarz, * 1856, † 1925; studja w Dorpacie; 1893 docent patologii chirurgicznej na uniw. charkowskim, 1895 petersburskim, 1919 profesor i rektor w Wilnie; szereg prac specjalnych z dziedziny chirurgji.

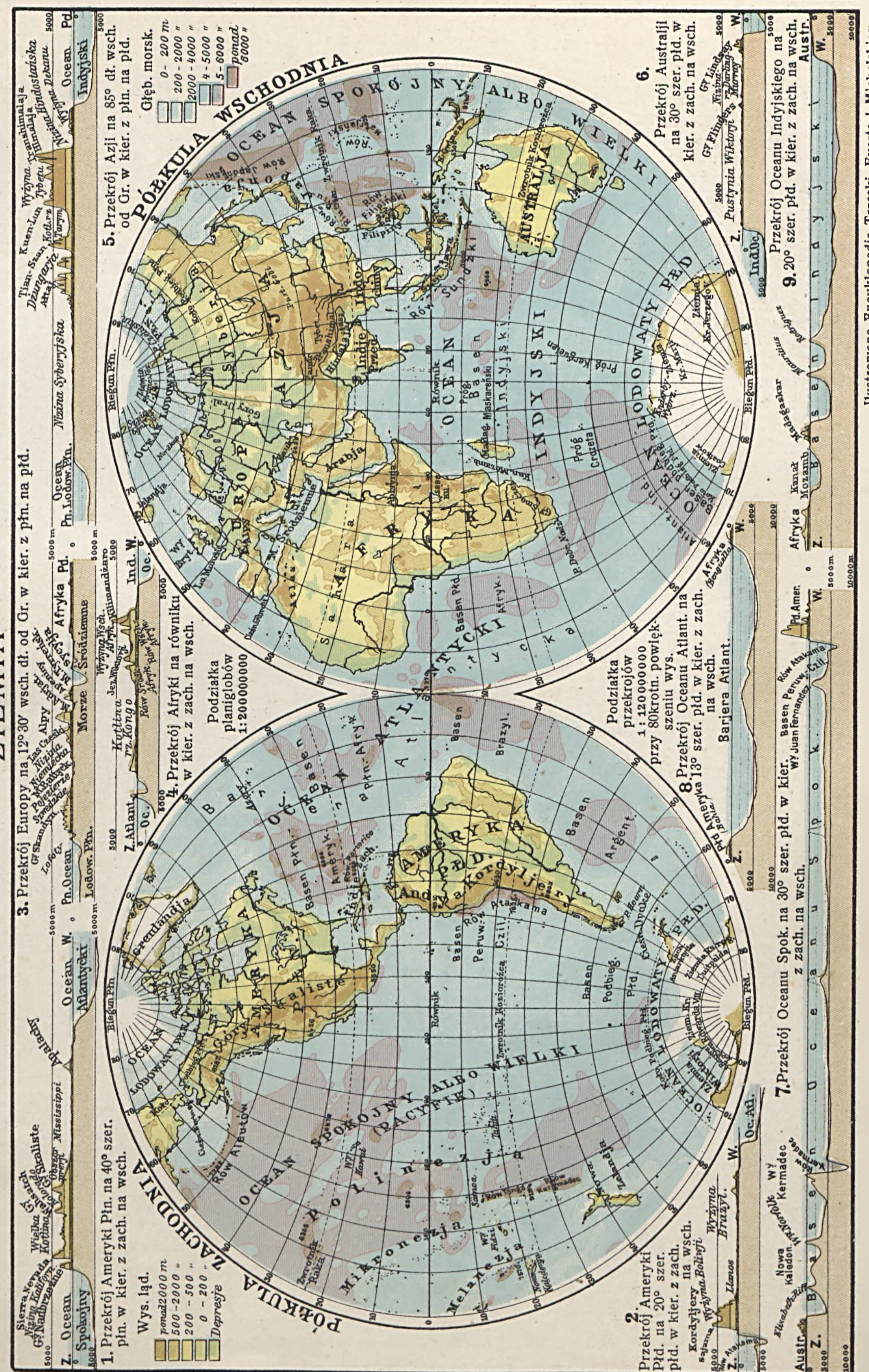
Ziembice (niem. Münsterberg), m. pow. na Śląsku pruskim w rej. wrocławskiej, 8.700 mieszk.; uprawa chmielu.

Ziembicki Grzegorz, chirurg, * 1848, † 1915; studja w Paryżu; 1897 prof. nadzwyczajny chirurgji we Lwowie; szereg prac specjalnych.

Ziembicki (Ziemba) Teofil, estetyk i historyk literatury, * 1847, † 1900; studja we Lwowie; docent historji i filozofji na Uniw. Jagiellońskim; prace: „Jan Śniadecki na polu filozofji" (1871), „Tadeusz Czacki i jego zasługi w dziejach naszego szkolnictwa" (1873), „Psychologja" (1877), „Estetyka poezji" (1882), szereg studjów nad Mickiewiczem.

Ziemi kształt, ob. ziemia.

Ziemia, trzecia według oddalenia od słońca planeta naszego układu słonecznego; odległość (średnia) od słońca 149,500.000 km.; okres obiegu gwiazdowy 365^{d} 25^{h}6, mimośród orbity 0.017; okres obrotu dookoła osi 23^{h} 56^{m} 4.1^{s}; długość peryheljum 101°13'7"; nachylenie równika do płaszczyzny ekliptyki ok. 23°27'; średnia prędkość ziemi w orbicie 29.761 klm./sek.; przyspieszenie siły ciężkości: 1) na równiku 9.78046 m.; 2) w Warszawie 9.81278 m.; 3) na biegunie 9.83232 m. Wyznaczeniem wymiarów i kształtów ziemi zajmowano się już w starożytności. Mniej więcej 200 lat przed Chr. Eratostenes wyznaczył długość południka ziemi, przyjmowanego za koło, i szacował tę długość na 126000 stadjów (1 std. = 158¼ m.); pomiary, dokonane w 1525 przez Francuza Fernel'a, nie wykazały dużo większej dokładności, niż pomiary Eratostenesa. W 1615 Holender Snellius podał nową metodę wyznaczania wymiarów ziemi na zasadzie tzw. „triangulacji". Mniej więcej w tym samym czasie opracowano nową metodę badania figury ziemi, polegającą na spostrzeżeniu, że zegary wahadłowe, przeniesione z szerokości średnich ku równikowi, opóźniają swój ruch i przyspieszają go ku biegunowi. Badania odnośne potwierdziły przypuszczenie, że ziemia nie posiada kształtu kuli, lecz jest nieco spłaszczona na biegunach. Z. posiada kształt zbliżony do elipsoidy obrotowej (elipsoida Hayford'a), której mała półoś (promień biegunowy) wynosi według Hayford'a 6,356.909 m., zaś wielka półoś (promień równikowy) — 6,378.388 m., spłaszczenie czyli $\frac{a-b}{a} = 1/297$. Bardzo ważnem zagadnieniem było wyznaczenie średniego ciężaru właściwego ziemi a zatem i masy. Pierwsze pomiary tego rodzaju przeprowadzane były przez Maskelyan'a i Hutton'a 1774—76; otrzymali oni wartość 4,7. Następne pomiary przeprowadzone zostały przez licznych uczo-

nych, którzy otrzymali naogół b. zgodne rezultaty. Wyniki: Reich (1838) 5,49 oraz (1852) 5,58; Cornu i Baily (1873) 5,56, Boys (1894) 5,53, Braun (1896) 5,53. Średnia wartość, przyjęta obecnie, wynosi 5,55. Masa ziemi = 1/333432 masy słońca. Ziemię okrąża jeden satelita — księżyc. Większa część (7/10) pow. z. pokryta jest wodą; olbrzymie wyspy nazywamy kontynentami, których ziemia ma 3: Stary Świat, składający się z Europy, Azji i Afryki, Nowy Świat, czyli Amerykę, i Australję. Całą lądową i morską część kuli ziemskiej otacza warstwa powietrza, zwana atmosferą. Według hipotezy La Place'a ziemia powstała z mgławicy, posiadającej własny ruch obrotowy. Ognistopłynna kula ziemska, ostygając, zaczęła tworzyć skorupę na swej powierzchni. Po dalszem oziębieniu para wodna skropliła się i, zebrawszy się w zagłębieniach skorupy, utworzyła oceany i morza. Z chwilą tą rozpoczęło się niszczące działanie sił zewnętrznych ziemi. Skały, wystające nad poziomem mórz, wietrzały i znoszone były przez rzeki do mórz. Powstały pierwsze skały osadowe. Pierwsze ślady życia spotyka się w skałach ery eozoicznej: ślady otwornic, gąbek i in.; pokłady grafitu dowodzą obecności roślin. W erze tej skorupa ziemi miała już taką grubość, że ciepło wnętrza mało oddziaływało na temperaturę powierzchni. Wybuchy wulkanów były częste. W następnej erze paleozoicznej żyli pierwsi przedstawiciele świata zwierzęcego i roślinnego. W erze tej pojawiły się pierwsze kręgowce: ryby kostnołuskie i dwudyszne oraz ryby pancerne, z roślin — zarodnikowce. W erze następnej mezozoicznej miał miejsce rozwój roślin nagozalążkowych i olbrzymich gadów i płazów. Niektóre zwierzęta, jak trylokity i ryby pancerne, wymierały. Pod koniec ery mezozoicznej pojawiły się pierwsze ptaki i ssaki. W najmłodszej erze kenozoicznej rozwijały się rośliny jedno- i dwuliścienne, ginęły gady i płazy, rozwijały się gwałtownie ssaki i ptaki, wreszcie pojawił się człowiek. Na podstawie występowania poszczególnych gatunków zwierząt w odpowiednich warstwach określa geologja historyczna względny wiek warstw. Wyniki obliczeń bezwzględnego wieku ziemi i jej utworów wahają się w bardzo szerokich granicach. Kelwin otrzymał 20—400 miljonów lat jako wiek ziemi, Romer obliczył wiek ziemi na 185 miljonów lat, A. Penck podaje liczbę 135—187 milj. lat. Wszystkie obliczenia są niepewne. Budowa ziemi, ob. pirosfera.

Ziemia Dobrzyńska, ob. Dobrzyńska ziemia.

Ziemia Franciszka Józefa, ob. Franciszka Józefa ziemia.

Ziemia Księcia Alberta, ob. Prince Albert Land.

Ziemia Księcia Walji, ob. Prince of Wales Land.

Ziemia narokowa, ob. narok.

Ziemia Ognista, ob. Ognista ziemia.

Ziemia okrzemkowa, pulchna, mączysta masa biała, żółtawa, czasami jasnobrunatna, składająca się ze szkieletów okrzemek; powstaje w torfowiskach. W wielu miejscowościach po torfowiskach ubiegłych epok geologicznych pozostały pokaźne jej złoża, w szczególności w Europie środk. i płn. Jako zły przewodnik ciepła i jako ośrodek chciwie wciągający wodę ma liczne zastosowania (do polerowania, do wyrobu dynamitu itd.).

Ziemia Siewierska, ob. Siewierska ziemia.

Ziemia Święta, ob. Palestyna.

Ziemiałkowski Florjan, polityk, * 1817, † 1900; od 1840 prof. prawa rzymskiego na Uniw. Lwowskim; 1841—45 i 1863—5 więziony za działalność patrjotyczną; 1848 członek konstytuanty w Wiedniu, potem w Kromieryżu, 1867 poseł na sejm galicyjski i do parlamentu wiedeńskiego, 1873—88 minister dla Galicji; pozostawił „Pamiętniki" (4 cz., 1904).

Ziemianka, jama mieszkalna, wykopana w ziemi, przykryta strzechą z liści lub trzciny. Czasem nazwa ta stosuje się do pół-ziemianek, tj. do szałasów, wkopanych do połowy w ziemi.

Ziemięcka Eleonora, filozofka, * 1819, † 1869; początkowo wyznawczyni poglądów filozoficznych Hegla, później zwolenniczka filozofji katolickiej; redaktorka miesięcznika „Pielgrzym" 1842—46; napisała: „Myśli o wychowaniu kobiet" (Warszawa, 1843), „Karta pedagogiki" (1862).

Ziemięcki Antoni, malarz, * 1806, † 1870; kształcił się w Rzymie, Paryżu i Niemczech; malował obrazy historyczne, batalistyczne i portrety.

Ziemięcki Bronisław, technik i polityk, * 1886; studja na Politechnice Lwowsk. i Wyższej Szkole Technicznej w Moskwie; 1918 minister Pracy i Opieki Społecznej, od 1919 poseł na sejmy, członek klubu P. P. S., 1925—26 minister Pracy i Opieki Społecznej, 1928 prezydent m. Łodzi.

Ziemięcki Teodor, archeolog i historyk sztuki, * 1845, † 1916; długoletni kustosz Muzeum Narodowego w Krakowie; napisał: „Mauzoleum św. Wojciecha, dłuta Wita Stwosza" (1898), „Sprawozdania z wycieczek archeologicznych" (3 cz., 1882—84) i in.

Ziemiński Bolesław, lekarz okulista, założyciel i pierwszy prezes Polskiego Tow. Okulistycznego, * 1860, † 1915; studja w Dorpacie; 1885—86 szef kliniki okulistycznej w Paryżu, 1887—88 asystent w szpitalu ocznym Moorfields w Londynie, 1892 ordynator warszawskiego instytutu oftalmicznego; napisał „Zarys okulistyki" (1909) i szereg prac z dziedziny okulistyki.

Ziemiożerstwo, geophagia, spożywanie ziemi przez niektóre szczepy krajów podzwrotnikowych, mające cele lecznicze, względnie odżywcze; występuje również przy niektórych chorobach.

Ziemna budowla, budowla wykonana w ziemi, jako nasyp, względnie przekop.

Ziemna smoła, ob. asfalt.

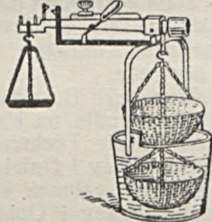
Ziemniak, Solanum tuberosum, zwany także pospolicie kartoflem, należy do rodziny Solanaceae (psiankowatych); ma kłącza gałęziste z podziemnemi bulwami, liście poje-

dyńczo-pierzasto-dzielne, kwiaty białe lub fioletowe; owoc jagoda zielona, wielonasienna; pochodzi z Ameryki Płd. (Chile i Peru), do Europy przywieziony przez Hiszpanów w drugiej połowie XVI w., dopiero jednak w drugiej połowie XVIII w. powszechnie uprawiany. W Polsce poznano z. za Jana Sobieskiego po wyprawie wiedeńskiej; rozpowszechnił się u nas około 1810. Uprawa ziemniaków obok uprawy żyta jest najbardziej charakterystyczna i ważna dla naszego rolnictwa. W ostatniem

Ziemniak.

pięcioleciu przed wojną średnia powierzchnia uprawy ziemniaków w Polsce wynosiła 2,384.000 ha, tj. 13% ogółu gruntów ornych. 1923/24 obszar uprawy z. wynosił 2,331.000 ha, a więc 97,8% obszaru uprawy przedwojennej. Średnia ogólna produkcja ziemniaków z ostatniego pięciolecia przedwojennego wynosi 245,880.000 q. Produkcja ogólna 1923/24 wynosiła 264,942.491 q. Z ogólnej ilości zbioru ziemniaków w Polsce po wojnie około 6% zużywa przemysł rolny (z tego gorzelnictwo około 5%), około 17% idzie na zasiew, 33% na paszę, około 8% wynoszą straty przy przechowaniu; pozostałe ilości służą do spożycia.

Waga Reimanna do oznaczania zawartości skrobi w ziemniakach.

Ziemno (słow. Zemne, niem. Zemplin), dawny komitat węg. w płn. Słowacji na płd. od pasma Beskidów, 6.289 km², 342.000 mieszk. (Słowaków, nieco Polaków); w 1919 prawie w całości włączony do Słowacji (Czechosłowacja) za wyjątkiem płd. części ze stol. Satoralja Ujhely.

Ziemny gaz naftowy, ob. gaz naftowy ziemny.

Ziemny wosk, ob. ozokeryt.

Ziemomysł, ks. polski, ojciec Mieszka I, † przed 964.

Ziemomysł, ks. inowrocławski, syn Kazimierza I Konradowicza, * ok. 1241, † 1287; ślepem oddaniem Krzyżakom wywołał przeciwko sobie bunt płd. Kujaw; popierał niemczyznę.

Ziemowit I, syn Konrada Mazowieckiego, * ok. 1224; pojmany w 1262 w Jazdowie w czasie napadu Litwinów i zabity.

Ziemowit III Trojdenowicz, pierwotnie książę czerski, * 1326, † 1381; ok. 1351 złożył (wraz z bratem Kazimierzem) hołd królowi polskiemu; od 1355 ks. warszawski. Po śmierci Kazimierza Wielkiego, na zasadzie układów z 1351 i 1355, niezależny książę całego Mazowsza, któremu w 1377 nadał pierwszą ustawę, tzw. statut sochaczewski.

Ziemowit IV (Ziemko, Semko), syn Z. III, ks. mazowiecki, * ok. 1356, † 1426; pretendent do korony polskiej, popierany przez opozycję anty-andegaweńską Wielkopolan z Bartoszem z Odolanowa na czele, który od XII. 1832 podjął obronę sprawy Z. w wojnie domowej (tzw. wojna Grzymalitów z Nałęczami). Jesienią 1383 Z. został pobity przez Zygmunta Luksemburskiego. Zczasem lennik i szwagier Jagiełły; 1421 wydał statut dla Mazowsza.

Ziemowit V, ks. mazowiecki, syn Ziemowita IV, * 1388, † 1442.

Ziemowit VI, ks. płocki i bełzki, † 1462, rzekomo otruty.

Ziemski magnetyzm, ob. magnetyzm ziemski.

Ziemskie urzędy, urzędy, związane z daną ziemią, przetworzone w ciągu XIII w. z dawnych urzędów dworskich, znajdujących się przy osobie księcia; urzędnikami z. byli: wojewoda, kasztelan, podkomorzy, sędzia ziemski, podsędek, pisarz, stolnik, podstoli, cześnik, podczaszy, łowczy, chorąży, miecznik i wojski.

Ziemssen Hugo, klinicysta niemiecki, * 1829, † 1902; prof. w Monachjum; autor wielu prac z dziedziny rozpoznawania i leczenia chorób wewnętrznych i nerwowych.

Ziemstwa, w dawnej Rosji organa samorządu, istniejące tylko w 34 gubernjach i 360 powiatach, autonomiczne rady powiatowe i gubernialne, do których od 1890 wybierały przedstawiciele dwie kurje: włościańska i kurja większej własności, przedstawicieli instytucyj nauk., dobroczynnych i kupiectwa.

Zienkiewicz-Leliwa Kazimierz, kapitan wojsk polskich z 1863/4, † 1925; służył w oddziale Chmieleńskiego i Bosaka, walczył pod Przedborzem, Małogoszczą, Opatowem, Ociesękami, Rudnikami itp.; dwukrotnie ranny.

Zienkowicz Feliks, uczestnik powstania 1863, *1838, † 1910; studja w Petersburgu i Paryżu; przedstawiciel Rządu Narodowego przy wyprawie morskiej Łapińskiego, potem w organizacji cywilnej na Litwie: uwięziony i zesłany do katorgi; zostawił pamiętniki.

Zienkowicz Leon, działacz polityczny i literat, * 1808, † 1870; studja na uniwersytecie warszawskim; czynny w rewolucji 1831, potem na emigracji we Francji, działacz w Tow. Demokratycznem, parokrotnie członek jego Centralizacji; 1848 podczas rewolucji krakowskiej dyrektor wydziału spraw wewn. i policji; napisał: „Album Pszonki“ (1845), „Odprawa posła czyli słowo pielgrzymskie w odpowiedzi na Peselstwo z ziemi ucisku do synów jej w rozproszeniu“ (1838), „Wieczory Lacha z Lachów“ (1864), „Wizerunki polityczne dziejów Państwa Polskiego“ (4 t.,1864—65).

Zieńków, m. pow. w gub. połtawskiej na Ukrainie, 10.000 mieszk.

Zierikzee, m. port. w prow. Zeeland (Holandja), na wyspie Schouwen, 7.000 mieszk.; przemysł włókienniczy, budowa okrętów, połów ostryg.

Ziewanie, oscitatio, zmodyfikowany ruch oddechowy: głęboki wdech przy otwartej jamie ustnej, po którym następuje krótki, szybki i głośny wydech również przy otwartej jamie ustnej. Z. jest w części tylko zależne od woli; bywa najczęściej przy braku zajęcia umysłowego, przy długiem czuwaniu, głodzie, niedokrwieniu mózgowia wskutek znacznej utraty krwi itp.; sam widok ziewającego wywołuje także akt z.

Zięba, ob. Fringilla coelebs.

Zięba alpejska, Montifringilla nivalis, ob. Fringilla coelebs.

Zilah, ob. Zalau.

Žilina, ob. Żylina.

Ziller Tuiskon, pedagog niemiecki, * 1817, † 1882; prof. pedagogiki w Lipsku, zwolennik Herbarta, którego poglądy rozwinął i pogłębił; napisał: „Einleitung in die allgemeine Pädagogik“, „Grundlegung zur Lehre von erziehenden Unterricht“, „Allgemeine Pädagogik“ i in.

Zillertalskie Alpy, pasmo górskie w grupie Wysokich Tauern, ponad 3.000 m. wys. (najw. szczyt Hochfeiler 3.523 m. wys.); tu znajduje się dolina Zillertal (Tyrol austr.).

Zimmermann Kazimierz ksiądz, ekonomista, * 1874, † 1925; studja w Würzburgu i Monachjum; 1912 red. „Ruchu chrześcijańsko-społecznego“, 1910 prof. chrześcijańskich nauk społecznych na Uniw. Jagiell.; napisał: „Znaczenie stanu robotniczego dla społeczeństwa i kościoła“ (1908), „Fryderyk Wielki i jego kolonizacja na ziemiach polskich“ (2 t., 1915) i in.

Zimmermann Robert, filozof i estetyk austrjacki, * 1824, † 1898; od 1861 prof. w Wiedniu; napisał: „Leibniz und Herbart“, Aesthetik“, „Antroposophie“ i in.

Zimna Woda, potok i jedna z najpiękniejszych dolin w Tatrach, na płd. stokach u stóp Łomnicy.

Zimna zmysł (czucia), ob. skóry czucia.

Zimne świecenie, ob. świecenie zimne.

Zimnica, ludowa nazwa na określenie febry; ob. malarja.

Zimnicea, m. w Rumunji, nad Dunajem, 7.400 mieszk.; port rzeczny; handel.

Zimorodki, ob. Halcyonidae.

Zimorowicz Józef Bartłomiej (właściwe nazwisko Ozimek), historyk i poeta, * 1597, † 1677; pisarz miejski, w końcu burmistrz Lwowa, 1672 obronił Lwów od Turków; napisał: „Żywot Kozaków Lisowskich“, poemat satyr.-humor. (1620), „Testament luterski“ (1623), „Pamiątka wojny tureckiej w r. 1621“ (1623), „Hymny na uroczyste święta...“ (1640), „Sielanki nowe ruskie“ (1663), szereg rozpraw historycznych, wydanych ponownie razem 1899 pt. „Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się“ (1899).

Zimorowicz Szymon (właśc. nazwisko Ozimek), poeta, młodszy brat Bartłomieja, * 1608, † 1629; podpisarz w urzędzie ławniczym; utwory: „Roksolanki to jest ruskie panny, na wesele B. Z. z K. D. przez Simeona Zimorowica R. P. 1629 dnia 28 lutego we Lwowie wprowadzone a teraz światu świeżo pokazane“ (1654).

Zimowe sporty, ob. sporty zimowe.

Zimowit, ob. Colchicum.

Zimowy sen zwierząt, ob. sen zimowy zwierząt.

Zimozlół, ob. Linnaea.

Zinder, stol. franc. kol. Niger w Sudanie (Afryka zach. franc.), 16.000 mieszk.; ważny punkt strategiczny i węzeł dróg karawanowych na zach. od jez. Czad; lasy palmowe: handel solą i bronią.

Zingiber, imbir, zioła trwałe z rodziny Zingiberaceae (imbirowate); pochodzą z Indyj Wsch. oraz Archipelagu Malajskiego. Kłącze imbiru właściwego (Z. officinale), odznaczające się smakiem ostrym, szczypiącym i mocną aromatyczną wonią, ma zastosowanie w medycynie („Rhizoma Zingiberis“) oraz jako przyprawa kuchenna.

Zingiber

Zingiberaceae, imbirowate, rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Scitamineae (ździeblcowe); należą tu zioła trwałe, pochodzące przeważnie z Azji zwrotnikowej: Zingiber, Curcuma, Elettaria i in.

Zinin Nikołaj Nikołajewicz, chemik rosyjski, * 1812 † 1880; 1841—47 prof. uniw. w Kazaniu, 1847—64 Medyko-Chirurgicznej Akademji, 1865 członek Akademji Umiejętności w Petersburgu. Liczne prace z chemji organicznej; 1842 dokonał odkrycia o wielkiem znaczeniu naukowem i praktycznem: otrzymał z nitrobenzolu anilinę oraz podał ogólną metodę otrzymywania amin aromatycznych z odpowiednich nitrozwiązków.

Zinne, ob. Cyna.

Zinnia, cynka albo jakobinka, zioła roczne z rodziny Compositae (złożone); pochodzą z Meksyku. Niektóre z nich są siewane w ogrodach jako rośliny ozdobnokwiatowe, zwłaszcza Z. elegans, c. wytworna (Rys.), odznaczająca się dużemi główkowatemi, często pełnemi kwiatostanami barwy szkarłatnej, fioletowej lub żółtej.

Zinnia elegans.

Zinowjew Gieorgij (właściwie Apfelbaum), komunista rosyjski, * 1883; w 1908 musiał uciekać z Rosji, mieszkał przeważnie w Szwajcarji; 1917 powrócił z Leninem i należał do przywódców bolszewizmu, był członkiem rządu i przewodniczącym komuny petersburskiej; obecnie w opozycji do rządu Stalina.

Zińków, m-ko w gub. podolskiej (Ukraina), nad rz. Uszką, dopł. Uszycy, 5.000 mieszk.

Zioła, rośliny o pędach niezdrewniałych; dzielą się na: jednoroczne, dwuletnie i trwałe czyli byliny. Pierwsze kończą swój rozwój w ciągu jednego okresu wegetacyjnego. Dwuletnie podczas pierwszego okresu wegetacyjnego wytwarzają nad ziemią tylko liście, które często zimują pod śniegiem, w roku następnym kwitną i wydają nasiona. Byliny, roz-

wijające się przez szereg lat, nie posiadają również trwałych nadziemnych organów, lecz mają zimujące organy podziemne (cebule, bulwy, kłącza), które każdego okresu wegetacyjnego wytwarzają nowe nadziemne pędy, rokrocznie kwitnące i owocujące.

Ziomek Teodor, malarz, * 1874; kształcił się w Warsz. Szkole Rys. i w Krakowie; uczeń Stanisławskiego; maluje widoki zimowe, śniegi i szary krajobraz mazowiecki.

Ziół święcenie, ob. święcenie ziół.

Ziółka lecznicze, ob. species.

Zips, ob. Spisz.

Žitava, ob. Zittau.

Zitek Józef, architekt czeski, * 1832, † 1909; budowniczy Teatru Narodowego, gmachu Zgromadzenia Narodowego (dawniej tzw. Rudolfinum), kolonady w Karlsbadzie i in.

Žitno Ostrovky, wyspa na Dunaju w Słowacji (Czechosłowacja), 1.885 km², ok. 200 osad; sąsiednia wyspa, Sziget-Köz, należy do Węgier.

Zittau (łuż. Žitava), m. w Saksonji, w pow. budziszyńskim, nad rz. Mandau, 34.000 mieszk.; przędzalnie bawełny, wyroby lniane, filcowe, fabr. maszyn i rowerów, kop. węgla brun.

Zittel Karl, paleontolog i geolog niemiecki, * 1839, † 1904; prof. geologji i paleontologji w Monachjum; napisał: „Aus der Urzeit", „Geschichte der Geologie und Paläontologie" i in.

Ziwa, ob. mitologja słowiańska.

Zizania, ostruda, trawy (rodz. Gramineae) trwałe, rosnące po brzegach rzek i jezior w okolicach zwrotnikowych. Z. aquatica (z Ameryki płn. i płn. wsch. Azji) dostarcza ziarna, używanego na pokarm.

Ziziphus, szydlica, cierniste krzewy lub niewysokie drzewa z rodziny Rhamnaceae (szakłakowate), właściwe okolicom zwrotn. i podzwrotnikowym. Z. sativa (z. vulgaris), sz. zwyczajna, rosnąca w okolicach morza Śródziemnego i w Azji, dostarcza jadalnych, o słodkim miąższu, owoców wielkości śliwki, kulistych lub podłużnych, ciemno czerwonej barwy (w handlu zowią się jujubami francuskiemi lub hiszpańskiemi). Z. lotus, sz. lotusowa, z Afryki płn. i Syrji, również dostarczająca jadalnych owoców, ma być słynnem drzewem lotusowem starożytnych. Z gałęzi Z. (Paliurus) spina christi, rosnącego w Palestynie i Egipcie, miała być uwita korona cierniowa Chrystusa.

Žižka z Trocnowa Jan, ob. Żyżka Jan.

Žižkow, dzielnica Pragi czeskiej, naokoło dawniejszej góry Vitkov, gdzie w 1420 Žižka zwyciężył wojska ces. Zygmunta, 72.000 mieszk.

Zjawiska nowopochodne albo cenogenetyczne, zjawiska, przebiegające w rozwoju osobnikowym (ontogenetycznym) organizmów odmiennie od pierwotnego (palingenetycznego) typu rozwojowego wskutek wtórnego przystosowania się, wynikającego ze swoistych warunków życia zarodkowego lub larwalnego. Ob. zjawiska staropochodne.

Zjawiska staropochodne albo palingenetyczne, według zasad prawa biogenetycznego Haeckla nazwa zjawisk morfologicznych, zachodzących w rozwoju osobnikowym (ontogenetycznym) organizmów i będących powtórzeniem (rekapitulacją) dawnych stanów rozwoju rodowego (filogenetycznego).

Zjawiska tektoniczne, ob. tektoniczne zjawiska.

Zjawisko, wszystko, co się ukazuje naszym zmysłom, co stanowi treść postrzeżeń zmysłowych. W tem znaczeniu cały świat zewnętrzny, o ile dany jest naszym zmysłom jako nasze doświadczenie indywidualne, jest zjawiskiem. Zagadnienie, czy poza zjawiskiem kryje się coś, co stanowi jego podstawę, jako coś samoistnego i od nas niezależnego, jakaś „rzecz sama w sobie", należy do główniejszych w filozofji.

Zjawisko elektrotermiczne, ob. elektrotermiczne zjawisko.

Zjawisko Ettingshausena, ob. Ettingshausena zjawisko.

Zjawisko Seebecka, ob. termoelektryczność.

Zjawisko Skina, ob. Skina zjawisko.

Zjawisko Starka, ob. Starka zjawisko.

Zjawisko Tyndalla, ob. Tyndalla zjawisko.

Zjawisko Wiedemanna, ob. Wiedemanna zjawisko.

Zjazd słowiański, ob. słowiański zjazd.

Zjednoczenie Spółdzielni Rolniczych, związek związków spółdzielni rolniczych, rewizyjnych i gospodarczych na całym terenie Rzpltej Polskiej z wyjątkiem Pomorza i Poznańskiego, gdzie działa niezależna Unja. W Zj. Sp. Rol. grupuje się 1.968 spółdzielni i 340.658 członków.

Zjednoczone Królestwo W. Brytanji i Irlandji, ang. United Kingdom of Great Britain and Ireland, urzędowa nazwa państwa brytyjskiego w Europie, obejmującego W. Brytanję, tj. Anglję wraz z Walją i Szkocją i część Irlandji, tzw. Irlandję płn. wraz z wyspami Man i Anglo-Normandzkiemi.

Zjednoczone Stany Ameryki Północnej, ob. Stany Zjednoczone Am. Płn.

Zjełczenie, utlenianie się licznych tłuszczów pod wpływem tlenu powietrza i światła; podczas tego procesu z kwasów nienasyconych tłuszczu powstają kwasy o mniejszej wielkości cząsteczek, posiadające nieprzyjemny smak i zapach.

„Zlatá Praha", czeski tygodnik ilustrowany literacko-artystyczny, założony w 1884 przez J. Otto.

Zlękwa, ob. Scorpaena scrofa.

Zlepieńce czyli konglomeraty, skały, składające się z zaokrąglonych okruchów, zlepionych lepiszczem rodzimem. Gdy np. ziarna żwiru zlepi wydzielający się z wód źródlanych węglan wapnia, powstanie zlepieniec.

Zlepieńce.

Zlodowacenie, pokrycie lodem niektórych obszarów na powierzchni ziemi; objawia się w różnych postaciach: 1) z. wyniesionych gór (typ alpejski), 2) z. przygórskie (typ Alaski), 3) pokrywy lodowcowe czyli lodowce śródlądowe (Grenlandja, Antarktyda).

Zloty, 1) zbieranie się w gromady ptaków wędrownych przed odlotem; 2) czas zbierania się dzikich kaczek o świcie w miejscach odpoczynku, o zmierzchu zaś w miejscach żeru; 3) czas zbierania się jesienią dzikich kaczek w oparzeliskach.

Złamania kości, fracturae, przerwanie ciągłości kości pod wpływem urazów mechanicznych (uderzeń, ran postrzałowych, zmiażdżeń, nadmiernego zgięcia, skręcenia lub rozciągnięcia kości itp.), tzw. z. urazowe (fracturae traumaticae); warunkiem powstawania z. urazowych jest przezwyciężenie oporu i elastyczności danej kości przez siłę mechaniczną, działającą przy urazie. Z., powstające pod wpływem bardzo nieznacznych urazów, noszą miano złamań chorobowych (fracturae patologicae); wywoływane bywają przez procesy chorobowe, toczące się w danych kościach (gruźlicę kości, osteomalacio, zrzeszotowacenie kości, osteoporosis itp.). Niema w ustroju kości tak mocnej, aby nie mogła być złamana, jednak najczęściej ulegają z. kości powierzchownie położone (kości kończyn), jako najbardziej na urazy wystawione. Statystyka wykazuje, iż z. ulegają kości przedramienia w 30%, żebra w 20%, obojczyk w 14%, kości podudzia w 10%, kość ramieniowa w 9%, kość biodrowa w 7%, palce w 5%, kości twarzy i czaszki w 4%, inne kości w 1% przypadków. Z kości przedramienia z. ulega najczęściej kość promieniowa w dolnej 1/3 swej długości (tzw. fractura radii loco typico). Najniebezpieczniejsze są z. podstawy czaszki (fractura basis cranii). Rozróżniamy: z. zwykłe (fractura simplex), tj. takie, w których skóra nie jest uszkodzona, i z. powikłane (fractura complicata), tj. takie, w których ostry koniec odłamka złamanej kości przebija skórę i wystaje nazewnątrz. Do z. powikłanych należą również z. postrzałowe. Od z. właściwych odróżniać należy powierzchowne nadłamanie kości (infractio). Objawami z. są: silny samoistny i dotykowy ból w miejscu złamania, zmiana postaci kości wskutek przemieszczenia (dislocatio) odłamków kostnych, np. ustawienie odłamków pod kątem, skrócenie kończyny wskutek zasunięcia się odłamków za siebie itp., nieprawidłowa ruchomość kości w miejscu złamania, trzeszczenie (crepitatio) przy próbach ruchów biernych (wskutek zaczepiania końców odłamków o siebie), tzw. ból osiowy, tj. ból w miejscu złamania przy lekkiem uderzeniu (szturchnięciu) w koniec budowy kości złamanej.

Złatoust, m. pow. w rep. Baszkirskiej (Rosja wsch.), nad rz. Aj, 42.000 mieszk.; fabr. białej broni.

Złączenie, ob. konjunkcja.

Złączenie planet i gwiazd zachodzi, gdy znajdą się one wpobliżu tego samego promienia widzenia (złączenie we wznoszeniu prostem, z. w długości ekliptykalnej, kiedy odnośne spółrzędne obu ciał są równe).

Złocianka, ob. Sargus annularis.

Złocień, ob. Chrysanthemum.

Złoczew, m. w pow. sieradzkim (woj. łódzkie), nad rz. Oleśnicą, 5.000 mieszk.

Złoczów, m. pow. (woj. tarnopolskie), nad rz. Złoczówką, 11.200 mieszk.; zamek Sobieskich z XVI w., obecnie sąd i więzienie.

Złoć, ob. Gagea.

Złodziejskie wyspy, ob. Marjany.

Złota, ob. Słota.

Złota Lipa, l. dopływ Dniestru, wypływa z Woroniaków, dług. 125 km.

Złota młodzież, ob. jeunesse dorée.

Złota orda, ob. Horda złota.

Złota reguła mechaniki, ob. śruba.

Złota róża, ob. róża złota.

Złota rybka, Carassius auratus, ob. Cyprinus carpio.

Złota wolność, herb polski: na tarczy dwa węże splecione ze sobą w kształcie ósemki; pomiędzy niemi krzyż.

Złota wolność, w dawnej Polsce nazwa wszystkich przywilejów, jakie szlachta w ciągu wieków wywalczyła dla swego stanu; głównym przywilejem z. w. było „liberum veto", uważane za „źrenicę wolności" (ob. pupilla libertatis).

Złota związki, sole pierwiastka złota; trójchlorek $AuCl_3$, żółte kryształki, rozpływające się na powietrzu; używany w fotografji; krysolgan, triptal, sanokryzyna, aurosan stosowane są w lecznictwie gruźlicy płuc, krtani i skóry.

Złotagóra lub Złotorja (niem. Goldberg), m. pow. na Śląsku pruskim, rej. lignicka, 7.000 mieszk.; fabryki sukna.

Złote Bilcze, ob. Bilcze.

Złote runo pozostaje w związku z mytem o Argonautach. Atamas, król Beocji, miał z jednej żony Nefele dwoje dzieci: syna Fryksosa i córkę Helle. Po tajemniczem zniknięciu Nefele Atamas ożenił się powtórnie. Zła macocha Ino usiłowała zgubić Fryksosa i Helle, lecz matka ich Nefele zesłała im barana o złotem runie, który mówił ludzkim głosem i umiał przebywać przestworza. Dzieci na nim chciały przepłynąć cieśninę dardanelską; Helle w czasie przeprawy wpadła w morze, zwane odtąd Hellespontem, Fryksos wylądował w Kolchidzie; barana złożył Zeusowi w ofierze a runo podarował królowi Kolchidy Ajetesowi. Ten zawiesił je na dębie w gaju boga Aresa i na straży postawił smoka.

Złote Wybrzeże, ob. Wybrzeże Złote.

Złotki, ob. Chrysomelidae.

Złotnicki Antoni, lekarz, literat i filozof, * 1827, † 1924; od 1879 na emigracji w Paryżu współpracownik wielu pism, 1898 powrócił do kraju; prace: „Człowiek, istota jego i przyszłość" (1898), „Z tajemnic duszy" (1901) i „Z zagadnień życia" (1902).

Złotnictwo (jubilerstwo) sięga najdawniejszych czasów. Sławne były wyroby złote Greków, Fenicjan, Persów, Egipcjan. Najciekawszemi dziełami złotniczemi w starożytności były Athene Parthenos i Zeus Olimpijski ze złota i kości słoniowej roboty Fidjasza. W epoce renesansu trudnili się złotnictwem Brunelesco, Ghiberti, Della Robbia, Verrocchio,

Ghirlandajo, Sarto, Antonio Pallajulo i Benvenuto Cellini. W Polsce już w 1190 wyrabiał przedmioty złotnicze braciszek Konrad z Kalisza. Do najdawniejszych zabytków złotnictwa w Polsce należą: kielichy Dąbrówki w Trzemesznie, kielich Kazimierza Wielkiego w Stobnicy, likwiarz gotycki w katedrze krakowskiej. Złotnicy z XIV w., wymieniani w księgach krakowskich: Hanusz Ilkusz, Rolle, Sax, Arnold Dürer, wyrabiali wazy, dzbany, gąsiory, roztruchany, medaljony, manele, zausznice, diademy, rzędy itd. W Warszawie w 1506 pracowali Jan Mnich, Win, Hildebrandt, Siennicki, Malcz, Wiediger. W Poznaniu znani byli złotnicy Zolna, Darmopycha, Erazm Kamyk. Wybitne miejsce zajmowało złotnictwo grodzieńskie za Tyzenhauza. Królowie polscy uprawiali kunszt złotnictwa. Są wyroby Zygmunta Starego i Zygmunta III. Znaki wyrobów złotniczych: augsburskie wyroby mają szyszkę lub dwa cepy na krzyż, norymberskie mają pół orła, berlińskie — niedźwiedzia, francuskie — lilje lub gałęzie wawrzynowe, angielskie — głowę lwią, bokiem obróconą, rosyjskie, właściwie petersburskie — kotwicę. Znaki polskie: krakowskie wyroby mają literę E, lwowskie — literę D, gdańskie — dwa krzyże pod koroną, toruńskie — literę T z gwiazdką, włocławskie mają literę W i głowę św. Jana, ruskie — św. Jerzego i rok, ryskie — dwa klucze pod krzyżem.

Złoto (Aurum), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 197.2; metal miękki, barwy żółtej, należący do tzw. „metali szlachetnych" czyli nie utleniających się na powietrzu; tlenki tych metali są b. nietrwałe i przy ogrzewaniu rozkładają się na metal i tlen; temp. topn. 1064°, temp. wrzenia 2677, ciężar wł. 19.25; cienkie blaszki przeświecają barwą zieloną. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek jedno, dwu i trójwartościowy, dając związki typów AuX, AuX_2 i AuX_3. W przyrodzie występuje przeważnie w stanie wolnym, krystalizuje się w układzie regularnym, rzadziej w związkach z tellurem, np. sylwanit $[Au.Ag]Te_2$, bizmutem itd. Zawiera znaczne nieraz domieszki srebra oraz drobniejsze miedzi i żelaza. Złoto rodzime bywa wskutek tego barwy bardzo rozmaitej, mniej lub więcej czerwonej. Występuje w żyłach kwarcowych, najczęściej w towarzystwie pirytu w Ameryce Północnej i w Australji, w zewnętrznych częściach niektórych geologicznie niestarych law, w Siedmiogrodzie, poza tem w rozsypiskach, tj. zwałach i zmywach różnych skał zniszczonych na Uralu, na Syberji, w Transwalu. W ilościach drobnych bardzo rozpowszechnione w piaskach bardzo wielu rzek; jest również w minimalnych ilościach w wodzie morskiej.

Złoto mannheimskie, ob. mosiądz.

Złoto mojżeszowe, ob. mosiądz.

Złoto talami, ob. mosiądz.

Złotogłów, ob. altembas.

Złotogoleńczyk, herb polski: w polu błękitnem noga rycerza odcięta od biodra, okryta zbroją złocistą, z ostrogą; w hełmie 3 pióra strusie.

Złotokap, ob. Laburnum.

Złotokia, ob. Turnera.

Złotopol, m-ko na Ukrainie w pow. czehryńskim, gub. kijowska, ok. 8.000 mieszk.; do 1793 pogranicze Polski z Rosją.

Złotorąb, ob. Sideroxylon.

Złotorja, ob. Złotagóra.

Złotousty, ob. Jan Chryzostom św.

Złotów (niem. Flatow), m. pow. w marchji poznańsko-pruskiej (Grenzmark Westpreussen-Posen), 5.000 mieszk.

Złoty, jednostka monetarna w dawnej Rzecz-pltej polskiej, dzielił się na 30 groszy; rozróżniano z. polskie i z. czerwone albo dukaty (ob. monety polskie). W Polsce odrodzonej z. stanowi jednostkę obiegową i dzieli się na 100 groszy; zawiera 0.3226 gr. złota 90-ej próby; na razie w obiegu są srebrne 1-o i 2-złotówki oraz pieniądze papierowe (ob. pieniądz).

Złoty, ob. floren.

Złoty Potok, ob. Potok Złoty.

Złoty reński, ob. reński złoty.

Złoty wiek, ob. wiek.

Złożone, ob. Compositae.

Złożone liczby, ob. podzielność.

Złożony wulkan składa się z zewnętrznego wału pierścieniowego (resztka dawnego wulkanu) i centralnego stożka wulkanicznego, położonego w zagłębieniu (atrio).

Złudzenie, ob. iluzja.

Zmarszczki, fałdy skóry, umiejscowione przedewszystkiem na twarzy; tworzą się obficie w czasie starzenia się osobnika wskutek zaniku podskórnej warstwy tłuszczowej.

Zmarszczki pochwowe, ob. vagina.

Zmartwychwstanie, 1) dogmat wiary katolickiej o powołaniu ciał do nowego, nieśmiertelnego życia w dzień sądu ostatecznego; 2) ob. Wielkanoc.

Zmartwychwstanka, to samo, co róża jerychońska.

Zmartwychwstańcy, zgromadzenie zakonne, założone w Paryżu 1842 przez emigrantów polskich; główna siedziba w Rzymie, domy w Polsce płd. i w Ameryce Płn.

Zmarzły Staw, pięć stawów w Tatrach: 1) pod Kościelcem w dolinie stawów Gąsienicowych; 2) w dolinie Czeskiej, 1.774 m. n. p. m.; 3) w dolinie Złomisk, 1.935 m. n. p. m.; 4) w dolinie Świstowej, 2.047 m. n. p. m. i 5) w dolinie Staroleśniańskiej, 2.600 m. n. p. m.

Zmarzły Szczyt w Tatrach Wys., obok Żelaznych Wrót, 2.400 m. n. p. m.

Zmarznięcie, rodzaj śmierci gwałtownej, wywołanej długotrwałem działaniem niskiej ciepłoty (poniżej 0°); przebiega jako wszystkie 3 okresy odmrożenia; po śmierci (na sekcji) cechuje się żywoczerwonem zabarwieniem skóry.

Zmaza dzienna, ob. spermatorrhoë.

Zmaza nocna, ob. polucja.

Zmęczenia jady, ob. kenotoksyny.

Zmęczenie, ob. znużenie.

Zmiana (przemiana) pokoleń (generacyj) polega na występowaniu różnych typów rozrodu w cyklu życiowym tego samego gatunku zwierzęcia, przyczem powstają rozmaicie wykształcone, wzajemnie zmieniające się generacje. Wyróżnia się dwa zasadnicze rodzaje zmiany pokoleń: metageneza (metagenesis) i heterogonja. W pierwszym przypadku tworzą się naprzemian pokolenia, z których jedno (pokolenie bezpłciowe) rozmnaża się przez podział lub pączkowanie (np. polipy krążkopławów, Scyphomedusae), drugie zaś (pokolenie płciowe) za pośrednictwem zapłodnionych jaj (np. meduzy krążkopławów). W przypadku heterogonji następują po sobie zmiany generacji płciowej i jednej lub kilku generacyj partenogenetycznych (np. w rozwoju mszyc, Aphidae), wzgl. zmieniają się generacje jednopłciowe i obupłciowe lub też oba pokolenia rozmnażają się jednakowo, lecz osobniki płciowe każdej generacji są rozmaicie ukształtowane. Bardzo rozpowszechnione w świecie zwierzęcym zjawisko zmiany pokoleń poraz pierwszy było opisane w 1819 u sprzągli (Salpae) przez poetę niemieckiego Adalberta Chamisso. Pierwsze próby uogólnienia i dokładniejszego poznania skomplikowanych zjawisk metagenezy i heterogonji były podjęte przez Duńczyka J. Steenstrup'a i niemieckiego zoologa R. Leuckart'a.

Zmieinogorsk, m. w gub. ałtajskiej na Syberji (Rosja), 12.000 mieszk.; huty państwowe.

Zmienna, w matematyce ilość, mogąca przechodzić przez różne stany i stopnie wielkości, w przeciwstawieniu do wielkości stałych, które są niezmienne.

Zmienna skrętność, ob. mutarotacja.

Zmienne gwiazdy, ob. gwiazdy zmienne.

Zmienności spółczynnik, wyrażenie, będące miarą zmienności pewnej cechy w obrębie grupy osobników tego samego gatunku: pierwiastek kwadratowy z iloczynu kwadratu odchylenia od wartości średniej danej cechy przez ilość osobników, odchylenie to reprezentujących, podzielonego przez całkowitą ilość rozpatrywanych osobników.

Zmienność (variabilitas), zjawisko występowania różnic między pewnemi cechami osobników potomnych w porównaniu z ich rodzicami, prowadzące do występowania w obrębie jednego gatunku zwierzęcego lub roślinnego różnych odmian (varietates). Pojęcie z. gatunku jest podstawą teorji ewolucji.

Zmienność skokowa, ob. mutacja.

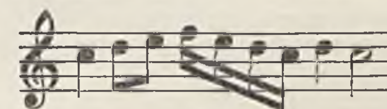
Zmierzch, okres czasu między zachodem słońca a momentem, kiedy słońce znajduje się o 18° pod poziomem.

Zmierzynka albo **Żmerynka**, m. w pow. winnickim na Podolu (Ukraina sow.), węzeł st. kol., 10.000 mieszk.

Zmijew, m. pow. w gub. charkowskiej (Ukraina), nad Dońcem płd., 6.000 mieszk.

Zmniejszenie interwału otrzymujemy zapomocą obniżenia górnej jego nuty lub podwyższenia dolnej o pół tonu. Z wielkich powstają w ten sposób małe, z małych tzw. zmniejszone, z czystych odrazu zmniejszone. W gamie twardej istnieje bez obniżenia jeden tylko interwał zmn. (kwinta między VII a IV stopniem), w gamie miękkiej jedna kwarta zmn. (na VII), dwie kwinty zmn. (na II-gim i na VII) oraz septyma zmn. (na VII). Są to interwały zmniejszone diatoniczne, tj. stale należące do gamy; inne otrzymać można tylko zapomocą zmian chromatycznych, wprowadzanych przygodnie.

Zmniejszenie tematu, podobnie jak zwiększenie, wprowadzane bardzo często w muzyce polifonicznej, polega na zmianie wartości rytmicznych. W pierwszym przypadku każda ćwierćnuta tematu staje się ósemką, w drugim — półnutą a inne wartości zmieniają się w tym samym stosunku, np. temat:

w zmniejszeniu daje:

w zwiększeniu:

Zmniejszony akord septymowy tworzy się na VII stopniu gamy miękkiej i składa z samych małych tercyj, np.: h — d — f — as pochodzi od małego nonowego (g — h — d — f — as) i rozwiązuje się normalnie na trójdźwięk I-go stopnia a poza tem na inne akordy.

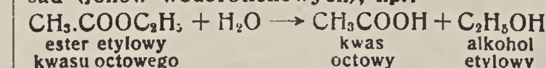
Zmora, mara, dręczące widziadła senne, ciężki sen z uczuciem duszności i gniecenia na piersiach.

Zmorski Roman, literat, * 1824, † 1867; przedstawiciel ówczesnej „cyganerji"; 1841 wydawał z Filleborném czasopismo „Nadwiślanin"; napisał: „Poezje" (1843), „Lesław" (1848), „Wieża siedmiu wodzów" (1850), „Podania i baśni serbskie", wybrane i przełożone przez R. Zamorskiego (1853), „Domowe wspomnienia i powiastki" (1854), „Królewicz Marko" (1859), „Lazarica" (1860), „Poezje" (1866), „Pisma" (1899).

Zmówiny, ob. namówiny.

Zmrok, ob. atmosfera.

Zmydlanie, reakcje rozkładu estrów pod wpływem kwasów (jonów wodorowych) lub zasad (jonów wodorotlenowych), np.:

$$CH_3.COOC_2H_5 + H_2O \longrightarrow CH_3COOH + C_2H_5OH$$

ester etylowy kwasu octowego — kwas octowy — alkohol etylowy

Szybkość z. zapomocą zasad jest większa, gdyż część zasad wiąże powstający kwas i usuwa

możność zachodzenia reakcji w kierunku przeciwnym.

Zmydlenie zwłok, saponifikacja, przemiana charakterystyczna zwłok, które przez czas dłuższy znajdują się w środowisku wilgotnem przy niedostatecznym dostępie powietrza. Zwłoki tak przeobrażone mają zarysy ciała dobrze zachowane i wyglądają, jak zwłoki świeże, tylko jakgdyby powleczone warstwą wapna. Istotą z. z. jest tworzenie się tłuszczowosku. Zmydleniu najłatwiej ulegają zwłoki dzieci, osób otyłych i nałogowych alkoholików.

Zmysł, narząd, zapomocą którego odbieramy czucia (wrażenia) zmysłowe ze świata zewnętrznego; w przenośni wyraz ten używany jest niekiedy dla oznaczenia zdolności psychicznej odczuwania, rozróżniania, wydawania sądów w różnych dziedzinach, np. zmysł moralny, estetyczny. zmysł czasu itp.

Zmysłowe czucie, ob. wrażenie.

Zmysłowe postrzeżenie, ob. postrzeżenie zmysłowe.

Zmysłowe wrażenie, ob. wrażenie.

Zmysłowość, 1) zdolność doświadczania czuć (wrażeń) zmysłowych, pochodzących od bodźców fizycznych; 2) duża wrażliwość na bodźce natury seksualnej.

Zn, symbol chemiczny pierwiastka cynku.

Znachor, owczarz, człowiek, zawodowo zajmujący się znachorstwem.

Znachorstwo, ludowe metody leczenia: leczenie zaklęciami, amuletami, ziołami itp.; istota leczenia polega prawdopodobnie na działaniu sugestji; według obowiązujących ustaw karnych z. nie jest karalne, o ile znachor nie używa środków silnie działających.

Znaczek pocztowy albo marka pocztowa. W 1653 poczta w Paryżu naklejała na listy pasek z napisem „PORT PAYE... LE... TOUR DE L'AN MILSIXCENT CINQUANTETROIS". W Londynie biura pocztowe cechowały w 1680 korespondencję pieczątką trójkątną „PENY POST PAID". W 1840 wypuszczono w Anglji, według projektu Sir Roberta Nilla, pierwsze ruchome znaczki. Za przykładem Anglji poszły stopniowo inne państwa. Pierwsze znaczki odcinano nożycami, a po zaprowadzeniu maszyny perforacyjnej ząbkowano. Forma znaczków bywa czworokątna i trójkątna. Strona odwrotna gumowana. Znaczki rozróżniamy: opłatne (przed naklejaniem opłacone), nadrukowe, opłatne znaczki, które przez nadrukowanie cech swojskich zyskały prawo obywatelstwa, znaczki ze zmienioną wartością, dopłatne, służące do uzupełnienia opłaty przez nadawcę zamało opłaconej, urzędowe, dla opłaty przesyłek pocztowych, kolejowe, używane w Belgji do opłaty przesyłek pocztowych, wystawowe, wydane do użytku pocztowego w 1919 w Warszawie na wystawie znaczków i w 1928 w Paryżu na wystawie dekorac. itd., pamiątkowe, wydawane dla upamiętnienia faktu historycznego lub kulturalnego, np. w Polsce znaczki puckie, sejmowe i konstytucyjne, poczty polowej (austrjackie znaczki nadrukowe K. U. K. FELDPOST, przeznaczone do użytku w kraju okupowanym), lotnicze, używane do opłaty przewozu aeroplanem pocztowym, ekspresowe, tj. na listy przyspieszone, poczty miejskiej, służące tylko w mieście, które je wydało, jako opłata za doręczanie listów adresatom, poczty sielskiej (wiejskiej), używane w Rosji przedwojennej dla opłaty transportu od wsi do najbliższej poczty (znane pod nazwą znaczki ziemskie), fałszywe, podrobione na szkodę poczty lub zbieraczy, zmyślone, nie istniejące, wydrukowane przez aferzystów w celu sprzedaży zbieraczom, np. znaczki lokalne Otwocka, Olkusza i Jędrzejowa.

Znaczki pocztowe polskie rozróżniamy: a) znaczek z czasów rosyjskich z 1860 z napisem w 2 językach (polskim i rosyjskim) „10 kop. za łut"; b) z czasów okupacji niemieckiej znaczki nadrukowane Russisch Polen i Gen. Gouv. Warschau; c) pierwsze znaczki niepodległej Polski, wydania lokalne, wypuszczone w urzędach pocztowych: Aleksandrów Kujawski, Błonie, Brzeziny, Ciechocinek, Grodzisk, Izbica, Kalisz, Koło, Konin, Łęczyca, Łowicz, Łuków, Maków, Ostrołęka, Ostrów, Ozorków, Płońsk, Poddębice, Pułtusk, Sieradz, Skierniewice, Włocławek i Zduńska Wola; gdy po zniesieniu okupacji 11. XI. 1918 urzędy pocztowe zajęli Polacy, okazał się brak znaczków i pieniędzy; w celu zaradzenia temu urzędy nadrukowały na znaczkach okupantów: Poczta (orzełek) Polska, Poczta Polska, Polska Poczta, Na Skarb Narodowy; d) wydania tymczasowe (prowizoryczne) z nadrukami „Poczta Polska" na znaczkach austrjackich i niemieckich w Krakowie, Lublinie, Poznaniu i Warszawie oraz w wielu miastach Małopolski; e) znaczki poczt miejskich w Warszawie, Sosnowcu i Zawierciu, wydane w 1915-16 przez samorządy miejskie; f) wydania stałe Min. Poczt i Telegrafów w walucie halerzowej i koronowej, fenigowej i markowej oraz groszowej i złotowej.

Znaim, ob. Znojmo.

Znak ♀, skrót używany w zoologji dla określenia osobników płci żeńskiej (samic), zaczerpnięty z astrologji, w której oznacza zwierciadło Wenery.

Znak ♂, skrót używany w zoologji dla oznaczenia osobników płci męskiej (samców), wzięty z średniowiecznej astrologji, w której oznaczał tarczę i dzidę Marsa.

Znak ⚥, skrót używany w zoologji dla oznaczenia zwierząt obupłciowych (hermafrodytycznych).

Znak ochronny czyli marka fabryczna, znak towarowy na wyrobach w kształcie rysunków, liter, liczb, form plastycznych itp.; w Rzeczpltej Polskiej prawo oznaczania towarów z. o. oparte jest na ustawie z 5. II. 1924.

Znaki muzyczne służą do określania wysokości dźwięku: klucz, pięciolinja i linje dodawane, nuta odpowiednio umieszczona; do określenia rytmiki: nuty wypełnione i próżne, z laseczką lub bez niej, kropki, chorągiewki pojedyncze, podwójne, potrójne i poczwórne i takie same wiązania. Inne znaki wskazują podział na takty lub porządek poszczególnych

części, szybkość utworu czyli tempo, dynamiczne odcienie i sposób traktowania strun, klawiszy, smyczka, zadęcia, głosu itd.

Znaki na cegłach stanowią ważne źródła historyczne; najdawniejsze były w Egipcie, równocześnie w Asyrji i Babilonji. Szczególnie licznie zachowały się cegły z czasów Nebukadnezara z Babilonu i Salmanassara III z Niniwy. Celem tych znaków było upamiętnienie imienia władcy. Ten sam zwyczaj był znany w Rzymie. Oprócz imion cesarzy umieszczano po 50 po Chr. znaki legjonów rzymskich. Znaki wyciskano na cegłach przed ich wypaleniem stemplami drewnianemi.

Znaki wodne, ob. wodne znaki.

Znamierowski Czesław, teoretyk prawa, * 1888; studja w Lipsku, Petersburgu i Berlinie; 1918 sekretarz Warsz. Instytutu Filozoficznego, 1922 zast. prof. teorji i filozofji prawa na Uniw. Poznańskim; prace: „Metafizyka społeczności" (1915), „Psychologistyczna teorja prawa" (1922) i in.

Znamię, ob. słupek.

Znamię macierzyste, ob. naevus.

Znamionówka tarniówka, ob. Orgyia antiqua.

Znaniecki Florjan, socjolog i filozof kultury, * 1882; studja w Warszawie, Genewie, Zurychu, Paryżu i Krakowie; 1917—19 docent na wydziale socjologicznym uniw. w Chicago, 1920 prof. socjologji i filozofji kultury na Uniwersytecie Poznańskim; prace: „Zagadnienie wartości w filozofji" (1910), „Humanizm i poznanie" (1912), „The Polish Peasant in Europe and America" (wspólnie z W. I. Thomasem, 5 t., Boston, 1918—19), „Upadek cywilizacji zachodniej" (1921)), „Wstęp do socjologji" (1922), „Przedmiot i zadania nauki o wiedzy" (1925), „The Laws of Social Psychology" (1925).

Znatowicz Bronisław, chemik, * 1851, † 1917; studja w Warszawie; inspektor oświetlenia gazowego m. Warszawy, od 1881 redaktor „Wszechświata", od 1900 red. „Chemika polskiego"; napisał podręcznik „Chemja mineralna".

Zneutralizowany obszar, ob. neutralizacja pewnego obszaru ziemi.

Znieczulające środki, anaesthetica, związki chemiczne naturalne lub syntetyczne, zmniejszające pobudliwość ośrodkowego układu nerwowego (eter, chloroform, morfina) lub porażające zakończenia nerwów czuciowych (kokaina, tropakokaina, anestezyna, nowokaina, stowaina, alypina, allokaina itp.). Do środków z. zbliżone są słabiej od nich działające tzw. środki przeciwbólowe (analgetica): antypiryna, piramidon, trigemina i in.

Znieczulenie, ob. anestezja.

Znieczulenie miejscowe, stosowane przy mniejszych zabiegach operacyjnych, osiąga się: 1) przez zamrażanie chlorkiem etylu (C_2H_5Cl), 2) przez pędzlowanie błony śluzowej 10—20% kokainą z dodatkiem 1‰ adrenaliny, 3) przez wstrzykiwanie do nerwu rozczynu kokainy lub zastępujących ją środków syntetycznych, 4) przez wstrzykiwanie w miąższ skóry i głębiej leżących tkanek tzw. płynu Schleicha, 5) rdzeniowe przez wstrzykiwanie do kanału kręgowego kokainy, stowainy, tropakokainy, allokainy; z. rdzeniowe wywołuje zniesienie czucia bólu w kończynach dolnych i tułowiu do wysokości pępka; następstwem mogą być niekiedy długotrwałe bóle głowy.

Znieczulenie ogólne, ob. narkoza.

Zniesienie, w. pod Lwowem, 5.600 mieszk.; rafinerja nafty.

Zniesławienie, ob. obelga.

Zniewaga, to samo co obelga (ob.).

Znojmo (niem. Znaim), m. pow. na Morawach, w żupie igławskiej, nad rz. Dyją (Czechosłowacja), 21.300 mieszk.; stary zamek Przemyślidów; ogrodownictwo i sadownictwo, uprawa wina, browary; pamiętne zawieszeniem broni 12. VII. 1809 między Austrją a Francją.

Znosko Jan, filozof i ekonomista, * 1772, † 1833; od 1815 prof. filozofji na Uniw. Wileńskim; prace: „Logika Condillaca" (1802), „Nauka ekonomji politycznej" (1811), „Rozprawa o ekonomji politycznej, jej historji i systematach" (1816).

Znużenie, zmęczenie, przykre uczucie osłabienia, występujące wskutek natężonej pracy fizycznej lub umysłowej. Powodem z. przy pracy fizycznej jest tworzenie się kwasu mlecznego podczas skurczu mięśni; powody z. przy pracy umysłowej są nieznane; Wejchardt przypisuje je hipotetycznym jadom, kenotoksynom. Z. mięśni przejawia się zmniejszeniem ich pobudliwości oraz mniej wydatnemi krzywemi ich skurczu; z. ośrodkowego układu nerwowego przejawia się zmniejszeniem sprawności jego (powiększenie ilości błędów przy rozwiązywaniu testów). Stan z. ustępuje i narząd (mięsień) znowu odzyskuje zdolność do pracy po odpowiednim odpoczynku. Dla ośrodkowego układu nerwowego najlepszym i niezbędnym odpoczynkiem jest sen.

Zobeltitz Fedor, pisarz i bibljofil niemiecki, * 1857; założył w 1897 „Zeitschrift f. Bücherfreunde"; napisał nowele i powieści: „Prinzessin Narischkin", „Der Gemordete Wald", „Das Gasthaus zur Ehe", „Die Junker" i in.; dramaty: „Das Urteil der Welt", „Tam-Tam" i in.

Zobeltitz Hanns, pisarz niemiecki, brat poprzedn., * 1853, † 1918; napisał powieści i opowiadania: „Die ewige Braut", „Sieg", „Die Erben" i in.

Zobojętnianie (neutralizacja), reakcja chemiczna pomiędzy kwasem a zasadą; następuje wtedy, gdy do roztworu kwasu (zasady) dodajemy taką ilość zasady (kwasu), żeby w roztworze nie pozostała dostrzegalna ilość jonów wodorowych lub wodorotlenowych. Ob. miareczkowa analiza, alkalimetrja.

Zobowiązanie, stosunek prawny, którego mocą jedna osoba uprawniona jest do żądania od drugiej osoby oznaczonego świadczenia, polegającego na daniu, czynieniu lub nieczynieniu, np. zapłaty 100 zł., naprawy stołu, niezajmowania się określonym procederem w o-

kreślonem miejscu i czasie. W zobowiązaniu czyli stosunku obligacyjnym należy odróżnić dwie strony: uprawnioną do żądania, tj. wierzyciela, i zobowiązaną do świadczenia, tj. dłużnika. Według tradycyjnego podziału źródłem zobowiązania są: umowa, jakby-umowa, występek, jakby-występek. Współczesna nauka prawa stoi na tem stanowisku, iż w istocie wszystkie źródła zobowiązań należy sprowadzić do dwóch: umowy i ustawy.

Zobten, ob. Sobótka.

Zocchi Cesare, rzeźbiarz włoski, * 1851, † 1922; główne dzieła: pomniki Garibaldiego (1890, Florencja), Dantego (1896, Trydent), Aleksandra II (1907, Sofja); rzeźby rodzajowe.

Zocchi Emilio, rzeźbiarz włoski, * 1835, † 1913; pomniki: Wiktora Emanuela II (Florencja), Franklina (N. Jork).

Zodjak, pas dwunastu gwiazdozbiorów, przez które przechodzi ekliptyka. Koło z. dzielimy na dwanaście części (po 30°), każda część odpowiada określonemu znakowi (gwiazdozbiorowi). Przed 2000 lat znak Barana odpowiadał rzeczywiście gwiazdozbiorowi tej samej nazwy, obecnie znajduje się w gwiazdozbiorze Ryb.

Zodjakalne gwiazdozbiory, gwiazdozbiory, które przecina ekliptyka: Baran, Byk, Bliźnięta, Rak, Lew, Panna, Waga, Niedźwiadek, Strzelec, Koziorożec, Wodnik i Ryby.

Zodjakalne światło, jasny stożek świetlny, osią skierowany wzdłuż gwiazdozbiorów zodjakalnych (w płaszczyźnie ekliptyki), widzialny na wiosnę po zachodzie, jesienią przed wschodem słońca. W 1854 Bronsen odkrył w punkcie przeciwległym ś. z. podobny stożek, lecz daleko słabszy, tzw. odblask. Pochodzenie ś. z. próbowano tłumaczyć założeniem, że słońce otoczone jest w płaszczyźnie ekliptyki pyłem kosmicznym, świecącym w odbitem świetle słonecznem. Badania spektrograficzne wykazują, że widmo ś. z. oprócz odbitego światła słonecznego, zawiera także niektóre linje, właściwe zorzom polarnym. A. W. Wright na mocy badań nad polaryzacją ś. z. uważa je za odbite światło słoneczne. Pochodzenie ś. z. nie jest dotąd należycie wyjaśnione.

Zoe, cesarzowa bizantyjska, druga córka Konstantyna VIII, * 978, † 1050.

Zoëa, żywik, nazwa wolno żyjącej larwy morskich raków dziesięcionogich (Decapoda) o segmentowanym odwłoku (abdomen) i krótkim głowotułowiu (cephalothorax), zwykle uposażonym w długie, kolczaste wyrostki. Larwa ta posiada dwoje oczu, dwie pary czułków oraz dwie pary szczęk i szczękonóży.

Zoega Georg, starożytnik duński, * 1755, † 1809; od 1798 konsul generalny duński w Rzymie; napisał „Bassirilievi antichi di Roma" (2 t., 1808) i in.

Zofja św., rzymianka, poniosła 120 r. śmierć męczeńską wraz z trzema córkami: Fides, Spes i Charitas (Wiara, Nadzieja i Miłość); święto 15 maja.

Zofja (Sonka), księżniczka holszańska, siostrzenica ks. Witolda, 4-a żona Władysława Jagiełły (1422), † 1461.

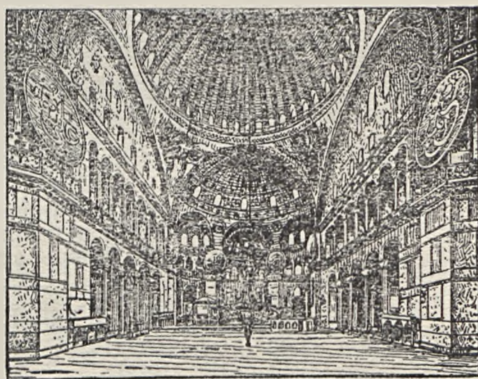
Zofja, córka Kazimierza Jagiellończyka, żona Fryderyka Brandenburskiego (1479), † 1512.

Zofja, carówna rosyjska, córka Aleksego Michałowicza; za jej regencji 1682—89 zawarto pokój Grzymułtowskiego; obalona przez Piotra Wielkiego i osadzona w klasztorze, † 1704.

Zofja Paleolog, bratanica i dziedziczka ostatniego z Paleologów, ces. bizant. Konstantyna, żona w. ks. moskiewskiego Iwana III, który z tej racji przybrał tytuł cara i herb bizantyjski dwugłowego orła.

Zofja z Brzozówki, ob. Klimańska Zofja.

Zofji św. kościół (tur. Hagia Zofja), bazylika w stylu bizantyjskim w Konstantynopolu, zbudowana w 532 przez ces. Justynjana w kształcie greckiego krzyża, z olbrzymią kopułą; wnętrze wykonane w marmurze i zdobione złoconą mozajką; od 1453 zamieniony na meczet.

Kościół św. Zofji w Konstantynopolu.

Zofjówka, park pod Humaniem w gub. kijowskiej (Ukraina), założony przez Szczęsnego Potockiego, opiewany przez Stan. Trembeckiego.

Zohar, ob. kabała.

Zoilos, retor grecki rodem z Amfipolis z III w. przed Chr., autor zjadliwych krytyk, skierowanych przeciwko Homerowi; stąd nazwa zoil, nadawana złośliwym krytykom.

Zol (sol), substancje, występujące w postaci drobnych cząstek, zawieszonych w ośrodku dyspersyjnym. Ob. koloidy.

Zola Emile, powieściopisarz francuski, przedstawiciel kierunku naturalistycznego w powieści, * 1840, † 1902; napisał: „Contes à Ninon", cykl „Les Rougon-Macquart", „Trois villes", „Quatre Evangiles" (niedokończone) i in.; w 1898 wystąpieniami swemi spowodował rewizję procesu Dreyfusa i sam za obrazę sądu wojennego został skazany na więzienie i karę pieniężną. W 1908 zwłoki jego przeniesiono do Panteonu.

Zoll Fryderyk (starszy), prawnik polski, * 1834, † 1917; studja w Wiedniu; prof. prawa rzymskiego na Uniw. Jagiellońskim, wiceprezes

Akad. Umiej., poseł na sejmy lwowskie; prace: „O krytycznych badaniach tekstu zbiorów Justynjańskich" (1872), „O pojęciu zobowiązania" (1874), „Spór Galicji i Węgier o Morskie Oko" (1884), „Pandekta czyli nauka rzymskiego prawa prywatnego" (3 t., 1888—98), „Historja prawodawstwa rzymskiego" (3 t., 1902—1910) i in.

Zoll Fryderyk (młodszy), syn poprzedn., prawnik, * 1865; studja w Krakowie i Wiedniu; 1897 prof. prawa pryw. austrjackiego na Uniw. Jagiellońskim; prace: „Austrjackie prawo prywatne" (1909), „Prawo prywatne w zarysie" (1910) i in.

Zöllner Johann Carl Friedrich, astrofizyk niemiecki *1834, † 1882; 1866 prof. nadzwyczajny, 1872 zwyczajny astronomji w Lipsku. Prace jego dotyczyły głównie badań fotometrycznych ciał niebieskich; skonstruował fotometr polaryzacyjny, nazwany jego imieniem.

Zołotnik, rosyjska jednostka ciężaru; 96 z. tworzy 1 funt ros.

Zołotonosza, m. pow. w gub. krzemieńczuckiej (Ukraina), nad rz. Z., 16.000 mieszk.

Zołzy, scrophulosis, skrofuły, 1) schorzenie wieku dziecięcego na tle gruźliczem o przebiegu przewlekłym. Cechuje się powiększeniem gruczołów chłonnych (limfatycznych) szyi, przewlekłym nieżytem nosa, zapaleniem spojówek (blepharitis) i tzw. pryszczykowem zapaleniem spojówek (conjunctivis phlyctaenulosa), przewlekłym nieżytem ucha środkowego, wysypkami skórnemi (lichen scrophulosorum na plecach, wypryski — eczema — na twarzy); 2) u koni, adenitis, scrophulosis equorum, choroba, cechująca się nieżytem nosa oraz powiększeniem gruczołów podszczękowych; występuje najczęściej u źrebiąt; miewa charakter epizootyczny.

Zomba, stol. Niassy (Afryka wsch.-bryt.).

Zombor, ob. Sombor.

Zomoterapja (greck.), podawanie w celach leczniczych wyciśniętego soku z surowego mięsa przy gruźlicy, wyniszczeniu, rekonwalescencji itp.

Zona pellucida, ovolemma pellucidum, prochorion, osłonka przezroczysta, nazwa szklisto przejrzystej osłonki, okrywającej u ssaków komórkę jajową, znajdującą się wewnątrz pęcherzyka Graafa. Osłonka ta jest wytworem komórek nabłonkowych, otaczających jajo w pęcherzyku.

Zonaras, bizantyński urzędnik, potem mnich i historyk z połowy XII w.; autor historji powszechnej, doprowadzonej do 1118 po Chr., opartej na dziełach Diona Cassiusa, Herodota i Plutarcha.

Zonula virginea, to samo, co hymen, błona dziewicza.

Zonurus giganteus, pancerzogon wielki, szyjkogon, nazwa jaszczurki z rodziny Zonuridae rząd Sauria, gromada Reptilia (gady). Budowa ciała krępa. Głowa okryta symetrycznemi kolcami. Łuski na tułowiu czworokątne, ułożone w poprzeczne rzędy. Łuski ogonowe duże, kolczaste, obrączkowato osadzone. Wzdłuż boków ciała fałdy skórne, okryte drobniutkiemi łuskami. Ubarwienie żółto-brunatne. Żywi się owadami. Zamieszkuje Afrykę południową.

Zoo (greck. zoon, zwierzę), na początku wyrazu — zwierzęcy, odnoszący się do zwierząt, np. zoologja, zoografja, zootechnika itp.

Zoocecidia, różnego rodzaju chorobliwe narośle (galasy), wywoływane u roślin przez pewne owady, np. galasówki (Cynipidae), które, nakłuwając roślinę pokładełkiem w celu złożenia jaj, wprowadzają przytem substancje, powodujące deformację i nadmierny przerost tkanek. Kształty galasów są różne u różnych roślin i, prócz tego, są właściwe poszczególnym gatunkom owadów.

Zoochemja (greck.), chemja ustrojów zwierzęcych.

Zoochlorellae, drobne jednokomórkowe glony, zawierające chlorofil, żyjące symbiontycznie w tkankach zwierząt, którym nadają zabarwienie zielone. Spotykają się w ciele różnych przedstawicieli pierwotniaków, gąbek, stułbiopławów, wirków i in.

Zoofagja (greck.), żywienie się przeważnie pokarmami mięsnemi; przeciwstawienie — wegetarjanizm.

Zoofizjologja (greck.), fizjologja zwierząt; przeciwstawienie fitofizjologja, fizjologja roślin.

Zoogeniczne minerały, minerały pochodzenia zwierzęcego, np. wapienie, powstałe z nagromadzenia skorupek otwornic (Foraminifera), mięczaków, ramienionogów itp. oraz szkieletów ryb, gadów itp.

Zoogeografja, nauka o rozmieszczeniu zwierząt na kuli ziemskiej.

Zoogloea, zooglea (greck.),ześluźnia, określenie, wprowadzone przez botanika niemieckiego Ferdinanda Cohna, śluzowa galaretowata masa, otaczająca kolonję jednokomórkowych bakteryj; powstaje wskutek galaretowatego nabrzmiewania błony komórkowej w każdej poszczególnej komórce.

Zoolatrica, to samo, co weterynarja.

Zooidy, nazwa poszczególnych osobników, tworzących kolonję mszywiołów (Bryozoa).

Zoologiczne stacje morskie i słodkowodne, zakłady naukowe, mające na celu badanie zwierząt wodnych w ich normalnem środowisku, urządzane zwykle nad brzegami mórz, jezior, większych rzek itp. Ob. tablica.

Zoologiczny system, podział świata zwierzęcego na szereg jednostek systematycznych według cech zewnętrznych (s. sztuczny), lub z możliwie najdokładniejszem uwzględnieniem rzeczywistego pokrewieństwa poszczególnych form, na podstawie danych anatomiczno-porównawczych, fizjologicznych itd. Obecny s. z. ob. tablica.

ZOOLOGICZNE STACJE MORSKIE I SŁODKOWODNE

Anglja

Morskie:

1. *Aberdeen* (Szkocja). Marine Laboratory of the Fishery Board for Scotland.
2. *Blakeney Point* (Norfolk). Field Station for maritime Ecology.
3. *Liverpool*. Departament of Oceanography of the University of Liverpool.
4. *Millport* (Isle of Cumbrae, Szkocja). Millport Marine Biol. Station, Labor. of the Scottish Marine Biol. Association.
5. *Plymouth*. Laboratory of the Marine Biol. Association of the United Kingdom.
6. *Port Erin* (Isle of Man). Marine Biological Station.
7. *Port Eynon* (Gower). Ecological and Marine Biolog. Laboratory.
8. *Saint Andrews* (Szkocja). Gatty Marine Laboratory

Austrja

Słodkowodne:

1. *Lunz am See*. Biol. Station.
2. *Wiedeń*. Hydrobiolog. Donaustation.

Belgja

Morska:

1. *Ostende*. Laboratoire Maritime, Institut d'Etudes maritimes.

Słodkowodna:

2. *Rouge Cloître* (Brabant). Laboratoire de Biologie lacustre.

Bułgarja

Morskie:

1. *Warna*. Stacja Zoologiczna uniwersytetu w Sofji.
2. Bułgarski Instytut Badań Morza Czarnego.

Czechosłowacja

Słodkowodne:

1. *Brno*. Laboratorjum hydrobiologiczne Wyższej Szkoły Weterynarji.
2. *Doksy*. Zakład badawczy hodowli i hydrobiologji.
3. *Lednice*. Biologiczna Stacja badawcza uniwersytetu w Bernie Moraw.
4. *Obora*. Stacja hydrobiologiczna.
5. *Praga*. Stacja hydrobiolog. i rybacka na stawie Luárě.

Danja

Morskie:

1. *Kopenhaga*. Den Danske Biolog. Station.
2. The Plankton Labor. of the „Kommissionen for Danmarks Fiskeri- og Havundersögelser".

Słodkowodna:

1. *Hilleröd*. Freshwater biol. Laborat. of the University Copenhagen.

Estonja

Morska:

1. *Kuusnomme*. Stacja biologiczna uniw. w Dorpacie (Tartu).

Finlandja

Morskie:

1. *Helsinki*. Instytut badań morskich.
2. *Tvärminne*. Stacja zoologiczna uniwersytetu w Helsinki (Helsingfors).

Francja

Morskie:

1. *Arcachon* (Gironde) et *Guéthary* (Basses Pyrénées). Station Biolog. d'Arcachon et annexe de Guéthary.
2. *Banyuls-sur-Mer* (Pyrénées Orient). Laboratoire Arago, Inst. Nation. de Biolog. mar.
3. *Beaulieu*. Laborat. de Biol. Maritime
4. *Cette* (Hérault). Station zool. marine.
5. *Concarneau* (Finistère). Laborat. marit. du Collège de France.
6. *La Houghe* (Manche). Labor. marit. Mus. Nat. d'Histoire naturelle.
7. *Le Croisic* (Loir Infér.). Labor. de Biologie marine annexe du Lab. de Zool. de l'Ecole de méd. de Nantes
8. *Le Havre*. Institut Océanographique du Havre
9. *Luc-sur-Mer*. Labor. Maritime de l'Univers. de Caen.
10. *Marseille-Eudoume*. Laborat. Marion.
11. *Roscoff* (Finistère). Station biolog de Roscoff (Laboratoire Lacaze-Duthiers)
12. *St. Servane* (Ille-et-Vilaine). Laboratoire maritime.
13. *Tamaris-sur-Mer*. Institut maritime de biologie de l'Univ. de Lyon.
14. *Wimereux* (Pas de-Calais). Station Zoolog. maritime.

Słodkowodne:

1. *Clermont-Ferrand* (Puy-de-Dôme). Station biol. de Besse-en Chaudesse.
2. *Grenoble*. Laborat. de Zool. et Hydrobiol. de l'Univ.
3. *Paryż*. Labor. Pêcher et Productions coloniales d'origine animale du Mus. d'Histoire naturelle.
4. *Tuluza*. Institut de Hydrobiologie et Pisciculture.

Holandja

Morska:

1. *Den Helder*. Zoöl. Station der Nederl. Dierkundigen Vereeniging.

Hiszpanja

Morskie:

1. *Madryt*. Inst. Español de Oceanografia.
2. *Malaga*. Laborat. Biolog. Marino.
3. *Palma de Mallorca* Labor. Biol. Marino.
4. *Santander*. Inst. Español de Oceanografia.

Słodkowodna:

1. *Madryt*. Seccion de Hiodrobiol. Mus. Nacion. de Ciencias.

Irlandja

Morskie:

1. *Baltimore*. Biolog. Station on the South Coast of Cork.
2. *Dublin*
3. *Dún Laoghaire*. Marine zool. Labor. of the Univ. of Dublin.

Łotwa

Morska i słodkowodna:

1. *Ryga*. Latvijas Univ. Centrala Hidrobiol. stacija.

Monako

Morskie:

Musée océanographique de Monaco.

Norwegja

Morskie:

1. *Arendal*. Flödevigens Utklekningsanstalt, Biol. Station.
2. *Dröbak*. Morska stacja biologiczna uniwersytetu w Oslo.
2. *Herdla*. Stacja biologiczna przy Muzeum w Bergen.

Niemcy

Morskie:

1. *Büsum* (Holsztynja). Zool. Station.
2. *Helgoland*. Staatliche Biolog. Anstalt.
3. *Travemünde*. Fischereibiolog. Labor. d. Landwirtschaftl. Versuchstation.

Słodkowodne:

1. *Berlin-Dahlem*. Hydrobiol. Gruppe der Biolog. Abteil. d. Preuss. Landesanstalt für Wasser-, Boden- u. Lufthygiene.
2. *Konstanz* (Baden). Anstalt für Bodensee-Forschung der Stadt Konstanz.
3. *Langenargen* (a. Bodensee). Institut für Seenforschung und Seenbewirtschaftung.
4. *Militsch* (Śląsk). Labor. für Teichwirtschaft und Hydrobiologie.
5. *Mooslachen*. Biogeolog. Station Mooslachen.
6. *Monachjum*. Abwasserstation, staatliche Bayer. Biolog. Versuchsanstalt.
7. *Plön* (Holsztynja). Hydrobiolog. Anstalt der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft.
8. *Seeon* (Chiemgau). Biolog. Laboratorium.
9. *Wielenbach*. Bayrische teichwirtschaftliche Versuchstation.

Polska

Morska:

1. *Hel* (Pomorze). Morskie Laboratorjum rybackie.

Słodkowodne:

2. *Drozdowice* (pod Gródkiem Jagiellońskim; woj. lwowskie). Stacja Biologiczna Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika.
3. *Wigry* (na jeziorze Wigierskiem pod Suwałkami). Stacja Hydrobiologiczna Warszawskiego Towarzystwa Naukowego.
4. *Zielone Jeziora* (pod Wilnem). Stacja Hydrobiol. na Zielonych jeziorach.

Portugalja

Morska:

1. *Dáfundo* Aquário Vasco da Gama Stat. Biol. mar.

Rosja

Morskie:

1. *Aleksandrowsk (Murmansk)*. Murmanskaja Biołogiczeskaja Stancija Leningradskawo Obszczestwa Jestiestwoispytatielej.
2. *Moskwa*. Pławuczij Morskoj Naucznyj Institut („Pławmornin")
3. *Noworossijsk*. Noworossijskaja Biołogiczeskaja Stancija na Czornom Morie im. Arnoldi.
4. *Sewastopol*. Sewastopolskaja Biołogiczeskaja Stancija Akademji Nauk.
5. *Władywostok*. Biołogiczesk. Stancija Władiwostokskoi Sekcji Gosudarstw. Geograficz.Obszczestwa.

Słodkowodne:

1. *Bałaszew*. Biołogiczeskaja Stanc.
2. *Bogorodsk*. Biołogicz. Stanc.
3. *Bolszewo*. Biołogicz. Stancija Obszczestwa Druziej Jestiestwiennych Nauk.
4. *Gniezdiłowo*. Biołogicz. Stanc.
5. *Irkuck*. Bajkalskaja Biołogiczeskaja Stancija.
6. *Kijów*. Dnieprowskaja Biołogiczeskaja Stancija.
7. *Kurla*. Kamskaja Biołogiczeskaja Stancija.
8. *Leningrad (Staryj-Peterhof)*. Gidrobiołogiczeskaja Łaboratorja.
9. *Moskwa*. Gidrobiołogiczesk. Stancija na ozierie Głubokoje.
10. *Murom*. Okskaja Biołogiczeskaja Stancija.
11. *Oniega*. Borodinskaja Biołogiczeskaja Stancija Leningradskawo Obszczestwa Jestiestwoispytatielej.
12. *Oster*. Biołogiczeskaja Łaboratorja Pedagogiczeskawo Technikuma.
13. *Puckowo*. Biołogiczeskaja Stancija na Głubokom Ozierie.
14. *Rostow nad Donem*. Biołogiczeskaja Stancija Aksaj.
15. *Saratow*. Wołżskaja Biołogiczeskaja Stancija.
16. *Smoleńsk*. Biołogiczeskaja Stancija „Wonlarowo".
17. *Starosilja*. Biołogiczeskaja Stancija rieki Dniepra.
18. *Taszkient*. Gidrobiołogiczeskaja Łaboratorja Uniwersitieta
19. *Władikawkaz*. Siewierokawkazskaja Gidrobiołogiczeskaja Stanc.
20. *Zwienigorod*. Gidrobiołogiczeskaja Stancija Naucznawo Instituta „Narkomsdraw".

Rumunja

Słodkowodne:

1. *Sinaia*. Stacja Zoologiczna.

Szwajcarja

Słodkowodne:

1. *Genewa*. Laboratoire de Zoologie Lacustre.

Szwecja

Morskie:

1. *Barsebäck*. (Öresund). Laboratorjum Biolog. Uniwersytetu w Lund.
2. *Bornö*. Stacja Hydrograf. Szwedzkiego Wydziału Międzynarodowej Komisji Badań Morskich.
3. *Fiskebäckskil*. Klubbans Biolog. Station.
Kristinebergs Zool. Station.

Słodkowodna:

1. *Aneboda*. Szwedzka Stacja Biologji słodkowodnej.

Węgry

Słodkowodna:

1. *Tihany*. Stacja Biologiczna na jeziorze Balatońskiem.

Włochy

Morskie:

1. *Cagliari*. Stazione Biologica.
2. *Mesyna*. R. Istituto Centrale di Biologia Marina.
3. *Neapol*. Stazione Zoologica di Napoli.
4. *Rovigno d'Istria*. R. Comitato Talassografico Italiano, Istituto di Biologia Marina.
5. *San Bartolomeo di Cagliari*. Istituto di Biol. Marina per il Tirreno.
6. *Taranto*. Regio Laborat. di Biologia Marina.

Słodkowodne:

1. *Medjolan*. Stazione Biologica di Idrobiologia Applicata.
2. *Monte del Lago*. R. Stazione Idrobiol. del Lago Trasimeno.

Afryka Południowa

Morska:

1. *St. James*. The St. James Aquarium.

Bermuda

Morska:

1. *Agar's Island*. The Bermuda Biological Station for Research, Incorporated.

Chile

Morska:

1. *Valparaiso*. Officina Hydrographica.

Chiny

Morska:

1. *Amoy*. Amoy Marine Station.

Słodkowodna:

1. *Tsinan* (Szantung). Biolog. Station of the Shantung Christian University.

Egipt

Morska:

1. *Aleksandrja*. Institut Royal d'Hydrobiologie.

Filipiny

Morska:

1. *Puerto Galera* (Mindoro). Marine Biological Station of the University of the Philippines.

Hawai

Morska:

1. *Honolulu*. Marine Biological Laboratory.

Indochiny

Morska:

1. *Can-da par Nha-trang* (Annam). Station Maritime, Service Océanographique des Pêches de l'Indochine.

Jawa

Morska

1. *Batawja*. Laboratory for Marine Investigations.

Japonja

Morskie:

1. *Asamushi* (Aomoriken). Asamushi Marine Biol. Laboratory.
2. *Misaki*. Misaki Marine Biolog. Laboratory.
3. *Otaru* (Hokkaidô). Oshoro Marine Biolog. Station.
4. *Seto-Kanayama* (Wakayama-Ken). Seto Marine Biol. Laboratory.
5. *Tsuyasaki* (Fukuoka). Tsuyasaki Marine Biol. Station.

Słodkowodne:

1. *Beppu*. Beppu Hot-Spring Research Laborat.
2. *Hakkwaishô* (Formosa). Freshwater Fishery Experim. Station.
3. *Otsu*. Otsu Lake-side Biological Station.

Kanada

Morskie:

1. *Halifax* (N. S.). Atlantic Experimental Station of the Biological Board.
2. *St. Andrews* (N. B.). Atlantic Biological Station of the Biol. Board.

Słodkowodna:

1. *Ottawa* (Ont.). Department of Marine and Fisheries.

Kolumbja Brytyjska

Morska:

1. *Nanaimo.* Pacific Biological Station.

Meksyk

Morska:

1. *Veracruz.* Station Biol. du Golfe.

Nowa Zelandja

Morska:

1. *Dunedin.* Portobello Marine Laboratory.

Stany Zjednoczone Ameryki Północnej

Morskie:

1. *Beaufort* (N. C.). U. S. Fisheries Biol. Station.
2. *Eugene* (Ore.). Laborat. of Physiol. and. Zool.
3. *Friday Harbor* (Wash.). Puget Sound Biolog. Station.
4. *Laguna Beach* (Cal.). Laguna Marine Labor.
5. *La Jolla* (Cal.). Scripps Institution of Oceanography of the University of California.
6. *Los Angelos* (Cal.). The Marine Biol. Stat. of the Univers. of Southern California.
Zoolog. Department of the Scripps Institution of Oceanography.
7. *New Brunswick* (N. J.). Oyster Investigation Laborat. of the N. J. Agricult Exp. Stat.
8. *Pacific Grove* (Cal.). Hopkins Marine Station of Stanford University.
9. *Salisbury Cove* (Me). Mount Desert Island Marine Biol. Laborat.
10. *Tortugas* (Fla.) Tortugas Laborat. of the Carnegie Inst. of Washington.
11. *Woods Hole* (Mass.) Marine Biol. Laboratory.

Słodkowodne:

1. *Cheboygan* (Mich.). Biolog. Stat. of the Univers. of Michigan.
2. *Friday Harbor* (Wash). Puget Sound Biol. Station.
3. *Madison* (Wisc.). Zool. Department of the Wisconsin Geol. and Natural History Survey.
4. *Put-in-Bay* (Ohio). The Franz Theodore Stone Laborat. of Ohio State University.
5. *Stabler* (Wash). Wind River Experiment Station.

Tunis

Morska:

1. *Salammbô.* Station océanographique du Golfe de Tunis.

Zoologiczny ogród, ob. zwierzyniec.

Zoologja, nazwa nauki o zwierzętach, obejmującej szereg nauk specjalnych: morfologję, anatomję porównawczą, embrjologję, histologję, cytologję, fizjologję, zoochemję, zoopsychologję, systematykę z filogenją, ekologję, ogólną biologję zwierząt oraz zoogeografję i zoopaleontologję.

Zoomagnetyzm, magnetyzm zwierzęcy (ob.).

Zoomonery, ob. monery.

Zoopaleontologja (greck.), dział paleontologji, traktujący o kopalnych resztkach zwierzęcych.

Zooparasita, pasorzyty zwierzęce, bytujące zewnątrz lub wewnątrz ciała innych zwierząt.

Zoopatologja (greck.), patologja zwierzęca, nauka o chorobach zwierząt.

Zoophilia, ob. sodomja.

Zoophobia, chorobliwa obawa pewnych zwierząt. Zdarza się przy histerji i neurastenji.

Zoophysiologia, zoofizjologja, fizjologja zwierząt.

Zoophyta, zwierzokrzewy, nazwa ogólna, używana w dawniejszej zoologji dla oznaczenia zwierząt o promienisto symetrycznej budowie ciała. Do „zwierzokrzewów" zaliczano dzisiejsze jamochłony (Coelenterata), gąbki (Porifera) i szkarłupnie (Echinodermata).

Zooplankton, plankton, złożony wyłącznie z organizmów zwierzęcych. Przeciwstawienie: phytoplankton — plankton roślinny.

Zoopsychologja, psychologja zwierząt.

Zoospora, ob. sporae.

Zooterapja, 1) leczenie zwierząt domowych; 2) w lecznictwie ludowem stosowanie w celach leczniczych mięsa lub krwi zwierząt żywych albo martwych.

Zootomja, nazwa anatomji zwierząt w przeciwstawieniu do antropotomji (anatomji ciała ludzkiego). W ściślejszem znaczeniu: metody rozczłonkowania ciała zwierzęcego w celach badawczych.

Zooxanthellae, Xanthellae, nazwa jednokomórkowych żółtawo zabarwionych organizmów, występujących jako stałe symbionty u większości promienic (Radiolaria), licznych otwornic (Foraminifera), gąbek itp. Pod względem systematycznym nie tworzą grupy jednolitej, lecz rekrutują się z pośród różnych rzędów wiciowców (głównie Cryptomonadina, Dinoflagellata i Chrysomonadina).

Zopf (niem. warkocz), używana w Niemczech nazwa odmiany stylu rokokowego w architekturze i zdobnictwie, polegającej na połączeniu pierwiastków klasycznych ze stylem Ludwika XVI i z ornamentyką rokokową; stosowana w drugiej połowie XVIII w., zanikła po rewolucji francuskiej.

Zopf Wilhelm Friedrich, botanik niemiecki, * 1846, † 1909; prof. w Halli i Münsterze; napisał „Die Pilze" (1890) i in.

Zoppo Marco, malarz włoski, * 1433, † 1498; przedstawiciel szkoły bolońskiej; dzieła: „Najświętsza Panna ze świętymi" (poliptyka, Bolonja), „Św. Hieronim", „Św. Jakób uzdrawiający paralityka".

Zoppot, ob. Sopot.

Zorn Anders Leonhard, malarz i rzeźbiarz szwedzki, * 1860; impresjonista; dzieła: portret Renana, „Maja", pomnik Gustawa Wazy i in.

Zorndorf, w. w Brandenburgji (Prusy), rej. frankfurcka; pamiętna zwycięstwem Fryderyka II-go nad Rosjanami 25. VIII. 1758.

Zoroaster (Zarathustra), założyciel religji Parsów, * ok. 900 przed Chr.; jego nauki zawarte są w księgach Zendawesta; religja Z. panowała w Persji, później wyparta przez islam; idea naczelna religji Parsów to walka

SYSTEM ZOOLOGICZNY

REGNUM ANIMALE

SUBREGNUM I: PROTOZOA

Superdivisio I: Protozoa (Pierwotniaki)

Divisio I: Plasmodroma.

Classis 1: Flagellata (Wiciowce)
Ordo 1: Chrysomonadina
„ 2: Cryptomonadina
„ 3: Dinoflagellata
Subordo 1: Peridinea
„ 2: Cystoflagellata
Ordo 4: Chloromonadina
„ 5: Euglenoidina
„ 6: Phytomonadina
„ 7: Protomonadina
„ 8: Polymastigina
„ 9: Hypermastigina

Classis 2: Rhizopoda (Korzenionóżki)
Ordo 1: Amoebozoa
Subordo 1: Amoebina
„ 2: Testacea
Ordo 2: Reticulosa
Subordo 1: Nuda
„ 2: Foraminifera [(Otwornice)
Ordo 3: Heliozoa (Słonecznice)
Subordo 1: Aphrothoraca
„ 2: Chlamydophora
„ 3: Chalarothoraca
„ 4: Desmothoraca
Ordo 4: Radiolaria (Promienice)
Subordo 1: Acantharia
„ 2: Spumellaria
„ 3: Nassellaria
„ 4: Tripylea
Ordo 5: Xenophyophora
„ 6: Mycetozoa (Śluzowce)
Subordo 1: Pseudoplasmodida
„ 2: Euplasmodida

Classis 3: Amoebosporidia
Subclassis 1: Cnidosporidia
Ordo 1: Myxosporidia
„ 2: Actinomyxidia
„ 3: Microsporidia
Subclassis 2: Acnidosporidia
Ordo 1: Haplosporidia
„ 2: Sarcosporidia

Classis 4: Sporozoa (Sporowce właśc.)
Ordo 1: Gregarinida
Subordo 1: Schizogregarinaria
„ 2: Eugregarinaria
Ordo 2: Coccidia
Subordo 1: Eimeridea
„ 2: Adelidea
Ordo 3: Haemosporidia

Divisio II: Ciliophora

Classis 1: Ciliata (Wymoczki)
Subclassis 1: Aspirotricha
Ordo 1: Holotricha
Subordo 1: Gymnostomata
„ 2: Hymenostomata
„ 3: Astomata
Subclassis 2: Spirotricha
Ordo 1: Heterotricha
Subordo 1: Polytrichidea
„ 2: Tintinnoidea
„ 3: Oligotricha
Ordo 2: Hypotricha
„ 3: Peritricha

Classis 2: Suctoria (Acineta)

SUBREGNUM II: METAZOA

Superdivisio I: Parazoa

Divisio: Porifera (Gąbki)

Phylum: Porifera

Classis: Porifera
Ordo 1: Calcarea
„ 2: Triaxonida (Hexactinellida)
„ 3: Tetraxonida
„ 4: Cornacuspongida
„ 5: Dendroceratida

Superdivisio II: Eumetazoa

Divisio I: Coelenterata

Phylum I: Coelenterata (Jamochłony)

Subphylum I: Cnidaria (Parzydełkowce)

Classis 1: Hydrozoa (Stułbiopławy)
Ordo 1: Hydroida
„ 2: Trachylina
„ 3: Siphonophora

Classis 2: Scyphozoa (Krążkopławy)
Ordo 1: Lucernariida
„ 2: Rarybdeida
„ 3: Coronata
„ 4: Semaeostomeae
„ 5: Rhizostomeae

Classis 3: Anthozoa (Koralowce)
Subclassis 1: Octocorallia
Ordo 1: Alcyonaria
„ 2: Gorgonaria
„ 3: Pennatularia
Subclassis 2: Hexacorallia
Ordo 1: Actiniaria
„ 2: Madreporaria
„ 3: Zoantharia
„ 4: Antipatharia
„ 5: Ceriantharia

Subphylum II: Acnidaria

Classis: Ctenophora (Żebropławy)
Ordo 1: Cydippidea
„ 2: Lobata
„ 3: Cestoidea
„ 4: Platyctenida

Phylum II: Mesozoa

Classis: Moruloidea
Ordo 1: Rhombozoa (Dicyemida)
„ 2: Orthonectida

Divisio II: Coelomata

Phylum I: Protostomia

Cladus I: Scolecida (Czerwiochowate)

Classis 1: Platyhelminthes (Płazińce)
Ordo 1: Turbellaria (Wirki)
Subordo 1: Acoela
„ 2: Rhabdocoela
„ 3: Alloeocoela
„ 4: Tricladida (Wypławki)
„ 5 Polycladida
Ordo 2: Trematodes (Przywry)
Subordo 1: Monogenea
„ 2: Digenea
Ordo 3: Cestodes (Tasiemce)
Tribus 1: Cestodaria
„ 2: Cestoda
Subordo 1: Pseudophyllidea
„ 2: Tetraphyllidea
„ 3: Heterophyllidea
„ 4: Trypanorhyncha
„ 5: Cyclophyllidea

Classis 2: Aschelminthes
Ordo 1: Rotatoria (Wrotki)
„ 2 Gastrotricha (Brzuchorzęski)
„ 3 Kinorhyncha
„ 4: Nematodes (Nicienie)
Subordo 1: Anguilluloidea
„ 2: Ascaroidea
„ 3: Dioctophymoidea
„ 4: Filarioidea
„ 5: Mermithoidea
„ 6: Spiruroidea
„ 7: Strongyloidea
„ 8: Trichinelloidea
Ordo 5: Nematomorpha
„ 6: Acanthocephali (Kolcogłowy)

Classis 3: Entoprocta

Classis 4: Nemertini (Wstężniaki)

Cladus II: Annelida (Pierścienice)

Classis 1: Archiannelida (Prapierścienice)
Classis 2: Chaetopoda (Szczecionogi)
Ordo 1: Protochaeta
„ 2 Polychaeta (Wieloszczety)
Subordo 1: Amphinomorpha
„ 2: Nereimorpha
„ 3: Spiomorpha
„ 4: Drilomorpha
„ 5: Terebellomorpha
„ 6: Serpulimorpha
Ordo 3: Oligochaeta (Skąposzczety)

Classis 3: Hirudinea (Pijawki)
Ordo 1: Acanthobdellea
„ 2: Rhynchobdellea
„ 3: Gnathobdellea

Classis 4: Echiuroidea

Classis 5: Sipunculoidea

Cladus III: Myzostomida

Cladus IV: Tardigrada (Niesporczaki)

Cladus V: Pentastomida [Linguatulida] (Wrzęchowate)

Cladus VI: Protracheata [Onychophora] (Pratchawce)

Cladus VII: Arthropoda (Stawonogi)

Subcladus I: Crustacea (Skorupiaki)

Classis: Crustacea (Skorupiaki)
Ordo 1: Branchiopoda [Phyllopoda] (Liścionogi)
Subordo 1: Euphyllopoda
„ 2: Cladocera (Wioślarki)

Ordo 2: Ostracoda (Małżoraczki)
Subordo 1: Myodocopa
„ 2: Podocopa
Ordo 3: Copepoda (Widłonogi)
Subordo 1: Gymnoplea
„ 2: Podoplea
„ 3: Philichthyes
„ 4: Dichelestia
„ 5: Caligida
„ 6: Chondracanthida
„ 7: Lernaeae
„ 8: Lernaeopodae
„ 9: Choniostomata
„ 10: Herpyllobiida
Ordo 4: Branchiura (Tarczennice)
„ 5: Cirripedia (Wąsonogi)
Subordo 1: Thoracica
„ 2: Acrothoracica
„ 3: Ascothoracica
„ 4: Apoda
„ 5: Rhizocephala
Ordo: 6: Leptostraca
„ 7: Anaspidacea
„ 8: Mysidacea
„ 9: Cumacea
„ 10: Tanaidacea
„ 11: Isopoda (Równonogi)
Subordo 1: Gnathiidea
„ 2: Anthuridea
„ 3: Asellota
„ 4: Phreatoicidea
„ 5: Oniscoidea
„ 6: Valvifera
„ 7: Flabellifera
„ 8: Epicaridea
Ordo 12: Amphipoda (Obunogi)
Subordo 1: Gammaridea (Kiełże)
„ 2: Ingolfiellidea
„ 3: Laemodipoda
„ 4: Hyperiidea
Ordo 13: Euphausiacea
„ 14: Decapoda (Dziesięcionogi)
Subordo 1: Natantia
Cyclus 1: Penaeidea
„ 2: Eucyphidea
„ 3: Stenopidea
Subordo 2: Reptantia
Cyclus 1: Palinura
„ 2: Astacura
„ 3: Anomura
„ 4: Brachyura
Ordo 15: Stomatopoda

Subcladus II: Chelicerata

Classis 1: Merostomata
Ordo 1: Gigantostraca
„ 2: Xiphosura (Ostrogony)

Classis 2: Arachnoidea (Pajęczaki)
Ordo 1: Scorpionida (Skorpiony, Niedźwiadki)
„ 2: Solpugida (Solpugi)
„ 3: Pseudoscorpionida (Zaleszczotki)
„ 4: Pedipalpi (Spawęki)
„ 5: Opilionida (Kosarze)
„ 6: Ricinulei [Podogona]
„ 7: Araneida (Pająki)
„ 8: Acarina (Roztocze)

Subcladus III: Pantopoda

Classis: Pantopoda (Kikutnice)

Subcladus IV: Progoneata

Classis 1: Symphyla (Pierwowije)
„ 2: Pauropoda (Skąpotchawce)
„ 3: Diplopoda (Dwuparce)
Subclassis 1: Pselaphognatha
„ 2: Chilognatha

Subcladus V: Chilopoda

Classis: Chilopoda (Jednoparce)
Subclassis 1: Epimorpha
„ 2: Anamorpha

Subcladus VI: Hexapoda

Classis: Insecta (Owady)
Subclassis 1: Apterygogenea
Ordo 1: Thysanura (Szczeciogonki)
„ 2: Entotrophi (Skrytoszczękie)
„ 3: Protura (Pierwogony)
„ 4: Collembola (Skoczogonki)
Subclassis 2: Pterygogenea
Superordo 1: Ephemeroidea (Jętki)
Ordo: Ephemerida
Superordo 2: Libelluloidea
Ordo: Odonata (Ważki)
Superordo 3: Perlariae
Ordo: Plecoptera (Widelnice)
Superordo 4: Embidea
Ordo: Embidaria
Superordo 5: Orthoptera (Prostoskrzydłe)
Ordo 1: Saltatoria (Szarańczaki)
„ 2: Phasmida (Straszykowate)
„ 3: Dermaptera (Skorki)
„ 4: Diploglossata
„ 5: Thysanoptera (Przylżeńce)
Superordo 6: Blattaeformia
Ordo 1: Blattariae (Karaczanowate)
„ 2: Mantodea Modliszkowate)
„ 3: Isoptera (Termity)
„ 4: Zoraptera
„ 5: Corrodentia (Gryzki)
„ 6: Mallophaga (Wszoły)
„ 7: Siphunculata (Wszy)
Superordo 7: Coleopteroidea
Ordo 1: Coleoptera (Tęgopokrywe)
„ 2: Strepsiptera (Wachlarzoskrzydłe)
Superordo 8: Hymenoptera (Błonkoskrzydłe)
Ordo: Hymenoptera (Błonkówki)
Superordo 9: Neuropteroidea (Siatkoskrzydłe)
Ordo 1: Megaloptera (Oprzędki)
„ 2: Raphidides (Wielbłądkowate)
„ 3: Neuroptera (Sieciarki)
Superordo 10: Panorpoidea
Ordo 1: Panorpatae (Wojsiłki)
„ 2: Trichoptera (Chróściki)
„ 3: Lepidoptera (Łuskoskrzydłe)
„ 4: Diptera (Dwuskrzydłe)
„ 5: Siphonaptera (Pchły)
Superordo 11: Hemiptera (Pluskwiaki)
Ordo 1: Heteroptera (P. różnoskrzydłe)
„ 2: Homoptera (P. równoskrzydłe)

Cladus VIII: Solenogastres

Cladus IX: Mollusca (Mięczaki)

Classis 1: Loricata
Ordo 1: Lepidopleurina
„ 2: Chitonina

Classis 2: Gastropoda (Brzuchonogi)
Subclassis 1: Prosobranchia
Ordo 1: Archaeogastropoda
„ 2: Mesogastropoda
„ 3: Stenoglossa
Subclassis 2: Opisthobranchia (Tyłoskrzelne)
Ordo 1: Pleurocoela
Subordo 1: Cephalaspidea
„ 2: Pteropoda thecosomata
„ 3: Anaspidea
„ 4: Pteropoda gymnosomata
Ordo 2: Sacoglossa
„ 3: Acoela
Subordo 1: Notaspidea
„ 2: Nudibranchia
Subclassis 3: Pulmonata (Płucodyszne)
Ordo 1: Basommatophora
„ 2: Stylommatophora

Classis 3: Scaphopoda (Walconogi)

Classis 4: Bivalva (Małże)
Ordo 1: Anisomyaria
„ 2: Taxodonta
„ 3: Eulamellibranchiata
Subordo 1: Schizodonta
„ 2: Heterodonta
„ 3: Hemidapedonta
„ 4: Desmodonta
„ 5: Anomalodesmata

Classis 5: Cephalopoda (Głowonogi)
Subclassis 1: Tetrabranchia
„ 2: Dibranchia
Ordo 1: Decapoda (Dziesięciornice)
Subordo 1: Teuthoidea
„ 2: Sepioidea
Ordo 2: Octopoda (Ośmiornice)
Subordo 1: Lioglossa
„ 2: Trachyglossa

Cladus X: Tentaculata (Czułkowce)= [Molluscoidea] (Mięczakowate)

Classis 1: Phoronidea

Classis 2: Bryozoa [Ectoprocta] (Mszywioły)

Classis 3: Brachiopoda (Ramienionogi)
Ordo 1: Ecardines
„ 2: Testicardines

Phylum II: Deuterostomia

Subphylum I: Coelomopora

Cladus I: Enteropneusta (Jelitodyszne)

Classis 1: Helminthomorpha (Żołędziogłowce)

Classis 2: Pterobranchia (Tarczogłowce)

Cladus II: Echinodermata (Szkarłupnie)

Classis 1: Pelmatozoa
Ordo 1: Crinoidea (Liljowce)
„ 2: Cystoidea
„ 3: Blastoidea

Classis 2: Eleutherozoa
Ordo 1: Asteroidea (Rozgwiazdy)
Subordo 1: Phanerozonia
„ 2: Cryptozonia
Ordo 2: Ophiuroidea (Wężowidła)
Subordo 1: Zygophiurae
„ 2: Streptophiurae
Ordo 3: Echinoidea (Jeżowce)
Subordo 1: Regularia
„ 2: Irregularia
Ordo 4: Holothurioidea (Strzykwy)
Subordo 1: Actinopoda
„ 2: Paractinopoda

Subphylum II: Homalopterygia

Cladus III: Chaetognatha (Szczecioszczękie)

Classis: Sagittoidea

Subphylum III: Chordonia [Chordata] (Strunowce)

Cladus IV: Tunicata (Osłonice)

Classis 1: Copelata

Classis 2: Tethyodea (Żachwy)
Ordo 1: Aplousobranchiata
„ 2: Phlebobranchiata
„ 3: Stolidobranchiata
„ 4: Ascidiae salpaeformes

Classis 3: Thaliacea (Sprzągle)
Ordo 1: Cyclomyaria
„ 2: Desmomyaria

Cladus V: Acrania (Bezczaszkowce)

Classis: Leptocardia (Cewiosierdne)

Cladus VI: Vertebrata (Craniota), Kręgowce (Czaszkowce)

Classis 1: Cyclostomata (Krągouste)
Ordo 1: Hyperoartia
„ 2: Hyperotreta

Classis 2: Pisces (Ryby)
Subclassis 1: Elasmobranchii
Ordo 1: Plagiostomi (Spodouste)
Subordo 1: Selachioidei
„ 2: Batoidei
Ordo 2: Holocephali
Subclassis 2: Ganoidei (Kostnołuskie)
Ordo 1: Dipnoi (Dwudyszne)
Subordo 1: Monopneumona
„ 2: Dipneumona
Ordo 2: Chondrostei
„ 3: Crossopterygii
„ 4: Rhomboganoidea
5: Cycloganoidea
Subclassis 5: Teleostei (Kostnoszkieletowe)
Ordo 1: Malacopterygii
„ 2: Ostariophysi
„ 3: Symbranchii
„ 4: Apodes
„ 5: Haplomi
„ 6: Heteromi
„ 7: Catosteomi
„ 8: Peresoces
„ 9: Anacanthini
„ 10: Acanthopterygii
„ 11: Opisthomi
„ 12: Pediculati
„ 13: Plectognathi

Classis 3: Amphibia (Płazy)
Ordo 1: Stegocephali
„ 2: Gymnophiona (Pł. beznożne)
Ordo 3: Urodela (Pł. ogoniaste)
„ 4: Anura (Pł. bezogonowe)
Subordo 1: Aglossa
„ 2: Phaneroglossa

Classis 4: Reptilia (Gady)
Ordo 1: Rhynchocephalia
„ 2: Testudinata (Żółwie)
Subordo 1: Cryptodira
„ 2: Cheloniidea
„ 3: Pleurodira
„ 4: Trionychoidea
Ordo 3: Emydosauria (Krokodyle)
„ 4: Squamata (Łuskonośne)
Subordo 1: Lacertilia (Jaszczurki)
„ 2: Rhiptoglossa
„ 3 Ophidia (Węże)

Classis 5: Aves (Ptaki)
Subclassis 1: Saururae
„ 2: Ornithurae
Ordo 1: Struthiones
„ 2: Rheae
„ 3: Casuarii
„ 4: Dinornithes
„ 5: Aepyornithes
„ 6: Apteryges
„ 7: Colymbiformes
„ 8: Sphenisciformes
„ 9: Procellariiformes
„ 10: Ciconiiformes
Subordo 1: Steganopodes
„ 2: Ardeae
„ 3: Ciconiae
„ 4: Phoenicopteri
Ordo 11: Anseriformes
Subordo 1: Palamedeae
„ 2: Anseres
Ordo 12: Falconiformes
Subordo 1: Cathartae
„ 2: Accipitres
Ordo 13: Tinamiformes
„ 14: Galliformes
Subordo 1: Mesites
„ 2: Turnices
„ 3: Galli
„ 4: Opisthocomi
Ordo 15: Gruiformes
„ 16: Charadriiformes
Subordo 1: Limicolae
„ 2: Lari
„ 3: Pterocles
„ 4: Columbae
Ordo 17: Cuculiformes
Subordo 1: Cuculi
„ 2: Psittaci
Ordo 18: Coraciiformes
Subordo 1 Coraciae
„ 2: Striges
„ 3: Caprimulgi
„ 4: Cypseli
„ 5: Colii
„ 6: Trogones
„ 7: Pici
Ordo 19: Passeriformes
Subordo 1: Anisomyodi
„ 2: Diacromyodi

Classis 6: Mammalia (Ssaki)
Subclassis 1: Monotremata (Stekowce)
„ 2: Marsupialia (Torbacze)
Ordo: Marsupialia (Torbacze)
Subordo 1: Polyprotodontia
„ 2: Caenolestoidea
„ 3: Diprotodontia
Subclassis 3: Monodelphia
Ordo 1: Insectivora (Owadożerne)
Subordo 1: Menotyphla
„ 2: Lipotyphla
Superfamilia 1: Centetoidea
„ 2: Erinaceoidea
„ 3: Soricoidea
Ordo 2: Chiroptera (Nietoperze)
Subordo 1: Megachiroptera
„ 2: Microchiroptera
Superfamilia 1: Rhinolophoidea
„ 2: Phyllostomatoidea
„ 3: Emballonuroidea
„ 4: Vespertilionidea
Ordo 3: Dermoptera
„ 4: Pholidota
„ 5: Xenarthra
„ 6: Rodentia (Gryzonie)
Subordo 1: Duplicidentata
„ 2: Simplicidentata
Superfamilia 1: Haplodontoidea
„ 2: Sciuroidea
„ 3: Castoroidea
„ 4: Geomyoidea
„ 5: Anomaluroidea
„ 6: Myxoidea
„ 7: Dipodoidea
„ 8: Bathyergoidea
„ 6: Hystricoidea
Ordo 7: Carnivora (Drapieżne)
Subordo 1: Fissipedia
Superfamilia 1: Herpestoidea
„ 2: Arctoidea
Subordo 2: Pinnipedia (Płetwonogie)
Ordo 8: Cetacea (Wieloryby)
Subordo 1: Mystacoceti (Wieloryby bezzębne)
„ 2: Odontoceti (Wieloryby uzębione)
Ordo 9: Subungulata
Subordo 1: Hyracoidea (Góralki)
„ 2: Proboscidea (Trąbowce)
„ 3: Sirenia (Syreny)
Ordo 10: Artiodactyla (Parzystokopytne)
Subordo 1: Neobunodontia
„ 2: Selenodontia (Ruminantia)
Superfamilia 1: Tylopoda (Wielbłądy)
„ 2: Traguloidea
„ 3: Pecora
Ordo 11: Mesaxonia
Subordo: Perissodactyla (Nieparzystokopytne)
Superfamilia 1: Tapiroidea (Tapiry)
„ 2: Rhinocerotoidea (Nosorożce)
„ 3: Hippoidea (Konie)
Ordo 12: Tubulidentata
„ 13: Primates (Naczelne)
Subordo 1: Lemuroidea (Lemury)
„ 2: Tarsioidea (Wyraki)
„ 3: Anthropoidea (Człekokształtne)
Superfamilia 1: Platyrrhina (Małpy szerokonose)
Superfamilia 2: Catarrhina (Małpy wąskonose)
Superfamilia 3: Bimana (Dwurękie)
Genus: Homo (Człowiek)

potęgi ciemności (Ahriman) z potęgą światła (Ahuramazda) i ostateczne zwycięstwo tego ostatniego; wyznawcy religji Z. byli czcicielami ognia; nie budowali świątyń.

Zoroastryzm, ob. parsyzm.

Zorrilla y Moral don José, poeta hiszpański, * 1817, † 1893; napisał dramat „Don Juan Tonerio", utwory liryczne.

Zorza, zjawisko świetlne na niebie, występujące przed wschodem lub po zachodzie słońca; jest wynikiem załamania promieni słonecznych w górnych warstwach atmosfery oraz odbiciem i rozprószeniem tychże promieni.

Zorza północna, zjawisko luminescencji w atmosferze, występujące w okolicach podbiegunowych. Istnieją pewne strefy zorzy północnej (i południowej), tj. przestrzenie dookoła biegunów magnetycznych i geograficznych ziemi, ograniczone linjami krzywemi, w których z. p. występuje najczęściej; środki tych stref nazywają się biegunami zorzy. Północny biegun zorzy leży na 81° szer. płn. i 285° dług. wsch. od Greenwich; pierwszy Mairan starał się wytłumaczyć powstawanie z. p. przez zjawiska elektryczne; według Birkenlanda z. p. powstaje dzięki elektronom, wysyłanym przez słońce, które ulegają odchyleniu w polu magnetycznem ziemi. Matematyczną teorję, tłumaczącą dokładnie wszystkie zjawiska z. p., dali Störmer i Lenard, przyjmując, że słońce wysyła zarówno elektrony, jak i dodatnio naładowane cząsteczki α. W widmie światła z. p. znajdują się wszystkie linje gazów składowych powietrza. Przez fotografowanie z. p. znalazł Störmer dwa maxima zorzy, leżące na wysokości 100 km. i 106 km. Występowanie z. p. podlega wahaniom, związanym z zaburzeniami magnetyzmu ziemskiego, i stałym wahaniom dziennym. Istnieją różne kształty z. p.: zorze łukowe, promieniste, koronowe, fałdowe i in.

Zosim św., papież 417—418, jeden z pierwszych założycieli hierarchji biskupów rzymskich; pamiątka 26 grudnia.

Zosimos, historyk grecki V w. po Chr., **autor** historji cesarstwa rzymskiego.

Zoster herpes, ob. półpasiec.

Zostera, tasiemnica, webło morskie, morska trawa, rośliny podwodne z rodziny Potamogetonaceae (rdestnicowate), rosnące w morzach płn. umiark. strefy. Wzdłuż wybrzeży Bałtyku występuje Z. marina, t. morska, której wstęgowate, do 1 mtr. długie, 3—8 mm. szerokie, u szczytu zaokrąglone liście, używane są do wyścielania materacy oraz jako materjał opakunkowy.

Zr, symbol chemiczny pierwiastka cyrkonu.

Zraz, ob. szczepienie.

Zrazikowy, ob. lobularny.

Zrąb (Horst), warstwy skalne, wystające ponad masy sąsiednie, które uległy zapadnięciu uskokowemu; takim z. (h.) są góry Harzu, Wogezy, Szwarcwald i in., jako pozostałości niegdyś wielkich masywów górskich.

Zrąb, podścielisko, ob. stroma.

Zrębowicz Roman, literat, * 1884; studja we Lwowie; ogłosił C. Norwida „Wybór poezji" (1908), „Czarne i białe kwiaty" (1910), „Promethidion" (1921); napisał „Nihilizm w sztuce" (1921), „Między wieżą Eiffla a palmą pustyni" (1928) i in.

Zrinyi Mikołaj hr., ban Chorwacji, Dalmacji i Slawonji, * 1508; wsławił się bohaterską obroną przed Turkami twierdzy Sziget, w której zginął 1566.

Zrosłogłowe, ob. Holocephali.

Zrosłopłatkowe, ob. Sympetalae.

Zrosłouszek mopsowaty, Synotus barbastellus, ob. Vespertilionidae.

Zrostów teorja, teorja konkrescencji, pogląd, wygłoszony przez embrjologa niemieckiego W. His'a, jakoby ciało zarodka kręgowców miało tworzyć się dzięki zrastaniu się (konkrescencji) dwóch symetrycznych połówek, rozdzielonych bruzdą pierwotną.

Zrzeszenie, ob. konfederacja.

Zrzeszotowacenie kości, ob. osteoporosis.

Zschokke Heinrich, powieściopisarz niemiecki, * 1771, † 1848; napisał: „Abällino, der grosse Bandit", „Goldmacherdorf", „Addrich im Moos" i in.

Zschopau, m. w Saksonji, nad rz. Z., 6.600 mieszk.; zamek; przemysł włókienniczy, fabryki maszyn.

Zstępna linja, ob. pokrewieństwo.

Zstępowanie jajników, ob. zstępowanie jąder.

Zstępowanie jąder, descensus testium (testiculorum), nazwa procesu, zachodzącego w życiu płodowem u samców większości ssaków i u człowieka, polegającego na przesunięciu się jąder (testes) z jamy brzusznej do worka mosznowego (scrotum). Nader skomplikowany przebieg zstępowania zaznacza się głównie tem, że jądra opuszczają pierwotne położenie w lędźwiowej okolicy ciała, zstępują w obręb miednicy i przez kanały pachwinowe (canales inguinales) wkraczają do moszny. W mosznie pozostają na całe życie (u człowieka i większości naczelnych, u małpiatek, płetwonogich, drapieżnych, kopytnych i workowatych), lub zstępują do niej tylko w czasie rui, po niej zaś cofają się z powrotem do wnętrza jamy brzusznej (gryzonie, owadożerne, nietoperze, niektóre małpy). U pancerników i u wielu ssaków wodnych (wieloryby, syreny) wtórnie nastąpiło powrotne, stałe przesunięcie się jąder w obręb jamy brzusznej. Zaburzenia w przebiegu zstępowania mogą prowadzić do tzw. wnętrostwa (cryptorchismus), tj. stałego zatrzymania się jednego lub obu jąder w jamie brzusznej wzgl. w kanale pachwinowym. Wypadki tego rodzaju zdarzają się zarówno u mężczyzn, jak i u zwierząt, np. koni. Brak zstępowania jąder zachodzi u zwierząt, które przez całe życie zachowują pierwotne położenie tych gruczołów wewnątrz jamy ciała; należą tu np. stekowce, wiele owadożernych i trąbowce. W znacznie mniejszym stopniu niż jądra samców ulegają przesunięciu w życiu płodowem jajniki samic. Proces ten, zwany zstępowaniem jajników (descensus ovariorum), polega na opuszczeniu się ich z pierwotnej pozycji w górnej okolicy lędźwiowej do okolicy miednicowej.

Zubatý Józef, językoznawca czeski, * 1855; prezydent czeskosłowackiej Akademji Nauk; prace w dziedzinie porównawczych studjów językowych oraz filologji staroindyjskiej, litewskiej i łotewskiej; tłumacz poezji indyjskiej.

Zubellewicz Adam Ignacy, filozof, * 1784, † 1831; od 1818 prof. filozofji na uniw. warszawskim; prace: „O zasługach Platona w filozofji" (1821), „O zasługach Sokratesa w filozofji", „O pedagogice starożytnych" i in.

Zuber, ob. halit.

Zuber Juljusz, malarz, * ok. 1860, † 1910; kształcił się w Monachjum; malował sceny z życia Hucułów.

Zuber Rudolf, geolog polski, * 1858, † 1920; studja we Lwowie; 1884 docent, 1896 prof. geologji na Uniw. Lwowskim, 1897 prezes Tow. Przyr. im. Kopernika; w 1912 dokonał wierceń w Krynicy (zdrój „Zubera", szczawa alkaliczna, żelazista); prace: „Studja geologiczne we Wschodnich Karpatach" (1882—86), zeszyt II „Atlasu geologicznego Galicji" (1888), „Mapa obszarów naftowych w Galicji" (1897) i in.

Zubow Płaton, mąż stanu rosyjski, * 1767, † 1822; jako porucznik gwardji pozyskał względy Katarzyny II; został generałem-adjutantem, gen.-gub. ekaterynosławskim, otrzymał tytuł książęcy, po rozbiorach Polski starostwo szawelskie na Żmudzi; brał udział w zamachu na życie cara Pawła.

Zubrzycki Dionizy, historyk i działacz ruski, * 1777, † 1862; 1848 członek rady ruskiej we Lwowie; napisał: „Kronika miasta Lwowa" (1844), „Die ruthenische Frage in Galizien von einem Russinen" (1848), „Istorja drewniaho halickoruskaho kniaziestwa" (1852—54) i in.

Zubrzycki January, dr. med., * 1885; docent położnictwa i ginekologji na Uniw. Jagiellońskim.

Zubrzycki-Sas Jan, budowniczy i historyk sztuki, * 1860; prof. Politechniki Lwowskiej; prace: „Filozofja architektury, jej teorja i estetyka", „Miasto Jarosław i jego zabytki", „Zwięzła historja sztuki", „Styl nadwiślański", „Architektura Rynku krakowskiego", „Katedry polskie", „Utwór kształtu", „Skarb architektury w Polsce" i in.

Zuccaro (Zucchero) Federigo, malarz włoski, * 1542, † 1609; dzieła: „Męczeństwo św. Wawrzyńca", freski w kaplicy Olgiati w kośc. św. Praksedy.

Zuccoli Luciano, literat włoski, * 1868; nowele i powieści: „I lussuriosi" (1893), „L'amore di Loredana" (1908), „Per la sua bocca" (1918) i in.

Zucker Alojzy, prawnik czeski, * 1842, † 1906; prof. prawa karnego i międzynarodowego na uniw. czeskim w Pradze.

Zuffenhausen, m. w Wirtembergji, 15.000 mieszk.; wyroby szklane, skórzane, żelazne.

Zug, jez. na pograniczu kantonów Zug, Schwyz i Lucerny (Szwajcarja), 417 m. n. p. m., 39 km², ok. 198 m. głęb.

Zug, stol. kantonu Z. (Szwajcarja), nad jez. Z., 10.000 mieszk.; muzeum; kanton Z., 239 km², 32.000 mieszk.

Zug Szymon Bogumił, nadworny architekt królewski w Warszawie, * 1733, † 1807; zbudował kościół ewangelicki i pałac Dekerta w Warszawie, świątynię Arkadji w Nieborowie i in.; napisał „Ogrody warszawskie w r. 1784" (druk. 1875).

Zuga, jednomasztowa łódź rybacka o większej pojemności, mająca w środku zbiornik na ryby w kształcie skrzyni, zwany sadzem.

Zugspitz, szczyt w paśmie Wetterstein w Alpach płn. wapiennych, 2.963 m. wys.; najw. szczyt na terytorjum Rzeszy niemieckiej; st. meteorologiczna.

Zuidersee, zat. morza Północnego w Holandji, 3.139 km², ok. 3 m. głęb.; liczne mielizny; niebezpieczna dla żeglugi; gł. dopływ rz. Ijssel; od 1918 jest w budowie tama celem osuszenia i zyskania żyznych obszarów.

Zuidholland, ob. Holandja Płd.

Zulia, stan Wenezueli nad zat. Maracaibo, 65.500 km², 120.000 mieszk.; pola naftowe; stol. Maracaibo.

Züllichau, (polsk. Cylichowa), m. w Brandenburgji (Prusy), rej. frankfurcka. 7.800 mieszk.; pamiętne zwycięstwem Rosjan nad Prusakami 23. VII. 1759.

Zuloaga Ignacio, malarz hiszpański, * 1870; dzieła: „Pikador El Coriano", „W przeddzień walki byków", „Przygotowania do walki byków", „Cuadrilla".

Zulu, najdalej ku płn. wysunięta część Natalu (Unja Afryki płd.), 27.093 km², 220.000 mieszk.; kraj górzysty; uprawa trzciny cukr.

Zulu, morze pomiędzy wyspami Palauan, Wisaja, Mindanao i Zulu.

Zulu albo Jolo, archipelag między Borneo a Filipinami na morzu Z., 1.765 km², 32.000 mieszk.; od 1898 w posiadaniu St. Zjedn. Am. Płn.

Zulusi, szczep afrykańskich Kafrów (ob.), zamieszkujący Unję Afryki płd. W 1858 tworzyli niezależne państwo, podbite 1879 przez Anglików; w 1887 część kraju wcielona została do Natalu, jako kraj Zulu.

Zułowo, w. w pow. święciańskim (woj. wileńskie); miejsce urodzenia marszałka Józefa Piłsudskiego.

Zumbusch Kaspar, rzeźbiarz niemiecki, * 1830, † 1915; dzieła: pomniki Marji Teresy, Beethovena, feldmarszałka Radeckiego.

Zuntz Nathan, fizjolog niemiecki, * 1847, † 1920; od 1881 prof. w Berlinie; prace: „Physiologie des Marsches", „Lehrbuch der Physiologie des Menschen" i in.

Zupa rumfordzka, ob. rumfordzka zupa.

Zupan Franta (właśc. Franciszek Procházka), powieściopisarz czeski, * 1857; napisał: „W pajęczynie satyry“. „Pepánek nezdara“ i in.

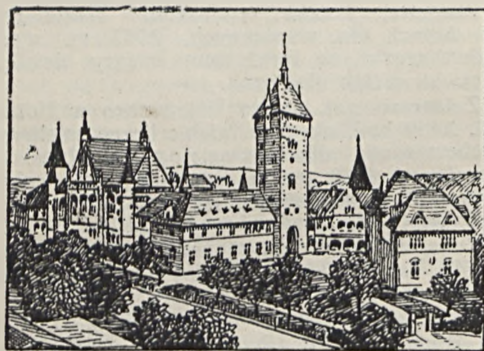
Zurbaran Francisco, malarz hiszpański, * 1598, † 1662; malarz nadworny Filipa IV; dzieła: „Sceny z życia św. Bonawentury“, „Apoteoza św. Tomasza z Akwinu“, „Zwiastowanie“, „Św. Wawrzyniec“.

Zürich, ob. Zurych.

Zurych.

Zurych (niem. Zürich), stol. kantonu Z. (Szwajcarja), nad jez. Zuryskiem i rz. Limmat, 208.000 mieszk.; uniwersytet zał. w 1832, politechnika związkowa, muzeum pokoju; wyroby jedwabne, papiernie, fabr. maszyn, budowa statków; kanton Z., 1.725 km², 539.000 mieszk.

Szwajcarskie muzeum w Zurychu.

Zuryskie jezioro, jezioro pomiędzy kantonami Schwyz, St. Gallen i Zurych, 88 km², 143 m. głęb., 409 m. n. p. m.; z jez. Z. wypływa rz. Limmat; ożywiony ruch parostatków; na wybrzeżu liczne letniska.

Zutphen, m. w prow. Gelderland (Holandja), nad rz. Berkel i Ijssel, 19.000 mieszk.; przędzalnie, papiernie.

Zuzanna św., poniosła śmierć męczeńską za cesarza Dioklecjana; pamiątka 11 sierpnia.

Zvěřina Franciszek, malarz czeski, * 1835, † 1903; cykle krajobrazów z Czarnogórza i rysunków węglem.

Zvěřina Ladisław N., literat czeski, * 1891; napisał powieść „Levoča“ i in.

Zvolen, stol. župy w Słowacji (Czechosłowacja), 9.000 mieszk.; zamek, 12 źródeł mineralnych, kąpiele żelaziste; niegdyś siedziba Macieja Korwina.

Zvonař Józef Leopold, kompozytor czeski i krytyk muzyczny, * 1821, † 1865.

Zwarcica, łac. collenchyma (ob.).

Zwątroblenie, ob. hepatisatio.

Zweibrücken, m. pow. w Palatynacie bawarskim (Niemcy), nad rz. Schwarzbach, 15.000 mieszk.; zamek, szkoła inżynierji; garbarnie, fabr. maszyn, przędzalnie wełny; w 1453 stolica Palatynatu, 1795—1814 należało do Francji, od 1816 należy do Bawarji.

Zweig Stefan, poeta i krytyk austrjacki, * 1881; poematy: „Silberne Saiten“, „Die frühen Kränze“; utwory dramatyczne: „Thersites“, „Das Haus am Meer“, „Jeremias“; opowiadania: „Erstes Erlebnis“; studja krytyczne „Drei Meister“ i in.

Zwęglenie zwłok, zmiana pośmiertna, występująca na zwłokach, poddanych długotrwałemu działaniu wysokiej temperatury (na zwłokach palonych w krematorjach, zwłokach osób zmarłych wskutek oparzenia, o ile zwłoki te nie zostały usunięte ze sfery działania wyższej temperatury itp.); polega na przekształcaniu się w czarną, tłustą, węglistą masę (węgiel zwierzęcy) skóry (z. powierzchowne) lub skóry i tkanek głębszych (z. głębokie czyli zupełne).

Zwężenie, ob. strictura.

Zwiahel, (ros. Nowograd Wołynskij), m. pow. w gub. wołyńskiej (Ukraina), nad rz. Słuczą, 11.000 mieszk.

Zwiastowanie N. Marji Panny, uroczyste święto kościoła katolickiego 25 marca, obchodzone już w V w.

Zwiastunów okres w chorobach zakaźnych (prodromi), ob. zakaźne choroby.

Związek, ob. konfederacja.

Związek Białego Krzyża, ob. Krzyż biały.

Związek jaszczurczy, ob. Jaszczurczy związek.

Związek książąt (Fürstenbund), nazwa przymierza, zawartego z inicjatywy Fryderyka II w Berlinie 1785 między Prusami, Saksonją i Hanowerem (później i in.) przeciwko planom ces. Józefa II przyłączenia Bawarji do Austrji.

Związek Ludowo-Narodowy, ob. Narodowa Demokracja.

Związek Narodowy Polski w Ameryce, największa organizacja polska w Stanach Zjednoczonych, założona w 1880; liczy przeszło 120.000 członków, posiada kilkanaście miljonów dolarów majątku, ma własny wielki gmach w Chicago, prowadzi w własnych budynkach szkołę średnią w Cambridge Springs (stan Pensylwanja), wydaje duży „Dziennik Związkowy“ i wielki tygodniowy organ urzędowy „Zgodę“.

Związek Narodów, ob. Liga Narodów.

Związek Niemiecki (Deutscher Bund), utworzony na kongresie wiedeńskim 1815, składał się z 35 państw i 4 wolnych miast i pozostawał pod przewodnictwem Austrji do 1866 r.

Związek państw, kilka lub więcej państw połączonych umową międzynarodową, zachowujących pełną suwerenność, posiadających wspólne organy, np. Związek Północno-Niemiecki 1866—1871.

Związek Polek, jedna z większych organizacyj polsko-amerykańskich, zał. w 1900; liczy około 20.000 członkiń, posiada własny gmach w Chicago, rozporządza majątkiem, dochodzącym miljona dolarów, wydaje pismo tygodniowe „Głos Polek“.

Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (Z. P. N. S. P.) powstał w 1919 z połączenia się dwóch organizacyj: „Krajowego Związku Nauczycieli Szkół Ludowych“ (istniejącego od 1905 w Galicji) i „Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych“ (istniejącego od 1916 w Królestwie). Jednostką organizacyjną jest „Ognisko“, które skupia nauczycieli gminy wiejskiej czy miasta. Zarząd główny z siedzibą w Warszawie, wybierany przez zjazdy delegatów. Centralny organ „Głos Nauczycielski“ wychodzi w 40.000 egzempl.

Związek Północny Niemiecki, ob. Północny Związek Niemiecki.

Związek Przyjaciół, ob. Pantakoina.

Związek Reński, ob. Reński związek.

Związek Spółdzielczy Międzynarodowy (Alliance Coopérative Internationale, International Cooperative Alliance), wszechświatowy spółdzielczy związek, obejmujący narodowe związki spółdzielcze, przeważnie kooperatywy spożywcze; założony w 1895 ze stałą siedzibą w Londynie.

Związek Spółdzielni Spożywców Rzpltej Polskiej, centralna organizacja i hurtownia kooperatyw spożywczych w całej Polsce z wyjątkiem Poznańskiego i Pomorza, gdzie kooperatywy te należą do Unji Związków Spółdzielczych. Pierwszym zaczątkiem Z. S. S. było zorganizowane przez Mielczarskiego w 1909 Biuro Informacyjne Stow. Spoż., które obsługiwało 248 stow. spoż. W 1911 Biuro Informacyjne S. S. przekształciło się w Warszawski Związek S. S., przy którym powstała hurtownia. W 1919 Warszawski Związek S. S. przybrał nazwę Związku Polskich Stow. Spoż. i rozszerzył działalność na cały teren państwa. Stow. spożywcze, pozostające pod wpływem socjalistów, wyodrębniły się w osobną centralę „Związek Robotniczych Stow. Spoż.“. W 1925 po połączeniu tych dwóch organizacyj, do których przystąpiły koop. urzędnicze i kilka innych, zw. przybrał miano Związku Spółdz. Spoż. Rzpltej Polskiej, który opiera się na zasadzie powszechności kooperacji, tj. daje prawo każdemu należenia do stow. spoż. bez względu na różnice poglądów politycznych lub religijnych. Według ostatnich danych Z. S. S. R. P. skupia 886 stow. spoż. z 399.982 członkami.

Związek szmalkaldzki, ob. Szmalkaldzki związek.

Związek szwabski, ob. Szwabski związek.

Związek Wolnych Polaków, ob. Wolnych Polaków Związek.

Związek Zawodowy Nauczycielstwa Polskich Szkół Średnich, założony w 1919, działa na terenie całego państwa polskiego; główna siedziba w Warszawie.

Związki międzynarodowe, ob. międzynarodowe związki.

Związki nieorganiczne, związki chemiczne, pochodne wszystkich pierwiastków za wyłączeniem pochodnych węgla. Ob. nieorganiczna chemja.

Związki organiczne, związki chemiczne, pochodne węgla. Ob. organiczna chemja.

Związki zawodowe, organizacje pracownicze, których zadaniem jest obrona interesów ekonomicznych i kulturalnych pracowników danej gałęzi pracy lub gałęzi pokrewnych; w Rzpltej Polskiej podlegają specjalnym przepisom prawnym i muszą być rejestrowane na podstawie dekretu z dnia 8. II. 1919 w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej. Przy powołaniu wszelkich ciał zbiorowych w tem ministerstwie i jego organach przedstawiciele Związków zawodowych są wedle § 15 cytowanego dekretu uważani za przedstawicieli interesów zawodowych klasy pracującej. Polskie z. z. dzielą się na następujące grupy centralne: Z. Z. Stowarzyszeń zawodowych w Polsce (klasowe); Zjednoczenie Zawodowe Polskie (Z. Z. P.); Chrześcijańskie Związki Zawodowe; Centralna Organizacja Z. Z. Pracowników Umysłowych; Polska Konfederacja Pracowników Umysłowych; Z. Z. Pracowników Państwowych; Z. Z. Pracowników Samorządowych; Z. Z. w województwie śląskiem i in.

Związkowe Państwa Malajskie (ang. Federated Malay States), związek czterech państw (sułtanatów) na półwyspie Malakka: Perak, Selangor, Negri Sembilan i Pahang, ogółem 71.260 km², 1,325.000 mieszk.; od 1896 na mocy traktatu poszczególnych sułtanatów z W. Brytanią została utworzona federacja pod protektoratem brytyjskim przy autonomji poszczególnych państw; komisarz bryt. sprawuje równocześnie kontrolę nad resztą niesfederowanych państewek półw. malajskiego, które z Z. P. M. połączone są unją celną; wywóz kauczuku, cyny, kopry, skór i drzewa.

Związków chemicznych strukturalne wzory, ob. strukturalne wzory związków chemicznych.

Zwichnięcie stawu, luxatio, uszkodzenie stawu, powodujące całkowite lub częściowe zesunięcie się z siebie końców stawowych dwóch przyległych kości; warunkiem powstawania z. jest pęknięcie lub zniszczenie przez procesy chorobowe torebki stawowej. Z. zdarzają się rzadziej, niż złamania kości (stosunek: 2 : 10). Rozróżniamy: 1) z. urazowe (luxatio traumatica) przy uderzeniu, upadnięciu, przekręceniu, nadmiernem wyprostowaniu itp.; warunkiem powstawania z. urazowych jest działanie siły w kierunku przeciwnym napięciu wiązadeł, wzmacniających dany staw; 2) z. chorobowe (luxatio pathologica) wskutek zniszczenia (zżarcia) torebki stawowej przez jakiś proces patologiczny, najczęściej przez gruźlicę; 3) z. nawykowe, inaczej stawy cepowe (luxatio habitualis) wskutek zwiększonej podatności i rozciągliwości torebki stawowej; 4) z. wrodzone (luxatio congenita) najczęściej w stawie biodrowym (jedno- lub obustronnie). Z. urazowe

i nawykowe najczęściej umiejscawiają się w stawie barkowym, łokciowym, kolanowym, w stawach palców i w stawach szczęki dolnej czyli żuchwy. Objawy z.: zniekształcenie okolicy stawowej, nieprawidłowe ustawienie kończyny, zniesienie ruchów czynnych i biernych w danym stawie, sprężysty opór przy próbie ruchów biernych.

Zwickau, m. okręg. w Saksonji (Niemcy), nad rz. Muldą, 70.000 mieszk.; szkoła górniczo-inżynier.; przemysł włókienniczy, maszynowy, chemiczny, fabr. luster, sznurów konopnych; papiernie; wpobliżu kopalnie węgla kam.

Zwicker Daniel, pisarz teologiczny, * 1612, † 1679; dr. med.; zwolennik nauki socynjanów polskich; napisał: „Responsio ad Wittenbergensium Theologorum refutationem Catecheseos Racovianae" (1656), „Contra Andr. Vissavatium de Dei circa futura contingentia praestantia" i in.

Zwiedineck von Südenhorst Hans, historyk niemiecki, * 1845, † 1906; prace: „Deutsche Geschichte im Zeitraum der Gründung des preussischen Königtums", „Venedig als Weltmacht" i in.

Zwieracz, sphincter, mięsień okrężny, zamykający ujścia narządów lub naturalne otwory ciała, np. pęcherz moczowy, otwór odbytowy (anus) itp.; w pęcherzu moczowym znajduje się jeden z., w odbytnicy 3; zwieracze stale znajdują się w stanie pewnego napięcia, ulegając u ludzi dorosłych rozluźnieniu pod wpływem impulsów z ośrodkowego układu nerwowego.

Zwierciadła, najważniejsza część reflektorów czyli teleskopów zwierciadlanych; największe: 1) 258 cm. (obserwatorjum na Mount Wilson), 2) 184 cm (Victoria, Kanada), 3) 152 cm (Mount Wilson). Liczne obserwatorja posiadają reflektory ze zwierciadłem o średnicy 100 cm. i większe. W dawniejszych czasach znane były: 122 cm (Herschel), 180 cm (Lord Ross), 120 cm (Lassel).

Zwierciadła kulistego oś, ob. oś zwierciadła kulistego.

Zwierciadła ognisko, ob. ognisko soczewki.

Zwierciadło, ciało ograniczone powierzchnią gładką, odbijającą światło. Z. wykonywa się z metalu albo ze szkła, pokrytego na tylnej powierzchni amalgamem lub posrebrzonego. Rozróżnia się zwierciadła płaskie i krzywe; z. płaskie daje obrazy urojone; obraz przedmiotu świetlnego leży poza zwierciadłem symetrycznie do tego przedmiotu i na takiej samej odległości od zwierciadła; obraz urojony powstaje w ten sposób, że wiązka promieni rozbieżnych, padających z punktu świetlnego na zwierciadło, odbija się również, jako wiązka rozbieżna; wskutek tego oko widzi pozorny (urojony) obraz punktu świetlnego w miejscu, gdzie przecinają się poza zwierciadłem wsteczne przedłużenia promieni odbitych. Dwa zwierciadła płaskie pod kątem dają szereg obrazów, leżących na okręgu koła, których liczba zależna jest od wielkości kąta. Najważniejsze zastosowania zwierciadła płaskiego: sekstant, heljostat, lustro zwykłe. Pomiędzy zwierciadłami krzywemi najważniejsze są zwierciadła sferyczne, które są częściami powierzchni kuli. Zwierciadła wklęsłe są zbierające (skupiają promienie), wypukłe — rozpraszające (rozpraszają promienie). Środek kuli, której część stanowi zwierciadło, nazywa się środkiem krzywizny zwierciadła, promień kuli — promieniem krzywizny zwierciadła, prosta, przechodząca przez środek zwierciadła i środek krzywizny — główną osią optyczną. Jeżeli promienie, padające na zwierciadło wklęsłe, wychodzą z punktu, leżącego na głównej osi optycznej w odległości nieskończonej, to po odbiciu przecinają się w punkcie, zwanym ogniskiem głównem, leżącym na połowie promienia krzywizny zwierciadła. Obraz punktu, leżącego poza ogniskiem zwierciadła wklęsłego, jest rzeczywisty (leży przed zwierciadłem i można go złapać na ekran), odwrócony, większy od przedmiotu (źródła światła), równy mu albo mniejszy od niego zależnie od tego, czy odległość przedmiotu od zwierciadła jest mniejsza, równa albo większa od promienia krzywizny zwierciadła. Obraz przedmiotu, leżącego pomiędzy zwierciadłem wklęsłem a jego ogniskiem, jest zawsze urojony (leży poza zwierciadłem) i prosty. Obraz w zwierciadle wypukłem jest zawsze urojony, prosty i zmniejszony. Jeżeli przez a oznaczymy odległość przedmiotu od zwierciadła, przez b odległość obrazu od zwierciadła, przez f odległość ogniskową (odległość ogniska głównego od środka zwierciadła), mamy przybliżony wzór: $\frac{1}{a} + \frac{1}{b} = \pm \frac{1}{f}$, przyczem + odnosi się do zwierciadeł wklęsłych, — do zwierciadeł wypukłych. Najważniejsze zastosowania zwierciadeł krzywych: teleskop zwierciadłowy (zw. sferyczne), reflektor (zw. paraboloidowe). Ob. odbijanie się światła.

Zwierciadło krtaniowe, ob. krtaniowe zwierciadło.

Zwierciadło oczne, ob. oftalmoskop.

Zwierkowski Walenty, publicysta, * 1786, † 1859; po 1831 na emigracji w Paryżu; ogłosił: „Kilka słów o czynnościach sejmu polskiego" (1833), „Korpus drugi w r. 1831" (1844), „Historja ostatnich zdarzeń 1831 r." (1843).

Zwiernik, u ludu w dawnej Polsce ten, który miał dozór nad utrzymaniem i pilnowaniem zwierząt w zwierzyńcu.

Zwierowicz Stefan, biskup sandomierski od 1904, * 1842, † 1908; studja w Akademji petersburskiej; 1870 prof. seminarjum duchownego w Wilnie, 1897 administrator diecezji wileńskiej; zesłany 1902 do Tweru.

Zwierząt sen zimowy, ob. sen zimowy zwierząt.

Zwierząt systematyka, ob. systematyka zwierząt.

Zwierząt wędrówki, ob. wędrówki zwierząt.

ZWIERZĘTA PODBIEGUNOWE I

Okolice bieguna północnego (Arktyda)

1. Niedźwiedź biały (ok 2·50 m dług., 1·30 m wysok.) 2. Białozór północny (Hierofalco arcticus, ok. 60 cm dł.). 3. Lis polarny czyli piesiec (Canis lagopus, ok. 0·95 m dł., 0·25 m wys.). 4. Leming syberyjski (ok 15 cm dł.). 5. Śnieżka lapońska (Nyctea nyctea, ok 70 cm dł.) 6. Renifer (ok. 1·80 m dł., 1·10 m wys.) 7. Wydra morska (ok. 1·50 m dł., 0·40 m. wys.). 8. Rosomak (ok 1 m dł., 0·45 m wys.). 9. Poświerka śnieżna (Passerina nivalis, ok. 16 cm. dł.) 10. Alka północna (Fratercula arctica, ok 30 cm dł.) 11. Wół piżmowy (ok. 2·50 m dł., 1·10 m w.). 12. Zając bielak ok. 50 cm dł.) 13. Morś (ok. 4 m dł.) 14 Mewa srebrzysta (Larus argentatus, ok. 65 cm dł.) 15. Narwal (ok. 4—5 m dł.). 16 Wieloryb płetwal z ssącem młodem (20—29 m. dł.)

Zwierzchnicwo, niezawisłość, niepodległość państwa, termin równoznaczny z pojęciem suwerenności, ob. suwerenność.

Zwierzchowski Franciszek, dr. medycyny, * 1873; prof. stomatologji na uniw. rosyjskich; 1919 komendant Wojskowego Szpitala Mokotowskiego w Warszawie w stopniu podpułkownika-lekarza; 1920 szef Departamentu VIII Sanitarnego M. S. Wojsk., następnie szef Korpusu Kontrolerów, 1926 przeniesiony w stan nieczynny w stopniu generała dywizji.

Zwierzchowski Stanisław, inżynier, *1880; studja w Charlottenburgu; 1907 docent, 1913 prof. na uniw. stanu Michigan, 1922 prof. Politechniki Warszawskiej.

Zwierzdowski Ludwik, dowódca w powstaniu 1863, * 1830; ukończył Akademję sztabu generalnego w Petersburgu; jako kapitan przeszedł do powstania; wsławił się zajęciem Horek w gub. mohilewskiej; w pocz. 1864 naczelnik wojenny woj. sandomierskiego; ranny podczas walki w Opatowie, ujęty i powieszony tamże 27. II. 1864.

Zwierzęce pasorzyty, ob. Zooparasita.

Zwierzęce tkanki, tkanki najbardziej charakterystyczne, wyłącznie w ustrojach zwierzęcych spotykane. Należą tu: tkanka nerwowa, mięsna, kostna, chrząstkowa i łączna.

Zwierzęcy biegun jaja. W jajach biegunowożółtkowych (telolecithalnych), tj. w takich, w których żółtko odżywcze (deutoplasma) skupia się na jednym biegunie, protoplazma zaś (żółtko twórcze) na drugim, ten ostatni nazywa się biegunem zwierzęcym, ponieważ na nim pojawia się zawiązek charakterystycznego dla zwierząt układu nerwowego. Biegun przeciwny nosi nazwę roślinnego (wegetatywnego).

Zwierzęcy klej, mieszanina różnych ciał białkowych, należących do grupy kollagenów (ob.); otrzymuje się przez gotowanie kości i innych odpadków zwierzęcych z wodą; czysty z. k. nosi nazwę żelatyny.

Zwierzęcy magnetyzm, ob. magnetyzm zwierzęcy.

Zwierzęcy popiół, ob. popiół zwierzęcy.

Zwierzęcych osobników wielokształtność, ob. polimorfizna.

Zwierzęta hemipelagiczne, ob. hemipelagiczne zwierzęta.

Zwierzęta homeotermiczne, ob. homeotermiczne zwierzęta.

Zwierzęta jednokomórkowe, to samo co pierwotniaki (Protozoa).

Zwierzęta kręgowe, ob. Vertebrata.

Zwierzęta makrosmatyczne, ob. makrosmatyczne zwierzęta.

Zwierzęta parenchymatyczne, ob. parenchyma.

Zwierzęta podbiegunowe, zwierzęta zamieszkujące strefy podbiegunowe: arktyczną (północną) i antarktyczną (południową). Cechują się zwykle gęstem uwłosieniem, obfitem upierzeniem, grubą warstwą tłuszczu lub podobnemi przystosowaniami, pozwalającemi na znoszenie niskich temperatur. Ważniejsza z. p. ob. tablice.

Zierzęta stenobatyczne, ob. stenobatyczne zwierzęta.

Zwierzęta stenofagiczne, ob. stenofagiczne zwierzęta.

Zwierzęta stenohaliczne, ob. stenohaliczne zwierzęta.

Zwierzęta stenotermiczne wodne, ob. stenotermiczne zwierzęta wodne.

Zwierzęta termofiliczne wodne, ob. termofiliczne zwierzęta wodne.

Zwierzęta wielokomórkowe, to samo co tkankowce (Metazoa).

Zwierzęta ksylofagiczne, ob. ksylofagiczne zwierzęta.

Zwierzęta zimnowodne, ob. psychrofiliczne zwierzęta wodne.

Zwierzęta żyworodne, animalia vivipara, zwierzęta. które rodzą młode bez osłon jajowych, w stanie zdolnym do samoistnego życia. Należą tu wszystkie ssaki z wyjątkiem stekowców (Monotremata), niektóre gady, płazy i ryby, pewne stawonogi, mięczaki, szkarłupnie, pierścienice, liczne robaki itp. Przeciwstawienie: zw. jajożyworodne (a. ovovivipara) i jajorodne (a. ovipara).

Zwierzokrzewy, ob. Zoophyta.

Zwierzostan, ilość i jakość zwierząt ssących i ptaków, przebywających w danym rewirze.

Zwierzyniec (ogród zoologiczny), miejsce, gdzie w warunkach możliwie jak najbardziej zbliżonych do naturalnych, hodowane są dzikie zwierzęta krajowe i egzotyczne, w celu umożliwienia zwiedzającym poznania różnych form zwierzęcych; ob. tablica na szp. 1207/8.

Zwierzyniec, dzielnica m. Krakowa, jedna z najstarszych osad, z kościołem św. Salwatora na wzgórzu i klasztorem Norbertanek nad Wisłą.

Zwierzyniec, w. w pow. zamojskim (woj. lubelskie), nad rz. Wieprzem, osada przemysłowa; fabr. mebli giętych, zarząd dóbr ordynacji Zamoyskich.

Zwietrzenie, zmiana skał, wywołana przez wiatr, słońce, deszcz, mróz itp. Zwietrzenie bywa chemiczne (rozpuszczanie się skał) i mechaniczne (kruszenie); wywołuje pokrywę zwietrzelinową.

Zwiększone interwały muzyczne powstają, gdy wielkie (sekunda, tercja, seksta i septyma) lub czyste interwały (pryma, kwarta, kwinta, oktawa) zwiększymy o $^1/_2$ tonu przez podwyższenie górnej nuty lub obniżenie dolnej. W gamie diatonicznej twardej istnieje tylko jeden interwał zwykły: kwarta (między IV a VII stopniem). w takiejże miękkiej: jedna zwk. sekunda (VI—VII), dwie zwk. kwarty (na IV i na VI-tym) i jedna zwk. kwinta na III-cim. Inne powstają tylko w drodze chromatyki przygodnej.

Zwinger, 1) w zamkach średniowiecznych przejście między murami zewnętrznemi a wewnętrznemi, niekiedy rozszerzone w kształcie placu;

Wykaz miast, w których istnieją zwierzyńce (ogrody zoologiczne)

Adelajda (Australja Płd.	Högholmen (Finlandja)	Paryż
Alipore (Indje Bryt.)	Irkuck (Syberja)	Poznań
Amsterdam	Kolonja	Pretorja (Transwal)
Antwerpja	Kopenhaga	Rio de Janeiro (Brazylja)
Bazylea	Królewiec	Rotterdam
Berlin	Kioto (Japonja)	Rzym
Bruksela	Leningrad	San Francisco (Kalifornja)
Budapeszt	Lipsk	Sofja
Buenos Aires (Argentyna)	Lizbona	Split (Jugosławja)
Chapultepec (Meksyk)	Londyn	Stellingen-Hamburg
Drezno	Lyon	Sztokholm
Dublin	Madryt	Sydney (Australja)
Düsseldorf	Marsylja	Tegucigalpa (Honduras)
Edymburg	Melbourne (Australja)	Tuluza
Frankfurt nad Menem	Moskwa	Warna (Bułgarja)
Halla nad Salą	Münster	Warszawa
Hamburg	Nowy Jork	Waszyngton
Hanower	Osaka (Japonja)	Wiedeń

2) nazwa budynku muzealnego w Dreznie w stylu barokowym.

Zwingli Ulrich (Huldreich), reformator kościelny szwajcarski, wraz z Kalwinem twórca kościoła reformowanego, * 1484; proboszcz w Glarus, 1516 kaznodzieja w Einsiedeln, gdzie publicznie powstawał przeciwko nadużyciom w kościele, zwłaszcza przeciwko odpustom; 1523 przedstawił na konferencji w Zurychu swoje wyznanie wiary, złożone z 67 tez, m. in. wystąpił przeciwko czci obrazów i przeciwko mszy św., którą proponował zastąpić Wieczerzą Pańską; 1524 ożenił się, 1525 ogłosił swoje wyznanie wiary „Commentarius de vera et falsa religione"; poległ 11. X. 1531 pod Cappel w walce z kantonami katolickiemi.

Zwinihorod, ob. Dźwinogród.

Zwinimir (Zwonimir), król Chorwacji 1075—1087.

Zwinogródka (ros. Zwienigorodka), m. pow. w gub. kijowskiej na Ukrainie, nad rz. Gniłym Tyłczem, 20.000 mieszk.; opodal obok m. Ryżanówki odkryto groby scytyjskie pod kurhanami, bogato wyposażone w wyroby złote i srebrne, obecnie znajdujące się w Muz. Archeol. P. Akad. Um. w Krakowie.

Zwody, w myślistwie usiłowania, któremi zając stara się zmylić gon psów; kluczenie, kominek, dawanie słupka itp.

Zwodzony most, ob. most.

Zwoje nerwowe, ganglia, zbiory komórek nerwowych w postaci okrągłych lub wielokształtnych skupień, ściśle odgraniczonych od otoczenia. Znajdują się w przestrzeniach międzykręgowych (zwoje międzykręgowe — ganglia interspinalia), w mózgu (np. zwój Gassera, zwój nerwu słuchowego, błędnego itd.), w układzie współczulnym (zwoje współczulne — ganglia sympathica). W zwojach międzykręgowych znajdują się komórki czuciowe.

Zwojek, ob. Barbula.

Zwojek, rodzaj pułapki na kuny, łasice, tchórze itp.

Zwoleń, m-ko w pow. kozienickim (woj. kieleckie), nad rz. Zwoleńką, 7.200 mieszk.; garbarnie.

Zwolle, stol. prow. Overyssel (Holandja), nad rz. Zwarte Water, 37.000 mieszk.; bibljoteka; odlewnia żelaza, przędzalnie bawełny, jarmarki.

Zwolniene wytrysku nasienia, ob. wytrysku nasienia zwolnienie.

Zwora, ob. klamra.

Zwódka, sidło z mocnego sznura konopnego, używane przez tatrzańskich kłusowników do chwytania kozic w miejscach ich przechodu. Jeden koniec postronka przywiązuje się do drzewa, skały lub koła, wbitego silnie w ziemię, na drugim robi się pętlę, którą umieszcza się na takiej wysokości, że przechodząca kozica musi trafić na nią, łapiąc się za szyję. Wskutek szamotania się ginie uduszona.

Zwój Gassera, ob. Gassera zwój.

Zwój mózgowy, ob. gyrus.

Zwrotka albo strofa wierszowa, ob. strofa.

Zwrotne cło, ob. cło.

Zwrotnica, ob. Specularia.

Zwrotnica, część rozjazdu, której przestawianie pozwala skierować pociąg na jeden z torów, połączonych rozjazdem; przestawianie z. odbywa się ręcznie przy pomocy zwrotnika czyli dźwigni z przeciwwagą, albo z odległości zapomocą przewodów drutowych lub sztywnych. Na zwrotniku znajduje się sygnał (latarnia), wskazujący ustawienie z.

Zwrotniki, ob. równoleżniki.

Zwrotnikowe choroby, ob. tropikalne choroby.

Zwrotnikowy rok, ob. rok.

Zwrotność, własność stosunku, polegająca na tem, że każdy przedmiot pewnej kategorji pozostaje w tym stosunku do samego siebie; jeżeli żaden przedmiot nie pozostaje w rozważanym stosunku do samego siebie, to stosunek nazywamy niezwrotnym, np. w arytmetyce równość jest stosunkiem zwrotnym, mniejszość — niezwrotnym.

Zwyrodnienie, degeneratio, degeneracja, 1) stan wrodzonej mniejszej wydolności i wartościowości umysłowej lub fizycznej ustroju; występuje u potomstwa alkoholików, syfilityków lub chorych umysłowo; cechuje się

ZWIERZĘTA PODBIEGUNOWE II

Okolice bieguna południowego (Antarktyda)

1. Pingwin czyli bezlotek plamisty (Spheniscus demersus, ok. 80 cm dł.). 2 Skocz złotowłosy (Catarrhactes chrysocome, ok. 65 cm dł.). 3. Mewa olbrzymia (Megalestris catarrhactes, ok. 55 cm dł.). 4. Słoń morski (Macrorhinus angustirostris, ok. 6.5 m dł.). 5 Otarja plamista czyli lampart morski (Ogmorhinus leptonyx, przeszło 3 m. dł.). 6. Foka Lobedon carcinophagus (do 2 m dł.). 7. Foka Rossa (do 2 m dł.). 8. Otarja patagońska (2—3 m dł.). 9. Foka Weddela (do 3 m dł.) 10. Chionis minor (ok. 40 cm dł.) 11. Młody bezlotek z ziemi Wiktorji. 12. Bezlotek pospolity (Pygoscelis adeliae, ok. 75 cm. dł.) z młodemi. 13. Petrel olbrzymi (ok. 90 cm dł.). 14. Bezlotek królewski (ok. 95 cm dł.).

pod względem umysłowym stanami neuropatji, niezrównoważeniem, popędliwością, zmiennością nastrojów, nadmiernem oddziaływaniem na słabe bodźce zewnętrzne, niekiedy wrodzoną zbrodniczością („deliquente nato" Lombrosa); cechy fizyczne (cielesne), ob. neuropatja; 2) w anatomji patologicznej zamiana czynnych elementów tkankowych przez elementy mniej wartościowe, ob. tłuszczowe zwyrodnienie, amyloidowe zwyrodnienie. Narząd zwyrodniały jest mniej wydolny w swych czynnościach fizjologicznych; 3) w neurologji — zwyrodnienia odczyn, „Entartungsreaktion", stan niepobudliwości na prąd faradyczny (przerywany) oraz stan nieprawidłowego oddziaływania na prąd galwaniczny mięśni zanikłych lub zanikających; w odróżnieniu od mięśni prawidłowych mięśnie zanikłe na drażnienie prądem galwanicznym odpowiadają skurczem powolnym, „robaczkowym" a nie nagłym, „błyskawicznym" i wykazują zmienioną pobudliwość jakościową: przy zamykaniu prądu łatwiej się kurczą, jeżeli jako elektroda drażniąca użyta zostanie anoda a nie katoda (odwrotnie, niż w normie). Badanie odczynu z. odgrywa bardzo ważną rolę diagnostyczną i prognostyczną w badaniach neurologicznych.

Zwyrodnienie amyloidowe, ob. amyloidowe zwyrodnienie.

Zwyrodnienie tłuszczowe, ob. tłuszczowe zwyrodnienie.

Zybet, ob. zibethum.

Zybeta, ob. Viverridae.

Zybetkowa łasza, ob. Viverridae.

Zyblikiewicz Mikołaj, działacz polityczny, * 1825, † 1886; studja na uniw. lwowskim; poseł na sejmy lwowskie, 1872—80 prezydent m. Krakowa; galicyjski marszałek krajowy.

Zybuczek, ob. zibethum.

Zych Maurycy, ob. Żeromski Stefan.

Zygaena malleus, ob. Sphyrna zygaena.

Zygfryd (niem. Siegfried), bohater podań staroniemieckich; niezmierną siłę zwiększył wypiciem krwi zabitego przez się smoka, strzegącego ogromnych skarbów; żoną jego była Krymhilda; zabity przez Hagana z polecenia zawistnej Brunhildy, żony Guntera. Mit o Z. stanowi główną treść Nibelungów.

Zygmunt św., król Burgundji 516—524, zwyciężony przez synów Klodoweusza i zamordowany z rozkazu Klodomira; pamiątka 2 maja.

Zygmunt I Stary, syn Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki, król polski 1506—1548, * 1467, † 1548; w walkach z Moskwą, mimo dwukrotnego zwycięstwa pod Orszą 1508 i 1514, stracił Smoleńsk (1514); z Habsburgami zawarł sojusz (kongres wiedeński 1515), który w rezultacie sprowadził utratę praw Jagiellonów do korony czeskiej i węgierskiej. Zezwolił na sekularyzację zakonu krzyżackiego i uznał Wielkiego Mistrza Albrechta dziedzicznym księciem Prus, lennikiem Polski (hołd w 1525 w Krakowie). Wcielił Mazowsze 1526. Zwalczał reformację. Podjął reformy skarbowo-wojskowe oraz pracę nad kodyfikacją praw (kodeks Taszyckiego, statut litewski 1529) i wykonaniem, w myśl żądań szlachty, tzw. egzekucji. Sposób jej przeprowadzania nie dogadzał szlachcie, której niezadowolenie wybuchło najostrzej w rokoszu 1537 (ob. kokosza wojna). Do stopniowej utraty powagi Z. przyczyniły się znacznie matactwa drugiej jego żony Bony. Na rządy Z. przypada rozkwit życia gospodarczego i kulturalnego Polski, początek „Złotego wieku".

Zygmunt II August, syn Z. Starego i Bony, król polski 1548—1572, koronowany 1530, * 1520, † 1572; żony: Elżbieta Austrjacka (1543), Barbara Radziwiłłówna (1547), Katarzyna Austrjacka (1551). Rządy wewnętrzne Z. A. wypełniły sprawy, związane z rosnącemi ruchami reformatorskiemi i religijnemi i tzw. ruchem egzekucyjnym albo naprawy Rzeczypospolitej (program egzek.: ściągnięcie dóbr królewskich, rozdanych po 1504, zniesienie incompatibiljów, dokonanie ściślejszej unji z Prusami i Litwą, zniesienie juryzdykcji duchowieństwa nad szlachtą), zamkniętym uchwałami sejmu 1563 (egzek dóbr kor., utworzenie kwarty, zniesienie incompatibiljów i juryzdykcji duchowieństwa nad szlachtą) oraz Unja Lubelska 1569. Szlachta wyzwoliła się z pod przewagi możnowładztwa, ale podkopała mieszczaństwo, handel i przemysł krajowy, uzyskując na sejmie 1565 zwolnienie od cła wywozowego dla produktów rolnych i wwozowego dla towarów zagranicznych. Polityka zewnętrzna Z. A. była wybitnie pokojowa, jedynie 1564—71 musiał walczyć z Iwanem Groźnym o Inflanty z powodu ich poddania się Polsce 1561.

Zygmunt III Waza, król polski 1587—1632 i szwedzki 1592—1604, syn króla szwedzkiego Jana III i Katarzyny Jagiellonki, * 1566, † 1632; dynastyczną polityką zewnętrzną, zwłaszcza planem oddania tronu polskiego Ernestowi austrjackiemu i dążeniem do absolutyzmu, wywołał silną opozycję (rokosz Lubomirskiego), popartą przez różnowierstwo, niezadowolone z rosnącej za sprawą króla i jezuitów reakcji katolickiej i nietolerancji religijnej a także z unji brzeskiej. Uwikłał Polskę w wojnę ze Szwecją 1601—11 i 1617—29, z Moskwą 1608—18 i Turcją 1620—1621.

Zygmunt Kiejstutowicz, w. książę litewski 1432—1440; wysunięty i poparty przez Polskę przeciwko Świdrygielle, którego pokonał 1435 pod Wiłkomierzem nad rz. Świętą a ostatecznie w 1438; odnowił 1432 unję z Polską (unja grodzieńska); 1434 wprowadził na Litwie częściowe zrównanie w prawach schizmatyków z katolikami; 1440 zamordowany przez spisek niezadowolonych z jego autokratycznych rządów.

Zygmunt Korybut, ob. Korybut Zygmunt.

Zygmunt Luksemburski, cesarz niemiecki 1411—37, * 1361, † 1437; syn ces. Karola IV;

1378 elektor brandenburski, 1387 król Węgier (jako mąż Marji, córki Ludwika Węg.), 1410 król rzymski. Na soborze w Konstancji 1414—18 przyczynił się do usunięcia schizmy. Nie obroniwszy Husa przed spaleniem, mimo danego mu przez się glejtu, uwikłał się w długoletnie wojny husyckie (1419—36), kiedy po bracie swym Wacławie, został w 1419 królem Czech; 1433 koronował się w Rzymie na ces. rzymskiego; 1415 oddał w lenno marchję Brandenburską wraz z dziedzicznem prawem elektorskiem Fryderykowi Hohenzollernowi; 1420 we Wrocławiu, jako rozjemca w sporze polsko-krzyżackim, wydał wyrok nieprzychylny dla Polski.

Zygomaticum, os. z., (kość jarzmowa), symetryczna kość czaszki, łącząca się z górną szczęką (os maxillae), kością czołową (os frontale), kością klinową (os sphenoidale) oraz z wyrostkiem jarzmowym kości skroniowej, z którym tworzy tzw. łuk jarzmowy (arcus zygomaticus); jednocześnie wchodzi w skład dolnej krawędzi oczodołu.

Zygomycetes, sprzężniaki, rząd grzybów z podklasy pleśniaków (Phycomycetes); charakteryzuje się tworzeniem zygot, będących produktem zlania się plazmatycznej zawartości dwóch jednakowych strzępków; rozmnażanie bezpłciowe odbywa się zawsze przy pomocy nieruchomych zarodników, które tworzą się w zarodniach (endospory) lub odcinają się na końcach strzępków (konidja). Należą tu wyłącznie roztocze lub grzybki pasorzytujące na różnych owadach i pleśniach, np. Mucor, Pilobolus, Empusa.

Zygoneura, Protostomia, nazwa obszernej grupy tkankowców (Metazoa), obejmującej czerwiochowate (Scolecida), pierścienice (Annelida), stawonogi (Arthropoda), mięczaki (Mollusca) i czułkowce wzgl. mięczakowate (Tentaculata=Molluscoidea). Wszystkie zwierzęta tu należące cechuje: 1) dwuboczna symetrja układu nerwowego, złożonego z jednej lub wielu par węzłów nerwowych, 2) występowanie stadjów larwalnych, dających się sprowadzić do wspólnej postaci larwalnej, zwanej trochophora (ob.), 3) przekształcanie się w rozwoju zarodkowym pierwotnego otworu pragębowego (blastoporus) na właściwy otwór ustny i 4) otwór odbytowy, o ile istnieje, tworzy się wtórnie. Przeciwstawienie — Deuterostomia, do których należą: szkarłupnie (Echinodermata), jelitodyszne (Enteropneusta), szczecioszczękie (Chaetognatha), osłonice (Tunicata) i kręgowce (Vertebrata). U tych zwierząt w przebiegu rozwoju otwór ustny tworzy się wtórnie, otwór zaś pragębowy przekształca się w odbyt (anus).

Zygophiurae, ob. Ophiuroidea.

Zygophyllaceae, parolistowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Gruinales (dziobowe); obejmuje zioła, krzewy lub drzewa o liściach pierzasto złożonych, właściwe przeważnie okolicom cieplejszym. Ważniejsze rodzaje: Guajacum (gwajak), Zygophyllum (parolist).

Zygophyllum, parolist, zioła lub krzewy o liściach mięsistych, należące do rodziny Zygophyllaceae (parolistowate), właściwe Afryce i Azji Środk. Z. Fabago, p. wschodni, występuje u nas na zboczach nad Wisłą koło Sandomierza; ma liście z 2-ch listków złożone, kwiaty żółte. Pochodzi ze Wschodu, skąd sprowadzony został dla ustalania piasków nadrzecznych.

Zygophyta, siemieniowce, albo sprzężnice, według układu systematycznego Wettsteina typ, obejmujący organizmy roślinne jednokomórkowe, żyjące pojedynczo lub tworzące kolonje; komórki ich zawierają ciałka zieleni. Rozmnażają się przez podział lub przy pomocy zygot, powstających przez zespolenie dwóch jednakowych komórek (gamet), pozbawionych zdolności samorzutnego poruszania się. Typ ten dzieli się na 3 klasy: Peridineae (dwuwiciowce), Bacillarieae albo Diatomeae okrzemki) i Conjugateae (sprzężnice).

Zygota, utwór jednokomórkowy, powstający przy rozmnażaniu płciowem przez zespolenie się dwóch komórek, zwanych gametami.

Zygrowski Jan (Zigrovius), teolog kalwiński i wierszopis, * 1574, † 1624; minister zboru kalwińskiego w Paniowcach, potem senjor nowogródzki i wileński; napisał: „Goniec kościoła katolicko-reformowanego, przynoszący Diatrybe albo porównania wiary itd." (1608), „Theses et antitheses de invocatione Sanctorum" (1609), „Tobjasz czyli pobożne rozmyślania, modlitwy i pieśni" (1609) i in.

Zymaza, ferment, znajdujący się w drożdżach; powoduje alkoholową fermentację cukru.

Zymicjusz Andrzej, zakonnik z Krakowa, autor najdawniejszego opisu obrazu N. M. P. Częstochowskiej pt. „Skarbnica kościoła Jasnej Góry Częstochowskiej, w której się zamyka historja o cudownym obrazie Panny Marji z dawnych historji pilniej niż przedtem zebrana" (1618).

Zymina, preparat acetonowy drożdży.

Zymogeny, ob. profermenty.

Zymologja, dział mikrobiologji, zajmujący się fermentami i procesami fermentacyjnemi.

Zyndram-Kościałkowska, ob. Kościałkowska-Zyndram Wilhelmina.

Zyndram z Maszkowic, wódz rycerstwa polskiego pod Grunwaldem 1410.

Zyrjanie, szczep fińsko-mongolski, zamieszkujący obszary nad Wołgą w Rosji płn.-wsch. i gub. tobolskiej, ok. 154.000 głów.

Zyrjański obwód autonomiczny w Rosji płn., zw. Komi-Z., obejmuje część gub. archangelskiej i wołogodzkiej, 274.607 km², 187.000 mieszk.

Zysław, ob. Kisielewski Zygmunt.

Ź

Źdźbło (culmus), łodyga traw, ob. Gramineae.

Źrebica, młoda klaczka, kobyła.

Źrebiec, 1) młody osobnik zwierzęcia jednokopytowego; 2) ogier; 3) według Kluka koń w wieku od półtrzecia roku do czwartego.

Źrebię, gwiazdozbiór; gwiazdy podwójne ε i λ; najjaśniejsza gwiazda α 4.2 wielkości.

Źrenica, pupilla, ob. oko.

Źrenica wolności, ob. pupilla libertatis.

Źreniczne odruchy, odruchowe zwężanie się źrenicy: 1) przy padaniu promieni świetlnych na siatkówkę, 2) przy akomodacji i 3) przy zbieżnych ruchach gałek ocznych. Brak odruchu ź. na światło przy zachowanym odruchu na akomodację i zbieżność, objaw Argyll-Robertsona, jest niezawodnym objawem kiły mózgowia lub tzw. schorzeń pokiłowych (wiąd rdzenia, porażenie postępujące).

Źródło, miejsce wypływu wody na powierzchnię ziemi, dna rzek, jezior (ź. podwodne) itp. Zależnie od warstw i pokładów geologicznych odróżniamy ź. warstwowe, dolinowe, szczelinowe, zaskórne, gruntowe, skalne, błotne i in. Temperatura ź. zależy od głębokości poziomu i waha się pomiędzy 0° do +80°, licząc od powierzchni wgłąb ziemi; ź. o bardzo wys. temperaturze zwą się gejzerami; ź. mineralne powstają wskutek rozpuszczenia przez wodę soli i innych minerałów.

Źródła mineralne, ob. wody mineralne.

Źródłowski Ferdynand dr., prawnik, * 1843, † 1894; studja we Lwowie; 1866 docent, 1872 prof. prawa rzymskiego na Uniw. Lwowskim; prace: „Pandekta prywatnego prawa rzymskiego" (1889), „Instytucje i historja prywatnego prawa rzymskiego" (1889).

Ż

Żaba, ob. Rana.

Żaba August, orjentalista, * 1801, † 1894; od 1828 dragoman rosyjski w Jafie, 1848—66 konsul w Erzerum; napisał „Récueil des notices et récits de la littérature et des tribus du Kurdistan" (1861), opracował słownik kurdyjsko-francuski.

Żaba Napoleon, literat, * 1803, † 1885; po 1831 na emigracji; prof. i rektor uniwersytetu w Buenos Ayres; napisał: „Poezje" (1830), „The principal features of the history and literature of Poland" (1856) i in.

Żabczyc Jan, wierszopis z pierwszej połowy XVII w., dworzanin Mniszchów; napisał: „Żegnanie ojczyzny Marjanny Mniszchówny, wojewody sandomierskiego córy" (1606), „Mars moskiewski krwawy" (1606), „Kolęda poborowa na rok 1628" (1627), „Symphonie anielskie czyli Kolęda" (1642), „Polityka dworska" i in.

Żabi Wierch, szczyt w Tatrach Wys., nad Morskiem Okiem, 2.262 m. n. p. m.

Żabie, w. na Pokuciu, w pow. kosowskim (woj. stanisławowskie), nad rz. Czarnym Czeremoszem, 8.250 mieszk.; letnisko podgórskie, gł. ośrodek Huculszczyzny.

Żabie Stawy Białczańskie, 2 stawy w Tatrach Wys., między Młynarzem a Żabim Szczytem; Wyżni S. Ż. 1702 m. i Niżni Ż. S. 1.676 m. n. p. m.

Żabie Stawy Mięguszowieckie, staw w Tatrach Wys., u podnóża Rysów i Szczytu Mięguszowieckiego, 1.920 m. n. p. m.

Żabieńcowate, ob. Alismataceae.

Żabikowo, w., 4 km. od Poznania; 1870—76 wyższa szkoła rolnicza.

Żabinka, m-ko w pow. kobryńskim (woj. poleskie), 700 mieszk.

Żabiściek, ob. Hydrocharis.

Żabiściekowate, ob. Hydrocharitaceae.

Żabka (talon, Frosch), dolna część smyczka u nasadki, używana specjalnie, gdy chodzi o twardy, silny ton.

Żabka, rodzaj ogni sztucznych, małe zwitki papierowe, przez które przeciągnięty jest knot puszkarski; po zapaleniu knot rozrywa zwitek, przyczem ż. skacze.

Żabka drzewna, Hyla, ob. Rana.

Żabno, m. w pow. dąbrowskim (woj. krakowskie), nad Dunajcem, 1.300 mieszk.

Żagiel, płachta płócienna w kształcie czworoboku, trapezu lub trójkąta, zeszyta z podłużnych brytów; rozpięty na masztach stawia opór działaniu siły wiatru i w ten sposób staje się motorem, nadającym ruch statkowi; główne typy ż.: ż. prosty, przytwierdzony do rei, i ż. ukośny, przytwierdzony do gafów, rejek albo chodzący po sztagach.

Żagiel Ignacy, lekarz i podróżnik, * 1826, † 1891; studja w Kijowie i Paryżu; 1862 lekarz kedywa egipskiego; napisał: „Historja Egiptu" (2 t., 1880), „Podróż historyczna po Abisynji" i in.

Żagielek, ob. velum.

Żaglew, ob. huba.

Żaglowiec, statek poruszany zapomocą żagli.

Żagnica wielka, ob. Odonata.

Żagwiowate, ob. Polyporaceae.

Żak, nazwa, oznaczająca w dawnej Polsce ucznia szkoły parafjalnej.

Żak, 1) samołówka na ptaki, pleciona z pręcia; 2) sieć rybacka w kształcie małego niewodu o dwóch skrzydłach i matni, rozpiętej na kilku obręczach; zastawia się ją jako samołówkę, umieszczając matnię i dwa skrzydła zapomocą pali, wbitych w dno rzeki; sieć taka zowie się „broduz". Ż., będący rodzajem więcierza, zastawiany z łodzi na głębokich miejscach, służy głównie do połowu węgorzy.

Żak Eugenjusz, malarz, jeden z założycieli Stow. Art. „Rytm", * 1884, † 1925; malował pod wpływem włoskich mistrzów Odrodzenia głowy i kompozycje figuralne („Wróżka", „Grajek").

Żalniki, starożytne cmentarzyska słowiańskie, na których w glinianych popielnicach zakopywano popioły spalonych ciał.

Żaluzje (franc.), zazdrostki, rodzaj okiennic z drewnianych deszczułek lub blach metalowych, osadzonych ruchomo w ramach.

Żamett Alfred, malarz, * 1820, † 1875; kształcił się w Akademji Petersburskiej; oprócz krajobrazów włoskich malował Werki, Rybiszki, Czerwony Dwór; współpracownik „Albumu Wileńskiego".

Żandarmi (franc. gens d'armes), dawniej pułki jazdy we Francji i w Prusach, od XIX w. oddziały policji (przew. wojsk.).

Żar, przybliżone określenie wyższych temperatur; odróżniamy: początek żaru czerwonego około 525° C; żar ciemnoczerwony około 700° C; żar jasnoczerwony około 950° C; żar żółty około 1.100° C; początek żaru białego około 1.300° C; żar biały około 1.500° C.

Żargon (franc.), mowa zepsuta, niepoprawna pod względem gramatycznym.

Żarki, m. w pow. będzińskim (woj. kieleckie), nad rz. Leśniówką, 4.500 mieszk.; garbarnie.

Żarłacz niebieski, Carcharias glaucus, ob. Carcharias melanopterus.

Żarłacz olbrzymi, ob. Carcharias melanopterus.

Żarna, młynek ręczny, służący do mielenia zboża, złożony z dwóch kamieni, z których górny obraca się dookoła osi; zmielona mąka uchodzi rynną, wyżłobioną w walcu; ż. używa wyłącznie lud wiejski.

Żarnowca Grzegorz (z), ob. Grzegorz z Żarnowca.

Żarnowiec, 1) mko w pow. olkuskim (woj. kieleckie), nad rz. Pilicą, 2.200 mieszk.; 2) w. w pow. puckim (woj. pomorskie), wpobliżu jez. Ż.; kościół i klasztor benedyktynek z XIII w.; pamiętna zwycięstwem wojsk polskich nad Krzyżakami 17. IX. 1462 r.

Żarnowiec, ob. Sarothamnus.

Żarnowiecki Longin ks., magister teologji, kanonik katedry łuckiej i żytomierskiej, 1910 biskup-sufragan łucko-żytom., * 1842, † 1915; napisał: „Historja i technika haftarstwa kościelnego", „Ozdoba Domu Bożego", „Kielich w kościele pod względem hist. liturg. i estetycznym" i in.

Żarnowieckie jezioro, jezioro w pow. puckim (woj. pomorskie), nad granicą niemiecką, 15 km², ok. 16 m. głęb.; odpływ przez rz. Piaśnicę do Bałtyku.

Żarnów, m-ko w pow. opoczyńskim (woj. kieleckie), 1.900 mieszk.; pamiętne bitwą ze Szwedami 16. IX. 1655.

Żarnówki, ob. lapides cancrorum.

Żarówka, ob. elektryczne oświetlenie.

Żary, ob. Żory.

Żarzenie, promieniowanie ciał stałych pod wpływem ogrzewania; dostrzegalne ż., mianowicie początek żaru czerwonego, następuje w temperaturze ponad 500°.

Żądło, aculeus, nazwa kłującego narządu ochronnego u samic wzgl. robotnic wielu błonkówek (Hymenoptera). Pod względem pochodzenia aparat żądłowy jest przekształconem pokładełkiem (terebra), połączonem z gruczołem jadowym.

Żądzbork (niem. Sensburg), m. pow. w rej. olsztyńskiej w Prusach Wschodnich, 6.100 mieszk.; fabr. maszyn.

Żbik, Felis catus, ob. Felis leo.

Żdżarski Augustyn, literat, * 1794, † 1846; ogłosił: „Dziedzilja czyli Pamiętnik płocki pięknej literaturze poświęcony" (2 t., 1824), „Pisma rozmaite" (2 t., 1825).

Żeberka skrzydłowe, ob. venae alariae.

Żebrawski Teofil, topograf, przyrodnik, budowniczy i archeolog, * 1800, † 1887; studja na uniw. krakowskim i w szkole górniczej w Kielcach; konduktor kwatermistrzostwa w. pol.; od 1832 wykładał na Uniw. Jagiell., od 1849 budowniczy; prace: „Karta geograficzna okręgu wolnego m. Krakowa" (1832), „O bożyszczu słowiańskiem, znalezionem w Zbruczu" (1851), „Owady łuskoskrzydlate" (1860), „Indeksa do dzieła Długosza: Liber beneficiorum" (1863—84), „Nasze zabytki" (2 zesz., 1865—71), „Bibljografja piśmiennictwa polskiego z działu matematyki i fizyki oraz ich zastosowań" (1873) i in.

Żebro (costa), żebra (costae), listewki kostnochrzęstne, łukowato zagięte, tworzące boczną powierzchnię klatki piersiowej; u człowieka i wyższych ssaków występują w liczbie 12 z każdej strony klatki piersiowej; każde ż. dzieli się na część tylną czyli ż. kostne (os costale) i część przednią chrząstkową, zwaną chrząstką żebrową (cartilago costalis); siedm par górnych ż. łączy się ku przodowi z mostkiem, tzw. ż. prawdziwe (costae verae); pozostałe 5 par nosi miano ż. wrzekomych (costae spuriae); z nich 3 pary górne łączą się z mostkiem za pośrednictwem chrząstki ż. VII, dwie pozostałe pary nie łączą się wcale z mostkiem (ż. luźne, costae fluctuantes). Zboczenie w budowie klatki piersiowej, prowadzące do niełączenia się z mostkiem również X ż., jest cechą charakterystyczną tzw. budowy astenicznej, usposabiającej

do gruźlicy płuc. Tylne końce ż. osadzone są w kręgach piersiowych, wklinowane między dwa sąsiednie kręgi. W okresie zarodkowym ż. powstają jako uwypuklenia (wyrostki) kręgów piersiowych. U ludzi niekiedy, jako narząd szczątkowy, pozostają ż. szyjne. Najwięcej ż. posiadają ryby i gady.

Żebropławy, grzebienice, Ctenophora. Nazwa gromady jamochłonów (Coelenterata) z podtypu Acnidaria. Pelagiczne organizmy morskie o dwupromienno-symetrycznej budowie. Ciało galaretowate, kulistego, wałkowatego lub wstęgowatego kształtu, opatrzone 8 szeregami orzęsionych płytek pławnych, ustawionych południkowo. Często posiadają 2 wysuwalne witki chwytne. Obojnaki. Należą tu 4 rzędy: Cydippidea Lobata, Cestoidea i Platyctenida. Ważniejsze rodzaje: Callianira, Coeloplana, Eucharis, Cestus, Beroë.

Żebrowski Edward, dr. medycyny, * 1874; studja w Petersburgu; 1913 prof. medycyny wewn. na uniw. w Charkowie, 1920 kier. kliniki wewn. w Ofic. Szkole Sanitarnej w Warszawie, od 1927 dyr. kliniki chorób wewn. Uniw. Warsz.; napisał „O leczeniu gruźlicy doświadczalnej" i in.

Żebrowski Feliks, pisarz teologiczny, † 1613; ogłosił: „Probacja próby na minacje Latosowe, gdzie się dowodnie wywodzi słuszność święcenia paschy po nowemu" (1598), „Recepta na plastr Czechowicza, ministra Nowokrzczeńskiego" (1597), „Kąkol, który rozsiewa Stephanek Zizanin w cerkwiach ruskich w Wilnie" (1595).

Żebrowski Jakób, pisarz z XVII w., szczegóły życia nieznane; przełożył Publjusza Owidjusza Nasona „Metamorphoson to jest Przeobrażenia ksiąg piętnaście" (1636).

Żebrowski Tomasz, matematyk, * 1714, † 1758; jezuita, prof. w szkołach wileńskich; napisał „Duo specimina scientiae mathematicae" (1754) i in.

Żegań (niem. Sagan), m. pow. na Śląsku pruskim, w rej. lignickiej, nad rz. Bobrawą, 15.000 mieszk.; zamek; tkactwo, fabr. maszyn; staroż. gród, założony przez Bolesława Kędzierzawego.

Żegawka, Urtica urens, ob. Urtica.

Żegiestów, w. i miejscowość kąpielowa w pow. nowosądeckim (woj. krakowskie), nad rz. Popradem, 486 m. n. p. m.; źródła szczawy żelazistej, kąpiele kwaso-węglowe, zakład zdrojowy.

Żeglarek, ob. Argonauta argo.

Żeglarstwo, sport wodny, uprawiany na łodziach żaglowych, rozpowszechniony w państwach nadmorskich, jak Anglja, Norwegja, Szwecja, Danja, Holandja, Belgja, Francja, Niemcy, Włochy, Hiszpanja. Konkurencje sportowe: łodzie monotypowe (1 żeglarz), 6-cio (3 żeglarzy) i 8-io metrowe (5 żegl.). We wszystkich państwach, uprawiających sport żeglarski, odbywają się regaty o mistrzostwo krajowe i regaty międzynarodowe. Ż. wchodzi w program igrzysk olimpijskich od V olimpjady sztokholmskiej w 1912. Pierwszym inicjatorem żeglarstwa w Polsce jest Wojsk. Kl. Wioślarski w Warszawie. W 1921 założono pierwszą w Polsce sekcję żeglarską. Do Międzynarodowego Związku Żeglarskiego (International Yacht Racing Union) w Anglji należą: Anglja, Argentyna, Belgja, Czechy, Danja, Finladja, Francja, Hiszpanja, Holandja, Norwegja, Szwajcarja, Szwecja, Włochy. Polski Związek żeglarski zorganizowano 11 maja 1924 r. Należą doń: Pierwszy Polski Klub Yachtowy w Gdańsku, Klub Żeglarski w Chojnicach, Sekcja Żeglarska Wojsk. Klubu Wioślarskiego w Warszawie, Sekcja Wiośl. A. Z. S. w Warszawie. Yacht Klub Polski w Warszawie, zorganizowany w 1924 r., wykazuje największą działalność żeglarską; posiada kilka morskich yachtów, odbywa wyprawy morskie (Świteź) do Szwecji, Danji, Estonji.

Żegluga (nawigacja), podróżowanie zapomocą okrętów po wodach lądowych (rzeki i jeziora) oraz na morzach w celach handlowych, naukowych i krajoznawczych. Historja ż. sięga odległych czasów. Pionierami byli Fenicjanie, potem Grecy i Kartagińczycy, w początkach średniowiecza Normanowie. W średnich wiekach żegluga ograniczała się do mórz przybrzeżnych; na m. Śródziemnem panowanie dzierżyły wówczas republiki włoskie (Wenecja, Genua, Piza i in.). Dopiero wynalezienie kompasu w XIII w. a następnie przyrządów do oznaczania czasu, dług. i szer. geograf. oraz map morskich zdecydowały o rozwoju ż. Epokowem zdarzeniem było przepłynięcie Atlantyku przez Kolumba w 1492 i odkrycie Ameryki oraz odkrycie drogi morskiej do Indyj Wsch., wskutek czego ż. śródziemnomorska przekształciła się na oceaniczną. Głównymi żeglarzami byli podówczas Hiszpanie i Portugalczycy, następnie Holendrzy, Francuzi i Anglicy. Do pełnego rozwoju ż. przyczynił się wynalazek w XIX. w. maszyny parowej; odtąd wszystkie prawie państwa budują floty handlowe. Ogólna ilość tonażu floty światowej wynosiła (stan z 1925 r.) 64.600.000 ton brutto, z czego przypada na: W. Brytanję 19.425.000, St. Zj. Am. Płn. 15.360.000, Japonję 3.920.000, Francję 3.510.000, Niemcy 3.074.000, Włochy 3.029.000, bryt. kolonje 2.782.000, Norwegję 2.681.000, Holandję 2.601.000, Szwecję 1.301.000, Hiszpanję 1.185.000, Danję 1.060.000, Grecję 896.000, Belgję 543.000, Brazylję 466.000, Rosję 322.000, Portugalję 300.000, Chiny 270.000 i inne państwa 1.875.000 ton brutto, z czego na Polskę ok. 30.000.

Żegota, imię słowiańskie równoznaczne z Ignacym.

Żejmiana, pr. dopływ Wilji w pow. brasławskim (woj. wileńskie), przepływa jez. Ż., dług. 93 km.

Żelabow Andrej, rewolucjonista rosyjski, * 1851; jeden z przywódców partji „Narodnej Woli", powieszony w Petersburgu 1881 za udział w zamachu na Aleksandra II.

Żelatyna, czysty bezbarwny klej kostny.

Żelatyna wybuchowa, substancja wybuchowa, masa elastyczna o zabarwieniu żółtem; otrzymuje się przez rozpuszczenie kilku procentów koloksyliny (dwunitrocelulozy) w ni-

troglicerynie; posiada tę przewagę nad dynamitem, że po wybuchu nie pozostawia części stałych.

Żelaza związki, ob. 1) żelazawe związki i 2) żelazowe związki.

Żelazawe związki, pochodne dwuwartościowego żelaza; na uwagę zasługują: siarczan $FeSO_4 + 7H_2O$, jasnozielone jednoskośne kryształki, rozpuszczalne w wodzie; sól Mohr'a $Fe(NH_4)_2(SO_4)_2 + 6H_2O$; węglan $FeCO_3$, stosowany w lecznictwie. Ż. z. łatwo utleniają się, przechodząc w zw. żelazowe; sól Mohr'a utlenieniu ulega trudniej.

Żelaziak brunatny, to samo co limonit (ob.).

Żelaziak chromowy, to samo co chromit (ob.).

Żelaziak czarny, to samo co magnetyt (ob.).

Żelaziak czerwony, to samo co hematyt drobnoziarnisty (ob. hematyt).

Żelaziak magnetyczny, to samo co magnetyt (ob.).

Żelaziany, ob. żelazowy kwas.

Żelazne koleje, ob. koleje żelazne.

Żelazne konstrukcje, budowle, wzniesione w przeważnej części lub całkowicie z żelaza; rozpowszechnione w 2-ej poł. XIX w., znalazły zastosowanie przy budowie mostów, dworców kolej., hal itp.; inne budowle mają zazwyczaj konstrukcję mieszaną, w której żelazo tworzy rusztowanie a na części zapełniające używa się innych materjałów budowlanych.

Żelazne prawo zarobkowe, twierdzenie Lassalle'a, jakoby średni zarobek pracownika był tylko taki, że wystarcza na zaspokojenie zaledwie niezbędnych potrzeb życiowych.

Żelazne rudy, ob. żelazo.

Żelazne Wrota, ob. 1) Karskie Wrota, 2) ob. Skalne Wrota.

Żelazny list, list bezpieczeństwa, glejt (ob.).

Żelazny okres, okres przedhistoryczny, w którym człowiek pierwotny wyrabiał naczynia i broń z żelaza; nastąpił po okresie bronzowym.

Żelazny wiek, ob. wiek.

Żelazo (Ferrum), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 55.84; metal barwy szarej, temp. topn. 1.525°, temp. wrzenia 2.450°, ciężar właściwy 7.86; pod działaniem wilgotnego powietrza utlenia się, powlekając się warstwą tlenku $2Fe_2O_3 . Fe(OH)_3$; łatwo rozpuszcza się w kwasach rozcieńczonych z wydzielaniem wodoru; w związkach chemicznych występuje zwykle jako pierwiastek dwu- i trójwartościowy, dając związki typu FeX_2 i FeX_3; oprócz tego znane są związki sześciowartościowego ż., sole kwasu żelazowego H_2FeO_4. W przyrodzie ż. występuje niekiedy w ilościach olbrzymich; najważniejsze rudy: hematyt (ob.), limonit (ob.), magnetyt, (ob.), syderyt (ob.), piryt (ob.) i in. Ż. jest jednym z najbardziej rozpowszechnionych pierwiastków na ziemi i we wszechświecie; znamy je w dwóch postaciach i występowaniach: ziemne, tj. powstałe w powłoce ziemskiej, i meteoryczne, tj. spadłe na powierzchnię ziemską z przestrzeni planetarnej. W Polsce pokłady rudy ż. występują w kilku odmianach, głównie syderyt i limonit (od 30—45% żelaza) na G. Śląsku, w zagłębiu krakowskiem i dąbrowskiem i na wyżynie kielecko-sandomierskiej. Meteorytowe ż. oszlifowane i wypolerowane a potem potraktowane ostrożnie roztworem kwasów mineralnych, okazuje charakterystyczną budowę krystaliczną w postaci desenia kratkowego, znanego pod nazwą figur Widmannstaett'a. Hartowane ż. dostarcza stali, której najtwardszym gatunkiem jest tzw. martensyt z domieszką manganu, niklu i chromu.

Żelazobeton ob. żelbeton.

Żelazo sztabowe, ob. sztabowe żelazo.

Żelazowa Wola, w. w pow. sochaczewskim (woj. warszawskie), nad rz. Utratą; miejsce urodz. Fryderyka Chopina.

Żelazowe związki, pochodne trójwartościowego żelaza; na uwagę zasługują: tlenek Fe_2O_3, proszek barwy od żółto-czerwonej do fiołkowo-brunatnej, używany do wyrobu farby; chlorek $FeCl_3$, czerwone kryształki łatwo rozpuszczalne w wodzie, używane w lecznictwie do tamowania krwotoków zewnętrznych; jabłczan, stosowany w lecznictwie przy niedokrwistości.

Żelazownik, ob. Metrosideros.

Żelazowski Roman, artysta dramatyczny, * 1856; występuje na scenach polskich od 1875; artysta i reżyser teatrów w Krakowie, Warszawie i Lwowie.

Żelazowy kwas, związek nieorganiczny H_2FeO_4, w stanie wolnym nie istnieje; tworzy bardzo nietrwałe sole żelaziany, np. kw. potasowy K_2FeO_4, kryształki barwy czerwonej.

Żelaźnik, ob. Sideroxylon.

Żelbeton, beton wzmocniony wstawkami żelaznemi, używany w nowoczesnem budownictwie; ob. beton.

Żele, ob. piatti.

Żelechowski Kasper, malarz, * 1863; kształcił się w Krakowie u Matejki i w Monachjum; prace: „Przednówek“, „Głupi Jasiek“, „Strach“, „Nędza“, „Dożynki“, „Zgliszcza“ i in.

Żelechów, m. w pow. garwolińskim (woj. lubelskie), nad rz. Wilgą, 7.500 mieszk.

Żeleński Tadeusz (pseud. Boy), literat, krytyk i tłumacz, * 1874; studja medyczne w Krakowie; przełożył około 100 utworów z literatury francuskiej, głównie Balzaca; wydał: „Słówka“ (1912), „Z mojego dzienniczka“ (1917), „Studja i szkice z literatury francuskiej“ (1919), „Nowe studja z literatury francuskiej“ (1922), „Antologja literatury francuskiej“ (1922), „Igraszki kabaretowe“ (1908), „Moljer“ (monogr. 1924), „Pani Hańska“ (1925), „W Sorbonie i gdzieindziej“ (1927) „Brewerje“ (1926), „Plotki plotki“ (1927), „Flirt z Melpomeną“ (sześć wieczorów), „Mózg i płeć“ (3 serje 1926—28) i in.

Żeleński Władysław, kompozytor, * 1837, † 1921; studja muzyczne w Krakowie, Pradze Czeskiej i Paryżu; do 1888 prof. konserwatorjum warszawskiego i dyrektor Tow. muzycznego, następnie dyrektor konserwatorjum krakowskiego; napisał: 4 opery: „Konrad Wallenrod“ (1883), „Goplana“, „Janek“ (1900) i „Stara baśń“; 2 kwartety smyczkowe, sonatę skrzypcową, uwertury: „W Tatrach“, „Echa leśne“; symfonję a-moll i liczne pieśni.

Żeleznowodsk, m. w obwodzie terskim na Kaukazie, w dolinie u stóp góry Żelaznej; 4.000 mieszk.; źródła żelaziste (15—48°).

Żeleźniak Maksym, Zaporożec, przywódca hajdamaków; wraz z Gontą sprawca tzw. rzezi humańskiej 29. VI. 1768; ogłosił się hetmanem i księciem Śmiły (woj. kijowskie).

Żeligowski Edward (pseud. Antoni Sowa), poeta, * 1820, † 1864; studja na uniw. kijowskim; zesłany na 10 lat na Sybir; napisał: fantazję dramatyczną „Jordan“ (1846), „Poezje Antoniego Sowy“ (1858), „Bajki Onegdajskiego“ (2 t., 1858) i in.

Żeligowski Lucjan, generał broni, * 1865; studja w Rydze; w armji rosyjskiej pułkownik; 1918 i 1919 dowódca formacyj polskich w południowej Rosji, przedarł się do Polski; 1920 zajął Wilno; 1925—26 min. spraw wojskowych; od 1927 w stanie spoczynku.

Żeody, niewłaściwa nazwa geodów, ob. geody.

Żera Karol Antoni, humorysta z XVIII wieku, szlachcic podlaski, podobno franciszkanin w Drohiczynie; zbierał dykteryjki i facecje, które ogłosił Z. Gloger pt.: „Ze starych szpargałów ś. p. Karola Żery. Fraszki i opowiadania“ (1893).

Żeremie, osada bobrów, bobrowa góra; gniazdo i siedlisko bobrów.

Żerew, l. dopływ Uszy na Polesiu wołyńskiem, dług. 109 km.

Żerków, m-ko w pow. jarocińskim (woj. poznańskie), 1.600 mieszk.; fabr. maszyn roln.

Żeromski Stefan (pseud. Maurycy Zych, J. Katerla), powieściopisarz, * 1864 w Strawczynie, † 1925 w Warszawie; pomocnik bibljotekarza w Rapperswylu i w bibljotece ord. Zamoyskich w Warszawie; napisał: „Opowiadania“ (1895), „Rozdziobią nas kruki, wrony“ (1845), „Syzyfowe prace“ (1898), „Utwory powieściowe“ (1899), „Ludzie bezdomni“ (2 t., 1900), „Aryman mści się“ (1904), „Popioły“ (3 t., 1904), „Powieść o udałym Walgierzu“ (1906), „Dzieje grzechu“ (2 t., 1906), „Echa leśne“ (1906), „Duma o hetmanie“ (1908), „Słowo o bandosie“ (1908), „Sułkowski“ (1908) „Róża“ (1909), „Promień“, „Uroda życia“ (1911), „Sen o szpadzie“ (1911), „Wierna rzeka“ (1913), „Walka z szatanem“ (3 części: „Nawracanie Judasza“ 1916, „Zamieć“ 1916, „Charitas“ 1919), „Wisła“ (1918), „Wszystko i nic“ (1919), „Ponad śnieg bielszym się stanę“ (1920), „Inter arma“ (1920), „Biała rękawiczka“ (1921), „Wiatr od morza“ (1922), „Międzymorze“ (1924). „Przepióreczka“, „Przedwiośnie“ (1925), „Projekt akademji literatury polskiej“ (1919) i in.

Żeromskiego Stefana puszcza, nazwa, nadana w 1926 puszczy jodłowej w górach Świętokrzyskich (woj. kieleckie) ku uczczeniu pamięci zmarłego pisarza.

Żertwa, ob. mitologja słowiańska.

Żerzec, ob. mitologja słowiańska.

Żetony (franc.), 1) medale, wykonane przeważnie w rozmiarach małych, używane jako oznaki sportowe lub znaki wejściowe do klubów i innych instytucyj; 2) oznaki, dawane w XVI i XVII w. jako dowód udziału w obrzędach religijnych, jak konfirmacja, spowiedź i komunja święta; 3) małe pieniążki, rozrzucane podczas koronacji lub innej wielkiej uroczystości wśród ludu; 4) różne niewielkie medale, wykonane zwyczajnie w odróżnieniu od medali artystycznych.

Żętyca, serum lactis, płynna pozostałość mleka owczego, otrzymywana po ścięciu sernika (kazeiny); odpowiada serwatce mleka krowiego; zawiera około 92% wody, 2% białka, 5% cukru mlecznego, 0,5% soli; działa moczopędnie i przeczyszczająco; dawniej była stosowana przy otyłości, dnie, chorobach wątroby i nerek oraz przy gruźlicy płucnej, przy której obecnie uważana jest za niewskazaną; leczenie ż. stosowane jest w zdrojowiskach górskich (Gleichenberg, Reichenhall, u nas Szczawnica, Spas, Delatyn).

Żizdra, ob. Żyzdra.

Żleby, powstałe wskutek wietrzenia skał wcięcia skalne, któremi zsuwają się złomy kamieni; w ż. tworzą się masy piargów.

Żłobienie, ob. erozja.

Żłobin, m-ko w pow. rohaczewskim, gub. homelska (Rosja zach.), nad rz. Dnieprem, 10.000 mieszk.

Żłobisty, szczyt w Tatrach Wys., wpobliżu Żelaznych Wrót, 2.433 m. wys.

Żłobki, instytucje, mające na celu czuwanie nad niemowlętami i małemi dziećmi, które z powodu warunków domowych chwilowo pozbawione są opieki macierzyńskiej; zapoczątkowane w Paryżu w 1814, w Warszawie w 1859.

Żmerynka, ob. Zmierzynka.

Żmichowska Narcyza (pseud. Gabrjela), poetka, * 1819, † 1876; jedna z tzw. „entuzjastek“; główne utwory: „Wolne chwile“ (1845), „Poganka“ (1847), „Adeodat“, „Biała Róża“, „Pisma“ (1885), „Listy do rodziny i przyjaciół“ (2 t., 1885).

Żmigrodzki Michał, kustosz bibljoteki Branickich w Suchej, † 1919; ogłosił: „Przegląd archeologji do historji pierwotnej religji“ (1902), „Historja sztuki w Polsce“ (1905), „Lud Polski i Rusini wśród Słowian i Arjów“ (1907), „Totemizm“ (1909).

Żmigród Nowy, m-ko w pow. jasielskim (woj. krakowskie), nad rz. Wisłoką, 2.000 mieszk.

Żmija koralowa, ob. Elaps corallinus.

Żmija piaskowa, Vipera ammodytes, ob. Viperidae.

Żmija zygzakowata, ob. Pelias berus.

Żmije, ob. Viperidae.

Żmijewski Eugenjusz, agronom i literat, * 1817, † 1884; zesłany 1839 na Syberję, powrócił 1856; napisał „Sceny z życia koczującego“ (3 t., 1859) oraz szereg opowiadań na tle życia syberyjskiego pod pseud. Feliksa S. lub Szreniawy.

Żmijowiec, ob. Echium vulgare.

Żmuda Antoni, botanik, * 1889, † 1916: studja w Krakowie; asystent przy katedrze

botaniki tamże; prace: „Roślinność kopalna dyluwjum krakowskiego" (1913), „O roślinności jaskiń tatrzańskich" i in.

Żmudzin, koń krępy o łbie kudłatym, jak żubr.

Żmudź (lit. Žamaitis, łac. Samogitia), dawniejsza prow. Rzeczypospolitej Polskiej, połączona następnie z Litwą; od 1917 część Litwy, obejmująca pow. szawelski, rosieński, telszewski oraz zach. część pow. kowieńskiego do rz. Niewiaży; pod względem geograficznym tworzy Pojezierze Żmudzkie o charakterze morenowym, do 230 m. wys., równinne i dość urodzajne; rolnictwo; ważniejsze miasta: Szawle, Rosienie, Telszc, Taurogi, Jurbork, Kretynga. Wbita klinem między posiadłości Krzyżaków i Kawalerów Mieczowych, od XIII w. podlegała ciągłym najazdom obu zakonów. W 1398 odstąpiona przez Witolda Krzyżakom za cenę pomocy w wyprawie na Wschód (Worskła 1399). Pokojem toruńskim 1411 Krzyżacy oddali Ż. w dożywocie Jagielle i Witoldowi, zrzekli się jej ostatecznie w 1422 (pokój mielneński). Od 1413 Ż. zaliczona była do Litwy ściślejszej jako starostwo ż. z zachowaniem odrębnych przywilejów.

Żmurko Franciszek, malarz, * 1859, † 1910; kształcił się we Lwowie, Krakowie i Monachjum; prace: „Pieśń wieczorna", „Śmierć na kwiatach", „Przeszłość grzesznika", „Gwiazda Bethleemska", „Na skrzydłach pieśni", „Hetera", „Kleopatra", „Kazimierz Wielki", „Esterka" i in.

Żmurko Wawrzyniec, matematyk, *1824, † 1889; studja w uniw. wiedeńskim; 1851 prof. akademji technicznej we Lwowie, 1871 prof. uniw. tamże; prace: „Wykład matematyki na podstawie ilości o dowolnych kierunkach w przestrzeni" (2 t., 1861—64), „Teorja największości i najmniejszości funkcji wielu zmiennych" (1871) i in.

Żnin, m. pow. (woj. poznańskie), nad rz. Gąsawką i jez. Żnińskiem, 4.450 mieszk.; fabr. maszyn roln., cukrownia.

Żnińskie jeziora, 2 jeziora w pow. żnińskim (woj. poznańskie): 1) Wielkie, 458 ha, ok. 12 m. głęb.; 2) Małe, 165 ha, ok. 6 m. głęb.

Żniwiarka, maszyna do sprzętu zbóż; składa się z ramy z kołami, przyrządu tnącego, platformy zbierającej garście oraz grabi, których zadanie polega na nagrabianiu zboża na przyrząd tnący oraz na zagrabianiu zżętych garści z platformy. Ilość sprzętu dziennego, zależnie od mniej lub więcej sprzyjających okoliczności, wynosi 5—6 ha.

Żochowski Feliks, gramatyk, * 1802, † 1868; studja w Warszawie; 1862 rektor gimnazjum w Radomiu; wydał: „Części mowy odmieniające się przez przypadki" (1848), „Mownia języka polskiego" (1858).

Żochowski Józef, przyrodnik i literat, * 1801, † 1851; studja w uniw. warszawskim; zesłany 1849 na Syberję; napisał: „Fizyka" (2 t., 1841—42), „Filozofja serca czyli mądrość praktyczna" (1846), „Życie Jezusa Chrystusa" (1847) i in.

Żodziszki, m-ko w pow. święciańskim (woj. wileńskie), nad rz. Wilją, 500 mieszk.

Żoliborz (franc. joli bord), nazwa terenów konwiktu księży pijarów na płn. krańcu Warszawy, na lewym, wyniosłym brzegu Wisły, zczasem rozciągnięta na przyległą dzielnicę; po 1831, gdy cały teren zajęto pod budowę cytadeli, wszystkie budynki zburzono; obecnie nowa dzielnica Warszawy, pośpiesznie zabudowywana.

Żołądek, ventriculus, stomachus, gaster, część przewodu pokarmowego między przełykiem a jelitami; znajduje się u człowieka w jamie brzusznej, w tzw. nadpępczu, nieco w lewo od linji środkowej ciała; ma kształt worka, którego część obszerniejsza, zwana dnem (fundus), leży w lewej stronie ciała i zapomocą otworu, zwanego wpustem (cardia), łączy się z przełykiem; zwężając się ku stronie prawej, ż. kończy się otworem, zaopatrzonym w silną mięśniówkę okrężną, zwanym odźwiernikiem (pylorus); odźwiernik oddziela ż. od początkowej części jelit cienkich — od dwunastnicy (duodenum). Rozpatrywany z przodu, ż. wykazuje dwa wygięcia czyli krzywizny: górne mniejsze, wklęsłe (curvatura minor) i dolne większe, wypukłe (curvatura maior). Ż. graniczy z lewej strony ze śledzioną, z prawej i zgóry z wątrobą, zprzodu z mięśniami ściany brzusznej, ztyłu z tzw. torbą sieciową, na której dnie znajduje się trzustka. Ściana ż. składa się z trzech warstw mięśni (gładkich): podłużnej, okrężnej i skośnej (idąc w kierunku od zewnątrz ku wewnątrz). W okolicy odźwiernika najbardziej rozrasta się środkowa warstwa okrężna, tworząc mięsień zwieracz. Śluzówka ż. składa się z fałdów i tzw. pólek żołądkowych. Zadaniem ż. jest magazynowanie pokarmów stałych i trawienie ich pod wpływem soku żołądkowego. Płyny przechodzą przez ż. wzdłuż krzywizny mniejszej bez zatrzymywania się. Przechodzenie pokarmów stałych (miazgi pokarmowej, chymus) do dwunastnicy i otwieranie się odźwiernika odbywa się automatycznie, ilekroć w ż. występuje odczyn silnie kwaśny a w dwunastnicy — odczyn zasadowy.

Żołądka choroby: ż. nieżyt (katar) ostry i przewlekły, ob. gastritis; ż. nadkwaśność, ob. hiperaciditas; ż. niedokwaśność, ob. hypaciditas; ż. rozszerzenie (rozstrzeń), ob. gastrektazja; ż. opuszczenie, ob. gastroptosis; ż. wrzód okrągły, ulcus rotundum (seu pepticum) ventriculi, najczęściej umiejscawia się na tylnej ścianie żołądka, na krzywiźnie małej i w okolicy odźwiernika; bywa na tle przewlekłej nadkwaśności żołądka, powoduje zgagę, silne bóle w $^1/_2$—1 godz. po jedzeniu, wymioty (niekiedy krwawe); nieleczony wywołać może przebicie ściany żołądka z następczem zapaleniem otrzewnej (peritonitis) lub nadżarcie większych naczyń krwionośnych a w następstwie silny, nieraz śmiertelny, krwotok wewnętrzny; ż. nerwice (neurosis ventriculi), stany bólów, nadmiernego skurczu mięśni ż., nadmiernego wydzielania kwasu solnego itp., występujące u osób neuropatycznych.

Żołądka płukanie, zabieg, polegający na wprowadzeniu do żołądka zgłębnika żołądkowego, zaopatrzonego na końcu obwodowym w lejek, przez który wlewa się $1^1/_2$—2 l. wody z domieszką sody, salicylanu sody, rezorcyny, nadmanganianu potasu ($KMnO_4$) itp.; po przemyciu ż. opuszcza się lejek ku dołowi, aby płyn użyty wypłynął do podstawionego naczynia. Płukanie ż. stosowane jest przy rozszerzeniu (rozstrzeni) lub niedrożności ż. oraz przy zatruciach (ale nie ługami lub kwasami mineralnemi).

Żołądka resekcja, właściwie resekcja odźwiernika, usunięcie odźwiernika (pylorus), operacja, wprowadzona 1882 przez Billrotha, ulepszona przez Kochera; z chirurgów polskich swoją metodę podał Rydygier.

Żołądkowe pólka, ob. pólka żołądkowe.

Żołądkowo-jelitowe zespolenie, ob. gastroenterostomja.

Żołądkowy sok, succus gastricus, wydzielina gruczołów trawiennych żołądka, płyn bezbarwny, przezroczysty, bez zapachu, o oddziaływaniu i smaku kwaśnym; ciężar wł. 1.002—1.006; zawiera wolny kwas solny (HCl), chlorki sodu, potasu i amonu, fosforany oraz 3 zaczyny (fermenty): pepepsynę, podpuszczkę (chymozynę) i lipazę; wykonywa czynność trawienną tylko przy odczynie kwaśnym; czynność fizjologiczna soku ż. polega na trawieniu białek (pepsyna), ścinaniu mleka (podpuszczka) i rozkładzie tłuszczów; sok ż. przeżuwaczy (Ruminantia) wydzielany zostaje w tzw. czwartym żołądku czyli trawieńcu; wydzielanie soku ż. występuje odruchowo już na sam widok pokarmu, zwłaszcza, gdy zwierzę jest głodne (wydzielanie nerwowe); dalszym bodźcem do wydzielania soku ż. jest stykanie się pokarmów z błoną śluzową żołądka (wydzielanie chemiczne).

Żołądkowy zgłębnik, miękka gumowa kiszka długości 40 cm., zaopatrzona na jednym końcu w owalny lub podłużny otwór, wprowadzana do żołądka przez jamę ustną i przełyk w celu płukania żołądka lub otrzymania treści żołądkowej.

Żołądź, ob. Quercus.

Żołądź prącia, glans penis, ob. penis.

Żołudek, m-ko w pow. lidzkim (woj. wileńskie), nad rz. Żołudczanką, 1.600 mieszk.

Żołynia, m-ko w pow. łańcuckim (woj. lwowskie), 1.000 mieszk.

Żongler, ob. jongleurs.

Żonkila, ob. Narcissus.

Żorawski Kazimierz, matematyk, * 1866; studja w Warszawie, Lipsku i Getyndze; 1895—1919 prof. matematyki w Uniw. Jagiellońskim, 1919 w Politechnice Warszawskiej; szereg prac specjalnych.

Żorniszcze, m-ko na Ukrainie, w gub. kijowskiej, 4.000 mieszk.

Żorongo, taniec hiszpański o kroku prostym lecz bardzo żywym. Zamiast kastanietów tancerze klaszczą silnie w dłonie, usiłując to czynić jaknajdźwięczniej.

Żory albo Żary, niekiedy Źóraw (niem. Sohrau), m. w pow. rybnickim (woj. śląskie), 5.000 mieszk.; odlewnia żelaza, wyroby sukiennicze.

Żółcień ołowiu, ob. wulfenit.

Żółciopędne środki, ob. cholagoga.

Żółciowa kamica, ob. cholelithiasis, żółć.

Żółciowe barwniki, barwniki, warunkujące zielonkawo-brunatne zabarwienie żółci: bilirubina i biliwerdyna; powstają z barwnika krwi — hemoglobiny; nie zawierają żelaza (Fe); miejscem ich powstawania jest prawdopodobnie komórka wątrobowa, według Browicza jądro komórki wątrobowej; według innych badaczy główną rolę w powstawaniu barwników ż. odgrywa śledziona i tzw. układ siateczkowo-śródbłonkowy; barwniki ż., wzgl. produkty ich przemiany, warunkują normalne ciemno-brunatne zabarwienie kału; przy żółtaczce barwniki ż. występują we krwi (w surowicy) i w moczu, który nabiera ciemnej barwy; przy kamicy żółciowej niekiedy tworzą się kamienie z barwników żółciowych.

Żółciowe drogi, szereg drobnych przewodzików, zaczynających się wewnątrz zrazików wątroby, przechodzących następnie między zrazikami i łączących się w jeden wspólny przewód wątrobowy (ductus hepaticus); od przewodu wątrobowego odchodzi w tzw. wrotach wątroby (porta hepatis) pod kątem ostrym niewielki przewód (przewód pęcherzykowy, ductus cysticus), prowadzący do pęcherzyka żółciowego (vesicula fellea), zbiornika żółci na tylnej powierzchni prawego płata wątroby. Przewód wątrobowy od miejsca odejścia przewodu pęcherzykowego idzie pod mianem przewodu żółciowego wspólnego (ductus choledochus), kierując się na lewo i ku tyłowi, przechodzi przez miąższ trzustki i otwiera się w dwunastnicy wspólnie z przewodem trzustkowym.

Żółciowe kamienie ob. żółć.

Żółciowe kwasy, kwasy taurocholowy $C_{26}H_{45}NSO_7$ i glikocholowy $C_{26}H_{43}NO_6$, składniki żółci; rozpuszczają się w wodzie (kwas taurocholowy łatwiej niż glikocholowy) i w alkoholu; smak gorzki; obniżają wybitnie napięcie powierzchniowe wody; obecność kwasów ż. we krwi przy niektórych postaciach żółtaczek powoduje objawy cholemji.

Żółciowego pęcherzyka zapalenie, ob. cholecystitis.

Żółciowy przewód, ob. choledochus, żółciowe drogi.

Żółć, bilis, fel, wydzielina wątroby, płyn zielonkawo-brunatny, ciągnący się, kleisty, o oddziaływaniu obojętnem; zawiera na 1.000 cz. 140 cz. stałych i 860 cz. wody; składa się z barwników żółciowych, kwasów żółciowych i ich soli, z cholesteryny, lecytyny, soli mineralnych, mydeł i tłuszczów obojętnych, mocznika itp.; produkowana jest przez komórki wątrobowe, z których za pośrednictwem kanalików przewodów wątrobowych i tzw. przewodu żółciowego wspólnego (ductus choledochus) odprowadzona zostaje do dwunastnicy i za pośrednictwem tzw. przewodu pęcherzykowego (ductus cysticus) z przewodu wątrobowego do pęcherzyka żółciowego (vesicula fellea), zbiornika żółci, znajdującego się na dolnej powierzchni wątroby; w pęcherzyku żółciowym odłożona zostaje „na zapas", by okresowo w czasie trawienia przedostawać się do dwunastnicy (wskutek skurczu ścian pęcherzyka żółciowego). Ż. odgrywa bardzo ważną rolę w trawieniu, ponieważ emulguje (rozbija na drobne kuleczki) tłuszcze, ułatwiając ich trawienie, wzmaga czynność trawienną fermentów soku trzustkowego, zmniejsza gnicie w jelitach (czynność dezynfekcyjna). Podawana doustnie, jako lek, należy do najsilniejszych środków, wzmagających produkcję żółci w wątrobie. Przedostawanie się ż. z komórek lub przewodów wątrobowych do krwi lub limfy (chłonki) jest jednym z powodów żółtaczki. W pewnych stanach chorobowych zaburzenia w równowadze koloidalnej żółci powodują strącanie się jej składników chemicznych, co prowadzi do wytwarzania się tzw. kamieni żółciowych (ob. cholelithiasis).

Żółkiew, m. pow. (woj. lwowskie), nad rz. Świnią, 8.000 mieszk.; kościół w stylu włoskim z grobami królewiczów Jakóba i Konstantego Sobieskich, zamek król., pamiątki po hetmanie Żółkiewskim.

Żółkiewka, m-ko w pow. krasnostawskim (woj. lubelskie), nad rz. Ż., 2.100 mieszk.

Żółkiewska Teofila, wnuczka hetmana Stanisława Żółkiewskiego, żona Jakóba Sobieskiego, matka Jana III.

Żółkiewski Stanisław, wojownik i mąż stanu, * 1547, † 1620 w boju pod Cecorą; przyjaciel i stronnik Zamoyskiego; odznaczywszy się pod Byczyną, został hetmanem polnym koronnym 1588; 1596—97 stłumił bunty Łobody i Nalewajki, 1607 rozbił rokoszan pod Guzowem; 1608 wojewoda kijowski. W wyprawie moskiewskiej odniósł świetne zwycięstwo pod Kłuszynem 4. VII. 1610, zajął Moskwę, wziął do niewoli cara i jego 2 braci, przeprowadził elekcję królewicza Władysława na cara (5—28. VIII), planował unję Polski z Moskwą; 1613 hetman wielki koronny; odtąd zajęty poskramianiem Kozaków i obroną kresów przed Turkami.

Żółkowski Alojzy, artysta-komik i pisarz-humorysta, * 1777, † 1822; odbył kampanję 1794; od 1797 na scenie warszawskiej; napisał dwa zbiorki: „Momus" (1820) i „Pot-pourri" (1821), 74 utwory dramatyczne oraz operę „Szarlatan" z muzyką Kurpińskiego.

Żółkowski Alojzy, syn poprz., artysta-komik, * 1814, † 1889; występował w teatrze warszawskim od 1833; niezrównany zwłaszcza w komedjach fredrowskich.

Żółta febra, ż. gorączka, vomito nero, ostra choroba zakaźna, panująca endemicznie i epidemicznie w okolicach zwrotnikowych Afryki i Ameryki Płd. (Peru, Chile, Ekwador), wywoływana przez bardzo drobny zarazek Treponema icteroides, przenoszony przez moskity gatunku Stegomyia fasciata. Okres wylęgania 2—6 dni. Objawy chorobowe: 4-dniowa wysoka gorączka z bólami głowy i krzyża, zaczerwieniem twarzy i uciskiem w okolicy żołądka, następnie spadek ciepłoty do 37° i wystąpienie krwawych wymiotów, żółtaczki i wybroczynek na śluzówce; śmiertelność 10—20%, w niektórych epidemjach 97%.

Żółta rzeka, ob. Hoang-ho.

Żółta Turnia, szczyt w Tatrach Wys., płn. odnoga Granatów w dolinie Stawów Gąsienicowych, 2.083 m. n. p. m.

Żółtaczka, icterus, stan patologiczny, cechujący się nagromadzeniem w surowicy krwi i w tkankach barwników żółciowych i soli kwasów żółciowych; bywa na tle utrudnienia krążenia czyli zastoju żółci w przewodach żółciowych (ż. statyczna lub mechaniczna) przy kamicy żółciowej, zmianach zapalnych w drogach żółciowych (cholangitis), nowotworach główki trzustki, ostrym nieżycie dwunastnicy (ż. nieżytowa, icterus catharrhalis), na tle zmian w komórkach wątrobowych (ż. dynamiczna) przy ostrych chorobach zakaźnych, zatruciach (chloroform, salwarsan, grzyby), na tle wzmożonego rozpadu krwi w naczyniach krwionośnych (ż. hemolityczna czyli krwiopochodna). Ż. statyczna cechuje się żółtem zabarwieniem powłok, szczególnie spojówek ocznych, odbarwieniem kału („kał gliniasty"), ciemnem zabarwieniem moczu, w którym obecne są barwniki żółciowe (bilirubina), swędzeniem skóry, brakiem łaknienia, bólami głowy, zaburzeniami nerwowemi itp. objawami cholemji, spowodowanej nagromadzeniem się we krwi soli kwasów żółciowych. Ż. dynamiczna i hemolityczna dają mocz mniej zabarwiony, niż ż. statyczna; w moczu znajdują się urobilina i urobilinogen, niema bilirubiny; kał jest silnie zabarwiony, niema objawów cholemji. Czas trwania ż. od kilku dni (ż. nieżytowe, ż. przy kamicy) do kilku tygodni, miesięcy a nawet lat.

Żółtaczka zakaźna, ob. Weila choroba.

Żółtaczki, wiesiadki, Icteridae, nazwa rodziny ptaków z podrzędu Oscines; rząd Passeriformes (wróblowate). Ptaki średniej wielkości, z postaci i obyczajów bardzo podobne do szpaków (Sturnidae). Dziób stożkowaty, długi i silny, prosty lub nieco zagięty. Skrzydła ostre o 9 lotkach (różnica od szpaków, mających 10 lotek) pierwszego rzędu. Ogon długi, zwykle zaokrąglony. Nogi silne o długim paluchu. Upierzenie czarne z domieszką barwy żółtej, pomarańczowej lub czerwonej. Żywią się owadami, owocami, nasionami; niektóre jadają drobne kręgowce. Prowadzą życie towarzyskie; gnieżdżą się na drzewach lub na ziemi. Wszystkie zamieszkują kontynent amerykański. Znanych około 200 gatunków. Najważniejsze rodzaje: Icterus, Quiscalus, Cassicus, Agelaius, Molothrus, Dolichonyx.

Żółte ciałko, corpus luteum, powstaje w jajniku na miejscu pękniętego pęcherzyka Graafa (ob. Graafa pęcherzyki). Spełnia czynności gruczołu dokrewnego. Wydzielina ciałka żółtego ma za zadanie przygotowanie błony śluzowej macicy do przyjęcia jaja zapłodnionego i stworzenie warunków do jego rozwoju. W razie nie zajścia w ciążę ciałko żółte (c. ż. rzekome) ulega wessaniu, zaś rolę gruczołu dokrewnego spełnia ciałko żółte, wytworzone z kolejno rozwijającego się pęcherzyka Graafa. Z chwilą zajścia w ciążę ciałko żółte (c. ż. prawdziwe) wybitnie zwiększa swe rozmiary i trwa przez cały czas ciąży. Zniszczenie ciałka żółtego uniemożliwia wystąpienie ciąży w danej chwili i jej dalszy normalny przebieg w razie uprzedniego zajścia w ciążę.

Żółte morze (chińsk. Hoang-hai), morze pomiędzy Koreą a wybrzeżem chińskiem, łączące się wąską cieśniną z zatoką Pe-czi-li, do 40 m. głęb.

Żółte Wody, lewy dopływ Małego Ingułu w dorzeczu Dniepru na pograniczu Zaporoża, na zachód od Kudaku; tu Chmielnicki, wsparty przez Tatarów, zadał klęskę wojsku polskiemu pod wodzą Stefana Potockiego 15. IV. 1648.

Żółtko, ob. vitellus.

Żółtlica, ob. Galinsoga parviflora.

Żółtopla, ob. Garcinia.

Żółtopuzik, ob. Pseudopus pallasi.

Żółtowski Adam, filozof, * 1881; studja w Heidelbergu i Monachjum; 1911 docent Uniw. Jagiellońskiego, 1920 prof. historji filozofji na Uniw. Poznańskim; prace: „O podstawach filozofji Hegla" (1907), „Metoda Hegla i zasady filozofji spekulatywnej" (1910), „Filozofja Kanta" (1923) i in.

Żółty ostry zanik wątroby, atrophia hepatis acuta flava, ostre tłuszczowe zwyrodnienie komórek wątrobowych; występuje przy zatruciu fosforem, grzybami, arsenem, w przebiegu niektórych chorób zakaźnych, u kobiet w czasie ciąży; objawy: silna żółtaczka, początkowo powiększenie, następnie zmniejszenie wątroby, powiększenie śledziony, stan nieprzytomny, drgawki, wybroczyny krwawe na skórze, temperatura na początku choroby podwyższona, następnie poniżej normy. Śmierć w ciągu kilku, kilkunastu dni.

Żółw błotny, ob. Emys europaea.

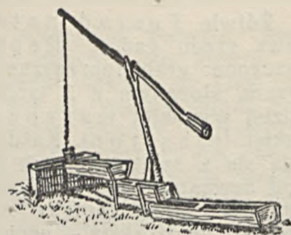
Żółw szyldkretowy, Chelonia imbricata, ob. Chelonia.

Żółw zielony, ob. Chelonia mydas.

Żółwie Testudinata, Chelonia, nazwa rzędu gadów (Reptilia). Ciało spłaszczone grzbietobrzusznie i pokryte pancerzem, złożonym z 2 tarcz: grzbietowej, bardziej wypukłej (carapax) i brzusznej, płaskiej (plastron). Każda z tych tarcz składa się z szeregu płytek kostnych, pokrytych od zewnątrz odpowiedniemi płytkami rogowemi. W skład carapax wchodzą następujące płytki: nieparzysta — nuchale, parzyste szeregi neuralia, costalia i marginalia oraz nieparzysta — pygale. Plastron składa się z nieparzystego entoplastronu oraz 4 par płytek, zwanych: epiplastron, hyoplastron, hypoplastron i xiphiplastron. Obie tarcze połączone są ze sobą nieruchomo; głowa, kończyny i ogon zwykle mogą być wciągane w głąb pancerza. Szkielet wewnętrzny związany jest z płytami pancerza, z których pewne (neuralia, costalia, entoplastron i epiplastron) być może dadzą się zhomologizować z rozrośniętemi częściami szkieletu (wyrostki ościste kręgów, żebra, mostek i obojczyki), pozostałe zaś są pochodnemi skostnień skórnych. W szkielecie głowy brak zębów, które są zastąpione przez zrogowaciałe płyty na szczękach, tworzące rodzaj dzioba. Oczy zaopatrzone są w powieki oraz błonę migawkową (membrana nicticans). Nagoół ż. mogą wydawać głos. Samce posiadają rozwinięty organ kopulacyjny. Wszystkie ż. są jajorodne, przyczem okrągłe jaja, zaopatrzone w błonę pergaminową lub zwapniałą, składane są do otworów w ziemi, robionych przez samicę zwykle wpobliżu wody, w której ż. z nielicznemi wyjątkami przebywają, żywiąc się pokarmem zwierzęcym (mięczaki, skorupiaki, ryby) lub rzadziej roślinami. Pływają dobrze, gdy na lądzie poruszają się nagoół powoli a niektóre po przewróceniu na grzbiet nie mogą podnieść się samodzielnie. Ż. żyją nagoół b. długo (do paruset lat) i osiągać mogą znaczną wielkość (niektóre gatunki dochodzą do 2 m. długości i 600 kg. wagi). Ż. należą przeważnie do fauny stref ciepłych, żyjąc zarówno w morzach, jak w wodach słodkich lub na lądzie. W Polsce reprezentowane są przez jedyny gatunek ż. błotnego (Emys europaea). Pewne gatunki ż. tropikalnych dostarczają handlowego szyldkretu, będącego rogowemi płytkami ich pancerza (Chelonia imbricata). Inne gatunki (Chelonia mydas, Testudo graeca) dostarczają jadalnego mięsa. Rząd Chelonia dzielimy na 4 podrzędy: Cryptodira, Cheloniidea, Pleurodira i Trionychoidea.

Żółwie wyspy, Galapagos, od 1892 urzędownie Archipielago de Colon, grupa wysp wulkanicznych na oc. Wielkim, należąca do Ekwadoru, 7.643 km², 400 mieszk.; bujna roślinność, specjalna fauna (żółwie, ptactwo morskie); chów bydła; gł. m. San Christobal, 200 mieszk.; 10 dużych wysp (Athemarle, James, Chatham, Indefatigable, Charles itd.) oraz wiele mniejszych.

Żóraw, gwiazdozbiór; najjaśniejsza gwiazda α 2 wielkości.

Żóraw.

Żóraw, przyrząd, służący do podnoszenia ciężarów i zarazem do poziomego ich przesuwania, czem się różni od windy; zależnie od siły poruszającej ż. mogą być ręczne (nasze dawne studnie wiejskie, rys.), transmisyjne, pneumatyczne, parowe, hydrauliczne i elektryczne; rozróżniamy trzy rodzaje ż. naładunkowych: obrotowe, masztowe i pomostowe.

Żóraw pospolity, ob. Grus cinerea.

Żóraw'cy Marcin (z), matematyk i astronom, * ok. 1422, † ok. 1460; studja w Krakowie, Pradze, Lipsku, Padwie i Bolonji; wykładał astronomję w Bononji, potem profesor w Krakowie; prace: „Algorismus minutiorum", „Opus de geometria", „Canones super Calendarium", „Geometriae practicae seu Artis mensurationum tractatus" (wyd. Birkenmajer 1895 wraz z przekładem polskim).

Żórawie, ob. Gruidae.

Żórawina, ob. Oxycoccos.

Żórawno albo **Żurawno**, m. w pow. żydaczowskim (woj. stanisławowskie), nad rz. Dniestrem, 2.000 mieszk.; miejsce urodzenia Mikołaja Reja, pamiętne obroną Jana III Sobieskiego i zawarciem pokoju 14. X. 1676, którego mocą dwie trzecie Ukrainy przyznano Polsce.

Żórawski Konstanty, inżynier-elektrotechnik, * 1873; studja w Petersburgu i Leodjum; 1909 dyr. fabryki maszyn elektrycznych w Rewlu, 1918 prof. budowy maszyn elektrycznych na Politechnice Warszawskiej.

Żrące środki, ob. caustica.

Żrec, ob. mitologja słowiańska.

Żuawi (franc. zouaves), mieszkańcy gór w dep. konstantyńskim w Algerji, znani z odwagi i waleczności; od 1820 odrębny pułk w armji francuskiej; wsławili się w kampanji krymskiej; przed wojną światową było ich 6 pułków.

Żubr, ob. bizony.

Żubrowa Joanna, bojowniczka, * ok. 1790, † 1859; walczyła w szeregach wojska polskiego od 1807; sierżant 17-go pułku piechoty Księstwa Warszawskiego; otrzymała order Virtuti Militari.

Żuchwa, szczęka dolna, mandibula, kość płaska, łukowato zgięta, o spoistej budowie, wchodząca w skład szkieletu twarzowego czaszki, jedyna ruchoma kość w szkielecie czaszki. Składa się z poziomo przebiegającego łukowatego trzonu (corpus) i z dwóch symetrycznych, prawie pionowych, części bocznych (gałęzie ż., rami mandibulae), łączących się pod kątem 115—160° z trzonem. Trzon ż. zawiera na górnym brzegu zębodoły (alveolae). Ż. łączą z czaszką dwa symetryczne stawy żuchwowo-skroniowe; w stawach tych odbywają się ruchy odgryzania kęsów i żucia pokarmów.

Żucie, masticatio, czynność fizjologiczna, mająca na celu dokładne rozdrobnienie odgryzionego kęsa i przemieszanie go ze śliną (naślinianie, insalivatio); odbywa się dzięki ruchom szczęki dolnej czyli żuchwy; ruchy żuchwy wykonywane są przez mięśnie skroniowe (musculi temporales), żwacze skrzydłowe (pterygoidei) i mięśnie dna jamy ustnej.

Żuk gnojak, Geotrupes stercorarius, nazwa gatunku chrząszcza z rodziny Scarabaeidae. Ubarwienie zielono-granatowe, metalicznie połyskujące. Żyje w nawozie, wygrzebując pod nim chodniki, idące wgłąb ziemi i rozszerzające się na końcu w obszerne komory, do których znosi nawóz, urobiony w postaci gałek. Do gałek tych składa jaja; wylęgnięte larwy pożerają nagromadzone w gałkach pożywne części odchodów.

Żukotyński Tadeusz, malarz polski w Ameryce Płn., † ok. 1900; kształcił się w Monachjum, poczem osiadł w Chicago, gdzie malował głównie obrazy kościelne.

Żukowicz Płaton, historyk rosyjski, * 1857, † 1919; badacz dziejów prowincyj kresowych polsko-ruskich, prof. prawosławnej Akad. Duchownej w Petersburgu.

Żukowiec, ob. Gamasus fucorum.

Żukowski Stanisław, malarz, * 1871; kształcił się w Moskwie; pejzażysta; obrazy jego znajdują się w zbiorach muzealnych w Leningradzie i Moskwie.

Żukowski Szymon Feliks, filolog, * 1782, † 1834; prof. języka greckiego na uniw. wileńskim; napisał: „Początki języka greckiego" (1806), „Wypisy greckie" (1807), „Początki języka hebrajskiego" (1809), „Wypisy hebrajskie" (1811) i in.

Żukowski Władysław, przemysłowiec, polityk i publicysta, * 1868, † 1916; studja w Warszawie i Petersburgu; dyrektor zakładów przemysłowych, poseł do drugiej i trzeciej Dumy ros.; napisał: „Polityka interesów" (1905), „Bilans handlowy Królestwa Polskiego" (1912) oraz pod pseud. „Scarabeius" zbiór opowiadań „Wrażenia starego kawalera" (1898).

Żukowskij Wasilij, poeta rosyjski, * 1783, † 1852; redaktor miesięcznika „Wiestnik Jewropy", nauczyciel wielkich książąt; twórca kierunku romantycznego w literaturze rosyjskiej, tłumacz z języków greckiego, łacińskiego, angielskiego i niemieckiego; główne utwory: „Ludmiła" (przeróbka „Leonory" Bürgera) i „Świetlana".

Żuliński Józef, działacz społeczny, brat Romana i Tadeusza, * 1841, † 1908; studja w Warszawie, Kijowie i Pradze; w 1863 naczelnik miasta Krakowa; na emigracji w Paryżu; od 1871 prof. seminarjum żeńskiego we Lwowie, twórca i opiekun kolonij wakacyjnych dla młodzieży w Rymanowie; napisał: „O znaczeniu astronomji w wychowaniu", „O nauczaniu historji naturalnej w szkołach ludowych" i in.

Żuliński Roman, matematyk, * 1837; od listopada 1863 dyrektor wydziału ekspedytury przy boku Traugutta, powieszony na stokach cytadeli warszawskiej 5. VIII. 1864; napisał „Wykład rachunku różniczkowego i całkowego" (1-szy zeszyt, 1858).

Żuliński Tadeusz, lekarz, działacz społeczny, * 1839, † 1885; studja w Kijowie i Pradze; w 1863 sekretarz Wydziału Rządu Narodowego na Galicję Zachodnią; na emigracji prezes Tow. lekarzy polskich w Paryżu; po 1871 we Lwowie redaktor „Przewodnika Gimnastycznego"; napisał szereg prac i rozpraw lekarskich i pedagogicznych.

Żuławski Jerzy, literat, * 1874, † 1915; studja w Bernie; napisał poezje: „Na strunach duszy", „Intermezzo", „Stance o ziemi", „Z domu niewoli", „Poezje" (2 t.); rozprawy filozoficzne i estetyczne „Prologomena" i in.; sztuki sceniczne: „Wianek mirtowy", „Eros i Psyche"; powieści: „Na srebrnym globie" (1903), „Zwycięzca", „Bajka o człowieku szczęśliwym" (1910), „Kuszenie szatana" (1910), „Stara ziemia" (1911) i in.

Żuławski Zygmunt, działacz społeczny i polityczny, * 1880; członek Polskiej Partji Socjalistycznej, poseł na Sejm Ustawodawczy (1919—22) i na sejmy następne.

Żuławy (niem. Werder), obszary, wytworzone przez akumulację materjału rzecznego (namułu) w deltach rzek; b. urodzajna gleba (mady) powoduje, że ż. są terenem silnie zaludnionym; nad m. Bałtyckiem tworzy Wisła tzw. Żuławy Gdańskie i Malborskie (ok. 600 km²).

Żuławy Gdańskie, ob. Gdańskie Żuławy.

Żupan, 1) u Słowian płd. nazwa naczelnika okręgu (żupy); w Kroacji wielki ż. oznacza naczelnika powiatu (żupanja); urząd ż. utrzymał się na Węgrzech, którą to nazwą określano naczelników komitatów; 2) najdawniejszy ubiór polski, noszony przez szlachtę i lud za czasów piastowskich, zarzucony przez szlachtę w XVI w.

Żupański Jan Konstanty, księgarz poznański, * 1801, † 1883; od 1838 właściciel księgarni nakładowej, wydawca dzieł Lelewela, Morawskiego, Skarbka, Koźmiana, Barzykowskiego, Lenartowicza i in.

Żupnicy, w dawnej Polsce zarządcy kopalń królewskich i warzelni soli, w których gospodarowali bądź jako dzierżawcy, bądź jako administratorzy; podlegali nadzorowi podkomorzych.

Żuprany, m-ko w pow. oszmiańskim (woj. wileńskie), nad rz. Oszmianką, 300 mieszk.; pałac Czapskich.

Żupy solne, w dawnej Polsce kopalnie soli, które od XIII w. były w posiadaniu książąt a potem królów polskich; dzierżawcami ż. s. byli tzw. żupnicy (ob.); zczasem nazwa żup została rozciągnięta także na kopalnie srebra w Olkuszu; oprócz żup krakowskich i olkuskich istniały także ż. ruskie (samborskie, przemyskie i sanockie).

Żurawno, ob. Żórawno.

Żuromin, m-ko w pow. sierpeckim (woj. warszawskie), 4.000 mieszk.

Żużel (szlaka), szklista masa zbita lub dziurkowana (gąbczasta), powstająca przy wytapianiu rud metali; żużle mogą być również wytworem naturalnym, np. ż. wulkaniczne, tworzące się wskutek zastygania lawy. Do sztucznych należą ż. Thomasa (ob.).

Żużle Thomasa, jeden z najcenniejszych nawozów sztucznych, uboczny produkt hut stalowych, masa szarobrunatna, dająca po zmieleniu proszek o zawartości 13—20% kwasu fosforowego w postaci soli wapiennej, nierozpuszczalnej w wodzie, rozpuszczalnej w 2% kwasie cytrynowym.

Żwacze, masseteres, dwa silne mięśnie, znajdujące się na bocznej powierzchni twarzy, służące do zaciskania szczęk; czynne przy akcie żucia.

Żwaniec albo Żwańczyk, l. dopływ Dniestru na Podolu, dług. 105 km.

Żwaniec, m-ko w pow. kamienieckim na Podolu (Ukraina), nad rz. Dniestrem, 4.000 mieszk.; niegdyś zamek, w którym Jan Kazimierz rozłożył się obozem w 1653 i, otoczony przez wojska Chmielnickiego i chana tatarskiego, zawarł ugodę z Tatarami.

Żwir, piasek gruboziarnisty, powstający wskutek wietrzenia skał i działania wód; ob. piasek.

Żwirowane drogi, drogi gruntowe, pokryte warstwą uwalcowanego żwiru.

Żychlin, m-ko w pow. kutnowskim (woj. warszawskie), nad rz. Słudwią, 7.100 mieszk.; fabr. maszyn i urządzeń elektrotechn., wpobliżu cukrownia.

Żychliński Kazimierz, działacz społeczny, * 1859; od 1876 w Stanach Zjedn.; 1887 założyciel w Chicago pierwszego w Ameryce gniazda sokolego, potem prezes zarządu Związku Narodowego Polskiego.

Żychliński Teodor, heraldyk, publicysta i pamiętnikarz, * 1836, † 1909; 1864 redaktor „Dziennika Poznańskiego", 1872—76 „Kurjera Poznańskiego"; ogłosił 31 tomów „Złotej Księgi szlachty polskiej" (1879—1882), „Kronikę żałobną rodzin wielkopolskich" (1877) i „Wspomnienia z r. 1863" (1888).

Życia drzewo, arbor vitae, ob. marszczki pierzaste.

Życia węzeł, ob. węzeł życia.

Życica, ob. Lolium.

Życie, zespół procesów, przebiegających w organiźmie żywym względnie w jego poszczególnych częściach (organach). Główne cechy organizmu żywego: ciągła zmienność w określonym kierunku, pobieranie pokarmów, oddychanie, wzrost, rozród, pobudliwość, zdolność zachowania się przy życiu.

Życie płciowe, całokształt procesów, jakie zachodzą w życiu organizmu w związku z działalnością organów rozrodczych; początek działalności org. płc. przypada zwykle na określone stadjum dojrzałości osobnika (ob. libido sexualis i neotenja), kończy się na pe-

wien czas przed śmiercią starczą. Działalność narz. płc. u większości zwierząt odbywa się perjodycznie: wydalanie elementów płciowych i towarzyszące spotęgowanie popędu płciowego zachodzi tylko w czasie tzw. *rui* (*oestrum*). Okresy rui, przedzielane okresami osłabienia czynności płciowych (*anoestrum*), występować mogą raz do roku na krótki czas (np. u żab), przez kilka miesięcy, z krótkiemi przerwami (*dioestrum*, np. u gryzoniów) albo 2 razy do roku (np. u psa). U człowieka okres rozrodu trwa przez całe życie, od osiągnięcia dojrzałości płciowej aż do późnej starości u mężczyzn, a do klimakterjum u kobiet; istnieje tu więc jeden sezon płciowy z krótkiemi stadjami dioestrum, wyraźnemi przedewszystkiem u kobiet. Ze starzeniem się organizmu wiąże się zanik działalności gruczołów płciowych; przeszczepienie organów płciowych z osobnika młodego na starego lub zastrzyknięcie wyciągów z jąder wzgl. jajników spowodować może czasowe „odmłodzenie" (*Brown-Sequard*, *Steinach*, *Woronow*); wiąże się to ze sprawą wydzielania wewnętrznego gruczołów płciowych.

Życiowa siła, *witalna siła*, *vis vitalis*, pojęcie wprowadzone w XVI w. przez chemika belgijskiego van Helmont'a; swoista zagadkowa siła, istniejąca rzekomo w ustrojach żywych, warunkująca powstawanie w nich organicznych związków chemicznych, których podówczas (aż do połowy XIX w.) nie umiano syntezować; pojęcie obalone w pierwszej połowie XIX w. dzięki syntetycznemu otrzymaniu związków organicznych (mocznika, kwasu octowego, tłuszczów); biologja współczesna odrzuca pojęcie siły ż., uważając, iż wszelkie procesy biologiczne w ustrojach żywych podlegają takim samym prawom fizyko-chemicznym, jak w przyrodzie martwej ciała nieorganiczne.

Życiowe czucia, ob. *ustrojowe czucia* (*wrażenia*).

Życki *Tomasz*, pedagog i matematyk, * 1783, † 1839; profesor na uniwersytecie wileńskim, od 1816 wizytator szkolny, od 1820 dziekan wydziału matematycznego na uniw. wileńskim; napisał „O sposobie łatwym pisania i wykładania nauk matematycznych" (1816).

Żyd, ob. *Kniaź*.

Żyd wieczny tułacz, legendarna postać, znana pod nazwą *Ahaswerusa*; według podania z XIII w. (w kronice Mateusza Palis) i podań z XVI w. miał żyć w Jerozolimie żyd, który idącego z krzyżem na Golgotę Jezusa w czasie, gdy tenże zatrzymał się przed jego domem, znieważył czynnie; wówczas Jezus miał odezwać się: „Ja się zatrzymam i spocznę a ty pójdziesz"; odtąd A. za karę miał tułać się wiecznie. U niektórych narodów legenda o ż. w. t. łączona jest z wierzeniami ludowemi.

Żydaczów, m. pow. (woj. stanisławowskie), nad ujściem rz. Stryja do Dniestru, 3.800 mieszkańców.

Żydowska literatura, ob. *hebrajska literatura*.

Żydowski *Andrzej*, poeta z pocz. XVIII w., sędzia krakowski, stolnik; napisał poemat „Gorzka wolność młodzieńca" (1700), odpowiedź na anonima „Złote jarzmo małżeńskie".

Żydowski kamień, ob. *ortoklaz*.

Żydzi, zwani inaczej *Izraelitami*, lud pochodzenia semickiego, który po zburzeniu państwa babilońskiego przez Cyrusa powrócił w 535 prz. Chr. (z niewoli babilońskiej) w liczbie ok. 40.000 do Palestyny. Uciskani przez Syryjczyków, którym po upadku monarchji egipskiej przypadła Judea, wystąpili przeciwko nim czynnie i wywalczyli w 167 pod wodzą Machabeuszów niezależność i wytworzyli samoistne państwo, które przetrwało do 63 r. prz. Chr., gdy Pompejusz zdobył Jerozolimę a Judeę wcielił do prow. rzymskiej Syrji; po kilku nieudanych próbach wskrzeszenia państwa ostatecznie niezawisłość została zniesiona w 70 r. po Chr. po zdobyciu i spaleniu Jerezolimy przez ces. Tytusa, poczem Ż. rozproszyli się po wszystkich krajach nad m. Śródziemnem; najliczniej osiedlili się w Hiszpanji, poza tem w Afryce pn. i Azji płd.-zach. Prześladowani przez Rzymian i przez ces. Justyniana, a następnie w ciągu średniowiecza w Hiszpanji, Włoszech, Francji, Anglji i Niemczech, musieli opuścić te kraje i przenieśli się na wschód europejski (półwysep bałkański i Rosja) i przybyli w większej liczbie do Polski, gdzie uzyskali od Kazimierza W. prawo zamieszkania; od tego czasu ziemie polskie stały się największem zbiorowiskiem Ż. W XIX w. wskutek prądów liberalnych osłabł ruch antyżydowski i w wielu państwach zniesiono ograniczenia osiedlania się Ż., wskutek czego wielu Ż. wyemigrowało do Niemiec (z dzis. woj. poznańskiego i pomorskiego) i do innych krajów. W 1-ej poł. XIX w. odpłynęła z Polski druga fala Ż. na wschód do Rosji, skąd niebawem wskutek prześladowań wrócili z powrotem i osiedlili się przeważnie na dzis. kresach i w Warszawie. W pocz. XX w. rozpoczęła się gwałtowna emigracja Ż. do St. Zj. Am. Płn., ograniczona po wojnie światowej wskutek tzw. „bilu emigracyjnego". Po wojnie światowej wzmógł się ruch emigracyjny do Palestyny, gdzie utworzono państwo żydowskie pod protekt. W. Brytanji. Ogólna ilość Ż. na kuli ziemskiej wynosi przeszło 14.500.000, z czego 9.500.000 w Europie, ok. 4.000.000 w Ameryce, 500.000 w Azji, (z czego ok. 73.000 w Palestynie), 575.000 w Afryce i ok. 25.000 w Australji. Z państw europ. największą ilość Ż. posiadają: Polska ok. 2.850.000, (z czego 310.000 w Warszawie), Rosja 2.661.000 (z czego 1.800.000 na Ukrainie), Rumunja 900.000, Niemcy 615.000, Węgry 473.000 (z czego 217.000 w Budapeszcie), Czechosłowacja 354.000, Austrja 350.000 (z czego przeszło 200.000 w Wiedniu), W. Brytanja 300.000, Francja 165.000, Łotwa 155.000, Holandja 150.000, Litwa 116.000, Grecja 100.000, Jugosławja 65.000 Turcja europ. 60.000, Włochy 50.000, Belgja 44.000, Bułgarja 40.000, Szwajcarja 21.500, Szwecja 6.400, Danja 6.000, Estonja 4.800, Hiszpanja 4.000, W. M. Gdańsk 3.000, Finlandja 1.600, Luksemburg 1.500, Norwegja 1.400, Portugalja 1000. Z państw amerykańskich najwięcej Ż. zamieszkuje St. Zj. Am. Płn. — 3.600.800 (z czego N. Jork przeszło 1.500.000), Kanadę 1.260.000, Am. Płd. 230.000 (Argentyna 200.000). Rozmieszczenie Ż. w Polsce ob. *Polska* (tabl. IV.)

Żygliński *Franciszek*, poeta, * 1816, † 1849; studja prawnicze i malarskie w Krakowie i Rzymie; napisał: „Dumki i fantazje" (1844) i „Zbiór poezyj" (1852).

Żyguli lub **Żygulewskie góry**, pasmo wzgórzy wapiennych w Rosji wsch., na prawym brzegu rzeki Wołgi, między Saratowem i Samarą, do 230 m. wys. nad p. rzeki.

Żylaki, *varices*, nadmierne rozszerzenie żył; najczęstsze umiejscowienie na podudziu (*varices cruris*), w odbytnicy (*krwawnice, guzy krwawnicowe*), w żyłach splotu nasiennego u mężczyzn; prowadzić mogą do pękania ścianek rozszerzonych żył lub do tworzenia się trudno gojących owrzodzeń (*ulcera varicosa*).

Żylina (słow. Žilina), m. pow. w żupie trenczyńsko-orawskiej w Słowacji (Czechosłowacja), nad rz. Wagiem, 12.000 mieszk.; fabr. nawozów sztucznych, celulozy, zakłady sukiennicze, handel winem.

Żyliński *Józef*, inżynier polski w służbie rosyjskiej, * 1834, † 1921; 1873—78 na czele komisji, przeznaczonej do osuszenia błot poleskich osuszył 2,5 miljona ha trzęsawisk i nieużytków, potem kierownik triangulacji w lubelskiem; napisał „Oczerk rabot zapadnoj ekspedicji po osuszenji bołot" (2 t., 1899).

Żyliński *Wacław*, arcybiskup-metropolita mohilewski, * 1803, † 1863; kaznodzieja w Mińsku, potem w Wilnie, 1848 administrator diecezji, niebawem biskup wileński, 1856 arcybiskup-metropolita mohilewski.

Żylna zatoka, *sinus venosus*, ob. *zatoka żylna*.

Żył rozszerzenie, ob. *żylaki*.

Żyła *Władysław* ks., historyk sztuki kościelnej, * 1877, † 1925; studja teologiczne i filozoficzne we Lwowie i w Insbruku; od 1919 prof. historji sztuki kośc. z uwzględnieniem archeologji chrześc. na Uniw. Lwowskim; napisał: „Ważniejsze rady i wskazówki, dotyczące ochrony zabytków kościelnych", „Jak należy patrzeć na dzieła sztuki", „O metodzie w historji sztuki starochrześcijańskiej", „Kościół OO. Dominikanów w Tarnopolu" (1917), „Katedra ormiańska we Lwowie" (1919), „Kościół i klasztor Dominikanów we Lwowie" (1923) i in.

Żyła wrotna, ob. *wrotna żyła*.

Żyłki skrzydłowe, ob. *venae alariae*.

Żyły, *venae*, nazwa naczyń krwionośnych, prowadzących krew z obwodu skóry, mięśni, jelit, płuc do serca; w ż. krążenia małego czyli płucnego krąży krew jasna, utleniona, w ż. krążenia wielkiego — krew ciemna, odtleniona (*żylna*); w porównaniu z tętnicami ż. posiadają ścianki cieńsze, mniej sprężyste, światło bardziej pofałdowane; zaopatrzone są w *zastawki*, które otwierają się w kierunku prądu krwi; największemi ż. są ż. *czcza górna i dolna* (*vena cava superior et inferior*), wpadające do prawego przedsionka serca i zbierające krew odpowiednio z górnej i dolnej połowy ciała.

Żyły łupina, ob. *łupina żyły*.

Żyły mineralne lub skalne, szczeliny napełnione magmą, która w nich zastygła i utworzyła skałę żylną. Minerały żylne są to przeważnie minerały kruszcowe, najczęściej połączenia metali z siarką lub z siarką, arsenem i antymonem; bywają cienkie jak papier i od tej grubości są wszystkie przejścia aż do żył, których grubość wyraża się setkami metrów. Niektóre żyły ciągną się kilometrami i sięgają do niedostępnych nam głębokości w powłoce ziemskiej. Z powodu, że wypełniają je przeważnie minerały kruszcowe, są przedmiotem szczególnych poszukiwań górniczych.

Żyrafa, ob. *Camelopardalis giraffa*.

Żyrafa, gwiazdozbiór; gwiazdy podwójne, skupienie gwiazd N. G. C. 1502; gwiazdozbiór składa się z dość słabych gwiazd poniżej 3-ej wielkości.

Żyrandol, ob. *pająk*.

Żyrant, osoba ustępująca weksel, ob. *żyro*.

Żyrardów, m. i os. fabr. w pow. błońskim (woj. warszawskie), nad rz. Pisią, dopływem Bzury, 21.350 mieszk.; wielkie fabryki i przędzalnie lnu i bawełny.

Żyrmuny, m-ko w pow. lidzkim (woj. wileńskie), 400 mieszk.

Żyro (włosk.) czyli *indos*, cesja zaznaczona na wekslu, stwierdzająca ustąpienie przez posiadacza wekslu innej osobie wszystkich praw, wypływających z wekslu.

Żyrondyści, stronnictwo umiarkowanych republikanów w wielk. rewol. franc., nazwane od departamentu Gironde, skąd pochodzili pierwotni przywódcy stronnictwa (Vergniaud, Guadet i in.); stanowili większość w Zgrom. Prawodawczem i Konwencji; wszedłszy do gabinetu, parli do wojny z Austrją dla propagandy rewolucji na zewnątrz; 2. VI. obaleni przez jakobinów, uwięzieni na posiedzeniu Konwencji i postawieni przed Trybunał Rewolucyjny; większość stracona 30. X. 1793.

Żyrowice, m-ko w pow. słonimskim (woj. nowogródzkie), nad rz. Szczarą, ok. 600 mieszk.; dawny klasztor bazyljański.

Żyrzyn, w. w pow. puławskim (woj. lubelskie), 650 mieszk.; pamiętna zwycięstwem powstańców polskich nad Rosjanami 8. VIII. 1863.

Żysmondyn, ob. *zeagonit*.

Żyto, ob. *Secale*.

Żytomierz, m. gub. na Wołyniu (Ukraina sow.), przy ujściu rz. Kamionki do Teterewa, 56.000 mieszk.; katedra rz.-kat., sobór; wyroby włókiennicze, skórzane, handel produktami rolnemi.

Żywe srebro, ob. *vivum argentum*.

Żywica, *resina*, mieszanina złożonych bezazotowych związków aromatycznych (kwasów, estrów, alkoholi itp.), wykazujących następujące własności fizyczne: są nielotne, topliwe, w temperaturze zwykłej stałe, bezkształtne, rzadko krystaliczne, nierozpu-

szczalne w wodzie, rozpuszczalne w rozpuszczalnikach organicznych, palą się płomieniem kopcącym, nie są przewodnikami elektryczności i przez tarcie stają się ujemnie naładowane; w stanie czystym są bez barwy, smaku i zapachu; c. wł. 0,9—1,2; przy suchej destylacji dają węglowodory i kwasy organiczne; pochodzenia są roślinnego, niektóre zwłaszcza rodziny roślin są w nie bogate (Anacardiaceae, Styraceae, Pinaceae); zwykle ż. nie są tu czyste, lecz pomieszane z olejkami eterycznemi (jako balsamy, ob.), z gumami (ob. gumożywice) lub z barwnikami. Ż. zwykle znajdują się w przestrzeniach międzykomórkowych, rzadko w samych komórkach. Ż. otrzymuje się z roślin przez sztuczne nacięcia lub przez wyciąganie odpowiedniemi rozpuszczalnikami. Ż., wypływające z ran (nacięć), twardnieją na powietrzu i powodują szybkie ich zasklepienie. Ż. kruche w zwykłej temperaturze zowią się ż. twardemi; ż. o konsystencji ciastowatej (z powodu domieszki olejków eterycznych) zowią się miękkiemi. Najważniejsze ż.: mastyks, damar, kopal, ż. sosnowa, styraks, benzoes, galban, szellak i inne. Ż. służą do wyrobu mydeł żywicznych, kitu, werniksów, plastrów (przylepca).

Żywiec, m. pow. (woj. krakowskie), nad rz. Sołą, 5.300 mieszk.; zamek z XV w., odnowiony w pocz. XX w. przez arcyks. Karola Stefana Habsburga; warsztaty tkackie, fabr. sukna, wielki browar parowy.

Żywik, ob. zoëa.

Żywokost, ob. Symphytum.

Żywopłot, ogrodzenie zabudowań, ogrodów, sadów itp. żywemi krzewami, często strzyżonemi.

Żyworodne zwierzęta, ob. zwierzęta żyworodne.

Żyworodność, ob. viviparitas.

Żyworódka, ob. Vivipara vivipara.

Żywotnik, ob. Thuja.

Żywot wieczny, dogmat wiary chrześcijańskiej, nakazujący wierzyć w życie pośmiertne w wiecznej szczęśliwości, polegającej na oglądaniu i posiadaniu Boga.

Żywoty Świętych, spisy, zawierające opisy czynów i słów męczenników i wyznawców; najdawniejsze pochodzą z II w. (spisane przez św. Hieronima); do ważniejszych należą „Acta Sanctorum" i „Acta Martyrum" z XVII w., wydane przez jezuitę Bollandusa i kontynuowane przez jezuitów, zw. bollandystami (wyd. 1643—1794 w 53 t. in folio). W Polsce najsłynniejsze są ż. ś. Piotra Skargi (wyd. 1602); poza tem pisali ż. ś. ks. Radziwiłł, ks. Wielowiejski jezuita, ks. Fl. Jaroszewicz (1867) i ks. Pękalski Piotr (1862).

Żyzdra (ros. Žizdra), m. pow. w gub. briańskiej (Rosja środk.), nad rz. Żyzdrą, 12.000 mieszk.; garbarnie.

Żyznowski Jan, powieściopisarz, * 1889, † 1924; wydał: „Zbiór nowel" (1916), „Krwawy strzęp" (1923), „Kamienie ugorne" (1924) oraz pamiętnik „Dla Polski pod Joffrem" (1916).

Żyżka Jan z Trocnowa (Žižka), wódz czeski, * 1360, † 1424; walczył pod Grunwaldem 1410; przywódca skrajnego odłamu husytów, zw. taborytami; wprowadził system walki w ufortyfikowanych obozach z ruchomych wozów i na czele fanatycznej piechoty ludowej odpierał kilkakrotne krucjaty antyhusyckie (zwycięstwo nad ces. Zygmuntem Luxemb. pod Witkowem, Wyszehradem 1420 i pod Niem. Brodem 1422); zwalczał umiarkowanych kalikstynów (prażan).

Żyżma, pr. dopływ rz. Gawji w woj. wileńskiem, dług. 91 km.

Żyżmory (lit. Žiežmariai), m-ko w pow. koszedarskim (Litwa), nad rz. Strawą, 3.000 mieszk.

3 55 152